ПОЛІТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Редакційна рада видання

Володимир ЛИТВИН,
академік НАН України

Валерій СМОЛІЙ,
академік НАН України

Юрій ЛЕВЕНЕЦЬ,
академік НАН України

Олексій ОНИЩЕНКО,
академік НАН України

Мирослав ПОПОВИЧ,
академік НАН України

Юрій ШЕМШУЧЕНКО,
академік НАН України

Василь КРЕМЕНЬ,
академік НАН України

Редакційна колегія

Юрій ЛЕВЕНЕЦЬ
(голова),
академік НАН України,

Юрій ШАПОВАЛ
(заступник голови),
доктор історичних наук

Олександр МАЙБОРОДА,
доктор історичних наук

Микола МИХАЛЬЧЕНКО,
член-кореспондент НАН України

Володимир ГОРБАТЕНКО,
доктор політичних наук

Марія КАРМАЗІНА,
доктор політичних наук

Володимир ГОЛОВЧЕНКО,
доктор політичних наук
Леонід ШКЛЯР,
доктор політичних наук

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені І. Ф. КУРАСА

ПОЛІТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

КИЇВ
ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
2011

УДК 32-027.21(031)
ББК 66.0я2
П50

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2011 року

Упорядник видання
Юрій Шаповал

Секретар видання
Світлана Набок

Редактор
Юрій Дяченко

Переклади текстів
Ірина Листопад, Олександр Заремба

Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови)
П50 та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.
ISBN 978-966-611-818-2.

Це перше в Україні енциклопедичне видання, покликане створити всебічне та ґрунтовне уявлення про стан сучасної політичної науки, її категоріальний апарат, про загальноприйняті та альтернативні теорії та підходи. Читачі мають змогу ознайомитися з ідеями найвидатніших представників політичної думки, зрозуміти місце і роль відомих гравців на політичній арені, глибше осягнути сучасні політичні тенденції. Авторами статей є фахівці з України, Росії, Польщі, Франції, Канади, США.

Для фахівців, викладачів та студентів, всіх, кого цікавлять соціально-гуманітарні науки.

УДК 32-027.21(031)
ББК 66.0я2

ISBN 978-966-611-818-2

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2011.

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Свого часу Макс Вебер зауважував, що поняття «політика» має надзвичайно широке значення і охоплює всі різновиди діяльності із самостійного керівництва. Водночас дослідник підкреслював, що широке розуміння політичного світу недмінно слід доповнити і більш конкретним визначенням категорії політики, що її тлумачать як керівництво державою або вияв впливу на державне управління.

Ці думки Макса Вебера були висхідними для нас, коли виник задум видання, що ви його тримаєте в руках. Ми не мали сумніву і в тому, що в Україні це буде перша широкомасштабна спроба насамперед «кодифікувати» та проаналізувати ключові категорії політичної науки, що нині ними послуговується достатньо широке і різнобарвне за політичними уподобаннями, ерудицією та мірою активності коло користувачів. Враховуючи це, ми прагнули спрямувати зусилля авторів статей енциклопедії (а це близько 300 осіб) на максимально глибоке і всебічне тлумачення найпопулярніших у політичному та науковому дискурсі понять.

Це видання готувалося на базі відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, де було створено робочу групу. Велику попередню роботу провела редакційна колегія, члени якої опікувалися підготовкою словника та добором авторів. Підготовка енциклопедії тривала майже чотири роки і до неї були залучені не лише політологи, а й філософи, історики, правники, соціологи, психологи, демографи, мистецтвознавці та інші фахівці. Отже, це було доволі широке коло фахівців з різних установ та країн. Саме їхні зусилля, координовані в рамках загального задуму, дозволили реалізувати проект.

Якщо коротко визначити напрями, своєрідні «кластери», з яких складалося це видання, то до них слід віднести такі: методологія і теорія політичних досліджень; політичні мислителі, ідеї, течії; державні та адміністративні інститути, в яких формалізовані владні відносини; політично навантажені соціальні практики в різних країнах та політичні áктори; національні та регіональні політичні дослідження. Вибудовуючи енциклопедію саме у такий спосіб, ми прагнули залучити читачів до осмислення того, що лежить в основі політичної динаміки. Як відомо, різні мислителі, вчені, інтелектуали по-різному позначають ці причини (впливи економічних факторів, циркуляція еліт, діяльність харизматичного лідера тощо). Сподіваємося, наше видання сприятиме реалістичному розумінню цих непростих чинників.

Значне місце ми відвели українській політичній думці, яка тривалий час або була під забороною, або була маргіналізована з огляду на певні (політико-ідеологічні) обставини. Тим часом вона являє собою цікавий, своєрідний і цінний предмет досліджень, який ще потребує пильної уваги не одного покоління дослідників і який ще потрібно належним чином вписати у контекст світової політичної думки.

Енциклопедія готувалася відповідно до тих вимог, які висуваються і які є усталеними в публікаціях цього жанру. Хочемо нагадати і про те, що будь-яка енциклопедія є довідковим виданням, а відтак не може виступати в ролі замінника спеціальних досліджень (насамперед монографічних) з тієї чи іншої проблеми.

Враховуючи те, що енциклопедія апріорно являє собою компілянтивний жанр, редколегія тим не менш вимагала від авторів уникати примітивного тлумачення цієї особливості (не перекладати аналогічних статей у форматі «один до одного» з видань російською, англійською та іншими мовами; не повторювати тексти, підготовлені для інших енциклопедій, пам'ятаючи про специфіку нашого видання тощо).

Особливо хочемо підкреслити, що цю енциклопедію можна вважати своєрідним запрошенням до професійних дискусій та подальших досліджень. Ми відкриті для сприйняття найкритичніших зауважень, щиро бажаючи разом з тим, щоб вони були спрямовані на оцінку того, що наявне в енциклопедії, а не обмежувалися лише вказівками на те, що в ній ще бажано мати. Хоча і друге не буде позбавлене цінності, оскільки ми плекаємо надії на продовження і розширення цього видавничого проекту.

Висловлюємо щиру подяку всім, хто сприяв появі цього видання. Особлива вдячність Голові Державного комітету телебачення і радіомовлення України *Олександру Курдіновичу* і директорові Парламентського видавництва *Юрію Ганжурову*, які оцінили значення цього видавничого проекту і зробили все можливе для його реалізації.

Небезпідставно вважається, що в основі політики лежить боротьба за оволодіння статусами і ресурсами. Сподіваємося, це видання додасть усім учасникам такої боротьби, всім, хто займається політикою, політичною наукою і хто ними просто цікавиться, насамперед інтелектуальних статусів та інтелектуальних ресурсів.

А

АБСЕНТЕ́ЇЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. absens — відсутність) — ухилення від виконання громадян. обов'язків, свідома неучасть у виборах, референдумах тощо.

Прояви А. пов'язані з такими обставинами: низьким рівнем *політичної культури* гр-н., передусім у перехідних сусп-вах; стабільністю політ. системи, значним рівнем соціального благополуччя в сусп-ві, високим ступенем задоволеності громадян своїм матеріальним становищем та сусп.-політ. ситуацією; недовірою до виборчого законодавства та виборчої системи, учасників виборчого процесу, наявністю у виборців значних сумнівів у можливості адекватного реальним результатам волевиявлення підрахунку голосів; зневірою у можливості здійснення впливу на політ. режим (див. *Аполітичність*); прагненням гр-н продемонструвати протест проти наявної форми правління, політ. системи, політ. режиму, а також соціальної, політ. та екон. ситуації. Набуваючи масового характеру, А. знижує дем. потенціал сусп-ва.

З метою зменшення рівня А. в ряді країн світу юрид.закріплено обов'язок гр-н брати участь у голосуванні (Австралія, Австрія, Аргентина, Бельгія, Греція, Єгипет, Італія, Мексика, Туреччина), невиконання якого передбачає відповідні санкції (від позбавлення права перебувати на *державній службі* протягом трьох років в Аргентині до позбавлення волі — в Туреччині), створено додаткові можливості для *голосування* (за довіреністю, поштою або за допомогою Інтернету — в Естонії) та введено практику заохочень для учасників голосування (Андорра). У сучас. Україні спостерігається порівняно високий рівень явки на вибори, при цьому осн. причиною абсентеїстських настроїв серед населення України є поширеність уявлення про безперспективність покращання соціально-екон. ситуації в країні за допомогою участі у виборах. *О. Яковлєв*

АБСОЛЮТИ́ЗМ (від лат. absolutus — необмежений, безумовний) — політ. режим, де влада повністю належить монархові і здійснюється через підпорядкований особисто йому бюрокр. апарат. Різновид самовладдя (одноосібного правління). На європ. континенті виник і утвердився від кін. 15 ст. як відповідь на сусп. потребу припинити внутр. політ. конфлікти всередині феод. стану і соціальні конфлікти між ним та бурж. станом, що народжувався. Абсолютна монарх. влада була покликана запровадити згори міжстановий *компроміс*. Зовн. чинником генезису А. була міждерж. конкуренція, яка потребувала згуртування усіх сил *держави* навколо єдиної мети й єдиної політики з її реалізації. Ідеол. підґрунтям А. був церк. міф про божественне походження монарх. династії. Правовою легітимізацією А. стало посилання на норму рим. права, за якою воля імператора ототожнювалася із законом. Осн. риси А.: зосередження усієї влади (законод., викон. і судової) в одних руках, станова соціальна основа бюрокр. апарату, уніфікація правової системи у д-ві, уніфікація структури органів управління, податкової та митної систем, створення єдиної найманої армії, в ряді випадків запровадження єдиної *релігії* як державної, відсутність представн. органу або нехтування його думкою, зведення його функцій до дорадчих або декларативних.

За методами правління А. характеризується або як деспот., або як освічений. Найповнішим втіленням деспот. А. було *самодержавство* у Рос. д-ві (згодом імперії). Тут воно було не просто наук. визначенням, а офіц. правовою доктриною і разом з *православ'ям* і народністю становило політ.-ідеол. формулу держ. ладу. Особливістю рос. А. було те, що він прагнув не міжстанового компромісу, а виступав гарантом інтересів і прав тільки одного стану — землевласників. Тим самим стримувався розвиток ремесел і мануфактури, економіка розвивалася екстенс. шляхом. Здійснена на поч. 18 ст. імп. *Петром I* спроба підтримати підприємницький стан і подолати феод. егоїзм зміцненням своєї особистої влади завершилася посиленням А. Після смерті Петра I А. залишився патроном феод. стану. Економіка аж до серед. 19 ст. розвивалась екстенс. шляхом, за рахунок приєднання і освоєння нових територій та їхніх природних ресурсів. Проведена самодерж. владою модернізація не вирішила найгостріших проблем імперії. Здійснювана А. уніфікація охопила не тільки сфери права й управління, а й почала спрямовуватися проти регіон. мовно-культ. ідентичностей у формі русифікації, що відчули на собі й ті землі, які опинились у складі Рос. імперії. Прикладом освіченого А. була Австр. імперія (згодом Австро-Угорщина), де правління характеризувалося певним лібералізмом і толерантним ставленням до місц. особливостей, чим користувалися й укр. землі, які перебували у складі цієї д-ви. До здобутків А. відносять припинення феод. всевладдя, запровадження пріоритету права над фіз. силою, політ. гарантії сусп. спокою як найголовнішої умови висхідного розвитку продукт. сил і внутр. торгового обміну, утвердження концепту держ. інтересу, уособленням якого виступав монарх, більш чітке структурування міжнар. системи. Водночас А. суттєво обмежував громадян. активність населення, відкривав простір для заміни феод. всевладдя бюрократичним і суддівським, сковував духовні сили *суспільства*, не допускав народ до політ. участі й тим самим ставав перешкодою на шляху до *демократії*. У жодній з країн А. не викорінив повністю станових бар'єрів та привілеїв, залишаючи феод. стан в особі *аристократії* своєю соціальною базою. З розвитком мануфактурної, а згодом фабричної пром-сті відбувалось екон. зміцнення бурж. класу і зростання його політ. амбіцій. Аристократія ставала неспроможною вести з ним політ. конкуренцію, внаслідок чого розмивалася соціальна опора А. Буржуазія прагнула відігравати самост.політ. роль і для цього потребувала реального представн. правління. Виступаючи проти уніфікаторської політики А., нац. буржуазія поєднала гасла представн. правління з гаслами нац. *самовизначення*. Спроби А. силою зберегти себе завершувалися бурж. *революціями* (1649 — в Англії, 1789 — у Франції, 1848 — в Австр. імперії, 1905 — у Рос. імперії). У більшості країн епоха А. завершувалася переходом або до респ. правління, або до конст. монархій.

Літ.: Люблинская А. Франция при Ришелье: Французский абсолютизм в 1630–1642 гг. Л., 1982; Ештокин С. А. Абсолютизм в России (1725–1825). М., 2001. *О. Майборода*

АВАНТЮРИ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від франц. aventure — пригода) — політ. наміри й дії, що засновані на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування політ. сил і можливостей щодо досягнення мети; вони спираються на інтригу, віру в щасливу долю й успішний обман, спрямовані на здійснення мети без її наук. обґрунтування, розраховані на випадковий успіх. До А. п. особливо схильні політики, які сподіваються здобути владу, роздаючи обіцянки популіст. характеру. *Політика*, що ґрунтується на А. п., як правило, приречена на провал і призводить до поразки. Як засвідчує істор. практика, його прикладом можуть бути: більшов. спроба ініціювання всесвітньої пролет. *революції*, нацист. спроба встановлення всесвітнього панування Німеччини, мобілізація рад. політ. системою сусп-ва на побудову *комунізму* протягом 20-ти років, політика *«великого стрибка»* та культ. революція в Китаї. Політиці А. п. властиві такі риси: вона розрахована на штучну активність і спирається на створення «шумових ефектів» політ. й ідеол. впливу; характеризується пошуками «винних»; орієнтується на конфронтац. стратегію неприйняття та цілковитого ігнорування правдивої громад. думки, неврівноваженість і галасливість політ. лідерів, деперсоналізацію та розмивання статусно-престижних критеріїв взаємодії людей, на везіння. Прихід до влади авантюристів стає реальнішим в умовах загрози загального револ. наступу, соціальних потрясінь, панічного страху перед терором. А. п. як політиканство руйнівно впливає на сусп. організм, стримує його дем. розвиток. Він є виразом соціопатії у сусп-ві й приховує в собі негат. зміст. А. п. є досить поширеним явищем і особливо небезпечним у військ. та держ. сферах, у *міжнародній політиці*, коли йдеться про долю д-в і народів.

Літ.: Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; К., 2004; Наука. Влада. Політика. К., 2008.

М. Михальченко

АВГУСТИ́Н АВРЕ́ЛІЙ (Augustinus Aurelius; 354, Тагаст, Нумідія, тепер Алжир — 430, Гіппон, там само) — мислитель, життєвий шлях і творчість якого відобразили перехід західноєвроп. цивілізації та культури від античності до серед. віків. А. одночасно є останнім ант. мислителем та засновником христ. духовності, «батьком Церкви» всього зх. *християнства*. Духовне становлення А. починається із знайомства з філософією і риторикою *Цицерона*, продовжується захопленням та розчаруванням у маніхействі, що приводить мислителя на шлях скептицизму, від якого його рятує неоплатонізм та христ. проповідь єп. Амвросія, під впливом якого А. приймає хрещення, а з 396 і до кінця життя обіймає єпископську кафедру в Гіппоні. Осмислюючи свій шлях до христ. істини в «Сповіді», А. розробляє екзистенціальну концепцію істини та часу. Стверджує, що для досягнення блаженного життя не обов'язково потрібно бути обізнаним у філософії або науці, а треба «правильно жити»: не знання, а віра веде до блаженства. 11-та книга «Сповіді» присвячена осмисленню часу, оскільки А. цікавить питання співвідношення одвічного та істор. життя від гріхопадіння до кінця світу. Після тривалих міркувань він впевнюється, що час існує тільки в нашій душі: минуле — у пам'яті, майбутнє — в очікуванні, теперішнє — у спогляданні. Осн. твір А. «Про град Божий» (De civitate Dei) містить системну розробку і викладення його антропології, філософії, історії та вчення про д-ву і церкву.

Тв.: Сповідь. К., 1999.

Літ.: Рассел Б. Історія західної філософії. К., 1995. *Н. Амельченко*

АВСТРОМАРКСИ́ЗМ — ідеол. та політ. течія, що склалася на поч. 20 ст. в австр. соціал-демократії (представники — К. *Реннер*, О. Бауер, М. і Ф. *Адлери*, Р. Гільфердінг, К. *Каутський* та ін.). А. — умовне позначення теорій, поширених у СДРП Австрії, а також назва для конгломерату теор. поглядів, з одного боку, відмінних від класичної соціал-демократії, а з ін. — від рад. досвіду комуніст. буд-ва. Основи А. були закладені ще до 1-ї світової війни. Істотний вплив на А. справила революція у Рос. імперії 1917, а згодом світова екон. криза 1929–33. Деякі позиції А. знайшли відображення у програмних док-тах Соцпартії Австрії (1947, 1958, 1978). Шлях до *соціалізму* представники А. вбачали в поступовому соціально-екон. реформуванні. Цей погляд був обґрунтований у праці О. Бауера «Шлях до соціалізму» (1919). Зазначалося, що буржуазію недоцільно позбавляти засобів виробництва, адже найбільша загроза — не експлуатація, а екон. хаос і анархія. О. Бауер наголошував, що побудова соціаліст. сусп-ва можлива за умови створення в капіталіст. середовищі «вогнищ соціалізму». Зростання їх к-сті уможливить постання соціаліст. сусп-ва без докорінного зламу сформованих вироб. відносин. Передумовою О. Бауер вважав процес усуспільнення («соціалізації»). Натомість досвід соціаліст. буд-ва в *СРСР* вважав хибним. Він категор. відкидав насильницьку експропріацію приват. власності та пропонував запровадити «соціальний» механізм оподатковування капіталу, за допомогою якого приват. власність поступово еволюціонувала б у «загальнонародну». У праці К. Реннера «Теорія капіталістичного господарства: марксизм і проблеми соціалізації» (1924) наголошувалося: експропріація шкідлива для економіки, бо призводить до переривання вироб. процесу та зникання зацікавленості в прибуткові. Експропріацію великого капіталу К. Ренер вважав за можливе замінити «справедливою демократизацією власності», що й так об'єктивно відбувається в розвинених країнах. Сприятимуть усуспільненню: 1) глобальна «організація здорового ринку», що має скластися в «Сполучених Штатах Європи», 2) створення на підприємствах «економічних рад», 3) розширення держ. сектора економіки. У написаній в розпал світової екон. кризи праці О. Бауера «Раціоналізація — помилкова раціоналізація» (1931) розкривається циклічність капіталіст. економіки. Однією з причин кризи О. Бауер вважав викликане бурхливим розвитком техніки надвиробництво пром. продукції, зумовлене безплановістю капіталіст. економіки. Ця криза, на думку О. Бауера, є свідченням й ідейно-політ. краху експлуатат. сусп-ва: капіталізм вільної конкуренції припинив існування і переростає в капіталізм держ.-монополістичний. Його риси: планове госп-во та держ. регулювання економіки. Осн. риси держ.-монополіст. капіталізму розкрив у праці «Крах капіталізму» (1932) О. Лейхтер, учень О. Бауера. Ідеї держ. втручання в госп. життя й макроекон. регулювання висловлювались як соціал-демократами, так і бурж. партіями того часу. Їх обстоювали і представники екон. школи кейнсіанства. Водночас О. Бауер пропонував заходи, які були втілені лише після 2-ї світової війни. Зокрема, необхідність тісного міждерж. співробітництва охоплених кризою країн, причому не тільки в масштабах Європи, а й із залученням амер. капіталів. Певною мірою О. Бауер передбачив *«план Маршала»*. Цей процес, як вважав О. Бауер, має супроводжуватись і заходами, спрямованими на соціальний захист: допомогою безробітним, створенням продовольчих запасів, збільшенням зайнятості за рахунок скорочення до 40 год. тривалості роб. тижня. А. приділяв істотну увагу нац. питанню. Ідея перетворення Австро-Угорщини на *федерацію* була проголошена ще в Брюн. програмі с.-д. партії (1899). Це була перша програма с.-д. партії, присвячена нац. питанню. В основі її теор. положень лежали праці К. Реннера. Однак у 1918 О. Бауер та його прибічники визнали право *нації* на держ. *самовизначення*. *Аншлюс* Німеччини й Австрії поклав край діяльності СДРПА. Перебуваючи в еміграції (спершу в Чехословаччині, а потім у Франції), О. Бауер мусив визнати, що екон. криза призвела до посилення *фашизму*, а не до піднесення робітн. руху та зростання *соціалізму* в надрах *капіталізму*. Діячі А. фактично визнали аншлюс, відмовившись від боротьби за незалежність Австрії.

Літ.: Mommsen H. Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat. Wien, 1963; Riesbeck P. Sozialdemokratie und Minderheitenrecht. Der Beitrag der österreichischen Sozialdemokraten Otto Bauer und Karl Renner zum internationalen Minderheitenrecht, Verlag für Entwicklungspolitik. Saarbrücken, 1996.

В. Бушанський

АВСТРОСЛАВІ́ЗМ — ідейно-політ. течія, в основу якої було покладено проект перетворення Австр. імперії (пізніше — Австро-Угорщини) на *федерацію*, де важливу роль мали відігравати слов'ян. народи та території, ними населені. Батьками цієї ідеї та відповідної політ. програми вважаються чеські будителі К. Гавлічек-Боровський та Ф. Палацький. А. виникає як реакція на ті загрози, які ніс слов'ян. народам Дунайс. імперії процес об'єднання герман. нації, небезпеки створення «Великої Німеччини», в якій ці народи могли посісти місце другорядних, політично і національно безправних меншин, що мали підлягати *асиміляції*. Політ. кристалізація поглядів австрославістів відбулася завдяки Революції 1848–49. Вона гостро порушила питання про майбутність імперської д-ви, про її трансформування у поліетнічну д-ву, в якій поважалися б громадян. свободи та нац.-культ. права й інтереси всіх народів та етносів, які її складали. Боротьба угорців за відновлення своєї нац. д-ви порушила перед лідерами нац. відродження слов'ян. народів питання їхнього виживання та політ. статусу. В цих умовах окремі прихильники А., спираючись на етнодемогр. розрахунки, доводили, що місце та політ. роль слов'ян. народів в імперії не відповідають їх чисельності, внеску в добробут і розвиток Габсб. монархії. Водночас ці діячі не вбачали у власних народах сил та можливостей для конфронтації з Віднем, протистояння імперії та панівній династії на шляхах етносепаратизму, а тому замислювалися над проблемою пошуку найближчих союзників у боротьбі за свої нац.-культ. та соціально-політ. інтереси. Перетворення імперії на дуалістичну монархію, австро-угор. та угор.-хорват. угоди викликали гостру реакцію з боку провідних діячів слов'ян. народів Австро-Угорщини, радикалізували їхні позиції з питань переустрою країни. Наступні десятиріччя проходили під знаком намагань переконати імператора та центр. уряд у необхідності трансформування дуалістичної монархії в тріалістичну, де третім компонентом мали стати слов'ян. народи. Слабкість цієї пропозиції полягала в уявному характері цього «слов'ян. компонента» імперії, в глибоких розбіжностях інтересів *еліт* цих народів, зокрема, українців та поляків тощо.

Позиції імперської лояльності, усвідомлення значних вигід перебування у складі відносно лібер. країни сприяли консерватизації австрославіст. програми включно до років 1-ї світової війни. Ін. джерелом, що підтримувало життєвість австрославіст. накреслень, було неприйняття рос. версії *панславізму*. До цього спонукало знайомство з реаліями Рос. імперії, можливостями розвитку її слов'ян. народів. Це порівняння двох імперій було не на користь останньої, а тому переконувало у перевагах збереження Австро-Угорщини за умови її подальшої еволюції в багатонац. федерат. д-ву. Серед укр. громад.-політ. діячів також були прихильники політ. програми А., зокрема проф. В. Б. Антонович віддавав перевагу можливості об'єднання всіх укр. земель під скіпетром Габсбургів, а не Романових і підтримував ті політ. заходи, які могли наблизити досягнення цієї мети. До австрославіст. позицій тяжіли народовці в Галичині та Буковині, а також сформована ними нац.-дем. партія. Разом з тим практ. значення австрославіст. проектів було незначним, адже вони використовувались як знаряддя досягнення суттєво різних нац. інтересів. Ані імператор, ані центр. уряд також не були прихильними до цих пропозицій. Тому політ. програма А. залишилась абстрактною, утопічною та нереалізовованою альтернативою істор. шляхам розвитку Австро-Угорщини.

Літ.: Брик І. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа // ЗНТШ. 1920. Т. 129; Moritsch A. Der Prager Slavenkongress 1848. Wien; Köln; Weimar, 2000.

А. Круглашов

АВТАРКІ́Я (грец. αὐτάρκεια — самовдоволення) — *політика* самоізоляції д-ви чи групи д-в від зовн. світу, яка полягає у створенні замкнених нац. госп-ва, політ.-ідеол. та соціокульт. системи; ізоляціоніст. прагненнях і практ. діях, спрямованих на госп.-екон., політ., культ. відокремлення регіону певної країни від ін. її частин внаслідок загострення протиріч із центром. У чистому вигляді А. існувала лише за умов натурального госп-ва. З часом спостерігаються її окремі вияви, до яких можна віднести: відособлення нац. госп-ва з метою нагромадження запасів стратег. матеріалів і сировини для ведення війни; політику екон. *сепаратизму*, нац.-етн. егоїзму; намагання панівної *еліти* певної д-ви зберегти в незмінному вигляді політ. режим з певною орієнтацією на закрите сусп-во тощо. Політика А. зазвичай призводить до розриву внутрі- та міждерж. госп. зв'язків, є перешкодою на шляху міжнар. інтеграції, гальмує розвиток виробництва і зростання споживання. Сучас. система міжнар. відносин та міжнар. поділу праці в процесі її вдосконалення засвідчує безперспективність такої політики.

В. Горбатенко

АВТОКРА́ТІЯ (грец. αὐτοκράτεια — самовладдя) — система управління *суспільством*, *державою*, за якої одній особі належить виключна і необмежена верховна влада. Типовими ознаками автократ. правління є одноосібність володаря, влади (монарх, цар, феодал, князь), система успадкування влади, особл. характер її *легітимності*. Класичним автократ. режимам — *деспотіям* Старод. Сх., Рим. та Візант. імперіям, абс. монархіям нового типу — притаманні відсутність контролю з боку сусп-ва за діяльністю верховного правителя, цілковита залежність підлеглих від його волі. Воля автократа має силу закону, оскільки він водночас здійснює і законод., і виконавчо-розпорядчі функції, і навіть цілковитий контроль за діяльністю суд. органів. Термін повноважень автократа законодавчо не обмежений або ж встановлюється ним самим. З метою надання видимості підтримки автократа населенням іноді організовуються *референдуми* і *плебісцити*, здійснення яких, утім, не забезпечує адекватного відображення волі *електорату*. До того ж автократ не несе юрид. відповідальності за свої дії або ж наявний держ.-прав. механізм фактично забезпечує йому можливість ухилятися від відповідальності. А. — істор. феномен. У рабовласн. і феод. д-вах самовладдя виявлялося у формі деспотії, яка нерідко набувала рис абс. сваволі й насильства — *тиранії*. За своєю суттю автократ. влада близька до крайнього *авторитаризму*. *В. Пазенок*

АВТОНОМІ́ЗАЦІЯ (від *автономія*) — 1) етнополіт. механізм, висунутий Й. В. *Сталіним* у 1922. Передбачав перетворення формально незалежних рад. республік, які виникли після 1917, на автон. республіки Рос. Федерації; 2) процес надання *автономії* певній території, яка відрізняється за етн. складом, культурою, соціально-екон. устроєм від більшості країни. Використовується як засіб запобігання етн. конфліктам, дезінтеграції країни внаслідок політизації вимог етносу, який компактно населяє певну територію і вимагає її автономії або відокремлення, й інколи як механізм децентралізації влади. Термін «А.» виник під час роботи комісії, створеної за рішенням ЦК РКП (б) для напрацювання пропозицій з об'єднання в єдину д-ву незалежних рад. республік — РРФСР, УРСР, ЗРФСР, БРСР. До революції 1917 в Рос. імперії більшовики на чолі з В. І. *Леніним* виступали за збереження унітарної д-ви. Для областей з особливим нац. складом або екон.-госп. устроєм А. пропонувалася як засіб вирішення нац. питання, перетворення цих територій на автон. одиниці, які мають окремі риси *держави* або держ. утворення у складі унітарної рос. д-ви. Однак після революції ситуація змінилася, навколо Росії почали оформлюватися незалежні нац. д-ви. На той час взаємовідносини з ними будувалися на основі рівноправних договорів про військ.-політ. і екон. союзи. Питання політ. форми облаштування рад. д-ви стало завданням комісії ЦК Компартії. Саме Сталін висунув ідею А., тобто об'єднання всіх рад. республік у складі РРФСР на правах автономій, що порушувало їхню самостійність. План А. обговорювався на пленумах ЦК компартій республік, але більшістю з них не був підтриманий. Однак комісія, незважаючи на це, схвалила тези Сталіна про А. Вони вимагали суворої єдності та централізації зусиль рад. республік, але порушували їхні суверенні права. А. була кроком назад порівняно з формами держ. буд-ва, створеними вже сформованими націями. План А. передбачав проголошення РРФСР, до складу якої увійдуть на правах автон. республік УРСР, ЗРФСР, БРСР. Сталінська модель А. стала основою створення *СРСР*, де рівність республік була формальною. Однак офіц. перетворення незалежних республік на автон. частини РРФСР означало б істотне зниження їхнього статусу і могло негат. позначитися на настроях гр-н цих республік, де на той час були поширені ідеї нац. самосвідомості. А. критикувалася Леніним, який виступив за союз рівноправних республік. Для побудови нової *державності* навколо Росії Ленін схилявся до ідеї *федерації*. Тому ще у 1918 РРСР була оголошена федерат. д-вою. Але чітко не було виписано, на якій основі будуватиметься майбутня федерація і в якому статусі увійдуть до її складу нові нац. республіки. У Конституції РРФСР 1918 йшлося лише про те, що ради областей, які відрізняють особливим нац. складом, можуть об'єднуватися в автон. обласні союзи, що входять на засадах федерації в РРФСР. А. суперечила задекларованому устрою майбутньої д-ви. Ленін категорично виступив проти А., доводячи, що всі вищезгадані республіки можуть увійти до складу Росії виключно на умовах створення нового федерат. союзу. Таке об'єднання юрид. рівних суб'єктів у нову федерацію було оформлене 30.12.1922 створенням СРСР. А. не була реалізована формально, але реально республіки не мали рівня самост. федерації. *В. Явір*

АВТОНО́МІЯ (від грец. αὐτός — сам і νόμος — закон, правління) — у заг. сенсі самостійність у питаннях життєдіяльності й орг-ції осіб, органів, установ, тер. спільнот, їхня відносна незалежність у визначених сферах від влади або впливу ззовні, право самост. вирішувати певні проблеми, віднесені до їхньої компетенції, та впорядковувати (організовувати) свою структуру. У вужчому політ. розумінні — право самост. здійснення держ. влади чи управління, надане частині д-ви, що відрізняється певними особливостями, і яке здійснюється в межах, передбачених загальнодерж. законом або *конституцією*. А. може базуватися на культ. (нац., етн.), геогр. або ін. відмінності. Часто у світовій практиці вважається першим етапом здобуття незалежності. У більшості випадків під А. розуміють саме політ.-тер. одиницю в межах *держави*. А. передбачає визнання дод. автон. прав, відмінних від прав ін. одиниць. Ін-т А. є дієвим механізмом розрядки міжетн. напруги в поліетн. д-вах. Дозволяє забезпечувати права меншин у тих сферах, які не зачіпають інтереси д-ви (освіта, культура). Водночас ін-т А. є засобом децентралізації, *демократизації* влади, який ефективніше вирішує питання нерівномірного екон., соціального розвитку регіонів і оптимізації системи *місцевого самоврядування*. А. поділяють на адміністративні — з питань здійснення орг-ції місц. управління та прийняття рішень і національні — з реалізації особливих прав етн. груп. Своєю чергою А., сформовані за нац. ознакою, поділяються на територіальні (утворюються у випадку компактного проживання нац. меншини на певній території) та екстериторіальні, ін. назва — нац.-культурні, персональні А. (у випадку дисперсного проживання меншини). А. можуть створюватися як у д-ві з унітарним (АР Крим України), так і федерат. (автономії в РФ) устроєм. Тер. А. можуть мати статус держ. утворення з власною конституцією, законодавством та офіц. мовою.

Літ.: Шульга Т. Понятие автономии, ее виды и роль // Евреи евразии. Режим доступу: http://www.eajc.org/publish_print_r.php?id=30; Bernhardt R. Federalism and Autonomy // Models of Autonomy. New Brunswick, NJ, 1981; Шаповал В. Територіальна організація держави в конституційному праві // Вісник Конституційного Суду України. 2002. № 5.

В. Явір

АВТОНО́МІЯ НАЦІОНА́ЛЬНО-КУЛЬТУ́РНА — особливий тип екстериторіального структурування життя етнонац. спільнот, у рамках якого законодавчо оформлено право та систему заходів, які забезпечують етнонац. спільнотам збереження та розвиток їхньої культ., мовної, реліг. самобутності. Концепція А. н.-к. була обґрунтована австр. соціал-демократами К. *Реннером* та О. Бауером ще наприкін. 19 ст. Вони вважали такий тип орг-ції й самоорганізації життя етн. спільнот більш оптимальним, порівняно з ін. типами автономій, скажімо територіальної, ефект. способом забезпечення прав меншин і їхнього етнокульт. розвитку. Оформлення екстер. союзу на основі добровільного особистого волевиявлення представників тієї чи ін. етн. спільноти на персональній основі перетворює ці спільноти на суб'єктів права, незалежно від чисельності та наявності території компактного поселення у межах того чи того етнополіт. утворення (*держави*). Ідея А. н.-к. набула популярності й до деякої міри реалізувалася наприкін. 19 — поч. 20 ст. в Австро-Угорщині та Росії. Напр., у лип. 1917 було проголошено А. н.-к. мусульман внутр. Росії та Сибіру; у верес. того ж року З'їзд народів Росії, який відбувся у м. Києві, проголосив право усіх народів як на тер., так і на екстер. нац.

автономію. У кол. СРСР у 1920–30-х існували нац. райони і сільради (зокрема, в Україні існували 8 рос., 7 нім., по 3 грец., болг., євр. та 1 польс. р-ни і понад 300 сільрад), а «малі» народи Пн. мали спец. статус у рамках багатонаціонального Рад. Союзу. А. н.-к. набула свого закріплення у законах таких країн, як Латвія (1991), Естонія (1993), РФ (1996). У європ. країнах існують різні форми автономії: Саамський парламент (Норвегія), Шведська народна асамблея (Фінляндія), Самоврядна нацменшина (Угорщина). У незалежній Україні право нацменшин на реалізацію своїх прав прописано у Законі України «Про національні меншини в Україні» (1992). У ньому передбачені гарантії меншинам збереження їхньої етнокульт. та мовної самобутності через створення умов для вивчення рідної мови й користування нею в усіх сферах сусп. життя, розвою культурницьких традицій та звичаїв, задоволення інформ. запитів; сприяння діяльності громад. орг-цій меншин, їхньої участі у прийнятті рішень на всеукр., регіон. та місц. рівнях. Щоправда, до цього часу в Україні не прийнято спец. закону про А. н.-к., хоча дискусії з цього питання точаться тривалий час у наук., політ., державницьких колах.

Літ.: Етнічні меншини в Східній і Центральній Європі. К., 1994; Managing Multiethnic Local Communities in the Countries of the Former Yugoslavia. Budapest, 2000. *В. Євтух*

АВТОНО́МІЯ НАЦІОНА́ЛЬНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНА — тер. форма орг-ції нацменшин, що проживають компактно в межах певного регіону однієї *держави*. Різновид тер. автономії, що поділяється на адм.-тер. (регіон.), нац.-тер. та нац.-державну. Означає надання певній частині (частинам) унітарної д-ви, населеної здебільшого представниками певної меншини, самостійності у вирішенні питань внутр. життя. Статус суб'єктів А. н.-т. вищий, ніж статус суб'єктів адм.-тер. автономії, і нижчий за статус суб'єктів нац.-держ. автономії. На відміну від регіон. (адм.-тер.) автономії, А. н.-т. поширюється не тільки на адміністративну, а й на культ.-мовну сферу, адже в її формуванні наявний не лише територіальний, а й національний чинник. Тому вона передбачає вищий рівень політ. та юрид. самостійності суб'єкта. А. н.-т. є одним з механізмів задоволення прав меншин на збереження самобутності та розвиток в межах д-ви. Є відповіддю на запит етносуб'єкта, що компактно проживає на певній території, на самостійність від влади центру. А. н.-т. має систему органів *законодавчої* та *виконавчої* влади, що формуються самостійно, повноваження приймати норм. акти з питань, коло яких окреслено д-вою. Органи суб'єкта адм.-тер. автономії здійснюють свою діяльність під наглядом центр. органів влади. Регіон. підзаконні акти можуть бути скасовані центр. органами влади, якщо вони не відповідають загальнодерж. інтересами або законодавству. На тер. А. н.-т. поряд із загальнодерж. зазвичай офіц. використовується мова нацменшини. Прикладами А. н.-т. є Аландські о-ви у Фінляндії, Країна Басків у Іспанії. А. н.-т. реалізуються в політ. або адм. формі. Політ. форма передбачає певні ознаки *державності*. Цей різновид А. н.-т. припускає можливість видання власних законів (іноді наявність *конституції*), формування власних законод. та викон. органів, що мають ширші повноваження, ніж органи адм.-тер. одиниць. Політ. А. н.-т. пов'язана з утворенням автон. республік. Адм. формі А. н.-т. не притаманні ознаки державності, однак враховуються нац. особливості (викладання, видання газет, судочинство нац. мовою, врахування місц. або реліг. звичаїв у правовій сфері тощо). Адм. А. н.-т. існує у формі автон. областей, нац. округів тощо.

Літ.: Погорілко В. Конституційне право України. К., 2000; Декларація щодо регіоналізму в Європі // Асамблея регіонів Європи. Режим доступу: http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/DeclarationRegionalism/.dam/[10n/ua/DR_UKRAINE[1.].pdf; Bernhardt R. Federalism and Autonomy // Models of Autonomy. New Brunswick, NJ, 1981. *І. Кресіна, В. Явір*

АВТОНО́МНА РЕСПУ́БЛІКА КРИМ (АР Крим) — адм.-тер. *автономія* у складі України. Є невід'ємною складовою частиною системи адм.-тер. устрою України. Розташована на Пд. України, на Крим. п-ві. Адм. центр автономії — м. Сімферополь. Тер. АР Крим визначається межами, які існували на 20.01.1991 — день проведення референдуму про відновлення АР Крим у складі СРСР та на 12.02.1991 — день набуття чинності Закону УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Оформленню сучас. конст. статусу АР Крим передували Декларація про держ. суверенітет Криму (04.09.1991), Акт проголошення незалежності Криму (05.05. 1992), Конституція Республіки Крим (06.05.1992), закони України «Про Автономну Республіку Крим» (17.03.1995) та «Про Конституцію Автономної Республіки Крим» (04.04.1996) та ін. Чинну правову основу статусу і повноважень АР Крим становлять Конституція України та закони України. АР Крим має Конституцію АР Крим, яку прийняла ВР АР Крим (21.10.1998) та затвердила ВР України шляхом прийняття Закону «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (23.12.1998). За своєю юрид. природою, особливостями завдань та функцій, характером утворюваних в ній органів влади, специфікою прав. основи їхньої орг-ції та діяльності АР Крим можна вважати формою здійснення регіон. самовряд. Так, АР Крим у межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання, а також здійснює повноваження, делеговані законами України відповідно до Конституції України. В АР Крим діють ВР АР Крим і РМ АР Крим, повноваження, порядок формування і діяльності яких визначаються Конституцією України і законами України, Конституцією АР Крим і норм.-прав. актами ВР АР Крим з питань, віднесених до її компетенції. ВР АР Крим є представн. органом АР Крим і здійснює представн., нормотворчі, контрольні функції та повноваження в межах своєї компетенції. ВР АР Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в АР Крим. Статус ВР АР Крим та депутатів, які входять до її складу, визначається законами «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» (10.02.1998) та «Про статус депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим» (22.12.2006). Урядом АР Крим є РМ АР Крим, яка входить до системи органів викон. влади України та є викон. органом АР Крим, здійснює викон. функції та повноваження в межах своєї компетенції. Орг-ція і діяльність ВР АР Крим і РМ АР Крим ґрунтуються на поділі повноважень між ними; підконтрольності, підзвітності й відповідальності перед ВР АР Крим як представн. органом, що обирається безпосередньо гр-нами, органів, що утворюються або формуються нею, посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються ВР АР Крим. Норм.-прав. акти ВР АР Крим та рішення РМ АР Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і КМ України та на їх виконання. З мотивів невідповідності норм.-прав. актів

ВР АР Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих норм.-прав. актів ВР АР Крим з одночасним зверненням до КС України щодо їхньої конституційності. Акти РМ АР Крим скасовуються Президентом України. АР Крим здійснює норм. регулювання виключно з питань місц. для цієї автономії значення, зокрема: с. г. і лісів; меліорації і кар'єрів; громад. робіт, ремесел та промислів; благодійництва; містобудування і житлового госп-ва; туризму, готельної справи, ярмарків; музеїв, б-к, театрів, ін. закладів культури, історико-культ. заповідників; транспорту заг. користування, автошляхів, водопроводів; мисливства, рибальства; сан. і лікарняної служб. До відання АР Крим належить: призначення виборів депутатів ВР АР Крим, затвердження складу виборчої комісії АР Крим; орг-ція та проведення місц. референдумів; управління майном, що належить АР Крим; розроблення, затвердження та виконання бюджету АР Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України; розроблення, затвердження та реалізація програм АР Крим з питань соціально-екон. та культ. розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля — відповідно до загальнодерж. програм; визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон сан. охорони курортів; участь у забезпеченні прав і свобод гр-н, нац. злагоди, сприяння охороні правопорядку та громад. безпеки; забезпечення функціонування і розвитку держ. та нац. мов і культур в АР Крим; охорона і використання пам'яток історії; участь у розробленні та реалізації держ. програм повернення депортованих народів; ініціювання запровадження надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екол. ситуації в АР Крим або в окремих її місцевостях. Законами України АР Крим можуть бути делеговані також ін. повноваження.

В АР Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» (02.03.2000).

Літ.: Копиленко О. Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. К., 2001; його ж. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. К., 2002; Корнієнко М. І. Автономна Республіка Крим як форма регіонального самоврядування // Вчені зап. Ін-ту економіки та права «КРОК». 2002. Вип. 6: Серія «Право»; Абасов Г. Г. Конституційно-правовий статус Верховної Ради Автономної Республіки Крим: актуальні проблеми теорії // Часопис Київ. ун-ту права. 2003. № 4.

О. Бата́нов

АВТОРИТАРИ́ЗМ (від лат. auctoritas — влада, вплив) — політ. режим, який ґрунтується на необмеженій владі однієї особи або групи осіб при збереженні окремих екон., громадян., духовних свобод для гр-н; спосіб правління з обмеженим *плюралізмом*. Авторит. режими є наслідком держ. переворотів або поступової концентрації влади в руках політ. лідера чи окремого сегмента політ. *еліти*. Передумови для виникнення авторит. режимів формуються у перехідних політ. системах, особливо якщо процеси *демократизації* позначені втратою контролю над процесом реформ, поляризацією політ. сил. Осн. ознаками авторит. режиму є відчуження гр-н від влади; централізація політ. управління у поєднанні зі звуженням повноважень представн. органів *влади*; формально-показовий характер парлам. *виборів*, які відбуваються за відсутності/обмеження публічної боротьби партій; монополія на владу з боку однієї політ. чи соціальної групи, однієї чи декількох осіб; здійснення політ. управління командно-адм. методами; виключення з процесу ухвалення та реалізації політ. рішень взаємного узгодження позицій в процесі обговорення держ. проблем; домінування у політ. системі однієї, правлячої, партії; виключення *опозиції* зі сфери ухвалення рішень і політ. життя в цілому; перетворення насилля на важливий інструмент сусп.-політ. регулювання; звуження прав і свобод гр-н, що призводить до відчуження гр-н від влади та перетворення їх на об'єкт маніпулювання; посилення ролі каральних органів; тотальний контроль д-ви над ЗМІ. Наведені ознаки наближують авторит. режим до тоталіт., проте вони не тотожні. При *тоталітаризмі* осн. елементом політ. системи є *партія*, при А. — *держава*. В умовах А. *ідеологія* не доводиться до такого ступеня деталізації та догматизації, як за тоталітаризму. Встановлення тоталіт. режиму відбувається за активної масової участі гр-н, тоді як А. встановлюється всупереч більшості, без її підтримки та участі. *Легітимність* тоталітаризму не ставиться під сумнів більшістю сусп-ва та спирається на масові сусп.-політ. рухи, тоді як А., який виникає шляхом верхівкових переворотів та домовленостей, не може спиратися на масові рухи, тому його легітимність ставиться під сумнів значною частиною *громадян*. В умовах тоталіт. режиму функціонує культ особистості нац. вождя — лідера партії та д-ви, який інтегрується в індивід. свідомість кожного, тоді як авторит. режим продукує дистанцію між лідером та масами, які подекуди бачать у ньому свого антипода та навіть ворога. *Громадянське суспільство* при тоталітаризмі повністю політизується, поглинається тоталіт. системою, руйнується зворотний зв'язок між гр-ном та владою, при А., незважаючи на суттєву централізацію влади, д-ва та громадян. сусп-во до певної міри відокремлені, д-ва, хоч і контролює громадян. сусп-во, не заперечує його саморегулівних механізмів. На відміну від тоталітаризму, який встановлює тотальний контроль над сусп-вом і особистістю, А. звужує сферу контролю до політичної. А. відрізняється від тоталітаризму за ступенем залучення гр-н до політ. життя, методами здійснення *політичної влади*, характером регламентів та норм функціонування сусп-ва, ступенем допустимого *плюралізму політичного*, становищем лідера режиму в системі влади, методами екон. регулювання. Осн. типами А. є парт. режими (існування монопольної влади партії/політ. угрупування, яке формально може не належати до ін-ту партій), корпоративні (влада монополізується бюрокр., олігарх., тіньовими чи клановими угрупуваннями, які поєднують владу та власність і на цьому ґрунті контролюють процес ухвалення рішень), військові (ресурси влади використовуються військовими для примусової підтримки встановлених ними правил гри), націоналістичні (ґрунтуються на домінуванні в структурі *еліти* певної нац. чи етн. групи) та режим особистої влади (персоналізація всіх політ. відносин у поєднанні з жорстким характером правління та некритичним сприйняттям влади).

Літ.: Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму. Суми, 2003; Berglund S., Hellen T., Aarebrot F. N. The Handbook of Political Change in Eastern Europe. Cheltenham, 1998; Гельман В. Динамика субнационального авторитиризма: Россия в сравнительной перспективе. СПб, 2008.

Н. Ротар

АГЕ́НТ ВПЛИ́ВУ (від лат. agens, agantis — діючий) — особа, яка здійснює систематичну діяльність з реалізації інтересів певного політ. середовища. Роль А. в. зазвичай виконують політ., громад. діячі, які користуються довірою *суспільства*, в якому вони діють. Практика інфільтрації А. в. відома з ант. часів. Напр., Олександр Македонський у 328 до н. е., захопивши Согдіану, викликав з Македонії і Греції 100 юнаків з вищих сусп. верств і своєю владою оженив їх на дівчатах з місц. знаті, особисто виступаючи в ролі свата і керівника весільних торжеств. Зовні ідея цієї акції мала вигляд акту примирення кол. ворогів і зміцнення уз дружби між ними. Водночас цим кроком Македонський створив потужну владну структуру нової знаті, що забезпечувала корінні інтереси греко-макед. імперії. Нині «агентура впливу», як правило, не впроваджується ззовні, а формується з людей того середовища, яке обрано об'єктом впливу. З цією метою можуть використовуватися різні міжнар. конференції, профес. міжнар. асоціації, т-ва дружби, візити, особисті контакти. У ролі А. в. найчастіше намагаються використати представників наук. інтелігенції, високопоставлених співробітників держ. установ, що мають доступ до закритої інформації, власників великих банків чи фірм, службовців, що виконують різні допоміжні функції, членів родин перших осіб д-ви, які симпатизують інтересам того політ. середовища, що зацікавлене в їх використанні. А. в. можуть розрізнятися за позиціями, формами і способами дії. Найчастіше вони діють легально, лобіюючи «чужі» інтереси в органах законод., викон. і суд. влади, на своєму службовому поприщі в галузі науки, техніки, економіки, у ЗМІ. Діяльність А. в. виявляється у створенні атмосфери, сприятливої для прийняття рішень, в яких зацікавлений суб'єкт, що спрямовує його діяльність. Виділяють ряд характерних ознак, властивих А. в.: здатність впливати на сусп. свідомість; об'єкт. спрямованість їхньої діяльності на сприяння досягненню певної мети; приналежність до числа функціонерів другого плану, що знаходяться в тіні перших осіб («сірі кардинали»). При довгостроковій стратег. оперативній комбінації агентура впливу розділяється на актуальну (таку, що відіграє відведену їй роль на певному етапі) і перспективну (таку, що має замінити першу після її дискредитації).

О. Волянська

АГІТА́ЦІЯ (від лат. agitatio — приведення в рух, спонукання) — поширення політ. ідей і лозунгів з метою вплинути на сусп. свідомість і настрої широких мас та спонукати їх до політ. чи ін. активності. А. зазвичай провадиться через пресу (газети, журнали, брошури, листівки, заклики тощо), усні виступи (доповіді, бесіди, читання газет та ін.), радіо, телебачення, кіно, театр, образотворче мистецтво (плакати, діаграми, карикатури і т. п.), політ. і худ. л-ру. А. тісно пов'язана з пропагандою, інколи розглядається як її форма. У прав. сусп-ві законодавством забороняється А. за насильницьке захоплення влади, неправову зміну конст. ладу, утиски *прав людини* та ін. злочини. Одним із найпоширеніших різновидів А. є передвиборна А. — один із найважливіших засобів створення позит. настроїв стосовно того чи ін. учасника виборчого процесу. Під час передвиборної А. проводиться обговорення політ., ділових і особистих чеснот кандидата на виборну посаду, здійснюються заклики до *голосування* «за» чи «проти» певного кандидата. Вважається неприпустимим ведення А. з використанням кандидатом свого службового становища, до реєстрації кандидата в окружній виборчій комісії і після встановленого строку її обов'язкового завершення напередодні виборів. А. в день голосування не допускається. У законодавстві дем. країн задекларовано принцип рівності кандидатів та політ. сил у можливості ведення передвиборної А.: рівна площа для розміщення безкоштовних агіт. матеріалів у пресі, рівний час для безкоштовного висвітлення програмних положень через теле-, радіопередачі, рівний обсяг виготовлення друкованих агіт. матеріалів за рахунок бюджетних коштів. Однак на практиці можливості учасників виборчого процесу при висвітленні своїх передвиборних позицій виявляються різними.

Б. Дем'яненко

АГРЕГУВА́ННЯ ІНТЕРЕ́СІВ (від лат. aggregare — приєднувати) — процес узгодження індивід. чи групових політ. потреб та інтересів для подальшого оформлення у політ. програми та політ. курс. Для будь-якого сусп-ва зазвичай характерною є значна поляризація його членів за інтересами, які вони прагнуть реалізувати. У разі значної різноспрямованості цих інтересів з'являється потреба в їх узагальненні у вигляді цілісних програм і у доведенні цих програм до влади. У такому випадку зростає ефективність функціонування *політичної влади*, що у своїй діяльності спирається на вимоги, які можуть вважатися вимогами всього або більшої частини *суспільства*. А. і. разом з *артикуляцією інтересів* є однією з найважливіших функцій *партій політичних*. Через А. і. політ. партії мобілізують своїх прихильників, здобуваючи у такий спосіб підтримку своїм кандидатам та своєму політ. курсу на *виборах*.

Д. Неліпа

АГРЕ́СІЯ (лат. aggressio — напад) — застосування *державою* військ. сили проти *суверенітету*, *територіальної цілісності* й недоторканності або політ. незалежності ін. д-ви. Агресивна *війна* є злочином проти міжнар. миру й тягне міжнар. відповідальність; вона не може бути виправдана будь-якими міркуваннями політ., екон., військ. чи ін. характеру; ніяке тер. надбання чи особлива вигода, одержані внаслідок А., не є і не можуть бути визнані законними. Відповідно до гл. VII Статуту ООН, кваліфікувати дії д-ви як А. уповноважується *Рада Безпеки ООН*. Як А. може визначатися: вторгнення або напад збройних сил однієї д-ви на територію ін.; *окупація воєнна*; *анексія* із застосуванням сили; *блокада* портів або узбережжя д-ви збройними силами ін. д-ви; напад збройних сил д-ви на повітряні, морські або сухопутні сили ін. д-ви; надання д-вою своєї території ін. д-ві для здійснення акту А. проти третьої д-ви; надсилання д-вою збройних формувань для здійснення насильства проти ін. д-ви. При визначенні А. за основу береться принцип ініціативи здіснення акту А. Відповідальність за А. включає примусові заходи щодо її припинення та відновлення миру, а також заходи щодо ліквідації наслідків А. та запобігання її повторному виникненню. Міжнар. право передбачає політ. та матер. відповідальність за А.; особи, винні в її плануванні, підготовці та здійсненні, несуть кримін. відповідальність. Визначення А. у сфері *міжнародних відносин* уперше було включено в Лонд. конвенції про визначення агресії 1933 на пропозицію *СРСР*. Резолюцію № 3314 *Генеральної Асамблеї ООН*, що містить визначення А., було прийнято 14.12.1974.

В. Манжола

А́ДАМС (Adams) Джон (19.10.1735, Брейнтрі, тепер Квінсі, шт. Массачусетс — 04.07.1826, там само) — політ. і держ. діяч, 2-й президент США. Навч. у Гарвард. коледжі (1751–55). Після його закінчення займався адвокат. практикою в Бостоні. Публікувався у пресі (з приводу закону про гербовий збір). Як лідер радик. групи був обраний у зібрання делегатів 13 англ. колоній — на 1-й та 2-й контин. конгреси де обстоював ідею незалежності. Підтримав формування військ. підрозділів та призначення Дж. *Вашингтона* головнокомандувачем амер. армії. Очолював дебати, наслідком яких стало проголошення Декларації незалежності (1776). Був членом дип. місії у Франції (1777 — весна 79). Упродовж 1779 брав участь у підготовці тексту конституції Массачусетса. Як член комісії, уповноваженої на переговори, брав участь у перемовинах з Великобританією. Наслідком стало підписання Версал. мирного договору (1783), який поклав кінець війні. Став першим амер. послом у Великобританії (1785–88). А. — один із лідерів партії федералістів. Обраний до Конгресу (1788), але до роботи не приступив, оскільки після перемоги на перших презид. виборах Д. Вашингтона став віце-президентом США (1789–97). У 1796–1801 А. — президент США, який вперше заснував презид. резиденцію у Вашингтоні. Роки правління були позначені протистоянням між А. та Т. *Джефферсоном*, між А. та О. *Гамільтоном* (лідером рад. федералістів), в основі якого лежало різне бачення зовнішньополіт. курсу США. А. вдалося не допустити війни з Францією, яка перешкоджала торгівлі США в Кариб. морі, в Атлантиці, й підписати з нею договір (1800). Утім, це призвело до напруги у стосунках із власним кабінетом, частиною членів партії федералістів. При А. були прийняті закони про іноземців, про натуралізацію, які утруднювали отримання амер. громадянства, закон про підбурювання до заколоту, який передбачав тюремне ув'язнення за критику уряду, та ін. У 1808 А. зазнав поразки на президн. виборах, де перемогу здобув Т. Джефферсон, і в наступному році пішов у відставку, відійшовши від політ. життя та оселившись на своїй фермі у Квінсі. У 1811 А. відновив добрі стосунки зі своїм кол. антагоністом Д. Вашингтоном і вів з ним активне листування, в якому намагався переосмислити історію своєї країни. Помер А. у 50-ту річницю проголошення Декларації незалежності США. Сином А. був Джон Квінсі Адамс — 6-й президент США, обраний ще за життя батька (1824).

Літ.: McCullough D. G. John Adams. New York, 2001; Brookhiser R. America's First Dynasty: The Adamses 1735–1918. New York, 2002; Ferling J. E. Adams vs. Jefferson: The Tumultuous Election of 1800. New York, 2004. *М. Кармазіна*

АДАПТА́ЦІЯ СОЦІА́ЛЬНО-ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. adaptatio, adaptare –пристосовувати) — процес активного пристосування індивіда до навкол. умов, соціального і політ. буття. А. с.-п. має дві форми — активну (вплив суб'єкта на соціально-політ. середовище, прагнення змінити його) і пасивну (конформістська згода з умовами соціально-політ. існування, відсутність прагнення змінити їх, використати для власних потреб). У процесі А. с.-п. людина засвоює моральні норми й цінності найближчого оточення — традиції та звичаї сім'ї, етносу, профес. і неформальних груп; домінуючі політ. гасла тощо. Завдяки А. с.-п. людина самоідентифікується, намагається віднайти ті соціально-політ. орієнтири, якими вона керуватиметься у власній діяльності. На процес А. с.-п. впливають різні макро-, мезо- й мікрочинники. До макрочинників належать *суспільство, держава* з її соціальними й політ. ін-тами, загальнонац. *ЗМІ*. Мезочинниками вважаються ті, до яких індивід так чи інакше включений — країна, етнос, регіон (місто, село), місц. ЗМІ, навч. заклад або підприємство. До мікрочинників відносять сім'ю, друзів, навч., неформальну групу, труд. колектив тощо. Мікрочинники можуть бути каналами впливу ін. соціально-політ. чинників. Механізмами А. с.-п. є засвоєння індивідом цінностей, норм і правил, що панують у навкол. соціально-політ. середовищі; рефлексія, або внутр. (уявний) діалог із собою та з ін. людьми з приводу тієї або ін. події, ситуації, поведінки, взаємодії; міжособистісне спілкування зі «значущими іншими», тобто з особами, які є авторитетами для індивіда; засвоєння стилю життя, характерного для певної субкультури; ін-ти культури і соціуму (виховання, освіта, ЗМІ тощо), через які відбувається засвоєння соціально-політ. норм і цінностей. А. с.-п. є особливо актуальною у разі необхідності засвоєння будь-яким соціальним або політ. суб'єктом тих форм соціальної і політ. взаємодії, цінностей і норм, що притаманні новому для нього сусп. середовищу.

Літ.: Sanford N. Self and Society: Social Change and Individual Development. New York, 1988; Schneiderman L. Psychology of Social Change. New York, 1988; Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К., 2011. *М. Требін*

АДЕНА́УЕР (Adenauer) Конрад (05.01.1876, Кельн — 19.04.1967, Рьондорф) — політ. і держ. діяч. Отримав юрид. освіту в ун-тах Бонна, Фрайбурга, Мюнхена. З 1902 працював в прокуратурі Кельна, з 1906 — одним із помічників міськ. голови Кельна, який відповідав за муніципальні податки та збори, 1-м заст. голови (1909–17), міськ. головою (обер-бургомістром) Кельна (1917–33), головою держ. ради Пруссії (1921–33). У 1933 позбавлений усіх посад нацистами, попри відмову від активної політ. та громад. діяльності. Тричі заарештовувався гестапо у 1934 та 1944. У 1945 амер. окупац. властями призначається міськ. головою у Кельні. Його обирають головою ХДС брит. окупац. зони та головою фракції ХДС у ландтазі землі Пн. Рейн-Вестфалія (1946). А. у 1948–49 — президент Парламентарної ради в Бонні, один з авторів Осн. закону (Конституції) ФРН. У 1949–63 канцлер ФРН, одночасно у 1951–55 — міністр закорд. справ ФРН, у 1950–66 — голова ХДС.

Будучи засновником і 1-м головою ХДС — наступника впливової в часи імперії та Веймар. республіки катол. партії Центру, А. і його прихильникам вдалося об'єднати представників двох гол. конфесій — протестантів і католиків у політ. партію. ХДС виступав за поєднання христ. цінностей з цінностями вільного ринку. На нього мала сильний вплив теорія соціального ринкового госп-ва Л. Ерхарда, яка стала офіц. програмою ХДС. Ставши 1-м канцлером ФРН, що об'єднувала амер., англ. та франц. окупац. зони, А. на цю посаду обирався 4 рази й обіймав її впродовж 14 років поспіль. 50–60-ті рр. 20 ст. прибічники й опоненти канцлера одностайно визначають як «епоха А.». Канцлер мав величезний авторитет і вагу у визначенні внутр. і зовн. політики д-ви. Вищим керівним органом офіц. політики фактично стало відомство федер. канцлера, а не парламент. Через відомство канцлера здійснювалося управління міністерствами, правлячою партією, а через більшість її у бундестазі — забезпечувався і контроль за парламентом. Політика А. ґрунтувалася на двох найважливіших доктринальних складових — соціальній ринковій економіці та «новій Німеччині в новій Європі». ФРН за часи його правління вдалося економічно оздоровити країну, відновити її роль у європ. політиці. Зовнішньополіт. курс, обраний А., був неоднозначним і навіть суперечливим, проте історія підтвердила його стратег. далекоглядність. Кінцевою метою А. була розбудова єдиної миролюбної Німеччини у колі європ. народів. А йшов він до цієї мети через інтеграцію ФРН до зх. демократій, через переозброєння бундесверу та конфронтацію з СРСР і відхилення всіх його пропозицій стосовно возз'єднання ФРН і НДР та нейтралізації Німеччини. Це давало привід противникам зображати канцлера як розкольника і мілітариста. Наріжним каменем зовн. політики ФРН стала акт. прихильність її західноєвроп. та атлант. інтеграції.

Обіймаючи одночасно і посаду міністра закорд. справ, А. відіграв значну особисту роль у досягненні зовнішньополіт. успіхів своєї д-ви. Він брав безпосередню участь в опрацюванні та підписанні Петерсберзької угоди (1949), Договору про створення Європ. об’єднання вугілля і сталі (1951), Боннського (1952) та Париз. договорів (1954), які започаткували відновлення суверенітету ФРН у зовнішньополіт. справах. А. заклав концептуальні засади зовн. політики ФРН, які базувалися на розбудові союзницьких відносин із США та встановленні інтеграц. відносин із зх.-європ. сусідами, передусім із Францією, з якою було укладено договір про дружбу та співпрацю (1963), домігся прийняття ФРН до *НАТО* на рівноправних засадах (1955) та права мати власну 500-тисячну армію із сучас. озброєнням за винятком зброї масового ураження. А. здійснив кроки щодо спокути вини Німеччини за геноцид євр. населення та виплати компенсацій 1,5 млрд амер. дол. євреям — 1 млрд д-ві Ізраїль і ще 0,5 млрд євр. орг-ціям у всьому світі. У верес. 1955 А. вперше відвідав з офіц. візитом Москву. Результатом стало встановлення дип. відносин між ФРН та СРСР, припинено стан війни між двома д-вами й повернуті на батьківщину останні 10 тис. нім. військовополонених та 30 тис. інтернованих цив. осіб, що утримувалися в Рад. Союзі. Залишилися нерозв’язаними питання повоєнних кордонів і питання возз’єднання Німеччини. А. засудив зведення Берл. муру у 1961, категорично відмовився від дип. визнання НДР і залишався на цій позиції до кінця свого правління. 15.10.1963 А. добровільно пішов у відставку з посади федер. канцлера, передав керівництво урядом натхненнику екон. реформи Л. Ерхарду, але ще три роки зберігав за собою посаду голови партії. Останні роки життя він провів у колі сім’ї в Рьондорфі. У. Черчилль назвав А. найвидатнішим нім. політиком після Бісмарка.

Тв.: Errinerungen. 1957–1963. Stuttgart, 1968; Reden 1947–1967. Eine Auswahl. Stuttgart, 1975.

Літ.: Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина. К., 1996; Підлуцький О. Постатті XX століття. К., 2007; Adenauer und die deutsche Frage. Geottingen, 1988.

А. Кудряченко, І. Богданович

А́ДЛЕР (Adler) Віктор (24.06.1852, Прага — 11.11.1918, Відень) — політик, теоретик *австромарксизму*, лідер австр. соціал-демократії, лікар-психіатр, публіцист. Батько *Фрідріха Адлера*. Вивчав хімію та медицину у Віден. ун-ті (1872–81), займався лікарською практикою. У молодості захоплювався ідеями А. *Шопенгауера* та Ф. *Ніцше*. Співавтор програми германізації Австрії та посилення її зв’язків із Німеччиною («Linz Programm», 1882). Деякий час належав до радик. Дем. партії, яку залишив через її націоналіст. характер. Під впливом знайомства з А. Бебелем, К. Лібкнехтом і Ф. Енгельсом (1883) зацікавився *марксизмом*, перейшов на соціаліст. позиції та приєднався до робітн. руху. Засновник, видавець і редактор марксист. тижневика «Ґляйхгайт» («Рівність», Відень, 1886–89) та гол. часопису австр. соціалістів «Арбайтер цайтунґ» («Робітнича газета», Відень, від 1889). Співзасновник і голова об’єднаної Австр. с.-д. партії (від січ. 1889), автор її програми, один з лідерів 2-го Інтернаціоналу. Після закриття австр. владою тижневика «Рівність» заарештований і засуджений до чотирьох місяців ув’язнення. Ініціатор руху за заг. виборче право, свободу об’єднань та 8-годинний робочий день. 1902 відмовився від ортодоксального марксизму і перейшов на реформістські позиції. Прихильник парлам. методів політ. боротьби, концепції «класового миру», федералізації Австро-Угор. імперії та нац.-культ. автономії її народів. Депутат ландтагу Нижньої Австрії (від 1901) та палати депутатів Рейхсрату (від 1905), лідер с.-д. фракції. Під час 1-ї світової війни займав пацифістську позицію. Держ. секретар з іноземних справ у тимчас. уряді Австр. республіки (лист. 1918). Виступав за об’єднання Австрії та Німеччини в єдину д-ву.

Літ.: Meyles L.O. Victor Adler. Die Biographie. Wien, 1997; Roman E. Austria-Hungary and the Successor States: A Reference Guide from the Renaissance to the Present. New York, 2003. *В. Пономарьов*

А́ДЛЕР (Adler) Фрідріх (09.07.1879, Відень — 02.01.1960, Цюріх) — політик, фізик, філософ, публіцист, видавець, теоретик *австромарксизму*, лідер австр. соціал-демократії. Син *Віктора Адлера*. Вивчав фізику, хімію та математику в Цюріх. ун-ті. Приват-доцент Цюріх. ун-ту (1907–11), редактор і видавець с.-д. щомісячного журн. «Дер Кампф» («Боротьба», 1907–34, Відень). Учень Е. Маха, приятель і опонент А. Енштейна, на його користь відмовився від кафедри у Цюріх. ун-ті. Критик теорії відносності, прихильник емпіріокритицизму. 1911 залишив фізику і зайнявся *політичною діяльністю*. Секретар СДРПА (1911–16, 1918–23), член її центрист. фракції «Марксистська ліва» (1914–16). Заперечував марксист. концепцію класової боротьби, пролет. *революції* та *диктатури пролетаріату*, а також тезу про визначальний характер засобів виробництва. Сповідував теорію класового миру, мирної соціалізації *капіталізму* та кооперації класів. Виступав за надання народам Австро-Угор. імперії культ.-нац. *автономії*. 21.10.1916 у ресторані віден. готелю «Мейбл унд Шадн» застрелив міністра-президента Австрії К. Штюргка за його відмову відновити права Рейхсрату, розпущеного 1914. Засуджений до страти, заміненої ув’язненням на 18 років; 01.11.1918 звільнений за амністією. Під час Лист. революції 1918 лідер робітн. рад. Депутат Національрату Австрії (1919–23). Співзасновник та один із лідерів 2,5-го (Віден.) Інтернаціоналу (1921–23), ген. секретар виконкому Соціаліст. робітн. інтернаціоналу (1923–40). Противник комуніст. ідеології та політики *СРСР*. Заперечував існування австр. нації, виступав за об’єднання Австрії з Німеччиною в єдину д-ву. Від 1940 у Нью-Йорку, засновник і голова Австр. робітн. к-ту. Від 1946 у Цюріху, відійшов від політ. діяльності. Упорядкував і видав листування В. Адлера з А. Бебелем і К. Каутським.

Літ.: Brauntal J. Victor und Friedrich Adler zwei Generationen Arbeiterbewegung. Wien, 1965; Maier M. Physik und Revolution. Wien, 2006.

В. Пономарьов

АДМІНІСТРАТИ́ВНА РЕФО́РМА — комплекс узгоджених заходів, спрямованих на системну перебудову орг-ції викон. влади, формування сучас. системи *місцевого самоврядування*. Почалася після прийняття Конституції України 1996. Для концептуально-метод. забезпечення А. р. утворена Указом Президента України від 07.07.1997. Держ. комісія з проведення в Україні А. р. розробила відповідну концепцію, осн. положення якої були схваленні Указом Президента України 22.07.1998 «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні». Відповідно до Концепції А. р. її ключовими напрямами є: раціоналізація структури, функцій, методів діяльності органів викон. влади, спрощення і скорочення зайвих ланок управління; запровадження дієвої системи держ. контролю і раціональних адм. процедур; дерегуляція та вдосконалення системи адм. послуг, які надаються на різних рівнях викон. влади; реформування системи підготовки і перепідготовки управлін. кадрів, механізму *державної служби*; уточнення адм.-тер. поділу країни; оновлення законод. бази адм. правовідносин, орг.-прав. забезпечення розвитку адм. юстиції. Здійснені протягом 2000–05 осн. заходи А. р. були спрямовані на оптимізацію складу уряду, спрощення мережі центр. органів викон. влади, уточнення їхньої класифікації, функцій, повноважень і орг. структур, поліпшення умов проходження держ. служби, орг.-прав. засад надання адм. послуг, утворення системи адм. судів і запровадження адм. судочинства. В останній період хід А. р. значно уповільнився, виявилися недосконалості в її концептуальному та орг. забезпеченні. З метою дальшого просування А. р. як одного з важливих пріоритетів держ. політики України на найближчу перспективу під егідою Нац. комісії із зміцнення *демократії* та утвердження верховенства права 2008 розроблено новий проект Концепції А. р. з робочою назвою «Концепція реформування публічної адміністрації в Україні». Передбачено, що реформування публ. адміністрації спрямоване на об'єднання зусиль ін-тів викон. влади і місц. самовряд. і потребуватиме вирішення таких осн. завдань: формування стабільної та ефект. викон. влади; орг-ції профес., політ. нейтральної та відкритої держ. служби і служби в органах місц. самовряд.; створення спроможного місц. самовряд. та передумов для запровадження регіон. самовряд.; зміцнення статусу приват. осіб у відносинах з органами публ. адміністрації; гарантування підконтрольності політ. влади та сусп-ву шляхом посилення контрольних функцій *парламенту*, місц. рад, а також фін. і суд. контролю, залучення громадськості до участі в управлінні держ. і сусп. справами. Згідно з проектом Концепції реформування публ. адміністрації проведення її розраховано на наступні 6–8 років.

Літ.: Концепція адміністративної реформи в Україні. К., 1998; Проблеми удосконалення організаційно-правового механізму реалізації виконавчої влади в Україні. К., 2006. *В. Авер'янов*

АДМІНІСТРАТИ́ВНИЙ РЕСУ́РС — сукупність методів, прийомів, важелів впливу держ. структур на окрему людину/групу/масу у процесі боротьби за *владу*; специфічний спосіб порушення представниками держ. установ конст. принципу рівноправ'я шляхом надання непередбачених законом переваг для одних суб'єктів і (або) обмежень для ін.; політ. практика, в основі якої лежить використання посадовими особами свого службового становища не в інтересах сусп-ва, а для підтримки певної політ. сили. Осн. форми вияву: 1) Інституційний (організаційний) А. р. — пряма підтримка провладної політ. сили з боку посадових осіб; насильницьке втягування гр-н (найчастіше — працівників держустанов) до парт. лав або примус вийти із «шкідливих» політ. структур; використання держ. ресурсів на користь певних політ. сил (безкоштовна реклама; орг-ція агіт. заходів; залучення держслужбовців як співробітників виборчого штабу; використання працівників держ. підприємств для збирання підписів на користь провладної політ. сили; безкоштовне використання громад. будівель для передвиборних заходів; активне маніпулятивне використання у виборчому процесі голосів солдатів, міліції, ув'язнених, що перебувають у структурах, підконтрольних владі. 2) Інформаційний А. р. — пряме порушення правил ведення передвиборної агітації (непропорційне надання ефірного часу, рекламних і друкарських можливостей для різних кандидатів); використання прихованої реклами (систематична і не завжди обґрунтована поява провладного кандидата у програмах новин); тиражування в ЗМІ у період виборчої кампанії рекламних матеріалів, обнародування яких не проплачено з виборчих фондів провладних політ. сил; неприродно часта поява провладного кандидата в аналіт. програмах та політ. ток-шоу як експерта або учасника. 3) Бюджетний А. р. — нецільове використання бюджетних коштів, виділених з держ. бюджету на виборчі потреби; ініціювання діючою владою напередодні виборчих кампаній збільшення заробітної плати, пенсій, стипендій тощо; оголошення напередодні *виборів* початку реалізації низки соціально значущих проектів, в основі яких лежить бюджетне фінансування; орг-ція безкоштовного проїзду виборців до місць голосування; прямий підкуп за рахунок бюджетних коштів. 4) Силовий А. р. — безпосереднє втручання прокуратури, суду, податкової інспекції, МВС тощо у діяльність екон. структур, ЗМІ, політ. партій (проведення безпідставних обшуків, арештів співробітників і майна; здійснення тиску на підприємців з тим, щоб змусити їх перерахувати кошти до благодійних фондів, що підтримують виборчу кампанію потрібних кандидатів та заблокувати фін. підтримку опозиц. кандидатів; арешт правоохоронними органами тиражів опозиц. преси; шантаж опозиц. кандидатів, погрози знищити їхній бізнес; усунення рішенням суду за кілька днів до виборів «на законних підставах» одного з кандидатів, що має високий рейтинг.

Літ.: Чуклинов А. Е. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции. Сара́тов, 2004; Бугин М. Адміністративний ресурс: суть та типологія. Львів, 2007. *О. Бойко*

АДМІНІСТРАТИ́ВНО-КОМА́НДНА СИСТЕ́МА — система управління в *СРСР*, яка склалася під час сталін. модернізації 1929–38 і функціонувала без принципових змін до кінця 80-х рр. 20 ст. Суть А.-к. с. полягала в тому, що держ. апарат керував діяльністю кожного суб'єкта господарювання з одного центру за допомогою наркоматів (міністерств) і к-тів. Управління здійснювалося шляхом директивного встановлення найбільш вагомих показників госп. діяльності держ. підприємств і виключало для них можливість самост. рішень у налагодженні екон. співробітництва з ін. колективами, тех. переозброєнні виробництва, перегляді номенклатури та асортименту продукції тощо. Командні методи у плануванні й виробництві перетворювали економіку на неживий організм, який починав функціонувати тільки під впливом директив, що народжувалися у «верхах» і не могли враховувати постійно змінювану ситуацію на виробництві. Проте в очах керівників партії і д-ви А.-к. с. мала фундам. перевагу перед ринковою економікою: високий мобілізац. ресурс. Використовуючи централізоване планування, вони могли обирати мету й критерії народногосп. розвитку. Пріоритет у плануванні надавався розвиткові й вдосконаленню військ.-пром. комплексу. Інтереси безпосередніх виробників та споживачів перебували на останньому плані. Мобілізація за допомогою А.-к. с. колосальних людських і матер. ресурсів тривалий час допомагала комуніст. режимові відповідати на виклики часу: модернізувати економіку, зробити вирішальний вклад у перемогу антигітлер. коаліції у 2-й світовій війні, перетворити Рад. Союз на наддержаву, на рівних конкурувати зі США в ядерно-космічному змаганні. Однак неможливість забезпечити інтенс. тип екон. розвитку за допомогою централізованого планування ставала дедалі відчутнішою в міру того, як наук.-тех. революція змінювала обличчя планети. З 60-х рр. 20 ст. СРСР почав стрімко відставати від передових країн Зх., потрапляючи в індустр.-тех. і продовольчу залежність від них. У ситуації глибокої системної кризи нове керівництво СРСР на чолі з М. *Горбачовим* наважилось у 2-й пол. 1980-х здійснити радикальні зміни в А.-к. с (див. *«Перебудова»*), яких вона не витримала і самозруйнувалася.

Термін «А.-к. с.» запроваджений в публічний обіг одним з «прорабів перебудови», Г. Поповим, і став популярним під час горбачовського етапу дискредитації сталінізму. Походження терміна пов'язане зі спробами відділити рад. органи влади, які формально юрид. здійснювали безпосереднє управління нар. госп-вом і формувалися гр-нами на зовні дем. виборах, від анонімної, але всесильної диктатури компартійних органів. Ці спроби найчастіше ґрунтувалися на прагненні відмежувати цілком позитивний, на думку тодішніх реформаторів, ленінізм від його злоякісної мутації — сталінізму. Подібні погляди ширилися навіть серед правлячих кіл. Свідченням цього було безперешкодне проходження конст. реформи 1988 в ЦК КПРС і серед депут. корпусу ВР СРСР. Виховані рад. школою, політ. діячі не розуміли, що створений В. *Леніним* політ. режим під назвою «рад. влада» був цілісним, являючи собою поєднання управлін. влади рад. органів з політ. диктатурою парт. комітетів. Реалізація передбаченого реформою Горбачова «повновладдя рад» відбулася під час вільних виборів нар. депутатів СРСР (1989) і союзних республік (1990). Відокремлення рад. органів влади від партійних зумовило відмирання диктатури компартійних «верхів» і перетворення КПРС з держ. структури на звичайну *партію політичну*. Командну економіку, яка могла існувати тільки в умовах диктатури парт. «верхів», охопив колапс. Тривалий період застою змінився майже миттєвим саморозпадом.

Літ.: Попов Г. Теория и практика сталинизма в XX веке. М., 2006.

С. Кульчицький

АДМІНІСТРАТИ́ВНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ У́СТРІЙ — обумовлена природними, істор., екон., політ., соціальними, культ. та ін. чинниками внутрішня тер. орг-ція д-ви з поділом її території на складові частини. А.-т. у. може бути 2-рівневим (США), 3-рівневим (Україна, Великобританія, Франція), 4-рівневим (Німеччина). Первинний рівень А.-т. у. України представлений селами, селищами, містами, р-нами у містах, середній — р-нами та містами з районним поділом, верхній — АР Крим, 24 областями, містами зі спец. статусом — Київ та Севастополь. Тер. устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності держ. території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні держ. влади, збалансованості й соціально-екон. розвитку регіонів, з урахуванням їхніх істор., екон., екол., геогр. і демогр. особливостей, етн. і культ. традицій. (ст. 132 Конституції України). Особливістю А.-т. у. України як унітарної д-ви є існування автономної одиниці — АР Крим (розд. X Конституції України). Законодавство, що регулює питання А.-т. у., складається з Конституції України, законів «Про місцеве самоврядування» від 21.05.1997, «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999, «Про Автономну Республіку Крим» від 17.03.1995, «Про столицю України — місто-герой Київ» від 15.01.1999, «Про планування і забудову територій» від 20.04.2000, «Про розмежування земель державної та комунальної власності» від 05.02.2004; Генеральної схеми планування території України, затвердженої Законом України від 07.02.2002, та ін. актів законодавства України.

Початки А.-т. у. можна вбачати в землях-князівствах Київ. Русі (Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке), які поділялися на волості, що здебільшого були малими князівствами. Більш стійка система адм.-тер. одиниць склалася у Польс.-Лит. д-ві (15–16 ст.) — воєводства, землі й повіти. У 17–18 ст. на укр. землях сформувався адм.-тер. устрій відповідно до військ. характеру козац. д-ви: поділ на полки, сотні й курені. Станом на серед. 19 ст. на укр. землях налічувалося 9 губ., які об'єднувались у 3 генерал-губернаторства: Київське (Волин., Київ., та Поділ. губ.), Новоросійське (Тавр., Катериносл. та Херсон. губ.) та Малоросійське (Харків., Черніг. та Полт. губ.). Губ. поділялися на повіти, повіти — на волості. На Холмщині й Підляшші губ. поділялися на гміни. Без істотних змін такий поділ проіснував аж до 1-ї світової війни. За часів УНР (1918) її територію планувалося поділити на землі (32 землі та 3 міста-округи), волості й громади, але цей проект не було реалізовано. У складі СРСР адм.-тер. устрій України неодноразово змінювався і в 1932 набув сучас. вигляду: поділу на адм. області, р-ни і місц. ради (міські, селищні, сільські). У 1939 на західноукр. землях, що відійшли від Польщі, було створено 6 нових областей: Волин., Львів., Дрогоб. (з 1959 об'єднана з Львів.), Рівен., Станісл. (з 1962 — Івано-Франківська), Терноп.; в 1940 на землях, що відійшли від Румунії, — 2 області: Чернів. та Ізмаїл., останню пізніше об'єднано з Одеською, а на Закарпатті, яке в 1945 відійшло від Чехословаччини, — одноіменну область.

Наприкін. 2-ї світової війни реорганізація А.-т. у. була пов'язана зі зміною зовн. кордонів України та спробою оптимізації наявних адм.-тер. одиниць та зміною адм. кордонів у межах Рад. Союзу (в 1944 з частини Микол. обл. було утворено Херсон. обл., у 1946 виникла Закарп. обл., у 1954 — Черкас., а Ізмаїл. обл. було передано до складу Одеської). У 1954 до складу УРСР було передано Крим. обл. (тепер АР Крим). З того часу схема областей та районів істотно не змінювалася. Зберігає свою актуальність необхідність здійснення адм.-тер. реформи, зумовленої значними диспропорціями між адм.-тер. одиницями, підвищенням якості послуг, що надаються населенню, стимулюванням розвитку місц. самовряд. та наближенням до стандартів Євросоюзу. Найбільш близьким до її реалізації був віце-прем'єр міністр з питань адм. реформи Р. Безсмертний з пакетом необхідних законопроектів, які не були схвалені парламентом у 2005.

Літ.: Адміністративно-територіальна реформа: політико-правові проблеми. К., 2009. *О. Стойко*

АДМІНІСТРА́ЦІЯ ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ — постійно діючий допоміжний орган, утворений Президентом України відповідно до п. 28 ч. 1 ст. 106 Конституції України для здійснення його повноважень. Осн. завданнями А. П. У. є забезпечення здійснення Президентом України його конст. повноважень на засадах відкритості, гласності та прозорості. Заг. керівництво Адміністрацією здійснює її Глава, який має Першого заступника та двох заступників. До складу А. П. У. входять також радники, прес-секретар, уповноважені Президента України, прес-служба, гол. управління, управління, які є самост. структурними підрозділами. Адміністрація має 26 підрозділів. Гранична чисельність працівників, згідно з Указом Президента України «Деякі питання Адміністрації Президента України» від 05.04.2011 № 352/2011, становить 514 штатних одиниць. А. П. У. є юрид. особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням. Адміністрацію було створено Указом 1-го Президента України Л. *Кравчука* № 6 від 13.11.1991, її очолив Секретар М. Хоменко.

З 08.01.1992 на підставі розпорядження Президента України № 21 його А. П. У. розташовується у буд. № 11 по вул. Банковій у м. Києві. 2-й Президент України Л. *Кучма* змінив назву посади керівника на «Глава Адміністрації Президента України». З 21.07.1994 на цю посаду було призначено Д. Табачника. Цю посаду також обіймали: Є. Кушнарьов (20.12.1996 — 23.11.1998); М. Білоблоцький (25.11.1998 — 22.11.1999); В. Медведчук (12.06.2002 — 21.01.2005). Указом 3-го Президента України В. *Ющенка* № 108/2005 від 24.01.2005 Адміністрацію було реорганізовано у Секретаріат Президента України. Першим Держ. секретарем України, як тепер звався керівник Секретаріату, став О. Зінченко. З 06.09.2005 по 07.09.2005 обов'язки Держсекретаря виконував І. Васюник. З 07.09.2005 на посаді Держсекретаря перебував О. Рибачук. 22.09.2005 цю посаду було перейменовано на посаду Голови Секретаріату Президента України. 14.10.2005 В. Ющенко ліквідував Секретаріат Президента, але Указом «Про створення Секретаріату Президента України» № 1445/2005, створив його заново, тепер вже на чолі з Главою. 15.09.2006 О. Рибачука на посаді Глави Секретаріату Президента України змінив В. Балога. З 19.05.2009 по 24.02.2010 Главою Секретаріату Президента стала В. Ульянченко. Указом 4-го Президента України В. *Януковича* «Про першочергові заходи із забезпечення діяльності Президента України» № 265/2010 від 25.02.2010 Секретаріат Президента було ліквідовано, натомість знов створено А. П. У. на чолі з Головою, яким було призначено С. Льовочкіна. *О. Рафальский*

АДМІНІСТРУВА́ННЯ (від лат. administro — управляю, керую) — здійснення процесу управління, завідування, керування за допомогою спец. кадрового апарату; бюрокр. стиль управління, що ґрунтується на використанні наказових, командних методів; модель прийняття управлін. рішення, в основі якої лежить намагання дотриматися формальних вимог, а не бажання вирішити проблему. Важливим фактором для розуміння суті феномену А. є процес суб'єктивації влади, суть якого полягає в тому, що адм. посада трансформує індивід. владну волю службовця у державну і суттєво посилює першу в усіх її проявах, як позит. так і негат. Оскільки на процес А. накладають суттєвий відбиток вольові, інтелектуальні та моральні якості людей, які його здійснюють, він може реалізовуватись як правомірно, раціонально, так і волюнтаристично, ірраціонально. А. як стилю управління притаманні формалізм, сваволя, підпорядкування всієї діяльності збереженню і зміцненню власної влади. Тяжіння адм. влади до бюрокр. стилю управління, що базується на необмеженості та безконтрольності дій, обумовлене, крім суб'єктивації влади, ще й такими об'єкт. факторами: 1) ідея поділу влад на законод., викон. та суд. стимулює намагання адміністративної не лише вийти з-під контролю, а й ствердити своє домінування у межах владного трикутника; 2) надзвичайні ситуації, війни, епідемії, катастрофи, масові безчинства, що почастішали в умовах *глобалізації*, являють собою своєрідні каталізатори А., оскільки вимагають посилення викон. влади та акт. застосування адм. важелів; 3) існування певної залежності суд. та законод. гілок влади від адм./викон., що базується на наявності в останньої потужного управлін. ресурсу (розгалужений та численний бюрокр. апарат, фін. база, контроль над ЗМІ, значний арсенал засобів примусу, можливості суттєво впливати на процес підбору кандидатів у депутати і на судові посади тощо). *О. Бойко*

АДО́РНО (Adorno) Теодор Людвіг Візенґрунд (11.09.1903, Франкфурт-на-Майні, Німеччина — 06.08.1969, Віст, Швейцарія) – філософ, соціолог, член франкфурт. школи, представник неомарксизму, муз. критик, піаніст, композитор. Закінчив ун-т Й. Ґете. З поч. 1920-х розпочав співпрацю з Ін-том соціальних досліджень. Після приходу до влади нацистів А. переїхав викладати до Мертон-коледжу в Оксфорд. ун-т. Працював разом із М. *Горкгаймером* в Каліфорн. ун-ті (США). У 1949 повернувся в Німеччину. Працював в Ін-ті соціальних досліджень, став його директором в 1953. Викладав філософію та соціологію в Ун-ті Франкфурта (1958–69). Ранні доробки А. мали міждисциплінарний характер, містили критику фільмів Ч. Чапліна, аналіз атональної музики А. Шенберґа, вивчення теорій З. *Фройда*. Займався аналізом тоталіт. тенденцій, спільних для *фашизму*, держ. капіталізму, дослідженням когнітивної структури *авторитаризму*. У своїх працях спирався на ідеї Д. Лукаша та К. Корша, марксист. концепцію товарного фетишизму. Використовуючи метод діалектики, вивчав філос. проблеми співвідношення цілого та його частин. Центр. ідеєю праці «Негативна діалектика» (1966) є теза про насильницький характер відносин між цілісністю та її елементами. Ціле, на думку А., змушує особливе та одиничне співіснувати у визначеному порядку, і ці «інакшості» насильно зводяться до тотожності, тобто нівелюються. У спільній праці з М. Горкгаймером «Діалектика просвітництва» (1947) виклав крит. теорію розуму. На думку А., розум, який мав деміфілогізувати світ та звільнити людей, сам перетворився на міф і став зброєю для соціального придушення та панування над природою, включаючи і людське тіло. Пост. прагнення до панування зробило людське мислення нездатним до саморефлексії. *Фашизм*, за А., закладений у самій природі новоєвроп. цивілізації в її формально-раціональному характері, який не допускає ніяких відхилень від норми і прагне до знищення «інакшого». Разом із соціальними психологами Д. Левінсоном та Е. Френкель-Брунсвік розробляв експерим. метод вивчення *антисемітизму* та фашизму, результати виклав у роботі «Авторитарна особистість» (1950). Виділив характеристики авторит. типу: пасивність, конформізм, схильність до стереотипів, відсутність крит. рефлексії, сексуальне придушення, страх, відраза до всього неідентичного.

Літ.: Gibson N., Rubin A. Adorno: a critical reader. Oxford and Malden, 2002. *К. Богуславська*

АЗА́РОВ Микола Янович (17.12.1947, Калуга, Росія) — політ. і держ. діяч. Освіту здобув в Моск. держ. ун-ті (1971) за фахом геолог-фізик. У 1971–76 працював у вугільній пром-сті Рос. Федерації, у 1976–84 — на наук. роботі. Після переїзду до України (1984) працює заст. директора, директором наук.-досл. і проектно-конструкт. установи. У 1994 обраний нар. депутатом ВР України, входив до її Президії. З жовт. 1996 по лист. 2002 очолював Держ. податкову адміністрацію України. У берез. 2001 обраний головою Партії регіонів, у квіт. 2003 зі зміною лідера партії очолив її Політраду, незмінно залишаючись у складі її керівництва. У лист. 2002 — січ. 2005 — 1-й заст. голови КМ України (а також міністр фінансів). Після обрання Президентом України В. *Ющенка* і утворення пропрезид. коаліції працює у політ. опозиції. У 2006 обраний нар. депутатом ВР України за списком Партії регіонів, після створення опозиц. президенту фракціями «антикризової коаліції» був знову призначений на посаду 1-го заст. голови КМ України і міністром фінансів (до груд. 2007). На дострокових парлам.

виборах 2007 знову обраний нар. депутатом за списком Партії регіонів і продовжує роботу в опозиції новосформованому урядові. Після перемоги на презид. виборах 2010 лідера Партії регіонів В. *Януковича* та створення в парламенті коаліції «Стабільність та реформи» у березні того ж року призначений Прем'єр-міністром України. У квіт. того ж року обраний головою Партії регіонів.

Літ.: Хто є хто в державному управлінні. К., 2008. *В. Головко*

АКА́ЄВ Аскар Акаєвич (10.11.1944, с. Кизил-Байрак Кемінського р-ну, Киргизія) — громад.-політ. і держ. діяч, науковець. Закінчив Ленінгр. ін-т точної механіки та оптики; захистив канд. і докт. дисертації з методів розрахунку голограф. систем, зберігання й перетворення числової інформації. У 1986–87 — зав. відділу ЦК Компартії Киргизії, 1987–89 — віце-президент, 1989–90 — президент АН Кирг. РСР. 27.10.1990 обраний ВР президентом Кирг. РСР, 12.10.1991 — на загальнонар. виборах — першим президентом незалежного Киргизстану; презид. повноваження А. було підтверджено на *референдумі* 30.01.1994; у груд. 1995 переобраний на другий, а в 2000 — на третій презид. термін. На поч. 1990-х А. вдалося створити власній д-ві імідж найдемократичнішого режиму серед пострад. д-в Центр. Азії, що дозволило залучити підтримку міжнар. фін. інституцій задля досягнення макроекономічної стабільності й екон. зростання. У *зовнішній політиці* орієнтувався на поглиблення *інтеграції* у рамках *СНД*, водночас підтримуючи добрі стосунки з країнами Зх. У *внутрішній політиці* Киргизстану помітний вплив справляє кланова система традиц. кирг. сусп-ва — в генетичній пам'яті киргизів залишилася чітка самоідентифікація з певним родом або кланом. За наявності нерозвиненої політ.-парт. системи Киргизстану регіональні спільноти — клани чи роди стали осн. і наймогутнішими групами *артикуляції інтересів*. Нині найбільш впливовим у республіці є родове угрупування Сари-багиш, що мешкає в Чуйській долині й на пн. сході (в Наринській обл.) Киргизстану. Тільки належність до наймогутнішого клану, тобто роду, звідки походить президент, могла, за рідкісними винятками, відкрити шлях до вищих ешелонів викон. влади. За таких обставин правління А. призвело до поновлення протистояння та протиставлення інтересів Пн. та Пд., поділених гірським хребтом Тянь-Шань. Кланове протистояння в Киргизстані різко загострилося тоді, коли міжклановий баланс, що його намагався утримати А., було порушено; криза розпочалася у січ. 2001, коли президент призначив на посаду губернатора пд. Джалал-Абадської обл. С. Урманаєва з Іссик-Кульського клану, а губернатором Ошської обл. — Н. Касієва з Наринського клану. Місц. населення сприйняло такі кадрові кроки як введення окупац. режиму. Перші муніципальні вибори 16.12.2001 тільки підсилили тенденції кирг. трайбалізму, адже на посади голів «айил окмоту» (сільс. управ) населення обрало виключно представників свого роду. Зруйнували владну модель, яку режим А. так старанно вибудовував упродовж 1990-х, парлам. вибори 2005, проведені за мажорит. виборчою системою. Оскільки масштабні фальсифікації результатів виборів зафіксовано лише в 20 із 75 виборчих округів, прав. підстав для масового невдоволення не було. Проте киргизи, кандидат яких зазнав поразки, не побажали змиритися з таким станом речей. Хоча протести гол. чином відбувалися на пд., представляти кирг. «тюльпанову революцію» як боротьбу Пд. з Пн. є помилковим. Як відомо, спокій зберігався лише в Іссик-Кульській обл., а масові демонстрації проходили не тільки в пд. Ошській, Джалал-Абадській та Баткенській обл., а й в Бішкеку, Талаській і Наринській обл., де 23.03.2005 демонстранти захопили, як і в Оші та Джалал-Абаді, обл. адміністрацію. Наслідком народного невдоволення стало зміщення наступного дня А. з посади президента і його втеча до Москви.

Літ.: Батенко Т. Королі СНД: портрети дванадцяти президентів. Львів, 2000; Erica Marat. The Tulip Revolution: Kyrgyzstan One Year After. Washington, DC, 2006. *М. Дорошко*

АКОМОДА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (лат. accomodatio — пристосування) — процес пристосування суб'єкта *політики* до вимог, які висуває об'єкт. світ, що виявляється у зміні вже сформованих реакцій індивіда на нього відповідно до нової інформації. Цей процес здійснюється за допомогою широкого арсеналу політ. засобів та має показником своєї результативності тривкий і стабільний стан суб'єкта політики, який його задовольняє, підвищує його конкурентоспроможність, створює умови для реаліст. сприйняття політ. світу. Здатність до пристосування має певні межі, характерні для кожного виду суб'єктів політики. А. п. є пасивною формою адаптації, яка передбачає сприйняття суб'єктом політики норм і цінностей, що склалися в даному політ. середовищі. Часто А. п. на макрорівні розглядають як процес пристосування політики д-ви до вимог різних соціальних груп, зокрема нац. меншин, що приводить до формального визнання деяких їхніх прав. У етнополіт. сфері А. п. може реалізуватися в таких напрямах, як надання меншинам тер. чи нетер. *автономії*, їхнє пропорц. представництво у владних структурах. У *психології політичній* поняття А. п. застосовують до таких параметрів комунікації, як темп мови, вибір відповідної лексики, спрощена або ускладнена граматична структура. А. п. може бути позит. (підлаштування під співрозмовника) або негат. (використання макс. відмінного від співрозмовника стилю). Спрямованість акомодації при спілкуванні представників різних груп залежить від їхньої налаштованості одна до одної.

М. Іванов

АКСІОЛО́ГІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від грец. ἀξία — цінність і λόγος — знання, а також πολιτκά – державні або суспільні справи) — філос. вчення про політ. цінності, система критеріїв і оцінювальних підходів до вивчення політ. феноменів. А. п. зосереджується на ціннісному вимірі політ. відносин і *політичної діяльності*, а також на виявленні впливу сусп. і особистих цінностей на діяльність таких суб'єктів політ. процесу, як структури держ. влади, *партії політичні*, сусп.-політ. об'єднання тощо. А. п. — специфічна галузь знання, що знаходиться на стику соціальної філософії та політології, яка покликана дати пояснення сутності *політики*, її ціннісного сенсу і призначення для *суспільства* в цілому і окремої особистості, інтерпретувати політику з позицій індивід. і сусп. цінностей і сенсу людського життя, а також оптимальних вимог соціальної реальності. Теоретико-методологічний каркас А. п. структурується відповідно до об'єктивної ієрархії світоглядних, громадян. і політ. цінностей. Світоглядні цінності формують політ. зміст індивід. картини світу, впливають на особистісне сприйняття політ. дійсності. Відповідно до цього, в структурі політ. світогляду особистості відбувається кореляція моральних принципів з особливостями власних політ. переваг і уявлень про роль політики в досягненні особистісних, колект. і сусп. цілей. Громадян. цінності дають змогу людині усвідомити свої політ. можливості та сформулювати політ. пріоритети на рівні реалізації публічних політ. відносин, що безпосередньо пов'язане з реалізацією прав і свобод людини і гр-на. З точки зору власне політ. цінностей людина виробляє своє ставлення до практ. форм функціонування політ. режиму, діяльності конкр. уряду, партій, офіц. осіб тощо.

А. п. акцентує увагу на різних ціннісних стандартах типів *політичної культури*, що відрізняються одне від одного і формуються під впливом геогр., реліг., екон. цивілізац. та ін. чинників. Так, ідеали та норми сучасної політ. культури зх. типу втілюють цінності індивідуалізму, свободи, плюралізму думок і переконань, що відповідає фундам. цінностям *лібералізму*. Первинне формування європ. політ. цінностей відбувалося під впливом культури полісної демократії, характерної для Стarод. Греції, яка передбачала обов'язковість участі гр-н у вирішенні політ. питань. Значний вплив на формування політ. цінностей в країнах Європи здійснило римське право, завдяки якому в європ. політ. дискурсі затвердилася цінність громадян. суверенітету особистості, що тісно пов'язано з політ.-прав. статусом приват. власності. В А. п. ці світоглядні принципи сформували новий концептуальний напрям «Laisser faire», що передбачає ставлення до права як до найважливішого механізму реалізації влади, що гарантує свободу і самовизначення особистості, розвиток вільного ринку і статус *держави* як нейтрального, підлеглого *громадянському суспільству* органу управління. Принципове значення при цьому мають принципи ідеол. та політ. *плюралізму*, виборності органів влади, систематичного громад. контролю за владними структурами, функціонування політ. мереж, що врівноважують різні політ. угрупування і центри влади. Орієнтуючись на рац. підхід до ор-ції політ. процесу, ці ідеали та принципи втілюють цінності політ. діалогу, досягнення компромісу і політ. узгодження інтересів. При цьому слід особливо відзначити, що на формування системи політ. цінностей, характерної для європ. сусп-ва, значний вплив здійснило *християнство*, перш за все, *католицтво* і *протестантизм*.

На відміну від політ. цінностей зх. типу, норми і традиції, що регулюють політ. відносини в країнах Сх., сформувалися під впливом світоглядних, реліг. і філос. основ даосизму, конфуціанства, індо-буддійської, перської та арабо-мусульм. культур. Кристалізація політ. цінностей в сусп-вах сх. типу відбувалася на тлі пост. домінування в соціальному житті жорстко ієрархічних владних структур, а також при переважній ролі колект. свідомості, внаслідок чого в країнах Сх. сформувався особливий тип патріархальної політ. культури. При цьому реліг. та моральні цінності завжди мали пріоритет стосовно політ. і прав. норм сусп. життя. Усе це призвело до того, що принцип єдності світської та сакральної влади, що сягає своїм корінням в історію старод. і середньовічного Сх., міцно закріпив у сусп. свідомості як домінуючі цінності монарх. правління й тоталіт. стилю політ. лідерства, а також не зробив особливо привабливими для сусп. свідомості лібер.-дем. цінності.

Як виняток із заг. правила слід розглядати своєрідний синтез політ. цінностей зх. і сх. типів, який демонструє політ. історія Японії. Напр., технол. ривок Японії привів її до клубу провідних індустр. д-в світу, а політ. наслідки післявоєнної *окупації* країни дали змогу укорінити в її політ. культурі пласт лібер.-дем. цінностей і відповідних до них зразків політ. поведінки.

Система політ. цінностей, що є характерною для сучас. укр. сусп-ва, істор. формувалася на цивілізац. перехресті, на якому зустрілися сх. і зх. типи політ. культури. Аксіол. вимір укр. політ. простору дає змогу виявити протиріччя на рівні світоглядних, громадян. і політ. цінностей, які обумовлені несумісністю політ. сенсів, пов'язаних із тяжінням населення різних геогр. частин України до різних центрів культ.-істор. впливу і онтологічною несумісністю аксіол. обумовлених культ.-смислових просторів Зх. і Сх. Водночас аксіол. підхід до вивчення сучас. укр. політики може сприяти подоланню багатьох протиріч і конфліктів у політ. сфері за допомогою конструювання об'єднавчих ціннісних стратегій і розробки механізмів інтеграції укр. сусп-ва з використанням світоглядних, громадян. і політ. цінностей.

Літ.: Инглхарт Р. Пост-модерн: Меняющиеся ценности и меняющиеся общества // Полис. 1997. № 4; Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: монографія. К., 2009; Сенюшкіна Т.О. Політична аксіологія: становлення та перспективи // Нова парадигма. Вип. 93. К., 2010.

Т. Сенюшкіна

АКСІОМА́ТИКА ПОЛІТИ́ЧНА (від грец. ἀξίωμα — значуще, прийняте положення) — система політ. аксіом. Її можна розуміти у таких аспектах: 1) Як істор. реконструкцію та осмислення класичних праць політ. мислителів у стилі етики Б. Спінози. До цього часу серйозної теор. спроби побудови А. п. не робилося. Хоча такими можуть вважатися зведення сентенцій *Цицерона*, *Макіавеллі*, *Гоббса*, *Монтеськ'є* та багатьох ін. політ. мислителів. Напр., з праць Цицерона можна вивести такі аксіоми: «Народ — це особлива спільність людей»; «Народ — це духовна і соціальна спільність людей, сполучених єдиними уявленнями про право та спільними інтересами»; «Право — це основа об'єднання народу, надбанням якого є д-ва». 2) Як деякий локальний теор. формалізований конструкт задля дослідження того чи ін. аспекту політ. реальності. Складність формалізації предмета дослідження, власне, політики, і розуміння обмеженості самої аксіоматики навіть у таких науках, як логіка і математика (до цього дійшли після доказів теореми Геделя про неповноту), зводить усі такі спроби швидше до пропедевтики, ніж до *політичної науки*. Зазначене, однак, не виключає побудови аксіоматик і в політ. науці задля вирішення локальних завдань. 3) Як метафору в дослідженнях та міркуваннях про політику. У цьому сенсі активно використовується поняття «політична аксіома». Під нею зазвичай мають на увазі вислови типу: «Політика — мистецтво можливого»; «Політика і мораль несумісні». До політ. аксіом можна також віднести й аксіоми влади: «Держ. влада не може належати нікому, окрім правового повноваження»; «Держ. влада у межах кожного політ. союзу має бути єдина»; «Держ. влада завжди повинна здійснюватися кращими людьми, що відповідають етичному та політ. цензу»; «Політ. програма може включати тільки такі заходи, які переслідують заг. інтерес»; «Програма влади може включати тільки здійсненні заходи і реформи»; «Держ. влада принципово пов'язана з розподільчою справедливістю, але вона має право і обов'язок відступати від неї тоді й лише тоді, коли цього вимагає підтримка національно-духовного державного буття народу» (І. Ільїн). Окрім вживання зазначених понять у політ. науці, політ. філософії і безпосередньо в політ. практиці, слід сказати й про активне вживання їх у л-рі та журналістиці як прийомів викладення авторських думок. Напр.: «Якщо ви не читаєте газет, то ви не інформовані, якщо ви читаєте газети — ви дезінформовані» (Марк Твен).

Літ.: Brams Steven J. and Michael K. O'Leary. An Axiomatic Model of Voting Bodies. // American Political Science Review, 1970; Meyerson M. I. and Michael Meyerson M. Political Numeracy: Mathematical Perspectives on Our Chaotic Constitution, 2003.

О. Габріелян

АКТ ПРОГОЛО́ШЕННЯ НЕЗАЛЕ́ЖНОСТІ УКРАЇ́НИ — політ.-прав. док-т, схвалений *Верховною Радою України* 24.08.1991, яким була проголошена незалежність України у внутр. і міжнар. відносинах. Поштовхом до цього стали події, пов'язані зі спробою держ. перевороту в СРСР 19.08.1991. Схвалюючи Акт, ВР України керувалася тисячолітньою традицією державотворення в Україні, правом на *самовизначення*, передбаченим Статутом ООН, та ін. міжнар.-прав. док-тами, *Декларацією про державний суверенітет України*. В Акті зазначено, що тер. України як самостійної д-ви є неподільною і недоторканною. На її території мають чинність виключно Конституція і закони України. Док-т набрав чинності з моменту його схвалення. Акт започаткував новий етап політ. розвитку України як незалежної і суверенної д-ви. Відповідно до Конституції України 24 серпня оголошено нац. святом — Днем незалежності України.

Ю. Шемшученко

АКТИ́ВНІСТЬ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. activus — діяльний) — одна з форм сусп. активності, мислення й діяльності соціальних суб'єктів, які мають на меті впливати на прийняття політ. рішень, реалізацію їхніх потреб та інтересів. А. п. властива як індивідам, що беруть участь у *політиці*, так і масам, буває усвідомленою і стихійною. Кожна сучас. *держава*, здійснюючи свою політику, намагається заручитися підтримкою якомога більшої к-сті гр-н. Дем. д-ви вбачають у розвитку А. п. одну з гол. умов досягнення й забезпечення політ. стабільності *суспільства*. Навіть диктаторські та тоталіт. режими, які за своєю сутністю зацікавлені в макс. обмеженні участі гр-н у політ. житті, намагаються створити ілюзію масової А. п., примушуючи всіх брати участь у різноманітних політ. акціях. А. п. позначена діяльність профес. політиків, у т. ч. депутатів, чиновників різних ланок, лідерів *партій політичних*, орг-цій та їхніх членів, самих партій та орг-цій, націй та ін. соціальних спільностей, аж до політики д-в. Розрізняють такі форми А. п. — міжнародну (дипломатична, громад.); суспільну (регіон., місц., колект.); особистісну (*відставка*, голодування, *абсентеїзм* тощо). Найзвичнішими формами А. п. є участь у *голосуванні*, мітингах, демонстраціях, політ. кампаніях, звернення з письмовими та усними заявами до держ. та політ. органів, робота в парт. та ін. *політичних організаціях*, виступи у ЗМІ з політ. проблем. Серед факторів, що впливають на А. п., політологи виділяють рівень освіти та ступінь успіху. Особи, які мають вищу освіту і високі доходи, як правило, проявляють вищу політ. активність у порівнянні з тими, хто закінчив тільки школу і має нижчі доходи. А. п. може бути легітимною, тобто законною, і нелегітимною, незаконною (див. *Легітимність*). До першої відносять діяльність офіц. політиків — від президента до лідера первинного осередку зареєстрованої партії та її членів, активність легальної *опозиції* та санкціоновану активність самодіяльних орг-цій гр-н. До другої — політ. діяльність «непримиренної опозиції», екстремістських орг-цій тощо. За своїм змістом А. п. може бути конструктивною і деструктивною; прогресивною (веде до створення інноваційних, дем. форм політ. життя, об'єднує сусп-во і відображає його корінні інтереси) і консервативною (сприяє збереженню статус-кво, але водночас забезпечує збалансованість у сусп-ві, у стосунках соціальних груп, окремих гр-н, у діяльності орг-цій та ін-тів влади), реакційною (радикальний *націоналізм*, *сепаратизм*, *екстремізм*) і прогресивною.

В основі А. п. зазвичай лежать відповідні психол. та соціальні якості політ. суб'єкта. Активну особистість найчастіше характеризують такі риси, як розум, вміння зорієнтуватися, швидка реакція, мобільність. У її свідомості обов'язково наявні приватні або сусп. інтереси, ідеали, еталони громадян. поведінки, моральна позиція, а також завищене почуття власної гідності та справедливості. Серед факторів А. п. виділяють макрофактори (панівні соціально-політ. світові тенденції, що звільняють чи закріпачують людину, характер політ. режиму, морально-політ. становище в країні), фактори середнього рівня (добробут окремої особи, взаємовідносини в колективі, сімейний стан) та мікро-фактори (освіта, минулий досвід, воля, мотиви, темперамент, самоідентифікація з референтною групою). Зв'язок між А. п. гр-н та ефективністю діяльності політ. системи є доволі суперечливим. Різке збільшення к-сті гр-н і соціальних груп, залучених до *політичної діяльності*, що проявляється у зростанні числа партій та масових рухів, у політизації етн. груп, страйках, політ. демонстраціях, з одного боку, призводить до зниження ефективності функціонування політ. системи і навіть може її паралізувати, але, з ін. боку, сприяє підвищенню ефективності діяльності політ. системи, якщо вона проявляється в інституц. формах, регулюється прав. та політ. нормами, має свідомий характер.

Літ.: Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. К., 2002; Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. К., 2007.

М. Михальченко

А́КТОР ПОЛІТИ́ЧНИЙ — збірне поняття, яким позначають учасників політ. процесу — як колект. (*партії політичні*, блоки, органи влади та управління тощо), так і індивід. (парт. функціонери, представники влади, активісти громад. рухів та ін.). Складна взаємодія між А. п. вибудовується у формі як ієрархій та пірамід, так і мереж. У *міжнародних відносинах* крах двополюсної системи світоустрою призвів до наростання явищ поліакторності, коли на світовій арені діє величезна к-сть А. п. з різною метою і можливостями, у т. ч. «нові транснаціональні актори», яких інколи називають «третім рівнем» влади. Такими новими А. п. насамперед визнаються регіони, які дістали можливість представляти інтереси територій на позанаціональному і міждерж. рівнях. Діяльність А. п. в ідеалі спрямована на вибудову більш-менш стійкого патерну базових уявлень, цінностей і процедур пізнавальної, орг. та виховної діяльності, орієнтованої на одержання бажаного соціального результату. Ефективність їхньої діяльності залежить від оптимальності взаємодії ін-тів *влади* і структур *громадянського суспільства*, заг. рівня *політичної культури*, налаштованості соціуму на самоорганізацію і соціальне партнерство, інституц. особливостей управління, персональних якостей лідерів. Осн. принципами її забезпечення є раціональність, конструктивність, інноваційність, гуманність. Теор. й практ. моделі активізації діяльності А. п. розробляються в рамках багатьох концептуальних підходів — нормативного (прескриптивного), описового (дескриптивного), перспективного та ін. Найбільш конструктивними уявляються ті, які пропонують автори моделей «загальної раціональності» (Г. *Саймон*) та «інкременталістської» (Ч. Ліндблом). Ост. часом набувають дедалі більшої популярності синергетичні моделі, які відштовхуються від теорій самоорганізації систем.

Літ.: Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. М., 2001; Лебедева М. Новые транснациональные акторы и изменение политической системы мира // Космополис. 2003. № 1; Тихонов А. В. Социология управления. М., 2007.

Л. Нагорна

АКТУАЛІЗА́ЦІЯ ІНТЕРЕ́СІВ (від лат. actualis — дійсний, справжній, діяльнісний та interest — мати значення) — перетворення інтересів з елементів політ. свідомості на конкретні політ. наміри та дії, що пов'язані з практикою влади, насамперед державної. Інтерес як причина, рушійний фактор дій та сусп. значущої поведінки індивідів, груп, соціальних спільнот і практ. виявлення необхідності виникає в результаті усвідомлення та осмислення індивідами своїх нагальних потреб як об'єкт. явищ. Індивіди, виходячи з практ. ставлення до умов свого існування і розвитку, визначають шляхи, форми та засоби ефект. задоволення інтересів згідно з власними потребами. Відбувається латентна, а потім публічна А. і. та дії щодо їх практ. реалізації, коли політ. дійсність конституюється чи видозмінюється згідно з ними. Однією з осн. властивостей політ. інтересу є готовність та вміння гр-н реалізовувати й захищати свої політ. свободи, тому А. і. зумовлена рівнем розвитку *політичної свідомості* індивіда і соціально-політ. та екон. розвитком *суспільства* на конкретному істор. етапі. А. і. пост. трансформується і діє на кількох рівнях: індивід., груповому, корпорат., соціально-класовому. Підсумок А. і. — це концентрація готовності на досягнення бажаного результату або вирішення питань на свою користь. Недостатня розвинутість *політичної культури* населення у перехідних сусп-вах призводить до того, що плюралістична і ліберально-корпоративістська моделі захисту інтересів поступаються іншим, менш цивілізованим. На їхнє місце приходять клієнтелізм, патримоніалізм та *корупція*.

Літ.: O'Donnell G. Delegative Democracy // The Global Resurgence of Democracy. 2nd ed. New York, 1996. Михальченко М. Постколоніальний синдром на пострадянському просторі: порівняльний аналіз // Світогляд. 2010. № 5. *І. Поліщук*

АКУЛЬТУРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (англ. acculturacion, від лат. ad — до і cultura — створення, розвиток) — процес взаємовпливу *політичних культур*, сприйняття одним народом повністю або частково політ. культури ін. народу. Термін «А. п.» використовується для позначення як власне цього процесу, так і його результатів. Термін утворився як адаптація до політології терміна «акультурація», який в амер. культ. антропології розуміють як сукупність явищ, що виникають внаслідок того, що групи індивідів, які мають різні культури, входять у перманентний безпосередній контакт, за якого відбуваються зміни в первісних культ. патернах однієї з груп або обох. З 60-х рр. 20 ст. з'являється термін «А. п.» для позначення процесу взаємодії політ. культур, в результаті якого відбувається їхня зміна, засвоєння нових елементів, змішування, утворення культ. традицій принципово нового синтезу. А. п. включає в себе трансформацію культури політ. мислення й поведінки індивідів, соціальних спільнот та політ. *еліти*, створення і функціонування *політичних організацій*. Особливість А. п. полягає в тому, що вона передусім стосується процесів формування політ. знань, переконань, цінностей, традицій, ідеології, засобів *політичної діяльності*, тобто всієї політ. сфери сусп-ва.

Літ.: Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения / Пер. с франц. М., 1998; Redfield R., Linton R., Herskovits M. Memorandum for the Study of Acculturation // American Antropologist. 1936. Vol. 38. № 1. *В. Дерега*

А́КЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (лат. actio — рух, дія) — просторово і часово обмежена одноразова дія (або їх сукупність) суб'єкта політики, спрямована на досягнення конкр. політ. мети, яка полягає у зміні або закріпленні в незмінному стані політ. реальності. Результатом дії А. п. є політ. подія, що відображає не лише ефективність здійсненої акції, а й міру її адекватності характерові політ. інтересів та спрямованої на їх реалізацію діяльності суб'єкта, стану системи політ. відносин, що склалися, та суб'єкта в цій системі. А. п. залежно від характеру суб'єкта, що її реалізує, і стану політ. відносин може мати офіц. і неофіц., явний або прихований характер; здійснюватися політ. або неполіт. каналами, розрізнятися за характером, обсягом і якісними характеристиками засобів, що залучаються для її реалізації. За формою прояву розрізняють такі А. п.: політ. пікетування урядових будинків та посольств; політ. мітинг та маніфестація; політ. страйк з вимогами *відставки* президента, уряду тощо; рух політ. протесту; *громадянська непокора*. Як А. п. політ. страйк проявляється у колект. відмові страйкарів продовжувати роботу аж до задоволення певних політ. вимог, він може супроводжуватися демонстраціями, сутичками з урядовими військами, поліцією чи міліцією і набувати локального, загального (охоплювати одну або більше галузей економіки), національного (у масштабах усієї країни) або міжнар. характеру. Для дем. сусп-ва найбільш прийнятною формою А. п. є громадян. непокора — ненасильницький виступ певної соціальної групи чи партії проти сусп.-політ. порядку, проти наявних сусп. норм (правових, морально-етичних правил людського життя). А. п. розрізняють також і за тим, на якому рівні політ. поля вони здійснюються: акція держ. влади, акція антидержавна. Акція держ. влади — державно значима масштабна діяльність органів влади та громад. орг-цій, гр-н, що їх підтримують, з метою досягнення певних екон., політ., соціальних цілей. Держ. акція може набувати форми держ. закону, програми, доктрини, декларації тощо та заходів щодо їх реалізації. Акція антидерж. є засобом боротьби за *владу*. Це діяльність, поведінка, мирні або збройні дії, кроки, заходи виступу на мітингах та у ЗМІ, спрямовані проти д-ви, держ. устрою, системи влади, політики та законодавства, норм. актів та органів влади, розраховані на усунення, зміну, злам, знищення конкр. держ. устрою і його заміну ін. устроєм або на заміну правлячого прошарку. Різновидом акції антидерж. є акція антиконст. — політ. дія, що суперечить Основному Закону д-ви. В умовах *демократії* поширеною є антиконст. акція як перевищення окремими органами влади своїх повноважень, включаючи прийняття законод. актів, адм. норм, що суперечать положенням Конституції.

Літ.: Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. К., 2006. *О. Панфілов*

АЛАРМ́ІЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від франц. alarme — неспокій, тривога) — набір ідей, гол. чином у зх. наук. думці, пов'язаний з уявленнями про фатальні наслідки технол. катастроф, масштабних змін в навкол. середовищі, виснаження ресурсів та нерегульованих процесів у демогр. сфері. Дедалі більшої актуальності набувають соціально-екон. й політ. передумови можливих глобальних потрясінь. До відомих заруб. пропагандистів таких ідей можна віднести М. Хазина, Л. Ларуша. А. п. не оформився в самостійну, цілісну та струнку концепцію, не отримав достатнього теор. обґрунтування, спирається на збуджене відчуття небезпеки і страху перед можливими майбутніми глобальними політ., екон. та екол. катастрофами і в такому стані перебуває на стадії переходу від політ. настроїв до системи наук. поглядів. А. п. можна оцінювати як інтегрувальну течію, яка певною мірою спирається на філос. ідеї екстремізму, песимізму та екзистенціалізму. Сучас. вчені звертають увагу на той факт, що А. п. своїм походженням пов'язаний з реаліст. сприйняттям істор. досвіду і менше — з ідеол. та реліг. доктринами. Він розвивається як складова частина соціального алармізму. Виділяють конструкт. і неконструкт. види А. п. Відмітною рисою конструкт. напряму А. п. є його спрямованість на розробку можливих шляхів подолання наявних загроз та необхідних заходів безпеки. А. п. в тій частині, де він спирається на реаліст. сприйняття дійсності та можливих загроз людству, являє собою в цілому позит. і корисний напрям наук. думки, що може сприяти прогнозованому та стабільному розвиткові світового співтовариства. *М. Іванов*

АЛІ́ЄВ (Aliyev) Гейдар Алірза-огли (10.05.1923, Нахічевань, Азербайджан — 12.12.2003, Клівленд, США) — держ. і громад.-політ. діяч. У 1939 закінчив пед. технікум, 1957 — істор. ф-т Азерб. держ. ун-ту ім. С. М. Кірова. 1941–44 працював у органах НКВС Нахічев. АРСР, згодом — у Раднаркомі цієї автономії; з трав. 1944 — в органах держ. безпеки Азерб. РСР; 1949–50 навч. у Школі перепідготовки керівного операт. складу МДБ СРСР. З 1964 — заст. голови КДБ, з 1967 — голова КДБ Азерб. РСР; 1969–82 — 1-й секретар ЦК Компартії Азербайджану. Керуючи респ. парторганізацією провадив обережну політику підтримки нац. кадрів серед азерб. номенклатури і прагнув усілякими способами «приховати» від союзного керівництва наявність на азерб. шельфі Касп. моря значних покладів нафти та природного газу, розробка яких могла б суттєво вплинути на етн. склад населення республіки, створивши велику російськомовну меншину. 1971–87 — член ЦК КПРС, 1976–1982 — канд. у члени Політбюро ЦК КПРС; 1982–87 — 1-й заст. голови РМ СРСР, одночасно з 1986 — голова Бюро РМ СРСР із соціального розвитку; у 1983 очолював комісію з шкільної реформи СРСР; обирався депутатом ВР СРСР 8–11 скликань; двічі удостоєний звання Героя Соціаліст. Праці. За спогадами кол. міністра закорд. справ СРСР А. А. Громика, А. вважався одним з можливих кандидатів на посаду ген. секретаря ЦК КПРС після смерті К. У. *Черненка* у берез. 1985. Тому невдовзі А. був відправлений на пенсію М. С. *Горбачовим* як потенц. конкурент та через звинувачення у *корупції*, що набули широкого розголосу. У 1987–90 перебував на пенсії та, фактично, 1987–89 — під домашнім арештом. У січ. 1990, коли відбулися криваві події в Баку, що супроводжувалися погромами, а завершилися введенням у столиці республіки надзвичайного стану, А. прибув до представництва Азерб. РСР у Москві, де, скориставшись ситуацією, виступив з різкою антигорбачовською промовою, яка була видрукована у самвидаві й схвально сприйнята у Баку, в т. ч. прибічниками популярного тоді Народного фронту Азербайджану.

1991 А. обраний головою Верховного меджлісу Нахічев. Автон. Республіки, що відповідно до конституції Азербайджану визначало його статус як заступника голови ВР Азербайджану. Влітку 1993 під час заколоту проти президента Азербайджану Абульфаза Ельчібея А. прибув до Баку, де населення сприйняло його як єдину сильну особистість, здатну навести порядок у період нестабільності. А. було обрано головою ВР, а в жовт. 1993 — президентом Азербайджану. Тоді Азербайджан перебував у руїні, країну розривали протиборчі озброєні угрупування, $^1/_5$ території захопили вірменські сили, на пн. та пд. кордонах (із Росією та Іраном, відповідно) панували сепаратистські настрої. А. зумів відновити центр. владу, він пережив кілька змов і замахів, політ. і стратег. зорієнтував Азербайджан на Зх., висунув кілька великомасштабних проектів з розробки та транспортування касп. нафти й газу і приєднався до очолюваної США антитерорист. коаліції. За президентства А. (1993–2003) проводилася політика співробітництва в рамках *СНД* при розбудові відносин з країнами Зх. та Туреччиною, робилися спроби активізувати відносини з Росією, заохотивши її до активнішого розв'язання проблеми Нагірного Карабаху. Для цього А. брав активну участь у створенні в черв. 2000 «Кавказької четвірки» — конференції лідерів трьох держав Закавказзя та Росії, що регулярно скликалися напередодні самітів СНД з метою обговорення й вирішення складних проблем регіону. Домігся укладення т. зв. «Контракту століття» з провідними нафтовими компаніями світу — угоди про розвідку, розробку й частковий розподіл видобутку нафти на родовищах «Азері», «Ґюнешли», «Чіраг» в азерб. секторі Касп. моря. У квіт. 1999 за його сприяння було введено в дію новий альтернат. нафтотранспортний маршрут Баку–Супса, яким нині експортується на світові ринки більша частина азерб. нафти. За ініціативи А. в лист. 1999 в ході Стамбул. саміту *ОБСЄ* було підписано пакет угод стосовно буд-ва через тер. Грузії й Туреччини Осн. експортного трубопроводу (ОЕТ) Баку–Тбілісі–Джейхан, введеного в експлуатацію 2006. Окрім того, Азербайджаном було укладено угоду про партнерство і співробітництво з *Євросоюзом* та угоду про співпрацю з *НАТО* у рамках Ради євроатлант. партнерства за програмою «Партнерство заради миру». А. був одним з найпалкіших прибічників ідеї створення у рамках СНД окремої орг-ції для співробітництва пострад. д-в поза рос. контролем — *ГУАМ* (1997). Активно розбудовував відносини з Україною, прагнучи створення міжнар.-політ. противаги впливу Росії в межах СНД; 16.03.2000 поставив свій підпис під азерб.-укр. Договором про дружбу, партнерство і співробітництво.

Літ.: Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States, 1999. Routledge, 1999; Батенко Т. Королі СНД: портрети дванадцяти президентів. Львів, 2000. *М. Дорошко*

А́ЛМОНД (Almond) Ґабріель (12.01.1911, Рок Айленд — 25.12.2002, Стенфорд, США) — політолог, один із фундаторів порівняльної політології, досліджень *політичної культури* та політ. розвитку. У 1938 захистив дис. в Чиказ. ун-ті. Викладав у Бруклін. коледжі, Єльс. (1947–50, 1959–63), Прінстон. (1951–59), Стенфорд. (1963–93) ун-тах. Як запрошений професор працював у багатьох ун-тах світу, зокрема і в Київському. В 1965–66 очолював Амер. асоціацію політ. науки. А. став одним із піонерів досліджень політ. систем. Особливу увагу приділяв проблемі навкол. середовища політ. системи. На його думку, функціональна специфіка структур, ін-тів і ролей, що притаманні конкр. політ. системам, дають можливості для їх порівняння. Спільно з Б. Пауелом А. заклав фундамент методології порівняльних політ. досліджень. У їхній спільній книзі «Порівняльна політологія: розвивальний підхід» (1966) було запропоновано універсальні показники для порівняння політ. систем і культур. А. належить авторська класифікація функцій перетворень, здійснюваних політ. системою: *артикуляція інтересів* та вимог; *агрегування інтересів* у конкр. плани дій; вироблення офіц. політ. курсів; застосування заг. правил для приват. випадків; тлумачення правил у конкр. ситуаціях; поширення інформації про те, що відбувається в політ. системі та передавання інформації в соціальне та міжнар. середовища. А. бачив системні зміни у формі появи нових ролей, ін-тів, системних можливостей. Він став одним із гол. теоретиків політ. розвитку, який розумів як поєднання культ. аспектів секуляризації та структурних аспектів диференціації. Застосовуючи критерій рівня структурної диференціації та типу *політичної культури*, А. розробив типологію політ. систем (англо-амер., контин.-європ., доіндустріальні та частково індустріальні, тоталітарні). Саме А. проблематика політ. культури завдячує тим, що на тривалий період перетворилася на один із магістральних напрямів розвитку *політичної науки*, — він став чільним розробником теорії та організатором порівняльних досліджень у цій галузі. Необхідність дослідження феномену політ. культури А. пояснював потребою вивчити співвідношення між політ. та неполіт. позиціями та моделями поведінки. Концепція громадян. культури, розроблена А. спільно із С. *Вербою*, була орієнтована на пошуки можливостей дем. стабільності як стану, де різнопланові політ. процеси та орієнтації знаходяться в ситуації рівноваги. А. доводив, що така дем. рівновага можлива при змішаних типах політ. орієнтації та участі.

Літ.: Finer S. Almond's concept of «The political system» a textual critique. Bruxelles Assoc. Internat. de Science Politique, 1969; Domhoff G. Plutocracy and Politics in New York City by Gabriel A. Almond // American Journal of Sociology. 1999. Vol.104. No. 4; Pye L. Gabriel A. Almond // Proceedings- American Philosophical Society. 2005. Vol. 149. No. 2.

О. Лісничук

АЛЬЄ́НДЕ (Allende) Госсенс Сальвадор (26.07.1908, Вальпараїсо — 11.09.1973, Сантьяго, Чилі) — громад.-політ. і держ. діяч. У 1933 виступив співзасновником Соцпартії, наполягав на єдності дій з комуністами, очолював парт. міліцію у Вальпараїсо, з 1938 — заст. генсека, 1942–45 — генсек Соцпартії; 1937 обраний депутатом Нац. конгресу від Народного фронту соціалістів, комуністів і радикалів, 1945–70 — сенатор, 1951–55 — віце-голова, 1966–69 — голова сенату, 1939–42 — міністр охорони здоров'я і соц. забезпечення в уряді Народного фронту президента Педро Агірре Серди. Коли 1948 соціалісти увійшли в коаліцію з урядом «національної концентрації» президента Рафаеля Гонсалеса Відели (радикали, ліберали, консерватори) й підтримали закон про заборону Компартії та Конфедерації трудящих Чилі, А. порвав із кол. однодумцями й заснував Народно-соціаліст. партію. Але з огляду на підтримку нею на презид. виборах 1952 екс-диктатора генерала Карлоса Ібаньєса дель Кампо, А. повернувся до Соцпартії та ініціював створення спільно з комуністами Фронту народної дії, від якого висувався канд. у президенти в 1952 (5,3 % голосів), 1958 (28,5 %) і 1964 (38,6 %). Як кандидат «Народної єдності» на презид. виборах 04.09.1970 А. вийшов на перше місце з 36,3 % голосів (представник правих отримав майже 35 %), але, з огляду на брак абсол. більшості, змушений був піти на компроміс із лівими христ. демократами, щоб забезпечити позит. рішення Конгресу. 24.10.1970 Конгрес більш ніж $^3/_4$ голосів обрав А. президентом Чилі, однак його уряд не мав повної влади, ліві в парламенті становили меншість (40 % у 1970 і 44 % у 1973), але діяльність уряду продемонструвала можливість успішного здійснення радик. перетворень мирним і конст. шляхом: 11.07.1971 націоналізовано мідну й ін. галузі видобувної пром-сті шляхом викупу земель у власників-монополістів, що послабило залежність економіки від іноземного капіталу; на приват. підприємствах впроваджено робітн. контроль; у держ. секторі, що розширився за рахунок крупних підприємств, банківської системи й зовн. торгівлі, ради у складі представників адміністрації, профспілок і робітників отримали право змінювати умови праці й вирішувати питання екон. планування; експропрійовано 500 тис. га угідь, на яких створено мережу сільськогосп. кооперативів, що покінчило з латифундизмом; скасовано більше 20 декретів з підвищення цін і суттєво збільшено мінімум зарплати, частка якої в нац. доході зросла з 51 до 59 %, а реальний рівень протягом 1970–72 — на 18,8 %; впроваджено безплатне мед. обслуговування; безробіття зменшилося з 8,3 до 3,8 % та ін. На міжнар. арені А. виступав за рівноправні взаємовідносини з усіма д-вами, співробітництво з *«третього світу» країнами*, активізацію участі Чилі в *Русі неприєднання*, ініціював поновлення дип. відносин з Кубою та їхнє встановлення з КНР, НДР, МНР, ДРВ і КНДР. Втрата зовн. кредитів (північноамер. фірми, що вклали чималі капітали в мідеплавильну пром-сть, відмовилися прийняти компенсацію) і обмеження експорту міді (гол. споживач — США) призвели в 1973 до різкого спаду виробництва, зростання інфляції й незадоволення серед. класу курсом радик. перетворень; розбіжності всередині урядової коаліції й активізація лівацьких елементів спричинили послаблення позицій лояльної до президента частини офіцерського корпусу й політ. ізоляцію А.; 22.08.1973 палата депутатів своєю постановою звинуватила президента в авторит. устремліннях і прагненні знищити роль законод. влади, в нехтуванні суд. рішеннями й замахах на свободу слова, арештах, побитті й тортурах опозиц. журналістів, у зазіханнях на університетську автономію й власність, у впровадженні в освіту марксист. ідеології та ін. 11.09.1973 внаслідок військ. перевороту, очоленого А. *Піночетом*, А. був усунений від влади й загинув під час штурму презид. палацу.

Літ.: Gonzalez Pino M., Fontaine Talavera A. Los mil dias de Allende. Santiago, 1998; Rojas A. Salvador Allende: Una epoca en blanco y negro. Buenos Aires, 1998.

В. Матвієнко

АЛЬ-КА́ЇДА (База) — мультинаціональна мережева орг-ція ультра-радикалів з числа мусульман, яка має прихильників принаймні у 45 країнах світу. А.-К. складається з цілої низки самост. радик. угрупувань мусульман, тому не є централізованою структурою з чіткою вертикаллю управління. Засновником її став Усама бін Ладен (1957–2011). У 1990 він проголосив про утворення всесвітньої орг-ції захисту *ісламу* від невірних — А.-К. — «Бази», «Основи». Штаб-квартира А.-К. почергово перебувала в Афганістані, Пакистані, Судані. Провідна ідея, що об'єднує численні ланки А.-К., — це «джихад без поступок і полегшень», «глобальний джихад». Адепти А.-К. спираються на спрощене тлумачення Корану і Сунни та на екстремістське розуміння віросповідних та соціальних норм шаріату. Ідейним підґрунтям А.-К. стали труднощі, яких зазнає світ ісламу під впливом *вестернізації*, заг. наступу зх. цінностей і політ. систем (демократії лібер. гатунку), секуляризації способу життя мусульман; розчарування після невдач revol. рухів і фронтів у здійсненні відкритих іслам. революцій в араб. країнах та Пакистані протягом 2-ї пол. 20 ст.; бідність та реліг. неосвіченість багатьох молодих мусульман дозволяють їм некритично сприймати харизматичних лідерів, які стверджують, що лише їхнє трактування Корану та Сунни є єдино правильним; ідея С. *Гантінгтона* щодо «зіткнення цивілізацій», яка після збройних конфліктів в Албанії, Афганістані, Боснії, Індонезії, інд. Кашмірі, Косовому, на Філіппінах, у Дагестані та Чечні як рос. територіях стала сприйматися багатьма мусульманами як доказ ворожості христ. світу до мусульм.; нездатність араб. націоналіст. урядів розв'язати соціальні проблеми своїх країн і зупинити глобалістичний поступ зх. цивілізації. Логістичною основою функціонування А.-К. є технол. досягнення глобальної цивілізації, зокрема розвиток транспорту та телекомунікацій, що забезпечує швидкість пересування світом і практ. миттєвість обміну інформацією між різними складовими цієї всесвітньої мережової орг-ції.

Найближчою метою А.-К. є стимулювання і координація зусиль своїх структур, а також моджахедів та шахідів. Більш віддаленою метою є повалення корумпованих режимів ряду мусульм. країн; усунення присутності невірних з країн Затоки та Бл. Сх., а у перспективі відновлення тут типових іслам. д-в на державницьких засадах Халіфату. На поч. 2000-х в ідеології А.-К. запанував принцип «глобального джихаду». На відміну від політики 90-х рр. 20 ст., коли основна увага приділялася трансформаціям держ. ладу окремих країн Азії та Африки, тепер пріоритет віддано нещадній боротьбі проти США, Ізраїлю, країн лібер. демократії Європи. Короткий виклад оновлених позицій А.-К. міститься у трьох антиамер. фетвах (фату'а), в яких 1996 бін Ладен оголосив початок джихаду 21 ст. У концентрованому вигляді ця ідея відображена якнайбільше у фетві «Світовий ісламський фронт проти євреїв та хрестоносців» (лют. 1998). Тепер метою А.-К. стало знищення Д-ви Ізраїль шляхом припинення їй амер. фін. допомоги; усунення військ США з країн Затоки та Бл. Сх.; скинення напівсвітських режимів іслам. світу; забезпечення жорсткого контролю з боку мусульман над величезними енергет. багатствами у регіоні. Осн. засобом боротьби залишається *екстремізм*, який часом набуває форм відкритого *тероризму*. А.-К. з моменту свого виникнення здійснила певну еволюцію, рухаючись ланцюжком радикалізм — екстремізм — тероризм. Людське життя попри прямі настанови Корану не є пересторогою для А.-К. До найбільш відомих терорист. актів, здійснених окремими ланками Аль-Каїди, належать напад на амер. туристів у Ємені (1992), напад на амер. військових у Сомалі (1992), вибух біля посольства Єгипту в Пакистані (1995), диверсія проти військ. центру в Сауд. Аравії (1995), вибух біля військ. бази США там само (1998), диверсія проти посольств США у Кенії та Танзанії (1998), атака проти будівель Всесвітнього торг. центру в Нью-Йорку та споруди Пентагону (11.09.2001). Як мінімум 12 регіон. відділень А.-К. координують дії таких терорист. орг-цій: «Озброєна ісламська група» (Алжир), «Джамаат уд-Даава», «Худдам уль-Іслам», «Харакат уль-Муджахед» (всі Пакистан), «Ісламська армія Аден» (Ємен), «Група Абу Сайафа» (Філіппіни), «Бригада мучеників аль-Акса» (Палестина), «Ансар аль-Іслам» (Ірак, курди), «Асбат аль-Ансар» (Пд. Ліван), «Джєма'а-і-Ісламійя» (Індонезія), «Ісламський фронт порятунку» (Алжир), «аль-Джихад» (Єгипет) та ін. Фін. джерела витрат А.-К. точно не визначені. Відомо, що зібрані для А.-К. гроші переміщаються світом за допомогою «хавали» — неформальної системи грошових переказів, заснованої на міжособистісній довірі. Серед окремих науковців мають поширення також версії щодо природи і нинішнього стану А.-К.: 1) А.-К. — узагальнена назва сукупності ультра-радик. орг-цій; 2) А.-К. — віртуальний, медійний проект, спрямований на концентрацію сусп. думки в США та країнах Зх. супроти образу «мусульманина-ворога»; 3) А.-К. — медійний образ екстремального варіанту застосування ідей іслам. фундаменталізму.

Літ.: Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці. Львів, 2006; Білозор Д. В. Ваххабізм: релігійно-політична сутність та історичні трансформації. К., 2009. *М. Кирюшко*

АЛЬТЕРНАТИ́ВА ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. alternus — поперемінний, alter — один із двох) — необхідність вибору між двома чи декількома можливостями, що виключають одна одну. Під А. п. можуть розумітися нові політ., соціальні ідеї та рухи, що являють собою спробу вийти за рамки традиц. уявлень про наявні проблеми. У цьому сенсі А. п. може розглядатися як пропозиція особливого шляху розвитку, відмінного як від традиц. бурж. демократизму, так і від соціаліст., комуніст. та ін. «лівої» ідеї та практики. *Б. Дем'яненко*

АЛЬТЕРНАТИ́ВНІ РУ́ХИ (від лат. alterno — чергую, змінюю) — соціально-політ. рухи, засадничими параметрами яких є побудова «нового стилю життя», тобто боротьба за зміну обличчя наявного сусп-ва, світу в цілому. Поняття «А. р.» було введено в наук. обіг політологами (Е. Шумахер, І. Ілліч, І. Штрассер та ін.) у 2-й пол. 70-х — на поч. 80-х рр. 20 ст. Поява А. р. була спричинена нездатністю традиц. партій та рухів розв'язувати назрілі проблеми (екол., ядерні, енергет. тощо), які набули загрозливих катастрофічних обрисів. До А. р. відносять різного роду громад. ініціативи; рухи за альтернат. спосіб життя; екол. рух; новий рух людей похилого віку; «психоемансипаторський» рух; біоетичний рух; рух «недогматичних лівих»; реліг. рухи; рухи «нової свободи» (хіпі, панки, рокери); пацифістські та феміністичні рухи та ін. Соціальна база А. р. доволі широка. У них беруть участь різні соціальні й вікові групи населення. Соціальною базою А. р. зазвичай є середні верстви населення. Поява А. р. спричинена кризою традиц. сусп.-політ. доктрин (*лібералізму*, *консерватизму* та *соціалізму*), тотальною загрозою природним основам життя; поглибленням нерівності між *групами соціальними*, регіонами; відсутністю умов для саморозвитку і самовдосконалення особи тощо. А. р. є своєрідним наслідком ідейно-духовної кризи сучас. сусп-ва. Хоча вони декларують свою дистанційованість від *ідеологій*, насправді ж ідеологізують усе, що належить до сфери цінностей. А. р. першочергово звернені не на злам соціально-політ. структур, а на їхню *трансформацію*, вдосконалення, при цьому вони активно використовують утопічні та хіліастичні ідеї. Організацію сусп. життя А. р. пропонують будувати на таких принципах: у сфері економіки — перехід від завдання досягти матер. добробуту до мети матер. достатності; у політ. сфері — створення нового типу *демократії*, яка передбачає децентралізацію влади і широку політ. активність мас; у сфері розвитку особи — необхідність удосконалення внутр. світу; в екол. сфері — необхідність поєднання зусиль, спрямованих на збереження навкол. середовища. Багато прихильників А. р. поділяють ідею про те, що механізми орг-ції природи повинні бути взірцями орг-ції сусп-ва, а соціальна рівновага — копією рівноваги в природі. Більшість А. р. наділені потужним гуманіст. потенціалом, що відкриває перспективи їхнього успіху в майбутньому.

Літ.: Гіденс Е. Соціологія. К. 1999. *М. Обушний, Н. Сіданіч*

АЛЬТУ́ЗІЙ (Althusius) Йоганн (1557, Діденсгаузен, Вестфалія — 12.08.1638, Емден, Голландія) — філософ, юрист, прихильник кальвінізму. З 1586 проф. Херборн. ун-ту. З 1604 — адвокат. Запропонував теорію договору, яка ґрунтується не на *релігії*, а на існуванні різних сусп. об'єднань. Розвивав ідею народного *суверенітету*, доводячи, що народ має право скидати і страчувати правителів-тиранів. Уперше висунув поняття «незалежність», «суверенітет» та «федералізм» як політичні. Розвивав вчення про те, що люди можуть об'єднуватися залежно від потреб, результатом чого може бути договір. У цій теорії поняття договору застосовується для пояснення взаємин як між різними соціальними групами, так і між правителями і підданими. Різні об'єднання — сім'я, гільдія, місц. община, провінція, нація — мають різні завдання і конституюються завдяки різним угодам. Верховна влада завжди належить народові, тобто не індивідам, а ієрархічно впорядкованим сусп. органічним об'єднанням. Народ — це «тіло, що є співжиттям індивідів», він має всі суверенні права також стосовно залежного від нього уряду; влада, за А., повинна здійснювати в першу чергу адм. діяльність у д-ві, що є «універсальним суспільним об'єднанням», разом з яким існують і здійснюють свої життєво необхідні права сім'я, стани, муніципалітет, провінції. Король і держ. службовці отримують владу від народу тільки за умови, що вони виконуватимуть свою частину договору. А. стверджує, що король і *бюрократія* володіють адм. владою, але верховна влада завжди належить народові. Завдання *політики* — здійснення природного етичного закону і волі Божої. Його книга «Політика» (1603), спрямована проти визнання абс. суверенітету монарха, по суті була теор. обґрунтуванням респ. ладу Пн. Нідерландів. Політику розумів як мистецтво об'єднання людей з метою встановлення, удосконалення і збереження сусп. життя. Кінцевою метою політики, вважав А., є насолода зручним, корисним і щасливим життям і заг. благополуччям, щоб люди могли благочестиво і гідно проводити своє тихе і безтурботне життя, щоб панувала побожність і справедливість у стосунках між гр-нами, щоб забезпечувався захист від зовн. ворога, щоб згода і мир утверджувалися всюди і завжди. Кінцевою метою є також захист сусп-ва, покликаний зберегти життя, в якому Богові можна поклонятися спокійно і без помилок. Матеріалом політики є сукупність правил для забезпечення спільності тих речей, занять і прав, які кожен з нас приносить належним чином і відповідно до своїх можливостей, — для симбіозу і заг. користі сусп. життя. Вважав, що сильнішим і розсудливішим гр-нам від народження природою велено панувати над слабшими, як і підлеглим — підкорятися сильним. «Бо в людині душа панує над тілом, а розум — над пристрастями. Так і чоловік керує дружиною, яка підкоряється як слабкіша. Відповідно гордість і метушливість людини необхідно приборкувати правильними приводами розуму, закону і влади, поки вони не призвели до погибелі».

Тв.: La politica, ed. Corrado Malandrino, Francesco Ingravalle, Mauro Povero, complete Latin text and Italian translation. Turin, 2009.

Літ.: Hueglin T. Covenant and Federalism in the Politics of Althusius // The Covenant Connection: From Federal Theology to Modern Federalism. Lanham, MD, 2000.

В. Денисенко

АЛЬТЮ́ССЕР (Althusser) Луї П'єр (16.10.1918, Бірмандрейс, Алжир — 23.10.1990, Лявер'єр, Франція) — соціальний філософ. Учасник війни в Іспанії та руху Опору. П'ять років провів у таборі для військовополонених у Німеччині. Акт. член Франц. комуніст. партії (1948–80). Навч. (1945–48), а потім понад 30 років працював у Вищій нормальній школі в Парижі (до 1980), де був секретарем секції гуманіт. і соціальних наук (з 1950). За «сукупністю виданих робіт» у Пікард. ун-ті (1975) захистив докт. дис. Вважається представником «структурного марксизму», що акцентує увагу на «науковості» мислення К. *Маркса* та обстоює багаторівневе структуралістське пояснення істор. детермінізму. Вивченням *марксизму* активно займався у 60-х рр., коли опублікував в «La Pensée» статтю «Про молодого Маркса. Питання теорії» (1961), зауваживши, що в працях К. Маркса існує «епістемологічний перелом» і що істор. матеріалізм несумісний з «теоретичним гуманізмом», а також зб. «За Маркса» (1965) та «Читаючи "Капітал"» (1965, у співавторстві), які були перевидані в багатьох країнах і, з одного боку, піддані критиці, а з ін., — віталися як «поновлення Маркса». Зазначені праці, як і «Ленін і філософія» (1969), «Ідеологія та ідеологічні апарати держави» (1970) та ін. нариси, засвідчили певний відхід від ряду ключових положень марксизму та тривалий час впливали на дискусії щодо нього. Як і К. Маркс, А. визнавав вплив продукт. сил економіки на сусп-во. Водночас він заперечував існування в сусп-ві сили, яка б самостійно зумовлювала (детермінувала) його розвиток: сусп. процеси є продуктом взаємодії ряду «практик» — економічної, політичної, ідеологічної. *Ідеологію* розглядав не просто як віддзеркалення економіки, а як умову існування останньої, як важливу складову відносин у *суспільстві*. Ідеологія, на його погляд, постає у різних формах — міфах, мистецтві, політ. ідеях тощо. Сусп. структури розглядав як відносно незалежні одна від одної, що знаходяться на різних стадіях розвитку, набувають індивід. інституц. форм. Ідеї А. щодо ідеології були сприйняті М. *Фуко*, який був його студентом. А. обґрунтував епістемологічну теорію, зауваживши, що пізнання є практикою вироблення концепцій, уявлень, а не дослідженням певного зовн. порядку.

Тв.: The Future Lasts Forever. New York, 1993; Ideology and ideological state apparatuses // Mapping Ideology / Zizek S., ed. Verso, 1994.

Літ.: Breton S. Althusser aujourd'hui // Archives de philosophie. T. 56. Cahier 3, juillet–septembre 1993.

М. Кармазіна

АЛЬЯ́НС (франц. alliance — союз, об'єднання) — об'єднання окремих *акторів політичних* (д-в, політ. партій, громад. орг-цій, окремих осіб) на основі договірних зобов'язань для досягнення спільної мети. Розрізняють А. міждерж., міжнар.-кооперат., воєнні, політ., екон., парт., групові, сімейні, особистісні та ін. Термін «А.» нерідко вживається в негат. сенсі для характеристики й засудження безпринципної змови суб'єктів політико-владних відносин. Найчастіше поняття «А.» вживається стосовно міждерж. союзів, спрямованих на взаємну підтримку сторін у разі *агресії* ін. д-в чи на реалізацію взаємних інтересів, з метою досягнення необхідного *балансу сил* суб'єктів соціально-політ. відносин і забезпечення *національної безпеки* тих чи тих д-в. Міждерж. А. бувають двосторонніми і багатосторонніми, таємними і відкритими, простими і високоорганізованими, коротко- і довготривалими. Історії відомі такі А.: Троїстий союз (1668), створений Англією, Голландією і Швецією проти Франції під час боротьби за «іспанську спадщину»; Священний союз (1815) у складі Росії, Австрії і Пруссії, створений за ініціативою рос. царя *Олександра I* для протидії революц. рухові в Європі; Організація Північноатлант. договору *(НАТО)* (1949); Організація Варш. договору (ОВД) (1955) та ін.

В. Горбатенко

АНА́ЛІЗ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (англ. political analysis) — процес збирання й узагальнення інформації про *політичну систему* загалом і окремі її складові, виявлення зв'язків, взаємозалежностей та механізмів взаємодії суб'єктів політ. процесу, його закономірностей, аналогів і детермінант з метою прогнозування напрямів і майбутніх результатів, наслідків політ. дій та їхнього впливу на розвиток *суспільства*. Розрізняють академічний та прикладний А. п. Перший фокусує увагу на відносинах між політ. детермінізмом і політ. змістом, тобто на поясненні суті політ. різновидів, розглядає та пояснює найбільш концептуальні теор. засади *політики*, що є незмінними в певному часовому вимірі й незалежними від геогр. розміщення тієї чи ін. країни. Другий — спрямований на оцінку, визначення рівня політ. ефекту, а не на пояснення суті самої політ. активності. Припущення й рекомендації, що з'являються під час прикладного А. п., мають більше кон'юнктурний характер, не несуть у собі теор. узагальнення. Як академічний, так і прикладний А. п. створюють відповідну теор. й емпіричну базу для фундам. політологічних, держ.-управл., політ.-прав. досліджень. А. п. входить до такого напряму, як політ. аналітика — теор.-прикладна галузь наук. пізнання реальності, пов'язана з функціонуванням політ. системи сусп-ва. Політ. аналітика розуміється як цілеспрямований, конкурентний, скоординований процес вивчення політ. обстановки, подій, тенденцій, перспектив їхнього розвитку з метою визначення цілісної картини того, що відбувається, та подальшого прийняття рішень. Політ. аналітика в держ. управлінні — практичний вид наук.-пізнавальної діяльності пов'язаний з визначенням політ. перешкод у функціонуванні (збереженні та примноженні) держ. влади.

Літ.: Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування. К., 2002; Телешун С. О., Баронін А. С. Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації. К., 2001; Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія // Політ. менеджмент. 2004. № 6 (9). *В. Тертичка*

АНА́ЛІЗ СОЦІОЛОГІ́ЧНИЙ У ПОЛІ́ТИЦІ (англ. sociological analysis in politics) — аналіз, орієнтований на виявлення соціальної обумовленості *політики*, вплив на неї соціальної структури сусп-ва, *політичної культури* та *ідеології*. Ключовою категорією А. с. у п. є «соціальна спільність», яка являє собою взаємозв'язок людських індивідів, що обумовлений спільністю їхніх інтересів завдяки схожості умов діяльності та способу життя, близькістю поглядів, вірувань, суб'єкт. уявлень щодо мети та засобів діяльності. А. с. у п. — це система логічно послідовних методол., метод. та орг.-тех. процедур, пов'язаних єдиною метою: одержати достовірні дані про досліджуване явище або процес, про тенденції та протиріччя їхнього розвитку, щоб ці дані могли бути використані в практиці управління сусп. життям. Як і будь-яке ін. соціол. дослідження, А. с. у п. складається з чотирьох етапів: підготовка дослідження; збирання первинної соціол. інформації; підготовка зібраної інформації до опрацювання та її опрацювання; аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження, формулювання висновків і рекомендацій. Соціол. аналіз політ. процесів дозволяє визначити та спрогнозувати тенденції майбутніх соціально-політ. змін та сформулювати перспективи відносно майбутнього.

Літ.: Головаха Є. Стратегія соціально-політичного розвитку України. К., 1994. *І. Рейтерович*

АНАРХІ́ЗМ (від грец. ἀναρχία — безвладдя) — філос. течія в сусп. думці та ідеологія, яка ґрунтується на запереченні доцільності існування будь-якої форми *державності* та необхідності заміни її вільною самоорганізацією *суспільства* рівних індивідів. Перший систематизований виклад ідей А. здійснив наприкін. 18 ст. англ. письменник Вільям Ґодвін у книзі «Дослідження про політичну несправедливість», де запропонував ідеал «бездержавного суспільства». У 40–60-х рр. 19 ст. А. перестає бути переважно кабінетним вченням, а виходить на широку сусп. арену, здобуваючи собі прихильність як у середовищі лівих інтелектуалів, так і в масах ремісників, дрібних торгівців та пролетаріату переважно країн Зх. та Пд. Європи. Теоретиками класичного періоду формування анархіст. ідей вважають філософа Макса Штірнера, мислителя та публіциста П'єра-Жозефа Прудона, революціонерів та теоретиків Михайла *Бакуніна* та Петра *Кропоткіна*.

Існують різноманітні течії та відтінки як анархістської теор. думки, так і рухів, які відстоювали той чи ін. ідеал анархії та шляхи його досягнення. В анархіст. вченні можна виокремити такі течії: анархо-індивідуалізм, мутуалізм (мютюелізм), колективізм и анархо-комунізм. Індивідуалістичний А. відстоював ідеал необмеженої свободи людини-егоїста, яка не повинна бути обмежена в своїх діях ані сусп-вом, ані д-вою з їхнім правом та мораллю. Такі погляди намагався теор. обґрунтувати М. Штірнер у своєму творі «Єдиний та його власність», який доводив, що єдиною реальністю для людини є вона сама, і все, що має для неї цінність, це те, що служить задоволенню її потреб і бажань. Ін. концепцію А. запропонував у низці своїх праць П.-Ж. Прудон, автор доволі оригінальної версії *соціалізму* як вчення про взаємну солідарність та допомогу, що мали створити засади нового сусп-ва. Зокрема, в праці «Система економічних суперечностей або філософія злиденності» (1846) Прудон вбачав джерело соціальної несправедливості в існуванні нееквівалентного обміну. Йому ж належить й ін. відоме висловлювання — «власність є крадіжка». Пропонуючи запровадити справедливу систему обміну продуктами праці між всіма членами сусп-ва та деталізуючи її у конкр. заходах, напр., у створенні «Банку обміну», що мав допомагати працівникам отримувати безкоштовний кредит, Прудон сподівався побудувати нове, бездержавне сусп-во, в якому виробники та їхні об'єднання зможуть керувати осн. сферами життя людини та сусп-ва на засадах федерування «знизу вгору». Йому також належить думка, яку пізніше поширюють у формі знаменитого гасла — «Анархія — мати порядку!». Пізніше мислитель у праці «Про федеративний принцип» (1863) відмовився від власного гасла знищення *держави*, замінивши його пропозиціями децентралізації держ. управління. Виступаючи з револ. позицій, Прудон дотримувався реформіст. поглядів на механізми бажаних сусп.-політ. змін, припускався ін. суперечностей у своїх теор. та публіцист. працях. Подальший розвиток та радик. прочитання анархіст. вчення знайшло у творчості та діяльності М. Бакуніна, який розглядав д-ву як абс. зло і вважав її в будь-якій формі та проявах ворогом свободи та рівності людей. Свободу сусп-ва він вбачав у необмежному *самоврядуванні* народу за посередництвом вільної федерації сел. і робітн. асоціацій. Вважав, що зі скасуванням права, приват. власності та д-ви людина стане вільною та зможе через колект. господарювання та добровільну взаємодію із сусп-вом збудувати новий лад, де не існуватиме експлуатація та нерівність. Найбільш систематизовано свої погляди відомий теоретик А. виклав у праці «Державність та анархія» (1873). Окрім пропаганди та популяризації анархіст. ідей, Бакунін та його однодумці доклали чимало зусиль до утворення масового анархіст. руху, який став ширитись європ. країнами, створюючи серйозну конкуренцію поширенню с.-д. ідей та теорій у світовому робітн. та соціаліст. русі. Ідеї М. Бакуніна з 2-ї пол. 70-х рр. 19 ст. були підхоплені та розвинуті далі П. Кропоткіним. Він намагався знайти підтримку аргументам анархіст. концепцій в сучас. йому природничих та соціальних науках, пропагуючи револ. знищення д-ви та власності як гол. перешкод на шляху природного прагнення людини до співробітництва та рівності. Кінцевою формою орг-ції вільного усп-ва мислитель бачив *комунізм*, чому він і вважається батьком-засновником анархо-комуніст. вчення та відповідної течії у світовому анархіст. русі.

Найбільшим впливом анархіст. ідеї та концепції користувались у 70-х рр. 19 ст. у таких країнах, як Іспанія, Італія, Франція та США. Тоді ж здійснювалися спроби втілення анархіст. настанов у практику, починаючи від діяльності паризьких комунарів (1871), закінчуючи спробами викликати революцію замахами окремих анархістів-терористів. Нове піднесення А. припадає на револ. період 1917–20-х, насамперед у країнах Сх. Європи. Найбільшого масштабу та масовості анархіст. рух досягнув на тер. кол. Рос. імперії. Тут найвиднішим його ватажком став Н. *Махно*, який вважав себе учнем М. Бакуніна та П. Кропоткіна. У часи макс. піднесення очолюваного ним руху йому вдалося зібрати під чорні прапори анархістів понад 100 тис. озброєних прихильників. Анархісти брали активну участь у соціально-класовій боротьбі, яку очолювали анархо-синдикалістські профспілки низки європ. країн. Помітна їхня роль у подіях громадян. війни в Іспанії, а також у молодіжних заворушеннях 1968, які захопили країни Зх. Європи та Пн. Америки. Сучас. А. поділяється на низку течій, починаючи від анархістів-індивідуалістів і закінчуючи анархістами-капіталістами та навіть анархістами-націоналістами. У цілому ж анархіст. вченню властива низка нерозв'язуваних суперечностей. Насамперед, не витримує критики переконання анархістів у самодостатності *громадянського суспільства*, яке нібито в змозі розв'язати всі проблеми людського буття без втручання д-ви. Не менш важливою є суперечність між анархіст. ідеалом та потребою у певній ієрархічній та навіть централізованій орг-ції задля його досягнення. Не останню роль відіграє суперечність між декларованою необмеженістю свободи людини та догматичним характером самих анархіст. учень.

Літ.: Weichold J. Anarchismus heute. Sein Platz im Klassenkampf der Gegenwart. Berlin, 1980; Лебеденко А. М. История анархизма в Украине. (конец XIX — начало XX в.). К., 1995. *А. Круглашов*

АНА́РХІЯ МІЖНАРО́ДНА (грец. ἀναρχία — безвладдя, непокора владі) — стан міжнар. системи, коли в ній відсутня міжнар. *політична влада*, а також немає централізованих ін-тів, здатних забезпечити збереження миру, врегульовувати протиріччя між суверенними *державами*, запобігати *агресії* одних д-в проти ін., захищати права всіх міжнар. акторів. Теза про анарх. природу *міжнародних відносин* є одним із центр. елементів теор. концепції політ. реалізму. Для класичного політ. реалізму в анарх. міжнар. середовищі нац. безпека була абс. пріоритетом у системі зовнішньополіт. завдань д-ви, а механізм *балансу сил* виступав гол. регулівним фактором світової політики. Еволюція концепції А. м. у рамках політ. реалізму відбувалася в напрямі її зближення в деяких аспектах з певними положеннями опонентів реалізму — лібер.-ідеаліст. напряму міжнар. науки. Неореалізм диференціював стани анархії в міжнар. системі за інтенсивністю, визначаючи, зокрема, т. зв. «зрілу анархію», для якої характерною є наявність ознак певного міжнар. владного устрою: колект. норм і принципів поведінки, усвідомлення д-вами високого ступеню їхньої взаємозалежності.

Літ.: Bull Hedley. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. New York, 1977; Buzan Barry, Richard Little and Charles Jones. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism. New York, 1993. *А. Субботін*

АНА́РХО-СИНДИКАЛІ́ЗМ (anarcho-syndicalism від грец. ἀναρχία — безвладдя, σύνδικοσ — захисник, франц. syndicat — профспілка) — робітн. рух, який базувався на револ. вченні, яке постало як своєрідний синтез ідей Ж. П. Прудона, М. *Бакуніна*, К. *Маркса*, а також Гійома та Ж. *Сореля*. Виникає як реакція на револ. доктрину соціал-демократії та насамперед як неприйняття марксист. вчення про *диктатуру пролетаріату* та провідну роль у ній пролет. парт. орг-ції. Особливо поширюється наприкін. 19 — на поч. 20 ст. в Італії, Франції, Іспанії, а також у д-вах Лат. Америки. Перед 1-ю світовою війною А.-с. став панівною течією у Всезагальній конфедерації праці Франції, а також у профспілці «Індустрійні робітники світу» в США та в Об'єднанні італ. та ісп. профспілок. Міжнар. формою об'єднання анархо-синдикалістів є Міжнар. асоціація трудящих, яка була заснована на установчому конгресі в Берліні (1923). Поділяючи постулати револ. соціалізму, анархо-синдикалісти проте відстоювали особливий шлях боротьби з капіталіст. ладом, насамперед через револ. рух робітників, заснований на т. зв. безпосередній дії. При цьому вони заперечували політ. боротьбу та її закономірності як такі, що неминуче ведуть робітників до втягування в бурж. політику, викликають їх деморалізацію. Їхнє вчення категорично заперечувало необхідність для пролетарської боротьби орг-ції робітн. *партій політичних*, захоплення під їхнім керівництвом центр. влади, ієрархічну парт. і держ. орг-цію. На їхню думку, партійні організації та держ. інституції, навіть якщо вони опиняться в руках пролетаріату, тільки послаблять класову волю робітників. А захоплення пролетаріатом держ. влади та встановлення її у формі *диктатури пролетаріату*, на чому наполягали К. Маркс та Ф. Енґельс, призведе до нової нерівності та панування. Тільки на цей раз влада належатиме парт. і держ. функціонерам, які здійснюватимуть свою власну диктатуру від імені робітн. класу, але проти нього самого. Тому револ. дія має розгоратись у великих пром. центрах як безпосередня ініціатива робітн. мас, і керувати цим стихійним потоком змін покликані, на переконання анархо-синдикалістів, вільні робітн. профспілки, об'єднані між собою на засадах добровільної децентралізованої *федерації*. Саме вони мають повести робітн. клас на боротьбу з буржуазією та її пануванням, виступити колект. організатором нового соціаліст. ладу. Після перемоги соціаліст. революції, профес. орг-ції робітн. класу мали виступити осередками формування автон., самоврядних робітн. асоціацій, які й повинні були налагодити керівництво виробництвом та обміном, створити нове соціаліст. усп-во, де не було би приват. власності, парт. керівництва та держ. диктатури. Марксист. партії в 20 ст. розглядали А.-с. як вчення, що відбиває інтереси дрібнобуржуазної стихії та класово несвідомого пролетаріату, вели з ним запеклу ідейну та орг. боротьбу, перш за все за вплив на профспілковий робітн. рух у країнах Зх. Певне піднесення впливу анархо-синдикаліст. ідей відбулося на хвилі револ. заворушень 1968. Нині А.-с. залишається маловпливовою політ. силою, у т. ч. і на теренах України та ін. пострадян. країн.

Літ.: Дамье В. В. Забытый Интернационал. Международное анархо-синдикалистское движение между двумя мировыми войнами. М., 2006, 2007; Collinet M. L'ouvrier français. Esprit du syndicalisme. Paris, 1952. *А. Круглашов*

А́НДЕРСОН (Anderson) Бенедикт (нар. 26.08.1936, м. Куньмін, Китай) — політолог, проф. Корнуельського ун-ту (Великобританія), автор концепції про націогенез як процес виникнення, формування й розвитку комплексу уявлень, якими певний соціум об'єднується у *націю*. Концепція А. являє собою розвиток психол. *націй теорії*, в якій серед усіх ознак нац. ідентичності пріоритетний наголос робиться на духовній єдності, почутті солідарності, істор. свідомості тощо. А. зосереджується на процесі формування спільного уявлення соціумом своєї нац. єдності. Окрему увагу він приділяє політ. інструментам формування нац. свідомості. За А., нація як уявлена спільнота виникає внаслідок занепаду культ., реліг. основ соціуму, його монархічної орг-ції та розриву його істор. безперервності, коли зростає роль ін. видів внутрішньо-соціумної комунікації (книгодрукування, преси та ін.). На думку А., інструменталістська роль влади у націотворенні зменшується. На прикладі південноамер. націй він обґрунтовує схему, за якою такі чинники нац. єдності, як екон. інтерес, *лібералізм* і просвітництво забезпечувалися ЗМІ (на той час пресою), а відтак тими, хто працював у них. Аналогічним, на його думку, був процес націотворення і в Європі, де розвиток комунікац. мережі забезпечив пропаганду націо-об'єднувальних політ. та екон. ідей, створивши тим самим підґрунтя для «офіційного націоналізму», який став відповіддю владних кіл на загрозу маргіналізації своїх д-в та народів і засобом утвердження їхньої ідентичності. Останньою хвилею творення уявлених спільнот А. вважає деколонізацію, під час якої інтелектуали поліетнічних за складом населення *колоній* були змушені шукати засоби його об'єднання у нації.

Тв.: Уявлені спільноти. К., 2001. *О. Майборода*

АНДРО́ПОВ Юрій Володимирович (02.06.1914, ст. Нагутська, тепер Ставроп. краю — 09.02.1984, Москва) — парт. і держ. діяч, генерал армії (1976), Герой Соціаліст. Праці (1974). У 1936 закінчив Рибин. технікум річкового транспорту. Навч. у Петрозавод. ун-ті та у Вищій парт. школі при ЦК КПРС. У 1936–37 працював комсоргом ЦК ВЛКСМ судноверфі ім. В. Володарського в Рибинську. З 1937 — секретар, з 1938 — 1-й секретар Яросл. обкому ВЛКСМ. У 1940–44 — 1-й секретар ЦК ЛКСМ Карело-Фін. РСР. Під час нацист.-рад. війни 1941–45 брав участь у партизанському русі в Карелії. У 1944–47 — 2-й секретар Петрозавод. міськкому ВКП(б), у 1947–51 — 2-й секретар ЦК КП Карело-Фін. РСР. З 1951 на роботі в апараті ЦК ВКП(б), з 1953 — на дип. роботі. У 1954–57 — надзвичайний посол СРСР в Угорщині, один з ініціаторів і акт. учасник придушення угор. революції 1956. У 1957–62 — зав. відділу зі зв'язків із соцкраїнами та компартіями цих країн, з 1962 — секретар ЦК КПРС. Спочатку підтримував антисталінський курс, однак після повалення М. *Хрущова* переорієнтувався, хоча розумів, що відбувається наступ консерват. сил. Із трав. 1967 — голова КДБ при РМ СРСР, тоді ж обраний канд. у члени Політбюро ЦК КПРС. Під орудою А. органи безпеки було перетворено на потужну систему, що (на відміну від відносного лібералізму доби «відлиги») знов почала контролювати практ. всі сфери життя сусп-ва. Активна боротьба КДБ проти інакодумства, дисидентів та інтелектуальної опозиції режимові, застосування проти них примусового психіатр. лікування (29.04.1969 він надіслав спец. листа до ЦК КПРС з планом розгортання мережі психіатр. лікарень і пропозиціями про їх використання для захисту держ. і сусп. ладу), позбавлення *громадянства*, арештів, звільнення з роботи сприяли негат. іміджу А. у колах лібер. інтелігенції, а також на Зх. Під час перебування А. на чолі КДБ посилися гоніння на дисидентів та правозахисників в Україні. За його ініціативою розпочато висилку інакодумців. Так, у 1974 вислано за кордон і позбавлено громадянства письменника А. *Солженіцина*; у 1977 громадянства позбавили ген. П. *Григоренка*, який виїхав на лікування до США; у 1980 акад. А. Сахарова вислано до м. Горького, де вчений перебував під пост. контролем КДБ. Як голова КДБ А. приділяв багато уваги зовн. розвідці, контррозвідці, розробці нових форм і методів наук.-тех. шпигунства. Напр., як з'ясувалось у 1991, за А. було налагоджено унікальну підслухову систему в будівлях посольства США у Москві. Брав активну участь в орг-ції інвазії з метою придушення реформаторських і дем. ініціатив у Чехословаччині у 1968. З 1973 — член Політбюро ЦК КПРС. Підтримував введення рад. військ в Афганістан (1978) і силове розв'язання кризи у Польщі (1980). З 12.11.1982 — ген. секретар ЦК КПРС, з 06.1983 — голова Президії ВР СРСР. Маючи повну інформацію про реальний стан в партії і д-ві, А. прагнув дистанціювати від недоліків доби Л. *Брежнєва* (антикорупційна кампанія, заходи щодо зміцнення дисципліни), намагався суворими адм. методами зупинити кризові явища. Через важку хворобу із серп. 1983 до смерті не з'являвся на публіці. Підтримував висунення М. *Горбачова*, з обранням якого на посаду генсека ЦК КПРС було підхоплено чимало заходів, ініційованих А.

Літ.: Земцов И. Андропов. Иерусалим, 1983; Медведев Р. Генсек с Лубянки. Политическая биография Ю. В. Андропова. М., 1994; Волкогонов Д. А. Семь вождей. Галерея лидеров СССР. В 2-х кн. М., 1995; Медведев Р. Юрий Андропов: неизвестное об известном. Изд. 2-е, испр. и доп. М., 2004; Die Sowjeunion im Uebergang von Breschnew zu Andropow. Berlin, 1983; Steel J., Abraham E. Andropov in Power. Oxford, 1983; Medevedev Zh. Andropov. His Life and Death. Oxford, 1984.

Ю. Шаповал

АНЕКДО́Т ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від грец. ἀνέκδοτος — неопубліковано, франц. anecdote — байка, небувальщина) — жанр політ. дискурсу, який набув ролі квазіполіт. інституції. А. п. особливо поширився у 20 ст., причинами чого стали, по-перше, набуття *політикою* масових форм, по-друге, — неможливість задоволення природної потреби сусп. комунікації тільки через офіц. канали (друк, радіо, телебачення). А. п. стає способом, хоча неповноцінним і обмеженим, реалізації свободи слова і формування автон. громад. думки, яка хоча і витісняється у «підпілля», але не зникає. Тематично А. п. може охоплювати всі ділянки публ. життя: рішення парт. з'їздів, життя політиків, їхні висловлювання, сусп. події тощо, тобто відбиває альтернат. думку сусп-ва щодо всього порядку денного. Принциповою є анонімність А. п., яка, проте, являє собою не так засіб збереження безпеки оповідача, як підкреслює статус А. п. як феномену громад. думки. Перехід до дем. політ. режиму, коли гр-ни можуть реалізувати своє право на вільну комунікацію, користуючись звичайними публ. каналами, зменшує цінність А. п. як засобу формування громад. думки, про що свідчить, зокрема, спад у продукуванні політ. анекдотів після лібералізації рад. режиму, а потім розпаду *СРСР*. Утім певний «фоновий» рівень наявності А. п. у сусп. комунікації (коли він знову повертається до статусу одного з мовних жанрів) може залишатися і в умовах *демократії*.

Літ.: Борев Ю. Б. История государства советского в преданиях и анекдотах. М., 1995. *Є. Щербенко*

АНЕ́КСІЯ (лат. annexio — приєдную) — насильницьке приєднання (загарбання) однією *державою* території або частини території, що належить ін. д-ві, або будь-якого простору, що перебуває під контролем чи у спільному користуванні міжнар. співтовариства (Антарктика, Антарктида, відкрите море, дно Світового океану тощо). А. зазвичай здійснюється всупереч волі населення приєднаної чи загарбаної території, найчастіше була способом колоніальної *експансії* та переділу територій, кордонів, сфер впливу у війнах між окремими д-вами та у світових війнах. Приклади А.: загарбання США $^{3}/_{5}$ тер. Мексики в результаті амер.-мекс. війни 1846–48, о-вів Пуерто-Рико і Гуам після амер.-ісп. війни 1898; приєднання Німеччиною франц. провінцій Ельзас і Сх. Лотарингії внаслідок франц.-прус. війни 1870–71; захоплення Японією Кореї в 1910; аншлюс Австрії нацист. Німеччиною 1938. А. є грубим порушенням міжнар. права, Статут *Ліги Націй* зобов'язував д-ви поважати тер. цілісність її членів (ст. 10). У груд. 1939 за порушення тер. цілісності Фінляндії, під час рад.-фінл. війни 1939–40, *СРСР* було виключено зі складу Ліги Націй. А. були й численні колоніальні завоювання імперіаліст. д-в, як-то захоплення Бельгією Конго в 1879–85, Італією — Кіренаїки й Триполітанії в 1911–12 й Ефіопії в 1936–37 та ін. А. суперечить нормам і принципам сучас. міжнар. права, яке допускає тер. зміни лише при здійсненні права націй на *самовизначення* або на основі договору між зацікавленими д-вами за умови добровільності, рівноправності та поваги до інтересів сторін. А., як правило, є силовим одностороннім актом; однак і нав'язування укладання договору про А. під примусом однієї із сторін є порушенням міжнар. права. Протиправність А. закріплено у Статуті *ООН*, Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975). *Б. Гончар*

АНКЛА́В (франц. enclave, від лат. inclavo — зачиняю на ключ) — територія, оточена чужими володіннями. Нині термін «А.» активно вживається в етнології та етносоціол. для визначення певної невеликої території у поліетн. країні, яка переважно заселена представниками одного етносу. Такі А. називаються етн. А., або ж етн. р-нами. Дослідники такі А. визначають як тер. утворення, в яких зберігаються деякі культ. відмінності у порівнянні з більшим довколишнім ареалом. Зазвичай, поява й функціонування А. пов'язані з бізнесом, який практикується й управляється членами цих тер. спільнот. Останні відрізняються певною замкненістю, відокремленістю від довколишнього середовища й самоорганізацією внутр. зв'язків, достатньо високим рівнем *автаркії* етнокульт. життя. Характерною особливістю у розвитку А. є тенденція їхнього руху до передмість. Це зумовлено тим, що значна частина населення, особливо новоприбулого, надає перевагу передмістю, де легше і дешевше можна налагодити життя. Етн. А. утворюються внаслідок переселенських рухів або ж у результаті поділу територій, які належали одній д-ві, між кількома держ. утвореннями, чи то як вислід завоювання чужих територій. Історично формування А. великою мірою відбувалося поза волею їхніх мешканців, зазвичай як етнічних чи расових *гетто*. Гол. причиною стала дискримінація, передусім пов'язана з можливістю винаймання житла, яке було недоступне для незаможних верств населення. Осн. мешканцями тепер. А. є іммігранти. До цього їх спонукають такі обставини: обмежені матер. ресурси, незнання, або недостатні знання мови країни поселення, можливість певний час перебувати у своєму етнокульт. довкіллі, використовуючи цей час для адаптації у новому, іноетн. середовищі. Зберігаючи свою самобутність (елементи культури, традиції, звичаї і особливо релігію), новоприбулі мешканці А. до певної міри відчувають себе комфортно саме у такого типу поселеннях, оскільки вони оточені людьми одного й того ж культ., етн. походження та майнового стану. Зазвичай етн. А. зустрічаються у великих поліетн. містах, де вони перетворюються на поселенські структури, які є складовою частиною цих міст. Найбільш поширеними типами А. є такі: Чайнатауни (секції в урбаністичних поселеннях з переважно кит. населенням), які найчастіше зустрічаються у Пд. Азії та Пн. Америці; афроамер. р-ни (напр. Гарлем у Нью-Йорку); «Маленька Італія» у Нью-Йорку; ґріктаунз, або ж «Маленькі Афіни», населені вихідцями із Греції (напр. у Торонто, Канада); «Маленька Індія», р-ни у різних регіонах світу (Пд.-Сх. та Пд.-Зх. Азія, Європа, Пн. Америка), де, до речі, мешкають вихідці не лише із Індії, а й з Шрі Ланки, Пакистану та Бангладеш; япон. тауни (у Канаді, США, на Філіппінах), «Маленькі Токіо» чи то Ніхонмачіс у Сан-Паулу (Бразилія); «Маленький Сайгон» у США; «Маленька Маніла» у містах США та Канади. В Україні етн. А. у їхньому класичному значенні відсутні, хоча іммігранти, які останнім часом прибувають у нашу країну, намагаються поселятися разом.

Літ.: Шлепаков А. Н., Евтух В. Б. Этничность в переселенческих анклавах: американцы и канадцы украинского происхождения // Этнические процессы в СССР и США. М., 1986; Portes A. What's an Ethnic Enclaves? The Case for Conceptual Clarity // American Sociological Review. 1982. Vol. 88; Євтух В., Трощинський В., Попок А., Швачка О. Укр. діаспора. соціологічні та історичні студії. К., 2003. *В. Євтух*

АНОМІ́Я (франц. anomie — беззаконня, безнормативність) — стан масового ігнорування в соціумі загальновизнаних норм поведінки. Стан А. притаманний сусп-вам, що перебувають в умовах системної кризи, радик. змін і сусп. трансформацій, а також нестійкого екон. та соціального розвитку. «А.» як категорія соціології введена в наук. обіг Е. *Дюркгаймом*, який пояснював її перехідним характером епохи, тимчас. падінням моральної регуляції її відносин, неповнотою переходу від механічної до органічної солідарності, розбіжностями між потребами, інтересами людей та можливостями їх задоволення, втратою регулятивних функцій ін-тами і групами, проміжними між індивідом та д-вою. Суттєво розвинув та доповнив концепцію А. Мертон. На його думку, А. фіксує розрив між метою та очікуваннями сусп-ва і реальними засобами їх реалізації, що врешті-решт призводить до пошуку ін. (нелегітимних) засобів досягнення мети. А. виникає тоді, коли люди не можуть досягти нав'язаних сусп-вом цілей «нормальними», ними ж встановленими, засобами. Люди пристосовуються до стану А. шляхом конформізму, інновації, ритуалізму, ретриатизму, *заколоту*. За Т. *Парсонсом*, одна з причин А. — неузгодженість норм. та інституціонального аспектів прав. порядку, системи соціальних норм і соціальних установ, коли акцент на ін-ти супроводжується зниженням імперативної значущості законів, норм та правил, робить їх безсилими та непотрібними.

Літ.: Parson T. Struktura społeczna a osobowosc. Warszawa. 1969; Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения // Социс. 1991. № 2.; Парсонс Т. Системы соврем. обществ / Пер. с англ. М., 1997; Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. М., 2006. *В. Степико*

АНТАГОНІ́ЗМ (від грец. ἀνταγωνσμα — суперечка, боротьба) — у політиці непримиренна боротьба *акторів політичних*, спричинена несумісністю їхніх інтересів, мети та потреб. А. політ. акторів є відображенням А. соціальних і класових груп, зокрема непримиренних протиріч між власниками і найманими працівниками. А. соціальний спричиняє класову боротьбу, політ. та екон. акції протесту, конфлікти, повстання, *революції*, *перевороти* тощо. Антагоніст. протиріччя у сусп-ві в найбільш концентрованому вигляді артикулюються лідерами політ. партій, громад. рухів і громад. орг-цій. У програмах *партій політичних*, як правило, знаходять відображення політ.-екон. інтереси окремих класів та соціальних груп, їхнє ставлення до власності, системи влади, духовних цінностей. Світова практика, насамперед досвід країн Зх. Європи, США, свідчить, що А. соціальний частково нівелюється за рахунок різних форм співпраці власників і найманих працівників, шляхом упровадження д-вою соціальних програм допомоги малозабезпеченим гр-нам.

Літ.: Даніл'ян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах. Х., 1998; Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи / Пер. з польс. К., 1999. *Ю. Калиновський*

А́НТИ... (грец. ἀντι...) — префікс, що означає протилежність, протидію, ворожість, заміну.

АНТИБІЛЬШОВИ́ЦЬКИЙ БЛОК НАРО́ДІВ (АБН) — об'єднання політ. орг-цій поневолених народів для боротьби з рос. *більшовизмом*; створене 21–22.11.1943 за ініціативою ОУН(Б) на таємній 1-й конференції поневолених народів Сх. Європи і Азії в с. Будераж (тоді у складі рейхскомісаріату «Україна»; тепер — Здолбунів. р-ну Рівнен. обл.). В основу концепції АБН покладено ідеї лідера ОУН(Б) С. *Бандери*, викладені в інструкції для провідних членів ОУН в Зх. Європі, в якій одним із найважливіших завдань визначалася «акція за одноцілим фронтом антибільшовицького блоку народів», та осн. положення статей «Україна в авангарді революції народів» і «Дві концепції — АБН і Межимор'я», видрукуваних проводом закорд. частин ОУН (ЗЧ ОУН) у 1-му числі видання «Визвольна політика» у Празі. Установчий конгрес АБН, серед основних гасел якого було: «Закликаємо російський народ, що його для своїх цілей використовує більшовизм, приєднатися до спільного протиімперського фронту», відбувся 16.04.1946 в Мюнхені. Вже після конгресу С. Бандера у статті «До засад нашої визвільної політики» наголосив, що «український націоналізм має завдання... революційно мобілізувати й активізувати маси народів антибільшовицького фронту». Реалізувати осн. функції АБН в Україні мала ОУН. На 2-му конгресі (1948) до блоку приєдналися нац. орг-ції Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини, Хорватії. Зокрема, АБН підтримали польс. орг-ція Народна сила збройна, словац. «Білі партизани», лит. «За волю Литви» та ін. (всього до АБН увійшли представники визвольних рухів 23-х народів). Конгрес висунув нову концепцію, згідно з якою поневолені більшовизмом народи творять третю силу між Зх. та рос. комунізмом. АБН проводив активну пропаганд. діяльність: видавав памфлети, брошури, організовував демонстрації, зокрема в Мюнхені 1949, в якій взяли участь понад 10 тис. осіб, створив Фронт молоді АБН, видавав журн. «АБН-Кореспонденс» (редактор Слава Стецько). У 1950-ті т-ва прихильників АБН створюються у Великоританії, Бельгії, Франції, Канаді, США, Австралії, д-вах Пд. Америки, на Тайвані. На 3-му конгресі АБН у Мюнхені (берез. 1954) прийнято «Маніфест свободи» та статут АБН; до його центр. органів увійшли представники 15-ти нац. рухів; того ж року активісти АБН пікетували *ООН*. Після 3-го конгресу об'єднання значно розширило зв'язки з нац. рухами різних країн, про що свідчать відвідини президента АБН Ярослава *Стецька* Тайваню й Іспанії, візит на запрошення Антибільшовицької ліги народів Азії (АЛНА), під час якого він пропонує створити світовий фронт проти *комунізму* і рос. імперіалізму. 1967 АБН став співзасновником Світової антикомуністичної ліги (САЛ), в установчій конференції якої взяли участь 72 представники нац. рухів народів світу та 14 міжнар. політ. орг-цій. Президенти АБН: Ярослав Стецько (1946–86), Слава Стецько (1986–96). 1996 АБН припинив існування, позаяк виконав свою місію. Друкований орган «АБН-Кореспонденс» («ABN — Correspondence») виходив від 1949 нім., англ. і періодично франц. мовами.

Літ.: АБН в світлі постанов конференцій та інших матеріалів з діяльності 1941–1945 рр. Б. м., 1956; Armstrong J. Ukrainian nationalism. Littleton, 1980. *М. Дорошко*

АНТИГЛОБАЛІ́ЗМ (від *анти*... і лат. globus — куля) — сусп. рух, спрямований проти *глобалізації* та її наслідків для народів, д-в, світу в цілому; розглядає глобалізацію як процес експлуатації екон. слабких країн за допомогою *інтеграції* їхніх економік до міжнар. економіки та забезпечення таким чином залежності цих економік від провідних економік Зх. Основним об'єктом критики з боку антиглобалістів є неоліберальна парадигма глобалізації, тому значна частина акцій антиглобалістів спрямована проти транснаціональних корпорацій (ТНК) та міжнар. торговельних угод. Звинувачення на адресу ТНК стосуються прагнення останніх максимізувати власні прибутки за рахунок зниження стандартів охорони праці, використання дитячої праці, нехтування екол. нормами та порушення законодавства країн, де працюють ТНК (а також корупція і деградація держ. систем). На переконання антиглобалістів, глобальні екон. та фін. ін-ти, торговельні угоди підривають місц. ін-ти прийняття рішень — на нац. та субнац. рівнях. А. виступає за введення жорсткого регулювання (в т. ч. і на рівні міжнар. ін-тів) діяльності ТНК і обмеження вільної торгівлі для більшого захисту економік. Водночас значна частина антиглобалістів не заперечує можливості поглиблення міжнар. взаємозалежності та підтримує такі форми глобальної інтеграції, що спрямовані на вирівнювання стандартів дем. представництва, посилення захисту *прав людини* в усьому світі. А. протиставляє сучас. «глобалізації зверху» (що спирається на існування *СОТ*, ТНК та міждерж. домовленостей в екон. і політ. сферах) альтернативу у вигляді «глобалізації знизу» («антиглобалізацію»), яка сприятиме збереженню власної ідентичності й права вибору окремих народів і д-в. А. не має єдиної *ідеології політичної*, мету та структури; рух являє собою множину майже не пов'язаних між собою нац. і міжнар. сусп. орг-цій та груп. Найбільш акт. в русі є анархіст. та неомарксист. групи. Осн. формою діяльності антиглобалістів є масові протести, які в останні роки мають виразний міжнар. характер, проводяться під час найбільших міжнар. екон. форумів (зустрічей *«Великої вісімки»*, *Світового банку*, *МВФ*, *СОТ* тощо) та часто переростають у сутички із силами охорони правопорядку. У таких заходах беруть участь представники багатьох антиглобаліст. груп з усього світу, але навіть під час проведення виступів координація між ними слабка або відсутня. Першими масовими виступами антиглобалістів стали демонстрації під час святкування 50-річчя Світового банку та МВФ у Мадриді в 1994, хвиля демонстрацій антиглобалістів 18.06.1999 та виступи під час зустрічі СОТ у Сіетлі (США). У Сіетлі сутички між демонстрантами та поліцією набули масового характеру. Хоча А. позиціонує себе як рух на захист перш за все бідних країн, найбільшої популярності ідея та дії антиглобалістів набули на Зх., участь у русі представників країн, що розвиваються, є маргінальною. *В. Константинов*

АНТИКЛЕРИКАЛІ́ЗМ (від *анти*... і лат. clericalis — церковний) — погляди, а також сусп. рух, спрямовані проти громадян. привілеїв церкви та її акт. участі у сусп.-політ. і культ. житті. Хоча критику клерикалізму можна знайти в різних країнах і в різні істор. періоди, термін «А.» вживають переважно стосовно боротьби проти католичн. *абсолютизму* в Європі, зокрема у Франції. А. пов'язаний з ідеями Просвітництва 18 ст., Франц. революції, *лібералізму* 19 ст. Франц. революція скасувала всі привілеї, якими користувалося духовенство від часів Середньовіччя, конфіскувала більшість великої церк. власності; сусп. життя було звільнене від впливу церкви у питаннях реєстрації цив. стану, сфери освіти, свободи совісті й віросповідання. А. набув поширення також у таких країнах з катол. населенням, як Бельгія, Іспанія, Португалія, Мексика. Тісно пов'язаний А. був з «культуркампф» 1870-х у Німеччині, коли уряд щойно об'єднаної Німеччини розпочав боротьбу проти Ватикану з питання контролю над закладами соціального захисту. Три осн. ідеї, що їх обстоювала катол. церква, покликали до життя А.: 1) церква проводила сутнісну різницю між духовенством і мирянами, тлумачачи сутність духовного стану як священну; 2) вона претендувала на абс. доктринальний авторитет як у церк. справах, так і з питань етики і моралі; 3) церква проголошувала себе вселенською інституцією. Церква стає мішенню антиклерикалів, коли ці ідеї вступають у конфлікт з інтересами *громадянського суспільства*. У Франції конфронтація між клерикалами і антиклерикалами тривала до прийняття у 1905 закону про відокремлення д-ви від церкви. Нині колись жорсткі конфлікти між клерикалами і антиклерикалами трансформувались у звичайну напругу, притаманну будь-якому дем. сусп-ву. В Україні на рубежі 19 — поч. 20 ст. А. був притаманний значній частині нац. інтелігенції як протест проти одержавленого в Рос. імперії *православ'я*. У сучас. світі конфлікти, що їх можна назвати антиклерикальними, виникають між консервативними реліг. орг-ціями і секуляризованими сусп-вами (напр., у Туреччині, Ірані, Ізраїлі, США).

Літ.: Sanchez J. Anticlericalism: A Brief History. Notre Dame, 1972; Bertocci P. Republican Anticlericalism and Cultural Politics in France, 1848–1890. Princeton, NJ, 1978; Remond R. L'Anticléricalisme en France depuis 1815 à nos jours. Brussels, 1985. *Н. Кочан*

АНТИСЕМІТИ́ЗМ (застар. юдофобія; франц. antisemitisme, нім. Antisemitismus) — вороже ставлення до євреїв, яке обумовлене ненавистю до їхнього етн. походження, культури або реліг. поглядів. Проблема поширення А. є однією з актуальних у житті країн Європи і світу. Це пов'язано, з одного боку, з розвитком подій на Бл. Сх., з іншого — зі зростанням напруженості між різними конфесіями в умовах цивілізац. та культ. протистояння Сх. та Зх. і різними аспектами політ. та екон. життя в окремих країнах світу. Найбільш відомими в історії випадками А. є такі події, як 1-й хрестовий похід 1096, висилка євреїв з Англії у 1290, ісп. інквізиція та вигнання євреїв з Іспанії у 1492, погроми за Богдана *Хмельницького*, погроми кін. 19 — поч. 20 ст. в Росії, погроми періоду громадян. війни в Україні, події Голокосту. Хоча термін «А.» може означати вороже ставлення до всіх семіт. народів, уперше він був запроваджений саме як термін, що визначає ненависть до євреїв. Слово «антисемітський» (нім. «antisemitisch»), ймовірно, вперше було використане у 1860 австр. вченим Моріцем Штайншнайдером у фразі «антисемітські забобони» («antisemitische Vorurteile»). За даними Ізраїл. форуму з координації боротьби з А. існують три форми А.: «класичний», «новий» та «ісламський». «Класичний» А. спирається на такі традиц. антисеміт. міфи, як «використання євреями крові християн у реліг. службах», «колект. вина євреїв за розп'яття Христа», «всесвітня сіоніст. змова», «контролювання євреями світової фін. системи» тощо. «Новий» А. має близькі стосунки як із радик. лівою ідеологією, так і *расизмом* та неофашизмом. «Ісламський» А. неподільно пов'язаний із сучас. радик. *ісламом*, базується на запереченні права Д-ви Ізраїль на існування, трактуванні ізраїл.-палест. відносин як «геноцид палест. народу». На думку брит. дослідника Хаяма Маккобі, класифікація А. має умовний характер та трансформується в міру загострення близькосх. конфлікту.

А. має досить сильний вплив на сусп. життя більшості країн світу. На думку амер. дослідника Дана Кон-Шербока, історія переслідування євреїв мала стільки реліг. і філос. виправдовувань, що А. періоду Голокосту може стати лише початком подальших масштабних антисеміт. акцій. Нині існує тенденція поступового зростання к-сті проявів А. в Європі та світі. Так, у 2009 практ. вдвічі у порівнянні з попереднім роком зросла к-сть антисеміт. інцидентів у Франції та на 55 % — у Великобританії. З проявами А. в Європі та світі допомагають боротися наук. та моніторингові центри. У Європі працює Моніторинговий центр расизму та ксенофобії (Monitoring Centre on Racism and Xenophobia), який акумулює інформацію щодо проявів цього явища у різних країнах континенту. З 2005 при органах влади Євросоюзу існує Агенція фундам. прав (European Union Agency for Fundamental Rights), яка сформулювала єдині правила щодо визначення А. та рекомендації щодо його подолання, які використовують ті, хто повинен боротися з проявами цього явища, в т. ч. працівники правоохоронних органів, органів правосуддя і держ. посадови особи, а також члени неурядових орг-цій та експерти. Орг-цією, яка допомагає мобілізувати зусилля європ. громадськості з боротьби з А., є Європ. форум з антисемітизму (European Forum on Antisemitism) у Берліні. Орг-ція об'єднує експертів з різних країн ЄС та проводить моніторинг проявів А. в Об'єднаній Європі.

Літ.: Anti-semitism: a history and psychoanalysis of contemporary hatred by Avner Falk. Santa Barbara, 2008; Antisemitism and Modernity: Innovation and Continuity by Hyam Maccoby. London, 2009; Козерод О. В. Історія та сучасність релігійного антисемітизму: найновіша англомовна історіографія проблеми// Українське релігієзнавство. 2010. № 53. *О. Козерод*

АНТИТЕРОРИСТИ́ЧНА ДІЯ́ЛЬНІСТЬ (від *анти*... і лат. terror — страх, жах) — запобігання, виявлення, припинення, мінімізація наслідків терорист. діяльності. А. д. спрямована на захист особи, д-ви і сусп-ва від *тероризму* шляхом виявлення й усунення причин та умов його виникнення, прийняття антитерорист. законів, збільшення повноважень спецслужб, посилення міжнар. співпраці та координації у цьому питанні, застосування силових засобів. А. д. здійснюється на міжнар., регіон. та нац. рівнях. Міжнар. співробітництво у сфері А. д. розпочалося у 1930-ті, має своїм підсумком на правовому рівні багатосторонні міжнар. док-ти, зокрема такі як Декларація ООН про заходи щодо ліквідації міжнар. тероризму (1994), ряд міжнар. конвенцій про запобігання і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнар. захистом, у т. ч. міжнар. дип. агентів (1973), про боротьбу із захопленням заручників (1979), про фіз. захист ядерного матеріалу (1980), про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997), про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999) та ін. Ухвалено також регіон. акти з А. д., такі як

Вашингт. конвенція від 02.02.1971 про попередження і покарання актів тероризму, що набувають форми міжнар. значущих злочинів проти особистості й пов'язаного із цим вимагання (1971); Європ. конвенція про боротьбу з тероризмом (1977, зі змінами і доповненнями) і Дублін. угода щодо застосування Європ. конвенції про боротьбу з тероризмом (1979); Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму (2005); Договір про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі з тероризмом (1999) та Програма держав-учасниць СНД з боротьби з міжнар. тероризмом та ін. проявами екстремізму, затверджена рішенням Ради глав д-в СНД (2000) та ін. Фахівцями з боротьби з тероризмом порушується питання про прийняття міжнар. співтовариством Єдиної конвенції з А. д., в якій було б визначено поняття тероризму та терорист. акту, передбачено чіткий порядок взаємодії д-в та умови обов'язкової видачі терористів зацікавленій країні, правовий статус д-в, які здійснюють А. д. Гол. умова ефект. й успішної міжнар. А. д. — реалізація положень конвенцій їх учасниками. У більшості країн світу розробляються і приймаються законод. акти з А. д., відпрацьовуються відповідні методи та способи протидії терактам, здійснюється перерозподіл прав, обов'язків і повноважень між спеціалізованими антитерорист. держ. службами, поліцією, органами розвідки та зовнішньополіт. структурами, конкретизуються та посилюються санкції за участь у терорист. актах і допомогу терористам. Україна є учасником усіх міжнар. конвенцій і протоколів, що регулюють різні аспекти А. д. Основу нац. права у частині А. д. в Україні становлять Конституція України, Кримін. кодекс України, Закон України «Про боротьбу з тероризмом» (2003, із змінами і доп. 2005), ін. закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядження КМ України, ін. норм.-прав. акти. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» визначає прав. та орг. основи А. д., повноваження й обов'язки органів викон. влади, об'єднань гр-н і орг-цій, посадових осіб та окремих гр-н у цій сфері, порядок координації їхньої діяльності, гарантії прав. і соціального захисту гр-н у зв'язку з участю в А. д. Орг-ція А. д. та забезпечення її необхідними силами, засобами та ресурсами здійснюється КМ України. Суб'єкти, які безпосередньо здійснюють А. д., — Служба безпеки України, М-во внутр. справ України, М-во оборони України та ін. *Ю. Палагнюк*

АНТИФАШИ́ЗМ — політ. ідеології, опозиційні до *фашизму* і *націонал-соціалізму*. За ідеол. основою розрізняють лівий (*анархізм*, *соціалізм*, *комунізм*), христ., лібер. та право-радик. А. Лівий А. розглядає фашизм як антипролет. доктрину та поборює його за відмову від класової боротьби, проповідь *расизму*, нац. винятковості та антикомунізму, водночас нівелюючи реальні соціаліст. і робітн. складові націонал-соціалізму. Христ. А. заперечує фашизм через його войовничий атеїзм, неоязичництво і зневагу до христ. цінностей. Лібер. А. відкидає фашизм через його тоталіт. практики, придушення свободи, гідності та прав людини. Право-радик. А. не сприймає фашизм через його міжнар. характер та орієнтацію на іноземні зразки.

А. зародився у серед. 1920-х в Італії як реакція інтелектуалів на виникнення та поширення фашизму. Перший документ А. — «Маніфест антифашистських інтелектуалів», написаний Б. Кроче (01.05.1925), — характеризував фаш. ідеологію як суміш абсолютист. тенденцій та більшов. підходів і наголошував на відповідальності інтелектуалів щодо захисту свободи та ін. лібер. цінностей. Схожу позицію посідали деякі нім. інтелектуали (Т. Манн). У 1930-х комуніст. політики поширили поняття «фашизм» на всі ворожі *комунізму* ідеології, рухи, партії та уряди, в т. ч. соціал-демократичні («соціал-фашизм»). У тих країнах, де антифаш. сили спромоглись об'єднатися (Данія, Швеція, Норвегія), фаш. партії не стали масовими і не здобули влади. До збройного спротиву фашизму першою в Європі вдалася словенсько-хорват. підпільна організація «ТІГР» (1927–41). Під час 2-ї світової війни в окупованих Німеччиною країнах Європи діяли нац.-визвольні, антифаш. рухи Опору: у Словенії (Визвольний фронт), Греції (Народно-визвольна армія), Франції (Maquis, Вільний анархіст. батальйон, Євр. бойова орг-ція, Об'єднаний рух Опору, «Франція, що бореться»), Югославії (Народно-визвольна армія), Польщі (Армія крайова, Армія людова), Україні (загони радянських партизанів, Українська повстанська армія, Українська народна революційна армія, військові підрозділи обох фракцій ОУН) партизанські групи у Норвегії, Бельгії, Нідерландах. Антифаш. рухи існували і на тер. д-в, у яких фашисти або нацисти прийшли до влади: в Італії (Бригади Ґарібальді, «Справедливість і Свобода», Бригади Матеотті), Іспанії («Сталева колона», Респ. армія, Інтернац. бригади), Німеччині («Біла роза», «Пірати Едельвейса», «Червона капела»). Під час 2-ї світової війни існувало об'єднання 53-х д-в антифаш. орієнтації — Антигітлерівська коаліція Об'єднаних Націй, осердям якої були США, Великобританія та СРСР. Засади коаліції були сформульовані в Атлантичній хартії (14.08.1942): відмова від тер. претензій, розгром і роззброєння держав-агресорів, право націй на *самовизначення*, свобода особи, свобода думки і сумління, глобальна екон. співпраця, свобода від злиднів і страху, свобода морів. У сучас. А. помітне місце посідають численні молодіжні субкультури, серед яких найвідомішою є «Антифа» (2004). Частина з них є екстремістськими і у боротьбі з право-радик., фаш. та неонацист. групами вдається до насильства.

Літ.: Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Вінніпеґ, 1981; Fascism in Europe. London; New York, 1981; Лебідь М. Українська повстанська армія. Дрогобич, 1993; Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–1949. Довідник. Нью-Йорк, 1994; Puglies S. G. Italian fascism and antifascism: a critical anthology. Manchester, 2001; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.). К., 2001; Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006; «...Создавая невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Красные партизаны Украины. 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы. К., 2006.

В. Пономарьов

АНТОНО́ВИЧ Володимир Боніфатійович (30.01.1834, с. Махнівка, тепер Козятин. р-ну Вінн. обл. — 21.03.1908, Київ) — історик, етнограф, громад. діяч. Здобув вищу мед. освіту (1855), надалі обрав фах історика, закінчив у 1860 істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. Розпочав громад.-політ. діяльність, у 1861 приєднався до гуртка «хлопоманів». Став одним із організаторів і визнаних лідерів Київ. громади, авторитетним провідником укр. нац. руху. Плідно займався наук.-пед. діяльністю. З 1878 — проф. рос. історії Київ. ун-ту, також обирався деканом істор.-філол. ф-ту. Став наук. наставником відомих істориків та громад. діячів, зокрема професорів Д. Багалія, П. Голубовського, М. Грушевського, М. Довнар-Запольського, які вважаються представниками народницької, т. зв. київської школи в історіографії. У 1863–80 — гол. редактор Тимчас. комісії для розгляду давніх актів у Києві, голова Істор.

т-ва Нестора-літописця (з 1881), організатор археол. з'їздів в Україні. А. чимало уваги приділяв формуванню укр. нац. ідеї, намагався проаналізувати історію та культуру укр. народу в порівнянні з польс. та рос. Замислювався над долею українців і доходив висновків про глибокий демократизм укр. нації. Разом із тим схилявся до негат. суджень щодо здатності українців здобути та отримати власну *державність*. Віддавав перевагу отриманню майбутньої нац. свободи через переважно нац.-культ. та освітню працю, яка мала зберегти українців від небезпек асиміляції, з тим, щоб у «слушний час» українство змогло постати як нац.-політ. сила. Перспективи вирішення питання нац. свободи вбачав на шляхах *федералізму*, але поза межами Рос. імперії чи ін. форми рос. державності. Тому полемізував з політ. проектами М. *Драгоманова*, як такими, що, на його думку, могли «втягнути» укр. сили у політ. боротьбу, до якої вони не були готові. Значну роль відводив Галичині як опорі нац.-культ. та політ. праці, задля чого виступив одним з ініціаторів політики «нової ери» як форми компромісу з польс. громадою цього краю. Активно долучався до спроб орг. об'єднання всеукр. нац.-визвольного руху. Був серед ініціаторів публ. боротьби за скасування обмежень щодо укр. мови. Вважається одним із творців народницької течії в Україні, лідером культурницького крила українофільського руху. Пізніше окремі автори бачили у поглядах А. антитезу позиціям М. Драгоманова з ключових питань історії та майбутності укр. нації, що лише частково відповідає істор. фактам.

Літ.: Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942; Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997. *А. Круглашов*

АНТРОПОЛО́ГІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від грец. ἄνθρωπος — людина і λογος — наука) — спец. наук. дисципліна, що вивчає: 1) традиц. відносини влади, завдання, структуру, функціонування її ін-тів та систем; 2) процеси адаптації та/або інкорпорації традиц. структур влади новими політ. та адм. ін-тами, в першу чергу в країнах, що розвиваються; 3) неформальні політ. процеси в індустріальних (постіндустріальних) сусп-вах. Виникла в 1940-х у рамках африканістики. Мала прикладний характер, як наука, що необхідна для орг-ції ефект. управління «примітивними сусп-вами» в *колоніях*, дослідження конкр. випадків архаїчних спільнот Тропічної Африки, повністю позбавлених звичних для європейця атрибутів політ. д-ви: спец. ін-тів примусу, адм.-бюрокр. ієрархії тощо. Політ. сфера таких спільнот, як спеціалізована галузь людської діяльності, або зовсім була відсутня, або була представлена в ледве помітній формі. Традиц. теор. підходи та методи дослідження, результативні при дослідженні європ. сусп-в, у цих умовах виявлялися безсилими, що і зумовило появу праць, які містили строго емпіричний аналіз політ. відносин. З 2-ї пол. 1950-х відбувається різке розширення геогр. ареалу досліджень А. п. До нього включаються: Пд. Азія (народи п-ва Гіндустан), Океанія, Лат. Америка. Поступово, виходячи за межі африканістики, А. п. предметом свого аналізу починає вважати не тільки політ. управління в архаїчних спільнотах, повністю або частково ізольованих від світових соціально-екон. зв'язків, а й *політичну культуру* тих традиц. сусп-в, які були вже порівняно давно втягнуті в інтернац. систему відносин і зазнали процесу модернізації. А. п. фокусує свою увагу, з одного боку, на соціальній та культ. диференціації різних груп людей, з іншого — на тих інтегративних рисах, які дозволяють уявити людство як єдине ціле і визначити універсальні закони, що визначали походження і розвиток «примітивних» політ. ін-тів та їх генетичний зв'язок із сучас. політ. ін-тами. Зокрема, такими проблемами стали співвідношення таких ін-тів, як род, сім'я, плем'я, д-ва, проблема відповідності соціально-політ. орг-ції соціуму домінуючим формам екон. діяльності, формам власності.

Антропологічні дослідження *політики* були об'єднані рядом заг. наук. принципів і методол. підходів. Первинною їхньою основою були функціоналізм та структурний функціоналізм, привнесені Б. Маліновським та А. Р. Редкліфф-Брауном. Проте вже в 50-х рр. 20 ст., завдяки працям М. Глакмана та В. Тернера, на зміну «структурі» та «функції», прийшли такі поняття, як «процес», «конфлікт», «фракція», «боротьба». Зазнавши впливу веберівської концепції «чистих типів» легітимної влади, франц. структуралізму, структурного марксизму, А. п. з 60-х рр. перейшла до більш гнучкої та динамічної теор. парадигми неоеволюціонізму (Л. Вайт, Дж. Стюарт). Е. Сервіс, М. Салінз, М. Фрід, Р. Карнейро та ін. провідні сучас. політантропологи діють саме в рамках цієї парадигми. На даному етапі свого розвитку А. п. переважно запозичує поняттєво-категорійний апарат з політ. наук. Ключовими є поняття «влада», «політичне поле», «держава», одним з осн. напрямів дослідження стала антропологія влади. Останнім часом з'являються роботи, які формують антропол. погляд на сучас. політику (Дж. Везефорд) і дозволяють говорити про те, що й сучас. індустр. сусп-ва зберігають типи відносин, характерні для початкових етапів соціогенезу. Аналіз політ. систем неєвропейських, особливо архаїчних, сусп-в здійснив і зворотну дію, яка значно вплинула на західноєвроп. *політичну науку*, істотним чином «антропологізувавши» її предмет і метод. Стала очевидною обмеженість європоцентризму і пов'язаних з ним спекулятивно-філос. методів; навпаки, особливого значення набули порівняльні методи, що згодом широко розвинулися в контексті постмодерністського мислення. Методи антропології істотно збагатили сучас. політ. науку, звернувши її увагу на ті аспекти політичного, які спостерігаються в будь-яких, у т. ч. і в сучас. зх. сусп-вах, але традиц. недооцінювалася політологами. До них відносять різного роду неінституціоналізовані ситуативні форми політики, її символічні, ігрові прояви, які особливо важливі на мікрополіт. рівні (в межах окремих груп і колективів). Завдяки цьому поступово на другий план відходить уявлення, що А. п. — це дисципліна, яка вивчає системи владно-управлін. відносин в «традиційних» сусп-вах і ранні форми політ. ін-тів (т. зв. «потестарна етнографія»), а також застаріває класифікація А. п. як сфери вивчення тільки етн. параметрів політ. процесів. В останні десятиліття еволюція дисциплінарного інтересу веде до зростання зацікавленості в дослідженнях імперіалізму та постколоніалізму, масового інформ. впливу, а також проміжних, додаткових і паралельних до «формальної влади» політ. структур, форм взаємодії окремих груп та неформальних спільнот з держ. владою.

Літ.: Weatherford J. Tribes on the Hill. [New York], 1981; Anthropology of Policy. Critical Perspektives on Governance and Power. London, 1997; Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). К., 2001. *О. Токовенко, В. Пащенко*

А́НШЛЮС (нім. Anschluss – поєднання) — об'єднання чи політ. союз *держав*; термін найчастіше вживається для позначення факту об'єднання Німеччини та Австрії 11.03.1938. Саме цей термін, а не напр. «Annektierung», що означає збройну *анексію*, був використаний нацист. владою для описання процесу майбутнього об'єднання Німеччини та Австрії, оскільки сам термін «А.» передбачав прагнення до добровільного об'єднання та не ніс у собі ідеї військ. та/або політ. примусу чи тиску. У своїх промовах А. *Гітлер* підкреслював, що А. стане для Австрії її поверненням до рідного загальнонім. дому (Heimkehr), однак більшістю істориків 2-ї світової війни він розглядається як перший акт *агресії* Німеччини проти незалежної та суверенної д-ви, який поклав початок подіям 2-ї світової війни. Фактично це була збройна анексія Австрії Німеччиною, про яку було оголошено 13.03.1938, тобто після того, як напередодні нім. війська завершили окупацію тер. республіки. Після 2-ї світової війни термін «А.» поступово втратив своє заг. значення і став широко вживатися лише тоді, коли йдеться про події 1938. До того ж цей конкр. випадок вживання надав терміну «А.» негат. забарвлення: зараз він означає скоріше анексію, а не політ. союз або добровільне об'єднання д-в. Проте не слід забувати, що А. Німеччини та Австрії якісно відрізнявся від насильницьких приєднань Німеччиною ін. д-в або їхніх територій: у випадку Австрії більшість її населення або підтримувала, або байдуже ставилася до перспективи приєднання Австрії до Німеччини.

Літ.: Наумов А. О. Кризис Версальской системы 1936–1938. М., 2005; Gatzke H. European Diplomacy between Two Wars, 1919–1939. Chicago, 1972.

М. Гнатовський

АПАТРИ́ДИ (від грец. ἀπάτριδοζ — той, хто не має вітчизни) — особи, які не мають *громадянства* або підданства жодної *держави* та не володіють доказами, які могли б встановити їхню приналежність до громадянства чи підданства будь-якої д-ви. З погляду д-ви та індивіда безгромадянство є негат. явищем, до якого можуть призвести різноманітні причини: від колізій нац. законів про громадянство (осн. причина) до недоліків адм. практики. Розрізняють А. де-юре та де-факто; безгромадянство де-юре найчастіше визначається як прав. становище особи, коли вона не розглядається як гр-н якою-небудь д-вою з огляду на її закон; А. де-факто є особи, які формально мають громадянство певної д-ви, проте фактично не можуть користуватися міжнар. захистом д-ви громадянства; як А. де-факто переважно розглядаються *біженці*. Також розрізняють А. абсолютних (за народженням) та відносних (особи, що втратили громадянство). За звичаєвою нормою прав. становище А. визначається за законодавством д-ви пост. проживання; зазвичай за нац. правом А. володіють статусом іноземців. Сучас. міжнар. право спрямоване на стимулювання зменшення випадків апатризму: Конвенція про статус апатридів 1954 встановлює для них статус іноземців; Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957 передбачає, що укладання чи розірвання шлюбу з іноземцем або зміна громадянства чоловіком не повинні автоматично впливати на громадянство жінки (призводити до його втрати); Конвенція про скорочення випадків безгромадянства 1961 визначає сприятливий порядок набуття А. громадянства д-ви постійного проживання, орієнтує на переважання «права ґрунту» при визначенні громадянства особи, встановлює заборону позбавлення особи громадянства, якщо внаслідок цього вона стане А. (крім випадків неправомірно набутого громадянства).

Літ.: Умови громадянства. Зб. ст. / Під ред/ Варта ван Стінбергена. К., 2005.

М. Гнатовський

АПОЛІТИ́ЧНІСТЬ (АПОЛІТИ́ЗМ) (від грец. α — префікс, що означає заперечення, і πολιτισμόζ — участь у державних чи громадських справах) — байдуже ставлення населення до *політики*, ухиляння соціальних верств, груп та окремих індивідів від політ. життя. Усвідомлюючи політ. буття, індивід або соціальні громади часом приходять до песиміст. висновку щодо своєї затребуваності у політиці, своєї суб'єктності у політ. відносинах. На ґрунті цього виникає байдуже, негат. уявлення про політику і відповідне ставлення до неї. Проявами А. вважають пасивну або активну непокору владним структурам, дисфункціональну поведінку (нездатність або небажання адекватно виконувати свої завдання, функції), самоізоляцію, відмову від спілкування, від свого статусу гр-на, в т. ч. від своїх прав та обов'язків, що проявляється відмовою брати участь у *виборах*, *референдумах*, *плебісцитах*; внутр. еміграцію особи. Явище А. інколи не має чітко вираженого соціального адресата. Стійкі її прояви спостерігаються серед маргінальних верств. Долається А. лише на рівні особи, яка під впливом обставин (кризовий стан сусп-ва та його окремих сфер, зовн. загроза тощо) або з огляду на внутр. спонукальні мотиви здатна стати знову політ. активною. У сучас. умовах на аполітичну або політ. активну позицію *груп соціальних* та індивідів великий вплив мають технології політ. впливу або політ. маніпуляції.

Літ.: Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002

М. Михальченко

АПОЛОГЕ́ТИКА (від грец. ἀπολογια — захист, вихвалення) — вчення, що захищає *християнство* у раціональні способи. Той, хто здійснює апологію, має назву апологета. Апології були відомі й до виникнення християнства. Є відомою «Апологія Сократа» *Платона*. У сучас. світі дуже часто апологія розуміється як упереджений захист певної ідеї або *ідеології*, а А. — як система подібного захисту. Захист певних політ. ідей був притаманний і класичній А. Це пов'язано з тим, що первинне християнство переслідувалося в основному рим. д-вою, захист реліг. *ідеології* переплітався з моментами ідеології політичної. Захист ідей християнства набуває у класичній А. характеру боротьби з ін. віровченнями. Нині, крім соціальної богословської та популярної реліг. л-ри, термін «А.» більше використовують у переносному значенні, як надмірне вихваляння та захист ідеї — у сенсі апології. Причому в цьому розумінні термін «А.» набуває негат. відтінку — спроба рац. захисту певної ідеї, найчастіше політ., або принципу без належної аргументації. У цьому розумінні термін «А.» нині відносять більше до публіцистичних, ніж наукових, його можна скоріше зустріти у ЗМІ, ніж у наук. виданнях.

С. Кисельов

АПО́СТОЛ Данило (04.12.1654 — 17.01.1734, с. Сорочинці, тепер с. Вел. Сорочинці Миргород. р-ну Полт. обл.) — держ., політ. і військ. діяч, дипломат, гетьман України в 1727–34. Походив з відомого козац.-старшин. роду, представники якого впродовж 2-ї пол. 17 ст. неодноразово посідали полковницькі уряди в Гадяц. і Миргород. полках. На полковництво в Миргород. полку обрано по смерті батька 1682. У 1686 гетьман І. *Мазепа* позбавив А. полкового уряду через підозру в орг-ції антигетьм. виступу. Знову обраний на полковництво в 1693 і цього разу зберігав за собою полковницький пернач до жовт. 1727. На чолі полку брав акт. участь у війні Рос. д-ви з Оттоман. Портою і Крим. ханством, особливо відзначився під час Азовсько-Дніпров. походів 1695–96. Під час Пн. війни 1700–21 як наказний гетьман очолював укр. полки в походах до Прибалтики і Польщі. Особливо помітною роль А. була в битві 1701 під Ераствером (тепер тер. Естонії) та в битві

1705 під Варшавою. 28.10.1708 разом з гетьманом Мазепою перейшов на бік швед. короля Карла XII. Проте вже 21 листоп. за нез'ясованих до кінця обставин повернувся до ставки *Петра I* (частина дослідників трактує дії А. як такі, що були узгодженні з Мазепою і мали на меті відновлення укр.-рос. союзу). Отримав прощення царя і зберіг за собою уряд миргород. полковника. Брав участь у Прутському поході Петра I 1711. У Перському поході рос. армії 1721 як наказний гетьман очолював укр. війська. Влітку 1723 ініціював подання на ім'я Петра I колект. прохання щодо збереження автон. прав Гетьманату, порушених внаслідок діяльності Малорос. колегії. За участь в опозиц. діяльності укр. старшини на поч. 1724 був заарештований та ув'язнений в Петропавловській фортеці у Петербурзі. На волю вийшов після смерті Петра I на поч. 1725, але впродовж року залишався в Петербурзі під наглядом. Завдячуючи протекції князя О. Меншикова, на службі в якого був один із синів А., у трав. 1727 був визначений кандидатом на посідання гетьм. уряду. На гетьманство зійшов після ліквідації Малорос. колегії на Глухівській раді 01.10.1727. Перебуваючи на гетьманстві, А. гол. увагу зосередив на поліпшенні ефективності діяльності центр. і місц. влади, реформуванні системи судочинства, забезпеченні сприятливих умов для розвитку госп-ва та пожвавленні внутр. і зовн. торгівлі. Послідовними були заходи, спрямовані на впорядкування поземельних відносин в Гетьманаті, що втілились у проведення ревізії зем. фонду (т. зв. ген. слідство про маєтності). У стосунках з владою Рос. імперії прагнув відновити попередній договірний характер взаємин, запропонувавши при коронації Петра II 1728 ухвалити новий проект гетьм. статей. Утім найбільше чого вдалося А. досягти у цьому напрямі, так це схвалення імператором запропонованого варіанту (з певними змінами й обмеженнями) лише у формі імператорського указу, а не двостороннього договору (т. зв. «Рішительні пункти» 1728). Повновладдя гетьмана А. обмежувалося присутністю у гетьм. резиденції царс. міністра (резидента), вилученням з його прерогатив функцій головнокомандувача козац. військ, запровадженням для управлінням фін. сферою двох ген. підскарбіїв, один з яких був представником рос. влади, тощо.

Літ.: Горобець В. Данило Апостол // Історія України в особах: козаччина. К., 2000; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. К., 2004. *В. Горобець*

А́ПТЕР (Apter) Девід (18.12.1924, Нью-Йорк — 04.05.2010, Норт-Хевен, США) — політолог, почесний проф. порівняльної політології та соціального розвитку. Викладав у Пн.-зх. ун-ті, ун-ті Чикаго (керував справами К-ту з порівняльних досліджень нових націй), ун-ті Каліфорнії (очолював Ін-т міжнар. досліджень) та Єльс. ун-ті. Автор польового дослідження стосовно розвитку, *демократизації* та політ. насилля в Африці, Лат. Америці, Японії та Китаї. Уперше в політології ввів термін «консоціативність», під якою розумів елітистський характер орг-ції влади, ефективність якої залежить від готовності частини політ. *еліти* до співпраці, толерантності їхніх лідерів і гнучкості інституціональної структури міжелітної співпраці. Якщо ці умови відсутні, то неминучим є розпад політ. системи, який зазвичай супроводжується насиллям. Осн. напрями розвитку компаративної науки А. характеризує, спираючись на всебічний аналіз трьох провідних компаративних підходів, до яких він відносить інституціоналізм, девелопменталізм та неоінституціоналізм. Інституціональний підхід відрізняється концентрацією уваги на дослідженні механізмів функціонування політ. систем через вивчення структури та характеру функціонування систем держ. управління різних країн. Визначаючи інституціоналізм як фундамент компаративної *політичної науки*, А. наголошує на компаративному дослідженні прав. засад та *конституцій* різних країн, механізмів реалізації держ. влади, *суверенітету*, юрисдикції, прав. та законод. інструментів у всьому різноманітті їхніх форм. А. вказує, що сферу проблематики інституціоналізму визначають дві провідні теми: різноманіття форм розподілу влади (ін-ти влади) та механізми дії *демократії* (ін-ти демократії). За А., істор. логіка привела компаративну науку до девелопменталізму — нового підходу в компаративному аналізі, орієнтованого на вивчення проблем зростання та розвитку. Девелопменталізм включав сукупність осн. теорій соціальних змін. Пріоритетом девелопменталізму, в першу чергу, були соціальні зміни, а не технології держ. управління.

Повоєнний період, на думку А., обумовив ефект політизації компаративної науки як галузі наук. досліджень. Однією з політ. проблем цього періоду став пошук способів поєднання процесів деколонізації та передачі влади дем. шляхом. А. констатує існування двох різних концепцій вирішення цієї проблеми. Відповідно до першого підходу передбачалося, що інструментами створення д-ви могли би бути ін-ти *демократії*. З точки зору другого підходу, така фаза розвитку насправді мала гегемоністську природу, яка підмінювала політ. контроль — економічним. Така диференціація перспективних шляхів демократизації країн, що розвиваються, відобразилась у виникненні в межах девелопменталізму двох альтернативних підходів — теорії модернізації та теорії обумовленості. Для прихильників першої теорії легітимною формулою незалежності країн, що розвиваються, була схема: «деколонізація, плюс зростання, плюс демократизація». Представники другої — кваліфікували її як стратегію гегемонії та тиску. А. доходить висновку, що в межах девелопментальної теорії панівною була гіпотеза про те, що рано чи пізно, залежно від конкр. умов, сам процес розвитку приводить до формування соціально-культ. цінностей та ін-тів, властивих індустр. сусп-вам. Вдалий розвиток усуває недоліки традиц. сусп-ва і створює передумови для формування демократії, яка своєю чергою виконує функцію створення оптимальніших умов для подальшого розвитку. Отже, чим більше дем. д-ва здатна отримувати користь, урівноважувати та контролювати наслідки соціально-екон. зростання, тим більше таке зростання забезпечує створення передумов для подальшого розвитку сусп-ва в межах стабільного транзиту до свого дем. устрою.

Тв.: Choice and the Politics of Allocation: a Developmental theory. New Haven; London, 1971; Against the State: Politics and Social Protest in Japan. Cambridge, MA, 1984; Political Protest and Social Change: Analyzing Politics. New York, 1996; The Legitimization of Violence. New York, 1997.

Літ.: Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions In Modern Italy. Princeton, NJ., 1993; Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич, 2004. *П. Молочко*

АРАФА́Т Ясир (повне ім'я Рахман Абдель Рауф Арафат аль-Кудва аль-Хусейні, парт. псевд. Абу Омар; 04.08.1929, Каїр — 11.11.2004, Париж) — держ.-політ. діяч, голова Виконкому Організації визволення Палестини (ОВП). У 1948 поступив до Каїр. ун-ту на інж. ф-т, однак перервав навчання та подався на фронт 1-ї арабо-ізраїл. війни; закінчив навч. в 1953. Очолював Союз палест. студентів. Під час Троїстої агресії 1956 проти

Єгипту командував підрозділом палест. батальйону в званні лейтенанта. У 1958 переїхав до Кувейту, де була велика община палестинців. Один із засновників та лідер ФАТХ (Рух за звільнення Палестини, 1958), метою якого стало створення незалежної Палест. д-ви. Був переконаний, що вирішення палест. проблеми має бути справою самих палестинців, що палест. рух має перетворитися на самост. чинник Близькосх. конфлікту. Взяв курс на формування палест. нац. самосвідомості незалежно від місця проживання (на окупованих Ізраїлем територіях чи в таборах біженців в араб. країнах) та на інтенсивну політизацію палест. ідентичності. Вважав, що військ. дії невеликих партизанських загонів піднімуть широкі маси палест. біженців на збройну боротьбу, яка буде підтримана громад. думкою в усіх араб. країнах і спонукатиме уряди останніх виступати проти Ізраїлю. Поруч з політ. структурами А. сформував військ. крило ФАТХ («Аль-Асіфа» — «Буря», 1962), яке в ніч з 31.12 1964 на 01.01.1965 здійснило першу військ. операцію проти Ізраїлю. Бій ФАТХ з ізраїл. військами (21.03.1968) при Караме (Йорданія), що відбувся після поразки араб. д-в у війні 1967, істотно піднесла авторитет ФАТХ та самого А. серед палестинців та арабів. 03.02.1969 обраний головою Виконкому ОВП; з верес. 1970 — головнокомандувач збройних сил Палест. руху опору, вважав, що його єдність має підтримуватися за будь-яку ціну, а внутр. політ.-ідеол. боротьба стосовно політ. орієнтації та соціального вибору моделі розвитку Палестини має другорядне значення і повинна бути відкладена. Прагнув об'єднати зусилля різних політ. палест. фракцій (в т. ч. радикальних, які практикували *тероризм*), що періодично призводило до внутр. боротьби в ОВП. Поміркованість, відданість палест. ідеї та харизматичність дозволяли А. тривалий час залишатися лідером палестинців. А. дотримувався позиції невтручання у внутр. справи араб. д-в; однак спроби палестинців створити «державу в державі» в країнах розташування штаб-квартири ТОВП призвели до військ. зіткнень в Йорданії (верес. 1970) та в Лівані (періодично в 1969–83). Вважаючи збройну боротьбу важливим засобом досягнення цілей, А. велику увагу приділяв політ.-дип. курсу ОВП, спрямованому на мобілізацію зусиль світового співтовариства на вирішення Палест. проблеми. Як лідер палест. народу, що бореться за свої права, був запрошений і виступив на сесії *Генеральної Асамблеї ООН* в Женеві (13.11.1974). Із серед. 1970-х А. заборонив захоплення літаків та проведення військ. операцій за межами Ізраїлю та окупованих палест. територій.

На 12-й сесії Нац. ради Палестини (01–09.06.1974) було заявлено про можливість створення незалежної палест. д-ви на будь-якій частині палест. території, яка буде звільнена. Курс на створення палест. д-ви не замість, а поруч з Ізраїлем, був офіц. затверджений на Алжирській сесії НРП 12–15.11.1988, де ухвалено Політичну декларацію та Декларацію незалежності; проголошено створення Д-ви Палестина 15.11.1988, президентом якої згодом став А., — та був деталізований у виступі А. на сесії ГА ООН в Женеві 13.12.1988 та прес-конференції 14.12.1988. Було заявлено про засудження *тероризму* в усіх його формах та проявах; про вирішення палест. проблеми шляхом політ. врегулювання на базі резолюцій РБ ООН № 242 та 338; про визнання права Ізраїлю на існування. Новий курс ОВП дав можливість (попри підтримку палестинцями військ. акції Іраку проти Кувейту (02.08.1990), що вважається політ. прорахунком А.) розпочати таємні мирні переговори з Ізраїлем в Осло, які завершились офіц. підписанням у Вашингтоні Декларації про принципи орг-ції тимчас. самоврядування (13.09.1993). Ізраїл.-палест. врегулювання мало здійснюватися в два етапи: проміжний 5-річний період самовряд. (розпочався після підписання 04.05.1994 в Каїрі угоди «Газа — Єрихон») та перехід до пост. статусу. 01.07.1994 А. прибув до Гази та очолив Раду Палест. Нац. Автономії. Після заг. виборів 20.01.1996 — голова Палест. нац. адміністрації (ПНА), верховний головнокомандувач збройних сил Палестини. Із серед. 1990-х ізраїл.-палест. мирний процес вступив у стадію стагнації, оскільки А. наполягав на обов'язковості виконання в односторонньому порядку Ізраїлем положень підписаних проміжних угод, насамперед Осло II (Вашингтон, 28.09.1995), які передбачали передачу дод. земель під контроль ПНА ще до укладання угоди про остаточне врегулювання. Невдача мирного процесу Осло стала очевидною після початку (28.09.2000) інтифади Аль-Акси. З груд. 2001 по 29.10. 2004 А. знаходився в ізоляції у своїй резиденції в Рамаллі, яка була блокована ізраїл. військами. Лауреат Нобел. премії миру 1994 «За зусилля, спрямовані на досягнення миру на Близькому Сході».

Літ.: Shimoni Y. Political Dictionary of the Arab World. New York; London, 1987; Rubin B., Rubin J. Yasir Arafat: A Political Biography. New York. 2003.

Ю. Скороход

АРБІТРА́Ж МІЖНАРО́ДНИЙ (франц. arbitre, від лат. arbiter – посередник) — третейський суд для розгляду міжнар. спорів, сторонами яких виступають *держави* та *міжнародні організації*. В окремих випадках доступ до А. м. можуть мати приватні особи (Ірано-амер. претензійний трибунал, Міжнар. центр для розгляду інвестиційних спорів). Склад та порядок діяльності А. м. визначається угодою сторін, що має назву «арбітражний компроміс». Угода може мати форму спец. угоди (окремої чи частини ін. міжнар. договору), в якій зафіксовано, що у випадку виникнення конкр. міжнар. спору буде створено А. м.; арбітражної угоди, за якою сторони зобов'язуються передавати до А. м. всі спори (або спори певної категорії), що існують або можуть виникнути між ними; арбітражної угоди як частини ін. міжнар. договору, в якій міститься положення про звернення до арбітражної процедури у випадку застосування чи тлумачення цього договору. За заг. правилом, угода про арбітраж містить такі елементи: спосіб створення А. м., мова арбітражного розгляду, місцеперебування та можливість виїзних засідань, спосіб прийняття рішень, положення щодо окремих думок арбітрів, публікація рішень, посилання на ін. міжнар.-прав. акти чи їхні частини (факультативно). Розрізняють два типи А. м.: 1) пост. діючі; 2) ad hoc, створювані сторонами для вирішення конкр. справи. Переважна більшість А. м. створюється ad hoc, для розгляду конкр. спору. Світова практика знає декілька спроб створення пост. діючого А. м. Найбільш вдала з них мала результатом створення Постійної палати третейського суду в Гаазі на підставі Конвенції про мирне вирішення міжнар. сутичок 1907, що нині існує як список арбітрів, з числа яких можна формувати арбітраж для вирішення конкр. спору. А. м. складається, як правило, з арбітрів, які призначаються сторонами, та узгодженого між ними (або призначеного міжнар. посадовою особою, напр. *Генеральним секретарем ООН*) суперарбітра. Сторони можуть обирати право, за яким розглядатиметься спір; якщо вони цього не роблять, то А. м. розглядатиме спір за загальним міжнар. та за відповідним міжнар. договором. На практиці А. м. часто стикаються з необхідністю знайти оптимальне співвідношення міркувань справедливості з необхідністю застосувати норми міжнар. права. Нерідко А. м. розв'язують спори саме таким чином, оскільки їхнє завдання полягає насамперед у врегулюванні міжнар. спору, а не в ретельному застосуванні міжнар. права. Щодо нац. права, то воно самост. не застосовується, проте може враховуватися. Рішення А. м. є обов'язковим для сторін та, як правило, остаточним. Однак останнє залежить від практики д-в, сторони можуть передбачити процедуру подальшого тлумачення, уточнення, перегляду чи скасування арбітражного рішення.

Літ.: Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство. К., 2007. *М. Гнатовський*

АРГУМЕНТА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від. лат. argumentum — показувати, виявляти) — автентична складова політ. комунікації, пов'язана з багатьма структурними компонентами політ. системи, експлікованими сучас. *політичною наукою*. Обґрунтуванням віднесення аргументації до політ. сфери та констатації статусу поняття «А. п.» як такого є: 1) безумовна належність А. п. до такого надважливого елементу *політики* як політ. відносини та *політична діяльність*. У взаєминах великих *груп суспільних* між собою та ін-тами влади аргументативна складова відносин є чи не найважливішою, оскільки забезпечує викладення та відстоювання позицій сторін взаємодії. При цьому слід наголосити на особл. характеристиках публ. політ. аргументів (для поняття «А. п.» має істотне значення саме публічність її здійснення), що відзначаються високим рівнем абстрактності, стандартизовністю та адресованістю найширшим сусп. верствам; 2) політ. свідомість як структуроформувальний чинник політики з усією очевидністю є сферою, що «відчуває на собі» наслідки застосування А. п. у вигляді впливу на формування знань про політику та орієнтацію у політ. світі окремих індивідів та груп, *суспільства* в цілому; 3) політ.-орг. вимір структури сучас. політики, який розкривається у функціонуванні публ. ін-тів влади як центрів управління й регулювання сусп. процесів, демонструє недвозначні свідчення широкого використання А. п. під час складання різного роду формальних док-тів, у яких відбиваються моменти їх практ. діяльності. Органи держ. викон., законод. та судової гілок влади, а також парт. та громад.-політ. ін-ти, *групи тиску*, громад. орг-ції та рухи застосовують А. п. (точніше, викладають свою позицію у вигляді аргументів як інваріантної логічної форми виразу думки) на всіх етапах своєї діяльності, починаючи від утворення (конституювання) і закінчуючи припиненням свого існування. А. п. в орг. площині політики отримує значення стабілізац. чинника, оскільки детермінує відповідність орг-цій — учасників *політичного життя* умовам одноманітності та рівноправ'я перед прав. підґрунтям, моральними обов'язками та культ. фоном сусп-ва. Вона є тією іманентно притаманною спільною рисою, що дозволяє вважати всі *політичні організації* подібними та єдиними у їх потребі обґрунтовувати своє існування та дії. Структурно-компонентний аналіз політ. системи засвідчує, що А. п. має достатньо підстав вважатися політ. феноменом, оскільки вносить вагомий внесок у забезпечення життєдіяльності ключових складових політ. сфери.

Літ.: Eemeren van H. F., Grootendorst G. Argumentation, communication and fallacies: a pragma-dialectical perspective. Amsterdam, 1992; Ганжуров Ю. Парламентські дебати в системі політичної комунікації // Віче. 2003. *О. Третяк*

А́РЕНДТ (Arendt) Ганна (14.10.1906, Ліндон, Ганновер, Німеччина — 04.12.1975, Нью-Йорк) — політ. філософ. Навч. в ун-тах Кенігсберга, Марбурга, Фрайбурга, Гейдельберга, 1940 емігрувала до США, проф. Чиказ. ун-ту, Нової школи соціальних досліджень (Нью-Йорк), викладала в Ун-ті Каліфорнії (Берклі), Прінстон. та Колумб. ун-тах, лауреат премій у сфері соціальних наук у Німеччині, Данії, США. Гол. у політ. філософії А. є її *опозиція* закритим системам ідей та недовіра до тих, хто намагається підкорити собі мислення силоміць чи доказами. Для неї думати політично означало не тільки мислити політ. теоріями in abstracto, а й відстежувати, як вони реалізуються в дійсності, трансформуються під впливом сусп. розвитку. У цьому сенсі А. є прихильницею феноменології політики. На думку А., сучасні їй представницькі ін-ти залишають маси не залученими до більшості форм політ. орг-ції та віддають політ. життя на відкуп групі осіб, наділених владою: за всіма *партіями політичними* спостерігає т. зв. дрімотна більшість, що не бере акт. участі в сусп. житті. Заг. *виборче право* відтворює поділ на тих, хто бере участь у сусп. житті, й багатьма іншими, позбавленими реального права участі. Поступово політ. партії перетворюються на інструменти, за допомогою яких влада гр-н звужується і контролюється, їхні програми — на готові формули, що вимагають не дії, а виконання, а осн. функцією партій стає виключення мас з громад. життя. А. оцінює представн. уряд як поганий політ. вибір у пошуках кращого.

Суперечливими є погляди А. на нац. свідомість. З одного боку, вона пов'язувала із цим поняттям багато можливостей, зокрема зазначаючи, що коли тебе «переслідують як єврея, захищайся як єврей», з іншого — А. усвідомлювала, наскільки легко нац. свідомість може перетворитися на власне дзеркальне відбиття, на протилежну їй крайню форму *расизму*. На думку А., д-ва визначає *нації* не згідно з критеріями етнічності, мови, культури, релігії, історії, а відповідно до спільного *громадянства* в обмеженій політ. спільності. Такий підхід є одночасно лібер. і консерват.; заснований на теорії прав людини й гр-на, він обмежує статус націй вже створеними д-вами. Політ. наслідками використання цього принципу є формування у рамках кожної політ. спільноти внутр. поділу між тими, хто належить до нації (state-peoples), і тими, хто до неї не належить (stateless, displaced). Це сприяє появі переконання, що «дійсна воля, дійсна емансипація, дійсний народний суверенітет можуть бути досягнуті тільки при повній нац. емансипації, люди без свого власного уряду позбавлені прав людини». А. вважала, що традиц. погляд на *тоталітаризм* як на крайню форму *етатизму й націоналізму* ігнорує його протилежність і *державі*, і *нації*. Він припускає підпорядкування структур д-ви тоталіт. руху та порушення останнім вузьких кордонів нації. Тоталітаризм, вважає А., ґрунтується на визнанні своє першості перед д-вою, коли д-ва дозволяє сприймати себе як «вітрину з виставленими в ній симпатичними бюрократами». Транснац. характер тоталіт. рухів, успадкувавши риторику паннаціональних рухів попередніх епох, не тільки вийшов за межі традиц. націй, а й оголив свою тотожність за расовими (Німеччина) чи класовими (СРСР) напрямами. А. вказує на механізми всенародної підтримки тоталіт. влади, заг. схвалення будь-якої її політики, тотального обожнювання.

Тв.: Джерела тоталітаризму. К., 2002; Між минулим і майбутнім. К., 2002; Становище людини. К., 2002.

Літ.: Hansen P. Hannah Arendt: Politics, History and Citizenship. Cambridge, 1993; Benhabib S. The Reluctant Modernism of Hannah Arendt. London, 1996; Pitkin H. The Attack of the Blob: Hannah Arendt's Concept of the Social. Chicago, 1998. *Н. Ротар*

АРИСТОКРА́ТІЯ (грец. ἀριστοκρατία — влада найкращих, найзнатніших) — 1) форма держ. правління, за якою держ. влада належить привілейованій знатній меншості; 2) вищий прошарок *групи соціальної* осіб (панівного стану, касти і т. ін.), який живе за укладеними та сформульованими нормами моралі й правилами, має успадковані титули, авторитетне становище та вплив у сусп-ві, привілеї і зобов'язання; 3) поняття, яким позначають існування явищ сусп.-політ. життя, що за формою нагадують А., проте за змістом та за своєю генезою є іншими (напр., «робітнича А.», «фінансова А.», «А. духу», «військова А.»). Занепад А. зумовила криза станового строю, формування ін-тів *громадянського суспільства*. Під час бурж. *революцій* ін-ти та інституції А. зазнали руйнації (напр., переслідування аристократів у Франції). За влади буржуазії сформувалася т. зв., нова А. шляхом зближення (спроби Наполеона І створити нову А.) або навіть злиття зі старою А. (політ. досвід Великобританії). Явище А., трансформуючись у нових умовах, знайшло свій вжиток у політ. практиці елітизму. А. доби постмодерну передбачає: 1) захист традиц. устоїв соціального життя; 2) орієнтація на еволюц. напрям розвитку сусп-ва; 3) переконаність у непорушності цінностей, збереження наявних у сусп-ві моральних звичаїв і норм, підтримки сталих авторитетів і традицій; 4) протистояння спробам участі в управлінні д-вою більшістю населення; 5) зосередження влади в руках обраного кола осіб. *О. Траверсе*

АРІСТО́ТЕЛЬ (Стагіріт; 384 до н. е., Стагір, п-ів Халкідіка — 322 до н. е., Халкіда, о. Евбея) — політ. філософ, упродовж 20 років був учнем *Платона*, а потім викладачем Платонівської академії, у 335 до н. е. заснував власну школу в Афінах — Лікей. Бл. 342 став учителем 13-річного сина македон. царя Філіпа II — Александра. Після смерті Александра Великого залишив Афіни та повернувся до рідного міста матері — Евбеї, де його й спіткала смерть. А. залишив енциклопедичну спадщину: Corpus Aristotelicum (компендіум його творів) містить конспекти лекцій, які А. читав у Лікею. Усі конспекти являють собою авторські або учнівські записи лекцій, до яких самим А. вносилися правки та доповнення. Корпус включає: твори з логіки «Категорії», «Перша аналітика», «Друга аналітика», «Топіка», «Про софістичні спростування», пізніше об'єднані під назвою «Органон»; 14 книг, присвячених принципам буття та пізнання, які отримали назву «Метафізика» внаслідок того, що упорядник Корпусу Андронік Родоський розташував ці книги після групи творів з дослідження фізичних, природних процесів, а тому термін «метафізика» (що з давньогрец. буквально означає «після фізики») набув значення вчення про принципи буття та пізнання й ототожнювався з філос. онтологією, гносеологією або з філос. методом пізнання; етичні твори «Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика»; політичні твори «Політика», «Афінська політія», праці з теорії першопричин природних речей та їхнього руху «Фізика», «Про небо», «Про будову тварин», «Про душу» тощо; естетичні твори «Поетика» та «Риторика». У «Метафізиці» А. долає платонівський дуалізм ідей та речей, обґрунтовуючи думку, що сутність речей існує тільки в них самих. У матерії сутність речей закладена як можливість, а дійсності вона набуває завдяки формі. Ентелехію (від «телос» — мета) А. розуміє як перехід речі від можливості до дійсності, і цей процес потребує чотирьох причин: формальної, тобто форми предмета, цільової, бо становлення неможливе без мети, рушійної, що виконує роль двигуна, та матеріальної, що надає матеріал для втілення форми та мети. Тобто у метафізиці А. закладено телеологічний підхід до розуміння всіх речей, в т. ч., політики, д-ви та гр-на. А. вважає д-ву вищою за сім'ю та селище формою спілкування людей, оскільки тільки д-ва дозволяє людині реалізувати свою сутність (телос) як політ. вільної істоти. Людина поза полісом — це або бог, або тварина. За логікою А., раби не мають громадян. прав, бо панування та рабство дані людям від природи. А. критикує проект ідеальної д-ви Платона, насамперед, за підпорядкування блага гр-н єдності поліса. Метою існування д-ви, за А., є забезпечення блага гр-н. Він не ототожнює благо ані з грошима, ані з насолодою, ані з честю, а називає його «евдемонією», що означає в різних перекладах благословення, щастя, процвітання. Суть евдемонії А. розуміє як життя відповідно до чеснот, тобто добробут в етичному вимірі цього терміна. Чесноти є тими якостями характеру, які дозволяють досягти евдемонії. Визнання А. телеологічної сутності людини як політ. тварини, на відміну від класичного лібер. погляду на людину як на природну істоту із заданими невідчуженими природними правами, обумовлює й розуміння того, що політ. істотою треба стати в процесі оволодіння чеснотами. Тому вчення А. про д-ву, політику та форми д-ви невід'ємні від його етики.

Саме етичне вчення про чесноти гр-на поліса дозволяє А. обґрунтувати концепцію «правильних» форм правління та концепцію гр-на. Відповідно до розподілу душі на розумну (теор. і практ. мудрість) та нерозумну (пристрасть і воля) складові А. розділив чесноти на діаноетичні (інтелектуальні) та етичні (що визначають доброчесний спосіб життя). Перші — філос. (теор.) мудрість (sophia) та практ. мудрість, розсудливість (phronesis), які набуваються шляхом навчання. Другі — чесноти волі, характеру, які набуваються через виховання. До них відносять мужність, щедрість, справедливість тощо. Чесноти формуються як знаходження середини у поведінці та почуттях, вибір між їхнім надлишком та нестачею: напр., мужність є середнє між боягузтвом та нерозсудливою відвагою, скромність — між сором'язливістю та нахабством. Але як визначити міру наших почуттів та вчинків? За А., саме фронезіс, що панує у сфері практики, визначає цю міру як середину. Необхідною умовою солідарності поліса постає така чеснота, як дружба. Саме вища форма дружби, яка полягає в однаковому розумінні блага, є основою полісного життя й обґрунтуванням необхідності такої приват. власності, яка є серединою між надлишком і нестачею та дозволяє поділитися з друзями. А. задається питанням про співвідношення чеснот людини з чеснотами гр-на та доходить висновку, що вони співпадають тільки у правильних формах держ. устрою. Тому постає питання про правильні форми держ. устрою, які реалізують благо гр-н та виховують їх відповідно до чеснот. А. розрізняє шість форм держ. устрою: три правильні та три неправильні, спотворені. Відокремлення правильних форм держ. устрою здійснюється ним на підставі етичного критерію блага. Правильні політ. устрої — *монархія*, *аристократія* та політія служать спільному благу гр-н, неправильні — *тиранія*, *олігархія*, *демократія* характеризуються правлінням на користь інтересам можновладців. Більш стабільною серед усіх правильних форм є політія (цей термін використовується в «Політиці», а в «Накомаховій етиці» йому відповідає платонівський термін «тимократія»), яка поєднує кращі риси ін. форм і відповідає сформульованому в етиці принципу середини між двома крайнощами, оскільки ґрунтується на владі гр-н середнього статку. На відміну від демократії як влади народу, що печеться про свої інтереси, політія є владою доброчесних гр-н, які обираються на основі середнього майнового цензу та керуються благом усіх. В умовах важкої кризи полиса А. в останніх двох книгах «Політики» намагається накреслити проект найкращого держ. устрою, який ґрунтується на орг-ції землеробства, що повинна забезпечити гр-нам середній дохід, який дозволяє надавати свою власність у користування друзям, необхідності участі гр-н у спільних трапезах — сіссітіях, розподілі всієї землі на суспільну, що забезпечуватиме кошти на реліг. культи та сессітії, та приват. власність гр-н, виключення з числа гр-н не тільки рабів і варварів, а й ремісників і торговців через те, що їхній спосіб життя не сприяє вихованню чеснот тощо. У сучас. політ. думці ідеї А. постійно актуалізуються для вирішення проблем розуміння та впровадження такої політ. форми, яка б сприяла ціннісній інтеграції сусп-ва та виключала політ. абсентеїзм, індивідуалізм та появу «опікунської влади» (А. де Токвіль). *Н. Амельченко*

А́РМСТРОНҐ (Armstrong) Джон (04.05.1922, Джексонвіль, США – 23.02.2010, Сан-Августин, там само) — політолог, дослідник рад. політ. системи, політ. практики *націоналізму*, в т. ч. українського. Здійснив аналіз осн. елементів рад. політ. системи — ідеології, партії, держ. апарату, механізмів згуртування сусп-ва, ідеол. чинника у їхньому функціонуванні. Обґрунтував передбачення, що наслідки правління консерват. рад. еліти поставлять перед новим керівництвом невирішувані проблеми, що призведе до втрати системою своєї ідеол. основи, а відтак поставить під сумнів *легітимність* і доцільність єдиного центру. Вивчення дослідником укр. націоналіст. руху 1939–45 на основі тих джерел, що були йому доступні, має своїм результатом ряд положень, що стосуються одного з найдраматичніших періодів політ. історії України. А. розкриває, зокрема, негат. прояви націоналіст. діяльності, насамперед деякі запозичення з ідеології *фашизму*, оформлені в концепцію «інтегрального націоналізму». З ін. боку, він оцінює цей зв'язок і з врахуванням того, що фаш. режимові був аналогічним і комуніст. режим, проти якого укр. націоналізм вів боротьбу, як і проти фаш. У своїй загальній оцінці укр. націоналізму 1939–45 А. звертає увагу на його односторонній наголос на етн. й культ. проблеми на шкоду соціальним та екон., як і брак реалістичних керівників, що завадило йому здобути масову політ. підтримку по всій тер. України. У повоєнному націоналізмі А. вбачає як його близькість до націоналізму воєнних часів, зокрема використання дисидентами 1960-х методів підпільної роботи, так і суттєві відмінності між ними, зокрема орієнтацію останнього на співпрацю з ін. націоналіст. рухами, на утвердження та захист прав людини.

Тв.: Ideology, Politics and Government in the Soviet Union. Fourth edition. New York, 1978; Nations before Nationalism. Chapel Hill, 1982; Nationalism. Third edition. Englewood, 1990; Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. М., 2008. *О. Майборода*

АРО́Н (Aron) Раймон Клод Фердінан (14.05.1905, Рамбервіллер — 17.10.1983, Париж) — політолог, соціолог, публіцист. Навч. у Вищій нормальній школі (1924–28). Викладав в ун-тах Кьольна (1930), Берліна, Гавра (1933–34). На час окупації Франції жив у Лондоні, редагував журн. «Франс либр». Заснував журн. «Коммантер» (1978). У 1955 очолив кафедру соціології в Сорбонні. Зробив значний вклад у становлення соціології у Франції. За його сприяння були відкриті істор.-філол. ф-ти та ф-ти сусп. наук, почав виходити журн. «Європейські архіви з соціології», створено центр європ. соціології. Сфера наук. доробок А. є надзвичайно широкою: філософія історії, вивчення *ідеологій*, проблеми *міжнародних відносин*, політ. економії та соціології. У своїх поглядах А. пройшов еволюцію від помірного радикал-соціалізму до *лібералізму*. В ранніх роботах знаходився під впливом Баден. школи неокантіанства, не визнавав закономірностей розвитку *суспільства*, пропагував крайній істор. релятивізм, що межував з ірраціоналізмом. Пізніше відійшов від крайнощів релятивізму. Сам А. відносив себе до школи лібер. соціологів Ш. *Монтеск'є* и А. *Токвілля*. Підтримував ідеї М. *Вебера* про «розуміння» та його теорію ідеальних типів в істор. дослідженні. Критикував методологію соціол. позитивізму за спрощені натураліст. пояснення соціології та зведення соціальних фактів до природних. У праці «Опіум для інтелігенції» (1955) А. досліджує теорію *марксизму* та практику його використання. Він позитивно оцінив соціально-екон. аналіз специфіки тогочас. сусп-в К. *Маркса*. До недоліків марксизму А. відносив: спрощеність аналізу, переоцінку значення класових конфліктів. Виступав проти ідей об'єктивної істор. закономірності, діалектики взаємодії вироб. сил та вироб. відносин, поняття сусп.-екон. формації. А. спростував існування взаємозалежності між перетвореннями в економіці та змінами в соціальній структурі сусп-ва та його політ. орг-ції. А. приділив багато уваги критиці догмат. використання марксист. вчення в сучас. сусп. практиці. Аналізуючи історію Рад. Союзу, він довів, що марксист. вчення було перетворено на своєрідну релігію, яка навчала маси слухняності, встановлювала абс. владу правителів. Гострій критиці піддав «релігію сталінізму», яка заохочувала жорстку дисципліну, мобілізувала маси з метою захоплення влади, проведення прискореної індустріалізації. Особливу увагу звертав на антидемократичність рад. ладу. А. відстоював думку про тимчасовість захоплення інтелігенції марксизмом. У своїй роботі «Етапи розвитку соціологічної думки» (1967) виклав етапи розвитку соціології в Європі, починаючи від *Арістотеля* і закінчуючи М. Вебером. Використовуючи порівняльний підхід, дав відповіді на ключові питання щодо початку соціології, її батьків-засновників (Ш. Монтеск'є). Аналізуючи предметне поле соціології, А. довів взаємопов'язаність мікро- та макрорівневих проблем цієї науки. За А., соціологія є дослідженням, яке претендує на наук. підхід до соціального як такого або на елементарному рівні міжособистісних відносин, або на макрорівні великих сукупностей, класів, націй, цивілізацій, глобальних спільнот. А. акцентував увагу на посиленні значення соціології в межах сусп. наук і відзначив, що на зміну «homo economicus» приходить «homo sociologicus». У своїх працях «Мир та війна між націями» (1961) та «Клаузевіц: філософія війни» (1976) А. розглядав міжнар. відносини з позицій політ. реалізму. Проаналізував взаємозв'язок між дипломатією та стратегією, описав два ідеальні типи міжнар. систем — мультиполярну та біполярну. Виступав за необхідність аналізу стану війни, а не стану миру. Доводив необхідність перегляду осн. принципу міжнар. відносин (законності та узаконення використання сили) за умов індустріальної цивілізації та ядерної зброї. Виділив два підходи до розуміння *політики*: політика як сукупність програм, методів, які здійснюються по відношенню до якоїсь політ. проблеми, та політика як галузь сусп. життя, де відбувається конфлікт інтересів та боротьба політ. партій. Доводив взаємопов'язаність політики як програми та як сфери сусп. життя.

Тв.: Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеск'є, Конт, Маркс, Токвіль, Дюркгайм, Парето, Вебер. К., 2004; The opium of the intellectuals. New Brunswick; London, 2001.

Літ.: Launay S. La Pensée politique de Raymond Aron. Paris, 1995; Anderson B. Raymond Aron: The recovery of the political. Maryland; Oxford, 1997; Frost B.-P., Mahoney D. Political reason in the age of ideology: essays in honor of Raymond Aron. New Jersey, 2007. *К. Богуславська*

АРТИКУЛЯ́ЦІЯ ІНТЕРЕ́СІВ (від лат. articulatio — розчленування) — вираження і представлення інтересів гр-н і соціальних груп в органах, що ухвалюють політ., держ. рішення. Механізм А. і. може включати різні методи й форми. Найпростішою формою А. і. є *вибори*. У процесі виборчої кампанії гр-ни можуть висловлювати свої вимоги кандидатам в органи влади безпосередньо на зустрічах, участю в соціол. опитуваннях, ін. передвиборних акціях і, нарешті, *голосуванням* за певного кандидата, *партію політичну* та її програму. Механізм А. і. передбачає наявність у сусп-ві широкої мережі *груп інтересів* — об'єднань, які різною мірою усвідомили свої сусп. інтереси і борються за їх реалізацію через органи влади. Ці групи розрізняються за ступенем організованості — від аномічних (стихійних) і неасоціативних (профес., класових, расових, конфес.) груп до інституційних (бюрократія, військові, лобісти) та асоціативних груп, створених для вираження й представлення різних об'єднань людей (профспілки, орг-ції бізнесменів, творчих працівників і т. п.). Особлива роль в А. і. належить партіям політичним — орг-ціям, спеціально створеним для вираження політ. інтересів і боротьби за *політичну владу* з метою реалізації цих інтересів. Але наявність механізму вираження інтересів — лише один бік А. і. Ін. необхідним аспектом процесу артикуляції є наявність у політ. і держ. органах осіб і структур, які б ці інтереси та вимоги сприймали і враховували при розробці й ухваленні рішень. Наявність розгалуженого механізму А. і. є найважливішим показником участі гр-н у політ. житті сусп-ва, розвитку *демократії*. *А. Лузан*

АРТХАША́СТРА (санскр. Arthaśāstra — «Наука про користь») — пам'ятник філос., політ., екон. думки стародавньої Індії, що став відомий сучас. науці з поч. 20 ст. — часу, коли інд. вчений Р. Шамашастра почав публікувати уривки трактату в перекладі англ. Існують різні точки зору на питання щодо авторства А. Прибічники однієї з них вважають, що автором А. був радник царя Чандрагупти Маур'ї (321–297 до н. е.) брахман Каутілья (Кауталья чи Чанак'я). Відповідно до ін. точки зору, А. — результат праці багатьох поколінь інд. мислителів. У формі зведеного трактату була оформлена не одномоментно, а протягом останніх століть до н. е. — у перші століття н. е. А. складається з 15 відділів: «Про правила поведінки», «Обов'язки наглядачів», «Про судочинство», «Про подолання перешкод (на шляху до суспільного порядку)», «Про застосування витончених засобів (державної політики)», «Про засади держави», «Про шість методів (зовнішньої) політики», «Про біди в державі», «Дії того, що має за мету напасть», «Те, що відноситься до війни», «Дії стосовно об'єднань», «Про становище найсильнішого(царя)»,«Прозасобизахопленняукріплень»,«Застосування таємних засобів», «Методика (трактату)», 150 глав, 180 розділів і 6000 шлок (віршованих сентенцій, які завершують глави). Трактат є яскравим свідченням високого ступеня зрілості древньоінд. політ.-прав., екон., військ. думки; досконалості мистецтва керування держ. та сусп. справами ← досягнення артхе (практ. користі) в управлінні.

А. — своєрідний порадник правителю з найрізноманітніших питань внутрідерж. життя («оволодіння землею та її охорона»), «правильної» (примноження влади та багатства) та «неправильної» політики; політ. етики; впровадження єдиновладдя; особливостей поведінки мудрого правителя та членів його родини за різних обставин; поводження з вченими мужами; призначення на держ. посади; обов'язків представників розгалуженої системи держ. управління — наглядачів, міністрів, крім того, — слуг та рабів; наповнення казни; орг-ції стеження за діяльністю ремісників, купців, осіб, які живуть на «таємні доходи», а також осіб, «зрадницьки налаштованих» до влади; подолання сусп. криз різноманітного походження та перешкод на шляху досягнення громад. порядку і злагоди; обгрунтування засад майнових відносин у сусп-ві, судочинства, функціонування фіскальної системи, доцільного використання землі, облаштування міст, фортець, подолання наслідків стихії тощо. Крім того, — питань, пов'язаних з оптимальною орг-цією зовн. політики (проблемам якої присвячена щонайменше третина А.), веденням війни та використання при цьому найрізноманітніших засобів. А. — свідчення оформлення в старод. інд. сусп-ві світської політ. та прав. доктрини, емансипації цієї останньої від реліг. настанов. А. започаткувала традицію політико-дидактичних творів, присвячених мистецтву *політики*: «Ніті-сара», «Камандакі», «Нітівак'ямріта» та ін. Вважається, що популяризаторами А. були мандрівні філософи — парівраджакі.

Тв.: Артхашастра или Наука политики. М., 1993.

Літ.: The Kautiliya Arthasastra. Bombay, 1960; Boesche R. The First Great Political Realist: Kautilya and His Arthashastra. Lanham, 2002; Boesche R. Kautilya's Arthaśāstra on War and Diplomacy in Ancient India // The Journal of Military History. 2003. January. № 67 (1). *М. Кармазіна*

АСАМБЛЕ́Я КОНСТИТУЦІ́ЙНА (установчі збори, конвент тощо) — одна з орг. форм розробки та прийняття *конституції* д-ви. Члени А. к. обираються чи призначаються у встановленому порядку. Діє здебільшого як тимчас. орган і розпускається після прийняття нею відповідної конституції. Історично першою з такого роду асамблей був Філадельф. конвент у США (1787). На ньому представники різних штатів підписали Конституцію США, за якою ця країна перетворилася з конфедерації на федерацію. Уставновчими зборами були прийняті чинні конституції Італії (1947), Португалії (1976), Румунії (1991) Естонії (1992), а також значна к-сть конституцій у країнах Азії, Африки і Лат. Америки (Індія, Пакистан, Нікарагуа, Колумбія та ін.). Скликання А. к. у формі установчих зборів для прийняття нової конституції передбачено конституціями багатьох країн, у т. ч. і Росії. Такої норми проте немає у чинній Конституції України. Її було прийнято ВР України. Пропозиції про використання А. к. для прийняття оновленого тексту Конституції України неодноразово висловлювалися вітчизняними конституціоналістами і політиками. 21.02.11 Указом Президента України В. Януковича було підтримано ініціативу Л. Кравчука щодо створення Конст. Асамблеї. *Ю. Шемшученко*

АСИМЕТРІ́Я В МІЖНАРО́ДНИХ ВІДНО́СИНАХ (від грец. ἀσυμμετρία — невідповідність) — відносини між суб'єктами різної величини, коли одна сторона значно переважає за осн. параметрами іншу або, маючи таку перевагу в одних показниках, значно поступається в інших; таким відносинам притаманні дисбаланс, диспаритет і нерівноправність.

Узагальненим параметром величини чи ваги суб’єкта асиметр. відносин вважається нац. могутність *держави*, що є категорією, яка віддзеркалює не лише наявність певних ресурсів, а й здатність мобілізувати та реалізувати ці ресурси для досягнення певної мети. Найбільший вплив серед складових нац. могутності спричиняють військ. та екон. потенціал. Нац. могутність д-ви визначається насамперед її потенц. можливостями, ресурсами та здатністю до їх реалізації, але власне здатність до реалізації потенціалу та її прояв великою мірою залежить від претензій, які висуває д-ва на міжнар. арені. Тільки при наявності нац. могутності й претензій д-ва може належним чином впливати на наявне міжнар. середовище. Претензії та нац. могутність тісно пов’язані з третім критерієм — визначенням місця і ролі д-ви в ієрархії відносин з ін. країнами. Залежно від місця країни в ієрархії *міжнародних відносин*, асиметр. вважаються відносини між д-вами, які займають різні рівні; це відносини між *наддержавою* та ін. д-вами, відносини між *великими державами* і середніми чи малими д-вами, відносини між середніми і малими д-вами. Із суто методол. погляду належність д-в до різних рівнів ієрархії являє собою тільки одну із сутнісних ознак асиметричності, характерної для міжсистемних відносин. До асиметр. відносин у цій системі слід віднести також відносини між суб’єктами різного типу, напр., між нац. д-вою і міждерж. утворенням або *організацією міжнародною*. Ін. сутнісною властивістю асиметричності є різна віддаленість від певного центру, якою у внутрішньосистемних відносинах може бути також певний рівень розвитку, досягнення в тій чи ін. галузі, володіння певними технологіями, сфера впливу чи домінування. У такому разі різниця між симетричністю та асиметричністю полягатиме у різній віддаленості від певного рівня досягнення чи певної мети, що виступають як центр координат системи. Цей різновид асиметрії можна означити як відносини між «лідером» і «аутсайдером»; особливість асиметрії взаємозв’язків у такій схемі визначається більшою мірою якісними характеристиками, ніж кількісними показниками. Це означає, що лідер може поступатися аутсайдеру в кількісних показниках, але якісні переваги дають йому можливість займати домінуючу позицію у відносинах з аутсайдером. У системі асиметр. відносин «лідер — аутсайдер» претензії відіграють другорядну роль, оскільки місце лідера чи аутсайдера визначається не зазіханнями, а реальним рівнем досягнень у тій чи ін. критично важливій галузі. Що ж до спрямованості нац. інтересів д-в у цій системі асиметрії, то вони мають внутр. вимір і не завжди пов’язані з підпорядкуванням країни-аутсайдера інтересам країни-лідера. Відносини «лідер — аутсайдер» існують не у процесі конкурентної боротьби, а в її результаті. Конкурентна боротьба у процесі свого загострення одних учасників виводить у лідери, решта залишаються в аутсайдерах. Ін. різновид асиметрії складають внутрішньосистемні відносини, де роль центру відіграє адм.-політ. одиниця (ядро «держава — імперія») або «центр сили» («полюс» в геополіт. тлумаченні). Ін. суб’єктом відносин є периферія. Такий різновид асиметр. взаємин можна означити як відносини центру і периферії. Вони передбачають жорстку централізацію, субординацію і безумовну підпорядкованість інтересів суб’єкта як частини, інтересам центру, що уособлює ціле цієї системи. Типовим станом для асиметр. внутрішньосистемних відносин є стан панування і підпорядкованості. Ресурси суб’єкта як частини мають спрямовуватися передусім на реалізацію інтересів центру, оскільки саме він покликаний акумулювати і репрезентувати як інтереси цілого, так і його частини. Водночас такі відносини передбачають і зворотний зв’язок, що не виключає співробітництва та взаємодопомоги, адже життєздатність центру залежить у першу чергу від життєздатності його периферії. Такий тип відносин уособлюють у собі т. зв. імперські взаємовідносини, які встановлюються між ядром (*метрополією*) та його периферією — країною-*колонією*. Такі ж асиметр. відносини можуть встановлюватись у межах певних міждерж. об’єднань, коли центр. місце в такому об’єднанні посідає країна-лідер, а периферійне місце дістається другорядним країнам. Подібна асиметр. залежність породжує довготривалу, часом на віки, залежність периферійних країн від д-в, які уособлювали ядро *імперії*.

Літ.: Асиметрія міжнародних відносин. К., 2005; John Leech. Asymmetries of conflict: war without death. London, 2002; Timothy L. Thomas. Russia’s Asymmetrical Approach to Information Warfare. The Russian military into the twenty-first century. London, 2002; Madej Marek. Zagrozenia asymetrychne bezpieszenstwa panstw obszaru transatlantyckiego. Warszawa, 2007. *Г. Перепелиця*

АСИМІЛЯ́ЦІЯ (від лат. assimilatio – уподібнення) — процес уподібнення меншинного етносу або його частини (етн. групи, окремих представників) до ін. більшого етносу або *нації*, всередині якої він перебуває. У процесі А. меншина переймає етнокульт. компоненти домінантного етносу: цінності, норми поведінки, мову, культуру, нац. свідомість і як наслідок втрачає свої. Синоніми А. — поглинання, етн. розчинення. А. належить до об’єднавчих етн. процесів. За А. етноси або окремі їхні групи, перебуваючи в тісному контакті з ін. етносами/націями — чисельними або більш розвиненими в соціально-екон. або культ. вимірах, переймають їхню етн. ідентичність. А. — процес тривалий, зазвичай відбувається протягом кількох поколінь. Поступово етнос, що асимілюється, втрачає свої етн. ознаки і переймає ознаки ін. домінантного етносу, зливається та ідентифікує себе з ним. А. можуть зазнавати як меншини, що тривалий час проживають на території домінантного етносу, так і недавні іммігранти. Поняття «А.» вперше було використано наприкін. 19 ст. в амер. науці. До серед. 20 ст. термін використовувався вузько — для дослідження процесу включення індіанських племен в домінуючу культуру США, внаслідок цього й була розроблена теорія «плавильного котла». Уже в 2-й пол. 20 ст. предметом А. як етнополіт. процесу стало вливання будь-якої меншини у більшість. А. — процес двосторонній. Інтегруючись до складу титульної нації, меншинний етнос вносить зміни в її мову, культуру, поведінку, але при цьому практично повністю втрачає власні. А. є радик. різновидом акультурації, яка передбачає зміну культури внаслідок контакту з ін. культурами (див. *Акультурація політична*). А. призводить до повної елімінації культ. відмінностей. Процес А. найшвидше і найбезболісніше відбувається між спорідненими етносами. Внаслідок А. може виникнути єдиний етнос, але обов’язково з характеристиками домінантного. Якщо ж етноси є дуже віддаленими за антропологічними, зовн. ознаками (представники різних рас), процес А. ускладнюється, а інколи навіть унеможливлюється. Досить часто А. супроводжується маргіналізацією, яка притаманна окремим групам або індивідам, що втратили зв’язок з материнською культурою, але не повністю інтегрувалися в середовище домінантного етносу. Маргіналізація обмежує їхню соціальну мобільність, у результаті вони дистанціюються від соціальних та культ.

практик домінантного етносу, який своєю чергою відповідає на маргіналізацію явищем геттоїзації — виключення, соціальної, культ. ізоляції представників ін. етносів, які з огляду на певні причини (об'єкт. відмінності, перешкоди) не змогли / не захотіли повністю асимілюватися. В етнополітології розрізняють природну та насильницьку А. Природна А. спостерігається під час безпосереднього довготривалого контакту різних етн. груп. Характеризується добровільністю та безконфліктністю: представники ін. етносів з готовністю виявляють бажання інтегруватися до домінуючого етносу. Насильницька А. є складовою етнонац. політики всіх етнократ. д-в, які прагнуть створити гомогенну націю за етн. критерієм. Вона здійснюється безпосередньо органами влади, комплекс асиміляц. заходів закріплюється в прав. базі д-ви і спрямовується на обмеження, заборону мови, культури, традицій способу життя меншин, позбавлення їх етн. пам'яті, послаблення самосвідомості. Гол. метою насильницької А. є примушення представників меншини недемократичними методами забути про своє етн. коріння та набути ознак титульного етносу для виживання та процвітання в цій спільноті. *В. Явір*

АСОЦІА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНИХ НАУ́К УКРАЇ́НИ (АПНУ) — всеукр. громад. орг-ція, гол. мета діяльності якої полягає у створенні умов для повноцінного розвитку та вдосконалення основних засад *політичної науки в Україні*. Асоціація була заснована 30.07.1992 як професійне об'єднання політ. аналітиків та ін. фахівців у галузі сусп.-політ. досліджень. Серед осн. статутних завдань АПНУ – задоволення та захист законних соціальних, екон., творчих, нац.-культ. та ін. спільних інтересів членів Асоціації та сприяння розвитку політ. науки в Україні. Нині АПНУ налічує 25 первинних орг-цій і діє в 25-ти регіонах України. За статутом головою АПНУ є президент, який обирається на з'їзді членів Асоціації. Першим президентом Асоціації був чл.-кор. НАН України, д. філос. н. М. І. Михальченко. У 2007 президентом АПНУ був обраний акад. НАН України, д. політ. н. Ю. А. Левенець. 26.11.2010 Ю. А. Левенець був переобраний на цій посаді разом із затвердженням двох віце-президентів та нового складу президії Асоціації (9 осіб). Станом на 2011 до АПНУ входять 3 колект. члени – Укр. академія політ. наук (понад 100 академіків та 50 член-кореспондентів), Асоціація молодих політологів (120 осіб), Всеукр. соціологічна служба (48 осіб) і понад 200 індивід. членів – фахівців, які займаються викладацькою або наук. діяльністю у галузі політ. наук. АПНУ активно розвиває зовн. та внутр. наукові та експертні зв'язки. Договори про співпрацю підписані між Асоціацією та Рос. асоціацією політ. науки, Нац. педагогічним ун-том ім. М. П. Драгоманова та ін. У 2007 АПНУ була прийнята як колект. член до Міжнар. асоціації політ. науки (МАПН) і з того часу бере участь у всіх міжнар. конгресах цієї орг-ції. Асоціація має власне друковане видання — збірник наук. праць «Сучасна українська політика» (співзасновники — Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Укр. академія політ. наук, Центр політ. менеджменту тощо), який видається з 1999 і з 2010 виходить чотири рази на рік. Регулярно, раз на рік проводяться з'їзди або конгреси Асоціації, на яких обговорюються актуальні проблеми розвитку політ. наук. Члени Асоціації постійно залучаються до урядових і громад. проектів, аналізують процеси утворення, становлення та функціонування політ. системи України, окремих політ. ін-тів, проводять порівняльні дослідження тощо. *В. Ковалевський*

АСОЦІА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНИХ ПСИХО́ЛОГІВ УКРАЇ́НИ (АППУ) — всеукр. громад. орг-ція, що об'єднує фахівців, які здійснюють наук. або практ. діяльність у галузі *політичної психології* та суміжних галузях, а також осіб, колективи та орг-ції, що активно сприяють здійсненню цієї діяльності. Заснована 31.05.1995. Осн. метою діяльності є задоволення і захист соціальних, екон., творчих та ін. спільних інтересів її членів. Гол. свої завдання вбачає у сприянні формуванню сусп. свідомості, адекватної умовам громадян., дем. сусп-ва, правової укр. д-ви, підвищенні профес. рівня наук. досліджень та консультативних проектів політ.-психол. спрямування. Вищим керівним органом АППУ є конференція, яка скликається не рідше ніж один раз на три роки. У період між конференціями її діяльністю керує правління, а в період між засіданнями правління — президія, до складу якої входять обрані на конференції президент, 1-й віце-президент, віце-президенти та вчений секретар. Від часу заснування АППУ її президентом є директор *Інституту соціальної та політичної психології АПН України* М. М. Слюсаревський. Посаду 1-го віце-президента обіймає заступник директора Ін-ту соціології НАН України Є. І. Головаха, віце-президентів — В. Ф. Рибаченко та П. Д. Фролов. У складі правління працюють такі відомі укр. вчені, як М. Й. Варій, В. О. Васютинський, О. В. Губенко, З. С. Карпенко, В. Т. Куєвда, Л. А. Найдьонова, В. О. Татенко та ін. АППУ побудована на засадах індивід. та колект. членства. Її основою є місц. відділення, що створюються за місцем проживання, навчання або роботи гр-н. Нині в різних регіонах України діють 15 місц. відділень. Найпотужнішими за наук. потенціалом є Київське (голова М. Н. Корнєв) і Харківське (голова В. М. Павленко) відділення. АППУ проводить численні масові заходи із залученням вітчизняних та закорд. фахівців. Зокрема, періодично проводяться всеукр. наук. конференції на тему «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави». Протягом 1995–2008 відбулося 5 таких конференцій, які справили помітний вплив на розвиток політ. психології в Україні, сприяли консолідації профес. спільноти вітчизняних політ. психологів. Спільно з Ін-том соціальної та політ. психології АПН України АППУ щорічно видає однойменний зі згаданими всеукр. конференціями зб. наук. праць, включений ВАК України до переліку фахових видань із психол. наук. Дедалі більшого розмаху набувають міжнар. наук. зв'язки АППУ. Із 2002 вона є колект. асоційованим членом *Міжнародного товариства політичних психологів*. Представники АППУ систематично беруть участь у його традиц. заходах — міжнар. конгресах з політ. психології, причому ця участь не обмежується окремими доповідями, а дедалі частіше здійснюється у форматі нац. симпозіумів, що проходять у рамках конгресів. Делегації АППУ беруть участь і в ін. наук. заходах світового та європ. рівня, де розглядаються проблеми політ. психології. *М. Слюсаревський*

АСОЦІЙО́ВАНА ДЕРЖА́ВА (від лат. associare — з'єднувати) — статус держ. утворення, яке входить до складу ін. *держави*, але разом з тим продовжує зберігати самостійність у вирішенні внутр. питань; найчастіше поняття використовується для позначення особливої форми міждерж., а по суті нерідко і внутрішньодерж. відносин. А. д. добровільно передає ін. д-ві частину свого *суверенітету* (найчастіше повноваження щодо забезпечення оборони та здійснення зовнішньополіт. зв'язків, повноваження з орг-ції грошового обігу); іноді А. д. називають формою *конфедерації*, іноді зазначають, що це перехідна форма зовн. залежності, яка знаходиться між статусами *колонії* та самостійної д-ви. Такий статус має, напр., Пуерто-Рико відносно США («д-ва, що вільно приєдналася») з 1952; але, досліджуючи цей приклад, Мігель А. Д'Естефано зазначив, що «держава, яка вільно приєдналася — це просте підтвердження колоніального статус-кво», оскільки верховна законод. влада Пуерто-Рико належить Конгресові США, у віданні якого знаходяться питання зовн. політики, оборони та затвердження законів острову; регламентація внутр. управління покладена на Законод. збори Пуерто-Рико, які складаються із сенату та палати представників; викон. влада на острові належить виборному губернатору, який є головнокомандувачем збройної міліції та очолює Консультативну раду, що складається з 15 міністрів. На тер. Пуерто-Рико розташовано 16 військ. баз США; у ході плебісцитів 1967 та 1993 більшість населення Пуерто-Рико висловилася на користь збереження наявного статусу д-ви. Статус А. д. відносно США з 1986 мають Пн. Маріанські Острови, Федерат. Штати Мікронезії, Маршаллові Острови; Нової Зеландії — Острови Кука (з 1965) та Ніуе (з 1974); Індії — Бутан (з 1971); Франції — Монако (з 1814) та Нова Каледонія (з 1998); Швейцарії — Ліхтенштейн (з 1923); Нідерландів — Аруба (з 1986) та Нідерландські Антіли (з 1954). Істор. вільними асоціаціями з Великобританією були Антигуа і Барбуда (1967–81), Гренада (1967–74), Сент-Люсія (1967–79); Сент-Кітс і Невіс (1967–83), Сент-Вінсент і Гренадіни (1969–79), з Індією — Сикким (1947–75). Часто нові самопроголошені д-ви прагнуть стати А. д. відносно більшої д-ви. Як правило, це сусідня д-ва, яка визнала нове утворення д-вою та надає йому всіляку допомогу; так курс на вільне приєднання до Туреччини взяла Турецька Республіка Пн. Кіпру. Поняття А. д. необхідно відрізняти від асоціації д-ви з міжнар. наддержавним утворенням, зокрема *Європейським Союзом*.

О. Задорожній

АТАТЮ́РК (Atatürk) Мустафа Кемаль (справжнє ім'я — Газі Мустафа Кемаль-паша; 19.05.1881, Салоніки — 10.11.1938, Анкара) — громад.-політ. і військ. діяч. Закінчив Стамбул. військ. училище (1902) і Академію генштабу (1905), де познайомився з ідеями *демократії* та *свободи* та створив патріотичне таємне т-во «Ватан» («Вітчизна»), згодом приєднався до молодотурец. к-ту «Єднання і прогрес» та взяв участь у революції 1908, у квіт. 1909 очолив штаб «Армії дії» з придушення контрревол. заколоту султана, але невдовзі відійшов від молодотурец. руху й зосередився на військ. кар'єрі; брав участь в італо-турец. (1911–12) і 2-й Балкан. (1913) війнах, 1913–15 — військ. аташе в Болгарії, під час 1-ї світової війни відзначився в обороні Дарданелл від десанту Антанти навесні–влітку 1915, за що 01.04.1916 отримав звання дивізійного генерала і титул паші. Після підписання Мудроського перемир'я 30.10.1918 був відряджений для контролю за демобілізацією 9-ї армії в Анатолії, по прибутті 19.05.1919 в Самсун заявив, що «незалежність народу буде врятована за волею й рішенням самого народу», й очолив патріот. рух «Спілок захисту прав», спрямований проти планів розчленування країни переможцями у світовій війні; 23.04.1920 скликав у Анкарі Великі нац. збори Туреччини (ВНЗТ), очолив обраний ними уряд і проголосив респ. мету нац.-визвольної *революції*, пізніше названої «кемалістською»; за орг-цію вирішальних перемог над грец. інтервентами 1921 отримав звання маршала й титул «газі» (переможець). 29.10.1923 — 10.11.1938 — 1-й президент Турец. Республіки, спираючись на створену ним же у верес. 1923 Народно-респ. партію й жорсткий авторит. режим, здійснив серію фундам. модернізаційних реформ, які мали перетворити Туреччину на європеїзовану світську д-ву: ліквідація халіфату і скасування шаріатських судів, позбавлення *ісламу* статусу держ. релігії й впровадження свободи совісті, жіноча *емансипація* і прийняття кодексів законів на засадах лаїцизму, ухвалення нового алфавіту й відміна титулів та введення прізвищ (24.11.1934 рішенням ВНЗТ отримав прізвище Ататюрк — «батько тюрків»), 5-річне планування індустр. розвитку й заохочення приват. підприємництва в с. г. та ін. У *зовнішній політиці*, дотримуючись у цілому гасла «Мир у країні — мир в усьому світі», з огляду на обструкцію зх. д-в, спершу орієнтувався на більшов. Росію й СРСР: 07.10.1920 у Сивасі було укладено договір про взаємодію турец. націоналіст. та Червоної армії щодо операцій у Закавказзі, 16.03.1921 підписано рад.-турец. договір про дружбу і братерство, 02.01.1922 — аналогічну укр.-турец. угоду, що сприяло перемозі «кемалістської революції» й міжнар. визнанню нац. Турец. д-ви Лозаннським договором 24.07.1923; з поч. 30-х рр. 20 ст. ініціював диверсифікацію міжнар. діяльності: вступ Туреччини 1932 до *Ліги Націй*, приєднання 1934 до Балкан. Антанти (Греція, Румунія, Туреччина, Югославія) і 1937 до Близькосх. Антанти (Афганістан, Ірак, Іран, Туреччина), повернення контролю над чорноморськими протоками за конвенцією Монтрьо 1936.

Літ.: Шахинлер Ментер. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность / Пер. с франц. М., 1998; Пророченко Н. О. Туреччина: історія, культура, географія. К., 2005. *В. Головченко*

АТЛАНТИ́ЗМ — ідеологізована форма концепції про наявність широкого кола фундам. спільних інтересів, єдиної системи соціальних норм, цінностей та ін-тів, що об'єднують США та країни Зх. Європи в єдиний цивілізац. простір. Виникнення ідеології А. пов'язане з процесом переоцінки США своєї ролі у світі напередодні 2-ї світової війни та усвідомленням необхідності для цієї країни більш інтервенціоністської *зовнішньої політики* у світі та в Європі зокрема, що, напр., знайшло остаточно своє відображення в Атлант. хартії, підписаній 14.08.1941 президентом США Ф. *Рузвельтом* та прем'єр-міністром Великобританії В. *Черчіллем*. Після 2-ї світової війни концепція А. використовувалася переважно в західноєвроп. країнах-членах *НАТО*, для обґрунтування стратег. необхідності підтримання тісних союзницьких відносин зі США та визнання лідерства цієї країни у системі зх. союзів. *А. Субботін*

АТОМІЗА́ЦІЯ СУСПІ́ЛЬНА — послаблення традиц. соціальних зв'язків між окремими індивідами чи індивідами та соціальними групами внаслідок знеособлення горизонт. та вертик. зв'язків, формалізації сусп. відносин. Атомізованими є ізольовані індивіди, соціальні зв'язки яких є безособовими та мають рац. характер. А. с. виникла у 19 ст. зі швидким пром.-екон. розвитком, зростанням ролі *держави* у сусп. житті, розвитком орг. структур загальнодерж. рівня, централізацією управління, бюрократизацією внаслідок ускладнення сусп. відносин. А. с. пов'язана з виникненням стандартизації у багатьох сферах сусп-ва — виробництва, споживання, управління, способів розв'язання конфліктів, освіти тощо. Суттєвим чинником процесу А. с. є поява *ЗМІ* і розвиток інформ. технологій, які уможливлюють комунікацію людей без їхніх безпосередніх контактів між собою. Суть А. с. полягає в тому, що людина стає відчуженою від сусп-ва і через формалізацію сусп. відносин не виконує значної частини своїх традиц. соціальних ролей. У такому сусп-ві відбувається централізація держ. зв'язків, послаблення проміжних зв'язків між індивідами, індивідами та соціальними групами, виникає ізольованість первинних або міжособистісних зв'язків. Групова інтеграція зберігається лише на мін. рівні, внаслідок чого слабшає взаємодія між членами сусп-ва, яке стає гетерогенним, нестійким із нечіткими міжгруповими кордонами. Атомізованим індивідам притаманні масова свідомість та масова поведінка. Найефективнішим способом соціального контролю над масовою свідомістю та масовою поведінкою є використання ЗМІ, які пропонують стандартизовані повідомлення. Атомізовані індивіди легко стають об'єктами психол. маніпулювання з боку влади, особливо тоталітарної, або певних *груп суспільних*.

Літ.: Корнхаузер В. Політика масового суспільства // Політологічні читання. 1992. № 1; Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. К., 1994; Тоффлер Е. Третя хвиля. К., 2000; Арендт Х. Джерела тоталітаризму. К., 2002.

М. Чабанна

«А́ТОМНА ДИПЛОМА́ТІЯ» — 1) сукупність методів *зовнішньої політики* США, що використовували атомну зброю як засіб тиску на ін. *держави*. «А. д» породжена монополією США на атомну зброю, які продемонстрували її руйнівні можливості, використавши проти Японії у серп. 1945. Після створення ядерної зброї в *СРСР* 1949 роль «А. д.» у зовн. політиці США поступово знижується. «А. д.» стала однією з основ *стримування доктрини*; 2) використання окремими д-вами або коаліціями д-в атомної та термоядерної зброї як фактора *міжнародної політики* з метою здійснення тиску задля досягнення зовнішньополіт. мети.

С. Галака

АХА́Д-ГА-'АМ (івр. — «один з народу», справжнє прізвище Ашер Гірш Гінцберг; 05.08.1856, Сквира, Україна — 1927, Тель-Авів, Ізраїль) — політ. діяч, письменник, публіцист, філософ, засновник напряму, що отримав назву «духовний сіонізм». Самостійно вивчав європ. мови, філософію, точні науки та під впливом раціоналізму відійшов від релігії. З 1884 оселився в Одесі, де продовжив свою літ. та наук. творчість, розпочав політ. діяльність. В Одесі став учасником громад.-політ. євр. руху «Ховевей Ціон» («люблячі Сіон»), гол. метою якого була розбудова євр. д-ви в Палестині. У 1891 та 1893 подорожував до Палестини та згодом виступив з критикою євр. поселень на теренах Палестини. А. доволі радик. виступав проти євр. заселення Палестини, яке переслідувало тільки прагматичні, екон. і соціальні цілі, незважаючи на нац.-культ. виховання майбутніх поселенців. Він був переконаний, що євреям важливо зберегти нац. та реліг. ідентичність, духовну культуру. Переселення до істор. батьківщини мало бути свідомим і духовним. З 90-х рр. 19 ст. А. під впливом власних ідей починає систематично займатися літ.-публіц. діяльністю. У 1896 він очолив редакцію часопису «Га-Шиллоах» («Посланець»). Вплив його ідей поширюється на молоде покоління євр. інтелігенції на теренах Рос. імперії, передовсім укр. земель. Головне, вважає А., це відродження євр. культури та духовної суті єврейства. Без цього, на його думку, неможливо побудувати чи відновити євр. *державність*.

Після 1-го сіоніст. конгресу в Базелі (Швейцарія) А. остаточно відійшов від політ. сіонізму, що його сповідував Т. *Герцль* і його однодумці, та створив і очолив новий напрям сіонізму, що отримав назву «духовний сіонізм». Гол. метою цього напряму, а також, власне, всієї політ., літ. і наук. діяльності А. було збереження й розвиток духовних цінностей євр. культури та традицій для євр. народу і світової спільноти та культури. Він вважав безглуздим створення євр. д-ви без збереження євр. культ. спадщини і виступав проти бездуховної д-ви. У 1900 А. знову відвідав Палестину, що перебувала тоді під владою Осман. імперії. Після антиєвр. погромів на теренах Рос. імперії в 1903 та 1905 А. оселився в Лондоні (1907), де продовжив свою літ.-публіц. діяльність, залишаючись на позиціях збереження нац. ідентичності шляхом збереження духовності. У своїх статтях він виступив проти асиміляц. тенденцій, які на поч. 20 ст. набули певного розвитку в середовищі євр. інтелектуалів у країнах Європи. А. пояснював асиміляторські рухи як наслідок тривалого життя євреїв за межами власної істор. батьківщини та привабливістю європ. цивілізації. В останні роки А. присвятив свої праці питанню примирення реліг. та світського напрямів у євр. філос. думці. У 1922 остаточно переїхав до Палестини, видав 6-томник своїх листів.

Тв.: Ахад-Гаам (Гинцберг А. И.) Избр. соч. Т. 1. М. , 1919 (2-е изд., испр. и доп. Иерусалим, 1991).

Літ.: Авинери Ш. Основные направления в еврейской политической мысли. Иерусалим, 1983; Фиш Г. Еврейская революция. М.; Иерусалим, 1991.

А. Подольський

Б

БААСИ́ЗМ (Ba'athism) — доктрина араб. політ. партії «Баас» (Партія араб. соціаліст. відродження), заснованої в 1943–44 сирійс. діячами (правосл. християнином Мішелем Афляком, мусульманином-суннітом Салах-ад-Дин Бітаром і алавітом Закі аль-Арсузі), які здобули освіту в Європі (у Сорбонні) й де познайомилися з ідеями нім. *націонал-соціалізму*. Після 1945 Б. пережив значний рад. вплив, що призвело до посилення у ньому тоталіт. елементів. М. Афляк з'єднав соціаліст. ідеї з *панарабізмом* і сформулював фундам. принципи Б. Відтак на Бл. Сх. ним проголошувалося існування єдиної араб. нації на основі спільної мови. *Іслам* розглядався елементом арабськості та був абс. поєднуваним із *націоналізмом*. Зародившись у Сирії, Б. незабаром поширився на ін. араб. країни: Трансйорданію, Ліван, Сауд. Аравію, Ірак, Іран, Ємен і Лівію, де виникли місц. парт. орг-ції як регіон. відгалуження центр. орг-ції. Кожна з д-в розглядалася як регіон майбутньої Араб. д-ви. Опорою баасист. режимів (насамперед у Сирії та Іраку з поч. 1960-х) був апарат безпеки та розгалужена мережа неформальних зв'язків, якими активно послуговуються глави д-в заради придушення будь-яких опозиц. настроїв чи дій.

Літ.: Ożarowski R. Ideologia na Bliskim Wschodzie: studium porównawcze. Gdańsk, 2006; Филиппов А. А. Идеология власти меньшинства: опыт Сирии // Проблемы управления. 2009. № 2 (31).

Л. Угрин

БАБЬО́Ф (Babeuf) Ґракх (справж. ім'я Франсуа Ноель, 23.11.1760, Сен-Кантен — 27.05.1797, Вандам) — політ. діяч, ідеолог зрівняльного *комунізму*, якого прозвали Ґракхом завдяки подібності його аграрної програми до вимог римського держ. діяча 2 ст. до н. е. Б. працював землеміром, потім займався політ. журналістикою та перебував на ін. роботах, перед революцією 1789 вперше приїхав до Парижа й організував газ. «Пікардійський кореспондент», пізніше як адміністратор опікувався впорядкуванням феод. архівів. Після падіння якобінської диктатури у 1794 організував газ. «Трибун народу». Допомагав бідноті, вів пропаганд. діяльність, був активним прихильником республіки. За фальшивим звинуваченням його засуджено до довголітнього ув'язнення. Б. в 1792–93 став називати себе Каміллом-Ґракхом і домагався перегляду свого вироку, що сталося у 1794. Весною 1796 він створив таємну орг-цію «Змова рівних» за що його знову ув'язнюють. Б. і Дарте як гол. організаторів та ідеологів змови засудили до страти, вони були гільйотиновані у Вандомі, а решту учасників змови суд виправдав. Ім'ям Б. названо рух його спільників і послідовників — бабувістів, або ліве крило Вел. франц. революції. Б. та бабувісти сповідували «справжню рівність, спільне майно, сусп. виробництво і споживання», обстоювали необхідність впровадження «справжньої революційної диктатури» найбідніших верств сусп-ва, яка має бути рішучішою і послідовнішою від якобінської.

Свої погляди Б. виклав у промовах та статтях, опублікованих у створеній ним газеті. Згідно з власним світобаченням та спираючись на Мореллі, Б. виступав борцем за новий справедливий сусп. лад. Проте якщо Мореллі вважав, що такий лад (первісного комунізму) вже існував і треба боротися за його повернення, то Б. заперечував таку тезу й закликав до рішучої боротьби за майбутній комуніст. лад. Останній, за його твердженням, стане результатом торжества Розуму, довголітньої праці та роздумів. Майбутній сусп.-політ. лад повинен відповідати природному стану первісних людей та природному праву, які мають бути ще завойовані у тривалій та напруженій боротьбі з експлуататорами. Б. вважав Франц. революцію останнім епізодом вічної боротьби «між плебеями і патриціями, між бідними і багатими». Водночас Б. із загибеллю Робесп'єра пов'язував повернення Вел. франц. революції, стверджував, що вона «не доведена до кінця». Б. разом зі своїми спільниками з орг-ції «Змова рівних» підготував док-ти: «Маніфест рівних», «Акт про повстання» та проекти законів, зокрема земельного, які висвітлюють увесь спектр поглядів та уявлень його авторів. Вони обстоювали необхідність упровадження «револ. диктатури» найбідніших верств сусп-ва, ліквідацію будь-якої відмінності між людьми, окрім відмінностей у віці та статі. Бабувісти висували вимогу примусової праці для ворогів народу та незгідних із режимом. Б. і його прихильники вважали, що збройне повстання необхідно здійснити для відновлення Конституції 1793. Повсталі народні маси мають захопити всі урядові установи, придушити опір прихильників тиранії, конфіскувати все майно емігрантів, заколотників та ін. ворогів народу, а також повернути все майно, закладене біднотою у ломбардах. Прибічники Б. сповідували необхідність перехідного періоду, коли *влада* повинна перейти до револ. диктатури у формі Нац. зборів. Останні формувалися б, за баченням Б., не завдяки *виборам*, а проголошувалися безпосередньо самими учасниками повстання. Політ. діяч виступав за ліквідацію приват. власності, впровадження обов'язкової суспільно корисної праці для всіх громадян-патріотів. Усі інші мали бути позбавлені права брати участь у сусп. житті й знаходитися під адм. наглядом доти, доки не доведуть своєї лояльності до револ. влади і не стануть членами нац. общини. Згідно з настановами Б., позаобщинники позбавлялися політ. прав, вони обкладалися великими податками та для них передбачалася примусова суспільно корисна праця. Нац. община мала бути власником усього нац. майна, вона повинна дбати про те, щоб усі були однакові й жили у «чесному середньому достатку», а гол. принципом ідеальної республіки мало стати гасло «суворої рівності» та імператив «сміливої програми загальної рівності, що спроможна вивести маси із нужденного становища і політ. апатії». Рівність в общині мала бути в усьому: одязі, житлі, побуті тощо.

Револ. рух бабувістів став найяскравішим прикладом ранньобурж. революції, коли на авансцену боротьби вийшов передпролетаріат, коли високі ідеали рівності, свободи та громадян. прав, проголошені Робесп'єром, зіткнулися з протиріччями наявної франц. дійсності. Аналіз док-тів бабувістів, які у 1828 опублікував один з учасників «Змови рівних» — Ф. Буанарроті у книзі «Змова в ім'я рівності», свідчить про те, що саме питання про повстання та виступ народних мас вони розуміли досить широко й ретельно розробляли тактику їх проведення, вели підготовку до заг. повстання. Такі револ. діячі, як Б., Антонель, Сільвен, Марешаль, Лепелатьє організували таємну директорію сусп. врятування й вирішили зв'язати розрізнені частини дем. руху з метою єдиного керівництва. Таємна директорія правильно виділяла роль та значення Парижа як гол. револ. й політ. центру Франції, який за перемоги повсталих спроможний дати величезний імпульс револ. перетворенням у країні. Змовники вирізняли значення армії та військ. підрозділів, роль газет та мобілізаційних заходів. Публікація книги Ф. Буанарроті сприяла поширенню ідей Б. Ідеї та тактика боротьби цієї револ. течії надихали діяльність багатьох таємних франц. т-в 19 ст. у Парижі, Ліоні, Тулузі та ін. містах. Такими були таємне робітн. т-во «працівників егалітаріїв», таємне т-во навколо газ. «Захисник людини» та ін., що виникали в 1830–40. Б. справив великий вплив на формування світоглядних засад і револ. діяльності Л. О. *Бланкі*. Також особистий вплив цього револ. діяча різною мірою відчули на собі представники франц. соціалізму 1-ї пол. 19 ст. — Тест, Вуайс, д'Аржансон, Распайль, Кабе, Луї Блан та ін. Б. та його соратники своєю діяльністю склали цілий етап домарксового *комунізму*. В діяльності змовників Б. убачає життєво високий реалізм як в оцінці становища, так і проектах практ. дій лівого крила Вел. франц. революції. Б. присвятив свою діяльність не лише досягненню ідеалів, а й продемонстрував велике значення мобілізації револ. сил з тим, щоб підняти народні маси на нові револ. звершення. Проте у нього ідея комунізму була «груба» й «інстинктивна». У соціаліст. л-рі поч. 20 ст. точилася палка дискусія з приводу можливості вважати Б. попередником *марксизму* та місця його постулату щодо диктатури найбідніших повсталих мас. Проте зрівняльний підхід та істор. обмеженість відводили Б. відповідно інше, йому належне, чільне місце серед політ. діячів та мислителів 18 ст.

Тв.: Сочинения. В 4 т. М., 1975–77.

Літ.: Щеголев П. П. Заговор Бабефа. Л. 1927; Далин В. М. Гракх Бабеф накануне и во время Великой французской революции (1785–94). М. 1963; Волгин В. П. Очерки истории социалистических идей. М. 1974; Левандовский А. П. Первый среди равных: Повесть о Гракхе Бабёфе. М. 1986.

А. Кудряченко

БАГАТОКУЛЬТУ́РНОСТІ ПОЛІ́ТИКА — заходи законод. та операційного характеру, якими забезпечується існування культур (або їхніх елементів) різних компонентів етнонац. структури поліетн. сусп-ва, їхня взаємодія між собою та взаємодія з культурами титульних етносів. Б. п. уперше була застосована в Канаді, згодом вона тією чи ін. мірою стала практикуватись у США та європ. країнах. Її витоки знаходяться у теор. концепції багатокультурності, яка своєю чергою вийшла з концепції культ. плюралізму, що сформувалась у США в 1-шу чверть 19 ст. Концепція багатокультурності зародилася у 1920-х як розвиток концепції «канадської мозаїки». За кілька десятиліть теор. концепція еволюціонувала у політ. доктрину канад. уряду: у 1963–67 працювала спец. Королівська комісія з білінгвізму та бікультурності, завданням якої було вивчити етнонац. ситуацію в країні та підготувати рекомендації урядові для формування політики з цього питання. Офіц. Б. п. була проголошена прем'єр-міністром Канади П'єром Трюдо 08.10.1971. У прийнятій 17.04.1982 канад. Конституції викладені основні її принципи — держ. підтримка усіх культур; особливе сприяння культурам тих спільнот, які виявляють бажання і здійснюють конкр. дії для розвитку своїх культур, роблять внесок в етнокульт. розвиток усієї країни, а також тих, які потребують допомоги; усунення бар'єрів на шляху до інтеграції індивідів і груп у *суспільство*; стимулювання взаємодії й обміну культ. надбанням між спільнотами в інтересах єдності країни; допомога тим, хто прибуває до країни, у вивченні її офіц. мови. Інституц. функцію Б. п. здійснювали спочатку Відомство держсекретаря, згодом М-во у справах багатокультурності, ще деякий час — М-во праці, у провінціях — місцеві м-ва, секретаріати у справах багатокультурності. Для координації діяльності у цій царині були сформовані на загальнонац. рівні Канадська рада з багатокультурності та аналог. ради у провінціях. Механізмами реалізації Б. п. є спец. програми; відкриття багатокульт. центрів; виділення держ. грантів для культурницької діяльності етнонац. спільнот; фін. стимулювання діяльності молодіжних орг-цій, пов'язаних з культ. обмінами між етн. групами; фінансування навчання дітей іммігрантів офіц. мовами; стимулювання наук. вивчення та музеєфікація історії та культ. надбання, створення комісії з написання праць з історії та культури найбільших етн. спільнот країни. Для укр. етн. групи Канади Б. п. виявилась у заснуванні «укр. села» у провінції Альберта — своєрідного культурницького центру з «Музеєм просто неба», а також Канад. ін-ту укр. студій (КІУС). Елементи Б. п. у тій чи ін. формі мають місце і в європ. країнах: у Німеччині існують спец. програми для адаптації іммігрантів з Туреччини та кол. СРСР; в Італії — ін-ти культур ін. народів, вихідці з яких проживають у цій країні, у т. ч. Ін-т укр. культури ім. Т. Шевченка у Неаполі з україномовною школою; у країнах кол. Югославії — програми адаптації представників етн. спільнот із сусідніх країн, які утворилися внаслідок поділу колись цілісної території. В Україні елементами Б. п. є Закон України «Про національні меншини в Україні», програми держ. підтримки культур деяких нац. меншин.

Літ.: Євтух В. Б. Формування етнокультурного простору України // Духовний зв'язок поколінь на зламі століть. Х., 2001; Oliveri F. Migrants and Social Cohesion: A Problem of «Cultural Diversity»? // Reconciling Migrant's Well-Being and the Public Interest. Strasbourg, 2008.

В. Євтух

БАГАТОПАРТІ́ЙНІСТЬ — наявність у політ. спектрі *суспільства* різних за ідеологією *партій політичних*, які конкурують між собою з питання *влади*. Б. є характерною ознакою дем. сусп-ва, відбиває наявність інституціалізованого *плюралізму* політ. інтересів, є практ. реалізацією осн. політ. свобод гр-н. За Б., інтереси та потреби різних сусп. груп конкурують між собою у межах, визначених законом та дем. правилами. Б. не тотожна великій к-сті партій, особливо якщо останні є недовговічними, ефемерними та швидкоплинними утвореннями, що існують лише на папері або віртуально. Про Б. можна говорити, коли з'являються політ. орг-ції, які користуються підтримкою значного сусп. сегмента, тобто за наявності трьох і більше політ. партій, присутніх у владі. До причин Б. у контин. Європі відносять конфлікти (розколи) між багатими та бідними, між прихильниками різних політ. поглядів на форму правління, представниками різних національностей, релігій, поглядів на компетенції *держави*; різний рівень довіри виборців до партій та урядових установ; нац. характер (традиц. ставлення до партій). Б. породжується також наявністю протилежностей (екон., соціальних, політ., реліг. тощо) або різноманіттям інституціалізованих інтересів груп сусп-ва, коли різні сектори *політичної діяльності* незалежні один від одного. Створенню Б. також сприяє розвиток громадян. свобод, звичка народу до самоорганізації, певний тип *виборчої системи*. Стимулятором Б. є також мажорит. система відносної більшості та пропорц. *виборча система*, яка вимагає розвинутої парт. інфраструктури. Б. може формуватися шляхом розколу політ. партії внаслідок ідеол. непримиримості її різних полюсів (розкол радикалів і лібералів у Швейцарії 1848 створив 3-партійність, яку соціалісти згодом перетворили на 4-партійність). Ін. шлях формування Б. — напластування дуалістичних поділів, коли відбувається неспівпадіння різних видів дуалістичних протилежностей, що призводить до їх взаємного перетинання та в результаті до Б. У Франції, напр., старий поділ на клерикалів та лаїцистів не співпадає з поділом на західників та орієнталістів або лібералів та дирижистів. В Україні усталилися опозиції «націонал-демократи — комуністи», «помаранчеві — біло-блакитні».

Існують різні класифікації Б. Одним з гол. критеріїв класифікації парт. систем є к-сть політ. партій. Дж. Сарторі обґрунтував тезу, що парт. система виникає за наявності більше ніж однієї партії. М. *Дюверже* вважав, що Б. (більше 4-х партій) не піддається класифікації. Ж. Шарло поділяє багатопарт. системи на інтегральні (Бельгія, Люксембург, Канада), де політ. життя атомізоване, і Б. з однією домінуючою партією. Л. Епстейн вирізняє багатопарт. систему з однією домінуючою партією (Мексика), модифіковану однопарт. систему (США), модифіковану однопарт. систему з двох плюс одна партія (Великобританія, Канада, Австрія), крайню багатопарт. систему (Франція), тобто з радик. силами (поляризацією) та відсутністю домінуючої партії, і стабільну багатопарт. систему. Ж. Бюрдо поділяє парт. систему на впорядковану (Голландія та Скандин. країни) і невпорядковану (Італія, Франція). Найповнішу характеристику багатопарт. систем з врахуванням їхніх функц. особливостей дав Дж. Сарторі: однопартійна, гегемоністська, домінування, обмеженого плюралізму, поляризованого плюралізму, атомізована. Попри парадокс Б., який полягає в тому, що за наявності великої к-сті партій реальну участь у здійсненні влади бере їх значно менша к-сть, вона залишається найбільш дем. формою орг-ції політ. життя, оскільки пропонує гр-нам широкий вибір альтернатив, змушує партії вдосконалювати свої програми, найповніше враховувати в них потреби та інтереси населення, в разі проходження у *парламент* об'єднуватися, шукати компроміси, укладати угоди для вироблення політ.

курсу, прийнятного для більшості гр-н. Багатопарт. правління є менш стабільним, порівняно з одно- або двопартійним, але більш гнучким.

Літ.: Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем. Львів, 2004; Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. Изд. 4-е. М., 2007; Sartoti J. Parties and Party Systems. New York, 1976.

Л. Гонюкова

БАГАТОПОЛЯ́РНІСТЬ — структурна характеристика міжнар. системи, яка позначена наявністю декількох міжнар. акторів, що переважають решту за своїми статусними характеристиками та водночас є єдиноранговими відносно один до одного. Як один з найважливіших атрибутів міжнар. системи, Б. протиставлена ін. формам орг-ції *міжнародних відносин*, таким як *біполярність* та *монополярність*, що змінюють одна одну протягом певного істор. періоду. За цією гіпотезою, мультиполярна *Вестфальська система міжнародних відносин* в результаті 1-ї та 2-ї світових війн перетворилася на біполярну, яка свєю чергою після закінчення *«холодної війни»* має тенденцію до трансформування в монополярну на чолі з єдиною *наддержавою* — США. Дихотомія Б. — біполярність пов'язана з проблемою стабільності й конфліктогенності міжнар. системи, що разом є одними з осн. характеристик різних ступенів міжнар. стратифікації, природа якої, а відтак і мультиполярності, може бути пояснена розподілом силових можливостей між *державами*, як це характерно для неореалістів, або позицією актора в ієрархії накопичення капіталу та відтворення додаткової вартості, як це стверджує теорія світової системи.

Літ.: Waltz Kenneth N. The Emerging Structure of International Politics // International Security. 1993. Fall (№ 17); Kegley Charles W. and Gregory A. Raymond. A Multipolar Peace? Great-Power Politics in the Twenty-first Century. New York, 1994.

А. Субботін

БАГРЯ́НИЙ Іван Павлович (справж. прізвище — Лозов'яга, Лозов'ягін, псевд. Іван Полярний, Іван Рябовіл, С. Рябовіл, С. Дорошенко, П. Січинський, Б. Залуцький, О. Турчин; 02.10.1906, Охтирка, тепер Сумс. обл. — 25.08.1963, Шварцвальд, Німеччина) — поет, письменник, драматург, критик, художник, книжковий графік, політик, публіцист, видавець, редактор. Навч. в Охтирці в церковно-парафіяльній школі (1912–16), у Вищій початковій школі (1916–19) та в Охтир. тех. школі (від 1920), у Краснопіл. художньо-керамічній школі та у Київ. худ. ін-ті (1926–29). Член літ. груп «Плуг» (від 1924) і МАРС (від 1927). 16.04.1932 заарештований НКВД у Харкові, провів 11 місяців в одиночній камері; за звинуваченням в укр. націоналізмі засуджений до 5 років виправних робіт. 1934 утік із концтабору на Дал. Сході, переховувався у знайомих на Зеленому Клині. 16.06.1938 в Охтирці заарештований удруге, провів 2,5 роки у в'язницях Харкова. Співробітник служби пропаганди УПА на Волині й у Карпатах. Співорганізатор УГВР (лип. 1944), співавтор її програмних док-тів. Після переїзду до Словаччини (літо 1944) схоплений німцями під час облави і вивезений на роботи в передмістях Берліна. Навесні 1945 переїхав до Інсбрука, після війни оселився у Нов. Ульмі в Баварії. Б. належав до Мистецького укр. руху (від верес. 1945). Засновник і видавець газ. «Українські вісті» (1948). Співзасновник і голова УРДП (1945) та Об'єднання дем. укр. молоді (1948). Голова Викон. органу Укр. нац. ради (1958–59). Прихильник поєднання нац. ідеї із принципами демократії та соціальної справедливості. Вважав необхідним об'єднання населення України в націю на засадах тер. патріотизму. Один із перших у світовій л-рі описав систему комуніст. терору. Лауреат Держ. премії України ім. Тараса Шевченка (1992, посмертно).

Літ.: Войчишин Ю. Іван Багряний: Літературно-бібліографічна студія. Вінніпег; Оттава, 1968; Шугай О. Іван Багряний або через терни Гетсиманського саду. К., 1996; Нитченко Д. Літературна спадщина Івана Багряного // Іван Багряний. Листування. У 2 т. К., 2002; Біляїв В. «На неокраянім крилі...». Донецьк, 2003; Балаклицький М. «Нова релігійність» Івана Багряного. К., 2005.

В. Пономарьов

БАКУ́НІН Михайло Олександрович (30.05.1814, с. Прямухіно, Новоторзький пов., Тверська губ., Рос. імперія — 01.07.1876, Берн, Швейцарія) — ідеолог та теоретик світового *анархізму*, один із провідних натхненників рос. народництва. Закінчив артилер. училище в Петербурзі, деякий час служив в армії та незабаром добровільно пішов у відставку. Глибоко вивчав філософію та історію, особливо захоплювався ідеями *Гегеля*, Шелінга та Фіхте. Відігравав важливу роль у філос. гуртку М. Станкевича, підтримував близькі відносини з О. *Герценом* та В. Бєлінським. У 1840 виїхав до Німеччини, де продовжив свою освіту. Там наблизився до младогегельянців та перейшов на револ. позиції. Як револ. публіцист дебютував статтею «Реакція в Німеччині» в журн. «Німецький щорічник» («Deutsche Jahrbucher»), в якій закликав до негайної *революції* в Росії. У цьому ж творі сформулював гасло «Пристрасть до руйнування є також творчою пристрастю». Відмовився повернутися на батьківщину на вимогу царс. уряду, за що був позбавлений дворянства та громадян. прав. Перебуваючи в Парижі, коротко зійшовся з низкою провідних револ. діячів того часу, зокрема з ватажком польс. емігрантів І. Лелевелем. Будучи діяльною, а часом і невгамовною натурою, брав акт. участь у революції 1848 у Франції. Відіграв помітну роль у Праз. слов'ян. з'їзді, який за його ініціативою переріс у антигабсбурзьке повстання. Потім був акт. учасником повстання у Дрездені. Засуджений саксон. та австр. урядами до смертної кари, якої йому пощастило уникнути. Перебуваючи в сумнозвісній Петропавловській фортеці, написав «Сповідь», де покаявся перед рос. імператором у своїй діяльності та розповів про свої револ. переконання та плани. Висловив готовність служити Росії. Проте цьому покаянню цар справедливо не повірив. Б. вдалося пом'якшити режим свого утримання тільки після приходу до влади нового імператора — *Олександра II*, який дозволив замінити йому довічне ув'язнення на довічне заслання до Сибіру. Увійшовши в довіру до місц. генерал-губернатора, Б. втік із заслання і через США опинився в Лондоні, де був запрошений О. Герценом та М. Огарьовим до участі у виданні «Колокола». У цей час захоплюється планами револ. пробудження Росії, разом зі своїми товаришами розробляє теор. основи рос. селянського *соціалізму*, відомого як ідеологія народництва, насамперед у своїй програмній статті «Народне діло». Стверджував пізніше, що саме йому належить знамените гасло «ходіння в народ». Наприкін. 1860-х різко розходиться з О. Герценом, з яким його розділяє ставлення до перспектив революції в Росії та «нечаєвська справа». Б. переймається особливою симпатією до молодого фанатика-революціонера С. Нечаєва, який виявився послідовним рос. револ. макіавеллістом (див. *Макіавеллізм*), що не гребував аморальними та навіть злочинними засобами для реалізації своєї політ. мети. Дехто з істориків небезпідставно вважав, що Б. причетний до написання одіозного нечаєвського твору «Катехізис революціонера». Пізніше, на вимогу своїх однодумців, змушений публічно відректися від С. Нечаєва. Тоді ж активізує свою діяльність у 1-му Інтернаціоналі (Міжнар. т-во робітників), але незабаром засновує в ньому Міжнар. альянс соціалдемократії, який сповідує його анархіст. програму. Вступає в боротьбу з К. *Марксом* та його прихильниками за панування в Міжнар. т-ві робітників, звинувачуючи К. Маркса у вождизмі та диктаторстві. Це закінчується виключенням Б. та його однодумців зі складу цього т-ва на Гааз. (1872) конгресі Інтернаціоналу. В останні роки життя творить такі свої найважливіші праці як «Батіжно-германська імперія та соціальна революція», «Бог та держава» і, нарешті, вершину своєї теор. діяльності — книгу «Державність та анархія», яка була спрямована на концентрований виклад анархіст. доктрини, як її бачив сам автор. У книзі він пафосно заперечує право на існування будь-якої *державності*, включно з демократичною, та обману і насильства над людиною як джерела сусп. нерівності та зла. Заперечуючи всі істор. форми державності, також аргументовано критикує марксист. концепцію *диктатури пролетаріату*, яка, на його переконання, буде диктатурою від імені пролетаріату, диктатурою меншості над більшістю трудового народу. Висуває ідеал вільного *суспільства* майбутнього, яке побудують рівні індивіди шляхом добровільного об'єднання у бездержавне сусп-во. Проблема полягає в тому, що, теор. обґрунтовуючи шляхи досягнення анархіст. ідеалу, прийшов до визнання необхідності утворення таємної та централізованої орг-ції «незримих кормчих революції», які покликані були вести револ. маси, без їхнього власного розуміння ролі провідників, до повного втілення у життя анархіст. програми. Ін. суперечливим моментом бакунінських теор. конструкцій була апологія люмпенських та кримін. елементів як нібито справді й до кінця відданих ідеалам революції її борців. Помер у лікарні для чорноробів, так і не дочекавшись ані початку омріяної ним світової революції, ані честі померти, як до цього прагнув, на барикадах у будь-якому повстанні. Відіграв визначну роль у формуванні світового анархіст. та анархо-синдикаліст. руху, став одним із найавторитетніших провідників револ. народництва в Рос. імперії.

Тв.: Бог и государство. М., 1906; Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. СПб., 1906; Полн. собр. соч. Т. 1–2. СПб, 1907; Собр. соч. писем. 1828–1876. Т. 1. М., 1934.

Літ.: Пирумова Н. М. Социальная доктрина М. А.Бакунина. М., 1991; Борисенок Н. А., Олейников Д. И. Михаил Александрович Бакунин // Вопросы истории. 1994, № 3; Круглашов А. М. Проблеми революційної диктатури в ідейній спадщині М. Бакуніна // Питання історії нового та новітнього часу. Зб. наук. статей. Вип. 5. Чернівці, 1997.

А. Круглашов

БАЛА́НС СИЛ — концепція у світовій політиці, що характеризує такий стан відносин між *державами*, за якого жодна з них не може дістати або використовувати таку потугу, що загрожуватиме незалежності будь-якої ін. д-ви. Термін Б. с. також вживається в ін. значеннях, а саме: *політика*, що реалізується з метою досягнення певного стану відносин; приблизно рівний розподіл сил між д-вами; будь-який розподіл сил між д-вами. Методами політики Б. с. є гонка озброєнь, здобуття нових територій та створення союзів д-в. У міжнар. праві термін Б. с. використовується в сенсі «справедливої рівноваги» між членами родини *націй* і виражає *доктрину*, що має на меті перешкоджати будь-якій нації стати достатньо сильною для нав'язування своєї волі іншим. «Б. с.» є одним із центр. понять теорії неореалізму, яке було розроблено, зокрема, у працях Дж. Мірсгаймера, К. Уолца і С. Уолта. Розрізняють однополярний Б. с. (тип світового устрою, за якого *влада* зосереджена тією чи ін. мірою в одному центрі — гегемоні), біполярний Б. с. (дві д-ви з відносно рівними силами) та багатополярний Б. с. (три або більше д-в володіють приблизно рівним екон. і військ. потенціалом та «балансують» між собою). У теорії останній тип Б. с. вважається найменш стабільним з усіх. Протягом історії *багатополярність* мала на увазі скоріше війну, ніж мирне співіснування приблизно рівних за могутністю д-в. Б. с. на практиці здійснюється далеко не завжди; держ. діячі зазвичай намагаються отримати у своє розпорядження силу, не тільки здатну нейтралізувати гіпотетичні ворожі дії суперника, а й досягти перемоги у випадку прямого зіткнення з ним. Термін Б. с. уперше було вжито для позначення силових стосунків у системі міждерж. політ. відносин в Європі від закінчення Наполеонівських війн до поч. 1-ї світової війни. У цей період Брит. імперія відігравала роль «арбітра» і «держави-балансира» в міжнар. справах, підтримуючи то одну, то ін. д-ву або групу д-в. Причому Великобританія не перебувала в пост. союзі з якоюсь однією стороною і керувалася лише своїми інтересами, а одним із гол. засобів підтримки рівноваги були різноманітні види *коаліцій*. Б. с. також підтримувався шляхом проведення великої к-сті міжнар. конференцій для врегулювання проблем, що загрожували миру. Серед таких конференцій важливе значення мали Паризька 1856, Лондонська 1871, Берлінська 1878. У цей час набуває ширшого тлумачення поняття політ. рівноваги, завдяки встановленому *Віденською системою міжнародних відносин* Б. с. війни і збройні конфлікти в Європі тимчасово майже припинилися, за винятком незначних. Багатополярна орг-ція міжнар. відносин, що виникла ще з часів Вестфал. мирної угоди 1648 (див. *Вестфальська система міжнародних відносин*) і зберігалася з певними модифікаціями протягом майже трьох століть, була ліквідована після 2-ї світової війни. У результаті сформувалася біполярна структура *міжнародних* відносин, і світовий Б. с. забезпечувався двома *наддержавами* — *СРСР* та США. Реалізація ідей та принципів діяльності антигітлерів. коаліції в повоєнний час могла б призвести до кооперативної *біполярності* на основі співробітництва і «балансування» двох наддержав. Проте фактично співробітництво та згода поступово були витіснені конфронтацією та непримиренними протиріччями. Значний відрив військово-силових, політ., екон. та культурно-ідеол. спроможностей цих двох д-в від ін. країн світу, призвів до формування двох основних, домінуючих «центрів сили», що, балансуючи один відносно іншого, здійснювали вирішальний вплив на світову політику. Розпад СРСР означав самознищення одного з двох світових «центрів сили» і поч. еволюції міжнар. системи в бік поліцентризму, або багатополярності. Характерною тенденцією на сучас. етапі є вихід дедалі більшої к-сті країн (Японії, Китаю, ЄС, Австралії, Тайваню та ін.) зі сфери суперництва *великих держав* і набуття цими країнами — новими «центрами тяжіння» здатності здійснювати самост. політику, інколи всупереч своїм кол. покровителям.

Літ.: Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. Sixth edition. McGraw-Hill Publishing Company, 1985; International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism / Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi. 3rd ed. Needham Heights, 1998; Системи міжнародних відносин. К., 2007.

В. Манжола, С. Божко

«БАЛКАНІЗА́ЦІЯ» — процес розпаду *держав* певного регіону на частини, що супроводжується конфліктами з приводу територій і становища нац. меншин; *атомізація* регіону з можливістю зовн. втручання. Балк. народи мають багатошарові політ. і культ. особливості, що випливають з багатовікових традицій і впливів Сх. і Зх.; тривалий час вони боролися за своє існування, а також за збереження власної *релігії*, мови і культури, — звідси їхня виняткова чутливість до подій і явищ, що можуть нести в собі загрозу для їхньої самобутності, території або д-ви. Таким чином унаслідок складної історії даного регіону в колект. підсвідомості всіх балкан. народів укоренилися непевність, острах а з ними і значний конфліктний потенціал; тому часто поведінка балк. народів є і важко передбачуваною. У Європі Балкани незмінно вважалися регіоном нестабільності й характеризувалися як «пороховий льох» або «уразливе підчерев'я» Європи; складностей розвиткові регіону додав фактор «гри» *великих держав* на протиріччях між балк. народами, який очевидний із серед. 19 ст., коли під впливом нац.-визвольних *революцій* там завершувався 500-літній період панування Осман. імперії. На відміну від центральноєвроп. регіону, поділеного на сфери впливу в межах системи рівноваги сил, на основі якої будувалися *міжнародні відносини* в Європі, коаліції великих д-в убачали в Балканах можливість, що відкривалася, зміцнити свої позиції або шляхом безпосереднього захоплення територій, які мала залишити Осман. імперія, або шляхом залучення новоутворених незалежних д-в до сфери власного зовнішньополіт. впливу. Тому протягом майже всього 19 ст. та перших десятиліть 20 ст. Балканам приділяли особливу увагу всі без винятку європ. д-ви, а гол. суб'єктами стали Австро-Угорщина та Росія. У період між двома світовими війнами, у межах нового розподілу сил, про свої особливі інтереси на Балканах заявляли чотири д-ви — Британія, Франція, Італія та Німеччина. Перші з них намагалися зберегти становище, яке склалося після 1-ї світової війни, дві ін. — шляхом агресивної *дипломатії*, а згодом і військ. сили спробували змінити політ. карту регіону. Всі балк. країни, залучені до гри між провідними європ. д-вами, мали трагічну долю за часів 2-ї світової війни, але після неї окреслилося помітне зменшення геостратег. значення Балкан з огляду на кардинальну зміну глобальної політ. ситуації. Протистояння на рівні *СРСР* — США перемістило напрями загроз далі від Балкан, поділ на блоки, який охопив практ. увесь європ. простір, зробив півострів більш стабільним регіоном, зосередивши конкурентні зони поза межами Європи. Саме СРСР і США стали гол. суб'єктами балк. політики після 1947, коли з прийняттям «доктрини *Трумена*» останні взяли на себе відповідальність за кол. сферу впливу Великобританії на Балканах, а отже Кремль там розпочав активну протидію амер. політиці. Зі зміною становища Югославії в системі міжнар. відносин у 1948–49, Балкани набули статусу т. зв. «сірої зони» нечітко розмежованих інтересів блоків, що зберігався до закінчення періоду *«холодної війни»*. *Постбіполярна система* знову позначилася процесом утворення нових незалежних д-в, внутр. збройними конфліктами, тенденцією до зростання числа суб'єктів політики; «умиротворення» Балкан шляхом втручання багатьох д-в і *організацій міжнародних* відбувалося при акт. використанні силових, військ. і поліц. методів, тобто мали місце не тільки європеїзація Балкан, а й «Б.» Європи. Під час війни в Боснії з'явився антонім поняттю «Б.» — «скандинавізація», як приклад вирішення застарілих політ. проблем цивілізованими методами. Конфлікти кін. 20 ст. в Хорватії, Боснії та Герцеговині, Косово і Македонії — це лише окремі прояви потенц. вогнищ конфліктності на Балканах.

Літ.: Балканы между прошлым и будущим. М., 1995; Волков В. К. Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. 1994, № 4; Мартынова М. Ю. Кошуба М. С. Новая этнополитическая карта Балкан. М., 1995; Rezun Miron. Europe and war in the Balkans: toward a new Yugoslav identity. London, 1995; Crises in the Balkans. View from the Participants. Boulder, 1997; Бенедиктов К. С. Геополитическая роль Балкан // Европа и Россия: проблемы южного направления. М.; 1999; Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств. М., 2000.

М. Каменецький

БАЛОТУВА́ННЯ (від італ. ballotta — куля, звідки ballottare — обирати кулями для голосування) — 1) спосіб голосування, який полягає у виборі тим, хто голосує, одного з двох альтернат. рішень. Термін «Б.» походить від поширеного у 18–19 ст. голосування кулями чорного і білого кольору, що опускалися до спец. урни. Нині Б. може здійснюватися піднесенням руки, опусканням до урни бюлетеня або в ін. спосіб; 2) висування кандидатури для обрання до колегіального органу або на виборну посаду. Може здійснюватися самим претендентом (самовисування) або ін. особами за його згодою. Зняття кандидатури означає відмову від Б. Похідними від терміна «Б.» є «балотувати» — голосуванням вирішувати питання про обрання кого-небудь; «балотуватися» — висувати свою кандидатуру для обрання шляхом голосування; «забалотувати» — не підтримати голосуванням якогось кандидата або відхилити запропонований варіант рішення; а також вислів «вкинути чорну кулю» — проголосувати «проти» опущеним до урни бюлетенем.

П. Шляхтун

БАНДЕ́РА Степан Андрійович (псевд. Баба, Лис, Весляр; 01.01.1909, с. Старий Угринів, тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл. — 15.10.1959, Мюнхен) — політик, керівник ОУН(Б), публіцист. Навч. у Стрийській укр. гімназії (1919–27) і на агрон. відділі Львів. високої політех. школи (1928–33). Учасник Пласту (від 1922), член «Просвіти» (від 1927), студ. т-ва «Основа», управи гуртка студентів-рільників, Укр. студ. спортового клубу, руханкового т-ва «Луг» (від 1927), т-ва «Сокіл-Батько». Належав до підпільної орг-ції середньошкільників (від 1923) та до групи Укр. нац. молоді. Член УВО (від 1928), працював у відділах розвідки та пропаганди. Уперше заарештований польс. владою наприкін. 1928 за організацію укр. маніфестацій у Калуші та Станіславові, вдруге — на поч. 1932 (відбув 3 міс. ув'язнення). Член ОУН (від 1929), член Крайової екзекутиви ОУН на західноукр. землях (ЗУЗ) (від 1931), заступник крайового провідника і референт пропаганди (1932–33), крайовий провідник ОУН на ЗУЗ (від черв. 1933), крайовий комендант УВО на ЗУЗ (від 1933). Організатор розбудови мережі ОУН на ЗУЗ і системи вишколу кадрів. Керував «протимонопольною акцією» (бойкот тютюнових та алкогольних виробів) і «шкільною акцією» (спротив політиці полонізації шкіл). Керував підготовкою замахів на рад. дипломата Олексія Майлова (на знак протесту проти Голодомору в УСРР, 22.10.1933) та на ініціатора «пацифікації» укр. населення, міністра внутр. справ Польщі Броніслава Пєрацького (15.06.1934). Заарештований польс. поліцією при спробі перетину польс.-чес. кордону (14.06.1934), перебував у в'язницях Львова, Кракова і Варшави. На Варш. процесі (січ. 1935) засуджений до страти, згодом за амністією заміненої довічним ув'язненням. На Львів. процесі (1936) повторно засуджений до довічного ув'язнення.

Перебував у в'язницях «Святий Хрест» у Кельцях біля Варшави, у Вронках біля Познані та у Бресті. Упродовж 5-ти років ув'язнення, переважно в одиночній камері, провів 3 голодовки протесту. Звільнився у Бресті 13.09.1939 через відступ з міста польс. війська перед приходом вермахту; 2 тижні перебував у Львові, згодом виїхав до Кракова. Наприкін. 1939 очолив течію в ОУН, яка стояла в опозиції до політики Проводу ОУН на чолі з А. *Мельником*, насамперед через орієнтацію Проводу на Німеччину. У січ. 1940 виїхав до Риму, згодом на зустрічі з А. Мельником в одному з міст Пн. Італії безуспішно намагався залагодити політ. суперечності між двома групами в ОУН. У лют. 1940 очолив створений у Кракові Револ. провід ОУН (пізніше — ОУН(Б), ОУН-СД). Затверджений провідником ОУН(Б) на 2-му вел. зборі (квіт. 1940), який остаточно оформив розкол ОУН на мельниківську та бандерівську фракції. Співзасновник Укр. нац. к-ту (1941). Перед початком нім.-рад. війни ініціював створення 3-х похідних груп ОУН(Б) (бл. 2000 осіб) і дружини укр. націоналістів у складі батальйонів «Роланд» і «Нахтігаль» (600 осіб). Ініціатор проголошення відновлення Укр. д-ви 30.06.1941 у Львові. У ході репресій гестапо проти ОУН заарештований у Кракові 06.07.1941 і вивезений до Берліна. За відмову відкликати Акт відновлення Укр. д-ви ув'язнений до концтабору Заксенгаузен (верес. 1941 — ґруд. 1944). Після звільнення з концтабору відхилив пропозицію про співпрацю з нацистами. По завершенні війни мешкав у Берліні, Інсбруку, Зеєнфельді, Гільдесгаймі, Штарнберзі, Мюнхені (під іменем Штефан Попель). Голова Проводу Закорд. частин ОУН (ЗЧ ОУН) (1947–50, 1952–53, 1956–59). Організовував націоналіст. підпілля в УРСР. Прихильник ідеології чинного *націоналізму*, вождизму та *авторитаризму*. Вважав гол. метою діяльності ОУН здобуття суверенної самост. соборної незалежної Укр. д-ви. Наголошував на необхідності протистояти ідеол. та політ. експансії СРСР. Не визнав змін у програмі ОУН(Б), запроваджених 3-м надзвичайним збором (21–25.08.1943), зокрема відмови від ідеології інтегрального націоналізму на користь дем. націоналізму. Вважав ці зміни ревізією засад націоналізму, які наближають ідеологію ОУН до *соціалізму* та *комунізму*. Ці розбіжності призвели у лют. 1954 до розколу ОУН(Б) на Революційну ОУН (Б. та Я. *Стецько*) та Закорд. ОУН («двійкарі»: Л. *Ребет* і З. Матла). Вбитий біля дверей свого помешкання агентом КДБ Б. Сташинським з револьвера, який стріляв двома струменями синильної кислоти. Похований на мюнхен. цвинтарі Вальдфрідгоф. У 1962 Верх. суд ФРН у Карлсруе визнав уряд СРСР гол. звинуваченим у справі вбивства Б. 20.01.2010 Президент України В. *Ющенко* присвоїв Б. звання Героя України (посмертно).

Тв.: Перспективи Української національної революції. Мюнхен, 1978; Мої життєписні дані. Львів, 1998.

Літ.: Московські вбивці Бандери перед судом. Мюнхен, 1965; Вбивство Степана Бандери. Львів, 1993; Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы. М., 1997; Степан Бандера: документи і матеріали (1920–1930). Львів, 2006; Частий Р. В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. Х., 2007. *В. Пономарьов*

БАНДИТИ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ — а) дії, спрямовані на досягнення політ. мети незаконним шляхом, залякуванням опонентів терором тощо; б) метафора для позначення злочинних корисливих дій під виглядом політ. боротьби. Залежно від контексту під Б. п. розуміють різноманітні види і форми виступів, протестів, дій. Приміром, у часи *громадянської війни* «червоним бандитизмом» називали зведення рахунків переможців (більшовиків) з переможеними (прибічниками білої влади). Навпаки, Б. п. називали будь-які антирад. збройні виступи — сел. повстання: «сибірський», «біло-зелений», махновський рухи; «антоновщину», «басмацтво» та ін. Рад. пропаганда витлумачувала Б. п. як «продукт загострення класової боротьби» чи як «вузький, немасовий рух контрревол. типу», його рушійними силами проголошувалися декласовані, «анархо-куркульські, буржуазно-білогвард. елементи», а їхні політ. гасла — прикриттям злочинності. Згодом термін «Б. п.» почали застосовувати до всіх антирад. повстань, ініціаторами й організаторами яких оголошувалися імперіалісти Англії, Франції, США, партії меншовиків та есерів. Б. п. називалася антирад. збройна боротьба у Прибалтиці («зелені брати») та в Україні (ОУН та УПА). На сучас. етапі під Б. п. розуміють вид «політ. злочинності» чи «форму політ. екстремізму», що виявляється у незаконній діяльності *партій політичних*, посадових осіб чи рядових гр-н, сусп. груп і спрямована на досягнення тієї чи ін. політ. мети протизаконними засобами. Дії, що являють собою Б. п., можуть спрямовуватися проти як *влади*, так і *суспільства* в цілому або якихось його структур. При цьому використовується *ідеологія*, яка такі дії обґрунтовує і виправдовує. У зх. країнах Б. п. часто здійснюється членами мафіозних чи гангстерських угруповань на замовлення тих чи ін. політ. кіл (груп).

Літ.: Кузнецова Н. Ф. Об элитно-властной преступности // Преступность: стратегия борьбы. М., 1997; Кабанов П. А. К вопросу о понятии полит. преступности // Актуальные проблемы гуманит. и экон. наук в современных условиях. Нижнекамск, 1997; Pantaleone M. Mafia e politica. 1943–1962. Torino, 1962. *М. Кармазіна*

БАТО́РІЙ (Batory) Стефан (27.09.1533, Жиладишомльо, Трансільванія, тепер Шимлеу-Сильванієй, Румунія — 12.12.1586, Гродно, тепер Білорусь) — король Речі Поспол., вел. князь лит., рус., київ. та волин. з 1576 до 1586, трансільв./семигород. князь з 1571 до 1576. Навч. у Падуан. ун-ті в Італії. У 1576 одружився з донькою польс. короля Сигізмунда I Старого. Зміцнював корол. владу, провів реформу суд. та військ. устрою Корони Польс., заснував ун-т у Вільно (1579). Політика Б. щодо укр. земель та козацтва полягала, з одного боку, в обмеженні «свавільства» козаків (у 1578 за його наказом у Львові було страчено отамана І. Підкову), з іншого — у залученні їх на *державну службу*: восени того ж року між Варшавою і запорожцями було підписано угоду, за якою 600 козаків мали нести військ. повинності на користь монарха й отримувати за це платню, чим було засновано козац. реєстрове військо. Козаки отримали привілей на володіння с. Трахтемирів (тепер Черкас. обл.). У 1579–82 Б. залучив декілька тисяч укр. козаків до війни Речі Поспол. з Моск. царством на білорус. та прибалт. землях, а також у Чернігово-Сіверщині. У 1582 видав універсал про оборону «вольностей» запорозького козацтва. Традиція посилатися на Б. як козац. протектора зберігалася в Україні протягом багатьох років після його смерті та набула нового забарвлення з початком повстання гетьмана Б. *Хмельницького* у 1648.

Літ.: Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904; Boratynski L. Stefan Batory i plan ligi preciw turkow (1576–1584). Kraków, 1903; В. Запорозьке козацтво. К.,1994; Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні. Чернігів,1996; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. К., 2000. *Т. Чухліб*

БАТЬКІВЩИ́НА — країна, територія, що історично належить певному *народові*, створене цим народом соціально-політ. і соціально-культ. середовище, втілене в *державі*; місцевість, істор. місце виникнення і проживання певної етн. спільноти, а також місце народження конкретних людей, з яким вони ідентифікують своє соціальне буття. У сучас. світі, внаслідок масштабності міграційних процесів і поглиблення соціальної маргіналізації, людина досить часто народжується в одній країні, яку вона впродовж усього життя вважає своєю Б., а живе, набуває *громадянства* в іншій, яка фактично є її Б.

В. Горбатенко

БАЧИ́НСЬКИЙ Юліан (28.11.1870, с. Новосілка, тепер Підгаєц. р-ну Терноп. обл. — 06.06.1940, табір ГУЛАГу) громад. і політ. діяч, публіцист і етнограф. Закінчив семінарію, потім вивчав право у Льв. і Берл. ун-тах. На формування світогляду Б. значний вплив справили М. *Драгоманов* та І. *Франко*, ідеї західноєвроп. *соціалізму*, був учасником дискусій з О. Бауером, В. *Винниченком*, К. *Каутським*. Входив до Союзу польс. молоді «Зет», 1890 його обрали до проводу УРП. Один з гол. теоретиків цієї партії, а також заснованої 1899 УСДП. Публікував свої тексти в часописах «Народ», «Радикал», «Громадський голос», «Будучність», «Земля і воля», «Свобода» (США), «Вісник Союзу визволення України», «Наш голос», обіймав посаду гол. редактора журн. «Вперед» (1912–13). Протягом 1905–1906 перебував у США та Канаді. З 1918 став членом Укр. Нац. Ради ЗУНР — ЗОУНР у Галичині. З 1919 уряд УНР призначив Б. своїм повноважним послом у США. 1921 він залишив США і в 1923 переїхав до Берліна. Брав активну участь у діяльності укр. політ. еміграції, відзначався радянофільськими поглядами. Прихід *Гітлера* до влади унеможливив подальше його перебування в Німеччині. У 1933 переїхав до СРСР, поселився у Києві, працював у редакції «Української радянської енциклопедії». Через рік його заарештували і звинуватили в намаганні організувати підпільну мережу ОУН в УРСР. Він відкинув усі звинувачення і не визнав себе винним. Це відтермінувало його смерть. Б. засудили в день його народження в 1935 разом з А. Крушельницьким до десяти років ув'язнення, де він і помер. У 1957 його реабілітували.

Б. увійшов в історію як автор політол. праці «Україна irredenta» («Україна в неволі», 1895), в якій на підставі аналізу екон. розвитку обґрунтував потребу створення укр. соборної д-ви з двох її частин — австро-угор. і рос., тобто на засадах *марксизму* обґрунтував неминучість самост. України. Аналізуючи соціально-екон. і політ. розвиток укр. земель, Б. відзначав, що і австр. і рос. Україна економічно і культурно були найвідсталішими провінціями у складі наявних імперій. Швидкий розвиток фабрично-заводської індустрії і пром. буржуазії в Австрії і Росії наповнював ринок на укр. землях, що гальмувало розвиток місц. буржуазії. Відстала пром-сть і нерозвинутість міської культури спричинювалися, на думку Б., політикою централізованої влади Австро-Угорщини і Росії, що створювало для місц. буржуазії труднощі на шляху конкуренції з більш сильним рос., австр. і польс. капіталом. Тому необхідно індустріалізувати край, розвинути власний ринок і сучас. форми міського життя, що було можливим лише за зміни адм. статусу всіх укр. земель — Галичини і рос. України та встановлення незалежності. Підводить читача до думки, що держ. незалежність України базується на реальних екон. потребах населення краю, а політ. визволення укр. земель повинно стати умовою їхнього соціально-екон. розвитку. Істор. роль і функція незалежної д-ви обумовлювалися необхідністю екон. піднесення укр. земель, розвитку нац. підприємництва. Це спосіб економ. і політ. панування нац. буржуазії і необхідна умова соціально-економ. розвитку пролетаріату. Аналізуючи осн. шляхи сусп.-екон. і політ. розвитку сусп-ва, Б. пише про «вищу, інтернаціональну спільність людського роду», яка домінуватиме над національною. Відстоював точку зору щодо проблеми виникнення *націй* під впливом конкр. співпадіння різного роду чинників і в певних специфічних істор. умовах. І Україна не є винятком. Говорив про необхідність створення укр. політ. нації, яка об'єднуватиме не лише етнічних українців, а й народи, які проживатимуть на тер. України. Поєднував нац. укр ідею із *соціалізмом*.

Тв.: Большевицька революція і Українці. Критичні замітки. Берлін, 1925. Україна «irredentna». К., 2003.

Літ.: Винар Л. Юліян Бачинський — видатний дослідник української еміграції. Мюнхен; Нью-Йорк, 1971; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Х., 1996; Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. К., 2001.

О. Красівський

БЕЗПЕ́КИ МІЖНАРО́ДНОЇ ПОЛІ́ТИКА — якісний показник стану тієї чи ін. системи *міжнародних відносин* та світового порядку. Безпека становить ситуацію, коли відсутні загрози існуванню індивід. чи колект. одиниці, а якщо такі загрози існують — діє ефект. захист від них. Проблему безпеки в міжнар. відносинах можна розглядати як безпеку окремо взятого суб'єкта міжнар. відносин або груп суб'єктів, об'єднаних спільними інтересами чи метою; безпеку функціонування всієї системи міжнар. відносин, що передбачає спільні дії всіх д-в у вирішенні питань, які стосуються безпеки кожної з них, а також всієї спільноти. Б. м. п. спрямована на пошук і розбудову системи мінімізації загроз, що виникають унаслідок відмінності й часом конфліктності інтересів суб'єктів міжнар. відносин. Безпека має у своїй основі політ. та військ. стабільність. Під політ. стабільністю йдеться про відсутність будь-яких передумов для виникнення збройних сутичок на політ. рівні. Військ. стабільність означає, що жодна д-ва не може сподіватися на отримання суттєвих результатів від застосування військ. сили. Ключовою характеристикою нового етапу розвитку міжнар. відносин є зміщення параметрів безпеки в умовах зміни загроз. Відбувається розширення сфери дії локальних загроз. Сучас. світовій практиці відомі такі три основні способи забезпечення міжнар. безпеки: стримування потенц. *агресії* або ін. небажаних дій за допомогою різноманітних засобів тиску; покарання агресора або порушника міжнар. безпеки застосуванням проти нього тих чи ін. практ. засобів впливу або комплексного їх поєднання; політ. процес, який передбачає сукупність будь-яких політ. зусиль, дій або переговорів, спрямованих на досягнення стабільності та запобігання виникненню будь-яких конфліктних ситуацій. Можна виділити два осн. підходи до гарантування безпеки: конфронтаційний та кооперативний. Перший передбачає застосування індивід. чи колект. самооборони від супротивника, що знаходиться за межами сфери впливу; цей підхід базується на обороні в традиц. розумінні. *Колективна безпека* спрямована проти потенц. агресора в межах самої системи; звичайно цей засіб має на меті підтримання мирних відносин, включаючи мирне вирішення спорів між суб'єктами системи. Кооперативна політика безпеки спрямована на підтримання співробітництва в політ. галузі або на зменшення загрози виникнення збройної конфронтації. Кооперативна безпека має на меті запобігання ескалації конфліктів у широкомасштабні, наголос робиться на відверненні криз через механізми відкритості та прозорості. Структури колект. безпеки та колект. оборони і кооперативної безпеки відрізняються за їхньою здатністю запобігти війні. Перші спрямовані на стримування запланованої агресії через погрозу жорсткою реакцією, їхній превентивний ефект — непрямий. Кооперативна безпека закликає до співробітництва і є превентивною, тому що націлена на запобігання «випадковим» війнам. При цьому кооперативна та конфронтаційна політика безпеки є взаємодоповнювальними інструментами політики міжнар. безпеки, одна націлена на відвернення запланованих агресій, інша — на запобігання непередбачуваних ситуацій.

Літ.: Цыганков П. А. Безопасность: кооперативная или корпоративная? // Полит. исследования. 2000, № 3; Кулагин В. М. Международная безопасность. М., 2007. *С. Андрущенко*

БЕЗ'ЯДЕРНИЙ СТА́ТУС УКРАЇ́НИ — міжнар.-прав. стан *держави*, відповідно до якого вона зобов'язується дотримуватися принципу не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Стратег. ядерні сили, розміщені на тер. України, станом на верес. 1990 включали 176 МБР шахтного базування із 1825 ядерними боєзарядами та 44 стратег. бомбардувальника, здатних нести 588 крилатих ракет. В Україні базувалися 130 МБР РС-18 (SS-19 за амер. класифікацією) із 6 боєзарядами індивід. наведення, здатними доставити 3 600 кг на відстань до 10 000 км, та 46 МБР РС-22 (SS-24 за амер. класифікацією) виробництва Павлоград. машинобудівного з-ду Дніпроп. обл., оснащені 10 ядерними боєзарядами і здатні доставити 3 200 кг на відстань до 10 000 км. 25 стратег. бомбардувальників ТУ-95 та 19 стратег. надзвукових бомбардувальників ТУ-160 були здатні донести крилаті ракети з ядерними боєзарядами до контин. тер. США. В Україні знаходився також найбільший в СРСР ракетобудівний з-д «Південмаш» та КБ «Південне», які розробляли та виготовляли військ. та цивільні носії, включно із найпотужнішими у світі ракетними комплексами РС-19 (за амер. класифікацією — SS-18), які на Зх. прозвали «Сатана» за велику потужність. Ці ракети були здатні доставити 10 боєзарядів індивід. наведення сумарною вагою до 7 600 кг на відстань до 11 000 км. Харк. підприємство «Хартрон» розробляло системи управління для баліст. ракет та різноманітних космічних апаратів, включно із дешифраторами кодів для запуску баліст. ракет. Родовища уранової руди на тер. України, найбільше з яких — у районі Жовтих Вод, давали суттєву частину сировини для рад. ядерної програми, а на Придніпров. хім. комбінаті в Дніпропетровську здійснювалося виробництво важкої води. 5 укр. АЕС використовували 14 діючих реакторів, крім того, на тер. України працювали кілька дослідницьких реакторів та наук. центрів. Але Чорнобил. катастрофа 26.04.1986 сформувала потужні антиядерні настрої в укр. сусп-ві. Прийнявши 16.07.1990 Декларацію про держ. суверенітет, ВР України одним із ключових положень цього док-та визначила прагнення України до без'ядерного статусу. Це було не тільки даниною пост-чорнобильським настроям, а й намаганням дистанціюватися від союзного центру. Проголосивши 24.08.1991 незалежність, Україна зіткнулась із посиленим тиском із Зх. щодо частки рад. ядерного арсеналу на її території. Реакцію на занепокоєність Зх. майбутнім ядерної зброї, дислокованої в Україні, та бажанням забезпечити визнання незалежної України слід вважати Заяву ВР України від 24.10.1991 «Про без'ядерний статус України». У Заяві стверджувалося, що ядерна зброя кол. СРСР на тер. України знаходиться тимчасово, а Україна наполягає на праві контролю за незастосуванням цієї зброї та проводитиме політику, спрямовану на її повне знищення. У Заяві висловлювався намір України приєднатися до ДНЯЗ як неядерна д-ва. Після визнання незалежності України вона підписала угоди в рамках *СНД* від 21 та 30.12.1991 про збереження єдиного контролю над ядерною зброєю. Тактичну ядерну зброю було вивезено з тер. України у трав. 1992.

23.05.1992 Україна підписала Лісабон. протокол до Договору СНО — 1, ст. 5 якого вимагала її приєднання до ДНЯЗ як д-ви, що не володіє ядерною зброєю. Президент України Л. *Кравчук* у листі президенту США Дж. Г. В. *Бушу* обіцяв завершити ядерне роззброєння України протягом 7 років, тобто до 1999. Керівництво України, підтверджуючи прагнення до без'ядерного статусу, наполягало на юрид. зобов'язувальних гарантіях безпеки, фін. та тех. допомозі та екол. безпечній процедурі ліквідації ядерних озброєнь. Крім того, Україна вимагала компенсації за збройовий уран та плутоній з ядерних боєголовок. Процес ядерного роззброєння проходив в Україні непросто і був пов'язаний зі значним спротивом як політ. сил, так і *військово-промислового комплексу*, який був частиною загальносоюзного ВПК. Пік дискусії прийшовся на кін. 1992 та 1993, коли тактична ядерна зброя, що могла розглядатись як найбільш реальний компонент ядерних сил України, вже була вивезена з тер. д-ви. 18.11.1993 ВР України ратифікувала Договір СНО — 1 із численними застереженнями, серед яких і відмова негайно приєднатися до ДНЯЗ. Росія та зх. країни, особливо США, вчинили на Україну екон. та політ. тиск, примушуючи до швидких кроків у напрямі ядерного роззброєння та входження у режими нерозповсюдження ядерної зброї та засобів її доставки. Ця ситуація загрожувала вкрай негат. наслідками для молодої незалежної д-ви, аж до політ. ізоляції та *санкцій міжнародних*, хоча юрид. підстав для цього не було — Україна не порушила юрид. зобов'язувальних док-тів. Однак ситуація змушувала керівництво України шукати компромісу із найпотужнішими д-вами світу — США та Росією. 14.01.1994 у Москві президенти РФ, США та України підписали Тристоронню заяву. Підписанню передували переговори Л. Кравчука з Б. *Клінтоном* під час короткої зупинки президента США в Борисполі на шляху до Москви. Заява підтверджувала готовність України вивезти всі ядерні боєголовки на тер. Росії протягом 7-річного періоду після набуття чинності Договору СНО — 1. У Заяві було підтверджено наміри Росії та США надати Україні гарантії безпеки після її приєднання до ДНЯЗ як д-ви, що не володіє ядерною зброєю. США обіцяли надати широку фін. та тех. допомогу у демонтажі, вивезенні до Росії ядерної зброї та знищенні відповідної інфраструктури на укр. території. Крім того, згідно з Дод. до Заяви, Україна почала отримувати компенсацію за уран та плутоній, які містився у боєголовках, що вивозились як паливо для АЕС. Так, за 10-місячний період після підписання Заяви Україна отримала 100 т ядерного палива в обмін на вивезення до Росії 200 боєголовок. Тристороння Заява мала компромісний характер і не була юрид. зобов'язувальним доктом, але реальні кроки з її реалізації допомогли викон. владі переконати ВР у необхідності подальших кроків до ядерного роззброєння. 03.02.1994 вона зняла застереження до Постанови про ратифікацію СНО — 1 від 18.11.1993, що стосувалися ст. 5 Лісабон. протоколу, згідно з якою Україна мала приєднатися до ДНЯЗ у найкоротший можливий термін.

Доленосне рішення ВР України про приєднання до ДНЯЗ як д-ви, що не володіє ядерною зброєю, приймалось у ситуації цейтноту напередодні Будап. саміту *ОБСЄ* та за кілька місяців перед Нью-Йорк. конференцією, що мала вирішити долю ДНЯЗ. При обговоренні цього питання у ВР 16.11.1994 новообраний Президент України Л. *Кучма* мотивував необхідність приєднання до ДНЯЗ тим, що Україна не контролює ядерну зброю, розміщену на її території, створення власного замкнутого циклу виробництва ядерної зброї вимагає 160–200 млрд дол. протягом 10 років, д-ва не має власних випробувальних полігонів. Він також наголосив на тому, що відмова України приєднатися до ДНЯЗ створить реальну загрозу режиму нерозповсюдження ядерної зброї, бо поставить під сумнів перспективу подовження цього Договору на конференції у Нью-Йорку навесні 1995, коли виповнювалося 25 років від часу набуття ДНЯЗ чинності у 1970. Це загрожувало викликати міжнар. ізоляцію України. Тому 16.11.1994 ВР України прийняла Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» (301 голос — за, вісім — проти). Україна, згідно із Законом, приєднувалася до ДНЯЗ як д-ва, що не володіє ядерною зброєю. Серед застережень, які обумовлювали входження України до Договору, принципово важливим був п. 4, згідно з яким загроза силою чи її використання проти тер. цілісності та недоторканності кордонів чи політ. незалежності України з боку ядерної д-ви, а також застосування екон. тиску розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси. Формулювання цього застереження прив'язані до ст. X ДНЯЗ, яка визначає умови виходу держави-члена з Договору. 05.12.1994 під час саміту НБСЄ у Будапешті відбулася передача ратифікаційних док-тів про приєднання України до ДНЯЗ державам-депозитаріям — Великобританії, РФ та США. Будап. меморандум, підписаний цими д-вами, надавав Україні, Білорусі та Казахстану гарантії безпеки. Фактично Меморандум підтверджував зобов'язання цих д-в згідно з ДНЯЗ відповідними резолюціями РБ ООН та її Статутом, Заключним актом Хельсінкі 1975. Франція та КНР надали анал. гарантії безпеки окремими док-тами. Не будучи юрид. зобов'язувальними, вони були важливою політ. декларацією ядерних д-в, що проголошували намір поважати суверенітет та тер. цілісність д-в, які добровільно позбулися ядерної зброї. Україні вдалося значно підвищити свій авторитет на світовій арені й здобути великий політ. капітал, який, на жаль, не було повною мірою реалізовано наступними роками.

Літ.: Тристороння Заява Президентів України, США та Росії // Уряд. кур'єр. 1994, 18 січ.; Ядерное нераспространение. В 2 т. М., 2002; Галака С. П. Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах. К., 2002. *С. Галака*

БЕ́КОН (Bacon) Френсіс (22.01.1561, Лондон — 09.04.1626, Хайгейт, Великобританія) — філософ, історик, політ. діяч. Осн. ідеї виклав у працях «Про користь та успіх знання» (1605), «Про мудрість стародавніх» (1609), «Новий органон» (1620), «Велике відновлення наук» (1623). Б. обґрунтовує й популяризує індуктивну методологію наук. дослідження. Метою науки він проголошує надання можливості людству засобами наук. відкриттів і винаходів опанувати сили природи. Свій гол. внесок у теорію й практику науки Б. вбачав у філос.-методол. обґрунтуванні науки. Він уявляв різні науки, кожна з яких повинна бути тонко диференційована, об'єднаними в єдину систему. Історію Б. поділяє на природничу й цивільну, поезію — на епічну, драматичну, параболічну; філософію — на вчення про природу та першу філософію (вчення про заг. аксіоми наук, трансценденції). Повна класифікація наук Б. не залишає осторонь жодної з наявних тоді або можливих у майбутньому сфер знання, проте поряд з фізикою та медициною, до науки він зараховує теологію й магію. Приймаючи ортодоксальну *релігію*, вважав, що філософія повинна бути відділена від теології, а розум міг би довести існування Бога. Був прихильником доктрини двоїстої істини: істини розуму й істини одкровення.

Б. є одним з основоположників дослідно-індукт. методу в класичній науці, який вважає, що аналіз поступово нагромаджених фактів повинен відбуватися з макс. опертям на розум. Б. виступав проти бездумного збирання всіх фактів та умоглядних догматиків, які, наче павуки, тягнуть нитку знання із себе (схоласти). Власний метод він уподібнював мистецтву бджоли, що витягає нектар з квітів і робить мед власним умінням. На його думку, наука є експерим. напрямом, що формується в процесі застосування рац. методу до почуттєвих даних. Він підкреслював важливість індукції на противагу дедукції та спробував знайти кращий вид індукції, ніж індукція через простий перелік. Індукція Б. шукає форми явищ, їхню внутр. сутність. Те, що Б. пропонував у розумінні індукції, є складним процесом абстрагування, який опирається на схоласт. формалізм. Він розумів, що нова наука від нескінченного обговорення понять повинна звернутися до самих речей, що вона може ґрунтуватися лише на спостереженні й поступово переходити від спостережень до абстракцій. Б. ясно усвідомлював і те, що за такої індукції мова може йти лише про відшукання простих елементів дійсності. Індукція, вважав він, знайде форми, які сприятимуть інтерпретації природи. Метод пізнання об'єкт. істин випереджався в Б. оглядом ідолів (примар) пізнання із конкретизацією способів їх видалення зі свідомості. Ідоли властиві розуму людини від природи, часом виникають у процесі пізнання чи є результатом індивід. розвитку. Ідоли переслідують людину та перешкоджають пізнанню природи. Ідоли роду, які виявляються в антропоморфізмі, найбільш стійкі, тому їх можна лише частково нейтралізувати. Ідоли печери пов'язані з індивід. особливостями людської психіки й сприйняття, подолати їх можна за допомогою колект. досвіду. Ідоли ринку (ринкової площі) виникають на ґрунті недосконалості повсякденного мислення та поєднують наук. знання й марновірства. Ідоли театру формуються сліпою вірою в авторитети. У вченні про ідолів Б. визначив найважливішу функцію філософії й філософа: останній є іконоборцем, руйнівником забобонів, авторитетів, марновірств, його завдання полягає в поваленні ідолів.

Літ.: Субботин А. Л. Фрэнсис Бэкон. Таллин, 1980; Сапрыкин Д. Л. Regnum Hominis (Имперский проект Френсиса Бэкона). М., 2001; Gaukroger S. Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy. Cambridge, 2001; Henry J. Knowledge is Power. How Magic, the Government and an Apocalyptic Vision inspired Francis Bacon to create Modern Science. Cambridge, 2002. *Н. Ротар*

БЕЛЛ (Bell) Даніел (10.05.1919, Нью-Йорк — 25.01.2011, Кембрідж, шт. Массачусетс) — соціолог, футуролог. Закінчив коледж у Нью-Йорку, вивчав соціологію в Колумб. ун-ті. Ще до вступу до коледжу Б. входив до Соціаліст. ліги молоді. На поч. 50-х рр. 20 ст. перейшов на позиції лібер. реформізму, став теоретиком неолібералізму. Із серед. 70-х рр. захопився неоконсерватизмом. Викладав соціологію в Чиказ., Колумб.

ун-тах (1959–69), де захистив канд. дис. та отримав посаду професора (1962). З 1969 викладач соціології в Гарвард. ун-ті. Упродовж 50-х рр. наук. інтерес Б. концентрувався навколо проблем соціальної структури *суспільства*, ролі *держави* в екон. політиці. Питання змін у класовій та профес. структурах сусп-ва, посилення впливу великого капіталу та розширення функцій держ. управління були викладені у більше ніж 400 статтях. Окремі есе були об'єднанні у книзі «Кінець ідеології» (1960), в якій було обґрунтовано зв'язок між соціально-екон. змінами в США в 50-х рр., що призвели до зменшення соціальних конфліктів, та закінченням ідеол. епохи. У 70-х рр. Б. визнав, що передбачення кінця ідеологій не справдилося. У кн. «Майбутнє постіндустріальне суспільство: Досвід соціального прогнозування» (1973) Б. обґрунтував власну інтерпретацію історії крізь призму розвитку технологій та знання (доіндустр., індустр. та постіндустр. сусп-ва). Становлення постіндустр. сусп-ва розглядав як евол. процес, у результаті якого індустр. світ не руйнується, а збагачується додатковими характеристиками та властивостями. Визначив характеристики постіндустр. сусп-ва: а) осн. вироб. ресурсом є інформація замість сировини та енергії, як в доіндустр. та індустр. сусп-вах; б) виробництво зосереджено на послугах, характеризується наукоємною технологією; в) центр. роль знань (особливо теор.) та їхніх носіїв. На думку Б., в постіндустр. сусп-ві великого значення набуває удосконалення знань людини на базі використання абстрактних моделей та системного аналізу. Б. виклав новий принцип управління (меритократія), спрямований на відсторонення *бюрократії* та *технократії* через обрання здібних кандидатів. Піддав критиці панівне на той час розуміння сусп-ва як цілісної системи відносини. Натомість виклав своє бачення орг-ції сусп-ва як поєднання трьох незалежних сфер: соціальної структури (техніко-екон. характеристик), політ. системи та культури, в основі яких лежать принципи ефективності, рівності прав, принципи самореалізації особистості.

Літ.: Brick H. Daniel Bell and the decline of intellectual radicalism: social theory and political reconciliation in the 1940s. Madison, 1986; Waters M. Daniel Bell. Key sociologists. London; New York, 1996; The Blackwell Companion to Major Contemporary Social Theorists. Madlen; Oxford; Berlin, 2003. *К. Богуславська*

БЕ́НТАМ (Bentham) Ієремія (15.02.1748, Лондон — 06.06.1832, там само) — філософ, соціолог, юрист, ідеолог *лібералізму*. Навч. у Королів. коледжі Оксфорд. ун-ту, де вивчав юриспруденцію та отримав магістер. ступінь (1760–66), у Лондон. школі права. Після відмови від адвокат. діяльності, приділив увагу вивченню політ. системи, *політичної економії*, питанням реформування законодавства, освіти. Утилітаризм Б. сформульовано у праці «Вступ до принципів моралі та законодавства» (1789). Він стверджував, що найбільше щастя для найбільшої к-сті індивідів повинно бути метою етичної поведінки та метою законодавства. Сусп. інтереси Б. вважав сукупністю індивід. інтересів. Висловив ідею про те, що кожна людина прагне досягти найбільшого щастя, та лише вона може найкраще оцінити джерела отримання задоволення. При цьому, внаслідок розуміння залежності власного добробуту від суспільного, людина у своїх вчинках орієнтується на досягнення заг. блага. Отже, її особисті успіхи сприяють зростанню заг. щастя. При визначенні блага Б. визнавав рушійними силами думок та дій людини задоволення, якого вона прагне, та страждання, якого вона уникає. Задоволенням він вважав усе, що являє собою цінність для людини, незалежно від природи та причин, з яких вона вважає його цінністю. У поглядах Б. поняття задоволення та щастя є синонімами та включають інтелектуальні, соціальні, моральні, альтруїстичні, фіз. задоволення. Поняття корисності означає властивість предмета доставляти благо, яке є задоволенням або причиною задоволення, приносить користь, добро, щастя, запобігає шкоді, стражданню. Моральне благо є благом унаслідок здатності створювати фіз. благо. Б. вважав за потрібне оцінювати благо за інтенсивністю, тривалістю, визначеністю, близькістю або віддаленістю джерела, із урахуванням плідності, чистоти, широти. Врахування цих критеріїв, на його думку, дозволяє визначити цінність певної дії. Етичне вчення Б. викладено у праці «Деонтологія або наука про мораль» (1834), де він сформулював ідеал моральності як найбільше щастя найбільшої к-сті людей, а критерієм моралі визначив досягнення користі, вигоди, задоволення, добра та щастя.

У роботах з політ. економії, до яких належить відома праця «Захист лихварства» (1787), Б. відстоював принцип невтручання *держави* в екон. діяльність *громадян*, виступав на захист екон. конкуренції та вільної торгівлі, які сприяють стабільності *суспільства*. Б., висловлюючи твердження про те, що люди завжди жили у сусп-ві, заперечував ідеї природного права та сусп. угоди (праця «Анархічні помилки», 1943), оскільки право, на його думку, створено законом, наявність якого свідчить про існування волі правителя та принципів співжиття. Тобто право не може передувати правлінню, тому теорія сусп. угоди, яка передбачає наявність у індивідів прав та їх подальше відчуження, не відповідає істор. реаліям. Б. стверджував, що права повинні існувати лише тоді, коли вони є корисними для сусп-ва. *Свободу* він розумів як відсутність примусу. При цьому необхідним є її законод. обмеження для забезпечення порядку. Ідеї Б. вплинули на проведення реформ у Великобританії у 1-й пол. 19 ст., зокрема на запровадження системи *державної служби*, реформування сфери охорони здоров'я, системи судочинства тощо. Як прихильник лібер. реформ, він виступав за розширення прав та свобод, зокрема за рівні права жінок і чоловіків. Ідеї про реформування парлам. діяльності Б. висловив у працях «Фрагмент про правління» (1776), «Есе з політичної тактики» (1791), «Теорія законодавства» (1802), «Книга про софізми» (1824). Він доводив необхідність щорічних *виборів*, рівних округів, розширення *виборчого права*, таємного *голосування*, необхідність парлам. реформи, пропонував кодифікацію законів. Його проекти стосовно подолання бідності було використано при розробці закону про бідних 1834. Велику увагу Б. приділив вдосконаленню системи шкільної освіти, стверджуючи, що поширення інформації та освіта є потрібними для дієвості *демократії* та сусп. життя. Його погляди на питання виховання та освіти народу висвітлено у «Хрестоматії» (1816).

Тв.: Тактика законодательных собраний. Челябинск, 2006.

Літ.: Покровский П. Бентам и его время. Пг., 1916. *М. Чабанна*

БЕ́НТЛІ (Bentley) Артур Фішер (1879, Фріпорт — 1957, Паолі) — соціолог, політолог і філософ. У 1906 працював викладачем соціології у Чиказ. ун-ті, згодом — журналістом. З 1911 і до смерті займався дослідженнями на власній фермі у шт. Індіана як приват. науковець. Найбільш відомими працями є «Процес управління, дослідження соціального тиску» (1908; оновлене автором перевид. 1949), «Поведінка, знання і факт» (1935), «Пізнання і пізнане» (у співавт. з Дж. Дьюї, 1949), «Дослідження досліджень. Есе з теорії соціальних наук» (1954). Вплинув на розвиток соціальних наук у США як розробник біхевіоралістської методології, теорії комунікації (разом з Дж. Дьюї). Належить до кола вчених, які першими почали досліджувати політ. поведінку в групах, зокрема діяльність *груп інтересів* (interest groups). На думку Б., люди борються за досягнення своєї мети, об'єднуючись у групи, що створюються на основі спільних інтересів. Б. вважав, що політ. життя є сферою зіткнення і боротьби різних груп, які мають специфічні інтереси. У результаті цієї конкуренції більш сильні групи починають домінувати у *політиці*, підпорядковуючи собі групи, які виявилися слабшими. Б. вважав, що діяльність людей в групах є найбільш надійним джерелом даних про політ. поведінку *громадян*, а тому визначив своєю осн. наук. метою створення інструментарію для її дослідження. На думку вченого, повний емпіричний опис певного явища є справжньою «досконалою» наукою. Б. запропонував типологізацію груп інтересів на офіц. (органи влади) та неофіц. (партії, громад. об'єднання, профспілки, асоціації), неприховані та приховані. До неприхованих він відносив органи влади, як групи, що приймають офіц. (формальні) рішення, а також *партії політичні* та організовані групи тиску, діяльність яких можна безпосередньо спостерігати. Прихованими є неформалізовані групи, які впливають на процес прийняття рішення офіц. групами інтересів у результаті суперництва та конкуренції. Держ. ін-ти, на думку вченого, повинні насамперед забезпечувати рівновагу між конкурентними групами, регулюючи конфлікти між ними як арбітри: фіксувати перемогу одних груп, поразку інших або досягнення компромісного рішення. Те, що називається держ. політикою, насправді є досягненням рівноваги між різними групами інтересів у певний відрізок часу. Наголошуючи на потребі дослідження груп інтересів та їхньої взаємодії, Б. здійснив на поч. 20 ст. методол. переворот в амер. *політичній науці*, яка до цього вивчала переважно держ. ін-ти. Він вважав, що законодавство, законод. процес, різні політ. програми мають пізнавальне значення для політолога лише тому, що відображають боротьбу між групами інтересів. На думку Б., сутність процесу управління полягає саме в конкуренції між такими групами, а законодавство лише відображає досягнуте співвідношення сил. *Політичну владу*, відповідно до теорії Б., можна виміряти лише за допомогою категорії «сила». Не існує жодного політ. процесу, який би не означав досягнення рівноваги сил між різними групами інтересів: одна з них святкує перемогу, інша — визнає свою поразку і, принаймні тимчасово, підпорядковується прийнятому офіц. ін-тами рішенню. Однак за переможеними зберігається право у майбутньому, забезпечивши свою перевагу в силі, досягти прийняття політ. рішень на свою користь. «Усі явища державного управління, — писав Б., — є виявлення груп, які тиснуть одна на іншу, породжують одна одну і виділяють нові групи і групових представників для посередництва в суспільних угодах». Ідеї Б. щодо груп інтересів були підтримані та розвинуті ін. амер. політологами, зокрема Д. Труменом, Е. Летхемом. Б. увів у наук. обіг поняття артикуляції та ідентифікації групових інтересів як вихідних для аналізу політ. процесу.

Тв.: Bentley A., Zeigler H. Interest Groups // Encyclopedia of Government and Politics. New York, 1992.

Літ.: Hale M. O. The Cosmology of Arthur F. Bentley // The American Political Science Review. 1960. Vol. 54; Бакун Л. А. Группы в политике. К истории развития американских теорий // Полис. 1999, № 1.

М. Лендьєл

БЕРДЯ́ЄВ Микола Олександрович (18.03.1874, Київ — 24.03.1948, Кламар, Франція) — мислитель, засновник екзистенціальної та персоналістичної традиції у вітчизняній філософії. Закінчив кадет. корпус, навч. у Київ. ун-ті спочатку на природн. (з 1894), потім на юрид. ф-ті (1895), а в 1898 виключений з ун-ту за участь у студ. с.-д. акціях, був заарештований та засланий у Вологду, де захопився легальним *марксизмом*. Але після революції 1905–07 він поступово відмовляється від ілюзій револ. минулого: осмислюючи уроки *революції*, у збірнику «Віхи» Б. заперечує «народопоклонство» рос. інтелігенції, а в роботі «Смисл творчості» (1911) звинувачує марксизм у запереченні самоцінності особистості та зведенні особистості до функції соціального процесу. Розчарування в револ. подіях лют. та жовт. 1917 призвело Б. до критики теорії та політ. практики більшовиків, за що він у 1922 разом з представниками рос. реліг. філософії був висланий за кордон. Філософія та філософування Б. є екзистенціальними та персоналістичними, оскільки він заперечує процес пізнання у формі об'єктивації, протиставлення об'єкта суб'єкту, зосереджується на вираженні внутр. досвіду світосприйняття самого суб'єкта, а також визнає самоцінність особистості. Для Б. весь світ є нічим у порівнянні із особистістю, яка не піддається об'єктивації та не детермінована у своїй екзистенції зовн. чинниками. Емпірично існуючу людину він називає індивідуумом, який підпорядкований природним і соціальним законам та постає предметом вивчення спец. наук — біології, психології, соціології тощо. Особистість, на відміну від індивідууму, є реальність духовна, яка не піддається перетворенню на об'єкт влади сусп. і природ. чинників та об'єкт дослідження наук. Осн. характеристикою особистості є *свобода*. Остання не є річчю, яку можна привласнити. Особистість не має свободи, вона і є свободою. Б. заперечує визначення людини традиц. філософією як розумної істоти або суб'єкта пізнання та наполягає на тому, що сутністю особистості є творчість, яка є спротивом і перемогою особистості над природною або соціальною необхідністю. Розум, на думку Б., не має особистісного характеру, він є безособистісним та універсальним початком, а тому розум та наука не можуть стати шляхами пізнання та втілення свободи і творчості.

Персоналізм Б. проявляється в тому, що він тлумачить особистість як унікальне, неповторне явище та стурбований розчиненням особистості у природних або соціальних заг. законах. Для Б. будь-яка всезагальність та спільність є безособистісною стихією, та особливо рішуче він повстає проти підпорядкування людини соціальним спільнотам — *суспільству*, *державі*, *народу*, колективу. Осмислюючи сучасні йому тоталіт. режими та масові рухи, Б. доходить висновку, що людині важко протистояти деспотії сусп-ва, оскільки соціальний гіпноз вустами соціологів запевняє її в тому, що свободу вона отримує від сусп-ва, та сучасне сусп-во перетворює людину не на політ. та розумну істоту (за античними зразками), а на стадну тварину. Персоналізм самого Б. і був реакцією на загрозу розчинення та підпорядкування унікальної особистості спільнотам, які належать несправжньому об'єктивованому світові. У розумінні свободи Б. виступає як антагоніст І. *Канта*, бо він заперечує свободу у формі кантівського підпорядкування людських вчинків всезагальному моральному закону. Він протистоїть христ. етичній традиції, що будує етику на розрізненні добра і зла. Зазнавши значного впливу А. *Шопенгауера* і Ф. *Ніцше*, Б. створює етику «по той бік добра і зла» (Ніцше), оскільки свобода особистості розглядається ним як творчість самих цінностей, а не підкорення моральному закону, даному Богом, та навіть раціонально обґрунтованому на засадах практ. розуму (І. Кант). По суті людина в концепції Б. стає на місце Бога, а тому мислителі звинувачують Б. у богоборстві та титанізмі (прометеїзмі) (В. Зеньковський) та у «люциферичному» розумінні свободи як сваволя (Г. Флоровський, П. Гайденко). За Б., *християнство* не зрозуміло христологію людини, тобто таїни її божественної природи. Догмат про Христа, христологічне одкровення є, на його думку, догматом про людину та антропол. одкровенням. Людина подібна до Бога, бо може творити із нічого, творчість не обумовлена ніякими зовн. чинниками та завжди є творчістю із нічого. Об'єктивована людина для Б. — це людина відчужена від творчості й свободи. Звідси й випливає його бунтарська позиція проти буття, яке набуває характеристики об'єктивованого відчуженого світу.

Літ.: Гайденко П. П. Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века. М., 1997. *Н. Амельченко*

БЕРЕСТЕ́ЙСЬКА У́НІЯ церковна (від лат. unitas — єдність) — приєднання частини правосл. Київ. митрополії до римо-католицької церкви, ухвалене декретом Папи Римського Климента VIII від 23.02.1596 і проголошене на соборі руських єпископів у Бересті (сучас. Брест) 08(18).10.1596. Постала внаслідок укладення Б. у. церква історично вживала самоназву «уніти»/«уніати» («з'єднені»), доки в часи австро-угор. імператриці Марії-Терезії не отримала назву «Укр. греко-католицька церква» (УГКЦ). Укладенням Б. у. єпископат Київ. митрополії прагнув подолати глибоку внутрішньоцерковну кризу, а також зрівняти в правах православну церкву в Польсько-Лит. д-ві з римо-католицькою. Ще до укладення унії руське сусп-во розкололося на її противників і прибічників, унаслідок чого в жовт. 1596 в Бересті відбулося два собори: за і проти унії з Римом, які обмінялись анафемами. Обопільна взаємна нетолерантність двох церков не раз ставала перешкодою до консолідації укр. народу. У складі Рос. імперії уніатську церкву ліквідовано двічі: у 1839 (Правобережжя, Волинь) та 1875 (Холмщина, сучас. Польща). У складі Австро-Угорщини (1772–1918) греко-католицька церква стала провідним чинником нац.-культ., політ., екон. життя Галичини. У складі *СРСР* УГКЦ було формально ліквідовано на вимогу рад. режиму на Львів. соборі (08–10.03.1946), що змусило її перейти у підпілля, де вона перебувала до часів перебудови в СРСР та її офіц. легалізації 29.11.1989. За роки існування незалежної Укр. Держави УГКЦ не лише відновила свою довоєнну структуру, а й значно розвинула її, поширивши юрисдикцію на всю тер. України і перенісши адм. центр до Києва, хоча абс. більшість її віруючих, як і раніше, залишається зосередженою в Галичині.

Літ.: Halecki O. From Florence to Brest. Rome, 1958; Сеник С. Передумови Берестейської унії // Основні док-ти Берестейської унії. Львів, 1996; Гринєвич В. Минуле залишити Богові. Унія та уніатизм в екуменічній перспективі. Львів, 1998. *Н. Кочан*

БЕРК (Burke) Едмунд (12.01.1729, Дублін, Ірландія — 09.06.1797, Беконсфілд, Англія) — філософ, політ. діяч, публіцист, ідеолог брит. *консерватизму*, критик Франц. революції. Навч. у Триніті-коледжі у Дубліні (1743–48), з 1750 вивчав право у Лондоні, втім згодом надав перевагу літ. та політ. діяльності. З 1765 був членом парламенту від партії вігів. Парлам. діяльність Б. було спрямовано на вирішення різноманітних питань, серед яких важливе місце посідала колоніальна політика брит. влади. Політик проводив кампанію, спрямовану на реформування брит. влади в Індії, виступав на захист прав населення Ірландії, критикував політику уряду стосовно північноамер. колоній, зокрема, під час війни за незалежність у Пн. Америці (1775–83). Також він підтримував розвиток парт. системи, виступав за свободу слова, але був проти обмеження королівської влади, звуження повноважень парламенту, розширення *виборчого права*. У творі «Роздуми про революцію у Франції» (1790), який приніс авторові міжнар. визнання та являв собою памфлет, спрямований проти *революції* у Франції 1789, Б. виступив на захист *монархії*, підкреслюючи можливість *свободи* у межах закону та порядку. Питань Франц. революції також стосувалися ін. його роботи, серед яких «Звернення нових вігів до старих» (1791), «Думки про французькі справи» (1791), де розглянуто сутність та наслідки revол. змін. Політик акцентував увагу на міжнар. значенні революції, її відмінності від попередніх революцій внаслідок спричиненості панівною роллю *ідеології*, стверджуючи про утопічність як ідеології, так і даних перетворень. Він вказував на екон., соціальні та правові розбіжності перед- та постревол. періодів у Франції. Виступаючи прихильником вільного ринку, критикував екон. політику револ. уряду. На думку Б., монархію змінила диктатура натовпу, який не поважав ані традиції, ані принципи моралі. Визнаючи вади франц. монархії, Б. був прихильником евол. шляху здійснення реформ, критикуючи револ. зміни. У його працях важливу роль відіграє критика *радикалізму* за нецінування традицій, стабільності, порядку, за нереалістичність уявлень про свободу, які спричиняють анархію та тиранію. Політ. рішення, які спрямовано на досягнення сусп. мети, мають вироблятися лише сусп. засобами; для цього необхідними є час, терпіння, а не сила. Тобто прогрес повинен бути повільним. Мудрість, на думку Б., потрібно шукати в упередженнях і забобонах, оскільки вони спонукають до діяльності, а не до нерішучості, сумнівів, вагань у прийнятті рішень. Тому мудрість втілено у нравах, звичаях, традиціях, які потрібно зберігати. Людям властива повага до королів, *аристократії*, магістратів, *парламентів* тощо. Ці звичаї, що становлять мудрість, відображено у *конституції*, сила якої визначається її давністю, традицією. Прикладом є Брит. конституція, принципами якої є політ. далекоглядність, стримана обережність, мораль. У цілому перевагами форми правління Англії, на переконання Б., є поєднання монархічних, аристократ., дем. засад, рівновага короля та парламенту.

Державу Б. розглядав як спадкове надбання всіх поколінь її *громадян*, закликав поважати істор. наступність у політиці, оскільки намагання втручатися у сусп. процеси, на його думку, спричиняє кризу у сусп-ві. Б. підкреслював важливість для д-ви підтримки церкви, моралі, усталених традицій. Освячення д-ви *релігією*, церквою необхідне для того, щоб гр-ни були шанобливими. Оскільки для забезпечення свободи громадян потрібною є певна *влада* над ними, релігія, яка є основою *громадянського суспільства*, поєднана із д-вою та з обов'язками гр-н стосовно неї, є необхідною для вільних гр-н. Б. критикував теорії природного права, сусп. угоди, нар. *суверенітету*, писав про нерозуміння їх прихильниками органічної природи сусп-ва та д-ви, які, на його думку, є результатом природної еволюції, а не певним винаходом. Він не заперечував поняття природних прав, але вважав за необхідне розглядати їх у конкр. істор. умовах; писав, що первісні права у сусп.

середовищі змінюються, тому змінюється їхня первинна простота. Оскільки складно вказати, чого прагне сусп-во, важко спрямувати дії влади так, щоб вона задовольнила потреби людей. Тому він критикував прості способи врядування, які є привабливими, але придатні для розв'язання лише однієї мети, на відміну від складнішого засобу, здатного задовольнити потреби цілого, а не лише його частин. Права людини у сусп-ві, на думку мислителя, є рівними, незалежно від внеску гр-н, але водночас він підкреслював, що не потрібно ототожнювати права людей з їхньою владою. Отже, гр-ни мають різні права на дивіденди у продукті спільного капіталу, тобто на частку у владі, авторитарності та управлінні. Б. виступав проти *демократії*, оскільки вважав, що керування політ. системою повинні здійснювати визнані представники, яким притаманні мудрість і чесність, а не сукупність індивідів, коли прийняття рішення відбувається за допомогою підрахунку голосів. Влада має належати людям, які мають важливе становище у сусп-ві та є власниками, оскільки це сприяє почуттю відповідальності. Майнова нерівність, у якій, на його думку, сутність власності, є гарантією стабільності сусп-ва, тому потрібною є економ. та політ. нерівність, яку сусп-во визнає та до якої пристосовується. Суперечності між сусп. силами, які мають суттєві відмінності та власні потреби, на думку Б., є невід'ємною частиною сусп-ва та навіть є корисними за умови досягнення *компромісу*. У цьому, як він вважав, є мистецтво політики. Відомою працею Б., присвяченою питанням естетики, є «Філософські дослідження походження наших ідей підесеного та прекрасного» (1757).

Літ.: Чудинов А. Размышления англичан о Французской революции: Э. Берк, Дж. Макинтош, У. Годвин. М., 1996. *М. Чабанна*

БЕ́РЛІН (Berlins) Ісайя (06.06.1909, Рига — 05.11.1997, Оксфорд) — філософ, політ. теоретик, історик думки. Президент Брит. академії в 1974–78. Майже все зріле життя Б. пов'язано з Оксфордом. Однією з найважливіших і найвпливовіших для сучас. *політичної науки* робіт стала його праця «Дві концепції свободи» (Two Concepts of Liberty, 1958). Б. розділяє в підході до проблеми *свободи* два питання: про межі моїх безперешкодних дій, до яких ніхто не може втручатися («де межі влади?»), і про джерело влади («хто має право мною правити?»), визначаючи їх як «негативну» і «позитивну» концепції свободи. Він показує, що хоча обидва питання є правомірними, вони не є ідентичними. В одному йдеться про обмеження *влади* як такої, в іншому — про підстави, на яких здійснюється влада. Зрештою, розвиток цих концепцій закінчився глобальним ідеол. зіткненням між ними, що сталося в 20 ст., коли віддання переваги «позитивній» концепції, що набуло форми проектів реалізації абс. блага (зокрема в комуніст. і нацист. утопіях), поставило під загрозу існування свободи взагалі. Принципова методол. позиція Б. пов'язана з критикою презумпції, що, на його погляд, лежить в основі всієї європ. традиції політ. думки від *Платона*, яка передбачає, що всі людські ідеали і цінності можуть бути поєднані й гармонізовані між собою. Натомість він обґрунтовує ін. модель, де переслідування однієї цінності може призводити до обмеження іншої: напр., прагнучи збільшити ступінь справедливості в *суспільстві*, ми можемо приходити до обмеження ступеня свободи (тут він спирається на спадщину таких мислителів, як *Макіавеллі*, *Віко*, Гердер). Подібна модель передбачає принциповий плюралізм світу цінностей та ідей, які не можуть бути зведені до якоїсь сталої єдності. Цим визначений і інтерес Б. до численних (інколи «маргінальних») фігур в історії думки, які не можуть бути «зняті» в заг. її розвитку. Блискучий стиліст, він залишив величезну к-сть таких інтелектуальних портретів. Б. є одним з найуважніших дослідників історії рос. сусп. думки, яка за всієї своєрідності постає заломленням спільного європ. досвіду і законно належить до його горизонтів. Серед найважливіших праць: «Карл Маркс» (1939), «Їжак та лисиця» (1953), «Історична неминучість» (1955), «Вік Просвіти» (1956), «Дві концепції свободи» (1958), «Чотири есе про свободу» (1969), «Російські мислителі» (1978), «Поняття і категорії» (1978), «Проти течії» (1979), «Особисті враження» (1980), «Викривлена деревина людства: глави з історії ідей» (1990), «Почуття реальності: дослідження ідей та їх історії» (1996).

Літ.: Ignatieff M. Isaiah Berlin. A life. London, 2000. *Е. Щербенко*

БЕРЛІ́НСЬКА КРИ́ЗА 1948–49 — одна з перших криз *«холодної війни»*. Формальним приводом введення *блокади* Зх. Берліну з боку рад. командування було здійснення зх. союзниками сепаратної грошової реформи з 20.06.1948 у трьох зх. зонах окупації Німеччини. 22.06.1948 рад. командування оголосило про проведення грошової реформи вже у своїй зоні *окупації воєнної* Німеччини та в р-ні Вел. Берліна. 23.06.1948 зх. д-ви поширили грошову реформу на зх. сектори Берліна. У відповідь 24.06.1948 рад. окупац. адміністрація цілком перекрила залізницю, шляхи, канали та комунікації між зх. зонами окупації й Берліном. Зх. частина Берліна, в якій тоді проживало близько 2,5 млн мешканців, фактично опинилась у блокаді. Осн. мета подібних дій з боку Рад. Союзу — намагання вести переговори з нім. проблеми з позиції сили, змусити зх. д-ви відмовитися від планів створення західнонім. д-ви. Але у відповідь на це зх. країни організували «повітряний міст» між своїми зонами окупації та Берліном. За час кризи в блокований Берлін вдалося зробити бл. 280 тис. польотів (259 щодоби і 25 щогодини) і перевезти бл. 2,3 млн тонн вантажу (третина — продовольство і медикаменти, дві третини — вугілля). Берл. «повітряний міст» працював у вкрай небезпечних умовах, що призвело до загибелі пілотів — 31 амер. пілота і 40 брит. Але Рад. Союз змушений був визнати неефективність блокади і тому 12.05.1949 скасував усі обмеження зв'язку, транспорту й торгівлі між Берліном і західнонім. землями, а також між зх. і сх. зонами окупації Німеччини. «Повітряний міст» існував до 30.09.1949 для створення стратег. запасів палива, продовольства, медикаментів. Б. к. прискорила створення сепаратної Західнонім. держави: 23.05.1949 був оприлюднений Осн. закон Зх. Німеччини. Ця дата вважається днем створення ФРН.

В. Крушинський

БЕРЛІ́НСЬКИЙ МУР — інженерно обладнаний і укріплений держ. кордон НДР із Зх. Берліном. Побудований 13.08.1961 за рекомендацією наради секретарів комуніст. і роб. партій країн Варш. договору (03–5.08.1961) і на підставі рішення Народної палати НДР від 11.08.1961. Б. м. являв собою складний комплекс із бетонного огородження заг. довжиною 106 км і висотою в серед. 3,6 м, металевої сітки — 66, 5 км, сигнального огородження під електр. струмом — 127,5 км, земляних рівчаків — 105,5 км, протитанкових укріплень, 302-х сторожових веж. Зх. Берлін як особлива політ. одиниця був створений у межах трьох секторів Берліна, окупованих збройними силами США, Великобританії та Франції. Після утворення 1949 двох нім. д-в майже всі офіц. зв'язки між зх. та сх. частинами міста були розірвані. Але кордон між ними був відкритий, що призводило до масової втечі спеціалістів до ФРН.

У лист. 1958 керівник рад. уряду М. *Хрущов* проголосив скасування Рад. Союзом міжнар. статусу Берліна і охарактеризував усе місто (разом із зх. секторами) як «столицю НДР». Рад. Союз фактично висунув *ультиматум* для США, Великобританії й Франції щодо проведення переговорів стосовно цього питання. Але ця вимога була відкинута зх. д-вами і переговори навесні та влітку 1959 в Женеві не мали реальних результатів. Улітку 1961 різко загострилася ситуація з втікачами з НДР. Тільки в лип. того ж року бл. 30 тис. сх. німців залишили країну. Керівництво країн Орг-ції Варш. договору підтримало вимогу В. *Ульбрихта*, лідера Соціаліст. єдиної партії Німеччини, і прийняло рішення закрити кордон. О 1-й год. 13.08.1961 почалася реалізація проекту «Китайський мур» силами східнонім. «бойових робочих груп» і частин східнонім. армії. Рад. армія знаходилася при цьому в стані повної бойової готовності. До 15 серпня вся зх. зона була обнесена колючим дротом і почалося безпосереднє буд-во муру, яке тривало до 1975. Буд-во муру, однак, не означало повної *блокади* Зх. Берліна, як це було в 1948–49. У груд. 1963 була підписана угода, яка дозволяла мешканцям Зх. частини міста відвідувати своїх родичів у Сх. Берліні на Різдво та Новий рік. Для відвідання Зх. Берліна гр-нам НДР потрібен був спец. дозвіл. Але відомо і багато спроб втечі з НДР — прориття тунелю 145 м завдовжки, польоти на дельтапланах, повітряних кулях, спроби тарану муру за допомогою бульдозерів. Нині існує документальне підтвердження смерті 125 людей в результаті спроби подолання стіни. Але, за деякими оцінками, їхня к-сть набагато більша. Під час проведення «нової сх. політики» ФРН урядом В. *Брандта* 03.09.1971 Великобританія, СРСР, США і Франція підписали чотиристоронню угоду щодо Берліна, яка визначала його правовий статус. У груд. 1971 між владою НДР і Зх. Берліна було підписано угоду, яка дозволяла мешканцям Зх. Берліна отримувати дозвіл на перебування у Сх. Берліні 30 днів на рік або у випадку непередбачених «сімейних чи гуманних мотивів». Така ситуація проіснувала до лист. 1989. Ще в трав. 1989 під впливом *перебудови* в СРСР Угорщина скасувала укріплення на кордоні з Австрією, а у верес. оголосила про відкриття власних кордонів. Протягом трьох днів через тер. Угорщини бл. 15 тис. гр-н НДР перейшли на зх. Б. м. втратив свою значущість. 09.11.1989 під час дем. революції в НДР Б. м. було зруйновано й відбулося де-факто об'єднання двох частин Берліна. Відновлення статусу міста як єдиного адм. формування було вирішено в ході переговорів між ФРН, НДР, СРСР, США, Великобританією та Францією. *В. Крушинський*

БЕРНШТЕ́ЙН (Bernstein) Едуард (06.01.1850, Берлін — 18.12.1932, там само) — один із перших ревізіоністів *марксизму*, реформіст. діяч нім. соціал-демократії. Закінчив приватну школу, а потім і гімназію. Здобувши освіту, працював службовцем у банкірському домі Ротшильдів. З молодих років переймався проблемами сусп. нерівності, захоплювався соціальними питаннями, у пошуках відповіді на які зацікавився соціаліст. ідеями. Вивчав праці Е. Дюрінґа, Ф. *Лассаля*, А. *Бебеля*. З 1871 був прийнятий до Міжнар. т-ва робітників, вступив до СДРП Німеччини. Зокрема, був делегатом відомого Готського з'їзду партії, що ухвалив її нову програму. Опинившись у вимушеній еміграції після прийняття імперською владою Німеччини закону, що заборонив діяльність с.-д. партії, перебував у Швейцарії та Великобританії. Там особисто познайомився з фундаторами марксизму К. *Марксом* та Ф. *Енгельсом*, підтримував із ними досить тісні та довірливі взаємини, особливо з Енґельсом. У цей же час у Швейцарії та Англії знайомиться з представниками та чільними діячами рос. політ. еміграції, зокрема П. Лавровим, а також із групою укр. емігрантів, що працювала у гуртку, об'єднаному М. *Драгомановим*. Пізніше Б. напише про ці зустрічі та знайомства окремі спогади, що є доволі цінним джерелом для вивчення історії укр. політ. еміграції цього періоду. Невдовзі Б. доручають редагування парт. видання «Соціал-демократ», за виконання цього доручення він береться з ентузіазмом. Бажання розібратись у питаннях теорії та практики *соціалізму* спонукає Б. до пошуків відповідей на проблеми розвитку та застосування низки теор. положень *марксизму* у нових соціально-екон. умовах. Після перебування в Англії, яка вразила його своїми парлам. традиціями, він поступово доходить висновку, що револ. засади марксист. теорії не сповна відповідають тій дійсності, яка формується в Європі наприкін. 19 ст. Аналізуючи конкр. приклад англ. сусп. та екон. розвитку, Б. вважав, що він дає взірець альтернативного револ. шляху розвитку, зокрема щодо розв'язання соціально-класових суперечностей. За певних умов й ін. країни Зх. Європи також можуть піти за брит. моделлю формування соціального діалогу та пошуку компромісів між різними соціальними класами та групами. Умови політ. *демократії* надають цьому сприятливі можливості, вважав Б. Ці та ін. актуальні на той час теор. питання він порушує та осмислює з нових позицій у своїх працях «Проблеми соціалізму» і «Передумови соціалізму та завдання соціал-демократії». На його погляд, вчення К. Маркса та Ф. Енґельса після їхньої смерті потребує не догматизації, а певного уточнення та корекції. Намагаючись усунути суперечності між концептуальними засадами класичного марксизму та новими реаліями, Б. насамперед заперечує адекватність Марксових висновків про фатальність наслідків екон. криз, які нібито неминуче ведуть до смерті *капіталізму*, доводять його нежиттєздатність і необхідність револ. знищення. Він вважав натомість, що капіталізм далеко ще не вичерпав ресурсів та можливостей свого подальшого розвитку і продовжує прогресувати, а не відмирати, щоби поступитися місцем соціалізму в результаті насильницької соціаліст. революції.

З цього ж погляду Б. наполягав на тому, що справді дем. д-ва може шляхом акт. втручання в економіку та соціальні відносини регулювати їх, не допускаючи небезпечної для її існування гостроти соціально-екон. проблем і класового протистояння. Заперечував антагоніст. природу сусп-ва, доводив, що на зміну класової дихотомії «буржуазія — пролетаріат» поступово приходить більш складна та багатовимірна соціальна структура сусп-ва, з'являються нові прошарки населення, формується серед. клас. Він був переконаний, що в процесі своєї соціальної боротьби та *політичної діяльності*, оволодіваючи парлам. засобами та спираючись на власну парт. орг-цію, пролетаріат домагається покращання свого соціального та екон. становища, в т. ч. рівня зарплатні, змін соціального законодавства на власну користь. І цей шлях відкривав для нього нові можливості зміни наявного капіталіст. сусп-ва та держ. орг-ції у напрямку до соціаліст. майбутності мирним шляхом. При цьому він наполягав на непередбачуваності кінцевих форм руху до соціаліст. сусп-ва, висловивши з цього приводу своє знамените кредо «Кінцева мета — ніщо, а рух (до неї) — все». Важливим засобом покращання становища робітників визнавав їхні профспілки та кооперативи. Відповідно до таких переконань, визнавав не лише непотрібним, а й цілком зайвим і навіть шкідливим фіз. насильство над владними класами, вбачаючи у реформаторському шляху до соціалізму найкращу запоруку його перемоги. Для цього необхідно змінювати механізми та інструментарій політ. демократії, яка в міру її вдосконалення втрачатиме вузькокласовий характер, становитиметься загальнонар. надбанням. Таким чином, Б. виступив одним із засновників концепції ненасильницького переходу до соціалізму засобами надкласової політ. демократії, формував засади дем. соціалізму. В такому сусп-ві всі гр-ни повинні мати рівні права та можливості, а депролетаризація робітн. класу може здійснюватись його підняттям до повноцінного громадян. стану в умовах чинної правової д-ви. У певному сенсі Б. можна вважати теоретиком соціальної д-ви як нового етапу розвитку дем. та прав. державності. Такі погляди Б. дорівнювали відмові від револ. спрямованості вчення К. Маркса та Ф. Енґельса, заперечення однієї з їхніх центр. ідей — вчення про *диктатуру пролетаріату* та револ. роль парт. авангарду робітників. За це його погляди були піддані жорсткій критиці з боку ортодоксальних марксистів як у Німеччині, так і в ін. європ. країнах. Зокрема, чималі зусилля на поборювання ревізіоністських ідей Б. витратили В. Лібкнехт, Р. *Люксембурґ*, Г. *Плеханов* та В. *Ленін*. Після повернення на поч. 20 ст. до Німеччини, Б. неодноразово обирався депутатом рейхстагу. З початком 1-ї світової війни через розбіжності з приводу позиції соціал-демократів щодо воєнної політики власного уряду, брав участь у формуванні Незалежної с.-д. партії Німеччини. Після Лист. революції 1918 був призначений комісаром із питань усуспільнення майна, щодо чого проводив помірковану політику. Негат. поставився до більшов. перевороту в Росії, вбачаючи у ньому спотворення принципів європ. соціал-демократії та небезпечний для ідеалів соціалізму експеримент. Небезпідставно може вважатись одним із фундаторів сучас. зх. соціал-демократії.

Літ.: Левита Р. История экономических учений. М., 1995.

А. Круглашов

БЕ́РУТ (Bierut) Болеслав (справж. прізв. — Бернацький (Biernacki); 18.04.1892, побл. Любліна — 12.03.1956, Москва) — громад.-політ. і держ. діяч. Отримав неповну серед. освіту, виключений зі школи за участь у виступах проти насильницької русифікації викладання, навч. в ремісн. училищі. З 1912 брав участь у револ. русі: був членом лівого крила Польс. соціаліст. партії (ППС-лівиця), з груд. 1918 член Комуніст. робітн. партії Польщі (КРПП, з 1925 — Комуніст. партія Польщі, КПП); у 1915–19 працював у робітн. кооперативах Любліна й Варшави. У 1919–26 в еміграції в Рад. Росії, 1926–27 член Викон. к-ту повітової парторганізації КПП в Заглембі-Домбровському, після арешту й ув'язнення знову емігрував до *СРСР*; 1927–30 слухач Міжнар. ленінської школи *Комінтерну* в Москві, у 1930 — діяч Комінтерну, співробітник НКВС СРСР, 1930–32 за завданням Комінтерну на револ. роботі в Болгарії, Чехословаччині й Австрії. У 1932–33 секретар Лодзинського окружкому КПП, у 1933 заарештований і засуджений до 7 років ув'язнення, але у 1938 звільнений за амністією, працював бухгалтером у Варшаві, пізніше втік до СРСР. У 1939–41 працював у НКВС, беручи участь у «фільтрації» кол. членів компартій Польщі, Зх. України та Білорусі, розпущених Комінтерном за вказівкою Й. *Сталіна* у 1938; агентурна робота маскувалася участю у буд-ві Дарницького залізничного вузла в Києві (1940–41), а з трав. 1941 — вузла зв'язку в Білостоці. Після окупації Білостока був захоплений у полон нім. військами, втік до Мінська, завдяки доброму володінню нім. мовою влаштувався на роботу в міській управі, створеній окупац. владою, використовував службове становище для створення антифаш. підпілля і керівництва ним; у 1943 повернувся до окупованої Польщі, брав найактивнішу участь у встановлені над країною комуніст. контролю, належав до керівництва Польс. робітн. партії (ППР), створеної 1942: 1943–44 член секретаріату, 1944–48 член Політбюро ЦК ППР, водночас у 1943–44 редактор газ. ППР «Трибуна свободи». 01.01.1944–04.02.1947 Б. — голова Президії Крайової ради народової, брав участь у створенні 21.07.1944 Польс. к-ту нац. визволення, який 31.12.1944 проголосив себе тимчас. польс. урядом, організував фальсифікацію результатів народного *референдуму* 30.06.1946, що відкрив шлях до правового й інституц. закріплення комуніст. режиму. В 1947–52 — президент Республіки Польща (з 1949 Польська Народна Республіка, ПНР) й голова Держ. ради; у 1952–54 голова Ради міністрів. З верес. 1948 — ген. секретар ЦК ППР, змінив на цій посаді В. *Гомулку*, звинуваченого у «тітоїзмі» й «поступці буржуазно-націоналіст. та реформістським силам»; у груд. 1948 змусив ППС об'єднатися з ППР у рамках Польс. об'єднаної робітн. партії (ПОРП), що сприяло монополізації нею політ. влади в країні; член Політбюро ЦК ПОРП. Домігся правового закріплення встановленого тоталіт. комуніст. режиму ухваленням конституції 1952; з берез. 1954 — 1-й секретар ЦК ПОРП; у *внутрішній* і *зовнішній політиці* відкидав будь-які «національні особливості» в побудові *соціалізму* й цілковито орієнтувався на запровадження в усіх країнах Центр. Європи рад. моделі, що передбачало макс. повну *націоналізацію* народного госп-ва, форсовану індустріалізацію, стрімке збільшення видатків на оборону й розбудову збройних сил, швидку колективізацію с. г., цілковите придушення будь-якої опозиції і масове знищення політ. противників, розгром реліг. інституцій і всеохопне запровадження ідеології держ. атеїзму, боротьбу з проявами «буржуазної» культури тощо. У верес. 1947 взяв активну участь в орг-ції в м. Шклярська Заремба, побл. Вроцлава, наради представників 9 європ. комуніст. партій та створення Інформ. бюро комуніст. партій (Комінформу) з метою насадження сталінізму в країнах Центр. Європи і Балкан. Несе політ. відповідальність за орг-цію в Польщі політ. репресій, зокрема за масове насильницьке виселення з «повернутих земель» нім. населення (3,5 млн чол.), спрямовану проти укр. меншини на Холмщині, Надсянні й Підляшші операцію «Вісла» (квіт. 1947, включала переселення 156 тис. осіб зі сх. кордону на «повернуті землі»), показові процеси проти *опозиції* й лідерів опозиц. партій, репресії проти римо-катол. церкви й цілковитий розгром Укр. греко-катол. церкви. У країні насаджувався *культ особи* Б. як «польського Сталіна», і польс. тоталіт. режим поступово набував дедалі більшою мірою «радянських рис». Раптово помер від інсульту в Москві відразу після 20 з'їзду КПРС й доповіді М. *Хрущова* про культ особи Й. В. *Сталіна*.

Літ.: Ważniewski W. Bolesław Bierut. Warszawa, 1976; Garlicki A. Bolesław Bierut. Warszawa, 1994; Залесский К. А. Кто был кто во Второй мировой войне. Союзники СССР. М., 2004; Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття. К., 2005.

Р. Кривонос

БЖЕЗИ́НСЬКИЙ (Brzeziński) Збігнєв (нар. 28.03.1928, Варшава) — політолог, держ. діяч, геостратегік. Навч. у Монреал. ун-ті Макгілла, який закінчив у 1949, а у 1953 здобув ступінь д-ра філос. у Гарвард. ун-ті та почав викладати міжнар. відносини в університет. Центрі рос. досліджень. У 1962 став проф. Колумб. ун-ту в Нью-Йорку. Б. чимало своїх праць присвятив дослідженню Рад. Союзу, а також питанням стратегії США на зовнішньополіт. арені. Характерною рисою його праць є негат. ставлення до *комунізму*, який він характеризує як доктрину, що набула популярності у світі через те, що давала загальне і разом з тим просте пояснення сенсу життя — вона локалізувала джерело всіх бід в ін-тут приват. власності. Створену після *революції* соціаліст. д-ву Б. характеризує як д-ву соціального насилля, нав'язування ортодоксальної доктрини та практики виправдання будь-яких політ. методів, включаючи тиранічні, ідеол. потребами. У праці «План гри. Геостратегічна структура ведення боротьби між США та СРСР» (1986), у якій обгрунтовувався конкр. план зближення геополіт. систем СРСР та США, було закладено основу для формування відомої «теорії конвергенції» — зближення атлант. та контин. моделей шляхом подолання ідеол. суперечностей *марксизму* та *лібералізму*. На думку Б., Рад. Союз повинен був перейти до поміркованої с.-д. версії *соціалізму* з елементами ринку та приват. власності, відмовитися від принципів класової боротьби та *диктатури пролетаріату*. Одночасно Зх. пропонувалося обмежити свободу ринку, ввести держ. регулювання та пом'якшити соціальні антагонізми. Об'єднати дві системи повинні були цінності та традиції Просвітництва — ідеї гуманізму, *демократії* та *свободи*.

На межі третього тисячоліття Б. сформулював сучас. версію світового панування США. У праці «Велика шахівниця. Панування Америки та його геостратегічні імперативи» (1998) він представив сучас. версію атлантизму — концепцію «амер. гегемонії нового типу». Б. виявляє як відкриту, так і приховану мету та механізми амер. гегемонії, подаючи геополіт. простір у формі шахівниці, де поведінка «фігур» визначається їхнім потенціалом. Б. стверджує, що оскільки з того, що Євразія є найбільшим континентом і займає ключове становище в геополіт. відношенні, д-ва, яка панує в Євразії, може контролювати два з трьох найбільш розвинутих та екон. продуктивних світових регіони. Один погляд на карту дозволяє передбачити, що контроль над Євразією майже автомат. дозволить підпорядкувати Африку. Всі потенц. політ. та/або екон. виклики амер. переважанню походять з Євразії. На щастя для Америки, Євразія є надто великою, щоб бути єдиною у політ. відношенні, й тому вона являє собою шахівницю, на якій триває боротьба за глобальне панування. Хоча геостратегію — стратег. управління геополіт. інтересами — можна порівнювати з шахами, на євразійській шахівниці грають не два, а декілька гравців, кожний з яких володіє різною владою. У своїх працях Б. виступає за необхідність розширення *НАТО* як осн. засобу розвитку мирних відносин між європ. країнами. Експансія НАТО, на його думку, важлива для збереження провідної ролі Америки в Європі — від цього залежить посилиться чи послабиться вплив США в Європі й чи буде дем. Європа, яка зростає, органічно пов'язана із США; важлива для визначення стосунків Росії з Європою — чи буде розширення альянсу сприяти *демократизації* Росії шляхом протидії її імперіаліст. намірам панувати у Центр. Європі. Крім того, для центральноєвроп. країн розширення північноатлант. блоку означає звільнення від рад. поневолення та безпеку. В одній зі своїх останніх робіт — «Ще один шанс. Три президенти та криза американської наддержави» Б. подає глибокий аналіз зовнішньополіт. діяльності трьох останніх президентів США — *Буша*-старшого, *Клінтона* та *Буша*-молодшого, які стали після зникнення двополюсного світу та закінчення *«холодної війни»*, як він висловлюється, «глобальними лідерами». Осн. висновок, який робить Б. із детального та досить крит. аналізу: США втратили значну частину своєї могутності та престижу, і на сучас. етапі перед Америкою постає завдання, як здобути глобальну велич в епоху «всесвітнього політ. пробудження». Він вважає, що США володіють достатнім потенціалом, щоб використати, не звертаючи увагу на протидійні фактори, ще один — другий і останній шанс на глобальне лідерство, і дає конкр. та аргументовані рекомендації — якою має бути *політика*, що приведе до цієї мети.

П. Молочко

БІ́БЛІЯ або Святе Письмо — стародавня збірка реліг. творів періоду 12 ст. до н. е. — 2 ст. н. е., яка є для християн єдиним непорушним та справедливим відкриттям Бога людині. Б. поділяється на дві частини — Старий та Новий Заповіти, що містять загалом 66 канонічних та 11 неканонічних (другоканонічних) книг. Оригінали книг Старого Заповіту було написано давньоєвр. та арам. мовами, Нового Заповіту — давньогрец. У 4 ст. Писання було перекладено латиною й отримало назву «Вульґата». Старозаповітні Масоретські тексти визнаються юдеями й називаються «Танах». До Танаху входить П'ятикнижжя, Пророки та Писання (Тора, Невіїм та Кетувім). Але їх грец. переклад — Септуагінта (переклад сімдесяти), який містить, разом із додатковими, загалом 50 книг, вважається в юдаїзмі неканонічним. Осн. збірка — П'ятикнижжя Мойсеєве (Буття, Вихід, Левіт, Числа й Друга книга Законів) розповідає про створення Богом світу і людини, про гріхопадіння перших людей — Адама та Єви, всесвітній потоп, про заповіт, наданий Богом людям, та закони, за якими повинен жити народ Ізраїлю. Головними з 27 книг Нового Заповіту є 4 Євангелія — від Матвія, Марка, Луки та Іоанна, в яких розповідається про прихід Месії Ісуса Христа, про його життя, смерть і воскресіння. Решта книг розповідає про діяння Апостолів, тлумачить віровчення та містить пророцтва про прийдешній кінець світу. На землі Київ. Русі Б. прийшла з Візантії у грецькомовному та з Моравії, Чехії й Панонії у кирило-мефодіївському перекладі. У давні часи були поширеними літургійно-вчительні збірки, т. зв. Паремійники й апракосні (службові) Євангелія. Найдавніша пам'ятка такого типу — Остромирове Євангеліє, переписане у Києві з давньоболг. оригіналу у 1056–57. До наших часів збереглися Мстиславове, Турівське, Галицьке (Євсевієве), Пересопницьке Євангелія — вони належать до 11–13 ст. Повну збірку біблійних книг для укр. та білорус. земель надрукував у 1517–19 Ф. Скорина, а вже у 1569 Лукою Тернопільським та у 1575 Дмитром із Зінькова було створено Біблійні кодекси. 1581 у друкарні І. Федорова вийшла Острозька Біблія — результат праці науковців Острозької школи під керівництвом укр. вченого Г. Смотрицького. У друкарні Києво-Печерської лаври повний текст Б. був виданий у 1758, а перший переклад повної Б. укр. мовою, зроблений П. Кулішем, І. Нечуй-Левицьким та І. Пулюєм, було видано друком у 1905 у Відні через заборону царс. уряду перекладати у Рос. імперії Б. чи окремі її частини укр. мовою. Відомі також укр. переклади біблейських текстів (повні або часткові) П. Морачевського, М. Кобрина, І. Огієнка, І. Хоменка, І. Франка, О. Ґижі та ін.

Літ.: Історія православної церкви в Україні. Зб. наук. праць. К., 1997; На ріках Вавілонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. К., 1991. *А. Волченко*

БІ́ЖЕНЦІ — особи, які залишили країну свого пост. проживання (як правило, країну *громадянства*) внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства, належності до певної соціальної групи або політ. переконань та не можуть або не бажають користуватися захистом цієї країни через такі побоювання. Проблема Б. врегульована цілою низкою *договорів міжнародних*, серед яких осн. значення має багатостороння Конвенція про статус біженців 1951 та протокол до неї 1967. У рамках *ООН* функціонує Управління Верховного комісара у справах біженців, Статут якого було затверджено Резолюцією *Генеральної Асамблеї ООН* 428 (V) від 14.12.1950. Б. не може бути вислано чи примусово повернуто до країни, де їхньому життю чи свободі загрожує небезпека через їхню расу, віросповідання (релігію), національність, громадянство (підданство), належність до певної соціальної групи чи політ. переконання або де вони можуть зазнати катувань та ін. жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, або з якої їх може бути вислано чи примусово повернуто до країн, де їхньому життю або свободі загрожує небезпека через зазначені обставини. Згідно із Законом України «Про біженців» особи, які мають намір набути статусу Б. і перетнули держ. кордон України у порядку, встановленому законодавством України, повинні звернутися до відповідного органу міграційної служби із заявами про надання їм статусу Б. Він не надається особам, які вчинили злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства і людяності; тяжкий злочин неполіт. характеру за межами України до прибуття в неї з метою набуття статусу Б., якщо таке діяння віднесено Кримін. кодексом України до тяжких злочинів; які винні у вчиненні дій, що суперечать меті та принципам ООН; які до прибуття в Україну були визнані Б. чи отримали притулок в ін. країні або які до прибуття в Україну з наміром набути статусу Б. перебували в третій безпечній країні. Міжнар. співробітництво України у розв'язанні проблем Б. здійснюється на основі міжнар. договорів України, згода на обов'язковість яких надана ВР України. Україна співпрацює з ін. д-вами, Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців, ін. *організаціями міжнародними* з метою усунення причин виникнення проблеми Б., поліпшення їхнього матер. становища і вдосконалення правового статусу, а також повернення Б. у країну їхньої громадян. належності (підданства) або попереднього пост. проживання.

Літ.: Права беженцев и вынужденных переселенцев в современном мире : сборник. Ереван, 1998; Клинова Е. В. Правовое положение беженцев в странах Европейского Союза (Статус беженца, право на убежище). М., 2000; Малиновська О. А. Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. К., 2003. *О. Задорожній*

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА́ (англ. bill — законопроект, закон) — конст. унормування осн. прав і свобод *громадян* і визначення засобів їх гарантій та захисту з боку *держави*. Біллям передували Велика хартія вольностей 1215, Петиція про права 1628 та деякі ін. акти. Б. про п. від 23.10.1689 досі вважається однією з найважливіших частин неписаної конституції Великобританії. Він значно обмежив владу короля, визначив заг. риси англ. конст. монархії і встановив низку конст. норм, зокрема заборону монархові призупиняти дію законів без відома парламенту (ст. 1); неможливість для монарха робити вилучення тих чи ін. статей з норм. актів (ст. 2); скасування рішень і оголошення поза законом суду комісарів у церковних справах та ін. закладів і судів такого роду (ст. 3); встановлення податків і зборів виключно за згодою парламенту (ст. 4); незаперечне право підданих звертатися з будь-якими проханнями до короля (ст. 5); вирішальну роль парламенту в ухваленні законів про призов до війська і його утримання у мирний час (ст. 6); дозвіл протестантам носити зброю згідно з їхнім станом (ст. 7); свободу виборів до законод. органу країни (ст. 8); свободу слова, суджень депутатів на засіданнях парламенту і недопустимості їх переслідування за будь-які висловлювання (ст. 9); скасування надмірних штрафів та жорстоких покарань (ст. 10); порядок формування суду присяжних (ст. 11); заборону будь-яких приват. пожалувань із штрафів або конфіскованого майна (ст. 12); якнайчастіше скликання парламенту (ст. 13) тощо. У 1776 Б. про п. був ухвалений у шт. Вірджінія, а згодом — як перші 10 поправок до Конституції США 1787, ратифікований Конгресом і законод. зборами штатів у 1789–91. Поправки конституювали: свободи совісті, слова, друку, зібрань, звернення з петиціями до владних органів; право на зберігання і носіння зброї; недоторканність особистості, життя, паперів і майна; недопустимість подвійної відповідальності за одну й ту саму провину; заборону примусу для свідчень у кримін. справах проти самого себе; обов'язковість відшкодування реквізованої приват. власності; право обвинувачуваного вимагати суду присяжних, очної ставки зі свідками, допомоги адвоката, висування свідків зі свого боку; заборону надмірних штрафів та жорстоких покарань. Англ. і амер. біллі значно збагатили ідеї конституціоналізму, справили величезний вплив на франц. декларації прав людини і гр-на, абс. більшість конституцій 19–20 ст., на канад. Б. про п. 1960, Загальну декларацію прав людини 1948 тощо. *О. Мироненко*

БІЛОВЕ́ЗЬКІ УГО́ДИ 1991 — док-ти, підписані 08.12.1991 у резиденції «Віскулі» у Біловез. Пущі, заповіднику в Брест. обл. (Білорусь) Президентом Росії Б. *Єльциним*, Президентом України Л. *Кравчуком* і Головою ВР Білорусі С. *Шушкевичем*. Угоди складалися з двох док-тів: а) угоди про ліквідацію *СРСР* як держ. утворення — «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування» (1-й абз. док-та). Саме Росія, Україна і Білорусь стояли біля витоків утворення СРСР і мали істор. право задекларувати процес ліквідації цього держ. утворення; б) угоди про утворення *Співдружності незалежних держав* (СНД) як нового типу інтеграції політики *держав* в екон. сфері та координації шляхів і засобів ринкових реформ. Ці угоди зафіксували ту ситуацію, що на 01.12.1991 (*референдум* на підтримку *Акта проголошення незалежності України*, а республіки Балтії вийшли з Рад. Союзу ще раніше) СРСР фактично припинив своє існування як д-ва, але він залишався суб'єктом міжнар. права. Тому з точки зору геополітики необхідно було «відібрати» у СРСР цю «суб'єктність». Ініціатори Б. у. спиралися ще на умовно чинну Конституцію СРСР, яка передбачала право націй і республік на *самовизначення*, аж до відокремлення. Всеукр. референдум 01.12.1991 надав Президенту України Л. Кравчуку можливості використати це право, перетворити конст. тезу на безумовний прав. механізм. Держ. діячі, які підписали Б. у., переслідували різні цілі. Л. Кравчук і С. Шушкевич розглядали їх як прав. механізм реальної незалежності своїх країн, як цивілізований «похорон» померлої *імперії*, збереження частини екон. зв'язків між країнами СНД і цивілізоване «політ. розлучення» республік СРСР. Б. Єльцин розглядав ці угоди як механізм позбавлення влади ще чинного президента СРСР М. *Горбачова*, оволодіння усією повнотою влади в Росії і виграш соціального часу для створення нової *наддержави*, спираючись на ресурси і військ. могутність Росії. Якщо сподівання Л. Кравчука і С. Шушкевича в осн. справдилися, то надії Б. Єльцина та його наступників майже не мають шансів на реалізацію. Тим більше, що СНД вже виконало, хай і не в повному обсязі, свої функції і дедалі більше стає віртуальною реальністю.

Літ.: Михальченко М., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. К., 1996; Кучма Л. Вірю в український народ. К., 2000; Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. К., 2002.

М. Михальченко

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКА УГО́ДА 1651 — угода про перемир'я між Укр. гетьманатом та Короною Польс., укладена 28.09.1651 у м. Біла Церква (сучас. Київ. обл.) під час Нац.-визвольної війни серед. 17 ст. Скасовувала положення *Зборівської угоди* 1649. Переговори, що розпочалися 16 вересня, відзначалися гострою дискусією між укр. та польс. дипломатами. Зважаючи на військ.-дип. тиск польс. сторони за наслідками невдалої для козаків Берестецької битви 1651, переговори завершилися узгодженням гетьманом Б. *Хмельницьким* та представником короля Речі Посполитої *Яна II Казимира* великим коронним гетьманом М. Потоцьким таких пунктів: зменшення козац. реєстру від 40 до 20 тис. осіб (при цьому «випищики» поверталися до стану посполитих селян або ж міщан); розміщення Війська Запорозького на королів. землях у межах Київ. воєводства; реєстрові козаки виселялися з тер. Брацлав. та Черніг. воєводств; шляхта поверталася до своїх маєтностей в Україні; Гетьманат зобов'язувався розірвати стосунки з Крим. ханством та примирити його з Короною Польс.; гетьман. урядові заборонялося здійснювати зовн. зносини тощо. Б. у. була сприйнята осн. масою козацтва та укр. люду як капітуляційна і спричинила до Білоцерків. повстання 1651, в якому взяли участь бл. 10 тис. козаків і крим. татар. Сейм Речі Посполитої також відмовився ратифікувати положення угоди. У результаті перемоги війська на чолі з Б. Хмельницьким у Батозькій битві 1652 Б. у. факт. втратила свою чинність.

Літ.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К., 1990; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. К., 1999; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. К.,1999; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. К., 2005; Historia dyplomacji Polskiej. T. 2. 1572–1795. Warszawa, 1982; Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Kraków, 2002. *Т. Чухліб*

БІПАТРИ́ДИ (від лат. bi... — дво... та грец. πατρίδιζ — батьківщина) особи, які одночасно належать до *громадянства* двох *держав* на основі їхніх нац. законів. Приналежність до громадянств підтверджується відповідними док-тами. Біпатризм (подвійне громадянство) чи множинне громадянство (належність до громадянства більше ніж двох д-в) є об'єктивним станом особи, що може виникнути при тер. змінах, міграц. процесах, позит. колізіях нац. законів про громадянство, вступі в шлюб чи усиновленні, в результаті натуралізації, за якої особа не втратила своє первинне громадянство. За загальним правилом, д-ви, *громадяни* яких є водночас гр-нами ін. д-в, розглядають їх як власних гр-н, особливо якщо вони знаходяться на території їхньої юрисдикції. Серед внутрішньодерж. засобів скорочення (запобігання) біпатризму: надання Б. права відмови від одного із своїх громадянств (оптація); негат. оптація (після досягнення повноліття особа має право відмови від одного зі своїх громадянств); встановлення к-сті поколінь осіб, що пост. проживають за кордоном і можуть передати дітям своє громадянство за правом крові; лояльність особи щодо своєї д-ви; наділення дітей від змішаного шлюбу громадянством за правом крові батька; принцип, згідно з яким вступ у шлюб з іноземцем не впливає на громадянство жінки. Міжнар.-прав. засобами скорочення біпатризму є: втрата первинного громадянства у випадку набуття іншого; отримання дозволу про вихід із первинного громадянства перед натуралізацією; дитина втрачає первинне громадянство при усиновленні; критерієм визначення громадянства Б. є доміцилій; дія права ґрунту не поширюється на дітей іноземних дип. представників; діти, народжені у змішаному шлюбі, отримують громадянство батька, а при роздільному проживанні батьків — матері.

Літ.: Черниченко С. В. Международно-правовые вопросы гражданства. М., 1968; Боярс Ю. Р. Вопросы гражданства в международном праве. М., 1986. *М. Гнатовський*

БІПОЛЯ́РНІСТЬ (від лат. bi... — дво... і polaris — полярний) — тип конфігурації співвідношення сил міжнар. систем, який відображає наявність у них двох «центрів сили», тобто коли більшість політ. утворень групується навколо тих двох з них, чиї сили переважають сили інших; ін. *держави*, навіть об'єднавшись, неспроможні врівноважити один із «центрів сили». Під Б. розуміється структура *міжнародних відносин*, в якій існує значний відрив тільки двох д-в від решти членів міжнар. співтовариства за сукупністю силових, екон., політ. можливостей та потенціалу ідейно-політ. впливу. Здатність д-ви виконувати функції полюсу в біполярній системі визначає її статус «*наддержави*». Системотвірні функції д-ви знаходять своє відображення в понятті «полюсу» та «полярності», що синтезує важливі системні якості сили, в ньому поєднуються всі ключові елементи сили, зокрема силовий потенціал, структура силових ресурсів, контекст, в якому відбувається застосування сили, та структура міжнар. системи. Концепцію мультиполярності відносин в міжнар. середовищі створює С. Гоффман, використовуючи поняття «*балансу сил*», яке відображає наявність «центрів сили». Більшість дослідників на основі вказаних критеріїв виокремлюють такі типи міжнар. систем — монополярну, біполярну, поліполярну (багатополярну). М. Каплан, запроваджуючи власну типологію міжнар. систем, створює моделі «біполярних систем»; Р. *Арон* визначає типи конфігурації співвідношення сил і створює моделі «біполярної» та «мультиполярної» міжнар. систем. У біполярній міжнар. системі відрізняються три види дійових осіб — двоє тих, що стоять на чолі коаліцій, і д-ви, які можуть і прагнуть залишитися поза конфліктом. Ці три види дійових осіб діють за різними правилами, принцип рівноваги тут застосовується до відносин між двома коаліціями, кожна з яких утворюється навколо одного з двох осн. гравців. *Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин* мала біполярний характер, оскільки домінування *СРСР* та США в повоєнному світі стало її вирішальною ознакою; значний відрив військово-силових, політ., екон. і культ.-ідеол. спроможностей цих двох д-в від ін. країн світу призвів до формування двох осн., домінуючих «центрів сили», що здійснювали системоформувальний вплив на структуру і характер всієї міжнар. системи. Системне, комплексне протистояння відбувалось як в екон., так і в політ., військ., ідеол. та ін. сферах, час від часу воно набувало характеру гострої конфліктної, кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на межі реальної війни отримав назву «*холодної війни*». Періоди конфронтації малої інтенсивності, конфронтаційної стабільності та спроб подолати «холодну війну» на шляхах посилення елементів співпраці, кооперативності та мирного врегулювання наявних суперечностей отримали назву «розрядки міжнар. напруги». Важливою ознакою Ялтинсько-Потсдамської системи міжнар. відносин став розподіл світу на сфери впливу двох наддержав як у Європі, так і на периферії; руйнація колоніальних систем, становлення регіон. та субрегіон. систем здійснювалося під домінуючим впливом горизонтального поширення системного біполярного протистояння. Це сприяло виникненню нового феномену світової політики — руху *неприєднання*, сенсом якого було підтримання рівновіддаленості від наддержав і їхніх військ.-політ. блоків, намагання відсторонитися від конфронтації Зх. і Сх. при використанні потенціалу співпраці з усіма країнами світу.

Літ.: Арон Р. Мир і війна між націями. К., 2000; Цыганков П. А. Теория международных отношений. М., 2003; Hoffman S. Primacy or World Order. New York, 1980.

О. Коппель

БІ́СМАРК (Bismarck) Отто Едуард Леопольд фон Шьонгаузен (01.04.1815, Шьонгаузен, Пруссія — 30.07.1898 Фрідріхсруе, побл. Гамбурга) — громад.-політ. і держ. діяч, дипломат, князь (з 1871). Навч. в Геттінген. та Берл. ун-тах. У 1835–38 на цив. службі в Берліні, Ахені й Потсдамі, у 1838–39 на військ. службі у гвард. єгерському полку, лейтенант лендверу; 1839–47 займався господарством у власних маєтках у Померанії. З 1847 — депутат прус. ландтагу, став одним з перших профес. прус. політиків, активно виступив проти революції 1848 та об'єднання Німеччини революл. шляхом, був учасником контрревол. заколоту й придушення революл. виступів у Пруссії, проте змирився з встановленням у країні конст. *монархії*. У 1850 — депутат Ерфурт. парламенту, виступав проти *федерації* нім. д-в (за участю Австрії чи без неї), оскільки вірив, що це посилить революл. рух. У 1851–59 — представник Пруссії у бундестазі Нім. союзу у Франкфурті-на-Майні; 1859–62 — посол Пруссії в Росії, 1862 — посол у Франції; 1862–67 — прем'єр-міністр і міністр закорд. справ Пруссії; 1864 уклав союз з Австрією, спрямований проти Данії, й окупував герцогства Шлезвіг, Гольштейн і Лауенбург. 20.09.1862 проголосив і надалі здійснював політику об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» під проводом Королівства Пруссії. Забезпечивши доброзичливий *нейтралітет* Росії, переміг Австрію у війні 1866, у той же час уклав з нею почесний Празький мир, за яким Нім. союз розпускався і Австрія втрачала право вступати в нове держ. об'єднання — Північнонім. союз із 17 нім. д-в, на чолі якого ставала Пруссія; Австрія змушена була погодитися на приєднання до Пруссії герцогств Шлезвіг і Гольштейн та ін. територій та зобов'язувалася заплатити їй воєнну контрибуцію. Після створення 1867 Північнонім. союзу Б. став бундесканцлером, фальсифікацією Емської депеші спровокував франко-прус. війну 1870–71, в ході якої Франція була розбита, що створило умови для об'єднання нім. д-в і проголошення 18.01.1871 Нім. імперії (2-го рейху, 1871–18) з *окупацією* німецькомовних франц. провінцій Ельзасу й Лотарингії. Уклав переможний для Німеччини Франкфурт. мирний договір із Францією (10.05.1971), за умовами якого та віддавала Німеччині дві промислово розвинуті й важливі у стратег. відношенні області: Ельзас і сх. частину Лотарингії разом з фортецею Мец, а також Страсбург, погоджувалася на *анексію* залізорудного р-ну на зх. від Тіонвіля, передавала права на залізниці Ельзасу і сх. Лотарингії, а також на залізничні колії в Швейцарії, що їй належали, зобов'язувалася сплатити колосальну контрибуцію в розмірі 5 млрд франків і брала на себе витрати з утримання окупац. нім. військ, які залишалися на її території до закінчення виплати контрибуції. Рейхсканцлер у 1871–90; підпорядкував *внутрішню* і *зовнішню політику* Німеччини інтересам юнкерства і буржуазії; здійснював політику онімечування польс. населення у Познані й Сілезії; боровся з політ. впливом римо-католю. церкви за допомогою т. зв. «боротьби за [світську] культуру» (Kulturkampf). Шляхом впровадження низки протекціоністських законів подолав наслідки екон. кризи 1873, вів жорстку боротьбу з робітн. рухом — уряд Б. 1878 видав винятковий закон проти соціалістів, хоча водночас прийняв низку соціальних законів, створивши перше в Європі прогрес. трудове законодавство. Організував захоплення ряду територій в Африці (1884) і в Тихому океані (1885), вів підготовку до нової війни з Францією; у 1878 на Берл. конгресі добився позбавлення Росії наслідків її перемог у рос.-турец. війні 1877–78. Прагнучи не допустити реваншу з боку Франції і утворення антинім. коаліції, був ініціатором створення Союзу трьох імператорів 1873–87, укладення договорів про союз з Австро-Угорщиною 1879 (спрямований проти Росії), з Італією 1882 (проти Франції), а 1882 — Троїстого союзу, що поклав початок поділу Європи на дві ворожі коаліції. Вважаючи, що війна з Росією була б небезпечною для Німеччини, виступав проти намірів нім. військ. кіл розпочати превентивну війну з Росією, тому 1887 уклав з Росією т. зв. «Договір про перестраховку». Водночас саме в останні роки канцлерства Б. в Німеччині зародилась ідея *пангерманізму*, яка передбачала широку експансію Німеччини на Сх. 1890 відправлений у відставку молодим імператором Вільгельмом II через незгоду у питаннях боротьби з посиленням робітн. руху. У відставці підготував і видав мемуари.

Літ.: Ерусалимский А. С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М., 1968; Галкин И. С. Создание германской империи. М., 1986; Engelberg E. Bismarck. Bd. 1: Urpreuße und Reichsgründer. Berlin, 1987, Bd. 2: Das Reich in der Mitte Europas. Berlin, 1990; Gerwarth R. The Bismarck Myth. Weimar Germany and the Legacy of the Iron Chancellor. Oxford, 2005; Heidenreich B., Kroll F.-L. Bismarck und die Deutschen. Berlin, 2005.

Р. Кривонос

БІФУРКА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. bifurcus — роздвоєння, розділення) тривалий стан *суспільства* або його частини, для якого характерні: масштабні якісні сусп.-політ. трансформації, що переривають наявні тренди розвитку; зростання соціальної напруженості, активізація політ. життя; різке зростання соціальних очікувань, сплеск надій, сподівань на позит. зміни; активні дії широких народних мас на підтримку певних переважно опозиц. сил; нестабільність, непрогнозованість політ. подій; претензії й активні дії опозиц. суб'єктів політики на перерозподіл влади; глибинність можливих змін (потенц. можливість зміни принципів функціонування системи і відповідної зміни структури політ. системи, конфігурації політ., екон. стосунків між акторами політики, зміни у структурі власності, майнових відносинах); прискорене впровадження політ. і соціальних інновацій; інтенсифікація у використанні й впровадженні нових технологій маніпулювання масовою свідомістю; зміна та/або поява нових стереотипів у масовій свідомості;

відчуття гр-нами переломного доленосного істор. етапу; частішання у вживанні у мас медіа метафор «кипіння пристрастей», «час змін», «так жити далі неможна!» тощо. Привнесений із *синергетичного підходу* до лексики *політичної науки* термін «Б. п.» позначає один з невід'ємних етапів життєвого циклу соціальної системи, в якому втрачається її стійкість і рівноважність, зростає невизначеність подальшого шляху її розвитку та здійснюється вибір з альтернат. траєкторій подальшої еволюції системи. Принципами Б. п. є: всезагальність (масштабність події, задіяність всього сусп-ва); падіння рівня складності орг-ції та рівня цілісності сусп-ва; рівновірогідність реалізації принципово різних сценаріїв; часові межі (наявність початку і кінця Б. п. у рамках життєвого циклу еволюції системи); зростання соціальної ентропії (сплеск соціальної активності); поляризація сусп-ва; ротація політ. еліти; наявність активно діючих суб'єктів соціальних і політ. змін у Б. п.; вибір шляху розвитку та прийняття рішення; апеляція політ. акторів до архетипів, ментальності народу. За вказаними ознаками Б. п. можуть проходити у формі: *революцій*, політ. переворотів, імпічментів, терорист. актів, масштабних акцій протесту (масштаб системи — світ, *держава*, регіон, місто), виборів до органів *влади* тощо. *Вибори* до органів влади слід відносити до Б. п. настільки, наскільки у результаті них відбувається ротація владних еліт і зміна політ. курсу; здійснюється реальний (а не фіктивний) вибір між політ. курсами, що презентують різні кандидати; поляризується електорат тощо. Попри всю несхожість перебігу для різних історико-політ. контекстів та політ. систем Б. п. можна умовно поділити за прогнозованістю часу їхнього виникнення на передбачувані (заплановані) — такі, що виникають періодично, напр., вибори до органів публічної влади, загальнонац. *референдуми* з доленосних питань подальшого розвитку країни, та непередбачувані (для більшості сусп-ва) — такі, що важко спрогнозувати, напр., революції, політ. перевороти, терорист. акти, імпічменти тощо. Передбачувані та непередбачувані Б. п. можуть співпадати (вибори Президента України 2004) або не співпадати (вибори Президента України 1999). У результаті заплановані Б. п. є формальною та прогнозованою потенц. можливістю оновлення політ. курсу, винесеною із соціально-політ. практики. Натомість для непередбачених Б. п. більш характерною «каскадна» форма перебігу, тобто проходження системою низки *біфуркацій*. За ступенем інтенсивності впливу процесів, що проходять у системі, на елементи системи та за наслідками для її складових Б. п. можна поділити на м'які (як-то «оксамитова революція») чи жорсткі (приміром, рос. Жовтнева або Велика франц.). Проблемні зони дослідження Б. п.: проблеми якості прогнозу — прогнозування моменту виникнення, тривалості, характеру перебігу, масштабності, наслідків Б. п. тощо; складності самоопису елементів системи самих себе — т. зв. теорема К. Ґьоделя і парадокс Б. Рассела — інакше, суб'єктивність оцінок перебігу процесів (кон'юнктурність аналітиків), а також можливість надання адекватної оцінки Б. п. тільки постфактум у ретроспективі з позиції вже реалізованого сценарію розвитку події; проблема відсутності завершеного інструментарію дослідження Б. п. (усталених поглядів, категоріального апарату, принципів) та ін.

Л. Бойко-Бойчук

БІХЕВІОРИ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від англ. behavior — поведінка) — напрям у політ. дослідженнях, який вивчає особливості політ. поведінки людей як учасників політ. процесу в контексті кількісного, формально-матем. відображення специфіки політ. життя *суспільства*. Об'єктом Б. п. стають різноманітні аспекти поведінки людей, які безпосередньо беруть участь у політ. процесі. Домінування на поч. 20 ст. позитивістської та сцієнтистської методології і визначило орієнтацію Б. п. на кількісні методи дослідження. Вважалося, що *політичні науки* мають відокремитися від політ. філософії й теорії і звільнитися від ціннісного підходу. З методол. погляду це допомогло політ. наукам (політології, політ. соціології та політ. психології) досить швидко висунутися на «перехрестя» міждисциплінарних досліджень, що охопили майже всі сусп. науки. Водночас надзвичайної популярності набула теорія рац. вибору, що ґрунтувалася на методол. індивідуалізмі. Останній стверджував, що всі суб'єкти *політики* (виборці, політики, бюрократи) мають на меті максимізувати власні матер. інтереси, а отже є підстави виводити соціальні феномени з поведінки окремих людей. Під цю методологію підлаштовувалися моделі з використанням матем. методів (метод групового врахування аргументів), які дають змогу досліджувати зв'язки між певними параметрами, що впливають на об'єкт дослідження, а також встановлювати ієрархічну вагу їхнього впливу. Розвиток методології опитувань та ін. прийомів біхевіоризму й неопозитивізму дав потужний поштовх до розвитку політ. наук. В основу методології біхевіоризму було покладено категорію політ. поведінки, що розглядалася під кутом зору «стимул — реакція». Під політ. поведінкою розуміли дії особистості, яка відіграє певну політ. роль незалежно від того, свідомо чи підсвідомо це робиться. Але за всієї доволі розвиненої наук. бази позитивізму він не досяг певного теор. рівня узагальнення, оскільки був переважно спрямований на здобуття емпіричної інформації, відкидаючи висновки світоглядного, ціннісного й ідеол. характеру. Особливе значення в емпіричних дослідженнях надається вивченню проблем політ. поведінки, громад. думки, *політичної культури*, ментальності, впливу різних чинників на політ. процес, системному аналізу сусп.-політ. структур, комплексному вивченню проблем соціального управління, аналізу політ. ін-тів, плануванню й прогнозуванню політ. процесів і т. ін.

Одним з найважливіших напрямів Б. п. є дослідження електоральної поведінки гр-н. Аналізу політ. поведінки передує отримання емпіричної інформації одним або водночас кількома методами: безпосереднім наглядом, контент-аналізом док-тів та інформ. потоків, експериментом, анкетним опитуванням, інтерв'ю. Використання біхевіористичних методів їхні прихильники обґрунтовують тим, що всі форми спільнот є результатом дій та взаємодій індивідів і зв'язків між ними. Інакше кажучи, політику як сусп. явище вони намагаються тлумачити на основі розуміння домінанти психічних мотивів участі в політиці окремих людей. Отже вважається, що участь індивідів у політ. явищах і процесах (яка має для них певну цінність) є наслідком їхнього психічного стану: емоцій, волі, прагнень тощо. Біхевіоризм набув широкої популярності серед політологів, сприяв значному розвитку дослідницької техніки, такої як контент-аналіз, спостереження, інтерв'ю, політ. статистика, аналіз конкр. випадків. Проте методол. революція відбувалася тут значно активніше, ніж теоретична. Це і зумовило появу постбіхевіоризму, який намагався вирішити сусп. конфлікт ідеалів, урахувати ціннісні аспекти та оцінні теорії, що їх ігнорували біхевіористи. Прихильники Б. п. активно використовують кількісні методи обробки інформації. Насамперед ідеться про електронно-обчислювальну техніку у сфері дослідження політ. орієнтацій, позицій і поведінки гр-н стосовно політ. ін-тів сусп-ва, виборів і т. ін. Кількісні методи (контент-аналіз, статист. метод, опитування громад. думки, експеримент) тісно пов'язані з біхевіористичними, оскільки політ. практика, яка потребує вимірювання політ. процесів і явищ, виходить з розуміння принципової можливості дослідження останніх. Відігравши свою істор. роль у «методол. боротьбі» з академічною політ. наукою (якій були притаманні абстрактні політ.-філос. та формально-прав. концепції та ігнорування політ. конкретики), позитивізм сприяв заміні реальних політ. процесів на такі ж нежиттєздатні й абстрактні (тепер уже емпіричні) моделі. У намаганні усунути вади позитивізму, які спричинені надмірним захопленням емпіричними дослідженнями за рахунок обмеження ролі політ. теорії, виникли постбіхевіоризм і постпозитивізм. Осн. положення постбіхевіоризму сформулював Д. *Істон*, який вважав, що зміст дослідження соціальних проблем є більш важливим, аніж найбездоганніше володіння технікою дослідження. З огляду на кризу позитивізму та біхевіоризму, робилися спроби відродити в нових модифікаціях традиц. підходи до цих напрямів. Нової теор. орієнтації завдяки Ж. Лакану набув психоаналіз. Ю. *Габермас* та ін. члени Франкфурт. школи намагаються поєднати теорії К. *Маркса* і З. *Фройда*. Наприкін. 70-х рр. 20 ст. відбувається реідеологізація політології як реакція на надмірну технізацію сусп. життя в цілому і політ. досліджень зокрема. Однак це зовсім не означало, що методологія і методика позитивізму себе абс. вичерпали. Йшлося лише про корекцію курсу, і не більше. Методол. і метод. надбання Б. п. і досі активно використовується сучас. дослідниками політ. сфери сусп-ва, оскільки дає важливий емпіричний матеріал, який збагачує теор. політ. аналіз важливою інформацією про реальний стан політ. життя сусп-ва.

Літ.: Бебик В. Політологія: наука і навчальна дисципліна. К., 2009.

В. Бебик

БЛАНКІ (Blanqui) Луї Огюст (08.02.1805, Пюже-Теньє, Королівство Сардинія — 01.01.1881, Париж) — громад.-політ. діяч і мислитель. Закінчив ліцей Карла Великого (Париж). З 1824 акт. учасник респ.-дем. руху (карбонарій) і збройного повстання 27–29.07.1830, що призвело до утвердження у Франції конст. *монархії*, тричі був поранений; вступив до таємного т-ва «Друзі народу», за що 12.01.1832 отримав рік ув'язнення; захопився ідеями Г. *Бабьофа*; 1835 очолив таємне «Товариство родин» і наступного року засуджений до двох років позбавлення волі; після виходу на свободу заснував «Товариство пір року», що ставило за мету підготовку й здійснення соціальної *революції*. Після невдалої спроби підняти повстання в Парижі 12.05.1839 засуджений до смертної кари, заміненої королем Луї-Філіпом на довічне ув'язнення; звільнений під час лютн. революції 1848, організував «Центральне республіканське товариство», що тричі (17.03, 16.04 і 15.05.1848) робило спроби захоплення влади; 02.04.1849 засуджений до 10 років ув'язнення. Після амністії 1859 мешкав у Лондоні, але по поверненні до Парижа в 1861 знову був ув'язнений; після втечі в 1864 з тюремної лікарні оселився в Брюсселі, проте з поваленням Другої імперії внаслідок вересн. революції 1870 повернувся до Франції й видавав газ. «Країна в небезпеці» («La patrie en danger»), де закликав до згуртування всіх патріот. сил у війні проти Пруссії. Переконавшись у капітулянтській політиці «уряду нац. оборони», взяв діяльну участь у повстанні 31.10.1870, за що вдруге отримав смертний вирок, замінений довічним ув'язненням; заочно обраний членом Париз. Комуни 1871, де «бланкісти» входили до складу «більшості» й відстоювали потребу більш рішучих революц. заходів, зокрема створення К-ту громад. порятунку. 20.04.1879 обраний депутатом Нац. зборів від Бордо, й хоча вибори були визнані недійсними, Б. вийшов на волю (загалом провів 37 років в ув'язненні, 10 — у вигнанні чи на примусовому поселенні), попри слабке здоров'я працював над створенням парт. орг-ції своїх прихильників; помер від апоплексичного удару після революц. мітингу; похований на цвинтарі Пер-Лашез.

Майже всі роботи Б. написані в ув'язненні, тому більшість з них втрачено, що ускладнює з'ясування дійсних поглядів революціонера. Безсумнівно, Б. визнавав наявність класової боротьби між бідними й багатими в історії й наголошував на протилежності класових інтересів пролетаріату та буржуазії, але не виділяв робітн. клас із загальної маси експлуатованих; причину класової нерівності вбачав у неуцтві народу й насильстві над ним з боку експлуататорів, а гол. засобом знищення визиску вважав освіту, що є вирішальною силою істор. прогресу. Задля цього належить вчинити *революцію* й захопити *владу* шляхом здійснення швидкого держ. перевороту силами вузької й міцної орг-ції профес. революціонерів, яких у вирішальний момент підтримають маси, підготовлені агітаторами (буржуа за походженням) і участю в страйках. Причому революція не повинна обмежитися «простою зміною форми влади», а мала привести до створення нової д-ви, що «була б жандармерією бідних проти багатих», «диктатурою революц. меншості або в кращому разі — диктатурою Парижа» над країною, здатною роззброїти контрреволюц. класи й оберігати новий лад від замахів ворогів. Б. оголосив себе прибічником «практичного *соціалізму*», тобто такого, який бере все, що йому підходить, «у будь-якій системі»; тому й не мав конкр. планів нового будова, виступаючи лише проти регламентації життя майбутніх поколінь і розглядаючи соціаліст. лад як велику вільну майстерню та всеохопне сусп-во взаємодопомоги (враховуючи гіркий досвід революції 1848–49, Б. вважав, що селянам потрібно з'ясувати добровільний характер вступу до асоціації, тоді вони стануть союзниками революції); осн. чинником соціальних перетворень називав виховання, а осн. завданням д-ви при *комунізмі* — створення робітн. об'єднань на засадах рівності. Незважаючи на всі поразки, ідеї Б. справили помітний вплив не лише на кілька поколінь франц. «лівих», а й через народника П. Ткачова (1844–86) — на формування поглядів В. *Леніна*.

Літ.: Alan Barrie Spitzer. The Revolutionary Theories of Louis Auguste Blanqui. New York, 1970; Samuel Bernstein. Auguste Blanqui and the Art of Insurrection. London, 1971; Шахматов Б. М. Луи Огюст Бланки и революционная Россия (отзывы, влияния, связи) // Французский ежегодник: 1981. М., 1983; Молчанов Н. Н. Огюст Бланки. М., 1984.

В. Головченко

БЛЕК (Black) Дункан (23.05.1908, Мотервелл — 14.01.1991, Пайнтон) — економіст, один з основоположників політології. Віддавав перевагу аналіт. методам дослідження. Вивчав фізику й економіку в Глазго (1923–33) та замислювався над створенням «чистої науки про політику», яка б характеризувалася можливістю представлення будь-якої політ. системи набором визначень та аксіом. Досліджував механізм ухвалення рішень у держ. органах. Теорема серед. виборця — найважливіший внесок Б. в науку — з'явилася в 1942. Вона доводить, що коли всі учасники *голосування* визнають одне осн. вимірювання (напр., від лівого до правого, коли всім лівим менше за все подобається вибір найправіший, а всім правим — найлівіший), то при будь-якій розумній процедурі голосування переможе позиція серед. виборця. Тому він може виступати від імені всіх, хто голосує. Утім, коли вимірів більше ніж один, теорема серед. виборця, як це першим зрозумів сам Б., не обов'язково «спрацьовує». Але там, де один вимір домінує над іншими (напр., у к-тах амер. Конгресу або під час голосування на заг. виборах у Великобританії) і визначає поведінку виборців, — теорема допомагає передбачати з великою точністю перевагу серед. виборця. Відтак політики, які не відповідають інтересам серед. виборця, навряд чи досягнуть успіху, навіть якщо якийсь час знаходитимуться під захистом *виборчої системи*.

Літ.: Coase R. H. Duncan Black // Coase R. H. Essays on Economics and Economists. Chicago; London, 1994. *Л. Угрин*

БЛЕР (Blair) Ентоні (Тоні) Чарлз Лінтон (нар. 06.05.1953, Единбург, Шотландія) — громад.-політ. і держ. діяч, прем'єр-міністр Великобританії (03.05.1997 — 27.06.2007). Закінчив Коледж св. Іоанна Оксфорд. ун-ту (1975); 1976–83 займався адвокатською практикою в Парижі, спеціалізувався з труд. законодавства; 1983 від Лейбор. партії був обраний членом палати громад по шахтарському округу Сіджфілд; депутат парламенту у 1983–2007. Як прихильник європ. інтеграції і зміцнення *НАТО* активно підтримував плани модернізації партії та зменшення в ній впливу профспілок; 1985 — спікер від опозиції з питань фінансів, торгівлі, промисловості, енергетики й зайнятості; 1989–92 — секретар «тіньового кабінету» лейбористів і член виконкому Лейбор. партії, 1992–94 — міністр внутр. справ «тіньового уряду»; одночасно активно займався журналістикою, у 1987–88 вів власну колонку у газ. «Таймс». Очолив Лейбор. партію 21.07.1994, зробивши у своїй парт. програмі наголос на визнанні важливості ринкової конкуренції й окремих положень екон. *неолібералізму*, відмові від *націоналізації* засобів «виробництва, дистрибуції й обміну», поєднанні засад індивідуалізму й колективізму, необхідності держ. підтримки у розбудові мережі громад. орг-цій і *самоврядування*, дотриманні закону й порядку (т. зв. «третій шлях»). Серед практ. кроків програма передбачала децентралізацію держ. влади (т. зв. «деволюція») у Шотландії й Уельсі, ліквідацію права голосу для спадкових перів у палаті лордів, схвалення закону про мін. заробітну плату, жорсткі заходи проти неповнолітніх правопорушників, розширення співпраці в рамках *ЄС*. Перебудував ідеол. засади партії, відмовившись від надмірно соціаліст. елементів, зокрема орієнтації на сусп. й держ. власність та активну роль профспілок у прийнятті парт. рішень (т. зв. «новий лейборизм»). Це забезпечило Лейбор. партії перемогу на заг. виборах 01.05.1997, коли Б. став наймолодшим прем'єром за останні 185 років (отримав підтримку електорату — 43,1 % голосів, переобраний з анал. результатами 2001).

Започаткував процес конст. реформи, розширивши 1997–98 *автономію* Шотландії й Уельсу та ліквідувавши 1999 ін-т спадкового перства; водночас продовжив курс попереднього консерват. уряду на приватизацію держ. підприємств і реформу системи соцзабезпечення; відмінив обов'язкові консультації Банку Англії з урядом щодо процентних ставок; відкрив брит. ринок праці для трудової міграції з країн ЦСЄ. У верес. 1997 налагодив результативний процес мирного урегулювання у Пн. Ірландії (Белфасті), важливою подією якого стало укладення т. зв. угоди «Страсної п'ятниці» (квіт. 1998); попри нові спалахи насильства у Белфасті методично продовжував шукати нові шляхи врегулювання ірланд. проблеми. У *зовнішній політиці* продовжив курс консерваторів на зміцнення «особливих відносин» зі США, водночас намагався забезпечити провідні позиції Великобританії у ЄС, активно підтримав використання збройних сил НАТО під час Косовської кризи 1999 в рамках амер. концепції «гуманітарних інтервенцій». Виступив головним союзником США в Антитерорист. коаліції та проведенні її операцій в Афганістані 2001–02 й Іраку 2003. Проте у 2003 скандал навколо репортажу Брит. громад. телерадіокорпорації Бі Бі Сі (BBC) про підтасовки розвідувальної інформації з метою отримання згоди парламенту на участь брит. військ у антитерорист. інтервенції в Іраку й пов'язане із цим самогубство експерта з біол. озброєнь Д. Келлі викликали падіння популярності лейбор. уряду. Хоча в січ. 2004 незалежна комісія й виправдала Б., він став об'єктом громад. критики за втягування країни у затяжний й безперспективний у військ. плані партизанський конфлікт. У відносинах з Україною ініціював надання їй статусу «сусіда» розширеного ЄС. У 2005 втретє привів лейбористів до перемоги на парлам. виборах, однак к-сть їхніх мандатів у парламенті скоротилася. Після поразки, якої лейбористи зазнали на муніципальних виборах 2006, й скандальних викриттів, пов'язаних з незаконним фінансуванням виборчої кампанії 2005 (надання перства за фін. внески на користь Лейбор. партії), змушений оголосити про відставку, проте залишився таємним радником «її Величності». У 2007–08 — спец. представник 4-х міжнар. посередників з близькосхідного врегулювання (т. зв. «близькосхідного квартету», до якого входять США, ООН, ЄС і Росія), із січ. 2008 — старший радник амер. банку Джей Пі Морґан Чейз (JPMorgan Chase). У груд. 2007 змінив віросповідання: перейшов з англіканства у *католицизм*. Брав участь у 5-х зборах «Ялтинської європ. стратегії» у черв. 2008. У січ. 1999 відзначений міжнар. премією ім. Карла Великого за участь у врегулюванні в Пн. Ірландії; у черв. 2003 отримав одну з найпрестижніших амер. нагород — золоту медаль Конгресу США.

Літ.: John Rentoul. Tony Blair: Prime Minister. London, 2001; Anthony Seldon. Blair. London, 2004; Соколов В. Н., Соколов А. С. Английский лейборизм: вчера и сегодня. Одеса, 2007. *Р. Кривонос*

БЛОК ПОЛІТИ́ЧНИЙ (англ. block, фр. bloc) — тимчасове або постійне об'єднання (альянс, домовленість, союз, угода) різних *акторів політичних* для досягнення певної спільної політ. мети. Суб'єктами Б. п. можуть виступати політ. партії, групи, громад. орг-ції, д-ви. Б. п. може утворюватися на принципі або паритетності його учасників, або пріоритетності одного з них. Парлам. фракції зазвичай утворюють блоки для підтримки або відхилення певного закону, кандидатури на відповідальну посаду, коаліц. уряду тощо. Виборчі Б. п. утворюються між політ. силами та групами з метою обрання до органів держ. влади представників блоку і його учасників. Ознаками Б. п. є спільна назва, узгодженість програмних док-тів, спільний план дій. У виборчі блоки зазвичай об'єднуються *партії політичні*, які мають спільну такт. або стратег. мету, але обмежені в електоральній підтримці. Такі партії, хоча й мають відомих у сусп-ві лідерів, нездатні вести самост. боротьбу за депут. мандати і можуть досягти певного успіху, лише об'єднавшись у блоки. Саме створення блоків (виборчих і парлам.) відкриває певну політ. перспективу т. зв. малим партіям. Хоча при створенні

Б. п. декларується їхня довготривалість, на практиці вони здебільшого мають тимчас. характер. Утворення і діяльність Б. п. в Україні регламентуються законами України «Про політичні партії в Україні» та «Про вибори народних депутатів України». Уперше виборчі Б. п. в Україні були зареєстровані під час парлам. виборів 1998. У позачергових парлам. виборах в Україні 2007 були створені мегаблок «Наша Україна — Народна самооборона», виборчий блок політ. партій «Кучма» та ін.

Літ.: Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. К., 2002; Політичні партії України. У 3 т. К., 2005; Політична Україна сьогодні. К., 2005. *О. Мандебура*

БЛОКА́ДА (від старофранц. bloquer — облягати) — ізоляція *держави* або її частини з боку ін. д-ви чи групи д-в з метою змусити до змін у її поведінці; належить до категорії *санкцій міжнародних*; розрізняють кілька видів Б. — військ., мор. та екон. Б. військ. — особлива форма ведення військ. дій, спрямована на ізолювання ворога і порушення його зовн. зв'язків на всіх видах комунікацій; об'єктами можуть бути окремі д-ви, їхні збройні сили, великі угрупування військ на театрах воєнних дій, пункти стратег. і операт. значення, острови, протоки, затоки, військ.-мор. бази, порти і міста. Б. не допускає або зводить до мінімуму підвезення (підхід) підкріплень, доставку військ. техніки, засобів матер.-тех. забезпечення, евакуацію цінностей і сприяє створенню умов для швидкого розгрому противника або примушення його до *капітуляції*. Б. мор. — система заходів у міжнар. праві, що використовується під час збройного конфлікту і спрямована на припинення доступу до мор. узбережжя противника з тим, щоб примусити його відмовитися від використання власних або окупованих ним портів, військ.-мор. баз, узбережжя і прилеглих до них мор. вод для торгових та ін. зв'язків з іноземними д-вами. Мор. Б. здійснюється ВМС — надводними кораблями, підводними човнами, мор. та сухопутною авіацією, мінуванням мор. р-нів, військ.-мор. баз, на мор. (океан.) комунікаціях, а також знищенням усіх суден супротивника в морі й на базах, а авіації — в повітрі й на аеродромах. Мор. Б. може бути ближньою, або щільною, коли блокований, залишаючи базу, неминуче входить у бойове зіткнення з блокувальними силами, і дальньою, або широкою, за якої противник у певній зоні має свободу пересування. Мор. Б. регламентується правилами Париз. (1856) і Лонд. (1909) декларацій та звичайними нормами міжнар. права. Відповідно до Лонд. декларації 1909, при оголошенні мор. Б. повинні вказуватися: дата початку, геогр. кордони блокованого узбережжя, строк, який дається нейтральним судам для виходу з блокованих портів. Нейтральні д-ви мають бути поінформовані про оголошення мор. Б. дип. каналами, як це мало місце під час *Карибської кризи 1962*. Б. екон. має на меті викликати порушення в госп-ві країни, позбавити її сировини й ринків збуту товарів; здійснюється шляхом припинення (заборони) зовнішньоторг., фін., кредитних та ін. екон. зв'язків з д-вою, що блокується; може супроводжуватися військовою. Прикладом екон. Б. є т. зв. «континентальна Б.», організована *Наполеоном Бонапартом* проти Британії в 1806–07, до якої були втягнуті майже всі д-ви Європи, включаючи Росію. Статут *ООН* передбачає Б. як можливий колект. захід, здійснюваний для відновлення й підтримання миру за рішенням *Ради Безпеки* на підставі ст. 39 і 41 (без використання сили) та ст. 42 (з використанням сили). У всіх ін. випадках орг-ція будь-якою д-вою першою блокади ін. д-ви повинна розглядатися як акт *агресії*. *М. Каменецький*

БЛУ́МЕР (Blumer) Герберт (07.03.1900, Сент-Луїс, шт. Міссурі — 13.04.1987, США) — соціолог і соціальний психолог, один із засновників символічного інтеракціонізму. З 1918 по 1922 навч. в Ун-ті Міссурі, після чого там викладав. У 1925–52 був у докторантурі, а потім працював в ун-ті Чикаго, де зайняв місце свого вчителя *Дж. Міда*. З 1952 — отримав посаду в Каліфорн. ун-ті в Берклі. У 1955 зайняв посаду президента Амер. соціол. асоціації. Вважається представником чиказ. школи символічного інтеракціонізму (А. Стросс, Т. Шибутані), яка зосередилася на процесуальних аспектах взаємодії. У своїй наук. творчості намагався заново інтерпретувати методол. настанови прагматизму (у варіанті інструменталізму Дж. Дьюї) в термінах теорії Дж. Міда. У 1937 саме Б. запропонував термін «символічний інтеракціонізм» для позначення концепції, засновником якої він вважається поряд з Дж. Мідом, Ч. Кулі, Дж. Морено та ін. Осн. наук. працею Б. є «Символічний інтеракціонізм. Перспективи і метод» (1969). Методол. підхід Б. припускав домінування в дослідженнях змістовних понять, а не операціональних. Учений обґрунтовував думку, що значення будь-якого поняття (об'єкта) виникає виключно в самій соціальній інтеракції (взаємодії), а не визначається властивостями цього об'єкта. Звідси випливає твердження, що для того, щоб зрозуміти життя групи, потрібно ідентифікувати світ її об'єктів у термінах значень цієї групи. Б. розрізняє несимволічну (притаманну всім живим істотам) і символічну (притаманну виключно людині) інтеракції і зосереджує свою увагу на останній. Якщо в несимволічній взаємодії люди безпосередньо реагують на жести і дії один одного, то символічна взаємодія характеризується тим, що вони інтерпретують жести один одного і діють на підставі значень, які отримують у процесі інтеракції. Люди використовують жести та інтерпретують жести інших, а їхня поведінка відображається вербально і багато в чому визначається саме мовою. Символічна дія, як правило, передує дії практичній. За допомогою символізації люди визначають межі й структурують зовн. світ і свої зв'язки з ним. Через те, що соціальне життя є продуктом інтерпретацій, оцінок і визначень, що продукуються людьми, його дослідження, на думку Б., має орієнтуватися на рефлексію символічних процесів діючих суб'єктів і структур, що підтримують дію. Важливим є також внесок ученого в узагальнення різноманітних соціолог. досліджень колект. поведінки. Напрацювання Б. у цьому напрямі привело його до визнання необхідності виділення досліджень колект. поведінки в окремий розділ соціології. Цю позицію Б. обґрунтовував тим, що дослідження колект. поведінки прагне до розуміння умов виникнення нового соціального ладу, оскільки його поява є рівнозначною виникненню нових форм колект. поведінки. Окрім іншого, Б. аналізує форми спонтанної та інституціональної колект. поведінки, які можуть набувати крайніх конфліктних форм в одних випадках, або управлятися в політ. цілях — в інших. Ґрунтовні дослідження вченого з цих питань дозволяють також віднести його до теоретиків сучас. концепцій колект. поведінки. Гол. методол. вимогою його підходів стало переосмислення класичної соціології і піднесення ролі досліджень проблем масовогоусп-ва.

Літ.: Хэммерсли М. Проблема понятия: Герберт Блумер о соотношении между понятиями и фактами // Социальные и гуманит. науки. Отечественная и заруб. литература. Сер. 11. Социология. 1993, № 1; Фотев Г. Герберт Блумер: символический интеракционизм // Современная амер. социологія. М., 1994; Selected Works of Herbert Blumer: a Public Philosophy for Mass Society. Urbana, IL, 2000. *В. Ковалевський*

БОВУА́Р (Beauvoir) Сімона де (09.01.1908, Париж — 14.04. 1986, там само) — письменниця, філософ, ідеолог *фемінізму*. Отримала «суворе аристократ. виховання», як вона сама зазначала у книзі «Мемуари добре вихованої дівчини» (Memoires d'une jeune fille range, 1958). Навч. на філос. ф-ті в Сорбонні. Тоді ж вона познайомилася з майбутнім чоловіком та ідеологом екзистенціалізму Ж. П. *Сартром*. Пізніше Б. зізнавалася: «Я наче зустріла свого двійника і знала, що він залишиться в моєму житті назавжди». У 1945 Ж. П. Сартр переїхав до США. На той час їхні стосунки з Б. вже закінчилися, хоча до кінця життя вони залишалися друзями. У 1947 під час своєї подорожі до США Б. познайомилася з письменником Нельсоном Олгреном і між ними зав'язалася переписка. Б. написала йому 304 листи, які згодом були опубліковані її прийомною дочкою Сільвією де Бон Бовуар і названі «Трансатлантичним романом». Повернувшись до Франції у 1949, Б. опублікувала свою найвідомішу книгу «Друга стать», яка принесла їй світову популярність та визнання. 15.04.1980 помер Ж. П. Сартр. Б. важко переживала його смерть, а згодом у своїй книзі «Адью» вона написала: «Його смерть розлучила нас. Моя смерть нас поєднає...». Останні роки свого життя Б. провела наодинці, майже ні з ким не спілкуючись. Вона померла в одній із париз. лікарень і похована на кладовищі Монпарнас. Наук. та літ. спадщина Б. мала значний вплив на розвиток філософії статі, інституалізацію жіночих та гендерних досліджень, а також активізацію світової гендерної думки. Серед її найвідоміших робіт: роман «Мандарини» (Les Mandarins, 1954; який отримав Гонкурівську премію); «Мораль двозначності» (Pour une morale de l'ambiguité, 1947), «Друга стать» (Le deuxième sexe, 1949), «Старість» (La Vieillesse, 1970) тощо. Б. багато в чому випередила свій час, її роботи стали філос. фундаментом фемінізму другої хвилі, в них уперше було поставлено проблему пригнічення фемінного в культурі. Хоча сама Б. феміністкою себе не вважала, її книга «Друга стать» стала своєрідною біблією фемінізму і дотепер залишається найповнішим істор.-філос. дослідженням становища жінки в усп-ві. У цій книзі Б. розглянула проблему призначення жінки та її ролі у сусп-ві. Вона заперечувала патріархальне переконання, що статеві, репродуктивні функції жінки унеможливлюють її рівноправне становище у сусп-ві. Б. наголошувала, що найвищий вибір свободи — це вибір людиною себе самої, власної сутності, яка ніколи не передує існуванню індивіда. У патріархальному сусп-ві жінка позбавлена свободи вибору. Причини такого становища Б. бачила в історії людства, наголошуючи на тому, що вивчення минулого — це завжди лише вивчення чоловічої історії. Б. поклала початок традиції соціокультурного підходу до причин дискримінації жінок у сусп-ві. Вона показала, що сусп-во конструює чоловіче/маскулінне як позитивну культурну норму, а жіноче/фемінне — як негативну. З цієї концепції виходить, що «відмінності», які культивуються традиц. культурою, мають гендерний характер, тобто сусп-во надбудовує над фізіол. реальністю ще деякий соціокульт. конструкт. Хоча Б. не використовувала терміна «гендер», проте всією логікою своїх міркувань вона передбачила сучас. наук. підхід до проблем статі.

Літ.: Claudine Monteil, Les Amants de la Liberté, Sartre et Beauvoir dans le siècle. Calmann-Levy, 1999; Jacobus, Lee A (ed.). A World of Ideas. Boston, 2006; Sallenave Danièle. Castor de guerre. Gallimard, 2008.

М. Колодій

БОДЕ́Н (Bodin) Жан (1529 /?/, Анже — 1596, Лан, Франція) — політ. мислитель епохи Відродження, один із перших творців теорії держ. *суверенітету*, прихильник ідеї віротерпимості. Встав на шлях монашого служіння в кармелітському монастирі, але у 1549 залишив духовний сан. У Париз. ун-ті та Корол. коледжі вивчав філософію та філологію. Завершив своє навчання у Тулуз. ун-ті (1556), де деякий час після того викладав рим. право. Після переїзду до Парижа вивчав історію та правничі науки, написав низку теор. та істор. трактатів. Подальша його кар'єра пов'язана з правничою діяльністю та перебуванням на різних посадах на *державній службі*. Активно залучався до *політичної діяльності*. Обирався депутатом Ген. Штатів, виконував обов'язки доповідача Держ. ради при королі Франції Карлі IX. Був свідком сумнозвісної Варфоломіївської ночі, ледь не став тоді жертвою католиків-фанатиків. Її жахи допомогли йому усвідомити небезпеки та загрози, які несли з собою реліг. нетерпимість та фанатизм, претензії представників окремих конфесій на володіння вищими істинами. Відтоді неодноразово як у теор. працях, так і в публічних промовах виступав на захист політики віротерпимості як засобу порятунку Франції від *громадянської війни* й братовбивства. Він усвідомлював, що, оскільки за боротьбою ворожих реліг. партій (у цьому разі католиків і протестантів-гугенотів) стояли зовн. сили, які їх небезкорисливо підтримували, така боротьба ще й несла небезпеку і безпосередню загрозу збереженню тер. цілісності та незалежності країни. Здобув цінний власний політ. досвід, оскільки брав безпосередню участь у політ. інтригах свого часу, виконував різні держ. доручення та дип. завдання, змінював свою лояльність та орієнтації відповідно до примх владної кон'юнктури свого часу. Споглядаючи та аналізуючи проблеми сучасного йому франц. сусп-ва та діяльності влади, став переконаним прихильником формування сильної централізованої д-ви, очолюваної абсолютним монархом.

Б. є автором низки важливих праць, які справили чималий вплив на політ. філософію та історію політ. вчень, широко вивчаються як джерела в науці про д-ву та право, серед яких «Метод», «Держава», але найважливішою для політологів є його праця «Шість книг про Республіку» (1576). У ній він викладає на загал доволі знайомий з ін. теорій договірного походження *держави* погляд на її формування та діяльність. Але в низці концептуальних засад цього твору мислитель формулює важливі та доволі оригінальні, новаторські теор. положення. Передусім це стосується його авторської концепції походження та сутності держ. *суверенітету*. Він вдається до осмислення джерел походження держ. влади, умов та засобів її реалізації, висловлює аргументовані погляди на функціонування д-ви та її взаємодію із *суспільством*. Б. вважав, що *громадяни*, виходячи з природного стану, стають творцями д-ви, носіями її суверенітету — абсолютної, повної, необмеженої та неподільної *влади*. І в цьому сенсі утворена таким чином д-ва є Республікою. Але цей свій суверенітет гр-нам краще за все, в їхніх власних інтересах, передати як «подарунок» одній-єдиній особі, яка стане сувереном, що буде правити д-вою. Після того як вони це зроблять, відібрати назад цей суверенітет вони вже на мають права. У цій же праці Б. визначає осн. ознаки суверенної влади: видання законів, обов'язкових для всіх; вирішення питань війни і миру; призначення посадових осіб; судова діяльність; здійснення помилування. Утім, незважаючи на абсолютність отриманої влади, правління суверена все ж таки має низку обмежень. Він має правити на основі та виключно на засадах права. Його діяльність не має порушувати приписів та норм божественних законів, природних законів та не повинна зазіхати на право власності підданих. Д-ва також повинна шанувати віросповідну свободу своїх підданих (революційна на той час теза. — *А. К.*), відтак *релігія* є сферою їхнього приват. життя, а не об'єктом держ. політики та регулювання. Влада не може також втручатися у родинні справи. Інтереси «третього стану», також враховані Б. у тезі про заборону держ. владі призначати та збирати податки з підданих, не спитавши попередньо на це їхньої згоди. Щодо форми політ. режиму, Б. наполягав на тому, що переваги абс. монархії тільки виграють, якщо будуть певним чином поєднані з використанням елементів аристокр. та дем. правління. Перший з них виявляється у делегуванні низки повноважень відповідним представникам *аристократії*, з якою король поділяє свою владу. Але, не обмежуючись використанням лише аристокр. елементу, король має шукати та сміливо висувати на держ. посади також і представників простого народу, які мають для цього необхідні здібності та чесноти. У такому поєднанні влада буде не тільки стійкою, а й найбільш легітимною в очах усього народу. Вчення Б. справило значний вплив на сучасників і було сприйнято системою університет. освіти низки західноєвроп. країн як правильне та обов'язкове для вивчення.

Літ.: Franklin J. H. Jean Bodin and the rise of absolutists' theory. Cambridge, 1973; Couzinet M.-D. Histoire et méthode a la Renaissance. Une lecture de la Methodus ad facilem historiarum cognitionem de Jean Bodin. Paris, 1996; Ковальчук В. Б. До питання про державний суверенітет та легітимність державної влади в політико-правовій концепції Нікколо Макіавеллі та Жана Бодена // Держава і право. Зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. К., 2007. Вип. 35. *А. Круглашов*

БОДРІ́ЯР (Baudrillard) Жан (29.07.1929, Реймс — 06.03.2007, Париж) — культуролог і філософ-постмодерніст, постструктураліст, політ. коментатор. Навч. в Ун-ті Сорбонни, вивчав нім. мову, що дозволило йому згодом викладати її в провінційному ліцеї з 1958 до 1966. У цей час почав друкувати літ. огляди і переклади таких авторів, як П. Вейсс, Б. Брехт та ін. Цей період діяльності Б. завершився докт. дис. «Система об'єктів», після чого він працював викладачем в Париз. ун-ті, пройшовши шлях від помічника професора до професора. У 1986 Б. переходить працювати до Ін-ту досліджень соціально-екон. інформації, де й залишався до кінця свого життя. Протягом 1980–90-х його книги завоювали широку аудиторію і Б. став справжньою інтелектуальною знаменитістю. Роботи філософа можна розглядати як частину доробку покоління франц. мислителів (Ж. *Дельоз*, Ж. Ф. *Ліотар*, М. *Фуко*, Ж. *Дерріда*, Ж. Лакан та ін.), яких об'єднав інтерес до семіотики, що дозволяє також відносити його до постструктуралістської філос. школи. Б. вважається соціальним теоретиком і критиком методів опосередкованої взаємодії і технол. комунікації, а його роботи оцінюються як мегакритичні. Водночас, окрім уваги до впливів технологій на соціальні зміни, сфера його інтересів коливається від конс'юмеризму до гендерних відносин, соціального розуміння історії, журналіст. коментарів про СНІД, клонування, конфлікту в Іраці, тероризму тощо. У своїх ранніх роботах Б. поєднував ідеї *марксизму* та психоаналізу. В цей час мислитель зосередився на дослідженнях сусп-ва споживання. Завжди раціональний «дискурс речей» (товарів). та їхнього виробництва, дискурс об'єкта споживання як знакової функції структурують поведінку людини («дискурс суб'єкта»). Б. доходить висновку, що не потреби є підставою для виробництва товару, а навпаки — виробництво і споживання продукують «потреби». Поза системою обміну і споживання немає ані суб'єкта, ані об'єктів. «Мова» речей класифікує світ ще до їхньої появи в буденній мові; парадигматизація об'єктів задає парадигму комунікації; взаємодія на ринку служить базовою матрицею для мовної взаємодії. Головна відмінність концепції Б. від марксист. підходу полягала в тому, що саме споживання, а не виробництво є основою капіталіст. економіки. Пізніше Б. повністю відходить від марксист. ідей і впроваджує в обіг поняття «гіперреальності», як розвиток марксист. поняття «надбудова». Основою гіперреальності є симуляція, а її одиницями — симулякри (знаки або несамототожні феномени, що відсилають до чогось іншого, а тому мають симуляційний характер). Б. виділяє три порядки симулякрів: копії, функціональні аналоги і власне симулякри. До третього порядку належать усі сучас. феномени, включаючи гроші, громад. думку і моду, які функціонують за принципом символічного обміну. Сучасність Б. називає ерою гіперреальності — надбудова визначає базис, праця соціалізує, представн. органи влади вже нікого не представляють. Звідси з'являється відчуття втрати реальності. Останньою реальністю залишається смерть, яка, на думку Б., є єдиною, що не має споживчої вартості. Саме на смерті заснована будь-яка влада й економіка, хоча в останній смерть виступає не сама по собі, а як фантазм (уявлення). У дусі постмодернізму Б. заявляє про те, що більше немає сцени, спектаклю, ілюзії, «іншого», а все сучас. сусп-во з властивими йому ілюзіями націлене на те, щоб нейтралізувати відмінності між людьми. Повернення до реальності, як вважає Б., можливе завдяки крит. і терапевт. функції мистецтва. Б. написав бл. 50 книг, найбільш резонансними і впливовими з яких стали: «Символічний обмін і смерть» (1976), «Симулякри і симуляції» (1981), «Америка» (1986). Мова й стиль Б., які скоріше характерні для інтелект. прози, ніж академ. філософії, а також його безкомпромісна позиція у багатьох питаннях часто стають підставами для крит. оцінок його спадщини. Тим не менше Б. має багато прихильників і послідовників. 03.01.2004 видається журн. «International Journal of Baudrillard Studies».

Літ.: Дьяков А. В. Жан Бодрийяр: Стратегии «радикального мышления». СПб., 2008; Jean Baudrillard // Stanford Encyclopedia of Philosophy. Режим доступу: http://plato.stanford.edu/entries/baudrillard; Lane Richard J. Jean Baudrillard. London; New York, 2000. *В. Ковалевський*

БОЙКО́Т (англ. boycott) — спосіб політ. та екон. боротьби, вид санкцій чи політ. тактики примусових заходів, форма протесту. Назва походить від імені управителя маєтку англійця Чарлза Бойкота, проти жорстоких дій якого виступили з протестом ірланд. орендарі. Б. у *політиці* може виражатися: у повній чи частковій відмові у стосунках з конкр. особою, орг-цією, *владою*, *державою*; у протестних діях, спрямованих на підрив ефективності у спільній діяльності з різноплановими структурами, органами та ін. учасниками політ. і екон. взаємодії; в утриманні від участі у *виборах* до представн. установ. Б. у *міжнародній політиці* являє собою відмову д-ви розвивати чи підтримувати торгові, фін. та ін. відносини з окремими країнами чи міждерж. об'єднаннями. Статут *ООН* передбачає застосування Б. як примусового заходу з метою забезпечення миру і безпеки, без використання військ. сил. Такий вид Б. передбачає повне або часткове припинення екон. стосунків, залізничних, мор., повітр., пошт. сполучень, радіо- і телеграфних зв'язків, а також розірвання дип. відносин з країною-об'єктом Б. У міжнар. екон. відносинах Б. може як охоплювати всі сторони екон. зв'язків, так і поширюватися у вигляді екон. блокади (ембарго) на окремі напрями міждерж. товарообміну. Б. у труд. відносинах передбачає відстоювання найманими працівниками прав у роботодавців шляхом відмови від роботи на певних підприємствах та госп. об'єктах, а також від купівлі виготовленої на них продукції.

Літ.: Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми. Львів, 2000; Данеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Пер. з англ. Львів, 2004; Соціологія: словник термінів і понять. К., 2006. *М. Багмет*

БОЛІВА́Р-І-ПО́НТЕ (Bolivar y Ponte) Симон Хосе Антоніо (24.07.1783, Каракас — 17.12.1830, Сан-Педро-Алехандріно, Колумбія) — військ. і держ. діяч. Отримав домашню освіту, юність провів у охопленій revол. рухами Франції й Пд. Європі, де перейнявся дем.-респ. ідеями, 15.08.1805 на римській горі Монте-Сакро поклявся присвятити життя справі визволення батьківщини від іспан. колоніального гноблення. По поверненні до Венесуели взяв активну участь у поваленні ісп. панування і проголошенні 05.07.1811 незалежної республіки; після її розгрому продовжив боротьбу в сусідній Новій Гранаді (сучас. Колумбія), організував визвольний похід, що увінчався створенням 06.08.1813 2-ї Венесуел. республіки, від муніципалітету Каракаса отримав почесне звання «Визволителя». Після тимчас. поразки від переважних сил ісп. армії 1814 емігрував до Нової Гранади й пізніше на Ямайку, де 06.09.1815 оприлюднив програмного листа з викладом причин невдач і мети визвольної боротьби (повний розрив держ. зв'язків з Іспанією, заснування нових незалежних республік у Лат. Америці та їхнє об'єднання в могутню д-ву) й закликом про допомогу до США, Великобританії й Франції. Усвідомивши потребу скасування рабства й вирішення соціальних проблем, зокрема наділення землею солдатів визвольної армії, переконав президента Гаїті О. Петіона підтримати патріотів і поновив успішні бойові дії на пн. Венесуели; 17.02.1819 призначений Ангостурським нац. конгресом тимчас. президентом Венесуели (з груд. — республіки Вел. Колумбія у складі Венесуели, Колумбії й згодом Еквадору) та головнокомандувачем Визвольної армії, у черв. 1821 завершив звільнення Венесуели, у лип. 1822 — Еквадору; після переговорів 26–27.07.1822 в Гуаякілі з командувачем Андської армії Х. Сан-Мартіном, що завершилися виїздом останнього до Європи, монополізував керівництво Визвольною війною. 1823 здійснив похід у Перу, в лют. 1824 став диктатором країни й до кінця року звільнив її від військ колонізаторів, фактично поклавши край ісп. пануванню в Пд. Америці; 1825 очолив створену у Верхньому Перу республіку Болівія (названа на честь Б.), 1826 розробив для неї респ.-дем. конституцію, що стала зразком для ін. південноамер. д-в. Прагнучи сформувати «Священний Союз народів» на противагу «Священному Союзу» монархів, ініціював скликання 22.06.–15.07.1826 Панам. конгресу за участю Вел. Колумбії, Перу, Мексики й Федерації Центр. Америки, але не добився реалізації своїх конфедералістських планів; сепаратистські виступи призвели до повалення влади Б. в Перу і Болівії та виходу зі складу Вел. Колумбії Венесуели й Еквадору; не бажаючи ставати на шлях *бонапартизму*, в січ.1830 подав у відставку й невдовзі остаточно відмовився від держ. діяльності, помер від хвороби на шляху до еміграції в Європу.

Літ.: Лаврецкий И. Боливар. М., 1966; Jurado Toro B. Bolívar el polifacético. Caracas, 1994; Boyd B. Bolívar, Liberator of a continent, An historical novel. Sterling, VA, 1999; Lynch J. Simon Bolivar. A Life. Yale, OK, 2006. *В. Матвієнко*

БОНАПАРТИ́ЗМ — *філософія політична*, зародження якої пов'язане з існуванням Консульства (1799–1804) і Першої імперії (1804–15) у Франції та діяльністю *Наполеона Бонапарта*, а сучас. розвиток — з ідеологією голлізму (див. Ш. де *Ґолль*) і практикою «керованої» («імітаційної», «суверенної») демократії В. *Путіна*. Виникнення Б., тобто одноосібної *диктатури*, схваленої народом і закріпленої в держ. праві, такої, що спирається на військ. і бюрокр. апарат, було реакцією на крайнощі процесу лібералізації громад. життя. Подією, що спонукала до наук. вивчення феномену Б. як оригінальної форми *політичного режиму*, був держ. переворот 02.12.1851, внаслідок якого за підтримки армії й консерват. селянства у Франції встановився авторит. режим президента Наполеона Бонапарта, що після плебісциту 02.12.1852 оголосив себе імператором. Тоді К. *Маркс* («Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», 1852; від назви другого місяця за франц. респ. календарем, на який припадав день держ. перевороту ген. Бонапарта — 09.11.1799) надав цьому термінові специфічного визначення як опортуніст. і популіст. союзові частини буржуазії з люмпен-пролетаріатом, що спирався на *плебісцити*, за допомогою яких Наполеон намагався забезпечити *легітимність* свого врядування. Відтоді в *марксизмі* утвердилася думка, що Б. репрезентує ту незалежність, якої здатна досягти *держава*, коли класові сили в *суспільстві*, що конфліктують, тимчас., але точно врівноважені; Б. став синонімом контрревол. диктатури крупної буржуазії. Зокрема, В. *Ленін* політику рос. буржуазії в період, що настав після Липневої кризи 1917, розцінював як бонапартистську: «Б. є форма правління, що виростає з контрреволюційності буржуазії в обстановці демократичних перетворень і демократичної революції» («Початок бонапартизму»). Останнє змушує буржуазію маскувати свої контрревол. прагнення примарними реформами, породжуючи ілюзії «надкласової» й «надпартійної» д-ви; шляхом дрібних подачок і демагогічних обіцянок буржуазія здійснює політику обману мас (соціальна *демагогія*) й лавірування між політ. силами, які ворогують, водночас поборюючи дем. і революц. рух, активізуючи шовіністичну пропаганду всередині країни й агресивний курс у *зовнішній політиці*. Елементи Б., на думку Леніна, були властиві діяльності О. *Бісмарка*, П. *Столипіна* й голови Тимчас. уряду Росії 08.07.–26.10.1917 О. Керенського. В істор. ретроспективі Б. обстоював міцне керівництво й консервативний *націоналізм*, проте не закликав повернутися до *тиранії*; сучас. Б. базується на визнанні доцільності обмеження політ. *лібералізму*, у т. ч. діяльності *партій політичних* та ін. громад. рухів, які репрезентують «груповий», а не сусп. інтерес; авторит. диктатура, що діє в ім'я інтересів *нації*, розглядається як найкращий гарант індивід. соціальних прав і екон. свобод, громадян. миру.

Літ.: John Alexander Murray Rothney, John Rothney. Bonapartism after Sedan. Ithaca, New York, 1969; Alexander R. S. Bonapartism and Revolutionary Tradition in France: The Fédérés of 1815. Cambridge, 2002; Fisher H. A. L. Bonapartism. Kessinger Publishing, 2004.

В. Головченко

БОРОВЕ́ЦЬ Тарас (псевд. Тарас Бульба, Чуб, Гонта; 09.03.1908, с. Бистричі, тепер Березнів. р-ну Рівнен. обл. — 15.05.1981, Нью-Йорк) — політ. і військ. діяч, організатор повстанського руху на Поліссі в роки 2-ї світової війни. З молодих років змушений був працювати на каменоломні. Рано почав цікавитися проблемами *політики* та *ідеології*. У 1920-х Б. коливався у виборі своєї політ. прихильності між комуністами і самостійниками. На зламі 1920–30-х, під впливом наслідків колективізації в СРСР, остаточно перейшов на самостійницькі позиції. У 1930 заснував орг-цію Укр. нац. відродження. Зазнав переслідування з боку польс. влади. У 1932 через сотника армії УНР В. Раєвського Б. знайомиться із полк. армії УНР І. Литвиненком, який працює у розвідувальному відділі військ. штабу УНР в екзилі. Очевидно за завданням розвідки УНР Б. нелег. переходив на тер. СРСР на поч. 1930-х. У 1934–35 був в'язнем концтабору у Березі Картузькій. Від осені 1935 до 1937 організовує власний кам'яний кар'єр у с. Корпилівка. Після верес. 1939 продовжував підпільну роботу самостійницького спрямування і при рад. владі. Наприкін. 1939 Б. нелег. прибуває до Варшави, де тісно співпрацює з Держ. центром УНР в екзилі. Після консультацій із сотником В. Раєвським і полк. І. Литвиненком отримує завдання готувати повстання на тер. України з метою встановлення укр. влади у момент початку війни третіх д-в проти СРСР. У серп. 1940 повертається в Україну. З поч. нім.-рад. війни влітку 1941 організував на Поліссі партизанські відділи «Поліської Січі», які боролися проти Червоної армії та рад. адміністрації, що відступали. Згідно із первісним задумом, подібні «окружні Січі» мали формуватися в усіх регіонах України, проте нестача кадрів і складні геополіт. умови не дозволили реалізувати задуму. У перші місяці нім. окупації Б. діяв легально, але від груд. 1941 через конфлікт з нім. окупац. адміністрацією перейшов у підпілля. Упродовж 1942 на базі «Поліської Січі» створив повстанське з'єднання, яке назвав Укр. повстан. армією (УПА). Упродовж 1942–43 активно контактував із ОУН(М). У серп.–верес. 1942 вів переговори із командуванням рад. партизанів про спільні бойові дії, але не зумів домовитися про єдину політ. платформу для боротьби з гітлерівцями. На зламі 1942–43 намагався зав'язати контакти із командуванням польс. Армії крайової для залагодження наростання укр.-польс. конфлікту. Впродовж квіт.–трав. 1943 проводив невдалі переговори із командуванням оунівських повстан. відділів про об'єднання. Після провалу переговорів більшість відділів Б. були роззброєні повстан. силами ОУН(Б), які почали використовувати назву УПА. Залишки своєї партизанської групи Б. 20.07.1943 назвав Укр. нар. революц. армією (УНРА). Був ініціатором створення разом з І. Мітрингою Укр. нар.-дем. партії. Наприкін. листоп. 1943 спробував вести переговори з німцями, але в груд. 1943 був арештований гестапо. В'язень концатобору Заксенгаузен до верес. 1944. З 1948 — на еміграції в Пн. Америці (США, Канада). Створив Укр. нац. гвардію (УНГ), видавав журн. «Меч і воля». Від 1976 став членом Світової громад. військ.-патріот. орг-ції «Українське вільне козацтво». Деякий час Б. був членом Укр. радик.-дем. партії (УРДП), входив до її ЦК, але через конфлікти з І. *Багряним* покинув лави цієї партії. Автор спогадів «Армія без держави: слава і трагедія українського повстанського руху».

Літ.: Дзьобак В. В. Отаман Тарас Бульба-Боровець (штрихи до політичного портрета). К., 1995; Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. Львів, 1997; Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.). К., 2002.

І. Патриляк

БОРОТЬБА́ ПОЛІТИ́ЧНА — політ. відносини, що характеризуються протистоянням політ. суб'єктів у здобутті ними *влади* або впливу на неї. У *політичній науці* існують різні підходи до розуміння *політики* як феномену громад. життя, механізму його функціонування. Одним із них є конфліктологічний підхід, основоположником якого був К. *Маркс*. *Марксизм* виходить із того, що *політика* виникає як результат розколу сусп-ва на класи з протилежними екон. інтересами й за своєю суттю є боротьбою між класами за *політичну владу*, тому що тільки за допомогою останньої можна реалізувати свої інтереси в заг. формі. У ході Б. п. можуть бути компроміси, але вона в остаточному підсумку ведеться до повної перемоги якогось із класів. Подальший розвиток теорія конфлікту знаходить у роботах Р. *Дарендорфа* й Л. Козера. Вони теж виходять із того, що політичне є сфера боротьби різних соціальних інтересів. Але, по-перше, вони вважають, що гол. класоутворювальною ознакою є не відносини власності, а відносини панування — підпорядкування і, по-друге, конфлікт, на їхню думку, не обов'язково повинен розвиватися до прямого зіткнення класів і соціальної *революції*, а може й повинен бути вирішений у рамках наявної політ. системи, але вирішення його припускає появу нових конфліктів. Конфлікт, на їхній погляд, по суті виконує функцію інтеграції, а не руйнування сусп. системи. Близько до них примикає теорія нім. політолога К. Шмідта, що розглядає політичне як систему взаємодії людей типу «ворог–друг». Поняття «Б. п.» покликане виразити той момент у політичному, що воно завжди виникає тоді, коли в *суспільстві* існують різні підходи в розумінні проблем, що перед ним стоять, або способів вирішення цих проблем. Але такий підхід менше або взагалі не звертає уваги на інтеграц., об'єднавчу функцію політики.

Літ.: Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая ідеологія // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 3. М., 1960; Тернер Дж. Структура социологической теории. М., 1985; Шмидт К. Понятие политического// Вопросы социологии. 1992. № 1.

А. Лузан

БОЧКО́ВСЬКИЙ Ольгерд-Іполіт (01.03.1885, м. Долинська, тепер Кіровоград. обл. — 09.11.1939, Прага) — політолог, соціолог, філософ, етнолог, педагог, публіцист, один із засновників націології. Навч. у земському реальному уч-щі в Єлизаветграді (1899–1903), на екон. відділенні Політехніки та в Лісному ін-ті у Петербурзі (1903–05), а також на філос. ф-ті Карлового ун-ту в Празі (1906–09). Від 1905 мешкав у Празі. Член Праз. групи УСДРП. Секретар дип. місії УНР у Празі (1918–23), зав. кафедри Укр. госп. академії в Подєбрадах (1923–32), викладач Укр. вільного ун-ту в Празі. Голова укр. «Голодового комітету» (від 1933), видавець двотижневого інформ. бюлетеня «Голод на Україні», автор «Одвертого листа» до президента сенату Франції Е. Еріо, в якому засудив його за заперечення Голодомору в рад. Україні. Запровадив до наук. обігу поняття «етнополітика». Визначав сучасну йому істор. добу як націоцентричну епоху, в якій точиться боротьба між *нацією* та *державою* за політ. лідерство. Наголошував на неприродності поділу народів Європи на великі/малі, історичні/неісторичні, панівні/поневолені, державні/недержавні, аристократичні/плебейські. Розглядав формування модерної нації як процес кристалізації етносу навколо власних політ. і культ. еліт. Відзначав важливість об'єкт. чинників у формуванні нації (спільні територія, природне середовище, походження, історія, мова, культура), проте вирішальними вважав суб’єкт. фактори — усвідомлення етносом своєї відрубності, самобутності та самодостатності, бажання людей жити разом і творити власну д-ву, узгоджене бачення ними майбутнього, спільна система цінностей. Вважав примусову асиміляцію анахронізмом, який заохочує поневолені народи домагатися політ. самостійності. Передбачав майбутнє об’єднання європ. націй у складі Сполучених Штатів Європи. *В. Пономарьов*

БРАНДТ (Brandt) Віллі (справж. ім’я — Фрам Герберт Ернст Карл, 18.12.1913, Любек — 08.10.1992, Ункель-на-Рейні) — громад.-політ. і держ. діяч, 4-й федер. канцлер ФРН (1969–74). Здобув серед. освіту в гімназії «Іоганеум» у Любеку (1932), брав активну участь у молодіжних с.-д. орг-ціях. Член СДПН з 1930, після виходу з неї в 1931 ліворадикального крила й створення Соціаліст. робітн. партії (СРП) увійшов до неї. З приходом до влади в Німеччині нацистів у 1933 — на нелег. становищі, брав участь у підпільному з’їзді СРП 11–12.03.1933 у Дрездені. У 1933–45 (з перервами) мешкав в еміграції у Норвегії, працював журналістом с.-д. видань, у 1937 був військ. кореспондентом під час Громадян. війни в Іспанії (1936–39), як вільний слухач відвідував заняття в ун-ті Осло; очолював раду молодіжної спілки СРП (SAP-Jugendverbandes) та одночасно К-т молодіжного союзу соціалістів (SJVD), нелег. відвідував Німеччину у 1936, безуспішно прагнучи відновити діяльність берлінської орг-ції партії; позбавлений нацистами нім. громадянства (1938). Служив у норв. армії (1940), взятий у полон нацистами після окупації Норвегії Німеччиною, але випадково звільнений як норвежець, хоча офіц. норв. громадянство отримав пізніше, коли після звільнення виїхав до Швеції. У 1940–45 брав участь у норв. русі Опору, декілька разів нелег. відвідував Норвегію, у 1942–45 — секретар Міжнар. групи дем. соціалістів; з 1944 відновив зв’язки з СДПН, повернувся до Німеччини 1946. Як журналіст висвітлював хід Нюрнберзького процесу, повернув нім. громадянство з іменем Віллі Брандт 01.07.1948. Депутат бундестагу в 1949–74; 1955–57 — голова палати депутатів Зх. Берліна; 1957–66 — правлячий бургомістр Зх. Берліна; 1958–62 — голова правління С.-д. партії Зх. Берліна; у 1962–63 — заст. голови, у 1964–87 — голова СДПН. Відіграв провідну роль на з’їзді СДПН у Бад-Годесберзі, на якому було схвалено нову програму партії, що ознаменувала відмову від марксист. спадщини й фразеології (1959). Очолював ту частину нім. соціал-демократів, яка підтримувала євроатлант. інтеграцію ФРН. У 1966–69 — віце-канцлер та міністр закорд. справ ФРН; виступав за розрядку міжнар. напруженості у відносинах між Зх. і рад. блоком; всупереч доктрині Гальштейна домігся відновлення дип. відносин з Румунією (1967) та Югославією (1968). Обраний федер. канцлером ФРН після перемоги соціал-демократів на виборах до бундестагу 1969; сприяв остаточній відмові Зх. Німеччини від доктрини Гальштейна, брав участь в укладенні низки міжнар. договорів, що означали визнання з боку ФРН кордонів, які склалися у ЦСЄ після 2-ї світової війни, зокрема договорів ФРН–СРСР 1970, ФРН–ПНР 1970, ФРН–НДР 1972, ФРН–ЧССР 1973. Сприяв укладенню Чотиристоронньої угоди щодо Зх. Берліна 1971, яка остаточно врегулювала його статус як окремого анклавного державоподібного утворення під факт. *протекторатом* трьох зх. держав-переможниць у 2-й світовій війні, у той же час визнала за його жителями право на громадянство ФРН. Врегулював відносини з НДР на основі факт. визнання дводержавності Німеччини, водночас сприяв наданню німецько-німецьким відносинам особливого характеру, унезалежненню їх від проблем блокового протистояння в Європі та юрид. закріпленню можливості мирного відновлення нім. єдності. НДР і ФРН офіц. взаємно визнали *суверенітет* одна одної й обмінялися пост. дип. представництвами 08.11.1972. Домігся прийняття обох нім. д-в до ООН (1973), першим з канцлерів ФРН відвідав НДР, ПНР (1970) та Ізраїль (1972). Під час візиту до Польщі широкого розголосу набув символічний жест Б. — схилення колін 07.12.1970 перед монументом жертвам Варш. гетто; ініціював встановлення дип. відносин з Болгарією й Угорщиною (1973). Політ. курс уряду Б. отримав назву «нової східної політики» (neue Ostpolitik), що сприяла подоланню суперечностей між ФРН та її сх. сусідами і розрядці у Європі; на міжнар. арені сприяв вступу Великобританії до *ЄС* та приєднанню ФРН до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1969). Домігся рішучої перемоги соціал-демократів на виборах до бундестагу 19.11.1972, проте змушений був подати у відставку після викриття у найближчому оточенні агента східнонім. спецслужби «штазі» — Г. Гійома. Після відставки до 1987 продовжував залишатися головою СДПН (у 1987–92 — почесний голова), 1976–92 — голова *Соцінтерну*; 1977–83 — голова Незалежної комісії з питань міжнар. розвитку «Північ — Південь» (т. зв. «Комісія Брандта»); 1979–84 — член *Європейського парламенту*; очолював фонд «Мир і розвиток». Нагороджений Нобел. премією миру 1971; Ейнштейнівською премією миру 1985.

Літ.: Prittie T. Willy Brandt. Portrait of a Statesman. New York, 1974; Drath V.H. Willy Brandt: Prisoner of His Past. Radnor, PA, 1975; Binder D. The Other German: Willy Brandt's Life and Times. Washington, DC., 1978; Schlesinger, Jr. A.M. Thinking Aloud: The Difference Willy Brandt Has Made // The New Leader. 1990. № 11–13. *Р. Кривонос*

БРА́ТСТВО ТАРА́СІВЦІВ — створена влітку 1891 таємна укр. політ. орг-ція. Засновники — студенти Харків. ун-ту І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич та студент Київ. ун-ту В. Боровик — під час канікул здійснили подорож до Канева й відвідали могилу Т. Шевченка на Чернечій горі. Засноване на початковому етапі політизації укр. нац. руху, Б. т. за характером орг-ції та діяльності було проміжною ланкою між громадівством і політ. партією. Невдовзі число тарасівців зросло до кількох десятків осіб, зокрема до їх складу увійшли Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, М. Ганкевич, М. Яценко, Є. Тимченко, М. Міхновський, М. Кононенко, О. Черняхівський М. Коцюбинський, В. Шемет. Осередки тарасівців на поч. 1890-х були створені в Харкові, Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Олександрії, Юр’єві (Тарту). Провідним був харківський, навколо якого об’єднався гурток студентів, що займалися культ.-просвіт. діяльністю. Очолений І. Липою та М. Яценком, гурток отримав назву «Молода громада», співпрацював з просвітницьким гуртком С. та О. Русових. Поставивши собі за мету працювати задля нац. відродження України, тарасівці й молодогромадівці організовували гуртки самоосвіти, поширювали твори укр. письменників, заборонені видання, влаштовували вечори, вистави, налагодили зв’язки з політ. активними галиц. українцями, які постачали для них нелег. л-ру. Програмні засади Б. т. були розроблені його засновниками 1891, але оприлюднені лише на поч. 1893 у Харкові. Їх обговорення на зібраннях «Молодої громади» викликало розкол, частина молодогромадівців, дотримуючись принципів традиц. укр. громадівства, вважала викладені у програмному док-ті ідеї занадто радикальними. Під назвою «Profession de foi молодих українців» («Символ віри молодих українців») він у квіт. 1893 був опублікований у львів. часописі «Правда» і став першою широко оприлюдненою нац. програмою. Він містив вимоги широкої *автономії* для всіх, зокрема укр., народів Рос. імперії та їх визволення з-під деспот. гніту царизму, встановлення федерат. ладу в тих д-вах, до складу яких входили укр. землі, можливості вільного розвитку та задоволення соціально-політ. і духовних потреб українців, визнання окремішності укр. нації, її права на *самовизначення*, єдності австр. та рос. українців тощо. Осн. ідеї та принципи програми Б. т. згодом знайшли відображення у програмах укр. політ. партій та орг-цій. У 1893 харків. осередок Б. т. та «Молода громада» були викриті поліцією, якій вдалося виявити вантаж нелег. л-ри (твори укр. письменників і громад.-політ. діячів, марксист. л-ру, праці рос. демократів та емігрантів-марксистів), закупленої за кордоном для харків. гуртків на зібрані ними кошти і таємно переправленої до Рос. імперії. Встановивши шляхом стеження отримувачів вантажу, поліція 01.05.1893 почала у Харкові арешти й обшуки. До слідства було притягнуто 24 особи — тарасівці, молодогромадівці та подружжя Русових. Після 1,5-річного слідства, яке так і не змогло отримати від заарештованих відомостей про всю мережу й керівний склад орг-ції, їм 24.11.1894 було оголошено вирок, що призначав різні форми покарання — тюремне ув'язнення, гласний нагляд поліції, проживання поза межами столиці, губерн. та університет. центрів, нагляд керівництва навч. закладів тощо.

Літ.: Нариси з історії українського національного руху. К., 1994.

Т. Горбань

БРЕ́ЖНЄВ Леонід Ілліч (19.12.1906, с. Кам'янське, тепер м. Дніпродзержинськ Дніпроп. обл. — 10.11.1982, Москва) — політ. і держ. діяч, 1-й секретар ЦК КПРС (1964–66), ген. секретар ЦК КПРС (1966–82), голова ВР СРСР (1960–64, 1977–82), Герой Рад. Союзу (1966, 1976, 1978, 1981), Герой Соціаліст. Праці (1961), Маршал Рад. Союзу (1976), лауреат Ленін. премії (1979). У 1927 закінчив Курський землевпорядно-меліорат. технікум, у 1935 — металург. ін-т у Дніпродзержинську. У 1935–36 служив у армії. У 1936–37 — директор Дніпродзерж. металург. технікуму. З трав. 1937 — заст. голови Дніпродзерж. районної Ради, з трав. 1938 — заввідділу, а з 1939 — секретар Дніпроп. обкому КП(б)У, у 1941–45 — на політроботі у діючий армії, у 1946–50 очолював Запоріз. і Дніпроп. обкоми партії, у 1950–52 — ЦК Компартії Молдавії. У жовт. 1952 обраний секретарем ЦК КПРС, у берез. 1953 призначений начальником Політуправління Військ.-Мор. сил, заст. начальника Гол. політ. управління Рад. армії і Військ.-Мор. флоту. З лют. 1954 — 2-й, а з серп. 1955 — 1-й секретар ЦК Компартії Казахстану. З лют. 1956 — секретар ЦК КПРС, з черв. 1957 — член Президії ЦК КПРС, одночасно з 1958 — заст. голови Бюро ЦК КПРС по Рос. Федерації. У 1960–64 — голова Президії ВР СРСР і одночасно (з черв. 1963) — секретар ЦК КПРС. Виявив себе як майстер залаштункових політ. інтриг і противник десталінізації. Був одним з ключових гравців у політ. заколоті проти М. *Хрущова*. У жовт. 1964 на пленумі ЦК КПРС Б. виголосив вступне слово, дорікаючи М. Хрущову непродуманими волюнтаристськими діями, плутаниною у керівництві економікою, «нескінченними перебудовами і реорганізаціями». Б. був обраний консерват. колами парт. бюрократії як «перехідна» фігура і очолив ЦК КПРС. Проте Б. поступово зміг витіснити з політ. авансцени тих, хто саме так дивився на нього, зміг перемогти своїх реальних і потенц. конкурентів, утримувати владу впродовж 18 років. Він врахував ключову помилку М. Хрущова і у своїй діяльності спирався насамперед на парт. апарат. Номенклатура прийняла його і підтримувала до його смерті. У лист. 1964 прийнято рішення про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових парт. організацій та рад. органів. Вони знову почали будуватися за тер.-вироб. принципом, як це було до хрущовського експерименту. На вересневому пленумі ЦК КПРС у 1965 було ухвалено ліквідувати раднаргоспи і відновити всесоюзні пром. міністерства. Було здійснено ін. кроки із «стабілізації» режиму, що зрештою звели нанівець хрущовські спроби заг. модернізації наявної системи й адаптації її до нових умов. Починаючи з 1972, екон. реформу в СРСР почали пригальмовувати, згодом її згорнули. Московські консерватори боялися перемін, особливо на респ. рівні, всіма можливими заходами вони стримували нововведення, що негайно позначилося на екон. стратегії, заг. соціо-політ. ситуації. Центр ваги було перенесено на оборонну пром-сть (якій і так не бракувало коштів), освоєння Сибіру та збільшення капіталовкладень у с. г. Політика центру щодо України була виразно споживацькою. Розвиток пром-сті планувався таким чином, що УРСР перетворювалася на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», в ній розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, у т. ч. високотехнологічні (пізніше це стане однією з найсуттєвіших перешкод на шляху незалежного розвитку). Традиційно розвинуті індустр. галузі економіки республіки (видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів) швидко занепадали, ставали нерентабельними. Бракувало нових технологій, оновлення обладнання, техніки. З діяльністю Б. пов'язана неосталіністська лінія. У 1969 у газ. «Правда» було надруковано статтю до 90-річчя з дня народження Й. *Сталіна*, у 1970 на його могилі біля Кремлівської стіни поставлено погруддя, що стало симптомом ресталінізації. Б. сприяв посиленню русифікації народів імперського СРСР. У черв. 1978 ЦК КПРС прийняв постанову «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», що стала плацдармом наступу на нац. школу. Його посилила Всесоюзна наук.-практ. конференція на тему «Російська мова — мова дружби і співробітництва народів СРСР» (Ташкент, 22–24.05.1979). Рекомендації конференції були обов'язковими для виконання в системі народної освіти і культури. Згідно з ними, запроваджувалося тотальне, розпочинаючи з дошкільних закладів, вивчення рос. мови. Викладачам, які переходили на російську, підвищували заробітну плату, їх заохочували, пропагували, нагороджували як вчителів-новаторів. За два десятиріччя після початку хрущовської реформи к-сть україномовних шкіл в УРСР зменшилась, у Крим. обл. і в Донецьку не залишилося жодної україномовної школи. У 1972 особисто Б. сприяв витискуванню з України 1-го секретаря ЦК КПУ П. *Шелеста*, якого після переведення на роботу до Москви було затавровано у парт. пресі як такого, що виявляв надмірне українофільство й автономізм у прийнятті політ. рішень. На чолі ЦК КПУ був поставлений лояльний до Б. В. *Щербицький*, який інспірував «антинаціоналістичну» кампанію в УРСР. Під час перебування Б. при владі особливої сили набуло придушення інтелектуальної свободи і прав людини (із застосуванням психіатричного терору, арештів і висилок дисидентів), посилився тотальний контроль за сусп-вом з боку органів КДБ. Зросла моральна деградація парт.-держ. номенклатури. У 1973 до обкомів, крайкомів, ЦК компартій союзних республік було розіслано записку «Про необхідність зміцнення авторитету тов. Брежнєва Л. І.», складену секретарем ЦК КПРС М. Сусловим. З цієї записки почалося створення «культу особи» Б. 07.10.1977 було прийнято Конституцію СРСР («брежнєвську», як її називали в той час), яка закріплювала і формально посилювала парт. диктат у сусп-ві. З наближенням 1980, оголошеного в третій Програмі КПРС роком побудови комуніст. сусп-ва, брежнєвськими ідеологами було винайдено заміну кол. утопічній обіцянці: оголошено про торжество «розвинутого соціалізму». В країні розгорнулася широкомасштабна пропагандистська кампанія щодо роз'яснення його осн. ознак. Паралельно розгорталася кампанія критики бурж. способу життя, як ворожого людині, експлуататорського, насильницького. Враховуючи те, що всебічна інформація про зх. сусп-во була мало кому доступна, кампанія мала певний ефект. Відмежувавшись від світу «залізною завісою», через радіо, телебачення, пресу, вустами пропагандистів режим переконував населення в тому, що в СРСР усе добре, а за рубежем навпаки — безперервно підвищуються ціни, низька заробітна плата, трудящих переслідує страх втратити роботу, відсутній соціальний захист, наростає антагонізм між бідними і багатими. Разом з тим у зовнішньополіт. царині за Б. було досягнуто окремих успіхів, особливо у спробах порозуміння із США, у проведенні політики «розрядки». При цьому зовн. політика СРСР залишалася достатньо агресивною (придушення протестів у країнах «соціалістичного табору», а серед них *«празької весни» 1968*, авантюристична війна в Афганістані, розпочата у 1979), що спиралася на шалену і руйнівну для господарства країни ескалацію озброєнь, а також підтримку «революційних» режимів у країнах «третього світу». У трав. 1981 за настійним наполяганням В. Щербицького хворий Б. приїхав до Києва на відкриття меморіального комплексу «Музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». У січ. 1982 у Києві відбулася наук.-практ. конференція, спеціально присвячена книзі Б. «Спогади». І хоча в 1978 вже проводилася такого роду конференція з нагоди виходу спогадів Б. «Мала земля», «Відродження» та «Цілина», В. Щербицький та його оточення вважали за необхідне підкреслювати свою відданість генсеку, незмінність статусу України у складі СРСР напередодні 60-річчя його створення. Одначе до цієї політ. важливої дати Б. не дожив.

Літ.: Morozow M. Breschnew. Biografie. Stuttgart, 1973; Dornberg J. Brezhnev: The Masks of Power. New York, 1974; Dornberg J. Breschnew. Herrscher im Kreml. München, 1975; Леонид Ильич Брежнев. Краткий биографический очерк. М., 1976; Breslauer G. W. Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics. London, 1982; Meissner B. Sowjetische Kurskorrekturen. Breschnew und seine Erben. Osnabrueck, 1984; Медведев Р. А. Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева. Кн. 1. М., 1991; Шаповал Ю. Генсек «застою». 19 грудня виповнюється 100 років з дня народження Леоніда Брежнєва // Дзеркало тижня. 2006. 16–22 груд. (№ 48).

Ю. Шаповал

БРО́ДЕЛЬ (Braudel) Фернан (24.08.1902, Люмевілль — 28.11.1985, Коте д'Азур, Франція) — історик і організатор науки, ім'я якого репрезентує історіографію 20 ст. Навч. у Ліцеї Вольтера (1913–20), потім в Сорбонні (до 1923). З 1938 він працював у Практ. школі вищих досліджень у Парижі. З поч. 2-ї світової війни Б. вступив у діючу армію, а в 1940 потрапив до полону, де провів 5 років у таборах для військовополонених, спочатку в Майнці, потім, з 1943 — у концтаборі суворого режиму біля Любека. Не маючи під рукою необхідних док-тів і книг, але володіючи феноменальною пам'яттю, він невпинно працював над твором «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II», пересилаючи зошити таємними способами Л. Февру. У 1947 робота була захищена як дисертація, а в 1949 вийшла друком. Після закінчення війни історик працював у Сорбонні, а з 1949 — зав. кафедри сучас. цивілізації в Колеж де Франс. Протягом 1956 –73 Б. як президент очолював VI секцію («Соціальні й економічні науки») Практ. школи вищих досліджень. Водночас з 1956 до 1970 — гол. редактор «Анналів». У 1962 за фін. підтримкою фонду Форда під керівництвом Б. було створено «Дім наук про людину» — гол. франц. центр міждисциплінарних студій в царині гуманіт. наук. У 1967 Б. видав перший варіант 1-го тому твору «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм». Остаточний варіант у 3 томах вийшов з друку в 1979.

З ім'ям Б. пов'язують серйозні новації в сучас. світовій істор. науці. Вчений змінив її предмет, увівши нові просторово-часові параметри об'єкта й суб'єкта дослідження, але при цьому зберіг традиц. для науки історії методи здобуття позит. знань. Б. запропонував нову методологію синтезу соціальних наук, виділяючи структури соціального часу. Традиційно істор. дослідження будувалися або навколо конкр. подій, таких як, напр., історія Франц. революції, або великих істор. періодів (історія Середньовіччя), або навколо якогось просторово-істор. утворення, напр. д-ви. Б. критикує подібну традиц. історіографію, протиставляючи стійкі «структури» мінливим «кон'юнктурам» і ще більш ефемерним «подіям», які, за його висловом, являють собою лише «поверхневе коливання» океану історії, «пил дрібних фактів». Іншою новацією була концепція про різні «швидкості» істор. часу. Вчений уводить категорію «la longue durée» — «часу великих тривалостей», що робить предметом істор. дослідження демографічні прогресії, зміни екон. і соціальних кон'юнктур, циклічні коливання виробництва, обміну і споживання, тобто поняття, які використовуються такими науками, як демографія, етнологія, економіка, соціологія. Широко використовуючи екон. статистику і ретроспективну географію, Б. створює стереоскопічну панораму «безподієвої історії», в якій фіксуються не локальні явища політ. життя чи окремі індивіди, а структури, що повільно змінюються в часі. На думку Б., саме процеси великої тривалості визначають розвиток людства. В рамках «короткого часу» історику робити нічого, бо це «переважно, час хронікера, журналіста». Виділення нового виміру історії і специфічного істор. суб'єкта у вигляді досліджуваних структур дозволили Б. створити оригінальну дослідницьку модель: спочатку розглядаються географ., демограф., агротех., вироб. й споживчі умови матер. життя, або «структури повсякденності». Це — те, що не змінюється протягом тривалого часу і становить матер. умови існування людини в конкретному географ. і соціальному середовищі. Потім аналізуються екон. структури сусп-ва, пов'язані зі сферою обміну (ринки, біржі, торгівля і пром-сть) і соціальні структури, що виникають на їхній основі, починаючи від найпростіших торговельних ієрархій і закінчуючи д-вою. Насамкінець показується, як в результаті взаємодії виявлених раніше структур формується власне предмет дослідження, чи то світ економіки сучас. капіталізму («Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.») або сучас. Франція («Що таке Франція?»). У новаторській наук. творчості Б. були сформовані основи сучас. світ-системного (цивілізаційного) підходу до вивчення істор. реальності.

Літ.: Далин В. М. Историки Франции XIX–XX в. М., 1981; Таран Л. В. Французька історіографія. К., 1991; Гуревич А. Исторический синтез и школа «Анналов». М., 1993. *С. Ганус*

БРЮХОВЕ́ЦЬКИЙ Іван (бл. 1623 — 17.06.1668, побл. с. Диканька, тепер смт. Диканька, Полт. обл.) — політ. та військ. діяч, гетьман Лівобер. України в 1663–68. З поч. Визвольної війни укр. народу серед. 17 ст. перебував при дворі Б. *Хмельницького*, виконуючи обов'язки «старшого слуги» гетьмана та опікуючись вихованням гетьманича Юрія. За дорученням гетьман. уряду виконував важливі дип. завдання (зокрема, 1656 очолив посольство до Трансільванії, а 1658 — до Речі Посполитої). Навесні 1659 Б. перебрався на Запорозьку Січ, де агітував проти гетьмана І. *Виговського* та на користь свого вихованця Ю. *Хмельницького*. Утім після обрання останнього на гетьманство у жовт. 1659 Б. не повернувся до Гетьманату, а залишившись на Січі, розпочав власну політ. гру. Наприкін. 1659 обраний кошовим отаманом. Восени наступного року після переходу Ю. Хмельницького під зверхність польс. короля агітував запорожців за збереження вірності рос. цареві. Тоді ж першим з кошових отаманів відвідав Москву, засвідчуючи вірність запорожців цареві та демонструючи власну політ. лояльність династії Романових. В умовах тер. розпаду козац. Гетьманату здобуте в такий спосіб політ. реноме дозволило Б. включитись у боротьбу за булаву лівобер. гетьмана, маючи підтримку рос. уряду. Під час офіц. перемовин з представниками рос. царя висловлювався за посилення владних повноважень царс. адміністрації в Україні, обмеження повновладдя гетьмана і козац. старшини та навіть заміну виборного козац. гетьмана вищим сановником з оточення *Олексія Михайловича*. Вміло розігрував карту можливої «зради» цареві з боку своїх опонентів у боротьбі за гетьманство — Я. Сомка і В. Золотаренка. Досконало володіючи прийомами популістської риторики й обіцяючи зупинити соціальну і майнову диференціацію сусп-ва, обмежити всевладдя старшини, розширити межі міського самовряд. тощо, зумів схилити на свій бік не лише запорожців, а й рядове козацтво, міщан і селян лівобер. Гетьманату. Вдало проведена передвиборна кампанія дозволила Б. у черв. 1663 винести питання гетьман. обрання на загальностанову — т. зв. «чорну» — раду, на хід проведення якої лівобер. старшина втрачала вплив, натомість істотно посилювалась роль охлократичної стихії. Крім того, поширювана Б. інформація щодо «зрадливості» своїх опонентів забезпечила прибуття на раду чималого війська рос. царя, яке у вирішальний момент боротьби сторін також стало на його бік, вирішивши тим самим результат протистояння. Заволодівши гетьман. булавою та приборкавши опозицію, Б. відмовився від задекларованих раніше гасел і повів діяльність, спрямовану на зміцнення гетьман. влади, підпорядкування козац. адміністрації міського населення, обмеження впливу на політ. життя Гетьманату запорозького козацтва, впорядкування фін. справи, обмеження втручання царс. воєвод в укр. внутрішньополіт. справи тощо. Намагався також підпорядкувати своєму впливу правобер. Гетьманат, що було цілком можливим з огляду на успішне відбиття спільно з рос. військами наступу на Лівобережжя військ польс. короля і правобер. гетьмана П. Тетері взимку 1663/64. Зустрівши з боку опозиції опір своїм намірам зміцнити гетьман. владу, Б. спробував досягти поставленої мети за допомоги уряду Олексія Михайловича. З цією метою у верес. 1665 першим з гетьманів здійснив офіц. візит до Москви. Однак за його результатами відбулося не зміцнення гетьман. влади, а її подальше обмеження, зафіксоване у т. зв. Моск. статтях 1665. За ними гетьман втрачав владу над некозац. населенням Лівобережжя, яке переходило під зверхність воєвод царя, у відання воєвод передавалася фін. система, посилювались їхні функції у сфері судочинства тощо. Оприлюднення умов нового укр.-рос. договору та спроби його реалізувати на практиці призвели до стрімкого падіння авторитету гетьмана. Прагнучи втримати важелі влади, в січ. 1668 Б. оголосив про розрив з Москвою та об'єднання з правобер. Гетьманатом. За його наказом розпочалося витіснення рос. гарнізонів з Лівобер. України. Одночасно до Туреччини, Криму та на Дон відбули посольства з пропозиціями щодо спільних дій проти Москви. Незважаючи на кардинальну зовнішньополіт. переорієнтацію Б., запобігти втраті гетьман. булави йому не вдалося. Побл. Диканьки на Полтавщині під час зустрічі військ Правобер. та Лівобер. України Б. загинув від рук лівобер. козаків.

Літ.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. К., 2003; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2008. *В. Горобець*

БУДДИ́ЗМ — найдавніша універсальна світова релігія, яка є спільним реліг. компонентом різних цивілізацій Сх. — від Індії до Японії. Б. вважається «ключем до східної душі», без нього неможливо зрозуміти особливостей культур і мислення багатьох сх. народів. Б. виник в Індії в серед. 6 ст. до н. е. Сформувавшись у лоні брахманізму як реакція на його елітарність, як вияв вільнодумства у боротьбі зі закостенілою брахман. ортодоксією і зовн. ритуалізмом, Б. відкинув брахман. вчення про сакральність (святість і незмінність) варно-кастової системи і вийшов за межі поділу *суспільства* на елітарні стани і т. зв. недоторканних, безправних рабів. Б. проголосив, що «просвітлення» як шлях до звільнення доступне для людини будь-якого соціального статусу за умов дотримання доктринальних, етичних і психотехнічних (медитаційних) принципів цієї релігії. І ще одна важлива особливість Б. — пошуки «просвітлення без Бога». Б. вважається «релігією без Бога». У Б. немає поняття Бога — творця світу, відсутнє вчення про створення Богом світу (креаціонізм), про кінець світу (есхатологія). За буддист. вченням, світ існує вічно і йому не буде кінця. Сансара — пост. ланцюг перевтілень (інкарнацій), смертей і народжень — також вічна. Філос. концепція Б., відтворена в його основоположній доктрині про «Чотири благородні істини», за допомогою якої усвідомлюється причина зла і страждання та шлях, який веде до їх припинення. Гол. в Б. — вийти із сансари і досягти нірвани. Протягом 1000 років Б. процвітав в Індії, формуючи її духовне обличчя, але поступово був витиснутий з неї зміцнілим і зреформованим індуїзмом і після 13 ст. н. е. практ. повністю зникає на своїй істор. батьківщині. З Індії Б. поширюється в країнах, традиц. пов'язаних з нею культурою, — Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді та ін. На поч. н. е. Б. поширюється в Китаї, звідти проникає в Корею і Японію, несучи із собою досягнення кит. культури та ієрогліфічну писемність, сприяючи таким чином формуванню далекосх. цивілізованого ареалу. У 7 ст. Б. проникає у Тибет, звідти у 16–17 ст. у Монголію і до деяких народів Сибіру (бурятів, калмиків, тувинців). З поч. 20 ст. буддизм знаходить дедалі більше послідовників у зх. світі. В Україні Б. почав вільно поширюватися з 1991. Загалом у світі є близько 356 млн буддистів.

Літ.: Щербатский Ф. И. Избр. труды по буддизму. М, 1988; Буддийский взгляд на мир. СПб, 1994; Буддизм // Академічне релігієзнавство. К., 2000. *П. Яроцький*

БУЛГА́КОВ Сергій Миколайович (28.06.1871, м. Ливни, Орлов. губ., Росія — 13. 07.1944, Париж) — філософ, публіцист, теолог, економіст, священик правосл. церкви. Навч. в духовному уч-щі, в Орлов. духовній семінарії та в Єлецькій класичній гімназії. Закінчивши юрид. ф-т Моск. ун-ту, став викладачем політекономії в Імператорському моск. тех. уч-щі, потім професором Київ. політех. ін-ту. Мав широку популярність серед рос. інтелігенції. Обирався депутатом 2-ї Держдуми як безпарт. «християнський соціаліст». Захоплювався *марксизмом* та був близький до соціал-демократів. Соціальну боротьбу вважав не лише зіткненням ворожих класових інтересів, а й здійсненням і розвитком етичної ідеї. Вчення про класовий егоїзм і класову солідарність, на переконання Б., є поверхневим гедонізмом. З етичної точки зору, за твердженням Б., партії, що борються за життєві блага, цілком рівноцінні, оскільки ними керує не реліг. ентузіазм, не шукання безумовного і нескороминущого сенсу життя, а буденне себелюбство. Негат. сприйняв Жовтн. революцію і був висланий за кордон. 1925 створює в Парижі Правосл. богосл. ін-тут. Бере участь в екуменічному русі, зокрема з англікан. церквою, займається проектами «Партії християнської політики».

Демократію Б. називав новим ідолом, спокусою і стверджував, що рос. православ'ю нема чого вчитися у демократії, що РПЦ є достатньо народною. Прагнення до рівноправ'я, боротьба за рівність зруйнували б церкву. Церква є вищим початком життя, царство не від миру сього, демократія ж є тільки природне людство в гріховному його стані, що іноді набуває образу звіриного. Вона сама потребує керівництва духовного. Воля народна однаково здатна як надихатися істиною, так і затемнятися брехнею, доходячи до звірства, тиранії, блюзнірства. Марновірне преклоніння перед «волею народною» лежить в основі демократії і народилося з обожнювання гріховної людини. У галузі соціальній і політ. демократія має свою правду і свої права. Голос більшості, підрахунок голосів є єдиним і порівняно найкращим засобом для виявлення народних інтересів і потреб. Питання господарські, соціальні, правові Б. вважав цариною, в якій повинен був вирішувати народ більшістю своїх голосів. Він був переконаний, що демократія може піднестися до великого подвигу, але може й опуститися до низького озвіріння і тиранічного буйства, відтак її ім'ям не може бути виправдане безбожництво і блюзнірство, насильство і злочин. Народ вітав Христа, а потім вимагав його розіп'яти. Завданням церкви є виховання демократії, але не слід принижуватися до неї у всій її невизначеності. Не можна міряти церкву дем. мірками. Б. виділяв різні типи демократії. Найкращий з них був плодом англ. революції, коли була закладена основа могутності Англії. Реліг. англосаксонські настрої мали визначальне значення і при зародженні амер. республіки, яку заснували прихильники реформації. Ін. тип демократії зародився у Франції, де Вел. франц. революція зробила спробу замінити *християнство* шануванням богині Розуму. У 19 ст. великого значення набула нім. соціал-демократія, що характеризувалася тупим і самовдоволеним атеїзмом.

Літ.: Карякин Ю. Булгаков С. Н. // Философская энцикл. Т. 1. М., 1960; Макашева Н. А. Сергей Булгаков: к христианской политэкономии // Общественные науки и современность. 1994, № 3: Давыдов Ю. Н. Социальная философия о. Сергия Булгакова // Человек. 2000. № 5, 6.

В. Остудін

БУРДЬЄ́ (Bourdieu) П'єр (01.08.1930, Денге — 23.01.2002, Париж) —соціолог, філософ, культуролог. Після закінчення ліцеїв у По та Парижі Б. вступив до Вищої пед. школи, завершивши яку в 1955 викладав філософію у ліцеї Мулена. У 1958 переїхав до Алжиру, де займався викладацькою та дослідницькою роботою. Остання була сконцентрована на тубільному населенні, зокрема берберах. Результати досліджень Б. виклав у книзі «Соціологія Алжиру» (1961), яка відразу ж після її публікації стала популярною у Франції, а автор здобув визнання як професіонал-антрополог. У 1960 Б. повертається спочатку до Лілля, а згодом переїжджає до Парижа, де викладає в ун-ті. З 1964 — директор Дослідн. центру Вищої школи практ. досліджень (нині Вища школа досліджень у соціальних науках), 1981 — зав. кафедри соціології у Колеж де Франс; 1968–2002 — керівник Центру європ. соціології. Б. разом Люком Болтанські у 1975 заснував міждисциплінарний журн. «Наукові праці з соціальних наук», який став популярною трибуною наук. дискусій для вчених не лише Франції, а й усієї Європи. Нині це видання поряд з «Французьким соціол. журналом» вважається провідним соціол. часописом. Заслуги Б. перед наукою були високо оцінені вченими й громадськістю: у 1981 його обирають дійсним членом Франц. академії; у 1993 йому вручають «Золоту медаль Нац. центру наук. досліджень»; у 1996 він отримує Гофманівську премію Ун-ту Берклі (США), а у 2002 — медаль Хакслі Королів. антропол. ін-ту. Цікавими епізодами життя Б. були його підтримка виступів франц. студентів у трав. 1968, захист безробітних у 90-х рр. 20 ст., він також акт. виступав проти доктрин *неолібералізму* та ідеології *глобалізації*. За таку діяльність вченого називали «публічним інтелектуалом». Результати наук. діяльності Б. викладені у 26-ти монографіях та десятках статей, багато з яких видані практ. в усіх країнах Європи, а також у США та Канаді. Це праці з філософії, антропології, культурології та соціології. Найвідоміші серед них — «Відмінність: соціальна критика суджень про смак», «Теорія практики», «Соціологія політики», «Практичний зміст» та ін. Б. є автором наук. теорій та концепцій, які стосуються соціального простору, полів, культ. капіталу, у формуванні якого важливу роль, на його переконання, відіграють соціальний та екон. капітал, теорія дії, в основі якої лежить габітус, тощо. Вчений стверджував, що соціальний простір структурується завдяки дії як об'єкт. (соціальні відносини), так і суб'єкт. (уявлення людей про довколишній світ) факторів; що соціальна стратифікація базується на естет. смаках, що панівний клас складається з груп, які представляють екон., політ., реліг., культ. капітал і які мобілізують поле влади для досягнення своїх власних інтересів; що соціальний світ поділений на поля тощо.

Літ.: Шматко Н. А. Введение в социоанализ Пьера Бурдье. Предисл. к книге П. Бурдье. Социология политики. М., 1993; Цыганков Д. Б. Введение в социологию Пьера Бурдье // Журнал социол. и социальной антропологии. 1998, т. 1., № 3. *В. Євтух*

БУХА́РІН Микола Іванович (09.01.1888, Москва — 15.03.1938, там само) — політ. діяч, акад. АН СРСР з 1929. Навч. на екон. відділенні юрид. ф-ту Моск. ун-ту (1907–09), виключений за участь у студ. русі. З 1906 член РСДРП, з 1908 член Моск. к-ту партії. Кількаразові арешти і піврічне ув’язнення у 1911 закінчилися висилкою в Арханг. губ. і втечею за кордон; в еміграції перебував до 1917. Природна обдарованість зумовила надзвичайну широту його інтересів — від політекономії *капіталізму* до ентомології та історії культури. Опублікована у скороченому вигляді восени 1915 книга «Світове господарство й імперіалізм» дістала високу оцінку В. *Леніна*, з яким Б. познайомився у 1912. Відносини між ними складалися нерівно, оскільки позиції у ставленні до війни, держ. капіталізму, нац. рухів істотно різнилися. Уже в 1916 Ленін закидав Б. схильність до «напіванархічних» ідей, однак їхні особисті стосунки лишалися дружніми. У Нью-Йорку, де Б. провів останні еміграційні місяці, він зблизився з Л. *Троцьким*; вони разом працювали в емігрантській газ. «Новый мир», але розійшлися у поглядах на місце і роль лівого крила амер. соціаліст. партії. Повернувшись у трав. 1917 до Москви, Б. очолив радик. крило міської більшов. орг-ції; його брошура «Класова боротьба і революція в Росії» мала неабиякий сусп. резонанс. На 6-му з’їзді РСДРП(б) його обрано членом ЦК партії, з жовтня редагував її центр. орган — «Правду». Політ. заяви партії, що прийшла до влади, як і напрями екон. політики першого рад. уряду, розроблялися за його активною участю. Але вже на поч. 1918 Б. очолив першу в історії рад. Росії лівокомуніст. опозицію, виступивши проти підписання Брест. миру. Його політ. кредо у цей час була послідовна ставка на світову *революцію*; «психологія миру» трактувалась як капітулянтська, і це змусило Б. і його однодумців відмовитися від своїх парт. і держ. постів. Однак після підписання миру він визнав власну неправоту і відмежувався від тих «лівих комуністів», які були налаштовані на продовження конфронтації. Неймовірна складність завдань, що постали перед правлячою партією, змусила його повернутися до ЦК і редакції «Правды» і зайнятися теор. обґрунтуванням політ. курсу і згуртуванням комуніст. сил. Б. був автором перших програмних док-тів Комінтерну і увійшов до складу його виконкому. Написана ним у співавторстві з Є. Преображенським «Азбука комунізму» являла собою популярний виклад програми РКП і вважалася «партійним каноном». У 1919–22 Б. — канд. у члени Політбюро ЦК РКП(б), з 1924 — член Політбюро ЦК.

Оскільки більшовики прийшли до влади, не маючи конкр. політ. програми, вони неминуче повинні були спиратися на мобілізаційні важелі й насильство, і тому політика «воєнного комунізму» багатьом, у т. ч. й Б., уявлялася прийнятним шляхом до *соціалізму*. Його «Економіка перехідного періоду», що з’явилася у трав. 1920, стала апологією «концентрованого насильства» і «пролетарського примусу», причому останній «в усіх своїх формах, починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю», розглядався як «метод вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи». На підставі цих висловлювань Б. часто представляють як «предтечу *Сталіна*». Але з переходом до непу погляди Б. зазнали істотних змін: він категорично висловлювався за відмову від насильства й «рішучий, повний і безумовний перехід до методів переконання». Завдання політ. керівництва розглядалися ним як «соціально-педагогічні»; ставлення Б. до основоположної сталін. тези про неминуче загострення класової боротьби у міру просування до соціалізму було негативним. Певна еклектичність і непослідовність, властива бухарінським теор. побудовам 20-х рр. 20 ст., відбивала хитке становище керівної партії у відсталій країні й недосконалість вибудовуваних нею механізмів т. зв. дем. централізму, які на ділі були запереченням *демократії*. Суб’єктивно Б., який упродовж 1925–28 був другою людиною у партії і факт. керівником Комінтерну, намагався створити відносну альтернативу сталінізмові, базовану на сполученні планової та ринкової економіки, поступовості у соціальних перетвореннях, скороченні бюрокр. апарату, більшої уваги до нац. проблем. Зокрема, раціоналізацію аграрного сектора він пропонував здійснювати не шляхом форсованої колективізації, а збільшенням капіталовкладень і підвищенням культури землеробства з одночасним поміркованим наступом на куркуля шляхом підвищеного оподаткування, зменшення строків оренди землі й можливостей щодо використання найманої робочої сили тощо. Але логіка політ. монополізму, якій Б. не мав сили протистояти, робила його позицію надзвичайно вразливою, особливо після того, як він допоміг Сталіну розправитися із троцькістсько-зінов’євською опозицією. Сталін спочатку інкримінував йому «пораженство» й проповідь мирного вростання куркуля у соціалізм, а у 1929 представив лідером «правого ухилу». В листопаді Б. вивели зі складу Політбюро ЦК. У 1930–32 Б. очолював наук.-тех. управління Вищої ради нар. госп-ва СРСР, з 1932 був членом колегії Наркомату важкої пром-сті. Брав активну участь у розробці 2-го п’ятирічного плану. З 1934 — редактор газ. «Известия», йому належала ключова роль у підготовці проекту Конституції СРСР. У січ. 1937 Б. висунули звинувачення у причетності до змовницької орг-ції і навіть у підготовці замаху на Леніна у 1918, 27 лют. заарештували.

В ув’язненні працював над книгою «Криза капіталістичної культури і соціалізм»; частина рукопису збереглася і була видана нім. мовою у 1996. 13.03.1938 засуджений до розстрілу. Після смерті лишався символічною фігурою, навколо якої у комуніст. русі велися дебати про можливість альтернативи сталінізмові. Реабілітований у 1988.

Літ.: Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938. М., 1988; Потеряйко Я. И. Н. И. Бухарин: штрихи к политическому портрету. К., 1988; Шаповал Ю. И. Н. И. Бухарин — политик и ученый // Юбилеи науки, 1988. Ежегодник. К., 1989; Бухарин: человек, политик, ученый. М., 1990.

Л. Нагорна

БУШ (Bush) Джордж Вокер (нар. 06.07.1946, Нью-Гейвен, шт. Коннектикут) — 43-й президент США (20.01.2001–20.01.2009); 1968 закінчив Єльс. ун-т (бакалавр історії); 1968–73 — пілот Нац. гвардії, підприємець, керівник громад. виховної орг-ції для підлітків; 1973–75 — студент Школи бізнесу Гарвард. ун-ту (диплом магістра з управління бізнесом); 1975–88 — займався підприємництвом у нафтовій пром-сті; 1988–94 — менеджер бейсбольної команди «Техас Рейнджер». 1995–2000 — губернатор шт. Техас. *Зовнішня політика* адміністрації Б., що спочатку сприймалася як більш реалістичне і помірковане продовження курсу попередників-демократів, набула окреслених характеристик після терорист. нападів на США 11.09.2001. Її центр. завданням було проголошено глобальну і безкомпромісну війну з *тероризмом* міжнародним, який загрожував демократії і сталому розвитку світу. В рамках цієї політики було, зокрема, здійснено антитерорист. операцію в Афганістані 2001 та військ. операцію проти Іраку 2003, які призвели до ліквідації наявних у них авторит. режимів, проте не забезпечили швидкого і переконливого переходу цих країн до стабільних представн. *демократій*. За умов, коли ФРН, Франція, Росія і Китай, виходячи з внутрішньополіт. міркувань, відмовилися схвалити рішучі дії США проти Іраку й вимагали визнання з боку Вашингтона їхнього права на затвердження остаточних рішень, адміністрація Б., підтримана Великобританією, Італією та деякими ін. амер. союзниками і партнерами на міжнар. арені, обрала більш одноосібний і рішучий стиль зовн. політики. Внаслідок цього постали нові реалії в *міжнародних відносинах* та зовн. політиці США, у Близькосх. регіоні Вашингтон від інтенсивної політ. присутності перейшов до силового втручання з метою ефективнішого впливу на його розвиток. Незважаючи на риторичну опозицію ряду провідних світових д-в, США швидко стабілізували двосторонні стосунки з ними і фактично ще більше посилили свою виняткову позицію на міжнар. арені. Розширення членства в Зх. інтеграц. орг-ціях інтенсифікувалося всупереч застереженням Росії та деяких політ. сил на Зх. амер.-укр. стосунки в перші роки президентства Б. не відзначалися поступом; незважаючи на те, що Б. завжди відзначав важливість розвитку цих відносин, з причин внутрішньоукр. характеру, а також через суб'єктивну ієрархію міжнар. інтересів Вашингтона його діалог з Києвом ішов складно. Наприкін. першого презид. терміну Б. діяльно підтримав «*помаранчеву революцію*» в Україні й протягом другого терміну забезпечив надання їй статусу д-ви з ринковою економікою, вступ до *Світової організації торгівлі*, ініціював скасування поправки Джексона–Веніка й активно просував до участі в Програмі дій щодо членства в *НАТО*.

Літ.: Jacob Weisberg. The Bush tragedy. Random House, 2008.

Т. Грищенко

БУШ (Bush) Джордж Герберт Вокер (нар. 12.06.1924, Мілтон, шт. Массачусетс) — 41-й президент США (20.01.1989–20.01.1993), батько Дж. В. *Буша*. Після служби пілотом авіації ВМС США в роки 2-ї світової війни закінчив Єльс. ун-т (1948) зі ступенем бакалавра економіки; 1948–66 займався бізнесом у нафтовій пром-сті Техасу. 1966–70 обирався членом Палати представників Конгресу США; працював на посаді представника США в *ООН*, 1973–74 — голова Нац. к-ту Респ. партії, потім — керівник представництва США в КНР. 1976–77 — директор ЦРУ, 1977–79 — директор Ради з міжнар. відносин; віце-президент США у двох адміністраціях президента Р. *Рейгана* 1981–89.

Президентство Б. залишило свій слід в історії насамперед низкою визначних міжнар. подій та здобутків амер. *зовнішньої політики*: 1989 США застосували свої збройні сили з метою усунення від влади й арешту панамського диктатора М. Нор'єги, причетного до транспортування наркотиків до США (операція «Справедлива справа»); 1990–91 США очолили міжнар. коаліцію, яка успішно розгромила іракське військ. угруповання, що окупувало Кувейт (операція «Буря в пустелі»); Вашингтон досяг нового рівня стосунків з Москвою, охарактеризованих як «стратегічні» після самміту на Мальті (02–03.12.1990) і підписання у лип. 1991 Договору про скорочення стратег. озброєнь (START-1); за дієвої участі Білого дому в 1989–90 відбулось об'єднання Німеччини; 1992 США, Канада і Мексика підписали угоду про Північноамер. зону вільної торгівлі (NAFTA). Б. також належала значна роль у визначенні позиції Зх. щодо процесів розпаду *СРСР* і утворення на його території незалежних д-в. У своїй міжнар. політиці адміністрація Б. стояла на ґрунті концепції, згідно з якою у світовій історії розпочиналася нова епоха, започаткована поразкою світового *комунізму*. Розпад «соціаліст. табору», поглиблення кризи СРСР і успіхи США у гуртуванні коаліції проти С. *Гусейна* поглибили ці переконання Б., який у своєму зверненні до Конгресу з приводу отримання від нього згоди на застосування військ. сили щодо Іраку сформулював своє розуміння концепції нового світового порядку. За Б., він означав таку систему *міжнародних відносин*, коли світ був би «вільніший від загрози терору, послідовніший у досягненні справедливості й безпечніший через своє прагнення до миру». На думку Б., це мала б бути ера, в якій «народи світу, Схід і Захід, Північ і Південь можуть процвітати і жити в гармонії... Це світ, у якому правління права витісняє закон джунглів, країни усвідомлюють спільну відповідальність за свободу та справедливість, а сильний шанує права слабшого». Разом з тим політика адміністрації Б. ґрунтувалася на тезі, згідно з якою за умов постання нової структури міжнар. відносин лідерству США не було альтернативи. Прагнучи до закріплення перемоги США у «*холодній війні*», Б. водночас займав обережну позицію у період розпаду СРСР і виявив прихильність до спроб М. *Горбачова* несиловими методами запобігти дезінтеграції країни. Під час візиту до СРСР 01.08.1991 виступив у Києві перед депутатами *Верховної Ради УРСР* і фактично закликав нац.-дем. сили до вияву поміркованості у стосунках з Москвою та застеріг від проявів «самовбивчого *націоналізму*». Крит. налаштовані зх. оглядачі охрестили цей прагматично-дипломатичний виступ Б. промовою в стилі «котлета по-київськи». Після визнання адміністрацією Б. незалежності України двосторонні відносини не відзначалися швидким поступом через пріоритетність амер.-рос. відносин, а також у зв'язку з позицією керівництва України з приводу вивезення з її території ядерних озброєнь кол. СРСР. Проте у роки після завершення презид. терміну Б. прихильно ставився до України й підтримував розбудову амер.-укр. відносин.

Внутрішня політика Б. була менш успішною. Змушений іти на невідкладні заходи зі скорочення величезного бюджетного дефіциту, успадкованого з рейганівських часів (на 1990–220 трлн дол.), він під тиском дем. більшості в Конгресі порушив одну зі своїх осн. передвиборних обіцянок і схвалив збільшення податків для багатьох їхніх платників. Разом із погіршенням наприкін. його президентства низки екон. показників, це призвело до відчутного падіння популярності Б. серед виборців, зокрема консерват. республіканців. Ця обставина, а також невдоволення частини сусп-ва недостатньо рішучою зовн. політикою Б. (якого, напр., звинувачували у небажанні знищити режим С. Гусейна) істотно ускладнили кампанію Б. з переобрання на посаду президента 1992. Атакований з правого політ. флангу консерват. республіканцем П. Б'юкененом на етапі праймеріз і консерват. популістом, незалежним кандидатом Р. Перо під час виборів, Б. не зміг заручитися достатньою підтримкою електорату, щоб перемогти кандидата-демократа Б. *Клінтона*. Б. отримав 38 % голосів виборців (168 голосів виборників) проти 43 % у Б. Клінтона (370 голосів виборників) і 19 % у Р. Перо (безпрецедентний успіх для «третього» кандидата). Поразка Б. була зумовлена тим, що Б. Клінтон, виступаючи з позицій прагмат. центризму і відстоювання інтересів ширших сусп. верств, спромігся переконати виборців у тому, що він, як представник повоєнних поколінь, готовий прийняти естафету у політичного й воєнного ветерана Б., президентство якого стало завершенням рейганівської епохи. Такі оцінки, однак, були недостатньо коректні, оскільки Б. ідеологічно належав до центрист. групи у Респ. партії, що мала розбіжності з неоконсерват. оточенням Р. Рейгана.

Літ.: Orchester B. George Bush (2005); Naftali T., Schlesinger A. M. George H. W. Bush: The American Presidents Series: The 41 st President, 1989–1993 (2007). *Т. Грищенко*

БХУ́ТТО (Bhutto) Зульфікар Алі (05.01.1928, Ларкана, Сінд, Брит. Індія, сучас. Пакистан — 04.04.1979, Равалпінді, Пакистан) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Каліфорн. (1950) та Оксфорд. ун-ти за спеціальністю правознавство. 1953 розпочав адвокатську практику в Сінді, водночас викладав право; на держ. службі з 1957: працівник постпредства в *ООН*, міністр торгівлі (1958, наймолодший міністр в історії країни), нац. реконструкції та інформації, паливно-енергет. комплексу та ін.; 1963–66 — міністр закорд. справ, з огляду на загострення суперечки з Індією за Кашмір ініціював військ.-політ. зближення Пакистану з КНР, зберігши водночас конструктивні відносини із Зх., пішов у відставку після підписання Ташкент. декларації 10.01.1966 на знак протесту проти мирного врегулювання збройного конфлікту з Індією. 1967 заснував лівоцентрист. Пакист. народну партію (ПНП), опозиційну до авторит. режиму президента М. Аюб-хана (1958–69), закликав поновити *демократію* задля реалізації програми екон. реформ на засадах «ісламського соціалізму»; на парлам. виборах у груд. 1970 ПНП здобула більшість голосів у Зх. частині д-ви (сучас. Ісламська Республіка Пакистан), але Б. відмовився формувати коаліц. уряд із сепаратист. Народною лігою, що перемогла в Сх. Пакистані (сучас. Народна Республіка Бангладеш) і наполягала на наданні йому повної *автономії національно-територіальної*, чим спровокував анулювання президентом А. М. Ях'я-ханом результатів виборів і *громадянську війну* та черговий конфлікт з Індією. Після поразки Пакистану, відокремлення Бангладеш і добровільної відставки президента 20.12.1971 Б. перебрав посаду *глави держави* й приступив до реалізації «програми з 21-го пункту» ПНП, що передбачала створення потужного держ. сектора, ухвалення антимонопоміст. законодавства, *націоналізацію* страхових компаній, приват. банків і експортної торгівлі бавовною, впровадження держ. планування, реформу труд. законодавства й підвищення рівня зарплати, встановлення низького максимуму землеволодіння й поліпшення умов життя на селі. Оскільки попередня репресивна політика щодо нац. і дем. рухів, а також розвиток бенгальського *націоналізму* виявили ілюзорність гасла мусульм. єдності («одна релігія — одна нація»), Б. запропонував нове популіст. кредо, що містило два положення: «Іслам — наша віра, демократія — наша форма правління, ісламський соціалізм — наша економічна система» і «Ми проти економічної системи капіталістів, банкірів, феодалів-землевласників і експлуататорів». У розумінні Б. *соціалізм* включав принцип сусп. й екон. *справедливості*; громадян. свободи; право робітників і селян, чия праця є джерелом нац. доходу, користуватися її плодами; недопущення *експлуатації* з боку привілейованої меншини; ліквідацію іноземного втручання у внутр. справи країни; причому в програмі ПНП наголошувалося, що «вимога соціалістичних перетворень не суперечить принципам ісламу». Б. приписував ідею «ісламського соціалізму» творцям пакист. державності М. Джинні й Л. Алі-хану, виводив її з політ. та соціальної етики *ісламу*, але спроби його уряду (як і урядів, пізніше очолюваних донькою) запровадити в країні елементи сучас. соціального захисту розглядалися військ.-клерикальними колами як ліва загроза й були приречені на поразку. Ініціював прийняття 12.04.1973 чинної Конституції Пакистану, що проголошувала його федерат. парлам. республікою, іслам — її держ. релігією й встановлювала заг. прямі *вибори* законод. органів влади за мажорит. системою відносної більшості; оскільки викон. влада зосереджувалася в руках уряду, а презид. функції стали суто церемоніальними, 14.08.1973 Б. зайняв посади прем'єр-міністра, а також міністра закорд. справ, оборони і внутр. справ. Здійснював помірковану *зовнішню політику*, спрямовану на нормалізацію відносин із сусідніми д-вами й ліквідацію політ. та екон. залежності від США, уклав з Індією 03.07.1972 Сімльську угоду щодо врегулювання в подальшому суперечностей переговорним шляхом і мирними засобами, вивів Пакистан з Орг-ції договору Пд.-Сх. Азії (1973), визнав суверенітет Бангладеш (1974), активізував участь країни в *Русі неприєднання*. Але попри переконливу перемогу ПНП (77,5 % мандатів) на виборах у берез. 1977, що відбувалися під гаслами відданості принципу змішаної економіки, збалансованого розвитку держ. та приват. секторів і зміцнення іслам. ідеології, Б. не зміг нейтралізувати протести правої опозиції, що дезорганізували життя країни; був заарештований 05.07.1977 внаслідок військ. перевороту, організованого нач. штабу сухопутних військ генералом М. Зія-уль-Хаком, і звинувачений в політ. вбивстві; страчений за вироком суду.

Літ.: Плешов О. В. Ислам и демократия: Опыт Пакистана. М., 1997; Родионов А. А. Зульфикар Али Бхутто, каким я его знал: записки дипломата. М., 2004. *В. Головченко*

БХУ́ТТО (Bhutto) Беназір (21.06.1953, Карачі, пров. Сінд — 27.12.2007, Равалпінді, пров. Пенджаб) — громад.-політ. і держ. діяч, дочка З. А. *Бхутто*; бакалавр держ. управління Гарвард. ун-ту (1973), 1973–77 вивчала політологію, філософію, економіку, міжнар. право й дипломатію в Оксфорд. ун-ті, очолювала дискусійний «Оксфордський союз». По поверненні на батьківщину пережила страту батька й неодноразово ув'язнювалася військ. режимом генерала М. Зія-уль-Хака (1977–88); 1984–86 перебувала на лікуванні в Лондоні, перебрала керівництво заснованою батьком популістською Пакист. народною партією (ПНП); після загибелі диктатора М. Зія-уль-Хака в авіакатастрофі домоглася через Верх. суд проведення 16.11.1988 вільних виборів на парт. основі й завдяки родинній популярності та вилученню з програми ПНП соціаліст. гасел перемогла на них. 02.12.1988–06.08.1990 — перша в мусульм. світі жінка-прем'єр-міністр (водночас міністр оборони); найголовнішим її здобутком стало повернення країни до *демократії* — відміна надзв. стану, легалізація опозиц. партій і профспілок, звільнення політ. в'язнів; почалася реалізація «Народної програми», покликаної підвищити рівень добробуту населення; нормалізувала взаємини з Індією (в груд. 1988 в Ісламабаді відбувся саміт Асоціації регіон. співробітництва Пд. Азії); водночас була звинувачена в *корупції* (правоохоронні органи Британії й Швейцарії закидали чоловіку Б. — міністру фінансів Асіфу Алі Зардарі вимагання від інвесторів 10 % внесків), зловживанні владою й непотизмі та звільнена у відставку президентом Г. Ісхак-ханом. Очолила опозицію урядові Іслам. дем. альянсу Н. Шаріфа й перемогла з антикорупц. програмою на парлам. виборах 1993; під час другого терміну перебування при владі 19.10.1993–05.11.1996 (в коаліції з партіями консерват. спрямування) провела *націоналізацію* нафтових родовищ і посилила фінансування соціальних програм, внаслідок чого неграмотність зменшилася на третину, до бідних селищ було проведено питну воду й електрику, подолано поліомієліт, впроваджено безплатні освіту й охорону здоров'я, темпи екон. зростання перевищили індійські; 1996 внесена до Книги рекордів Гіннеса як найпопулярніший міжнар. політик року, отримала ступінь почесного д-ра Оксфорд. ун-ту, орден Почесного легіону та ін.; у *зовнішній політиці* демонструвала незалежний курс: продовжила фінансування ракетно-ядерної програми, визнала режим «Талібану» в Афганістані й за його сприяння перекрила жваву наркоторгівлю та допомогла у звільненні останніх рад. військовополонених. Удруге відправлена у відставку за звинуваченням у корупції, 1999 разом із чоловіком засуджена до 5 років ув'язнення й штрафу в 8,6 млн дол., але уникла відбуття покарання, емігрувавши з трьома дітьми до Дубаю; коли пакист. військові, що перебували при владі на чолі з П. Мушаррафом (1999–2008), відчули потребу в союзникові в боротьбі з *ісламським фундаменталізмом*, отримала амністію й 18.10.2008 повернулася на батьківщину, щоб взяти участь у дострокових парлам. виборах, які мала всі шанси виграти; загинула внаслідок терорист. акту на мітингові прибічників. Автор творів «Перспектива зовнішньої політики» (1978), «Дочка долі» (1988), «Дочка Сходу» (1989).

Літ.: Плешов О. В. Ислам и политическая культура в Пакистане. М., 2005; Гусетерин П. Тайны семейства Бхутто // Азия и Африка сегодня. 2008, № 5. *В. Головченко*

БЮЛЕТЕ́НЬ ВИ́БОРЧИЙ (від італ. bulletino — записка, листок) — офіц. док-т із прізвищами кандидатів для таємного *голосування*, в якому виборець у письмовій формі анонімно та індивід. фіксує свій вибір. Б. в. можуть використовувати на виборах депутатів усіх рівнів та в ін. випадках — на референдумі, на профес. чи корпорат. засіданнях та зборах. Форму Б. в. встановлює або уповноважена для цього офіц. установа (в Україні — Центр. виборча комісія), або ін. учасники виборчого процесу (у Франції — кандидати та партії, які балотуються). Бувають випадки проведення виборів без офіц. бюлетеня (у Норвегії виборець може використати звичайний аркуш білого паперу). Офіц. Б. в. повинні бути однаковими за розміром, кольором та змістом, як правило, містити прізвища кандидатів у депутати або найменування виборчих об'єднань (партій, блоків), або прізвища кандидатів на конкр. виборну посаду; назву та дату виборів; номер тер. виборчого округу або позначення закорд. виборчого округу та номер виборчої дільниці; мати місця для печатки дільничої виборчої комісії, прізвища та підпису члена дільничої виборчої комісії, який видаватиме Б. в. Текст Б. в. викладається держ. мовою. Б. в. для кожної виборчої дільниці виготовляють у к-сті дещо більшій за к-сть виборців, включених до списку виборців. Бюлетень на референдумі містить перелік питань, які винесені на голосування. Б. в. зіпсований, заповнений з помилками, з кількома позначками тощо вважається недійсним при підрахунку голосів. Б. в. часто стають предметом протиправних маніпуляцій, спрямованих на спотворення результатів волевиявлення виборців — вкидання додаткових Б. в. у процесі голосування, при підрахунку голосів; псування Б. в. у процесі підрахунку голосів; непогашення невикористаних Б. в. з метою наступного вкидання тощо.

Літ.: Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, полит. технологии. М., 2001; Парламентский глоссарий. М., 2008. *Л. Кочубей*

БЮРОКРА́ТІЯ (від франц. bureau — канцелярія, контора; bureaucratie — влада контори, панування канцелярії) — система управління, що здійснюється за допомогою апарату *влади*, відокремленого від *суспільства*, що стоїть над ним, та наділеного специфічними функціями і повноваженнями. Б. — це узагальнений термін для позначення чиновників як специфічної групи, діяльність і вплив якої виявляються у найрізноманітніших орг-ціях, де центри викон. влади практ. незалежні від більшості їхніх членів. Б. є виконавцем волі еліти і безпосереднім керівником населення, утворюючи апарат політ. орг-цій, ядро держ. структур. Вона породжена поділом праці у *політиці* та управлінні, потребою у спеціалізації й раціоналізації сусп. процесів. Поняття «Б.» було запроваджено у 1745 франц. фізіократом В. де Ґурне. Вперше класичне тлумачення Б. було запропоновано у праці «Господарство і суспільство» М. *Вебера* — у концепції раціональної бюрократії. Вебер вводить поняття Б. для аналізу легального типу панування, за якого всі члени орг-ції підпорядковані системі абстрактних безособових правил, що можуть бути змінені у відповідності з прийнятими процедурами. Б. як статусну групу відрізняє особливий спосіб життя, поняття про соціальний престиж своїх членів, на основі якого формуються спільні специфічні цінності: почуття служб. обов'язку, гордість чиновників за свою неупередженість і високу компетентність, справжнє розуміння нац. інтересів, віра чиновників у те, що завдяки власній спец. підготовці вони володіють перевагою над членами парламенту та громадськістю. Ідеальний тип раціональної Б., за Вебером, не передбачав наявності у руках чиновників будь-якої влади, що виходила б за межі їхніх повноважень, визначених формальними правилами. Влада адм. апарату базується на знанні. Знання — це спеціальні навички профес. підготовки та офіц. інформація, яка може бути отримана тільки за адм. каналами. Ефект. контроль за діяльністю чиновників можливий лише при наявності незалежних від бюрокр. апарату джерел інформації. Вебер вважав, що у чиновників немає якостей, необхідних справжньому політ. діячеві, оскільки чиновник, на відміну від політика, не несе відповідальності за політ. курс у країні, у чиновника відсутні якості політ. лідера.

У післявеберівський період відбувся поступовий відхід від моделі раціональної Б. та перехід до побудови більш реалістичної моделі Б., яка передбачає наявність як раціональних та формальних елементів, так й ірраціональних і неформальних її складових. Серед прихильників такого підходу — Т. *Парсонс*, Р. Майкелсон, Ф. Селзник, Р. Мертон. Останній при аналізі Б. вперше застосував поняття «дисфункція». Найбільш поширеною дисфункцією, на його думку, є перенесення функціонерами бюрокр. орг-ції акценту з мети орг-ції на її засоби, в результаті чого ці засоби (ієрархізація влади, сувора дисципліна, непохитне слідування правилам та інструкціям тощо) перетворюються на самоціль, відбувається заміщення провідних цілей побічними. Авторитарність й ієрархічність владних відносин у бюрокр. системі породжують панування командних, адм. методів управління, тяганину й консерватизм, безініціативність і безвідповідальність, тоді Б. слугує не д-ві й сусп-ву, а собі. Орієнтацію на заг. інтереси вона підмінює орієнтацією на власні корпорат. інтереси. При розгляді проблеми *влади* Б. на рівні д-ви у працях зх. дослідників найчастіше використовується порівняльний підхід, що дозволяє зрозуміти, які є спільні риси для бюрокр. управління дем. д-в, які є межі влади бюрокр. апарату та можливості її обмеження шляхом парлам. контролю і діяльності *груп впливу*. Одним з найважливіших у суч. теорії Б. є питання про легітимацію (узаконення) бюрокр. влади. Цим питанням ґрунтовно займався зх. дослідник А. Ґоулднер, який дійшов висновку, що існують два типи Б. — представн. та авторит. Представн. Б. притаманна влада, що спирається на знання й уміння. Авторит. Б. широко застосовує різні санкції та покарання для зміцнення своєї влади, в результаті чого відбувається розвиток дисфункцій бюрокр. апарату, коли послух перетворюється на самоціль, а влада чиновника узаконюється лише фактом його перебування на посаді. Критика ін-ту Б. часто спирається на твердження про те, що розвинуті бюрокр. структури управління формують витончені механізми безвідповідальності: розпилення, дифузію функцій; необхідність численних візувань, узгоджень; формалізм та адміністрування; внутр. замкненість процесів управління; відокремленість бюрократа від структур управління; відомчість; особистий протекціонізм. Сучас. управлін.-бюрокр. система базується на використанні таких методів, покликаних нівелювати надмірну бюрократизацію: прямий вплив на об'єкт управління; обов'язковий характер виконання вказівок, розпоряджень, постанов та ін. рішень вищих органів управління для підпорядкованих об'єктів; сувора визначена відповідальність за невиконання вказівок і розпоряджень; вплив на соціально-психол. клімат у колективі з метою гармонізації соціальних відносин у сфері управління; підвищення рівня відповідальності службовців шляхом делегування повноважень, що дає чиновникові змогу приймати рішення від імені керівника; зміцнення авторитету службовця; зарахування до резерву на керівну посаду талановитих службовців нижнього і серед. рівнів управління, розкриття перед ними перспектив розвитку орг-ції й особистого просування по службі; публічна форма аналізу роботи в присутності ін. співробітників; зменшення відповідальних доручень і позбавлення права самост. прийняття рішення частини службовців. Осн. функціями Б. є: забезпечення функціонування політ. системи та її ін-тів; сприяння виробленню відповідних справжнім інтересам народу дем. законів та механізмів їхньої практ. реалізації; здійснення контрольних функцій за діяльністю окремих елементів бюрокр. системи з метою відвернення їх імовірного відходу від дем. принципів політ. управління, недопущення закритості й недоступності управлінських структур для громадян; керівництво діяльністю спец. ін-тів з вивчення політ. процесів, узагальнення досвіду і вироблення рекомендацій. Сучас. теорія Б. характеризується такими напрямами досліджень: концепція імплементації (виконання) і впливу Б.; концепція бюрокр. політики; аналіз правового обґрунтування Б.; обговорення принципів реприватизації офіц. послуг; розробка методів вивчення ефективності Б.

Літ.: Peters B. G. The Politics of Bureaucracy. New York, 1995; Брудер В. Бюрократия // Полис, 1991, № 5; Мешков П. Я. Бюрократизм и бюрократия в системе социально-политических отношений // Социально-полит. Науки, 1992. № 1; Масловский М. Политическая социология бюрократии / Пер. с англ. М., 1997.

С. Бульбенюк

В

ВАГИЛЕ́ВИЧ Іван (02.09.1811, с. Ясень, тепер Рожнят. р-ну Івано-Франківської обл. — 10.05.1866, Львів) — поет, філолог, фольклорист, етнограф, громад. діяч. 1839 закінчив Львів. духовну семінарію. У 1833 разом з М. Шашкевичем і Я. *Головацьким* організував «Руську трійцю». Один з ініціаторів нової укр. л-ри в Галичині. Співавтор збірок «Зоря» (1835, заборонена цензурою) та «Русалка Дністровая» (1837, дозволена цензурою Угор. королівства і видана в Будапешті, але заборонена цензурою греко-катол. церкви). У «Русалці Дністровій» опублікував свої перші наук. розвідки та художні твори, через що, як й ін. члени «Руської трійці», опинився під наглядом поліції і після закінчення навчання тривалий час був безробітним. Листувався з багатьма вченими-славістами і фольклористами: П. Шафариком, М. Погодіним, О. Бодянським, П. Лукашевичем, І. Срезневським та ін. З 1846 по 1848 — священик у с. Нестаничах Золочів. округу, з 1848 — редактор газ. «Дневник руський». Проповідував ідею польс.-укр. союзу під зверхністю Польщі й сформулював програмні засади модерного укр. *націоналізму*. З 1851 працює в б-ці Оссолінських (тепер — Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України), а через 9 міс. за нестійкість реліг. переконань його було звільнено. З 1838 і до кінця життя виступав в осн. як учений, друкуючи свої фольклорно-етнограф. та істор. розвідки у чес. і польс. виданнях («Часопис чеського музею», «Варшавська бібліотека», «Бібліотека Оссолінських», «Родинне коло» та ін.). Основна його мовознавча праця «Граматика малоруської мови в Галичині» (1844, опублікована польс. мовою) відіграла помітну роль у наук. житті. Збирав і опрацьовував лексичні матеріали для словників, зокрема укр.-нім.-лат. Етнограф. праці В. «Гуцули, мешканці Східного Прикарпаття» (1837), «Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині» (1839), «Лемки, мешканці Західного Прикарпаття» (1841) містять цінний діалект. матеріал. З його етногр. працями пов'язується початок наук. вивчення мови і культури Гуцульщини. Автор романтичних балад, поезій у прозі, серії статей про укр. л-ру, переклав «Слово о полку Ігоревім» укр. і польс. мовами, дав до перекладу наук. коментар.

Літ.: Петраш О. Руська трійця — Шашкевич, Вагилевич, Головацький та їхні літературні послідовники. К., 1986; Дем'ян Г. Іван Вагилевич — історик і народознавець. К., 1993; Іваничук Р. Сполохи над пустирем. Дилогія про життя і діяльність М. Шашкевича та І. Вагилевича // Історія укр. літератури. XIX ст. Кн. 1. К., 2005. *О. Красівський*

ВАЙЛЬ (Weil) Симона (03.02.1909, Париж — 24.08.1943, Ешфорд, графство Кент, Великобританія) — соціальний та реліг. філософ, містик. Навч. у ліцеї Генріха IV. Закінчила Вищу нормальну школу (1931), де вивчала філософію та класичну філологію. Викладала грецьку та філософію у ліцеях (1931–34). Була прибічницею *марксизму*, троцькізму, *анархізму*. З поч. 20-х рр. 20 ст. брала участь у ліворадик. русі. Примикала до групи «Пролетарська революція», яка дотримувалася синдикаліст. ідей. Будучи атеїсткою, з 1938 почала виявляти прихильність до *християнства*, оскільки, як писала, нею «заволодів Христос». У 1934–35 пішла добровільно працювати робітницею на автозавод «Рено», щоб ближче познайомитися з працею робітників. У 1936–39 перебувала в Іспанії, де відбувалася *громадянська війна*. У Барселоні записалася рядовим бійцем в Колону Дурутті, загін анархістів. Після окупації німцями Парижа (1940) переїхала до Марселя, згодом до США (1942). Після короткотермінового перебування в Нью-Йорку повернулася до Франції. Учасниця антифаш. руху Опору. У творчості В. умовно можна виділити такі сегменти, як філос., політ. та богосл., які виразно проступають у працях, опублікованих після її смерті: «Тягар і благодать» (1947), «Потреба укорінення» (1949), «Очікування Бога» (1950), «Записки» (3 т., 1951–1956). Серед політ. проблем, порушених мислителькою, — проблема стосунків індивіда й д-ви, занепад духовності індустр. сусп-ва, тоталіт. дійсність. Гол. соціальною і політ. проблемою 20 ст. була та, що пов'язана, на думку В., з питанням: «Чи стане... свобода, завойована суспільством, здобутком індивіда?» Шукаючи відповіді на нього, В. однозначно не мала жодних ілюзій: боротьба між тими, хто підкорюється наказам, і тими, хто наказує, нескінченна. Привілейовані не поступляться своїми привілеями, але їх можна відібрати силою. Однак після збурення мас на виробництві постають нові господарі, й боротьба (під новими знаменами і новими іменами) розгортається знову. В. була переконана, що у 20 ст. у будь-якої політ. орг-ції превалюють ті функції, які зумовлюють перетворення її на машину, що виробляє колект. емоції, масові навіювання. Мислителька факт. урівнювала наявні політ. системи й режими (*диктатуру пролетаріату*, *фашизм*, *тоталітаризм*, *капіталізм* і *соціалізм*), оскільки, за її переконанням, усі вони спиралися на ілюзію цілісності та єдності, до яких прагне людина через вроджену потребу бути причетною до спільного, присвячувати себе якійсь справі чи ідеї. Роздуми В. про «обов'язки щодо людини» зводяться до того, що право, яке не визнається іншими, просто не існує. Але обов'язок, навіть якщо він не визнається ніким іншим, не втрачає своєї реальності й істотності. Тож обов'язки онтологічно первинні порівняно з правами. Звідси висновок про те, що «будучи одинокою у всесвіті, людина не мала б ніяких прав, та мала б обов'язки». Реальним грунтом обов'язків є потреби іншого, як і свої власні. В. описала 14 вихідних потреб: порядок, свобода, послух, відповідальність, рівність, ієрархія, честь, покарання, свобода думки, безпека, ризик, приват. власність, колект. власність, правда. Крім того, В. окремо виділила ще одну потребу — укорінення, яка є основоположною для людських потреб як таких. Тобто людина має потребу у «множинності коріння» та різноманітних джерелах, які їх живлять.

Літ.: Зонтаг С. Симона Вайль // С. Зонтаг. Мысль как страсть. М., 1997; Steiner G. Sainte Simone — Simone Weil // George Steiner. No passion spent. London; Boston, 1997; Милош Ч. Значение Симоны Вайль // Чеслав Милош. Личные обязательства. Избранные эссе о литературе, религии и морали. М., 1999; Крогман А. Симона Вейль, свидетельствующая о себе. Челябинск, 2003. *М. Кармазіна*

ВАЛЕ́НСА (Wałęsa) Лех (29.09.1943, Попово, побл. Вроцлава) — громад. та політ. діяч, 1-й президент посткомуніст. Польщі, 3-ї Речі Посполитої (1990–95). З 1967 — робітник ремонтного цеху на суднобудівному з-ді ім. Леніна у Ґданську. В 1970 був серед організаторів робітн. протесту на Побережжі, членом страйкового к-ту. Після кривавої розправи зі страйком 17.12.1970 арештований. За кілька днів звільнений і зареєстрований як таємний співробітник спецслужб (щодо цієї співпраці й досі тривають суперечки; апеляц. суд у 2000 визнав, що В. представив правдиву люстрац. заяву). У 1976 втратив роботу за критику офіц. профспілок. З 1978 став співорганізатором незалежних профспілок на Побережжі та співробітником незалежного видання «Робітник Побережжя», водночас налагодив зв'язки з опозиц. орг-цією К-т захисту робітників. У серп. 1980 очолив страйк на суднобудівному з-ді, а після того, як страйк охопив усе Побережжя, він став головою страйкового к-ту з-дів Побережжя. Переговори з владою, які проходили під його головуванням, закінчилися успіхом: 31.08.1980 від імені страйкарів він підписав порозуміння, в результаті якого була легалізована незалежна профспілка «Солідарність». На загальнопольс. з'їзді «Солідарності» у 1981 В. було обрано головою профспілки. Здобув величезну популярність у Польщі та за кордоном, став символом змін у соціаліст. таборі та польс. прагнення до свободи. Як голова «Солідарності» намагався дотримуватися поміркованого курсу, згідно з концепцією Яцека Куроня «самообмеженої революції», щоб не провокувати комуніст. влади до розправи з першим після війни масовим рухом спротиву. Велику роль у створенні іміджу харизмат. лідера мали, крім лідерських здібностей, прилюдно маніфестована релігійність та простота В. 13.12.1981 після запровадження воєнного стану його заарештовано та інтерновано. Перебував у Арламові (гірська місцевість на кордоні з тодішнім *СРСР*) до звільнення 10.11.1982. Залишався під пост. наглядом, що однак не завадило йому встановити зв'язок з діячами підпільної «Солідарності». Проти нього у 1980-ті запущено було цілу пропагандивну махіну. Комуніст. влада намагалася не допустити до вручення йому Нобел. премії миру у 1983. В. не прибув до Швеції на вручення, побоюючись, що не зможе повернутися до Польщі. Саме таку тактику комуніст. влада здійснювала щодо найбільш акт. діячів опозиції та «Солідарності», які отримували вибір — ув'язнення або свобода, але поза межами батьківщини. У 2-й пол. 1980-х В. працював далі на суднобудівному з-ді у Ґданську. Водночас він продовжував профспілкову діяльність, з 1987 очолюючи напівлегальний Крайовий к-т незалежної профспілки «Солідарність». З 1987 у Польщі знову почалися страйки, і за рік В. прийняв пропозицію влади почати переговори щодо політ. та екон. реформ, зокрема нової легалізації «Солідарності» за умови закінчення страйків. У груд. 1988 виник Громад. к-т як дорадчий орган при голові «Солідарності». В. співголовував з боку опозиції під час проведення Круглого столу (лют. — квіт. 1989), які завершилися згодою на почасти вільні вибори (04.06.1989). У виборах Громад. к-т здобув максимум голосів у Сеймі і 99 % у Сенаті. Результат цих виборів допровадив до передачі комуністами влади — утворення першого некомуніст. уряду у соціаліст. блоці у серп. 1989. У груд. 1990 В. виграв презид. вибори. У 1995 він мін. програв вибори з Александром *Кваснєвським*, тодішнім лідером посткомуніст. угрупування. Того самого року створив фонд — Ін-т ім. Леха Валенси. На виборах у 2000 В. отримав 1,01 % голосів. Нині особа В. викликає у польс. сусп-ві контроверзії не лише з огляду на приписувану йому співпрацю зі службою безпеки, а й з огляду на його політ. діяльність протягом останніх 20 років. Частина громад. думки схильна вважати його винним у роз'єднанні середовища давньої опозиції, що уможливило посткомуністам взяти реванш у 2-й пол. 1990-х. Його звинувачують також у зраді інтересів робітників. За кордоном В. залишається символом польс. любові до свободи й успішних перетворень.

Літ.: Политический портрет Леха Валенсы. М., 1992; Sławomir Cenckiewicz, Piotr Gontarczyk. SB a Lech Wałęsa: przyczynek do biografii. Gdańsk, 2008. *О. Гнатюк*

ВАЛЕРСТА́ЙН (Wallerstein) Іммануїл Моріс (нар. 30.09.1930, Нью-Йорк) —соціолог, один із фундаторів *світ-системного аналізу*, представник сучас. неомарксизму. У 1954 закінчив Колумб. ун-т. У ньому ж в 1957 отримав ступінь д-ра і працював до 1971. З 1971 до 1976 проф. ун-ту Мак-Гілла (Монреаль, Канада), в 1976–99 проф. ун-ту Бінгемптона (США), в 1976–2005 голова Центру Фернана *Броделя* з вивчення економік, істор. систем та цивілізації при ун-ті Бінгемптона. З 2000 ст. наук. співробітник Єльс. ун-ту. Президент міжнар. соціолог. асоціації (1994–1998). Розпочинав наук. кар'єру як фахівець з проблем Афр. континенту і виступав експертом з питань політики США в регіоні Африки. Деякий час працював зовнішньополіт. радником Р. *Кеннеді*. Переїхавши до Канади, зайнявся розробкою теорії світ-системи, в якій розвивав підходи Ф. Броделя. Основи світ-системного аналізу відображені у 3-томнику «Сучасна світ-система» (1974–89). Теорія В. опонує формаційним та цивілізац. підходам і претендує на формулювання нової парадигми сусп. поступу. Світ-система у В. — це «не світова система, а система, яка сама є світом і яка може бути, а фактично завжди була, меншою, ніж весь світ». За В., світ-системи дотепер існували лише у формі світ-імперій (велика бюрокр. структура з єдиним політ. центром і вісьовим розподілом праці, але з різними культурами) та світ-економік (сильний вісьовий розподіл праці, багато політ. центрів, багато культур). Нині існує лише одна світ-економіка — це *капіталізм*, що зародився у 16 ст. Капіталізм В. визначає як істор. систему, пріоритетом для якої є безкінечне накопичення капіталу. З огляду на свої особливості капіталізм може існувати тільки в рамках світ-економіки. Усі країни, що нею охоплюються, живуть у ритмі кондратьєвських циклів. У капіталіст. світ-економіці відбувається вісьовий розподіл праці, який з'єднує процеси, притаманні ядру, з процесами, характерними для периферії. Ключовим показником, за яким ці процеси відрізняються, з точки зору В., є ступінь монополізації та, відповідно, прибутковості, який в країнах ядра макс. високий. В. пояснює відсталість країн периферії цілеспрямованою політикою країн ядра. В. визнає також наявність країн напівпериферії — як таких, де приблизно паритетно відбуваються процеси, притаманні і ядру, і периферії. В. критикував концепцію «кінця історії» і, навпаки, пророкував втрату глобальної гегемонії США та посилення конфліктності у світовій політиці за рахунок зростання протистояння між Пд. та Пн. Одним із гол. елементів концепції В. є акцент на обов'язковому застосуванні в дослідженнях міждисциплінарних підходів. Розроблені В. основи світ-системного аналізу використовуються в багатьох наук. дисциплінах, зокрема в компаративній політології, світовій політиці, глобалістиці, соціальній прогностиці тощо. Ідеї В. набули також особливого поширення та популярності у середовищі лівих та ліворадикальних економістів та політиків.

Літ.: Goldfrank W. Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method // Journal of World-Systems Research. 2000. Vol. 11. No. 2; Aguirre Rojas C. Immanuel Wallerstein : crítica del sistema-mundo capitalista. México, DF, 2003; Elwell F. Macrosociology: Four Modern Theorists. Boulder, CO, 2006; Дерлугьян Г. Самый неудобный теоретик // И. Валлерстайн Миросистемный анализ: введение. М., 2006.

О. Лісничук

ВАЛУ́ЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯ́Р 1863 — таємне розпорядження міністра внутр. справ Рос. імперії Петра Валуєва Київ., Моск. і Петерб. цензорним к-там про «призупинення друкування реліг. і навч. книг, написаних «малоросійською» (українською) мовою». Дозвіл на друк могли отримати лише художні твори. Поява В. ц. була зумовлена активізацією наприкін. 50-х — на поч. 60-х рр. 19 ст. діяльності укр. інтелігенції в різних напрямах і передусім у культ.-освітньому. Книги укр. мовою почали друкувати не лише в Україні, а й у Петербурзі, Москві та ін. містах імперії. На перших порах царська влада, стурбована активізацією польс. нац.-визвольного руху, прихильно поставилася до розповсюдження серед широких мас л-ри «малорос. мовою». Кошти на видання «малорос.» підручників для нар. шкіл надавало навіть М-во нар. освіти. Проте в умовах загострення рос.-польс. суперництва у зх. губерніях імперії, влада починає переглядати свої позиції щодо «малорос. мови» й особливо поширення її в освіті. Обговорення цих проблем вийшло на сторінки петерб., моск., київ. преси, де представники укр. інтелігенції намагалися обґрунтувати ідею окремішності та самобутності укр. народу, його мови. У цих умовах, а також під впливом інформації про підготовку поляками нац.-визвольного повстання, рос. влада перейшла до активних дій. Початок цьому поклав військ. міністр Д. Мілютін, який у черв. 1862 повідомив шефа жандармів В. Долгорукова про те, що у Києві існує об'єднання, яке ставить собі за мету «відновлення незалежної Малоросії». Згодом розгорівся скандал, пов'язаний зі спробою друкування чотирьох Євангелій укр. мовою, підготовлених П. Морачевським і надісланих на розгляд Св. Синоду для отримання дозволу на друк. Це спричинило переполох серед представників київ. духовенства, що вилився в анонімку до III відділення імператорської канцелярії, в якій повідомлялося про небезпеку допущення до друку цього перекладу. На поч. 1863 до боротьби з укр. мовою підключився генерал-губернатор Пд.-Зх. краю М. Аннєнков, який у березні відправив шефу жандармів В. Долгорукову листа щодо укр. мовного питання, прирівнюючи «малорос. мову» до «говірок мешканців деяких великорос. губерній» і наголошуючи, що видання «малорос. мовою» Святого Письма ознаменує визнання «самостійності малорос. мови», а українці «почнуть заявляти претензії на автономію Малоросії». В. Долгоруков доповів про цю справу *Олександру II*. Останній доручив міністру внутр. справ П. Валуєву розібратися зі справою українофілів. У той же час міністр отримав листа від голови київ. цензурного к-ту О. Новицького, в якому висловлювалося занепокоєння щодо збільшення к-сті «малорос.» видань і загрози «обособлення малорос. народності». Оцінюючи «малорос. мову», автор писав, що «ніякої особливої малорос. мови не було, немає і бути не може і що говірка, якою користується простий люд, це та ж рос. мова тільки зіпсована впливом на неї Польщі». У подальшому ці слова увійшли до В. ц. У цей час змінюється і риторика рос. преси. 22.06.1863 редактор впливової газ. «Московские ведомости» М. Катков звинуватив українофілів у прямому зв'язку з польс. повстанням 1863, стверджуючи, що це справа рук «польс. інтриги». З більш поміркованих, але також неприязних щодо українофільства позицій, виступав І. Аксаков і його слов'янофільська газ. «День». На основі отриманих док-тів і під впливом політ. ситуації у відомстві П. Валуєва було підготовлено лист на ім'я Олександра II з пропозицією заборонити друк «малорос.» (укр.) мовою книг «реліг. змісту, навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». 12.07.1863 імператор затвердив його як «секретний документ по цензурному відомству» і 18.07.1863 циркуляр був розісланий для виконання Київ., Вілен., Риз., Одес. і Петерб. цензурним к-там, а також окремим цензорам у Казані та Дерпті (нині Тарту). Відтоді почалася кампанія проти укр. культури й освіти. Як наслідок, майже повністю було паралізоване укр. книгодрукування. Так, якщо протягом 1860–63 укр. мовою було надруковано 114 назв книг, то у 1865–69 — лише 8. В. ц. ударив не тільки по укр. книгодрукуванню. Перестали працювати укр. недільні школи, ослабли Ґромади, частину членів яких заарештували й відправили у заслання, а частина, через поліц. терор, відійшла від громад. роботи. Разом з тим В. ц. поклав початок відтоку укр. активістів із Рос. імперії до Галичини, що вплинуло на підсумок боротьби пророс. й антирос. орієнтацій у середовищі галиц. українства і невдовзі перетворило Галичину на укр. культурний П'ємонт. В. ц., що був прийнятий як короткотерміновий захід, залишався чинним до поч. 20 ст.

Літ.: Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000; Щербак Н. О. «...Не было, нет и быть не может» (до генези Валуєвського циркуляру) // Українознавство 2003. Календар-щорічник. К., 2002.

Ю. Поліщук

ВАСИ́ЛЬКО Микола (24.03.1868, Слободзія-Комарівці, тепер с. Лукавці Вижниц. р-ну Чернів. обл. — 02.08.1924, Бад-Райхенгаль, Німеччина) — політик і дипломат. Здобув юрид. освіту у Чернів. ун-ті (1891). У 90-х рр. 19 ст. починає політ. кар'єру, бере участь в укр. русі, приставши спочатку до течії консерват. русинів, у 1902 переходить на народовські позиції. Депутат Буковин. сейму з 1898 по 1917 та депутат австр. парламенту з 1899 по 1918. Ініціатор утворення в Буковин. сеймі міжнаціонального політ. об'єднання «Вільнодумний союз» (1903), яке виступило ініціатором реформування соціальних відносин на Буковині. Напередодні 1-ї світової війни став лідером Нац.-дем. партії. У роки війни був заст. голови Гол. укр. ради та Заг. укр. ради. Уособлював найбільш лояльне до австр. влади крило укр. політиків. Відіграв важливу роль під час переговорів у Бресті-Литовському 1918, використав свій авторитет щоб переконати представників Австро-Угорщини підписати мир з делегацією *Української Центральної Ради*. Після утворення *Західноукраїнської Народної Республіки* В. став послом у Відні, а в лип. 1919 очолив посольство *Української Народної Республіки* у Швейцарії. Одночасно з кінця серп. 1920 керував дип. місією УНР в Італії. У 1921–24 відігравав значну роль у координації діяльності уряду УНР в екзилі.

Літ.: Добржанський О. Микола Василько — політичний лідер і дипломат // Буковинський журнал. 2001. Ч. 3–4; 2003. Ч. 3–4; Брицький П., Добржанський О. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. Чернівці, 2007.

О. Добржанський

ВАТИКА́Н (лат. Status Civitatis Vaticanae, італ. Stato della Città del Vaticano) — найменша в світі за площею (0,44 $км^2$) і за населенням незалежна *держава*, *анклав* у зх. частині Рима; адм. центр Римо-катол. церкви, резиденція її глави — Папи Римського (т. зв. тер. Св. Престолу), специфічне державоподібне утворення, єдиним сенсом існування якого є забезпечення відповідного статусу та безперешкодної діяльності папи у його відносинах із *главами держав* світу. Назва походить від Ватик. пагорба у Римі й Ватик. полів північніше від нього, на яких збудовано найбільший християн. храм світу собор Св. Петра (1500–1626) й комплекс палаців, капел та музеїв. *Суверенітет* Ватикану поширюється також на 13 споруд, розташованих у Римі, та замок Св. Ангела (Кастель-Гандольфо, літня резиденція папи) за межами міста. Історично В. є спадкоємцем Папської обл., яку разом з прилеглими землями в 756 франків подарували папі Стефану II; коли в 1870 Рим і Папська область були зайняті італ. військами, папа Пій IX (1846–78) відмовився прийняти від *уряду* Закон про гарантії діяльності церкви й оголосив себе «в'язнем Ватикану». Конфлікт врегулювали підписані 11.02.1929 між урядом Б. *Муссоліні* й папою Пієм XI (1922–39) три Латеранські угоди, за якими створювалася суверенна д-ва В., визначалися її кордони, право на самост. *зовнішню політику*, а *католицизму* в Італії надано особливого статусу головної релігії.

За формою правління В. — абс. теократична *монархія*; главі д-ви — Папі Римському належить уся повнота духовної та світської *влади*, його вказівки є вирішальними з питань управління церквою, оскільки за церк. канонами публічно висловлені папою думки щодо віри й моралі (т. зв. ex catedra — з кафедри) є обов'язковими для дотримання всіма вірянами-католиками. Папа представляє В. на міжнар. арені, до його компетенції входять укладення, ратифікація та денонсація міжнар. договорів і конкордатів, прийом і призначення дип. представників. Папу таємним голосуванням, більшістю в $^2/_3$ голосів плюс один голос, довічно обирає Св. колегія (конклав) — збори кардиналів, молодших 80-ти років; 19.04.2005 265-м папою з ім'ям Бенедикт XVI став кардинал нім. походження Йозеф Ратцингер (1927), що має репутацію консерватора з питань віри і моралі. Керівництво церквою здійснюється через папську курію, якій папа делегує повноваження реліг., політ. й госп. діяльності Св. Престолу; курія складається з 9 конгрегацій, 11 папських комісій, численних секретаріатів, бюро та трибуналів; найважливішою серед них є конгрегація віри (Fidei Congregatio) — спадкоємиця середньовічної інквізиції. Вищими консульт. органами при папі є Вселенський собор Римо-катол. церкви, Синод єпископів і колегія кардиналів. Вселенський собор — зібрання єпископів, яке у винятткових випадках скликається папою для вирішення найважливіших церковних справ; 21-й Вселенський собор (2-й Ватик.) тривав з перервами в 1962–65 і затвердив програму «аджорнаменто» (італ. aggiornamento) — осучаснення Катол. церкви, її адаптації до повоєнного індустр. сусп-ва на основі принципів реліг. свободи, екуменізму, розширення участі мирян у церк.управлінні, єпископської колегіальності замість попереднього централізму римської курії. Синод єпископів, до якого входять представники нац. єпископатів і міжнар. катол. орг-цій, скликається регулярно раз на 3 роки та дає рекомендації щодо розв'язання питань поточного життя церкви; частина членів Синоду призначається папою, інша — обирається нац. єпископськими конференціями; рішення ухвалюються $^2/_3$ голосів і набувають чинності після їх затвердження папою. Пост. діючим дорадчим органом є Св. колегія — зібрання кардиналів (не більше 170), третина з них входить до складу римської курії, ін. посідають керівні посади в Римо-катол. церкві в ін. країнах. Рішення колегії кардиналів набувають чинності після затвердження папою, якщо ж вони були ухвалені у період вакантного Св. Престолу, то набувають чинності відразу, але мають бути підтверджені новообраним понтифіком. За Апостольськими конституціями Regimini Ecclesiae Universae (1967, доповнена 2000) й Pastor Bonus (1988) у В. факт.

закріплено систему поділу влади; законод. делегується папою пост. діючій однопалатній Папській раді, що складається з кардинала-президента та ін. кардиналів, яких папа призначає терміном на 5 років; інтереси світських осіб представляє дорадчий орган — консульта, що складається з 30 мирян, 24 з яких пост.мешкають у Римі, а 6 є іноземцями з почесним членством. Викон. влада належить держ. секретаріату Св. Престолу, очолюваному держ. секретарем у сані кардинала; секретаріат координує діяльність куріальних органів і відповідає за втілення в життя рішень папи; зазвичай держ. секретар отримує від папи світські повноваження суверенітету й факт. виконує обов'язки прем'єр-міністра. У складі держ. секретаріату діють, серед іншого, секції із заг. питань (відповідає за внутр. справи) та зі зв'язків з д-вами (відповідає за зовн. справи), які очолюються секретарями в сані єпископа. За поточне функціонування міста-держави відповідає цив. губернатор, підпорядкований Папській раді. Підданство Св. Престолу надається лише працівникам установ катол. церкви, тому його мають бл. 500 осіб. Разом з іноземцями, які проживають на тер. мікродержави, її населення становить 821 людину (лип. 2007), в основному — італійці та швейцарці. Офіц. мови — лат. й італ.

В. традиційно відіграє важливу роль у *міжнародній політиці й дипломатії*, зумовлену духовним впливом (т. зв. soft power) глави Римо-катол. церкви на свою паству, чисельність якої сягає 1,086 млрд осіб. Св. Престол має дип. зносини зі 176 країнами (2008) та є членом 15 *міжнародних організацій*, в т. ч. *СОТ*, *ЮНЕСКО* і *ОБСЄ*; особливі відносини підтримує з *ЄС*, Мальтійським орденом, Росією й Палест. автономією. Дип. зв'язки з іноземними д-вами підтримуються через нунціїв (дипломатів у архієпископському сані), прирівнюваних за рангом до послів; як і в Середньовіччі, посли ін. д-в продовжують акредитуватися саме при Св. Престолі, а не в д-ві. В. — єдина у світі міжнар. визнана суверенна д-ва, яка не приєдналася до *ООН*, а бере участь лише в роботі її спец. установ; суверенітет В. у міжнар. праві не є самостійним, а випливає із *суверенітету* Св. Престолу; В. є лише місцем знаходження Св. Престолу, папського двору та його обслугового персоналу. Св. Престол визнав незалежність України й встановив з нею дип. відносини 08.02.1992; окреме дип. представництво України при Св. Престолі діє з черв. 2000.

Літ.: Andrew M. Greeley. The Catholic revolution: new wine, old wineskins, and the Second Vatican Council. University of California Press, 2004; Giuseppe Alberigo, Joseph A. Komonchak, Matthew J. O'Connell. History of Vatican II. Maryknoll, NY, 2006; Козлов В. А. Двостороння дипломатія Святого Престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин (за часів понтифікату Івана Павла II) // Віче. 2007. № 10. *Р. Кривонос*

ВАХХАБІ́ЗМ — фундаменталістська течія в *ісламі*. Самі представники цього напряму не сприймають поняття «В.» і застосовують низку самоназв (найбільш поширена — солофіти чи салафіти, від араб. салаф — предок). В. виник у 2-й пол. 18 ст. на Аравійському п-ві. Засновником В. вважається проповідник та богослов Мухаммед ібн Абд-аль-Ваххаб, який закликав повернути іслам до його первісного вигляду, очистити його від пізніших новацій, нашарувань та домішок. Для В. характерною є абсолютизація підходу до розуміння категорій «невіра», «безбожність», «багатобожжя». В. розширює розуміння належності до «невірних», проти яких має бути спрямована священна війна — газават. Крім язичників (як це є в традиц. ісламі), під цю категорію у В. потрапляють християни та юдеї, а також представники мусульманства, які не дотримуються догматів В. Уже на самому початку своєї історії В. трансформувався із суто реліг. вчення в політ. чинник. Використовувався для ідеол. підтримки оформлення централізованої д-ви Саудидів. У 19 ст. на півострові прокотилася хвиля повстань, спрямована на запровадження доктрини В. у соціальну практику. Від атак В. постраждали представники ін. течій ісламу, зокрема шиїти. За т. зв. традиц. ісламом, В. є єретичною течією. У 20 ст. В. акт. поширювався за межами араб. світу та іслам. цивілізації і нині перетворився на помітний феномен світової політики. Сучас. В. поділяється на кілька напрямів — від більш поміркованих до цілком радикальних. Останні вважаються близькими до структур міжнар. *тероризму*, зокрема орг-ція *«Аль-Каїда»*. В. також відігравав і відіграє важливу роль у збройних конфліктах пострад. періоду в Центр. Азії та на Пн. Кавказі. Для В. характерна активна місіонерська діяльність, яка поширюються в т. ч. й на окремі регіони України, зокрема на тер. АР Крим.

Літ.: Natana J. DeLong-Bas From Revival and Reform to Global Jihad. London, 2004. *О. Лісничук*

ВА́ШИНҐТОН (Washington) Джордж (22.02.1732, Вейкфілд, Брит. Америка — 14.12.1799, Маунт-Вернон, США) — держ. діяч, воєначальник, 1-й президент США. Працював землеміром графства Калпеппер (з 1748). Офіцер ополчення (з 1752). Під час боїв з франц. військами потрапив у полон біля форту Дюкен. За участь у 2-му поході (1755) до форту та виявлену хоробрість отримав звання полковника й очолив вірджинське ополчення. Після звільнення зі служби займався с. г., був членом парламенту Вірджинії (1758–74). Активно критикував колоніальну політику Великобританії та підтримував бойкот брит. товарів. Негат. ставився до насильницьких дій, подібних до «бостонського чаювання» (1773), коли жителі Бостона, переодягнені індіанцями, напали на брит. судна і викинули в море ящики з чаєм, протестуючи тим самим проти безмитного ввезення цього товару до Пн. Америки. В. був членом 1-го (1774) та 2-го (1775) Контин. конгресів. Як головнокомандувачу амер. збройних сил у роки Війни за незалежність у Пн. Америці (1775–83) йому вдалося з ополченців із різних штатів, погано озброєних і мало навчених, створити дієву регулярну армію. Її появі сприяли запрошені з Європи військ. спеціалісти. Найбільше талант В. як воєначальника виявився у битвах під Трентоном (1776), Прінстоном (1777) та Йорктауном (1781). Прагнучи незалежності від Англії, В. домігся (1781) капітуляції англ. генерала Корнвалліса, що відкрило шлях до переговорів, які увінчалися укладенням Париз. мирного договору (1783) та міжнар. визнанням амер. незалежності. Був президентом Конст. конвенту, який розробив амер. Конституцію (1787).

Обраний 1-м президентом США (1789), В. був урочисто введений на посаду в Мангеттені. У 1792 його одноголосно переобрано на 2-й термін. Заслугою В. було закладання основ політ. ін-тів США, і найперше ін-ту президентства, закріплення в сусп-ві поваги до норм Конституції, об'єднання політ. суперників навколо вирішення проблем, пов'язаних з екон. розвитком та незалежністю країни, розширенням її території, відвойованої у корінного населення. Прагнучи зміцнити центр. владу, В. послідовно боровся із будь-якими проявами непослуху їй: у 1794, коли фермери зх. Пенсільванії виступили проти податкової політики уряду, президент силою придушив незгодних з діями влади. Дбаючи про захист нац. інтересів, В. на міжнар. арені дотримувався *нейтралітету*, невтручання у справи європ. д-в. Завдяки його політиці поліпшилися стосунки з Великобританією, були встановлені кордони між США та ісп. володіннями. У посланні президента, який у 1796 залишав посаду (відмовившись балотуватися у президенти втретє), лунав заклик до зміцнення д-ви як основоположної мети «патріотичного устремління», підтримки єдиного уряду, дотримання Конституції, уникнення згубної дії парт. розколів і зовн. впливу, до підтримки злагоди у стосунках з усіма країнами, встановлення з ними «гармонійних» відносин. Після відставки В. жив у своєму маєтку в Маунт-Верноні на р. Потомак, що успадкував свого часу (1752) від померлого зведеного брата. Але у 1798, коли загострилися відносини із Францією, В. знову був призначений головнокомандувачем амер. армії в чині генерал-лейтенанта. Наступного року В., застудившись, помер, заповівши звільнити рабів, які належали йому, що й було виконано після його смерті. На честь 1-го президента названо столицю США.

Літ.: The Papers of George Washington, 1748–1799. Charlottesville, 1976; Washington G. Writings. New York, 1997; Higginbotham D. George Washington: Uniting a Nation. Rowman, Littlefield, 2002; Lengel E. G. General George Washington: A Military Life. New York, 2005; Яковлев Н. Джордж Вашингтон. М., 2003. *М. Кармазіна*

ВЕ́БЕР (Weber) Макс (21.04.1864, Ерфурт — 14.06.1920, Мюнхен) — соціолог, соціальний філософ, історик, економіст, юрист, засновник соціології розуміння, автор теорії соціальної дії. Вивчав право та економіку в ун-тах Гайдельберга, Берліна, Страсбурга та Геттінгена. Викладав у Берлін. (1893), Фрайб. (1893–96), Гайдельб. (1896–98, 1902–19), Мюнх. (1919–20) ун-тах. Захистив докт. дисерт. з проблеми історії розвитку середньовічних торговельних т-в в Італії (1889).

Соціол. концепція В. названа ним соціологією розуміння, оскільки соціологія прагне зрозуміти соціальні дії та пояснити причини їх здійснення. Розуміння означає пізнання дії через її суб'єктивно сформульований зміст. Суб'єктивним змістом у соціальному пізнанні є все розмаїття ідей, ідеологій, світоглядів, уявлень, що регулюють та спрямовують людську діяльність. На противагу впливам свого часу, В. не прагнув будувати соціологію за зразком природ. наук, відносячи її до гуманіт. наук. Методол. специфіка соціології В. визначається не тільки концепцією розуміння, а й вченням про ідеальний тип та постулатом звільнення від ціннісних суджень. Ідея ідеального типу продиктована необхідністю вироблення понятійних конструкцій, які б допомагали дослідникові орієнтуватися в істор. матеріалі, не вганяючи цей матеріал в упереджену схему, а трактуючи його з позицій наближення реальності до ідеально типової моделі. В ідеальному типі фіксується культурний зміст того чи ін. явища. Він не є гіпотезою, а тому не підлягає емпіричній перевірці, виконуючи скоріше евристичні функції в системі наук. пошуку.

Пояснення розвитку *капіталізму* В. формулює у власному баченні протестант. релігії. На його думку, існує зв'язок між етичним кодексом протестант. віросповідань та духом капіталіст. господарювання і способу життя. Втіленням цього духу є капіталіст. підприємництво, осн. мотивом — екон. раціоналізм, формою раціоналізації мотиву — профес. діяльність. У протестант. конфесіях, на противагу *католицизму*, наголошується не на догмат. заняттях, а на моральній практиці, що формується в неухильному слідуванні людиною своєму божеству; призначенні людини, що реалізується в мирському служінні; послідовному і цілеспрямованому виконанні мирських обов'язків. Сукупність такого роду приписів В. називає мирським аскетизмом. Протестант. ідея мирського служіння й мирський аскетизм подібні до макс. духу капіталізму, що дозволило В. побачити зв'язок між Реформацією й виникненням капіталізму: *протестантизм* стимулював виникнення специфічних для капіталізму форм поведінки в побуті та госп. житті. Мінімізація догматики й ритуалу, раціоналізація життя у протестант. конфесіях є, за В., частиною грандіозного процесу раціоналізації світу, початого давньоєвр. пророками й еллін. вченими. Раціоналізація світу означає звільнення людини від магічних марновірств, від влади далеких і незрозумілих людині сил, автономізацію й суверенізацію індивіда, його впевненість у доступності світу для раціонального наук. пізнання. В. не вважав, що впливом протестант. етики можна вичерпно пояснити виникнення сучас. йому капіталізму, вказуючи на потребу аналізу сукупності факторів.

Ґрунтуючись на аналізі досвіду історії права, *держави* та *влади*, В. сформулював концепцію ідеальних типів влади: патріархальна влада є історично першим типом; харизматична влада пов'язана з наділенням правителя надприродними якостями та владними можливостями; раціонально-легальна влада ґрунтується на профес. *бюрократії*. Останній тип влади В. вважав найбільш перспективним, оскільки бюрокр. панування базується на існуванні служб і компетенцій, чітко визначених у законах та правилах з метою оптимізації процесу ухвалення рішень і контролю; захисті статусу та компетенцій держ. службовців; чіткій ієрархії розпорядчих управл. та викон. функцій; доборі кадрів на конкурсній основі; повній автономії службових функцій від особистісних якостей та характеристик, адже службовець не може бути власником своєї посади та засобів управління. Аналіз форм влади В. доводить до дослідження *демократії*, яка існує у двох типах (плебісцитарна вождистська демократія та різні форми демократії без вождя) та має на меті зведення до мін. прямих форм панування людини над людиною шляхом вироблення системи рац. представництва інтересів, механізму колегіальності й поділу влади. Д-ва для В. є пануванням людей над людьми, яке спирається на легітимне насилля як засіб досягнення мети. З'ясовуючи, чому люди підкорюються і чим вони виправдовують панування ін. людей, В. пропонує розрізняти три види панування, що продукують системи обґрунтування легітимності, які об'єднує категорія віри. Традиц. панування ґрунтується на вірі у святість традиції, харизматичне — на вірі у лідера, раціонально-легальне — на вірі в закон та законність носіїв влади. В. розуміє владу та панування як відносини людей, що мають вертикальну структуру. Він наполягав на необхідності врахування, спец. аналізі та розумінні суб'єктивно-особистісного аспекту сусп.-політ. життя. Згідно з В., сусп-во та всі структури й ін-ти, що його утворюють, є похідними від соціальних дій людей. Соціальними В. вважав не всі дії людини, а тільки ті, які усвідомлені нею (вмотивовані) або спрямовані на ін. людей (зорієнтовані на їхні очікування). Усю варіативність соціальних дій він поділяв на чотири типи: цілераціональні, які характеризуються наявністю мети та усвідомленням засобів її досягнення (відповідають легальному пануванню); ціннісно-раціональні, які вчиняються заради ствердження моральної, реліг. чи будь-якої ін. цінності; афективні, які ґрунтуються на психоемоційних реакціях людей (відповідають харизмат. пануванню); традиційні, що здійснюються традиц. чи за звичкою (відповідають традиц. пануванню). Порівняльно-істор. аналіз поширення визначених типів соціальних дій в країнах Європи дозволив йому зробити висновок, що перший тип поступово витіснятиме усі ін. типи соціальних дій. Цю тенденцію він назвав законом раціоналізації соціальних дій та надав їй універсального характеру.

Літ.: Зарубина Н. Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: М. Вебер и современные теории модернизации. СПб., 1998; Бухаров А. С. Концепции деятельности в социологии К. Маркса и М. Вебера. М., 2002; Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность. Социология Макса Вебера и веберовский ренессанс. М., 2006; Вебер Марианна. Жизнь и творчество Макса Вебера. М., 2007.

Н. Ротар

«ВЕЛИ́КА ВІ́СІМКА» (The Group of Eight, G8) — неформальне міжнар. об'єднання, яке включає *глав держав* та урядів найбільш індустр. розвинених д-в світу, а саме — Великобританії, Італії, Канади, Росії, США, Франції, ФРН, Японії. У «В. в.» немає свого статуту, штаб-квартири й секретаріату; вперше вона з'явилася як «Велика шістка» на нараді глав д-в та урядів Великобританії, Італії, США, Франції, ФРН і Японії в Рамбуйє (Франція) 15–17.11.1975. У 1976 «шістка» перетворилася на «сімку», прийнявши до свого складу Канаду, а протягом 1991–2002 поетапно (за схемою «7+1») була перетворена на «вісімку» за участю Росії; Китай, запрошений до такої ж поступової інтеграції, поки відмовився від входження до «В. в.». Її головою є протягом кожного календарного року керівник однієї з країн-членів у такому порядку ротації: Франція, США, Великобританія, Росія (з 2006), ФРН, Японія, Італія, Канада (з 1981); саміти «В. в.» проходять щорічно (зазвичай влітку) у черговій країні-голові. У засіданнях беруть участь, крім глав д-в і урядів країн-членів, два представники *Європейського Союзу*, а саме — голова *Європейської комісії* та керівник країни, що головує на цей момент у ЄС. Підставою для появи «В. в.» стала низка великих міжнар. подій, що призвели до кризових явищ у світовій економіці на поч. 70-х рр. 20 ст., а саме: 1) розпад Бреттон-Вудської фін. системи та невдалі спроби *МВФ* і *МБРР* реформувати світову валютну систему; 2) перше розширення ЄЕС 01.01.1973 та його наслідки для економіки Зх.; 3) перша міжнар. нафтова криза жовт. 1973, яка спричинила серйозні розбіжності зх. країн щодо заг. позиції із країнами *ОПЕК*; 4) екон. рецесія в країнах *ОЕСР*, що супроводжувалася інфляцією й ростом безробіття. За цих умов виникла потреба в новому механізмі узгодження інтересів провідних країн Зх., тому з 1973 міністри фінансів США, ФРН, Великобританії і Франції (а згодом і Японії) стали періодично зустрічатися в неформальній обстановці для обговорення проблем міжнар. фін. системи. У 1975 президент Франції В. Жискар д'Естен та канцлер ФРН Г. Шмідт запропонували главам ін. провідних д-в Зх. зібратися у вузькому неофіц. колі для спілкування віч-на-віч; перший саміт відбувся тоді ж у Рамбуйє, в 1976 до процесу приєдналася Канада, а з 1977 — Європ. Співтовариство як інституалізований виразник інтересів усіх своїх країн-членів.

На поч. 21 ст. діяльність «В. в.» втілюється у щорічних самітах глав д-в і зустрічах міністрів або офіц. осіб, як регулярних, так і *ad hoc*, матеріали яких не обов'язково публікуються. Осн. док-т саміту — комюніке, яке може містити прямі рекомендації, звернення до країн-членів, постановку завдань для вирішення в рамках ін. *організацій міжнародних*, рішення про заснування нового міжнар. органу. Комюніке оголошує лідер країни, що приймає саміт «В. в» (президент — в Росії, США, Франції, прем'єр-міністр — у Великобританії, Італії, Канаді, Японії, канцлер — у ФРН). Реальна цінність «В. в.» полягає в тому, що її формат надає змогу провідним *акторам політичним* без зайвого бюрократизму операт. обговорити поточні проблеми *міжнародних відносин* і світового розвитку, намітити певні стратег. перспективи, виявити нові загрози міжнар. безпеці, визначити конкр. проблеми для їх розв'язання в рамках міжнар. орг-цій та офіц. форумів (серед принципово нових викликів 21 ст. визначено, зокрема, кіберзлочинність, міжнар. *тероризм*, проблему поновлюваних джерел енергії). Діяльність «В. в.» зазнає пост. критики й протидії з боку руху *антиглобалізму*, який звинувачує її в елітарності, недемократичності й *гегемонізмі*, наполягає на обговоренні альтернат. програм світового розвитку та управління, що мали б гуманніший характер і враховували реальні потреби більшості населення планети.

Літ.: Луков В. «Большая восьмерка» в современном и будущем // Международная жизнь. 2002. № 3; Bayne N. Staying Together: The G8 Summit Confronts the 21st Century (G8 and Global Governance). London, 2005; Кондаков А. Главное внешнеполитическое событие года // Междунар. жизнь. 2006. № 8. *І. Мінгазутдінов*

ВЕЛИ́КА ДЕРЖА́ВА — поняття, яке використовується в теорії *міжнародних відносин* для визначення міжнар.-політ. статусу *держави*, що відіграє провідну роль у світовій політиці. Кожна д-ва в принципі розвивається як рівноправний елемент міжнар. системи, але на практиці вони є неспівмірними за матер. потенціалом, комплексом військ. можливостей, людськими ресурсами, за ступенем участі в регіон. та глобальних міжнар. відносинах. Наслідком такої нерівності д-в є міжнар. стратифікація з факт. ієрархією д-в. В. д. — це д-ва, матер. та політ. потенціал якої дає змогу здійснювати формувальний вплив на всю систему міждерж. відносин або на значну її частину на одному чи декількох напрямах, на глобальному та регіон. рівні, який перевищує за обсягами аналогічний вплив з ін. груп міжнар. акторів. В. д. може розглядатися не тільки як елемент міжнар. системи, а й як її самост. підсистема; найчастіше для її визначення використовуються такі критерії: сукупна могутність, під якою розуміють заг. суму можливостей, що можуть бути використані для реалізації держ. інтересів у сфері міжнар. відносин; особливе місце і роль у системі міжнар. відносин; масштаби довгострокових та середньострокових нац. інтересів. У міжнар.-політ. науці не існує чіткої дефініції В. д., так само відсутнє формально-правове визначення терміна для міжнар. дип. практики. Зокрема, після 2-ї світової війни В. д. почали іменувати пост. членів *Ради Безпеки ООН* (США, *СРСР*, Великобританію, Францію і Китай), що отримали дод. вплив завдяки входженню до *ядерного клубу*; найбільш імовірними кандидатами в число пост. членів розширеного кола РБ внаслідок очікуваної реформи *ООН*, а відповідно й перспективними В. д., вважаються ФРН, Японія, Бразилія, Індія і ПАР.

Літ.: Коппель О. А., Пархомчук Е. С. Міжнародні системи і глобальний розвиток. К., 2006; Кревельд Мартин, ван. Расцвет и упадок государства / Пер. с англ. М., 2006; Шапталов Б. Н. Феномен государственного лидерства: экспансия в мировой истории. М., 2008. *О. Коппель*

ВЕЛИ́КЕ КНЯЗІ́ВСТВО РУ́СЬКЕ — проголошене *Гадяцьким договором* 1658 держ. утворення на землях Київ., Брацлав. і Черніг. воєводств, що на правах *автономії* мало увійти до складу оновленої Речі Посполитої як одна з трьох її федеральних частин (поряд з Короною Польс. та Вел. князівством Лит.). Вищу законод. владу у В. к. Р. передбачалося надати виборному становому парламенту — Нац. зборам, викон. владу мав очолювати пожиттєво обраний всіма станами і затверджений королем гетьман, який одночасно виступав у ролі київ. воєводи, першого сенатора В. к. Р. і чигирин. старости. Як і у Вел. князівстві Лит., у В. к. Р. запроваджувалися держ. посади канцлера, маршалка, підскарбія із сенаторським титулом та ін. уря́ди. На тер. В. к. Р. мала діяти власна система станового судочинства, вищою апеляц. установою для якого виступав трибунал, сформований з представників, делегованих політ. народом В. к. Р. та призначених королем. Крім того, окремі судові староства мали постати в Овручі й Житомирі. В. к. Р. отримувало право проводити власну *внутрішню політику*, карбувати власну монету та організувати автономну фін. систему. Збройні сили В. к. Р. формувалися з 60 тис. (за пізнішими таємними домовленостями гетьмана І. *Виговського* з представниками короля та за постановою вального сейму Речі Посполитої 1659 — 30 тис.) іррегулярного козац. та 10 тис. вільнонайманого регулярного війська, підпорядкованих гетьманові. Коронні або лит. війська Речі Посполитої мали право вводитися на тер. В. к. Р. лише тимчасово і за погодженням з гетьманом, з обов'язковим перепідпорядкуванням під його командування. Питання ведення *зовнішньої політики*, оголошення війни та підписання миру, а також виділення коштів на ведення війни проголошувалися винятковою прерогативою спільного для всієї Речі Поспол. вального сейму. Сенаторські посади Речі Поспол. від В. к. Р. мали право посідати лише представники правосл. шляхти. Козац. старшина Війська Запорозького отримувала можливість нобілітації королем і вальним сеймом республіки за поданням гетьмана. На тер. В. к. Р. церковна унія православних з католиками мала бути ліквідована, а захоплене раніше уніатами церковне майно підлягало поверненню правосл. церкві.

Напередодні ратифікації Гадяцького договору вальним сеймом у трав. 1659 керівництво Війська Запорозького намагалося розширити тер. В. к. Р. шляхом включення земель Волин., Поділ. та Руськ. воєводств, а також посилити гетьман. провід за рахунок закріплення за гетьманом права призначати гетьмана наказного, який в разі смерті великого гетьмана успадкував би всю повноту влади, розширення прерогатив у сфері поземельних відносин тощо. Висувалася також вимога збільшення кількісних показників козац. реєстру до 70 тис. та доведення розмірів регулярного найманого війська В. к. Р. до 10 тис. вояків. За правосл. шляхтичами пропонувалося не лише закріпити виняткове право посідання держ. посад на землях Київ., Брацлав. і Черніг. воєводств, а й передбачити почергову ротацію з представниками шляхетського загалу римо-катол. віросповідання у Волин., Поділ. та Руськ. воєводствах. У ході ратифікації договору депутати сейму Речі Поспол. не лише відкинули вимоги гетьман. уряду щодо розширення території і повноважень В. к. Р., а й суттєво їх обмежили. Зокрема, було вилучено положення про власну монету В. к. Р. (у Києві мав бути закладений монетний двір); виняткова перевага на посідання держ. посад правосл. шляхтою поширювалася лише на Київ. воєводство; передбачалося, що по смерті гетьмана стани В. к. Р. обиратимуть не його наступника, а лише 4-х кандидатів, з числа яких король здійснюватиме призначення. До ратифікованого варіанту не увійшло й важливе положення щодо ліквідації церк. унії, щоправда передбачалося повернення правосл. церкві культових споруд і маєтностей, забраних уніатами. Внесені при ратифікації зміни негат. позначалися на привабливості ідеї утворення В. к. Р. серед укр. козацтва і шляхти, стали однією з причин антигетьман. повстання на Лівобережжі наприкін. літа — поч. осені 1659, за результатами якого факт. було денонсовано гадяцькі домовленості щодо В. к. Р.

Літ.: Горобець В. М. Гадяцька унія 1658 року // Історія України, 1988. № 38–39; його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654–1665. К., 2001; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodow — Mit czy rzeczywistosc. Krakow, 2007; Гадяцька унія 1658 року. К., 2008.

В. Горобець

«ВЕЛИ́КИЙ СТРИБО́К» — ініційована *Мао Цзедуном* масова політ. й екон. кампанія в КНР, покликана модернізувати країну шляхом індустріалізації й різкого піднесення нар. госп-ва, відповідно до марксист. теорії вироб. сил; складова частина затвердженого 2-ю сесією 8-го з'їзду КПК (05–23.05.1958) «курсу трьох червоних знамен» (крім «В. с.», також «нова генеральна лінія» — «напружуючи всі сили, прагнучи вперед, будувати *соціалізм* за принципом більше, швидше, краще, економніше» й «народні комуни» як основа для майбутнього комуніст. ладу). Розроблений на основі рад. моделі й достроково виконаний 1-й 5-річний план розвитку нар. госп-ва 1953–57, що супроводжувався поступовою колективізацією с. г. й *націоналізацією* пром-сті та торгівлі з наданням компенсацій, полягав у прихованому оподаткуванні прибутків селян (90 % населення країни) у формі контрольованих д-вою низьких закупівельних цін на їхню продукцію, пріоритетному розвиткові важкої пром-сті та її концентрації в містах, адм.-командного планування. Це породило вагання керівництва КНР щодо доцільності подальшого буд-ва централізованої економіки, ще в груд. 1955 Мао Цзедун почав розробляти альтернат. програму заходів (у передмові до праці «Наступ соціалізму в китайському селі»), яка була водночас і реакцією на сталінізм із його експлуатацією селянства, пріоритетом важкої індустрії й нехтуванням інвестицій у с. г. та легку пром-сть, і неприйняттям авторит. *бюрократії*, до якої вчорашні партизанські ватажки ставилися вкрай негативно. Ця програма мала вирішити й проблеми суто кит. *революції*: усунути регіон. диспропорції, спричинені надто швидким зростанням населення країни, браком орних земель і капіталу; нейтралізувати можливий опір селян політиці збагачення д-ви їхнім коштом; відповісти на загрозу з боку імперіалізму США та *мирного співіснування політики* М. *Хрущова*, протистояти якій КНР могла лише спираючись на децентралізований опір партизанського типу, що залежав від здатності регіонів виробляти «просо та гвинтівки». Але, крім власного воєнного досвіду, Мао Цзедун застосував і окремі зх. теорії розвитку, наголошуючи на важливості використання надлишкових труд. ресурсів у рамках комплексної програми розвитку с. г. для створення регіон. пром-сті й вдосконалення інфраструктури.

Реалізація політики «В. с.», розрахована на перетворення КНР на світового екон. лідера, передбачала лише в 2-й п'ятирічці (1958–62) збільшення пром. виробництва в 6,5 раза, в т. ч. виплавки сталі — з 5 до 80–100 млн т, а сільськогосподарського — в 2,5 раза (за 3 роки воно мало зрівнятися за продуктивністю з Японією); протягом 15 років планувалося наздогнати Великобританію, 20 — США; повсюдно розгорнулися буд-во кустарних металург. печей (за 1958 — 700 тис.) і непромислова виплавка чавуну, в якій взяли участь бл. 100 млн осіб;

вже 1958 виробництво сталі зросло на 45 %, а 1959 — ще на 30 %. Для ефективнішої орг-ції сільськогосп. виробництва більше 740 тис. кооперативів, які охоплювали понад 120 млн дворів, до груд. 1958 було перетворено на 26 тис. народних комун; вони мали планувати свою діяльність і відігравали роль місц. адміністрацій, що вирішували абс. всі питання, практ. всі чиновники отримували платню безпосередньо від комун і були їм підзвітні; контроль над держ. сектором делегувався органам місц. самовряд., а через них — окремим підприємствам; мільйони селян і робітників за участю представників парт.-держ. апарату брали участь у буд-ві іригац. систем і водосховищ, доріг і залізниць, шахт і заводів, що діють донині. Але досить швидко економіка КНР була поставлена на межу краху: попри всі обіцянки й розмови відповідальних посадовців про демократичність нового руху, на зміну методам переконання прийшли примусові заходи й мобілізація широких мас, місцеві парт. кадри запроваджували сталінську командну економіку; комуни перетворилися на величезні ферми з тотальним усуспільненням, воєнізацією праці й зрівнялівкою в оплаті, що суперечило самій ідеї їхнього створення; це призвело до щорічного падіння сільськогосп. виробництва на 10 % і, у поєднанні із засухою 1960, до голоду й смерті від недоїдання бл. 10 млн осіб (всього ж, включно з жертвами *репресій* та виснажливої праці, країна втратила понад 20 млн осіб); низькоякісний чавун був непридатний для широкомасштабного використання, й неефективність «малої металургії» стала очевидною, а заг. втрати економіки сягнули бл. 70 млрд дол., або третини нац. продукту. Влітку 1960 політика «В. с.» почала згортатися, у січ. 1961 керівництво КНР факт. визнало її провал і проголосило новий курс — на «врегулювання економіки», тобто повернення до старих прагмат. методів господарювання; позиції Мао Цзедуна, який залишив посаду голови КНР, виявилися значно послабленими, що призвело до загострення суперництва за владу в найвищих ешелонах парт.-держ. керівництва країни і, зрештою, «*культурної революції*».

Літ.: Jung Chang, Jon Halliday. Mao: the unknown story. New York, 2006; Усов В. Н. КНР: От «большого скачка» к «культурной революции» (1960–1966 гг.). В 2 ч. М., 1998; Панцов А. В. Мао Цзэдун. М., 2007.

В. Головченко

ВЕЛИКОДЕРЖА́ВНІСТЬ — політика *держави*, що заснована на прагненні до демонстрації переваги щодо ін. *держав* і *націй*, бажанні досягти домінуючого становища в *міжнародних відносинах*. На статус *великої держави* претендують гол. чином країни, які володіють значним екон. та військ.-політ. потенціалом. У сучас. світі таку роль претендують відігравати ряд країн-членів «*великої вісімки*» та «великої двадцятки». Великодерж. політика базується на більше чи менше сформульованій *ідеології*, яка обґрунтовує претензії на домінування, та на відповідних сусп. настроях. Часто В. пов'язана з ідеєю нац. чи реліг. месіанства. У 20 ст. на становлення феномену В. значний вплив мали масштабні істор. процеси — дві світові війни, «*холодна війна*» та її завершення, розпад колоніальної системи, формування основ багатополярної системи міжнар. відносин, процеси *глобалізації*. Внаслідок них одні країни безповоротно втрачали статус *великих держав* (напр. Австро-Угорщина), ін. поступалися позиціями, але залишали актуальними проекти їх відновлення (напр., Німеччина після 1918, Росія після 1991). В. була одним із гол. елементів політики тоталіт. режимів 20 ст. Після закінчення «*холодної війни*» встановився режим глобальної гегемонії США, який сприймався (переважно конкурентами у боротьбі за лідерські позиції) як наслідок амер. В.

На поч. 21 ст. сформувалася група країн-претендентів на статус великої д-ви, які практикують політику В. на регіон. рівні (Росія, Китай, Індія). Великодерж. настрої мають поширення також у країнах, що мали в істор. минулому лідерські позиції на міжнар. арені й нині володіють значними геополіт. ресурсами (напр., у Великобританії, Франції, Японії). В укр. політ. дискурсі В. найчастіше використовується для позначення політики Росії щодо України, на пострад. просторі у відносинах із сусідніми країнами та країнами регіону. Рос. В. часто інтерпретується як прояв зверхнього ставлення до укр. державності, зневаги до нац. інтересів України, реалізації комплексу «старшого брата». У цьому контексті набуло використання поняття «російський великодерж. шовінізм». Традиція застосування цього терміна сягає антицарист. риторики В. *Леніна*. Вживалося це поняття для характеристики політики центру щодо України і в рад. період (зокрема М. Скрипником в 30-ті рр. та І. Дзюбою в 60-ті рр. 20 ст.). Реакція на великодерж. політику Росії щодо України значною мірою пов'язана з т. зв. «комплексом меншовартості» в укр. сусп-ві. Рядом авторів висувалася ідея В. України (Б. *Дністрянський*, Ю. *Липа*). Наразі ідеєю укр. В. оперують представники радик. налаштованих націоналіст. сил.

Літ.: Mearsheimer John. The Tragedy of Great Power Politics. New York, 2001; Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 2005.

О. Лісничук

ВЕЛИ́ЧКО Самійло (бл. 1670, м. нар. невід. — після 1728, ймовірно, с. Жуки, тепер Полт. р-ну Полт. обл.) — історик укр. козацтва («козац. літописець»), автор літописного твору, що охоплює події укр. історії від 1648 до 1700. Освіту здобув, вочевидь, у Києво-Могил. академії. Від 1690 служив у домі ген. писаря Василя Кочубея «дворянином», опікуючися переважно писарськими обов'язками. Користуючися повною довірою ген. писаря, виконував його таємні дип. доручення, вів листування з рос. царем, волоським і молд. господарями. На поч. 1705 був введений до складу Ген. військ. канцелярії, де посів посаду ст. канцеляриста. Попри опалу, ув'язнення і страту свого покровителя В. Кочубея, зберіг свої позиції у Ген. канцелярії, а наприкін. 1708 В. був заарештований і ув'язнений як людина наближена до гетьмана І. *Мазепи* та така, що була причетна до його переходу на бік швед. короля *Карла XII*. Звільнення з-під варти отримав лише в 1705, ймовірно, за клопотанням сина В. Кочубея — Василя. Вийшовши на волю, оселився в маєтку В. Кочубея в с. Жуки, побл. Полтави, мешкав також і в ін. його маєтку — с. Диканьці. Опікувався навчанням дітей і підлітків грамоти, а також працював над написанням свого істор. твору. У 1720 завершив 1-шу част. праці «Сказаніє о войні козацкой з полякамі...», що охоплює події в часовому відрізку з 1648 по 1659. 2-га частина — «Повіствованія літописная о малороссійських и инних от части поведених собранная и здесь описанная» хронологічно охоплює події 1660–1700 й залишилася незавершеною. Працюючи над істор. твором, В. залучив значний джерельний масив, використавши при цьому як праці польс. авторів А. Гваньїні, М. Кромера, С. Окольського, С. Пуффендорфа, С. Твардовського, так і козац. хроніки, док-ти Ген. військ. канцелярії, мемуари істор. діячів. У 2-й част. твору використано також праці І. Галятовського. Д. Туптала, С. Полоцького, Л. Барановича, І. Величковського та ін. Уводячи до тексту своєї праці значний масив автентичних документальних матеріалів, В., за спостереженнями дослідників, вміло послуговувався крит. методом обробки джерела, хоч сам в окремих випадках вдавався до характерного для тієї доби способу власного продукування «джерел», що виразно проявилося хоча б у сюжеті з погребом Б. *Хмельницького* і вигаданим виголошенням С. Зоркою промови, в якій представлено авторський погляд на давню історію українців. У концептуальному плані твір написано з позицій козац. автономізму. В., зокрема, відстоює легітимність повстання Б. Хмельницького, виправдовує добровільне підданство гетьмана рос. цареві в 1654 та водночас засуджує антиукр. політику царизму, спрямовану на тер. розчленування Гетьманату (Андрусівське перемир'я 1667), наступ на традиц. козац. права і вольності тощо. Історик гостро засуджує внутр. чвари і міжусобиці в Україні. Відстоює ідеї соціальної і політ. винятковості козацтва, престижності його походження (вдаючися при цьому до наслідування сарматського і хозарського історіограф. міфу козац. етногенезу).

Літ.: Соболь В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Донецьк, 1996; Сас П. М. Історична думка // Історія української культури. Т. 3. К., 2003. *В. Горобець*

ВЕ́РБА (Verba) Сідней (нар. 26.05.1932, Нью-Йорк) — політолог, роботи якого вважають класикою сучас. *політичної науки*. Викладав політол. дисципліни в ун-тах Прінстона (1960–64), Стенфорда (1964–68), Чикаго (1968–72), Гарварда (з 1972). З 1984 є директором Гарвард. університетської б-ки й входить до складу ради директорів вид-ва «Гарвард юніверсіті прес». Обіймав посади віце-президента Асоціації міжнар. досліджень (1972–73), віце-президента (1979–81) і президента (1994–95) Амер. асоціації політ. науки. Брав участь у діяльності Нац. дослідницької ради й Дослідницької ради із соціальних наук. У 1993 за внесок у розвиток політ. науки нагороджений премією ім. Дж. Медісона, двічі (1972, 1976) нагороджений преміями Амер. асоціації політ. науки за кращу книгу. Здійснюючи разом з Г. *Алмондом* та Л. Паєм порівняльне вивчення політ. систем (1958–62) Великобританії, США, Німеччини, Італії та Мексики, сформулював осн. положення концепту *політичної культури*. У співпраці з Н. Наєм та Дже-он Кімом В. аналізує політ. участь як законні дії окремих *громадян*, більшою або меншою мірою спрямовані безпосередньо на те, щоб впливати на відбір урядового персоналу та (або) на його дії. Легальність політ. участі аналізується ним у поєднанні з її *легітимністю*, оскільки окремі форми участі, хоча і мають законний характер, можуть бути не легітимовані *суспільством*. В. стверджує, що політ. участь є епізодичним актом вираження особистого політ. інтересу гр-н, який конкретизується тільки у конвенційних формах, зокрема участі у *голосуванні*, виборчих кампаніях, функціонуванні місц. органів влади та управління, зверненнях до політиків, тоді як вияв політ. невдоволення, оформленого у вигляді протестних виступів, дослідники залишають поза категорією участі. В. доводить, що особливості процесу реалізації політ. участі залежать від майнового статусу *громадян*. Він вказує, що до політ. участі вдаються переважно більш багаті, освічені гр-ни, які мають високий профес. статус, тобто ті, хто не очікує від політ. участі соціальної підтримки з боку *держави*.

У 1990-х В. звертається до проблеми нерівності у процесі реалізації різних форм політ. участі амер. гр-нами. Конкретизуючи політ. участь як механізм, за допомогою якого гр-ни транслюють інформацію про свої інтереси, переваги й потреби і тиснуть на тих, кому ця інформація адресована, В. відзначає, що в дем. д-ві участь повинна бути рівною, оскільки *демократія* передбачає однакову увагу до інтересів усіх гр-н. Поступово гол. ресурсом у політиці стають гроші, скорочується коло ефект. *акторів політичних*, відповідно скорочується й коло проблем і вимог, які артикулюються. В. один з небагатьох актуалізує проблеми політ. компетентності, формулюючи низку питань, відповіді на які ще слід шукати, — наскільки компетентні гр-ни є теоретиками, що міркують про держ. проблеми, і суддями, здатними судити про них з моральних позицій; наскільки гр-ни здатні до соціальної аналітики; чи володіють вони адекватною, неупередженою і точною інформацією, чи знають як її знайти; чи здатні гр-ни використати цю інформацію, щоб зробити висновки про ймовірні наслідки різних дій; чи властиві для гр-н такі моральні риси, які є достатніми для ефект. функціонування *демократії*, зокрема турбота про держ. справи і громад. добробут, відкритість і неупередженість до ін. за суттю поглядів.

Літ.: Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes a. Democracy in Five Nations. Princeton, NJ, 1963; Verba S., Nie N. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. New York, 1972; Verba S., Nie N., Jae-on Kim. Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparisons. Cambridge, MA, 1978; Almond G. A., Verba S. The civil culture revisited: An analytic study. Boston; Toronto, 1980; Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння // Демократія : антологія. К., 2005. *Н. Ротар*

ВЕРИФІКА́ЦІЯ (від лат. verus — вірний і faco — роблю) — перевірка, емпіричне підтвердження теор. положень науки шляхом зіставлення її розробок з об'єктами, які обстежуються чи над якими проводять спостереження, даними експериментів. Принцип В. одне із осн. понять логічного позитивізму, яке заперечує пізнавальне значення наук. тверджень, що безпосередньо не перевірені дослідницьким шляхом. Підкреслюючи обмеженість принципу В., філософія діалект. матеріалізму надійним критерієм істинності теор. положень науки вважає сусп.-політ. практику. Принцип В. застосовується в позитивістських і біхевіористських теоріях *політики*. У широшому аспекті В. пов'язана з необхідністю існування в політиці й науці про політику ціннісних суджень, які покликані не тільки описувати, а й витлумачувати, пояснювати явища і процеси з позицій соціальних і політ. норм та цінностей. В. у міжнар. практиці являє собою перевірку істинності й встановлення вірогідності зведень та даних, які використовуються під час міжнар. переговорів і при виробленні відповідних угод; включає також з'ясування істинного, дійсного становища в регіоні, який став предметом договору, за допомогою діяльності міжнар. спостерігачів, експертів, представників *організацій міжнародних* тощо. *А. Кудряченко*

ВЕРНА́ДСЬКИЙ Володимир Іванович (12.03.1863, Петербург — 06.01.1945, Москва) — вчений, філософ та громад. діяч, основоположник вітчизняного наукознавства. Один із засновників Укр. академії наук (нині — *Національна академія наук України)* та Всенародної б-ки України (нині Центр. б-ка України ім В. Вернадського). Дійсний чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* та Рос., Чес., Югосл., чл.-кор. Франц. академій наук. Освіту здобув у Харк. гімназії та Петерб. ун-ті. У 1897 захистив докт. дис., з 1898 проф. Моск. ун-ту. В 1911 полишив посаду на знак протесту проти утисків університет.

автономії. Був членом-засновником рос. Конст.-дем. партії (з 1905) та членом її Центр. к-ту. У 1917 товариш міністра нар. освіти в рос. Тимчас. уряді. У 1918 В. приймає запрошення міністра освіти уряду гетьмана *Скоропадського* М. Василенка очолити комісію для вироблення законопроекту із заснування Укр. академії наук (УАН) у Києві. Як голова комісії обґрунтував ряд положень, що заклали основу політики у сфері науки, проваджуваної Академією як найвищою держ. наук. установою. У лист. 1918 став одним з 12-ти перших укр. академіків та був обраний президентом УАН. Як чільний член партії кадетів В. поділяв її політику в нац. питанні. Був прихильником обл. автономії України. Узгоджував свою громад. діяльність з напрямом діяльності кадетів та їхньою ідеологією, висловлюваною лідерами партії П. Мілюковим і П. Струве, які стосовно України були переконаними централістами. Зокрема, відома стаття В. «Українське питання і російська громадськість» (1915) була написана в річищі думок П. Мілюкова, висловлених в Держ. думі й спрямованих на підтримку домагань українців у культ.-освітній сфері. Не змінилися погляди В. і в часи *Української Держави*. Відмовився прийняти укр. *громадянство*. Негат. ставився до *Центральної Ради* та її очільників. Поділяв думку рос. інтелігенції, яка у часи більшов. лихоліття опинилася в Україні, що гетьман. режим має створити базу для відновлення єдиної неподільної, але федерат. і респ. нової Росії. Великі надії покладав на А. Денікіна і Білу армію у справі відновлення конст. порядку і рос. централізму. Мав слов'янофільські погляди. Мріяв про об'єднання усіх східнослов'ян. народів від Курил і до Карпат в одній рос. д-ві з центром у Петербурзі або Москві. Вважав українцями лише тих осіб, які визнавали конечність укр. самостійності й вели збройну або ідейну боротьбу з більшовиками та білогвардійцями. Тому і себе українцем В. не вважав, а відносив до «общеросів», які відстоюють єдину «загальноросійську» культ. спадщину, що опинилася в межах Рос. імперії. Факт. поділяв популярну тезу усіх рос. партій про українців як представників єдиного рос. племені. Українців із самостійницькими симпатіями вважав «вузькими націоналістами», натомість намагався спілкуватися у Києві з людьми «общерусских» інтенцій. Поняття «українець» розглядав у політ., а не етн. площині.

Перебування в Україні й керування Академією сприяло кращому усвідомленню В. нац. завдань, ролі науки як чинника культ. зростання укр. нації. Низка кадетів-академіків з Петербурга вважали, що діяльність В. в УАН шкодить «общерусским» інтересам (О. Шахматов). В. захищав УАН від закриття в часи окупації Києва А. Денікіним, вважав помилковим курс на реставрацію в Росії *монархії*. Концепція УАН випливала із цих політ. поглядів В. Не випадково кадет М. Василенко запропонував саме В. очолити к-т зі створення Академії. Більшість перших академіків УАН так само або були кадетами, або мали кадетські погляди. Розглядав УАН не стільки як нац., а передусім як регіон. академію (на рівні із Сибірською АН), які є філіями петерб. Рос. академії наук. Його концепція розбігалася з концепцією УАН М. *Грушевського*. В. бачив Академію не тільки як орган, що підносив нац. культуру і свідомість народу, а й як сукупність наук.-досл. центрів, що розвивають передусім природн. наук. спеціальності. Був противником швидкої українізації вищих навч. закладів та наук. б-ки й УАН. Вважав, що академіки мають самі обирати мову своїх праць. По суті це означало, що провідною мовою видань мала бути російська. Полемізував з приводу необхідності більшої націоналізації Академії з М. Василенком та А. Кримським. Двоє останніх, а також віце-президент С. Єфремов факт. урівноважили концепцію УАН В. з концепцією УАН М. Грушевського у 1920-ті. Але в 1930–1990 втілена у життя була саме концепція В. У 1920–21 В. професор Тавр. ун-ту в Сімферополі. Полишивши Україну, в 1922–26 працював у Франції, очолював ряд установ природн. профілю в АН СРСР. Лауреат Сталін. (держ.) премії (1943). Ім'ям В. названо Центр. наук. б-ку в Києві та засновану в 1996 укр. антарктичну станцію. З 2003 найвищою відзнакою НАН України є Золота медаль ім. В. Вернадського.

Літ.: В. І. Вернадський. Громадянин. Вчений. Мислитель. (Праці вченого та література про нього з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України). К., 1992; Ігор Гирич. Між російськими і українськими берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років) Mappa mundi. Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича. Л.; К.; Н.-Й., 1996.

С. Набок, І. Гирич

ВЕРСА́ЛЬСЬКО-ВАШИНГТО́НСЬКА СИСТЕ́МА МІЖНАРО́ДНИХ ВІДНО́СИН — глобальна система міждерж. відносин, встановлена після закінчення 1-ї світової війни державами-переможницями. Її основи були закладені Версал. мирним договором 1919 з Німеччиною та мирними угодами із союзниками Німеччини (Сен-Жермен. мирний договір 1919 з Австрією, Нейїський мирний договір 1919 з Болгарією, Тріанон. мирний договір 1920 з Угорщиною та Севр. мирний договір 1920 з Туреччиною), що закріпили тер. зміни, які відбулися унаслідок війни й розпаду Нім., Осман. та Австро-Угор. імперій, а також договорами, підписаними на Вашингт. конференції 1921–22 (Договір 4-х д-в 1921, Договір 5-ти д-в 1922, Договір 9-ти д-в 1922), які визначили співвідношення сил на Тихому океані та в Сх. Азії, а також завершили визначення співвідношення сил між провідними акторами у світі. Європ. частина цієї системи (інакше Версальська) була створена під впливом політ. та військ.-стратег. міркувань країн-переможниць. Ігнорувались інтереси як д-в, що зазнали поразки, так і новоутворених країн (9 тільки в Європі). Це робило структуру системи вразливою внаслідок вимог до її перетворення і вдосконалення та не сприяло довготерміновій стабільності. Відмова США від участі у функціонуванні Версал. системи, ізоляція Росії і антинім. спрямованість перетворювали її на незбалансовану та не універсальну, що збільшувало потенціал майбутнього світового конфлікту. Вашингт. система, яка поширювалася на АТР, спочатку відрізнялась дещо більшою рівновагою. Але її нестабільність обумовлювали невизначеність політ. розвитку Китаю, мілітаристський зовнішньополіт. курс Японії та ізоляціонізм США. В.-В. с. м. в. мала визначальні характеристики та особливості, до них можна віднести: а) «дискриміноване» становище переможених д-в та Рад. Росії. Німеччина втратила права на свої *колонії*, критично обмежувалась у володінні збройними силами та пригнічувалась економічно через механізм *репарацій*. Подібні умови були передбачені й для Туреччини та Болгарії, а Австро-Угорщина загалом припинила існування (на її теренах були утворені суверенні Австрія, Угорщина та Чехословаччина). Усі переможені д-ви зазнали значних тер. втрат. Переможені д-ви на певний час були «виключені» з ряду системотворних елементів і перетворені винятково на об'єкти впливу Версал. підсистеми. Рад. Росія, формально не будучи переможеною, виявилася на поч. етапі також виключеною з процесу системотворення. Формальним визнанням цього факту з боку Росії вважається Рапалльський договір 1922. Після нього розпочалася широка кооперація між Німеччиною та Рад. Росією (пізніше *СРСР*), яка за своєю суттю була «блоком ображених», тобто д-в, що найбільше прагнули перегляду статус-кво системи; б) закріплення лідерства США, Британії та Франції у новій системі. Значні тер., політ. та екон. надбання країн-переможниць дали їм факт. право колегіальної зміни характеристик міжнар. системи та формування її засад. Ін. переможці (напр. Італія) залишилися на другому плані; в) утворення ряду нових суверенних суб'єктів *міжнародних відносин* у Європі, *зовнішня політика* яких на більш пізніх етапах розвитку системи справила значний вплив на проходження системних кризових процесів; г) створення *Ліги Націй* — гегемоністичного інструменту збереження статус-кво у системі міжнар. відносин. Факт. підконтрольний Франції та Великобританії, він виявився неефективним у виконанні своїх стабілізац. функцій, що стало свідченням відсутності міцної договірно-правової бази системи; д) світ поступово перестає бути євроцентриським, міжнар. система починає перетворюватися на глобальну.

В.-В. с. м. в. відрізнялася вкрай високим рівнем гетерогенності внаслідок протистояння в політ.-ідеол. (*демократія* і *тоталітаризм*), політ., військ., екон. сферах. Для неї характерною була певна асинхронність у трансформац. процесах у двох основних підсистемах (європ. та далекосх.), що своєю чергою призводило до подальшої дестабілізації системи, а специфічний тип контролю можна охарактеризувати як егалітарно-ієрархічний. У рамках системи існувала певна ієрархія засобів та суб'єктів системного контролю, на практиці осн. його елементи були оформлені в егалітарний спосіб (*колективна безпека*, Ліга Націй, міжнар.-прав. угоди універсального характеру тощо). Така гібридність контрольних механізмів, поміж іншого, саме й зумовила подальший крах системи. В.-В. с. м. в., як і будь-яка система, пройшла кілька етапів існування, серед яких умовно можна виділити основні: становлення — 1919–22; відносна стабілізація — 1922–29; криза Вашингт. порядку — 1929–33; криза Версал. порядку — 1933–37; ліквідація Версал. порядку і встановлення нім. гегемонії в Європі — 1938–39. Система повоєнного устрою мала низку суттєвих недоліків: не розв'язала протиріччя між д-вами-переможницями й д-вами, які зазнали поразки; не ліквідувала протиріччя між великими й малими країнами; не запобігла можливості виникнення *реваншизму*, перш за все внаслідок відсутності дійового контролю за виконанням укладених угод; викликала значні тер. зміни в Європі, друге «велике переселення народів», започаткувала основи нац. конфліктів.

Літ.: Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні відносини XX століття. К., 1999; їх же. Міжнародні системи та глобальний розвиток. К., 2004; Пархомчук О. С. Системна еволюція міжнародних відносин і процеси демілітаризації та конверсії. К., 2006. *О. Пархомчук*

ВЕРХОВЕ́НСТВО ПРА́ВА — принцип, дія якого в Україні визнається та гарантується ст. 8 Конституції України, ін. норм.-прав. актами. Осн. Закон не дає чіткого визначення цього принципу. Натомість Рішення КС України від 02.11.2004 №15-рп/2004 містить таке тлумачення: «Верховенство права — це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України». У сучас. розумінні принципу В. п. власне право виступає як найвища соціальна цінність, має пріоритет перед законом і є осн. сусп. орієнтиром. Саме на цей принцип має спиратися законодавець, встановлюючи загальнообов'язкові приписи та надаючи їм норм. характеру. Закон у такому випадку набуває ознаки прав. акта. Це означає, що він повинен відповідати не тільки формальним характеристикам норм.-прав. актів (як-то відповідність Конституції України, чітке дотримання процедури його прийняття тощо), але й за змістом узгоджуватися з принципом В. п. Цей принцип передбачає, насамперед, рівність й однакову відповідальність усіх суб'єктів перед законом — фіз. та юрид. осіб і держ. органів *влади*. Дотримання принципу В. п. декларується більшістю провідних дем. д-в світу. Зокрема, ст. 3 Статуту Ради Європи визначає, що «усі члени Ради визнають принцип верховенства права», а розроблений Директоратом з прав. питань Ради Європи посібник «Адміністрація і Ви» визначає, що д-ви приймають та практ. застосовують основоположний конст. принцип В. п., який складається з таких чинників: кожна особа — фізична або юридична — є суб'єктом права; кожна особа повинна мати можливість знати свої права та обов'язки відповідно до закону; додержання закону кожною особою можливе лише за умови здійснення контролю суддями, які є незалежними у здійсненні своїх функцій і рішення яких є обов'язковими для виконання. Принципи В. п. досліджували протягом століть широкі кола провідних філософів та вчених-правників світу й України, зокрема Е. *Кант*, Дж. *Локк*, Ж.-Ж. *Руссо*, Ш. *Монтеск'є*, А. Дайсі, С. *Дністрянський*, та ін.

Літ.: Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики. У 2 кн. К., 2008. *А. Волченко*

ВЕРХО́ВНА РА́ДА УКРАЇ́НИ (ПАРЛАМЕНТ) — згідно положень ст. 75 Конституції України — єдиний орган законод. влади в Україні. Офіц. тлумачення даного положення надано у Рішенні КС України №17-рп/2002 від 17.10.2002: «Верховна Рада України як представницький орган державної влади — парламент — є єдиним органом законодавчої влади, який має колегіальний характер і складається з чотирьохсот п'ятдесяти народних депутатів України... Повноваження Верховної Ради України здійснюються спільною діяльністю народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій». Народні депутати України обираються строком на 5 років на основі заг., рівного і прямого виборчого права шляхом таємного *голосування*. Народний депутат України не може мати іншого представн. мандата, бути на *державній службі*, обіймати ін. оплачувані посади, займатися ін. оплачуваною або підприємн. діяльністю (крім викладацької, наук. та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або орг-ції, що має на меті одержання прибутку. Народним депутатам України гарантується депут. недоторканність. Це означає, що народні депутати України не несуть юрид. відповідальності за результати свого голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Вони також не можуть бути без згоди ВР України притягнені до крим. відповідальності, затримані чи заарештовані. ВР України працює сесійно. Під час сесій рішення ВР України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування. Засідання ВР України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конст. складу ВР України. ВР України обирає із свого складу Голову ВР України, Першого заступника і заступника Голови ВР України та відкликає їх з цих посад. Голова ВР України здійснює повноваження, передбачені Конституцією України, у порядку, встановленому Регламентом ВР України. У відносинах з ін. органами держ. влади та з органами влади іноземних д-в Голова ВР виступає як її представник.

Найважливішим завданням ВР є прийняття законів України, якими визначаються норми життя у д-ві — права, свободи й обов'язки людини та *громадянина*, питання *громадянства*, нац. і мовні питання, заг. засади зовнішньополіт. діяльності, *місцевого самоврядування*, судоустрою. Виключно законами України регулюються порядок охорони кордону, тер. устрій України, орг-ція та порядок діяльності ВР, статус народних депутатів. До виключної компетенції ВР належить запровадження податків, порядок направлення укр. військ. підрозділів до ін. країн чи перебування іноземних військ на тер. України. ВР визначає осн. засади *внутрішньої* та *зовнішньої політики* України, призначає вибори *Президента України* та депутатів місц. рад, затверджує чисельність і структуру Збройних сил України, ратифікує чи денонсує міжнар. угоди, щорічно затверджує Держ. бюджет України, виконує ін. представн. функції. Порядок роботи ВР України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України. Згідно із ч. 6 ст. 83 Конституції України у ВР України за результатами *виборів* і на основі узгодження політ. позицій формується коаліція депут. фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конст. складу ВР України. Наразі існує два тлумачення цього положення, що суперечать одне одному у частині, яка визначає принцип формування коаліції депут. фракцій. Згідно з Рішенням КС України №16-рп/2008 від 17.09.2008 суб'єктами формування коаліції депут. фракцій у ВР України можуть бути виключно депутатські фракції. Рішенням КС України №11-рп/2010 від 06.04.2010 р. до таких суб'єктів було віднесено також позафракц. народних депутатів України. Коаліція депут. фракцій вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також кандидатур до складу КМ України. Засади формування, орг-ції діяльності та припинення діяльності коаліції депут. фракцій у ВР України встановлюються Конституцією та Регламентом ВР України. ВР України затверджує перелік к-тів ВР України, обирає голів цих к-тів. К-ти ВР здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень ВР України. Анал. функції виконують парламенти абс. більшості сучасних д-в світу. *А. Волченко*

ВЕРХО́ВНИЙ КОМІСА́Р ООН У СПРА́ВАХ БІ́ЖЕНЦІВ — посадова особа *ООН*, відповідальна за міжнар. захист *біженців*. Рішення про його призначення та формування відповідного Управління було прийнято *Генеральною Асамблеєю ООН* 1949 [резолюція 319 (IV)]. Статут Управління В. к. ООН у с. б. було прийнято резолюцією ГА ООН 428 (V) 1950, він набув чинності 1951. Док-тами, що складають юрид. основу діяльності В. к. ООН у с. б. і відповідного Управління, є Статут Управління В. к. ООН у с. б., Конвенція про статус біженців 1951, Протокол, який стосується статусу біженців, 1967. У своїй діяльності В. к. ООН у с. б. орієнтується також на положення Декларації ГА ООН про тер. притулок 1967 [резолюція 2312 (XXII)], а також регіон. угодами у сфері захисту прав біженців і деклараціями про притулок. Оскільки дія Конвенції про статус біженців 1951 обмежувалася ситуаціями, які склалися до 01.01.1951, у 1967 було прийнято Протокол, що відмінив це часове обмеження. Протокол надає юрид. базу для продовження мандату Управління В. к. ООН у с. б. і поширює його на всі ситуації, пов'язані з біженцями, що склалися та складатимуться після набуття чинності Конвенцією. Протокол ратифікований практ. всіма учасниками Конвенції про статус біженців. Відповідно до Статуту Управління В. к. ООН у с. б., діяльність В. к. не має політ. характеру і є винятково гуманітарною та соціальною. Функції В. к. ООН у с. б.: надання біженцям міжнар. захисту; сприяння укладенню міжнар. договорів про захист біженців або їхню асиміляцію в країнах притулку; пошук способів остаточного вирішення проблеми біженців; створення умов для безпечної та добровільної *репатріації*; надання біженцям матер. допомоги; надання консультат. послуг. Остаточне вирішення проблеми біженців Управління В. к. ООН у с. б. здійснюється у три способи: добровільна репатріація, інтеграція у країні притулку, переселення до третьої країни.

Незважаючи на свою назву, В. к. ООН у с. б. і відповідне Управління опікуються не лише біженцями, які підпадають під визначення, що міститься у Конвенції про статус біженців 1951. Так, захист і допомога надаються також особам, які тікають від збройних конфліктів та серйозних порушень громад. порядку, що мають місце у країнах їхнього громадянства чи пост. проживання (напр., особи, які вважаються біженцями за змістом Конвенції Орг-ції африк. єдності щодо біженців і Картахенської декларації); кол. біженцям, тобто особам, які повертаються до країн походження; особам без громадянства; внутрішньо переміщеним особам (у деяких випадках). Управлінням В. к. ООН у с. б. керує Виконавчий к-т. Він обирається Екон. та соціальною радою (ЕКОСОР) з врахуванням принципу найбільш широкого геогр. представництва тих д-в, які виявили найбільшу зацікавленість у справі вирішення проблем біженців. К-т визначає політику Управління, вирішує бюджетні питання, затверджує програму діяльності. Управління В. к. ООН у с. б. підзвітне ГА ООН через ЕКОСОР. Воно тісно співпрацює із зацікавленими д-вами та *організаціями міжнародними*. Велику роль у здійсненні мети Управління В. к. ООН у с. б. відіграють неурядові орг-ції. Особливістю фінансування Управління є те, що його бюджет (окрім адм. витрат) становлять добровільні внески д-в, міжнар. міжурядових і неурядових орг-цій, а також приват. осіб. В. к. ООН у с. б. обирається ГА ООН за поданням *Генерального Секретаря* ООН на 5 років; його місцеперебування — м. Женева. Коло повноважень В. к. ООН у с. б. і відповідного Управління було розширено ГА ООН шляхом включення до повноважень права залучати фонди для надання допомоги групам біженців, які найбільше цього потребують, потім — права створювати фонди для мат. допомоги біженцям і фінансувати програми тимчас. вирішення проблем біженців.

Літ.: Refugee Protection: A Guide to International Refugee Law. Geneva, 2001; Энциклопедия международных организаций. Т. 1. СПб., 2003.

М. Гнатовський

ВЕСТЕРНІЗА́ЦІЯ (від англ. west — захід) — а) наук. напрям у глобалістиці, який реалізує дослідницькі концепції В. у контексті «прогресивного» домінування цінностей зх. цивілізації над ін. цивілізаціями світу; б) процес поширення зх. цінностей і норм поведінки в усіх сферах глобального сусп-ва (політ., екон., соціальній, духовній). Концепція В. ґрунтується на тезі, що Зх. Європа починаючи з 15–16 ст., є домінуючим регіоном у світі. Епоха Ренесансу і Реформації, а згодом індустріалізація привели до захоплення європейцями колоній на всіх континентах і внаслідок цього — до поширення європ. політ. моделі на весь світовий загал. Саме тому думка про В. політ. системи світу протягом останніх 500 років має право на існування. Концепція модернізації, яка розвинулася з надр концепції В., виокремлює два основні напрями дослідження, що ґрунтуються на тезах: глобалізація дорівнює процесу модернізації і є ширшою за В. (А. Гідденс, Р. Робертсон, М. Олброу, У. Коннолі, І. Василенко та ін.); глобалізація є розширеною В., а відтак — розповсюдженням зх. капіталу, ін-тів і цінностей (С. Амін, Л. Бентон, А. Каллінікос). Проте цінності й зразки поведінки зх. цивілізації, включені в ін. культ.-цивілізац. контекст, часто набувають зовсім ін. змісту. В цьому зв'язку слушною є думка, що в сучас. світі модернізація не тотожна В. Неоднорідною є й зх. цивілізація, яка попри всі намагання ще й досі не привела до універсалізації світу за типом «плавильного котла». Свідчення тому — збільшення проблем країн ЄС та США, пов'язаних з небажанням «іншокультурних» іммігрантів відмовлятися від своїх базових нац., реліг. і культ. цінностей. Більше того, потужна екон., політ., культ. і останнім часом військ. агресія Зх. породжує зворотний ефект девестернізації. Як наслідок, в іслам., конфуціанській, япон., буддійській, індус. культурах базові зх. цінності індивідуалізму, свободи, відділення церкви від д-ви, рівності, прав людини, *лібералізму* не сприймаються. Існує ще один зворотний бік ефекту девестернізації, коли на Зх. набувають популярності сх. релігії, культура та ін. Неомарксист. версія В. (світ-системний підхід і теорія залежності) виходить з того, що розшарування країн світу на бідних і багатих відбулося внаслідок імперіаліст. завоювань «глобальної Пн.», яка збагатилася за рахунок експлуатації колоній. Представники цього підходу вважають, що функціонування економіки ядра і периферії є взаємозалежним. А прибічники теорії залежності підкреслюють, що країни третього світу мають свої проблеми не тому що проходять повну «класичну» (зх.) стадію розвитку, а тому що їх експлуатують. Вони підкреслюють, що сучасні розвинені країни ніколи не розвивалися за принципом навздогінної модернізації. Тому соціально-екон. відсталість «глобального Пд.» не є «природною», оскільки останній експлуатується «глобальною Пн.» за допомогою транснац. корпорацій, які виступають інструментом сучасного неоколоніалізму. У цьому зв'язку дослідники висувають тезу про побудову політ. і екон. імперіалізму 21 ст., який є симбіозом модернового держ. імперіалізму з імперіалізмом глобальних корпорацій і міжнар. орг-цій, що ця модель панування є формою сучас. (вестернізованого) імперіалізму.

Літ.: Бебик В., Шергін С., Дегтерьова Л. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика. К., 2006; Білорус О. Економічна система глобалізму. К., 2003; Amin S. Capitalism in the Age of Globalization. London, 1997; Cholaj H. Ekonomia Polityczna Globalizacij. Warszawa, 2003.

В. Бебик

ВЕСТФА́ЛЬСЬКА СИСТЕ́МА МІЖНАРО́ДНИХ ВІДНО́СИН — система міждерж. відносин у Європі, встановлена після Тридцятирічної війни 1618–48; її формування розпочалося на Мюнстерському 1645–48 та Останбрюцькому 1645–48 міжнар. конгресах і завершилось укладанням Вестфал. миру 1648. Ним було зафіксовано нове співвідношення сил у Європі, в якому провідну роль відігравали *великі держави*: Франція, Англія, Швеція, Австрія та Річ Посполита; на другий план відійшли Іспанія та Португалія. Вестфал. мир факт. затвердив розпад Священної рим. імперії нім. нації на 355 самостійних д-в. Послаблені були також позиції Осман. імперії, а в європ. балансі сил не враховувалися повною мірою інтереси Моск. царства. Осн. формою політ. орг-ації *суспільства* стала «держава-нація», а головним принципом міждерж. відносин — засади нац. *суверенітету*. Встановлювалися чіткі й стабільні кордони між європ. країнами, у відносинах між собою вони керувалися принципом політ. рівноваги. Принципи системи сприяли формуванню політ. *націй*, *націоналізму* як ідеол. підґрунтя державотворення, а остаточне утвердження системи нац. д-в відбулося після Франц. революції 1789–99. Система спочатку не мала глобального характеру й охоплювала лише Зх. і Центр. Європу; згодом вона інтегрувала в себе Сх. Європу, Росію, Середземномор'я, Пн. Америку. Упродовж існування В. с. м. в. сформувався євроцентричний світ, провідні європ. актори розгорнули боротьбу за поділ світу, поклавши кінець глобальній ізольованості цивілізацій та культур. В. с. м. в. стала першим досвідом систематизації міждерж. відносин, яка базувалась на універсальних принципах та мала заг. характер. Умовна періодизація розвитку системи включає три осн. етапи, відмінних за змістом, структурою, характером взаємовідносин між її складовими компонентами: а) 1648–1714 — переважно боротьба за домінування між Францією, Англією та Нідерландами на Зх. та консолідація Моск. царства на Сх.; б) 1714–63 — Вестфальський порядок консолідується та проходить ряд серйозних випробувань. Семилітня війна 1756–63 поклала край другому етапу розвитку В. с. м. в. та перевела її у фазу поступового занепаду; в) 1763–89 — співвідношення сил та сфери політ. інтересів осн. гравців кардинально змінюються, в системі виникають нові елементи, хоча принципи силової рівноваги зберігаються. Деякі засади В. с. м. в. залишились і у *Віденській системі міжнародних відносин*, *Версальсько-Вашингтонській системі міждержавних відносин та Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин*.

Літ.: Derek Croxton, Anuschka Tischer. The Peace of Westphalia: a historical dictionary. Westport, CT., 2002; Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. К., 2004; Arnaud Blin. 1648, la paix de Westphalie ou la naissance de l'Europe politique moderne: Ou la naissance de l'Europe politique moderne. Bruxelles, 2006.

О. Пархомчук

ВЕ́ТО (лат. veto — забороняю) — передбачений конституціями ряду країн акт, який зупиняє або не допускає набуття чинності законами, ін. норм.-прав. актами, різноманітними рішеннями тих або тих органів чи посадових осіб. Розрізняються абсолютне (резолютивне) і відносне (умовно-обмежене) В. Абсолютне В. виявляється, зокрема, у праві *глави держави* на остаточне відхилення прийнятого *парламентом* закону. При відносному В. відмова глави д-ви санкціонувати закон лише призупиняє набуття останнім чинності, поки не вирішене питання його подолання чи не подолання парламентом шляхом повторного голосування. Для подолання презид. В. потрібна кваліфікована більшість голосів (у США і РФ — не менше $^2/_3$ голосів кожної палати). За *Конституцією України*, *Президент України* має право відносного В. на акти ВР України (ст. 94). Для подолання В. Президента потрібна кваліфікована більшість голосів. Ін. класифікація В. — на загальне і часткове (вибіркове). Перше означає відхилення акта в цілому, а друге — окремих його частин. В. — не тільки важливий правовий засіб впливу на законод. діяльність у д-вах світу, а й одна з процедурних форм, що застосовується у діяльності РБ ООН: за Статутом ООН кожен з пост. членів РБ може накласти В. на проект рішення з непроцедурного питання. Тим самим Статут ООН орієнтує РБ на консенсусне прийняття рішень.

Літ.: Окуньков Л. А., Рощин В. А. Вето президента. М., 1999; Руденко В. Н. Народное вето как институт непосредственной демократии // Государство и право. 2004. № 3. *В. Горбатенко*

ВИ́БІР ПОЛІТИ́ЧНИЙ — одна з характеристик політ. режиму, якою визначається міра свободи політ. суб'єкта у прийнятті значимих для нього рішень. Сусп.-політ. можливість прояву внутр. мотивацій щодо альтернатив вибору свідчить про тяжіння даного політ. режиму в бік *демократії*. Навпаки, сусп.-політ. обмеження внутр. мотивацій, нав'язування виборчої альтернативи ззовні свідчить про тяжіння політ. режиму в бік *авторитаризму*. Повна відсутність виборчої альтернативи свідчить про тяжіння режиму у бік *тоталітаризму*. Зовн. формою вираження В. п. є наявність альтернатив щодо вибору. Суб'єктом В. п. можуть бути окремі *громадяни* (індивід. вибір), *держави*, *партії політичні*, громад. орг-ції, неструктуровані групи об'єднання (груповий вибір), *суспільство* загалом, *нація* (сусп. або загальнонац. вибір). Об'єктом В. п. можуть бути різновиди політ. режимів, різні питання внутр. та зовн. політики. У разі незадоволення держ. В. п. з боку різних сусп. груп, насамперед політ. партій, або з боку більшості чи значної меншості усього сусп-ва можливе виявлення протесту проти держ. В. п. Це можуть бути виступи у ЗМІ, *референдум*, *вибори*, страйки, *революція*, держ. переворот тощо. Засоби здійснення подібного протесту можуть бути як законні, так і незаконні. У дем. сусп-ві В. п. реалізується насамперед шляхом участі у політ. виборах. Він може вважатися загальнонац., якщо *вибори* відбувалися на альтернат. основі й під час їх проведення було дотримано всіх дем. процедур. Однак без дотримання такого обов'язкового для демократії принципу, як врахування більшістю інтересів меншості, В. п. не може вважатися загальнонаціональним.

Літ.: Рябов С. Г. Політичні вибори. К., 1998; Эрроу К. Дж. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / Пер. с англ. М., 2004.

С. Кисельов

ВИ́БОРИ — одна з осн. форм (другою є *референдум*) безпосередньої *демократії*, засіб реалізації принципу народного *суверенітету*. В. уможливлюють відповідне волевиявлення усього народу (виборчого корпусу), з ними генетично пов'язаний принцип загальності й рівності *виборчого права*. В Україні він закріплений у ст. 69 Конституції: «Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії». В. зазвичай проводять циклічно й у зв'язку із закінченням строку або достроковим припиненням повноважень представн. органу влади чи виборної посадової особи, шляхом відкритого або таємного *голосування*. В. служать формуванню представн. органів влади і заміщенню виборних посад у держ. механізмі. Своєю чергою представн. органи і виборні посадові особи, як й ін. складові держ. механізму, уповноважені ухвалювати владні рішення. Політ. В. є найбільш розповсюдженою формою безпосередньої демократії. Термін «політ. В.» вживали ще у 19 ст. для позначення відповідних процедур, передусім пов'язаних з формуванням *парламенту* (нижньої палати) і заміщенням посади президента. Його використання дозволяє відокремити такі процедури від виборчих процедур, що застосовуються у «недержавних» сферах сусп. буття (вибори у структурі об'єднань гр-н, юрид. осіб-суб'єктів підприємн. діяльності тощо) або у структурі окремих держ. ін-тів (напр. вибори голови парламенту). Поняття «політ. В.» охоплює також непрямі В. Історично непрямі В. передували прямим. Зокрема, непрямий характер мали процедури формування представн. органів в ант. період. На поч. 20 ст. непрямий характер мали В. до нижньої палати парламенту лише в Австрії, Пруссії, Румунії і Швеції. Але такий характер зберігали В. до верхньої палати в тих країнах, де вона була повністю або частково виборною. Непрямі В. зберігаються у сучас. практиці деяких д-в, причому розрізняють два їхніх різновиди. За процедурою одного з таких різновидів виборці обирають виборників, призначених обирати представників (представника), напр. В. президента США. Як свідчить досвід відповідних В., голосуючи за конкр. виборників, виборці зазвичай переконані в остаточному виборі останніх. Своєю чергою голосування виборників практ. завжди зумовлене позицією виборців, які їх обрали. Більш поширеною є практика В. представників, здійснюваних членами парламенту або (та) членами місц. представн. органів влади. Зазначений різновид непрямих В. визначається як багатоступеневі В. Як правило, такі В. передбачають два ступені (два голосування), зрідка — три. Напр., одна зі схем виборів сенаторів у Франції така: виборці на рівні нижньої ланки адм.-тер. поділу (комуни) обирають членів місц. представн. органу влади (1-й ступінь), який зі свого складу обирає делегатів (2-й ступінь), котрі у складі спец. колегії беруть участь у виборах сенаторів (3-й ступінь). Відмінності між прямими і непрямими В. об'єктивно спричиняють відмінності у відповідному політ. представництві. Політ. представництво народу як виборне представництво набуває завершеності, якщо воно є наслідком прямих виборів.

Поняття політ. В. конкретизується деякими ін. поняттями, зокрема заг. і проміжних В. Заг. В. уможливлюють участь у відповідному голосуванні усього виборчого корпусу, проміжні — лише його певної частини. Заг. В. зазвичай є прямі, хоча характер заг. можуть мати також непрямі В., як В. президента США. Заг. В. можуть бути як загальнонац., так і місц. (муніципальними, комунальними). За результатами перших формується склад загальнонац. представн. органу влади (парламенту, установчих зборів) або заміщується посада президента, на других — обираються члени усіх місц. представн. органів влади й усі виборні посадові особи, що уповноважені діяти на місц. рівні. Існують такі різновиди В., як проміжні й додаткові. Проміжні В. проводяться у встановлений час у зв'язку з передбаченим конституцією або законом обранням визначеної частини (періодичним частковим оновленням) складу представн. органу влади. Додаткові В. служать заповненню спонтанно виниклих з різних причин окремих вакансій у складі такого органу. Існують також чергові й позачергові, або дострокові В. Чергові В. проводяться у зв'язку із закінченням строку повноважень представн. органу влади, визначеної частини його членів або виборної посадової особи. Позачергові В. зумовлені достроковим припиненням повноважень відповідного органу чи посадової особи (напр. розпуск парламенту). Позачерговими завжди є додаткові В. Нерідко вживається термін «повторні В.», яким позначається голосування виборців у разі, коли чергові або позачергові В. окремих членів представн. органу влади чи виборної посадової особи визнані недійсними. Проте більш точним є термін «повторне голосування», який відображає сутність відповідних процедур.

Смисловим стрижнем теорії і практики В. є поняття «*виборче право*», яке має два значення. По-перше, виборчим правом визнають сукупність прав. норм, якими регулюється порядок орг-ції і проведення передусім прямих В. По-друге, виборче право — це суб’єктивне право індивіда (гр-на), який має статус виборця (активне виборче право, або право голосу) або кандидата у члени представн. органу чи на виборчу посаду (пасивне виборче право, або право балотуватися), на відповідну участь у В.

В. Шаповал

ВИ́БОРЧА СИСТЕ́МА — сукупність норм і процедур, що регулюють виборчий процес; порядок формування представн. органів влади та обрання посадових осіб шляхом *голосування*. Вибором В. с. великою мірою визначається політ. стабільність у країні та працездатність *парламенту*. В. с. встановлюється законодавством д-ви, її характер є результатом політ. досвіду країни, *політичної культури* її населення, особливостей політ. структурування *суспільства*, парт.-політ. системи, розподілу політ. сил у сусп-ві. Структурними компонентами В. с. є *виборче право* (теор.-юрид. компонент) та виборча процедура або виборчий процес (практ.-орг. компонент). Загальноприйнятими принципами В. с. є всезагальність і рівність, проте при конкр. застосуванні вони можуть доповнюватися різного роду обмеженнями (цензами) — статевими, майновими, освітніми, віковими, осілості, *громадянства*. Традиц. та найбільш поширеними у світовій практиці В. с. є станово-представн. (куріальна), мажорит., пропорц., змішана (пропорц.-мажорит.). Куріальна система існувала на поч. 20 ст. в Австрії та Росії. Вона передбачала поділ виборців на окремі соціальні групи (курії), кожна з яких мала своє представництво в парламенті. Напр., в Австрії виборці поділялися на п’ять курій: землевласників, торг. і пром. палат, сільс. громад, міст, заг. виборчого права. Для кожної курії із заг. цензами акт. виборчого права визначалися спец. цензи для групи виборців окремо. Так, для представників курій землевласників треба було володіти нерухомим майном, для курій міст і сільс. громад — сплачувати встановлений податок, для курій торг. і пром. палат — бути членами цих палат, для курій заг. виборчого права — 6-місячний ценз осілості. Така В. с. існувала у 1905 в Росії і дещо в модифікованому вигляді в *СРСР* під час перебудови, коли компартія, профспілки, громад. орг-ції і наук. установи мали свою квоту депутатів на з’їзді рад СРСР. Куріальний принцип може застосовуватися також у країнах, де гостро стоїть проблема представництва у парламенті нечисленних етн. або соціальних груп. Для кожної курії передбачаються свої норми представництва і під них створюються виборчі округи. За куріальною В. с. проводяться вибори однопалатного парламенту Нов. Зеландії, Зімбабве, Фіджі. Мажорит. В. с. (історично найдавніша) передбачає визначення переможця за більшістю голосів, отриманих у виборчому окрузі. Пропорц. В. с. передбачає проведення виборів за парт. списками і розподіл мандатів між партіями та виборчими блоками партій пропорційно до к-сті голосів, набраних ними. Змішана, або мажорит.-пропорц. В. с. передбачає вибори частини депутатів у одномандатних мажорит. округах, де голосують за конкр. кандидатів, а частини — в одному багатомандатному виборчому окрузі, в якому голосують за парт. списки. Велика різноманітність наявних В. с. пояснюється тим, що у кожній дем. країні вона є, як правило, результатом компромісу найбільш значущих сусп.-політ. сил і підноситься до рангу конституційної. Формувальними особливостями В. с. є такі: 1. Порядок представлення кандидатур у виборчому бюлетені й правила подання голосів. Кандидатури можуть бути представлені в бюлетені окремо чи списком. Якщо претенденти від кожної партії висуваються відкритим списком, виборцеві надається можливість обирати всередині нього того чи ін. кандидата, встановлювати черговість проходження їх до виборного органу або голосувати одночасно за кандидатів різних парт. списків (панаширування). Зазвичай виборець має лише один голос, проте у світовій виборчій практиці застосовують і право виборця подавати декілька голосів — напр., при змішаній В. с. один голос подається за парт. список, а ін. — за окремого кандидата. 2. Порядок встановлення меж виборчих округів. Поділ на виборчі округи має політ. значення, оскільки впливає на шанси партій. По-перше, принцип рівного представництва потребує, щоб у виборчих округах число осіб, які мають право голосу, було приблизно однаковим і щоб цілеспрямоване урізання кордонів виборчих округів не обернулося засобом маніпуляції, що спонукає виборців віддавати перевагу тим чи ін. кандидатам (партіям), а також щоб поділ на виборчі округи переглядався через встановлені інтервали часу з метою врахування демограф. змін. По-друге, від величини виборчого округу, тобто від числа виданих в окрузі мандатів, залежить ефект пропорційності В. с. У невеликих виборчих округах (два-три мандати) встановлюється загороджувальний бар’єр — мін. процент голосів, які необхідно набрати для того, щоб пройти до виборного органу. 3. Правила підрахунку голосів, які включають: а) встановлення к-сті мандатів, які припадають на виборчий округ (від цього залежить, за якою системою будуть проходити вибори — за мажорит. чи пропорц.), і проценту голосів, які необхідно набрати для перемоги (за мажорит. В. с. йдеться про відносну або абс. — з можливим наступним перебалотуванням — більшість голосів, за пропорц. системи — про загороджувальний бар’єр); б) процедуру підрахунку голосів. Перш за все це стосується пропорц. В. с., оскільки мандати розподіляються пропорц. отриманим голосам. Уся багатоманітність матем. способів підрахунку голосів може бути зведеною до двох основних: 1) к-сть голосів, поданих за партії, що конкурують, підводять під ряд знаменників, і мандати розподіляють відповідно до найбільшого числа, тобто з вищою часткою, яке отримується у процесі ділення (найбільш відомим прикладом такої процедури підрахунку є метод д’Ондта); 2) спочатку методом ділення всіх поданих у конкр. виборчому окрузі голосів на певний знаменник визначається квота, тобто найменше число голосів, які необхідні для обрання одного депутата; партії отримують к-сть мандатів, пропорц. кількості поданих за них голосів. За такого способу постає проблема використання надлишку чи відповідно решти голосів, яка вирішується за допомогою методу Гера–Німейєра: всі «інші» голоси, що подані за список партії, перемножуються на к-сть місць, які підлягають розподілу у парламенті, а потім діляться на загальну к-сть голосів, поданих за всі парт. списки. Отримане ціле число голосів — к-сть місць у парламенті. Місця, що залишилися, розподіляються за принципом найбільшого залишку, а при рівності залишків — жеребкуванням. Для дрібних партій метод Гера–Німейера сприятливіший, ніж метод д'Ондта.

Літ.: Рейнолдс Е., Рейллі Б. Посібник з розробки виборчих систем. К., 2003; Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. К., 2007. *Л. Кочубей*

ВИ́БОРЧЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — система законод. актів, які регламентують виборчі відносини. Іноді до цієї системи відносять і норм.-прав. акти, які регламентують порядок реалізації ін. форм безпосередньої *демократії*, зокрема референдумів. В. з. будь-якої д-ви регулює як *виборчу систему* країни в цілому, так і особливості орг-ції та проведення окремих видів *виборів*, насамперед сусп. відносини, пов'язані з реалізацією та захистом осн. *виборчих прав* гр-н, орг-цією та проведенням виборів депутатів *парламенту*, *глави держави* (у д-вах з респ. формою правління), депутатів представн. органів місц. та регіон. *самоврядування*. В Україні система В. з. складається з Конституції України, законів «Про вибори народних депутатів України» (25.03.2004, в ред. 07.07.2005), «Про вибори Президента України» (05.03.1999, в ред. 18.03.2004 із змін. 21.08.2009), «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (06.04.2004), «Про Центральну виборчу комісію» (30.06.2004) та ін.

Літ.: Ставнійчук М. І. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики. К., 2001; Антонова Г. [та ін.]. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування. К., 2003; Виборче законодавство України: проблеми та шляхи їх вирішення. К., 2005. *О. Батанов*

ВИ́БОРЧЕ ПРА́ВО — система правових норм, які регулюють сусп. відносини, пов'язані із формуванням якісного і кількісного складу органів держ. влади та органів місц. самовряд. шляхом *голосування*. У широкому (об'єктивному) сенсі є системою норм.-прав. актів, які регламентують виборчі відносини. Іноді до цієї системи відносять і норм.-прав. акти, які регламентують порядок реалізації ін. форм безпосередньої *демократії*, зокрема *референдумів*. Об'єктивне В. п. будь-якої *держави* регулює як *виборчу систему* країни в цілому, так і особливості орг-ції та проведення окремих видів *виборів*. Зокрема, об'єктивне В. п. в Україні регулює сусп. відносини, пов'язані з орг-цією та проведенням виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів ВР АР Крим, депутатів місц. рад та сільс., селищних, міських голів. У цьому розумінні предметом прав. регулювання В. п. є його принципи, вимоги до виборців та кандидатів на виборні посади, статус суб'єктів виборчого процесу, порядок тер. орг-ції виборів, формування виборчих органів, стадії та етапи виборчого процесу, порядок голосування, порядок оскарження порушень, допущених під час виборів тощо. У суб'єктивному сенсі В. п. (суб'єктивне виборче право) — це політ. право *громадянина*, що передбачене *конституцією* або законом, які визначають його можливість та форми участі у виборах. Суб'єктивне В. п. поділяють на активне та пасивне. Активне В. п. — це встановлене конституцією або законом право гр-на обирати, тобто брати участь у загальнонац. або місц. виборах шляхом *голосування*. Пасивне В. п. означає право бути обраним, тобто балотуватися на відповідні посади.

Літ.: Виборче право України. К., 2003. *О. Батанов*

ВИ́ВЧЕННЯ ГРОМА́ДСЬКОЇ ДУ́МКИ — а) один з найважливіших аспектів політ. комунікації, який створює умови для ефект. функціонування політ. системи сусп-ва (в частині здійснення зв'язків між *державою* і *громадянським суспільством*); б) вид політ. маркетингу (в частині вивчення політ. ринку); в) етап політ. менеджменту (в частині вивчення особливостей об'єкта та суб'єкта управління); г) елемент технології розробки і корегування політ. іміджу суб'єкта *політики*. В. г. д. набуло широкої популярності (починаючи з 20 ст.) завдяки методології біхевіоризму та значному розвитку таких методів дослідницької техніки, як контент-аналіз, спостереження, статист. метод, аналіз конкр. випадків, опитування. Опосередковані канали В. г. д. — ЗМІ (преса, радіо, телебачення, відео, мережі інтернету), док-ти засідань органів *влади*, сусп.-політ. орг-цій, матеріали держ. органів управління, статистики, спецслужб, органів внутр. справ, армії та ін. Прямі канали В. г. д. — особисті контакти працівників органів управління, політиків з населенням на зборах, мітингах, страйках, прийом гр-н, через листування тощо. Спеціалізовані канали В. г. д. є найнадійнішими, оскільки дають змогу отримувати за допомогою соціолог. і соціопсихол. методів надійну й репрезентативну інформацію з широкого кола питань. На відміну від опосередкованих каналів (які дають змогу дослідити методом контент-аналізу лише осн. тенденції громад. думки), прямих каналів (що надають інформацію про думки найактивнішої частини населення, яка пише листи, звернення, виступає на мітингах і т. ін.) саме спеціалізовані канали В. г. д. мають стати наук. базою для проведення політ. маркетингу та менеджменту. Виокремлюють такі осн. функції опитування громад. думки в сусп. житті: політ., ідеол. й соціальну. Політ. функція полягає у політ. розвідці, дослідженні сусп. настроїв, соціальних настанов електорату, ставлення широких верств населення до різних соціальних проблем, політ. структур, окремих індивідів. Ідеол. функцію слід розглядати в таких аспектах: регулярність проведення опитувань сприяє створенню моніторингу (безперервного стеження) за ефективністю впливу політ. акцій на різні категорії електорату, дає змогу виявити, як реагують осн. прошарки населення на ідеї, гасла, політ. програми, форми їх подання, манеру лідерів триматися і т. ін.; дані опитувань справляють значний ідеол. вплив, сприяють формуванню громад. думки в заданому напрямі. Соціальна функція опитувань також має кілька аспектів: результати містять інформацію про потреби, інтереси, вимоги, претензії населення до влади, які остання не повинна ігнорувати й мусить використовувати під час вироблення управлін. рішень; громад. думка через опитування реалізує функцію соціального контролю, відкриває важливий канал зв'язку між владою та громадськістю, а інколи реалізує й деякі функції прямої *демократії*; опитування дають змогу точніше визначити співвідношення політ. сил у сусп-ві, що є одним із чинників політ. та соціальної стабільності; дані опитувань уможливлюють довготермінове прогнозування соціального розвитку сусп-ва і т. ін. Крім того, опитування громад. думки можуть бути стратег. й описовими. Стратег. опитування, скажімо під час проведення виборів, полягають в оцінюванні загальнополіт. ситуації, сильних і слабких сторін кандидатів, у визначенні на основі соціальних, демограф., геополіт. чинників шансів кандидата в тих чи ін. регіонах. Описові опитування дають змогу кандидатам та їхнім командам дізнаватися про те, хто лідирує на певному етапі політ. змагань, які проблеми виборці вважають для себе найважливішими, тощо. Отже, В. г. д. є однією з найважливіших складових політ. маркетингу та менеджменту, оскільки без об'єктивної соціальної інформації про реальний стан справ у сусп-ві, ставлення широкого загалу до ключових питань громад. життя, до окремих сусп. ін-тів (д-ви взагалі, парламенту, уряду, політ. партій, окремих лідерів та ін.) неможливо приймати відповідальні рішення. Володіючи такою інформацією, центри влади можуть адекватніше впливати на стан справ у сусп-ві, підвищувати ефективність управлін. рішень, мати зворотний зв'язок з громадськістю про рівень сприйняття нею певних законопроектів, постанов, загальнополіт. рішень.

Літ.: Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн. 1, 2. М., 1990; Handbooks of Administrative Communication. New York, 1997; Теорія і практика політичного аналізу. К., 2003; Бебик В. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз. К., 2005; Бебик В. [та ін.]. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі. К., 2006. *В. Бебик*

ВИГО́ВСЬКИЙ Іван [ймовірно, 1616, с. Вигів, тепер Коростен. р-ну Житом. обл. (за ін. даними м. Гоголів, тепер с. Гоголів Бровар. р-ну Київ. обл.) — 27.03.1664, м. Корсунь, тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.] — політ. та військ. діяч, адміністратор, дипломат, гетьман України в 1657–59. Освіту здобув, ймовірно, у Києво-Могил. колегіумі, вільно володів, крім укр., церковнослов'ян., польс., лат. і рос. мовами. Службову кар'єру розпочав правником у Луцькому гродському суді, згодом завідував у Луцьку канцелярією земського суду. Потому служив військ. товаришем у кварцяному війську Речі Поспол., з 1638 виконував обов'язки писаря при поставленому згідно з умовами «Ординації» 1638 на чолі Війська Запорозького королів. комісарі Я. Шемберку, згодом був підвищений до чину ротмістра. Під час битви з повсталими козаками на Жовтих Водах у трав. 1648 потрапив у полон до татар, звідки був викуплений на волю гетьманом Б. *Хмельницьким*. Певний час виконував особисті доручення гетьмана як приватна особа, а потому з 1649 посів уря́д ген. писаря (спочатку спільно з І. Ковалевським, а за кілька місяців — одноосібно). Очоливши Ген. військ. канцелярію, В. перетворив її на ефективний адм. орган, що зосередив у собі не лише діловодські функції з обслуговування діяльності гетьман. уряду, а й керівництво внутр. і зовн. політикою, орг-цією розвідки і контррозвідки. Брав участь у Пилявецькій битві 1648, Збаразькій облозі 1649 і Зборівській битві 1649, Берестецькій битві 1651, Батозькій битві 1652. Навесні 1657 Б. Хмельницький наполіг на призначенні В. регентом неповнолітнього Ю. *Хмельницького*, обраного ще за життя батька його наступником на гетьманстві. А вже по смерті Б. Хмельницького старшинська рада спочатку 26.07.1657 обрала В. тимчас. гетьманом (до повноліття Ю. Хмельницького), а згодом у жовт. 1657 Корсунська ген. рада, зважаючи на складність внутр. і зовн. становища Гетьманату, підтвердила його повноваження як повноправного козац. регіментаря.

Гетьманування В. випало на час загострення внутр. протиріч у козац. Україні, викликаних екон. і соціальною диференціацією козацтва, ускладненою довготривалими виснажливими війнами, а також посилення тиску на Гетьманат сусідніх д-в з метою взяття його під свій контроль. З осені 1657 в опозицію до В. перейшли Запорозька Січ і Полтав. полк, до яких згодом долучилась і частина Миргород. полку. Навесні 1658 політ. протистояння вилилось у міжусобну збройну боротьбу, до участі в якій обидві сторони закликали зовн. союзників. У зовнішньополіт. сфері В., незважаючи на демонстроване ним прагнення продовжувати зовнішньополіт. курс попередника, передовсім зберігати в непорушності укр.-рос. військ.-політ. союз, скріплений протекцією царя над Україною, з весни 1658 був змушений налагоджувати взаємини з Крим. ханством, а 06.09.1658 підписав *Гадяцьку угоду* з Річчю Поспол. Повертаючи Україну до її складу, В. наполягав на збереженні за гетьманом політ. автономії та трансформування Польс.-Лит. д-ви у триєдину федерацію, через створення *Великого князівства Руського*. Особливу увагу В. звертав на задоволення культ.-освітніх і реліг. запитів правосл. населення. Уперше добився затвердження королем за Києво-Могил. колегіумом статусу академії, а також закріплення права відкривати в необхідній к-сті школи, друкарні тощо. Наполегливо шукав способу досягнення міжконфес. миру в республіці через визнання за правосл. прав, якими володіли римо-католики й уніати (греко-католики), планував реалізацію універсальної церковної унії, яка б ліквідувала розкол в тілі правосл. церкви. Пішовши на зближення з Річчю Поспол., В. остаточно розладнав стосунки з Москвою, яка в лист. 1658 ввела на Лівобер. Україну свої війська. Кульмінаційним моментом укр.-рос. війни 1658–59 стала Конотопська битва 29.06.1659. Розгромивши спільно з військами крим. хана Мехмеда IV Гірея рос. армію воєводи О. М. Трубецького, В. планував спільне з Крим. ордою вторгнення в межі Рос. д-ви. Утім на заваді цьому стали дії запорожців кошового І. Сірка в Криму, які змусили хана спішно повернути війська на півострів. Оприлюднення в Україні результатів діяльності Варш. вального сейму 1659 щодо ратифікації Гадяцької угоди, під час якої до неї було внесено цілий ряд невигідних козацтву змін і доповнень, спричинили стрімке падіння авторитету В. і під тиском старшинської опозиції у 2-й пол. верес. 1659 він був змушений зректися гетьман. булави. Після зречення влади В. як київ. воєвода і сенатор Речі Поспол. брав участь у Чуднівській кампанії 1660, долучився до братського руху, вступивши до Львів. правосл. братства. У берез. 1664 за звинуваченнями у підготовці антипольс. повстання на Правобережжі заарештований правобереж. гетьманом П. Тетерею і польс. полковником С. Маховським та страчений за вироком воєнного трибуналу.

Літ.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. К., 2003; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. К., 2007; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2008.

В. Горобець

ВИКОНА́ВЧА (ЕКЗЕКУТИ́ВНА) ВЛА́ДА — одна з трьох гілок держ. влади, яка, відповідно до принципу поділу влади у *державі*, розробляє і втілює держ. політику, спрямовану на забезпечення виконання законів, та управляє сферами сусп. життя, насамперед держ. сектором економіки. Слід зауважити, що влада за змістом є єдиною, а принцип поділу держ. влади є лише теор. постулатом, який дає змогу певним чином будувати держ. механізм та організовувати його функціонування. Поділяється не сама влада, а механізм її здійснення. В. в. надається можливість самост. приймати рішення, необхідні для виконання цих завдань, проте вона є підзвітною відносно законод. гілки влади. За дотриманням чинного законодавства, в т. ч. й органами В. в., слідкує *судова влада*. Механізм дії В. в.

є складним і системним утворенням, що органічно поєднує у собі: а) систему органів В. в.; б) сукупність прав. норм, що регламентують як орг. структуру системи органів В. в., так і процеси її функціонування та розвитку. Очевидною є наявність прямого зв'язку ефективності механізму В. в. з ефективністю функціонування системи її органів, рівень орг.-управл. впливу якої на сусп. розвиток залежить у т. ч. й від стану взаємостосунків і взаємодії викон. гілки із законод. гілкою держ. влади. Сам характер В. в., що зумовлений об'єктивним призначенням — виконанням законів та ін. прав. актів, підтверджує єдність цієї влади зі змістом управл. діяльності д-ви. Кожний орган В. в. наділений д-вою відповідною компетенцією, яка закріплена у Конституції України. У системі органів В. в. виділяються структурні ланки трьох орг.-прав. рівнів:

1. Вищий рівень — *Кабінет Міністрів* (у функціональній взаємодії з Президентом), який згідно з ч. 1 ст. 113 Конституції України є вищим органом у системі органів В. в. України. Це означає, що КМ як уряд очолює систему органів В. в. Він здійснює В. в. як безпосередньо, так і через центр. та місц. органи В. в., спрямовуючи, координуючи та контролюючи діяльність цих органів. КМ України відповідальний перед *Президентом України* і *Верховною Радою України*, підконтрольний і підзвітний ВР України у межах, передбачених Конституцією України. До складу КМ України входять *Прем'єр-міністр*, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України призначається ВР України за поданням Президента України. Прем'єр-міністр України керує роботою КМ України, спрямовує її на виконання Програми діяльності КМ України, схваленої ВР України. Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття ВР України резолюції недовіри КМ України мають наслідком відставку всього складу КМ України. У цих випадках ВР України здійснює формування нового складу КМ України у строки і в порядку, що визначені Конституцією. Слід зауважити, що сам змістовний характер В. в. пояснює природну, органічну єдність статусу Президента з функціями та повноваженнями саме цієї гілки влади. У Конституції досить повно врахована вся складність і специфічність віднесення поста Президента до викон. гілки влади. Тобто реальне становище Президента полягає у тому, що його статус не усобслюється жодною гілкою влади, а є статусом *глави держави* із значними компетенційними преференціями (насамперед установчими і кадровими) щодо В. в. Президент віднесений до В. в. лише функціонально, тобто через певний обсяг своїх повноважень (компетенції). Але він не віднесений до неї структурно, тобто як окрема структурна ланка системи органів В. в. Саме тому в Конституції України відсутнє визначення Президента як «глави В. в.».

2. Центр. рівень — міністерства, держ. к-ти та ін. підвідомчі КМ органи В. в. До центр. органів В. в. України відносять такі групи органів: міністерства, держ. к-ти, ін. центр. органи В. в., які мають різноманітні назви — агентства, к-ти, служби і т. ін. (часто вони узагальнено визначаються як «відомства»). Зазначені органи у своїй діяльності представляють інтереси всієї д-ви, а не окремих територій, місць, їхня компетенція з відповідного кола питань поширюється на всю територію країни. За своїм призначенням центр. органи В. в. забезпечують або сприяють формуванню і втіленню в життя держ. політики у відповідних сферах управління, здійснюють керівництво дорученими їм сферами і несуть відповідальність за стан їхнього розвитку перед Президентом і КМ України.

3. Місц., або тер. рівень, на якому діють: органи В. в. заг. компетенції — РМ АР Крим, обласні, районні; Київ. і Севаст. міські держ. адміністрації; органи спец. галузевої та функціональної компетенції, котрі як безпосередньо підпорядковані центр. органам В. в., так і перебувають у т. зв. подвійному підпорядкуванні (тобто водночас і відповідному центр., і місц. органу В. в.). В. в. на місцях здійснюється гол. чином місц. — обласними і районними, а також Київ. і Севаст. міськими — держ. адміністраціями. Склад місц. держ. адміністрацій формують голови місц. держ. адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням КМ України. Голови місц. держ. адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і КМ України, підзвітні та підконтрольні органам В. в. вищого рівня. Найважливішу увагу місц. держ. адміністрації мають приділяти стосункам з гр-нами, що мешкають на відповідній території, зокрема сприяти гр-нам у реалізації ними їхніх конст. прав, свобод та виконання конст. обов'язків.

Літ.: Конституція України. К., 1996; Авер'янов В. Б. Органи виконавчої влади України. К., 1997; Авер'янов В. Б., Крупчан О. Д. Виконавча влада: конституційні засади і шляхи реформування. Х., 1998.

В. Корнієнко

ВИННИЧЕ́НКО Володимир Кирилович (26.07.1880, Єлисаветград, тепер Кіровоград — 06.03.1951, Мужен, Франція) — політ. і держ. діяч, письменник, художник. Поч. освіту отримав у народній школі, у 1890 став учнем Єлисаветград. класичної гімназії. В її стінах організував нелег. гурток, який боровся за «права учнів». За це був виключений з гімназії з довідкою про закінчення семи класів. Не повертаючись до батьків, пустився у подорож Україною. У цей час вирішив стати письменником й здобути вищу освіту. Після повернення додому самост. опанував гімназійну програму й екстерном склав іспити у Златопільській гімназії (нині Новомиргород, райцентр Кіровоград. обл.), у черв. 1900 отримав атестат зрілості. У 1901 став студентом юрид. ф-ту Київ. ун-ту Св. Володимира й одразу вступив до «Укр. студ. громади» та до РУП. Активно займався агіт.-пропаганд. роботою серед київ. робітників, брав участь у студ. заворушеннях. У лют. 1902 був виключений з ун-ту без права вступу до вищих навч. закладів і заарештований. Більше місяця провів у Лук'янівській в'язниці. Жандармам не вдалося довести його провину і він був звільнений. Йому заборонили жити в університетських містах імперії. В. оселився під негласним наглядом поліції в містечку Кодима на Поділлі (нині райцентр Одес. обл.). У цей час пише низку оповідань і друкує свій перший твір «Сила і краса». Восени 1902 В. забрали до армії. Службу проходив у 5-му саперному батальйоні, який квартирував у Києві. Тут він знову взявся за агіт.-пропаганд. роботу. Про це стало відомо командуванню. Під загрозою арешту В. залишає військ. частину, Київ і таємно перебирається через рос.-австр. кордон до Львова. Там акт. працює у Закордонному комітеті РУП і не полишає літ. діяльність. У Львові в 1903 під псевдонімом В. Деде світ побачила його перша збірка «Повісті й оповідання». У лип. 1903 під час переправи revол. л-ри через австр.-рос. кордон В. заарештували й відправили до Києва. Йому інкримінували дезертирство, втечу за кордон, revол. діяльність. У верес. 1904 *Микола II*, з нагоди народження царевича Олексія, оголосив амністію, політ. справу проти В. припинили, а його самого відправили дослужувати в 21-й саперний батальйон. У груд. 1904 В. був звільнений у запас, поринув у револ. роботу. Його кооптували до ЦК РУП, він узяв участь у роботі з'їзду партії, але через переслідування був змушений виїхати до Львова. В умовах певної лібералізації царс. режиму восени 1905 В. повертається до Києва, добивається відновлення на юрид. ф-ті Київ. ун-ту, екстерном складає іспити й здобуває диплом про вищу освіту. У цей же час займається *політичною діяльністю*, зокрема бере активну участь у підготовці й проведені з'їзду, на якому РУП припинила своє існування і постала УСДРП. У січ. 1906, відчуваючи загрозу арешту, В. виїздить до Львова, але в травні повертається до Києва, бере активну участь у роботі київ. «Просвіти». У верес. 1906 його заарештували, звинувативши в «українській змові». У серед. 1907 В. випустили з Лук'янівської в'язниці на волю під заставу, яку вніс Є. Чикаленко. Літо і початок осені, поки йшло слідство у справі, В. мешкав у Києві, а дізнавшись, що йому загрожує каторга, нелег. перебрався до Львова, згодом мешкав у Франції, Швейцарії, Німеччині, Італії і знов у Галичині. Цей період еміграції тривав до трав. 1914 (при цьому були нелег. парт. відрядження до Києва, Харкова, С.-Петербурга). У черв. 1914 В. з дружиною під чужим прізвищем приїхав в Україну щоб взяти участь у конференції УСДРП. З початком війни кордон було закрито, і вони не змогли повернутися в Європу. Його дружина поїхала до своїх батьків, які мешкали в Москві, легалізувалася під дівочим прізвищем. Згодом до неї приєднався В., розпочалося нелег. життя, що тривало до берез. 1917. Після Лютн. революції він приїхав в Україну. Налагодив випуск органу ЦК УСДРП «Робітничої газети» і став його гол. редактором. У квіт. 1917 на конференції УСДРП був обраний до складу ЦК і став офіц. лідером партії. Це дозволило йому керувати роботою Укр. нац. конгресу, який обрав його заст. голови УЦР. В. був членом усіх укр. делегацій на переговорах з Тимчас. урядом Росії про умови надання Україні *автономії*. Брав активну участь у підготовці перших трьох Універсалів УЦР. У черв. 1917 обраний головою, ген. секретарем з внутр. справ Ген. секретаріату (викон. орган УЦР). У серп. 1917, через урядову кризу, склав повноваження голови Ген. секретаріату. Однак менше ніж за місяць знов його очолив. У груд. 1917 В. був ініціатором відхилення ультиматуму РНК Росії Центральній Раді. 31.01.1918, під тиском міжпарт. конфлікту, подав у відставку. Негат. поставився до укладання Брест. мирного договору. Під час першої рад. окупації України під чужим прізвищем жив у Бердянську. Після вигнання з України більшовиків оселився на хуторі Княжа Гора біля Канева. Не прийняв пропозицію гетьмана П. *Скоропадського* очолити уряд. У верес. 1918 очолив Укр. нац. Союз, а в листопаді — обраний головою Директорії. Став одним із керівників повстання проти П. Скоропадського. У лют. 1919, не погоджуючись із політ. орієнтацією на Антанту, подав у відставку і виїхав за кордон для участі в конференції Соцінтерну в Берні, не повернувся в Україну. Перейшов на позиції націонал-комунізму, організував Закордонну групу УКП, створив її друкований орган — газ. «Нова доба». У трав.–верес. 1920 перебував у Москві. Вів переговори про свою участь у роботі керівних органів УСРР з Л. Троцьким, Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Г. Чичеріним, Х. Раковським й отримав пропозицію стати заст. голови РНК України і наркомом закорд. справ. У цей час двічі відвідав Харків. Отримавши відмову в кооптуванні до Політбюро ЦК КП(б)У і зневірившись у політиці РКП(б) щодо України, залишив Москву, мешкав у Відні, Празі, Берліні. У цей час В. виступає з гострою критикою більшов. режиму, а самих більшовиків називає «бандою». У берез. 1921 5-й Всеукр. з'їзд рад спец. постановою оголосив В. поза законом як «ворога народу». Однак це не завадило його популярності як письменника, якого активно друкували в Україні. За 1923–28 було видано 26 томів. На поч. лют. 1925 В. з дружиною переїхав до Парижа, згодом до містечка Мужен біля Канн. Тут він займався літ. творчістю і живописом. У період «українізації» В. ще раз розглядав можливість повернення в Україну, але через чергову зміну більшов. курсу цього не відбулося. Під час нацист. окупації Франції відмовився співпрацювати з окупантами. По закінченні війни закликав до заг. роззброєння та мирного співіснування народів світу.

Літ.: Лозинська Л. О. Громадсько-політична діяльність В. К. Винниченка в дореволюційний період. К., 1999; Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості. К., 2004; Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. К., 2005; Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка. К., 2006.

Ю. Поліщук

ВИХОВА́ННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ — систематичне цілеспрямоване формування у людей політ. позиції, ідеалів, мети, волі. Завданням В. п. є підготовка *громадянина* до акт. сусп. життя, формування переконань та норм поведінки, відповідних до панівних у *суспільстві* або окремих верствах ідей та інтересів, а також виховання в нього діяльної позиції щодо окремих явищ політ. життя сусп-ва загалом. Мета, зміст і орг-ція В. п. визначаються характером політ. системи сусп-ва і служать інтересам її збереження і розвитку. В. п. здійснюється зазвичай через поширення прийнятого в певній політ. системі типу *політичної культури*. Зміст В. п. полягає у засвоєнні гр-ном знань про держ. символіку (прапор, герб, гімн), історію країни з найдавніших часів, принципи сучас. ефективного держ. устрою, про суть політ. влади та *політичного режиму*, виборчої та парт. систем. Усе це покликане сформувати в молодому поколінні нац. патріотизм, політ. толерантність, свідому оцінку політ. ідей, ідеалів, політ. інформації, які функціонують у сусп-ві. В. п. включає два осн. компоненти — раціональний (узагальнення поширення необхідної політ. інформації) та емоційний (психол. осмислення всієї сукупності політ. відносин). Обидва зазначені компоненти завжди перебувають у тісному зв'язку з конкр. політ. системою. В Україні з переходом до нової системи сусп.-політ. цінностей практ. втілення нових ідей виховання передбачає докорінне оновлення змісту, форм і методів вивчення соціально-гуманіт. дисциплін на основі фундам. перепідготовки викладачів; створення необхідних структур для безперервної підготовки відповідних фахівців; утвердження в сусп-ві політ. знань шляхом широкої політ. просвіти і соціалізації особистості (вивчення норм цивілізованої політ. поведінки, культури соціальних і міжнар. відносин, політ. технологій, прав. статусу особистості, механізму взаємовідносин між д-вами, партіями, сусп. структурами, виховання здатності до участі у політ. житті); створення і розвиток держ. системи політ. освіти з ефект. використанням потенціалу *політичної науки*, на фундам. цінностях, дем. культурі, на ідеях свободи, соціальної справедливості, миру, поваги *прав людини* та законів д-ви. Методи В. п. поділяються на прямі (переконання, примус, навіювання, наслідування) і непрямі (використання політ. символів та ритуалів, стимулювання нормат. поведінки та ін.). Засоби В. п. різноманітні й передбачають індивід. та колект. рівні. В. п. має держ. і недерж. (сім'я, школа, громад. орг-ції і т. д.)

характер. Гол. критерієм ефективності системи В. п. є зріла політ. культура і політ. поведінка соціальних груп і окремих гр-н.

Літ.: Енпл М. Культурна політика і освіта / Пер. з англ. К., 2002; Кремень В. Освіта і наука України: Шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи). К., 2003. *М. Михальченко*

ВИ́ШЕНСЬКИЙ Іван (між 1545–50, Судова Вишня, тепер Льв. обл. — після 1620, Афон, Греція) — письменник-полеміст. Деякий час жив і, ймовірно, навч. у Луцьку та Острозі. І. Франко припускав, що В. підтримував К. Острозький (можливо, жив при дворі князя). У 70-х рр. 16 ст. В. постригся в ченці (перебував в Унівському монастирі), у 80-х, не змирившись із феод. ладом Речі Поспол., залишив батьківщину і відправився в Грецію, на п-в Афон, де став ченцем Афон. монастиря (на той час центр православ'я на Сх.). Певний час мандрував «святими обителями», був ченцем Загреб. монастиря, а під кінець життя замкнувся в печері, де зустрів смерть. Перебуваючи за межами України, В. підтримував акт. зв'язок із Львів. братством та острозькою групою полемістів — Г. Смотрицьким, Стефаном Куколем (Зизанієм) та ін. Творча спадщина В. налічує 16 праць. Найпомітніші з них були написані в 1580–90-х: «Писание до всех обще, в Лядской земле живущих», «Извещение краткое о латинских прелестях», послання до кн. Острозького та єпископів, «Обличение диявола-миродержца», «Порада» та ін., які увійшли у збірку «Книжка». У 1604 у відповідь на тривалі умовляння В. повернувся до України, відвідав в Угорниках свого афонського друга І. Княгицького, згодом Львів, де наразився на нерозуміння керівників братства, через що покинув місто, на рік поселився в Унівському монастирі, звідки у 1605 написав «Послание к старице Домникии», присвячене полеміці з впливовим членом братства Ю. Рогатинцем. Згодом переїхав до Манявського скиту до І. Княгицького, а в кін. 1606 повернувся на Афон «спасатися в пустынных местах». В Афоні В. пише «Зачапка мудраго латынника з глупым русином», «Позорище мысленное», «Послание Львовскому братству» та ін. Твори В. практично не друкувалися за життя автора й існували лише як рукописи. Публікацію праць здійснили такі діячі укр. культури, як М. Костомаров, С. Голубєв, І. Франко, Г. Житецький та ін., завдяки яким В. відкрився читачеві як яскравий укр. полеміст 16–17 ст. В. уміло поєднував літ. форми церковних послань, діалогу та полемічного трактату. Його тексти характеризувалися емоційністю, сарказмом, сатирою, які використовувались у боротьбі із *католицизмом* та унією.

Літ.: Gröschel B. Die Sprache Ivan Vyšens'kyjs. Untersuchungen und Materialen zur historischen Grammatik des Ukrainischen. Köln ; Wien, 1972; Chyzhevs'kyj D. A History of Ukrainian Literature, From the 11th to the End of the 19th Century. Co., 1975; Шевчук В. Іван Вишенський та його послання // Вишенський І. Твори. К., 1986. *О. Сорба*

ВИ́ЩА ШКО́ЛА ПОЛІ́ТИКИ У БЕРЛІ́НІ *(Deutsche Hochschule für Politik)* — відкритий 24.10.1920 навч. заклад, свого роду «політ. нар. вища школа» (*politischer Volkshochschule*) з функцією громад. освіти, створення якої дало поштовх нім. інституціоналізованій політ. науці у 20 ст. (див. *Політична наука Німеччини*). До створеної позауніверситетської приват. школи, крім Фрідріха Наумана і Макса *Вебера*, були причетні: історик Фрідріх Майнеке (Friedrich Meinecke), правник Вальтер Сімонс (Walter Simons) (кол. імперський міністр зовн. справ), відома теоретик сусп. наук Ґертруд Боймер (*Gertrud Bäumer*), а також її майбутній директор Ернст Йокх (*Ernst Jaeckh*) та ін. — Теодор Гойс (Theodor Heuss) і Роберт Бош (Robert Bosch). Мотив — увести якісно новий для Німеччини навч. заклад «політика як наука» після війни і поразки, а також сприяти нац. відродженню і новій нім. величі проходив через усі промови представників вищої школи на святковому відкритті, яке відбулося у присутності рейхспрезидента Фрідріха Еберта, міністрів і представників республіkансько налаштованих партій і орг-цій. Перші 120 студентів у формі вечірніх занять вивчали: заг. політику, політ. історію і *політичну соціологію*; зовн. політику і країнознавство; внутр. політику, у т. ч. політику в галузі культ. буд-ва і журналістику; правові засади політики; екон. засади політики. З часом влаштовувалися семінари: соціально-політ. семінар (1925), молодіжний семінар (1926, з 1929 семінар з державознавства), семінар народної освіти (1926), геополіт. семінар (1925), євразійс. семінар (1930) і семінар з осн. рис нім. нації (1930, пізніше етнополіт. семінар). У серед. 20-х рр. 20 ст. вже видавалися перші держ. визнані дипломи про освіту, у співпраці з урядом проводилися річні курси для аташе зовн. відомств. На поч. 30-х рр. був сформований відділ досліджень. Школа мала поєднувати у собі вищу школу, профес. школу і народну школу. В результаті з'явилося поняття (план) курсів вечірньої школи, де всі класи і прошарки народу без обов'язкового свідоцтва про закінчення допускалися до заг. громад. освіти, уможливлювалося загальнообов'язкове політ. навчання. Як політично і, так би мовити, практично зорієнтована профес. школа, вона повинна була сприяти вирощуванню лібер.-дем. орієнтованої *еліти*. Для цього пропонувалися численні семінари з підвищення кваліфікації передовсім для функціонерів серед. ланки партій і об'єднань, аташе закорд. відомств і функціонерів профспілок, але у сенсі громад. виховання — також і для соціальних працівників, просвітників народу й особливо для викладачів історії. *Л. Бойко-Бойчук*

ВІ́ДЕНСЬКА СИСТЕ́МА МІЖНАРО́ДНИХ ВІДНО́СИН («Європ. концерт») — структура міждерж. відносин в Європі, яка склалася після війн *Наполеона Бонапарта* й проіснувала з серйозними модифікаціями до 1-ї світової війни. Її принципи були закладені рішеннями Віден. конгресу 1814–15 — першого загальноєвроп., за винятком Осман. імперії, мирного врегулювання. Ця система базувалася на спільній згоді наймогутніших європ. *монархій* щодо тер. і політ. статус-кво в Європі й виключала можливість появи одного безсумнівного лідера. Вона передбачала можливість колект. втручання у справи тих *держав*, яким загрожували *революції*, а також можливість дип. консультацій з тер. та ін. проблем. В. с. м. в. мала певні осн. характеристики та особливості: Віден. конгрес відіграв ключову роль у формуванні стійкої парадигми відносин між провідними європ. д-вами; розпочалася епоха «європ. концерту» — *балансу сил* між європ. д-вами, що базувався на спільній згоді *великих держав* — пентархії Росії, Австрії, Прусії, Франції, Великобританії. Будь-яке загострення відносин між ними могло призвести до руйнування міжнар. системи. Після Франц. революції 1789–99 відбулося остаточне зміцнення системи нац. д-в. Поряд з державою-нацією і закріпленням нац. *суверенітету* в міжнар. відносинах закріплюється система політ. рівноваги — *компроміс* між принципами суверенітету і заг. інтересу. У процесі функціонування В. с. м. в. змушувала кожного з її учасників обмежувати свої експансіоністські наміри; одним із гол. засобів підтримки рівноваги були різноманітні види *коаліцій*, тому, на відміну від *Вестфальської системи міжнародних відносин*, елементами Віденської виступали не тільки д-ви, а й коаліції д-в; однією з основ «європ. концерту» став принцип підтримання *балансу сил*; у його межах д-ви могли змінювати склад союзників для забезпечення власних інтересів, не порушуючи при цьому заг. структури союзів і характеру міжнар. відносин; «європ. концерт», залишаючись формою гегемонії (див. *Гегемонізм*) вел. д-в, уперше ефект. обмежив свободу дій цих д-в на міжнар. арені; *анексії* та контрибуції залишалися формами міжнар. практики, великі д-ви вже не розглядали як реальну мету розчленування чи ліквідації ін. великої д-ви; поняття політ. рівноваги набуло ширшого тлумачення: завдяки встановленому В. с. м. в. балансу сил війни і збройні *конфлікти* в Європі тимчасово майже припинилися, за винятком незначних.

В. с. м. в. мала на меті затвердження встановленого внаслідок наполеонівських війн співвідношення сил, закріплення кордонів нац. д-в. Росія, зокрема, остаточно закріпила за собою Фінляндію, Бессарабію і розширила свої зх. кордони за рахунок Польщі, поділивши її між собою, Австрією і Пруссією. В основу цієї системи було покладено принцип контролю географ. простору в межах колоніальних *імперій*. Під час Віден. системи остаточно сформувалися імперії: Брит. (1876), Нім. (1871), Франц. (серед. 19 ст.); у 1877 турец. султан узяв собі титул «імператор османів»; Росія стала імперією значно раніше, ще 1721. Незважаючи на кінець глобальної ізольованості цивілізацій та культур, В. с. м. в., як і попередня Вестфальська, мала євроцентрист. характер і охоплювала факт. лише європ. простір та, деякою мірою, території, за які провідні д-ви «європ. концерту» вели колоніальну боротьбу чи управляли як *колоніями*; поза межами системи лишалися Китай і Японія. Особливості В. с. м. в. полягали не тільки в спільній зацікавленості збереження статус-кво, а й у різниці цивілізац. й модернізац. рівня його учасників. Оскільки на всіх етапах розвитку системи провідними акторами виступали монархії, вона характеризувалася гомогенністю й ідентичністю сутності її акторів. Але з появою об'єднаних Італії й Німеччини та формуванням згодом ворожих блоків гомогенність перестала бути характеристикою В. с. м. в. У процесі своєї еволюції вона пройшла 5 етапів розвитку: становлення (1814–15); консолідації (1815–22); стійкого розвитку (1822–48); період кризи (1848–71); етап занепаду та ліквідації (1871–14). З утворенням двох антагоніст. військ.-політ. блоків — Троїстого союзу та Антанти — почав розпадатися «європ. концерт», була остаточно порушена система балансу сил в Європі. Європ. країни розгорнули пошуки джерела посилення своєї військ., екон. та політ. могутності, ним наприкін. 19 ст. стала колоніальна *експансія*, що перетворилася на один із чільних засобів розв'язання конфліктів і протиріч між вел. д-вами. Завдяки досягненням наук.-тех. і пром. революції особливо посилилися США і Німеччина, перші активно освоювали заокеанські ринки, яскравим прикладом чого стала іспано-амер. війна 1898, одна з перших воєн за переділ світу напередодні 1-ї світової війни. З утворенням двох протиборчих союзів була остаточно порушена система балансу сил в Європі, а В. с. м. в. факт. припинила своє існування.

Літ.: The Congress of Vienna and Europe. Oxford [Eng.]; New York, 1964; Paul W. Schroeder. Austria, Great Britain, and the Crimean War: the destruction of the European concert. Ithaca, NY, 1972; Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. К., 2004.

О. Пархомчук

ВІДКЛИ́КАННЯ ДЕПУТА́ТА — дострокове припинення повноважень депутата представн. органу держ. влади або органу *місцевого самоврядування* за волевиявленням виборців. Ін-т В. д. дає виборцям можливість здійснювати дійовий контроль за депутатами представн. органів. Суть В. д. полягає в тому, що повноваження депутата, який не виконує накази виборців або показав себе некомпетентним, нечесним чи вчинив дії, несумісні зі званням депутата, можуть бути припинені за вимогою виборців, підтвердженою їхнім *голосуванням*. Підстави для В. д., суб'єкти цього процесу, порядок підготовки, проведення та встановлення результатів голосування з питання щодо В. д. визначаються законодавчо. В. д. здійснюється за ініціативою певного числа виборців або того об'єднання гр-н, яке висунуло даного кандидата. Голосування проводиться у тому самому порядку, що й *вибори*, але виборець має вибрати варіант відповіді: «за» або «проти» відкликання. Ін-т В. д. притаманний насамперед політ. системам соціаліст. країн і пов'язується з імперативним мандатом, згідно з яким депутат несе юрид. відповідальність перед виборцями — зобов'язаний виконувати їхні накази і може бути відкликаний ними. У дем. д-вах депутат як парламенту, так і представн. органу місц. самовряд. наділяється вільним мандатом, який означає, що він не несе юрид. відповідальності перед виборцями, а тому не може бути відкликаний ними, оскільки він є представником усього народу чи усієї тер. громади, повинен обстоювати спільні інтереси, а не інтереси виборців округу, де його обрано, чи тих, які за нього голосували. Ін-т В. д. може функціонувати тільки за мажорит. *виборчої системи*, коли депутати обираються в окремих виборчих округах, і здійснити В. д. може тільки той, хто наділив його відповідним мандатом, тобто виборці округу, де його обрано. Дострокове припинення повноважень депутата за рішенням представн. органу або керівного органу політ. партії, за списком якої його було обрано, не є В. д. *П. Шляхтун*

ВІДКРИ́ТЕ МІ́СТО — місто, оголошене неукріпленим і беззахисним на випадок війни і виключене з театру воєнних дій з метою запобігання загибелі мешканців міста та руйнування культ.-істор. цінностей та ін. цив. об'єктів, що розташовані у ньому. Відкритим може бути оголошено місто, яке не має військ., засобів оборони, а також військ. об'єктів у сенсі, визначеному в п. 2 ст. 52 Дод. протоколу І 1977 до Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949. Будь-який напад на В. м. є забороненим згідно зі ст. 25 IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907: «Заборонено атакувати чи бомбардувати будь-яким чином незахищені міста, селища, житла чи будівлі». Під час 2-ї світової війни відкритими містами були проголошені Париж і Рим. На В. м. поширюється дія ст. 59, 60 згаданого Дод. протоколу стосовно необоронюваних місцевостей та *демілітаризованих зон*, що знаходяться під особливим захистом. За ст. 59 необоронювана місцевість — це будь-який населений пункт, що знаходиться в зоні зіткнення збройних сил чи поблизу неї, який відкритий для *окупації* протилежною стороною в конфлікті та який відповідає таким умовам: 1) усі комбатанти, а також мобільні бойові засоби та мобільне військ. спорядження повинні бути евакуйовані; 2) стаціонарні військ. установки чи спорудження не повинні використовуватися у ворожих цілях; 3) ні власті, ні населення не повинні вчиняти ворожих дій; 4) не повинні вчинятися жодні дії на підтримку воєнних операцій. Про бажання оголосити певну місцевість необоронюваною робиться відповідна заява, де вказуються точні межі цієї зони. Протилежна сторона, своєю чергою, повинна підтвердити одержання такої заяви та ставитися до такої місцевості як до необоронюваної. За можливості межі необоронюваної місцевості слід відмітити знаками, які встановлюються там, де їх ясно видно, особливо за периметром місцевості, на її межах і на шосейних дорогах. Такі самі вимоги, що й до необоронюваних місцевостей, висуваються і до демілітариз. зон. Їхній статус встановлюється явно вираженою угодою сторін, яка може бути укладена в письмовій чи усній формі або безпосередньо, або через посередництво держави-покровительки чи будь-якої неупередженої гуманітарної орг-ції і може являти собою взаємні узгоджені заяви. Межі демілітариз. зони також повинні бути чітко позначені. Якщо воєнні дії наближаються до демілітариз. зони та якщо сторони конфлікту погодилися про це, жодна з них не може використовувати цю зону з метою, що стосується ведення воєнних дій, чи в односторонньому порядку відмінити її статус. Якщо місто перестає відповідати вимогам, що висуваються міжнар. гуманітарним правом до В. м., воно втрачає такий статус, однак продовжує користуватися захистом, передбаченим ін. нормами міжнар. права, яке застосовується в період збройних конфліктів. *М. Гнатовський*

«ВІДКРИ́ТИХ ДВЕРЕ́Й» ДОКТРИ́НА («доктрина Хея») — політ.-практ. принцип екон. *експансії* США в Китаї, проголошений держ. секретарем Дж. Хеєм 06.09.1899. Тоді боротьба провідних європейських д-в і Японії за екон. і політ. закабалення Китаю призвела до поділу цієї д-ви на сфери їхнього монопольного впливу, але США не могли здійснювати свою експансію в Китаї силовими методами: в країні були сильними традиції *ізоляціонізму*, до того ж США не мали достатніх військ. можливостей. Тому США протипоставили політиці розподілу Китаю іноземними д-вами принцип «відкритих дверей» і свободи торгівлі на основі рівних можливостей для всіх. У своєму меморандумі, адресованому урядам Великобританії, Німеччини, Франції, Росії, Японії та Італії, Дж. Хей, не заперечуючи проти самого існування «сфер впливу» в Китаї, наполягав на отриманні зазначеними д-вами принципу найсприятливішої нації у відповідній «сфері впливу», а кит. договірний тариф за межами «сфери впливу» пропонував зробити однаковим. На залізницях у межах «сфери впливу» ін. д-в на тер. Китаю США також намірялися платити рівні з ними тарифи. Отже, «рівні можливості» повинні були стати для екон. могутніх США перевагою, політика останніх була розрахована на витіснення слабших конкурентів з кит. ринку й перетворення Китаю на сферу прикладання амер. капіталу. Жодна з д-в не заперечувала «В. д.» д., але кожна робила певні застереження відносно можливостей застосування її у своїх «сферах впливу». Проте Дж. Хей заявив про факт. згоду *великих держав* з викладеними ним пропозиціями і 30.07.1900 звернувся до них із новим посланням у зв'язку з міжнар. інтервенцією в Китаї для придушення т. зв. «боксерського повстання». У посланні підкреслювалася необхідність зберігати тер. й адм. цілісність Китаю й дотримуватися «принципу рівної й справедливої торгівлі в усіх частинах Кит. імперії». США намагалися підірвати «сфери впливу» конкурентів і зберегти можливість своєї експансії в усіх регіонах Китаю, що призвело до загострення амер.-рос. суперництва, зокрема в Маньчжурії. Загроза з боку Росії реалізації «В. д.» д. стала однією з причин того, що США факт. підтримали Японію в рос.-япон. війні 1904–05. Але після війни стало очевидним, що гол. супротивником «В. д.» д. стала Японія, яка швидко зміцнювала свої позиції на Дал. Сх. на шкоду амер. Формальне міжнар. визнання «В. д.» д. було зафіксоване в договорі 9-ти д-в на Вашингт. конференції 1921–22, хоча міжнар. суперництво США, Японії та Великобританії в Китаї не було усунуто. Япон. агресія в Китаї в 30-ті рр. підірвала «В. д.» д., а після 2-ї світової війни, скориставшися поразкою свого гол. суперника на Дал. Сх. — Японії, США перейшли до одностороннього екон. і політ. закабалення Китаю. Перемога Кит. революції 1949 поклала край «В. д.» д. в Китаї, відтоді вона застосовувалася США в ін. країнах як засіб витиснення конкурентів і знаряддя експансіоніст. політики. Водночас нині принцип «відкритих дверей» і рівних можливостей для всіх використовується багатьма *«третього світу» країнами* для залучення іноземних капіталів, техніки і технологій з надією на прискорення свого екон. розвитку. Продумана й ефект. контрольована д-вою політика «відкритості» для іноз. капіталу, як свідчить досвід КНР, може бути надзвичайно ефект. для модернізації економіки д-ви. *Б. Гончар*

ВІДНО́СИНИ ПОЛІТИ́ЧНІ — категорія *політичної науки*, що характеризує *політику* яксусп. явище. В. п. є результатом *політичної діяльності* суб'єктів політики й своєю чергою впливають на формування *політичної свідомості*, яка лежить в основі політ. діяльності. В. п. характеризують *суспільство* з точки зору наявності різноманітних зв'язків між елементами його політ. системи. На відміну від законів політики, які характеризують зв'язки з точки зору їхньої сутності та є стійкими, В. п. є вкрай різноманітними, що обумовлено насамперед різноманітністю елементів В. п. та нестійкістю їхніх зв'язків. Вони охоплюють дуже широкий спектр зв'язків як усередині *держави*, так і між д-вами, міжнац. та міжкласові відносини, взагалі зв'язки як між різними сусп. групами, так і міжіндивідуальні, а також відносини різних сусп. груп та індивідів. В. п. — це відносини, що безпосередньо стосуються *влади*. У цьому випадку вони можуть бути зведені до відносин д-ви та індивіду або певних сусп. груп індивідів. У межах цього типу відносин, тобто відносин між владною та підвладними структурами сусп-ва, окремо виділяють відносини між індивідами або їхніми угрупованнями. В. п. є базисними щодо формування будь-якої політ. системи, а їхня структура визначає самий тип сусп-ва. Ці відносини можуть бути й критерієм «людяності» сусп-ва. Метою В. п. є регулювання політ. інтересів суб'єктів політики. Різні учасники В. п. виступають або їхніми суб'єктами, або об'єктами. Об'єкти таких відносин зазнають впливу з боку суб'єктів, який полягає у зміні реакцій на певні соціально-політ. дії, маніпулюванні масовою свідомістю тощо. Суб'єктами відносин можуть виступати як окремі особистості, так і певні угрупування — політ. партії, рухи, держ. ін-ти, які тією чи ін. мірою віддзеркалюють групові інтереси, а зіткнення таких інтересів стихійно задовольняє заг. інтерес. Роль різних суб'єктів у задоволенні заг. інтересу не є однозначною, серед них у політ. системі насамперед виокремлюють міжкласові та міжнац. відносини, які відбивають та задовольняють відповідно класові та нац. інтереси. У розмаїтті групових інтересів сусп-ва насамперед виділяються держ. інтереси. Зрозуміло, що в різних політ. ситуаціях, розглядаючи *політичний процес* з різних ракурсів, суб'єкти й об'єкти В. п. можуть мінятися місцями, тобто суб'єкти можуть виступати у ролі об'єктів та навпаки. Це стосується й такого елемента В. п. як д-ва. Напр., укр. д-ва, засадничі принципи існування якої виступали об'єктом під час домовленостей між різними політ. силами наприкін. 2004. Результатом такого процесу стала конст. та адм. реформа.

Цілеспрямованість В. п. полягає у подоланні суперечностей у сусп-ві, збереженні цілісності розшарованого сусп-ва. Це передбачає наявність як розвиненої держ. орг-ції, так і *громадянського суспільства*, яке представлене його орг-ціями. Певний тип В. п. визначає й політ. режим, який своєю чергою змістовно наповнює В. п. Різні режими по-різному спрямовують політ. відносини: *тоталітаризм* сприяє розвитку вертикальних однобічних відносин від владної структури сусп-ва до підвладної. Дем. режим сприяє як зворотньому зв'язку цих сусп. структур за вертикаллю, так і розвиткові горизонтальних зв'язків сусп-ва. Зміст В. п., таким чином, визначається відносинами між д-вою та громадян. сусп-вом, рівнем політ. та громадян. культури сусп-ва. Одним з вихідних моментів В. п. є взаємодія між різними суб'єктами політ. процесу, а відтак і спілкування між ними. Можна стверджувати, що взаємовідносини різних видів — як формального, так і неформального — спілкування визначають ступінь *демократизації* сусп-ва. В. п. мають три рівні: локальний, нац. (держ.) та міжнар., проте незалежно від рівня, вони залишаються відносинами, що визначаються *владою*. Пріоритетним серед них є нац. рівень, і відповідно нац. інтереси є визначальними для формування міжнар. політики, виступають певним регулятором задоволення політ. інтересів на локальному рівні — вона може або сприяти задоволенню цих інтересів, або їх обмежувати. Це сприяє збереженню цілісності сусп-ва. В. п., формотворним чинником яких є певні норм. принципи, являють собою один з політ. ін-тів. У цьому аспекті вони визначають та виражають інтереси сусп. груп, реалізують рішення апарату влади та спрямовані на подолання внутр. суперечностей сусп-ва.

Літ.: Almond G. Comparative Political Systems // Journal of Politics. 1956; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. К., 1998; Ребкало В. А., Шкляр Л. Є. Політичні інститути в процесі реформування системи влади. К., 2003; Левенець Ю. А. Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії // Курасівські читання — 2007. К., 2007; Байме К. Політичні теорії сучасності. К., 2008. *С. Кисельов*

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ПОЛІТИ́ЧНА — неформалізований політ. ін-т, який спирається на *політичну свідомість*, традицію та культуру як *акторів політичних*, так і всього *суспільства*. Суть В. п. полягає в тому, що за дії або бездіяльність політ. сил, окремих політ. діячів настає відповідальність у вигляді неголосування на наступних виборах і непідтримки здійснюваних ними заходів. Крім того, за невиконання політ. програм, особисті помилки тощо, політ. діячі або самост. оголошують власну *відставку*, або їх змушують до цього опоненти. В. п. передбачає конкретизацію політ. дій і програм як основу для можливості визначення виконання їх. В умовах авторит. і тоталіт. політ. режимів існує викривлена В. п. Її специфіка в тому, що позит. зрушення приписуються лідерові, а недоліки або невиконання — умовній чи уявній *опозиції*, зовн. ворогам, заколотникам тощо. Разом з тим *демократизація* не гарантує наявності повноцінної В. п., вона може підмінятися неадекватними показниками, популізмом і несталістю політ. сил. Класичний дем. режим передбачає наявність сталого ін-ту В. п. *Р. Балабан*

ВІДСТА́ВКА — складання посадовою особою своїх повноважень. У політ. практиці розрізняють В., пов'язану із закінченням терміну повноважень посадової особи, а також добровільну чи вимушену В. до закінчення встановленого терміну. В останньому випадку В. прем'єр-міністра, міністрів, уряду, суддів, глави викон. влади, голови ВР тощо зазвичай пов'язується з політ., урядовою кризою, вотумом недовіри, внутр. суперечностями. Сама постановка питання про В. того чи ін. держ. діяча або високопосадовця може викликати гостру політ. кризу. В Україні процедура В. регулюється законодавством стосовно кожної високої посади окремо. В. уряду регламентується *Конституцією України* та Законом України «Про Кабінет Міністрів України». В. *глави уряду*, прийняття *Верховною Радою України* резолюції недовіри *Кабінету Міністрів* України автоматично призводить до припинення повноважень усього уряду. Згідно зі ст. 115 Конституції питання В. КМ за недовірою йому є виключно компетенцією ВР України. В. КМ на чолі з прем'єр-міністром відбувається також унаслідок чергових виборів до найвищого законод. органу країни, і відповідно формування нового уряду. За окремою процедурою йдуть у В. міністри, якщо не йдеться про складання повноважень всього уряду. В. *Президента України* відбувається або за поданою ним особисто заявою про В. на засіданні ВР України, або в результаті *імпічменту*. Порядок В. вищих посадових осіб в укр. законодавстві виписаний досить суперечливо, має різні варіанти прочитань, що відкриває можливості для їх різного трактування представниками різних політ. сил. Органом, наділеним правом офіц. тлумачення відповідних статей Конституції та законів, є Конституційний суд України. *О. Мандебура*

ВІДЧУ́ЖЕННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ — відчуження від людини або *суспільства* політ. прав і свобод, зокрема права на діяльність, внаслідок їх привласнення *державою*, *партіями політичними*, ін. політ. суб'єктами. В. п. стосовно *політичної діяльності* полягає в тому, що людина або група людей у своїй діяльності керується не власною волею, а чужою, і відтак сама діяльність та її результати їй не належать. В. п. стосовно політ. інтересу полягає у тому, що груповий інтерес, напр. державний, відокремлюється від загальносусп., має ін. спрямованість, але при цьому видає себе за загальнонац. Термін В. п. виник у 17 ст. у розвиток заг. концепції «відчуження» у теорії *суспільного договору*, де *політика* починається з делегування гр-ном своїх прав д-ві, внаслідок чого невід'ємні спочатку права людини стають чужими їй, перетворюються на права д-ви. *Гегелем* відчуження розумілося як перехід у своє ін. абсолютної ідеї, а у філософії — як відчуження власності. У *марксизмі* відчуження розуміється і як привласнення продукту праці робітника експлуататором, і як відчуження від робітника процесу праці, тобто як самовідчуження людини. У сучас. теоретичній сусп. думці поняття «відчуження» розробляється й використовується в основному у марксист. традиції, зокрема представниками Франкфурт. школи.

Літ.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. // Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Маркузе Г. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества. М., 1994; Фромм Э. Бегство от свободы. М., 2005. *С. Кисельов*

ВІЙНА́ — соціально-політ. явище, що є крайньою формою розв'язання соціально-політ., екон., ідеол., а також нац., реліг., тер. та ін. суперечностей між д-вами, народами, націями, класами і соціальними групами засобами воєнного насильства. В. породжується глибинними соціально-політ. і соціально-екон. причинами; її зміст відповідає воєнно-політ. і воєнно-стратег. цілям, які досягаються засобами збройного насильства. В. веде до якісної зміни стану всіх сфер сусп. життя: соціальної, політ., екон., духовної, оскільки відбувається їх кардинальна перебудова на воєнний лад. Для здійснення цього процесу створюється *воєнна організація держави*. Специфічний зміст В. становить збройна боротьба. Гол. і вирішальним засобом її ведення є *збройні сили*, а також ін. воєнізовані формування. Суттю В. є продовження засобами збройного насильства як внутр., так і зовн. політики сторін, що воюють. Під час В. і в ході її підготовки *зовнішня політика* виходить на перший план і набуває вирішального значення. Змінюється не тільки співвідношення між внутр. і зовн. політикою, а й форми їх здійснення. Політиці належить визначальна роль при розробці *воєнної доктрини* д-ви, визначенні мети В., що впливає на її зміст і ведення. Через стратегію політика безпосередньо впливає на розвиток воєнних дій. Вона впливає на сусп-во на користь створення і використання необхідної воєнної могутності; забезпечує досягнення поставленої мети не тільки за допомогою збройного насильства, а й з використанням екон., дип., ідеол. та ін. засобів і відповідних до них форм боротьби; зумовлює характер і спрямованість післявоєнного миру. Збройна боротьба, як осн. форма боротьби у В., має здатність зворотної дії на політику. Так, хід збройної боротьби може привести до перегляду не тільки мети В., а й всієї зовн. і внутр. політики сторони/сторін, що воюють. Історії відомі випадки, коли результат збройної боротьби у війнах змінював усю політ. систему сусп-ва, його духовне життя, економіку тощо. Як особливий стан сусп-ва, В. являє собою складне специфічне соціально-політ. явище, що підкорюється своїм законам. Вона вимагає величезної напруги матеріальних і духовних сил д-ви. В. має дві взаємопов’язані сторони — соціально-політ. і воєнно-тех. Перша показує відношення В. до осн. тенденції істор. розвитку, до осн. змісту епохи; розкриває її різноманітні зв’язки з усіма сферами сусп. життя (політ., соціальною, екон., духовною та ін.). Так, аналізуючи соціально-політ. сторону конкретної В., необхідно визначити з морально-політ. точки зору її справедливий чи несправедливий характер; з позиції міжнар. права — законний чи незаконний характер; з позиції соціально-істор. розвитку — прогресивний чи реакц. характер тощо. Військ.-тех. сторона В. відображає ті матер. засоби, озброєння і військ. техніку, людські ресурси, які використовуються в збройній боротьбі, а також форми і способи ведення воєнних дій. Хід і результат В., форми і способи її ведення залежать від рівня розвитку вироб. сил і екон. устрою сторін, що воюють, від рівня розвитку науки і техніки, від соціально-політ. ладу, від ідеології і морального духу народу і армії, від бойової потужності збройних сил. Реалізацію екон., соціально-політ., наук.-тех. і воєнних можливостей забезпечує політ. керівництво і командування. В історії воєн відомі випадки, коли великі можливості д-ви не були використані, а їхні армії зазнавали поразки.

З погляду концептуальних основ виникнення воєн існують різноманітні теорії, зокрема: космополіт., яка бачить причину воєн в антагонізмі між нац. і загальнолюд. інтересами; біол., яка стверджує, що причини В. пов’язані з біол. умовами існування людини (боротьба за існування, перенаселеність планети); соціально-етична, яка обґрунтовує прогресивну роль воєн в історії людства, оскільки вони сприяють вихованню сильних і вольових осіб і сильних націй, для яких визначена особлива істор. місія; психол., що визначає як джерело воєн людську психіку, агресивність людського інтелекту, масові психоневрози; геогр., яка пояснює походження В. особливостями геогр. положення різних країн, їхньою боротьбою за території — «життєвий простір»; езотерична, яка припускає втручання вищої суті в процес життя на Землі з метою відбору людської енергії в певних точках планети, що вимагають енергет. підживлення, тощо. Класифікація воєн здійснюється на підставі спільності їхніх однорідних істотних ознак — соціально-істор., військ.-тех., масштабних та ін. За соціально-істор. ознаками, перш за все, за політ. змістом, розрізнюють війни справедливі й несправедливі, прогресивні й реакційні. За тими ж ознаками визначається місце кожної конкретної В. в історії, ставлення до неї різних класів та соціальних верств (груп). На підставі соціальних протиріч, які розв’язуються під час збройної боротьби і є характерними для кожної істор. епохи, встановлюються певні типи воєн. Вони існують у межах однієї епохи й адекватно не повторюються в ін. істор. умовах. Для сучас. епохи характерні такі основні типи воєн: ідеол.; міжетн., міжобщинні, міжплемінні, міжконфес.; цивільні; екон., які переходять у стадію збройного конфлікту; сепаратистські та тер. конфлікти. За військ.-тех. ознаками війни поділяють на такі: з використанням звичайних засобів боротьби, засобів масового знищення (напр. ядерної зброї) і засобів, створених на нових фіз. принципах (напр. плазмової, електромагнітної, геофіз. зброї); за способами ведення воєнних дій — маневрені, позиційні й дистанційні; за масштабом — світові, регіон., локальні й збройні конфлікти; за тривалістю — швидкоплинні й затяжні; за складом д-в, що воюють, — двосторонні й коаліційні. Сучас. світ зіткнувся з новими типами збройного протистояння: терорист. війни, війни нац. інтересів, миротворчі операції. Терорист. війни — війни з невизначеною мотивацією, які відносять до категорії збройних конфліктів або окремих акцій, що здійснюються за принципом самоствердження організаторів та ідеологів ціною будь-яких жертв. Війни нац. інтересів є збройними конфліктами в рамках системи встановлених міжнар. співтовариством «правил гри», особливістю яких є те, що все подається в «упаковці» як єдиний засіб захисту дем. цінностей і підтримки світового порядку в тій або ін. точці земної кулі. Миротворчі операції — особливий різновид розв’язання воєнних конфліктів різної напруженості за рішенням *РБ ООН* легкоозброєними міжнар. контингентами, зазвичай після досягнення перемир’я або підписання договору про припинення вогню за угодою ворогуючих сторін. Виходячи з характеру, порядку проведення і завдань, що вирішуються під час міжнар. миротворчих операцій, визначають такі їхні типи: із сприяння миру, з підтримки миру, з примусу до миру, з відновлення миру. Особливим випадком воєн є війни-казуси, які являють собою конфлікти збройного характеру, що виникають раптово внаслідок ненавмисних дій з боку військ. структур і об’єктів, що належать різним д-вам і перебувають у режимі бойового чергування, плавання, польоту, прикордонного дозору, а також під час навчань і операт. тренувань. *С. Мосов*

ВІЙСЬКО́ВА ДИКТАТУ́РА (лат. dictatura — необмежена влада) — нічим не обмежена політ., екон. та ідеол. *влада* в *державі* або в окремому регіоні армійських структур (зазвичай генералітету), які у своїх діях спираються на протизаконне використання силових можливостей *збройних сил*, підпорядкування армії інших ін-тів насильства (поліції, прикордонної служби, карних установ), а також на відповідний політ. режим. В. д. здебільшого постає у період гострої кризи та боротьби різних соціальних сил за владу як наслідок неспроможності легітимних політ. структур ефект. здійснювати управління *суспільством*, що призводить до політ. дестабілізації, втрати довіри населення до влади та виходу збройних сил з-під її контролю. Сукупність радикальних сусп.-політ. перетворень, ініційованих диктатором або вузькою групою осіб, що захопили владу, визначають сутність та дають назву певному різновиду диктаторського правління (цезаризм, бонапартизм, режим «чорних полковників», режим Піночета та ін.). Механізмом встановлення В. д. зазвичай є військ. переворот — збройний виступ військовослужбовців проти законної влади, який може бути як стихійним (бунт), так і організованим (путч). Сутнісними характеристиками В. д. є: повна концентрація влади в руках суб'єкта диктатури; наступ на дем. права і свободи людини й сусп-ва; різке обмеження або повна ліквідація соціально-політ. об'єднань і асоціацій; заборона будь-яких форм громадян. непокори; правове закріплення основ нового соціально-політ. порядку, покликаного забезпечувати інтереси владної військ. верхівки. Політ. рішення в умовах В. д. мають агресивний, імпульсивний, часто невиправдано жорстокий характер, що базується на ідеології месіанства. Методи політ. і соціального контролю мають позаправовий характер та базуються на страхові, жорсткій дисципліні, насильстві, деформації сусп. та індивід. свідомості. Відносна стабільність диктатури забезпечується терором та діючою в інтересах правлячого режиму пенітенціарною системою. *В. Смолянюк*

ВІЙСЬКО́ВИЙ ПЕРЕВОРО́Т — незаконне, всупереч військ. присязі захоплення держ. *влади* військовими. Відбувається в результаті заколоту (як правило, вищого офіцерства) та за підтримки частини або всього війська. На відміну від військ. бунту, що є стихійним, В. п. має організований характер і здійснюється відносно невеликою групою виконавців. Зазвичай режими влади, встановлені внаслідок В. п., відзначаються авторитарним або диктаторським характером правління, але намагаються легітимізуватися шляхом поступової *демократизації*, яка проявляється, в першу чергу, зменшенням ролі армії у сусп.-політ. житті країни. Найвідомішими В. п. 2-ї пол. 20 ст. були захоплення влади у Греції групою крайньо правих армійських офіцерів («чорних полковників»), які усунули короля і призупинили дію Конституції (1963), встановлення диктатури військ. хунти (ісп. junta — зібрання, к-т) у Чилі після повалення законно обраного президента (1973). Іноді В. п. називають путчем (нім. Putsch — рух, бродіння). Прикладом може бути невдалий «Мюнхенський пивний путч» 1923 в Німеччині, рушійною силою якого були ветерани війни і групи військових.

О. Половко

ВІЙСЬКО́ВИЙ СТАН — особливий правовий режим, що вводиться в країні або окремих її місцевостях у разі збройної *агресії* чи загрози нападу, небезпеки держ. незалежності, тер. цілісності та передбачає надання відповідним органам держ. влади, військ. командуванню, органам місц. самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення *національної безпеки*. Режим В. с. своїм наслідком може мати тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конст. прав і свобод людини і гр-на та прав і законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. В. с., як правило, вводиться *главою держави* з наступним затвердженням такого рішення законод. органом (*парламентом*). Метою введення В. с. є створення умов для здійснення органами держ. влади, військ. командуванням, органами місц. самоврядування, підприємствами, установами та орг-ціями наданих їм повноважень у разі збройної агресії чи загрози нападу. Військ. командуванням, якому законодавством надається право разом з ін. держ. органами запроваджувати та здійснювати заходи В. с., як правило, є ген. штаб та командування видів збройних сил, оперативні командування, їхні управління та відділи, командування військ. з'єднань та частин збройних сил, а також ін. легальних збройних формувань. В умовах В. с. забороняється змінювати *конституцію*, проводити вибори законод. органів та органів місц. самоврядування, проводити *референдуми* та страйки. За такого стану відбувається обмеження прав і свобод гр-н, прав та законних інтересів юрид. осіб, межі якого повинні отримати чітке правове пояснення. Використання В. с. для захоплення влади є неприпустимим та тягне за собою кримін. відповідальність. Д-ва у випадку введення В. с. має повідомити *Генерального секретаря ООН* та ін. д-ви про причини обмеження прав і свобод людини і гр-на, що є відхиленням від її зобов'язань за Міжнар. пактом про громадян. та політ. права; межі відхилень; дату припинення дії відповідних відхилень. *В. Смолянюк*

ВІЙСЬКО́ВО-ПОЛІТИ́ЧНИЙ КОНФЛІ́КТ — вища стадія розвитку антагоніст. протиріччя з приводу *політичної влади*, розв'язання якого досягається за допомогою військ. сили. Такий вид конфлікту є одночасно і стадією, і формою прояву політ. протиріч. Якщо політ. протиріччя зароджується і спочатку розвивається як приховане протиборство, то потім, втілюючись у форму В.-п. к., воно стає явним, відкритим, хоча при цьому політ. і воєнна сторона В.-п. к. виявляються по-різному. Застосування або загроза застосування військ. сили, збройна боротьба у В.-п. к., як правило, мають відкритий, демонстраційний характер. В.-п. к. як явище проявляється у вигляді конкр. воєнних подій, сутичок, боїв та ін. процесів. Політ. сторона В.-п. к. являє собою сукупність внутр. глибинних зв'язків, відносин, що визначають осн. риси і тенденції його розвитку. Вона прихована за воєнними подіями і проявляється в процесі збройної боротьби, в якій виявляється гострота, характер і вид політ. протиріччя. На міждерж. рівні В.-п. к. відбувається зазвичай у формі *війни*, в якій переслідуються насамперед держ. інтереси й яку ведуть нац. *збройні сили*. Найбільш масштабний рівень типу В.-п. к., що розглядається, являють собою конфлікти між військ.-політ. блоками — *коаліціями* д-в. Особливість таких конфліктів полягає в тому, що в складі ворогуючих сторін суб'єктом виступає не одна, а відразу кілька д-в, що утворюють коаліцію. Форми прояву В.-п. к. визначаються методами використання воєнної сили ворогуючих сторін, залежно від яких вони бувають прихованими (латентними) і явними. Прихована форма В.-п. к. характерна для непрямих дій збройних угруповань, коли ворогуючі сторони з різних причин не можуть перейти до відкритої збройної боротьби одна проти одної. За прихованих В.-п. к. досягнення мети ворогуючих сторін здійснюється шляхом не завдавання факт. шкоди, а створення загрози його завдаванню, шляхом політ.-психол. тиску на супротивника. Тому такі конфлікти розвиваються поволі, не впадаючи в очі світовому співтовариству. Явні В.-п. к. виникають під час переходу ворогуючих сторін до прямих воєнних дій і відкритої збройної боротьби. За всіх різновидів форм В.-п. к. найбільш типовими з них є: війна, *агресія*, партизанська боротьба, воєнні акції, воєнна *блокада*, збройний терор, воєнний переворот, демонстративні дії. Усі ці форми мають різний зміст і виявляються по-різному. Найбільш впливовим конфліктогенним фактором, що зумовлює причини виникнення В.-п. к., є політ. чинник. Серед осн. політ. чинників у цьому контексті переважна більшість дослідників називає трансформац. процеси, що відбуваються під час зміни політ. режимів або системи міжнар. відносин, а також зміни місця тих або ін. міжнар. акторів у цій системі. Ін. політ. чинником є зміна статусу політ. сил у системі політ. влади, різка зміна балансу сили між певними міжнар. акторами. *Г. Перепелиця*

ВІЙСЬКО́ВО-ПРОМИСЛО́ВИЙ КО́МПЛЕКС (ВПК) — об'єднання виробників військ. продукції, представників збройних сил, держ.-адм. апарату, наук. установ та конструкторських орг-цій, яке утворюється з метою координації зусиль у сфері наук.-тех., технол. та матер. забезпечення потреб нац. оборони. Структурно ВПК складається з органів управління, вироб. потужностей, робочої сили, матер. ресурсів, орг-цій, що провадять науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи та ін. Термін «ВПК», відбиваючи сутнісні ознаки індустріальної економіки та реалії військ.-політ. протистояння між геостратегічним Сх. та Зх., виник у 50-х рр. 20 ст. Упродовж 50–80-х рр. відбулося структурне, функціональне та інституц. удосконалення ВПК. Особливостями того періоду стали гонка озброєнь, ескалація військ. приготувань у країнах, що потрапили в орбіту військ.-політ. впливу США та *СРСР*, інтенс. формування образу ворога у сусп. свідомості цих країн та, як наслідок, інтенс. розвиток ВПК. Згаданий комплекс, спираючись на потужну пром. й фін. базу та будучи зацікавленим в отриманні надприбутків, акт. лобіював рішення, спрямовані на збільшення військ. асигнувань, виступав за проведення агрес. зовн. курсу своїх д-в. Найбільш потужними ВПК володіли США та СРСР. Непомірна вага військ. витрат, асиметрична структура рад. народногосп. комплексу на користь ВПК за рахунок цив. секторів економіки стали одними з осн. причин виснаження ресурсів Рад. д-ви та її розпаду. У 90-ті рр. після припинення *«холодної війни»* відбулася дозована демілітаризація міжнар. взаємин, зменшення військ. бюджетів, скорочення заг. к-сті озброєнь та військ. техніки, що призвело до деякого послаблення впливу ВПК на держ. органи. Разом з тим курс США на світове лідерство, інтенсифікований на поч. 21 ст., призвів до нової хвилі мілітаризації системи міждерж. відносин. За даними Стокгольмського міжнар. ін-ту дослідження проблем миру (SIPRI), впродовж 1997–2006 світовий обсяг військ. асигнувань зріс майже на 40 % і продовжує зростати. Наслідком посилення мілітарного компоненту у світовій політиці стало відновлення впливу ВПК на нац. владні структури (насамперед законод. та викон.), а також підприємства, конструкторські бюро, наук. установи. ВПК конкр. д-в залежать від їхніх екон., технол., сировинних, наук., фін. та ін. потенціалів. Найбільшим у світі є ВПК США, який виготовляє повний комплекс озброєнь, спорядження та устаткування, необхідних для ведення сучас. війни, включаючи високоточну зброю, безпілотні літальні апарати та зброю з елементами штучного інтелекту. Ключові позиції у військ. пром-сті США посідають корпорації «Локхід — Мартін», «Макдонелл — Дуглас», «Нортроп — Грумман», «Боїнг», «Юнайтед технолоджис», «Дженерал дайнемікс», «Літтон індастріз». ВПК ін. розвинених країн забезпечують їхні оборонні потреби в широкому асортименті, акт. використовуючи міжнар. військ.-тех. кооперацію. ВПК РФ, США, КНР, Великобританії, Франції, Ізраїлю, Індії, Пакистану забезпечують збройні сили цих д-в ядерною та ін. зброєю. Ракетно-ядерних ознак набувають ВПК КНДР та Ірану. ВПК країн індустріального типу продукують окремі зразки середньотехнол. продукції військ. призначення. Нездатність більшості країн світу власноруч забезпечити свої оборонні потреби стимулювала виникнення світового ринку продукції ВПК (підвищеним попитом користуються бойові броньовані машини, літаки, вертольоти, судна, засоби протиповітряної оборони, стрілецька зброя, боєприпаси та ін.). Найбільшими постачальниками зброї впродовж 2001–06 стали Росія, США, Франція, Німеччина, Великобританія. Отримані кошти стимулювали подальший розвиток їхніх ВПК, тех. та технол. переозброєння цього комплексу, розробку нових видів озброєння та військ. техніки.

На час проголошення незалежності в Україні функціонувало бл. 700 підприємств ОПК з к-стю працівників майже 1,5 млн осіб. Унаслідок руйнування системи вироб. кооперації, відсутності досвіду самост. діяльності на зовн. ринку, малої ємності внутр. ринку наприкін. 90-х рр. частка товарів військ. призначення та подвійного використання в заг. обсязі машинобудування та чисельність працівників зменшились у 7, а к-сть підприємств — у 5 разів. Особливістю оборонної науки та пром-сті стала фрагментарність розроблення і вироблення озброєння та військ. техніки. Попри труднощі, в структурі нац. ВПК зберегли своє значення авіаційна та суднобудівна галузі, а також підгалузі виробництва бронетехніки, боєприпасів, товарів спец. хімії, військ. радіоелектроніки та засобів зв'язку. З метою виправлення ситуації Указом Президента України від 05.03.2002 затверджено Концепцію структурної перебудови ОПК України. Постановою КМ України від 31.03.2004 затверджено Держ. програму реформування та розвитку оборонно-промисл. комплексу на період до 2010.

Літ.: Современные международные отношения и мировая политика. М., 2004; Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). К., 2004; Валецкий О. Новая стратегия США и НАТО в войнах в Югославии, Ираке, Афганистане и ее влияние на развитие зарубежных систем вооружения и боеприпасов. М., 2008. *В. Смолянюк*

ВІ́КО (Vico) Джамбаттіста (23.06.1668, Неаполь — 23.01.1744, там само) — мислитель, історик і юрист, творець сучас. філософії історії й один із фундаторів культ. *антропології* та етнології. Працював домашнім учителем, з 1697 — проф. риторики, 1699–1741 — зав. кафедри риторики Неаполітан. ун-ту; щоб опублікувати свою гол. працю — «Засади нової науки про загальну природу націй» (1725) змушений був продати родинні реліквії. Виступаючи попередником Й. Г. Гердера, *Г. Гегеля* і *Ж. Кондорсе*, намагався сформулювати закони «ідеальної вічної історії» на основі компаративного дослідження *релігії*, побуту, вдачі, сусп.-політ. ладу народів за давнини й Середньовіччя; виходив з того, що (а) всім народам (за винятком «обраного народу» — євреїв), незалежно від раси і географ. умов, притаманний однаковий характер розвитку, що змінюється залежно від еволюції певних основоположних понять (насамперед правди і справедливості), які виникають і розвиваються у процесі взаємодії людей в рамках *суспільства*; (б) форма д-ви і форма правління мають відповідати природі людей, якими керують; тому в змінах форм родини й власності, виробництва й політ. системи, мови й мислення різних народів існує певний паралелізм. Вихідний пункт — первісний «звіриний стан», коли ще немає історії; за ним ідуть три істор. фази («ери»): 1) «вік богів», коли виникає родина, релігія, писемність, зародки права, а власність належить безпосередньо Богові, опосередковано ж — тим, хто претендує на тлумачення Його бажань, приносить пожертви і несе Його закон людям; характерна для цієї фази форма д-ви — теократичний *деспотизм*, за якого всі права на власність передаються главі сім'ї, а звідси — його найближчим родичам; 2) «вік героїв», де нащадки згаданого батька прагнуть до збереження широких прав на успадковану власність, узаконення яких лежить в основі їхніх претензій на напівбожественний статус «героїв»; але внаслідок пробудження почуття природної справедливості й посилення рац. сумнівів в обґрунтованості приписування панівній *аристократії* статусу напівбогів, слуги вступають у тривалу війну за підвищення свого правового й громадян. статусу; тоді задля збереження привілеїв «герої» поступаються певною часткою своєї суверенності на користь вищого сенату (сформованого лише з них самих); 3) «цілковито людська» ера, коли розум розвивається до тої міри, що здатен осягнути справжню сутність речей, зокрема й рівність громадян. статусу всіх людей; це й визначає форму правління, що буде або народною республікою, або «гуманною монархією». За сходженням цими трьома щаблями настає занепад, повернення до варварства, й істор. процес починається заново; але кругообіг історії у В. не схожий на песимістичну ідею циклічного розвитку сусп-ва в *Полібія*, оскільки розвиток кожного нового циклу починається на вищому рівні; рушійна сила цього розвитку — людина з її пристрастями й вадами, що всупереч її намірам служать прогресові. У працях В. (окрім зазначеної, ще «Про навчальні методи нашого часу», 1709, «Про древню мудрість італійців», 1710 і «Про узгодженість юристів», 1721) багато навмисно незрозумілого, оскільки автор побоювався церкви, що запідозрила його в єресі, тому «просвітники» 18 ст. не зрозуміли В. і вважали його слугою реакції, лише коли філолог В. Е. Вебер (1822) та історик Ж. Мішле (1827) переклали його твори нім. й франц. мовами, в наук. спільноти пробудився інтерес до його праць.

Літ.: Киссель М. А. Джамбаттиста Вико. М., 1980. *В. Головченко*

«ВІ́ЛЬНА УКРАЇ́НА», політична група. 4–6 бер. 1911 у Львові відбулася нарада укр. емігрантів соціал-демократів А. *Жука*, Л. *Юркевича* (Рибалка), В. Степанківського, В. Кушніра та консерватора-самостійника В. *Липинського*. Протягом 1911 тривали консультації з приводу напрямних діяльності групи. Мета «В. У.» — створення першої самостійницької надпартійної групи, що ставила собі за мету пропаганду серед українців і європ. спільноти ідеї незалежної України. З цією метою мав бути заснований сусп.-політ. часопис «Вільна Україна» для якого В. Липинським була написана так і не друкована перед революцією стаття «Другий акт» — істор. обґрунтування висунення тези про здобуття укр. самостійності. Ініціював створення групи «В. У.» А. Жук, ідеологом мав стати В. Липинський — один з перших політиків, який виступив з гаслом самостійництва. А. Жук познайомився з В. Липинським ще в 1904 у Києві. Сам А. Жук став самостійником у 1907–09, коли на еміграції включився у Західноукр. кооперативний рух. В. Кушнір був редактором віденського видання «Ruthenische Rundschau», яке знайомило австрійців з укр. рухом. Л. Юркевич на той час став лідером УСДРП, яку А. Жук та В. Липинський намагалися зробити локомотивом боротьби за незалежність. Цього не пощастило здійснити, бо Л. Юркевич як марксист-догматик соціальні вимоги ставив попереду нац. Як відомо, він і до СВУ під час світової війни ставився негативно. В. Кушнір, В. Степанківський обрали тактику орієнтації на Австро-Угорщину та її перемогу над Росією в разі світового конфлікту. Того варіанту, який обрали провідні кола укр. галицької політики під час світової війни. Натомість В. Липинський–А. Жук виступали за орієнтацію лише на власні сили і нейтральне становище України в боротьбі Антанти і Четверного союзу між собою. В. Кушнір і В. Степанківський створили «Молодоукраїнський комітет (партію)», до якої примкнув укр. есер М. Залізняк. Вони пропонували орган «В. У.» назвати «Визволення України». З тим принципово не погодився В. Липинський. Розбіжності призвели до занепаду орг-ції. Негат. чинником для «В. У.» стало прохолодне ставлення до неї з боку М. *Грушевського*, хоча митрополит А. *Шептицький* ідею постання такої групи вітав. Переговори про входження до групи велися з багатьма визначними політиками і науковцями. Зокрема, позит. ставлення до неї висловлювали В. Дорошенко, В. Темницький, І. Крип'якевич і С. Томашівський. Відмовившися від ідеї групи, А. Жук у 1912 утворив «Український інформаційний комітет» з анал. завданнями на чолі з В. Залозецьким. Для нього В. Липинський написав «Меморіал до Українського Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі». Група «В. У.», хоча і не розгорнула роботу, стала прообразом СВУ.

Літ.: Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення (Відень). 1923. Ч. 11 (бер.); Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України // Молода нація. 2002. № 3 (24); Гирич І. У тіні В. Липинського (А. Жук як політичний мислитель й дослідник визвольного руху) // Там само; Листи В. Липинського до Андрія Жука // В'ячеслав Липинський. Листування. Т. 1. К.; Філадельфія, 2003. *І. Гирич*

ВІ́ЛЬНЕ МІ́СТО — самоврядне тер.-політ. нейтралізоване та демілітаризоване утворення, якому на підставі *договору міжнародного* наданий особливий міжнар.-прав. статус. В. м. користується специфічною міжнар. правосуб'єктністю і може брати участь, гол. чином в екон., адм. і культурних міжнар.-прав. відносинах. Зазвичай В. м. створюється для врегулювання спірного питання про його приналежність тій або ін. д-ві. Поняття «В. м.» виникло в епоху Середньовіччя, коли так називалися нім. міста Гамбург, Бремен, Регенсбург, Любек, Франкфурт-на-Майні тощо, щоб підкреслити їхнє незалежне становище відносно феод. князівств. Відповідно до положень Віден. трактату 1815 м. Краків з околицями було оголошено «вільним, незалежним та повністю нейтралізованим містом» під покровительством Росії, Австрії та Пруссії. Прав. статус Кракова був регламентований у спеціальному Дод. договорі про Краків від 21.04.1815 та Гол. акті Віден. конгресу від 28.05.1815. Росія, Пруссія та Австрія 06.11.1846 підписали договір, відповідно до якого незалежність Кракова була ліквідована, а його територія приєднана до Австрії.

Після 1-ї світової війни за Версал. мирним договором 1919 статус В. м. був наданий Данцигу (тепер Ґданськ). Данциг був оголошений «вільною д-вою» і мав свою *конституцію* (набула чинності 04.06. 1922), органи влади та *громадянство*. Крім статей 100–108 Версал. мирного договору 1919 та Конституції Данцига, яка була схвалена Радою *Ліги Націй*, прав. статус В. м. Данцига регламентувався Польсько-Данциз. конвенцією від 09.11.1920, Польсько-Данциз. договором від 24.10.1921 та рядом резолюцій Ради *Ліги Націй*. Данциг був частиною польс. митної території, на Польщу також покладалися обов'язки здійснювати зовн. зносини Данцига та захищати права його гр-н закордоном. Польща також отримала право користуватися данцизьким портом для свого експорту та імпорту та право управління залізницею Данцига. На Лігу Націй покладався обов'язок захищати Конституцію Данцига та стежити за дотриманням його демілітаризованого статусу. Рада Ліги Націй призначала комісара для контролю справ у Данцигу. Під час 2-ї світової війни Данциг був захоплений Німеччиною, а у 1945 відповідно до рішень Берл. (Потсдамської) конференції увійшов до складу Польщі під назвою Ґданськ. Умовами мирного договору з Італією 1947 передбачалося створення «вільної тер. Трієст» з міста Трієст з околицями. Трієст мав бути демілітаризованим та нейтралізованим, а забезпечення цілісності та незалежності Трієста покладалося на *РБ ООН*. Факт. режим В. м. у Трієсті запроваджений так і не був, відповідно до угоди між Італією та Югославією від 05.10.1954 «вільна тер. Трієст» була ліквідована і Трієст разом з тер. на зх. від міста перейшов до Італії, а тер. на сх. від міста — до Югославії. Прав. режим, близький до ~~статусу~~ В. м., існував у Танжері (1923–40 та 1945–56), Саарі (1919–35 та 1945–55). Встановлення такого режиму було передбачено резолюцією ГА ООН від 29.11.1947 для м. Єрусалима. Єрусалим мав стати самост. адм. одиницею зі спец. міжнар. режимом під управлінням Ради з опіки ООН. Однак після арабо-ізраїл. війни 1948–49 він був поділений на дві частини: зх., яка відійшла до Ізраїлю, та сх., яка відійшла до Йорданії. У 1950 Ізраїль в односторонньому порядку проголосив Зх. Єрусалим своєю столицею, а після війни 1967 приєднав до своєї території і сх. частину міста. У 1980 в Ізраїлі був прийнятий закон, за яким Єрусалим було оголошено столицею Ізраїлю. *Окупація* й *анексія* Єрусалима не визнані міжнар. співтовариством і неодноразово засуджувалися резолюціями ГА та РБ ООН. Після 2-ї світової війни особливим статусом користувався Зх. Берлін. Це було обумовлено тим, що після завершення 2-ї світової війни внаслідок розколу Німеччини на її території виникли дві д-ви — ФРН і НДР та особлива політ.-тер. одниця — Зх. Берлін. Міжнар.-прав. статус Зх. Берліна був визначений у Чотиристоронній угоді між Великобританією, США, СРСР та Францією від 03.09.1971. Зх. Берлін мав обмежену міжнар. правосуб'єктність, а саме: активне і пасивне посольське право (мав представників, акредитованих при урядах США, Великобританії та Франції; СРСР мав у місті Ген. консульство), мав право брати участь у міжнар. переговорах, укладати угоди з питань звязку, телеграфу, поїздок гр-н тощо. ФРН представляла Зх. Берлін у міжнар. організаціях та на міжнар. конференціях. Особливий статус Зх. Берліна було припинено після обєднання Німеччини у 1990.

Літ.: Курис П. М. К вопросу о междунар. гарантиях статуса вольного города // Вестник МГУ. Право. 1965. № 1; Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнар. право. Основи теорії. К., 2002. *К. Савчук*

ВІ́ЛЬСОН (Wilson) Томас Вудро (28.12.1856, м. Стонтон, шт. Вірджинія — 03.02.1924, Вашингтон) — 28-й президент США (04.03.1913 — 04.03.1921). Закінчив Прінстон. ун-т (1879), вивчав право у Вірджин. ун-ті. 1882–83 займався юрид. практикою; перший президент, який отримав наук. ступінь д-ра філос. (в Ун-ті Дж. Гопкінса, Балтімор, шт. Меріленд) за книгу «Правління конгресу: дослідження амер. політики» (1885). З 1890 — проф. юриспруденції, політекономії та політ. наук Прінстон. ун-ту, 01.08.1902 — 20.10.1910 — його президент. Опублікував низку популярних праць з історії та держ. устрою США. 17.01.1911 — 01.03.1913 — губернатор шт. Нью-Джерсі, де здійснив низку прогрес. реформ і здобув популярність; на з'їзді Дем. партії 1912 добився висунення своєї кандидатури в президенти США. Отримавши перемогу під гаслом «нової свободи», В. провів через Конгрес у 1913–14 систему лібер. реформ, що передбачали акт. держ. політику захисту прав більшості проти привілейованої меншості сусп-ва. Керувався принципом «д-ва для сусп-ва, а не сусп-во для д-ви», виступав за макс. рівність можливостей для всіх усередині країни й необмежений доступ до світових ринків, здійснював на цій основі програму буд-ва «нової демократії», яка спиралася на постулати індивідуалізму, свободи особистості й свободи конкуренції. «Нова демократія» в дусі соціального *лібералізму* була спрямована проти «нечесної конкуренції» трестів, що перекривала шляхи для розвитку дрібного, серед. і некорпорованого вел. бізнесу, а також проти *корупції*. Адміністрація В. впровадила прогресивно-прибутковий податок, докорінно модернізувала банківську справу й систему грошового обігу, підпорядкувавши їх центр. управлінню. Для регулювання конкуренції був реформований і посилений федерально-держ. контроль над пром. концернами, завдяки створенню федер. торговельної комісії; здійснено перші елементарні заходи у сфері федер. соціального законодавства (закон про дитячу працю та захист трудящих, створення м-ва праці), які при всій їхній обмеженості створювали початкові засади сучас. соціальної політики США. Були внесені й конст. зміни: впроваджено прямі вибори сенаторів і надано право голосу для жінок.

В. здійснював активну *зовнішню політику*, спрямовану на зміцнення амер. позицій в Карибському басейні й Мексиці. Втрутившись у Мекс. революцію 1910–17, двічі віддавав наказ про інтервенцію амер. військ у Мексику; в 1913 запропонував нову інтерпретацію *Монро доктрини*, посиливши її екон. спрямованість. Осн. ставку робив на *«відкритих дверей» доктрину*, яка набула в його міжнар. діяльності універсального характеру. Після початку 1-ї світової війни проголосив *нейтралітет* США, в 1916 під гаслом «Він утримав нас від війни» був переобраний президентом США на другий термін. Із наближенням закінчення світової війни обґрунтував необхідність вступу в неї США на боці Антанти проти Німеччини, щоб мати вирішальний голос у визначенні повоєнної долі миру. Скориставшись як приводом необмеженою підводною війною, що здійснювала Німеччина, 06.04.1917 США оголосили їй *війну*. Найважливішою метою у війні й обов'язковою умовою відновлення миру В. вважав відновлення свободи відкритого моря. Він виступив з програмою мирного врегулювання, відомою як «Чотирнадцять пунктів», що була проголошена у посланні Конгресу США 18.01.1918. Програма була запропонована аби перехопити ініціативу в орг-ції повоєнного миру в європ. союзників, продиктувати умови миру і забезпечити створення нового міжнар. порядку, гарантувавши в ньому лідерство США, а також нейтралізувати вплив на світову громадськість більшов. «Декрету про мир» 1917. Програма В. передбачала: відмову від таємної *дипломатії* й укладання натомість відкритих мирних договорів; абс. свободу судноплавства, зокрема у воєнний час; заг. скорочення озброєнь; врегулювання колоніальних проблем із врахуванням інтересів місц. населення; створення всесвітнього союзу націй з метою надання «взаємних гарантій політ. незалежності й тер. цілісності»; врегулювання тер. і прикордонних проблем Європи тощо. На Паризькій мирній конференції 1919–20 В. став одним із гол. авторів

Версал. мирного договору 1919 і Статуту *Ліги Націй*. Нагороджений Нобел. премією миру за 1919. Амер. Конгрес не ратифікував Версал. мирний договір з пунктом про участь США в Лізі Націй. Восени 1919, частково паралізований в результаті інсульту, в подальшому до кінця президентства справляв менш помітний вплив на політ. життя США. Автор творів: «Держава. Елементи історичної й практичної політики. Нарис інституційної історії й адміністрації» (1889), «Історія американського народу» в 10-ти т. (1918).

Літ.: Link A. Woodrow Wilson and the Progressive Era, 1910–1917. New York, 1954; Levin N. G. Woodrow Wilson and World Politics: America's Response to War and Revolution. London, 1970; Ґершов З. М. Вудро Вильсон. М., 1983.

Б. Гончар

ВІ́ЛЬЯ (Villa) Панчо (відомий також як Франциско Вілья, справж. прізв. та ім'я — Аранго Доротео; 04.10.1877, побл. с. Сан-Хуан-дель-Ріо, шт. Дуранго — 20.07.1923, м. Ідальго-дель-Парраль, шт. Чіуауа, Мексика) — військ. і політ. діяч, нац. герой. У 1894 під іменем Панчо Вілья приєднався до збройного загону селян-втікачів у шт. Чіуауа, який з часом очолив; 1909 встановив контакт із прибічниками лідера лібер. опозиції диктаторському режимові П. Діаса — Ф. Мадеро. З поч. Мекс. революції в лист. 1910 розпочав бойові дії проти урядових військ у складі Визвольної армії, полковник (квіт. 1911); після приходу до влади лібералів спільно з урядовими військами 1912 брав участь у придушенні контрревол. заколоту «польового командира» П. Ороско, отримав звання генерала, але був ув'язнений за наказом генерала В. Уерти, втік до США, звідки повернувся в бер. 1913 після реакц. перевороту останнього й примкнув до лібер. «конституціоналістського руху» на чолі з В. Каррансою; сформував «Північну дивізію», що діяла в штатах Чіуауа й Коауїла. На контрольованих В. територіях здійснювалася конфіскація земель крупних латифундистів і їх розподіл серед малоземельного селянства, вилучення пром. підприємств, які належали реакціонерам, розгорнулося будво шкіл; з позицій *анархізму* В. виступав за створення «д-ви загальної рівності»; перемоги «Північної дивізії» й взяття нею столиці шт. Сакатекас визначили капітуляцію армії Уерти, його втечу 15.07.1914 й прихід до влади «конституціоналістів», але В. порвав із поміркованим урядом Карранси, який тоді відмовився від задоволення сел. вимог, і спільно з повстанською армією Е. Сапати на поч. груд. 1914 вступив у Мехіко, але вже в січ. 1915 під тиском урядових військ змушений був відступити й вдатися до партизанської боротьби. Позиції В. були значно послаблені публікацією аграрного закону, що передбачав легітимний шлях наділення селян землею через держ. викуп у латифундистів окремих ділянок, а нормалізація внутрішньополіт. життя сприяла міжнар. визнанню уряду Карранси, тому 09.03.1916 В. на чолі загону повстанців перейшов кордон США і напав на м. Колумбус шт. Нью-Мексико, спровокувавши амер. інтервенцію під командуванням ген. Дж. Першинга, що спричинила новий сплеск революції; в січ.–лют. 1917 амер. війська, які так і не спромоглися покарати В., залишили Мексику, але проведення урядом аграрної реформи позбавило його рух сел. підтримки. У 1920 В. уклав мирну угоду з президентом А. Уертою й відійшов від револ. боротьби, оселившись із двома тисячами ветеранів «Північної дивізії» в асієнді побл. Канутільйо (шт. Дуранго), організував прибуткове кооперат. госп-во й працював над проектами розвитку с. г. та пром-сті «процвітаючої Мексики»; 1923 збирався балотуватися на посаду губернатора штату, але був по-злочинницьки вбитий реакціонерами.

Літ.: Cervantes Federico M. Francisco Villa y la revolucion. Mexico, 1960; Moreno D. Pancho Villa. Mexico, 1960; Рид. Д. Восставшая Мексика / Пер. с англ. М., 1959; Лаврецкий И. Р. Панчо Вилья. М., 1962.

В. Матвієнко

ВІ́НСТЕНЛІ (Winstanley) Джерард (1609, Віган, Ланкашир — 1676, Лондон) — памфлетист, політ. діяч епохи англ. революції 1640–60. В. став учнем торговця одягом у Лондоні. Проте громадян. війна зруйнувала його життєві плани: він зазнав значних збитків у торговій справі й спрямував свої сили на громад.-політ. діяльність. В. починає писати памфлети у 1648. Він обґрунтовує ідею про те, що земля має належати громаді, а не окремим індивідам. У 1649 виходить у світ «Новий закон справедливості», де центр. ідеєю є ідея рівності. Свої памфлети В. писав під впливом ідеології створеної у 1645 партії Левелерів (зрівняльників), насамперед Джона Лілбурна. У 1649. В. створює першу комуніст. громаду. Це були бл. 30 осіб, які спільно обробляли землю у Сьореї, вирощуючи овочі та боби. Комунари називали себе дігерами, тобто копателями. Згодом дігерські громади поширилися й на ін. графства. Їхні комуни були засновані у Бакінгемширі, Кенті, Нортгемптонширі та Сьореї. Така діяльність була негат. сприйнята урядом, і урядові війська знищили комуни дігерів. Після розгрому руху дігерів, у 1652. В. пише свій найвідоміший памфлет «Закон свободи». Від цієї дати про В. мало що відомо напевне. Проте саме «Закон свободи» був кульмінацією того, що зробив В. у своєму житті. Як і в ін. утопіях, у цьому памфлеті описана ідеальна республіка, вказані осн. принципи її побудови. Істинна свобода є підґрунтям справжньої республіки та полягає у вільному користуванні землею. Для керування республікою мають бути встановлені закони, стислі й зрозумілі для простої людини, і їх має бути небагато. Таким чином сусп-во звільняється від юристів, оскільки вони підтримують народне рабство. Юристи взагалі не потрібні, бо в утопії В. відсутня купівля-продаж. Ідеї В. виступають, певною мірою, попередниками теорії правової д-ви. Текст закону, затвердженого парлам. актом, має бути, за теорією В., керівництвом до дії посадових осіб і гол. суддею всіх вчинків. Виховання дітей має бути заснованим на відразі до неробства. Загалом утопія В. була однією з перших, що не передбачала «нової людини», а намагалася створити умови для реалізації людської свободи у часи 17 ст.

Літ.: Костюченко Л. Г., Селиверстов Д. А. Теоретическое обоснование социалистического идеала Д. Уинстенли // Философско-методол. проблемы обществ. развития. М., 1979; Berens Lewis H. The Digger Movement in the Days of the Commonwealth. The Merlin Press Ltd, 2007.

С. Кисельов

ВІ́ТИК Семен (1876, с. Верхні Ґаї, тепер Дрогоб. р-ну Льв. обл. — 10.10.1937, Верхньоуральск) — громад.-політ. діяч, родом з Ґаличини. Політ. діяльність почав у 1892 як секретар Русько-укр. радик. партії, поєднував марксист. переконання з ідеєю держ. незалежності України. Після розколу РУРП (1899) був одним із засновників та лідерів УСДП Ґаличини й Буковини, представляв партію на конгресі 2-го Інтернаціоналу в Штутгарті (1907). Депутат австр. парламенту (ре́йхсрату) двох скликань (1907–11, 1911–18), входив до керівництва інтернац. с.-д. фракції, що складалася з депутатів-австрійців, чехів, поляків, представників ін. національностей. Акт. учасник Укр. революції 1917–20. Як посол австр. парламенту увійшов до складу Укр. нац. ради *Західноукраїнської Народної*

Республіки, став одним із чотирьох заступників президента ЗУНР. Головував на Труд. конгресі в Києві, що ратифікував злуку ЗУНР і *Української Народної Республіки*, очолював М-во у справах Зх. області УНР, або галицьких справ, при уряді УНР. Після «кам'янецької катастрофи» наприкін. 1919 емігрував до Відня, де піддав критиці Варш. договір між С. *Петлюрою* та Ю. *Пілсудським*, перейшов на радянофільські позиції. Видавав у Відні (з лип. 1923) сусп.-політ. журн. «Нова громада» прокомуніст. спрямування. Під впливом політики «українізації» дійшов переконання, що лише більшов. система дає змогу працювати для України. Наприкін. 1925 переїхав до Харкова, вступив до КП(б)У, співпрацював у парт. виданнях, обстоюючи націонал-комуніст. погляди. Під час Великого терору репресований.

Літ.: Жерноклеєв О. С., Райківський І. Я. Семен Вітик // Україна: культ. спадщина, нац. свідомість, державність. Вип. 6. Львів, 2000; їх же. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. К.; 2004. *О. Жерноклеєв, І. Райківський*

ВІ́ЦЕ-ПРЕЗИДЕ́НТ — 1) заступник президента у країнах з презид. формою правління. Здебільшого обирається населенням одночасно з президентом (США, країни Лат. Америки). У деяких країнах обирається верхньою палатою парламенту (Індія) чи призначається президентом (Єгипет). Діє на засадах наданих йому конст. повноважень. Зазвичай виконує окремі доручення президента. Крім того, головує у верхній палаті парламенту, іноді входить до складу уряду і навіть головує в ньому (це стосується переважно країн, що розвиваються). Бере участь у формуванні й реалізації політ. доктрини відповідної д-ви, допомагає президентові у виконанні покладених на нього повноважень. Перебирає на себе функції президента у випадку відставки чи *імпічменту* останнього, його смерті тощо. У таких випадках у макс. короткі строки проводяться вибори нового президента відповідно до вимог чинного законодавства. *Конституція України* посади В-п. не передбачає; 2) заступник президента у різноманітних нац. і міжнар. орг-ціях, академіях наук тощо (віце-президенти НАН України, Укр. академії політ. наук, Міжнар. асоціації політ. науки, Укр. асоціації політологів тощо).

Ю. Шемшученко

ВІ́ЧЕ — народні збори у давніх слов'ян та Київ. д-ві. Цей ін-т був характерним для сусп.-політ. орг-ції усіх варварських племен середньовічної Європи. Писемні джерела 8–9 ст. фіксують їхню наявність, напр. у саксів (тинги), лютичів, скандинавів. Так само і у сх. слов'ян В. постало із давнього звичаю скликати сходки, на яких вирішувалися найважливіші питання життя племені. В. було верховним органом племінного самовряд. і суду. Візант. автор 6 ст. Прокопій Кесарійський, змальовуючи побут і звичаї слов'ян, з-поміж іншого зазначає: «сими народами... не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи чи щасливі, чи лихі, до громади йдуть». На поч. 11 ст. Хроніка Тітмара Мерзебурзького демонструє подібну сусп.-політ. орг-цію лютицького племінного союзу. За словами герман. хроніста, у лютичів немає володаря, а всі необхідні рішення вони приймають одностайно на В. (unanimi consilio in placito suimet necessaria discucientes, in rebus efficiendis omnes concordant). Подальший розвиток родоплемінної орг-ції сх. слов'янства зумовлював появу спочатку виборної, а пізніше спадкової княз. влади, що була вищим викон. органом племінного управління. Княз. влада здійснювала управління фінансами, їй належали судові й реліг. функції. З утворенням середньовічної Київ. д-ви, коли княз. влада охопила собою всі держ. сфери, роль В. дещо підупала. Суттєвими елементами орг-ції політ. системи та держ. влади у Київ. Русі були, крім В., такі політ. ін-ти, як княз. рада, ряд, снем, собор. Дума (рада) при князі в домонгол. Русі так і не стала станово-представн. органом княз. управи, а лишалася лише однією із назв ради, що складалася із довірених обраних осіб, яких князь скликає для обговорення складних держ. питань. На принагідних нарадах князя з дружиною обговорювалися питання внутр. політики, взаємовідносин з ін. княз. кланами, орг-ції військ. походів на половців та оборони торговельних шляхів, урегулювання законод. норм тощо. Однак у періоди послаблення княз. влади вічові традиції знову набували неабиякої ваги. Так, 1068 після поразки руських дружин у бойовищі з половцями у Києві було скликано В., на якому перед київ. князем Ізяславом Ярославичем була поставлена вимога створити народне ополчення і озброїти його. Відмовившись вдовольнити цю вимогу, князь поплатився київ. престолом, на який замість Ізяслава кияни посадовили скривдженого ним Всеслава Полоцького. У києво-руські часи В. не було пост. установою, а скликалося в разі потреби. Нерідко його скликав сам князь, коли хотів заручитися підтримкою широких прошарків населення. Найчастіше ж народна рада збиралася стихійно, на заклик церковних дзвонів чи випадково винесеного на гребінь стихії поводиря. Місцем зборів звичайно обиралися велелюдні майдани. У Києві, напр., городяни збиралися біля Св. Софії та на Торговиці. На цих зборах розглядалися й вирішувалися питання війни і миру із сусідами, адм. управління, на них укладалися умови («ряд») з князем. Його обрання теж багато в чому залежало від волі віча, учасники якого криком висловлювали свою думку. Умови, укладені з громадою, не обмежували прав київ. князя у його політ. й адм. управлінні й аж ніяк не можуть бути зіставлені з рядами Новгорода зі своїми князями. Попри те, що все населення мало право брати участь у цих своєрідних зборах, вирішальний вплив на прийняття ними рішень мали лише представники т. зв. «публічної сфери». Як засвідчують матеріали сучас. досліджень, В. було зібранням соціальної верхівки, а його склад зазвичай співпадав з дружинним оточенням князя. В. не мало пост. спец. функцій. Його політ. функції були ширшими у респ. Новгороді, де княз. влада була відсунута на другий план. Як надзвичайний орган респ. ладу вічові збори тамтешнього люду були пост. явищем.

Літ.: Янин В. Л. Новгородские посадники. М., 1962; Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992; Вилкул Т. «Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. / Ruthenica. Supplementum 1. К., 2007. *В. Ричка*

ВЛА́ДА — особливий вид сусп. відносин, який полягає у спроможності суб'єктів влади нав'язувати свою волю, спрямовувати, регулювати і контролювати поведінку та діяльність людей за допомогою адм.-прав., соціальних і психічних засобів впливу. Виокремлюють В. екон., політ., держ., сімейну та ін. Однією з найважливіших форм В. є *політична влада* — реальна спроможність певного стану, групи, індивіда реалізовувати свою волю в *політиці* й прав. нормах. Осн. формою політ. влади є держ. влада, а безпосередніми суб'єктами політ. влади є політ. ін-ти та їхні органи, які реалізують процес керування різними сферами сусп. життя, мають засоби В. (координація, примус, контроль, насильство, репресії), обирають мету й способи її використання. Практ. всі теорії та концепції політики побудовані на тезі, що саме відносини В. між великими сусп. групами, діяльність д-ви, боротьба за В. в д-ві, а також за спосіб її функціонування визначають характер політ. сфери сусп-ва. Природа політ. влади розглядається в рамках таких підходів: 1. Телеологічний підхід (з погляду досягнення певної мети) характеризує В. як здатність досягти поставленої мети, пов’язаної з міфами про В., і намічених результатів (Б. *Рассел*). Таке визначення тлумачить В. не тільки як відносини між людьми, а й у контексті взаємодії людини з довкіллям (В. над природою). 2. Соціол. підхід базується на аналізі В. в контексті соціальних умов її виникнення й функціонування з урахуванням панівних у сусп-ві цінностей, традицій, *політичної культури* і т. ін. М. *Вебер* розумів В. як здатність одного індивіда реалізовувати свою волю навіть у разі спротиву інших (відносини панування та підкорення). Засновник структурно-функціонального аналізу Т. *Парсонс* у контексті теорії соціальної дії розглядав сусп-во як цілісну систему, елементи якої інтегруються саме соціальною дією — поведінкою суб’єктів *політики* (люди, групи, орг-ції тощо) залежно від природних (біол. природа людини, клімат) і соціальних (соціум) чинників. Згідно з функц. принципом В. зобов’язує суб’єктів виконувати сусп. обов’язки та мобілізує ресурси задля досягнення заг. мети. У межах соціальної конфліктології (К. *Маркс*, Ф. *Енґельс*, В. *Ленін*) В. розглядалася в контексті відносин підкорення одного класу іншим — внаслідок екон. нерівності та статевих, етн., вікових, культ., регіон. та профес. відмінностей. К. Маркс і Ф. Енгельс першими навели поняття «соціальна В.» і зазначили, що осн. місце в системі посідає д-ва, тобто політ. Влада М. *Дюверже* розглядав В. як дволикого Януса: поєднання насильства (фіз., екон., морально-психол.) і авторитету (добровільного підкорення). В. у нього є інструментом панування одних груп над іншими, а водночас — засобом інтеграції та забезпечення соціальної солідарності всіх членів сусп-ва. 3. Поведінковий (біхевіористичний) підхід тлумачить В. як особл. тип поведінки, коли одні командують, а ін. — підкоряються. Ця концепція В. пов’язана з іменами Ч. Мерріема, Г. *Лассвела* та Дж. Кетліна, які виводили відносини В. з природи людини (без моральних оцінок політики), а осн. мотивом політ. активності особистості вважали її бажання підкорити своїй волі інших. Баланс політ. сил має забезпечуватися системою політ. ін-тів. Недостатність правових (легальних) форм регулювання поведінки зумовила розвиток у межах поведінкового підходу психоаналітичних і неофройдистських концепцій В. Провідна теза цих концепцій полягає в розумінні В. як способу панування несвідомого над людською психікою. Так, К. Горні виводив мотивацію політ. поведінки зі страху перед ворожим для людини соціальним середовищем. Л. *Дюгі* пов’язував В. з фіз., моральним, реліг., інтелектуальним та екон. домінуванням одних над іншими, а її велич з обожненням (політ. міф традиц. сусп-в) або сусп. волею, яка мусить підкорятися індивід. волі найсильніших (у передсучасних і сучас. сусп-вах). 4. Психол. підхід ґрунтується на розумінні витоків В. у свідомості та підсвідомості людей. З. *Фройд* вважав потяг до влади трансформацією сексуальної енергії, К. *Юнг* — психічної енергії взагалі. С. *Московічі* та Б. Едельман бачили причини психол. підкорення у гіпнотизмі взаємин вождя та юрби, а Ж. Лакан — в особл. підсвідомому сприйнятті символів, що висловлюються через мову. 5. Системний підхід розглядає В. як похідну від політ. системи. У межах цього підходу виокремлюються такі концепції: макрорівень — В. як властивість макросоціальних систем, що є способом орг-ції, умовою функціонування та засобом ухвалення рішень і розподілу цінностей (Т. *Парсонс*, Д. *Істон*); мезорівень — В. на рівні конкр. структур сусп-ва — сім’ї, вироб. груп, орг-цій (М. Крозьє, К. *Дойч*, Н. *Луман*); мікрорівень — В. як взаємодія індивідів у межах соціальної системи, де роль індивіда в сусп-ві визначає його В., суб’єктом якої він є (Т. Кларк, М. Роджерс). Комунікац. версія (К. Дойч, Н. Луман) тлумачить В. як засіб соціальної комунікації, що регулює групові конфлікти та забезпечує інтеграцію політ. системи. 6. Реляціоніст. підхід (від лат. relatio — донесення) розглядає В. як рольові, асиметричні відносини, що дають змогу одному суб’єкту (індивіду або групі) змінювати поведінку іншого. У межах цього підходу виокремлюють такі теорії: опору (Д. Картрайт, Дж. Френч, Б. Рейвен), яка аналізує форми та ступені опору в системі владних відносин; обміну ресурсами (П. Блау, Д. Гіксон, Б. Рейвен), яка за основу владних відносин бере нерівний розподіл ресурсів між володарем і підвладним; розподілу зон впливу (Д. Ронг), яка розглядає систему владних відносин крізь призму пост. обміну ролями володаря В. та її об’єкта. Ресурси В. розглядають як: а) все, що може бути використаним для впливу на інших (Р. *Даль*, М. Роджерс); б) засоби, які можуть забезпечити вплив суб’єкта на об’єкт В. через примус, заохочення або переконання. Виокремлюють таку типологію ресурсів В.: за способами досягнення політ. мети — антропол. (страх, інтерес, переконання); за характером і сферою впливу (А. Етціоні): нормативні (засоби впливу на внутр. світ, ціннісні орієнтації та норми поведінки людини); примусові (заходи адм. впливу, що передбачають силові методи «переконання» через суд, поліцію, армію, спецслужби); утилітарні (пов’язані з матер. та соціальними благами, повсякденними інтересами людей); залежно від сфери життєдіяльності: екон. ресурси (матер. цінності, гроші, техніка, землі, корисні копалини); соціальні ресурси (соціальний статус/ранг, посада, освіта, соціальне забезпечення, мед. обслуговування); культ.-інформ. ресурси (інформація, знання); силові ресурси (армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура); демограф. ресурси (коли людина стає засобом реалізації чужої волі).

Літ.: Somit A., Tannehaus J. The Development of Political Science: From Burgess to Behaviorism. Boston, 1967; Pennock J. R. Democratic Political Theory. Princeton, NJ, 1979; Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. К., 1996; Бебик В. Політологія: наука і навчальна дисципліна. К., 2009.

В. Бебик

ВЛАДИ́СЛАВ IV ВА́ЗА (Wladyslaw IV Waza; 19.04.1595, с. Лобзув, тепер у складі Кракова — 20.05.1648, тепер с. Мяркіне, Литва) — король Польщі (1632–48), титулярний король Швеції; син Сиґізмунда III Вази і Анни Габсбурзької. У 1610 частиною моск. боярства був проголошений царем Рос. д-ви. Учасник Хотинської війни 1621, де здобув популярність і славу серед шляхти і в Зх. Європі. У 1624–25 вивчав воєнне мистецтво і передову військ. техніку Зх. Європи. Під час рос.-польс. воєн 1617–18 і 1632–34 намагався посісти царський рос. престол, особисто керував Смоленською кампанією. Деулінське перемир’я 1618 означало визнання поляками невдачі спроби широкої експансії на сх., що було підтверджено Поляновським миром 1634, за умовами якого відмовлявся від домагань моск. трону, але під польс. короною залишалися землі Сіверщини. У своїх сх.-європ. планах здебільшого спирався на укр. реєстрових козаків, пішов на ряд поступок укр. старшині і правосл. духовенству. З іменем В. IV В. пов’язані важливі для долі

України події. 01.11.1632, прагнучи залучити козаків до участі в польс.-моск. війні, всупереч позиції магнатів, на коронаційному сеймі підписав т. зв. «Пункти заспокоєння обивателів Корони і Вел. князівства литовсько-руського народу грецької релігії», якими легалізувалася правосл. церква в Речі Поспол., відновлювалася діяльність правосл. церковної ієрархії. На укр. та білорус. землях Речі Поспол. було створено дві метрополії — правосл. і греко-катол., митрополитом Київським і Галицьким 1632 став П. Могила. Док-т мав унормувати взаємовідносини між православними, з одного боку, і римо-католиками — з іншого та привнести спокій в середовище покривджених православних в той час як після укладення *Берестейської унії* у 1596 правосл. метрополію польс. влада трактувала як незаконну. Як толерантний правитель, вів пошук шляхів міжреліг. порозуміння, сприяв міжконфес. діалогу католиків з протестантами і православними. Стояв за сильну королівську владу, прагнув реформувати сейм. За В. IV В. для контролю за військ. і політ. життям Запоріжжя на правому березі Дніпра за проектом франц. інженера, архітектора Ґ. Л. де Боплана було збудовано фортецю Кодак. 03–04 (13–14).08.1635 козац. загін під проводом гетьмана І. Сулими зруйнував цю фортецю. Під час правління В. IV В. відбувалися повстання Павлюка 1637 та Острянина 1638. Намагався зміцнити пн. кордони Польщі, уклавши перемир'я з Швецією, вів переговори з козац. старшиною, в т. ч. і Б. *Хмельницьким*, планував розширити реєстр до 12 тис., відновити «старі козац. вольниці», надати козац. регіону окремого статусу. Здійснював буд-во флоту, артилерії, готувався до війни з Осман. імперією, розпочати яку не зміг через внутр. опір опозиції. У трав. 1648 на поч. нац.-визвольної війни укр. народу 1648–57 В. IV В. помер. Похований в усипальниці польс. королів — Вавелі у Кракові.

Літ.: Wisner H. Wladyslaw IV Waza. Wroclaw. Warszawa; Krakow, 1995; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) К., 1999; Енциклопедія історії України. Т. 1. К., 2003. *Б. Андрусишин*

«ВНУ́ТРІШНІЙ КОЛОНІАЛІ́ЗМ» — етнополітика багатоетнічної та/або багатонац. д-ви, яка полягає у домінуванні над етнопериферійними групами та їх експлуатації, що має наслідком набуття територіями їх проживання ознак *колонії*, політ. та екон. залежної від центра, який набуває ознак *метрополії*. Стан «внутр. колонії» полягає у відсутності права і фіз. можливостей самост. визначати напрям свого розвитку, у переважанні на її території виробництва сировини, напівфабрикатів та продуктів харчування, у відсутності можливості самост. розпоряджатися розташованими на її території госп. ресурсами, у зайнятості місц. населення у менш престижних професіях, у домінуванні тут культури і мови нац. більшості й як наслідок — перетворення її факт. на сировинний і продуктовий додаток метрополії. «В. к.» може бути як спланованою цілеспрямованою політикою центру, зацікавленого у вигіднішому для нац. більшості етнокульт. розподілі праці, так і наслідком екон. доцільності, яка полягає у сполученні госп. структури регіону та його ресурсних можливостей. Ознаки «внутр. колоній» різною мірою мають Пн. Ірландія, Шотландія та Уельс у Великобританії, вони були притаманні республікам (крім Росії) кол. Рад. Союзу — монокультурна орієнтація Серед. Азії на вирощування бавовни, переважання у структурі госп-ва України видобутку корисних копалин, металург. та хім виробництва, аграрного сектора, насаджування зразків «загальнорад.» культури як засіб русифікації, особливо мовної, місц. автохтонного населення. Авторство терміна «В. к.» належить брит. дослідникові М. Гехтеру, чия однойменна концепція була підтримана його співвітчизником Т. Нейрном. Суть концепції — у наявності прямої залежності між колоніальним становищем периферійної групи та виникненням всередині неї етнонаціоналіст. руху.

Літ.: Hechter M. Internal colonialism. London; Berkeley, CA, 1975; Nairn T. The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Colonialism. London, 1977; Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении. К., 1993. *О. Майборода*

ВНУ́ТРІШНЯ ПОЛІ́ТИКА — сукупність заходів з боку *держави*, її структур та ін-тів, а також ін-тів *громадянського суспільства*, спрямованих на збереження або реформування наявного сусп. і держ. ладу, регулювання сусп. життя. Зміст В. п. та її характер залежать від природи панівних класів, верств, груп, *партій політичних*, які, спираючись на владу, прагнуть зміцнити своє панування, зберегти і розвинути наявні соціально-політ. відносини. Фундаментом В. п. є співвідношення соціально-екон. умов, що склалися на даному етапі розвитку сусп-ва, та похідного від нього співвідношення панівних у сусп-ві класів та ін. сусп. груп, що визначає пріоритетність мети, вибір методів та засобів, ступінь задоволеності проміжними результатами внутрішньополіт. розвитку. В. п. спирається на екон. і політ. могутність д-ви, на ін-ти політ. системи, на чинне законодавство і правопорядок, на авторитет політ. партій і лідерів. Методи вирішення внутрішньополіт. завдань зумовлені монополією д-ви на *політичну владу* в сусп-ві, яка в досягненні своєї мети почасти спирається не лише на заохочувальні, а й на примусові, у т. ч. насильницькі засоби. До широкого арсеналу згаданих засобів належать екон. привілеї та пільги, створення соціально-престижних і непрестижних сусп. статусів, стимулювання та розвиток держ. замовлення в необхідному напрямку, переконання, репресивні заходи, цілеспрямована орг-ція політ. виховання та ін. В. п. є визначальною щодо *зовнішньої політики*, але при цьому перебуває під впливом останньої. Взаємодія зовн. та В. п. в теор. плані знайшла свій вираз у концепціях «циклічного розвитку силової політики» та «балансу сил», які базуються на тому, що і внутр., і зовн. політика є боротьбою за силу, яка модифікується лише різними умовами, що складаються у внутр. і міжнар. сферах. Ефект. В. п. залежить від її наук. забезпечення, політ. якостей керівників д-ви, досконалості законод. бази, налагодженості механізму управління, здатності політ. еліт до розв'язання сусп. проблем цивілізованим шляхом. *М. Михальченко*

ВОЄ́ННА ПОЛІ́ТИКА ДЕРЖА́ВИ — складова заг. держ. політики, безпосередньо пов'язаної із створенням воєнної орг-ції, її підготовкою та застосуванням для досягнення політ. мети, яка є втіленням нових політ. інтересів. У даному контексті інтерес являє собою певний синтез об'єкт. потреб у застосуванні військ. сили для забезпечення функціонування *влади* на певній території чи в певних сферах життєдіяльності. У сфері В. п. д. такий інтерес означається як воєнно-політ. інтерес. Такі інтереси, як правило, мають загальнонац. значимість і належать до пріоритетних нац. інтересів. Таким чином інтересом, як зазначено в Концепції (основи держ. політики) нац. безпеки України, є «забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів». Структурно В. п. д. складається з таких елементів: воєнна орг-ція, воєнно-політ. діяльність, воєнно-політ. відносини, воєнна ідеологія.

Осн. складовою воєнної орг-ції д-ви є Збройні сили. Воєнна орг-ція покликана протидіяти зовн. і внутр. загрозам воєнного характеру. Такими загрозами можуть бути: всілякого виду посягання на тер. цілісність, держ. суверенітет та недоторканність кордонів України, наявність сепаратистських тенденцій та відповідних дій із застосуванням силових засобів, створення та функціонування незаконних збройних формувань, загострення міжетн. та міжконфес. відносин, воєнно-політ. нестабільність і конфлікти в сусідніх країнах, нарощування поблизу кордонів угруповань військ та озброєнь збройних сил ін. д-в, втручання у внутр. справи України з використанням силових, насильницьких засобів. Осн. характеристикою воєнно-політ. діяльності є воєнно- політ. курс, який являє собою осн. напрям діяльності д-ви із забезпечення своїх нац. інтересів у сфері безпеки й оборони, пов'язаний з використанням тих чи ін. елементів воєнної орг-ції. Засоби реалізації воєнно-політ. курсу являють собою комплекс політ., військ., екон., ідеол. заходів. Пріоритетність тих чи ін. засобів визначається рівнем їх відповідності меті, внутр. і зовн. умовам реалізації воєнно-політ. курсу. Для України, виходячи з означених критеріїв, пріоритетними залишаються політ. засоби реалізації її воєнно-політ. курсу. Військ. засоби у мирний час покликані забезпечити відповідний рівень ефективності застосування засобів політичних для досягнення певної зовнішньополіт. та воєнно-політ. мети.

Воєнно-політ. відносини в залежності від збігу або розбіжності воєнно-політ. і зовнішньополіт. інтересів країн поділяють на відносини: «конфронтації», «співіснування», «співробітництва», «партнерства», «союзництва». Відносини «конфронтації» характеризуються наявністю гострих антагоніст. протиріч між д-вами. Інтереси країн, що мають такі відносини, мають безкомпромісний непримиренний характер. При «конфронтаційних» відносинах країни-суб'єкти цих відносин перебувають або у стані війни, або у стані, який визначається як воєнно-політ. криза. Відносини мирного «співіснування» характеризуються наявністю цілого комплексу протиріч між державами-суб'єктами, переважна більшість з яких не мають антагоніст. характеру. Відносини «співробітництва» виникають при наявності певних спільних інтересів між державами-суб'єктами в окремих сферах чи галузях, хоча при цьому не виключається також наявність гострих протиріч між ними. Відносини «партнерства» характеризуються відсутністю суттєвих протиріч між д-вами та наявністю обопільної зацікавленості у взаємовигідній співпраці в різних галузях *нац. безпеки* й оборони. Партнерство передбачає наявність спільної проблеми та спільного підходу щодо її вирішення. Воно також обумовлює бачення спільних шляхів реалізації нац. інтересів країн-партнерів та узгодженість позицій і дій щодо вирішення певних спільних проблем. Водночас при відносинах «партнерства» країна-партнер залишає за собою право вести самостійну воєнну політику і мати самостійну позицію, яка може відрізнятися від позиції партнера або мати суттєві розбіжності з нею. Відносини «партнерства» не передбачають створення спільних органів та жорсткої координації дій. Відносини «союзництва» передбачають наявність досить жорстких зобов'язань перед ін. країнами-членами союзу щодо забезпечення їх нац. безпеки й оборони. Необхідною умовою «союзницьких» відносин є наявність спільних керівних органів, рішення яких є обов'язковими до виконання кожною країною-членом союзу. «Союзницькі» відносини значно зміцнюють стан нац. безпеки країни та її обороноздатність, але водночас вони суттєво обмежують можливості д-ви у прийнятті рішень та проведенні самостійної політики у сфері безпеки й оборони. «Союзницькі» відносини складаються не тільки в результаті збігу нац. інтересів у сфері безпеки й оборони, а й за наявності спільного противника або спільної воєнної загрози.

Воєнна ідеологія являє собою систему поглядів на досягнення політ. цілей та інтересів воєнними засобами. Вона включає такі елементи, як воєнна доктрина, воєнно-політ. й воєнно-стратег. концепції та стратегії. У змістовному сенсі складовими В. п. д. є військ.-тех. та військ.-екон. політики.

Літ.: Тимохин Г. П. Военно-силовая политика США. М., 1987; Богданов Р. Г. США: военная машина и политика. М., Наука, 1983; Воєнна політика України: проблеми і пріоритети. К., 1996; Воєнна безпека України на межі тисячоліть. К., 2002. *Г. Перепелиця*

«ВОЄ́ННИЙ КОМУНІ́ЗМ» — комплекс екон. і політ. заходів, застосованих рад. владою на тер. Росії та ін. рад. республік у 1918–21. «В. к.» супроводжувався політикою жорстокого «червоного терору» і численними жертвами. Передбачав концентрацію пром. виробництва, землі, банків, транспорту, зв'язку в руках д-ви, націоналізацію не лише великих, а й середніх та дрібних підприємств. Соціалізація землі й націоналізація банків, приват. залізниць, мор. і річк. транспорту розпочалися ще в кін. 1917, а «червоноармійська атака на капітал» у пром-сті — саме в період «В. к.»: у трав. 1918 відбулася націоналізація цукрової пром-сті і з-дів трансп. машинобудування, у черв. 1918 — нафтової пром-сті й великих підприємств усіх ін. галузей. З літа 1919 прискореними темпами націоналізувалися середні, а з 29.10.1920 — усі дрібні підприємства. В умовах «В. к.» було застосовано сувору централізацію управління нар. госп-вом — «главкізм». Гол. к-ти (Головпраця, Головторф, Головтекстиль, Головшкіра, Головодяг, Головпал, Головкрохмаль та ін.) стали основою управління найважливішими галузями економіки. Вони безпосередньо керували підприємствами і прямо підпорядковувалися Президії ВРНГ. Пром. виробництво було мілітаризовано, запроваджено заг. трудову повинність, примусове закріплення робітників і службовців за підприємствами та установами. Спочатку мілітаризація охоплювала військ. пром-сть, з лист. 1918 — залізниці, а згодом — усі галузі нар. госп-ва. Робітники багатьох підприємств переводилися на становище військовослужбовців. Встановлювались обов'язкові серед. норми виробництва. Самовільне залишення підприємства прирівнювалося до дизертирства і каралося за законами воєнного часу. До праці в цив. установах у примусовому порядку залучалися червоноармійці або все працездатне доросле населення у порядку трудової повинності. У с. г. здійснювалися політика хлібної монополії, концентрація в руках д-ви (Наркомпроду) всього розподілу продовольства і введення продрозверстки, тобто обов'язкової здачі селянами всіх «лишків» (понад встановлені д-вою норми на особисті й госп. потреби) сільгосп. продуктів. Спочатку продрозверстка охоплювала лише хліб і фураж, згодом поширилася на картоплю і м'ясо, а 1920 — на все продовольство. Кооперативні об'єднання, особливо сільськогосп. і споживчі, членство в яких ставало обов'язковим для усього сільс. населення, перетворювалися на допоміжний орган д-ви, власне, на придаток Наркомпроду, внаслідок чого кооперація у кін. 1920 в умовах товарного голоду майже зникла. За «В. к.» було запроваджено карткову систему розподілу продуктів, приватна торгівля жорстко обмежувалася, приватні оптові склади, торг. фірми було націоналізовано. Здійснювалася натуралізація зарплати, тобто надання трудящим продовольства і предметів широкого вжитку безкоштовно або за твердими цінами замість усієї або частини зарплати. Такий захід був спричинений паралічем грошового обігу, який був витіснений натуральним обміном, гострою нестачею товарів широкого вжитку і низькою оплатою праці.

Щодо УСРР політика «В. к.» запроваджувалася з певними відмінностями порівняно з ін. рад. республіками, зокрема Росією. Тут вона розпочалася дещо пізніше. У кін. 1918 було скасовано всі закони і розпорядження Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та білогвардійців, поширено на Україну чинність багатьох декретів РРФСР. У берез. 1919 республіку оголошено «озброєним табором», запроваджено осн. принципи «В. к.», а згодом узято курс на мілітаризацію рад. установ, створення к-тів незаможних селян, комбідів, експропріацію капіталістів і поміщиків, ізоляцію та екон. розгром «куркульства», хлібну монополію, продрозверстку тощо. Вводилася держ. монополія не лише на хліб, а й на цукор, сіль, чай. Водночас робилися спроби демократизувати управління економікою (платформа «децистів»). В Україні зберігалося чимало ненаціоналізованих середніх і дрібних підприємств, залишились у приват. власності невеликі вугільні шахти (з річним видобутком до 5 млн пудів вугілля), значно більшим виявився грошовий обіг, діяла споживча кооперація тощо. У цілому політика «В. к.» допомогла на певний час «стабілізувати ситуацію» у республіках, але ця політика не могла бути тривалою. Екон. розруха і загроза голоду змусили більшов. керівництво вже 1921 відмовитися від «В. к.» і запровадити *нову екон. політику (неп)*.

Літ.: Гимпельсон Е. Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. М., 1973; Винниченко В. Відродження нації. Т. 1–3. К., 1990; Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.). К., 1994. *О. Мироненко*

ВОЖДИ́ЗМ — тип владних відносин, заснований на особистій відданості персоні, яка утримує *владу*. Характеризується розвиненою, розгалуженою системою неюрид. регуляторів і стійкою закріпленістю соціальних ролей. У сучас. світі зовн. формами прояву В., крім його теократ. форм (Іран у період аятоли Хомейні), є клієнтизм, непотизм, *трайбалізм*, месіанство. Клієнтизм найбільш поширений в афр. авторит. д-вах. Мілітаризованим мусульм. д-вам притаманне поєднання непотизму і трайбалізму, де перший є рекрутуванням до панівної еліти за принципом спорідження та свояцтва, другий — за земляцькими ознаками. В. як тип влади притаманний нединамічним, авторит. і тоталіт. сусп-вам. Марксизм-ленінізм (ідеол. основа рад. влади) в теорії відкидав В., вважаючи гол. суб'єктом історії народні маси. Разом з тим практ. втілення м.-л. більшовиками супроводжувалося нав'язуванням сусп-ву принципу В. — спочатку з'явилися «вожді народні», а потім титулом «Великого вождя» був наділений Й. *Сталін*. У нацист. Німеччині В., принцип «фюрерства» був однією з основ держ. устрою. У КНДР «Великим вождем» називали *Кім Ір Сена*, його син надав принципу В. ідеол. обґрунтування, наділив себе титулом «Великого керівника».

Літ.: Blau P. Exchange and Power in Social Life. New York, 1964; Авторханов А. Технология власти. М., 1991; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994; Адорно Т. Исследование авторитарной личности. М., 2001; Философия вождизма. Хрестоматия. М., 2006; Гуревич П. С. Политическая психология. М., 2008. *М. Требін*

ВОЛОБУ́ЄВ (АРТЕМОВ) Михайло Симонович (24.01.1903, Миколаїв — 20.06.1972, Ростов-на-Дону) — економіст. Екстерном закінчив екон. відділ Харків. ін-ту профосвіти. У 1921–22 — заст. завідувача Микол., у 1922 — Вінн. губерн. відділів освіти. З 1923 працював у Харкові у Головполітосвіті, викладав у Харків. фарм. технікумі, Ін-ті народної освіти, фін.-екон. технікумі; згодом — проф. політ. економії Харків. механіко-машинобудівного ін-ту (в 1930–33 — зав. кафедри цього ін-ту). У 1928 у журн. «Більшовик України» (№ 2–3) було вміщено дискусійну статтю В. (подану ним до редакції у 1927) під назвою «До проблеми української економіки». У статті було окреслено фази розвитку колоніальної політики царату в Україні до жовтн. подій 1917 і спростовано версію про повну єдність доревол. рос. економіки. На думку В., ця економіка була єдиною на антагоністичній, імперіалістичній основі, але з погляду відцентрових сил пригнічених нею колоній вона являла собою комплекс нац. економік. Вважаючи Україну колонією європ. типу, що увійшла до складу СРСР, В. обґрунтовував думку про те, що проблема ліквідації колоніальної спадщини царату щодо України стоїть інакше, як до країн відсталих, що Україна має власні шляхи розвитку, що вона мусить підготуватися до вступу у світове госп-во, в разі якщо «революція перемогла б не лише в колишній Росії, а по всій земній кулі», як рівноправна частина цього світового комплексу. При цьому В. на конкр. прикладах критикував нераціональне використання центр. плановими установами природних і екон. ресурсів України. В. вносив конкр. пропозиції щодо розширення прав укр. екон. центрів, зберігаючи за Держпланом СРСР «загальнодирективні функції», виступав проти вилучення госп. прибутків за межі України, пропонував переглянути плани індустріалізації, відкинувши тенденцію розглядати «руську економіку як панівну», встановити всеукр. систему регулювання припливу роб. сили, стежачи за пропорц. розподілом місць на укр. заводах між Україною та Росією, застерегти за Україною право реального контролю за діяльністю тодішніх союзних органів. І хоча В. підкреслював, що написав статтю не для поглиблення розходжень між Росією і Україною, саме це йому інкримінували. Погляди В. було кваліфіковано як екон. платформу «націонал-ухильництва» і піддано публ. остракізмові. Проти В. виступили А. Річицький, Є. Гірчак, М. Скрипник та ін. Його примусили займатися каяттям: 1928 у журн. «Більшовик України» він надрукував лист, у якому оголосив свою позицію помилковою, у 1930 вмістив у тому самому журналі «самокритичну» статтю «Проти економічної платформи націоналізму (До критики волобуївщини)». Однак і в наступні роки тривали брутальні виступи на його адресу. 07.12.1933 В. був заарештований за обвинуваченням в участі в «українській контрреволюційній організації, що прагнула до повалення Радянської влади збройним шляхом», у 1934 засуджений до 5-ти років виправних таборів, але цей вирок йому замінили на заслання на той самий термін до Казахстану. Після відбуття терміну мешкав у Краснодарському краї. Під час війни з нацист. Німеччиною виконував спец. завдання рад. розвідки. У 1948 переїхав до Ростова-на-Дону, де працював зав. кафедри у Ростов. фін.-екон. ін-ті. У серп. 1957 був офіц. реабілітований, у 1961 переїхав до Донецька, де викладав у Дон. торг. ін-ті. В останні роки життя був на викладацькій роботі в Ростові-на-Дону.

Літ.: Шаповал Ю. Що ми знаємо про Михайла Волобуєва? // Літ. Україна. 1993. 12 серп. № 32; Шаповал Ю. «Я помилявся, взявши на себе провину...» До 90-річчя М. С. Волобуєва-Артемова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1994. № 1; Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994; Доценко А. І. Михайло Волобуєв (Волобуєв-Артемов) — визначний український вчений-економіст та географ. К., 2004. *Ю. Шаповал*

ВОЛОДИ́МИР (світське ім'я — Василь) Романюк (09.01.1925, с. Химчин, тепер Косів. р-ну Івано-Франківської обл. — 21.10.1993, Київ) — Патріарх УПЦ КП, правозахисник, політв'язень. У верес. 1944 був заарештований та засуджений за належність до ОУН військ. трибуналом НКВС Станіславської (тепер Івано-Франківська) обл. на 20 років ув'язнення, яке згодом було зменшене до 10-ти років. Відбував покарання в Магад. обл. У 1959 Р. повернувся в Україну. Після закінчення Вищих Богословських курсів при єпархіальному управлінні (м. Станіслав) був хіротонізований на священика (26.04.1964) в Івано-Франківському кафедральному соборі. З квіт. 1964 по січ. 1972 був священиком у парафіях Івано-Франківської та Коломийської єпархій Рос. правосл. церкви. У цей час Р. навч. на заочному відділенні Моск. духовної семінарії, а після його завершення вступив до Моск. духовної академії, з якої у 1970 був відрахований. Справляючи душпастирські обов'язки на Гуцульщині (села Новоселиця, Джурів, Попельники, Космач, Прутівка), Р. знайомиться та зближується з опозиц. налаштованим письменником Б. Антоненком-Давидовичем, поетами І. Гнатюком та І. Калинцем, журналістом М. Осадчим, істориком В. Морозом, політв'язнями В. Чорноволом, Д. Шумуком, І. Світличним, О. Заливахою та ін. У 1972 вдруге засуджений на 7 років позбавлення волі й 3 роки заслання за виступ на захист звинуваченого в антирад. пропаганді В. Мороза. Відбував покарання у Володимирській в'язниці (1972–73), а згодом у 1-му таборі особливого призначення (с. Соснівка, Мордовія), де в той час перебували В. Стус, О. Тихий, М. Руденко, Л. Лук'яненко, Ю. Шухевич. Брав участь у боротьбі політв'язнів за свої права, був автором численних звернень до держ. та церковних діячів, оголошував голодування тощо. У 1976 на знак протесту проти політ. переслідувань та злочинів, які мали місце в СРСР, відмовився від рад. громадянства, а також оголосив про припинення зв'язків з РПЦ та перехід до УАПЦ. Ці дії викликали жорстокі санкції з боку каральних органів. На захист Р. виступили предстоятелі УПЦ в США, УАПЦ в діаспорі, академік А. Сахаров, політв'язні. У 1979 Р. обрано членом Укр. Гельсінкської групи. У 1981 Р. повертається із заслання на Косівщину, де з 1983 здійснює пастирське служіння, відновлює контакти з кол. політв'язнями. У черв. 1988 на запрошення виїхав до Канади і США, де здійснював пастирське служіння в укр. громадах. У груд. 1989 повернувся в Україну, де 28.04.1990 прийняв чернецтво, а наступного дня був висвячений у сан єпископа Ужгородського та Виноградівського з ім'ям Володимир та призначений місійним вікарієм сх. областей України. У верес. 1990 призначається єпископом Білоцерківським та вікарієм Київ. єпархії УАПЦ, у 1991 — архієпископом Вишгородським, у лют. 1993 — архієпископом Львівським і Сокальським, у черв. цього ж року (після смерті Патріарха Мстислава) — Митрополитом Чернігівським і Сумським та місцеблюстителем Київ. Патріаршого престолу. 21.10.1993 абс. більшістю голосів на засіданні Всеукр. правосл. собору УПЦ КП обирається на Патріарший престол. 24.10.1993 у соборі Св. Софії м. Києва відбулася інтронізація Патріарха. Неповних два роки його патріаршого служіння позначилися надзвичайною реліг. напругою та складними політ. перипетіями. У цей час відбулася зміна держ. політики у реліг. сфері, пов'язана із презид. виборами 1994. Л. *Кравчука*, прихильника ідеї унезалежнення укр. церкви від Моск. патріархату, змінив Л. *Кучма*, який дотримувався ін. позицій. 14.07.1995 Р. помер. Похорон перетворився на протистояння. Зокрема, конфлікт між УПЦ КП та владою стосовно місця поховання Патріарха (перша наполягала на тер. заповідника Софія Київська) призвів до кривавого зіткнення маніфестантів з правоохоронцями, що дістало назву «чорного (кривавого) вівторка». Тіло Патріарха було поховане біля брами Софії.

Літ.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К., 1995; Зінчук Д. С. Громадсько-політична і релігійна діяльність Василя Романюка (1925–1995 рр.) // Дис. ... канд. істор. наук. Івано-Франківськ, 2008. *В. Шевченко*

ВОЛОДИ́МИР ВЕЛИ́КИЙ (не раніше 959, Київ — 15.07.1015, там само) — київ. князь у 980–1015. Син князя Святослава Ігоревича і ключниці Ольги Малуші Любечанки. З 969 — посадник у Новгороді, де правив разом зі своїм «уєм» (дядьком) Добринею. Після загибелі під час усобиці 978–80 своїх рідних братів Олега і Ярополка утвердився на київ. великокняз. престолі. Своє єдиновладне правління на Русі він розпочав з реформ. Відправивши варязьких найманців на службу до Візантії, В. В. зробив ставку на місц. боярство і військ. дружину. При підтримці останньої він упорядкував систему збору податків з підвладних слов'ян. племен, реорганізував систему адм. управління, посадовивши своїх синів посадниками у великі міські центри Русі — Новгород, Полоцьк, Ростов, Туров. Бл. 980 В. В. здійснив спробу упорядкувати систему орг-ції язичницьких культів і вірувань. У центрі тодішнього Києва, побл. князівського двору, на високому пагорбі ним, як сповіщають літописні джерела, були поставлені кумири грізних язичницьких божеств — дерев'яного Перуна із срібною головою й золотими вусами, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокош. Створення загальнодерж. пантеону було зумовлено потребами об'єднання поліетн. населення Київ. Русі єдиною системою реліг. вірувань. Однак традиц. язичництво вже вичерпало себе. Воно перешкоджало подальшому розвиткові молодої східнослов'ян. д-ви, її інтеграції у співтовариство європ. народів. Після недовгих вагань В. В. зробив вибір у сторону христ. релігії у візант. її варіанті. Цьому сприяла й міжнар. ситуація, що зблизила Київ і Константинополь. Візантія тоді гостро потребувала військ. допомоги. Улітку 986 імператорські війська зазнали поразки у битві з болгарами поблизу ущелини «Троянові ворота». Зимою того ж року в армії спалахнув заколот, призвідцем якого став полководець Варда Склир, який поспішив проголосити себе імператором. В. В. погодився надати військ. допомогу візант. правлячому дому, але в обмін на це вимагав руки сестри імператорів-співправителів Василя II та його брата Константина — принцеси Анни. Ті ж, поставивши умовою укладення цього шлюбу хрещення київ. князя та його підданих, погодилися. До Константинополя було відразу відправлено 6-тисячний експедиц. корпус добірних руських воїв, а сам В. В. вирушив до Криму, аби покарати жителів візант. Корсуня (ант. Херсонес), які підтримували заколотників. Захоплене й упокорене місто В. В. передав своєму шурину Василю II, а сам з тріумфом повернувся до Києва, де і відбувалися осн. події грандіозного істор. дійства — охрещення Володимира Святославича і навернення в *християнство* підданих його країни.

Запровадження християнства у Київ. д-ві князем В. В. на схилку 10 ст. стало переломною віхою історії Русі-України, поворотним пунктом її всього подальшого істор. розвитку. Християнізація Київ. Русі подолала політ. та культ. ізольованість країни й призвела до визнання за нею самост. місця у символічній сім'ї христ. народів тогочас. світу. З прийняттям християнства Київ. д-ва, за тогочас. уявленнями, ніби очистилася від скверни й з «не країни» стала країною і водночас членом світової христ. співдружності. Християнізація Київ. Русі, за В. В., означала її легітимацію на міжнар. арені. Виявом такого «новонародження» стала діяльність київ. володаря, який відтепер перестав бути варварським вождем незнаної у христ. світі країни, а сміливо уподібнюється староруськими книжниками біблійному цареві Соломону. Подібно до останнього В. В. був великим будівничим. У Києві, на пагорбі, де раніше розміщувався пантеон язичницьких божеств, князь звелів побудувати церкву Св. Василія на честь свого христ. патрона. 991 було закладено, а через п'ять літ освячено перший кам'яний київ. храм Успіння Богородиці (Десятинний). Це унаочнювало пророцтво апостола Андрія про те, що «засіяє благодать Божа на горах цих». В. В. відтак постає виконавцем призначеної апостолом Андрієм місії. Водночас у багатьох тогочас. писемних пам'ятках і сам князь Володимир Святославич неодноразово зводиться в ранг тринадцятого апостола. Так, у славнозвісному «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона В. В. постає в однім ряду з апостолами Петром і Павлом, Іваном, Хомою і Марком. Апостольський подвиг київ. князя полягав у духовному оновленні свого народу, його просвітленні. Оце «просвітлення» є не тільки і не стільки метафорою «Слави Божої», а й символізує у тогочас. термінах «учення книжне». Адже із буд-вом церков та монастирів при них улаштовувалися своєрідні школи, де навчали дітей грамоти. З них пізніше виростали святителі, які переписували з грец. богослужебні та ін. книги, створювали оригінальні літ. твори. Привнесені на Русь з Візантії високорозвинені теол. знання, інтелектуальні й мистецькі цінності сприяли розвиткові культури Київ. Русі на місц. ґрунті. За правління В. В. Київ. Русь набула держ. єдності. В результаті походів 981–83 на ятвягів, в'ятичів, хорватів усталилися зовн. рубежі Київ. д-ви. Була зміцнена внутрішньополіт. система орг-ції влади, проведено реформу карного права, в основі якої лежала заміна вір системою страти злочинців. Старокиївські книжники вбачали у В. духовного спадкоємця старозаповітних царів, називаючи його «Новим Давидом» або «Другим Мойсеєм». Канонізовано хрестителя Русі-України наприкін. 13 ст. День пам'яті святого припадає на 15 лип.

Літ.: Толочко П. П. Владимир Святой. Ярослав Мудрый. К., 1996; Карпов А. Владимир Святой. М., 1997; Hanak Walter K. Vladimir I: The New Solomon // Византинороссика. Т. 3. СПб., 2005. *В. Ричка*

ВОЛОДИ́МИР МОНОМА́Х (1053, Київ — 19.05.1125, там само) — київ. князь у 1113–25, наречений у хрещенні Василієм, нар. від шлюбу улюбленого сина Ярослава Мудрого — Всеволода з дочкою візант. імператора Константина IX Мономаха — Марією. В. М. був одружений з дочкою англосакс. короля Гаральда II. Політ. діяльність розпочав 15-річним отроком, коли 1068 у зв'язку з вигнанням князів Ярославичів із Києва самост. здійснив свою першу подорож-місію до Ростова. У тому ж віці посів княз. стіл у Володимирі на Волині. До 1093 був підручним свого батька: обіймав княз. столи у Турові (1073–77), Смоленську (1077–78), Чернігові (1078–94), Переяславі (1094–1113), і, зрештою, з 1113 й до самої смерті був вел. київ. князем. За ці роки В. М. здійснив 83 вел. походи, уклав бл. 20 мирних угод з половцями. Труди і Дні свої він своєрідно увічнив у «Повчанні дітям», яке дійшло до нашого часу у складі славнозвісної «Повісті временних літ» — літописного зведення, укладеного на поч. 12 ст. По смерті батька, що сталася 1093, Володимир Всеволодович, тоді черніг. князь, не став ув'язуватися у боротьбу за вакантний великокняз. стіл, несподівано поступившись ним старшому у династії — двоюрідному братові Святополку Ізяславичу. Він так вчинив, щоб уникнути кровопролиття, яким незмінно супроводжувалася боротьба за верховну владу у середньовічній Київ. д-ві. Та все ж таки зберегти мир і злагоду між руськими князями Мономаху не вдалося. Наступного, 1094 підійшов до Чернігова князь Олег зі своєю дружиною і половецькими військ. найманцями й став палити місто, брязкотом зброї заявляючи на нього свої права. Пожалівши палаючі села і монастирі, обачний Володимир віддав Олегу Чернігів, а сам пішов княжити у Переяслав.

У період Мономахового правління у віддаленому Переяславі — гарнізонній фортеці, що зіп'ялася на краю Половецького степу, з найбільшою повнотою розкрилися організаторські та воєнні здібності князя. Він завдав рішучих ударів половецьким ордам, що тоді непокоїли Київ. Русь частими розбійницькими нападами на її землі. Особливо успішними для нього були походи у глиб Половецького поля 1103, 1109, 1110 і 1111. Мономах доклав багато зусиль до того, щоб розв'язувати ті чи ін. конфлікти зі степовиками мирним шляхом. У 1108 він одружив свого сина Юрія з дочкою половецького хана Аєпи. За тривалого перебування на переяслав. столі В. М. зажив авторитет розважливого і твердого державця, справедливого володаря-миротворця. По смерті київ. князя Святополка Ізяславича, що сталася у квіт. 1113, кияни, скликавши віче, запросили В. М. посісти великокняз. престол. Прибувши до Києва, він встановлює тут твердий порядок. За його безпосередньою участю були переглянуті деякі законод. норми «Руської Правди». Зокрема, обмежувалися лихварські проценти з позики, а також частково полегшувалося становище залежних селян-смердів. Законод. акт — т. зв. «Устав Володимерь Всеволодовича», затверджений на раді у заміській великокняз. резеденції — селі Берестовому бл. 1115 був не стільки заходом, розрахованим на вгамування соціального конфлікту, скільки виявом популізму князя. Невипадково милостивим можновладцем постає він і у своєму «Повчанні», стверджуючи, що «і бідного смерда, і убогу вдову не давав на поталу сильним». Старокиївські літописці послідовно змальовують Мономаха як ревного піклувальника за долю Руської землі, її оборонця від зовн. ворогів і внутр. міжкняз. чвар. У літописному некролозі на смерть князя, між іншим, зазначається, що він «просвітив Руську землю, наче сонце, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих (тобто кочовиків. — *Авт.*), цей братолюбець і нищелюбець, і добрий дбайливець за Руськую землю». Образ ідеального володаря середньовічної Русі-України, витворений аж ніяк небезстороннім сімейству Мономахів ігуменом їхнього родового Михайлівського Видубецького монастиря у Києві — Сильвестром, залишався взірцем для прийдешніх поколінь староруських книжників. Йому складали шану автори таких популярних в укр. середньовіччі літ. пам'яток, як «Слово про Ігорів похід», «Слово про погибель Руської землі» та славнозвісної легенди про євшан-зілля, вміщеній у Галицько-Волин. літописі під 1201. У подальшому політ. успіхи моск. правителів 14–15 ст. надихнули тамтешніх книжників на створення циклу легенд про Мономаха, в яких він постає могутнім єдиновладним правителем, увінчаним світовими інсигніями влади. Так, «Сказання про князів владимирських» — пам'ятка кінця 15 ст. детально оповідає про те, як царгородський імператор — благочестивий цар Константин Мономах, тріпотячи перед могутнім київ. правителем, надіслав йому у дарунок живодайний хрест, царський вінець і золоте намисто — золоті барми, які відтоді стали атрибутами вінчання на царство рос. царів. Від поч. 16 ст. одну з гол. держ. регалій, що використовувалися під час цієї церемонії, стали називати «шапкою Мономаха». Для легітимізації історико-правничого обґрунтування царського достоїнства моск. вел. князів, генеалогія яких удавнювалась аж до епохи рим. імператора Августа, необхідно було утвердити спадкоємний зв'язок з римсько-візант. і києво-руською спадщиною. У цій ідеолог. міфотворчості моск. історіографів постать В. М., що уособлювала істор. минуле Київ. д-ви та могутність її володарів, своєрідно акумулювала претензії Москви на старокиївську ідеол. спадщину.

Літ.: Кучкин В. А. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха //Россия в средние века и новое время. Сб. статей. М., 1999; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых политечских связей XI–XII веков. М., 2001. *В. Ричка*

ВОЛОНТЕ́РИ (франц. volontaire — доброволець) — особи, що добровільно вступили до військ., рятувальної служби, добровільні трудівники гуманіт., екол. орг-ції, сільськогосп. комуни, системи безкоштовної соціальної допомоги. У Загальній декларації В., яка була прийнята конгресом Міжнар. асоціації В. 14.09.1990 у Парижі, відзначається, що В. розглядають свою діяльність як інструмент соціального, культ., екон., екол. розвитку. Названа мета була підтверджена Декларацією про волонтерську діяльність, прийнятою на 16-й Всесвітній конференції В. у 2001. Осн. принципами волонтерства визначено безкоштовність надання допомоги; рівну можливість особистих і колект. потреб, причому колект. забезпечення цих потреб; особистий розвиток, набуття нових знань і вмінь, пост. участь у русі. Молодіжний волонтерський рух зародився в 20-х рр. 20 ст. після 1-ї світової війни. У 1920 у Франції біля Вердена було здійснено перший проект волонтерського табору за участю нім. і франц. молоді. У 1960-х виникають десятки волонтерських програм з миротворчою місією подружити Сх. і Зх. Європу. Екол. проекти набули поширення з 80-х рр. 20 ст. На поч. 21 ст. було здійснено бл. 2000 проектів у 84 країнах світу. Мета роботи кожного волонтерського табору — допомога країні (місту, селу) у здійсненні будь-якого проекту, на реалізацію якого у даної країни (міста, села) не вистачає коштів. Волонтерські табори бувають різноманітного характеру — екол., археол., реставраційні, ремонтні, сільськогосп., соціальні й ін. Зараз орг-ції з 50 країн світу, об'єднані координац. радою при ЮНЕСКО, щорічно проводять понад 500 інтернац. молодіжних робочих таборів. *О. Бардін*

ВОЛО́ШИН Августин (17.03.1874, с. Келечин, тепер Міжгір. р-ну Закарп. обл. — 19.07.1945, Москва) — громад.-політ., культ. та реліг. діяч, педагог і науковець, прем'єр-міністр автон. уряду Підкарп. Русі, президент Карп. України. Навч. в Ужгор. семінарії (1883–92), на теолог. ф-ті Будап. ун-ту (1893–96), у Вищій пед. школі у Будапешті (1899–1900); з 1897 — греко-католю. священик (капелан Ужгор. Цегельнянської Преображенської церкви). З 1900 — викладач Ужгор. учительської семінарії, в 1912–38 — її директор. Вихованці семінарії проводили велику культ., просвітницьку і громад.-політ. роботу на Закарпатті. В. як особистість формувався під впливом культ.-просвітницького т-ва ім. Св. Василія Великого, заснованого О. Духновичем. Як прихильник українофільського культ. руху, він обстоював мовну спільність усіх українців, право закарпатців навчати дітей живою народною мовою. З кін. 1890-х В. почав акт. участь у культ. і видавн. житті, публікував підручники, редагував і видавав єдину русько-укр. газету в Угорщині «Наука», а відтак «Село» (1897–1918). В. автор низки підручників, насамперед «Практичної граматики малоруської мови» (1907, угор. мовою), нагородженої Академією наук у Будапешті, підручників з фізики, хімії (співавтор М. Велигорський), читанки, Курсу педагогіки для семінарій, «Педагогічної психології», «Педагогіки і дидактики», «Короткої історії педагогіки», «Логіки», «Методики». В. з 1899 до 1944 написав і видав понад 40 підручників, окремі з яких витримали по кілька видань. У мовному питанні В. еволюціонував від «карпаторусского» і «угро-русского литературного языка» до «руської» (укр.) мови. В. виступав також як публіцист та літератор під псевд. А. Верховинський. У револ. подіях 1918–21 В. — один із засновників Руської народної ради в Ужгороді, голова першої Руської (Укр.) центр. народної ради. Відіграв визначну роль у політ. самовизначенні Закарпаття як самоврядної автон. частини Чехословаччини, у 1919–21 В. прихильник Директорії — тимчас. автон. управління Підкарп. Русі на чолі з губернатором Г. Жатковичем. Засновник Руської народної партії (1920, з 1925 Христ.-народної партії), редактор її друкованого органу газ. «Свобода» (1920–38), депутат парламенту Чехословаччини в 1925–29. В. очолював ряд культ. і госп. установ краю, зокрема Педагог. т-во, Підкарп. банк та ін., він один із організаторів Учител. громади, т-ва «Просвіта» в Ужгороді (1919), його почесний голова до 1939.

В. уособлював прихильників укр. *автономії* Закарпаття, а пізніше створення спільної д-ви чехів, словаків та русинів. Після Мюнх. конференції автономісти домагалися для Підкарп. Русі тих самих прав, які «одержала й одержить Словаччина». 08.10.1938 В. увійшов у перший автон. уряд А. Бродія як держ. секретар здоров'я, а 26 жовт. був призначений прем'єр-міністром автон. Підкарп. Русі. Одним з перших рішень його уряду було визнання укр. мови держ. мовою автономії. Очоливши уряд Підкарп. Русі, В. ініціював створення Укр. народного об'єднання (УНО), яке на фоні заборони діяльності ін. політ. сил перемогло на виборах до Сойму Карп. України. УНО провело до парламенту представників євр., рум. та нім. меншини краю, запропонувавши спільно розбудовувати укр. д-ву. В. висловлювався за об'єднання всіх укр. земель, за єдність закарпатців з Галичиною і Сх. Україною, майбутнє Закарпаття бачив у Соборній Укр. Державі. Він вбачав у Карп. Україні П'ємонт для відродження Великої України. При підтримці ОУН почав формувати збройні сили «Карпатська Січ». Після декількох спроб зберегти цілісність Чехословаччини, з початком окупації краю Угорщиною, на першому засіданні Сойму 15.03.1939 В. оголосив Карп. Україну незалежною д-вою — «Вільною Суверенною Карпатською Українською Республікою». Сойм затвердив Конституцію Карп. України і обрав В. її президентом.

У геополіт. протистоянні В. розраховував на підтримку Німеччини, однак А. *Гітлер* оперся на М. Хорті — свого союзника в Угорщині. В роки 2-ї світової війни В. мешкав у Празі, працював зав. кафедри педагогіки, ректором Укр. вільного ун-ту. У трав. 1945 був арештований співробітниками «Смершу», переправлений у Москву, де у Бутирській тюрмі помер. В. встановлено пам'ятник в Ужгороді, його ім'я носить Карп. ун-т. Указом Президента України В. *Ющенка* за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження укр. державності В. посмертно присвоєно звання Героя України (2002).

Тв.: Вибр. твори. Ужгород, 2002.

Літ.: Штефан Августин. Августин Волошин — Президент Карпатської України. Спомини. Торонто, 1977; Зимомря М. [та ін.]. Августин Волошин. Ужгород, 1995; Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів; Хуст, 2004. *О. Калакура*

ВО́ЛСТОНКРАФТ (Wollstonecraft) Мері (27.04.1759, Лондон — 10.09.1797, там само) — письменниця, філософ, ідеолог *фемінізму*. Саме тому В. та її двом сестрам після смерті матері довелося покинути батьківський дім і стати компаньйонками заможних леді. Розчарована існуючими на той час сусп. нормами та традиціями щодо становища жінок, В. гостро переймалася долею тих жінок, котрі були приреченими на злиденне існування у випадку, коли залишалися без посагу чи не знаходили собі вигідної партії для заміжжя. Вона вирішила, що такий стан справ неприйнятний, і розпочала свою кар'єру письменниці-феміністки, що на той час було доволі зухвалим як для жінки. Тільки з появою наук. феміністичної критики у 60–70 рр. 20 ст. праці В. були визнані основоположними в розвитку феміністичної думки. У переважній більшості своїх творів В. акцентувала увагу на проблемі освіти жінок, вона наголошувала, що тільки освічені жінки можуть бути хорошими дружинами і матерями і загалом сприяти добробуту д-ви. Роль жінок в д-ві, на думку В., є визначальною, оскільки вони займаються вихованням дітей, а тому заслуговують тих самих прав, що й чоловіки. В. залишила по собі доволі значну наук. та літ. спадщину, зокрема: трактат «Думки про виховання дочок» (Thoughts on the Education of Daughters, 1787); напівбібліографічний роман «Мері» (Mary, 1788); есе «Захист прав людини» (A Vindication of the Rights of Man, 1791), есе «Захист прав жінки» (A Vindication of the Rights of Woman, 1792). Остання — найвідоміша робота В., в якій воча наголошувала, що жінки від природи не є істотами менш розвиненими, ніж чоловіки, однак часто видаються такими через свою недостатню освіченість. Вона стверджувала, що жінок та чоловіків слід розглядати як істот раціональних, а тому прийнятним для них може бути сусп. устрій, заснований на розумі. Нині В. часто називають першою феміністкою-філософом.

Тв.: В защиту прав женщин // Феминизм: Эссе, письма, воспоминания. М, 1992.

Літ.: Kelly Gary. Revolutionary Feminism: The Mind and Career of Mary Wollstonecraft. New York, 1992; Todd Janet. Mary Wollstonecraft: A Revolutionary Life. London, 2000; Taylor Barbara. Mary Wollstonecraft and the Feminist Imagination. Cambridge, 2003. *М. Колодій*

ВОЛЬТЕ́Р (Voltaire, справж. ім'я та прізв. Марі Франсуа Аруе; 21.11.1694, Париж — 30.05.1778, там само) — письменник, філософ-просвітитель, історик, публіцист, енциклопедист. Псевдонім Voltaire — анаграма виразу «Arouet L I» («молодший Аруе»). Навч. (1704–11) в париз. єзуїтському коледжі Людовіка Великого. Поч. творчої діяльності був затьмарений ув'язненням у 1717 в Бастилії, куди він потрапив за написання сатири на регента Франції герцога Орлеанського. Наступний рік для В. ознаменувався першою постановкою у Франції його п'єси — «Едіп». У 1723 з'явилася поема «Генріада», присвячена реліг. війнам 16 ст. і королю Генріху IV. У ній автор засуджував реліг. фанатизм деспотів, а разом з тим прославляв віротерпимого просвіченого монарха. У 1726 В. знову потрапив до Бастилії за намагання помститися шевальє де Рогану, який насміхався над ним за недворянське походження, сховане за псевдонімом. У кінці року В. покинув Париж і впродовж 1726–29 перебував у Англії, де відбулася подальша лібералізація його поглядів. Це засвідчили видрукувані у 1733 «Філософські листи», в яких В. постав прихильником сенсуалізму Дж. *Локка* та противником матеріалізму П. *Гольбаха*, критикував франц. соціальні та політ. ін-ти й возвеличував англ. устрій. Книгу було спалено у Франції відповідно до постанови парламенту, але Європа дедалі дізнавалася про В. як про противника *самодержавства* та прихильника просвіченого *абсолютизму*, просвіченого монарха, який мав спиратися на «філософів», освічених людей. З 1734 В. упродовж 10-ти років перебував у Сіреї в Шампані, де знаходився замок маркізи дю Шатле. У цей час він написав трагедії «Альзіра» (1736) та «Магомет» (1742), «Трактат про метафізику» (1734), «Основи філософії Ньютона» (1738), частину істор. праці «Вік Людовіка XIV» (1751), які відбили прагнення В. до рац. пояснення світу. А сатирична поема «Орлеанська діва» (опублікована 1755) засвідчила незгасимі прагнення автора боротися з реліг. забобонами. Після звинувачень у знущанні над релігією В. від'їхав до Голландії. Та у 1744 він опинився при версальському дворі, де згодом зайняв місце придворного історіографа (1745). Був обраний у Франц. академію (1746). Утім, Людовік XV не виявляв прихильності до В., який на запрошення прус. короля Фрідріха I перебував при його дворі упродовж 1750–1753. З кін. 1754 В. мешкав у Швейцарії. Почав працювати для «Енциклопедії» Д. Дідро й Ж. Л. Д'Аламбера, де згодом і з'явилися його численні статті, які згодом були видані окремою книгою — «Кишеньковий філос. словник» (1764) і в яких він висловлював сумніви щодо достовірності істор. сказань (приміром, про чудеса), стверджував, що християни такі ж ідолопоклонники, як і язичники, але висловлював повагу до Христа. Будучи деїстом, вірив у існування божества, яке сотворило Всесвіт. З 1759 В. поселився у придбаному на кордоні з Францією помісті Ферней, яке почали акт. відвідувати європ. прихильники просвітництва. Упродовж багатьох років з Фернея В. листувався з прус. королем Фрідріхом II, імператрицею Росії *Катериною II*, королем Польщі Станіславом Августом Понятовським, датським кролем Християном VII. З-під його пера вийшла «Історія Рос. імперії при Петрі Великому» (1759–63), що була написала на замовлення рос. уряду і яка прославляла петровські реформи, а сам *Петро I* був зображений зразком просвіченого правителя. Крім того, були написані й філос. та істор. твори: «Кандид» (1759), «Простодушний» (1767), «Трактат про віротерпимість» (1763), «Дослід про мораль і дух народів» (1756–69) та ін. У «Досліді...» В. уперше вдався до опису істор. розвитку всіх народів, але найбільше — Індії та Китаю. У 60–70-х рр. В., стверджуючи, що «потрібно вивести трагедію із стану зів'ялої вульгарності», пише такі твори, як «Танкред» (1760), «Олімпія» (1764), «Скіфи» (1767), «Гебри, або Терпимість» (1769), «Закони Міноса» (1773), «Ірина» (1778) та ін. Завдання королів-філософів, які з'являлися на сторінках трагедій, полягало у тому, щоб «просвітити людей, пом'якшити мораль своїх підданих, цивілізувати дику країну»; королівство розглядалося В. «як велика сім'я на чолі з батьком». У цей же час В. встав на захист Сірвена, Каласа, шевальє де Ла Барра, графа де Лаллі, які стали жертвами реліг. та політ. утисків. Закликаючи «Розчавити гадину!», він у черговий раз виступив проти катол. церкви. Утім, В. вважав, що «якби Бога не було, його варто було б вигадати», оскільки *релігія* потрібна для упокорення мас. В. захищав приватну власність і сусп. нерівність: ті, хто нічого не має, повинні «забавляти» і працювати на «освічених і багатих». Він вважав, що, «якщо народ почне розмірковувати, то все пропало». Після того, як на зміну Людовику XV прийшов Людовик XVI, В. повернувся до Парижа. Він був призначений директором Академії і розпочав роботу над переробкою академ. словника. За цією справою й помер. Перед смертю В. сповідався, але катол. церква все ж відмовила у захороненні його праху в Парижі. Відтак В. був похований в абатстві Сельєр у Шампані. Нешанобливе ставлення до людини, яку знала вся Європа, викликало обурення: у такий спосіб В. уже після своєї смерті знову підривав авторитет церкви. У 1791, за рішенням Конвенту, його прах був перепохований в париз. Пантеоні, але у 1814 був викрадений реакціонерами і розкиданий на місці смітника.

Літ.: Lanson G. Voltaire. Paris, 1906; Brandes. Voltaire. Paris, 1923; История всемирной литературы. Т. 5. М., 1988. *М. Кармазіна*

ВО́ЛЯ ПОЛІТИ́ЧНА — здатність суб'єкта *політики* вибирати й відстоювати свою політ. позицію в боротьбі з опонентами, мобілізувати всі наявні ресурси на практ. реалізацію прийнятих політ. рішень. В. п. є одним з найважливіших факторів, що визначають *політичну діяльність* суб'єкта, нею визначаються форми й методи реалізації прийнятих політ. рішень. *А. Лузан*

«ВО́ТЕРГЕЙТ» (Watergate) — архіт. комплекс у Вашингтоні (готель, два адм. і три житлові будинки), збудований 1962 між р. Потомак і Вірджинія-авеню; широко відомий як місце політ. скандалу під час презид. кампанії 1972, коли в адм. споруді на Вірджинія-авеню розташовувалася штаб-квартира Нац. к-ту Дем. партії, що висунула кандидатом представника лівого крила Дж. Макговерна, який не мав серйозних шансів на перемогу. 28.05.1972 група, що працювала на республіканців, встановила в штаб-квартирі підслухову апаратуру, що мала використовуватися із сусіднього готелю «Говард Джонсонс Мотор Лодж» на протилежному боці авеню; але мікрофони не працювали, і при спробі їх замінити (та, за деякими даними, сфотографувати док-ти штабу демократів) 17.06.1972 п'ять зломників на чолі з шефом безпеки «комітету з повторного обрання президента» Р. *Ніксона* були раптово заскочені охоронником і заарештовані. Досі не доведений зв'язок цього інциденту з адм. президента, але через тиждень він разом із керівником власного виборчого штабу обговорив заходи щодо уникнення розслідування з боку ФБР і ЦРУ під приводом захисту «нац. безпеки». Спершу завдяки цим зусиллям «В.» перестав бути темою передвиборної боротьби, й 07.11.1972 Р. Ніксон переміг із переважною більшістю голосів, але з початком у січ. 1973 суду над зломниками їхній керівник зізнався в отриманні грошей за мовчання й обіцянки швидкого помилування, після чого була сформована надзвичайна сенатська комісія з «В.», чиї слухання транслювалися по телебаченню; водночас з ініціативи демократів почалася низка розслідувань діяльності ін. урядовців республ. адміністрації. 13.06.1973 з показань асистента глави д-ви з'ясувалося, що всі розмови в «овальному офісі» (службовому кабінеті президента) записуються системою аудіоконтролю, але Р. Ніксон, посилаючись на «привілей виконавчої влади», відмовився надати прокуратурі відповідні записи й зажадав звільнення слідчого з надзвичайних справ А. Кокса, що зробив запит стосовно презид. розмов. На знак протесту міністр юстиції Е. Річардсон і його заступник 20.10.1973 подали у відставку, а через 10 днів к-т юстиції Палати представників приступив до обговорення питання про імпічмент президента, 06.02.1974 остання ухвалила розпочати відповідну процедуру. Публікація Білим домом 1200 с. перекручених копій розмов президента з помічниками не задовольнила громадськість, і 24.07.1974 Верховний суд наказав Р. Ніксону видати всі належні плівки к-ту Палати представників, який 27 і 30.07.1974 ухвалив три статті про *імпічмент*, що звинувачували президента в зловживанні посадою, лжесвідченні й неповазі до конст. прав Конгресу. 05.08.1974, коли висновок з імпічменту вже був підготовлений до передачі в Сенат, Р. Ніксон опублікував запис згаданої розмови з начальником виборчого штабу Холдеманом від 23.06.1972 про приховування обставин інциденту у «В.», після чого республіканці-сенатори відмовили президентові в підтримці. 08.08.1974 Р. Ніксон заявив у телезверненні про вихід у відставку з наступного дня; новий президент Дж. Форд амністував його «за всі злочини, які той міг вчинити», оскільки імпічмент ще не почав розглядатися в Сенаті; Холдеман відбув півтора роки ув'язнення за змову і перешкоджання правосуддю. Відтоді слово «В.» увійшло до політ. лексики для означення скандалу, що призвів до краху кар'єри глави д-ви; суфікс «гейт» нині широко вживають для назв нових політ. скандалів: «Ірангейт» при Р. *Рейгані*, «Монікагейт» за Б. *Клінтона*, «Кучмагейт» («справа Гонгадзе»).

Літ.: Никонов В. А. От Эйзенхауэра к Никсону: Из истории Республиканской партии США. М., 1984; Фурсенко А. А. Президенты и политика США: 70-е годы. Л., 1989; Fred Emery. Watergate: The Corruption of American Politics and the Fall of Richard Nixon. New York, 1995; Harry P. Jeffrey, Thomas Maxwell-Long. Watergate and the resignation of Richard Nixon: impact of a Constitutional crisis. Washington, DC, 2004.

В. Головченко

ВО́ТУМ (лат. votum — бажання, воля) — думка, висловлена більшістю голосів виборчого корпусу, або постанова, прийнята шляхом *голосування* більшістю голосів виборців або членів представн. органу. Різновидами В. є: В. виборчий — рішення, прийняте більшістю голосів виборців, результат голосування на *виборах* до представн. органів; парлам. В. довіри або недовіри — схвалення чи не схвалення політ. програми, законопроекту або дій уряду (окремого м-ва) *парламентом* шляхом голосування; В. плюраліст. (плюральний) — порядок, за яким у деяких країнах певні категорії виборців мають по два і більше голосів; В. евентуальний — порядок, за яким у країнах з пропорц. системою виборів голоси, подані за одного з кандидатів, у разі перевищення встановленої квоти можуть зараховуватися ін. кандидатові з того самого парт. списку; В. кумулятивний — порядок голосування у багатомандатному виборчому окрузі, коли виборець має кілька голосів і може розподілити їх між кандидатами на власний розсуд — віддати всі голоси за одного кандидата або розподілити їх між різними кандидатами одного парт. списку, що сприяє забезпеченню представництва меншості, надає можливості голосувати не тільки за партію, а й за окремих кандидатів (при системі В. кумулятивного результати голосування визначаються за принципом відносної більшості); В. обов'язковий — встановлений у ряді країн обов'язок усіх *громадян* брати участь у виборах органів держ. влади під загрозою накладання штрафів за відмову у голосуванні.

Літ.: Очерки парламентского права. Зарубежный опыт. М., 1993; Сравнительное конституционное право. М., 1996; Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. Чернівці, 1998; Конституційне законодавство України. К., 2000; Чудаков М. Конституционное право зарубежных стран. Минск, 2001. *Г. Зеленько*

ВПЛИВ ПОЛІТИ́ЧНИЙ — стимулювання політ. суб'єктом зміни мотивів та установок ін. суб'єкта *політики* з метою трансформації його поведінки та дій. В. п. може здійснюватися як свідомо та цілеспрямовано через механізми переконання та навіювання, так і несвідомо/спонтанно, коли зміна поведінки, переконань та установок відбувається на основі психол. ефектів зараження та наслідування. Зміст В. п. полягає в корегуванні свідомості окремої людини/групи/маси; вживленні у масову свідомість штучних стимулів/мотивацій дії; спрямуванні сусп. настроїв та громад. активності у потрібному для ініціатора В. п. напрямі у процесі боротьби за *владу*. При аналізі В. п. виділяють такі осн. параметри: характер (відкритий — прихований, силовий — ненасильницький); інтенсивність (короткочасний — довготривалий); направленість (окрема людина/група/маса). Система В. п. включає такі осн. методи: атака (нестандартна, активна, багатозначна дія на психіку людини з метою відключення логічного мислення, введення у стан розгубленості з тим, щоб домогтися потрібної реакції), тиск (інтенсивний, напрямний, стійкий вплив на психіку людини з метою примусу її до певних дій), маніпуляція (замаскований, спритний, двозначний вплив на психіку людини з метою постановки її у незручне становище, ситуацію необхідності вибору альтернатив своєї поведінки), програмування (одноманітний, наполегливий, інертний вплив на психіку людини з метою формування необхідних стереотипів поведінки). Потужним інструментом В. п. є навіювання, що реалізовується шляхом використання як вербальних (слова, гасла, темпоритм), так і невербальних (міміка, жести, пози, музика тощо) засобів. Ефективність В. п. залежить від специфічних якостей суб'єкта впливу (соціального статусу, авторитету, харизми, волі, інтелекту), особливостей об'єкта В. п. (ступеня піддатливості до навіювання), характеру стосунків між учасниками процесу здійснення В. п. (несприйняття довіри або недовіри, залежності); обраної форми/моделі впливу. *О. Бойко*

ВЧЕ́ННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ — цілісна, логічно-системна сукупність положень, якою пояснюється політ. буття в його соціумних та індивід. проявах і пропонуються напрями його зміни. В. п. виникає як відповідь на сусп. потребу у політ. засобах вирішення екон. і соціальних проблем і у цій своїй функції є відображення політ. ідеалу, який поділяється різними соціальними верствами. В. п. спирається на певну політ. філософію, на усталені у сусп. свідомості наук.-теор. положення і морально-етичні норми й цінності, які стосуються питання справедливості в організації сусп.-політ. ладу, розподілу *політичної влади*, порядку прийняття рішень та їх виконання, ефективного і сусп.-корисного управління, принципів ведення *політики* тощо. В. п. може бути як виправданням наявного, так і моделлю майбутнього сусп.-політ. ладу. В. п. може бути таким, що відповідає потребам свого часу, і таким, що випереджає його або є утопічним, нездійсненним з огляду на його невідповідність сутності людини і людських стосунків. В. п. являє собою теор. конструкцію і в цьому відношенні відрізняється від *ідеології політичної*, хоча й виступає її концептуальною основою. Кожне В. п. своєю появою стимулює сусп. полеміку, а відтак сприяє розвиткові політ. думки незалежно від рівня здобутого визнання. Водночас, оскільки ідея прогресу політ. думки є несумісною з пропагандою антигуманних ідей, то стала нормою правова заборона тих В. п., які містять у собі такого роду ідеї, та юрид. переслідування за пропаганду тих політ. ідеологій, що на них спираються.

Літ.: Родионов А. Н. Учение политическое // Полит. энцикл. Т. 2. М., 2000; Філософія політики. К., 2003. *О. Майборода*

Г

ГА́БЕРМАС (Habermas) Юрген (нар. 18.06.1929, Дюссельдорф) — філософ та соціолог, представник Франкфурт. школи. Навч. в ун-тах Геттингена, Цюріха та Бонна, отримав ступінь д-ра філософії. Викладав в ун-тах Гейдельберга, Франкфурта-на-Майні (1964–94), де був директором Ін-ту соціальних досліджень; очолював Ін-т ім. Макса Планка у Штарнберзі (1971–80). Г. є автором теорії комунікат. дії та концепції комунікат. раціональності, теорії дискурсу, концепції деліберативної демократії. Відомими є політ. роботи Г., в яких він розглядав поняття *нації*, *громадянства*, нар. *суверенітету*, правової *держави* та *демократії*, а також екон. модернізації та *капіталізму*. Дослідженню процесу виникнення та функціонування нац. д-ви Г. приділив увагу у працях «Залучення іншого» (1996) й «Громадянство та національна ідентичність» (1993). Підкреслюючи, що світове політ. співтовариство складається з нац. д-в, вчений розглянув поняття «національна держава» або «нація громадян держави», які виникають у процесах творення д-в та творення націй. Нац. саморозуміння, на його думку, витворило той культ. контекст, у якому піддані перетворилися на політ. активних гр-н. Формулюючи поняття активного громадянства, Г. підкреслив, що громадянство є не лише суто політ. членством, а й статусом гр-на, вираженим у термінах громадян. прав. Лише належність до нації встановлює солідарний зв'язок між людьми, тому досягнення нац. д-ви він вбачав у створенні нового модусу легітимації, який уможливив нову форму соціальної інтеграції. Мультикультурність у нац. д-вах і вплив на них *глобалізації* призвели до політ. питання про поєднання громадян. та етн. нації. Виходячи з цього, вчений ставить питання про єдність *політичної культури* у розмаїтті субкультур. Г. вказав на зміну ролі *націоналізму* у контексті інтенсифікації євроінтеграц. процесів, враховуючи наднаціональну форму такої інтеграції, та писав про усунення зв'язків між нац. громадянством та нац. ідентичністю. Стосовно питання європ. громадянства системна інтеграція (коли разом з адм. владою гроші є анонімним посередником інтеграції, що функціонує поза свідомістю окремих людей) конкурує із соціальною інтеграцією через цінності, норми та процедури досягнення взаєморозуміння, а політ. інтеграція через громадянство є лише одним з аспектів інтеграції соціальної. У такому контексті йдеться про відсутність зв'язку між дем. устроєм та капіталіст. модернізацією. На думку Г., верховенство права та д-ва заг. добробуту не обов'язково потребують існування демократії, оскільки лібер. й соціальні права може бути встановлено на підставі патерналіст. влади.

Дослідження питання нар. суверенітету та прав людини Г. здійснив у працях «Залучення іншого» та «Між фактами та нормами» (1992). Він підкреслив, що самоврядування сприяє захисту прав людини, а такі права водночас є необхідною умовою для здійснення нар. суверенітету. Г. розробив концепцію «делібеpативної політики» або «деліберативної моделі демократії», протиставляючи «ліберальний» та «республіканський» погляди на розуміння ролі дем. процесу новій моделі їх інтерпретації. На відміну відресп. концепції д-ви як моральної спільноти та лібер. концепції д-ви як охоронця екон. співтовариства, деліберація спирається на консенсус гр-н. При цьому теорія дискурсу сприймає елементи обох сторін та інтегрує їх у понятті ідеальної процедури обговорення і прийняття рішень. Сформульована Г. теорія дискурсу робить здійснення деліберативної політики залежним не від колективно дієздатної сукупності гр-н, а від інституціоналізації певних процедур. Ця теорія враховує вищий ступінь інтерсуб'єктивності процесів порозуміння, які здійснюються, з одного боку, в інституціоналізованій формі обговорень парлам. корпусу, а з іншого — у комунікац. мережі політ. публічності. Отже, таке розуміння демократії створює вимогу зміщення рівноваги стосовно таких ресурсів, як гроші, адм. влада та солідарність, якими сучас. сусп-ва задовольняють свої потреби в інтеграції та розподілі; тобто сприяє розвиткові соціально інтегративної влади солідарності. У цілому теорія дискурсивної демократії передбачає наявність анонімно взаємопов'язаних дискурсів або комунікат. потоків.

Поняття дискурсу Г. пов'язує з комунікат. дією. Протиставляючи інструментальну та комунікат. дії, він виокремив інструментальну та комунікат. раціональності, коли раціональні дебати виступають як осн. форма політ. комунікації. У такому контексті Г. використав поняття сфери громадян. відкритості («Структурні перетворення у сфері відкритості», 1962) та окреслив певні небезпеки для неї. У «Теорії комунікативної дії» (1981) він критикував односторонній процес модернізації, яку здійснюють сили екон. та адм. раціоналізації; зростання втручання формальних систем у повсякденне життя паралельно з розвитком д-ви загального добробуту, капіталізму, культури масового споживання (коли контроль та управління усувають межі між громадським і приватним). До того ж, на його думку, необхідно, щоб поза межами раціонального обговорення залишалися питання етики та конфлікти між групами зі спільними інтересами. Приділяючи увагу питанню етики, вчений окреслив відмінності між етикою та мораллю — сферою, де може бути досягнуто суворе слідування процедурам та неупередженість, які ведуть до формулювання універсальних принципів. Політ. питання, як і моральні, може бути розв'язано у раціональний спосіб, оскільки на відміну від етичних питань вони не залежать від свого контексту.

Літ.: Фарман И. П. Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса. М., 1999; Дабосин П. «Критическая» теория общества и государства Ю. Хабермаса: методол. аспект. Ижевск, 2001. *М. Чабанна*

ГА́БСБУРҐ-ЛО́ТРІНҐЕН Вільгельм Франц фон (псевд. — Василь Вишиваний; 10.02.1895, Пула, Хорватія — 18.08.1948, Київ) — архікнязь з династії Габсбурґів, військ. діяч, політик, дипломат, поет. У 1915 закінчив Вінер-Нойштадську військ. академію, крім того, самостійно вивчав філософію, мови, у т. ч. українську. Як член імператор. сім'ї у 1916 став членом сенату країни, увійшов до Австр. нар. партії. Зблизився з укр. політиками. У 1918 став командиром легіону Укр. січових стрільців, у складі австро-угор. військ перебував в Україні. Перейнявся укр. політ. справами, досконально оволодів мовою, почав індентифікувати себе українцем, на підтвердження чого носив подаровану йому вишиту сорочку, звідки пішов його псевдонім. Підтримував ідею виокремлення Буковини і Галичини в один Коронний край у складі Австро-Угорщини. Після повалення влади гетьмана П. *Скоропадського* співпрацював з урядом *Директорії*. Отримав звання полковника армії *Української Народної Республіки*, у верес. 1919 — призначений головою відділу закорд. зв'язків Гол. управління Генштабу УНР. Після укладення С. *Петлюрою* Варш. договору з Польщею на знак протесту пішов у відставку. В 1921 очолив Укр. нац. вільнокозац. т-во. Підтримував стосунки з укр. політиками — П. Скоропадським, Є. *Коновальцем*, Є. *Петрушевичем*, В. *Липинським*. Тоді ж видав укр. мовою збірку віршів «Минають дні». У роки 2-ї світової війни він, як і всі Габсбурги, відмовився від співпраці з нацистами, перебував під наглядом гестапо. Під час окупації Австрії рад. військами у 1944 був заарештований рад. спецслужбами за звинуваченням у шпигунстві, переведений до Лук'янівської в'язниці у Києві, де помер. У 1989 посмертно реабілітований.

Літ.: Думін О. Історія легіону Українських січових стрільців, 1914–1918. Львів, 1936; Гірняк Н. Полковник Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956; Костенко Т. Вишивана сорочка під одностроєм австрійського старшини. Як архікнязь Габсбург став полковником Вишиваним // Високий замок, 2005. 2 серп. *В. Кучер*

ГА́ВЕЛ (Havel) Вацлав (нар. 05.10.1936, Прага) — громад.-політ. і держ. діяч, драматург, есеїст, дисидент. 1951 Г. залишив серед. школу, працював помічником лаборанта й навч. у вечірній гімназії; 1953–55 — студент екон. ф-ту Чес. вищої тех. школи; 1955–57 — студент театр. ф-ту Академії культури; 1957–59 — на строковій військ. службі. Після демобілізації пов'язав своє життя з театром і вже в 1960-ті став відомим автором п'єс для театру абсурду, 1967 заочно закінчив театр. ф-т Праз. Академії муз. і театр. мистецтва. 1968 — акт. учасник «*Празької весни*», голова об'єднання «Коло незалежних письменників», учасник «Клубу ангажованих безпартійних». Після поразки «Празької весни» перебував у опозиції. 1975 написав листа президенту Чехословаччини Г. *Гусаку* з гострою критикою комуніст. режиму; 1977 — один з ініціаторів громадян. опозиц. руху «Хартія-77». За опозиц. діяльність неодноразово заарештовувався, майже 5 років провів у в'язниці. У цей період нелег. видав низку літ. есе: «Влада безвладних» (1977, стало причиною арешту), «Листи до Ольги» (1983). Під час «*оксамитової революції*» 1989 — лідер «Громадян. форуму», 29.12.1989–20.07.1992 — президент Чес. і Словац. Федерат. Республіки (ЧСФР); 02.02.1993 — 02.02.2003 — президент Чес. Республіки. Г. став символом змін у Центр. і Сх. Європі. У лип. 1992 на виборах президента ЧСФР йому не вистачило 20-ти голосів членів парламенту для переобрання главою д-ви, і він оголосив про свою відставку та відхід від акт. політ. життя. Однак після розпаду ЧСФР був обраний першим президентом Чес. Республіки; на презид. виборах 1998 переміг тільки в третьому турі. Очоливши Чехію, привів її до членства в *НАТО* (1999) і макс. сприяв її вступу до *ЄС* 2004. Завдяки Г. 2002 Прага стала господарем саміту НАТО, який прийняв рішення про подальше розширення Північноатлант. альянсу. За 13 років перебування на презид. посаді відвідав з візитами 59 країн, провівши в цілому за межами Чехії майже рік. Попри те, що чес. сусп-во високо оцінило заслуги Г., його неодноразово критикували, передусім за оголошення ним помилувань і амністій: за роки свого президентства оголосив три амністії (наймасовішою стала амністія 1990, коли на волю вийшло 15 тис. осіб або 75 % засуджених) і помилував 1938 осіб. Роки, що їх сам Г. провів у в'язниці, серйозно позначилися на його здоров'ї; кілька разів, перебуваючи на посаді президента і вже після відходу з акт. політики, стояв на порозі смерті, але весь цей час він продовжував працювати. Видатні заслуги Г. політика і драматурга відзначені в Чехії і закордоном, зокрема, він нагороджений нім. Хрестом за заслуги (2000), отримав швед. премію Улофа Пальме (1990), нідерл. премію Еразма Роттердамського (1986). Кілька разів висувався на здобуття Нобел. премії миру. Автор творів «Вечірка в саду» (1963), «Меморандум» (1965), «Велике спустошення» (1985), «Влада безвладних» (1977), «Листи до Ольги» (1983).

Літ.: Michael Simmons. The Reluctant President: A Political Life of Vaclav Havel. London, 1991; Зарицький О. М. Вацлав Гавел: політичний портрет. К., 2001. *М. Дорошко*

ГА́ДЯЦЬКА УГО́ДА 1658 р. — мирна угода між Україною та Річчю Поспол., яка завершила укр.-польс. війну 1648–1658. Укладена 16.09.1658 у військ. таборі гетьмана Івана *Виговського* побл. м. Гадяч (сучас. Полт. обл.). З укр. боку угоду підписав гетьман Війська Запорізького Іван Виговський. Ратифікована на варш. сеймі у трав. 1659, Г. у. фактично припиняла дію Переяславсько-Моск. договору 1654. Згідно з нею Україна мала увійти до складу Речі Поспол. як федерат. член під назвою *Велике князівство Руське* з широкими політ. та культ. правами, з автон. статусом, аналог. до статусу Вел. князівства Литовського. В умовах завершення Пн. війни 1655–1660 варш. уряд намагався скоригувати положення Г. у. на свою користь, а тому до ратифікованого на сеймі Речі Поспол. тексту не увійшло більшість принципових для українців положень. Фактична дія угоди була припинена з усуненням від гетьман. посади І. Виговського та підписанням його наступником Ю. *Хмельницьким* мирного договору з Моск. д-вою у жовт. 1659. Питання про впровадження окремих положень Г. у. порушувалося не лише під час укладення Чуднівської 1660, Підгаєцької 1667 та Острозької 1670 угод між Короною Польс. та правобер. Укр. гетьманатом, а й стояло одним з перших у багатьох вимогах Чигирина (1669, 1670, 1672–75) до короля Речі Поспол. та варш. сейму, а також обговорювалося під час численних зустрічей польс. та укр. дипломатів включно до 1682. Реалізація осн. положень Г. у. була однією з провідних ідей визвольного повстання гетьмана І. *Мазепи* проти Моск. царства у 1708–1709.

Літ.: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). К., 2008; Гадяцька унія 1658 року. К., 2008; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów. Ugoda Hadziacka — teoria i praktyka. Kraków, 2007. *Т. Чухліб*

ГАЗАВА́Т (з араб. від газава — набіг) — термін, який характеризує силову боротьбу. Г. веде свою історію від звичаю кочових набігів з метою захоплення здобичі, поширеного в кочових племен Аравії. Він використовувався в контексті військ. експедицій проти язичників, у яких брав участь і Пророк Мухаммад. У 9–10 ст. сформувалося поняття *«джихад»* (з араб. — зусилля), де Г. став його важливою складовою частиною та отримав назву — малий джихад, або військовий. Разом з тим в означеному аспекті Г. має підпорядковане значення, адже духовна боротьба з власними недоліками, на що власне спрямований великий джихад, є гол. зусиллям мусульман на шляху до Аллаха. Осн. метою Г. є захист та поширення *ісламу*, забезпечення можливості мусульманам дотримуватися Шаріату. Відрізняють такі види Г.: оборонний, ведеться проти сил, які намагаються завдати шкоди ісламу та мусульманам; наступальний, який здійснюється у тих випадках, коли мусульмани, які звернулися з іслам. закликом до представників ін. *релігій* у країнах їхнього проживання, зустріли перешкоду з боку влади цих д-в. Фактично їм заборонено доводити до людей слово Аллаха й вести проповідь ісламу; заг. мобілізація, яка оголошується під час нападів армії супротивника на мусульман, тим самим загрожуючи їхній релігії, життю, майну і свободі віросповідання. Г. базується на певних принципах: якщо ворог припиняє боротьбу, Г. припиняється; під час військ. дій заборонено вбивати жінок, неповнолітніх, дітей, літніх людей, інвалідів та важко хворих, найманих робітників, ченців, зіммій (тобто тих, хто жив під іслам. правлінням і платив подушний податок «джизью»). Учасників Г. називали газі, вони як мученики за віру, загинувши під час війни проти ворогів, борючись в ім'я Аллаха або захищаючи батьківщину, родину, честь, потрапляли до раю, бо їм прощалися всі гріхи. Нині термін «Г.» майже не використовується, його замінено загальноприйнятим «малий джихад».

Літ.: Хайретдинов М. З. Цели и способы джихада. Н. Новгород, 2005; Тарик Али. Столкновение цивилизаций: крестовые походы, джихад, современность. М., 2006. *Т. Хазир-Огли*

ГА́ЙДЕҐҐЕР (Heidegger) Мартін (26.09.1889, Мескірх — 26.05.1976 там само) — філософ. Навч. у Фрайбурз. ун-ті на теолог. та філос. ф-тах, де отримав ступінь д-ра філософії. Викладав у Фрайбурз. (1915–23, 1928–45) та Марбурз. (1923–27) ун-тах. Був членом Націонал-соціаліст. роб. партії Німеччини; через підтримку нацист. режиму, після 1945 йому заборонено викладати, але за декілька років вчений отримав дозвіл повернутися до викладацької діяльності. Г. здійснив великий вплив на нім. філософію, на розвиток феноменології та метафізики шляхом реформування вчення про Буття. Принципи філософії екзистенціалізму він сформулював у своїй найвідомішій праці «Буття та час» (1927). Визнаним є вплив Г. на виникнення герменевтики та сучас. лінгвістичної філософії. Також він приділив увагу вивченню історії філософії, історії культури. Тлумачення творчості філософа, а саме його політ. філософії, є суперечливим, що зумовлено співпрацею Г. з нацист. режимом, його підтримкою політики 3-го рейху. Політ. онтологія Г. містить критику «більшовизму» та «американізму». Натомість у «Вступі до метафізики» (1935) він писав про «внутрішню правду та величність націонал-соціалізму». Росія та Америка, між якими перебуває Європа, є для вченого однаковими «метафізичними» системами, оскільки рад. більшовизм виник не лише з *марксизму*, а й із зх. метафізики, і тому може вважатися різновидом американізму. Період після 1933, коли встановився новий політ. режим у Німеччині, потребував від *еліти*, яку Г. вважав «позначеною долею», стати тією майбутньою меншістю, яка повинна складатися з обраних історією буття для приведення у дію того, що він назвав «миттєвістю–місцем істини буття». Але для цього потрібна соціальна опора, орг-ція.

Тобто вчений писав про «небагатьох окремих» та «тих численних союзників», які повинні просувати перших до їхньої вищої місії майбутнього. Г. вважав, що панування над масами, які стали вільними, тобто безосновними та егоїстичними, повинно встановлюватися та утримуватися «організацією». При цьому він ставив питання про те, чи можна таким чином не лише тримати масовість під контролем, а й трансформувати її. Тут потрібна ін. форма панування, приховувана та обмежувальна, протягом тривалого часу локалізована та мирна. Повинна відбуватися підготовка тих майбутніх, які самі створюють нове місцеположення у Бутті. Такі форми панування повинні бути бажаними та їх мають утверджувати самі утаємничені. Г. підкреслив важливість для історії наявності у людини батьківщини та традицій. Історія, на думку вченого, є пробудженням народу до того, що йому належить виконати, — ніби включенням народу у його власну спадщину. А мистецтво та поезія виступають як можливість того, що Г. назвав «історичним духовним обов'язком німецького народу». І якщо історія — це міфологія, як стверджував Г. у «Вступі до метафізики», то нова міфологія сприяє новій історії. Розгляд питання *влади*, та волі до влади здійснено у праці «Подолання метафізики» (1954). Формулюючи принцип цілковитого панування влади, Г. вважав, що боротьба між тими, хто при владі, та тими, хто прагне влади, з обох сторін є боротьбою за владу. Таким чином, боротьба за владу заздалегідь підвладна владі, яка, завдяки цій боротьбі, опановує людські маси. Г. писав про «світові війни» з їхньою тотальністю, які за своєю сутністю є усуненням розбіжностей між війною та миром. Постійна тривалість війни спричиняє існування організованості та планування у всіх сферах. Унаслідок цього сфери стають «секторами» (сектор поезії, культури тощо), які є організованими ділянками певної «керівної дії». Стверджуючи про суто грец. сутність філософії («Що таке філософія», 1936–38), яка у новоєвроп. добу свого панування спрямована христ. уявленнями, Г. писав, що Зх. та Європа від початку «філософічні», доказом чого є виникнення та панування наук. Приділяючи увагу питанню співвідношення між філософією та науками, він вважав, що роль кол. філософії перебрали такі науки, як психологія, логіка, політологія, а саму філософію замінила кібернетика. У цілому осн. погляди Г. представлено в його працях «Буття та час» (1927), «Подолання метафізики» (1954), «Основні проблеми феноменології» (1927), «Що таке метафізика» (1929), «Вступ до метафізики» (1935), «Лист про гуманізм» (1947), «Дорогою до мови» (1959).

Літ.: Мартін Гайдеггер очима сучасників. К., 2002; Бурдьё П. Политическая онтология Мартина. М., 2003; Сафрански Р. Хайдеггер: германский мастер и его время. Изд. 2-е. М., 2005. *М. Чабанна*

ГА́ЙЄК (Hayek) Фрідріх Август (08.05.1899, Відень — 23.03.1992, Фрайбург) — економіст, філософ, лауреат Нобел. премії з економіки 1974. Навч. у Віден. ун-ті, де вивчав право, економіку, психологію та отримав ступінь д-ра права та д-ра політ. наук. Г. був учнем відомого економіста Людвіга фон Мізеса, спільно з яким заснував Австр. ін-т екон. досліджень. Викладав у Лондон. школі економіки (1931–50), Чиказ. ун-ті (1950–62), ун-тах Фрайбурга (1962–1969) та Зальцбурга. Г. є дослідником сусп.-політ., екон., моральних питань *лібералізму*, *соціалізму*, *консерватизму*, відомим критиком колективізму та ідеї централізованого екон. планування. Його роботи з екон. теорії стосуються питань екон. циклу, теорії капіталу, теорії грошей. Найвідомішими працями є «Шлях до рабства» (1944), «Індивідуалізм та економічний порядок» (1948), «Контрреволюція науки» (1959), «Фатальне марнославство. Помилки соціалізму» (1988). Як дослідник системи екон. планування, вчений критикував її спрямованість проти конкуренції та стверджував, що здійснення екон. контролю сприяє встановленню диктатури, оскільки контроль над засобами призводить до контролю над цілями. Праця «Шлях до рабства» є однією з перших робіт з дослідження *тоталітаризму*. Критикуючи колективізм та протиставляючи його індивідуалізму, Г. писав, що саме колективізм призводить до тоталітаризму, оскільки принципи колективіст. моралі потребують визначення спільної для всіх мети та необмеженої влади для її досягнення. Відповідно вчений наполягав на спорідненості з тоталітаризмом соціалізму, який, на його думку, у теорії є інтернаціональним, але в реальності перетворюється на *націоналізм*. До того ж саме для соціалізму властивою є ідея планово керованого сусп-ва. Як приклади вчений розглянув *комунізм*, нім. *нацизм* та італ. *фашизм*. Окрім того, критику системи централізованого планування та моделей ринкового соціалізму здійснено у працях «Індивідуалізм та економічний порядок», «Контрреволюція науки». Виступаючи представником класичного *лібералізму*, Г. виклав його принципи у праці «Основний закон свободи» (1960) та розглянув розвиток його ідей у трилогії «Право, законодавство та свобода» (1973–79). Вчений виявив цікавість до лібералізму як системи, альтернативної соціалізму, підкреслюючи важливість спонтанної співпраці вільних людей, коли д-ва, яка втілює організовану та свідомо контрольовану владу, повинна становити невелику частину сусп-ва, забезпечуючи лише ті правові межі, в яких вільне співробітництво індивідів має найбільший простір. Вважаючи гарантією індивід. свободи розмежування екон. та політ. цілей, Г. підкреслив необхідність для політ. свободи наявності приват. власності та свободи економічної. Як прихильник індивідуалізму, Г. у праці «Індивідуалізм та економічний порядок» виокремив істинний (для якого властивим є пояснення соціальних феноменів через розуміння індивід. дій, спрямованих на ін. людей та зумовлених їхньою очікуваною поведінкою) та хибний (раціоналістичний, подібний до соціалізму або колективізму) індивідуалізм. Також Г. здійснив протиставлення лібералізму та консерватизму, який критикував за нечіткість позицій та спорідненість із соціалізмом (робота «Чому я не консерватор», 1960). Недоліками консерватизму, на думку Г., є опір змінам (у т. ч. несприйняття нових ідей); схильність використовувати та підтримувати владу уряду для їх обмеження або запобігання; спричинене недовірою до всього нового та чужого вороже ставлення до інтернаціоналізму та схильність до націоналізму, зв'язок із яким стає сполучною ланкою між консерватизмом та колективізмом; прихильність до імперіалізму; поверхове розуміння природи екон. чинників. Протиставляючи лібералізму і соціалізм, і консерватизм, вчений критикував їх за виправдання примусу у сфері переконань ті стилів поведінки. У соціальній філософії Г. зробив вклад як дослідник методології сусп. наук. Праця «Контрреволюція науки» містить критику спричиненого впливом природн. наук на сусп. позитивістського підходу до дослідження сусп-ва. Цей підхід, на думку вченого, передбачає підпорядкування сусп. процесів свідомому керівництву, яке спричиняє зведення можливостей соціальної взаємодії до обмежених можливостей індивід. розуму. Г. розглянув індивідуаліст. та властивий для сцієнтизму колективіст. підходи у науці, стверджуючи, що методол. колективізм призводить до політ. колективізму, виступаючи його інтелектуальною опорою, оскільки претензія на охоплення свідомим індивід. розумом всіх цілей та знань сусп-ва доводить ідею про свідоме централізоване керівництво як найкращий спосіб досягнення цих цілей. Відповідно виникає система, в якій всі члени сусп-ва перетворюються на знаряддя керівного розуму і в якій усунено всі спонтанні соціальні сили. Однією з причин зацікавленості мислителя даними питаннями є вплив сцієнтизму на виникнення ідей екон. планування. Виступаючи з критикою рац. організації сусп-ва, він акцентував увагу на появі понять «соціальна інженерія» та «політична інженерія» (використовуваних у нім. та рад. сусп-вах). Вагомим є внесок Г. у теор. психологію, відомою є праця «Сенсорний порядок» (1952). Для екон. науки важливе значення мають роботи «Індивідуалізм та економічний порядок» (1948), «Ціни та виробництво» (1931), «Чиста теорія капіталу» (1941).

Літ.: Капелюшников Р. Философия рынка Фридриха фон Хайека // Мировая экономика и междунар. отношения, 1989, № 12; Задорожнюк И. Нужны ли экон. науке философские знания? // Вопр. филос., 2003, №1. *М. Чабанна*

ГАЛА́Н Ярослав Олександрович (27.07.1902, Динув, Польща — 24.10.1949, Львів) — письменник, журналіст та громад. діяч. Протягом 1922–28 здобув філос. освіту у Віден. та Краків. ун-тах. Під час навчання розпочав політ. діяльність, вступив до КПЗУ. Викладав польс. словесність в укр. гімназії Луцька. У 1929 за політ. погляди позбавлений права викладання. Г. брав активну участь у комуніст. підпіллі Зх. України, зокрема у підготовці й проведенні Антифаш. конгресу діячів культури 1936 у Львові. Політ. погляди стали причиною поліційного переслідування, тюремного ув'язнення (1934, 1936 і 1937). У 1935 завершилася невдачею спроба Г. отримати рад. громадянство. У 1937 рад. органи арештували та невдовзі стратили його дружину Ганну Галан (Геник), яка у 1932 виїхала до УРСР на навчання. У своїх літ. творах описував істор. долю західноукр. земель, соціальний, нац.-реліг. і культ. гніт польс. окупац. влади, а також прагнення галичан до об'єднання з великою Україною. У перший період *радянізації* Зх. України 1939–41 акт. займався журналіст. діяльністю у виданнях львів. обл. газети «Вільна Україна». З 1940 член Спілки рад. письменників України. У роки рад.-нім. війни 1941–1945 був радіокоментатором, входив до групи журналістів при ЦК КП(б)У. З лист. 1945 до квіт. 1946 був спец. кореспондентом газ. «Радянська Україна» на Нюрнберзькому процесі. У повоєнні роки Г. працював як публіцист, драматург, літ. і театр. критик, громад. діяч. Був пропагандистом рад. влади, але разом з тим виступав з критикою сталінської нац. політики, бюрократизму та безгосподарності. У верес. 1948 звільнений з газ. «Радянська Україна». Г. вів відверту боротьбу з уніатством. Загинув від рук двох студентів, пов'язаних з ОУН. За офіц. версією, це була помста за антиуніатські та антипапські виступи, за ін. — убивство Г. було сплановане рад. каральними органами з метою дискредитації ОУН і УПА та було використано як привід для розгортання репресивних заходів проти націоналіст. підпілля.

Літ.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукр. інтелігенції (20–50-ті рр. XX ст.). К., 1994. *Т. Галицька-Дідух*

ГА́ЛИЦЬКИЙ Данило (бл. 1201, Галич /?/ — 1264, Холм) — волин. та галиц. князь. Після трагічної загибелі батька — князя Романа Мстиславича під Завихостом (1205) проголошений князем у Галичі, але внаслідок тиску з боку боярських кланів був змушений разом з матір'ю та молодшим братом Васильком шукати політ. притулку у Польщі та Угорщині. У 1213 на короткий час знову утверджується на княз. престолі у Галичі. Однак обсяг його владних повноважень реально поширювався лише на Волинь, до якої приєднав Берестя та Забужжя. У складі загальноруської воєнної коаліції брав участь у битві з моноголо-татарами на Калці (1223), під час якої був поранений. Подолавши після тривалої і впертої боротьби угрупування галиц. і перемишл. бояр у 1237–38, остаточно утверджується в Галичі, а Волинь передав у володіння братові Васильку. 1238 Г. розгромив тевтон. рицарів Добжинського ордену, які захопили м. Дорогочин, полонивши магістра ордену Бруна. Напередодні монгол. нашестя на землі Пд.-Зх. Русі встановив свою владу в Києві, посадовивши у ньому свого тисяцького Дмитра. Столицею князівства Г. вибрав свою нову резиденцію Холм (1237), де звів оборонні споруди, церкви та ін. будівлі, гідні статусу нової столиці. За його володарювання було споруджено міста-фортеці Данилів, Крем'янець, Угровеськ та ін. Хан Батий, який зі своїм військом рушив на поч. 1241 на Волинь, не зміг взяти Данилів і Крем'янець. Однак його орди оволоділи Володимиром і, не затримуючись у Карпатах, рушили до Угорщини, де об'єдналися з ін. частиною орди, яка поверталася з Польщі та Чехії. Галицько-Волин. земля зазнала меншої шкоди, ніж сх. князівства, що дало змогу після відходу ординців заходитися до відбудови зруйнованих міст і спорудження нових укріплених фортець. У 1256, напр., збудовано Львів, названий за ім'ям старшого Данилового сина. 1245 війська Г. здобули перемогу у битві з військом угор. короля та його союзників, що зав'язалася побл. м. Ярослава над Сяном. Вона поклала край агресивним устремлінням Угор. королівства на пн. від Карпат. Бл. 1250 між Данилом і угор. королем Белою налагодилися дружні стосунки, які були закріплені шлюбом сина Данила Лева з дочкою Бели Констанцією. Г. виношував плани створення військ.-політ. союзу проти ординців, але цей намір не був втілений у життя. Відтак Данило змушений був поїхати на переговори до хана Золотої Орди Батия в його новозасновану столицю Сарай-Бату. Хоч галиц. князь і визнав свою залежність від влади ординського хана, він не полишав надії об'єднати Русь і збирав сили для вирішальної боротьби. У 1254–55 він разом з братом Васильком і сином Левом захопив у районі Случі й Тетерева Болохівські міста, які піддалися татарам, й витіснив загони хана Куремси у їхні кочовища. Однак після контрнаступу військ хана Бурундая в 1258 Г. змушений був розібрати укріплення найбільших міст Галиц. землі, аби продемонструвати своє замирення з ордою.

Вістря його зовн. політики було спрямовано на Зх. Важливим дип. успіхом князя став шлюб його сина з австр. принцесою Ґертрудою Бабенберґ, що відкривало перспективу оволодіти герцогським престолом Австрії. Щоправда, ця спроба виявилася невдалою і з 1282 тут укріпилася династія Габсбурґів. Зміцненню міжнар. авторитету Данила сприяло його зближення з папським престолом. Восени 1253 у м. Дорогочині за участю рим. прелатів — посланців папи Інокентія IV та польс. князів відбулася урочиста церемонія коронування Данила. У зх. світі ця коронація символізувала інтеграцію Галицько-Волин. Русі у європ. співтовариство Престолу св. Петра. Для Г. то був інструмент легітимації своєї непевної влади. Раніше цим привілеєм скористалися православні правителі Болгарії та Сербії. Після навернення у *християнство* отримав від папи королівську корону й об'єднувач Литви — князь Міндовг. Однак орг-ція загальноєвроп. коаліції проти орди, чого домагався Данило, не увінчалась успіхом. Не досягши згоди на переговорах між папою Олександром IV й імператором Феодором II Ласкарісом, нікейський уряд у 1257 вступив у тісні контакти й політ. співробітництво із золотоордин. правителями. Встановлення союзницьких взаємин, що відбулося за участю митрополита Кирила і новгород. князя Олександра Невського, призвело до консолідації золотоордин. влади та її поширення на Новгород і Галич. Унаслідок походу війська хана Бурундая у 1258–59 проти Литви розпався укладений в рамках антиордин. коаліції союз між Міндовгом і Данилом. Під загрозою розорення власного князівства останній змушений був остаточно підкоритися золотоордин. ханові. Після смерті Г. у 1264 його князівство було поділене між його синами і Володимиром — сином Василька Романовича. На поч. 14 ст. Галицько-Волин. Русь знову об'єдналася під владою князя Юрія Львовича, який так само як і Данило прийняв королівський титул і став називати себе «королем Русі, князем Лодомирії». Однак подальше процвітання цього держ.-політ. утворення було ефемерним.

Літ.: Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873; Котляр М. Данило Галицький. Біогр. нарис. К., 2002. *В. Ричка*

ГА́ЛИЦЬКО-РУ́СЬКА МА́ТИЦЯ — культ.-освітнє т-во в Галичині, засноване 16.04.1848 у Львові. Осн. метою Г.-р. м. було проведення просвітн. та видавн. діяльності, а також розвиток шкільництва на західноукр. землях. Зразком для його створення були «Матиці» ін. слов'ян. народів, насамперед сербів (1826), чехів (1831) і хорватів (1842). Першим головою Г.-р. м. став М. Куземський, а першою книжкою — «Буквар руський для шкіл в Галіції» А. Добрянського (1848). За соціальним складом і сусп.-політ. поглядами колектив т-ва був різнорідним. На поч. 60-х рр. 19 ст. керівництво т-ва опинилося в руках А. Петрушевича, Я. Головацького, Б. Дідицького. За даними на 1850, із 193-х членів Г.-р. м. найбільшу к-сть становило середнє духовенство — 69 осіб (36 %), т. зв. колегіальні члени — громади, деканати, церковні братства, монастирі (28 %), світська інтелігенція — радники, професори, чиновники, правники, вчителі — 34 особи (бл. 18 %), решта — учні-гімназисти, семінарист, міщани, кілька іноземців (18 %). Видавн. діяльність Г.-р. м. була особливо активною до серед. 80-х рр. 19 ст. До цього часу старанням т-ва видано понад 80 книжок, серед яких переважали роботи загальноосвітнього змісту, з ремесла, с. г., педагогіки, шкільні поручники. З плином часу свою культ.-освітню функцію Г.-р. м. занедбала, а згодом майже повністю зосередилася на наук.-видавн. діяльності та налагодженні контактів з іноземними т-вами й установами в дусі ідеол. настанов москвофільства. Друк. органом Г.-р. м. був «Науковый сборникъ», переважно істор. та етногр. спрямованості, який з перервами і під різними назвами («Литературный сборник», «Научно-литературный сборник») видавався протягом 1865–1908 (з 1901 літературною рос. мовою). З 2-ї пол. 1880-х т-во поступово занепадає і в роки 1-ї світової війни припиняє діяльність. У 1923 т-во спробувало відновити діяльність, однак протягом 20–30-х рр. 20 ст. воно опублікувало лише дві книги, один зб. статей «Галицкая Русь–А. С. Пушкину» і два невеликих випуски літ.-наук. збірника. Остаточно т-во припинило існування у 1939 після смерті його останнього голови Т. І. Мишковського, в обставинах 2-ї світової війни та зайняття Львова рад. військами.

Літ.: Пашаева Н. М., Климкова Л. Н. Галицко-русская матица во Львове и ее издательская деятельность // Книга. Исследования и материалы. М., 1977. Т. 34; Стеблий Ф. И., Криль М. М. Галицкая матица во Львове // Славянские матицы. XIX век. Ч. 1. М., 1996; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Львів, 2003. *Б. Янишин*

ГА́МІЛЬТОН (Hamilton) Александер (11.01.1755 або 1757, о. Невіс, Брит. Вест-Індія — 11.07.1804, Уїхокен, США) — держ. діяч, політ. теоретик. Навч. (з 1773 чи 1774) в Королів. коледжі (нині Колумб. ун-т). Маючи неабиякий публіцист. хист, у 19-річному віці друкував памфлети у «Нью-Йорк джорнел», які були присвячені проблемі незалежності амер. колоній від Великобританії. У роки Війни за незалежність (1775–83) очолював загін ополченців. Був ад'ютантом Д. *Вашингтона*; згодом — командував батальйоном. Після війни жив у Нью-Йорку, де займався юрид. практикою. Брав участь в Аннаполісському (1786) та Конституційному у Філадельфії (1787) конвентах. Багато зусиль докладав для захисту амер. конституції. Йому належала ідея створення проекту «Федераліст», який передбачав публікацію статей з аргументами на користь прийняття конституції. До проекту долучилися Д. Медісон та Д. Джей, але автором більшості статей був сам Г., який обґрунтовував «корисність союзу» штатів з «погляду торгівлі», «держ. доходів» та «держ. витрат». Обстоюючи потребу в «сильній конституції», Г. велику увагу приділяв проблемі оборони США, створення системи оподаткування, розроблював питання, пов'язані зі становленням «енергійної» викон. та суд. гілок влади в д-ві й доцільного обсягу їхніх повноважень, запровадженням ін-ту *імпічменту*, забезпеченням свободи преси тощо. Безпосередньо Г. справив вирішальний вплив на ратифікацію конституції штатом Нью-Йорк. Понад 5 років Г. був секретарем держ. скарбниці (1789–95), залишаючись активним учасником держ. справ як лідер Федераліст. партії. Серед заслуг Г. — створення центр. Банку країни. З 1795 — у відставці. Займався юрид. практикою. Загинув на дуелі з А. Барром.

Літ.: Knott S. F. Alexander Hamilton and the Persistence of Myth. Kansas, 2002; Randall W. S. Alexander Hamilton: A Life. HarperCollins, 2003; Chernow R. Alexander Hamilton. Penguin Books, 2004; Fatovic C. Constitutionalism and Presidential Prerogative: Jeffersonian and Hamiltonian Perspectives // American Journal of Political Science. 2004, N 48(3); Wright R. E. One Nation Under Debt: Hamilton, Jefferson, and the History of What We Owe. New York, 2008. *М. Кармазіна*

ГАМСАХУ́РДІА Звіад Константинович (31.03.1939, Тбілісі — 31.12.1993, Зх. Грузія) — громад.-політ. і держ. діяч, літературознавець. Уже в юності став до лав борців за незалежність Грузії. Перший арешт 1956 за орг-цію нелег. т-ва «Горгосалі», що ставило за мету здобуття незалежності Грузії. З 1965 бере акт. участь у церк. житті, стає членом церк. ради тбіліс. кафедрального храму Сіоні, що було, по суті, ще одним викликом атеїстичній рад. дійсності. У проміжках між політ. і реліг. діяльністю навч. на ф-ті західноєвроп. мов Тбіліс. ун-ту, отримавши фах літературознавця, згодом здобуває наук. ступінь канд. філол. наук, а на поч. 1970-х стає членом Спілки письменників Грузії; тоді ж він стає одним з очільників груз. правозахисного руху. Від 1974 підтримував зв'язки з моск. соратниками по боротьбі, які у бюлетені «Хроніка поточних подій» регулярно інформували читачів про події в Грузії. З 1974 — учасник «Ініціативної групи захисту прав людини в Грузії» і Груз. Гельсінкської групи, член рад. групи Міжнародної амністії. У 1975 — гол.

редактор грузинськомовного літ.-публіц. журн. «Золоте руно», а від 1976, разом з ін. відомим груз. правозахисником Мерабом Коставою, випускав «Вісник Грузії» — самвидавівський журн. груз. мовою. 07.04.1977 Г. був заарештований, на суді влітку 1978 покаявся і отримав відносно легке покарання — два роки заслання, яке він відбував у Дагестані. У черв. 1979 амністований, повернувся до Тбілісі, працював в Ін-ті груз. л-ри АН Грузії і нібито відійшов від активної правозахисної діяльності, знову з'явившись на політ. арені в кін. 1980-х як один із засновників Т-ва ім. Іллі Чавчавадзе, що згодом перетворилося на осн. опозиц. силу в республіці. Коли навесні 1989 в Тбілісі розпочалися масові акції протесту, гол. вимогою яких стало повернення Грузії незалежності, Г. був уже визнаним лідером опозиції. На поч. квіт. 1989 ситуація в столиці вийшла з-під контролю ЦК Компартії Грузії, і Кремль санкціонував введення до Тбілісі військ для «наведення порядку». Під час операції «очищення» урядової площі від мітингувальників, які нібито планували штурмом захопити будинок уряду в ніч на 09.04.1989, загинуло 20 осіб; шістьох лідерів опозиції на чолі з Г. було заарештовано, але згодом їх відпустили. На перших багатопарт. парлам. виборах 28.10.1990 очолюваний Г. блок партій «Круглий стіл — Вільна Грузія» здобув переконливу перемогу, а його лідер обраний головою груз. парламенту. 09.04.1991 ВР Груз. РСР на чолі з Г. ухвалила Акт про відновлення держ. незалежності Грузії й невдовзі прийняла нову Конституцію Грузії, згідно з якою 26.05.1991 відбулися перші в історії країни презид. *вибори*. На них, здобувши підтримку 87 % виборців, переконливу перемогу здобув Г. Не впоравшись із кризовими явищами в соціально-екон. сфері, припустившись низки серйозних політ. помилок, що сприяли об'єднанню різнорідних опозиц. сил, Г. був позбавлений влади внаслідок збройного путчу (т. зв. 16-денної «тбіліської війни»), що розпочався 22.12.1991 після розстрілу мітингу антипрезид. опозиції біля Будинку уряду. У відповідь опозиція закликала на допомогу Нац. гвардію, яка того ж дня вступила до столиці й розпочала штурм урядового приміщення; 06.01.1992 Г. та його оточенню дозволили покинути Тбілісі. Влада в республіці перейшла до Військ. ради, яка у берез. 1992 оголосила про саморозпуск і створення Держ. ради з представників 36 опозиц. партій на чолі з Е. *Шеварднадзе*. Г. разом із сім'єю виїхав спочатку до Вірменії, потім до столиці Чечні Грозного, але навесні 1992 повернувся в Мінгрелію (Зх. Грузія), звідки почав партизанську війну проти уряду Е. Шеварднадзе. Найвідчутніших успіхів досягнув 1993, коли озброєні загони його прихильників на декілька місяців захопили Зугдіді, Сенакі, Поті, ін. міста Мінгрелії. Зупинити переможний наступ «звіадистів» вдалося лише після термінового прийняття Грузії до *СНД* 09.12.1993. Г. загинув в одному із сіл Зх. Грузії за нез'ясованих обставин і був таємно похований в с. Джіхашкарі, а 24.02.1994 перепохований у Грозному біля гол. площі міста. Внаслідок бойових дій, що точилися 1994–96 у Грозному, місце поховання Г. було спустошене. 03.03.2007 останки екс-президента були знайдені й через два дні відправлені для проведення експертизи в Ростов-на-Дону (Росія); урочисте перепоховання праху першого президента Грузії в Тбілісі відбулося 31.03.2007.

Літ.: Дорошко М. С. Перший президент Грузії Звіад Ґамсахурдія: політ. портрет // Актуальні проблеми міжнар. відносин : зб. наук. пр. К., Вип. 67. Ч. І.

М. Дорошко

ҐА́НТІНҐТОН (Huntington) Самуель Філіпс (18.04.1927 Нью-Йорк — 24.12.2008 Мартас-Віньярд, США) — політолог та соціолог. Закінчив Єльс. ун-т (1945), захистив дисертацію в Гарварді (1950), де і розпочав свою викладацьку та дослідницьку діяльність, яка тривала там до останніх років його життя. Паралельно Г. активно співпрацював з ін. наук. центрами в США та за їх межами. У 1970 Г. заснував часопис «Foreign Policy» («Міжнародні відносини»). Коло наук. активності Г. було дуже широким. Він відзначився впливовими роботами з проблематики демократизації, модернізації, теорії цивілізацій, *зовнішньої політики* та міжнар. безпеки. Г. став одним із перших системних критиків домінуючої в перші післявоєнні десятиліття в амер. *політичній науці* теорії модернізації. У книзі «Політичний порядок в суспільстві, що змінюється» (1968) Г. доводив, що екон. зростання та процеси, що його супроводжують (зростання соціальної мобільності, писемності тощо) не детермінують політ. розвиток. Г. обґрунтував тезу про те, що швидка модернізація здатна зашкодити розвитку політ. ін-тів і навіть спричинити їхній занепад. Г. запропонував розрізняти політ. модернізацію та політ. розвиток, розуміючи останній як інституалізацію політ. орг-цій та процедур. Форсована політ. модернізація, яку Г. розуміє як масову мобілізацію, що супроводжується зростанням *політичної свідомості* та участі, каталізує зростання політ. нестабільності. Дисбаланс між рівнем політ. активності та інституційними спроможностями політ. системи може стимулювати моделі нестабільності в сусп-вах, що змінюються: популістську (зростання політ. участі при акт. практиці вирівнювального екон. перерозподілу, що спричиняє падіння екон. показників) та технократичну (зменшення політ. участі, екон. зростання, але диспропорційний перерозподіл благ, що може нарощувати протестний потенціал в сусп-ві і, як наслідок, викликати масштабні політ. та сусп. потрясіння).

Осмислюючи політ. досвід країн третього світу, Г. розробив концепції хвиль *демократизації* і зосередив увагу на останній, третій, початок якої бачив у 1974. Аналізуючи умови третьої хвилі демократизації, Г. виділяв ряд передумов, що сформувалися в 70–80 рр. 20 ст.: делегітимація авторит. режимів; стрімке глобальне екон. зростання, в результаті якого зріс та зміцнився міський серед. клас у багатьох країнах; перелом у доктрині та діяльності катол. церкви, що спричинив перехід нац. катол. церков до протидії *авторитаризму*; зміни в політиці ключових сил на міжнар. арені (США, СРСР, ЄС); стимулювальний вплив країн, що здійснили недавній дем. перехід на демократизацію авторит. режимів. Рамки третьої хвилі надалі було поширено і на дем. процеси в ЦСЄ та в кол. СРСР у кін. 80 — поч. 90-х рр. 20 ст. У «Зіткненні цивилізацій» (1996) Г. піддав критиці популярну на той час ідею «кінця історії» (остаточної перемоги лібер. демократії і поступового облаштування світової політики у відповідності до її принципів), артикульовану в одноіменній статті Ф. *Фукуями*. За Г., замість такої перспективи стрімко зростає актуальність глобальних протистоянь і конфліктів, основу яких складатимуть поділи за цивілізац. принципом. Цивілізацію Г. розуміє як «найвищу культурну спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що вирізняє людину від інших біологічних видів». Таких цивілізацій, за Г., в сучас. світі 7 чи 8 — японська, індуїстська, ісламська, сінська (китайська), західна, православна, латиноамериканська і, можливо, африканська. Осн. ідеєю цієї концепції Г. стала теза про те, що традиц. політ. розмежування поступаються своїм місцем ідентичностям, базованим на культ. спільностях. Г. вбачав, що головні конфлікти найближчого майбутнього відбуватимуться між зх. цивілізацією (передусім на увазі мається сінська та ісламська) та деякими ін., а розвиток ін. залежатиме від взаємовідносин із цивілізац. заходом. Певну увагу в книзі Г. приділив *Україні*. Зокрема, він відніс Україну до «суспільств, об'єднаних ідеологією або історичним минулим, але розділених цивілізацією». Концепція цивілізац. конфліктів викликала акт. полеміку та критику. Після терорист. атаки на США 11.09.2001 інтерес до ідей Г. із «Зіткнення цивілізацій» стрімко зріс.

Літ.: Shapiro M. Samuel Huntington's Moral Geography // Theory & Event, 1999. Vol. 2. No. 4; Aysha E. Samuel Huntington and the Geopolitics of American Identity: The Function of Foreign Policy in America's Domestic Clash of Civilizations // International Studies Perspectives. 2003. Vol. 4. No. 2; Jonathan F. Paradigm Lost: Huntington's Unfulfilled Clash of Civilizations Prediction into the 21st Century // International Politics. 2005. Vol. 42. No. 4. *О. Лісничук*

ГАРА́НТІЇ ПОЛІТИ́ЧНІ (від франц. garantie — забезпечення, порука та *політика*) — умови, засоби, прийоми та методи забезпечення процесу реалізації прав і свобод учасників політ. відносин. Згідно із ст. 3 Конституції України «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». До найважливіших Г. п. відносять: механізм народовладдя, здійснюваний безпосередньо і через органи держ. влади та *місцевого самоврядування*, що гарантує право *громадян* на участь в управлінні держ. справами, можливість вільно обирати і бути обраним до органів держ. влади та органів місц. самоврядування; забезпечення поділу та рівноваги влади; право гр-н на свободу об'єднання у *партії політичні* та громад. орг-ції для здійснення й захисту своїх прав і свобод; забезпечення плюралізму думок і поглядів. Г. п. забезпечуються легітимною держ. владою, що здатна ефект. здійснювати управлінські функції, спирається на дем. ін-ти, користується підтримкою населення, володіє механізмами реалізації прийнятих нею рішень. Важливе місце в процесі забезпечення Г. п. належить ін. суб'єктам політ. відносин, що є складовими політ. системи сусп-ва, а саме політ. партіям, громад. об'єднанням, ЗМІ тощо. Саме їхня діяльність становить перешкоду авторит. тискові недемократичної д-ви на сусп-во, сприяє відображенню та врахуванню різноманітних інтересів сусп-ва, забезпечуючи їх компроміс, та гарантує участь населення як у прийнятті, так в реалізації державновладних рішень.

Літ.: Гуренко М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина. К., 2002; Зайчук О. В., Оніщенко Н. М., Теорія держави і права. К., 2006. *С. Сорока*

ГАРА́НТІЇ СОЦІА́ЛЬНІ — сукупність зобов'язань щодо конст. прав гр-н на достатній життєвий рівень, отрима́ння найважливіших соціальних благ та послуг. Г. с. є одним з елементів соціального захисту, важливим фактором екон. та соціальної стабільності, вони визначають міру відповідальності д-ви та бізнесу перед гр-нами, працівниками, рівень сусп. добробуту. Г. с. притаманні різним соціально-екон. системам, але перелік, рівень і принципи їх розподілу у цих системах різняться. Обсяг задекларованих д-вою Г. с. є одним з осн. чинників, які визначають масштаби участі держ. втручання у соціально-екон. процеси. Обсяг і перелік Г. с. є одним з предметів переговорів між роботодавцями і найманими працівниками, вони обов'язково фіксуються в угодах і колект. договорах. Не всі країни застосовують сам термін «Г. с.» (social guarantee), заміняючи його на «соціальне забезпечення» (welfare). До осн. Г. с. відносять мін. розміри оплати праці й пенсії за віком, неоподатковуваний мінімум доходів, соціальну допомогу на випадок безробіття, інвалідності, надання гарантованих обсягів медичного, комунально-побутового та соціального обслуговування, пільги щодо оплати цих послуг тощо. Роботодавці можуть надавати від себе додаткові Г. с. («соціальні пакети») — мед. страхування, безоплатне харчування, оплату телефонних розмов, надання пільгових путівок, корпоративну підтримку працівників (субсидії, кредити, позику) тощо. Джерелами фінансування Г. с., як правило, є держ. і місц. бюджети, доходи підприємств, установ та ін. комерц. і некомерц. структур, кошти фондів соціального, майнового та особистого страхування, доходи населення. Зазвичай фінансування Г. с. є пріоритетною статтею держ. і місц. бюджетів. У деяких країнах розміри осн. держ. Г. с. визначаються на основі держ. соціальних стандартів. Для ефективності системи Г. с. важливим є об'єктивне визначення рівня держ. стандартів, зокрема стосовно прожиткового мінімуму. Останній має розраховуватися на підставі фізіол. і соціальних потреб. У світовій практиці фізіол. мінімум становить 85–87 % прожиткового мінімуму, решта — соціальні потреби. Високий рівень соціальних стандартів і гарантій є ідеологією і базовим принципом *політики* в європ. країнах, де навіть мін. гарантії забезпечують достатній життєвий рівень кожній людині. Напр., мін. заробітна плата щонайменше у 2 рази перевищує прожитковий мінімум і регулярно переглядається в міру зростання серед. заробітної плати.

Літ.: Ганслі Т. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / Пер. з англ. К., 1996; Європ. соціальна хартія: переглянута ETS № 163, Страсбург, 3 трав. 1996 // ВВР України. 2007. № 51.

К. Дергачова

ГА́СЛО ПОЛІТИ́ЧНЕ — короткий концентрований вислів провідної ідеї, стратег. або такт. завдання, злободенної політ. вимоги, основоположного політ. принципу певної політ. сили, звернений до конкр. суб'єкта з метою здобуття його підтримки. Г. п. є важливим і специфічним для *політики* засобом здійснення впливу на свідомість людей, особливо в моменти гострих та швидкоплинних процесів, воно здатне викликати позит. емоційний відгук навіть у політ. пасивної частини населення. У *політичному житті* Г. п. виконує такі функції: акумулювальну (концентрує та виражає інтереси окремих класів, сусп. верств та груп), організаційну, мобілізаційну, конструктивну (деструктивну). Кожне Г. п. темпорально обмежене з огляду на пост. зміну ситуації, а тому потребує вчасної заміни. Інерційна орієнтація на гасло, яке втратило свою актуальність, може завдати серйозної шкоди його авторові. За змістом гасла можуть бути такт. (орієнтувати на певну ситуацію) або стратег. (формувати настанову на тривалу перспективу). Осн. вимоги до форми Г. п. — стислість, зрозумілість, конкретність, чіткість.

О. Панфілов

ГЕ́ҐЕЛЬ (Hegel) Ґеорг Вільгельм Фрідріх (27.08.1770, Штутгардт — 14.11.1831, Берлін). Філософ, засновник теорії абсолютного ідеалізму. На його основі Г. створив систему діалектики як теорії розвитку. Закінчив Тюбінген. теолог. ін-т (1793). Тут почалося його близьке знайомство з Ф. В. Й. Шеллінгом, ін. відомим представником класичної нім. філософії та поетом

Й. Х. Ф. Гьольдерліном. Академ. кар'єра Г. пов'язана насамперед з такими ун-тами, як Єнський (1801-1806), Гайдельберг. (1816–18) та Берл. (з 1818). У 1807 вийшла з друку його книга «Феноменологія духу», яка й заклала фундамент усій його філос. системі, що є цілісною. Усі елементи цієї системи підпорядковуються єдиному діалект. принципу. Причому Г. виходить із принципової тотожності буття й свідомості. Найбільш повно гегелівська система була втіленою в його праці «Енциклопедія філософських наук» (1817). Г. пише про абс. умовивід, що має три члени: логіку, природу, дух. Власне й сама праця складається з трьох частин: «Наука логіки» (т. зв. «Мала логіка»), «Філософія природи» та «Філософія духу». Логіка розвитку — це розвиток від буття до поняття, або від поняття у собі через видимість поняття до поняття у собі й для себе. Власне ж поняття розвивається до ідеї. «Філософія природи» складається з «Механіки», «Фізики», що включає до себе й «Хімію» та «Органічну фізику», яка складається з «Геологічної природи», «Рослинної природи» та «Тваринного організму». Завершує гегелівську енциклопедію «Філософія духу». Вона, як і попередні, має три розділи: «Суб'єктивний дух», «Об'єктивний дух» та «Абсолютний дух». Політ. філософія представлена в Енциклопедії у 2-му розд. «Філософії духу». Вихідні моменти об'єктивного духу — поняття свободи й права, таким чином, політ. філософія органічно вплетена у загальну філос. систему Г. Спец. твір, де Г. розвиває своє вчення про політику, має назву «Філософія права». Мислитель писав також і про історію нім. д-ви. Його перу належить і політ. публіцистика. Структура «Філософії права» потрійна, в чому впізнається гегелівська тріада — теза, антитеза, синтез: «Абстрактне право»; «Моральність»; «Звичаєвість». Структура останньої також потрійна: «Сім'я»; «Громадянське суспільство»; «Держава». Сім'я є безпосередньою субстанціальністю духу. Її визначає любов як єдність, що себе відчуває. Сім'я завершується у шлюбі, власності, вихованні дітей і власному розпаді. Розширення сім'ї є її переходом до ін. принципу. Множинність сімей призводить до *громадянського суспільства*, а перехід до ін. принципу — до народу, *нації*. Громадян. сусп-во, за Г., є диференціацією, «що виступає між сім'єю та державою». Сам Г. називав громадян. сусп-во «державою нестатку та розсудку». Саме громадян. сусп-во містить у собі також три моменти: 1) задоволення системи потреб працею; 2) захист власності за допомогою правосуддя; 3) увага до часткового інтересу як до заг. допомоги поліції та корпорацій. Система громадян. корпоративізму включає до себе становий розподіл сусп-ва. Г. виокремлює такі стани, як «землеробський», до якого включені як юнкери, так і заможні селяни; «рефлективний», пром. стан, до якого, своєю чергою, входять стан ремісників, стан фабрикантів та торг. стан. І, нарешті, «всезагальний» стан, який оберігає всезагальні інтереси сусп-ва, й тому знаходиться на держ. забезпеченні. Фактично йдеться про *бюрократію*. Становий поділ сусп-ва у Г. певною мірою нагадує платонівський, хоча звичайно у Г. такий поділ містить у собі рефлексію Нового часу. Родина й громадян. сусп-во є основою *держави*, яка є дійсністю ідеї вдачі. Саме у вдачах має вона своє безпосереднє існування. Д-ва є здійсненням свободи, і її гол. роль полягає у тому, щоб оберігати сім'ю та керувати громадян. сусп-вом — це її безумовна всезагальна сторона. Д-ва втілює у собі всесвітню історію — ідею об'єкт. духу в його дійсності. Всесвітня історія містить у собі «моменти розвитку всезагальної ідеї духу»: внутр. держ. право, або конституцію та зовн. держ. право, або індивіда в його ставленні до ін. індивідів. Тут дух є вільним не лише в собі — як у межах власної суб'єктивності, — а й для себе, створюючи, таким чином, наявну реальність свободі. Взагалі, за Г., право є свободою як ідеєю. Такі спекуляції стають можливими завдяки тому, що Г. розглядає не окремі д-ви, а в основному ідею д-ви. Саме тому стає можливим втілення у «Філософію права» основоположної ідеї про тотожність мислення та буття. Тут вона набуває форми: «Що розумне, те дійсне; й що дійсне, те розумне». Отже, Г. сам визначає мету своєї праці — «спроба осягнути та зобразити державу як дещо розумне у собі». Саме у вдачах д-ва має своє безпосереднє існування, а самосвідомість окремої людини має у д-ві як «власній сутності, меті й продукті діяльності — свою субстанціальну свободу». Ідея д-ви має три складові: держ. устрій, або внутр. держ. право; зовн. держ. право; дух, який у процесі всесвітньої історії набуває власної дійсності. Г. виходить з того, що суттєвою приналежністю д-ви є мислення, свідомість, а отже д-ва завжди знає чого вона хоче.

Розглядаючи політ. устрій, Г. поділяє його на внутр. та зовн. У внутр. устрої Г. говорить про поділ влади, проте виступає проти їхнього взаємного обмеження, що призводить, за думкою мислителя, до руйнування д-ви. Ідея поділу влади передбачає єдність складових, що рятує сутнісне д-ви. Внутр. держ. устрій, таким чином, включає до себе законод. владу, яка встановлює всезагальне; урядову владу, яка підводить окремі сфери під всезагальне, та владу суб'єктивності, державця, яка й об'єднує в собі ін. влади і є вершиною та й початком цілого — *конституційної монархії*. Отже, конст. монархія і є втіленням ідеї держ. устрою. Суверенність належить виключно д-ві, і народи, що не мають державців та верховних урядів, не мають і власного суверенітету. Урядова влада включає до себе судову та поліцейську владу. Законод. влада стосується законів як таких і містить у собі монархічний, урядовий та дорадчий становий моменти. Зовн. держ. право, оскільки воно походить із взаємин суверенних д-в, залежить від різних суверенних воль. Взаємини між д-вами — це водночас і стипуляція, й кожна з них стоїть над стипуляцією. Оскільки народ як д-ва є дух, то він має суверенність відносно ін. народу. І, нарешті, всесвітня історія є здійсненням всезагального духу. Вона є «розвиток моментів розуму й тим самим самосвідомості й свободи духу». Існують, за Г., чотири начала утворення самосвідомості, яким «відповідають чотири всесвітньо-історичних царства: 1) східне, 2) грецьке, 3) римське, 4) германське».

Літ.: Новгородцев П. И. Кант и Гегельв их учениях о праве и государстве. СПб., 2000; Баруці А. Гегель // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. К., 2002. *С. Кисельов*

ГЕГЕМОНІ́ЗМ (від. грец. ηγεμον — вождь) — претензії певної соціальної групи, верстви чи класу, *партії політичної* чи політичного руху, *держави* (в *міжнародній політиці*) на керівну роль і першість у сусп. процесі; прагнення диктату й нав'язування іншим своєї позиції, однакових для всіх суб'єктів і об'єктів політики ідеалів та цінностей; намагання одноосібно вирішувати питання, що стосуються широкого загалу. Г. є логічним наслідком гегемонії — домінуючого становища й переважання певної сусп. інституції щодо ін., подібної категорії (напр., буржуазії щодо робітн. класу чи селянства в капіталіст. сусп-ві) або однієї д-ви стосовно решти (історично термін почав застосовуватися саме для позначення верховенства найсильніших із союзів еллінських полісів, приміром Афінського мор. союзу); причому таке становище зумовлене не владою як такою, а поєднанням двох засад — впливу й зверхності, що з часом переходить у крайню фазу — панування. Поява гегемона в системі *міжнародних відносин* є наслідком нерівності розподілу влади між міжнар. акторами, що спонукає найпотужніших із них до встановлення, підтримання та захисту свого політ. домінування в системі. Звичайно, в історії було чимало прикладів, коли регіон. чи глобальний Г. виступав антиподом рівності, свободи й *демократії*, проголошених у *Загальній декларації прав людини* 10.12.1948 і Статуті *ООН*, теоретично він заперечує принцип суверенної рівності д-в, здатен порушити баланс сил на міжнар. арені (див. *Балансу сил концепція*) й призвести до загострення міжнар. напруженості, поглиблення наявних і виникнення нових конфліктних ситуацій та криз. Водночас за *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин* специфічним проявом статичної форми стабільності була т. зв. «гегемоністична стабільність», що спиралася на постулат необхідності для стійкого розвитку міжнар. системи гегемонії однієї д-ви, яка є досить сильною, аби затверджувати осн. правила, що регулюватимуть міждерж. відносини, і забезпечувати їхнє виконання, в т. ч. й у власній *політиці*. Згідно з концепцією «гегемонічної стабільності», виникнення оптимальної відкритої моделі світової економіки, що була б вільна від протекціонізму, здатна забезпечити лише держава-гегемон, встановлюючи відповідні формальні та неформальні норми й процедури та дбаючи про їхнє виконання рештою д-в світу. Така д-ва, суб'єктивно переслідуючи власні інтереси, об'єктивно створює засади глобального соціально-екон. устрою, що відповідає базисним інтересам усіх міжнар. акторів мати стабільність та впорядкованість у міжнар. відносинах, стабілізує міжнар. торговельну валюту й стримує ядерні сили. Окремим випадком гегемонії є домінування, здійснюване не однією домінуючою д-вою, а групою провідних д-в, що разом створюють колект. гегемона та перетворюються на центр світової системи. Однак ті, хто виграє від режиму гегемонії, мають витрачати більше коштів на його підтримку, що потребує дедалі більших витрат, які не відповідають можливостям самого гегемона; саме з цієї причини вважається, що гегемонії притаманна тенденція до самознищення.

Літ.: Patrick Karl O'Brien, Armand Clesse. Two Hegemonies: Britain 1846–1914 and the United States 1941–2001. Aldershot, Hants, England; Burlington, VT, 2002; Jonathan Joseph. Hegemony: a realist analysis. New York, 2002; John A. Agnew. Hegemony: The New Shape of Global Power. Philadelphia, 2005. *В. Головченко*

ГЕЛЬВЕ́ЦІЙ (Helvetius) Клод Адріан (31.1.1715, Париж — 26.12.1771, там само), філософ-матеріаліст, ідеолог Просвітництва та Франц. революції кін. 18 ст. Освіту здобув у коледжі отців єзуїтів. З 1738 до 1751 служив при королів. дворі ген. відкупником. Під впливом Ш. *Монтеск'є* і *Вольтера* від 1751 присвячує себе наук. праці. Осн. твори — «Про розум» (1758), «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (1773); в останньому найповніше викладено соціологічне й етичне вчення франц. матеріалізму 18 ст. За різку критику деспот. форм правління, релігії та католицької церкви твори Г. було заборонено франц. парламентом і засуджено до спалення. Г. доводив необхідність ліквідації феод. сусп.-політ. відносин. Вважав респ. форму правління неприйнятною для великих західноєвроп. д-в і віддавав перевагу просвітницькому *абсолютизму*, обмеженому дем. сусп.-політ. ін-тами. Відкидав егалітаристські погляди Ж.-Ж. *Руссо*. Рушійною силою сусп. розвитку вважав свідомість та пристрасті людини, обмеження яким має ставити закон. Основою всього сутнього Г. визнавав матеріальний світ, нескінченний у часі й просторі, що перебуває у пост. русі. Мислення і відчуття вважав якостями матерії і на цій підставі заперечував можливість існування душі поза тілом, а відтак реліг. догми про безсмертя душі, потойбічне життя, існування бога, сотворення світу тощо. Походження *релігії* пов'язував не лише з неосвіченістю народу, шахрайством духовенства і страхом людини перед смертю, а й з незадовільними умовами життя. Піддаючи критиці реліг. інтерпретації сутності сусп.-політ. процесів, пояснював останні без посилань на трансцендентне. Критикуючи реліг. мораль, Г. запропонував натомість виховання громадян. чеснот. Моральним є той, хто працює на благо співгромадян, сусп-ва. Доводив походження моралі з досвіду людини, її обумовленість інтересами людини. Реліг. мораль Г. вважав гальмом на шляху до сусп. поступу, наводячи приклад Португалії та Іспанії, клерикалізація яких спричинилася до відставання у соціально-екон. і сусп.-політ. розвитку від ряду ін. західноєвроп. країн. Виступав на підтримку ідеї секуляризації церковної власності. Свободу совісті розумів не лише як право сповідувати будь-яку релігію за власним вибором, а й як право не сповідувати жодної релігії. Обстоював ідею позбавленої містицизму «універсальної релігії», осн. завданням якої вбачав сприяння гармонійному поєднанню особистих і сусп. інтересів. Праці Г. відіграли важливу роль в ідеол. підготовці Франц. революції, утвердженні бурж. сусп.-політ. відносин, поступу процесу секуляризації в усіх сферах сусп.-політ., соціально-екон. і культ. життя.

Літ.: Horowitz I. L., Claude Helvetius. New York, 1954; Момджян Х. Н. Философия Гельвеция. М., 1955. *Н. Кочан*

ГЕ́ЛЬСІНКСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — процес еволюції системи європ. безпеки, започаткований розробкою і підписанням Заключного акта наради з безпеки і співробітництва (НБСЄ) 01.08.1975 у Гельсінкі; формально ініціатива її скликання належала *СРСР* та соціаліст. країнам, хоча насправді ідея проведення широкомасштабної наради виникала й раніше у дво- та багатосторонніх переговорах між Зх. і Сх. Перший етап НБСЄ (на рівні міністрів закорд. справ) відбувся в Гельсінкі 03–07.07.1973, другий — у Женеві на рівні експертів 18.09.1973 — 21.07.1975, третій, заключний, на рівні глав д-в і урядів — знов у Гельсінкі 30.07–01.08.1975. Заключний акт НБСЄ фіксував домовленості з безпеки, співробітництва в галузі економіки, науки і техніки, охорони навкол. середовища, а також співпраці в гуманіт. сфері між 33-ма країнами Європи, США і Канадою. Стрижневим елементом Акта стали 10 принципів, що визначають норми взаємин і співробітництва держав-учасниць: суверенну рівність, поважання прав, притаманних *суверенітету*; незастосування сили або погрози силою; непорушність кордонів; територіальну цілісність; мирне врегулювання спорів; невтручання у внутр. справи; повага *прав людини* й осн. свобод; рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею; співробітництво між д-вами; виконання міжнар.-прав. зобов'язань. Ці принципи мали винятковий цінність, тому що не просто переказували й розвивали осн. положення Статуту *ООН*, а й відбивали підходи держав-учасниць до принципів мирного співіснування на європ. континенті. Крім того, в Заключному акті були закріплені робочі галузі

НБСЄ, що охоплювали всі сфери міждерж. відносин; спочатку вони одержали назву «кошиків», а згодом — «вимірів». До першого кошика, або військ.-політ. виміру, відносилися питання політ. безпеки та контролю над озброєннями, попередження і розв'язання конфліктів; другий кошик — екон.-екол. — охоплював проблеми співробітництва в галузі економіки, науки, техніки й охорони навкол. середовища; третій кошик, або «людський вимір», включав співробітництво в гуманіт. сфері (інформація, культура, освіта), а також права людини. Заключний акт передбачав проведення періодичних зустрічей держав-учасниць НБСЄ, вони відбулися в Белграді (1977–78), Мадриді (1980–83) та Відні (1986–89); до них також прирівнюється Стокгольмська нарада із заходів зміцнення довіри і безпеки (1984-86). Завдяки Г. п. у держав-учасниць з'явився пост. канал для взаємного спілкування, кодекс норм поведінки (у міждерж. і внутрішньодерж. відносинах), а також довгострокова програма співробітництва. Тим самим «дух Гельсінкі» сприяв як зміцненню стабільності, так і мирним змінам у Європі, подоланню ідеол. розколу; більш дієвого змісту Г. п. став набувати з розгортанням у *СРСР* процесу «*перебудови*» та проголошенням М. *Горбачовим* «нового мислення в міжнар. відносинах», закінчення «*холодної війни*» об'єктивно ставило Г. п. у центр постконфронтаційної фази міжнар.-політ. розвитку на континенті. «Хартія для нової Європи», що стала заключним док-том першого за 15 років саміту НБСЄ (Париж, 19–21.11.1990), виходила саме з такого бачення; з її підписанням еволюція Г. п. з низки звичайних нарад в орг-цію набула активного характеру й за участі нових членів з числа країн Сх. Європи та Центр. Азії; регіон. статус Наради був підтверджений на Гельсінкському саміті НБСЄ 09–10.07.1992, який прийняв підсумковий док-т «Виклик часу змін». Схвалений на саміті в Будапешті 05–06.12.1994 пакет док-тів — політ. декларація «На шляху до справжнього партнерства в нову епоху» та «Будапештські рішення», став юрид. основою переходу до нового етапу діяльності НБСЄ як міжнар. орг-ції; з 01.01.1995 НБСЄ була перейменована на *ОБСЄ*.

Літ.: Кашлев Ю. Б. Общеевропейский процесс: вчера, сегодня, завтра. М., 1990; Wells S. F. The Helsinki Process and the Future of Europe (Woodrow Wilson Center Press). Washington, 1992; Holtermann H. CSCE: from Idea to Institution. Copenhagen, 1993; Загорский А. В. Хельсинский процесс. М., 2005. *І. Мінгазутдінов*

ГЕ́НДЕРНА ПОЛІ́ТИКА (від англ. gender — стать) — сукупність прав. та управлін. заходів, спрямованих на забезпечення рівних юрид. і практ. можливостей жінок та чоловіків у *суспільстві*. Здійснюється через систему соціалізації, розподілу праці, утвердження відповідної психології, культ. норм, традицій, соціальних ролей. Г. п. не має універсального змісту і значно різниться у різних сусп-вах. Велике значення має характер орг. структури кожної країни, її держ. органів, *місцевого самоврядування*, ступінь розвиненості *громадянського суспільства*, тип *політичної культури* та рівень свідомості населення тощо. Основу Г. п. становить комплексний гендерний підхід (gender mainstreaming), який являє собою політ. завдання, адресоване до керівників підприємств, орг-цій, адм. структур, з вимогою врахування різних інтересів і життєвих ситуацій чоловіків та жінок, недопущення дискримінації за статевою ознакою. У світі комплексний гендерний підхід ухвалено Цілями Розвитку Тисячоліття (ЦРТ) у черв. 2000 в Нью-Йорку на спец. сесії *ГА ООН* «Рівність між чоловіками і жінками, розвиток і мир XXI століття». Він пронизує всі осн. сфери і структури д-ви та сусп-ва на національному рівні.

В Україні осн. норм.-прав. док-тами, що визначають Г. п. д-ви, є Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» (2005), Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, прийнята КМ України (2006), місц. програми гендерного розвитку. Держ. і нац. механізмами забезпечення Г. п. є ВР України, Уповноважений ВР України з прав людини, КМ України, органи викон. влади та місц. самовряд., підприємства, установи, орг-ції. Важливим суб'єктом втілення Г. п. є об'єднання гр-н, що беруть участь у розробці та реалізації загальнодерж. та регіон. програм, проводять моніторинг з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків, здійснюють ін. діяльність відповідно до свого статуту та законодавства України.

Літ.: Кіммел М. Гендероване суспільство / Пер. з англ. К., 2003; Гендер і державна політика / Пер. з англ. К., 2004; Неурядові організації, що займаються жіночими та гендерними питаннями. Довідник. К., 2006; Цілі Розвитку Тисячоліття: Аналітична доповідь. К., 2003. *О. Ярош*

ГЕНЕРА́ЛЬНА АСАМБЛЕ́Я ООН (ГА ООН) — гол. дорадчий, директивний та представн. орган *Організації Об'єднаних Націй*. Серед шести гол. органів ООН ГА ООН посідає центр. місце, що обумовлюється особливостями її складу і функцій. Це найбільш представн. орган, в якому беруть участь усі члени орг-ції (станом на січ. 2009 — 192 *держави*), він має найширші функції та повноваження обговорювати будь-які питання або справи в межах Статуту ООН і робити рекомендації членам орг-ції або *Раді Безпеки* (РБ) *ООН*. Але ГА ООН не може робити будь-які рекомендації останній щодо питань, що знаходяться в ній на розгляді. Особливий статус ГА ООН проявляється і в тому, що вона одержує та розглядає щорічні спец. доповіді всіх ін. органів ООН, в т. ч. й РБ. ГА є унікальним глобальним форумом, на якому щорічно збираються глави д-в і урядів, міністри закорд. справ для обговорення найважливіших питань світу, формування шляхів розвитку міжнар. співробітництва, розробки програм та осн. напрямів діяльності ООН. Збирається щорічно на регулярні сесії, як правило, у третій вівторок верес. і триває до серед. груд.; у разі необхідності скликаються також спецсесії (упродовж 5 днів) і надзвичайні сесії (протягом 24 годин). Кожна країна-член ООН може направити на сесію не більше 5 представників і 5 заступників, а також необхідну к-сть радників і експертів. Кожний член ГА ООН має один голос, рішення з важливих питань приймаються більшістю в $^{2}/_{3}$ тих, хто присутні й беруть участь у голосуванні, до яких відносять лише тих, хто голосує «за» чи «проти». Ті, що утрималися, розглядаються як такі, що не брали участі в голосуванні. Важливими питаннями, за Статутом, вважаються: питання підтримання миру і безпеки, вибори непостійних членів РБ, членів Екон. і соціальної ради (ЕКОСОР), Ради з опіки (призупинила свою діяльність 01.11.1994 після того, як остання підопічна тер. ООН — Палау в зх. частині Тихого океану місяцем раніше стала незалежною республікою), прийняття нових членів, виключення з членства, бюджетні питання. Рішення щодо ін. питань ухвалюються простою більшістю. Після закінчення «*холодної війни*» та оздоровлення політ. клімату у світі дедалі більшого поширення набуло ухвалення рішень консенсусом, тобто шляхом узгодження, без проведення формального голосування. Однак, як зазначав *Генеральний секретар ООН* у 1997–2006 Кофі Аннан, консенсус не завжди свідчить про спільність позицій і не став ефект. засобом примирення інтересів.

Структура ГА ООН: шість гол. к-тів (1-й — питання політичні, безпеки та роззброєння; 2-й — екон. та фін. питання; 3-й — соціальні, гуманіт. й питання культури; 4-й — спец. політ. питання й *деколонізація*; 5-й — адм. та бюджетні питання; 6-й — правові питання. Функціонують два орг. (процедурні) к-ти: Генеральний і Мандатний, а також два постійні к-ти: Консультативний к-т з адм. і бюджетних питань та К-т із внесків. Існує також розгалужена низка різних к-тів, спецкомітетів, комісій, програм і робочих груп. Офіц. і робочими мовами ГА ООН та її к-тів є англ., араб., ісп., кит., рос. і франц., водночас кожний представник може виступати будь-якою мовою (він має забезпечити, щоб його виступ усно перекладався на одну з офіц.); усі резолюції та ін. док-ти видаються офіц. мовами. Робота сесії може розпочатися, якщо присутня принаймні $^1/_3$ членів ГА, а для ухвалення будь-якого рішення необхідна присутність більшості членів. Більшість рішень ГА мають переважно рекомендац. характер, тобто не є обов'язковими; однак з ряду питань, гол. чином «внутр. життя» ООН, рішення ГА мають обов'язковий характер (прийняття та виключення з членів ООН, вибори непостійних членів РБ, членів ЕКОСОР, Ради з опіки, Міжнар. суду ООН, призначення Ген. секретаря, затвердження бюджету орг-ції та ін.). Обов'язковими вважаються також деякі загальновизнані й особливо важливі резолюції, як-то резолюція 1948 «Загальна декларація прав людини», резолюція 1950 «Єдність на користь миру» та ін.

Широкі функції та повноваження ГА обумовлюють її багатопланову плідну діяльність в усіх сферах *міжнародних відносин*: підтримання миру і безпеки, екон., політ., соціальний, культ. розвиток, захист *прав людини*, гуманіт. діяльність, охорона навкол. середовища та ін. Центр. місце посідає миротворча діяльність, яка має теор. та практ. аспекти; ГА обговорює назрілі проблеми з підтримання миру та зміцнення міжнар. безпеки, питання теорії та практики боротьби проти міжнар. *тероризму*, проблеми роззброєння, теор. засади та методи врегулювання міжнар. конфліктів та ін. Роль ГА як інструменту підтримання миру та врегулювання конфліктів істотно зміцнилася після ухвалення резолюції «Єдність на користь миру», яка передбачає, що в разі неспроможності РБ діяти через відсутність єдності серед її пост. членів в умовах порушення миру або акту *агресії*, ГА уповноважена негайно розглянути конфлікт для ухвалення рекомендацій щодо колект. заходів з підтримання миру. Хоча її резолюції з міжнар. проблем мають переважно рекомендац. характер, їх не можна кваліфікувати лише як заклики та побажання; вони становлять велику морально-політ. силу, з якою не можуть не рахуватися уряди всіх країн.

Літ.: Морозов Г. И. ООН: полвека в мировом сообществе. М., 1995; Bosch Miguel Marín. Votes in the UN General Assembly. Boston, 1998; Edmund Jan Osmanczyk. Encyclopedia of the United Nations and International Agreements. Taylor & Francis, 2002; Peterson M. J. The UN General Assembly. Routledge, 2006. *В. Бруз*

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА РА́ДА — вищий розпорядчий орган Укр. козац. д-ви. Генетично ін-т пов'язаний з військ. радами, що функціонували на Запорозькій Січі й уособлювали центральну цінність у структурі віськової демократії запорозької спільноти — поняття колект. волі. З перенесенням у ході Визвольної війни серед. 17 ст. ін-ту в гетьман. Україну він не зазнав суттєвих змін і на перших порах функціонував у формі прямого волевиявлення всіх без винятку повноправних представників козац. спільноти, на розсуд яких виносились усі найважливіші питання функціонування Укр. козац. д-ви — укладення миру й оголошення війни, виступ у похід, обрання гетьмана і ген. старшин, обговорення умов міжнар. договорів тощо. Як і на Січі, Г. в. р. у Гетьманаті скликалася барабанним дробом, раду очолював гетьман, за порядком наглядали військ. осавули, а про свою згоду учасники заявляли криком і підкиданням шапок. З ускладненням держ. життя Гетьманату ін-т Г. в. р. виявляв вади, обумовлені передовсім проявами охлократичних тенденцій в його діяльності, а також ті, що були пов'язані з неналежною ефективністю при вирішенні важливих нагальних питань, які потребували фахового обговорення відповідним чином підготовлених осіб. З поч. 1650-х гетьман Б. *Хмельницький* поволі відмовлявся від скликання Г. в. р., переносячи вирішення нагальних проблем на засідання більш ефект. старшинських рад. Єдиний виняток було зроблено у січ. 1654, коли постанову старшинської ради про прийняття протекції рос. царя Хмельницький вирішив легітимізувати відповідною ухвалою Г. в. р., скликаною у Переяславі. У часи гетьманування наступників Хмельницького, особливо тоді, коли існувала необхідність додаткової легітимізації рішень гетьмана і ген. старшин, значення Г. в. р. посилювалося. Щоправда, нерідко ін-т використовувався не як інструмент знаходження важливих рішень, а як спосіб їхнього узаконення волею представників усієї козац. спільноти. В міру стабілізації сусп.-політ. ситуації в козац. Україні та втрати Гетьманатом прерогатив зовнішньополіт. репрезентації з ост. чв. 17 ст. за ін-том збереглися функції лише гетьман. обрання та затвердження умов договорів з Рос. д-вою (т. зв. гетьман. статей). Енергійну спробу реанімувати роль і значення Г. в. р. у вирішенні держ. справ учинили творці Конституції 1710 (див. *Конституція Пилипа Орлика*), узаконивши положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік — на Різдво, Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці — скликати Г. в. р., виносячи на розгляд найважливіші питання політ. і соціального життя Гетьманату. Обов'язковою умовою визнання *легітимності* рішень Г. в. р. була участь у її роботі представників усіх козац. полків Гетьманату (іноді виникало питання й щодо обов'язкової участі представників Запорозької Січі). Під час походів до участі в Г. в. р. закликалося все козацтво, в решті випадків практикувалося представництво від полків й інтереси полчан представляли полковник, полкова старшина, сотники, а також виборні знатні козаки. До участі в роботі Г. в. р. нерідко закликали також вище правосл. духовенство та представників міськ. самовряд. великих міст.

Літ.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009. *В. Горобець*

ГЕНЕРА́ЛЬНА СТАРШИ́НА — вищі військ. чини в укр. козац. війську та одночасно виборні посади і члени гетьман. уряду Укр. козац. д-ви. Генетично ін-т Г. с. пов'язаний з виборними військ. чинами, що з 2-ї пол. 16 ст. існували на Запорозькій Січі, а згодом були перенесені до реєстрового козац. війська. З утвердженням у ході Визвольної війни серед. 17 ст. Укр. козац. д-ви к-сть Г. с. та коло їхніх функціональних обов'язків, прав і привілеїв суттєво зросли. Інституційно до категорії Г. с. у серед. 17 ст. належали ген. обозний, ген. суддя, ген. писар, ген. осавул. Іноді уря́д ген. судді й ген. писаря посідав не один, а двоє старшин; а уря́д ген. осавула обов'язково посідали декілька осіб. З ост. трет. 17 ст. до числа Г. с. було включено ген. хорунжого і ген. бунчужного. У 1728 було узаконено існування посади ген. підскарбія, згадки про існування ін-ту якого зустрічались і в часи гетьманування Б. *Хмельницького* й І. *Брюховецького*, але з цього часу їх мало бути двоє, причому один з них — обов'язково представник рос. влади. Функціональні обов'язки ген. обозного полягали у керівництві Ген. військ. артилерією, він же вів облік козац. компуту; ген. суддя очолював Ген. військ. суд; ген. писар — Ген. військ. канцелярію; ген. підскарбій завідував фін. справою Гетьманату. Ін. члени корпорації Г. с., яких на противагу першим — «вищим» — класифікують як «нижчих» Г. с., не мали чітко визначених повноважень і зазвичай виконували делеговані їхнім гетьманом повноваження з керівництва частиною козац. війська у поході, здійснення дип. місії, проведення суд. розслідування тощо. Тимчас. доручення гетьмана з керування військами, виконання дип. доручень чи розслідування важливих суд. справ давались і «вищим» Г. с. У середовищі Г. с. існувала певна внутр. субординація, і просування щаблями службової драбини відбувалося зазвичай відповідно до неї. Колегія Г. с. формувала ядро старшинських рад, на розгляд і вирішення яких виносилися найважливіші питання внутр. і зовн. політики Гетьманату. Функції колегії Г. с. як дорадчого органу при гетьманові закріплювалися традиціями Укр. козац. д-ви, а Конституція 1710 (див. *Конституція Пилипа Орлика*) узаконювала обов'язкову участь Г. с. у вирішенні важливих «генеральних» справ. Роль і значення Г. с. особливо зростали у часи міжгетьманства. В одних випадках (як це було під час виборів 1672) до обрання нового гетьмана влада зосереджувалась у колегії Г. с. у складі ген. обозного, двох ген. суддів і ген. писаря, в інших (напр., під час елекції 1687) її перебирав до своїх рук найвпливовіший ген. старшина, зазвичай ним був ген. обозний.

Літ.: Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні у XVII–XVIII віках // Праці Комісії комісії для вивчування історії західноруського та вкраїнського права. Вип. 2. К., 1926; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009. *В. Горобець*

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТА́Р ООН — гол. адм. посадова особа *Організації Об'єднаних Націй*. Бачення параметрів функцій, повноважень і ролі Г. с. змінювалося на різних істор. етапах, зокрема, президент США Ф. *Рузвельт* вважав саму назву посади дуже обмеженою і схилявся до найменування «Світовий арбітр», що свідчило про його уявлення щодо діяльності Г. с. як акт. учасника *міжнародних відносин*, а не лише адміністратора орг-ції. У Статуті ООН закладені основи як для адм., так і для політ. діяльності Г. с., що бере участь в усіх засіданнях *Генеральної Асамблеї ООН*, *Ради Безпеки ООН*, Екон. і соціальної ради (ЕКОСОР) та виконує всі доручення, які йому надають ці гол. органи. Г. с. уповноважений представляти ООН на міжнар. арені, вести переговори з представниками *держав*, орг-цій та діячами, здійснювати координацію діяльності ООН; володіє правом акт. ініціативи, доводити до відома РБ будь-які питання, що, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнар. миру і безпеки. Акт. політ. роль Г. с. проявляється у «добрих послугах» для врегулювання спорів і конфліктів; під його керівництвом здійснюються операції ООН з підтримання миру, що стали провідною ланкою миротворчої діяльності. У щорічних звітах про роботу Організації, у спец. доповідях Г. с. формулюються найактуальніші питання теорії та практики міжнар. життя. Роль Г. с. і значення його діяльності переконливо аргументує ст. 7 Статуту, яка проголошує Секретаріат одним із гол. органів ООН поряд з ГА, РБ та ін. Позиції Г. с. зміцнюються також ст. 100, яка зобов'язує країни-члени Організації поважати міжнар. характер його обов'язків і Секретаріату та не прагнути справляти на них вплив при виконанні ними своїх обов'язків. Водночас Статут зобов'язує Г. с. і персонал Секретаріату утримуватися від будь-яких дій, що могли б скомпрометувати їх як міжнар. посадових осіб, відповідальних лише перед Організацією. Вони повинні додержуватися нейтральності, керуватися рішеннями ГА, РБ та ін. гол. органів ООН.

На відміну від часів *Ліги Націй*, коли вважалося, що Г. с. має бути представником *великої держави*, в ООН утвердилося бачення, що він повинен бути репрезентантом малої або середньої країни. Розуміння значення ролі Г. с., його політ. орієнтації обумовлює гостру боротьбу навколо кандидатів на цю надзвичайно важливу посаду. Призначення Г. с. відбувається на основі Статуту ООН, Тимчас. правил процедури РБ ООН і Правил процедури ГА ООН. Відповідно до ст. 97 Статуту, Г. с. обирається ГА за рекомендацією РБ; кандидатури на посаду проходять через таємне голосування в РБ, де для одержання рекомендації необхідно набрати не менше 9-ти голосів із 15-ти, включаючи збіжні голоси пост. членів. Негат. голос хоча б одного пост. члена блокує ухвалення необхідної рекомендації. У разі одержання позит. рекомендації ГА проводить таємне голосування на закритому засіданні. Отже, право вето пост. членів РБ ставить кандидатів на посаду Г. с. і діючих ген. секретарів (у разі переобрання на другий термін) у вирішальну залежність від ставлення з боку п'ятірки великих д-в. Фактично позиція одного пост. члена РБ може перекреслити прагнення всіх членів ООН. Г. с. обирається на 5 років і може бути переобраний на новий термін. На посаді Г. с. перебували: Трюгве Лі (1896–1968, Норвегія) — 02.02.1946 — 10.04.1953; Даг Хаммаршельд (1905–61, Швеція) — 10.04.1953 — 18.09.1961; У Тан (1909–74, Бірма) — 03.11.1961 — 31.12.1971; Курт Вальдхайм (1918–2007, Австрія) — 01.01.1972 — 31.12.1981; Х. Перес де Куельяр (1920, Перу) — 01.01.1982 — 31.12.1991; Б. Бутрос-Ґалі (1922, Єгипет) — 01.01.1992 — 31.12.1996; Кофі Аннан (1938, Гана) — 01.01.1997 — 31.12.2006; Пан Гі Мун (1944, Республіка Корея) — з 01.01.2007.

Ідеол. та ін. суперечності періоду *«холодної війни»* справили згубний негат. вплив на політ. ситуацію в ООН та її діяльність. Перед Г. с. стояли особливо складні завдання для забезпечення розв'язання назрілих міжнар. проблем; необхідні були високий професіоналізм, гнучкість і зваженість. Про те, що ген. секретарі діяли на рівні вимог, переконливо свідчить їхнє переобирання на новий термін. ООН проявила здатність подолати величезні перешкоди й відіграти істор. роль як надійний інструмент розвитку міжнар. співробітництва; після закінчення глобального протистояння Сх. і Зх., в умовах оздоровлення політ. ситуації у світі й ООН, ген. секретарі зосередилися й досягли чималих успіхів у справі адаптації теорії та практики Організації до викликів сучасності. Так, Б. Бутрос-Ґалі зробив істотний внесок у розроблення нової стратегії миротворчої діяльності ООН, особливо в доповідях «Порядок денний для миру» (1992) та «Доповнення до порядку денного для миру» (1995). Кофі Аннан доклав чимало плідних зусиль для реформування ООН, підвищення ефект. миротворчої діяльності й розвитку міжнар. співробітництва. Його доповідь «Оновлення

Організації Об'єднаних Націй» (14.06.1997) стала основою перебудови Секретаріату, а в доповіді «Ми, народи: роль ООН у XXI ст.» (квіт. 2000) викладені грунтовні думки щодо підвищення ефективності ООН. 10.12.2001. Г. с. і ООН удостоєні Нобел. премії миру, при цьому норв. Нобел. к-т зазначав, що Кофі Аннан «більш, ніж будь-хто, сприяв оновленню Організації».

Літ.: Gordenker, Leon. The UN Secretary-General and the Maintenance of Peace. New York, 1967; Chesterman Simon. Secretary Or General?: The UN Secretary-General in World Politics. New York, 2007; Kille Kent J. The UN Secretary-General and Moral Authority: Ethics and Religion in International Leadership. Washington, DC, 2007. *В. Бруз*

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІА́Т УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ — викон. орган УЦР, що діяв з 15(28).06.1917 до 09(22).01.1918, перший нац. уряд України в 20 ст. Створений після проголошення 10(23).06. 1-м Універсалом УЦР автономії України у складі Рос. республіки. До складу ГС увійшли представники укр. партій (УСДРП, УПСР, УПСФ), домінували серед яких укр. соціал-демократи, а їх лідер В. *Винниченко* очолив його. Висхідною програмою ГС стала Декларація від 27.06. (10.08). У результаті переговорів УЦР з міністрами Тимчас. уряду в Києві ГС був визнаний останніми як крайовий орган управління в Україні, склад якого затверджувався Тимчас. урядом за поданням УЦР. Виходячи з домовленості з міністрами Тимчас. уряду, УЦР було розроблено «Статут вищого управління Україною», згідно з яким ГС мав формуватися УЦР, був їй підзвітним, затверджувався Тимчас. урядом та мав складатися з 12-ти ген. секретарів: внутр., фін., військ., продовольчих, зем., міжнац. справ, юстиції, освіти, торгівлі й пром-сті, пошт і телеграфу, праці, шляхів, а також ген. контролера та ген. писаря. 15(28).07., після доповнення складу УЦР представниками нац. меншин та Всеукр. радою робітн. депутатів, було намічено новий склад ГС, для затвердження якого та його «статуту» до Петрограда була направлена делегація на чолі з В. *Винниченком*. Однак Тимчас. уряд відмовився затвердити «статут», оприлюднивши 04(17).08. «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», яка після довгих вагань була прийнята УЦР 07(20).08. Док-т зменшував к-сть ген. секретарів до 7-ми (скасовувалися секретарства юстиції, продовольства, військ. справ, пошт і телеграфу; не менше 4-х секретарів мали бути неукраїнцями), місц. влада підпорядковувалася ГС як вищому органові Тимчас. уряду в Україні, секретаріат призначався цим урядом за домовленістю з УЦР. Усі зносини з Тимчас. урядом ГС мав здійснювати через комісара України в Петрограді. Повноваження ГС поширювалися на 5 неповних губерній: Поділ., Волин., Київ., Полт. і Черніг. З огляду на прийняття Інструкції УЦР, ГС пішов у відставку. Формування його нового секретаріату доручили Д. Дорошенку, однак 18(31)08 він не був затверджений ЦР і на роль голови ГС був знову запрошений В. Винниченко. Запропонований ним склад ГС був схвалений 01(14).09.1917. Тимчас. урядом: голова і ген. секретар внутр. справ — В. Винниченко; ген. секретарі: освіти — І. Стешенко, фінансів — М. Туган-Барановський (УПСФ), землеробства — М. Савченко-Більський (УПСР), міжнац. справ — О. Шульгін, ген.контролер — О. Зарубін, ген. писар — О. Лотоцький (УПСФ), комісар України при Тимчас. уряді — П. Стебницький (УПСФ). Після Жовтн. повстання в Петрограді, наступної збройної боротьби в Києві 01(14).11.1917 УЦР поповнила склад ГС ген.секретарями: продовольчих справ — М. Ковалевський (УПСР), військ. — С. Петлюра, судових — М. Ткаченко (УСДРП), пошт і телеграфу — О. Зарубін, праці — М. Порш (УСДРП), торгівлі й пром-сті В. Голубович. Після проголошення 7(20).11.1917 3-го Універсалу УЦР зі складу секретаріату вийшли М. Туган-Барановський, М. Савченко-Більський, О. Зарубін, О. Лотоцький, пізніше — С. Петлюра. У лист.–груд. основними на засіданнях уряду були військ. питання, проблеми орг-ції правоохоронних органів, стосунків з більшовиками, Четверним союзом (Німеччиною та її союзниками), численними урядами, що виникали на тер. кол. Рос. імперії, виборів до Всерос. та Укр. установчих зборів. Обговорювалися фін. справи, становище у Києві та на окр. підприємствах, питання допомоги прифронт. губерніям, друкування власних грошей тощо. Як і раніше, тривали зміни у структурі та складі уряду: 11.12 скасована посада комісара України у Петрограді; 21.12 створено нове відомство — Ген. секретаріат — мор. справ на чолі з Д. Антоновичем (УСДРП) та ін. У січ. 1918 ГС мав такий склад: голова і ген. секретар внутр. справ — В. Винниченко, ген. секретарі: суд. справ — М. Ткаченко, військ. справ і праці — М. Порш, зем. — О. Зарудний (УПСР), прод. — М. Ковалевський, міжнар. справ — О. Шульгін, шляхів — В. Єщенко (безпарт.), пошт і телеграфу — М. Шаповал (УПСР), мор. справ — Д. Антонович (УСДРП), в. о. справ фінансових — В. Мазуренко (УСДРП), торгівлі й пром-сті — В. Голубович, освіти — І. Стешенко, рос. справ — Д. Одинець (рос. партія нар. соціалістів), євр. — М. Зільберфарб, польс. — М. Міцкевич, ген. контролер — О. Золотарьов (Бунд), в. о. ген. писаря — І. Мірний (УПСФ). 4-м Універсалом УЦР 09(22).01.1918 ГС перетворений на Раду народних міністрів УНР. 15(28).01 В. Винниченко подав у відставку, а формування нового складу уряду 18(31).01 було доручено діячу УПСР В. Голубовичу.

Літ.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Відень, 1919; Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1–3. К.: Відень, 1920; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. 1–4. Відень, 1921–22; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1. Ужгород, 1932; Українська Центральна Рада: Док. і матер. У 2 т. К., 1996–97; Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. К., 1997; Солдатенко В. Ф. Українська революція. К., 1999; Кудлай О. Б. Генеральний секретаріат Української Центральної Ради // Енциклопедія історії України. Т. 2. К., 2004; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Т. 1. Рік 1917. К., 2008. *В.Солдатенко*

ГЕНЕРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. generatio — народження, розмноження) — спільнота людей приблизно однієї вікової категорії, які мають спільний соціальний досвід, здобутий у період їхньої політ. соціалізації. Близьким поняттям до Г. п. є термін «політичне покоління». Оскільки політ. соціалізація людей відбувається в молодому віці, то тим самим виникає проблема розмежування політ. поколінь. На думку польс. вченого Б. Ґолембіовського, політ. покоління співвідносяться з великими істор. етапами. Вік політ. поколінь становить у серед. близько 25 років. Генерації усередині політ. поколінь необхідно співвідносити з періодами в історії країни в межах певного етапу. Такий підхід дає можливість коректно розв'язати проблеми розподілу окремих соціальних спільнот за політ. поколіннями. Г. п. формується масштабними істор. подіями, до числа яких можна віднести участь у війнах, здобуття країною незалежності, формування нового політ. ладу. Гол. носієм політ. ідентичності покоління виступає насамперед еліта, а тому від її характеру багато в чому залежать особливості різних Г. п., зміст їхньої політ. свідомості.

М. Іванов

ГЕНОЦИ́Д (від грец. γένος — рід, плем'я та лат. caedere — убивати, знищувати) — умисні дії з наміром повністю фіз. знищити певну етн., расову або реліг. спільноту, найбрутальніший прояв *ксенофобії*, різновид *етнічної чистки*. На відміну від *етноциду*, який полягає у позбавленні певної етн. спільноти ознак її ідентичності і, як наслідок, її зникнення попри фіз. виживання її членів, Г. передбачає переривання її біол. наступності. Дії з фіз. знищення етн. або расової спільноти являють собою Г. незалежно від того, чи було досягнуто його кінцевої мети, тому під його визначення підпадають і ті дії, що спричинили часткове знищення спільноти, якщо їх було розпочато з наміром її повного знищення. Навпаки, під визначення Г. не підпадає масове знищення людей, якщо воно було наслідком *терору* (зокрема такого його різновиду як *агресія* чи *війна*) або *депортації*. За своїм характером Г. може бути організованим і стихійним. Суб'єктом Г. можуть виступати д-ва (тоді Г. характеризується як напрям її етнополітики), її окремі інституції, політ. або громад. об'єднання, неорганізовані групи людей, окремі індивіди. Здійснення Г. д-вою зазвичай включає в себе прийняття (як правило, таємне) політ. рішення, створення механізмів і вибір методів його здійснення, психол. підготовку населення (насамперед формування в нього ксенофобії стосовно наміченого об'єкта Г.), призначення виконавців, реалізацію рішення та його пропагандистське забезпечення, знищення свідоцтв проведення акції. У міжнар. праві згідно з Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього Г. визначається як один з найтяжчих злочинів проти людства і людяності. Конвенція відносить до Г. дії, спрямовані на знищення повністю або частково будь-якої нац., етн., расової чи реліг. групи як такої, у т. ч. вбивство членів такої групи; завдання серйозних тілесних пошкоджень чи розумового розладу членам такої групи; умисне створення для неї таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове її фіз. знищення; заходи, розраховані на запобігання народженню дітей у середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в ін. Міжнар. право не передбачає застосування щодо таких злочинів терміну давності.

Літ.: Ященко С. С. Геноцид // Юрид. енцикл. Т. 1. К., 1998; Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. 28 мовами. К., 2009; Наймарк Н. Геноцид Сатліна. К., 2011. *О. Майборода*

ГЕОГРА́ФІЯ ЕЛЕКТОРА́ЛЬНА (грец. γεωγραφία, від γῆ — земля і γράφω — описую та лат. elector — виборець) — просторова відмінність у політ. орієнтаціях населення. Г. е. виникла на поч. 20 ст. як самост. допоміжна дисципліна у Франції завдяки А. Зиґфриду, який встановив взаємозв'язок між місц. особливостями і результатами голосування в зх. частині країни. Встановлений взаємозв'язок використовувався як спец. методика вивчення політ. симпатій і антипатій населення, що проживає на тій чи ін. території. Осн. метод Г. е. — порівняльний аналіз результатів *голосування* в тер. розрізі, складання карт *виборів*. Ін. методи дозволяють досліджувати процеси політ. районоутворення, формування регіон. *політичних культур* та їхніх меж. Г. е. розглядає весь спектр причин, які впливають на той чи ін. вибір населення. У формуванні внутрішньорегіон. відмінностей в електоральній поведінці населення беруть участь два процеси, які переплітаються між собою і створюють складний електоральний ландшафт регіону. Перший процес — стійке відтворення політ. культури населення, що закріплює за деякими територіями певну політ. спрямованість. Другий процес — короткочасне тер. розширення підтримки окремих партій чи політ. діячів, описане з допомогою теорії «дифузії нововведень» (поширення новин). Автором теорії «дифузії нововведень» є швед. учений Т. Хегерстранд. Він наголосив, що інновації тісно пов'язані з територією, яка на них впливає, перетворює і спрямовує їх. Особливої ролі набувають розміри і форми території, к-сть і розміщення населення країни, регіону, трансп. комунікації, адм. і держ. кордони, ін. соціально-екон. і навіть природні рубежі, в яких проходить політ. процес. Г. е. визначає географ. критерії утворення виборчих округів. Згідно з тим критерієм заборонено об'єднувати в один округ частини, розділені водним простором без мосту, тощо. У США вживається спец. термін — джеримендеринг, яким позначається практика утворення виборчих округів з порушенням геогр. критерію. Правила справедливої «нарізки» виборчих округів покликані протистояти спробам проведення меж виборчих округів з метою ущемлення інтересів окремих груп населення і політ. партій. Під час утворення округів слід дотримуватися правового (однакова кількість виборців) і геогр. критеріїв.

Літ.: Hagerstrand T. Innovation diffusion as a spatial process. Chicago, 1968; Туровский Р. Ф. Политическая география. М; Смоленск, 1999; Rokkan S. Citizens, Elections, Parties. New York, 1970; Taylor P. J., Johnston R. J. Geography of Elections. London, 1979; Taylor P.G. Political Geography. New York, 1989; Mellow N., Trubowitz P. Red versus Blue: American Electoral Geography, and Congressional Bipartisanship» // Political Geography, Thompson Scientific, 2002; Johnston R. Anglo-American Electoral Geography: Same Roots and Same Goals, but Different Means to Ends? // Professional Geographer. Oxford, 2005. *Ю. Левенець*

ГЕОПОЛІ́ТИКА (від γῆ — земля та *політика*) — наука про вплив геогр. чинників на *внутрішню і зовнішню політику* д-в і націй. До таких чинників відносять: просторове розташування, наявність або відсутність певних природних ресурсів, клімат, щільність населення й темпи його приросту і т. ін. Предметом Г. як науки є взаємодія простору і політики. І в цьому політ. сенсі Г. являє собою систему знань про контроль над простором. Відтак, геополіт. простір вважається центр. категорією Г. Власне під геопростором розуміють оточення визначеного суб'єкта Г. Однією зі складових геопростору є силове поле суб'єкта. Під силовим полем розуміють простір, що контролюється д-вою (групою д-в) з метою реалізації її геополіт. інтересів. Це силове поле прийнято називати сферою впливу. До силових полів відносять: ендемічне поле — простір, що контролюється д-вою тривалий час, достатній для визнання ін. д-вами як такого, що безперечно належить цій д-ві; прикордонне поле — це простір, що знаходиться під контролем д-ви, однак недостатньою мірою освоєний нею для злиття в ендемічне поле, тому право контролю над цим простором може оспорюватися; перехресне поле (метаполе) — це простір, на який мають претензії контролю декілька д-в; тотальне поле — це безперервний простір, що знаходиться під контролем д-ви; геополіт. точка опори — територія, що знаходиться поза межами тотального поля, контролюється однією д-вою, а комунікації контролюються ін. д-вою. Суб'єктами Г. є д-ви, міждерж. угрупування, суб'єкти транснац. характеру. Вони ж виступають як генератори силових полів. Важливою категорією *політики* є геополіт. інтерес. Саме через співвідношення інтересів відбувається взаємодія силових полів. Геополіт. інтерес є однією із складових нац. інтересу д-ви, групи д-в. Основу нац. інтересів становлять традиційно фіз. виживання та політ. незалежність країни, збереження держ.

території. До геополіт. інтересів належать імперські прагнення, забезпечення безпеки суб'єкта, збереження самобутності культури, доступ до ресурсів чи трансп. комунікацій, володіння важливими геостратег. позиціями та геополіт. становищем тощо. Гол. геополіт. інтересом є спроможність бути активно діючим суб'єктом у визначеному геополіт. просторі, здатним захищати і просувати власні нац. інтереси. Якщо суб'єкт є пасивним, нездатним реалізовувати свій інтерес, він перетворюється на об'єкт Г. ін. д-в (С. Андрущенко).

Геопростір складається з комплексної взаємодії прагнень визначеного суб'єкта Г. щодо реалізації власних інтересів із можливостями та інтересами ін. суб'єктів Г. У кожного суб'єкта Г. є власний геопростір, що обумовлює здатність суб'єкта реалізовувати свій геополіт. інтерес. Сукупність геопросторів формує геополіт. середовище. Ця категорія характеризує розстановку сил та їхнє співвідношення у світовій політиці (С. Андрущенко). Геополіт. середовище визначає, яким чином геогр. середовище і просторово-тер. характеристики д-ви (геогр. розташування, конфігурація кордонів, людські та природні ресурси тощо) впливають на міжнар.-політ. поведінку д-ви. Геополіт. середовище змінюється відповідно до домінуючих принципів та тенденцій світової політики і визначає геополіт. структуру світу. Своєю чергою геополіт. середовище має свою структуру. Геополіт. структура світу являє собою осн. об'єкт Г.: в результаті взаємодії силових полів формується геополіт. структура світу, що відрізняється від звичайної політ. карти світу і визначається геополіт. районуванням цілісного планетарного простору. Геополіт. структура світу представлена численними просторовими моделями: протистояння контин. (теллурократія) та морс. (талассократія) могутності; модель Серцевинної землі (гартленду); концепція «континентального блоку»; модель «гартленд–рімленд»; концепція «Росії–Євразії» тощо. У широкому розумінні Г. виявляє об'єктивно наявні просторові цілісності, які мають політ. зміст. Визначення просторових параметрів силових полів та механізми їхньої взаємодії залежать від пріоритетів геополіт. інтересів суб'єкта геополітики: військово-стратег. районування, геополіт., геостратег., геоекон. сфери, райони, регіони тощо. Форми контролю над простором змінюються у відповідності до геополіт. середовища. Серед таких форм: світове панування; контроль над лініями та мережами — трансп. комунікаціями, інформ., товарними, фін. потоками; воєнний контроль; геоекон. контроль; контроль над певним цивілізац. простором. Ідея контролю над простором бере свій початок від боротьби за суміжні території, нині контроль над простором став надзвичайно диверсифікованим і в більшості випадків не може бути визначеним у категоріях воєнно-політ. контролю: з розвитком технологій, із зростанням взаємозалежності світу контроль над простором набуває нових форм, зокрема, екон., комунікац., інформ., культ., гуманіт. Категорія контролю над простором у поєднанні з категорією інтересу створює підстави для формування геогр. зон, полів, регіонів (С. Андрущенко). Ще однією важливою категорією Г. як наук. концепції визначають категорію експансії. Ця категорія є межовою. *Експансія* являє собою один з механізмів формування силового поля (сфери впливу) суб'єкта Г. через запровадження контролю над певним простором (К. Сорокін).

Г. є світоглядною доктриною, що обґрунтовує міжнар. політику д-ви. Відтак вона є важливою компонентою ідеології і в політиці виконує відповідні ідеол. функції. У цьому контексті Г. виступає як концепція, що пояснює та прогнозує геополіт. розстановку сил у світовій політиці. Вона дає уявлення про світовий порядок, тобто про геополіт. структуру світу, яка віддзеркалює баланс співвідношення наявних силових полів. Г. охоплює проблеми світового співтовариства в тих аспектах, які стосуються розробки, прийняття й реалізації політ. стратегії на глобальному, регіон. й локальному рівнях міжнар. системи. Володіння логікою геополіт. мислення дозволяє комплексно аналізувати ***міжнародні відносини*** й правильно розуміти реальності.

Г. існує в історії людства з ант. часів. Як наука вона почала формуватися на рубежі 19 і 20 ст. Виникнення Г. як науки в цей час було обумовлено не тільки логікою розвитку наук. знання, а й насамперед потребою осмислення нових політ. реалій. Ця наука з'явилася в той час, коли світ як єдине ціле розділився між осн. протиборчими центрами сили. Теор. першоджерелом Г. як науки був геогр. детермінізм. Це найстародавніше джерело пізнання. Ідеї про вплив геогр. середовища на історію й людину можна знайти у Геродота, Гіппократа, Фукидіда й ін. ант. авторів. Подальшого поширення ідеї геогр. детермінізму набули в 18–19 ст. Особливо популярними вони були у Франції. У роботі «Про дух законів» (1748) франц. просвітитель, філософ Ш. *Монтеск'є* гол. причину в законод. устрої д-в слідом за Бо-Деном вбачав у особливостях клімату. В Англії ці ідеї теж знаходили своїх прихильників, напр., історик Ґ. Бокль (1821–62), але найбільше поширилися вони в Німеччині. Нім. географ К. Риттер (1779–1859) стверджував, що «існування людини цілком пов'язане із землею — тисячами чіпких коренів, які неможливо вирвати». Надалі ці ідеї поряд з ін. розвинені нім. ученим Ф. Ратцелем і шведом Р. Челленом, який увів у науку поняття «геополітика». Ф. Ратцель (1844–1904) запропонував підхід, згідно з яким Г. розглядає д-ву не у статиці, як постійне, незмінне утворення, а в динаміці — як живу істоту. На його думку, на відміну від політ. географії Г. не цікавлять такі питання, як розташування, форма, розміри або кордони д-ви, її економіка, торгівля, культура. Усе це більшою мірою належить до сфери політ. географії. Г. — це геогр. розум д-ви. Іншим теор. джерелом Г. були воєнно-стратег. теорії, визнаними авторами яких вважають Н. *Макіавеллі*, К. фон Клаузевіца (1780–1831), Г. Й. Мольтке (1848–1916) та ін. Але найбільше вплинув на розробку й поглиблення цих теорій амер. військ.-мор. теоретик, історик А. Мехен (1840–1914). У 1890 була надрукована капітальна праця адмірала-вченого «Вплив морської могутності на історію». Воєнно-стратег. теорії внесли в методологію Г. ідею ключових пунктів і зон, що дозволяють контролювати значні території потенц. супротивника. У наш час ці підходи набули якісно нового розуміння. У сучас. Г. як науці значне місце посідає цивілізац. підхід. Його основоположником вважається росіянин, вчений-біолог, історик, соціолог, автор книги «Росія і Європа» Н. Я. Данилевський (1822–85). На його думку, гол. діючим суб'єктом історії є не д-ви чи окремі нації, а величезні культ.-реліг. спільності, які він називав «культ.-істор. типами». Згодом ці спільності стали називати «цивілізаціями». Першим серед рос. дослідників Н. Я. Данилевський сформулював і наук. обґрунтував тезу відчуженості Європи від Росії. Причина цієї відчуженості, на його думку, у принциповому цивілізац. розходженні двох світових сил: «Європа не визнає нас своїми. Європейці вбачають у Росії й слов'янах не тільки чуже, а й "вороже начало"». Він сформулював найважливішу вимогу до зовн. політики Росії, яка полягає у необхідності приведення її завдань у відповідність із об'єктивними завданнями розвитку «слов'янського культ.-істор. типу». Набагато пізніше цей принцип — зона впливу однієї цивілізації — одержав назву «великого простору». Наприкін. 19 — поч. 20 ст. концепція Н. Я. Данилевського знайшла свій розвиток у роботах рос. філософа К. Н. Леонтьева (1831–91), нім. філософа О. Шпенґлера (1880–1936), рос. вченого-євразійця П. Н. Савицького (1895–1968), його учня Л. Н. Ґумильова (1912–92). Найбільш докладно розглянув і розвинув цю концепцію англ. вчений-історик і соціолог А. *Тойнбі*. У своїй багатотомній роботі «Збагнення історії» він дав докладну класифікацію цивілізацій. В особливий тип він виділив «православно-російську» цивілізацію. А. Тойнбі запропонував досить оригінальну теорію джерел і розвитку цивілізацій як «Виклику-І-Відповіді». Прихильником цивілізац. підходу був також проф. Гарвард. ун-ту С. *Гантінґтон*. У своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» (1993) він стверджує, що в 21 ст. осн. джерелом конфліктів будуть не економіка чи ідеологія, а цивілізац. розходження. Він вважає, що «зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розламу між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів». Картина світу в 21 ст. вбачається йому як результат взаємодії й суперництва «семи-восьми великих цивілізацій», серед яких буде й «православно-слов'янська». На думку багатьох вчених, прихильників цивілізац. підходу, геогр. кордони цивілізацій визначають межі «природного» впливу *великих держав*, сфери їхніх життєвих інтересів і території військ.-політ. контролю. У такому методол. підході до Г. проглядається тенденція вивести її зі сфери географії та зробити універсальною дисципліною (Н. Нартов).

Літ.: Поздняков Э. А. Геополитика. М., 1995; Гаджиев К. С. Геополитика. М., 1997; Нартов Н. А. Геополитика. М., 1999; Reordering the World: Geopolitical Perspectives on the 21st Century. Boulder: Westview, 1999; Geopolitics at the End of the Twetieth Century: The Changing World Political Map. London, 2000; Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі. К., 2005. *Г. Перепелиця*

ГЕРМЕНЕ́ВТИКА ПОЛІТИ́ЧНА (грец. ἑρμηνευτική, від ἑρμηνεύω — пояснюю) — особл. метод політол. дослідження, спосіб отримання нових знань, альтернативний до традиц. політол. методології. Набуття вірогідного знання про об'єкти політ. сфери здійснюється шляхом встановлення істинного сенсу їхнього існування через процедури розуміння, які забезпечують проникнення суб'єктом пізнання до латентних структур явищ та причинно-наслідкових зв'язків. Практика розуміння передбачає впорядкування даних (знань) про об'єкти *політичного життя* шляхом охоплення всіх явних та прихованих значень їхньої еволюції в динаміці в режимі реального часу та простору. Г. п. набуває специфіки, що відрізняє її від класичного філос. варіанту. Вона полягає в зусиллях суб'єкта «схопити» певну частину реальності та інтерпретувати її зміст відповідно до певних імператив політ. практики або теорії. Викриття сенсу лише певних аспектів політ. реальності суперечить універсалістським інтенціям філос. герменевтики, проте надає *політичній науці* новий засіб встановлення істини не на основі протиставлення істинного та хибного, а на основі встановлення факту співіснування предмета, явища, індивідуума чи групи та суб'єкта пізнання, орієнтованого на вирішення практ.-політ. завдання. Аналіт. природа Г. п. розкривається не через процедури розчленування досліджуваного явища на складові, а через роз'єднання структур прихованого смислу та засобів його виразу, що формують структури презентації. Вибір предметної сфери, досліджуваної за допомогою Г. п., має відбуватися на основі критерію можливості конвертації предмета дослідження на аналог тексту із можливістю реконструкції етапів його творення та еволюції замислу автора або авторів. При цьому позиція дослідника має залишатися безсторонньою стосовно тексту. Серед найбільш придатних для політ.-герменевтичного дослідження компонентів предметного поля *політики* слід виокремлювати політ. мислення, зміни масових сусп. настроїв, що мають вираз у масовому поширенні неофіц. інформації (пліткок), політ. комунікація, політ. настрої, передбачення порядку денного, мотиви політ. участі. Вказані елементи мають текстуальну природу та можуть бути розкладені на складові первинних сенсів та репрезентаційної оболонки. Особл. вимогою до успішного використання методу Г. п. є висока мовна та культ. компетентність суб'єкта пізнання, дослідника, що використовує дану практику. На основі вивчення відмінностей між політ. та правовою герменевтикою є підстави стверджувати про емерджентність політ.-герменевтичного аналізу, зануреність у обставини, що динамічно змінюються та характеризуються появою якісно нових чинників. Виміром ефективності використання герменевтики як засобу політол. дослідження є набуття нових знань, які докорінно відрізняються від раніше отриманих. Йдеться про викриття якісно нових параметрів таких феноменів політики, як джерела духовних та творчих актів формування політ. інтенцій, базові засади політ. мислення, архетипові підвалини політ. реакцій та дій, контекстні передумови прийняття політ. рішень, ірраціональні та суб'єктнообумовлені мотиви формування політ. стилю та естет. аранжування нормат. актів та проявів політ. комунікації. Вказані та ін. явища політ. життя перебувають поза сферою сучас. теор. та прикладного політ. аналізу, не розглядаються як істотні особливості політ. дійсності саме через неможливість репрезентації дослідницьких результатів у системі понять традиц. емпірико-природн. політол. парадигми.

Літ.: Rosen S. Hermeneutics as Politics. New York: University Press, 1987; Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Пер. с нем. М., 1988. *О. Третяк*

ГЕРОНТОКРА́ТІЯ [від грец. γέρων (γέροντος) — старий і ϰράτος — влада] — 1) характеристика системи владно-держ. управління у примітивних сусп-вах, де за традиціями уся повнота *влади* належала старійшинам; 2) принцип і форма управління, коли у правлячій *еліті* домінують особи похилого віку або коли представники найвищого держ. керівництва поступово старішали і перетворювалися на замкнену політ. касту, яка дбала про вузькогрупові інтереси, прагнула якнайдовше продовжити власне перебування при владі; 3) символічне визначення відсталості, застою політ. життя, бездіяльності владної еліти, яка має пожиттєвий статус. Ця форма влади притаманна як дем. (В. *Черчілль*, К. *Аденауер*, Р. *Рейган*), так й авторит. і тоталіт. режимам (Й. *Сталін*, *Ден Сяопін*, Чан Кайші). Термін Г. уперше запровадив у наук. обіг англ. етнограф І. Ріверс на поч. 20 ст., він пов'язаний з поняттям «геронти» — так називалася рада старійшин в аристократ. д-вах Старод. Греції. Нині термін використовується зазвичай у негат. або іронічному сенсі, як синонім *консерватизму*, відсутності розвитку. Багато дослідників розглядають Г. на прикладі рад. політ. еліти епохи «застою» (у період правління Л. *Брежнєва* середній вік членів Політбюро ЦК КПРС становив 72 роки). У цьому розумінні Г. означає «невідчужуваність» особи, яка займає високу держ. посаду, представники правлячої еліти сприймаються як незамінні, а боротьба за владу перетворюється на довготривале (десятиліттями) «підсиджування» інших. Позит. риси Г.: спирається на апробовані досвідом методи управління; є більш стабільною у крит. ситуаціях; ефективність досягається завдяки злагодженій роботі експертів, консультантів, виконавців. Негат. характеристики Г.: вкрай слабкі креативні, творчі імпульси політ. лідерів; анахронічний консерватизм, який стримує будь-які новації та перетворення, призводить до консервації мислення і поведінки, до самозаспокоєння, бажання жити лише минулими досягненнями; недовіра до молодих кадрів; нездатність адаптування до швидких змін у сусп-ві. *С. Бульбенюк*

«ГЕРО́Я» І «НА́ТОВПУ» ТЕО́РІЇ — соціально-філос., соціол. та політол. теорії про роль і значення в історії лідерів, вождів, видатних осіб, з одного боку, і нар. мас — з іншого, а також про характер взаємовідносин між ними. Домінантною ознакою цих теорій є твердження про те, що «герої» є рушійною силою історії, а нар. маси («натовп») — слухняний і керований об'єкт політ. подій. Актуальність і значущість цих концепцій особливо загострюються в періоди кризових ситуацій розвитку *суспільства* (соціально-політ. зміни, *революції*, *війни*), коли особливо гостро постають питання: якою мірою здатні впливати на хід і напрям подій держ. лідери; яка поведінка повинна бути з боку широких нар. мас і окремих соціальних груп та класів; хто і яку відповідальність має нести за те, що діється в сусп-ві. У Росії, де теорія «героя» і «натовпу» була найтісніше пов'язана з практикою револ. руху, ці погляди розвивали ідеологи народницького руху П. Лавров, П. Ткачов, С. Нечаєв, М. Михайловський та ін. Останній, під впливом чорносотенських погромів, у праці «Герої і натовп» проголосив особу творцем історії, який спроможний підняти маси на велику боротьбу та рішучі дії. На думку Михайловського, нар. маси не здатні на самост. боротьбу, бо сучасне сусп-во прирікає їх на жебрацьке існування, вузькість інтересів і злиденність духовної діяльності. Під впливом такого способу життя маса перетворюється на «натовп», готовий слідувати за «героєм» куди завгодно: на подвиг і на злочин. Ця концепція стала теор. основою тактики індивід. терору, яку застосовували спочатку народовольці, а пізніше — есери. Проти теорії «героя» і «натовпу» виступили рос. марксисти Г. *Плєханов* і В. *Ленін*, які у своїх теор. працях подають нар. маси як творця історії, а вождів і партії — як виразників волі мас і революціонізаторів класової свідомості.

Культ героїв стає одним із постулатів теор. концепцій кін. 19 — поч. 20 ст. Зх. політ. думка з цього приводу представлена іменами Т. Карлейля, Г. *Лебона*, Р. *Міхельса*, Ф. *Ніцше*, Х. Ортеґи-і-Ґассета, В. *Парето*, Д. Рісмена, Г. Тарда, З. *Фройда*, М. Штірнера, К. *Юнга* та ін. Під впливом світових воєн, наук.-тех. революції, зростання урбанізації, розвитку ЗМІ, поширення практики *авторитаризму* і *тоталітаризму* з'являється тенденція до ототожнення «героя» і «натовпу», втрачається віра в культ героїв, відбувається «повстання мас», настає період, який характеризується домінуванням «масового суспільства». Поняття «натовпу» поступово інтегрується з поняттям «маси», які беруть на себе функції героїв і встановлюють свій диктат, а «герої» перетворюються на інструмент їхньої волі. У праці Ґ. Лебона «Психологія юрби» зазначається, що поведінка людини зумовлена вродженими (успадкованими від предків) і набутими (внаслідок особистісного досвіду) уявленнями. Потрапляючи в юрбу, точніше — створюючи її, людина скоряється інстинктові у формі «духу раси», що збуджує почуття особистої причетності, але водночас і безвідповідальності, та зараженість як психічний механізм, що об'єднує її учасників, сугестивність як причину поведінки. Ґ. Лебон песимістично оцінював можливості юрби, хоча й визнавав, що вона адекватніше виражає інтереси мас, ніж політ. партії, держ. структури тощо. Він виступав проти потурання юрбі, проклинав революції, вважаючи їх виплодом юрби і порівнював їх з масовою істерією. Він передбачав появу «масового суспільства», якому потрібен лідер, одночасно анонімний і впізнаваний, ефективний і з «приземленою» логікою, вплив якого виміряється потребами епохи. Ґ. Тард у праці «Суспільна думка та юрба» зробив спробу обґрунтувати положення про те, що одним з осн. законів соціального життя є наслідування послідовниками лідера. Він вважав, що більшість людей не мають здатності до самост. соціальної творчості. Єдине джерело сусп. прогресу — відкриття, зроблені ініціативними та оригінальними постатями. Ключовими положеннями праці Х. *Ортеґи-і-Ґассета* «Повстання мас» є: 1) маси виконують зараз ті ж самі сусп. функції, які раніше належали винятково обраним меншинам; 2) водночас маси перестали слухати меншини; не коряться їм, не поважають їх, а, навпаки, — відсторонюють і витісняють їх. В останніх працях зх. дослідників місце «героя» посіли «лідер», «еліта», «партія», а місце «юрби» — «маса», «атомізоване суспільство», заражене вірусами повної керованості.

Літ.: Політологічний енциклопедичний словник. К., 1997; Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія. Довідник. К., 2004; Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. К., 2006. *А. Пахарєв*

ГЕ́РЦЕН Олександр Іванович (літ. псевд. — Іскандер; 06.04.1812, Москва — 21.01.1870, Париж) — мислитель та громад.-політ. діяч. Закінчив у 1833 фіз.-матем. ф-т Моск. ун-ту. Тоді ж познайомився з М. П. Огарьовим, який став його найближчим другом та соратником до кінця життя. У 1843 за участь у діяльності ліворад. гуртка Г. заарештовують та відправляють у заслання до Пермі. Пізніше він поступає на *державну службу* в губерн. канцелярію у В'ятці. Переходить на службу в губерн. канцелярію до м. Володимира, займається поруч із літературною ще й редакторською діяльністю. У 1840 повертається до Москви, де зближується з лібер. та радик. рос. діячами М. О. Бакуніним, В. Г. Бєлінським та Т. М. Грановським. За протекцією батька вступає на службу до М-ва закорд. справ Рос. імперії. У 1841–42 за різко критичні висловлювання знову потрапляє на заслання. Повернувшись із нього до Москви, бере активну участь у дискусіях рос. інтелігенції про долю країни, її минуле та майбутнє. У суперечках між слов'янофілами та західниками схиляється на бік останніх, вважаючи, що рос. народові конче треба вирватися із зашкарублості та відсталості, йдучи тим істор. та цивілізац. шляхом, який проходить Європа. У цей час пише літ.-худ. та наук.-публіц. праці: «Дилетантизм в науці» (1842–43), повісті «Доктор Крупов» (1847), «Сорока-воровка» (1848). Літ. популярність та широке визнання Г. приносить гостро соціальний роман «Хто винен?» (1841–46).

У 1847 Г. залишає Росію, щоби вже ніколи до неї не повернутися. Стає свідком револ. подій 1848–49 у країнах Зх. Європи, зокрема революції у Парижі. Участь та споглядання цих подій призводять до глибокої світоглядної кризи у свідомості Г., який переглядає своє попереднє ставлення до зх. цивілізації, відзначає занепад бурж. культури та моралі, зазначає, що європ. буржуазія втратила свою революційність, нездатна до виконання прогресивної соціальної місії. Настрої та оцінки того часу відображені у його творі «З того берега» (1847–50). Саме в цей час він починає захоплено працювати над розробкою своєї власної концепції рос. розвитку, на альтернативних капіталіст. шляху засадах. Ці пошуки згодом висувають Г. на роль творця рос. версії соціалізму та народництва. У праці «Про розвиток революційних ідей в Росії» (1850) та ін., у багатій епістолярній спадщині цього періоду він прагне викласти цілісні системні погляди на історію Росії, її актуальні соціально-політ. проблеми та перспективи їх револ. розв’язання. Наполегливо працює над теор. синтезом положень рос. західництва та слов’янофільства, намагається обґрунтувати соціаліст. перспективу Росії на шляхах всенародної соціальної революції. Вважає і доводить, що рос. народ, передусім селянство, є колективістським, на противагу зх. буржуазно-міщанському індивідуаліст. сусп-ву. А інституційне та ціннісне його соціаліст. потенціал творить і все ще зберігає сільська община, яка, за умови її звільнення від бюрокр. свавілля та фіскального гніту з боку *самодержавства* та дворянства, може і повинна стати опорою в перетворенні Росії на соціаліст. країну. Майбутність Росії бачив як дем. федерат. соціаліст. республіки. З 1849 Г. переїжджає до Швейцарії, тісно сходиться з такими відомими європ. діячами як Ж.-П. Прудон, Дж. Мадзіні, пізніше знайомиться з К. *Марксом* та Ф. *Енгельсом*. Тоді ж переходить на становище політ. емігранта, відмившись на вимогу рос. уряду повернутися до Росії. Після родинних катастроф переїжджає з 1853 до Лондона, де засновує центр рос. вільної позацензурної преси, створюючи Вільну рос. друкарню. Її діяльність починає з випуску прокламацій револ., антисамодерж. змісту, а з 1855 видає альманах «Полярная звезда», титульна сторінка якого була прикрашена портретами страчених у 1826 декабристів, що мало символізувати немарність їхніх жертв та спадковість традицій визвольного руху в Росії. Тоді ж починає працювати над фундам. твором автобіограф. характеру «Минуле і думи» (1852–68). Повне його видання побачило світ лише після революцій 1917 у Росії. Після приїзду до Г. М. Огарьова, вони започатковують видання першої рос. позацензурної газети револ. спрямування «Колокол». Її видавці, після тривалих зусиль, налагоджують доволі широку та успішну мережу кореспондентів та агентів-розповсюджувачів цього видання. Газета здобуває надзвичайну популярність і вплив у лібер. та радик. колах Росії. Під час польс. повстання 1863 Г. виступив з рішучою критикою нац. політики царату. Намагався підтримати словом і ділом польс. повстанців у їхній нац.-визвольній боротьбі. Але не поділяв їхніх прагнень до відновлення «історичної Польщі» в межах 1772. З 2-ї пол. 1860-х Г. зазнає чергової смуги ідейної кризи та теор. пошуків. Він чим далі, тим більше розходиться зі своїми вчорашніми послідовниками та шанувальниками, зокрема з молодими рос. емігрантами (М. Серно-Соловйовичем, М. Утіним, С. Нечаєвим). Нове покоління емігрантів не поділяло «ліберальних» поглядів Г., його готовності до певних ідейних та політ. компромісів. Радик. молодь, що опинилась у вигнанні без засобів до існування, обурювалась «барством» Г., який вів цілком «буржуазний», на їхній погляд, спосіб життя у Швейцарії, а також дедалі більше сторонився револ. радикалізму та аморальності. Напр., на відміну від М. *Бакуніна* та М. Огарьова, Г. проникливо побачив у Сергії Нечаєві револ. авантюриста та аморального типа, що дуже розлютило Нечаєва, який навіть прагнув помститися Г., намагаючися спокусити його доньку. Свою нову позицію з питань револ. шляху та моральності рос. революціонерів Г.висловив у праці «До старого Товариша» (1869).

Тв.: Собр. соч. В 8 т. М., 1975; Сочинения. В 2 т. М., 1986; Избр. соч. М., 1987; О воспитании и образовании. М., 1990.

Літ.: Володин А. И. В поисках революционных теорий (А. И. Герцен). М., 1962; Пирумова Н. М. А. Герцен. М., 1962; Эйдельман Н. Я. Герценовский «Колокол». М., 1963; Зеньковский В. В. История русской философии. Т. 1. Ростов н/Д, 1999; Евлампиев И. И. История русской метафизики в 19–20 веках. СПб., 2000. *А. Круглашов*

ГЕРЦЛЬ (Herzl) Теодор (Бін’ямін Зеєв; 02.05.1860, Будапешт — 03.07.1904, Едлах, Австрія) — журналіст, засновник політ. *сіонізму*, фундатор Всесвітньої сіоніст. орг-ції, передбачив створення євр. д-ви. Рідною мовою Г. була нім., саме цією мовою він писав свої статті та нариси. Навч. в ун-ті Відня на юрид. ф-ті (1878–84). У 1884 Г. отримав ступінь д-ра юрид. наук. Був прихильником просвіти, емансипації євреїв, проте боляче реагував на прояви *антисемітизму*. З 1885 Г. присвятив себе літ. діяльності, працюючи пост. у Відні. Одним з гол. жанрів його статей та різноманітних текстів були нариси та п’єси. З 1891 по 1895 працював у Парижі кореспондентом дуже впливової на той час віденської газ. «Нойє фрайє пресе». Різка зміна його поглядів щодо розвитку євр. народу відбулася під впливом «справи Дрейфуса», коли він зіткнувся з юдофобством, що поширювалося Європою. Г. змінив свої лібер. асиміляційні погляди щодо шляхів майбутнього буття еврейства на переконання створення євр. державності. Його осн. праця «Єврейська держава. Досвід сучасного розв’язання єврейського питання» побачила світ у Відні в 1896. Гол. ідеєю, запропонованою Г., була не пост. еміграція євреїв з однієї країни до іншої, а створення власної суверенної, незалежної д-ви. Фактично вперше в новітній історії було репрезентовано політ. рішення євр. питання. В Європі праця Г. була неоднозначно зустрінута різними євр. рухами та течіями. Проте більшість євр. інтелектуалів, євр. студент. молоді, що потерпали від держ. та недержавного антисемітизму в європ. країнах, підтримали ідею створення незалежної д-ви. Сіоніст. орг-ції того часу, насамперед «Ховевей Ціон», наполягали, що такою д-вою може бути передовсім та тільки істор. батьківщина євр. народу — Ерец-Ісраель (Земля Ізраїлю), що на той час перебувала під контролем Осман. імперії та мала назву Палестина.

Політична діяльність Г. стала основою для появи в Європі та за її межами євр. нац. руху за створення власної д-ви, тобто сіонізму. Г. почав активно впроваджувати свої ідеї в реальність. Він звернувся до тих, хто фінансував євр. еміграцію та євр. поселення в Палестині, зокрема до відомих та впливових діячів тогочасного еврейства — М. Гірша та барона Е. Ротшильда, британ. євр. громади, Євр. колонізац. т-ва з пропозицією підтримки його задумів. Але відразу такої підтримки не отримав. Тоді виникає ідея та план створення пост. орг-ції, яка захищатиме у світі євр. громади та гол. метою якої стане створення євр. д-ви. Отримавши підтримку від багатьох євр. орг-цій і громад Австр. та Рос. імперій, Г. оголошує про проведення 1-го сіоніст. конгресу, що відбувся в Базелі (Швейцарія) в 1897. На конгресі було створено Всесвітню сіоніст. орг-цію та проголошено її осн. мету — відновлення євр. державності. Пізніше

Г. писав: «...у Базелі я створив єврейську державу!». За життя Г. відбулося 7 сіоніст. конгресів, що проходили в Європі щорічно. Г. дійсно став фундатором сіоніст. руху в історії євр. народу. До кінця життя він був відданий справі сіонізму. Г. був переконаний, що врятувати його народ від переслідувань, ненависті, юдофобства може тільки власна державність. Його пост. боротьба за власні ідеї та ідеали з опонентами та соратниками вплинула фатально на стан його здоров'я. Г. пішов з життя у віці 44 років. Діяльність Г. як засновника сіоніст. руху тривала не більше десяти років, але за цей короткий час він встиг стати легендарною постаттю. Молодий віден. журналіст зумів відродити, піднести нац. свідомість свого народу. Д-ва Ізраїль була проголошена у трав. 1948 — всього на декілька місяців пізніше, ніж передбачив Г. після 1-го сіоніст. конгресу.

А. Подольський

ГЕ́ТТО (від італ. getto — кидати, класти) — назва кварталу в середньовічній Венеції, виділеного для проживання євреїв. В епоху феодалізму Г. виникли в багатьох країнах Європи та мусульман. Сх. внаслідок етно-реліг. та госп. відокремленості євр. населення міст. Перші євр. Г. утворювалися спочатку стихійно і до певної міри добровільно. Згодом вони стали примусовими, що відбивало інтереси гільдійного купецтва, цехового ремісництва, а також християн. або іслам. духовенства. У 1-й пол. 19 ст. у європ. країнах Г. зникли (останнє в Європі римське Г. остаточно знищено у 1870), збереглися Г. лише на мусульман. Сх. У Рос. імперії Г. у традиц. розумінні не було. Лише в кількох містах на території, яка відійшла до Росії після поділу Польщі 1795, право поселення євреїв за межами спец. виділених вулиць і кварталів до 1862 було обмежене. Але з метою захисту рос. купців від конкуренції з боку євреїв їм заборонялося мешкати на тер. власне Росії. Зона розселення євреїв («смуга осілості») обмежувалася місцями їхнього первинного проживання на новоприєднаних до імперії землях — Правобер. Україні, Білорусі, Литві й існувала до 1917. Під час 2-ї світової війни словом Г. називалися житлові зони, куди насильно переміщалися євреї для компактного проживання. Ці зони охоронялися нацистами чи місц. колаборантами і фактично являли собою величезні концтабори, в яких здійснювалася фіз. ліквідація євр. населення. Найбільш відомі Г. Варшавське, Терезінське, Мінське, Львівське, Будапештське. Термін «Г.» іноді вживають для позначення р-ну міста, в якому вимушені селитися нац. або расові меншини чи культурно-відособлені групи (напр., негритянське Г. у Нью-Йорку — Гарлем). Така замкненість, з одного боку, відображає бажання представників Г. захистити і зберегти свої реліг., групові й сімейні цінності, а з іншого — є проявом наявних щодо жителів Г. забобон, формою їх дискримінації.

Б. Дем'яненко

ГЕ́ТЬМАН Укр. козац. д-ви — виборний головнокомандувач Війська Запорізького і правитель Гетьманату. Ін-т козац. гетьманів став формуватися з кін. 16 ст. Починаючи з 1580-х, назва «Г.» була синонімом терміна «старший». Тривалий час Г. називали командирів великих козац. з'єднань, що складалися з кількох полків, а тому одночасно у Війську Запорізькому могли діяти 2–3 Г., обраних на час походу. Остаточне оформлення ін-ту гетьман. влади відбувається за часів гетьманування Б. *Хмельницького*. Г. Укр. козац. д-ви зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: очолював військо, скликав *Генеральну військ. раду* або раду старшин, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень рад, організував їхнє виконання, очолюючи козац. адміністрацію, за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази (універсали). Г. також очолював судочинство Гетьманату, виступав вищою апеляційною інстанцією. Організовував фінансову справу. Визначав напрями *зовнішньої політики* (спільно з Ген. чи старшин. радами). Мав також значний вплив на церковне життя України. Загалом Г. як верховний правитель очолював усі сусп. стани і групи козац. України, користуючися правом уставодавства, вищої адм. і суд. влади: для козаків у ролі прямого глави, а для решти станів — як верховний арбітр. Згідно бачення суті гетьман. влади елітою Гетьманату, артикульованого в положеннях Конституції 1710, його гол. обов'язки зосереджувалися на гарантуванні суб'єктності Гетьманату, непорушності прав і привілеїв його станів, тер. цілісності, конфесійної стабільності в країні (у тогочасному розумінні цього поняття — як захист непорушності прав правосл. церкви). На практиці прерогативи Г. формувались у процесі державотворення серед. 17 ст. і не мали чітких меж. Із входженням Укр. козац. д-ви під протекцію Рос. д-ви повноваження Г. регулювалися нормами т. зв. гетьман. статей, що укладалися з представниками рос. уряду під час або невдовзі по обранню на гетьманство. Найширше коло владних повноважень Г. було зафіксовано в статтях Б. Хмельницького 1654, які не лише гарантували автономність у реалізації *внутрішньої політики*, а й зберігали широкі можливості для проведення зовнішньополіт. заходів (з певними обмеженнями). Надалі в міру ослаблення військ.-політ. потенціалу Гетьманату та розширення владних прерогатив представників рос. царя повноваження звужувалися, насамперед за рахунок обмеження, а згодом загалом вилучення функцій зовнішньополіт. репрезентації, а також перерозподілу частини повноважень у сфері адміністрування, судочинства, управління фінансами і зем. ресурсами, реалізації кадрової політики тощо на користь ген. старшин і представників рос. військ. адміністрації в Україні. Суттєвим обмеженням владних прерогатив Г. стало запровадження урядом *Петра I* в Україні 1709 ін-ту царс. резидентів при гетьман. уряді. Надалі заходи рос. влади, спрямовані на ліквідацію автономії Гетьманату, призводили у 1722–27 та 1734–50 до тимчас. скасування ін-ту гетьманства та заміни його відповідно Малорос. колегією та Правлінням гетьман. уряду. Маніфестом *Катерини II* 1764 ін-т гетьманства було скасовано остаточно. Резиденціями гетьман. урядів у серед. 17–18 ст. були Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. За виконання обов'язків Г. було передбачено виділення т. зв. рангових маєтностей.

Літ.: Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна. К., 2000; його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009.

В. Горобець

ГЕ́ТЬМАНСЬКІ СТАТТІ́ — док-ти міжнар.-прав. та держ.-прав. змісту, що визначали юрид. засади укр.-рос. відносин, прерогативи гетьмана та устрій Укр. козац. д-ви в 2-й пол. 17–18 ст. Перші Г. с. було укладено в Москві у берез. 1654 за результатами переясл.-моск. переговорів січ. — берез. 1654 (т. зв. Березневі статті або статті Б. *Хмельницького*). Вони стали базовими при виробленні умов наступних договірних док-тів, що укладались упродовж 2-ї пол. 17 ст. кожного разу при виборах нового гетьмана (за винятком елекції І. *Виговського* 1657), а саме: при вступі на гетьманування Ю. *Хмельницького* — Переясл. статті 1659, І. *Брюховецького* — Батурин. статті 1663, Д. *Многогрішного* — Глухів. статті 1669, І. *Самойловича* — Конотоп. статі 1672, І. *Мазепи* — Коломацькі статті 1687. Іноді Г. с. укладалися також з метою фіксування принципово нової політ. чи міжнар. обстановки, зокрема Переясл. статі 1674 були укладені рос. владою з гетьманом І. Самойловичем з метою легітимізації взяття Правобер. України під гетьман. булаву лівобер. правителя, а Моск. статті гетьмана І. Брюховецького 1665 встановлювали якісно новий рівень залежності Гетьманату від рос. монарха. Укладенню Г. с. зазвичай передувала підготовча робота, спрямована на узгодження позицій сторін. У переважній більшості випадків проект майбутніх Г. с. представляла укр. сторона (найвідоміші в істор. л-рі укр. проекти — Статті Б. Хмельницького 17.02.1654 та Жердівські статті Ю. Хмельницького 1659). Рос. сторона, проаналізувавши подані пропозиції, погоджувалася з ними, відкидала запропонований варіант або коригувала його зміст. У виробленні умов Г. с. 1654 брав участь особисто цар *Олексій Михайлович*, надалі інтереси рос. монарха представляли його уповноважені особи. При виробленні умов т. зв. Нових статей Ю. Хмельницького (що являли собою складову Г. с. 1659) ініціатива виходила від рос. сторони і загалом вони являли собою не двосторонній договірний акт, а мали форму указу-пожалування царя. Так само звичною процедурою вироблення Г. с. було знехтувано урядом *Олексія Михайловича* при підготовці Моск. Г. с. 1665. Зазвичай кожні нові Г. с. були кроком уперед на шляху подальшого обмеження політ. чи адм. автономії Гетьманату на користь царс. влади. Винятком є лише Глухів. Г. с. 1669, які після спроб впровадження інкорпорацій них за змістом Моск. Г. с. 1665 і вибуху на цьому ґрунті антимоск. повстання на Лівобер. Україні 1668 реанімували дух Переяслав. Г. с. Ю. Хмельницького 1659, повертаючи Гетьманату значну частину відібраних раніше автономних прав. Останніми Г. с., укладеними за традиц. формою, стали Коломацькі Г. с. І. *Мазепи* 1687. Після антирос. виступу гетьмана І. Мазепи під час обрання на гетьманування І. *Скоропадського* Петро І відмовив укр. стороні в укладенні традиц. Г. с., мотивуючи своє рішення складністю воєнної обстановки й обіцяючи повернутися до вирішення питання в майбутньому. Проте й після завершення воєнної кампанії 1708–09 дозволу на укладення нових Г. с. *Петро І* не надав. Натомість у своїй *політичній діяльності* виявляв повне нехтування положеннями, що упродовж 2-ї пол. 17 ст. входили до всіх Г. с., будучи базовими нормами двосторонніх укр.-рос. відносин. Квінтесенцією такої політики стали реформи 1722–25, коли в Україні було загалом ліквідовано ін-т гетьманства. Після реставрації ін-ту гетьманства 1727 новообраний гетьман Д. *Апостол* вчинив спробу реанімувати практику укладання Г. с., але подані ним пропозиції уряд Петра II розглянув не на офіц. рівні, а як приватну справу гетьмана, сформувавши свої резолюції у т. зв. «Рішительних пунктах» 1728. Формально Г. с. діяли до моменту ліквідації Катериною II ін-ту гетьманства в 1764.

Літ.: Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В. Горобець

ГІ́ТЛЕР (Hitler) Адольф (20.04.1889, Браунау-ам-Інн, Австро-Угорщина — 30.04.1945, Берлін) — громад.-політ. і держ. діяч. Не зміг закінчити реальну школу й отримати серед. освіту; водночас захоплювався малюванням, архітектурою, багато, але безсистемно читав. Став прибічником великонім. націоналізму. Після смерті матері переїхав до Відня (1908), безуспішно намагався вступити до Віден. академії мистецтв. У 1913 переїхав до Мюнхена; жив випадковими заробітками. Після поч. 1-ї світової війни записався добровольцем до резервного піхотного полку, єфрейтор (з 1917). Брав участь у бойових діях, був поранений та контужений під час газової атаки під Іпром, нагороджений Залізним хрестом 1-го і 2-го класу. 12.09.1919 вступив до Нім. робітн. партії, перейменованої за його ініціативою 20.02.1920 у Націонал-соціаліст. нім. робітн. партію (НСДАП), яка сповідувала войовничий расизм, *антисемітизм*, несприйняття лібер. демократії й «вождизм». Одноосібний лідер — «фюрер» (вождь) НСДАП з 1921. Очолив мюнхен. «пивний» путч 08–09.11.1923, який мав на меті поставити під контроль баварський уряд. Після придушення путчу засуджений за звинуваченням у держ. зраді до 5 років тюремного ув'язнення. Відсидів 9 міс., використавши їх для написання книги «Моя боротьба», в якій виклав засади нацист. ідеології, що передбачала: ревізію Версал. договору й відновлення військ.-політ. могутності Німеччини; утвердження нім. панування в Європі шляхом приєднання до Нім. рейху (імперії) сх. земель, заселених слов'ян. народами; «очищення» тер. рейху від «расово неповноцінних елементів», передовсім євреїв; ліквідацію парлам. режиму лібер. демократії й заміну його парт. диктатурою НСДАП з вертикальною ієрархією на чолі з вождем, наділеним абс. владою; звільнення народу від «диктату світового фін. капіталу» й макс. підтримку дрібного й ремісничого виробництва та праці осіб вільних професій. Після виходу з в'язниці за підтримки Е. Рема й Г. Штрассера Г. відновив діяльність НСДАП, поступово перетворивши її на загальнонім. партію.

На парлам. виборах 31.07. і 06.11.1932 НСДАП одержала відносну більшість голосів, яка дозволила Г. 30.01.1933 стати канцлером, а після смерті президента П. фон Гінденбурга за особливим рішенням уряду, затвердженим результатами референдуму 19.08.1934 — «президентом і фюрером Нім. рейху». Використав підпал будівлі Рейхстагу 27.02.1933 для ухвалення низки антидем. законів, які перетворювали Німеччину на однопарт. тоталіт. диктаторську д-ву; під час т. зв. «ночі довгих ножів» 30.06.1934 придушив неорганізовану внутрішньопарт. «ліву» опозицію на чолі з Г. Штрассером та Е. Ремом, одночасно знищивши ряд нім. політиків, які могли б очолити спротив новому режимові. Досяг згоди з генералітетом, керівництвом рейхсверу, верхівкою чиновництва та підприємн. колами щодо підтримки нацист. нововведень. Ухваленням Нюрнб. расових законів 15.09.1935 та орг-цією масованих євр. погромів (найвідомішим з яких є т. зв. «Кришталева ніч» 09.11.1938) перетворив Німеччину на расистську д-ву, де почалося фіз. винищення (*геноцид*) цілих груп населення, визнаних «расово неповноцінними». При цьому Г. прагнув пов'язати опозиц. настрої проти нацист. режиму з уявною «біологічною неповноцінністю» їхніх носіїв. Унаслідок цього геноцид на расово-політ. засадах охопив євреїв (знищено бл. 6 млн), циган (бл. 600 тис.), людей з особливими потребами (бл. 450 тис.), прибічників марксист. партій, активних католиків, свідків

Єгови, представників сексуальних меншин тощо. З цією метою спочатку на теренах Німеччини, пізніше і на окупованих територіях була створена розгалужена мережа концентрац. таборів. Гол. змістом зовн. політики нацизму була ліквідація наслідків поразки у 1-й світовій війні, а потім нав'язування світові «нового порядку» під проводом Німеччини. З цією метою 25.10.1936 уклав з Італією угоду, якою формувалася військ.-політ. «вісь Берлін — Рим», 25.11.1936 — Антикомінтерн. пакт з Японією, до якого 06.11.1937 долучилася Італія (виникла т. зв. «вісь Берлін — Рим — Токіо»). Остаточно формування блоку фаш. д-в завершилося укладенням 22.05.1939 нім.-італ. договору про політ. і військ. співробітництво («Сталевий пакт») і 27.09.1940 Берл. договору про політ. і військ.-екон. союз між Німеччиною, Італією та Японією (Берл. пакт). Г. домігся повернення Німеччині демілітаризованої Рейнської обл. (07.03.1936). Активно підтримав франкістів під час громадян. війни в Іспанії (1936–39). 11.03.1938 приєднав до рейху Австрію, нав'язавши їй т. зв. *аншлюс*, схвалений на плебісциті більшістю австр. населення (13.03.1938). Уклавши Мюнхен. угоду 29.09.1938 з главами урядів Великобританії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє) та Італії (Б. Муссоліні) домігся передачі Чехословаччиною Німеччині Судет. обл. 15.03.1939 здійснив повну окупацію Чехії, перетворивши її на протекторат Богемію й Моравію.

Уклавши 24.08.1939 договір про ненапад з СРСР (т. зв. пакт Молотова–Риббентропа), 01.09.1939 Німеччина нападом на Польщу розпочала 2-гу світову війну. У відповідь Франція й Великобританія, зв'язані з Польщею військ. угодою, оголосили війну Німеччині. Так Німеччина 09.04.1940 окупувала Данію й Норвегію, 10.05.1940 — Бельгію й Нідерланди, після 6-тижневої військ. кампанії 22.06.1940 змусила капітулювати Францію, 18.04.1941 — Югославію, протягом квіт.–трав. 1941 окупувала Грецію. Військ. успіхи сприяли розширенню к-сті держав-учасниць Берл. пакту: 22.11.1940 до нього приєдналася Угорщина, 23.11.1940 — Румунія, 24.11.1940 — Словаччина, 01.03.1941 — Болгарія, 15.06.1941 — Хорватія. Скориставшись їхньою підтримкою, 22.06.1941 Г. без оголошення війни напав на СРСР, значна частина території якого на зх., включаючи Україну, була окупована. Українців, як і решту слов'ян, вважав «нижчою расою», здатною лише бути «робочою силою» для рейху. За планами Г., Україна й Крим мали бути заселені нім. колоністами. Крит. ставився до спроб ін. нім. урядовців залучити українців до бойових дій проти рад. армії, побоюючись висунення укр. орг-ціями незалежницьких вимог, хоча б і під нім. протекторатом. Після спроби ОУН(Б) 30.06.1941 формально проголосити незалежну Укр. д-ву, ряд діячів укр. нац. руху було ув'язнено або страчено. Під час війни нацист. Німеччина з ініціативи Г. відмовилася від дотримання норм міжнар. гуманіт. права, наслідком чого стала масова загибель рад. військовополонених (бл. 3 млн) та цив. населення на окупованих теренах (всього бл. 30 млн). Після нападу 07.12.1941 Японії на амер. військ.-мор. базу Перл-Харбор Німеччина, безуспішно прагнучи втягнути Японію у війну й проти СРСР на далекосх. театрі воєн. дій, оголосила війну США (08.12.1941). Вступ США у 2-гу світову війну змінив співвідношення сил на користь антигітлер. коаліції. Поразки нім. армій під Москвою (05.12.1941–20.04.1942), Сталінградом (19.11.1942–02.02.1943), у битві на Курській дузі (05–23.07.1943), розгром експедиц. корпусу в Пн. Африці (23.10.1942), висадка союзних військ на Сицилії (10.07.1943) та окупація пд. Італії, висадка в Нормандії (06.06.1944) й відкриття «другого фронту» в Європі сприяли поступовому розгрому нацист. Німеччини. Напередодні остаточної поразки від сил об'єднаної антигітлер. коаліції Г. покінчив із собою в оточеному рад. військами Берліні. На Нюрнб. процесі 1946 був визнаний гол. воєнним злочинцем.

Літ.: Fest J. Hitler. New York, 1974; Ширер У. Взлет и падение третього рейха. В 2 т. / Пер. с англ. М., 1991; Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание. В 2 т. / Пер. с англ. Смоленск, 1998; Неизвестный Гитлер / О. Гюнше, Г. Линге; авт.-сост. М. Уль, Х. Эрбеле / Пер. с нем. М., 2006. *Р. Кривонос*

ГЛАВА́ ДЕРЖА́ВИ — посада, що належить до вищих держ. ін-тів і передбачає виконання сукупності керівних та церемоніальних/представн. функцій, є символом єдиної д-ви. Представлена монархами у монархіях та президентами у республіках. Повноваження монарха відрізняються залежно від форми монархії: парлам., дуаліст. чи абс. Парлам. монархії властиві, напр., європ. країнам, Японії. За цієї форми Г. д. — монарх володіє одночасно окремими функціями законод. влади (спільно з нац. парламентами) та викон. (спільно з урядами). У системі викон. влади більший обсяг повноважень монархи мають щодо міжнар. справ і питань оборони. Здебільшого монархи є главами нац. церков. Щодо всіх монархів діє норма їхньої особистої недоторканності. Оскільки монархи політ. нейтральні, вони відіграють важливу роль у забезпеченні/зміцненні сусп. єдності. Дуаліст. монархія є перехідним типом між абс. і парлам. монархіями. За неї влада монарха формально обмежена *конституцією*, на практиці, переважно внаслідок слабкості дем. ін-тів, монарх домінує в системі ін-тів викон. влади. Існує в Йорданії, Марокко, Таїланді та ін. За абс. монархії законод., викон., суд. та дух. (реліг.) влади сконцентровані в руках монарха. Нині абс. монархія існує в Бахрейні, Брунеї, Катарі, ОАЕ, Омані, Сауд. Аравії тощо. Повноваження президента як Г. д. суттєво відрізняються за презид., напівпрезид. (змішаної) та парлам. форм правління. За презид. форми Г. д. виступає керівником системи викон. влади, не передбачено окремого ін-ту прем'єр-міністра. Така форма досить часто тяжіє до *абсолютизму*, стримувальними чинниками виступають: поділ влад, правова д-ва та дем. традиції. У напівпрезид. формі правління можна виділити дві різні конструкції, які передбачають відмінний один від одного рівень політ. ваги президента. Найбільший рівень існує в ситуації, коли президент опирається на лояльну щодо себе в політ. плані парлам. більшість, тоді він розширює свій вплив на систему викон. влади за рахунок ін-ту прем'єр-міністра. І президент стає слабким за умов протиставлення йому парлам. більшості (випадок когабітації), що призводить до суттєвого обмеження його впливу на викон. владу. Повноваження президента за парлам. форми правління є близькими до повноважень монарха в парлам. монархії. *А. Романюк*

ГЛА́СНІСТЬ — один з принципів і неодмінний атрибут дем. форми орг-ції сусп. життя, за визначенням філософа Мамардашвілі, — представленість всього, що є в сусп-ві як необхідна передумова встановлення консенсусу, який вимагає розвиненої інфраструктури сусп. комунікації, що включає нац. пресу, телебачення (а тепер і нац. сегмент Інтернету) тощо, публічне поле обговорення, в якому сусп-во лише і може пізнати себе. Г. була складовою частиною політики «перебудови», проголошеної у 2-й пол. 1980-х в *СРСР*. Під Г. розумілося відкрите обговорення в сусп-ві важливих соціальних і політ. питань. Проте і тоді залишалися теми, закриті від вільної дискусії гр-н («зони, закриті від Г.»), для яких зберігалися *цензура* і необхідність офіц. санкції. Відтак Г. не дорівнювала свободі слова (за висловом журналіста, який був свідком 1-го з'їзду народних депутатів СРСР, «наша Г. майже досягла свободи слова»). У конкр. істор. умовах пізнього СРСР розширення завдяки Г. сфери публ. дискусій поставило під сумнів самі його ідеол. основи (принциповим проявом цього стало скасування законод. органом статті конституції, що визначала комуніст. партію ядром усієї політ. системи) і завершилося розпадом СРСР як ідеократичної д-ви.

Літ.: Гласность // 50/50. Опыт словаря нового мышления. М., 1989.

Е. Щербенко

ГЛОБАЛІЗА́ЦІЯ (і неоглобалізм) [від лат. gbobus — куля, франц. global — загальний] — поняття, що означає «робити глобальним чи світовим у просторовому контексті». Власне термін «Г.» набув постійності у соціогуманіт. науках у 1980-ті, хоча періодично застосовувався й раніше. Перші ж прояви сучас. форм Г. і відповідно її наук. визначення відносять до 19 ст. у зв'язку з появою «корпоративних гігантів», які надають нац. бізнесові ознак наднаціональності. З цих причин Г. переважно тлумачиться в рамках розвитку міжнар. екон. відносин, нарощування впливів великих корпорацій на *міжнародні відносини* і світову політику, повного суперечностей становлення глобальної системи регулювання екон. відносин. У наш час існує безліч визначень, що загалом мають контекстуальний характер. Коли йдеться про екон. аспект, то насамперед мається на увазі зниження і зняття бар'єрів на шляху до глобальних потоків товарів, капіталів, послуг і робочої сили. За термінологією *ООН*, Г. не відносять до новітніх понять, констатуючи, що вона почала проявлятися ще наприкін. 19 ст., коли вказані потоки набули суттєвого поширення. У зв'язку з 1-ю світовою війною, ростом *націоналізму* на глобальних просторах як одного з наслідків *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин*, великою депресією 1930-х та запровадженням золотого стандарту від 1914 до кін. 1970-х процеси екон. глобалізації помітно сповільнилися. Цьому також сприяли: *біполярність* міжнар. відносин повоєнної епохи з притаманною їм закритістю кордонів, що здобула назву *«залізна завіса»*, а також запровадження низкою д-в протекціоністських механізмів захисту своїх виробничих потужностей. У політ.-істор. науці можна зустріти віднесення Г. аж до 3 тисячоліття до н. е. Робляться посилання на сплеск торгових взаємин в Азії і на просторах Рим. імперії, а також власне між цими двома центрами тогочас. світової економіки у рамках «шовкового шляху». Окремі дослідники бачать прояви Г. в тер. експансії Монгол. імперії 13–14 ст. Відомі випадки віднесення Г. до розвитку торгово-екон. відносин і культ., матер., біол., у т. ч. людського, обміну між старим (Євразія) і новим (Америка) світами внаслідок іспан. і португ. колонізації Пд. Америки та здобуття незалежності США. Існують численні ін. історико-емпіричні обґрунтування давності процесу Г. Однак з урахуванням слабкості інфраструктури транспорту, комунікацій і зв'язку, відсутності усталених правил регулювання світової економіки, а головне — очевидної просторової обмеженості, істор. прояви міжнар. торгово-екон. обміну до 19 ст. доцільніше визначати поняттям «архаїчна Г.». Своєю чергою Г. 19 ст., зв'язану з домінуванням найбільшої в історії людства Брит. імперії та нав'язуванням брит. принципів життєдіяльності д-в, вважаємо першою епохою сучас. Г., до характерних ознак якої відносимо інкорпорацію у світову економіку країн Субсахарської Африки, тихоокеанських острівних д-в, різке зростання міжнар. торгівлі та взаємних інвестицій між імперіями та їхніми *колоніями*, а також США.

Сучас. вимір Г. відносимо до остан. чв. 20 ст., коли стає глобальною у просторовому вимірі не тільки міжнар. економіка, а й відповідна система транспорту, комунікацій і зв'язку, а в США набуває поширення *глобального врядування концепція*, яка знайшла підтримку в Зх. Європі та Японії. У світовій *політичній науці* проводиться думка про близькість і навіть переплетення понять «інтернаціоналізм» і «Г.» у тому сенсі, що перше з них стосується розвитку міжнар. торгівлі та торгово-екон. відносин на основі міжнар. договорів, а друге додатково включає в себе вільний потік капіталів і робочої сили. Суттєвим поштовхом до Г. сучас. рівня стали Бреттон-Вудські домовленості 1944, які визначили заг. норми і правила поведінки д-в у міжнар. торгівлі й фін. системі та створили низку міжнар. валютно-фін. інституцій (*Світовий банк* і *Міжнародний валютний фонд*). Дальшому поширенню Г. сприяла Ген. угода про тарифи і торгівлю (ГАТТ), згідно з якою переважно на теренах екон. розвинутих капіталіст. д-в було прийнято низку угод про зняття обмежень на вільну торгівлю, запроваджено вільні зони торгівлі з дуже низькими тарифами чи й взагалі без них, скорочено транспортні видатки та практично усунено контроль над потоками капіталу, гармонізовано субсидії в місц. бізнес та узгоджено законодавство про інтелектуальну власність. І все ж в умовах *«холодної війни»* і поділу світової економіки на лібер. і командну у просторовому сенсі Г. залишалася відносною аж до кінця 1980-х. Поряд з екон. виміром Г. застосовуються ін. поняття. До їх числа належать: Г. культурна, що стала породженням революції в комунікац. технологіях, містить аспект дихотомії, який проявляється в розвитковї культ. зв'язків між націями і д-вами, а водночас включає в себе процес гомогенізації в рамках амер. культ. експансії за рахунок втрат людства у традиц. диверсифікації культур. Вона викликає серйозну протидію з боку категорії антиглобалістів, які захищають етн. унікальність та ідентичність. Г. політична як поняття має відносний характер, оскільки на шляху до її реалізації стоять: фундамент. суперечності цивілізац. характеру, що часом визначаються в межах теорії «зіткнення цивілізацій», а також нестаціонарний стан сучас. міжнар. системи, яка після понад десятиліття амер. гегемонізму в умовах глобальної фін.-екон. кризи, що розгорнулася в 2008, формується в умовах протиборства за лідерство між *великими державами* в рамках різних, часом протилежних ідей і версій полюсності, яких, зокрема, дотримуються США, Росія, Китай. Гальмує розвиток політ. Г. і поява нових екон. гігантів, кожен з яких претендує щонайменше на регіон. лідерство. Період амер. *гегемонізму* (1989 — перші кілька років 21 ст.) завершився, а на зміну йому прийшла нестаціонарна система міжнар. відносин з відсутністю чіткої перспективи розвитку і стабілізації. Г. інформаційна є більш реальним поняттям, включаючи в себе переважно вільні інформ. потоки між різними д-вами, сусп-вами і людьми. Вона втрачає обмеження з кожним новим технол. відкриттям у сфері комунікацій. Г. екологічна обумовлена появою спільних для людства викликів навкол. середовищу, які можуть бути подолані винятково спільними зусиллями. До їх числа відносять кліматичні зміни, транскордонне забруднення повітря і води, поширення небезпечних захворювань із загрозами пандемії тощо. Г. мовна визначається в рамках наростання популярності англ. мови у глобальній мережі Інтернету, на телебаченні, радіо, в наук. л-рі та представленні технол. відкриттів тощо. Г. суспільна являє собою становлення і розвиток системи неурядових орг-цій як активних учасників держ. політики, міжнар. відносин, гуманіт. проектів та програм розвитку. Г. технічна проявляється у становленні глобальної структури телекомунікацій, наростанні транскордонного потоку інформ. даних, застосуванні Інтернету, супутників зв'язку, безпровідного телефонного зв'язку, виробництві техніки за єдиними проектами і патентами, запровадженні заг. для всіх права інтелектуальної власності тощо. Г. норм.-прав. проявляється у створенні міжнар. кримін. суду, міжнар. прав. рухів, поширенні міжнар. злочинності, появі глобального адм. права тощо. Доволі закономірним наслідком негативів Г. стали рухи глобалізму та антиглобалізму. У рамках першого йдеться про абсолютизацію капіталізму вільної конкуренції та доцільність створення т. зв. світової конфедерації з відповідним глобальним врядуванням, а також планетарного поширення демократії євро-амер. ґатунку. Антиглобалісти виступають проти неоліберальної версії Г., за збереження вирішальної ролі нац. д-в в екон. політиці та у *міжнародних відносинах*, критикують відкритість кордонів для вільного пересування товарів, послуг і роб. сили як фактора подальшого наростання небезпечного розколу в рівнях соціально-екон. забезпечення населення д-в першого, другого і третього світів. Антиглобалізм заперечує Г. як явище, що спричиняє подальше відставання бідних країн, забезпечує можливості для експлуатації зарубіжних працівників, спричиняє деградацію нац. виробництв, руйнує профспілкові об'єднання, забезпечує глобальне врядування транснаціональним корпораціям тощо. Антиглобалізаційний рух тісно зв'язаний з ідеологією і доктриною антиамериканізму. Він набув особливого поширення в епоху президентства Дж. *Буша*-молодшого (2001–08). *Є. Камінський*

ГЛОБАЛІ́СТИКА (від лат. globus — куля) — міждисциплінарна галузь наук. досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій і причин процесів *глобалізації* та глобальних проблем, які є її наслідками, та пошук шляхів закріплення позит. і подолання негат. для людини та біосфери наслідків цих процесів. Термін введений в обіг у статті польс. вченого та письменника-фантаста С. Лема «Планета Земля. Століття XXI» («Комсомольская правда», 1992), де вказується на необхідність створення Г. як методології наддерж., тобто планетарного та загальнолюдського підходу до світових проблем, тому що людство або загине, або врятується спільними зусиллями. Виникнення Г. є наслідком інтеграл. процесів у сучас. науці й тому має міждисциплінарний характер, оскільки різні науки, виходячи зі свого предмета та об'єкта, аналізують різні аспекти Г., визначають власне бачення шляхів рішення глобальних проблем, розглядаючи їх як окремо одну від одної, так і як цілісну систему. Міждисциплінарний характер глобальних досліджень пояснює недостатню визначеність концептуальних засад та категоріального апарату Г., існують певні розбіжності у визначенні її об'єкта та предмета дослідження. Зокрема, укр. дослідник О. Білорус стверджує, що об'єктом є процеси глобалізації, а предметом — виявлення законів і закономірностей формування нової системи світового порядку — глобалізму. Методологією Г. він вважає глобально-цивілізац. підхід, який дає змогу виявити генезу, витоки і взаємозв'язок політ., екон. та культ. вимірів Г., співвідношення процесів глобалізації, інтеграції і дезінтеграції, регіоналізації і фрагментації. Укр. вчені В. Бебік та Л. Дегтярьова висловлюють точку зору, що Г. — це наука про системне, комплексне вивчення сусп. сфери, яка розглядається як цілісний об'єкт дослідження з точки зору діалект. єдності й суперечливості процесів універсалізації та гетерогенності світу, що глобалізується. Г. виступає як сукупність політол., соціол., культурол. та соціально-філос. теор. підходів, які формуються відповідно до глобалізму як принципу, як ідеології світу, що глобалізується.

У становленні Г. як науки можна виокремити кілька етапів, кожен з яких відображає і специфіку еволюції світової цивілізації. 1) 60-ті — поч. 70-х рр. 20 ст., коли гол. проблемами, що досліджувалися, були: розповсюдження зброї масового знищення; забруднення довкілля; вичерпаність світових ресурсів; зростання народонаселення та труднощі в забезпечення його продовольством; нерівномірність розвитку окремих країн. На цьому етапі Г. розвивалася у формі методол. та наук.-теор. досліджень, не об'єднаних у цілісну систему. Теор. засади Г. закладалися Г. Канном, Д. *Беллом*, Р. *Ароном*, Н. Віннером та ін. Особливістю цього етапу стало створення в 2-й пол. 60-х рр. спец. міжнар., держ., неурядових, приватних орг-цій, метою яких стало вивчення глобальних проблем та шляхів їх подолання. Це — «Інститут проблем майбутнього» (Відень, 1965), міжнар. фонд «Людство в 2000 році» (Нідерланди, 1965), Т-во вивчення майбутнього світу (США, 1966). Особливе значення мало заснування в 1968 з ініціативи італ. економіста, сусп. діяча та бізнесмена А. Печчеї (1908–84) неурядової міжнар. громад. орг-ції — *Римського клубу* для дослідження проблем глобального розвитку та залучення уваги світового співтовариства до глобальних проблем. Подальша діяльність клубу сприяла становленню та інституалізації Г., формуванню її категоріального апарату та методології. 2) 70-ті — 1-ша пол. 80-х рр., на який припадає піднесення Г. в методол., функціональному та прикладному плані. Саме в цей час формуються провідні концепції сучас. Г., зокрема: «меж зростання» (Дж. Форестер, Д. Медоуз, Е. Пестель, М. Месарович): «гуманістичного соціалізму» (Я. Тінберген); «нового гуманізму» (Л. Печчеї); «дороговкази в майбутнє» (Б. Гаврилишин); «сталого розвитку» (Л. Браун); школа універсального еволюціонізму або теорія глобальних рішень і компромісів (М. Мойсеєв); школа мітозу біосфер (Д. Ален, М. Нельсон); школа контрольованого глобального розвитку (Д. Ґвішіані); школа *світсистемного аналізу* (І. *Валлерстайн*); концепція геогенезісу (Е. Кочетов); концепція «глобальної спільноти» (М. Чешков) та ін. Розвиток Г. був тісно пов'язаний з *політикою* та *ідеологією політичною*, тому можна говорити про два гол. напрями розвитку Г., особливо на перших трьох етапах її розвитку, — сх. та зх. У зх. Г. сформувалися такі осн. напрями: а) технократичний, який представлений технооптимістами (Г. Кан, У. Браун, А. Вінер, Г. Скотт), що переконані, ніби тільки наука і техніка можуть вирішити всі глобальні проблеми, які й виникають внаслідок розвитку наук.-тех. прогресу, та технопесимістами (Д. Медоуз, К. Боулдінґ, М. Робертс та ін.), які теж пов'язують виникнення глобальних проблем з розвитком наук.-тех. прогресу, але не вважають, що наука і техніка можуть бути єдиним засобом вирішення цих проблем; б) постіндустріальний (Е. *Тоффлер*, Д. *Белл*, Д. Несбіт), який не досліджував глобальні проблеми безпосередньо, але формулював висновки, пов'язані з постіндустр. станом сусп-ва і перспективою вирішення проблем глобального світу; в) еколого-популістський (Л. Браун, Р. Теобальд), який зосереджується на проблемах взаємодії природи, сусп-ва і людини; г) екзистенційно-культурний (С. Мендловіц, Й. Ґалтунг), предметом якого є проблеми війни і миру, встановлення нового екон. і соціально-політ. порядку; д) еволюційно-детерменістський (Дж. Ріфкін), який орієнтується на дослідження закономірностей природної еволюції та незворотності наук.-тех. прогресу. В рад. та сучас. рос. Г. виокремлюють: а) філос.-методол. напрям, який базується на системі знань філос. науки, що узагальнила і звела до купи досягнення ін. наук про сусп-во і людину. В його межах досліджуються філос. засади, сутність, генеза глобальних процесів, аналізуються найважливіші соціально-політ. та екон. перетворення, необхідні для успішного розв'язання, проблем, що виникають (праці В. *Вернадського*, М. Мойсеєва, І. Бестужева-Лади, Д. Ґвішіані, А. Уткіна, А. Панаріна, В. Загладіна); б) транснаціональний напрям — дослідження кризових явищ і протиріч загальнопланетарного масштабу, яких не було в минулому; в) соціоприродничий напрям, який гол. увагу приділяє екол. проблемам та проблемам природних ресурсів; г) культурол. напрям, який приділяє гол. увагу проблемам глобалізації, що виникають внаслідок наук.-тех. прогресу, народонаселення, охорони здоров'я, культури, права, сусп. життя. 3) 2-га пол. 80-х рр., специфіка якого полягає в динаміці предмета дослідження, оскільки власне глобальні проблеми відійшли на другий план унаслідок істор. змін на політ. карті світу. Міждисциплінарний характер Г. збагачується поглибленням прикладних методів дослідження найактуальніших проблем розвитку, тому для цього етапу притаманне деяке зниження уваги до загальнотеор. проблем Г., її зосередження на конкр. виявах глобальних проблем. 4) Розпочинається на межі 80–90-х рр., коли радик. змінюється геополіт. структура світу. На цьому етапі особливого значення набувають проблеми забезпечення глобальної безпеки, значна увага приділяється дослідженню та пошуку шляхів розв'язання світових проблем, які мають політ. характер. У Г. виокремлюють такі провідні напрями, як політичний; глобальна історія; глобальні проблеми міжнар. безпеки; глобальні проблеми *демілітаризації* та *конверсії*; екон.; соціальний; інформ.; екол.; цивілізаційна альтернативістика.

Літ.: Василенко И. А. Политическая глобалистика. М., 2000; Категории политической науки. М., 2002; Гелл Д. [та ін.]. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Пер. з англ. К., 2003; Глобалистика. Энциклопедия. М., 2003; Дергачев В. А. Глобалистика. М., 2005; Коппель О. А., Пархомчук Е. С. Міжнародні системи і глобальний розвиток. К. 2006. *О. Коппель*

ГЛОБА́ЛЬНІ ПРОБЛЕ́МИ ЛЮ́ДСТВА (від франц. global — загальний, лат. globus — куля) — взаємозалежні всеохопні проблеми, що загострилися з 2-ї пол. 20 ст., які стоять перед людством та усвідомлювані на політ. рівні. Від їх успішного вирішення залежить виживання цивілізації, її подальший стійкий розвиток і скорочення ризику самознищення, можливих загроз, які несе наук.-тех. прогресс. Саме нині ряд проблем глобального масштабу (загроза ядерної війни, гонка озброєнь, разрив у рівнях розвитку різних регіонів світу, екологічні, енергетичні, продовольчі кризи, демограф. проблеми тощо) різко загострилися. На поч. 21 ст., особливо після 11.09.2001 до цих проблем додалася й така, як глобальна проблема міжнар. *тероризму*.

Про природу Г. п. л. дослідниками висловлюються різні думки та твердження. Це пов'язано з недостатньою категоріальною розробленістю *глобалістики*, її концептуальною неоднорідністю, що веде до неоднозначного вживання понять. Таке розмаїття підходів відноситься і до поняття «Г. п. л.», що з'явилися на Зх. Багато з них несе специфічне смислове навантаження. У гносеолог. плані Г. п. л. розглядаються як теор. визначення завдань, які випливають з назрілих протиріч глобального, планет. масштабу. Суб'єктом глобальних проблем виступає людство в цілому. Існування глобальних, або всеохопних проблем визначається істор. розвитком сусп-ва. Г. п. л. виникли з протиріч соціальної форми руху й умов її цілісного буття, що існують у просторово-часовій єдності. Джерела глобальних проблем сучасності дещо умовно можна розділити на дві групи: поглиблення суперечностей поміж людиною і природою (екол., енергет., продовольчі та ін.); та у відносинах між людьми, д-вами (проблеми війни і миру, захисту духовного середовища, демографічні, проблеми тероризму тощо). Загострення протиріч, неможливість вирішення їх у рамках даної єдності призводить до руйнування просторово-часової цілісності, до знищення соціальної форми руху.

Г. п. л. розгортаються під впливом політ., екон. і соціокультурних протиріч, що виявляються під могутнім впливом наростаючих протиріч всеохопного масштабу, які накладають конкр. обмеження на характер і форми суперництва різних країн, сусп-в і культ. систем, політ. і віськ. блоків і потребують їхнього співробітництва. Усі глобальні проблеми являють собою природний або соціоприродний феномен, знаходяться у взаємозв'язку одна з одною і мають комплексний характер. Звідси розуміння сутності, значення і пошук шляхів вирішення Г. п. л. шляхом комплексних міждисциплінарних досліджень представниками як суспільствознавчих, так і природн. наук. Глобальні проблеми варто відрізняти від універсальних, які існують в усіх (або переважній більшості) країнах, що пов'язані із заг. тенденціями розвитку цивілізації та не загрожують існуванню всього людства. Становлення понятійного апарату глобальних досліджень до поч. 70-х рр. 20 ст. значною мірою було пов'язано із зростанням значення екол. проблем, необхідністю подолання відсталості країн, що розвиваються. Цьому були присвячені перші три доповіді *Римського клубу*. Міждисциплінарний характер глобальних досліджень певною мірою пояснює нерозробленість їхніх концептуальних основ і категоріальних засобів. Проте як методол. і теор. (досить неоднорідний) «грунт» варто виділити декілька пізнавальних підходів. По-перше, крит. осмислення наростання загроз людству з боку тех. прогресу. Основи таких уявлень у 20 ст. заклали, напр., роботи Б. *Рассела*, О. Хакслі, Дж. Оруелла й ін. По-друге, набули в 60-ті рр. значного поширення футурол. прогнози, а також багато уявлень, що склалися в їхніх рамках, вплинули на дослідження глобальних проблем. По-третє, заг. теорія систем, багато методол. положень були сформульовані Л. фон Берталанфі й потім знайшли застосування в спец. дисциплінах. У науці про *міжнародні відносини* (Р. Ешбі, Э. Ласло, Дж. Форрестер та ін.) була створена теорія динаміки соціальних систем, у рамках якої описані методол. принципи глобального моделювання. По-четверте, велике значення для розвитку глобальних досліджень, напр. у кол. СРСР, мала марксист. наук. традиція. По-п'яте, для витоків теорії глобалістики велику роль відіграють праці акад. В. І. *Вернадського*.

Концепція трансформування біосфери в ноосферу, висунута ним, як відзначається в л-рі, фактично являє собою схему ієрархії філос.-політ., природничо-наук. і техніко-екон. аспектів глобальних проблем сучасності. У дослідженнях використовується і концепція ноосфери в трактуванні Тейяра де Шардена, коли з'явилася в 70-ті рр. гіпотеза Дж. Лавлока. Відповідно до гіпотези Геї, названої по імені грец. богині Землі, біосфера є саморегулювальною системою, створеною біотою і навколишнім середовищем, здатною зберегти хім. склад атмосфери і тим самим підтримувати сприятливу для життя сталість клімату. Тим самим, перетворюючи своє власне оточення і підтримуючи цим умови свого існування, біосфера, або Гея, діє анал. живому організму. Однак самозбереження біосфери й екосистем, що входять до неї, означає збереження у всіх випадках якого-небудь з їх окремих видів, включаючи людський. При такому трактуванні підтримка глобального гомеостазису в процесі еволюції біосфери може бути процесом, який виходить за межі як повного розуміння, так і контролю й у перспективі навіть участі людства. В останні десятиліття проглядаються деякі тенденції в дослідженнях глобальних проблем. Якщо на Землі намітився певний екон. крен у дослідженні цієї сфери, то у кол. СРСР переважали загальнофілос. їх трактовки. На кінець 90-х рр. майже повсюдно стала помітною відсутність комплексних політол., соціол., істор. досліджень і підходів. Важливої в сенсі деякого заповнення цього пробілу є теорія всесвітньої системи, що виникла у США. Основою цієї теорії служить концепція еволюції світового господарства І. *Валлерстайна*.

Літ.: Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера М., 1990; Лейбин В. М. Глобальная проблематика: научные исследования и дискуссии. М, 1997; Laszlo G. The Age of Bifurcation. New York, 1997; Глобальные проблемы и общечеловсческие ценности М., 1998; Globalization, Knowledge and Society: Reading from International Sociology. I. etc., 1999; Folk R. Exploration at the Edge of Time. The Prospect of the World Order. Phil, 2002; Діалог цивілізацій. Нові принципи організації світу. К., 2002.

А. Кудряченко

ГЛОБА́ЛЬНОГО ВРЯДУ́ВАННЯ КОНЦЕ́ПЦІЯ. Транснаціоналізація і корпоратизація *капіталізму* в світових масштабах породжують незвідані суперечності й конфлікти. Дедалі більше представників світової політ. думки починає схилятися до того, що «організований утаємничений західний мега-капітал» реально існує, і саме він найбільше зацікавлений у тому, щоб перебрати на себе управлін. функції у світовому масштабі. Майже загальними стали спроби не заперечувати доктрину «світової змови» огульно, а просто переглянути її на серйозному аналіт. рівні. Існують численні аргументи на користь того, що такі орг-ції найбагатших і найвпливовіших людей світу, як «Тристороння комісія», «Більдерберзьке товариство», «Рада в закордонних зв'язках США» справді реально і потужно впливають на світові процеси. Вони прагнуть скористатися відомим невдоволенням міжнар. громадськості «безпорадністю *ООН*» для того, щоб створити т. зв. «світовий координаційний уряд» за власним баченням. Проблема світового врядування в актуальному вимірі має розглядатися в рамках явища *глобалізації*, оскільки тільки наприкін. 20 — на поч. 21 ст. відповідна концепція набуває практ. вимірів і може тлумачитися з використанням певного емпіричного матеріалу. В ін. випадку існує загроза збивання у русло маніпулятивних ідей і домислів у рамках теорії «світової змови» банкірів, бізнесменів та інтелектуалів зх. д-в. Авторська концепція базується на історико-емпіричних даних, які охоплюють багатовікову боротьбу великих імперій, д-в і політ. сил за світову гегемонію. За приклади найчастіше подаються: загарбницькі походи Олександра Великого, просторове поширення влади Рим. імперії, тат.-монг. ярма і володінь Брит. імперії, марксист.-ленін. ідея світової *революції*, нацист. війна за просторове домінування, створення *Ліги Націй* і *ООН*, рад.-амер. протистояння часів *«холодної війни»*, створення *Світової організації торгівлі*, доктрина нового світового порядку у поданні президента США Дж. *Буша*-старшого, зобов'язувальні рішення ООН, численні повідомлення про глобальні плани «Тристоронньої комісії» й «Більдербрезької групи», поява у 1980-ті комісій Брандта, Пальме, Мак-Брайда, Брунтланда. Реальні практ. кроки на шляху до глобального врядування помітні саме після розпаду СРСР. Вершиною слід вважати створення у 1993 Комісії глобального врядування на чолі з кол. прем'єр-міністром Швеції І. Карлсоном, що діяла як неурядова орг-ція, хоча насправді прийнято вважати її інструментом ООН, оскільки вона була позит. оцінена *Генеральним секретарем ООН* Б. Бутросом-Ґалі й фінансувалася в рамках Програми розвитку Об'єднаних Націй. У 1990-ті ідеї Комісії розглядалися на багатьох міжнар. конференціях, у ході яких, зокрема, обговорювалися перспективи глобального оподаткування. Суть концепції полягає у тому, що світ слід вважати готовим до сприйняття і запровадження ключових цінностей і критеріїв розвитку, які можуть об'єднати людство на спільних культ., політ., реліг. та філос. засадах, в основу яких слід покласти ідеї *демократії* та свободи. Для втілення, адміністрування і нав'язування Г. в. к. усім без винятку акторам міжнар. відносин найчастіше рекомендується реформування системи ООН. Пропонувалося організувати громад. орг-цію «Асамблея народів» із числа представників орг-цій, акредитованих при *Генеральній асамблеї ООН*; створити нову Раду екон. безпеки замість Соціально-екон. Ради ООН, яка б підпорядкувала собі *МВФ*, *Світовий банк* і СОТ; реформувати *Раду безпеки ООН*, позбавивши її п'ятьох членів права вето та ввівши посаду головнокомандувача пост. армії ООН в межах управління Ген. секретаря; радикально оновити функції Міжнар. кримін. суду, доповнивши його незалежним прокурором чи радою прокурорів; надати обов'язковості рішенням Міжнар. суду справедливості, зосередивши його повноваження на зміцненні міжнар. права; сформувати спец. орган для регулювання на глобальних просторах захисту навкол. середовища. Принципова суть Г. в. к. у поданні Комісії глобального врядування полягає в тому, що вирішальну роль в глобальному врядуванні мають відігравати неурядові орг-ції. Тільки в умовах глобальної фін. кризи, що охопила світ від 2008, постає можливість і доцільність розгляду концепції в контексті Всесвітніх екон. форумів у Давосі та засідань «Більдербрезької групи». Адже відповідні питання порушувалися відкрито на саміті великої двадцятки у квіт. 2009: йдеться про конкр. плани лідерів світового бізнесу і керівників розвинутих д-в Зх. перейти до практ. кроків у формуванні глобального врядування. Від 2009 у відповідних інформац. повідомленнях та аналіт. матеріалах подається план перетворення наявних *організацій міжнародних* в органи світового регулювання і управління. Відповідна концепція набуває саме практ. характеру у вигляді пропозицій перетворити МВФ на глобальне м-во фінансів, надати *Міжнародному банку реконструкції та розвитку* повноважень глобального центробанку з правом емісії світової розрахункової одиниці, реформувати Всесвітню орг-цію здоров'я у глобальне м-во охорони здоров'я.

Літ.: Our Global Neighborhood: the Report of the Commission on Global Governance. Oxford, 1995; VeonJoan M. The United Nations and its Global Agenda for the Environment, Economy and Family. Olney, MD, 1996; Камінський Є. Є. Глобалізація, бідність і лівизна в сучасній західній футурології // Політ. думка. 2000. № 3; Камінський Є. Є. Протодемократичні концепції світового правління і перспективи України у XXI столітті // Політ. думка. 2001. № 3. *Є. Камінський*

ГЛОРИФІКА́ЦІЯ (від лат. glorifikatio) — звеличування, прославляння, вихваляння, славослів'я. Наближене до поняття «лаудація» (лат. laudatio) — вихваляння, хвалебна промова, панегірик. З італ. gloria — оптичне явище, що можна спостерігати навколо тіні, яка падає на хмару, або скупчення туману. Виходячи з цього, цим терміном у переносному розумінні визначали сяйво, своєрідний ореол, ауру, які ми можемо спостерігати на реліг. зображеннях, іконах, яким оточені голови чи постаті святих, що визначає їх сакральність. Відповідно до цього, первісно термін «Г.» використовувався саме в реліг. аспекті як прославляння, своєрідна сакралізація, освячення. Тому звідси й походить термін «святий» — що походить від слів «світло», «сяйво». Так, Г. святих православної церкви є визнанням того, що Божа святість представлена у церкві через тих величних чоловіків і жінок, життя яких суцільно було присвячено Богові. І дотепер дане поняття активно використовується у *християнстві*, у всіх його віросповіданнях, деномінаціях і толках. Зокрема, термін «Г.» використовується православною церквою для позначення офіц. визнання особи Святою. У *католицизмі* Г. виступає як один із елементів «Ordo salutis» («порядок спасіння»), і виступає як завершальний, кінцевий етап у доктрині спасіння катол. теології, що може бути здійснений для віруючого (за умови належної його поведінки під час земного життя) після смерті та Страшного суду. Так само і *протестантизм* визначає Г. як завершальний етап, що є певним підсумком, який характеризує повну реалізацію спасіння. Першим етапом виступає юстифікація, другим — санктифікація (лат. sanctificatio, від лат. Sanctus — святий і facere — робити) — залучення до лику святих, тобто канонізація. Отже, Г. в реліг. контексті, як було показано на прикладі трьох віросповідань християнства, визначає повернення до того шляху, який Бог окреслив для людства — шлях довершеності та досконалості. Поняття «Г.» також акт. використовується і у світському, зокрема політ., аспекті. У залежності від контексту в цілому Г. означає некритичне звеличування, прикрашання будь-чого, певних осіб, процесів або явищ. Як приклад, можна навести Г. досягнень рад. влади при повному ігноруванні її політики репресій. Взагалі рад. історіографія насичена такого роду Г. у багатьох своїх аспектах.

С. Здіорук

ГНО́БЛЕННЯ НАЦІОНА́ЛЬНЕ — держ. політика, спрямована на обмеження в політ., громадян., соціальних, культ., екон., реліг. правах і свободах представників певного етносу або нації, на блокування їхніх прагнень до *самовизначення*, стримування їхнього прогресу, саморозвитку, політ. дискримінацію його представників, ігнорування місц. інтересів, перешкоджання розвиткові їхньої нац. мови, культури тощо. У соціальному плані проявляється у соціально-прав. дискримінації, обмеженні представників етносу або нації в користуванні соціальними правами, соціальному просуванні, недостатньому розвитку системи освіти, у політ. участі. На екон. рівні — це консервація екон. відсталості, колоніальний визиск території, перетворення території на аграрно-сировинний придаток, загалом обмеження екон. можливостей та екон. розвитку регіону. В реліг. сфері — утиски місц. конфесії, пропаганд. заходи проти неї, примушування до переходу в панівну *релігію* або конфесію, екон. визиски, обмеження в юрид., екон., культ., політ. правах вірних певної конфесії тощо. Політика Г. н. притаманна переважно тоталіт., диктат. та авторит. режимам у багатоетн. країнах, вона може супроводжуватися певними репресивними діями аж до застосування військ. сили, заходів фіз. насильства. Яскравими прикладами Г. н. щодо України є *Валуєвський циркуляр* (1863), який призупинив видання книг укр. мовою, *Емський указ* (1876), що забороняв ввезення таких книг з-за кордону, а також постановку укр. мовою театральних вистав. Можна говорити про численні акти Г. н. щодо українців протягом 20 ст., зокрема такі, як примусова колективізація, голод 1921–22, Голодомор 1933, різні види і форми утисків укр. мови та культури та ін. Запобігання Г. н., застосування санкцій проти д-в, що здійснюють таку політику, є одним з пріоритетних напрямів діяльності міжнар. орг-цій, зокрема ООН та ЮНЕСКО.

Літ.: Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К., 2004; Толерантність: сфера міжконфесійних відносин: Релігієзнавчий аналіз. К., 2004. *О. Мандебура*

ГНО́БЛЕННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ — повне або часткове позбавлення владою індивідів можливостей реалізації їхніх політ. прав. Найбільш жорстоким засобом Г. п. є політ. репресії, у т. ч. позбавлення життя та волі, висилка, заслання, позбавлення *громадянства*, залучення до примусової праці, позбавлення або обмеження прав і свобод осіб, які були визнані соціально небезпечними або неблагонадійними за класовими, соціальними, нац., реліг. або ін. ознаками, у т. ч. примусове лікування в психіатр. установах. Розрізняють Г. п., яке має зовн. природу, коли воно здійснюється внаслідок підпорядкування одних д-в іншими, та внутр., коли стан утисків окремих *груп соціальних* виникає внаслідок встановлення політ. режиму, який передбачає необмежене застосування насильн. методів здійснення політ. влади. Право на опір Г. п. відносять до фундам. прав і свобод людини. У преамбулі прийнятої ООН Заг. декларації прав людини (1948) говориться про повстання проти тиранії і гноблення як останній засіб оборони людини. Конституція України передбачає: «Кожен має право будь-якими, не забороненими законом, засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» (ст. 55); «Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» (ст. 27); «ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів» (ст. 44).

Літ.: Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // ВВР України. 1991. № 22; Загальна декларація прав людини // Права людини в Україні. Вип. 21. К., 1998. *М. Іванов*

ГНО́БЛЕННЯ СОЦІА́ЛЬНЕ — обмеження прав, інтересів, свобод, утиск, експлуатація соціального суб'єкта; відмова всім соціальним прошаркам у соціальних, політ., екон., культ. потребах. Виникає внаслідок відмінностей між індивідами та соціальними верствами за їхнім місцем у системі сусп. виробництва, стосунком до об'єктів власності, за їхньою роллю в орг-ції праці та у розподілі сусп. багатства, коли одна група людей привласнює результати праці ін. людей. Об'єктом Г. с. є працівники, яких обділяють роботодавці, як приватні, так і державні. Г. с. може відбуватись як у відвертій формі (штучне стримування заробітної плати, привласнення заощаджень гр-н, зниження витрат на соціальні гарантії), так і у прихованій (хабарництво, побори тощо). Результатом Г. с. є зазвичай бідність гр-н, яка породжує пост. страх перед майбутнім, непевність у власній спроможності захистити життя власне і своїх близьких. Бідність стає ключовим чинником формування соціального напруження та соціальної нестабільності, зниження народжуваності, зростання обсягів еміграції, погіршення стану здоров'я та зростання смертності.

Літ.: Філософія політики: Короткий енцикл. словник. К., 2002; Політологія. У 2 кн. 2-ге вид., перероб. та доп. К., 2003. *Е. Кальницький*

ГОББС (Hobbes) Томас (05.04.1588, Малмсбері, Англія — 04.12.1679, Гардвік, там само) — філософ, мислитель. У 15 років вступив до Оксфорду. Після закінчення викладав логіку. Робота домашнім викладачем надала можливості близького знайомства з титулованими особами. Монарх. погляди змусили його емігрувати до Парижа під час революції, а антиклерикальні погляди були причиною того, що Г. полишив Францію та повернувся на батьківщину. Значне місце у спадщині Г. займає його політ. філософія. Це й третя частина його «Основ філософії» — «Про громадянина» (1642), і, звичайно, «Левіафан» (1651). Політ. філософія Г. виводиться ним з антропол. розвідок: в «Основах філософії» частині «Про громадянина» передує «Про людину». Так само ч. 2 «Левіафана» має назву «Про державу», а ч. 1 — «Про людину». У питанні походження д-ви Г. був прибічником т. зв. «контрактової теорії». Додержавний, природний стан існування людини — це війна всіх проти всіх: люди є рівними від природи, рівність породжує недовіру, недовіра — *війну*. Проте страх смерті та бажання кращого життя змушують людей шукати миру, що є першою частиною природного закону. Друга його частина наголошує на праві захищати себе усіма можливими засобами. Заради припинення війни люди зрікаються частини своїх прав та укладають контракт. Результатом угоди є виникнення *держави*. Її метою є забезпечення безпеки, яка не гарантується природним законом. Різних форм д-ви, за Г., може бути три — за к-стю суб'єктів влади. Це *монархія*, *демократія* та *аристократія*, найдосконалішою з яких є монархія. Оскільки д-ва не є суб'єктом угоди, а тільки її результатом, то право суверена може бути обмеженим лише природним законом — коли не дотримується вимога забезпечення безпеки підданих. Отже, суверен має усі права, а піддані лише ті, які він надає їм, проте це не робить підданих несвободними, оскільки сама свобода полягає в тому, щоб вільно робити те, що не вказане в угодах із *владою*. Взагалі в концепції Г. свобода сумісна із страхом, необхідністю та необмеженою владою суверена, хоча сама влада суверена є обмеженою Богом та природним правом. На відміну від природних законів, громадян. закони регулюють відносини держава — індивід, хоча й природні, й громадян. закони співпадають і за обсягом, і за змістом. Значне місце в роботах Г. посідають питання послаблення держ. влади та її уникнення. Політ. філософія Г. вплинула на весь подальший розвиток політ. теорії. Зокрема, він поглибив контрактову теорію походження д-ви, надав нове тлумачення поняттям свободи та необхідності, права та закону.

Тв.: Leviathan. Harmondisworth, 1968; De Cive. Oxford, 1983.

Літ.: Portis E. B. Hobbes and the Politics of Fear // Reconstructing the Classics. Political Theory from Plato to Marx. New Jersey, 1998; Маєр Г. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. К., 2002.

С. Кисельов

ГО́БГАУЗ (Hobhouse) Леонард Трелоні (08.09.1864, Корнуелл — 22.06.1929, Баньє) — соціолог, філософ, журналіст, політик. З 1907 по 1929 — проф. соціології в Лондоні. Перебував під впливом позитивізму Мілля та Спенсера. Вважав, що лібералізм зубожів і не спромігся з'ясувати соціальні основи формування та розвитку особистості, проте стверджував, що сучас. лібералізм повинен сприяти розширенню сусп. свобод та розвитку сусп. об'єднань, а д-ва повинна сприяти екон. реформам. Осн. ідеєю Г. є ідея зростання «кореляцій» у розвитку від початку і до кінця проблематичного світу. Він виступав проти неогегельянства і вчення про загальну волю, яка втілюється в д-ві. Багато уваги приділяв дослідженню лібералізму та демократії, вважав що *лібералізм* та *соціалізм* не є протилежними, якщо *соціалізм* буде демократичним і ліберальним. При такій формі соціалізму буде відсутня класова боротьба, командно-планова екон. система, а сусп-во та індивіди будуть безперешкодно самореалізовуватися за допомогою та підтримкою д-ви. Розглядав два типи розуміння д-ви: метафізичний — д-ва є вищим творінням людської орг-ції, єдиним захисником моральних цінностей, в такій д-ві панують привілеї, та демократичний — д-ва сприяє розвиткові сусп-ва та індивідів. Перемога дем. д-ви є результатом істор. процесу, згідно з яким мала б бути подолана національність і створена єдина світова д-ва. Стверджував, що свобода індивіда та сусп. благо доповнюють одне одного, проте не підтримував ті сусп. групи, які реалізують свої інтереси, обмежуючи права ін. сусп. груп. Тому констатував, що д-ва повинна здійснювати керівництво сусп. взаємодією, сприяти розвиткові особистості й зберігати перевагу заг. блага над індивідуальним, використовуючи в т. ч. примус.

Літ.: Короткий політологічний словник. Біографічна частина. Львів, 1994; Короткий оксфордський політичний словник. 2005. *О. Сорба*

ГОБСБА́УМ (Habsbawm) Ерік (09.06.1917, Александрія, Єгипет) — історик, дослідник політ. процесів, радик. сусп. трансформацій 20 ст. Центр. проблема творчості Г. — причини й чинники політ. і соціальних трагедій людства та засоби запобігання їх повторенню. Гол. винуватцем трагедій Г. визначає «світські релігії» — *соціалізм* і *націоналізм*. Г. визнає неефективність рад. *комунізму*, всеосяжної держ. власності на засоби виробництва та централізованого розподілу соціальних благ. Водночас він заперечує й ідею повністю лібер. ринку, абс. вільного від держ. контролю, позит. дивиться на той факт, що така ідея ніде не була втілена у чистому вигляді, а спроби «шокових терапій» у кол. соціаліст. країнах оцінює як жахливі. Протиставлення *капіталізму* і *соціалізму* як взаємовиключних полярних протилежностей Г. вважає ідеол. пережитком «*холодної війни*». Взірцем для нього є ті політ. режими, які прагматично поєднували обидві доктрини. Г. негат. ставиться до політизації як релігії, так і етнічності, вважає принцип «права націй на самовизначення» трагічною абсурдністю і схвалює пропозицію відмовитися від нього. Серед сучас. проблем людства увагу Г. привертають демогр. та екол. У першій з них він бачить потенціал конфліктів між заможними соціальними верствами розвинутих країн і бідними іммігрантськими групами. У другій — відсутність рівноваги між ресурсами, людством і впливом його діяльності на довкілля, вважає екол. проблему не наук.-технол., а соціальною. Не меншу стурбованість Г. викликає пост. збільшення прірви між багатими і бідними країнами, як і рецепти її вирішення на принципах вільного ринку.

Інструментом вирішення найболючіших проблем людства Г. вважає націю-державу з функцію розподілу і перерозподілу нац. доходу як пріоритетною стосовно функції заохочення зростання виробництва. Стан *демократії* у світі Г. характеризує як кризовий, позначений дедалі більшою відчуженістю народу від влади. Однак, констатуючи цей факт, він не пропонує рецептів виправлення становища, залишаючись як історик більшою мірою фіксатором подій, ніж політ. теоретиком. Г. належить також дослідження феномену *націоналізму*, якого він визначає як політ. теорію, що стосується проблеми етн. політизації заради творення етн. спільнотою своєї д-ви і контролю над нею, а відтак являє собою відображення інтересів дрібної буржуазії і нижчих верств серед. класу.

Літ.: Сидорина Т. Ю., Полянников Т. Л. Национализм: Теории и политическая история. М., 2006. *О. Майборода*

ГОЛОВА́ У́РЯДУ — керівник вищого ін-ту викон. влади, що має колегіальний характер і формується внаслідок *виборів*. Ін-т Г. у. сформувався у Великобританії на поч. 18 ст. і вказував на політика, який заміщав частину функцій монарха. Протягом 19 ст. ін-т Г. у. з'явився в багатьох країнах контин. Європи, хоча його повноваження досить часто перетиналися з повноваженнями *глави держави*, а сам він трактувався переважно як перший (франц. premier) серед міністрів. Протягом 20 ст. повноваження Г. у. суттєво зросли і нині досить часто він розглядається як самост. політ. ін-т. У країнах світу щодо Г. у. використовуються різні назви: прем'єр-міністр, голова ради міністрів, федеральний канцлер тощо. Посади прем'єр-міністра немає за презид. форми правління, де президент є головою викон. влади, й існує за парлам. та напівпрезид./змішаної форми правління. Незалежно від форми правління визначення кандидатури на посаду Г. у. відбувається на підставі результатів парлам. виборів і формування парлам. більшості або ситуативної підтримки більшості для уряду меншості. За умови дострокової відставки уряду нова конфігурація уряду і посада його голови залежатиме від розкладу сил у діючому *парламенті*. Процес обрання на посаду прем'єр-міністра значною мірою залежить від парт. та *виборчої системи*. У межах Вестмінстерської моделі, де функціонують дві домінуючі партії і діє виборча система відносної більшості, у парламенті завжди формується більшість з представників однієї з двох найбільших партій. Г. у. за цією системою стає лідер партії, яка перемогла на виборах. У д-вах, де існує багатопарт. система й уряд формується коаліційно, призначення прем'єр-міністра залежить від міжпарт. домовленостей. У коаліц. уряді посада Г. у. не завжди повинна належати лідерові найбільшої за к-стю депутат. мандатів політ. партії. Обрання одного серед декількох претендентів залежить від рівня його популярності в сусп-ві, а також від конкр. ситуації в країні. Прикладом може бути обрання у 1981 та 1982 прем'єр-міністром Італії лідера італ. Респ. партії Д. Спадоліні у межах багатопарт. коаліції, де Христ.-дем. партія була найбільшим партнером за к-стю депутат. мандатів. Посади Г. у. розрізняють за рівнем їхнього впливу/сили, що визначається можливістю контролювати роботу уряду та впливати на рішення, які він приймає, а також впливом на процес формування уряду, враховуючи систему розподілу міністерських «портфелів». Серед європ. країн найбільший рівень впливу має прем'єр-міністр Сполученого Королівства. Його впливовість визначається тим, що він є головою партії, яка володіє більшістю у парламенті, відповідно виграш виборів означає визнання його як лідера нації з боку відносної більшості населення. Г. у. цієї країни має право призначати з депутатів парламенту обох палат, від 100 до 120 вищих держ. чиновників які становлять уряд. Він самост. визначає не лише склад уряду, а й змінює його структуру, відправляє у відставку міністрів. Прем'єр-міністр особисто головує на засіданнях кабінету міністрів, формує порядок денний цих засідань. До його компетенції належить також контроль за роботою держ. адміністрації. Гол. функціями посади, на думку Р. Роуза, є: управління партією через патронаж; парлам. діяльність; спілкування зі ЗМІ; перемога на виборах та проведення збалансованої внутр. та зовн. політики. *А. Романюк*

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Яків Федорович (20.10.1814, с. Чепелі, тепер Бродів. р-ну Львів. обл. — 13.05.1888, Вільно) — мовознавець, етнограф, фольклорист, поет, педагог і громад. діяч, член Рос. геогр. т-ва, почесний член Т-ва історії і старовини. Навч. у Львів. греко-катол. духовній семінарії, в духовній академії в Кошице та ун-ті в Пешті; у 1841 закінчує філос. ф-т Львів. ун-ту. Разом з М. Шашкевичем та І. Вагилевичем, («молоді ентузіасти») організовує «Руську трійцю». Гурток очолив Шашкевич. Організував випуск альманаху «Русалка Дністровая» (1837). 1842 — висвячений на священика. У 1842–48 служив греко-катол. парохом. Під час революц. подій 1848 їздить по селах, виступає на сел. вічах. 04.07.1848 в Чорткові на народному вічі його обрали секретарем місц. руської ради. У 1848–67 —проф. укр. мови й літ-ри Львів. ун-ту, а 1863–64 його ректор. У 1850-х під впливом М. Погодіна і Д. Зубрицького перейшов на москвофільські позиції (див. *Москофільство*). У 1867 за участь у Моск. етногр. виставці звільнений з ун-ту, тоді ж виїхав до Рос. імперії. 1867–88 — голова Вілен. археограф. комісії та бібліотекар. Перебував під особистою протекцією імператора *Олександра II*. Автор праць з історії, археології, етнографії та філології, перекладів з хорв. і серб. мов. Досліджував фольклор і етнографію українців Карпат («Нарис старослов'янського байкарства або міфології»,1860; «Народні пісні Галицької та Угорської Русі», 1878; «Про костюми або народне вбрання русинів чи руських у Галичині й північно-східній Угорщині»,1867). Підготував праці про писемні пам'ятки («Хрестоматія церковнословенська і давньоруська», 1854; «Пам'ятки дипломатичної і судово-ділової мови руської в давньому Галицько-Волинському князівстві й суміжних руських областях в XIV та XV століттях»,1867). Велике значення у справі відродження укр. шкільництва і культури мала «Граматика руского язика» 1849, яка спиралася на мовну практику Галичини, була осн. посіб. у школах до 1862. Обстоював самобутність укр. мови, підкреслював її глибокі істор. корені. Уклав досконалий для свого часу регіон. словник говорів Галичини, Буковини і Закарпаття — «Материалы для словаря малорусского наречия, собрания в Галиции и въ Северо-восточной Венгрии», 1857–59 та «Словник української мови», 1882.

Літ.: Стеблій Ф. Сподвижники Маркіяна Шашкевича. Яків Головацький діяч українського національного відродження. Львів, 2004.

О. Красівський

ГОЛОДОМО́Р — наслідок застосованого комуністичним режимом у 1932–33 в Україні терору голодом. Осн. методом примусової колективізації було обране вибіркове «розкуркулення», тобто експропріація засобів виробництва і висилка у віддалені регіони найбільш заможної верстви селянства. Під неминучою загрозою внесення до списків розкуркулюваних усі селяни, незалежно від свого майнового стану, повинні були об'єднуватись у комуни. Однак опір селянства навесні 1930 набрав таких масштабів, що *Сталін* був змушений внести корективи в кампанію суцільної колективізації. До весни 1931 переважна частина сільс. господарів була колективізована. Виявилося, однак, що селяни не бажали безплатно працювати в громад. госп-ві артілей і задовольнятися тим, що їм давала присадибна ділянка. Незважаючи на сприятливі погодні умови, втрати врожаю 1931 і особливо 1932 внаслідок саботажу набули колосальних розмірів. Хлібозаготівельні плани залишилися невиконаними, хоча д-ва гостро потребувала хліба для експорту (щоб розплатитися за імпортовану техніку) і постачання міського населення. Під час хлібозаготівель узимку 1931–32 у багатьох колгоспах вилучали навіть продовольче і насіннєве зерно. У десятках р-нів України спалахнув голод із численними випадками людоїдства. Смертність на селі за перші 6 міс. 1932 перевищила звичайні показники на 150 тис. чол. Восени 1932, коли з'ясувалося, що основні хлібовиробні регіони *СРСР* не виконали плану заготівель, Сталін надіслав до них надзвичайні хлібозаготівельні комісії під головуванням своїх підручних: П. Постишева (Поволжя), Л. *Кагановича* (Пн. Кавказ) і В. *Молотова* (Україна). З жовт. 1932 по січ. 1933 комісії викачали весь хліб. Позбавлені продовольства, сел. сім'ї перейшли на сурогати харчування і почали поступово вимирати. Випадки людоїдства і трупоїдства набули повсюдного поширення. Прагнучи врятувати хоча б дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях — десятками тисяч. Масова смертність населення спостерігалась і в містах. Від голоду гинули люди, які не мали продовольчих карток, або селяни, які покинули свої села у пошуках харчування. Сталін наказав ставитися до голоду як до неіснуючого явища. Завіса мовчання над конаючим укр. селом ударемнила спроби допомоги з боку міжнар. громадськості, яка дізналася про Г. Аби запобігти втечі змушених голодувати за межі УСРР, на кордонах респ. були розміщені загороджувальні загони. У груд. 1932 в СРСР була запроваджена система внутр. паспортів, але тільки для населення міст та новобудов. Селяни своїм безпаспортним статусом примусово прив'язувалися до землі, як це мало місце до реформи 1861. Г. призвів до загибелі в межах УСРР бл. 3,5 млн селян. Повні демограф. втрати, включаючи зниження народжуваності, в 1932–34 сягали понад 5 млн осіб. Сотні тисяч селян і козаків загинули й на Кубані. Під час весняної посівної кампанії 1933 колгоспам була виділена продовольча позичка для годування тих, хто працював у громад. госп-ві. Так колгоспників навчили «уму-розуму» (вислів із листа С. Косіора, адресованого Й. Сталіну). Г. став важливим чинником розгортання нац.-визвольного руху в Україні наприкін. 1980 — на поч. 1990-х. Узимку 1982–83 українцям США і Канади вперше вдалося привернути увагу світової громадськості до розправи Сталіна з мільйонами укр. селян, які були силою загнані в колгоспи. Відзначення 50-річчя терору голодом дало поштовх дослідницькій роботі в цій галузі. 1984 молодий амер. учений Л. Герец почав збирати свідчення людей, які пережили трагедію. Тоді ж у Канад. дослідницькому центрі з укр. голоду, який постав у Торонто, було створено наук.-популярний фільм «Жнива розпуки». Англ. історик Р. Конквест, який здобув популярність книжкою «Великий терор» (про сталінські репресії 1937—38), взявся на прохання укр. діаспори за тему рад. колективізації і терору голодом. Наприкін. 1986 книга про Г. в Україні «Жнива скорботи» була опублікована в Лондоні. Увага громадськості Зх. до подій піввікової давності в СРСР набула значення гостροполіт. фактора після того, як Конгрес США 1986 створив спец. комісію з голоду в Україні для постановки питання на спец, слуханнях. Наук.-досл. осередок у комісії очолив викладач Гарвард. ун-ту Дж. Мейс. Через 1,5 місяця, коли В. *Щербицький* виступав у Києві з доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення СРСР, він не наважився наслідувати приклад М. *Горбачова*. Тема голоду була надто болючою для України, і в цій доповіді з'явився один неювілейний абзац про трагедію, викликану нібито неврожаєм. У цей час комісія амер. Конгресу почала друкувати перші результати дослідницької роботи, в якій розкривалися жахливі масштаби Г. Згадування Г. 1932–33 десятиріччями переслідувалося як антирад. пропаганда. Визнання його в офіц. доповіді означало, що накладене Сталіним табу зняте. Вчені звернулися до архівів. Укр. компарт.-рад. номенклатура почала вже відвертатися від центру і тому не гальмувала їхніх зусиль. Навпаки, 1990 в компарт. вид-ві вийшов друком зб. статей і док-тів «Голод 1932—33 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Багато док-тів із парт. архівів виявилися сенсаційними. У них розкривався механізм організованого Москвою терору голодом. 28.11.2006 ВР ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 років України», який визначив Голодомор геноцидом укр. народу. *С. Кульчицький*

ГОЛОКО́СТ (грец. ὁλοκαύστος — всеспалення) — тотальний геноцид європ. євреїв нацист. режимом Німеччини в роки 2-ї світової війни. Термін «Г.» з'явився у світовій історіографії наприкін. 1950-х — на поч. 1960-х. У сучас. ізраїл. та франц. історіографії частіше використовується термін «Шоа» (в перекладі з івриту — лихо, руйнування, катастрофа). Г. являв собою практ. втілення антисем. ідеології, сповідуваної і пропагованої нацист. режимом, завершальну фазу його антисем. етн. політики. В історії Г. виокремлюють 4 осн. етапи: 1933–38 — початок відкритої держ. антисем. пропаганди в Німеччині, т. зв. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися гр-нами 3-го рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисем. політика поширюється на євр. громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу — загальнонім. єврейський погром («кришталева ніч»). 1939–1941 — фіз. переслідування євр. громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах, та ін. країнах. 1941–43 — реалізація гітлерів. плану суцільного знищення євр. народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у *гетто*, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно. 1943–45 — продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Повстання в деяких гетто і таборах смерті (Собібор, Треблінка, Варшава, Білосток). Приховування нацистами наслідків Г. Під час Г. було знищено бл. 6 млн євреїв, великий пласт європ. євр. культури, багато її найвидатніших представників, зникла мова ідиш.

Г. став можливим та реалізованим у таких жахливих масштабах, тому що нацист. антисем. ідеологія та пропаганда були позит. сприйняті більшою частиною нім. нації. Частина населення окупованих Німеччиною країн або індиферентно ставилася до акцій Г., або брала в них участь. З ін. боку, було багато випадків врятування євреїв місц. населенням попри загрозу страти, яку застосовували нацисти до тих, хто зважувався на такі вчинки. Серед рятівників євреїв («праведників миру») найвідомішими є швед. дипломат Рауль Валленберг, нім. підприємець Оскар Шиндлер, латис. робітник Жан Ліпке, укр. священики православний Олександр Глаголєв, греко-католик Андрей *Шептицький*.

Літ.: Ainsztein R. Jewish Resistance in Nazi Occupied Eastern Europe. London, 1974 Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение / Пер. с англ. Иерусалим, 1990; Berkhoff K. Harvest of Despair: Life and Death in the Ukraine under Nazi Rule. Harvard, 2004; Lower W. Nazi Empire and the Holocaust in Ukraine. Oxford, 2005; Голокост в Україні (1941–1944): словн.-довідн. Вид. 2-е, випр. і доп. К., 2007.

А. Подольський

ГОЛОКО́СТ ЄВРЕ́ЇВ УКРАЇ́НИ (грец. ὁλοκαύστος — всеспалення) — політика знищення євр. населення на окупованій нацистами тер. України (1941–44), що було частиною нацист. плану екстермінації євреїв у Європі. 22.06.1941 Німеччина почала війну проти Рад. Союзу. За кілька годин до початку бойових дій по армії був оголошений наказ А. *Гітлера*. Звертаючись до солдатів і офіцерів Сх. фронту, він підкреслив, що головною метою війни з СРСР є знищення «єврейських господарів московського більшовицького центру». Підсумком цієї війни повинно стати «остаточне розв’язання єврейського питання», тобто повне винищення євреїв як *нації*. Для здійснення цієї мети ще до нападу на Рад. Союз були створені загони поліції, СД та СС (айнзатцгрупи), завдання яких полягало в тотальній ліквідації місц. населення: комуністів, євреїв, інтелігенції, активістів рад. ладу. Офіцери айнзатцгруп призначалися з вищого командного складу Гол. імперського управління безпеки рейху (РСХА). Для того, щоб ці каральні загони користувалися підтримкою армії, було підписано угоду між командуванням тиловими частинами вермахту і РСХА про необхідність армійського сприяння айнзатцгрупам. Для цього останні могли використовувати для своїх потреб транспорт, зв’язок, продовольчі запаси, а також армійські підрозділи. Ця домовленість повністю спростовує твердження про те, що регулярні частини вермахту не брали участі в знищенні мирного населення на окупованих територіях. Айнзатцгрупи мали у своєму складі дрібніші одиниці — айнзатцкоманди та зондеркоманди. У процесі підготовки до війни з СРСР було створено чотири айнзатцгрупи. З початком просування нім. армій на Сх. каральні угруповання почали роботу: група «А» діяла в Прибалтиці та під Ленінградом, група «В» — в Білорусії, на моск. напрямку, група «С» — на тер. України, група «D» — на Чорноморському узбережжі, в Криму та на Кавказі. Першими жертвами нацист. терору стали євреї зх. областей України. Масові вбивства євр. населення відбулися у Львові, Рівному, Тернополі, Луцьку, Ковелі та ін. містах. 07.07.1941 фашист. мотопіхота і танки прорвали рад. оборону і увірвалися у Бердичів, де на той час проживало близько 30 тис. євреїв. Спочатку гітлерівці влаштували *гетто*, яке проіснувало до вересня, а потім повністю знищили всю євр. громаду міста. Каральні акції проти євреїв регулярно контролювалися гітлерівським командуванням. Від польових комендатур до Берліна пост. надходила інформація. На укр. теренах відбувався *геноцид* європ. євреїв, яких німці депортували до Кам’янця-Подільського. За часи нацист. окупації гітлерівцями було розстріляно, замордовано, поховано живцем у Кам’янці-Подільському понад 85 тис. Серед них: угор., чехослов., польс. євреї, місц. мешканці та військовополонені різних національностей. Терор охопив майже всі р-ни Вінн. обл., які входили як в нім., так і в рум. (Трансністрія) зони окупації. Не відставала від своїх патронів і окупац. угор. влада. 29.09.–02.10.1941 відбулося масове вбивство євреїв у Києві в Бабиному Яру. За підрахунками дослідників, жертвами терору стало більше 100 тис. киян різних національностей, але переважно євреїв. Нацист. геноцид супроводжувався брутальною антисеміт. пропагандою, яка мала вплив на окремі верстви населення. Гітлерівські плакати, листівки, кіно та ін. ЗМІ, попереджували місцеве населення: «Бережись жида!» і пропонували негайно сповістити нім. каральні органи про наявність євреїв. Складовою частиною нацист. карально-репресивної системи стали гетто. Зазвичай, вони існували протягом 1942–43 у зх. областях України у зв’язку з тим, що айнзатцгрупи та їхні місц. «помічники» не мали значних сил, щоб знищити чисельну євр. громаду. З літа 1942 з України було вивезено до концтаборів, що в Польщі, майже все євр. населення. У сх. регіонах України потреби в гетто майже не існувало, оскільки більшість євреїв на цих теренах була знищена в результаті одномоментних дій зондеркоманд. Були випадки, коли гітлерівці використовували працю висококваліфікованих євр. ремісників, тримаючи їх у гетто, але за різних обставин вони також з часом були знищені. Останнім колом нацист. пекла були табори знищення — Освенцим, Белжець, Дахау, Собибор, Майданек, Треблінка. У трьох перших закінчили свій земний шлях сотні тисяч євреїв, депортованих з України. Найбільшим в Україні за к-стю знищених і замордованих був Янівський табір (Львів), який «приймав» і військових, і цивільних, разом понад 200 тис. осіб. При таборі існували спец. курси «підвищення кваліфікації» щодо масових вбивств людей, які проходили офіцери СС з концтаборів окупованої Європи. У трав. 1944 розпочалася трагічна депортація євреїв Закарпаття до нацист. таборів смерті, особливо до Освенциму. Влітку 1944 у німців не вистачало вагонів для забезпечення військ, але вони задіяли 147 ешелонів для депортації євреїв Угорщини і Карпат. України в табори смерті. У роки 2-ї світової війни чимало українців рятували євреїв. З них бл. 2000 українців одержали звання «Праведників народів світу» за спасіння євреїв від *Голокосту*. На їх честь в Єрусалимі, на тер. Ін-ту катастрофи Яд Вашем висаджені дерева. А самі герої — стали почесними гр-нами Д-ви Ізраїль. Євреї України були не тільки жертвами нацист. режиму, а й героїчно билися з ворогом у лавах Рад. армії, в рад. партизанських загонах та УПА.

Літ.: Єлисаветський С. Я. Катастрофа і опір українського еврейства (1941–1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні. К., 1999; Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. Х., 2005; Подольський А. Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні. К., 2007.

Ф. Левітас

ГОЛОСУВА́ННЯ — завершальний етап, кульмінація виборчої кампанії, коли здійснюється волевиявлення народу. Термін «Г.» своїм походженням зобов’язаний спартанським традиціям вічової *демократії*, коли симпатії претендентам на владу виражалися вигукуваннями і обраним вважався той, за кого галасували найгучніше. Практика вкидати чорне та біле каміння (своєрідні бюлетені) в урну веде своє походження з ант. Афін. У світовій практиці застосовують такі види Г., як всенародне, відкрите, таємне, попереднє, списком, підняттям руки, натисканням кнопки, поштою тощо. Г. відбувається в один чи два тури. Процедура Г. складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і власне подання свого голосу. Умова демократичності процедури Г. — його таємність. Для цього на шляху виборця до виборчих скриньок встановлюються закриті кабіни. Г. може бути як очним, так і заочним (за довіреністю). Довіреності, як правило, завіряються в органах держ. влади. Г. за довіреністю має місце в Німеччині, Бельгії, Франції, Японії, Нідерландах. Різновид заочного Г. — використання пошти (Великобританія, Німеччина, Данія, Ірландія) або Інтернету (США, Естонія). Допускається зазвичай у тому випадку, коли виборець з поважних причин не в змозі особисто з'явитися до місця Г. Очне Г. відбувається за допомогою бюлетенів, виборчих машин (США, Нідерланди, Індія), комп'ютерів (Бразилія) тощо. У країнах з великою к-стю неписьменного населення замість бюлетенів використовують урни з портретами кандидатів, у які опускаються спец. шари чи жетони. У більшості країн Г. вільне, тобто виборець має право не брати участь у *виборах*, у т. ч. в Україні. У деяких країнах (Італія, Австралія, Мексика, Греція, Австрія, Бельгія) Г. є обов'язком і ухилення від участі в ньому передбачає адм. або ін. покарання.

У виборних органах Г. може бути відкритим або таємним. У сучас. *парламентах* голосування здійснюється через елементарну систему, бюлетенями або використовується електронна система підрахунку голосів і опитуванням. Г. з використанням електронної системи буває кількісним (вибір варіанту: «за», «проти», «утримався»; при цьому підрахунок голосів і оголошення результатів Г. в абс. і проц. виразі проводять з кожного Г.); рейтинговим (ряд послідовних кількісних Г. з кожного питання, при цьому оголошення результатів Г. в абс. і проц. виразі з кожного Г. відбувається лише по закінченні Г. з усіх питань); альтернативним (Г. лише за один із варіантів питання, що поставлене на Г., підрахунок голосів і оголошення результатів Г. в абс. і проц. виразі відбуваються одночасно з усіх варіантів питання, що поставлене на Г.); якісним (альтернативне Г. з якісною оцінкою поставленого на Г. питання по одному з п'яти варіантів: «дуже погано», «погано», «задовільно», «добре», «дуже добре»). Парламентарії не можуть бути притягнутими до адм. чи кримін. відповідальності за позицію, висловлену при Г., у т. ч. і по закінченні терміну їхніх повноважень. Г. на *виборах* — найбільш важлива і масова форма політ. участі. Акт Г. дозволяє індивідові відчути свою причетність до *суспільства*, спроможність впливати на урядову політику. Тим самим голосування сприяє інтеграції політ. системи, відтворенню її базових принципів і підтриманню дем. режиму в цілому.

Літ.: Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування. К., 2003; Политология. М., 2008.

Л. Кочубей

ГОЛУБНИ́ЧИЙ Всеволод Сергійович (05.06.1928, м. Богодухів Харків. обл. — 10.04.1977, Нью-Йорк) — економіст, історик, публіцист, політ. та громад. діяч. Навч. в Укр. вільному ун-ті (Мюнхен). 1951 переїхав до США, закінчив екон. ф-т Колумб. ун-ту (1954), в Рос. ін-ті якого працював (195–56). Д-р економіки (1971), член УВАН, проф. нью-йоркського Хантер-коледжу (1962–77). З перших повоєнних років Г. — учасник молодіж. та політ. руху серед укр. емігрантів: член студ. груп «Суспільний гуманізм», «Золотоверхий Київ». З 1946 — член Укр. революц.-дем. партії, редактор її газ. «Юнацька боротьба». Після розколу 1948 — активний діяч лівого відламу партії, член редакції місячника «Вперед» (до 1960). У 1960–70 Г. — керівник «Клубу круглого стола» в Нью-Йорку, метою якого було всебічне вивчення сусп. реальності в Україні та *демократизація* життя зх. укр. діаспори. Г. належав до найлівіших політиків повоєнної еміграції. У майбутній суверенній укр. д-ві він вважав необхідним перехід від наявної держ.-капіталіст., на його думку, до сусп. власності на засоби виробництва і обґрунтованих, реально вільних від волюнтаризму, планових засад господарювання. Прагнучи нац.-політ. визволення України з рос. комуніст. імперії, Г. водночас обстоював всебічний соціальний прогрес укр. сусп-ва, особливо поліпшення становища селян, робітників, пересічної інтелігенції. *Політична діяльність* не зашкодила Г. стати об'єктивним дослідником, одним з найфаховіших на Зх. експертів комуніст. екон. теорії та реальної економіки СРСР. Останню, на відміну від більшості заруб. спеціалістів, розглядав не як гомогенну цілість, а диференційовано, виходячи з регіон.-істор. та етнокульт. відмінностей. Він автор більше 100 наук. публікацій з економіки, політології, історії, культурології. Серед них англомовні: «Радянська економічна допомога Китаю» (1958) «Нарис історії КПУ» (1958), «Економічна система в дії: США, СРСР і Франція» (1965, підручник у співавт. з А. Оксенфельдом), «Економічна інтеграція в Східній Європі: детерміністський підхід» (1976); нім. мовою: «Діалектичний матеріалізм Мао-Цзедуна...» (1962); україномовні: «Україна в Об'єднаних Націях» (1953), «Суть української культури й українська культура в діаспорі» (1964), «Кормча книга академіка Глушкова або «Legatum» Петра Шелеста» (1977). Значна частина наук. доробку Г. — неопубліковані рукописи, які зберігаються у фондах університ. б-к США. Наклав на себе руки через депресію, великою мірою не реалізувавши свого інтелектуального потенціалу.

Літ.: Коропецький І. С. Всеволод Голубничий (1928–77) // Сучасність. Мюнхен, 1977. № 7–8; Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985; Українська революційно-демократична партія (УРДП). Чикаго; К., 1997.

О. Юренко

ГОЛЬБА́Х (Holbah) Поль Анри Дитрих (1723, Едесхайм, Пфальц — 21.06.1789, Париж), філософ-матеріаліст, ідеолог Просвітництва та Франц. революції кін. 18 ст. Освіту отримав в Лейден. ун-ті в Голландії, наприкін. 40-х рр. 18 ст. переїхав до Франції. У передревол. роки паризька оселя Г. стала центром, довколо якого гуртувалися найвидатніші тогочас. інтелектуали, обговорюючи питання соціально-політ., екон., духовного розвитку Франції, подолання деспотичної *монархії* та нерівноправного становища сусп. станів. Г. був акт. співробітником «Енциклопедії» Д. Дідро і Ж. Д'Аламбера. Осн. праця — «Система природи, або Про закони світу фізичного і світу духовного» (1770), в якій систематизовано погляди франц. матеріалістів 18 ст. на природу, *суспільство* і людину, й яку сучасники називали «біблією матеріалізму». У природничо-наук. царині Г. доводив первинність, вічність, несотвореність матерії, що знаходиться в пост. русі, але сам рух розумів механістично. Людину Г. вважав частиною природи, яка підкоряється природним законам і, відтак, позбавлена свободи волі. Прибічник сусп.-політ. теорії сусп. угоди, обмеження корол. влади. Разом з ін. діячами Просвітництва доводив вирішальну роль соціального середовища для формування особи, рушійну силу матер. інтересів для розвитку сусп-ва. Для сусп. поступу вважав необхідним широкий розвиток народної освіти, відповідну діяльність урядових структур. Настання «царства розуму» пов'язував із діяльністю освіченого і гуманного монарха, надаючи свідомості та волі рушійної сили історії. У «Природній політиці» (1774), критикуючи феодальні сусп.-політ. та екон. відносини, як альтернативу їм пропонував новонароджувані буржуазні. Сусп.-політ. погляди Г. знайшли подальший розвиток в утопічному *соціалізмі*.

З позицій Просвітництва, «здорового глузду», Г. критикував будь-які форми *релігії* у творах «Викрите християнство» (1761), «Карманне богослів'я» (1768), «Священна зараза» (1768), «Листи до Євгенії» (1768), «Здоровий глузд» (1770) тощо. *Релігію* вважав наслідком неосвіченості народу та цілеспрямованого шахрайства з боку духовенства. Критукував релігію комплексно: світогляд, доктрини, реліг. практики і, особливо, реліг. мораль, протиставляючи їй утилітаристську етику. Послідовно обстоював антиклерикальні погляди, піддаючи критиці участь церкви в політиці, катол. духовенство й ієрархів. «Система природи» Г. за рішенням франц. парламенту була заборонена і спалена. Цей твір разом з ін. публікаціями Г. було занесено катол. церквою да Індексу заборонених книг. Антиреліг. та антиклерикальні твори Г. друкував переважно в Голландії анонімно або за підписами Мірабо, Берн'є, Покійний Фрере тощо. Праці Г. відіграли важливу роль в ідеол. підготовці Франц. революції.

Літ.: Кочарян М. Т. Поль Гольбах. М., 1978; Naville P. D'Holbach et la philosophie scientifique au XVIII siècle. Paris, 1967; Skrzypek M., Holbach. Warszawa, 1978. *Н. Кочан*

ГО́НКА ОЗБРО́ЄНЬ — процес прискореного накопичення запасів зброї та військ. техніки, їх удосконалення на базі мілітаризованої економіки і широкого використання з військ. метою досягнень НТР, якісне і кількісне суперництво у військ. силі між *державами*, які протистоять одна одній. Динаміка Г. о. — це сукупність її кількісних та якісних параметрів, які розглядаються у розвитку протягом певного періоду. Перший виток Г. о. у сучас. розумінні припадає на кін. 1890-х — 1914; участь у ній фактично вперше в сучас. політ. історії взяли всі провідні країни світу, чим знаменувалася підготовка до 1-ї світової війни. Другий виток у 2-й пол. 1930-х відбувався вже в рамках підготовки нац. д-в до 2-ї світової війни. Третій виток — у 2-й пол. 1960-х — 1-й пол. 1970-х здійснювався вже на тлі ядерного протистояння в умовах активної задіяності *наддержав* у регіон. конфлікти, в яких точилася боротьба за сфери впливу між США і *СРСР*. Четвертий виток Г. о. у 1-й пол. 1980-х став наслідком прагнення адміністрації США на чолі з неоконсерватором Р. *Рейганом* реалізувати курс на повне знищення комуніст. системи. Слушність цього концепту підтверджується тим, що СРСР, вступивши в цю Г. о., фактично підштовхнув свою і так ослаблену економіку до фіаско; відтак, США досягли поставленої мети без традиц. методу, яким була війна. П'ятий виток Г. о. прийшовся на кін. 1990-х і триває досі в рамках сучас. глобалістських і демократизаційних доктрин. Сучасна Г. о. має свою логіку та закономірності: по-перше, в її основі лежить прагнення д-в до зміцнення своєї могутності за рахунок модернізації, заміни застарілих видів зброї на нову більш потужну; по-друге, циклічність цього процесу обумовлена фін. витратами; по-третє, великий вплив на Г. о. має заг. ситуація у світі.

Літ.: Robbin Frederick Laird. The Soviet Union, the West and the Nuclear Arms Race. Brighton, 1986; Frank Von Hippel, R. Z. Sagdeev. Reversing the Arms Race: How to Achieve and Verify Deep Reductions in the Nuclear Arsenals. Taylor & Francis, 1990; Raymond P. Ojserkis. Beginnings of the Cold War arms race: the Truman administration and the U.S. arms build-up. Westport, CT, 2003; Пархомчук О. С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі. К., 2004. *О. Пархомчук*

ГОРБАЧО́В Михайло Сергійович (нар. 02.03.1931, с. Привольне Красногвард. р-ну Ставроп. краю) — один із керівників КПРС, голова Президії ВР СРСР (1989–90), перший і єдиний президент СРСР (1990–91), лауреат Нобел. премії миру (1990). У 1955 закінчив юрид. ф-т Моск. держ. ун-ту, в 1967 — агроном. ф-т Ставроп. сільськогосп. ін-ту. Член КПРС з 1952. Кар'єра Г. пов'язана з його рідним краєм: короткий час працював механізатором МТС, був запрошений на комсомол. роботу. У 1956–62 — 1-й секретар міськкому ВЛКСМ, заст. зав. відділу пропаганди і агітації, 2-й, потім 1-й секретар Ставроп. крайкому ВЛКСМ. У 1962 — парторг тер. виробничого колгоспно-радгоспного управління і водночас зав. відділу парт. органів крайкому КПРС; з 1966 — 1-й секретар Ставроп. міськкому КПРС, з 1968 — 2-й, а у 1970–81 — 1-й секретар Ставроп. крайкому КПРС. У цей період паралельно із традиц. для парт. функціонера питаннями Г. окремо займався розвитком сільськогоспод. виробництва і проблемами підвищення його ефективності. Йому були знайомі проблеми нац. меншин, насамперед пов'язані з Карачаєво-Черкес. автон. областю. З 1971 — член ЦК КПРС. Завдяки протекції Ю. *Андропова*, спілкуватися з яким Г. мав нагоду під час його відпочинку на Ставропіллі, у 1978 обраний секретарем ЦК КПРС. З 1979 — канд. у члени, з 1980 — член Політбюро ЦК КПРС. Особливо примітною особу Г., як преставника групи реформаторів всередині партії, зробили дискусії навколо «Продовольчої програми», висунутої КПРС, а також щодо методів господарювання. Після смерті Л. *Брежнєва* (1982) був найактивнішим прибічником лінії Ю. Андропова, який прагнув дистанціювати від недоліків «брежнєвізму» (антикорупційна кампанія, заходи зі зміцнення дисципліни), намагався адм. методами зупинити кризові явища. Після смерті Ю. Андропова (лют. 1984) і під час короткого перебування К. Черненка на посаді генсека ЦК КПРС (1984–85) Г. був відповідальний за міжнар. зв'язки партії. 11.03.1985 на позачерговому пленумі ЦК КПРС обраний генсеком ЦК КПРС. Практично відразу розпочав критику рад. системи. 13.02.1986 у газ. «Правда» було надруковано статтю «Очищение. Откровенный разговор», яка містила гостру критику парт. номенклатури. Публікація викликала широку громад. дискусію. Г. підтримав цю статтю, засвідчивши, що він не проти обговорення заборонених раніше тем. 25.02.1986 у Кремлівському палаці з'їздів у Москві відкрився 27-й з'їзд КПРС. Г. виступив із 5-годинною промовою, підкресливши, що з 70-х рр. розвиток економіки СРСР мав низку проблем, закликав до «радикального реформування» системи управління, надання більшої госп. самостійності у пром-сті й на селі, але при цьому не відступаючи від осн. принципів *соціалізму*. Цей курс отримав заг. назву «*перебудови*» («перестройки»), яка повинна була охопити внутрішньо- і зовнішньополіт. сферу. В основу екон. реформ було покладено критику брежнєвського «застою», зміцнення госп. самостійності підприємств, розвиток демократії на виробництві (напр. вибори директорів), сприяння кооперативному і фермерському руху, приват. ініціативі, насамперед у сфері обслуговування. Щодо зовн. політики було декларовано прагнення завершити «*холодну війну*» із Зх. Важливою складовою політики Г. стала «гласність». Розпочата лібералізація ЗМІ привела до швидкого підвищення крит.

функції преси, радіо, телебачення, а також кіно, театру, л-ри. Було надруковано чимало раніше заборонених творів, знято «з полиць» заборонені кінострічки, поставлено гострокритичні п'єси. Однією з найбільш популярних тем спочатку стала критика злочинів сталінізму і заклики повернутися до «справжнього» ленінізму. 02–03.11.1987 у Москві відбулося урочисте засідання, присвячене 70-річчю Жовтн. революції. Г. виступив з доповіддю «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Ця доповідь (проект якої обговорювався в парторганізаціях) дала імпульс процесу реабілітації багатьох діячів, викриттю злочинів комуніст. режиму. Невдовзі з місць ув'язнення почали повертатися політв'язні, а серед них і чимало українців. 13.08.1990 надруковано указ Г. про відновлення прав жертв репресій 20–50-х рр. Одначе поступово стало зрозуміло, що ця критика сталінізму має характер евфемізму, що за нею стоїть крит. погляд на всю комуніст. ідеологію. Ще однією складовою політики Г. стала «демократизація», курс на яку виявився у ході підготовки нового закону про вибори у 1988 і у спробах реформувати ВР СРСР. 28.06–01.07.1988 відбулася 19-та Всесоюзна конференція КПРС. Офіц. вона розглянула питання про завдання парторганізацій щодо поглиблення перебудови і заходи з *демократизації* життя партії і сусп-ва. Фактично вона показала, що партноменклатура не бажає реформ. Тим часом гасла «перебудови» у союзних республіках почали призводити до вимог реальної нац. автономії, до відвертих відцентрових тенденцій. У деяких союзних республіках загострилися міжнац. проблеми, що почало призводити до кривавих конфліктів. Недооцінка міжнац. проблем була однією з фундам. помилок Г. — реформатора. Напр., він не уявляв Україну поза СРСР, а це із самого початку робило його перебудовні гасла декларативними. Відверта його ставка на консерват. елементи політ. істеблішменту УРСР (В. *Щербицький* пішов з посади 1-го секретаря ЦК КПУ лише у верес. 1989) підтверджувала цю оцінку. Г. не хотів нічого чути про Народний рух України, заустрічатися з його лідерами. Дилетант у практиці міжнац. відносин, він почав експериментувати над ленінсько-сталінським витвором — Союзом РСР і зрештою зрозумів, що руйнує «червону імперію», але не знайшов їй лібер. організованої заміни. За цих умов Г. почав демонструвати відхід «вправо» від декларованої раніше лінії. Виявом цього, зокрема, стало застосування насильства у Тбілісі (квіт. 1989), Баку (січ. 1990), Вільнюсі (січ. 1991). З оточення Г. пішли ті, хто вважався його однодумцями (напр. О. Яковлєв). Непослідовність ініціатора реформ ставала дедалі очевиднішою. 18.11.1990 тижневик «Московские новости» надрукував відкритого листа засновників «МН», відомих діячів «перебудови» (Т. Абуладзе, Ю. Афанасьєва, В. Бикова, Г. Старовойтової, Ю. Черниченка та ін.) до Г. — «Страна устала ждать!» — із закликом: «Або підтвердіть свою здатність до рішучих дій, або йдіть у відставку!» Прагнучи віднайти компроміс між лібер. і консерват. силами (і тим самим за будь-яку ціну зберегти СРСР), Г. ініціював 17.03.1991 всесоюзний референдум про збереження СРСР. Референдум бойкотували три прибалт. республіки, Грузія, Вірменія і Молдавія. Участь у ньому взяли 176 млн осіб. За збереження СРСР висловилися 76 %. Виступаючи за нову редакцію союзного договору, Г. фактично підштовхнув консерваторів до рішучих дій. 19.08.1991 було оприлюднено заяву «рад. керівництва» про те, що «у зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим Михайлом Сергійовичем обов'язків Президента СРСР» його повноваження переходять до віце-президента Г. Янаєва. Впроваджується надзвичайний стан; для керування країною створено Держ. к-т з надзвичайного стану (ГКЧП). Одначе путч завершився невдачею. 24.08.1991 Г. заявив про зняття обов'язків ген. секретаря ЦК КПРС і про необхідність саморозпуску КПРС. Серпневі події у Москві стимулювали проголошення незалежних д-в. Зокрема, 24.08.1991 ВР УРСР після провалу путчу ГКЧП у Москві затвердила Акт проголошення незалежності України (01.12.1991 в Україні було проведено референдум, понад 90 % учасників якого проголосували за незалежність). Перед лицем дем. опозиції на чолі з Б. *Єльциним* Г. втрачав не лише авторитет, а й здатність впливати на ситуацію. 07–08.12.1991 на зустрічі в Мінську керівників України, Росії та Білорусії підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), в якій позначено, що СРСР як суб'єкт міжнар. права і геополіт. реальність припиняє своє існування. 25.12.1991 Г. офіц. склав із себе повноваження, заявивши: «З огляду на ситуацію, що склалася з утворенням Співдружності Незалежних Держав, я припиняю свою діяльність на посаді Президента СРСР». Після відставки Г. очолив Міжнародний Горбачов-фонд у Москві.

Особа Г. викликає різні оцінки. Представники лівих сил однозначно оцінюють його діяльність як «зрадницьку», спрямовану на руйнування СРСР. Очевидно, що найбільш ефективними були горбачовська політика міжнар. безпеки і роззброєння, запропоноване ним «нове мислення» для світу (згадати б хоча об'єднання «двох» Німеччин). Натомість усередині СРСР Г. ніколи не користувався широкою популярністю, оскільки «перебудова» призвела до перманентної кризи і хаосу. Його спроби реформувати і модернізувати нездатну до госп. інновацій і соціальної динаміки комуніст. систему в принципі були приречені на невдачу. Однак вони зазнали невдачі ще й через те, що для Г. вони мали «вторинний» характер, оскільки на перший план для нього виходили питання «глобальної» стратегії. У кожному разі не підлягає сумніву, що саме започаткована 1985 горбачовська «перебудова» дала Україні шанс стати повноцінною д-вою, на що сам Г. не розраховував. Не підлягає сумніву також те, що ще належить вивчити док-ти, які дозволять зрозуміти мотивацію багатьох дій Г.

Тв.: Избр. статьи и речи. Т. 1–7. М., 1987–90; Вибрані промови і статті. Т. 1–6. К., 1987–90; Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. М., 1987; Жизнь и реформы. М., 1995.

Літ.: Авторханов А. От Андропова к Горбачеву. Париж, 1986; Medwedjew Z. Der Generalsekretaer. Darmstadt, 1986; Ruge G. Michail Gorbatschow. Eine Biografie. Frankfurt/M, 1990; Рубби А. Встречи с Горбачевым. М., 1991; Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневникам и записям. М., 1993; Яковлев А. Н. Горькая чаша. Ярославль, 1994; Медведев В. А. В команде Горбачева: Взгляд изнутри. М., 1994; Шахназаров Г. Х. Цена свободы: Реформация Горбачева глазами его помощника. М., 1994; Перебудова: задум і результати в Україні (До 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару. К., 1996; Suny R. G. The Soviet Experiment. Russia, the USSR, and Successor States. New York; Oxford, 1998; Шаповал Ю. Горбачов, перебудова, Україна // День. 2001. 13 березня (№ 45); Кравчук Л. Похорон імперії // Дзеркало тижня. 2001. 23 серп.; Яковлев А. Сумерки. М., 2003; Бондаренко В. Михаил Горбачев — жизнь после жизни… // Зеркало недели. 2004. 24–30 апр. (№ 16).

Ю. Шаповал

ГО́РКГАЙМЕР (Horkheimer) Макс (14.02.1895, Штутгарт — 07.07.1973 Нюрнберг) — соціальний філософ, один із організаторів Франкфурт. школи сусп. наук та фундаторів крит.

теорії. Г. навчався в Мюнхен. ун-ті та ун-ті Франкфурта-на-Майні. У 1925 захистив дисертацію, а в 1931 очолив Ін-т соціальних наук при Франкфурт. ун-ті, який зберіг як діючу наук. структуру в еміграції в США при Колумб. ун-ті. Після 2-ї світової війни повернувся до Німеччини, де в 1950 відновив Ін-т. У 1951–53 займав посаду ректора Франкфурт. ун-ту. Найбільш відомі твори Г. написав у співавторстві з Т. *Адорно*: «Діалектика Просвітництва» (1947), «Культурна індустрія» (1972). Як і в ін. представників Франкфурт. школи інтелектуальна спадщина Г. грунтується на синтезі кількох впливових теор. течій, гол. чином *марксизму* та психоаналізу. У «Діалектиці Просвітництва» (1947) Г. із співавтором представив песимістично орієнтовану критику цивілізації та культури. Автори обстоювали тезу про дисфункціональність діяльності людини в сучас. культурі. Усі соціальні суперечності та конфлікти, пов'язані із цим, є наслідком раціоналізації мислення та діяльності. Раціонально обумовлений сусп. ідеал приречений, оскільки в разі спроб реалізації буде досягнуто результатів, що суперечитимуть задуманому. Відповідно такий ідеал неможливий взагалі. Г. критично ставився до ідеї соціальної *революції* в інтерпретації К. *Маркса*, оскільки, на його думку, пролетаріат деклασований, а ін. класи та групи нездатні виявляти відповідну свідомість. У Г. також сформувалося скептичне ставлення до можливості створення більш справедливого та успішного суспільства внаслідок революції. При цьому певний період Г. покладав сподівання саме на революцію як на єдиний варіант усунення від влади в Німеччині нацист. режиму. Критика *фашизму* і, ширше, *тоталітаризму* займає чільне місце в роздумах Г., присвячених сусп.-політ. тематиці. Завдання філософії 20 ст. Г. якраз бачив у тому, щоб допомогти індивідууму в його протидії формам тотальної орг-ції соціального буття, які породжують репресивні режими. Критикуючи тоталітаризм, спираючись на базові лібер. цінності, Г. у той же час покладав ключову відповідальність за прихід до влади фашистів якраз на сучасний йому *лібералізм*, який, на його думку, занадто слабкий, щоб відстояти в боротьбі з крупним капіталом властиві йому орієнтації на свободу, рівність та братерство. Г. став одним із перших мислителів 20 ст., хто звернув увагу на феномен «прихованої», неявної влади. Зокрема, він наголошував на залежності сучас. людини від авторитетів, які були відсутні в ін. епохи — «реклами, газет, різного роду політичних та релігійних віщунів...». Пізніше ці ідеї було концептуалізовано ін. представниками Франкфурт. школи.

Літ.: Tar Z. The Frankfurt school: the critical theories of Max Horkheimer and Theodor W. Adorno. New York, 1977; Held D. Introduction to critical theory : Horkheimer to Habermas. Berkeley, CA, 1980; Михайлов А. Макс Хоркхаймер. Становление Франкфуртской школы социальных исследований. 1914–1939 гг. М., 2008. *О. Лісничук*

ГРА ПОЛІТИ́ЧНА — вид політ. активності, що полягає у використанні маніпулятивних дій, політ. інтриг, позалаштункових змов тощо; цілеспрямоване комплексне застосування різних засобів прихованого примусу окремої людини/групи/сусп-ва до здійснення дій та вчинків, які суттєво впливають на процес здобуття та утримання політ. влади. Осн. мета Г. п. — ввести в оману політ. опонента, громад. думку тощо стосовно реальних намірів, засобів та ресурсів суб'єкта гри. Учасниками/ініціаторами Г. п. можуть виступати політ. лідери, партії, громад. орг-ції, країни тощо. Зміст Г. п., як правило, містить приховану інтригу, пов'язану із завоюванням/втриманням влади; загострення конкуренції претендентів на перемогу; динамізм розгортання дії/сценарію, періодичне порушення рівноваги сил; вплив неочікуваних/незапланованих факторів та випадковостей; використання обманних/маніпулятивних прийомів та засобів; умовний поділ сусп-ва на учасників та глядачів Г. п. Специфіка Г. п. полягає в тому, що політ. гравцеві необхідно не лише брати участь у грі, тобто грати за чужими, офіц. діючими правилами, а й активно формувати свою гру, нав'язувати та встановлювати власні правила та канони гри. У результаті політ. суб'єкт/актор виступає одночасно й учасником і творцем Г. п., а сама гра стає дворівневою, поділяючись за характером здійснення на дві специфічні сфери: а) публ. політ. гри; б) прихованої, «власної» гри. Г. п. може відігравати позит. роль, коли направлена на мобілізацію енергії, можливостей та ресурсів для вирішення суспільнозначимих питань, а також негат. — коли націлена на увічнення чинної влади шляхом постійної, ситуативно вигідної для неї зміни правил гри, або ж при попаданні політ. сил у ситуацію «гри заради гри», у якій Г. п. відриває учасників політ. процесу від реалій життя та виступає гальмом сусп. розвитку.

Літ.: Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М., 2006; Калинаускас И. Н. Игры, в которые играем «Мы»: Основы психологи поведения: теория и типология. К., 2005; Шинкаренко В. Д. Смысловая структура социокультурного пространства: Игра, ритуал, магия. М., 2005. *О. Бойко*

ГРАБ'Я́НКА Григорій (ймовірно, поч. 1670-х, м. нар. невід. — 1738, урочище Гайман-Долина, тепер с. Балки Запор. обл.) — політ. і військ. діяч, гадяц. полковник, історик укр. козацтва («козац. літописець»). Освіту здобував у Києво-Могилян. академії (1-ша пол. 1680-х). По завершенні навчання в 1686 поступив на військ. службу до Гадяц. полку. Брав участь в Азовсько-Дніпровських походах 1695–96 та Пн. війні 1700–21. У 1702 отримав від уряду гетьмана І. *Мазепи* призначення на уряд гадяц. сотника. У гетьманування І. Скоропадського виконував обов'язки гадяц. полкового осавула. 1717 обійняв посаду гадяц. полкового судді. Опікуючись судочинством в Гадяц. полку, Г. гостро конфліктував з місцевим полк. Михайлом Милорадовичем — вихідцем із Сербії, призначеним на полковий уряд особисто *Петром І*. Природа конфлікту крилась як у службових зловживаннях Милорадовича, так і була опосередкованим виявом протесту Г. проти ламання традицій козац. самоврядування. Ще виразніше активна громадян. позиція проявилась у діяльності Г. після смерті І. Скоропадського та заснування урядом Петра І в Україні в 1722 Малорос. колегії, покликаної суттєво обмежити автон. статус Гетьманату. Упродовж 1722–23 Г. брав активну участь в акціях наказного гетьмана П. *Полуботка*, покликаних протистояти наступу рос. влади на укр. автономію. У складі козац. делегацій неодноразово відвідував Москву і Петербург, добиваючись закриття Малорос. колегії, скасування запроваджених нею новацій у держ. життя Гетьманату та проведення нових гетьман. виборів. У лист. 1723 Г. разом з П. Полуботком та ін. автономістично налаштованими козац. старшинами передав на ім'я Петра І, попри офіц. заборону імператора з цього приводу, нові т. зв. Коломацькі чолобитні, де вкотре заперечувалася доцільність реалізованих рос. владою в Україні змін та ставилося питання про реанімацію традиц. держ. устрою Гетьманату. За участь в акції за наказом Петра І Г., разом з П. Полуботком та ін. старшинами, був ув'язнений в Петропавл. фортеці, де залишався до самої смерті імператора в січ. 1725. Водночас у січ. 1724 Г. за розпорядженням емісара Петра І в Україні О. Рум'янцева був позбавлений посади полкового судді. З петропавл. ув'язнення Г. вийшов за указом Катерини І у лют. 1725, проте більше двох років був вимушений мешкати під наглядом у Петербурзі. І лише з обранням на гетьманство Д. *Апостола* восени 1727 Г. не лише отримав можливість повернутися в Україну, а й був зведений спочатку на уряд полкового обозного, а в 1730 — полковника Гадяц. полку. На чолі полку брав активну участь у рос.-тур. війні 1735–39. Помер від ран, отриманих у бою при Гайман-Долині.

Крім активної політ. і військ. діяльності, Г. відомий також як автор Літопису, а насправді істор. твору — «Дійствія презільной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского...» (завершений у 1710). Основу праці, що хронол. охоплює період від найдавн. часів до 1709, складають сюжети, присвячені висвітленню витоків та істор. становлення укр. козацтва, реконструкції визвольних змагань козацтва, очолюваного гетьманом Б. *Хмельницьким*, у серед. 17 ст. Окрема частина праці висвітлює піввіковий період укр. історії, що тривав від смерті Хмельницького і до 1709. Виклад істор. матеріалу ґрунтується на широкій джерельній базі, щоправда, подеколи автор вдається до перероблення текстів джерел, а то й вигадування деяких з них. Стилістично праця позначена характерним для тогочасного історіописання риторичним пафосом, акцентуванням уваги на моральних уроках історії тощо. У концептуальному плані твір написано з позицій козац. автономізму. Зокрема, Г. послідовно відстоює тезу щодо істор. самобутності укр. козаків (твердить про нібито хозарське походження козац. народу), їхньої соціальної і політ. окремішності, легітимності козац. прав і вольностей.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. К., 1996; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; Сас П. М. Історична думка // Історія української культури. Т. 3. К., 2003. *В. Горобець*

ГРИГОРЕ́НКО Петро Григорович (16.10.1907, с. Борисівка, тепер Приморського р-ну Запор. обл. — 21.02.1987, Нью-Йорк) — генерал-майор рад. армії, громад. діяч, правозахисник. Випускник Академії Генштабу. Брав участь у боях 2-ї світової війни. З 1945 викладач Військ. академії ім. Фрунзе (Москва), канд. наук (1949), основоположник та перший керівник кафедри військ. кібернетики (1959). У 1961 на районній партконференції у Москві виступив з критикою сталінізму та політики М. *Хрущова*, закликав не допустити нового культу особи і зробити вибори парт. керівників справді демократичними. Наслідком цього виступу стало звільнення з Академії та переведення на Дал. Схід. Восени 1963 створив організацію «Союз боротьби за відродження ленінізму». У 1964–74 зазнав переслідувань, неодноразово заарештовувався та перебував на безпідставному примусовому психіатричному лікуванні. Був позбавлений звання, всіх державних відзнак та виплат. У 1976 став одним з організаторів української та московської Гельсінкської групи за дотримання прав людини. Виступав за відновлення прав крим. татар та ін. депортованих народів. З 1977 — за кордоном. Був позбавлений рад. громадянства та права в'їзду на тер. СРСР. Мешкав у Нью-Йорку, де видавав щомісячник «Вісник репресій на Україні». Похований на укр. цвинтарі Баунд-Брук. У 1997 Президент України Л. М. Кучма нагородив П. Григоренка орденом «За мужність» (посмертно). Його ім'ям названо проспект у Києві та площу у Львові. У Сімферополі П. Григоренку встановлено пам'ятник.

Тв.: В подполье можно встретить только крыс... Нью-Йорк, 1981.

Літ.: Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали. К., 2008.

С. Набок

ГРОМА́ДА (суспільство, світ, община) — нова якість сусп-ва, де люди, самоорганізувавшись, щоденно керуватимуть справами свого будинку, своєї вулиці, свого міста, своєї країни. Таке управління держ. справами здійснюватиметься через скоординовану мережу самоврядних громад. Це є однією з форм фактичного народовладдя. Більш вживаним є термін «сільська Г.» — цілісний соціально-екон. і прав. організм, який за своїм змістом посідає виняткове місце в історії укр. селянства і нац. культури загалом. У пошуках витоків общини (Г.) дослідники сходяться на тому, що сліди її треба шукати у сивій давнині, коли плем'я складалося з окремих сімейних спільнот. Індивід. сім'ї гуртувалися в общини, які в істор. джерелах відомі під назвами «верв», «мир», рідше «люди», «село». Найдавніші письмові свідчення існування Г. знаходимо в «Руській правді». Упродовж істор. розвитку Г. набувала різного соціального і прав. змісту. Ознаки сільс. Г. виявлялися насамперед у наявності визначеної території, виборного голови й ін. членів громад. правління («уряду»), суду, спільного нерухомого майна, певних доходів і витрат. Не менш важливими були моральні засади, задля яких відбувалося гуртування в одну спільноту: кругова порука, колект. відповідальність за кожного члена, за порядок і правопорушення, що могли статися на тер. Г. До кін. 15 ст. її члени були особисто вільними, володіли земельними наділами, мали свої двори, необхідні знаряддя праці, і це позначилося на формуванні своєрідної соціальної психології та свідомості. Духовне життя сільс. Г. значною мірою розкривалося через ритуальні дії, ігри, розваги під час календарних та сімейних свят. Важливим ін-том сусп-ва були молодіжні Г. У селах різних регіонів України Г. молоді ділилися на дівочі й парубочі. Парубоча Г. мала ватажка — «старшого парубка», «отамана», «вожая», який часто мав помічника і скарбника. У дівочих Г. старша звалася «отаманкою», «березою», «маткою». Молодіжні Г. влаштовували вечорниці, досвітки, «грища», «вулиці», різні спільні забави, проводили святково-обрядові дійства в дні календарних свят. Ватажки мали керувати орг-цією таких розваг, проведенням обрядів, боронити інтереси молоді перед сільс. владою, вирішувати непорозуміння. Нині розуміння Г. отримало нового звучання й смислового навантаження — це простір творення якісно нового ефект. та гармонійного сусп-ва — суспільства-громади: рушійної сили та ядра сусп. активізації, яка покликана надати імпульс, організувати та скоординувати сусп-во. Це можливість об'єднатися та спілкуватися з однодумцям, допомагати один одному та отримувати допомогу й захист від Г.

Літ.: Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. К., 1863; Довнар-Запольский М. Западнорусская сельская община в XVI в. СПб., 1897. *В. Корнієнко*

ГРОМА́ДІВСЬКИЙ РУХ — діяльність громад, укр. напівлегальних орг-цій культурницького та сусп.-політ. спрямування 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Від 1859 *громади* існували в Полтаві, Києві, згодом у Харкові, Одесі, Петербурзі, Чернігові, Єлизаветграді. Пост. членства та статутів не мали. Зазвичай об'єднували викладачів, студентів, діячів науки та культури з метою поширення нац. ідеї. Формами роботи громад були заснування недільних шкіл з укр. мовою навчання, видання популярних брошур, укладання словників, вивчення та популяризації духовної спадщини укр. народу, створення нац. театру тощо. Громади Наддніпрянської України підтримували контакти між собою та з Петерб. громадою, утвореною кол. членами *Кирило-Мефодіївського товариства*. Крім культ.-просвіт. діяльності, громади займалися і політичною. Стурбований цим царський уряд ліквідував недільні школи, заборонив видання наук.-популярної та реліг. л-ри укр. мовою, розгромив Полт. та Черніг. громади, провів арешти найактивніших громадівців Києва та Харкова, пригальмувавши на певний час розгортання Г. р. Від 70-х рр. 19 ст. громади відновили діяльність у різних містах України. У Києві поряд із т. зв. Старою громадою утворилася Молода громада, більшість діячів якої відзначалася с.-д. поглядами. Активними громадівцями в Києві були *В. Антонович*, Ф. Вовк, П. Житецький, М. *Драгоманов*, М. Лисенко, М. Старицький, в Одесі — О. Андрієвський, Л. Смоленський, В. Мальований, у Полтаві — В. Лобода, О. Кониський, Д. Пильчиков, у Єлизаветграді — брати Тобілевичі, у Харкові — О. Потебня, П. Завадський, Ф. Павловський, у Чернігові — С. Нос, Л. Глібов, О. Лазаревський, О. Білозерський та ін. Тяжкого удару по розвитку Г. р. завдано *Емським указом* 1876, після якого к-сть членів Київ. громади зменшилася вдвічі (зі 100 до 55). З числа тих, хто залишився, утворено «комітет 12», який займався орг-цією укр. вільної преси за кордоном. Частина його діячів (М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. *Зібер*, С. *Подолинський*) виїхали в еміграцію. За дорученням і на гроші київ. товаришів М. Драгоманов у 1878–82 видавав у Женеві перший політ. укр. часопис «Громада». Із послабленням на поч. 1880-х цензурних обмежень громади активізують свою діяльність. Наприкін. 1890-х діяльність Київ., Одес. та Черніг. громад охопила всю Україну, закладаючи ґрунт для утворення *партій політичних*. Із створенням останніх на поч. 20 ст. громади втрачають роль координатора укр. руху на Наддніпрянщині, а їхні діячі пов'язують свою діяльність з політ. партіями. З 1860-х Г. р. за ініціативи народовців розгорнувся й в Галичині. Його учасниками були здебільшого студенти, гімназисти й семінаристи. Перша громада була створена у Львові (1861), згодом завдяки старанням Д. Танячкевича — у Тернополі, Самборі, Перемишлі, Дрогобичі, Бережанах, Станіславі. На відміну від Наддніпрянщини, громади у Галичині не перетворилися на координац. центри укр. руху, залишалися насамперед студ. орг-ціями і обмежувалися освітньою та культ. діяльністю.

Літ.: Шип Н. А. Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму // Нариси з історії українського національного руху. К., 1994; Катренко А. М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті рр. XIX ст.) К., 2003.

Б. Янишин

ГРОМА́ДСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ ТА РУ́ХИ — добровільні масові об'єднання *громадян* на основі спільних інтересів і завдань. Свідчення про об'єднання людей зі спільними поглядами на природу, *суспільство*, л-ру, мистецтво можна знайти у стародавніх сусп-вах. Прообрази Г. о. та р. були в ант. часи та середньовічні — філос. школи Старод. Греції, середньовічні рицарські ордени, літ. й худ. групи епохи Відродження, масонські ложі, політ. клуби Нового часу тощо. З розширенням *демократії* та зростанням заг. рівня *політичної культури* людства у 20 ст. набувають чітких орг. рис і легітимного статусу. Принципами їхньої діяльності є добровільність, поєднання особистих і сусп. інтересів, самовряд., рівноправність, законність, гласність. Найпоширенішими різновидами Г. о. в сучас. світі є профспілки, орг-ції інвалідів, ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі орг-ції, наук., тех., культ.-просвітн., фізкульт.-спорт. та ін. добровільні т-ва, творчі спілки, різноманітні земляцтва, фонди, асоціації, т-ва тощо. Характерною ознакою Г. о. є документальне оформлення мети і завдань, орг. структура. Г. р. споріднені з Г. о. тим, що мають масовий характер і створюються з певною метою, але вони зазвичай структурно не оформлені, об'єднують гр-н і орг-ції різних соціально-політ. орієнтацій. Діяльність Г. р., як правило, має тимчас. характер і найчастіше спрямована на виконання певних окремих завдань, після вирішення яких вони або розпадаються, або трансформуються в нові *партії політичні* чи Г. о. Осн. різновидами Г. р. є політ. рухи, масові дем. рухи (на захист прав і свобод людини, антифаш. й антидиктаторські, проти расової та нац. дискримінації тощо). Формально Г. о. та р. перебувають поза *політикою*: д-ва не втручається в їхню діяльність, а контролює дотримання ними чинного законодавства, вони не наділені владними повноваженнями і не ставлять за мету здобуття держ. влади. Проте їхня діяльність впливає на *політику* у формі моніторингу діяльності влади, домагання прийняття політ. рішень з питань, порушених ними, вони становлять собою потенц. базу для виникнення нових політ. партій. Г. о. та р. є невід'ємним елементом будь-якого дем. сусп-ва. Їхнє соціально-політ. призначення і роль полягають насамперед у тому, що вони допомагають людям у повсякденному житті, звільняють особу від необхідності самостійно розв'язувати різні проблеми, відкривають широкі можливості для сусп.-політ. ініціативи народу, для здійснення ним *самоврядування*.

Літ.: Білоус А. Політичні об'єднання України. К., 1993; Базовкін Є., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. К., 1994; Корнієвський О. А. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. К., 1997; Довідник неурядових організацій України. К., 1997.

Б. Дем'яненко

ГРОМАДЯНИ́Н — фіз. особа, правовий статус якої обумовлений її належністю до *громадянства* певної *держави*. Г. становлять найчисленнішу категорію населення. Вони володіють більшим обсягом прав і свобод, ніж ін. категорії населення — іноземці та особи без громадянства. Г. — це завжди людина. Але в юрид. значенні не кожна людина може бути Г. Звідси випливають певні відмінності у правовому статусі Г. і людини. Права останньої мають природний і невідчужуваний характер, тоді як права Г. визначаються належністю людини до громадянства певної д-ви. Прав. статус Г. визначається зазвичай конституціями та законами відповідних д-в. При цьому провідне місце належить політ. правам і свободам Г. Це пов'язано з тим, що Г. є гол. суб'єктами *політичної діяльності*, спрямованої на задоволення особистих і сусп. потреб. *Ю. Шемшученко*

ГРОМАДЯ́НСТВО — стійкий політ. і прав. зв'язок людини з *державою*, який, з одного боку, полягає у наданні д-вою захисту, можливості повною мірою реалізовувати свої права і свободи, у т. ч. брати участь в управлінні д-вою, а з ін. — у виконанні *громадянином* певних обов'язків відносно д-ви. Ін-т Г. відомий з ант. часів, він існував у давньогрец. містах-д-вах, у Давн. Римі. У період *абсолютизму* в європ. країнах Г. замінюється підданством, що означає не лише підвладність населення монархові, а й залежність від нього. З утворенням бурж. д-в підданство знов замінюється Г., яке стає одним з проявів принципу рівноправ'я всіх членів *суспільства*. У сучас. умовах термін «підданство» зберігається в деяких монарх. д-вах як синонім «Г.» причому в таких, як Іспанія, Бельгія, Нідерланди перший замінений другим. Г. як основа політ. і прав. становища людини в д-ві одночасно є об'єктом одного з найважливіших її прав. Осн. принципи Г. зазвичай встановлюються в конституціях. У більшості випадків Г. отримується за народженням (філіація). Однак існують й ін. способи його придбання: прийняття в Г. (натуралізація), відновлення в Г., вибір Г. (оптація). Г. може придбатися в результаті укладання чи розірвання шлюбу або за ін. підставами. Людині належить також право припинення Г. Для особи, яка перебувала в Г. даної д-ви, але згодом з якоїсь причини його втратила, можливе відновлення в Г. Придбання Г. за народженням (філіація) здійснюється на основі принципів або «права крові», або «права ґрунту». Відповідно до першого принципу Г. отримується людиною залежно від того, гр-нами якої д-ви є її батьки. Згідно з другим принципом Г. надається всім, хто народився на тер. даної д-ви. Нерідко обидва принципи тією або ін. мірою поєднуються. Прийняття в Г. іноземця (натуралізація) зазвичай здійснюється після певного часу його проживання на тер. даної д-ви, за умови володіння її мовою, наявності засобів існування тощо. У деяких країнах коло прав гр-н, що натуралізуються, вужчий, ніж у природжених. Напр., згідно з Конституцією США, президентом може бути обраний лише природжений гр-н США, а для обрання до складу палат Конгресу встановлені 7- і 9-річні цензи Г. Вибір Г. (оптація) має місце у випадку, коли якась територія переходить від однієї д-ви до ін. Мешканці такої території можуть або зберегти колишнє, або отримати нове Г. Припинення Г. відбувається внаслідок відмови від Г. (виходу з Г.), втрати Г., позбавлення Г., оптації ін. Г., а також у деяких ін. випадках.

Існує також багатогромадянство і безгромадянство, які зазвичай породжуються неспівпадінням принципів придбання і припинення Г. в різних країнах. Особами без Г. вважаються ті, хто не може довести наявність у них будь-якого Г. Випадок безгромадянства може виникнути і в результаті припинення Г. Найбільш частим випадком багатогромадянства є подвійне Г. (*біпатризм*), тобто приналежність особи до Г. двох д-в. Подвійне Г. у ряді випадків створює для його володаря певні складнощі, якщо кожна з д-в вимагає від нього виконання громадян. обов'язків. Зазвичай д-ви негативно ставляться до такої практики і укладають договори про запобігання випадкам подвійного Г., зобов'язавши осіб, що мають Г. обох д-в, вибрати одне Г. і тим самим припинити ін.

Літ.: Marshall T. H. Citizenship and Social Class and Other Essays. Cambridge, 1950; Turner Bryan S. Citizenship and Social Theory. Sage Publications Ltd, 1994. *Т. Сенюшкіна*

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ — збройна боротьба всередині країни між різними сусп.-політ. силами заради реалізації своїх програмних цілей і здобуття повноти *влади* як інструменту цієї реалізації. Причини Г. в. полягають в антагонізмі позицій її учасників, їхній нетерпимості, загостренні соціальних конфліктів, наявності кризової ситуації, яка не піддається розв'язанню мирними засобами. У поліетн. сусп-вах підґрунтям Г. в. може бути, крім іншого, етн. нерівноправність, нерозв'язаність нац. питання, що призводить до воєнного протиборства різних нац. груп. Нерідко Г. в. є продовженням заколотів, переворотів, *революцій*, повстань, здійснюваних заради зміни політ. режиму. Однак, на відміну від їх здебільшого локального і порівняно нетривалого вибуху, Г. в. характеризуються масштабнішим залученням до збройної боротьби різних верств населення, значною мірою — цивільного, яке формується у війська (армії), в т. ч. і з регулярними засадами (мобілізація, профес. командування, сучас. озброєння, ретельне планування штабами операцій і т. ін.). Між військ. формуваннями різного спрямування пролягають повноцінні фронти, а бойові дії ведуться з використанням новітніх досягнень воєнної стратегії і тактики. Строкатість соціального складу різних угрупувань породжує атмосферу непримиренності, призводить до значних, часом маловмотивованих і важкозбагненних кровопролить, виявів необґрунтованої жорстокості як щодо протилежної сторони, так і щодо мирного населення, яке до того ж страждає від нескінченних реквізицій, поборів, грабунків, насильств. У багатьох випадках сусп. розлом призводить до поділу тер. країни на частини (відмінні держ., нац.-держ. утворення) з паралельними структурами влади. Нерідко Г. в. супроводжується збройною інтервенцією країн, які зацікавлені у перемозі однієї зі сторін, що воюють, або мають ін. інтереси. Протистояння різних сил у ході Г. в. зачіпає особисті інтереси людей, спричиняє розкол не лише сусп-ва в цілому, а й соціальних груп, іноді навіть окремих сімей, завдає значних збитків економіці, культурі, призводить до масової загибелі населення. Типи і форми Г. в. різноманітні: повстання пригноблених мас; сел. бунти і війни; війни, спричинені революціями; партизанські війни за нац. і соціальне визволення; збройна боротьба проти диктаторських режимів; зіткнення різноманітних угрупувань панівних сил. Істор. прикладами Г. в. є повстання рабів в ант. д-вах, війна Червоної і Білої троянд в Англії (1455–85), Сел. війна в Німеччині під керівництвом Т. Мюнцера (1524–26), в Росії під керівництвом С. Разіна (1670–71) і О. Пугачова (1773–75 рр.), війна між рабовласн. Пд. і дем. Пн. в США (1861–65), війна між різними політ. силами у Росії (1918–20), в яку було втягнуто й населення України; громадян. війна в Іспанії (1936–39); збройна боротьба між різними конфес. групами у Лівані в 2-й пол. 1970-х — 80-х, війна між іслам. угрупуваннями й урядовими та ін. поліетн. силами в Афганістані. *В. Солдатенко*

ГРОМАДЯ́НСЬКА НЕПОКО́РА — активна свідома відмова населення або групи людей підкорятися певним законам, рішенням органів держ. влади або *місцевого самоврядування* на знак протесту проти їхніх дій або рішень. Г. н. є одним з проявів безпосередньої *демократії* (народовладдя), права народу на контроль за діями влади. Г. н. може охопити будь-які сфери сусп., політ., культ. життя як на держ., так і на місц. рівні. Г. н. є способом безпосереднього волевиявлення народу або окремої його частини з метою вирішення сусп. важливих питань, проявом політ. активності гр-н. За критерієм легальності Г. н. може бути конвенціональною (законною) та неконвенціональною (незаконною), остання, своєю чергою, може бути ненасильницькою і насильницькою. Г. н. проявляється у різних формах — проведеннях несанкціонованих акцій протесту, мітингах, походах, пікетуваннях, демонстраціях, маршах протесту, сидячих страйках під вікнами урядових будівель, перекриттях трансп. магістралей тощо. Як свідчить політ. практика, ці дії зазвичай здійснюються з порушенням чинного законодавства. Насильницькі форми — дії від масових безпорядків і псування майна до терору включно. Акції Г. н., як правило, притаманні процесу становлення *громадянського суспільства*, особливо в критичній точці його розвитку. Вони є свідченням певного рівня демократії, наявності громадян. і політ. свобод та розвинутих альтернативних рухів. Використання різних форм Г. н. (напр. *«оксамитова революція»* у Празі у 1989) стало однією з найважливіших передумов для дем. перетворень у країнах Сх. Європи наприкін. 80-х рр. 20 ст. В Україні справжній вибух різних форм і видів Г. н. спостерігався наприкін. 80-х — поч. 90-х рр. 20 ст. На поч. 20 ст. наймасштабнішою такою акцією була *«помаранчева революція»* 2004.

Літ.: Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. К., 2001; Матвієнко В. Я. Соціальні технології. К., 2001. *О. Мандебура*

ГРОМАДЯ́НСЬКЕ СУСПІ́ЛЬСТВО — 1) сфера вільної, творчої життєдіяльності особистості, колективів і асоціацій, що функціонує за межами держ. примусу; 2) сусп-во на певній стадії розвитку, де функціонують недержавні структури, які добровільно сформувалися в екон., політ., соціальній і культ. сферах життєдіяльності людини і спроможні впливати на дії влади; 3) сукупність недержавних — екон., політ., соціальних, культ. та ін. стосунків. Стан Г. с. відображає відносний результат істор. розвитку соціальності й розкриває відкриту можливість придбання особистістю всієї гамми сусп. стосунків, що формує способи задоволення людиною безпосередніх життєвих потреб та інтересів. Отже, поняття «Г. с.» кожного конкр. моменту дає змогу показати співвідношення між соціальним ідеалом і реальним станом сусп-ва. Неодмінною передумовою розвитку Г. с. є зміни у свідомості *громадян*, що можуть відбуватись як поступово і спонтанно, так і під цілеспрямованим держ. освітнім впливом, коли він здійснюється не як парт. пропаганда або ідеол. навіювання, а як самост. напрям загальнонац. урядової політики. Осн. функції Г. с.: соціально-компенсаторна (відтворення і виховання), солідарна, комунікативна, соціалізації, цив. правопорядку, соціального захисту і гаранта проти свавілля влади. Принципи існування Г. с. — індивідуалізація, конкуренція і співпраця. Гол. риси Г. с. — неполіт. і недерж. характер, альтернативність д-ві. Залежно від типу політ. режиму можна виділити декілька моделей взаємовідносин д-ви і Г. с.: тоталіт. (д-ва поглинає Г. с., яке не має автономного буття); авторит. (виникають окремі елементи системи Г. с., яке існує в латентному вигляді); дем. (гетерогенний розвиток ін-тів Г. с. замінюється його відкритим становленням у своєму власному бутті як системи).

Структурними елементами Г. с. є сім'я, *громадські організації і рухи, політичні організації,* асоціації та ін. добровільні об'єднання гр-н, що створюються ними за власною ініціативою, органи сусп. самовряд. за місцем проживання або в трудових та ін. колективах, недержавні ЗМІ. У цій сфері складається практика інституц. оформлення інтересів, що виникають у сусп-ві, і вираження їх у ненасильницькій, цивілізованій формі, в рамках конституції і законів д-ви. Розвинене Г. с. передбачає свободу думок, слова, реальні можливості публічно висловлювати свою думку; самостійність і незалежність творчих, наук. та ін. самодіяльних об'єднань від держ. і політ. структур. Г. с. існує і функціонує в діалектично суперечливій єдності з д-вою. Активізація Г. с. робить дедалі очевиднішим, що д-ва не повинна регламентувати повсякденну трудову, підприємницьку, творчу й ін. діяльність своїх гр-н, обмежуючись виконанням таких функцій, як вироблення спільної стратегії розвитку; визначення і обґрунтування пріоритетів, темпів, пропорцій розвитку економ. і соціальної сфер сусп-ва; стимулювання суспільно корисної діяльності гр-н і захист їхніх прав, власності й особистої гідності; *демократизація* всіх сфер життєдіяльності народу, захист кордонів і забезпечення внутр. порядку.

Концептуальні погляди на сутність Г. с. залежать від уподобань їхніх авторів. Воно розглядається як оточення або політ., або держ. системи, або як їх рівнодійна. У зв'язку із цим передбачається або наявність у Г. с. політ. складової, або його альтернативно-неполіт. характер. Д-ва і Г. с. можуть розглядатися при цьому як рефлективні категорії, а суперечливість їхнього співвідношення розкриває зміст як першого, так і другого. Ідея Г. с. уперше з'являється в ант. мислителів. Політ. досвід афін. *демократії* і рим. республіки сприяв розвиткові уявлень про права і обов'язки гр-на, внаслідок чого були осмислені механізми реальної участі гр-н в управлінні д-вою. В епоху середньовіччя осмислення держ. і сусп. феноменів вимірювалося реліг. змістом, що не передбачало відокремлення сусп. від державного. Теор. осмислення концепції Г. с. набуло нового змісту в епоху Просвітництва, яка заново відкрила політ., філос. і культ. коди античності. Нетотожність цив. і політ. життя в цей час набуває дихотомії «місто-феодал» і «місто-суверен», тобто розуміється як конфлікт авторит. політ. управління і муніцип. самоврядності міст-комун.

У Новий час з'являються перші спроби розведення держ.-політ. і цив. сфер сусп-ва, що було пов'язане з процесом емансипації власне політичного. Поняття «Г. с.» розвивається в руслі *лібералізму* та індивідуалізму паралельно зі становленням ідеї свободи особистості як гр-на, який є незалежним від політ. д-ви. У працях Т. *Гоббса* «Про громадянина» (1642) і «Левіафан» (1651) Г. с. представлене як «союз індивідуальностей», колектив, у якому його члени знаходять високі етичні якості. Поряд з Гоббсом концепцію Г. с. розвивають Б. *Спіноза* і Дж. *Локк*. Ж-Ж. *Руссо* в «Міркуванні про походження і підстави нерівності» (1755) сформулював критерії розвитку Г. с. — рух до громадянськості, природності (розумності) і цивілізованості, що означає формування розвиненої особистості, досконалих громадян. стосунків і рац. цивілізованої влади. Становлення Г. с. здійснюється як цивілізований процес, в якому одночасно цивілізуються і гр-ни, і стосунки між членами сусп-ва, а також саме сусп-во як колект. джерело громадянськості, і д-ва, і стосунки між ним, індивідом і сусп-вом. У творчості І. *Канта* осмислення Г. с. здійснюється в контексті політ. змісту таких феноменів, як свобода, право, обов'язок, мораль, власність. А. Ферґюсон визначив Г. с. як стан цивілізованості (civility) і як наслідок процесу цивілізації. Він також використовував термін «Г. с.» у політ. сенсі, через протиставлення зх. типу держ. управління сх. *деспотизму*. При цьому термін «Г. с.» мав також екон. складову, оскільки «цивілізація» протиставлялася таким сусп-вам, в яких не було приват. власності (варварським д-вам). Г. *Геґель* розглядав Г. с. як проміжний ін-тут між сім'єю і д-вою, при цьому він вважав, що його розвиток відбувається пізніше, ніж розвиток д-ви. У структурі Г. с. Геґель виділив три елементи: 1) систему потреб; 2) захист власності; 3) узгодження приват. і спільного інтересу. У роботах К. *Маркса* і Ф. *Енґельса* осн. увага акцентується на дихотомії Г. с. (соціально-екон. стосунки і продуктивні сили) і д-ви (надбудовні прояви класових стосунків усередині Г. с.). У «Німецькій ідеології» (1845) стверджується, що «Г. с. є справжнє джерело і театр всієї історії», а тому саме в ньому треба шукати пояснення політ. подій, змін у праві й культурі. Марксову концепцію Г. с. переосмислив А. *Ґрамші*, який стверджував, що між примусовими держ. стосунками та екон. сферою виробництва пролягає область Г. с., а саме сфера буденного соціального життя, яке являє сферу, що існує завдяки згоді окремих приватних гр-н. У структурі Г. с. Ґрамші виділяв церкву, сім'ю і профспілки, які забезпечують цив. згоду всередині класової структури і протистоять політ. примусу з боку д-ви. В умовах *глобалізації* актуалізується осмислення феномену глобального Г. с. Досить поширеною серед сучас. дослідників є спроба визначення глобального Г. с. як дем. альтернативи глобалізації знизу у відповідь на глобалізацію зверху.

Літ.: O'Connell B. Civil Society: The Underpinnings of American Democracy. Medford, MA, 1999; Edwards M. Civil Society. Cambridge, 2004.

Т. Сенюшкіна

ГРОМАДЯ́НСЬКІ ПРАВА́ — це стан громад. або політ. прав, зокрема виборчих прав, свободи слова, вільної політ. конкуренції, відсутність політ. переслідувань, що є однією з найважливіших характеристик політ. ладу кожної *держави*. Наявність реально діючих політ. прав найбільш повно відображає розвиток *демократії*. Рівень забезпеченості Г. п. визначається таким комплексом показників: Чи обрано *главу держави* та (або) *голову уряду* шляхом вільних і чесних *виборів*. Чи обрані депутати парламенту шляхом вільних і чесних виборів. Наявність справедливих виборчих законів, рівних можливостей ведення виборної кампанії, забезпеченість справедливого *голосування* та чесного підрахунку голосів. Чи здатні виборці наділити власних вільно обраних представників реальною владою. Чи забезпечений належний контроль за обраними представниками влади в період між виборами. Чи забезпечене право населення об'єднуватися в *партії політичні* чи ін. конкуруючі політ. угрупування і чи є така система відкритою для виникнення та зникнення таких конкуруючих партій та угрупувань. Чи існує дієздатна *опозиція*, яка має можливість розширювати свою підтримку і виборювати владу шляхом виборів. Чи є населення вільним від тиску з боку військових, зовн. сил, тоталіт. партій, реліг. ієрархів, екон. олігархів або ін. владних груп. Чи мають культурні, етнічні, релігійні та інші меншини можливості для розумного *самовизначення*, *самоврядування*, *автономії* або участі шляхом неформального консенсусу у прийнятті рішень. Особливо важливими для забезпечення Г. п. є розвинені парт. система, *парламентаризм*, *громадянське суспільство*, *політична культура*, забезпечення інтересів етн., соціокульт. і тер. спільнот через держ. устрій та підтримання балансу представництва в органах влади.

Літ.: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Режим доступу: http://memorial.org.ua/document/3_8.htm

Конвенція про волю асоціації і захист права на організацію: http://memorial.org.ua/document/3_7.htmПауел Дж. Бінем. Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство. Х., 2004.

О. Дергачов

ГРОМАДЯ́НСЬКІ СВОБО́ДИ — гол. показник. якості державності, ставлення *влади* до *громадян*, орієнтованості політ. і прав. системи на забезпечення їхніх прав. До осн. ознак Г. с. відносять: вільних і незалежних засобів масової інформації та ін. форм вираження; відкритість публічних та вільних приватних дискусій; свободу зборів та демонстрацій; свободу політ. орг-ції, зокрема функціонування *партій політичних*, громадян. асоціацій, ініціативних груп ad hoc; рівність *громадян* перед законом, доступність незалежного судочинства; захищеність гр-н від політ. терору, несправедливого ув'язнення, висилки, тортур як з боку сил, що підтримують чинну систему, так і з боку опозиц. груп; вільних профес. орг-цій та ін. недерж. об'єднань; вільних реліг. ін-тів і можливості вільного реліг. самовираження; забезпеченість індивід. свобод, зокрема права власності, вибору місця проживання, свободи пересування, рівності між чоловіками і жінками, вибору форми браку і розміру родини; забезпеченість рівності можливостей, що включає свободу від експлуатації через залежність від власників землі, наймачів, керівництва спілок, бюрократії чи ін. форм перешкоджання легітим. розподілу прибутків; свободи від свавілля влади та корупції. До загальновизнаних прав і свобод належать також особиста свобода і недоторканність, презумпція невинності, захист приват. життя, пошук політ. притулку, спец. захист прав дітей. Розвиток міжнар. співпраці у сфері забезпечення Г. с. відбиває актуальність таких питань, як виведення обов'язку їх дотримання з-під виключної компетенції д-ви, зростання ролі Міжнар. суду з прав людини.

О. Дергачов

ГРУПОМИ́СЛЕННЯ КОНЦЕ́ПЦІЯ – система наук. уявлень щодо психол. чинників, які негат. позначаються на якості групових *рішень політичних*. Г. к. запропонував у 1970-х амер. політ. і соціальний психолог І. Дженіс. Проаналізувавши процедури ухвалення амер. високопосадовцями та їхніми радниками абс. хибних групових рішень, що призвели до тяжких наслідків (трагедія Перл-Харбора в роки 2-ї світової війни, провальне вторгнення на Кубу, війна у В'єтнамі тощо), він дійшов висновку, що ці рішення були спричинені феноменом, який назвав групомисленням (англ. groupthink). У Г. к. цей феномен визначено як такий режим мислення, за якого пошуки консенсусу стають для членів групи настільки значущими, що вони відкидають реалістичні оцінки альтернат. способу дії. До групомислення, за Дженісом, призводять вісім симптомів: 1) ілюзія невразливості (надлишковий оптимізм, що не дає групі можливості побачити ознаки небезпеки); 2) некритична віра в етичність групи (її члени непохитно впевнені у притаманній їй доброчесності й відкидають усі сумніви щодо аморальності власних рішень); 3) раціоналізація (група виправдовує і захищає будь-яке своє рішення, віднаходячи для його пояснення начебто раціональні аргументи); 4) стереотипний погляд на супротивника (йому заздалегідь приписується зловмисність, що виключає ведення з ним переговорів, або слабкість та недолугість, через які він нібито не зможе захиститися від запланованих групою дій); 5) тиск *конформізму* (ті, хто висловлює сумніви щодо ідей і планів групи, стикаються з її психол. тиском, який виявляється навіть не в аргументах, а в глузуваннях, приниженнях та ін. реакціях, що зачіпають гідність незгодного); 6) самоцензура (оскільки розбіжності в поглядах таять у собі дискомфорт, а в групі існує видимість консенсусу, її члени намагаються відкидати або приховувати свої побоювання); 7) ілюзія одностайності (її створюють самоцензура та конформізм, які зумовлюють видимість консенсусу, а вона, своєю чергою служить для членів групи підтвердженням правильності групового рішення); 8) поява самочинних охоронців групового духу (деякі члени групи захищають її від неприємної інформації, яка могла б стимулювати роздуми щодо моральності чи ефективності групового рішення). Під впливом цих симптомів група, що ухвалює політ. рішення, потрапляє у своєрідну психол. пастку, з якої сама, без додаткових стимулів і стороннього втручання, вивільнитися не може.

Г. к. стосується доволі специфічних умов ухвалення групових політ. рішень. До таких умов належать передусім стресогенність ситуації, в якій ухвалюється рішення, високий ступінь згуртованості групи, її відносна ізольованість від протилежних думок та наявність авторит. лідера, котрий дає зрозуміти, яке саме рішення йому до вподоби. Через те було б помилкою поширювати висновки Г. к. на всі ситуації групової *політичної діяльності* та поведінки. Численні експерименти, під час яких психологи порівнювали індивід. рішення та дії з груповими, не дають однозначної відповіді на питання, які з них продуктивніші. За одних умов продуктивніше працює індивід, за інших — група, до того ж існують різні критерії оцінювання індивід. і групової роботи. Неабияке значення має й те, що, як було доведено ще класиком психол. науки К. Левіном, люди значно легше приймають певні погляди, якщо беруть участь у їх виробленні, долучаючись до групового обговорення цих поглядів. Отже, групове політ. рішення за інших однакових умов слід оцінювати не лише з огляду на його продуктивність, а й під кутом зору перспектив виконання. Та головне полягає в тому, що *політика* належить до сфер людської діяльності, де рішення часто-густо взагалі не можуть бути індивідуальними (напр., парлам. рішення). Груповий, колегіальний характер процесу їх ухвалення передбачено самою сутністю політ. ін-тів, для цього власне і створених. Тому в політиці, на відміну від виробничої чи, скажімо, наук. діяльності, дискусії з приводу доцільності чи недоцільності групових рішень і дій позбавлені сенсу в принципі. Це висуває на перший план завдання оптимізації групової політ. діяльності на основі об'єкт. аналізу її переваг і вад.

Дженіс розробив спеціальну інструкцію для політ. діячів, що має на меті запобігання виникненню феномену групомислення. Ця інструкція передбачає, зокрема, заохочення членів групи до висловлювання сумнівів і заперечень, залучення одного чи кількох із них до ролі «адвоката диявола», періодичний поділ групи на декілька підгруп, кожна з яких спочатку обговорює проблему сама, а потім разом з ін. підгрупами, запрошення незалежних експертів іззовні тощо. Таким чином, збираючи різнобічну інформацію та вдосконалюючи процес оцінювання можливих альтернатив, група, на думку Дженіса, буде здатна використати переваги об'єднаної роботи своїх членів.

Літ.: Janis I. L. Victims of groupthink: a psychological study of foreign-policy decisions and fiascoes. Houghton, Mifflin, 1972; Hart P. Groupthink in Government: A Study of Small Groups and Policy Failure. Swets & Zeitlinger, 1990; Hart P., Stern E. K., Sundelius B. Beyond groupthink: political group dynamics and foreign policy-making. University of Michigan Press, 1997; Rosander M. Groupthink: an inquiry into the vicissitudes of regressive group processes. Linköping, 2003; Корнєв М. Н., Фомічова В. М. Проблема групи та особистості у соціальній психології. К., 2004; Москаленко В. В. Соціальна психологія. Вид. 2-ге, випр. та доп. К., 2008.

М. Слюсаревський

ГРУП ТЕО́РІЯ — один з напрямів сучас. соціології, психології та політ. науки Зх., що започаткований на поч. 20 ст. і поступово легітимізується у науці України і країнах СНД. За одиницю дослідження обрана група соціальна — колектив індивідів, які вступають у певні взаємодії і формують соціальні відносини. Вважається, що у групі ціле більше ніж її складові. Це явище має назву синергії. Операціональною оцінкою групової монолітності є інтеграція позицій і дій членів групи, а також міри зв'язності їх між собою, що оцінюється на рівні: 1) орієнтацій, 2) установок, 3) актів реальної поведінки. Ч. Х. Кулі (1909) класифікував групи як первинні та вторинні. Перші — це невеликі групи, які виникають внаслідок безпосередньої взаємодії індивідів. Вони мають власні норми поведінки і вирізняються солідарністю (напр. сім'я). Вторинні — великі за розміром. Їх члени не взаємодіють безпосередньо один з одним. Від 30-х рр. 20 ст. спостерігається зростання інтересу до малих груп. Е. Мей і його колеги вивчали групи у межах соціол. підходу до досліджень людських відносин на виробництві; представники експерим. психології (К. *Левін* та ін.) цікавились групами у зв'язку з проблемою *лідерства*, а Дж. Л. Морено заснував соціометрію — емпіричне дослідження структури соціальної взаємодії та комунікації в малих групах. Унаслідок цього з'явилася соціальна психологія малих груп, що вивчала питання групової структури і згуртованості, морального стану, групового лідерства і впливу групи на індивіда.

У соціології Г. т. — це сукупність теорій «групової поведінки» (Ч. Кулі. Е. Мейо). У політ. психології — концепції «групової динаміки» (К. Левін, Дж. Хоманс, Д. Креч). У політ. соціології — концепції про неінституційні галузі політ. процесу, що перебувають поза політ. і прав. простором. Методол. основами її є структурно-функціон. аналіз, біхевіоризм, психоаналіз. В основі Г. т. лежить концепція груп тиску (ГТ) А. Бентлі і Д. Трумена. Осн. поняттями Г. т. є «інтерес» і «плюралізм інтересів». Г. т. визнає можливість інтеграції численних особистих, індивід. інтересів (певну їх агрегацію) в цілісний заг. інтерес. Процес інтеграції приватногрупових мотивів і цілей відбувається за допомогою конкуренції, змагань, які можуть набувати конфліктних форм, що виштовхують їх у політ. простір. Г. т. дозволяє побачити, що між д-вою і партіями, з одного боку, і *громадянським суспільством*, з іншого, існує певна сфера організованих інтересів, які поєднують громадян. сусп-во з політ. системою в інтегроване ціле — соціальний організм країни. Організовані інтереси можна віднести до прихованих, тіньових суб'єктів політ. процесу, які мають в осн. неполіт. засоби впливу, а джерелом впливу зацікавлених груп є: власність, контроль над певними ресурсами; вплив на ціннісні орієнтації, свідомість людей, престиж, етнічні, реліг. зв'язки, особистісні стосунки. Г. т. можуть діяти як формальні й неформальні орг-ції, напр. кланові чи мафіозні групи; їхня діяльність та вплив може мати відкритий (публічний) або закритий (тіньовий) характер. У політології Г. т. поширена завдяки існуванню т. зв. груп інтересів (ГІ) — об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп з метою досягти певних цілей. Системоутворювальною ознакою тут є соціальні потреби групи, що утворюють морфологічний остов Г. т. Засновником теорії ГІ був А. Бентлі. Діяльність людей, об'єднаних у ГІ, він вважав вихідним матеріалом («сировиною») політики й управління. Немає такої групи, яка б не мала власних інтересів. У 50–60-ті рр. 20 ст. вивчення ГІ стало однією з гол. проблем політології. Це було пов'язано з активізацією діяльності цих груп. Д. Трумен розмежував ГІ як певний соціальний субстрат і ГТ як їх політ. відображення. Крім того, він виявив наявність подібних груп усередині офіц. владних структур. Прихильники плюраліст. напряму ТГ підкреслюють роль ГІ у забезпеченні дем. розвитку сусп-ва, інституціоналізації соціальних конфліктів. Прибічники корпорат. напряму акцентують увагу на екон. ГІ, а також на їхніх взаєминах з д-вою. Найчастіше Г. І. класифікують за сферами їх прояву: екон., соц., політ., ідеолог., релігії, науки, культури, екол., правові, дозвілля і відпочинку та ін. Одні з вищеназваних інтересів мають матер. характер (завоювання нових вигод і збереження досягнутого становища), інші — моральний характер (захист тих чи тих тез, боротьба за справедливість, відстоювання духовних принципів). У дем. країнах організовані Г. І. відіграють активну політ. роль, справляючи значний вплив на тих, хто приймає політ. рішення, на громад. думку.

Однак поширення Г. т. отримала завдяки наявності у владних структурах ГТ (англ. pressure groups) — сусп.-політ. об'єднань, які прагнуть задовольнити власні інтереси, впливаючи на держ. владу або політ. партії. Системоутворювальною ознакою їх буття є цільова спрямованість групи. Вони утворюють функціональний дискурс Г. т. як специфічного напряму дослідження соціуму. Від партій ГТ відрізняє те, що вони безпосередньо не борються за владу і не беруть участі у керівництві й управлінні д-вою. Першою теор. працею вивчення ГТ була книга А. Бентлі «Процес державного управління. Вивчення суспільних тисків» (1908), яка й досі вважається класичною. Один з перших дослідників ГТ франц. політолог Ж. Мейно вважав, що характерною рисою цих груп є відсутність регламентації їхніх дій з боку закону. Більшість сучас. політологів виділяють три осн. ознаки ГТ: 1) існування і діяльність групи поза офіц. структурами й органами влади; 2) здійснення тиску на політ. інституції з метою прийняття держ. органами певних рішень; 3) вимоги групи відображають специф. інтереси тієї чи ін. верстви або об'єднання громадян. ГТ можуть бути офіц. зареєстровані, як напр. у США, або діяти нелегально (характерним прикладом крим. ГТ є мафія). Найвідоміші ГТ — лобі, що мають вигляд розгалуженої системи агенцій і фірм, які впливають на законодавців та урядовців з метою прийняття рішень (законів, отримання замовлень від уряду, субсидій) в інтересах певних орг-цій, великих корпорацій і навіть іноз. д-в. Тактика ГТ пов'язана з вибором засобів і методів впливу на органи держ. влади і варіюється від конст. методів до неконституційних (або методів «прямої дії»), від легальних до протизаконних. Конст. дії передбачають: участь в урядових і пар-лам. консультаціях, офіц. слуханнях, які проводить уряд чи парламент; безпосереднє представництво ГТ в парламенті; заяви, рекомендації напередодні слухань у парламенті; лобіювання (якщо воно офіц. дозволене); частково конст. дії (прав. норми, які обмежують вплив ГТ на держ. органи, не порушуються, але оминаються); субсидування політ. партій або окремих кандидатів у депутати; тех. або орг. допомога при проведенні виборчих кампаній та ін. *політичної діяльності*; використання кол. держ. чиновників в апараті орг-цій, які здійснюють вплив на держ. органи; просування «своїх» функціонерів у органи держ. влади; протекціонізм, прихований або «легальний» підкуп (подарунки, «дружні вечірки», офіц. прийоми і т. ін.). До методів впливу з елементами прямої дії належать демонстрації, пікетування, застосування ін. форм масового лобіювання (листи, телефонні дзвінки, Web-сайти і Web-видання, телеграми до уряду та парламенту). ГТ можуть також впливати на владу, формуючи громад. думку засобами відкритої чи замаскованої пропаганди через засоби масової інформації та Інтернет. У дем. країнах корпорації, громад. орг-ції і навіть держ. органи створюють спец. структурні підрозділи для зв'язків з громадськістю. Наявність ГТ у політ. житті, з одного боку, примножує к-сть опосередкованих політ. суб'єктів, виступає як своєрідне доповнення до багатопартійності, розширюючи плюралізм. З іншого боку, має місце зрощування найпотужніших ГТ з парт. і бюрократ. угрупованнями, зростання олігархічних і корпорат. тенденцій. Разом з тим різноманітність і достатня розгалуженість групових інтересів забезпечує в цілому їх взаємозбалансованість у політ. системі. До того ж ГТ відіграють інтегративну роль тією мірою, якою вони слугують єднальною ланкою між низами й верхами, між тими, хто делегує повноваження, і між публічною владою. Становлення конст. і цивілізованих форм впливу ГТ на органи держ. влади та їх участь у політ. процесі є однією з найважливіших умов демократизації сусп-ва, його нормального і стабільного розвитку.

Літ.: Політичний енциклопедичний словник. 2-ге вид., доп. і перероб. К., 2004; Політична наука. Львів, 2003. *В. Бех*

ГРУ́ПА ІНТЕРЕ́СІВ — об'єднання громадян на основі спільності усвідомлених інтересів та потреб. Г. і. здійснюють з певною сусп.-політ. метою вплив на органи держ. влади. Ефективність такого впливу залежить від орг-ції як самих групових інтересів, що можуть мати різноманітний характер, так і дій щодо їх реалізації. Г. і. як суб'єкти *громадянського суспільства* самоорганізуються для артикуляції своїх групових інтересів, а через них — й інтересів окремих громадян, і через орг-ції, які вони створюють, прагнуть їх інституалізувати та реалізувати різними методами, у т. ч. політичними. Здійснюючи цілеспрямовану *політичну діяльність*, активно впливаючи на прийняття політ. рішень, Г. і. можуть функціонувати як *групи тиску*. Напр., орг-ції, що спеціалізуються на реалізації групових інтересів переважно через вплив на органи законод., викон. та суд. влади, є лобістськими за своєю суттю. Діяльність Г. і. є одним з проявів «непрямого» характеру *демократії* в сучас. сусп-вах. Дослідженням Г. і. різною мірою займалися А. *Бентлі*, А. Джордан, М. *Олсон*, Р. Солсбері, Д. Трумен, Ф. *Гайек* та ін. Теорія Г. і. стверджує, що між д-вою і партіями, з одного боку, і сусп-вом — з ін., існує певна сфера організованих інтересів, які об'єднують громадян. сусп-во з політ. системою.

Літ.: Джордан Г. Группы давления, партии и социальные движения: есть ли потребность в новых разграничениях // МЭиМО. 1997. № 1; Олсон М. Логика коллективных действий: Общественные блага и теория групп / Пер. с англ. М.: 1995; Цвих В. Ф. Сучасні підходи до визначення сутності та межі функціонування груп інтересів/тиску // Людина і політика. 2002. № 1. *В. Цвих*

ГРУ́ПА СОЦІА́ЛЬНА — частина соціуму, об'єднана спільними характеристиками стосовно зайнятості, добробуту, роду занять, етн. або конфес. приналежності тощо. Г. с. виникають об'єктивно в процесі істор. розвитку та виступають як соц. суб'єкти політ. відносин. Власне відносини між виразниками інтересів і потреб соц. груп і визначають зміст політ. процесу. Існування різноманітних інтересів зумовило появу різних соц. груп, а відмінність між групами своєю чергою стратифікує сусп-во. Стратифікаційний розподіл Г. с. може здійснюватися за різними критеріями (ресурсами), кожен з яких має неоднакову політ. значимість. Факторами, які визначають нерівність у розподілі ресурсів між групами, можуть бути багатство, яке визначає становище Г. с. залежно від розмірів благ, що привласнюються; престиж, який виявляється у суспільноприйнятих оцінках та стандартах життя тієї чи ін. групи; влада як здатність групи здійснювати вплив у сфері управління. Для оволодіння різноманітними ресурсами Г. с. включаються у *політику*. Представниками інтересів Г. с. у політ. просторі є т. зв. похідні об'єднаня, напр., *групи інтересів, групи тиску* або *партії політичні*.

Літ.: Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избр. произв. М., 1992; Ферреоль Ж. Социология: Терминолог. словарь. СПб., 2003. *В. Цвих*

ГРУПА́ ТИ́СКУ — об’єднання індивідів, які цілеспрямовано прагнуть задоволення своїх корпорат. інтересів через вплив на ін-ти публічної влади, не претендуючи на безпосередню участь в ній; різновид *групи за інтересом*. Термін «Г. т.» з’явився на поч. 20 ст. у політ. науці США у зв’язку із зростанням ролі корпорат. груп в управлінні економікою і сусп-вом. Оскільки їхні інтереси зазвичай не співпадають, то між ними виникають пост. протиборства, які виливаються у форму тиску на всі гілки влади, від якої вимагається задоволення інтересів кожної із сторін. У результаті утворюється рівновага групових тисків, яка надає стійкості сусп-ву і фактично зводить роль д-ви до нівелювання і узгодження інтересів, властивих різним групам. Ефект. Г. т. визначається їхньою структурованістю, ступенем наближення до суб’єктів *політичної влади*, наявністю в їхньому арсеналі фін., кадрових, інформ. ресурсів. Використовуючи ці ресурси, Г. т. впливають на держ. структури (уряд, парламент, органи місц. самовряд.). Вплив Г. т. може мати як відкритий, так і закритий (латентний) характер. Небезпека закритого впливу Г. т. полягає в тому, що вони можуть виходити за рамки притаманних для них функцій, пов’язаних з передачею вимог і впливом на держ. владу та під прикриттям держ. ін-тів проводити власну політику. До найпоширеніших засобів діяльності Г. т. треба віднести різноманітні інформ. впливи, відкриту і замасковану пропаганду своєї мети, створення при владних структурах консультативних груп з компетентних спеціалістів, таємний вплив (особисті зв’язки, шантаж, насильство і навіть політ. тероризм). Наявність Г. т. в політ. житті, з одного боку, примножує к-сть опосередкованих політ. суб’єктів, розширюючи плюралізм та доповнюючи багатопартійність, а з ін. — веде до зрощування найсильніших Г. т. з парт.-бюрокр. апаратом, посилення олігархічних і корпорат. тенденцій, створює грунт для корумпованості власних ін-тів. У зв’язку із цим у США та більшості європ. країн вживаються заходи законод. і норм. регулювання і контролю активності Г. т. Відповідно до закону про лобістську діяльність від 1945, федер. уряд і більшість штатів США вимагають реєстрації імен і адрес усіх осіб, які роблять внески в орг-ції на суму понад 500 дол., а також надання списків вкладників, які вносять понад 10 дол. — порушення закону карається штрафом або ув’язненням.

Літ.: Бурдье П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля // Поэтика и политика. Альманах Российско-Французского центра социологии и философии Института социологии Российской академии наук. М.; СПб., 1999; Политология. Энциклоп. словарь. К., 1993; Фесенко В. В. Групи тиску // Політолог. енцикл. словник. К.; 2004.

В. Пушкін

ГРУШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Сергійович (29.09.1866, м. Холм, тепер Польща — 24.11.1934, Кисловодськ) — історик, публіцист, громад.-політ. і наук. діяч. Освіту здобув у Київ. ун-ті (1886–90). У 1894 захистив магістер. дисертацію. Того ж року став проф. кафедри укр. історії у Львів. ун-ті. Г. — автор понад 2 тис. наук., наук.-попул., публіцист. та ін. творів. Найвідоміші з них — «Історія України-Руси» (10 т.) та «Історія української літератури» (6 т.), які стали наук. обґрунтуванням прагнення укр. народу до нац. *самовизначення*. Доклав зусиль до об’єднання укр. науковців. Виконував обов’язки голови істор.-філос. відділу НТШ (з 1894), гол. редактора «Записок НТШ» (1894–1913) та голови НТШ (1897–1913) у Львові. Засновник Укр. наук. т-ва у Києві та гол. редактор «Записок УНТ» (1907–14). У 1914 заснував перший на Наддніпрянщині україномовний істор. журн. «Україна». Наук. роботу Г. поєднував з участю в укр. нац. русі. У 1890-х був членом київ. Старої громади і представляв її у Львові. Наповнював діяльність НТШ ідеєю творення спільної для обидвох Україн культури, яка стала підвалиною укр. політ. домагань перед австр. і рос. владою. Водночас заперечував обмеження укр. нац. руху лише культурницькими завданнями, поставив на порядок денний його політизацію та спрямування здобуття політ. *автономії* українців у межах Рос. і Австро-Угор. імперій. Зробив значний внесок в орг-цію пропаганди укр. нац. ідей. У 1898–1914, 1917–19 — творець і гол. редактор «Літературно-наукового вісника» — першого укр. європ. журналу за типом літ.-публіцист. ревю. У 1906 один з ініціаторів і факт. редактор петерб. «Украинского весника» — першого в Рос. імперії легального укр. сусп.-політ. журналу. У 1906–08 був факт. гол. редактором першої щоденної газ. «Рада». У 1909–11 заснував і був гол. редактором нар. газ. «Село», у 1911–12 — часопису «Засів».

Протягом життя Г. його політ. погляди змінювалися. На поч. 1890-х він був прихильником політики «Нової ери» — польс.-укр. порозуміння на противагу ідеї блокування з москвофілами, речниками якої були галицькі народовці та лідери Старої громади. У 1894–95 відійшов від «новоерства» і зайнявся злученням молодих радикалів з Укр. радик. партії (І. Франка і М. Павлика) з народовцями. Результатом цих зусиль стала Укр. нац.-дем. партія (УНДП), одним із засновників і керівників якої був Г. У серед. 1900-х вийшов з УНДП через угодовську, щодо поляків, політику останньої в Галичині. Водночас виступив противником угодовства у сфері укр.-рос. стосунків, закликав до чіткого формулювання укр. політ. інтересу і проведення культ.-політ. кордону між Росією і Польщею згідно етногеограф. розселення українців. Після 1-ї рос. революції, з появою можливості політ. праці в Наддніпрянській Україні виступав за українізацію там серед. і поч. школи та заснування українознавчих кафедр в ун-тах. Із заснуванням укр. фракції у Держдумі Росії став консультантом та ідейним натхненником її роботи, виступив з автономістським проектом реформування Росії у федерацію народів. У 1908–17 співтворець і голова Т-ва укр. поступовців (ТУП). Перед революцією навів контакти з кадет. партією і сприяв виступам останніх в Думі з проектами культ. автономії у підросійській Україні. До 1917 Г. не примикав до жодної партії, маніфестуючи свою координат. роль у всеукраїнському русі.

З початком 1-ї світової війни Г. повертається з Австро-Угорщини в Рос. імперію. У Києві наприкін. 1914 був заарештований і як «австрофіл» відправлений на заслання до Симбірська, Казані й Москви. Після Лютн. революції у бер. 1917 повертається в Україну, очолює *Українську Центральну Раду* і до кінця квіт. 1918 визнається беззаперечним лідером укр. революції. У цей час політ. симпатії Г. повертають у бік *соціалізму*. Він зближується з УПСР і стає її головою. На першому етапі революції Г. був прихильником і теор. узасаднювачем федераліст. концепції розвитку України. Але його *федералізм* не заперечував самостійність. Навпаки, він розглядався як перша фаза на шляху до здобуття Україною повної незалежності. Логічним підсумком федералістично-незалежницької концепції Г. стала його книга «На порозі Нової України» (1918). Після більшов. перевороту в Росії перейшов до політики певної самостійності України.

У питаннях *політичної влади* Г. спирався на ідею народоправства, яке він ставив вище елітаризму і тому вірив, що скоріше можна виховати нову *еліту* з різних соц. шарів сусп-ва, передусім з інтелігенції, ніж сподіватися на прилучення до укр. руху зрусифікованих і зпольщених землевласницьких елементів та підприємців. Звідси і його гасло: «Вся надія на нас, вся сила в народі». У результаті гетьман. перевороту і падіння ЦР від кінця квіт. 1918 перебував на нелег. становищі. У 1919 відбув у еміграцію до Відня. У 1920–23 очолював Закордонну делегацію УПСР та редагував її друкований орган «Борітеся–поборете». Ініціатор утворення і голова «Комітету незалежної України» (КНУК) — орг-ції, що ставила своєю метою пропаганду ідеї самост. України серед країн Європи і світу. У 1919 взяв участь у Париз. мирний конференції і Люцернському конгресі II Соцінтерну, де добився включення УПСР і УСДРП членами Соціаліст. інтернаціоналу. На поч. 1924 повертається на підрадянську Україну й обирається академіком ВУАН. З 1924 по 1931 — голова Істор. секції ВУАН. Відновлює журн. «Україна» як орган секції, редагує низку період. видань, засновує до десятка наук.-дослідних кафедр і комісій. У 1929 обраний академіком АН СРСР. Соціаліст. лад в Україні Г. розглядав як сел. владу питомого українства, яка через українізацію міста повинна була поширитися й на робітництво та міську культуру. В цьому сенсі він знайшов розуміння з боку тих керівників Рад. України, які намагалися за допомогою некомуніст. інтелігенції протиставитися рос. більшов. централізмові й добитися більшої самостійності України в рамках *СРСР*. У 1931 був заарештований органами ДПУ у сфабрикованій справі неіснуючого «Укр. нац. центру», за якою він мав проходити як керівник, але в останній момент був звільнений з в'язниці й переведений під домашній арешт. Арешт і слідство призвели до різкого погіршення стану здоров'я вченого, що прискорило його смерть.

Літ.: Михайло Грушевський. Зб. наук. пр. міжнар. конф. НТШ до 125 річниці з дня народженння. Львів, 1994; Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. К., 1996; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–34. К., 1996; Гирич І. Політична публіцистика М. Грушевського // М. С. Грушевський. Твори. Т. 1. Львів, 2002; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський . К., 2005. *І. Гирич*

ГУАМ — регіональне об'єднання чотирьох д-в — України, Азербайджану, Грузії й Молдови (24.04.1999–05.05.2005 до його складу входив Узбекистан, і розширена співдружність називалася ГУУАМ); в основі утворення цієї форми співробітництва лежить збіг їхніх позицій з багатьох питань сучас. *міжнародних відносин*, зокрема, щодо потреби *інтеграції* в європ. та євроатлант. структури, протистояння рос. політ. й екон. тискові, пошуку союзників і міжнар. підтримки в обороні тер. цілісності, розвитку транзитних енерг. і трансп. мереж. Заснування політ.-консультат. форуму відбулося 10.10.1997 у Страсбурзі в ході самміту *Ради Європи*, під час якого було схвалено Спільне комюніке глав зазначених д-в; у ньому підкреслювалася необхідність розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності й безпеки в Європі, на основі принципів поваги *суверенітету*, тер. цілісності, непорушності кордонів д-в, *демократії*, верховенства закону і поваги *прав людини*. Найвищим органом є щорічна зустріч глав держав-учасниць; виконавчим — засідання міністрів закорд. справ (як правило, двічі на рік); робочим — К-т нац. координаторів, до складу якого входять координатори по одному від кожної країни-учасниці; виконання функцій інформ. центру покладено на Інформ. офіс ГУАМ у Києві. Координацію співробітництва на галузевому рівні покладено на сім робочих груп — з питань енергетики; транспорту; з торг.-екон. питань; з питань інформ. технологій; культури, науки та освіти; туризму; боротьби з *тероризмом*, організованою злочинністю і розповсюдженням наркотиків. Пріоритетними напрямами співробітництва в орг-ції Ялтинська хартія від 07.06.2001 визначила: формування зони вільної торгівлі; розбудову євразійського трансп. коридору, співробітництво в галузі видобутку й транспортування нафти до *ЄС* із відповідною гармонізацією правових та інститут. засад цієї сфери, уніфікацією митних і тарифних норм з наближенням їх до світових стандартів; розвиток багатостороннього співробітництва в галузі безпеки, врегулювання конфліктів, боротьба з сепаратизмом, нелегальною міграцією та незаконним обігом наркотиків; політ. взаємодія в *організаціях міжнародних — ООН, ОБСЄ, НАТО*; формування спільного інформ. простору. Міжнар.-прав. док-ти, прийняті в рамках ГУАМ: Ялтинська хартія; Конвенція держав-учасниць про взаємне надання допомоги з консульських питань (07.06.2001); Положення про Раду міністрів закорд. справ; Угода про створення зони вільної торгівлі між країнами-учасницями (20.07.2002); Тимчас. положення про Інформ. офіс у Києві; Рішення глав держав-учасниць про статус спостерігачів у діяльності ГУАМ; Угода про співробітництво між урядами держав-учасниць у сфері боротьби з тероризмом, організованою злочинністю та ін. небезпечними видами злочинів; док-ти про співробітництво в окремих галузях (20.07.2002). 22–23.05.2006 на Київ. саміті президенти держав-учасниць підписали Декларацію про створення «Організації за демократію і розвиток — ГУАМ» із секретаріатом у Києві й домовилися про створення паливно-енергет. ради для координації дій з питань енергет. політики та безпеки.

Літ.: Тарасюк Б. ГУУАМ: витоки та перспективи (аспекти співробітництва у галузі безпеки) // Нац. безпека і оборона. 2001. № 7; Мхітарян Н. ГУУАМ, Європа і світ. Чорноморсько-каспійський вимір глобальних викликів та національні інтереси України // Політика і час. 2002. № 12. *В. Матвієнко*

ГУ́ЗАР Любомир (нар. 26.02.1933, Львів) — Верховний архієпископ УГКЦ (січ. 2001 — берез. 2011), кардинал (лют. 2001). У 1944 перед вступом рад. військ до Львова Г. разом із батьками виїхав до Австрії, звідки родина емігрувала до США (1949). Навч. у Катол. ун-ті Америки (Вашингтон), ліценціат з богослов'я здобув (1958) у духовній семінарії Св. Йосафата (США), ступінь магістра філософії (1967) у Фордгам. ун-ті (Нью-Йорк), д-ра богослов'я (1972) — у Папському ун-ті «Урбаніана» в Римі. У 1958 висвячений на священика УКЦ у США, у 1969 виїхав до Рима. У 1972 вступив до монастиря Св. Феодора Студита «Студіон» (Гроттаферрата побл. Рима), де через рік склав монаші обіти. Невдовзі Г. став архімандритом «Студіону», відповідальним за заруб. укр. студитські монаші спільноти (1978). Невизнане Ватиканом самопроголошення Й. Сліпим патріархом (1975) спричинилося не лише до глибокої кризи всередині заруб. УКЦ, коли церковна свідомість і дисципліна частини духовенства і вірян зіткнулися з принципом політ. доцільності та етнонаціоналізмом, сповідуваними заруб. укр. політ. орг-ціями, під впливом яких опинився кардинал. Такого роду дії Й. Сліпого та його прибічників змусили Ватикан вдатися до практики призначення єпископів УКЦ без узгодження їхніх кандидатур з кардиналом, включно з призначенням у 1979 його наступника-коад'ютора М. І. Любачівського.

На тлі наростання протистояння між «патріархальним» крилом УКЦ та Ватиканом Й. Сліпий (всупереч забороні папи Павла VI) висвячує 02.04.1977 на єпископів трьох довірених священиків (серед яких був і Г.), які мали б забезпечити тяглість його церковно-політ. курсу. Ватикан офіц. визнав ці свячення лише у 1995. У рим. період життя Г. був однією з найближчих довірених осіб кардинала Й. Сліпого, виконуючи його конфіденційні доручення, підтримуючи зв'язки з церковними та ін. структурами укр. повоєнної політ. еміграції. За дорученням Й. Сліпого Г. очолює «Товариство св. Софії», засноване укр. кардиналом з метою створення патріархату УКЦ та акумуляції відповідних фін. та матер. ресурсів у «Патріарший фонд». Упродовж 1984–91 Г. виконував обов'язки протосинкела (ген. вікарія) Львів. архієпископства в Римі. У 1993 разом зі спільнотою монахів-студитів з Гроттаферрата Г. повернувся до незалежної України, де розпочав працювати духівником у Львів. семінарії, а у 1995 разом із монашою спільнотою оселяється в невеличкому монастирі в с. Колодіївка (Терноп. обл.). Упродовж нетривалого часу (лют.–жовт. 1996) Г. був екзархом новоствореного Києво-Вишгород. екзархату УГКЦ доки не отримав призначення на посаду єпископа-помічника тяжко хворого на той час глави УГКЦ кардинала М. І. Любачівського. 26.01.2001 Г. обраний главою УГКЦ в Україні, що було неоднозначно сприйнято греко-католиками Галичини, частина яких пікетувала з протестами собор Св. Юра, тодішній адм. центр УГКЦ. За період діяльності кардинала Г. на чолі УГКЦ церква не лише повністю відновила свою структуру, що її вона мала до ліквідації у 1946, але стала присутньою, хоча й різною мірою, в усіх областях України. Продовжуючи лінію кардинала Й. Сліпого на створення патріархату УГКЦ, Г. розпочав у Києві буд-во патріаршого собору та 21.08.2005 переніс резиденцію глави церкви зі Львова до столиці України, що викликало негат. реакцію як з боку УПЦ (в юрисдикції Москов. патріархату), так і частини віруючих греко-католиків з Галичини, де зосереджено абс. більшість греко-католиків України. У Львові на базі Львів. духовної академії було засновано Укр. катол. ун-т (2002) як продовження створеного Й. Сліпим у Римі УКУ. Кардинал Г. продовжував політику кардинала Й. Сліпого з переформатування ідентичності УГКЦ на користь східнохристиян. її складової, яка розумілася дуже широко і включала в себе не лише обрядові питання, а й богословські, догматичні. Така політика мала своїм наслідком низку кризових явищ у внутр. житті УГКЦ, протистоянь між прибічниками різних традицій, розколів, що тривають. Кардинал Г. є одним з авторів греко-катол. концепту «Київської Церкви», поняття «традиц. укр. церквов» (УГКЦ, УПЦ-КП і УАПЦ), схеми об'єднання правосл. і греко-католиків України в єдиний патріархат у сопричасті з Римом та Москвою, що через хитку богосл.-догмат. основу не знаходять відповідного відгуку у правосл. середовищі України. Під час керівництва УГКЦ кардиналом Г. церква займала активну позицію в соціально-політ. житті України, традиц. позиціонуючи себе на боці укр. націонал-патріот. сил. Підтримуючи і освячуючи істор. наратив «героїв ОУН–УПА» в тій його інтерпретації, що була законсервована в політ. колах укр. повоєнної еміграції, УГКЦ зміцнювала свою регіональну ідентичність, втрачаючи на можливостях інтегрування у загальнонац. контекст. За період управління УГКЦ кардиналом Г. церква пройшла період екстенсивного розвитку, орг. оформлення і структурування, посідання вагомої сусп.-політ. ніши в Галичині. На порядку денному залишається інтенсивний вимір її внутр. розвитку, його гармонізація, формування церковної ідентичності у несуперечливих загальновизнаних богословських категоріях. У лют. 2011 папа Бенедикт XVI прийняв зречення Г. з посади глави УГКЦ.

Н. Кочан

ГУМАНІЗА́ЦІЯ — процес «олюднення» сусп. життя, в основі якого лежить принцип світогляду. Виходячи з нього, людина є найвищою сусп. цінністю, вона здатна до необмеженого розвитку і самовдосконалення, реалізації усіх її сутнісних сил, здібностей і талантів. Ідеї, які лежать в основі Г. в європ. інтерпретації, відомі з різних джерел ще з 5–4 ст. до н. е. Концепція Г. набирає відносно завершеного вигляду в епоху Ренесансу (Данте, Петрарка, Боккаччо, Піко дела Мірандола та ін.). Як учення про пріоритет у сусп. житті людських цінностей та мистецький, етично визначений напрям, що утверджує ідеал людини як освіченої й високоморальної особистості. Протягом історії цивілізації Г. набуває різних напрямів, форм, забарвлень: реліг. та атеїст., політ. та ідеол., мист. та етичних, раціон. та ірраціон., оптиміст. та песиміст. У сучас. епоху Г. набуває глобального характеру як процес утвердження гуманних цінностей у світовій культурі, політиці, економіці. В укр. суспільствознавців проблема Г. постає як процес відродження і розвитку нац. культури, д-ви, *громадянського суспільства*.

М. Михальченко

ГУМАНІЗА́ЦІЯ ПОЛІ́ТИКИ — процес гармонізації політ. відносин через реалізацію актуальних інтересів *суспільства* і *держави* та «олюднення» *політики* з метою: зміцнення дем., соціально-правової д-ви; реалізації гуманної стратегії інтеграції нац. волі народу та його *еліти*; збереження *легітимності* влади; забезпечення громад. злагоди та згуртування населення країни; забезпечення свобод і прав особистості й соціальної справедливості в сусп-ві. Гол. напрямами Г. п. в Україні є: 1) політика динамічної стабілізації політ. розвитку країни й подолання стихії дезінтеграції сусп. зв'язків між соціальними групами і політ. структурами, вакууму влади тощо; 2) динамізація екон. розвитку; 3) проведення сильної соціальної політики, спрямованої на підвищення не тільки рівня *демократії* у сусп-ві, а й рівня життя людей; проведення активної культ. політики; 4) забезпечення конст. прав, свобод і обов'язків людини й гр-на.

М. Михальченко

ГУМАНІ́ЗМ (лат. humanus — людський, людяний) — цілісна світоглядно-філос. система поглядів, у якій людина визнається найвищою цінністю; течія у західноєвроп. культурі епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до розуму і гідності людини, її права на свободу, вільний вияв природних почуттів і здібностей, на щасливе життя в умовах гармонії *суспільства* і природи. Ідеї і принципи Г. зміцнилися в епоху Просвітництва як нової ціннісної орієнтації на розуміння Людини як істор. діяча. Водночас питання «Г.» для філософів, які добре знають філос. традицію, постає більш глобально, як проблема уявлень про статус людини в різних світс. і реліг. моделях світорозуміння, в різних філос. і політ. теоріях і системах ще з старод. часів. Старод. Г. (без визначення цього поняття) наявний у філос. системах *Сократа*, *Платона*, *Аристотеля*, *Демокріта*, Епікура, Лукреція, Перікла, Протагора та ін. мислителів Старод. Греції і Риму. Хоча Г. в цих сусп-вах ще не став загальноприйнятим світоглядом та *ідеологією* сусп. розвитку, але проблеми людини і людства різною мірою в них обговорювалися. Традиц. сусп-во несло в собі зародок Г. Але в жодному конкр.

сусп-ві (Старод. Греція, Рим, Старод. Єгипет, Персія, Вавилон та ін.) Г. не оформився навіть у стійку філос. або сусп.-політ. течію, де б людина розглядалася як мета розвитку, як «міра усіх речей». Тому і поняття «Г.» не оформилося як закінчене, вплетене у систему категорій суспільствознавства. В одних філос. системах людина наближалася до «людини гуманістичної» (як людина духовна, людина — носій прекрасного і моралі), в ін. вона трактувалася як «бог серед тварин» і «тварина серед богів» (старод. міфи про Олімп), де духовне, розумне надане їй богами. У проміжках між цими крайнощами існували змішані системи. Дещо змінилося в сусп-вах, де почала домінувати авраамістична реліг. традиція (*юдаїзм*, *християнство*, *іслам*). Традиції конфуціанства і *буддизму* мають ін. витоки. Саме в авраамізмі (усі три релігії побудовані більш повно або значною мірою на старод. юдаїстських текстах, хоча християнство та іслам — це своєрідний протестантизм щодо класичного юдаїзму) зустрічають вже більш-менш стійкі вияви Г., оскільки людина розглядається як творіння Бога. Не випадково Г. більш могутньо розвинувся в Зх. і Центр. Європі, де поширилася катол. версія християнства, яка була найближча до семітського авраамістичного духу. Православ'я більш негат. ставиться до простої людини (холоп, раб і т. ін.). Поступово *релігія* (і церква) та наука знайшли шляхи відносно мирного співіснування. Теза про те, що Г. формувався як заперечення традиц. сусп-ва і релігії не зовсім правильна. Якби Г. не існував у зародкових формах у традиц. сусп-вах і світових релігіях, то він би не розквітнув у епоху Просвітництва, яка була частково революцією свідомості, але ще не була революцією ні у формах власності, ні у виробн. відносинах, ні в політ. житті. Феодалізм, панування церкви в сусп. житті спокійно співіснували з Просвітництвом як формою мислення і творчої діяльності. Якщо останні вступали в сутнісний конфлікт з феод. відносинами і церквами, то у феодалів і церков було достатньо засобів, щоб зламати, заборонити діяльність учених, митців, літераторів.

Аналіз Відродження і Просвітництва дозволяє зробити два висновки. По-перше, Г. повернувся не просто як заперечення середньовічної антропології, а як її подолання шляхом заперечення згідно із законом діалект. мислення, не як чиста революція, а як консерват. революція у формі реформізму, де революція й еволюція поєднані. По-друге, Г. повернувся у двох формах: а) раціон., світс. Г. на базі науки; б) ірраціон. реліг. Г. на базі модернізації *католицизму* і *протестантизму*. Ці дві форми Г. розвивалися паралельно або вступаючи у суперництво. Для характеристики Г. обох форм існує критерій: чи стоїть людина в центрі картини світу і що взагалі розуміється в кожному конкр. випадку під категорією «людина»? Ідеалом раціоналіст., світс. Г. є людина як центр світу, як міра усіх речей, а її розвиток як мета сусп. розвитку. Людина в такому баченні є не тільки окремою особистістю, а й траєкторією розвитку сусп-ва. Геоцентричний Всесвіт (у центрі Бог) перетворюється на антропоцентричний (у центрі Людина). Ірраціональний реліг. Г. бачить людину страждenну, приречену завжди залишатися такою, як вона є, але яка має шанс наближення до Бога («рай») моральним удосконаленням, добрими діями відносно церкви та ін. людей, слідуванням реліг. догмам. Тому, коли йдеться про Г. як світогляд, напрям розвитку сусп-ва, науки, освіти, виховання потрібно задати додаткове питання: власне про який вид, тип, форму Г. йдеться, і в залежності від уточненої відповіді будувати подальші моделі, теорії, концепції. У цьому випадку стає зрозумілим — абстрактного Г. не буває. Є конкр. тип, форма Г., який будується на конкр. світоглядній основі. Спроба поєднати раціоналіст. та ірраціоналіст. Г. була здійснена марксизмом-ленінізмом. І це дало не абстрактну, а утопічну форму Г. Сутність цієї спроби така. По-перше, «культ людини» було поставлено в центр марксист. доктрини. Але одночасно була поставлена мета формування «людини комуністичної», а для цього була запозичена ідея «*комунізму*» з перших християн. комун, монастирів, де було спільне майно і зрівнялівка у задоволенні життєвих потреб (звідси ідея комунальних квартир, кухонь, туалетів у будинках рад. доби до серед. 60-х рр. 20 ст., мрія М. *Хрущова* про те, щоб селяни не мали присадибних ділянок, худоби, а міські жителі харчувались у великих їдальнях, обслуговувались у великих побутових комбінатах тощо). По-друге, оскільки ідея комунізму передбачає знищення (усунення) д-ви, підпорядкування особи колективу, зрівнялівку в задоволенні потреб, подолання класових і групових відмінностей, різниці між містом і селом і т. ін., а це виявилося утопією, то *марксизм* був перетворений на своєрідну релігію. Тут раціон. та ірраціон. змішалося. Тому комуніст. Г. на практиці перетворився на *тоталітаризм*, нехтування інтересами особи, владу парт. бюрократії, масовий тероризм проти народу, який відмовлявся вірити в утопічну ідею і бути істор. гумусом заради збереження влади вождів. У сучас. Г. як людяності у світогляді й в поведінці закладено ідеї філософів античності й авраамістичний принцип, викладений в давньоюдейських текстах, в Біблії і Корані — т. зв. «золоте правило поведінки». У заперечливій формі воно формулюється так: «Не роби іншим того, чого б ти не бажав, щоб робили тобі». У позит. формі воно звучить так: «Поводься з іншими так, як бажав би, щоб поводилися з тобою».

Визначень Г. дуже багато. Найчастіше термін «Г.» застосовується у значенні групового або особистого погляду на життя у філос. формі або в судженнях здорового глузду, як світоглядна позиція щодо ставлення до людини, її інтересів. Найбільш повно вирішили визначити Г. 58 видатних учених, письменників, митців і громад. діячів у «Декларації світового гуманізму» (опублікована в журн. «Free inguizy» в 1980). Вони визначили десять фундам. принципів світс. Г.: вільне дослідження; відділення церкви від д-ви; моральна освіта; реліг. скептицизм; розум; наука і техніка; еволюція; освіта. Світс. Г., писалося в Декларації, вірить швидше в людський розум, ніж у божественне керівництво. Скептично ставлячись до догматів церкви, світс. гуманісти осмислюють людське буття в реаліст. категоріях раціоналізму, стверджуючи, що люди самі відповідальні за власну долю. У 1999 був прийнятий «Гуманістичний маніфест–2000: Заклик до нового планетарного гуманізму», який увібрав у себе оцінку нової істор. ситуації після розвалу соціаліст. табору і формування нової глобальної цивілізації. Нині існує Міжнар. етичний і гуманіст. союз (МЕС), який об'єднує понад 90 громад. орг-цій з більш ніж 30 країн. В Україні діє декілька гуманіст. орг-цій. Сучас. Г., якщо не зачіпати його орг. боку, є, в першу чергу, гуманіст. світоглядом, на якому базується наукова, освітньо-виховна, культ.-просвітницька і орг. діяльність. Це також світоглядна позиція, яка пропонує людині усвідомлення людського життя як цінності й самоцінності, установка на людяність без меж.

Літ.: Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. К., 2000; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002.

М. Михальченко

ГУМАНІТА́РНА ІНТЕРВЕ́НЦІЯ — (від лат. humanitas — людство, людяність і пізньолат. interventiоп — утручання) — збройне втручання *держави* або групи д-в у внутр. справи ін. країни у відповідь на масові та системні порушення там *прав людини* і міжнар. гуманіт. права. Ця доктрина викликає суперечки серед правознавців та дипломатів і спирається на відомі з 19 ст. «інтервенцію, засновану на принципах гуманності» та «право втручатися» (droit d'ingerence). Перший термін стосувався становища, коли одна д-ва захищала своїх *громадян* в ін. країні, та у випадку реакції ззовні на кричущі акти порушення д-вою прав власних гр-н. Але нині поняття Г. і. набуло досить широкого визнання, щоб говорити про нього як про звичай у міжнар. праві. Прибічники такого погляду заявляють, що практика використання поняття знаходиться у процесі становлення, а сам принцип є визнаним де-факто й відповідно до нього порушення прав людини і гуманіт. права у певній країні можуть являти загрозу за її межами. З ін. боку, ставиться під сумнів концепція держ. *суверенітету* й у такий спосіб встановлюються правові рамки для *агресії*; задля подолання протиріч у верес. 2000 з ініціативи канад. екс-міністра закорд. справ Ллойда Ексуорті була створена Міжнар. комісія з інтервенції і держ. суверенітету. Гуманіт. право припускає, що у випадку серйозних порушень його норм винні мають переслідуватися в судовому порядку і бути засуджені як злочинці. Відповідно до ст. 1 Женев. конвенцій (1949) існує індивід. і колект. зобов'язання «дотримуватися і змушувати дотримуватися» норм міжнар. гуманіт. права; якщо ж відбуваються їхні серйозні порушення, д-ви зобов'язані вживати заходів спільно чи індивід., але у співробітництві з *ООН*, відповідно до її Статуту (І Дод. протокол до Женев. конвенцій, ст. 89). Перелік заходів, які можуть вживатися д-вами для припинення порушення гуманіт. норм, визначається в гл. VII та VIII Статуту; *РБ* може використовувати як проміжний захід повний або частковий розрив екон. відносин. У випадку рішення на користь збройної інтервенції, РБ може вирішувати, чи будуть її здійснювати *Збройні сили ООН*, чи це завдання буде делеговане певній д-ві або регіон. безпековій структурі. Однак ст. 53 Статуту ООН уточнює, що «жодні примусові дії не починаються внаслідок… регіональних угод або рішень регіональних органів, без отримання повноважень від Ради Безпеки». Якщо використовується збройна сила, міжнар. гуманіт. право застосовується незалежно від того, які були підстави для інтервенції. Суперечки про те, чи можна застосовувати положення гуманіт. права до дій Збройних сил ООН, тривають, існують різні інтерпретації аспектів міжнар. гуманіт. права, насамперед щодо регламентації правил ведення бойових дій. Г. і. нині називають операції ООН у Пн. Іраку 1991–2003 і Сомалі 1992–95, інтервенцію НАТО в Косово 1999.

М. Каменецький

ГУРЕ́НКО Станіслав Іванович (нар. 30.05.1936) — політ. і держ. діяч. Освіту здобув у Київ. політех. ін-ті (1958). Працював у вузі, на виробництві. З 1976 — секретар Донец. обкому Компартії України. У 1980–87 — заст. голови РМ УРСР, від 1987 — секретар, 2-й секретар ЦК КПУ. У 1990 обраний 1-м секретарем ЦК КПУ, членом Політбюро ЦК КПРС, в умовах розпаду *СРСР* підтримував ідею створення автономної КПУ у складі КПРС. Народний депутат ВР України 1-го скликання (1990), у серп. 1991 спрямовував керівництво КПУ і комуніст. фракцію у парламенті на підтримку Акта незалежності України. Після заборони 30.08.1991 Президією ВР України діяльності КПУ працював у виборчих структурах. У січ. 1993 за власним бажанням склав повноваження народного депутата України. Взяв активну участь у відновленні діяльності КПУ (1993), є членом її ЦК. Відстоював ідею створення політично реформованої спілки рівноправних д-в кол. СРСР. У 1998–2006 — народний депутат ВР України 3-го і 4-го скликань від КПУ.

Літ.: Центральный Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. М., 2005; Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–91). К., 2005.

В. Васильєв

ГУ́САК (Husak) Густав (10.01.1913, с. Дубравка, побл. Братислави — 18.11.1991, Братислава) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Братисл. ун-ту ім. Я. А. Коменського (1937), працював правником. З 1933 — член Компартії Словаччини (КПС), один із засновників і керівників Слов. молодіжної спілки (1936-38), віце-президент Слов. студ. спілки (1936–38), секретар асоціації екон. і культ. співпраці з *СРСР*. За участь у нелег. комуніст. діяльності 1938 був уперше заарештований, вдруге перебував в ув'язненні за прогітлерів. режиму Й. Тісо (1940–44, з перервами), водночас підтримував дружні відносини з одним із лідерів урядової Глінкової слов. нар. партії А. Махом, тому режим утримання був досить комфортабельним, у 1941 (за ін. даними 1943) разом з А. Махом навіть відвідав окуповані терени СРСР, зокрема Україну й місце масових розстрілів польс. громадян сталін. режимом у с. Катині побл. Смоленська (пізніше стверджував, що робив це під примусом). 1943 — брав участь у створенні нелег. ЦК КПС, за ініціативою якого було створено Слов. нац. раду (СНР) й інші органи руху Опору; в серп.–жовт. 1944 — один із керівників Слов. нац. повстання, заст. голови СНР, уповноважений з питань внутр. справ; з вер. 1944 — заст. голови КПС, навесні 1945 як керівник слов. делегації брав участь у переговорах із чес. політиками, під час яких було досягнуто домовленості про новий уряд Чехословацької Республіки (ЧСР) та його програму, вимагав значного розширення прав Словаччини у федерат. д-ві (зберігся лист Г., в якому він навіть пропонував включити Словаччину як союзну республіку до складу СРСР). З 1945 — член ЦК Компартії Чехослов. (КПЧ), депутат Нац. зборів і водночас голова Корпусу уповноважених (уряду) Словаччини; укладенням трьох т. зв. «празьких угод» 1945–46, за участі Г., повноваження слов. органів влади були суттєво урізані на користь загальнодерж. (празьких) інституцій, восени 1947, скориставшися сфабрикованою кримінальною справою проти Дем. партії Словаччини, домігся реорганізації слов. уряду в такий спосіб, що більшість у ньому отримали представники КПЧ. У лют. 1951 був утретє заарештований і ув'язнений за обвинуваченням у держ. зраді та «буржуазному *націоналізмі*», засуджений до довічного ув'язнення (1954); не визнав вини, відбував ув'язнення разом із членами слов. фаш. уряду. У трав. 1960 амністований, у 1963 — політично реабілітований і поновлений у КПЧ, працював наук. співробітником Ін-ту держави і права Слов. академії наук, захистив канд. дис. з історії Слов. нац. повстання. З квіт. 1968 — заст. прем'єр-міністра ЧССР, належав до поміркованого крила реформаторів *«празької весни»*. Брав участь у керованій президентом ЧССР Л. Свободою делегації на переговорах із рад. керівництвом у Москві 23–26.08.1968, де підписанням «Програми виходу з кризової ситуації» було надано квазі-*легітимності окупації воєнній* країни військами країн-учасниць Орг-ції Варш. договору та подальшому перебуванню на її території рад. військ; за погодженням із керівництвом СРСР став 1-м секретарем ЦК КПС, а на пленумі ЦК КПЧ 17.04.1969 був обраний 1-м (з 1971 — генеральним) секретарем ЦК (до 1987), змінивши на цій посаді А. *Дубчека*. Водночас 29.05.1975–10.12.1989 — президент ЧССР; наполегливо здійснював програму «нормалізації», що передбачала повернення до неосталіністських методів управління, відновлення парт. контролю всіх сфер сусп. життя, чистку КПЧ, молодіжних й профсп. орг-цій від «правих ревізіоністів», заборону профес. діяльності прибічників реформ, *цензуру політичну* ЗМІ тощо. За допомогою адм. регулювання цін, завдяки рад. кредитам та постачанню сировини й матеріалів за пільговими цінами зумів підняти рівень життя населення (ЧССР посідала 2-ге місце після НДР за рівнем життя серед країн рад. табору), що забезпечило мовчазну згоду сусп-ва, але зниження продуктивності праці не могло спинити уповільнення темпів екон. зростання; уникнув прямого судового переслідування діячів «Празької весни», безуспішно прагнув домогтися виведення з країни контингенту рад. військ. Не сприйняв горбачовської «*перебудови*»; у груд. 1987 змінений на посаді ген. секретаря КПЧ поміркованим реформатором М. Якешем. Під час «*оксамитової революції*» в лист.–груд. 1989 був змушений піти у відставку й з посади президента; у лют. 1990 був виключений з КПЧ. Відійшов від акт. політ. діяльності, перед смертю примирився з Римо-католицькою церквою та прийняв таїнства сповіді й причастя.

Тв.: K roľníckej otázke na Slovensku Bratislava, 1948; Z bojov o dnešok: 1944–1950. Bratislava, 1973; O československo-sovietskom priateľstve, spojenectve a spolupráci. Praha, 1985.

Літ.: Hans Renner. A history of Czechoslovakia since 1945. London, 1989; Plevza V. Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril. Bratislava, 1991; Kieran Williams. The Prague spring and its aftermath: Czechoslovak politics, 1968–70. Cambridge, 1997. *Р. Кривонос*

ГУССЕ́ЙН (справ. прізв. аль-Тікріті) Саддам (28.04.1937, с. Аль-Ауджа побл. Тікріта, Королівство Ірак — 30.12.2006, Багдад) — громад.-політ. і держ. діяч. Значний вплив на формування світогляду Г. мав брат його матері — майор Хейраллах Тульфа, араб. націоналіст і прихильник ідей *нацизму*, що взяв активну участь у невдалому антибрит. повстанні 1941; пізніше Г. одружиться на його дочці Саїді, а після приходу до влади зробить дядька мером Багдада, а його сина призначить міністром оборони (взагалі, за правління Г. його родичі займали майже всі важливі держ. посади). Г. просяк ідеями *панарабізму* й у 1957 вступив до Партії араб. соціаліст. відродження («Баас»). У 1958 в Іраку було повалено монархію, король Фейсал II, спадковий принц і прем'єр-міністр Нурі Саїд вбиті, натовп у Багдаді вчинив кривавий самосуд над урядовцями старого режиму; розпочалася серія переворотів, які відрізнялись особливою жорстокістю і закінчувалися послідовним встановленням диктатур Абделя Керима Касема (1958–63) та Абделя Саляма Арефа (1963–66); Г. у 1959 взяв участь у невдалій спробі замаху на генерала Касема, заочно був засуджений до смертної кари й змушений емігрувати до Сирії; в 1962–63 проживав у Каїрі, де закінчив коледж права з дипломом спеціаліста, в 1976 отримав ступінь магістра військ. наук; у 1984 Багдад. ун-т надав йому ступінь д-ра права. У 1963, після повалення режиму Касема, Г. повернувся до Іраку, очолив нелег. військ. групу, що готувала заколот проти Арефа; був заарештований, провів у в'язниці 4 роки, після втечі продовжив боротьбу з режимом. 17.07.1968 відбувся черговий, 3-й за післявоєнний час військ. переворот, який підтримали баасисти та ліві партії, до влади прийшов Ахмед Хасан аль-Бакр (1914–82); Г. став заст. голови Ради революц. командування (РРК), контролював роботу служби безпеки.

17.07.1979 Г. завершив процес монополізації влади (під формальним приводом захворювання попередника) і очолив д-ву, РРК і регіон. керівництво «Баас». Г. жорстоко розправився в 1979–80 з політ. опонентами, провів велику чистку адм. органів та парт. апарату, створив один із найбільш досконалих тоталіт. режимів 20 ст., абс. підконтрольну йому партійну структуру. В ірак. пропаганді Г. порівнювали з великими царями Старод. Вавилону, зокрема з Навуходоносором II, з ім'ям якого пов'язаний розквіт Вавилон. царства, перемоги над євреями, підкорення Іудеї, здобуття Єрусалиму, перемоги над племенами, що проживали на тер. сучас. Ірану; Г. зображували і як Салах ад-Діна (Саладдіна), що теж нар. в Тікріті (12 ст.) й завдав поразки хрестоносцям та звільнив Єрусалим; Дж. *Буш*-молодший назвав Г. «учнем *Сталіна*». У верес. 1980 Г. почав війну з Іраном (1980–88) з метою зміцнення своєї влади в араб. та мусульм. світі й оволодіння додатковими нафтовими ресурсами і здобуття гегемонії в Перській затоці; важливу роль відігравало й особисте протистояння Г. та лідера Іслам. революції 1979 в Ірані, Рахбара Іслам. Республіки Іран аятоли Хомейні (1903–89). На 1-му етапі війни (осінь 1980 — літо 1982) Іран переважно оборонявся; на 2-му (серед. 1982 — кін. 1984) під тиском військ. невдач Г. почав шукати можливості миру, а Іран активізував бойові дії, проголосивши своєю метою повалення режиму Г.; на 3-му етапі (1985–87) війна набула позиційного характеру, й Ірак погодився на врегулювання на основі резолюції *Ради Безпеки ООН* № 598, з 20.08.1987 набуло чинності перемир'я. Після війни економіка Іраку опинилася на межі краху, в цій ситуації 02.08.1990 Г., використовуючи панарабські гасла, анексував Кувейт, що спричинило Першу війну в Перській затоці (Gulf War) — між Іраком і низкою зх. та араб. д-в на чолі зі США. Внаслідок санкціонованої РБ ООН військ. операції антирак. коаліції під кодовою назвою «Буря в пустелі», що розпочалася 17.01.1991, Ірак капітулював уже 28.02.1991. Щоправда, Г. тоді не було усунуто від влади, оскільки США та їхні союзники побоювалися дестабілізації ситуації в регіоні; в країні продовжував панувати *культ особи* Г., що зберіг контроль над ЗМІ та потужним репресивним апаратом, придушив повстання курдів на пн. країни та шиїтів на пд. Міжнар. *блокада* не призвела до повалення режиму Г., тому після терорист. акту 11.09.2001 США звинуватили Г. у виробництві зброї масового знищення та віднесли Ірак до т. зв. «вісі зла». Після відмови Г. співпрацювати з інспекторами ООН з ядерних озброєнь 20.03.2003 розпочалася Друга війна у Затоці (Iraq war), тобто вторгнення в Ірак коаліц. сил на чолі із США та Британією; Г. деякий час продовжував керувати операціями вірних йому сил, потім почав переховуватися; 14.12.2003 кол. диктатора затримали у бункері неподалік від його рідного міста та заарештували. 30.06.2004 Г. та 11 ін. членів баасист. режиму, серед яких були й колишні прем'єр-міністр та міністр оборони, передали ірак. властям. Йому були висунуті звинувачення у злочинах проти людства та військ. злочинах, розв'язанні війни з Іраном та *агресії* проти Кувейту. 05.11.2006 Г. засудили до смертної кари через повішення за звинуваченням у розправі на 148 шиїтами в Ед-Дуджейлі (1982) та за злочини проти людяності. Г. є автором кількох робіт з військ. стратегії, романтичної повісті «Забіба та король» (2001), книжки «Неприступна фортеця» (2001), новел «Люди та місто» (2002).

Літ.: Апдайк Р. Дж. Саддам Хусейн. Политическая биография. Ростов-н/Д, 1999; Корж Г. П. Саддам Хусейн: история взлёта и падения. Х., 2004; Ключников Б. Ф. Саддам, или Иракская трясина Америки. М., 2007; Плеханов С. Кровь на песке. Жизнь и смерть Саддама. М., 2007; Криворучко А. П., Рощупкин В. Т. Багдадский вождь: взлёт и падение... Политический портрет Саддама Хусейна на региональном и глобальном фоне. М., 2008. *О. Коппель*

Ґ

ҐАНДІ (Gandhi) Індіра Пріядаршині (19.11.1917, Аллахабад тепер шт. Уттар-Прадеш — 31.10.1984, Нью-Делі) — громад.-політ. і держ. діячка, дочка Дж. *Неру*; закінчила Сомервіл. коледж Оксфорд. ун-ту; 1938 вступила до Інд. нац. конгресу (ІНК), була особистим секретарем і супроводжувала батька в усіх його міжнар. поїздках; після проголошення незалежності Індії 15.08.1947 працювала в керівних органах правлячого ІНК, поступово виросла в самост. політ. фігуру й 1959 була обрана головою ІНК, наступного року, після смерті чоловіка — журналіста Фероза Ґанді, залишила посаду і як помічник прем'єр-міністра виступала посередником між Дж. Неру та його кабінетом і парт. функціонерами, була членом викон. ради ЮНЕСКО. 1964–66 — депутат Нар. палати, міністр інформації та радіомовлення в уряді Л. Б. Шастрі; після неочікуваної смерті останнього в Ташкенті на мирних переговорах із Пакистаном, за підтримки центристської й лівої фракцій ІНК, очолила уряд: 19.01.1966–24.03.1977 і 14.01.1980–31.10.1984 — прем'єр-міністр Республіки Індія (водночас 1967–69 — міністр закорд. справ, 1975 і 1980–1981 — міністр оборони). В умовах кризи монополії ІНК на владу (на виборах 1967 він програв у 9-ти штатах із тогочасних 17-ти) здійснила низку популістських заходів, покликаних розширити соціальну базу партії: *націоналізацію* 14 найбільших комерц. банків і системи страхування, ухвалення закону про монополії й обмежувальну торговельну практику, збільшення асигнувань у держ. сектор, впровадження програм боротьби з бідністю й збільшення зайнятості на селі та ін., що, незважаючи на розкол ІНК 1969 і вихід з партії правих, забезпечило їй переконливу перемогу на виборах 1971.

Розроблена за участі Ґ. концепція «організованого капіталізму» й визнання регулювальної ролі д-ви в проведенні соціально-екон. реформ знайшла прибічників не лише в середовищі дрібних і середніх підприємців, а й частини крупних монополіст. об'єднань. Намагаючись перетворити Індію на впливову регіональну д-ву, Ґ. прискорила реалізацію ядерної програми (перше випробування стаціонарного боєзаряду відбулося 1974) й ініціювала активну *зовнішню політику*: підписанням 1971 договору про дружбу і взаємодопомогу із *СРСР* нейтралізувала можливий альянс США, КНР і Пакистану та забезпечила перемогу над останнім у війні, що привела до утвердження незалежної д-ви Бангладеш; 1975 анексувала Сіккім. Але практика держ. *етатизму* швидко призвела до посилення автократ. централізаторських тенденцій у стилі керівництва Ґ., застою й *корупції*, що призвело до згуртування опозиц. сил і гострої сусп.-політ. кризи 1974–75, яка поставила під сумнів *легітимність* влади ІНК (аллахабадський суд анулював депут. мандат Ґ. за зловживання на виборах 1971). 26.06.1975 впровадила *надзвичайний стан* і приступила до реалізації «програми з 20 пунктів», що мала консолідувати інд. сусп-во силовими засобами, а на практиці призвела до крит. звуження соціальної опори ІНК і втрати ним союзників. 1976 до преамбули конституції було внесено визначення країни як «суверенної, соціалістичної, світської й демократичної республіки», проте «конгресистський соціалізм» мав на увазі не ліквідацію приват. власності на засоби виробництва, а лише обмеження «здирницьких інстинктів» і власницьких прагнень на благо сусп. розвитку та передбачав практ. здійснення принципів *егалітаризму*, зокрема, скасування кастових обмежень, створення умов для розвитку племен і малих народностей, запровадження рівноправності чоловіків і жінок та ін. Ґ. наголошувала, що «соціалізм, який є нашою метою, не означає експропріації багатих і передачу всього бідним. Його смисл у тому, щоб зменшити економічну нерівність і скоротити розрив у доходах». Попри успішне проведення «зеленої революції» та цілковите припинення міжконфесійних конфліктів, Ґ. зазнала поразки на виборах у берез. 1977 і нетривалого ув'язнення, але спромоглася на реванш і повернення до влади за підсумками виборів 1980; активізувала участь країни в *Русі неприєднання* й закликала до виведення рад. військ з Афганістану. Проте акт. наступ Ґ. на автономію штатів прискорив формування локального *націоналізму* й відхід від ІНК значної частини електорату, до того ж прем'єр не змогла мирно вирішити проблему сикхського сепаратизму, віддавши 05.06.1984 наказ урядовим військам зайняти Золотий храм в Амрітсарі, де переховувалися терористи. Вбита двома охоронцями-сикхами. Почесний доктор Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка (1982).

Літ.: Ульяновский Р. А. Три лидера великого индийского народа. М., 1986; Ґорев А. Индира Ґанди: мечты и свершения. М., 1987; Джилл С. С. Династия Ґанди. Р-н/Д, 1997; Malhotra Inder. Asia and Pacific Indira Gandhi: a personal and political biography. London, 1989; Frank Katherine. Indira: The Life of Indira Nehru Gandhi. Houghton Mifflin Harcourt, 2002; Barbara A. Somervill. Indira Gandhi: Political Leader in India. Compass Point Books, 2007. *В. Головченко*

ҐАНДІ (Gandhi) Махатма (Мохандас Карамчанд; 02.10.1869, Порбандар — 30.01.1948, Делі) — лідер нац.-визвольного руху, основоположник політ. доктрини ненасильства. Родина Ґ. належала до служилого прошарку пд. князівств Індії. Юнаком Ґ. вирушив на навчання до Англії, де отримав юрид. освіту. До того ж часу належать перші досвіди публічної діяльності Ґ. — він брав участь у роботі вегетаріанського т-ва. Після завершення навчання і повернення до Індії, прийняв пропозицію відправитися до Пд. Африки, в якій на той час утворилася досить велика колонія індійців, де працював адвокатом. На цей період припадають драматичні зміни у становищі спільноти. Місц. адміністрація з екон. міркувань запровадила дискримінац. законодавство щодо індійців (зокрема, всі вони мали зняти відбитки пальців, від них вимагали реєстрації шлюбів за христ. правилами, поліція набула права входити до житла, у т. ч. на жіночу половину, щоб пересвідчитися у законності перебування осіб на цій території тощо). Після того як перемовини про скасування «чорного закону» не дали результату, Ґ. бере участь в орг-ції протесту («краще померти, ніж дотримуватися такого закону»), який на його вимогу відбувається лише за допомогою мирних засобів; вільно йде на арешт і, поставши перед судом, ставить питання: якщо закон справедливий, судді мають покарати його найсуворіше, якщо ж несправедливий, то відпустити його. Після нетривалого ув’язнення Ґ. повернувся до керівництва акціями протесту, відомості про які поступово поширюються світом, а на підтримку Ґ. виступають такі всесвітньо відомі діячі, як А. Ейнштейн, Б. Рассел, Р. Роллан, Б. Шоу. Напередодні 1-ї світової війни найбільш дискримінац. статті закону було скасовано. Під час війни Ґ. добровільно брав у ній участь, організовуючи санітарний загін, розраховуючи, що Брит. імперія оцінить відданість інд. підданих і надасть їм самоуправління. Згодом Ґ. розчарувався у цій тактиці. Після повернення до Індії в 1915 Ґ. відновив зв’язки з діячами інд. нац. руху, провів перші ненасильницькі кампанії на місц. рівні. У 1919 він очолив масову кампанію проти надзвичайного «закону Роулетта», що містив подальше обмеження прав індійців. На 1-му етапі передбачалися такі форми бойкоту колоніального режиму, як відмова від почесних посад і звань, бойкот англ. навч. закладів, виборів до законод. органів, бойкот іноземних товарів. На 2-му етапі пропонувалося перейти до відмови від сплати податків. Метою сатьяграхи (назва ненасильницького протесту, що означає «стійкість в істині») було проголошено досягнення свараджу — самоуправління Індії. Після припинення кампанії опору у 1922 (що було викликано проявами насильства з боку його учасників і послабленням інтенсивності руху), нового відкритого суду, де Ґ. знову виклав свою позицію щодо ненасильства як добровільного прийняття покарання за відмову від співпраці зі злом, і дворічного ув’язнення Ґ. пропонує «конструктивну програму» (зокрема, підтримання розвитку ручних ремесел, боротьба проти ізоляції т. зв. «недоторканних», що були поза межами кастового поділу інд. сусп-ва, досягнення індусько-мусульман. єдності), по суті спрямовану на самовизначення країни, її підготовку до майбутнього самоуправління. У 1931, після чергової сатьяграхи, колоніальна адміністрація йде на укладення пакту, за умовами якого в Індії дозволялося вести серед населення пропаганду за незалежність країни, дозволялися мирні пікети й демонстрації, оголошувалася всезагальна амністія політв’язнів. Інд. нац. конгрес (ІНК), найбільша громад. орг-ція індійців, яка під керівництвом Ґ. проводила кілька кампаній опору, визнавався офіц. політ. партією. Отже, колоніальна влада де-факто визнавала визвольний рух. У 1942, після початку 2-ї світової війни, Ґ. оголосив, що настав вирішальний етап боротьби за повну незалежність Індії. Він висунув гасло «Геть з Індії!», підтримане ІНК. У 1946–47, в умовах конфлікту між прибічниками єдиної Індії і прихильниками утворення на частині її тер. Пакистану як д-ви мусульман, Ґ. здійснив поїздки регіонами країни, щоб зупинити кровопролиття. З цією ж метою проводив індивід. голодування, змушуючи різні сили до примирення. Був вбитий прибічником однієї з індуських націоналіст. орг-цій.

Доктрина ненасильства Ґ. формувалася протягом усієї його діяльності. Уже під час першого виступу він наголошує на зв’язку протесту з законослухняністю: сатьяграх (учасник протесту) мав насамперед бути законослухняним. Тільки той, хто дотримується закону, може точно знати, коли, який саме закон і яким чином порушувати. Сатьяграх виступає відкрито, мирно, готовий прийняти покарання. Він завжди готовий до перемовин, відкрито готується до своїх дій, відмовляючись від будь-якої конспірації. Опоненти розглядаються як такі само люди, як і ми, наділені гідністю, лише затьмарені передсудами. У цьому сенсі акції непокори є лише останнім засобом, після того, як вичерпані всі інші, щоб пробудити сумління і повернутися до взаємодії з опонентом на фундам. засадах гідності й рівності. Проте як це зробити? Ми можемо з гідністю сказати опоненту про нашу незгоду. Але нас можуть не почути. Ми можемо так само, з гідністю, відмовитися підтримувати несправедливий порядок, у т. ч. не дотримуватися законів, які принижують гідність. Але до нас можуть застосувати ув’язнення, фіз. насильство. Ми можемо з гідністю прийняти страждання. «Я переконався, — каже Ґ., — що апеляція до розуму не зустрічає відповіді там, де живучі вікові забобони. Страждання зміцнює розум і розкриває очі розумінню». Йдеться про перетворення самого страждання на мову, якою ми говоримо. Є різниця між тим, коли людина просто страждає або лякається страждання, і коли приймає це страждання з гідністю. У таких випадках навіть вороги, що не раз описувалося, мимоволі переймаються повагою. Повагою до гідності — але ж саме цього ми і прагнули. Тобто коли ми з гідністю звертаємося до свого опонента, наша гідність може промовляти до нього не лише мовою слів або дій, а й мовою страждання. І тоді дві наші сторони перетворюються на політ. партнерів, діючи на основі гідності. «Він (сатьяграх), — пише Ґ., — повинен вірити в ненасильство як своє вчення. А тому вірити в добро, закладене в людській природі, яке йому належить збудити почуттями, правдою, любов’ю, вираженою у самопожертві». Соціальні напруження завершуються у безпосередній зустрічі (зіткненні) людей. Тут починають діяти вже не абстрактні уявлення про іншого, а закони екзистенційного контакту. Людина зазвичай діє за шаблонами; напр., що індієць, негр і т. д. — неповноцінна людина. І раптом перед нею постає ця людина, сповнена гідності; точніше, багато таких людей. І це руйнує стереотип. А коли він руйнується в масштабах цілої країни — це змінює і політ. систему. Досвід Ґ. не лише справив безпосередній вплив на ті чи ін. рухи, на кшталт руху темношкірих американців за громадян. права під проводом М.-Л. Кінґа, а й певним чином змінив самі засновки сучас. уявлень про політику. «Оксамитові революції» у ЦСЄ 1980–90-х рр. і «кольорові революції» початку 21 ст. на пострад. просторі не звертаються безпосередньо до спадщини Ґ., але безперечно знаходяться в горизонті зробленого ним переосмислення начал політичного. Можна з достатньою впевненістю прогнозувати, що у світі, де застосування зброї стає синонімом заг. самознищення, шлях, відкритий Г., залишається чи не єдиною альтернативою.

Літ.: Ґальтунг Ю., Несс А. Політична етика Ґанді. Л., 2001; Ґорев А. В. Махатама Ґанди. М., 1984; Клеман К. Ґанди. М., 2005; Tendulgar D. G. Mahatma, Life of Mohandas Karamchand Gandhi, 8 vol. Bombay, 1951–54.

Е. Щербенко

ҐАРІБА́ЛЬДІ (Garibaldi) Джузеппе (04.07.1807, Ніцца — 02.06.1882, о. Капрера, Італія) — полководець, один з лідерів руху за об’єднання Італії, учасник визвольних війн Італії проти Австрії (1848–49, 1859–60, 1866), парламентар, літератор. Працював моряком на торг. судах. У 1833 вступив у створене

Дж. Мадзіні таємне т-во «Молода Італія», діяльність якого була спрямована на визволення Італії від влади Австрії, її об’єднання та встановлення республ. правління. Після невдалої спроби бунту та революції у П’ємонті у 1834 Ґ. довелося переховуватися закордоном — у Франції, Тунісі, потім у Пд. Америці, де він підтримував боротьбу південноамер. республік за незалежність. У 1835–41 Ґ. брав участь у боротьбі республіки Ріо-Гранде за її відокремлення від Бразилії, у 1842 — у війні в Уругваї під час його боротьби з Аргентиною. Після активізації італ. револ. руху, відомого як Ріссорджіменто, та поч. революції 1848–49, спрямованої на здобуття політ. та нац. незалежності Італії від Австрії, Ґ. повернувся до Італії, де відбулися револ. події у Мілані, Венеції (створення Венец. республіки), Римі та Тоскані. Сардин. королівство на той час стало конст. монархією. Після оголошення П’ємонтом (Сардин. королівством) війни Австрії, він очолював загін добровольців та воював у Альпах. Наполегливість Ґ. у боротьбі за таких складних умов вплинула на його популярність серед населення. Після перемоги австрійців, у Римі його було обрано депутатом Установчих зборів, де він вніс пропозицію про проголошення республіки. У 1849 Ґ. — організатор оборони новоствореної Рим. республіки від Франції. Після падіння республіки вирушив на допомогу Венеції. Утім після поразки в боротьбі з віден. династією Габсбургів йому довелося тікати на Пн. у П’ємонт, де його заарештували та вислали з країни. У 1850 він опинився у США, а потім у Перу, де продовжував працювати на торг. судах. 1854 Ґ. отримав дозвіл уряду П’ємонту повернутися, оселився на о. Капрера та займався с. г. Унаслідок розбіжностей у поглядах з прихильниками об’єднання Італії та встановлення респ. правління і конфліктів з королем П’ємонту Еммануїлом II, намагався вести переговори з прем’єр-міністром П’ємонту К. Кавуром. У 1859 голова уряду П’ємонту К. Кавур запропонував Ґ. очолити добровольців у війні проти Австрії. Таким чином Ґ. взяв участь у визвольній війні та очолив добровольців. У 1859–60 витіснив австрійців з Ломбардії, де здобув велику підтримку селян внаслідок звільнення їх від податків. Після переходу Ніцци та Савойї до Франції у 1860, приєднання до П’ємонту Середньої Італії та створення північноітал. парламенту, депутатом якого він став, Ґ. виступив проти К. Кавура, відмовився від повноважень депутата та генерала. Він очолив повстання проти монарха Королівства Обох Сицилій Франциска II Бурбонського, до якого входила частина Пд. Італії та Сицилія. За підтримки місц. населення, у 1860 похід «Тисячі» — революц. загону, який підтримав визвольне повстання на Сицилії, сприяв визволенню Пд. Італії та перемозі Італ. революції 1859–60. Внаслідок успішного повстання Ґ. встановив на острові свою владу. Протягом періоду його правління було проведено ряд перетворень в інтересах сел. населення, що суттєво вплинуло на зростання його підтримки. У 1860 загони Ґ. захопили Неаполь. Утім після опору неаполіт. армії Ґ. прийняв допомогу влади П’ємонту та згодом передав свої повноваження королю Віктору Еммануїлу II. Таким чином після приєднання до П’ємонту нових територій виникла нова Італ. д-ва, на створення якої вплинули походи Ґ. на Сицилію та Неаполь. Ґ. і надалі очолював боротьбу за приєднання ін. територій до д-ви. Під час війни 1866 проти Австрії його призначено головнокомандувачем добровольців, і у 1866 Ґ. відвоював у Австрії Венец. обл. Прагнучи приєднати до об’єднаної Італ. д-ви Рим і Венецію, у 1862 та 1867 він здійснив спроби захоплення Риму, які виявилися невдалими. Ґ. було заарештовано та 1868 під вартою відправлено на о. Капрера. Ґ. продовжував підтримувати револ. події в ін. д-вах. Під час франко-прус. війни (1870–71) воював на стороні Франції, де йому було доручено командування корпусом добровольців, а згодом — армією. У 1874 Ґ. було обрано до італ. парламенту, де свої повноваження він виконував протягом двох років. Револ. діяльність Ґ. суттєво вплинула на істор. розвиток Італії. Але його прагнення об’єднати країну, втілене у військ. діях, супроводжувалося відсутністю чіткої політ. програми. Певну роль в історії відіграла також підтримка Ґ. револ.-визвольних подій за межами Італії, яка зробила його відомим не лише у контин. Європі, а й у Великобританії, Пд. та Пн. Америці.

Літ.: Лурье А. Гарибальди. 1807–1882. М., 1957; Невлер В. Джузеппе Гарибальди. М., 1961; Галло М. Джузеппе. Ростов-н/Д, 1998.

М. Чабанна

ҐЕДРО́ЙЦ (Giedroyc) Єжи (27.07.1906, Мінськ — 14.09.2000, Мезон-Ляфіт, Франція) — публіцист, політик. У 1924 закінчив гімназію ім. Яна Замойського у Варшаві, у 1924–29 вивчав юриспруденцію і упродовж року (1930–31) історію у Варш. ун-ті. Під час студій був головою студ. корпорації «Патрія», брав участь у роботі іноземного відділу Гол. академічного к-ту Польс. спілки студ. молоді. Після закінчення правничих студій працював референтом преси і парламенту в М-ві сільс. господарства (1929–35), був начальником відділу в М-ві пром-сті і торгівлі (1935–39). Ґ. виявив себе також як редактор і публіцист: був редактором видання «Дзень академіцкі» та двотижневика «Бунт млодих», який у 1936 став тижневиком «Політика». Після поч. 2-ї світової війни Ґ. переїхав до Румунії, де був особистим секретарем польс. посла в Румунії (1939–40), керівником польс. відділу при чілійс. посольстві в Бухаресті (1940), а також співпрацював з англ. посольством у Румунії (1941). Після того як англ. посольство вивезло Ґ. до Стамбула (берез. 1941), він поступив на військ. службу і виїхав до Палестини. У квіт. 1941 вступив до Окремої бригади карпатських стрільців і брав участь у Лівійській кампанії та в обороні Тобрука. Після закінчення служби працював у Відділі культури і преси 2-го Польс. корпусу. Від початку 1945 Ґ. знаходився у Ген. штабі, потім у Культ.-освітньому відділі М-ва нац. оборони, а згодом у Континентальному департаменті М-ва інформації уряду Речі Поспол. у Лондоні. У трав. 1945 Ґ. став керівником Європ. департаменту М-ва інформації польс. еміграц. уряду. Завдяки підтримці міністра А. Прагєра (міністр інформації і документацій), Ґ. очолив заснований ним же у Римі в 1946 Літ. ін-т, який спеціалізувався на виданнях з л-ри, культ. і громад. тематики для задоволення читацьких потреб поляків, що знаходилися в еміграції. Згідно з намірами Ґ., він мав стати «Ін-том польс. культури». Першою книжкою, виданою у рамках ін-ту в 1946, був твір А. Міцкевича «Книга польського народу і польського пілігримства». У лист. 1947 Ґ. перемістив створену структуру до Мезон-Ляфіту під Парижем і розвинув широку видавн. діяльність. Ґ. співпрацював з найбільш видатними публіцистами та письменниками польс. еміграції, зокрема з Ю. Чапським, Є. Стемповським, А. Константи, Ч. Мілошем, В. Ґомбровичем, Л. Колаковським та ін. Він також друкував політ. значущі праці О. Солженіцина, Б. Пастернака, А. Камю, Дж. Орвела, А. Сахарова, М. Джиласа. Від 1947 (до 2000) Ґ. видавав часопис «Культура», спочатку як квартальник, а згодом як щомісячник. Це було найважливіше період. видання післявоєнної польс. еміграції. У ньому публікувалася актуальна інформація з Польщі та з еміграції, рекламувалися творчі особистості на еміграції, презентувалися видавн. плани та новинки. «Культура» швидко стала незалежним форумом обміну думок на тему майбутнього образу Європи, майбутніх політ. стратегій. На її шпальтах, зокрема, йшлося про об'єднання Німеччини, висувалася ідея розвитку партнерських і добросусідських взаємин між Польщею та її сх. сусідами — Литвою, Білоруссю і Україною — за перспективи завоювання ними політ. суверенітету. Ґ. налагодив творчу співпрацю з багатьма представниками укр. еміграції, з-поміж них з Б. Осадчуком, І. Лисяком-Рудницьким, Б. Левицьким, І. Кошелівцем, Ю. Лавріненком, Ю. Шевельовим та ін. Завдяки позиції Ґ., «Культура» стала не тільки гол. форумом незалежної польс. інтелігенції, а й важливою трибуною укр. емігрантів і засобом популяризації здобутків укр. культури. У 1953 Ґ. виступив з ініціативою видання видавн. серії «Бібліотека культури». У її рамках було оприлюднено важливі польс. літ. праці, а також книжки, що мали політ. і мемуарний характер. З 1962 розпочалося видання журн. «Зошити історичні», присвяченого найновішій історії Польщі й центральноєвроп. країн. Ґ. був членом редколегії російськомовного емігрец. часопису «Континент», а також членом ред. ради укр. квартальника «Віднова». Ґ. брав участь у різних акціях, які організовувалися на Зх. на захист свободи культури. У 1997 отримав почесне громадянство Литви. Ґ. заповів припинити видання часопису «Культура» після його смерті й заборонив перевозити свої останки до Польщі. Від 03.05.1995 діє Т-во опіки над архівом Літ. ін-ту в Парижі, яке ставить собі за мету популяризацію доробку ін-ту, а також комплектацію його цінного архіву.

Літ.: Andrzej Stanisław Kowalczyk. Giedroyc i «Kultura». Wrocław, 1999; Krzysztof Pomian. W kręgu Giedroycia. Warszawa, 2000; Jerzy Giedroyc. Autobiografia na cztery ręce. Warszawa 2006; Rafał Habielski. Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc od «Buntu Młodych» do «Kultury». Warszawa, 2006; Jerzy Giedroyc: kultura, polityka, wiek XX. Debaty i rozprawy. Warszawa, 2009. Европа: минуле і мейбутнє. Візії та ревізії. Київ, 2009.

Єжи Беднарек

ҐЕ́ЛБРЕЙТ (Galbraith) Джон Кеннет (15.10.1908, Айона-Стейшн, Онтаріо, Канада — 29.04.2006, США) — економіст, соціальний мислитель, дипломат, літератор, громад. діяч. Закінчив ун-т у Торонто, одержав ступінь д-ра філософії в Каліфорн. ун-ті. Викладав у Каліфорн., Гарвард. та Прінстон. університетах. У 1941–43 — співробітник Управління з контролю над цінами, у 1961–63 посол США в Індії, у 1972 — президент Амер. екон. асоціації. Лауреат премій Ф. Сейдмана (1975), Веблена–Коммонса (1976), В. Леонтьєва (2000); двічі (1946 та 2000) кавалер Ордену свободи. Радник президентів США — Дж. *Кеннеді* та Б. *Клінтона*. Найбільш відомі роботи «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Економічні теорії та цілі суспільства» (1973).

Під впливом поглядів А. Маршалла, Дж. М. Кейнса, Т. Веблена, Ґ. продовжив традицію амер. інституційної школи економіки, прагнучи розробити економічну теорію, що враховує вплив *політики*, д-ви та ін. соціальних ін-тів на економіку. Послідовно піддавав критиці неокласичну школу екон. науки, яка ґрунтується на визнанні ринку й вільної конкуренції як провідних чинників розвитку екон. системи. Ґ. вважав необґрунтованим твердження про те, що всі суб'єкти екон. ринку перебувають у стані вільної конкуренції. Найважливішим об'єктом вивчення Ґ. була велика (зріла) корпорація, завдяки існуванню якої *суспільство* ділиться на планову систему й ринкову систему. Ґ. вважав необхідним планування держ. впливу на екон. розвиток в умовах великого корпоративного виробництва й наук.-тех. прогресу. Розкриваючи місце й роль великого корпоративного госп-ва на різних етапах розвитку амер. сусп-ва, вважає, що концепція сусп-ва достатку 1950–60-х, за якою виробництво й економіка підкорялися меті масового виробництва дешевих товарів для масового споживача, повинна замінитися концепцією нового індустр. сусп-ва. Він вважав, що суспільство споживання провокує розвиток екон. дисбалансу, спрямовуючи занадто багато ресурсів на виробництво товарів споживання і недостатньо — на сусп. потреби й інфраструктуру. За Ґ., нове індустр. сусп-во характеризується переходом до технократії у великих вироб. корпораціях. Сучасна корпорація є певною групою осіб, які професійно займаються виробленням та прийняттям управлін. рішень, яка володіє самосвідомістю і послідовно вживає розвинені сучасні технології прийняття рішень. Він доводив, що мотивація великих корпорацій залежить від впливу техноструктури — вузького прошарку кваліфікованих фахівців (менеджерів, конструкторів, економістів, маркетологів), що має свої групові інтереси й забезпечує функціонування сучасного великого виробництва. Визнаючи владу техноструктури як даність, Ґ. вказує на зрощування вироб. технократії і держ. бюрократії та стійкість цього синтезу за умов будь-якого політ. режиму. Ґ. пояснює це зрощування тим, що політики здійснюють лише обмежену владу. Таким чином, поступово техноструктура перетворюється на панівну *еліту*, осн. суб'єкта в процесі ухвалення не тільки внутрішньокорпоративних, а й політ. рішень. Технократія починає виконувати функції управлін. еліти та поступово бере гору над традиц. фін. олігархією. Проте Ґ. не слід вважати класичним прибічником технократії, оскільки він захищає гуманіт. складову сусп. буття та розвитку, попереджає про небезпеку для культури сусп-ва зростання впливу техноструктури та пропонує певні шляхи безболісної конвергенції культур. Ґ. вважав якість життя споживачів другорядним стосовно процвітання виробництва як такого, а розвиток виробництва розумів як основне завдання сусп-ва, що сприяє гармонізації мети сусп-ва і мети корпорацій. Ґ. розмежовує захисні й позит. цілі техноструктури. Захисні цілі дозволяють техноструктурі відкупатися від власників-акціонерів шляхом виплати дивідендів та підтримки курсу акцій на прийнятному для акціонерів рівні. Осн. позит. метою інфраструктури є зростання фірми, оскільки саме розміри фірми визначають статус її управлінців. У даному випадку, підкреслює Ґ., можна говорити про варіант макс. наближення мети сусп-ва та мети корпорації, оскільки вони разом зацікавлені у зростанні обсягів виробництва. Визнаючи, що мета корпорацій та мета сусп-ва не можуть бути тотожними, Ґ. стверджує, що осн. актором, який здатен зблизити їх, є *держава*. Аналізуючи у цьому контексті ін-т влади, Ґ. виділяє три типи влади, характерні для традиц., капіталіст. і сучасного сусп-в (відповідно — заслужена, компенсувальна, регулювальна влада). Осн. формами впливу з метою підпорядкування, цим видам влади відповідають покарання, винагорода й переконання. Кожен з видів влади має власні джерела: заслужена влада — особистість, компенсувальна — власність, регулювальна влада — організацію. Ґ. активно досліджував екон. процеси на постсоціаліст. просторі. Зокрема він вважав, що застосування неоліберального підходу до реформування Росії, яка є катастрофічним прикладом провалу доктрини вільного ринку, пов'язане із суттєвими небезпеками. Джерело небезпек дослідник вбачав у використанні в процесі реформ екон. програм розвитку, що об'єднують лібералізацію, приватизацію та дерегулювання, а осн. механізмом нейтралізації небезпек визначав практичне використання принципу, за яким д-ва зобов'язана контролювати рух капіталів, навіть незважаючи на можливий опір міжнар. фін. орг-цій.

У своїй останній книзі «Економіка безневинного обману» (2004) Ґ. ставить під сумнів цілий ряд загальновизнаних тез, на яких будується сучасна екон. теорія. Зокрема, на його думку, різниця між приват. та держ. секторами економіки здебільшого є вигадкою, а не реальністю.

Тв.: Новое индустриальное общество. М., 1969; Экономические теории и цели общества. М. 1976; Created Unequal. The Crisis in American Pay. New York, 1998; The culture of contentment. Boston, 1992; Суспільство блага. Пора гуманності. К., 2003; Galbraith J. K. The economics of innocent Fraud. Boston, 2004.

Літ.: Parker R. John Kenneth Galbraith: His Life, His Politics, His Economics. New York, 2005. *Н. Ротар*

ҐЕЛНЕР (Gellner) Ернест Андре (09.12.1925, Париж — 05.11.1995, Прага) — філософ, соціальний антрополог, політолог, етносоціолог. Дослідник проблем формування *націй*, їхньої трансформації, а також ролі *націоналізму* у розвитку сучас. *суспільств*. Профес. шлях Ґ. розпочався з 1949 у Лондон. школі економіки. У 1961 він став д-ром філософії Кембридж. ун-ту, а наступного року — проф. філософії, логіки та наук. методу Лонд. школи економіки Лонд. ун-ту. У 1984 вчений повертається до Кембридж. ун-ту, де викладає соціальну антропологію. Професором цього ун-ту Ґ. працює до 1993. Останні два роки свого життя очолював Центр з дослідження націоналізму Центральноєвроп. ун-ту у Празі. Центр став визнаним осередком наук. думки у царині дослідження *націоналізму*, етнонац. проблем сучас. сусп. розвитку. Першу наук. працю, яка привернула увагу дослідницького співтовариства Великобританії, Ґ. опублікував у 1959. («Слова і речі. Критичний аналіз лінгвістичної філософії та дослідження ідеології»). Кожна з праць дослідника ставала помітним явищем, спочатку у європ., а згодом і у світовому наук. просторі. Та найбільше визнання Ґ. завоював своїми працями, в яких досліджуються проблеми націоналізму. Вчений розробив свою власну теорію націоналізму, виклавши її у книзі «Нації та націоналізм» (1983). В основі теорії націоналізму, запропонованої Ґ., лежать такі ідеї: передусім, націоналізм — це «політичний принцип, згідно з яким культурна подібність є основою соціальних зв'язків»; він є продуктом індустр. сусп-ва; для виникнення націоналізму необхідний високий рівень розвитку культури та її стандартизації, що, зрештою, відкриває доступ до неї широким масам; безумовним принципом появи націоналізму є «активний екон. розвиток», який визначає соціальну мобільність різних верств населення у сусп-ві. Нинішній розвиток науки про нації та націоналізм підтверджує думки вченого про те, що націоналізм виникає у д-вах, де є «титульні нації», а в основі його поширення став принцип самовизначення націй. Вважаючи основою сусп-ва культуру і організацію, націоналізм Ґ. визначав як «політ. принцип, відповідно до якого культурна подібність є основою соціальних зв'язків». Ідеї вченого лягли в основу конструктивістської теорії етносу та нації.

Тв.: Anthropology and Politics: Revolutions in the Sacred Grove. Oxford, 1995. *В. Євтух*

ҐЕОРҐІУ-ДЕЖ (Gheorghiu-Dej) Ґеорґе, (справж. ім'я та прізв. — Ґеорґіу Ґеорґе Танасе; 08.11.1901, Бирлад, Румунія — 19.03.1965, Бухарест) —громад.-політ. і держ. діяч. Після закінчення серед. школи працював чоботарем, пізніше отримав фах залізничного електрика; з юнацьких років — учасник робітн. руху, з 1930 — член Компартії Румунії (КПР), з 1932 — координатор загальнорум. дій залізничників; 1931 взяв псевдонім «Деж» за назвою містечка у Трансильванії, пізніше приєднав його до прізвища. У 1933 очолив страйк залізничників і нафтовиків, за що разом з ін. керівниками КПР був засуджений у Бухаресті до 12 років виправних робіт; 1934 в ув'язненні заочно був кооптований у члени ЦК КПР, на знак поваги серед колег по партії став на чолі т. зв. «тюремної фракції» партії, тобто тих комуністів, які відбули ув'язнення за політ. звинувачення. Під час диктатури Й. Антонеску 1940–44 знаходився в концтаборі «Тиргу Жіу», звідки, згідно з офіц. біографією, нібито втік у серп. 1944 разом з групою соратників (пізніше були опубліковані фото звільнених рад. військами в'язнів, на яких можна впізнати, як мінімум, одного з «утікачів» — колегу Ґ.-Д. Ґ. Апостола). У 1944–46 Ґ.-Д. був міністром транспорту, відігравши на поч. 1945 одну з гол. ролей у процесі усунення від влади прем'єр-міністра останнього багатопарт. уряду Румунії Н. Радеску та формуванні виключно комуніст. уряду; того ж року обійняв посаду ген. секретаря ЦК КПР, але повну владу в партії отримав лише в 1952, коли йому вдалося зняти з посад і репресувати А. Паукер та ін. представників «московської фракції». У період рад.-югосл. конфлікту як голова Вищої екон. ради і перший віце-прем'єр (1948–52) чітко став на позицію підтримки *СРСР*, був співдоповідачем на Бухар. нараді Інформбюро з югосл. питання, жорстко засудивши дії Й. Б. *Тіто*. 02.06.1952–02.10.1955 — прем'єр-міністр Румунії, з 21.03.1961 — голова Держ. ради Румунії; стурбований реформами М. *Хрущова*, почав проводити політику відносної автономії Румунії в рамках Варш. блоку, в 1957 з країни були виведені рад. війська; водночас праця ув'язнених унаслідок урядових *репресій* широко використовувалася на буд-ві каналу Дунай — Чорне море. Ґ.-Д. намагався проводити *зовнішню й внутрішню політику* в інтересах Румунії без огляду на «інтереси міжнар. комуніст. руху», як це вимагалося керівниками СРСР, зокрема, в 1964 за його ініціативи країна розпочала програму широкомасшабної індустріалізації всупереч наполяганням СРСР залишатися сільськогосп. постачальником. Останніми роками свого правління поза лінією країн рад. блоку нормалізував стосунки із зх. країнами, включаючи США; особливо акт. зусилля були спрямовані на розвиток відносин з Францією, разом з тим з 1964 Румунія дедалі більше зацікавленості проявляла у відносинах з КНР, що, своєю чергою, йшла на загострення відносин із СРСР. Смерть Ґ.-Д. спричинила боротьбу за владу між потенц. спадкоємцями, в якій переміг Н. *Чаушеску*.

Літ.: Dennis Deletant. Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948–1965. New York, 1999; Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття / Пер. з англ. К., 2004. *М. Каменецький*

ҐІДЕНС (Giddens) Ентоні (19.01.1938, Лондон) — соціолог, автор теорії структурації. Бакалавр ун-ту Халл (1959), магістр Лонд. школи економіки, д-р філос. Кембридж. ун-ту (1974). Працював в ун-тах Лейчестера (з 1961), Кембриджа (з 1969), директор Лонд. школи економіки (1997–2003), лауреат премії принца Астурійського (2002) у сфері соціальних наук, у 2004 за наук. досягнення отримав титул пера, радник брит. прем'єр-міністра Т. Блера. Ґ. розробляв теорію *суспільства* шляхом всебічного соціолог. осмислення взаємин між соціальними структурами і соціальною дією. Структурація є для нього процесом відтворення соціальних систем, що утворюється сукупністю соціальних практик. Дослідження процесу структурації означає для Ґ. виявлення способів, за допомогою яких ця система організується й відтворюється через взаємодію агентів і груп шляхом застосування відповідних правил і засобів. Структурація — це процес оформлення соціальних систем, відповідно і процес формування сусп-ва, який розкривається через концепції соціальної дії, соціальної структури, соціальної системи й соціальних ін-тів. Осн. структурним компонентом соціальної системи є протиріччя — опозиція або диз'юнкція структурних принципів соціальної системи, в якій ці принципи діють у рамках один одного, але водночас суперечать один одному. Відносини соціальна інтеграція — соціальний конфлікт й системна інтеграція — системне протиріччя є не просто опозиціями, а мають діалект. характер. Протиріччя може виникати тільки через системну інтеграцію, яка здійснюється не в довільній формі особистого спілкування, а в інституціоналізованій. Для Ґ. ін-ти є стандартизованими способами поведінки, які відіграють осн. роль у просторово-тимчасовій орг-ції соціальних систем та є результатом взаємодії людей. Він розрізняє ін-ти символічного порядку (способи дискурсу), санкціонування, політ. і екон. ін-ти.

Термін «суспільство» має в Ґ. два основних значення: (1) як загальне означення соц. асоціації чи соц. інтеракції; (2) як певне об'єднання, що відрізняється від ін., зовн. для нього, об'єднань. На основі принципів структурації дослідник визначає типи сусп-в (племінне; розділене на класи; класове). За Ґ., зх. сусп-во вступило у період рефлексивної модернізації, яка характеризується відмиранням традиц. уявлень, підвищена соціальна нестабільність, зростання ризиків, які породжують збільшення можливостей. За цих умов сусп-во повинно стати відкритою системою, щоб запобігти зростанню руйнівної сили внутр. напруги. За дотриманням балансу між ризиками та можливостями повинна слідкувати д-ва соціальних інвестицій, позначена духом підприємництва та активною громадян. позицією. Таке трактування д-ви добробуту є однією з характерних рис нелейбористської доктрини третього шляху. Теорія сучас. сусп-ва розробляється Ґ. як теорія глобального сусп-ва. Розглядаючи феномен глобалізації модерну, він вказує, що ідея сусп-ва як зв'язаної системи в міркуваннях соціологів повинна бути замінена ідеєю просторово-тимчас. дистанціювання. Концептуально Ґ. спрямовує увагу на комплекс відносин між локальним залученням (обставинами з присутності) і взаємодією на відстані (зв'язків присутності й відсутності). У сучас. епоху рівень просторово-тимчас. дистанціювання значно вище, ніж у будь-який попередній період, і відносини між місц. й віддаленими соціальними нормами й подіями стають розтягнутими. *Глобалізація* належить до процесів розтягування та є інтенсифікацією соціальних відносин, які зв'язують віддалені райони у такий спосіб, що локальні феномени формуються під впливом подій, які відбуваються на великій відстані від них, і навпаки. Глобалізація має 4 інституціональних виміри (світова капіталіст. економіка, система нац. д-в, світовий військ. порядок і міжнар. поділ праці), які в сукупності змінюють якісний стан світу.

Тв.: Capitalism and modern social theory: An analysis of the writing of Marx, Durkheim and Max Weber. Cambridge, 1971; The class structure of the advanced societies. London; New York, 1973; New Rules of sociological method: A positive critique of interpretative sociologies. London; New York, 1976; Central problems in social theory: Action structure and contradiction in social analysis. London, 1979; Social theory and modern sociology. Cambridge, 1987; The consequences of modernity. Stanford, 1990; Modernity and self-identity. Stanford, 1991; The Last Modernist. London; New York, 1998.

Літ.: Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. Новосибирск, 1995. *Н. Ротар*

ҐОБІНО́ (Gobineau) Жозеф Артюр де (14.07.1816, Віль-д'Овре, побл. Парижа — 13.10.1882, Гренобль) — дипломат і орієнталіст, один із засновників теорії *расизму* й расово-антропол. школи в соціології. У 1849 був запрошений на роботу до МЗС Другої Республіки його главою А. де *Токвілем* і до 1877 зробив блискучу дип. кар'єру в Персії, країнах Бл. Сх. та Бразилії. Для поглядів Ґ. властива глибока неповага до гуманізму, *демократії*, рівності й політ. свободи; виступав переконаним прибічником панування сильних, вважаючи його вищим і неодмінним законом природи. У своїй гол. праці «Нариси про нерівність людських рас» (у 4-х т., 1853–55) доводив, що вирішальним чинником істор. розвитку окремих країн і д-в є расові особливості народів, що їх населяють, і неминуча боротьба рас; тому як не може бути рівності в сусп-ві, так і не існує рівності між расами, серед яких виокремлював білу («арійську»), чорну й жовту. Ґ. стверджував, що розвиток культури зумовлений аж ніяк не природними, геогр. чи екон. факторами, натомість вже на початках людської історії «провидіння встановило інші правила соціального тяжіння»; згідно з ними, найкращим є те місце, де в даний момент живе біла група (особливо її германська гілка) — найчистіша, найбільше наділена розумом і здатна до культ. розвитку. Ґ. був переконаний, коли б ця раса з огляду на політ. обставини опинилася в Заполяр'ї чи на екваторі, то весь інтелектуальний світ перемістився б туди ж, там неминуче зійшлися б у єдиному центрі всі ідеї, зусилля й прагнення; загалом історія існує тільки в білих *націй* і виникає лише від контактів між ними. Найнижче Ґ. оцінював чорну расу, чиї представники «тупоголові», нездатні «піднятися вище елементарного рівня, їх вирізняє грубість, аморальність і жорстокість, вони позбавлені інтелектуальних здібностей». Жовту расу Ґ. ставив трохи вище від чорної, але й вона нездатна посісти чільне місце в істор. процесі; проте й біла раса є неоднорідною, серед неї виділяються арійці — «найпрекрасніша з усіх людських рас», однак арійці можуть зберегти власну провідну роль у розвиту людства лише за умови дотримання «чистоти крові». На ділі ж, прагнучи до розширення свого впливу, арійська раса змішується з ін. (Пд. Франція, Бл. Сх., Центр. Азія та Індостан), що призводить до зниження її здібностей і культури, зрештою, панівного становища й до появи демократії, яку Ґ. вважав гіршою формою *держави*. Саме ці ідеї запозичили й прилаштували до власних світоглядних концепцій А. *Гітлер* та ін. ідеологи *націонал-соціалізму* з метою обґрунтування «права» німців на світове панування. Свої погляди Ґ. проводив і в численних белетристичних творах (де виступав учнем П. Меріме й Ф. Стендаля), підкреслено гостро зображуючи в них класову боротьбу й стаючи на бік *аристократії*. Ґ. також є автором ґрунтовних етногр. робіт зі Сходу, одного з перших досліджень бабізму, двотомної «Історії персів» (1869), досліджень про «Відродження» (1877), «Релігію й філософію в Центральній Азії»

(1865), мемуарів про свою роботу в Ірані й на Бл. Сх. (1859). Помер у психіатричній лікарні.

Тв.: Gobineau: selected political writings. London, 1970.

Літ.: Rebecca M. Valette. Arthur de Gobineau and the short story. University of North Carolina Press, 1969; Michael Denis Biddiss. Father of Racist Ideology: The Social and Political Thought of Count Gobineau. London; New York, 1970; Jean Boissel, Arthur Gobineau. Gobineau: biographie: mythes et réalité. Paris, 1993. *В. Головченко*

ҐОЛЛЬ (Gaulle) Шарль Андре Жозеф Марі де (22.11.1890, Лілль — 09.11.1970, Коломбе-ле-дез-Егліз, Франція) — громад.-політ., держ. і військ. діяч, генерал, 1-й президент 5-ї Французької республіки. Закінчив військ. училище Сен-Сір (1912) й Вищу військ. школу в Парижі (1924). Брав участь у 1-й світовій війні (1914–18), потрапив у полон, був звільнений у 1918. У 1921–22 викладав у Сен-Сірі, з 1922 — у Вищій військ. школі, у 1925–29 — працівник штабу франц. збройних сил. У 1932–36 — ген. секретар Найвищої ради оборони. Одночасно займався літ. працею й підготовкою публікацій з питань військ. стратегії. Зарекомендував себе прибічником франц. *націоналізму* й сильної викон. влади. Під час 2-ї світової війни 26.04.1940 отримав у командування 4-ту (бронетанкову) дивізію. Успішно командував нею в боях при Лаоні 17–20.05.1940. Став єдиним франц. командиром, якому під час Франц. кампанії вдалося примусити нім. частини до відступу, коли 28.05.1940 здобув перемогу при Камоні. Після окупації Франції нацист. Німеччиною не визнав перемир'я, укладеного колабораціоніст. урядом маршала А. Ф. Петена, емігрував до Великобританії. У Лондоні заснував рух «Вільна Франція» (з 1942 — «Франція, що бореться») та Франц. нац. к-т (24.09.1941). У зверненні до співвітчизників по Лонд. радіо 18.06.1940 закликав французів не складати зброю й боротися за визволення країни. Після перших масових розстрілів заручників німцями, 03.10.1941 Ґ. закликав французів до заг. страйку і до масових акцій непокори. Ініціатор створення, керівник й головнокомандувач збройних сил «Вільної Франції». 27.10.1940 в Браззавілі (Конго) створив Раду оборони Франц. імперії, до якої увійшли антифашистськи налаштовані військ. губернатори франц. колоній (переважно африканських). 27.05.1943 під егідою Ґ. у Парижі було створено підпільну Нац. раду Опору, яка взяла на себе координацію франц. руху Опору. У 1943–44 спочатку — співголова, пізніше — голова створеного в Алжирі Франц. к-ту нац. визволення (ФКНВ) й К-ту нац. оборони. У серп. 1943 ФКНВ визнаний союзниками як тимчас. уряд Франц. Республіки. Одночасно з 04.04.1944 — головнокомандувач франц. збройних сил. Підпорядковані Ґ. війська після висадки 06.06.1944 сил зх. союзників у Нормандії взяли акт. участь у визволенні країни від нацист. окупації й 24.06.1944 звільнили Париж. Повернувся до Франції 20.06.1944, а 25.06.1944 прибув до Парижа. Домігся відновлення діяльності франц. держ. структур після визволення країни й відмови США та Великобританії від запровадження на її терені режиму AMGOT (Allied Military Government for Occupied Territories — Спільний військ. уряд на окупованих територіях). 02.06.1944–20.01.1946 Ґ. — голова Тимчас. уряду (Ради міністрів) Франц. Республіки. Безуспішно намагався встановити у Франції режим презид. типу. У 1946–58, після відставки, займався літ. працею, одночасно у 1947–53 керував діяльністю заснованої ним політ. партії «Об'єднання франц. народу» (RPF, Rassemblement du peuple français). В умовах економ. і політ. кризи 1957–58 і загрози держ. заколоту повернувся до акт. політ. діяльності. У черв.–груд. 1958 — глава франц. уряду, керував розробкою конституції 5-ї Республіки, яка значно звузила повноваження парламенту і значно розширила права президента, що отримав можливість визначати внутр. та зовн. політику країни.

У 1958–69 Ґ. — як президент Франц. Республіки активізував *зовнішню політику* країни в дусі концепції «національної величі» Франції. Попри шалену протидію (заколоти франц. війська і націоналістів у 1960–61, терорист. діяльність Таємної військ. орг-ції (ОАС), ряд замахів особисто на Ґ.) підписанням Евіанських угод (18.03.1962), які передбачали надання незалежності Алжиру, домігся ефективного розв'язання алжир. проблеми і припинення війни в Алжирі. Відмовився від стримування дезінтеграц. процесів у франц. колоніальній імперії й надав незалежність низці африк. колоній. Одночасно розпочав політику розвитку культ. зв'язків між франкофонними (франкомовними) д-вами. Прагнув перетворити Францію на лідера країн «третього світу». Провадив курс на забезпечення автономності позиції Франції з найважливіших проблем європ. та світової політики, на розрядку міжнар. напруженості й розвиток відносин з *СРСР* та ін. д-вами «сх. блоку» (т. зв. концепція «Європи від Атлантики до Уралу», 1959). Прагнув домогтися рівноправної співпраці Франції, Великобританії та США в рамках *НАТО* (ідея «директорату» трьох д-в у Північноатлант. альянсі), задля цього пришвидшив завершення програми розробки ядерної (1960) та нейтронної зброї, оволодіння ракетними технологіями й побудови атомного підводного флоту. Рішуче виступив проти угоди Насау (1962) про створення Об'єднаних ядерних сил НАТО. Здійснив вихід Франції з Об'єднаної військ. структури НАТО (1966) й виведення з тер. країни амер. військ. баз, що серйозно послабило військ. потенціал Північноатлант. блоку. Неодноразово різко засуджував інтервенцію США у В'єтнамі. Проте Франція залишилася учасницею політ. органів НАТО. Активно сприяв розвитку європ. інтеграційних процесів, у той же час розглядав майбутнє міждерж. об'єднання як «Європу держав» («Europe des etats»), в якій кожна країна зберігала б свою політ. самостійність і нац. самобутність. Двічі, у 1963 і 1967, накладав вето на вступ Великобританії до європ. співтовариств. Уклав з ФРН широкомасштабний договір про співпрацю (1963). У 1967 в публічній промові підтримав франц. сепаратистський рух у канад. Квебеку. У *внутрішній політиці* створив умови для проведення в країні низки екон. і соціальних реформ, які сприяли значному пришвидшенню темпів екон. зростання, реструктуризації пром-сті й с. г., стабілізації фін. системи, виплаті держ. боргу, ліквідації зовнішньоторг. дефіциту й, у кінцевому підсумку, значному зростанню добробуту населення та рівня внутр. інвестицій. У соціальній сфері був прибічником ідеї «асоціації праці й капіталу» (1948) і участі працівників в управлінні та розподілі прибутку підприємств. Серією силових заходів й політ. поступок Ґ. домігся розв'язання політ. кризи 1968 і нац. консолідації під час позачергових парлам. виборів навколо пропрезид. голлістської партії «Об'єднання на захист нової республіки» (ЮНР), створеної його прибічниками у 1958. Подав у відставку 28.04.1969 після провалу ініційованого ним референдуму щодо нового адм. поділу Франції та реорганізації верхньої палати парламенту — сенату — в екон. і соціальний орган представництва й узгодження між собою інтересів підприємців і профспілок. Автор творів «Військові мемуари», т. 1–3 (1954–59; 1968–69); «Промови і послання», т. 1–5 (1970), «Мемуари надії», т. 1–2 (вийшли після смерті автора у 1970–71), «Листи, нотатки, записники», т. 1–12 (1980–88) та ін.

Літ.: Lacouture J. De Gaulle. V. 1–3. Paris, 1984–1985; Антюхина-Московченко В. И. Шарль де Голль и Советский Союз. М., 1990; Арзаканян М. Ц. Генерал де Голль на пути к власти. М., 2001; Молчанов Н. Н. Де Голль. М., 2003. *Р. Кривонос*

ҐОМУ́ЛКА (Gomułka) Владислав (06.02.1905, Бялобжегі, побл. Кросно, Австро-Угорщина — 01.09.1982, Констанцін, побл. Варшави) — громад.-політ. і держ. діяч. Отримавши поч. освіту, з 1919 працював слюсарем; у 1921 долучився до соціаліст. руху, у 1922–25 — член молодіжної орг-ції Польс. соціаліст. партії (ППС) «Сила», з 1925 — член Нац. сел. партії (НСП), 1926 вступив до Комуніст. партії Польщі (КПП), тоді ж заарештований за орг-цію страйку на нафтових копальнях Дрогобича. 1932 засуджений до 4-х років тюремного ув'язнення за «діяльність, шкідливу для польс. д-ви», при арешті був важко поранений в ногу й у 1934, скориставшись двотижневою відпусткою з ув'язнення через хворобу, втік до *СРСР*; 1934–35 — слухач Міжнар. ленінської школи Комінтерну в Москві, після повернення до Польщі знову заарештований у 1936, що дозволило йому в подальшому уникнути репресій у зв'язку зі звинуваченнями КПП в троцькізмі та її розпуском *Комінтерном* у 1938. На поч. 2-ї світової війни, звільнившись з ув'язнення, втік до зайнятого Червоною армією Львова, де пізніше став учасником антифаш. підпілля; у лип. 1942 — секретар Варшав. к-ту новоствореної Польс. робітн. партії (ППР), з лист. 1943 — ген. секретар ППР; у лип. 1944 дістався до Любліна, де увійшов до складу створеного 21.07.1944 Польс. к-ту нац. визволення, який 31.12.1944 проголосив себе тимчасовим польс. урядом. З груд. 1944 — заст. прем'єр-міністра й міністр у справах повернутих теренів; з груд. 1945 — член політбюро і генсек ЦК ППР, за підтримки рад. військ і органів безпеки брав участь у встановленні в Польщі тоталіт. комуніст. диктатури на рад. взірець, санкціонував масові *репресії* противників режиму, за що отримав серед населення прізвисько «маленький Сталін». Водночас на установчій нараді Комінформу у верес. 1947 відстоював ідею «польс. шляху до соціалізму» й держ. незалежності, «яка є однією з найкращих традицій соціаліст. руху», виступав проти об'єднання ППС і ППР у єдину партію й встановлення в країні однопарт. системи. Це дозволило звинуватити Ґ. в «тітоїзмі», кваліфікувати його позицію як «поступку буржуазно-націоналіст. та реформістським силам» і 03.09.1948 усунути з посади генсека, замінивши прибічником «рад. моделі» Б. *Берутом*. У груд. 1948 визнав свої «помилки», але після створення Польс. об'єднаної робітн. партії (ПОРП) не був обраний членом політбюро, в січ. 1949 звільнений з усіх держ. посад і в листопаді виключений з ПОРП. У 1949–51 працював керівником Вроцлавського закладу громад. забезпечення, у лип. 1951 — заарештований й вкинутий до в'язниці; після смерті Й. *Сталіна* переведений до шпиталю, а пізніше звільнений. Унаслідок робітн. повстання в Познані 05.08.1956 відновлений у партії та кооптований до складу ЦК ПОРП; з огляду на робітн. і студ. виступи у Варшаві, що загрожували переростанням у громадян. війну, попри спротив рад. керівництва на чолі з М. *Хрущовим*, 21.10.1956 знову обійняв посаду 1-го секретаря ПОРП. Припинив колективізацію й переслідування римо-католицької церкви, пом'якшив *цензуру політичну*, обмежив повноваження служби держбезпеки й поліцейське свавілля, розширив повноваження місц. органів влади та участь труд. колективів в управлінні підприємствами (т. зв. «гомулківська відлига»); але ці реформи не зачіпали засад командно-розподільчої системи. Дотримувався курсу на екстенс. розвиток виробництва з великою часткою ручної праці, що було екол. шкідливим, хоча й забезпечувало загальну зайнятість і певний рівень соціального захисту; в особистому житті відзначався підкресленою скромністю й невибагливістю, у зв'язку з чим будував екон. й соц. політику, виходячи з хибної думки, що потреби населення можна обмежити певним, приблизно однаковим для всіх рівнем, встановленим д-вою. З кін. 1950-х взяв курс на поступове згортання реформ і відхід від лібералізації, наслідком чого стали арешти культ. діячів 1964; загострення відносин із католицькою церквою (викликане листом польс. єпископів до німецьких 18.11.1965 із закликом до примирення обох народів), яке хронологічно співпало зі святкуванням тисячоліття хрещення Польщі (трав.–черв. 1966) і пов'язана з арабо-ізраїл. війною (1967) антисеміт. кампанія, яка спровокувала масовий виїзд євреїв з країни. Це призвело до масових студ. протестів у лют.–берез. 1968, силове придушення яких спровокувало політ. кризу в ПНР і ПОРП, що знайшла виразу у масовому звільненні працівників держ. апарату. В цих умовах відбулася т. зв. поступова «декомунізація» ПОРП, її факт. відмова від марксист. ідеології у внутрішньополіт. житті з поступовою заміною фразеологією «нац. солідарності». У *зовнішній політиці* домігся факт. відмови СРСР від втручання у внутр. польс. справи, а укладенням 07.12.1970 польс.-нім. договору про нормалізацію відносин, який передбачав визнання післявоєнних зх. кордонів країни за лінією Одер — Нейсе, гарантував *легітимність* післявоєнних тер. змін у Європі з боку ФРН, що розширило автономність ПНР від СРСР у сфері безпеки. Водночас активно підтримав участь польс. військ у придушенні *«Празької весни»*, вважаючи, що прихід прозахідних і, відповідно, пронімецьких сил у Чехословаччині загрожуватиме міжнар. визнанню польс. зх. кордону. Змушений піти у відставку 20.12.1970 через криваве придушення виступів населення в містах Балт. узбережжя, спровокованих екон. кризою й різким підвищенням урядом цін на продовольство й пальне.

Тв.: On the German problem: articles and speeches. Warszawa, 1969.

Літ.: Skrzypek A. Mechanizmy autonomii: stosunki polsko-radzieckie 1956–1965. Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku, 2005; Matelski D. Antyniemiecka obsesja Gomułki // Gazeta Wyborcza. 2005, 15 czerwca. *Р. Кривонос*

ҐО́ТВАЛЬД (Gottwald) Клемент [23.11.1896, Дедице (Вишков), Австро-Угорщина — 14.03.1953, Прага] — громад.-політ. і держ. діяч. З 1908 — учень, помічник теслі, тесля-червонодеревник; з 1912 — член С.-д. спілки молоді; під час 1-ї світової війни брав участь у бойових діях на Італ. й Сх. фронтах, наприкін. війни дезертирував і здався в полон росіянам. У 1918 повернувся до Чехословаччини, увійшов до лівого крила С.-д. робітн. партії (СДРП); у 1921 — один із засновників Компартії Чехословаччини (КПЧ), що стала секцією *Комінтерну*; 1921–26 — функціонер у Словаччині, редактор видань «Правда худоби» («Правда бідноти»), «Глас люду» і журн. «Спартак»; з 1925 — член ЦК КПЧ, очолював Центр. політ. і пропаганд. к-т, у 1929–45 — ген. секретар ЦК КПЧ; у 1928–43 — член, 1935–43 — секретар виконкому Комінтерну; в 1929–38 — депутат

Нац. зборів Чехословаччини. Під час *окупації* країни нацист. Німеччиною в 1939–45 перебував в еміграції в Москві, керівник закорд. бюро КПЧ; брав акт. участь в орг-ції на терені *СРСР* чехослов. військ. частин і допомозі Слов. нац. повстанню (серп.–жовт. 1944). Одночасно встановив відносини з Чехослов. нац. к-том, очолюваним президентом Чехословаччини в 1935–38 Е. Бенешем, що з укладенням рад.-чехослов. договору про взаємну допомогу в боротьбі проти гітлерівської Німеччини 18.07.1941 був де-юре визнаний з боку Кремля як чехослов. уряд на еміграції. Після визволення Словаччини як віце-прем'єр увійшов до складу створеного 04.04.1945 першого уряду Нац. фронту чехів і словаків (НФЧС) в Кошице, очолив Військ. раду при уряді (1945–46). У 1945–53 — голова КПЧ, у черв. 1948 домігся об'єднання з нею С.-д. партії Чехословаччини (СДПЧ) й Компартії Словаччини (КПС), а пізніше перетворив її на основу централізованого тоталіт. апарату влади. Після перших повоєнних виборів у трав. 1946 — депутат Нац. зборів; не маючи достатньої парлам. підтримки, але спираючись на рад. тиск, домігся створення й очолив коаліц. уряд НФЧС (1946–48); влітку 1947 під тиском СРСР відмовився від участі Чехословаччини в *«плані Маршалла»*; скориставшися спробою представників лібер.-дем. партій розірвати урядову коаліцію 20.02.1948, шляхом орг-ції страйків та маніфестацій і за підтримки рад. військових домігся згоди президента Е. Бенеша на формування нового уряду, складеного з комуністів та тих представників партій-членів НФЧС, які пройшли «чистку», при цьому штаб-квартири «буржуазних» партій було зайнято підпорядкованими комуністам міліцейськими загонами й корпусом нац. безпеки (25.02.1948). З Нац. зборів було виключено 70 депутатів, оголошених реакціонерами, й у травні парламент схвалив нову конституцію країни (т. зв. «Конституція 9 травня»), за якою вся влада зосереджувалася в КПЧ, президент Е. Бенеш відмовився її підписати й 07.06.1948 подав у відставку. 14.07.1948 Ґ. був обраний Нац. зборами президентом ЧСР; на 9-му з'їзді КПЧ (1949) оголосив про курс на побудову *соціалізму* в країні, послідовно орієнтуючись при цьому на сталінський взірець. Здійснив *націоналізацію* пром. підприємств і колективізацію с. г., під лозунгом: «З Радянським Союзом — на вічні часи!» перетворив Чехословаччину на сателіта СРСР. З метою зміцнення режиму власної влади продовжив серію політ. чисток, спочатку відстороднивши від влади некомуністів, а потім — низку провідних діячів КПЧ, серед яких ген. секретар ЦК КПЧ Р. Сланський (страчений) і його оточення, міністр закорд. справ В. Клементіс і голова Корпусу уповноважених (уряду) Словаччини Г. *Гусак*. Неприйняття населенням тоталіт. комуніст. змін було придушено за допомогою сфабрикованих політ. судових процесів, ув'язнення в концтаборах на уранових копальнях, позбавлення майна, конфіскаційної грошової реформи; загальна к-сть жертв *репресій* у період правління Ґ. становила 280 тис. осіб, понад 130 тис. було позбавлено волі, а 180 тис. — страчено; в труд. таборах опинилося майже 9 тис. ченців і священнослужителів. Застудився на похоронах Й. *Сталіна* (1953) і за декілька днів помер. У 1949–90 м. Злін у Чехії носило назву Ґотвальдов, водночас 1976–90 укр. м. Зміїв (Харк. обл.) мало назву Ґотвальд.

Тв.: Spisy Sv. 1–15. Praha, 1951–61; Vojenskä politika KSÖ. Praha, 1972.

Літ.: Поспелов П. Н., Недорезов А. И. Революционный путь К. Готвальда // Новая и новейшая история. 1972. № 2; Шел третий денек. Клемент Ґотвальд в феврале 1948 года / Пер. с чеш. Прага, 1972; Klement Gottwald. Brno, 1972; Klement Gottwald revolucionäf, politik, stätnik. Ostrava, 1973.

Р. Кривонос

ҐРА́МШІ (Gramshi) Антоніо Себастьяно (23.01.1891, Алес, о. Сардинія — 27.04.1937 Рим) — політ. діяч, публіцист, соціальний філософ, один з провідних представників неомарксизму. Вищу освіту отримав у Турин. ун-ті на кафедрі філол. та лінгв. У студ. роки був членом Італ. соціаліст. партії. Першу статтю «За істину» опублікував під псевдонімом «альфа гамма» (1913). Разом з П. Тольятті, М. Террачіні та А. Таска організував найбільш масове друковане видання в Турині — «Ордине нуово» (1919). Заснував Компартію Італії (1921). Проживав в *СРСР* (1922–23), де мав зустріч з В. *Леніним*. Був членом італ. парламенту (1924–26), виступав з жорсткою критикою *Муссоліні*. Після особистісного конфлікту з ним був ув'язнений, провів 11 років за гратами. Під тиском світової спільноти, в т. ч. виступів Р. Ролана, був амністований, однак через різке погіршення здоров'я помер у тюремній лікарні. З лют. 1929 вів свої нотатки, які оформилися у працю «Тюремні зошити». Були опубліковані після смерті Ґ. туринським видвом Ейнауді у шести окремих томах (1948–51).

Спадщину Ґ. відносять до теорії неомарксизму. Взявши за основу марксист. вчення, він вніс до нього нові ідеї щодо ролі інтелігенції, впливу ідеології та культури на екон. базис, необхідності врахування духовної складової та ін. Ґ. намагався реабілітувати волю, свідомість та людську активність як важливі фактори істор. процесу. У численних статтях звертався до питань культури, моралі, ідейної підготовки *революції*, гуманіст. основи *соціалізму* (1919–26).

Центр. ідеєю «Тюремних зошитів» була розробка запозиченого у Леніна поняття гегемонії. Згідно Ґ., гегемонія — це така форма диктатури класу, яка опирається не тільки на насилля, примус, а й на систему класових союзів, на ідейний та культ. вплив. Суть гегемонії як морального, інтелектуального та політ. панування сусп-ва полягає в тому, що свідомість панівного класу, його світогляд, його ідеали сприймаються сусп-вом як справедливі, істинні, як заг. здоровий глузд. Критикував спрощені погляди на проблему співвідношення базису та надбудови. На відміну від *Маркса* досліджував не вплив базису на надбудову, а навпаки — активну реакцію базису на надбудову. Акцентував особливу увагу на двох інструментах активності надбудови — *політиці* та *ідеології*, які скріплюють базис та надбудову в істор. блок, з якого формується блок *влади*. Політ. блок, на думку Ґ., є сукупністю певних класів та їхніх фракцій, соціальних груп, які гуртуються навколо панівного класу. Дав визначення громадян., політ. сусп-вам. *Громадянське суспільство* розумів як мережу приватних орг-цій панівного класу, прямо не залучених до апарату держ. влади (профес., культ., релігійні орг-ції, ЗМІ), де відбувається розробка, поширення концепцій світосприйняття, формуються філос. доктрини, інтелектуальні та духовні види діяльності. Під політ. сусп-вом Ґ. розумів д-ву як урядовий апарат, який діє на основі формальних процедур та регулює свою діяльність юрид. нормам. На думку Ґ., між політ. та громадян. сусп-вом існує не тільки взаємодія, а й взаємопроникнення, перехідним елементом між ними є *партії політичні*.

На відміну від марксист. вчення, Ґ. великого значення надавав ролі інтелігенції. Доводив необхідність контакту між простими людьми та інтелігенцією для того, щоб створити інтелектуально-моральний блок, пропагував боротьбу за інтелектуальне зростання. Інтерпретував марксист. розуміння д-ви. На думку Ґ., д-ва базується не лише на репресивному (бюрок.), а й на ідеол. апараті (нав'язаній ідеології). Відстоював еволюц. спосіб переходу до соціалізму, який, на його думку, мав здійснитися не шляхом путчу, а перетворенням заг. ідей, шляхом переробки свідомості. Велике значення надавав ролі ідеології та моралі як ментальної структури народу. На його думку, захопленню політ. влади має передувати встановлення влади культурної. Ґ. запропонував засоби, придатні для «перманентної пропаганди»: апеляція до народної чуттєвості, зміна ціннісних орієнтирів, створення власних героїв, використання театру, фольклору, пісень та ін.

Літ.: Boggs C. The two revolutions: Gransci and the Dilemmas of western Marxism. London, 1984; Грецкий М. Антонио Грамши — политик и философ. М., 1991; Forgacks D. The Antonio Gramsci reader. New York, 2000.

К. Богуславська

ҐРІ́НСТАЙН (Greenstein) Фред Ірвін (01.09.1930, Нью-Йорк) — дослідник у сфері психології політ. лідерства. У 1953 закінчив Антіох. коледж, 1957 — магістратуру Єльс. ун-ту. у 1967–71 — доцент-проф. Ун-ту Веслейан, 1972–73, 1998 — запрошений проф. Ун-ту Ессекса, Колчестер, Великобританія, 1973–2001 — проф. політології Прінстон. ун-ту (З 2001 — почесний проф.). Голова Амер. асоціації політ. наук (1969–72), 1988–91 — голова Міжнар. т-ва політ. психології, 1990–92 — віце-президент, 1996–97 — президент. З 2004 — голова дослідн. ради амер. асоціації політ. наук.

Ґ. вважав, що ймовірність особистого впливу політ. лідера (див. «*Лідерство політичне*») залежить від розташування даного *актора політичного* в навкол. середовищі та його індивід. сили або слабкості. Він доводив, що роль особистості в політиці тим більша, чим більш чутливе до пропозицій лідера політ. середовище в цілому та система домінуючих у сусп. свідомості соціальних норм і цінностей. Узагальнюючи розвиток проблематики особистості в політиці, Ґ. запропонував концепцію, яка визначає роль особистісного фактора у політ. процесі. Роль лідера набуває особливої ваги, коли (1) з'являються нові політ. обставини, що не мали аналогів в історії (роль особистості максимальна); (2) формується складна і суперечлива ситуація з великою к-стю невизначеностей (роль особистості суттєва); (3) фіксується ситуація вибору між різними силами, що пропонують різні політ. рішення (роль лідера достатньо суттєва, але зводиться лишень до вибору однієї з альтернатив). Сила впливу політ. лідера, за Ґ., визначається також його індивід. силою або слабкістю. Однак індивідуальність проявляється тільки у сприятливому для впливу оточенні. Ґ. вважає, що будь-який індивід, а тим більше політ. актор відчуває характер оточення, імовірність тиску на нього або маніпуляцій. Тому лідера можна вважати результатом вдалого поєднання особистості конкр. політ. актора з умовами навколишнього середовища. З'ясовуючи, яким чином особисті психол. характеристики політика позначаються на прийнятих рішеннях, Ґ. наполягає на особливій увазі до особистості президента, яка є ключовою в процесі здійснення аналізу та прогнозування *зовнішньої політики*. Особисті якості президентів (психол. стриманість, терпіння тощо) радикально впливають на розвиток подій під час *кризи політичної*. Проте, вочевидь, в кризовій ситуації було б краще, якби рішення ухвалював ідеальний лідер, який не піддається одномоментним імпульсам, розумний та тверезо мислячий. Ґ. наголошує, що це, по суті, характеристики не живої людини, а ідеального виконавця управлін. функцій — електронного або віртуального. Насправді ж, останнє слово, що традиц. в ситуації кризи приписують президентові, є продуктом експертної діяльності великої к-сті людей. Простежуючи тенденції розвитку ін-ту президентства в США, Ґ. відзначає чотири осн. зміни, які відбулися в ньому протягом 20 ст. Зокрема, це розширення можливостей однобічного прийняття рішень; перетворення президента на гол. особу, яка формує нац. порядок денний; незрівнянно більша відкритість персони лідера; розростання презид. бюрократії. Ґ. констатує, що лідерство в сучас. президентстві не здійснюється президентами поодинці, а скоріше — президентами разом з їхніми співробітниками, причому роль апарату президента пост. зростає. Оцінюючи лідера в електоральній ситуації, Ґ. виокремлює найпоширеніші мотиви, що змушують виборців віддавати перевагу тому чи ін. кандидатові, до яких відносить ідеол. орієнтацію; парт. прихильність; політ. платформу кандидата, його позицію з актуальних питань соціально-політ. життя; симпатії до особи кандидата. Кожний з цих мотивів впливає на поведінку електорату, а для його окремих представників має визначальну роль. При цьому співвідношення між мотивами набуває динамічного характеру, формуючи різні моделі електоральної поведінки.

Н. Ротар

ҐРО́ЦІЙ (Grotius) Ґуґо де Ґроот (10.04.1583, Дельфте — 28.08.1645, Росток) — філософ, юрист один із засновників теорії природного та міжнар. права. Маючи здібності до навчання, в 11 років поступив до Лейден. ун-ту. З 15 років йому було присуджено ступінь д-ра права. Після кількарічної адвокатської практики Ґ. перейшов на держ. роботу. В 1618 взяв участь у реліг. боротьбі між «гомаристами» і «армініанами» на боці останніх. Після перемоги гомаристів Ґ. був засуджений на довічне ув'язнення в замку Левенстайн. З допомогою дружини йому вдалося втекти з в'язниці й емігрувати до Франції. Там його з почестями прийняв Людовік XIII, якому Ґ. присвятив свою знамениту книгу «Про право війни і миру». В 1634–44 він працював посланцем Швеції при франц. дворі. Помер, застудившись після корабельної катастрофи.

Ґ. автор багатьох праць, з яких найбільш відомими є «Про давнину і лад Батавської республіки», «Про походження американських народів», «Про право здобичі», «Вступ до вивчення права Нідерландів», «Про право війни і миру» та ін. Погляди Ґ. на природу політичного, походження д-ви, міжнар. право викладені ним у книзі «Про право війни і миру» (1625). У трактуванні політ.-прав. відносин сусп-ва Ґ. виходив із понятійного розмежування права природного і права установленого. Джерелом природного права Ґ. вважав людську природу, контрольоване розумом прагнення людини до спілкування. Принципи природного права відповідають осн. нормам спільної життєдіяльності людей. Від природного права Ґ. відрізняв право волевстановлене. Воно «змінюється в часі і різне у різних місцях». За джерелом походження вчений вирізняв право божественне і право людське. Людське право Ґ. поділяв на право внутрішньодержавне та право народів (міжнар. право). Розкриваючи сутність людського права, Ґ. охарактеризував процес становлення д-ви. Він відстоював і обґрунтовував концепцію про договірне походження д-ви. Додержавну стадію життя людей Ґ. називав природним станом. З природного стану шляхом договору між людьми, на думку Ґ., і утворюються д-ва. «Держава, — писав він, — є досконалим союзом вільних людей, укладеним задля дотримання права і загальної користі». Жодній формі правління Ґ. переваги не надавав, оскільки вважав, що правопорядок слід оцінювати з точки зору здійснення в ньому волі народу. Право в галузі міжнар. відносин створюється за взаємною згодою д-в. Серед ін-тів, впроваджених правом народів, Ґ. називав ін-тут посольства. Він закріпив за послами такі осн. права: дип. недоторканність, екстериторіальність, право бути прийнятим тим сувереном, до якого посланця було відряджено.

Війни Ґ. поділив на справедливі й несправедливі. Справедливою ним визнавалася війна, що є відповіддю на правопорушення і яка використана з метою самооборони. Несправедливими Ґ. називав, насамперед, загарбницькі війни. Він вважав, що існує три способи запобігання війні: переговори, за допомогою третейського судді, жеребу. Якщо ж війни уникнути не вдалося, то вона має вестися відповідно до низки обмежень, встановлених міжнар. співтовариством. Ті, хто розпочали несправедливу війну, мають відшкодувати заподіяні нею збитки. Таким чином, Ґ. вперше зробив спробу ввести війну в рамки міжнар. права.

Вчення Ґ. про природне право, договірне походження д-ви, принципи мирного співіснування, ведення війни здійснило суттєвий вплив на весь наступний розвиток політ. думки та науки міжнар. права.

Літ.: Warden Lee R. Hugo Grotius. London, 1930; Gellinek K. Hugo Grotius. Boston, 1983; История политических и правовых учений. Средние века. М., 1986; Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 2. М., 1995; Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. К., 2003; Чичерин Б. История политических учений. Т. 1. СПб., 2006.

Ю. Остапець

ҐУМПЛО́ВИЧ (Gumplovicz) Людвіґ (09.03.1838, Краків, Польща — 19.08.1909, Грац, Австрія) — економіст і соціолог, проф. держ. та адм. права у Грацькому ун-ті. Найбільш відомими працями дослідника є «Раса та держава» (1875), «Боротьба рас» (1883), «Загальне державне право» (1877), «Нарис соціології» (1885), «Система соціології» (1887), «Австрійське державне право» (1891), «Історія теорій держави» (1905). Ґ., виходячи з положення про антропол. різницю в походженні народів, вважав боротьбу рас гол. рушійною силою історії, розуміючи під расою не антрополог. тип, а скоріше етн. групу, соціокульт. продукт істор. розвитку. Він стверджував, що населення держави складається з гетерогенних етн. елементів, які перебувають у певних відносинах підпорядкування. Причину таких відносин убачав у тому, що будь-який зовн. для даної території рід поширював свою владу на місц. населення: таким шляхом з'являлися два гетерогенних класи — селяни і дворяни, поряд з якими згодом виникли класи ремісників і купців. Таким шляхом зовн. завоювання давало початок держ. орг-ції, яка була формою експлуатації однієї етн. групи (а відповідно й класу) іншою. Ґ. розумів, що захоплення не завжди веде до утворення стійкої д-ви, що на нижчих рівнях розвитку в результаті захоплення частіше виникали недовговічні держ. об'єднання. Проте, говорячи про стабільний держ. устрій, заснований на вищому культ. рівні, він ставив його в залежність не від ступеня розвитку підкореного народу, а від ступеня зрілості загарбника. Панівна група завжди є меншістю, яка доповнює свою недостатню чисельність перевагою військ. дисципліни і розуму. Щойно засновується д-ва, у ній формується подвійне життя — двоякий комплекс прагнень і впливу. З одного боку, вирізняється колект. діяльність д-ви як цілісного соціального об'єднання, з ін. — прагнення і дії, що здійснюються соціальними елементами цієї д-ви. Колект. діяльність д-ви походить від ідеології панівної групи та у більшості випадків спрямована на ін. д-ви чи зовн. для панівних соціальні групи.

Під час аналізу процесів державотворення Ґ. послуговується категорією *етноцентризм*, розуміючи її як переконання, віру народу, етносу у своє особливе місце серед ін. народів, у свою вибраність і провідне значення. Етноцентризм, за Ґ., є причиною міжнац. та міжетн. конфліктів, які насамперед виникають на ґрунті мовних питань. З усіх мов, у полінаціональній д-ві, з огляду на природу речей, найстаріша культ. мова залишиться держ. мовою. Проте за нею така функція буде визнана беззаперечно лише у тому випадку, якщо завдяки цьому не виникне будь-яка політ. перевага для представників цієї мови чи будь-яке політ. зло для ін. нац. елементів. Ґ. вважає, що боротьба, яка починається в ім'я вищої «рівноправності мов», припиняється, коли повна рівноправність нац. факторів у д-ві не може бути більше порушена перевагами, що випали на долю найдавнішої культ. мови.

Завданням соціології Ґ. вважає визначення меж застосування заг. законів до соціальних явищ, які є відносинами, що виникають у процесі взаємодії людських груп. У даному контексті *політика* є для нього прагненням до *влади*: кожна д-ва, партія, людина прагнуть до неї за допомогою тих засобів, які знаходяться в їхньому розпорядженні. Мат. засоби, які по можливості підкріпляються логічними доказами, формують теорію політики. Правильною визнається та політика, яка приводить до успіху. Але фактично не ідеї, докази і аргументи ведуть до успіху, а перевага сили. Зрештою, ця сила стає кращою політикою. Завданням соціології є надання політиці такого напряму розвитку, щоб вона з виняткової практики перетворилася на галузь науки.

Тв.: Der Rassenkampf: Sociologische Untersuchungen. Innsbruck, 1883; Grundriss der Sociologie. Vienna, 1885; Outlines of Sociology. New York, 1980.

Літ.: Barnes H. E. The Social Philosophy of Ludwig Gumplowicz: The Struggles of Races and Social Groups // An Introduction to the History of Sociology. Chicago, 1948; Gella A. The Ward–Gumplowicz Correspondence: 1897–1909. New York, 1971; The Outlines of Sociology By Ludwig Gumplowicz, Professor in the University of Graz, Austria–Hungary, 1899. Nashville, TN; Philadelphia, 1999.

Н. Ротар

Д

ДАЛЬ (Dahl) Роберт Алан (1712.1915, США) — політолог, проф. Єльс. ун-ту. У минулому обіймав посаду президента Амер. асоціації політ. наук, нині — член Нац. академії наук, Амер. філос. т-ва, Амер. академії мистецтв і наук, чл.-кор. Брит. академії. Як автор плюраліст. концепції *демократії*, під *поліархією* розуміє реаліст. варіант демократії, який передбачає змагання, відкрите для участі. На думку Д., у слаборозвинених країнах поліархія забезпечує відкрите політ. суперництво лідерів та *еліт*, високу політ. активність населення, що й створює передумови для здійснення реформ. При цьому поліархічна політ. система не завжди легко формується у країнах, що рухаються від закритої гегемонії до політ. системи, яка виключає свавілля еліти й дає можливість гр-нам контролювати діяльність *влади*. Д. зауважує, що перехід до поліархії повинен бути поступовим, еволюційним, без різких, стрибкоподібних рухів та передбачати для правлячих еліт необхідність послідовно оволодівати консенсусними технологіями здійснення влади. Д. виділяв сім умов, що впливають на просування країн до поліархії: послідовність у здійсненні політ. реформ; встановлення сильної викон. влади для забезпечення ефективних соціально-екон. перетворень у сусп-ві; досягнення певного рівня соціально-екон. розвитку, що дозволяє здійснювати структурні перетворення в д-ві; встановлення певних відносин рівності–нерівності; субкультурне розмаїття; потужну допомогу заруб. країн чи здійснення міжнар. контролю; дем. переконання політ. активістів і лідерів. Д. визначив умови, необхідні для існування поліархії, зокрема конст. контроль за рішеннями уряду покладається на виборних офіц. осіб; офіц. особи періодично обираються під час чесно проведених *виборів*, що виключають будь-який примус; майже все доросле населення має право обирати офіц. осіб; майже все доросле населення має право претендувати на виборні посади; гр-ни мають право виражати свою думку, не побоюючись серйозного переслідування за політ. мотивами; гр-ни мають право отримувати інформацію з альтернат. джерел; альтернат. джерела інформації перебувають під захистом закону; гр-ни мають право створювати відносно незалежні асоціації й орг-ції, включаючи *партії політичні* й *групи інтересів*. Ефективність поліархічного режиму, наростання його політ. результативності залежать від забезпечення взаємної безпеки еліт, що конкурують, встановлення сильної викон. влади та розвитку центрів *самоврядування* на місцях.

Особливого значення у процесах підтримки гр-нами дем. режимів Д. надає характеру політ. участі, яку визначає через закріплені за гр-нами можливості опонувати урядові, право формування політ. орг-цій, дискусії з політ. питань, що ведуться без побоювання переслідувань з боку влади, ознайомлення з альтернат. позиціями в ЗМІ, збереження таємниці *голосування* виборців. Політ. участь у теорії демократії Д. конкретизує через систему політ. переконань гр-н і рівень громадян. компетентності, які формуються завдяки власному політ. досвіду, ЗМІ та політ. експертам, що здійснюють кваліфіковану оцінку дій урядових структур. В умовах переходу до демократії саме адекватні та компетентні гр-ни є джерелом поширення довіри до нових ін-тів політ. системи.

Тв.: The Concept of Power // Behavioral Science. 1957. Vol. 2. № 3 (July); Who Governs?: Democracy and Power in an American City. New Haven, 1985; Введение в экономическую демократию. М., 1991; How Democratic is the American Constitution. New Haven, 2001; On Political Equality. Yale University Press, 2007.

Літ.: Верченов Л. Н. Политическая наука: национальные школы // Политическая наука. 2001. Вып. 2; Ирхин Ю. В. Политическая наука США // Полития. 2004. № 2. *Н. Ротар*

ДАНТЕ (Dante) Аліг'єрі (1265, Флоренція — 14.09.1321, Равенна) — поет, теоретик лінгвістики, держ. діяч. Д. називали «поетом вищої проби» та «батьком італ. мови». Початком політичної кар'єри Д. стало його залучають 1294 до ескорту Чарльза Мартеля д'Анжу під час його перебування у Флоренції. Щоб зробити наступний крок, Д. набув професії фармацевта — згідно із законом 1295 представники *дворянства*, якщо вони бажали вступити на *державну службу*, мусили бути членами якоїсь професс. гільдії (цеху). Згодом це дало можливість Д. бути включеним до складу делегації на переговорах з приводу відносин між Флоренцією та Римом (папа Боніфацій VIII прагнув поширити свою владу на Флоренцію). У 1300 та 1301 Д. був призначений пріором (глава профес. цеху, член уряду комуни), а після розпуску делегації він залишається у Римі. Після Флорент. періоду поет змінює місця перебування — від Болоньї (1302) до Парижа (1308–09). До Італії він повертається у 1310–11, коли у Флоренції почав правити король Генріх VII, після раптової смерті якого Д. перебирається до Равенни. Тут він обіймає пост посла правителя Равенни. У 1321 він їде на перемовини до Венеції з метою підписання миру з Республікою Св. Марка. Повертаючись до Равенни, Д. захворів на малярію й помер.

Найвідомішим літ. твором Д. є поема «Божественна комедія», яку фахівці вважають енциклопедією середньовічного світогляду, оскільки в ній були представлені усі його аспекти й носії: прогресивні тенденції того часу, усталені консерват. погляди на дійсність, навіть мракобісся.

Літ.: Кржевский Б. Данте// Данте Алигьери. Новая жизнь. Божественная комедия. М., 1967; Стріха М. Данте й українська література: Досвід «запізнілого націєтворення». К., 2003. *В. Євтух*

ДАОСИ́ЗМ — давньокит. філос. містичне вчення (виникло у 6–5 ст. до н. е.), викладене у книзі «Дао-де-цзін», а також народна релігія, що пізніше сформувалася на основі цього вчення (серед. 2 ст. н. е.), використавши його як один із складників. Д. разом із конфуціанством сформував і упродовж віків підтримував підвалини структури кит. цивілізації. Філос. Д. упродовж кит. історії був джерелом духовного натхнення для небагатьох інтелектуалів. Реліг. Д., поширений серед найрізноманітніших сусп. верств, є високоорганізованою системою з детально опрацьованим церемоніалом, храмами, спадковим священством. У теорії ці два аспекти Д. розрізняють, однак на практиці вони тісно взаємопов'язані й не піддаються виокремленню. Засади філос. Д. викладено у творі «Дао-де-цзін», авторство якого приписують Лао-цзи (поч. 6 ст. до н. е.), щодо історичності якого серед дослідників немає одностайності, а сам твір був записаний десь між 6–4 ст. до н. е. Ін. священною книгою Д. є «Чжуан Цзи», що названа за ім'ям її автора Чжуана Чжоу (369?–286? до н. е.), найвидатнішого представника філос. Д.

Осн. категоріями філос. Д., що стали визначальними для кит. світосприйняття у цілому, є такі: дао (шлях), недіяння (увей), відносність (чіао), тотожність протилежностей, повернення (фу), трансформація (хуа). Поняття «дао» є полісемантичним. У широкому контексті воно означає підставовий принцип, за яким функціонує увесь природний світ, космічну силу, що стоїть за кожним явищем. Дао — невід'ємний, безцільовий, безособовий космічний принцип, що не має морального виміру. У філос. Д. дао розуміється як екстатичне повне злиття особи з найвищим принципом, який визначає і космічний порядок, і хаос. Головне в Д. — «природність» перебігу подій і змін, «природна простота», «гармонійне життя», і це означає, що особа може плекати внутрішню гармонію і єдність з дао через недіяння, слідуючи за плином подій, не опираючись їм (принцип недіяння). Принцип відносності стверджує неантагоністичність протилежностей (холоду і спеки, добра і зла тощо), чиї оціночні характеристики залежать від часу і місця; у «Чжуан Цзи» цей принцип був поглиблений у сенсі тотожності протилежностей. Принцип повернення сформульовано як інваріант, коли всі речі обов'язково мають повертатись у початковий стан, коли протилежності постійно перепливають одне в одне. Принцип трансформації виходив з розуміння життя як процесу змін, що не має абсолютної кінцевої точки; цей процес є функцією дао, завдяки чому як люди, так і природа приречені на безсмертя. Виникнення реліг. Д. пов'язано з ім'ям Чжан Дао-ліна, який, за переказом, у 142 р. н. е. отримав одкровення від всевишнього господа Лао-цзи і наказ замінити різноманітні народні реліг. вірування і практики на «єдиновірне вчення авторитету завіту» від Лао-цзи. Даосисти вірять, що Чжан Дао-лін вознісся на небо і отримав звання Піднебесного вчителя. Його наступники, які також отримували титул Піднебесного вчителя, створили розгалужену потужну реліг. орг-цію, в якій важливу роль відіграють жерці й монахи. Реліг. Д. позначений синкретизмом: він увібрав у себе не лише осн. принципи філософії Д., поєднавши їх з обожненням Лао-цзи, а й народну демонологію, шаманізм, алхімію, ворожбитство, методики досягнення довголіття, оздоровлення і самовдосконалення тощо, а також елементи двох ін. провідних вірувань Китая — конфуціанства і буддизму. Імператор Гао-Цзун (649–483) з династії Тан, члени якої вважали себе нащадками Лао-цзи, видав наказ про держ. фінансову підтримку даоських монастирів. Упродовж віків Д. і конфуціанство становили той елемент, що зв'язував воєдино кит. народ попри всі зміни, що відбувались у кит. культурі. Однак революція 1911 скасувала імераторський устрій з його інституційним конфуціонізмом і держ. підтримкою Д., а посталий у 1916 рух за Нову культуру проголосив конфуціанство і Д. перешкодами на шляху модернізації Китаю. Прихід до влади комуністів (1949) і особливо маоїстська культ. революція (1966) знаменували безпрецедентно жорсткий наступ на традиц. вірування китайців. Якщо нині у сусп. свідомості ще можна знайти залишки стародавніх поведінкових стереотипів, суджень, вірувань і забобонів, то Д. як цілісну систему було зруйновано драстичними сусп.-політ. змінами і репресивною політикою д-ви. Це саме спіткало конфуціанство й буддизм. З ідеол. сфери ці три традиц. кит. релігії було витіснено пролетар. ідеологією, однак їхній вплив усе ще залишається відчутним у культ. сфері.

Літ.: Creel H. G. What is Taoism? Chicago, 1970; Robinet I. Taoism: Growth of a Religion, Stanford, CA, 1997; Ching J. Chinese Religions. New York, 1993. *Н. Кочан*

ДА́РЕНДОРФ (Dahrendorf) Ральф Ґустав (01.05.1929, Гамбург — 17.06.2009, Кельн) — соціолог, політолог, держ. діяч, автор теорії соціального конфлікту. Навч. в Гамбурз. ун-ті та в Лонд. школі економіки. У 1954 захистив дис. «Некваліфікована праця в британській промисловості». Працював на кафедрах соціології в ун-тах Гамбурга, Тюбінгена, Констанца. У кін. 60-х — поч.70-х рр. 20 ст. був обраний до бундестагу (від Партії вільних демократів), працював в МЗС Німеччини, комісаром Європ. комісії. У 1974–84 — директор Лонд. школи економіки, в 1987–97 очолював Коледж Сен-Ентоні Оксфорд. ун-ту. В 1988 прийняв брит. громадянство і в 1993 отримав титул барона. На поч. наук. кар'єри Д. виявляв особливий інтерес до теорії К. *Маркса*, полемікою та розвитком якої стала його найбільш відома книга «Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві», в якій окреслено гол. контури авторської теорії конфлікту. Д. розглядав соціальні й політ. конфлікти як невід'ємну властивість сучас. сусп-ва, що випливає з нерівномірності розподілу в ньому прибутків, влади, престижу. Саме конфлікти визначають динаміку соціальних змін в індустр. сусп-ві. Під конфліктом Д. розуміє «реальну боротьбу між діючими людьми чи групами, незалежно від того, які витоки цієї боротьби, її способи та засоби, що мобілізуються кожною із стрін». У структурі конфлікту Д. визначав 3 рівні залучених суб'єктів — первинні (безпосередні учасники конфлікту); вторинні (дистанційовані від конфлікту, але такі, що здатні впливати на його розгортання); треті сили (зацікавлені в урегулюванні конфлікту, потенц. арбітри). На відміну від попередників, Д. розглядав конфлікти не як виняткову деструктивну якість, а як основу для досягнення сусп. порядку та стабільності. Конфлікти для Д. не стільки протиборство сторін, скільки їхня взаємодія. Від Д. у політ. дослідженнях розвивається традиція аналізу т. зв. «розвивальних конфліктів». Д. відомий також як теоретик *лібералізму*. Він розвивав концепцію лібералізму, яка покликана була поєднати акцент на громадян. правах, потреби розвитку економіки та зростання почуття соціальної солідарності. Д. активно прореагував на розпад комуніст. системи і спробував проаналізувати цей процес та наступні зміни в книгах «Роздуми про революції в Європі» (1990) та «Після 1989. Мораль, революція та громадянське суспільство» (1997).

Літ.: Atkinson M. A critical interpretation of the sociology of Ralf Dahrendorf. Birmingham; 1969; Robinson R., Kelley J. Class as Conceived by Marx and Dahrendorf: Effects on Income Inequality and Politics in the United States and Great Britain // American Sociological Review. 1979. Vol. 44. No. 1; Conflict theory. Ralf Dahrendorf // Slattery M. Key Ideas in Sociology. Basingstoke, 2003. *О. Лісничук*

ДВОРЯ́НСТВО — привілейований соціальний стан, що виник у феод. сусп-ві разом з наданням землі за службу спочатку на умовах ленного, потім спадкового володіння. Поняття «Д.» застосовувалось у відносинах Моск., згодом Рос. д-ви. Термін «дворянин» означає «особа з княжого двору». В ранньодержавний період дворяни за дорученням князя виконували різні адм., судові та ін. доручення. З кін. 12 ст. дворяни становлять нижчий прошарок знаті, який на відміну від боярства був безпосередньо пов'язаний з князем та його госп-вом. Починаючи з 14 ст. дворяни перетворюються на поміщиків, активно триває процес передачі землі за службу внаслідок виселення вотчинників з р-ну опричнини або після приєднання нових територій. Царський наказ 1555 фактично урівнює Д. у правах з боярством. *Петро І* у законі «Табель про ранги» припиняє пожалування старих боярських титулів. Існує кілька категорій Д., з чітко окресленим колом прав для кожної групи. Нащадків давніх княжих та боярських родів, що вели походження від династії Рюриковичів або Гедиміновичів, називали давнє Д. У доревол. Росії трапляється визначення «стовповий дворянин», що означає нащадка давнього аристократ. роду, відомого не пізніше, як з 16 ст. Саме в цей час спадкові дворянські прізвища заносились у спец. стовпці, звідки й назва. Спадкове Д. надавалося за вислугу в обер-офіцерських чинах і передавалося законним спадкоємцям унаслідок шлюбу по чоловічій лінії дружині та дітям. Жінка-дворянка, укладаючи шлюб з представником ін. стану, не могла передавати права Д. чоловіку та дітям, але сама при цьому лишалася дворянкою. Кожен спадковий дворянин записувався у родословну книгу тієї губернії, де мав нерухомість. Наказ від 06.07.1904 «Про порядок ведення родословних книг для дворян, не записаних в родословні книги в губерніях» передбачав укладання заг. для всієї імперії родословної книги. Якщо Д. було отримане як нагорода за особливі заслуги, воно вважалось особистим і не передавалось у спадок. Особисте Д. передавалося шлюбом від чоловіка до дружини, але не успадковувалося нащадками, які могли подати клопотання про надання їм спадкового Д. Особисті дворяни не заносилися до родословних книг, а записувалися до 5-ї частини міської книги поряд з почесними гр-нами. Пожалування дворян. титулу за певні заслуги призвело до поширення титулованого Д. Петро І запровадив західноєвроп. титули графа (першим його отримав Б. П. Шереметєв) та барона (першим отримав П. П. Шафіров), а також пожалував О. Д. Меншикову титул князя, вперше зробивши цей титул пожалуваним. Особливу категорію становить безпомісне Д., отримане без наділення й закріплення земель.

Характерними особливостями дворян. стану були привілеї. Соборне уложення 1649 закріплює за дворянами право на довічне володіння та безстроковий пошук збіглих селян. Жалувана грамота Д. 1785 закріпила та юрид. кодифікувала привілеї Д. Одним з характерних привілеїв, що належав спадковим дворянам, було право мати родовий герб. Герби затверджувалися для кожного дворян. роду владою д-ви й лишалися такими без змін. Будь-які зміни могли вноситися лише за особливим «високим наказом». Заг. гербовник дворян. родин Рос. імперії, створений наказом від 20.01.1797, складався департаментом герольдії та містив малюнок та опис гербу кожної дворян. родини. Всі дворян. титули на тер. України та Росії були скасовані декретом ВЦВК «Про скасування станів та цивільних чинів» від 10.11.1917.

Літ.: Яблочков М. История дворянского сословия в России. СПб., 1876; Павлов-Сильванский Н. П. Государевы служилые люди. СПб., 1909; Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. К., 1912. *Л. Кушинська*

ДЕ... (лат. de...) — префікс в іншомовних словах, що означає віддалення, скасування, припинення, усунення чого-небудь; рух донизу, зниження.

ДЕВАЛЬВА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від *де...* і лат. valeo — значення) — зниження довіри гр-н до певного політ. суб'єкта внаслідок переоцінки його місця та ролі, ефективності діяльності, відповідності ціннісним вимогам тощо. Окрім девальвації персоналізованої легітимності, також можливе знецінення політ. ідей та ідеалів. Д. п. зазвичай проявляє себе у рейтингу популярності політ. суб'єкта. Д. п. може бути результатом маніпулювання свідомістю населення, зокрема методом фальсифікації даних про конкурентного політ. суб'єкта. Негат. наслідком Д. п. є втрата довіри гр-н до *актора політичного*. За аналогією із екон. девальвацією, Д. п. розглядається як технологія управління, хоча іноді сусп.-політ. значимість політ. суб'єкта або об'єкта може девальвуватися і стихійно, а не лише внаслідок дій політ. конкурентів у боротьбі за владу. *О. Половко*

ДЕВІА́НТНА ПОВЕДІ́НКА — відповідність чи невідповідність людських вчинків соціальним очікуванням, відхилення від певної групової норми. Д. п. може бути викликана фіз., тілесними або генет. особливостями людини, її психічними відхиленнями, дією на людину соціальних та культ. факторів, особливо аномії, незбігом культ. норм і цінностей. Поведінка суб'єкта оцінюється як девіантна внаслідок стигматизації (наклеювання ярликів), коли представники авторитетних груп у сусп-ві ставлять тавро «девіанта» на представниках ін. груп. Д. п. вважається реакцією на певну ситуацію в соціальній та культ. структурі, коли виникає ситуація невідповідності між найважливішими їхніми компонентами. До останніх відносять визначені цілі, наміри та інтереси, які є законними для всього сусп-ва у цілому та такими, яких варто прагнути; прийнятні, тобто узгоджені з ціннісними установками даного сусп-ва, способи досягнення цих цілей або інституціоналізовані норми людської поведінки. Д. п. вважається також симптомом невідповідності між визначеними сусп-вом прагненнями та соціально структурованими засобами їх реалізації. Це означає, що надзвичайно сильному акценту на певних цілях не відповідає таке ж акцентування інституційних способів поведінки людей. Д. п. є своєрідним пристосуванням до такої невідповідності. Виділяють 5 різновидів Д. п. — тотальний конформізм (відповідність поведінки як культ. цілям, так й інституційним засобам її досягнення), інновація (використання суспільно заборонених, але ефективних засобів досягнення мети), ритуалізм (уникнення небезпеки і невдач шляхом відмови від осн. культ. цілей свого сусп-ва та збереження вірності будь-яким інституційним нормам, якщо вони обіцяють безпеку), ретризм (відкинення як культ. цілей, так й інституційних засобів їх досягнення), бунт (повна переоцінка цінностей). Д. п. як порушення наявних у сусп-ві норм, як правило, супроводжується деліквентною поведінкою — виправданням девіантних вчинків людиною, яка їх здійснила. Прийомами такого виправдання є заперечення відповідальності, заперечення шкоди, заперечення жертви, осуд тих, хто осуджує девіацію, звернення до більш важливих обставин. В основі деліквентної субкультури лежить принцип протиставлення, яке пункт за пунктом заперечує панівні цінності.

Літ.: Смелзер Н. Соціологія / Пер. с англ. М., 1994; Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение. Пер. с франц. М., 1995; Мертон Р. Соціальна теорія і соціальна сруктура. Соціальна структура і аномія // Соціологічні дослідження. 1992. № 2–4; Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти. Х., 2011.

М. Шульга

ДЕВІ́З ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від франц. devise — число) — стислий, образний вираз, який передає особливе незмінне життєвого кредо девізовласника, принцип, яким він керується у своїй діяльності. Девізи відомі з античних часів, особливо лат. крилаті вирази, що стали основою для девізів ряду європ. та ін. країн. У середньовічну епоху набув особливого розвитку такий вид девізу, як бойовий клич, яким лицарі й полководці-монархи зазивали бійців під свої прапори. Значна їх к-сть перетворилася на династичні та навіть на держ. девізи, що збереглися й понині. Напр., девіз Великобританії «Бог і моє право!» (кол. бойовий клич англ. королів). Особисті й родові девізи почали використовувати в Європі як елементи гербів з 13–14 ст., але особливо вони поширилися з 18 ст., в епоху класицизму і після Франц. революції. До Д. п. відносять держ. девізи, девізи глав д-в, партій, міст, областей тощо. Держ. девізи містяться в держ. гербах деяких країн. Вони закріплені конституцією чи ін. верховним актом, рівноцінним Основному закону д-ви. Використання держ. девізу настільки ж обов'язкове, як і держ. прапора та герба. Девіз глав д-в незалежно від того, який лад у даній країні, не може бути занесеним у держ. герб. Але він може бути зафіксованим на особистому штандарті глави д-ви чи на особистому гербі монарха. У політології поряд з поняттям «девіз» часто використовують поняття «*гасло політичне*» і «слоган», які на відміну від девізу мають тимчасове прагматичне і ситуативне застосування. *О. Волянська*

ДЕГУМАНІЗА́ЦІЯ (від де... і лат. humanus — людяний) — втрата гуманістичних підвалин, загальнолюдських духовних і етичних цінностей в житті людини і *суспільства*, відмова від світогляду, заснованого на справедливості та людяності, на повазі та пошані до особистості. Д. в сусп-ві проявляється у зростанні жорстокості, егоїзму, цинізму, духовному й соціальному виродженні. У політ. поведінці влади Д. проявляється насильством, репресіями, переслідуваннями. Д. може відверто проголошуватися і здійснюватися панівним політ. режимом (Німеччина при нацистах) або бути наслідком подвійних стандартів, практикованих владою (Рад. Союз). Д. політ. життя полягає у запереченні як найважливішої характеристики людяності й доброти. Відмова людині у вільному волевиявленні, насильна зрівняльність її, порушення особистої гідності, фіз. свободи доводять людину до стану фрустрації, депресії, нудьги, а відтак до стану Д. Дегуманізована людина — це істота, позбавлена всіх проявів духовності, моралі, людської гідності взагалі. Деградаційний вплив ерозії духовних принципів на сусп. інституції стає дедалі відчутнішим. Сусп. поведінка визначається не правом як таким, а харизмою тієї особи чи інституції, яка задає певні зразки поведінки. Мотивація дій індивіда втрачає правову основу, що змушує людей сумніватися в абс. силі правових формул. В умовах Д. відсутня соціальна справедливість, можливість самореалізації кожного члена сусп-ва, вияву його здібностей, розкриття всього багатства особистості. Д-ва, зневажаючи людину, не забезпечує їй винагороди, адекватної її внескові, що спричиняє недбале виконання працівниками своїх профес. обов'язків, руйнує почуття відповідальності. Зникає повага гр-н один до одного, в сусп-ві накопичується взаємна ненависть, яка може спричинити боротьбу всіх проти всіх. Д-ва поступово втрачає свою *легітимність*. Д. сусп-ва неминуче призводить до його саморуйнування, самознищення. Запобіжником Д. виступають освіта, надання пріоритетності гуманітарним вимогам при прийнятті політ. та екон. рішень.

О. Сахань

ДЕЗІНТЕГРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. desinetgratio — розпад цілого на складові частини) — сукупність політ. процесів, наслідком яких є роз'єднання *суспільства*, його політ. структур у межах однієї *держави* або кількох д-в внаслідок впливу внутр. та зовн. деструктивних чинників. Причинами Д. п. можуть бути порушення принципу добровільності інтеграції при об'єднанні та подальшому функціонуванні; висока соціальна диференціація всередині учасників міждерж. об'єднання, що створює в ньому ситуацію соціальної напруги; відсутність реальних політ. основ, стратег. потенціалу об'єднання; нав'язування інтеграції розвиненими партнерами більш слабким учасникам і спроби останніх отримати тіньову користь зі свого статусу аутсайдера; відсутність наук. обґрунтованої мети інтегрованого об'єднання, орієнтирів та пріоритетів, стратегії та етапів її здійснення, тактики й ефект. механізмів її реалізації; закріплення поділу учасників інтеграції на активних і пасивних, що шкодить політ. ефективності співробітництва; переважання над партнерським співробітництвом різних видів недоброякісної конкуренції між країнами з метою реалізації власних інтересів; орг. та генет. слабкість, структурна незавершеність, масштабна невизначеність, дублювання функцій, бюрокр. характер діяльності, що визначають низьку ефективність процесу прийняття рішень і проведення інтеграційної політики наднаціональними ін-тами; етн. конфлікти. Дезінтеграційні процеси особливо характерні для трансформаційних сусп-в, які вирізняються втратою ціннісних орієнтацій та смислів, екон. та політ. стабільності, порушенням людських прав і свобод. Д. п. виступає основним опонентом глобалізаційних тенденцій і знаходить свій вияв у регіоналізації, відстоюванні вузькоетн. або держ. інтересів. Гіпертрофована форма Д. п. може призвести до добровільної тотальної ізольованості етносу або д-ви у світовій спільноті. Яскравим прикладом такої дезінтеграції є Пн. Корея та племена Афганістану. *Н. Сіда́ніч*

ДЕІДЕОЛОГІЗА́ЦІЯ (від *де...* та *ідеологія*) — процес втрати впливу різних ідеологій на практику. Д. відбувається в результаті загасання ідеол. боротьби між д-вами, націями, класами, елітами, окремими гр-нами. Д. зазвичай є явищем тимчасовим, з її завершенням виникають нові ідеології, модернізуються традиційні, загострюється протистояння країн і військ.-політ. блоків, боротьба за владу і розпочинається протилежний процес реідеологізації. Теорія Д., як політол. та ідеологічна проблема, розпочала свою історію із серед. 50-х рр. 20 ст. (роботи Е. Шилса, *Р. Арона*) і апогею розвитку досягла в 70-ті рр. 20 ст. (праці *Д. Белла*, *С. Ліпсета*, *Т. Парсона*, *А. Шлезінгера* та ін.). Ця теорія базувалася на тезі, що світ повинен звільнитися від впливу будь-яких *ідеологій*, що означатиме кінець ери ідеологій, коли револ. пристрасті згаснуть, а домінуватиме «демократично-ліберальний конформізм». В індустр. й постіндустр. сусп-вах ідеол. рішення втрачають сенс, стають результатом всебічного наук. аналізу й осмислення повної інформації. Теорія Д. посилено пропагувалася поряд із теоріями «єдиного індустр. сусп-ва», «конвергенції», «стадій зростання». Але практика ост. чв. 20 ст. показала, що ідеології не втрачають свого значення, вони модернізуються, продовжують виконувати роль ідейного стимулу діяльності *держав*, *націй*, *партій політичних*, еліт. Наприкін. 80-х рр. 20 ст. укр. духовна еліта протестної орієнтації, налякана тоталіт. ідеол. тиском, спочатку висунула гасла повної Д. укр. сусп-ва, заперечення ролі ідеологій загалом, а не тільки марксистсько-ленінської, а потім, у серед. 90-х рр. 20 ст., гасло реідеологізації (заклик до формування укр. нац. ідеї, ідеології нової модернізації).

М. Михальченко

ДЕКЛАРА́ЦІЯ (від лат. declaratio — оголошення, проголошення) — 1) офіц., урочиста або програмна заява; 2) назва окремих офіц. док-тів з повідомленням відповідних даних: митна, податкова Д. тощо, які складають чи заповнюють особи, орг-ції, установи. Відповідно до того, що собою являє Д., вона має свій стиль та жанровий характер, повинна відповідати певним вимогам, мати офіц., достовірне чи урочисте або програмне значення, вона може мати як політ., так і прав. характер. Д. як офіц. заява або норм. док-т містить основоположні принципи внутр. чи зовн. політики д-ви, основи діяльності міжнар. орг-цій або висловлює їхню позицію з того чи ін. питання. Як офіц. заява, Д. робиться від імені влади, д-ви, уряду, партії чи політ. блоку. Д. урочисто проголошують осн. принципи, засади діяльності чи підходів щодо тієї чи ін. проблеми, як політ.-прав. док-том стверджують мету та принципи діяльності чи офіц. відносин. Розрізняють різного роду Д. — д-в, співтовариств, партій. У міжнар. політ. практиці Д. може бути заява однієї або декількох д-в. Д. як багатостороння заява постає визначенням чи проголошенням принципів зовн. та внутр. політики даних д-в або їхньої офіц. позиції стосовно тих чи ін. проблем. Дво- та багатосторонні Д. здебільшого підписуються, проте можуть згідно з домовленостями учасників прийматися ними без підписання. Д. за участі двох чи більше країн-учасниць, за умови формування для сторін взаємних прав і обов'язків, є міжнар. договорами, в яких сторони декларують, заявляють спільні принципи, мету та наміри, відповідні права й обов'язки. Д. виступають як допоміжні стосовно осн. договору акти, які пояснюють зміст договору, доповнюють чи змінюють його. Визначення міжнар. док-тів терміном «Д.» покликано надати їм відповідної урочистості. Прикладом є резолюції *ГА ООН* з важливих питань — Декларація про принципи міжнар. права, Загальна декларація прав людини, Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та ін. Д. не лише проголошують відповідні принципи, а й передують практ. здійсненню задекларованої політики і стають засадничими принципами політики щодо досягнення визначеної мети, вирішення нагальних проблем. Д. може бути формою визнання д-в чи урядів. Такі Д. вимагають відповідного допоміжного (законод.) роз'яснення і регулювання. Особливе значення і роль декларації мають у держ. (конституційному) праві, тому що розраховані на те, щоб виділити й підкреслити, додати урочистого значення поворотним док-там для відповідної д-ви. Напр., Декларація прав людини і громадянина 1789 — найважливіший політ.-прав. акт Великої франц. революції 1789–94, яка відповідно до преамбули Конституції Франції 1958 є складовою частиною франц. конституції в її широкому змісті. Декларацією може проголошуватися держ. суверенітет країн. Так було у випадку проголошення Декларації незалежності США; в більшості д-в пострадянського простору Д. про держ. суверенітет ще тогочасних союзних республік передували розпаду Рад. Союзу.

А. Кудряченко

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ ЛЮДИ́НИ І ГРОМАДЯНИ́НА 1789 (Diclaration des droits de l'homme et du citoyen) — програмний док-т Вел. франц. революції, ухвалений Нац. зборами 26.08.1789. Проголосила осн. принципи *революції*: народний *суверенітет*, природні й невід'ємні права людини, заг. рівність *громадян* перед законом. Як зазначено в Декларації, люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах, різниця між ними в сусп-ві ґрунтується лише на міркуваннях заг. користі тощо, мета кожного держ. об'єднання — забезпечити природні й невідчужувані права людини. До цих прав належать: свобода, власність, безпека, опір гнобленню. Свобода, за Декларацією, — це можливість робити все, що не шкодить іншому. Отже, здійснення природних прав обмежується лише тим, що гарантує усім членам сусп-ва можливість користуватися такими ж правами. Власність (ст. 17) проголошується недоторканною і священною, а позбавити людину власності можна тільки на встановлених законом підставах «незаперечної суспільної необхідності та за умови справедливого і попереднього відшкодування». Гарантування ін. природних прав — безпеки та опору гнобленню — лише декларується.

Д. п. л. і г. 1789 містить низку істотних положень, які згодом застосовувалися для обґрунтування сутності правової д-ви. Декларація не надавала законові зворотної сили, закріплювала верховенство закону, недоторканність особи, презумпцію невинуватості, а в ст. 16 — ще й обов'язковість поділу влади і гарантії користування правами людини. Док-т зафіксував ряд політ. прав гр-н: ніхто не повинен зазнавати перешкод у висловлюванні своєї думки, навіть релігійної (ст. 10); кожен гр-н може висловлюватися, писати і публікувати вільно, під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом (ст. 11). Важливими є положення Декларації щодо права гр-н встановлювати податки, визначати їх розмір і порядок стягнення (ст. 14), вимагати звіту кожної посадової особи про свою діяльність (ст. 15). Декларація не охопила всіх, обґрунтованих до її появи у світовій і франц. політ.-прав. думці, прав особи і прав нації, зокрема таких, як свобода зборів, свобода громад. об'єднань, скасування феод. повинностей селянства, право народів на повалення тиранів, вибір форми держ. правління. Однак універсалізм Декларації, її чітка спрямованість на людину, прагнення до перетворення гр-на на гол. діючу особу сусп-ва і д-ви зробили цей док-т видатним досягненням Вел. франц. революції, важливою часткою загальнолюдської духовної скарбниці, концептуальним підґрунтям більшості конституцій і конст. актів 19–20 ст., у т. ч. українських.

Франц. конституціоналісти не обмежилися цим док-том. Нац. збори протягом 1789–91 ухвалили декрети про виборче право, церковні реформи, організацію нац. гвардії, заборону колект. петицій, про політ. права кольорового населення колоній, публічність розгляду судом кримін. справ, про право обвинуваченого на захист, скасування тортур, заснування суду присяжних тощо. Більшість цих актів розширювала і значно доповнювала відповідні дем. положення Д. п. л. і г. 1789. Однак деякі декрети прямо суперечили проголошеним раніше принципам. Зокрема, з одного боку, суверенітет народу, суверенітет нації, право гр-н особисто чи через своїх представників творити закони, а з ін. — заборона колект. звернень до можновладців; констатація священності й недоторканності природної свободи людини — і примирення з існуванням рабства у колоніях; проголошення невідчужуваності природного права людини на опір гнобленню, «найцінніщого» її права на свободу думки і слова — і категорична заборона будь-яких корпорацій гр-н у рамках одного стану або однієї професії, кваліфікація як заколотних «усілякого роду зборищ ремісників, робітників, підмайстрів, поденщиків, спрямованих проти вільного заняття промисловою працею», вето на страйки під загрозою величезних штрафів або ув'язнення. Такі ж відхилення від принципів Декларації характерні й для першої франц. конституції, що була затверджена Устан. зборами 03.09.1791.

Літ.: Soria G. Grande histoire de la Revolution franHaise. V. 2, 9. Paris, 1987–88; Мироненко О. М. Права і свободи людини у документах Великої французької революції. К., 1995.

О. Мироненко

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ УКРАЇ́НИ — прийнятий ВР України 01.11.1991 один із перших держ. актів незалежної України, який визначав стратегію д-ви у сфері етнонац. розвитку та міжнац. відносин. Для України цей док-т став надзвичайно важливим для утвердження дем. принципів вибудовування суверенної д-ви. Д. п. н. У. спирається на *Декларацію про державний суверенітет України* й *Акт проголошення незалежності України*, базується на принципах Заг. декларації прав людини та міжнар. пактів про права та свободи особистості, які ратифікувала Україна. Прийняття Декларації було викликано також прагненням д-ви забезпечити безконфліктний тип розвитку відносин між представниками майже 130 етносів, які проживають в Україні, через реалізацію їхніх прав у всіх сферах сусп. життя.

Д. п. н. У. складається з Преамбули та семи статей, в яких визначені осн. засади держ. політики щодо гр-н України усіх національностей. У Преамбулі, зокрема, йдеться про те, що ця Декларація приймається виходячи із прагнення «утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України». Таким чином, стрижнем політики незалежної України щодо представників усіх етнонац. спільнот є гарантії їм рівних політ., екон., соціальних та культ. прав. Ці гарантії стосуються створення належних умов їхнього етнокульт. розвитку, передусім підтримання самобутніх культурницьких традицій, використання етн. символіки, опікування своїми звичаями, пам'ятками історії та культури етнонаціон. спільнот; збереження їх традиц. розселення, вільного користування рідними мовами в усіх сферах сусп. життя; зокрема, у межах адм.-тер. утворень, де компактно проживають представники тієї чи ін. етн. спільноти, мова нац. меншини може використовуватися нарівні з *державною мовою*. Важливими моментами у цій стратегії є підтримка створення та діяльності громад. орг-цій нац. меншин, які можуть представляти їхні інтереси на всіх рівнях, і особливо на регіон. та місц., де зазвичай вирішується більшість проблем меншинних спільнот; гарантія рівних прав у питанні обрання їхніх представників до органів викон. й законод. влади та місц. самовряд.; функціонування культ. центрів, т-в, художньо-мистецьких колективів; заснування газет, журналів, радіо- та телеканалів, видавництв нац. меншин; вільне сповідування своїх релігій. Одним із важливих засадничих принципів етнополітики укр. д-ви проголошується охорона пам'яток історії та культури народів та нац. груп, оскільки вони великою мірою формують і підтримують їхню етн. самобутність. Безумовним принципом гарантії демократичності держ. політики щодо різних національностей є забезпечення безперешкодних контактів представників етн. спільнот зі своїми істор. батьківщинами чи країнами походження. Декларація наголошує на забороні й покаранні за законом дискримінації за нац. ознакою. Усі осн. принципи, викладені у Декларації, знайшли законодавче закріплення у Законі України «Про національні меншини в Україні» (1992), а реальні заходи передбачаються у спеціальних урядових програмах.

Літ.: Декларація прав національностей України // Відомості ВР України. 1991. № 53. *В. Євтух*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ДЕРЖА́ВНИЙ СУВЕРЕНІТЕ́Т УКРАЇ́НИ — політико-правовий док-т, прийнятий ВР УРСР 16.07.1990, в якому проголошувалися держ. суверенітет України, самостійність, повнота і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовн. відносинах. Відповідно до Декларації єдиним джерелом держ. влади у республіці було визнано народ України, який включає гр-н республіки всіх національностей. У Декларації проголошено комплекс базових принципів державотворчого процесу, спрямованих на розбудову правової д-ви та дем. сусп-ва: регулювання діяльності д-ви правовими нормами, закріпленими в Конституції; формування держ. влади на основі принципу її розподілу на викон., законод. і судову; забезпечення захисту інтересів гр-н перед держ. владою, функціонування прокурорського нагляду за виконанням законів; гарантування гр-нам УРСР прав і свобод, які передбачені Конституцією республіки та нормами, визнаними Україною; забезпечення рівності перед законом усіх гр-н республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та нац. приналежності, статі, освіти, мови, політ., реліг. переконань, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин; створення умов для збереження держ. монополії на верховну владу в політ. співтоваристві — від імені всього народу може виступати виключно ВР УРСР; проголошення землі, її надр, повітряного простору, водних та ін. ресурсів, які знаходяться в межах тер. УРСР, власністю її народу та матер. основою суверенітету республіки; визнання плюралізму власності, забезпечення захисту всіх форм власності; гарантування екол. безпеки гр-н, піклування про генофонд народу, його молодого покоління; забезпечення нац.-культ. відродження укр. народу, його істор. свідомості й традицій, нац.-етнограф. особливостей, функціонування укр. мови у всіх сферах сусп. життя; проголошення права на власні Збройні сили, визначення порядку проходження військ. служби гр-нами республіки; задекларування наміру України стати в перспективі постійно нейтральною д-вою, яка не бере участі у військ. блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї; проголошення України суб'єктом міжнар. права, рівноправним учасником міжнар. спілкування, який активно сприяє зміцненню заг. миру і міжнар. безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвроп. процесі та європ. структурах; визнання Україною переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальновизнаних норм міжнар. права перед нормами внутрішньодерж. права. Д. заклала підвалини правової д-ви, стала юрид. базою для реформування та модернізації вітчизняного законодавства і держ. структур, на тривалий час визначила вектор сусп. розвитку країни.

Літ.: Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. // Відомості ВР УРСР. 1990. № 31. ст. 429. *О. Бойко*

ДЕКОЛОНІЗА́ЦІЯ — (від *де*... і лат. colonia — поселення) — процес ліквідації колоніального панування *метрополії*, набуття *державного суверенітету* й утвердження країни як самостійного та повноправного суб'єкта *міжнародної політики*. Як правило, бюрокр.-авторит. управління держави-колонізатора, здійснюване в патерналістській формі чи за допомоги етнорасової меншини, що оселилася в колонії, поступається місц. легітимізованому врядуванню; це оформлюється юрид. угодою між *метрополією*, що відступає владу, й режимом, який має стати її наступником; така домовленість може постати внаслідок: воєнної поразки колонізаторів від нац.-визвольних сил, визнання метрополією екон. і політ. безперспективності подальшого здійснення колоніального врядування перед лицем колоніального *націоналізму*, таємної домовленості між метрополією й майбутніми політ. володарями про надання незалежності без фундам. змін владних відносин. Як один із найважливіших феноменів у міжнар. відносинах 20 ст., Д. історично поділяється на три етапи — кризи, розпаду й краху глобальної колоніальної системи, що відрізняються інтенсивністю визвольних процесів та їхніми геопросторовими акцентами; величезне стимуляційне значення при цьому мали такі геополіт. явища, як світові війни й блокове протистояння СРСР та США.

Етап кризи охоплює період між 1-ю та 2-ю світовими війнами й позначений такими подіями: 1) появою окремих незалежних д-в у Пд.-Зх. Азії (Ємен — 1918, Ірак — 1921–32, Туреччина — 1923, Сауд. Аравія — 1926–32), Європі (Фінляндія — 1917, Польща, Чехословаччина, Естонія, Латвія, Литва, Королівство сербів, хорватів і словенців — 1918, Ісландія — 1918–44, Ірландська вільна д-ва — 1921–22) й Африці (Єгипет — 1922); 2) ліквідацією напівколоніальних режимів у Афганістані, Китаї, Персії, Сіамі та ін.; 3) виникненням осередків активної нац.-визвольної боротьби в Брит. Індії, Франц. Індокитаї, араб. володіннях Британії. Розпад колоніальної системи припав на 2-гу пол. 40-х — поч. 60-х рр. 20 ст. і почався із здобуття незалежності великими володіннями провідних *держав-метрополій* у регіонах, які були різною мірою втягнені в 2-гу світову війну. На Бл. Сх. ними стали Ліван і Сирія (1941–46), Йорданія (1946), Ізраїль (1948); у Пд. Азії — Індія й Пакистан — 1947, Цейлон — 1948; у Пд.-Сх. Азії — Індонезія — 1945–49, В'єтнам — 1945–54, Філіппіни — 1946, Бірма — 1948, Камбоджа й Лаос — 1953, Малайя — 1957; в Африці — Лівія — 1951, Марокко, Судан і Туніс — 1956. Переломним у цьому процесові був 1960, коли всередині Франц. Співтовариства було проголошено незалежність 14-ти республік у Зх. та Екватор. Африці, до яких ще долучилися дві кол. британські колонії (Нігерія й Сомалі) та Бельг. Конго; це дозволило *ООН* оголосити 1960 «роком Африки», демонтаж решти колоніальних режимів став уже невідворотним. Крах (чи завершення розпаду) колоніальної системи відбувся в 60–90-ті рр. 20 ст. і полягав у масовому набутті держ. *суверенітету* колоніями в Африці, Океанії, Кариб. басейні й на узбережжі Арав. п-ва. Але низка колоніальних володінь була інтегрована до складу кол. метрополій і отримала спец. автономний статус, як-то Нідерландські Антильські о-ви й Аруба чи заморські регіони (департаменти) Франції — Франц. Ґвіана, Ґваделупа, Мартиніка і Реюньйон.

Літ.: Chamberlain M. E. Decolonization: The Fall of the European Empires. Malden, MA, 1999; Prasenjit Duara. Decolonization: Perspectives from Now and Then. Routledge, 2004; Raymond F. Betts. Decolonization. Routledge, 2004. *В. Головченко*

ДЕКОНЦЕНТРА́ЦІЯ ВЛА́ДИ (від *де*.., лат. con... — префікс, що означає об'єднання, і centrum — середина) — характеристика *влади*, яка вказує на розосередження (розпорошення) центрів і носіїв прийняття політ. і управлін. рішень у владному механізмі д-ви. Д. в. виявляється за умов розвитку поліархії, партисипаторної або плюраліст. демократій, передбачає широкий ідейний та орг. плюралізм на усіх рівнях функціонування політ. системи. Д. в. дозволяє вдаватися до різноманітних варіантів розв'язань для задоволення держ. і сусп. потреб, звертаючи увагу на конкр. ситуацію; збільшує можливості для здійснення експериментів, впровадження інновацій; дає гр-нам більше автономії відносно влади; зростає роль і значення місц. громад при прийнятті політ. та управлін. рішень. Д. в. дозволяє мінімізувати волюнтаризм, але водночас може призвести до виявів безпорадності влади, перетворення її на «годівницю» для чиновників на місцях. У деяких випадках Д. в. може бути свідченням кризи влади, виявом зростання дисфункціональності системи держ. управління або ж модифікації держ. апарату, пристосування його до нових умов. Теор. основи дослідження Д. в. містяться у працях Ж. Фрьонда і М. Фуко. Так, Ж. Фрьонд розглядає Д. в. через ідею дифузії влади, пропонуючи розмежування між публічним і приватним у політиці. Д. в. або дифузія влади належить до царини приватного у політиці — сусп. відносин, які стосуються індивідів і міжіндивідуальних відносин «чи взаємних, чи асоціативних». Фактично, у такому контексті можна вести мову про дифузію влади як особливий напрям розвитку *громадянського суспільства* за умов сучас. *демократії*. Д. в. з позицій теорії М. Фуко розуміється як комплексна ситуація взаємовпливів, що характеризують владу як несуб'єктивну здатність або атрибут. Тому Д. в. виявляється як «стратегічна гра між свободами» — структурування сфери актуальних та потенц. дій суб'єктів політики. Можна прогнозувати, що у зв'язку з розвитком процесів *демократизації* і політ. модернізації у сучас. світі проблема Д. в. набуватиме особливого значення і подальшого наук. осмислення.

Літ.: McFarland A. S. Power and Leadership in Pluralist Systemy. Stanford, 1969; Galbraith J. K. The Anatomy of Power. London, 1984; Baldwin D. A. Paradoxes of Power. New York, 1989. *С. Бульбенюк*

ДЕЛЕГА́Т (лат. delegatus — посланець) — обраний або призначений представник, уповноважений д-ви, органу держ. влади чи місц. самовряд., установи, парт., громад. або ін. орг-цій, громади, колективу тощо, який представляє їхні інтереси на з'їздах, конференціях, зборах, нарадах, сесіях, конгресах та ін. зібраннях або заходах. Завдання, функції і повноваження Д. є, як правило, похідними від повноважень тих інституцій (органів, установ, орг-цій тощо), які вони представляють або до яких вони входять чи які утворюють. Водночас Д. може мати і самостійні або окремі повноваження, що визначаються законами, ін. норм.-прав. актами, статутами партій чи громад. орг-цій, індивід. норм. або ненорм. актами. У міжнар. та міждерж. відносинах завдання і повноваження Д. (делегації) щодо здійснення відповідних дій (ведення переговорів, вироблення і підписання міжнар.-прав. актів та ін.) зазвичай ґрунтуються на директивах глави д-ви, уряду, керівника зовнішньополіт. відомства або ін. компетентного держ. органу. Завдання, функції та повноваження Д. можуть реалізовуватися ним одноосібно або у складі делегації — групи представників д-ви, органу держ. влади або місц. самовряд., установи, парт. чи громад. орг-ції тощо. Док-том про статус Д. (делегації) є зазвичай тимчас. або пост. мандат. *В. Нагребельний*

ДЕЛЕГО́ВАНЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — сукупність норм. актів, які приймаються урядом (Франція, Італія, Іспанія, Польща та ін.) або главою *держави* (Білорусь, Казахстан, Киргизстан) за уповноваженням *парламенту* і мають силу закону. Делегування законод. повноважень уряду (главі д-ви), як правило, здійснюється шляхом прийняття парламентом відповідного закону, де обумовлюються сфери, процедури та часові межі Д. з. Про делегування законодавчих повноважень йдеться і в тому випадку, коли парламент свідомо видає норм.-прав. акти, окреслені лише в заг. рисах («закон-рамка», «скелетне законодавство»), роблячи їх застосування неможливим без додаткових законод. дій органів викон. влади.

В Україні ін-т делегування вперше було введено за поданням КМ у листоп. 1992 шляхом прийняття відповідного закону ВР. 19.12.1992 це питання було вирішено на конст. рівні: ВР України доповнила чинну тоді Конституцію країни ст. 97^1, якою було запроваджено делегування урядові частини законод. повноважень парламенту. Передбачалося, що у виняткових випадках ВР $^2/_3$ голосів від заг. к-сті народних депутатів України може законом делегувати КМ України на певний строк повноваження видавати декрети у сфері законод. регулювання з окремих питань, визначених п. 13 ст. 97 Конституції. Для реалізації делегованих повноважень КМ у 1992–96 видав багато декретів, що мали силу закону. Зокрема, ними зупинялася дія деяких законод. актів, вносилися зміни і доповнення до чинних законів. Конст. введення Д. з. мало загалом негат. наслідки. Конституція України 1996 відповідно до принципу поділу влади на законод., викон., судову (ст. 6) визначила єдиним органом законод. влади в Україні парламент — ВР (ст. 75). Але перехідні положення Конституції містили тимчас. норму, за якою Президент України мав право протягом трьох років видавати схвалені КМ України і скріплені підписом Прем’єр-міністра укази з екон. питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до ВР України. Зараз конст. підстав для продовження такої практики в Україні не існує. *В. Смолянюк*

ДЕЛЕГУВА́ННЯ ПОВНОВА́ЖЕНЬ — тимчасова передача своїх повноважень одними органами держ. влади ін. органам держ. влади або органам *місцевого самоврядування*, підприємствам, установам та орг-ціям. Політ. форми Д. п. передбачаються *конституцією* і законами країни. Основним видом Д. п. є делегування *парламентом* законод. повноважень органам викон. влади або *главі держави*. Поширеним є Д. п. на здійснення певної діяльності (дій) суб’єктами управлін. відносин, що належать до викон. влади. Воно полягає у передачі повноважень певним органом (службовою особою) ін. органу (службовій особі), що супроводжується зміною їхньої компетенції. Д. п. також відбувається у вигляді адм. доручення й є однією з адм.-прав. форм забезпечення оперативності управління, підвищення його ефективності, більш раціонального поділу праці та її кооперації. Даний варіант Д. п. відбувається на підставі певного норм.-прав. акта (наказу, розпорядження тощо). Різні форми Д. п. практикуються і в системі місц. самовряд. Зокрема, за Конституцією України (ст. 118) і Законом України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» (1992, зі змінами та доповненнями) районні та обл. ради делегують надані їм повноваження місц. держ. адміністраціям, а сільські, селищні та міські ради — своїм викон. органам. У більш широкому контексті Д. п. є принципом управління складними соціальними системами, зокрема економічними. Розрізняють два осн. види Д. п. у галузі управління: у відносинах між органами управління та установами й орг-ціями; всередині управлін. структур (в апараті управління підприємством, установою, орг-цією). Як правило, процес Д. п. передбачає реалізацію трьох послідовних етапів: 1) делегування підлеглим структурам обмежених (індивід.) завдань; 2) надання підлеглим відповідних повноважень і ресурсів; 3) формування чітких зобов'язань щодо виконання підлеглими поставлених завдань, а також заохочень (санкцій) за наслідки їхньої діяльності. Водночас за будь-якого обсягу Д. п. зберігається відповідальність гол. органу управління (керівника) за підтримання структурно-функціональної цілісності та дієвості всієї соціальної системи. *В. Смолянюк*

ДЕЛЕГУВА́ННЯ ВЛА́ДИ — обумовлене суверенітетом народу його право наділяти органи держ. влади та місц. самовряд. владними повноваженнями. Прийнято розрізняти просте і надзвичайне Д. в. Просте делегування — це передача законод. органу конст. влади у передбачених *конституцією* формах та межах. Надзвичайне Д. в. — це надання спец. органу, який скликається народом та має спец. повноваження, права змінювати наявне конст. правління. Напр., за Конституцією РФ таким органом є Конституційне зібрання. У більш широкому розумінні Д. в. — це здатність д-ви та ін. суб’єктів влади у політично виправданих ситуаціях передавати владні повноваження ін., як правило, місц. органам. Політ. досвід багатьох країн довів, що д-ві з метою ефективнішого функціонування вигідно перерозподіляти владні повноваження та ресурси між нац.-тер. (тер.) утвореннями. Насамперед це стосується федерацій та конфедерацій. Так, на етапі утворення північноамер. федерації варіантом практ. втілення ідеї Д. в. стала концепція дуалістичного федералізму, закріплена в Конституції США 1787: самост. штати узгодженим шляхом створили федерацію; органи федерації та органи штатів мають самост. компетенцію і не втручаються у справи один одного. Пізніше виправданість та доцільність покладання держ. повноважень на органи місц. самоуправління була усвідомлена законодавцями ін. країн, у т. ч. унітарних. Як наслідок, у законодавстві багатьох д-в світу розрізняють обов’язкові (доручені, делеговані) та факультативні (власні, добровільні) повноваження місц. органів влади. Обов’язкові повноваження передаються на основі спец. законів або угод. Напр., відповідно до Конституції Італії 1947 у разі необхідності д-ва на основі закону може делегувати областям додаткові держ. повноваження в галузі управління. Своєю чергою область може передати окремі держ. повноваження у сфері управління на муніципальний рівень — провінціям і комунам. У Великобританії закон про місц. самоуправління Англії та Уельсу 1972 передав окружним та районним (у Лондоні) муніцип. радам повноваження щодо забезпечення функціонування деяких об’єктів держ. значення. Ці повноваження поширюються на забезпечення експлуатації аеродромів, охорони пам’ятників культури, доріг держ. значення, системи охорони здоров’я та ін. У Німеччині «делегованою сферою впливу» федер. земель є поліцейські функції, служба вуличного руху, буд. та пром. нагляд, нагляд за бездомними, облік чисельності населення. У Швеції органи місц. самоуправління відповідають не тільки за локальну економіку та комунальні послуги, а й, на основі спец. законів, — за соціальну допомогу, шкільну систему, мед. обслуговування та громад. охорону здоров’я (т. зв. «статутні» питання, що належать до держ. функцій). Законодавство Фінляндії також виділяє функції місц. владних органів, які визначаються д-вою на основі спец. законів. Японський закон про місц. автономію 1947 передбачає три групи функцій, що виконують місц. органи: власне місцеві; «адміністративні повноваження», що мають місц. характер, але вимагають у випадку їх невиконання застосування держ. примусу та санкцій; делеговані центр. відомствами «агентські функції». Здійснюючи такі повноваження, місц. орган функціонує насамперед як агент д-ви. Ін-т розмежування повноважень органів місц. самовряд. на власні та делеговані («окремі державні») можна відшукати в Конституції Мексики 1917.

З приводу Д. в. Європ. хартія місц. самовряд. від 15.10.1985 зазначає, що «головні повноваження і функції органів місцевого самоврядування визначаються конституцією або законом. Однак це положення не перешкоджає наділенню органів місц. самоврядування повноваженнями і функціями для спеціальних цілей відповідно до закону… Муніципальні функції, як правило, здійснюються переважно тими властями, які мають найтісніший контакт з громадянином. Наділяючи тією чи іншою функцією інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії… Якщо повноваження делегуються органам місцевого самоврядування центральним чи регіональним органом, органи місцевого самоврядування у міру можливості мають право пристосовувати свою діяльність до місцевих умов». До самої процедури Д. в. у заруб. країнах висуваються доволі жорсткі вимоги, що регламентують фін.-матер. забезпечення такого делегування, контроль за виконанням, відповідальність за результати. До позитивів Д. в. відносять: можливість уникнути надмірної концентрації влади на центр. рівні та перевантаження уряду місц. справами; забезпечення участі населення у здійсненні владних повноважень, політ. процесі загалом; зближення *держави з громадянським суспільством*; сприяння раціоналізації та оптимізації системи муніцип. управління.

В. Смолянюк

ДЕЛІМІТА́ЦІЯ КОРДО́НІВ (від лат. delimitatio — встановлення кордонів) — договірне визначення лінії кордону між *державами*; положення про Д. к. звичайно є складовою частиною мирних договорів чи спец. угод про встановлення чи зміну держ. кордонів. Під час Д. к. д-ви, що домовляються, складають (як правило, за великомасштабною картою, з детальним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів, без проведення робіт на місцевості) опис проходження лінії кордону, який може бути самост. статтею в самому договорі чи у додатку до нього. Встановлена у такий спосіб лінія кордону наноситься на карту, яка підписується (парафується), скріплюється гербовими печатками сторін і є невід'ємною частиною договору. Д. к. є підставою для наступного етапу визначення кордону — *демаркації* (проведення кордону на місцевості), як правило, зобов'язання про демаркацію кордону є складовою договору про Д. к.

Договори про держ. кордон зазвичай є безстроковими; д-ва має право самост., на підставі внутр. законодавства, відповідно до вимог міжнар. права, встановлювати свої морські кордони і межі своїх *територіальних вод*, якщо вони дотикаються відкритого моря. Така лінія кордону визначається по зовн. краю зазначених вод, що відміряються від лінії найбільшого відпливу моря чи від прямих вихідних ліній, які встановлюються також законодавством д-ви уздовж її узбережжя чи у внутр. водах. Якщо морські кордони д-ви дотикаються тер. або внутр. моря ін. д-ви, їхня Д. к. здійснюється на підставі домовленості між відповідними сторонами.

Держ. кордони *України* в основному делімітовані, але не повністю демарковані. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про державний кордон України» він встановлюється, якщо ін. не передбачено *договорами міжнародними* України: 1) на суші — по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах; 2) на морі — по зовнішній межі тер. моря України; 3) на судноплавних річках — по середині гол. фарватеру або тальвегу річки; на несудноплавних річках (ручаях) — по їхній середині або по середині гол. рукава річки; на озерах та ін. водоймах — по прямій лінії, що з'єднує виходи держ. кордону України до берегів озера або ін. водойми. Держ. кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру чи ін. водоймі, не переміщується як при зміні обрису їхніх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла річки (ручаю) в той чи ін. бік; 4) на водосховищах гідровузлів та ін. штучних водоймах — відповідно до лінії держ. кордону України, яка проходила на місцевості до їх заповнення; 5) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях та ін. спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних річок (ручаїв), — по середині цих споруд або по їхній технол. осі, незалежно від проходження держ. кордону України на воді.

О. Задорожній

ДЕЛЬО́З (Deleuze) Жіль (18.01.1925, Париж — 04.11.1995, там само) — філософ, один з представників постструктуралізму, ідеолог та лідер постмодернізму. Вивчав філософію в Сорбонні (1944–48). У 1948 отримав право займатися викладанням. Викладав в Ун-ті VIII Парижа (1969–87). Упродовж 1970-х брав участь в орг-ціях та рухах, спрямованих на захист прав ув'язнених, гомосексуалістів та на підтримку поширення палест. лібер. руху. Починаючи з 1968 страждав від важкої хвороби легенів. Закінчив життя самогубством.

Д. виступав проти ідеї еволюц. дослідження, що втілюється у деревовидній метафорі коріння, стовбуру та листя. Запропонував поняття ризоми — відкритої неієрархічної децентралізованої системи понять, які співвідносяться не з якоюсь сутністю, а з обставинами. У роботі «Суспільство контролю» продовжив пошуки М. Фуко у сфері вивчення проблем влади та контролю. Зафіксував кризу дисциплінарної моделі та просторів ув'язнення різного типу — кризу пенітенціарної системи, медицини, виробництва, школи та родини. Звернув увагу на небезпеку формування сусп-в контролю, в яких діють коди доступу до інформації та ринкові механізми як одні з форм тотального контролю. Теорія мислення пов'язана у Д. з більш загальною теорією бажання, яку він детально виклав у праці «Капіталізм та Шизофренія», написаній у співавторстві з лікарем та психіатром Ф. Ґваттарі. Центр. ідеєю праці є критика ідей З. *Фройда* щодо комплексу Едипа. На противагу З. Фройду, Д. розумів бажання як наперед не детерміноване відчуття, що виникає як ставлення до зовнішнього. Виступав проти обмежень та структуризації бажань. Звільнити бажання, на його думку, означає дозволити кожному переживати зустрічі та зіштовхнення як ментальні, так і афективні. Запропонував концепції «дезаналізу» та «шизоаналізу» як спосіб звільнити револ. сили бажання та спрямувати їх на освоєння широкого соціально-історичного контексту. До завдань шизоаналізу відносив «детериторіалізацію» потоків, бажань та звільнення їх з-під влади «держ. мислення». У роботах «Образ — час» та «Бесідах» виклав бачення сучас. епохи, яку розумів як епоху узагальнення стереотипів, час контролю та перетворення трансцендентних форм (кохання, дружба, нація) на кліше.

Літ.: Badiou Alain. Deleuze. Coup double. Paris, 1997; Zourabichvili F. Le vocabulaire de Deleuze. Paris, 2003.

К. Богуславська

ДЕМАГО́ГІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (грец. δημαγωγία, від δῆμος — народ і ἄγω — веду) — набір вербальних маніпулятивних прийомів і засобів (ораторських та полемічних), які, впливаючи на відчуття, інстинкти, свідомість політ. об'єкта, дозволяють ввести його в оману та схилити на свій бік шляхом використання привабливих лицемірних обіцянок, популістських гасел, навмисного викривлення, спотворення фактів задля політ. корисливої мети. Зміст Д. п. полягає в тому, що суб'єкт комунікації, апелюючи до окремої людини/групи/маси, намагається підвищити свій політ. рейтинг у боротьбі за *владу* шляхом приватизації права виносити емоційно/морально зафарбовані політ. оцінки опонентам та позиціонування самого себе як носія позит. змін, добробуту та стабільності. Своєрідними індикаторами появи Д. п. у політ. практиці є емоційна перевантаженість мови того чи ін. політ. суб'єкта (політ. актора); фальшива пафосність; апелювання до примітивних інстинктів аудиторії; надмірне моралізаторство. Манері виступу політ. демагога, як правило, притаманні простота та ясність формулювання послання, яке стає чітким керівництвом до дії, чіткий поділ всього людства на «своїх», та «чужих»/«ворогів», із беззастережним схваленням перших і осудженням других, недостовірність аргументів, спростування достовірних фактів за допомогою сфабрикованих даних, посилань на авторитети (відомих ЗМІ, політ. експертів тощо); підміна серйозних, логічних аргументів та тверджень емоційними висловами та гаслами. Найчастіше Д. п. спостерігається у кризових сусп. ситуаціях, коли різко зростає нестабільність та невизначеність у сусп. свідомості, громад. думці та політ. поведінці. *О. Бойко*

ДЕМАРКА́ЦІЯ КОРДО́НІВ (від. ісп. demarcar — «позначати кордон») — точне визначення на місцевості лінії держ. кордону згідно з договорами про *делімітацію кордону* і доданими до нього картами і описами; лінія держ. кордону на місцевості позначається прикордонними знаками. Роботу з визначення лінії кордону на місцевості здійснюють спеціально створені змішані комісії д-в, які мають спільний кордон; іноді такі функції здійснює спец. міжнар. орган, який створюється на підставі мирного договору. Змішані комісії точно визначають положення лінії кордону на місцевості та складають протокол-опис цього кордону, карти з його позначенням, а також протоколи на кожний прикордонний знак і схеми-кроки кожного знаку. У ході демаркаційних робіт змішана комісія може вносити певні уточнення в проходження лінії кордону, яка була встановлена раніше в договорі та зображена на карті, що до нього додається. Такі уточнення, як правило, здійснюються поблизу населених пунктів, на річках і гірських хребтах. Вони викликані тим, що договір про делімітацію кордону та додані до нього карти не завжди ґрунтуються на достатньо повних і точних фактичних даних. У таких випадках можлива ректифікація кордону — незначні зміни чи уточнення в положенні кордонів на місцевості стосовно лінії держ. кордону, яка була раніше встановлена *договором міжнародним*. Ректифікація кордону може застосовуватися у випадку буд-ва тунелів, гідростанцій, аеродромів, мостів та ін. споруд, а також з метою задоволення госп. інтересів д-в на лінії кордону чи поблизу неї; здійснюється на підставі міжнар. договорів між зацікавленими сторонами. Демаркаційні док-ти підлягають затвердженню обома сторонами відповідно до внутр. законодавства в кожній із цих д-в і набувають чинності після обміну док-тами, що свідчать про таке затвердження.

Держ. кордони України в осн. делімітовані, але не повністю демарковані. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про державний кордон України» на місцевості він позначається ясно видимими прикордонними знаками, форми, розмір і порядок встановлення яких визначаються законодавством України і міжнар. договорами України. Затвердження док-тів демаркації держ. кордону України здійснюється КМ України, якщо ін. не передбачено міжнар. договорами України, згода на обов'язковість яких надана ВР України. Зберігання док-тів демаркації держ. кордону України здійснює Держ. прикордонна служба України в установленому законодавством України порядку. Перевірка попередньо демаркованого кордону та відновлення або заміна зруйнованих прикордонних знаків називається редемаркацією кордону. *О. Задорожній*

ДЕМІЛІТАРИЗА́ЦІЯ (від де... та лат. militaris — військовий) — у широкому сенсі: роззброєння, відмова від підготовки до війни, звільнення від військ. контролю чи управління, заміна військ. органів влади та управління цивільними. «Д. кордонів» — термін, який використовується для позначення відведення на підставі міжнар. договору збройних сил з території, яка суміжна з кордоном *держави*, ліквідація там військ. укріплень та ін. військ. об'єктів. Д. кордону може бути повною і частковою. Д. території — міжнар.-прав. режим певної території, який забороняє використовувати її у військ. цілях у мирний час; ліквідація військ. укріплень і споруд на певній території, а також заборона тримати на ній збройні сили та військ. бази. Д. нерідко застосовується разом із нейтралізацією, яка виключає використання території як театру військ. дій чи бази для таких дій. Д. території може бути повною чи частковою; при повній на цій території ліквідується чи не допускається буд-во військ. укріплень і споруд, забороняється утримувати збройні сили чи проводити маневри, вдаватися до ін. військ. діяльності; при частковій заборона поширюється тільки на певні види оборонної діяльності або встановлюється обмежений рівень озброєння, перевищення якого є неприпустимим. Д. поширюється на прикордонну зону, тимчасову демаркаційну лінію і райони вздовж неї. Д. території здійснюється на підставі договору між зацікавленими д-вами. У практиці *міжнародних відносин* набули поширення *демілітаризовані зони* — території вздовж держ. кордонів, тимчас. демаркаційних ліній, а також деякі міжнар. протоки, канали та острови. Повністю демілітаризованим континентом є Антарктида; демілітаризованими є Місяць та ін. небесні тіла, архіпелаги Аландський та Шпіцберген; частково демілітаризованою територією є без'ядерні зони. Без'ядерна зона являє собою геогр. простір, у якому, як правило, на підставі *договору міжнародного* не виробляється, не розміщується та не випробовується ядерна зброя. Створення без'ядерних зон спрямоване на обмеження розповсюдження ядерної зброї та зменшення можливостей виникнення ядерного конфлікту; контроль за без'ядерними зонами здійснює МАГАТЕ. 1959 Договором про Антарктиду цей континент був фактично оголошений без'ядерною зоною; 1967 було підписано Договір Тлателолко про заборону ядерної зброї в Лат. Америці, 1985 — Договір Раротонга про створення без'ядерної зони у пд. частині Тихого океану, 1995 — Бангкокський договір про створення зони, вільної від ядерної зброї в Пд.-Сх. Азії, а 1996 — Договір Пеліндаба про створення анал. зони в Африці.

Літ.: Glenn D. Hook. Militarization and demilitarization in contemporary Japan. Routledge, 1996; Lauri Hannikainen, Frank Horn. Autonomy and Demilitarisation in International Law: The Åland Islands in a Changing Europe. The Hague; Boston, 1997. *М. Гнатовський*

ДЕМІЛІТАРИЗО́ВАНА ЗО́НА — частина тер. *держави*, на якій за *договором міжнародним* ліквідовані військ. споруди та ін. об'єкти, заборонено утримання збройних сил. Найбільше розповсюдження отримали прикордонні Д. з., які створюються з метою роз'єднання потенційно ворогуючих сторін і запобігання збройного конфлікту між ними (напр., Рейнська Д. з., створена за Версал. мирним договором 1919). Вимоги до Д. з. під час міжнар. збройного конфлікту містяться у ст. 60 Дод. протоколу I 1977 до Женев. конвенцій 1949: 1) усі комбатанти, а також мобільні бойові засоби та мобільне військ. спорядження повинні бути евакуйовані; 2) стаціонарні військ. установки чи спорудження не повинні використовуватися у ворожих цілях; 3) ні власті, ні населення не повинні вчиняти ворожих дій; 4) будь-яка діяльність, пов'язана з військ.

зусиллями, повинна бути припинена. На тер. Д. з. можуть перебувати поліцейські сили, залишені з єдиною метою підтримання законності та громад. порядку; її статус встановлюється явно вираженою угодою сторін, яка може бути укладена в письмовій чи усній формі безпосередньо, або через посередництво держави-покровительки чи будь-якої неупередженої гуманіт. орг-ції і може являти собою взаємні узгоджені заяви. Угода повинна містити якнайчіткіше визначення та описання меж Д. з.; за можливості їх слід відмітити знаками, які встановлюються там, де їх ясно видно, особливо за периметром місцевості, на її межах і на шосейних дорогах. Якщо зона припиняє відповідати зазначеним вимогам, вона втрачає свій демілітаризований статус, однак продовжує користуватися захистом, передбаченим ін. нормами міжнар. права, яке застосовується під час збройних конфліктів. *О. Задорожній*

ДЕМОКРАТИЗА́ЦІЯ — процес послідовної інституалізації переходу від тоталіт. або авторит. форм управління до *демократії*, утвердження на основі свідомого вибору політ. силами сусп-ва дем. механізмів влади. У політ. науці процеси Д. традиц. розглядаються у контексті теорій модернізації і світсистемної перспективи, причому домінує уявлення про їхню хвильову динаміку. У межах кін. 18 — кін. 20 ст. зазвичай виділяють три хвилі Д.: 1) кін. 18 ст. — 1930-ті рр.; 2) 50-ті рр. 20 ст.; 3) від середини 70-х рр. 20 ст. У порівняльній політології процеси Д. вкладаються в поняття «*демократичний транзит*». Посткомуніст. трансформації при цьому уявляються як четверта хвиля Д., причому придатність класичних транзитологічних парадигм для її аналізу дедалі частіше ставиться під сумнів, отже дем. транзит не завжди веде до утвердження лібер. демократії зх. зразка — за фасадом режимів, проголошених демократичними, часто приховуються режими фактично авторитарні. Цей феномен аналізується в руслі концепцій path-dependency, тобто залежності від обраного шляху розвитку. Концепт неопатрімоніальних держав-рантьє (К. Ціммер) допомагає, зокрема, прояснити сутність політ. режимів у д-вах з переважанням особистісних мереж над правовими нормами. До числа д-в, у яких доступ до ресурсів здійснюється значною мірою на основі відносин особистої залежності, а формально легітимні ін-ти д-ви внутрішньо підпорядковані «патримоніальній логіці» свого функціонування, прийнято відносити й Україну. Зазвичай у новопосталих д-вах процеси Д. проходять три етапи: 1) формування дем. ін-тів з поділом функцій між гілками влади, створенням незалежної суд. системи та дієздатного місц. самоврядування; 2) запровадження дем. процедур з прозорими процесами законотворення, прийняття політ. і кадрових рішень, упорядкування виборчої системи і 3) консолідація влади з обов'язковою вибудовою механізмів її ротації. Щоправда, навіть послідовне проходження цих трьох етапів не гарантує стабільності *демократії*. У надрах дем. системи можуть відбуватися процеси ерозії, які її розхитують. Далеко не завжди процеси Д. влади й Д. сусп-ва є синхронними. Крім того, на процес Д. активно діють зовн. чинники — як креативні, так і руйнівні. Чимало зх. критиків транзитологічних парадигм останнім часом ставлять під сумнів тезу про стадіальну, поетапну Д. як незаперечне благо. У не досить підготовлених до цього країнах позірна Д. здатна призводити до протилежних наслідків: при владі опиняються екстремісти, розквітає крайній *націоналізм*, спалахують етн. та ін. конфлікти. Кращою альтернативою стадіалізмові вважається градуалізм — поступове вбудовування демократії у каркас системи з врахуванням конкр. умов д-ви. Д. має передувати усталення прав. норм і налагодження ритмічного функціонування держ. ін-тів.

В Україні потужний стимул Д. був даний «перебудовними» процесами серед. 80-х рр. 20 ст., які супроводилися афішуванням гласності, декларуванням вироб. демократії, зміцнення законності. У руслі закликів до прямої демократії в республіці відбувалася еволюція опозиційності в напрямі боротьби за нац. відродження та екон. суверенітет. Простір сусп. впливу на політику значно розширився, що дало змогу конкретизувати ідею *суверенітету* і ввести її у контекст здобуття власної *державності*. Здобувши незалежність, Україна досить швидко пройшла етап формування дем. ін-тів, але вже на другому етапі її дем. транзит загальмувався. Гол. причину цього слід вбачати у тому, що різкий рух у напрямі реформування екон. і соціальної структури здійснювався поспішно, без узгодженого політ. проекту, що створило гостру кризу цінностей, призвело до руйнування моральних принципів і норм. Рухаючись у дем. руслі, соціум мав одночасно створювати екон. та політ. фундамент демократії (відділення власності від влади, формування прошарку відповідальних виробників, дем. культури, конкуренції, підвалин самоорганізації тощо). Натомість реформи звелися до руйнування екон. базису, бездумної приватизації стратег. важливих галузей, «ваучерного» ошукування населення. У країні не сформувалися дієзда́тне *громадянське суспільство*во і розвинута парт. система, що призвело до зростання корупції та клановості. Внаслідок цього дем. норми і свобода вибору існують у просторі невизначеностей. За дем. фасадом майже необмежені можливості дістали потужні групи інтересів/впливу, і саме вони, а не ін-ти влади і тим більше не громадян. сусп-во, визначають напрям змін. Прірва між багатством і бідністю нестримно зростала, рівень політ. участі гр-н у справах сусп-ва неухильно падав — навіть за умови лібералізації політики і забезпечення свободи слова. За таких умов політ. інструменти й підходи, вироблені в руслі зх. транзитології, перестали діяти, і навіть пробудження сусп. енергії на ґрунті «антикучмізму» вже не в змозі було зупинити рух країни у протилежний від демократії бік, який фахівці визначають як неопатріомоніалізм. У неопатрімоніальних політ. системах ключову роль відіграють не легальні стосунки, а «тіньові» схеми взаємовідносин на основі клієнт-патрональних зв'язків, наслідком чого стає девальвація права. У рамках парлам. процесу відбувається не змагання парт.-політ. альтернатив, а боротьба різних фракцій неопатрімоніальної бюрократії за монополізацію чи перерозподіл тих чи ін. ресурсних секторів. Дем. механізми *виборів* і політ. участі розмиваються, а простір *політики* заповнюють симулякри й імітаційні схеми. Зрештою дестабілізація і стан перманентних криз стають нормами життя. Випадок України не унікальний — з дилемою демократії й неопатрімоніалізму зіткнулися у тій чи ін. формі усі пострад. політ. режими, і не лише вони. Можливості повернення в русло реальної Д. країна поки що не втратила. Обнадіює наявність принаймні двох «центрів сили», що унеможливлює дії за принципом «переможець дістає усе». Якщо *еліти політичні* навчаться домовлятися і припинять «війну на знищення», Україна матиме шанс виправдати закріплений у її Конституції статус правової, дем. д-ви. Стати повноправним членом європ. співтовариства вона зможе лише за умови послідовного дотримання спільних правил гри як у внутр., так і у зовн. політиці, утвердження дем. засад в усіх сферах життя, забезпечення прав і свобод людини, нормального функціонування *громадянського суспільства*.

Літ.: Huntingtons. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century, 1991; Демократія: Антологія. К., 2005; Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Х., 2006.

Л. Нагорна

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ТРАНЗИ́Т (лат. transitus — проходження, перехід) — перехід до дем. ладу країн, що розвиваються, а також кол. соціалістичних. Д. т. відображає ключову тенденцію сусп.-політ. еволюції у глобальних масштабах. Дослідники виділяють дві фази Д. т. — лібералізацію і *демократизацію* політ. режиму та консолідацію *демократії*. Консолідована демократія завершує процес Д. т. і передбачає ефект. усталене функціонування політ. системи, утвердження дем. цінностей в масовій свідомості. Важливою умовою успішного переходу до демократії нових незалежних д-в вважається нац. самоідентифікація та консолідація, досягнення консенсусу щодо моделі розвитку. Умовою утвердження демократії є досягнення певного рівня соціально-екон. розвитку. Водночас досвід ост. трет. 20 — поч. 21 ст. засвідчив важливий вплив цивілізац. чинника на Д. т.: приміром, з нього майже повністю виключений мусульман. світ. До осн. критеріїв наявності Д. т. належать: дем. характер та стабільність системи урядування, незалежність та ефективність законод. та викон. гілок влади, дем. контроль силових структур, вільні та справедливі *вибори*, забезпеченість прав опозиції, розвиток багатопарт. системи та розширення участі населення в політ. процесі, зростання спроможності ін-тів *громадянського суспільства*, незалежність медія, децентралізація системи влади та розвиток *місцевого самоврядування*, незалежність суд. системи, захищеність *прав людини*, забезпечення захисту нац. меншин, ефективність протидії корупції. Крім того, наявність Д. т. оцінюється також і за екон. критеріями, такими як розвиток ринкових відносин, передовсім захищеність приват. власності, сприятливі умови ведення бізнесу, сталість розвитку, ефективність екон. трансформацій. Для країн, які цілеспрямовано здійснюють Д. т., особливе значення мають оцінки якості держ. менеджменту, ефективності використання нац. ресурсів та можливостей міжнар. співпраці. Приклад успішного Д. т. — країни Центр.-Сх. Європи, у т. ч. Балтії, які у період після 1990 за рівнем сусп.-політ. розвитку впритул наблизилися до старих усталених демократій Зх. Європи та Пн. Америки. Набагато складніше Д. т. відбувається в країнах Зх. Балкан, де даються взнаки проблеми, пов'язані зі становлення нових нац. д-в, а також у пострадян., де нац. еліта не завжди демонструє політ. волю до дем. реформ, а специфіка формування класу власників не сприяє системним ринковим перетворенням. У нових незалежних д-вах Серед. Азії домінує тенденція зміцнення авторит. режимів.

Літ.: Rustow D. A. Transitions to Democracy — Toward a Dynamic Model // Comparative Politics. 1970. Vol. 2. № 3; Мельвиль А. Ю. Как измерять и сравнивать уровни демократического развития в разных странах? М., 2008.

О. Дергачов

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ЦЕНТРАЛІ́ЗМ — орг. принцип, що прийнятий у комуніст. партіях, зокрема був осн. принципом побудови структури взаємин у КПРС. Згідно із статутом КПРС Д. ц. означав виборність усіх керівних органів партії знизу доверху; періодичну звітність парт. органів перед своїми парт. орг-ціями та перед вищими органами; сувору парт. дисципліну та підкорення меншості більшості; безумовну обов'язковість рішень вищих органів щодо нижчих; колективність у роботі всіх орг-цій та керівних органів партії та особисту відповідальність кожного комуніста за виконання своїх обов'язків та парт. доручень. Як парт.-орг. принцип Д. ц. є утворенням попередниці КПРС — РСДРП у процесі її становлення. Дискусія щодо нього призвела до розколу рос. соціал-демократів на більшовиків і меншовиків. Лідер більшовиків В. *Ленін* наполягав на тому, що характер самої парт. орг-ції визначає й орг. принцип. Водночас характер орг-ції залежить від зовн. умов, зокрема політ. режиму. В умовах *самодержавства* партія має бути конспіративною, отже, в основі парт. орг-ції має бути принцип централізму, бо принцип демократизму, а саме т. зв. «широкий демократизм» є несумісним з револ. орг-цією, особливо в умовах самодержавства. Ідеї централізму залишилися в більшов. партії й після того як вона отримала всю повноту влади. Централізація прийняття парт. рішень вимагала суворої парт. дисципліни, було підкорено централіст. принципу, згідно з яким вищий орган заздалегідь визначав рішення парт. зборів, і такі дем. вимоги, як виборність керівних органів партії, підкорення меншості більшості.

С. Кисельов

ДЕМОКРАТИ́ЧНОГО СОЦІАЛІ́ЗМУ ДОКТРИ́НА народилася з появою соціал-демократії — сусп.-політ. руху, який ставив своєю метою формування сусп-ва соціальної справедливості засобами реформ. Д. с. д. виникла як реакція на револ. *марксизм*, який заявив про себе напередодні європ. революцій 1848–49 «Маніфестом Комуністичної партії» К. *Маркса* і Ф. *Енґельса*. Осн. ідеєю «Маніфесту» було встановлення *диктатури пролетаріату* з метою ліквідації експлуататорських класів і створення планового виробництва та розподілу мат. і культ. благ між людьми на зрівняльних засадах. Тогочасні марксисти вважали, що спочатку буде побудована нижча фаза комунізму, яку вони назвали популярним терміном «*соціалізм*», а потім — вища фаза (комунізм споживання). Революція 1848–49 створила умови для розвитку в країнах Європи *громадянського суспільства*. Комуністи перетворилися на соціал-демократів, тому що обрали дем., а не револ. форми *політичної діяльності*. Вони переконалися, що краще просуватися у напрямі узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який був рівноправним з роб. силою агентом виробн. процесу. У своїй політ. і практ. (якщо здобували владу) діяльності соціал-демократи не заперечували ринку. Вони могли пропагувати посилення держ. контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію окремих підприємств пром-сті, транспорту і банків (як правило — з викупом). Але ці та ін. соціаліст. заходи були для них тільки методами оздоровлення ринкової економіки та зниження соціальної напруженості. Екон. діяльність, пов'язану з використанням та примноженням капіталу, вони вважали полем для прикладення інтелекту — таким самим, як діяльність у сфері науки, культури, релігії. Д. с. д. знайшла узагальнене визначення в афористичному висловлюванні молодшого друга і найближчого співробітника Ф. Енґельса Е. *Бернштейна*: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, для мене ніщо, а рух — це все». Енгельс підтримував Бернштейна, хоча не бажав публічно відмовлятися від догм револ. марксизму. З ним солідаризувався К. *Каутський*, під впливом якого нім. соціал-демократія прийняла в 1891 Ерфуртську програму. Кінцевою метою с.-д. руху вона оголошувала усуспільнення засобів виробництва і заміну ринку централізованим розподілом продукції, тобто встановлення комунізму. Існувала однак принципова різниця між «Маніфестом Комуністичної партії», який базувався на *революції* та диктатурі, й Ерфуртською програмою, яка згідно з Д. с. д. вважала реформи магістральним шляхом розвитку. Утвердження Д. с. д. сталося через те, що європ. соціал-демократія переконалася у можливості встановити в сусп-ві соціальний мир. Основоположники марксизму не дискутували з учнями, але не спромоглися переступити через погляди, які поділяли раніше. Та у них знайшлися й такі учні, особливо у середовищі рос. соціал-демократів, які проігнорували ключову Марксову тезу про неможливість перескочити через природні фази розвитку або скасувати їх декретами (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 12). Вони підняли на щит умоглядні догми револ. марксизму і зробили спробу втілити їх у життя. Висунута В. *Леніним* ідея побудови держави-комуни була утопією, але реалізованою утопією. Більшовики спромоглися її реалізувати за допомогою масового терору.

Д. с. д. набула популярності серед багатьох політ. партій і течій під впливом ефект. діяльності с.-д. урядів у багатьох європ. країнах. На її засадах виникли різноманітні теорії та моделі соціалізму, пристосовані до конкр. умов певної країни або групи країн. Різноманітність теор. концепцій і політ. програм є органічною властивістю Д. с. д., яка ставить над усе принцип плюраліст. *демократії*. Вільні вибори змушували партії консерват. і правого спрямування враховувати практику урядової діяльності соціал-демократів. Незважаючи на гострі конфлікти між працею і капіталом, які часом спалахували в тих або ін. дем. країнах, у них встановлювався соціальний мир, який забезпечував прогрес в усіх сферах сусп. життя. Критики Д. с. д. з комуніст. табору стверджували, що с.-д. уряди реформують капіталізм у рамках самого капіталізму, тобто обманюють своїх виборців, які приводять їх до влади. Мовляв, соціал-демократи проголошують кінц. метою своїх програм соціалізм, але відмовляються здійснювати радик. зміни в політ. та екон. структурі сусп-ва. Однак на поч. 21 ст. стало зрозумілим, на що виявилися здатними револ. і реформістський різновиди марксизму. Час показав також, що основоположні для «Маніфесту Комуністичної партії» терміни (капіталізм, соціалізм, комунізм) мають бути переосмислені. Д. с. д. витримала іспит часом, на відміну від терміна «соціалізм», який здобув втілення в ленінсько-сталінській і гітлерівській модифікаціях. Тому країни, де втілюється в життя Д. с. д., не називають себе соціалістичними.

Літ.: Crosland C. A. R. The Future of Socialism. London, 1957; Vincent K. S. Joseph Proudhon and the Rise of French Republican socialism. New York; Oxford, 1984; Hoppe Hans Hermann. A Theory of Socialism and Capitalism. Boston; London, 1989; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К., 1996; Шубин А. Социализм. «Золотой век» теории. М., 2007.

С. Кульчицький

ДЕМОКРА́ТІЇ ТЕО́РІЇ — різноманітні теор. підходи до проблеми демократії. У політ. думці не один десяток авторитетних теор. уявлень про цю форму орг-ції влади можна об'єднати до двох найзагальніших інтерпретацій її природи — ціннісний (Ж. Бюрдо) та процедурний (Й. *Шумпетер*, Р. *Даль*) підходи до *демократії*. Якщо перший розглядає демократію як політ. конструкцію, призначення якої втілити у владу сукупність певних ідеалів і принципів, що і відображають її соціальний смисл і призначення, то ін. — «раціонально-процедурний», або інституціональний розглядає демократію як циркуляцію різних груп при владі, досягнення компромісу з розподілу повноважень, функцій влади. Такий підхід дещо знецінює поняття «народний суверенітет», «загальна воля народу» і є відображенням подальшого політ. і парт. структурування сучас. сусп-ва, появи нових сусп.-політ. сил, груп тиску, зацікавлених груп.

Досить поширеними у сучас. світі є теорії лібер. демократії. Класичний варіант цих теорій відносять до 19 — поч. 20 ст. (Б. *Констан*, І. *Бентам* та ін.), вони проголошують пріоритет особистості та прав індивіда перед законами д-ви, визнання його гол. джерелом влади; *парламентаризм*; обмеження сфери діяльності й компетенції д-ви переважно правоохоронними функціями та її невтручання у справи *громадянського суспільства*, екон., соціальні й духовно-моральні процеси; розподіл влад, створення системи стримувань і противаг як умов ефективного контролю гр-н за д-вою; гарантія прав меншості та ін.

Теорії колективіст. (ідентитарної) демократії (Ж.-Ж. *Руссо*, К. *Маркс*, В. *Ленін*, К. *Шмітт*) її передумовою вважають спільність інтересів і волі народу; майнову рівність; суверенітет народу, необмеженість його влади, відсутність протиріч усередині народу; розгляд політ. опозиції як патології або ворога; повну незахищеність меншості, в т. ч. окремої особистості; декларування соціальної демократії, тобто перенесення акценту з правового проголошення політ. прав на соціальні умови участі гр-н в управлінні.

Теорія плюраліст. демократії (Г. *Ласкі*, Д. *Труман*, Р. *Даль*, Д. *Мілль*) наслідує засадничі принципи лібер. політ. системи: конституціоналізм, розподіл влад, індивід. свободу, автономію меншості тощо. Гол. особливості цієї теорії визначаються тим, що вона побудована на синтезі різних ідей, концепцій, форм орг-ції та намагається поєднати традиц. ліберальні цінності з ідеями, що запозичені з ін. ідеологій (христ., с.-д.), а також враховує нові реалії постіндустріального сусп-ва. Плюраліст. концепція виходить з того, що не особа, не народ, а група є гол. рушійною силою політики в сучас. дем. д-ві. Кожна людина є представником багатоманітних груп: сімейної, профес., етн., реліг., демогр., регіон., соціальної тощо, в яких і відображаються та захищаються інтереси людей. Тому демократія — це влада, що складається на основі компромісів різних груп і об'єднань людей та являє собою форму правління, яка дозволяє різноманітним сусп. групам вільно виражати свої інтереси і знаходити в конкурентній боротьбі компромісні рішення. Д-ва в цих теоріях — не є «нічним вартовим» (лібералізм), а є органом, відповідальним за справедливий баланс інтересів, арбітром, що гарантує дотримання законів, правил гри і не допускає монополізації влади. Плюраліст. теорія демократії тісно пов'язана з поняттям *«поліархія»* як режимом, в якому наявні кілька альтернат. еліт, конкуренція між ними, а також наявність ін-тів та механізмів, які б гарантували сусп-во від негативних наслідків боротьби між елітами.

Репрезентативна (елітарна) демократія (М. *Вебер*, Й. Шумпетер, Г. *Моска*, Р. Даль, Е. Шилз, В. *Липинський*) — концепція, що виходить з її розуміння як компетентного і відповідального перед народом правління. Воля народу не ототожнюється з його прямою участю у владі. Чітке визначення такої демократії належить нім. вченому Р. *Дарендорфу*: «демократія — не правління народу... Демократія — це уряд, який вибраний народом, а за необхідності народом і усунений; Демократія — це уряд зі своїм курсом». Концепція елітарної демократії вважає масу гр-н некомпетентною, неврівноваженою, нездатною управляти сусп-вом, але такою, що повинна періодично керувати елітою за допомогою *виборів*. Демократія в цьому випадку — це правління еліт, що здійснюється за згодою народу.

Партисипаторна демократія (С. *Ліпсет*, А. *Лейпхарт*, Б. Барбер, О. Ейхельман)– теорія, що набула поширення в 60–70-ті рр. 20 ст. і така, що претендує на макс. відповідність нормативному ідеалу демократії як народовладдя, виходить з трактовки демократії як універсального принципу орг-ції всіх галузей сусп. життя (екон., соціальна, вироб., парт. демократія). Участь багатьох людей в управлінні, на думку авторів цих теорій, розширює інтелектуальний потенціал для прийняття рішень, підвищує стабільність політ. системи, ефективність управління, контроль за посадовими особами. Усі ці теорії (радикальні та поміркован) об'єднанні ідеями децентралізації управління, розвитку самоврядування.

Плебісцитарна демократія — концепція демократії, що розвиває ідеї Ж.-Ж. Руссо і розглядає таку теор. модель демократії, в якій при безпосередньому волевиявленні народу його політ. вплив на владу обмежується схемою «схвалити — відмовитися». Класичним прикладом плебісцитарної демократії є Німеччина, де існує парлам. форма д-ви і пропорц. система виборів.

Літ.: Habermas J. Deyween Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy, 1992; Основи демократії. К., 2002; Демократія: Антологія. К., 2005; Сарторі Д. Основи теорії демократії: народ і врядування. К., 2005; Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства // Віче. 2007. № 13; Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії. Луцьк, 2007.

О. Бабкіна

ДЕМОКРА́ТІЯ (грец. δημοκρατία — народовладдя, від δῆμος — народ і κράτος — влада) — форма політ. організації *суспільства* та політ. устрою *держави*, за якою єдиним легітимним джерелом влади є воля народу. Виникла у 16 ст. до н. е. у містах-державах Страод. Греції. Існує у двох формах — прямої та представницької. За прямої Д. управлінські рішення ухвалює безпосередньо весь народ — на агорі (Старод. Греція), на форумі (Старод. Рим доби республіки), на вічі (Київ. Русь), на козац. раді (Запор. Січ і Гетьманат), на земельному сеймику (Річ Посполита), на зборах *громади*. Натомість за представницької Д. народ делегує частину владних повноважень своїм представникам, вільно обраним за встановленою законом виборчою процедурою (найчастіше — пряме і таємне голосування); т. ч. формується склад законод. органу (*парламент*) та органу *місцевого самоврядування* (рада, муніципалітет). Панівною формою Д. у 21 ст. є представницька (конст., лібер.) Д., яка включає також елементи прямої Д. (референдум, плебісцит). Теор. засади лібер. Д. розробили філософи доби Просвітництва — Ж.-Ж. *Руссо*, *Дж. Локк* і Ш. *Монтеск'є*. Суб'єктом дем. процесу є народ як спільнота рівноправних індивідів. Осн. істор. тенденцією розвитку Д. є її еволюція зі станової в лібер. через розширення поняття «політ. народ» («вільний народ»). В античному полісі він складався з вільних, народжених від гр-н цього міста, дієздатних чоловіків віком від 20 років, що відбули військ. повинність; у середньовічному місті, яке мало самоврядування за Магдебурзьким правом, — з дорослих гр-н того міста, які володіли у ньому нерухомістю; у Речі Поспол. — із повнолітніх шляхтичів; у Гетьманаті — з дорослих козаків. Наприкін. 19 — на поч. 20 ст. поняття «політ. нація» поступово було поширено на все доросле населення обох статей (крім психічно хворих і злочинців). Результатом цього процесу стало запровадження заг. виборчого права: вперше — у Новій Зеландії (1893), згодом — у Вел. князівстві Фінляндському (1908), у Кримській Народній Республіці (1917), в Українській Народній Республіці (1918), у Білоруській Народній Республіці (1918) та в ін. країнах Європи та Америки. За лібер. Д. політ. нацією є спільнота особисто вільних, екон. незалежних від д-ви, відповідальних, поінформованих і політ. активних гр-н — *громадянське суспільство* (поняття запроваджене Ґ. В. Ф. *Геґелем*). Першою передумовою існування Д. є визнання рівності всіх членів сусп-ва перед законом та повноти їхніх невід'ємних прав і свобод. Витоки концепції рівності індивідів лежать у христ. антропології, яка наголошує на особистій гідності кожної людини, її відповідальності перед Богом і на її індивід. спасінні. Одним із гол. наслідків Ренесансу та Реформації стало визнання пріоритету свободи людини перед будь-якою груповою приналежністю та формалізація кожного індивіда в гр-на, що було зафіксовано, зокрема в Декларації про незалежність США (1776) та у Декларації прав людини і гр-на (Франція, 1789). У 20 ст. зв'язок концепції рівності з правами людини був підтверджений *ГА ООН* у Заг. декларації прав людини (10.12.1948) та у Декларації про право й обов'язок окремих осіб, груп та органів сусп-ва заохочувати і захищати загальновизнані права людини та осн. свободи (09.12.1998). Ін. підвалина Д. — ринкова економіка, заснована на приватній власності, екон. свободі індивідів та їхній вільній конкуренції. За ринкових умов трудова мотивація індивіда, починаючи від доби Реформації, підживлюється протестант. етикою праці (поняття запроваджене М. *Вебером*). Згідно з нею, профес. успішність людини є достовірним свідченням праведності обраного нею шляху та поширення на неї Божої благодаті, а відтак — запорукою її майбутнього спасіння. Необхідною передумовою Д. є поширення толерантності — визнання політ., соціальних, ґендерних, расових, етн., культ., конфес. і мовних відмінностей між індивідами виявами різноманітності, яка збагачує сусп-во. Існування Д. найбільше залежить від наявності політ. свобод: свободи слова, зборів, друку, об'єднань, — а також від вільної діяльності незалежних і різноманітних ЗМІ. Ще однією засадою Д. є поділ держ. влади на законод., викон. і суд. гілки, пов'язані системою стримувань і противаг. При цьому кожна гілка влади має свою сферу компетенції, а суд. влада незалежна від інших і водночас контролює їх, що дає змогу запобігти концентрації влади та зловживанню нею. Особливістю Д. є підпорядкування меншості рішенням більшості, що може часом призводити до «тиранії більшості» (насамперед за це демократію критикували, зокрема, *Платон*, А. де *Токвіль* і Р. Генон) і до зловживання плебісцитом (Веймарська республіка, Республіка Білорусь). Щоб запобігти цьому, за лібер. Д. запроваджений законод. і практ. захист прав меншості: політ. опозиції, етн., культ., реліг. та ін. меншин. Ще однією засадою Д. є *плюралізм політичний*, багатопарт. і певна *політична культура*, заснована на спільних цінностях; відтак суб'єкти політ. процесу діють за узгодженими та стабільними «правилами гри» і мають довіру до своїх опонентів. Неодмінна умова представницької Д. — регулярна зміна урядів через проведення своєчасних, змагальних і прозорих виборів. Умови функціонування Д., разом із гарантіями дотримання основних прав і свобод гр-н, зазвичай фіксуються в Основному законі д-ви — приміром, у «Великій Хартії» (Англія, 1215), у Договірних статтях («Pacta conventa») між королем і шляхтою (Річ Поспол.), у «Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» П. Орлика (Бендери, 1710), у Конституції США (1787), у Конституції 03.05.1791 (Річ Поспол.), в конституціях сучас. дем. д-в. Упродовж 20 ст. *демократизація* країн світу відбувалася через поширення «хвиль Д.», спричинених розвитком нац. рухів, розпадом імперій, революціями, виникненням або відновленням нац. д-в, соціальними реформами та екон. піднесенням. Ці «хвилі Д.» чергувалися з відступами під час Великої депресії наприкінці 1920-х, за існування нацист., фашист. і комуніст. диктатур та упродовж 2-ї світової війни. Занепад комунізму, завершення «*холодної війни*», «оксамитові революції» у Центр. Європі та розпад *СРСР* мали наслідком «відживлення» Д. (поняття запроваджене Ж.-Ф. Ревелем) упродовж 1980–90-х. Остання «хвиля Д.» відбувалася на поч. 21 ст. у формі «кольорових» революцій у Сербії, Грузії, Киргизстані та Україні. Нині гол. зовн. загрозами для Д. є *тероризм*, диктатури та авторит. режими, а внутр. — пасивність виборців і корупція урядовців. *В. Пономарьов*

ДЕМОКРА́ТІЯ ВИ́БОРЧА — реалізація політ. прав гр-н на формування представн. влади від місц. органів до президента — через процедуру обрання або висунення певних осіб шляхом відкритого або закритого (таємного) голосування; найбільш поширений механізм створення органів та ін-тів *влади*. Завдяки *виборам*, забезпечується дем. легітимна зміна правлячої *еліти* через волевиявлення населення. Д. в. є інструментом легітимації та стабілізації влади, виявлення розстановки і впливу політ. сил, визначення ступеня довіри суспільства до партій та їхніх програм, контролю населення за правлячою елітою. Через участь у виборах відбувається політ. соціалізація гр-н, засвоєння ними політ. цінностей, набуття політ. навичок і досвіду. Д. в. є безпосередньою (прямою) демократією, безпосереднім волевиявленням народу з метою формування органів держ. влади чи місц. самоврядування. Д. в. виражає себе у виборах, які можуть бути парлам. чи презид. (залежно від того, який орган обирається), всезагальними чи частковими (якщо обирається лише частина складу парламенту); міжнар.-регіон. (вибори до Європарламенту); загальнодерж. або регіон. (на рівні суб'єктів федерації) або місц. (на рівні адм.-тер. одиниць); черговими чи достроковими; однопарт., багатопарт. чи безпарт.; на альтернат. чи безальтернат. основі (якщо висувається лише один кандидат); прямими чи побічними (багатоступеневими); основними чи додатковими. Відповідно до критеріїв Д. в. вибори повинні бути всезагальними, рівними, прямими, вільними, змагальними, добровільними і альтернат. при таємному голосуванні й на засадах багатопартійності. При цьому повинно бути забезпечене чітке визначення кола осіб, допущених до участі у виборах; індивід. голосування; формалізований механізм голосування; заздалегідь встановлений мінімум голосів, достатній для прийняття рішення; визначена система підрахунку голосів; формалізована система контролю за виборчим процесом, починаючи із складання списків виборців до підрахунку голосів (перевірка правильності результатів виборів). Демократичність виборів значною мірою залежить від присутності в них змагальності. За цим критерієм виділяють: змагальні вибори в плюраліст. конст. системах (напр., у країнах лібер. демократії); незмагальні вибори при тоталіт. режимах; напівзмагальні вибори при авторит. режимах (напр., у багатьох країнах, що розвиваються). Д. в. спирається, перш за все, на виборче право. Поняття фундам. *демократизації* поширюється на активне і пасивне виборче право і включає ряд засадничих принципів, що стосуються насамперед виборчого права у вузькому значенні, а саме права участі в голосуванні. *Л. Кочубей*

ДЕМОКРІ́Т (Democritus; бл. 460, Абдери, Фракія, нині Греція — 370 до н. е., там само) — філософ, енциклопедист, один з основоположників атомістичного вчення. Багато подорожував країнами Сх. (Єгипет, Вавилон, Персія тощо). Деякий час перебував у Афінах, де мав можливість слухати *Сократа* та Анаксагора. Учень Левкіппа та піфагорійців. Д. був також сучасником одного з найвідоміших софістів старшого покоління — Протагора. Є підстави припускати, що одним з теор. завдань Д. було спростування скептичної теорії пізнання софістів-попередників, а також доказ того, що, всупереч ученню софістів, наука можлива як цілком достовірне знання. Д. написав бл. 70-ти філос. трактатів, зокрема «Про природу людини», «Великий світоустрій», «Малий світоустрій», «Про ідеї» та ін. Згодом учні Д. склали зібрання його робіт, т. зв. «Corpus Democriteum», перелік яких ґрунтується на дослідженнях Каллимаха. Осн. філос. вчення Левкіппа–Демокріта — атомістичний матеріалізм — базується на існуванні неподільних часток (атомів), які є основою буття. Незчисленні атоми розрізняються лише зовн. формами, розмірами, положенням і порядком у пустоті. Рух цих фіз. часток (їхнє зіткнення та розходження) спричиняє виникнення складних тіл. За Д., нескінченним є не лише число атомів у Всесвіті, а й к-сть можливих їх комбінацій та форм (атоми кулясті, пірамідальні, неправильної форми, гачкуваті тощо). За допомогою свого вчення Д. у досить оригінальний спосіб намагався вирішити проблему тогочас. грец. філософії (означену передусім елеатами) про незмінну сутність справжнього буття. Левкіпп і Д. (так само, як Емпедокл і Анаксагор) наполягали на необхідності створення вчення про природу, яке б, з одного боку, сприймало тезу елеатів про неможливість для істинно сущого буття не виникати, не зникати, з ін. — визнало б не тільки почуттєво сприйману, а й мислиннєво рухливу реальність. У вченні про «атоми» (його ще називають вченням про «ідеї») Д. — матеріаліст. Те, що він називає «ідеями», є тілесними формами або сутностями. Згодом *Платон* став застосовувати той же термін «ідеї», але вже в ідеаліст. сенсі. Хоча платонівські «ідеї» теж є сутностями і водночас формами буття, але вони є ідеальними, осягаються не почуттями, а розумом. Демокрітова «ідея» має матеріаліст. сенс. З вічності часу й матер. першоджерела Д. виводить необхідність усіх процесів і явищ природи. Філософ стверджував, що жодна річ не виникає безпідставно, але обов'язково — з необхідністю. При цьому думка про всезагальну необхідність висловлюється Д. не лише як теза абстракт. філософії, а й як теза фіз. пояснення явищ природи.

У вченні про культуру Д. вперше використовує ідею розвитку. Причому рушійною силою цього розвитку стають нужденність і користь, тобто спосіб задоволення потреб. Матер. нестаток тлумачиться як пост. чинник змін, що відбуваються у сусп. розвитку. Однак безпосереднім приводом таких змін Д. вважає усвідомлення людьми користі від нововведень для їхнього життя. Етика Д. безпосередньо випливає з його політ. вчення. Осн. думка полягає в тому, що вільний грек — не ізольована від сусп-ва істота, а гр-н поліса. Для цього, за Д., необхідне вдале держ. управління. Коли ж управління послаблюється, д-ва руйнується. Тому інтереси д-ви мають бути понад усе. Д. вважав переваги дем. ладу такими великими, що в дем. полісі навіть бідність краще, ніж багатство в монархії. Однак *демократія* не дає абс. гарантії того, що обраними завжди виявлятимуться тільки кращі з гр-н. Д. прагнув створити в дем. д-ві умови, які забезпечили б дотримання й захист прав і свобод гр-н.

Літ.: Лурье С. Я. Демокрит. Тексты, перевод, исследования. Л., 1970; Келлі Д. Людський вимір буття: суспільна думка в західній правовій традиції. Одеса, 2002. *К. Меркотан*

ДЕМОНСТРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (лат. demonstratio — показую, пояснюю, проявляю) — масовий публічний вияв політ. поглядів за участю значної к-сті людей, які висловлюють солідарність, підтримку, протест, незгоду з наявним правлячим режимом, діяльністю певного уряду або окремих його представників. Як прояв громад. настрою, Д. п. широко проводилася ще в епоху бурж. революцій 17–18 ст., особливо в період Вел. франц. революції 1789–94. Починаючи з 19 ст. Д. п. стала важливою формою боротьби робітн. класу в країнах Зх. Європи за політ. та екон. права, зокрема під час руху англ. робітників за виборчу реформу, повстання ліонських ткачів 1831–34, руху чартистів, революцій 1848, Париз. Комуни 1871. Д. п. стали поширеною формою відзначення 1 Травня як міжнар. дня солідарності трудящих, різних пам'ятних дат і подій. Д. п. є звичним явищем в сусп.-політ. житті цивілізованих д-в. Вони часто проводяться профспілками, громад. орг-ціями, партіями в період загострення політ., фін. та екон. становища, погіршення матер. добробуту народних мас в окремих країнах, а також у міжнар. масштабі, збираючи велику к-сть незадоволених політикою урядових структур. Атрибути Д. п. — спільна організована хода великої маси людей, скандування їх учасниками *гасел* і закликів, виголошення промов, піднесення прапорів і транспарантів з вимогами, портретів, розповсюдження листівок. Подекуди Д. п. починається мітингом або завершується ним. Д. п. особливо широко практикувалася після 2-ї світової війни в антивоєнному русі, у нац.-визвольній боротьбі народів колоніальних країн. На сучас. етапі політ. характер мають демонстрації екологів, виступи проти *ксенофобії*, *расизму* та *фашизму*, на підтримку або проти внутр. та зовн. політики владних структур. Можливості проведення Д. п. залежать від характеру наявного режиму в д-ві. Шляхом оприлюднення своїх поглядів і переконань активно налаштовані гр-ни намагаються залучити до своїх лав якомога більше представників різних верств населення, зацікавити їх нагальними проблемами політ., соціально-екон. та культ. життя країни. *В. Гусєв*

ДЕН СЯОПІН (Deng Xiaoping) (22.08.1904, с. Пайфан, пров. Сичуань, Китай — 19.02.1997, Пекін) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Париз. тех. ліцей (1924), навч. в Ун-ті трудящих Китаю ім. *Сунь Ятсена* (Москва, 1926); з 1922 — член Соціаліст. союзу молоді Франції, з 1924 — член Компартії Китаю (КПК), активний учасник «Аграрної революційної війни» 1927–37 (політкомісар 7-го і 8-го корпусів Червоної армії Китаю), «Великого північно-західного походу» кит. Червоної армії 1934–35 (зав. секретаріату ЦК КПК), «війни Опору» япон. загарбникам 1937–45 (політкомісар 129-ї дивізії) і «Визвольної війни» 1946–49 (політкомісар 2-ї польової армії, секретар Об'єднаного фронтового к-ту КПК). З 1945 — член ЦК КПК, відповідальний за пропаганду, з 01.10.1949 — заст. голови Пд.-Зх. адм. к-ту, політкомісар Пд.-Зх. військ. округу, з 1952 — віце-прем'єр Держ. адм. ради, міністр фінансів КНР, з 1955 — член Політбюро ЦК КПК, 1954–66 — заст. Держ. військ. к-ту оборони; 1956–66 — генсек ЦК КПК. Неодноразово критикував, хоча й обережно, авантюризм «*великого стрибка*», виступив співавтором «політики врегулювання» 1961–63, що частково стабілізувала екон. життя країни, 1961 на парт. конференції в Гуанчжоу наголосив, що «не важливо, якого кольору кішка, — головне, щоб вона ловила мишей»; з поч. «*культурної революції*» 1966 був названий «другою особою, що йде капіталістичним шляхом» (перша — голова КНР Лю Шаоці) й надовго зник із політ. арени; від загибелі був врятований командувачем Гуандун. військ. округом, який вивіз опального генсека зі столиці. Коли КНР опинилася на грані політ. й екон. катастрофи, прем'єру Держради Чжоу Еньлаю вдалося переконати *Мао Цзедуна* повернути 1973 Д. С. із заслання; 1973–76 — заст. голови ЦК КПК і 1-й віце-прем'єр КНР, заст. голови Центр. військ. ради ЦК КПК; у квіт. 1976 вдруге був позбавлений держ.-парт. посад і «навічно» виключений з КПК, але після смерті Мао Цзедуна й усунення від влади ультралівої «банди чотирьох» у лип. 1977 був реабілітований, знову увійшов до Постійного к-ту Політбюро ЦК КПК, у 1977–82 — заст. голови ЦК КПК, 1978–83 — голова Всекит. к-ту Народної політ. консульт. ради, 1981–89 — голова Військ. ради ЦК КПК, 1982–87 — голова Центр. комісії радників ЦК КПК, 1983–90 — голова Центр. військ. ради КНР.

Д. С. ініціював кампанію «Пекінська весна» з відвертою критикою наслідків «культурної революції», а в груд. 1978 на 3-му пленумі ЦК КПК 11-го скликання наполіг на скасуванні попередньої лінії на розпалювання «класової боротьби як вирішальної ланки» й ухваленні запропонованої ще Чжоу Еньлаєм стратегії «чотирьох модернізацій» (с. г., пром-сті, науки і техніки та нац. оборони) для побудови «соціалізму з кит. специфікою»; до кінця життя здійснював визначальний вплив на вироблення *внутрішньої* й *зовнішньої політики* КНР, що дозволило зробити процес ринкового реформування, зі збереженням елементів планового управління професійно підготовленими чиновниками, незворотним; особисто контролював створення й функціонування спец. екон. зон і відкритих екон. районів у приморських провінціях країни. На міжнар. арені наполегливо проводив політику «відкритих дверей», зорієнтовану на всебічне розширення зв'язків з іноземними д-вами й залучення іноземного капіталу в економіку КНР; до серед. 80-х продовжував започатковане Мао Цзедуном і Р. *Ніксоном* зближення КНР та США, забезпечив встановлення 01.01.1979 повномасштабних дип. відносин двох д-в, підписання 12.08.1978 Договору про мир і дружбу з Японією, 19.12.1984 Спільної декларації урядів КНР і Великобританії щодо поновлення Пекіном з 01.07.1997 *суверенітету* над Гонконгом, угоди 1987 про повернення Португалією Макао до складу КНР 20.12.1999, повну нормалізацію відносин із СРСР 1989; 1983 висунув концепцію мирного возз'єднання континент. Китаю й Тайваню за принципом «одна держава — дві системи». У жовт. 1974 на 6-й спец. сесії ГА *ООН* оприлюднив теорію «трьох світів», за якою КНР мала очолити країни, що розвиваються, для протистояння *гегемонізму* двох *наддержав* — СРСР і США, на поч. 80-х вона трансформувалася в концепцію «рівновіддаленості від наддержав», а з серед. 80-х активно працював над виробленням концепції багатополюсного світу, в якому КНР мала посісти гідне її місце одного з нових «центрів сили» не лише в АТР, а й на планеті в цілому. Водночас Д. С. рішуче виступав за дотримання «чотирьох фундам. принципів»: соціаліст. шляху розвитку, вірності *марксизму-ленінізму* та ідеям Мао Цзедуна, керівної ролі КПК й *диктатури пролетаріату*, що переконливо засвідчило силове придушення опозиц. руху 1989. Після цього відмовився від усіх посад, подавши приклад як належить гідно йти на відпочинок, але своїм політ. авторитетом гарантував продовження «третім поколінням» керівників КНР реформаторського курсу.

Літ.: Benjamin Yang, Bingzhang Yang. Deng: A Political Biography. Armonk, 1998; Stewart Whitney. Deng Xiaoping: Leader in a Changing China. Minneapolis, 2001. *В. Головченко*

ДЕНАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ (від *де...* і франц. nationalisation, від лат. natio — народ) — процес втрати національною спільнотою своєї ідентичності під впливом асиміляційного тиску, війн чи якихось ін. чинників. Може розвиватися спонтанно, у руслі міграц. переміщень, культ. взаємовпливів чи етнічної міксації. Значно частіше Д. являє собою результат цілеспрямованої політики *метрополій*, спрямованої на позбавлення певного народу екон., політ. й духовно-культ. *суверенітету*. Для народів, що мали власну *державність*, але не змогли її відстояти перед викликами часу, Д. означає її втрату, як правило, з усіма атрибутами політ. й екон. незалежності (держ. кордонами, митницями, власною грошовою одиницею тощо), а також мінімізацію можливостей впливу на напрям екон., освітньої й культ. політики.

В *Україні* в домодерну епоху тривалий розвиток автохтонного слов'ян. населення (нащадків русі) як бездержавного народу, ускладнений перебуванням в орбіті як зх. (литов.-польс.), так і сх. (ординських, турец., кримськотат.) впливів, зумовив формування місц. самоідентифікацій у руслі «різновекторної орієнтаційності». Першим етапом Д. місц. еліт можна вважати їхнє ополячення й окатоличення на рубежі 16–17 ст. Цей процес слід розглядати як результат польс. демограф. і культ. *експансії*, наступу катол. церкви, єзуїтського місіонерства. Нац. революція серед. 17 ст. не тільки змінила вектор політ. орієнтацій укр. еліт, а й створила передумови для відновлення втраченої ще у ранньому середньовіччі державності. Але потенціал революції виявився слабким для утвердження нац. ідентичності українців. Інкорпорація України до складу Московії і тривалий період Руїни започаткували новий етап Д. козац. старшини й духовенства, причому їм довелося змиритися не лише з поетапною ліквідацією ознак обмеженої *автономії*, а й з втратою політоніму «Україна». Дальшому розмиванню ще несформованої укр. нац. ідентичності сприяла цілеспрямована політика примусової русифікації — аж до насадження уявлень про «малоросійський» народ як всього лиш етнограф. групу великорос. народу, а його мови — як діалектного «наречія». Наслідком стала своєрідна «гібридна» ідентичність місц. еліт у вигляді світоглядного «малоросійства». Повільно, хоча й дещо активніше, проходили процеси нац. самоідентифікації і в тій частині України, яка перебувала у складі Австро-Угор. імперії. Брак нац. самоусвідомлення формував у свідомості українства комплекс меншовартості, гальмуючи процеси нац. консолідації і зумовивши запізнілий перехід укр. нац. руху у політ. фазу. Не в останню чергу внаслідок цього Україна не зуміла реалізувати ті можливості державотворення, які з'явилися внаслідок краху Рос. та Австро-Угор. імперій на поч. 20 ст. Процес Д. активно проходив в Україні і в рад. період, що особливо проявлялось у мовно-культ. ідентичності й укр. етносу, і нац. меншин, що проживають на укр. землях. Те, що у кінцевому підсумку Україна, навіть здобувши омріяну незалежність, виявилася «чемпіоном» на європ. просторі щодо глибини «демодернізації» і неузгодженості дій владних структур, є прямим наслідком недосформованості нац. ідентичності, відсутності узгодженої стратегії розвитку, нерозвинутості інституцій *громадянського суспільства*, ажіотажного споживацтва в елітному середовищі. Боротьба між різними політ. силами і регіональними кланами, прояви «олігархізму» теж значною мірою є результатом багатовікового процесу Д. еліт, який набув ознак виразної сегментованості під впливом різноспрямованого геополіт. тиску. *Л. Нагорна*

ДЕПАРТИЗА́ЦІЯ (від *де...* та лат. partis — частина, галузь, відділ) — процес звільнення сусп-ва від тотального політ., ідеол. й адм. впливу та контролю однієї партії і відповідно демонополізація її впливу на сусп. процеси, усунення орг. структур правлячої партії від прямого втручання у процес управління та функціонування сусп. ін-тів і вироб. структур. Процеси Д. характерні для періодів переходу від тоталіт., авторит. режимів до етапу їх лібералізації, становлення багатопартійності. Д. була однією із складових процесу денацифікації Німеччини в 50-х рр. 20 ст. Відповідно до рішень Потсдам. мирної конференції (лип.–серп. 1945) і постанови Контрольної ради в Німеччині (жовт. 1945) передбачалося знищення націонал-соціалістської партії, розпуск усіх її орг-цій, заборону всілякої нацист. діяльності й пропаганди, усунення нацистів зі всіх держ. посад. 26.08.1991 Президія ВР України прийняла Указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» у зв'язку з наявністю матеріалів, які свідчили про участь органів Компартії України в здійсненні держ. перевороту 19–21 серп. 1991. Відповідно до Указу приміщення компартії опечатувалися, фін. рахунки заморожувалися, майно переходило на баланс ВР України та місц. рад народних депутатів. Разом з тим Указ передбачав недопущення переслідування рядових гр-н за приналежність до компартії. Рішенням КС України від 27.12.2001 даний Указ втратив чинність як неконституційний. ст. 15 Конституції України зазначає: «Суспільне життя в Україні грунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності». Діяльність *партій політичних* України заснована на тер. принципі. Створення парт. осередків у держ. установах, підприємствах, трудових колективах, вузах, армії та правоохоронних органах забороняється. Політ. партія не може виступати від імені всього народу. Парт. приналежність гр-на не може бути підставою як для отримання ним будь-яких переваг, так і навпаки — його дискримінації. Прав. статус політ. партій в Україні регулюють закони України «Про об'єднання громадян» (прийнятий 16.06.1992) та «Про політичні партії в Україні» (прийнятий 05.04.2001). *Ю. Шведа*

ДЕПОЛІТИЗА́ЦІЯ (від *де...* та франц. *політика*) — послаблення або повне припинення *політичної діяльності* окремих *громадян*, сусп. груп, *партій політичних*, соціально-політ. рухів. Д. може бути примусовою і добровільною. Примусова Д. має місце тоді, коли *актор політичний* відмовляється від політ. активності під впливом погроз, репресій, ін. каральних санкцій. Типовими прикладами примусової Д. гр-н виступають введення надзвичайного стану, відміна конст. гарантій, припинення дії законів тощо. Добровільна Д. виникає через особисте небажання політ. актора бути задіяним у політ. житті сусп-ва. Прикладом такої Д. може бути відмова брати участь у політ. виборах (політ. *абсентеїзм*). Ступінь Д. населення та соціально-політ. об'єднань суттєво залежить від типу політ. режиму, встановленого у д-ві. У авторит. країні рівень Д. сягає найвищих показників з огляду на прагнення керманича або групи управлінців повністю усунути широкі маси від *політики*. Трансформаційні сусп-ва також схильні до Д., що пов'язано із зневірою гр-н у своїй можливості впливати на процес вироблення і прийняття політ. рішень, а відтак із зростанням відчуття власної безпорадності. За дем. політ. режиму Д. може відбуватися внаслідок того, що оскільки держ. політ. ін-ти забезпечують реалізацію прав та свобод гр-н, то в останніх немає потреби активно впливати на держ. органи. За *тоталітаризму* рівень Д. гр-н найнижчий, оскільки сусп-во управляється єдиною політ. партією, яка прагне максимізувати ідеологізацію сусп-ва і домогтися для себе масової підтримки. *Н. Сіданіч*

ДЕПОРТА́ЦІЯ (від лат. deportatio — виселення) — примусове переселення окремих осіб, груп, народів за межу або всередині країни. Термін «Д» з'явився у кримін. праві Франції для позначення особливих видів заслання до заморських колоній людей, визнаних злочинцями. У широкому сенсі під Д. розуміється одна з крайніх форм дискримінації людини. Д. може застосовуватися також як захисна акція д-ви стосовно іноземних гр-н або осіб без *громадянства*, що незаконно в'їхали в ту або ін. д-ву. Істор. практика засвідчує, що Д. неодноразово використовувалися й як інструмент масових репресій. Особливого розмаху репресивні Д. набули в СРСР в 1-й пол. 20 ст.: напередодні 2-ї світової війни з прикордонних районів були депортовані «неблагонадійні елементи» (поляки, німці, корейці, китайці), а з початком війни осн. приводом до насильницьких масових депортаційних акцій, які тривали практично до смерті Й. *Сталіна*, стало звинувачення у антирад. діяльності (жертвами цієї інкримінації стали німці, чеченці, інгуші, карачаєвці, балкарці, кримські татари, греки, вірмени, болгари, українці, литовці та ін.) На 01.01.1953 чисельність депортованих/спецпереселенців досягла макс. величини — 2 753 356 осіб. Наслідки Д. в СРСР: на тривалий час були позбавлені своїх законних юрид. прав цілі народи; кардинально змінилися чисельність та нац. склад не лише окремих регіонів, а й значної частини республік рад. д-ви; з політ. карти СРСР зникли цілі автон. області та республіки (Калмицька, Кабардино-Балкарська АРСР, Карачаївська автон. область та ін.); радикально трансформувалися кордони низки адм.-тер. одиниць; розпочалося планомірне заселення земель депортованих народів представниками ін. національностей; у низці регіонів загострилися міжнац. стосунки. *О. Бойко*

ДЕПРИВА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. deprivatio — позбавлення, обмеження чого-небудь) — стан суб'єкта або групи, який породжує або може породити в них відчуття власної знедоленості в порівнянні з ін. індивідами або групами своїх політ. прав і свобод. Відчуття депривації може бути свідомим, коли індивіди й групи можуть розуміти причини свого стану, або навпаки, індивіди й групи сприймають свій стан у перетвореній формі, не усвідомлюючи його справжніх причин. Д. п. виникає під дією як соціально-психол., так і матер. факторів. Посилення ступеня Д. п. породжує агресивну реакцію (проявляється у виступах, спрямованих проти джерел розчарування, реальних чи вигаданих винуватців незадовільного стану). Варіанти політ. протесту можуть бути від «м'яких» (підписання петицій), до радик., які припускають прояв насильства. Є декілька моделей Д. п. За першою моделлю, що має назву «відносної Д.», в основі формування протестного потенціалу лежить «суб'єктивне почуття невдоволення стосовно свого сьогодення» («революція зростаючих очікувань»). Друга модель базується на збереженні кол. типу орієнтації й рівня надій при різкому падінні життєвих стандартів, скороченні обсягу цінностей суб'єкта («революція відібраних вигод»). Третя модель, відома під назвою «прогресивної Д.», містить у собі концепти першої та другої моделі. *О. Євтушенко*

ДЕПУТА́Т (лат. deputatus — надісланий) — особа, обрана у законод. або ін. представн. орган *держави* чи *місцевого самоврядування* і представляє у цьому органі певну частину населення — виборців свого округу або всю *націю*. Д. вищого представн. органу працює на профес. (у більшості дем. д-в) чи непрофес. основі, тобто не припиняючи осн. діяльність (як правило, у представн. органах місц. самовряд. або у *парламентах*, які працюють на непрофес. і непостійній основі). Статус Д. встановлюється спец. законами. В Україні правовий статус Д. встановлюється Конституцією та законами України. Повноваження народного Д. України починаються з моменту складення ним присяги на вірність Україні. Відмова скласти присягу має наслідком втрату депут. мандата. Народний Д. України реалізує свої представн. повноваження на пост. основі. Він не може мати ін. представн. мандата та займатися будь-якою ін. діяльністю за сумісництвом з отриманням винагороди, за винятком викладацької, наук. роботи та літ., худ. і мист. діяльності у вільний від роботи час. Народним Д. України гарантується депут. недоторканність. На термін депут. повноважень народний Д. користується депут. імунітетом, тобто без згоди ВР не може бути притягнутий до кримін. відповідальності, затриманий чи заарештований. Крім того, народний Д. України користується депут. індемнітетом і не несе юрид. відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Повноваження Д. припиняються одночасно з припиненням повноважень представн. органу, також можливе дострокове припинення депут. повноважень, яке реалізується відповідно до закону. *Г. Зеленько*

ДЕРЖА́ВА — політ. об'єднання у визначених тер. кордонах, із суверенним правом та реалізацією *влади* з допомогою системи тривалих публ. ін-тів. Поняття «Д.» зазнало суттєвої трансформації в історії. У Старод. Греції використовувалося поняття «поліс» і означало певну самодостатню територію з власною системою влади і правом. У серед. віки еквівалентом поняття «Д.» були: «regnum», а також «імперія», «королівство», «князівство» тощо. В основі цих та ін. термінів було поняття «володаря», його титул, і воно означало право володаря на реалізацію влади над територією та залежними від нього підданими. Також у серед. віки використовували поняття «terra», або земля, на якій проживало певне населення й існувала влада. Сучас. трактування Д. вперше сформувалося в Італії у 15 ст., коли було впроваджено універсальне поняття «la stato» щодо будь-якого держ. утворення, незалежно від розмірів території і статусу володаря. На підставі цього терміна постали відповідні терміни у європ. мовах: «state» — англ., «l'etat» — франц., «der Stat» — нім. Значний вплив на формування сучас. трактування Д. мав підхід нім. вченого Г. Еллінека (1851–1911), який вважав, що Д. творять три елементи — населення, яке постійно проживає; територія та вища влада. На 7-й Панамер. конференції у Монтевідео (Уругвай) у груд. 1933 в Конвенції про права і обов'язки д-в до гол. індикаторів Д. віднесли: постійне населення, окреслену територію, суверенний уряд та здатність бути суб'єктом міжнар. права, тобто провадити відносини з ін. суверенними Д. У сучас. визначеннях Д. до гол. ознак/індикаторів відносять: політ. орг-цію сусп-ва із суверенною владою, територію та право на застосування примусу. Д. виступає як політ. орг-ція, гол. функцією якої є управління. Відповідно Д. може бути визначена як апарат/ін-ти, що мають публ. характер і відповідають за забезпечення колект., впорядкованого життя. Функція управління здійснюється з допомогою низки держ. ін-тів: глава Д., *парламент*, уряд, суд, армія тощо. Політ. характер Д. визначається способом формування цих вищих держ. ін-тів. У сучас. умовах їхнє становлення напряму або опосередковано залежить від заг. *виборів*.

Одним з базових критеріїв Д. є володіння власною територією, на яку поширюється суверенне право. Сучас. трактування поняття території сформувалося при переході європ. народів від стадії феод. роздробленості до абс. монархій. Спочатку цей термін використовували лише щодо окресленої частини території/землі, але з часом це поняття почало охоплювати і частини моря, які омивали цю територію. У 17 ст. сформувалося поняття тер. моря. На поч. 20 ст. поняття «територія» стало включати в себе повітряний простір над територією, а з 2-ї пол. 20 ст. це поняття імпліцитно стало включати в себе і права на континентальний шельф. Кордон по суші встановлюється між країнами, мор. кордон виноситься за 12 мор. миль від берега, висота контролю повітряного простору дорівнює висоті, до якої досягають тех. засоби оборони. Щодо поняття «територія» досить часто використовують вимоги інтегральності та неподільності. Інтегральність передбачає охорону/захист цілісності території, її недоторканність з боку зовн. щодо Д. суб'єктів, заборону застосування сили та погроз застосування сили. Право на інтегральну цілісність європ. Д. було закріплене у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі у 1975 в Хельсінкі. Тер. ознака Д. також передбачає тер. приналежність — *громадянство*. Людина повинна мати приналежність до конкр. Д., бути громадянином на підставі народження та проживання на тер. цієї Д. Щодо території влада намагається виробити/розвинути у населення емоційно-чутливе ставлення, яке виявляється у трактуванні Д. як «власної землі», *Батьківщини*. У цьому контексті територія є чимось більшим ніж простором, на який поширюється влада, вона набуває важливих характеристик у *національній свідомості*. Монопольне право на застосування примусу трактувалося М. *Вебером* (1864–1920) як визначальна ознака Д. Примус являє собою генетичну властивість Д., як сусп. орг-ції, покликаної забезпечити орг-цію/впорядкування сусп-ва. Виконання рішень влади можливе лише за умови здатності Д. застосувати примус щодо тих, хто не виконує їх, або не планує виконувати. Сучас. Д. від ситуації, коли вона активно застосовувала ін-ти примусу щодо тих гр-н і ін-тів, які не готові були виконувати рішення влади, перейшла до ситуації погрози застосування примусу. Тобто примус і далі є іманентною властивістю Д., але має латентний характер. Д. використовує примус легально на підставі норм права. Позбавляючи ін. сусп. ін-ти права на використання примусу, проголошуючи всі такі випадки як незаконні, Д. гарантує безпеку своїх гр-н. Істор. досвід сформулював своєрідну аксіому щодо права Д. на примус — застосування держ. владою засобів примусу свідчить не про її силу, а про слабкість. Оскільки після першого випадку застосування сили кожне наступне рішення вимагатиме ще більших зусиль, у т. ч. й у форматі примусу. Традиц. використовуються такі різновиди поділу д-в. По-перше, з точки зору особливостей тер. устрою прийнято виділяти унітарні, федерат. та конфедерат. д-ви. По-друге, з точки зору форми правління (структура і система взаємовідносин вищих держ. ін-тів, окреслена правом, та порядок їх формування) виділяють *монархії* та *республіки*. Монархії поділяють на абс. та конст., останні у свою чергу бувають дуалістичними та парлам. Відповідно республіки представлені як презид., парлам., напівпрезид. та канцлерські. По-третє, в залежності від форми політ. режиму, виділяють дем., авторит. і тоталіт. д-ви. *А. Романюк*

ДЕРЖА́ВА «ЗАГА́ЛЬНОГО ДОБРО́БУТУ» — поняття, що охоплює систему соціальної безпеки. Починаючи з 50-х рр. 20 ст. у світі спостерігається різке підвищення витрат на різні соціальні програми. Цей феномен в Італії назвали «державою допомоги», в англосаксонських країнах і Німеччині — «державою соціального добробуту», у Франції — «державою покровителем» (англ. — Welfare State, франц. — Etat Providence). Передумовами становлення Д. «з. д.» у Європі можна вважати пром. переворот 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст., формування політ. активного пролератіату, підвищення ролі профспілок та соціаліст. партій у сусп. житті. Підґрунтям її *ідеології* стала теза Дж. *Кейнса* про те, що соціальні видатки здатні стимулювати сукупний попит. На зміну класовій боротьбі й конфронтації приходить громадян. згода, система тристоронніх угод, або трипартизму — участь у розробці та запровадженні програм соціального захисту представників роботодавців, працівників і д-ви. Цінності, закладені в основу концепції Д. «з. д.», базуються на лібер. традиції і остаточно сформувалися в період між двома світовими війнами. По-перше, всі гр-ни повинні мати рівні можливості; по-друге, соціальні й особисті проблеми детермінуються більшою мірою соціально-екон. умовами існування, ніж індивід. особливостями їх носіїв; по-третє, сусп-во відповідає за всіх своїх громадян, і зокрема за тих, які з певних причин стають вразливішими. Роль урядів зводиться до регулювання діяльності ринку та рівномірного розподілу прибутків, хоча існують нац. відмінності (Р. *Дарендорф*, Дж. Ролз, Ф. Нойман, А. Хікс, Дж. Місра, Д. *Істон*, Х. *Лінц*, М. Доган, С. *Ліпсет* та ін.). Новий принцип майже одночасно визнали в США, Канаді й Австралії. Було визнано за необхідне уніфікувати загальновизнані норми в прав. актах. Загальна декларація прав людини (1948) вперше узагальнила ідеї прав і свобод, включно з громадян. і соціальними. Європ. соціальна хартія (1961) проголосила право людини на соціальний прогрес. Міжнар. пакт про соціальні та економічні права (1966) набув чинності 1976.

Д. «з. д.» розрізняється за нац. специфікою. Нім. модель, сформована на ідеях О. *Бісмарка*, передбачала тісний зв'язок соціального страхування та ринку праці з активною ініціативою д-ви і роботодавців в екон. процесах. У Франції гол. мета — поширення солідарності. Франц. стратегія довела свою перспективність і з часом стала домінувати в концепціях країн ЄС. У США, починаючи з нового курсу Ф. *Рузвельта*, Д. «з. д.» стала формою подолання кризи («Великої депресії»). Характеризується великими держ. видатками та адм.-законод. забезпеченням соціального захисту. Упродовж останнього часу було створено багато аналіт. схем, що дають змогу класифікувати сучас. Д. «з. д.». Г. Віленський та Ч. Лебо описали «інституціональну» та «залишкову» моделі. Існують також класифікації

Р. Тітмуса, Д. Істрідіса, Г. Зерборна, А. Сіарофа та ін. Найвідомішою є класифікація Ґ. Еспін-Андерсена за ознаками доступності, охоплення населення і ступенем перерозподілу доходів у системах соціального забезпечення й впливу певних політ. сил на цей процес. Також враховувалися політ. фактори: роль лівих сил в уряді, підтримка виборцями консерват. традицій і ступінь авторит. влади. Ґ. Еспін-Андерсен виокремив три типи моделі — лібер., консерват. і соціаліст. Лібер. модель — провідна роль надається адресній соціальній допомозі, обов’язковому соціальному страхуванню відводиться скромніше місце. Д-ва активно сприяє всім формам приват. страхування. Лібер. модель характеризує відсутність впливу як лівих сил, так і консерват., а також прибічників абсолютизації держ. влади (США, Канада й Австралія). Консерват. модель надає соціальному страхуванню перевагу перед адресною соціальною допомогою в такий спосіб, що повністю відтворює розшарування населення за соціальним статусом і рівнем доходу. Вертикальний перерозподіл доходів незначний. Для історії країн цього типу характерні консерват. традиції й високий ступінь держ. впливу (Італія, Франція, ФРН і меншою мірою Австрія). Соціаліст. (або с.-д.) модель — розвинута система перерозподілу доходів, яка пом’якшує розшарування сусп-ва за рівнем доходу. Заходи щодо регулювання ринку праці більшою мірою, ніж соціальні виплати, впливають на стан безробітних і тих, кому загрожує безробіття. Політ. система характеризується не лише значним впливом на уряд робітн. класу, а й здатністю політ. партій с.-д. спрямованості формувати спілки з ін. групами (Нідерланди, Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія та Бельгія). Н. Ґінсбург виділив ще один тип Д. «з. д.» — Брит. лібер.-колективіст., що являє собою поєднання соціаліст. і лібер. типів. Д. «з. д.» Пд. Європи становили окрему категорію — Латинську межу. В останні роки концепція Д. «з. д.» піддається дедалі більшому сумніву. Окремі представники лібер. думки (Ф. *Гайєк*, М. Фріден) вважають, що соціальні функції д-ви обмежують права людини, порушують справедливість вільного ринку, спроможного самост. створити об’єктивні сусп. відносини і забезпечити свободу та незалежність особистості. Дж. Кін вважає, що кейнсіанська Д. «з. д.» вичерпала себе і перетворюється на більш складну договірну систему, орієнтовану на міжнар. конкурентність, запровадження нововведень, гнучкість і підприємницьку культуру. На думку Е. Гіденса, Д. «з. д.» була реалізована як «міжкласовий компроміс», необхідність якого детермінована певними соціальними умовами (високий рівень безробіття). Але вона не могла перемогти бідність і змінити умови розподілу багатства і доходів. У результаті її функціонування непомірно зріс бюрокр. апарат. Її необхідно реформувати.

Літ.: Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. К., 1995; Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. К., 2000; Сіленко А. О. Соціальна держава: теорія перемін. Одеса, 2000; Роулз Дж. Теорія справедливості. К., 2001; Подгорний С. Проблеми соціальних держав // Нова політика. 2001. № 2.

Л. Гонюкова

ДЕРЖА́ВИ ТЕО́РІЇ — різноманітні теор. підходи до проблем. закономірностей виникнення, розвитку і функціонування *держави*. Осн. ознаками Д. т. є вивчення: д-ви у теоретико-узагальненому вигляді, через категорії: сутність д-ви, форма д-ви, тип д-ви, функція д-ви; осн. та заг. закономірностей виникнення, розвитку, функціонування д-ви, через що їх можна назвати фундам. закономірностями, адже вони однаково властиві різноманітним д-вам; єдності та діалект. взаємозв’язку д-ви і права. Д. т. мають істор. обумовленість, вони змінюються в міру залучення до сфери пізнання нових властивостей і явищ держ. дійсності, а також вилучення всього того, що виявляється ілюзією, помилкою, оманою. У сучас. науці найбільш поширеними Д. т. є такі: 1. Патріархальна (*Арістотель*, *Конфуцій*, Р. Філер, М. Михайловський) — д-ва виникла із сім’ї, яка розрослася; роль батька у сім’ї переростає до ролі правителя д-ви, а сімейна влада перетворюється на державну. 2. Теологічна (Ф. *Аквінський*, Ж. Марітен) — д-ва створена Богом, джерелом держ. влади, як і всього сущого на Землі, є воля вищої сили. 3. Патримоніальна (А. Галлер) — д-ва походить з права власника на землю (патримоніум), яке автоматично поширюється на людей, що проживають на цій землі. 4. Договірна (Б. *Спіноза*, Т. *Гоббс*, Дж. *Локк*, Ж.-Ж. *Руссо*, П. *Гольбах*) — д-ва виникає як результат укладання сусп. договору, за яким люди частину своїх прав, що належать їм від народження, передають д-ві як органу, який представляє їхні спільні інтереси, а д-ва, у свою чергу, зобов’язується забезпечити *права людини*. 5. Психологічна (Г. Тард, Л. Петражицький) — через психол. особливості одна частина населення повинна панувати, а ін. підкорятися. 6. Органічна (Г. *Спенсер*) — людство виникає як результат еволюції тваринного світу від нижчого до вищого, подальший розвиток об’єднує людей в процесі природного відбору в єдиний організм — д-ву, в якій уряд виконує функції мозку, керує всім організмом, використовуючи право як імпульси, що передаються мозком. 7. Теорія насилля (Є. Дюрінґ, Л. *Ґумплович*, К. *Каутський*) — д-ва виникла внаслідок завоювання одного племені іншим, після завоювання переможці прагнуть за допомогою насилля затвердити своє панування і з цією метою утворюють держ. орг-цію. 8. Іригаційна (К. Вітфоґель) — д-ва виникає внаслідок необхідності буд-ва великих іригаційних мереж в аграрних районах. 9. Історико-матеріалістична (Л. Морґан, К. *Маркс*, Ф. *Енгельс*) — д-ва виникає як результат розвитку сусп-ва, перш за все екон., який не лише забезпечує матер. умови виникнення д-ви, а й визначає соціальні зміни сусп-ва, які потребують удосконалення управління, що й призводить до виникнення д-ви. Кожна з теорій має своїх прихильників і супротивників, докази за і проти, але все ж таки жодна теорія точно не пояснює виникнення д-ви. Такий плюралізм обумовлюється істор. особливостями розвитку сусп-ва, своєрідністю тих чи ін. регіонів світу, ідеол. уподобаннями авторів теорій, завданнями, які вони ставлять перед собою.

Літ.: Рябов С. Політологічна теорія держави. К., 1996; Рабінович П. Основи загальної теорії держави та права. К., 2000. *П. Молочко*

ДЕРЖА́ВНА БЕЗПЕ́КА — сукупність умов та ін-тів, які покликані гарантувати суверенітет д-ви, охорону/захист її території, населення, держ. ін-тів від внутр. та зовн. загроз. Д. б. також розуміється як стан рівноваги між військ. і соціально-екон. потенціалом країни та комплексом загроз, здатних призвести до конфлікту. Така рівновага формує відповідний стан сусп. свідомості, коли наявні загрози, внаслідок усвідомлення рівня оборонного та екон. потенціалу власної країни, не викликають відчуття страху, небезпеки щодо збереження наявних параметрів сусп. розвитку та домінуючих цінностей. Окрім того, Д. б. означає гарантування можливостей стабільного та гармонійного розвитку д-ви і гр-н та реалізації прийнятих нац. інтересів. Ключовим компонентом у системі Д. б. вважається сила/потенціал д-ви. Традиц. вона визначається рівнем екон.

розвитку країни, характеристиками збройних сил, інфраструктурою д-ви та людським потенціалом. Відповідно кожна д-ва повинна прагнути до зміцнення власних позицій заради можливості суверенного розвитку. У цьому контексті Д. б., як правило, спрямована на збереження миру й усунення загроз у системі міжнар. відносин, в т. ч. — локалізації актів агресії, пошуку мирних засобів вирішення суперечностей та конфліктів. У системі Д. б. виділяють зовн. та внутр. складові, які зазвичай досить тісно між собою пов’язані. Гол. індикаторами зовн. безпеки є не лише характеристики/кількісні та якісні показники армії та екон. потенціалу, а й приналежність країни до системи міжнар. безпеки/військ. союзів, наявність союзників, що дає гарантії міжнар. допомоги. Оборонний потенціал відповідно визначається не лише чисельністю особового складу війська та к-стю одиниць озброєння, а науково-тех. рівнем озброєння, рівнем кваліфікації та вишколу керівництва й особового складу. Стосовно внутр. безпеки йдеться не лише про чисельність поліції та різноманітність служб, покликаних забезпечувати сталість сусп. життя, а наголос робиться на рівні обладнання, підготовки, швидкості отримання й обробки інформації, а також здатності до співпраці з відповідними службами ін. країн. Нині поширюється підхід, згідно з яким Д. б. є інтегральним поняттям і охоплює широкий комплекс проблем, пов’язаних з різними сторонами функціонування д-ви та сусп-ва. Відповідно до Д. б. відносять питання безпеки екол., енергет., інформ., соціальної тощо.

Літ.: Гордієнко С. Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека» // Стратегічна панорама. 2003. № 2; Закон України «Про основи національної безпеки» // Відомості ВР України. 2003. № 39.

А. Романюк

ДЕРЖА́ВНА ВИДАВНИ́ЧА ПОЛІ́ТИКА — політика д-ви у видавничій справі. Визначається ВР України і ґрунтується на принципах дотримання свободи у видавничій справі, протидії її монополізації, зміцнення матер.-тех., орг., прав. і наук. засад видавничої справи, гарантії соціального і прав. захисту її працівників. Д. в. п. спрямовується на підтримку розвитку нац. книговидання, наповнення україномовними виданнями ринку, фондів б-к, забезпечення потреб навч. і наук. закладів, Збройних сил України та ін. військ. формувань, правоохоронних органів, підприємств, установ і орг-цій необхідними виданнями *державною мовою*. Д-ва надає пріоритети щодо випуску суспільне необхідних видань з метою забезпечення функціонування органів законод., викон. та суд. влади, охорони здоров’я, науки, освіти, культури, соціального захисту населення за держ. тематичними програмами і на засадах держ. замовлення. Д. в. п. відповідно до поставленої мети здійснюється також шляхом податкового, митного, валютного та ін. видів регулювання. Проведення Д. в. п. забезпечує КМ України.

М. Сенченко

ДЕРЖА́ВНА МО́ВА — мова, яка законодавчо наділена роллю обов’язкового засобу спілкування в діяльності органів держ. влади та водночас є одним із символів д-ви й однойменної нації. Інституція Д. м. є гол. складником *мовної політики* д-ви, що передусім має на меті сприяти вживанню й розвиткові саме цієї мови, вбачаючи в цьому засіб збереження етнонацією її носіїв та гуртування довкола неї всіх гр-н д-ви (творення політ. нації). Завдяки цій політиці, Д. м. зазвичай стає гол. мовою публічної сфери й навіть приватного мовлення також у тих країнах, де велика частина населення на час заснування д-ви говорила ін. мовами. У більшості д-в світу статусом держ. наділено лише одну мову, найчастіше ту, що є рідною мовою більшості населення. Водночас у деяких д-вах із двома чи кількома порівнянними за розміром та впливом мовними групами цей статус мають усі їхні мови, хоча обсяги практ. вживання цих мов можуть суттєво відрізнятися. Крім того, в низці постколоніальних д-в державними є мови кол. *метрополій*, що зазвичай поділяють цей статус із однією чи кількома мовами місц. населення, але фактично є гол. засобом спілкування в держ. органах та престижних публічних ділянках. За наявності двох чи більше Д. м. цей статус не обов’язково означає функціонування кожної мови в усіх держ. установах на всій тер. д-ви. У більшості таких випадків усі мови вживаються лише в центр. органах влади, тоді як у регіонах переважає якась одна мова. Це особливо характерне для федерат. д-в, де провінційна влада контролює діяльність багатьох держ. установ і відповідно вимагає вживання там передусім гол. мови провінції, яка зазвичай має на її території офіц. статус. Офіц. мова провінції може водночас мати статус однієї з Д. м. на загальнонац. рівні (напр. у Канаді), проте нерідко єдина загальнодерж. мова співіснує з низкою провінційних (напр. в Іспанії), в той чи ін. спосіб поєднуючись із ними в діяльності держ. установ на тер. провінцій. У федерат. та уніт. д-вах місц. офіц. мови можуть мати також адм. одиниці нижчого рівня, зокрема громади. Крім офіц. статусу, мови окремих груп може бути наділено статусом меншинних (мов нац. меншин) або регіон., що надає можливість використовувати їх у визначених практиках на всій або частині тер. д-ви. Найчастіше такі мови функціонують поряд із держ. та місц. офіц. в освіті, мас-медіях і діяльності органів представн., адм. та суд. влади. Законод. закріплення права вживати недержавні мови та його дотримання в повсякденній діяльності влади багатьох традиц. одномовних д-в почасти стало наслідком ухвалення низки міжнар. док-тів і створення механізмів реалізації їх виконання. Міжнар. тиск особливо відчутний на європ. континенті, де його гол. інструментами є Рада Європи та Орг-ція з безпеки та співробітництва в Європі. Ці орг-ції вимагають від країн-учасниць підписання й дотримання *Європ. хартії регіон. мов* або *мов меншин* (1992) та Рамкової конвенції про захист нац. меншин (1995), якими передбачено вживання недержавних мов у низці публічних ділянок.

В Україні єдиною держ. мовою є українська. Відповідно до ст. 10 Конституції д-ва має забезпечувати «всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Водночас Конституція ґарантує «вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Укр. д-ва приєдналася до названих інструментів захисту меншинних мов і великою мірою забезпечує їх реалізацію, сприяючи водночас розширенню вжитку Д. м. Однак від перших років незалежності деякі політ. сили домагалися надання рос. мові статусу другої держ. чи т. зв. офіц., який мав би поширюватися на всю тер. України й за обсягом уживання мови майже не відрізнятися від держ. статусу. Ці домагання викликали тривалу політ. конфронтацію між прибічниками підвищення статусу рос. мови й тими силами, що наполягають на збереженні статусного пріоритету української, покликаного сприяти подоланню наслідків русифікації часів царизму та *СРСР*. З огляду на рішення КС України від 14.12.1999, яким поняття офіц. та держ. мови визнано тотожними, підвищення статусу рос. мови можливе лише в разі зміни вказаної статті Конституції.

Літ.: Swaan A. de. Words of the World: The Global Language System. Cambridge, 2001; Grin F. Language policy evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages. New York, 2003; Кулик В. Закордонний досвід розв'язання мовних проблем та можливість його застосовування в Україні // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. К., 2008. *В. Кулик*

ДЕРЖА́ВНА СЛУ́ЖБА — професійна діяльність осіб, які займають посади в держ. органах та їхньому апараті щодо практ. виконання завдань і функцій д-ви та одержують заробітну плату за рахунок держ. коштів. Ці особи є держслужбовцями і мають відповідні службові повноваження. В Україні прийнято Закон «Про державну службу» (16.12.1993). Він регулює сусп. відносини, які охоплюють діяльність д-ви щодо створення правових, орг., екон. та соціальних умов реалізації гр-нами України права на Д. с. Вона ґрунтується на таких принципах: служіння народові України; демократизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості; пріоритету прав людини і гр-на; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання служб. обов'язків і дисципліни; дотримання прав та законних інтересів органів місц. і регіон. самоврядування. Держ. політика у сфері Д. с. визначається ВР України. Її осн. напрямами є визначення мети, завдань та принципів Д. с., забезпечення ефективної роботи всіх держ. органів відповідно до їхньої компетенції. Реалізацією держ. політики та функціональним управлінням Д. с. займається Гол. управління держ. служби при КМ України. Серед гол. його функцій — прогноз і планування потреб держ. органів у кадрах; забезпечення реалізації заг. напрямів політики у сфері Д. с.; розробка проектів нормат. актів з питань Д. с.; розробка, координація і контроль здійснення заходів щодо підвищення ефективності Д. с.; орг-ція навчання та профес. підготовки держслужбовців держ. органів тощо. З метою визначення шляхів, засобів і форм реалізації держ. політики у сфері Д. с., об'єднання усіх зусиль держ. органів щодо підвищення ефективності Д. с. утворюється міжвідомчий дорадчий орган — Координаційна рада з питань держслужби у держ. органах.

Законом визначаються загальні засади діяльності, а також статус держслужбовців. Згідно Закону, право на Д. с. мають гр-ни України незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової й нац. належності, статі, політ. поглядів, реліг. переконань, місця проживання, які мають відповідну освіту і профес. підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір. Цим же Законом визначені причини, з яких обмежується прийняття на Д. с.: якщо особи визнані у встановленому порядку недієздатними, якщо мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади, якщо у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їхніми близькими родичами. Під час проходження Д. с. держслужбовець не має права займатися підприємн. діяльністю, а також виконувати роботу на умовах сумісництва (крім наук., викладацької, творчої діяльності, мед. практики); сприяти фіз. та юрид. особам у здійсненні ними підприємн. діяльності; входити до керівних органів підприємств, госп. т-ств, орг-цій, спілок, об'єднань, які займаються підприємн. діяльністю. Обов'язки та права держслужбовців визначаються типовими кваліфікац. характеристиками і закріплені у посадових положеннях та інструкціях. *В. Євтух*

ДЕРЖА́ВНА ЦЕ́РКВА — поняття, яке характеризує певний тип відносин д-ви і христ. церкви, беручи до уваги, що термін «церква» конституйований лише в *християнстві* й постає екстраординарним у його віроповчальному й інституц. вимірах. Щодо ін. конфесій (юдаїзм, іслам, синтоїзм, буддизм) коректно вести мову про держ. релігію. Зрозуміло, що термін «держ. релігія» можна вживати повноцінно і щодо християнства. Д. ц. у цьому контексті є визначальним підтипом держ. релігії. Д. ц. у своїй сутності є юрид. легітимізований, офіц., привілейований статус конкр. христ. церкви у конкр. д-ві. Положення про Д. ц., як правило, визначається конституцією або спец. законод. актом, який регулює держ.-церковні відносини. У цьому аспекті Д. ц. розглядається як корпоративний ін-т, який діє у системі публ. права, в контексті тісного зв'язку з д-вою, значної залежності від неї

Д. ц. була започаткована в 4 ст. рим. імператором Константином Великим (285–337), який надав христ. церкві центр. місце в д-ві. Хоча офіц. закріплений статус Д. ц. (держ. релігія) християнство одержало в 380 р. за імператора Теодосія Великого (379–97) церква, її доктрина та її право стали частиною рим. «ius publicum». Імператор скликав церковні собори, утверджував прийняті ними рішення, надаючи їм силу цив. закону. Це був поч. епохи цезаропапизму. Класична форма візант. моделі Д. ц. була пізніше в певному політ. контексті реалізована в Київ. Русі, в Рос. імперії. Для післяпетровської Росії був характерним тісніший зв'язок церкви з д-вою, ніж він був у західноєвроп. країнах, де домінувала доктрина єрократії. Спільним є лише те, що церква в цей період стає невід'ємним компонентом європ. соціополіт. порядку. Д. ц. в Росії була частиною держ.-політ. механізму влади. Всі органи управління Правосл. церкви будувалися за зразком адм. органів імперії. Церковні ієрархи були фактично держ. чиновниками. Члени Синоду й єпископи призначалися імператором. Норми канонічного права Д. ц. розглядалися як важлива частина загальнодерж. права. Їх виконання забезпечувалося держ. владою. Д. ц., її віровчення, культова практика знаходилися під захистом д-ви. У Зводі законів Рос. імперії містилося бл. тисячі статей, які охороняли права Д. ц. До того ж імператор не мав права сповідувати ін. віру, крім правосл. Він був також «верховним захисником» Д. ц. — Правосл. церкви й «охоронцем праведності». У контексті наявності Д. ц. у царській Росії і формувалася держ. політика щодо ін. церков, конфесій, віросповідань. Вона була диференційованою. Проти окремих «нетерпимих» віросповідань, розкольників, «сект» здійснювалася практика переслідувань і утисків.

Ступінь взаємозв'язку д-ви і церкви, форми функціонування Д. ц. були неоднаковими у різні істор. епохи і в різних країнах, кожна з яких (зокрема в «протест.», «катол.» країнах) мала свої особливості в конституюванні Д. ц., її функціонуванні. У період Реформації і після неї в окремих країнах Європи церква стає залежною від д-ви (правителя) і конституюється як Д. ц. в площині відомого принципу «cuis regio, eins religio» («чия земля, того й релігія»). У результаті революцій, секуляризаційних процесів у Європі 18 — 19 ст. Д. ц. в цілому ряді країн була зліквідована або трансформувалася в т. зв. «патроновану» д-вою церкву. Певні особливості у фунціонуванні Д. ц. характерні для окремих країн Європи, де вони збереглися: в Англії — англіканська; Фінляндії — лютеранська і правосл.; Данії; Ісландії; Норвегії — лютеранська; Шотландії — пресвітеріанська;

Греції — правосл. Для всіх означених д-в спільним є те, що церковне право Д. ц. є частиною законод. поля; представники церков уходять до складу різних держ. органів; д-ва фінансує Д. ц.; вона має доступ у держ. й муніціпальну системи освіти й виховання; Д. ц. має власну юрисдикцію. Разом з тим лише в Англії і Норвегії главою Д. ц. є глава д-ви (королева і король); в Англії, Данії, Норвегії окремі держ. очільники мають обов'язково належати до Д. ц. У Норвегії, Данії, Греції, Англії, Фінляндії д-ва регулює (різною мірою) питання внутр. структури й управління Д. ц., зокрема й законодавчо. В Англії, Норвегії, Фінляндії держ. органи призначають служителів Д. ц., вони є держ. чиновниками. В останні роки певною мірою зріс рівень автономності окремих Д. ц., їхній розвиток і функціонування увійшли в дем. русло. Зріс рівень правової й екон. захищеності, свободи буття ін. церков, віросповідань у країнах, де є Д. ц.
М. Бабій

ДЕРЖА́ВНЕ УПРАВЛІ́ННЯ — провідний вид соціального (сусп.) управління, який полягає у здійсненні д-вою, її органами владно-організаційного впливу на сусп. відносини і процеси в екон., соціально-культ. та адм.-політ. сферах. Д. у. характеризується всіма осн. ознаками соціального управління: воно має цілевстановлений характер, полягає у спрямуванні й координації спільної (колект.) діяльності людей і пов'язане з використанням важелів публічної влади, насамперед різного роду соціальних норм. Зміст поняття Д. у. охоплює сукупність елементів, що становлять систему Д. у.: а) суб'єкти управління (керівні суб'єкти), тобто відповідні органи держ. влади, їхні посадові особи; б) об'єкти управління (керовані об'єкти), тобто підприємства, установи, орг-ції, сфери та галузі сусп. життя, що перебувають під керівним впливом д-ви; в) власне управлінська діяльність, в якій відбувається взаємодія між суб'єктами і об'єктами управління за схемою «влада — підпорядкування». Доволі поширений термін «адміністративна система» найчастіше розуміється спрощено, як поєднання двох із зазначених елементів — суб'єктів управління та їхньої діяльності. Визначальна особливість Д. у. полягає в його безпосередньому зв'язку з викон. владою як окремою гілкою держ. влади. Відтак Д. у. набуває специфічних ознак: воно пов'язане з поділом держ. влади на окремі гілки; спрямовується на виконання законів та ін. актів законодавства; використовує методи нормотворчості й розпорядливості; має підзаконний характер; передбачає можливість судового захисту гр-нами своїх прав і свобод у випадку їх порушення органами викон. влади, їхніми посадовими особами. Дотепер поширене розмежування широкого і вузького тлумачення Д. у. Перше зводиться до його розуміння як сукупності діяльності всіх органів д-ви, тобто реалізації всієї держ. влади. Відповідно пропонується й окрема дефініція — «управління д-вою (держ. справами)». Натомість при вузькому розумінні Д. у. воно означає певний вид діяльності д-ви, що його здійснюють лише органи викон. влади шляхом прийняття розпорядчих рішень на виконання законів та ін. актів законодавства. Звідси походить загальнопоширена характеристика Д. у. як виконавчо-розпорядчої діяльності. Разом з тим ознаки Д. у. виявляються і поза межами функціонування тільки органів викон. влади, а саме — у діяльності апарату усіх держ. органів, а також держ. підприємств, установ і орг-цій. Йдеться про Д. у. внутрішньоорганізаційної спрямованості, що має допоміжний характер стосовно профільної діяльності відповідного суб'єкта. Цей окремий різновид Д. у. виступає як своєрідний «внутрішньоорганізаційний менеджмент». Переважне місце в регулюванні Д. у. посідає адм. право, яке закріплює орг-цію, повноваження і порядок діяльності органів викон. влади, механізм функціонування *державної служби*, взаємовідносини цих органів з гр-нами та ін. суб'єктами адм. права, засоби забезпечення законності у Д. у. тощо.

Літ.: Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / Авер'янов В. Б. [та ін.]. К., 2003; Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / Авер'янов В. Б. [та ін.]. К., 2007.
В. Авер'янов

ДЕРЖА́ВНИЙ СУВЕРЕНІТЕ́Т (франц. souverainete — верховна влада) –означає незалежність д-ви і передбачає існування верховної/найвищої влади в межах конкр. д-ви. Автором теорії суверенітету прийнято вважати Ж. Бодена, який у праці «Шість книг про державу» (1576) виділив низку ознак суверенної влади. Зокрема, такими ознаками є — пост. характер та абсолютність влади, яка не обмежена жодними умовами, а також те, що влада єдина та неподільна. Початково поняття суверенної влади стосувалося лише королівської влади, як первинної, найвищої і незалежної. У 17 ст. в Англії під час боротьби між монархом і парламентом дійшли висновку, що суверенна влада належить одночасно королю та парламенту, відповідно лише їхні спільні дії та рішення мають суверенний формат. У 17 ст. суверенними д-вами у Європі вважали не всі д-ви, а тільки: Францію, Іспанію, Німеччину, Швецію та Венецію, які не визнавали вищість над собою ін. д-в або володарів, окрім лише Бога. Значний вплив на формування сучас. контексту *суверенітету* здійснив Ж.-Ж. *Руссо*, який у своїй концепції сусп. договору як суверена визнав народ. Власне народ володів найвищою владою і мав право на остаточні й обов'язкові рішення щодо загалу. Формула, що суверенна влада належить народові, реалізується в сучас. д-ві за допомогою засад прямої та представн. *демократії*. Суверен здійснює свою вищу владу за допомогою: заг. *виборів*, під час формування вищих держ. ін-тів; референдумів; народних ініціатив; висловлення громад. думки тощо. Принцип Д. с., як принципова засада міжнар. права, дістав значного розвитку в міжнар. док-тах. Гол. засади Д. с. були сформульовані у 1648 в рамках Вестфальської мирної угоди. На 7-й Панамер. конференції у Монтевідео (Уругвай) у груд. 1933 було прийнято Конвенцію про права і обов'язки д-в і у ст. 1 дано визначення параметрів суверенітету: територія з окресленими кордонами, пост. населення, ін-ти центр. влади/уряд та визнання незалежною ін. д-вами. Подальший розвиток засад суверенітету було здійснено в Статуті *ООН* (1945) та в Резолюції ООН № 2625 (XXV) від 24.10.1970 «Декларація засад/принципів міжнародного права...». Зокрема останній док-т констатував, що всі д-ви володіють суверенною рівністю, яка передбачає: а) д-ви рівні юридично; б) кожній д-ві належать права, властиві повному суверенітету; в) кожна д-ва зобов'язана поважати правосуб'єктність ін. д-в; г) тер. цілісність та політ. незалежність є недоторканними; д) кожна д-ва має право вільно обирати та розвивати свої політ., соціальні, екон. та культ. системи; е) кожна д-ва зобов'язана повністю та належно виконувати свої міжнар. зобов'язання, жити в мирі з ін. д-вами.

Прийнято розрізняти Д. с. у двох форматах — внутр. і зовн. Внутр. суверенітет означає вищість держ. влади відносно ін. ін-тів (церква, профспілки, об'єднання підприємців тощо) і центрів впливу, що діють на тер. д-ви та свободу дій на власній території. Тобто внутр. суверенітет означає, що держ. влада має право і приймає обов'язкові рішення щодо гр-н, сусп. груп, усіх різновидів ін-тів у межах тер. д-ви. Щодо характеристики внутр. суверенітету використовують також поняття народного суверенітету. В цьому контексті наголос робиться на тому, що держ. влада формується народом через процедури *виборів* і в такий спосіб отримує легітимність. Зовн. суверенітет означає, по-перше, що держ. влада є автономною у своїх діях/рішеннях від ін. д-в та зовн. ін-тів, по-друге, що д-ви у відносинах між собою не визнають жодного вищого ін-ту над собою і підкоряються однаковою мірою лише спільно виробленим і прийнятим нормам міжнар. права.

Сучас. етапу істор. розвитку властивий високий рівень динамізму, масштабність викликів, що детермінує потребу корекції підходів до багатьох характеристик д-в, включаючи засаду суверенітету. До числа гол. чинників слід віднести, по-перше, значне зростання рівня взаємозв'язків між д-вами, що досить часто призводить до формування тривалих міжнар. об'єднань/орг-цій. Прикладом може бути ЄС у межах якого нац. д-ви добровільно делегують міжнар./наднаціональним ін-там частину власних суверенних повноважень. По-друге, існування транснаціональних компаній, які можуть досить успішно впливати на внутр. і зовн. політику нац. д-в, на території яких вони працюють, використовуючи свій фін., екон. і політ. потенціал. По-третє, швидкий розвиток міжнар. недержавних орг-цій та об'єднань, у роботі яких беруть участь гр-ни різних країн, незалежно від ставлення нац. урядів до їхньої діяльності (Міжнар. амністія, Грінпіс тощо). Заг. лейтмотивом є констатація, що жодна нац. д-ва нині не в змозі функціонувати автономно від ін. країн як в цілому, так і в конкр. сферах — екон., культ., військ., енергет. тощо. Внаслідок цього нині принцип Д. с. не може бути зведений до поняття незалежності д-ви — всі д-ви є залежними, хоча різною мірою, від ін. д-в. Суверенітет переважно означає реалізацію влади щодо конкр. населення та території. *А. Романюк*

ДЕРЖА́ВНИЙ ТЕРОРИ́ЗМ (від лат. terror — страх, жах) — політика *держави*, спрямована на досягнення політ. інтересів за допомогою насилля та *репресій*, як усередині країни, так і на міжнар. арені. Д. т. усередині країни здійснюється шляхом системат. репресій проти окремих прошарків і груп населення, політ. опозиції, всього сусп-ва. Внутр. Д. т. породжує адекватну реакцію з боку опозиції, метою її терорист. дій за таких умов є досягнення певних поступок з боку д-ви та зміна її *внутрішньої* або *зовнішньої політики*. Об'єктом терорист. атак у такому разі стають держ. ін-ти і установи, керівництво д-ви, окремі політ. лідери. Внутрішньодерж. тероризм — це відкрите масове насилля з боку панівної *еліти*, яка спирається на потугу держ. ін-тів. Цей вид тероризму пов'язаний з діяльністю як держ. структур з протидії ін. світогляду, опозиц. думці чи інтелект. опозиції за допомогою насильства і насадження страху в сусп-ві, так і з боротьбою опозиц. сил проти наявного режиму, що має на меті зміну екон. чи політ. устрою своєї країни. Внутрішньодерж. тероризм характерний лише для певної країни і не виходить за її тер. межі. Зародження такого виду тероризму історично пов'язано з Вел. франц. революцією 1789–99. Розглядаючи питання внутрішньодерж. тероризму, не можна залишити без уваги події 1918–20 у Росії, де був терор як держ. структур, так і опозиції, що увійшов в історію під назвою «червоного» і «білого» терору, жоден з яких не міг обійтися без катувань і знищення людей; за даними багатьох дослідників, втрати у громадян. війні 1918–20 становили 12 млн осіб, причому на власне військ. втрати, за неточними даними, припадає лише бл. 800 тис. осіб. Як свідчить історія, величезна к-сть людей загинула і в роки сталінських репресій. Держ. терор в епоху Й. *Сталіна* не йде в жодне порівняння з жертвами Франц. революції — ін. епоха, ін. розмах. У теор. напрацюваннях, здійснених рос. спецслужбами, зазначається: «Між державним тероризмом та опозиційним тероризмом існує різниця, яка полягає в тому, що державний тероризм — це відкрите насилля з боку правлячих еліт, що спираються на міць державних інституцій, а опозиційний тероризм — це насилля та залякування, до якого вдаються опозиційні режимові угруповання. Головною зброєю державного терору є репресії, опозиційного тероризму — терористичні акти». Термін «Д. т.» остаточно увійшов у наук. обіг після прийняття 34-ю *Генеральною Асамблеєю ООН* резолюції «Про неприпустимість політики державного тероризму та будь-яких дій держав, спрямованих на підрив суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах».

Літ.: Ляхов Е. Г. Терроризм и межгосударственные отношения. М., 1991; Горбунов А. С. К вопросу о классификации терроризма // Моск. журн. междунар. права. 1993. № 1. *Г. Перепелиця*

ДЕРЖА́ВНІ СИ́МВОЛИ (грец. σύμβολον — знак, прикметна ознака) — встановлені конституцією або спец. законами офіц. відмітні ознаки д-ви, що втілюють її суверенітет і виражають нац. ідеї політ. чи істор. змісту. Найважливішими Д. с. є держ. прапор, держ. герб і держ. гімн. Держ. прапор є однокольоровим або багатокольоровим полотнищем певної конфігурації, іноді з держ. гербом, ін. зображенням чи написом. Зображення держ. герба виконується за законами геральдики і може мати вигляд стилізованого птаха (найчастіше — орла), звіра (напр., лева), свійської тварини, рослини, архіт. споруди, воїна тощо або їх комбінації. Держ. гімн (з грец. — урочиста пісня) є поетично-музичним твором, який прославляє д-ву, певні істор. події та їхніх героїв тощо. У деяких країнах є малий держ. герб і більш деталізований — великий. До Д. с. належать також держ. кольори, відображені в держ. прапорі, штандарт (прапор) глави д-ви і *девіз* д-ви — стислий вислів, що виражає найвищі цінності даної д-ви. Девіз д-ви не є обов'язковим Д. с. Зазвичай він розміщується на держ. гербі. Приклади держ. девізу: «Сила — в Союзі» (Бельгія), «Бог і право особи» (Великобританія), «Від моря до моря» (Канада), «Із багатьох — єдине» (США), «Свобода, Рівність, Братерство» (Франція), «Єдність, закон і свобода» (ФРН). Д. с. виконують низку функцій, осн. з яких є представн. та інтегративна. Д. с. мають загальнообов'язковий характер — їхня дія поширюється на всю тер. д-ви і всіх гр-н, які зобов'язані виявляти до них повагу. Так, під час виконання держ. гімну в різних урочистих церемоніях за участі держ. органів (святкові засідання, підняття держ. прапора, вручення держ. нагород, відкриття і закриття сесій парламенту тощо) належить вставати, виявляючи тим самим повагу до д-ви. Держ. прапор встановлюється на будівлях держ. органів, його наявність є обов'язковою під час публічної присутності та виступів найвищих посадових осіб д-ви, він супроводжує перебування повноважних представників д-ви в ін. країнах. Під час підняття держ. прапора належить вставати. Військовослужбовці під час урочистих заходів рівняються на держ. прапор та віддають йому честь. Держ. герб зображується на печатках держ. установ, грошових знаках, бланках держ. органів, деяких офіц. док-тах тощо, які мають особливу цінність і передбачають бережливе ставлення до них. Д-ва створює правову систему охорони Д. с. і захисту їх від протиправних посягань. За публічний вияв гр-нами неповаги до Д. с. передбачається адм. або кримін. покарання.

Згідно з Конституцією України Д. с. України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. *П. Шляхтун*

ДЕРЖА́ВНІСТЬ — якісна характеристика, властивість державноорганізованого сусп-ва, що (а) розкриває взаємодію органів держ. влади і сусп-ва, направлену на забезпечення існування та функціонування д-ви; (б) окреслює характерні риси та особливості його перебування на конкретно-істор. етапі розвитку. Термін «Д.» не має чітко усталеного, конкр. смислового змісту, і тому він часто звучить поліфонічно і вживається: а) як синонім д-ви взагалі; б) характеристика д-ви того або ін. істор. типу (рабовласн. Д., феод. Д., бурж. Д. тощо); в) позначення певного етапу в розвиткові д-ви даного істор. типу (Д. франків, загальнонар. Д.); г) назва системи (механізму) політ. організації сусп-ва. Осн. метою створення Д. є використання політ. влади її засобів та ресурсів для задоволення природних соціо-етн. потреб сусп-ва: збереження самобутності; консолідації; захисту власних інтересів та цінностей; розвитку своєї культури. В інституційному плані Д. охоплює органи суверенної публічної влади та управління (структури держ. влади, місц. самоврядування тощо); окремі елементи сусп-ва (громад. об'єднання, політ. партії тощо), які беруть участь у здійсненні держ. влади; форми їхньої взаємодії. Д. — це складна і динамічна система зв'язків, стосунків та ін-тів публічної влади, система, розвиток якої обумовлений відповідними особливостями соціально-екон., політ. і духовно-моральних чинників життєдіяльності окремо взятого народу або співтовариства народів на певному істор. етапі їхнього розвитку. Поняття Д. не зводиться до переліку держ. функцій та структур, воно не може ототожнюватися і з поняттям «держава». Це пояснюється тим, що хронологічно еволюційне зародження елементів Д. передує становленню суверенної д-ви. Саме ця особливість Д., як базової моделі, своєрідного каркасу державотворчого процесу, дозволяє шляхом реформування наявних ін-тів і систем політ. влади виходити на якісно нові держ. утворення. Не можна Д. і цілком ідентифікувати зі спорідненим поняттям «політ. система», оскільки (а) будь-яка політ. система може охоплювати такі елементи, які намагаються реалізувати свої інтереси самостійно, без взаємодії з д-вою з метою реалізації її функцій; (б) до політ. системи можуть також входити ін-ти, що протидіють д-ві, і з огляду на це їх не можна вважати складовими частинами Д. Термін «Д.» має надзвичайно важливу історико-прогностичну наповненість. Його використання у політології дозволяє суттєво розширити часовий діапазон для аналізу, розуміння та пояснення закономірностей та особливостей держ. розвитку, з'ясування суті ключових проблем еволюції сусп. життя.

Літ.: Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз). К., 1996; Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). К., 2002. *О. Бойко*

ДЕРРІДА́ (Derrida) Жак (15.07.1930, Ель-Біар, Алжир — 08.10.2004, Париж) — філософ, культуролог. Навч. у Вищій нормальній школі у Парижі. Викладав у Сорбонні (1960–64), в Ун-ті Джонса Хопкінса (1968–74), після 1974 — в Єльському ун-ті. Виступав на захист східноєвроп. дисидентів, нелегальних мігрантів, боровся проти апартеїду в Пд. Африці, сприяв поширенню у Франції політики мультикультуралізму. Входив до передвиборчого штабу Л. Жюспена, кандидата-соціаліста на презид. виборах (1995).

Д. вважається представником постструктуралізму, який виступає проти класичного зх. раціоналізму, віри в здійснення великих ідеалів гуманізму, структуралістського універсалізму. Запропонував теорію деконструктивізму як особливої стратегії стосовно тексту, яка одночасно включала деконструкцію і реконструкцію. З точки зору Д., будь-який текст не є незмінною даністю, а його розуміння залежить від інтерпретації читача, який разом з текстом являє собою єдину систему. За допомогою концепції деконструктивізму інтерпретував мотиви філос. роздумів *Гегеля*, *Ніцше*, Гуссерля, *Фройда*, *Гайдеґґера*. Доводив, що шляхом руйнування стереотипів та зміни контексту визнані філос. положення стають зруйнованими самим текстом або самим дискурсом, спрямованим на його ствердження. Особливу увагу приділяв проблемам філософії мови. Виступав проти попередньої традиції, згідно з якою мова була предметом лише окремої науки в межах семіології. Доводив зв'язок між метафізикою та зх. культурою фонетичного письма, в якому міститься комплекс метафізичних проблем співвідношення літери та звуку, духовного та тілесного, зовн. та внутр., означального та означуваного. Центр. місце у книзі «Про граматологію» відведене поняттю «письма», яке розглядалося як практика критичного запитування, спрямованого не на репрезентацію сенсу, а на викриття «прагнення смислу до влади», на спростування «різних концептуальних марень». Розробляв поняття «археписьма», в якому знімається істор. протистояння графічного письма та усного мовлення, звуку та літери. Проголошував пріоритет знаку над річчю або явищем, які він позначає. У праці «Монолінгвізм іншого або протогенез першопочатку» проаналізував зв'язок ідентичності та мови. Виступав проти лінгвістичного колоніалізму, що, на його думку, проявлявся у боротьбі за чистоту мови. Осн. темою роботи «Привиди Маркса» було звернення до посмертної долі *Маркса* та його вчення. Згідно з Д., осн. урок, який зх. цивілізація отримала від марксизму, полягав у тому, що «марксизм не лише вірив у привидів, але наділив їх реальним існуванням в культурній химері соціалістичної держави».

Літ.: Куцепал С. Письмо як засіб деконструкції логоцентризму в концепції Жака Дерріда. К., 1997; Гуменюк Т. Деррида и постмодернистское мышление. К, 1999; Ramond Ch. Le vocabulaire de Derrida. Paris, 2001; Thomas M. The reception of Derrida: translation and transformation. Palgrave, 2006. *К. Богуславська*

ДЕСНИ́ЦЬКИЙ Семен Юхимович (бл. 1740, Ніжин — 15.06.1789, Москва) — просвітник, правник, засновник правознавства в Рос. імперії, економіст, педагог, перекладач, масон. Навч. в ун-тах у Москві (1759–60), Глазго (1761–67); учень А. Сміта. Магістр мистецтв (1765, Глазго), д-р цив. та церк. права (1767, Глазго). Радник Комісії зі систематизації законів («Уложенная Комиссия», 1767–68), для якої підготував «Подання про запровадження законодавчої, судової і каральної влади в Російській імперії» (1768). Професор права Моск. ун-ту (1767–87), зав. кафедри рос. законознавства (від 1783), член Імператорської акад. наук і мистецтв (від 1783). Брат-засновник та оратор масонської ложі «Озіріс» (1776–81, СПб.; від 1781 — Москва). Прихильник концепції природного права Дж. Локка.

У своїй «натуральній юриспруденції» поділив права людини на природні (захист тіла, честі, гідності, власності); набуті (станові та посадові); такі, що виникають у взаєминах між особами (громадян., майнові); права на особисту та громад. безпеку. Пов'язував становлення д-ви із виникненням майнової нерівності та приватної власності. Виокремив 4 етапи розвитку д-ви, родини та власності: збиральництво (відсутність родини та власності), скотарство (формування родини, виникнення власності), рільництво (осілість, моногамія, приватна власність), ремесло і торгівля (формування д-ви та законодавства). Прихильник конст. монархії з поділом влади на законод. (імператор, виборний сенат), викон. та судову. Запропонував реформу судоустрою: привселюдне судочинство, довічне призначення суддів, ін-т захисників і суд присяжних. Прихильник розширення прав міського самовряд. Вважав свободу підприємництва головною свободою особи, а повсякденні екон. зв'язки — основою об'єднання людей у народ.

Тв.: Юридичні роздуми про відмінні поняття, що мають народи про власність маєтків у різних верствах співжиття // Українська економічна думка. К., 2007.

Літ.: Орленко В. В. Проект реформ державних і правових установ Семена Десницького // Історія вчень про державу та право. К., 2008.

В. Пономарьов

ДЕСПОТИ́ЗМ (від грец. δεσπότης — володар, самодержець) — необмежена *влада*, свавілля. Д. розглядається як форма *абсолютизму*, самодерж. влади, що заснована на сваволі вищого носія влади та наявності в д-ві чисельного і постійного профес. війська. Д. породжує розгалужену командно-адм. структуру влади. Необхідною умовою існування такої влади є панування держ. та сусп. власності, передусім на землю, а також абс. залежне становище індивіда, коли взаємовідносини між людьми визначаються не ними самими, а владою. Тому Д. може розглядатися як соціальний феномен життя сусп-ва. Вищою сутністю Д. є безконтрольність держ. системи, яка породжує і власне свавілля, й особистість (деспота), яка це свавілля творить. У Starод. Греції деспотом називали правителя невільної д-ви. *Арістотель* першим почав розрізняти перський «Д.» та грец. «тиранію». Ознаками Д. мислитель називав: стабільність і усталеність влади, що базується на згоді людей, які не знають ін. форм правління, тому така влада є цілком легальною. Д. панує там, де люди не цінують свободу та згодні підпорядковуватися свавільній владі. Ш. *Монтеск'є* вважав, що Д. характеризує беззаконність влади правителя. Вчений розглядав сх. деспотизм як глобальну альтернативу вільному сусп-ву. Пізніше зх. теоретики почали використовувати термін «Д.» для позначення абс. зосередження влади. Як назва форми правління з необмеженою владою цей термін з поч. 19 ст. злився за змістом або був витіснений поняттями «абсолютизм», «диктаторство» (у бонапартистському значенні) та «тоталітаризм». Найчастіше розглядають «сх. Д.» (oriental despotism) — термін, який запровадив К. Віттфоґель у 1957 для характеристики «азіат. сусп-ва» та подібних типів соціальної системи, де існує «деспотична» держ. влада, обумовлена потребою у громад. роботах для забезпечення іригації й контролю над повенями. Д. держ. влади пояснюється необхідністю здійснення масштабних громад. робіт. Звидси — альтернативний термін «гідравлічне сусп-во». Прихильники компаративного управління сусп-вом вважають, що сх. Д. є надто широким узагальненням і втратив своє значення для характеристики влади в окремих країнах. Нині терміни «Д.» та «тиранія» багатьма дослідниками використовуються як синоніми, що позначають спосіб управління на основі застосування владою примусу і свавілля, який порушує принципи дотримання політ. свобод, конст. правління та верховенства права.

Літ.: Koebner R. Despot and Despotism // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. 1954, № 14; Richter M. Despotism. In Dictionary of the History of Ideas. Vol. II. New York, 1973; Wittfogel K. A. Oriental Despotism. New Haven, CT, 1957.

С. Бульбенюк

ДЕСПОТІ́Я (від грец. δεσπότεία — необмежена влада) — д-ва, переважно у Старод. світі, яка управлялася деспотом (Ассирія, Вавилон, Китай, Осман. імперія та ін.); одна з форм самодерж. влади — необмежена *монархія*. Від *абсолютизму* Д. запозичила формальну схильність до міжстанового компромісу, рівне ставлення до старих та нових соціальних спільнот. Політ. поняття «Д.» вперше з'явилося під час греко-перських війн у 5 ст. до н. е., тоді Д. розумілася як варварська монархія. Д. як особлива форма д-ви склалася на Сх. на перших етапах розвитку людської цивілізації та обумовила формування системоцентричного або общинного типу *суспільства*. Сутністю Д. є те, що на чолі такої д-ви стояв повновладний правитель (деспот), який володів землею. Він здійснював владу через широку мережу чиновників, які збирали податки, організовували сільськогосп. і буд. роботи, наглядали за станом зрошувальної системи, своєчасним поповненням війська, виконували судові функції. Влада сх. деспотів була необмеженою, за ними залишалося остаточне рішення у військ., госп., юрид. та ін. питаннях. Сутність Д. розкриває принцип: «Перед деспотом всі рівні, а саме — дорівнюють нулю». Влада деспотів вважалася такою, що мала божественний характер, вони в очах населення були намісниками богів на землі. Соціальна система Д. мала жорстку ієрархічну структуру: всі соціальні верстви займали чітко визначене місце у сусп-ві, відповідно до якого формувалися їхні обов'язки, права та привілеї. Піраміда влади у Д. була такою: на верхівці перебував деспот (правитель), трохи нижче –вищий прошарок знаті (жерці, родова та військ. аристократія), ще нижче — чисельний апарат чиновників (люди, наділені профес. знанням), до привілейованих станів належали також купці та воїни (одні зміцнювали екон., ін. — воєнну могутність д-ви), біля основи піраміди розташовувалися ремісники та вільні поселенці. У Д. д-ва отримала абсолютну перевагу над сусп-вом, яке мало сервільний характер. Ш. *Монтеск'є* підкреслював, що у Д. вирішальну регулятивну роль відігравала *релігія*, сукупність ідеол. і морально-етичних принципів, які були покликані упорядкувати життя сусп-ва. Майже всі сх. Д. були теократичними, ідеологізованими д-ми за суттю. Влада у них виступала одночасно як правитель, жрець та вчитель. У сх. Д. етика та мораль практично не відокремлювалися від держ. закону. В основі всіх сх. Д. був реліг.-моральний ідеал вищого, надлюдського порядку. Тому вся держ.-бюрокр. система Д. була деперсоналізована, більшість рішень мали анонімний або колегіальний характер.

Літ.: Засодімский П. Деспотизмъ. СПб., 1911; Wittfogel K. A. Oriental Despotism. New Haven, CT, 1957; Anderson P. Lineages of the Absolute State. London, 1974.

С. Бульбенюк

ДЕСТАБІЛІЗА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. destabilis — нестійкий) — процес розбалансування певної системи, порушення встановленого ритму та взаємозв'язків її складових елементів, гальмування динаміки позитивних еволюц. процесів, виникнення різких стрибків та спадів у діяльності системи.

Дестабілізація може відбуватись у системах різного порядку — екол., мех., госп., сусп. тощо. Д. п. — це втрата стабільності у політ. системі сусп-ва загалом або у межах якоїсь з її підсистем, а відтак може бути визначена як асистемна характеристика сусп-ва. Д. п. сигналізує про посилення політ. та ідеол. протистояння у сусп-ві, про загострення соціальної напруги, виникнення конфліктних ситуацій у відносинах між політ. суб'єктами. Формами прояву Д. п. можуть бути громадян. війни, політ. перевороти, *революції*, *тероризм* тощо. Попри негат. характер дестабілізац. процесів у будь-якій царині сусп. життєдіяльності, їхні наслідки не можна оцінювати винятково негативно, адже дестабілізація своєю появою заявляє про існування певних проблем і необхідність їхнього вирішення і відповідно створює певні передумови задля нового витка стабільності у розвитку сусп-ва. Дослідження дестабілізац. процесів може відбуватися на трьох основних рівнях: 1) структурному — аналіз суб'єктів соціального рівня та проблем їхньої взаємодії; 2) функціональному — вивчення динаміки змін, питань внутр. та зовн. адаптації; 3) просторовому — дослідження факторів дестабілізації на міжнар., загальнодерж. чи регіон. рівнях. *Н. Сіданіч*

ДЕСТАЛІНІЗА́ЦІЯ — процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. *Сталіна*. Вже 27.03.1953 було видано указ Президії ВР *СРСР* про амністію ув'язнених на строк до 5 років, згодом оприлюднено рішення, за яким звільнили осіб, залучених у «справі лікарів», у «справі мінгрельської націоналіст. орг-ції» та ін. У верес. 1953 видано указ Президії ВР СРСР щодо права Верховного суду переглядати за протестами Ген. прокурора рішення колегій ОГПУ, «трійок» *НКВД* та особливої наради при НКВД–МГБ–МВД СРСР. Тоді ж було скасовано військ. трибунали військ МВД, Особливу нараду МВД, скасовано постанову ЦВК СРСР від 01.12.1934 «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». У 1954 створено центр. та місц. комісії з перегляду справ осіб, засуджених у 1934–53 за політ. обвинуваченнями. У груд. 1955 створено комісію для вивчення матеріалів про масові репресії членів і канд. у члени ЦК ВКП(б), обраних 18-м з'їздом партії, та ін. гр-н у період 1935–40. У 1955–56 ЦК КПРС і РМ СРСР ухвалили постанови, які хоча й не змінили антидем. природи комуніст. режиму, проте зменшували найбрутальніші прояви сталінізму. За період від квіт. 1954 по квіт. 1959 чисельність політв'язнів («контрреволюціонерів») скоротилась у 40,7 раза, а їхня частка у складі всіх ув'язнених з 33 до 1,2 %. Цей період був ознаменований повстаннями в'язнів під антисталінськими гаслами (Норільське, Вокутинське, Кенгірське повстання та ін.). Усього в 1954–61 реабілітували 737 182 особи. Відбулися процеси над особами, безпосередньо винними у фальсифікації слідчих матеріалів та в ін. зловживаннях. Проте парт.-держ. керівництво на чолі з М. *Хрущовим* не наважилося розпочати перегляд справ і процесів 1920–30-х з огляду на те, що можуть відкритися факти про їхню особисту участь в орг-ції репресій. Тому правда про сталінізм дозувалася, а політ. конкуренти М. Хрущова фізично знищувались або усувалися. Після 20-го з'їзду КПРС (лют. 1956), на якому М. Хрущов виголосив «закриту» промову про злочини сталінської доби і «культ особи», та після розгрому «антипартійної групи» Г. Маленкова, В. Молотова, Л. Кагановича було розпочато нову атаку на сталінізм. Цю лінію підтримав 21-й з'їзд КПРС (жовт. 1961), на якому, зокрема, було ухвалено рішення про винесення саркофага з труною Й. Сталіна з Мавзолею на Красній площі в Москві. Було перейменовано населені пункти, які мали його ім'я, завершено демонтаж споруджених на його честь пам'ятників. Д. проявилася також у спробах демонтувати стару систему управління країною (зокрема, замість централізованих галузевих міністерств з'явились ради нар. господарств, було скорочено органи, що дублювали роботу один одного, більших прав було надано тодішнім союзним республікам та ін.). Здійснені кроки вплинули на духовну атмосферу, послабили цензуру, стали своєрідним ферментом розкутої думки, дискусій, неможливих раніше оцінок минулого і сучас. стану сусп-ва (зокрема, були надруковані твори О. *Солженіцина*, Є. Євтушенка, І. Еренбурга, В. Дудінцева та ін.). Д. сприяла появі в Україні нового покоління письменників, критиків, поетів (Л. Костенко, В. Симоненко, І. *Дзюба*, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Вінграновський, І. Драч, Д. Павличко та ін.), які вимагали подолання наслідків сталінізму, більшої свободи для розвитку укр. культури, мови. Незважаючи на непослідовність антисталінських дій влади, ключовим наслідком цього етапу стало формування негат. ставлення до сталінських методів керівництва. Після усунення М. Хрущова від влади у жовт. 1964, Д. було уповільнено, а потім припинено. Поступово почалося відновлення образу Й. Сталіна як далекоглядного й авторитетного керівника, який припустився лише окремих помилок. 25.06.1970 на могилі Сталіна біля Кремлівської стіни було встановлено пам'ятник з його бюстом. Незважаючи на протести представників інтелігенції, Л. *Брежнєв* та його оточення реалізовували політику повзучої ресталінізації. Під час горбачовської «перебудови» Д. перейшла у нову фазу. 28.09.1987 створено комісію Політбюро ЦК КПРС для вивчення фактів і док-тів, пов'язаних з репресіями у період 1930–40-х і поч. 1950-х. Відповідним м-вам і відомствам було дано доручення продовжити роботу з перегляду справ осіб, репресованих в добу сталінізму. У 1988–89 було реабілітовано 844 740 осіб. До серп. 1991 в Україні працювала відповідна комісія Політбюро ЦК КПУ. 17.04.1991 ВР України ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», в якому зазначалося, що реабілітація жертв політ. репресій повинна охоплювати весь період після 1917 до моменту набуття чинності цього закону і поширюватися на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами *УРСР* або репресованих на тер. України ін. держ. органами, включно із позбавленням життя або волі, переселенням у примусовому порядку, висланням і засланням за межі УРСР, позбавленням громадянства, примусовим поміщенням до лікувальних закладів, позбавленням чи обмеженням ін. громадян. прав і свобод з мотивів політ., соціального, класового, нац. і реліг. характеру (всього за період з 1953 в Україні реабілітовано понад 700 000 осіб). Численні санкціоновані владою антисталінські кроки (публікації, фільми, телепрограми та ін. акції) мали величезний громад. резонанс, сформували сталінський образ як образ тирана та диктатора, підготували інтелектуальне знецінення ключових ленінсько-сталінських ідеологем, знищення *цензури*, політично сприяли демонтажу СРСР.

Літ.: Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. М., 1991; Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 2 т. М., 2000; Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Сорок лет после войны, 1945–1985. М., 2007. *Ю. Шаповал*

ДЕЦЕНТРАЛІЗА́ЦІЯ (від *де...* і лат. centralis — серединний, центральний)—процес розширення і зміцнення прав та повноважень адм.-тер. одиниць (областей, автономій, республік — суб'єктів федерацій та ін.) або нижчих органів та орг-цій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру. Д., як правило, здійснюється цілеспрямовано з метою оптимізації практ. вирішення питань загальнонац. ваги, а також втілення у життя специфічних регіонально-локальних програм. Розрізняють два типи Д.: адм. (бюрокр.) і дем. Д. адм. (ін-ти намісництва) означає розширення компетенції місц. адм. органів, які діють у межах цієї компетенції самостійно і до певної міри незалежно від центр. влади, хоча і призначаються центр. урядом. Цей тип Д. означає по суті «не децентралізацію, а деконцентрацію влади» (М. Драгоманов). Д. дем. передбачає створення розгалуженої системи місц. самовряд., коли місц. справи вирішуються не представниками центр. уряду, а особами, обраними населенням. У сучас. світі Д. є органічним поєднанням окремих елементів вищезазначених типів, а також елементів централізму. Як правило, вона втілюється у моделі, що враховує істор. досвід і нац. традиції певних д-в. У федерат. д-вах (Німеччина, США, Швейцарія та ін.) Д. полягає у поєднанні зовн. цілісності з внутр. різноманітністю на рівні місц. самовряд. (штати, землі, кантони та ін. з внутр. диференціацією форм і розмаїттям у системах управління), а розподіл функцій і компетенції між федер. урядом і місц. структурами є суттєвим елементом у системі поділу та балансу влад. В унітарних д-вах (Франція, Швеція, Японія та ін.) Д. втілюється шляхом встановлення кількох адм. рівнів. Напр., у Швеції таких рівнів 3 (д-ва, лени, комуни), у Франції — 4 (д-ва, регіони, департаменти, комуни). Причому франц. модель Д. (запроваджена 1982) за порівняно короткий термін дозволила досягти необхідної рівноваги між вищезазначеними адм. рівнями і водночас між центром (владою, призначеною в особі префекта) й місц. органами (владою, обраною населенням) і таким чином подолати надмірну централізацію із збереженням унітарності. Попри всі відмінності, притаманні різним моделям, Д. властиві спільні сутнісні ознаки, що водночас є її основоположними принципами: незалежність від форми держ. устрою; чітке законод. розмежування функцій та повноважень між різними рівнями управління; цілеспрямований розвиток розгалуженої системи місц. самовряд.; невтручання д-ви у сферу суверенних прав земель, областей, регіонів («суверенітет народу»); подолання патерналізму через запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях соціального управління; самостійність місц. органів влади у фін. сфері, фін. підтримка органів місц. і регіон. самоврядування з боку д-ви; законод. закріплення горизонт. і вертик. взаємовідносин у сфері соціального управління. У сукупності вищезазначені принципи, в разі їх практ. втілення у життя, пост. розвитку і вдосконалення, забезпечують децентралізоване прийняття рішень, що, як зафіксовано у Всесвітній декларації місц. самовряд. 1985, «зменшує перевантаження центру, а також поліпшує та прискорює урядові дії, надає життєвості новим інститутам і збільшує ймовірність того, що створені служби за сприятливих умов підтримуватимуться та розвиватимуться».

В Україні процес Д. як явище, характерне для сфери держ. управління, перебуває у стадії свого становлення. Її осн. завданнями, що поступово реалізуються у чинному законодавстві, є розподіл функцій між центр. інстанціями та місц. управлінням, між КМ і м-вами; зростання ролі Д. як чинника подолання надмірної централізації та принципу здійснення управління на основі забезпечення його об'єкт. закономірностей; досягнення необхідного для укр. сусп-ва рівня діалектичного зв'язку між централізацією і Д., забезпеченого прав. гарантіями та юрид. механізмами держ. управління, що мають бути закладені у нормах права. *В. Горбатенко*

ДЖЕ́ЙМІСОН (Jameson) Фредерік (14.04.1934, Клівленд, США) — літ. критик, політ. теоретик-марксист. Студіював філософію в Мюнхені та Берліні. Після повернення до США під керівництвом Е. Ауербаха працював над здобуттям докт. ступеня у Єльс. ун-ті. Упродовж 1-ї пол. 60-х рр. 20 ст. викладав у Гарвард. ун-ті. Дисертація «Сартр: витоки стилю» була опублікована 1961. У ній Д. досліджував прояви поезії, історії, філології та філософії у творчості Ж.-П. Сартра, інтерес до якого підштовхнув Д. до інтенсивного вивчення марксист. теорії. Зацікавленість *марксизмом* не в останню чергу була пов'язана й з активними зв'язками Д. з *новими лівими* та пацифістським рухом. Д. вивчав праці Л. *Альтюссера*, Т. *Адорно*, К. Берка, Е. Блоха, В. Беньяміна, Г. *Маркузе*. У той час, як з точки зору вульгарних марксистів культурна надбудова повністю визначається екон. базисом, зх. марксисти аналізували культуру як істор. і соціальний феномен поряд із екон. виробництвом і розподілом та політ. відносинами. Після переїзду в ун-т Каліфорнії (1967) Д. опублікував праці «Марксизм і форма: діалектичні теорії літератури двадцятого століття» (1971) та «Тюрма мови: критичний аналіз структуралізму і російського формалізму» (1972). У цих книгах він намагався показати, що гол. тенденціями в літ. й акад. житті були тенденції відриву від реальності. Д. критикував появу мистецького твору як об'єкта, відділеного від контексту, в якому він творився (що зумовлювалося прагненнями автора), як критикував і антиістор. формалізм, що був наслідком обмеженості застосовуваного структуралістського методу. У 1984 з'явилася стаття Д. «Постмодернізм, або логіка культури пізнього капіталізму», яка згодом стала основою для написання книги (1991). Д. розглядав постмодернізм як «скептицизм стосовно метанаративу», як «режим досліду», що випливає з умов інтелектуальної праці в період пізнього *капіталізму*. Пізній (мультинаціональний) капіталізм — фаза капіталізму, що прийшла на зміну двом попереднім — ринковій та імперіаліст. Відтак, з одного боку, в його основі — екон. структури, пов'язані із цими попередніми фазами, а з ін. — нова логіка культури — постмодернізм. Для пояснення останнього найкращою теор. основою, з точи зору Д., є марксизм. Пізній капіталізм характеризується потужною експансією капіталізму в регіони (за межі Зх.), де до цього не було товарних відносин, та урізноманітненням ринку товарів для споживання. Екон. зміни у свою чергу зумовили культурні: культура постмодернізму (яка відповідає фазі пізнього капіталізму) пронизала всі сфери життя соціуму — від економіки, держ. влади до людської психіки включно. Реальність зводиться до «образу» реальності, перетворюється на симулакрум. Для постмодерного сусп-ва характерними є поверховість, втрата емоційності, історичності (дослідник подає сукупність суперечливих, заплутаних ідей щодо минулого, пропонує стереотипи, створює «попуррі»), поява численних нових технологій. Для орієнтації у світі, подолання проблем постмодернізму, на думку Д., потрібні пізнавальні карти, під якими він розуміє класову свідомість, її новий тип. Ці пізнавальні карти могли б бути основою для радикальних політ. дій у постмодерному сусп-ві.

Тв.: The Modernist Papers. London, New York, 2007; Jameson on Jameson: Conversations on Cultural Marxism. Durham, 2007; Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму. К., 2008; Valences of the Dialectic. London; New York, 2009. *М. Кармазіна*

ДЖЕМІ́ЛЄВ Мустафа (нар. 13.11.1943, Бозкой, Крим) — громад. і політ. діяч, правозахисник, лідер кримськотат. нац. руху. У 1944 разом з усіма крим. татарами примусово вивезений з Криму до Узб. РСР. У 1962 поступив до Ташк. іригаційного ін-ту, у 1965 — відрахований у зв'язку зі звинуваченням в націоналіст., антирад. поглядах. Політ. діяльність розпочав у 1961 як співзасновник Союзу кримськотат. молоді. У 1966 звинувачений у відмові служити в Рад. армії, засуджений до ув'язнення на 1,5 роки. Після звільнення (1967) приєднався до правозахисного руху. Став одним з лідерів кримськотат. руху за повернення на істор. батьківщину, за участь в якому неодноразово засуджувався до ув'язнення. Усього відбув в ув'язненні 15 років. Востаннє перебував під судом в часи *перебудови* (1986), але у зв'язку з необхідністю для правлячого режиму переконати світову громадськість у реальності процесу демократизації політ. життя в СРСР був засуджений на 3 роки позбавлення волі умовно з 5-літнім випробувальним терміном і звільнений у залі суду. У 1987 на 1-му Всесоюзному з'їзді активістів кримськотат. нац. руху обраний до складу Центр. ініціативної групи нац. руху крим. татар. У 1989 разом з родиною повернувся до Криму, очолив «Орг-цію кримськотат. нац. руху» (ОКНР). З 1991 незмінний голова *Меджлісу кримськотатарського народу*. Відстоює право кримськотат. народу на самовизначення в межах Укр. д-ви. Народний депутат України 3–6 скликань, від 1999 — голова Ради представників кримськотат. народу при Президентові України.

Літ.: Шестой процесс Мустафы Джемилева. Материалы слествия и запись судебного процесса. 1983–1984. Симферополь, 2001; Крим в етнополітичному вимірі. К., 2005. *В. Котигоренко*

ДЖЕНТІ́ЛЕ (Gentile) Джованні (30.05.1875, Кастельветрано, Сицилія — 15.04.1944, Флоренція) — філософ, педагог, історик, видавець, громад. і політ. діяч. Закінчивши навч. у Флорент. ун-ті, працював у ліцеях Кампобоссо і Неаполя (1898–1906). У 1896 Д. знайомиться з Бенедетто Кроче і підтримує з ним дружні й наукові стосунки до 1923. Після того, як Д. почав співпрацю з фашистами, вони розійшлися з ідеол. мотивів. У 1903 вони разом викладають курс «Відродження ідеалізму» у Неапол. ун-ті і до 1923 спільно видають журн. «La Critica» («Критика»). З того часу і до кінця життя Д. був захоплений розвитком ідеал. філософії *Фіхте* і *Гегеля*. Значний вплив на формування філос. поглядів Д. мали праці його співвітчизників, починаючи від Т. Аквінського, Дж. Віко, італ. мислителів 19 ст. — Мадзіні, Росміні, Джіоберті й Спавента. Від них Д. запозичив концепцію autoctisi (самотворення). На світогляд Д. значний вплив мали твори Ф. *Ніцше*, чию ідею надлюдини він перетворив на концепцію людини-фашиста. З 1907 до 1914 Д. очолював кафедру філософії в ун-ті Палермо, а згодом у м. Піза. У 1917 Д. повернувся до Рим. ун-ту, де в 1925 заснував філос. ф-т. Він залишався професором цього ун-ту майже до кінця життя. Гол. філос. працями Д. вважаються «Теорія духу як чинного акту» (1916), «Система логіки як теорія пізнання» (1917), «Актуальний ідеалізм» (1931). У цих роботах викладена філос. концепція «актуального ідеалізму», цілісного вчення про філософію життя. Філософія, на думку Д., нарешті могла керувати життям. З погляду актуалізму, акт мислення (мислячa думка) є єдиною реальністю, в якому реалізується «Я». Початковий акт мислення мого «я» спрямований на пізнання безконечного універсального «Я» (Бога). З цієї точки зору Д. й розглядає діалектику Гегеля як діалектику мислимого, що відображає «продуману думку». Сам же пропонує діалектику, що виявляє «мислячу думку» — джерело всього сущого. Мислення тотожне дії, що є актом самотворення. Звідси й визначення власної доктрини як «актуалізму», а позиції суб'єкта — як «активізму». Така філос. позиція визначила політ. переконання Д. Він написав вступну частину ст. «Фашизм» в «Італійській енциклопедії» (1932), яка була підписана Муссоліні, де фашизм визначається як реліг. концепція, в якій людина розглядається у невід'ємному зв'язку із зовн. законом. Д-ва, як і Бог, також в нас, а не між нами. Таке пояснення подолало розмежування приватного і сусп., даючи можливість реалізувати «справжню демократію» як утвердження всезагальної свободи.

Д. називав себе «філософом фашизму», проте його розуміння фашизму було радше етичним, а не прагматичним, як у Муссоліні. Д. визначив такі риси італ. фашизму: обов'язковий держ. корпоративізм, скасування парламентарної системи, автаркія і вождь-філософ. У жовт. 1922, відразу після походу фашистів на Рим, Муссоліні запросив Д. на посаду міністра освіти, яку той займав до 1924. Саме в цей період Д. подав заяву на вступ до фашист. партії. Протягом 20 місяців роботи на цій посаді Д. підготував і провів реформу шкільної освіти, відому як «рефома Д.», першу цілісну реформу з 1859. Одним з аспектів реформи було запровадження ін-ту класичного ліцею — мережі навч. закладів, призначених для освіти майбутнього вищого класу. У лист. 1923 Д. був призначений сенатором у верхній палаті італ. парламенту. Того ж року він заснував журн. «Освітня політика», який з 1925 став журналом «фашистс. нац. ін-ту культури». З 1929 до 1930. Д. керував бібліограф. описом л-ри, присвяченої фашизму. Після відставки з поста міністра, на запрошення Муссоліні, посів посаду президента «комісії 15-ти», а згодом «комісії 18-ти», що готувала конст. реформу після приходу фашистів до влади. Реформа мала на меті розширити повноваження прем'єр-міністра як голови д-ви і пристосувати корпоративне законодавство до чинної конституції. Після встановлення фаш. режиму Д. активізував свою роботу у держ. інституціях. Він виконував обов'язки президента «вищої ради освіти», був членом «великої ради фашистів», міністром, а згодом президентом «фаш. нац. ін-ту культури». Крім того, був президентом Італ. ін-ту германістики та Ін-ту вивчення Бл. і Дал. Сх. 21.04.1925 Д. опублікував Маніфест фаш. інтелектуалів, який був підписаний багатьма мислителями. Д. залишився відданим ідеї фашизму до кінця свого життя. Після висадки союзників на Сицилію в лип. 1943 фашисти втратили свій вплив у центрі Італії. З допомогою нацист. Німеччини вони утворили Італ. Соціальну Республіку на пн. Італії, відому як «республіка Сало́» (від назви містечка Сало́, де розташовувалася штаб-квартира дуче і міністра іноземних справ — Муссоліні). Там Д. залишався на посаді президента Італ. академії — найвпливовішого інтелектуального ін-ту тих часів. 15.04.1944 Д. був убитий комуністами. Його поховали у церкві Санта Кроче у Флоренції, поряд з могилами Ґалілея і Макіавеллі.

Літ.: Gregor J. A. Giovanni Gentile: Philosopher of Fascism. Transaction Publishers, 2001; Gregor J. A. Origins and Doctrine of Fascism: With Selections from Other Works by Giovanni Gentile. Transaction Publishers, 2004; Moss M. E. Mussolini's Fascist Philosopher, Giovanni Gentile Reconsidered. Lang, 2004. *Ю. Мацієвський*

ДЖЕ́ФЕРСОН (Jefferson) Томас (13.04.1743, Шадуелл, США — 04.07.1826, Шарлоттсвілл, там само) — громад. і політ. діяч, один з авторів Конституції США, 3-й президент США. Здобув освіту у Коледжі Вільяма і Мері у Вільямсбурзі. У 1768–77 член громадян. палати Вірджинії, працював над координацією зв'язків з ін. колоніями континенту. Здобув популярність завдяки своїй праці «Про права Британської Америки» (1774). Підготував текст Декларації незалежності США, що була прийнята 2-м контин. конгресом 04.07.1776. У 1779 — 81 обіймав посаду губернатора шт. Вірджинія. У 1785–89 був посланцем США у Франції. У 1790 — 93 Д. перебував на посаді держ. секретаря США, у його відомстві знаходилася зовн. політика. Був першим, хто обійняв у США цю посаду і зробив чимало для становлення амер. дип. служби. Вважав нейтралітет найдоцільнішим для політики США, активно відстоював ідеї карбування в США власної монети. З появою політ. партій стояв на позиціях дем. республіканізму, відстоюючи повноваження штатів й інтереси дрібних землевласників. У 1797 обійняв посаду віце-президента США. На виборах 1800 здобув перемогу і став президентом США. Бажав досягти згуртованості нації заради вирішення її життєво важливих проблем. Курс його адміністрації характеризувався виваженістю і здатністю до компромісів. Озвучив концепцію розвитку д-ви — землеробства, мануфактури, торгівлі й судоплавства, які, на його думку, були чотирма стовпами процвітання США. У 1803 за 15 млн дол. у Франції, що потребувала грошей для війни в Європі, було придбано штат Луїзіана, що значно збільшило тер. США. Наприкін. другого терміну презид. правління Д. було встановлено дип. відносини з Рос. імперією. Через круговерть подій в Європі Д. увів ембарго на зовн. торгівлю, що завдало чималої шкоди економіці США. Після завершення президентства Д. жив у помісті Монтичелло, керував амер. філос. спільнотою.

Політ. переконання Д. були близькими до поглядів Т. Пейна і Ж.-Ж. *Руссо*. Д. був прихильником справедливого розподілу багатств. Висував ідеї соціальної рівності, хоча сам у той же час був рабовласником. Д. ідеалізував дрібне господарювання, вважаючи розвиток крупного капіталу причиною занепадання невеличких господарств. Ідеалом д-ви Д. вважав респ. форму правління, що забезпечує народовладдя. Якщо ж влада в д-ві узурпується диктатором, населення повинно усунути його від влади. Республіка, на думку Д., є вираженням інтересів самих гр-н, що створюють д-ву для задоволення своїх потреб. Уряд є виразником цих інтересів і покликаний забезпечити їхнє задоволення й безпеку населення д-ви. Серед осн. природних потреб людини Д. називав право на життя, свободу й прагнення до щастя. Його ідеї, що зокрема були втіленими у Декларації незалежності, значно випереджали тогочасну Європу, в якій існував фактично феод. лад за умов просвіченого *абсолютизму*. Помер Д. у день 50-ї річниці прийняття Декларації незалежності.

Літ.: Шелдон Геррет. Политическая философия Томаса Джефферсона / Пер. с англ. М., 1996. *І. Черінько*

ДЖЕ́ФФРІ (Jeffrey) Александер (нар. 1947) — соціолог, політолог, публіцист, проф. соціології Єльського ун-ту. Отримав освіту в ун-тах Гарварда, Берклі, викладав у Каліф. (UCLA) та Прінст. ун-тах, а також в Європі. Коло наук. інтересів: теор. соціологія, синтетичні, мультипарадигмальні підходи до вивчення сусп. реальності, інтегральні моделі соціо-політ. аналізу, проблеми сучас. *демократії* та громадянського суспільства історико-культурна зумовленість сусп.-політ. процесів. Д. пройшов шлях від захоплення ідеями «нового лівого марксизму» через теор. дослідження в руслі парсонсіанського структурно-функціонального аналізу до постпарсіанського неофункціоналізму й у наш час до розробки засад «культуральної соціології». Центр, темами його наук, творчості були інтерпретація розвитку класичної соціології, обґрунтування положень неофункціоналізму, що включав у парсонсівську системну теорію положення конфліктологічного підходу, феноменології, неомарксизму тощо, «нова культурна теорія». Д. відігравав провідну роль у дебатах у теор. соціології 80–90-х рр. 20 ст., займався синтезом структурно-функціонального аналізу з теоріями дії, поєднанням макро- і мікрорівнів аналізу, структурної і культ. детермінації соціальних явищ. Д. завжди цікавився актуальними проблемами сусп.-політ. життя, його теор. розробки включають розгляд Уолтергейт. скандалу в США, наслідків Голокосту, причин сучас. *тероризму*, дилем *марксизму* та ін. Важливе місце займає дослідження проблем посткомуніст. світу, насамперед «вразливих демократій», де робиться наголос на розвиненні громадян, сусп-ва, принципів комунітаризму і солідаризму. Останні праці Д. присвячені розробці засад «культуральної соціології», де він ставить за мету вироблення більш широкого, міждисциплінарного підходу до соціально-політ. процесів у сучас. світі, який спирався б на інтегровані знання з царин історії, політ. наук, семіотики, герменевтики, соціальної філос. тощо. Наголошується на виявлення і пояснення «символічних кодів і смислів», через які відбувається сприйняття навкол. світу. Звідти виводяться висновки про «добре і погане», «друзів і ворогів», «правильне і хибне», виростають політ, почуття, міфи, стереотипи, фантазії, фобії тощо, які справляють домінуючий вплив на політ, погляди, оцінки, ставлення індивідів і соціальних груп. Йдеться про вивчення наявних у соціумі колект. смислів, які ґрунтуються на спільних відчуттях, культ. кодах, наративах, міфологемах, дискурсах, тобто про соціальне сконструйовану суб'єктивність, що формує колект. волю. Політ. соціологія і політолог, аналіз, за аргументами Д., мають спиратися на концептуальні узагальнення «культуральної соціології», яка, по суті, стає центральною в сучас. суспільствознавстві.

Тв.: The Meanin of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford University Press, 2003; The New Social Theory Reader. Routledge, 2008.

Літ.: Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александера // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. 2006. № 2. *В. Танчер*

ДЖИЛАС (серб. Ђилас) Мілован (12.06.1911, с. Подбишче, Чорногорія — 20.04.1995, Белград) — політ. і держ. діяч, ідеолог и теоретик Компартії Югославії; член ЦК і Політбюро ЦК КПЮ (з 1940), письменник. У 1929–33 студіював філософію і право в Белград. ун-ті. З 1932 член підпільної КПЮ, у 1933 засуджений до трьох років тюрми. У 1937 під час конфлікту між різними парт. угрупуваннями підтримав Й. Б. Тіто, був обраний членом ЦК КПЮ. Під час *громадянської війни* в Іспанії (1936) воював у складі інтербригад. Під час 2-ї світової війни був одним з керівників югославського партизанського руху, отримав звання генерал-лейтенанта. У 1944 нагороджений рад. орденом Кутузова, отримав звання Народний Герой (1953). У 1944 і 1948 перебував у СРСР і в УРСР, де зустрічався із Й. *Сталіним*, М. *Хрущовим* та ін. діячами. У 1953 — заст. голови Союзного виконавчого віча (Ради міністрів) Югославії, один з чотирьох віце-президентів Югославії, з кінця 1953 — голова Союзної народної скупщини (парламенту). У жовт. 1953 — січ. 1954 опублікував у газ. «Борба» (офіц. органі Союзу комуністів Югославії) та журн. «Нова думка» серію статей, в яких критикував однопартійну систему і вимагав незалежного правосуддя в Югославії. У січ. 1954 позачерговий пленум ЦК СКЮ кваліфікував статті Д. як антипартійні й зняв його з усіх держ. і парт. посад. У бер. 1954 Д. подав заяву про вихід з партії, а наприкінці того самого року в інтерв'ю газ. «Нью-Йорк таймс» заявив, що Югославія перетворилася на тоталіт. країну. У 1955 засуджений умовно до 18-ти місяців ув'язнення. У жовт. 1957 позбавлений ордена і звання Народний Герой. У 1956–66 Д. був в ув'язненні тричі. Після звільнення в 1967–68 читав лекції у різних країнах. У 1970–86 йому заборонили виїздити з Югославії. У дослідженні «Новий клас: аналіз комуністичної системи» (1957) Д. дав філос. та політ. характеристику сусп-ва, збудованного в СРСР та в країнах Сх. Європи. Рукопис цієї книжки таємно було вивезено з Югославії та надруковано в Нью-Йорку. Проаналізувавши соціальну та ідеол. структури, домінуючі филос., екон. та політ. концепції, офіц. теорію та практику, Д. обгрунтував виникнення «нового класу» — парт.-бюрокр. апарату. Не вважаючи цей термін суто науковим, Д. часто використовува до нього синоніми: «номенклатура», «правлячий шар», «каста». На думку Д., створене К. *Марксом* поняття сусп-ва і його історії не відповідає дійсності й являє собою «катаклізменне розуміння суспільства». Віддаючи належне ролі соціальних катаклізмів в людській історії, Д. при цьому вважав, що вони не можуть тлумачитися ні як «абсолютний закон», ні як «мета» сусп. розвитку. Відкидаючи як принципово неправильне твердження К. Маркса про якусь «історичну місію робітничого класу», Д. підкреслював, що історія ніде не підтвердила це припущення, більше того, ніхто не довів, що робітничий клас виступає за *соціалізм*. Характеризуючи комуніст. рух як по суті ідеологічний, а не робочий, Д. стверджував, що жоден комуністичний переворот (а з-поміж них і в Росії) не був пролетарським. «Практичний утопізм» ленінського плану пришвидшеної побудови безкласового сусп-ва, на думку Д., закономірно породив сталінізм. Д. висловлював скепсис щодо здатності «реального соціалізму до самооновлення» і вважав, що він неодмінно підлягає заміні. У 1961 Д. надрукував книжку «Розмови із Сталіним» яку вважав своїм найбільшим досягненням. Окремі фрагменти цієї книжки присвячені Україні. Зокрема, Д. так описав свої враження від зустрічі у 1945 з М. Хрущовим, тодішнім парт. і держ. лідером УРСР: «Ми десь чули, що за народженням він не був українцем, а росіянином. Хоча про це нічого не говорилося, сам він уникав згадки про це, оскільки було незручно, що навіть прем'єр українського уряду — не українець! Це було незвично навіть для нас, комуністів, які могли виправдати і пояснити все, що здатне затьмарити наш ідеальний образ, що серед українців, нації такої самої чисельної, як французи, і в багатьох аспектах культурнішої, ніж росіяни, не знайшлося жодної людини, спроможної бути прем'єром уряду». Своє перебування в Києві Д. підсумував так: «Хоча Хрущов залишив враження сили, впевненості у собі і реалізму, а Київ – усвідомленої і витонченої краси, Україна утвердилася в моїй свідомості асоційованою із втратою індивідуальності, з втомою і безнадійністю». У 1982 Д. виступав на захист польс. «Солідарності», а у 1990-х — проти політики С. Мілошевича. Д. також є автором книжок «Недосконале суспільство» (1969), «Записки революціонера» (1973), «Тіто: історія, розказана його соратником» (1980), «Тюрми та ідеї» (1984).

Літ.: Вчерашние коммунисты о коммунизме (Джилас М., Фаст Г., Канторович А.). Мюнхен, 1958; Торчинов В. А., Леонтюк А. М. Вокруг Сталина. Историко-биографический справочник. СПб., 2000.

Ю.Шаповал

ДЖИХА́Д — складова вчення *ісламу* про необхідність цілеспрямованих зусиль перед Богом щодо захисту власної віри. Захист віри має відбуватися у двох площинах — вдосконалення душевного стану людини, яка вірує в Єдиного та Всемогутнього Бога, та захист проти ворогів-невіруючих. Концепт Д. є своєрідною відповіддю на зіткнення ісламу зі сусп. станом джахілії — неуцтва, необізнаності з ісламом та поширенням джахіліїв — людей, що не мали або втратили точні знання про іслам. Вчення про Д. склалося на основі сур Корану мединського періоду та Сунни пророка Мухаммада. Згідно з достовірним хадісом, виголошеним після переможної битви під Бадрою, Мухаммад наголосив: «Ми повернулися з Малого джихаду — до Великого джихаду». Слово «Д.» згадується у Корані 4 рази в іменниковій формі й 22 рази у дієслівній. Не існує єдиної типології видів Д. Однак об'єктивно шаріат і тафсір розрізняють декілька видів Д.: 1) Д. проти зла людської душі (Д. нафс), який провадиться у чотирьох напрямах: пізнання істини та вірного шляху її осягнення; ревність у здійсненні благих справ і в поклонінні Аллахові; волання до Бога; долання труднощів і перешкод у здійсненні означених вище дій; 2) Д. проти диявола, який є затятим ворогом людини (Д. шайтан); 3) Д. проти ворогів, що є невіруючими (джихадуль куффар), — опір ним ведеться не тому, що вони є невіруючими, а тому що вони реальні зовн. вороги. Частина мазхабів розглядають Д. як боротьбу за віру, що провадиться у таких формах: «Д. серця» (боротьба з власними поганими нахилами); «Д. язика (слова)» (схвалення правильного, дозволеного — халяль і засудження неправильного, недозволеного — харам); «Д. руки» (уживання заходів покарання стосовно злочинців і порушників засадничих норм моралі); «Д. меча» (збройна боротьба проти ворогів з числа невірних, полеглого у цій борні чекає вічне блаженство в раю). Усі мазхаби сходяться на такому: 1) усі види Д. врешті-решт спрямовані проти тих сусп. сил, вчень та осіб, які обожнюють будь-кого, крім Єдиного Бога, причому йдеться не про насильницьке поширення релігії ісламу, а про створення умов для захисту віри; 2) Д. зазвичай поділяють на Великий Д. (Д. акбер) та Малий джихад (Д. асгер). Великий Д. включає до свого складу «Д. серця», «Д. язика (слова)», «Д. руки». Сутність Великого становлять ревність у вірі, проповідування слова Аллаха, боротьба з власними пристрастями і вадами. Малий Д. — військ. дії на захист віри (за допомогою зброї, меча). Коли слово «Д.» вживається без уточнювальних пояснень, то йдеться саме про Малий Д. — «джихад меча». Улеми розглядають його як тимчас. стан, коли після усунення загрози для віри мусульмани повертаються до дій із самовдосконалення себе і своєї віри.

На відміну від цих теол. міркувань існують світські інтерпретації поняття «Д.», спрямовані на критику ісламу. Саме вони за допомогою методу редукції зводять Д. тільки до збройної боротьби з ворогом. Унаслідок такої процедури Д. штучно перетворюється на метод боротьби проти людей ін. віросповідань — передусім християн, юдеїв, язичників. У сучас. світі існують радикалізовані методи інтерпретації Д. До них належать радикали та ультрарадикали (схильні до *тероризму*) з числа іслам. фундаменталістів, близькосхідне крило партії Хізб ат-Тахрір, окремі течії всередині шиїзму (всередині Ірану та поза його межами) та європеїзованого явища «інтегрізму» у Франції тощо. Саме вони надають геополіт. виміру ідеям Д., всіляко політизують його. Масового поширення за допомогою мас-медіа нині в Україні та Росії набули штучні моделі «Д. як засобу боротьби проти невірних», виникнення «джихадистів» на теренах країн, де він не був досі масово поширений. Цілеспрямовані критики ісламу перекручено інтерпретують Д. як «священну війну мусульман проти всіх невірних». Терористи, які виправдовують свої дії ідеями Д., існують. Проте зв'язок терорист. дій з засадами ісламу вони встановлюють цілком довільний, перекручуючи їхній зміст. Насамперед це стосується понять «шахада» і «шахід».

Літ.: Еспозіто Дж. Ісламська загроза: міф чи реальність. Львів, 2004; Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці. Львів, 2006; Семчинський К. В. Війна і мир в християнстві та ісламі. К., 2006. *М. Кирюшко*

ДЖО́НСОН (Johnson) Ліндон Бейнс (27.08.1908, побл. Стоунуолла, США — 22.01.1973, Сан-Антоніо, там само) — 36-й президент США (22.11.1963–20.01.1969). Закінчив Пд.-зх. пед.. коледж шт. Техас (Сан-Маркос). 1935–37 — директор Нац. молодіжної адміністрації в Техасі й переконаний прибічник «*нового курсу*» Ф. *Рузвельта*; 1937 обраний депутатом Палати представників за підтримки Дем. партії, увійшов до парлам. к-ту збройних сил; 1941–42 брав участь у бойових діях на Тихому океані; 1948 обраний до сенату, займався питаннями військ. буд-ва й зовн. торгівлі, вирізнявся категоричним антикомунізмом і активно підтримав план Дж. *Маршалла* та створення *НАТО*; 1955–61 — лідер дем. більшості у сенаті, виступив проти «полювання на відьом», сприяв прийняттю законів про громадян. права (1957) й про космонавтику (1958) та створенню Нац. управління з аеронавтики й дослідження космічного простору (НАСА). 05.07.1960 висунув свою кандидатуру на посаду президента від Дем. партії, але зазнав поразки і змушений був погодитися на пропозицію Дж. *Кеннеді* балотуватися віце-президентом. 20.01.1961–22.11.1963 — віце-президент США, намагався надати своїй посаді політ. обрисів, 19.08.1961 відвідав блокований Зх. Берлін, щоб продемонструвати необмежену підтримку США; через 2 год. після вбивства Дж. Кеннеді був приведений до присяги на борту військ. літака, 03.11.1964 обраний президентом більшістю в 15,95 млн голосів. Був прибічником активного федер. уряду й сильного ін-ту президентства, особисто контролював усі урядові справи; метою *внутрішньої політики* 08.01.1964 проголосив «беззастережну боротьбу з бідністю» й побудову «великого сусп-ва», того ж року забезпечив проходження в конгресі закону, що поширив виборче право на афро-американців пд. штатів і запроваджував рівноправ'я чоловіків та жінок; ініціював страхування за хворобою для людей похилого віку та бідняків, а також заходи з розвитку освітніх закладів, житлового буд-ва й захисту довкілля; здійснив заплановане попередньою адміністрацією зниження податків для приватних підприємців і спеціалістів, що забезпечило реальне зростання середнього доходу амер. родин протягом 60-х на 85 %. У *зовнішній політиці* орієнтувався на курс, започаткований Дж. Кеннеді: обережно виступав за поліпшення відносин із СРСР, надав Кремлю великі кредити для закупівлі зерна, 01.07.1968 підписав Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, планував відвідати Москву для проведення переговорів щодо обмеження протиракетних озброєнь (завадила окупація Чехословаччини військами країн Варш. договору 21–22.08.1968). Але інтервенцією амер. військ у квіт. 1965 в Домініканську Республіку засвідчив вірність «доктрині стримування комунізму», 02.05.1965 заявив, що амер. країни не допустять створення в Зх. півкулі ще одного комуніст. уряду (поряд із Кубою), а США повинні скрізь захищати своїх громадян («доктрина Д.»), т. ч. відмовившись від «політики доброго сусіда» щодо країн Лат. Америки й повернувшись до методів «політики великої палиці». Хоча як віце-президент виступав проти участі США у наземних бойових діях у В'єтнамі, після Тонкінського інциденту 04.08.1964 збільшив чисельність амер. військ у регіоні до 550 тис. (1968) і санкціонував бомбардування стратег. об'єктів ДРВ; у виступі 12.07.1966 («тихоокеанська доктрина Д.») сформулював гол. принципи політики США в АТР: рішимість виконувати свої обов'язки щодо «стримування комунізму» в Азії; боротьба проти комуніст. руху в Пд. В'єтнамі, «скільки б не знадобилося для цього часу»; створення «нової Азії під заборолом США» за участю як «старих» союзників (Японія, Республіка Корея, Тайвань, Філіппіни) так і країн ПСА; пропозиція «співробітництва» КНР у справі урегулювання регіон. конфліктів (мала суто формальний характер). Активною підтримкою Ізраїлю в «Шестиденній війні» 1967 відмовився від нейтральної лінії Д. *Ейзенхауера* в близькосх. конфлікті. Така «глобалізація» зовн. політики США значно обмежила дії Білого дому під час придушення «*Празької весни*», а масові расові заворушення в поєднанні з антивоєнним рухом грунтовно струсонули амер. сусп-во й суттєво знецінили соціальний реформізм Д., який змушений був заявити про відмову від балотування на 2-й презид. термін і припинення бомбардування території ДРВ та погодитися на скликання мирної конференції в Парижі. Відразу після інавгурації Р. *Ніксона* 20.01.1969 повернувся на своє ранчо в Техасі, де писав мемуари і зрідка виступав із лекціями в ун-ті штату.

Літ.: Caro R. The Years of Lyndon Johnson: Master of the Senate. New York, 2003; Woods R. LBY: Architect of American Ambition, 2006.

М. Рижков

ДЗЮ́БА Іван Михайлович (нар. 26.07.1931, с. Миколаївка, тепер Волновас. р-ну Дон. обл.) — літературознавець, критик, громад. діяч, член Спілки письменників України (1959–72 та з 1980), лауреат Держ. премії Укр. РСР ім. Т. Г. Шевченка в галузі літератури, журналістики і мистецтва (1991), міністр культури України (1992–94), академік НАН України (1992), Герой України (2001). У 1949–53 отримав освіту в Дон. пед. ін-ті, закінчив аспірантуру Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1956). Працював у журн. «Вітчизна» (1958–62), у вид-ві «Дніпро» (1957, 1968–71). З кінця 1950-х у громад.-політ. житті Д. виявив себе як нонконформіст. У верес. 1965 він виступив на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київ. кінотатрі «Україна» з промовою про здійснювані в УРСР безпідставні арешти інтелігенції, закликаючи протестувати проти цього. Значний резонанс мали промови Д. з нагоди 30-річчя від дня народження В. Симоненка у січ. 1965 у республ. Будинку літераторів і у верес. 1966 на несанкціонованому зібранні у Бабиному Яру в Києві. У 1965, коли брежнєвський антидемократизм почав змінювати хрущовську (хоч і обмежену) лібералізацію, Д. Написав памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому критикував те, що в СРСР називали «національною політикою». Ще під час роботи над рукописом Д. давав друзям і знайомим читати чорнові варіанти своєї праці, а після закінчення він надіслав памфлет водночас на адресу кількох владних парт.-держ. інстанцій, пояснюючи, що не слід заарештовувати тих, хто виступав за інтереси укр. культури. Наприкінці своєї розвідки Д. доходив висновку про те, що «процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення». Памфлет поширювався в УРСР і СРСР, а з 1968 його почали перевидавати за кордоном різними мовами. Д. продовжував брати участь у різного роду протестних акціях. 18.04.1972 він був заарештований. Оглошений ідеологом «націоналістичних елементів республіки», Д. став фігурантом справи «Блок», його оголосили автором програми «Української національної комуністичної партії». У бер. 1973 був засуджений до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії. Того самого року серйозно хворого Д. помилували рішенням Президії ВР УРСР, змусивши зізнатися у «помилках». У 1974–82 Д. працював коректором, літ. редактором газети Київ. авіаремонтного заводу, переживаючи ізоляцію та недовіру тих, хто вважав його символом опозиції. З 1989 працював в Ін-ті літератури НАН України старшим, потім провідним наук. співробітником. У 1992–2002 — гол. редактор журн. «Сучасність», у 1996–2004 — академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України. Від 1998 — співголова редколегії Енциклопедії Сучасної України. У 1999–2005 був головою К-ту з Нац. премії ім. Т. Шевченка. Всього Д. належить бл. 400 публікацій, в т. ч. 14 монографій. Він продовжує активно реагувати на поточні сусп.-політ. зміни, наслідком чого, зокрема, є його книжка «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI» (2011) та виступи у ЗМІ.

Тв.: Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998; Україна перед Сфінксом майбутнього. К., 2001; Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI. К., 2011.

Літ.: Феномен Івана Дзюби. Матеріали круглого столу 17 листопада 2006 р. К., 2007; Обрії особистості. Книга на пошану Івана Дзюби. К., 2011.

Ю.Шаповал

ДИКТА́ТОР (лат. dictator, від dictare—повторювати, диктувати, наказувати) — володар, правитель, що одноосібно управляє д-вою і має необмежену владу. Д. як найвища посадова особа з необмеженою владою вперше з'являється у Рим. республіці. Призначався консулами за погодженням із сенатом на час найбільшої небезпеки для д-ви, але не довше ніж на 6 міс. Після виконання свого завдання, ліквідації небезпеки або по закінченні 6-міс. строку Д. складав повноваження. Спочатку посаду Д. обіймав лише патрицій, у 356 до н. е. ним уперше став плебей. Владу Д. подібного типу востаннє зафіксовано у 220 до н. е. Згодом Д. почали призначатися з порушенням респ. законів, їхня влада набула монарх. характеру. Так, у 82 до н. е. Корнелій Сулла був призначений Д. на невизначений строк (dictator perpetuus). Після смерті Гая Юлія Цезаря законом Марка Антонія у 44 до н. е. посаду Д. ліквідовано. Розрізняють два класичні типи Д.: 1) надзвичайний і повноважний Д., який мав найвищу владу, необмежені законод., викон. та суд. повноваження, командував військом. На час його правління діяльність ін. посадових осіб або скасовувалася, або ж різко обмежувалася; 2) Д., наділений найвищою владою цільового характеру, передусім для вирішення короткострокових завдань—виконання реліг. обряду, проведення урочистостей, скликання народних зборів тощо. Із зникненням Д. класичного зразка цим терміном найчастіше визначають правителя, в руках якого зосереджена влада, не обмежена правом, ін. ін-тами, який ігнорує правові й моральні норми, а у своїх діях спирається на збройну силу із застосуванням насильства і репресій (в 20 ст. — це А. *Гітлер*, Б. *Муссоліні*, Й. *Сталін* та деякі ін.). У процесі укр. державотворення 1917–20 були випадки надання керівникам окремих укр. держ. утворень повноважень Д. Так, ознаки військ. диктатури мала влада гетьмана П. *Скоропадського* в Укр. державі 1918. У трав. 1919 Є. *Петрушевича* було оголошено Д. Зх. області УНР.

В. Горбатенко

ДИКТАТУ́РА ПРОЛЕТАРІА́ТУ — 1) політ. вчення, складова марксизму-ленінізму у питанні про політ. режим на етапі ***соціалізму*** як перехідного від капіталіст. до комуніст. сусп.-екон. формації. Термін «Д. п.» був запозичений *К. Марксом* із однойменної статті діяча міжнар. соціаліст. руху Йосифа Вейдемейєра, опублікованої у газ. «Нью-Йорк Таймс» 01.01.1852, і використаний при теор. моделюванні сусп-ва, яке має прийти на заміну сусп-ву буржуазному. Ідея Д. п. випливала із Марксової оцінки пролетаріату як найбільш передового класу, якому випала місія знищення революц. шляхом приватної власності на капітал і засоби виробництва та їх усуспільнення, для чого він мав зламати попередню політ. систему, встановити свою владу і стати панівним класом у сусп-ві. Тим самим мала бути забезпечена справжня демократія і реалізовані корінні інтереси широких мас населення — швидке зростання продуктивних сил і справедливий розподіл сусп. благ, знищення усіх класів і встановлення безкласового сусп-ва. У Рос. імперії вчення про Д. п. знайшло адептів в особі більшовиків — крила РСДРП та їхнього лідера В. *Леніна*, який адаптував Марксові ідеї до особливостей революц. руху в Росії. Ленін передбачав Д. п. як диктатуру більшості (експлуатованих класів) над меншістю (експлуататорськими класами). Будучи свідомим украй низької частки пром. пролетаріату в складі населення країни, він висунув концепцію союзу робітників і селян як соціальної бази нової влади. Базовим елементом структури влади у д-ві Д. п. визначалися ради депутатів трудящих від низового до загальнодерж. рівня. Т. зв. паразитичні класи мали бути позбавлені не тільки права власності на засоби виробництва, а й права на участь у *політичній діяльності* та у формуванні владних органів. Вчення про Д. п. від самого початку наразилося на критику з боку частини ідеологів і теоретиків соціалізму (К. *Каутського* та ін.), які вказували на неготовність пролетаріату до самостійного і монопольного управління д-вою через недостатній рівень його освіти та культури, відсутність політ. досвіду та навичок управління. Хоча Ленін таврував цю критику як опортунізм, він сам усвідомлював справедливість цих аргументів і на противагу їм висунув схему, за якою пролетаріат мав здійснювати свою диктатуру через свій «передовий загін» — політ. партію, яка представляє інтереси робітн. класу та його союзника селянства;

2) політ. режими у країнах, де встановлювалася влада комуніст. партій і відбувалося практ. втілення марксистсько-ленінської теорії. У найбільш повному вигляді вчення про Д. п. було втілене на теренах кол. Рос. імперії після захоплення влади більшовиками, які оформилися у РКП(б). Фактично у країні під гаслом Д. п. встановилася диктатура РКП(б), яка силою усунула з політ. арени усі ін. партії, знищила зародки *парламентаризму*, придушила збройною силою виступи, у т. ч. частини робітників, на його захист, скасувала вільні дем. *вибори* і розпочала експеримент із запровадження у країні комуніст. сусп. моделі (з посилання на обставини Громадян. війни ця політ. практика

отримала назву *«воєнного комунізму»*). Робітн. клас, який мав стати суб'єктом Д. п., насправді став разом з ін. соціальними класами і верствами об'єктом екон. визиску, політ. і фіз. примусу. Засоби виробництва — пром. підприємства і земля, її надра були визначені держ. власністю. Робітники стали найманими працівниками д-ви, а селяни — тільки користувачами виділеної їм д-вою землі. Продукти аграрного виробництва майже повністю вилучалися більшовицьким режимом руками т. зв. продовольчих загонів. Ради депутатів стали слухняними виконавцями рішень парт. органів. З припиненням громадян. війни на теренах новоутвореної д-ви — СРСР Д. п. продовжувалася ін. методами. Всередині РКП(б) було придушено т. зв. робітн. *опозицію*, яка наполягала на передачі управління пром-стю профес. спілкам, тобто фактично робітн. колективам. У такий спосіб політ. монополія РКП(б) була доповнена її монополією на розпорядження, а відтак і на факт. володіння пром-стю. Факт. оволодіння партією засобами аграрного виробництва було здійснене методом колективізації сел. госп-в. Розпорядження одержавленими засобами виробництва, управління усіма ін. сусп. сферами було покладено на т. зв. номенклатуру, склад якої визначався парт. керівництвом. У підсумку вчення про Д. п. було матеріалізоване у формі диктатури правлячої компартії, а конкретніше — її політбюро та ген. секретаря. Осн. методом здійснення Д. п. став політ., моральний і фіз. терор, спрямований проти незгодних, у т. ч. з числа робітників. Практика встановлення Д. п. як диктатури лівої партії повторилася в країнах т. зв. соціаліст. системи, однак з певними відмінностями, що відбивали особливості нац. історії, госп. і соціальної структури, нац. психології. Найхарактернішими відмінностями у деяких соціаліст. країнах були обмежене збереження приват. власності на дрібні засоби виробництва, дозвіл на існування ін., крім панівної, *партій політичних* за умови підтримки ними соціаліст. ладу, відносно ліберальне ставлення до інакомислячих, до церкви. Вчення про Д. п. поки що використовується правлячими режимами у країнах, де продовжується соціаліст. експеримент (Китай, В'єтнам, Куба та деякі ін.), як засіб впровадження у свідомість трудящих компенсаційної ілюзії про їхнє нібито домінуюче становище у сусп-ві.

Літ.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття. К., 1996; Україна: політична історія. XX — початок XXI століття. К., 2007.

О. Майборода

ДИМИ́ТРОВ Георгій Михайлович (18.06.1882, Ковачевці, Болгарія — 02.07.1949, Барвиха, побл. Москви) — громад.-політ. і держ. діяч. З 1894 працював учнем складальника у друкарні, з 1901 — секретар профспілки друкарів (Софія), наступного року вступив до Болг. с.-д. робітн. партії (БРСДП), а в 1903 увійшов до більшов. її частини «тісних соціалістів». З 1909 член ЦК БРСДП («тісних соціалістів»), яка в 1919 була перетворена на Болг. комуніст. партію (БКП); водночас у 1909–23 — секретар Загальної роб. профспілки, організатор страйків, у 1913–23 депутат парламенту. У 1921 брав участь в роботі 3-го конгресу *Комінтерну*, де зустрівся з В. *Леніним*, того ж року був обраний членом Центр. ради Профінтерну; у верес. 1923 разом з В. Коларовим очолив антифаш. збройне повстання, після придушення якого емігрував; заочно засуджений до страти. Був арештований нацистами за звинуваченням у причетності до підпалу рейхстагу 27.02.1933, проте на Лейпцізькому процесі (верес.–груд. 1933) виправданий; його виступи були широко використані в антифаш. пропаганді. *СРСР* надав йому рад. громадянство і зажадав його видачі, 27.02.1934 прибув до Рад. Союзу; разом з Е. Тельманом і Д. Ібарурі став одним із харизматичних лідерів міжнар. комуніст. руху; виступив ініціатором створення (1942) і керівником Вітчизняного фронту Болгарії. У 1935 обраний ген. секретарем Виконкому Комінтерну (ВККІ, до розпуску останнього 1943); після 7-го конгресу Комінтерн проголосив ініційований Д. курс на широку антифаш. коаліцію, проте у зв'язку з *репресіями* 1937–38 вплив Комінтерну помітно знизився, хоча сам Д. (на відміну від більшості керівників компартій Центр. й Сх. Європи) репресіям не піддавався, його ім'я використовувалося для створення ілюзії незалежності Комінтерну від рішень Й. *Сталіна*. Як гр-н СРСР у 1937–45 обирався депутатом Ленінгр. міськради і ВР СРСР; 22.06.1941 поставлений на чолі «керівної трійки» ВККІ, очоливши всю поточну його діяльність; після розпуску 15.05.1943 Комінтерну призначений зав. відділу міжнар. інформації ЦК ВКП(б).

Після того як за підтримки рад. військ у Болгарії було встановлено народно-дем. режим, Д. у лист. 1945 прибув на батьківщину. З 06.11.1946 — голова РМ, з груд. 1947 — ген. секретар ЦК БКП. На думку Д., буд-ву *соціалізму* перешкоджали різні сусп. сили, зокрема, Болг. землеробський народний союз, лідера якого Н. Петкова було страчено; Болгарія дуже зблизилася з СРСР, за що її називали іноді «шістнадцятою республікою Радянського Союзу». Водночас Д. активно підтримував ідею болгаро-югосл. *федерації*, що напередодні розриву Й. Сталіна з Й. Б. *Тіто* 1948 викликало велике незадоволення Кремля; після засудження ЦК ВКП(б) югосл. позиції, Д. виступив на підтримку югосл. лідера, проте слава кол. голови Комінтерну зробила немислимим його арешт, і гол. обвинуваченим став один з лідерів БКП Т. Костов. Усе ж у січ. 1949 Д. був ізольований, і лише в квіт. 1949 повідомлено, що він захворів і знаходиться на лікуванні в СРСР; помер від ускладнень від діабету, причому жодного болгар. представника поряд не було. Напівофіційно Д. вважали «болгарським Леніним», тому тіло померлого було муміфіковане і поміщене в спец. побудований мавзолей. Після падіння комуніст. режиму в Болгарії в 1990 прах Д. перепоховали на цвинтарі, а 25.02.1992 Громад. рада Софії ухвалила рішення про знос мавзолею як споруди, що ідеологічно й архітектурно не личить центру міста; у серп. 1999 будівлю висадили з п'ятої спроби, уламки вивезли і розібрали на сувеніри (нині на місці мавзолею забетонований майданчик). На честь Д. названо три міста з однаковою назвою Димитровград: у Болгарії (новозбудоване місто), Сербії (колишній Цаpіброд) і Росії (кол. Мелекесс); всі три Димитровграда, як і раніше, носять ці назви.

Літ.: Благоева С. Георги Димитров. М., 1951; Кореньков А. Георгий Димитров. М., 1962; Курелла А. Димитров против Геринга: По материалам Г. Димитрова о Лейпцигском процессе 1933 г. / Пер. с нем. М., 1966.

М. Каменецький

ДИПЛОМА́ТІЯ (від грец. δίπλωμα — здвоєні дощечки з текстом, який підтверджував повноваження посланців) — офіц. діяльність глав *держав* і *урядів*, відомств закорд. справ, дип. представництв та ін. органів зовн. зносин з реалізації мети і завдань *зовнішньої політики* д-ви, а також захисту її прав, інтересів, установ і гр-н за кордоном. Д. є одним із найважливіших засобів здійснення зовн. політики д-ви. Якщо остання, як заг. курс д-ви у *міжнародних відносинах*, у низці випадків може здійснюватися військ., агресивними методами, то гол.

призначення й визначальна особливість Д. — вирішення спірних питань лише мирним шляхом, засобами переговорів і домовленостей. Більшість науковців розглядають Д. як науку міжнар. відносин і мистецтва ведення переговорів, що передбачає переговорний процес, підписання міжнар. угод для запобігання чи врегулювання міжнар. конфліктів, пошуки компромісів і взаємоприйнятних рішень, вивчення осн. тенденцій та перспектив розвитку регіон. і глобальних міжнар. відносин із метою розширення та поглиблення міжнар. співробітництва тощо. Гол. ознаки Д.: приналежність до сфери міжнар. відносин та зовн. політики д-ви; застосування механізму переговорів і домовленостей як осн. інструменту врегулювання міждерж. стосунків мирними засобами; наявність ін-ту держ. службовців — дипломатів, які безпосередньо виконують обов'язки, передбачені статусом дип. служби д-ви. Найпоширенішими дип. методами є офіц. та ін. візити на найвищому й високому рівнях, двосторонні та багатосторонні переговори, підготовка й укладення *договорів міжнародних*, ін. дип. док-тів, дип. конгреси, конференції, наради і зустрічі, представництво д-ви за кордоном, участь у роботі міжнар. орг-цій та їхніх органів, дип. листування і публікація дип. док-тів тощо. Заг. керівництво дип. діяльністю д-ви здійснюють її глава та уряд, безпосереднє — відомство закорд. справ. Повсякденну дип. роботу виконують зазвичай дипломати, які для успішного вирішення покладених на них завдань повинні мати високий рівень заг. освіченості й культури, широкий політ. світогляд, здатність оцінювати будь-яку проблему крізь призму нац. інтересів. Д. як інструмент зовн. політики відома здавна, однак сам термін на позначення держ. діяльності у сфері зовн. відносин введено у практику спілкування в Зх. Європі наприкін. 17 ст. Методи та прийоми Д. змінювалися разом зі змінами мети і завдань зовн. політики д-в на різних етапах розвитку усп-ва; високого рівня досягнули Д. Старод. Індії, зі своїми методами превентивних заходів, і Єгипту, де міжнар. договори вже у 15 ст. до н. е. укладалися за правилами дип. мистецтва, близького до наших днів. Досить розвиненою була Д. Старод. Китаю, що першою звернулася до практики підписання міжнар. договорів про вирішення спірних питань й укладання угод про ненапад. Однак найбільший вплив на світову Д. мали античні Греція й Рим, а згодом — Візантія, що значно розвинули методологію зовн. зносин, але водночас відкрито використовували обман та підступність, силу проти слабшого противника, розпалювання суперечок між сусідами. Складним і водночас унікальним є істор. досвід укр. Д.: фактично в усі часи їй доводилося зосереджувати свої зусилля не на розбудові, а на захисті нац. державності, відстоюванні права на власну д-ву й зовн. політику.

Літ.: Никольсон Г. Дипломатия / Пер. с англ. К., 1999; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії XX століття у постатях. К., 2001; Black J. Histiry of Diplomacy. U. of Chicago Press, 2010.

В. Матвієнко

ДИПЛОМА́ТІЯ «БЕЗ КРАВА́ТОК» — зустрічі неформального характеру представників іноземних *держав* на високому рівні. Під цим висловом, перш за все, розуміється вільне від норм офіц. протоколу спілкування, що дозволяє зробити зустріч більш дружньою, створити невимушену, розкуту атмосферу. Вихід на неформальний рівень відносин можливий, якщо вищі керівники добре знають один одного. Зустрічі «без краваток» практикуються, як правило, *великими державами*. Зокрема, такий формат спілкування лідерів д-в відбувається в рамках зустрічей *«великої сімки» («вісімки»)*, самітів АТР. Зустрічі «без краваток» увійшли в практику контактів на вищому рівні президентів України. Існує думка, що такі зустрічі сприяють кращому порозумінню сторін, створюючи відверту, довірчу атмосферу. Але водночас деякі політологи й дипломати, напр. З. *Бжезінський* та Ф. Сутирін, розглядають дипломатію «без краваток» як спрощене розуміння суті відносин глав суверенних д-в, що не сприяє розв'язанню складних проблем *міждержавних відносин*, а навпаки — створює хибне уявлення і приховує справжню сутність проблем. *Т. Шинкаренко*

ДИРЕКТО́РІЯ — спочатку керівний орган антигетьман. повстання, а після його перемоги — вищий держ. орган відродженої УНР. Д. було створено 13.11.1918 на таємному засіданні представників політ. партій, які входили до опозиц. гетьманатові Укр. нац. союзу, у складі 5 осіб: голова — В. *Винниченко* і члени: С. *Петлюра*, А. Макаренко (всі члени УСДРП), Ф. Швець (УПСР), О. Андрієвський (УПСС). Сформоване на заклик Д. респ. повстанське військо, незважаючи на перешкоди, які чинили австро-нім. окупац. власті, перемогло сили, які підтримували гетьмана, змусило П. *Скоропадського* 14.12.1918 зректися влади. Уже в процесі збройної боротьби постало питання про платформу відроджуваної УНР, яке намагався розв'язати голова Д. На основі врахування всього попереднього досвіду Укр. революції, реального співвідношення сил В. Винниченко запропонував варіант створення Республіки труд. народу на основі труд. рад, з Труд. конгресом на чолі. Обнародувана 26.12.1918 Декларація Д. визначила, що «слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм». Тоді ж Д. створила уряд УНР — Раду народних міністрів (РНМ) на чолі з В. Чехівським. Було здійснено низку кроків щодо налагодження теор. обгрунтованої і схваленої провідними укр. партіями політ. системи. 22.01.1919 Д. ухвалила Акт злуки УНР і ЗУНР (Універсал соборності). Труд. конгрес (23–28.01.1919), якому як законод. органові УНР Д. склала свої повноваження, у зв'язку зі складним воєн. становищем доручив Д. (її було перезатверджено) виконувати функції верховної влади та видавати закони, необхідні для оборони УНР. Як викон. владу Д. призначила РНМ.

Під тиском наступу рад. військ 02.02.1919 Д. виїхала з Києва до Вінниці. 10.02.1919 В. Винниченко подав у відставку, фактичним керівником Д. став С. Петлюра, хоча офіц. обрання його головою Д. сталося 12 травня. РНМ очолив С. Остапенко. Укр. есери й есдеки відкликали з уряду своїх представників — гол. роль у ньому стали відігравати соціалісти-федералісти. Відповідно до постанови Труд. конгресу 12 березня до складу Д. було введено президента ЗУНР, яка згодом стала називатися Зх. областю УНР (ЗОУНР), Є. *Петрушевича* (однак практ. участі в роботі Д. він не брав і у верес. 1919 офіц. заявив про свій вихід). Місцеперебування Д. змінювалося залежно від воєн. становища — Проскурів, потім — Рівне, Кам'янець-Подільський. Після спроби ген. хорунжого В. Оскілка 29.04.1919 вчинити держ. переворот зі складу Д. вийшов О. Андрієвський (партія соціалістів-самостійників певною мірою була причетна до заколоту). С. Петлюра фактично перебрав на себе всю верховну владу. Відбулися зміни і в складі РНМ. 09.04.1919 кабінет міністрів С. Остапенка змінив кабінет Б. Мартоса (УСДРП), а 29.08.1919 кабінет очолив І. Мазепа (УСДРП). Після переходу УГА р. Збруч Д. очолила визвол. похід об'єднаних армій (бл. 85 тис. вояків) проти рад. військ (серп. 1919). 24 серп. Д. оголосила війну урядові Пд. Росії. В результаті більша частина збройних сил УНР (УГА) уклала союз з білогвардійцями, а решта (бл. 5 тис.) здійснила на чолі з ген. М. Омеляновичем-Павленком 5-місячний рейд тилами денікін. і рад. військ — Перший зимовий похід. У лист. 1919, після відрядження за кордон А. Макаренка і Ф. Швеця, верховне керівництво справами УНР покладалося на голову Д. С. Петлюру. Йому надавалося право іменем Д. затверджувати РНМ. 21.04.1920 С. Петлюра уклав з урядом Польщі (Ю. *Пілсудським*) політ. конвенцію, за якою останній визнавав Д. УНР на чолі з С. Петлюрою верховною владою УНР. 24 квітня договірними сторонами була підписана таємна військ. конвенція (разом — Варш. договір 1920), якою визначалися практ. аспекти спільного походу в Україну польс. військ разом із формуваннями УНР (15 тис. вояків) під час польс.-рад. війни 1920. Згідно із законом про тимчас. верховне управління та порядок законодавства в УНР від груд. 1920 С. Петлюра став одноосібним носієм верховної влади в д-ві. На підставі цього закону верховна влада в УНР по смерті С. Петлюри 1926 перейшла до голови тодішнього уряду УНР на еміграції — А. Лівицького.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1–ІІ. К.; Відень, 1919; Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920 рр. Док-ти і матер. У 2 т. К., 2006.

В. Солдатенко

ДИСИДЕ́НТСТВО (від лат. dissidens — незгодний) — багатовимірне позначення практики демонстрації акт. незгоди із сусп.-політ. процесами в країнах з репресивними, диктаторськими режимами. Д. являє собою макс. досяжну форму реальної *опозиції* в умовах репресивного режиму. Поняття «дисидент» упроваджено у вжиток ще в серед. віки і набуло поширення 16–17 ст. Тоді дисидентами називали представників некатол. христ. реліг. течій. Зокрема, гугенотів у Франції, квакерів в Англії тощо. Надалі за Д. закріпилося вживання стосовно різних виявів акт. інакомислення. У 20 ст. Д. набуло чітко вираженого політ. характеру. При цьому продовжується застосування поняття «дисидент» як метафори в ін. контекстах (напр., реліг. Д. чи літ. Д.). У 1-й пол. 20 ст. Д. у сучас. розумінні було факт. відсутнє, оскільки тодішні тоталіт. режими послідовно, в т. ч. й через фіз. винищення, ліквідовували всі можливі прояви інакодумства. Як самостійне політ. явище Д. стало можливим після лібералізації тоталіт. режимів. Традиц. становлення сучас. форм Д. пов'язується з досвідом СРСР, в якому після кількох років т. зв. «відлиги», викликаної оголошеним 20-м з'їздом КПРС курсом на *десталінізацію*, розпочалося його згортання. Д. в той чи ін. спосіб завжди пов'язане з інакомисленням, але ці явища не можна назвати тотожними. Д. передбачає презентовану в той чи ін. спосіб позицію, тоді як інакомислення є передусім явищем світоглядним і цілком може розвиватися на латентному рівні. Д. може відбуватися як на індивід. рівні, так і мати груповий характер. Іманентною ознакою Д. є орієнтація на публічну репрезентацію власної позиції. Д. намагається вступити у відкритий диспут з режимом. При цьому не виключається використання таємних, підпільних методів протидії владі. Для Д. не є властивою орг-ція системної контрпропаганди. Поширення власної позиції ведеться передусім у формі орієнтованих на публічність політ. док-тів (маніфестів, відозв, звернень, петицій, меморандумів тощо), а також каналами внутрішньогрупової комунікації. В СРСР останнє знайшло відображення у феномені са́мвидаву — нелег. виробництві та поширенні нецензурованої л-ри.

Реальним «співавтором» Д. в конкр. умовах є влада, яка прагне відновити макс. контроль за сусп. процесами, зупинити громад. плюралізацію, заблокувати появу політ. опозиції. Щоб досягти цього, активізується репресивний апарат д-ви, який проте рідко використовується для безпосереднього фіз. знищення інакомислячих. Гол. акцент робиться на правовому переслідуванні, заходах морального, психол. тиску, дискредитації особистості тощо. Символічним поєднанням гол. напрямів протидії Д. стала практика репресивної медицини — примусового лікування дисидентів у психіатр. лікарнях. Поведінка дисидентів у даному випадку переводилася владою з політ. статусу до мед. проблеми — номінувалася як вияв хвороби, девіації, ненормальності. По суті той чи ін. політ. режим визначає, які вияви громад. чи політ. активності можуть класифікуватися як прояви дисидент. позиції. Переважно до таких відносять дії, пов'язані з тією чи ін. публічною презентацією незгоди з офіц. політ. курсом, цінностями, ідеол. постулатами. Такими можуть бути авторство, підписання чи поширення листів, звернень, відозв, прокламацій, в яких містяться крит. зауваження щодо політ. ситуації, соціально-екон. процесів у країні, діяльності влади; виготовлення, розповсюдження чи зберігання нелег. л-ри; прояви *нонконформізму* у профес. діяльності (здебільшого в духовній сфері); участь в нелег. орг-ціях тощо. Застосування акцій проти Д. факт. було зорієнтоване не стільки на його викорінення, скільки на маргіналізацію, підконтрольність або ізоляцію. Помітну роль у становленні феномену Д. відіграє зовн. чинник, який має ключове значення у формуванні обмежень щодо використання репресивних засобів впливу на дисидентів з боку влади. Відмова від викорінення Д. шляхом відкритого насилля значною мірою стримується через прагнення авторит. керівництва уникнути негат. реакції міжнар. співтовариства (в першу чергу Зх.). Водночас це не виключає акт. використання теми зовн. впливу в антидисид. заходах, що може розвиватися аж до т. зв. шпигуноманії. Д. самостійно нездатне виступити рівноцінним опонентом тому чи ін. режимові, однак може сприяти його делегітимізації і наступному занепаду. Традиц. Д. охоплює порівняно невелику в кількісному вимірі частину сусп-ва і має обмежений вплив на громад. думку.

Д. відіграло важливу роль у політ. історії України 20 ст. Перші прояви Д. як новітнього для укр. історії явища з'явилися в кін. 50-х — поч. 60-х рр. 20 ст. у світоглядному та громад. просторі, який позначило *шістдесятництво*. Укр. Д. стало результатом політизації гол. настанов шістдесятництва, що свідчило про обмеженість методів культ.-просвітн. активності. Спроби лише завдяки їм вирішити акт. проблеми зміцнення позицій укр. культури, мови, зупинки русифікації, забезпечення умов самореалізації творчої особистості тощо мали дуже низьку ефективність і навіть при цьому викликали негат. реакцію режиму. Саме недавні шістдесятники склали кадрову основу новітнього явища Д., саме в першу чергу проти них були спрямовані перші організовані репресивні акції. Перша хвиля арештів представників укр. середовища інакомислення, яка відбулася у серп.-верес. 1965, стала каталізатором становлення Д. як політ. опозиції. Тодішні дії влади спричинили і першу спробу публічного протесту — акцію на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків». Характерною ознакою, яка від самого початку вирізняла укр. Д. від попередніх етапів протистояння рад. системі, стала принципова відмова від збройної боротьби. Осн. формою діяльності у 1-й період були спец. звернення до влади, зокрема праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (І. *Дзюба*), «Лихо з розуму» (В. *Чорновіл*), поширення забороненої л-ри, підтримання комунікації між учасниками та допомога засудженим і їхнім сім’ям. Після кампанії арештів 1972–73 методи діяльності укр. Д. радикалізувалися, але вони ніколи не наближувалися до насильницьких. З 1976 дисидент. діяльність знайшла структурне оформлення у створенні Укр. громад. групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Група об’єднала навколо себе чільних представників дисидент. середовища в Україні. В її програмових док-тах було артикульовано базові ідеї укр. Д. При цьому акцент робився на єдності загальнолюд. та нац. прав гр-н. У Гельсінкській групі синтезувалися провідні течії Д. в Україні — нац. та правозахисна, а також захист прав ін. нац. груп, реліг. інтересів. Показово, що саме проти учасників Гельсінкської групи були задіяні найбільш вишукані засоби репресій — фабрикації звинувачень за статтями суто кримін. характеру (хуліганство; спроба згвалтування; виготовлення, зберігання і збут наркотиків; опір міліції; незаконне зберігання зброї), повторне засудження одразу по закінченні терміну ув’язнення, формування умов ув’язнення, які загрожували здоров’ю й життю дисидентів. До поч. 1981 режим не залишив на волі на підконтрольній території жодного учасника групи. Проте і у в’язницях, таборах і засланнях дисиденти продовжували свою боротьбу, зокрема за права в’язнів. Кількісне зростання та ідейне зміцнення дисидент. середовища, характер і масштаби протидії йому з боку влади свідчать про еволюцію в 60–80-х рр. Д. в Україні від партикулярних протестів до повноцінного дисидент. руху. У той же час у певні періоди (зокрема, після «генерального погрому» 1972, на поч. 80-х) внаслідок репресивних дій режиму дисидент. рух перебував на межі зникнення. Ідейне наповнення діяльності дисидентів пережило помітну еволюцію і на всіх етапах відзначалося значною багатоманітністю. Від спроб привернути увагу влади до виправлення «окремих недоліків» рад. системи до постановки питання про держ. незалежність України та її декомунізацію. Після відмови рад. керівництва від практики політ. переслідування і звільнення ув’язнених у 2-й пол. 80-х рр. 20 ст. представники Д. активно включилися в громад. і політ. життя України. Промовистим символічним фактом стало те, що автором Акта проголошення незалежності України став саме один з чільних представників Д. — Л. *Лук’яненко*. Після здобуття Україною незалежності представники Д. займалися публічною політикою, але не були інтегрованими в правлячу еліту і в 2-й пол. 90-х рр. розчинилися серед ін. політ. сил. Українське Д. було однією з гілок дисидент. руху в СРСР в цілому, який включав в себе також ін. нац.., реліг., еміграц., власне політ. рухи.

У м’яких авторит. режимах Д. не виникає, оскільки електоральна конкуренція не скасовується і залишаються можливості для результативної діяльності опозиції. Кристалізація Д. в тому чи ін. політ. режимі може бути одним із достовірних індикаторів його диктаторського авторит. чи тоталіт. характеру. На поч. 21 ст. Д. продовжує залишатися актуальною формою громадян. та політ. активності.

Літ.: Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс; М., 1992; Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. К., 2010.

О. Лісничук

ДИСКРЕДИТА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від франц. discréditer — підірвати довір’я) — підрив довіри до когось (політ. діяча, політ. партії тощо) чи до чогось (політ. ідей, вчень, лозунгів, програм тощо); приниження авторитету когось чи чогось; гол. мета політ. скандалу, під яким розуміють спосіб посилення свого політ. впливу, що супроводжується очевидними порушеннями прийнятих соціальних норм. Розрізняють просту та складну форми Д. п. Проста полягає у висловлюванні неаргументованих негат. оцінок когось чи чогось. Складна — в аргументуванні висловленої негат. оцінки. Прийомами дискредитації є: 1) звинувачування (у некомпетентності, у завданні збитків країні, у хворобі тощо); 2) ствердження схожості об’єкта дискредитації з ін. об’єктом, негат. оцінка якого є загальноприйнятою (прийом «паровозика»); 3) звинувачення у знайомстві з негат. оціненими людьми. Дискредитація підпорядковується низці правил: 1) для нападок на політ. опонента слід використовувати підставних осіб; 2) уникати нападок на політ. особу, що є мало знайомою громадськості; 3) прагнути спровокувати опонента на дії, що вигідні вам; 3) намагатися ввести опонента у стан розгубленості та знервованості; 4) добиватися від опонента спонтанної розрядки його емоційної напруги (вивести його з себе); 5) не демонструвати прилюдно зневажливого ставлення до опонента. Ефективність дискредитації залежить від врахування таких факторів: особливості аудиторії, чию думку про когось чи про щось прагнуть змінити; ступінь довіри аудиторії до джерела негат. оцінювання; частота та обсяг попередніх негат. оцінок; характер реакції об’єкта дискредитації; демонстрування, що об’єкт дискредитації загрожує найбільш значущим для аудиторії цінностям. Технологіями Д. п. є негат. оцінювання та комунікат. резонанс. Негат. оцінювання дозволяє представити опонента у невигідному для нього світлі та змінити до нього ставлення з боку громадськості. Прийомами негат. оцінювання можуть бути: 1) не пряме звинувачення, а т. зв. контекстне інформування, сенс якого полягає у відсилці до вже наявного у свідомості образу, який прив’язаний до даного нового об’єкта; 2) «крапля» — постійне, навіть мін. подання негативу здатне представити позитивну ситуацію у негат. світлі; 3) «жива мішень» — перенесення негативу з одного об’єкта на ін.; 4) підказування — навмисне демонстрування знаків, що мають підтвердити правильність обраної громадськістю інтерпретації ситуації; 5) «біла пляма» — свідоме незаповнення повідомлення деталізованою інформацією з тим, щоб її реципієнт сам вписав у дані контури те, що вважає за потрібне. Протистояння негат. оцінюванню передбачає: 1) різке відкидання будь-яких звинувачень на свою адресу; 2) звинувачення того, хто вас дискредитує в особистій зацікавленості та отриманні певної вигоди від дискредитаційних висловлювань; 3) демонстрування байдужості до будь-яких оцінок власної персони; 4) аргументоване заперечення висловлених звинувачень; 5) здійснення у відповідь на дискредитацію позит. опису своєї персони через продукування псевдоподій. Комунікат. резонанс передбачає опору не на новизну інформації, яка подається, а на її відповідність уже наявним у громадськості уявленням про когось чи про щось. Модель резонансу існує як ситуація, коли інформ. вхід є значно меншим за інформ. вихід. Різновидами моделі резонансу є перебільшення зафіксованого стереотипу та переведення його у візуальну чи подієву форму; посилення повідомлення за допомогою ознак достовірності. Останнє має назву прийому виразності, варіантами якого є конкретизація, повторення, контраст, збільшення, скорочення. Застосування резонансних технологій передбачає: 1) апеляцію до стереотипів та міфів; 2) використання комунікат. особливостей ЗМІ, коли резонансу підлягає те, що відповідає специфіці каналу; 3) розкручування за допомогою ЗМІ ситуацій, які відповідають наявним у сусп-ві чуткам чи суперечать усталеним іміджам. Особливо сильним ефект використання цих технологій є тоді, коли дискредитаційні повідомлення перекладаються на мову зображень та подій. Одним із психол. механізмів, який використовується для дискредитації опонента, є апеляція до страху людей — зокрема, демонструється, що порушено норми в значимій для людей сфері, що небезпечні наслідки такого порушення пов'язані з певною людиною чи орг-цією і що ті, хто оприлюднив скандал, знають, як уникнути можливої небезпеки. Способами протистояння дискредитації є: 1) орг-ція повідомлень джерела, яке користується довірою та повагою з боку громадськості; 2) не просто заперечення звинувачень, а ствердження що, навпаки, діяльність того, хто вас дискредитує, має негат. наслідки для сусп-ва; 3) повне ігнорування або цілковите заперечення дискредитаційних звинувачень та висловлювань.

Літ.: Дмитриев А. В., Латынов В. В., Хлопьев А. Т. Неформальная политическая коммуникация. М., 1996; Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии XX века. К., 2000; Панарин И. Информационные войны, PR и мировая политика. М., 2006. *М. Шульга*

ДИСКРИМІНА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. discriminatio — відокремлення, розділення, розрізнення) — 1) свідоме обмеження діяльності *акторів політичних*, звуження їхніх конст. та ін. прав і свобод; 2) вторгнення однієї д-ви у сферу законних інтересів ін. д-ви всупереч принципу рівності суб'єктів міждерж. відносин. Д. п. здійснюється фактично або приховано — через прийняття відповідного законодавства, введення штучних обмежень у торговельних відносинах, запровадження спец. митних зборів тощо. Стосовно фіз. осіб Д. п. може здійснюватися за різними ознаками — расової чи етн. приналежності, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політ. та ін. переконань, нац. та соціального походження, майнового стану тощо у формі суттєвого обмеження у виборчому праві, в участі у держ. управлінні, політ. діяльності. Д. п. забороняється внутр. правом дем. д-в, а також міжнар. правом, яке засуджує всі види Д. п. Протиправність Д. п. випливає із загальновизнаних принципів і норм Статуту *ООН* та міжнар. актів про права людини — Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965), Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок (1967), Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань (1981). Загальна декларація прав людини (1948), Міжнар. пакт про громадян. і політ. права (1966) і Міжнар. пакт про екон., соціальні і культ. права (1966) закріпили положення про те, що передбачені в цих док-тах права і свободи, у т. ч. політ., повинні належати кожній людині незалежно від кольору шкіри, статі, мови, релігії, політ. або ін. переконань, нац. приналежності та соціального походження, майнового та будь-якого ін. стану. Відповідні статті містяться в нац. конституціях, зокрема в Конституції України (ст. 24). *В. Горбатенко*

ДИ́СКУРС-АНА́ЛІЗ — метод дослідження форм комунікат. взаємодії, підсистема політ. семіотики. Інструментарій методу націлений на розгляд дискурсу як своєрідного комунікац. капіталу, ретранслятора сукупності паролів і смислових кодів, які допомагають створити уявлення про систему сповідуваних соціумом цінностей та інтерпретаційних схем. На відміну від контент-аналізу, який передбачає суцільний аналіз текстів за певними параметрами, Д.-а. здебільшого має на меті пошук прихованих смислів, дистанції між політ. риторикою і справжніми намірами політиків, відстані між словом і ділом. У фокусі уваги — простеження умов, за яких дискурсивні структури (лексеми, тематичні блоки) стають об'єктами політ. маніпуляцій. Ключовими поняттями при цьому є модель, знак, повідомлення, комунікат. контакт, ідеол. інтенція, метафоричний коефіцієнт тощо. Метод широко використовується у процесі моніторингу тенденцій розвитку сусп. свідомості, в аналізі перебігу виборчих кампаній, для прогнозного моделювання. Хоч сам термін «Д.-а.» з'явився лише у серед. 20 ст., витоки методу простежуються на кілька десятиріч раніше — в рамках структурної лінгвістики (Ф. де Соссюр) і в доробку рос. лінгвістичної «формальної школи» 20-х рр. 20 ст. Нові підходи базувалися на розгляді мови як системи формальних відносин, яка піддається аналізу за допомогою матем. методів. Інтерес до мови як інструмента маніпулювання свідомістю був підігрітий аналізом відповідних практик таталіт. режимів. Плідним виявився погляд на мову не лише як на продукт, а й як на суб'єкт культури, здатний справляти помітний вплив на середовище спілкування. Повсюдний інтерес до Д.-а. як методу політ. аналізу спостерігається з поч. 90-х рр. 20 ст., причому висуваються навіть пропозиції щодо інституалізації політ. дискурсології. На основі синтезу істор., політол., психол., лінгвіст. знання із здобутками теорії інформації, теорії систем, семіотики вибудовується продуктивна аналогія між біокодами, які закріплюють спадкову інформацію організмів, і соціокодами, які фіксують нагромаджений соціально-істор. досвід. На цій основі здійснюється змістовний аналіз політ. текстів, дискурсивних і відповідних соціокультурних практик.

Склалося кілька підходів до дослідження дискурсів. Критичний Д.-а. зорієнтований на інтерпретацію дискурсів як форм соціальної практики — з акцентом на вербальну репрезентацію відносин політ. й ідеол. домінування, *расизму*, *націоналізму* тощо. Особливо активно виявляє себе крит. напрям у *політичній лінгвістиці*, який зосереджує увагу на лінгвіст. складовій соціальної взаємодії з підкресленою увагою до проблем соціальної нерівності й зловживань владою, конструювання образів ворога у політ. дискурсах. Роботи у цьому напрямі активно проводяться у Великобританії (Ланкастер. ун-т), Австрії (дослідн. центр «Дискурс. Політика. Ідентичність»), Нідерландах (Амстердам. ун-т), наук. центрах Іспанії та Лат. Америки. У 1994 вчені, що займаються такими дослідженнями, об'єдналися у міжнар. мережу CRITICS (Center for Research Into Texts, Information and Communication in Society). У структурі Міжнар. асоціації політ. наук функціонує пост. дослідн. к-т «Мова і політика». Соціокогнітивний підхід зосереджується на відображенні в системі політ. пізнання ціннісних настанов, реалій істор. пам'яті, нац. передсудів. Сам дискурс при цьому розглядається як невід'ємний елемент ідеол. практик конкр. соціальної групи. Історико-етимол. напрям цього підходу предметно займається концептуальним аналізом мови політики — з дослідженням способів вживання у політ. текстах ключових понять соціальних теорій і їхньої еволюції. Крізь призму відносин між ідеологіями і дискурсом розглядаються проблеми метафоричного моделювання. Постмодерністський Д.-а. фокусує увагу на способах конструювання ідентичностей. Згідно з постмодерніст. підходами, дискурси являють собою динамічну реальність, яка конструює смисл, надає уявленому реальне втілення. Секрет тривалого впливу певних ідентичностей пояснюється їхньою емоц. насиченістю, аж до стимуляції відчуття насолоди від належності до групи. На відміну від традиц. конфліктологічних теорій, які протиставляють групові інтереси за принципом «своїх» і «чужих», теорії дискурсу виводять походження конфлікту інтересів з ідентифікаційних криз. У вітчизняному політ. полі Д.-а. використовується насамперед для простеження особливостей мови дискурсу у системі комунікац. зв’язків, мовно-лінгвіст. аспектів проблем ідентичності й націєтворення, українофонних і русофонних мовних ідеологій, діапазону можливостей політ. лінгвістики. Сфера практ. застосування нового методу для комплексного розгляду політики як дискурсивно-текстуального процесу, однак, лишається неширокою.

Літ.: Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. К., 2001; Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. К., 2005. *Л. Нагорна*

ДИ́СКУРС ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. discursus — міркування, доказ — сукупність актів мовлення, здійснюваних у політ. сфері з метою висловлення, обстоювання та поширення певних уявлень. У вузькому розумінні Д. п. називають обмін раціональними поглядами на суть тієї чи ін. сусп. проблеми та способи її розв’язання, кожен з учасників якого обстоює свою позицію. Так, тлумачений Д. п. є важливим елементом *демократії*, він дає змогу гр-нам чи їхнім представникам вибирати з-поміж різних підходів до проблеми той, на користь якого наведено найпереконливіші для цих людей аргументи. У ширшому тлумаченні Д. п. охоплює все мовлення політ. сфери, тобто всі дискурсивні акти, що відбуваються в політ. інституціях за участю суб’єктів здійснюваної взаємодії, насамперед політиків, урядовців та представників громад. орг-цій. У такому разі до Д. п. належать не тільки раціональні висловлювання, а й емоційні та навіть позірно абсурдні, не тільки явне обстоювання певних поглядів та заперечення інших, а й неявне, здійснюване в розмові нібито на зовсім ін. тему. Нарешті, найширше тлумачення зараховує до Д. п. також пов’язані з *політикою* акти мовлення, здійснювані поза межами усталеної політ. сфери, зокрема в освіті, мас-медіа та родинному спілкуванні. Як і будь-яка дискурсивна взаємодія, Д. п. не лише відбиває чинні уявлення, а й творить та змінює їх, оскільки саме в процесі взаємодії люди сприймають і засвоюють або відкидають уявлення ін. людей, відповідно модифікуючи ті, яких дотримувалися раніше. У Д. п. ефект мають не лише раціональні та явні висловлювання, а й нераціональні та неявні, оскільки вони також можуть впливати на свідомість чи підсвідомість слухачів або читачів, зокрема завдяки використанню риторичних засобів та інтертекстуальних посилань на ін. відомі сприймачам висловлювання. До того ж, на відміну від дискусій щодо конкр. політ. проблем, багато ін. висловлювань причетних до політики акторів стосуються заг. засад сусп. ладу та політ. взаємодії, уявлення про які впливають на їхню позицію щодо конкр. проблем. Найпоширенішими жанрами Д. п. є парлам. дебати, публічні промови політиків, партійні та виборчі програми партій, їхні заяви та заяви окремих кандидатів. Нині деякі із цих жанрів модифіковано з огляду на їх медіалізоване сприйняття: приміром, політики в *парламенті* звертаються не так один до одного, як до телеглядачів і радіослухачів. Важливу частину Д. п. становлять також мовленнєві акти, розташовані на перетині політ. та медійної ділянок, як-от прес-конференції урядовців і політиків, їхні відповіді на запитання журналістів безпосередньо на місці події, про яку вони говорять (парлам. голосування, переговорів з іноземною делегацією тощо), їхні програмові статті в газетах та дискусії за їхньою участю на радіо й телебаченні. Усі ці жанри є об’єктами вивчення в аналізі дискурсу, що традиц. надає Д. п. великого значення з огляду на його ключову роль у творенні й підтримуванні чинних у сусп-ві уявлень.

Літ.: Fairclough N. Discourse and Power. London, 1989; Chilton P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice. London, 2004; Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. К., 2009. *В. Кулик*

ДИСКУ́СІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. discussio — розгляд, дослідження) — різновид політ. комунікації, спрямованої на всебічне обговорення будь-яких проблем та пошук шляхів їх вирішення. В основі Д. п. лежить обмін думками, представлення політ. позицій, прагнення до порозуміння з опонентами. Д. п. характерна для дем. сусп-ва, оскільки її об’єкт. засадою є *плюралізм* і свобода думки. В умовах недемократичних сусп-в Д. п. практ. неможлива. Д. п. виконує ряд важливих функцій: генерувальна — висування різних точок зору щодо обговорюванних проблем; селективна — відбір найбільш продукт. позицій; інтеграційна — об’єднання різних точок зору; конструктивна — визначення можливих шляхів вирішення проблем. Принципами ведення є принцип толерантності (повага до всіх учасників дискусії), неупередженого ставлення до опонентів, критичності (право на негат. оцінку будь-якого предмета дискусії), компетентності (знання суті обговорюваних питань), плюралізму (множинності усіх елементів дискусії — тез, аргументів, позицій тощо та рівноправності їх висунення), інституалізації (встановлення норм та правил проведення дискусії, яких повинні дотримуватися всі її учасники). Д. п. має цілий комплекс аспектів — соціальний, психол., формально-логічний, інформ., етичний. Особливе значення для Д. п. має її логічна складова, використання ідентичних за змістом понять і термінів, чітке визначення предмета обговорення, опертя на достовірні факти, уникнення підміни аргументації посиланнями на авторитети тощо. Культура Д. п. вимагає поважного ставлення до опонента, готовності до корекції своїх поглядів заради кінцевого позит. результату, утримання від переходу критики аргументів на критику особистості. До осн. різновидів Д. п. відносять масові дискусії, які можуть охоплювати як усе сусп-во, так і значні його частини або орг-ції (напр. політ. партії); спеціалізовані дискусії, які відбуваються у вузькопрофес. аудиторії (напр. наук. симпозіуми), парлам. дискусії (парлам. дебати).

Г. Постригань

ДИСПЕ́РСІЯ ВЛА́ДИ (від англ. disperse — розсіювати, розганяти) — більш дрібний розподіл ресурсів влади порівняно з офіційним. Д. в. може відбуватися шляхом «диференціації влад» (розділення, розгалуження, розподіл влади за її ступенями, щаблями, рівнями, ешелонами, ланками, функціями, регіонами тощо); *«делегування влади»* (передання на певний термін тих чи ін. повноважень від одних суб’єктів влади, як правило держ., до ін. органів управління, юрид. чи фіз. осіб, що не володіли раніше цими ресурсами впливу); «багатовладдя» (multiple authority — здійснення влади в д-ві або орг-ції водночас кількома особами, органами чи установами, політ. центрами, які не співпрацюють, а скоріше суперничають, конфліктують між собою). До Д. в. відносять також *дуалізм влади*, плюралізм центрів влади, дискреційну владу, «розсіяну» владу тощо. Феномен Д. в. відображений в теорії «дифузії влади», що суттєво змінює традиц. уявлення щодо субординації владних суб'єктів та обґрунтовує тезу про «розпорошення» (дифузію) самої *політичної влади*. У контексті цього підходу деякі дослідники ідею та принцип поділу влади поширюють не тільки на формальні гілки держ. влади (законод., викон. і суд.), а й на численні неформальні політ. структури (партії, політ. рухи, групи інтересів, лобі, політизовані профспілки, мас-медіа тощо), які концентрують ресурси політ. влади і детермінують виникнення й реалізацію нових владних тенденцій у сусп-ві. Так, *партії політичні*, крім репрезентації інтересів певних соціальних груп, беруть на себе відповідальність за мету розвитку сусп-ва в цілому й існування політ. системи. Крім того, за умов Д. в. вона перебуває не тільки в руках офіц., а й приват. осіб чи їхніх асоціацій, тож її реалізація певною мірою є ситуативною: коли політ. рішення не тільки транслюються уповноваженими держ. інституціями (президентом, урядом, парламентом), а й впроваджуються після досягнення політ. консенсусу чи компромісу з корпораціями, профспілками, фермерством, ін. групами інтересів або тиску. *Л. Герасіна*

ДИФАМА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. diffamare — розголошувати, позбавляти доброго імені, ганьбити) — публічне оголошення дійсних або вигаданих відомостей, що дискредитують честь і гідність гр-на, установи, політ. партії або сусп.-політ. орг-ції. Д. п. відрізняється від наклепу двома ознаками: а) Д. п. є розголошенням будь-яких ганебних фактів у ЗМІ, тоді як наклеп може бути зроблений як у ЗМІ, так і вербально (публічно) або в листі; б) у Д. п. злочинний момент полягає в самому розголошенні у пресі ганебних відомостей, незалежно від їхньої правильності; наклеп завжди розглядається як повідомлення явно вигаданих фактів. До Д. п. не відносять особисті оцінки ін. людини чи групи людей. Д. п. історично розглядалася або як порушення законодавства про друк (франц. система), або як різновид наклепу (нім. система). Останнім часом цим терміном фактично позначається лише розповсюдження недостовірних відомостей, що порочать честь і гідність ін. особи або підривають її репутацію, тобто наклеп. Видами Д. п. є: а) умисне розповсюдження недостовірних помилкових відомостей, що ганьблять, які є тотожними наклепу (тільки цей різновид тягне за собою кримін. відповідальність); б) ненавмисне розповсюдження недостовірних відомостей, що ганьблять; в) розповсюдження правдивих відомостей, що ганьблять. Д. п. широко використовується в сучас. політ. боротьбі та спрямовується на дискредитацію політ. противника.

Літ.: Mullender R. Defamation, the Jury and the Pursuit of Justice // The Cambridge Law Journal. 2001. Vol. 60. Part 3; Чорний В. Про деформацію в політичному процесі // Юридичний журнал. 2002. № 2; Лусеник Д. Диформація у засобах масової інформації // Право знати. 2006. № 2. *М. Требін*

ДІАГНО́СТИКА СОЦІА́ЛЬНО-ПОЛІТИ́ЧНА (від грец. διαγνωστικός — здатний розпізнавати) комплекс застосовуваних у соціології, політології й суміжних дисциплінах прийомів і методів, здатних у сукупності дати уявлення про соціально-екон. стан сусп-ва, соціальне самопочуття населення та його соціокультурні та поведінкові орієнтації. В ідеалі за її допомогою з'ясовуються механізми цілепокладання, стратегії влади, темпоритми соціокультурних процесів, динаміка соціальної задоволеності, специфічність поведінкових стратегій індивідів. Без ретельної попередньої діагностики стану сусп. свідомості неможливе планування виборчих кампаній. Однак далеко не всі параметри соціальної ситуації та її суб'єктивного сприйняття легко піддаються оціночним вимірам. Навіть масштабні моніторингові дослідження не в змозі виявити у широкому часовому діапазоні й на великому просторі країни чи регіону динаміку соціальної задоволеності чи тривожності, готовності до протестного реагування, рівня схильності до *девіантної поведінки* тощо. Особливо це стосується кризових періодів, коли система регуляторних механізмів зазнає розбалансування, а рівень амбівалентності на свідомісному рівні на порядок зростає. Під соціальним самопочуттям людини зазвичай розуміють емоційно-оціночне ставлення людей до системи соціальних взаємозв'язків і до свого місця у цій системі. Для його діагностики застосовують систему індексів, що дає змогу у балах визначити рівень життєвого задоволення, тривожності, деморалізованості, соціальної затребуваності певних категорій населення тощо. Соціальні психологи пропонують чимало тестів, на основі яких вибудовується кілька шкал задоволення індивіда життям (Index Life Satisfaction), визначається рівень соціального оптимізму і психол. комфорту, заг. ставлення людини до поставленої перед собою і досягнутої життєвої мети тощо. На цій основі створюються уявлення про інституційні матриці та психофрактальні структури, які регулюють процеси самоорганізації та самоідентифікації у даному соціумі. Людина, яка потрапляє у фрактальні угруповання, породжені певною матрицею, автоматично включається в атмосферу запропонованих нею смислів і правил гри. У стабільних соціумах, коли ціннісно-норм. система сусп-ва базується на сталих законах і традиціях, завдання Д. с.-п. виявляються нескладними, особливо коли йдеться про невеликі, окреслені чіткими межами території. Щоб з'ясувати, приміром, рівень соціального самопочуття гр-н певного міста і перспективи його розвитку, досить простежити, як формувався його соціальний склад у минулому, які традиції тут усталилися, як впливали управлін. рішення на формування соціального профілю міста. Робиться це переважно шляхом аналізу статист. даних і методами соціол. опитувань. На порядок ускладнюються ці ж завдання в умовах дестабілізації та криз, коли в оцінках починає домінувати афективний компонент. Явища деурбанізації, які супроводять процеси соціальних трансформацій на пострад. просторі, значно посилюють аномічну деморалізованість, соціальний цинізм, провокують ксенофобські настрої. У цих умовах простежені соціологами параметри соціальних змін і особливо поведінкових стереотипів можуть виявитися неточними.

Вітчизняна система Д. с.-п. базується на моніторингових соціол. опитуваннях, які проводяться Ін-том соціології НАНУ починаючи з 1994. Простежуються особливості сусп.-політ. ситуації, у т. ч. в регіон. розрізі, рівень довіри до владних структур, електоральні й зовнішньополіт. орієнтації, міграційні наміри та готовність до соціального протесту, тенденції етномовного розвитку тощо. Нагромаджено величезний матеріал, який активно використовують усі соціогуманітарії. Утім самі ж соціологи визнають, що моніторинг дає лише узагальнену оціночну картину і що показники ставлення гр-н до екон. політики уряду, політики у сфері оплати праці, грошової й валютної політики НБУ, регламентації малого бізнесу в ньому відсутні. Тому пропонують використання складніших систем діагностики на основі кластерної типології областей, міст, р-нів, використання методів кореляційного та регресійного аналізу, SWOT-аналізу, простеження динаміки структурних зв'язків тих показників, які вимірюються за єдиними шкалами.

Літ.: Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. К., 1994; Вишняк О. І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. К., 2006; Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки // Соціальна психологія. 2008. № 3. *Л. Нагорна*

ДІАЛО́Г ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від грец. διαλογος — розмова, бесіда) — двостороннє спілкування політ. суб'єктів у формі публічного висловлення своїх політ. поглядів, думок, оцінок з метою з'ясування стилів політ. мислення, інтересів один одного, пошуку спільної політ. позиції, досягнення згоди або компромісу. Д. п. є визначальною умовою розвитку дем. політ. системи, оскільки є втіленням принципу *плюралізму*. Виділяють такі форми Д. п., як полеміка, *дискусія*, переговори, консультації та ін. Структура Д. п. складається з опонента-суб'єкта, який пропонує, формулює свою позицію; опонента-суб'єкта, який цю позицію критикує; аудиторії, до якої звернено Д. п. У процесі Д. п. розрізняють лояльні та нелояльні способи його ведення. До лояльних способів відносять обґрунтування позиції достовірними фактами, пошук слабких аргументів у політ. позиції супротивника, уникнення доведення вже очевидного, зрозумілого для аудиторії. Нелояльними способами є ухилення від предмета обговорення, звернення до особистісних характеристик суб'єктів діалогу, апеляція до аудиторії для підтримки своєї політ. позиції, погрози фіз. розправи над політ. опонентом. Застосування нелояльних способів ведення Д. п. відкриває шлях для політ. *авантюризму* і *авторитаризму*. *Л. Ляпіна*

ДІА́РХІЯ (двовладдя) — режим одночасного існування двох влад в одній країні, який відрізняється дуже своєрідним і суперечливим їхнім переплетінням. Д. може бути як результатом гострого політ. конфлікту, так і усвідомленим політ. ін-том (два царі у Спарті, два консули в Рим. республіці, два імператори в пізній Рим. імперії). Діархічні системи правління існують зараз у багатьох Сканд. країнах, де президент і прем'єр-міністр мають майже однакові повноваження і ділять між собою владу, що урегульовано законами. *М. Степико*

ДІА́СПОРА (від грец. διασπορά — розсіяння) — перебування певної частини того чи ін. народу поза межами країни свого походження. Поняття «Д.» тривалий час асоціювалося лише з євреями, які від часу Вавілонського полону опинилися поза територією своєї первісної батьківщини й розселилися по всьому світу. З часом зміст цього терміна розширився і Д. стали називати й представників ін. народів, як-от: вірменів, греків, індійців, поляків, а згодом українців. Згідно з новітніми визначеннями, Д. — це усталена сукупність людей одного й того ж етн. походження, які проживають в іноетн. довкіллі за межами своєї істор. батьківщини або за межами ареалу розселення свого народу й утворили соціальні, культ. (і, не виключено, політ.) ін-ти (орг-ції) для збереження, відтворення, функціонування та розвитку своєї спільноти як компонента етнонац. структуриусп-ва проживання. Д. формувалися, переважно, внаслідок міграційних процесів, які стали характерною особливістю сусп. розвитку різних країн, починаючи з 11 ст. Особливо інтенсивними міграціями відзначаються 19–21 ст. Скажімо, витоки укр. діаспори у Пн. Америці знаходимо у 2-й пол. 19 ст. Натепер досить вживаним є термін «глобальні діаспори», що передусім пов'язано з фактом інтенсивного переселення представників різних етн. спільнот з однієї країни в ін. Нині понад 150 млн людей живуть не в тій країні, де вони народилися. Класичними у цьому контексті є Аргентина, Великобританія, Іспанія, Канада, Німеччина, Португалія, Росія, Франція, США, Швеція. Найбільшими донорами вже наявних Д. та тих, які тільки формуються, є Китай, Пд. Корея, Польща, Румунія, Україна, Японія, деякі країни Пд. Америки та Пн. Африки.

Характерними ознаками сучас. діаспор є такі: 1) переважне компактне поселення у країні входу, особливо на поч. етапах формування; 2) налагодження стійких внутр. зв'язків; 3) вибудовування й наповнення інституційної структури своєї спільноти, зазвичай, моноетнічної (наявність етн. орг-цій, передусім, соціального, етнокульт., а подеколи й політ., спрямування; шкіл з етн. мовами навчання; конструювання реліг. громад; комунікації етн. мовами (газети, часописи, ін. періодичні видання, радіо- та телеканали чи програми, а останнім часом комп'ютерні технології); видання л-ри мовою етн. батьківщини); 4) заснування й розвиток етн. бізнесу, зазвичай малого; 5) підтримання безпосередніх (на індивід. рівні через рідних, знайомих, земляків) і опосередкованих (через ЗМІ, л-ру тощо) контактів, зв'язків з країнами походження. Серед характерних маркерів процесів, що відбуваються нині у середовищі діаспорних спільнот, а також у процесах, в яких вони задіяні й великою мірою впливають на перспективу їхнього існування в іноетнічному довкіллі, — налагодження взаємодії з сусп-вом проживання за специфічних умов прагнення, з одного боку, до інтеграції у соціальні, політ., громад., культурницькі структури сусп-ва проживання, а, з іншого, — потяг до збереження, підтримки та розвитку етн. спадщини (елементів культури, звичаїв, традицій). У першому випадку визначальним моментом є прагнення прискорити свою соціальну мобільність, намагання здобути престижні ніші у новому сусп-ві. Це, безумовно, вимагає певної втрати етн. спадщини, прискореної *асиміляції*, що особливо відчутно у сфері культури (*акультурація*). У другому випадку йде постійний пошук можливостей затримати цю спадщину, якщо не в її візуальних виявах (етн. фестивалі, мистецькі виставки, аматорські художні колективи тощо), то принаймні у віртуальних формах (істор. пам'ять, етн. менталітет). Доля Д. визначається рівнем і змістом взаємодії цих двох тенденцій: якщо вони вступають у суперечність, то у сусп-ві виникають конфліктогенні ситуації (нерідко конфлікти) й у більшості населення країни проживання формується негат. ставлення до представників діаспоральних спільнот (воно, напр., матеріалізується у вимогах обмеження міграцій); коли ж між більшістю і меншістю (а Д. завжди становлять меншинні групи населення) налагоджується соціальний і міжкультурний діалог, то виникаються умови для безконфліктної реалізації зазначених вище двох тенденцій. Вони пост. зберігатимуться, на що, зокрема, звернув увагу амер. дослідник імміграції М. Хансен, формулюючи у 1930-х свою «теорію третього покоління». Згідно з нею, перше покоління іммігрантів за будь-яких обставин намагається зберегти етнокульт. спадщину (елементи культури, звичаї, традиції), яку воно привезло з собою; друге покоління, керуючись суто прагмат. мотивами, пов'язаними з прагненням якнайшвидше просуватися соціальною драбиною, часто-густо відмовляється від спадщини батьків, принаймні відкрито її не маніфестує; натомість третє покоління, до певної міри утвердившись у соціальних, політ. й громад.

структурах, повертається до свого істор. та етнокульт. коріння (це виявляється у бажанні брати участь у тих заходах, які проводять діаспорні орг-ції, та й у самих орг-ціях, інтенсифікації контактів, зв'язків з країною походження). Наступним поколінням діаспори, які народились у країні проживання, властива тяглість тенденцій, які характерні для третього покоління. Оскільки сьогоднішні Д. є своєрідними соціокультурними системами й становлять компоненти структури країни поселення, то надзвичайно важливо узгоджувати закономірності розвитку цих систем із заг. закономірностями розвитку самого сусп-ва. Це завдання є одним з гол. у етнополіт. менеджменті діаспорних країн.

Літ.: Hansen M. The Problem of the Third Generetion. Rock Island, 1938; Євтух В. Б. Українська діаспора: шляхи формування та сучасні процеси// Геогр. журн. 1992. № 1; Етносоціологія. Терміни та поняття. К., 2003; Чернова К. О. Українська діаспора як соціокультурна система. К., 2007. *В. Євтух*

ДІДРО́ (Diderot) Дені (05.10.1713, Лангре — 31.07.1784, Париж) — філософ-просвітитель, романіст. Навч. у янсеністському коледжі д'Аркур в Парижі (за ін. даними — в єзуїтському коледжі Людовіка Великого). У 1732 отримав магістерську ступінь на ф-ті мистецтв Париз. ун-ту. Особливу увагу приділяв проблемам теорії пізнання, релігії, етики, теорії мистецтва. Творча спадщина Д. віддзеркалює еволюцію його філос. поглядів від деїзму та етичного ідеалізму, що проступав у «Філософських думках» (опублікованих у 1746 та спалених відповідно до рішення парламенту), «Алеї, або прогулянка скептика» (1747), «Нескромних скарбах» (1748) до матеріалізму та атеїзму, перехід до яких намітився у «Листі про сліпих для повчання зрячих» (після появи яких у 1749 Д. був на кілька місяців ув'язнений) і закріпився у зрілих працях різних жанрів, серед яких «Думки про пояснення природи» (1753), «Черниця» (1760), «Розмова Д'Аламбера з Дідро» (1769), «Сон Д'Аламбера» (1769), «Філософські принципи щодо матерії та руху» (1770), «Жак-фаталіст» (1773), «Племінник Рамо» (1779) тощо. Д. — один із засновників та редакторів (певний час — разом із Ж. Д'Аламбером), авторів «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел» (тт. 1–35, 1751–1780) — пам'ятки світського раціоналізму й прогресивних соціальних ідей доби Просвітництва, що була своєрідним викликом *абсолютизму* й реліг. верховенству катол. церкви. «Енциклопедія» стала унікальним зведенням знань з різних галузей, адже до роботи над її статтями Д. залучав таких відомих тогочасних мислителів, як Ж.-Ж. *Руссо*, *Вольтер*, Ш. Л. *Монтеск'є*, П. А. *Гольбах*, скульптора Е. Фальконе, архітектора Ж. Блондель, граматиків Н. Бозе та С. Ш. Д. Марсе, гравера і рисувальника Ж. Папійона, економіста Ф. Кене та ін. Політ. проблематика, що знайшла віддзеркалення на сторінках видання, свідчила про незаангажованість авторів, про їхні відмінні позиції щодо ставлення до монархії як форми правління. «Енциклопедія» була позит. сприйнята владою і сусп-вом. Утім з часом у неї з'явилися противники (найперше серед єзуїтів), що призводило до заборони королівськими едиктами (1752, 1757–59) публікації її наступних томів.

Політ. ідеї та ідеали Д., що знайшли відображення у статтях на сторінках «Енциклопедії», як й ін. творів, засвідчують, що мислитель усвідомлював зв'язок політ. ін-тів із соціально-екон. та культ. традиціями сусп-ва. Розвінчуючи катол. догми, він спростовував божественне походження королівської влади. Обстоював ідею свободи «абстрактної людини», визнання її права обирати власний шлях ганьби і слави. Наголошував на важливості прав власності як раціональної основи громадянства та обов'язок правителя охороняти їх заради сусп. інтересів. Сповідуючи ідеї просвіченого абсолютизму, Д. вважав монархію найбільш вдалою формою політ. устрою. Вірив у можливість «співпраці» монархів та «філософів» заради удосконалення держ. влади та з острахом ставився до самостійних рухів сусп. низів. У кінці життя виявляв прихильність до ідеї республіки. Утім вважав її малопридатною до втілення у централізованій д-ві. У 1773–74 на запрошення *Катерини II* Д. приїздив до Росії. Був обраний почесним членом Петерб. академії наук (1773). У розмовах з царицею наголошував на необхідності звільнення селян із кріпацтва, проведенні лібер. реформ. Склав «План університету, або школи публічного викладання наук для Російського уряду» (1775), а також написав ряд заміток, в яких порушував питання орг-ції початкової нар. освіти на засадах всезагальності, безстановості та безоплатності. За підтримки рос. влади впродовж 2-ї пол. 18 ст. у Росії було опубліковано 25 збірників перекладів з «Енциклопедії». Неабиякий вплив на Д. справила амер. революція, наслідком чого стала його відданість ідеї *суверенітету* народу та права останнього на *революцію* проти влади тирана. Ідеї мислителя стали одним із сегментів інтелектуальної платформи Вел. франц. революції.

Літ.: Бильбасов В. А. Дидро в Петербурге. СПб., 1898; Palache J. G. Four novelists, Crébillon, Laclos, Diderot, Restif de la Bretonne. New York, 1926; Furbank P. N. Diderot: A Critical Biography. London, 1992; Rex W. E. Diderot's Counterpoints: The Dynamics of Contrariety in His Major Works. Oxford, 1998. *М. Кармазіна*

ДІЯ́Ч ПОЛІТИ́ЧНИЙ — активний учасник політ. процесу, що одержав право приймати політ. рішення в результаті обрання або призначення на посаду в органі влади або політ. орг-ції. Щоб глибше зрозуміти зміст поняття «Д. п.», необхідно з'ясувати його місце в ряді споріднених понять: «суб'єкт політики», «*актор політичний*», «політ. лідер», «політ. еліта». На відміну від перших двох понять, зміст яких тотожний і містить у собі всіх учасників політ. життя, політ. діячем завжди є індивід, який характеризується високим ступенем політ. активності, бере участь і несе політ. відповідальність за свої дії, має на меті вираження інтересів і волі соціальних груп і класів, який, будучи обраним або призначеним на політ. посаду, здатний приймати політ. рішення, спрямовані на реалізацію спільних інтересів д-ви або регіону. Зміст поняття «Д. п.» відрізняється й від поняття «політ. лідер», хоча ці поняття й близькі за змістом. Але якщо будь-який політ. лідер — Д. п., то далеко не будь-який Д. п. є політ. лідером. Д. п. належить до політ. чи правлячої еліти або перебуває в опозиції загальнонац. чи регіон. рівня. Серед якостей, що їх повинен мати Д. п., виділяють пристрасть, почуття відповідальності й окомір. Перші дві якості вимагають від Д. п. повної самовіддачі справі, яку він вирішив захищати і втілити в життя, й усвідомлення відповідальності за свою діяльність. Окомір же необхідний політикові, щоб співвідносити свою пристрасть, своє служіння справі з реальністю, розміщенням політ. сил, дистанціюватися від речей і людей, позбутися самовдоволення та марнославства. Політ. діячеві потрібні й ораторський талант, і організаторські здібності, що змушують людей вислухати його і йти за ним. Гол. його якостями мають бути відданість своїй справі, віра в ідеали, які він проголошує і захищає, та холодний розрахунок, уміння об'єктивно оцінити обстановку, співвідношення конфронтаційних інтересів і сил, що стоять за ними. Важливою якістю політ. діяча повинна бути також пост. готовність до публічності свого особистого життя.

А. Лузан

ДМО́ВСЬКИЙ (Dmowski) Роман Станіслав (псевд. Skrzycki R., Kazimierz Wybranowski; 09.08.1864, Кам'янка — 02.01.1939, Дроздово, Польща) — політик, публіцист, редактор, ідеолог польс. націоналізму. Здобув освіту у Варш. (1886–91) і Париз. (1891) ун-тах. Член Союзу польс. молоді «Зет» (1888) і Ліги польс. (від 1889). Співзасновник і лідер Ліги народової (1893) і Народно-дем. партії (1897). У 1893–95 зазнав поліцейських переслідувань за політ. діяльність. У 1895–1906 займався журналістикою. Депутат 2-ї та 3-ї рос. Держ. думи (1907–09), голова депут. клубу «Коло польське». Склав мандат через провал своєї політики співпраці з рос. урядом. Засновник і голова закордонного Польс. нац. к-ту (1917–19), ініціатор створення польс. добровольчої Блакитної армії у Франції (1917). Голова делегації Польщі на Париз. мирній конференції (1918–19). Посол до Сейму (1919), міністр закорд. справ 2-ї Речі Посполитої (1923). Засновник і голова «Союзу Великої Польщі» (1926). Здійснив ідейну еволюцію від неославізму та автономізму до самостійництва; прихильник союзу Польщі з д-вами Антанти та Росією проти Німеччини. Опонент «федералістичної» концепції Ю. *Пілсудського*. Противник існування укр. д-ви, автор концепції «інкорпорації» Сх. Галичини, Зх. Волині та Зх. Поділля до складу Польщі, а укр. земель на сх. від «лінії Д.» — до складу Росії. Прихильник політ. та культ. асиміляції Польс. д-вою нац. меншин.

Літ.: Kulakowski M. Roman Dmowski w swietle listów i wspomnien. London, 1972; Wereszycki H. Historia polityczna Polski 1864–1918. Paryż, 1979; Wapinski R. Narodowa Demokracja. 1893–1939. Ze studiow nad dziejami mysli nacjonalistycznej. Wroclaw, 1980. *В. Пономарьов*

ДНІСТРЯ́НСЬКИЙ Станіслав Северинович (13.11.1870, Тернопіль — 05.05.1935, Ужгород) —правознавець, політолог, редактор, публіцист, політ. діяч. У 1893 закінчив юрид. ф-т Віден. ун-ту, а через рік отримав наук. ступінь д-ра права і політ. наук. Володів слов'ян. мовами, а також нім., франц., латин. і старогрец., що посприяло йому в подальших наук. студіях, які продовжив у Берліні, Лейпцигу і знову у Відні. З 1899 — доц. цив. права Львів. ун-ту, згодом — зав. кафедри цив. права. З 1901 — проф. Львів. ун-ту. Дійсний член НТШ (з 1899), голова юридично-статист. комісії НТШ, редактор журн. «Часопись правнича» (згодом «Часопись правнича і економічна» (1900–09, 1912) та «Правничого вістника» (1910, 1911, 1913), започаткував серію «Правнича бібліотека». Водночас головував у Т-ві укр. правників. У 1901–13 опублікував трьома мовами понад 12 новаторських правових праць, зокрема: «Чоловік і його потреби в правовій системі», «Реформа виборчого права в Австрії», «Звичаєве право і соціальні зв'язки» та ін. У 1907 і 1911 його було обрано депутатом до віден. парламенту. У 1907–18 був послом австр. парламенту і очолював «Укр. клуб» — об'єднання укр. депутатів. Засновник (1909) профес. спілки юристів Галичини та Буковини «Т-во укр.-руських правників». З 1910 проф. Львів. ун-ту. Після проголошення ЗУНР брав активну участь у державотворчих процесах, був співавтором її Конституції. Розробив основи правової д-ви, зокрема правління республіки, заклав основи укр. політології. У 1919 видав у Відні «Цивільне право» — австр. цив. кодекс укр. мовою, доповнений законами та розпорядженнями ЗУНР. Після встановлення польс. адміністрації на західноукр. землях і ліквідації укр. кафедр у Львів. ун-ті разом з О. Колессою, І. Горбачевським та ін. вченими виступив ініціатором заснування ун-ту поза межами України. З 1921 — декан правничого ф-ту Укр. вільного ун-ту (УВУ) у Відні. Після перенесення УВУ до Праги з 1922 — ректор, 1922–23 — проректор цього ун-ту. Співзасновник (1923) і протягом певного часу голова Укр. правничого т-ва в Чехії. Організатор (1923) видавничої комісії УВУ. З 1928 — академік ВУАН у Києві. Читав лекції на юрид. теми в Укр. госп. академії в Подєбрадах. Організатор (1933) у Празі Укр. юрид. наук. з'їзду. У 1920-х Д. розробляв юрид. основи правової д-ви, зокрема правління республіки, займався соціол. студіями.

Тв.: Загальна наука права і політики. Т. 1. Прага, 1923; Нова держава. Відень–Прага; Львів; 1923.

Літ.: Академік Ст. Дністрянський. 1870–1935. Бібліографія. К.,1992; Мушинка М. Академік Станіслав Дністрянський 1870–1935. К., 1992; Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999.

О. Красівський

ДОВЖЕ́НКО Олександр Петрович (10. 09.1894, Сосниця, тепер Черніг. обл. — 25.11.1956, Москва) — кінорежисер, сценарист, письменник, засл. діяч мистецтв УРСР (1939), нар. арт. РРФСР (1950). У 1911–14 навч. у Глухів. учит. ін-ті. 1914—17 викладав у 2-му Житом. змішаному вищепочатк. уч-щі. У 1917—18 вояк куреня чорних гайдамаків. У війську УНР Д. перебував до кін. 1919, коли був заарештований працівниками Волин. губерн.ЧК. Д. порятувало те, що він входив до УКП (боротьбистів), які були союзниками більшовиків. Від черв. 1920 Д. працював у Києві секр. губерн. відділу місцевої освіти, комісаром театру ім. Т. Шевченка; у жовт. 1921 — квіт. 1922 — у Повноваж. представництві УСРР у Варшаві; у квіт. 1922 — лип. 1923 — секр. консул. відділу Торг. представництва УСРР у Берліні. Брав участь у роботі репатріац. комісії для обміну військовополоненими з поляками. 1923 Д. повернувся до Харкова, працював на посаді художника-ілюстратора в ред. газ. «Вісті ВУЦВК». Його карикатури, в т. ч. на політ. діячів (В. Винничена, С. Петлюру, Ю. Пілсудського, Б. Муссоліні та ін.) з'являлися у газ. «Селянська правда», альманасі «Плуг», ж. «Всесвіт», «Безвірник» та ін. Д. належав до Спілки пролетар. письменників «Гарт», потім ВАПЛІТЕ. 1926 почав працювати на Одес. кінофабриці. Першими фільмами були комедії «Вася-реформатор» та «Ягідка кохання» (1926). 1927 на екранах з'являється перший повнометражний фільм Д. «Сумка дипкур'єра». Наступним став фільм «Звенигора» (1928), який вважається початком власне укр. кіно. Далі був «Арсенал» (1929), що відповідав тогочасній ідеології життєтворчості й мистецтва як інструменту буд-ва нового життя. Наступний фільм Д. «Земля» (1930, Київ. кіностудія). Матеріалом були актуальні події — колективізація на селі. Улітку 1930 Д. здійснив поїздку до Німеччини, Франції, Вел. Британії, Чехословаччини з метою вивчення нової звукової техніки. Водночас було показано фільми Д., які мали великий і довготривалий успіх. Розглядалися і пропозиції щодо постановки Д. фільмів за кордоном. Затим в Україні «Іван» (1932) — про будівництво Дніпрогесу. Фільм викликав здебільшого неприхильні дискусії в пресі. Тривали репресії, митець мав стати однією з наст. жертв. На поч. 1933 Д. закликано до Москви, він зустрівся з Й. *Сталіним*. «Я найглибшим чином переконаний, що товариш

Сталін врятував мені життя. Якби я не звернувся до нього вчасно, я, безперечно, загинув би як художник і громадянин. Мене би вже не було» (Автобіогр.). Ціна була високою — творча свобода, припасованість до «кремлівського двору», виконання прямих замовлень Й. Сталіна. Першим з них був фільм «Аероград» (1935). «Оборонний фільм» — за визначенням автора. Картину схвалив Й. Сталін. Від нього надходить нове замовлення — зробити «укр. Чапаєва», фільм про події революції та громадян. війни. Робота над картиною «Щорс» (1939) затягнулася на кілька років, від автора вимагалося включитися до процесу перелицювання недавньої історії, «висвячення» на ролі провідників нових персонажів. Відтак гол. негат. персонажами стрічки є троцькісти, а героями позит. міфу ті, хто загинув під час громадян. війни. Восени 1939 Д. виїхав на Зх. Україну — знімати вхід Червоної армії до Галичини (док. фільм «Визволення», 1940). 1940-го побачила світ ще одна док. стрічка «Буковина — земля Українська». Тоді ж призначається худ. керівником Київ. кіностудії, відбувається особисте зближення Д. з керівником респ. парт. орг-ції М. *Хрущовим*.

У роки війни 1941–45 Д. працює в армійській фронтовій пресі. З-під пера митця з'явилося чимало оповідань: «Ніч перед боєм», «Мати», «Перемога» та ін. Певний час мав бажання залишити кінематограф і повністю присвятити себе л-рі. Властиве для Д. самоусвідомлення як нац. пророка макс. загострюється, про що свідчать записи у щоденнику. Нац. історія, її екзистенції стають центр. пунктом тогочасних текстів Д. Україна сприймається як Велика руїна. Одна з причин вбачається в ідеології, у навчанні глухоті й сліпоті, безпам'ятству. Керує роботою над докум. фільмами «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) та «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських рад. земель» (1945). Водночас пише кіноповість «Україна в огні», де виявилося критичне ставлення автора до багатьох аспектів рад. способу життя. 30.01.1944 під час зустрічі членів Політбюро ЦК ВКП(б) та членів ЦК КП(б)У за участі укр. письменників Й. Сталін піддав нищівній критиці «за націоналізм» твір Д. Д. був знятий з посади худ. керівника Київ. кіностудії, виведений зі складу держ. к-тів та громад. орг-цій, йому не дозволялося працювати в Україні. 1949 виходить фільм «Мічурин», прихильно зустрінутий глядачами та критикою. 1950–51 на кіностудії «Мосфільм» відбуваються зйомки фільму «Прощавай, Америко!», припинені в адм. порядку. В основі стрічки протистояння двох політ. та світоглядних систем — рад. та амер. Заборона найімовірніше мала політ. причини, не пов'язані із самим Д. Він працює над сценарієм «Поема про море». За задумом зйомками «Поеми...» мала початися робота над епічною трилогією про долю укр. села і власне України. Ще один задум, кіноповісті «Зачарована Десна», був зреалізований, її текст видрукувано 1956. Від 1949 Д. на педагог. роботі у ВДІКу. 1955–6 керував курсом режисерів. Серед учнів відомі імена Л. Шепітько, Г. Шенгелая, О. Іоселіані, Д. Фірсової, Р. Сергієнка, М. Вінграновського.

Посмертно Д. присуджено Ленінську премію (1959) за сценарій фільму «Поема про море» (реж. Ю. Солнцева). 1957 його іменем названо Київ. кіностудію, 1958 там само відкрито музей. 1960 у Сосниці — Дім-музей Д. У 1958 фільм «Земля» названо у числі 12-ти кращих фільмів усіх часів і народів (опитування критиків у рамках Всесвітньої виставки у Брюсселі).

Літ.: Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. К., 1973; Куценко М. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка. К., 1975; Vance Kepley. In the Service of the State. The Cinema of Alexander Dovzhenko. London,1986; George O. Liber. Alexander Dovzhenko. A Life in Soviet Film. London, 2002; 2006; Тримбач С. Олександр Довженко. Загибель богів (Ідентифікація автора в національному часо-просторі). Вінниця, 2007.

С. Тримбач

ДОВІ́РА ПОЛІТИ́ЧНА — впевненість у позит. наслідках дій суб'єктів політики. В основі Д. п. лежить віра в політ. ідеали й цінності, якості лідерів, можливості політ. орг-цій або структур д-ви задовольнити потреби індивіда, групи чи усього сусп-ва в цілому. Д. п. є одним з проявів довіри як загальносусп. феномену, який пронизує всі сфери людських відносин — від міжособистісних до інституційно оформлених. Д. п. виконує ряд важливих функцій у *політиці*. Вона сприяє стабілізації та оптимізації політ. системи, є дієвим чинником легітимізації політики та влади, забезпечує умови для ефект. діяльності *партій політичних* та лідерів. Особливе значення Д. п. має для функціонування дем. політ. системи. Д. п. базується на переживанні відчуття впевненості у неворожому характері політ. системи в цілому та її окремих ін-тів, на прихильному ставленні особи як до найближчого свого оточення, так і до всього соціуму, в т. ч. до його політ. частини. Безпосередніми осередками формування й прояву довіри в умовах дем. сусп-ва є структури *громадянського суспільства* — «мережі громад. активності», в які входять різноманітні асоціації, т-ва, масові партії тощо. Необхідними умовами для виникнення й розвитку Д. п. є наявність автономності, згуртованості й доступності центру, відкритість основних еліт стосовно одна до одної, а також стосовно більш широких верств населення. Не менше значення для Д. п. має й врівноважувальна взаємодія формальних і неформальних норм та процедур, які визначають дії як гр-н, так і *акторів політичних*. Найбільш розповсюдженою формою вираження Д. п. є підтримка тих або ін. політ. акторів на виборах.

Г. Постригань

ДОГМАТИ́ЗМ [від грец. δόγμα (δόγματος) — думка, вчення, рішення] — спосіб мислення, який базується на незмінних постулатах, принципах, формулах, їх некритичне сприйняття. Термін «Д.» введений в обіг давньогрец. філософами Пірроном та Зеноном, які вважали Д. близьким за значенням до філософії, оскільки вона ґрунтується на формулюванні певних постулатів. Надалі поняття «Д.» здобуло подальшу концептуалізацію в рамках філос. науки. Зокрема, його розробкою займалися Д. Юм, І. *Кант*, Ґ. *Геґель* та ін. Утвердження явищ, пов'язаних з Д. в сусп. відносинах, історично стало наслідком впливу реліг. чинника, коли базові принципи *християнства*, *ісламу*, *юдаїзму*, конфуціанства та ін. функціонували як ядро норм. бази життя соціуму. У сучас. розумінні Д. розглядається як антипод інновації, раціоналізму, критицизму, прагматизму тощо і є близьким до традиціоналізму, реакціонізму. Д. є помітним явищем у сфері політики. Д. відіграє свою роль у формуванні політ. орієнтацій та знань, передачі політ. досвіду, підтримці легітимності політ. режиму тощо. Абсолютизація механізмів Д. з боку влади призводить до згортання плюралізму, політ. стагнації, індоктринації, ставки на силові методи забезпечення стабільності, авторитаризації і тоталітаризації режимів. Д. формує каркас ідеократичних режимів, влада яких використовує для легітимізації свого панування посилання на священні тексти, пророцтва, реліг. вчення. Напр., Д. став провідним елементом утвердження марксизму-ленінізму як ідеол. платформи комуніст. режиму в СРСР. У сучас. світі прикладом домінування Д. є, напр., ідеологія чучхе в КНДР. На основі Д. функціонують сучасні релігійні фундаменталістські течії, що обумовлює їхній здебільшого сектантський характер. У цілому Д. може складатися на основі будь-яких *ідеологій* чи доктрин, якщо їхні постулати не сприймаються критично (напр., лібер. Д, глобалістський Д. тощо). У сучас. Україні Д. найвиразніше наявний у представників радик. політ. напрямів. *О. Лісничук*

ДО́ГОВІР МІЖНАРО́ДНИЙ — угода між двома або декількома суб'єктами міжнар. права, що встановлює, змінює або припиняє їхні взаємні права та обов'язки і регулюється міжнар. правом. Порядок укладення, виконання і припинення дії Д. м. регулюється Віден. конвенцією про право міжнар. договорів 1969 та Віден. конвенцією про право міжнар. договорів між д-вами і міжнар. орг-ціями або між міжнар. орг-ціями 1986. У доктрині міжнар. права Д. м. переважно розглядається як основне й універсальне джерело міжнар. права, його юрид. сила походить із заг. міжнар. права. Джерелом обов'язкової сили Д. м. є згода і чітко висловлена воля його сторін; Д. м. дозволяє найбільш оперативно врегулювати *міжнародні відносини*. Віден. конвенція про право міжнар. договорів 1969 встановлює для цього акта письмову форму та передбачає можливість укладення договорів у одному док-ті чи в двох або кількох пов'язаних між собою док-тах тощо. Назва та форма договору не впливають на його обов'язкову силу, більшість Д. м. мають письмову форму, але зустрічаються і договори в усній формі. За числом сторін вони поділяються на двосторонні або багатосторонні (регіон. чи універсальні); за можливістю участі в них — відкриті та закриті; за терміном дії — строкові та безстрокові. Двосторонні договори зазвичай укладаються мовами сторін. Підписаний Д. м., як правило, підлягає *ратифікації* або затвердженню (прийняттю). Він набирає чинності після підписання, якщо це прямо зазначено в договорі, або після обміну ратифікаційними грамотами чи після їх здачі на зберігання депозитарію. Як правило, укладений Д. м. публікується д-вами, що його уклали, в їхніх офіц. виданнях. Дія Д. м. припиняється внаслідок закінчення строку його дії, у зв'язку з виконанням, за взаємною згодою сторін, у порядку денонсації, перегляду, анулювання тощо. Джерелом міжнар. права є Д. м., який повинен: бути об'єктивно правомірним; укладеним відповідно до принципів і норм сучас. міжнар. права та законодавством д-в (сторін) у частині, що стосується договірної процедури; реалізовуватися відповідно до принципів і норм міжнар. права і положень самого договору. Пріоритетність Д. м. залежить від простору дії (перевагу мають *Статут ООН*, універсальні договори); часу дії; часу укладення договору (принцип lex posterior derogat priori); характеру норм (імперативні норми мають перевагу над диспозитивними); відповідності чинним принципам і нормам міжнар. права тощо. Недійсними є договори, які суперечать Статуту ООН або осн. принципам міжнар. права, що мають імперативний характер (jus cogens).

Літ.: Талалаев А. Н. Право международных договоров: Общие вопросы. М., 1980; Мережко О. О. Право міжнародних договорів: Сучасні проблеми та практика. К., 2002. *М. Гнатовський*

ДОЙЧ (Deutsch) Карл Вольфганг (21.07.1912, Прага — 03.11.1992, Кембридж, США) — політолог-теоретик, один із засновників *біхевіоризму політичного*. Навч. в Нім. ун-ті (Прага), д-р права Карлового ун-ту (1938), магістр (1941) і д-р (1951) Гарвард. ун-ту. Як учасник чехословац. антифаш. руху був змушений емігрувати до США, викладав у Массачусет. технол. ін-ті (1942–58), Єльс. (1958–67) і Гарвард. (1967–92) ун-тах; 1952 взяв участь у семінарі в Пн.-зх. ун-ті (Еванстон, Чикаго) під егідою Ради із суспільствознавчих досліджень, що розробив методол. засади «нової» *компаративістики політичної*; був співзасновником і директором Міжнар. ін-ту порівняльних соціальних досліджень (Зх. Берлін, 1977–83), очолював *Американську асоціацію політичної науки* (1969–70) і *Міжнародну асоціацію політичної науки* (1976–79). У роботі «Націоналізм і соціальні комунікації: дослідження підвалин національності» (1953) запропонував структурний кількісний аналіз *націоналізму*, заснований на теорії комунікації й кібернетичному підході, найбільш адекватним його критерієм вважав здатність членів групи, що становлять *націю* (народ), взаємно спілкуватися, а не традиційні політ., екон. й культ. фактори; сутністю нації визначив комунікацію, тобто здатність донести повідомлення, швидко й точно їх засвоїти, а також передбачити поведінку ін. представників нації на підставі знання про власну поведінку. У кн. «Націоналізм та його альтернативи» (1969) на основі узагальнення власних розвідок дійшов висновку, що на серед. 21 ст. у націй-держав не буде серйозних альтернатив, але їхнє розростання призведе до зменшення чутливості до внутрішньополіт. вимог і зовн. загроз, тому вважав за потрібне перенаправляти частину оборонних витрат на розвиток непрямої військ. інфраструктури (освіта, транспорт, допомога іноземним д-вам та ін.) і перетворити міжнар. право на «прагматичний закон міжнародної поведінки». У «Приливах і відливах серед націй» (1979), дослідивши механізми *націобудівництва* та їхнього об'єднання у крупніші співтовариства, а також відносини між багатими й бідними країнами, скептично поставився до перспектив *деполітизації* націоналізму й розвитку світового співтовариства внаслідок соціально-екон. прогресу, одним із способів гармонізації в такому разі вбачав більш справедливий перерозподіл світового багатства. У дослідженнях *націоналізму* запровадив поняття «соціальної мобілізації» й запропонував кількісні індикатори її вивчення, а також продемонстрував, що цей процес сприяє *інтеграції політичній* (у людей виникають спільна мова, традиції й соціальні ін-ти) або *дезінтеграції політичній* (за відсутності спільних мови, традицій і соціальних ін-тів). У роботах «Політичне співтовариство на міжнародному рівні: проблеми визначення й виміру» (1953) та «Політичне співтовариство і зона Північної Америки: міжнародна організація в світлі історичного досвіду» (1957) на підставі результатів вивчення націоналізму розглянув проблеми регіон. інтеграції й запропонував концепцію співтовариства заради безпеки як породження вищих рівнів інтеграції задля підтримання миру, що була використана держдепартаментом США після завершення *«холодної війни»* для вибудовування відносин між Зх. і кол. «соціаліст. табором». У кн. «Нерви уряду: моделі політичної комунікації й контролю» (1963) запропонував кібернетичну модель аналізу політ. феноменів, яка описує *політичну систему суспільства* в категоріях компонентів утворених цими феноменами підсистем та їхніх зв'язків, і дозволяє пояснити не лише причини збереження, а й розвиток політ. системи. Сутність *політики* визначив як «залежну координацію зусиль людей для досягнення соціально значимих цілей», причому *влада* виконує роль «універсального посередника», або механізму, що вступає в дію, коли «вплив, звичка чи добровільна координація не дають бажаного результату»; джерелом політ. влади бачив «відносно гармонійну й стабільну структуру спогадів, звичок і цінностей, що залежить від існуючих засобів соціальної комунікації як між, так і всередині поколінь»; спираючись на постулати кібернетики, стверджував, що *уряд* не стільки використовує владу щодо гр-н, скільки контролює канали передавання інформації («Політика і управління: як люди вирішують свою долю», 1970). На основі кібернетичної моделі також запропонував особливу схему *компаративістики політичної*: порівняння країн здійснюється шляхом контент-аналізу внутрішньополіт. спілкування, вивчення контурів зворотного зв'язку, механізмів контролю за каналами передавання інформації та їхньої пропускної здатності, для чого потрібне використання кількісних методів дослідження й цілеспрямовані зусилля зі створення масивів статист. інформації («Математичні підходи до політики», 1973).

Літ.: Keman H. Comparative Politics: New Directions in Theory and Method. Amsterdam, 1993; Comparative Europeans Politics. The Story of a Profession. London, New York, 1997. *В. Головченко*

ДОКТРИ́НА ВОЄ́ННА – науково обґрунтована та офіц. прийнята держ. система поглядів на стратег., тех., екон., правові та ін. аспекти, що стосуються осн. цілей *воєнної політики держави*, шляхів і засобів їх досягнення; прийнята в д-ві система поглядів на сутність, мету, характер можливої війни, підготовку до неї країни і збройних сил та способи її ведення. Д. в. базується на аналізі воєнно-політ. обстановки в регіоні та світі, воєнно-стратег. реаліях, а також враховує внутр. ситуацію в країні, її наявні та перспективні оборонні можливості й пріоритети. Д. в. провідних країн відбивають їх інтереси у сфері оборони, характеристики війн і військ. конфліктів сучасності (у т. ч. із застосуванням ядерної та ін. видів зброї масового ураження), визначають шляхи запобігання зовн. та внутр. війнам (воєнним конфліктам), а також механізми їх локалізації та вирішення. У Д. в. зазвичай формулюються принципи буд-ва воєнної організації д-ви та функціонування *військово-промислового комплексу*, напрямки підготовки країни та її збройних сил до відбиття можливої *агресії*, способи використання матер. і людських ресурсів тощо. Як правило, В. д. складається з трьох взаємопов'язаних та взаємообумовлених сторін — воєнно-політ., воєнно-стратег., воєнно-економічної. Воєнно-політ. сторона визначає ставлення д-ви до війни, визначає джерела воєнної небезпеки, воєнно-політ. цілі д-ви, суб'єктів воєнно-політ. керівництва, принципи їхньої діяльності тощо. Неоднозначним моментом воєнно-доктринальних док-тів є визначення потенц. противника. Таке завдання в різних країнах світу здійснюється з урахуванням правових, геополіт., ментальних, істор. та ін. особливостей. Воєнно-стратег. сторона розкриває характер можливих війн, детерміновані цим завдання нац. збройних сил, особливості їх будівництва, розвитку і практ. застосування, порядок комплектування та тех. оснащення. Визначаються механізми управління воєнною організацією, форми та способи ведення бойових дій, особливості підготовки військ, країни і населення до відбиття можливої агресії тощо. Воєнно-екон. сторона розглядає питання задоволення потреб воєнної організації д-ви у фін. засобах та матер. ресурсах. Практика оприлюднення сучас. країнами власних воєнних доктрин сприяє посиленню прозорості військ. діяльності, налагодженню міждерж. зв'язків в оборонній сфері, що в цілому конструктивно впливає на стан регіон. та світової безпеки. Чинне законодавство визначає В. д. України як сукупність керівних принципів, воєнно-політ., воєнно-стратег., воєнно-екон. і військ.-тех. поглядів на забезпечення воєнної безпеки д-ви. Вітчизняна доктрина має оборонний характер: Україна не вважає жодну д-ву своїм воєнним противником, але разом з тим вважатиме воєнним противником д-ву або групу д-в, послідовна недружня політика якої загрожуватиме воєнній безпеці України. Відповідно до вітчизняних воєнно-доктринальних положень, в умовах сучас. воєнно-політ. обстановки інтереси нац. безпеки України зумовлюють істотне поглиблення відносин з *НАТО* і *ЄС* як гарантами безпеки і стабільності в Європі. Активізація євроатлант. інтеграції України, в т. ч. шляхом глибокого реформування оборонної сфери д-ви відповідно до європ. стандартів, належить до найважливіших пріоритетів як зовн., так і внутр. політики.

Літ.: Богданович В. Ю., Єжеєв М. Ф., Свида І. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика. Львів, 2008; Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001). К., 2006; Новый мировой порядок — будущие войны и пути их предотвращения. М. ; Уфа, 1999; Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). К., 2004; Указ Президента України від 15.06.2004 «Про Воєнну доктрину України» (із змінами, внесеними Указом Президента України від 15.07.2004). *В.Смолянюк*

ДОКТРИ́НА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИ́ЧНА (лат. doctrina — вчення) — офіц. проголошена система принципів зовнішньополіт. діяльності, мети та засобів *зовнішньої політики* міжнар. актора. Формулювання Д. з. є етапом детермінації зовнішньополіт. поведінки міжнар. актора, що пов'язаний із соціальною легітимізацією та раціоналізацією його подальшої діяльності в *міжнародних відносинах*. Тому публічний характер *політичного процесу* та активна зовнішньополіт. стратегія актора є факторами, що сприяють інституалізації Д. з. як невід'ємної складової процесу його взаємин з ін. міжнар. акторами.

А. Субботін

ДОКТРИ́НА ПОЛІТИ́ЧНА (лат. doctrina — вчення) — система ідей, принципів, поглядів, переконань, які постулюються як адекватні реальності й покликані бути реалізованими в практ. політиці. Традиц. Д. п. містить такі складові: теор. основу, що пов'язана зі світоглядними принципами, ціннісними орієнтаціями; концепцію *політики* — підходи до *держави*, її призначення, погляди стосовно оптимальної політ. системи, відносини між особою, д-вою, сусп-вом тощо; програмні засади, в яких міститься оцінка наявних проблем і формулюються можливі шляхи їх подолання. Найчастіше Д. п. ґрунтуються на тій чи ін. політико-ідеол. платформі. У цьому сенсі розрізняють Д. п. *лібералізму*, *консерватизму*, *соціалізму*, *комунізму*, *націоналізму*, *анархізму* та ін. Д. п. часто називають за ім'ям діяча, з яким пов'язують комплекс ідей в них представлений (напр., доктрина Л. *Брежнєва*, доктрина Р. *Рейгана*) або теоретика, у вчення якого вони входили (напр., доктрина Ш. *Монтеск'є*, доктрина К. *Маркса*); за назвою інституцій, за якими вбачається їх використання (напр., доктрина *НАТО*, доктрина ЄС); за сусп.-політ. феноменами (доктрина *абсолютизму*, доктрина *фашизму*, доктрина *сталінізму*); за назвами політ. сил та течій (напр., доктрина більшовиків, доктрина республіканців). Поняття «доктрина» активно використовується в зовн. політиці, де вона означає прийняту в тій чи ін. країні систему поглядів на мету, завдання та характер зовнішньополіт. діяльності й міжнар. відносин. *Доктрини зовнішньополітичні* зазвичай пов'язані з *військово-політичними доктринами* — комплексом підходів до політики д-ви у сфері військ. безпеки.

У політиці Д. п. відіграє ряд важливих практ. функцій: нормативну (визначення й актуалізація норм політ. діяльності та її мети), інтеграційну (об'єднання навколо платформи її прихильників), мобілізаційну (стимулювання до реалізації теор. положень на практиці), легітимну (обгрунтовує доцільність тієї чи ін. політ. ситуації), когнітивну (пропонує систему орієнтирів у світі політики). Д. п. може сприяти підвищенню ефективності політики, якщо в ній достовірно враховані проблеми і визначені оптимальні шляхи їх подолання. Однак реалізація певних Д. п. може призвести до сусп.-політ. дестабілізації, якщо вони базуються на неадекватному врахуванні сусп. реалій (напр., на популізмі, демагогії тощо). Некритичне слідування, абсолютизація положень тієї чи ін. Д. п. здатне переростати в доктринерство — сліпе, схематичне, догматичне, педантичне слідування її положенням. Безальтернативне нав'язування певної Д. п. може спричинити *індоктринацію.* Варто також мати на увазі, що декларація політ. суб'єктом своєї прихильності до певної Д. п. не обов'язково означає слідування їй в політ. практиці.

О. Лісничук

ДОМІНІО́Н (від. лат. dominium — влада, володіння) — термін, що застосовувався до самоврядних частин Брит. імперії (переважно кол. «білих» колоній переселенців). Д. в різні часи стали Канада (1867), Австрал. Співдружність (1901), Нова Зеландія (1907), Пд.-Афр. Союз (1910), Ньюфаундленд (1917), Ірландія (1921). Визнавали главою д-ви брит. монарха, що був представлений у цих країнах генерал-губернатором. Д. виступали самостійно у внутр. справах, проте *метрополія* значною мірою зберігала контроль над їхніми зовнішньополіт. відносинами й обороною. Вестмінстерський статут 1931, ухвалений брит. парламентом, затвердив юрид. рівноправність зазначених 6-ти Д. у їхніх відносинах із Лондоном, повну самостійність у *внутрішній* і *зовнішній політиці*; усі вони увійшли до складу Співдружності Націй, очолюваної Великобританією (Ірландія вийшла зі складу Співдружності 1949, Пд.-Афр. Республіка — 1961 і повернулася в черв. 1994). З кін. 40-х рр. 20 ст. термін «Д.», який тоді застосовувався також щодо Індії, Пакистану й Цейлону, вийшов з офіц. вжитку й поступово був замінений терміном «член Співдружності» (чи «держава — член Співдружності»). У наук.-популярній л-рі й період. пресі традиц. стосовно Канади, Австралії й Нової Зеландії ще якийсь час вживався термін «старий Д.».

Б. Гончар

ДОНЦО́В Дмитро Іванович (псевдоніми: Дм. Чорний, Д. Варнак, Закопанець, Дмитро Свирид, Світ, В. Темляк; 10.09.1883, Мелітополь — 30.03.1973, Монреаль) — політик, публіцист, редактор, видавець, літературознавець, теоретик націоналізму. Навч. у Мелітоп. реальному уч-щі, на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту (1900–07), у Віден. (1909–11) та Львів. (1911–13) ун-тах. Д-р права (1917, Львів. ун-т). Член Укр. студ. громади у Петербурзі (від 1903), РУП та УСДРП (1905–13). Редактор газети укр. фракції 2-ї Держ. думи Рос. імперії «Наша дума» (1907). За політ. діяльність двічі заарештований рос. владою (1905, 1907), провів 8 міс. у Лук'янівській в'язниці у Києві, через хворобу звільнений на поруки на клопотання своїх брата і сестри, виїхав до Львова (1908). На 2-му Всеукр. студ. з'їзді (лип. 1913, Львів) у своїй доповіді «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» наголосив на необхідності відокремлення України від Росії і згуртування слов'ян навколо Австрії. Через конфлікт із нац. питання вийшов з УСДРП (1913). Співзасновник і перший голова Союзу визволення України (серп.–верес. 1914, Львів). Керівник Укр. інформ. служби (1914–16, Берлін), Бюро національностей Росії (1917, Берн). Співзасновник і член гол. управи Укр. дем.-хліборобської партії (1918). Директор Укр. телеграфного агентства та держ. бюро преси Укр. Держави (трав.–лист. 1918). Не підтримав грамоти гетьмана *Скоропадського* про федерацію з Росією. Повернувся до Швейцарії та очолив Укр. пресове бюро при посольстві УНР у Берні (1919–21). Засновник і лідер Укр. партії нац. роботи (1922, Львів). Попри приязні стосунки з Є. *Коновальцем* та ін. лідерами УВО та ОУН, відхилив пропозиції вступити до ОУН і ввійти до її проводу (груд. 1927), а також очолити крайовий уряд — Укр. держ. правління (черв.–лип. 1941, Львів). Співзасновник (разом із дружиною) «Видавництва Донцових» (1921–22, Відень–Львів). Редактор і видавець бюлетеня «Кореспонденція народів Росії» (1917, Берн), двотижневика «Заграва» (1923–24, Львів), журн. «Літературно-науковий вістник» (1922–32, Львів), «Вістник» (1932–39, Львів), «Батава» (1940–41, Бухарест) та книжкової серії «Книгозбірня Вістника» (Львів). Долучився до формування укр. літ. груп «Вістниківська квадрига» та «Празька школа». В'язень польс. концтабору Береза Картузька (верес. 1939). Від 1942 перебував на еміграції у Німеччині, Чехословаччині, Франції. 1947 оселився у Канаді, викладав укр. л-ру в Монреал. ун-ті (1948–53). Похований на укр. цвинтарі у Саут-Баунд-Брук (Нью-Джерсі, США). Д. пережив тривалу світоглядну еволюцію від автономізму («провансальства») до самостійництва, від марксизму і соціалізму до націоналізму і консерватизму, від атеїзму до войовничого християнства. Зазнав впливу ідей Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. *Міхновського*, В. *Липинського*, А. *Шопенгауера*, Ф. *Ніцше* та О. *Шпенглера*. З аналізу причин поразки Укр. революції вивів заперечення раціоналізму, позитивізму, народництва, матеріалізму, *інтернаціоналізму*, лібералізму та *демократії*. Розробив ідейні засади чинного націоналізму — укр. відповідника інтеґрального націоналізму. Розглядав націоналізм як світогляд, як «владу нації», ідеологію недержавної, «неісторичної», поневоленої укр. нації в її боротьбі за власну самостійну соборну д-ву. Визначав *націю* як результат усвідомлення етносом своєї унікальності, його волі до власного життя, його бажання жити окремо від ін. націй. Ставив вибір форми держ. устрою в залежність від того, наскільки вона забезпечує самостійність нації. Вважав укр. націю духовно і політично самодостатньою, а Україну — історично і ментально належною до європ. цивілізації. Ідеалом особи вважав активну, вольову, «фаустівську» людину. Орієнтувався на селянство як носія традиц. цінностей, основу нації та підвалину д-ви, а також на аграрне, соціально однорідне сусп-во, кероване ініціативною меншістю. Наголошував на життєвій необхідності спротиву рос. імперській ідеол. і політ. експансії. У 1920–30-х ідеї Д. мали визначальний вплив на укр. рух на Галичині, спричинили суттєве послаблення популярності комуніст. ідей та радянофільських настроїв і стали основою ідеології ОУН. Після змін у програмі ОУН(Б), внесених 3-м надзвичайним збором (21–25.08.1943), чинний націоналізм втратив своє вирішальне значення для визвольного руху і поступився місцем дем. націоналізму.

Літ.: Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. Нью-Йорк; Торонто. 1974; Квіт С. Дмитро Донцов. К., 2000; Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. К., 2003.

В. Пономарьов

ДОРОШЕ́НКО Дмитро Іванович (08.04.1882, Вільно — 19.03.1951, Мюнхен) — громад. і держ. діяч, історик, педагог, публіцист (псевд. М. Жученко). З 1897 р. як літератор та дослідник друкувався у галиц. пресі. У 1903 очолив укр. студ. громаду Петербурга, член УРП. З 1908 член ТУП. Закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту (1909), працював учителем, вів наук. і просвітянську роботу в Катеринославі та Києві. У 1915 призначений уповноваженим Всерос. міського союзу на Пд.-Зх. фронті і зав. відділу допомоги українцям окупованих рос. військами повітів Галичини й Буковини. У 1917 — заступник голови *Української Центральної Ради*, заступник губ. комісара (віце-губернатор) Київ. губ., крайовий комісар Галичини і Буковини. Став одним з очільників Укр. партії соціалістів-федералістів. У серп. 1917 Д. увійшов у полеміку з лідерами Центральної Ради щодо взаємовідносин з Тимчас. урядом, працював губ. комісаром Чернігівщини. За доби *Української Держави* гетьмана П. *Скоропадського* очолював м-во закорд. справ, багато зробив для визнання суверенітету України д-вами Антанти та надання їй допомоги, відкриття мережі укр. представництв за кордоном. Відстоював ідею формування укр. уряду нац. згоди. Після перемоги *Директорії* УНР працював професором історії Укр. держ. Кам'янець-Поділ. ун-ту. З 1920 — в еміграції, активний представник укр. монархізму, діяч гетьман. руху, творець «Укр. союзу хліборобів-державників», науковець, викладач в Укр. вільному ун-ті, Карловому ун-ті в Празі, Варшав. ун-ті, був директором Укр. наук. ін-ту в Берліні, першим президентом Укр. вільної академії наук. Продовжував традиції «державницької школи» укр. історіографії, яка виходила з пріоритетної ролі в істор. процесі *держави*, політичних ін-тів, *еліти*, правових систем. Автор понад тисячі наук. праць з історії України.

Літ.: Білецький Л. Дмитро Дорошенко. Вінніпег, 1949; Гірич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. 2000. № 4; Даниленко О. В. Дорошенко Дмитро Іванович // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності. К., 2007. *О. Калакура*

ДОРОШЕ́НКО Михайло (бл. 1570 — 31.05.1628, Кафа) — політ. і військ. діяч, гетьман Війська Запорізького у 1623–28 (з перервами). Під керівництвом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного брав активну участь у поході військ Речі Поспол. та Війська Запорізького на Москву (1618). Очолював козац. підрозділи у подіях Тридцятилітньої війни 1618–48, воював проти швед. військ у Прибалтиці. У серп. 1621 Д. вів переговори про спільні дії з Короною Польс. та Вел. князівством Литовським проти Осман. імперії. Відзначився під час Хотинської війни 1621. Уперше обраний козац. гетьманом на початку 1623. Наприкін. 1624 підписав угоду про військово-політ. союз з Крим. ханством. Дотримувався політики мирного співіснування козацтва та шляхти в межах Речі Посполитої. Після поразки повстання на чолі з М. Жмайлом від імені Війська Запорізького підписав Куруківську угоду 1625 з Варшавою. На виконання угоди уклав новий реєстр укр. козацтва. Восени 1626 розгромив кримсько-татар. військо під Білою Церквою. Весною 1628 на прохання крим. хана Мегмед-Гірея III Д. надав військ. допомогу обложеному в Бахчисараї ногайськими ордами ханському братові Шагін-Гірею. Загинув під час походу.

Літ.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Н.-Й., 1985; Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. К.; Львів, 1994. *Т. Чухліб*

ДОРОШЕ́НКО Петро (1627, м. Чигирин — 09.11.1698, Ярополче, побл. Москви) — політ. та військ. діяч, дипломат, гетьман України в 1664–76. Онук Михайла *Дорошенка*. Навч. в Чигирині та Києві (ймовірно в Києво-Могил. колегіумі). Вільно володів лат. і польс. мовами, був талановитим оратором. З поч. Визвольної війни 1648 вступив до війська Б. *Хмельницького*, у боях під Збаражем і Зборовим 1649 посідав уря́д гарматного писаря. Бл. 1655 став наказним полковником, а з весни 1657 — прилуцьким полковником. Улітку 1655 очолював укр. посольство до Москви, а навесні 1657 вів переговори з представниками швед. короля про укладення воєнного союзу. По смерті Б. Хмельницького восени 1657 підтримав кандидатуру І. *Виговського* в боротьбі за гетьман. булаву, навесні 1658 брав участь у придушенні антигетьман. заколоту на Полтавщині, а восени 1658 — учасник укр.-польс. переговорів, що увінчались укладенням *Гадяцької угоди*. Улітку 1659 Д. був одним з лідерів старшинського угрупування, яке виступало за передачу Виговським булави Ю. Хмельницькому. Як представник останнього у жовт. 1659 брав участь у переговорах з представником рос. царя щодо умов відновлення укр.-рос. союзу, а наприкін. груд. 1659 — поч. січ. 1660 очолював укр. делегацію на переговорах у Москві щодо розширення прерогатив гетьман. уряду. Восени 1660 — активний учасник укр.-польс. переговорів, що завершились укладенням Слободищенського трактату і повернення України до складу Речі Посполитої. Після зречення Ю. Хмельницьким булави підтримав П. Тетерю, в уряді якого посів посаду ген. осавула. Після від'їзду Тетері до Польщі в серед. 1665 Д. вдалось усунути від влади ставленика Криму С. Опару і придушити заколот брацлавського полковника В. Дрозденка та самому посісти гетьман. уряд на Правобережжі.

Гетьманування Д. випало на надзвичайно складний час розгортання внутр. міжусобиці та посилення боротьби зовн. сил за право володіти укр. землями. Намагаючись зберегти козац. д-ву від повного занепаду, Д. спочатку шукав опертя своїм діям у керівництва Речі Посполитої. Коли ж польс. керівництво почало форсувати переговори з Москвою щодо об'єднання зусиль у боротьбі з Оттоман. Портою, а політ. підставою для цього порозуміння мало стати закріплення тер. поділу козац. України між Росією та Польщею по Дніпру, Д., заручився підтримкою крим. хана, наприкін. 1666 розбив польс. військо і заявив про свій розрив з королем. Улітку 1666 намагався скористатися з антигетьман. і антирос. виступу козаків Переяславського полку та поширити свою владу на Лівобережжя. Об'єднати ж Україну Д. вдалося лише на короткий час влітку 1668 в результаті антирос. повстання лівобер. гетьмана І. *Брюховецького*. Перед тим, на поч. 1668, Д. скликав військ. раду, учасники якої підтримали його намір добиватися прийняття України під протекцію тур. султана. Упродовж 1668–69 Д. довелося вести виснажливу боротьбу з гетьманами П. Суховієм і М. Ханенком, які відповідно отримували допомогу від Криму і Польщі. Улітку 1672 Д. надавав допомогу Оттоман. Порті у війні з Річчю Посполитою, за результатами якої польс. керівництво відмовилося від претензій на Правобер. Україну і вперше на міжнар. рівні визнало існування незалежної Укр. держави. Утім тур. влада не виправдала сподівань Д., значно урізавши підвладну правобер. гетьману тер. Укр. держави. Будучи невдоволеним діями Порти, Д. намагався вибудувати власну політику з урахуванням суперечностей, що на той час існували між Росією, Польщею та Туреччиною. У внутр. політиці Д. акцентував увагу на дотриманні в непорушності козац. прав і вольностей, недопущення реставрації на теренах козац. України шляхетського, а особливо магнатського землеволодіння. Водночас зарекомендував себе переконаним прибічником міцної гетьман. влади, більше того, існують свідчення щодо його прагнення перетворити виборну гетьман. посаду на спадкову. Важливу роль у реалізації внутрішньополіт. діяльності Д. відігравала його близькість до митрополита київського Й. Нелюбовича-Тукальського. Намагаючись посилити позиції Укр. правосл. церкви, Д. виношував плани створення Київ. патріархату.

Потрапивши в епіцентр рос.-польс.-тур. збройного протистояння, що на серед. 1670-х майже повністю зруйнувало Правобережжя, Д. був змушений відмовитися від гетьман. булави на користь лівобер. гетьмана І. Самойловича, сподіваючись у такий спосіб припинити остаточне знищення краю. Після зречення гетьман. влади деякий час проживав на Лівобережжі, в м. Сосниці Черніг. полку, звідки у берез. 1677 на вимогу рос. царя Федора Олексійовича переїхав у почесне заслання до Москви. Протягом 1679–82 виконував воєводські функції у В'ятці, опісля жив у дарованому царем маєтку Ярополче під Москвою.

Літ.: Смолій В. Петро Дорошенко. // Історія України в особах: козаччина. К., 2000; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660 — поч. 1680-х рр.). К., 2008; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2008.

В. Горобець

ДОТА́ЦІЯ (лат. dotatio — дарунок, пожертвування, наділення) — безоплатні й безповоротні кошти, які виділяються для компенсації перевищення витрат над доходами, асигнування з держ. й місц. бюджетів, призначені на покриття запланованих збитків або збалансування бюджетів підприємств, фірм з метою їх оздоровлення. Дозволяє, з одного боку, запобігти банкрутству підприємств, з ін. — не допускати перевищення роздрібних цін на окремі споживчі товари й послуги. У широкому значенні Д. — це одержання будь-якої безоплатної допомоги. В укр. законодавстві термін «Д.» вживається у значенні грошових коштів, наданих на покриття витрат або збалансування бюджету. Так, роботодавцю, що створює додаткові робочі місця для працевлаштування безробітних за направленням держ. служби зайнятості, надається Д. з Фонду загальнообов'язкового держ. соціального страхування України на випадок безробіття. Д. в значенні безоплатної допомоги роботодавцю в разі прийняття на роботу за направленням держ. служби зайнятості молодої людини, якій надається перше робоче місце за отриманою відповідною професією (спеціальністю), здійснюється відповідно до Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю». Уряд, здійснюючи міжбюджетне регулювання, надає Д. вирівнювання — грошові кошти бюджетам нижчого рівня. Крім того, уряд надає Д. Пенсійному фонду України в разі нестачі в останнього коштів на пенсійне забезпечення.

Літ.: Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» // Відомості ВР України. 2005. № 2. Ст. 40.

О. Євтушенко

ДРАГОМА́НОВ Михайло Петрович (30.09.1841, Гадяч — 02.07.1895, Софія, Болгарія) — історик, етнограф, літ. критик, політ. діяч, мислитель. По закінченні повіт. училища в Гадячі навч. у Полт. гімназії, з якої на шостому році навчання був виключений — без права вступати у навч. заклад — через сварку із наставником, який не терпів його самостійності і висловлювань про конституціоналізм. У справу втрутився попечитель Київ. навч. округу М. Пирогов, домігшись відрахування «за власним бажанням». Д. зміг продовжити навч. в Київ. ун-ті (1859–70), де приєднався до гурту студентства, який згодом дістав назву Стара Громада (див. *Громадівський рух*). Цей гурт підтримав ідеї відродження укр. мови та історії, що проводив у своїх публікаціях часопис «Основа», створений членами забороненої першої укр. політ. орг-ції «Кирило-Мефодіївське братство» (див. *Кирило-Мефодіївське товариство*). Д. долучився до створення «недільних шкіл» та Тимчас. педагогічної школи, яка готувала учителів для народних шкіл. Виступ Д., виголошений у 1861 в Києві під час заходів з перепоховання Т. Шевченка, став широко відомим, як і його виступ на банкеті співчуття на честь М. Пирогова (його за впровадження дем. освітянських реформ було звільнено з посади попечителя Київ. навч. округу). Текст виступу було заборонено до публікації. Увагу до цих подій привернув у виданні «Колокол» О. *Герцен*. Д. захистив наук. працю «Імператор Тиберій», здобув право викладання всесвітньої історії в ун-ті, згодом захистив магістер. дис. «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» (1869). Хоч захист на звання приват-доцента пройшов успішно, у статті професорів В. Більбасова та В. Модестова Д. звинувачено в прихильності до «політ. злочинця» М. Чернишевського і позитивній оцінці царевбивства. У 1860-х Д. друкує ряд наук. і публіцист. статей в «С.-Петербурзьких Відомостях», «Московських Відомостях», «Віснику Європи», «Київському телеграфі» тощо. У них відображено головну сусп.-політ. концепцію Д.: «в культурі — раціоналізм, у політиці — федералізм, у соціальних справах — демократизм». Висловлені у публікаціях переконання та критика виданої новим попечителем Київ. навч. округу О. Ширинським-Шахматовим «Книги для читання в школах Київського навчального округу» призвели до конфлікту з останнім. Д. обвинуватили у проповіді сепаратизму, попечитель офіц. зробив донос на Д. як на «українофіла» і не підтвердив обрання його доцентом. Цей епізод, згодом писав Д., «рішуче прикував мене до українського напряму». В цей час Д. разом з В. Антоновичем готує до друку збірники українських казок та істор. пісень (вийшло дві книжки 1874–75). Діставши право на закордонну поїздку Д. побував у наук. центрах Німеччини, Чехії, Австрії, Швейцарії та Італії. У Відні він познайомився з українцями з Галичини, почав писати статті про галицьке сусп. життя, допоміг створити б-ку при т-стві «Січ» у Відні, «Просвіті» у Львові, студ. т-стві «Союз» у Чернівцях. У Галичині почав співпрацювати з журн. «Друг», що його видавали І. Франко, М. Бучинський, М. Павлик. У 1873 за підтримки громадівців Д. взяв участь у створенні у Львові Т-ва ім. Шевченка. Д. також долучився до редагування газ. «Київський телеграф», що став фактично органом громадівського руху. Тут з ініціативи Д. піднімалися питання дем.-федерат. ідеї Кирило-Мефодіївського братства. Ці ж ідеї Д. проводив і у своїй наук. діяльності при новоствореному Пд.-Зх. відділенні Рос. географ. т-ва. Цією діяльністю він здобув собі від чиновників характеристику «одного із коноводів партії українофілів». Після виступу Д. у «Віснику Європи» проти реакційних реформ міністра освіти Д. Толстого і М. *Юзефовича* була створена комісія для розслідування діяльності українофільського руху. В результаті у трав. 1876 було закрите відділення географ. т-ва у Києві, видано *Емський указ*, а Д. звільнено з ун-ту й вислано з Києва у серп. 1876. Д. оселився в Швейцарії. Стара Громада зібрала кошти для нового видання – «Громада», створенням якого опікується Д. Женевська «Громада» стала єдиним друкованим центром укр. л-ри. Д. підготував та видав 5 томів збірок «Громади», ряд популярних книжок — «Швейцарська спілка», «Про багатство і бідність», «Як наша земля стала не наша», «Хитра механіка» та ін., низку праць, у яких популяризує укр. культуру і духовність. Д. виступив з протестами проти заборони укр. письменства (в Парижі на міжнар. літ. конгресі 1878, у день відкриття пам'ятника О. Пушкіну в Москві 1881, на Віден. конгресі журналістів). За словами І. Франка, Д. виніс укр. справу на «форум Європи». Д. створив бл. 30 наук. розвідок з фольклористики та етнографії, був обраний членом Париз. етнограф. т-ва, членом Міжнар. ради фольклористів, почесним членом Чиказ. конгресу фольклористів, Брит. королів. наук. т-ва, Рос. географ. т-ва, почесним членом Укр. наук. т-ва «Січ» у Відні, став членом-засновником т-ва «Союз» у Чернівцях. Про нього писали статті відомі вчені й письменники Європи. Водночас політ. публіцистика Д. притягнула увагу до питань політичних і демократичних. Особливо це стосувалось визвольного руху в Галичині, де він брав участь в орг-ції нових дем. видань і наповнював їх своїми програмами та ідеями. Він прагне створити нову політ. силу — партію, яка б розширювала визвольний рух через українство. Навколо послідовників і шанувальників Д. на Покутті виникає гурт молодих діячів, яких назвали «коломийськими радикалами». Вони збирають масові народні збори-віча, поширюють дем. вимоги до австр. уряду, виробляють програми для депутатів Віден. парламенту. Д. своїми працями «Внутрішнє рабство і війна за визволення» (1877), «Пропащий час» (1877), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Вільний Союз — Вільна спілка» (1884), «Земельний лібералізм в Росії» (1889) та рядом ін. фактично створює модерну програму укр. визвольного руху. Водночас Д. активно співпрацював із галицькими радикалами, доклався до створення газет «Народ» та «Хлібороб», які стають трибуною всеукр. демократії. На цьому ґрунті й виникає перша політ. партія українців — Русько-українська радикальна партія (1890). Її очолюють І. Франко, М. Павлик, С. Данилович та ін. На діяльність партії Д. жертвує свої заощадження, вважаючи що підімперське існування українців «є головною причиною тієї хвороби, котра під'їдає всі зусилля українського народу до своєї емансипації економічної, як і розумової, оскільки чужі держави, що володіли і володіють Україною, відняли у мас народу їхній мозок, освічені класи, школу, науку, мистецтво». Через це українці «не можуть відмовитись» від боротьби за свою незалежну д-ву, але, «щоб не лишитись одному в полі воїном», вони будуть «змушені піднімати на Сході Європи народно-федеральну ідею взагалі...». Ця д-ва має будуватися при повній децентралізації управління екон. та культ. життям: «...скільки-небудь справжньої політичної свободи нема і не може бути при централізації... Усі перевороти, звершені на материку Європи від часів французької революції тому саме й не досягли своєї найближчої мети, що заміняли самодержавство королів самодержавством парламентської більшості, залишаючи недоторканною чи навіть вдосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління справами країни». Д. виробив і спосіб досягнення бажаного дем. життя: через просвітництво, де головну роль відіграє рідна мова як «струмент для проводу в наш народ думок поступових», через створення укр. видань, просвітницьких орг-цій і політ. партій. Тому створення укр. партії він вважав великою перемогою демократії укр. народу. У 1886 Д. розходиться у поглядах з керівництвом «Старої Громади», у 1889 стає проф. Соф. ун-ту. В Софії Д. пішов з життя, там само похований.

Літ.: Іванченко Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України в II половині XIX ст. К.,1971; Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2000; Молчанов М. О. Державницька думка Михайла Драгоманова. К., 1994; Панько Т. І. Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського: Текст лекцій. Львів, 1991. *Р. Іванченко*

ДУАЛІ́ЗМ ВЛА́ДИ (від лат. dualis — подвійний) у політ. науках трактується як система розподілу влади або панування між двома факторами (у союзі д-в або в союзній д-ві, напр., у Нім. союзі панування Пруссії та Австрії являло собою Д. в., або стосунки між Австрією та Угорщиною з 1867 по 1918 також базувалися на дуалізмі). У науці конст. права Д. в. — явище, притаманне республікам змішаного типу, де існує «сильний» всенародно обраний президент та відповідальний перед парламентом уряд. При цьому викон. влада нібито роздвоюється між двома центрами: президент та його адміністрація, з одного боку, прем'єр-міністр та уряд — з ін. Тобто уряд повинен мати підтримку президента та парламенту для ефект. діяльності. Дуалізм викон. влади негат. проявляється, коли президент та прем'єр-міністр належать до партій-суперниць (Франція у 1986–88, Україна, особливо у 2004–09). Уряду та президентові потрібна воля до політ. компромісу, коли настає період співіснування. З метою забезпечення взаємодії та узгодженості політ. курсу президента та уряду деякі акти глави д-ви потребують скріплення підписом прем'єр-міністра і міністра, який відповідає за їх виконання. Ця процедура в теорії конст. права отримала назву контрасигнації. Заг. вага актів президента, що потребують узгодження з урядом, порівняно незначна. У період «співіснування» процедура контрасигнації для уряду є засобом обмеження повноважень глави д-ви. За презид. форми правління контрасигнація забезпечує консолідацію зусиль уряду на реалізацію зовн. та внутр. політики глави д-ви. До режиму Д. в. також належать дуалістичні монархії, коли два органи, які представляють інтереси двох класів (буржуазії та дворян) — парламент і монарх — до певної міри залежать один від одного, хоча влада між ними поділена (Швеція, Норвегія, Данія, Великобританія тощо). *Л. Гонюкова*

ДУ́БЧЕК (Dubček) Александер (27.11.1921, Угровець, Словаччина — 07.11.1992, Прага) — громад.-політ. і держ. діяч. У 1938–41 — слюсар на підприємствах Тренчина (Словаччина), 1941–44 — коваль з-ду «Шкода» в Дубниці-над-Вагом; член підпільної Компартії Словаччини (КПС) з 1939, брав активну участь у Словац. нац. повстанні 1944. У 1945–49 — робітник дріжджового з-ду в Тренчині; в 1949–51 — секретар, 1-й секретар Тренчин. обкому КПС, 1951–52 — 1-й секретар Банська-Бистриц. обкому КПС, у 1955 закінчив юрид. ф-т Ун-ту ім. Яна Коменського (заочно); в 1955–58 навчався у Вищій парт. школі при ЦК КПРС (Москва); 1958–60 — 1-й секретар Братислав. обкому КПС, 1960–63 — секретар, 1963–68 — 1-й секретар ЦК КПС, 1968–69 — 1-й секретар ЦК Компартії Чехословаччини (КПЧ), 1951–55 та 1960–70 — депутат Нац. зборів ЧСР. Ініціював проведення лібер. реформ і ухвалення 05.04.1968 «Програми дій», де заперечувався репресивний характер утримання влади, відкидалася доктрина про здійснення КПЧ керівної ролі в сусп-ві та гарантувалася реальна свобода думки та слова; в країні було скасовано *політичну цензуру* (06.04.1969). Це фактично призвело до поступової ерозії комуніст. тоталітарного режиму й викликало занепокоєння рад. керівництва на чолі з Л. *Брежнєвим* і М. Сусловим, спочатку події *«Празької весни»* стали предметом обговорення на засіданні Політ. консультативної ради (ПКР) країн *Організації Варшавського договору* (ОВД) 23.03.1968 в Дрездені, на нараді ПКР у серед. лип. 1968 у Варшаві було ухвалено т. зв. «лист п'яти» до лідерів КПЧ з вимогами придушити «праве крило» й усі «антисоціалістичні сили» й відновити цензуру; своєю чергою Д. намагався маневрувати між рад. погрозами й вимогами реформаторів усередині країни. Але в ніч 20–21.08.1968, відповідно до ухваленого 18.08.1968 на засіданні Політбюро ЦК КПРС й погодженого з керівництвом НДР, ПНР, Болгарії та Угорщини рішення, Чехословаччина була окупована в ході комбінованої десантно-наземної операції; президія КПЧ, очолювана Д., ухвалила заяву із засудженням *окупації*, проте не організувала збройного спротиву; лідери КПЧ були затримані та літаком доставлені в Москву, де примушені визнати «законною» цю акцію й прийняти т. зв. «програму виходу з надзвичайної ситуації». Д. намагався втриматися при владі шляхом компромісних кроків (усунення найрадикальніших прибічників реформ з керівних посад, підписання у серед. жовт. 1968 договору про «тимчасове перебування» в ЧССР 70-тис. контингенту рад. військ; ухвалення 27.10.1968 закону про федералізацію ЧССР і створення з 01.01.1969 Словацької і Чеської Соціаліст. Республік з власними нац. радами й урядами). На пленумі ЦК КПЧ 17.04.1969 Д. був усунутий з посади 1-го секретаря КПЧ й очолив Федер. народні збори; у груд. 1969 відряджений послом до Туреччини; в лип. 1970 виключений з лав КПЧ і позбавлений статусу депутата; 1970–81 — працівник системи лісового госп-ва у Братиславі; 1981–89 — пенсіонер. Під час *«оксамитової революції»* 1989 на пропозицію В. *Гавела* знову обраний головою Федер. зборів ЧССР (з квіт. 1990 — ЧСФР, переобраний у 1990 і 1992); у 1992 очолив С.-д. партію Словаччини; намагався зберегти єдність Чехословаччини. Помер від травм, отриманих в автокатастрофі 01.09.1992. Похований у Братиславі, ім'я Д. носить ун-т в Тренчині.

Тв.: Alexander Dubcek with Andras Sugar. London, 1990; Naděje umírá poslední. Vlastní životopis A. Dubčeka. Praha, 1993.

Літ.: Galia Golan. Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubček Era, 1968–1969. — CUP Archive, 1973; William Shawcross. Dubcek: Dubcek and Czechoslovakia, 1968–1990. London, 1990; Maxa H. Alexander Dubček — člověk v politice 1990–1992. Brno, 1998.

Р. Кривонос

ДУДА́ЄВ Джохар (15.02.1944, Ялхорі, Чечено-Інгуш. АРСР, РРФСР — 21.04.1996, с. Гехі-чу, Чечен. Республіка, Рос. Федерація) — військ., держ. і політ. діяч. У 1960 вступив на фіз.-матем. ф-т Орджонікідзев. держ. ун-ту (Пн. Осетія). У 1962–66 — курсант Тамбов. вищого військ. училища льотчиків, отримав кваліфікацію «льотчик-інженер». У 1966–70 служив в 52-му інструкторському полку важких бомбардувальників (аеродром Шайківка Калузької обл.), 1970–82 — в 1225-му авіаполку важких бомбардувальників (гарнізон Біла, побл. Іркутська, Забайкал. військ. округу), в якому після навчання на командному ф-ті Військ.-повітряної академії ім. Ю. О. Гагаріна (1971–74) послідовно обіймав посади заст. командира авіаполку (1976–78), нач. штабу (1978–79), командира загону (1979–80) і командира полку (1980–82). У 1982–85 — нач. штабу 31-ї дивізії важких бомбардувальників 30-ї повітряної армії, у 1985–87 — на аналогічній посаді в 13-й гвардійській дивізії важких бомбардувальників у Полтаві (за неофіц. даними, 1986–87 брав участь у військ. діях в Афганістані, але особисто цей факт заперечував); 1987–91 — командир стратег. 326-ї Тернопіл. дивізії важких бомбардувальників 46-ї армії стратег. призначення (м. Тарту, Естон. РСР), одночасно — нач. військ. гарнізону м. Тарту. Генерал-майор авіації (1989). Звільнений у запас у трав. 1991.

На першому загальнонац. з'їзді чечен. народу 23–25.11.1990 обраний членом його виконкому; 09.06.1991 на 2-й сесії Чечен. нац. з'їзду обраний головою виконкому Загальнонац. к-ту чечен. народу (ЗКЧН), приступив до формування паралельних структур влади в Чечено-Інгуш. АРСР. На поч. верес. 1991 очолив мітинг у Грозному, який вимагав розпуску парламенту автономії через підтримку парт. керівництвом республіки путчу ДКНС 19.08.1991 в Москві; 05.09.1991 ВР Чечено-Інгуш. АРСР була розігнана озброєними прихильниками ЗКЧН. 01.10.1991 ВР РРФСР ухвалила рішення про поділ Чечено-Інгуш. АРСР на Чечен. й Інгуш. республіки, а 27.10.1991 Д. обраний президентом Чечен. Республіки. Своїм першим декретом проголосив незалежність Чечен. Республіки Ічкерія (ЧРІ) від РРФСР, у відповідь 07.11.1991 Б. *Єльцин* видав указ про запровадження в Чечен. Республіці надзвичайного стану (не затверджений ВР Росії). Але Д. ввів на підвладній йому території військ. стан і 03.03.1992 заявив, що Чечня сяде за стіл переговорів з Росією за умови визнання Москвою її незалежності. 12.03.1992 парламент ЧРІ прийняв конституцію республіки, проголосивши її незалежною світською д-вою; 17.04.1993 Д. розпустив уряд ЧРІ, парламент, конст. суд і Грозненські міські збори, увівши на території Чечні пряме презид. правління. У відповідь на це Кремль розпочав 1-шу Чечен. війну (1994–96), а рос. спецслужби розпочали справжнє полювання на 1-го президента ЧРІ. Три спроби замаху на його життя були невдалими, однак 21.04.1996 рос. спецслужби запеленгували сигнал від супутникового телефону Д. в районі с. Гехі-чу, за 30 км від Грозного. У повітря піднялися 2 штурмовики Су-25 із самонавідними ракетами, Д. загинув від удару ракети під час телефонної розмови з депутатом Держдуми Росії К. Боровим. Іменем Д. названо бл. 20 вулиць і площ у Львові, польс. столиці Варшаві, литов. Вільнюсі, Каунасі й Друскінінкаї, столиці Латвії Ризі, тур. Анкарі, Стамбулі й Бурсі, у м. Горажда (Боснія і Герцеговина) та ін.

Літ.: Перепелиця Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. К., 2003.

М. Дорошко

ДУ́МКА ГРОМА́ДСЬКА — ставлення (приховане або явне) різних соціальних груп і верств населення до актуальних фактів, подій, проблем дійсності. Термін «Д. г.» з'явився в Англії у 2-й пол. 12 ст., а наприкін. 17 ст. став загальноприйнятим. Д. г. виражається в оцінкових, аналіт. і конструкт. думках у формі позит. або негат. точок зору. Об'єктом Д. г. може бути будь-яка подія, процес або просто факт сусп. життя. Суб'єктом-носієм Д. г. виступають класи, соціальні прошарки, соціально-політ. групи тощо. У структурі Д. г. виокремлюються три осн. компоненти — раціональний, емоційний і вольовий. Раціональний компонент утворюється з конкр. даних про факти, події, явища, процеси. Сюди можна також віднести й т. зв. наочно-образне знання, що формується за допомогою уяви й сприяє створенню заг. картини того чи ін. явища та процесу за обмеженості безпосереднього індивід. досвіду суб'єкта. Емоц. компонент — це динамічний синтез масових почуттів і настроїв, що виражається у безпосередньому переживанні життєвого смислу фактів і явищ дійсності, які є об'єктом громад. уваги. Емоційне у змісті Д. г. визначає її виразність, надає заг. спрямованості ідеям, поглядам, знанням. Воля виражає прагнення суб'єкта до практ. здійснення оціночних суджень, що містяться в Д. г. Завдяки цьому компоненту та психол. настрою мас, практ. реалізуються ті уявлення, погляди, знання, які становлять раціональний компонент.

Д. г. може бути одностайною або плюралістичною, Д. г. може формуватися стихійно або цілеспрямовано. Виділяють три етапи формування Д. г.: 1) етап зародження, коли у сусп-ві виникає потреба в обміні ціннісно-оцінними думками щодо певної значимої проблеми; 2) етап безпосереднього формування — інтенсивний обмін індивід. та груповими думками, під час якого виражається колект., а на її основі — громад. думка, а емоційний компонент першої стадії замінюється на раціональний; 3) етап функціонування (дії) — думка стає думкою більшості. На цьому етапі домінує вольовий компонент Д. г., її вербальна форма замінюється поведінкою. При втраті інтересу до проблеми процес формування Д. г. припиняється. Д. г. може бути більшою чи меншою мірою адекватною (істинною) або ілюзорною (помилковою). Якісними характеристиками Д. г. є поширеність, інтенсивність. Д. г. здійснює у сусп-ві експресивну, контрольну, консультат. і директ. функції, регулює поведінку людей, соціальних груп або прошарків, установ, підтримуючи або відкидаючи ті або ін. цінності, норми, уявлення.

Літ.: Оссовський В. Громадська думка: спроба соціологічний інтерпретації. К., 1999; Оссовський В. Соціологія громадської думки. К., 2005; Громадська думка в Україні. Головні результати опитування, проведеного IFES у липні 2011 р. IFES, 2011. *М. Требін*

ДУХНО́ВИЧ Олександр Васильович (24.04.1803, Тополя, Словаччина — 30.03.1865, Пресов, там само) — громад.-політ. діяч, історик, педагог. Отримав філос. освіту в Кошице та богослов. в Ужгороді. Автор ряду творів з історії та етнографії Закарпаття. У центрі наук. спадщини Д. питання про походження автохтонного населення Закарпаття, його самовизначення та істор. перспективи. Обґрунтовував положення про східнослов'ян. належність русинів, наголошував на етнічній спільності «русинів з обох боків Карпат», активно виступав за возз'єднання Закарпаття з суміжними укр. землями, став співавтором петиції до австр. уряду з вимогою об'єднання «руських» областей в окрему адм. одиницю. Д. відкрито висловлювався проти австро-угор. політики, яка призвела до відверто злиденного становища широких соціальних верств, політ. безправ'я, духовного збіднення народу, занепаду освіти. Шляхи подолання соціальної нерівності вбачав у розвитку освіти. З прикрістю констатуючи розбрат серед інтелігенції, розрізненість останньої, спричинену належністю її представників до різних політ. партій, що заважало культурно-освіт. та соціально-екон. розвитку народу, закликав їх до миру та злагоди між собою. Сповідуючи та обстоюючи принципи *гуманізму*, відкидав збройне та будь-яке ін. насильство як спосіб політ. боротьби, піддав різкій критиці угор. революцію 1848–49, охарактеризувавши її як «нещасну» та «сумну», гостро засуджуючи війни, виступав за безкровне розв'язання конфліктів, закликав до мирного співіснування «закарпаторуського народу» з його сусідами.

Тв.: Вибр. твори. Ужгород, 2003.

Літ.: Туряниця В. В. Духнович духу додає. Ужгород, 2006.

О. Яковлєв

ДЮВЕРЖЕ́ (Duverger) Моріс (нар. 1917, Ангулем, Франція) — соціолог, політолог. Закінчив ун-т у Бордо, юрист, проф. права (з 1955) та керівник Центру порівняльного аналізу політ. систем у Сорбонні, член Акад. наук і мистецтв (США), у 1989 — 94 депутат Європ. парламенту, нині почесний д-р бл. 10 ун-тів світу. Д. автор численних соціол. і політол. монографій: «Політичні партії» (1951), «Демократія без народу» (1961), «Янус. Дволикість Заходу» (1972), «Республіканська монархія» (1974), «Відкритий лист соціалістам» (1976), «Республіка громадян» (1982). Був політ. оглядачем щотижневика «Монд», консультантом і радником ряду післявоєнних франц. урядів. У 1958 він з високою точністю передбачив повторне сходження де *Голля* на владний олімп Франції; у монографії про політ. партії попереджав про небезпеку появи у Франції фаш. течій, що здавалося неймовірним після перемоги над нім. нацизмом. У Д. немало «сюжетів про Рад. Союз». Зокрема, він стверджував про неминучість у віддаленій перспективі лібералізації тоталіт. режимів і партій типу КПРС.

Найбільш відомий твір Д. — «Політичні партії» (1951). Праця перекладена 20-ма мовами світу, витримала кілька перевидань у Франції та ін. країнах світу. В ній Д. запропонував наступну класифікацію політ. партій, партії «керівних кадрів» є слабо ідеологізовані й складаються здебільшого із вельми впливових людей, які прив'язані до своєї місцевості, мають гнучкі об'єднання місц. осередків. Депутати від таких партій мають досить велику свободу при голосуванні. Головне своє покликання такі партії вбачають у результатах виборів. «Партії мас» навпаки — є достатньо численні. У складі таких партій чимало членів-борців, парт. орг-ції мають відчутно структуризований характер, їм властива розгалужена ієрархія. Базовими засадами діяльності цих осередків є «культура участі», демонстративні лояльність та відданість засадничим парт. принципам. Такі партії мають три основні різновиди: соціалдем., комуніст., або ленінський, і фаш. Саме для цих партій характерними є численний парт. апарат, чіткі програми, статути, фіксоване членство, помітна централізація прийняття рішень, більш висока викон. дисципліна та досить незначна зацікавленість у парлам. діяльності. За визначенням Д., в істор. практиці були і залишаються два способи утворення партій. По-перше, це парлам. різновид утворення політ. партій, а по-друге, — позапарлам. спосіб створення та діяльності політ. об'єднань. Саме спосіб утворення політ. партій постає чинником поділу щодо належності їх до того чи ін. типу.

Твори Д. «Вступ до політики» (1964) та «Демократія без народу» і «Соціологія політики» (1967) присвячені з'ясуванню питань сусп. та політ. інтеграції, взаємозв'язку регіон. та глобальних політ. проблем, векторам їх міжнар. взаємовпливів. Згідно визначень Д., соціологія постає наукою, покликаною вивчати стосунки «керівників» і тих, «ким керують», вона спроможна класифікувати індивідуально-психол. та колективні політ.

антагонізми. Завданням політ. соціології, за баченням Д., є з'ясування «подвійного обличчя» влади. Адже політика постає у двох вимірах. По-перше, як боротьба поміж індивідами та групами за владу, і переможці політ. баталій отримують відповідну компенсацію за рахунок переможених. По-друге, політ. діяльність відрізняють зусилля, які спрямовані на спільну побудову устрою і сусп. порядку, що можуть бути вигідними всім сторонам. Тим самим постає певний дволикий Янус: поєднання демократії та «законів джунглів». Дана дволикість, за визначенням Д., проясняє справжню суть *дуалізму* політ. систем д-в розвинутої демократії. Д., з'ясовуючи феномен даної двоїстості, виводив аргументи на користь реального дуалізму щодо існування двох великих політ. партій чи провідних коаліцій у переважної більшості д-в Зх. Цей дуалізм постає найбільш оптимальним варіантом для плюралістичної демократії. Окрім цього, Д., аналізуючи різновиди держ. правління країн розвинутої демократії, виводив франц. модель держ. правління як напівпрезидентську форму правління. Водночас Д. ставив під сумнів можливості застосування моделей плюраліст. демократії для країн, що розвиваються. До теор. надбань Д. належить першість постановки завдань перед юрид. наукою щодо необхідності досліджувати політ. режими, політ. партії як особливі об'єкти юрид.-прав. наук. Він вирізнив політ. науку з права Франції, домігся залучення до навч. програм ліцеїв та ін. навч. закладів ряду дисциплін із політ. виміру: «політична соціологія», «основні політичні проблеми сучасності» та ін., які сприяли утвердженню політології як окремої дисципліни. Теор. та прикладний характер політол. та соціол. досліджень Д. широко використовується різними наук. школами.

Тв.: Les partis politiques. Paris, 1951, 5 éd., Paris, 1964; La Sixième République et le régime présidentiel, Paris,1961; La sociologie politique, Paris, 1966, 3 éd., Paris, 1968; La démocratie sans le peuple, Paris, 1967; La Soziologie de la politigue. Paris, 1973; Les Partis politigues. Paris, 1976.

Літ.: Landman T. Issues and Methods in Comperative Politics. London; New York, 2000.

А. Кудряченко

ДЮҐІ́ (Duguit) Леон (04.02.1859, Лінбурн — 18.12.1928, Бордо) — теоретик права, політолог. Вивчав юриспруденцію в ун-ті Бордо, де у 1886 став професором права, пізніше деканом юрид. ф-ту. На поч. наук. кар'єри був прибічником органічної школи у праві, згодом став одним із засновників концепції солідаризму, відповідно до якої сутність, функції, завдання права та д-ви засновані навколо принципу солідарності між усіма членами сусп-ва. Солідаризм, що виник наприкін. 19 — на поч. 20 ст., протистояв *марксизму*, зокрема вченню про класову боротьбу, яку Д. назвав «потворною доктриною». У своїх працях «Держава, об'єктивне право та позитивний закон» (1901), «Трактат про конституційне право» (1921–25) Д. використав положення соціол. теорії солідаризму для дослідження права. Д. розумів соціальну солідарність як «факт взаємної залежності», яка об'єднує через спільність потреб та поділ праці усіх членів сусп-ва. Вчений стверджував, що право є похідним від сусп. солідарності і тому є первинним і вищим щодо д-ви, обов'язковим для неї. Закон, юрид. норма, на переконання Д., є сукупністю правил, які визначаються сусп. відносинами і тому виникають спонтанно, об'єктивно. Законодавець лише констатує, фіксує їх, однак не створює. На думку вченого, існує лише об'єкт. право, оскільки визнання суб'єкт. прав роз'єднає членів сусп-ва («Індивід не має жодного права, він має лише соціальні обов'язки»). Норма солідарності створює для особи «соціальний обов'язок» виконувати певну функцію, відповідно до статусу, який вона посідає у системі сусп. солідарності. Вчений стверджував, що люди не є рівними від природи, тому посідають різне соціальне становище і мають відмінний юрид. статус. Д. висунув тезу про «соціалізацію» осн. ін-тів права, передусім власності. Цей ін-т розглядався не як суб'єкт. правоособи, а як його «соціальна функція», яка обслуговує сусп-во в цілому. Д-ва своєю чергою є «організацією публічних служб». В основі феномену влади знаходиться природний поділ людей на керівників та керованих. Як практ. засіб реалізації принципу солідарності, Д. запропонував концепцію синдикалізму (синдикаліст. федералізму). Класове сусп-во Д. запропонував перебудувати на основі синдикатів — профес. корпорацій власників і найманих робітників, — у результаті взаємодії яких відбудеться примирення між різними прошарками населення, буде реалізована їхня участь у здійсненні держ. влади. Створення федерації синдикатів приведе до децентралізації, дифузії держ. влади, до політ. плюралізму. Діяльність центр. уряду буде спрямовуватися палатою, утвореною із представників усіх синдикатів. Незважаючи на те, що Д. був прихильником демократії, багато з його ідей (синдикалізм, заперечення суб'єктивних прав) були використані в ідеології італ. *фашизму* та нім. *нацизму*. Водночас тези Д. про природній поділ людей у сусп-ві були використані франц. державознавством і політ. наукою.

Тв.: L'Etat. le droit objectif et la loi positive. P., 1901; Duguit L. Traite de droit constitutionnel. Bordeaux, 1921.

Літ.: Laborde C. Pluralism, syndicalism and corporatism: Léon Duguit and the crisis of the state (1900 — 1925) //History of European Ideas. 1996. Vol. 22; Данилів В. Солідарність і солідаризм. К., 2000.

М. Лендьєл

ДЮРКГА́ЙМ (Durkheim) Еміль (15.04.1858, Епіналь — 15.11.1917, Париж) — соціолог-позитивіст, засновник франц. соціол. школи. Закінчивши у 1882 Вищу нормальну школу в Парижі, викладав у трьох ліцеях, у 1887–1902 — викладав у Бордос. ун-ті курси з соціальних наук та педагогіки, з 1902 — у Сорбоні. Засновник та видавець журн. «Соціологічний щорічник» (1896–1913). Обґрунтовуючи особливе місце соціології в системі наук про людину та сусп-во, до умов, необхідних для перетворення соціології на самост. науку, Д. відносив наявність особливого предмета та відповідного методу. Цим предметом є особлива реальність, яку не вивчає жодна ін. наука, тобто соціальні факти, які не зводяться до екон., психол., чи фіз. фактів та мають власні характеристики. Їхні гол. ознаки — об'єктивне, незалежне від індивіда існування та здатність здійснювати на індивіда примусовий вплив. Д. поділяв соціальні факти на *морфологічні* (матер. субстрат сусп-ва) та духовні (колект. уявлення). Теоретико-методол. концепцією, на базі якої розвивалася система поглядів Д., є соціологізм, яким стверджується принцип специфічності й автономності соціальної реальності. Визнання незалежного від суб'єкта існування соціальних фактів та розгляд їх як речей, що слід досліджувати об'єктивними методами, означало, за Д., слідування принципам природничих (позитивних) наук.

Осн. темою творчості Д. є *солідарність*, яку він визначає як найважливішу функцію поділу праці у формуванні солідарних відносин. Осн. осередком соціальної згуртованості Д. вважає профес. цех, у якому люди, дбаючи лише про свої інтереси, солідаризуються. Профес. група наділена всім необхідним для соціального охоплення індивіда й висмикування його з моральної самітності. На думку Д., у сучас. susп-ві поділ праці покликаний інтегрувати та ініціювати соціальну рівновагу, тому він повинен мати моральний характер, адже потребу в громад. порядку та солідарності люди вважають моральною. Зовн. фактом, що символізує солідарність, є право. Д. розрізняє репресивні та відтворювальні права, яким відповідають дві форми солідарності — механічна й органічна. У першому випадку дії індивіда визначаються колект. інтересами, а солідарність випливає з того, що колект. свідомість перекриває індивідуальне, збігаючись із нею. Органічна солідарність властива сусп-ву на стадії поділу праці. Д. вважав, що в процесі поділу праці люди повинні виробляти договірне право, яке виконує регулівну функцію. У праці «Елементарні форми релігійного життя» (1912) Д. розвинув концепцію релігії без бога, стверджуючи, що об'єктивно існуючою реальністю, яка є причиною, об'єктом і метою реліг. вірувань й обрядів, є сусп-во. У роботі «Самогубство» (1897) Д., відкидаючи психол. й психіатр. пояснення самогубства, зв'язує його зі ступенем інтеграції та ціннісно-норм. регуляцією сусп-ва. Він розглядає три основні типи самогубства: егоїстичне (як наслідок ослаблення соціальних зв'язків індивіда); альтруїстичне (як результат крайнього поглинання індивіда сусп-вом); анемічне (як результат ціннісно-норм. вакууму в сусп-ві — *аномії*) та імовірний тип самогубства — фаталістичне (як симетричний антипод анемічного та результат надзвичайної урегульованості соціального життя). У кожному сусп-ві, за Д., існують суїцидогенні плини та певний ступінь схильності до самогубств. Побороти аномію, яка є виразом кризового стану сусп-ва, можна за допомогою розвитку профес. груп або корпорацій, які, перебуваючи на межі між родиною й д-вою, могли б виконувати функцію моральної громади.

Літ.: Durkheimian Sociology: Cultural Studies. Cambridge, 1999; Lukes S. Emile Durkheim. His Life and Work. A Historical and Critical Study. London, 1992; Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеск'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгайм. Парето. Вебер. К., 2004. *Н. Ротар*

ДЯ́КІВ Осип (псевд. «Горновий», Артем, Осипенко, Левадний, Цьвочок, 147 та ін.; 21.06.1921, Олесине на Тернопільщині — 28.11.1950, с. Великополе, тепер Яворів. р-ну, Львів. обл.) — політ. діяч, один з керівників нац.-визвольного руху 1940–50, ідеолог укр. *націоналізму*. Випускник Бережан. гімназії (1939, за ін. даними 1940), студент філол. ф-ту Львів. ун-ту (1940). Член ОУН з 1938, за наказом орг-ції у берез. 1940 вступив до комсомолу для ведення розкладницької роботи. 25.09.1940 був арештований Бережан. райвідділом НКВС за приналежність до ОУН і участь у підготовці збройного повстання. Утримувався в Тернопіл. в'язниці НКВС, де під час допитів піддавався сильним катуванням, які серйозно підірвали його здоров'я. 30.01.1941 Д. був засуджений за статтями 54-2 та 54-11 Кримін. кодексу УРСР до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах та 5 років обмеження громадян. прав. На поч. нім.-рад. війни був етапований до Бердичів. в'язниці. У лип. 1941, скориставшися хаосом у прифронтовій смузі та бомбардуванням в'язниці, втік з-під варти. Упродовж 1941–43 — працював в осередку пропаганди Бережан. окружного проводу ОУН(Б). Редагує підпільні часописи «Юнак» та «Вісті» (1943–44). У 1945–48 входить до Гол. осередку пропаганди при проводі ОУН(Б) в Україні. Упродовж 1948–50 як провідник Львів. краю керує збройним підпіллям на Львівщині. Від 1949 — член Гол. проводу ОУН(Б) та Укр. гол. визвольної ради (УГВР). Улітку 1950 обирається заст. голови Ген. секретаріату УГВР. Кавалер Срібного і Золотого хрестів заслуги УПА. Сотник-політвиховник УПА. Загинув у бою зі спецвідділом МДБ.

Д. — один з ідеологів підпілля, який свої теор. праці прив'язував до реалій політ. і сусп. життя. Співавтор збірника для початкового ідейно-політ. вишколу «Шлях до волі» (1949). Автор пропагандистських, філософсько-ідеол., істор. праць, зібраних і виданих у діаспорі 1968 під заг. назвою «Ідея і чин». Тематично твори Д. поділяються на дві групи — статті, в яких висвітлюються гол. ідеї, за втілення яких боролося укр. націоналіст. підпілля, та статті, в яких давалася характеристика тоталіт. рад. режимові, проти якого боролося підпілля. Праці Д. чітко засвідчують наявність певної ідейної еволюції, якої зазнав укр. націоналізм під впливом реалій визвольної боротьби. Зокрема, він наполягав на відході націоналізму від ідеалістичної філософії, наголошуючи на тому, що ОУН не повинна себе «зв'язувати» «ні з філософським матеріалізмом, ні з ідеалізмом». У своїх творах запозичив чимало лівих ідей про побудову в Україні «безкласового суспільства», «народного ладу», «знищення імперіалізму» тощо.

Літ.: Дяків-Горновий О. Ідея і чин. Повна збірка творів. Н.-Й.; Торонто; Мюнхен, 1968; Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–1949: Довідник. Т. 1. Н.-Й., 1994; Іщук О., Ніколаєва Н. Арешт Осипа Дякова 1940 р. у світлі документів Державного архіву Служби безпеки України // Укр. визвольний рух. № 6. 2006. *І. Патриляк*

Е

ЕВОЛЮ́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. evolutio — розгортання) — перманентні зміни у світовій політиці, у політиці окремих *держав* під впливом різноманітних об'єкт. і суб'єкт. факторів. Хід Е. п. великою мірою визначався також розвитком політ. думки, традиц. періодизація якого має такі етапи: 1) політ. вчення Старод. Світу (характерні риси — поступове звільнення політ. поглядів від міфол. форми, типологізація *політичної влади*); 2) політ. вчення Середньовіччя (характерні риси — обґрунтування теол. теорії *політичної влади*, з'ясування ролі *релігії* і д-ви в *політиці*); 3) політ. ідеї епохи Відродження (характерні риси — розвиток гуманіст. начал у політ. думці, звільнення політ. теорії від *теології*, постановка проблем прав і свобод людини); 4) політ. вчення Нового часу (характерні риси — розвиток лібер. політ. ідеології, концепцій народного *суверенітету*, прав людини, розподілу *влади*, ідеї правової д-ви). Розвиток сучас. *політичної науки* відбувається в напрямі досліджень проблем політичної влади та її соціальних основ, лібералізації *політичного життя*, *демократії*, соціальної політики д-ви; обґрунтування адекватних сучас. етапу розвитку зх. сусп-ва теор. моделей і концепцій влади. Сучасна Е. п. в концентрованому вигляді відображається у тенденціях змін характеру і змісту політики на поч. 21 ст. — у демократизації внутрішньодерж. і міжнар. політики; у поповненні політики новими ідеями, поглядами і підходами; у посиленні зв'язку політики з правом і мораллю; у розробці реалістичних та ефект. моделей вирішення проблем соціально-екон. розвитку сучас. світу.

Літ.: Рудакевич О. М. Політологія. Тернопіль, 2005; Короткий Оксфордський політичний словник. К., 2005. Политология. СПб., 2005.

А. Смелянцев

ЕГАЛІТАРИ́ЗМ — (франц. égalitarisme, від égalité — рівність) — сусп.-політ. теорія, що обґрунтовує рівність як рівність майна; різновид утопічного *соціалізму*, що ґрунтується на заг. зрівнянні як основі соціального життя; утопічна ідея, яка суперечить принципам структурності, диференціації та стратифікації індустр. і постіндустр. сусп-в; ідейна течія, яка обґрунтовує ідеї зрівняння як основи справедливої орг-ції соціального життя, включаючи майнову рівність, і розцінює існування *еліти* в сусп-ві як виклик фундам. соціальній цінності — рівності. Обґрунтування Е. традиц. здійснюється за допомогою ідеї природної рівності всіх людей, яка спотворюється розвитком цивілізації та соціальних ін-тів (Дж. *Локк*, Т. *Гоббс*, Ж.-Ж. *Руссо*); ідеї особистісної рівності всіх людей, розвинутої І. *Кантом* у філософії практ. розуму та Дж. Ролзом у теорії справедливості; процедурного тлумачення рівності, яке передбачає рівне ставлення до нерівних від природи індивідів, а соціальна нерівність є природним результатом рівності можливостей, які надаються нерівним від природи людям (А. *Сміт*, Т. *Джефферсон*, І. *Бентам*, Дж. *Міль*, Г. *Спенсер*). Нині здійснюються спроби формулювання проблеми соціальної (майнової) рівності на основі феноменологічного підходу до соціальної стратифікації, який ґрунтується на поняттях соціального простору та соціальної позиції. У цих категоріях соціальна рівність та нерівність являють собою не об'єкт. оцінки функціонування сусп-ва, а є оцінками результатів порівняння статусних позицій людини. Поширення набуває й твердження, що егалітарні ідеї є соціально сконструйованою проблемою, характерною винятково для епохи модерну. У сучас. умовах соціально-політ. розвитку виокремлюються різні підходи до використання ідей Е. Неоліберали й соціал-демократи, які є прихильниками поміркованого Е., прагнуть знайти компроміс між рівністю можливостей і рівністю результатів, виступають за пом'якшення майнових диспропорцій, недопущення великого розриву між доходами за допомогою інструментів держ. регулювання. Неоконсерватори, навпаки, негативно ставляться до егалітарної ідеї, вважаючи її такою, що суперечить природі людини й принципам *свободи*, оскільки штучно насаджувана рівність результатів підриває ефект. функціонування всього сусп-ва, породжує утриманські настрої. Вони відкидають ідею рівності результатів як небажану мету, оскільки природним станом людини є нерівність матер. благ, а рівність результатів вимагає від людини протиприродних дій, примушуючи її до зрівнялівки; ідея рівності результатів заперечує індивід. свободу та орієнтує на масоване держ. втручання в життя людей; орієнтація на рівність результатів є неефективною, тому що нівелює в людей мотивацію до праці й виробництва; ідея рівності результатів є несправедливою, оскільки люди повинні одержувати ті блага, заради яких вони працюють; рівність результатів не орієнтує на продукування достатку й багатства. Егалітаристи надто захоплюються питаннями перерозподілу, тому рідко беруть до уваги зв'язок між виробництвом і розподілом, адже якщо людина, виробивши продукт, з'ясовує, що без її дозволу частина цього продукту передана ін. людям, вона негайно скоротить своє виробництво. Егалітарні ідеї формулюються та актуалізуються в процесі соціальної комунікації між різними групами соціуму. У процесі соціального дискурсу визначаються соціально значимі розбіжності, які є ґрунтом соціальної стратифікації, сфера політ. дискурсу генерує ідею усунення подібних розбіжностей та шляхи і механізми її реалізації. Спроби реалізації егалітарних ідей незмінно супроводжувалися насильством, проте ідеал виявлявся недосяжним.

Літ.: Hayek F. A. The Constitution of Liberty. London, 1962; Bauer P. Equality, Third World and Economic Delusion. London, 1981; Flew A. The Politics of Procrustes. New York, 1981; Карабущенко П. Л. Эгалитаризм и элитаризм как категории правового сознания // Правоведение. 1997. № 4; Ролз Дж. Теорія справедливості. К., 2001; Рывкина Р. В. Эгалитаризм массового сознания населения России как показатель конфликтности общества // Общественные науки и современность. 2006. № 5.

Н. Ротар

ЕЙЗЕНХА́УЕР (Eisenhower) Дуайт Девід (14.10.1890, Денісон — 28.03.1969, Вашингтон) — 34-й президент США (20.01.1953–20.01.1961); закінчив Військ. академію у Вест-Пойнті (1915), курси Академії ген. штабу у Форт-Лівенворті (1924) і Військ. коледж сухопутних військ у Вашингтоні. 1915–29 — на командних посадах у танкових військах; 1929–35 — в апараті помічника військ. міністра, співавтор плану «промислової мобілізації» США; 1935–41 — помічник нач. штабу сухопутних військ Д. Макартура, нач. штабу 3-ї армії. 1941–42 — нач. оперативного відділу генштабу, виступав за якнайшвидше відкриття «другого фронту» через Ла-Манш у Пн.-Зх. Франції, але як командувач амер. військ у Європі (з черв. 1942) змушений був попередньо провести успішні десантні операції у Пн. Африці (08.11.1942), на Сицилії (10.07.1943) і Апеннін. півострові (03.09.1943), після чого в груд. 1943 був призначений командувачем експедиційними союзними військами у Європі і 06.06.1944 здійснив їхню висадку в Нормандії; 07.05.1945 у Реймсі підписав акт про безумовну капітуляцію нім. збройних сил на всіх фронтах. На посаді військ. губернатора амер. зони в Німеччині сподівався продовжити амер.-рад. співпрацю, висловився проти застосування ядерної зброї в Японії, оскільки це могло зашкодити відносинам із СРСР, і виступив проти деіндустріалізації Німеччини; у лист. 1945 — лют. 1948 — нач. штабу сухопутних військ США; після виходу у відставку — президент Колумб. ун-ту; у груд. 1949 — черв. 1952 — перший головнокомандувач збройними силами *НАТО*. На лип. 1952 конвенті Респ. партії в Чикаго був висунутий кандидатом на посаду *глави держави*; під гаслами «бути президентом всіх американців», захисту від комунізму й боротьби проти урядової корупції в тандемі з Р. *Ніксоном* отримав майже 34 млн голосів (55 % виборців), переобраний на другий термін у лист. 1956.

У *внутрішній політиці* Е. спирався на засади «динамічного консерватизму» («сучас. республіканізму») і розвиток вільної конкуренції; на завершення другого терміну зупинив зростання держ. видатків, а частка федер. витрат у них скоротилася з 76 до 60 %; виступав за загострення антитрестівського законодавства й скасував запроваджені в роки Корейської війни 1950–53 контроль зарплат і цін; задля створення сприятливих держ. рамок для індивідуальної екон. діяльності вважав доцільним обмеження оборонних видатків, що своєю чергою призвело до вироблення нової військ. стратегії «New Look», яка спиралася на застосування «дешевої» ядерної зброї. У *зовнішній політиці* запровадив доктрину «масованої відплати», конкретизовану для Пд.-Сх. Азії в «теорії доміно»; конфлікт Зх.–Сх. сприймав як протистояння між аморальною комуніст. диктатурою (представленою СРСР і КНР) та вільною зх. *демократією*, що має згуртуватися в міцну коаліцію (ставлення до СРСР він порівнював із ставленням до нацист. Німеччини), задля цього форсував прийняття ФРН у *НАТО*, підтримав підписання *Римського договору 1957* та ініціював ухвалення Конгресом 09.03.1957 резолюції, що дозволяла президенту надавати екон. і військ. допомогу кожній нації, яка зазнала збройної агресії з боку д-ви, контрольованої «світовим комунізмом» («доктрина Ейзенхауера–Даллеса»). Водночас Е. виявляв зацікавленість у послабленні конфліктів із СРСР та його союзниками (Берл. нарада міністрів закорд. справ 1954, Женев. конференція з Індокитаю 1954, Держ. договір про відновлення незалежної і дем. Австрії 1955), запросив з офіц. візитом до США М. *Хрущова*, що відбувся у верес. 1959 (інцидент із збитим побл. Свердловська літаком-розвідником У-2 зірвав презид. візит у відповідь і зустріч на вищому рівні в Парижі 16–17.05.1960), сприяв антиколоніальній пропаганд. кампанії, у груд. 1953 проголосив програму «Атом заради миру», а на зустрічі на найвищому рівні в Женеві у лип. 1955 запропонував систему інспекцій з повітря для контролю за заг. роззброєнням («відкрите небо»); у прощальному зверненні до амер. народу в січ. 1961 наголосив на небезпеці військ.-пром. комплексу, з яким слід боротися. Після виходу на пенсію офіц. залишався поза політикою й займався написанням мемуарів. Автор творів «Хрестовий похід у Європу» (1948), «Роки в Білому домі» (1963–65), «Вільно: Історії, що я розповів друзям» (1968), «Документи Дуайта Д. Ейзенхауера». У 9 т. (1970–78).

Літ.: Sundquist J. Politics and Policy. The Eisenhower, Kennedy and Johnson Years. Wash. DC., 1969; Aliano R. American Defense Policy from Eisenhower to Kennedy: The Politics of Changing Military Requirements, 1957–1961. Athens, 1975; Никонов В. А. От Эйзенхауэра к Никсону: Из истории Республиканской партии США. М., 1984; Амброз С. Эйзенхауэр. Солдат и президент. М., 1993; Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. Ростов-на-Дону, 1997. *В. Головченко*

ЕКЗИ́Т-ПОЛ (англ. exit-poll — опитування на виході) — один з ефект. методів дослідження громад. думки. Е.-п. проводиться у формі анонімного експрес-опитування учасників *виборів* на виході з виборчої дільниці, коли інтерв'юери опитують виборців, які щойно проголосували. Це вид соціол. дослідження, що проводиться серед тих, хто проголосував, з метою з'ясувати, за якого кандидата та чи ін. особа віддала свій голос. Опитування на зразок Е.-п. були винайдені амер. телевізійними каналами у 1960-ті, щоб задовольнити потребу електорату у макс. оперативній інформації про вибори. Упродовж останніх 30-ти років у світовій практиці Е.-п. з наук. експерименту перетворилися на одну з найпомітніших складових висвітлення виборів на телебаченні й у пресі. Дані опитування є звичною практикою виборчих кампаній у дем. країнах. Можна виділити осн. функції, які вони виконують: прогноз результатів виборів, аналіз електоральної поведінки гр-н до підбиття офіц. підсумків; різновид громад. контролю за чесністю виборів, що робить процес голосування більш прозорим, опитування є орієнтиром для перевірки діяльності виборчих комісій; спосіб точно визначити соціально-демогр. характеристики виборців різних кандидатів, побудувати реальний соціально-демогр. зріз електорату; більшою мірою дозволяє охопити опитуванням представників важко досяжних груп респондентів; дає можливість простежити динаміку симпатій виборців з минулих виборів. Особлива цінність Е.-п. біля виборчих дільниць полягає в тому, що для опитувань у день виборів значно меншою мірою характерний дисонанс між вербальною та реальною поведінкою. Але вже та обставина, що опитуваний дає відповідь про те, як він проголосував, через кілька хвилин після того, як це сталося, значно зменшує ймовірність того, що його вербальна відповідь відрізнятиметься від реальної поведінки. В Україні Е.-п. вперше (і вперше серед країн СНД) був здійснений у день парлам. виборів 1998. Укр. соціологи правильно спрогнозували вісім партій, які змогли подолати 4-відсотковий бар'єр і увійшли до складу парламенту. Була попередньо розроблена і випробувана система поширення інформації з метою якнайшвидшого оприлюднення результатів опитувань щойно по завершенні виборів. Вони надходили до осн. укр. інформ. агенцій, телекомпаній, штабів кандидатів за допомогою факсів та електронної пошти. Результати опитування було проголошено відразу після закриття виборчих дільниць на прес-конференції в УНІАН і розповсюджувалися ЗМІ раніше, ніж ЦВК почала оприлюднювати перші результати виборів. Чинне законодавство регулює порядок висвітлення у ЗМІ результатів Е.-п. Оприлюднення таких результатів у день виборів до закінчення голосування, тобто до закриття виборчих дільниць, заборонено п. 19 ст. 56 Закону «Про вибори народних депутатів України», який регламентує порядок оприлюднення результатів опитування виборців щодо їх волевиявлення. Ця дем. норма відповідає міжнар. стандартам.

Літ.: Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. К, 2000; Морозова Е. Г. Политическое консультирование и избирательный процесс. М., 2001. *Л. Кочубей*

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІ́ЗМ (від лат. existential — існування) — напрям у філософії 20 ст., який здійснив радикальне переосмислення предмета класичної філософії та всієї новоєвроп. філос. традиції, що ґрунтувалася на пошуках сутності буття та людини (есенції). Е. тематизує проблеми існування сучас. людини (екзистенції), її смислу життя, свободи та смерті. Критика класичного поняття людини як суб'єкта мислення (або діяльності) та буття як логічної субстанції класичного раціоналізму визначила поєднання двох фундам. питань в Е. — питання про людину та питання про буття, що відбилося в осмисленні людського існування як способу буття (а не пізнання або перетворення природи) та буття у формі «тут-буття», «буття, що розуміє» (М. Гайдеґґер), тобто людської екзистенції. Представники Е. М. *Гайдеґґер*, К. *Ясперс*, Ж.-П. *Сартр*, А. *Камю*, Г. *Марсель* М. *Бердяєв*, Л. *Шестов* окреслили філос. проблематику 20 ст., осмислили умови існування сучас. людини, піддавши критиці форми «несправжнього буття» та панування над людиною техніки, *держави* та *суспільства*, започаткували філос. герменевтику, розвинули феноменологію, суттєво вплинули на формування філос-культ. та сусп.-політ. клімату цілої доби. У витоків Е. стояли роздуми С. К'єркегора та Ф. М. Достоєвського щодо екзистенційності істини та філософії (істина полягає не в загальнозначущих законах, а в особистому переживанні), їхня критика об'єктиваційного знання та перетворення особистості на об'єкт соціальних ін-тів і науки, ідея вибору як способу народження особистості, тематизація розколотості людської свідомості та пошуки віри як спасіння від цього розколу.

Критика новоєвроп. метафізики становить стрижень екзистенціального філософування. М. Гайдеґґер, осмислюючи спадщину

Декарта, приходить до висновку, що його визначення людини як cogito (мислячого суб'єкта) залишає без уваги його sum (буття). Декарт ставить на місце буття людини її мислення, тому сутністю людини є пізнання, а буття постає предметом пізнання, тобто деяким об'єктом, який протистоїть суб'єктові. Такий розгляд перетворює буття на суще, річ та уречевлює не тільки об'єкт пізнання, а й суб'єкт. На думку К. Ясперса, особистість недоступна науці взагалі, навіть наукам «про дух». Початок особистості, що принципово не піддається об'єктивації та наук. методам дослідження, К. Ясперс і називає екзистенцією. Людина в сучас. світі знаходить себе як наявне буття (суще) у визначених наперед умовах існування, і тільки граничні ситуації, а саме: страждання, провина, боротьба, смерть тощо повертають людину до екзистенції. Те, що залишається непорушним перед лицем смерті, належить до справжнього буття. М. Гайдеґґер розуміє свідомість як спосіб буття і позначає його терміном Dasein («тут-буття») та зосереджується на способах спонтанного вираження буття, його екзистенціалах. Екзистенцію він тлумачить як націленість буття назовні (латиною exsistere означає виходити за межі), яка пояснюється конечністю людського існування. Саме тому, що людина є єдиною істотою, яка знає про свою конечність та смертність, їй відкриті буття та час. Гол. екзистенціал — це «турбота», яка свідчить про невідокремленість суб'єктивного та об'єктивного в людському існуванні та про момент «втечі» буття від самого себе: буття є тим, чим воно не є, тобто проектом. «Несправжньому буттю» у М. Гайдеґґера відповідає світ посередності, який він іменує «das Man» та з якого людина може вийти за допомогою екзистенційного страху смерті. К. Ясперс, на відміну від М. Гайдеґґера, обґрунтовує необхідність трансценденції, яка являє собою орієнтир для екзистенції і є джерелом та простором її свободи. Без трансцендування екзистенція безплідна та демонічна. У ролі трансценденції постає Бог, який є гарантом людської свободи та екзистенціальної комунікації, яка протистоїть несправжнім формам комунікації у вигляді спілкування фіз. тіл, обміну думками розсудливих істот або спілкування в органічному цілому «Духа». Справжній зв'язок с іншими людина набуває в акті «філософської віри». Тут починаються розходження між реліг. та атеїст. напрямами Е. Релігійний Е. звертається до Бога як до смислу людського існування, але для атеїстів свобода є самоцінною. Представники останньої течії Ж.-П. Сартр і А. Камю визнають абсурдність людського буття, яку людина повинна прийняти. Вони заперечують будь-яку трансценденцію — Бога, Смисл історії тощо. Людина, за Сартром, приречена на свободу, яка невід'ємна від абсурду. Свобода, що відштовхується від абсурду, є вибором, завдяки якому людина здатна проектувати себе, тому її існування передує її сутності та визначає останню. Визнаючи абсурдність життя, Камю вважає єдиним виходом для людини героїчно прийняти відсутність смислу. Але прийняття не означає покору, навпаки, воно передбачає бунт проти всіх богів. У есе «Міф про Сізіфа» Камю зображує сучас. людину, яка котить каміння вгору у повній свідомості абсурдності своїх дій. Для екзистенціалістів сусп-во та д-ва є сферою об'єктивації, відчуження, безособистісних відносин. Тому справжнє існування людини можливе лише при повній зануреності екзистенції у саму себе.

Літ.: Камю А. Вибрані твори. У 3 т. Харків., 1997; Хайдеггер М. Бытие и время. М., 1997; Сартр Жан-Поль. Бытие и ничто. М., 1999; Ясперс К. Введение в философию. Минск, 2000. *Н. Амельченко*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ НАЦІОНАЛІ́ЗМ — політ. доктрина, сукупність поглядів, якими обстоюється пріоритет екон. інтересів певної *нації* — підвищення конкурентоспроможності нац. економіки, сприяння вітчизняному товаровиробникові, надання переваги насамперед внутр. інвестиціям, домагання позит. для країни зовнішньо-торговельного балансу, мінімізація її залежності від зовн. запозичень. У сфері міжнар. екон. відносин Е. н. проявляється передусім у беззастережному домінуванні політики протекціонізму та нерідко екон. тиску на світових ринках. Засадничі ідеї Е. н. широко використовуються антиглобалізмом, який виступає проти світової гегемонії міжнар. капіталу, монополізації транснаціональними корпораціями ключових ресурсів розвитку. Разом з тим Е. н. може ґрунтуватися на гіпертрофованій національній екон. ідеї та визначати таку екон. доктрину д-ви, яка базується на сповідуванні винятковості обраної соціально-екон. моделі сусп-ва, здійснюваної урядом внутр. та зовн. політики. Формами прояву такого Е. н. можуть стати декларування зверхності тих чи ін. наявних у країні типів чи форм власності, окремої моделі держ. регулювання економіки, екон. ізоляціонізму. Крайньою формою Е. н. є екон. (або етноекон.) шовінізм як політика екон. підкорення ін. народів і на цій основі — їх політ. та духовного гноблення.

Літ.: Економічна енциклопедія. У 3 т. К., 2001. Т. 2; Політологічний енциклопедичний словник. 2-ге вид., доп. і перероб. К., 2004; Жижко С. Нація як спільнота. К., 2008. *І. Зварич*

ЕКСПА́НСІЯ (від лат. expansio — розширення, розповсюдження) — збільшення або поглиблення сфери впливу суб'єкта відносин у різних галузях соціальної діяльності, часто має агресивний характер або форми прояву. Природа Е. зумовлена характерною рисою людської поведінки, яка пояснюється розвитком — потребою поширювати вплив за межі досягнутих рубежів. Посилення процесів Е. в сучас. *міжнародних відносинах* пов'язане з розвитком тенденцій *глобалізації* екон. та інформ. сфери. Е. є характерною рисою поведінки *держав*, що претендують на лідерство в локальних або глобальних міжнар. відносинах; розрізняють політ., екон., військ., культ. та інформаційну Е. Об'єктом Е. можуть бути не тільки країни, що розвиваються, а й розвинені д-ви. Таким прикладом може служити Е. япон. автомобілебудівної пром-сті на внутр. ринкові США. Передумовою процесу Е. зазвичай є перевага однієї д-ви над іншою (іншими) в певній галузі. Особливе значення в процесах Е. має орієнтація на такий вид діяльності системи держ. політики.

М. Каменецький

ЕКСПЛУАТА́ЦІЯ (від франц. exploitation — використовувати, працювати) — досягнення вигоди, прибутку шляхом привласнення результатів чужої праці; використання природних багатств, землі тощо. Суть Е. полягає у неадекватному, завдяки використанню владних важелів, розподілі результатів праці людини, ресурсів, пільг тощо, що призводить до необґрунтованого збагачення одних і збіднення інших. В історії людства матер. передумови для Е. сформувалися тоді, коли розвиток продукт. сил досяг рівня, за якого не лише стало достатньо ресурсів для виживання людської спільноти, а й з'явився певний залишок (дод. продукт). Соціально-екон. підстави для утвердження Е. як форми сусп. взаємодії виникли у період розкладу первіснообщинного ладу. Ключовими факторами для виникнення феномену Е. стали: а) поява та ствердження ін-ту приват. власності; б) розкол сусп-ва на антагоністичні класи. Упродовж подальшого істор. періоду діючі модель, характер та форми Е. здійснювали значний/визначальний вплив на природу практично всіх сусп. зв’язків, суттєво визначали/регламентували стосунки істор. спільнот людей — сімейно-шлюбні, побутові, міжособистісні, на відносини сусп-ва й особистості. У політ. сфері Е. належить до тих типів сусп. взаємодії, які передбачають нерівноправні стосунки між суб’єктами політики. Політ. характер Е. виявляється тоді, коли офіц. влада створює за рахунок ін. соціальних груп сприятливі умови для збагачення своїх представників та їхнього оточення. До політ. методів/інструментів Е. належать: високий рівень інфляції; податкові, митні та кредитні пільги для одних соціальних груп (привілейованих) і непомірний податковий тиск для інших; перерозподіл соціальних благ на користь кол. і нових номенклатурних угрупувань через сусп. фонди (пенсійний, страхування тощо); корупція; формування через підконтрольні владі ЗМІ вигідних для неї міфів, стереотипів, чуток тощо. Потужним засобом політ. Е. є популізм, який власне і є однією з ключових форм цинічного використання з політ. метою одномоментних сподівань, забобонів і упереджень окремої людини/групи/маси.

Літ.: Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. М., 2000; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. СПб., 2009.

О. Бойко

ЕКСТРЕМÍЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. extremus — крайній) — схильність до радикальних політ. поглядів і дій, які суперечать чинному законодавству, усталеним правилам. У Шанхайській конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом від 15.06.2001 Е. розцінюється як «будь-яка дія, спрямована на насильне захоплення влади або її насильницьке утримання, а також на примусову зміну конституційного устрою держави, тобто насильне посягання на суспільну безпеку, у тому числі організація незаконних озброєних формувань або участь у них задля досягнення вищезазначених цілей». Е. п. проявляється у прагненні підірвати стабільність наявних сусп. структур і політ. ін-тів застосуванням насильства, терорист. актів і прийомів партизанської війни. Е. п. притаманна безкомпромісність, діяльність за принципом «все або нічого». Його ідеол. і теор. основою є політ. і соціальна нетерпимість, в етнополіт. сфері — шовінізм та ксенофобія. Е. п. заперечує будь-яке інакомислення, намагаючися силою нав’язати свою систему політ., ідеол. і реліг. поглядів, вимагає від своїх прихильників сліпої покори, виконання будь-яких, навіть найабсурдніших, наказів та інструкцій. При цьому екстремісти спираються не на знання і розум, а на примітивні інстинкти і забобони людей. Е. п. може бути наявним у діях як організованих *акторів політичних*, так і стихійного натовпу (у вигляді охлократії). Крайнім проявом Е. п. є *терроризм*. Як і радикалізм, Е. п. поділяють на «лівий», «правий», «релігійний», «націоналістичний». Серед відомих своєю активністю екстреміст. орг-цій лівої орієнтації за кордоном є такі, як «Червоні бригади» (Італія), «Фракція Червоної армії» (ФРН), «Аксьон директ» (Франція), ЕТА (Іспанія) та ін. До правих відносять «Націонал-соціалістичний фронт дій» (ФРН), «Групу Пайпера» (Італія), «Партія нових сил» (Франція), «Міжнародну лігу перемоги над комунізмом» (Японія). Останнім часом з’явилися нові різновиди екстремізму, зокрема екологічний та антиглобалістський. Чинниками, що породжують Е. п., є соціально-екон. кризи, різке падіння життєвого рівня осн. маси населення, деформації політ. ін-тів і структур, політ. амбіції лідерів соціальних і політ. груп, розпач людей через неможливість реалізувати свої інтереси правовими методами.

Літ.: Витюк В. В., Эфиров С. А. «Левый» терроризм на Западе: история и современность. М., 1987; Бондаревский В. П. Политический экстремизм // Социально-политическое взаимодействие на территории: механизмы, трансформации, регулирование: Материалы респ. науч. конф., Кемерово, 9–11 дек. 1998 г. Кемерово, 1999; Устинов В. Экстремизм и терроризм. Проблемы разграничения и классификации // Рос. юстиция. 2002. № 5.

С. Брехаря

Е́КТОН (Acton) Джон (01.01.1834, Неаполь — 19.06.1902, Тегернзеє) —історик, політ. філософ і політ. діяч, у 1859–65 — член Палати громад, від 1969 — член Палати лордів брит. парламенту, від 1895 — проф. Кембрид. ун-ту. Будучи консерватором, Е. водночас був послідовним і відданим апологетом феномену свободи, роздумам над яким і вивченню історії якого він присвятив усе своє життя. У центрі політ. філософії Е. — обмеження *влади*, аби вона не переросла у *деспотію* («будь яка влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно»), причому обмеження мусять бути накладені як на самовладдя, так і на народовладдя. Найдієвішим засобом обмеження влади Е. вважав право, насамперед закони, які, на його думку, мають складатися так, щоб запобігати *революціям* і повстанням, право на які він визнавав за народом. Неодмінною умовою свободи Е. вважав приват. власність і тому категорично заперечував комуніст. ідею. Розду́ми Е. щодо практ. *політики* стосувалися питання сумісності політ. ідеалу та політ. доцільності, зокрема дотримання принципу справедливості й доброчесності при укладанні неминучого у політиці компромісу, який за своєю природою суперечить доброчесності. Сам Е. віддавав пріоритет політ. ідеалові й критично ставився до політ. постатей, які йшли на компроміс з моральними принципами. Е. сповідував ідею відкритої *держави*, заснованої на принципі відвертості влади перед народом, категорично заперечував думку про доцільність приховування від народу правди. Е. вважав особистість найвищою цінність, заперечував будь-які форми обмеження її свободи, хоча і визнавав протиріччя між особистими і держ. потребами. Вихід із цього протиріччя він убачав у прикладанні моральних ідей до політики і законів, у зростанні освіченості й добробуту народу. *О. Майборода*

ЕЛЕКТОРА́Т (від. лат. elector — виборець) — 1) сукупність усіх виборців, що беруть участь у виборчому процесі тієї чи ін. країни; 2) частина виборців, що є симпатиками певної політ. сили чи певного кандидата; 3) виборці, що є представники певної соціальної групи або місцевості. Особливою частиною Е. є «хиткі виборці» (англ. flooting voters) — ті, хто не підтримує послідовно, від виборів до виборів, одну й ту саму політ. силу. У д-вах, де існують дво- чи трипартійні системи (США, Великобританія), таких доволі мало, оскільки основна маса голосує, виходячи зі своїх постійних соціальних інтересів. У таких сусп-вах хиткими виборцями є особи, які зазвичай є малопоінформованими про політ. сторону життя. У сусп-вах перехідного типу хиткими виборцями є більшість Е. *І. Черінько*

ЕЛІ́ТА (франц. élite — кращий, добірніший) — поняття і сусп. феномен. Поняття «Е.» фіксує результат усвідомлення *суспільством* і пізнання наукою процесів стратифікації сусп-ва. Як сусп. феномен — це соціальний прошарок сусп-ва, становище в сусп-ві, якості якого дають йому змогу управляти сусп-вом або впливати на процес управління, ціннісні орієнтації та поведінкові стереотипи (позитивно або негативно). Термін «Е.» з’явився в сусп. науках на межі 19–20 ст. у доробку В. *Парето*, Ґ. *Моски*, Р. *Міхельса*, які сформулювали класичні теорії Е. як цілісну систему поглядів. Теорії ґрунтуються на таких осн. положеннях: сусп-во закономірно, через природну нерівність людей за талантами і здібностями, інтелектом і багатством, поділяється на можновладну меншину і пасивну більшість; Е. є згуртованою групою з особливими психол., соціальними і політ. якостями; особливі психол. якості Е. полягають у поєднанні природних здібностей з певним вихованням; формування і зміна Е. відбуваються в процесі боротьби за *владу*. Елітні якості можуть характеризувати й ін. людей, що не належать до Е., проте добровільно Е. своїми постами не поступається. Прихована і явна боротьба за елітні місця є постійною. Елітистські концепції поєднує головна ідея, згідно з якою у всі часи сусп-во ділиться на дві нерівні частини за соціальним становищем: ті, що управляють (Е.), і керовані (не Е.). Провідним принципом при методол. аналізі цього поняття є дихотомія «Е. — маси». В основі елітаризму лежить ідея природженої обдарованості людини, наявність у неї таких якостей, які зумовлюють здатність найкращого виконання владних функцій у сусп-ві. Е. — порівняно невелика група осіб, яка характеризується, на відміну від «маси», згуртованістю, гомогенністю, досвідом керівництва, розвинутими міжособовими зв'язками. Соціальну базу Е. зазвичай становлять привілейовані верстви населення. Правлячі еліти рекрутують поповнення, що буває рідкісним, з числа осіб, котрі, як правило, закінчили престижні навч. заклади, структуровані в ін-ти влади (монополія Е.). У структурі управління і сусп. функціях розрізняють політ., адм., фін., наук., військ., ідеол., технол.-пром., церковну, профспілкову еліти. Теоретики елітаризму вважають, що їхні представники наділені особливими біопсихол. якостями («вершки суспільства» — Парето, «голуба кров» — *Донцов*), у т. ч. хитрості («лисиці») і рішучості («леви»), які допомагають здійснювати функції маніпулювання та примусу. Однією з гол. тез сучас. елітаризму є положення про мерітократичну (англ. merit — гідність, відповідальність), а не соціальну природу «кращих» (*Моска*, *Белл*). Існування численних Е. породжує потребу їх консенсусу (урівноваження, доповнення й стримання). Життєвою потребою для забезпечення існування Е. є її здатність до оновлення, що базується на конкуренції, бо інакше еліта приречена на виродження, що загрожує соціальній стабільності. Ця теза В. Парето і Ґ. Моски знайшла дальшу розробку у працях теоретиків модернізованого елітаризму (Філд, Хігмі, Нордлінгоф). Автори концепції «дем. еліти», «лібер. елітаризму» наголошують на потребі певної соціальної мобільності, яка дозволяє поповнювати Е. представниками неелітарних груп, закликає «давати шанс». Утім політологічно і соціологічно обґрунтований факт пасивності народу, прихильності «масової людини» до *авторитаризму* залишається загальновизнаною основою обґрунтування елітаристських доктрин.

У сучас. укр. сусп. науці поняття «Е.» утвердилося наприкін. 80-х рр. 20 ст. Останні підручники та словники з маркс.-ленін. філософії не містять глибокого філос. аналізу цього поняття. Та й у сучас. філософській і політ. л-рі воно лише зрідка згадується. Тільки політики та публіцисти широко його використовують. Але настав час визначити загальнонаук. статус поняття «Е.» його методол. функцію в аналізі політ. життя сусп-ва. Поняття «Е.» застосовується у трьох значеннях: 1) Е. сусп-ва за сферами життєдіяльності: політ., екон., духовна. 2) Е. соціальних структур сусп-ва: класово-групова, етн., парт., владна, профспілкова, профес. (військ., мед., управлінська, освітянська тощо). 3) Е., яка класифікується відповідно до соціального простору і часу: укр. Е., укр. Е. рад. і пострад. часу, Е. центру і регіонів, транзитна Е. (перехідного періоду). Можливі ін. форми застосування поняття «Е.» і деякий відхід від запропонованої класифікації (за ін. критеріями), оскільки кожна класифікація має відносний характер, а деякі ознаки Е. підпадають під різні критерії. Проте не треба обмежуватися лише дослідженням місця цього поняття у понятійному апараті сучас. сусп. науки. Необхідно бачити сусп. реальність, яка стоїть за ним. Водночас і пошук у даному напрямі не можна зводити до констатації місця Е. у сусп. житті. Політ. суб'єкти не можуть задовольнитися наявним становищем і прагнуть змінити, вдосконалити його з точки зору інтересів сусп-ва, класу, верстви, групи, окремої особи, Для цього необхідна оцінка різних елементів, аспектів політ. процесу, суперечностей розвитку, напрямів взаємодії з ін. елементами сусп. життя, визначити місце такої частини сусп. Е. як політ. Е. в цьому процесі. Така масштабна проблема може бути вирішена за наявності відповідних теор. передумов. Насамперед слід визначити поняття «політичне», а від нього перейти до складнішого поняття — «політична Е.». Виходячи з логіки саморозгортання поняття «політичне», багато дослідників вказують на відображення в ньому інтересів, пов'язаних зі становленням, розвитком та функціонуванням влади, її ін-тів, з діяльністю соціальних спільнот і осіб у цій сфері. У змісті поняття «політичне» виявляються дві сторони — сусп. й особистісна, елітарна і неелітарна. Сусп. сторона для особи набирає форму зовн., об'єктивного — це політ. сфера життя сусп-ва. В особистісній стороні об'єкт. інтереси сусп-ва, д-ви, ін-тів влади набирають форму внутр., суб'єктивного, як особисті цілі, мотиви, стимули політ. мислення і *політичної діяльності* Е., які можуть збігатися з офіц. декларованими сусп-вом і д-вою метою та напрямами діяльності влади або відрізнятися від них. Взаємозв'язок об'єкт. і суб'єкт. форми політ. існування передбачає їх взаємоперехід і розвиток, що й становить сутність політ. процесу, в якому активну роль відіграють Е. У даному випадку об'єкт. і суб'єкт. сторони політ. процесу виступають не як антагоніст. протилежності, діалектичні суперечності, а як різні форми виявлення цілісності. Теор. пізнання повинно дати нам таку цілісність як у єдності сторін, так і через аналіз відносин цих сторін з різними проявами сусп. життя в їхньому русі, розвиткові. Як відомо, центр. ланкою і результатом «політичного» є *влада*, боротьба за неї, зокрема груп політ. Е. Отже, поняття «політична еліта» охоплює відносно самостійний зріз сусп. життя, що формується під впливом сусп. поділу праці. Ідеї, концепції, ідеали, які висуває Е., є складовою політ. процесу поряд з екон., наук.-тех., біосоціальними процесами відтворення життя людства й одним із осн. факторів сусп. розвитку. Це система специфічних механізмі (способів, засобів) включення елітної особи, верстви, групи, соціального ін-ту в заг. механізм саморегуляції і регуляції політ. життя (де регуляція — лише частина загального). Специфічність цих механізмів випливає з потреб та інтересів діяльності людей в особливій сфері — сфері формування, завоювання, утримання, вдосконалення, регулювання влади і відносин з цього приводу. Процес сусп. розвитку, частиною якого є процес формування і зміни Е., можна характеризувати й як вертикальну та горизонтальну мобільність. Ці процеси є близькими, але не однопорядковими. Якщо процес розвитку політ. Е. насамперед включає політ. розвиток з особистісної і групової точки зору, коли характеризується вплив активної частини населення — Е. на владу, на діяльність мас, в цілому на політ. життя, то поняття «мобільність» охоплює тільки один з аспектів розвитку політ. Е. — процес зародження, становлення, функціонування (стагнація, згасання, застій тощо), переміщень груп людей, лідерів у політ. сфері в горизонтальній і вертикальній площинах.

Літ.: Moska G. The Ruling Class. New York, 1939; Paretov. Treatise on general Sociologi. New York, 1963; Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. К., 1992; Журавский В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. К., 1999; Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. В 2 т. К., 2006. *М. Михальченко*

ЕЛІТОКРА́ТІЯ (elitocracy, від франц. élite — обраний і грец. κράτος — влада) — влада обраних, що належать до провідних верств *суспільства*, які вважаються кращими, багатшими, освіченішими. Е. — це монополія на *владу* з боку тих, хто вважає себе *елітою* за матер. та соціальними, інколи етн. та реліг. ознаками, ігноруючи волю народу. У цьому сенсі Е. — антипод *демократії*. Режим Е. характеризується безвідповідальністю політ. еліт перед народом. Еліта втрачає зворотний зв'язок з народом, яким керує. Е. характеризують ще як варіант держ. устрою, різновид *аристократії*, який не вимагає обов'язкового спадкового наслідування влади. Щоб демократія не виродилася у Е., необхідно дотримуватися принципів формування влади за такими критеріями, як професіоналізм, відповідальність, моральність, духовність, справедливість, громадянськість, патріотизм, комунікативність. Окрім зазначених критеріїв, виділяють ще ряд ін.: доброзичливість, благородство, гідність, етичний інтелектуалізм, чесність, милосердя, терпимість, доброчинність, альтруїзм, високі вимоги до себе, активність у конструктивній діяльності та ін. сутнісні духовні якості тих, кого називають елітою. Характерною особливістю еліти, яка об'єднує у своїх лавах тих, хто обіймає стратег. посади у владній структурі, насамперед у політ., екон., військ. царинах, є згуртованість, яка базується на єдності інтересів, особистій солідарності. Ця єдність детермінована матер. стандартами життя, власністю, впливами, близькістю менталітетів, соціально-психол. орієнтаціями, способом та стилем життя. Завдяки цьому існує циркуляція людей, котрі обіймають владні посади. Владна еліта у дем. сусп-ві відрізняється залежністю від народу, який є джерелом поповнення та циркуляції провідників. Еліта завжди була квінтесенцією народного досвіду, тому становлення, виховання еліти у д-ві є надзвичайно важливою проблемою.

Літ.: Пірен М. І. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз. К., 2007; Ріктор Т. Л. Владна еліта в умовах нестабільності українського суспільства. К., 2007. *М. Пірен*

Е́ЛЛІНЕК (Jellinec) Ґеорг (16.06.1851, Лейпциг — 12.01.1911, Гейдельберг) — д-р філософії і права, проф. ун-тів у Відні (з 1883), Базелі (з 1889) та Гейдельберзі (з 1891), розробник заг. *держави теорії*. У концепції д-ви Е. поєднує два підходи до розкриття її сутності — юрид. та соціол. Використання обох підходів пояснюється впливом на концепцію д-ви та права Е. філософії та методології Баден. школи неокантіанства (В. Віндельбанд, Г. Рікерт). Представникам цієї школи належить розрізнення сущого і належного, дійсності й цінності та методів пізнання природ. наук і наук про цінності та норми. Тому Е. розглядає д-ву як феномен світу належного з точки зору юрид. підходу, а також як явище, притаманне емпіричному світові з точки зору соціол. підходу. В межах першого він аналізує д-ву у норм.-прав. категоріях як «юрид. суб'єкт», який має єдину волю та є носієм прав. Він доводить, що *держава* відрізняється від ін. політ. утворень здатністю самостійно пов'язувати (обмежувати) себе правом. Обмеження держ. влади обумовлено не тільки верховенством закону, а й моральними цінностями народу. Ідею самообмеження д-ви він розвиває і в понятті *суверенітету*. Повною мірою вимога обмеження держ. влади втілюється у конст. д-ві. Але сусп-во складається з різних соціальних груп та не може мати єдиної волі, що входить у протиріччя з юрид. розумінням д-ви як юрид. суб'єкта, який має єдину волю. У межах юрид. підходу неможливо було розв'язати протиріччя між єдністю д-ви як юрид. особи та соціальною розбіжністю інтересів народу, що утворює цю особу. Тому Е. звертається до соціол. підходу, досліджуючи виникнення, розвиток д-ви, її істор. форми та взаємозв'язок з ін. соціальними явищами. Д-ва виникає із вольових відносин влади, які народжуються шляхом усвідомлення індивідами спільної мети. Остання й реалізується через держ. орг-цію. Таку цільову єдність Е. називає «союзним об'єднанням осілих людей». Він визнає, що в минулому існували д-ви, засновані на політ. привілеях частини народу, але, на його думку, сучас. д-ва представляє інтереси всього народу. Розглядаючи проблему формування єдиної волі народу, Е. досліджує ін-т *парламентаризму* та критикує чисто формальну точку зору на нього, яка розділяє представників та тих, кого представляють. За Е., народ впливає на д-ву через *виборче право*. Тому у представн. формі правління знімається протиріччя між єдністю д-ви як юрид. особи та різними інтересами груп народу.

Тв.: The Declaration of the Rights of Man and the Citizen. New York, 1901.
Літ.: Андрусяк Т. Г., Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. К., 1999; Крестовская Н. Н., Цвиркун А. Ф. История учений о государстве и праве. Х., 2007; Малахов В. Правовая мысль. М., 2009. *Н. Амельченко*

ЕЛІ́Т ТЕО́РІЯ — теоретико-методол. концепції і дослідження феномену політ. елітизму. Е. т. була заснована наприкін. 19 — поч. 20 ст. італ. соціологами В. *Парето* та Ґ. *Москою*. Політ. історія більшості розвинутих країн характеризувалася заміною управлінського індивідуалізму виборчим колективізмом. Громадян. служби ставали дедалі більше бюрократичними. Робилися спроби демократизації уряду і впровадження більш відкритих принципів діяльності *бюрократії*. Виникли сусп. настрої оптимізму, які ґрунтувалися на вірі в те, що політ. кар'єра відкрита для талантів. Водночас бюрократія все більше претендувала на роль провідного *актора політичного*. Це породило небезпеку бюрокр. *абсолютизму*. Проблема управлінської бюрократії, теор. основи якої заклав М. *Вебер*, набула подальшого наук. розвитку в працях Ф. Ландберга, Р. Мертона, Ф. Селезника, Л. Мизеса, А. Гоулднера, С. *Липсета* та ін. Сучас. теорії бюрократії схожі на погляди К. *Сен-Симона*, який першим звернув увагу на роль орг-ції в розвитку сусп-ва, бюрократизацію як процес рац. управління сусп-вом. Ґ. Моска і В. Парето зробили спробу розібратися в проблемі *влади* та її суб'єкта. Будучи послідовниками Н. *Макіавеллі*, вони у своїх концепціях перетворили *політику* з мистецтва управляти на науку управління. Замість реліг. та етичних міркувань були взяті закони і факти. Полемізуючи з *марксизмом*, який формувався на класових принципах зміни сусп.-політ. формацій, італ. вчені запропонували ін. модель *суспільства*, рушієм якого є конфлікт між конкурентними *елітами*. Моска сформулював теорію правлячого класу. В основі його теорії було твердження, що у всіх сусп-вах, починаючи з давніх часів і закінчуючи сучас. розвинутими сусп-вами, завжди виникають два класи людей — клас, який управляє, і клас, яким управляють. Перший клас завжди малочисельний, виконує всі політ. функції, монополізує владу, тоді як інший, чисельніший клас, управляється і контролюється першим. Правлячий клас існує за будь-якої форми правління: деспотії або лібералізму. Хоча правлячий клас становить меншість населення, він краще організований і створює замкнене і стійке угрупування. Гол. критерієм відбору до *еліти* Моска вважав наявність управлін. здібностей у підходящий істор. період розвитку сусп-ва. Ідеалом правлячого класу для Моски є поєднання аристокр. і дем. тенденцій, їх рівновага, яка може бути досягнута шляхом розосередження влади, недопущення її монополізації в руках будь-якого одного угрупування. Парето вперше ввів у наук. обіг термін «*еліта*», хоча вибір цього терміна був випадковим і автор обгрунтовував його. Італ. вчений визначав еліту як групу, що складається з людей найбільш продуктивних і найбільш здібних у різних сферах діяльності, осіб, що отримали «найбільший індекс» у своїй діяльності. Соціальна система, за теорією Парето, прагне до рівноваги; ця рівновага не статична, а динамічна. Її динаміка детермінується елітою — меншістю, яка править. Виокремлення еліти — вихідний пункт теорії Парето. Для цього він пропонував статист. метод. На його думку, в кожній сфері діяльності людини можна встановити певний індекс, тобто найвищу і найнижчу оцінки діяльності. Сукупність людей, кожен з яких отримав у своїй сфері найвищу оцінку, Парето й називав елітою. Талановитий юрист матиме 10 балів, пересічний — 6, нездатний — 0. Це й є принципом визначення і формування еліти. Вчений виводив необхідність її існування з нерівності індивід. можливостей людини: заможні, талановиті, обдаровані складають еліту сусп-ва. Для пояснення соціальної динаміки він сформулював свою теорію «циркуляції еліт», згідно з якою еліти виникають із нижчих верств сусп-ва, а у перебігові боротьби піднімаються у вищі, там розширюють свій вплив, досягають розквіту, а потім перероджуються, знищуються і, зрештою, зникають. Цей кругообіг і є універсальним законом історії. Якості, необхідні для одержання й утримання влади, змінюються протягом істор. розвитку згідно з конкретною ситуацією. Парето вирізняє два гол. типи еліти: «леви», для яких характерний консерватизм, і «лиси» — майстри політ. комбінацій. Стабільна політ. система характерна домінуванням еліти «левів», у нестабільній ситуації домінують «лиси».

М. Вебер визначив два типи бюрократії: 1) традиційну і патримоніальну, відмічену ознаками ірраціональності; 2) сучасну раціональну. Переважною сферою впливу бюрократії першого типу була сфера держ. управління і військ. орг-ції, де відпрацьовувалися її моделі, які розповсюджувалися і на ін. сфери сусп. життя. Рац. бюрократія, з погляду Вебера, сформувалася в новітній час і своїм впливом спочатку охоплювала сферу приватногосп. діяльності, а потім уже поширювала його й на ін. сфери. Проте цей вплив розмежовував екон. і держ.-політ. діяльність, формуючи два підтипи рац. бюрократії. Вирішальну роль в управлін. орг-ції рац. бюрократії, згідно з концепцією Вебера, відіграють тех. фахівці, які користуються наук. методами роботи. Він вважав, що бюрокр. орг-ція управління повинна ґрунтуватися на трьох осн. вимогах: чіткому розподіленні обов'язків, професіоналізмі й жорсткій дисципліні. Виходячи з них, видатний політ. мислитель сформулював ідеальні риси рац. бюрократії. Це, по перше, ефективність у роботі, яка досягається за рахунок суворого розподілу обов'язків між членами орг-ції, що дає змогу використовувати висококваліфікованих фахівців на керівних посадах; по-друге, сувора ієрархізація влади, яка зобов'язує посадовця вищого рівня здійснювати контроль за виконанням завдання підпорядкованими співробітниками, тобто сувора субординація; по-третє, призначення на управлін. посаду суто за профес. ознакою, що гарантує виконання формально встановленої і чітко зафіксованої системи правил і забезпечує однаковість управлін. діяльності та застосування заг. інструкцій; по-четверте, оплата роботи держ. чиновників повинна здійснюватися відповідно до рангу; по-п'яте, робота чиновників у держ. установах повинна бути осн. їхнім заняттям і не може поєднуватися з бізнесом та ін. побічними джерелами прибутків; по-шосте, бюрокр. апарат управління не ухвалює політ. рішень, а лише готує необхідні док-ти на високому профес. рівні для їх реалізації політ. керівництвом. Модернізація Веберової теорії рац. демократії була зумовлена змінами реального політ. життя людського співтовариства в бурхливому 20 ст.

Учень М. Вебера Р. *Міхельс* вивів новий соціальний закон елітології, який назвав «залізним законом олігархії», в якому домінуючою ідеєю було положення про необхідність створення бюрокр. орг-ції, яка повинна мати необмежені повноваження, у такий спосіб узурпація влади з боку правлячої меншості перетворює демократію на олігархію. Сучас. амер. політолог Г. Лассвел виділив 8 людських благ, яким відповідають сусп. інституції: влада, охорона здоров'я, багатство і т. ін. Кожна інституція має власну страту, а еліта існує в кожній страті й володіє найвищими благами. Він вважає, що вплив тотожний владі. Певний внесок у розробку теор. проблем елітизму зробили С. *Ліпсет*, Г. Філд, С. Келлер, Р. *Даль*, Г. Перрі, Дж. Сарторі, рос. політологи Г. Ашин, О. Гаман-Голутвіна, О. Криштанівська, укр. мислителі В. *Липинський*, Д. *Донцов*. *А. Пахарєв*

ЕМАНСИПА́ЦІЯ (від лат. emancipatio — вивільнення дітей з-під опіки, звільнення від залежності або гноблення, зрівняння у правах) — особлива форма звільнення, яка пропонує особливе розуміння свободи у будь-якій сфері людської діяльності. У політ. розумінні термін «Е.» почав застосовуватися, коли у 1828 протестантам, а в 1829 католикам Великобританії і Пн. Ірландії було надано право обирати і бути обраними до парламенту. Після червн. революції 1830 у Франції вперше з'являється словосполучення «Е. жінок» як лексичне оформлення ідеї звільнення жінок, висунутої у 1793 після Вел. франц. революції. Приблизно в той самий час Е. стали називати звільнення рабів — як масове, в масштабах окремих д-в або колоніальних територій, так і індивід. Уперше термін «Е. рабів» був ужитий відносно рабів брит. колоній, звільнених у 1833. Виданий А. *Лінкольном* у 1863 указ про звільнення рабів у США називався «Проголошення емансипації». З піднесенням жіночих рухів термін «Е.» тривалий час застосовувався тільки як зрівняння жінок у правах, насамперед виборчих. У широкому розумінні Е. означає вивільнення будь-якої людини незалежно від статі з її традиц. соціальної ніші, визначеної для неї *суспільством*. У політ. сенсі Е. розуміється як отримання громад. орг-ціями, *партіями політичними* або рухами політ. самостійності, рівних прав і можливостей, їх легітимація. *В. Дем'яненко*

ЕМСЬКИЙ УКАЗ 1876 — розпорядження рос. імператора *Олександра II* про повне витіснення укр. мови з культ. сфери й обмеження її побутовим вжитком. Назву док-т отримав від міста Бад-Емс в Німеччині, де імператор його підписав. Е. у. адресувався м-вам внутр. справ і нар. освіти, III відділенню імператор. канцелярії й доповнював осн. положення *Валуєвського циркуляра* 1863. Зокрема, Е. у. забороняв ввозити з-за кордону на тер. імперії будь-які книги укр. мовою, видавати укр. мовою оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, за винятком істор. пам'яток і худ. л-ри, але тільки за умови їх написання згідно із загальнорос. орфографією й отримання попереднього дозволу на публікацію від Гол. управління у справах друку. Були заборонені також сценічні вистави, тексти для нот і публічні читання укр. мовою. Львів. газ. «Слово», як ворожій укр. рухові, передбачалося надання матер. підтримки. За шкідливий вплив і залучення до редакції неблагодійних осіб припинялося видання «Киевского телеграфа». Київ. відділення Рос. геогр. т-ва на невизначений термін закривалося. Як невиправні та небезпечні агітатори з території краю мали бути вислані під таємний нагляд із забороною в'їзду в пд. губернії та столиці М. *Драгоманов* і П. *Чубинський*. Місц. адміністраціям наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання укр. мовою та щоб з б-к були вилучені книги укр. мовою, що не відповідали зазначеним вище вимогам. Попечителі Київ., Одес. і Харків. навч. округів зобов'язувалися подати списки викладачів із позначкою благонадійністі щодо «українофільства». При відсутності такої вони мали бути замінені вихідцями з великорос. губерній. У подальшому рекомендувалося у ці навч. округи переважно призначати викладачів-росіян, а українців направляти в навч. заклади Казан., Оренб., Петерб. навч. округів. Поява Е. у. була обумовлена пожвавленням на поч. 70-х рр. 19 ст. укр. руху. Розуміючи неможливість, через дію Валуєвського циркуляру 1863, відкритої культурно-громад. роботи, київ. громадівці (В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та ін.) зосередилися на роботі в Пд.-Зх. відділі імператорського Рос. геогр. т-ва. Вони розгорнули активну роботу з вивчення і пропагування історії, етнографії, фольклору, економіки України. Підготовлені ними дослідження були надруковані у 1874–75 у 2-х томах «Записок» Відділу. Їхні матеріали регулярно з'являлися на шпальтах «Киевского телеграфа». Це викликало тривогу у прихильників русифікаторської політики царизму. Їхнім рупором стала газ. «Киевлянин», яка закликала засудити «спроби насадження малорос. мови». До антиукр. істерії долучилася й рос. столична преса. Активним обвинувачем українофілів виступив помічник попечителя Київ. навч. округу М. Юзефович, який надіслав «викривальний» лист шефу жандармів О. Потапову. У серп. 1875, за розпорядженням Олександра II, було створено спеціальну комісію, яка мала «виробити засоби боротьби з українофільською діяльністю». До її складу ввійшли — міністр внутр. справ О. Тімашев, міністр нар. освіти, обер-прокурор Синоду Д. Толстой, шеф жандармів О. Потапов і М. Юзефович. Комісія працювала до квіт. 1876, але вона «по суті не аналізувала проблему, не шукала шляхи її вирішення, а готувала ідеол. обґрунтування для репресій». Проект її рішення, підготовлений М. Юзефовичем, був затверджений комісією 24.04.1876. Кінцева версія висновків комісії була підписана Олександром II 18.05.1876. Реалізуючи положення Е. у., рос. влада майже на 30 років поставила укр. друковане слово під заборону. У трав. 1876 припинив виходити «Киевский телеграф», а 07.07.1876 був закритий Пд.-Зх. відділ Рос. географ. т-ва. Багатьом укр. діячам довелося покинути Україну (частина емігрувала за кордон, а частина була вислана в ін. регіони імперії). У 1881 царс. уряд змушений був дещо модифікувати Е. у. Приводом до цього став лист Київ. генерал-губернатора М. Черткова до міністра внутр. справ з проханням композитора М. Лисенка зняти заборону цензури з четвертого випуску його пісень, надісланих з-за кордону. Чиновник, який не був прихильником суворих заборон указу, запропонував міністру, в інтересах зростання довіри до уряду, поставити літ. твори, писані «малорос. мовою», в однакові цензурні умови з творами, написаними російською. Схоже звернення до Петербурга надіслав і Харк. генерал-губернатор А. Дондуков-Корсаков. Ознайомившись із цими зверненнями, Олександр II скликав «особливу нараду» для перегляду положень Е. у. Вона визнала за потрібне зберегти указ, внісши до нього деякі доповнення. Зокрема, дозволили друкувати рос. правописом словники «малорос. мовою» і тексти нот, допускалися драматичні п'єси, але з особливого кожного разу на те дозволу вищої місц. влади. Формування чисто «малорос.» труп заборонялося, а в репертуарі театру мали обов'язково бути «малорос.» і рос. п'єси. Зміни були затверджені Олександром II 08.10.1881, але не оприлюднені, а «конфіденційно» повідомлені відповідним органам влади. Емський указ не був офіційно скасований. Автоматично втратив чинність згідно з «Маніфестом громадських свобод», підписаним Миколою II 17.10.1905. У 1976, до 100-річчя підписання Е. у., в Бад-Емсі, на будинку, де неодноразово зупинявся Олександр II, з ініціативи Світового конгресу вільних українців, була встановлена меморіальна дошка. У 2007 вона була знищена невідомими вандалами. У 2009 відкрили оновлену дошку.

Літ.: Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000; Щербак Н. О. Емський указ // Історичний календар 2001. Вип. 7; Щербак Надія. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX століття). К., 2005. *Ю. Поліщук*

ЕНҐЕЛЬС (Engels) Фрідріх (28.11.1820, Бармен, тепер Вупперталь, Німеччина — 05.08.1895, Лондон) — мислитель і політ. діяч, суспільствознавець, журналіст, один з основоположників *марксизму*, друг і соратник К. *Маркса*. Освіту отримав, будучи вільним слухачем Берл. ун-ту (1841–42), коли проходив у Берліні військ. службу. У 1842 виїхав до Великобританії, де працював управителем сімейної ткацької ф-ки у Манчестері. У 1844 повернувся на континент, серпнева зустріч у Парижі з Марксом започаткувала їхню міцну дружбу, бере активну участь у нелег. револ. «Союзі справедливих», за дорученням якого спільно з Марксом у 1848 написав «Маніфест Комуністичної партії». У 1849 брав участь у Баденсько-Пфальцс. збройному повстанні. 1850 повернувся до Манчестера, в якому мешкав до 1870. Того ж року розрахувався з батьківською компанією, оплатив усі борги Маркса, почав жити на ренту й зміг переїхати до Лондона. Тут його обрали членом Ген. ради 1-го Інтернаціоналу. Е. брав активну участь в орг-ції кампанії на захист Париз. Комуни у 1871, пізніше — в роботі 2-го Інтернаціоналу. Е. уперше систематизовано виклав основи істор. матеріалізму (термін вжито у 1892), висунув думку про походження й еволюцію класів у *суспільстві*. Як і Маркс, Е. вважав, що рушієм історії є класова боротьба, вершиною якої є боротьба пролетаріату з буржуазією. Це означало виняткове призначення пролетаріату, реалізувати яке він може через політ. *революцію*, насамперед насильницького типу. Разом з Марксом Е. у своїй концепції *диктатури пролетаріату* опирався на досвід Париз. Комуни, що стала д-вою, в якій поєднувалися всі гілки *влади*. Е. досить глибоко проаналізував проблеми походження *держави*, етапів її розвитку. Сутнісними складовими д-ви він вважав тер. поділ, публічну владу, податки, відчуження від сусп-ва. За баченням Е., суть держ. влади полягає у класовому пануванні. Пролетарська революція покликана знищити стару держ. владу і створити на її уламках д-ву диктатури пролетаріату. Демократія, за Е., це лише засіб, одна з політ. форм, яка потрібна пролетаріатові не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх супротивників. Свобода ж «прийде тоді, коли держава як така перестане існувати». Е. особливо підкреслював, що пролетаріат для перемоги повинен мати власну *партію політичну*. Саме вона має вести перманентну ідеол. боротьбу з *ідеологією* противників пролетаріату та будь-якими відхиленнями у самій партії. Е. виступав за існування преси, незалежної від партії, яка в рамках парт. програми покликана критично оцінювати діяльність партії. У марксизмі до серед. 80-х рр. панувало уявлення про д-ву як орг-цію «виключно пануючого класу». Водночас «пізній» Е. побачив у політ. структурах капіталізму кін. 19 ст. такі нововведення, як запровадження заг. поч. освіти, всеохопного страхування та розширення виборчих прав і перехід до заг. виборчого права, користуючись яким робітники направили своїх представників до структур держ. влади. Саме тоді Е. вказує на те, що пролетаріат може, «використовуючи легальні засоби, досягти більших результатів, ніж за допомогою перевороту», тобто насильн. революції.

Тв.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 1–39. К., 1958–1968; Т. 40–50. К.,1979–1985; Маркс К., Энгельс Ф. Соч.: 2-е изд. Т. 1–50. М., 1955–1981; Повне зібрання творів на мові оригіналів: Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA). Це міжнародне видання повного зібрання творів ще не завершене, на даний час видано понад 100 томів.

Літ.: Энгельс Фридрих. Биография. Пер. с нем. М., 1972; Грин Ц. И. К. Маркс и Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1978; Воспоминания о К. Марксе и Ф. Энгельсе. 3-е изд., доп. М., 1988; Політологічний енциклопедичний словник К., 1997; Политологическая энциклопедия. М., 2003; Політологічний словник. К., 2005.

А. Кудряченко

«ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ УКРАЇНОЗНА́ВСТВА» — перша реалізована в модерний час українська енциклопедія, фундаментальна праця з україніки, створена під егідою Наукового товариства ім. Шевченка. Історія видання довідкової л-ри енциклопед. типу в Україні розпочинається у 17 ст. з виходу «Синопсиса» (1674) — першого короткого систематичного викладу істор. подій з найдавніших часів до останньої чверті 17 ст. Своєрідним енциклопед. довідником вважають здійснене у Петербурзі групою укр. дослідників в 1914–16 російськомовне двотомне видання «Український народ в його минулому та сучасному». Новий етап у підготовці енциклопед. видань в Україні розпочався у 1920, коли на пропозицію Комісії біографічного словника в складі УАН було засновано Комісію енциклопед. словника. Роботу над його створенням провадили М. Василенко, А. Кримський, П. Стебницький та ін. Проте повне позбавлення владою фінансування цього проекту, здійснюваного в межах держ. установи, унеможливило його завершення. Згодом було здійснено ще кілька спроб: в 1930–35 у Львові під редакцією І. Раковського було видано три томи «Української загальної енциклопедії». Її публікація спричинила дискусії в підрадянській Україні, наслідком яких стала підготовка у Харкові в 1932–34 під керівництвом наркома освіти М. Скрипника матеріалів для «Української радянської енциклопедії» (УРЕ). Але після звинувачення Скрипника в укр. націоналізмі та його самогубства проект було припинено. Попри те, що за межами України спроби підготовки енциклопед. видання тривали, успіхом вони завершилися лише з реалізацією проекту «Енциклопедії українознавства». Задумана й реалізована під егідою осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка, в Європі (центр — Сарсель, передмістя Парижа, Франція). Головним редактором видання став В. *Кубійович*, серед авторів статей: М. Глобенко, А. Жуковський, В. Маркусь, О. Оглоблин, Ю. Шевельов, С. Янів та інші. В ЕУ висвітлена історія, з найдавніших часів до другої половини XX століття, подано відомості з географії, економіки, демографії, культури та науки, широко представлена біографістика. Підготовка видання тривала від кінця 1940-х по 1989 рік. Дві частини Енциклопедії українознавства (3-томна загальна та 10-томна словникова частини) мають понад 1600 друкованих аркушів і включають понад 20 тисяч гасел. Була також видана скорочена 5-томна англомовна версія (Encyclopedia of Ukraine, видавництво Торонтського університету, 1984–93). В Україні у перші роки незалежності репринтне перевидання було здійснено відразу у двох видавництвах — у Львові та Києві.

Літ.: Романів О. Незнана українська енциклопедія // Вісник НТШ. 1992. № 43; Черниш П. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоритичні засади підготовки видань. Львів, 1998.

С.Набок

ЕТАТИ́ЗМ (з франц. — etatisme, від etat — держава) — певна концепція політ.-прав. думки та соціально-політ. практики: 1. Напрям, течія у політ.-прав. думці, що розглядає *державу* як найвищий результат і мету сусп. розвитку, як першооснову всіх сусп. процесів. Є антиподом ін. напряму та типу *політичної свідомості — анархізму*, гол. зміст якого полягає в запереченні д-ви як універсального регулятора сусп. процесів. Е. та анархізм проявляють себе як протилежні сторони єдиного соціального процесу, що взаємообумовлені й утворюють дуалістичну суперечність. Методол. засадами Е. були політ. доктрини *Платона* та *Аристотеля* — ант. доба, Н. *Макіавеллі* — епоха Ренесансу, Т. *Гоббса* — Новий час, Ґ. *Геґеля* — Просвітництво, які вважали д-ву істор. необхідністю і найвищим благом людства. Також теор. Е. був обґрунтований нім. вченим Х. Вольфом (1679–1784), який вважав, що д-ва заради надособистісного удосконалення людини має право втручатися в усі сфери людського буття (в екон., політ., соціальне та духовне життя *суспільства*), визначаючи державу як всезагальну цінність. Термін «Е.» уперше використав президент Швейц. конфедерації Нюма Дроз у 1896 у своєму трактаті «Демократія і соціалізм держави». Значною мірою поняття Е. оформилося у 80-х рр. 20 ст. у Франції, його поява була зумовлена позиціями прихильників макс. посилення та зміцнення впливу д-ви та розширення повноважень її органів і, як наслідок, звуження сфери компетенції органів *місцевого самоврядування* та структур *громадянського суспільства*. У 20 ст., зокрема, принципи Е. були сповідувані Кемалем Ататюрком, а відтак інкорпоровані 1931 в програму Народно-респ. партії та в Конституцію Турец. Республіки 1937 як фундамент офіц. екон. доктрини.

2. Сучас. соціол. та політ. доктрина, яка обґрунтовує необхідність втручання д-ви в екон. і політ. життя усп-ва (принцип дирижизму), визначаючи регулятивну функцію д-ви у процесі конкурентної боротьби на внутр. і зовн. ринку (боротьби за ринки сировини і збуту, проти створення штучних монополій). У цій доктрині Е. як система політ. уявлень характеризується позит. оцінкою існування д-ви, її соціальної необхідності та позит. ставленням до ролі д-ви у вирішенні міжгрупових та надособистісних проблем усп. розвитку. Потрібно також зазначити, що у певних формах Е. призводить до реалізації концепції «тотальної д-ви», що стає можливим в умовах тоталіт. та авторит. правління, при якому д-ва в прямому сенсі цього слова поглинає усп-во. Це відбувається завдяки надмірній централізації влади й управління, придушенню особистих прав і свобод *громадян*, свавіллю правлячої владної системи, посиленню ролі силових та репресивних органів влади. Але при цьому важливо підкреслити, що ототожнення «Е.» і *тоталітаризму* не є науково виправданим. Е. у своїх базових та змістовних основах ґрунтується на юрид. нормах правової д-ви, в умовах якої будь-які риси, притаманні тоталітаризму, повинні бути обмеженими. Саме у такому політ.-прав. сенсі Е. і являтиме собою цивілізовану форму усп.-політ. думки, що визнає принцип суверенності д-ви на рівні правового імперативу. *С. Здіорук*

ЕТИ́КА ПОЛІТИ́ЧНА — сукупність моральних уявлень, ідей, принципів та нормативів, які визначають свідомість та регулюють поведінку «політ. людини», насамперед профес. політика. У цьому аспекті вона — різновид профес. етики, галузь прикладної, або практичної, моральної теорії. Ґрунтуючись на заг. положеннях теорії моралі, Е. п. пояснює їх зміст в контексті реалій *політичного життя*, його різноманітних практик. У процесі свого становлення і розвитку Е. п. взаємодіє з філософією моралі, політологією, соціальною психологією, управлін. науками тощо. Центр. проблемою самовизначення Е. п. є з'ясування співвідношення моралі й *політики*. Існує кілька концепцій щодо цієї проблеми — тотожності моралі й політики (*Арістотель*); їхньої принципової несумісності (*Макіавеллі*); можливості часткового збігу (*Вебер*). 2-га пол. 20 — поч. 21 ст. позначилися появою ідеї моралі як «практ. філософії» («практ. етики»), зокрема моделі «універсального громад. дискурсу» як етично обов'язкової умови забезпечення моральної легітимації політики. Глибинний зміст Е. п. визначається моральними вимогами *громадян* до всіх, хто причетний до *політичної діяльності* й усп. управління. Політика доповнює індивід. моральні інтереси людей усвідомленням спільного блага (соціальна етика). Ці вимоги конкретизуються в таких принципах Е. п., як свобода, справедливість, відповідальність, честь, гідність, повага. Е. п. разом з тим містить у собі й нормативи «бажаної» політ. поведінки — толерантність до інакомислячих, партнерську вірність, відразу до корумпованості, табуювання «профес. цинізму», скандальних провокативних вчинків. Змістовна визначеність правил Е. п. багато в чому зумовлюється обставинами, в яких перебувають і діють її суб'єкти: «Е. боротьби», «Е. переможця», «Е. поразки», «Е. опозиції» тощо. Атрибутивною особливістю Е. п. є її орієнтація на своєчасне виявлення політ. і моральних мотивів дій сторін, що конфронтують, опозиц. груп, викриття спроб використовувати владні важелі в егоїст. інтересах. У своєму функціюванні Е. п. органічно поєднує вимоги високого морального ідеалу із врахуванням суперечливого реалізму політ. дійсності. Е. п. — відкрита, динамічна система поглядів, норм, аргументів, їй притаманна теор. і технол. «гнучкість», здатність до творчого самооновлення.

Літ.: Сутор Б. Политическая этика // Полис. 1993. № 1; Singer P. Practical ethic. Cambridge, 1998; Етика і політика. Проблеми взаємозв'язку К., 2001; Пазенок В. С. Політика і мораль // Філософія політики. К., 2003; Мораль и политика. Публичное пространство и реальная политика // Этическая мысль. Вып. 5. М., 2004. *В. Пазенок*

ЕТНІ́ЧНА ВІЙНА́ — збройна фаза етн. конфлікту, позначена масовим залученням до нього представників сторін. Проявляється розгорнутими бойовими діями, фіз. насильством, *етнічними чистками* (як правило, *геноцидом*, *депортаціями*, примушуванням осілого населення стати *біженцями*). Е. в. найчастіше трапляється при радикалізації нац.-визвольного руху або при розпаді багатонац. д-в з приводу встановлення кордонів між новоутвореними д-вами або розподілу загальнодерж. спадку. Е. в. є результатом небажання або нездатності сторін конфлікту дійти *компромісу* шляхом взаємних поступок. Психол. підґрунтям Е. в. є *ксенофобія*, взаємна недовіра, агресивність, апологетика фіз. сили в етн. культурі, зневажання загальнолюдської моралі. Примордіальні властивості етн. психології стимулюються, заохочуються та використовуються етн. лідерами з конструктивістською метою зміцнення етн. солідарності та згуртованості, щоб легітимізувати свій керівний статус у новоутвореній д-ві або серед своєї групи. Е.в. сприймається у світі як пряма загроза міжнар. стабільності й безпеці. Оскільки вона супроводжується масовими порушеннями *прав людини*, міжнар. орг-ції та найвпливовіші світові актори вважають юрид. і морально виправданим застосування різноманітних засобів її припинення — екон. санкцій проти її ініціатора, ембарго на поставку йому зброї, його зовнішньополіт. ізоляції, заохочення сторін до мирних переговорів і, як останнього засобу, — силового втручання для її припинення. Е. в. найбільш поширені на азіат. та афрік. континентах, де особливо міцно вкорінена традиція племінної, етногрупової солідарності й де соціальні, політ. інтереси ототожнені з етнічними. На європ. континенті феномен Е. в. проявився на просторі кол. Рад. Союзу (Нагірний Карабах, Придністров'я, Чечня) та на Балканах під час і після розпаду СФРЮ (Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Косово). В окремих випадках звичайна війна між д-вами може за допомогою пропаганд. засобів набути деяких психол. ознак Е. в. (винищення німцями «неповноцінних слов'ян» і реакція на це під гаслом «Убий німця!» під час 2-ї світової війни).

Літ.: Кальвокорессі П. Мировая политика после 1945 года. В 2 кн. / Пер. с англ. М., 2000; Перепелиця Г. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. К., 2003; Аклаев А. Р. Этно-политическая конфликтология. М., 2005. *О. Майборода*

ЕТНІ́ЧНА ЧИ́СТКА — вид *поведінки етнополітичної*, спрямованої на повне вивільнення певної території від певної етн. спільноти. Е. ч. може бути як спланованим і організованим заходом держ. етнополітики, так і стихійною акцією. Формами Е. ч. є *геноцид*, *депортація*, створення для етн. спільноти нестерпних умов (вбивства, погроми, терор, позбавлення засобів життя, насильство тощо), які змушують її тікати з території поселення, ставати *біженцями*. Е. ч. може здійснюватися д-вою з мотивів недовіри до певної етн. спільноти, невпевненості у її лояльності, її цивілізац. та реліг. несумісності з більшістю населення країни, заради здобуття прихильності населення, охопленого *ксенофобією* до певної етн. спільноти. Стихійні Е. ч. відбуваються здебільшого або при мовчазному потуранні влади, або за відсутності стабільної влади, коли етнополіт. поведінка стає неконтрольованою і спрямовується або неформальними лідерами, або екстремістськими політ. чи громад. орг-ціями. Явища, які позначаються сучас. терміном «Е. ч.», простежуються протягом усієї світової історії, але найбрутальніші його приклади дало 20 ст. Найвідомішими етн. чистками були геноцид вірмен у Туреччині 1915, геноцид євреїв і ромів (циган) у роки 2-ї світової війни *(Голокост)*, винищення та вигнання поляків з Волині у 1943, вигнання німців з тер. Чехословаччини та Польщі у 1945, «добровільно»-примусовий обмін населенням між Польщею та Україною у 2-й пол. 1940-х, депортація українців зі сх. земель Польщі у зх. у 1947, депортація у 1944 чеченців, інгушів, крим. татар, турок-месхетинців з їхніх етн. земель у сх. регіони СРСР, вигнання сербів з тер. Хорватії після здобуття нею незалежності, масові взаємні вбивства сербів і албанців у Косово на поч. 21 ст., геноцид у Руанді народу тутсі у 1994, залишки якого були змушені вдатися до втечі до сусідніх країн, масове знищення ряду етнореліг. груп у Кампучії (Камбоджі) під час правління там «червоних кхмерів» у 1975–79.

Літ.: Кальвокорессі П. Мировая политика после 1945 года. В 2 кн. / Пер с англ. М., 2000; Камуселла Т. Этническая чистка // Глобалистика. Международный междисциплинарный энциклопедический словарь. М.; СПб.; Нью-Йорк, 2006. *О. Майборода*

ЕТНІ́ЧНИЙ БІ́ЗНЕС — 1) підприємництво, в якому беруть участь представники однієї етн. спільноти; 2) культивування певною етн. спільнотою традиц. для неї промислів. Авторкою терміна вважається амер. соціолог Енда Бонасіч. У зх. країнах Е. б. називають «малим» або «іммігрантським». Таке його визначення пов'язане з тією обставиною, що іммігранти, які прибували до США, зазвичай концентрувалися у найменш престижних професіях. З ін. боку, окремі групи іммігрантів виявлялися вправними фахівцями у конкр. видах господарювання, напр., корейці — у вирощуванні та продажеві овочів, японці — у малому банківському бізнесові, мексиканці — у сфері ресторанного бізнесу, а корінні мешканці (індіанці) — у худ. промислах. Е. б. є проявом культ. поділу праці як результат тяглості та впливу культ. традицій того чи ін. етносу, оскільки останні впродовж тривалого часу існування людських спільнот визначали характер труд. діяльності та поведінки їхніх членів. Е. б. зазвичай властивий етн. анклавам, що знаходяться у великих поліетн. містах багатьох країн. У деяких країнах сформувалася своєрідна структура ринку праці, яка дістала назву «сегментований ринок праці». За цією концепцією, ринок праці у поліетнічних (іммігрантських) країнах складається з двох до певної міри очевидно окреслених сегментів (секторів). У першому зосереджуються представники високооплачуваних професій (менеджери, лікарі, митці, банківські працівники, професори тощо), а у другому — робітники, зайняті у сфері обслуговування та послуг, будівельники, всі ті, чия праця оплачується на нижчому рівні. Зазвичай саме цей сегмент ринку праці насичений вихідцями з іммігрантських спільнот. У ньому спостерігається досить жвава мобільність у трьох аспектах: а) соціальна мобільність, пов'язана із зайняттям більш високого становища всередині самого сегмента; б) перехід, звичайно не масовий, а лише найбільш успішних, до першого сегмента; в) заміщення вивільнених місць або тих, що з'являються у результаті розширення бізнесу, новими іммігрантами. В Україні Е. б. проявляється становленням малого та серед. підприємництва у перехідний період до ринкової економіки з урахуванням переселення до України депортованих народів та повернення до своїх етн., у т. ч. госп., традицій представників ін. спільнот.

Літ.: Bonacich E. A. Theory of Ethnic Antagonism: the Split Labor Market // American Sociological Review. 1973. Vol. 37. № 4; Hechter M. Group Formation and the Cultural Division of Labor // American Journal of Sociology. 1978. Vol. 83. № 2; Етносоціологія. Терміни та поняття. К., 2003. *В. Євтух*

ЕТНОКРА́ТІЯ — (від грец. ἔθνος — народ і κράτος — влада) — орг-ції влади за етн. принципом, легітимація домінування колект. інтересів і прав етносу над інтересами і правами особи, насадження штучного моноетнізму. Політ. основу Е. становить схильність влади до *авторитаризму* чи *тоталітаризму*, сполучена з радик. етноцентризмом. Екон. Е. — зосередження в руках певних, орієнтованих на захист групових інтересів, етн. кланів ключових позицій в економіці д-ви. Ідеол. Е. — радик. *націоналізм*, в якому абс. пріоритет цінностей «своєї» *нації* сполучається з прагненням до «етн. чистоти», сакралізацією насильства, *ксенофобією*. Міфо-символічний комплекс етнократизму базується, як правило, на крайньому націонал-екстремізмі, доведенні протиставлення «ми — вони» до стану ворожості, жорсткому диктаті. Оскільки етнічно однорідна д-ва у сучас. світі — явище рідкісне, Е. майже ніде не існує у «чистому вигляді». Однак ще недавно риси класичної Е. у формі *апартеїду* можна було спостерігати у Пд.-Африк. республіці. Апартеїд, який у міжнар. праві кваліфікується як злочин проти людяності, узаконює дискримінацію певних спільнот за расовими, нац., реліг. та ін. ознаками (нижча платня за рівну працю, позбавлення *виборчих прав*, заборони на свободу пересування тощо). З крахом колоніальних імперій і найодіозніших тоталіт. режимів підвалини Е. були істотно підірвані, але відповідні тенденції з ідеол. й політ. обґрунтуваннями нібито притаманних етнократичним формам управління переваг і застосування біол. («за кров'ю») критерію виокремлення етн. спільнот фіксуються дедалі частіше, у т. ч. й на пострад. просторі. Ідеологія етнократизму орієнтується на маргінальні верстви сусп-ва, спекулює на почуттях ущемленості й меншовартості, комплексах «жертви», побутовому шовінізмі. Зовн. привабливість Е. як ідеології і практики зумовлена уявною простотою основоположного критерію: право на *політичну владу* постулюється простою належністю до етносу, що не вимагає від людини ані якихось заслуг, ані конкр. зусиль. При цьому таку стратегію досить легко камуфлювати захистом нац. самобутності й культ. надбань. Ідеологи Е. вміло жонглюють поняттям «нац. ідея», яка у їхньому трактуванні набуває суто етн. змісту. Абсолютизація суверенітету титульного етносу і спроби обґрунтування його виняткових прав на сусп. багатства супроводяться апеляціями до архаїчної спадщини, міфологізацією істор. минулого із педалюванням його ексклюзивності й сакралізацією образу месії, обстоюванням доведеної до абсурду монокультурності й *автаркії*. Там, де такі ідеї стають конструктом сусп. свідомості, стає реальною небезпека етн. токсемії, що призводить до втрати відчуття реальності, сприйняття іншого як ворога, провокує *етнічні чистки*. Дії за таким алгоритмом неминуче переростають у різновид крайнього корпоративізму з виразними елементами тоталіт. світобачення і нехтуванням елементарних *прав людини*.

Небезпеки етнократизму у вітчизняних умовах зумовлені як закоріненістю відповідних стереотипів у сусп. думці України, так і схильністю правого спектра політ. сил до реанімації ідей «інтегрального» *націоналізму*. Ідеологи останнього (Д. *Донцов*, Ю. Вассіян, М. Сціборський) апелювали до «волі нації» як найвищої цінності й вимагали відповідного «чину», тобто дій, спрямованих на утвердження етн. монополізму. Не принісши ініціаторам відчутних політ. дивідендів, ці заклики у кінцевому підсумку обернулися героїзацією терору і таким посиленням етноконфліктності, наслідки якого відчуваються і сьогодні. Становлення незалежної України відбувалося під гаслами забезпечення рівноваги загальногромадян. та етн. цінностей, завдяки чому вдалося уникнути абсолютизації суверенітету титульного етносу. Однак унаслідок відчутного впливу «націоналізувальних» доктрин, навіть Конституція 1996 виявилася не вільною від впливу ідей етн. селекції. У ст. 11 консолідаційні завдання д-ви сформульовані у такий спосіб, що стосуються лише укр. етнонації. У пост. апеляціях президента В. *Ющенка* до «моєї нації» також вчувається присмак етнократ. ілюзій. Навіть у стертому, приглушеному вигляді пропаганда Е. становить у поляризованому, сегментованому соціумі серйозну небезпеку, є постійним джерелом конфліктогенності. За зовні привабливим фасадом «етн. чистоти» і преференцій за ознакою «титульності» завжди приховуються вузькогрупові інтереси й політ. амбіції, здатні стати додатковим чинником сусп. дестабілізації. Саме тому ставлення до Е. у цивілізованому світі негативне.

Літ.: Націоналізм. Антологія. К., 2000; Тощенко Ж. Т. Этнократия: история и современность. М., 2003; Бойко С. Етнократія як суспільно-політичне явище // Політ. менеджмент. 2007. № 5. *Л. Нагорна*

ЕТНОПОЛІТОЛО́ГІЯ (грец. ἔθνος — народ, πολιτικά — державна діяльність і λόγος — наука) — теор. напрям у *політ. науці*, що досліджує етн. явища та процеси у зв'язку з *політикою*, вплив етн. груп, етн. та нац. меншин, *націй* та народів на формування держ. політики у сфері етнонац. відносин. Як окремий наук. напрям досліджень Е. виникає у 2-й пол. 20 ст., насамперед в рамках амер. політ. антропології, соціології та філософії. Серед засновників Е. вважаються такі амер. вчені, як М. Паренті та Дж. Ротшильд. Об'єктивною підставою для її появи стали процеси етн. ренесансу як у постколоніальних країнах, так і країнах зрілої *демократії*. Значний поштовх для розвитку Е. в Україні та на всьому пострад. просторі дав розпад Рад. Союзу у 1991. Попри те, що гол. причиною для його руйнування стали насамперед екон. та політ. фактори, проте роль етн. та нац. чинників у цьому процесі була однією з провідних. Адже Рад. Союз руйнувався не хаотично, а за адм. кордонами, які визначали території союзних та автономних республік. Саме нац.-дем. та націоналіст. рухи й об'єднання, консолідувавшись з республіканською парт. номенклатурою і стали тією рушійною силою, яка призвела до демонтажу рад. імперії. Проте розпад Рад. Союзу не лише не зняв міжетн. конфлікти, а й відновив старі та породив нові, які з'явилися в нових незалежних д-вах. Попри те, що Е. спирається у своїх дослідженнях насамперед на теор. основи та практ. результати етнології та політ. науки, вона також тісно взаємодіє з низкою сусп. та гуманіт. наук. Насамперед йдеться про істор. науку, яка досліджує політ. історію народів, їхню долю в істор. ретроспективі; етнографію — науку про народи світу, їхню культуру і побут, звичаї і традиції; демографію — науку про народонаселення, відтворення і розвиток етн. популяції; *етносоціологію* — науку про взаємодію етн. спільнот; *етнопсихологію* — науку про нац. характер та менталітет; право — науку про унормування засад справедливості на підставі верховенства закону. Так само Е. черпає матеріал і з таких наук та наук. напрямів, як економіка, її соціальний та регіон. аспекти; етнопедагогіка та етнолінгвістика, які наближені до гуманіт. проблем етнополітики. Цей перелік наук та наук. напрямів не є вичерпним, адже Е. не стоїть на місці, а постійно розвивається, що розширює спектр можливостей та її взаємодії з ін. наук. дисциплінами. Існують різні погляди на предмет Е. Одні дослідники вважають, що її предметом є взаємозв'язок етн. ідентичності та політ. вибору (М. Паренті), другі вбачають його у політизації етн. реальності (Дж. Ротшильд), треті розглядають його крізь призму взаємовідносин д-ви та етн. спільнот (П. Ван ден Берг). Узагальнюючи досвід заруб. і вітчизняних дослідників, можна зробити висновок, що предметом Е. є сусп-во під кутом зору поліетнічності та відносин між етн. спільнотами між собою, з одного боку, та цими спільнотами і д-вою — з іншого. Методол. та концептуально-теор. засади Е. значною мірою зумовлені світоглядними орієнтирами, які сповідує дослідник. Напр., прибічники примордіалістського підходу, які розглядають етнічність як природно-істор. константу, у політ. аспекті близькі до політ.-ідеол. течії *консерватизму*, який вважає гол. цінністю народу чи *нації* їхні традиції у широкому сенсі цього слова. Прихильники інструменталістського підходу в інтерпретації *етносу* вважають, що етнічність це не стільки даність, що існує споконвічно, скільки певний знак чи символ, навколо якого гр-ни об'єднуються в спільноти. Відтак цим процесом, який прийнято характеризувати процесом ідентифікації, можна не лише керувати, а й маніпулювати заради певних політ. інтересів. Сповідуючи прагматизм у політиці, інструменталісти вважають етнічність однією з функцій, яку виконує етн. міф, а са́ма Е. відтак стає наукою, яка деміфологізує реальність. Політ. еліти з позицій цього підходу лише використовують етн. символізм як *ідеологію* з метою мобілізації своїх прихильників задля здобуття *влади*. У сучас. зх. Е. існує ще один підхід до інтерпретації етнічності, що прибрав назву конструктивізму. Сутність цього підходу полягає у розумінні етнічності як уявної спільноти, яка є продуктом теор. вигадок з метою активно впливати на свідомість та політ. поведінку сусп. верств. Серед прибічників такого підходу є нині широко знані зх. етнополітологи — Ф. Барт, Б. Андересон, Р. Бурдьє, Е. Ґеллнер та ін. Як така етнічність, на думку конструктивістів, ґрунтується на вірі людей у те, що вони дійсно пов'язані між собою історією, культурою, зрештою, мають генет. зв'язок. Серед рос. науковців-етнополітологів конструктивістський підхід сповідують В. Тишков, Д. Драгунський, Е. Паїн та ін. Дослідники етнополіт. проблематики звертають увагу на те, що кожен із зазначених підходів має як сильні, так і слабкі сторони і доходять висновку, що дати вичерпну відповідь щодо природи етнічності в рамках одного з них неможливо. А тому перспективним вважається шлях пошуку інтегративної концептуальної моделі етнічності, яка поєднає переваги кожного з раніше зазначених підходів. Щодо вітчизняної Е., то її розвиток розпочався на межі 80–90 рр. 20 ст. і був зумовлений цілим рядом чинників, які сприяли конституюванню цього наук. напряму в системі політ. науки. Предметом дослідження вітчизняних етнополітологів є переважно питання відродження і розвитку укр. нації, етн. та нац. меншин у контексті державотворчих процесів, етн. та нац. свідомості, нац.-культ. та нац.-персон. *автономії*, *федералізму*.

Вітчизняними етнополітологами видана низка енциклопедій, словників і довідників, серія ґрунтовних монографічних досліджень, які суттєво поглиблюють уявлення щодо етнополіт. процесів в Україні, їхній характер і тенденції розвитку. Останнім часом на передній план Е. вийшли проблеми політ. регіоналізму, яким приділяється дедалі більше уваги з боку вітчизняних науковців. Регіон. строкатість і поліетнічність структури укр. народу дають щедрий матеріал для етнополіт. аналізу. Серед провідних укр. фахівців у галузі Е. — О. Антонюк, В. Євтух, О. Картунов, В. Котигоренко, І. Кресіна, І. Курас, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Онищенко, Ю. Римаренко.

Літ.: Курас І. Ф. Етнополітика. Перші кроки становлення. К., 1999; Картунов О. В. Вступ до етнополітології. К., 1999; Абдулатипов Р. Г. Этнополитология. СПб., 2004; Антонюк О. В. Основи етнополітики. К., 2005; Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. К., 2008; Євтух В. Б. Етнічність: глосарій. К., 2009. *Л. Шкляр*

ЕТНОПСИХОЛО́ГІЯ (від грец. ἔϑνος — народ, ψυχή — душа і λόγος — наука) — галузь психології, що вивчає етн. особливості психіки людей, нац. характер, закономірності формування та функціонування нац. самосвідомості, етн. стереотипів та установок. Е., як й ін. психол. галузі, дотримується методол. принципів, прийнятих у заг. психології: єдності психіки та діяльності; детермінізму; відображення; конкретно-істор.; системного; особистісного підходу. Етнопсихол. специфіка певною мірою концентрується в істор. досвіді кожного народу, а його засвоєння є змістом процесу етн. соціалізації індивіда. Проблема вивчення особливостей психічного складу народів виникла ще в сиву давнину. Спонукався цей пошук практ. потребами людей, їхнім природним прагненням знати специфіку поведінки, звичаї населення країн, з якими підтримувалися політ., екон. та культ. зв'язки. Починаючи від Геродота і Тацита, вчені starод. світу, подорожуючи, вивчали й описували далекі країни і тамтешні народи, вони описували їхні традиції, кліматичні умови, побут, вірування, зовн. вигляд, характер і дії та психол. особливості. Однак офіц. початок Е. як наука бере від часу видання приват-доцентом Берл. ун-ту Г. Штейнталем і філософом М. Лацарусом спеціалізованого видання «Журнал етнічної психології і мовознавства» (1859). У своїй програмній статті «Думки про народну психологію» редактори проголосили народження нової науки — науки про пізнання нар. духу. Певні елементи Е. як наук. думки про укр. етнос та ін. етноси в межах України і за її межами знаходимо ще з часів Володимира Мономаха («Повчання дітям»), І. Прокоповича (драми і діалоги), Г. Сковороди (філос. твори) та ін. видатних особистостей. Багатим матеріалом для вивчення Е. на терені України є укр. нар. фольклор. Зокрема, нар. приказки, нар. обряди, інформація про людські взаємини, родинний і родовий устрій тощо. Для розвитку Е. чимало працювали укр. етнографи, письменники, історики. Серед них — М. Драгоманов, М. Сумцов, В. Гнатюк, Ф. Вовк, М. Грушевський. Інтерес становлять твори укр. л-ри, в яких розглядається життя і побут укр. народу, доля різних його соціальних верств і типів. Це твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, В. Стефаника, Марка Черемшини, О. Кобилянської, Лесі Українки та багатьох ін. На зламі 19–20 ст. з'явився цілий ряд праць, в яких оригінально і правдиво подано психологію життя і діяльності укр. народу. Це праці й твори Д. *Донцова*, В. *Винниченка*, Ю. *Липи*, О. *Назарука*, С. *Петлюри*, М. Хвильового, М. Шлимкевича, Ю. Бойка, Г. Шпета та ін. Оригінальні концепції про розвиток укр. сусп-ва, народу, нації, д-ви, психології українства в цілому висунули укр. філософи, історіографи М. *Костомаров*, О. Лазаревський. В. *Антонович*, П. Куліш, В. Янів та ін. У царині укр. етнографії та Е. слід виділити антропогеографічні праці С. *Рудницького*, в яких вказано на зв'язок між людиною і природою. Для психологів цікавими є роботи М. *Зібера* «Еще о братствах» (1883), «Очерки первобытной экономической культуры» (1883). чималий інтерес для історії укр. Е. мають стат. й соціограф. праці та золотий внесок педагогів С. Русової, Ф. Щербини, Г. Ващенка, В. Сухомлинського та ін. У 30-х рр. 20 ст. Е. зарахували до типу бурж. наук. До змістовних доробок слід зарахувати «Студії з української етнографії та антропології» Ф. Вовка (Прага, 1927), «Українська духовність в її культурно-історичним виявах» Я. Яреми (Львів, 1935), «Головні риси українського світогляду в українській культурі» Д. Чижевського (Подебради, 1940), «Світогляд українського народу» І. Мірчука (Прага, 1942), наук. праця Ю. Липи «Призначення України» (Львів, 1938) пояснює суть укр. менталітету та місце укр. етносу у світовому розвитку. Майже всі дослідники виокремлюють такі типові риси укр. нац. характеру, як демократичність, волелюбство, емоційність, що проявляються в музичності, наближенні до природи, культу жінки і родини, релігійності, толерантності до ін. народів, гостинності тощо. Більшість дослідників вважає, що українцям властива така психол. риса, як інтровертивність. Ця особливість виявляється в певній спрямованості людини на свій власний внутр. світ, на проблеми перш за все власного соціуму, в миролюбності, зосередженості на внутр. свободі.

Літ.: Лебон Г. Психология народов и масс / Пер. с франц. СПб, 1896; Кульчицький О. Український персоналізм: філософська і етнопсихологічна синтеза. Мюнхен; Париж, 1985; Льовочкіна А. М. Етнопсихологія. К., 2002; Пірен М. І. Основи етнопсихології. К., 1998; Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. М., 2008. *М. Пірен*

ЕТНОСОЦІОЛО́ГІЯ (від. грец. ἔϑνος — народ, лат. societas — спільність, суспільство і грец. λόγος — наука) — наука, яка досліджує параметри соціальної структури народів як *етносів*, значимі явища культури різних етносів, взаємозв'язок змін у культурі та сусп-ві, зокрема у мові, побуті, етн. орієнтаціях, закономірності й особливості міжетн. стосунків. У широкому розумінні терміна предмет Е. включає соціальні події, процеси, зв'язки, явища, які відбуваються в етнічно маркованому соціальному просторі. Одним із гол. завдань Е. є з'ясування механізму відтворення етн. феноменів, їхньої взаємодії із сусп. явищами того чи ін. соціального організму, оскільки етноси завжди є складовими різних соціальних утворень. Е. є міждисциплінарною наукою, оскільки вона виникла на межі соціології та етнології (а якщо брати зх. науку — на межі соціології та культ. антропології). Її предметом стали соціологічно збагненні зв'язки та відносини у середовищі етн. спільнот як соціумів (систем) та за їхніми межами, а також зв'язки, що виникають при взаємодії одної спільноти з ін. Е. вивчає комунікації (взаємодію та відносини) homo ethnikos (людини етнічної) та сусп-ва. Homo ethnikos (поряд з подібними феноменами — homo politikus — людиною політ. та homo oekonomicos — людиною екон.) — це саме ті іпостасі людини як соціального актора, коли вона діє як представник певної етн. спільноти. До структури осн. функціональних напрямів Е. належать: 1) соціологія етносу як соціокульт. комунікат. системи, вивчення проблем етн. ідентифікації та етн. стратифікації; 2) соціологія етн.

(нац.) меншин та діаспор, мігрантських груп; 3) соціол. дослідження міжетнічних (міжнац.) конфліктів; 4) вивчення проблем соціальної адаптації у різних етнокульт. середовищах; 5) проблеми етнорегіоналізму та етносепаратизму, міжетн. взаємодії. Осн. функціями Е. є теоретико-когнітивна, прогностична, просвітницька.

Е. як окрема галузь соціол. знання почала формуватися у 20–30-ті рр. 20 ст. у Німеччині та США. Вважається, що її початки були закладені у класичній праці У. Томаса та Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці» (1918). На тер. кол. Рад. Союзу вона виокремлюється у 1960–70, що було пов'язано з усвідомленням необхідності адекватного проникнення у сутність сусп. явищ, зміст яких великою мірою визначався етн. специфікою країни чи її окремих регіонів. В Україні Е. як наука формується починаючи з кін. 1980-х і зосереджує увагу на дослідженнях поліетн. характеру укр. сусп-ва; статусу укр. етносу й етн. меншин та їх взаємодії, етносоціальних процесів у їхньому середовищі; укр. *діаспори*, зокрема, взаємодії її представників з населенням країни проживання та з країною походження; міграцій, передусім умови їхньої інтеграції у сусп-ві поселення та адаптивні можливості самих мігрантів. Із серед. минулого століття Е. включена до бакалавр. та магістер. програм багатьох вищих навч. закладів як навч. дисципліна. Методол. проблеми етносоціол. дослідження пов'язані з особливостями об'єкта та предмета цієї навч. та дослідн. дисципліни. Об'єктом Е. є етн. спільноти сусп-ва (етноси, нації, етн. (нац.) меншини; субетнічні групи; мігрантські групи; діаспорні спільноти тощо). Предметом Е. є вивчення соціальних аспектів розвитку та функціонування етн. спільнот, взаємозв'язків особистості, що включена у ці спільноти, та її соціального середовища. Етносоціол. дослідження, порівняно з рештою соціол. досліджень, має свої особливості вибірки, обумовлені специфікою її об'єкта та предмета. В аналізі отриманих результатів Е. користується розробками та методами соціології. При проведенні етносоціол. дослідження, звичайно, важливо мати якнайповніше уявлення про всіх членів етн. спільноти. Це є ідеальною, а тому важко досяжною метою, оскільки тут ми стикаємося з проблемами як свідомої самоідентифікації людини, так і низкою обставин адм., політ.-прав. та побут. характеру; а ще складніше мати справу з діаспорною спільнотою, яка суттєво територіально розпорошена. В Е. застосовуються як поширені в соціології опитувальні методи дослідження (інтерв'ювання та анкетування), так і гнучкі (якісні): глибинні проблемно орієнтовані, напівструктуровані інтерв'ю, контент-аналіз текстів, включене спостереження. Осн. методами відбору респондентів певної національності (етнічності) є такі: 1) метод «фільтра». За цією методикою опитується більш широкий масив, аніж потрібно для вирішення конкр. завдання дослідження. Частина питань задається тільки представникам етн. спільноти, яка є об'єктом конкр. етносоціол. дослідження; 2) метод «снігової грудки» («snowball») застосовується тоді, коли етн. спільнота численна і розселена компактно у межах одного населеного пункту. Формування вибірки у цьому випадку починається з вибору кількох «стартових точок», «стартових персон»; 3) метод відбору за непрямими ознаками, тими, що пов'язані з національністю (етнічністю), напр., за прізвищем, зокрема у списках, підготовлених до чергових виборів.

Літ.: Арутюнян Ю. В. Этносоциология. М., 1999; Євтух В. Б. Етносоціологія: можливості застосування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 2; Євтух В. Б. Етносоціологія: проблеми формування понятійно-термінологічного апарату// Проблеми розвитку соціологічної теорії. К., 2002; Етносоціологія. Терміни та поняття. К., 2003; Євтух В. Б. Етносоціологія: об'єктно-предметне поле та перспективи досліджень // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. № 2. *В. Євтух*

Е́ТНОСУ ТЕО́РІЇ (з грец. ἔθνος — група, плем'я, народ) — наук. погляди на феномен *етносу*). Основи Е. т. були закладені рос. вченим-емігрантом С. М. Широкогоровим, який ввів у наук. обіг сам цей термін (1923). Більшість поширених Е. т. належить рад. та пострад. дослідникам. Зх. наука надає перевагу терміну «етнічність» (ethnicity), який за своїм смисловим наповненням є значно ширшим і зосереджує увагу на якісних характеристиках людської спільноти, не обмежуючи її чітко фіксованими тер. межами. Примордалістська Е. т. була властива рад. етнолог. (етнограф.) школі. У визначеності сутності поняття «етнос» вона базувалася на тезі про те, що етн. належність людини — це об'єктивна реальність і має своє коріння у природі й сусп-ві. Тому її не можна сконструювати й накинути тій чи ін. людській спільноті. Еволюційно-істор. теорія трактує етнос як соціальну спільноту людей, що виникла в результаті істор. розвитку. Дуалістичну теорію запропонував відомий рос. етнолог Ю. В. Бромлей. Поняття «етнос» він розглядає у двох аспектах: у вузькому (у значенні «етнікос») та у широкому (у значені власне «етнос»). У першому випадку — це стійка міжпоколінна спільнота людей, яка склалася історично на чітко визначеній території й має не лише заг. спільні риси, а й відносно стабільні особливості культури, включаючи мову, психіку; для такої спільноти важливим фактором є усвідомлення її членами єдності усієї спільноти і відмінність від ін. подібних людських спільнот, виокремлення себе з них. На основі цього усвідомлення формується етн. самосвідомість, яка фіксується у самоназві (етнонімові). У другому випадку етнос трактується як «етносоціальний організм», який розміщений на компактній території всередині одного політ. утворення, зазвичай д-ви. Соціобіол. теорія наголошує на визначальній ролі в існуванні й розвитку етносу біол. сутності людини, а плекання етнокульт. якостей — це результат вияву волі людей, що творять колектив. При цьому етн. належність людини (соціобіол. явища) вважається примордіальною, природженою, властивою людині від самого початку її існування. У цій частині інтерпретації етносу соціобіол. теорія перетинається з примордіалістською. Пасіонарна теорія, яку розвинув рос. етнолог Л. Гумільов, полягає у тому, що етнос — це колектив людей, який склався на основі оригінального стереотипу поведінки й існує як системна цілісність (структура), що протиставляє себе усім ін. колективам, відштовхуючись від почуття компліментарності й формує спільну для всіх своїх представників етн. традицію. Етнос являє собою елемент етносфери й є одним з видів соціальних систем; він може складатися із субетносів, конвіксій (група людей з однохарактерним побутом і спільним місцем проживання), консорцій (група людей, об'єднаних істор. долею) і входити до суперетносів (мегаетносів). У процесі формування й розвитку етносу, за Гумільовим, надзвичайну роль відіграє ландшафт. Конструктивістська теорія, яку представляє сучас. рос. етнолог В. О. Тішков, наголошує на тому, що етнос — штучне утворення, результат цілеспрямованої діяльності самих людей; його етн. маркери формуються залежно від того, яким чином найкраще (найбільш ефектно) можна (чи хотілося б) виокремити той чи той етнос із йому подібних.

Такими можуть бути фіз. вигляд, мова, релігія тощо. Теорія інструменталізму, яка, не шукаючи визначення понять, розглядає етнічність (якісна характеристика етносу) як інструмент, який етнічні еліти використовують у боротьбі за владу й досягнення своїх групових інтересів. Теорія амер. етнолога Пітера ван ден Берґа доводить, що багато явищ життя обумовлюються біол. сутністю людської природи. Існування етн. спільнот як різновиду біол. спільнот вчений пояснює генет. нахилами людини до родинного відбору й формування на цій базі колективів. Це явище набуло назву «непотизм». Теорія Арутюнова–Чебоксарова (рос. етнологи) акцентує увагу на інформ.-комунікат. засадах формування й функціонування етносів: міжпоколінна трансляція інформації забезпечує тяглість і стабільність етн. систем у часовому просторі. Структурно-функціональна теорія пояснює формування, підтримання та розвиток етн. самосвідомості як основи етн. спільноти, дією діахронних інформ. зв'язків, які забезпечують тяглість етн. інформації. Ця особливість буття етносу відрізняє його від нації, для якої визначальними є синхронні, наявні в одному й тому ж часовому просторі, зв'язки. Етноси можуть існувати компактно й дисперсно, зберігаючи безпосередні чи опосередковані інформ. зв'язки, у межах однієї д-ви чи то кількох д-в. Структуру етносу можна визначити за двома факторами: 1) за типом його тер. розміщення у сучас. світі; 2) за рівнем етн. самосвідомості та самоідентифікації окремих його представників. Ці два фактори пов'язані між собою, оскільки тип розміщення впливає на ступінь усвідомлення себе приналежним до того чи того етносу. Якщо виходити з першого фактора, то укр. етнос складається з двох структурних елементів. Перший — це ядро, розміщене на тер. України; другий — це ті частини сукупності укр. людності, які перебувають в іноетнічному довкіллі, на тер. ін. д-в. Більш складною (але і більш адекватною для розуміння цього феномену) виявляється оцінка структури, коли в основу кладеться чинник етн. самосвідомості і, зрештою, самоідентифікації представників його ядра та діаспорних частин.

За Е. Смітом, етнос складають ядро, маргінальний прошарок і т. зв. етн. категорії. Представники ядра мають найвищий ступінь етн. самосвідомості й самоідентифікації. Щоправда, межі ядра укр. етносу, визначені за фактором самосвідомості, не співпадають з межами його розміщення. У першому випадку вони значно вужчі, ніж у другому, адже не кожного етн. українця в Україні можна віднести до людей з високим ступенем укр. етн. самосвідомості, тобто не кожен є таким, хто не лише маніфестує своє укр. походження чи належність до укр. етносу (чи таким він визначається ззовні), а й сприяє (бере участь) генеруванню, репродукуванню укр. етнічності. Належність до маргінального прошарку пов'язується наявністю «подвійної», «потрійної» самосвідомості (етнічності), яка формується в результаті перебування носія однієї етнічності під впливом ін. етнічностей, зазвичай в іноетнічному середовищі. Серед цього прошарку — українці за походженням, які мешкають в ін. країнах, зрусифіковані українці, представники ін. етносів, що мешкають в Україні й, не втрачаючи своєї етнічності, у певних виявах перебрали і укр. етнічність. До етн. категорій відносять тих індивідів, котрі практично втратили свою укр. етнічність і лише їх походження вказує на їхню належність до укр. етносу, а їхня етнічність проявляється ситуативно.

Літ.: Berghe P., van den. The Ethnic Phenomenon. New York, 1981; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983; Євтух В. Б. Український етнос: структура та характер взаємодії з навколишнім середовищем // Вісн. АН України. 1993. № 10; Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности в России. М., 1997; Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб., 2001. *В. Євтух*

ЕТНОЦИ́Д (від грец. ἔθνος — народ, плем'я та лат. caedere — вбивати, знищувати) — різновид етнонац. політики, наслідком якої є зникнення певної етн. спільноти. Він може бути як цілеспрямованим засобом *етнічної чистки*, так і результатом ігнорування етнокульт. особливостей народів (напр. в рамках політики пролетарського інтернаціоналізму). На відміну від *геноциду*, Е. полягає у застосуванні комплексу заходів з руйнування системоутворювальних ознак етн. ідентичності народу й у підштовхуванні його до зміни ідентичності. Найбільше зусиль у здійснення Е. докладається проведенням *лінґвоциду*. Знищення традиц. етн. культури народу здійснюється насамперед шляхом заборони традиц. реліг. вірувань, з якими ця культура сполучена, шляхом витіснення традиц. обрядів, ритуалів, звичаїв, що відбивають традиц. життєвий уклад народу, і заміни їх іншо- або позаетнічною культ. обрядовістю. Зусилля з винищення в народі істор. пам'яті полягають у нав'язуванні йому істор. схем, які позбавляють його знання про своє походження, про свій внесок у світову історію та культуру, формують у нього комплекс меншовартості, залежності від домінуючого над ним етносу. Одночасно народові, який є об'єктом Е., нав'язується подвійна самосвідомість з поступовим наданням пріоритетності тій свідомості, яка ототожнює людину з ін. етн. спільнотою. Е. може бути як окремим напрямом держ. етнополітики, так і застосовуватися у сполученні з ін. видами етн. чистки. Усвідомлення етн. спільнотою загрози Е. може стимулювати в ньому опозиційну д-ві *поведінку етнополітичну*. Пасивна реакція народу на Е. щодо нього, як правило, завершується його асиміляцією домінуючою етн. спільнотою. Укр. етнос зазнавав на собі політику Е. з боку як царського рос., так і рад. урядів. Найвідомішими акціями Е. українців з боку царизму були *Валуєвський циркуляр 1863* та *Емський указ 1876*, якими укр. мова заборонялася в освіті, л-рі, театрі. Е. щодо євреїв і поляків здійснювався переважно заохоченням їхнього переходу в православ'я. У рад. часи Е. української та ін. етн. спільнот здійснювався спочатку відвертими засобами — знищенням етн. інтелігенції, духовно розвинутої частини селянства, національно свідомого духовенства. Пізніше політика Е. проводилася більш виточеними методами, особливо витісненням неросійських мов з вищої освіти, наук.-тех. та пром. сфер, значною мірою із серед. освіти, діловодства, системи держ. управління. Політика Е. стосовно крим. татар здійснювалася у сполученні з їх депортацією. Усвідомлення укр. та ін. етн. спільнотами небезпеки Е. було одним із чинників етн. відродження в Україні кін. 1980 — поч. 90-х як складової частини загальнодем. руху.

Літ.: Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении. К., 1993. Майборода О., Шкляр Л. Етноцид // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. *О. Майборода*

ЕФЕКТИ́ВНЕ УРЯДУВА́ННЯ (англ. — Good governance) — комплекс умов і правил розробки, ухвалення і реалізації рішень у сфері держ. політики. Е. у. є не просто функціональною ознакою, а невід'ємною складовою дем. ладу. Воно безпосередньо пов'язане виправданням сподівань і підтвердженням правильності вибору широкогосусп. загалу, забезпечення прогресу спільноти. До базових вимог Е. у. належать такі: 1. Участь — широка залученість *громадян* до обговорення і вироблення важливих рішень влади на всіх рівнях, зворотний зв’язок. 2. Верховенство права — наявність справедливих прав. норм, які застосовуються неупереджено, судових та ін. механізмів контролю використання влади. 3. Прозорість — доступність інформації для всіх, хто в ній зацікавлений. 4. Здатність реагувати на зміни — належна оперативність і гнучкість функціонування владних інституцій. 5. Орієнтація на консенсус — рішення мають ухвалюватися у розрахунку на підтримку або розуміння широкого загалу і зважаючи на довгострокову перспективу. 6. Об’єктивність і залучення до співпраці — турбота про причетність гр-н до *суспільства*, до процесів, що в ньому відбуваються через підтримку можливостей всіх груп обстоювати свої інтереси. 7. Результативність і ефективність — досягнення узгоджених результатів, забезпечення прогресу шляхом рац. використання ресурсів. 8. Підзвітність — урядові установи, а також приват. сектор та організації *громадянського суспільства* мають бути підзвітні народу; усі, кого стосуються ті чи ін. рішення та дії, мають бути поінформовані щодо них. Зазначені вимоги є взаємопов’язаними. Е. у. передбачає особливу уваги до врахування позицій меншин та найбільш вразливих прошарків населення. Практика урядування свідчить про необхідність проф. урядового апарату і системи *влади* достатньо структурованої, аби надати політ. групам поле для *політичної діяльності*. Поява достатньої к-сті кваліфікованих менеджерів має забезпечуватися системою проф. освіти та жорсткою публічною кадровою політикою. Позит. вплив політ. процесу на урядування досягається за рахунок цивілізованої конкуренції і оновлення *еліти*. Е. у. потребує повноцінної *легітимності* й довіри. Легітимність є не формальною ознакою, а безпосередньо дієвим чинником підвищення ефект. влади. Особливе значення мають такі аспекти легітимності, як наявність широкого консенсусу щодо засад і заг. орієнтирів нац. розвитку, сусп. визнання справедливості рішень, що ухвалюються. Реально Е. у. є еталоном, на який має орієнтуватися держ. влада. При цьому важливим є усвідомлення своїх можливостей, на якому може ґрунтуватися відповідальність і обраховуватися ефективність.

Літ.: Пауел Дж. Бінгем. Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство. Харків, 2004. *О. Дергачов*

Є

ЄВРАЗІЙСТВО — геополіт. і соціально-філос. вчення, що сформувалося в 20–30-х рр. 20 ст. у середовищі рос. еміграції, а на переломі 20–21 ст. набуло надзвичайної популярності в Рос. Федерації і рос. діаспорі. Засновниками і провідними ідеологами Є. були Г. Флоровський, Л. Карсавін, М. Алексеєв, Г. Вернадський, М. Трубецькой, П. Сувчинський та ін. Програмний маніфест — збірник «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев» (1921). Геополіт. версія Є. пов’язана з іменами Д. Святополка-Мирського, С. Ефрона і П. Арапова, у працях яких тер. Рос. імперії трактується як «місцеположення» особливої євраз. «російської» культури, ядром якої є культура великоросів, малоросів і білорусів. Експансія «російської» культури на всю тер. Євразії розглядалась як іпостась глобального набуття народами Євразії тер. цілісності, при цьому велика увага приділялася культ. і генет. синтезу «російського» і «туранського» начал євраз. культури. Задля конституціювання державницьких традицій Є. проголошувалася ідея особливої значимості імперії великих ординських ханів. Водночас Київ. Русі відводилася роль лише «духовноморальної колиски» євраз. цивілізації. Ця єдність культури і «спільність істор. долі» мала б створити підстави єдності екон.-політ. майбутнього. Протиставляючи Росію-Євразію Зх. Європі, Є. проголошувало потенційну значимість тріад рос. ментальності: «православ’я — самодержавство — народність» і «централізація — дисципліна — самопожертва». Звідси твердження, що «модернізація» згідно з європ. сценаріями завжди буде руйнівною для життєвого укладу євраз. народів. Як інтелектуальний рух Є. було піддане критиці з боку рос. інтелектуалів і урешті-решт розпалось у 2-й пол. 1930-х унаслідок явного утопізму ідей трансформування сталін. режиму в *СРСР* у «євразійському дусі». Напр., осн. пункти критики з боку М. *Бердяєва* були такими: неоригінальність і відтворення в Є. «ідей старого слов’янофільства»; «ставлення євразійців до Зх. Європи хибне, неправильне, і таке ставлення заслуговує найменування азіатства, а не євразійства»; «євразійці хочуть залишитися націоналістами, що відмежовуються від Європи і є ворожими Європі»; «культивування нелюбові й відрази до ін. народів є гріх, у якому слід каятись»; «євразійці надають перевагу плотській спадщині туранській перед духовною спадщиною еллінською»; «вони явно віддають перевагу Чингізхану перед св. Володимиром», «для них Московське царство є хрещене татарське ханство, московський цар — оправославлений татарський хан»; урешті-решт, «такого роду душевна формація може обернутися рос. фашизмом». Із свого боку, Г. Флоровський визнав, що «доля євразійства — історія духовної невдачі». Відродження ідеології і світоглядних засад Є. відбулося на рубежі 20–21 ст. У контексті філософії історії помітну роль у цьому процесі відіграв Л. Гумільов, праці якого акумулювали широкий істор. та етнограф. матеріал, а також актуалізували роль «психології народів» стосовно єдиного євраз. простору. Осн. поштовх до відродження Є. дали реальні геополіт. процеси: розпад СРСР і СФРЮ, поразка соціаліст. табору, культ.-ідеол. і політ.-екон. експансія Зх. в контексті *глобалізму*.

Осн. риси ідеології щодо теорії й практики сусп. розвитку та держ. буд-ва в працях сучас. Є. в цілому залишилися співзвучними його класичному варіантові: 1) ідеократія (ідеол. «інструктування мас») як фундамент д-ви і сусп-ва; 2) визнання сильної д-ви невід’ємним і обов’язковим джерелом та рушієм соціально-екон. реформ, здійснюваних в інтересах більшості; 3) відмова від політ. конфронтації «на місцях», жорстке формування структур викон. влади «згори донизу»; 4) покладання відповідальності за визначальні стратег. рішення і законод. ініціативи на всенародно обраного *главу держави*; 5) правове наділення представн. органів функціями детального опрацювання і канонізація персоніфікованих рішень лідера нації і д-ви; 6) орієнтація на виважене поєднання держ. і приват. власності, що не допускає прийняття політ. програм в інтересах різноманітних фін.-екон. груп; 7) пріоритет співробітництва з різними «групами інтересів» перед інтересами асоціальних індивідів; 8) прагнення до балансу між моральними цінностями і «чистою» екон. доцільністю; 9) домінування православ’я як *релігії*, що органічно інтегрує догмати євраз. регіон.

віросповідань. Пафос концепції Є. — мрія про «боголюдину» у всеєдності людства на противагу процесам «американізації» світу. Цей оновлювальний пафос у контексті «антиглобалізму» демонструє значний потенціал ідеї Є., принаймні в певному регіоні, незалежно від його оцінок з боку різних ідейних течій, філос.-соціол. шкіл та геополіт. структур. З погляду утвердження незалежності Укр. д-ви ідеологія та практ. кроки Є. викликають певну тривогу. Насамперед укр. народові відмовляється в самодостатності й відводиться місце лише в складі «триєдиного рос. народу» — великоросів, малоросів і білорусів. Разом з тим у Є. одною з основоположних є «ідея Києва», яка, мовляв, лише й може забезпечити йому правосл.-христ. ідентичність. За словами Г. Федотова, «цим полюсом, непорушною правосл. віхою в долі Росії є Київ, тобто ідея Києва». Сучас. євразійці заявляють: «поза Київською прабатьківщиною єдність моск. та імперської Росії стає проблематичною, лише стійкість київського архетипу в нашій колективній культурно-історичній пам'яті забезпечує спадкоємність і цілісність національного генотипу». Отже, ідея укр. самостійності й незалежності суперечить засадам Є. Без належності Києва до складу Вел. Росії, заявляють її теоретики, ідея Є. провисає і «стають сумнівними перспективи збереження європейської ідентичності нашої країни». На думку ідеологів Є., лише входження українців (і білорусів) до складу східнослов. союзу народів, що становитиме основу д-ви Російської, може забезпечити створення третьої гілки Європи, якій судилося створити цивілізац. модель, майже рівновелику «латинському» Зх. і тим самим забезпечити належний статус Росії-Євразії в ролі самостійного геополіт. центру світової спільноти.

Літ.: Грицианов А. А. Евразийство // Новейший филос. словарь. Минск, 1998; Україна: проблеми самоорганізації. У 2 т. / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. К., 2003. Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації; Трубецкой Н. Наследие Чингисхана. М., 2007. *В. Ткаченко*

ЄВРАЗІ́ЙСЬКЕ ЕКОНОМІ́ЧНЕ СПІВТОВАРИ́СТВО (ЄврАзЕС, Eurasian economic community) — *організація міжнародна*, утворена в рамках *СНД* на базі започаткованого 1995 Митного союзу. Договір про створення співтовариства підписано 10.10.2000 в Астані п'ятьма д-вами — Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Росією й Таджикистаном; у 2006 до орг-ції приєднався Узбекистан. Статус спостерігача в ЄврАзЕС мають Вірменія (2003), Молдова (2002) і Україна (2002). Метою співтовариства є створення *єдиного економічного простору*, координація підходів держав-учасниць до *інтеграції* у світову економіку та міжнар. торг. систему. До осн. завдань належать: оформлення у повному обсязі режиму вільної торгівлі, єдиного митного тарифу і системи нетарифного регулювання, спільних правил торгівлі товарами та послугами, спільної системи митного регулювання, рівних умов для виробн. та підприємн. діяльності, рівних умов доступу іноземних інвестицій на ринки сторін, уніфікація порядку валютного регулювання, реалізація спільних програм соціально-екон. розвитку, формування спільного енергет. ринку, створення ринку трансп. послуг та єдиної трансп. системи тощо. Членство в орг-ції відкрите. Статус спостерігача може надаватись як д-ві, так і міждерж. орг-ції на їхнє прохання. Найвищим керівним органом ЄврАзЕС є Міждерж. рада, яка розглядає принципові питання, визначає стратегію, напрями і перспективи розвитку інтеграції та приймає відповідні рішення. Міждерж. рада збирається на рівні голів д-в не рідше ніж один раз на рік та на рівні голів урядів не рідше двох разів на рік. Інтеграц. к-т є пост. діючим органом ЄврАзЕС, а осн. завданнями є забезпечення взаємодії органів ЄврАзЕС, підготовка пропозицій порядку денного засідань, проектів рішень та док-тів Міждерж. ради, контроль за їх реалізацією. Засідання Інтеграц. к-ту відбуваються 4 рази на рік. Інформ.-тех. забезпечення роботи Міждерж. ради та Інтеграц. к-ту здійснює секретаріат орг-ції, який очолює ген. секретар, що призначається Міждерж. радою. Місцем розташування є Алма-Ата і Москва. Органом міжпарлам. співробітництва є Міжпарлам. асамблея (МПА) ЄврАзЕС, яка здійснює гармонізацію законодавства країн-учасниць та приведення його у відповідність до актів орг-ції. МПА формується з парламентарів, які делегуються органами законод. влади д-в Співтовариства. Секретаріат МПА ЄврАзЕС знаходиться у Санкт-Петербурзі. Суд Співтовариства забезпечує однакове тлумачення договорів ЄврАзЕС та ін. рішень, ухвалених в рамках орг-ції, а також вирішує суперечки екон. характеру, що виникли під час реалізації прийнятих рішень. У рамках об'єднання діють допоміжні органи, як, напр., ради: з енерг. політики, трансп. політики, прикорд. політики, керівників митних служб, керівників податкових служб, міністрів юстиції тощо. У цих органах керівники відповідних служб шести д-в розробляють узгоджену політику у відповідних галузях. Бюджет орг-ції розробляється Інтеграц. к-том, затверджується Міждерж. радою і складається з пайових внесків сторін-учасниць. РФ сплачує 40 %, Білорусь, Казахстан та Узбекистан — по 15 %, а Киргизстан і Таджикистан — по 7,5 %. Такий розподіл внесків до бюджету орг-ції впливає на прийняття рішень в Інтеграц. к-ті, оскільки к-сть голосів відповідає внескові у держ. бюджет. Міждерж. рада ухвалює рішення консенсусом. Від початку в об'єднанні брали участь сторони з нерівнозначним екон. потенціалом, поступово сформувалося більш тісне інтеграл. ядро — Білорусь, Казахстан і Росія, які розвивають співпрацю в рамках ін. проектів — зокрема ЄЕП та Союзної д-ви Росії і Білорусі, що призвело до запровадження концепції різношвидкісної інтеграції в рамках ЄврАзЕС.

О. Ковтун

ЄВРЕ́ЙСЬКИЙ АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т — громад. орг-ція, створена у квіт. 1942 з метою підтримки керівництва СРСР. Осн. завданням к-ту став вплив на міжнар. спільноту для орг-ції фін. і політ. підтримки Рад. Союзу. К-сть членів Є. а. к. становила бл. 70 осіб. Головою Є. а. к. став відомий актор і режисер Моск. держ. євр. театру Соломон Міхоелс. Друк. органом нової орг-ції стала газета на ідиш «Ейнікайт» («Єдність»). К-т об'єднав відомих діячів культури, науки, письменників, які проживали на той час у різних регіонах СРСР. У 1943 лідери Є. а. к. С. Міхоелс та І. Фефер відвідали зх. країни у рамках семимісячного туру по США, Мексиці, Канаді й Великобританії. У США делегації Є. а. к. був зроблений теплий прийом, проведені зустрічі з лідерами євр. амер. громади, зокрема А. Ейнштейном, Б. Гольдбергом, Шолом-Алейхемом та ін. 8 лип. на Поло Граундс у Нью-Йорку відбулася масова акція за участю 50 тис. гр-н, на якій виступали Міхоелс, Фефер, Ла Гвардія, Шолом Аш. В результаті на потреби Рад. армії у США було зібрано 16 млн дол., у Великобританії — 15 млн, у Мексиці — 1 млн. Після закінчення 2-ї світової війни важливим завданням Є. а. к. стала участь у документуванні наслідків трагедії *Голокосту*. Ця діяльність Є. а. к. йшла у розріз із офіц. рад. політикою, яка трактувала Голокост як злочин проти всього рад. народу, не визнаючи *геноцид* євреїв СРСР. Результати дослідження Голокосту мали бути видані у «Чорній книзі», до якої увійшла інформація щодо участі євреїв у русі Опору. Англомовна версія була видана у Нью-Йорку в 1946, але російськомовне видання у світ так і не вийшло. 12 жовт. того ж року з'явилася записка МДБ СРСР «Про націоналістичні прояви деяких співробітників Єврейського антифашистського комітету». У січ. 1948 розпочалося знищення Є. а. к., санкціоноване вищим керівництвом СРСР. У тому ж місяці Міхоелс був вбитий у Мінську секретними агентами КДБ. Рішенням Політбюро ЦК ВК(б) від 20.11.1948 Є. а. к. був визнаний «центром антирад. пропаганди» та ліквідований. У лист. 1948 рад. влада розпочала сусп. кампанію, відому в історії як «справа лікарів». Були заарештовані члени Є. а. к., звинувачені у нелояльності до влади, бурж. націоналізмі, космополітизмі, планах створити євр. республіку у Криму, служінні інтересам США. У січ. 1949 рад. ЗМІ розпочали масову пропаганд. кампанію проти «космополітів». 12.08.1952 не менш як 13 видатних письменників на ідиш — членів Є. а. к. були вбиті. Ця акція стала відомою в історії як «Ніч страчених поетів». Масові арешти проходили й в Україні, тут, зокрема, наприкін. 1940 — поч. 1950-х були заарештовані та засуджені до різних строків ув'язнення М. Альтман, Р. Балясна, Й. Бухбіндер, А. Веледницький, Д. Гофштейн (розстріляний у 1952), Н. Забара, А. Каган, І. Кіпніс, Е. Лойцкер, Н. Лурьє, М. Мижирицький (помер в арештантському вагоні), М. Пінчевський, Г. Полянкер та ін. У 1950 був ліквідований Кабінет євр. л-ри, мови і фольклору при АН УРСР, який очолював чл.-кор. АН УРСР І. Співак. Також були заарештовані співробітники відділу М. Береговський, Б. Вайсман, М. Майданський, Р. Лернер, Х. Кін-Шаргородський, І. Спектор та ін. Для того, щоб заарештувати цих людей, слідчими використовувалися ті або ін. їхні критичні оцінки, роздуми, висловлені в приват. бесідах у різні роки. Після смерті *Сталіна* та приходу до влади ін. керівників партії і д-ви 22. 11.1955 Військ. колегія Верх. суду СРСР скасувала судові вироки членам Є. а. к. за відсутністю складу злочину та всі вони були реабілітовані.

Літ.: War, Holocaust and Stalinism: a documented study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR. London, 1995; Stalin's secret pogrom: the postwar inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee by J. Rubenshtein. New Haven, 2001; Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948–1953. New York, 2003; Stalin and the Jews: the red book: the tragedy of the Jewish Anti-Fascist Committee and the Soviet Jews. New York, 2003.

О. Козерод

ЄВРОКОМУНІ́ЗМ — течія у комуніст. партіях Зх. Європи в середині 70-х — 80-ті рр. 20 ст., що сповідувала дем. шлях завоювання влади і проголошувала буд-во *соціалізму* на цих засадах. Термін запроваджений журналістом Ф. Барб'єрі в журн. «Джиорнале нуово» у черв. 1975. Витоки Є. — в ідеї А. *Ґрамші* про єдиний фронт проти *фашизму*, а також у заявах П. Тольятті про неможливість приймати рад. модель як взірець на шляху до соціалізму і про прийдешню поліцентричність комуніст. системи. Найбільше виразно Є. проявився в підходах компартій Італії, Іспанії і Франції. 15.10.1975 лідери цих партій прийняли спільну заяву в зв'язку з катастрофою диктатур у Португалії і Греції та кризою франкіст. режиму в Іспанії. У цій заяві зазначалося, що з тогочасною кризою капіталіст. системи вимальовується нова перспектива соціалізму, для досягнення якого необхідне об'єднання всіх прогрес. сил при збереженні ними повної автономії. Підкреслення ролі нац. елементів визначило курс Є. всередині світового комуніст. руху. Є. не ставив під сумнів значення Жовтн. революції 1917, але визнавав не відповідним умовам розвинутих індустр. країн шлях до соціалізму за зразком д-в Сх. Європи. Єврокомуністи заперечували досвід побудови соціалізму через *диктатуру пролетаріату* і наполягали на збереженні структур парлам. *демократії*, розвиток якої відкриває дорогу до соціалізму. Підкреслювалася також важливість принципу багатопартійності, самостійності профспілок, свободи віросповідання і т. д. Саме відзначаючи важливість «міжнародної солідарності» у робітн. русі, Є. відхиляв «пролетарський інтернаціоналізм», що припускав керівну роль лише КПРС. У цілому відстоювалася теза про поліцентричність комуніст. руху. Є. піддав критиці порушення *прав людини* у соціаліст. країнах: засуджувалася інтервенція країн Варш. договору в Чехословаччину (1968), а також введення воєнного стану і заборона профспілки «Солідарність» у Польщі (1981). Прихильники Є. визначили стратег. характер своїх установок, розраховуючи на залучення союзників із немонополіст. кіл для подолання ідеол. гегемонії буржуазії. Тільки після досягнення антимонополіст. демократії, стверджували вони, робітн. клас може ствердити себе як керівну силу і посісти місце ідейного гегемона, не вдаючися до насильства. Компартія Франції вела пошук союзу тільки із соціалістами і радик. республіканцями, а в соціологічному зрізі обмежувалася опорою на робітників пром-сті. Компартії Італії й Іспанії припускали союзи на більш широкій основі, із включенням різних фракцій робітн. руху, представників середніх прошарків і партій, що представляють христ. верстви населення: у цілому вони йшли далі своїх франц. однодумців. Єврокоменіст. тенденції були зустрінуті з великою стурбованістю з боку КПРС. Критика Є., особливо книги Карильо «Єврокомунізм і держава» (1977), не змусила себе довго чекати і проходила під гаслом викриття Є. як сучас. ревізіонізму. Є. був яскравим свідченням та унаочненням кризи ідеології і політ. практики комуніст. руху, наростання внутр. розбіжностей у його лавах. Об'єктивно Є. став нагальною потребою та відповіддю у процесі пристосування компартій до західноєвроп. реалій і необхідності корегування поширених до цього принципів марксизму-ленінізму. Політику реформ М. *Горбачова* прихильники Є. сприйняли як запізніле визнання власної правоти.

Літ.: Garrillo S. Eurocommunism and the Static. London, 1977; Goode S. Eurocommunism. New York, 1980; The Politics of Eurocommunism; socialism in transition. Boston, 1980; National Communism in Western Europe London ; New York, 1983; KeUmann K. Pluralistischer Kommunismus? Stuttg., 1984; Eurocommunism to Eurosocialisrn. New York, 1987, Рубби А. Мир Берлингуэра. М., 1995.

А. Кудряченко, І. Богданович

«ЄВРО́ПА РЕГІО́НІВ» — концепція європ. *інтеграції міжнародної*, що розглядає розвиток тісного співробітництва на субнац. рівні та розширення повноважень місц. влади в окремих *державах* як основний напрям розвитку міжнар. інтеграц. процесів на континенті. Концепція «Є. р.» передбачає підвищення самостійності регіонів та посилення самоуправління. Термін «Є. р.» був запропонований в кін. 1960-х швейц. письменником та громад. діячем Д. де Ружмоном, який виступав за передачу ключових функцій управління в Європі від централізованих ін-тів нац. д-в місц. населенню та місц. органам влади. Поява концепції «Є. р.» була спричинена інтернаціоналізацією політ. та екон. процесів у Європі, зокрема, поглибленням європ. інтеграції та розширенням сфер компетенції Європ. співтовариств (див.: *Європейський Союз*). Останнє спричинило до зростання ролі комунітарних ін-тів у житті європейців та факт. появи доцентрової структури компетенції комунітарного та нац. рівнів управління. Така ситуація стала сприятливою, з одного боку, для безпосереднього залучення субнаціональних адм. одиниць (регіонів у нац. д-вах) до європ. інтеграц. процесів, з іншого — для захисту інтересів регіонів. Важливим елементом концепції «Є. р.» є теза про близькість місц. влади до людей та здатність краще розуміти їхні потреби та захищати їхні інтереси. Політ. моделі регіоналізації Європи, що спираються на концепцію «Є. р.», відрізняються великою різноманітністю: від політики залучення регіонів для реалізації практ. проектів ЄС в екон., інфраструктурній, культ. сферах тощо до радик. ідей глибокої *федералізації* Європи та регіон. *сепаратизму*. Найбільшого впливу в європ. політиці концепція «Є. р.» набула завдяки її використанню у формулюванні та розвитку регіон. політики ЄС. Вже в 1970-ті ЄС розгортає заходи, спрямовані на посилення ролі регіонів в інтеграц. процесах, створює у 1975 спеціалізований Європ. фонд регіон. розвитку, що займається наданням адресної допомоги у розвитку регіонів. У Єдиному Європ. акті 1986 міжрегіон. інтеграція визначена як необхідний елемент загальноєвроп. інтеграц. процесів, що остаточно легітимізує регіони європ. д-в як «третій рівень» європ. інтеграції. Із концепцією «Є. р.» тісно пов'язаний принцип субсидіарності ЄС, відповідно до якого замість традиц. вертикальної системи підпорядкування в принципі можлива така структура управління, за якої владні органи в європ. регіонах будуть безпосередньо взаємодіяти з комунітарними ін-тами у втіленні рішень, ухвалених останніми. *В. Константинов*

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА КОМІ́СІЯ — політ. незалежний від нац. *урядів* орган *Європейського Союзу*, який представляє та захищає його інтереси в цілому; втілює в собі наднаціональні засади європ. *інтеграції*. За принципом формування та за характером виконання своїх повноважень Є. к. не є повним аналогом нац. уряду, виключним носієм викон. влади, оскільки її повноваження з виконання рішень здійснюються на основі делегування з боку Ради міністрів ЄС. Прообразом сучасної Є. к. став утворений в 1951 Вищий орган Європ. об'єднання вугілля та сталі; в 1967 згідно з Договором про злиття була заснована Комісія Європ. співтовариств (єдина для Європ. об'єднання вугілля та сталі, Європ. екон. співтовариства та Європ. співтовариства з атомної енергії). Внаслідок утворення Євросоюзу та поглиблення європ. інтеграції відбувається поступове розширення повноважень наднаціональних ін-тів ЄС, у т. ч. Є. к., що складається з 27-ми незалежних членів — комісарів, включаючи Президента (з 22.11.2004 — Хосе Мануель Баррозу, Португалія) й Віце-президента — Високого представника ЄС із закорд. справ та безпекової політики (з 18.10.1999 — Х. *Солана*), тобто по одному гр-ну від кожної держави-члена ЄС, з чітким розподілом функціональних обов'язків між ними. Згідно з Лісабон. договором 2007, програма інституційного реформування ЄС передбачає поступову відмову від обрання до складу Комісії представників усіх країн-членів, що пояснюється подальшим розширенням ЄС та зростанням к-сті його членів; з 01.11.2014 чисельний склад Комісії має дорівнювати $^{2}/_{3}$ від загальної к-сті країн-членів ЄС. Комісари мають обиратися на основі рівноправної ротації, що відображатиме демограф. та географ. представництво країн-членів. Термін дії Є. к. — 5 років, місце проведення засідань — Брюссель (Бельгія); в основу її функціонування покладено принцип колегіальності, рішення ухвалюються простою більшістю голосів; внутр. структура складається з ген. директоратів, групи заг. служб та кабінетів — особистих штабів комісарів; заг. координацію забезпечує Ген. секретаріат. Є. к. наділена такими повноваженнями: 1) законод. ініціатива — висування та підготовка нових законод. пропозицій та участь у процедурі прийняття рішень разом з Радою ЄС та *Європейським парламентом*; 2) викон. функції — управління та виконання бюджету і програм ЄС (розробка та реалізація спільних політик ЄС, проведення дослідницьких та технол. програм, виконання бюджету ЄС, формування та управління заг. та структурними фондами тощо); 3) забезпечення дотримання законодавства ЄС — під контролем Суду Європ. співтовариств забезпечення інтересів ЄС та виконання установчих договорів та ін. норм.-прав. актів ЄС; 4) представництво ЄС на міжнар. арені — ведення від імені ЄС переговорів та участь у підготовці та укладанні міжнар. угод, координація програм гуманіт. і тех. допомоги та допомоги у розвитку, представництво ЄС у *міжнародних організаціях* (*ООН*, *СОТ*, *ОЕСР*) та в третіх країнах (у світі діє понад 130 делегацій Є. к.). Проте ці повноваження не поширюються на другу опору ЄС — спільну зовн. політику та політику безпеки ЄС, засновану на міждерж. принципі співробітництва.

Літ.: Policy-Making in the European Union. Oxford; New York, 2005; Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Пер. з англ. К., 2006;Гоці С. Європейська комісія. Процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження / Пер. з італ. К., 2007. *В. Копійка*

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА ХА́РТІЯ МІСЦЕ́ВОГО САМОВРЯДУВА́ННЯ — регіон. *договір міжнародний*, що зобов'язує д-ви застосовувати основоположні правила, які гарантують політ., адм. та фін. незалежність органів *місцевого самовряування*. Хартія була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* у Страсбурзі 15.10.1985, набрала чинності 01.09.1988; дата підписання Україною — 06.11.1996, набуття чинності для України — 01.01.1998. Хартія передбачає визнання принципу місц. самовряд. в нац. законодавстві та, коли це можливо, в *конституції*. Органи місц. самовряд. обираються на основі заг. виборчого права і в межах закону повинні мати право здійснювати в інтересах місц. населення регулювання і управління сусп. справами, які належать до їхньої компетенції. Відповідно до цього в Хартії зазначається, що муніципальні функції, як правило, здійснюються переважно тими органами, які мають найтісніший контакт із *громадянами*, та що органи вищого рівня мають залучатися тільки тоді, коли координація та здійснення повноважень є неможливими або неефективними на нижчому рівні. З цією метою вона проголошує принципи охорони тер. кордонів органів місц. самовряд., наявності відповідних адм. структур та ресурсів для виконання органами місц. самовряд. їхніх завдань, визначає умови здійснення функцій на місц. рівні, передбачає адм. нагляд за діяльністю органів місц. самовряд., розглядає питання про їхні фін. ресурси та прав. захист. Хартія також передбачає, що умови служби співробітників органів місц. самовряд. повинні дозволяти добір висококваліфікованого персоналу з урахуванням особистих якостей та компетентності; для цього забезпечуються належні можливості профес. підготовки, винагороди та просування по службі. Хартія закріплює за органами місц. самовряд. право співпрацювати з ін. органами місц. самовряд. (в т. ч. іноземними) для виконання завдань, що становлять спільний інтерес. Принципи місц. самовряд., що містяться в Хартії, застосовуються до всіх категорій органів місц.

самовряд.; кожна сторона зобов'язується вважати для себе обов'язковими принаймні 20 пунктів ч. І Хартії, з яких принаймні десять пунктів мають належати до найважливіших суттєвих статей та пунктів.

Літ.: Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. К., 1999; їх же. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. К., 2000; Муніципальне право України. К., 2006. *О. Задорожний*

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА ХА́РТІЯ РЕГІОНА́ЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИ́Н — регіон. *договір міжнародний*, спрямований на охорону та розвиток в Європі історичних регіон. мов або мов меншин, культ. традицій шляхом забезпечення дотримання права особи вживати регіон. мову або мову меншини у приват. та сусп. житті. Хартія відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* у Страсбурзі 05.11.1992, набрала чинності 01.03.1998; станом на 01.01.2009 її підписали 30 держав, у 17 з яких її ратифіковано. Хартія входить до обов'язкового переліку угод, які повинні ратифікувати нові держави-члени Ради Європи. За Хартією, термін «регіональні мови або мови меншин» означає мови, які: 1) традиційно використовуються в межах певної території д-ви *громадянами* цієї д-ви, які являють групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї д-ви, та 2) відрізняються від офіц. мови (мов) цієї д-ви. Цей термін не поширюється на діалекти офіц. мови (мов) д-ви та мови мігрантів. У Хартії визначено мету та принципи, які сторони зобов'язуються застосовувати до всіх уживаних на їхній території регіон. мов або мов меншин: поважання кордонів кожної геогр. місцевості, в якій використовуються такі мови; необхідність розвитку цих мов; сприяння їх використанню в держ. і приват. житті та/або заохочення такого використання (за допомогою викладання та вивчення мов, підтримання стосунків між групами, які вживають ці мови в ін. д-вах). Крім того, Хартія передбачає низку конкр. положень, спрямованих на заохочення використання регіон. мов або мов меншин у сусп. житті. Вони стосуються освіти, правосуддя, адм. органів і публічних послуг, ЗМІ, культ. діяльності, екон. і соціального життя, транскордонних обмінів. Кожна сторона зобов'язується застосовувати щонайменше 35 пунктів або підпунктів із цих положень, у т. ч. певну к-сть обов'язкових положень із числа найсуттєвіших. Кожна сторона має також у своєму ратифікаційному док-ті вказати всі регіон. мови або мови меншини (чи менш широко вживані офіц. мови) та застосовувані до них положення про заохочувальні заходи. Виконання Хартії контролює К-т експертів за участю представників від кожної держави-учасниці, який періодично розглядає подані д-вами доповіді. Перша доповідь подається через один рік після набрання Хартією чинності щодо відповідної д-ви, наступні доповіді подаються кожні три роки після першої доповіді. На основі доповідей та одержаної інформації від ін. органів і об'єднань із відповідних країн К-т експертів складає доповідь К-тові міністрів Ради Європи. Доповідь містить, зокрема, пропозиції щодо підготування К-том міністрів рекомендацій одній або декільком державам-учасницям. Ген. секретар Ради Європи подає *ПАРЄ* докладну дворічну доповідь про застосування Хартії.

Україна підписала Хартію 02.05.1996; *Верховна Рада України* ратифікувала її 24.12.1999, але *Конституційний Суд України* визнав цей закон про ратифікацію неконституційним з огляду на порушення процедури ратифікації. Повторно Хартію ратифіковано 15.05.2003, але через тривале зволікання з поданням ратифікац. док-та до Ради Європи вона набула чинності для України лише 01.01.2006. Гол. проблемою з ратифікацією та застосуванням Хартії в Україні стало намагання деяких політ. сил (зокрема Партії регіонів та Комуніст. партії) використати її задля легалізації якнайширшого вживання рос. мови в різних сусп. ділянках. Цей шлях мав по суті стати законод. альтернативою до надання рос. мові статусу другої держ. або офіц. мови, якого її прихильники не могли досягти через протидію тих сил, що обстоюють пріоритетний розвиток укр. мови. Ця протидія, а також небажання викон. влади витрачати великі кошти на здійснення заохочувальних заходів, сприяли і скасуванню первісного закону про ратифікацію, і зволіканню з імплементацією повторного закону. Коли Хартія набула чинності, прибічники офіц. вживання рос. мови проголосили її регіон. мовою в низці областей і великих міст сх. та пд. країни, але їхні опоненти домоглися судового скасування цих ухвал. Наступним кроком у боротьбі за офіц. вживання рос. мови стало внесення на розгляд *парламенту* кількох проектів нового закону про мови, що передбачають надання рос. та низці ін. мов нац. меншин статусу регіон. на територіях їх поширення, буцімто у відповідності з Хартією. Опоненти такого кроку вважають застосування Хартії до рос. мови неправомірним з огляду на її велику поширеність порівняно не тільки з мовами ін. меншин, а й з укр. мовою, а отже, непотрібність для неї передбачених Хартією заходів, покликаних підтримати вживання мов, менш поширених порівняно з офіційною. Відповідно, вони вимагають внесення змін до закону про ратифікацію, які обмежили б можливості такого застосування.

Літ.: Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. К., 1999; їх же. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. К., 2000; The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities. Strasbourg, 2008. *О. Задорожній, В. Кулик*

ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ БАНК РЕКОНСТРУ́КЦІЇ ТА РО́ЗВИТКУ, ЄБРР (European Bank for Reconstruction and Development, EBRD) — міжнар. кредитна установа, створена для фінансування ринкових перетворень у посткомуніст. країнах ЦСЄ та кол. *СРСР*; утворений на підставі угоди від 29.05.1990, засновниками стали 40 країн, зокрема всі європ. д-ви (крім Албанії), США, Канада, Мексика, Марокко, Єгипет, Ізраїль, Японія, Нова Зеландія, Австралія, Пд. Корея, а також ЄС і Європ. інвестиц. банк (ЄІБ). Загалом членом ЄБРР може бути будь-яка з країн-членів *МВФ*; розпочав операції 15.04.1991; на 01.01.2009 налічувалося 62 акціонери. Керівництво діяльністю здійснюють: Рада керуючих (вирішує стратег., принципові питання), Рада директорів (гол. викон. орган, до компетенції якого належать поточні питання роботи) та президент (з 03.07.2008 — Томас Міров, ФРН), який обирається на 4 роки Радою керуючих більшістю голосів; штаб-квартира розташована в Лондоні. Мета ЄБРР — підтримка країн-членів у проведенні структурних і галузевих екон. реформ, включаючи демонополізацію, децентралізацію та приватизацію, зі стратег. завданням цілковитої інтеграції їхніх економік у світовий екон. простір шляхом орг-ції, модернізації та розширення вироб. конкурентоспроможної і приватнопідприємницької діяльності, передусім малих і серед. підприємств; мобілізації нац. та іноземного капіталу, впровадження сучас. високоефективних форм і методів управління; інвестицій у виробництво з метою створення конкурентного середовища і підвищення продуктивності, якості життя та поліпшення умов праці; надання тех. допомоги в підготовці фахівців; кредитування інфраструктурних проектів у держ. секторі економіки; сприяння екол. безпечному розвиткові. ЄБРР співпрацює з ін. інвесторами і кредиторами в наданні кредитів і гарантій, інвестуванні коштів у акціонерні капітали. Осн. фін. ресурси ЄБРР складаються з акціонерного капіталу (на 01.01.2009 — 20 млрд євро), запозичень на світових фін. ринках та надходжень від позик та інвестицій. У структурі статутного капіталу на країни ЄС і ЄІБ припадає сукупна квота в розмірі 51 %, серед неєвропейських країн найбільша частина капіталу належить США — 10 %. Асигнування ЄБРР постійно зростають за рахунок портфеля як акцій, так і проектів; більше 80 % від заг. к-сті операцій припадає на Пд.-Сх. Європу й країни *СНД*; менше $^{1}/_{10}$ від заг. к-сті проектів припадає на розвинуті країни Центр. Європи й Балтії. На 01.01.2008 обсяг проектів ЄБРР у країнах операцій становив бл. 2600 на заг. суму 116,9 млрд євро (при цьому в рамках власних проектів — 36,9 млрд, у формі фін. зобов'язань — 80 млрд). Україна набула членства в ЄБРР 13.08.1992, частка у статутному капіталі банку 16 000 акцій (160 млн євро); на 01.01.2008 ЄБРР здійснив в Україні проектів на суму понад 6 млрд євро У структурі асигнувань переважають інфраструктура — 31 %, агропром. сектор — 20 %, фін. сектор — 20 %, енергетика — 8 %.

Літ.: Філіпенко А. С. Економічний розвиток. Європейський контекст. К., 2001; Хорошковський В. І. Співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями: еволюція, теорія, практика. К., 2002; Transition. Report 2006: Finance in Transition. London, 2006; Спільний європейський економічний простір: гармонізація мегарегіональних суперечностей. К., 2007. *В. Батрименко*

ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ ПАРЛА́МЕНТ — представн. орган *Європейського Союзу*, наднаціональний за своєю природою; здійснює консультат. та контрольні функції, на відміну від нац. законод. органів його роль у законотворчому процесі обмежена. Історія Є. п. розпочинається у 1950-х з утворенням в 1951 Асамблеї Європ. об'єднання вугілля та сталі, заміненої Асамблеєю Європ. співтовариств (у 1962 перейменована на Є. п.). У 1950–70-ті Є. п. формувався з представників нац. законод. органів країн-членів, з 1979 депутати обираються прямим заг. голосуванням терміном на 5 років. Згідно з *Маастрихтським договором 1992* порядок обрання депутатів співвідноситься з ін-том громадянства ЄС: правом обирати чи бути обраним до Є. п. наділені всі гр-ни ЄС незалежно від місця проживання на тер. ЄС. За відсутності єдиного виборчого законодавства *вибори* в кожній країні-члені проходять відповідно до нац. виборчого законодавства. Є. п. має однопалатну структуру, місце проведення засідань — Страсбург (щомісячні пленарні засідання) та Брюссель (додаткові сесії та засідання парлам. к-тів). Очолює Є. п. Президент, обраний на 2,5 роки, до повноважень якого належать: ведення засідань, адм. та представн. функції (разом з Президентом *Європейської комісії* та головуючим в Раді ЄС представляє ЄС на міжнар. арені). Внутр. структура парламенту така: 1) Бюро парламенту: Президент, 14 віце-президентів та 6 квесторів (мають дорадчий голос та займаються адм., фін. та госп. питаннями); конференції голів: Президент, голови політ. груп та 2 представники від незалежних депутатів, що визначає порядок денний сесій парламенту; 2) парламент. к-ти (постійні, тимчас. спеціалізовані та тимчас. слідчі) та секретаріат. Розподіл місць в Є. п. здійснюється відповідно до чисельності населення країн-членів; Є. п. 2004–09 скликання налічує 785 депутатів, обраних від 27 країн-членів; унаслідок подальшого розширення ЄС та зростання к-сті його членів Лісабон. договором 2007 передбачено скорочення к-сті депутатів до 751 (мін. представництво від однієї країни — 6; макс. — 96). Формування політ. груп (фракцій) в Є. п. здійснюється не за нац. приналежністю, а на основі політ. інтересів. У легіслатурі 2004–09 діють 7 політ. груп європ. масштабу та група незалежних депутатів; протягом останніх скликань абс. більшість голосів у парламенті належала двом провідним політ. групам — Європ. нар. партії та партії Європ. соціалістів; від чисельності груп прямо залежить їхнє представництво у керівних органах Є. п.

До функцій Є. п. віднесено законод. повноваження, участь у бюджетному процесі, дем. нагляд за діяльністю ін. ін-тів ЄС та виконання зовн. зв'язків. З еволюцією європ. інтеграц. процесів відбувається поступове посилення законод. повноважень парламенту; крім консультативних функцій, передбачених *Римським договором 1957*, Є. п. отримав можливість вносити поправки до законопроектів (процедура співпраці, запроваджена Єдиним європ. актом 1986), відхиляти законопроекти в цілому (процедура спільного прийняття рішень, запроваджена Маастрихт. договором 1992) та право непрямої законод. ініціативи (звернення до Комісії про необхідність подання законопроекту). У той же час повноваження в рамках другої опори (спільна зовн. та безпекова політика) та третьої опори ЄС (правосуддя та внутр. справи) обмежені консультат. функцією та правом на інформацію. Бюджетні повноваження виконуються через процедуру ухвалення, внесення поправок чи відхилення в цілому бюджету ЄС та контролю за його виконанням шляхом затвердження доповідей Комісії. Функції дем. нагляду за діяльністю ін. ін-тів ЄС здійснюються шляхом участі у формуванні цих ін-тів і через контрольні механізми. Установчі договори ЄС надають Є. п. істотні права при формуванні Європ. комісії, Рахункової палати та Європ. центр. банку (запропоновані Радою ЄС кандидатури затверджуються чи відхиляються парламентом). До форм контролю належать: право на інформацію (зобов'язання Комісії та Ради надавати щорічні звіти); усні та письмові запити депутатів; право на утворення тимчас. слідчих к-тів для розслідування звинувачень на адресу ін-тів чи посад. осіб ЄС у вчиненні правопорушень чи неналежному управлінні; призначення *омбудсмена*, уповноваженого розглядати скарги від гр-н ЄС та юрид. осіб з приводу порушень їхніх прав ін-тами чи органами ЄС, крім скарг на роботу Суду Європ. Співтовариств. З утворенням ЄС зросла відповідальність Є. п. у сфері зовн. зносин; до його повноважень віднесено надання згоди на укладання ряду міжнар.-прав. актів (угод про приєднання, асоціацію та співробітництво); консультат. функцію у сфері спільної зовн. та безпекової політики ЄС (СЗБП) та участь у призначенні Високого представника ЄС із СЗБП, проведення парлам. дебатів з питань *міжнародної політики* та ухвалення рекомендацій для ін. органів ЄС, участь у міжпарлам. співробітництві як на двосторонній основі, так і в міжнар. міжпарлам. орг-ціях.

Літ.: Ентін Л. М. Інституційна структура та механізм прийняття рішень у Європейському Союзі. К., 2004; Policy-Making in the European Union. Oxford; New York, 2005; Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Пер. з англ. К., 2006. *В. Копійка*

ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ СОЮ́З (ЄС) — об’єднання європ. д-в, створене згідно з *Маастрихтським договором 1992* членами Європ. співтовариств: Бельгією, Великобританією, Грецією, Данією, Італією, Ірландією, Іспанією, Люксембургом, Нідерландами, Німеччиною, Португалією, Францією. Згідно з договором, структура ЄС включає Європ. співтовариства (Європ. об’єднання вугілля і сталі — припинило існування 23.07.2002, Європ. екон. співтовариство, Європ. співтовариство з атомної енергії), сферу спільної зовн. політики й політики безпеки, співробітництво у сфері правосуддя і внутр. справ, об’єднані під єдиним інституціональним дахом. Договір про ЄС розмежував соціально-екон. сектор, де Співтовариство має виняткові повноваження, і політ. сектор із перевагою методів і механізмів міжурядової співпраці. ЄС не має статусу юрид. особи, але такий статус мають співтовариства, які є суб’єктами права з самост. компетенцією, незалежною від держав-членів. Діяльність співтовариств охоплює внутр. ринок, у т. ч. умови праці й безпеку споживачів; конкурентну політику; екон. й валютну політику; торгову політику; сільс. господарство; рибальство, екол. політику, дослідження тощо. Ідея європ. *інтеграції* народилася як результат осмислення трагічних подій і досвіду двох світових війн, що спричинили значне послаблення міжнар. позицій європ. д-в; інтеграц. процеси були прискорені геополіт. розчленуванням Європи і початком *«холодної війни»*. Перші кроки на шляху європ. інтеграції були пов’язані з реалізацією «плана Шумана». Міністр закорд. справ Франції Р. Шуман 09.05.1950 запропонував створити Європ. об’єднання вугілля і сталі (ЄОВС) з метою унеможливити підготовку до нової війни шляхом встановлення міжнар. контролю над ключовими для військ. індустрії галузями виробництва. Як перший крок пропонувалося створення франко-нім. об’єднання вугілля і сталі, відкритого для приєднання ін. європ. д-в. 18.04.1951 у Парижі Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди й Люксембург підписали Договір про заснування ЄОВС (набув чинності 25.07.1952). 25.03.1957 у Римі держави-члени ЄОВС підписали два договори (див.: *Римський договір 1957*), якими засновували Європ. екон. співтовариство (ЄЕС) і Європ. співтовариство з атомної енергії (Євратом). Протягом перехідного періоду 1958–68 було створено Митний союз, одночасно досягнуто лібералізації руху робітників, свободи підприємництва й надання послуг у сфері пром-сті й торгівлі; було сформовано Спільний ринок, визначено принципи діяльності й інструменти фінансування Спільної сільськогосп. політики; у 1967 створено єдині Раду і Комісію, які разом з *Європейським парламентом* (ЄП) і Судом створили спільну інституціональну систему Співтовариств. На межі 60–70-х рр. 20 ст. Співтовариству вдалося завершити бюджетне врегулювання Спільного ринку, визначити план переходу до формування бюджету ЄЕС за рахунок власних, незалежних від нац. урядів ресурсів. Спостерігався прогрес у розвитку спільних галузевих політик: було започатковано рибопромислову, екол., пром. політики ЄЕС; на поч. 70-х рр. створено систему узгодження зовнішньополіт. курсів держав-членів; у 1973 Великобританія й економічно пов’язані з нею Данія та Ірландія стали членами Співтовариств. У 70–80-х рр. Співтовариство розвивалося в умовах екон. і фін. кризи, яка супроводжувалася посиленням протекціоністських і дезінтеграц. тенденцій. Співтовариство зосередилося на збереженні досягнутого рівня інтеграції, пошуках шляхів підвищення ефект. інституціональної системи; відбулася активізація соціальної і регіон. політики, запроваджено чотирирічні рамкові програми діяльності в наук.-досл. сфері, засновано європ. валютну систему. В 1981 до ЄЕС було прийнято Грецію, в 1986 — Португалію та Іспанію. Держави-члени ухвалили рішення про заснування Європ. ради (ЄР) як найвищої політ. інстанції Співтовариства, а також про проведення заг. прямих виборів до ЄП. Після підписання у лют. 1986 і набуття чинності у лип. 1987 Єдиного європ. акта (ЄЄА) Співтовариство вступило в якісно новий етап розвитку, пов’язаний з реалізацією програми створення єдиного ринку. ЄЄА надав імпульс інституціональному реформуванню Співтовариства в напрямі розширення повноважень його ін-тів і поширення принципу мажорит. голосування в РМ. 01.01.1993 18 країн (12 країн Співтовариства і 6 країн Європ. асоціації вільної торгівлі — Австрія, Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Фінляндія, Швеція) створили Європ. екон. зону. Набуття чинності Маастрихт. договором 01.11.1993 знаменувало народження ЄС, початок нового етапу у розвитку європ. інтеграції у напрямі розбудови політ., екон. і валют. союзу; 01.01.1995 членами ЄС стали Австрія, Швеція і Фінляндія. Маастрихт. договір передбачив заснування Екон. й валютного союзу (ЕВС), запровадження єдиної валюти в рамках ЄС, посилення соціально-екон. згуртування; програма створення ЕВС була реалізована до 30.01.2002. Для управління ЕВС були засновані Європ. центр. банк і Європ. система центр. банків; учасниками «єврозони» стали 12 держав-членів ЄС, крім Великобританії, Данії та Швеції; з часом до них долучилися Словенія (01.01.2007), Кіпр (01.01.2008), Мальта (01.01.2008) і Словаччина (01.01.2009). 02.10.1997 був підписаний і 01.05.1999 набув чинності Амстердам. договір, який вніс зміни в установчі угоди, зокрема, актуалізував питання прав людини і свобод, надав політиці ЄС культ. і соціальний виміри, посилив відкритість і демократичність у функціонуванні ін-тів, інтегрував *Шенгенські угоди* у правову систему ЄС. 26.02.2001 був підписаний і 01.02.2003 набув чинності Ніццький договір, в якому були вирішені деякі проблеми інституціональної реформи: встановлені чисельність і склад ін-тів ЄС після розширення, порядок застосування кваліфікованої більшості при голосуванні в Раді ЄС тощо. 15.12.2001 в Лакені (Бельгія) на саміті держав-членів ЄС було прийнято рішення про створення Європ. конвенту для розробки нового нормат.-прав. акта, який мав замінити складну договірну базу ЄС і пристосувати його інституціональну систему до розширення на Сх. 20.06.2003 проект Договору про запровадження Конституції для Європи (ДКЄ) був представлений ЄР в Салоніках, його узгоджений текст був підписаний у Римі 29.10.2004, але під час *референдумів* у Франції і Нідерландах більшість виборців проголосували «проти» ДКЄ. Концепція «конституційного» характеру договору, який повинен замінити установчі угоди, була відхилена на саміті ЄС в Брюсселі 21.06.2007, натомість 13.12.2007 відбулося підписання «Лісабонського договору, який змінює Договір про Європ. Союз і Договір про заснування Європ. Співтовариства». Лісабон. договір має конвенціональний характер, тоді як базовими для ЄС повинні залишитися Договір про Європ. Союз і Договір про заснування Європ. Співтовариства, перейменований на Договір про функціонування Європ. Союзу. Лісабон. договір повинен посилити дієвість ЄС та його можливості ефективно досягати своїх цілей, спростивши механізм управління в ЄС, а також зміцнити європ. демократію, посиливши повноваження ЄП і роль нац. парламентів у європ. справах. Станом на 01.01.2009 р. Лісабон. договір ратифікували дев'ятнадцять держав-членів ЄС, однак через негат. результати референдуму в Ірландії процес інституціональної реформи ЄС загальмувався. І все ж 01.05.2004 членами ЄС стали 10 країн Центр. і Сх. Європи: Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Кіпр, Словенія й Мальта, а 01.01.2007 — Болгарія і Румунія.

Європ. співтовариства та ЄС діють в рамках єдиної інституціональної системи. Ін-тами ЄС є: Рада, Комісія, ЄП, Суд Європ. співтовариств, Рахункова палата (Палата аудиторів). Особливе місце в інституціональній системі ЄС займає ЄР у складі глав д-в і урядів та голови *Європейської комісії*, що вирішує ключові питання інтеграц. буд-ва і політики об'єднання. Прийняті нею політ. установки втілюються у формальні акти ЄС відповідно до встановленої процедури. Головою ЄР є вищий керівник д-ви, яка в даний момент головує в Раді ЄС, засідання ЄР проводяться не рідше двох разів на рік. Комісія є центр. елементом у системі ін-тів ЄС, оскільки представляє й захищає спільні інтереси, її основні напрями діяльності — охорона права співтовариств; ініціювання політики ЄС; реалізація спільних політик; представництво ЄС у третіх д-вах і в міжнар. орг-ціях. Комісія виконує адм. і розпорядчі функції, здійснюючи управління фінансами співтовариств, зокрема фондами (ЄСРГФ, ЄСФ, ЄФР, ЄФРР), а також бюджетом наук.-дослід. програм. Від 01.01.2005 до складу Комісії входить по одному представникові від кожної держави-члена; в майбутньому передбачається скоротити чисельність комісарів і запровадити систему ротації. Голова й члени Комісії призначаються на свої посади строком на 5 років, місце перебування Комісії — Брюссель. Рада — осн. орган прийняття рішень в ЄС, що, як правило, приймає рішення на пропозицію Комісії за різними формами участі ЄП. Рада — міжуряд. ін-т, в якому кожна д-ва представлена нац. міністром; в інституціональній системі ЄС Рада виступає як єдина установа, але фактично включає в себе декілька спеціалізованих рад, діяльність яких координує Рада заг. і закорд. справ. Роботу Ради організовує й спрямовує країна, яка в ній головує; ротація головування в Раді відбувається кожні 6 місяців. Повноваження Ради полягають у забезпеченні координації спільної екон. політики держав-членів; прийнятті рішень щодо життєдіяльності співтовариств шляхом законотворчої діяльності; праві наділяти Комісію повноваженнями виконувати норми, напрацьовані Радою. Рада призначає членів багатьох дорадчих і контрольних органів, разом із ЄП здійснює контрольні функції в бюджетній сфері. У Раді діє «зважена» система голосування; після кожного розширення ЄС змінювався кількісний склад Ради і співвідношення голосів для прийняття рішень кваліфікованою більшістю. На 01.01.2009 необхідна кваліфікована більшість голосів для прийняття актів, запропонованих Комісією, в Раді ЄС становить 255 на 345. ЄП розміщується в Страсбурзі, де він збирається 6–7 разів на рік; число членів ЄП зростало в процесі розширення ЄС, але починаючи з виборчої кампанії 2009 число європ. парламентарів не перевищуватиме 736 чоловік. Члени ЄП обираються на заг. прямих виборах строком на 5 років; ЄП має законодавчі, бюджетні та контрольні повноваження. Суд Європ. співтовариств є гол. правоохоронним органом, який зберігає засади інтеграції й одночасно розвиває право співтовариств. Кількісний склад Суду відповідає числу держав-членів плюс один у випадку непарного числа його членів; судді призначаються за взаємної згоди нац. урядів строком на 6 років і обирають зі свого складу голову Суду. Суд виконує правоохоронні, правотворчі, консультат. й контрольні функції. Рахункова палата здійснює контроль за фін. діяльністю всіх ін-тів, органів та орг-цій, що входять у систему ЄС, а також подає свою думку в рамках процедури прийняття регламентів фін. характеру й на запити ін. ін-тів Співтовариства. Інституціональна система ЄС включає також консультат. органи: Екон. і соціальний к-т та К-т регіонів. Конкр. напрями політики здійснюються через розгалужену мережу автоном. агентств: Європол, Євроюст, Європ. фонд освіти тощо. ЄС володіє автон. бюджетом, який базується на власних фін. ресурсах Співтовариства й служить передусім для фінансування спільних політик. У ЄС утвердився правопорядок, в інтересах якого держави-члени в дедалі більших розмірах обмежують свої суверенні права. Норми права Співтовариства мають пряму дію та верховенство над нац. законодавством держав-членів. Суб'єктами права Співтовариства, крім держав-членів та ін-тів ЄС, є також юрид. й фіз. особи. За півстоліття розвитку інтеграції ЄС перетворився на один із осн. екон. центрів сучас. світу, який переважає за сукупним валовим продуктом й обсягом зовн. торгівлі такі провідні світові д-ви, як США, КНР і Японія. На 01.01.2009 чисельність населення 27 держав-членів ЄС становила понад 500 млн чоловік, територія — бл. 5 млн кв. км; частка ЄС у світовому валовому продукті перевищує 20 %, на нього припадає майже чверть світової торгівлі. ЄС відіграє провідну роль у наданні тех. і фін. допомоги країнам, що розвиваються, підтримує дип. стосунки більше ніж із 130 країнами світу. Він має статус спостерігача в *ООН* та її спеціалізованих орг-ціях, бере участь у роботі *ОЕСР*. Європа вийшла на такий рівень інтеграції, коли вона відчуває себе і сприймається світом як єдине ціле.

Літ.: Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. К., 2001; Hazel Smith. European Union Foreign Policy: What it is and what it Does. London; Sterling, VA., 2002; Neill Nugent. The Government and Politics of the European Union. Durham, 2006; John Pinder, Simon Usherwood. The European Union: A Very Short Introduction. New York; Oxford, 2007.

Т. Шинкаренко

ЄВРОРЕГІО́Н — європ. форма *інтеграції міжнародної*, одна з орг. форм транскордонних відносин, коли в межах своєї компетенції та за згодою центр. держ. органів (на базі спец. розширених повноважень на міжнар. співробітництво) місц. органи влади прикордонних адм.-тер. одиниць мають можливість розробляти спец. комплексні програми екон., культ. та гуманіт. взаємодії, реалізовувати конкр. транскордонні екон. проекти, вирішувати проблеми зайнятості, інфраструктури, екології. Є. мають свою орг. структуру та визначені джерела фінансування, їхня діяльність базується на укладених договорах, угодах міждерж. рівня та статутах. Співробітництво у рамках діючих Є. здійснюється в напрямах поєднання зусиль в екон. сфері, розбудови соціальної, інформ. та вироб. інфраструктури, облаштування та модернізації кордону, розвитку транспортної мережі, наук. та культ. співпраці, охорони навкол. природного середовища. У межах Є. реалізується ряд проектів та програм транскордонного співробітництва, які мають відповідний вплив на подальший розвиток екон. й соціального розвитку регіонів. Концепція Є. є наслідком політики ЄС, спрямованої на децентралізацію політ. й екон. влади; з 1971 існує Асоціація європ.

прикордонних регіонів (Association of European Border Regions, AEBR), членами якої є 90 із 115-ти реально діючих Є.; 1985 заснована Асамблея європ. регіонів (Assembly of European Regions, AER), що також бере участь у координації діяльності єврорегіон. утворень і об’єднує понад 270 регіонів із 33-х країн, а також 16 міжрегіон. орг-цій, у т. ч. AEBR. Є. можуть створюватися: в межах ЄС (таким був перший Є. на кордоні Нідерландів і ФРН — EUREGIO 1958); д-вами, що входять і не входять до ЄС (Є. «Адріатика» 2006 за участю Албанії, Боснії і Герцеговини, Італії, Словенії, Хорватії та Чорногорії); за межами ЄС (Є. «Дніпро» 2003 у складі Брян. обл. Росії, Гомел. обл. Білорусі й Черніг. обл. України). На зх. та пд.-зх. кордонах України функціонує 4 Є.: «Карпати» (1993, об’єднує 19 адм.-тер. одиниць України, Польщі, Румунії, Словаччини й Угорщини), «Буг» (1995, Волин. обл. України, Брест. обл. Білорусі й Люблін. воєводство Польщі), «Нижній Дунай» (1998, Одес. обл. України, пов. Кагул Молдови, пов. Бреїла, Галац і Тульча Румунії), «Верхній Прут» (2000, Чернів. обл. України, Ботошан. та Сучав. пов. Румунії, Бричен., Єдинец., Фалешт., Глоден., Окниц. і Ришкан. р-ни Молдови). 2003 створено Є. «Слобожанщина» (Харк. обл. України та Белгор. обл. Росії), «Дністер» (Вінн. й Одес. обл. України та прикордонні р-ни Молдови); опрацьовується питання щодо розробки проекту Є. «Сян» (Львів. обл. України та Підкарп. воєводство Польщі), ведуться переговори про входження Микол. обл. до Є. «Померанія» (1995, Данія, Польща, ФРН, Швеція).

Літ.: Sven Tägil, Kristian Gerner. Regions in Central Europe: The Legacy of History. London; 1999; James Anderson, Liam O'Dowd, Thomas M. Wilson. New Borders for a Changing Europe: Cross-border Cooperation and Governance. London, 2003. *В. Матвієнко*

ЄДИ́НИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПРО́СТІР (ЄЕП) БІЛОРУ́СІ, КАЗАХСТА́НУ, РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ ТА УКРАЇ́НИ — об’єднання, створене на основі відповідної Угоди, укладеної 19.09.2003. Екон. потенціал цих чотирьох д-в, на думку багатьох фахівців, становить до 90 % від заг. екон. потенціалу д-в пострад. простору. На саміті в Астані 15.09.2004 було узгоджено перелік док-тів, які потрібно було першочергово ухвалити й які розглядались єдиним пакетом. Разом з тим вже у 2005 від найвищих посадових осіб України почали лунати заяви щодо необхідності обмеження участі нашої д-ви в цьому об’єднанні, відмови від поглиблення співпраці щодо створення наднац. структур, створення яких передбачалося відповідно до концепції формування ЄЕП, яка була ухвалена разом з установчою угодою. Ця концепція визначає за мету створення умов для стабільного та ефект. розвитку економік держав-учасниць та підвищення рівня життя їхнього населення. Принцип вільного руху товарів передбачав усунення винятків з режиму вільної торгівлі, проведення уніфікованої митної політики, в т. ч. щодо третіх країн, а застосування антидемпінгових, компенсаційних та ін. захисних заходів буде замінено єдиними правилами у сфері конкуренції та субсидій. ЄЕП формується поступово через поглиблення рівня *інтеграції* та синхронізацію екон. перетворень в державах-учасницях, уніфікацію їхнього законодавства в різних галузях. На першому етапі має бути забезпечений режим вільної торгівлі щодо імпорту з держав-учасниць, сформовані передумови митного союзу та єдиного конкурентного середовища. На другому — завершення формування зони вільної торгівлі без винятків та обмежень, створюється митний союз з єдиним митним тарифом. На третьому планувалося завершити створення ЄЕП з вільним рухом капіталу, товарів, послуг та роб. сили. Напрями інтеграції та заходи щодо їх реалізації передбачають обов’язковість їх виконання для кожної зі сторін у повному обсязі, на основі норм та правил *СОТ*. Координаційні органи об’єднання створюються на основі окремих міждерж. угод з врахуванням рівня інтеграції. Поступове усунення України від участі в реалізації угод щодо формування ЄЕП призвело до запровадження в діяльності об’єднання концепції різношвидкісної інтеграції та перенесення низки домовленостей для імплементації в рамках ін. інтеграц. утворення у складі нових незалежних д-в — *Євразійського економічного співтовариства*. Досі базові угоди щодо створення об’єднання, а також режим вільної торгівлі, так і не реалізовані. Позиція України, викладена у зауваженнях при ратифікації угоди про створення ЄЕП Білорусі, Казахстану, Рос. Федерації та України, дотепер залишається незмінною. *О. Ковтун*

ЄЛИЗАВЕ́ТА ПЕТРІ́ВНА (29.12.1709 — 05.01.1762) рос. імператриця (1741–61), дочка *Петра I* та *Катерини I*. Посіла престол внаслідок палацового перевороту. Під впливом свого фаворита Олексія Розумовського дещо лібералізувала імперську політику щодо Гетьманату. Було зменшено (1741) податковий тиск на Україну, обмежено розміщення на її території військ. частин і заїжджого рос. чиновництва, рос. поміщикам, які мали маєтки в країні, було категорично заборонено покріпачувати місц. населення, було підтверджено міські привілеї Києву, а його міщанам надано більше прав щодо госп. діяльності, скасовувалася заборона на традиц. право переходу селян з місця на місце в межах кордонів України-Гетьманату. Київ. академія отримала від імператриці «жалувану грамоту», за якою було відновлено її щорічне грошове утримання з укр. держ. скарбниці, було відновлено Київ. митрополію і титул Київ. митрополита. На прохання О. Розумовського, Є. П. відновила в Україні ін-т гетьманства (1747) і посприяла обранню на цю посаду його брата — Кирила Розумовського (1750). Гетьманат перейшов у відання Колегії іноземних справ, під контроль гетьмана передано Запорозьку Січ. Указом імператриці (1752) підтверджено заборону на поширення холопства щодо українців. Водночас зберігався імперський контроль над Україною і диктат щодо неї. К. Розумовському було заборонено самостійно призначати полковників, збереглася заборона гетьманам вести листування з іноземними д-вами, зберігся ін-т рос. радників-міністрів при гетьмані, він був зобов’язаний докладно звітувати перед двором за усі прибутки і видатки. У 1756 відання справами України-Гетьманату було повернуто до Сенату, йому ж було підпорядковано м. Київ (1761). На укр. землях було створено т. зв. «військ. поселення» (9 полків ландміліції вздовж притоки Дніпра — р. Орель), видано укази про утворення «Нової Сербії», «Слов’яно-Сербії», «Новослобідського козац. полку», які підпорядковувалися Сенату та Військ. колегії.

Літ.: Анисимов Е. В. Россия в середине XVIII в. М., 1988; Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба. У двох частинах. К., 2008. *О. Путро*

Є́ЛЬЦИН Борис Миколайович (01.02.1931, с. Бутка Талиц. р-ну Свердл. обл., Росія — 23.04.2007, Москва) — політ. і держ. діяч, 1-й президент Росії (обирався двічі — у 1991 і 1996). У 1955 закінчив буд. ф-т Уральс. політех. ін-ту. Працював за фахом. Член КПРС з 1961. З 1968 розпочав партійну кар’єру: зав. відділу буд-ва, з 1975 — секретар, з 1976 — 1-й секретар Свердл. обкому КПРС. У 1981 обраний членом ЦК КПРС. З 1985 — зав. відділу буд-ва ЦК КПРС. Того самого року обраний 1-м секретарем Моск. міськкому КПРС, а у 1986 став канд. у члени Політбюро ЦК КПРС. На хвилі високих сусп. очікувань від майбутніх реформ почав формуватися політ. образ Є. як борця з інертною партократією. У лист. 1987 на пленумі ЦК КПРС після низки різко крит. виступів проти консерватизму парт. керівництва та висловленого незадоволення перебігом і темпами ініційованої М. *Горбачовим* «перебудови» звільнений з посади. У груд. 1987 призначений 1-м заступником Держ. к-ту СРСР у справах буд-ва. Навесні 1988 виведений з канд. у члени Політбюро ЦК КПРС. У лип. 1988 на 19-й конференції КПРС вимагав своєї «політ. реабілітації». Не був підтриманий. Персонально Є. різко критикував секретар Політбюро ЦК КПРС Є. Лігачов. Проте навіть це не зупинило подальшого політ. сходження Є. У 1989 обраний депутатом 1-го з'їзду народних депутатів СРСР і членом ВР СРСР. У трав.1990 на 1-му з'їзді народних депутатів РРФСР обраний головою ВР РРФСР. Є. підтримали рух «Демократична Росія» та частина парт.-госп. номенклатури, що була незадоволена диктатом центру. У лип. 1990, на 28-му (останньому) з'їзді КПРС, Є. вийшов з партії. Неодноразово піддавав критиці партію й особисто її керівника, президента СРСР М. Горбачова. Значною мірою протистоянням з ним можна пояснити активність Є. у прийнятті у 1990 Декларації про суверенітет РРФСР. Цей док-т сприяв тому, що згодом назвуть «парадом суверенітетів у СРСР». У 1991 Є. був обраний президентом РРФСР (з січ. 1992 — РФ) на перших вільних дем. виборах глави Рос. д-ви. Під час заколоту 19–21.08.1991, організованого Держ. к-том з надзвичайного стану (ГКЧП) СРСР, Є. чинив рішучий спротив. Він видав низку указів, що розширювали повноваження президента РРФСР у сфері керівництва збройними силами, органами внутр. справ, перепідпорядковували президенту РРФСР низку союзних м-ств і відомств. Є. підписав док-ти, що переводили всю власність на тер. Росії під юрисдикцію РРФСР. Після придушення путчу підписав указ про розпуск Компартії РРФСР, а 06.11.1991 — указ про припинення діяльності на тер. Росії структур КПРС і КП РРФСР та націоналізацію їхнього майна. 08.12.1991 у Біловезькій пущі (Білорусь) разом із Л. *Кравчуком* і С. *Шушкевичем* Є. підписав Угоду про створення *СНД*, що ознаменувало колапс СРСР. 25.12.1991 президент СРСР М. Горбачов оголосив про свою відставку. РФ стала правонаступницею СРСР, легітимно отримала його ядерну зброю та місце пост. члена *Ради Безпеки ООН*. У 1992–93 за сприяння Є. групою економістів здійснювалась екон. реформа і ваучерна приватизація. Сталися глобальні зміни в економіці, хоча результати були неоднозначні, як і підсумки проведених за указом Є. у 1995 заставних аукціонів. Покликані поповнити бюджет, вони стали засобом, за допомогою якого великі бізнесмени поділили між собою основні рос. підприємства. Негат. соціальні наслідки цього курсу загострили стуацію, знизили довіру до Є. У 1992–93 виник і досяг апогею конфлікт між Є. і депутатами ВР і з'їзду народних депутатів РФ. Результатом стали криваві події верес.–жовт. 1993 у Москві, коли прибічники ВР спробували захопити телецентр «Останкіно», а віддане Є. військо розстріляло будинок парламенту. 12.12.1993 всерос. референдум затвердив Конституцію РФ. Це означало кінець рад. періоду рос. історії, перетворило Росію на республіку презид. типу, проте не принесло стабілізації. Наростання сепаратист. тенденцій в Росії виразно виявилось у Чечні, де за Є. розпочалася у 1994 війна. Згодом Є. назве введення рос. військ у Чечню одним з найтяжчих рішень у своєму житті. Через корупцію та некомпетентність командування рос. армії в умовах масштабної партизанської війни загинуло понад 100 тис. чеченців і росіян. Поразка змусила Є. у 1996 укласти Хасав'юртський мир із Республікою Ічкерія (Чечня). Тим не менш Є. прийняв рішення балотуватися на 2-й термін (альтернативою презид. перегонів був лідер відновленої КПРФ Г. А. Зюганов). Незважаючи на проблеми із здоров'ям, підтриманий представниками великого рос. капіталу, завдяки нагнітанню страху перед комуніст. реваншем, Є. вдруге переміг. Під час передвиборчої кампанії стався розкол презид. команди. Є. залишила частина його найближчого оточення. У лист. 1996 Є. пережив складну операцію на серці — аортокоронарне шунтування. Друге президентство Є. позначене скороченням його впливу на перебіг подій, невдачею в активізації екон. реформ і фактичним банкрутством РФ за зовн. зобов'язаннями, дефолтом, оголошеним 17.08.1998. Після калейдоскопічної зміни прем'єр-міністрів у серп. 1999 Є. призначив виконувачем обов'язків прем'єр-міністра маловідомого тоді керівника ФСБ В. *Путіна*. 31.12.1999 Є. оголосив про свою дострок. відставку та передав презид. повноваження прем'єр-міністрові В. Путіну. Коли останній у трав. 2000 став 2-м президентом Росії, він підписав указ про надання гарантій безпеки своєму попередникові. Навколо особи Є. дотепер точиться полеміка: його прихильники вважають, що він завершив справу, розпочату М. *Горбачовим*, і подарував Росії свободу, критики стверджують, що Є. винен у розвалі СРСР, кропролитті в Чечні й не можна вважати його демократом. Стосовно України Є. займав позицію реалізму та прагматизму, що не виключало часом ексцентричних заяв і символічних погроз. Найбільшим напруженням укр.-рос. взаємини були позначені у 1993 через проблему поділу Чорномор. флоту, визначення статусу Севастополя й АР Крим. 31.05.1997 Є. та Л. *Кучма* в Києві підписали Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією. Після відставки Є. керував власним фондом, працював над мемуарами. 01.02.2011 у Єкатеринбурзі було відкрито пам'ятник Є.

Тв.: Исповедь на заданную тему. М., 1990; Записки президента. М., 1994; Ельцин Б. Президентский марафон. М., 2000.

Літ.: Горбачев — Ельцин: 1500 дней политического противостояния. М., 1992; Коржаков А. В. Борис Ельцин: от заката до рассвета. М., 1997; Шевцова Л. Ф. Режим Бориса Ельцина. М., 1999; Афанасьев Ю. И. Опасная Россия. Традиция самовластия сегодня. М., 2001; Минаев Б. Ельцин. М, 2011. *Ю. Шаповал*

ЄФРЕ́МОВ Сергій Олександрович (18.10.1876, с. Пальчик, тепер Катеринопіл. р-ну Черкас. обл. — 10.03.1939, Ярославль, Рос. Федерація) —громад.-політ. і держ. діяч, літературознавець, публіцист. 1891–96 навч. в Київ. духовній семінарії, 1901 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. Із серед. 90-х рр. 19 ст. займався літ.-публіц. діяльністю, був одним із фундаторів та керівників вид-ва «Вік» (1895–1918). 1897 став членом Заг. укр. безпартійної орг-ції. 1904–05 був співзасновником Укр. дем. партії, Укр. радик. партії та ініціатором їхнього об'єднання в Укр. радик.-дем. партію. Один із засновників і член керівництва Т-ва укр. поступовців (з 1908). Стояв на позиціях *лібералізму*, культурництва, поміркованості політ. боротьби. Схвально зустрів Лют. революцію 1917, брав участь у створенні Української Центральної Ради (УЦР). У квіт. 1917 обраний заст. голови УЦР і членом Малої ради. Ген секретар міжнац. справ у першому складі створеного в черв. 1917 Ген. секретаріату УЦР. Тоді ж очолив Укр. партію соціалістів. Негат. поставився до гетьман. перевороту 1918, відмовився співпрацювати з урядом Укр. Д-ви, однак не підтримав антигетьман. повстання 1918. З приходом до влади Директорії УНР відійшов від активної держ.-політ. діяльності, працював в УАН. Після встановлення рад. влади в Україні змушений був перейти на нелег. становище. 1921 амністований, у наступні роки займався наук. та адм. діяльністю — віце-президент ВУАН (1922–28), член господарської управи (1924–28). Очолював ряд комісій і наук. т-в при ВУАН, підготував низку ґрунтовних наук. праць з історії л-ри й літературознавства. Залишаючись переконаним противником рад. влади, Є. в 2-й пол. 1920-х зазнає дедалі жорсткіших переслідувань. 1928 його звільнено з усіх посад. У лип. 1929 заарештовано, у квіт. 1930 засуджено як організатора і керівника «Спілки визволення України» на 10 років ув'язнення. Помер у тюрмі. Реабілітований 11.08.1989.

Тв.: Історія українського письменства. К., 1995; Щоденник. 1923–29. К.; Літературно-критичні статті. К., 1993; Вибране. К., 2002.

Літ.: Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова // Записки Історично-філол. відділу ВУАН. 1923. Кн. 2–3; Супрун Л. В. Дискурсивні категорії публіцистики Сергія Єфремова. Вінниця, 2007.

Т. Горбань

ЄХАНУ́РОВ Юрій Іванович (нар. 23.08.1948, Белькачі, Саха-Якутія, Росія) — держ. і політ. діяч, прем'єр-міністр у 2006–07. Освіту здобув у Київ. буд. технікумі та Київ. ін-ті народного госп-ва. За фахом — будівельник, економіст. Стояв біля витоків приватизації, малого й серед. підприємництва: голова Фонду держ. майна (1994–97), міністр економіки (1997), голова Держкомпідприємництва України (1997–98). Був президентом Укр. спілки промисловців і підприємців; Спілки малих, серед. та приватизованих підприємств України. Входив до керівництва Народно-дем. партії в той час (1996–2000), коли очікувалося, що ця «партія влади» сприятиме реформам. У 1998 був уперше обраний до ВР України. У 1999–2001 працював на посаді 1-го віце-прем'єр-міністра, був «правою рукою» прем'єра В. *Ющенка*. З того часу їхні шляхи тісно зв'язані. У черв.–лист. 2001 був 1-м заст. голови Адміністрації президента Л. *Кучми* — керівником Гол. управління орг. і кадрової роботи та взаємодії з регіонами. З лист. 2001 — заст. керівника центр. штабу виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна», хоча формально до виборів лишається уповноваженим президента з питань адм. реформи. З успіхом блоку «Наша Україна» на парлам. виборах 2002 переходить на роботу до ВР, де очолює К-т з питань пром. політики та підприємництва. Після перемоги «*помаранчевої революції*» стає головою держ. адміністрації Дніпроп. обл., з верес. 2005 — прем'єр-міністр. Відкинувши ідеї реприватизації та сприяючи екон. лібералізації, уряду Є. вдалося підвищити темпи зростання економіки. За наслідком рішень, що стосувалися газового ринку, уряд Є. у січ. 2006 був відправлений ВР України у відставку, але сам Є. продовжував виконувати обов'язки до серп. 2006. На установчому з'їзді партії Народний союз «Наша Україна» (берез. 2005) обраний керівником її викон. к-ту. Очолював список блоку «Наша Україна» на парлам. виборах у берез. 2006. Виступав прихильником «широкої коаліції» з Партією регіонів. У груд. 2007 — черв. 2009 — міністр оборони України. У черв. 2009 — лют. 2010 — 1-й заст. глави секретаріату Президента. Член президії партії «Наша Україна».

О. Гарань

Ж

ЖАБОТИ́НСЬКИЙ Володимир (Зеєв; 17.10.1880, Одеса — 04.08.1940, Нью-Йорк) — письменник, публіцист, один із лідерів сіоніст. руху, ідеолог та засновник ревізіоністського напряму в *сіонізмі*. У 18 років став кореспондентом газ. «Одеський листок» та «Одеські новини» в Берні й Римі. У 1901 повернувся в Одесу, працював газетним фейлетоністом, був автором кількох драм. У 1903–05 в Росії прокотилися євр. погроми, які привели Ж. до сіонізму. Він вступає в євр. загін самооборони, збирає кошти для купівлі зброї. У 1904 перекладає з івриту на рос. мову «Сказання про погром» Х. Бяліка, їздить по Росії, друкує багато статей, брошур про теорію і практику сіонізму, критикує прихильників *асиміляції*. У 1903 бере участь у 6-му сіоніст. конгресі (Базель), де почув Т. Герцля, захопився його ідеями, але голосував проти його плану заселення євреями Уганди. У 1903 Ж. переїхав до Петербурга, став чл. редакції сіоніст. журн. «Євр. життя», пізніше – «Світанок», сприяв створенню Спілки повноправ'я євр. народу Росії (1905) і Гельсінгфорської програми (1906). У 1908 після революції младотурків Ж. за пропозицією Всесвітньої сіоніст. орг-ції (ВСО) очолив сіоніст. видання в Туреччині. У 1911 заснував в Одесі видавництво «Тургеман» для перекладу на іврит творів світової літератури. У 1910–13 очолює боротьбу за гебраїзацію євр. шкіл, запровадження івриту як мови викладання. У 1913 Ж. взяв участь у 11-му сіоніст. конгресі (Відень). На поч. 1-ї світової війни виїхав у Зх. Європу як кореспондент моск. газ. «Рос. ведомости». Після вступу Туреччини у війну на боці Німеччини (1914) починає кампанію за створення Євр. легіону у складі брит. сил. ВСО не підтримала цю ідею, пропонуючи нейтралітет. У 1917 уряд Англії погодився на формування євр. загону в складі брит. війська. Ж. вступає рядовим в Євр. легіон, стає офіцером. Коли брит. військова адміністрація Палестини почала уникати виконання Декларації Бальфура, виступив з протестом, за що був демобілізований. У 1920 Ж. оселився в Єрусалимі. Після розпуску Євр. легіону організував з його бійців перші загони самооборони, які на євр. Пасху 1920 намагалися прорватися у Старе місто Єрусалиму для захисту населення. Військ. суд засудив Ж. на 15 років, але протести в Палестині, Англії та Америці змусили владу анулювати вирок. У 1921 був обраний до викон. к-ту ВСО. Разом із Х. Вейцманом Ж. висунув ідею поновлення Євр. легіону, але сіоніст. керівництво вважало за краще створення в Палестині нелегальних загонів самооборони (Хагана). На 12-му сіоніст. конгресі (1921, Карлсбад) Ж. знов обраний до викон. к-ту ВСО. Ж. разом із М. Славинським (представником петлюрівського укр. уряду у вигнанні) підписав угоду про створення євр. міліції для захисту євр. населення від погромів під час походу укр. армії на Рад. Україну. ВСО розкритикувала позицію Ж., але з'їзд сіоністів України і Росії (1921, Берлін) висловив довіру Ж. Після друку (1922) Білої книги В. *Черчилля* Ж. направив у викон. к-т ВСО меморандум з різкою критикою англ. уряду. У січ. 1923 вийшов з виконкому ВСО і повернувся до літ. діяльності. У лип. 1923

Ж. став постійним співробітником «Світанку» (видання рос. сіоністів, що емігрували в Європу). Ж. був проти ідеології соціалістів-сіоністів, які бачили майбутнє Ізраїлю, побудоване на соціаліст. і комуніст. ідеалах. Ж. вимагав офіц. проголосити метою сіонізму – побудову євр. д-ви по обидва боки Йордану. Ця вимога була відкинута 15-м (1927) і 17-м (1931) сіоніст. конгресами в Базелі. Ж. вважав, що араб. населення Палестини це «не потолоч, а народ», який лише тоді сприйматиме тут євр. д-ву, коли в її «залізній стіні не буде жодної лазівки», а в євр. д-ві має бути «влада, недосяжна ніяким арабським впливам». Ідеї Ж. зустріли підтримку в Європі, що спонукало його до створення нової сіоніст. партії. У квіт. 1925 у Парижі відбулася 1-ша конференція цієї партії, яка прийняла назву Союз сіоністів-ревізіоністів. Її головою обраний Ж. У ній виник молодіжний рух Бетар. Ж. декларував єдину нац. ідею на протилежність класовій і нац. меті сіоністів-соціалістів. У 1928 Ж. повернувся з Парижа в Єрусалим, редагував газ. «Доар ха-іом». У 1930, коли Ж. читав лекції в Пд. Африці, англ. влада заборонила йому повертатися в Палестину. Після нападу арабів на євр. квартали в Єрусалимі й різанини в Хевроні (1929) була заснована Нац. військ. орг-ція (Ецел), її командувачем став Ж. У 1933 був забитий Х. Арлазоров, один з лідерів робітн. партії Мапай. Звинуватили в цьому партію Ж. Почалося жорстке протистояння між сіоністами. Спілка сіоністів-ревізіоністів вийшла з ВСО. У 1935 у Відні була організована Нова сіоніст. орг-ція, президентом якої став Ж. Коли до влади в Німеччині прийшов *Гітлер* (1933), Ж. закликав до всесвітнього бойкоту нім. товарів. Ж. попереджав про можливу катастрофу, пропонував план евакуації 1,5 млн євреїв Сх. Європи, але не зустрів розуміння ні сіоністів, ні ін. кіл. Ж. інтенсивно займався л-рою, написав два російськомовні романи: «Самсон Назорей» (1926) і «П'ятеро» (1936); перекладав твори Данте, Ґете, Ростана, Е. По; публікував статті й фейлетони з проблем єврейства та сіоніст. руху. Ж. відкинув пропозицію комісії Піля стосовно поділу Зх. Палестини на євр. і араб. д-ви і англ. зону. В лют. 1940 Ж. виїхав до США з метою створення євр. армії для боротьби з нацистами. 4 серп. 1940 Ж. помер від розриву серця в таборі Бетара під Нью-Йорком. У заповіті (1935) Ж. просив поховати його там, де він зустріне смерть, і перевезти прах в д-ву Ізраїль лише за постановою його уряду. Це сталося в 1964. Перепохований Ж. в Єрусалимі.

Літ.: Клейнер І. Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання: Вселюдськість у шатах націоналізму. К.; Торонто; Едмонтон, 1995; Кац Ш. Одинокий волк. Жизнь Жаботинского. В 2-х т. Тель-Авив, 2000.

О. Бураковський

ЖЕ́ЛЕВ Желю Митев (нар. 03.03.1935, Веселинове, Болгарія) — філософ і громад.-політ. діяч, перший демократично обраний президент Республіки Болгарії (два терміни: 01.08.1990 — 22.01.1997). У 1958 закінчив філос. ф-т Соф. ун-ту ім. Климента Охридського; повернувся до рідного села, де працював у сільс. клубі, водночас обіймав посаду секретаря місц. к-ту Димитровської комуніст. спілки молоді; там же в 1960 був прийнятий до лав БКП. У 1961–64 навч. в аспірантурі філос. фак-ту Соф. ун-ту на кафедрі діалект. та істор. матеріалізму, але був позбавлений можливості захистити канд. дис. на тему «Філософське визначення матерії та сучасне природознавство» за критику ленін. визначення матерії як безнадійно застарілого. Був виключений з лав БКП (1965) і висланий із Софії на 8 років до с. Грозден (окр. Бургас), звідки родом була його дружина Марія; автореферат його незахищеної дисертації розійшовся країною у самвидавних копіях серед прогрес. інтелігенції. У 1972 Ж. вдалося повернутися до Софії і в 1975 влаштуватися наук. співробітником столичного Ін-ту культури, 1977–82 — зав. відділу культури та особистості цього ін-ту, в 1974 захистив канд., а в 1988 — докт. дисертації; д-р філос. наук (спеціалізація — онтологія). У 1967 в засланні в Гроздені Ж. закінчив роботу над книгою «Фашизм», яка буде видана тільки в 1982 вид-вом «Народна младеж» тиражем 10 тис. прим., але через три тижні книга була заборонена і вилучена з огляду на очевидну схожість структури влади та впливів на населення в нацист. Німеччині, франкіст. Іспанії, фашист. Італії та за рад. і болг. варіантів лівототалітарної моделі сусп-ва (проте 6 тис. прим. на той момент вже розійшлися). У 1989 Ж. заснував Клуб підтримки гласності та перебудови в Болгарії й став головою координац. ради Союзу дем. сил (СДС). У лип. 1990 Нар. збори обрали Ж. головою своєї президії, а із запровадженням конст. змін у країні та посади президента він переміг на загальнодерж. виборах 19.01.1992. Як главі д-ви Ж. не вдалося уникнути конфліктів усередині соціаліст. коаліції, від якої він зійшов на посаду президента, становище ускладнював і конфлікт з прем'єр-міністром Ф. Димитровим, а стосунки із СДС ускладнилися настільки, що восени 1996 блок висунув своїм кандидатом П. Стоянова, який і став новим президентом країни. У відповідь Ж. сформував власну партію «Ліберальна ініціатива», однак після того, як на парлам. виборах квіт. 1997 вона набрала 0,32 % голосів виборців, залишив активну політ. діяльність. Ж. очолив Балкан. політ. клуб, заснований у трав. 2001; в роботі його установчих зборів, які проходили під гаслом «Європеїзуємо Балкани», взяли участь І. *Ілієску*, С. Демірель, Е. Константінеску, К. Глігоров, ін. лідери з Македонії, Туреччини, Албанії, Греції, Боснії та Герцеговини. З січ. 1997 працює фонд «д-ра Желю Желева», який збирає та публікує док-ти з новітньої історії Болгарії. Ж. автор творів: «Фашизм. Тоталітарна держава» (1982), «Реляційна теорія особи» (1987), «Реальний фізичний простір» (1989) та ін.

Літ.: James Patrick Scanlan, Ray Taras. The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Post-communism in Eastern Europe. New York, 1992; Vesselin Dimitrov, Klaus H. Goetz, Hellmut Wollmann, Radoslaw Zubek. Governing after communism: institutions and policymaking. Lanham, MD, 2006.

М. Каменецький

ЖИ́ВКОВ Тодор Христов (07.09.1911, Правець, Соф. окр. — 05.08.1998, Софія) — громад.-політ. і держ. діяч. У 1929–39 працював друкарем у Соф. держ. друкарні, за винятком 1936–37, коли відбував строкову службу в буд. частинах болг. армії та вчився у школі графіки. У 1928 вступив до Болг. комуніст. союзу молоді, з 1932 — член Болг. компартії (БКП); у 1934 обраний секретарем 2-го Соф. райкому і членом Соф. окружного к-ту Компартії, одночасно брав участь у профспілковому русі; у 1941–43 — секретар Ючбунарського райкому, був одним з організаторів і керівників боротьби проти нім. окупантів та анархістів у Болгарії; у 1943–44 як повноважний представник партії організовував партизанський рух у Ботевградському регіоні, в лип.-верес. 1944 — заст. командира 1-ї (Соф.) військ. оперативної зони. Під час збройного повстання 09.09.1944 керував діями зосереджених у Софії загонів, поваливши законний уряд К. Муравієва; після перемоги працював на вищих постах в парт. і держ. апараті; у 1945 обраний канд. у члени ЦК, в 1948 — членом ЦК та Оргбюро ЦК БКП, в 1948–49 — 1-й секретар Соф. міськкому БКП, голова міськ. к-ту Вітчизняного фронту і голова Соф. міськ. народної ради, у 1950 обраний секретарем ЦК, канд. у члени Політбюро, у 1951 –членом Політбюро ЦК БКП. З 04.03.1954 — 1-й секретар ЦК БКП (змінив на цій посаді В. Червенкова, який швидко втратив авторитет), у 1962–71 — одночасно голова РМ НРБ, у лип. 1971 обраний головою Держ. ради Нар. Республіки Болгарія (НРБ); депутат Нар. зборів (з 1945), член Нац. ради Вітчизняного фронту; нагороджений трьома орденами Георгія Димитрова, орденом Леніна (1971) та ін. орденами; Герой Соціаліст. Праці НРБ (1961), Герой НРБ (1971). Політика Ж. проходила у фарватері політики М. *Хрущова* і Л. *Брежнєва*; у 1955 Болгарія стала учасником Орг-ції Варш. Договору, в 1956 болг. війська були введені до Угорщини, а в 1968 — до Чехословаччини. Ж. не сприйняв горбачовську *«перебудову»* в *СРСР*, а з 1986 Болгарія активізувала стосунки з ін. східноєвроп. країнами. В умовах кризи тоталіт. режиму, втративши підтримку СРСР, Ж. 09.11.1989 подав у відставку з усіх постів, невдовзі був виключений з лав БКП, у 1992 засуджений до 7 років позбавлення волі за зловживання владою, але в 1996 амністований; БКП була перейменована на Болг. соціаліст. партію і в 1991 виграла парлам. вибори. Популярність Ж. помітно зросла в серед. 90-х рр. у зв'язку з екон. труднощами, які у той час переживала Болгарія. Помер від пневмонії.

Тв.: Избрани речи, доклади и статии. Т. 1–6. София, 1964–65; О комсомоле и молодёжи. София, 1968; Четвърт век по пътя на социализма. София, 1969; Избрани съчинения. Т. 1–8. София, 1971; Bulgaria: Ancient and Socialist. Progress Books, 1975.

Літ.: Martin McCauley, Stephen Carter. Leadership and succession in the Soviet Union, Eastern Europe, and China. New York, 1986; Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття / Пер. з англ. К., 2004.

М. Каменецький

«ЖО́ВТА ПРЕ́СА» — друковані період. видання, які спеціалізуються на скандалах, слухах, сенсація, плітках з життя «зірок», політиків, відомих людей. Існує дві основні версії виникнення назви «Ж. п.». Згідно з першою, вона пішла від кольору газет, які друкувалися на дешевому жовтому папері. Друга версія пов'язана із суперечкою між амер. газ. «The World» та «New York Journal». У 1895 в нью-йоркській газеті «The World» з'явилася серія фривольних малюнків з гуморист. текстом. Серед персонажів малюнків був і хлопчик, який коментував те, що відбувалося. Дитина була вдягнена в сорочку жовтого кольору, і тому вся серія малюнків отримала неофіц. назву «Жовтий хлопчик». Незабаром ін. газ. «New York Journal» почала публікацію аналог. серії. Між цими двома газетами виникла суперечка з приводу авторських прав на «жовтого хлопчика». Весною 1896 редактор «New York Press» Ервін Вордмен, коментуючи в передовиці цю тяжбу, презирливо назвав обидві газети «Ж. п.». З процесом зародження мас. культури почали з'являтися такі видання, які для своєї популярності використовували сексуальну тематику, мотиви смерті, висвітлення скандалів, злочинів, насилля. Тиражі цих газет успішно розкупалися завдяки не тільки оперативному повідомленню драматичних фактів, а й практиці створення матеріалів, які більше орієнтувалися на пробудження емоцій (співчуття, пафос, гумор, тривога), ніж на висвітлення достовірних подій. До закріплення цього вислову в європ. мовах використовувався його аналог — «револьверна преса» (з нім. «Revolverpresse»), який зародився в Німеччині наприкін. 19 ст. Зазвичай він застосовувався стосовно газет, які існували за рахунок скандального викриття, шантажу тощо. Це словосполучення широко використовувалось і в Росії до 30-х рр. 20 ст., поки його не витіснило більш популярне «Ж. п.». Тепер така преса мільйонними тиражами відтворює низькопробні сенсації, пошлість, еротику, найбільш ходові політ. стереотипи, виконуючи тим самим роль одного з інструментів маніпулювання мас. свідомістю. Часто «Ж. п.» використовують для «чорного піару» — розповсюдження компромату, інтимних подробиць про сторону-конкурента тощо.

Літ.: Политическая энциклопедия. Т 1. М., 2000; Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. М., 2003. *І. Підкуркова*

ЖУК Андрій Іллевич (псевд. А. Андрієнко, А. Ільченко, А. Вовчанський, А. Беволит, А. Критський, Хрущ; 01.07.1880, с. Вовчок, тепер Лубен. р-ну Полт. обл. — 03.09.1968, Відень) — політ., громад., і кооперат. діяч, публіцист, політ. мислитель. Працював волосним писарем, згодом канцеляристом Лубен. земської управи. Під впливом М. *Порша* включився в револ. рух, у 1900–01 працював у Лубен. осередкові РУП. Становлення поглядів Ж. відбувалося під впливом статистиків Полт. земства О. Русова і В. Кошового, земських діячів В. Леонтовича та В. *Шемета*. 1902 переїхав до Харкова, де зблизився із співзасновником РУП Д. Антоновичем. З 1906 член ЦК УСДРП. Двічі арештовувався (1904, 1906). Під заставу родини Л. *Юркевича* виходить з Лук'янів. в'язниці й разом з В. *Винниченком* і В. Степанківським нелег. переходить австр.-рос. кордон на Збручі. Після нетривалого перебування в Швейцарії оселяється в Галичині. У 1907–14, 1930–39 живе у Львові, працюючи в Ревізійному союзі укр. кооперації. Стає активним кооперат. діячем. Був головою Закорд. групи УСДРП наддніпрянців (1908–11). Спочатку був ортодоксальним марксистом, прихильником позиції М. Порша, який намагався не рвати автономістичних стосунків УСДРП з РСДРП. Згодом у другій пол. життя вважав свою позицію в часах молодості хибною. Вважав помилковою орієнтацію на *марксизм* у рос. інтерпретації. У 1909 переходить на ревізіоністські позиції. Став пропагувати класовий мир, спілку есдеків з націонал-демократами та ін. центристськими партіями. За це був разом зі спільниками В. Степанківським, В. Дорошенком і О. Назаріївим виключений з УСДРП. Відтоді вважав себе продовжувачем надкласових традицій РУП. Друкувався в органах УСДРП «Гасло» і «Селянин» (1902–03), «Вільна Україна» (1906), «Слово» (1906–07), «Соціал-демократ» (1907), «Боротьба» (1906), співредактор журн. «Праця» (1909–10). Жук був речником ідеї кооперат. соціалізму. На конгресі т-ва «Просвіта» у 1909 виступив з програмною доповіддю про кооперацію як засіб до нац. і соціального визволення. Він один з теоретиків кооперації. Редагував кооперативні журн. «Економіст» і «Самопоміч» (1909–14), у 1930-ті — журн. «Кредитова кооперація», активно друкувався в органах РСУК «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативна республіка», «Календарець кооператора».

Ж. один з перших політиків-самостійників. На цих позиціях став ще 1909. Про вплив виступів Ж. як революціонізуючий фактор писав Є. *Коновалець*. Останній вважав Ж. і Д. *Донцова* найвпливовішими наддніпрянцями-самостійниками серед галиц. молоді. У берез. 1911 Ж. у Львові заініціював нараду серед наддніпрянців, прихильників ідеї незалежної України, яка мала покликати до життя надпартійну політ. групу «Вільна Україна». Кістяк її мали складати укр. есдеки. Але членами мали стати і наддніпрянські, і галицькі консерватори, есери, націонал-демократи. Ідеологом групи мав стати В. *Липинський*. Під впливом останнього погляди Ж. поправішали. Він став допускати можливість здобуття незалежності на монархічній основі, через представників Габзб. династії. Дружні стосунки єднали Ж. й В. Липинського до самої смерті батька укр. консерватизму. Збереглося більше 100 листів В. Липинського до Ж. Проте попри вплив Липинського Ж. залишився переконаним демократом і прихильником орієнтації на широкі маси у боротьбі за незалежність і екон. поступ. Після невдачі з «Вільною Україною» Ж. у 1912 заснував Укр. інформ. к-т, завданням якого була пропаганда серед європ. країн ідеї укр. незалежності. Був прихильником тактичного орієнтування на Австро-Угорщину для здобуття незалежності. З поч. війни Ж. був гол. ініціатором створення серед політиків-емігрантів Наддніпрянщини Союзу визволення України (СВУ, 1914–18). Офіц. був лише секретарем СВУ, але фактично керував його роботою. Був членом Гол. укр. ради від Наддніпрянської України (1914–15), Загальної укр. ради (1915–16), Бойової управи УСС (1915–20). Співредактор «Вісника СВУ». Особисто багато зробив для формування з укр. військовополонених «Синьожупанної» і «Сірожупанної» дивізій. З поч. революції консультував М-во закорд. справ УНР. Був прихильником концепції пошуку спілки з новими протодержавними утвореннями на терені Рос. імперії на противагу Росії і Польщі. За *Української Держави* працював у посольстві у Відні. Відав справами військовополонених. За часів Директорії на запрошення міністра закорд. справ В. Темницького був радником міністра УНР і головою його похідної канцелярії. Негат. поставився до угоди С. *Петлюри* з Ю. *Пілсудським*, іде у відставку і співпрацює з урядом ЗОУНР Є. *Петрушевича*, був референтом диктатора. У цей період належав до Партії хліборобів-демократів і до Укр. народної партії, які стояли на монархічних позиціях і виражали інтереси заможного селянства і серед. класу. Співзасновник Всеукр. нац. ради, яка орієнтувалася на уряд Є. *Петрушевича*. Був прихильником, при неможливості здобуття незалежності соборною Україною, відбудови держави на галицьких землях. У 1920-ті схилявся до підтримки націонал-комуністів. Єдиний, хто проводжав М. *Грушевського* до Києва у 1924. Вірив у можливість побудови незалежної комуніст. України під більшовиками, був поміркованим зміновіхівцем, але з початком репресій у 1930-ті відкинув таку можливість. Друкувався у «Новому слові», журн. «Визволення» (1923), зб. «Об'єднання» (1924), кооперат. календарі «Дніпро». З приходом Червоної армії до Львова назавжди залишає Україну і переселяється до кін. життя у Відень. Під час 2-ї світової війни друкувався в «Краківських вістях», у 1950–60-ті — у виданнях США і Канади «Вільна Україна», «Український самостійник» і «Сучасність». 1961 обраний дійсним членом НТШ. Написав низку статей про своїх соратників В. Дорошенка, А. Лівицького, М. Русова, В. Липинського, М. Міхновського, М. Грушевського та ін. Ненадрукованою лишається його книжка про земських діячів Полтавщини. Ж. автор спогадів (які частково друкувалися) і недрукованого щоденника, що охоплює більше 50 років його життя. Архів Ж. зберігається в Канадійському нац. архіві Оттави.

Літ.: Осташко Т. А. Жук в добі національно-визвольних змагань // Молода нація. 2002. № 3 (24); Гирич І. У тіні В. Липинського (А. Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Там само; Гирич І. «Федераліст» очима «самостійника» (до історії написання статті А. Жука «М. Грушевський і СВУ») // Там само. *І. Гирич*

З

ЗАБОРО́НА НА ПРОФЕ́СІЮ — заборона на певний вид труд. діяльності. У політ. сфері може проявлятися у таких формах: 1) завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам, окремих гр-н або держ. чи громад. інтересам або інтересам юрид. осіб; 2) профес. деформація — спотворення або негат. зміна соціально-психол. особливостей працівника, шаблонізація профес. діяльності, втрата її творчих начал; 3) переслідування з політ. мотивів як прояв тотального (всебічного) контролю д-ви над усіма сторонами життя гр-н в умовах тоталіт. політ. режиму. Відома як масове явище тоталіт. політ. системи, поширене до масштабів держ. *політичної влади* системного характеру; 4) люстрація (лат. lustratio — очищення) — у деяких східноєвроп. країнах (Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія, Румунія) особлива процедура перевірки осіб, що обіймають відповідальні держ. посади. Інституціоналізація З. на п. вітчизняній історії відома створенням численних каральних установ, встановленням жорсткої *цензури*, системи доносів, спостережень, поширенням мережі псих. лікарень, практикою звільнення з роботи небажаних владі за її таємними розпорядженнями. Найбільше потерпала від З. на п. наук. та творча інтелігенція, яка особливо опиралася ролі «гвинтика» у держ. політ. механізмі. Прикладом є домашній арешт акад. А. Д. Сахарова через протест проти рішення парт. керівництва використати його наук. відкриття — термоядерну енергію як зброю масового знищення людей. Переслідування з політ. мотивів трансформувались у масовій політ. свідомості сучас. українців як підвищена боязливість, підозріливість, нерішучість, невпевненість, пасивність та пристосуванство, що є неабиякою перешкодою на шляху успішного становлення раціональної громадянськості та засвоєння дем. цінностей укр. сусп-вом. Укр. зак-во безпосередньо не містить переліку заборонених видів діяльності, тому З. на п. стосується тих випадків, коли відмова у прийомі на роботу або звільнення з роботи здійснюється всупереч офіц. встановленим обмеженням на зайняття певних посад.

Літ.: Правознавство: словник термінів. К., 2007; Сухачов С. Я. Трудові відносини: соціальний механізм функціонування. Житомир, 2008.

В. Ярошенко

ЗАГА́ЛЬНА ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ ЛЮДИ́НИ — міжнар.-прав. док-т, що офіційно проголосив осн. права і свободи людини, затверджений *ГА ООН* резолюцією 217 А (III) (10.12.1948). Док-т підтримала переважна більшість держав-членів ООН, крім 8, які утрималися (у т. ч. і *СРСР*). Прийняття док-та стало наслідком дворічних зусиль представників різних країн, які провели 81 засідання, прийняли 168 поправок до тексту проекту, провели майже 1400 голосувань. Декларація складається із преамбули і 30 статей. У преамбулі вказується, що, взявши до уваги те, що основою свободи, справедливості й заг. миру є визнання достоїнства людини, рівних і невід'ємних її прав, що зневага до прав призводить до варварських актів, а також зауважуючи необхідність охорони прав людини «владою закону», необхідність сприяння розвитку дружніх взаємин між народами, які підтвердили в Статуті ООН свою віру в осн. права людини, в достоїнство і цінність людської особистості й в рівноправ'я чоловіків і жінок,та беручи до уваги, що держави-члени ООН зобов'язалися сприяти співробітництву з ООН, сприяти заг. повазі й свободі прав людини і осн. свобод, оскільки розуміння характеру цих прав і свобод має велике значення для виконання цього зобов'язання, ГА проголосила Декларацію. У перших двох статтях закріплено фундам. положення про те, що «всі люди народжуються вільними й рівними у своєму достоїнстві і правах». Наголошується, що кожна людина повинна мати усі права і всі свободи, проголошені Декларацією, без будь-якого розрізнення раси, кольору шкіри, мови, релігії, політ. та ін. переконань, нац. та соціального походження, майнового, станового чи ін. становища, незалежно від статусу країни (території), з якої людина походить (до якої належить). Ст. 3–8 закріплюють право на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу від рабства та підневільного стану, право на свободу від катувань і жорстокого, нелюдського чи принизливого для людського достоїнства ставлення і покарання. Декларація проголошує, що всі люди мають право на захист закону, захист від дискримінації, відновлення у правах у разі потреби. Ст. 9–11 констатують неправомірність «довільного арешту, затримання чи вигнання» людини; в разі ж її кримін. звинувачень людина повинна мати право на гласний, справедливий, незалежний суд, який один тільки й може винести звинувачення, тощо. Наступні ст. (12–21) стосуються захисту громадян. прав: захисту особистого та сімейного життя людини, захисту її честі й репутації, проголошують недоторканність житла, таємницю листування; свободу пересування, вибору місця проживання; пошуку та використання притулку в разі гонінь; закріплюють право *громадянства*; а також — право вступу в шлюб, як і його розірвання; право власності; право на свободу думки, совісті та релігії, свободу переконань; право мирних зібрань і асоціацій, право брати участь в управлінні своєю країною тощо.

Ряд статей (22–27) декларують права людини в екон., соціальній та культ. галузях, проголошуючи, що людина має право на працю, на відпочинок і дозвілля, на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечить їй самій та її родині достойне існування; право на мед. догляд та соціальне обслуговування; на особливу увагу до материнства і дитинства; право на освіту, на участь у культ. житті тощо. Заключні ст. (28–30), з одного боку, закріплюють право на соціальний і міжнар. порядок, за якого права і свободи можуть бути здійснені, з ін. — наголошують, що кожна людина має обов'язки перед susп-вом. Крім того, акцентується, що ніщо в Декларації не може витлумачуватися, як надання якій-небудь д-ві, людині й т. ін. права здійснювати дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у док-ті. Декларація заклала основи для багатьох ін. міжнар. угод, як глобальних, так і регіон., серед яких: Міжнар. пакт про ліквідацію расової дискримінації (1965); Міжнар. пакт про екон., соціальні і культ. права (1966); Міжнар. пакт про громадян. і політ. права (1966); Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації жінок (1979); Конвенція проти катувань та ін. форм жорстокого, нелюдського чи принизливого ставлення чи покарання (1984); Конвенція про права людини (1989); угода «Відповідальність за захист» (2005); Загальна декларація про права корінних народів (2007) та ін. На 2008 (рік 60-річчя) Декларація перекладена на 337 мов. *М. Кармазіна*

ЗА́КОЛОТ — збройний змовницький виступ проти чинної *влади* з метою здійснення держ. перевороту. З. передбачає участь підрозділів збройних сил у поваленні влади. З., як і путч, не передбачає залучення широких верств населення, здійснюється вузьким колом учасників, які намагаються вплинути на громад. думку засобами пропаганди та агітації. У політ. процесі З. є формою боротьби за владу. Саме слово «З.» зазвичай застосовується у негат. сенсі й використовується представниками влади щодо змовників невдалого З. Самі учасники З. частіше називають себе революціонерами. В усіх д-вах З. вважається держ. злочином і має наслідком відповідне покарання.

Літ.: Pulleyblank E. G. The Background of the Rebellion of An Lu-Shan. London, 1955; Семанов С. Н. Кронштадтский мятеж. М., 2003; Kerensky A. F. The Prelude To Bolshevism: The Kornilov Rising. M., 2006.

С. Кисельов

ЗАКО́Н — норм.-прав. акт вищої юрид. сили, прийнятий вищим представн. органом держ. влади або в порядку *референдуму*. З. регулюються найбільш важливі суп. відносини. Він має вищу юрид. силу в системі ін. норм.-прав. актів. Приймається в особливому процесуальному порядку, передбаченому конституціями, регламентом та ін. норм.-прав. актами. З. має відповідати конституції д-ви, тобто бути конституційним. Відповідно до *Конституції України* З. приймається ВР України або у порядку референдуму. Виключно З. України визначаються: права та свободи людини і гр-на, гарантії цих прав і свобод, осн. обов'язки гр-н; *громадянство*, правосуб'єктність гр-н, статус іноземців і осіб без громадянства; права корін. народів і нац. меншин; порядок застосування мов; прав. режим власності; засади зовн. зносин, зовнішньоекон. діяльності, митної справи; засади утворення і діяльності *партій політичних*, ін. об'єднань гр-н, тер. устрій України; судоустрій і судочинство; засади *місцевого самоврядування*; основи нац. безпеки, організації Збройних сил України і забезпечення громад. порядку тощо (ст. 92). В Україні виділяються конст. З. Після Конституції вони мають вищу юрид. силу, доповнюють і розвивають ті або ін. положення Основного З. (напр., Закон «Про Кабінет Міністрів України»). З., що суперечить Конституції України, може бути визнаний недійсним КС України (ст. 150 Конституції України).

Літ.: Тихомиров Ю. А. Теория закона. М., 1982; Конституційне право України. Академічний курс. У 2 т. К., 2006, 2008. *Ю. Шемшученко*

ЗАКОННІСТЬ — політ.-прав. режим сусп. життя і принцип діяльності держ. органів, засновані на точному і неухильному додержанні й виконанні *законів*. Цей режим і принцип випливають з чинної *Конституції України*, відповідно до якої *Основний Закон* має найвищу юрид. силу. Закони та ін. норм.-прав. акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ст. 8). Органи держ. влади та органи *місцевого самоврядування*, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19). Кожен гр-нин зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність ін. людей (ст. 68). Отже, основою З. є Конституція і закони України. Вони є засобами реалізації політики д-ви, заснованими на рівності прав і обов'язків усіх перед законом і на принципі невідворотної відповідальності суб'єктів правовідносин за порушення законів. З. також спрямований на забезпечення дем. прав і свобод гр-н, стабільного правопорядку у сусп-ві й д-ві. З. не повинна підмінятися політ. та ін. доцільністю як у процесі законотворення, так і на стадії виконання законів. Фактор доцільності має бути закладений у змісті законів. Відступи від духу і букви закону, як правило, призводять до беззаконня, порушення прав і свобод гр-н, зниження ефективності керованості сусп. процесами. Дотримання З. гарантується системою юрид. гарантій. Йдеться, зокрема, про застосування до правопорушників кримін., адм., цив.-прав. та дисциплінарних санкцій. Важливе значення також мають засоби політ. відповідальності, морального впливу і ті, що спрямовані на підвищення прав. свідомості та прав. культури посад. осіб і населення.

Ю. Шемшученко

ЗАКОНОДА́ВЧА ВЛА́ДА — одна з гілок держ. влади. Гол. призначенням З. в. є здійснення держ. влади шляхом законотворення. Структурно є сукупністю повноважень щодо прийняття законів та ін. законод. актів, а також сукупністю орг. форм реалізації цих повноважень. До суб'єктів З. в. у різних країнах належать *парламенти*, монархи, уряди тощо. Здійснювана парламентами З. в. є представн. владою, делегованою їм народом як єдиним джерелом влади. Назва «законодавча» не означає, що представн. органи займаються лише законод. діяльністю. Остання є для них головною, але не єдиною. Важливими для парламентів є також представн., установча та контрольна функції. Відповідно до теорії поділу влади З. в. є самостійною відносно викон. і суд. гілок влади. Специфіка її полягає у тому, що прийняті парламентом закони мають вищу, порівняно з актами ін. гілок держ. влади, юрид. силу. Водночас кожна гілка влади має властиву їй систему стримувань і противаг для запобігання можливим зловживанням з боку ін. гілки влади. Єдиним органом З. в. в Україні є *Верховна Рада України* (ст. 75 Конституції України). Свої повноваження з реалізації З. в. вона здійснює у встановлених *Основним Законом* межах і відповідно до чинного зак-ва.

Літ.: Локк Д. Избранные философские произведения. Т. 2. М., 1962; Общая теория права и государства. М., 1994; Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. К., 1995; Конституційне право України. К., 1999.

Ю. Шемшученко

ЗАКРИ́ТЕ СУСПІ́ЛЬСТВО — поняття, що використовується для визначення типу *суспільства*, яке характеризується тенденціями до впровадження уряд. контролю в усіх галузях життя і обмеження всіх форм внутр. *автономії*. Оскільки цей контроль здійснюється з одного центру, то сусп-во тяжіє до перетворення на монолітну одиницю, що прагне автон. існування в усіх сферах — екон., політ., культ. Це призводить до обмеження будь-яких контактів із зовн. світом, для якого таке сусп-во виявляється «непрозорим». Сусп-во подібного типу уникає будь-яких спільних дій з іншими, намагається бути осторонь загальносвітових комунікацій і відтак є «закритим». Проте оскільки сучас. світ є цілісним, характеризується глобальними процесами і будь-які його частини виявляються включеними до цього цілого (скажімо, біржова криза у Пд.-Сх. Азії може позначитися на економіках Зх. Європи, а банківська криза США на решті світу), а природа З. с. зумовлена тяжінням до тотального контролю, в т. ч. над ресурсами, то воно може виявляти себе у зовн. агресії як спробі досягти такого контролю. Поняття з'явилося у новітню епоху для опису сусп-в, які намагалися уникнути впливу глобальних процесів сучас. світу. Одним з класичних випадків З. с. вважається *СРСР*. Розвиток сучас. комунікацій і неконкурентоспроможність З. с. на світових ринках веде до поступового скорочення к-сті д-в, які можна визначити як З. с. Разом з тим, виклики, що несе із собою *глобалізація*, вимагають пост. модернізації, відтак для сусп-в, що не можуть впоратися із цим завданням, спокуса закритися від цих викликів залишатиметься. Одним з останніх яскравих прикладів подібного зсуву до моделі З. с. є розвиток РФ після реформ 1990-х. Термін набув поширення після появи праці англ. вченого К. *Поппера* «Відкрите суспільство та його вороги» («Open society and its enemies», 1943), на якій, у свою чергу, позначився вплив трактату франц. філософа А. Бергсона «Два джерела моралі і релігії» («Les deux sources de la morale et de la religion», 1932).

Літ.: Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги. К., 1994.

Е. Щербенко

ЗАЛІ́ЗНА ЗАВІ́СА — термін часів «*холодної війни*», що означав кордон між Сх. Європою, яка перебувала під рад. контролем, та Зх. Під цим поняттям розуміли ідеол. і політ. ізоляцію країни. Ще в 1914 бельг. королева Єлизавета з гіркотою вимовила: «Тепер між Німеччиною і мною немов впала залізна завіса» після того як Німеччина, один із гарантів *нейтралітету* Бельгії, вдерлася на її територію. Словосполучення «З. з.» в 1919 вжив і рос. філософ В. Розанов. Він назвав більшов. *революцію* страшною виставою, по завершенні якої опускається З. з., що відділяє акторів від глядачів на Зх. Один із ватажків нацистів, Й. Геббельс, у 1945 у статті «2000 рік» вжив цей вислів, стверджуючи, що *СРСР* відгородить З. з. Сх. і Пд.-Сх. Європу від ін. країн, якщо здобуде перемогу у війні. Але традиційно автором даної метафори вважають екс-прем'єр-міністра Великобританії В. *Черчилля*, який у своїй промові 05.03.1946 у Фултоні (шт. Міссурі) заявив: «Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці через всю Європу опустилася залізна завіса».

В. Крушинський

ЗА́СОБИ МА́СОВОЇ ІНФОРМА́ЦІЇ (скорочено ЗМІ, також мас-медіа, преса, книжкові вид-ва, агентства друку, радіо, телебачення тощо) — інформ.-аналіт. та орг.-тех. комплекси, які забезпечують швидку передачу і масове тиражування словесної, образної та музичної інформації, а також збирання, обробку і поширення інформації в масовому масштабі. У сучас. *політичній науці* стосовно ЗМІ використовується термін «засоби масової комунікації» (див. *Комунікація політична*), який точніше та вдаліше відображає характер мас-медіа. Вони призначені для чисельно великої, зазвичай геогр. розосередженої аудиторії, та відрізняються швидкістю і регулярністю поширення, одночасністю користування та опосередкованим характером. З часом за мас-медіа стала визнаватися функція не лише «інформування» а й «формування», «сприяння», «розважання» тощо. Можливість використовувати ЗМІ для висловлювання своєї думки самими споживачами інформації додає мас-медіа характеру різновекторної комунікації. ЗМІ мають такі типові для них ознаки, як масовість, періодичність, цілеспрямованість та поширеність (одне джерело — багато споживачів). Сучас. ЗМІ — це сукупне поєднання таких суб'єктів журналіст. та інформ.-аналіт. діяльності, як періодичні друковані видання: газети, журнали, альманахи, збірки, бюлетені; засоби телерадіомовлення: радіо, телебачення, кінопрограми, відеопрограми; видання на цифрових носіях: електронні версії газет, видання на компакт-дисках; інформ. агентства; масові періодичні розсилки з використанням телекомунікаційних систем і мереж. ЗМІ відіграють роль комунікатора між *громадянським суспільством* і *державою*. Саме *політика*, як сфера сусп. діяльності, найбільше потребує ЗМІ для встановлення і підтримки пост. зв'язків між її суб'єктами, оскільки вона неможлива без опосередкованих форм спілкування і спец. засобів зв'язку між *акторами політичними* та *громадянами*. Тому ЗМІ дедалі більше виступають не лише необхідною ланкою передавання інформації у системі механізмів політики, а й нерідко її творцем. Згідно із законодавством, ЗМІ зобов'язані реєструватися у відповідних органах держ. влади та місц. самоврядування, надавати в б-ки обов'язкові примірники своєї друкованої продукції або зберігати протягом одного року записи кожного випуску (телерадіомовлення) тощо. У той же час їм надані певні права і гарантії, заборонена їх попередня або заг. цензура.

Літ.: Ганчев Д. С. Изучение и формирование общественного мнения / Пер. с болг. М., 1983; Петроченко А. Л. Система средств массовой информации и пропаганды: компоненты, структура, функции интеграции, свойства, связь со средой. Ташкент, 1988; Миннибаев Б. Х. Преобразующая журналистика: Пресса как субъект политического творчества. Казань, 1990; Лозовицький О. С. Виборчий процес як найголовніша похідна розвитку загальнонаціонального політичного простору // Правознавство, 2004. № 44–48. *О. Лозовицький*

ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА (ЗУНР) — Укр. *держава*, створена на західноукр. землях після розпаду Австро-Угор. імперії. Револ. події у Росії, курс на держ. незалежність України викликали хвилю револ. піднесення і в Австро-Угорщині. Намагаючись врятувати монархію, імператор Карл І 16.10.1918 видав маніфест, згідно з яким Австро-Угорщина перетворювалася на «союз нац. держав», а народам у її складі надавалася нац. *автономія*. 18.10.1918 у Львові на зборах усіх укр. депутатів австр. парламенту, укр. членів галиц. і буковин. сеймів, представників *партій політичних* Галичини і Буковини, духівництва і студентства було утворено Укр. нац. раду (УНРада). 19.10.1918 УНРада на підставі права на самовизначення народів проголосила Галичину, Пн. Буковину та Закарпаття «одноцільною українською національною територією», що визначалась як Укр. д-ва, щоправда у складі Австро-Угорщини. Було ухвалено виробити *конституцію* нової д-ви на дем. засадах з правом *автономії національно-культурної* та з правом представництва нац. меншин в уряді. Однак австр. влада зволікала з передачею влади УНРаді, схиляючись до створеної 29.10.1918 Польс. ліквідаційної комісії з метою оформлення переходу всього краю до Польс. д-ви. Це призвело до взяття влади у Львові збройним шляхом. На поч. лист. 1918 до українців перейшла влада в усій Галичині. У прав. актах, виданих 01.11.1918, зазначалося, що найвища влада в новопосталій д-ві належить УНРаді. Усім гр-нам Укр. д-ви різних національностей та віросповідань було надано рівні права. Нац. меншинам пропонувалось обрати своїх представників до складу УНРади. Тимчасово, до ухвалення власних законів, на тер. д-ви оголошувалося чинним попереднє (австр.) законодавство, якщо тільки воно не суперечило засадам укр. державності. 01.11.1918 відбулася формальна передача влади УНРаді австр. намісником Галичини. 09.11.1918 вона сформувала уряд — Держ. секретаріат ЗУНР на чолі з К. *Левицьким*. 13.11.1918 УНРада визначила конст. засади новоствореної Укр. д-ви, ухваливши Тимчас. осн. закон про держ. самостійність укр. земель кол. Австро-Угор. монархії, згідно з яким ця д-ва отримала офіц. назву: Західноукр. Народна Республіка (ЗУНР). Закон визначив тер. ЗУНР, яка включала укр. етн. землі кол. Австро-Угор. імперії, тобто кол. коронні краї Галичини і Володимирії (Лодомерії) та Буковини, укр. частину Закарпаття (бл. 70 тис. кв. км території з 6 млн населення). Однак невдовзі Пн. Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку відійшло до Угорщини, а в січ.–квіт. 1919–до Чехословаччини. Тому факт. ЗУНР охоплювала лише тер. Сх. Галичини з 4 млн населення. Законом від 13.11.1918 закріплювалися верховенство і суверенітет народу, представн. органи якого обиралися на основі заг., рівного, прямого, таємного *голосування* за пропорц. виборчою системою. Виборчим правом наділялися усі гр-ни д-ви, незалежно від національності, віросповідання, статі. Найвищим органом *влади* мали стати Установчі збори ЗУНР, а до їх обрання уся повнота законод. влади належала УНРаді, викон. — Держ. секретаріату. Було затверджено Герб ЗУНР (золотий лев на синьому полі; згодом — тризуб) і прапор (синьо-жовтий), а також держ. печатку. Згодом Тимчас. осн. закон ЗУНР було доповнено ін. законами, спрямованими на становлення держ.-політ. і екон. життя республіки, в т. ч. законом про орг-цію війська (13.11.1918), про тимчас. адміністрацію (15.11.1918), тимчас. орг-цію судочинства (16.11.1918 та 21.11.1918), держ. мову (01.02.1919), шкільництво (13.02.1919), громадянство (08.04.1919), зем. реформу (14.04.1919), про сейм ЗУНР (16.04.1919) тощо. ЗУНР ліквідувала старі органи місцевої влади та управління і утворила нові, українські: у сільс. та містечкових громадах ними стали громадські й міські комісари з дорадчими органамим — «прибічними радами», що їх обирало населення, а в повітах — повітові комісари та повітові нац. ради. Почалося здійснення зем. реформи, запроваджено 8-годинний роб. день тощо. Досить активною була зовнішньополіт. діяльність.

Однак невдовзі ЗУНР зазнала ударів з боку Польщі, Румунії та Чехословаччини. Значну її територію окупували іноземні війська. Сфера дії органів держ. влади ЗУНР на межі 1918–19 факт. охоплювала лише частину тер. Сх. Галичини. У січ. 1919 резиденцією уряду ЗУНР замість Львова став Станіслав (тепер Івано-Франківськ). Тут здійснено ще одну спробу створити діючий урядовий апарат, місц. органи управління, ефективну армію, відстояти права робітників, провести зем. реформу, закріпити гарантії нових прав усім гр-нам д-ви, надати широкі права нац. меншинам. Зважаючи на складні внутр. та зовн. політ. обставини, 04.01.1919 було створено спец. орган УНРади — Відділ на чолі з головою–президентом УНРади, сформовано новий уряд на чолі із С. Голубовичем. Проведено правове оформлення злуки ЗУНР і УНР. При цьому ЗУНР зберегла право тер. автономії; віднині її офіц. назвою була: Зх. область УНР (ЗОУНР). У результаті різкої зміни зовнішньополіт. ситуації у черв. 1919 Відділ УНРади та Держ. секретаріат ухвалили закон про передання повноти військ. та цивільної влади в ЗОУНР диктаторові Є. *Петрушевичу*. Для виконання покладених на нього функцій Є. Петрушевич утворив Колегію головноуповноважених і Військ. канцелярію, які у практ. діяльності керувалися винятково його вказівками. У серед. лип. 1919 під тиском польс. армії Укр. галицька армія (УГА), Є. Петрушевич та Колегія головноуповноважених перейшли через Збруч у Сх. Україну, щоб об'єднатися з військом УНР. Польща окупувала всю Галичину. Після трагічних подій осені 1919 диктатор Є. Петрушевич з оточенням виїхав до Відня. В еміграції він оголосив про припинення чинності закону щодо об'єднання ЗУНР з УНР з огляду на те, що тодішні держ. органи УНР, перебуваючи під тиском Польщі, не змогли захистити інтереси ЗОУНР. 25.07.1920 Є. Петрушевич утворив закорд. галиц.

уряд (уряд диктатора ЗУНР). 14.03.1923 Антанта на пропозицію спец. комісії Ради послів цієї коаліції визнала Сх. Галичину Польщі належною без жодних застережень. У трав. 1923 Є. Петрушевич розпустив уряд, усі органи та установи, дип. представництва і місії ЗУНР, що означало остаточне припинення її існування.

Літ.: Чубатий М. Основи державного устрою Західноукраїнської Республіки. Л., 1920; Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. Відень, 1922; Тищик Б. П., Вівчаренко О. А. Західноукраїнська Народна Республіка. Коломия, 1993; Історія держави і права України, Ч. 2. К., 1996. *В. Чехович*

ЗБО́РІВСЬКА УГО́ДА — мирна угода, укладена між гетьманом Війська Запорізького Б. *Хмельницьким* і королем Речі Посполитої *Яном II Казимиром* 08.08.1649 під Зборовом (тепер Терноп. обл.). Перемоги козац.-сел. війська в 1648–49 та нищівна поразка польс. армії під Зборовом, завдана військами Б. Хмельницького та його союзника хана Іслам-Гірея III 15.08.1649, поставили Річ Посполиту на межу катастрофи. Однак стурбований посиленням козаків Іслам-Гірей розпочав сепаратні переговори з польс. королем. На вимогу хана Б. Хмельницький змушений був припинити воєнні дії проти польс. війська і також вступити у переговори з королем. Згідно із З. у., король визнавав самоврядність Війська Запорізького у межах Київ., Черніг. та Брацлав. воєводств; тут було заборонено розташовувати польс. війська; позбавлено права перебувати тут єзуїтів та євреїв; держ. посади на цій території було обіцяно надавати представникам правосл. *шляхти*; м. Чигирин проголошувалося гетьман. володінням. Угода підтверджувала козац. права і привілеї, козац. реєстр встановлювався у к-сті 40 тис. осіб. Питання про скасування унії і повернення правосл. церкві її майна виносилося на розгляд сейму. Київ. митрополит отримував місце в польс. сенаті. Була проголошена заг. амністія й окремо — амністія для правосл. і катол. шляхти, яка брала участь у повстанні на боці козаків. Хоча З. у. обумовлювала утворення в межах Речі Поспол. автон. території під управлінням козац. старшини на чолі з гетьманом, це не відповідало державницьким планам Б. Хмельницького та козац. верхівки. З ін. боку, хоча польс. сейм у січ. 1650 загалом затвердив текст З. у., її умови не задовольняли Польщу, яка не бажала змиритися з утворенням автон. козац. області. Через протидію верхівки катол. духовенства не зміг посісти обіцяне йому місце в сенаті київ. митрополит. Щоправда, після завершення роботи сейму король видав привілей, що урівнював правосл. церкву з уніатською, звільняв правосл. клір від виконання повинностей і сплати податків тощо. З. у. не задовольняла жодну зі сторін і сприймалася ними як вимушена і тимчасова.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 3. К., 1995; Костомаров Н. И. Б. Хмельницкий. М., 1999; Кравець М. М. Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. Вінниця, 1999. *Т. Горбань*

ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ — військ. формування, які утримуються д-вою для забезпечення воєнної безпеки, захисту держ. інтересів, відбиття *агресії* та ведення *війни*; один з найважливіших елементів *воєнної організації держави* та механізм забезпечення держ. влади. Організаційно З. с. поділяють на види (сухопутні війська, військ.-мор. сили, повітряні сили, в окремих країнах — війська протиповітряної оборони), роди військ, спец. війська, тил. Включають органи управління, в т. ч. ген. штаб (к-т начальників штабів), стратег. й оперативні об'єднання, з'єднання, частини та установи, органи замовлення та постачання озброєнь, військ. техніки, майна. Комплектуються на основі заг. військ. обов'язку, за контрактом чи на змішаній основі. До складу З. с. можуть входити воєнізовані формування — цив. оборона, органи місц. військ. управління, народне ополчення, партизанські загони, військ.-спорт. та оборонні т-ва тощо. Структура З. с. — це сукупність функціональних зв'язків та відносин між їх складовими, насамперед між органами управління, видами, родами військ (сил), орг. формуваннями (об'єднаннями, з'єднаннями, частинами, установами, орг-ціями), системами забезпечення. Рац. структура З. с. забезпечується збалансованою системою управління, чітким розмежуванням функцій та зон відповідальності між органами управління та посадовими особами всіх рівнів, гнучкою системою військ.-тех. і тилового забезпечення. Бойові можливості З. с. визначаються їхньою структурою, боєготовністю та боєздатністю військ, рівнем підготовки органів управління, професіоналізмом особового складу, його морально-психол. станом, кількісно-якісними показниками озброєння та військ. техніки, матер. запасами, воєнною інфраструктурою д-ви. Значний вплив на якісні характеристики З. с. чинять: політ. курс д-ви, її входження до наддержавних військ.-політ. об'єднань, нейтральний або позаблоковий статус; екон. потенціал країни (ВПК); соціальна структура сусп-ва; рівень розвитку військ. науки; патріотизм населення тощо. З. с. існують в усіх д-вах сучасності, за винятком Ісландії та Коста-Ріки. У нестабільних країнах держ. З. с. можуть протидіяти незаконні збройні формування, які також називають себе «З. с.».

Відповідно до вітчизняного законодавства, З. с. України — це військ. формування, на яке покладаються оборона України, захист її суверенітету, тер. цілісності й недоторканності. Видова структуризація З. с. України є традиц. для сучасної д-ви: Сухопутні війська, Повітряні сили, Військово-Морські сили. З. с. України забезпечують стримування збройної *агресії* проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору д-ви та підводного простору у межах тер. моря України. З'єднання, військ. частини і підрозділи З. с. України можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і *надзвичайного стану*, посилення охорони держ. кордону України і виключної (морської) екон. зони, континент. шельфу України та їх правового оформлення, ліквідації надзв. ситуацій природного та техногенного характеру, надання військ. допомоги ін. д-вам, а також брати участь у міжнар. військ. співробітництві та міжнар. миротворчих операціях.

Літ.: Война и мир в терминах и определениях. М., 2004; Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енцикл. довідник. К., 2004; Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). К., 2004; Политология войны: попытка системного анализа. М., 2009. *В. Смолянюк*

ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ ООН — вид міжнар. *збройних сил*, які утворюються з контингентів збройних сил держав-членів *ООН* з метою підтримки міжнар. миру й безпеки, в т. ч. — для вчинення дій щодо загрози мирові, порушень миру й актів *агресії*; повинні створюватися й діяти за рішенням і під керівництвом *Ради Безпеки ООН*. Порядок їхнього формування і здійснення ними міжнар. командування закріплений у гл. VII Статуту ООН (ст. 43–50), але жодного разу за всю історію Орг-ції не дотримувався повністю. Вперше З. с. О. були утворені з ініціативи

Генеральної Асамблеї ООН (а не РБ) в 1956 для забезпечення умов припинення бойових дій між Ізраїлем, Францією та Великобританією, з одного боку, та Єгиптом — з ін. і спостереження за цим. Створені таким чином перші надзвичайні З. с. О. на Бл. Сх. (ЮНЕФ, або НВС — І) діяли з 1956 по 1967 на основі угод між *Генеральним секретарем ООН* та державами-членами. Командувач ЮНЕФ був призначений ГА, а права та обов'язки військових ЮНЕФ визначені Ген. секретарем на основі повноважень від ГА. На відміну від передбаченого Статутом ООН порядку, участь д-в у формуванні ЮНЕФ була абс. добровільною. Починаючи від 1969 З. с. О. для миротворчих операцій створювалися під егідою РБ. У період *«холодної війни»* формувалися для операцій у Конго (Леопольдвіль, 1960–64), на Кіпрі (з 1964), другі надзвичайні З. с. О. на Бл. Сх. (ЮНЕФ — II, або НВС — II, 1973–79) та ін. Недотримання у багатьох випадках букви Статуту ООН створило грунт для того, що *СРСР* оскаржував правомірність деяких акцій З. с. О., зокрема на Бл. Сх. у 1956–67 та в Конго (Леопольдвіль, нині — Дем. Респ. Конго). Залишається невизначеним остаточно, чи можна вважати хронологічно першими З. с. О. міжнар. збройні сили, які в 1950–53 захищали Пд. Корею від Пн., створені за рекомендацією РБ ООН [резолюція 83 (1950)] та на основі резолюції ГА ООН 377 (1950) «Єднання заради миру», що діяли під командуванням США. Після 1991 й операції «Буря в пустелі» переважає практика РБ ООН уповноважувати на вчинення дій на основі гл. VII Статуту ООН ті д-ви, які виявляють для цього бажання і здатність (т. зв. *коаліції* здатних і згодних, coalitions of the able and willing).

Літ.: Arthur Lee Burns, Nina Heathcote. Peace-keeping by U.N. Forces, from Suez to the Congo: From Suez to the Congo. New York, 1963; Robert Pitta, Simon McCouaig. UN Forces 1948–94. London, 1994; Peace operations by the United Nations: the case for a volunteer UN military force. Cambridge, MA., 1995; Ржевська В. С. Право держави на самооборону і міжнар. безпека. К., 2005.

В. Ржевська

ЗБРО́Я МА́СОВОГО ЗНИ́ЩЕННЯ — засоби ведення, які багаторазово перевищують звичайні озброєння за силою руйнувань та ураження. До завершення 2-ї світової війни визнавали два види З. м. з. — хім. та бактеріол. (біол.). У 1948 *ГА ООН* своїм визначенням проголосила появу двох нових видів З. м. з. — ядерної та радіол., а також віднесла до З. м. з. будь-яку ін., яка може бути розроблена у майбутньому та за руйнівними характеристиками буде порівняна з названими З. м. з. або перевершить їх. Серед потенц. можливих нових видів З. м. з. — інфразвукова, етнічна, пучкова тощо. Реальними кроками до заборони З. м. з. стало підписання у 1925 Протоколу про заборону застосування на війні задушливих, отруйних чи ін. подібних газів і бактеріол. засобів (Женев. протокол), Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріол. (біол.) і токсинної зброї та про їхнє знищення 1972 і Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хім. зброї та про її знищення 1993.

С. Галака

ЗГО́ДА ПОЛІТИ́ЧНА — стан відносно сталої збалансованості інтересів, поглядів та мети політ. суб'єктів, осн. ознака громадян. миру та довіри в д-ві або між д-вами. З. п. є результатом конструкт. взаємодії політ. сил, спрямованої на пошук взаємоприйнятної компромісної моделі вирішення проблеми. З. п. усередині країни відображає цілісності політ. сфери, єдність та односпрямованість спільних стратег. дій її політ. суб'єктів стосовно змістовно вираженої перспективи. Вона може існувати як на загальнонац. рівні (між *державою* та *громадянським суспільством*), так і на рівні відносин між окремими політ. суб'єктами. З. п. може досягатися у формі або *компромісу*, або *консенсусу*. Останній варіант є оптимальним, оскільки сторони зберігають взаємну довіру та впевненість у можливості досягнення взаємоприйнятних рішень. Шляхи досягнення З. п. умовно поділяють на процедурні, що забезпечують швидкий зовн. ефект, та гуманітарні, спрямовані на якісну зміну *політичної свідомості* та *політичної культури*. Процедуру та механізм досягнення З. п. становлять засоби, форми, методи взаємодії, система контролю домовленостей. До них належать консультації, перемовини, дискусії, укладання компромісу або консенсусу. Необхідною умовою досягнення З. п. є опанування навичок ділового спілкування, уміння вислуховувати партнерів, здатність розуміти їхні інтереси та правильно пояснювати свої. Задля успішності процесу досягнення З. п. можуть залучатися посередники (медіатори, фасілітатори, арбітри). Однією з важливих умов З. п. є висока політ. культура susп-ва та політ. еліт, яка має проявлятися терпимістю партнерів один до одного, взаємною стриманістю, дотриманням моральних вимог до *політичної діяльності*.

Літ.: Жданенко С. Б. Партнерское взаимодействие в процессе становления гражданского общества. Х., 2003; Юри Ч. Путь к согласию, или переговоры без поражения. М., 2006.

С. Жданенко

ЗИ́ҐМУНТ (СИ́ҐІЗМУНД) II А́ВҐУСТ (01.08.1520 — 07.07.1572) — вел. князь лит., польс. король (з 1548), правитель Речі Respол. (з 1569). Правив у атмосфері боротьби між магнатерією і *шляхтою*, сповідував принцип: «Я є королем народу, а не людських сумлінь», уміло лавірував між різними політ. та реліг. напрямами, не допускаючи *громадянських війн*. Був прихильником сильної королів. влади й намагався запобігти розмаху шляхет. демократії. Ініціатор і спільник процесу політ. об'єднання Польс. королівства і Вел. князівства Лит. (*див. Люблінська унія 1569*). Правління З. II А. називають «золотою добою» Польс. д-ви, її екон. піднесення, розквіту ренесансної л-ри та мистецтва. *Зовнішня політика* З. II А. була спрямована насамперед у р-н Балт. моря, де було засновано польс. військ. флот. У 1568 створив Морську комісію. У ході 1-ї Пн. війни (1563–70) закріпив за Польщею Князівство Курляндії і Семигалії та значну частину Ліфляндії. У 1872 приєднав Річ Посполиту до антитурец. ліги. Через відсутність дітей став останнім представником династії Ягеллонів у Польщі.

Літ.: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Dybkowska A. Zygmunt August. Lublin, 2003; Wiszewski P. Zygmunt August i jego czasy. Wrocław, 2003; Cynarski S. Zygmunt August. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2004; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005.

О. Аркуша

ЗИ́ҐМУНТ (СИ́ҐІЗМУ́НД) III ВА́ЗА (20.06.1566, Ґріпсхолм, Швеція — 30.04.1632, Варшава) — король Речі Посполит. у 1587–1632. Здійснював політику зміцнення влади, обмеження шляхетських привілеїв, що спричинило міжусобну війну з поділом сусп-ва на прихильників короля і опозиції, яка припинилася через зовн. загрозу. Вів активну *зовнішню політику*, намагався встановити польс. контроль над сх. частиною Пд. Прибалтики. Здійснив збройну інтервенцію у Моск. д-ву у т. зв. «смутний час» (1609–12), домігся переходу до Речі Посспол. Смоленська і Чернігівсько-Сіверської землі (1618). Зазнав невдачі у Хотинській війні 1620–21 з Туреччиною. Підтримав укладення

Берестейської унії 1596, але повного зрівняння з римо-католиками уніатам не надав. У 1620 не визнав висвячених правосл. єпископів, чим викликав правосл. конфесійний протест, який почав переростати в антипольський. Рішуче придушив козац. повстання в Україні під проводом Криштофа Косинського (1591–93), Северина Наливайка (1594–96), Тараса Федоровича (Трясила) (1630).

Літ.: Seredyka J. Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632). Opole, 1978; Wisner H. Zygmunt III Waza. Wrocław, 1991; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005; Ochmann-Staniszewska S. Dynastia Wazów w Polsce. Warszawa, 2006. *О. Аркуша*

ЗІ́БЕР Микола Іванович (22.03.1844, Судак, Крим — 10.05.1888, Ялта) — економіст, один із перших популяризаторів екон. теорії К. *Маркса* в Росії, учасник українофільського руху в Україні. Належав до кола близьких прихильників та товаришів М. *Драгоманова*. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1866). Після цього нетривалий час працював мировим посередником у Волин. губ. Захистив магістер. дис. у 1871. Був відряджений держ. коштом закордон для навчання. Відвідував лекції у Гейдельберзі, Лейпцигу, Цюріху тощо. Вивчав фабричну справу та споживчі т-ва також у Франції та Бельгії, брав участь у соціальних конгресах та досліджував діяльність статист. бюро зх. країн. Працював доц., а згодом проф. кафедри політ. економії та статистики в Київ. ун-ті (1873—75). У ці ж роки був активним учасником київ. Громади (див. *Громадівський рух*) і Пд.-Зх. відділу географ. т-ва. На знак протесту проти звільнення Драгоманова з Київ. ун-ту вийшов у відставку в 1875, виїхав за кордон, де перебував спершу з Драгомановим у Швейцарії, а потім в Англії. У період добровільної еміграції допомагав Драгоманову у збиранні екон.-статист. матеріалів до першого укр. позацензурного видання «Громада». Був у контакті з найвпливовішим на той час укр. студ. т-вом «Віденська Січ», в якому об'єдналася майбутня інтелектуальна та політ. *еліта* «підавстрійської» України. Підтримував стосунки також із К. *Марксом* і Ф. *Енгельсом*, був (1881) близький до рос. опозиц. сил. Активно співпрацював з популярними в той час рос. журн. «Вестник Европы», «Знание», «Слово». У них зокрема надрукував статті, присвячені аналізу екон. теорії Маркса, а саме викладу 1-го тому «Капіталу». У 1885 вийшов друком його осн. теор. твір «Давид Рікардо та Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях». Популяризуючи марксист. екон. теорії, З. вказував на суперечності капіталіст. виробництва, розглядав драматичне становище робітн. класу. Його палка прихильність трудовій теорії цінностей Рікардо та Маркса сприяла їх популяризації в Росії та в рос. екон. науці. З. зробив значний внесок у розробку ін. сусп.-екон. проблем, як, напр., у вивчення розвитку первісного сусп-ва, походження власності, великого й дрібного виробництва в землеробстві та ін. Певне значення та вплив на сучасників справила полеміка вченого з намаганнями рос. народників довести не капіталіст. шлях розвитку Росії після реформ 1860-х. Проте до револ. народництва та *марксизму* він ставився критично, не поділяючи політ. висновків та догматів їхніх теоретиків і апологетів.

Літ.: Слабченко М. Николай Иванович Зибер // Зибер Н. И. Очерки первобытной экон. культуры. Одесса, 1923; Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: остання третина XIX — перша третина XX ст. К., 1994; Сарбей В. Г. Микола Зібер у контексті своєї і нинішньої епохи // Укр. істор. журн. 1995, № 6. *А. Круглашов*

ЗІ́ММЕЛЬ Ґеорг (Simmel) (01.03.1858, Берлін — 28.09.1918, Страсбург) — основоположник формальної соціології, конфліктології, автор теорії соціальної взаємодії. Після закінчення класичної гімназії вступив до Берл. ун-ту. Вивчав соціальну філософію, історію Середньовічної Італії. У 1881 отримав докт. ступінь за працю «Сутність матерії у контексті фізичної монадології Канта». І надалі наук. спадок *Канта* завжди був у полі уваги З. Через чотири роки він отримав посаду приват-доцента у тому ж ун-ті, читав лекції з філософії, етики, логіки, песимізму, мистецтва, психології та соціології. Його лекції відвідували не лише студенти, а й інтелектуальна еліта Берліна. Викладаючи в ун-ті, З. не отримував зарплати, його прибутки складалися із студ. внесків за лекції. Незважаючи на велику популярність і підтримку М. *Вебера*, З. упродовж 15-ти років не вдавалося отримати місце професора й очолити кафедру (зазвичай професор, який зараховувався на посаду, ставав зав. кафедри). Лише у 1901 він став екстраординарним професором, щоправда, залишався поза штатом. На цей час він уже був досить відомим соціологом у Європі та Америці. Штатним професором й зав. кафедри З. став у 1914 у Нім. ун-ті Страсбурга (нині Франція). Тут він читав логіку, історію філософії, метафізику, етику, філософію релігії, філософію мистецтва, соціальну психологію, соціологію, а також спецкурси з Канта, Шопенгауера та Дарвіна. 1915 З. намагався зайняти місце зав. кафедри у знаменитому Гейдельб. ун-ті (Німеччина), однак без успіху. Незважаючи на високий наук. авторитет, вченого не допускали до керівних посад.

З. увійшов у соціальну науку як один з найбільш яскравих дослідників, який своїми працями й інтелектуальною діяльністю пост. привертав увагу вчених і широкої публіки. Щоправда, він не завжди був системним у викладі своїх ідей. Його наук. доробок становить 14 томів. Це, зокрема, праці: «Соціальна диференціація: соціологічне й психологічне дослідження», «Проблеми філософії історії», «Філософія грошей», «Велике місто та духовне життя», «Фундаментальні питання соціології». Оцінки його праць коливалися від тотального заперечення до визнання викладених у них ідей етапними у розвитку соціол. знання. Перші наук. роботи З. були тісно пов'язані з концепціями «неофіційної берл. культури», які орієнтувалися на ідеї натураліст. матеріалізму та соціал-дарвінізму; потім він захопився «неокантіанством», розробляючи категорії «форми» та «змісту» у соціол. контексті; згодом звернувся до інтерпретації теор. засад *марксизму*, зокрема поняття відчуження, виходячи з культурол. підходів; на останньому етапі наук. діяльності він перейшов на позиції «філософії життя», зблизившись з антираціоналіст. й антинатураліст. рухами. Діапазон наук. інтересів З. був надто широким: він був не лише знаним соціологом, а й відомим філософом культури, теоретиком мистецтва, написав низку праць із соціальної психології, релігії, етики, політекономії. Він брав участь у різного роду мистецьких об'єднаннях, разом з М. *Вебером* заснував Нім. т-во соціології.

Літ.: Беккер Г., Бесков А. Современная социологическая теория в ее преемстенности и изменении. М., 1962; Schnabel P. E. Die soziologische Gesamtkonzeption Georg Simmels. Eine wissenschaftshistorische und wissenschaftstheoretische Untersuchung. Stuttgart, 1974. *В. Євтух*

ЗІНЬКІ́ВСЬКИЙ Трохим Аврамович (04.08.1861, Бердянськ — 20.06.1891, там само) — письменник, публіцист, громад. діяч. 1877 вступив до Феодос. учительс. ін-ту, однак відразу припинив навчання через погіршення стану здоров'я. Працював у пекаря, робітником у друкарні. Після складання спец. іспитів при Бердян. гімназії був зарахований на військ. службу (1879). Навч. в Одес. юнкер. уч-щі (1880–82), де знаходився під впливом учителя історії Л. Смоленського. У 1881 відбулося заочне знайомство з Б. Грінченком. Його вплив, постійна самоосвіта сприяли тому, що З. переживає кардинальні зміни: про себе заявляє притлумлена нац. свідомість, він починає розмовляти укр. мовою, стає на шлях праці для українства. Служив у 126-му Рильському полку у Черкасах, Умані, Житомирі. Отримав офіцерське звання поручика (1883). Весною–літом 1886, перебуваючи в Києві, знайомиться з В. Горленком, П. Житецьким, Г. Кониським, Ф. Лебединцевим, М. Лисенком, О. Пчілкою, М. Старицьким. Навч. у Петерб. військ.-юрид. академії (1887–90), яку закінчив у званні штабс-капітана. Налагодив контакти з укр. громад.-політ. діячами Д. Мордовцевим, Л. Беренштамом. Працював у Київ. окружному військ. суді. Згодом — у Курську, Харкові. Переклав укр. мовою байки Езопа, праці Вергілія і Плутарха, твори М. Салтикова-Щедріна, фрагменти праці В. Антоновича «Історія Великого Князівств Литовського», статтю О. Пипіна «Епізоди з малорусько-польських літературних відносин». Написав п'єсу «Сумління», оповідання «Історична казка», «Кася», «Сидір Макарович Притика», «Сон», «На вулиці», «Моншер-козаче» та ін.

Політ. погляди З. віддзеркалюють такі його твори, як «Національне питання в Росії» (1888) «Тарас Шевченко у світлі європейської критики» (1889), «Молода Україна, її становище та шлях» (1890) та ін. Порушуючи питання ролі *інтелігенції* в історії народу, З. вказував, що укр. інтелігенти йдуть з народом «різними шляхами», ворогують між собою, «доповнюють... чужі води». І застерігав, що інтелігенція, яка не має «в своєму народі коріння», — «нікчемна», «безплодна», «шкідлива», бо «лигалася з ворогами». Вона може занапастити народ. Українців З. вважав окремим народом із власною культурою, для якої характерним є демократизм. Критикуючи «московські пазурі», З. встав на захист укр. мови проти рос., яка «ґвалтом та гнітом і гнобительством над українською узурпувала її місце на Вкраїні, узурпувала собі виключний стан, привілей бути органом правди та науки». Він вважав, що «національність — це колективна одиниця, до того ж природжена, а не штучна, твір історії», а *націоналізм* — «почуття природне», яке має бути «під контролем ідей гуманізму — любити свій народ, працювати для нього не значить зневажати і ненавидіти іншу народність»; «націоналізм мусить бути космополітичним». Роздумуючи про незалежну Україну, З. писав, що «самостійність державна — найкраща і найпевніша запорука національного життя», але для України наприкін. 19 ст. ця ідея — «дитяча мрія», а тому вихід для українців — федералізація Росії, нац. *автономія*. Місія українців в імперії — привчити росіян «автономістично-федералістичних ідей».

Тв.: Писання Трохима Зіньківського. Т. 1, 2. Львів, 1893, 1896; Малюнки справжнього життя. Пб., 1889; «...Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. К.; Нью-Йорк, 2004;

Літ.: Кіраль С. С. Трохим Зіньківський-публіцист. К., 1997; Кіраль С. «Апостол молодої України»: Трохим Зіньківський у контексті доби. К., 2002.

М. Кармазіна

ЗМІ́ШАНА ВИ́БОРЧА СИСТЕ́МА — спосіб обрання представн. *влади*, за допомогою якого в ту саму палату обирають шляхом поєднання пропорц. критерію і критерію відносної більшості. Це т. зв. паралельні змішані системи. Вони застосовуються у тих країнах, де є необхідність досягнення компромісу між принципом представництва у *парламенті* різних політ. сил та стабільністю сформованого ними уряду. Тобто йдеться про укладення «пактів» між правлячими партіями та опозиціями. Найпростішим варіантом З. в. с. є паралельне комбінування: частина представн. органу обирається за мажорит. принципом, частина — за пропорц. *Вибори* проводяться одночасно за парт. списками у багатомандатних округах і в одномандатних за правилом відносної або абс. більшості. Іноді З. в. с. запроваджуються у модифікованому вигляді з перевагою однієї із *виборчих систем*. Система з єдиним голосом, що не допускає передачі, коли виборець у багатомандатному виборчому окрузі голосує за одного кандидата, а не за список кандидатів від партії (Японія, Китай). Система з єдиним голосом, що передається. Виборці голосують за одного кандидата, незалежно від числа мандатів у виборчому окрузі, надаючи перевагу й ін. кандидатам. Обмежене голосування передбачає, що виборці можуть обрати кількох кандидатів з одного бюлетеня, але їх має бути менше, ніж к-сть місць для заповнення. Кумулятивне голосування передбачає, що виборець має стільки голосів, скільки кандидатів в окрузі, і може їх розподілити між усіма кандидатами, а може віддати свої голоси тільки за одного. Змішана пов'язана система (використовується у Німеччині) полягає в тому, що гр-ни обирають одну половину депутатів за пропорц. принципом, а другу — за мажорит. Комбінація «перших» та «других голосів» має на меті прийняти рішення щодо конкр. осіб, не порушуючи пропорцій між партіями, які визначаються через «другі голоси». При розподілі мандатів за пропорц. ознакою враховується к-сть місць, що отримала партія чи блок за результатами виборів у одномандатних округах. Заг. к-сть місць для кожної партії чи блоку підраховується на основі відсотку голосів, отриманих за пропорц. системою і з нього вираховується к-сть місць, отриманих в одномандатних округах. Право на участь у розподілі мандатів може отримати лише та партія, яка подолала загороджувальний бар'єр (або перемогла як мінімум у трьох фолькрайзерах — одномандатних виборчих округах Німеччини). Розподіл половини мандатів за пропорц. системою успішно компенсує диспропорційність представництва від одномандатних округів. Допускається ряд винятків, напр., коли партія отримує більшу частку мандатів за системою відносної більшості, ніж частку голосів за список. Але такі випадки дуже рідкісні. У цілому «змішана пов'язана» система працює як і будь-яка пропорц. При цьому забезпечується тісний контакт між парламентарієм та виборчим корпусом, за відсутність якого часто дорікають «чисто» пропорц. систему (Волерстайн М.). Подібна система діє в Новій Зеландії, Венесуелі. Дж. *Сарторі* наголошує, що поняттям «змішана система» часто зловживають, зокрема сприймаючи виборчу систему Німеччини як змішану. Вона є змішаною з погляду критерію голосування. За результатами виборів вона є цілком пропорц. для бундестагу. З. в. с. практично позбавлені будь-якої частки «зв'язаності». Якщо йдеться про парламент, у якому нижню і верхню палату обирають за різними системами, то сумарну виборчу систему не можна назвати змішаною. З. в. с. приводить до створення органу управління, склад якого містить у собі пропорц. і непропорц. представництво його членів, тобто приводить до напівпропорц. (чи напівмажорит.) результату. Справжня змішана система — це та система, за якою членство в парламенті відображає пропорцію, якій протистоїть диспропорція. За Дж. Сарторі, прикладом дійсно змішаних систем є італ., япон. та рос. виборчі системи. У Росії З. в. с. існувала у період 1993–2003. Половина депутатів Держ. думи обиралася за мажорит. системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах (225), ін. половина (225) обиралася за пропорц. представництвом по федер. виборчому округу, який включав у себе тер. всієї Рос. Федерації. Для розподілу депут. мандатів за пропорц. системою використовували правило найбільшого залишку та виборчу квоту Т. Гера, згідно з якою заг. сума голосів, котрі були віддані за партії, що подолали 5 %-ний бар'єр, має ділитися на к-сть мандатів. В Україні З. в. с. діяла у період з 1998 по 2006 з рівним співвідношенням мажорит. та пропорц. частин.

Літ.: Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Полит. исследования, 1992, № 5–6; Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів. К., 2001; Виборче право України. К., 2003.

Л. Гонюкова

ЗО́ВНІШНЯ ПОЛІ́ТИКА — система дій міжнар. актора, що спрямована на набуття впливу на поведінку ін. суб'єктів *міжнародних відносин* та пристосування до наслідків процесів міжнар. системи. З. п. окремого актора не зводиться до окремих дискретних актів, а має характер зовнішньополіт. діяльності, в основі якої лежить більшою-меншою мірою формалізована стратегія його поведінки в міжнар. середовищі. За своїм функціональним змістом З. п. актуалізує соціальні інтереси в їхньому індивід., корпорат. та універсальному аспектах, а також у субнац., нац., регіон. та глобальному вимірі. У сучас. теорії міжнар. відносин більшість дослідників схиляється до визнання діалект. характеру взаємодії внутр. та зовн. політики держ. акторів, конкретний стан якої, не в останню чергу, залежить від статусу цього суб'єкта міжнар. відносин, що, напр., знайшло відображення в роботах як неореалістів (К. Волц), так і прихильників «транснаціональної» концепції міжнар. відносин (Дж. Розенау). Зовнішньополіт. діяльність д-ви здійснюється за допомогою механізму прийняття зовнішньополіт. рішень та формування З. п. Механізм прийняття зовнішньополіт. рішень д-ви складається, в більшості випадків, з ін-тів та агенцій системи викон. влади. Ін. гілки влади, — представн. (законод.) та судова, — у більшості країн світу позбавлені можливостей для активного та пост. впливу на більшість рішень викон. влади з питань З. п. Тенденції розвитку держ. механізму прийняття зовнішньополіт. рішень, з одного боку, полягають в розширенні кола бюрокр. установ, що займаються цим на різних етапах формування зовнішньополіт. курсу д-ви, а з іншого, — у зменшені ролі дип. служби, передусім системи пост. зовн. представництв, на користь *дипломатії* ad-hoc та багатосторонній дипломатії в рамках *міжнародних організацій* та експертних конференцій.

Літ.: Snyder Richard. H.W. Bruck, and Burton Sapin. Foreign Policy Decision Making: An Approach to the Study of International Politics. New York, 1962; Rosenau James. eds. Domestic Sources of Foreign Policy. New York, 1967; McGowan Patrick Shapiro Howard. The Comparative Study of Foreign Policy. Beverly Hills, 1973. *А. Субботін*

ЗОМБАРТ (Sombart) Вернер (19.01.1863, Ермслебен — 18.05.1941, Берлін) — соціолог, філософ, економіст, проф. політ. економії, автор праць «Сучасний капіталізм» (1902), «Буржуа. Етюди з історії духовного розвитку сучасної економічної людини» (1913), «Три політичні економії» (1929), «Німецький соціалізм» (1934) та ін. Прихильник теор. системи К. *Маркса*, але водночас вважав себе прихильником бурж.-лібер. реформ, критично оцінюючи вплив бурхливої революц. пристрасті на наук. творчість засновників «наукового комунізму». У працях «Соціалізм і соціальний рух у XIX ст.» (1896), «Пролетаріат. Нариси та етюди» (1906), «Чому у Сполучених Штатах немає соціалізму» (1906) обґрунтував ідеї реформування капіталіст. сусп-ва та підвищення ролі робіт. класу у процесі його перебудови. У своїх більш пізніх роботах «Пролетарський соціалізм» (1924), «Ідея класової боротьби»(1924) та ін. відійшов від марксист. ідей і виступив з критикою матеріаліст., розуміння історії, класової боротьби та *диктатури полетаіату*. Після 1-ї світової війни творчість З. зазнала впливу ідей крайнього нім. *націоналізму* та *шовінізму*. В опублікованій в 1915 праці «Торговці та герої» З. протиставив об'єднаній нац. ідеєю нім. «нації героїв» англійську «націю торговців», зорієнтовану на індивід. добробут і комфорт. У подальшому ультраправі й фаш. кола скористалися теор. конструкціями вченого. Водночас З. не поділяв багатьох аспектів нацист. ідеології, тяжіючи до націонал-консерватизму. Найвідоміша багатотомна праця З. «Сучасний капіталізм» (1919–1927) є одним із кращих досліджень у галузі економіки. З. висунув та обґрунтував концепцію соціального плюралізму. Він не погоджувався з марксистами щодо неминучості революц. заміни *капіталізму соціалізмом*, а стверджував, що сусп-во прямує не до соціалізму, а до складнішої екон. системи, що включатиме як старі, так і нові форми господарювання. З. обґрунтував можливості евол. прогресу капіталізму, його мирного переростання в соціалізм. Виступивши одним із авторів теорії «організованого капіталізму», В. Зомбарт стверджував, що в майбутньому на зміну лібер. бурж. сусп-ву прийде устрій, заснований на етатизмі, планомірності, *корпоративізмі*, ієрархічності, принципі «фюрерства», автаркії, підпорядкуванні індивід. інтересів державним тощо. Розглядаючи історію виникнення капіталізму, З. доводив, що цей сусп. лад своєю появою зобов'язаний найліпшим рисам людського характеру. У складі «капіталістичного духу» З. виділяв: дух підприємництва, пов'язаний із грандіозністю ініціатив, багатством ідей, жадобою грошей, насильством, авантюризмом, героїзмом, жагою пригод тощо та бюргерський (міщанський) дух, в основі якого лежать бережливість, скромність, уміння рахувати та заощаджувати, працьовитість, поміркованість, схильність до раціоналізації тощо. Таким чином, З. дотримувався думки, що в основі капіталіст. системи лежить людська психіка. Більше того, природу бурж. сусп-ва він пов'язував із біол. розвитком людини, її інстинктами та уподобаннями. Вчений виокремив шість основних типів капіталіст. підприємців: розбійників, особливо учасників військ. походів і заморських експедицій за золотом та екзотичними товарами; феодалів, зайнятих комерцією (продажем зерна, вовни, гірничою справою тощо); держ. діячів, які сприяють розвитку торг. і пром. компаній; спекулянтів (лихварів, банкірів, біржових гравців, засновників акціонерних т-в); купців, які вкладають торг. капітал у процес виробництва благ; ремісників, які поєднують в одній особі майстра і комерсанта. Також започаткував концепцію «соціального плюралізму», згідно з якою розвиток сусп-ва відбувається не шляхом зміни госп. систем, а шляхом їх співіснування, приєднання осн. елементів нового устрою до попередніх. Відтак З. був переконаний, що капіталіст. сусп-во прямує до нової «змішаної» госп. системи, в якій будуть гармонійно поєднуватися приватні, кооперат., сусп., колект., великі та дрібні, сел. й ремісничі господарства. Розвиток різних укладів та посилення впливу д-ви, на думку вченого, сприятимуть трансформації капіталізму в стабільне та високоефективне сусп-во майбутнього.

Літ.: Скиба В. Й. та ін. Історія політичних вчень. К., 1996; Шпакова Р. П. Вернер Зомбрат: германский феномен // Социологические исследования. № 12. 1996; Нестеренко О. П. Історія економічних вчень. К., 2005.

О. Сорба

І

ІБН РУШД (Абу аль-Валід Мухамед ібн Ахмед, відомий на Зх. як Авероес, лат. Averroes; 1126, Кордов, — 1198, Марокко) — філософ, лікар, астроном, держ. діяч. Серед численних творів І. Р. переважають коментарі до праць *Арістотеля*, завдяки чому його стали називати «Великим коментатором» («Арістотель пояснив природу, Авероес — Арістотеля») до «Держави» *Платона*, «Про розум» Олександра Афродізійського, «Першої філософії» Ніколаса Дамаскіна, до трактатів з логіки Аль-Фарабі, Урджузе (поеми) про медицину Ібн-Сіни, а також: «Спростування спростування», написаний у відповідь на «Спростування філософів» Абу-Хаміда Газалі, та «Міркування щодо зв'язку між філософією і релігією». В останньому І. Р. висунув теорію, якою обґрунтовував необхідність розмежування філос. і реліг. істин (згодом розвинену його послідовниками під назвою «теорії двоїстої істини»). Не пориваючи з *ісламом*, філософ розвивав у коментарях до праць Арістотеля його матеріаліст. погляди про вічність і несотвореність матерії й руху, висунув ідею абстрактного світового розуму (нуса) як єдиної безособової субстанції, спільної для всіх людей і такої, що ззовні впливає на окремі душі. І. Р. виступав захисником рац. філософії. Буття Бога визнавав лише як першопричину сущого, як перводвигун, але не як творця. За І. Р., Бог — це чистий розум, а не вольове начало. За допомогою вищезгаданої теорії двоїстої істини відокремлювалися й навіть протиставлялися знання вірі, філософія — теології. Водночас І. Р. і його послідовники наполягали на заг. причинно-наслідковому зв'язку природних явищ, вбачали в закономірному русі небесних світил природну необхідність, якій підпорядковується все, що існує на Землі, включаючи сусп. життя, зміну держ. устрою і релігій («законів»). Відкидаючи індивід. безсмертя душі, авероїсти розробляли вчення про «єдність інтелекту» (монопсихізм), згідно з яким не тільки Бог («активний інтелект»), а й людський розум («пасивний інтелект»), як множинність конкр. людських проявів, уособлює єдину й заг. нематеріальну субстанцію. За доби середньовічного панування *релігії* вчення І. Р. було схвально сприйнято мислителями Зх. Європи, хоча й переслідувалося катол. церквою, його т. зв. «Книгу загальних принципів медицини» було перекладено на лат. і неодноразово передруковано. Етика І. Р. базувалася на принципі, згідно з яким людина сама створює добро відповідно до своїх переконань і цінностей, а не залежно від того, що її очікує в потойбічному світі — рай чи пекло. У питаннях державотворення І. Р. був прибічником розбудови справедливого сусп-ва, противником використання жінок як рабинь, а відтак наголошував на рівноправності жінок та їхній участі в держ. справах.

Тв.: Вирішальне слово про зв'язок релігійного закону та людської мудрості / Пер. з араб. Острог, 2011.

Літ.: Fakhry M. Averroes: His Life, Works, and Influence. Oxford, UK, 2001.

К. Меркотан

ІБН ХАЛЬДУ́Н (Абу Зейд ʻАбд ар-Рахман бін Мухаммад ібн Хальдун аль-Магрібі, аль-Андалусі, ат-Тунісі, аль-Хадрамуті; Ibn Khaldun; 27.05.1332, Туніс — 17.03.1406, Каїр) — політик, дипломат, філософ, історик, соціолог, поет, суфій. Під час навчання у Тунісі студіював граматику, піїтику, іноземні мови, право, філософію та богослов'я. Придворний писар, особистий секретар султана Абу-Інана у Фесі, радник султанів Марокко, посол аміра Гранади до короля Кастилії Педро Жорстокого (1363). Викладач мусульм. права в ун-ті «Аль-Азгар» в Каїрі (від 1382), верховний каді (шаріатський суддя). Автор першої в іслам. світі філософії історії — «Книга повчальних прикладів і збірка повідомлень про дні арабів, персів, берберів та їхніх сучасників, які володіли могутньою владою» (у 7 т.). Наприкін. життя створив для Тамерлана опис країн Маґрибу. Заснував «соціальну фізику» (соціологія); запровадив поняття вартості праці. Вбачав причини виникнення *держави* у необхідності стримувати людей від притаманної їм ворожості. Виокремлював два типи *суспільств*, які відповідають двом етапам розвитку цивілізації. Перше — кочове/сільс., засноване на родових зв'язках, груповій солідарності та авторитеті старійшин; друге — осіле/міське, базується на товарному виробництві, індивідуалізмі та держ. примусі. Вважав підприємницьку активність населення запорукою розвитку д-ви, а гол. функцією *влади* — забезпечення дотримання справедливості та захист людини: її віри, душі, розуму, нащадків, власності. Наполягав на індивід. відповідальності людини перед Богом. Вважав засадами згуртування спільноти почуття групового духу, родинні й дружні зв'язки («прив'язаності») та внутр. взаємодопомогу. Описав життєвий цикл д-ви (тривалість — 120 років): завоювання кочівниками території та заснування династії, концентрація влади, етап стабільності, період деспотії, занепад і завоювання чужинцями.

Тв.: Мукаддіма (вибрані філософські фрагменти) // Філос. пошуки. Філософія і життя: форми і шляхи взаємовпливів. Вип. XXIII. 2007; Про людську цивілізацію // Київська Русь. кн. 6. 2008.

Літ.: Якубович М. Соціальні імплікації наукового та релігійного знання: антропологічний аспект (за «Мукаддімою ʻАбд ар-Рахмана ібн Хальдуна аль-Хадрамі» // Раціональність чи раціональності. К., 2007.

В. Пономарьов

ІВА́ШКО Володимир Антонович (28. 10. 1932, Полтава — 13. 11. 1994, Москва, похований у Харкові) — держ. і парт. діяч; канд. екон. наук (1973). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Закінчив Харків. гірн. ін-т (1956). У 1960 вступив до КПРС. У 1956–73 — на викладацькій роботі у вищих навч. закладах Харкова. У 1968–73 — секретар парткому Укр. заочного політех. ін-ту. З черв. 1973 — зав. відділу науки та навч. закладів, з квіт. 1978 — секретар Харків. обкому партії. У січ.–лип. 1980 — парт. радник при ЦК Народно-дем. партії Афганістану. Від 1986 — секретар ЦК КПУ, канд. у члени ЦК КПРС; з квіт. 1987 до груд. 1988 — 1-й секретар Дніпроп. обкому партії; від грудня 1988 — 2-й секретар ЦК КПУ; з верес. 1989 до черв. 1990 — 1-й секретар ЦК КПУ; з квіт. 1989 — член ЦК КПРС;

з груд. 1989 — член Політбюро ЦК КПРС. Від черв. 1990 — голова ВР УРСР. У лип. 1990 відмовився від поєднання посад 1-го секретаря ЦК КПУ й голови ВР УРСР. Проводив політику горбачовської «перебудови»: 1989 в УРСР поступово почалася *демократизація* сусп-ва, послабилися політ. утиски, з'явилася можливість для утвердження *Народного руху України*, появи зародків багатопартійності. Після того як І. став головою ВР УРСР, він втратив підтримку КПУ і не зміг створити власну команду («праві» й «ліві» укр. політики вважали його креатурою Москви). Першим з керівництва УРСР почав вести діалог з нац.-демократами. На 28-му з'їзді КПРС (лип. 1990) обраний заст. ген. секретаря ЦК КПРС М. *Горбачова*, що зумовило кризу у ВР УРСР і КПУ. Ініціював підписання нового союзного договору, під час спроби заколоту Держ. к-ту з надзвич. стану (серп. 1991) зайняв вичікувальну позицію. Після заборони КПРС відійшов від політ. діяльності. У 2002 ВР України заснувала для студентів Харк. ун-ту радіоелектроніки дві стипендії ім. І.

Літ.: Івашко Володимир Антонович // Комуніст України. 1989. № 11; Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–91). К., 2005. *Ю. Шаповал*

І́ГОР ТЕО́РІЯ — галузь прикладної математики, що аналізує ситуації, в яких учасники вдаються до дій, виходячи не лише з власного розсуду та свободи вибору, а також керуючись вибором своїх контрагентів («гравців»). Оскільки результат гри залежить від дій усіх учасників разом, кожен з них намагається передбачити вірогідні дії іншого з тим, аби встановити найкращий варіант власної поведінки. Предметом І. т. є дослідження процесу взаємодії цих стратег. розрахунків. У теорії *міжнародних відносин* І. т. може бути застосована при аналізі процесів, що контролюються, принаймні частково, їхніми учасниками й дії яких мають у цьому сенсі стратег. характер: формування союзів та коаліцій, процес прийняття зовнішньополіт. рішення, взаємодія міжнар. акторів у рамках конкр. ситуації співробітництва або конфлікту тощо.

Літ.: Axelrod Robert. The Emergence of Cooperation Among Egoists // American Political Science Review. 1981. № 25; Rappoport Anatol. The Origine of Violence. New Brunswick, 1995. *А. Субботін*

ІГРОВЕ́ (ІМІТАЦІ́ЙНЕ) МОДЕЛЮВА́ННЯ У ПОЛІ́ТИЦІ — одна з форм пізнання та прогнозування світу *політики*, а також оволодіння способами його перетворення. У політиці І. м. застосовується з навч. і дослідн. метою, а в разі участі в ньому осіб, що приймають рішення, і як спосіб реального втручання в політику. На відміну від традиц. форм навчання, орієнтованих на передавання вербалізованих форм знання в певній предметній галузі, метою І. м. є також передавання і невербалізованих (імпліцитних) знань, а крім цього — і певного обсягу умінь та навичок. Застосування І. м. з дослідн. метою дає змогу обрати оптим. спосіб вирішення проблеми шляхом прогнозування наслідків альтернат. варіантів. Перевагами І. м. найчастіше вважать ефективність (значне збільшення обсягів здобутих знань і навичок за одиницю часу), багаторазове стиснення часу (процеси, які в реальному житті тривають роками, за допомогою І. м. «прокручуються» за години, а то й хвилини), безпечність (ціна деяких політ. ризиків є занадто високою).

Передісторія І. м. сягає своїм корінням 18 ст. і пов'язана з військовою справою (штабні ігри, навчання). Як таке І. м. зародилося в кол. СРСР на поч. 1930-х і невдовзі набуло значного поширення. Проте 1938 ігрові техніки було заборонено. І. м. було «пере відкрито» в США у повоєнний час. Спочатку бум імітаційних ігор охопив військ. академії, згодом — систему перепідготовки менеджерів. Саме тому подібні дії почали називати «діловими іграми». У 1955 було розроблено першу комп'ютерну ділову гру. Друге народження ігрових технологій на теренах СРСР спостерігалося в кінці 1960-х і було пов'язане з іменами І. М. Сироєжина, Ю. С. Арутюнова, М. М. Бірштейна, Г. П. Щедровицького та ін. У 1980-х з'явилися перші теор. роботи з І. м. Тепер к-сть розроблених ігор обчислюється тисячами. Вони різняться за масштабами об'єктів, що імітуються (цех, фабрика, галузь у цілому), функціональним профілем (військові, економічні, політичні, педагогічні тощо), особливостями побудови. У політиці І. м. використовують для аналізу, прогнозування та вироблення оптимальних управл. рішень дуже широкого спектру проблем. Предметом І. м. можуть бути геополіт. процеси, переговори, виборча кампанія, процес *голосування* на виборчій дільниці, управління *політичною організацією*, робота *парламенту* тощо. І. м. передбачає наявність гравців, що прагнуть досягти поставленої мети і діють за певними правилами, а також імітац. моделі певного процесу чи явища, в яку ці гравці включені. В І. м. розрізняють гру як інвентар, конструкцію (англ. a game) і гру як процес (a play). Як конструкція гра являє собою модель певного соціально-політ. явища чи процесу, що зберігає їхні найбільш істотні риси і може бути способом осмислення дійсності, засобом спілкування, засобом навчання і тренажу, інструментом прогнозування та постановки експериментів. Модель може бути як описовою (вербальною), так і математичною. Вона може бути закритою (коли всі ігрові колізії та можливі реакції на них наперед закладені в неї) або відкритою. У процесуальному плані ігри, що будуються на відкритих моделях, передбачають імпровізацію, творяться ніби на ходу, що робить їх «неповторними». Учасники гри можуть бути живими людьми або автоматами (роботами, комп'ютерами). Штучний гравець (гравці) з тим чи тим ступенем точності моделює поведінку людини. У граничному випадку всі учасники гри можуть бути замінені автоматами. Такі ігри застосовуються тоді, коли потрібно істотно скоротити реальний час перебігу певних подій і «наочно» побачити можливі наслідки дії різних сценаріїв. Найпоширенішими формами І. м. за участю людей є аналіз конкр. ситуації, рольова гра, імітац. гра, орг.-діяльнісна гра. І. м. у формі аналізу конкр. ситуацій полягає в пред'явленні учасникам проблемної ситуації у певній сфері. Завдання учасників — знайти оптимальне її вирішення. Для цього учасників розподіляють на групи, кожна з яких пропонує та обстоює свій варіант розв'язання проблеми. Якщо гра проводиться з навч. метою, правильне рішення наперед відоме викладачеві, який і підбиває підсумки. Коли ж таке рішення невідоме, гра може відбуватися за правилами «мозкового штурму». У рольових іграх зазвичай відпрацьовуються вміння взаємодіяти з людьми. Вони бувають корисними під час підготовки переговорів, прес-конференцій тощо, оскільки дають змогу заздалегідь «напрацювати» найрізноманітніші варіанти їх перебігу. Імітац. ігри дають можливість учасникам побувати в «чужій шкурі» і якнайповніше «вжитися» в певну роль, відчути її сильні й слабкі сторони. Орг.-діяльнісні ігри спрямовані на створення управл. програм, здатних допомогти в пошуку виходу з певної кризової ситуації шляхом об'єднання зусиль фахівців різних профілів.

Літ.: Mintz A. Applied Decision Analysis: Utilizing Poliheuristic Theory to Explain and Predict Foreign Policy and National Security Decisions // International Studies Perspectives. February 2005. Vol. 6. Is. 1; Aldrich C.

The Complete Guide to Simylations and Serious Games — Pfeiffer, 2009; Корнієнко В., Денисюк С., Шлян А. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі. Вінниця, 2008. *П. Фролов*

ІДЕА́Л ПОЛІТИ́ЧНИЙ — уявлення особи соціальної групи, еліти, класу, партії, про досконалість політ. устрою суспільства. У ньому відображаються корінні інтереси, завдання політ. суб'єктів, що стосуються основ їхньої життєдіяльності — характеру власності й відносин соціальних спільнот з приводу власності; ставлення політ. суб'єкта до *держави* і *політичної влади*, до перспектив їхнього розвитку за умови, що клас, група, партія в цій державі стають панівними; відносин між *націями*, народностями, ін. етн. групами; проблеми створення і використання рівних умов політ., духовного, фіз. розвитку особистості тощо. Соціальний прогрес у політ. сфері сусп-ва є таким лише тоді, коли підпорядкований ідеям, ідеалам сусп. *гуманізму*, *демократії*, *гласності*, відповідальності. Міра ж гуманізації будь-якої політ. ідеї, ідеалу визначається досягнутими з їх допомогою свободами, розвиненістю самоуправління, духовним розкріпаченням людей, самореалізацією особистості на ниві збігу інтересів сусп-ва та особистості, й в остаточному підсумку матеріальним і духовним благополуччям населення країни.
Літ.: Ильенков Э. В. Об идеалах и идолах. М., 1968; Політична історія України XX століття. У 6 т. К., 2002–03; Дашутін Г. Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна. К., 2006. *Г. Дашутін*

ІДЕАЛІ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від грец. ἰδέα — початок, основа, уявлення) — напрям у теорії *міжнародних відносин*, що виник та досяг акад. і політ. визнання на поч. 20 ст.; у своїх осн. теор. положеннях спирався на ідеї європ. *лібералізму* та класичної зх. теорії права. Міжнар. відносини розглядались як форма самореалізації світового співтовариства, основу якого створювали універсальні цінності і, насамперед, ідея універсального миру. Відповідно до концепції І. п., міжнар. суб'єктність *держави* є похідною від суб'єктності індивідів, яких вона лише представляє в рамках світової спільноти. Змістом *зовнішньої політики* було міжнар. співробітництво заради досягнення універсального миру через розвиток прав. ін-тів та системи *міжнародних організацій*. Кінцевою метою практ. зовнішньополіт. діяльності було подолання первинного стану конфліктності партикулярних інтересів та відтворення у сфері міжнар. відносин ін-тів *громадянського суспільства* у формі універсальних *політичних організацій*. Політ. події міжвоєнного періоду та критика з боку політ. реалізму призвели до втрати політ. ідеалістами своїх провідних позицій в акад. співтоваристві. На відміну від політ. реалізму, який продовжує існувати в сучас. міжнар. науці в дещо модифікованій формі, ця теор. школа класичного періоду припинила свій оригін. розвиток і лише її окремі базисні положення, що разом не створюють концептуальну систему, знаходять подальший розвиток в рамках конструктивізму та різних форм лібер. *глобалізму*.
Літ.: Mitrany David. A Working Peace System. Chicago, 1966; Russett Bruce. Grasping the Democratic Peace. Princeton, 1993. *А. Субботін*

ІДЕНТИ́ЧНІСТЬ (від лат. identicus — однаковий, тотожний) – парасольковий термін, який використовують для відтворення сприйняття (розуміння) самого себе як складної, особливої істоти. У соціогуманіт. науках існує багато визначень поняття «І.». Найпоширеніше — це процес або ж результат ідентифікації (співвіднесення) індивідуума себе, або ж іншими, з тією чи тією групою, територією, країною, нацією, етнічністю. Розрізняють «самоідентифікацію» та «ідентифікацію» ззовні, ідентифікацію індивідуума іншими. У межах зовн. ідентифікації зазвичай ідентичності конструюються штучно. Рівень їхньої адекватності реальному стану речей залежить від рівня *інформації* та знання про предмет та можливості поля, в якому перебуває об'єкт ідентифікації. Залежно від поля та критеріїв, що кладуться в основу класифікації, розрізняють кілька типів І.: 1) просторово-територіальну — співвіднесення з конкр. місциною проживання (локальна), регіоном (регіональна), країною (геополітична), континентом (континентальна), з усім світом (ідентифікація себе як гр-на світу); 2) політико-громадянську — усвідомлення себе як гр-на конкр. д-ви (громадянська), належність до нації, політичної нації, нації-держави (національна), належність чи прихильність до політ. структур суп-ва (політична); 3) соціокультурну — включеність у соціальні структури й соціальні відносини (соціальна), ідентифікація з певною системою культ. цінностей (культурна), співвіднесення себе з тією чи ін. етн. спільнотою або якісними (етнокульт.) характеристиками, властивими для цієї спільноти (етнічна); 4) релігійну — сповідування відповідної *релігії*, вірувань. Зрештою, перелік І. цим не обмежується. У межах соціальної І. можна виділити І., пов'язані з формуванням профес. груп, гендерними чинниками, з майном або ж І., базовані на расових ознаках, тощо.

Залежно від суб'єкта та к-сті носіїв усвідомлення приналежності до певної групи І. поділяють на індивідуальну та колективну. Крім того, І. може бути уявною чи реальною, абстрактною чи функціональною, стабільною чи маргінальною, постійною чи ситуативною. Наявність тієї або тієї к-сті І. великою мірою залежить від джерел самоідентифікації: аскриптивні (вік, стать, належність до расових чи етн. груп), культурні (нац., мовна, реліг., належність), політичні (парт. чи фракційна належність, ідеол. пріоритети), економічні (професія, зайнятість, належність до страт, класів), колективістсько-групові (соціальний статус, сім'я, друзі, клуби), територіальні (місто, область, регіон). Кожна людина чи колектив є носієм цілого комплексу І., що, власне, становить основу формування й функціонування груп та інституцій. Яким би чином згадані типи І. не відрізнялися одна від одної, для них властиві певні заг. маркери, зокрема: надзвичайно складна структура, яка вбирає в себе особистісні (внутрішньоособистісні характеристики людини), соціальні (визначаються впливом соціального довкілля на людину), культ. аспекти (характеризуються спільністю культурницьких традицій як минулого, так і сучасності). І. — це завжди продукт соціальної взаємодії; І. у свідомості людини завжди ієрархізована у сенсі лояльності (залежно від того, інтереси якої із спільнот, груп, колективів визначають мотивацію поведінки індивіда). Взаємодія індивідів у просторово-тер., соціопсихол., етнокультурницьких, політ.-громадян. полях веде до принаймні двох важливих наслідків: 1) продукує нові І., а отже і нові типи груп й ін-тів; 2) формує умови для діалогу чи протистояння останніх. Зазвичай для з'ясування змісту та якісних характеристик того чи ін. типу І. використовується один з найпродуктивніших методів соціогуманітарних наук — метод компаративістики (порівняння, співвіднесення). Зафіксувати зміст та характеристики можна у процесі сприйняття та реагування індивіда на явища довколишнього світу, в т. ч. й людини. Сприйняття та реагування базується великою мірою на системі ціннісних орієнтацій, що у свою чергу є продуктом знань та *інформації*, які людина здобуває у процесі пізнання довкілля, його усвідомлення та інтерпретацій.

Феномен І. є однією з найбільш актуальних проблем як теор. науки, так і реальних практик. Інтенсивно цим терміном почали користуватись у 2-й пол. 20 ст. Найчастіше до її інтерпретацій звертаються такі науки, як психологія, соціологія, соціальна антропологія, історія. У психології, напр., увага концентрується на самоіміджі (ментальна модель самого себе), самооцінці й індивідуалізації, соціологія ж у центр ставить концепцію ролевої поведінки особи. Психологи використовують термін «І.», коли йдеться про персональну І., про ті характеристики людини, які роблять її унікальною, єдиною у своєму роді. Що ж до соціологів, то вони, передусім, ведуть мову про соціальну, групову І. У цьому контексті (до речі, як і у політолог. сенсі) соціальна І. асоціюється зі способом ідентифікації індивіда (себе) як члена специфічних груп — через належність до *націй*, соціальних класів, субкультур, етнічностей, статі тощо. Власне, соціологи й історики у більшості випадків говорять про нац. І. конкр. країни. І тут йдеться про те, як І. може впливати на соціальну реальність.

Літ.: Ідентичність як соціокультурний феномен. К., 2002; Huntington S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity. New York, 2004; Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна молода. Спец. випуск. Львів, 2007; Л. Нагорна. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К., 2011. *В. Євтух*

ІДЕОКРА́ТІЯ — (від грец. ἰδέα — поняття і κράτος — влада) — режим володарювання, гол. пріоритети якому визначає верства профес. ідеологів через вплив на правлячу *бюрократію* (або верству) і сусп. свідомість. Проблема І. починає усвідомлюватися з етапу перших і подальших інтерпретацій *ідеології* як засобу духовного і політ. впливу (Д. де Трасі, К. *Маркс*, Ф. Енгельс, Г. *Плеханов*, В. *Ленін*, Л. *Троцький*, К. Мангейм, Л. Козер, Ю. *Габермас*, Р. *Арон*, Д. *Белл* та ін.). В ідеократ. поглядах є деяка переоцінка впливу ідеологій та ідеологів на політ. режим. Водночас такі політ. режими, як *нацизм*, *фашизм*, більшовизм, маоїзм, чучхеїзм, кхмерізм, реліг. політ. фундаменталізм мають характерні риси І. Наприкін. 50-х — на поч. 60-х рр. 20 ст. позиції ідеократів спробували похитнути прибічники концепції «*деідеологізації*». Проте потім здобула популярність концепція «реідеологізації», зростання впливу ідеологій в сусп-ві, до прибічників якої перейшли і політологи, і соціологи, які розробляли концепцію «деідеологізації». На хвилі популярності концепції «реідеологізації» відбулося відродження ідеократ. поглядів щодо зростання ролі ідеологів та ідеологій у формуванні як дем. так і антидем. режимів, але вже в більш поміркованій формі. Виваженіше оцінюють суть і роль ідеологій і сучас. суспільствознавці. Вони не заперечують, що кожна ідеологія містить істину й оману, що прагнення надати їй всебічного наук. характеру значною мірою утопічне. Водночас ідеології, сформовані на певному наук. фундаменті, на основі аналізу практики, досить ефективні як (а) засіб пізнання (нехай і специфічний), соціальної реальності та її перетворення; (б) засіб орг-ції сусп. свідомості й духовної орієнтації людей на певний спосіб дії. Вони не можуть претендувати на роль «чистої», вільної від ціннісних суджень соціальної науки (Є. Шилз). Але ідеології різною мірою передбачають співіснування в собі суб'єкт.-ціннісних і об'єкт.-істинних суджень, якщо це реальні ідеології, а не ідеол. прожекти політ. авантюристів.

Існують певні об'єкт. докази «вічності» ідеологій: 1) необхідна складова частина сусп. свідомості; 2) важливий фактор сусп. розвитку — духовні, політ. й екон. цілі, ідеали, програми, теорії тощо; 3) засіб самосвідомості, самовизначення соціальних суб'єктів — д-в, націй, партій, *груп соціальних*, особистостей. Психологія «здорового глузду», «повсякденна» психологія не може замінити раціонально-систематизовану теор. частину сусп. свідомості, хоча і спонукає ідеологію на розроблення чи уточнення ідеол. постулатів. Це, звичайно, не заперечує скороминущого характеру, «смертності» окремих елементів і навіть цілих ідеол. систем. Слідом за модернізацією сусп-ва, його соціальних та інформ. структур модернізуються або «помирають» старі ідеол. конструкції, з'являються нові, що відповідають потребам і завданням нового етапу сусп. розвитку. Сусп. наука також є руйнівником і творцем ідеол. конструкцій. З одного боку, наука виступає протилежністю ідеологій, засобом розвінчання ідеол. міфів, з ін. — співіснує з ідеологіями, живить їх новими аргументами, іноді, як, напр., «марксистсько-ленінська наука», існує в тісній єдності. У цьому випадку «наука» перетворюється на ідеол. засіб, обслуговуючи потреби ідейно-політ. пропаганди і стає опорою ідеократичних режимів. І. як режим володарювання і засіб ідеол. обслуговування цього режиму має свої структурні рівні й елементи: ідеократ. верства (ідеологи — теоретики, ідеол. апарат, актив), репресивно-контрольний апарат підтримки ідеократ. режиму, інформ.-пропаганд. структура тощо. Ці рівні й структурні елементи, виступаючи єдиною системою, можуть стати дійовою політ. та ідеол. силою. У цьому випадку влада ідей, в т. ч. ілюзорних, людиноненависницьких, перекручених, стає тоталіт. засобом у руках влади, яка може повністю знищити плюралізм ідей і будь-яку опозицію. *Політична наука* вивчає ідеології та дієвість ідеократ. чинника в сусп. практиці як у межах окремих країн, так і в міжнар. плані, особливо крізь призму утвердження дем. принципу плюралізму ідей і поглядів.

Літ.: Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания. К., 1981; Михальченко Н. И. Марксистская политическая идеология (in natura). К., 1991; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002; Ricoeur P. L'idéologie et l'utopie: deux expressions de l'imaginaire // Ricoeur P. Du texte l'aktion. Essais d'hermenetigue. Paris, 1988. *М. Михальченко*

ІДЕОЛОГІЗА́ЦІЯ — складний феномен духовного життя, який поєднує різнонаправлені процеси: а) посилення впливу ідеол. факторів у внутр. і зовн. політиці; б) нав'язування класам, станам, верствам, особистостям відповідних ідеол. догм, стереотипів, ідей, цінностей; в) нав'язування масам цінностей деідеологізованої життєвої позиції з метою посилення соціально-психол. маніпуляції їхньою свідомістю і поведінкою. У 20 ст. проблема І. постала як зіткнення позицій ідеологізації та реідеологізації сусп. життя. Вона з'явилась у духовному середовищі зх. сусп-ва в серед. 60-х — на поч. 70-х рр. 20 ст. як засіб проти експансії марксист.-рад. ідеології та одночасно як спроба певних соціальних груп утвердити нову ідеол. парадигму, що відповідала б реаліям зх. способу життя і модернізованим цінностям. Фундаторами цієї проблеми, яка згодом переросла в теорію, вважаються відомі політологи Д. *Белл*, О. *Тоффлер*, З. *Бжезинський*. «*Холодна війна*» в 20 ст. — це війна ідеологій, гонки озброєнь, екон.-пром. переваг; якості продукції і загалом якості життя по обидва боки славнозвісної «*залізної завіси*». При цьому більш важливим було не те, що існувало як реальність, а те, яке уявлення про нього формувалось у свідомості людських мас. Рад. ідеологія на той час так майстерно переконувала людей в перевагах «розвинутого соціалізму», точніше, впроваджувала у свідомість мас його стереотипи, що навіть там, де якість життя, здавалося б, не залишала ніяких шансів на успіх, з’являлися не лише паростки недовіри до «західного стилю», а й переконаність у перспективі соціаліст. вибору, як нібито справедливого й єдино правильного. З ін. боку, спроби зх. теоретиків ідеологічно осмислити нові життєві реалії, спричинені, зокрема, наук.-тех. прогресом, новою соціальною стратифікацією та зростанням соціальної мобільності, не мали того авторитету, на який вони розраховували. Такі ідеол. доктрини, як «технологічний детермінізм», «конвергенції», «наведення мостів» тощо, для переважної більшості людей залишалися незрозумілими. І хоч у дійсності за своєю якістю зх. спосіб життя утверджувався дедалі потужніше, ідеол. загроза *«радянизації»* мас ставала дедалі очевиднішою.

Парадоксально, але факт: незважаючи на матеріально відчутні переваги цивілізаційного розвитку, які простежувалися неозброєним оком, облуда *соціалізму* не лише не полишала сусп. духовні обрії, а й нарощувала в них свій ілюзіоністський вплив. Курс на «ідеол. ерозію» соціалізму й антикомунізм явного успіху не приносив. Ідеол. протистояння розгорталося не на користь Зх. Саме в цій ситуації й була поставлена проблема *«деідеологізації»* сусп-ва, сформована відповідна теорія. Проте ідеологія аж ніяк не втратила свого впливу на культуру; вона лише змінила його зміст і форми. Власне, сама ідеологія стала іншою. На зміну теорії деідеологізації прийшла нова модель ідеол. впливу — реідеологізація сусп-ва і культури. Вимоги деідеологізації сусп. життя і культури не означають знищення ідеології взагалі, йдеться про вилучення із сусп., духовного і культ. життя людей ідей та ідеологій реакційного, антигуманного змісту, вивільнення місця для пропаганди конструктивних людино- і культуротворчих ідей та ідеологій загальнолюд. пошуку, їх використання для інтеграції сусп-ва, мобілізації ресурсів, визначення мети сусп. розвитку. *М. Михальченко*

ІДЕОЛО́ГІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від грец. ἰδέα — початок, основа, уявлення та λόγος — слово, вчення) — важлива, відносно самостійна, ідеол. форма сусп. свідомості. І. п. являє собою конкретно-істор. системне відображення істотних аспектів політ. дійсності й являє собою форму класової, групової, станової політ. свідомості й самосвідомості, є системою ідей, гіпотез, концепцій ідеалів, гасел, програм, в яких відображені корінні політ., а отже й екон. інтереси соціальних спільностей і груп, їхні практ. позиції у політ. сфері стосовно ін. соціальних спільностей, груп і д-в, оцінка місця цих суб’єктів політики в сусп. житті, а також погляди на хід політ. розвитку і на його відображення в політ. ідеологіях ін. суб’єктів політики. Ця характеристика сутності І. п. дає можливість виділити три аспекти її розгляду: 1) як специфічної ділянки формування та функціонування соціально-політ. знання; 2) як засобу групового та класового усвідомлення і перетворення політ. реальності; 3) як ідеол. стимулу політ. активності. Особливість орг-ції (субординації) структурних компонентів І. п. визначається її об’єктивними основами — сусп. необхідністю, потребами, інтересом та структурою ідеології як системної цілісності. Ідея, гіпотеза, концепція, теорія, ідеал, гасло, програма — важливі структурні елементи розвинутих І. п.

Процес розгортання поняття «І. п.» в теорію її виникнення й функціонування є способом пізнання реального політ. процесу та механізмів його відображення в духовній сфері. І в даному випадку поняття «І. п.» є одним із найважливіших у понятійній системі політології. Розуміння таких феноменів, як політ. буття, *політична діяльність, політична свідомість, партії політичні, політ. ін-ти* буде неповним, неглибоким, якщо ми не прослідковуємо їхні взаємозв’язки із системами політ. поглядів. При аналізі методол. функції поняття «І. п.» як засобу пізнання й перетворення реальності є можливість вийти на той клас явищ, який охоплюється даним поняттям. Насамперед важливо розглядати І. п. як специфічну форму свідомості та самосвідомості, її структуру — як продукт усвідомлення політ. боку буття, результат саморозвитку систем політ. поглядів, інтерпретацію специфічної соціальної дійсності — *політики* — в ціннісно-світоглядному вирішенні. Пізнання процесу формування поняття «І. п.» та з’ясування його статусу в низці ін. понять політології можливе в процесі відтворення об’єктивної логіки реального істор. процесу, закономірностей його відображення в теор. системах політ. знання, відкриття законів політ. та ідеол. розвитку. Це поняття розкриває як специфіку процесів двох видів розвитку — політ. та ідеол., так і їхню взаємодію, взаємовплив у реальному житті. Тут ідеол. процес розкривається з політ. боку, а політичний — з ідеологічного. Як наслідок, ми одержуємо синтезоване знання про політ. та ідеол. процеси. Ідеології класифікуються за суб’єктами — класи, партії, стани (рабовласницькі, феодальні, буржуазні, пролетарські, християнсько-демократичні, ліберальні, консервативні), за ідейно-політ. течіями (релігійні, національно-визвольні, соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні, анархістські, реформістські), за типом політ. режиму (абсолютистські, тоталітарні, демократичні, імперські, вождистські). Найпоширеніші ідеології — партійні, які мають багато визначень — праві політ. ідеології, центристські, ліві, а всередині кожного класу ідеології є свої внутр. класифікації. І. п. мали негат. й позит. характеристики, переживали епохи розквіту і занепаду. Нині — це звичайне явище духовного і політ. життя, яке може використовуватися і в плані позитивному — розробка політ. доктрин, платформ, конструктивних політ. стратегій, так і в плані маніпуляцій сусп. свідомістю і політ. поведінкою мас.

Літ.: Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания. К., 1981; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002.

М. Михальченко

ІЄРА́РХІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від грец. ἱερός — священний і ἀρχή — влада) — принцип структурної орг-ції політ. системи, який характеризується впорядкованістю та організованістю взаємодій між окремими рівнями від вищого до нижчого. І. п. є універсальною формою побудови політ. систем на основі супідрядності, коли вищі рівні влади контролюють нижчі. Чим вище рівень І. п., тим вужчий його склад, таким чином керівна структура набуває вигляду піраміди або управлін. вертикалі. Необхідність ієрархічної побудови політ. системи та призначення І. п. пов’язані з неможливістю безпосереднього впливу на діяльність людей на всіх рівнях управління, з об’єктивною необхідністю виділення посередника — органу, особи тощо. Тому І. п. може розглядатися як функція сукупної діяльності, інтеграція окремих дій в єдине ціле. В І. п. має місце як структурна, так і функціональна диференціація, тобто кожен рівень має певні функції для виконання (підтримка, участь, прийняття рішень тощо). Кожний рівень І. п. виступає як такий, що здійснює керівні функції стосовно всіх нижчих, і як такий, що підпорядковується вищим рівням. На більш високих рівнях І. п. здійснюються здебільшого функції узгодження та об'єднання. І. п. формує залежність індивідів у системі політ. відносин, закріплюється через певні статуси і є вираженням політ. нерівності. Розрізняють такі шляхи формування рівнів І. п., як наслідування, *вибори*, захоплення *влади*. Перший шлях виключає можливість вертикальної мобільності з одного рівня структури на ін., а другий — навпаки. Наявність або відсутність вертикальної мобільності є найважливішими критеріями класифікації ієрархії. І. п. втілює в собі централізацію *політичної влади*, вона є необхідною умовою ефект. функціонування політ. системи сусп-ва і досягнення мети управління. У реальному житті, в ході функціонування політ. системи жорсткість І. п. зменшується — з'являється певна децентралізація та відносна автономія нижчих рівнів стосовно вищих. Надмірна централізація породжує слабкість нижчих рівнів політ. влади і створює передумови для некерованості управлін. системи. *В. Дерега*

ІЗОКРА́ТІЯ — (isocracy, від грец. ἶσος — рівний, однаковий, подібний і κράτος — влада) — 1) ідея торжества принципів рівності людей у *суспільстві*; 2) концепція рівності прав, обов'язків, функцій *влади* однакового рівня. У політ. думці загалом використовують два поняття рівності: а) основоположне: люди зображаються як рівні істоти; б) розподільче: згідно з ним узаконюється більш рівний розподіл екон. благ, соціальних можливостей і/або *політичної влади* між людьми. Лібер. рівність найлегше визначити як такий стан справ, за якого люди є однаково вільними займатися реалізацією обраних ними планів на життя. Філософи, яких зазвичай називають лібералами, і досі не дійшли згоди в тому, що ж таке рівна свобода (Д. *Роулз*, Р. Дворкін, В. Кимліка). Демократичну рівність визначають в ін. вимірі — можливості *громадян* брати участь в управлінні своїм *суспільством* як політично рівних. Ж.-Ж. *Руссо*, класичний представник концепції дем. рівності, витлумачував у своїх працях ідею перерозподілу екон. ресурсів в осн. як засіб перерозподілу політ. влади між гр-нами шляхом ліквідації представниц. уряду і створення настільки невеликого сусп-ва, щоб гр-ни могли дбати про своїх співгромадян як про власні родини. Його сучас. послідовники наполягають на необхідності граничної децентралізації політ. інституцій як способі надання всім гр-нам можливості брати пряму участь в управлінні сусп. справами. Соціаліст. рівність підтримує виробничу демократію як засіб більш рівного розподілення контролю над процесом виробництва.

Літ.: Kymlika W. Liberalism, Community and Culture. Oxford, 1989; Rawls J. Justice as Faimess: A Restatement. Cambridge, 2001; Dworkin R. Is Democracy Possible Here? Princeples for a New Political Debate. Princenton, 2006.

Л. Гонюкова

ІЗОЛЯЦІОНІ́ЗМ (від франц. isolation — відділення, відособлення) — тип діяльності політ. суб'єкта (в переважній більшості випадків — *держави*), спрямований на припинення або суттєве обмеження його зовн. відносин. Термін «І.» набув поширення із серед. 19 ст., коли він почав вживатися для характеристики напряму в зовн. політиці США, в основу якого було покладено ідею невтягування в європ. справи та цілковите невтручання у збройні конфлікти поза амер. континентом. В сучас. умовах І. передбачає передусім обмеження зовнішньоекон. співробітництва, накладення торговельних санкцій, інформ. блокаду, посилення візового режиму, згортання культ. контактів. Проведення політики І. д-вою полягає, з одного боку, у відмові ін. д-вам (наддержавним утворенням, інтернаціональним корпораціям, світовим фін. установам і т. ін.) у праві впливу на внутр. ситуацію, з ін. — у невтручанні у внутр. справи ін. сторін. До причин, що можуть обумовлювати І. д-ви, належать: неспроможність проводити активну зовн. діяльність, потреба в тимчас. невтручанні зовн. сил у внутр. процеси політ. і екон. життя країни, ідеол. обмеженість правлячих верств д-ви, ряд соціокульурних особливостей її населення. Можливість проведення політики І. пов'язана з наявністю розвинутого внутр. ринку д-ви, особливостями її географ. положення, *політичною культурою* її населення та рядом ін. обставин. Сучас. умови *глобалізації* та інтернаціоналізації світової економіки вкрай обмежують можливість проведення політики І. та призводять до поширення практики т. зв. неоізоляціонізму, що передбачає політику невтручання д-ви в ряд зовн. процесів, насамперед у зв'язку з її об'єктивною неспроможністю вплинути на них. *О. Яковлєв*

ІЛАРІО́Н КИ́ЇВСЬКИЙ (? — бл. 1088, Київ) — Київ. митрополит (1051 — 54), мислитель, письменник і проповідник. Напередодні свого настолування на митрополичий престол був пресвітером у церкві Св. Апостолів у с. Берестовім, побл. Києва. За свідченням літописів, І. був «муж благий, і книжний, і пісник». Отож вибір князя *Ярослава Мудрого* впав на цього святителя невипадково. 1051 собором єпископів Київ. Русі був висвячений на єпископа і поставлений на митрополичий престол Києва. Перу І. належить цикл творів: «Слово про закон і благодать», «Похвала Володимирові», «Молитва» та «Визнання віри». «Слово про закон і благодать», ймовірно, було проголошено І. на урочистостях на честь завершення київ. оборонних споруд у церкві Благовіщення на Золотих воротах 26.03.1049. У цьому історико-політ. трактаті осмислюється істор. минуле Русі, її місце і призначення у тогочас. христ. світі. Орієнтуючись на істор. зразки Старого Заповіту, І. обгрунтовує ідею рівності Русі в єдиній сім'ї народів, країни, що з глибокої давнини перебуває під особливим Божим керівництвом. Уславлюючи діяння Ігоря Старого, славного Святослава, І. символічно поєднує Русь христ. з язичницькою в одне ціле і називає її країною, яка «відома і чута в усіх кінцях землі». Через старозаповітні прототипи І. розкриває образ *Володимира Великого* в усій його величі й гідності. Він сміливо порівнює київ. князя з римсько-візант. імператором Константином І (324–37), який за середньовіччя був взірцем володаря й фундатором могутньої христ. д-ви ромеїв. Це порівняння-уподібнення повинно було піднести престиж та значення великокнязівської династії істор. обгрунтованим чином. І. наголошує на тому, що саме Володимирові належить задум побудови у Києві «Дому Мудрості» — храму Св. Софії, який втілив у життя, радше завершив подібно до того як Соломон завершив справи Давидові, його старший син Ярослав. Грандіозна розбудова Києва за Ярослава стала своєрідною декларацією рівночесності стольного граду Київ. Русі візантійській столиці Константинополю, що мислився як центр істор. христ. світу — Новий Єрусалим. Претензії Києва на подібну роль відбиває також обгрунтування Іларіоном ідеї патронату Богородиці над Києвом. Саме І. започаткував використання у давньоруській літ. традиції візант. імператорської формули «богохранимого града» стосовно Києва. Великі теол. знання, глибоке знайомство з риторою були набуті І. у Візантії, очевидно, на Св. Горі (Афоні) та в Константинополі. Вільне і різнобічне використання патристичної л-ри свідчить про досконале володіння ним іноземними мовами, зокрема грецькою. Бл. 1048 І. у складі руського посольства до франц. королівського двору відвідав Зх. Європу. Його знайомство із зх. теологією виявилося, напр., у використанні деяких специфічно зх. літургійних форм у «Похвалі» князю Володимиру. Після усунення І. з митрополичої кафедри по смерті Ярослава Мудрого у 1054 він повертається до Києво-Печерського монастиря і, усамітнившись там, продовжує свою пастирську й інтелектуальну діяльність.

Літ.: Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Иллариона. К., 1984; Лабунька М. Митрополит Іларіон і його писання. Рим, 1990; Подскальски Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 — 1237 гг.). СПб., 1996. *В. Ричка*

ІЛІЄ́СКУ (Iliescu) Іон (03.03.1930, Олтениця, Румунія) — громад.-політ. і держ. діяч. Ще в ліцеї І. став одним із засновників Союзу асоціацій школярів Румунії; вступивши до Бухарест. політех. ін-ту, незабаром відправився на навчання до Москви, де закінчив Енергет. ін-т і познайомився з М. *Горбачовим*. Трудову діяльність розпочав у Бухарест. НДІ гідроенергетики, але швидко переключився на політ. кар'єру, у 1955 став членом компартії та виїхав на роботу до секретаріату Міжнар. союзу студентів (Прага). У 1956–60 працював на відповідальних посадах у ЦК Союзу труд. молоді, одночасно очолював Союз студ. асоціацій Румунії, в 1960–65 — заст. завідувача відділу освіти та охорони здоров'я ЦК Рум. робітн. партії (РРП), у 1967–71 — міністр у справах молоді та голова рум. комсомолу, з 1968 — член ЦК РРП, у 1969–74 — канд. у члени політвиконкому ЦК. У серп. 1968 на засіданні Великих нац. зборів (депутат з 1957) засудив рад. окупацію Чехословаччини й закликав до виходу Румунії з Варш. договору. З лют. 1971 — секретар ЦК РРП з ідеології, але коли рум. партійно-урядова делегація відвідала КНР та КНДР й ідеї *«культурної революції»* та «опори на власні сили» надихнули Н.*Чаушеску*, і він вирішив запозичити цей досвід, І. до цього поставився скептично. У лип. 1971 був звинувачений в «космополітизмі та інтелектуалізмі» й потрапив у політ. опалу. І. призначили секретарем з пропаганди повітового к-ту РРП в Тімішоарі, потім — 1-м секретарем повіткому в Яссах; у 1979 очолив Нац. раду водного госп-ва. Як фахівець з гідрології в минулому, І. розкритикував проект докорінної модифікації каналу Дунай — Чорне море, автором якого був Н. Чаушеску, за що був знову понижений: у 1984 очолив Тех. вид-во в Бухаресті, де й працював до револ. грудневих подій 1989.

23.12.1989 І. зачитав рум. телеглядачам список членів ради Фронту нац. порятунку, який завершувало його власне прізвище, а 20.06.1990 приймав поздоровлення, здобувши перемогу на президент. виборах із 85 % голосів. До Румунії прийшла свобода, а разом з нею *плюралізм політичний*: опозиція не визнала результати виборів, і мітинг на Університет. площі переріс в акції протесту, що затягнулися на два місяці; у відчаї І. вирішив застосувати силу і ліквідувати осередок опору, але демонстранти атакували будівлі поліції, держбезпеки, телебачення, в місті спалахнув *заколот*; не відчуваючи підтримки МВС і армії, І. з екранів телевізорів звернувся за підтримкою до народу, після чого столицю наповнили натовпи шахтарів, які чинили на вулицях Бухареста безлад. На І. спрямували потік звинувачень: у гальмуванні екон. реформи, сприянні *корупції*, у перешкоджанні євроатлант. інтеграції Румунії й намаганнях повернути країну до сфери впливу *СРСР*. 17.11.1996 він поступився 10 % голосів своєму конкурентові — лідеру праволібер. Дем. конвенції Румунії Е. Константінеску. Але період перебування при владі правих сил був витрачений на суперечки між членами коаліції, корупція ще більше розвилася, тому Е. Константінеску оголосив, що не буде виставляти свою кандидатуру на виборах 2000. У правих не було сильного кандидата, і коли сенатор І. оголосив про намір балотуватися в президенти, виявилося, що румуни знову бачать у ньому рятівника. За соціол. дослідженнями, його підтримували гр-ни, що живуть у сільс. місцевості (60 %) і у слаборозвинених районах (55 %), мають поч. освіту (57 %) і старші за 56 років (58 %), т. ч. гол. опорою І. став незаможний і старіший електорат. На виборах 2000 румуни проголосували за менше зло, і в другому турі 70 % голосів вони віддали за І. 2000–04 стали роками відносної стабілізації та екон. розвитку країни, президент виявив більш конструктивний підхід до проблемних питань відносин з Україною, що сприяло інтенсифікації двосторонніх стосунків за результатами держ. візиту до Києва у верес. 2002 й укладенню укр.-рум. договору 2003 про держ. кордон.

Літ.: Steven D. Roper. Romania: The Unfinished Revolution. Routledge, 2000; Tom Gallagher. Theft of a Nation: Romania Since Communism. London, 2005. *М. Каменецький*

ІМАМА́Т — інститут верховного керівництва мусульм. реліг. громадою, в якому поєднується світська і духовна влада. Різне розуміння природи І. та ролі імама (від араб. «амма» — стояти попереду, духовний керівник, голова мусульм. громади) — головне у поділі мусульман на сунітів і шиїтів. Значення імамів у віровченні шиїтів має більшу вагу, ніж у системі сунізму. За шиїтським віровченням, імами отримують свою владу від Аллаха, оскільки народження кожного з них у династії Алідів (безпосередніх нащадків Пророка Мухаммада) встановлено із самого початку Аллахом. Відтак імами непогрішні, а їхня думка з будь-якого політ. або віросповідного питання виражає авторитетність найвищої інстанції. Щодо цього шиїзм суттєво відрізняється від сунізму. Якщо в сунітів остаточне рішення досягається заг. згодою («іджма») богословів та ін. авторитетних в іслам. ієрархії осіб, то у шиїтів воно залишається за авторитетом імама. Проте і в шиїзмі після смерті кожного шиїт. імама виникали розбіжності у питанні про наступника. Помірковане крило шиїзму — імамити визнають 12 «праведних імамів», більшість яких ставали жертвами інтриг і усувалися претендентами на владу. 12-й імам Мухаммад аль-Махді зник після 874 і був оголошений «прихованим», «утаємниченим» імамом. Віра в «утаємниченого імама» — гол. догматична настанова шиїзму імаматського спрямування. Шиїти-імамити вірять в обов'язкове повернення «зниклого» 12-го імама, котрий як очікуваний Месія (Махді) встановить царство справедливості на землі, відкриє істинний зміст Корану й єдинобожжя Аллаха, повалить узурпаторів влади імама. Імамізм є держ. віросповіданням у сучас. Ірані. Шиїти-імамити становлять половину населення Ірану, їхні громади знаходяться в Лівані, Кувейті, Бахрейні, Сауд. Аравії, Йорданії, Афганістані та ін. країнах.

Літ.: Ислам: религия, общество, государство. М., 1984; Іслам // Академічне релігієзнавство. К., 2000. *П. Яроцький*

ІМІ́ДЖ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (англ. image — образ) — аналог політ. об'єкта (людини, партії чи навіть ідеї) у віртуальному полі. Якщо реальна людина у фіз. полі маніфестується за одними ознаками, в інформ. полі — за іншими, то відповідно й у віртуальному полі вона має свої характеристики. Напр., типовий кандидат в мери завжди подає себе як «господарника», а не як «політика», бо саме такі очікування відносно цієї посади має населення. Потрібні іміджеві характеристики закріплюються в масовій свідомості завдяки їх реалізаціям у фіз. просторі (мер-«господарник» повинен з'являтися на фоні новобудов, щоб запам'ятатися виборцям саме таким, тобто характеристики переходять з фіз. контексту на сам політ. об'єкт). І. п. притаманна обмежена к-сть віртуальних характеристик його носія, оскільки масова свідомість може оперувати лише їх малими наборами (напр., під час виборів на посаду президента США Р. *Ніксона* була сформульована цікава максима, що оскільки виборець немає фіз. контактів з кандидатом, то не треба змінювати самого кандидат, можна лише змінювати його імідж на телеекрані). Функція І. п. полягає у скороченні шляху до прийняття рішення виборцем, який отримує саме ту інформацію, яка йому потрібна для цього: позитив власного кандидата подається на фоні негат. характеристик кандидата-опонента. Імідж будується на підставі тих підказок, які дають політтехнологам соціол. опитування. Вимога до формування І. п. — відповідність біол. і психол. характеристикам його носія, скоригованість віртуальної з дійсністю фізичною. При цьому І. п. повинен позиціонувати політ. лідера чи партію особливими, не схожими на ін. І. п. повинен передати ті чи ін. віртуальні характеристики у фіз. просторі, деякі з них передаються легше, деякі важче. До останніх належать оптимізм, упевненість чи чесність. Одні лідери краще почуваються у зрежисованих ситуаціях, інші — в імпровізованих. І. п. є частиною більш широкого іміджу — загального, який активно використовується для вирішення завдань як комерційних, де є потреба в просуванні товарів, так і у сфері держ. управління, щоб збільшити рівень довіри до держ. влади та її політики, оскільки ніякий рух уперед неможливий без відповідної підтримки громадян.

Літ.: McGinnis J. The selling of the president. New York, 1988; Bruce B. Images of power. How the image-makers shape our leaders. London, 1992.

Г. Почепцов

ІМІДЖЕЛО́ГІЯ (від англ. image — образ і грец. λόγος — вчення) — міждисциплінарна практ. дисципліна, призначенням якої є створення методол. й метод. базису для профес. діяльності у напрямі моделювання образів (іміджів) тих або ін. субстанцій. Поняття запропоноване М. Кундерою як іронічна противага ідеології та аналог мистецтва маніпуляції. Однак уведене у наук. дискурс як парадоксальне, швидко усталилося в системі аналізу штучних комунікац. середовищ. У політології формування іміджів розглядається як спосіб досягнення символічного політ. ефекту від творення образу суб'єкта (країни, групи, політика тощо) за певними правилами, із застосуванням прийомів емоц. впливу; І. тут розуміється переважно як технологія конструювання іміджів. Зміст поняття «імідж» протягом півстоліття (з часу уведення його в наук. обіг К. Боулдінгом) зазнавав помітних змін. У Боулдінга імідж постав у вигляді поведінкового стереотипу, що базувався на престижі, ілюзіях, уявленнях. Надалі поняття «імідж» у сусп. свідомості дедалі більше асоціювалося з певним синтетичним образом, який дає уявлення про об'єкт сприйняття і стимулює певну соціальну поведінку. Нині система міжнар. іміджів-патернів, ґрунтована на рейтингах і класифікаціях, прямо впливає на розстановку політ. сил на світовій арені, оскільки саме ментальні образи й розтиражовані глобальними ЗМІ міжнар. іміджі д-в стають ключовими елементами їхньої ідентифікації й типологізації. Хоча поняття «образ» більш конкретне й емоційно насичене, воно програє іміджевим конструкціям як на теор., так і на побут. рівні. Зростання популярності І. як науки й мистецтва творення образів пояснюється значною мірою впливом віртуалізації на соціальну реальність. На відміну від образу того або ін. сусп. явища, який складається спонтанно під впливом багатьох, у т. ч. довготривалих, чинників, імідж — це суто рукотворна субстанція. Зазвичай цим поняттям позначається не те, що існує в реальності, а те, що потрібно політикам та політтехнологам для імітації відповідності того або ін. об'єкта суспільним очікуванням чи стереотипам масової свідомості. І. пропагує ставлення до дійсності як до певного образного тексту, в якому реалії тісно переплетені з міфами й стереотипами. Створена у такий спосіб іміджева реальність здатна впливати на мотивації і систему прийняття політ. рішень навіть більшою мірою, ніж об'єктивні виклики часу. Імідж як сукупність якостей, що приписуються тому чи ін. об'єкту пропагандою, рекламою, модою, упередженнями тощо, починає виконувати функцію комунікат. посередника між індивідом і соціумом, активно впливає на зразки поведінки, систему оцінок та самоідентифікацій. Творення іміджів може бути ефект. знаряддям культ. експансії, якщо ставлення до інакшості формується за канонами конструювання образу ворога.

Теор. І. нині тією чи ін. мірою наявна у методол. арсеналі не лише політології, а й культурології, географії, соціальної психології; у самостійний наук. напрям оформилася соціологія іміджу. Дедалі частіше у системі політ. і психол. наук імідж трактується як символічний образ суб'єкта, що твориться в процесі міжсуб'єктної взаємодії, має оціночне й мотиваційне навантаження і здатний впливати на поведінкові реакції. Географ. І. зосереджується на аналізі колект. міфу, що відбиває стійкі уявлення певної спільноти про її місце у світі й про ставлення до ін. спільнот. Іміджі, що розглядаються як феномени індивід., групової та масової свідомості, аналізуються з позиції різних підходів — функціонального, контекстного, порівняльного та ін. Творення іміджів — фундамент сучасних PR-технологій і відповідних кампаній, а отже, зовсім не виключене використання методів І. з метою маніпулювання масовою свідомістю.

У контексті глобальної інформатизації сучас. укр. сусп-ва у завдання першочергової ваги переростає творення позит. образу країни як всередині, так і поза її межами. Воно має розглядатися у контексті стратегії її нац. конкурентоспроможності й потребує цілеспрямованої, розрахованої на перспективу діяльності у напрямі формування ціннісних систем та пріоритетів. Потрібна цілісна система іміджевого маркетингу, яка б координувалася з єдиного центру. Не менш важливим є усунення тих внутріполіт. проблем і факторів ризику, які негат. впливають на зовнішньополіт. імідж д-ви.

Літ.: Почепцов Г. Г. Имиджелогия. К., 2000; Перелыгина Е. Б. Психология имиджа. М., 2002; Политическая имиджелогия. М., 2006; Панасюк А. Ю. Формирование имиджа: стратегия, психотехнологии, психотехники. М., 2007.

Л. Нагорна

ІММОБІЛІ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. immobilis — нерухливий) — пасивне, байдуже ставлення до навкол. політ. реальності. І. п. виникає через різні причини: люди розчаровуються у *політиці*, тому що не бачать істотної різниці між політ. силами та їхніми програмами; *громадяни* вважають, що політ. рішення ухвалює *еліта*, незважаючи на їхню думку, висловлену на *виборах* та в ін. політ. акціях; гр-ни не відчувають особистої користі від політики, вважаючи, що вона обслуговує інтереси політ. лідерів та їхнього оточення. Проявляється у таких формах, як повна виключеність із політ. процесу внаслідок нерозвиненості почуття громадян. відповідальності, надмірної бюрократизації самої політ. системи, низького зворотного зв’язку між нею і сусп-вом, розчарування людей в політ. ін-тах, політ. апатія, напр. внаслідок програшу війни і завоювання країни ворогом, політ. бойкот як прояв активної ворожості до політ. системи та її ін-тів. Один з проявів І. п. — *абсентеїзм*, тобто ухилення виборців від участі в голосуванні на політ. виборах. *І. Поліщук*

ІМПЕРАТИ́ВНИЙ МАНДА́Т (від лат. imperativus — владний, наказовий) — 1) договір, за якого уповноважена сторона зобов’язується діяти в інтересах ін. сторони (довірителя), форма взаємовідносин обраних посадових осіб і тих, хто брав безпосередню участь у *виборах*; 2) мандат депутата *парламенту* або ін. представн. органу *влади*, який характеризується тим, що депутат пов’язаний наказами виборців і у своїй діяльності відповідальний перед ними. І. м. передбачає можливість відкликання (у сучас. дем. д-вах майже не застосовується) депутата, який не виконує накази виборців та власні передвиборчі обіцянки, виявляє некомпетентність, вчинив моральні дії, несумісні з його статусом. Найчастіше І. м. наділяються депутати, які призначаються на посаду депутата, або які є депутатами «за посадою». Різновидом І. м. є такий мандат, володіння яким юрид. забороняє депутатові, який балотувався за списком політ. партії, на перехід у фракцію, сформовану ін. політ. партією (блоком), а порушення цієї вимоги автоматично означає втрату ним депут. мандата. В Україні Конституція не передбачає відкликання народного депутата виборцями, а Законом «Про вибори народних депутатів України» (2004) запроваджено пропорц. *виборчу систему* і зафіксовано положення про заборону переходу депутата, обраного за парт. списком, із фракції у фракцію. Аналогічна процедура поширюється і на депутатів місц. органів представн. влади.

Літ.: Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. М., 1993; Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. Чернівці, 1998; Журавський В. Український парламентаризм на сучасному етапі. К., 2001. *Г. Зеленько*

ІМПЕ́РІЯ (від лат. imperium — влада, наказ, держава) — велика д-ва, яка утворюється шляхом включення до свого складу тер. ін. д-в, колоніальних володінь. І. є однією з найдавніших форм держ. устрою (Рим., Візант., Франкська та ін.). Розвиток людської цивілізації з найдавн. часів і до серед. 20 ст. відбувався переважно саме в рамках І. Так, у 1-й пол. 20 ст. існували І.: Австро-Угор., Брит., Оттоман., Нім. (нацист.), Португ., Франц., Рос. (деякі дослідники розглядають *СРСР* як своєрідний різновид або продовження Рос. імперії), які, окрім СРСР, до серед. 1970-х зникли. Не слід плутати І. з д-вою, що вийшла за межі нац. кордонів, адже І. — це д-ва, яка орієнтується на *експансію* за межі встановлених кордонів істор. оформленого політ.-прав. організму. Специфічними ознаками, характерними для І., були: *автаркія*; єдина держ. *ідеологія*; надмірна бюрократизація центру та периферії, яка охоплює військ., політ., екон. та адм. сфери сусп-ва; культ насильства; допуск до імперської *еліти* представників периферійних еліт за умови їхньої асиміляції та безоглядної відданості центру; агресивність і експансіонізм; намагання створити д-ву континентального чи світового масштабу; концентрація в *метрополії* всіх багатств і культ. цінностей, представників культ. та мист. еліти; домінування принципу «Поділяй і володарюй» («Divide et impera») в етнонац. політиці та насильницькі методи розв’язання етнонац. проблем (примусова *асиміляція*, *геноцид* тощо); самоізоляція (за словами А. *Тойнбі*, імперії перетворювалися на «замкнений універсум»). Г. Йонеску виділяє в І. три гол. елементи: «сильний політичний центр, якому надано життєздатності історичною місією розширення»; «релігійне чи ідеологічне насильство»; «відчуття кінцевої мети», притаманне імперській еліті. Д. Левен вважає, що І. має відігравати гол. роль у формуванні цінностей і культури істор. епохи, акумулювати різні культ. традиції та ідеології в єдину імперську концепцію. М. Дойл зазначає, що взаємовідносини всередині І. можуть базуватися на силі, політ. співробітництві, екон., соціальній чи культ. залежності. Р. Шпорлюк тлумачить імперію як дуже сильну д-ву, яка займає велику територію, включає в себе різні народи з різними прав. та адм. системами, спирається на ідеологію власної істор. або культ. місії.

Розрізняють І. європ. та І. азіатські за змістом і за територією. Історично європ. імперії (напр., Римська) поширювали на завойовані землі культ. здобутки імперського народу. Європ. імперіалізм виступав як об’єднувальний, він спирався на владу і знання. Азіат. імперії (перс. та монг. імперія Чингізхана) підкорили більш розвинуті у культ. сенсі д-ви і народи, частково або повністю зруйнувавши їхні цивілізац. надбання. Для І. притаманною є особлива універсальна самосвідомість — «дух імперії», «ідея імперії». Саме «імперська ідея» визначала розвиток і міць І., вона базувалася на політ. й екон. зв’язках, між *метрополією* та *колоніями* і домініонами, спільному мовному просторі цивілізації, а також на воєнній силі (напр., Брит. імперія). Особливим був розвиток Рос. імперії, що позначив синтез європ. та азіат. І., у ній домінували відцентрові тенденції, а підкорені народи відчували власну культ., цивілізац. «вищість» над поневолювачами. Дослідження І. може здійснюватися за такими напрямами: яким чином відбувалася експансія та приєднання територій; як реагували підкорені народи на імперську політику; який характер мала І.; як змінювалася етн., соціальна, екон. та адм. структура І.? Можна виділити дві основні точки зору щодо майбутнього І. у сучас. світі. Найбільша група дослідників стверджує, що І. зникли з мап світу остаточно. Інші вважають, що США є втіленням ідеї амер. імперії, яка базується на цивілізац. та тер.-географ. єдності, інституційній стійкості та високому рівні екон. інтегрованості в рамках Макрохрист. світу. Однією з гол. причин занепаду і поразки І. є їхня неспроможність забезпечити лояльність підкорених народів, зумовлена відсутністю спільної істор. пам’яті. Серед причин загибелі І.: їхня неспроможність виконувати свої державницькі функції за умов, що змінюються; надмірна централізація; неспроможність адекватно реагувати на «виклики часу»; силові методи вирішення будь-яких проблем; неповороткість бюрократ. апарату; визвольна боротьба поневолених народів; цивілізац. поступ людства тощо. Успішними альтернативами І. в останні десятиріччя виявилися *федерації* та *конфедерації*.

Літ.: Emerson R. From Empire to Nation. The Rise to Self-Assertion of Asian and African Peaples. Boston, 1960; Doyle M. W. Empires. Ithaca, 1986; Hardt M., Negri A. Empire. Harvard, 2000; Шпорлюк Р. Імперія та нації. К., 2000; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. К., 2005. *С. Бульбенюк*

ІМПІ́ЧМЕНТ (англ. impeachment — недовіра, обвинувачення) — особливий порядок притягнення до конст.-прав. відповідальності вищих посадових осіб д-ви до завершення терміну одержаних ними повноважень. Застосовується *парламентами* щодо президентів, міністрів, суддів та ін. вищих посадових осіб у разі вчинення ними злочинів або дій, які за моральними нормами є несумісними з перебуванням на посаді, порушення конституції і законів. І. є суттєвим елементом контролю за діями *влади*. Поняття «І.» вперше виникло в Англії у 14 ст. як засіб боротьби проти свавілля королів. фаворитів, коли палата общин надала собі право віддавати міністрів під суд палати лордів. Ця процедура і отримала назву «І.». Пізніше з брит. законів поняття «І.» перейшло до Конституції США. В історії США процедура І. була застосована до трьох президентів (Ендрю *Джонсона* у 1868, Річарда *Ніксона* у 1973–74 та Білла *Клінтона* у 1998–99). Джонсон і Клінтон були виправдані сенатом, а Ніксон, не чекаючи завершення процедури, добровільно залишив посаду. Законодавство про І. у різних варіантах існує в наш час у більшості країн світу. Процедуру І. передбачає також Конституція України (розділ V, ст. 111). Рішення про усунення Президента України з поста в порядку І. приймається ВР України не менш як трьома чвертями від її конст. складу після перевірки справи КС України і отримання його висновку щодо додержання конст. процедури розслідування і розгляду справи про І. та отримання висновку ВС України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки держ. зради або ін. злочину. Конст. процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку І. здійснюється без порушення проти нього кримін. справи.

В. Пушкін

ІМУНІТЕ́Т ПОЛІТИ́ЧНИЙ [від лат. immunitas (immunitatis — звільнення від чогось] — термін *політичної психології*, яким позначають здатність члена політ. системи критично оцінювати інформацію, спрямовану на її підрив і руйнування. Поняття «І. п.» запозичено з біології та медицини, де воно означає несприйнятливість організмів до збудників інфекц. хвороб та впливу деяких отрут. Розрізняють імунітет природний, який є стійкою видовою ознакою, і набутий унаслідок перенесеної хвороби або завдяки спец. заходам з імунізації організму, що досягається введенням у нього ослаблених чи вбитих збудників певних хвороб або їхніх отрут. За аналогією можна говорити як про І. п., так і про його створення шляхом політ. імунізації індивід. і сусп. свідомості. Психол. основою І. п. є набуті в процесі *політичної соціалізації* позит. ставлення *громадянина* до політ. системи, її принципових засад і цінностей. Проте за умов, коли ці засади і цінності піддаються цілеспрямованій дискредитації, самого лише позит. ставлення до них часто буває недостатньо для збереження ідентичності гр-н з політ. систeмою. Виникає потреба у завчасному (випереджувальному) ознайомленні їх з послабленими дозами руйнівного інформ. впливу, поданими у відповідному крит. контексті, що власне і є політ. імунізацією. Її здійснюють засобами просвітн. та пропаганд. роботи, провідну роль у якій відіграють ЗМІ. Гол. методом вироблення І. п. прийнято вважати побудову адресованих масовій аудиторії повідомлень за принципом т. зв. двосторонньої аргументації, що передбачає включення в повідомлення точки зору на обговорювану проблему (подію), яку висловив чи може висловити політ. опонент. Як засвідчують психол. експерименти, після розгляду в послаблених дозах ця точка зору справляє на людей помітно менший вплив навіть у тому разі, коли її потім оприлюднює сам опонент, бодай і підкріплюючи новими аргументами. Послуговуючись двосторонньою аргументацією, важливо враховувати психол. обґрунтовані рекомендації щодо комплексного використання порядкових ефектів переконувальної комунікації. До методу двосторонньої аргументації доцільно вдаватися за умов, коли: а) існує ймовірність ознайомлення аудиторії з неприйнятними в аспекті інтересів політ. системи поглядами; б) аудиторія ставиться до відправника повідомлення та його аргументів з недовірою. Якщо ж імовірності ознайомлення аудиторії з неприйнятними поглядами практ. не існує або люди заздалегідь згодні з відправником повідомлення, краще обмежитися одностороннім висвітленням проблеми (події), оскільки двостороння аргументація в цьому разі може викликати зайву зацікавленість протилежною точкою зору і спричинитися до ефекту бумерангу. Є також дані про те, що двостороння аргументація може призводити до небажаних наслідків в аудиторіях з низьким освітнім рівнем. І. п. слід відрізняти від глухого несприйняття особою ін. думки, нетолерантного ставлення до будь-якої інакшості.

Літ.: Hovland C., Lumsdaine A., Sheffield F. Experiments on Mass Communication. Princeton, 1949; Hovland C., Janis I., Kelley H. Communication and persuasion. New Haven, 1953; Надирашвили Ш. А. Психология пропаганды. Тбилиси, 1978; Войтасик Л. Психология политической пропаганды / Пер. с польс. М., 1981.

М. Слюсаревський

ІНАВҐУРАЦІЯ (англ. inauguration від лат. inaugurare — посвячувати) — назва спец. урочистої церемонії набуття повноважень *главою держави*, яка вважається формальним початком каденції відповідної посадової особи. Аналогом І. в монарх. республіках є коронація. І. глави д-ви зазвичай відбувається перед повним складом *парламенту* за участі представників суддівської гілки влади. Невід'ємною складовою І. є прийняття передбаченої законодавством присяги посадовою особою, яка вступає на посаду. У різних країнах І. відбувається у різний спосіб і визначається відповідними конст. або законод. нормами. У законодавстві України термін «І.» не використовується, проте ст. 104 Конституції України визначає особливий порядок набуття повноважень *Президентом України*. Новообраний глава д-ви вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіц. оголошення результатів *виборів*, з моменту складення ним присяги народові України на урочистому засіданні ВР України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова КС України. У разі обрання Президента України на позачергових виборах він складає присягу у 5-денний строк після офіц. оголошення їх результатів. З моменту складення присяги Президент України набуває своїх конст. повноважень і починається відлік його 5-річного презид. терміну. У США вступ на посаду новобраного президента відбувається у спец. інавгураційний день (з 1933 року — 20 січня), протягом якого відбувається низка традиц. заходів — присяга президента на Біблії, інавгураційна промова, молитва, салют, урочистий парад.

С. Балан

ІНАКОМИ́СЛЕННЯ — несприйняття усталеного в сусп-ві чи в окремих *групах соціальних* світобачення. Як політ. феномен І. виявляється у незгоді з домінуючими формами *політичної свідомості*, панівною *ідеологією*, політ. практикою. Традиційно І. притаманне меншості сусп-ва чи певної соціальної групи. І. тісно пов'язане з ін. виявами сусп. та політ. нонконформізму і насамперед з *дисидентством*. Але якщо І. означає в першу чергу світоглядне несприйняття сусп. реалій, то для дисиденства є характерним прагнення продемонструвати активну незгоду з ними. І. та дисиденство часто накладаються і доповнюють одно одне. Зазвичай І. є підгрунттям дисидентської діяльності, відіграє роль її ідейного забезпечення. І. не означає обов'язкової артикуляції альтернативної домінуючій політ. платформі, однак може розвиватися в активну форму демонстрації політ. незгоди. Саме в такому випадку І. стає базою для дисиденства. Ареал інакомислячих більший, ніж тих, хто здійснює реальні дії щодо демонстрації незгоди. І. не означає обов'язкового вияву протесту, воно може відбуватися як латентна, пасивна форма незгоди з домінуючим та/чи офіц. поглядом на сусп. та політ. реальність. Історично І. виявлявся через широке розмаїття форм та виявів. Тією чи ін. мірою І. притаманне всім епохам історії людства. Абс. більшість вчених, що здійснили вплив на розвиток науки, цілком можуть бути віднесені до категорії інакомислячих, адже саме завдяки цій якості їм і вдавалися їхні відкриття. Символічними фігурами в цьому ряду є такі постаті, як Сократ, Демокріт, Н. Коперник, Дж. Бруно, Г. Галілей, Ч. Дарвін та ін. Невід'ємною є І. в історії культури. Дж. Бокаччо чи Ш. Бодлер, В. ван Гог чи Е. Уоргол, Р. Вагнер чи «Бітлз», Б. Брехт чи Л. Бунюель та багато-багато ін. митців так чи інакше виявляли свій *нонконформізм* стосовно панівних стандартів творчості. *Вольтер*, Ж.-Ж. *Русо*, К. *Маркс*, Ф. *Ніцше*, З. *Фройд*, М. *Фуко* — постаті, які можуть уособлювати І. у філос. думці. Саме на основі І. розгорталися реліг. реформаційні рухи, а М. *Лютер*, Ж. *Кальвін*, У. Цвінглі теж певний час мали статус інакодумців. Зрештою, Ґаутамі та Христу, Мухаммеду та Заратустрі теж властиве було своєрідне І., яке йшло в розріз з попереднім каноном віри. І. далеко не завжди набуває політ. резонування. Політизація І. значною мірою залежить від ставлення до нього з боку *влади*. Саме влада, визнаючи ті чи ін. прояви І. як такі, що варті реагування з її боку, включає їх в *політичний процес*. Це, звісно, не поширюється на власне політ. І., яке первинно орієнтоване та критику (аж до заперечення) наявних сусп.-політ. реалій, політики уряду, офіц. ідеології тощо. Сама природа владарювання передбачає поряд з іншим також здатність блокувати, нейтралізувати або зовсім виключати із сусп. дискусій, політ. рішень, масової свідомості певні теми, які можуть стимулювати конфлікти з деструктивними перспективами.

І. найвиразніше виявляється в тоталіт., авторит., ідеократ., теократ., диктаторських та подібних *політичних режимах* — режимах, що прагнуть встановити посилений контроль за сусп. свідомістю, соціальними та політ. процесами, поведінкою *громадян*. Саме в таких умовах І. має макс. індекс політизації. Хоча І. можливе за будь-якого політ. режиму, реакція влади в репрес. режимах суттєво відрізняється від реакції в демократичних. В останніх І. визнають органічно необхідним елементом, втіленням плюралізму і толерантності, свободи слова і свободи совісті й т. ін. Це однак не означає, що влада, всі політ. сили, громад. думка в дем. сусп-вах завжди прихильні до виявів І. Кампанії проти І. трапляються і в країнах зі сталими традиціями *демократії*. Напр., у США в кін. 40 — на поч. 50-х рр. 20 ст. мало місце явище маккартизму — цілеспрямована хвиля антикомуніст. пропаганди, яка призвела до гонінь на прихильників і симпатиків лівих поглядів. Ін. приклад: у 50–60-х рр. 20 ст. влада ФРН задіяла підконтрольні ресурси для блокування широкого громад. обговорення небажаної нею теми — крит. ставлення до буд-ва атомних електростанцій. Сучас. дем. традиція розвиває механізми толерантного ставлення до І. (зокрема принципи політкоретності). Це дозволяє відходити від сприйняття І. як проблеми і використовувати його потенціал для розвитку і зміцнення демократії. Екол., фемініст., регіоналістські, консьюмеристські рухи, як і рухи за права сексуальних чи етн. меншин, наразі стали невід'ємною частиною сучас. дем. дискурсу. Водночас абсолютизація такого підходу робить актуальним питання про деструктивні наслідки розвитку радик. напрямків І., зокрема тих, які проголошують культ насилля, нетерпимості, расизму тощо. У тоталіт. країнах та у такий спосіб організованих сусп. групах (напр., реліг. сектах) І. переслідується. При цьому застосовуються найжорстокіші методи протидії, у т. ч. й такі, що пов'язані із фіз. знищенням, завданням шкоди здоров'ю, тортурами, публ. розправами, психол. терором, руйнуванням особистості тощо. Але при цьому також використовується і набір м'якіших заходів впливу на інакодумців — адм. покарання, громад. *обструкція*, *цензура* тощо. Активним союзником влади в наступі на І. часто є «агресивна більшість» — індокринована і мобілізована владою частина сусп-ва. За тоталіт. режиму влада налаштована на жорстке, аж до жорстокого, реагування не стільки тому, що її непокоять конкр. ідеї, які артикулюються І., скільки сама можливість появи, висловлювання і поширення ідей такого характеру. І. в репрес. режимах може виникати за кількома осн. напрямами: як продовження і розвиток ідей, що мали місце в період до формування режиму; як реакція на проблеми, породжені режимом; як запозичення ідей, привнесених зовні; як диверсифікація в межах правлячої еліти, виокремлення в ній внутр. течій та фракцій. Гол. генератором і носієм І. зазвичай стають *інтелектуали*, люди вільних професій. В укр. версії — це *інтелігенція* (в першу чергу гуманітарна). В умовах пресингу з боку влади І. може каналізуватися у складні для контролю формати комунікації. Напр., в т. зв. «розмови на кухні», які передбачають вияв позиції незгоди, обмеженою простором побут. комунікації; або в політ. фольклор (див. *Анекдот політичний*), де ідеї, постаті та події можуть легко набувати гротескного, глумливого щодо влади характеру; або в чутки, які оскаржують поширювану офіц. інформацію і сигналізують про сусп. недовіру до неї.

Поширення І. здатне підривати *легітимність* політ. режиму і сприяти до його модифікації чи заміни. Револ. процеси також значною мірою пов'язані зі зміцненням І. як форми критики наявного ладу, моделювання та апробації на практиці альтернат. концепцій сусп. і політ. розвитку. В Україні І. як політ. чинник актуалізувався в рад. період. У *СРСР* до виявів політ. І. потрапляла широка палітра ідей. Це і лібер., націоналіст. чи с.-д. підходи, які активно таврувалися офіціозом. Але також і ті, що претендували на *марксизм* — «ревізіоністські», маоїстські та троцькістські. І. були і будь-які сумніви з приводу «керівної та спрямовуючої» ролі СРСР, з приводу постулатів марксизму-ленінізму, що оголошувався офіц. ідеологією. Поза будь-якою критикою були також фігури К. *Маркса*, Ф. *Енґельса*, В. *Леніна*, а також діючого керівництва країни. Ідея незалежності України теж належала до І., яке визнавалося тодішнім режимом небезпечним і проти якого здійснювалася спец. політика викорінення. Крім того, рад. режим не визнавав навіть присутності серйозних проблем у здійсненні нац. політики в УРСР, зокрема в збереженні та розвиткові укр. культури та мови. До І. потрапляли також і прагнення порівняти реальний стан справ у СРСР та в Україні із захистом прав людини із деклараціями, підписаними рад. керівництвом у серп. 1975 у Гельсінкі в Прикінцевому акті Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. І. за цими та деякими ін. напрямами сформували ідейну основу дисидент. руху в Україні в кін. 50 — кін. 80-х рр. 20 ст. Після здобуття Україною незалежності І. перестало системно придушуватися владою. Після «*Помаранчевої революції*» тема І. (зокрема як переслідування за свої політ. погляди) набула певного поширення в політ. дискурсі, але швидко деактуалізувалася. Вияви І. можливі й в соціальних групах. Ознаки І. можуть виникати в жорстко централізованих, сформованих навколо харизмат. лідерів чи на ідеократ. засадах політ. орг-ціях.

Літ.: Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вільнюс; М., 1992; Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Історичні есе. Т. 2. К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. К., 1995; Ober J. Political dissent in democratic Athens : intellectual critics of popular rule. Princeton, NJ., 1999; Данилюк Ю, Бажан О. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х — 80-ті рр. XX ст.). К., 2000. *О. Лісничук*

І́НҐЛГАРТ Рональд (Inglehart) (нар. 05.09.1934, Мілуокі, США) — політолог і соціолог. Отримав освіту в Північнозах. і Чиказ. ун-тах, викладав Мічиг. ун-ті, а також в ун-тах Женеви, Кіото, Лейдена, Берліна, Рима. З 1985 займає посаду програмного директора Центру політ. досліджень Ін-ту соціальних досліджень Мічиг. ун-ту. З 1988 координатор міжнар. дослідницького проекту «Всесвітні огляди цінностей» (World Values Survey). Коло наук. інтересів: ціннісні зміни в глобальній перспективі; культ., екон. та політ. трансформації в сучас. сусп-вах; питання *бюрократії*, *демократії* та політ. участі; чинники, тенденції та наслідки модернізації та постмодернізації. І. є автором оригін. теорії міжгенераційної ціннісної зміни (theory of intergenerational value change), яка базується на двох гіпотезах: (1) ціннісної значимості того, чого в житті не вистачає (найбільшу суб'єкт. цінність має те, що є дефіцитом) і (2) соціалізаційного лагу (між змінами стану соціально-екон. середовища і ціннісних пріоритетів людей має місце часовий лаг, тобто ціннісні орієнтації людей не змінюються одночасно з екон. змінами, а продовжують якийсь термін відображати попередні соціально-екон. умови, в яких здійснювалась їхня соціалізація). На підставі моделі ієрархії потреб А. *Маслоу* І. виділяє два типи цінностей: «матеріалістичні» (цінності виживання) і «постматеріалістичні» (цінності самореалізації). Згідно з дослідником, матеріаліст. цінності панують у бідних сусп-вах, серед незабезпечених і малоосвічених верств населення. Такі сусп-ва і верстви населення вирізняються низькими рівнями суб'єкт. добробуту, міжособистісної довіри, толерантності, підтримки гендерного рівноправ'я, екол. ініціатив, високим рівнем недовіри до чужого, довіри до науки і техніки, значною схильністю до авторит. правління. У багатих же сусп-вах, серед забезпечених і добре освічених людей, навпаки, переважають пост матеріаліст. цінності. Ці сусп-ва і верстви населення демонструють протилежні переваги і більш схильні до дем. правління. За допомогою емпіричних даних І. доводить, що покоління, які проходять соціалізацію в умовах екзистенціальної (фіз. і екон.) безпеки, тобто тоді, коли фіз. і екон. виживання практ. є гарантованим, стають більш схильними до наголосу постматеріаліст. цінностей (автономії, самореалізації, якості життя, навкол. середовища тощо). І. вважає, що з ост. третини минулого століття у світі відбувається зсув від матеріаліст. цінностей модерну до постматеріаліст. цінностей постмодерну. Цей зсув зумовлює низка соцієтальних процесів — від інституціональних змін (*глобалізація*, *демократизація*, поширення нових соціальних рухів) до змін гендерних ролей, сексуальної моралі, ослаблення традиц. релігій, владних структур і авторитетів. При цьому стверджується, що наголос на постматеріаліст. цінностях люди роблять після пост. задоволення своїх матер. потреб. Отже, найбільше поширення постматеріаліст. цінностей спостерігається в благополучних і ензистенціально безпечних сусп-вах (сканд. країни, Нідерланди, Данія, Бельгія, Великобританія, Німеччина, США та ін.). Водночас, на думку І., екон., політ., військ. кризи, інфляція, безробіття можуть викликати певний «відкат» постматеріаліст. зсуву.

Загалом, підкреслює І., система цінностей є культ. основою легітимації політ. або екон. порядку, їх зміни спричиняють значні соціальні наслідки. Нині розвинуті сусп-ва світу знаходяться в т. зв. процесі постмодернізації, який здійснюється за двома напрямами: по-перше, їх базові системи цінностей характеризуються зсувом від матеріаліст. до постматеріаліст. цінностей; по-друге, ієрархічна бюрокр. орг-ція, яка становить підґрунтя інституціональної системи даних сусп-в, поступово втрачає свою функціональну ефективність, щодалі менше відповідає новим цінностям постмодерну. Це означає, що цінності модерну, поступаючись місцем новим цінностям постмодерну, новій культурі, не можуть бути підґрунтям нової інституціональної системи, що народжується в процесі постмодернізації. На думку І., дані емпіричних досліджень відкидають тезу про вторинність культури і первинність екон. розвитку щодо становлення *демократії*. У даному відношенні важливість екон. розвитку зовсім не усуває значимість для демократії культури сусп-ва (рівень освіти, міжособистісна довіра, толерантність, цінності постмодерну) і масової політ. участі. Отже, культура, що формується під впливом екон., політ. і соціального розвитку, сама може спричиняти зустрічний вплив. Політ. ін-ти і *політична культура* знаходяться скоріше в симбіотичному зв'язку, адже політ. ін-ти ефективно визначають поведінку людей, коли вони відповідають нормам політ. культури. Загалом екон. розвиток спричиняє культ. зміни, які забезпечують дем. ін-там масову підтримку. Але це не означає, що екон. розвиток гарантує автоматичне виникнення дем. режиму. Натомість він створює умови для поширення дем. цінностей і практик.

Літ.: Culture and Social Change: Findings from the Volue Surveys. Leiden, 2003; Cosmopolitan communication: Cultural diversity in globalized word. New York, 2009. *А. Ручка*

І́НДЕКС ЛЮДСЬКО́ГО РО́ЗВИТКУ (HDI, Human Development Index) — засіб вимірювання й оцінки наявних можливостей для задоволення матер. і дух. запитів і потреб людей. Запроваджено Відділом з підготовки Доповіді про розвиток людини Програми розвитку в 1990 для визначення серед. рівня досягнень країни в таких осн. вимірах: тривалість життя і здоров'я людини; знання; гідний рівень життя. Для розрахунку І. л. р. використовують дані Відділу народонаселення ООН, Ін-ту статистики ЮНЕСКО і Всесвітнього банку. І. л. р. включає індекс очікуваної тривалості життя населення при народженні, індекс рівня утворення населення й індекс реального ВВП на душу населення. І. л. р. відображує як величину добробуту, так і якість життя населення тієї чи ін. країни. Вимірюється в інтервалі від 1 до 0. Макс. рівень показує, що в країні серед. тривалість життя становить 85 років і більше, ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) дорівнює 40 тис. дол., а також 100 % дорослого населення є грамотними, а всі, хто досягнув відповідного віку, відвідують почат. чи серед. школу або вчаться у вищому чи серед. спец. навч. закладі. Мін. рівень показує, що в країні серед. тривалість життя становить 25 років і менше, ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) дорівнює 100 дол., а також 100 % дорослого населення є неграмотним, ніхто не здобуває ніякої освіти. Вважається, що регіони (країни) з індексом нижче 0,5 мають низький рівень людського розвитку, 0,5–0,8 — серед. рівень, 0,8 і більше — високий рівень розвитку. І. л. р. складається з трьох рівнозначних компонентів: дохід — показник ВВП (валового регіон. продукту) за паритетом купівельної спроможності (від 100 до 40 тис. дол.); освіта — показник грамотності (з вагою в $^{2}/_{3}$) (від 0 до 100 %) і частка людей, що навчаються, серед дітей і молоді віком від 6 до 23 років (з вагою в $^{1}/_{3}$) (від 0 до 100 %); довголіття — показник тривалості майбутнього життя при народженні, очікувана тривалість життя (від 25 до 85 років). Модифікацією І. л. р. є індекс міського розвитку (CDI — City Development Index), який розроблено щодо міських поселень. І. л. р. та індекс міського розвитку дозволяють ранжирувати як окремі країни і регіони, так і міські поселення на основі порівняння факт. ситуації з якнайкращими і якнайгіршими досягненнями. Не всі важливі компоненти людського розвитку можна виміряти кількісно. І. л. р. не враховує таких важливих компонентів людського розвитку, як можливість людей брати участь у процесі ухвалення рішень, що стосуються їхнього життя, і пошана до них з боку сусп-ва.

Нац. методику вимірювання рівня людського розвитку розроблено Радою з вивчення продукт. сил України НАНУ за участю Держкомстату України. Нац. варіант І. л. р. складається з інтегральних індексів, які характеризують 9 гол. аспектів людського розвитку, який розраховується для кожної області та АР Крим: демограф. ситуація, що є віддзеркаленням і причиною людського розвитку в цілому; ситуація на ринку праці, що забезпечує матер. благополуччя населення, можливість розвитку соціальної і виробничої інфраструктури тощо; власне матер. благополуччя населення (тут особлива увага приділяється проблемі бідності); умови проживання населення; стан здоров'я населення й охорони здоров'я; освіта; соціальне середовище (індекс включає, зокрема, показники, що характеризують криміногенну ситуацію в регіоні); фінансування людського розвитку (індекс містить параметри фінансування осн. галузей, що забезпечують розвиток людини); екол. ситуація.

Літ.: Human Development Report 2011 // http://hdr.undp.org/en/

В. Кривошеїн

І́НДЕКС ПОЛІТИ́ЧНИЙ — кількісний показник послідовних змін у розвитку якогось політ. ін-ту або процесу. Досвід емпіричних досліджень дозволив виробити безліч різноманітних індексів. Універсальних серед них немає і навіть теор. бути не може. Вони формулюються під конкр. дослідницькі завдання та відображають різноманітні політ. процеси. Але ці, нехай навіть формалізовані індекси, мають важливий прикладний характер. На їх основі приймаються серйозні політ. та екон. рішення: надання допомоги тій чи ін. країні, включення її до міжнар. орг-ції, визначення інвестиц. політики тощо. Серед найбільш популярних та часто використовуваних політ. індексів слід відзначити такі. *Індекс людського розвитку* (Human Development Index) — розраховується Програмою розвитку ООН та включає такі показники, як ВВП на душу населення, рівень освіти та тривалість життя (кожний показник — з вагою одна третина). Індекс політ. нестабільності (Political Instability Index) — розраховується на основі двох індикаторів: фундам. нестабільності та екон. проблем, де 0 означає відсутність нестабільності, а 10 — найвищий рівень нестабільності. Індекс розраховується один раз на два роки аналіт. центром Economist Intelligence Unit, видання The Economist. Індикатор фундам. нестабільності базується на 12 субіндикаторах, таких як нерівність, дата заснування д-ви, рівень корупції, рівень етн. роз'єднаності, рівень довіри до уряду, статус нац. меншин, наявність фактів/подій політ. нестабільності, у т. ч. безладів, рівень соціального забезпечення, геополіт. положення країни, тип *політичного режиму* та фракційність. Індикатор екон. проблем складається з таких субіндикаторів: зростання реального ВВП на душу населення, рівень безробіття, ріст ВВП до паритету купівельної спроможності (у пропорції 40×40×20 відсотків відповідно). У рейтингу країни розташовуються за агрегованим показником — індексом, величина якого і свідчить про серйозність політ. загроз для конкр. країни. Індекс політ. розвитку Ф. Катрайта (індекс виміру *демократії)* будується з урахуванням інституц. характеристик, виходячи з критеріїв дем. формування законод. та викон. влади. Країни розташовуються за оціночною шкалою від 0 до 3 (найвищий бал). Щоб отримати найвищу оцінку демократичності за Катрайтом, необхідно щоб (1-й критерій) нижня палата (або однопалатний парламент) складався з представників двох чи більше *партій політичних*, а парт. меншість займала, щонайменше, 30 % усіх місць у парламенті; щоб (2-й критерій) д-вою керував голова викон. влади, який був призначений на основі багатопарт. конкуренції або обраний всенародно на заг. виборах. Такий формальний інституц. підхід показав свою недостатність і невідповідність політ. реаліям. Дослідники вирішили враховувати процесуальні аспекти політ. розвитку країн. Це знайшло відображення в наведених далі індексах. Індекс демократизації Т. Ванханена використовує два кількісних показники виміру демократії: 1) Рівень конкурентності (К) — визначається питомою вагою голосів, отриманих на парлам. та презид. (у країнах, де вони проводяться) виборах опозиц. партіями. 2) Рівень електоральної участі (У) — питома вага населення, яке брало учать у голосуванні на цих виборах серед усього населення країни (включаючи дітей). На основі цих показників Ванханен будує індекс рівня демократизації (ІД). Індекс політ. демократії К. Боллена складений на основі шести показників. Перші три з них характеризують рівень народовладдя: чесні та вільні *вибори*, система обрання законод. влади, система обрання викон. влади. Інші три відносять до політ. свобод: свобода друку, свобода діяльності опозиц. груп і орг-цій, урядові санкції. Осн. ін-ти лібер. демократії зводяться до такого: народне представництво, яке здійснюється за допомогою вільних виборів; поділ влади, який забезпечує контроль над урядом з боку парламенту; ієрархія юрид. правових норм, яка заснована на принципі законності, тощо. Однак ці оцінки демократії отримані за показниками інституціональної і процесуальної формальної демократії, без врахування якісних показників рівнів свободи та прав людини. На подолання недоліків формальних індексів були спрямовані пошуки амер. дослідницького центру («Дім свободи») («Freedom House») які розпочалися у 70-ті рр. 20 ст. під керівництвом Раймонда Гастила. У межах проекту «Порівняльний огляд свободи» в «Домі свободи» щорічно публікується звіт під назвою «Свобода у світі: політ. права та громадян. свободи». При цьому частина політологів (включаючи Р. Гастила) проводять відмінності між рівнем свободи та демократії, а інші — розглядають показники свободи як доповнення до формальних показників демократії (інституціональних та процесуальних), як оцінку реального рівня демократичності. Методологія та методика підрахунку рівня свободи досить проста, але заснована на суб'єкт. експертних оцінках рівня політ. прав та громадян. свобод. Ця оцінка здійснюється за кожним критерієм за чотирибальною шкалою (чотири бали — найвищий показник). Потім країна, яка набрала від 28 до 32 балів з політ. прав, відноситься до 1-ї категорії (найвільніша), ті, хто набрав від 0 до 4 балів — до 7-ї категорії (тобто з найнижчим рівнем свободи). Стосовно громадян. свобод: ті, хто набрав 45–52 бали прирівнюються до 1-ї категорії, а 0–7 балів — до 7-ї відповідно. Потім за цими двома категоріями (політ. права та громадян. свободи) розраховується середнє, і країни, які було віднесено до категорій, що мають до 3 балів, розглядаються як вільні, країни з показниками від 3 до 5,5 — частково вільні, а країни з категорією 5,5–7,0 — невільні. При цьому далеко не всі країни, які формально є демократичними, можна віднести до вільних згідно з названими вище критеріями. Слід також відзначити такі індекси: дем. політ. розвитку Нейбауера; дем. розвитку Джекмана; політ. демократії Даля; трансформації Бертельсмана; лібер. ін-тів центру вивчення дем. управління; політики Екстайна і Гурра; політ. впливу; політ. участі А. Кембелла і У. Міллера; політ. свобод; політ. оптимізму. Існують індекси правопорядку, які розраховує Світовий банк, серед них: індекс корупції; держ. ефективності; інвестиц. клімату; відкритості та підзвітності; індекс якості ін-тів.

Літ.: Democracy: Validity and Method Factors in Cross–National Measures // American Jornal of Political Science. 1993. Vol. 37, № 4; Gastil R. The Past, Present and Future of Democracy // Jornal of International Afairs. 1994. Vol. 38, № 2; Vanhanen T. Prospects of Democracy. A Study of 172 Countries. London, 1997. *О. Габріелян*

ІНДЕКСУВА́ННЯ ВИ́БОРЧОГО ПРОЦЕ́СУ (від лат. index — список, реєстр, покажчик) — застосування універсального переліку показників для аналізу виборчих систем та характеристики виборчого процесу. Ці показники умовно поділяють на «формувальні» та «сумарні». Формувальними показниками вважають такі, що можуть впливати на результат виборів: виборча формула, к-сть мандатів на виборчий округ, електоральний поріг, структура бюлетеня. Сумарні — це такі, які не впливають на результати виборів, а використовуються для аналізу й порівняння результатів голосування під час різних виборів. До них належать: ефективна к-сть партій та ефективна к-сть парлам. партій, електоральна мінливість, показники диспропорційності, залучуваності та заміщення.

Формувальні показники:

1. Виборча формула (electoral formula) — критерій, за яким визначається переможець виборів. Для парлам. виборів виборча формула — це правило, за яким обирають членів законод. органу, а голоси виборців перетворюються на місця в представн. органі. Загалом виділяють такі типи виборчих формул, як мажоритарність та пропорційність. Своєю чергою, існують два підвиди мажорит. формул — відносної (плюральної) та абс. більшості. Мажорит. формула відносної більшості існує там, де перемогу на виборах отримує кандидат, що одержав відносну більшість голосів, ніж будь-який із суперників (first past the post — «перший, що пройшов»). Вона часто використовується при виборах президента (Колумбія, Коста-Ріка, Домініканська Республіка, Ісландія, США, Венесуела), рідше — при виборах нижньої палати *парламенту* (Великобританія,Канада, США, Індія, Ямайка). Дані, що зібрані Д. Фаррелом на основі результатів виборів в 59 країнах в 1990-х, свідчать про високий рівень диспропорційності системи відносної більшості. Мажорит. формула абс. більшості означає, що для перемоги кандидатам необхідно набрати більше 50 % голосів виборців. Система має два види: голосування в два тури та з альтернат. голосом. Перший вид голосування зазвичай здійснюється по одномандатних округах. Якщо жоден із кандидатів не набирає в першому турі необхідної більшості голосів, то проводиться другий тур голосування. Система голосування з альтернат. голосом проводиться там, де виборець має право фіксувати порядок своїх преференцій між усіма виставленими в одномандатних округах кандидатами. Вона використовується, напр., для виборів членів палати представників у Австралії. Визначення переможця здійснюється через послідовне виключення з підрахунку кандидатів, що набрали найменше число голосів, і перерозподілу їхніх голосів серед тих кандидатів, що залишилися, і так до виявлення переможця. Подібна система використовується в Ірландії у випадку проведення додаткових виборів до парламенту і для виборів президента. Пропорц. система є найпоширенішою при обранні членів парламентів. Вона передбачає вибори у багатомандатних округах. Розподіл голосів за пропорц. системою може відбуватися або за квотами, або за дільниками. Може бути встановлено квоту (яка зазвичай обчислюється шляхом ділення заг. к-сті голосів, поданих за кандидатів у певному окрузі, на к-сть мандатів у цьому окрузі), яка буде відніматися від голосів, поданих за дану партію, кожного разу,коли партії надаватиметься мандат. Ін. способом розподілу місць є призначення послідовності дільників. Кожного разу, коли партія отримує місце, заг. к-сть поданих за неї голосів ділять на відповідний дільник. Найчастіше застосовується послідовність,за якої мандати надаються партіям з «найбільшими середніми» на кожному з кроків.

2. К-сть мандатів на виборчий округ (district magnitude) — обсяг округу впливає на ступінь пропорційності представництва навіть більше, ніж виборча формула. Система загальнонац. округу застосовується лише в маленьких країнах з невеликою к-стю депутатів парламенту (Ізраїль, Монако, Нідерланди, Парагвай). Такий єдиний загальнонац. округ застосовується в Росії. Єдиний загальнонац. округ із закритими парт. списками, коли виборець не може впливати на розподіл мандатів усередині парт. списку, призводить до того, що парт. еліта, яка формує списки, повністю відривається від виборців, рядових членів партії, оскільки місце в парламенті їм гарантоване практично ще довиборів. У такому випадку к-сть голосів, поданих за той чи ін. парт. список, залежить не стільки від низових парт. структур, скільки від авторитету лідера партії, з іменем якого асоціюватиметься список. За пропорц. виборчої формули що більша величина округу, то більш пропорц. система. За мажорит. системи відношення зворотнє. Коли величина виборчого округу маленька, вона суттєво впливає на виборчу систему. Величина від 1 до 4 місць може сильно вплинути на результат виборів. Особливо за величини 1 та 3 місця можливо, що одна партія отримає більшість місць, не маючи більшості голосів. Ця більшість називається «створеною» на противагу

«заробленій» більшості. Коли пропорц. формула, така як правило д'Ондта, застосовується в окрузі з двома мандатами, результат майже напевне буде значно відрізнятися від ідеальної пропорційності. Виняток має місце, коли змагаються тільки дві партії, та голоси майже порівну розподіляються між ними. Величина округу в три мандати зазвичай ще занадто мала, щоб спричинити пропорц. наслідки. Залежно від характеру парт. системи такий розмір округу може привести як до домінування в представн. органі однієї партії, так і до приблизно рівного представництва трьох партій, що отримали неоднакові частки голосів. Коли величина округу переходить за 5,створена більшість зустрічається дедалі рідше. Для більшості багатопарт. систем наближення до пропорційності не відбуватиметься без великих округів — бл. 10 місць та більше.

3. Електоральний поріг (threshold) — відсоток («поріг»), що визначає мін. частку голосів, яку повинна отримати партія чи кандидат, щоб одержати місце у виборному органі. Маленькі партії залишаються в певному сенсі незадоволеними цим, оскільки не отримують місць, не подолавши відповідної процентної позначки. Чи не найбільшим із «порогів» є 17 %, що було використано у Греції. Отже, «поріг» є не більш обмежувальним чинником, ніж величина округу, оскільки збільшення або зменшення на одне місце може повністю змінити розстановку сил по даному округу.

4. Структура бюлетеня (ballot structure). Розрізняють категоричний та ординальний бюлетені: категоричний — виборець може голосувати лише за одного/одну з кандидатів/партій; ординальний — виборець може показати, що кандидат «Б» — це його перше уподобання, але якщо «Б» не буде обрано, він би віддав перевагу «С» перед «А». За категоричного бюлетеня виборець може опинитися перед дилемою: якщо я голосуватиму за «Б», який начебто непопулярний, в результаті може статися, що «А» переможе, що є найгіршим для мене; але якщо я проголосую за більш популярного «С», я допоможу йому перемогти і зменшу шанси на перемогу «А» (що отримало назву «стратегічного», «витонченого», «натщесердного» голосування). Ординальний бюлетень забезпечує більшу свободу вибору в певному списку. Інколи, як це відбувається в Бельгії, кандидатів розміщують у певній послідовності в бюлетені, а виборець повинен поставити, скажімо, «Х» навпроти прізвищ(а) кандидатів, які йому до вподоби. В Італії виборець повинен написати прізвище(а) кандидата(ів) його уподобання. В будь-якому разі правила голосування потім визначають, який відсоток голосів, поданих за кандидата, необхідний для того, щоб пересунути його на початок списку. Отже, ординальний бюлетень визначає реальні уподобання виборців, тоді як категоричний бюлетень ширше застосовується, оскільки він є простішим.

Сумарні показники:

1. Ефективна кількість партій (effective number of parties contestingthe election). Індекс ефект. чисельності партій, розроблений М. Лааксо і Р. Таагепера, дозволяє визначити число партій, що входять у межі парт. системи при даному виборчому законодавстві. Після його запровадження у 1979 показник ефект. к-сті партій поступово досяг широкого визнання. Оскільки цей показник не враховує партії, що отримали невеликий відсоток голосів, він скоріше вимірює виборчі симпатії до певних партій, аніж просто кількість партій.

2. Ефективна кількість партій у парламенті (effective number of parliamentary parties). Цей показник надає більш реалістичний варіант розподілу місць у парламенті, оскільки він більше враховує великі партії,ніж маленькі.

3. Ступінь диспропорційності (disproportionality index). Виборчі системи можна порівнювати за ступенем їх пропорційності чи диспропорційності,обчислюючи один або кілька показників співвідношення між часткою голосів, які отримали партії — учасниці виборів, та часткою місць представн. органу, яку вони отримали. Найпоширенішим показником є показник найменших квадратів Ґаллагера, запроваджений у 1991. У сучасній політології для вимірювання структуризації парламенту використовується також введений Л. Майєром індекс агрегації (А).

4. Електоральна мінливість та зміщуваність (volatility and party replacement index). Розрізняють валову мінливість та чисту мінливість. Під валовою мінливістю розуміють тенденцію виборців не голосувати за одну й ту саму партію під час двох виборів підряд. Чиста ж мінливість відображає реальну втрату або набуття підтримки політ. партією. Для розрахунку валової мінливості необхідні додаткові соціол. дослідження уподобань виборців у останніх виборах, порівняно з їхніми преференціями в передостанніх виборах. Чиста мінливість розраховується з використанням офіц. опублікованих результатів виборів. При дослідженні парт. систем, що піддаються великим змінам від одних виборів до інших, бажано відрізняти мінливість усередині парт. системи від утворення нових партій. Однак існує багато труднощів у створенні двох незалежних величин: мінливості та заміщуваності (утворення нових партій). Так, неможливо виміряти мінливість на індивід. рівні. Виборець, який голосує за партію «А» у виборах, можливо, зовсім не змінив своїх парт. уподобань до наступних, виборів, але змушений голосувати за партію «В» (або «С», або будь-яку ін. партію), якщо партії «А» більше немає в бюлетені. Водночас цілком можливо, що цей виборець таки змінив свої уподобання і проголосував за партію «В» незалежно від того, є партія «А» в бюлетені чи ні. Таким чином, неможливо виміряти справжній відсоток зміни в парт. уподобаннях без спеціально розроблених порівняльних досліджень (які в більшості випадків не існують на пострад. просторі). Але можливо розробити приблизні дані щодо мінливості та парт. заміщуваності, розглядаючи тенденції в підтримці виборцями різних типів партій. Мінливість серед існуючих партій можна розрахувати, досліджуючи зміну у підтримці виборцями партій або блоків, які беруть участь у двох виборах поспіль. Для цього вилучають всі партії, які не брали участі в обох виборах, і підсумовують різницю у голосах, яку отримали партії від одних виборів до інших. І якщо визначена таким чином мінливість є мірою змін у виборчих спадках наявних гравців політ. процесу, парт. зміщуваність можна розуміти як ступінь впровадження нових гравців у політ. систему.

5. Залучення (inclusion) — відсоток голосів виборців, який було враховано при формуванні представн. органу. Існування такого показника пов'язане із реальною можливістю «втрати» голосу виборця, який голосував за кандидата чи партію, що в результаті не брали участі у розподілі парлам. місць. Цей показник дуже важливий, оскільки безпосередньо пов'язаний з явкою населення на вибори та виникненням абсентеїстських настроїв.

Формувальні та сумарні показники є обов'язковими складовими виборчого процесу, які більшою чи меншою мірою та в різних комбінаціях і варіаціях використовуються також для аналізу виборчих систему світі. За роки незалежності Україна використала дві моделі виборчих систем, але жодна з них не дістала належного аналізу й обговорення. Дебати з приводу застосування третьої моделі виборчої системи (пропорційності) не супроводжуються наук. аналізом, а радше переходять у площину суто ідеол. протистояння і намагання протидіяти фальсифікаціям під час виборів. Усе це є свідченням того, що Україні необхідно розширювати напрям аналізу виборчих систем та наслідків їхнього застосування, в тому числі із використанням описаних вище показників.

Літ.: Дешко Т. Інструментарій аналізу виборчих систем // Наук. записки НаУКМА. Політ. науки. 2005. Т. 45; Кочубей Л. Виборчі технології: політичний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України). К., 2006; Балабан Р. Теорія виборчої системи. К., 2007; Farrell D. M. Electoral systems: A comparative introduction. Houndmills, New York. 2001. *В. Корнієнко*

ІНДИВІДУАЛІ́ЗМ (франц. individualisme) — поняття для позначення ряду явищ: моральної настанови, політ. філософії, сусп. світогляду, для яких спільним є переконання, що індивід є визначальною цінністю і гол. одиницею реальності. Прихильники такого переконання наголошують на потребі збереження і збільшення особистої незалежності та дій індивіда від будь-якого впливу з боку *суспільства*, групи чи орг-ції. У цьому значенні І. є протиставленням колективізму — переконанню, яке визнає, що гол. одиницею реальності є група — сім'я, *нація*, суспільство тощо. Якщо індивідуалісти наголошують на таких цінностях, як *свобода*, відповідальність, раціоналізм, підприємливість і приват. власність, то колективісти, починаючи від А. де *Токвіля* і до сучас. комунітаристів, вказують на небезпеку виникнення ізоляції, нарцисизму, егоїзму, сусп. розшарування і конфліктів, породжених приват. власністю. Попри те, що наголос на центральності індивіда в цьому понятті видається цілком чітким, І. має багато проявів і в різних країнах набував різних значень. Поняття «І». з'явилось у 19 ст. у Франції і мало виразно негат. забарвлення. Незалежно від уявлень про належний сусп. устрій, поняття «individualisme» використовували роялісти, ліберали, консерватори і соціалісти для опису анархії та розпаду соціальних зв'язків, що виявилися після Франц. революції. У Німеччині, Англії та США цей термін мав різні трактування, але використовувався переважно у позит. конотаціях. Серед різновидів І. найчастіше називають такі: реліг. І., що виражається у відмові визнавати будь-яку реліг. владу чи доктрину; етичний І., який наголошує на тому, що єдиним і визначальним мірилом поведінки є власне сумління, а не будь-який зовн. авторитет чи стандарт; екон. І., або переконання в тому, що за умови, коли кожен індивід зберігатиме *автономію* у прийнятті екон. рішень і не буде виконувати рішень, прийнятих спільнотою чи д-вою, він зможе досягти добробуту і процвітання в результаті рац. поведінки в умовах ринку; методол. І., що ґрунтується на тезі М. *Вебера* про те, що соціальні явища повинні пояснюватися через призму поведінки (рішень) індивідів. Інколи останній сплутують з онтол. І. або атомізмом, згідно з яким всесвіт (сусп-во) складається з окремих сутностей (індивідів), які дбають про власні інтереси і намагаються реалізувати особисті права. Опонентами тут є представники монізму та холізму. Останні вважають, що відносини між сутностями є важливішими ніж самі сутності.

Окремо слід виділити політ. І., який, мабуть, є найбільш відомим різновидом І. Він має багато проявів — від чистого *анархізму* до концепції «держави — нічного сторожа». Індивідуалісти насамперед стурбовані потребою захисту автономії індивіда від зобов'язань перед сусп. ін-тами, передовсім *державою*. Багато з них вважають, що права меншості повинні бути захищені від тиранії більшості. Тому вони виступають проти *демократії*, якщо вона не гарантує конст. захисту таких прав. Важливою частиною дискусій між індивідуалістами та колективістами є питання про функції д-ви і ступінь її впливу на економіку і *політику*. Індивідуалісти вважають, що д-ва повинна якнайменше втручатись у життя індивідів, обмеживши свою присутність охороною порядку і гарантією безпеки *громадян*. Таке переконання є притаманним і ранньому *лібералізму* з його наголосом на принципі «Laissez faire» — вільної економіки. На поч. 21 ст. ця теза має значно меншу к-сть прихильників, ніж 50 чи 100 років тому. Світова екон. і фін. криза 2008–09 здається остаточно підірвала віру у спроможність саморегулювання ринку, і навіть у найбільш індивідуалістичній країні світу — США заговорили про необхідність держ. регулювання у стратег. секторах економіки.

Літ.: Поппер К. Злиденність історицизму. К., 1994; Watt I. Myths of Modern Individualism. Cambridge, 1996; Токвіль Алексіс Д. Про демократію в Америці. К., 1999; Renaut A. The Era of the Individual. Princeton, 1999; Патнам Р. Гра в кеглі наодинці: Занепад соціального капіталу Америки // Ї. 2001. № 21. *Ю. Мацієвський*

ІНДОКТРИНА́ЦІЯ (від лат. in — всередину та doktrina — вчення, доктрина) — 1) некритичне сприйняття соціальними суб'єктами пропонованих ззовні ідей (вчень, догм, принципів, цінностей, вірувань, постулатів, доктрин); 2) цілеспрямоване впровадження тих чи ін. політ. ідей для формування певної сусп. свідомості. Політ. І. є результатом нав'язування безальтернат. доктрини всіма наявними в сусп-ві засобами на всіх рівнях сприйняття. Стан І. означає результативну реалізацію програми «вживлювання» тої чи ін. доктрини в сусп. свідомість. Особа та сусп-во у стані І. втрачають критичність сприйняття політ. подій та діяльності влади, стають легко піддатливими для маніпуляцій і, відповідно, високо регульованими. І. може відбуватись як через жорсткі методи тиску на психологію *громадян* (залякування, *примус*, погрози), так і через м'які (переконання на привабливих образах, заохочення тощо). Ставку на жорсткі методи робить влада в тоталіт. режимах, реалізуючи політику ідеол. І. Завдяки механізмам І. в таких режимах ставилося завдання повної трансформації особи у відповідності до їхніх ідеол. канонів. Такою була практика І. в сталін. *СРСР* чи в нацист. Німеччині. Разом з тим ряд дослідників розглядають І. як самобутній компенсаційний механізм, що здатен сприяти адаптації людини в сучас. мінливому світі, у стрімко зрослих інформ. потоках. Механізми І. використовуються в технології політ. менеджменту не лише в тоталіт., а й в ін. типах режимів, зокрема і в дем. Термін «І.» активно застосовується в психології, філософії, педагогіці, але має дещо відмінне значення, ніж в політ. науці.

Літ.: Hollander G. D. Soviet Political Indoctrination: Developments in Mass Media and Propaganda Since Stalin. London, 1972; Snook I. A. Concepts of indoctrination: philosophical essays. London, 1972; Winn D. The Manipulated Mind: Brainwashing, Conditioning, and Indoctrination. Octagon Press, 1983. *О. Лісничук*

ІНЖЕНЕ́РІЯ ВИ́БОРЧА — вид політ. маркетингу, який полягає в адаптації найважливіших виборчих процедур для ефект. реалізації інтересів політ. суб'єкта з метою завоювання і (або) утримання ним *політичної влади*. До прийомів І. в. належать: зміна виборчих процедур або всієї *виборчої системи*; стимулювання виборців до переміщення з одних виборчих округів до ін.; маніпулювання межами виборчих округів задля об'єднання тих адм. р-нів, населення яких підтримує кандидата, і, навпаки, подрібнення тих, де перевагу мають опоненти кандидата; визначення сприятливого часу для проведення *виборів*; вплив на формування складу виборчих комісій. І. в. — це своєрідне політ. проектування, яке охоплює профес. порівняльне вивчення ситуації у різних виборчих округах і вироблення рекомендацій претенденту для підвищення його шансів на обрання, вивчення виборчого корпусу співставленням технол. карт електорату по округах, створення кандидатові чи партії сприятливого іміджу, відпрацювання тактики виборчої кампанії. Один із найбільш поширених прийомів І. п. — виборча географія (геометрія), практика встановлення меж виборчих округів таким чином, щоб надати перевагу одному з учасників. Для запобігання маніпулюванню межами виборчих округів у законодавстві деяких країн (Німеччина, Литва, Італія) обумовлюються вимоги, які повинні враховуватися при їх визначенні. Законодавство ряду країн (США, Франція, Німеччина, Великобританія, Японія) виходить з того, що організувати абс. рівні тер. виборчі округи неможливо, а тому встановлює макс. відсоток (як правило 25 чи 33 %) відхилення округів за чисельністю виборців від серед. округу в той чи ін. бік. Тим самим створюються умови для «виборчої географії», яка у США отримала назву «джеррімендерінг». Його сутність полягає у тому, що виборчі округи визначаються таким чином, що при збереженні їхньої формальної рівності в них заздалегідь забезпечується перевага прихильників однієї з партій, при цьому прихильники ін. партій розпорошуються у незначній к-сті по різних округах, а макс. їхня к-сть зосереджується в одному чи двох округах. Серед прийомів «вибіркової географії» також «підтасування», коли межі округів визначають так, що опоненти виявляються згрупованими у виборчих округах, де вони становлять меншість; «пакування», коли опоненти зосереджені в невеличкій к-сті виборчих округів; «розкол», коли опонентів розподіляють між великою к-стю виборчих округів. Ефективність І. в. переважно залежить від того, наскільки жорстко детермінована політ. умовами структура міжпарт. конкуренції на виборах.

Літ.: Полторак В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 1; Наумова Е. В. Политический маркетинг в современной России. М., 2002.

Л. Кочубей

ІНСТИТУ́Т НАЦІОНА́ЛЬНОЇ ПА́М'ЯТІ — КОМІ́СІЯ З РОЗСЛІ́ДУВАННЯ ЗЛО́ЧИНІВ ПРО́ТИ ПО́ЛЬСЬКОЇ НА́ЦІЇ (ІНП) — створено законод. актом від 18.12.1998. Основою для створення ІНП стало переконання, що слід зберегти пам'ять про жертви, втрати і шкоду, заподіяні польс. нації під час 2-ї світової війни і після її закінчення; патріот. традиції боротьби поляків з окупантами, *нацизмом* і *комунізмом*; вчинки гр-н, здійснювані задля незалежності польс. д-ви і захисту свободи, а також людської гідності. У постанові про створення підкреслено також: обов'язок розслідування злочинів проти миру, людства та військ. злочинів, обов'язок відшкодування усім, хто постраждав через д-ву, яка порушувала права людини, а також те, що жодні неправові дії д-ви проти гр-н не можуть зберігатися в таємниці й не повинні забуватися. У структурі Ін-ту діють чотири підрозділи: 1) підрозділ з розслідувань — Гол. комісія розслідування злочинів проти польс. нації; 2) архівний підрозділ — Бюро забезпечення доступу до док-тів і архівізації; 3) освітній підрозділ — Бюро політ. освіти; 4) люстраційний підрозділ — Бюро люстрації. Ін-т почав діяти з 2000. Його гол. осередок знаходиться у Варшаві. Було створено також 11 відділень Ін-ту в усіх містах, де функціонують апеляційні суди. Ще у семи містах створено представництва. ІНП керує презес (голова), незалежний від органів держ. влади, якого обирає Сейм Респ. Польща на каденцію, що триває 5 років. У 2000–05 головою був проф. Леон Керес, а у 2005–10 проф. Януш Куртика, який загинув у авіакатастрофі під Смоленськом 10.IV.2010. Після трагічної загибелі проф. Куртики обов'язки голови виконував д-р Францішек Грицюк — заст. Я. Куртики. У 2011 примусом ІНП обраний Лукаш Камінський. Гол. комісія з розслідування злочинів проти польс. нації одночасно входить до складу Прокуратури Респ. Польща на чолі якої стоїть ген. прокурор — міністр юстиції. Гол. комісією керує директор, який одночасно є заступником ген. прокурора. Вона реалізує слідчі дії у справах щодо нацист., комуніст. та ін. злочинів проти миру, людства або військ. злочинів, скоєних щодо осіб польс. національності або польс. гр-н ін. національностей у період від 01.09.1939 до 31.07.1990. Діяльність Комісії є продовженням роботи Гол. комісії з розслідування нім. злочинів у Польщі, яку було створено у 1945 з метою нагромадження документації, що уможливлює засудження нацист. злочинців за злочини, скоєні ними у період 2-ї світової війни. На 01.06.2009 прокурори Гол. комісії підготували матеріали у понад 6 300 справах. Бюро забезпечення доступу до док-тів і архівізації збирає, засвідчує, зберігає, опрацьовує та забезпечує доступ до док-тів під грифом органів держ. безпеки у 1939–90. Ці матеріали стосуються: а) нацист. і комуніст. злочинів, які було скоєно щодо осіб польс. національності або польс. гр-н ін. національностей у період від 01.09.1939 до 31.07.1990; б) ін. злочинів проти миру, людства або військ. злочинів; в) ін. репресивних дій з політ. мотивів, яких припустилися посадові особи польс. слідчих органів або органів юстиції, а також особи, що діяли за їхнім дорученням; г) діяльності органів держ. безпеки. Усі архівні матеріали, зібрані в Ін-ті у 2000–10, налічують понад 86 тис. метрів заг. обсягу. Бюро політ. освіти проводить свою діяльність паралельно у трьох аспектах: наук., освітньому та видавничому. Наук. діяльність полягає у розробці наук. проектів, орг-ції сесій, конференцій, семінарів, а також підтримці окремих ініціатив щодо меморіалізації новітньої історії Польщі, у т. ч. висунутих з боку ветеранських орг-цій. Освітня діяльність має на меті участь у просвітницькій роботі з історії, а також у поширенні в різних формах знань про новітню історію Польщі. Видавнича та редакторська робота полягає у публікації результатів наук. та видавничих проектів, що було реалізовано в ІНП. Гол. метою Люстраційного бюро, яке існує у структурі Ін-ту з 2007, є: а) прийом, засвідчення і попередня перевірка правдивості заяв щодо люстрації, які склали особи, що виконують публічні функції; б) публікація каталогів, що містять дані осіб, які виконують публічні функції, осіб, що перебували під наглядом, функціонерів апарату служби безпеки, а також осіб, що займали керівні посади у політ. системі ПНР; в) підготовка і ведення люстраційних справ з метою передачі до прокуратури.

Літ.: Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 roku), red. naukowa Jerzy Bednarek, Rafał Leśkiewicz, Warszawa 2009.

Є. Беднарек

ІНСТИТУ́Т ПОЛІТИ́ЧНИЙ (лат. institutum — встановлення, запровадження, звичай) — впорядкована система структур, правил та механізмів орг. втілення і прав. закріплення узвичаєних норм, роль якої полягає як у відтворенні та забезпеченні повторюваності сусп. практик, так і в самост. регламентуванні політ. життя та продукуванні подальших зразків політ. поведінки. Розуміння інтегративної сутності І. п. дає можливість вичленити дві його складові: внутрішньозвичаєву та зовнішньоправову. Так, внутр. «жорстким ядром» І. п., яке становить сукупність ціннісних, психол., символічних нашарувань, є власне інституція — соціальна сутність будь-якого дем. ін-ту. У свою чергу зовн., орг.-прав. вимір передбачає функціонування ін-ту в політ. просторі у формі орг-ції, з притаманними тільки їй правилами, що виробляються у взаємодії встановлених норм та емпіричних утілень цих норм. Поле діяльності І. п. не обмежується прав. рамками: не діставши закріплення в праві, певна впорядкована та чітко організована єдність кодексів поведінки, механізмів і засобів утілення в життя інтересів *акторів політичних* діє автономно і детермінує виникнення нелегального, «тіньового» І. п. (*непотизм*, хабарництво, *«група тиску»* тощо). Представниками інституціоналізму І. п., як і будь-який ін. сусп. ін-т, за своєю генезою визнається психол. утворенням, стійким продуктом обміну діяльністю та позиціонується як кінцевий продукт істор. розвитку політ. сфери. Окрім того, І. п. характеризується структурністю та функціональністю: існує як наслідок своїх взаємодій з ін. ін-тами сусп. підсистем та має регламентовані канали зв'язку з ними, а також покликаний виконувати певні функції в політ. системі, сприяючи її інтеграції та досягненню гомеостазу.

Літ.: Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. К., 2000; Зазнаев О. Вторая молодость «долгожителя»: концепт «политический інститут» в современной науке // Проблемы полит. науки. Казань, 2005; The Oxford Handbook of Political Institutions. Oxford, 2008.

О. Рибій

ІНСТИТУ́Т ПОЛІТИ́ЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНА́ЛЬНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ІМЕНІ І. Ф. КУ́РАСА НАН УКРАЇ́НИ — наук.-дослідна установа, що її було утворено рішенням Президії АН України у груд. 1991. Перед Ін-том було поставлено завдання поглибленої і всебічної розробки проблем, що набули особливого значення з проголошенням незалежності України і що пов'язані з потребами і процесами становлення, розвитку та функціонування укр. державності й *громадянського суспільства*. Це — історія і сучас. динаміка політ. ін-тів і процесів, взаємовпливи *політики*, *політичної культури*, етнонац., міжреліг. та міжконфес., регіон. відносин і факторів сусп. життя, вироблення нових парадигм етнонац. розвитку, запобігання конфліктності в етнонац. сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики, розроблення технологій управління в системі політ. і міжетн. відносин, експертиза законопроектів, держ. і недерж. програм у різних галузях сусп. життя, теор.-методол. аспекти політ. і етнополіт. досліджень та упровадження їх результатів. До 1997 мав назву Інститут національних відносин і політології НАН України. Від початку утворення Ін-ту до жовт. 2005 його директором був акад. НАН України, віце-президент НАН України І. Курас (1939–2005). Після його смерті постановою Президії НАН України Ін-ту присвоєно його ім'я. З 2005 директором Ін-ту обрано д-ра політ. наук, акад. НАН України (з 2009) Ю. Левенця. У складі Ін-ту працюють відділи: теор. та прикладних проблем політології, етнополітології, нац. меншин, соціально-політ. історії, відділ теорії та історії політичної науки, а також створені при цих відділах дослідні центри: політ. технологій, істор. політології, проблем церкви і етноконфес. досліджень. Науковці Ін-ту досягнули вагомих успіхів у теор.-методол. обгрунтуванні нового напряму соціогуманіт. наук — *етнополітології*, розробці об'єктно-предметної зони політичної науки і вдосконаленні її понятійно-категоріального апарату, осмисленні діалектики взаємодії етнічних і політ., етнічних і регіон. факторів. Досліджувались етнонац. специфіка, характер та особливості політ. процесу і *політичної культури* в минулому і сучас. України, реліг. ситуація і взаємовідносини різних конфесій. Вагомим є внесок у розвиток в Україні наукової юдаїки.

Ін-т виступає ініціатором і координатором наук.-дослідних проектів. Успішно, зокрема, у 1999–2002 було здійснено проект «Політична історія України. XX століття», участь в якому брали відомі фахівці з наук.-дослідних та навч. закладів Києва та ін. регіонів України. Підсумком багаторічної роботи стало 6-томне видання, що вийшло у 2002–03 у київ. вид-ві «Генеза», також однотомне видання «Україна: політична історія. XX — початок XXI століття» (Парламентське вид-во, 2008). Реалізація дослідних проектів Ін-ту у співпраці з групами ряду ун-тів дозволила з'ясувати специфічні риси та особливості етнополітики в окремих регіонах України (Закарпаття, Прикарпаття, Волинь, Крим), визначити її пріоритетні завдання та перспективні напрями. У 2005 було успішно завершено дослідницький проект «Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне». Науковці Ін-ту підтримують наук. зв'язки з дослідницькими і навч. закладами Великобританії, Ізраїлю, Італії, Канади, Німеччини, Польщі, Росії, США, Франції, здійснюються спільні міжнар. дослідні проекти. Ін-т розвиває співпрацю з держ. органами та громад. орг-ціями, веде активний діалог з представниками різних *партій політичних*, рухів, реліг. конфесій щодо оптимальних шляхів розвитку України, функціонування її політ. ін-тів тощо. Підготовка кадрів в Ін-ті здійснюється через аспірантуру й докторантуру. Спеціалізована вчена рада приймає до захисту канд. і докт. дисертації. При ін-ті засновано інноваційний навч. заклад — Ін-т політ. наук, який у 2003 розпочав роботу з підготовки фахівців — магістрів за відповідними спеціальностями на базі повної вищої освіти. Наук. б-ка Ін-ту налічує бл. 100 тис. прим. різних видань. Ін-т регулярно видає «Наукові записки», а також є співзасновником багатьох період. видань, серед них «Український істор. журнал», журн. «Людина і політика» журн. «ДІАЛОГ. Історія, політика, економіка» та ін. Опис опублікованих монографій, збірників док-тів, брошур, статей, тез наук. доповідей містить видана у 2002 «Бібліографія праць співробітників інституту 1991–2001 років». Відповідна інформація представлена й оновлюється на сайті в мережі інтернет (http//www. compuserv.com.ua/ ipiend).

Літ.: Етнополітологія. Перші кроки становлення. К., 2004.

Ю. Шаповал

ІНСТИТУ́Т СОЦІА́ЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИ́ЧНОЇ ПСИХОЛО́ГІЇ (ІСПП) АПН УКРАЇ́НИ — наук.-дослідна установа, створена 26.01.1994 як Наук.-практ. центр політ. психології АПН України, що 14.10.1996 набув статусу ін-ту і своєї нинішньої назви. Від часу створення ІСПП його очолює чл.-кор. АПН України М. М. Слюсаревський. Заг. к-сть працівників — 116, з них: наук. співробітників — 92, членів АПН України — 3, д-рів наук — 11, канд. наук — 37. Осн. наук. підрозділами ІСПП є лабораторії: методології психосоціальних і політико-психол. досліджень; соціальної психології особистості; психології мас та спільнот; психології малих груп та міжгрупових відносин; фундам.

і прикладних проблем спілкування; психол. проблем політ. соціалізації молоді; психології масової комунікації та медіаосвіти; психології політ. участі; соціально-психол. технологій; моніторингу сусп.-політ. процесів. Гол. напрями досліджень: теоретико-методол. засади соціальної та політ. психології; комплексний аналіз соціальної ситуації особистісного та громадян. розвитку дітей і молоді; психол. механізми соціалізації особистості, підвищення її соціально-адаптаційних можливостей, особистісного зростання; проблеми групової динаміки, міжособових та міжгрупових стосунків; стан, закономірності й тенденції розвитку масової свідомості та поведінки; соціально-психол. умови та чинники участі особистості в політ. житті; проблеми психології влади і політ. лідерства; соціально-психол. аспекти масової комунікації, орг-ції медіа-освіти молоді, формування у неї психол. стійкості до соціально шкідливої інформації; технології соціально-психол. консультування, прогнозування сусп.-політ. процесів та впливу на їх перебіг. Учені ІСПП становлять ядро заснованої акад. В. А. Роменцем наук. школи психології вчинку (В. О. Татенко, О. Б. Старовойтенко, М. І. Найдьонов, В. Д. Шульга та ін.). Примножуються надбання укр. школи психології пропаганди, що має вже більш як тридцятирічні традиції (М. М. Слюсаревський, П. Д. Фролов, В. В. Жовтянська, Г. В. Мироненко та ін.). За час існування ІСПП склалися і здобули визнання в Україні та за її межами також наук. школи психології життєвої кризи (Т. М. Титаренко), соцієтальної психіки (О. А. Донченко). В ін-ті розроблено оригінальну концепцію соціальної психології як фундам., базової психол. дисципліни, реляційну теорію інформ. простору, теорію соціальної напруженості як надіндивідуального психічного стану (М. М. Слюсаревський), інтеракційну теорію психології влади (В. О. Васютинський), основи теорії психофракталів, що є своєрідною сучас. версією концептів індивід. і колект. душі (О. А. Донченко), концептуальні засади вивчення життєвого вибору особистості (Т. М. Титаренко), психол. моделі інтегральної орг. структури (В. П. Казміренко), побудови змісту політ. освіти учнівської молоді (І. В. Жадан), сусідських відносин у тер. спільноті (Л. А. Найдьонова). Зроблено помітний внесок у розвиток суб'єктної парадигми соціальної психології і психол. науки загалом (В. О. Татенко), теорії та методів психодрами (П. П. Горностай). Створено низку нових діагностичних, прогностичних і корекційних методик, технологій та експертних систем, а саме: діагностичний комплекс оцінювання особистісної готовності до політ. участі (Л. О. Кияшко, А. О. Краснякова, О. В. Полунін); метод. інструментарій діагностування психол. механізмів політ.-ідеол. самовизначення молоді (Г. В. Циганенко); методику психосемантичного дослідження категоріально-рефлексивних структур свідомості виборців як суб'єктів політ. взаємодії (Д. В. Позняк); комплект методик семантичного аналізу процесу вибудовування іміджу політиків друкованими мас-медіа, зокрема комп'ютерну методику фоносемантичного аналізу політ. текстів (П. Д. Фролов), експрес-методику фіксації емоційних станів учасників масових політ. акцій (Л. А. Найдьонова, М. І. Найдьонов); діагностично-прогностичну модель відстеження рівня соціальної напруженості та систему стратегій її коригування (В. В. Жовтянська, М. М. Слюсаревський); психосемантичний опитувальник для дослідження мовних преференцій гр-н та характеристик ціннісного потенціалу україномовного спілкування (В. О. Васютинський); соціально-психол. тренінг з формування етн. ідентичності молоді за допомогою арт-методів (О. Л. Вознесенська, О. М. Скнар); програми психол. семінарів-тренінгів з електоральної активності та політ. лідерства (В. П. Казміренко, В. М. Духневич); тренінги з політ. самовизначення та підвищення соціально-психол. компетентності особистості в політ. сфері (О. А. Ліщинська, Л. А. Царюк, М. В. Тоба) та ін. ІСПП має всеукр. мережу інтерв'юєрів з відповідною матер. базою та оснащенням, що дає змогу системат. здійснювати масові опитування населення. Поряд з фундам. наук. розробками проводяться численні прикладні дослідження, результати яких використовуються Адміністрацією Президента України, КМ України, РНБОУ, м-вами і відомствами. У процесі цих досліджень, значна частина яких здійснюється в моніторинговому режимі, відстежуються та прогнозуються найважливіші тенденції сусп. розвитку, формування громад. думки, вивчаються сусп. настрої різних верств населення. Науковці ІСПП активно працюють у сфері практ. психології, надають соціально-психол. допомогу керівникам та персоналові держ. і приват. підприємств та установ, політ. партіям і громад. орг-ціям, консультують молодь з проблем сімейного життя, здійснюють профілакт. роботу з групами ризику. У наук. доробку ІСПП понад 2700 публікацій заг. обсягом бл. 3800 друк. арк., серед яких 63 монографії, 47 підручників і навч. посібників, 6 словників та довідників, 57 зб. наук. праць. Ін-т є колект. членом Всеукр. асоціації психологів, *Асоціації політичних психологів України*, Соціологічної асоціації України. Видає журн. «Психологічні перспективи» (спільно з Волин. держ. ун-том ім. Лесі Українки) та «Психодрама і сучасна психотерапія» (спільно з Асоціацією психодрами), щорічник «Наукові студії із соціальної та політ. психології», зб. наук. праць «Політична психологія та її роль у становленні громадянина Української держави» (спільно з Асоціацією політ. психологів України), інформ. бюлетені на різні теми. Через аспірантуру і докторантуру здійснюється підготовка фахівців вищої кваліфікації. В ІСПП діє спеціалізована вчена рада із захисту докт. і канд. дис. за спеціальностями 19.00.05 — соціальна психологія, психологія соціальної роботи та 19.00.11. — політ. психологія.

Літ.: Соціальна психологія в Україні: Довідник. К., 2004; Москаленко В. В. Розвиток політичної психології в Україні: історична ретроспектива і новітній досвід: дис. ... канд. психол. наук. Х., 2006.

М. Слюсаревський

ІНСТИТУЦІОНАЛІ́ЗМ — теор. школа, яка вивчає екон., політ., прав. та соціальні процеси (проблеми впорядкування держ. життя та втілення в практику норм права, умови рівноваги ринку, поведінку індивідів тощо) через призму інституціональної структури сусп-ва та за допомогою методів суміжних сусп. наук. І. зародився в кін. 19 — на поч. 20 ст. як напрям екон. думки з метою розширити рамки тогочас. екон. аналізу та пояснити, як окремі частини екон. системи співвідносяться між собою та з сусп-вом у цілому. Центр. ідея І., сформульована його основоположником Т. Вебленом, полягає в тому, що екон. сфера включена в певне соціокультурно-політ. середовище, а отже її розвиток та функціонування зазнають впливу панівної системи сусп. цінностей. Інституціональний підхід є міждисциплінарним і полягає в залученні до аналізу екон. явищ позаекон. факторів. І. передбачає застосування методології холізму (згідно з якою індивід є інституційно залежним та вторинним відносно ін-тів) історично-генет. та описово-статист. методів дослідження, а також принципу інституціонального детермінізму, який наділяє ін-ти здатністю перешкоджати спонтанному еволюц. розвитку сусп. системи. Т. Веблена, як і Д. Коммонса, У. Мітчела, Дж. *Гелбрейта*, М. Оріу, К. Поланьї, Дж. Кларка, Ф. Перру та ін. вважають представниками класичного — «старого» — І. Наслідком їхнього наук. пошуку стала поява таких основоположних для І. праць, як «Теорія дозвільного класу: економічне дослідження про інститути» (1899) Т. Веблена, «Інституційна економіка» (1924) та «Правові основи капіталізму» (1924) Дж. Коммонса, «Економічні цикли» (1913) У. Мітчела тощо. На формування І. методол. вплинули нім. та англ. істор. школи. Теор. попередниками І. вважаються соціологи О. *Конт*, Г. *Спенсер*, Е. *Дюркгайм*, а також К. *Маркс*, М. *Вебер* та ін. Дослідження перших соціологів базувалися на концепції «природності» ін-тів: у їхніх роботах інституціональні утворення постають як органічні координац. підсистеми сусп. організму, стійкі структури соціальних дій з набором певних функцій. Ранні теорії щодо сусп. ін-тів характеризувалися переважанням еволюц., структурно-функціонального, позитивістського методів вивчення. На відміну від соціологів, у марксист. традиції інституційні утворення розглядалися як штучні форми орг-ції і регулювання соціальної діяльності, які склалися історично під впливом соціальних, передусім, вироб. відносин. На тому ж рівні «штучності» розміщені ін-ти у феноменологічній традиції. Вони, згідно з М. Вебером, є результатом людської діяльності, об'єктивації та втілення суб'єктивних смислів і значень. Якщо до виникнення І. наук. концепції розглядали ін-ти лише як контекст, фон сусп.-політ. та екон. взаємодій, то з розвитком дедуктивних теорій пояснення рушіїв сусп. життя прийшло розуміння того, що ін-ти є важливими та мають здатність встановлювати правила поведінки в сусп-ві, відігравати не лише консенсусну, а й регламентаційну функцію.

Початок оформлення І. в самостійний якісно новий напрям екон. думки датується 1898, коли амер. економіст Т. Веблен опублікував програмну статтю «Чому економіка не еволюційна наука?», яка була відповіддю на тогочасну кризу неокласичної екон. теорії. Сформульовані Т. Вебленом імперативи «старого» І. відкидали такі неспроможні для пояснення тогочасних екон. процесів базові твердження неокласики, як принцип рівноваги, припущення щодо рац. поведінки екон. агентів і відсутності проблем отримання та обробки повної інформації для прийняття рац. рішень. Теорія І. має практ. спрямованість: І. як екон. теорія домінував у США в 40-х рр., зокрема гол. теоретиком «Нового курсу» Ф. *Рузвельта* був інституціоналіст Р. Тагуел. Однак надання переваги індукт. методу у дослідженнях осн. сусп. явищ призвело до того, що загальна інституціональна теорія так і не сформувалася. Напрям І., який був заснований Т. Вебленом та дістав назву соціально-психологічного, ґрунтується на психол. поясненні екон. процесів та поміщає в центр дослідження біосоціального, а не рац. індивіда. Хоча осн. предметом досліджень соціально-психол. інституціоналістів є вплив правових, морально-етичних, орг. та ін. інституційних надбудов на екон. відносини, Т. Веблен так само вводить в основу функціонування сусп. ін-тів неодмінний атрибут — обумовленість екон. процесами. Соціально-прав. І., засновником якого вважається Д. Коммонс, наголошує на визначальній ролі норм права як основи сусп., зокрема екон. розвитку. У рамках І. Д. Коммонс розробив теорію соціальних конфліктів, відповідно до якої соціальні конфлікти — необхідний оптимізаційний фактор еволюції сусп. системи. Кон'юктурно-статистичний (емпіричний) І., гол. представником якого є У. Мітчел, вдається до статист. методів дослідження екон. процесів. Цей напрям І. сконцентрований на дослідженнях природи екон. циклів та руху кон'юктурних хвиль, методів послаблення екон. криз, проблем грошового обороту тощо. З появою І. в сусп. науках виділяється ін-т як ключова еволюц. одиниця. За визначенням Т. Веблена, «інститут» (від лат. institutum — встановлення, запровадження, звичай) — це «стереотип думки» чи сукупність стійких звичок мислення, притаманних великій спільності людей. Ін-ти як гол. предмет дослідження в класичному І. не класифікуються на первинні чи вторинні й не протиставляються один одному. Для ранніх інституціоналістів, хоча вони і працювали переважно в екон. напрямі, всі ін-ти сусп-ва, будь-то екон., соціальні чи політ., мають схожу структуру та становлять одне ціле. У рамках І. вперше були опрацьовані питання взаємопроникнення та взаємовпливу різних сусп. ін-тів: виявляючи закони існування екон. ін-тів, інституціоналісти поширюють їх як на всю множину ін-тів, так і на окремі їхні підгрупи.

У серед. 1980-х після періоду занепаду класичного І. та домінування емпіричних та позитивіст. теорій відбувається «ренесанс» або «нове відкриття» ін-тів. Представниками неоінституціоналізму вважаються Р. Коуз, Д. Норт, О. Вільямсон, Дж. Бьюкенен, Г. Мюрдаль, Д. *Белл*, Л. Клейн, О. Тофлер, Р. Гейлбронер та ін. Осн. ідеї неоінституціоналістів знайшли відображення у таких працях, як «Природа фірми» (1937) Р. Коуза, «Економічні інститути капіталізму» (1985) О. Вільямсона, «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (1990) Д. Норта тощо. Інтеграція раннього екон. орієнтованого І. в політ. дослідження відбулася завдяки Дж. Марчу і Дж. Олсену, зокрема їхній праці «Нове відкриття інститутів: організаційний базис політики» (1989). Зважаючи на значну предметну розгалуженість окремих досліджень неоінституціоналістів, неоінституціоналізм представлений низкою різнорівневих теорій, серед яких значаться: теорія трансакційних витрат, теорія прав власності, теорія сусп. вибору, теорія обмеженої раціональності, *ігор теорія*, економіка угод, теорія конвергенції, теорії постекономічного сусп-ва тощо. Базова засада неоінституціоналізму полягає в тому, що сусп. ін-ти мають значення (institutions matter). Визнаючи складність і непередбачуваність сусп. підсистем, неоінституціоналісти залишають за ін-тами прерогативу встановлення рамок вибору індивіда, поведінку якого, проте, неможливо передбачити і повністю пояснити шляхом рац. побудов. Методол. відмінність неоінституціоналізму від класичного І. полягає у використанні модернізованих методів неокласичної екон. теорії; окрім того, теорія послуговується протилежним холізму принципом методол. індивідуалізму — ін-ти аналізуються через інтереси та поведінку індивідів, які використовують ін-ти для координації своїх дій. Неоінституціоналізм залучає до вивчення політ., прав. та соціальних проблем апарат сучас. мікроекономіки, адже, за переконаннями неоінституціоналістів, зокрема Дж. Бьюкенена, методи аналізу ринкової поведінки можна застосовувати до вивчення будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибір. Неоінституціональні теорії широко використовують сформульований Г. Саймоном принцип «обмеженої раціональності», який розглядає людину як таку, що прагне вчиняти раціонально, однак не є абс. прогнозованою у своїх виборах: у цьому контексті раціональність розглядається як селекція найкращих альтернатив поведінки, які виходять з певної системи цінностей — мережі сусп. інституцій. Інституціональні та неоінституціональні теорії націлені на вивчення довгострокового екон. розвитку та поліпшення ринкового господарства шляхом опосередкованого впливу на інституційну структуру сусп-ва та обгрунтовують необхідність держ. та сусп. контролю над економікою, а також використовуються як теор. і методол. базу для системної та інституційної трансформації сусп-в перехідного типу. Єдина класифікація теорій інституціоналізму та неоінституціоналізму досі не склалася, передусім через доволі складну неоднорідну структуру методол. каркасів. Досі зберігається дуалізм «старого» інституціоналізму і неоінституціональних теорій, які є міждисциплінарними підходами і ознаменували своєю появою новітні тенденції до дифузії методів та напрацювань різних сусп. наук.

Літ.: Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. К., 2000; March J., Olsen J. Elaborating the «New Institutionalism». Oslo, 2005. N. 11; Peters B. Institutional theory in political science: the «new institutionalism». Continuum International Publishing Group, 2005; The Oxford Handbook of Political Institutions. Oxford, 2008.

О. Рибій

ІНСТИТУ́ЦІЯ (лат. institutio — настанова, влаштування): 1) елементарний підручник рим. цив. права, найдавнішою І. вважається підручник рим. юриста 2 ст. Гая; 2) сукупність норм, цінностей, культ. зразків та стійких форм поведінки, які є способами орг-ції та регулювання сусп. життя. І. являють собою порядок, заведений у *суспільстві*, а також символічні, звичаєві, семіотичні значення та практики, закріплення і відтворення яких у законах і прав. нормах здійснюється за допомогою таких сусп. механізмів, як ін-ти.

Представники *інституціоналізму* надають поняттю І. значення соціально-психол. феномену, певної структурувальної «організаційної ідеї» та застосовують його як інструмент дослідження еволюц. механізмів інституц. динаміки та впливу соціально-культ. норм на екон. і технол. розвиток. За осн. особливість І. неоінституціоналісти, зокрема Д. Норт, пропонують брати їхню здатність визначати та обмежувати сукупність варіантів виборів індивідів, а за гол. функцію — зменшення невизначеності шляхом встановлення пост. структури людської взаємодії. Серед базових характеристик І. теоретики сусп. наук виокремлюють екстернальність, об’єктивність, спонукальну силу, моральний авторитет та історичність. Тому на відміну від сусп. ін-тів з їхнім функціональним призначенням інституції — спонтанні, традиц. утворення, причина виникнення яких криється не в потребах сусп. системи, а в істор. обумовленості.

Літ.: March J., Olsen J. Rediscovering institutions: The organizational basis of politics. New York, 1989; Goodin R. The theory of institutional design. Cambridge, 1998; Кармазіна М., Шурбована О. «Інституція» та «інститут»: проблема розрізнення понять // Політ. менеджмент. 2006. № 4; Гайдай Т. Інституція як інструмент інституційного економічного аналізу // Екон. теорія. 2006. № 2. *О. Рибій*

ІНСТРУМЕНТАЛІ́ЗМ (від лат. instrumentum — знаряддя для праці) — філос. вчення, один з напрямів прагматизму у варіації Дж. Дьюї та його послідовників (П. Бріджмен, Дж. Шлезінгер, С. Хук, Дж. Тафтс, А. Мур, А. Мерфі та ін.). І. обґрунтовує, що будь-які концепції і теорії, категорії і поняття є корисними інструментами, що визначається не в термінах правди чи неправди, а ефективністю в поясненні й прогнозуванні феноменів і явищ. І. розглядає свідомість (інтелект) як засіб пристосування організму до умов мінливого середовища. Для впорядкування суб’єкт. досвіду як інструменти якраз існують ідеї, теорії, категорії і закони. Гол. теза І. полягає в технол. характері правил і процедур, що завдаються са́мими людьми і довели свою ефективність і корисність для вирішення соціальних завдань. І., таким чином, заперечує наявність т. зв. «об’єктивного» знання і спирається на власне функціональне визначення істини — як те, що забезпечує ефективність у певній ситуації. Поняття «ситуації» є одним з ключових в І. Гол. моментами ситуації є організм (будь-яка жива істота) і середовище. Розглядаючи відносини організму і середовища, І. обґрунтовує висновок про первинність організму, оскільки властивості середовища залежать від його впливу. Методол. точка зору, на якій ґрунтується І., опонує наук. реалізму, який визначає наук. теорії як єдині істинні способи отримання знання щодо навкол. середовища. Водночас І. є більш прагмат. підходом до науки, філософії, теорій та інформації, хоча й часто наближається до релятивізму. В І. проблема суб’єкта і об’єкта повністю переформулюється в проблему обґрунтування і розуміння знання взагалі. Цю проблему І. зводить до визначення досвіду, який розуміється як розгортання низки ситуацій, оцінюючи які, індивід структурує свою поведінку, намагаючись знайти більш адекватні й ефект. способи їх розв’язання. Повторення ситуацій і паттернів реагуваннях на них становлять основу навичок і звичок, які згодом стають переконаннями. Соціальна реконструкція (вдосконалення самого сусп-ва) є умовою вдосконалення досвіду, оскільки значна частка досвіду накопичується всередині сусп-ва. Дж. Дьюї, розробляючи теорію наук. методу і вчення про проблематичну ситуацію, дійшов висновку, що достовірне знання і правильне використання наук. методу приводять до перетворення проблематичної ситуації на вирішену, коли ситуація набуває ін. якості і, таким чином, пізнання змінює саме існування предмета пізнання. Звідси зрозуміло, що пост. використання індивідом одних і тих самих інструментів (ідей і теорій), які колись довели свою ефективність, насправді є обмеженням досвіду індивіда, що вирішується шляхом розширення його інструментальних можливостей (використанням ін. теорій і понять). На позиціях політ. І. перебуває Чиказ. екон. школа (М. Фридман), яка розуміє політику як сферу, де добрими можуть бути всі засоби. К. *Ясперс* додає сюди віру у те, що ми маємо постійно емпіричним шляхом перевіряти відповідність політики заявленим цілям і виявляти можливі фальсифікації, критикувати і корегувати її, шукаючи кращі шляхи досягнення поставленої мети. Етичний І. близький до *утилітаризму*, що визначає моральні правила як інструменти моральної корисності. Тобто моральний кодекс є лише набором правил, які є корисними для людей. У лінгвістиці І. зводить мову тільки до інструменту комунікації, відкидаючи її ін. функції. Часто І. відносять до різновидів суб’єкт. ідеалізму й активно критикують наявність утилітаристських ідей. Зокрема, І. зазнавав критики від відомого представника філософії науки К. *Поппера*. Водночас значення багатьох принципів, розроблених в І., є набагато ширшим за прагматизм, справивши істотний вплив на багато сучас. концепцій знання й пізнання.

Літ.: Поппер К. Логика и рост научного знания. М., 1983; Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Проблемы человека. М., 2003; The Development of Instrumentalism: Morality, Society, Education and Religion. Bristol, Eng.; Sterling, VA., 2000. *В. Ковалевський*

ІНТЕГРА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНА — процес зближення *держав* в екон., політ., соціальній, військ. та ін. сферах, для якого характерне поступове зростання взаємозалежності учасників інтеграції та формальне закріплення їх взаємодії у міждерж.

та наддерж. ін-тах. Для І. м. характерними ознаками є рівноправний характер співробітництва, а також запровадження механізмів прийняття рішень шляхом консенсусу. І. м. сприяє збільшенню рівня взаємної довіри між д-вами, спонукає до більш ефект. використання потенціалу взаємодії. Успішній І. м. сприяють такі фактори, як географ. близькість її учасників, спільна історія та тісна культ. взаємодія, подібність екон. та політ. проблем, з якими зустрічаються учасники І. м. тощо. Оскільки поглиблення І. м. відбувається як результат консенсусу всіх її учасників, для інтеграц. процесів є характерним еволюц., поетапний поступ. На першому етапі д-ви укладають між собою преференційні торговельні угоди, які закріплюють особл. характер відносин між учасниками інтеграц. об'єднання. На другому етапі І. м. д-ви започатковують зону вільної торгівлі, в межах якої скасовують митні тарифи у взаємній торгівлі й зберігають тарифні бар'єри у торгівлі з третіми країнами. Зазвичай саме на цьому етапі з'являються перші міждерж. органи для координації взаємодії в межах зон вільної торгівлі. На третьому етапі формується митний союз, в якому д-ви замість окремих нац. митних тарифних та нетарифних інструментів регулювання зовн. торгівлі запроваджують спільну систему. Паралельно завершується формування єдиного митного простору інтеграц. утворення за рахунок остаточного скасування бар'єрів для торгівлі між учасниками інтеграц. процесу. Для управління митним союзом завжди створюються постійні міждерж. органи, а також запроваджуються процедури погодження законод. норм забезпечення зовнішньоторг. політики. Це призводить до остаточного закріплення політ. виміру інтеграції. На четвертому етапі держави-учасники інтеграц. об'єднання формують спільний ринок, укладають угоди про вільне пересування товарів, послуг, капіталів та роб. сили в межах інтеграц. об'єднання. На четвертому етапі д-ви мають тісно координувати свою екон. політику, що спричиняє зміцнення інституц. бази інтеграц. об'єднання. На п'ятому етапі І. м. розпочинається уніфікація нац. законодавств у фін., бюджетній, пром. сферах, з'являються спільні розрахункові одиниці або повноцінна спільна валюта. Із цими змінами пов'язана необхідність створення регулювальних органів інтеграц. об'єднання, яким передається частина суверенітету нац. д-в і право ухвалювати рішення, обов'язкові для виконання учасниками І. м.; отже, відбувається формування наднаціональних ін-тів. На шостому етапі формується політ. союз, запроваджується координація широкого спектра сфер внутр. та *зовнішньої політики*, усуваються нац. кордони в межах об'єднання, в самому інтеграц. об'єднанні з'являються елементи *конфедерації* або *федерації*. Перші спроби реалізації проектів І. м. були здійснені ще в міжвоєнний період, але після 2-ї світової війни вона перетворилася на одну з визначальних тенденцій в *міжнародних відносинах*. Численні інтеграц. угруповання створюються практично в усьому світі, найбільшого успіху перша повоєнна хвиля І. м. досягає в Зх. Європі, де створюються Європ. Співтовариства — основа майбутнього *Європейського Союзу*. В умовах *глобалізації* та значного зростання масштабів екон. та політ. взаємодії, характерних для 1980–90-х, І. м. знову значно активізується, в різних частинах світу створюються нові інтеграц. об'єднання. *В. Константинов*

ІНТЕГРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. integratio — відновлення, об'єднання розрізнених частин у щось ціле, спільне) — сукупність політ. кроків, спрямованих на зміцнення єдності *суспільства*, його політ. та етнонац. сфер. І. п. — складне і суперечливе явище, становлення якого відбувається за умов протистояння *держав*, *партій політичних*, різних соціально-політ. сил. Необхідність інтеграції з тією чи ін. країною у військ. чи екон. блок за певних умов стає центр. проблемою розвитку д-ви. Неучасть у політ. інтеграції з ін. д-вами може загрожувати серйозними втратами, включно і втратою *державного суверенітету*. Окрім І. п., виділяють економічну, військову, культурну тощо. Інтегративні процеси тісно пов'язані зі світовими глобалізац. тенденціями, розвитком науки і техніки, прогресом інформ. технологій, зростанням глобальних проблем людства (насамперед, екол.). І. п. є дієвою лише за умов вироблення країнами спільної стратегії та тактики дій, однакового розуміння проблем та шляхів їх подолання, дотримання паритету у процесі прийняття політ. рішень. Яскравими прикладами І. п. є такі міждерж. утворення як *ООН*, *ЄС*, *НАТО*. У *політичній науці* існує велика к-сть теор. досліджень, присвячених аналізові інтеграц. процесів. Найпоширеніші в наук. колах — комунікативна концепція К. *Дойча*, функціональна Д. Мітрені, неофункціональна Д. Гааза, нормативно-ціннісна М. *Вебера*, уніфікаційна Е. Етціоні. Однак усі вони досліджують І. п. на міждерж. рівні. Остання ж може відбуватись і в межах однієї країни, якщо вона є поліетнічною. У такому випадку інтеграція постає у вигляді процесу, в ході якого елементи сусп-ва включаються в активну і координовану згоду із способом життя, діяльністю й цілями домінуючої етногрупи в сусп-ві. Інтеграція у багатонац. д-ві є процесом взаємодії між різними етн. групами, в результаті якого вони утворюють *націю* з відчуттям спільного *громадянства*, держ. патріотизму і збереженням власної етн. свідомості та етн. особливостей.

М. Обушний, Н. Сіданіч

ІНТЕЛІГЕ́НЦІЯ (від лат. intellegens — розумний; той, що розуміє; обізнаний, знавець) — соціальна група, що складається з людей, які профес. займаються складною розумовою працею. Вважається, що вперше термін «І.» був уведений до вжитку рос. письменником П. Боборикіним в 70-х рр. 19 ст. Спершу слово «І.» позначало людей культурних, освічених, з передовими поглядами. У подальшому його стали вживати стосовно осіб розумової праці, певних професій. Осіб, які належать до І., називають «інтелігентами», «спеціалістами», рідше — «інтелектуалами». Роль І. у політ. житті сусп-ва значною мірою зумовлюється її місцем в його соціальній структурі. На відміну від сусп. класу, що виокремлюється за такою ознакою, як відношення людей до власності на засоби виробництва (володіння чи не володіння ними), основою виокремлення І. в особливу соціальну групу (верству) є характер її праці — складна розумова праця. Ступінь складності розумової праці опосередковано визначається через рівень освітньої підготовки, необхідний для її здійснення, і на різних істор. етапах сусп. розвитку визначається по-різному. В сучас. сусп-ві для здійснення складної розумової праці потрібна вища освіта, наявність якої в особи, а також відповідна профес. діяльність є ознаками її належності до І. Профес. заняття яким-небудь видом праці означає, що даний вид праці є для її виконавця якщо не єдиним, то гол. джерелом існування. У соціально-екон. відношенні за гол. ознакою сусп. класу — відношенням до власності на засоби виробництва — представники І. залежно від володіння чи не володіння засобами виробництва об'єктивно належать до різних сусп. класів — найманих працівників (робітн. класу), дрібних власників засобів виробництва (дрібної буржуазії), середніх і великих власників засобів виробництва (буржуазії), а в категоріях немарксистської соціології — до нижчого, середнього і вищого класів. У соціально-профес. структурі сусп-ва І. (спеціалісти) виокремлюється як одна з осн. соціально-профес. груп поряд з такими групами, як робітники, селяни, службовці, підприємці, і в такому розумінні є однією з осн. категорій офіц. статистики самодіяльного (екон. активного) населення країни. У структурі І. виокремлюються різні профес. групи: пед. І. (учителі, викладачі); інженерно-тех. І. (інженери, техніки); наук. І. (наук. та наук.-пед. працівники); лікарі; художня (творча) І. (журналісти, митці — письменники, художники, музиканти та ін.); управлінська І. (працівники держ. апарату, менеджери підприємств); військ. І. (офіцерський склад збройних сил); юристи; духовенство та ін. Залежно від осн. сфер сусп. виробництва розрізняють виробничу І. та І. сфери послуг. Як особливий загін І. виокремлюють «осіб вільних професій» — тих, хто не працює за наймом, а самост. займається підприємницькою творчою діяльністю (традиц. це юристи, журналісти, лікарі, митці та ін.). Більшість представників І. працюють одноосібно або в невеликих колективах, що формує індивідуаліст. риси їхнього характеру і поведінки (на відміну від колективіст. рис в осіб фіз. праці, які трудяться спільно у великих колективах). Із цим пов'язані такі риси І., як виразна індивідуальність, загострене почуття свободи і власної гідності, потяг до незалежності, небайдуже ставлення до оточення, менша схильність до організованості й спільних цілеспрямованих дій тощо. І. відіграє визначальну роль в усіх сферах сусп. життя, однак через значну соціально-екон. та профес. роздрібненість, індивідуаліст. риси характеру і поведінки не виступає як єдина соціальна та політ. сила. У політ. відношенні окремі групи І. примикають до сусп. класів, поділяючи їхні ідеологію і політ. позиції та реалізуючи свою політ. суб'єктність через відповідні *партії політичні*. Представники І., як правило, не створюють власних політ. партій, а об'єднуються в громад. орг-ції — творчі спілки (журналістів, акторів, письменників, художників та ін.) та профспілки — за галузевою ознакою спільно з ін. категоріями найманих працівників. У *політиці* такі об'єднання виступають як групи інтересів. Найбільшу роль у політ. житті кожної країни відіграють ті представники І., які займаються політикою професійно, — парламентарії, урядовці, лідери політ. партій та впливових громад. орг-цій, або поєднують *політичну діяльність* з профес. неполітичною — депутати представн. органів *місцевого самоврядування*. Сукупність усіх таких осіб у політології позначається поняттям «політична *еліта*». *П. Шляхтун*

ІНТЕРАКЦІОНІ́ЗМ (від англ. interaction — взаємодія) — одна з провідних і домінуючих у сучас. науці суспільствознавчих парадигм, яка ґрунтується на визначальній ролі інтеракцій (взаємодій) в усіх соціальних процесах. В І. традиц. виділяють чотири напрями: символічний І., феноменологія, етнометодологія, соціальний конструктивізм. Вважається, що першооснови І. були закладені нім. теоретиком М. *Вебером*, а також були наявні в соціології П. *Сорокіна*, Г. Зіммеля, А. Шюца, в працях яких відбивалася ідея, що *суспільство* не є наперед заданим і в ньому проявляється людська індивідуальність. Ця парадигма характеризується увагою до соціального, суб'єктивного, зосереджуючись на мікрорівні соціальних процесів. Значного поштовху парадигма І. зазнала у 2-й пол. 20 ст. з розвитком масових комунікацій і відповідними теор. розробками М. *Фуко*, Н. *Лумана*, Ю. *Габермаса* та ін. Дослідники І. вбачають коріння парадигми в Америці, оскільки вона є близькою до ідей т. зв. «американської мрії», розвитку індивідуальності, можливостей людей впливати на соціальну реальність і визначати її. І. ґрунтується на тому, що людина, як соціальна істота, відрізняється від тваринного світу тим, що не має вроджених моделей поведінки, а тому поява соціуму стає можливою лише у символічно опосередкованому спілкуванні індивідів. Народження нових моделей поведінки або підтримка вже наявних відбувається шляхом символізації, і саме завдяки їй взагалі стає можливим існування сусп-ва. Звідси зрозуміло, що семантика символічного простору являє собою пост. процес конструювання та реконструювання реальності, яку можна розуміти лише як суб'єкт. категорію внутр. досвіду індивіда. Безпосереднім підґрунтям появи І. нині вважаються праці Ч. Кулі (теорія «дзеркального Я») та У. Томаса («теорема Томаса»). Але засновником І. вважається Дж. *Мід*, який визначав свою концепцію як «соціальний біхевіоризм». Учений довів тезу, що люди діють згідно зі значенням, яке вони вкладають у ці дії. Таким чином, будь-яка поведінка, дія чи взаємодія є символічною за своєю суттю, оскільки значення дій — це вже є символ, який у свою чергу сформувався завдяки соціальній інтеракції. Розробляючи ідеї Дж. Міда, ін. дослідник — Г. *Блумер*, який ввів у наук. ужиток назву «символічний інтеракціонізм», виділив гол. передумови цієї концепції: люди діють відносно «речей» на основі значень, що для них мають ці речі; значення речей створюються чи виникають у взаємодії із соціальним оточенням; ці значення використовуються і змінюються у процесі інтерпретації людиною навкол. речей. У символічному І. обґрунтовується теза, що людська взаємодія завжди опосередкована якимись символами (мовою, владою, грошима та ін.). Згідно із цим підходом *політика* теж є інтеракцією, у процесі якої відбувається кореляція та управління символічними підставами ін. сфер життя сусп-ва. І. чітко розрізняє несимволічну (безпосередню) та символічну взаємодію як дві різні форми соціальної інтеракції, де саме символічному типу відводиться гол. роль у процесі конструювання реальності. У процесі дослідження символічних підстав колект. та персоналізованих дій, а також через феномен ідентичності, який логічно висувається в І. на перший план, у представників символічного І. виникли розбіжності у визначенні генезису соціальних ролей учасників інтеракції, різні погляди на що породили багато наук. шкіл І. З розвитком методології І. склалися три відносно автономні напрями — Чиказька (Г. *Блумер*, Т. Шибутані) та Айовська (М. Кун) наук школи і соціально-драматургійний підхід (Е. Гоффман) дослідження інтеракцій. Так чи інакше, всі напрями І. об'єднує бажання дослідити індивідуальність і поведінку людей у межах сусп-ва. І. заперечує структуралістські методи наук. досліджень, зокрема кількісні, зосереджуючись на якісних методах. Прихильники І. наголошують, що статист. інформація є лише статичним «знімком» сусп-ва, що не дозволяє вивчити його в динаміці. Так само відкидають прибічники І. і всі форми експериментів через їхній «штучний» характер. Методологія І. включає декілька якісних методів, серед яких неструктуровані інтерв'ю, приховане і відкрите «залучене» спостереження, контент-аналіз тощо. Цими методами дослідники намагаються знайти «глибинні» пояснення сусп-ва. Так, символічний І. досліджує символи та їхній вплив на свідомість і поведінку. Гол. завдання сучас. феноменології — створити умови для ефект. вивчення свідомості (думок, сприйняття, емоцій тощо). Дослідження етнометодології присвячуються пошуку способів, якими індивіди розуміють себе та інших і структурують навкол. світ. Нарешті, соціальний конструктивізм обґрунтовує думку, що соціальні явища розвиваються і мають сенс лише в соціальних контекстах, а соціальна конструкція є породженням певної соціальної групи, для якої вона є актуальною. Критика І. полягає в його надмірній увазі до суб'єкт. чинників і запереченні об'єктивності. Часто І. відносять до різновидів постмодернізму, який дозволив поєднати *марксизм* і маніфести *«нових правих»* у політ. практиці. Водночас І. й надалі впливає на розвиток інтерпретаційних концепцій сучасності, зокрема з вивчення комунікацій, розвитку інформ. сусп-ва, вдосконалення особистості та індивідуальності тощо, залишаючись одним з найбільш перспективних підходів у поясненні сучас. соціальних процесів на всіх рівнях.

Літ.: Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная заруб. социальная психология. М., 1984; Norman K. Denzin. Interpretive interactionism. 2nd ed. Thousand Oaks, CA., 2001; Ковалевський В. Основні напрями досліджень інформаційних інтеракцій у політичній сфері // Наук. зап. ІПіЕНД. К., 2003. Вип. 24.

В. Ковалевський

ІНТЕРЕ́СИ НАЦІОНА́ЛЬНІ (від лат. interest — має значення, важливо) — властиве *нації* ставлення до власних потреб у внутрішньополітичному і зовнішньополіт. плані, що викликає позит. або негат. зумовленість її діяльності, активності вибору шляхів розвитку і перетворюється на мотиви і стимули істор. творчості. І. н. формуються на основі системи нац. потреб, які своє чергою детермінуються суспільною (національною) необхідністю створення *держави*, захисту *суверенітету*, розвитку економіки, політ. системи, системи права, моралі, підтримка відповідного рівня життя соціальних груп тощо. І. н. обумовлюють не тільки соціальні дії нац. суб'єктів (етнонац. груп, класів, верств, партій, індивідів і т. д.), а й культуру, системи ідей і емоцій (нац. ідеології і нац. психології), нац. характер і спосіб життя нації. І. н. завжди спрямовані на предмет реалізації та задоволення потреб і сукупність життєвих засобів націй — територія, екон. і політ. системи як засіб реалізації цих інтересів, на соціальні ін-ти, установи, норми права і моралі, які регулюють сусп. життя, на культурно-духовні процеси, які забезпечують виживання і розвиток нації. І. н. штовхають націю на різні форми взаємодії з іншими — змагання, суперництво, співробітництво, кооперація, а в екстремальних істор. ситуаціях і конфлікт у різних формах: екон., політ., військ. протистояння, ідеолог. та інформ. війна і т. д. У сучас. істор. умовах дедалі більше уваги приділяється системам колект. безпеки і міжнар. координації (ООН) недопущення або мінімізація міжнац. конфліктів на базі гармонізації інтересів нац. і міжнар. безпеки, нац. і загальнолюдських інтересів. І. н. можуть класифікуватися за різними критеріями: а) за спрямуванням на сфери діяльності — економічні, політичні, духовні, культурні, інформаційні, військові, енергетичні і т. д.; б) за можливостями існування і здійснення — реальні, умовні, актуальні, потенційні тощо; в) за ставленням до об'єктивних тенденцій сусп. розвитку — прогресивні, реакційні, миролюбні, агресивні й т. п.; г) за скерованістю — внутрішньополіт. і зовнішньополіт. тощо. І. н. в Україні знаходяться на стадії становлення, тому ще не складають збалансовану систему. Тим більше, що ідеологічно-ціннісне, політ. і екон. протистояння різних соціальних сил, політ. партій, політ. лідерів з приводу І. н. залишається доволі гострим. Ця група (форма) інтересів є предметом дослідження багатьох сусп. наук, зокрема й *політичної науки*.

Літ.: Глезерман Г. Е. Интерес, как социологическая теорія // «Вопросы философии». 1966. № 10; Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972; Черняк Е. Б. Вековые конфликты. М., 1988; Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. У 2 т. К., 2009.

М. Михальченко

ІНТЕРЕ́СИ ПОЛІТИ́ЧНІ (від лат. interest — має значення, важливо) — одна з найважливіших форм соціальних інтересів, у якій конкретизуються політ. проблеми суб'єктів відносно сфери *політики*, у першу чергу — *політичної влади*, орг.-управлінської системи *держави*, госп. і культ.-духовної сфер, системи прав. регуляторів (конституція, закони, підзаконні управлінські акти) взаємодії політ. суб'єктів та інституцій. У кожному *суспільстві* існують різні політ. сили, які мають специфічні І. п. щодо д-ви, системи влади, внутр. і зовн. політики, регулювання ін. сфер сусп. життя в аспекті розв'язання актуальних політ. проблем. Ці І. п. спонукають соціальні сили та їхніх лідерів до політ. конкуренції як всередині влади, так і в лавах *опозиції*, інколи у формах жорсткої політ. боротьби за владу, до компромісів і співпраці. І. п. можуть формуватися у різних формах — національні, державні, інтернаціональні, блокові, міжнар. безпеки, партійні, групові, індивідуальні. Специфічним І. п. є прагнення держ. *бюрократії* з допомогою д-ви контролювати сусп. життя («приватизація держави»). І. п. бувають конструктивні й деструктивні, інтегративні й дезінтегративні, загальнонац. і регіональні, кланові й загальнонародні. Може існувати суттєва різниця в інтересах гілок влади та їхніх лідерів, яка призводить до політ. дестабілізації країни, зменшення ефективності д-ви, особливо як арбітра у міжетн., міжкласових, міжконфес., міжпарт. конфліктах, як механізму відстоювання *суверенітету* країни, збереження нац. єдності й цілісності сусп-ва, збалансування прагнень сусп-ва й особи. І. п. формують зацікавленість у діях, соціальні настанови суб'єктів на реалізацію їхніх інтересів. Необхідною ланкою механізму реалізації І. п. є спонукання суб'єкта до діяльності (мотиви й стимули). Мотив — це внутр. визначення діяльності суб'єкта, орієнтоване на реалізацію інтересів. Стимул — це зовн., безпосереднє визначення діяльності суб'єкта, орієнтоване на реалізацію власних інтересів. І. п. класів, верств, партій, індивідів у політ. сфері фіксують їхнє ставлення до умов політ. буття, вимоги до влади створити відповідні умови існування та розвитку. Вимоги створення певних умов існування, змін у системі взаємин між різними верствами, гр-нами у сусп-ві, вимоги певних політ. дій д-ви, партій, профспілок, політ. *еліт*, індивідів відображаються в І. п. Ін. словами, виникнення певних політ. уявлень, ідей, теорій та принципів зумовлене політ. і екон. розвитком сусп-ва на конкретному істор. етапі, політ. інтересами соціальних суб'єктів. І. п. у різних політ. і екон. системах, країнах і блоках багатобарвні й специфічні. На їхній характер і специфіку впливає багато факторів: істор. умови становлення різних країн, особливо імперій і тоталіт. д-в, протистояння наддержав і військ.-політ. блоків, тер. і екон. перерозподіл світу, зміни у співвідношенні ідеалів *демократії* і *тоталітаризму*, реліг. *фундаменталізму*, *націоналізму*, *інтернаціоналізму* і *космополітизму*, протистояння процесів політ. і екон. інтеграції та дезінтеграції тощо. У сучас. Україні всі ці фактори різною мірою впливають на формування системи І. п. сусп-ва, д-ви, різних політ. сил та особистостей.

Літ.: Куценко В. И. Социальная задача как категория истор. материализма. К., 1972; Черняк Е. Б. Вековые конфликты. М., 1988; Дашутін Г., Михальченко М. Український експеримент на терезах гуманізму. К., 2001. *М. Михальченко*

ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ (від лат. inter — між, natio — народ) — термін з марксист. словника, яким позначається солідарність пролетарів різних країн у боротьбі проти буржуазії. У «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) К. *Маркс* і Ф. *Енгельс* сформулювали гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», під яким робітн. клас повинен був здійснити світову *революцію*. Європ. соціаліст. партії об'єдналися спочатку в 1-й (1867–76), а потім — в 2-й Інтернаціонал (1884–1914). З ініціативи більшовиків ліві соціал-демократи після 1-ї світової війни утворили 3-й, Комуністичний інтернаціонал (1919–43). У 1951 соціалісти об'єдналися в *Соціаліст. інтернаціонал*. *С. Кульчицький*

ІНТЕРНЕ́Т-ТЕХНОЛО́ГІЇ В ПОЛІ́ТИЦІ — сукупність засобів і прийомів проведення політ. кампаній за допомогою мережі Інтернет. І.-т. в п. дозволяють значно зекономити час на узгодження і прийняття політ. рішень, а також кошти на проведення PR-кампаній. Теор.-методол. підставами використання Інтернету є теорії політ. комунікації і мас-медіа, що зосереджуються на інструментальних можливостях Інтернету, а також його тех. і соціальних характеристиках. Сучасні дослідження І.-т. в п. ґрунтуються на контекстах політ. участі, соціального капіталу, політ. ін-тів і процесів *демократизації*. Активно розробляються питання І.-т. в п. у працях теоретиків інформ. сусп-ва, на основі яких з'являються і вивчаються нові феномени — електронна демократія, електронне урядування, кіберполітика та багато ін. Використання Інтернету як політ. технології почалося на початку 1990-х, але в 1996 з розвитком технології WWW (World Wide Web — «всесвітня павутина») вперше були створені сайти кандидатів різних рівнів на виборах в Америці. Вже 1998 з'являються розсилки електронних листів від кандидатів потенц. виборцям. У 2000 один з кандидатів на посаду президента США Дж. Маккейн навіть збирав кошти через свій персон. сайт. З того часу І.-т. в п. активно розвиваються за напрямами поширення Інтернет-представництва політ. суб'єктів, а також проведення PR-кампаній. І.-т. в п. спирається на такі специфічні особливості: високий ступінь децентралізації і неврегульованості, дискретність поширення інформації, здатність до самоорганізації. Порівняно з традиц. друкованими та електронними ЗМІ, Інтернет має низку переваг, які полягають у легкості й практ. миттєвості оприлюднення будь-якої інформації; можливості інтерактивного пошуку і широкого доступу до інформації; відсутності просторово-часових меж; можливості негайного відслідковування зворотного зв'язку; ефектом удаваної відсутності контролю, можливістю будь-яких форм передвиборчої агітації (навіть тих, що не можуть бути реалізовані традиц. ЗМІ) і розміщення будь-якої інформації (позитивної чи негативної, правдивої чи неправдивої) з можливістю її миттєвого редагування; використання наочності, яка поєднує переваги всіх ін. ЗМІ (поєднання фото-, аудіо- і відеоматеріалів на одному ресурсі); створення «ефекту близькості» шляхом проведення інтерактивних зустрічей суб'єктів політ. процесу з потенц. виборцями тощо. У передвиборчих кампаніях І.-т. в п. є складовою медіа-плану, як один із засобів зв'язків з громадськістю, що використовується для створення і підтримки *іміджу* клієнта (політ. суб'єкта, кандидата), презентації програмних засад його діяльності (*передвиборчої програми*, ініціатив, виконання обіцянок); орг-ції громад.-політ. обговорень навколо заздалегідь визначених тем або постаті суб'єкта; ведення *контрпропаганди* (критика, компромат або провокації, авторство яких часто встановити вкрай важко або неможливо); рекрутування нових кадрів до команди суб'єкта і збір коштів на передвиборчу кампанію (як, напр., у США). Нині Інтернет вважається найбільш динамічною і швидкісною системою доступу до електорату і є виявом партисипаторної демократії («демократії участі»), яка передбачає прямі, а не представн. дем. процедури. Технологія Інтернету дозволяє розширювати діапазон і підвищувати ефективність дем. процедур (від обговорення до online-голосування і автоматизованої системи документообігу); знижувати трансакційні витрати демократії шляхом усунення посередників між владою і гр-нами, що робить І.-т. в п. одним із інструментів розвитку *громадянського суспільства*. За критерієм медіа-ефекту, що справляється на потенц. виборця, до І.-т. в п. належать: новини, обговорення, представництва політ. ін-тів і громад. орг-цій у мережі, створення і використання соціальних мереж на основі груп інтересів, online-голосування, оперативна політ. консультація, технології електрон. урядування тощо. Завдяки своїй швидкодії Інтернет має потужний вплив на референтну групу журналістів і експертів (лідерів думок, які можуть впливати на більш широкі маси населення через традиц. медіа). Інтернет ще не набув такого поширення, навіть у розвинутих країнах, щоб розглядатися як окремий інструмент політ. боротьби, але є відносно дешевою і швидкою технологією впливу на традиц. політ. гравців. Водночас І.-т. в п. мають багатьох критиків, чиї аргументи полягають у тому, що глобальність й інтерактивність, які є найважливішими ознаками Інтернету як нової віртуальної реальності, ігнорують існування держ. кордонів і жорсткі ієрархії політ. ін-тів, що актуалізує питання безпеки та етичного і законод. регулювання Інтернету. Сам факт існування окремої віртуальної реальності оцінюється критиками як загроза відчуття «втрати реальності». Незаперечним також є існування т. зв. «цифрового розриву», що ставить цінність інформації в пряму залежність від доступу до неї. Крім того, майже необмеженість наявної в Інтернеті інформації та віра у деідентифікацію її авторства створюють широкі можливості для використання всього спектра маніпулятивних технологій. Нарешті, сучас. політ. практика показує, що політ. обговорення в Інтернеті здебільшого призводять до фрагментації і поляризації політ. позицій учасників, ніж до пошуку згоди і компромісу. Тим не менше у світі продовжується пошук засобів зменшення негат. тенденцій і розширення інструментарію процесів демократизації. Наук. центри, робота яких присвячена вивченню І.-т. в п., працюють у багатьох країнах (напр., Ін-т політики, демократії та Інтернет — IPDI у США), зусилля яких спрямовані на вивчення ролі Інтернету в політиці з огляду на поліпшення громад. участі, поширення дем. цінностей і підвищення ефективності політ. управління.

Літ.: Davis R. The Web of Politics: the Internet's Impact on the American Political System. New York, 1999; Bimber B., Davis R. Campaigning Online: The Internet in U.S. Elections. New York, 2003; Fuchs C. Internet and Society: Social Theory in the Information Age. New York, 2008.

В. Ковалевський

ІНТЕРНУВА́ННЯ (франц. interner — оселяти, поміщати, від лат. internus — внутрішній) — під час збройного конфлікту прийняття та примусове оселення нейтральною д-вою або ін. д-вою, що не є стороною конфлікту, осіб, які належать до збройних сил воюючих д-в (військовослужбовці, військовополонені, що втекли, хворі та поранені), що змушені були вступити на її територію. Примусове оселення може застосовуватися також щодо цив. осіб воюючої сторони, включаючи *біженців*, які у зв’язку зі збройним конфліктом опинилися на території противника. Усі зазначені особи користуються захистом на основі норм міжнар. гуманіт. права (МГП). Так, відповідно до 5-ї та 13-ї Гаазьких конвенцій 1907 д-ви, що прийняли на свої території війська воюючої сторони, які шукають притулку, зобов’язані роззброїти їх та оселити в місцях, по можливості, далеких від театру воєнних дій. Військовополонені, що втекли і прийняті нейтральними та ін. невоюючими д-вами, повинні залишатися на свободі. Згідно з 3-ю Женевською конвенцією 1949 про захист цив. населення під час війни інтерновані військовополонені можуть бути розміщені тільки у приміщеннях, розташованих на суходолі. Їм мають бути гарантовані вимоги гігієни, збереження здоров’я, відвідування представниками держав-покровительок та Міжнар. к-ту Червоного Хреста. Примусове оселення у спец. відведених місцях може здійснюватися щодо іноземців, які перебувають на території воюючої сторони. Визнаючи право іноземців залишити територію воюючої сторони на початку або під час конфлікту, 4-та Женев. конвенція 1949 разом з тим підтверджує право д-ви затримувати їх за певних умов, якщо від’їзд цих осіб суперечить інтересам країни. Іноземці, які перебувають на тер. країни, що бере участь у конфлікті, знаходяться під захистом норм МГП. Зокрема, вони користуються правом на гуманне поводження та дотримання осн. гарантій (права на поважання їх особи, честі, переконань та реліг. обрядів) без будь-якої дискримінації. Стосовно них забороняються такі дії, незалежно від того, представниками цив. чи військ. влади та під яким би приводом вони не здійснювалися: а) насильство, спрямоване проти життя, здоров’я та психічного стану людини (вбивство, фізичні та психічні тортури, тілесні покарання, заподіяння каліцтва); б) наруга над людською гідністю, у т. ч. принизливе та образливе поводження, примушування до проституції та ін. непристойні посягання; в) взяття заручників; г) колект. покарання; д) погрози здійснити будь-яку з перелічених вище дій. Інтернованим гарантований також захист їхніх прав у суді, який надається всім особам, пов’язаним із збройним конфліктом. Особливу категорію іноземців — гр-н країни противника — становлять *біженці*, які через різні обставини або переслідування змушені були залишити батьківщину та шукати притулку в ін. країні. Якщо країна, що надала притулок, вступає у війну з їхньою батьківщиною, ці біженці розглядаються як іноземці з країни противника. Як експатріанти, вони не мають зв’язків зі своєю батьківщиною, але й не користуються підтримкою держави-покровительки та ін. д-в. Такий стан справ враховує Дод. протокол I 1977 до Женев. конвенцій 1949, в якому зазначено: особи, які до початку воєнних дій розглядалися як *апатриди* або біженці відповідно до міжнар. актів або законодавства д-в, що надали притулок, або країни проживання, є особами, котрі користуються захистом, як це передбачено 4-ю Женев. конвенцією, за будь-яких обставин та без будь-якої дискримінації. Отже, стосовно вказаних вище осіб діє принцип, за яким д-ва, виходячи з міркувань своєї безпеки, може застосовувати І. як систему запобіжних заходів щодо їхнього примусового оселення у певному місці. Але не більше. І., таким чином, не є покаранням. Як і у поводженні з військовополоненими, при І. за будь-яких обставин має поважатися людська гідність. Умови І. багато в чому збігаються з умовами утримання військовополонених (4-та Женев. конвенція). Водночас інтерновані цив. особи не зобов’язані підкорятися військ. дисципліні й мають право на менш суворе поводження з боку органів влади, ніж це відбувається у випадку з військовополоненими. Так, залучення до праці може відбуватися тільки за згодою інтернованих, вони можуть звернутися з проханням інтернувати разом з дорослими членами сім’ї неповнолітніх дітей, інтерновані члени однієї родини повинні утримуватися в одному приміщенні та проживати окремо від ін. інтернованих тощо. Звільнення інтернованих осіб покладається на д-ву, під владою якої вони перебувають, як тільки припиняється дія причин, що зумовили їх І. (ст. 132 4-ї Женев. конвенції). Після закінчення воєнних дій д-ви повинні сприяти якомога швидшому поверненню усіх інтернованих на попереднє місце проживання або їхній репатріації.

Літ.: Міжнародне право: військові аспекти. К., 2003; Бережний А. М. Військові аспекти національного законодавства та міжнародного права. К., 2004. *В. Смолянюк*

ІНТЕРСУБ’ЄКТИ́ВНІСТЬ ПОЛІТИ́ЧНА — категорія *політичної науки*, зміст якої визначається як обмін смислами між суб’єктами світу політ. у межах спільного «горизонту значень». Категорія І. п. пов’язана з ідеєю консенсусу (політ. феномени аналізуються як органічно взаємопов’язані та взаємообумовлені). Крім того, визначення змісту категорії І. п. безпосереднім чином пов’язано із необхідністю розгляду сутності феноменів комунікації, мови, життєвого світу. Осмислення феномену інтерсуб’єктивності у політ. науці відбувається на широкій філос. основі. Інтерсуб’єктивність як категорія філос. науки була проаналізована у працях Е. Гуссерля, Г. Ґ. Ґадамера, К. О. Апеля та Ю. *Габермаса* тощо. Виступає інтерсуб’єктивність і предметом соціол. досліджень. Інтерсуб’єктивна проблематика у соціальному вимірі досліджується в рамках феноменологічної соціології, найвідомішим представником якої є А. Шютц. Аналіз І. п. здійснюється в контексті дослідження характерних особливостей та принципів функціонування світу політичного як складової соціальної реальності. Становлення таких політол. субдисциплін як політ. феноменологія та політ. герменевтика зумовлює звернення до вивчення І. п. Осмислення цієї категорії має значний наук. потенціал як у теор.-методол., так і у прикладному контекстах. Теор. розробка категорії І. п. пов’язана із розвитком якісних методів дослідження (а не тільки кількісних методів, що було визначальною характеристикою позитивістського підходу), застосування яких є одним із чинників розвитку політ. науки через розробку адекватної сучас. етапу розвитку політ. сфери сусп-ва методології дослідження. Проблема подолання суб’єктивності у методол. аспекті (методол. соліпсизму) розглядається саме в контексті становлення категорії І. п. Феноменологічна перспектива аналізу І. п. дає можливість дослідження процесу пізнання суб’єктом світу політичного через розуміння ним Іншого (суб’єкта), тлумачення його дій. Методол. засоби політ. герменевтики, осн. завдання якої полягає в інтерпретації політ. реальності, розробці процедур її розуміння, дозволяють досліджувати нераціональний вимір світу політичного, що значно розширює можливості його адекватного пізнання; І. п. слід розглядати як основу герменевтичного методол. підходу у політ. науці. Значний евристичний потенціал має проведення аналізу І. п. на прикладному рівні, коли вона розглядається як принцип політ. практики (його сутність визначається через можливість та доцільність політ. діалогу), що (у широкому контексті) слугує засобом самореалізації кожної із *політичних культур*, наявних у сучас. політ. просторі.

Літ.: The Teory of Social Action: The Correspondence of Alfred Schutz and Talcott Persons. Bloomington, 1978; Тимохін О. Інтерсуб'єктивний вимір лібералізму: до феноменології братерства // Філос. думка. 2009. № 1.

О. Токовенко, Г. Щолокова

ІНТИФА́ДА (араб. звільнення, повстання) — повстання палестинців на територіях, окупованих Ізраїлем 1967 (зх. берег Йордану і сектор Газа), що мало на меті забезпечити вирішення гол. питання арабо-ізраїл. врегулювання — проголошення палест. державності й призвело до переходу палест.-ізраїл. конфлікту на якісно новий рівень. Виділяють дві І. — Перша І. (Велика І.) і Друга І. (І. Аль-Акса). Перша почалася в груд. 1987 як вираз стихійного невдоволення палест. мас, їхнього прагнення до самовизначення й стала спробою палестинців змінити застійний стан у розвитку Близькосх. конфлікту, заявити про себе як про суб'єкта регіон. *міжнародних відносин*; її причинами стала й відсутність скоординованої політики араб. країн з близькосх. врегулювання, усвідомлення, що палест. проблема поступово втрачає значення гол. загальноарабської. На початковому етапі Першої І. її характерною рисою стала відмова палестинців від використання вогнепальної зброї, «війна каміння», ненасильницький характер протесту проти ізраїл. *окупації*. Цьому етапу були притаманні три гол. форми ненасильницького опору: орг-ція і проведення маршів та демонстрацій; відмова від будь-якого співробітництва з ізраїл. окупаційним режимом, бойкот ізраїл. товарів, екон. тиск на Ізраїль шляхом страйків; орг-ція нелег. структур місц. самоуправління. На другому етапі І. (з кін. 80-х рр. 20 ст.) відбулася її радикалізація, керівництво почало переходити до радик. сил, перш за все ХАМАСу (араб. абревіатура «Рух ісламського опору») й «Ісламського джихаду»; І., що почалася як «мирне повстання», почала поступово набувати форми збройного опору, переходила в криваві сутички цив. населення Палестини з ізраїл. армією. Новим явищем стало і розширення внутрішньопалест. насильства, міжфракційне суперництво, боротьба з колабораціоністами. Під тиском І. Ізраїль змушений був погодитися на прямі переговори з палестинцями, які призвели до укладення компромісної угоди в Осло в серп. 1993 (Осло — 1), а з підписанням представниками ОВП та ізраїл. уряду 13.09.1993 у Вашингтоні Декларації принципів орг-ції тимчасового палест. самовряд., що передбачала взаємне визнання сторін й формулювала принципи створення палест. автономії, Перша І. вважається припиненою. Протягом 2-ї пол. 90-х рр. продовжувалися важкі переговори між ізраїл. та палест. представниками з питань *делімітації кордонів*, права *біженців* на повернення, контролю над Єрусалимом та євр. поселень. Керівництво обох сторін було послаблене внутр. протиріччями та невдоволенням населення, поширенням терору, внаслідок чого виникла гостра криза в ізраїл.-палест. відносинах. Поштовхом до початку Другої І. стали відвідини 28.09.2000 лідером правої ізраїл. опозиції А. Шароном Єрусалим. святині — мечеті Аль-Акса («Купол Скелі») на Храмовій горі; від Першої І. вона відрізнялась ескалацією насильства з обох сторін. У лют. 2005 в Шарм-ель-Шейху (Єгипет) відбулася зустріч голови Палест. Автономії Махмуда Аббаса і прем'єр-міністра Ізраїлю А. Шарона в присутності лідерів Єгипту та Йорданії. Вони домовилися щодо припинення вогню та відновлення мирного процесу; вважалося, що угода має припинити Другу І., але ці домовленості порушувалися з обох сторін. Цьому сприяла й перемога на парлам. виборах 2006 у Палестині ХАМАСу; після тимчас. спаду в процесі Другої І. відбувається рецидив насильницької фази конфлікту одночасно на двох напрямках — палест.-ізраїл. та ліване-ізраїл.

Літ.: Эпштейн Алек Д. Войны и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке. К., 2003; Бард, Митчелл. Мифы и факты. Путеводитель по арабо-израильскому конфликту / Пер. с англ. М., 2007; Медведко Л. И., Медведко С. Л. Восток — дело близкое. Иерусалим — святое: Мемуарно-историческое повествование. М., 2009.

О. Коппель

ІНФОРМАЦІ́ЙНА ВІЙНА́ (від англ. — information warfare) — протиборство між *державами* в інформ. просторі з метою впливу на критично важливі структури, інформ. системи, процеси та ресурси з метою зруйнування політ., екон. та соціальної систем, дестабілізації *суспільства* й державності протилежної сторони. Аналіз сучас. підходів до ведення І. в. дозволяє виділити три рівні їхнього здійснення: 1) персональні передбачають атаки проти приватної електронної інформації, у т. ч. розкриття цифрових ресурсів та баз даних незалежно від конфіденційності інформації, що в них міститься; 2) корпоративні передбачають конкурентні війни між корпораціями в усьому світі, широке застосування технологій шпіонажу, поширення шкідливого програмного забезпечення, а також використання потенціалу глобальних ЗМІ та комунікації задля поширення неправдивої чи сфальсифікованої інформації про корпорацію-конкурента; 3) глобальні, коли інформація розглядається як стратег. нац. ресурс, що становить інтерес для ін. д-в; цей вид І. в. включає заходи проти глобальних екон. сил або цілих регіонів чи окремих країн. М. Лібікі (США) виділяє сім форм ведення І. в.: боротьба з пунктами управління і зв'язку супротивника; боротьба за отримання інформації про сили супротивника для досягнення переваги над ним; радіоелектронна боротьба; психол. війна; хакерська війна (проти комп'ютерних систем супротивника); блокування або спрямування екон. інформації в потрібне русло для здобуття екон. домінування; кібервійна. Характерними рисами сучас. І. в. є: по-перше, «прозорість поля бою» (напр., оператор комп'ютерних систем може здійснювати безупинний контроль за ситуацією, спостерігати відображуване на дисплеї розташування своїх військ і військ супротивника, його об'єкти, концентрацію і переміщення його сил); по-друге, заг. координація дій військ за допомогою створення єдиного каналу управління для всіх бойових підрозділів і підрозділів тилового забезпечення (напр., оператор інформ. центру, маючи дані про к-сть, склад і координати виявлених цілей супротивника, робить розрахунки для їхнього розподілу за засобами поразки, визначає к-сть необхідних боєприпасів тощо); по-третє, ведення бойових дій у реальному масштабі часу, тобто негайне реагування на зміну бойової обстановки. Експерти виділяють шість осн. структурних елементів І. в.: фіз. знищення — використання всіх засобів збройної боротьби для знищення системи керування супротивника;

радіоелектронна війна — застосування електронних засобів придушення або електромагнітної зброї для завдання ударів по системах збирання інформації та розвідувальних даних; мережева війна — використання комп'ютерних технологій та телекомунікац. обладнання для завдання шкоди комп'ютерним системам і мережам супротивника; дезінформація, маніпулювання — заходи, спрямовані на введення в оману командування супротивника з метою впливу на систему прийняття такт. і стратег. рішень; оперативне маскування — використання всіх засобів для збереження таємності й недопущення збору супротивником розвідувальних даних про свої дії; психол. війна — використання ЗМІ та комунікації задля здійснення пропаганди з метою впливу на моральний стан військ супротивника, їхній емоційний стан, систему психол. сприйняття реальності тощо.

Літ.: Libicki M. C. What is Information Warfare [National Defense University Strategic Forum Report Number 28]. Washington DC, 1995; Shwartau W. Cybershock: Surviving Hackers, Phreakers, Identity Thieves, Internet Terrorists and Weapons of Mass Disruption. New York, 2000; Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози / [Макаренко Є. А. та ін.]. К., 2006. *М. Рижков*

ІНФОРМАЦІ́ЙНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО — сусп-во з високим рівнем інформ. культури (створення, переробки та використання *інформації*), яке: а) здатне продукувати всю необхідну для життєдіяльності сусп-ва інформацію; б) має розвинену інформ. інфраструктуру; в) забезпечує доступність необхідної інформації всім членам сусп-ва; г) має велику частку працездатного населення, що працює в інформ. секторі економіки. І. с. характеризується визнанням інформації одним з найважливіших сусп. ресурсів, а інформ. сектор економіки (виробництво, зберігання, обробка, передавання і споживання інформації) — одним з найважливіших видів сусп. діяльності, який являє собою рушійну силу наук.-тех., соціально-екон. і культ.-освіт. прогресу. Термін «І. с.» виник на поч. 80-х рр. 20 ст. і використовувався представниками різних наук (А. Турен, П. Серван-Шрайбер, М. Понятовський, М. *Горкгаймер*, Ю. *Габермас*, Н. *Луман*, М. Мак-Люен, Д. *Белл*, А. Тоффлер, Д. Масуда) як сутнісна характеристика особливого виду постіндустріального суспільства. Осн. умовою формування І. с. вони вважали розвиток потужних і високотехнол. глобальних інформ. мереж. Напр., Д. Белл і А. Тоффлер аналізували стан розвитку сусп-ва під впливом інформації та інформатизації, а також — вплив останніх на процес переходу індустр. сусп-ва до інформаційного. М. Мак-Люен уявляв майбутній світ як глобальне село, в якому формується глобальна спільнота з глобальною громад. думкою, що завдяки посередництву і підсиленню ЗМК дедалі більше починає впливати на дії урядів і міжнар. інституцій. Зрештою, це привело до підписання урядами *Великої сімки* заг. принципів і цілей побудови глобального інформ. сусп-ва, відображених в Окінавській хартії (Японія, 2000). У цьому зв'язку слід відзначити, що в наук. середовищі активно ведеться дискусія щодо ідеол. аспектів становлення І. с. не тільки в контексті формування глобального села, а й через призму формування глобального уряду та нав'язуваних країнами золотого мільярду своїх ідеологем та цінностей країнам світової периферії. В інформ. та культ. сферах, на думку Г. Шіллера, це проявляється в реалізації концепцій медіа-імперіалізму та культ. імперіалізму. З цієї точки зору інформ.-комунікац. діяльність, керована інтересами транснац. корпорацій (ТНК), призводить до негат. системних явищ в інформ.-культ. сфері у світовому масштабі. Ін. думки з цього приводу дотримується Дж. Томлінсон, який заперечує однозначність і передбачуваність ідеол. ефектів медіа-імперіалізму. Кін. 20 — поч. 21 ст. ознаменувався бурхливими процесами комунікат. революції в глобальних, світових масштабах. До таких традиц. ще в недалекому минулому видів ЗМК, як наземне телебачення та радіомовлення, всі різновиди звукозапису, кіно, друкованих мас-медіа додалися нові ЗМК — супутникове, кабельне телебачення, телебачення високої чіткості зображення, відео- та комп'ютерні мережі з вдосконаленим програмним забезпеченням. Більше того, останнім часом і засоби міжперсональної комунікації, такі як мобільний телефон, телефакс, стають прозорими для втручання іззовні й зараховуються до мас-медіа (після прийняття в США «Телекомунікаційного акта» 1996). Отже, виникає абс. нова ситуація не тільки в специфіці комунікації на рівні мас-медіа — індивід, мас-медіа — група, мас-медіа — сусп-во, а й у сфері міжнар. відносин. Супутниковий, опто-електронний, факс-модемний зв'язок, комп'ютеризація багатьох сфер життя значно спресували потоки інформації, що дало право філософу Г. Любе говорити про пришвидшення часу і скорочення сучасного. Новітні інформ.-комунікац. технології (ІКТ) дають дедалі більше підстав говорити про формування єдиного світового простору і часу. Технол. основою сучас. етапу І. с. дедалі більше стають комп'ютерні мультимедіа — орг. структури, які поєднують у собі технол. можливості текстового, звукового, графічного, мультиплікаційного і відео відтворення інформації. Запровадження згаданих ІКТ привело до створення інформ. супермагістралей — інтегральних сукупностей глобальних, міжнар., нац. і локальних мереж супутникової, кабельної та наземної комунікації на основі елементів та ресурсів інформ. інфраструктури. До елементів інформ. інфраструктури зараховують комп'ютери з мультимедіа-додатками, бази даних, у т. ч. на флеш-носіях та лазерних дисках, побутову електроніку, а до ресурсів інформ. інфраструктури — інтерактивне програмування, інтерактивні телебачення, відео, ігри, мобільний зв'язок та багато ін. ноу-хау-технологій сучас. інформ. сфери. У цьому зв'язку важливим є й поняття інформ. потоків. Цілеспрямований їхній вплив сприяє здійсненню змін у природі та ресурсах влади, ідеологемах ті цінностях, сприйнятті (індивідуумів, соціальних груп, *суспільств*), нац. і міжнар. системах. Зокрема, вони впливають: на індивід. рівні — на судження, культуру, освіту, роботу, відпочинок; на інституціональному — на *політику*, економіку, *релігію*; на груповому (соціальному, етн., профес., віковому та ін.) — на ідентичність, мобілізацію, участь; на міждерж. — на співробітництво (конфлікт), ресурси, транснац. корпорації тощо. Реальними наслідками розвитку І. с. на базі новітніх ІКТ, на думку деяких вчених, є не стільки створення глобального світу, скільки фіксування елітарного характеру нинішньої *глобалізації*. У цьому випадку йдеться про те, що Інтернет не тільки стає технол. основою нового І. с., а й перетворюється на певний бар'єр (мовний, освітній, майновий, технол.) для вступу до нього країн, що розвиваються.

Літ.: Бебик В. Інформаційно-комунікаційний менеджмент: психологія, технології і техніка паблік рилейшнз. К., 2004; Бебик В. Політологія: наука і навчальна дисципліна. К., 2009; Webster F. Theories of information Society. London, 2006.

В. Бебик

ІНФОРМА́ЦІЯ (від лат. informatio — роз'яснення)— змістовне (якісне і кількісне) відображення об'єкт. і суб'єкт. фактів, предметів, подій, явищ і процесів Всесвіту, які оточують нас і містяться всередині нас. І. поділяється на типи: за сусп. сферою: політична, економічна, соціальна, гуманітарна; за рівнем та характером оцінки І.: об'єктивна (хімічна, фізична, біологічна (генетична), економічна, правова) та суб'єктивна (соціальна, політична, психологічна, культурна); за характером інформ. поля: систематизована (упорядкована) і несистематизована (хаотична); за природою інформ. сигналів та потоків: дискретна (цифровий спосіб відображення) та аналогова (аналоговий спосіб відображення); за напрямом відносно суб'єкта чи об'єкта: внутрішня (циркулює в серед. суб'єкта чи об'єкта) і зовнішня (спрямована на зовн. комунікації); за ієрархічною спрямованістю: вертикально і горизонтально спрямована І.; за функціями комунікації: когнітивна (пізнавальна), інформативна (характеризує суб'єкт чи об'єкт, подію, явище) та перцептивна (емоц. забарвлена); за способом комунікації та відображення: вербальна (мовна) і невербальна (візуальна, слухова, тактильна); за заг. функціями управління: когнітивна (дані про суб'єкт чи об'єкт комунікації чи управління), інструктивна (має командну спрямованість: що, коли, яким чином треба зробити) і мотиваційна (спонукає до певних дій); за спец. функціями управління: первинна (характеризує об'єкт управління), організаційна (структура та зв'язки всередині об'єкта управління), регуляційна (норм. док-ти, які регламентують діяльність об'єкта управління), контрольно-облікова (характеризує діяльність об'єкта управління) та аналітична; за способом відображення психологічної інформації: поведінкова (як людина себе поводить), візуальна (який вона має вигляд), текстова (як вона описується ін. людьми — через словесний портрет); за способом інформ. впливу на органи людини: друкована (книги, журнали, газети), відео (телебачення, кіно, відеопрограми та файли), аудіо (звукова), комп'ютерна (графічно-текстова) та мульти-медійна (поєднує текстову, відео- та аудіоінформацію). І. важлива не сама по собі, а в процесі інформ.-комунікац. діяльності, без якої неможливим є функціонування сусп. сфери взагалі й політ., екон., соціальної та гуманітарної сфер сусп-ва зокрема.

Літ.: Mowlana H. Global Communication in Transition. The End of Diversity? Thousand Oaks; London; New Deihi, 1996; Бебик В. Інформаціно-комунікаційний менеджмент: психологія, технології і техніка паблік рилейшнз. К., 2004. *В. Бебик*

ІНФРАСТРУКТУ́РА ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. infra — нижче, під та struktura — будова, розташування) — орг.-технол. аспект *політичної діяльності*. Найчастіше І. п. розглядається в контексті формування політ. простору. Сам політ. простір — це поле, топос, мережа, сфера політ. комунікат. процесів, у межах яких функціонує *політика*, здійснюється перекодування, розповсюдження, визнання сакральних онтологічних імперативів політичного, трансформація їх у переконання та відповідні імперативні дії. Політ. простір — це топологічно організоване політичне, якому надається структура політ. імперативу. Цей топос, по суті, є криптограмою системи політ. символів, репрезентованих у речах, міфах, політ. ритуалах та іграх. У функціональному плані політ. простір поділяється на сакрально-когнітивний та соціально-інфраструктурний. Зазначене розмежування стало істотним від часу розширеної об'єктивації політики в політ. ін-тах, органах д-ви та самоврядування, коли інфраструктурна частина політ. простору та публічного простору *громадянського суспільства* почала істотно впливати на сакрально-когнітивні процеси визначення онтології «політичного». Поділ політ. простору на сакрально-когнітивний та інфраструктурний є досить умовним. Розрізнення між ними відбувається на функціональному рівні. Сакрально-когнітивний простір об'єктивується в комунікат. інфраструктурних мережах політ. простору, а комунікат. простір інфраструктури функціонує саме як відображення сакрально-когнітивної онтологічної реальності. І. п. безпосередньо пов'язана з комунікат. підсистемою політ. системи. Зв'язок, комунікація (інфраструктура) як елемент політ. системи включає ін-ти, структури і процеси, які поєднують сусп-во (громадян. сегмент) з урядом (органами д-ви, а також самоврядування) і забезпечують обопільні канали спілкування. І. п. забезпечує взаємини між д-вою і громадян. сусп-вом. До І. п. відносять *партії політичні*, *групи інтересів* та ін. ін-ти громадян. сусп-ва — вони відпрацьовують імпульси вимог і підтримки, що надходять з навкол. середовища, і передають їх у системи вироблення рішень. Велику вагу і вплив у сусп-ві отримують політ. партії, які виборюють *владу* і здійснюють тим самим політ. функції. Разом з ними активно діють т. зв. зацікавлені групи (групи інтересів), серед яких слід виділити профспілки, орг-ції бізнесу, фермерів, ремісників та ін., побудовані за соціальними ознаках. Є, крім того, орг-ції, створені за функціональною ознакою, тобто за схожими цілями. На відміну від партій, які безпосередньо виборюють владу, зацікавлені групи переслідують ін. мету — вплив на владу. Інша відмінність полягає в тому, що більшість зацікавлених груп не є безпосередньо політ. орг-ціями. До зацікавлених груп відносять також фірми і корпорації — орг-ції з великим охопленням учасників і з диференційованими інтересами. Політ. інфраструктура громадян. сусп-ва у вигляді партій і зацікавлених груп, вступаючи у відносини з д-вою, визначають політ. характер д-ви.

В. Кривошеїн

ІОА́НН ПАВЛО́ II (Joannes Paulus PP. II; світське ім'я — Кароль Юзеф Войтила; польс. Karol Józef Wojtyła; 18.05.1920, Вадовіце, Польща — 02.04.2005, Рим, Ватикан) — Рим. Папа (від 16.10.1978), реліг. і політ. діяч, філософ, теолог, публіцист, письменник. Римо-катол. священик (1946), єпископ (1958), архієпископ (1964), кардинал (1967). Д-р теології (1948, Рим; 1953, Краків). 09.05.2005 розпочато процес беатифікації. Походив з родини військовослужбовця. Освіту здобув в гімназії (закінчив у 1938), Ягеллон. ун-ті (Краків, Польща), де вивчав полоністику і теологію (1938–46, з вимушеною перервою в період нім. окупації), Краків. духовній семінарії (1942–46) і Папському міжнар. ін-ті Ангелікум (з 1963 — Папський ун-т св. Томи Аквінського; Рим, Італія; 1946–48). Обов'язки священика поєднував з наук. і пед. діяльністю та літ. творчістю. Підготував і захистив докт. дис. «Оцінка можливості побудови християнської етики за принципами системи Макса Шелера». Спираючись на досягнення філос. школи катол. персоналізму, спеціалізувався на питаннях моральної теології й етики. Викладав у духовних семінаріях Польщі, Ягеллон. та Люблін. катол. ун-тах, пройшов шлях від асистента до професора-завідувача кафедри. До обрання на Апостольський Престол опублікував понад 400 праць. Як єпископ — учасник II Ватиканського собору (1962–65) був присутнім на всіх його сесіях, неодноразово виступав з доповідями, входив до групи розробників прийнятих собором док-тів. Перебуваючи на верхніх щаблях польс. ієрархії катол. церкви, працював радником папи Павла VI, брав участь у підготовці його енцикліки «Humanae vitae» (1968). У Польщі належав до кола духовних лідерів-фундаторів новітньої теології нац. визволення; пріоритетним напрямом душпастирської діяльності вважав роботу серед молоді й у профес. спілках. Посівши Апостольський Престол, обрав подвійне ім'я, яке символізувало продовження започаткованого його попередниками Іоанном XXIII і Павлом VI курсу на оновлення і реформування катол. церкви, пристосування її до актуальних умов згідно з рішеннями II Ватиканського собору (aggiornamento). В основу своєї діяльності поклав примат прав людини і свободи сумління. Виступаючи проти дискримінації, наполягав на дотриманні за будь-якого устрою і політ. системи «справжньої повноти прав» людини. Умовою забезпечення миру на землі вважав заг. визнання права народів на їх існування і реалізацію власного духовного суверенітету. На цих принципах, які проголосив у своїй першій енцикліці «Redemptor hominis» (04.03.1979) і з трибуни *Генеральної Асамблеї ООН* (02.10.1979), брав участь у вирішенні геополіт. проблем сучасності, врегулюванні міжнар. і міжетн. конфліктів. Закликав до солідарності у боротьбі з явищем голоду і злиднів, справедливого розподілу благ; привертав увагу до політ.-екон. і цивілізац.-культ. загроз, пов'язаних з процесами *глобалізації*. Проблеми реляції світської і церковної влади пропонував вирішувати на засадах свободи *релігії*, поваги автономії і незалежності церкви і д-ви (в межах компетенції кожної із цих сторін), співпраці між ними заради блага людини.

Як перший папа-слов'янин і виходець із країни, що належала до соціаліст. табору, І. П. II спрямував свій авторитет на повалення тоталіт. режимів і досягнення сусп.–політ. змін у д-вах Центр. і Сх. Європи. Справив особливий вплив на політ. і моральний стан польс. сусп-ва, де вважався духовним лідером опозиц. до комуніст. режиму руху «Солідарність». Сприяв зміцненню *суверенітету* Польщі й інтегруванню її з ЄС. Заради виконання катол. церквою місії в конкр. сусп-вах прагнув, попри ідеол. перешкоди, до налагодження і підтримування дип. відносин Ватикану з якомога більшим числом д-в та ін. суб'єктів міжнар. права. 06.02.1992 налагодив дип. стосунки з Україною. Небувалого розмаху надав практиці апостольських подорожей, що стали помітним явищем не лише реліг., а й міжнар. і політ. життя (104 рази виїжджав за кордон, відвідав 129 країн; в Україну офіц. візит наніс 23–27.06.2001). За понтифікату І. П. II відбулися зміни в умовах діяльності Катол. церкви в Україні. Прийнявши у Ватикані президента СРСР М. С. *Горбачова* (01.12.1989), папа домігся лібералізації ставлення рад. влади до *католицизму*, зокрема легалізації УГКЦ; 16.01.1991 створив в УРСР сталі структури катол. церкви зх. і сх. обрядів; 28.01.2001 вручив кардинальські відзнаки главі Конференції єпископату РКЦ в Україні М. Яворському та главі УГКЦ Л. Гузару. В апостольських листах і промовах торкався важливих подій в історії і сучасності України — нац.-визвольних змагань, Голодомору, укр.-польс. конфлікту періоду 2-ї світової війни, Чорнобильської катастрофи, подолання наслідків тоталіт. минулого. Під час презид. виборів в Україні 2004 закликав до поваги дем. прав і свобод гр-н.

Втілюючи ідеї екуменізму, І. П. II докладав зусиль задля подолання доктринальних відмінностей і налагодження контактів між христ. конфесіями. Відправив екуменічне богослужіння з главою Англікан. церкви (29.05.1982, Кантербері, Великобританія); відвідав лютер. храм (11.12.1983, Рим, Італія); сприяв появі спільної катол.-лютер. декларації (31.10.1999, Аугсбург, ФРН). Започаткував офіц. теол. діалог між католицькою і православною церквами, в рамках якого наніс візит до Екуменічного правосл. патріархату (29–30.11.1979, Стамбул, Туреччина); перепросив за кривди, що їх заподіяли католики для правосл. християн (травень 2001, Греція). Проблемам взаємин *католицизму* і *православ'я* присвятив енцикліку «Ut unum sint» (25.05.1995), апостольські листи з нагоди 1000–ліття хрещення Київ. Русі «Euntes in mundum» (25.01.1988), 350–річчя Ужгор. унії (25.03.1995), 400-річчя Берест. унії (12.11.1995), апостольське послання «Orientale lumen» (02.05.1995). Продовжив започаткований своїми попередниками на Апостольському Престолі процес порозуміння між катол. церквою та нехристиянськими релігіями. Став першим понтифіком, який відвідав синагогу (13.04.1986, Італія) і мечеть (трав. 2001, Сирія). 16.03.1998 попросив вибачення за одновірців, які не надали допомоги жертвам Голокосту. Публічно покаявся за провини катол. церкви перед представниками ін. віросповідань (12.03.2000).

За час свого понтифікату І. П. II видав 14 енциклік, десятки апостольських послань, конституцій та листів. Соціальні й політ. проблеми сучасності розглядав винятково в антропол. зрізі (енцикліки «Laborem Exercens», 14.09.1981; «Sollicitudo Rei Socialis», 30.12.1987; «Centesimus Annus», 01.05.1991). Згідно з поглядами І. П. II, покликанням церкви не є творення систем, екон. і політ. програм та технологій їх виконання. Катол. сусп. вчення не є окремою *ідеологією*; як теологічна дисципліна, що формально належить до моральної теології, це вчення мусить бути наявним у кожному сусп.–екон. устрої, щоб оцінити його з точки зору гідності й прав людини. У ньому не міститься рекомендацій щодо інституц. чи конст. рішень, однак відкидаються різні форми *тоталітаризму*, які заперечують трансцедентну гідність людської особи, при цьому визнаються дем. системи, які уможливлюють активну участь гр-н у публічному житті згідно з принципом доцільності; висловлена з позицій персоналізму філос. думка І. П. II є тісним переплетенням філос.-теол. обґрунтувань питань філософії сусп-ва, політики й історії. Ключове поняття його філософії сусп-ва — спільнота осіб (communio personarum) — виражає такий спосіб людського співіснування, коли єдність будується на принципах взаємного визнання особистої гідності кожного члена спільноти. У трактуванні І. П. II сусп-во чи сусп. група є автентичною спільнотою у тому разі, коли особи, які до неї входять, визнають загальним те благо, дії задля досягнення якого поєднуються з гуманізмом; заг. благо є цінністю, що спонукає індивідуумів, які діють, до співучасті, тобто до реалізації особистих цінностей у нерозривному зв'язку з інтересами всієї спільноти. Сусп. лад, крім гол. цінностей — справедливості й миру, повинен ґрунтуватися на «упорядкованій свободі» членів спільноти. Завдання політ. устрою — дем. шляхом узгоджувати плюралістичні людські прагнення із заг. благом. *Демократія* повинна бути фундаментом правової д-ви, де поважаються людські права, які вкорінені в єство індивідуума і виражають об'єктивні й сталі вимоги заг. моралі. Пріоритетним визнається право людини на сповідування своєї релігії, оскільки інтегральна свобода особи має насамперед етичний і реліг. характер. Відступ від норм демократії, як вважав

І. П. ІІ, містить небезпеку інструменталізації свободи й домінування політ. площини внаслідок етичного релятивізму, який провадить до явного чи прихованого тоталітаризму. Визнаючи позит. роль конфлікту як шляхетного змагання і боротьби за сусп. справедливість, за винятком насильства і ненависті, відкидав ідею класової боротьби й *конфлікту*, що не обмежений міркуваннями етичного чи юрид. характеру, такого, що не визнає гідності людини і будь-якого порозуміння, а спрямованого на задоволення інтересу окремої сусп. групи, що реалізується будь-якими засобами. І. П. ІІ розвинув доктрину про первинність людської праці стосовно капіталу, вказав на примат людини в процесі виробництва (вищість особи над речами), на людину як суб'єкт праці. Поціновуючи значення гол. елементів *капіталізму* (приват. власність, прибуток, вільний ринок), підтримуючи такий його варіант, в якому існує вільна праця, підприємливість і участь, натомість відхиляв капіталізм як систему, в якій екон. свобода не обмежується рамками права. Критично оцінював *соціалізм*, зокрема його марксист. модель. Докладав зусиль для усунення перешкод у відносинах науки і релігії. Переглянув ставлення катол. церкви до інквізиції, вчення Ч. Дарвіна, реабілітував Д. Бруно, Я. Гуса, Ґ. Ґалілея (1992). Заснував у Ватикані нові наук. заклади — Академію соціальних наук і Академію захисту життя (1994). Темі зв'язку між вірою і розумом присвятив енцикліку Fides et Ratio (14.09.1998).

Тв.: Stan wojenny w Polsce. Słowa Papieża. Warszawa, 1982; Енцикліка «Fides et Ratio / Про співвідношення віри і розуму». К.; Львів, 2000; Человек в мире. Антология текстов Иоанна Павла II. Одесса, 2005; Пам'ять та ідентичність. Львів, 2005.

Літ.: Szulc T. Pope John Paul II: The Biography. New York, 1995; (рос. пер.) Минск, 2000; Юраш А. Папа Іоанн Павло ІІ. Х., 2005; Dziwisz S. Santo Subito. Świadectwo. Kraków, 2007.

Н. Рубльова

ІРЕДЕНТИ́ЗМ (від італ. *irredenta* — незвільнений) — в цілому зазіхання на території, що контролюються ін. *державою*, виправдані спільною ідентичністю (зазвичай етнічною) або істор. минулим (справжнім або ж міфічним). І. часто асоціюється із т. зв. «пан» рухами й доктринами (див. напр.: *пангерманізм*, *панславізм*, *пантюркізм*). З метою термінологічного позначення нац. меншини, що тяжіє до возз'єднання із етносом іншої д-ви, використовують поняття «іреденти» й «іреденіції». У вузькому істор. значенні І. — політ. і сусп. рух в Італії кін. 19 — поч. 20 ст. за приєднання земель, здебільшого у складі Австро-Угорщини, що були частково заселені італійцями й не ввійшли до складу Італії під час її об'єднання 1860–61. Виникнення нових незалежних д-в після 1-ї світової війни та в процесі *деколонізації* призвело до поширення т. зв «уродженого» І. Заплутане істор. минуле, а також штучно зафіксовані кордони нових д-в залишили поза їхніми межами численні етн. меншини, загостривши тер. суперечки між сусідами, зокрема у ЦСЄ й у Тропічній та Пд. Африці. Термін «І.» також застосовується для позначення націоналіст. риторики, агітації в ін. країнах, яка спирається на істор., етн., геогр. аргументи й має на меті повернення «споконвічних» територій. Тер. претензії, що висуваються на підставі істор. чи етн. міркувань, часто віддзеркалюються за допомогою використання слова «велика» разом із назвою країни, напр., «Велика Румунія», «Велика Болгарія» або «Велика Польща». Формалізація таких претензій у конст. док-тах держав називається конст. І. В *політичній науці* термін «І.» залишається розмитим, спектр його трактувань шириться від простих тер. претензій до своєрідного прояву агресивного *націоналізму*. В будь-якому випадку його осн. елементами є (1) спроби тер. *експансії* та (2) обґрунтування таких спроб, що посилається на спільну ідентичність.

Літ.: Smith A. Theories of Nationalism (2nd Edition). New York, 1983; Chazan N.(ed.) Irredentism and International Politics. Boulder, CO, 1991.

М. Капітоненко

ІСЛА́М (араб. — покірність, повне віддання себе Богові) — монотеїстична *релігія* пророцької традиції, заснована на сповідуванні абсолютного єдинобожжя. Виник на поч. 7 ст. на Арав. п-ві внаслідок проповідницької діяльності Пророка Мухаммада (бл. 570–632) серед араб. племен у період формування первісної араб. д-ви. На засадничих принципах І. мусульмани (його прибічники) створили систему цінностей, яка поширюється на всі сфери індивід. й сусп. життя і складає основу ісլам. цивілізації. Нині І. є однією з найпоширеніших у світі релігій. К-сть мусульман у світі на поч. 21 ст. становить приблизно 1 млрд 250 млн осіб. Іслам є наднаціональною релігією, через що в марксист. традиції віднесений до «світових». У 50 країнах світу чисельність мусульман становить понад половину населення, причому цілком виразною є тенденція до її сталого зростання. Основні регіони поширення І. — Пн., частково Центр. і Сх. Африка, Бл. Схід, регіон Перс. Затоки, Центр. та Пд.-Сх. Азія, Інд. субконтинент, Індонез. о-ви. Пн. ареалом компактних поселень мусульман є Албанія, Косово, Македонія, Болгарія, Україна, Росія, Китай. У реліг. традиції І. в найбільш широкому розумінні — це віддання, підкорення себе Богу. У вузькому розумінні І. — це остаточно встановлене Богом Його вчення, дане людям через останнього з пророків Мухаммада. На особистісному рівні І. — це поклоніння Всевишньому Аллаху (ім'я Бога) з вербальним визнанням та підтвердженням справами Його настанов, переданих Пророком. У семантичній площині корінь слова І. складають звуки [s-l-m], пов'язані з поняттям «мир» (араб. салам). Мусульмани розглядають І. як доконечно оформлену релігію і завершене Боже Одкровення (Коран, сура 5 «Трапеза», 5). Її виникнення вони пов'язують з надлюдською, надприродною, надемпіричною причиною. Суть І. полягає в тому, що мусульмани вірують в Аллаха як Єдиного й Одиничного Бога, в те, що Він — Владика світів, творець усього, що бажає. Лише Йому належить вклонятися, не уподібнюючи Йому нікого й нічого.

Джерелами релігії І. є Коран (араб. Кур'ан) — дане Богом людям через Свого Пророка Писання про остаточну релігію, а також Сунна (звичний шлях, спосіб, слідування). Суна — це друге після Корану першоджерело І., дотримання її положень є обов'язком мусульманина. Являє собою висловлювання, справи, вчинки, моральні якості Пророка, котрі є відомими з надійних свідчень безпосередніх свідків. Загалом — життєвий приклад Пророка. Його висловлювання зафіксовані у хадисах. Протягом своєї історії мусульм. спільнота зазнала впливу процесів диференціації та розмежування. Так, нині найбільшим за чисельністю послідовників є сунізм — це самоназва переважної більшості мусульман (Ахль ас-Суна ва'ль-Джамаа — «люди Суни та згоди громади»). Перша частина назви означає безумовне слідування Корану та Суні, розв'язання суперечок на основі Божественних істин. Визнання місії усіх сподвижників Пророка і дотримання на цій основі єдності міститься у понятті «джамаа». Систематизація поглядів сунітів була здійснена віросповідними школами матуридітів, аш'арітів та салафітів. До сунітів належить абс. більшість мусульман у сучас.

Україні. Містичним напрямом в ісламі є суфізм (походження терміна точно невідоме, арабські варіанти «суф» — вовна або «суффа» — ослін, лава). Більш поширеною серед мусульман є назва «ат-тассаввуф», що означає духовне вчення та реліг. практику, які регулюють внутр. світ людини, підносячи та вдосконалюючи шляхом щирого та зосередженого служіння Богові на основі суворого аскетизму та внутр. споглядання. На етапі виникнення тарикатів (суфійських братств) суфії набули значного поширення в Крим. ханаті у період його розквіту. Другою за чисельністю послідовників течією в ісламі є шиїзм (араб. ші'а — група, угрупування, прибічники). Шиїтами є мусульм., які визнають право бути керівником мусульманської умми (і д-ви) виключно за нащадками Алі ібн Абу Таліба. Історично шиїзм виник як політ. *опозиція*. Віросповідна особливість шиїзму полягає у визнанні особливих заслуг Алі та мученицької смерті його другого сина Гусейна; у вченні про святих імамів (враховуючи «прихованого» 12-го імама Мухаммада); у формуванні незначного за обсягом, але власного додаткового корпусу священних текстів; піднесенні та звеличенні (порівняно з сунітами) статусу улемів та найбільш шанованих з них — іслам. вчених муджтахидів. У наш час більшість шиїтів мешкає в Ірані, де поміркований шиїзм існааш-арізм є *державною релігією*. Значні групи шиїтів живуть в Іраку, Лівані, Пакистані, Азербайджані. Крайні шиїти — зейдити мешкають у Туреччині та Сирії. До шиїтських течій належать також ісмаїліти, які після смерті імама Мухаммада ібн Ісмаїла почали проголошувати «прихованими імамами» всіх його нащадків. Більшість ісмаїлітів мешкає нині у пн. частині Ємену, одна з їх груп — у Таджикистані. Близькими до ісмаїлітів є друзи (Ліван та Сирія).

І. й мусульмани віддавна є присутніми на теренах України. Історія його поширення тут пов'язана з екон., культ. та військ. відносинами із сусідніми територіями та народами. Присутність мусульман в Україні пов'язана насамперед з Крим. ханством, де сунітський І. був держ. релігією. В СРСР на цих територіях реліг. життя мусульман перебувало у повному занепаді у зв'язку з атеїстичною політикою д-ви. Відновлення діяльності іслам. орг-цій відбулося у 90-ті рр. 20 ст. Громада мусульман в Україні нині динамічно розвивається. За роки укр. незалежності к-сть мусульман у країні перевищила 0,52 млн осіб і продовжує зростати за рахунок повернення до І. представників народів, що його традиц. сповідували, а також демограф. та міграц. процесів і навернення до релігії І. нових мусульман з-поміж українців та росіян. К-сть мусульм. громад у країні на поч. 2009 перевищила 1100, понад $^{3}/_{4}$ з яких знаходиться в АР Крим. Іслам. орг-ції вже мають у країні 5 духовно-адм. центрів (Духовне управління мусульман Криму, Духовне управління мусульман України, Духовний центр мусульман країни, ДУМУ «Умма» та РУНМОУ «Київський Муфтіят».

І. тісно пов'язаний з політ. процесами сучасності. Активізується політ. активність мусульман, з'явився широкий спектр явищ політ. І., пов'язаного з іслам. фундаменталізмом. Загрозу стабільності світового співтовариства становлять дії радик. та ультра-радик. груп у середовищі мусульман.

Літ.: Кирюшко М. І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. К., 2005; Богомолов О., Данилов С., Семиволос І. Іслам і політика ідентичностей у Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття. Аналітична доповідь. К., 2009. *М. Кирюшко*

ІСЛА́МСЬКИЙ ФУНДАМЕНТАЛІ́ЗМ — система поглядів на *іслам*, спрямована на строге дотримання норм та приписів ісламу, встановлених за часів пророка Мухаммада та «праведних халіфів». У найзагальнішому вигляді І. ф. — це сукупність ідеол. течій та сусп. рухів мусульман, які активно виступають за повернення до джерел ісламу, за очищення віровчення ісламу, його культової практики та соціального життя мусульман від історичних нашарувань та залишкових проявів язичницьких вірувань. Утім не існує однозначного визначення І. ф., цей термін є дискусійним. Його запроваджено всередині 20 ст. світським академічним ісламознавством за аналогією з подібною течією в *християнстві*. Протягом 20 ст. паралельно існували декілька термінів, що стосуються явища І. ф.: ісламізм, інтегрізм, іслам. відродження, салафізм, іслам. нативізм та комуналізм. Проте вони не є повними синонімами, оскільки акцентують увагу на різних аспектах або проявах явища. Ісламізм у більшості випадків є тотожним І. ф., оскільки обидва вони спрямовані на реставрацію первісних іслам. цінностей; наполягають на облаштуванні сусп-ва і д-ви за законами шаріату; закликають мусульман до обмежень та обережності у використанні зх. політ. досвіду; обстоюють необхідність власних іслам. політ. ін-тів; визнають джихад як засіб розв'язання проблем, що виникають у спілкуванні з «невірними». Проте часто сам І. ф. стосовно ісламізму визначають як «теорію» або «ідеологічну базу» проти ісламізму як відповідної соціальної і політ. практики мусульман. Термін «І. ф.» відсутній в іслам. політ. думці. Його відповідником тут є «салафійя» — рух за дотримання реліг., моральної, культ., держ.-політ. традиції раннього ісламу часів «благочестивих пращурів» (ас-салаф). Звернення до основ, до «коренів релігії» є для мусульманина абсолютно природною нормою. В іслам. л-рі термін І. ф. вживається у виключно негат. значенні — як приклад підходів і лексики ідеологів зх. *лібералізму* і *сіонізму*, «які прагнуть підірвати єдність ісламу». Він вважається тут перекрученням справжнього, «чистого» ісламу, а наслідок цього «перекручення» іслам. вчені розуміють як «політ. іслам», що підпорядкований не всеосяжній реліг. меті побудови світу згідно з приписами та ідеалами ісламу, а специфічно політ. цілям в їх секулярному, вузько прагмат. сенсі. І. ф. досить поширений в іслам. світі й має вплив на сотні мільйонів мусульман. Масштабність цього явища, інтегрованість з життям багатьох народів та д-в світу перетворили І. ф. на впливовий суб'єкт світової політики. Іслам. опозиція фундаменталіст. ґатунку діє в більшості д-в іслам. світу. Фундаменталіст. проект найбільш повно реалізований в ряді країн Перс. Затоки, Судані, у контрольованих талібами районах Афганістану. Тому поширення ідей І. ф. набуває глобального характеру, а вивчення цього явища після Іслам. революції в Ірані набуло рис невідкладності. Найсуттєвіший внесок у дослідження цього явища в Україні зробили О. Богомолов, І. Куліш, В. Лубський, на теренах СНД — З. Левін, О. Малашенко, О. Семенова та ін.

Причинами виникнення та існування І. ф. стали колонізаційні та постколонізаційні процеси, що призвели до конкуренції і конфлікту традиц. іслам. сусп-в із зх. ідеол., екон., політ., військ. системами. І. ф. став відповіддю світу ісламу на глобальні прояви зх. світу, засобом збереження іслам. ідентичності в умовах монополярного облаштування світу та поглиблення світової екон. кризи. Поширення І. ф. спричинено потребою великих *груп соціальних* у стійких світоглядних підвалинах сусп-ва у періоди глобальних трансформацій, пов'язаних з принципами екон. та прав. справедливості, властивими ранньомусульм. громаді. Становлення І. ф. відбувалося у 5 етапів. 1) Діяльність віровчителя Мухаммада Абд аль-Ваххаба (18 ст.), який став згодом відомим держ.-політ. діячем, що сприяв появі єдиної д-ви на Арав. п-ві під владою засновника арав. монархії Саудів. З ім'ям аль-Ваххаба пов'язано виникнення ваххабізму, якому властиві повне неприйняття інакомислення, агресивне ставлення до тих мусульман, які не приєдналися до них, підкреслено політ. характер реліг. громади, перетворення реліг. полеміки на засіб політ. боротьби. 2) Наступна військ. і держ.-політ. активність ваххабітів. 3) Рух до відродження іслам. життя, який розпочався у 20 ст. в араб. країнах — колоніях європ. *метрополій*. Виникнення партії «Іхван аль-Муслімун» (брати-мусульмани) в Єгипті (1928) під проводом шейха Хасана аль-Банни, спадкоємцем якого став Сеїд Кутб. Після смерті останнього ця орг-ція розкололася на численні групи поміркованого та радик. спрямування. Їх метою є встановлення іслам. політ. режиму в країнах, де мусульмани становлять більшість населення. Вони спираються на ідеї С. Кутба, який екстраполював поняття «джахілія» (доісламське невігластво) на сучас. світ, народи якого треба повернути або ж навернути до чистого ісламу. 4) Перетворення парт. осередків «Іхван аль-Муслімун» на міжнар. рух політ. активістів проти реформаторських нашарувань і зх. політ. впливів (80-ті рр. 20 ст.). Створення міжнар. орг-ції «Джаміат аль-Іхван аль-Муслімун» (1982), виникнення «Світового фронту джихаду». 5) Сучас. етап (кін. 20 — поч. 21 ст.). Активізація організацій І. ф. Виникнення фундаменталіст. груп джамаату, серед яких «Аль-Джамаа аль-Муслімун», «Аль-Джамаа аль-Ісламія», «Аль-Джихад», «Аль-Такфір аль-Хіджра», «Ат-Такфір аль-Ісламі», «Ісламський джихад Палестини», «Ісламський фронт порятунку», «Воїни Аллаха» та ін. Джамаат дотримується принципу неосалафії, для його прибічників є характерним нехтування будь-якого компромісу з чинними владними структурами. Джамаат об'єднує авангард іслам. революціонерів, а джаміят формує спілки прихильників ідей І. ф. Активні виступи ультрарадикалів на кшталт «Аль-Каїди» та «Всесвітнього іслам. фронту джихада проти юдеїв і хрестоносців», масштабні резонансні терорист. акції. Наслідками таких дій стали численні людські жертви, зростання напруженості у всьому світі, поляризація Зх. і Сх., зміна пріоритетів геополітики, щодо мусульм. умми — зростання к-сті політ. активних мусульман. Усі течії І. ф. пропонують альтернат. модель політ. систем сучасності, за якої іслам стає основою д-ви, а шаріат — підмурком конституції. Різняться передусім шляхи до цієї мети — з використанням насильства чи без нього.

Серед нинішніх прихильників І. ф. переважає переконання у приматі політики у справі відродження ісламу. Політ. фундаменталізм дедалі частіше набуває вигляду політ. ісламу, а зростання соціальної напруженості втілюється у повномасштабні політ. програми. Своїм змістом і метою І. ф. спрямований на просування у майбутнє моделі ранньої мусульм. общини. На сучас. етапі свого розвитку з терміном І. ф. у світі пов'язані переважно негат. конотації: «агресивність», «войовничість», «жорстокість», «авторитаризм», «тоталітаризм». Проте у ставленні до феномену І. ф. слід уникати його апріорної критики, вбачаючи у ньому закономірне явище, яке має свої об'єктивні (соціально-екон., політ. та реліг.-цивілізац.) корені. Фундаменталізм присутній не лише в ісламі, він має місце також у *християнстві*, *юдаїзмі*, індуїзмі. Небезпеку несе не сама по собі ідеологія І. ф., а т. зв. «неурядові ісламські релігійно-політичні організації». До того ж загрози міжнар. безпеці виходять не лише з іслам. світу, а й з ін. джерел.

Літ.: Богомолов О. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи на території колишнього Радянського Союзу // Східний світ. 2000. № 1; Лубський В. І., Куліш І. В. Соціально-історичні та політичні джерела виникнення ісламського фундаменталізму // Українське релігієзнавство. 2004. №3–4; Левин З. И. Реформа в исламе. Быть или не быть? М., 2005. *М. Кирюшко*

ІСТЕ́БЛІШМЕНТ (англ. establishment — установлення, підстава; установа) — держ., екон., сусп.-політ. інститути й орг-ції, що володіють *владою* й впливом у *суспільстві*, а також групи й особи, що займають основні позиції в цих інститутах і орг-ціях. Тобто І. — це елітарні прошарки сусп-ва, до яких входять найбільш видні й авторитетні представники політ., екон. кіл, гуманіт. і тех. *інтелігенції*, ін. профес. формувань. І. політичний — це група осіб, що профес. займається діяльністю у сфері влади й управління д-вою (партіями, ін. політ. інститутами). На держ. рівні вона концентрує у своїх руках вищі владні й управлін. прерогативи в сусп-ві, визначаючи за рахунок цього шляхи та форми його політ. розвитку. Поняття «І.» нерідко вживається в мові з несхвальним відтінком. У сполученні з ін. словами слово «І.» виступає в більш конкр. значенні. Напр., military Establishment — це система військ. відомств США, військова машина. Видатний англ. письменник Чарльз Персі Сноу (1905–80) словом «І.» позначає групу людей, не зв'язану безпосередньо з офіц. політикою, але такою, що має вплив на урядові кола й володіє деякою часткою влади. При цьому він не вважає цей вислів ні досить точним, ні особливо вдалим. *А. Сіленко*

І́СТОН (Easton) Девід (нар. 24.06.1917, Торонто) — політолог. Навч. в Ун-ті Торонто (Канада), у 1947 захистив докт. дис. у Гарвард. ун-ті (США). Розпочав свою наук. та виклад. діяльність на ф-ті політології Чиказ. ун-ту. З 1981 і дотепер обіймає посаду професора Каліфорн. ун-ту. Певний час очолював Амер. асоціацію політ. наук (1968 — 1969). У 1984 був обраний віце-президентом Амер. академії мистецтв та наук. Є автором багатьох наук. праць, з яких найбільш відомими є «Політична система» (1953), «Системний аналіз політичного життя» (1965), «Основи політичного аналізу» (1979), «Аналіз політичних структур» (1990). І. адаптував осн. принципи і методи системного аналізу, поширені у природн. науках, до вивчення політ. життя і розробив понятійний апарат системного аналізу в політології. На думку І., політика — це владний, авторит. розподіл цінностей. При тому «розподільча» функція д-ви є особливо важливою, коли йдеться про «цінні речі» у сусп-ві (владні повноваження, багатство, соціальний статус). Дане розуміння політики вплинуло на визначення науковцем політ. системи як сукупності взаємодій, за посередництвом яких в сусп-ві відбувається розподіл цінностей (матеріальних, духовних), і на цій основі попереджуються конфлікти між соціальними спільнотами та особами — членами сусп-ва. Така характеристика є притаманною будь-яким політ. системам, незалежно від їх культ.-істор. специфіки. При цьому І. додає, що політ. система — є не лише взаємодією її структур, елементів, а й динамічною, мінливою субстанцією. Аналізуючи політ. систему під кутом зору її функціонування, І. використовує кібернет. принцип виміру показників функціонування на «вході» та «виході» системи. На «вході» — це запити, потреби, вимоги, а на «виході» — рішення та дії влади, що мають обов'язковий для виконання статус. Вимоги — це форма відображення думки середовища з приводу розподілу ресурсів та цінностей у сусп-ві. Вимоги поділяються на зовн., що походять з навкол. середовища індивіда, соціальної спільноти, та внутр., що є похідними від самої політ. системи. «Вихід» із системи є не остаточним результатом перетворення запитів, потреб в реальність, дії, а лише ланкою безперервного циклу функціонування політ. системи, названий І. «петлею зворотного зв'язку». І. вважає, що політ. система адаптується до зовн. оточення для того, щоб компенсувати його стресові впливи. «Повне оточення» системи утворюється з інтрасоцієтального (економіка, культура, соціальна структура, міжособистісні відносини) і екстрасоцієтального (зовн. впливи щодо сусп-ва, що розглядається). Вчений виділяє дві осн. функції політ. системи: вона має бути спроможною розподіляти цінності в сусп-ві й здатною переконати його членів прийняти такий розподіл цінностей як необхідний і обов'язковий. Наприкін. 20 ст. І. був ініціатором і активним учасником міжнар. проектів, спрямованих на дослідження впливу структури політ. систем на ефективність публічної політики, вивчення стану і тенденцій розвитку *політичної науки* в різних країнах світу.

Тв.: The Political System. An Inquiry into the State of Political Science. New York, 1953; A Systems Analysis of Political Life. New York, 1965; The Analysis of Political Structure. Routledge, 1990.

Літ.: Oral History of David Easton: An Autobiographical Sketch // The Development of a Discipline: Oral Histories in Political Science / Ed. M. Jewell, M. Baer and L. Sigelman. University of Lexington Press, 1991; Lane R. Political Science in Theory and Practice: The Politics' Model. M. E. Sharpe, 1997.

М. Лендьєл

«ІСТО́РІЯ РУ́СІВ» — істор.-політ. трактат кін. 18 — поч. 19 ст. Опублікований вперше О. Бодянським 1846, а до того десятиліттями поширюваний у численних рукописних копіях, став улюбленою лектурою не одного покоління українства й ознаменував собою початок нової укр. історіографії. О. Оглоблин називав цей твір «декларацією прав української нації», адже він сконцентрував у собі аргументи політ. еліти вже ліквідованої на той час козац. автономії у боротьбі за право руського первородства й відмову від неповноцінності та другорядності, яке несло в собі поняття «малоросійства». Будучи виразником політ. устремлінь нащадків старшинських родин Лівобер. України, автор вважав їх, а не росіян справжніми русами. У цій історіографічній боротьбі козац. еліта повертала своє право на «руську» ідентичність. Цей поворот у політ. свідомості у середовищі кол. козац. автономії співпав з боротьбою вже не за автономні права Гетьманщини, а за визнання відповідності між укр. і рос. чинами та з відчайдушними спробами кол. козац. старшин прорватися в ряди імперського *дворянства*, що відкривало шлях для розчинення раніше відокремленої козацько-малорос. ідентичності в загальнорос., імперській за своєю суттю. Обґрунтовуючи істор. право України на власний політ. розвиток, автор разом з тим наголошує на тому, що руський (український) народ існував як політ. організм з часів розпаду Київ. Русі. Образи укр. минулого постають перед читачем у славнозвісній «промові», вкладеній автором «Історії Русів» в уста гетьмана Івана Мазепи, який буцімто прагнув «поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була під володінням Польським, зі своїми природними Князями та з усіма колишніми правами і привілеями, що вільну націю означають... Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до наших перейшло». Незважаючи на численні фактологічні похибки й недосконалість наук. інструментарію, цей твір справив великий вплив на формування істор. поглядів на укр. минуле. П. Куліш порівнював «Історію Русів» з думами. Її впливу зазнали К. Рилєєв, М. Гоголь, М. Костомаров, Є. Гребінка, А. Метлинський, П. Куліш, М. Маркевич, а найбільше — Т. Шевченко. Питання авторства «Історії Русів» досі залишається нез'ясованим. Щодо цього висловлювалися різні думки: ним називався Григорій Полетика (В. Іконніков, О. Лазаревський), О. Безбородько (М. Слабченко). О. Оглоблин вважав автором «Історії Русів» спочатку В. Ханенка або його небожа О. Ханенка, а пізніше О. Лобасевича чи когось з молодших діячів Новгород-Сіверщини, зв'язаних родинними і службовими стосунками з князем О. Безбородьком.

Літ.: Історія Русів. К., 1991; Оглоблин О. До питання про автора «Истории Русов». К., 1998; його ж. Люди старої України та інші праці. Острог, 2000.

В. Ричка

Й

ЙО́СИФ II ҐА́БСБУРҐ (13.03.1741, Вена — 20.02.1790, там само) — імператор Священної Рим. імперії герм. нації з 1765, співправитель своєї матері Марії-Терези, чес. та угор. король, австр. цісар з 1780. Здійснив реформу д-ви на засадах освіченого *абсолютизму*, скасував привілеї Римо-катол. церкви на тер. імперії, обмежив її реліг. функціями. Реліг. реформи поліпшили становище Греко-катол. церкви в Галичині, що створило передумови для перебрання її духовенством функції провідника укр. нац. руху. Важливі зміни запроваджено у відносини між селянами і поміщиками. Панщину обмежено 3 днями на тиждень, скасовано особисту залежність селян, укладено перший зем. кадастр. Шкільну освіту переведено на держ. фінансування, створено мережу народних шкіл. У 1784 відкрив у Львові ун-т, при якому в 1787 створено Тимчас. наук. ін-т з укр. мовою викладання, т. зв. Studium Ruthenum, що виконував функції філос. і богосл. ф-тів. В економіці розвинув систему протекціонізму. Унормовував євр. питання. Домагався централізації органів *влади*, зміцнював бюрокр. апарат. Провів кодифікацію цив. права, запровадив новий кримін. і процес. кодекс, регламентував особисті права, скасував смертну кару. Розпочалося перетворення підданих на *громадян*. Вів активну *зовнішню політику*, був учасником 1-го поділу Польщі (1772), за яким до Габсбургів відійшли землі сандомир., руського, белзького, поділ. і волин. воєводств, на базі яких було створено австр. провінцію «Королівство Галичини і Лодомерії». Ініціював приєднання до володінь Габсбургів Буковини (1775). По смерті Марії-Терези зав'язав тісні взаємини з *Катериною II*, що передбачали взаємні тер. надбання коштом Речі Посполитої і Туреччини. У лют. 1788 розпочав війну з Туреччиною як союзник Росії. Перед смертю визнавав невдачу багатьох своїх намірів, а на гробі наказав вчинити напис: «Тут спочиває Йосиф II, який програв у всіх своїх починаннях».

Літ.: Padover S. K. The revolutionary Emperor: Joseph II of Austria. London, 1967; Beales D. Joseph II: In the shadow of Maria Teresa. Cambridge, (MA) 1987; Fejtő F. Józef II. Warszawa, 1993; Цьольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Львів, 2001.

О. Аркуша

К

КАБІНЕ́Т МІНІ́СТРІВ (КМ) — у багатьох країнах офіц. назва уряду, вищий орган *виконавчої влади* д-ви. Може складатися з керівників усіх центр. органів викон. влади — м-в, держ. к-тів, департаментів, ін. відомств. У англомовних та багатьох ін. країнах до складу КМ входять лише керівники найважливіших м-в і мають ін. статус і повноваження, ніж міністри, що не є членами КМ. Залежно від форми держ. правління склад КМ формується або *партіями політичними*, що мають більшість місць у *парламенті* (в парлам. і парлам.-презид. республіках), або президентом як главою викон. влади (в презид. і презид.-парлам. республіках). У парлам. д-вах члени КМ часто є членами парламенту, а в країнах з ін. формами держ. правління діє принцип несумісності міністерського портфеля і депут. мандата. У багатьох країнах КМ зі свого складу утворює такі внутр. органи, як урядові к-ти, що в окремих випадках наділені правом приймати від імені КМ остаточні рішення, але найчастіше здійснюють попередній розгляд проектів урядових рішень. Нерідко представниками депут. меншості в парламенті формується т. зв. «тіньовий кабінет», який діє напівформальним або неформеним шляхом і представляє інтереси парлам. *опозиції*. В Україні КМ (уряд) України є вищим органом у системі органів викон. влади, який здійснює її безпосередньо та через м-ва, ін. центр. органи викон. влади, РМ АР Крим та місц. держ. адміністрації, спрямовує координує та контролює діяльність цих органів. До складу КМ України входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри та міністри України. Усі члени уряду України належать до політ. посад, на які не поширюється законодавство про держ. службу та трудове законодавство. Повноваження, орг-ція і порядок діяльності КМ України визначаються Конституцією України та Законом України «Про Кабінет Міністрів України» (2006).

Літ.: Шаповал В. М. Вищі органи сучасної держави. К., 1995; Авер'янов В. Б. Проблема удосконалення правової регламентації статусу Кабінету Міністрів України, центр. органів викон. влади // Правова система України: історія, стан та перспективи. Т. 2. Х., 2008.

В. Нагребельний

КАВУ́Р (Cavour) Камілло Бенсо (10.08.1810, Турин, Королівство Сардинії — 06.06.1861, Турин, Королівство Італія) — держ. діяч і дипломат, граф. Закінчив Турин. військ. академію (1827), одночасно був пажем спадкового принца (в 1831–49 — короля) Карла-Альберта. У 1831 залишив військ. службу і зайнявся господарюванням у маєтках батька та благодійністю, зокрема орг-цією шкіл і притулків, а також фінансуванням побудови доріг і каналів; 1842 заснував Сільгосп. асоціацію, що сприяла пожвавленню громад. життя королівства та впровадженню передових на той час технологій (вирощування цукр. буряка, використання мін. добрив тощо). Приєднався до реформістського руху поміркованих лібералів, захопився наук.-досл. та літ. діяльністю, у 1847 заснував популярне видання «Il Risorgimento» («Оновлення»), назва якого пізніше закріпилася щодо періоду об'єднання Італії навколо Королівства Сардинії в нац. д-ву; в січ. 1848 виступив з вимогою надання королівству *конституції*, в березні увійшов до комісії з підготовки виборчого закону, у червні обраний до *парламенту*, де очолив поміркованну більшість палати депутатів. У 1850–52 — міністр землеробства, торгівлі й флоту, водночас 1851–52 — міністр фінансів; уклав торг. угоди з Францією, Бельгією й Великобританією на засадах вільної торгівлі, отримав від брит. фін. кіл позику та здійснив реформу митного тарифу. 04.11.1852–19.07.1859 і 21.01.1860–06.06.1861 — прем'єр-міністр Королівства Сардинії (з 17.03.1861 — Королівство Італія); провів ряд внутр. лібер. реформ (встановлення цілковитої свободи хлібної торгівлі, зміни кримін. законодавства тощо), активно сприяв розбудові залізн. мережі країни (лише до 1860 було прокладено бл. 800 км колій, що становило третину тогочасної італ. залізниці); надавав держ. фін. та ін. матер. підтримку італ. визвольному руху. У боротьбі за об'єднання Італії здійснював активний дип. тиск на Австр. імперію з метою пом'якшення каральних заходів проти італ. борців за визволення Ломбардії та Венеції. Намагався заручитися підтримкою імператора Франції Наполеона III, для чого взяв участь у Крим. війні 1853–56 на боці Франції й Великобританії, що дало можливість Королівству Сардинії взяти участь у Париз. конгресі 1856 і тим самим сприяло визнанню за ним значення великої європ. д-ви. Спритно використовував брит.-франц. суперництво в європ. справах і забезпечив укладення сардин. королем Віктором-Еммануїлом II та Наполеоном III секретного наступально-оборонного союзу проти Австрії (Турин — Париж, 24.11.1859–26.01.1860), поступившись для цього на франц. користь Савойєю й Ніццою. Домігся факт. перемоги у 2-й Італ. війні за незалежність з Австрією 1859, коли після кровопролитних, але виграшних для франц.-сардин. військ, битв під Магентою та Сольферино Австрія була змушена обмежити свої дії на Апеннін. п-ві лише обороною «фортечного чотирикутника» — терену між фортецями Верони, Легнано, Пескери й Мантуї, проте подав у відставку після ганебного для Сардинії, сепаратно укладеного Францією Віллафранкського перемир'я з Австрією 11.07.1859. Зрозумівши, що умови Цюріх. миру 10.11.1859, які передбачали залишення Венеції Австрії, перехід Ломбардії до Франції та відновлення влади місц. феод. володарів у центральноітал. герцогствах Тоскані й Модені не будуть виконані через спротив урядів, які утвердилися в цих держ. утвореннях під час війни, у січ. 1860 знову очолив Раду міністрів. У березні шляхом *референдумів* домігся приєднання до Королівства Сардинії Емілії-Романи, Тоскани, Модени, Парми й Болоньї, отримавши на це згоду Франції за Турин. угодою (нею замість Ломбардії Франції передавалася Савойя й Ніцца). Останнє призвело до загострення стосунків К. з уродженцем Ніцци Дж. *Ґарібальді* та його оточенням, але це не завадило прем'єру надати дип. допомогу експедиції бійців під проводом Дж. Ґарібальді, відомої як «*I Mille*» («Тисяча»), у Королівство обох Сицилій у трав. 1860 та утримати його від вторгнення у Папську область, що могло б спровокувати франц. військ. інтервенцію. У свою чергу, сардин. війська увійшли до Умбрії, з'єднавши тим самим терени, захоплені Дж. Ґарібальді, з володіннями Віктора-Еммануїла II. Після проведення *плебісцитів* в Убрії та Королівстві обох Сицилій на користь приєднання до Королівства Сардинії, Дж. Ґарібальді відмовився від диктаторської влади на захоплених його бійцями теренах на користь Віктора-Еммануїла II. Після капітуляції Ґаети і втечі Франца II Неапольського до Риму й офіц. повалення влади Бурбонів у Королівстві обох

Сицилій, у Турині в лют. 1861 було скликано загальноітал. парламент, який 17.03.1861 проголосив Віктора-Еммануїла II королем Італії. Своєю чергою той 23.03.1861 уповноважив К. очолити уряд Об'єднаного Італ. королівства, таким чином, за час перебування при владі урядів К. тер. Королівства Сардинії збільшилася вп'ятеро. Забезпечив дип. визнання Італії Великобританією, Швейцарією, США, сканд. і латиноамер. д-вами.

Тв.: Lettere edite ed inedite di Cammillo Cavour. Turin, 1884–1887.

Літ.: Stadler P. Cavour. Italiens liberaler Reichsgründer. München, 2001; Beales D., Biagini E. The Risorgimento and the Unification of Italy. 2 Ed. London, 2002; Romero R. Vita di Cavour. Roma, 2004; Di Scala S. Italy: From Revolution to Republic, 1700 to the Present. Boulder, 2004.

Р. Кривонос

КАГАНО́ВИЧ Лазар Мойсейович (22.11.1893, с. Кабани, тепер Діброва Поліського р-ну Київ. обл. — 26.07.1991, Москва) — парт. і держ. діяч. Герой Соціаліст. Праці (1943). У 1911 вступив до Київ. орг-ції РСДРП, у 1911–19 вів політ. діяльність у Києві, Катеринославі, Мелітополі, Юзівці, Саратові, Гомелі, Петрограді, Москві, Н. Новгороді, Воронежі. У 1920–21 — член Туркест. бюро ЦК ВКП(б), Турккомісії ВЦВК і РНК РРФСР, нарком робітн.-сел. комісії інспекції Туркест. АРСР, голова Ташкент. міськради. Один з керівників боротьби з рухом басмачів і організаторів відповідних каральних заходів. У 1921 — інструктор ВЦРПС, інструктор і секретар Моск. к-ту, секретар ЦК Спілки шкіряників. У 1922 вдруге направлений до Туркестану і того самого року призначений зав. орг.-інструкторського, згодом — орг.-розподільчого відділу ЦК РКП(б). Через відділ проходили всі призначення на відповідальні посади в СРСР, і К. відіграв значну роль у розстановці Й. *Сталіним* відданих йому кадрів. З 1923 канд. у члени, з 1924 — член ЦК РКП(б). У 1924–25 — секр. ЦК ВКП(б). З 05.04.1925 до 14.07.1928 — ген. секр. ЦК КП(б)У. Був спеціально направлений Й. Сталіним для утримання під контролем парт. орг-ції України, нейтралізації внутріпарт. опозиції (троцькісти та «правий ухил»), проведення обмеженої *«українізації»*. Використовуючи авторит. методи керівництва, здійснював чистку парт. кадрів, інспірував викриття «націонал-ухильництва» в лавах КП(б)У, лідери якого були оглошені О. *Шумський*, а також керівники КПЗУ. З 1926 канд., з 1930 — член Політбюро ЦК ВКП(б). З 1928 — секретар ЦК ВКП(б). Дії К. викликали невдоволення та спротив з боку діячів КП(б)У. З огляду на це в лип. 1928 він був переведений на роботу в Москву. Вів активну боротьбу проти М. *Бухаріна* та його прибічників. У 1930–35 — 1-й секр. Моск. к-ту партії. Під керівництвом К. було розпочато модернізацію міста, буд-во метро, а також знищення численних істор.-архіт. пам'яток (храм Христа Спасителя, Сухарева башта, Страстний монастир та ін.). Сприяв висуненню на парт. роботу М. *Хрущова*. У 1933 очолив сільгоспвідділ ЦК ВКП(б), керував орг-цією політвідділів МТС і радгоспів. У 1929–34 неодноразово виїздив у справах колективізації та хлібозаготівель у більшість країв і областей СРСР, особливо на Пн. Кавказ, Україну, Сибір, Воронезьку обл., був ініціатором багатьох репресивних акцій проти селянства. У лип. 1932 разом з В. *Молотовим* брав участь у роботі 3-ї партконференції КП(б)У, на якій протидіяв пропозиціям щодо зниження плану хлібозаготівель для України. Несе відповідальність за виникнення Голодомору. Під час перебування в Україні наприкін. 1932 безпосередньо організовував комплекс заходів з вилучення зерна в різних регіонах України та з викриття «шкідників» і «контреволюціонерів». У 1933–34 — голова Центр. комісії з перевірки парт. рядів, керував «чисткою» партії, витискаючи з неї противників Й. Сталіна. Після 17-го з'їзду ВКП(б) обраний головою Комісії парт. контролю при ЦК ВКП(б), з 1934 очолив трансп. відділ ЦК ВКП(б). З лют. 1935 до серп. 1937 — народний комісар шляхів сполучення СРСР. У період «єжовщини» (1936–38) особисто розробляв пропозиції щодо створення різних позасудових органів, що стали інструментом каральної політики, керував репресіями проти працівників залізн. транспорту. У 1937 виїздив у Донбас для проведення «чисток» у вугіл. пром-сті, на Київщину — для викриття «право-троцькістських елементів» («справа київського керівництва»). Виїздив з метою інтенсифікації репресивної політики в ін. регіони (Челябинськ, Ярославль, Іваново-Вознесенськ та ін.). У 1937–58 депутат ВР СРСР. Із серп. 1938 до січ. 1939 — нарком важкої пром-сті, з квіт. 1938 до берез. 1942 і з лют. 1943 до груд. 1944 — нарком шляхів сполучення, у січ.-жовт. 1939 — нарком паливної пром-сті, з жовт. 1939 до верес. 1940 — нарком нафтової пром-сті СРСР. З черв. 1938 до трав. 1944 — заст. голови РНК СРСР. Під час війни СРСР з нацист. Німеччиною був членом ДКО, займався питаннями транспорту, а також налагодженням роботи військ. трибуналів і поліпшенням діяльності військ. прокуратури. У берез.–груд. 1947 — 1-й секретар ЦК Компартії України. Оголосив винуватцями голоду 1946–47 «укр. націоналістів», готувався розпочати тотальну «чистку» укр. інтелігенції. З груд. 1947 — заст., з берез. 1953 — 1-й заст. голови РМ СРСР. У 1955–56 голова Держ. к-ту з питань праці та зарплати, в 1956–57 — міністр пром-сті буд. матеріалів СРСР. На 20-му з'їзді КПРС (1956) назвав *культ особи* «шкідливим», водночас разом з Г. Маленковим, В. *Молотовим* та ін. вимагав зміщення М. Хрущова з посади 1-го секр. ЦК КПРС на тій підставі, що викриття Сталіна, на їхню думку, зайшло занадто далеко. Рішенням черв. (1957) пленуму ЦК КПРС виведений зі складу ЦК і Президії ЦК КПРС і направлений до м. Асбест Свердл. обл., де працював директором гірничо-збагачув. комбінату. На 22-му з'їзді КПРС М. Хрущов порушив питання про участь К. у масових репресіях. 23.05.1962 рішенням Моск. міськкому КПРС виключений з партії за участь в орг-ції репресій і масових арештів у 1930-ті. Після повалення М. Хрущова неодноразово звертався з проханнями про відновлення в партії, але поновлений не був.

Тв.: Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. М., 1996.

Літ.: Шаповал Ю. І. Українські щаблі Кагановича, або «Жива сталінська людина» // Про минуле — заради майбутнього. К., 1989; Медведев Р. Они окружали Сталина. М., 1990; Каган С. Кремлевский волк. М., 1991; Чуев Ф. Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола. М., 1992; Шаповал Ю. Лазар Каганович. К., 1994; Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сб. док. М., 1995; Сюндюков И. Откровения динозавра. Сталинский наместник в Украине вспоминает // День. 2006. 18 авг. (№ 139).

Ю. Шаповал

КА́ДАР (Kádár) Янош (справжнє ім'я Джованні Черманек; 26.05.1912 Фіуме, Австро-Угорщина — 06.07.1989 Будапешт) — політ. і держ. діяч. З 1926 працював підсобним робітником, згодом — механіком друкарні, у верес. 1930 вступив до Спілки комуніст. молоді Угорщини (СКМУ) і Комуніст. партії Угорщини (КПУ); неодноразово заарештовувався за звинуваченнями в протиправній агітації, тричі перебував в ув'язненні. Під час 2-ї світової війни брав активну участь у русі Опору, в 1942 введений до складу ЦК, у 1943 обраний секр. ЦК КПУ;

у квітні 1944 за дорученням партії виїхав до Югославії, але був заарештований як дезертир, під час депортації до Німеччини втік з потяга; після звільнення Угорщини від нім. *окупації* у квіт. 1945 — депутат Тимчас. нац. зборів, член Політбюро, секр. Будап. міськкому і заст. генсека ЦК КПУ (з черв. 1948 — Угор. партія трудящих, УПТ); у 1948–50 — міністр внутр. справ, відіграв провідну роль в арешті свого попередника — Л. Райка, звинуваченого в «тітоїзмі» й «держ. зраді». Але невдовзі К. сам був заарештований, звинувачений у «тітоїзмі» та ув'язнений (1951–54); після реабілітації — 1-й секр. райкому, 1-й секр. Пештського обкому УПТ; офіц. підтримав політ. курс І. *Надя* на лібералізацію й демократизацію політ. життя, звільнення політв'язнів, скасування *цензури політичної*, розширення самостійності профспілок, залучення до держ. врядування опозиц. партій. З лип. 1956 — секр. ЦК УПТ, в умовах народної революції 25.10.1956 обраний 1-м секр. ЦК, перед лицем рад. втручання, виступаючи 01.11.1956 по радіо, підтримав розпуск УПТ і органів держбезпеки, вихід Угорщини з ОВД та «вічний нейтралітет», закликав до створення нової *партії політичної* й навіть заявив, що «ляже під перший рад. танк, який перетне кордони країни». Проте активність антикомуніст. сил після виведення з Будапешта рад. військ і захоплення повсталими міськкому УПТ та розстріл його захисників, самосуди над партфункціонерами переконали К., що ситуація вийшла з-під контролю, він нелег. виїхав до *СРСР* і 04.11.1956, після бесіди в Ужгороді з М. *Хрущовим*, оголосив у радіозверненні про створення «революл. робітн.-сел. уряду». Вранці 07.11.1956 К. з його «урядом» було доставлено до захопленого рад. військами Будапешта, де він надав *легітимності* придушенню антикомуніст. повстання (бл. 28,6 тис. осіб піддано судовим переслідуванням, з них 0,5 тис. страчено й 16 тис. ув'язнено; 182 тис. емігрували з країни), в Угорщині пост. залишався 200-тисячний рад. військ. контингент. У 1956–58 — голова «революл. робітн.-сел. уряду», в 1958–61 — держ. міністр, у 1961–65 — голова РМ; з метою стабілізації комуніст. режиму на базі ліквідованої УПТ створив і очолив Угор. соціаліст. робітн. партію (УСРП); водночас амністією (до 1963) сприяв поступовій сусп. інтеграції учасників повстання. Здійснив госп. реформу, ініціював розвиток у країні приватного сектора в с. г. і сфері обслуговування, ліквідував перепони для дрібного підприємництва, значно розширив права держ. підприємств і переведених на госпрозрахунок колект. госп-в. Попри поступове згортання реформ під впливом придушення *«Празької весни»*, екон. перетворення дозволили підвищити рівень життя населення («гуляшевий комунізм»), і Угорщина протягом певного періоду не поступалася зх. країнам і навіть вийшла в число світових лідерів за к-стю туристів, які щороку її відвідували («найвеселіший барак комуніст. табору»). Водночас у *зовнішній політиці* чітко дотримувався курсу на співпрацю з СРСР і підтримку його зовнішньополіт. ініціатив; взяв активну участь у введенні до Чехословаччини військ ОВД (20–21.08.1968). На конференції УСРП 27.05.1988 змінений на посаді 1-го секр. ЦК УСРП К. Гросом, але до смерті залишився почесним головою партії. Похований в «угорському Пантеоні» — традиц. місці поховання видатних діячів культури, науки й політики; в ніч на 02.05.2007 його останки були викрадені зі склепу невідомими особами, що залишили напис: «Вбивці й зраднику немає місця у святій землі! 1956–2006».

Літ.: Huszár T. Kádár. A hatalom évei, 1956–1989. Budapest, 2006; Moldova G. Kádár János. 1–2 K. Budapest, 2006; Roger G. Kádár János, a jó elvtárs? Budapest, 2006; Gati Ch. Failed illusions. Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian revolt. Washington, D.C., Stanford, 2006; Lessing E. Revolution in Hungary: The 1956 Budapest Uprising. London, 2006.

Р. Кривонос

КАДДА́ФІ Муаммар (повне ім'я Муаммар бен Мухаммед Абу Меньяр Абдель Салам Бен Хамід аль-Каддафі; 13.09.1942, в бедуїнському кочів'ї Абу Хаді, побл. Сірта, у бідній сім'ї племені аль-каддафа — 20.10.2011, Сірт) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив військ. коледж у Бенгазі (1965), істор. ф-т Бенгаз. ун-ту (1965, вільний слухач), як офіцер стажувався у Великобританії (1966). Створив орг-цію «Вільні офіцери юніоністи-соціалісти» (1964), яка 01.09.1969 здійснила військ. переворот і покінчила з монархією, проголосивши Лівійську Араб. Республіку. К. обійняв посаду голови Ради революл. командування (РРК); прем'єр-міністр та міністр оборони (1970–72); голова Соціаліст. Народної Лів. Араб. Джамахірії (з 1977); після відмови в 1979 від посади глави д-ви іменувався «лідером лівійської революції», полковник (1969), головнокомандувач збройних сил (з 1970). У політ. історії Лівії К. став першим теоретиком, який висунув і реалізував на практиці власну ідеологічну модель. У 1969–73 К. намагався реалізувати в Лівії насерівську модель політ. розвитку країни, що передбачала управління революл. процесом з допомогою політ. авангарду однієї масової орг-ції — Араб. соціаліст. союзу, створеного в 1971. Була націоналізована нафтова пром-сть, іноземні банки і компанії, запроваджені безкоштовна освіта й мед. обслуговування, обмежена приватна власність на нерухомість, значна частка внутр. і зовн. торгівлі перейшла до рук д-ви, ліквідовані брит. і амер. військ. бази. У 1973 К. відмовився від насерівської моделі як неадекватної лівійс. умовам та проголосив початок «народної революції», що мала на меті встановлення в країні «прямої демократії» (що виключає диктатуру окремої особи, класу, племені, клану) та здійснення соціальної революції з метою знищення системи найманої праці. Ідейно-теор. базою соціально-екон. і політ. реформ у Лівії стала «третя світова теорія» (вперше сформульована в 1973 та розвинута в «Зеленій книзі» 1976–79, якою передбачалася побудова «соціаліст. сусп-ва на засадах принципів ісламу» і яка репрезентувалася як альтернатива капіталіст. та комуніст. ідеологіям. К. заклав в основу своєї концепції «прямої демократії» принцип децентралізації політ. влади, згідно з яким законод. та викон. функції могли бути реалізовані на місцях за допомогою народних конгресів та к-тів, які забезпечували тотальну регламентацію соціальної поведінки. Ключовою в джамахірійській ідеології («джамахірія» — народовладдя, неологізм К.) стала особа лідера, існуюча над системою політ. відносин і поза ротаційними механізмами. У бер. 1977 була проголошена Соціаліст. Народна Лів. Араб. Джамахірія (СНЛАД). Лів. джамахірізація стала специфічною формою створення нац. д-ви, а положення, сформовані в «Зеленій книзі», — дієвим засобом легітимізації модернізаційних процесів, які формально не зруйнували соціальних рамок традицій і були макс. адаптовані до *політичної культури* населення країни. З кін. 1980 простежувався процес поступового відходу К. від «лівих настанов». У черв. 2003 він проголосив новий курс на «народний капіталізм», який передбачав лібералізацію екон. політики, активізацію зовнішньоекон. та зовнішньоторг. діяльності, залучення іноземного капіталу в лівійс. економіку, приватизацію держ. підприємств (зокрема, в нафтовій галузі). Зовнішньополіт. курс К. був спрямований на утвердження

Лівії як регіон. «центру сили» і ґрунтувався на положеннях «третьої світової теорії» та зазнавав пост. трансформації залежно від корегування ідеол. принципів. К. був прихильником ідей *панарабізму* та *панафриканізму*. В 1970–80 декларував наміри об'єднання Лівії з ін. араб. д-вами — Єгиптом, Суданом, Сирією, Тунісом, Марокко, Алжиром. Активно виступав проти єгип.-ізраїл. мирного договору 1979, був ініціатором створення Нац. фронту стійкості й протидії (1977); стояв на радик. позиціях щодо вирішення арабо-ізраїл. конфлікту (єдино можливий шлях вирішення конфлікту — військовий; мета боротьби арабів — ліквідація не наслідків *агресії*, а її джерела). У 1970–80-х *зовнішня політика* К. характеризувалася антиімперіалізмом і антиамериканізмом. Надавав матер.-фін. підтримку ліворадик. рухам. Робив спроби сформувати коаліції не тільки з араб. соціаліст. партіями та орг-ціями, а й з європ., що сприяло певному ідеол. зближенню з *СРСР*. У 1980–81 дип. відносини між США та СНЛАД були припинені, а в 1986 ВПС США здійснили бомбардування Тріполі та Бенгазі. 31.03.1992 РБ *ООН* запровадила санкції проти Лівії, які були призупинені (1999), а потім і повністю зняті (12.09.2003) після того як К. погодився в 1999 на видачу двох лівійс. гр-н, підозрюваних у справі вибуху літака компанії «Пан-Американ» над Локербі (1988), та в 2003 виплатити компенсацію родинам загиблих. У 2003 К. проголосив широкомасштабну кампанію з «демілітаризації» країни, що включала відмову від створення та використання *зброї масового знищення*. У 2004 Лівія приєдналася до конвенції про заборону хім. зброї, ратифікувала договір про заборону ядерних випробувань. К. заявив про свою підтримку США в боротьбі з міжнар. тероризмом. У черв. 2004 США та Лівія відновили дип. відносини. Зайняв помірковані позиції у вирішенні палест. проблеми. В опублікованій (2003) праці «Ісратин. Біла книга» (Ісратин — неологізм К., що об'єднує назви «Ісраїль» (Ізраїль) та «Філастин» (Палестина) обґрунтував необхідність створення на тер. Палестини спільної д-ви євреїв та палестинців, побудованої на основі ліван. моделі. Ініціатор Афр. Союзу. Був прихильником ідеї створення Сполучених Штатів Африки. 04–06.11.2008 відвідав з офіц. візитом Україну. 17.02.2011 розпочалися політ. протести проти режиму К., що переросли в масове повстання. 27.06.2011 Міжнар. кримін. суд у Гаазі видав ордер на арешт К. за підозрою у скоєнні злочинів проти людства. 20.10.2011 К. загинув при взятті повстанцями м. Сірт.

Літ.: Рясов А. В. «Левые» на Арабском Востоке: ливийский опыт. М., 2005; Егорин А. З. Современная Ливия (справочник). М., 1996.

Ю. Скороход

КА́ЛЬВІН (Calvin) Жан (10.07.1509, Нуайон, Франція — 27.05.1564, Женева, Швейцарія), діяч романського типу Реформації, засновник кальвінізму. Отримав ґрунтовну юрид. освіту. Під впливом ідей гуманістів і нім. Реформації К. заглиблюється у вивчення *протестантизму* і пориває з катол. церквою (1533). Змушений тікати від переслідувань протестантів у Франції, К. переїжджає до Базеля (1534), де у 1536 виходить 1-ше видання його осн. твору «Навчання християнській вірі». К. доопрацьовував «Навчання» впродовж усього життя, доки твір не переріс у компендіум кальвініст. віровчення, принципів церковної і сусп.-політ. орг-ції, вимог етики. Від 1541 і до кін. життя К. жив у Женеві, де підпорядкував світську владу духовній задля втілення у життя своїх реліг.-церковних і сусп.-політ. ідей, піддавши жорсткій дріб'язковій регламентації сусп. і приватне життя гр-н Женев. республіки, а христ. етику зробивши регулятором соціальної поведінки. Здолавши опозицію своїм реформам (1555), К. перетворює Женеву на центр європ. протестантизму. Сусп.-політ. ідеї К. випливають з його теології, що стверджує суверенність Бога і Божої волі, наперед визначене Божим планом як обрання людини до спасіння чи загибелі, так і отримання нею Божих ласк. Ці ідеї викладено, зокрема, в останньому розділі «Навчання» — «Про громадянське правління». З тези про суверенність Бога випливала вимога підпорядкування світської влади духовній, цілковите підкорення правителів Божій волі. У реальній *політиці* ця теза трансформувалась у принцип відокремлення д-ви від церкви, сформульований протестантами під час переслідувань з боку світських володарів, які стояли переважно на боці катол. реакції. Відносини між правителями і народом повинні мати характер «божественного союзу», правителі зобов'язані утверджувати у сусп-ві *свободу* і справедливість (у реліг. розумінні), захищати публічні форми христ. релігії. К. уперше говорить про волю народу як вищий аргумент у політиці; наступне покоління правників (Й. *Альтузій*, Г. *Ґроцій*) звільнить це твердження від богословської оболонки і переформулює у поняттях суверенності народу, теорії сусп. договору, верховенства права. З першості Божої волі випливало також право людини на опір світській владі, якщо та порушувала Божі настанови, тобто до політ. форми правління висувалися високі моральні вимоги; народ мав право стати в обороні своїх прав перед тиранією правителів.

Критика К. *католицизму* приводить до радик. спрощення культової сфери і реформування церковного устрою на дем. засадах, що пояснюється необхідністю повернення до принципів раннього християнства. Церковна громада стає незалежною і самоуправною, вибори духовних осіб здійснюються прямим, відкритим голосуванням усіх членів громади. Після обрання пасторові надаються широкі владні повноваження, а громада цементується виборним управлінням. Пресвітеріансько-синодальний церковний устрій протестантських спільнот став одним з істор. коренів західноєвроп. *демократії*. Дем. форми церковного устрою переносилися К. на принципи політ. життя. Поразка спроби гугенотів мирно відстояти право на свободу віросповідання змусила К. різко сформулювати свої респ. симпатії та засудити *абсолютизм* (Коментарі до 1-ї кн. Самуїла, Даніїла). К. обстоював *плюралізм* політ. форм, заявляючи, однак, що перевагу надає *аристократії* («пануванню кращих і найвидатніших») або «системі, що поєднує аристократію і демократію».

На відміну від ранішого за часом виникнення лютеранства, яке від початку стало на шлях нац. розвитку, К. віддав пріоритет долі Реформації в цілому. Кальвінізм, принципово наднаціональний, швидко поширюється у романській частині Швейцарії, на зх. землях Німеччини, в Нідерладах (реформатські церкви), у Франції (гугеноти), у Шотландії (пресвітеріани), Англії (пуритани, індепенденти, дисиденти), Польщі (социніани), Угорщині. Феномен кальвінізму набагато ширший за його початкові віросповідні рамки і належить до явищ заг. історії, соціології, культури. Принцип мирського аскетизму, розуміння покликання, в т. ч. профес., як мирського служіння Богові, розпізнавання «вибраності» через успіхи у труд. діяльності, підвищена увага до питань етики і моралі склали основу протест. етики, сформували дух економіки *капіталізму*, нові форми виробництва і торгівлі, вироб. відносин. Жорсткий легалізм і раціональна аргументація лежать у витоках конституціоналізму, принципу верховенства права. Визнання можливості пізнання Бога через вивчення сотвореного ним світу вплинуло на розвиток природн. наук; концепція виключного авторитету Біблії спричинилась до розвитку нац. літ. мов, на які здійснювалися переклади Біблії, поширення писемності серед найширших сусп. верст, розвитку народної освіти; заборона будь-яких зображень у храмах мала наслідком сплеск жанрового живопису у Нідерландах. Кальвінізм є однією з ключових концепцій, що дозволяє зрозуміти розвиток західноєвроп. культури Нового часу (М. *Вебер*, Е. Трьольч).

Літ.: McNeil J. T. (ed.) John Calvin on God and Political Duty, Indianapolis, 1956; Swatos W. H. Jr. «Charismatic Calvinism» // in Charisma, Histore, and Social Structure. New York, 1986. *Н. Кочан*

КАМПАНЕ́ЛЛА (Campanella) Джовані Доменіко (05.09.1568, Стіло — 21.05.1639, Париж) — філософ-утопіст, теолог, політ. діяч. У 14 років, захоплений красномовством ченця-домініканця, його розповідями про традиції ордена Св. Домініка, К. пішов у монастир. У 1582 вступив у духовний орден домініканців. Юнак прийняв чернече ім'я Томмазо. В монастирі К. вивчав філософію, теологію, а поза стінами монастиря слухав лекції з оккультних наук. У 1591 вийшла його перша книга на підтримку філософії Б. Телезіо — «Філософія, що обґрунтована відчуттями». Гол. ідея книги полягає у тому, що природу варто пояснювати, виходячи не з апріорних суджень старих авторитетів, а на підставі відчуттів, отриманих у результаті досвіду. Автор крамольного твору був заарештований і відправлений у трибунал орденської інквізиції. Потім К. заарештовують ще тричі в Падуї (1592) та Римі (1596, 1597). Повернувшись у 1597 до Калабрії, він очолив рух непокори проти іспан. панування, мріючи про проголошення вільної теократичної республіки. Але керівники повстання були зраджені й заарештовані. У в'язниці К. провів 27 років і написав низку творів, які принесли йому широке визнання. «Місто Сонця», «На захист Галілея», «Про відчуття речей та про магію», «Про іспанську монархію», «Астрологія» та ін. У 1626 папа Урбан VIII домовився про передачу в'язня в руки церковної влади. К. переводять до Риму. Однак ні заступництво папи, ні власні знайомства К. не змогли оберегти його від шантажу з боку своїх супротивників. У 1632 він змушений був переїхати до Франції. Перебування у Франції найуспішніший період у його житті. Король Людовік XIII призначив К. відповідну пенсію, він користувався довірою Ришельє, його знали і поважали провідні мислителі Франції. Але відновити підірване здоров'я К. так і не зміг. Помер у Парижі в монастирі Св. Якова. Його ім'ям названа мала планета 4653 Tommaso. Аналізуючи життєвий шлях та творчість К., біографи виокремлюють 4 періоди в його житті: «юність революціонера», яка закінчилася провалом заколоту проти Іспанії в Неаполітан. королівстві; період тюремного ув'язнення; період римської реабілітації; період успіху та визнання у Франції. К. — автор книг з астрономії, астрології, математики, філософії, політики, медицини, теології. У своїх філос. трактатах він виступав як представник італ. натурфілософії епохи Відродження. Натурфілософ. поглядам К. притаманні елементи діалектики, у розробці питань гносеології він виявив себе послідовним сенсуалістом. Загалом філос. погляди К. мали непослідовний і суперечливий характер. Значну увагу в своїй творчості К. приділив справедливому порядку влаштування сусп. життя. Сусп.-політ. погляди він виклав у роботах «Місто Сонця», «Про іспанську монархію», «Політичні памфлети». Найбільш відомою є його утопія «Місто Сонця» (1602). Літ. впливи, на основі яких склалася соціальна утопія К., — це ідеї Сократа, *Платона*, Климента, Тертулліана, Т. *Мора*. «Місто Сонця» — це розширений варіант комуніст. програми перетворення соціальної дійсності, яку К. сформулював упродовж підготовки повстання в Калабрії. Про місто Сонця у формі діалогу розповідає мореплавець, який на одному з островів побачив справедливий соціальний устрій. Місто Сонця розташоване на високому пагорбі. Раціональна наук. організація сусп-ва знаходить своє відображення вже у зовн. вигляді й плані міста. Чотири головні бруківки, звернені до чотирьох сторін світу, забезпечують добре його провітрювання і здорові умови життя солярїів. Будівлі розташовані по семи колах, що називаються іменами семи планет. У д-ві соляріїв усе спільне. Скасовано приват. власність — основу соціальної нерівності. «Громада робить всіх одночасно і багатими, і, разом з тим, бідними: багатими, тому що в них все є, бідними, тому що в них немає ніякої власності; і тому речі служать їм, а не вони речам. Жителі міста не тільки працюють загонами, але сплять, обідають разом, а все їхнє життя узгоджується з розпорядженнями правителів і велінням зірок». Виводячи ін-т приват. власності з моногамної родини, К. в усуспільненні жінок убачав єдину можливу передумову усунення приватної власності. Відтак контроль за дітонародженням здійснюють відповідні посадові особи. Вихованням і навчанням дітей займаються спец. призначені для цього члени громади. Навчання відбувається у формі гри під час прогулянок містом, для чого пристосовані стіни будинків внутр. кіл міста. Вони розписані відповідно до предметів вивчення різних наук. У місті Сонця всі працюють, тому робочий день триває 4 години, а ін. час приділяється розвиткові розумових і тілесних здібностей. Ніяка праця не є ганебною у громаді соляріїв. Усі сумлінно виконують ту роботу, на яку вони призначені. На чолі громади стоїть верховний правитель, що іменується «Сонце» чи «Метафізик». При ньому є три співправителі: Могутність, що відає питаннями війни і миру; Мудрість, що займається вільними мистецтвами, науками, навч. закладами; Любов, що опікується медициною, вихованням, землеробством, скотарством. Обрання чотирьох правителів відбувається на Великій раді довічно, за винятком, коли вони самі передадуть повноваження кращим за них. Правителі призначають ін. посадових осіб, які затверджуються радою громади. Велика рада збирається раз на місяць. На ній присутні всі солярії віком понад 20 років, і їм усім надається можливість висловити власну думку про стан справ у д-ві. У своїй соціально-політ. утопії К. постійно акцентував увагу на вирішальній ролі освіти, науки в орг-ції сусп. життя та у справі держ. управління.

Літ.: Firpo L. Bibliografia degli scritti di Tommaso Campanella. Torino, 1940; Рутенбург В. Кампанелла. Л., 1956; Штекли А. Кампанелла. М., 1960; Corsano A. Tommaso Campanella. Bari, 1961; Badaloni N. Tommaso Campanella. Mil., 1965; Горфункель А. Томмазо Кампанелла. М. 1969; Bonansea B. T. Campanella. Wash., 1969; Штекли А. «Город Солнца»: утопия и наука. М., 1978. *Ю. Остапець*

КАМПА́НІЯ ВИ́БОРЧА (франц. campagne — похід) — складова виборчого процесу, сукупність встановлених законодавством виборчих процедур та дій, які здійснюють партії, виборчі об'єднання чи кандидати та їхні команди для досягнення своїх передвиборчих цілей і які забезпечують легітимне здобуття ними влади. Формально К. в. починається від дня офіц. публікації про призначення *виборів* і закінчується з офіц. публікацією їх результатів. Фактично ж К. в. робить свої перші кроки задовго до офіц. старту виборів, як тільки стає відомо про можливість їх проведення. К. в. є частиною єдиного виборчого процесу та особливим видом політ. управління. Як суб'єкт управління в ній виступає команда (парт. орг-ція, група однодумців, політ. консультанти) на чолі з кандидатом, а об'єктом є потенц. виборці. Мета управління визначається тими завданнями, які ставить перед собою кандидат. Як доводить практика, далеко не всі кандидати, вступаючи у передвиборчу боротьбу, орієнтуються на перемогу. Деякі з них використовують К. в. для того, щоб привернути до себе увагу, здобути популярність з розрахунком на наступні вибори або ж просто намагаються відтягнути на себе частину голосів сильних суперників когось з ін. кандидатів тощо. Усе це знаходить безпосереднє відображення при виборі кандидатом виборчих технологій.

Осн. елементи К. в.: створення структури управління кампанією (формування команди кандидата); складання графіка кампанії; формування бюджету кампанії; аналіз політ. кон'юнктури і «виборчого ринку», визначення переваг та недоліків кандидата і його суперників, підготовка програми (передвиборчої платформи); розробка стратегії і тактики кампанії; інформ.-аналіт. забезпечення К. в.; визначення методів роботи з виборцями. До осн. етапів К. в. належать: підготовка до виборів, висування (реєстрація) кандидатів, агітаційна (передвиборча) кампанія, *голосування* та підрахунок голосів виборців, післявиборчий аналіз К. в. (робота над помилками). Етап підготовки до виборів включає: процедуру призначення виборів (встановлення дня голосування), створення виборчих одиниць (виборчих округів та дільниць), створення виборчих органів, складання списків виборців (стадія реєстрації виборців) та висування кандидатів. Залежно від к-сті мандатів, які повинні бути розподілені у певному виборчому окрузі, виокремлюють два типи виборчих округів: одномандатні (в яких обирається лише по одному депутату) та багатомандатні (у кожному з яких обирається декілька депутатів). До органів, на які покладається керівництво виборчим процесом, належать: терит. (включаючи центральні), окружні (ті, що діють у виборчих округах) і дільничі (ті, що діють на виборчих дільницях) виборчі комісії. Висування кандидатів (чи партій) має важливе значення, оскільки саме на цьому етапі чітко визначаються можливості електорального вибору населення. До способів висування та реєстрації кандидатів (партій) відносять: збір підписів, внесення грошової застави, висування кандидатів партіями, громад. орг-ціями, групами гр-н. Агітац. етап К. в. характеризується використанням ЗМІ, реклами, наочної агітації, залученням експертів-фахівців, безпосередніми зустрічами кандидатів чи представників партій з виборцями з метою здійснити вплив на вибір гр-н. Особливе місце займає розробка стратегії і тактики К. в. Успішна реалізація передвиборчої кампанії у сучас. виборчому процесі безпосередньо пов'язується з політ. маркетингом, використанням політтехнологій, PR-діяльністю та медіа-плануванням. Осн. формами агітації у виборчій кампанії є проведення передвиборчих зборів та мітингів, публікація статей і памфлетів, розклеювання передвиборчих афіш і плакатів, виступи по радіо та телебаченню. Етап голосування і підрахунку голосів виборців включає підрахунок голосів, визначення результатів виборів, підведення їх підсумків. Ці процедури регламентовані виборчим законодавством. Гарантією здійснення гр-нами вільного волевиявлення є установлена законом юрид. відповідальність за порушення виборчого законодавства.

Сучас. виборчі закони, як правило, досить детально регламентують проведення К. в. По-перше, чітко встановлюються строки її проведення. По-друге, встановлюється порядок надання кандидатам і партіям для передвиборчої агітації держ. ЗМІ. По-третє, визначаються умови і порядок фінансування учасників виборів. Так, в ряді країн (США, Японія, Великобританія) закон встановлює максимум допустимих витрат на проведення К. в.; у переважній більшості країн закон установлює також макс. розмір внесків від приватних осіб на користь кандидатів і партій, визначає розмір і умови можливого держ. субсидіювання. Фінансування з анонімних та іноземних джерел, як правило, суворо забороняється. У результаті дії ряду екон., соціальних та політ. факторів К. в. досить часто містить конфлікти різного рівня. К. в. притаманні всі осн. психол. закономірності, якими характеризується конфліктна взаємодія — комунікативне протистояння, формування негативних образів опонентів, висока емоційність взаємодії, прагнення завдати опонентові поразки і здобути перемогу для себе.

Літ.: Лісничий В. [та ін.]. Сучасний виборчий PR. Сєвєродонецьк, 2001; Полторак В., Петров О. Избирательные кампании: научный подход к организации. К., 2004. *Л. Кочубей*

КАМПА́НІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (франц. campagne — похід) — сукупність дій, спрямованих на досягнення політ. мети, визначеної *актором політичним*. Ініціаторами, організаторами і дійовими особами К. п. найчастіше виступають держ. інституції, політ. і громад. орг-ції (партії, асоціації, рухи), міжнар. орг-ції. Найбільш розповсюдженими за своїм змістом К. п. є *кампанії виборчі* (дем. виборювання влади), мобілізаційні (гуртування населення навколо позиції ініціатора кампанії, найчастіше під час референдумів, політ. та екон. криз), інституційно- або персоноспрямовані (критика або підтримка органів влади та управління, конкретного держ. або політ. діяча, певної політ. або громад. орг-ції, руху, їхніх керівних органів та/або лідерів). За цільовою аудиторією К. п. може бути міжнар., загальнонац., локальною (місц.). За часовою протяжністю К. п. може бути коротко-, середньо- і довготривалою. К. п. проходить ряд послідовних етапів — визначення її мети і предмета, розробка програми і технології її реалізації, здійснення програми, підбиття підсумків. Мета К. п. може бути як відкритою (очевидною), так і прихованою. Предметом К. п. можуть бути діяльність політ. акторів, органів держ. влади та управління, політ. партій і громад. орг-цій та їхніх органів, іноземних урядів, окремих політ. і громад. діячів, чинні правові акти і проекти таких актів, ін. питання, що потребують загальнонац. вирішення або міжнар. підтримки. Програма ведення К. п. включає відверті публічні дії, закулісне конструювання вигідної розстановки політ. сил, заходи психол. впливу на масову свідомість. Програма К. п. реалізується пропагандист. акціями через ЗМІ та ін. комунікативні мережі, через масові зібрання, акції тиску, маніпуляції масовою свідомістю, відкриті або закулісні домовленості із зацікавленими політ. акторами. Тиск на об'єкт К. п. може включати вимоги, умовляння, підкуп, шантаж, погрози та ін. засоби психол. та навіть псих. впливу. При проведенні інституційно- або персоноспрямованих К. п. може здійснюватися як *компрометація політична* обраного об'єкта, метою якої є як провокування недовіри і навіть ворожості до нього, так і його апологетизація чи глорифікація. Перший прийом масштабно й активно використовувався сталінським угрупуванням у ВКП(б) для знищення опонентних груп та їхніх лідерів протягом 1920–30-х рр. Другий — утвердження лояльності до правлячої в СРСР Комуніст. партії та її керівництва шляхом формування *культу особи* парт. вождів. Орг. засобами тиску є демонстрації, мітинги, петиційні кампанії, страйки, акції громадян. непокори, індивід. виступи, покликані підтвердити масову підтримку мети К. п. Успіх або невдача К. п. оцінюються за ступенем досягнення поставленої мети (причому досягнення прихованої мети може вважатися успіхом, навіть якщо прилюдно задекларованої мети не досягнуто), за співвідношенням між здобутим результатом і затраченими зусиллями, за набутим її ініціаторами і виконавцями *іміджем політичним* і авторитетом. К. п. являє собою чинник політ. активізації населення, оскільки стимулює в ньому чітку визначеність із своїми політ. пріоритетами, уподобаннями і симпатіями, посилює його увагу до позицій і діяльності політ. акторів, фактично збільшуючи його залучення до *політичного процесу*. Крім того, вона стимулює більш чітку сегментацію політ. арени сусп-ва. Прикладом успішної К. п. є *«помаранчева революція»* в Україні у 2004, яка призвела до перемоги на презид. виборах представника тих політ. сил, що були її ініціаторами. Прикладом невдалої К. п. є акція «Україна без Кучми» у 2001, яка не досягла поставленої мети — усунення чинного на той час Президента України і певною мірою погіршила політ. імідж її ініціаторів як прихильників не схвалюваних населенням радик. дій.

Літ.: Кульчицький В. Українська революція 2004 р. К., 2005; Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. К., 2007; Шайгородський Ж. Політика: Взаємодія реальності і миру. К., 2009. *О. Майборода*

КАМЮ (Camus) Альбер (07.11.1913, Мондові, Алжир — 04.01.1960, Вільблевен, Франція). Письменник, драматург, лауреат Нобел. премії з л-ри (1957). Захоплення філософією та л-рою відбулося під впливом вчителя Жана Грен'є. У 1934 К. бере участь у роботі к-ту «Сприяння міжнар. руху «Амстердам–Плейєль» у захисті культури проти *фашизму*. У 1941 він працює у підпільній антифашист. орг-ції «Комба», а з 1944 до 1947 — гол. редактор лівої газ. «Комба», в якій висловлював і свою політ. позицію. Після війни К. зосереджується на літ. проблемах, хоча, у зв'язку з критикою у сартрівському жур. «Тан модерн» його есе «Людина, що бунтує», відбувається розрив з Ж.-П. *Сартром*. Своє ставлення до філос. і політ. проблем К. висловив у художній прозі, а також у публіцист. творах. Його погляди на проблеми патріотизму, *націоналізму*, *фашизму* були надруковані у «Листах до німецького друга» («Lettres à un ami allemande», 1943–44). У передмові він прямо пише: «Я надто люблю мою країну, щоб бути націоналістом». У своїй прозі та публіцистиці, насамперед, у таких есе як «Міф про Сізіфа. Есе про абсурд» («Le Mythe de Sisyphe. Essai sur l'absurde», 1942) та «Людина, що бунтує» («L'Homme révolté», 1951) К. розвиває осн. положення своєї філософії. Критикуючи «філософію існування», зокрема Ж.-П. Сартра, К. виробляє власний погляд на людину у соціальному світі. Осн. категоріями цього розгляду є категорія абсурду та категорія бунту. За назвою першої з них філософія К. й отримала назву «філософії абсурду». Ідеєю абсурду понизані практ. всі твори К. Проблематиці абсурду він присвятив спец. есе, повість «Сторонній» та п'єсу «Калігула». Абсурд — це ставлення людини до світу, а тому він залежіть як від світу, так і від людини. Людина відчуває, чого вона хоче — щастя та розумності. І вона чекає цього від світу. Проте світ улаштований нерозумно, і співвідносність «між покликанням людини та нерозумним мовчанням світу» породжує абсурд. Подолання абсурду можливо або через самогубство — знищення самої людини, як сторони абсурдного відношення, або через «філософське самогубство» — ілюзорне перетворення світу відповідно до бажань людини. К. пропонує бути послідовним: абсурд є очевидністю для розуму, отже розум може прийняти очевидність. Справжня людина — людина абсурду, тобто та, що прийняла абсурдність існування; жити означає породжувати абсурд. Саме тут з'являється друга осн. категорія філософії К. — бунт, який є впевненістю у придушувальній силі долі, але без смиренності. Це перший висновок з прийняття абсурду. Другий полягає у тому, що «абсурд знищує шанс на вічну свободу», а отже, за К., надає свободу дії. Це втілюється у міф про Сізіфа, який був покараний богами на одвічне вкачування на гору величезного каменя. І після виконання цього завдання він, вільний, із презирством знову й знов спускається за каменем у світ богів, без всякої надії. Сізіф трагічний й бунтівний герой. Категорія бунту знаходить своє розгортання у поняття в есе «Людина, що бунтує». Бунт розгортається проти несправедливості життя. Бунт є рухом самого життя, і його не можна заперечувати, не відрікаючись від життя. Він у Людині, що бунтує, не тільки метафізичний, а й політ. — проти несправедливості сусп. світу. Це є бунт проти вбивства, насамперед, проти держ. терору, прикладом якого у К. є рос. терор починаючи з 1878. *Політика*, якщо вона займає місце *релігії*, перетворюється на інквізицію. Бунт, який надає перевагу абстрактній людині, «заперечує живу істоту», «підміняє любов злопам'ятством», припиняє бути бунтом, перетворюючись на тиранію, викликаючи необхідність у новому бунті. Цілі бунту певною мірою можна назвати ліберальними — К. вважає, що політика та сусп-во зобов'язані тільки улагоджувати справи всіх, щоб кожний мав дозвілля та свободу. Бунт, таким чином, — це рух самого життя: «Я бунтую, отже ми існуємо». К. розглядає *революцію* як позит. момент, що «стверджується тільки в створенні цивілізації, а не в терорі чи в тиранії», отже і є її елементом. Бунт не є складовою цивілізації, але він випереджає будь-яку цивілізацію. Основні моменти, що розглядає К., — це бунт метафаз., істор. та бунт у мистецтві. Осн. питання, на які спрямована думка К., це питання про людське буття та питання справедливості. К. окремо виділяє бунт у мистецтві, тому що вважає проблему відродження цивілізації — єдиною, що має дві складові: проблему можливості творчості та проблему можливості революції.

Тв.: Вибрані твори. К., 1991.

Літ.: Lottmen H. Albert Camus: A Biography. New York, 1979; Долгов К. М. От Киркегора до Камю: философия, эстетика, культура. М., 1991; Leblanc J. Ethics and Creativity in the Political Thought of Simone Weil and Albert Camus (Studies in Political Science). New York, 2004.

С. Кисельов

КАНДИ́БА Олег (псевд. Д. Кардаш, Лелека, Ольжич, М. Запоточний, К. Констянтин, О. Невідомий та ін.; 21.07.1907, Житомир — у ніч з 09 на 10.06.1944, концтабір Заксенгаузен) — поет, політ. діяч, науковець-археолог, публіцист, один з лідерів нац.-визвольного руху. Син поета Олександра Олеся. У 1917–23 навч. у школі в Пущі Водиці на околиці Києва. У 1923 разом із матір'ю В. Свадковською полишає Україну.

В Берліні зустрічається з батьком, який перебуває в Європі від 1919 як повноважний представник УНР в Угорщині. Родина Кандиб переїздить до Чехословаччини й оселяється неподалік Праги. Упродовж 1924–29 К. навч. в Карловому ун-ті у Празі, Укр. пед. ін-ті та Укр. вільному ун-ті. У 1930 захистив докт. дис. на тему «Неолітична кераміка Ґаличини». Упродовж 1930–31 працював асистентом кафедри археології Укр. вільного ун-ту. Водночас був співробітником археол. відділу Нац. музею в Празі, неодноразово брав участь в археол. розкопках на тер. Зх. України, Польщі, Німеччини, США і Балк. країн. У 1938 читав лекції у Ґарвард. ун-ті. Опублікував низку праць з антропології та археології серед яких «Schipeniz-Kunst und Gerete eines neolitisches Dorfes» (1937). Як історик К. вважав себе послідовником наукової школи Л. Нідерле. Від початку 1930-х К. стає відомим як самобутній і оригінальний поет, публікується у період. виданнях. Зі студ. років був активним учасником Пласту, захопився націоналіст. ідеологією, у 1929 приєднався до ОУН, виконував особисті доручення Є. *Коновальця*, редагував часопис «Самостійна думка». У 1937 очолив культурно-освітню референтуру Проводу укр. націоналістів (ПУН), вивів формулу «української націоналістичної культури», як культури «повноцінної, цебто позбавленої негативних складників народної психіки й традиції», «героїчно визначеної», спертої на «духовну природу народу» та «скарб історичної традиції». Упродовж 1938–39 К. взяв активну участь у розбудові карпато-української автономії та державності, учасник збройної боротьби з угор. окупац. військами в березні 1939, потрапив до полону, був в'язнем угор. тюрем. Під час розколу ОУН став на бік А. *Мельника*, очолював Революц. трибунал орг-ції в 1939–41. У верес. 1941 разом з похідними групами ОУН(М) повернувся до Києва, став ініціатором створення Укр. нац. ради, намагався надати нац. змісту місцевій укр. адміністрації. З кінця 1941 проживав на нелегальному становищі. У трав. 1942 Почаївська конференція ОУН(М) обрала К. заступником А. *Мельника* в ОУН(М). К. фактично створив і очолив мережу підпілля мельниківської ОУН в Україні. Неодноразово проводив переговори з представниками ОУН(Б) і Т. Боровця про об'єднання укр. нац. сил, проте компромісу так і не було досягнуто. Після арешту гестапівцями А. *Мельника* в січ. 1944 К. взяв на себе обов'язки керівника ОУН(М). 25.05.1944 заарештований гестапо у Львові. Після перших допитів перевезений до концтабору Заксенгаузен. Загинув під час чергового допиту.

Літ.: Неврлий М. Ольжич на тлі празького літературного довкілля // Сучасність. 1998. Ч. 2; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacionalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів 1920–1939 рр. К., 2007; Рог В. Олег Ольжич // Укр. націоналізм. Антологія. Т. 1. К., 2009. *І. Патриляк*

КАНТ (Kant) Іммануїл (22.04.1724, Кенігсберг, Сх. Пруссія — 12.02.1804, там само) — філософ-ідеаліст. Важливе місце у теор. спадщині К. посідають праці із соціально-політ., істор. та прав. проблем: «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» (1784), «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?», «До вічного миру» (1795), «Метафізика звичаїв» (1785). Характеризуючи свою епоху як «вік просвітництва», К. проголосив, що найважливішою проблемою для людського роду, розв'язати яку змушує сама природа, є досягнення заг. правового *громадянського суспільства*. Останнє він розумів як вихід людини із стану неповноліття, «нездатності користуватися своїм розумом без керівництва збоку». Зосереджуючи увагу на дослідженні свого соціального ідеалу, К. наголошував, що громадян. устрій у кожній д-ві мусить бути республіканським, розуміючи під цим устрій, який встановлюється відповідно до принципів свободи членів *суспільства*, до висхідного положення про залежність усіх (як підлеглих) від одного заг. законодавства і відповідно до закону рівності всіх (як громадян д-ви). К. дотримувався думки, що принципи респ. управління можуть бути найкраще реалізовані в *державі*, яку очолює монарх, що керується тією загальною волею *громадян*. У реальній республіці повинні управляти загальнообов'язкові закони, а людям, які входять до уряду, необхідно лише забезпечити їх чітке виконання. Республіканізм — це принцип відокремлення викон. влади (уряду) від *законодавчої*. Побудову правової д-ви К. вбачав не у революц. діях через насильство, а в поступальних реформах, які б перетворювали деспот. управління на правову громадян. д-ву. Важливе місце в соціально-істор. філософії К. посідали проблеми війни і миру. Він рішуче підтримав ідею про необхідність укладення д-вами договору про вічний мир, без якого війни загрожують знищити людську цивілізацію. За К., вічний мир — це таке ж першочергове завдання всесвітньо-істор. прогресу, як і встановлення всезагального правового громадян. стану. Мислитель не без підстави стверджував, що коли питання про війну розв'язується не тільки правителями, а й усіма гр-нами, як це мусить бути в республіці, то вони добре поміркують, перш ніж розпочати таку страхітливу гру, адже весь тягар війни їм доведеться взяти на себе. У творі «До вічного миру» К. сформулював шість «попередніх статей» запропонованого ним проекту угоди про вічний мир між народами: 1) мирний договір знищує всі наявні причини майбутньої *війни*, навіть заховані в архівах і невідомі сторонам, що домовляються стосовно факту тер. претензій; 2) жодна самост. д-ва не повинна бути захоплена ін. д-вою ні шляхом успадкування, ні обміну, ні купівлі, ні як дарунок; 3) пост. армії мусять з часом повністю зникнути; 4) забороняється використовувати держ. позики для фінансування підготовки до війни та її ведення; 5) жодна д-ва не має права шляхом насильства втручатися в політ. устрій і управління ін. д-в; 6) жодна д-ва під час війни з іншою не може вдаватися до таких ворожих дій, які б зробили неможливою взаємну довіру в майбутньому мирі, а саме: порушення умов капітуляції, підступні вбивства, зрада тощо. К. пов'язував вічний мир не тільки з встановленням респ., форми правління у всіх д-вах, а й із забезпеченням у кожній з них внутр. миру. Право К. трактував як вияв практ. розуму. Надаючи процесові становлення правових відносин пріоритетного значення як на початкових етапах конституювання людських спільностей, так і в наступному їхньому розвитку на етапах цивілізації аж до всезагального громадян. стану. Він вважав, що ці відносини є результатом діяльності розуму і що проблему створення д-ви завжди може розв'язати той, хто володіє хоча б здоровим глуздом. Розум може використати механізм природи як засіб для того, щоб практикою конституювати свою власну мету — накреслення права і цим гарантувати внутр. та зовн. мир і постійно забезпечувати його, оскільки тільки це повністю залежить від д-ви. Хоча К. називав соціальні імперативи практ. розуму апріорними, все ж чітко простежується їхня емпірична основа, відображення в них потреб людської практики. Заключною ланкою в ланцюгу соціально-істор. філософії

К. є визнання переваги моралі над політикою. Філософ виділив такі гол. максими, що завжди призводять до аморальності політики: захоплення чужих територій і пошук виправдань для такої політики; заперечення своєї провини у скоєних проступках; дія за принципом «поділяй і володарюй». Констатуючи, що в епоху Просвітництва політикам не властиво було сповіщати про ці максими як про наміри чи дії, щоб не скомпрометувати себе в сусп. думці, К. вважав за потрібне боротися із цим злом таким засобом, як гласність при проведенні політ. акцій. Принцип гласності для К. — це критерій оцінки політ. дій з точки зору моралі й справедливості. Отже, К. йшов у тому ж напрямі, що і *Гольбах*, який сформулював ідеал політики, заснованої на моралі. Як Гольбах вважав гуманність вищим принципом людської спільності, так і К. при тлумаченні думки, що правдива політика не може зробити кроку, не віддавши належного моралі, вказував, що головним є ще й те, що право людини мусить визнаватися священним, хоч би яких жертв це коштувало панівній владі.

Літ.: I. Kant. Eine Biographie. Berlin, 1985; Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політ. теоріях Нового часу європ. історії. Львів, 1997.

В. Денисенко

КАПІТАЛІ́ЗМ (від нім. Kapital — гроші, що використовують для отримання прибутку) — в зх. екон. теорії і політології традиц. визначається як соціально-екон. система, за якої засоби виробництва (земля, підприємства) належать приват. особам й використовуються для отримання прибутку їх власниками. У марксист. екон. теорії К. розглядається як останній експлуататорський лад, що базується на приват. власності на засоби виробництва і найманій праці, яку експлуатують капіталісти. Ознаками капіталізму є: приват. власність на засоби виробництва; система найманої праці; свобода підприємництва і вибору; ринкова система та вільна конкуренція; важлива роль прибутку; обмежена роль д-ви. Поняття «К.» утвердилось у 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з працями К. *Маркса*, в яких К. асоціюється з вільним підприємництвом, стихією ринку, жорстокою конкуренцією. У 2-й пол. 20 ст. поширюються теорії «трансформації» (перетворення) К. Теорія «народного капіталізму» виникла у 50-х рр. у США (А. Берлі, М. Наддер, С. Чейз, Дж. М. Кларк, М. Сальвадорі та ін.) і складається з трьох частин: 1) теорії «демократизації капіталу», або «дифузії власності» (сучас. К. властива різноманітність форм власності: індивід., акціонерна, монополіст., держ. Провідною формою власності є акціонерна); 2) теорії «управлінської менеджерської революції», в якій з розвитком акціонерних т-ств влада капіталістів-власників слабшає і замінюється владою найманих управлінців — менеджерів. Вони є «довіреними особами народу» і керуються не мотивами прибутку, а сусп. інтересами; 3) теорії «революції в доходах», в якій стверджується, що в розвинутих капіталіст. країнах стався принциповий переворот у розподілі нац. доходу, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств капіталіст. сусп-ва. Концепція «колективного капіталізму» (Г. Мінз та А. Берлі). У сучас. великих корпораціях працюють тисячі робітників і службовців, використовуються мільярди доларів капіталу, виготовляються товари масового споживання, які продаються мільйонам споживачів. Усе це ніби привело до того, що велика корпорація перестала навіть «віддалено відповідати як старій юридичній моделі власності», так і екон. моделі конкурентного ринку. Отже корпорація перестала бути автономною щодо сусп-ва, а стала соціальним ін-том, соціальною силою, що забезпечує розв'язання сусп. проблем. І не випадково саме на цьому грунті в 60–70-х рр. 20 ст. сформувалася концепція «соціальної відповідальності» корпорації перед сусп-твом. Концепція «соціального партнерства» (Р. *Арон*, Е. Гауглер, Д. *Ґелбрейт*). У сучас. капіталіст. сусп-ві внаслідок розвитку науково-тех. революції, посилення екон. та соціальної ролі д-ви, зростання к-сті великих корпорацій докорінно змінилося становище робітників, зникли класові суперечності й класові конфлікти. Матеріальною підставою «соціального партнерства» є розширення участі робітників у капіталіст. власності й прибутках.

Посилення втручання д-ви в екон. життя, зростання її ролі у вирішенні соціальних проблем породили майже анал. теорії «плюралістичної економіки», «планового капіталізму», «держави достатку», «суспільства високого масового споживання» тощо. Останнім часом дедалі частіше розглядають К. як «змішану» систему вільного підприємництва, екон. контроль в якій забезпечується з боку як сусп-ва, так і приват. ін-тів. Розрізняють три осн. варіанти змішаної економіки: 1) консервативний, 2) ліберальний, 3) соціал-реформістський. Так, консерват. варіант виходить з обмеженого втручання д-ви в макроекон. процеси з метою створення умов для розвитку приват. сектора і ринкових важелів саморегулювання. Лібер. варіант передбачає проведення важливих інституціональних і соціальних реформ, раціональну взаємодію приват. і держ. секторів економіки, впровадження системи нац. планування, здійснення поступової соціалізації капіталіст. економіки. Найважливішими представниками цієї моделі є Д. Ґелбрейт та Р. Ґейлброннер. «Змішана економіка» у розумінні соціал-реформістів є екон. основою дем. соціалізму, сусп. ладу, що поєднує ефект. виробництво зі справедливим розподілом. Це екон. лад, у межах якого співіснують дві екон. системи: капіталізм і соціалізм. Осн. функціями д-ви «змішаної економіки» є перерозподіл доходів з метою забезпечення сусп. добробуту та планове регулювання сусп. виробництва. Така система за своєю суттю є розподільчою на відміну від соціально-ринкової, коли д-ва забезпечує раціональне функціонування виробництва на підставі посилення його конкурентності. Власної теор.-екон. концепції (як нац., так і міжнар.) соціал-демократія не має. Вона пристосовує сучас. екон. теорії для розв'язування конкр. соціально-екон. проблем. Причинами виникнення змішаної економіки є: недосконалість і неспроможність ринкового механізму саморегулювання на основі дії природних законів та загострення соціально-екон. суперечностей; необхідність задоволення зростальних сусп. потреб в умовах підвищення сусп. характеру продуктивних сил і екон. обумовленого одержавлення виробництва, розподілу, обміну і споживання; необхідність збереження і захисту навкол. середовища. Вирішення цих проблем визначило необхідність еволюції саморегульованого механізму в змішаний механізм господарювання, в якому зростають екон., а потім і соціальні функції д-ви, яка починає активніше регулювати сусп. виробництво.

В. Ребкало, В. Козаков

КАПІТУЛЯ́ЦІЯ (від лат. capitulatio — угода, домовленість щодо певних пунктів) — повне й остаточне припинення опору збройних сил однієї із сторін, що воюють, здача повністю або окремих частин збройних сил сторони збройного конфлікту. Є заключною стадією збройного опору однієї із сторін, що воюють, унаслідок її безнадійного воєнного становища або з політ. та ін. мотивів, що характеризується припиненням бойових, диверсійних, розвідувальних дій супротивних сторін. Відбувається під впливом переважання військ. сили держави-переможниці на умовах останньої або на умовах, погоджених унаслідок переговорів між командувачами збройних сил сторін. Процедура проведення переговорів про К. частково регулюється Гаазькою конвенцією про закони та звичаї сухопутної війни 1907. Умови К. може запропонувати будь-яка із сторін, що перебувають у стані війни. Переговори про К. супроводжуються припиненням вогню суходільними, повітряними, військ.-мор. силами або їхніми частинами на територіях і в р-нах воєнних дій, населених пунктах, укріпленнях, на морі, військ.-мор. чи військ.-повітр. базах тощо. За заг. звичаєвою нормою, на час переговорів про умови К. між сторонами встановлюється стан тимчасового *перемир'я*. У разі неприйняття сторонами умов К. бойові дії поновлюються. К. оформляється підписанням акта з покладенням відповідних політ., воєнних, екон. та ін. зобов'язань на *державу*, що капітулювала. При К. зазвичай все військ. майно і техніка переходять до переможця, а особовий склад збройних сил сторони, що капітулювала, переходить на становище військовополонених сторони-переможниці. К. юридично не припиняє стан війни між сторонами, що воюють; домовленість про припинення стану війни, встановлення, відновлення або врегулювання політ., екон. та ін. відносин, тер. питань між сторонами, що воюють, має бути оформлена шляхом укладення мирного договору. Різновидом К. є безумовна К., яка характеризується тим, що переможена сторона втрачає навіть формальну рівність із переможцем. Найбільш відомими є Акт про повну і безумовну капітуляцію всіх нім. збройних сил (від 08.05.1945) та Акт про повну і безумовну капітуляцію всіх япон. збройних сил (від 02.09.1945) унаслідок їхньої воєнної поразки від сил антигітлер. коаліції, що завершили 2-гу світову війну та містили припис щодо припинення першими воєнних дій та негайного складення зброї. Поняття К., яке вживається у сучас. праві збройних конфліктів, не слід плутати з істор. терміном «К.», який означає нерівноправні договори, що зх. д-ви нав'язували у 18–19 ст. країнам Сх. (Туреччині, Ірану, Японії, Китаю). Ці договори забезпечували представникам і гр-нам зх. д-в особливі привілеї (непідсудність місц. судам, пільги для торгівлі тощо); Японія домоглася скасування таких капітуляцій 1899, ін. д-ви — на поч. 20 ст. *О. Задорожній*

КАПНІ́СТ Василь (23.02.1758, с. Обухівка, тепер Вел. Обухівка, Миргор. р-ну, Полт. обл. — 09.11.1823, там само) — громад. діяч, поет, письменник. Походив з аристокр. сім'ї Капнісос, яка мала венеціанський граф. титул, пізніше визнаний і Росією. Навч. у Петербурзі, де проходив і військ. службу в гвард. Преображенському полку. У 1775 видав свою першу оду франц. мовою на честь перемоги над Туреччиною. Тоді ж залишив військ. службу, щоб присвятити себе літ. діяльності. У 1782, невдовзі після одруження, поступив на службу контролером у Гол. поштове управління. На цьому його чиновницька кар'єра закінчується. Реагуючи на ліквідацію Укр. гетьман. д-ви та закріпачення селянства, у 1783 написав «Оду на рабство», пройняту болем за поневолену Україну. Після відставки поселяється у маєтку в с. Обухівка, який набуває значення важливого осередку нац. культури та політ. опозиції. Про його популярність серед місц. *дворянства* свідчить обрання на посаду маршалка дворянства Миргор. пов., а 1785 — всього Київ. намісництва. Виношує проект відновлення козац. війська, для початку чисельністю 5 тис. чол. Вершиною політ. діяльності К. стає його таємна місія до Пруссії, де у квіт. 1791 він домагається зустрічі у прус. кабінет-міністра Ґерцберга. На ній він намагається з'ясувати позицію Пруссії у разі її війни з Росією щодо підтримки боротьби України за власну незалежність. Проте граф Ґерцберґ дипломатично відповів, що у випадку війни Пруссії з Росією все залежатиме від самих українців. Пропозиції К. не викликали інтересу й в короля Фрідріха Вільгельма II. Літ. славу К. принесла віршована комедія «Ябеда» (1794), яку вважають попередницею гоголівської сатири. Комедія сміливо і недвозначно викривала зловживання рос. чиновництва, його хабарництво та продажність. Спершу твір було заборонено, але потім імператор Павло I повністю переглянув своє рішення на користь автора. Не бажаючи працювати на держ. службі, К. не відмовлявся від громад. діяльності. З 1802 його обирають на посаду ген. судді Полт. губ., потім директором народних уч-щ, а у 1817–22 — полт. губернським маршалком дворянства. К. увійшов в історію л-ри також як перекладач «Слова о полку Ігоревім», відстоював оригінальність цього твору. Постійно перебуваючи наприкін. життя у своєму маєтку, він приймав там видатних на той час літераторів та громад. діячів. Бували у нього й керівники Південного т-ва П. *Пестель* та С. Муравйов-Апостол. На руках останнього він і помер.

Тв.: Собрание соч. В 2 т. М.; Л., 1960; Избр. призв. Л., 1973.

Літ.: Мацай О. В. В. Капніст. К., 1957; Василь Капніст // Видатні постаті в історії України (IX–XIX ст.). Короткі біогр. нариси. К., 2002; Оглоблин О. Василь Капніст: 1756–1823 рр. // Наук. зб. Української вільної академії наук в США. Т. 1. 1952. *А. Круглашов*

КАРИ́БСЬКА КРИ́ЗА (Cuban missile crisis) — найбільш небезпечна криза часів рад.-амер. протистояння у роки *«холодної війни»*, що поставила світ на межу термоядерної війни. У США використовують термін «Кубинська ракетна криза», а на Кубі — «Жовтнева криза». Прихід до влади на Кубі революц. уряду 01.01.1959 призвів до нарощення конфлікту зі США. Новообраний президент Дж. *Кеннеді* санкціонував здійснення антикуб. акції, підготовленої ЦРУ за президентства Д. *Ейзенхауера*. 17.04.1961 амер. літаки бомбардували Кубу, і на острів були висаджені загони куб. емігрантів, підготовлених амер. інструкторами. Десант було розгромлено, що стало ударом по престижу адміністрації США. У січ. 1962 США добилися виключення Куби з ОАД і разом із союзниками ввели проти неї торгове ембарго. Така політика США штовхала куб. керівництво на зближення з *СРСР*, Москва ще у кін. 1960 почала поставки зброї на Кубу. Після провалу висадки у затоці Кочінос США почали планувати масштабну операцію за участі ВПС та ВМС, що передбачала висадку на острів 7 дивізій. Заг. чисельність задіяних військ сягала 250 тис. чол., операцію з моря мали підтримувати 238 військ. суден, з них 8 авіаносців, з повітря — бомбардувальники B-47 з ядерною зброєю на борту. СРСР висловлював готовність до підтримки Куби і надання їй допомоги проти *агресії*. Москва почала готувати таємну операцію з розміщення на Кубі рад. військ. контингенту з ракетами серед. радіусу дії. Офіц. метою був захист Куби від агресії, але у цьому рішенні була й глобальна стратегічна складова. Розміщенням ракетно-ядерних засобів серед. радіусу дії поблизу терит. США СРСР намагався компенсувати заг. стратегічну перевагу США. У відповідь на звернення керівництва Куби на чолі з Ф. *Кастро* про захист від вірогідної агресії з боку США СРСР 24.05.1962 прийняв рішення про надання Кубі військ. допомоги, створення

Групи рад. військ на Кубі (ГРВК) та перекидання її на тер. Куби (операція «Анадир»). У кін. трав. куб. керівництво дало згоду на розміщення рад. військ на терит. країни. Рад. угруповання на Кубі в період кризи мало у своєму складі три полки ракет Р-12 (радіус дії 1700–1800 км) і два полки ракет Р-14 (радіус дії понад 3000 км), що мали на озброєнні всього 42 ракети (з них — 6 учбових) та 36 ядерних боєголовок, 2 зенітні дивізії, 4 мотостріл. полки, полк винищув. авіації (літаки Міг-21), 2 полки крилатих ракет (80 ракет), вертолітний полк, 3 дивізіони такт. ракет «Луна» (6 ядерних боєзарядів). Мор. угруповання включало 2 крейсери, 4 есмінці, 4 торпедних підводних човни з ядерними торпедами, авіаполк (30 літаків Іл-28 з шістьма ядерними авіабомбами), ракетний полк берегової оборони «Сопка». Усього угруповання під командуванням ген. армії І. Плієва налічувало 43 тис. чол. 04.10.1962 ~~у стан~~ боєготовності було приведено ракету Р-12, 10 жовт. — 10 ракет, 20 жовтня — 20. 14.10.1962 амер. літак-розвідник виявив розміщення рад. ракет серед. радіусу дії на Кубі. Під час зустрічі 18.10.1962 Дж. Кеннеді з рад. міністром закорд. справ А. Громико президент США не отримав ніякої інформації про рад. ракети на Кубі. 22 жовт. після підтвердження розвіддaних про рад. ракети на Кубі Дж. Кеннеді виступив із телезверненням, оголосивши про мор. «карантин» Куби. ЗС США було приведено у повну боєготовність. ЗС СРСР — так само. Країни стояли на порозі термоядерного конфлікту. Непримиренно налаштовані угрупування у Москві та Вашингтоні тиснули на керівництво країн, вимагаючи застосування сили. Одночасно Дж. Кеннеді направив М. *Хрущову* послання, в якому мотивував свої дії загрозою безпеці Зх. півкулі. Крім обмінів посланнями між лідерами країн, відбувалися неофіційні зустрічі брата президента — міністра юстиції Р. Кеннеді з рад. послом А. Добриніним, контакти представників розвідспільнот з метою пошуку компромісного виходу з кризи.

24.10.1962 *Генеральний секретар ООН* У Тан запропонував США зняти «карантин», а СРСР — вивести з Куби наступальну зброю. 27.10.1962 над Кубою було збито амер. розвідувальний літак У-2, військ. керівництво США пропонувало завдати ядерний удар по Кубі. Але М. Хрущов ще у посланні від 26.10.1962 запропонував компроміс — виведення рад. ракет з Куби в обмін на гарантію ненападу США на Кубу. У посланні М. Хрущова від 27.10.1962 було порушено питання про амер. ракети в Туреччині, у відповіді Дж. Кеннеді висловлював готовність зняти карантин і взяти зобов'язання не здійснювати і не підтримувати вторгнення на Кубу в обмін на виведення рад. наступальної зброї з Куби під спостереженням *ООН* і не поставляти її на Кубу. Щодо Туреччини, то США готові були таємно домовитися про виведення амер. ракет, але реалізація домовленості вимагала відповідних рішень *НАТО*. 28.10.1962 Політбюро ЦК КПРС вирішило прийняти амер. пропозиції, найгостріша фаза К. к. минула. 20.11.1962 США відмовилися від карантину. Формальною датою завершення кризи вважають 07.01.1963, коли СРСР і США звернулися зі спільним листом до Ген. секретаря ООН із проханням зняти питання про К. к. з порядку денного *РБ ООН*. Врегулювання конфлікту, усвідомлення істеблішментами СРСР та США реальності загрози взаємного знищення дали потужний поштовх процесам, що привели до розрядки міжнар. напруженості. Почався поступовий перегляд елітами ядерних д-в ставлення до ядерної зброї, як переважно до засобу стримування, а не засобу досягнення перемоги у війні. Невдовзі після К. к. були підписані перші двосторонні та багатосторонні угоди, спрямовані на послаблення загрози ядерної війни, на обмеження випробувань ядерної зброї та її розповсюдження: у 1962 — Меморандум щодо домовленості про встановлення лінії прямого зв'язку між Вашингтоном та Москвою, у 1963 — Договір про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах, у 1968 — Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, у 1971 — Угода про заходи зі зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР та США, у 1973 — Угода про запобігання ядерній війні.

Літ.: Tomás Diez Acosta. October 1962: The 'Missile' Crisis as Seen from Cuba. New York. 2002; Лавренов С. Я., Попов И. М. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. М., 2003; Дроговоз И. Г. Необъявленные войны СССР. Мн., 2004; Norman Polmar, John D. Gresham. Defcon-2: Standing on the Brink of Nuclear War During the Cuban Missile Crisis. Hoboken, NJ, 2006.

С. Галака

КАРІ́МОВ (Karimov) Іслам Абдуганієвич (нар. 30.01.1938, Самарканд) —політ. та держ. діяч; канд. екон. наук. У 1960-61 — пом. майстра на з-ді «Ташсільмаш» у Ташкенті, 1961–66 — інженер-конструктор Ташк. авіац. з-ду; 1966–83 — провідний спеціаліст, заввідділом, заст. голови Держплану Узб. РСР; 1983–86 — заст. прем'єр-міністра і голова Держплану Узб. РСР. У 1986–89 — 1-й секретар Кашкадар. обкому Компартії Узбекистану; 1989–91 — 1-й секретар Компартії Узбекистану. 24.03.1990 на сесії ВР Узб. РСР обраний першим президентом Республіки, переобраний у 1992, за результатами референдуму 1995 повноваження К. були продовжено до 2000; переобраний на виборах 2000 і 23.12.2007 (на 7-річний термін). Установив у країні жорсткий авторит. режим, який орієнтується на екон. й технол. модернізацію за збереження *державою* керівної ролі в економіці та обмеження політ. свобод (т. зв. «зрілий державний капіталізм»); у *зовнішній політиці* проводить політику балансування між Росією та США. К. прийшов до влади як компромісний кандидат на пост 1-го секретаря ЦК Компартії Узбекистану і президента республіки — на тлі заг. розгубленості традиц. кланів, які не вирішили, як реагувати на антикорупційні *репресії*, що їх у період *«перебудови»* розгорнула Москва. Самаркандець К. мав стати людиною, яка очолить коаліцію кланів, — його віце-президентом став ташкентець Ш. Мірсаїдов, однак незабаром, після проголошення незалежності, президент повернув владу землякам-самаркандцям, які мали міцні позиції ще з часів очільника респ. компартії 1960–80-х Ш. Рашидова. Опозицію в номенклатурному середовищі К. розгромив, за нею настала черга світської: коли в липні 1992 75 депутатів узбец. парламенту від опозиц. партій «Бірлік» та «Ерк» висунули вимогу відставки президента, партії були заборонені, а парт. лідерам влада дала можливість емігрувати. Таким чином, влада сама сприяла тому, що єдина можлива опозиція режиму зосередилася в мечетях, тому режим К. дедалі частіше стикається із загрозою проникнення до країни радик. *ісламського фундаменталізму*. Так, 16.02.1999 президент ледь не став жертвою теракту поблизу будівлі Кабміну в Ташкенті, тоді ж ісалм. опозиція Узбекистану готувалася увійти до Ферган. долини з таджиц. кордону і, за підтримки місц. «ісламського підпілля» та в разі успіху всієї операції, планувала проголосити Узбекистан ісалм. республікою. Епіцентром ісалм. спротиву режиму К. стала Ферган. долина, але вплив неблагополучного сусідства з конфліктогенними Таджикистаном і Афганістаном був не таким значним, як про нього говорить очільник д-ви. Проте К., якого Зх. після розгрому легальної опозиції на поч. 1990-х сприймав як небажаного *диктатора*, невпинно доводив, що саме його країна є форпостом на шляху радик. ісламізму. До певного часу Вашингтон не хотів втручатись у ситуацію в регіоні і, тим більше, ставати союзником Узбекистану, ситуація змінилася після трагічних подій 11.09.2001, коли безпосередня участь режиму К. в антитерор. коаліції дала можливість скористатися ЗС США та їхніх партнерів по *НАТО* для розгрому загонів іслам. руху Узбекистану, які воювали на боці афган. талібів. Водночас на тлі сумнівної «східної демократії» відчувається безапеляційний, вольовий, авторит. характер вирішення ключових проблем президентом К.; з урахуванням місц. менталітету, такий специфічний шлях, певною мірою, себе виправдовує, зокрема, в країні практ. забезпечено стабільний громад. порядок, успішно вирішуються питання боротьби із злочинністю, на належному рівні підтримується викон. дисципліна, особливо це стосується реалізації презид. указів, рішень уряду; звичним явищем є зміна кадрів на керівних посадах в уряді та в органах місц. самоврядування, що його ініціює президент країни. Свого часу К. обіцяв, що його країна піде до *демократії* власним, поетапним шляхом: спершу буде реформовано судову систему влади, згодом нація отримає свободу друку. Та загалом він залишився вірним азійській специфіці й 26.03.1995 провів референдум, який продовжив його презид. повноваження до січня 2000. До існування авторитарного режиму К. в Узбекистані Зх. тривалий час ставився поблажливо через те, що він відповідає традиц. потребам більшості населення країни у сильній одноосібній владі, забезпечує стабільність, активно протидіє іслам. фундаменталізму, і, нарешті, має тенденцію адаптуватися до вимог демократизації. Тому Зх. доволі стримано ставився до порушень в Узбекистані прав політ. *опозиції*, заборони вільної преси тощо; незмінною залишається лише вимога проведення вільних і чесних виборів президента й Олій Мажлісу (парламенту). Одначе розстріл мирної демонстрації в Андижані в трав. 2005 призвів до факт. ізоляції режиму К. і вже вкотре розвернув його в бік Росії.

Літ.: СНГ: цифры, факты, персоналии. Минск, 1998; Батенко Т. Королі СНД: портрети дванадцяти президентів. Львів, 2000; Гусаков В. Сучасна середньоазіатська політична доктрина (на прикладі Узбекистану) // Людина і політика. 2001. № 4. *М. Дорошко*

КАРЛА́ЙЛЬ (Carlyle) Томас (04.12.1795, Еклфехен, Шотландія — 04.02.1881, Лондон) — критик, літератор, філософ, історик, публіцист, автор однієї з героїчних теорій лідерства, сформульованої в книзі «Герої, вшанування героїв і героїчне в історії» (1841). Автор підходить до проблеми соціально-політ. лідерства з позицій історика і мораліста. Явище лідерства для нього розвивається в істор. часі й розглядається з ціннісних позицій. К. стверджує, що життєвий шлях знаменитостей є політ. цінністю, внаслідок чого історія стає сукупною біографією великих людей. Історія поділяється на періоди відповідно до фаз культу героїв. Споконвічна форма героїзму для автора — це герой-божество, ставлення до якого визначається як поклоніння. Друга фаза ознаменована поклонінням героєві-пророку, богом натхненній людині. Герої-боги й герої-пророки є продуктом примітивних культур, тоді як герой-поет, належить усім епохам. Він одночасно є і політиком, і мислителем, і законодавцем, і філософом. Герой-пастир, наступний тип лідера, теж свого роду пророк, оскільки він духовний вождь народу, який веде свій народ у Царство Небесне. Він глас небес, але на відміну від пророка, що вселяє побожний страх, світить рівним сяйвом у повсякденному житті. За К., ці типи лідерства лишилися в минулому, а живою категорією героїзму нових століть виступає герой-письменник — консерватор, прихильник старовини, який дотримується звичаїв. Остання форма героїзму — вождь, найбільший з великих, оскільки поєднує риси й якості пастиря, вчителя з усіма земними і духовними перевагами. Він практичний наставник людей, який щохвилини вказує, що треба робити. Отже, для означення різних форм *лідерства* К. використовує поняття бог, пророк, поет, пастир, письменник і вождь, однак усі вони об'єднують один тип лідера — героя.

Герой, за К., персоніфікує універсальний принцип сакральності, що пронизує історію завдяки особливому типу культ. поведінки — шанування героїв. Велика людина відрізняється від звичайних людей наявністю ряду характеристик, тому її лідерство є наслідком наявності в неї особливих особистісних якостей — щирості, оригінальності й геніальності. Герой несе світу одкровення, він покликаний освітити все світлом нового щирого знання, адже знання виникає лише в процесі поклоніння. Його місія — зробити істину зрозумілою для нас, тому що саме герой проникає в сутність речей. К. має на увазі не докладний (широкий) наук. пошук, а інтуїтивне (вузьке) знання. Лідерська дія, за К., це проповідь, виражена жагучим словом або безмовним прикладом праці, а ефект. політ. дія мас є поклонінням героєві, дотримання культу верховного вождя. Але гол. особливість великої людини, за К., у тому, що вона велика. Це не просто ідея харизмат. лідера, а ідея лідерства як базису земної світобудови: лідер К. одночасно й споконвічний початок історії й стрижень легітимного соціального порядку. Люди в такому концепті лідерства поєднуються в сусп-во за допомогою культу вождя, а *політична влада* являє собою героархію — правління героїв. Усі соціальні процеси зводяться, таким чином, до відкриття предмета поклоніння, що володіє відповідними здібностями, і до наділення предмета символами здібностей: величчю, саном короля, званням володаря. Герой К. є свого роду архетипом епохи, універсальною формою, що наповнюється адекватним конкр. змістом. Явище шанування героїв пост. змінює свою форму, і кожна епоха повинна лише актуалізувати відповідну форму.

Тв.: On heroes, hero-worship and the heroic in history. Leipzig, 1916.

Літ.: Young L. M. Thomas Carlyle and the Art of History. London, 1939; Gascoyne D. Thomas Carlyle. London; New York, 1952; Larkin H. Carlyle and the Open Secret of His Life. New York, 1974. *Н. Ротар*

КАРЛ XII (17.06.1682, Стокгольм — 30.11.1718 побл. Фредріксхала, Норвегія) — швед. король (1697–1718), належав до пфальської гілки династії Ваза, син швед. короля Карла XI і дат. принцеси Ульріки-Елеонори. Будучи єдиним спадкоємцем короля чоловічої статі, змалку готувався до посідання швед. трону. Спочатку під керівництвом матері дістав належне реліг. виховання; у 6-літньому віці отримав власний двір і прислугу, власний полк, а гол. напрямами в освітній підготовці стали вивчення швед. конституції, історії, а також математики, фізики, військ. справи, особливо захоплювався фортифікац. мистецтвом. Володів нім., латин., франц. мовами. Після смерті батька навесні 1697 влада в д-ві перейшла до регентської ради, але вже восени 1697 прибічники ідеї швед. абсолютизму проголосили 15-літнього Карла повнолітнім і через постанову рикстагу запросили перебрати владу на себе. Обряд коронації монарха засвідчив утвердження в Швеції абсолютист. монархії, над творенням якої наполегливо працювали батько і дід нового монарха і яка на момент утвердження К. XII при владі набула завершеного вигляду. Втім, незважаючи на схильність К. XII до самодерж. правління, суттєво просунути країну по шляху утвердження *абсолютизму* не вдалося, оскільки вже з початком 1700 Швеції довелося вести оборонну війну проти коаліції д-в у складі Данії, Саксонії та Росії. Попри чисельну перевагу коаліц. сил, на перших етапах війни К. XII вдалося досягнути переваги над супротивниками завдяки швидким концентрованим ударам по них. Зокрема вже у лип. 1700, висадившись на о-ві Щеланд і створивши тим самим загрозу здобуття Копенгагена, К. XII змусив до виходу з антишвед. коаліції дат. короля Фредерика IV (Травентальський мирний договір). Наприкін. лист. 1700 швед. війська завдали нищівної поразки рос. армії під Нарвою. Упродовж 1701–06 К. XII переважно проводив бойові дії проти саксон. курфюрста Августа Фредерика Сильного, який одночасно як Август II був королем польс., на теренах Речі Посполитої. Завершивши цю фазу війни підписанням Альтранштадського мирного договору 1706, що передбачав відречення Августа II від польс. престолу на користь швед. ставленика Станіслава Лещинського, К. XII зосередився на війні з Росією. Під час походу на Москву у лип. 1708 швед. королю вдалось розгромити рос. війська в битві під Головчином (Білорусь) і здобути важливі переправи через Дніпро. Проте надалі *Петро I*, уникаючи великих битв і застосовуючи тактику спаленої землі, змусив К. XII відмовитися від просування на Москву та повернути в Україну. 28.10.1708 на бік К. XII перейшов гетьман І. *Мазепа*, таємні стосунки з яким зав'язалися за посередництва польс. короля Станіслава кількома роками раніше. Утім, незважаючи на залучення військ гетьмана, восени 1708 становище швед. армії суттєво ускладнилося через поразку допоміжного швед. корпусу під Лісною (Білорусь) у жовт. 1708. Тривале перебування швед. армії в Україні ще більше ослабило швед. армію і в битві під Полтавою 28.06.1709 К. XII зазнав найбільшої у своєму житті поразки. Остаточно ж швед. війська було розгромлено на переправі через Дніпро під Переволочною 01.07.1709. Упродовж наступних п'яти років К. XII перебував на землях, підвладних турец. султану — спочатку в Бендерах, згодом в Адріанополі. Перебуваючи за кордонами Швеції, задумав ряд реформ, спрямованих на розвиток економіки і поліпшення фін. стану д-ви, погіршеного в умовах довготривалої виснажливої війни. Під час обрання на гетьманство П. *Орлика* у квіт. 1710 як протектор України скріпив «Пакти і Конституцію законів і вольностей Війська Запорізького» (*Конституція пилипа Орлика*), зобов'язавшись допомагати козацтву в його боротьбі за повне звільнення з-під влади рос. царя. Повернувшись на батьківщину восени 1714, брав участь в обороні швед. володінь на терит. Німеччини, а взимку 1716 очолив похід у Норвегію. Загинув при загадкових обставинах при облозі фортеці Фредеріксхалль (Зх. Норвегія).

Літ.: Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. // Зап. НТШ. 1909. Т. 46; Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Зап. НТШ. 1909. Т. 46; Крупницький Б. Карл XII в старій і новій шведській історіографії // Мазепа. Збірник. Т. 1. Варшава, 1938; Карлссон О. Карл XII. Трелеборг, 2002.

В. Горобець

КАРПА́ТСЬКА УКРАЇ́НА — автономна д-ва у складі Чехословаччини в 1938–39, згодом самостійна республіка, проголошена у берез. 1939. Займала територію на схилах та в передгір'ї Українських Карпат і прилеглу до них частину Закарп. низовини, що відповідає території сучас. Закарп. обл. Після падіння Австро-Угор. імперії (1918) народні з'їзди, що відбулися у різних містах Закарпаття, висловилися за возз'єднання з Україною (УНР). В умовах окупації різних частин України 1919 закарп. українці приєдналися до Чехословацької Республіки на основі надання їм тер. автономії з власним законодавчим соймом. Цю подію санкціоновано Сен-Жермен. (10.09.1919) і Тріанон. (04.06.1920) мирними договорами. Але Прага, використовуючи чвари між карпатоукраїнцями, зволікала з наданням автономії регіонові. Адм.-політ. орг-цію краю визначали статути чехослов. уряду 1919 та 1920; частину Закарпаття було виділено в окремий адм. край під назвою «Підкарпатська Русь» або «Карпатська Україна». Влада перебувала в руках адміністрації, складеної переважно з чехів і підпорядкованої праз. МВС. Адм. реорганізація 1925–27 відбувалася у напрямі дальшої централізації: було ліквідовано поділ краю на жупи (комітати), обмежено самоуправління громад, у цілому край прирівняно до ін. чотирьох провінцій країни. І лише 1938, коли внаслідок Мюнх. пакту 1938 міжнар. і внутр. становище Чехословаччини значно погіршилося, її уряд змушений був піти на визнання автономії краю. 08.10.1938 Закарпаття отримало самоврядування. Нове автономне утворення дістало назву «Підкарпатська Русь». Було сформовано уряд на чолі з А. Бродієм, якого вже 26.10.1938 замінено новим урядом на чолі з А. І. *Волошиним*. Новий політ.-прав. статус автономії визначив конст. закон від 22.10.1938, згідно з яким край мав очолювати окремий автон. уряд, а законод. владу здійснювати сойм. Проте на цей час терит. автономії скоротилася: угор. війська зайняли пд. частину краю і після Віден. арбітражу від 02.11.1938, який віддав Угорщині пд. частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове, столицю краю перенесено з Ужгорода до Хуста. Було розпочато перетворення краю на автономну укр. д-ву. Провадилася українізація системи освіти, видавничої справи та адміністрації. У лист. 1938 сформовано Карпат. Січ — військ. орг-цію, що невдовзі налічувала бл. 5 тис. бійців і стала основою війська автономії. 30.12.1938 запроваджено нову назву автономії — К. У. 12.02.1939 відбулися вибори до 1-го сойму К. У., на яких абс. більшість голосів виборців (бл. 94 %) здобули кандидати Укр. нац. об'єднання. На основі заг., рівного, прямого і таємного голосування було обрано 32 посли сойму. Однак у ніч з 13 на 14.03.1939 хортист. Угорщина, за підтримки фашист. Німеччини, розпочала агресію проти К. У. З перших же годин угор. вторгнення частини Карпат. Січі вели кровопролитні бої на лінії Ужгород — Мукачеве — Берегове — Севлюш (тепер Виноградів). Увечері 14 березня А. І. Волошин від імені автон. уряду проголосив незалежність К. У. За таких обставин 15.03.1939 почала роботу 1-ша сесія сойму К. У. Того самого дня сойм підтвердив рішення уряду, прийнявши закон, яким проголосив К. У. незалежною д-вою. За цим законом К. У. стала республікою на чолі з президентом, обраним соймом. Держ. мовою К. У. проголошено українську. Кольорами держ. прапора визначено синій і жовтий: синій — горішній, жовтий — долішній. Держ. гербом республіки став існуючий крайовий герб: ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги на правому півполі, а також тризуб святого Володимира Великого з хрестом на середньому зубі (про герб ще мало бути ухвалено окремий закон). Держ. гімном визнано пісню «Ще не вмерла Україна». Президентом

К. У. сойм обрав А. І. Волошина. Згідно з ухваленим соймом законом уряд К. У., за згодою президента, було уповноважено видавати розпорядження, які мали силу закону. Такі розпорядження уряду повинні були розглядатися на найближчому засіданні сойму, інакше вони втрачали обов'язкову силу. Збройні загони К. У. чинили опір угор. війську, яке вдесятеро переважало його і вже 18.03.1939 захопило більшу частину території краю, знищивши понад 3 тис. захисників К. У. Наприкін. берез. 1939 органи влади К. У. змушені були емігрувати за кордон.

Літ.: Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. Ужгород, 1993; Росоха С. Сойм Карпатської України. К., 1994.

В. Чехович

КА́РТЕР (Carter) Джеймс Ерл (нар. 01.10.1924, Плейнс, США) — 39-й президент США (20.01.1977–20.01.1981). Навч. у Технол. ін-ті в Атланті, закінчив Військ.-мор. академію в Аннаполісі (1946), служив штурманом субмарини. Після виходу у відставку 1953 займався бізнесом і благодійністю; 1962 і 1964 обирався в сенат шт. Джорджія, де входив до лібер. опозиції; 1970 обраний губернатором штату від Дем. партії, заявив, що «часи расової дискримінації минули» і забезпечив доступ в урядові інституції для темношкірих і жінок; як представник «нового» освіченого й індустріалізованого Пд. претендував на кандидатуру віце-президента від демократів у 1972, але зазнав невдачі, після чого організував у місц. парт. осередках успішну системну кампанію на підтримку своєї кандидатури на посаду президента в 1976. Міжнар. частину передвиборної кампанії побудував на забезпеченні прав людини в СРСР, «соціалістичному таборі» й *«третього світу» країнах*, обіцянках відкликати амер. війська з Пд. Кореї, Таїланду, Філіппін і Японії та покласти край «секретній зовнішній політиці одинака-ковбоя»; перемозі на перегонах (отримав 297 голосів виборців проти 240 у кандидата республіканців Дж. Форда) завдячував недовірі до профес. політиків з боку електорату, наляканого махінаціями Р. *Ніксона*, а також впровадженню держ. фінансування передвиборної боротьби з одночасним обмеженням пожертв і видатків. *Внутрішня політика*, за винятком дерегуляції повітряного сполучення й окремих заходів щодо захисту довкілля, виявилася загалом безрезультатною: спроба впровадження своєрідного «кабінетного уряду» й зосередження у власних руках усіх важелів управління зазнала невдачі; радик. реформи системи охорони здоров'я й соціального забезпечення не знайшли підтримки однопартійців; енергет. політика економії, що мала зробити США незалежними від імпорту енергоносіїв, наштовхнулася на спротив Конгресу, а «нафтовий шок», спричинений ісслам. революцією в Ірані 1979, викликав глибоку кризу президентства К. Зате на міжнар. арені було досягнуто суттєвих успіхів завдяки т. зв. «терплячій дипломатії» й піднесенню «моралізма» в ранг держ. політики: 07.09.1977 підписав з урядом Панами дві угоди про передачу останньому до 31.12.1999 суверенітету над Панам. каналом; 05.09.–17.09.1978 організував у заміській резиденції Кемп-Девід переговори прем'єр-міністра Ізраїлю М. Бегіна і президента Єгипту А. Садата з близькосхідного урегулювання, що увінчалися підписанням у Вашингтоні 26.03.1979 двостороннього мирного договору; 01.01.1979 були встановлені дип. відносини з КНР, а 18.06.1979 уклав у Відні з Л. *Брежнєвим* Договір про обмеження стратег. наступальних озброєнь (ОСО–2), що передбачав їхнє скорочення протягом 1981 до сумарної к-сті у 2250 одиниць для кожної сторони. Проте курс на розрядку призвів до розбіжностей із держсекретарем С. Венсом, який прагнув до рівноваги у світовій політиці, і радником з питань нац. безпеки З. *Бжезинським*, що віддавав перевагу силовим методам, до того ж заради перспектив ратифікації ОСО–2 (цього так і не сталося, хоча сторони мовчки дотримувалися домовленості) К. змушений був погодитися на різке збільшення оборонного бюджету, що призвело до зростання бюджетного дефіциту й підриву довіри до президента. Політика ж «співпраці й суперництва» з СРСР закінчилася із вторгненням радян. військ в Афганістан у груд. 1979, після чого президент наклав вето на поставки амер. пшениці й оголосив про бойкот Олімп. ігор 1980 у Москві й 23.01.1980 у щорічному посланні до Конгресу висунув «доктрину Картера», що кваліфікувала будь-яку спробу третьої д-ви набути впливу в регіоні Перської затоки як порушення життєвих інтересів США, які за потреби можуть відповісти військ. засобами. Однак невдала операція 25.04.1980 зі звільнення взятих у заручники ісламістами в Тегерані працівників посольства США й екон. труднощі призвели до програшу К. Р. *Рейгану* на презид. виборах того ж року. Протягом 80–90-х рр. 20 ст. виступав міжнар. спостерігачем на виборах у країнах, що розвиваються, і посередником при вирішенні регіон. конфліктів (Боснія і Ґерцеговина, Ґаїті, Ефіопія, Нікарагуа, Панама) та урегулюванні проблеми ракетно-ядерної програми КНДР; заснував аналіт. «Центр Картера»; активно обстоював проекти буд-ва житла для бідних. 2002 удостоєний Нобел. премії миру.

Літ.: Light P. The President's Agenda: Domestic Policy Choice from Kennedy to Carter. Baltimore; London, 1982; The Carter Years: The President and Policy Making. London, 1984; The Carter Presidency: Policy Choices in the Post-New Deal Era. Lawrence, 1998.

М. Рижков

КА́СТРО РУС (Castro Ruz) Фідель (нар. 13.08.1926, Біран, Куба) — військ.-політ. і держ. діяч. Закінчив єзуїтський Колегіо де Белен (1945) і юрид. ф-т Ґаван. ун-ту (1950); 1947 взяв участь у невдалій спробі збройного повалення домінікан. диктатора Р. Трухільйо, 1948 вступив до с.-д. Партії кубин. народу («Ортодоксів») і очолив її ліве молодіжне крило, збирався балотуватися до *парламенту*, але з поверненням до влади диктатора Ф. Батісти зайнявся револ. діяльністю; 26.07.1953 здійснив напад на казарми Монада у Сант-Яго-де-Куба, потрапив у полон і отримав 15 років ув'язнення; у промові під час суду «Історія мене виправдає» виклав програму визвольної боротьби і револ. перетворень, наголошував на *націоналізмі*, *демократії* та соціальній справедливості, але жодним чином не на *соціалізмі*. 15.05.1955 під тиском громад. думки амністований, емігрував до США і згодом Мексики, де заснував «Рух 26 липня» та підготував збройну експедицію на Кубу, 02.12.1956 висадився на чолі 82-х добровольців у провінції Ор'єнте і сформував у горах С'єрра-Маестра партизанську армію, в берез. 1958 закликав до «загальної війни з режимом тиранії» та дістав підтримку лібер.-дем. опозиції, що взяте разом забезпечило 01.01.1959 перемогу антиолігархічній *революції*. 16.02.1959–02.12.1976 К. Р. — прем'єр-міністр Револ. уряду Куби, з 03.12.1976–24.02.2008 — голова Держ. ради і РМ Куби, водночас із 03.10.1965 — 1-й секретар ЦК Компартії Куби. Спершу сподівався на порозуміння зі США та західноєвроп. д-вами задля отримання фінансово-мат. допомоги для індустріалізації та модернізації країни, але загальна *націоналізація* іноземної власності (лише амер. на 850 млн дол.) і придушення політ. *опозиції* призвели до гострої конфронтації з Вашингтоном і проголошення 16.04.1961 соціаліст. характеру кубин. революції, а вчинена наступного дня за підтримки США збройна спроба повалення уряду К. Р. остаточно закріпила марксист. (за рад. моделлю) й антимер. платформу його діяльності. До серед. 60-х рр. 20 ст. одночасно з проведенням радик. аграрної реформи було встановлено тотальний контроль над життям сусп-ва, що спирався на мережу к-тів оборони революції, та однопарт. система; інституціолізація револ. процесу під проводом компартії витворила незграбну, але ефективну суміш *бюрократії*, вибіркових *репресій*, конформізму в мистецтві, гарантованого соціального забезпечення, масової мобілізації та харизмат. лідерства К. Р. У «Другій гаванській декларації» 1962 він закликав усі прогресивні сили брати участь у глобальній антифеод. та антиімперіаліст. революції; у своїх роботах стверджував, що революції залежать від поєднання об'єкт. і суб'єкт. умов у кожній країні, причому останні (пропаганда, орг-ція й керівництво) визрівають у відповідь на перші, до яких належать експлуатація, розвиток масової револ. свідомості, заг. криза імперіалізму, виникнення нац.-визвольних сил; тому немає потреби створювати якусь ідеалізовану авангардну партію, та й пролетаріат — не єдиний револ. клас, оскільки й селяни, студентство та представники «теології визволення» можуть приєднатися до руху (кастроїзм). Ця доктрина справила великий вплив на *нових лівих*, але екон. й військ. залежність режиму К. Р. від *СРСР* незабаром перетворила його на знаряддя реалізації глобальних політ. інтересів Кремля, особливо після того як згода розмістити на Кубі рад. ядерну зброю спричинила *Карибську кризу* 1962, що поставила світ на межу ядерної війни; водночас своєю послідовною боротьбою з «амер. імперіалізмом», експортом революції в Лат. Америку й військ. підтримкою режимів соціаліст. орієнтації в Алжирі, Анголі, Афганістані, Ґані, Ґвінеї, Ефіопії, Конго, Мозамбіку, НДРЄ, Танзанії К. Р. здобув чималий авторитет у *«третього світу» країнах*; 1979–83 — голова *Руху неприєднання*, прагнув надати йому антиімперіаліст. спрямованості. Коли М. *Горбачов* після відвідин Ґавани 1989 помітно зменшив допомогу Кубі (на той час країна отримувала щорічно рад. субсидій на 6 млрд дол.), а торгівля з країнами ЦСЄ повністю припинилася, становище режиму К. Р. стало критичним, але завдяки режиму жорсткої економії він вистояв, незважаючи на тривалу екон. *блокаду* з боку США; водночас після розпаду СРСР зайняв на міжнар. арені більш помірковані позиції та після візиту на Кубу в січ. 1998 Папи Римського Іоанна Павла II зробив певні спроби лібералізації екон. життя і налагодження діалогу з опозицією. 26.07.2006 в критичному стані був госпіталізований і після важкої операції передав свої владні повноваження молодшому брату — Раулю; 18.02.2008 заявив про залишення держ. посад.

Літ.: Mina Gianni. Un encuentro con Fidel. Habana, 1987; Szulc T. Fidel: a Critical Portrait. London, 1987; Cuba after the Cold War. Pittsburg, 1993; Belfor S. Fidel Castro. London, 1995; Бородаев В. А., Леонов Н. С. Фидель Кастро. Политическая биография. М., 1999; Ґавриков Ю. П. Фидель Кастро: Неистовый команданте Острова свободы. М., 2006; Макарычев М. А. Фидель Кастро. М., 2008.

В. Матвієнко

КАТАСТРО́Ф ТЕО́РІЯ (від грец. καταστροφή — переворот, кінець, руйнування та ϑεωρία розгляд, дослідження) — теорія динаміки соціальних процесів, що розкриває проблеми накопичення змін і стрибкоподібні переміни стану, якості руху соціальної системи новим (який різко відрізняється від попереднього) шляхом, іншою траєкторією. К. т. ґрунтується на таких розділах математики, як теорія особливостей «гладких відображень» (значний внесок в яку було зроблено математиками Х. Уїтні та В. І. Арнольдом) і теорія біфуркації динамічних систем (побудована у працях А. Пуанкаре та О. А. Андронова). Згідно з теорією Р. Тома, в рамках феноменологічного опису (у випадку невеликого тіла агрегованих параметрів) може бути проведена класифікація найпростіших систем, що самоорганізуються. Ці класи отримали назву елементарних катастроф. Поняття «катастрофи» пов'язано зі здатністю даних систем різко змінювати режим функціонування при незначній зміні характерних параметрів поблизу крит. точок. Ін. словами «катастрофи» є порушеннями безперервності. К. т. дозволяє строго аналізувати варіанти вирішення й обирати стратегію поведінки в процесах з розривами. Ця теорія «дозволяє» високоточним методам «входити» в клас м'яких систем, куди до недавнього часу «входили» лише за допомогою евристичних методів. Осн. поняттями К. т. є: крит. теорія, структурна теорія, структурна стабільність, *біфуркація*, збірка, стрибок, особливість тощо. Деякі науковці відносять К. т. до суто матем. дисциплін. Але К. т. не є лише матем. дисципліною, оскільки займається дослідженням і реальних природних, і сусп. процесів за допомогою матем. методів. Матем. частина К. т. входить до теорії динамічних систем. Попередньо К. т. як матем. теорія структурної динаміки отримала застосування в природн. і тех. науках. У 60–70-ті рр. 20 ст. К. т. знайшла своє застосування в соціальних і поведінкових науках: економіці, психології, соціології, політології тощо. У соціальних науках (які традиційно відмежовуються від точних наук) елементарні катастрофи застосовуються для моделювання низки явищ, які важко пояснити в рамках звичайних уявлень. Матем. моделі служать ключем до феноменологічних схем соціального морфогенезу (формоутворення), які Дж. Брус і П. Джиблін називають моделями-притчами, а Рене Том — символічними схемами-архетипами. К. т. набула застосування при вивченні спрямованості й змісту процесів трансформації різних соціальних інституцій і орг-цій на макро-і мікрорівнях. Ефективність застосування даної теорії в прикладній соціол. вирішальною мірою залежить від повноти врахування перемінних і достовірності первинної соціол. інформації. Взагалі результати і методи К. т. мають різноманітне застосування як у багатьох галузях сучас. науки, так і у практ. сферах людської життєдіяльності. Однією з перших вдалих спроб застосування К. т. стали праці з глобального моделювання. Глобальні моделі «Світ–1» і «Світ–2» були побудовані в 1970 Дж. Форрестером, який розробив матем. апарат і методи системної динаміки. Спираючись на ідеї Форрестора, Д. Медоуз у 1972 в моделі «Світ–3» проаналізував взаємозв'язок п'яти перемінних: капітальні вкладення, населення, продовольство, природні ресурси, забруднення навколишнього середовища. Моделювання за допомогою матем. методів показало, що при збереженні виявлених тенденцій взаємодії та впливу чинників зростання світову цивілізацію очікує глобальна катастрофа у 1-й пол. 21 ст., уникнути якої можна лише за умов переходу до режиму нульового зростання. Свого часу в *СРСР* групою вчених під керівництвом М. М. Моїсеєва була створена обчислювальна система, здатна до імітації взаємодії людської активності й біосфери. За її допомогою знайшла підтвердження гіпотеза амер. астронома К. Саґана про «ядерну зиму» і «ядерну ніч». В ост. чв. 20 ст. актуалізувалася проблематика самоорганізації соціальних систем, переходу від хаосу до порядку і виникнення дисипативних, більш упорядкованих систем. Із самого початку теорія дисипативних структур розвивалась І. Пригожиним та представниками його школи у фізико-хім. системах. Поступово знайдені теор. підходи і матем. апарат стали використовуватися для моделювання ін. явищ. У результаті К. т., методи системної динаміки склали новий напрям міждисциплінарної науки, який отримав назву «синергетика» (див. *Синергетечний підхід*).

В. Пилипенко

КАТЕ́РИНА II (21.04.1729, Штетин, Пруссія, тепер Щецін, Польща — 06.11.1796, С.-Петербург) — рос. імператриця 1762–96. Походила з нім. Ангальт-Цербстської династії, до переходу в православ'я (1744) носила ім'я Софії Фредеріки Августи. До Росії потрапила як наречена спадкоємця рос. престолу Петра Федоровича (від груд. 1761 — імператор Петро III). На престол зійшла внаслідок палацового перевороту і вбивства Петра III 28.06.1762. Як імператриця К. II зарекомендувала себе прибічницею абсолютист. форми самодерж. правління. Вихована під впливом ідей камералізму, Просвітництва та концепції добре регульованої поліцейської д-ви, намагалася відповідним чином реформувати Рос. імперію, створивши сучас. кодекс законів (діяльність т. зв. Уложеної або Законодавчої комісії 1766–68) та перетворивши *дворянство* на повноцінну європ. *шляхту*, із закріпленням за ним (хоч і в обмеженому вигляді) прав шляхетського самовряд. У царині держ. буд-ва К. II прагнула перетворити імперію на унітарну д-ву, зокрема, посилити контроль за провінціями, раціоналізувати й уніфікувати їхній устрій та забезпечити зростання податкових надходжень до імперської казни. «Інституційна русифікація» К. II (за визначенням Марка Раєва) була покликана спершу досягти адм. й екон. однорідності центру та периферії, згодом — інституційної та соціальної і нарешті –культурної.

Особливою послідовністю політика К. II щодо забезпечення однорідності центру і периферії відзначалася стосовно України. У лист. 1764 імператриця звільнила гетьмана К. *Розумовського* з посади та ліквідувала сам ін-т гетьманства. Для управління Лівобер. Україною було відновлено закриту ще в 1727 Малорос. колегію, функції якої зазнали суттєвих змін і уточнень, а також призначено досвідченого адміністратора П. О. Румянцева, котрий одночасно став і президентом колегії, і малорос. генерал-губернатором. За задумом К. II, Малорос. колегія мала замінити гетьман. форму правління й увібрати в себе елементи кол. держ. структури Гетьманату. З цією метою вже 1764 колегія поглинула найвищий викон. орган при гетьман. правлінні — Ген. військ. канцелярію, 1765 підпорядкувала Ген. військ. суд, 1767 Канцелярію малорос. скарбу, Канцелярію ген. артилерії, перетворивши їх на відповідні свої департаменти. У верес. 1781 кол. тер. Гетьманату була розділена на Київ., Черніг. і Новгород-Сівер. намісництва, а традиц. поділ на полки і сотні було скасовано. Згідно з указом К. II від 28.06.1783, процес ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманату було завершено, і замість кол. іррегулярних козац. полків постали 10 регулярних кавалерійських полків, що увійшли безпосередньо до складу рос. армії. Ще раніше відповідні інкорпораційні заходи уряд К. II впровадив на теренах Слобід. України, де на базі п'яти слобідських козац. полків було утворено Слобідсько-Укр. губернію (згодом реформовану в 1780 у Харків. намісництво), а з кол. слобідських козаків сформовано регулярні гусарські полки. Після успішного завершення війни з Осман. імперією 1768–74 у черв. 1775 за наказом К. II було остаточно знищено Запорозьку Січ, а кол. Землі Вольностей Війська Запорізького Низового стали теренами госп. колонізації рос. поміщиків та іноземних (переважно нім.) колоністів. За результатами чергової війни з Оттоман. Портою 1787–91 до складу імперії було включено тер. Крим. ханства та прилеглих до нього тер. Пн. Причорномор'я і Приазов'я. Активна участь К. II у розділах Речі Посполитої призвела до підпорядкування імператриці Правобер. України, Волині, Поділля. Перепідпорядкування цих земель рос. владі супроводжувалося насильницьким наверненням вірних уніат. церкви до православ'я. У соціальній політиці в Україні уряд К. II проводив курс на заохочення місц. еліти до служби на благо імперії. З цією метою спочатку старшинські козац. чини зрівняли з рос. військ. табельними чинами, а згідно з Жалуваною грамотою дворянству 1785 козац. старшину зрівняли в правах і привілеях з рос. дворянством. Указом К. II від 03.05.1783 на теренах Слобід. і Лівобер. України законодавчо встановлювалася кріпосна залежність приватновласн. селян. Реалізація урядом К. II такої соціальної політики сприяла масовому залученню козац. старшини на імперську службу й унеможливила вибух невдоволення еліти з приводу ліквідації Гетьманату.

Літ.: Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства второй половины XVIII века. К., 1988; Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. К., 1996; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2008. *В. Горобець*

КАТОЛИЦИ́ЗМ (від грец. ϰατϑολιϰός; лат. catholicus — всеосяжний, вселенський, цілісний, неподільний, загальний, універсальний) — найчисленніший (понад 1 млрд населення Землі — католики) з трьох осн. (поряд з *православ'ям* і *протестантизмом*) напрямів *християнства*; сукупність доктрин (теолог., світоглядної, моральної, соціальної, політ.), реліг. практики й орг. устрою катол. церкви (лат. Ecclesia Catholica) — христ. реліг. спільноти, яка визнає верховенство єпископа Риму (Рим. папи) й дотримується єдності у справах віри та церк. дисципліни незалежно від расового й етн. походження, статі, *громадянства*, соціального статусу, політ. поглядів її прихильників; самоусвідомлення цієї церкви. Характерною рисою К. є його інституційно-орг. оформлення, при цьому орг. єдність стосується лише реліг. сфери життя віруючих. Катол. церква є складною, строго централізованою системою, що виражається в її ієрархічно-харизмат. структурі, наявності осіб, груп та установ, які виконують притаманні їм функції й обов'язки. Згідно з ученням катол. церкви її засновником, першосвящеником і главою є Ісус Христос. Примат керівництва і повнота духовної, юрид. й ординарної влади в К. належить земному намісникові Христа — Рим. Папі, який обирається довічно зібранням (конклавом) кардиналів. Його кафедра — Апостольський Престол (або Св. Престол; лат. Sedes Apostolica vel Sancta Sedes), має особливий статус, що зумовлено успадкуванням папою влади, яка була надана Христом апостолові Петру — першому єпископові Риму. Папа є монархом і сувереном духовно-адм. центру К. — Апостольського Престолу і міста-держави Ватикан (Stato della Città del Vaticano).

Офіц. доктриною К. є томізм — створена богословом 13 ст. *Фомою Аквінським* метафізична реліг.-філос. теорія, на основі якої в 19–20 ст. постав один з найвпливовіших філос. напрямів, теол. форма сучас. об'єктивного ідеалізму — неотомізм.

Згідно з соціально-політ. філософією неотомізму, в основу якої покладено ідеї гуманізму, права, свободи і справедливості, людина, наділена свідомістю, волею, свободою і відповідальністю, є вінцем живої природи. Права людини віднесено до категорії природних (божественних) прав. Найістотнішою серед свобод визнано свободу сумління. Сусп-во розглядається як природна сукупність пов'язаних між собою біолог., псих., общинними, екон., політ. і, найістотніше, реліг. узами його осн. складників — родини, громади, профес. об'єднання і, зрештою, д-ви. Відносини особи із *суспільством* поділяються на три типи, при цьому позит. оцінюється лише один з них — солідаризм (див. *Солідаризму теорії*), тоді як абсолютизація двох ін. — *індивідуалізму* чи *колективізму* вважається хибною крайністю; особистих благ можна досягти лише за умови гармонійних відносин із сусп-вом і всім людством. Універсальна соціальна доктрина катол. церкви започаткована за понтифікату Льва XIII (1878–1903). Ідея активної участі католиків у політ., соціальному і громад. житті висловлена в енцикліці про христ. устрій д-ви Immortale Dei (1885). Одним з осн. док-тів К. з соціальних проблем є енцикліка Rerum novarum (1891), в якій визнається існування сусп. несправедливості, що притаманна капіталіст. ладові, необхідність захисту церквою інтересів трудящих, і водночас підтримується ідея захисту приват. власності як невід'ємної частини природних прав людини і співпраці класів, заперечується соціаліст. шлях вирішення соціальних питань. Енцикліки рим. понтифіків 20 — поч. 21 ст. присвячені глобальним проблемам людства: соціальної справедливості, *соціалізму* і *комунізму*, солідарності, праці, наук.-тех. прогресу, моральних засад сусп. життя, значення родини, збереження миру, природ. середовища. Папа Бенедикт XVI в енцикліці Deus Charitas est (2006), торкаючись проблеми доброчинності й полемізуючи з марксист. критикою христ. милосердя, зазначає, що соціальна справедливість — політ. завдання, що перебуває в зоні відповідальності д-ви, а не церкви. Водночас понтифік підкреслює, що церква завжди готова брати участь у житті сусп-ва; здійснювати свій внесок у справу соціальної справедливості шляхом милосердних вчинків — обов'язок церкви і кожного вірянина. Окрім звернення до теми христ. надії, енцикліка Spe Salvi (2007) розглядає феномен атеїзму і пов'язані з ним проблеми сучас. сусп-ва. Глава катол. церкви застерігає людство від нових соціальних експериментів, наголошуючи на моральному складникові прогресу. Темою енцикліки Caritas in Veritate (2009) є актуальні соціальні проблеми, пов'язані з процесами *глобалізації* і розгортанням світової фін.-екон. кризи. Відзначаючи контраст між багатством і бідністю в сучас. світі, папа наполягає на необхідності зв'язку між соціально-екон. розвитком сусп-ва і повагою до людської особистості. Декларуючи невтручання у безпосередню політ. боротьбу, Апостольський Престол справляє суттєвий вплив на політ. життя, вказуючи на цінності, які мають надихати сусп-во заради заг. блага.

Політ. вимір діяльності катол. церкви і свідомості католиків називають політ. К. (політологією К.). Ставлення до політ. К. залежить від оцінки ролі *релігії* в сусп. житті та політ. поглядів. Ортодоксальний К. трактує *політику* не як боротьбу за держ. владу, а лиш як свідому, вільну й оптимальну співорганізацію життя *суспільства*, насамперед д-ви. Натомість модернізм, секуляризм і т. зв. «приватний» К. наполягають на мінімізації присутності катол. церкви в сусп., екон., культ., наук. та ін. сферах публічного життя. Представники таких течій; як політ. атеїзм, *постмодернізм*, крайній *лібералізм* розглядають політ. К. як прагнення катол. церкви до узурпації сфери політики. Відповідно до офіц. позиції катол. церкви її право на участь у політ. діяльності не може бути опосередкованим. Політ. доктрина К., цілком узгоджуючись із засадами християнства, змінюється залежно від конкр. обставин реального світу, значне місце в ній займає трактування проблем сучасності. К. відхиляє ідеологію і політику *тоталітаризму*, *фундаменталізму*, *расизму* і *шовінізму*; будучи противником теократії, водночас негат. оцінює сусп.-політ. атеїзм і секуляризацію. Неприйнятними для нього є також аксіологічна нейтральність, брак плюралізму і толерантності, заперечення діалогу й екуменізму. Відносини між К. і д-вами мають відповідати трьом осн. принципам, закладеним в рішеннях II Ватиканського собору (11.10.1962 — 08.12.1965): дотримання свободи віросповідання, незалежне співіснування церкви і д-ви, співпраця між ними в інтересах людини. Принциповими вимогами К. до своїх послідовників є лояльність до світської влади, дотримання законів, якщо вони не суперечать моральним нормам, турбота про народ і країну. Водночас католики можуть по-різному позиціонуватися стосовно політ. ідей та реалій.

Літ.: Ratzinger J. Kirche, Ökumene und Politik. Basel, 1987; Giovanni XXIII. La fede e la politica. Roma; Bari, 1988; Хома І., о. Нариси історії Вселенської Церкви. Рим, 1990; Ratzinger J. Zur Gemeinschaft gerufen. Freiburg im Breisgau, 1991; Faris J. D. Eastern Catholic Churches. New York, 1992; Rood W. Rom und Moskau: Der heilige Stuhl und Rußland bzw. die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1. Dezember 1989. Altenberge, 1993; Bartnik Cz. S. Teologia społeczno-polityczna. Lublin, 1998.

Н. Рубльова

КА́УТСЬКИЙ (Kautsky) Карл Йоганн (16.10.1854, Прага — 17.10.1938, Амстердам) — політик, філософ, економіст, історик, публіцист, редактор, видавець, теоретик *марксизму*, ідеолог соціал-демократії. Навч. у гімназії у Відні, студіював історію, право та філософію у Віден. ун-ті (1874–79). Під час перебування 1880 у Цюріху захопився *марксизмом*; 1881 познайомився з К. *Марксом* і Ф. Енґельсом. Приятель і секретар Ф. Енґельса (1885–90, Лондон). Член С.-д. партії Австрії (від 1875) та С.-д. партії Німеччини, співавтор її Ерфурт. програми (1891). Член Незалежної с.-д. партії Німеччини (1917–19). Засновник, видавець і редактор часопису «Новий час» («Neue Zeit», Штутгарт–Цюріх–Лондон–Берлін–Відень, 1883–1917). Один із лідерів 2-го Соціаліст. інтернаціоналу. Видавець і редактор рукописів К. Маркса («Капітал», т. 4, 1905–10). Під час 1-ї світової війни виступав проти агрес. політики уряду Німеччини. Упродовж останніх 14 років свого життя мешкав у Відні; після *аншлюсу* Австрії Німеччиною виїхав до Праги, звідти до Амстердама. Запровадив визначення *нації* як спільноти людей, об'єднаних однією мовою, територією та повсякденними екон. зв'язками. Автор концепції ультраімперіалізму — стадії *капіталізму*, якій властива монополізація виробництва у світовому масштабі, усуспільнення економіки та привнесення до неї планових засад. Вважав, що таке «вростання» капіталізму в *соціалізм* обумовлює мирний перехід до нового соціального устрою. Противник револ. насильства і *диктатури пролетаріату*. Центрист, прихильник соціал-реформізму, класового компромісу, багатопартійності, представн. *демократії*, самоуправління громад, прав і свобод людини, активного втручання д-ви в економіку. Опонент Е. *Бернштейна* та В. *Леніна*, яких звинувачував у ревізії марксизму. Вважав більшовицький переворот заколотом, рос. *комунізм* — соціалізмом казарми, а рад. лад — різновидом держ. рабства. Засудив більшовизм, *фашизм* і нацизм; передбачив їхній крах.

Тв.: Communism in Central Europe in the Time of the Reformation. London, 1897; Аграрный вопрос. С.-Пб., 1900; Autobiography // Social Democrat, Vol. 6. № 12. Dec.1902; Экономическое учение К. Маркса в общедоступном изложении. К., 1905; Die Diktatur des Proletariats. Vienna, 1918; Georgia: A Social-Democratic Peasant Republic — Impressions And Observations. London, 1921; Communism and Socialism. New York, 1932.

Літ.: Троцкий Л. Карл Каутский // Перед историческим рубежом. Политические силуеты. Соч. Т. 8. М.; Л., 1926; Брайович С. М. Карл Каутский — эволюция его воззрений. М., 1982; Geary D. Karl Kautsky. Manchester, 1987; Kautsky J. H. Karl Kautsky: Marxism, revolution & democracy. New Brunswick; New Jersey, 1994; Кретинин С. Карл Каутский, 1854- 1914 гг. Воронеж, 2008. *В. Пономарьов*

КАЧИНСЬКИЙ (Kaczyńsky) Лех Александр (18.06.1949, Варшава — 10.04.2010, побл. аеропорту Смоленськ-Сєвєрний, Росія) — гром.-політ. і держ. діяч, президент Польщі у 2005–10. У 1967–71 навч. на ф-ті права і адміністрації Варш. ун-ту. Після закінчення переїхав до Сопота, де працював у відділенні трудового права Ґдан. ун-ту. У 1980 захистив докт. дис. «Питання свободи сторін у сфері формування змісту трудових відносин», у 1990 пройшов габілітацію за опубліковану працю «Соціальна рента». У 1970-х К. зайнявся опозиц. діяльністю, співпрацював з К-том захисту робітників та Вільними профспілками Побережжя, зокрема, став ініціатором акцій збирання грошей для репресованих робітників, проводив для них заняття і лекції з питань трудового права й історії. У серп. 1980 став радником Ґданського страйкового к-ту на Ґданських верфах, був шефом оперативного бюро і керівником бюро поточного аналізу Міжзаводського страйкового к-ту. У 1981 був делегатом 1-го Загальнопольс. з'їзду «*Солідарності*» й очолив групу комісій з'їзду у справах взаємин з ПОРП. У лип. 1981 К. став членом регіон. правління ґданської «Солідарності». Під час *військового стану* його було інтерновано у Центр для інтернованих у Штреблінку, де він знаходився від груд. 1981 до листоп. 1982. Після звільнення почав тісно співпрацювати з Л. *Валенсою*. К. був радником, а згодом секретарем тимчас. координац. комісії — органу, який координував діяльність регіональних структур «Солідарності» під час військ. стану (тоді діяльність «Солідарності» перестала бути легальною). Від 1985 працював у Раді допомоги політ. в'язням у Ґданську. У груд. 1987 К. увійшов до складу секретаріату Загальнопол. викон. комісії «Солідарність» — структури, що керувала профспілкою «Солідарність». У верес. 1988 брав участь у переговорах опозиції з представниками владних структур. Від лют. до квіт. 1989 брав участь у засіданнях Круглого столу у складі групи у справах плюралізму спілок. Від квіт. до лип. 1989 був членом т. зв. погоджувальної комісії між урядом і «Солідарністю». У квіт. 1989 К. став членом президії Загальнопольс. викон. комісії «Солідарності». На виборах 04.06.1989 брав участь як кандидат громад. к-ту «Солідарність», був обраний сенатором. У трав. 1990 став 1-м заст. голови «Солідарності». У лют. 1991 програв М. Кшаклевському боротьбу за крісло голови «Солідарності», хоч його кандидатуру підтримував Л. Валенса. Від берез. до кін. листоп. 1991 виконував функції міністра безпеки у канцелярії Президента Польщі Л. Валенси, здійснюючи нагляд за роботою бюро нац. безпеки. Восени 1991 К. було обрано до Сейму 1-го скликання. У 1991–95 К. був головою Найвищої контрольної палати. Упродовж наступних п'яти років присвятив себе наук. та освітянській діяльності, на посаді професора викладав у Ґданському ун-ті та Ун-ті ім. кардинала С. Вишинського у Варшаві. Був заст. голови Ради програм Ін-ту громад. справ, у 1999–2000 — член Кодифікаційної комісії при міністрі праці й соціальної політики. У черв. 2000 К. став міністром юстиції в уряді прем'єра Є. Бузека. У 2001 К. очолив Крайовий к-т нової правої партії «Право і справедливість», яку він створив разом із братом Я. Качинським. На виборах у верес. 2001 К. отримав мандат депутата Сейму 4-го скликання, виконував обов'язки голови Комісії конст. відповідальності в Сеймі. 18.11.2002 К. виграв на безпосередніх виборах президента Варшави. Важливим досягненням було створення сучас. музею Варш. повстання, який К. урочисто відкрив 01.08.2004. К. також створив у міській адміністрації групу, яка підрахувала втрати, що їх зазнала Варшава під час 2-ї світової війни. 23.11.2005 К. виграв презид. вибори, перемігши Д. Туска у 2-му турі. Він став 4-м президентом III Речі Посполитої. З першим закорд. візитом відбув у січ. 2006 до Італії і Ватикану. Підтримував зусилля Грузії та України щодо вступу до *НАТО*. У серп. 2008 разом з президентами України, Литви, Естонії і прем'єром Латвії поїхав до Грузії, де взяв участь у політ. мітингу в Тбілісі, підтримуючи президента Грузії М. *Саакашвілі*, країна якого на той час була у стані війни з Росією. 10.10.2009 К. підписав ратифікаційний акт Лісабон. договору. Загинув у результаті катастрофи польс. урядового літака, яким летіла до Смоленська польс. урядова делегація на урочистості з нагоди 70-х роковин Катинської трагедії. Разом з дружиною Марією, яка загинула під час тої самої катастрофи, К. поховано з військ. почестями у Крипті архікатетдральної базиліки Св. Станіслава і Св. Вацлава у Вавелі в Кракові. К. виконував відповідні функції у міжнар. організаціях, у т. ч. в МОП (член Адм. ради), у Європ. об'єднанні вищих органів держ. контролю (EUROSA) був членом президії. К. Мав численні нагороди, з-поміж яких і українська — Орден Ярослава Мудрого І ст.

Літ.: Warto być Polakiem. Idea i myśl Lecha Kaczyńskiego. Warszawa, 2010; Michał Karnowski, Lech Kaczyński. Portret. Warszawa, 2010; Michał Majewski, Paweł Reszka. Daleko od Wawelu. Warszawa, 2010; Maria i Lech Kaczyński. In memoriam. Warszawa, 2010; Piotr Semka, Lech Kaczyński. Opowieść arcypolska. Warszawa, 2010; Grzegorz Sieczkowski, Bernardetta Waszkielewicz. Miłość i przeznaczenie. Trzy pokolenia rodziny Kaczyńskich. Warszawa, 2010. *Є. Беднарек*

КВАСНЄ́ВСЬКИЙ (Kwaśniewski) Александр (нар. 15.11.1954, Бялоград, Польща) —громад.-політ. і держ. діяч. У 1973–77 навч. на ф-ті економіки й транспорту Ґдан. ун-ту (відрахований у зв'язку з нескладанням випускних іспитів), за непідтвердженими повідомленнями ЗМІ, у 1979–80 завершив вищу освіту на ф-ті журналістики Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин. У 1976–82 працював у Соціаліст. союзі польс. студентів, водночас у 1977–79 — заст. голови воєводського управління в Ґданську, з 1977 — член ПОРП. У 1981–84 — гол. редактор студент. тижневика «Itd», згодом — популярної газ. «Штандарт молодих» (1984–85); у 1985 — співзасновник першого польс. комп'ютерного видання «Байтек». З 1985 — міністр у справах молоді, у 1987–90 — голова К-ту у справах молоді, спорту та фіз. культури ПНР, у 1988–91 — президент Нац. олімп. к-ту, в 1988–89 — член президії уряду й голова громад.-політ. к-ту, брав участь у нарадах «*круглого столу*», які сприяли досягненню порозуміння між керівництвом ПОРП і широкими верствами опозиції, очолюваної незалежною профспілкою

«Солідарність». У 1990–95 — співзасновник і лідер С.-д. партії Польщі (СДПП), співорганізатор коаліції Союзу дем. лівих сил (СДЛС) на виборах 1991: 1991–95 — депутат польс. Сейму, голова парламентарного клубу СДЛС; 1993–95 — голова Конст. комісії Нац. зборів. 19.11.1995 К. обрано президентом Республіки Польща від СДЛС в результаті перемоги над діючим президентом Л. *Валенсою* в другому турі; переобраний на посаді 08.10.2000 у першому турі виборів попри низку роздмухуваних політ. конкурентами скандалів. Досягненнями президентства К. стали розбудова в країні ринкової економіки та дем. політ. ін-тів, що було закріплено ухваленням на *референдумі* 16.07.1997 нової Конституції країни; це відкрило дорогу вступу Польщі до *НАТО* (17.04.1999) та *ЄС* (01.05.2004). У лист. 2001 скликав у Варшаві в рамках «антитерорист. коаліції» конференцію глав д-в Центр., Сх. та Пд.-Сх. Європи з метою активізації участі цих д-в у боротьбі з міжнар. *тероризмом*, активно підтримав *гуманітарну інтервенцію* НАТО в Югославії (1999), військ. операції США в Афганістані (2001) та Іраку (2003). Як головнокомандувач спрямував до Іраку у рамках коаліції польс. контингент з 2 тис. вояків; звинувачувався ЗМІ в потуранні створенню в Польщі секретних пересильних тюрем ЦРУ з метою транспортування ув'язнених ісламістів на військ. базу в Гуантанамо. Попри розбіжності з правоцентрист. політ. силами, що домінували в парламенті, 23.02.1998 ратифікував конкордат Польщі зі Св. Престолом, укладений ще 28.07.1993; виступив ініціатором підписання укр.-польс. Спільної заяви «До порозуміння і єднання» під час держ. візиту в Україну 20–22.05.1997 та відкриття пам'ятника загиблим у концентрац. таборі для польс. українців і лемків у Явожному. Відіграв роль посередника у конфлікті між політ. силами і президентом Л. *Кучмою* під час презид. виборів в Україні 2004. Після виходу у відставку викладав у Школі дип. служби ім. Е. А. Волша та у Джорджтаун. ун-ті (США); у 2007 на запрошення В. *Ющенка* без особливого успіху намагався взяти на себе роль посередника під час чергової політ. кризи в Україні. На парлам. виборах у Польщі того ж року очолив Програмну раду блоку «Ліві та демократи», який об'єднав комуністів і послідовників «Солідарності»; взяв на себе вину за поразку блоку й оголосив про припинення активної участі в політ. житті. З 2007 — голова Європ. ради з толерантності й об'єднання, створеної Європ. єврейським конгресом з метою боротьби з проявами *расизму* й *антисемітизму*.

Тв.: Dom wszystkich Polska. Warszawa, 2000; Europa — vereint oder entzweit? Sankt Augustin, 2004 (спільно з Б. Фогелем).

Літ.: Peter J. Katzenstein. Mitteleuropa: Between Europe and Germany. Oxford, Berghahn Books, 1997; Ray Taras. Postcommunist presidents. Cambridge, 1997; Anna Maria Grzymała-Busse. Redeeming the communist past: the regeneration of communist parties in East Central Europe. Cambridge, 2002.

Р. Кривонос

КВО́РУМ [від лат. quorum (praesentia sufficit) — чиєї присутності достатньо] — встановлена законом, статутом або ін. актом найменша к-ть учасників яких-небудь зборів, необхідна для їх відкриття та прийняття ними правомочних рішень. К. визначається як частка (третина, половина, дві третини тощо) від заг. числа членів орг-ції чи органу або як певна їхня к-сть. Для вирішення окремих особливо важливих питань встановлюється підвищений К. Зазвичай для роботи колегіальних органів необхідна присутність більше від половини їхніх членів (членів орг-ції, делегатів чи депутатів). Рішення, прийняте за відсутності К., вважається недійсним і може бути оскаржене. У прийнятті політ. рішень найбільше значення має К. у *парламенті*. Визначається як частка від встановленого конституцією або внутр. регламентом заг. числа членів парламенту (палати). У більшості країн для пленарного засідання вимагається присутність більше половини від заг. числа членів парламенту. У деяких країнах К. є меншим — $^1/_3$ заг. числа членів палати (Австрія, Туреччина, Чехія, Японія), і навіть $^1/_{10}$ частина (Індія). Для прийняття рішення вимагається більшість голосів від заг. числа членів парламенту або від присутніх на засіданні за наявності К. Для прийняття деяких рішень установлюються різні норми кваліфікованої більшості — дві третини, три чверті тощо. Розрізняють також величину К. для прийняття рішень процедурного характеру і прийняття законів і постанов. Якщо К. законодавчо безпосередньо не встановлено, він опосередковано визначається більшістю голосів членів парламенту, необхідною для прийняття ним рішень. Згідно з *Конституцією України*, ВР України приймає закони, постанови та ін. акти більшістю від її конст. складу (тобто не менш як 226 голосами народних депутатів України), крім випадків, передбачених Конституцією (ст. 91), коли потрібна кваліфікована більшість у дві третини або три чверті голосів.

П. Шляхтун

КВО́ТА (від лат. quot — скільки) — частка, частина, норма чого-небудь допустимого. У політ. сфері найбільш поширеною є К. представництва — к-сть мандатів, що законодавчо виділяються в органі держ. влади або органі *місцевого самоврядування* для представників певних верств населення країни. Прикладами можуть бути корпорат. та етн. представн., у представн. органах виділяється певна частина депут. місць для представників певних профес. чи етн. груп, від яких вони безпосередньо обираються. Встановлення корпорат. або етн. К. зустрічається як виняток, оскільки суперечить принципам рівного і нар. представництва, які відповідно вимагають, щоб кожний депутат обирався від однакової к-сті виборців і представляв у *парламенті* весь народ, а в представн. органі місц. самовряд. — все населення відповідної адм.-тер. одиниці, а не якусь його частину. Так, у Словенії згідно з Конституцією 1991 до складу Держ. ради (фактично верхньої палати парламенту) входять 40 радників, 4 з яких представляють роботодавців, 4 — найманих працівників, 4 — селян, ремісників та осіб вільних професій, шість — працівників невиробничої сфери і 22 — місц. інтереси; до Держ. зборів (нижньої палати парламенту) завжди обирають по одному депутату від італ. та угор. нац. громад. У Румунії за Конституцією 1991 орг-ції гр-н, що належать до нац. меншин, які не набирають на *виборах* достатнього числа голосів для представництва у парламенті, мають право на одне депут. місце кожна. К. може встановлюватися також при формуванні складу різних інституцій влади, з тим щоб у них були представлені інтереси різних політ. сил. Існує також К. виборча (виборчий метр) — найменша к-сть голосів виборців, необхідна для отримання одного мандата на виборах за пропорц. системою. Вираховується діленням числа голосів виборців у виборчому окрузі, поданих за списки кандидатів у депутати від *партій політичних*, виборчих блоків партій, що подолали виборчий бар'єр, на число мандатів в окрузі. У разі простого ділення числа голосів на к-сть мандатів визначається т. зв. природна виборча К., застосування якої породжує проблему розподілу мандатів, що припадають на залишки голосів за кожним виборчим списком. Для більш повного розподілу мандатів за виборчими списками визначається т. зв. штучна виборча К.

П. Шляхтун

КЕЙНС (Keynes) Джон Мейнард (05.06.1883, Кембридж, Великобрит. — 21.04.1946, Тілтон, там само) — економіст, засновник кейнсіанського напряму в екон. теорії, держ. діяч, барон. З 1913 секретар Королівського екон. т-ва, 1906–14 — член Королівської комісії з фінансів і грошового обігу Індії, 1919 бере участь у Париз. мирній конференції, з 1940 — радник брит. казначейства, з 1942 — член Палати лордів. У «Трактаті про грошову реформу» (1923), аналізуючи причини й наслідки зміни вартості грошей, К. приділяє увагу впливу інфляції на розподіл доходів, ролі очікувань, залежності між очікуваннями у зміні цін і процентних ставок. Правильна грошово-кредитна політика, на думку К., повинна виходити з пріоритету підтримки стабільності внутр. цін, а не ставити за мету підтримування завищеного курсу валюти. У «Трактаті про гроші» (1930) вчений вперше формулює ідею про відсутність автомат. балансування між очікуваними заощадженнями й очікуваними інвестиціями. В осн. праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей» (1936), яка ствердила його статус лідера екон. науки, вводить поняття мультиплікатора нагромадження (мультиплікатора Кейнса). К. довів, що зріла капіталіст. економіка не зорієнтована на автомат. досягнення екон. рівноваги, тому її необхідно регулювати за допомогою держ. втручання. Екон. фактори К. поділяє на незалежні (схильність до споживання; гранична ефективність капіталу; норма відсоткової ставки), які визначають розмір ефективного попиту, та залежні (рівень зайнятості; обсяг нац. доходу). Завдання держ. втручання К. вбачає у впливі на незалежні змінні, а через них — на зайнятість і нац. дохід. Завданням д-ви є збільшення ефект. попиту й зниження гостроти проблеми реалізації. Вирішальним компонентом ефект. попиту К. вважав інвестиції, збільшення обсягу яких ставив у залежність від бюджетної й грошово-кредитної політики д-ви. З держ. бюджету мають активно кредитуватися приватні підприємці. К. називав таку політику соціальною інвестицією. Кредитно-грошова політика повинна полягати у зниженні ставки відсотка, що зменшить нижню межу ефект. майбутніх капіталовкладень і зробить їх більш привабливими. Таким чином, д-ва повинна забезпечити таку к-сть грошей в обігу, яка дозволить знизити процентну ставку (політика дешевих грошей). Держ. витрати К. вважав найбільш зручним і діючим способом збільшення ефект. попиту в період екон. кризи або депресії. Він вважав, що кожна порція таких витрат перетворюється на первинні доходи, потім частина з них перетворюється на вторинні, третинні доходи тощо. Витрати втягують у виробництво вільні, незайняті ресурси — виробництво зростає, а з ним підвищується рівень нац. доходу. Зрештою заг. ефект мультиплікаційного процесу й сама величина мультиплікатора залежать від пропорції доходів, які споживаються й зберігаються. Чим більша частина доходу споживається, тим вищим є кінцевий приріст нац. доходу. Обґрунтовуючи потребу держ. втручання в екон. відносини, К. не був прихильником прямих форм держ. втручання (націоналізація, держ. власність, держ. підприємництво). К. вважав необхідним перегляд ставлення до зовнішньоекон. політики. Він стверджував, що коли країна обмежує імпорт більш дешевих іноземних товарів з метою забезпечення зайнятості своїм робітникам, навіть якщо нац. пром-сть недостатньо ефективна, то дії цієї країни варто визнати екон. доцільними. Сутність кейнсіанської революції полягала у відмові від тези про автоматичне встановлення рівноваги попиту та пропозиції; погляду на нац. дохід як на пост. величину при даному екон. потенціалі країни; переконання про нейтральний характер грошей стосовно екон. процесів, характерних для неокласичної екон. теорії.

Літ.: Пайда Г., Мамедов О., Адилова Ж., Германова О. Архитектор макроэкономики: Джон Мейнард Кейнс и его макроэкономическая теория. Ростов н/Дону, 1997; Backhouse R., Bateman B. Capitalist Revolutionary: John Maynard Keynes. Harvard, 2011. *Н. Ротар*

КЕ́ККОНЕН (Kekkonen) Урхо Калева (03.09.1900, Піелавесі, Вел. князівство Фінляндське, Рос. імперія — 31.08.1986, Гельсінкі) — громад.-політ. і держ. діяч; отримав юрид. освіту в Гельсінк. ун-ті (1921–26); д-р філософії з юриспруденції (1936). Активний учасник-доброволець громадян. війни 1918 на боці фін. Білої гвардії, за участь у боях нагороджений, був присутній при розстрілі червоних військовополонених у Фрідріксгамі (тепер — Хаміна), демобілізований як неповнолітній. Професійно займався журналістикою (у період перебування на держ. посадах писав під псевдонімами); після служби в армії (1919–21) працював у поліції (1921–27). Створив і очолив Фінл. спортивну спілку легкої атлетики; очолив Рух студентів за впровадження фінс. мови в освітній процес та «Товариство фінізації» Фінляндії; редагував журн. «Фінська Фінляндія» («Суомолайнен Суомі»). З 1926 — член, пізніше один з лідерів Селян. спілки (з 1965 — Партія центру). У 1927–36 — службовець (з 1932 — мол. урядовий секретар) м-ва сільс. госп-ва, одночасно — юрисконсульт Спілки сільс. комун і гол. редактор журн. «Сільс. комуна» («Мааласкунта»); 1936–37 і 1944–47 — міністр юстиції, 1937–39 — внутр. справ; водночас 1936–56 — депутат парламенту від центристського Аграрного союзу. У 1940–43 як голова парлам. К-ту у справах переселенців забезпечив розташування на тер. Фінляндії 300 тис. карелів, вигнаних з *СРСР* під час рад.-фін. війни 1939–40, був одним із двох депутатів, які голосували проти тер. поступок Кремлю; у 1943–45 — заст. міністра фінансів, відповідальний за удосконалення держ. управління. Переконавшись на поч. 1943 у невідворотності поразки Німеччини у 2-й світовій війні, дійшов висновку, що єдиним порятунком для Фінляндії може бути лише політика дружнього *нейтралітету* щодо СРСР, і став одним з провідних політиків т. зв. «мирної опозиції»; 1944 увійшов до складу уряду Ю. Паасіківі як міністр юстиції та взяв діяльну участь в укладенні рад.-фінл. договору 06.04.1948 про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу. Пізніше підписав 1-й (1955) і ратифікував 2-й протоколи про продовження дії цього договору. У 1946–50 — заст. голови (з 1948 — голова) парламенту. 17.03.1950–17.11.1953 і 20.10.1954–03.03.1956 — прем'єр-міністр, водночас 1950–52 — міністр внутр. справ, 1952–53 і 1954 — міністр закорд. справ; 01.03.1956–27.10.1981 — президент Фінляндії, найдовше перебував на цій посаді, переобраний у 1962, 1968, 1973 й 1978. Разом з Паасіківі здійснював політику, яка передбачала часткову відмову від *суверенітету* під тиском СРСР, дотримання політики активного нейтралітету і налагодження тісної співпраці з Рад. Союзом в екон., культ. та ін. площинах. Такий підхід отримав серед зх. політологів назву «лінія Паасіківі–Кекконена» або політика «фінляндизації», а саму країну в період його правління іноді жартома характеризували як «Кеккословаччину». З метою налагодження тісніших відносин із керівництвом СРСР К. активно співпрацював з агентами КДБ й ін. рад. спецслужб, які мали офіц. дип. прикриття, а також погоджував з рад. керівниками урядові призначення, а іноді навіть і тексти власних промов. Вважається найвищим посадовцем з будь-коли завербованих агентів КДБ; водночас не обмежував фін. органи безпеки у викритті й знешкодженні нелегальних агентів рад. спецслужб. Однак Фінляндія була єдиною із зх. д-в, що видавала владі СРСР втікачів із-за *«залізної завіси»*, які просили *притулку політичного*. Особливі відносини з СРСР дозволили не лише зберегти незалежність і держ. суверенітет Фінляндії, її дем. політ. систему й ринкове госп-во, а й забезпечити фінл. суб'єктам підприємницької діяльності особливий привілейований статус на гігантському рад. ринку й поступово перетворити фінл. економіку на ринковий капіталіст. додаток до планової централізованої соціаліст. економіки Рад. Союзу. Аналогічні контакти напередодні й в роки 2-ї світової війни К. налагодив також з брит. й амер. спецслужбами. Завдяки заслугам у підтриманні добросусідських відносин з СРСР і жорстким методам керівництва країною зумів зламати політ. супротивників, сформувавши на рубежі 1960–70-х неофіц. партію своїх прибічників у порушення старих парт. традицій. Виступив з ініціативою створення без'ядерної зони на пн. Європи (1963), забезпечив успішне проведення Гельсінк. наради з безпеки і співробітництва в Європі 30.07.–01.08.1975. Пішов у відставку у зв'язку із хворобою. Почесний доктор Моск. (1958), Варшав. (1964) й ін. ун-тів. Нагороджений рад. орденами Леніна (1964), Дружби народів (1973), лауреат Ленін. премії за зміцнення миру між народами (1980). Іменем К. названий другий за величиною у Фінляндії нац. парк, а його портрет ще за життя вміщено на 500-марковій банкноті, яка знаходилася в обігу до введення в країні євро у 1994.

Літ.: Похлёбкин В. В. Урхо Калева Кекконен: Политическая биография. М., 1985; Tihonen, S. The Finnish Presidency as an Institution. Helsinki, 1999; Широкорад А. Б. Финляндия — Россия. Три неизвестные войны. М., 2006. *Р. Кривонос*

КЕ́ННЕДІ (Kennedy) Джон Фіцджеральд (29.05.1917, Бруклін, США — 22.11.1963, Даллас, там само) — 35-й президент США (20.01.1961–22.11.1963). Закінчив із відзнакою Гарвард. ун-т (1940); 1941–44 — служба у ВМФ США; 1947–53 — член Палати представників від Бостона, 1953–60 — сенатор-демократ від Массачусетсу. У *внутрішній політиці* закликав до соціальних реформ і створення кращих умов життя для робітн. класу й етн. та расових меншин, як член сенатського к-ту закорд. справ критикував франц. колоніальну політику в Алжирі й висловлювався за надання йому незалежності, наполягав на виділенні посиленої допомоги новим афро-азійським д-вам; водночас разом із республіканцями критикував Г. *Трумена* і Дж. *Маршалла* за недостатню підтримку режиму Чан Кайші в Китаї, вимагав ліквідувати відставання від *СРСР* в ракетній техніці й освіті після «супутникого шоку» 04.10.1957. У лип. 1960 на конвенті Дем. партії в Лос-Анджелесі був висунутий канд. у президенти США, вперше в передвиборній боротьбі використав великі телевізійні дебати й переміг Р. *Ніксона* з перевагою в 120 тис. голосів, став наймолодшим в історії США главою д-ви й першим президентом-католиком. В інавгураційній промові фразою: «Не запитуй, що може зробити для тебе твоя країна, — запитай, що ти можеш зробити для твоєї країни», — закликав кожного із співвітчизників взяти на себе особисту відповідальність за глобальну конфронтацію на захист свободи й зробив девізом своєї команди (середній вік 45 років проти 56 в адміністрації Д. *Ейзенхауера*) гасло В. *Ростоу*: «Давайте змусимо цю країну знову рухатися»; центр прийняття рішень перемістив із кабінету до Ради нац. безпеки, де спеціально створені групи й к-ти обговорювали чергові проблеми й пропонували президенту альтернативні варіанти їхнього вирішення; впровадив у практику регулярні прес-конференції з відповідями на запитання журналістів без попередньої підготовки й виголошення програмових промов у символічних місцях, що транслювалися телебаченням і посилювали *харизму політичну* глави д-ви та викон. владу. У внутр. політиці намагався оживити економіку шляхом зниження податків, поліпшення соціального страхування, мед. обслуговування й освіти, оздоровлення міст і просування расової інтеграції (у критичних випадках рішуче демонстрував авторитет федерального уряду й неодноразово відряджав федеральні поліцію та війська на Пд.), але чимало з презид. ініціатив застрягли в Конгресі чи не могли швидко реалізуватися в комплексній федерат. системі. Водночас добився схвалення Конгресом у трав. 1961 космічної програми («біг наввипередки до Місяця»), завдяки якій США наздогнали і з невеликою перевагою випередили СРСР, а також виконали масивну комп'ютерну програму. У *зовнішній політиці* концепція «нових рубежів» К. означала пом'якшення *«холодної війни»* й перехід до стратегії «гнучкого реагування», тобто зміцнення військ. могутності США і зх. блоків (план створення багатосторонніх ядерних ВМС *НАТО*, розширення мережі амер. військ. баз, модернізація ракетно-ядерного потенціалу та ін.), рішуче протистояння рад. експансії (див. *Карибська криза 1962*), гарантії захисту Зах. Берліна після спорудження *Берлінського муру* та ін.) мало поєднуватися з обмеженням *гонки озброєнь* (підписання 05.08.1963 Моск. договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою), по-можливості мирним урегулюванням регіон. конфліктів (напр. Женевська нарада з урегулювання Лаоського питання 16.05.1961–23.07.1962) та нарощуванням екон. допомоги країнам, що розвиваються, задля посилення там позицій США і «стримування комунізму» (напр., просвітницький «Корпус миру», «Союз заради прогресу» з 19-ма латиноамер. д-вам щодо використання 20 млрд дол. капіталовкладень для соціально-екон. модернізації). Водночас президент був схильний до переоцінки могутності комуніст. систем СРСР і КНР, побоювався втрати США свого авторитету великої д-ви в союзників і ворогів, тому, незважаючи на неодноразово задекларовану миролюбну зовн. політику, практ. дії К. були досить суперечливими, про що свідчить схвалення ним підготовленого ЦРУ десанту контрреволюціонерів-емігрантів на Кубу 17.04.1961 (при одночасній забороні використання амер. армії в операції) й ведення «прихованої війни» у Пд. В'єтнамі й Лаосі. Був застрелений убивцею-одинаком (за офіц. висновком спец. комісії голови Верх. суду США Е. Уоррена) під час відвідин штату Техас.

Літ.: Громыко А. А., Кокошин А. А. Братья Кеннеди. М., 1985; Heath G. Decade of Disillusionment: The Kennedy — Johnson Years. Bloomington; London, 1975; Brauer C., John F. Kennedy and the Second Reconstruction. New York, 1977; JFK: The Presidency of John F. Kennedy. New York, 1984; Dallek R. The Unfinished Life: J. F. Kennedy, 1917–63. Boston, 2003. *М. Рижков*

КИ́ЇВ — «ДРУ́ГИЙ ЄРУСАЛИ́М» — історико-політ. теорія, витворена старокиївськими книжниками-історіографами 11–12 ст. Утверджуючи себе з кінця 10 ст. як важливий чинник христ. ойкумени, Київ не міг стояти осторонь розвитку середньовічної біблійної екзегези, христ. теології і естетики, де єрусалимський ідеї відводилося почесне місце. Рецепція христ. історіософії на Русі об’єктивно зумовлювала формування уявлень про її співпричетність з подіями і явищами Священної історії. Тому закономірно, що образ Святого Міста — Єрусалима був тут предметом особл. глибокої рефлексії. Виявом такої самоідентифікації є, зокрема, літописне повідомлення 882 р., в якому давньоруський книжник вустами князя-язичника Олега проголошує Київ «матір’ю міст руських». Це словосполучення є давнього, книжного за своїм змістом походження і несе в собі потужне ідеол. навантаження. Перед нами біблійний епітет «мати градом», порівнянний у середньовічній літературі з Єрусалимом. Напр., в одному з варіантів серії питань-відповідей про першість різних речей «Голубиної книги» стверджується, що «Єрусалим-город всім городам мати — він стоїть посередині світу білого (в нім пуп землі)». В апокрифічній «Повісті про царя Волота Волотовича», відомої за списками 15 ст., також знаходимо анал. ототожнення: «Перший град всім градам мати славний град Єрусалим. А церква Єрусалимська всім церквам мати». Персоніфікація міста в образі жінки було вельми поширеним явищем в архаїчному фольклорі багатьох народів світу. Міфологема «місто-блудниця», напр., ототожнюється з Вавілоном: «Великий Вавилон — мати розпусти й гидоти землі» (Об.17, 5). Якщо Вавілон є «троном зла», то Єрусалим — «престол слави». У системі образів есхатологічної поезії біблійних книг межі Старого й Нового Завітів «місто-мати» («місто-діва») ототожнюється з Небесним Єрусалимом. У новозаповітній візії Івана Богослова Новий Єрусалим персоніфікується в образі «нареченої Агнця». Усоблення міста в жіночому образі, що виступає в ролі матері й нареченої Збавителя втілює, таким чином, образ Нового Єрусалиму — ідеальної столиці Христової Церкви й місце перебування Бога. Така самоідентифікація Києва й була задекларована літописцем у містично-пророчих словах «Се буди мати градомъ русьскимъ». Текстологічні паралелі цьому літописному фразеологізмові, помічені вченими у книгах Святого Письма (Гал. 4.: 26), Житії Василія Нового та апокрифічних пам’ятках, засвідчують, що знаменитими, приписуваними язичнику Олегу словами Київ явно ототожнюється з Новим Єрусалимом. Орієнтація староруських книжників на біблійну традицію була невіддільно пов’язана з рецепцією візант. політ. культури з її правосл. усвідомленням істор. процесу. Христ. історія продовжує і в той же час відміняє еврейську. Новим Єрусалимом для всіх правосл. християн відтепер є Константинополь — столиця могутньої Візант. імперії й усієї христ. спільноти. Заснована Константином Великим 324 р. на европ. березі Босфору (на місці давньогрец. Візантія) столиця Візант. імперії, освячена 11.05.330, була знана у тогочас. світі як Новий Рим (Constantinus novam Roma). З-поміж багатьох епітетів на його означення (Constantinus sedem regni Bysantium transtulit, eamque Constantinopolis vocavit, quae et Regia urbs et Neoroma vocata) у слов’ян. писемній традиції укорінилася назва Царгород. Офіц. статус Константинополя як Нового Риму був закріплений відповідними канонами Халкедонського і другого Константинопольського церковних соборів. У цій політ. символіці підкреслювалась імперська сутність Константинополя як столиці нової Imperium Romanum. Його ж еклезіологічна, духовно-реліг. першість відбилася у найменуванні Новим Єрусалимом. Імітація «ромейської» парадигми translatio Hierosolymi була притаманною й ін. правосл. народам, що перебували в орбіті візант. культурного впливу. Так, у середньовічній Болгарії на роль Нового Єрусалиму претендували Тирново і Преслав. А у Центр.-Зх. Європі — Прага, Аахен і ще цілий ряд ін. міст. На Русі першим потрапив сконстатувати подібні претензії Києва через уподібнення останнього Царгороду і його сакральному першообразу сподвижник *Ярослава Мудрого*, перший руський за походженням київ. митрополит — *Іларіон*. Порівнюючи у своєму славнозвісному творі «Слово про Закон і Благодать» хрестителя Русі князя Володимира Святославича з першим христ. володарем Ромейської імперії — Константином, він наголошує на тому, що подібно до останнього, який, «зі своєю матір’ю Оленою приніс з Єрусалиму хрест», Володимир зі своєю бабусею княгинею Ольгою «з Нового Єрусалима, з Константина-града». Константинополь і його субститут — Єрусалим символізують для Іларіона витоки і оплот христ. віри, звідки духовна традиція транслюється, нехай і через посередництво Константинополя, до Києва, через що і останній тепер набуває ореолу нового Святого Міста. Слідом за Іларіоном трохи пізніше цю ідею гранично ясно сформулює Яків Мніх у своїй «Пам’яті і похвалі князеві Володимиру» ось цими лапідарними, але надзвичайно промовистими словами: «Оле чюдо! Яко Другий Єрусалим на землі явися Київ». Уподібнення Києва — Священному Граду — Єрусалиму простежується у багатьох пам’ятках писемності й культури середньовіччя. Встановлюваний середньовічними книжниками культ.-істор. паралелізм між Києвом та Єрусалимом не був голослівною декларацію, а опирався на матеріалізований стараннями Ярослава Мудрого, як би тепер сказали, урбаністичний проект — переулаштування міського простору столиці Русі, про що сповіщає літопис під 1037. Це грандіозне буд-во було не буденним явищем, а являло собою складову частину широкомасштабної, задуманої ще Володимиром, програми побудови священної христ. д-ви з її стольним градом Києвом — другим Єрусалимом. Помічено, що київ. будівлі, споруджені за Ярослава, знаходять прозорі аналогії в архітектурі й сакральній семантиці міськ. простору Константинополя. Вони простежуються не тільки в співзвучності назв храмів та гол. брами, а й виявляються, як засвідчують матеріали спец. досліджень, у художньо-композиц. прийомах їхнього вирішення. Сакральна топографія й космогонічна сутність Царгорода — Нового Єрусалиму визначала осн. ідеї містобудування та архітектурно-художнього оздоблення середньовічного Києва. Подібно до візант. базилевсів — будівничих Царгорода, князь Ярослав Володимирович, спорудивши Золоті Ворота в Києві й собор Св. Софії, прагнув утвердити міць своєї влади та велич д-ви і її столиці, рівноправної, радше рівночесної Константинополю/Єрусалиму. Ці прагнення володаря київ. трону не залишилися поза увагою сучасників. Староруські літописці називали Київ красою або принадою світу, а зх. хроністи, що вельми прикметно, — суперником Константинополя. Ідеологія священної д-ви, розкриваючи символ її столиці через ідею священного міста (Києва) і храму (Св. Софії), моделювала образ Небесного Єрусалима. «Читається» він і в сакральній топографії міста, що на плані утворює восьмикутник. Це сакральне число у христ. символіці означає «вічність» і співвідноситься з образом Небесного Єрусалима.

Літ.: Кримський С. Під сигнатурою Софії // Філософська і соціологічна думка. 1995, № 5–6; Данилевський И. Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: Человек в истории. 1998. М., 1999; Ричка В. М. «Київ — Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). К., 2005.

В. Ричка

КИРИ́ЛО-МЕФО́ДІЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО (Слов'янське т-во св. Кирила і Мефодія) — політ. т-во, що виникло в кін. 1845 — на поч. 1846. Його засновниками стали чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Гулак, ад'юнкт-професор Київ. ун-ту М. *Костомаров* та студент М. Білозерський. До т-ва приєдналися Т. Шевченко, П. *Куліш* і Д. Пильчиков, студенти ун-ту О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький і О. Тулуб, поміщик М. Савич. Загалом з т-вом підтримували зв'язки бл. 100 осіб. На поч. 1847 за доносом студента Петрова т-во було викрите владою, а його учасників були заарештовано та засуджено на різні строки ув'язнення та подальшого заслання. М. Гулака (1822–99), який ратував за рішучу ліквідацію *самодержавства* і кріпацтва та під час слідства намагався взяти на себе всю відповідальність за діяльність т-ва й якого прийнято вважати чільником його радик. крила, було покарано чи не найтяжче: він отримав 3 роки ув'язнення в одиночній камері Шлісельбурзької фортеці та подальше п'ятирічне заслання до Пермі. Суворий вирок був і у Т. Шевченка, якого на 25 років було віддано в солдати із забороною писати й малювати. Ідеї кирило-мефодіївців, що свідчили про їхнє *слов'янофільство*, були викладені в ряді програмних док-тів: «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія», відозвах «Брати українці» та «Братья великороссияне и поляки», книзі «Закон Божий. Книга буття українського народу». У статуті закріплювалися «головні ідеї», суть яких зводилася до того, що «духовне і політичне поєднання слов'ян є їх призначенням, до якого вони повинні прагнути»; «кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність», мати «правління народне» та дотримуватися рівності співгромадян; «правління, законодавство, право власності й просвітництва» повинно базуватися на засадах християнства; освіченість та моральність мають бути підставою «участі в управлінні»; передбачалося створення загального Слов'янського собору із «представників усіх племен». Статут містив і «головні правила товариства»: метою т-ва, що функціонувало на засадах рівності, проголошувалося поширення ідей шляхом «виховання юнацтва», л-ри, примноження членів орг-ції, крім того, — знищення «писемної та релігійної ворожнечі» між слов'янами, поширення ідеї примирення у христ. церквах, «викорінення рабства та всякого приниження нижчих класів», розповсюдження грамотності; членами могли бути «слов'яни всіх племен та всіх звань», які при вступі до т-ва мали складати присягу, а в разі гонінь «за прийняті товариством ідеї» зобов'язувалися не видавати своїх «співбратів», орг-ція ж зі свого боку зобов'язувалася допомагати членам родин тих, хто потрапляв до рук «ворогів». Усі дії членів т-ва мали базуватися на христ. засадах любові. Діяльність т-ва проголошувалася таємною. У поясненні до статуту братства, яке було складене В. Білозерським, слов'янофільські настанови доповнювалися ідеєю необхідності об'єднання слов'ян в одну д-ву, оскільки тільки в такому разі «для підкорених племен» досяжна свобода. Стосовно України В. Білозерський зауважував, що «окреме її існування неможливе: вона буде знаходитися між кількох вогнів, буде пригнічувана». Показово, що якщо рос. слов'янофіли мріяли про об'єднання слов'ян під рос. началом, то кирило-мефодіївці говорили про рівність учасників слов'янського об'єднання, про «самостійність» кожного племені після об'єднання, про «правління народне», тобто республіканське. У відозві «Брати українці», написаній М. Костомаровим, ідеї Статуту були дещо конкретизовані. Так, стверджуючи, що «усі слов'яне повинні з собою поєднатися», відозва наголошувала, що кожен народ мав би створити «свою Річ Посполиту» і «управлявся несмісимо з другими» — мав свою мову, л-ру, свою «справу общественну», свого обраного «правителя». «Союзом слов'янським» мав керувати сейм або рада слов'янська, а крім того, — обраний на певний термін «правитель». Тобто «Слов'янський союз», вживаючи сучас. понять, мав бути конфедеративним утворенням. Автор відозви звертав увагу на необхідність ліквідації станів і станових привілеїв, забезпеченні «посполитої» рівності та свобод. Така рівність забезпечила б доступ до всіх держ. посад не за «родом» і «достатком», а «по розуму і просвіщенності народним вибором». Відозва «Брати великоросіяни і поляки» — заклик до двох слов'янських народів-«братів», з якими українців пов'язала доля, подолати ненависть, розпалену «царями та панами на спільну погибель... свободи», подолати «дух недовіри» та поставити за мету створення слов'янського союзу, на засадах заг. рівності, братства та миру. Костомаровський «Закон Божий. Книга буття українського народу» — осн. програмний док-т т-ва, написаний під впливом ідей Т-ва об'єднаних слов'ян, Т. Шевченка, як і зх. романтичного *націоналізму* тощо. За формою він нагадував відомий твір А. Міцкевича «Книги пілігримства польського». Утім змістовно відрізнявся: автор обґрунтував панслов'янську ідею з позицій укр. месіанізму. Костомаров запропонував власну історіософську концепцію світової історії. Він показав, що проблеми людства — неволя, нерівність, злидні, убозтво, незгода, пролиття крові — є наслідком його відходу від Христового вчення, в основі якого рівність і свобода. Але на кожному етапі істор. розвитку народи, яким належала провідна роль (євреям, грекам, римлянам, романцям, німцям, слов'янам), не сприйняли настанов Бога і «натворили собі царів», ін. людей уярмили, занапастили «свободу християнську». Наслідком стало те, що Божа благодать покидала їх: ці «племена» не змогли реалізувати свою місію, ворогували між собою, часто підпадали під владу «чужоземців». На такому тлі Костомаров по-іншому зображає українців, які не любили «ні царя, ні пана», а встановили козацтво — «істеє братство, куди кожний, пристаючи, був братом других», і були «козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слуговати всім» і «жодної помпи панської і титула не було між козаками». Україну занапастила «Московщина, але вона не загинула, бо знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями». Роль українців в історії — стати наріжним каменем світобудови, заснованої на принципах рівності та свободи, втілити христ. чесноти в життя у слов'ян. союзі, де кожне плем'я матиме свою незалежну Річ Посполиту. Ширшу панораму поглядів кирило-мефодіївців дають ін. їхні твори: праця «Юрид. побут поморських слов'ян» М. Гулака, проекти конституції, підготовлені Г. Андрузьким, праці М. Костомарова «Дві руські народності», «Мислі про федеративне начало в древній Русі» та ін., твори Т. Шевченка.

Літ.: Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодієвське товариство. К., 1983; Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т. К., 1990; Румянцев В. Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства // Вісн. Акад. правових наук України. 2006. № 3.

М. Кармазіна

КИРИЧЕ́НКО Олексій Іларіонович (25.02.1908, с. Чорнобаївка, тепер Білозерського р-ну, Херсон. обл. — 28.12.1975, Москва) — парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1930. Закінчив 4 класи початкової школи, був пастухом, батраком, чорноробом у кам'яноломні, ремонтником-робітником служби шляху Катериносл. залізниці, трактористом сільс. т-ва взаємодопомоги. З 1927 слухач курсів інструкторів-механіків при Укр. професійно-тех. школі у Херсоні. Згодом працював у Казахстані, з верес. 1929 знову в Україні: старший інструктор-механік, зав. дільницею зернорадгоспу «Красный Перекоп» на Херсонщині. З жовт. 1931 — студент Ін-ту інженерів-механіків соціаліст. землеробства у м. Зерноград, в Азово-Чорноморському краї. Із серп. 1936 в Ахтирці Харк. обл.: зав. навчальною частиною технікуму механізації сільс. господарства, одночасно на викладацькій роботі. З берез. 1938 в апараті ЦК КП(б)У: інструктор відділу науки (берез. 1938 — січ. 1939), інструктор керівних парт. органів (січ.–квіт. 1939), інструктор відділу кадрів (квіт.–серп. 1939), зав. сектору відділу кадрів (серп.–лист. 1939), зав. трансп. відділом (листопад 1939 — лют. 1941). З лютого 1941 секретар ЦК КП(б)У з промсті. Швидка кар'єра пояснюється відсутністю кадрів, знищених під час репресій, а також особистим позитивним ставленням М. *Хрущова*, який із січ. 1938 очолював ЦК КП(б)У. Під час війни Німеччини з *СРСР* К. — член військ. рад Пд.-Зх., Донського, Пд. і 4-го Укр. фронтів, ґенерал-майор. Із січ. 1944 секретар ЦК КП(б)У з кадрів. Із лип. 1945 1-й секретар Одес. обкому партії, з верес. 1946 паралельно очолював міський парт. к-т. З груд. 1949 2-й, з черв. 1953 1-й секретар ЦК КП(б)У. Став першим українцем за походженням, який очолив цю структуру за всю попередню історію її існування. Під час перебування К. на посту керівника Компартії України значно зріс відсоток українців серед членів КПУ (бл. 60 % заг. складу), розпочався короткий період політики «відлиги», використаний для висунення нац.-культ. вимог (ставилося питання про чистоту укр. мови, створення умов для розвитку нац. науки, реабілітацію репресованих діячів культури та їхньої творчості, скасування цензури тощо). Підтримував М. Хрущова у справі повалення Л. Берія та в проведенні політики десталінізації. З груд. 1957 до січ. 1960 — секретар ЦК КПРС. Вступив у конфлікт з найближчим оточенням М. Хрущова, за що був зміщений. У січ.–черв. 1960 — 1-й секретар Ростов. обкому партії. Із серп. 1960 по берез. 1962 — директор дизельного з-ду в Пензі. З бер. по черв. 1962 — директор одного з пензенських наук. ін-тів. З черв. 1962 — пенсіонер союзного значення. На 19 і 20-му з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. У 1953–55 канд. у члени Президії, у 1955–60 — член Президії ЦК КПРС. На 16–19 з'їздах Компартії України обирався членом ЦК, в 1949–57 — член Політбюро (Бюро, Президії) ЦК КПУ. Депутат ВР СРСР 2–5 скликань, депутат ВР УРСР 3–4 скликань. Нагороди: чотири ордени Леніна, два ордени Червоного Прапора, орден Кутузова 2-го ступеня, 11 медалей.

Літ.: Шаповал Ю. Син свого часу. До 80-річчя з дня народження О. І. Кириченка // Рад. Україна. 1988, 25 лют.; Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994; Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). К., 2005.

Ю. Шаповал

КІМ ІР СЕН (Kim Il Sung) (справж. ім'я — Кім Сон Чжу, 15.04.1912, с. Мангенде, побл. Пхеньяна — 08.07.1994, Пхеньян) — громад.-політ. і держ. діяч. Рятуючись від япон. окупації, родина 1920 змушена була емігрувати до Маньчжурії; у старших класах серед. школи м. Гірин К. І. С. входив до підпільного марксист. гуртка, 1929 арештований, після звільнення був секретарем окружного к-ту кит. комсомолу, 1931 вступив до Компартії Китаю; з 1932 брав активну участь у партизанській антияпон. боротьбі, взяв нове ім'я на честь загиблого в бою героя, що в перекладі означає «Сонце, яке сходить». Наприк. 1940 з рештками загону відступив на тер. СРСР, де влітку 1942 у званні капітана був призначений командиром кор. батальйону 88-ї окремої стріл. бригади, де проходили підготовку кадри для заміщення адм. посад у Китаї та Кореї на випадок вступу рад. військ. Наприк. верес. 1945 відряджений до Пхеньяна для орг-ції комуніст. влади, очолив Північнокор. оргбюро компартії, з лют. 1946 — голова Тимчас. народного к-ту (уряду) Пн. Кореї; 09.09.1948–28.12.1972 — прем'єр-міністр КНДР, 28.12.1972 — 08.07.1994 — президент КНДР, водночас 03.09.1948 — 08.07.1994 — голова, ген. секретар правлячої Трудової партії Кореї (ТПК), керівник К-ту її ЦК з військ. справ, Держ. к-ту оборони і Держ. політ. бюро безпеки. Ініціював спробу силового об'єднання півострова під зверхністю комуніст. влади, що призвело до Корейської війни 25.06.1950 — 27.07.1953 і дип. ізоляції КНДР. До кін. 50-х рр. 20 ст. К. І. С. позбувся політ. залежності від КНР і СРСР, зайняв позицію рівновіддаленості від них у міжнар. справах, звинувачуючи Кремль у «ревізіоністському примиренні з імперіалізмом», надавав суттєву військ.-фін. допомогу радик. нац.-визвольним рухам у афро-азійських країнах. К. І. С. перетворив КНДР на монолітну воєнізовану країну з трудовими арміями в украй централізованій пром-сті, одержавленим с. г. і поліц. контролем за населенням (на 1992 налічувалося 200 тис. політв'язнів на 20 млн мешканців); марксист.-ленін. мотиви в його діяльності поступово ослабли, натомість посилився вплив конфуціанства з його потребою в патріархальній опіці й соціальній гармонії; у ст. 3 Конституції 27.12.1972 вже зазначалося, що КНДР — «суверенна соціалістична держава, яка в своїй діяльності керується ідеями чучхе» (у перекладі з кор. — «сам господар свого тіла»). Зазначений термін, що був запропонований у 20-ті рр. 20 ст. інтелектуалом-анархістом Сін Чечхо, означав політ. незалежність від усіх д-в, екон. самодостатність, нац. військ. безпеку й чистоту культури від запозичень; офіц. ідеологія утверджувала *культ особи* (день народження К. І. С. став нац. святом — «Святом Сонця»), політ. елітаризм («лідер — партія — маси») і водночас заперечувала індивід. політ. свободу. Перевагами «північнокор. соціалізму» К. І. С. називав подолання майнової нерівності, коли «всі живуть однаково щасливо» і здійснюється заг. рівність на тлі «відносної бідності», а також високі темпи зростання в пром-сті (1961–65 і 1971–75 приріст ВНП щорічно становив 9–10 %), досить низькі безробіття й інфляцію, створення базових галузей важкої пром-сті й вихід на світовий ринок з її продукцією. Проте на практиці реалізація принципів «чучхе» вилилася в економічно безперспективну спробу створення замкненого циклу виробництва, що стало причиною істотного зниження темпів розвитку й викликало в нар. госп-ві кризові явища. Задля залучення іноземного капіталу К. І. С. незадовго до смерті погодився на створення вільної торг.-екон. зони на пн. сх. КНДР, а нова редакція Конституції 1992 дозволила запровадження окремих елементів ринкової економіки: в торгівлі фермерською продукцією, гарантуванні права успадкування, дозволі приват. підприємцям на володіння землею й технікою (але не спорудами). Ця соціально-екон. трансформація відбувалася на тлі політ. наступництва, коли «президент-монарх» К. І. С. організував передачу своєї харизматичної легітимності синові — Кім Чен Іру: в жовт. 1980 введений до президії політбюро ЦК і Центр. військ. к-ту ТПК, з груд. 1991 — верховний головнокомандувач, у квіт. 1993 призначений головою Держ. к-ту оборони. Водночас КНДР пригрозила вийти з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 на знак протесту щодо амер.-південнокор. військ. маневрів (припинила процес виходу в червні того ж року в обмін на зобов'язання США утримуватися від загрози або використання сили і втручання у внутріш. справи Пхеньяна); та вже 13.06.1994 КНДР оголосила про намір вийти з МАГАТЕ, звинувачуючи його в припиненні тех. допомоги, лише місія Дж. *Картера* до Пхеньяна дозволила тоді розрядити обстановку: К. І. С. погодився на відновлення інспекцій МАГАТЕ і демонтаж ядерного реактора (існували непрямі докази того, що з відпрацьованого палива був вилучений плутоній, достатній для виготовлення 4–5 ядерних бомб) в обмін на побудову під егідою США двох легководневих реакторів, щорічні поставки 500 тис. т нафтопродуктів та зобов'язання США не застосовувати ядерну зброю проти КНДР; 21.10.1994 ці домовленості були формалізовані в підписаній у Женеві двосторонній Рамковій угоді.

Літ.: Ланьков А. Н. Северная Корея: вчера и сегодня. М., 1995; Bradley K. Martin. Under the Loving Care of the Fatherly Leader: North Korea and the Kim Dynasty. Thomas Dunne Books September, 2004.

В. Головченко

КІ́НАХ Анатолій Кирилович (нар. 04.08.1954, Братушани, Молдова) — держ. і політ. діяч. Закінчив Ленінградський кораблебудівний ін-т (1978), працював на судноремонтних та суднобудівних заводах. У берез. 1990 обраний нар. депутатом ВР України. У 1992–94 — представник Президента України в Микол. обл. і голова обл. держ. адміністрації, у 1994–95 — голова Микол. обл. ради. У 1995–96 — віце-прем'єр-міністр з питань пром. політики, радник Президента України з цих питань. Одночасно очолював Укр. спілку промисловців і підприємців. Від лип. 1997 — член Вищої екон. ради при Президентові України, голова Міжвідомчої координац. ради з приватизації стратег. важливих пром. підприємств. У берез. 1998 обраний нар. депутатом ВР України 3-го скликання. У серп.–груд. 1999 — 1-й віце-прем'єр-міністр України, від трав. 2001 до лист. 2002 — прем'єр-міністр України. Створив і очолив Партію промисловців та підприємців України. Канд. у Президенти України на виборах 2004. Від лют. 2005 — 1-й віце-прем'єр-міністр, а від верес. 2005 — секретар Ради нац. безпеки і оборони України. У берез. 2006 обраний нар. депутатом ВР України 5-го скликання. У берез. 2007 призначений міністром економіки в уряді В. *Януковича*. У верес. 2007 обраний нар. депутатом ВР України 6-го скликання. 10.10.08 вступив до лав Партії Регіонів.

Літ.: Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001; Хто є хто в державному управлінні. К., 2008. *В. Головко*

КІНҐ (King) Мартін Лютер-молодший (15.01.1929, Атланта, США — 04.04.1986, Мемфіс, там само) — правозахисник, публіцист, бапт. пастор, лідер руху за громадян. права темношкірих американців. Навч. у ліцеї при ун-ті Атланти (від 1942), коледжі Морхауса (від 1944), Теологічній семінарії Крозера у Честері (шт. Пенсільванія) та в аспірантурі Бостон. ун-ту. Бакалавр соціології (1948) та богослов'я (1951), д-р філософії (1955). 1947 висвячений на священика; помічник батька — пастора бапт. церкви Ебенезер. Проповідник бапт. церкви на Декстер-авеню у Монтґомері, шт. Алабама (від 1954). Член Нац. асоціації прогресу кольорового населення (від 1944), президент Асоціації вдосконалення (від 1955), співзасновник і президент «Конференції керівництва християн Півдня» (від 1957), метою якої була боротьба за расову рівність. Організатор «Кампанії незаможних людей» задля об'єднання знедолених проти злиднів (1968). Під впливом концепції *громадянської непокори* Г. Д. *Торо* та вчення М. К. *Ґанді* про ненасильницьку політ. боротьбу («сатьяґрахка») ініціював масовий рух за громадян. права під гаслом «боротьба без насильства». Організатор бойкоту автобусних ліній Монтґомері негритянською громадою міста (382 дні, 1955–1956), внаслідок якого Верховний суд США визнав закон шт. Алабама про сегрегацію неконституційним. Організатор мирних акцій протесту проти расової дискримінації, зокрема маршів на Бірмінгем (берез.–квіт. 1963), Вашингтон (серп. 1963) і Монтґомері (берез. 1965). Лауреат Нобел. премії миру (1964). Першим серед лідерів руху афро-американців виступив проти участі США у війні у В'єтнамі (квіт. 1967). Переслідувався місц. владою та ФБР (від 1963), 15 разів перебував під арештом; пережив 2 замахи на своє життя; зазнавав критики з боку білих расистів і негритянських радикалів. Смертельно поранений снайпером у Мемфісі. Визнаний Єпископальною та Лютеранською церквами США мучеником за віру.

Тв.: The Autobiography of Martin Luther King, Jr. New York, 1998; The Measure of a Man. Minneapolis, 2001.

Літ.: Кондрашов С. Н. Жизнь и смерть Мартина Лютера Кинга. М., 1970; Pearson H. When Harlem Nearly Killed King: The 1958 Stabbing of Dr. Martin Luther King, Jr. New York, 2002; Миллер У. Р. Мартин Лютер Кинг. Жизнь, страдания и величие. М., 2004. *В. Пономарьов*

КІ́ССІНДЖЕР (Kissinger) Генрі Альфред (при нар. — Хайнц Альфред Кіссінгер; 27.05.1923, Фюрт, побл. Нюрнберга) — громад.-політ. і держ. діяч, політолог. 1938 родина емігрувала до Франції, а потім — США; 1943–45 — служба перекладачем у військ. контррозвідці США; магістр Гарвард. ун-ту (1952), д-р політології (1954), у дисертації про дипломатію часів Віден. конгресу 1814–15 спирався на *балансу сил концепцію* як первинний і основний засіб збереження порядку. 1957–69 — проф. держ. управління і міжнар. відносин Гарвард. ун-ту, 1959–69 — керівник Гарвард. програми оборонних досліджень, водночас консультант Об'єднаного к-ту начальників штабів родів військ (1956–60), Ради нац. безпеки США (1961–62), Агентства з контролю над озброєннями і роззброєнням США (1961–68), Держдепартаменту і посла США у Пд. В'єтнамі (1965–69). Виступив одним із теоретиків «політичного реалізму», обстоював безпідставність доктрини «масованої відплати» й натомість стверджував, що володіння ядерною зброєю, крім цілком військового, має велике політ. значення, а загроза ядерного удару є надійним стримулювальним чинником для будь-якого агресора, разом з тим запропонував ідею «гнучкого реагування», що допускала можливість такт. застосування ядерної зброї. 1969–74 — помічник Р. *Ніксона* з нац. безпеки, 1973–77 — держсекретар США; ініціював політику розрядки у відносинах із *СРСР*, що призвела у лист. 1969 до початку переговорів щодо обмеження стратег. наступальних озброєнь і підписання 30.09.1971 Угоди про заходи зі зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР і США, 26.05.1972 — безстрокового Договору про обмеження систем протиракетної оборони (дозволяв прикриття кожною стороною не більше, ніж 200 протиракетами лише двох районів радіусом 150 км) і Договору про обмеження стратег. озброєнь (ОСО–1), 22.06.1973 — безстрокової Угоди про запобігання ядерної війни, 03.07.1974 — Договору про обмеження підземних випробувань ядерної зброї і дод. протоколу до Договору ПРО (передбачав скорочення р-нів розташування систем ПРО з двох до одного і зменшення к-сті протиракет до 100 для кожної сторони); забезпечив нормалізацію амер.-кит. відносин і офіц. візит Р. Ніксона в Пекін у лют. 1972; відіграв вирішальну роль у реалізації політики «в'єтнамізації» війни в Індокитаї та успішному завершенні Париз. переговорів про врегулювання у В'єтнамі 1968–73, за що разом із представником ДРВ — Ле Дик Тхо отримав Нобел. премію миру; активно використав «човникову дипломатію» для розблокування близькосх. конфлікту після «війни Судного дня» 1973. З 1977 — викладач Ін-ту міжнар. відносин при Джорджтаун. ун-ті (Вашингтон), керівник високоприбуткової консалтингової фірми «Kissinger Associates»; 1983 на пропозицію Р. *Рейгана* очолив Нац. двопартійну комісію з Лат. Америки; 1984–90 — член Презид. ради із закорд. справ, консультував Р. Рейгана і Дж. В. *Буша* щодо орг-ції їхніх зустрічей з М. *Горбачовим*; в лист. 2002 призначений головою незалежної комісії з розслідування терактів 11.09.2001, але невдовзі подав у відставку з огляду на інтереси клієнтів його фірми; 2005 звільнений з посади радника ЦРУ, але в січ. 2006 став радником Папи Римського Бенедикта XVI з міжнар. зв'язків. Аналізуючи геополіт. обстановку після *«холодної війни»*, К. висунув тезу про моральну перемогу лібер. *демократії* над *комунізмом*, що кинув Заходу політ. та ідеол. виклик; подальший розвиток світового співтовариства вбачає в розширенні зони демократії та збільшенні числа країн, що спираються на ринкову економіку, але як справжній реаліст розглядає майбутній світ не «однополярним» на чолі зі США (хоча останні залишаться «першими серед рівних»), а «п'яти-шести» полярним», лад у якому підтримуватиметься на балансі їхніх конкурентних нац. інтересів. Тому влітку 2008 К. закликав керівництво США припинити розширення НАТО на Схід за умови «справжньої незалежності України» й перейти до тісної стратег. співпраці з Росією, оскільки з низки кардинальних питань світової політики, включно з ядерною проблемою Ірану, Вашингтон і Москва «близькі до консенсусу».

Літ.: Рижков М. М. «Grand Strategies». Американський досвід стратегічного планування. К., 2006. *М. Рижков*

КІСТЯКІ́ВСЬКИЙ Богдан Олександрович (16.11.1868, Київ — 29.04.1920, Єкатеринодар) — юрист, філософ та історик, теоретик і методолог права. У 1888-92 навчався на істор.-філол. ф-тах Київ. та Харків. ун-тів і юридичному Дерпт. ун-ту. Соціально-полт. погляди К. формувалися під впливом ідей М. *Драгоманова*, І. *Франка*, М. Павлика. Брав участь у роботі студ. гуртків, поширенні нелегальної л-ри, вивчав *марксизм*. За активну участь в укр. нац. русі неодноразово був заарештований та виключався з числа студентів. 1895 виїхав до Німеччини для завершення освіти. Багато займався самоосвітою, згодом навчався на філос. ф-ті Берлін. ун-ту, у Страсбурз. і Гейдельберз. ун-тах, кілька місяців працював у Нац. бібліотеці та слухав лекції в ун-ті в Парижі. 1898 захистив дисертацію на тему: «Суспільство та індивідуальність. Методологічне дослідження» (опублікована нім. мовою у Берліні 1899) і отримав ступінь д-ра філософії. За час навчання у Німеччині К. познайомився з лідером легальних марксистів П. Струве та ін. політемігрантами, співпрацював з їхніми період. виданнями. Однак місце марксизму як базису світогляду, філософ. і пол. поглядів К. невдовзі заступає неокантіанство, яке стало однією з осн. засад усієї його подальшої творчості. Після захисту дисертації К. повернувся до Рос. імперії, маючи намір викладати право. Проте отримати посаду було складно: здобутий у Німеччині ступінь д-ра філософії у Росії не прирівнювався навіть до ступеня магістра. Після повернення проживав у С.-Петербурзі, Вологді, Києві, Москві. Разом з тим майже щороку у період з 1901 по 1917 на декілька місяців виїжджав за кордон, зокрема 1901–02 працював у Гейдельберз. ун-ті. 1902 співробітничав з П. Струве в штутгарт. журн. «Звільнення» («Освобождение»), був одним із засновників «Союзу звільнення» («Союза освобождения»), загалом відігравав помітну роль у с.-д. і лібер. русі. 1906 К. склав магістерські іспити в Моск. ун-ті й почав вести практ. заняття з теорії права і держ. права в Моск. комерц. ін-ті, на Вищих жіночих курсах та кількох ін. навч. закладах. 1909 отримав посаду приват-доцента Моск. комерц. ін-ту та Моск. ун-ту, куди був запрошений викладати держ. право. Багато уваги 1906–07 К. приділяв популяризації пол. освіти, вважаючи за необхідне ознайомлювати населення Рос. імперії з його правами та громадян. обов'язками, принципами конституціоналізму тощо. Займався проектами поширення освіти за підтримки «Московської комісії з організації домашнього читання», 1907–10 редагував журн. цієї орг-ції — «Критичний огляд». Брав участь у роботі редколегії зб. «Віхи», де опублікував статтю «На захист права. Інтелігенція і правосвідомість» (1909). Був співробітником кількох журналів, редактором фахового правничого видання «Юридичні записки» (1912–14). Входив до числа активних членів «Московського юридичного товариства» 1913–17 редагував його видання «Юридичний вісник». З 1911 К. — приват-доцент Демидовського юрид. ліцею в Ярославлі, де працював до 1917, з 1914 — штатний доцент Моск. комерц. ін.-ту. Викладацьку роботу поєднував з наук. працею на ниві правознавства та філософії. У лют. 1917 захистив у Харків. ун-ті дисертацію на здобуття ступеня д-ра держ. права за монографією «Соціальні рухи і право. Начерки з методології соціальних наук і загальної теорії права» , опублікованою 1916 у Москві. Обраний у трав. 1917 ординарним професором права Київ. ун-ту, переїхав до Києва. Викладав також у Київ. юрид. ін-ті та Укр. народному (з жовт. 1918 — державному) ун-ті в Києві, де в берез. 1918 став професором, а в січ. 1919 — деканом юрид. ф-ту. Вступив до Укр. наук. т-ва. У липні 1918 гетьманом П. *Скоропадським* був призначений сенатором Держ. сенату *Української держави*. Працював з В. *Вернадським* над реформою вищої освіти і наук. установ, У січ. 1919 обраний академіком УАН. Входив до складу ряду комісій та установ УАН. Помер у Єкатеринодарі, де перебував у відрядженні у складі делегації УАН. Там і похований.

Тв.: Вибране. К., 1996.

Літ.: Василенко М. Академік Богдан Олександрович Кістяківський // Зап. соціально-екон. відділу Укр. академії наук. Т. 1., К., 1923; Депенчук Л. Богдан Кістяківський. К., 1995; Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. К., 2000. *Т. Горбань*

КІТЧ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (нім. Kitschen — халтура, брак смаку) форма репрезентації політики в ідеологіях, ЗМІ, ритуалах, рекламі та мистецтві. Термін «К.» виник бл. 1860–70 у середовищі мюнхен. митців і, як сленговий вислів, позначав «дешеві мистецькі вироби». К. це свідоме чи мимовільне наслідування: 1) мистецьких стилів (використання зображувальних прийомів визнаних авторів); 2) відомих творів (їх тиражування або часткове використання); 3) престижних форм поведінки (мови, одягу, дозвілля). Поняття «К.» не тотожне поняттю «мода». Моду не наслідують, моди — дотримуються. Однак «мода» в мистецтві, *науці, політиці, релігії* — вже є К. Він експлуатує інфантильність (світ дитинства), сексуальність, міфологію, містику, фетишизм, зовн. прояви релігійності, мілітарності, патріотизму. Естетика К. умисне серйозна, довірлива, сентиментальна, гуманна, адже посутньо некритична, а отже і неіронічна. К. спрощує і вульгаризує філос., політ., реліг. та мист. вчення, роблячи їх прийнятними для масового сприйняття. К. ґрунтується на опредметненні естет. переживання. К. викликає не естетичне переживання, а його наслідування. Цитуючи відомі мист. образи, К. відсилає до переживань, які вони мусять викликати. Отже, естет. переживання, викликане К., є вторинним. К. естетично-емоц. паразитизм, це — гра в переживання. Згідно з Ж. Бодрійяром, К. як симуляція, стереотип створює для суб’єкта чуття комфортності звичного буття. Дискусійним залишається питання виникнення К. Проблема зводиться до такого: К. — істор. феномен, тобто такий, що виник у певний період, а отже згодом має зникнути; чи це — феномен позаісторичний, себто в ньому проявляються заг. риси наслідування «високих» мистецьких і соціальних взірців? Представники Франкфурт. школи схилялися до думки, що К. — феномен історичний. Т. Адорно вважав, що К. наслідок підпорядкування мистецтва індустріальним принципам. Він виникає в сусп-ві заг. споживання. З розширенням кола споживачів виникає індустрія, що тиражує мистецькі речі, задовольняючи попит. Таким чином ринок створює запит на твори (л-ру, живопис, скульптури, музику, публіцистику, політ. риторику тощо), в яких за допомогою доступних прийомів зображуються привабливі й зрозумілі для масового споживача теми. За Т. Адорно, К. — занепад мистецтва; К. протистоїть мистецтво «високе». В. Беньямін, також пов’язуючи виникнення К. з індустріальною епохою, все ж оцінював його не як занепад, а як нову форму, нову фазу розвитку мистецтва. У такий спосіб В. Беньямін знімав протиставлення «високого» та «низького», себто масового мистецтва — К. він фактично передбачив виникнення поп-арту, фундатором якого вважається Е. Воргол. Модернізація створила соціальні передумови виникнення К. Однак соціальні передумови (запит) самі по собі не здатні бути мист. підґрунтям К. Останні вбачаються в епосі Романтизму, коли чільною естет. категорією стало «піднесене» (Г. Брох). Однак і піднесене втілюється в К. вульгаризовано, загалом зводячись до сентиментальності. М. Кундера, Ч. Мілош вказують, що К. є переважно нім. і східноєвроп. феноменом. К. ототожнюється з «поганим смаком», який визначає мист. тенденції з утвердженням секуляризації (Дж. Дорфліс). К. Грінберг пов’язує поширення К. з урбанізацією, а відтак і занепадом аристократії та зникненням «герметичності» народної культури (фольклору).

У сучас. мистецтві є три тенденції ставлення до К.: 1) мимовільне слідування в його руслі, 2) свідоме використання (гра в К.), 3) уникання (андеґраунд). Відверта К. (чи принаймні згадана гра в К.) притаманні голлівудському кінематографу. Виключно кітчеві індустрії туризму та виготовлення сувенірів. Т. Гундорова розкриває роль К. в укр. літературі. «Котляревщина» — наслідування жартівливого зображення укр. селянського та шляхет. побуту, поданого в «Енеїді» й ін. творах М. Котляревського, — трактується як «колоніальний К.». Показовий приклад — «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» М. Гоголя. Приміром, «грамотна» (російська) мова протиставляється «простій» (українській). Колоніальний К. потурає сторонньому споглядáнню всього укр. як «іншого». «Котляревщина» — це поспіль низькі образи «іншого». Однак прийняття українцем образу «іншого», зауважує Т. Гундорова, є водночас і легітимним способом проявлення його особливості, інакшості, це соціокультурна ніша, в якій колоніальний суб’єкт годен саморепрезентуватися, підкреслити власну своєрідність. Кітчевими образами сповнена народницька література. Тексти, які писалися для «народу» (переважно міщан та заможних селян), відповідно й зображували «актуальних» персонажів, що були впізнаваними й інтереси яких зрозумілими. Відтак народницька л-ра неминуче опинилась у полоні К. Однак саме завдяки К. сформувались і сама літ. мова, й низка образів, які стали «візитівкою» України. Так можна бачити позит. роль, яку відіграє К.: формування усталеного образу. Кожен народ має власний нац. К., орієнтований передусім на іноземців: англ. снобізм і чаювання, шотл. тканини в клітинку, нім. пруссацтво, амер. ковбої та небосяги, рос. балалайки, укр. вишиванки тощо. І цей орієнтований на «експорт» К. може мати вельми віддалене відношення до нац. самосприйняття. Проблематичним, однак, залишається питання зв’язку К. та народної творчості (фольклору). Є риси, які об’єктивно зближують фольклор із К.: безіменність творчості, повтор мотивів тощо. Проте є й методол. складність — чинник свідомості спостерігача, що унеможливлює визначення фольклору як К. за суттю. Бо ж є артефакти, котрі приймаються як достеменний прояв народної творчості, а є й ті, що відкидаються. Відтак до народної творчості починає застосовуватися критерій «високого» та «низького» мистецтва. Так, щойно виникає згадане розмежування (високе/низьке), «визнані» прояви народної творчості починають поширюватись у формі К.

Політика як комунікат. діяльність неминуче пов’язана з використанням К. Загалом є три форми проникнення К. в політику, які істор. склалися. Це К.: 1) імперіалістичний, 2) ідеологічний, 3) агітаційний. Е. Саїд, аналізуючи англ., амер. та франц. колоніальні романи, вказує на опозиції маскулінності (чоловічності) та фемінності (жіночності), за допомогою яких, з одного боку, описуються народи колонізатори, і з іншого — народи колонізовані. Колонізатор: раціональний, жорстокий, вимогливий, стриманий. «Абориген»: емоційний, відданий, вразливий, таємничий. Ці створені реаліст. л-рою та публіцистикою образи зумовили не лише обопільне сприйняття *метрополій* і *колоній*, а й їхнє самосприйняття. Тобто англієць-колонізатор, вибудовуючи власну поведінку, мимоволі дотримується маскулінного взірця, а приміром індус — фемінного. На думку Е. Саїда, не колоніальна практика зумовила образи колоніальних романів, а саме романи, їхні принадні образи «вищих» і «нижчих» народів визначили пристрасть до колоніальних завоювань і легітимували їх. Тож естетика в цьому разі виявилася визначальною щодо політики. Своєю чергою, політична деколонізація не долає згадану опозицію естетичних образів. Адже колишні колонії залишаються культурно залежними від метрополій. Ця влада зберігається за допомогою панування мови метрополії, яка насичена колоніальними стереотипами. Е. Томсон, використовуючи парадигму Е. Саїда, аналізує рос. л-ру, розкриваючи поширені в ній образи «вищості» росіян і «нижчості» «інших». Зокрема, ці образи простежуються в текстах О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, Ф. Достоєвського, О. Солженіцина. У них «інші» завжди «мовчазні», їм якщо і надається слово, то лише задля освічення у відданості колонізатору та визнання слушності його панування. У колоніальному мистецтві (л-рі, кінематографі, музиці тощо) використовуються упереджені óбрази, які стандартизуються й поширюються у формі К. Культура колоній об'єктивно розвивається у формі К. Адже поверхове наслідування є її суттю. Подолання ментальної меншовартості, що притаманна народам, котрі зазнали колоніального панування, не можливе лише шляхом викриття її шкідливості й оманливості. Колоніальний К. можна подолати лише за допомогою поширення ін. К., який ґрунтувався б на опозиц. до колоніальної ідеології. Ідеол. К. тиражує образи «своїх» і «чужих», а також міфічні уявлення про «золотий вік», коли панували певні цінності, утвердження яких обстоює ідеологія. Приміром, соціал-демократія створює К. буржуа, імперіаліста, клерикала, й опозиційний — пролетарія. Ідеологія, як обґрунтування соціальне й політичне значущої ідеї, є посутньо ірраціональною, а отже, об'єктивно потребує опосередковування естетичних способів принадження. Тож К. є необхідним елементом поширення ідеології. У тоталіт. д-вах ідеол. К. унормовується, усталюються чіткі й непохитні мистецькі взірці, які тиражуються: показовий приклад — соцреалізм (Т. Гундорова). Визначена градація позит. і негат. персонажів, мотивації вчинків, розгортання сюжетів спричиняє деградацію мистецтва. Адже останнє має акцентувати увагу на унікальних проявах і персональних переживаннях буття. У дем. державах К. п. застосовується в комунікації з громадськістю. ЗМІ нівелюють індивід. риси політиків, а натомість тиражують образи «ідеалізовані», поширюють прийнятні для громадськості сцени: політик дружньо спілкується з простими людьми, спускається в шахту, обіймає немовлят, бавиться з тваринами тощо. К. зумовлює перетворення образу політика на ідеалізоване відображення рефлексивного образу потенц. виборця. Сприйняття К. не потребує естет. зусилля. Споживачі К. отримують естет. втіху від самоспоглядання. Образи політиків можуть зазнавати відповідної корекції залежно від світосприйняття виборців, втілюючи соціальну агресію, колабораціоністські настрої, нігілізм, ксенофобію, навіть невігластво. Адже загал, який є споживачем К., у такий спосіб естет. легітимує власне ідеальне уявлення про себе.

Літ.: Адорно Т. Теорія естетики. К., 2002; Беньямін В. Вибране. Л., 2002; Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. К., 2006; Саїд Е. Культура й імперіалізм. К., 2007; Гундорова Т. Кітч і література. Травестії. К., 2008; Бушанський В. Естетика політичної влади. К., 2009. *В. Бушанський*

КЛАС ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. classis — розряд, група та *політика*) — соціальна група, об'єднана спільними політ. інтересами, свідомістю, ідеологією, *політичною культурою*, класовою солідарністю, яка проявляється у поведінці його представників. Існує декілька підходів до визначення К. п. Перший — це субстанціональний. Найбільш повно цей підхід представлений у творах класиків марксизму-ленінізму. Виходячи з марксист. теорії, К. п. можна подати як реально наявну спільноту людей. Члени класу є за визначенням його представниками, незалежно від власної волі й бажання і є носіями класових відносин. У марксист. теорії соціальні класи визначалися за місцем в історично зумовленій системі сусп. виробництва. Що стосується власне К. п., то, використовуючи марксист. схему, його належить визначати місцеположенням у системі виробництва політ. відносин. К. п. — це осн. суб'єкт, який організовує і контролює виробництво політ. відносин. Суть політ. відносин полягає в регулюванні й легітимації систем нерівності. Політ. ін-ти створюються К. п. для зручності управління сусп. процесами. Другий підхід — функціональний. Приналежність до К. п. за цим підходом визначається не фіз. існуванням класу, а виконуваними певною соціальною групою відповідних функцій у політ. системі. До цих функцій відносять прийняття стратег. рішень, розподіл сусп. ресурсів, представництво соціальних інтересів, підтримання громад. порядку, забезпечення стабільності розвитку сусп-ва. Особливість К. п., згідно з функціональним підходом, полягає в тому, що в ньому є представники підприємництва, чиновництва, профес. і етноконфесіональних спільнот. К. п. з огляду на свій статус — це т-во представників, тобто людей, яким делегували свої повноваження члени різних соціальних груп. О. Криштановська так характеризує К. п.: «У політичному просторі діють актори, які володіють політичним капіталом і знаходяться всередині державної корпорації. Ці актори і складають політичний клас. У нього входять люди, які займаються політикою професійно». І далі: «Політичний клас не є однорідним: усередині себе він має групи, які відрізняються функціями, характером діяльності, способом рекрутації і т. ін. Інакше кажучи, політичний клас складається з бюрократії — чиновників, що призначаються, електократії — чиновників, що обираються, і легіслакратії — депутатів». Говорячи про неоднорідність К. п., слід зазначити, що в нього входять як представники офіц. К. п., так і представники опозиц. течій. К. п. являє собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили у своїх руках реальну владу або прагнуть до неї в осн. (ідеол., політ., екон., зовнішньополіт.) сферах життєдіяльності д-ви. Це депут. корпус *парламенту*, адм.-управлінська еліта, еліта суд. влади, дип. і військ. еліта, лідери *партій політичних*, громад. рухів, керівники впливових політол. центрів, фондів, політ. журналісти і коментатори, політ. технологи. При цьому вибудовується такий ряд понятійних категорій: К. п. — усі, хто має відношення до управління держ. сусп-вом, не виключаючи *опозицію*; політ. *еліта* — найбільш обдаровані (або ті, хто вважає себе такими), тобто провідна частина К. п.; правлячий клас: ті, хто на даному етапі реально володіє *владою*; правляча (владна еліта) –авангардна частина правлячого класу. Виняткова роль у діяльності політ. класу належить політ. лідерові. Сутність лідерства — стратег. бачення, здатність запропонувати нації перспективний, науково обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення нац. інтересів і добробуту народу.

Літ.: Рудич Ф. М. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний контекст // Сучасна укр. політика. Політики і політологи про неї. Вип. 16. К., 2009. *Ф. Рудич*

КЛЕРИКАЛІ́ЗМ (лат. clericalis — церковний) — соціально-політ. течія, яка використовує *релігію* і церкву для посилення впливу на всі сфери життя сусп-ва. Ідеалом К. є теократична форма правління, коли *влада* в дер-ві належить церкві й духовенству. Прикладом К. може бути запровадження у 16 ст. Ж. *Кальвіном* жорсткої реліг. регламентації особистого і сусп. життя гр-н міста-держави і Женеви; підпорядкування всього сусп. життя нормам шаріату в низці сучас. мусульм. країн та ін. У багатьох країнах К. у теперішній час не обмежується використанням церкви та її розгалуженого апарату; він розпоряджається своїми політ. партіями, профспілковими, жіночими, молодіжними та ін. орг-ціями. Починаючи з 80-х рр. 20 ст. зміст поняття «К.» поступово розширюється, і К. розуміють будь-яку форму політ. активності вірян, священнослужителів, реліг. об'єднань та реліг.-політ. рухів. Прикладом такого різновиду К. є «Опус Деї» (лат. Opus Dei — Божа справа) — орг-ція, заснована священиком Хосе-марією Ексривою, де Балагером (1902–75) як рух духовенства і мирян у лоні катол. церкви (див.: *Католіцизм*), що намагається «відновити і організувати суспільство відповідно до прочитаних по-новому христ. принципів». По суті, здійснення цього завдання сприяло проникненню членів «Опус Деї» до органів держав. влади різних країн, досягнення ними впливу у сфері світової політики й економіки. Члени «Опус Деї» викладають у багатьох ун-тах, посідають високі посади в урядах, працюють ідеологами і менеджерами впливових теле- і радіостанцій, але їхні імена відомі тільки керівникам «особистої прелатури» при Ватикані, безпосередньо підпорядкованій Римському Папі. За останні роки зазнало змін оціночне визначення К. — від однозначно негат. до розрізнення в ньому позит. і негат. аспектів. З позит. аспектом К. пов'язують виступи під реліг. гаслами дем. рухів, які прагнуть досягти певних соціально-політ. змін, зокрема поліпшення умов життя, з негат. — вимоги посилити роль церкви у політ. і духовному житті сусп-ва (обов'язкове реліг. виховання дітей, запровадження викладання релігії в школах і теології в держ. вузах, посад капеланів у війську тощо). Отже, у цілому як К. нині характеризуються процеси, за яких релігія є інструментом для обґрунтування тих або ін. цінностей та ідеалів у політичний боротьбі. З феноменом залучення до змісту К. всілякої соціально-політ. діяльності вірян і духовенства іноді пов'язують неправомірне ототожнення К. із самою релігією, із світоглядом вірян, які у своїй більшості виступають проти підпорядкування сусп. життя (політики, культури, освіти тощо) церкві, що, по суті, не співвідносне з К. Законодавство України чітко розмежовує дії, які відносяться до означення К., та реліг. і суспільно корисну діяльність церков і конфес. об'єднань, застосовуючи принцип відокремлення церкви від д-ви і школи від церкви. Д-ва не втручається у здійснювану в межах закону діяльність реліг. ор-цій, не фінансує діяльність будь-яких орг-цій, створених за ознакою ставлення до релігії. Реліг. орг-ції не виконують держ. функцій, не беруть участі в діяльності політ. партій і не надають їм фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів держ. влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Проте реліг. орг-ції мають право брати участь у громад. житті, використовувати нарівні з громадян. об'єднаннями ЗМІ, відповідно до своїх внутр. настанов створювати для реліг. освіти дітей і дорослих власні навч. заклади. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма гр-ми.

Літ.: Релігія в постмодерному суспільстві: соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти // Релігійна свобода. Наук. щорічник. № 13, К., 2008; Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства // Релігійна свобода. Наук. щорічник. № 14, К., 2008.

П. Яроцький

КЛІ́НТОН (Clinton) Білл (повне ім'я Вільям Джефферсон; нар. 19.08.1946, Хоуп, США) — 42-й президент США (20.01.1993–20.01.2001). Був студентом Джорджтаун. ун-ту (Вашингтон), отримав престижну брит. стипендію Родса (для талановитих молодих людей із США і країн Співдружності націй), що дозволило йому навчатися 1968–70 в Оксфорд. ун-ті; 1970–73 навчався в Єльській школі права; сам фінансував своє навчання, підробляючи на кількох роботах. Викладав у юрид. коледжі Арканзас. ун-ту; в 1974 активно вступив у політику; 1977 обраний міністром юстиції штату Арканзас, 1978 — губернатором цього штату, ставши в 32 роки наймолодшим керівником штату в історії США; обіймав цю посаду до 1981, а також у 1985–91. У 1992 обраний президентом США від Дем. партії, перемігши Дж. Г. В. *Буша*. Успіхи у здійсненні екон. політики (скорочення федерального дефіциту з 255 млрд дол. у 1993 (4 % ВНП) до 167 млрд у 1995 (2,4 % ВНП), реформування системи оподаткування (зменшення податкового пресу на серед. клас), збільшення витрат бюджету на освіту і профес. навчання, досягнення найнижчого за ост. чверть 20 ст. рівня безробіття за допомогою створення 14 млн нових роб. місць та підвищення життєвого рівня американців сприяли його переобранню на другий термін 1996. Міжнар. діяльність К. була спрямована на ствердження США як глобальної д-ви, що покладає на себе відповідальність за мир і стабільність у різних регіонах світу. Так, К. нормалізував відносини із Соціаліст. Республікою В'єтнам; надав Мексиці позику на 52 млрд дол., що врятувало її від фін. катастрофи 1994, сприяв підписанню Дейтонської угоди 1995 щодо врегулювання конфлікту в Боснії та Герцеговині, нормалізації ізраїл.-палест. відносин (підписання в 1999 у Шарм-аль-Шейсі угоди про відновлення мирного процесу на Бл. Сх.). Адміністрація К. підтримала розширення *НАТО* на Сх., ініціювала програму «Партнерство заради миру»; одночасно вдалася до військово-силових акцій проти Іраку та в складі НАТО проти Сербії, застосувала *санкції міжнародні* проти Куби, Лівії, Ірану. Прийшовши до Білого дому, К. зробив ставку на розвиток двосторонніх відносин із РФ як єдиною спадкоємницею *СРСР*, на підтримку Б. *Єльцина* та його курсу. Доля ядерної зброї, що залишалася на терит. незалежної України, стала ключовою проблемою в амер.-укр. відносинах. Поміркована і виважена позиція України дала можливість підписати Тристоронню заяву президентів США, Росії та України 1994 про ліквідацію ядерного арсеналу в Україні. Вона створила підґрунтя для прискорення розвитку амер.-укр. екон. співробітництва і контактів у сфері безпеки. Проголосивши 1994 «роком України», К. продемонстрував розуміння американців, що незалежна, дем. Україна може бути фактором стабілізації в Європі. Поступальні кроки у відносинах між США і Україною були зафіксовані у Спільній заяві про розвиток дружби і партнерства між Україною та Сполученими Штатами (берез. 1994), Хартії українсько-американського партнерства та співтовариства (лист. 1994), Меморандумі про надання Україні гарантій безпеки трьома ядерними д-вами — США, Росією, Великобританією — на Будапешт. зустрічі НБСЄ (груд. 1994). Візит К. в Україну в трав. 1995 закріпив позитивні тенденції і вивів амер.-укр. відносини на рівень партнерських. Адміністрація К. надавала Україні значну екон. і фін. допомогу на продовження політ. реформ, зміцнення дем. ін-тів і розвиток ринкової економіки. Візит К. до Києва у черв. 2000 продемонстрував зацікавленість Вашингтона відносинами з Україною. У 1988

Конгрес утретє в історії США порушив процедуру *імпічменту* проти президента К. за звинуваченням його в «інтимних стосунках» із стажеркою апарату Білого дому М. Левінскі. У 1999 Сенат, проголосувавши проти звинувачень К. у неправдивих свідченнях і перешкоджанні правосуддю, відхилив пропозицію про імпічмент. Хоча цей скандал заплямував його репутацію, К. став одним із найпопулярніших президентів США завдяки успіхам у соціально-екон. розвиткові країни.

Літ.: The Clinton Presidency: First Appraisals. Chatham, 1996; Baer K. Reinventing Democrats: The Politics of Liberalism from Reagan to Clinton. Lawrence, 2000; Berman W. From the Center to the Edge: The Politics and Policies of the Clinton Presidency. Lanham, 2003; Blumenthal S. The Clinton Wars. New York, 2003; Harris J. The Survivor: Bill Clinton in the White House. New York, 2006. *Б. Гончар*

КОАЛІ́ЦІЯ (від лат. coalitio — об'єднання, союз) об'єднання зусиль, координація дій, ведення спільної діяльності двох або більше *акторів політичних* для досягнення певної мети, яка передбачає максимізацію політ. вигод для кожної із сторін, досягнення балансу політ. сил. У кожному політ. середовищі, де рішення приймають декілька політ. діячів з більш чи менш суперечливими поглядами, постає проблема співпраці й політики вдаються до створення К. Будь-яка К. створюється під впливом усвідомлення її учасниками дефіциту власних ресурсів і бажання скористатися чужими для досягнення своєї мети, наявності спільного ворога, загальної небезпеки, а також якщо вони заради цього готові знехтувати розбіжностями й суперечностями з потенційним партнером по К. Одним з найбільш поширених підходів до розуміння процесу формування К. є теорія рац. вибору. Згідно з останнім, на перший план висувається рац. основа формування К. Припускається, що всі учасники К. прагнуть збільшити свої виграші та зменшити програші. Будь-яка К. має тимчас. характер. Виокремлюють такі етапи коаліц. процесу: 1) конституювання; 2) функціонування; 3) розвиток; 4) розпад К. Якщо в процесі свого існування К. втрачає здатність відтворювати свої базові характеристики, тоді вона розпадається. Розпад К., що вичерпала свій потенціал життєздатності, є необхідною передумовою, ланкою нового коаліц. циклу. К. може існувати у формі політ. чи військ. союзу двох або більше д-в проти спільного супротивника (К. д-в проти Наполеона І, антинім. блок д-в у 1-й світовій війні — Антанта, антигітлерівська К. під час 2-ї світової війни), як об'єднання декількох партій для координації зусиль *(партійна К.)*, а також об'єднання фракцій для спільної діяльності в парламенті *(парламентська К.)*.

Літ.: Riker W. H. The theory of political coalitions. New Haven, CT; London, 1962; Елисеев С. М. Рациональный выбор: политические партии, власть и коалиции // Рациональный выбор в политике и управлении: сборник. СПб., 1998; Pridham G. Coalition Behaviour in New Democracies of Central and Eastern Europe: The Case of Slovakia // Journal of Communist Studies and transition Politics. June 2002. Vol. 18. No. 2.

О. Кукуруз

КОАЛІ́ЦІЯ ДЕРЖА́В — союз, об'єднання двох або більше д-в заради досягнення спільної мети протягом обмеженого часу. Переважно має характер політ. або військ.-політ. союзу. В основі її утворення може лежати спільна загроза або прагнення поширити свій вплив, реалізувати спільні інтереси через *експансію*, захист тощо. Ці мотивації не обов'язково повинні мати характер альтернативи, вони можуть накладатись. Утворення К. д. передбачає укладення двосторонніх або багатосторонніх угод, договорів. У них можуть фіксуватися реальні або формальні цілі та інтереси сторін. Прийняття рішення про входження до складу К. д. є свідомим актом, коли суб'єкт коаліції виходить із власних інтересів і вважає, що з допомогою кооперації *інтереси національні* будуть реалізовані ліпше, ніж коли країна діятиме самостійно (або прибуток кожного учасника, внаслідок спільної діяльності, перевищуватиме індивід. витрати країни — члена коаліції). В основі кожної міждерж. коаліції лежить компроміс, оскільки неможливе повне співпадіння нац. інтересів двох і більше д-в. Тобто д-ви залишаються при своїх нац. інтересах, однак вони виділяють спільну складову, прийнятну для країн коаліціантів. Відомі в історії К. д. демонструють багатоманітність форм, конструкцій та термінів існування. Кожна К. д. передбачає наявність спільного інституційного органу, який покликаний здійснювати менеджмент заради досягнення спільної мети, напрацьовувати механізми подолання проблем, суперечностей. Прикладами військ.-політ. К. д. у 20 ст. є Антанта (1904–20), Антигітлерівський блок (1941–45 рр.), *НАТО*, Варшавський договір тощо.

А. Романюк

КОАЛІ́ЦІЯ ПАРЛА́МЕНТСЬКА — угода фракцій про спільні дії в *парламенті*. К. п. утворюється в більшості парлам. та парлам.-презид. д-в, де парламент має вагоме значення в процесі управління д-вою. Представн. характер парламенту означає, що для реалізації представництва інтересів відповідних соціальних груп у законод. органі парлам. рішення повинні визнаватися більшістю цих груп. Ситуація, коли одна з фракцій парламенту має більшість місць, буває дуже рідко, тому, як правило, формується коаліція фракцій. Стимулом для об'єднання фракцій, груп є прагнення контролювати уряд. Для характеристики К. п. має значення розташування політ. фракцій всередині коаліції відповідно до політ. уподобань і чисельність коаліції. К. п. може бути закритою або відкритою. Перша складається з фракцій, які мають схожі ідеол. позиції і не бажають приймати до коаліції фракцію, що не поділяє їхніх ідеол. переконань. Друга створюється з фракцій, які заради вирішення конкр. питання або проблеми готові співпрацювати з будь-якими фракціями, незважаючи на розбіжності в ідеол. підходах. Вважається, що К. п. створюються між фракціями, політ. погляди яких збігаються, принаймні, щодо осн. напрямів розвитку д-ви. Зазвичай коаліція з двох фракцій включає третю фракцію, яка розташована між ними. Залежно від співвідношення чисельності фракцій у К. п. стосунки партнерів можуть бути рівноправними або нерівноправними. У першому випадку посади в уряді розподіляються шляхом тривалих консультацій, переговорів, компромісів. В умовах другого варіанту найбільша фракція надає ін. фракціям певні м-ва в обмін на їхню політ. підтримку або лояльність. Як правило, К. п. створює найбільша фракція та ще одна чи дві менші. Інколи виникає ситуація, коли найменші фракції, об'єднавшись, формують К. п., а найбільша фракція опиняється в меншості. К. п. рідко створюють дві найбільші фракції. Дві партії, які отримують трохи менше ніж половину місць у парламенті, зазвичай не бажають домовлятись одна з одною. Їм вигідніше створити К.п. з третіми партіями, менш чисельними. Якщо вихід фракції з К. п. означає втрату парлам. більшості, тоді коаліцію називають мінімальною. Якщо ж якась партія може вийти з коаліції, але уряд все одно матиме підтримку більшості, тоді коаліцію називають розширеною. Утворення К. п. відбувається не за чіткими, наперед визначеними правилами, а відповідно до певної політ.

ситуації шляхом переговорів між фракціями. Осн. завданням парлам. фракцій у процесі переговорів є поступове наближення положень щодо реалізації своїх виборчих обіцянок до позицій потенц. партнерів, щоб розробити спільну програму дій, яка була б взаємоприйнятною, послідовною і стала основою здійснення реальної *політики*. Кожна К. п. з своєю природою конфліктогенна, оскільки з двох чи декількох передвиборчих програм і доктринальних відмінностей треба вибудувати одну спільну, яка створюється шляхом взаємних поступок і компромісів. Останні завжди даються нелегко, оскільки політики мають різні парт.-політ. інтереси й особисті амбіції.

У більшості дем. д-в у *конституції* не згадується порядок утворення коаліцій та правила поведінки в їхніх рамках, не існує законів про К. п. В Україні засади формування, орг-ції діяльності та припинення діяльності коаліції депут. фракцій у ВР України встановлюються *Конституцією України* та Регламентом ВР України. У Конституції України із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 08.12.2004 № 2222-IV зазначається, що «у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України». Регламент ВР України від 16.03.2006 унормовував порядок утворення, функціонування та зміни коаліції депут. фракцій. Згідно із цим Регламентом «коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді — це добровільне об'єднання депутатських фракцій, яке формується у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій. До складу коаліції входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради».

У Тимчас. Регламенті ВР України від 08.04.2008 і Регламенті ВР України від 19.09.2008 (рішенням Конституційного Суду України від 26.11.2009 визнаний неконституційним) визначення про коаліцію депут. фракцій залишилося таким як і в попередньому Регламенті.

Згідно Регламенту ВР України після проведення депут. фракціями консультацій укладається угода про коаліцію депут. фракцій у ВР. В коаліційній угоді фіксуються узгоджені політичні позиції, що стали основою формування цієї коаліції, зокрема стосовно засад *внутрішньої* і *зовнішньої політики*, визначається політ. спрямованість і принципи діяльності коаліції, а також порядок вирішення внутрішньо-організаційних питань діяльності коаліції та порядок припинення її діяльності. До коаліційної угоди додаються списки членів депут. фракцій, що сформували коаліцію, з особистими підписами народних депутатів. Списки членів депут. фракцій є невід'ємною складовою коаліційної угоди.

Літ.: Совгиря О. Парламентська коаліція — новий суб'єкт конституційного права України // Право України. 2007. № 2. *О. Кукуруз*

КОАЛІ́ЦІЯ ПАРТІ́ЙНА — угода кількох *партій політичних* про спільну діяльність, об'єднання їхніх зусиль та ресурсів для досягнення конкр. мети *політичної діяльності* у контексті електоральних циклів. К. п. поділяють на передвиборну і післявиборну. Перша утворюється для перемоги на виборах. Осн. мотивом формування передвиборної коаліції є переконання, що, об'єднавшись у коаліцію, політ. партії отримають кращі результати, ніж поодинці. В Україні передвиборна К. п. репрезентована виборчим блоком. Залежно від чисельності та впливовості певної партії у такому об'єднанні вона сподівається дістати можливість проводити свій політ. курс, посилити контроль над урядом або ж отримати певні посади у викон. владі. Друга — формується для підтримки уряду (влади) чи проти нього (коаліція «Сила народу», 2004), або ж для реалізації якогось конкр. завдання. *О. Кукуруз*

КОБИЛИ́ЦЯ Лук'ян (1812, Путила-Сторонець, тепер Путила, Чернів. обл. — 24.10.1851, Гура-Гумора, тепер Гура-Гуморулуй, Румунія) — лідер селянства гірських районів Буковини в 40-х рр. 19 ст. Уперше в 1839 став представником сільс. *громад* для надання скарг на утиски селян з боку поміщиків. У 1843 під його проводом відбулися значні сел. заворушення в Русько-Довгопільському околі Буковини. Після їх придушення був підданий тілесним покаранням та ув'язнений на декілька місяців. Під час австр. революції 1848–49 К. був обраний депутатом рейхстагу, де разом з ін. сел. депутатами домагався скасування панщини та ін. повинностей без викупу. У лист. 1848 К. звернувся до селян із закликом обирати своїх війтів громад замість панських ставлеників і не коритися урядовцям із земельних справ. У 1849 він був позбавлений депут. повноважень. У квіт. 1850 був заарештований. Під час слідства перебував у Чернів. в'язниці, де зазнав фіз. тортур. Після закінчення слідства був висланий до Гура-Гумори на поселення, де помер за нез'ясованих обставин.

Літ.: Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст. Зб. док-тів. К., 1949; Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця. К., 1958; Буковина. Істор. нарис. Чернівці, 1998. *О. Добржанський*

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Максим Максимович (08.09.1851, Харків — 05.04.1916, Петроград, тепер Санкт-Петербург) — соціолог, правознавець, історик, етнограф, громад.-політ. діяч. У 1868 закінчив із золотою медаллю 3-тю Харків. гімназію і поступив на юрид. ф-т Харків. ун-ту. Після закінчення навчання в 1872 був залишений при ун-ті професорським стипендіатом кафедри держ. права європ. д-в. Деякий час поглиблював освіту в Берлін. ун-ті, потім слухав лекції у навч. закладах Відня та Парижа, працював у б-ці Брит. музею та Держ. архіві Лондона. В Європі познайомився з Е. *Дюркгаймом*, К. *Марксом*, В. Соловйовим, Г. Спенсером, Ф. *Енгельсом* та ін. По поверненні К. перевівся до Моск. ун-ту, де у трав. 1878 захистив дис. на ступінь магістра держ. права. Із верес. 1878 — доцент кафедри держ. права і порівняльної історії права Моск. ун-ту. Після захисту в 1880 дис. на здобуття наук. ступеня д-ра держ. права обраний ординарним професором цієї ж кафедри. Упродовж 1881–82 — у закорд. відрядженні. Брав участь у роботі багатьох наук. т-в, був серед засновників Моск. психол. т-ва (1884). За критику рос. держ. ладу в 1887 звільнений з ун-ту. Того ж року виїхав за кордон. Працював у Франції, Великобританії, США, Італії, Бельгії, Швеції. З 1889 проживав у Франції, читав лекції в Стокгольм. (1890) і Брюссел. (1899) ун-тах, а також деякі лекції в Парижі, Оксфорді, Чикаго, Сан-Франциско. У 1901 зі своїми однодумцями заснував у Парижі Руську вищу школу сусп. наук, яка поширювала соціол. ідеї в рос. сусп-ві. У 1905 повернувся в Росію і в 1906 обраний ординарним професором кафедри держ. права екон. відділення Петерб. політех. ун-ту та в 1907 позаштатним ординарним професором кафедри держ. права юрид. ф-ту Петерб. ун-ту. У цих закладах працював до останніх днів свого життя. У різний час також працював професором Петрогр. вищих жіночих («Бестужевських») курсів, Курсів виховательок і керівників фізичної освіти (Лесгафтовських курсів), Психоневрол. ін-ту і Педаг. академії. У 1907 обраний членом Держ. ради від Петерб. АН і ун-тів. Вважався одним із лідерів і провідних ораторів лівої частини Держ. ради, відстоював ідеали прогрес. розвитку і конст. демократії, брав безпосередню участь в опрацюванні низки законопроектів.

Ще 1885 К. став членом масонської ложі «Вірні друзі» шотл. обряду, згодом, у роки революції 1905–07, був засновником масонських осередків у Москві й С.-Петербурзі. Проте внаслідок внутр. боротьби серед лідерів орг-ції його 1911 виключили з масонства. У 1905–07 був засновником і керівником Партії дем. реформ, головою багатьох громад. об'єднань: Рос. відділення Міжнар. т-ва миру, Петерб. юрид. т-ва, Вільного економічного т-ва, Рос.-брит. т-ва, гуртків ім. О. Герцена, Л. Толстого та ін. Упродовж 1879–80 був видавцем-редактором лібер. часопису «Критическое обозрение. Журнал научной критики и библиографии в области наук историко-филологических, юридических, экономических и государственных», у 1878–92 — один з редакторів органу Моск. юрид. т-ва «Юридический вестник». У 1906–07 — редактор газ. «Страна», а 1909 перейняв у М. Стасюлевича керівництво впливовим виданням «Вестник Европы. Журнал исторический, политический и литературный» і до кінця життя був його редактором-видавцем та особисто завідував у ньому відділом сусп. і юрид. наук. Співробітничав з багатьма заруб. виданнями. Співчував укр. нац. рухові, був особисто знайомий з М. *Грушевським*, С. Петлюрою та ін. його провідними діячами, співробітничав з укр. думською громадою, боровся проти утисків укр. мови, в 1914–16 був одним з редакторів першого наук. довідника з українознавства «Украинский народ в его прошлом и настоящем». У груд. 1899 К. був обраний чл.-кор. Петерб. АН, а в берез. 1914 — її ординарним академіком. Уходив до числа провідних діячів Міжнар. ін-ту соціології — найстарішого міжнар. об'єднання профес. соціологів, заснованого в Парижі 1893, деякий час був його віце-головою та головою. Був також чл.-кор. Франц. ін-ту (Академії моральних і політ. наук) та Брит. асоціації розвитку наук, членом Тулуз. академії законодавства, Т-ва з вивчення історії Франц. революції, Т-ва з вивчення вітчизняної історії (Італія), Т-ва соціології в Парижі. Брав участь у багатьох міжнар. наук. форумах. З початком 1-ї світової війни протягом 7 міс. (до лют. 1915) утримувався як заручник у Карлсбаді (тепер Карлові Вари, Чехія). Важкі умови перебування в полоні підірвали його життєві сили, невдовзі він помер. К. був послідовним позитивістом-еволюціоністом у науці, а в політиці — теоретиком соціального, або «нового» лібералізму, який передбачав мирне реформування Росії, модернізацію сусп-ва, розширення громадян. прав і свобод.

Літ.: Гуренко М. М. Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини у ліберальній теоретико-правовій думці. К., 2000; Ісаєвич Я. Д. М. М. Ковалевський та Україна. К., 1966; Кармазіна М. С. Ідея державності в Українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). К., 1998.

О. Красівський

КО́ДЕКС НАПОЛЕО́НА (Code Napoleon), Цивільний кодекс Франції — звід законів цив. права Франції. Введений у дію 21.03.1804 та чинний (зі змінами і доповненнями) дотепер. Його проект був підготовлений урядовою комісією, призначеною *Наполеоном Бонапартом* 11.08.1800. В основу кодексу було покладено принципи та правила рим. права, франц. норм. акти й правові звичаї. Кодекс замінив понад 14 тис. законод. актів, що були прийняті наприкінці 18 ст. револ. урядами Франції. Безпосередню участь у розробці кодексу взяв Наполеон, у зв'язку із цим 03.09.1807 звід отримав назву К. Н. Більше двох століть він займає центр. місце у правовій системі Франції. У ньому сформульовано осн. принципи приват., цив., сім. права, труд. правовідносин тощо. Док-т вирізняється стрункістю викладу, стислістю юрид. дефініцій, чіткістю трактувань осн. понять та ін-тів цив. права. Більшість статей, яких спочатку налічувалося 2281, за невеликим винятком викладена коротко і ясно. Структура кодексу відобразила схему побудови інституцій рим. права: особи, речі, спадкування, обов'язки. Незважаючи на скасування деяких застарілих статей, обсяг кодексу у 20 ст. пост. зростав і тепер перевищує початковий більш ніж у 1,5 рази. Кодекс складається з титулу (6 статей), який регулює набрання чинності франц. законами, їхню дію у часі й просторі, та трьох книг. У 1-й книзі «Про осіб» сформульовано осн. принципи рівності й цивільно-прав. свобод франц. гр-н, передбачена секуляризація шлюбно-сім. відносин. Її положення визначають: місце проживання та дієздатність фіз. особи; правила, що регулюють встановлення і походження дітей, усиновлення, опіку; охорону прав повнолітніх осіб, які у зв'язку зі станом здоров'я або з ін. обставин не в змозі захистити свої інтереси; визнання гр-на безвісти зниклим тощо. 2-га книга «Про майно та різновиди власності», утверджуючи принципи непорушності та недоторканності приват. власності, присвячена регламентації речових прав, в основу якої закладена класична класифікація рим. приват. права. Книга зазнала найменших змін, що свідчить про неухильне дотримання франц. законодавством основоположних канонів права приват. власності. 3-тя книга «Про різні способи набуття права власності» визначає правила придбання майна внаслідок правонаступництва, дарування, заповіту або зобов'язань. Книга містить основоположні принципи, які стосуються договірних та ін. зобов'язальних відносин. Відповідаючи нагальним потребам соціально-екон. розвитку Франції, книга в різний час була доповнена титулами (частинами) «Про відповідальність за шкоду, заподіяну недоброякісною продукцією», «Про договір підряду на капітальне будівництво», «Про угоди щодо здійснення прав на спільне майно». Правові приписи книги регулюють різні види договорів (купівлі-продажу, позики, міни, найму, зберігання, доручення, застави, іпотеки тощо). К. Н. виявився найбільш вдалою в історії юриспруденції спробою кодифікувати цив. право. Про феноменальний вплив кодексу свідчить факт його широкої рецепції у світі: протягом 200 років існування кодексу понад 70 країн або повністю скопіювали його, або взяли за основу більшість його положень. Уже 1806 кодекс було введено в Італії, 1808 — у Польщі. Поступово рецепція ключових положень К. Н. охопила більшість країн Зх. Європи, включаючи Іспанію, Бельгію, Нідерланди, Грецію. Кодекс став основою цив. кодексу провінції Квебек (Канада), вплинув на кодекси багатьох латиноамер. країн. Беззаперечним слід визнати вплив кодексу на цив.-прав. кодифікацію в Єгипті та ін. країнах Африки й араб. Сх. К. Н. зберігає вплив і в наш час, свідченням чого є Цив. Кодекс України від 16.01.2003 (зі змінами та доповненнями), багато положень якого є прямими запозиченнями з франц. док-та або виведені з його принципів.

В. Смолянюк

КО́ДЕКС ЮСТИНІА́НА (Codex Justinianus) — офіц. зведення рим. імператорських указів 2 — поч. 6 ст., перша частина Корпус юріс цивіліс — складова частина законодавчої компіляції візант. імператора Юстиніана I (482–565). Об'єднує імператорські конституції, які увійшли до кодексів Ґреґоріана, Гермоґеніана та Феодосія, а також деякі ін. юрид. акти пізньорим. періоду. Причиною укладення нового кодексу стала надто велика к-сть норм.-прав. актів, накопичених упродовж кількох століть, суперечності між старими та новими юрид. приписами, одночасне існування кількох конституцій, які втратили практ. цінність, але були включені до згаданих кодексів. К. Ю., підготовлений комісією на чолі з константинопольським магістратом і професором права Теофілом, систематизував усі наявні та той час форми позит. права — цив., преторське, імператорське, твори юристів тощо. Під час роботи скорочувалися та вилучалися тексти, що зжили себе або були скасовані пізнішими узаконеннями. Робота тривала близько 14 місяців. 07.04.529 К. Ю. було опубліковано латин., пізніше — грец. мовами. 16 квіт. того ж року він набув чинності.

Юстиніаном I було ініційовано створення нових конституцій, паралельно відбувалося осучаснення ін. юрид. док-тів — Дигестів та Інституцій. Це призвело до ускладнення норм.-прав. сфери Візантії та необхідності переробки нещодавно виданого кодексу. Таку переробку було здійснено робочою комісією на чолі з Трібоніаном. У 534 було видано новий док-т під назвою «Codex repetitae praelectionis» («Кодекс другого видання»). Перші 9 книг кодексу поступово доповнювалися грец. конституціями, ін. джерелами церковного і світського права Візант. д-ви. Цілісне видання К. Ю. (з урахуванням пізніших доповнень правової культури Візантії) вперше було зроблене Д. Ґодфруа (1549–1621). Одним з кращих видань К. Ю. вважається видання 1877, здійснене П. Крюгером (1840–1926). Практ. значення К. Ю. полягає у популяризації в країнах Зх. рим. права, особливо права власності та зобов'язального (договірного) права. Завдяки загальноєвроп. популярності К. Ю. рим. право було реципійоване багатьма країнами, ставши основою сучас. цивілістики.

Літ.: Підопригора О. А. Основи римського приватного права. К., 1997.

В. Смолянюк

КОЗА́ЦТВО — соціальний феномен, породжений існуванням відкритого степового кордону між осілим землеробським населенням Сх. Європи та кочовиками євразійських степів. Перші писемні згадки про укр. козаків (козаки «кияне і черкасці») містяться у джерелах кін. 15 ст. — хроніці М. Бєльського під 1489 і актових матеріалах за 1492, хоча сам термін уперше згадується в латино-персько-тат. тексті кін. 13 ст. «Кодекс Куманікус», де тлумачиться як «страж», «вартовий», «конвоїр». За пізнішою фіксацією у низці тюрк. мов «козаками» називали найманих вояків, що покинули свій рід. У соціальних практиках Крим. ханства козакування означало як ведення розбійного способу життя переважно тат. молоддю на периферії Крим. юрту, так і виконання обов'язків з охорони об'єктів, конвоювання вантажів. Визнаючи факт запозичення терміна з тюрк. мов, дослідники одностайні в тому, що саме соціальне явище розвивалося на питомо місц. ґрунті. Своєрідними предтечами К. на теренах Серед. і Нижн. Подніпров'я, басейнів Пд. Бугу і Дністра було слов'янське населення, яке з давньоруських часів займалось у цих регіонах госп. діяльністю та відзначалося своєрідною сусп. орг-цією, з виразними рисами військ. демократії, що не підпорядковувалися князівській владі (літописні «бродники», «берладники»). На процес формування К. потужний вплив справило утворення Крим. ханства, підпадання його під зверхність Осман. Порти та відповідно бурхливий розвиток практики крим. походів за людським товаром (ясиром) на сусідні, переважно укр. землі. Відтак К. з кін. 15 ст. формувалось як з нащадків бродників, берладників і т. зв. прийшлих з внутр. р-нів укр. земель промисловців-уходників, які займались рибальством, мисливством і лоцманством на формально нічиїх землях, так і груп охоронців пд. прикордоння, причому на практиці часто-густо відбувалося поєднання перших і других. Упродовж 1-ї пол. 16 ст. стихійні процеси козакування намагаються очолити прикордонні старости Вел. князівства Литов. та Корони Польс. О. Дашкович, С. Полозович, П. і С. Лянцкоронські, Б. Претвич, Д. Санґушко а також укр. магнати С. Зборовський, Д. Вишневецький, Б. Ружинський та ін., які у такий спосіб прагнуть організувати ефективну і недорогу службу охорони пд. кордонів д-ви від татар. нападів. У цей час козакування стає доволі поширеним на Подніпров'ї та Поділлі способом життя і профес. заняттям для вихідців з різних соціальних верств і різних регіонів д-ви. Бл. 1552 (за ін. даними 1554, 1556) Д. Вишневецький збудував на о. Мала Хортиця кам'яне укріплення, що на короткий час стало форпостом для розгортання операцій підпорядкованих князю козац. сил, а крім того стало прикладом для наслідування при закладенні К. своїх укріплень у Серед. Подніпров'ї, нижче Дніпрових порогів, Запорозьких Січей як осередків соціально-політ. самоорганізації низового або запорозького К. Входження укр. земель за результатами Люблін. сейму 1569 до складу Речі Поспол. та процеси внутр. консолідації соціальної еліти нової д-ви, де не було залишено місця для напівпривілейованих груп — т. зв. бояр-слуг, обумовлюють масове долучення останніх до К., що сприяє поліпшенню його самоорганізації, формуванню окремішньої соціальної ідентичності, де пріоритетними стають такі принципи, як особиста незалежність, рицарська хоробрість і відчуття корпоративної єдності. З 2-ї пол. 16 ст. К. поступово починає набувати ознак окремого соціального стану. Немалою мірою цьому сприяли заходи керівництва Речі Поспол. щодо залучення К. на королів. службу, з відповідним закріпленням його прав і зобов'язань перед д-вою. Уперше К. у к-сті 300 осіб було запрошено на королів. службу універсалом короля *Зигмунда II Августа* 1570. У 1578 к-сть т. зв. реєстрового К. (тобто внесеного до спеціального списку-реєстру, з визначенням їхнього статусу) зросла до 500 осіб, 1590 — до тисячі, а під час воєнних кампаній Речі Поспол. — доходила до кількох тисяч. За угодою 1625 реєстрове військо налічувало вже 6 тис. осіб, з яких було сформовано 6 реєстрових козац. полків — Білоцерк., Канів., Черкас., Корсун., Переясл., Чигирин. К. отримувало станову автономію — підпорядковувалося своєму «старшому» (якого нерідко називали гетьманом), мало власну виборну старшину, власний присуд тощо. У виділених владою для розгортання реєстрового козац. війська Білоцерк., Канів., Черкас., Корсун., Переясл. і Чигирин. староствах постає своєрідний полково-сотенний устрій, елементи якого поширюються й на ін. терит. Серед. Подніпров'я. Унаслідок цього в регіоні встановлюється фактично стан двовладдя, причому козац. самоврядування виявляє більшу ефективність аніж місц. королів. адміністрація. Одночасно К. розвиває самобутнє госп-во, що базувалося на вільнонайманій праці. Враховуючи, що королівський реєстр охопив лише незначну частину К., упродовж ост. десятиліть 16 — 1-ї пол. 17 ст. К. веде активну боротьбу за визнання владою Речі Поспол. за ним прав рицарського, шляхетного стану, нерідко перемежовуючи політ. боротьбу масовими збройними виступами. 1-ша козац. війна за утвердження станових прав К. розгортається під керівництвом К. Косинського, С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи впродовж 1591–96. Розгром козац. виступу дозволяє Речі Поспол. оголосити К. «військ. злочинцями і ворогами вітчизни». Утім неспроможність регулярних військ і шляхетського ополчення ефект. протистояти турец. і татар. загрозі змушують залежно від зовн. обстановки змінювати репресії супроти К. на показові загравання влади, залучення його на королівську службу. Нехтування ж влади даними обіцянками щодо впорядкування соціального статусу широких верств К. провокують до козац. повстань під проводом М. Жмайла 1625, Т. Федоровича (Трясила) 1630, Д. Гуні, П. Бута, Я. Острянина 1638.

Наступ Контрреформації на теренах Речі Поспол. та особливо репресії стосовно Правосл. церкви, що мали місце після проголошення постанов Берест. церк. унії, обумовили зближення К. з правосл. ієрархами, перебирання К. на себе ролі захисника правосл. віри. Найповніше така роль проявилась у гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного й особливо у подіях, пов'язаних із відновленням єрусалим. патріархом Феофаном вищої правосл. ієрархії в Україні, що мало місце 1620 за безпосередньої активної участі К. Масове долучення до К. вихідців із шляхетського середовища (див. *Шляхта*), міщанства і селянства спостерігається з поч. Визвольної війни серед. 17 ст. (ін. дефініції — Українська, Національна чи Козацька революція, Національно-визвольна війна). Після здобуття К. ряду перемог над збройними силами Речі Поспол. у 1648 і успішного поч. кампанії 1649 Зборівський мир зафіксував визнання владою Польс.-Лит. д-ви автон. статусу створеного К. нового держ. утворення Війська Запорізького, в якому К. відігрівало провідні соціальні ролі. При творенні нової д-ви К. переважно використало досвід сусп. козац. самоорганізації, що розвивалася на Запоріжжі і Серед. Подніпров'ї з кін. 16 ст., у т. ч. полково-сотенний принцип тер.-адм. і військ. орг-ції, традиції козац. судочинства тощо. У роки розгортання визвольної боротьби К. у 1630-ті та особливо на поч. 1650-х спроби влади Речі Поспол. обмежити козац. присутність в Наддніпрян. Україні провокують масові хвилі переселення К. на землі Слобід. України. У результаті цих міграц. рухів на Слобожанщині також установлюється традиц. модель козац. самоорганізації, що базувалася на полково-сотенному принципі адм. і військ.-мобілізац. орг-ції. Єдиною принциповою відмінністю у порівнянні з класичними наддніпрян. зразками було те, що на Слобожанщині не існувало ін-ту гетьманства і ген. старшини, а функції вищої розпорядчої влади над козац. полками здійснювали воєводи рос. царя, під зверхністю якого на той час перебували землі Слобід. України. Перебравши в межах Укр. козац. д-ви на себе функції управління д-вою, закріпивши в прав. актах, у т. ч. й міждерж. угодах, права і привілеї К. як провідної сусп. верстви, К. оформлюється як окремий повноправний соціальний стан. Утім, незважаючи на традиції ведення козац. реєстрів і компутів упродовж усього 17–18 ст., виокремитись у замкнутий соціальний стан К. все ж не вдалося і надалі існували можливості як входження до його лав представників ін. соціальних станів і груп, так і виходу через різні причини з нього. У міру розвитку козац. *державності* й ускладнення функцій ін-тів влади, а також закріплення зем. власності відбувалося виділення з більш-менш однорідної козац. маси в роки визвольної боротьби серед. 17 ст. провідної соціальної верстви — козац. старшини і т. зв. значних козац. товаришів (згодом у середовищі останніх почали розрізняти бунчукових і значкових товаришів), у руках яких переважно і зосереджувались усі управлін. функції в козац. д-ві й козац. війську. Згодом майнова і соціально-прав. нерівність у середовищі К. була закріплена поділом К. на т. зв. виборних козаків та їхніх підпомічників, перші з яких рекрутувались із середовища заможного К., відбували військ. повинність і повною мірою користувалися козац. правами і привілеями, а другі — екон. неспроможні до належного виконання військ. служби, допомагали виборним у веденні їхнього госп-ва та спорядженні до військ. походів, втрачаючи водночас у доступі до традиц. козац. прав і привілеїв.

Після скасування урядом *Катерини II* 1764 ін-ту гетьманства і проведення П. О. Румянцевим у 1660–70-х низки політ.-адм. реформ К. втрачає кол. свій статус, у т. ч. й визначальну функцію іррегулярного війська, й поволі наближаються до статусу держ. селян Рос. імперії. Водночас рос. влада надає козац. старшині можливість претендувати на права рос. *дворянства* і тим самим нівелює будь-які спроби К. відстоювати традиц. козац. устрій. Перемога Рос. імперії у війні з Оттоман. Портою 1768–74 дозволила Катерині II 1775 зруйнувати Запорозьку Січ та ліквідувати запорозьке К. У роки чергової рос.-турец. війни 1781–91 було вчинено спробу реанімувати козац. військ. орг-цію, створивши із запорозьких козаків Військо вірних козаків, згодом перейменоване на Чорноморське козац. військо, а після завершення війни переселене на Кубань, де постало Кубан. козац. військо. Ін. частина запорозьких козаків після знищення Січі знайшла прилисток на Дунаї, на підвладних турец. султану землях, заснувавши там Задунайську Січ. Після 1828 переважна частина задунайських козаків повернулася під владу Рос. імперії, сформувавши Азов. козац. військо. Козац. ідеологія й уявлення про сусп. устрій і політ. орг-цію знайшли відображення у творах т. зв. козац. літописців С. Величка, Г. Грабянки, В. Рубана, П. Симоновського та ін., у положеннях Конституції 1710, різного роду політ. проектах і деклараціях.

Літ.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994; Лепявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. К., 1999; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна. К., 2000; Історія українського козацтва. У 2 т. К., 2006, 2008.

В. Горобець

КОЗА́ЦЬКІ ПОВСТА́ННЯ (ВІ́ЙНИ) кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. — збройні виступи укр. *козацтва* за визнання як станових прав, так і свобод укр. народу в межах соціально-політ. структури Речі Поспол. Тривали з перервами на теренах України та Пд. Білорусії у 1591–1638. Масовим стало повстання під проводом Криштофа Косинського. 1-й етап відбувся протягом серп. 1591 — трав. 93, 2-й — лип. 1594 — черв. 96. Спочатку у лавах повстанців воювало бл. 5 тис. запорожців, 1,5 тис. реєстрових (городових) козаків та декілька тисяч міщан і селян. Козаки захопили Білу Церкву, Канів, Корсунь, Богуслав, Білогородку, Чуднів, Переяслав, Трипілля, після чого штурмували Київ. Восени 1591 під владою К. Косинського опинилася вся

Пд. Київщина. Жителі її міст і сіл присягали на вірність козац. «присуду» і сплачували «стації» на користь козац. адміністрації. Протягом 1592 влада повстанців поширилася на більшу частину Київ., Брацлав. та Подільс. воєводств, а також на окремі повіти Волин. воєводства. 02.02.1593 козац. військо зазнало поразки від коронних військ Польщі під с. П'ятка на Житомирщині. Улітку 1594 козац. полк. Северин (Семерій) Наливайко на чолі 4-тисячного підрозділу разом з військами гетьмана реєстрових козаків Григорієм Лободою (бл. 8 тис. чол.) і полк. Матвієм Шаулою (бл. 2 тис. чол.) оволодів Брацлавом та деякими ін. містами поруч з ним, волинською столицею Луцьком і сх. р-нами Ґаличини. У жовт. 1594 Наливайко розбив шляхетське військо під Брацлавом. У верес. 1595 повстанці знову здійснили похід на Луцьк, а потім захопили деякі міста Пд. Білорусі. У січ. 1596 козаки повернулися на українські/руські землі. Польс. король Сиґізмунд III вислав проти них урядове військо на чолі із Станіславом Жолкевським. У ході повстання Наливайко запропонував Варшаві план реформування козацтва в автономне «Буго-Дністровське Військо», яке б через гетьманське управління безпосередньо підкорялося лише владі короля Речі Поспол. Однак такі політ. пропозиції були відкинуті королів. урядом. У черв. 1596 повстанське військо зазнало поразки від переважаючого в декілька разів противника в урочищі Солониця біля м. Лубни. Наливайко разом з десятком старшин після жорстоких тортур був страчений у Варшаві. Починаючи з 1610 козацтво почало активно заявляти про захист інтересів правосл. церкви на укр. землях. Новий спалах збройної боротьби розпочався у 1625 за широкої підтримки населення Київ. землі й Білорусі. Селяни і міщани Київ. і Брацлав. воєводств повністю покозачилися і фактично вийшли з-під юрисдикції коронної адміністрації Речі Поспол. Польс. урядове військо (17 — 18 тис. чол.) виступило у напрямку Білої Церкви, Черкас та Чигирина. Гол. чинником опору королів. військам постала Запорозька Січ. Обраний за допомогою запорожців гетьман Марко Жмайло організував збройний опір противникові. До нього приєдналися канів. та черкас. козаки (бл. 5 тис. осіб) та декілька тисяч міщан і селян. Разом вони дали бій ворогові біля р. Мошни на Черкащині й отримали перемогу над окремими підрозділами Станіслава Конєцпольського. Однак той з осн. силами просувався вглиб України. Повстанці вирішили зупинити його побл. Куруківського озера біля Кременчука. Багатоденне протистояння в умовах оточення козац. табору завершилося підписанням 26.10.1625 т. зв. Куруківської угоди. Усім учасникам повстання оголошено амністію, козац. реєстр встановлено у 6 тис. осіб. Запорожцям заборонялося здійснювати походи в ін. країни. Одна тисяча козаків мала пост. перебувати на Січі, решта — на «волості». Запровадження нового податку — «подимного», небажання центр. влади офіц. легалізувати правосл. церкву, грабунки й знущання над місц. населенням польс. жовнірів, незадоволення реєстрових козаків умовами служби спричинили назрівання нового повстання. Його у 1630 очолив гетьман Війська Запорізького Тарас (Трясило) Федорович. На його заклик тисячі мешканців Подніпров'я, Брацлавщини, Волині й навіть Ґаличини приєднувалися до повсталого війська та створювали власні загони. 15.05.1630 козац. військо Трясила (бл. 30 тис. чол.) здобуло перемогу над армією Конєцпольського та Миколи Потоцького під Переяславом, а 29 трав. було укладено козацько-коронну угоду про збільшення козац. реєстру до 8 тис. осіб. Під час гетьманування Івана Петржицького-Кулаги (1632) до варш. влади висувається вимога участі представників козацтва та українського/руського народу в сеймах і виборах короля. Щоб обмежити зростання з кожним роком військового і політичного потенціалу Запорозької Січі уряд Речі Поспол. збудував у 1635 фортецю Кодак (сучасне м. Дніпропетровськ), яка перепиняла шлях втікачам з України до Січі. Козаки на чолі з гетьманом Іваном Сулимою 12.08.1635 вщент зруйнували цю фортецю. Через два роки розпочалася нова козац. війна під проводом Павла Бута (Павлюка), Карпа Скидана, Якова Остряниці та Дмитра Ґуні. Незважаючи на наявність 23-тисячного війська, 06.12.1637 повстанці зазнали серйозної поразки (загинуло бл. 5 тис. козаків) від коронного війська під Кумейками на Черкащині. Обравши на Січі у лют. 1638 гетьманом Якова Остряницю (Острянина), запорожці захопили Чигирин, Кременчук, поширили свою владу на всю Сх. Полтавщину. 26 квіт. повстанці перемогли коронне військо під Ґовтвою, однак 03.06.1638 побл. м. Жовнин козац. військо зазнало поразки. Остаточної поразки повстанці на чолі з Д. Ґунею зазнали 28 лип. у битві на р. Старець (сучас. Полт. обл.). Козац. рада, що відбулася восени 1638 в Києві, делегувала до Варшави послів, які мали скласти покори королю й вибачитися за минулі «свавілля». Варшав. сейм ще у берез. того ж року прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитій». Вона на «вічні часи» знищувала права козаків обирати старшину і мати власне судочинство. 6 тис. реєстровців втратили майже всі свої привілеї та були переведені у статус звичайних прикордонних частин. Наприкін. лют. 1639 на Січі з'явився підрозділ кварцяного війська Корони Польс. Містечко Трахтемирів, між Киевом і Каневом, на яке у козаків була «довічна» королів. грамота Стефана Баторія, опинилося в руках польс. магната С. Лаща. Козаки, не вписані до реєстру, неминуче мали стати «холопами». Період К. п. (в.) кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. характеризується тим, що спочатку їхні провідники виступали лише за козац. станові інтереси. Однак з часом козац. старшина почала усвідомлювати свою роль як захисника також і політ., етнокульт. та конфес. «прав та привілеїв» серед. і нижчих станів населення України/Русі. У цей час козацтво перетворилося на справжню контр-еліту стосовно польсько-лит. шляхти, заявило про свої претензії щодо участі у виборах короля та розпочало обороняти інтереси правосл. церкви на укр. і білорус. землях Речі Поспол.

Літ.: Марочкін В. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. К., 1989; Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні. Чернігів,1996; Сас П. Політична культура українського суспільства (кін. XVI — поч. XVII ст.). К., 1998. *Т. Чухліб*

КОЗЕ́ЛЬСЬКИЙ Яків (1729, Келеберда, тепер с. Кременчуц. р-ну Полт. обл. — після 1795, с. Крутий Берег, тепер Лубен. р-ну Полт. обл.) — просвітник, філософ і математик. Освіту здобував в Києво-Могил. академії (1752–57) та університетській гімназії при Петерб. академії наук (1752–57). Після завершення навчання у 1757–64 служив у лейб-гвардії Преображенському полку, згодом викладав у Петерб. артилер. інженерному корпусі. 1676 поступив на держ. службу — спочатку до Сенату, потім до Малорос. колегії. У 1793 вийшов у відставку; доживав віку в отриманому за службу помісті Крутий Берег на Полтавщині. Крім пед. роботи і держ. служби, активно займався перекладацькою діяльністю (переважно франц. і нім. мов). 1764 випустив навч. посібники з мате атики і механіки. Переклади творів європ. просвітників К. упроводжував розлогими коментарями і примітками, де відо разив власні філос. систему та погляди на проблеми держ. удівництва. Крім того, його перу належить оригінальний фі ос. твір «Филосо́фічні пропозиції» (1768). У філос. концепціях . наслідував франц. сенсуалістів, виступав проти схоластики теолог. уявлень про людину. Виступаючи переконаним при ічником просвітництва як способу досягнення заг. блага, на ідміну від багатьох колег, що вбачали в просвітництві шлях о свободи, К. обстоював гасло «Свобода — шлях до просві и». Гол. сенс філос. знання вбачав у віднайденні універсальних правил, здатних привести людину до добробуту. Ідеалом держ. механізму для К. була станово-представн. монархія. Розмірковуючи над принципами сусп. орг-ції, верховним сувереном у д-ві вважав народ, а певні обмеження особистих свобод, неминучі при укладенні сусп. договору, мали сповна компенсуватися перевагами життя в організованому соціумі. Відверто засуджував кріпосництво як неприродне становище людини, грубе порушення прав індивіда. Загалом вважав, що всі біди й нещастя є породженням бажання одних людей підкорити собі інших, а тому засуджував війни і насильство, закликав монархів утриматися від їх продукування.

Літ.: Дмитриченко В. С. Суспільно-політичні погляди Я. П. Козельського. К., 1957; Коган Ю. Я. Просветитель XVIII века Я. П. Козельский. М., 1958; Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX века. К., 1988. *В. Горобець*

КО́ЗЕР (Coser) Льюїс Альфред (27.11. 1913, Берлін — 08.07.2003, Кембридж) — соціолог, президент Амер. соціол. асоціації (1975–76). Його осн. роботами є «Функції соціального конфлікту» (1956), «Етапи вивчення соціального конфлікту» (1967) «Конфлікт та консенсус» (1984). К. одним з перших звернув увагу на необхідність вивчення соціальних конфліктів з метою навчитися управляти ними та забезпечення інтересів стабільного розвитку амер. сусп-ва. Своїм завданням він визначив врівноважити парсонівський дисфункційний підхід до конфлікту, концентруючи увагу на його позит. функціях. Такий підхід сприяв формуванню ориг. концепції конфліктного функціоналізму, що органічно доповнила структурний функціоналізм як теорію серед. рівня. К. визначає соціальний конфлікт як боротьбу через цінності або претензії на статус, *владу* чи обмежені ресурси, в якій метою сторін, що конфліктують, є не тільки досягнення бажаного, а й нейтралізація або усунення суперника. Визнаючи неминучість конфліктів у житті людей, К. визнає можливість забезпечення стабільності й стійкості наявних соціальних систем. Він вважає, що *конфлікт* буде дисфункціональним лише для тих соціальних структур, в яких конфлікт не зазнав інституціоналізації в соціальній практиці. Конфлікт для К. є однією з форм соціальної взаємодії, процесом, який за певних умов може мати для сусп-ва або його підсистем як деструктивні, так і конструктивні наслідки. Розвиваючи це припущення, К. виокремив низку деструктивних (погіршення соціального клімату, зниження продуктивності праці, витіснення з колективу частини його членів з метою розв'язання протиріччя; неадекватне сприйняття і нерозуміння сторонами конфлікт. одна одну; звуження співробітництва між сторонами, що конфліктують; виникнення духу конфронтації, який орієнтує людей на перемогу в боротьбі більше, ніж на вирішення реальних проблем і подолання протиріч; матеріальні й моральні витрати) та конструктивних (стимулювання розвитку; інформаційна інтеграція учасників конфлікту; структурування соціальних груп, створення орг-цій та колективів однодумців; підвищення активності людей, зняття синдрому покірності; стимулювання розвитку особистості; підвищення почуття відповідальності; формування умов для появи нових соціальних стандартів оцінки; поява нових лідерів; зменшення прихованої соціальної напруги; діагностування соціальних відносин) функцій соціального конфлікту. Аналізуючи природу конфліктної взаємодії, К. виокремлює реалістичні, спрямовані на досягнення певного результату та нереалістичні конфлікти, джерелом яких є не протилежні цілі учасників конфлікту, а прагнення зняти наявну між ними напругу. На основі аналізу особливостей внутрішньогрупових та міжгрупових конфліктів, механізмів їх взаємовпливу, К. встановив, що наслідки конфлікту залежать від предмету протиріч та типу соціальної структури, в межах якої відбувається конфлікт. Це дозволило йому розрізняти конфлікти з основних та другорядних питань. Соціальні конфлікти, які стосуються основ сусп. консенсусу, як правило, є небезпечними для даної системи, можуть бути ґрунтом для її руйнування та мають функціонально-деструктивний характер. На відміну від них, конфлікти, які зачіпають цілі, цінності та інтереси, що не стосуються основ внутрішньогрупових відносин, мають переважно функціонально-позитивні наслідки. Отже, соціальний конфлікт є способом адекватного пристосування норм до умов, які змінюються.

Літ.: Ващенко И. В., Гиренко С. П., Хамалян Р. А. Общая конфликтология. Х., 2000; Воронов І. О. Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди. К., 2005; Курбатов В. И. Конфликтология. Ростов н/Д, 2005. *Н. Ротар*

КОЛАБОРАЦІОНІ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (фр. collaboration — співробітництво) — комплекс заходів, здійснюваний державами-агресорами в роки 2-ї світової війни, спрямований на спонукання до співпраці з окупаційними арміями та адміністраціями гр-н окупованих д-в. Поняття колабораціонізму як усвідомленої, добровільної та умисної співпраці з окупац. армією або адміністрацією в інтересах ворога і на шкоду власній д-ві вперше з'явилося у Франції, парламент і уряд якої у трав. — черв. 1940 відмовився від опору нім. агресії і став на шлях співробітництва з нацист. Німеччиною. Проте комплексний аналіз виявів колабораціонізму напередодні та в роки 2-ї світової війни свідчить, що цілеспрямовані заходи держав-агресорів, скеровані на спонукання до співпраці окупованих з окупантами, мали місце до 1940. К. п., здійснювана Німеччиною, Італією, Японією і СРСР напередодні та в роки 2-ї світової війни, була різновекторною та багаторівневою. Щодо різних окупованих д-в застосовувалися диференційовані методи насадження колабораціонізму, при цьому держави-окупанти спиралися на різні категорії людей. Напр., у відносно мононаціональних країнах Зх., Пн., Центр. і Пд. Європи К. п., здійснювана гітлерівською Німеччиною, опиралася на довоєнні праві рухи (фашист. і нацист. партії), частково промислові кола, зацікавлені у нім. військ. замовленнях, пангерманістів. Загалом для цих регіонів Європи було притаманним створення або підтримка напівзалежних від Німеччини (чи цілком маріонеткових) режимів (уряд Віші у Франції, уряд В. Квіслінга в Норвегії, уряд І. Ралліса в Греції, президентство Е. Гахи в протектораті Моравії та Богемії тощо), протегування місцевим нацист., фашист. або пангерманіст. рухам (Голландія, Данія, Бельгія). Також важливою категорією населення окупованих Німеччиною європ. д-в, через яку втілювалася політика колабораціонізму, були етн. німці — «фольскдойчі». Для реалізації К. п. активно використовувалися нац. протиріччя в окупованих д-вах. Залучаючи націоналіст. рухи поневолених народів Європи, Азії та Африки у свою орбіту, д-ви-агресори тим самим підштовхували їх до співробітництва на різних рівнях. У випадку зі Словаччиною, Хорватією, Чорногорією, кит. Монголією, Манчжурією, Індією, Індонезією д-вами-агресорами (Німеччина, Італія, Японія) було дозволено створювати формально незалежні «національні» д-ви, уряди або місц. адміністрації, які своєю чергою надавали матер. та людські резерви власних країн для цілковитого використання д-вами-агресорами. Стосовно нац. рухів арабів, білорусів, українців, народів Прибалтики, Кавказу, Закавказзя, Поволжя чи Сибіру застосовувалася цілковито відмінна тактика — залучення до співпраці відбувалося на найнижчому адм. або військ. рівнях із нечіткими обіцянками майбутнього самоуправління. Різна К. п. застосовувалася і до окупованих домінуючих *націй*. Так, Польща не отримала власного самоуправління й колабораціонізм у цій країні виявлявся винятково в найпростіших формах військово-поліційної, адм. та екон. співпраці. У Сербії було сформовано колабораційний маріонетковий уряд М. Нєдіча з обмеженими повноваженнями. На окупованій тер. Росії поряд із військовим, адм. і екон. колабораціонізмом здійснювалися експерименти запровадження широкого місц. самоуправління, яке мало вигляд формування маріонеткових квазідержавних утворень («Локотська республіка»). Затяжна і виснажлива війна Німеччини проти СРСР змусила керівництво Третього рейху внести певні зміни до своєї К. п. у військ. сфері. Через брак людських ресурсів Німеччина спонукала до військ. співпраці полонених червоноармійців, мешканців окупованої території СРСР і країн Європи. Завдяки цим заходам до нім. збройних сил, поліції та військ СС було залучено, за різними оцінками, від 1,3 до 2,2 млн громадян СРСР, понад 500 тис. мешканців окупованих д-в Європи. Окрема К. п. застосовувалася Німеччиною щодо євреїв. Нацисти допускали створення євр. адміністрації в *гетто*, євр. поліції для підтримання порядку й допомоги при облавах в гетто, а також вербування євреїв для роботи в гестапо (організація «Жагєв»). Рад. Союз спирався у своїй К. п. на поєднання нац. та соціального факторів або винятково на соціальний фактор. Так, під час спільної з Німеччиною окупації Польщі основна маса колаборантів рекрутувалася із соціально та нац. упосліджених верств населення (міська та сільс. біднота, прихильники комуніст. ідей, українці, білоруси, євреї, росіяни). В ході окупації частини Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви СРСР активно використовував місц. колаборантів-комуністів.

Літ.: Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология, проявления в годы Второй мировой войны. М., 2000; Литвин О.М. Акупацыя Беларусі (1941–1944): питання супраціву і колаборацыі. Минск, 2000; Пивовар С. Колабораціонізм // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. К., 2002; Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг, 2005; Дробязко С., Романько О., Семенов К. Иностранные формирования Третьего Рейха. М., 2009. *І. Патриляк*

КОЛЕКТИВІ́ЗМ (від. лат. collectivus — збірний, збиральний) — одне з найбільш багатозначних в соціогуманіт. науках понять. Уперше використане франц. економістом К. Пеккером у книзі «Новітні теорії соціальної і політичної економії» (1842). Як назва ідеального, на його думку, соціального ладу з усуспільненими продуктивними силами природи і соціалізованим капіталом. У *СРСР* поняття «К.» було надзвичайно популярним. К. протиставлявся заснованому на приват. власності *індивідуалізму* і розглядався як головна риса соціаліст. і комуніст. відносин. Сформульований в програмі КПРС моральний кодекс будівників *комунізму* вважав найважливішими принципами «Колективізм і товариську взаємодопомогу: кожний за всіх, і всі за одного». Розчарувавшись у комунізмі, В. *Винниченко* почав розвивати (вперше — у романі «Нова заповідь», 1932) вчення про конкордизм — систему духовного, матеріального, правового й фізичного погодження між людьми, засновану на колектократії, якою він називав універсальну систему вироб. кооперативів і в якій всі працівники були б співвласниками кожного окремого підприємства і тому мали б право на свою частку прибутку. Винниченкова концепція колектократії була подібна К. у значенні, яке надавав цьому терміну Пеккер, хоча малоймовірно, щоб до рук письменника потрапили праці цього економіста. Більш ймовірно, що Винниченкова колектократія живилася амер. «народним капіталізмом», який розвивався з кін. 19 ст. Тоді окремі приватні підприємства почали розподіляти частину прибутків між працюючими і/або випускати додаткові акції для придбання їх членами трудового колективу. У наш час протиставлення колект. та індивід. здійснюється в культурологічних компаративних дослідженнях. Вважається, зокрема, що людина зх. культури формується як індивідуаліст і визнає незалежність як фундам. цінність соціалізації, тоді як людина сх. культури (передусім — япон.) формує своє «я» залежно від думок, почуттів та дій ін. людей у стосунках з ними. Однак здійснені останнім часом крос-культурні дослідження не підтверджують наявності жорсткого протиставляння К. та індивідуалізму в соціальній поведінці представників різних типів культур. Зокрема, Ф. *Фукуяма* продемонстрував у своїх дослідженнях високий ступінь неоднорідності як зх., так і сх. сусп-в під кутом зору співвідношення між К. та індивідуалізмом. Ряд соціологів наприкін. 80-х рр. 20 ст. запропонували концепцію *комунітаризму*, в якій зроблена спроба поєднати переваги К. та індивідуалізму, щоб забезпечити баланс прав і свобод особи та інтересів сусп-ва. Останнім часом у соціогуманіт. науках виникла концепція «нового К.». Йдеться про колект. дії у боротьбі з *тероризмом*, хворобами, бідністю та неписьменністю. На цій концепції ґрунтуються деякі програми *ООН*, МВФ, Всесвітнього банку.

Літ.: Pecqueur. Theorie nouvelle d'economie sociale el politique. Paris, 1842; Lukes S. Individualism. Oxford, 1973; O'Neill J., ed. Modes of Individualism and Collectivism. London, 1973; Тейлор Ш. и др. Социальная психология. СПб., 2004; Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М., 2004; Кульчицький С. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). К., 2006.

С. Кульчицький

КОЛЕКТИ́ВНА БЕЗПЕ́КА (від лат. collectivus — збірний, нагромаджений) — система спільних дій *держав* з метою підтримання міжнар. миру й протидії актам *агресії*, базується на заг. усвідомлені всіх членів міжнар. спільноти, що порушення заборони стосовно застосування насилля з боку однієї д-ви зобов'язує решту до спільних дій проти агресора. К. б. як основоположний принцип міжнар. політики прийшов на зміну світовому устрою, відомому як «європейський концерт», та був пов'язаний з ідеєю обмеження держ. влади максимою збереження універсального миру. Принцип К. б., що знайшов своє втілення у створенні *Ліги Націй*, а з часом й *ООН*, вимагає, щоб усі д-ви, з одного боку, визнавали наявний status quo, з іншого, захищали цей status quo незалежно від того, хто є агресором, а хто — жертвою агресії. Нарешті, всі учасники системи К. б. повинні досягти єдиного трактування категорій «агресія» та «агресор». Неспроможність реалізувати на практиці ці передумови призвела до недостатньої ефективності всіх наявних інституцій міжнар. безпеки. *А. Субботін*

КО́ЛЛІНҐВУД (Collingwood) Робін Джордж (22.02.1889, Картмел-Фелл, Великобританія — 09.01.1943, Коністон, так само) — філософ-неогеґельянець, історик, археолог, спеціаліст з методології та гносеології істор. науки. Під керівництвом батька — біографа, письменника і публіциста Дж. Рескіна він вже в дитинстві почав вивчати латинь, грецьку, читати книги з природничих наук. Незважаючи на скромне матер. становище родини, К. вдалося вступити в одну з найстаріших в Англії привілейованих приват. шкіл в м. Регбі, а потім у 1908 — до Оксфорд. ун-ту. Після його закінчення (1913) став викладачем філософії. Під час 1-ї світової війни працював у відділі розвідки морського м-ва. З 1935 вчений обіймав у Оксфорд. ун-ті посаду професора, але в 1941 відмовився від неї через важку хворобу. Як викладач К., крім занять з філософії, керував літніми археол. експедиціями. Ці дві галузі інтересів сформували його шлях у науці. К. розробив епістемологічні принципи, що дозволили створити типологію для повного опису матеріалів археол. розкопок («Археологія Римської Британії», 1930). Уже після його смерті був виданий фундам. 3-томний «Корпус латинських написів для Британії» (1965–70). Дилемі абс. історицизму й абс. ідеалізму, релятивізму і догматизму присвячений «Нарис філософського методу» (1933), що був написаний як підсумок попередньої роботи, проте не завершив досліджень К. в галузі методології істор. науки. Взаємовідносини мистецтва і не-мистецтва, проблеми теорії уяви, аналізуються вченим у роботі «Принципи мистецтва» (1938). Одна з осн. тез книги: «Людям потрібен художник, бо суспільство ніколи не знає усієї своєї душі». У «Нарисі метафізики» (1940) К. виступає з критикою позитивізму, виявляючи «абсолютні передумови» історії, причини «ірраціоналістичної епідемії», що веде до фашизму. Критика *фашизму* була продовжена ним у «Новому Левіафані» (1942), де цивілізації, як діалектично розумній регуляції політ. розбіжностей, протиставляється варварство — усвідомлене використання грубої сили. Однак світову славу К. принесла посмертно видана книга «Ідея історії» (1946), присвячена теорії істор. пізнання. Робота складається зі вступу та п'яти розділів. У вступі автор пояснює, що він розуміє під філософією історії. В I–IV розділах К. аналізує погляди істориків і філософів на істор. процес. Це греко-рим. історіографія, христ. бачення історії, погляди представників нім. класичної філософії. В V розділі погляд на історію і можливості її пізнання самого К. У розділі йдеться про предмет істор. науки, про прогрес, свободу в історії тощо. К. намагався встановити зв'язок між філософією та історією, вважаючи, що філософія має використовувати методи історії і що обидві дисципліни мають спільний предмет — людське мислення, що істор. розвивається. «Історик, — пише він, — досліджує його, аналізуючи продукти духовної та матеріальної культури, а філософ — на основі тлумачення даних самосвідомості та рефлексії». На його переконання, на відміну від природознавця, який пояснює за допомогою законів природи зовн. сторону подій, історик завжди має справу з людською дією, для адекватного трактування якої необхідно зрозуміти думку істор. діяча, що її вчинив. «Історичний процес сам по собі є процесом думки, і він існує лише в тій мірі, в якій свідомість, що бере участь у ньому, усвідомлює себе його частиною». Тобто об'єктом істор. пізнання і, відповідно, предметом істор. науки є те, що доступне пізнанню, а пізнанню може бути доступним тільки мислення. Людина — єдина істота, здатна стати суб'єктом істор. процесу. Історія — процес, що включає те минуле, що відбите в істор. науці, тобто продовжує жити в сьогоденні. Людина, вивчаючи історію, відтворює у власній свідомості минуле, спадкоємцем якого вона є. Як метод сучас. істор. науки К. використовує метод чергування «запитань і відповідей», що передбачає аналіз передумов виникнення «запитань», стратегій їхнього розв'язання. На його думку, історик починає пізнавальний процес з постановки проблеми, для вирішення якої він ставить «питання». Осмисленість «питання» залежить від матеріалу, на підставі якого можна одержати належну відповідь. Отримані відповіді є підставою для обов'язкового дедуктивного висновку, необхідного для однозначного несуперечливого вирішення поставленої проблеми. Перше «питання», що задається на початку будь-якої істор. роботи: «Яка мета цієї роботи?». Нарешті, будь-яку істор. проблему неможливо вивчити без дослідження історії другого порядку, або історії істор. думки, здійснюваної в «історичній критиці». Принципи філософії історії, розвинені К., особливо в їх гносеол. розрізі, його поворот до метафізики, до історії духу суттєво вплинули на історіографію та утвердження принципів раціоналізму в істор. науці.

Тв.: Speculum Mentis: Or the Map of Knowledge. London, 1982; The Idea of Nature. Oxford, 1986; Ідея історії. Лекції 1926 — 1928 pp. K., 1996.

Літ.: Boucher D. The Social and Political Thought of R.G. Collingwood. Cambridge, 1989; Ridley A. Collingwood: The Great Philosophers (The Great Philosophers Series). Routledge, 1999. *С. Ганус*

КОЛОНІАЛІ́ЗМ (від *колонія*) — політика *держав* із поширення безпосереднього тер. контролю на ін. д-ви та території. У процесі поширення колоніального контролю встановлюються нерівноправні відносини між колонізатором (*метрополією*) та сусп. групами й держ. утвореннями, на які поширюється контроль (*колоніями*). Історично К. виник ще у Станод. Світі, коли провідні д-ви створювали поселення (колонії) за межами власних кордонів для забезпечення торгов., військ., а подекуди й політ. контролю. К. сприяв розширенню тер. меж д-в: колонізація англ. поселенцями територій в Уельсі та Ірландії передувала приєднанню останніх до Англії, розселення амер. поселенців на т. зв. «Дикому Заході» сприяло розширенню тер. США на зх., колонізація частини Центр. Азії Рос. імперією призвела до включення її до складу останньої. Найвищого розквіту К. набув у 2-й пол. 19 ст., коли провідні колоніальні д-ви встановили контроль над більшістю тер. світу та завершили факт. його розподіл між собою. У цей період було завершено формування найбільших колоніальних *імперій*, (зокрема Брит. та Франц.), які контролювали території майже на всіх континентах. Залежно від форми контролю та характеру відносин, що встановлювалися між метрополією та колоніями, в цей період розрізняються напівколоніальні та колоніальні відносини. Напівколоніальні відносини передбачали, за формального збереження незалежності д-ви, встановлення контролю над її зовн., військ., фін. політикою та запровадження ін-ту екстериторіальності для представників метрополій (напр., напівколоніальні відносини встановлювалися *великими державами* з Китаєм, Осман. імперією, Персією). Колоніальні відносини передбачали встановлення з боку метрополії прямого управління всіма сферами сусп. життя колоній та заміну власних держ. ін-тів колоніальною адміністрацією (така форма К. існувала в Тропічній Африці, Індії, Пд. Америці). Створена наприк. 19 ст. світова колоніальна система проіснувала з певними змінами до серед. 20 ст. Поступово на заміну безпосередньому контролю над територіями з боку метрополій приходили опосередковані форми екон., політ., військ. контролю (див. *Неоколоніалізм*) *В. Константинов*

КОЛО́НІЯ (лат. colonia — поселення людей далеко від дому) — 1) залежні території, що знаходяться під прямим контролем та управлінням *метрополій*; 2) поселення, географічно віддалене від місцевості/д-ви, вихідцями з якої воно засновано. Найбільш типовим прикладом К. класичного періоду історії є грец. К. в Ант. світі. Розкидані на великій терит. Середземномор'я, Причорномор'я та Малої Азії, грец. колонії стали основою для формування Еллін. світу, фактично першого універсального цивілізац. простору в історії людства. Згодом колонії-поселення почали використовуватися переважно як відправні точки експансії д-в у нових землях та як інструмент поширення власного політ. контролю. Такими були К. Давн. Риму, європ. К. Нового часу в Африці, Америці та Азії. Причинами створення К. могли бути як прагнення екон. або політ. експансії, так і бажання окремих груп людей залишити батьківщину через екон. негаразди, реліг. або політ. переслідування. Відтак, хоча для К. завжди характерним є збереження спільних із материковою культурою цивілізац. ознак, в залежності від причин створення К., інтенсивність формальних політ. та екон. зв'язків могла варіюватися. Важливою особливістю розвитку К. стало спотворення їх традиц. еволюції, «природного стану речей» внаслідок вторгнення колонізаторів і впровадження нових принципів держ. управління, екон. орг-ції, трансформації традиц. сусп. структури, здійснення культурного впливу. Культ.-істор. подвійність К., через яку розвиток сусп-ва визначається одночасно власними традиціями та цивілізац. впливом колонізаторів, визначив появу особливого типу сусп-в, які зберегли свою специфіку навіть після визволення з-під колоніального панування, — постколоніальних. Постколоніальна парадигма стала одним з найпоширеніших методол. інструментів вивчення сусп. процесів у колишніх К. З існуванням К. у системі *колоніалізму* також пов'язана поява антиколоніального руху, спочатку як стихійного спротиву місц. населення, з ізольованими вогнищами боротьби, надалі — як потужного нац.-визвольного руху, який охопив тією чи ін. мірою всі колонії. Антиколоніалізм набув рис універсального політ. руху після 2-ї світової війни, коли боротьба колоній за незалежність отримала підтримку з боку міжнар. орг-цій (*ООН*) та провідних д-в світу (зокрема, *СРСР* та США). *В. Константинов*

КОЛЬОРО́ВІ РЕВОЛЮ́ЦІЇ — масові мирні акції громадян. дії, що призвели до зміни влади і мали виразну символіку. Термін недостатньо опрацьований і в наук. обігу дискусійний. Це пов'язано з тим, що політики долучилися до цього більше за експертів і він виявився ідеологізованим. До К. р. відносять «Революцію троянд» в Грузії (лист. 2003 — січ. 2004), «*Помаранчеву революцію*» в Україні (лист. 2004 — січ. 2005), із запереченнями — «Тюльпанову революцію» в Киргизії (лют.–квіт. 2005). Частина політологів схильна додавати до цього ряду «Бульдозерну революцію» в Югосла́вії (верес.–жовт. 2000). К. р. інколи інтерпретують як продовження серії «оксамитових» революцій в країнах ЦСЄ наприкін. 80-х рр. 20 ст., маючи на увазі їх мирний характер. К. р. мають вагомі спільні риси: їх початок безпосередньо пов'язаний з виборами, виявленням фальсифікацій з боку чинної влади, визнанням серйозності порушень міжнародними спостерігачами, масовими виступами на підтримку претендентів на владу з боку опозиції, активною участю міжнар. посередників в орг-ції діалогу між учасниками протистояння та пошуку прав. вирішення конфлікту. Ще одної рисою, що об'єднує ці події, є підтримка *опозиції* з боку міжнар. дем. спільноти й абсолютне несприйняття К. р. керівництвом таких країн як Росія, Білорусь, Казахстан. Для Москви події в Белграді, Тбілісі, Києві і, частково, у Бішкеку загрожували втратою союзників, але, крім того, створювали небезпечний прецедент зламу конструкції керованої демократії, що мала гарантувати незмінне панування певної політ. сили. К. р. в Грузії та особливо в Україні були сприйняті лідерами пострад. д-в з авторит. режимами як серйозна загроза власному пануванню. Побоювання експорту К. р. на пострад. просторі мало наслідком посилення авторит. тенденцій, превентивні утиски опозиц. сил, сплеск антизахідництва. К. р. фактично були спрямовані проти *авторитаризму*, неможливості зміни влади через механізм *виборів*. Вони сприяли становленню політ. плюралізму, змагальності, оновленню *еліт*. Водночас вони стали проявом масового невдоволення діями влади і прагнення до змін парадигми сусп.-політ. розвитку. Намагання представити їх як *державні перевороти* чи *заколоти*, інспіровані та профінансовані антирос. силами Зх., не є обґрунтованими. К. р. демонструють закономірності внутр. розвитку країн регіону після демонтажу Сх. блоку та *СРСР*, але вони мали виразні особливості, які відображають характер успадкованих проблем та рівень *культури політичної*. У Грузії та особливо в Киргизії особливу вагу мало незадоволення соціально-екон. ситуацією. Для учасників протестів в Югославії та Україні характерними були вимоги *демократизації*. На події в Югославії та Грузії накладалися питання тер. цілісності, хоча в першому випадку йшлося про форму унезалежнення нац. республік, у другому — про шляхи протидії *сепаратизму*. «Тюльпанову революцію» відрізняє панування стихії, погроми і мародерство, а також особлива роль кланів. «Помаранчева революція» в Україні відрізнялася найбільшою організованістю і найбільш виразним мирним характером. Водночас вона мала не тільки соціальну, а й акцентовану патріот. спрямованість, несла гасла нац. відродження. Загалом К. р. увібрали в собі проблеми та суперечності періоду становлення нових незалежних д-в і стали лише етапом у пошуку шляхів їх вирішення.

Літ.: Романюк О. Посткомуністичні революції // Політ. менеджмент. 2005. № 4. *О. Дергачов*

КОМІНТЕ́РН (Комуністичний інтернаціонал, 3-й Інтернаціонал) — міжнар. політ. об'єднання комуніст. партій різних країн з метою координації діяльності та надання взаємної підтримки. Створений на 1-му (Установчому) конгресі 02–06.03.1919 в Москві. Усі органи К. були розташовані в Москві, гол. органом був Всесвітній конгрес; значний вплив мав Виконком та його президія — осн. робочі органи К. Концентрація всіх керівних органів К. в *СРСР*, а також фінансування його діяльності переважно за рахунок рад. коштів, сприяли поступовому перетворенню К. на інструмент рад. *зовнішньої політики*. Осн.

завданнями К. був розвиток міжнар. комуніст. руху, підготовка кадрів компартій та надання допомоги у перетворенні нац. комуніст. партій на масові револ. орг-ції. К. розглядався як важлива ланка в підготовці «світової комуніст. революції», курс на здійснення якої займав важливе місце в рад. зовн. політиці. Після встановлення нацист. диктатури в Німеччині, 7-й конгрес К. у 1935 відмовився від завдання поширення комуніст. *революції* у світі та затвердив курс на приєднання комуніст. партій до «народних фронтів» разом із соціаліст. та лібер. партіями з метою протистояння поширенню *фашизму* в Європі та в усьому світі. Від підтримки цього курсу К. фактично відмовився після укладення нім.-рад. пакту про ненапад у 1939. У 1943 у відповідь на побоювання зх. союзників СРСР по антигітлерівській коаліції щодо можливого поширення впливу комуніст. сил у повоєнній Європі К. було розпущено. Його функції з підтримання зв'язків між комуніст. партіями було передано до ЦК ВКП (б), а в 1947 створено нову структуру співробітництва з іноземними комуніст. партіями — Комуніст. інформ. бюро, що проіснувало до 1956. *В. Константинов*

КОМПАРАТИВІ́СТИКА ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. comparativus — порівняльний) — 1) порівняльно-істор. метод, що базується на зіставленні політ. систем і відповідних процесів та явищ; 2) галузь політ. знання, в якій на основі емпіричного аналізу різних явищ політичного світу виводяться синтезовані теор. узагальнення у вигляді причинних залежностей, типологій і класифікацій, моделей, теорій серед. рівня. Як напрям політ. науки К. п. досліджує у порівняльному контексті, за розробленою системою індексів, політ. режими, форми й моделі *демократії*, *виборчі системи*, групи за інтересами тощо. Як метод К. п. базується на пошуку, з одного боку, «точок дотику» і каналів взаємодії різних за характером систем, а з іншого — ознак інакшості й несумісності в різних комунікат. співтовариствах. Як субдисципліна політ. науки К. п. сформувалася під впливом позитивістської методології біхевіоралізму й структурного функціоналізму у 50–60 рр. 20 ст. і протиставила домінуючому в *науці політичній* інституц. підходу акцент на аналізі ідей, мотивацій, орієнтацій, сусп. цінностей. Однак починаючи з кінця 60-х рр. вона потрапила під вогонь жорсткої критики; їй закидали телеологізм, примітивізм у підходах, переважання к-сних методів дослідження, однобічну орієнтацію на «третій світ». Після тривалого періоду шукань на рубежі тисячоліть К. п. відновила свій статус, зокрема, завдяки спробам запровадити герменевтичне розуміння політ. дії та інтерпретативний підхід до політики й управління. Але вирішальну роль у відновленні її соціального престижу забезпечило застосування методології конструктивізму як відповіді на виклики комунікац. революції. Конструктивіст. підхід дав змогу порівнювати у різних контекстах особливості формування мережевої взаємодії держ. ін-тів, бізнесу, асоціацій *громадянського суспільства*. «Нове дихання» дістали у зв'язку із цим дослідження *політичних культур*, ідеологій, етнічності й ідентичностей. Нині саме когнітивні складові політ. процесу — ідеї й комунікації у контексті політ. культури й ідентифікаційних практик — перебувають у фокусі уваги політологів-компаративістів, причому особливо помітним є вплив порівняльної політології на концепцію мережевої взаємодії і на аналіз ментальностей. Ідеї відіграють роль каркаса, який синтезує зусилля *акторів політичних* та відповідних інституцій у формуванні сусп. *консенсусу*. На відміну від інтерпретативного підходу з його акцентами на наративних поясненнях конструктивізм не відмовляється і від врахування фактора причинності й істор. реконструкцій. У порівняльній політології він співіснує і якоюсь мірою конкурує з неоінституціоналізмом, що базується на теоріях рац. вибору і розглядає парламенти, уряди, партії як «зв'язувальні обмеження», в рамках яких відбувається взаємодія *акторів політичних*.

У такому оновленому вигляді К. п. уявляється спроможною запропонувати політиці методологію уникнення ймовірних помилок і прорахунків, спричинених недостатнім засвоєнням наявного досвіду. Зосереджуючись на виробленні категорій і критеріїв порівняльного аналізу та оптимальної сегментації політ. простору, вона виробляє систему зіставлень однотипних політ. явищ чи різних способів реалізації схожих політ. функцій. Коли обирається (за типологізацією А. Пшеворські та Г. Тьюні) стратегія пошуку макс. подібності, порівняння статусних і рольових позицій, мотиваційних, ціннісних та ін. ознак підпорядковане завданню визначення тих констант, які лежать поза ними і можуть надалі не враховуватися у політ. аналізі. Коли ж для порівняння обираються країни макс. різні, наголос робиться на унікальності кожної з них. Інституалізація політ. науки навколо «глобальних порівнянь» відбувається і на амер., і на європ. континенті, починаючи з 50-х рр. 20 ст. (К-т з порівняльної політології Амер. дослідницької ради із соціальних наук (1954), європ. Міжнар. рада соціальних наук (1952), дослідницький К-т із порівняльної політології Рос. академії політ. наук (2005). В Україні робота в цьому напрямі координується *Ін-том політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН*. Застосування прийомів макрополіт. порівняльного аналізу дає змогу перевірити на практиці конструктивність світ-системних, крос-темпоральних, крос-культурних та ін. підходів до аналізу соціальної реальності, але можливість вироблення на такій основі єдиної, універсальної пояснювальної теорії ставиться під сумнів і досі. Розмаїття політ. структур і процесів змусило науковців зосередитися на використанні теорій «серед. рівня», побудованих на мультиваріантному емпіричному аналізі. Хоч у сучас. світі компаративістика продовжує лишатися однією з найбільш «модних» сфер наук. пошуку, вона так і не досягла того рівня концептуалізації, який дає змогу говорити про цілком визначений дисциплінарний статус. Як галузь наук. знання вона має доволі розмите предметне поле із частою зміною дослідницьких пріоритетів. Значно успішнішою виявилася К. п. як метод. Помітний поступ у сфері бінарних порівнянь (на матеріалах двох країн), регіон. та темат. порівнянь («area study», «thematic comparison») не лише забезпечив ефективність порівнянь політ. систем і відповідних інституцій, й дав змогу зіставляти форми і моделі демократії, класифікувати парт. системи і зацікавлені групи, простежувати канали й джерела впливу *партій політичних* і громад. орг-цій на екон., соціальні, культ. процеси. Завдяки застосуванню порівняльного методу, вдалося органічно включити регіон. й локальні політол. дослідження у заг. систему аналізу глобальних проблем.

Літ.: Ильин М. В. Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания // Полис. 2001. № 4; Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология. М., 2002; його ж. Сравнительная политология в поисках новых методологических ориентаций: значат ли что-либо идеи для объяснения политики? // Полис. 2009. № 1; Рудич Ф. М. Політологія. К., 2005; Кармазіна М., Могилевець О. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях // Політ. менеджмент. 2006. № 5. *Л. Нагорна*

КОМПЕТЕ́НТНІСТЬ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. competens — належний, здатний і *політика*)— один з найважливіших елементів *політичної культури*, який визначається мірою опанування індивідом базовими знаннями про політ.-прав. простір, в якому він живе. Як особистісна якість К. п. формується і спонтанно, в процесі соціалізації людини, і внаслідок цілеспрямованих зусиль владних структур і *громадянського суспільства*, розрахованих на забезпечення здатності особи діяти *раціонально* й усвідомлено, обстоюючи свої *громадянські права*. Від рівня К. п. особи прямо залежить її спроможність орієнтуватися у політ. ситуації, робити свідомий і відповідальний вибір, критично мислити і володіти навичками комунікації, і, отже, безпосередньо включатися у політ. процес. Рівнем К. п. особи визначається наявність або відсутність ознак дем. громадянськості — готовності *громадян* дотримуватися норм і правил, прийнятих у *суспільстві*, виконувати покладені на них обов'язки, толерантно і з повагою ставитися до думок і прав ін. людей. К. п. особи залежить як від ступеня її політико-прав. та соціально-екон. освіченості, так і від заг. рівня політ. культури соціуму. Як правило, соціально-політ. неготовність більшості гр-н усвідомлювати себе активними учасниками політ. процесу виявляється там, де влада нездатна забезпечити цивілізовані засади соціальної взаємодії, де управлінські функції розбалансовані, а корпорат. інтереси перебувають у стані протиборства. Вітчизняні соціол. дослідження реєструють падіння рівня К. п на фоні криз *легітимності*, зниження рівня довіри до владних структур, регіон. поляризації у ціннісних орієнтаціях. Причиною цього є насамперед майже цілковита відсутність в Україні політико-прав. механізмів залучення гр-н до сусп. життя і відповідної інфраструктури, крайня слабкість системи громадян. освіти. Якоюсь мірою на підвищення К.п. населення України «працюють» нові можливості горизонт. мереж інтерактивної комунікації. Поширення Інтернету, мобільного зв'язку, різних програмних продуктів незмірно розширює межі присутності індивіда у комунікац. просторі. Однак це ніякою мірою не знімає відповідальності д-ви за спрямування політ. освіти гр-н. В Україні вона здійснюється в рамках навч. процесу в серед. та вищій школі, зокрема за допомогою ряду міжнар. програм. Компетентнісний підхід виступає як один з інструментів у рамках Болонського процесу; на його основі розроблений макет стандартів вищої профес. освіти третього покоління.

Літ.: Головатый Н. Ф. Социология молодежи. К., 1999; Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. К., 2003; Вишняк О. І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. К., 2006; Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. К., 2008.

Л. Нагорна

КОМПРОМЕТА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від франц. compromettre — підривати репутацію) — оприлюднення даних, що дискредитують кого-небудь, підривають до нього довіру та повагу. Прийом компрометації в політиці широко використовують окремі політики, *партії політичні*, об'єднання, сили, враховуючи широкі можливості *ЗМІ*, публ. виступів, зустрічей з гр-нами, індивід. контактів тощо. К. п особливо активно застосовується учасниками виборчого процесу для зниження рейтингу своїх політ. конкурентів. Арсенал К. п. складають інформ.-комунікат. технології — «підривна риторика», телефонні диверсії, плітки тощо. К. п. ґрунтується на надмірному інтересі людей до інформації, скандальних фактів, подробиць приватного, у т. ч. інтимного життя, залаштункових дій влади. В Україні прикладом К. п. був «касетний скандал», спрямований проти Президента України 1994–2004 Л. *Кучми*. За розповсюдження конфіденційної інформації про осіб без їхньої згоди законодавством України (КК України, Закон України «Про вибори народних депутатів України») передбачено покарання, але через складність доведення перед судом переконливості таких звинувачень такі покарання не стали поширеною практикою.

Літ.: Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності. К., 2002.

В. Ярошенко

КОМПРОМІ́С (від лат. compromissum — угода, згода) — угода між сторонами *конфлікту політичного* або між політ. конкурентами, яка заснована на взаємних поступках і прийнятності умов, передбачених нею, що сприяє позит. розв'язанню конфліктної ситуації. К. політичний, як правило, є тимчас. угодою. Здійснюючи обмін поступками, сторони приховують своє невдоволення його змістом, як і свою недовіру до опонента. Тобто К. не усуває глибинних причин протиріч, а тому фактично є «відкладеним конфліктом». Разом з тим він допомагає зберегти мирні стосунки між сторонами конфлікту. К. ефективний у випадках, коли обидві сторони мають взаємовиключні інтереси за рівновагу сил; коли вони усвідомлюють необхідність припинення відкритої боротьби при дефіциті часу; коли ін. способи вирішення протиріч виявилися неефективними; коли тимчасове рішення задовольняє обидві сторони. Досягнення К. передбачає кілька етапів: 1) уточнення інтересів і позицій кожної із сторін; 2) визначення допустимої межі поступок; 3) позначення зони збігу інтересів; 4) узгодження позицій і розробку домовленостей. Учасникам конфлікту слід враховувати особливість конкр. політ. ситуації і залишати можливість для корегування стилю поведінки в майбутньому. К. у політ. конфлікті не виключає використання в майбутньому різних комбінацій ін. стратегій — співпраці, суперництва, уникнення, пристосування. При цьому вибір стратегії залежить від співвідношення сил, а ключову роль відіграє наявність ресурсів і союзників у кожної із сторін конфлікту. У політ. сфері всередині країни К. забезпечує баланс між різними політ. силами, які представлені політ. партіями, сусп.-політ. рухами, *групами інтересів*, а також між різними угрупуваннями за лідерство в д-ві, партії, русі тощо. Ці угрупування зазвичай не оформлені в об'єднання, проте їхні інтереси завжди пов'язані з боротьбою за владу, що і є осн. причиною конфліктних ситуацій. К. є найбільш ефективною стратегією у врегулюванні етнополіт. конфліктів. Вирішальною мірою це пов'язано з тим, що повного задоволення потреб у таких конфліктах важко досягти, а суперництво може призвести до їх ескалації. К. у міжнар. відносинах передбачає участь у досягненні угоди представників держав-сторін конфлікту, міжнар. урядових і неурядових орг-цій, держав-посередників на основі принципів і норм міжнар. права. Позит. наслідок укладання К. у політ. конкуренції полягає насамперед у тому, що він відкриває шлях до прийняття позит. політ. рішень, а також до створення системи взаємного контролю за виконанням узятих зобов'язань.

Т. Сенюшкіна

КОМУНІ́ЗМ (від лат. communis — спільний, загальний) — сусп. явище, яке складається з різних процесів — ідейно-теоретичного, політичного, економічного, морального тощо. При цьому існує єдність теорії та практики, якими б ілюзорними, утопічними і практико-драматичними вони не були. Ідея «К.» (спільність майна) народилася в примітивній, нерозвиненій формі у первісному сусп-ві. Значний поштовх розвиткові цієї ідеї надали старод. грец. філософія і *християнство* (у формі христ. комун і монастирів). У домарксист. період К. як ідея реалізації його на практиці виявився утопією (*Платон*, Мореллі, Маблі, Ґ. *Бабьоф*, П. Жоне-Спонвіль, Н. Бюньє, Т. *Мор*, Р. *Сен-Сімон*, Ш. Фурьє, Р. *Оуен* та ін.). Першою більш-менш вдалою спробою реалізації ідей христ. комунізму було створення Ієзуїтської д-ви (1610–1768) на тер. сучас. Парагваю. У зв'язку з багатовимірністю цього сусп. явища виокремлюють такі осн. сторони, характеристики марксист. варіанту К.: а) комуніст. ідеологія, яка претендує на теор. обґрунтування необхідності й форм переходу від *капіталізму* до К.; б) сусп.-екон. формація, яка існувала у формі первісного (примітивного) К., а в нових істор. умовах у результаті пролет. революції замінює капіталізм і постає як новий тип цивілізації. При цьому нібито розв'язуються протиріччя капіталізму на основі запровадження сусп. власності на засоби виробництва і перетворення праці із сили поневолення людини на засіб її розвитку. В результаті реалізується принцип — «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами»; в) ступінь розвитку (вища) *соціалізму* на етапі переходу від капіталізму. Існує ще багато понять і підходів, які більше суперечать один одному, ніж роблять розуміння К. логічним, теор. і практ. реальним. Це такі поняття як: «науковий К.», «воєнний К.», «примітивний К.», «утопічний К.» тощо. Теорія сучас. К. створена К. *Марксом*, Ф. *Енґельсом*, В. *Леніним* та багатьма їх інтерпретаторами (марксизм-ленінізм, маоїзм, єврокомунізм і т. д.). Більшість сучас. суспільствознавців вважає, що теорія К. є утопією, а практика реалізації цієї утопії призводить до *тоталітаризму*, *диктатури*, ігнорування норм і принципів реального *гуманізму*. Марксист.-ленін. варіант К. побудований на принципах матеріаліст. розуміння історії: сусп. буття визначає сусп. свідомість, економіка — *політику*. Важливу роль у марксизмі-ленінізмі відіграє теорія додаткової вартості: багатство сучас. товарного світу створюється за рахунок експлуатації найманої робочої сили. Внесок у процес створення сусп. багатства володарів власності й бізнесу значною мірою цим вченням ігнорується, як і роль вільної, творчої праці — проектної, конструкторської, різних видів духовної діяльності. Згідно з марксист.-ленін. теорією, за допомогою *диктатури пролетаріату* усуспільнюються засоби виробництва і створюються умови для всебічного розвитоку особи. Водночас виникає питання: як клас, який, за виразом К. Маркса і В. Леніна, не має нічого, окрім ланцюгів, що сковують його економічно, політично і духовно, може виступити гегемоном сусп. розвитку, виробити гуманіст. світогляд і передову класову ідеологію? В. Ленін знайшов шлях розв'язання цього питання досить оригінально: наук. світогляд і прогрес. ідеологію для пролетаріату розробляють представники інтелігенції і старих панівних класів, які переходять на позиції пролетаріату, тобто зрадники інтересів свого класу. К. Маркс і Ф. Енгельс (фундатори *марксизму*) розробили теорію здійснення, світової пролетарської (комуніст.) *революції* спочатку в технологічно найбільш розвинених країнах, а потім розповсюдження її на відсталіші країни (*теорія перманентної революції*). В. Ленін виступив ревізіоністом щодо цієї теорії, «творчо розвинувши» теорію *марксизму* положення про те, що пролетарська революція може відбутися й у відносно відсталій, окремій країні, яка є «уразливою ланкою» в ряду експлуататорських сусп-в. Це доповнення до класичного марксизму було потрібне В. Леніну, щоб обґрунтувати висновок щодо можливості пролетарської революції й у відносно відсталій, феод. Росії. Комуніст. партія, яку очолював В. Ленін, реалізувала цю тезу в Росії, поклавши початок ланцюгу т. зв. соціаліст. революцій і в ін. країнах, що привело до створення «соціаліст. табору», який нібито оточений ворожим світом капіталіст. д-в. Цей істор. експеримент мав один і той же самий результат — створення низки тоталіт., диктат. режимів, які прагнули здійснити «світову пролетарську революцію», використовуючи народи і народне багатство як засіб реалізації ідеї «світової революції», знищуючи спочатку «ворожі класи», а потім і значну частину «соціаліст. інтелігенції», робітників і селян. Комуніст. (більшов.) партія Рад. Союзу створила систему концентрац. таборів, тюрем, де були знищені десятки мільйонів людей. Цим же шляхом йшли її послідовники в ін. «соціаліст. країнах». КПРС і світовий комуніст. рух ставили за мету здійснити світову комуніст. революцію усіма ненасильницькими і насильницькими засобами, спираючись гол. чином на ресурси *СРСР* і значно меншою мірою на ресурси ін. країн соціаліст. табору. Внаслідок цього рівень життя в цих країнах, особливо в СРСР, був низьким і населення поступово зрозуміло утопічність проекту комунізму в світовому масштабі.

З точки зору марксистів-ленінців вчення К. складається з трьох осн. складових частин: а) матеріаліст. діалектики, яка у свою чергу складається з двох частин — «діалектичний матеріалізм» як заг. теорія розвитку, що базується на матеріальності усього сущого, та «історичний матеріалізм» як вершина сусп. філософії і наук про сусп-во, що розкриває закономірності історії і сусп. розвитку; б) марксист. політичної економії, яка також складається з двох частин — політ. економія капіталізму, що базується на теорії додаткової вартості, та політ. економія соціалізму з осн. ідеєю «планомірності» розвитку народного госп-ва при соціалізмі; в) власне «наукового комунізму» як теорії розбудови комуніст. сусп-ва засобами класової боротьби і революції. Тут теж можна виокремити дві частини: теор. розроблену теорію класової боротьби, партії і революції та еклектичну, прожектерську концепцію побудови комуніст. сусп-ва без класів, д-ви, експлуатації, грошей, де все побудовано на повному самоврядуванні. Ця остання частина, найбільш заплутана теоретично, не реалізовувалася на практиці: д-ва не бажала помирати, комуніст. партія стала засобом *тоталітаризму* і масового терору, з'явилися нові форми експлуатації з боку комуніст. *бюрократії*, гроші теж не відмирали, а принцип, що всі «працюють за здібностями, а отримують за потребами» не реалізовувався, навпаки, дедалі більша частина населення страждала від дефіциту продовольства, житла, ін. засобів існування. Логічним результатом такого розвитку стала не світова комуніст. революція, а розпад соціаліст. системи у світовому масштабі та її «авангарду» — *СРСР*. Отже, К. не реалізувався як теорія, і практика довела, що він не є реальним у сучас. істор. умовах.

Літ.: История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. М., 1945; Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990; Платонов С. После коммунизма. М., 1990; Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. М., 1994; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002.

М. Михальченко

КОМУНІКА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. communicatio, communicare — робити спільним, спілкування, зв'язок) — процес циркуляції політ. інформації, який структурує функціонування суб'єктів і об'єктів політ. системи та ін-тів *громадянського суспільства*, формує *політичну культуру* та соціальні настрої *громадян*. Засновниками заг. теорії К. п. були представники двох амер. наук. шкіл — прихильники т. зв. кібернет. напряму в аналізі політ. систем (К. *Дойч* та ін.) та прихильники структурно-функціонального підходу до вивчення *політики* (*Ґ. Алмонд* та ін.). Перші розглядають К. п. як мережу комунікат. та інформ. потоків. Ця модель складається з кількох блоків, а саме: 1) одержання та відбирання інформації, 2) опрацювання та оцінювання інформації, 3) прийняття рішень, 4) здійснення рішень зі зворотним зв'язком. У розвиток цієї моделі ряд науковців (Р. Джонсон, Д. Мінч) запропонували гіперраціоналістичне трактування К. п., за яким визначальна роль відводиться комп'ютерним технологіям. У моделі Ґ. Алмонда К. п. розглядається як сукупність політ. позицій та способів реагування на певні політ. ситуації з врахуванням різноманітності інтересів. Найважливішою властивістю К. п. є її здатність розвивати потрібні *суспільству* гасла, переконання, погляди і навіть міфи, перетворюючи їх на інструмент ефект. виконання комунікат. функцій. У цьому контексті Ю. *Габермас*, Г. Почепцов роблять наголос на власне комунікат. діях і відповідних елементах політики (цінностях, нормах, показових діях тощо), а Д. Грабер, Л. Нагорна пов'язують К. п. із «мовою політики». Дж. Коупмен розглядає К. п. як одну з гол. функцій політ. системи. Ці ідеї розвинуто в працях Ж. Дюрана, Ж.-М. Коттре, Ю. Маккуела, М. Шарло, Р.-Ж. Шварценберга. Останній визначає К. п. як «процес передавання політичної інформації, за посередництвом якого інформація циркулює між різними елементами політичної системи, а також між політичною і соціальною системою». Структура К. п. створюється за такою схемою: комунікатор — повідомлення — певний канал або засіб передачі — реципієнт (отримувач). В основу класичного формату процесу К. п. покладено поширену парадигму Г. *Ласcвела*, що відповідає на запитання: хто повідомляє — про що — як — яким каналом — кому — з якою метою — з яким ефектом? Суб'єктами К. п. виступають органи держ. влади (законод., викон., суд.), ін-т *глави держави*, *партії політичні*, *громадські організації та рухи*, *ЗМІ*. Вони перебувають у пост. інформац. зв'язку на лінійному та ієрархічному рівнях. Лінійний забезпечує комунікацію «партнерського діалогу» між суб'єктами К. п. Ієрархічний передбачає адм. формат відносин директ., нормат., виконавського характеру. На цьому рівні перебуває електоральна К. п., що віддзеркалює зворотний зв'язок, впливає на владу та формує її. Ефективність К. п. залежить від гласності, прозорості та публічності, дотримання яких сприяє демократизації політ. системи, формує сусп. думку, пропагує цивілізаційні цінності та сприяє підвищенню політ. культури гр-н.

Літ.: Lasswell H. Politics: Who Get What, When and How. New York, 1936; Habermas J. On the Pragmatics of Communication (Studes in Contemporary German Social Thought). Cambridge, 1996; Нагорна Л. Політична мова: мовна політика. К., 2005. *Ю. Ганжуров*

КОМУНІТАРИ́ЗМ (від англ. communiti — спільнота, громада, община) — напрям. сучас. думки, який виник у 80-ті рр. 20 ст. в англомовній, насамперед, амер. та канад. політ. філософії. К. сформувався внаслідок дискусії мислителів, яких об'єднали під іменем комунітаристів з лібералами, що розгорнулася після виходу книги Дж. Ролза «Теорія справедливості» (1971). Його лібер. теорія справедливості стала імпульсом та гол. об'єктом критики комунітаристів, оскільки містила вихідні положення сучас. *лібералізму*. До найбільш відомих комунітарних критиків лібералізму належать М. Сендел, Е. Макінтайр, Ч. Тейлор, М. Уолцер. Вони не дотримуються єдиної філос. позиції, а пропонують близькі крит. аргументи проти лібералізму як теорії, ідеології та політ. практики сучас. сусп-ва. На їхню думку, лібералізм спирається на таку політ. антропологію, що розглядає особистість поза будь-яких соціальних відносин та цінностей, які тільки й можуть формувати її як особистість. За Ч. Тейлором, втрата лібералізмом морального ідеалу призводить до виникнення в сучас. сусп-ві трьох хвороб — *індивідуалізму*, інструментального мислення та «опікунської влади». Намагаючися захистити автономію індивіда, лібералізм перетворює свободу на самоцінність самого вибору поведінки, яким би асоціальним та аморальним цей вибір не був. Важливою темою комунітарист. критики є спростування лібер. розуміння цінностей. Ліберали визнають наявність фундам. універсальних цінностей у формі прав і свобод індивідів, правової д-ви та *демократії*, які не залежать від культ. контексту, тоді як комунітаристи визнають залежність цінностей від конкретно-істор. соціальних зв'язків та культ. контексту їхнього формування. Протилежним чином вони трактують і джерело цінностей: лібералізм вважає таким джерелом людину, а комунітаристи — спільноти, соціальні практики, традиції. Комунітаристи звинувачують лібералів у суб'єктивізмі в розумінні цінностей. М. Сендел вважає, що свобода у виборі цінностей означає, що індивід. уявлення про життєву мету постають як довільні бажання людини, які не мають рац. обґрунтування. На думку Ч. Тейлора, визнання джерелом цінностей індивіда ще не означає того, що зміст цінностей він запозичує зі своїх переваг та бажань. У своїй етиці Е. Макінтайр обґрунтовує об'єктивність цінностей на підставі концепцій практики, традиції та наративної єдності життя. Практика постає як колект. діяльність, що передбачає наявність внутр. благ, тобто певних стандартів досконалості, які протилежні зовн. благам у формі грошей, влади або статусу. Участь людини у цих практиках спонукає її до прийняття внутр. благ як об'єктивних та раціонально обґрунтованих цінностей. Однак практики можуть мати різні та протилежні стандарти, тому Е. Макінтайр вводить поняття «наративної єдності людського життя», яке передбачає, що саме оповідь про наше життя, в якій ми виступаємо в ролі автора та персонажа, й обумовлює його єдність. Оповідь завжди вписує індивід. історію життя в історію життя певного соціуму або соціумів — сім'ї, міста, д-ви, народу тощо. Традиції в розумінні найважливіших оповідей встановлюють для кожної практики її стандарти та відтворюють їх. Дискусія між комунітаристами та лібералами була плідною для обох напрямів. Вона привела до зближення їхніх позицій та створення концепцій лібер. комунітаризму (В. Кимліка). Завдяки коммунітаристській критиці лібералізму виникає мультикультуралізм як теорія, ідеологія та політично-правова практика забезпечення та реалізації групових прав.

Літ.: Mulhall S., Swift A. Liberals and Communitarians. Oxford, 1992; Тейлор Ч. Етика автентичності. К., 2002; Макінтайр Е. Після чесноти. К., 2002; Тейлор Ч. Джерела себе. К., 2003. *Н. Амельченко*

КОНВЕ́НЦІЯ (від лат. conventio — договір) — багатостороння міжнар. *угода* з будь-якого спец. питання, яка визначає права та обов'язки держав-учасниць у певній, окремій галузі, потребує спец. розгляду зі встановленням відповідних процедур їх вирішення. К. приймаються міжнар. орг-ціями, конференціями, нарадами тощо і є обов'язковими для виконання її сторонами — учасницями. Яких-небудь істотних відмінностей у міжнар. К. від багатосторонніх міжнар. договорів з ін. назвами немає. Більшість міжнар. К. укладається зі спец. питань екон., юрид. і гуманіт. характеру. Згідно зі ст. 2 Віден. конвенції 1969 про право міжнар. договорів, останні визначаються як врегульовані міжнар. правом угоди, укладені між д-вами та ін. суб'єктами міжнар. права в письмовій формі, незалежно від того, містяться такі угоди в одному, двох чи декількох пов'язаних між собою док-тах, а також незалежно від їхнього конкретного найменування. Залежно від к-сті сторін К. можуть бути дво- або багатосторонніми; за рівнем укладання розрізняються К. глобальні й регіон., за сферою дії К. бувають політ., екон., соціальні, екол., у сфері культури, спорту, охорони здоров'я та ін. *Б. Дем'яненко*

КОНВЕ́РСІЯ (від лат. conversio — перетворення) — у вузькому розумінні перехід від воєнного виробництва на цивільне, переорієнтація всієї сукупності ресурсів воєнної сфери на цив. сектор. К. є складним системним явищем, де поєднуються екон., внутрішньо- та зовнішньополіт., військ. та ін. аспекти, зокрема, екол. К., «К. умів», «К. воєнної науки» і «К. новітніх технологій». Розширене тлумачення поняття передбачає розгляд К. як об'єкт. процесу розвитку *суспільства*, що дозволяє від проблеми К. згодом перейти до потреби глобальних змін в усіх сферах життя, а також у масовій свідомості в напрямі конструкт. перетворень. Уперше поняття «К.» було використано в США, Великобританії та Франції після 1-ї світової війни, по завершенні 2-ї світової стало більш активно вживатися у США та країнах Зх. у сенсі широкої стратегії переведення мілітаризованої нац. економіки на мирні рейки. Офіц. амер. джерела визначали К. як політ., екон. і тех. процес забезпечення впорядкованого переведення ресурсів, що використовуються на воєнні цілі, на альтернат. цивільні потреби. У 2-й пол. 70-х рр. 20 ст. процес К., особливо на Зх., починають сприймати як складний динамічний процес — дем. структурну перебудову госп-ва; у 80-ті рр. посилюється міжнар. співробітництво між громад. орг-ціями на підтримку конверсії. У рад. міжнар.-політ. науці термін «К.» почав широко використовуватися лише після виступу М. *Горбачова* з трибуни *ООН* 07.12.1988, коли він заявив про неї як про перехід від економіки озброєнь до економіки роззброєнь. Нині К. розглядають як механізм здійснення *демілітаризації* частини сусп-ва, пов'язаної з *ВПК*, і в такому аспекті визначається як і соціально-екон. імператив, без якого неможливе розв'язання ані нац. госп. проблем окремих країн, ані глобальних проблем людства. Класифікація К. може здійснюватися за такими характеристиками: просторовими — глобальна, регіональна і така, що ведеться в рамках окремої д-ви; часовими — швидка (різке скорочення армій та згортання військ.-екон., наук.-тех. та ін. діяльності) та повільніша; тимчасова (після війни) або постійна (застарілих видів зброї); за динамікою — поетапна, тобто динамічна, та розтягнута, тобто в'яла; за масштабами — вичерпна, що охоплює ВПК повністю, часткова — охоплює ті чи ін. елементи ВПК та символічна — демонстраційна; за методами та засобами — добровільна та примусова. Саме така К. відбувалася в переможених країнах після двох світових воєн. К. може бути й вимушеною, що відбувається внаслідок міжнар. ситуації, напр., після завершення *«холодної війни»* в США, СРСР, країнах ОВД і *НАТО*, чи внутрішньополіт. ситуації, приміром, конверсія в період «хрущовської відлиги» в СРСР чи в США після воєн в Кореї 1950–53 та у В'єтнамі 1964–73, в кол. республіках СРСР у 2-й пол. 90-х рр. 20 ст. Існують кілька базових моделей К.: 1) у США, Канаді, країнах Зх. Європи, що характеризується поступовістю і синхронністю визрівання процесу перетворень з врахуванням складових К.; при згортанні військ.-екон. діяльності має існувати прагнення до переорієнтації вироб. і наук.-тех. ресурсів таким чином, щоб, з одного боку, *національна безпека* посилювалася за рахунок використання більш ефективних засобів задоволення військових потреб, незважаючи на скорочення оборонних бюджетів, а з ін. боку — зміцнювалася цив. економіка; 2) в Китаї та Ізраїлі, що більше наближена до європ. стандарту й має такі визначальні риси, як держ. планування, опанування прогресивних іноземних «зразків» на нац. ґрунті, впровадження нових технологій, техніки, екон. відносин; 3) «обвальна конверсія», орієнтована на якнайшвидше вивільнення значних ресурсів та на одержання від неї макс. екон. вигоди в найкоротший термін. Реформування оборонного комплексу відбувається без чіткої концепції та належної законод. бази, науково обґрунтованих оцінок поточних і перспективних потреб на оборону країни. Для конверсійних заходів характерним є недостатня продуманість і ефективність застосовуваних методів, форм і темпів скорочення оборонного комплексу, відсутність конкр. механізмів здійснення в орг., екон. і прав. аспектах. Реконверсія (від лат. re — префікс, що означає зворотну, повторну дію, і лат. conversio — перетворення) — переведення в повоєнний час військ. пром-сті, людських та ін. ресурсів, що використовувались у цив. секторі економіки до війни, з виробництва воєнної на виробництво цив. продукції.

Літ.: Michael V. Alexeev, Raymond C. Sikorra, Clifford G. Gaddy. Post-Cold War Military Conversion in the US and Russia: A Comparative Approach. Washington, D. C., 1995; Пархомчук О. С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі. К., 2004; його ж. Системна еволюція міжнародних відносин і процеси демілітаризації та конверсії. К., 2006.

О. Пархомчук

КОНГРЕ́С (від лат. congressus — зустріч, збори) — 1) широке представн. зібрання, переважно міжнар. характеру. В дип. практиці термін «К.» вживається для позначення зустрічей *глав держав*, міністрів закорд. справ і дип. представників із врегулювання важливих політ. і пов'язаних з ними питань. Найчастіше термін «К.» вживався у 17–19 ст. для позначення зустрічей глав д-в (монархів) і дипломатів в осн. для поновлення повоєнного миру і вирішення тер. проблем (Віден. К. 1814–15, Париз. К. 1856, Берлін. К. 1878). З кін. 19 — поч. 20 ст. термін «К.» став поступово витіснятися терміном «конференція». Нині термін «К.» найчастіше вживається щодо неурядових міжнар. форумів наук. або громад. характеру; 2) назва *парламенту* або складова назви нижньої палати парламенту деяких країн. Назву «К.» мають парламенти США та більшості латиноамер. країн. «К. депутатів» — назва нижньої палати парламенту Іспанії; 3) складова назви деяких політ. орг-цій як синонім слова «партія» (напр., Інд. нац. конгрес, Конгрес укр. націоналістів) і громад. орг-цій (напр., профспілковий центр Амер. федерація праці — Конгрес вироб. профспілок). Похідними від терміну «К.» є терміни «конгресист» — учасник конгресу, «конгресмен» — член парламенту. В США конгресменами називають членів тільки нижньої палати К. — Палати представників, на відміну від сенаторів — членів верхньої палати — Сенату. *П. Шляхтун*

КОНДОМІ́НІУМ (від лат. con... — префікс, що означає спільність, сумісність та dominium — володіння) — спільне володіння або управління територією двома чи більше *державами*. При цьому управління здійснюється такими д-вами над усією тер. К., а не окремо над її частинами; термін виник у Німеччині бл. 1700. К. визнається міжнар. правом, але на практиці зустрічається рідко. Найбільшою проблемою К. є розподіл функцій управління та забезпечення співпраці між д-вами. Приклади сучас. К.: 1) р. Мозель — К. Німеччини та Люксембургу з 1816; 2) о-в Фазан на р. Бідассоа — К. Іспанії та Франції з 1659; 3) ділянка Арав. п-ву — К. Оману та ОАЕ (емірату Аджман). Австрія вважає більшу частину Боденського озера К. Австрії, Німеччини та Швейцарії. У 2001 Великобританія запропонувала Іспанії К. над Гібралтаром, що було відкинуто на референдумі населенням Гібралтару в 2002. За законами Франції, Андорра певний час вважалася К. Франції та Іспанії, але насправді була суверенною д-вою під подвійним *протекторатом*. Своєрідним К. 16-ти д-в (Бельгія, Бразилія, Великобританія, Данія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Росія, США, Франція, Швейцарія, Швеція, Японія) є Міжнар. космічна станція. *М. Капітоненко*

КОНДОРСЕ́ (Condorcet) Марі Жан Антуан Нікола (17.09.1743, Рібмон — 29.03.1794, Бур-ла-Рен), філософ-просвітитель, математик, соціолог, політ. діяч, маркіз. Наук. здобутки в галузі астрономії та геометрії дозволили 26-річному К. стати членом франц. Академії наук (1769), де (з 1785) зайняв посаду секретаря. Схожість поглядів з енциклопедистами зумовила його співробітництво в «Енциклопедії» Д. *Дідро* й Ж. Л. Д'Аламбера та дружні стосунки з *Вольтером* й А. Р. Тюрго. Опублікував працю «Досвід застосування аналізу до проблеми ймовірності рішень більшістю голосів» (1785), в якій звернув увагу на те, що для визначення справжньої волі більшості кожному виборцю слід проранжувати всіх кандидатів у порядку надання їм переваги, а після цього для обраної пари кандидатів визначити, скільки виборців віддає перевагу одному з них («принцип Кондорсе»). Крім того, вчений звернув увагу на те, що правило простої більшості не спроможне забезпечити транзитивність бінарного відношення громад. переваги серед варіантів, які обираються. Результат голосування може залежати від порядку голосування, що уможливлює маніпуляції вибором більшості («парадокс Кондорсе»). К. обирався членом Комуни Парижа (1789). Був організатором та автором «Бібліотеки громадського діяча» (1790). Після обрання до Законод. зборів (1791) працював секретарем, заст. голови зборів, а також у комісії з вироблення конституції. Запропонував проект орг-ції народної освіти, заснований на принципах загальності, безкоштовності, світськості. Був прибічником деїзму й сенсуалізму. Його праця «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1794) стала досить суб'єкт. спробою прослідкувати закономірності розвитку історії, виділити її осн. етапи, які К. розглядав як стадії людського прогресу. Таких стадій він виділяв три: перша — від виникнення людства до появи писемності, що дозволило фіксувати і накопичувати знання; друга (стадія цивілізації) — від появи писемності до Вел. франц. революції, яка відкривала нову еру в історії людства, і третя — майбуття, в якому будуть зреалізовані ідеали, обґрунтовані в епоху Просвітництва. У межах цих стадій К. виділяв ще 10 періодів: у межах першої — період мисливців та збирачів, період пастуших племен та період, коли прогресували землеробські народи. Друга стадія була поділена на 6 періодів. 1-й тривав від появи писемності до поділу наук у Греції за часів еллінізму. 2-й — від прогресу наук до їх занепаду у пізньоантичні часи. 3-й — від занепаду до відродження освіти у час хрестових походів. 4-й характеризувався успіхом наук на Заході та винайденням книгодрукування. 5-й тривав від моменту винайдення книгодрукування до вивільнення розуму від реліг. пут, а 6-й — відповідно від цього часу до постання Франц. республіки. Останній період належав, з точки зору К., майбутньому. Отже, в основі виокремлення стадій і періодів лежало виділення тих чи інших здобутків людини. К. був одним із основоположників ідеї прогресу. Оптимістично дивлячись у майбутнє, він писав про прогрес, який, за його переконанням, концентрувався у сфері знань, наук.-тех. та госп. досягнень, а крім того — зачіпав і сферу сусп.-політ. життя, мистецтво, літературу, мораль. К. пророкував реалізацію ідеалу свободи, рівності та братерства, оскільки вірив, що буде знищена нерівність між націями, класами, відбудеться «удосконалення людини». Він вірив у безмежні можливості людського розуму, але вказував і на роль політ. та госп. чинників у процесі сусп. розвитку. К. критикував феодалізм і намагався обґрунтувати необхідність бурж. ладу, заснованого на приватній власності. Примикав до жирондистів і різко виступав проти їх арештів якобінцями. Уряд Робесп'єра звинуватив К. у змові й заочно приговорив до смертної кари. К. певний час переховувався, але був заарештований (1794). У тюрмі життя закінчив самогубством.

Літ.: Cahen L. Condorcet et la Révolution française. Paris, 1904; Cento A. Condorcet e l'idea di progresso. Firenze [1956]; Bouissounouse J. Condorcet. [Paris, 1962]; Baker K. M. Condorcet: From Natural Philosophy to Social Mathematics. Chicago, 1975; Бадентэр Э., Бадентэр Р. Кондорсе (1743–1794). Ученый в политике. М., 2000. *М. Кармазіна*

КОНКОРДА́Т (лат. concordatum — угода) — *угода* між Папою Римським як главою Римо-катол. церкви та світським урядом; як правило, К. регулює статус катол. церкви в цій д-ві. Сучас. прав. статус К. визначається як угода між церквою та д-вою, що регулюється нормами міжнар. права. Термін «К.» використовується також для означення й ін. угод, зокрема, в Швейцарії до 1848 федеральні рішення називалися «К.». Перший К. було укладено в 1122 (Вормський К.) між Папою Римським Каліkстом II та нім. імператором Генріхом V, він розмежував функції світської та церковної влади щодо призначення єпископів і завершив таким чином боротьбу за інвеституру. Відомими є також К. 02.05.1418 (папи Мартіна V), Ашаффенбурзький або Віденський К. 17.02.1448 (папи Євгена IV), Болонський К. 1516 (папи Лева X та короля Франції Франциска I), що дав королю право призначати єпископів та абатів, але залишав за папою право підтвердження таких призначень. К. папи Пія VII із Наполеоном I від 15.07.1801 визначив становище катол. церкви у Франції; 22.02.1847 було укладено К. між Рос. імперією та Святим престолом, який значно розширив владу папи над катол. духовенством в Росії (22.11.1866 К. було розірвано). Численні К. було укладено протягом 19-20 ст., призначення єпископів залишалося важливою проблемою, але активізація секуляризму поставила поряд нові проблеми реліг. освіти та церковної власності. У катол. країнах Лат. Америки конфлікти та взаємні поступки стали основою нових численних К. 1929 папа Пій XI уклав із урядом Б. *Муссоліні* К., який разом із Латеранськими угодами визнав *суверенітет* Папи Римського над тер. *Ватикану*. 1933 К. було укладено із А. *Гітлером*, але його умови були одразу порушені останнім; після 2-ї світової війни К. було підписано із Іспанією в 1953. Укладення ряду К., зокрема з Польщею, було зірвано через політ. втручання *СРСР*.

Літ.: Оппенгейм Л. Международное право. М., 1948; New Commentary on the Code of Canon Law. New York, 1989; Салыгин Е. Н. Теократическое государство. М., 1999; Большаков А. А. Генезис властеотношений и легитимация власти в теократиях // Вестник Моск. ун-та. 2003. № 6.

М. Капітоненко

КОНКУРЕ́НЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. concurrentia — суперництво, змагання) — специфічна форма політ. взаємодії, в якій *суб'єкти політики* правовими і неправовими засобами змагаються за *владу*. К. п. в рамках дем. прав. норм є однією з рушійних сил сусп. прогресу, вона стимулює боротьбу *еліт* за ефект. результати у сфері поліпшення стандартів життя гр-н; забезпечує пост. зміну кадрового потенціалу *еліт*, що сприяє зростанню попиту на високі інтелект., профес. і моральні якості політиків; формує в масовій свідомості здатність раціонально оцінювати результати *політичної діяльності* як окремих політиків, так і політ. сил; виробляє механізм взаємного політ. контролю одних політ. сил над іншими, а також стимулює розширення сфери громад. контролю через залучення *ЗМІ*, громад. асоціацій, орг-цію масових політ. заходів; усуває з арени політ. боротьби політиків і політ. сили, які не відповідають високим профес. і моральним вимогам; забезпечує високий рівень конкуренції в ін. сусп. сферах — економіці, науці тощо. Розвитку К. п. сприяють такі фактори, як регіон. традиції конкуренції; економіко-геогр., галузева, етн., конфес. диференціація регіонів; наявність дієздатних політиків, що можуть скласти конкуренцію діючій владі; наявність розвинутого медіа-ринку незалежних ЗМІ; високий наук. та інтелект. потенціал;діяльність *громадських організацій та рухів* як елементів *громадянського суспільства* тощо. К. п. може бути добросовісною, тобто із дотриманням прав. і моральних вимог, і недобросовісною, вестися нецивілізованими методами, за принципом «хто сильніший, той і правий». Нормальному розвиткові конкуренції (особливо у нерозвинутих сусп-вах) перешкоджають такі фактори, як відсутність сильних *партій політичних* і політ. лідерів, здатних вести між собою рівноцінну боротьбу за здобуття і розподіл влади, що заважає представництву реальних інтересів різних верств населення у владі; відсутність сильних громад. орг-цій, здатних захищати свої інтереси на різних рівнях влади; монополізація інформ. простору керівною верхівкою, залежність ЗМІ від влади та олігархічних угрупувань і, як наслідок, можливість формування «потрібної, правильної» громад. думки; велика концентрація фін., інформ. та владних ресурсів в олігархічних угрупуваннях, що надає їм можливість впливати на результати політ. діяльності через підкуп партій та ЗМІ; використання адм. ресурсу під час виборчих кампаній; слаборозвинений серед. клас; домінанта страху у масовій свідомості перед жорстокими правилами конкурентної боротьби, сприйняття їх як загрози для нац. інтеграції тощо. Внаслідок дії цих факторів відбувається погіршенням відносин сторін політ. взаємодії, загострюється політ. ситуація і збільшується непередбачуваність її розвитку, втрачається керованість нею, що спричинює політ. кризу.

Літ.: Пойченко А. М. Конфлікти і політична діяльність. К., 1994; Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. К., 1996.

О. Ставицька

КОН Фелікс Якович (30.05.1864, Варшава — 28.07.1941, Москва) — діяч польс. і рос. революц. і міжнар. комуніст. руху, один з керівників Компартії України, рад. функціонер, публіцист. Будучи студентом Варш. ун-ту, 1882 став членом польс. партії «Пролетаріат», за участь у діяльності якої був засуджений до 10 років і 8 місяців каторги на Карі (Сх. Сибір). Перебуваючи на поселенні в Якутії, захопився етнографією і вніс помітний вклад у вивчення побуту, нац. рис, звичаїв народів Сибіру й Туви. У 1904 повернувся до Варшави, став одним з керівників ППС-лівиці. Після чергового арешту — в еміграції. Повернувся в Росію у трав. 1917; займався орг-цією діяльності ППС-лівиці в укр. містах. До більшов. перевороту спочатку поставився як до небезпечного експерименту, але наприкін. 1918 разом з місц. групами ППС-лівиці увійшов до складу РКП(б). У 1919 — 20 К. у Києві редагував польськомовну газ. «Голос комуніста», був членом ВУЦВК. Активно працював у Зафронтбюро ЦК КП(б)У, Всеукрревкомі, Київ. губкомі партії. Був членом Оргбюро Тимчасового ЦК КП(б)У, головою Галоргкому. З лип. 1920 — у Польщі; як член Польбюро ЦК РКП(б) входив до складу Польревкому, що діяв на підконтрольних рад. владі територіях. Після повернення на Україну (лист. 1920) обраний канд. у члени Політбюро і членом Оргбюро ЦК КП(б)У, членом ВЦВК. У берез. — груд. 1921 — 1-й секретар ЦК КП(б)У. Відкликаний у 1922 до Москви, до 1924 був секретарем виконкому Комінтерну, до 1935 — членом і заст. голови його контрольної комісії. Паралельно працював на ниві журналістики — відповідальним редактором «Червоної зірки» («Красной звезды») та «Робітничої газети» («Рабочей газеты»). У 1930–37 очолював мистецький та музейний сектори Наркомосу РРФСР, Всесоюзний комітет радіомовлення, редакцію журн. «Наша країна» («Наша страна»). В умовах становлення рад. режиму постать К. виявилася напрочуд зручною для творення ідеалізованого образу революціонера-інтернаціоналіста, і хоч сам він вирізнявся дивовижною скромністю і побутовим аскетизмом, це лише надавало йому додаткової харизми. Його обирали до складу Президії ЦВК СРСР, на його особистих якостях і невтомній праці значною мірою тримався авторитет Т-ва кол. політкаторжан і засланців-поселенців, його мемуари неодноразово перевидавалися. Ситуація різко змінилася після того, як К. зробив зауваження Й. *Сталіну* щодо помилок у книзі з його передмовою. На репресії проти нього вождь не наважився, але пост. переміщеннями з однієї посади на іншу намагався змусити немолоду вже людину відійти від акт. діяльності. К. не зламався. У 77-річному віці він наполегливо просив відправити його агітатором на фронт і зрештою задовольнився посадою редактора радіомовлення на Польщу. Майже силоміць відправлений в евакуацію, помер на пароплаві.

Літ.: Нагорна Л. П. Фелікс Кон. К. 1963; її ж. Фелікс Кон — ветеран революції // Про минуле — заради майбутнього. К., 1989. *Л. Нагорна*

КОНОВА́ЛЕЦЬ Євген Михайлович (14.06.1891, с. Зашків, тепер Жовків. р-ну Львів. обл. — 23.05.1938, Роттердам) — політик і військ. діяч. Навч. в Академ. гімназії у Львові (1901–09) і на юрид. ф-ті Львів. ун-ту (1909–14). Секретар львів. філії Т-ва «Просвіта» (від 1912), член «Академічної громади» та гол. управи Укр. студ. союзу (від 1913). У лип. 1910 був заарештований як учасник виступів за укр. ун-т у Львові, але на суд. процесі «101 укр. студента» виправданий. Член УНДП. Ініціатор створення студ. т-ва «Січові стрільці». 02.08.1914 мобілізований до австр. війська, хорунжий 35-го полку Крайової оборони.

Наприкін. квіт. 1915 під час боїв на горі Маківці у Карпатах потрапив до рос. полону. Перебував у таборах для військовополонених у Чорному Яру побл. Астрахані (1915 — поч. 16) і біля Царицина (1916–17). У верес. 1917 утік із табору до Києва. Співорганізатор Галицько-Буковин. куреня Січових стрільців (жовт. 1917), командир Січових стрільців (19.01.1918–06.12.1919). Учасник боротьби із більшов. заколотом у Києві, оборони міста від армії Муравйова (січ.–лют. 1918), визволення столиці від більшовиків (01–02.03.1918). Відмовився підтримати переворот гетьмана П. *Скоропадського*, згодом вимагав від нього відкликати грамоту про федерацію з Росією. Один із лідерів антигетьман. повстання (16.11.1918–14.12.1918), командир Осадного корпусу Директорії, комендант Києва. Полковник Армії УНР, командир дивізії, корпусу, армійської групи; воював проти Червоної та Білої армій. В'язень польс. табору для інтернованих укр. вояків у Луцьку (груд. 1919 — весна 1920). Засновник Укр. військ. орг-ції (УВО, 31.08.1920, Прага), комендант Начальної команди УВО (від 20.07.1921, Львів). Заочно засуджений радян. судом до страти. Від груд. 1922 — на еміграції у Чехословаччині, Німеччині, Швейцарії та Італії, гр-н Литви. Прихильник орієнтації визвольного руху на власні сили; вважав його завданням підготовку нації до того, щоб за сприятливих міжнар. обставин створити суверенну самост. соборну незалежну Укр. д-ву. Бачив Україну в майбутньому національно-дем. д-вою лібер. типу із парлам. ладом. У квіт.–лип. 1929 відвідав укр. громади у США та Канаді, домагаючись їхньої підтримки визвольного руху. Співзасновник і голова проводу ОУН (28.01–03.02.1929, Відень). Розглядав ОУН як масову політ. орг-цію — легальну надбудову над УВО. Ініціював створення інформ. центрів у столицях Європи та осередків УВО, ОУН і споріднених орг-цій у Франції, Бельгії, Канаді, Данцингу, США, Великобританії, Чехословаччині, Німеччині, Литві, Італії. Організатор військ. штабу і шкіл із підготовки старшин для укр. війська у Польщі, Чехословаччині, Австрії. Домагався розгляду «укр. питання» у *Лізі Націй*. Керував розбудовою підпілля в УСРР. Загинув у Роттердамі від вибуху бомби, підкладеної агентом НКВД П. Судоплатовим. Смерть К. призвела до кризи в ОУН, яка прискорила її розкол.

Тв.: Причинки до історії української революції // Історія Січових стрільців. К., 1992.

Літ.: Онацький Є. До біографії сл. п. полк. Є. Коновальця // Самостійна Україна. Чикаго, 1963. № 5; Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974; Історія Січових Стрільців 1917–1919. Воєнно-історичний нарис. К., 1992; Кентій А. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941). К., 1998.

В. Пономарьов

КОНСЕ́НСУС (лат. consensus — згода, загальна думка) — прийняття рішення або тексту договору на основі заг. згоди учасників без формального голосування, якщо проти цього не виступає жоден з учасників даного форуму. К. грунтується на врахуванні думок кожної із сторін, визначенні в їхніх позиціях спільної позиції, здатної їх об'єднати, тому його застосування вимагає тривалої, ретельної роботи стосовно з'ясування, вивчення і погодження позицій сторін. *Політична наука* виокремлює дві моделі К. Перша притаманна англосаксон. країнам (Великобританія, США, північноєвроп. країни), де сформувалася стала *політична культура*. Ін. модель притаманна країнам з т. з. «гетерогенними» або «плюральними» сусп-вами, тобто більшості країн світу. Населення цих країн є вкрай неоднорідним за переконаннями, тому традиції досягнення К. там нерозвинені. Тому ці країни застосовують окремі «консенсусні механізми» — «співсоціумні» або консенсусні системи врядування, які дають можливість реально залучати всі сусп. групи до управління д-вою та налагодження дієвого діалогу між ними у процесі здійснення владних повноважень. К. є одним з осн. принципів прийняття рішень або текстів договорів на міжнар. конференціях, нарадах та у міжнар. орг-ціях, зокрема в *ООН*, насамперед серед пост. членів *Ради Безпеки*.

Літ.: Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: Подходы, решения, технологии. М., 1997; Лейпхарт А. Демократия в многосоставном обществе / Пер. с англ. М., 1997; Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А. Политическая конфликтология. М., 2002.

Г. Зеленько

КОНСЕРВАТИ́ЗМ (від лат. conservare — зберігати, охороняти) — політ. *ідеологія* і практика сусп. життя, що орієнтується на збереження і підтримання наявних форм соціальної структури, традиц. цінностей і морально-прав. засад. Загалом це політ. філософія, яка прагне зберегти те, що вважають за найкраще в усталеному *суспільстві*, й чинить спротив радик. змінам. У наук. обіг термін «К.» був введений франц. письменником Ф. Шатобріаном (1768–1848), засновником журн. «Консерватор» («Conservateur»). К. він називав ідеологію феод.-арист. реакції на епоху Просвітництва та Франц. бурж. революцію. Основні ідеї і принципи К. розроблені представниками англ., амер., франц., нім. шкіл. Батьківщиною К. прийнято вважати Англію, де у 1790 виходить книга Е. *Берка* «Роздуми про революцію у Франції», яку називають «Біблією» К. Критикуючи Франц. революцію, Е. Берк виступав проти необдуманої перебудови сусп-ва згідно з відірваними від життя споглядально-надуманими схемами. Слід пам'ятати, що «часті й глибокі зміни в державі, що проводяться з безпринциповою легкістю, руйнують безперервність розвитку і ведуть до її занепаду». У своїй книзі Е. Берк обгрунтував наріжні принципи політ. доктрини К.: *аристократизм*, традиціоналізм, *етатизм*, антидемократизм, релігійність та ін. Величезного впливу зазнала концепція К. з боку англ. «моральних філософів» лорда Шефтсбері (1671–1713), Ф. Хатчісона (1649–1747), Д. Юма (1711–76), А. Фергюссона (1723–1816). Твори цих мислителів стали одним із джерел виникнення сучас. неоконсервативної доктрини. Вони відстоювали автономію людської моральності, її незалежність від зовн. впливів. Відтак юрид., політ. відносини є похідними від моральних. У сфері держ. управління вони дотримувалися давнього англосакс. принципу: «Бажання здобути свободу негайно — є найкоротший шлях до рабства». Значний внесок у розвиток К. був зроблений засновниками амер. консерват. школи А. *Гамільтоном* (1757–1804), Дж. *Медісоном* (1757–1804), Д. Джейем (1745–1892). Їхні 85 політ. ессе були надруковані збіркою під назвою «Федераліст» і названі пізніше шедевром амер. консерват. думки. Загалом амер. консерватори зберігали вірність екон. *лібералізму*, захищали принципи «влади законів» та «розподілу влад». Вони акцентували увагу на важливості трьох фундам. цінностей для функціонування соціуму: власності, релігії, сім'ї. Франц. і нім. школи класичного К. також відіграли істотну роль в обгрунтуванні базових принципів цієї ідеології. Засновником франц. класичного К. був Ж. де *Местр*. До якобінської революції прихильник лібер. ідей, але згодом перейшов на бік К. У книзі «Роздуми про Францію» (1796) він відстоював думку, що д-ву неможливо побудувати на засадах розуму, не враховуючи попередніх традицій сусп. життя. «Держава — це живий організм, і як такий він живе силами і властивостями, які вкорінились у далекому минулому». Нім. класичний К. представлений істор. школою права: Ґ. Ґуго (1764–1844), Ф.-К. Савіньї (1779–1861), Г. Пухта (1798–1846). Сутність їхніх ідей полягала в обґрунтуванні первинності істор. права (виникає під впливом істор. розвитку) стосовно позитивного (закони складені юристами). Вчені принцип історизму протиставляли принципові розуму і доводили, що природно-істор. чинники правотворення повинні слугувати основою того законодавства, яке кодифікується д-вою.

У 20 ст. гол. ідеологом К. став Р. Керк, який в книзі «Консервативне мислення» (1953) обґрунтував необхідність ідей К. в нових істор. умовах. «Особливість консерватизму в тому, — писав він, — що, на відміну від соціалізму, анархізму, лібералізму, він не пропонує універсальних політичних моделей, які потрібно впроваджувати повсюдно. Навпаки, консерватори доводять, що суспільні інститути великою мірою різні у різних націй, оскільки політичне життя будь-якої країни залежить від найпоширенішої у даній країні релігії, від успадкованих звичаїв та історичного досвіду». Великі консерватори, за словами Р. Керка, це пророки та критики, але аж ніяк не реформатори. Період після 2-ї світової війни розглядався ним як найбільш сприятливий для консерваторів. Характерною особливістю сучас. К. є здатність змінюватись у відповідь на зміни, які відбуваються в сусп-ві. Саме тому ряд положень класичного лібералізму і с.-д. доктрини стали складовими ідеології К. Водночас ряд ідей класичного К. використовується ідеологами лібералізму і соціал-демократії. У зв'язку зі змінами, що відбулися у світі в 2-й пол. 20 ст., класичний К. трансформувався в декілька напрямів: традиціоналізм, лібертаризм і *неоконсерватизм*. Останній своєю чергою утворюють три його різновиди: лібер.-консерват., христ.-дем., авторит. (консерват. націоналізм). Попри різні форми, К. притаманні й деякі спільні рис. Філософію К. характеризують: визнання недосконалості людської природи; орієнтація на морально-реліг. цінності; непорушність природного розвитку; пріоритет наступності перед інноваціями, несприйняття ні абсолютизації можливостей людського розуму, ні нав'язування сусп-ву абстрактної моделі «кращого майбутнього».

У політ. сфері К. виступає за ефективну держ. *владу*. Її найважливіше завдання — підтримка законності й правопорядку. Політ. теорія К. характеризується також критикою необмеженого *плюралізму*. Консерватори вважають, що сусп-во має бути підпорядковане д-ві, в противному разі д-ва перетворюється на «суспільну орг-цію». В екон. сфері К. підтримує розвиток бізнесу, приватного підприємництва, виступає проти жорсткого контролю з боку д-ви за функціонуванням економіки. Приват. власність — священна і недоторканна, вона гарантія особистої свободи і соціального порядку. У соціальній сфері консерватори дотримуються положення про ієрархічність сусп. життя, вроджену нерівність серед людей. Утвердження рівності веде до знищення стимулів для ефект. праці й самовдосконалення. Особливо роль у стабілізації сусп. життя К. відводив сім'ї та релігії. К. є багатопрошарковим явищем, тобто не має конкр. соціальної бази, що віддзеркалює захисну реакцію різних соціальних верств перед невідомим майбутнім. К. як ідеол. доктрина є основою діяльності консерват. *партій політичних*. Найбільш впливові з них об'єднані в Міжнар. дем. союз, який ще називають Консерват. інтернаціоналом. Рік заснування його 1983, налічує понад 90 консерват. та христ.-дем. партій. У витоків орг-ції стояли такі відомі представники консерват. ідеології як М. *Тетчер*, Р. *Рейган*, Г. *Коль*, Ж. Ширак. Пройшовши складну еволюцію, К. і надалі залишається однією з провідних ідеол. доктрин сучасності, в якій чітко виокремилися три течії: традиціоналізм, лібертаризм, неоконсерватизм.

Літ.: Kirk R. The conservative mind. Chicago, 1953; Konservatismus internazional. Stuttgart, 1973; Allison L. Right principles: Conservative philosophy of politics. New York, 1984; Галкин А., Рахшмир П. Консерватизм в прошлом и настоящем. М., 1987; Гаджиев К. [и др.] Современный консерватизм. М., 1992; Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Медисона, Д. Джея. М., 1993; Wielomski A. Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie. Warszawa, 2007; Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. К., 2008.

Ю. Остапець

КОНСОЛІДАЦІЯ (від лат. consolidatio — об'єднання, спільність, зміцнення) — процес об'єднання, зміцнення єдності й згуртованості соціальних і політ. сил (людей, соціальних груп, політ. партій і орг-цій тощо) з метою посилення боротьби за вирішення заг. завдань. К. політична розуміється як досягнення режимом такого стану, коли жодна впливова політ. сила, *партія політична* або *група впливу* не обговорює серйозно інших, окрім дем., шляхів досягнення *влади* і не використовує для цього інші, окрім дем. визнаних, ресурсів. Дем. К. розглядається як процес зміцнення і збереження *демократії*. Як політ. феномен К. *суспільства* є таким об'єднанням гр-н країни, який базується на внутр. (ментальній, ціннісній) згоді стосовно назрілих загальнозначимих проблем і цілей та шляхів їх вирішення. У результаті процес політ. К. сусп-ва повинен привести до позит. змін у політико-владних і сусп. структурах, забезпечити розвиток країни і сусп-ва, дозволити їм зайняти гідне місце у світі. Політ. К. досягається через взаємодію процесів інтеграції та диференціації сусп-ва. Виділяють три етапи політ. К.: 1) адаптація, коли інтеграція і диференціація, змінюючи своє співвідношення, сприяють пристосуванню до нових умов середовища; 2) ідентифікація, коли індивіди починають ототожнювати себе з новими реаліями, вважаючи їх соціально цінними і значимими; 3) трансформація, коли інтеграція-диференціація змінюють систему та її функції.

К. сусп-ва може бути обумовлена такими позит. чинниками, як об'єднавчі політ., етнокульт., соціальні, екон. ідеї і дії; наявність базових цінностей патріотизму, соціальної справедливості, взаємоповаги і взаємодопомоги; спільна істор. доля народу; формування консенсусу щодо дем. шляху виходу країни із кризи, мети і завдань реформ, ролі д-ви і сусп-ва в цьому процесові. На заваді К. сусп-ва можуть стати негативні фактори: невисокий соціально-екон. рівень розвитку соціуму; несформоване *громадянське суспільство*; націоналіст. прояви; прояви *ксенофобії*; недостатня ефективність прав. регулювання ринкових, міжетн. стосунків; протиріччя між політикою центру і регіонів. З великої сукупності факторів, а саме соціоекономічних, пов'язаних із характеристиками екон. розвитку (рівень добробуту країни; рівень індустріалізації; рівень інфляції; реальне зростання ВНП; наявність серед. класу і робітн. класу; рівень і поширення університ., заг. і поч. освіти; рівень урбанізації; рівень розвитку торговельних зв'язків); факторів політ.-культ. і етн. характеру (толерантність; довіра; *егалітаризм*; схильність до *компромісу*; співвідношення представників різних етнолінгвістичних груп, представників *ісламу*, *католицизму*, латиноамер. політ. культури); факторів інституційного і політ. характеру (система презид. влади тощо) — особливий вплив на К. сусп-ва здатні здійснювати соціоекон. детермінанти розвитку і модернізації; рівень інфляції (але лише на ранніх стадіях демократизації), зовнішнє оточення, представлене сусідніми дем. країнами. Виходячи із великої к-сті невирішених політ., соціальних, екон., етнополіт. проблем, переважання у формуванні політ. системи і громад. сусп-ва адм. ресурсу, доводиться говорити про фрагментарну консолідацію укр. сусп-ва, під якою слід розуміти об'єднання, єднання гр-н, їхніх орг-цій, *партій політичних*, держ. структур з приводу якого-небудь одного або декількох ситуативних завдань. К. в істор. і сучас. умовах була і залишається гол. соціально-політ. завданням розвитку соціуму, діяльності владних структур, політ. системи.

Літ.: Дергачев А. Политические проблемы национальной консолидации. Режим доступу: http://www.OtherSide.com.ua/; Лукин В. Н. Гражданское общество и политическая консолидация: тенденции неоинституционального анализа. Режим доступу: http://credonew.ru/content/view/462/30/; Скакун О. Ф. Теория государства и права. Х., 2000.

Б. Дем'яненко

КОНСТА́Н (Constant) Анрі Бенжамен де Ребек (25.10.1767, Лозанна, Швейцарія — 08.12.1830, Париж,) — громад.-політ. і держ. діяч, ідеолог *лібералізму*, письменник. Навч. в ун-тах Ерлангена (Баварія) й Единбурга, де познайомився із соціальною теорією шотл. Просвітництва. У 1795 прийняв франц. громадянство й оселився в Парижі, підтримував Директорію проти «реакціонерів» і якобінців; зблизився з відомою письменницею Ж. де Сталь, під впливом якої став політиком; 1799–1802 — член консультат. Трибунату, в якому належав до лібер. опозиції; після вигнання протягом 1803–14 перебував в еміграції в Женеві та Веймарі, де познайомився з провідними діячами романтизму й написав 5-томні «Роздуми про джерела, форми й розвиток релігії» (видані в 1824–31), що були спробою істор. дослідження *релігії* й узгодження лібер. принципів із реліг. почуттями. Після повернення до Франції поновив *політичну діяльність* як один з найвпливовіших лібер. журналістів, у 1815 оприлюднив памфлет «Про дух завойовництва та загарбництва», де засудив експансіоністські плани *Наполеона Бонапарта* як супротивні зростанню миролюбного й комерційного характеру європ. сусп-ва; але під час «Ста днів» примирився з імператором, за дорученням якого взяв участь у розробленні лібер. *конституції* — «Додаткового акта». Після недовгої втечі до Британії, де опублікував самокритичний роман-автобіографію «Адольф» (1816), повернувся до Парижа, 1819–22 — член Палати депутатів і один із лідерів лібер. опозиції; під час Липн. революції 1830 К. сприяв зведенню на трон короля Луї Філіпа й у серп. був призначений головою Законод. ради Франції.

Викладені у 4-томних «Лекціях про конституційну політику» (1818–19) сусп.-політ. погляди К., з одного боку, були спрямовані проти концепції *справедливості* й сусп. волі Ж.-Ж. *Руссо* на захист представн. системи як найнадійнішого засобу збереження особистої незалежності, а з іншого — проти будь-якого втручання *держави* й *суспільства* в доволі широко окреслені приватні справи гр-н. Свободу розумів як перемогу індивідуальності рівночасно й над індивід. *деспотизмом*, і над колект. *тиранією*; розрізняв громадян. (особисту) й політ. свободу, причому ант. народи знали лише останню, що передбачала політ. свободу колективу, відповідно громадян. означала незалежність особистого життя від *політичної влади* й містила такі особисті свободи: совісті, слова, зборів та друку, вибору місця проживання, занять та приват. власності. Політ. свобода й д-ва у К. виступали лише необхідним засобом для забезпечення громадян. свобод, влада, що їх порушувала, однозначно кваліфікувалася як *тиранія*; *права людини* повинні мати абс. характер і не залежати від форми влади. «Доповнюючи» вчення Ш. Л. *Монтеск'є*, пропонував запровадити *поділ влади* між чотирма гілками, відокремлюючи від викон. влади королівську як посередницю між дворянством і буржуазією. Збалансований поділ влади разом із силою громад. думки в *парламенті* вважав запобіжними умовами щодо зловживання урядовими повноваженнями; одним із перших висловив думку про політ. відповідальність *уряду*.

Тв.: Benjamin Constant, Biancamaria Fontana. Political writings. Cambridge, 1988; Benjamin Constant, Margaret Mauldon, Patrick Coleman. Adolphe. Oxford University Press, 2001.

Літ.: Harold George Nicolson. Benjamin Constant. London, 1949; Dennis Wood. Benjamin Constant: a biography. London; New York, 1993; Renato Lemos. Benjamin Constant: vida e história. Rio de Janeiro, RJ, 1999.

В. Головченко

КОНСТИТУ́ЦІЇ УКРАЇ́НИ (лат. constitutio — встановлення, устрій) — у сучас. значенні — осн. держ. док-т (закон), що має найвищу юрид. силу й визначає державний устрій України, порядок і принципи функціонування представн., викон. і судових органів влади, виборчу систему, права і обов'язки *держави* та її *громадян*.

Конституція УНР — Основний Закон *Української Народної Республіки*, що мав підназву «Статут про державний устрій, права і вільності УНР», який було затверджено *Українською Центральною Радою* 29.04.1918 в останній день свого існування. Роботу над Конституцією України (Статутом автономної України), як відповідь Тимчас. урядові Рос. Імперії на його негат. ставлення до автономії України, проголошеної 1-им Універсалом УЦР 10.06.1917, було розпочато із затвердження 24.06.1917 «Інструкції, на основі якої збирається Комісія по підготовці Статуту автономної України». Комісія складалася зі 100 осіб, які представляли усі національності, що мешкали в Україні, та була очолювана М. *Грушевським*. Конституцією УНР було визначено Україну як парлам. республіку, право законод. ініціативи в якій належало Всенародним зборам народних депутатів. Депутати мали обиратися рівним, прямим, таємним голосуванням терміном на 3 роки з розрахунку 1 депутат від 100 тис. громадян України. Здійснення повноважень Всенародних зборів передбачалося шляхом сесійних засідань. Вищою викон. владою проголошувалася Рада народних міністрів. Уряд отримував свої повноваження від Всенародних зборів і мав обов'язок звітувати перед ними. Здійснення судової влади передбачалося від імені УНР виключно судовими інстанціями та прилюдним способом. Вища судова влада надавалася Генеральному суду, що мав обиратися парламентом. Основним Законом декларувалася рівність соціальних, реліг. та політ. прав гр-н, недоторканність особи, таємниця листування і свобода слова. Скасовувалися тілесні покарання та смертна кара. Конституція проголошувала суверенітет, цілісність та неподільність Укр. д-ви, непорушність її кордонів. Утім самі кордони док-том не були чітко визначені, так само як не згадувалося у ньому про герб, прапор та гімн д-ви, а також про осн. принципи внутр. і зовн. політики. Однак Конституція УНР не дістала промульгації та введення в дію. Бо того ж дня 29.04.1918 з'їздом хліборобів-землевласників, який відбувся у Києві за активної підтримки нім. командування, повноваження ЦР було скасовано, гетьманом Укр. Держави (неофіц.

назва — Другий Гетьманат) проголошено П. *Скоропадського* й затверджено «Закон про тимчасовий державний устрій України», який виконував роль Основного Закону протягом усього періоду режиму Скоропадського.

Конституції УРСР — Конституції Укр. Рад. Соціаліст. Республіки, яких за рад. періоду укр. державності було прийнято чотири (1919, 1929, 1937 та 1978). Першу Конституцію УСРР було прийнято у Харкові на 3-му Всеукр. з'їзді Рад робітн., сел. і червоноарм. депутатів 10.03.1919 та затверджено в остаточній редакції ВЦВК 14.03.1919. Цим док-том в Україні закріплювалася перемога рад. влади та *«диктатури пролетаріату»*, гол. завданням якої Основний Закон визначив перехід від бурж. ладу до соціаліст., після чого диктатура, а разом із нею і сам держ. устрій мали поступитися місцем вільним формам співжиття. Конституцією декларувалися: скасування приват. власності, свобода слова, зібрань та союзів виключно для трудящих. Право обирати і бути обраними обмежувалося соціальним становищем гр-на. Влада робочого класу мала здійснюватися через систему рад робітн., сел. та червоноарм. депутатів. Її центр. органами визначалися Всеукр. з'їзд Рад, Всеукр. центр. Викон. к-т та Рада народних комісарів, до компетенції яких входили всі загальнодерж. питання. Конституцію УСРР 1919 було складено рос. мовою. Док-т створив юрид. підґрунтя для подальшого рад. законотворення в Україні. 15.05.1929 11-й Всеукр. з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР, за якою Укр. республіка проголошувалася суб'єктом СРСР, а до її складу приєднувалася Молд. Автономна Соціаліст. Рад. Республіка. Док-том підтверджувалися усі гарантії свободи трудящих, встановлені попередньою Конституцією, було закріплено повновладність робочого класу, рівність політ. прав усіх гр-н, скасовано приват. власність, задекларовано принцип верховенства загальносоюзних органів влади. 30.01.1937 в Києві Надзвичайним 14-м з'їздом Рад було схвалено чергову Конституцію Укр. РСР, розроблену у повній відповідності до Конституції Рад. Союзу. Принцип відповідності основних законів усіх союзних республік осн. положенням Конституції СРСР був обумовлений централізацією органів верховної влади та випливав зі спільності та єдності екон., соціально-політ. та ідеол. засад розвитку усіх суб'єктів СРСР. Разом з тим Конституція УРСР враховувала нац. особливості республіки. Останньою Конституцією УРСР став док-т, прийнятий ВР республіки 20.04.1978 на позачерговій 7-й сесії 9-го скликання. Основний Закон, який цілковито відповідав новій Конституції СРСР, визначав УРСР як суверенну соціаліст. загальнонародну д-ву, що виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих будь-яких національностей. Четверта Конституція УРСР відрізняється від попередніх більшою заідеологізованістю. КПРС у ній визначається як керівна та спрямовуюча сила рад. сусп-ва, ядро його політ. системи, держ. і громад. орг-цій. До основи екон. системи республіки закладається соціаліст. власність на засоби виробництва у формі держ. та колгоспно-кооперат. власності. Гол. особливістю усіх Конституцій України рад. доби є заперечення дем. принципів поділу влади та незалежності правосуддя, зведення повноважень представн. органів до суто номінальних і узаконення диктатури КПРС, ігнорування міжнар. норм у галузі гарантування та охорони прав людини і гр-на.

Конституція України. Основним Законом України після проголошення держ. суверенітету залишалася Конституція УРСР 1978, до якої ВР вносилися зміни та доповнення. Водночас Конст. комісією укр. парламенту з 1990 було розпочато роботу над новим док-том, і вже 19.06.1991 ВР УРСР схвалила Концепцію нової Конституції України. 28.06.1996 на 5-й сесії ВР України 2-го скликання було затверджено нову Конституцію Укр. д-ви. Док-т, що діє й донині, розроблено на базі кращих досягнень вітчизняного та зарубіж. законодавства з урахуванням набутого істор. досвіду. Вперше в історії України у Конституції наголошується на тому, що її норми є нормами прямої дії й вона гарантує право на звернення до суду для захисту конст. прав і свобод людини і гр-на. Основний Закон декларує унітарність та соборність д-ви, утворення якої відбулося на основі здійснення укр. нацією, усім укр. народом права на самовизначення. Конституція закріплює осн. принципи укр. дем., соціальної та прав. д-ви, в якій людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, та безпека визнаються найвищою цінністю. Однією з осн. засадничих ідей чинної Конституції є функціонування д-ви для людини. Укр. народ у ній визнається джерелом влади, яку він реалізує через відповідні держ. органи та органи *місцевого самоврядування*. Конституція закріплює принцип поділу влади на законод., викон. й судову та їх незалежність одна від одної. Визначає кордони, офіц. символи, тер. устрій України та принципи місц. самовряд. Забезпечення нац. інтересів і безпеки д-ви шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва з усіма країнами світу визнається основою зовн. політики України. 08.12.2004 ВР провела конст. реформу, ухваливши зміни до Конституції України, за якими форму правління у д-ві змінено з презид.-парлам. на парлам.-презид., формування уряду здійснюється коаліцією депутатських фракцій, а термін повноважень ВР подовжено до 5 років. 30.09.2010 Конституційним Судом України скасовано дію конст. реформ, прийнятих у 2004. Від цієї дати в Україні знову діє Конституція у редакції 1996. ВР України до цього Основного Закону внесено ряд змін, які стосуються, зокрема, виборчого процесу. Так, Законом України № 2952-VI від 01.02.2011 встановлюється, що ВР України, ВР АР Крим та обласні, районні, міські, селещні й сільські ради та голови обираються на термін 5 років. За ініціативою екс-Президента України Л. М. *Кравчука* Наказом Президента України В. Ф. *Януковича* у 2011 створено Науково-експертну групу з підготовуи Конст. Асамблеї для підготовки змін до Конституції України. Цей робочий орган має розпочати свою діяльність на початку 2012.

Літ.: Устрій Української Держави. Конституція УНР. Львів, 1920; Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Львів, 1996; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. К., 1992;В. П. Гетьман. Як приймалась Конституція України. Нотатки учасника розробки Основного Закону України. К., 1996.

А. Волченко

КОНСТИТУ́ЦІЯ (від лат. constitutio — установлення, устрій) — система прав. норм *держави*, що закріплюють засади орг-ції сусп. життя, визначають орг-цію і функціонування держ. *влади* та основи взаємовідносин держави й особи. Засадами орг-ції сусп. життя є закріплені в К. принципи, що лежать в основі прав. регулювання екон., соціальних, політ. і соціокульт. відносин. Залежно від особливостей К. конкр. д-в такими можуть бути принципи: в екон. сфері — багатоманітності форм власності; непорушності права приват. власності; свободи підприємн. діяльності; вільної конкуренції та недопущення приватних монополій тощо; в соціальній сфері — рівності *прав* жінок і чоловіків; захисту прав дитини, охорони дитинства; соціального захисту; соціальної д-ви; соціальної справедливості тощо; у політ. сфері — нар. суверенітету; нар. представництва; рівності; свободи; поділу держ. влади; політ. багатоманітності; правової д-ви тощо; у сфері духовного життя — ідеол. багатоманітності; відокремлення церкви від д-ви або держ. (офіц.) *релігії*; свободи літ., худож., наук. і тех. творчості тощо. Визначення в К. орг-ції і функціонування держ. влади передбачає встановлення в ній системи вищих органів держ. влади, якими є *глава держави*, *парламент*, *уряд*, верховний та конст. суди, їх компетенції, порядку формування та принципів взаємовідносин. Порядок формування і принципи взаємовідносин вищих органів держ. влади визначаються закріпленою в К. формою держ. правління — монарх. чи респ. та їхніми різновидами, а принципи взаємовідносин центр. і тер. органів держ. влади визначаються закріпленою в К. формою держ. устрою — унітарною чи федеративною. Визначення в К. основ взаємовідносин д-ви та особи передбачає закріплення в ній прав, свобод та обов'язків особи як людини і гр-на та обов'язків д-ви щодо їх гарантування. За формою К. може бути єдиним актом (абс. більшість д-в світу), системою з кількох актів (Швеція) або сукупністю норм, що містяться у багатьох законах (Ізраїль), а також ін. джерелах права — судових прецедентах, конст. звичаях (Великобританія, Нова Зеландія). Як єдиний акт К. — це Осн. закон д-ви, який закріплює засади орг-ції сусп. життя, визначає орг-цію і функціонування держ. влади, основи взаємовідносин д-ви та особи, приймається і змінюється в особливому порядку, наділений найвищою юрид. силою і забезпечується д-вою підвищеним рівнем охорони. Прийняття і зміна К. в особливому порядку означає, що це відбувається у більш складному порядку, ніж той, в якому приймаються і змінюються звичайні закони. Наділення К. найвищою юрид. силою означає, що вона становить юрид. основу всіх ін. законів д-ви, а її норми мають вищу юрид. силу щодо норм усіх ін. нац. прав. актів. Підвищений рівень охорони К. д-вою полягає у створенні з цією метою системи відповідних прав. норм галузей конст., крим. та адм. права, а також спец. держ. ін-тів, основними з яких є орган судового конст. контролю (конст. суд) та парлам. уповноважений з прав людини.

Поглибленню наук. знань про багатоманітність К. служить їх класифікація. За формою К. поділяють на писані, що є єдиним актом або системою з кількох актів, та неписані, норми яких містяться в багатьох різних джерелах права, у т. ч. конст. звичаях, що не мають писаної форми. За способом внесення змін і доповнень К. поділяють на жорсткі, гнучкі та змішані. Жорсткі К. змінюються і доповнюються у складнішому порядку, ніж звичайні закони. Найжорсткішими є ті з них, зміни та доповнення до яких набирають чинності в результаті затвердження їх на загальнодерж. референдумі. Гнучкими є неписані К. — вони змінюються і доповнюються в тому само порядку, що й ін. закони. Змішаними вважаються К., різні частини яких змінюються і доповнюються в неоднаковому порядку — більш чи менш складному. За часом прийняття і дії К. поділяють на старі (прийняті в період з кін. 18 до поч. 20 ст.), нові (прийняті між двома світовими війнами) і новітні (прийняті після 2-ї світової війни). За строками дії К. поділяють на постійні, що мають необмежений строк дії, і тимчасові, що приймаються на встановлений строк або на час до настання заздалегідь визначеної події. За способом уведення розрізняють К., прийняті представн. установою (установчими зборами чи парламентом), затверджені на референдумі та октройовані (даровані) — уведені викон. владою (главою д-ви або урядом). За характером розрізняють юрид. і факт. К. Юрид., або формальна К. — це відповідна система прав. норм. Факт., або матеріальна К. — це сусп. відносини, врегульовані конст. нормами. К. є найважливішим політ.-прав. актом д-ви, а її наявність — ознакою сучас. державності. День прийняття К. оголошується держ. святом. Реально К. може закріплювати в д-ві як дем., так і недемократичний (*авторитарний* чи *тоталітарний*) політ. режим. Чинна К. України прийнята ВР України 2-го скликання на 5-й сесії 28.06.1996. День прийняття К. України є держ. святом — Днем К. України.

Літ.: Речицький В. Конституція як форма опанування владою. Х., 1994; Конституции государств Европы. В 3 т. М., 2001; Кутафин О. Е. Предмет конституционного права. М., 2001; Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. К., 2005; Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів. К., 2005; Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право. К., 2007. *П. Шляхтун*

КОНСТИТУ́ЦІЯ ПИЛИ́ПА О́РЛИКА («Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Exersitus Zaporoviensis» — «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорізького») — угода, що конституювала внутр. устрій гетьман. д-ви, укладена між П. Орликом та козац. старшиною 05.04.1710 на спеціально скликаній раді в Бендерах. Цей док-т вважають першою конституцією України. К. П. О. складалась зі вступу та 16-ти статей, різних за обсягом і значенням, які стосувалися переважно практ. політики, а не принципів. Вступна частина обґрунтовувала ідею самостійної і незалежної України, розкривала історію козацтва та відносини України із суміжними д-вами. Гол. постулатом док-та була повна незалежність України від Польщі та Москви. У п. 1 розглядалося питання про віру. *Православ'я* проголошувалося держ. релігією, а також передбачалася автокефалія укр. церкви при формальному підпорядкуванні Константинопольському Патріархові. 2-й пункт визначав кордони Укр. д-ви, які встановлювалися відповідно до умов *Зборівської угоди* 1649 з Річчю Посполитою. Гетьман повинен був забезпечити непорушність і охорону кордонів (сприяти поверненню в Україну полонених і домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною). У п. 5 стверджувалося повернення у володіння Війська Запорізького Трахтемирова, Кодака, Калебердиди, Переволочної з прилеглими землями та необхідність зруйнування моск. фортець, збудованих на Запоріжжі. У п. 6 визначені осн. принципи держ. правління в Україні. Усі найважливіші держ. справи вирішувалися гетьманом спільно з ген. старшиною, полковниками і ген. радниками від кожного полку. Передбачалося тричі на рік (на Різдво, Великдень і на свято Покрови Богородиці) у гетьман. резиденції збирати *Генеральну військову раду*. У раді мала брати участь генеральна старшина, полковники, сотники, ген. радники і посли від Низового Війська Запорізького. Наступні пункти К. обмежували судову і фін. владу гетьмана. Усі важливі судові справи, в т. ч. про образу гідності гетьмана передавалися на розгляд Генерального військ. суду. Гетьман не мав права одноособово розпоряджатися держ. скарбницею. Її очолював ген. скарбник, який розпоряджався прибутками за згодою гетьмана. На утримання гетьмана виділялися маєтки в Шептаківському повіті й частина земель Війська Запорізького. Усе це стосувалося і полковників. Гетьман повинен був здійснювати заг. нагляд за діяльністю адм. органів, затверджувати вибір вищих урядовців і полковників;

намагатися не допускати зловживань козац. старшиною щодо козаків і посполитих; звільняти від податків і повинностей козац. вдів і сиріт та деякі ін. категорії населення. Значна увага приділялася фін., екон. і військ. питанням (проведенню ревізії держ. земель, запровадженню фіксованих мит і різних зборів, скасуванню оренд). Текст К. П. О. складено лат. і руською (укр.) мовами. Висвітлюючи гол. принципи побудови д-ви, її статті передбачали встановлення нац. суверенітету і визначення кордонів Укр. д-ви; забезпечення дем. прав людини, зокрема захист непривілейованих сусп. прошарків; визнання трьох складових чинників правового сусп-ва, а саме — єдності й взаємодії трьох гілок влади: законод., викон. і судової. Укладання та прийняття такого важливого док-та на поч. 18 ст. засвідчили високий рівень *політичної культури* українців, адже окремі його положення на багато десятиліть випередили правову думку деяких європ. народів. К. П. О. була пройнята дем. духом і визначала прогресивний істор. напрям розвитку держ. реформ. Хоч і не була вона втілена в життя, однак залишилась однією з найвидатніших істор. держ.-політ. пам'яток.

Літ.: Лукашевич О. А., Манжул К. В. «Конституція» Пилипа Орлика — історико-правова пам'ятка XVIII ст. Х., 1996; Смолка А. О. Пилип Орлик. Конституція 1710 року. К., 2007. *Т. Бевз*

КОНСУЛЬТУВА́ННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ (від. лат. consultatio — звертання за порадою) — процес надання спеціалістом або групою спеціалістів профес. допомоги *суб'єктові політики* у його практ. діяльності. Суб'єктом К. п. є політ. консультант — особа, компетентна й авторитетна серед споживачів, яка є одноосібним автором або керівником аналіт. групи і репрезентує інформ. продукт політ. аналізу винятково замовникові або визначеному ним адресатові. Профес. вимогами щодо діяльності політ. консультанта є комунікабельність і здатність однаково ефект. працювати з представниками владних структур, політиками та звичайними людьми; вміння оцінити запити сусп-ва, дохідливо й чітко донести до замовника потрібну інформацію; логічність мислення й аналіт. діяльності; прагнення до пост. оновлення своїх знань і профес. навичок. К. п. потребує поєднання теоретико-світоглядного компонента з елементами здорового прагматизму й спрямованості на конкр. результат. Функції політ. консультанта в широкому розумінні співпадають з такими функціями апарату органу управління, як підготовка варіантів рішень і прогнозування можливих результатів їх реалізації; підготовка до реалізації прийнятих рішень; аналіз процесу реалізації; внесення пропозицій щодо корекції прийнятих рішень. У вузькому розумінні функції політ. консультанта полягають у тому, щоб привертати увагу громадськості до важливих сусп.-політ. проблем; розкривати сутність складних питань; перешкоджати шкідливим для сусп-ва діям; говорити правду, яку приховує система; переконувати громадськість щодо необхідності правильного вибору. Процес К. п. значною мірою залежить від типу політ. режиму, встановленого в тій чи ін. країні. Ця залежність полягає в к-сті суб'єктів, що задіяні в аналізі, ступені відпрацювання й особливостях прийняття рішень і рекомендацій, а також у наближеності аналіт. структур до замовників аналіт. інформації. Чим демократичнішим є режим, тим більше суб'єктів задіяно у процесі політ. аналізу та К. п. І навпаки, з посиленням диктатури к-сть суб'єктів, що залучаються до політ. консультацій, зменшується. Виділяють два різновиди К. п. — внутрішнє і зовнішнє. Внутр. консультування означає надання допомоги політику-практику співробітниками його апарату — помічниками, радниками, консультантами, а також спеціально створеними для цього структурами (пресслужби, PR-служби та ін.). При внутр. К. п. консультанти включені у структуру, якою керує політик-практик, і їхні функції в основному визначаються штатним розписом. Разом з тим вони можуть надавати й неформальну допомогу. Зовн. консультування — надання послуг незалежними агенціями, спеціалізованими політ. консалтинговими фірмами. Здійснюється шляхом укладення з ними договору, в якому вказується перелік послуг, що надаються, та обумовлюються умови їх оплати. До послуг зовн. консультантів політики-практики вдаються в тих випадках, коли їхньої особистої компетентності й досвіду недостатньо, для прийняття важливих рішень (напр., щодо доцільності участі у виборах). Ступінь довіри політика до внутр. консультантів завжди є вищим. Штатні помічники і радники залежні від свого керівника, а тому можуть іноді діяти на догоду йому, давати лише ті поради, які йому до вподоби. За такої ситуації ефективність внутр. консультування є низькою. Так само можуть діяти і зовн. консультанти, хоча їхня самостійність створює кращі умови для об'єктивного консультування. До осн. напрямів К. п. належать прийняття політ. рішень, супроводження виборчих кампаній, реакція на «шумові хвилі» (чутки, плітки, версії та ін.), розробка і втілення політ. сценаріїв, підготовка політ. програм, підготовка політика до публ. виступу, розробка і застосування іміджевих технологій, орг.-управл. послуги з проведення політ. кампаній та ін.

Літ.: Luntz F. I. Candidates, Consultants and Campaigns. New York, 1988; Courtney W. Consulttant Democracy. Chicago, 1988; Поляков Л. В. Основы политического консультирования: теория и практика. М., 2004; Горбатенко С. В. Політичний консультант як суб'єкт практично-політичної діяльності // Політол. вісник. 2007. Вип. 29; Горбатенко С. В. Політичне консультування: теоретичне обгрунтування і основні напрями практичного здійснення // Політол. вісник. 2007. Вип. 30. *С. Горбатенко*

КОНТЕ́НТ-АНА́ЛІЗ (від англ. contents — зміст, вміст або аналіз змісту) — наук. *метод*, що дає змогу здійснювати формалізоване дослідження змісту текстових масивів (у широкому їх розумінні) з метою виявлення в них певних абстрактних моделей, закономірностей, соціальних, культурних, ментальних особливостей тощо. Як конкр. методика, К.-а. являє собою сукупність (комплекс) дослідницьких процедур, які розгортаються від формування абстрактного об'єкта дослідження і формулювання його конкр. завдань до інтерпретації результатів і їх статист. обробки. Термін «К.-а.» уперше почали застосовувати наприкін. 19 — на поч. 20 ст. в амер. журналістиці. Осн. операції К.-а. були розроблені Г. *Лассвелом* і Б. Берельсоном у 1940-х і в подальшому розвивалися та вдосконалювалися багатьма дослідниками. У *політичних науках* К.-а. дає змогу, зокрема, з'ясовувати тенденції розвитку політ. процесів, щоб прогнозувати функціонування політ. систем або їх компонентів, узагальнювати певні прояви поведінки та відносин різних політ. суб'єктів. В основі К.-а. лежить розуміння того, що в текстових масивах різні елементи представлені неоднаково — одні частіше, ін. — рідше. Гол. умовою, яка уможливлює проведення К.-а., є наявність матер. носія інформації, що так чи інакше стосується політ. суб'єктів, які цікавлять дослідника. Це може бути будь-яка інформація, зафіксована в друкованих чи рукописних текстах, на фото-, кіно-, відео- чи магнітній плівці, електронних носіях тощо. Застосування К.-а. до наявних даних є доцільним насамперед тоді, коли вони репрезентують досліджувані явища, а їхній обсяг є настільки значним, що без сумарного оцінювання не може бути охоплений. У разі, якщо дані є нерепрезентативними або ж їх замало для к-сної обробки, використовувати К.-а. недоцільно. Тому перший крок у підготовці до К.-а. полягає у визначенні тієї сукупності док-тів, яку дослідник планує вивчати. Після того, як цю сукупність окреслено (напр., вирішено, що мета дослідження може бути досягнута шляхом аналізу парт. програм чи рекламних роликів), дослідник має визначити, чи аналізуватиметься вся сукупність, чи лише певна її частина. Попри те, що однією з переваг К.-а. як дослідницького методу є можливість вивчення сукупностей дуже великих обсягів, нерідко навіть він може бути застосований лише до обмеженої вибірки. Для її формування часто використовують такі вибіркові методи, як простий або системат. випадковий відбір. Власне, К.-а. починається з виявлення смислових одиниць, за які найчастіше беруть: поняття, виражені в окремих термінах (президент, парламент, опозиція, демократія, корупція тощо); тему, виражену в цілих смислових абзацах, частинах текстів, статтях, радіопередачах тощо (федералізація чи зміцнення централізму, співпраця з Росією чи НАТО); імена держ. діячів, політиків, лідерів рухів, найменування держ. чи сусп. інституцій, назви партій; події, факти, випадки, офіц. док-ти. Зазвичай смисловою одиницею або одиницею аналізу є окремий елемент аналізованого масиву, який підраховуватиметься і піддаватиметься статист. обробці. Смислові одиниці аналізу виокремлюють, виходячи із змісту гіпотез дослідження та особливостей його методол. засад. Одиниці аналізу можуть збігатися, а можуть і не збігатися з одиницями рахування. Вони збігаються, якщо здійснюється підрахунок частоти згадування певної смислової одиниці стосовно ін. одиниць. А не збігаються, коли одиниця рахування являє собою просторово-часову протяжність смислової одиниці (тривалість показу рекламного ролика, обсяг газетної площі, к-сть друкованих знаків тощо). У К.-а. може одночасно використовуватися кілька одиниць аналізу і кілька одиниць рахування. Виокремлення цих одиниць є критичним етапом К.-а., від якого, урешті-решт, залежить його ефективність. Ухваливши рішення про сукупність повідомлень, вибірку й одиницю аналізу, можна приступати до самого аналізу. Виокремлення одиниць аналізу здійснюється за спец. розробленими інструкціями. Закодований відповідно до інструкцій текст заноситься в шифрувальний лист і згодом піддається статист. аналізу, який передбачає встановлення взаємозв'язків між елементами рахування, розрахунок різноманітних показників і коефіцієнтів. Не менш важливими є процедури, які забезпечують надійність інформації, отримуваної за допомогою К.-а. До них, зокрема, належать: метод «снігової кулі», контроль обґрунтованості смислових одиниць за допомогою суддів, обґрунтованість за незалежним критерієм, кодування одного тексту різними кодувальниками на основі єдиної інструкції. Останній етап К.-а. являє собою інтерпретацію отриманих числових даних у контексті завдань дослідження.

Розрізняють два типи К.-а. — змістовий і структурний. Змістовий К.-а. спрямований на з'ясування того, ЩО повідомляється, а структурний — того, ЯК саме повідомляється. Напр., за нейтрального змісту публікації про політика вона може супроводжуватися невиграшною його фотографією, що може спричинитися до формування негат. ставлення до нього. Існують три осн. напрями застосування К.-а.: а) з'ясування того, що існувало до тексту і що тим або ін. чином дістало в ньому віддзеркалення (текст розглядається як індикатор певних рис досліджуваного об'єкта, напр. особистості певного політика); б) визначення того, що існує тільки в тексті як такому (різні характеристики форми — мова, структура і жанр повідомлення, ритм і тон мовлення); в) виявлення того, що існуватиме після тексту, тобто після його сприйняття адресатом (оцінювання різних ефектів дії). Комп'ютерні технології дають змогу автоматизувати чимало процедур і значно підвищити продуктивність К.-а. як дослідницького методу.

Літ.: White D. M. The «Gatekeepers»: a case study in the selection of news // Journalism Quarterly. 1950. Vol. 27; Weaver D., Graber D., McCombs M., Eyal C. Media Agenda-Setting in a Presidential Election: Issues, Images and Interest. New York, 1981; Iyengar Sh., Kinder D. R. More than Meets the Eye: TV News, Priming & Public Evaluations of the President // Public Communication & Behaviour. Vol. 1. London, 1986; Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Ахременко А. С. Политический анализ и прогнозирование. М., 2006. *П. Фролов*

КОНТРЕЛІ́ТА (лат. contra — проти, франц. elite — видатні представники якої-небудь частини сусп-ва, угрупування й т. п.) — люди, соціальна група, що володіє характерними для еліти психол. якостями, але не має доступу до керівних функцій внаслідок свого соціального статусу й різного роду бар'єрів. Сутність поняття «К.» розкривається в наук. працях соціолога В. *Парето* (1848–1923). У своїй праці «Підйом і падіння еліт» він писав: «Історія суспільств — це історія послідовної зміни привілейованих меншостей, які зароджуються, вступають у боротьбу, приходять до влади, користуються нею й занепадають, щоб бути заміненими іншими меншостями». Стабільність еліти забезпечена доти, поки їй вдається поводитися відкрито й інтегрувати в себе *опозицію*, що складається з людей, які володіють елітними рисами особистості, але не входять у правлячу еліту. Еліті починає загрожувати небезпека тоді, коли вона ізолюється від опозиції. Поява К. часто є наслідком розколу *суспільства* та ще недавно монолітної еліти. Тобто соціальна стабільність і рівновага можуть підтримуватися тільки в тому випадку, якщо занепад урівноважується мирним круговоротом еліт. У цьому випадку правляча еліта оновлюється, вбираючи в себе вищі елементи, що піднімаються з низів, і позбувається «своїх найбільш скомпрометованих членів». Але якщо цей рух зупиняється, то відкривається шлях *революції*. Еліта, що руйнується, стає нездатною до певних дій, вона стає уразливою для К. (енергійних людей, породжених масою). Зміни, що відбуваються в сусп-ві, поступово підривають панування одного з типів еліти. Так, володарювання «лисиць» ефективне у відносно спокійні періоди історії, стає непридатним у ситуаціях, що вимагають рішучих дій і застосування насильства. Це призводить до зростання невдоволення у сусп-ві й посилення контреліти («левів»), що за допомогою мобілізації мас скидає правлячу еліту й установлює своє панування. Так замикається коло піднесення і падіння еліт. Напр., аристократії, що правлять, приречені на занепад унаслідок двох типів причин: психологічних (з часом правляча еліта втрачає свою енергію й життєздатність), причин соціально-біол. порядку (спадкоємці не мають якості — сили й енергії, якими володіли засновники). Так, франц. дворянство кін. 18 ст. — рафіноване, скептичне, фривольне — було пронизане новими ідеями, внаслідок чого воно загинуло. За К. *Марксом*, боротьба розгортається між жертвами й гнобителями і вона не може добре закінчитися. За В. Парето, нескінченна боротьба йде між «левами» й «лисицями», тоді як масі «баранів» невідоме навіть правило гри. З цієї точки зору розходження між режимами не мають значення. Отже розвиток сусп-ва відбувається за допомогою періодичної зміни, циркуляції двох гол. типів еліт — «лис» (гнучких керівників, що використовують «м'які» методи керівництва: переговори, поступки, лестощі, переконання й т. п.) і «левів» (твердих і рішучих правителів, що опираються переважно на силу). Різні режими більшою або меншою мірою організовували круговорот або відновлення правлячих меншостей, терпимо ставилися до нього, й інтенсивність цього круговороту так чи інакше пов'язана із соціально-політ. стабільністю.

Поняття «К.» аналізується в рамках моделі конкуретної елітистської демократії, засновниками якої можна вважати М. *Вебера* і Й. Шумпетера. Останній дав класичне формулювання *демократії* як конкуренції між двома або більше групами еліт за владу на більш-менш регулярних і відкритих виборах. Осн. проблема елітистської теорії демократії полягає в тому, щоб визначити такі правила змагання еліт, які забезпечили б належне дотримання дем. принципу участі мас в управлінні сусп-вом. Це виявляється можливим завдяки чітко розробленій правовій процедурі «чесного» суперництва еліт за голоси виборців як єдиного способу виявитися у влади. Для розуміння сучас. механізму формування держ. політики вже недостатньо використати тільки категорії еліти й К. Відомий польс. політолог В. Мілановський запропонував розглядати структуру елітарних кіл залежно від виконання їхніми внутр. угрупуваннями своєрідних функцій у сфері політ. управління сусп-вом. У цьому зв'язку в наук. обіг вводяться поняття: 1) «селекторат», що включає в себе тих осіб, які потенційно готові до виконання профес. функцій у політ. сфері, а також тих, хто впливає на висування представників населення, і тих, хто сам готується до виконання цих ролей; 2) «потенційні еліти», що являють собою розрізнені елітарні угрупування, які ще тільки прагнуть до влади і, відповідно, прояснюють свої ідеол. пріоритети, позиції, і «команди» окремих лідерів; які формуються; 3) «самодіяльні еліти», представники яких можуть лише побічно впливати на прийняті в д-ві політ. рішення. «Самодіяльні еліти» у свою чергу поділяються на опозицію й прихильників проурядових сил. Тих й інших поєднує прагнення зміцнити свої позиції у владі, сформувати механізми постійного впливу на її інститути, здійснити цілеспрямований вплив на сусп. думку. Однак опозиція нерідко супроводжує свою діяльність спробами поставити під сумнів результати виборів, посіяти сумніви в правомірності проведеного урядом курсу, висловити вимоги зміни влади до чергових виборів, закликати населення до вираження політ. протесту.

Літ.: Соловьев А. И. Политология. Политическая теория. Политические технологи. М., 2000; Осипова Е. В. Социология Вильфредо Парето. Политический аспект. СПб., 2004; Парето В. Компендиум по общей социологии / Перевод с итал. М., 2008. *А. Сіленко*

КОНТРРЕВОЛЮ́ЦІЯ (від фр. contre — проти та revolution — революція) — політ. процес, спрямований проти *революції*, що відбувається. Прихильники революції зазвичай визначають К. як негативне сусп.-політ. явище регресивного змісту, що виникає як спроба відновити віджилий, застарілий устрій. Ідеологія революціонерів тлумачить К. як зворотний рух історії. Для політиків, які були позбавлені влади в результаті револ. дій, К. постає єдино можливим способом її повернення. В арсеналі К. широкий спектр методів протистояння та боротьби: пропаганда, агітація, збройні заколоти, екон. блокада, саботаж, підкупи, погрози, насильство, терор, нарешті відкрита військ. боротьба. Нерідко К. звертається по допомогу до зовн. сил («імпорт контрреволюції»). Загострення і поширення боротьби між революцією і К. може завершитися *громадянською війною*. За критерієм використання зброї К. може бути активною або пасивною. Зазвичай виокремлюють два види К.: низхідну та висхідну. Перша являє собою спробу політиків, усунених від влади, повернути її, друга є спробою нових суб'єктів влади захистити її від посягань на неї кол. соратників по революції, які намагаються продовжити сусп. перетворення. Контрревол. дії так само, як і револ., нерідко призводять до загальної сусп.-політ. кризи, сприяють занепаду виробництва та загостренню криміногенної ситуації в країні. Історія розвитку людства містить багато прикладів краху революції під тиском К. (доля революції 1848–49 у Німеччині, Париз. комуни 1871). Відомі приклади часткової К., коли в країні після революції відбувалося поновлення поваленої династії (реставрація монархії Стюартів після англ. революції 17 ст., Бурбонів після франц. революції 18 ст. тощо) при збереженні нових сусп.-політ. відносин.

Літ.: Берк Э. Размышления о революции во Франции. М., 1993; Меркулов Д. Н., Бобровник В. М. Контрреволюция и национальная идея России. М., 2005; Сапрыкин В. А. Революция и контрреволюция: прометеи и плутократы. М., 2004; Сапрыкин В. А. Антикоммунизм. Оппортунизм. Контрреволюция. М., 2007. *М. Обушний, Н. Сіданіч*

КОНТ (Comte) Ісідор Марі Огюст Франсуа Ксав'є (19.01.1798, Монпельє, — 05.09.1857, Париж) — мислитель, який ввів термін «соціологія» й окреслив предмет, структуру, функції нової науки. Навч. в париз. Політех. школі, читав публічні лекції з позит. філософії, був секретарм К. *Сен-Сімона*, його співавтором, наслідував і розвивав ідеї вчителя. К. заклав основи соціол. теорії, що стала відправною точкою методології нової наук. дисципліни, гол. напряму в соціології 19 ст. — позитивізму, осн. його праця мала назву «Курс позитивної філософії» (1838), інституалізації соціології як окремої науки. К. зібрав та узагальнив досвід розвитку природн. і сусп. знань у своїй концепції класифікації наук, яка відтворювала історію і послідовність їх виникнення, втілювала логіку розвитку від простого, абстрактного до складного, конкр. знання, розкривала зв'язок наук з практ. діяльністю, де кожна наступна наука неможлива без попередньої: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія (або спочатку соціальна фізика). Соціологія, за К., є найбільш складною наукою, що має справу зі складними соціальними утвореннями і системами, з яких виникає сусп-во. Він вважав, що соціологія є наукою особливою, що відповідає новому соціальному порядку індустріального світу, яка має використовувати об'єктивні методи дослідження. Наук. позитивізм поєднувався з еволюц. поглядами на *суспільство* і свідомість людей. Мислення, на його думку, в своєму прогресивному розвитку проходить три стадії: теологічну (коли для пояснення різних явищ люди звертаються до надприродних сил або до богів), метафізичну (коли люди намагаються пояснити ці явища за допомогою абстрактних понять, умоглядно) і позитивну (коли вони формулюють достовірні твердження, які основуються на фактах, на закономірностях причино-наслідкових зв'язків фактів), вінцем якого і є соціологія. Соціальну реальність К. розглядав з позиції прогресистського світосприйняття епохи Просвітництва, ідеї «порядку і прогресу» стали гаслом нової суспільствознавчої дисципліни.

Така наука, що синтезує всі попередні досягнення, за проектом К., спиратиметься на заг. закони розвитку людства, розкриє всеохоплений детермінізм, який може бути використаний людьми для вдосконалення сусп. орг-ції. Розуміючи і пояснюючи з допомогою позитивного, тобто наук., мислення сусп. розвиток, соціологія сприятиме сусп. прогресові.

У соціальному аналізі К. накреслив два напрями: 1) вивчення соціального порядку — соціальну статику, яка досліджує передумови існування й закони функціювання суспільної системи; 2) вивчення соціальних процесів і змін — соціальну динаміку, яка досліджує закони розвитку й змін соціальних систем. Дослідження принципів встановлення і підтримання порядку, які К. співвідносив з моделями органіцизму, невіддільні в нього від рац. обґрунтованої соціальної політики, покликаної втілювати успіхи соціологічного пізнання. «Всезагальна злагода», яку він поклав у центр свого розуміння сусп-ва, є наслідком властивих людині природжених психол. якостей, що спонукають до сусп. життя. При цьому необхідно долати егоїстичні прагнення, які спонукають індивідів відходити від громадян. стану. Запропоновані К. закони соціальної статики — диференціація, централізація влади, розвиток суспільної моралі — стали фундаментом бачення лібер. соціального порядку. Заслуги К. у тому, що він констатував наявність законовідповідності у соціальних процесах, яка потребує окремої дисципліни для вивчення, виявив фундам. принципи соціальної орг-ції, розкрив природу сусп. життя, розробив модель і запропонував методи нової науки — соціології.

Літ.: Голосенко И. А. Оглядываясь на Огюста Конта // Социол. науки. 1999. № 1; Огюст Конт: взгляд из России. М., 2000; Pickering M. Augustc Comte: An Intellcatual Biography. Cambridge, 2009. *В. Танчер*

КОНФЕДЕРА́ЦІЯ (від. лат. — confoederatio — спілка, об'єднання) — об'єднання або союз *держав*, за якого д-ви, що утворять К., повністю зберігають свою самостійність, мають свої власні вищі й місц. органи влади, управління й правосуддя. Для координації спільних дій д-ви — члени конфедерації створюють об'єднані органи. Останні функціонують лише в певному порядку й переслідують певну мету. Юрид. основою К. є договір, укладений д-вами-союзниками. Цей договір або серія угод не є основним законом, не являють собою *конституцію*. За своєю природою вони відносяться до категорії міжнар. (міждерж.) угод. Участь у конфедерації зв'язує її членів великим комплексом зобов'язань. Причому К. може цікавити не тільки зовн. політика, а й держ. лад, внутрішньополіт. стан країн, що входять до неї. Так, Союзні збори — орган Нім. К., що існувала з 1815 до створення Нім. імперії, — ухвалювали рішення, що зобов'язували союзників до прийняття конституцій, видання законів, які стосуються прав підданих. Зберігаючи державність, учасники К. відмовляються від самостійного вирішення ряду політ. питань. У відання К. звичайно передається розгляд питань оборони, фін. політики, митної справи, спільної участі в міжнар. відносинах. Так, К. Сенегамбія забезпечувала єдине проведення зовн. політики д-в, які входили до неї. Для цих союзів характерним є створення об'єднаних збройних сил. Можливий високий ступінь спільності у сфері кредитно-грошової системи, уніфікація правових систем, статусу особистості й ін. ін-тів, регульованих держ. правом. К. не має держ. органів, що цілком природно, тому що вона не є д-вою. Конфедеративні установи визначаються як свого роду органи міжнар. об'єднання. Ці органи формуються за принципом делегації, а не в результаті виборів, проведених за участю гр-н. У К. немає парламенту в точному значенні цього слова. Члени колегіальних органів конфедерат. союзу не є депутатами, вони представляють не громадян, а інтереси держав-союзників. На відміну від депутатів *парламенту* делегати у складі союзних органів завжди зв'язані обов'язковими інструкціями, отриманими від своїх д-в, не вправі ухвалювати рішення на власний розсуд. К. мають у цілому заслужену репутацію нестійких, короткочасних, перехідних держ. об'єднань. Вважається, що К. або передують створенню *федерацій*, об'єднанню територій під єдиною унітарною *державністю*, або завершуються їхнім розпадом. Дійсно, строк існування відомих світові К. не перевищував декількох десятків років, якщо не вважати Швейцарії (1291–1787), Нідерландів (1580–1795), а також древніх союзів (Морський союз грец. полісів, Делоський союз та ін.). Є підстави вважати, що К. будуть більш-менш регулярно виникати й зникати у світовій практиці. К. були Північноамерик. штати; Гондурас, Нікарагуа й Сан-Сальвадор; Рейнська конфедерація; Німеччина; Югославія в 1992; Сенегамбія. Разом з тим розвиваються міжамер., іслам., афр. та ін. об'єднавчі рухи. Європ. Союз також може бути зіставлений з поняттям К. *А. Сіленко*

КОНФЛІ́КТ (від. лат. *conflictus* — зіткнення) — різновид соціального зв'язку (відносини, взаємодії, поведінки), що проявляється як відкрите суперництво, протистояння, протиборство сусп. суб'єктів у ситуації кризового загострення. Об'єктом дослідження політичної та ін. наук про сусп-во є конфлікт соціальний (далі: К.). протиріччя чи протиріч їх відносин. Методол. основою такого розуміння К. є розведення понять «протиріччя» (англ. — contradiction) і «конфлікт» (англ. — conflict). Перше з них означає вид соціального зв'язку (відносини), зміст і особливості якого відбивають незбіг (протилежності) поглядів, інтересів, мети, позицій, прагнень, цінностей суспільних суб'єктів. Друге — вказує на специфічний вияв такого зв'язку в ситуації порушення рухливого балансу міжсуб'єктних відносин. Теоретично зміст поняття «К.» розкривається при співвіднесенні з поняттями «співробітництво», «порозуміння», «компроміс», «консенсус». Універсальною причиною виникнення будь-якого К. є поступова або швидка й неочікувана зміна ситуації — соціально-екон., політ., духовно-культ., соціально-психол. та ін. Виокремлюють два види (типи) такої зміни. Перший — виявляється у зміні звичної, усталеної практики сусп. відносин. Другий — означає зміну ставлення сусп. суб'єктів як до звичної практики їхніх відносин (у разі, коли ця практика не зазнала суттєвих змін), так і до тих чи ін. змін. Однак обидва види (типи) змін не обов'язково спричиняють К. Зміни можуть стимулювати і неконфліктну соціальну активність: або як самостійну реалізацію сусп. суб'єктом власних інтересів без зазіхання на інтереси інших, або як взаємоприйнятне конструктивне узгодження сусп. суб'єктами їхніх інтересів і поведінки у змінюваній ситуації. Тобто сусп. зміни конфліктогенними є тільки потенційно. Чинники, які продукують ці зміни, також конфліктогенні лише потенційно. Такими можуть стати екон. криза, неефективна або упереджена держ. політика, що утруднює реалізацію інтересів одного або більше сусп. суб'єктів, зовн. втручання у відносини між цими суб'єктами, політизація етнічності та ін. Зміни і їх фактори є виявом і наслідком людської діяльності — духовної і матер., індивід. і групової, репродуктивної і продуктивної. Будь-який вид діяльності являє собою взаємодію об'єкт. і суб'єкт. факторів. До перших належать умови (відносини), в яких діє сусп. суб'єкт, до других — властивості цього суб'єкта. Бути чи не бути К. в умовах, що змінюються, залежить саме від суб'єкт. фактора — світогляду, ідеалів, традицій, ціннісних орієнтацій, психол. особливостей сусп. суб'єктів, їх схильності, здатності й волі до певної поведінки (конфліктної чи неконфліктної). Виокремлюють такі типи (види) К.: за сферою сусп. відносин — екон., власне соціальний, політичний, культурний, релігійний, етнічний, мовний, трудовий, професійний, службовий, побутовий; за суб'єктами (учасниками) — внутріособистісний, міжособистісний, внутрігруповий, міжгруповий, міждерж.; за інтересами — ресурсний, статусно-рольовий, ціннісний, ідеологічний; за тривалістю — швидкоплинний, довготривалий; за характером поведінки конфліктантів — насильницький, мирний; за наслідками — конструктивний, деструктивний. Ця типологія є умовною. Її логічна основа й особливості, подібно основі та особливостям будь-якої ін. типології К., визначаються конкр. гносеол., праксеол. та прикладними цілями і завданнями. У контексті таких цілей і завдань важливими є питання соціальної функції та етапів виникнення і перебігу К. Ці питання актуалізувалися одночасно з формуванням осн. концепцій К.: класової боротьби (К. *Маркс*), панування і підкоряння (М. *Вебер*), базових потреб індивідів і соціальних круп (П. Сорокін), загальної теорії конфлікту (К. Боулдінґ), позитивно-функціональної (Л. Козер), структурно-функціональної (Т. *Парсонс*), конфліктної моделі сусп-ва (Р. *Дарендорф*). За спостереженнями амер. політолога Р. Преторіуса, у 1960-х конфліктологи, зокрема в США, розділилися на дві школи — «школу консенсусу» і «конфліктну школу». Перші вважають конфлікт соціальною аномалією, відхиленням від нормального розвитку суспільства через посилення в ньому соціальної, культ. та ін. диференціації, розмежування людей за соціальними статусами, ролями, майновим, освітнім рівнем тощо. Чим більша диференціація, тим вища соціальна напруга (англ. — strain). Вона передує власне К., який бажано відвернути, обмежити або конструктивно розв'язати. Натомість прихильники «конфліктної школи» наполягають, що К. іманентний сусп-ву. Ця їхня позиція наближається до Марксового розуміння К. (класової боротьби) як рушійної сили історії. Однак, за К. Марксом, К. є зіткненням між панівною меншістю і гнобленою більшістю. Новітня ж «конфліктна школа» (Р. Дарендорф) виходить з того, що у 2-й пол. 20 ст. більшість досягла соціального добробуту, прагне зберегти наявну систему і пропорції розподілу сусп. благ, ігнорує домагання інших отримати такий самий, як і в неї, статус, що й призводить до К. Ця концепція не позбавлена внутр. суперечливості. У ній К. розглядається як неминучий і необхідний компонент нормального сусп. розвитку і спосіб оновлення соціальної системи. Водночас визнається необхідність врегулювання К., позаяк у певних випадках він може систему руйнувати. Сусп-во також наділяється двома обличчями: одне з них — гармонія і порозуміння, інше — конфлікт і примушування. Перше з них, якщо неухильно дотримуватися логіки «конфліктної школи», слід було б визнати ненормальністю. Очевидно, що К. як спосіб регулювання (зняття, розв'язання, гармонізації) протиріч розвитку сусп-ва як динамічної системи завжди має оптимальнішу альтернативу. Вона полягає у виробленні й реалізації в умовах, що змінюються, такої моделі взаємодії та поведінки сусп. суб'єктів, яка знімає напругу в їхніх відносинах і збалансовує інтереси, уникнувши деструктивного зіткнення. Адже стабілізацією завершується будь-який К., що його не вдалося відвернути. Звісно, в разі, якщо метою і (або) результатом К. не стає усунення якогось чи всіх його учасників із системи сусп. зв'язків (напр., етн. або соціальний *геноцид*). Відповідне розуміння обумовило поширеність концепції К., згідно з якою позитивну, прогресочинну соціальну функцію визнають за протиріччям, а також за напругою як станом актуалізації сусп. протилежностей і зумовлених ними проблем, коли їх ще можна розв'язати безконфліктно; власне ж К. як кризову стадію розвитку протиріччя відносять до небажаних конфронтаційних відхилень від нормальної сусп. динаміки.

Літ.: Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. М., 1996; Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998; Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. М., 2000; Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: Очерки политики свободы / Пер. с нем. М., 2002; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в Україні: політологічний концепт. К., 2005; Русинка І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами. К., 2007; Семенов В. А. Конфликтология: история, теория, методология. СПб., 2008.

В. Котигоренко

КОНФЛІ́КТ ПОЛІТИ́ЧНИЙ — вид соціального *конфлікту*, що проявляється як відкрите суперництво, протистояння, протиборство сусп. суб'єктів з приводу відносин *політичної влади* і політ. управління в ситуації кризового загострення протиріччя чи протиріч відносин цих суб'єктів. Суб'єктами К. п. можуть бути індивід, соціальна, профес., етн., реліг., ідеол. або ін. група чи спільнота, легалізована або не легалізована політ., громад. орг-ція, об'єднання чи рух, органи центр. і місц. влад, д-ва, міждерж. утворення та ін. Внутрішньосуб'єктні або/і міжсуб'єктні протиріччя, загострення яких призводить до К. п., можуть стосуватися як власне *політики*, так й ін. сфер сусп-ва — економіки, соціального захисту, культури, релігії, мовних, міжетн., майнових та ін. внутрішньодерж. і міждерж. відносин, де реалізація протилежних поглядів, інтересів, мети, позицій, прагнень, цінностей сусп. суб'єктів потребує використання ресурсу *політичної влади* і політ. управління. Боротьба за цей ресурс і його можливості становить предмет і визначає зміст К. п. У політ. сфері виокремлюють кілька її потенційно конфліктогенних криз: *ідентичності* (розпад традиц. для *політичної культури* сусп-ва ідеалів і цінностей та пошук нових), *участі* (нездатність усталених політ. практик задовольняти потреби індивідів і *груп інтересів* у доступі до ресурсів політ. влади), проникнення (намагання центр. держ. влади адмініструвати життєдіяльність населення територій без належного врахування інтересів цього населення і позиції місц. влад), *легітимності* (невідповідність мети, змісту, форм, методів діяльності та персонального складу органів влади уявленням великої частини гр-н). Криза розвитку іманентних сусп-ву протиріч не завжди трансформується у К. п. Вона тільки засвідчує настання ситуації, коли прийнятні до того стан, форми і способи відносин (взаємодії) сусп. суб'єктів вже не задовольняють якогось з них або всіх. Виникає напруга — передконфліктна стадія (її ще називають латентною), коли незбіг інтересів і позицій сторін актуалізується, стає очевидним і навіть демонстративним, однак ще можна врегулювати ситуацію, уникнувши зіткнення. Якщо цього не відбувається, ймовірним стає поворот до власне К. п., якому передує накопичення у сторін агресивних почуттів і настроїв, відкрите висловлення претензій і аргументів, виношування планів рішучих дій і різкої поведінки, пошук союзників. Зазвичай у цій стадії трапляється інцидент, який стає приводом і зав’язкою конфлікту. Серед його виявів — насильство: спроба примусу або завдання шкоди, що відбувається всупереч інтересам і волі сторони або сторін, проти якої або яких вони спрямовані. Далі відбуваються ескалація, кульмінація і, нарешті, завершення конфлікту. Останнє може бути різним, зокрема, як переривання чи припинення конфліктної поведінки внаслідок усвідомлення її безперспективності або осмислення факту наявності спільних інтересів сторін як основи для нормалізації їхніх відносин, нерідко — із залученням посередників, здатних сприяти залагодженню ситуації; *компроміс*; повне або часткове підпорядкування однієї сторони іншій; добровільне або насильницьке припинення існування якоїсь зі сторін як суб’єкта сусп. відносин. Для вивчення, розроблення і реалізації технологій розв’язання К. п. в його структурі виділяють: учасників (суб’єктів, сторони); умови і фактори виникнення та перебігу; зміст і характер; інтереси і мету учасників; їхній ресурсний потенціал; способи й особливості поведінки на різних стадіях передконфліктної і конфліктної взаємодії; реалії конфліктної ситуації та уявлення про неї учасників і третьої сторони (нейтральної, зацікавленої або незацікавленої, залученої до розв’язання як посередник); просторові й часові параметри; етапність та інтенсивність; очікувані, ймовірні та реальні результати і наслідки. *Конфліктологією* напрацьовано методи регулювання і розв’язання К. п.: відкладення (тимчасова поступка опонентові), ухиляння (відмова від зустрічі й взаємодії з протилежною стороною), підміни (переведення взаємодії в площину поза предметом, щодо якого виникло протистояння), конфронтації (радикалізація поведінки), *консенсусу* або *компромісу* (зближення позицій і вироблення прийнятного для сторін формату виходу з К. п. і післяконфліктної взаємодії), третейського арбітражу, переговорів (у т. ч. за участі посередника). Оптимальними вважаються переговори, зміст яких становлять не «торги» довкола поступок сторони чи сторін, а «м’яке» за формою співставлення позицій щодо суті предмета К. п., віднаходження балансу інтересів і взаємовигідних способів і форм розв’язання проблем та наступної взаємодії. Протиріччя — іманентні сфері політики і політичній взаємодії. Розв’язуватимуться вони через конфлікт чи неконфліктними способами великою мірою залежить від якості та рівня політ. і правової культури сторін, їхньої схильності й здатності до тієї чи ін. поведінки.

Літ.: Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. М., 1996; Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. М., 2000; Рубин Дж., Пруйт Д., Ким Хе Сунг. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение / Пер. с англ. СПб, 2001; Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: Очерки политики свободы / Пер. с нем. М., 2002; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в Україні: політологічний концепт. К., 2005; Семенов В. А. Конфликтология: история, теория, методология. СПб., 2008.

В. Котигоренко

КОНФЛІКТОЛО́ГІЯ (від лат. conflictus — зіткнення і грец. λόγος — слово, вчення) — система наук. знань про природу, причини, фактори виникнення і динаміку *конфліктів*, принципи та способи їх запобігання і розв’язання. Становленню К. як такої передувало формування концептуальних поглядів на феномен конфлікту в процесі зародження й розвитку філософії, соціології, психології та ін. наук. У найдавніші часи питання конфлікту привертали увагу кит. мислителів Лао-цзи (розвиток усього сущого розглядав як протиборство і гармонійне взаємодоповнення його позит. «янь» і негат. «інь» сторін) та *Конфуція* (джерело конфліктів убачав у поділові людей на шляхетних мужів і простолюдинів), філософів античності Ґеракліта (зіткнення і єдність протилежностей, із війною включно, вважав всезагальним рушієм розвитку і гармонії), *Демокріта*, *Платона*, *Арістотеля* (пояснювали ворожість у сусп-ві соціальною нерівністю людей). У серед. віки проблематика конфлікту розвивалася переважно в руслі теології: істор. процес як вічну єдність і боротьбу Божого і земного царств пояснював А. *Августин*, протиріччя і єдність філос. пізнання і богослов’я, людського буття і Бога, світської і духовної влади аналізував *Фома Аквінський*. Відтак мислителі епохи Відродження М. Кузанський, Н. *Макіавеллі*, Е. Роттердамський, М. Коперник, Д. Бруно повернулися до світської традиції тлумачення істор. процесу. Вони пояснювали військ. та ін. зіткнення у сусп-тві порочною природою і користливістю людини та правителів, але при цьому саме з людським розумом і гуманізмом пов’язували перспективу подолання соціальної конфліктності. З настанням Нового часу і доби Просвітництва пізнання світу і його конфліктів стало набувати більшої системності й водночас диференціації: Т. *Гоббс* причини конфліктів пояснював егоїзмом людини, прагненням одних отримати владу, а інших — домогтися рівноправ’я; Ж.-Ж. *Руссо* людську природу визначав як миролюбну, пов’язуючи конфлікти з помилками і схильністю до приватної власності; А. *Сміт* витоки конфліктів убачав у поділові сусп-ва на класи, протиборство між якими визнавав за рушій розвитку. Наприкін. 18 — 1-й пол. 19 ст. проблематика конфлікту набула виразного «воєнного забарвлення»: І. *Кант*, вважаючи ворожість, загрозу війни і саму війну природним станом людського буття, наполягав на важливості досягнення сусп. миру; К. Клаузевіц доводив, що військ. конфлікти є закономірним продовженням відносин усередині д-в і між ними. Приблизно тоді ж Г. *Гегель* обґрунтував тезу, яка укріпила теор. фундамент знання про конфлікти: дві протилежності можуть бути одночасно в одному і тому ж сенсі властиві одному об’єкту. Наук. думка 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. стала прямою предтечею сучасної К.: еволюц. вчення і концепт природного відбору Ч. Дарвіна, що пояснювали конфлікти у тваринному світі конкуренцією за життєві ресурси та ін.; філос. концепція і теорія класової боротьби К. *Маркса* і Ф. *Енгельса*; соціологія як розвиток наук. надбання О. *Конта*; психологія, пов’язана з іменем В. Вундта; власне соціологія конфлікту Г. *Зіммеля*; теорія психоаналізу З. *Фройда* та її концепт конфлікту свідомого і несвідомого у психіці людини; напрацювання соціолога, економіста, політ. філософа й історика М. *Вебера*. Відтоді й дотепер конфлікти досліджуються різними науками — військовими, соціологією, правознавством, політичною, економічною, історичною, психологією, психіатрією, соціобіологією, біологією. Поступово сформувався об’єкт сучасної К. — конфлікти за участю людини (внутріособистісні, а також соціальні — міжособистісні, між особою і групою, міжгрупові, між окремими д-вами та/або міждерж. утвореннями), а також конфлікти у тваринному світі (зооконфлікти). Наприкін. 1950-х відбулося становлення К. (першоназва — «соціологія конфлікту») як відносно самостійної наук. галузі. «Індикаторами» цього стали публікації К. Боулдинга «Реконструкція економічної теорії» (1950), Т. *Парсонса* «Соціальна система» (1951), Л. Козера «Функції соціальних конфліктів» (1956), Р. *Дарендорфа* «Соціальні класи і класові конфлікти в індустріальному суспільстві» (1957). Представлені в них концепції *конфлікту* багато в чому відмінні. Однак це не перешкодило формуванню на їхній основі схожих конфліктологічних практик. З 1970–80-х розробляються і впроваджуються в університетську освіту (передовсім у США) програми психол. тренінгу і навчання конструктивній поведінці у процесі конфліктної взаємодії, переговорні методики розв'язання конфлікту тощо. Напрацювання зх. вчених помітно вплинули на розвиток К. на посткомуніст. просторі.

Літ.: Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. М., 1996; Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998; Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. М., 2000; Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: Очерки политики свободы / Пер. с нем. М., 2002; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в Україні: політологічний концепт. К., 2005; Русинка І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами. К., 2007; Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. 3-е изд. СПб., 2007; Семенов В. А. Конфликтология: история, теория, методология. СПб., 2008. *В. Котигоренко*

КОНФОРМІ́ЗМ І НОНКОНФОРМІ́ЗМ У ПОЛІ́ТИЦІ (від лат. conformis — відповідний, подібний) — прояви пристосуванства, пасивне підкорення більшості або, навпаки, протидія цим процесам у політ. житті. К. і н. у п. пов'язані з явищем політ. лояльності, але К. не тотожний лояльності, так само як Н. не тотожний її відсутності. Так, у Рад. Союзі в епоху застою *націоналізм* як прояв Н. пов'язувався зазвичай з нелояльністю, але він стосувався лише політ. режиму, а не сусп-ва в цілому. І. Бузормені-Надь розглядає поняття «незрима лояльність». Вона властива представникам соціальних груп і проявляється в такому приєднанні до групи, коли виникає бажання ідеалізувати й виправдовувати все, що її стосується. Кожний член групи переживає своєрідний обов'язок щодо групи, з якою він себе ідентифікує, почуття вдячності групі, прагнення бути схожим на неї (тотожним їй), її лідерів, найбільш яскравих, типових представників або тих, з ким виникає особливо тісний емоційний зв'язок. «Незрима лояльність» найвиразніше проявляється в родинних та етн. групах. Е. *Фромм*, вивчаючи психол. корені тоталіт. сусп-ва, зокрема *фашизму*, описав один з механізмів «втечі від свободи» — «автоматизуючий К.». У сусп-ві, навіть демократичному, індивід певною мірою перестає бути самим собою; піддаючись К., він стає таким, як і решта, таким, яким його хочуть бачити інші. Коли зникає відмінність між власним Я і навкол. світом, зникає й усвідомлений страх перед самотністю і безсиллям. Однак при цьому втрачається і частина особистої свободи. Цей механізм Фромм порівнює з явищем мімікрії — захисним забарвленням деяких тварин. Як приклад К. він наводить ставлення людини до *політики*. Якщо запитати пересічного читача газети, що той думає про ту чи ін. політ. проблему, то він більш-менш точно перекаже зміст прочитаного в газеті, видаючи це за «власну» думку і вірячи, начебто все, сказане ним, є результатом його власних міркувань. Політ. погляди можуть передаватися від батьків до дітей, причому останні не усвідомлюють, що їхня «власна думка» визначається авторитетом старших і складається ще в дитячі роки.

Щодо К. і н. у п. існують певні закономірності. Відомо, що коли певна політ. сила приходить до влади, то лояльність до неї серед значної частини обивателів істотно зростає. Е. Фромм описує явище політ. лояльності на прикладі фаш. Німеччини. Після приходу *Гітлера* до влади в 1933 лояльність більшості населення нацист. урядові була посилена тим, що мільйони людей почали ототожнювати уряд Гітлера з Німеччиною взагалі. У руках нацистів була держ. влада, отже, опозиція до нацист. партії стала рівнозначною опозиції до Німеччини. Більшість людей, навіть ті, котрі не мали нічого спільного з нацизмом, вибираючи між самотністю і почуттям єдності із спільнотою всіх німців, ставали на захист нацизму від зовн. критики, оскільки розцінювали її як напади на Німеччину. Анал. закономірності спостерігалися і в ін. країнах протягом тривалої і складної історії. Яскравим прикладом політ. К. було ставлення населення України до незалежності, яке визначалося на двох референдумах, що проводилися відповідно в берез. і груд. 1991 (тобто з інтервалом менш як 9 місяців). Перший референдум проводився в кол. Рад. Союзі, а другий уже фактично в незалежній Україні. Їхні результати були діаметрально протилежними, що ілюструє підтримку населенням того політ. устрою, який зорганізував плебісцит. Політ. К. як явище можна також розглянути на прикладі поведінки представника певної *партії політичної*. Так, не лише парт. дисципліна, а й неусвідомлена лояльність рядового члена партії до своєї групи змушує його підпорядковувати свою думку офіц. позиції партії, що проявляється, напр., під час прийняття рішень у *парламенті* шляхом таємного голосування (коли складно перевірити, за що голосував той чи той депутат). Незважаючи на поширеність політ. К. як загального явища, завжди існують політ. сили та сусп. рухи, які не згодні з офіц. політикою і навіть з політ. устроєм д-ви, тобто такі, що проявляють політ. Н. До них належить не лише політична *опозиція*, а й різного роду групи дисидентів, революціонерів, бунтівників тощо. Вони обстоюють необхідність сусп. трансформацій — від окремих політ. реформ до зміни політ. режиму в цілому. Такі прояви політ. Н. можуть бути як прогресивними, так і реакційними, антисуспільними залежно від істор. ситуації та сусп. інтересів. Повноцінне функціонування *політичної влади* в д-ві можливе за умови динамічної рівноваги К. і н. у п.

Літ.: Boszormenyi-Nagy I., Spark G. V. Invisible loyalties. New York, 1973; Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. М., 1989; Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. СПб., 1996. *П. Горностай*

КОНФУ́ЦІЙ (Кун Цю, Кун-цзи, Кун Фуцзи, 551 до н. е., Китай — 479 до н. е., там само) — мислитель, філософ, засновник конфуціанства. Гол. літ. джерелом вчення К. є книга «Лунь Юй» («Бесіди та висловлювання»), яка складена учнями після його смерті. Володів багатьма ремеслами. З 22-х років він почав займатися навчанням інших, створивши свою школу. Учні дали К. нове ім'я — Кун Фуцзи (у перекладі з кит. «Шановний Учитель Кун»). У 17 ст. місіонери-єзуїти, які приїхали до Китаю і ознайомилися з його вченням, латинізували ім'я як Конфуцій. У житті К. дотримувався 4-х принципів: не займався безпредметними роздумами; не був категоричним у своїх судженнях; не виявляв впертості; не думав про себе самого. Тривалий час К. подорожував країною, пропагуючи своє вчення. Але його ідеї не знаходили відгуку. Втім, згодом він став першим радником правителя у царстві Лу. Однак правитель не дослухався порад мислителя щодо того, як повинна бути організована система управління в д-ві. Тож слава до К. прийшла лише після його смерті: починаючи із 125 до н. е. обов'язковою умовою прийому на імператорську службу стає складання іспитів з класичного конфуціанства. І так триває бл. 2000 років.

К. жив у період напруженої політ. боротьби між кит. царствами й безладу всередині самих цих царств. Тому питання про політ. стабільність, методи управління д-вою й досягнення нею багатства й могутності були одними з найгостріших питань того часу. Розглядаючи д-ву як велику сім'ю, а політ. владу як аналог влади батька, К. створив свою етико-політ. систему, викладену в «Лунь Юй». Відтак в основу держ. управління ним покладені етичні норми, а не жорстокі закони і покарання. «Якщо, — підкреслював К., — керувати людьми, посилаючись на закони і підтримувати порядок за допомогою покарань, то народ тільки ухилятиметься від покарання і не відчуватиме сорому. Якщо ж керувати народом безпосередньо доброчинством і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і виправиться». Конфуціанська етика опирається на такі поняття, як «взаємність» («шу»), «золота середина» («чхун-юн»), гуманність («жень»), які є складовими «правильного шляху» («дао»). Правильного шляху, згідно вчення К., має дотримуватися кожний, хто бажає жити в злагоді із самим собою, з ін. людьми, з самою світобудовою. Дотримуватися ж золотої середини, як вважав К., надзвичайно важко і до снаги не кожній людині. Основа гуманності — це повага до батьків, любов до людей. Ієрогліф «жень» складається із знаків «людина» й «два», тобто він означає стосунки між людьми. Людяність — це шлях кожної людини до себе. І вона робить людину мостом між тим, чим вона є, і тим, чим вона має бути. Що ж стосується взаємності, то це — одна з гол. заповідей конфуціанства, золоте правило моральності: «Не чини іншим того, чого не бажаєш собі». Так К. відповів одному зі своїх учнів, який попросив вчителя коротко передати сутність його вчення. К. дав розгорнуту характеристику людини, яка дотримується моральних заповідей. Цзюн-цзи, або шляхетна людина — це така людина, яка спроможна вибудувати свою поведінку відповідно до волі Неба, великого закону Дао. У душі такої людини діє доброчинність («де»): «Небо породило в мені де». Її життєвими принципами є: «жень» — людинолюбство, «сяо» — повага до батьків, «лі» — виконання ритуалів. Шляхетній людині К. протиставляє простолюдина (низьку людину). Таке протиставлення проходить через всю книгу «Лунь-Юй». Низька людина, на думку К., не має внутр. переконань, діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб, дбає лише про власний зиск. Їй не можуть бути доручені державні справи. Основу держ. управління К. бачив у моральному прикладі тих, хто управляє д-вою. Мудрий адміністратор, вважав К., повинен завойовувати довіру людей до себе невпинною турботою про них, дотриманням норм ритуалу, традицій, невпинним самовдосконаленням, тому що той, хто не в змозі вдосконалювати себе, ніколи не зможе виправити інших. Мораль шляхетної людини подібна до вітру, мораль же простолюдина подібна траві: куди дме вітер, туди має нахилятися трава. Сусп. ідеал мислителя знаходився в минулому, тому він і створив вчення «про виправлення імен», сутність якого полягає в тому, щоб привести речі у відповідність з їхнім минулим значенням. Йдеться про повернення до старод. традицій в усіх сферах життя: у взаєминах людей, у стосунках правителів і народу тощо. Ось як К. пояснив це одному правителю: суть усього в тому, щоб «володар був володарем, підданий — підданим, батько — батьком, син — сином» (це т. зв., вічний принцип «лі»). Досягти цього можна тільки дотримуючись традицій і зразків минулого. Порушення цього принципу, за К., веде до безладдя. Конфуціанство заперечувало участь народу в управлінні д-вою, але пропагувало громадян. мир і злагоду в сусп-ві, стверджувало, що сенс і мета держ. політики полягають у тому, щоб упроваджувати етичні принципи в політ. життя, дотримуючись звичаїв минулого.

Літ.: Малявин В. Конфуций. М., 1992; Мудрецы поднебесной: Сборник / Лао — цзы, Конфуций, Мо — цзы, Сюнь — цзы. Симферополь, 1998.

Ю. Остапець

КОНЦЕНТРА́ЦІЯ ВЛА́ДИ — (від лат. con... — префікс, що означає об'єднання, спільність, і centrum — центр, середина) форма орг-ції *влади*, яка виявляється в абсолютизації власного статусу, у пост. прагненні влади до зосередження в одному центрі прийняття управлін. і політ. рішень. К. в. зумовлює самовладдя, обов'язкове і різке відторгнення всього того, що є опозиц. до неї. К. в. пояснюється прагненням влади до винятковості, макс. суверенності, «всюди присутності», тотальному охопленні «усього й уся» (В. Холод). К. в. найяскравіше виявляється через надмірну персоніфікацію суб'єкта влади — лідера. Аргументи на користь К. в. (Д. Стоун): дозволяє зробити стандартною держ. політику в усіх юрисдикціях і підвищує рівень її уніфікації. Осн. підходи до вивчення К. в.: 1) Проблему К. в. можна розглядати з точки зору потенційної й актуальної влади (Д. Ронґ). Вивчення потенційної влади дозволяє спрогнозувати як переваги, так і недоліки К. в. Аналіз актуальної влади дає змогу корегувати рівень К. в. у конкр. випадках. 2) Якщо досліджувати владу як кластерне поняття (Дж. Добнем), К. в. має аналізуватися у 4-х вимірах: актор, дія, наміри і результат, при цьому особлива увага повинна звертатися на специфіку координац. зв'язків усередині владного механізму. 3) Проблема К. в. може розглядатися в антиномії «баланс-дисбаланс влади» через дослідження таких аспектів: влада суб'єкта над об'єктом, влада об'єкта над суб'єктом, взаємозалежність між суб'єктом і об'єктом влади. Адже у системі влади важливими є як прямі, так і зворотні зв'язки — не лише об'єкт влади залежить від волі владного суб'єкта, але й навпаки. 4) Процедурний підхід передбачає дослідження ефективності К. в. через вивчення таких параметрів: дієвість, адекватність, розуміння, збереження, своєчасність прийняття рішень, легітимність, підтримка. К. в. можна розглядати як одну з технологій і процедур владарювання. 5) Функціональне розуміння К. в. базується на стандартизації, формалізації, зосередженні й впорядкуванні функцій влади, їх орг. оформленні у певну систему не лише у відповідності з правовими (юрид.), а й в узгодженні з морально-етичними, ідеологічно-ціннісними, релігійно-культ. взірцями, які визначають характер діяльності й відносин влади, регулюють дії її суб'єктів і контрсуб'єктів. 6) Діяльнісний аспект К. в. відображає передусім два вирішальні процеси — процес вироблення, обговорення і прийняття владних рішень та динамічний процес впровадження цих рішень у життя. Відповідно до нього, К. в. як стан і процес влади може тлумачитися через поняття: «владна воля» — свобода у вияві влади, владарювання, здійснення заходів, яким усі мусять підпорядковуватися; «владна дія» — сутність влади, упевнена демонстрація її впливу; «владний акт» — орг. і правове оформлення владної дії. К. в. можлива за умов поєднання усіх цих складових, коли засобом здійснення влади стає авторитет або панування, а формою її реалізації — керівництво.

Літ.: Bachrach P., Baratz M.S. Power and Poverty: Theory and Practice. New York; London; Toronto, 1970; Power. Oxford, 1986; Wrong D. H. Power: Its Forms, Bases and Uses. With a New Preface. Oxford, 1992; Холод В. В. Феномен парапολитики: идеи, свершения, социальные результаты. Сумы, 2004.

С. Бульбенюк

КОНЦЕ́ПТ «ПРА́ВДА» (від лат. conceptus — думка, поняття) — коректне співвіднесення і представлення зв'язків світу дійсного і уявлень про нього. Він є ключовим для успіху будь-якої ідеол. чи політ. доктрини. К. п. може виступати синонімом концепта «істина», хоча останній розуміється як якість абсолютна, в той час як К. п. може містити значення конкретності або частковості, інколи навіть суб'єктивності (пор. «У кожного своя правда»). К. п. є абсолютним ціннісним орієнтиром в усіх культурах, позначеним відтак конотацією бажаності. К. п. усвідомлюється як такий, що має перевагу над неправдою, кривдою. Водночас кривда розуміється як зло, що закріплено синонімічною парою зло/кривда. Соціальні перспективи, концептуалізовані у термінах К. п., справедливість, право, утворюють картину ідеального сусп. порядку, правильності буттєвого устрою, його надійності. Вживаючи їх, політики та ідеологи негайно задовольняють соціальні очікування, тому що бажаність цих концептів у картині світу, в яку індивід (чи колектив) вписує себе, є іманентною властивістю сусп-ва. Сусп. досвід не дає прикладів, коли б політ. сили пропонували свої програми чи ідеї як такі, що є «спертими на неправду». Яким би не було смислове наповнення К. п., його використання із необхідністю супроводжує становлення і розповсюдження будь-яких політ. концепцій чи формування ідеол. течій, що за змістом можуть бути як завгодно далекими. Претенденти на соціальний вплив з необхідністю засвідчують свою причетність до К. п., знання істини. Різнорідні політ. тексти неодмінно включають оцінні характеристики власних тверджень як правдивих, істинних. Чим більше істинного у самоформулюваннях несе доктрина, тим вірогіднішим (у розумінні апологетів) є її успіх у сусп-ві. Причетність до аргументаційної спроможності концепта К. п. сприймається як запорука успіху в боротьбі за соціальний вплив. К. п. є важливим як на рівні ідеол. конструктів, так і на рівні практики політ. технологій.

Літ.: Степанов Ю. С. Правда и истина // Константы русской культуры. Опыт исследования. М, 1997; Яворська Г. М., Богомолов О. В. Хто такий справжній європеєць // Непевний об'єкт бажання: Європа в українському політичному дискурсі. К., 2010. *А. Березовенко*

КОРА́Н — гол. священна книга мусульман, основне джерело *ісламу*. Правильне вимовляння «Кур'ан». Слово «К.» походить від араб. кореня «кир'аа», який має значення «читання напам'ять», «декламування». Мусульмани часто називають К. шанобливо Книгою (аль-Кітаб — араб.) або Книгою Аллаха (Кітабуллах). Згідно вчення ісламу, К. є словом Божим, він не є сотвореним, а існує предвічно як атрибутивна риса Аллаха і був переданий людям шляхом Одкровення. К. вважають останньою ланкою у ланцюгу даних людству Божих Одкровень. К. сповіщався пророку Мухаммаду через архангела Гавриїла (Джібріла — араб.) частинами протягом більш як 20 років з деякими перервами. Дар пророцтва у Мухаммада виявився у віці 40 років і тривав до його смерті. Перше Одкровення від архангела Гавриїла Пророк одержав у місяць Рамадан. Аяти К., ниспослані Мухаммаду протягом 13 років у Мецці (до його переселення — Хіджри), звуть мекканськими, ниспослані у м. Медина та на шляху до неї — мединськими. К. виголошений та записаний араб. мовою. Записи К. після смерті пророка Мухаммада було зібрано в єдину книгу в період правління халіфа Абу-Бакра, яка згодом зберігалася наступним халіфом Омаром та вдовою Пророка Хафсою. Осман — третій халіф (644–656) ініціював укладання ретельно вивірених копій К., які стали його офіц. текстами. Три з них дійшли до наших часів. Структуру К. утворюють сури та аяти. Слово «сура» перекладається як «крок», «ступінь», «частина» (часто неправильно перекладають як «глава» або «розділ»). Єдиний текст К. містить 114 сур, розташованих (починаючи з II) переважно за довжиною. Вони складаються з 6600 аятів. Це слово араб. означає «знамення», «чудо». Неправильно (за аналогією з біблійною традицією) розуміти аят як «стих». Для зручності вивчення та повсякденного читання текст К. умовно поділяють на 30 джюзів (фрагментів), які у свою чергу розділяють на хізби ($^1/_2$ джюзу) та рубу ($^1/_8$ джюзу). Останній є мін. часткою К. для щоденного читання. Для мусульманина К. є вічним чудом. Згідно ісламу, К. завершує всі попередні монотеїстичні Священні Писання, даючи людям завершене, кінцеве, остаточне, повне Одкровення. Він має гранично універсальний характер, його адресовано не одним лише арабам, а всьому людству незалежно від раси або етн. приналежності особи. К. містить найбільш універсальні принципи людського буття в індивід. і сусп. його вимірах. Призначення цих принципів мусульмани вбачають у знешкодженні зла у свідомості й вчинках людей, в утвердженні відносин справедливості й братерства поміж ними.

Зміст К. є осн. джерелом релігії ісламу. Осн. положення К. тяжіють до двох смислових центрів: віри в Єдиного Бога та непорушності й обов'язковості встановлених Ним законів. Віра стає духовним стрижнем усього духовного світу особи, а закони ісламу визначають усі її відносини з Всевишнім та з навколишнім світом. Із цим пов'язані ісламські принципи: єдинобожжя — «таухід» (єдність та єдинність Аллаха); посланництва Божого і пророцтва — «рісалат» (титул «Расуль акрам» — «Найвидатніший пророк» — належить Мухаммаду); намісництва, спадкоємності — «Халіфат Расуль Аллах», що означає намісництво Боже на землі, а також місію голови мусульм. умми або д-ви. До найвідоміших ідей К. належить теологема напередвизначеності всього сущого, яка (попри її антиісламські інтерпретації) визнає за людиною право на свободу вибору та означає покірність волі Всевишнього Господа світів, а не схиляння перед обставинами. Ці принципи є аспектами гол. теми К. — реальності існування Бога, Його вищої влади і відповідального становища людини стосовно Нього — і як Божого раба, і як слуги Божого, і як Його намісника на землі. У концентрованому вигляді ці принципи містяться у першій сурі «Аль-Фатіха» («та, що відкриває») та сурі 112 «Аль-Іхлас» («чистота віри») та ін. К. є найголовнішим джерелом політично-правових поглядів мусульман, з нього випливає шаріат. Настанови щодо соціальних проблем містять насамперед мединські сури. Найчастіше вони висвітлюють питання соціальної орг-ції сусп-ва, соціальних норм, сусп. відносин, громадян. та крим. законодавства, війни та миру, засобів захисту ісламу, стосунків з ін. монотеїстами та язичниками. Мединські сури містять правила, повчання, настанови щодо майнових, екон., сімейних відносин серед мусульман. Необхідність пояснення широким масам вірян положень К. покликала до життя появу «тафсіру» — розгалуженого корпусу коментарів та тлумачень коранічних текстів. Переклади К. нац. мовами не мають сакрального значення, вони вітаються лише як засіб, який полегшує розуміння змісту ориг. тексту. Укр. мовою видано лише фрагменти прямих перекладів (безпосередньо з араб.) К., які здійснено Я. Полотнюком і В. Рибалкіним. Невиданим залишається повний прямий переклад 1913 О. Абранчак-Лисенецького. Переклади К. укр. через мову-посередника не є загальновизнаними і мають передусім літ. цінність. *М. Кирюшко*

«КОРЕНІЗА́ЦІЯ» — *політика* в нац. сфері, прийнята під натиском націонал-комуністів та на вимогу В. *Леніна* 10-м (берез. 1921) і 12-м (квіт. 1923) з'їздами РКП(б). Сам термін «К.» утвердився після 12-го парт. з'їзду. В різних регіонах *СРСР* ця політика набирала відповідної форми («українізації», «татаризації» тощо). Підставою для розгортання «К.» було те, що царська Росія експлуатувала неросійські народи, і у спадщину від неї СРСР дістав фактичну екон. і культ. нерівність між російським і неросійськими народами. Ось чому партія вирішила прискорити розвиток тодішніх неросійських республік, а водночас «укорінитися» на нац. окраїнах. Політика «К.» передбачала підготовку комуніст. кадрів з представників корінної національності, врахування нац. факторів при формуванні парт.-держ. апарату. Крім того, передбачалося поширення освіти рідними мовами, сприяння розвиткові нац. культур, організація мережі шкіл усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей тощо. Ці проблеми належало розв'язувати за офіц. держ. підтримки на місцях. КП(б)У здійснювала ~~цю~~ політику двома напрямами, проводячи «українізацію» і одночасно макс. сприяючи розвиткові нац. меншостей. Практично цю лінію реалізував насамперед наркомат освіти УСРР. 27.07.1923 РНК УСРР видала декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ». Цим декретом укр. мова запроваджувалася в усіх типах шкіл і були визначені терміни їх «українізації». 01.08.1923 ВЦВК України і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвиткові української мови». Планувалося за 2 роки здійснити «українізацію» системи шкільної освіти, держслужбовці під страхом звільнення за рік повинні були вивчити укр. мову, почалося створення системи мовних курсів. У 1923 лише 797 з майже 12 тис. відповідальних працівників парт.-держ. апарату заявили, що знають укр. мову. За переписом населення 17.12.1926, в Україні мешкало понад 29 млн осіб, з них українців — понад 23 млн, росіян — 2 млн 700 тис., євреїв — понад 1,5 млн осіб. Укр. мову визнали рідною понад 22 млн, рос. — бл. 4,5 млн. У містах України укр. мову визнали рідною майже 2 млн осіб, у селах — понад 20 млн. Ось чому йшлося про «українізацію» чиновників, парт.-держ. апарату, що в основному складався не з українців або з українців русифікованих, а також про «українізацію» міст. Оголошувалося, що слід поборювати як рос. *шовінізм*, так і місц. *націоналізм*, але гол. акцент було зроблено на необхідності боротьби з великодержавним рос. шовінізмом. Політика «К.» зробила значний вплив на розвиток нерос. народів СРСР, зокрема укр. народу. Так, у 1924 тираж усіх укр. газет дорівнював 90 тис., у 1927 — 500 тис. У нац. складі КП(б)У українці становили: у 1924 — 33 %, у 1925 — 38 %, у 1926 — 49 %. У школах України запанувала укр. мова. Культура починає бути схожою на духовну індустрію. Формується нац. урбаністична культура. З'являються нормальні видавництва. Літ. продукція та періодика дістають значно ширшу, ніж будь-коли, аудиторію. Зріс рівень освіти цієї аудиторії. Уперше в літ-рі з'явилася велика к-сть письменників та інтелектуалів, чия діяльність позначена небувалим спалахом творчої активності. Виникає ціле розмаїття стильових напрямів, численні творчі угруповання. Незважаючи на те, що «К.» (як і «українізація») була специфічним явищем, її сприйняли представники укр. інтелігенції. Зрозуміло, в першу чергу прокомуністично налаштовані, але також і ті, які прагнули в рамках тодішньої державності підтримувати нац. традиції. Не випадково завдяки зусиллям таких діячів, як М. *Грушевський* (він повернувся в Україну у берез. 1924) та інших, істор. та культ. процеси в Україні почали розглядатися як такі, що розвивались поряд з історією Росії, а не як регіональний варіанти останньої. Перехід частини коммуністів на нац. позиції, витворення укр. пролетаріату, збільшення частки міського населення та активна освітня, культ. і наук. діяльність старої і молодої укр. еліти створювали серйозну загрозу контролю Москви над УСРР. Політика «К.» із самого початку її проведення викликала потужний опір рос. шовіністичних кіл, насамперед декого з парт. і держ. керівників, які вважали, що вона призведе до розпаду СРСР. Напр., Г. Зінов'єв заявляв, що «українізація — вода на млин петлюрівців», що вона «суперечить нашій національній політиці, б'є по нашій лінії в цьому питанні, допомагає петлюрівщині, а справжньому шовінізмові відсічі нема». Вже на 4-й нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками нац. республік і областей (черв. 1923) Й. *Сталін* виразно продемонстрував амбівалентне ставлення до лінії на «К.», оскільки ця лінія стимулювала нац. самосвідомість великих та малих нерос. народів, а тим самим їхнє прагнення до реального *суверенітету*, що несло в собі загрозу унітарній держ. структурі. Дійсно, «К.» сприяла формуванню місц. етноеліт. Вони мали з часом «забронювати» адм.-управлінські посади і престижні соціальні ніші, а відтак неминуче повинна була змінитися парадигма їхніх стосунків із центром. Змінитися не в бік відвертого протистояння, а в бік бодай формального визнання свого статусу, вимог певної *автономії* і респекту з боку центр. управлінських структур ієрархії локальних владних відносин. Спостерігався парадокс — з одного боку, тривав процес парт.-бюрокр. централізації, а з іншого — збільшувалася к-сть нац.-тер. утворень і до певного періоду підвищувався їх формальний статус. Ще більш небезпечним для режиму було те, що для нерос. народів тодішнього СССР «К.» на практиці означала дерусифікацію, вивільнення різнопланових можливостей представників того або ін. народу. За ініціативи Й. Сталіна, вже із серед. 1920-х починаються кампанії боротьби з «націонал-ухильництвом» і «буржузним націоналізмом», під які неважко було підвести не тільки будь-які спроби пошуку оптимальних форм взаємовідносин між центром і республіками, а й взагалі відданість нац. культурі й традиціям. В Україні найвідомішою стала боротьба проти «національного ухилу», що проводилая під орудою тодішнього лідера ЦК КП(б)У Л. *Кагановича*. Проводирем «ухилу» було оголошено наркома освіти УСРР у 1924–27 О. *Шумського*. Його однодумцями оголосили літератора М. *Хвильового* і економіста М. *Волобуєва*. Поступово політика «К.» зазнає зміни. Ця зміна диктувалася безперервним зростанням впливу росіян у керівництві партії та уряду СРСР, переходом до політики форсованої індустріалізації (що вимагало централізації влади й обмеження прав республік), рішенням (із стратег. та ін. мотивів) індустріалізувати насамперед Урал та Сибір унаслідок чого Росія почала розвиватися швидше, ніж нерос. республіки, посиленням націоналіст. настроїв серед нерос. народів, спричинених асиміляційною політикою радянізації та форсовано-примусовою колективізацією, від якої значно більше, ніж Росія, потерпіли нерос. республіки. Радикальна зміна парт. лінії на «К.» відбулась між 16-м (1930): та 17-м (1934) з'їздами ВКП(б). 14.12.1932 з'явилася постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР у зв'язку з проведенням хлібозаготівель. Цей док-т, крім іншого, вимагав «правильного проведення українізації» в Україні і за її межами, в регіонах, де компактно проживали українці. Док-т також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й ін. «контрреволюційними» елементами. Це означало не тільки кінець, хоча і контрольованої, але все-таки «українізації». Це була вирішальна фаза приборкування «українізованої» самими більшовиками України, ліквідація того «націоналістичного» потенціалу, який вже ніколи не повинен був відродитися. У 1933 на об'єднаному листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У було констатовано, що «в даний момент головною небезпекою є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами». Протягом 1933–34 в усіх нерос. республіках було здійснено «чистку» місц. націонал-комуністів, парт. та безпарт. інтелігенції, знищено значну частину кадрів, які виховувалися під час «К.». У доповіді на 17-му з'їзді ВКП(б) Й. Сталін оголосив, ще «головною небезпекою» є місц. націоналізм, виділивши Україну з-поміж решти республік і окремо згадавши про «національний ухил» на чолі з наркомом освіти у 1927–33 М. *Скрипником*. Відтоді було посилено терор проти кадрів укр. інтелігенції та ін. «націоналістів» з числа нац. меншин, які мешкали в Україні. Усе це органічно вписалося згодом у «великий терор» 1937–38. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 10.04.1938 «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» утворення навч. закладів, у яких навчання провадилося мовами нац. меншостей, кваліфікувалось як «насадження особливих національних шкіл», що були вогнищами «буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей», а їх функціонування визнавалося «недоцільним і шкідливим». Такі школи та ін. навч. заклади ліквідувалися, а учні переводилися в школи з укр. і рос. мовами навчання. 20.04.1938 було ухвалено спільну постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». Ця постанова виникла у розвиток рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей». 08.05.1938 Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про складання нового українського правопису». У жовт. 1938 розглядалося питання про роботу реорганізованих нац. шкіл. Було зазначено, що «багато шкіл не забезпечені вчителями, значно гірше за російські та українські школи забезпечені підручниками, не мають методичного керівництва і тому працюють незадовільно». У берез. 1939 було прийнято рішення «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад». У квіт. 1940 спец. постановою регулювалося викладання рос. мови у нац. школах УРСР. З того часу не згадуватимуться навіть самі терміни «коренізація» і «українізація».

Літ.: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998; «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. К., 2003.

Ю. Шаповал

КОРІННІ НАРО́ДИ — полісемантичний, неусталений термін, тлумачення якого в етнополітол. й міжнар. праві істотно різняться. Притаманна вітчизняній термінопрактиці тенденція до підміни смислів, посилена політ. спекуляціями, перетворила дискурс про «К. н.» на поле гострої боротьби. Саме поняття при цьому дедалі більше розмивається і значною мірою втрачає свою когнітивну функцію. Проблема визначення статусу К. н. виникла у міжнар. праві наприкін. 19 ст. у контексті руйнування колоніальних систем. В англ. мові поняття indigenous означало тубільний, місцевий; прибл. у такому ж значенні, за ознакою походження, вживався і похідний з грец. мови термін autochthonous. З утворенням *Ліги Націй* у першому терміні з'явився присмак меншовартості; він стосувався винятково тих народів колоній і підконтрольних територій, «які ще не здатні самостійно витримати складні умови сучасного світу». Витоки вітчизняної традиції широкого трактування поняття «К. н.» — за ознаками автохтонності етносу на певній території — слід шукати у конст. праві *СРСР*, базованому на побудові ієрархії політ. суверенізації за етн. принципом. Критерієм віднесення до «корінної національності» вважалося тривале, упродовж століть, проживання на «своїй» території, причому статус «корінних» мали як «титульні» національності, так і ті, що перебували на нижчих щаблях штучно створеної ієрархії. Закладений у фундамент СРСР етн. принцип давав змогу жорстко централізованій д-ві підтримувати видимість федеративності у політ. устрої, а місц. елітам — використовувати концепт «укорінення» як для захисту нац.-культ. інтересів етн. спільнот, так і для обстоювання власних групових цілей. Різноспрямовані інтереси центру і «місць» створювали важелі дестабілізації системи. Усвідомлення цього змусило Кремль уже в кін. 30-х рр. 20 ст. фактично відмовитися від використання терміна «К. н.» у політ. сфері. Природно, що рад. влада намагалася дистанціюватися від того тлумачення поняття «корінне населення», яке містилося у статуті *Ліги Націй*. Ще меншою мірою їй імпонував відтінок, якого набула формула «К. н.» у викладі Панамер. союзу (1938), коли вона була застосована до нащадків амер. аборигенів «з метою відшкодування вад їхнього фізичного і духовного розвитку». Адже тут уже йшлося про своєрідний компенсаторний механізм подолання відсталості й слаборозвинутості з певними преференціями для дискримінованих у минулому етн. спільнот.

Після 2-ї світової війни захист «К. н.» був уведений у контекст антиколоніального дискурсу і обстоювання прав людини. Спец. Конвенція МОП (№ 107, 1957) самою своєю назвою підкреслила, що мова йде «про захист та інтеграцію корінного та іншого населення, яке веде племінний або напівплемінний спосіб життя». Її ратифікували 27 д-в, але наголос на інтеграції викликав докори щодо прихованого асиміляціоністського підтексту. Нова Конвенція МОП (№ 169, 1989), що набула статусу зобов'язувального док-та, також визнавала племінний спосіб життя гол. типологізаційною ознакою, але відносила до «корінних» також нащадків тих, хто населяв країну чи геогр. область у період її завоювання чи колонізації. Спеціально наголошувалося на значенні самоідентифікації для віднесення тієї чи ін. спільноти до числа К. н. Отже, у правовому сенсі термін «К. н.» стосується цілком конкретних суб'єктів етнополіт. відносин — малих аборигенних народів, для яких натиск модернізації означає загрозу традиц. стилю життя. З метою їхнього захисту ГА ООН оголосила 1993 Міжнар. роком К. н., а 1994–2004 — Міжнар. десятиріччям К. н. На міжнар. саміті К. н. (Кімберлі, 2002) прийнято декларацію, де їм гарантувалося право на *самовизначення*, контроль та управління ресурсами, на попереднє узгодження питань, що зачіпають їхні інтереси. Проте чітких критеріїв віднесення тієї чи ін. спільноти до розряду корінних і досі не запропоновано. У контексті дезінтеграц. процесів, які супроводжували розпад СРСР, відбулася своєрідна реанімація проблеми «К. н.». В Україні ситуацію ускладнило те, що хоча офіц. статус «К. н.» не був наданий жодній з етн. спільнот, у Конституції 1996 (Ст. 11, 92, 119) це поняття фігурує у типол. ряду «укр. нація, корінні народи, нац. меншини». На статус «К. н.» активно претендує кримськотат. спільнота, причому цей статус вона пов'язує з вимогою власної етноорієнтованої державності. Ці претензії спричинили своєрідну ланцюгову реакцію: використовуючи стару рад. формулу тотожності автохтонності й «закорінення», мало не всі етн. спільноти у тій чи ін. формі порушують проблему «хто в країні корінніший».

Складна правова колізія, пов'язана з присутністю в *Основному Законі* не існуючих в реальності «К. н.», не тільки відчутно блокує процес вироблення в Україні Концепції етнонац. політики, а й підтримує в сусп-ві доволі високий і без того градус латентної конфліктності. Вихід з неї слід шукати не стільки у непростій процедурі приведення букви закону до реального стану, скільки у дійовому, мінімально обтяженому етн. міркуваннями, забезпеченні прав й інтересів народів, що зазнавали в минулому дискримінації, насамперед кримськотат. Для початку варто розмежувати історико-етногр. і політико-правові тлумачення поняття «К. н.» і чітко, на владному рівні, обгрунтувати відсутність в Україні етн. спільнот, які можуть претендувати на преференції за ознакою відсталості чи слаборозвинутості. Прийняття законів про захист прав депортованих, про статус кримськотат. народу, про *автономію національно-культурну* могло б вивести проблему з глухого кута «етнічних привілеїв» і утвердити цивілізовані, базовані на міжнар. праві, механізми відшкодування минулих кривд і образ.

Літ.: New Directions in Human Rights. Philadelphia, 1989; Корінні народи як об'єкти і суб'єкти міжнародного права // Інститут демократії ім. Пилипа Орлика. Центр плюралізму. Бюлетень. 1996. Вип. 4; Курас І. Ф. Проблема «корінних народів» в політичному дискурсі України // Етнополітика. Історія і сучасність. К. 1999; Майборода О. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Наук. записки ІПіЕНД. Вип. 22. К., 2003; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К., 2004.

Л. Нагорна

КОРПОРАТИВІ́ЗМ (корпоратизм) (від лат. corporatio — об'єднання) — термін, який має різне значення у різних контекстах. Походить від назви об'єднань ремісників і митців, що виникли у містах середньовічної Італії. У первинному значенні термін відображає тогочасні уявлення про цілісність *суспільства*, від лат. corpus — тіло, яке складається з різних утворень — цехів, гільдій, ун-тів, які виконують властиву їм роль у сусп-ві. Останнім часом у словосполученні «корпоративні інтереси» термін почав означати перевагу інтересів приват. об'єднань над інтересами *громадян*. Традиц. К. означав політ. та екон. устрій, за якого влада належить обмеженій к-сті невиборних об'єднань, що відображають інтереси різних профес. груп. Ці об'єднання, або корпорації, створює д-ва з метою контролю соціального та екон. життя у відповідних галузях. Напр., металург. корпорація була б об'єднанням власників металург. підприємств, які спільно вирішують питання зарплати і цін на продукцію. Якщо політ. та екон. влада в країні належить таким групам, то можна говорити про корпоративну д-ву. Альтернативою класовим конфліктам у корпоративній, або цілісній д-ві, мала стати класова співпраця, вперше проголошена у посланні папи Льва XIII Rerum Novarum (відомому під назвою «Про становище робітничого класу») у 1891. Ці ідеї були підтримані папою Пієм XI у енцикліці Quadragesimo Anno (Про реконструкцію соціального ладу) у 1931. З того часу ідеї К. міцно увійшли до катол. соціальної доктрини, яка через вплив на катол. профспілки намагалася стримати збільшення профспілок, що виникали на основі соціаліст. ідей. Ранні витоки К. можна знайти у працях Адама Мюллера, який вважав, що корпоративна д-ва мала бути відповіддю на загрози *егалітаризму* (*соціалізму*) і *лібералізму*, що загрожували аристократ. *монархіям* європ. континенту. Ґабріель Д'Анунціо і анархо-синдикаліст Альцест де Амбрі виклали ідеї корпоративного устрою в 1920 у конституції провінції Карнаро (Італія). У міжвоєнний і повоєнний період К. став впливовою ідеологією у тих європ., латиноамер. та азіат. країнах, де існували авторит. режими. Хоча конституція 1933 португ. диктатора Салазара вважається першою корпоративною конституцією у світі, найбільшого поширення К. набув у Італії в період правління Б. *Муссоліні* (1922–43), що спричинило його тривалу асоціацію з *фашизмом*. Тоді ж було введено в дію більше 20-ти соціально орієнтованих законів, що мали на меті показати переваги *фашизму* перед *капіталізмом* і *соціалізмом*. За законом від 1934 підприємці, робітники, торговці й представники ін. соціальних верств були об'єднані у 22 корпорації. Вони отримали представництво у законод. органі — палаті фашистських корпорацій *(Camera dei Fasci e delle Corporazioni)*. Ідейним натхненником корпоративної д-ви був юрист і політик Альфредо Рокко, який розвинув погляди франц. філософа, теоретика анархо-синдикалізму Д. Сореля. Ідеологи К. тлумачили вчення, виходячи з первинного значення слова corpus — об'єднання, що інкорпорує інтереси кожної групи гр-н у тоталіт. (суцільній) д-ві. Засади корпоративного устрою д-ви були написані Д. Джентіле і за підписом Б. Муссоліні з'явилися в «Італійській енциклопедії» під гаслом «Доктрина фашизму» (1932). Після тривалого забуття увага до К. відновилась у серед. 70-рр. 20 ст. з появою досліджень Ф. Шміттера, Ґ. Лембруха та їхніх послідовників. У статті, опублікованій у 1974, Ф. Шміттер запропонував альтернативну до амер. плюралізму методологію аналізу внутр. політики. Проте питання, чи неокорпоративний підхід виявився більш придатним, ніж плюралістичний, до пояснення успіху економік малих європ. і деяких азіат. країн, залишається відкритим.

Сучасне розуміння К. позбавлене негативних конотацій, пов'язаних із фашизмом. Неокорпоративізм ґрунтується на ідеї переговорів. На відміну від плюралізму, при якому багато добровільних асоціацій змагаються за членів, ресурси і доступ до влади, при К. обмежена к-сть ієрархічно впорядкованих орг-цій з фіксованим чи напівфіксованим членством веде переговори з д-вою щодо вироблення і реалізації внутрішньої політики і зобов'язує своїх членів дотримуватися прийнятих угод. Хоча дискусії щодо значення цього терміна не вщухають, дослідники, здається, погодилися, що в центрі уваги мають бути відносини між групами інтересів і д-вою. Оскільки ці відносини переважно мають характер торгів і відбуваються поміж працедавцями, профспілками і д-вою, їх часто називають трипартизмом. Типовим предметом торгів є питання розподілу прибутку, обсягу зайнятості та величини зарплат. Трипартизм можливий у тих сусп-вах, де профспілки досить міцні й добре організовані. У таких країнах, як Бельгія, Нідерланди, Австрія, Швеція, Ірландія можна говорити про «соціальне партнерство» і «соціальний корпоративізм». Якщо ж профспілки слабкі, то функцію захисту і контролю працівників бере на себе д-ва. Такий «держ. К.» (Шміттер) можна спостерігати в Італії, Іспанії, Франції, Португалії в період фашизму та у більшості країн Лат. Америки вже у наш час. Емпіричні дослідження вказують на те, що К. пов'язаний зі значним рівнем оподаткування і соціальних витрат. Проте прояви соціального чи держ. К. можна знайти у більшості сучас. дем. чи авторитарних д-в. Питання про те, чи міг би К. стати виходом з кризи у перехідних сусп-вах, залишається відкритим. Якщо в Росії приватні й держ. корпорації мають значний вплив на здійснення політики, а члени КСС (Корпорації співробітників спецслужб) контролюють усі ключові посади, то в України контроль над екон. і фін. ресурсами є в різних руках. Такий стан «вимушеного плюралізму» перешкоджає авторитарній консолідації, але й не сприяє дем. консолідації, породжуючи численні конфлікти між кількома фін.-пром. групами та їхніми представниками у владі. У ситуації слабкої д-ви і слабких профспілок корпоративні відносини неможливі. Чи не єдиним способом захисту інтересів у таких умовах залишається клієнтелізм.

Літ.: Olson M., Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. Cambridge, MA, 1965; Schmitter P. C. Still the century of corporatism?// Review of Politics. 1974. № 36; Trends toward Corporatist Intermediation. London, 1979; Katzenstein P. Small States in World Markets Ithaca, 1985; Cawson A. Corporatism and Political Theory. Oxford, 1986. *Ю. Мацієвський*

КОРУ́ПЦІЯ (від лат. corruptio — підкуп) — поширена в багатьох країнах практика здійснення держ., політ. і громад. діячами, урядовцями і службовцями держ. апарату позазаконних заходів на користь осіб або груп в обмін на нелегалізовану фін. або матер. винагороду. Корупційні дії шкодять сусп. інтересам, мають ознаки організованої злочинності. Явище К. серед держ. чиновників згадується вже у письмових пам'ятках Старод. Сх. У Рим. праві воно набуло термінол. оформлення: К. означала псувати (розламувати), руйнувати, пошкоджувати, фальсифікувати, підкупати і розумілася як протиправна дія, напр., стосовно судді або руйнування судового процесу. Н. *Макіавеллі* визначав К. як використання публ. можливостей в приват. інтересах. Подальший розвиток цього поняття в політ. та юрид. науках звузив сферу його позначення. Воно стало визначатись як продаж службових повноважень і прерогатив. К. сукупно з організованою злочинністю може розглядатись як складна синкретична система, що характеризується такими специфічними ознаками і властивостями: 1) тотальністю орг.-управлінських структур у масштабі усієї д-ви з виявленням тих або ін. ієрархічних рівнів і виділенням лідерів; 2) стійким клановим напівлег. характером цілеспрямованого використання в корисливих цілях значної частини нац. багатства; 3) чіткою системою пост. корумпованих зв'язків (чиновників держ. апарату всіх рівнів, працівників правоохоронних органів, представників творчої інтелігенції та ін.), що надійно гарантує матеріальне, орг. та ідеол. забезпечення злочинної діяльності; 4) цілеспрямованим використанням набутих злочинним шляхом фін. і матер. цінностей для досягнення офіц. *політичної влади* в сусп-ві; 5) вмонтованістю своїх структурних елементів у легітимні ін-ти д-ви, що дозволяє легально контролювати багато аспектів держ. життя.

Літ.: Мельник М. І. Корупція — корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки заходи протидії). К., 2004; Журавський В., Михальченко М., Михальченко О. Корупція в Україні не політика. К., 2007; Невмержицький Є. В. Корупція в країні. К., 2008. *О. Михальченко*

КОСІ́ОР Станіслав Вікентійович (18.11.1889, Венгрув, Польща — 26.02.1939, Москва) —парт. і держ. діяч. У 1902 закінчив заводське Сулинське початкове училище. З 1905 брав участь у страйках. У 1907 вступив до РСДРП, чотири рази піддався короткотерміновим арештам, у 1911 був засланий до Катериносл. губ. У 1912–14 — на нелег. роботі в Україні. З 1915 — у Москві, де був заарештований і засланий на 3 роки до Іркут. губ. Після революції 1917 — у Петрограді. У бер.–квіт. 1918 входив до складу більшов. Народного секретаріату як народний секретар у справах фінансів. К. був одним з організаторів КП(б)У. У трав. 1919 — лист. 1920 — секретар ЦК КП(б)У, у лип.–груд. 1919 — секретар Зафронтового бюро ЦК КП(б)У. У 1920 командував Кавтрудармією, керував виселенням терських козаків з Горської АСРР. У 1922–28 — на керівних посадах в органах ВКП(б), з 1930 — член Політбюро ЦК ВКП(б). У 1928–38 — генеральний секретар (з 1934 перший) ЦК КП(б)У. Політ. лінія К. зводилася до виконання директив центр. Моск. структур. У лип. 1932 на 3-й Всеукр. конференції КП(б)У К., маючи повні інформації про критичний стан із забезпеченням населення хлібом і про голод, що вибухнув у 1931, підтримав вимогу Л. *Кагановича* і В. *Молотова* про виконання завищених і нереальних планів хлібоздачі в Україні. Тим не менш Й. *Сталін* був незадоволений діями К. і вже у серп. 1932 пропонував замінити його на посаді лідера КП(б)У Л. Кагановичем. За ініціативою К. було створено колгоспні фонди (постанова ЦК КП(б)У від 18.11.1932). Вилучення на поч. 1933 цих фондів (включно з насіннєвими) за директивою Й. Сталіна і В. Молотова і при безпосередній підтримці К. у залік виконання плану хлібозаготівель стало однією з ключових причин *Голодомору* 1932–33 в Україні. К. — безпосередній організатор і виконавець згортання політики «українізації» (див. *Коренізація*) і проведення русифікації, антиукр. терору, фабрикації численних політ. справ і процесів та масового винищення укр. *інтелігенції*. Відкликаний у 1938 до Москви на посаду заст. голови Раднаркому СРСР, К. у 1939 був заарештований, обвинувачений у приналежності до «Польської військ. організації», за завданням якої нібито діяв на керівних парт. і держ. посадах. Розстріляний у лют. 1939, офіц. реабілітований у 1956.

Літ.: Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор. К., 1967; Сапун М. М. С. В. Косіор: світло й тіні політичної долі // Про минуле заради майбутнього. Упорядник Ю. І. Шаповал. К., 1989; Україна: політична історія. XX — початок XXI століття. К., 2007. *Ю. Шаповал*

КОСМОПОЛІТИ́ЗМ (від грец. κοσμοπολίτης — громадянин світу)— відчуття приналежності до людства в цілому, відданість загальнолюдським інтересам і цінностям. К. виник в ант. добу серед кініків (Діоген, Антисфен та ін). Він був реакцією гр-на давньогрец. міста-держави (полісу) на створення світової імперії Олександра Македонського. Космополіт. філософію кініків успадкували давньорим. стоїки. Зенон з Кітіона та його послідовники шукали в космополіт. ідеалі форму, яка могла б упорядкувати життя кожної людини незалежно від місця її проживання. Ант. прибічники К. сформулювали своє кредо в короткому вислові «ubi bene, ibi patria» (де добре, там вітчизна). Космополіт. за своєю суттю були світові релігії — християнство, мусульманство, буддизм. Однак соціально-екон. і сусп.-політ. особливості країн, де вони поширювалися, накладали відбиток, який виявлявся у появі різноманітних конфесій та єресей. Відданість людству не виключала *патріотизму, націоналізму* або наявності певної політ. позиції в країні проживання. Однак адепти К. нерідко звинувачувалися у байдужому ставленні до своєї країни, нації, політ. режиму. Разючий приклад — кампанія боротьби з «безродним К.», розгорнута в *СРСР* у 1947–53. Мішенню для рад. влади стали не ті, хто декларував свій К., а люди, які мали родичів за кордоном.

Сталін. режим намагався знищити горизонтальні зв'язки між людьми і залишити кожного наодинці з органами д-ви. Вираз «безродний К.» уперше використав головний ідеолог Кремля А. Жданов на нараді діячів рад. музики в ЦК ВКП(б) у січ. 1948. Ін-т соціології НАН України веде з 1992 моніторинг, в якому передбачена відповідь на запитання: «Ким Ви себе перш за все вважаєте?». За 16 років (1992–2008) частка опитаних, які вважали себе гр-нами України, зросла з 45,6 до 51,7 %, а к-сть тих, хто розглядав себе як гр-н кол. СРСР, скоротилася з 12,7 до 9 %. Мешканцями свого села або регіону визнали себе 30,8 опитаних у 1992 і 33,8 % — у 2008. І, нарешті, питома вага тих, хто визнавав себе гр-нами Європи або світу, зменшилася з 10,2 до 2,1 %. Ця послідовність цифр підтверджує успіхи нац. державотворчого процесу попри те, що Україна перебуває на останньому місці серед трьох десятків посткомуніст. країн за темпами ринкових перетворень.

Літ.: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. К., 2008.

С. Кульчицький

КОСТОМА́РОВ Микола Іванович (16.05.1817, сл. Юрасовка, Острогоз. повіту, тепер Ольховат. р-ну Воронез. обл. — 19.04.1885, Петербург) — історик, громад.-політ. та культ. діяч, письменник, публіцист, критик, етнограф і фольклорист. Навч. у Моск. пансіоні Ге. Закінчив Воронез. гімназію та історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1833–37). Вивчення етнограф. особливостей українців, збір нар. пісень увінчалися захистом магістер. дис. «Про історичне минуле руської народної поезії» (1844). Короткий час служив юнкером у драгун. полку. Згодом викладав історію в гімназіях Рівного (1844) та Києва (1845). Був обраний ад'юнкт-професором Київ. ун-ту (1846). К. — один із засновників *Кирило-Мефодіївського товариства*. Брав участь у складанні його програмних док-тів. Зокрема, написав «Закон Божий. Книга буття українського народу», де обстоював ідею рівності народів, наголошував, що урядник і правитель повинні підкорюватися закону та нар. зборам. К. позитивно оцінював козаччину та засуджував *Катерину II*, яка «доконала козацтво». Вказуючи, що «лежить в могилі Україна, але не вмерла», К. обґрунтовував місію українців — пробудити слов'ян. світ. Він вірив, що «Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім». Його приваблювала ідея самоуправління, ідея сусп-ва, організованого на федерат. началах. За «неумеренную любовь к Украине» К. був заарештований (1847) та ув'язнений в Олексіївському равеліні Петропавловської фортеці, а згодом висланий до Саратова, де служив упродовж 1849–58 секретарем статист. к-ту, перекладачем при губ. управлінні, редактором неофіц. частини «Саратовских губ. ведомостей», брав участь у роботі губернського к-ту із сел. питань. У той час К. працював над такими творами, як «Богдан Хмельницький», «Бунт Стєньки Разіна», «Нариси домашнього побуту і звичаїв російського народу в XVI и XVII століттях»; друкувався у місц. виданнях. Після заслання виїздив за кордон, жив у Петербурзі, де у 1859–62 був призначений екстраординарним професором кафедри рос. історії Петерб. ун-ту. Друкувався у журн. «Современник», «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Русское слово», «Русская старина», «Киевская старина», «Колокол», «Основа». Разом із однодумцями (П. *Кулішем*, О. Стороженком, В. Горленком та ін.) організовував «літературні вівторки». Підтримував зв'язки з М. Добролюбовим, В. Стасовим, М. Ге, О. Бодянським. З поч. 60-х рр. 19 ст. К. був членом Археограф. комісії. Здобув ступінь д-ра рос. історії в Київ. ун-ті (1864). У 1863–1884 за редакцією К. вийшло 12 томів «Актів Південної та Західної Росії» (рос. мовою). К., усупереч офіц. історіографії, обґрунтував існування двох окремих народів — українського і російського; твердив про осібність істор. шляху українців, окремішність їхньої мови, психології, устремлінь; виявляв прихильність до ідеї *федералізму*. Він наполягав на необхідності вивчення історії мас, «народного життя», яке допомагає розуміти не тільки минуле, а й майбутні перспективи *нації*. К. вважав, що *держава* є «конечна внутрішня форма об'єднання суспільства і може бути зложена з багатьох народів, котрі, в державному розумінні, всі разом творять одне тіло, але у внутрішньому житті залишаються самобутнім цілим. Не змішуючи себе з народом, держава не повинна давати перевагу одному із кількох підвладних собі народів», але «однаковим способом охороняти порядки їх взаємному відношенні», «не перешкоджати вільному розвиткові» кожного з них. Несприймаючи антиукр. царське законодавство, К. обстоював право укр. мови на самобутній розвиток. Утім, будучи звинуваченим в українофільстві та сепаратизмі, заговорив про літературу українською «для домашнього вжитку». Похований на Волковому кладовищі С.-Петербурга.

Тв.: Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. К., 1928; Твори. У 2 т. К., 1990; «Закон божий» (Книга буття українського народу). К., 1991; Две русские народности. К.; Х., 1991.

Літ.: Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров. Львів, 1901; Грушевський М. Українська історіографія і М. Костомаров // ЛНВ. 1910. Кн. 5; Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. 2001. № 5; Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова. К.; Донецк, 2001; Prymak T. M. Mykola Kostomarov. Toronto, 1996.

М. Кармазіна

КОСТЯНТИ́Н VII БАГРЯНОРО́ДНИЙ (17.05.905, Константинополь — 09.11.959, там само) — візант. імператор із Македонської династії в 913–20 і 945–59, один із найосвіченіших діячів свого часу й творців офіц. *доктрини політичної* Сх. Рим. (Візант.) імперії; як син імператора Лева VI (886–912) від його четвертої дружини вважався незаконнонародженим, тому попри спробу батька коронувати його ще за життя в 911 був відсторонений від реальної *влади* на користь спершу дядька, потім матері й тестя — Романа I Лакапіна (920–44); зосередився на самоосвіті й опанував доступну тоді античну філос. спадщину. З приходом до влади внаслідок державного перевороту 27.01.945 у *внутрішній політиці* зосередився на вдосконаленні системи держ. управління, боротьбі з *корупцією* й *сепаратизмом* провінційної знаті, з фіскальних і воєнних міркувань намагався зберегти сел. громаду; в *зовнішній політиці* активізував боротьбу проти арабів у Пн. Сирії й Межиріччі, водночас зберігаючи дружні взаємини із зх. д-вами, Болгарією, Хазарією й Руссю. У 946 (за літописними даними — у 957) на вищому рівні прийняв у Константинополі посольство Русі на чолі з вел. княгинею Ольгою, розраховуючи отримати від неї істотну військ. допомогу проти зовн. ворогів (на честь київ. правительки двічі влаштував офіц. прийом у парадній Золотій залі, кілька разів княгиня була присутня на імператорських обідах та на іподромних бігах). Ольга не змогла породичатися з імператором і не була коронована, що обмежувало її можливості у зовн. політиці, хоча й К. VII не вдалася поставити Русь у політ. чи ідеол. залежність від імперії, адже греки охрестили правительку, а не її *державу*. В останні роки правління віддавав перевагу літ. заняттям, згуртувавши навколо себе істориків, агіографів, глоссаторів і юристів; очолив роботу над створенням компілятивних енциклопедій «Геопоніки» (сільс. госп-во) і «Про посольства», істор. дослідження «Продовжувачі Феофана» (написав 5-ту книгу); був автором низки фундам. праць: «Про церемонії візантійського двору» (важливе джерело з вивчення структури держ. управління імперії й побуту панівної еліти), «Про феми» (адм.-геогр. дані про імперію) й трактату «Про управління імперією», що був укладений протягом 948–52 як конфіденційний довідник для спадкоємця престолу й майбутнього імператора Романа II (959–63). У трактаті чітко викладені питання походження імператорської влади, обов'язки правителя й місце Візантії в тогочасних *міжнародних відносинах*; підтверджувалася теза про спадковість влади як порядок, освячений Богом, під захистом якого імператор править «заради істини», «у згоді із законом і справедливістю», «як раб і слуга Божий», що має «страх Божий». Коли ж він його забуде, то неодмінно згрішить і перетвориться на деспота; так само якщо не дотримуватиметься звичаїв або ж за підказкою диявола зробить негідні й противні «Божим заповідям» вчинки, то стане ненависним народу, Церкві й буде негідним називатися християнином; позбудеться своєї посади, буде відлучений від Церкви й навіть убитий як «спільний ворог» будь-яким «ромеєм» («римлянином» по-грец.). У трактаті докладно опрацьовано обов'язки імператора, підкреслено значення знань, щоб «гідно правити й керувати світовим кораблем», тому що незнання — причина багатьох бід, нещасть і втрат *імперії*, падіння її впливу. К. VII відродив універсалістську ант. ідею про право «вибраного народу» панувати над Ойкуменою, переваги всього «ромейського» над усім чужоземним; водночас однодумність і твердий порядок в імперії він пов'язував, насамперед, із грец. мовою та еллін. культурою. Схиляння й покірність ін. народів перед імперією зображувалися ним як норма в міжнар. відносинах; Візантія, на його тверде переконання, не вступає в дружбу з ін. країнами й народами, а дарує її; ті, хто укладає з імперією мир, здобувають собі гарантію безпеки. Випереджаючи Н. *Макіавеллі*, К. VII писав, що оскільки візант. порядки є ідеальними, а сам Бог береже Константинополь та імперію, неосвіченим «варварам» не лише допустимо, а й належить відверто брехати, ніби самі інсигнії влади (корона й мантія) та «грецький вогонь» (запалювальна суміш на нафтовій основі, подібна до сучасного напалму) були передані Богом через ангела безпосередньо Костянтину І Великому (306–37), що забезпечив християнам свободу віросповідання й переніс у 330 столицю Рим. імперії до грец. Візантія, названого на його честь Константинополем. Іноземним представникам слід було твердити, що цей рівноапостольний імператор заборонив членам панівної династії родичатися з володарями будь-яких д-в, як нехристиянських, так і християнських, зробивши виняток лише для франків, оскільки він «вів свій рід з тих країн» (насправді нар. в Дакії). На пн. напрямкові К. VII робив ставку на союзних імперії («друзів») печенігів, власне, сам трактат був написаний під впливом печенізького нашестя на Європу, коли норманська небезпека відступила на задній план; військову ж могутність заздалегідь підкуплених кочовиків імператор радив використовувати проти русів, угрів, болгар і хозар. Показово, що в трактаті К. VII немає хоча б найменшого натяку на союзні відносини імперії з Руссю (за угодами 867, 907, 911 і 944), що зайвий раз свідчить про константинопольську практику «блискучої ізоляції», коли імперія купувала собі найманців, але не вступала в пост. союзи, оскільки візант. правителі не визнавали жодну д-ву світу гідним партнером у політ. грі й свідомо принижували іноземних послів на офіц. прийомах.

Літ.: Arnold Joseph Toynbee. Constantine Porphyrogenitus and his world. Oxford University Press, 1973; Дашков С. Б. Императоры Византии. М., 1997; Gilbert Dagron, Jean Birrell. Emperor and priest: the imperial office in Byzantium. Cambridge University Press, 2003. *В. Головченко*

КРАВЧУ́К Леонід Макарович (10.01.1934, с. Вел. Житин, тепер Рівн. р-ну Рівн. обл.) — політ. і держ. діяч, 1-й всенародно обраний Президент України. Закінчив Рівнен. коопер. технікум, Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка (1958). За фахом економіст, викладач політекономії. У 1958–60 — викладач політекономії у Чернів. фін. технікумі. У 1960–90 на парт. роботі. Зокрема, з 1980 — зав. відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ. В 1988–89 — зав. ідеол. відділу ЦК КПУ. Неодноразово вів публічну полеміку з представниками Народного руху України, що конституювався у той період, обстоював недоцільність його створення. З жовт. 1989 до черв. 1990 — секретар ЦК КПУ з ідеол. роботи, канд. у чл. Політбюро ЦК КПУ, з черв. 1990 — чл. Політбюро, 2-й секретар ЦК КПУ. Депутат ВР СРСР 10-го (1984—89) — 11-го (1989–91) скликань. У берез. 1990 обраний нар. депутатом УРСР, у лип. 1990 — Головою ВР УРСР. Був членом ЦК КПРС з лип. 1990. Під час серпневого путчу в Москві у 1991. спочатку зайняв вичікувальну позицію, а потім відмовився виконувати накази нелегітимного Держ. к-ту з надзвичайного стану (рос. абревіатура — ГКЧП), заявив про вихід з КПРС, під тиском нац.-дем. руху сприяв проголошенню держ. незалежності України. За це, передусім у Росії, К. здобув репутацію «націоналіста», хоча таким ніколи не був. Насправді він став уособленням прагнень кол. «республіканської» коміст. номенклатури стати суверен-комуністами й утримати владу під «самостійницькими» гаслами за обставин, що стрімко змінювалися, починаючи з початку горбачовської «перебудови». Поступово трансформувався в національноорієнтованого соціал-демократа. Хоча й були періоди «загравання» з Рухом з метою стратег. союзу в політ. боротьбі з комуністами. 01.12.1991 на презид. виборах отримав 19 643 481 голос (61,59 %). 07–08.12.1991 разом із Президентом Росії Б. М. *Єльциним* і Головою ВР Білорусії С. В. *Шушкевичем* брав участь у нараді в Біловезькій пущі (Віскулі), на якій було ухвалено рішення про ліквідацію СРСР і створення *Співдружності Незалежних Держав* (СНД). Як Президент України поставив підпис під біловезькими угодами. Перебував на посаді Президента України до лип. 1994. У цей період почалося формування атрибутів державності України, скорочення Збройних Сил, Україна набула статусу без'ядерної д-ви, розпочалося формування багатопарт. системи, розподіл влади на законод. і викон. Протистояння Президента і парламенту призвело до створення у лют. 1992 Держ. думи України, яку К. очолював до жовт. 1992 і діяльність якої виявилася малоефективною через законодавчу невизначеність повноважень. У берез. 1992 було запроваджено ін-т представників Президента України, що значною мірою зміцнило презид. вертикаль, але водночас призвело до протистояння між цими представниками та головами рад через неокресленість відповідних компетенцій. До цього за відсутності чіткого проекту реформ додалися труднощі в екон. розвитку, падіння життєвого рівня народу, зростання злочинності. За цих умов в Україні розпочалося формування корумпованої псевдоринкової економіки. Протистояння К. і ВР України закінчилося рішенням обопільно достроково припинити повноваження й оголосити нові вибори. К. як кандидат у Президенти України на виборах 1994 у 1-му турі зайняв 1 місце із 7-ми претендентів, набравши 37,92 % голосів; у 2-му турі зайняв 2-ге місце, набравши 45,1 % голосів і програвши Л. *Кучмі*. Варто позитивно оцінити внесок К. у створення незалежної д-ви, в налагодження нормальних конструктивних стосунків із Зх. при збереженні достатньо прагмат. стосунків з Росією. Водночас йому не вдалося досягти завершеності держ. системи, чому заважала пост. конфронтація з різнокольоровою Верховною Радою. На нове коло боротьби за президську посаду К. виходив обтяжений вантажем нерозв'язаних проблем і це зумовило його поразку. У верес. 1994 обраний нар. депутатом, був членом К-ту з питань культури і духовності, членом депут. групи «Конституційний центр» (до цього член фракції «Соціально-ринковий вибір»), членом Комісії з питань культури і духовності. До груд. 1996 — президент Фонду сприяння мистецтвам України. Член СДПУ(о) з січ. 1998. За списком цієї партії у берез. 1998 обраний до ВР України, член фракції СДПУ(о) з трав. 1998. Член К-ту у закорд. справах і зв'язках з СНД (з 07.1998); співголова Всеукр. об'єднання дем. сил «Злагода» (з 03.1999), голова Держ. комісії з проведення в Україні адм. реформи (з 07.1997). З черв. 2002 — керівник фракції СДПУ(о), член К-ту у закорд. справах. На презид. виборах 2004 підтримував провладного кандидата В. *Януковича*. Цей факт, беззастережна підтримка з боку К. лідерів СДПУ(о), а також активна участь в організованому владою тискові на сусп-во з метою забезпечення перемоги В. Януковича призвели до зростання критичних оцінок ролі К. у політ. історії України. У 2005–09 брав активну участь у різного роду сусп.-політ. і культурол. проектах, але без особливого успіху. В 2009 неочікувано різко змінив погляди щодо типу влади. Замість підтримуваної ним протягом багатьох років презид. і презид.-парлам. форми правління почав відстоювати парламентську. У 2011 ініціював створення Конституційної асамблеї. Нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого V і IV ст. (08.1996; 01.1999). Герой України з врученням ордену Держави (2004).

Тв.: «Є така держава — Україна». К., 1992;

Літ.: Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990; Kuzio T. Ukraine: The Unfinished Revolution. London, 1992; Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty. London, 1992; Михальченко М., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. К., 1996; Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. К., 1997; Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s. A minority faith. Cambridge, MA, 1997; Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. К., 2000; Шаповал Ю. Дві грудневі історії не без моралі // День. 2004. 11 груд.; Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі від Леонідії до Вікторії. К., 2009.

Ю. Шаповал, М. Михальченко

КРЕ́ВСЬКА У́НІЯ 1385 — *угода*, укладена між Короною Польс. та Вел. князівством Лит., Рус. і Жемайтійським про династичну унію. Зумовлена необхідністю об'єднання сил д-в для припинення агресії Тевтон. ордену. Передбачала приєднання Литовсько-Руської д-ви, до якої входила більшість укр./рус. земель, до Польщі за умови шлюбу польс. королеви Ядвіґи і лит. князя Ягайла Ольґердовича. Вел. князівство Лит. зберегло самостійність, але зазнавало великого польс. впливу, всі його жителі мали бути покатоличені. Проти положень К. у. виступила лит.-рус. опозиція на чолі з князем Вітовтом Кейстутовичем — двоюрідним братом Ягайла. У 1384 вел. князь Ягайло передав Вітовтові Гродно, Волковиськ, Мельник, Сурож, Берестя, Дорогичин і Кам'янець, а потім Луцьк. Після збройного протистояння, за Острівською угодою 1392 Вітовта було визнано довічним «великим князем Литви і Русі», а у 1398 він одноосібно проголосив себе вел. князем лит. під зверхністю польс. короля і таким чином фактично розірвав К. у.

Літ.: Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; Русина О. Україна між татарами і Литвою. К., 1998; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. Львів, 2000; Marek Derwich. Monarchia Piastów (1038–1399). Warszawa; Wrocław, 2003. *Т. Чухліб*

КРИЖА́НИЧ (Križanić) Юрій (1617 /1618?/, Обрх, Хорватія — 12.09.1683, побл. Відня) — богослов, філософ, історик, економіст. Навчався у Загреб. семінарії, в ун-тах Відня й Болоньї. Ступінь магістра філософії отримав у Граце. У 1642 захистив докт. дис. в Римі, одержав звання д-ра богослов'я. Активно займався місіонерською діяльністю, мріючи про об'єднання слов'ян. Його мрією стає місіонерська діяльність у Росії з метою досягнення співдружності слов'ян. народів під егідою Рос. д-ви з єдиною уніат. церквою. К. багато подорожував Європою — Німеччина, Вел. князівство Лит., Константинополь, Флоренція. У 1647 та 1659 побував в Україні. Був місіонером у Смоленську, відірваному Польщею від Росії. Тут продовжив самоосвіту. Вивчив нім., лат., (угор. і турец. знав з дитинства), італ. і давньогрец. мови, а також кирилицю й глаголицю, працював над граматикою хорв. й церковнослов'ян. мов. Не знаючи рос. мови, помітив, що досить добре її розуміє. Дійшов думки про мовну спорідненість слов'ян. народів і висловив ідею створення спільнослов'ян. мови. На поч. 1659 К. відправляється з Відня через Львів до Москви. Після довгої перевірки в Посольському наказі цар наказав видати К. «государеве жалування» і прийняти на службу. К. написав цареві доповідну записку, в якій доводив необхідність наук і освіти, пропонував створити мережу училищ і заснувати держ. б-ку, турбувався про нове друковане видання *Біблії* (завдяки цьому незабаром друкується слов'ян. Біблія). Крім того, К. подав в Посольський наказ ряд док-тів, у яких дав цінні практ. поради у сфері політики, зокрема стосовно козаків. У 1661 був звинувачений у підтримці уніатів і відправлений у заслання в Тобольськ, де провів 16 років. Проживаючи в Москві, а потім у тобольському засланні, К. зібрав великий і цікавий матеріал про різні сторони рос. дійсності. У Тобольську написав свої осн. твори.

У праці «Граматичне дослідження російської мови» К. дав порівняльний аналіз слов'ян. мов. Це була перша в Європі наук. робота з порівняльного мовознавства. К. прагнув створити чисто слов'ян. мову, без іноземних запозичень. Добираючи слова й граматичні конструкції, він надавав їм таку форму, що була б близька для усіх слов'ян. мов. При цьому критерієм для вибору служила ступінь поширеності даного слова. 60 % слів були спільнослов'ян. походження, 10 % — рос. і церковнослов'ян., 9 % — сербохорв., 2,5 % — польс. та ін. Власне, це була б «середньостатистична» слов'ян. мова. Алфавіт використовувався латинський, хоча К. допускав і вживання кирилиці. У 1663 р. К. почав писати спільнослов'ян. мовою гол. працю свого життя — «Бесіди про уряд», більш відому в історіографії як трактат «Політика», або «Політичні думи, Розмови про панування» («Politika, Razgovory ob vladatelstvu»), 1663–66). Політику виводив з етики і називав її «найблагороднішою з усіх наук і всім наукам господинею», яка вчить «справедливо, справно і достойно» управляти людьми, містами і країнами. Найбільша роль у політиці належить правителям, обов'язком яких є зробити народ щасливим. «Політика» складається з 3-х частин: у 1-й автор розмірковував про екон. засоби д-ви, у 2-й — про засоби військові, у 3-й — про мудрість, тобто про засоби духовні, до яких він відносить предмети різних властивостей, переважно політичних. У трактаті К. ретельно проаналізував екон. й політ. становище Росії, охарактеризував роль торгівлі, ремесел і землеробства, підкреслив роль армії для збереження держ. незалежності. К. наголошував на необхідності культ. розвитку, виступив проти преклоніння перед іноземцями. Розрізняв «божественні» і «природні» закони. Книга звернена до всіх слов'ян, але насамперед до рос. монарха. Саме в *монархії* вбачав найбільш відповідну форму правління, яка забезпечувала єдність народу й держ. стабільність. Царя вважав намісником Бога на Землі, владу його — священною. Звертаючись до царя, наголошував не тільки на правах, але й на обов'язках правителя перед народом. Цар повинен бути скромним, мудрим, спокійним, праведним, свято дотримуватися божественних законів. Самодержавне правління не повинно бути ні поганим, ні крутим, ні жорстоким, ні тиранічним, такими були правління Івана Грозного та Бориса Годунова. Справедлива верховна влада може перетворитися на тиранію, якщо будуть запроваджені несправедливі закони. Безмежна влада суперечить божественному і природному закону. К. поділяв усі наявні форми правління на три правильні й три неправильні, останні — перекручені варіанти від перших. Правильні: досконале самовладство (абсолютні монархії, див. *Абсолютизм*), боярське правління й загальновладство або посадське правління (*республіка*). Самовладству протистоїть *тиранія*, боярському правлінню — *олігархія* й загальновладству — *анархія*. У сфері економіки керувався найбільш передовими для того часу поглядами, зазначаючи, що руйнівні податки на селян шкодять госп-ву, радив заохочувати талановитих, здібних людей. Надзвичайно актуальною натепер є думка К. про небезпеку, яка виходить від *бюрократії*. Остаточно відкинув Унію й закликав зміцнювати православ'я. Після звільнення (1676) жив у Польщі, Литві, подорожував Європою. Включився у боротьбу балкан. народів за визволення від ярма Осман. імперії. У 1683 К. загинув під час облоги Відня турец. військами.

Тв.: Граматично исказание об руском језику попа Јурка Крижанища, прозванјем, меджу Купоју и Буноју риками, во уjездех Бихща града, около Озлья и Рибника острогов. Писано в Сибири. М., 1859.

Літ.: Маркевич А. Юрий Крижанич и его литературная деятельность. Историко-литературный очерк. Варшава, 1876; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 13. СПб, 1887; Вальденберг В. Е., Государственные идеи Крижанича, СПб, 1912; Пичета В. И. Ю. Крижанич и его отношение к государству // Славянский сб. М., 1947; Гольдберг А. Л. Ю. Крижанич об обществе середины XVII в. // История СРСР. 1960, № 6; Мордухович Л. М., Философские и социологические взгляды Ю. Крижанича // Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СРСР. 1963. № 36; Пушкарёв Л. Н. Юрий Крижанич. Почерки жизни и творчества. М., 1984; Гайнутдинов Р. К. Ю. Крижанич и его идеи реформирования политико-правовой системы России //Закон и право. 2004. № 2.

Т. Бевз

КРИ́ЗА МІЖНАРО́ДНА (грец. χρίσις — поворотний пункт, перехідний стан, різкий перелом) — фаза розвитку міжнар. конфліктної ситуації, що характеризується такими змінами протягом відносно короткого часу осн. компонентів міжнар. конфліктної системи (склад учасників, сфери їхньої взаємодії, об'єкт конфлікту, географ. локалізація, мета сторін, характер засобів, що застосовуються сторонами), які свідчать про ескалацію антагоніст. протистояння сторін, що конфліктують. Однією з центр. категорій системного підходу в дослідженні *міжнародних відносин* є категорія системної кризи, під якою розуміють динамічний процес трансформаційних змін базисних компонентів міжнар. системи, наслідком чого є або її перехід з однієї істор. обумовленої конфігурації в іншу, або припинення її існування в даній системній якості. Саме за допомогою цієї категорії системна концепція намагається відтворити дію еволюц. механізму саморозвитку міжнар. системи в контексті її взаємодії із зовн. середовищем. Вважається, що осн. протиріччям, яке з періодичністю викликає системну кризу, є неадекватність можливостей регуляторного механізму міжнар. системи щодо рівня інтенсивності внутр. процесів та конфігурації структури системи, або, безпосередньо, дії факторів зовн. середовища.

Літ.: Shelling Thomas S. The Strategy of Conflict. New York, Oxford University Press, 1960; Boswell Terry and Immanuel Wallerstein, eds. Revolution in the World System. Westpoint, CT, 1989; Brecher Michael. Crisis in World Politics. Oxford, 1993.

А. Субботін

КРИЗА ПОЛІТИЧНА — етап у розвитку політ. об'єкта (*держави*, *влади*, конкр. *політики*, *парламенту*, режиму, політ. системи, уряду тощо), який характеризується порушенням рівноваги однієї чи кількох базових підсистем у процесі їхнього функціонування, внаслідок чого змінюється сутність об'єкта, порушується регулярність політ. взаємодії. К. п. може проявлятися в зміні не тільки стану об'єкта, а й його характеристик (якостей), а відтак у кризі *легітимності* як результату розбалансування мети та цінностей правлячого режиму з уявленнями щодо них більшої частини *громадян*, у кризі політ. участі, що пов'язана із перешкоджанням політ. суб'єктами, які контролюють чи здійснюють владу, включення в політ. процес нових груп-претендентів на владні повноваження, що зумовлює дестабілізацію політ. системи; у кризі ідентичності внаслідок превалювання будь-яких ідентичностей, які перешкоджають об'єднанню та постанню спільної ідентичності, характерної для конкр. д-ви; у кризі проникнення, тобто у зменшенні можливостей держ. управління реалізовувати свої рішення на практиці; у кризі розподілу, проявом якої є неспроможність правлячого сусп. сегмента забезпечити зростання і розподіл матер. благ таким чином, щоб уникнути надмірної соціальної диференціації та забезпечити доступ до осн. сусп. благ найширшим прошаркам населення. Причинами К. п. можуть бути: недовговічність функціонування владних ін-тів — президента, уряду, парламенту, зміна їхньої структури чи функцій, що призводить до зменшення чи до відмови владним ін-там у визнанні їх легітимності; перевороти, замахи чи вбивства, терорист. акти на політ. ґрунті чи ін. форми політ. насилля, що зумовлюють дестабілізацію політ. сфери. Загалом же до К. п. можуть призвести як внутр. (дії політ. акторів, тінізація політики, корупцизація політ. суб'єктів, неконсолідованість еліти, *бандитизм політичний*, револ./контрревол. виступи, зіткнення на етн. чи реліг. ґрунті, екон. флуктуації, стихійні лиха та ін.), так і зовн. (військ. конфлікти, діяльність спецслужб ін. д-в, екон., інформ. та будь-яка ін. інтервенція, що порушує суверенітет держ. організму) чинники. Політ. нестабільність (неврівноваженість) не завжди має своїм наслідком К. п. Її розгортанню/запобіганню (подоланню) може сприяти чи навпаки перешкоджати негативний/позитивний ресурсний потенціал політ. об'єкта, його неспроможність/спроможність протистояти внутр. і зовн. деструктивним викликам шляхом неприйняття/реалізації ефект. політ. рішень. К. п. може завершитися як подоланням, так і політ. конфліктом між окремими політ. суб'єктами, у т. ч. у формі перевороту, *революції*, *громадянської війни* тощо.

Літ.: Цвєтков В., Горбатенко В. Демократія. Управління. Бюрократія. К., 2001; Robinson J. A. Crisis // International Encyclopedia of the Social Sciences. New York, 1968. Vol. 3; Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis // Scandinavian Political Studies. 1986. Vol. 9. № 2. *М. Кармазіна*

КРИ́СТЄВА Юлія (болг. Юлия Кръстева; фр. Julia Kristeva; нар. 24.06.1941, Слівен, Болгарія) — філософ-постструктураліст, семіотик, дослідниця мови і л-ри, психоаналітик, феміністка, романіст. У груд. 1965 переїжджає з Болгарії до Франції, де виходить заміж за франц. письменника і критика П. Соллерса, одного з лідерів групи «Тель Кель» (франц. авангардний літ. і теор. журнал, який був осн. виданням франц. структуралістської школи). Тоді ж долучилася до цієї групи, а з 1970 стала членом редколегії журналу. Працювала асистенткою К. Леві-Стросса. З 1966 відвідує семінари Р. Барта і вважається його ученицею. З кін. 1960-х стає відомою як перекладач і популяризатор ідей М. Бахтіна. Учасниця семінарів Ж. Лакана, проте після його смерті не увійшла до жодної з лаканівських шкіл. З 1974 очолює кафедру лінгвістики Париз. ун-ту. Паралельно вивчає психоаналіз і здобуває докт. ступінь у 1979. Її докт. дис. є спробою застосувати психоаналітичний підхід до постструктуралістської критики, поєднуючи ідеї З. *Фройда* та Ж. Лакана. У роботі К. відмовляється від структуралістського тлумачення суб'єкта, дотримуючись його розуміння «в процесі» або «в кризі». Відтоді К. звертає свій погляд на *фемінізм*. У 1970-х подорожує до Китаю і свої досліди викладає в книзі «Про китайських жінок» (1977). Проте К. стає достатньо впливовою постаттю в міжнар. критичному аналізі, культ. теорії та фемінізмі ще раніше — після публікації її першої книги «Семіотика» у 1969. Її творчий здобуток становлять книги і есе у сфері інтертекстуальності, семіотики, лінгвістики, літ. теорії і критики, психоаналізу, біографії та автобіографії, політ. і культ. аналізу, мистецтва і художньої історії тощо. Семіотичні дослідження є найбільш вагомими в працях філософа. Водночас її використання терміна «семіотика» не має відношення до категорії, запропонованої Ф. де Соссюром. Для К. семіотика ґрунтується на роботах З. Фройда, М. Кляйна, Ж. Лакана, тобто семіотика не тільки моделює функціонування тих або ін. позначальних практик, а й сама по собі постійно оперує у сфері мови, тобто і є позначальною практикою. Це — емоційне поле, пов'язане з нашими інстинктами. У цьому сенсі семіотичне протистоїть символічному, яке співвідносить слова з точним значеннями. Ці ідеї знайшли у К. продовження в концепціях генотексту (домовний процес) і фенотексту (мовна структура). К. визначає текст як перетин і взаємодію різних текстів і кодів, «поглинання і трансформацію іншого тексту». Згідно з К., інтертекстуальність не може бути зведена до питання про літ. впливи, оскільки охоплює все поле сучас. та істор. мови, відрефлексоване в тексті. В антропол. дослідженнях К. обґрунтовує, що антропологія і психологія, або зв'язок між соціальним і суб'єктом, не відтворюють одне одного, але мають однакову логіку — виживання групи і суб'єкта. У гендерному полі К. вважається однією з гол. захисниць франц. фемінізму поряд з С. де Бовуар, Х. Сіксу, Л. Ірігарей та ін. Незважаючи на те, що її відносини з франц. рухами і орг-ціями були досить спірними, К. неодноразово брала участь у феміністських читаннях у США і Великобританії та провела кілька досліджень (хоча часто її позиція взагалі зводиться до заперечення фемінізму в сусп-ві). Зрештою, К. спробувала запропонувати ідею багаторазових сексуальних ідентичностей проти коду «уніфікованої жіночої мови». З 1994 у творчості К. починається новий етап — т. зв. «повернення» до психоаналізу, що пояснюється пошуками нових підстав «похованої» постмодернізмом та постструктуралізмом людської суб'єктивності. К. є автором багатьох книг і новел, серед яких, окрім вже згаданих, «Революція поетичної мови» (1974), «Полілог» (1977), «Історія любові» (1983), «Чужі самим собі» (1988) тощо. Нині К. працює в Париз. ун-ті, є титульним членом Париз. психоаналіт. т-ва (SPP), почесний д-р багатьох ун-тів Європи і США, член Брит. академії. За свій внесок у розвиток досліджень мови, культури, л-ри тощо має багато відзнак міжнар. рівня. Також є засновником і головою К-ту премії С. де Бовуар.

Тв.: Crisis of the European Subject. New York, 2000.

Літ.: Философская мысль Франции XX века. Томск, 1998; Julia Kristeva — site officiel [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.kristeva.fr; Lechte John. Julia Kristeva. London, 1990. *В. Ковалевський*

КРОЗЬЄ́ (Crozier) Мішель (нар. 06.11.1922, Сент-Менеу, Франція) —соціолог, письменник. Закінчив ліцей у Ванве, філол.-юрид. ф-т у Парижі. Творець ориг. теорії влади і стратегії реформування *суспільства*. Класик дослідження *бюрократії*. Початковий період творчості припадає на 1950–60-ті. Наук. кар'єру розпочав у наук.-досл. центрах США. Його наук. пошуки в цей період мають характер прикладних емпіричних досліджень, близьких за спрямованістю до праць у сфері «людських відносин». У серед. 50-х рр. 20 ст. К. на основі аналізу й теор. узагальнення величезного емпіричного матеріалу, присвяченого «клінічному дослідженню» діяльності двох найбільших франц. орг-цій, запропонував нову концепцію бюрократії, викладену в його докт. дис., яка поєднує в собі риси орг. і культурол. підходів. Ім'я К. на Зх. асоціюється насамперед з назвою його осн. праці — «Бюрократичний феномен», завдяки якій він став з 1963 широко відомий у Європі, а з 1964 з перекладом його роботи на англ. мову — й на амер. континенті. У наступні роки, продовжуючи й поглиблюючи аналіз сучас. сусп-ва, його кризового стану, автор монографії про франц. бюрократію з неминучістю прийшов до розгляду сучас. сусп-ва в цілому як «бюрократичного», аналіз бюрократії підняв до висоти *аналізу політичного*. У докт. дис. «Бюрократичний феномен» проаналізував механізми функціонування орг. структур і культурно-нац. особливості франц. сусп-ва, дав тлумачення бюрократії, а також управлінської кризи. Особливий інтерес викликає його теорія реформування сусп-ва, в якій він відстоює нову логіку перетворень, виходячи з реалій постіндустріальних сусп-в. Наголошував на соціальних аспектах розвитку сусп-ва й обґрунтував необхідність нового підходу до використання людських ресурсів через «обережну» стратегію «навчання» індивідів нової поведінки і новим моделям їхніх взаємин у соціальному просторі. У теорії бюрократії К. реалізує синтез двох теор. напрямів її дослідження — політ. і орг. Франц. бюрократ. модель базується на поєднанні двох типів *влади*: офіц. ієрархічного і т. зв. паралельного. Перший відповідає «раціональним аспектам» бюрократії у веберівському її розумінні і проявляється у схильності її власників до регламентацій, що пропонуються для поведінки кожної людини в різних ситуаціях, другий, навпаки, розвивається там, де поведінку людей не можна передбачити, в т. зв. «сфері невизначеності», на основі використання «особистих здібностей гравців контролювати джерело невизначеності». «Паралельна влада» виступає як відхилення від офіц. типу влади, підсилює витрату ресурсів в бюрократ. системі, в той же час виконує завдання корекції та адаптації орг. структури до зовн. трансформацій, забезпечуючи системі подібність до короткотривалого динамізму. Теорія влади в концепції бюрократ. кризи сусп-ва К. — необхідний логічний етап у розкритті гол. тем його аналізу, ядра його соціально-політ. доктрини — концепції бюрократії й теорії «соціальної зміни». Бажання розкрити сутність влади й динаміку владних ін-тів перетворюється в роботах К. на створення оригінальної, однак дещо формалізованої й метафізично пофарбованої концепції функціонування влади. Особливість концепції влади К. полягає в тому, що він переосмислює феномен влади на всіх трьох рівнях — індивідуальному, діадичному, системному — і оригінально синтезує всі три аспекти дослідження в цілісну теорію, знаходячи одночасно пояснення тим кризовим процесам, які підривають нормальне функціонування сучас. сусп-ва.

В останніх своїх роботах К. звертається до аналізу *кризи політичної* сусп-ва, яку він вважає незалежною від приватних особливостей соціально-політ. режиму, оскільки в основі будь-якого сусп-ва лежать орг. складові його розвитку. Гол. темою його досліджень стає вивчення ролі д-ви в процесі реформування сусп-ва. Залишаючись у рамках заг. інструментальної традиції розуміння д-ви, що характерна для зх. державницької думки Нового часу і яка представляє її як інструмент, механізм, ін-т у ряді багатьох інших, покликану вирішувати конкретні соціально-екон. й соціально-політ. проблеми, К. намагається побачити в ній відгомін якоїсь метафізичної ідеї. Остання, на його думку, сприяла сакралізації цього ін-ту в очах гр-н і нині ця ідея перестає існувати. Смерть «держави-бога» змушує переглянути сприйняття ін-ту д-ви і його функцій у сучас. сусп-ві. Більше того, переоцінка ставлення до д-ви, його десакралізація є найпершим завданням сучас. сусп. свідомості. Успішність її реалізації повинна стати однією з основ благополучного втілення у дійсність нової логіки реформування сучас. сусп-в. Праці К.: «Блоковане суспільство» (1970), «Актор і система» (1977), «Суспільство не змінюється декретами» (1979), «Сучасна держава — скромна держава» (1987) становлять єдиний цикл робіт, об'єднаних заг. концепцією бачення сучас. кризи сусп-ва, насамперед як бюрократ. кризи й пошуку нової стратегії змін, нової логіки реформування етатизованої, сильно централізованої франц. д-ви.

К. був учнем франц. соціолога Ж. Фрідмана. У 70–80-х рр. поряд з А. Туреном став одним із двох найвідоміших соціологів Франції. Засновник і директор Центру соціології орг-цій у Парижі (з 1976 відомий як Нац. центр наук. досліджень). Був постійним консультантом франц. уряду з питань екон. планування, освіти й муніципального управління, читав лекції в ряді амер. ун-тів, у т. ч. в Гарварді (1966–67, 1968–70, 1980), у Центрі новітніх досліджень з поведінкових наук у Стенфорді (1959–60, 1973–74), у Школі соціальних наук при Каліфорн. ун-ті (1982–85). Входив до складу міжнар. Трьохсторонньої комісії під керівництвом З. *Бжезінського*, на засіданні якої (трав. 1975) обговорювалося таке явище, як системна криза в розвинутих країнах. Президент Франц. соціол. асоціації в 1970–72, з 1975 — директор соціол. відділення Ін-ту політ. досліджень у Парижі. Нагороджений орденом Почесного легіону й орденом Заслуг перед Батьківщи́ною.

Тв.: De la bureaucratiå comme système d' organisation // Archives européennes de sociologie. Paris, 1961. V. 2, N 1; Le Phénomène bureaucratique. Paris, 1963; La centralisation // Où va l'administration francaise. Paris, 1974; Crozier M. La crise des régulations traditionelles // La sagesse et le désordre. Paris, 1980; On ne change pas la société par décret. Paris, 1979; État moderne, État modeste. Paris, 1987; État moderne, État modeste? Stratégie pour un autre changement. Paris, 1987.

Літ.: Touraine A. Le rationalismå liberal de Michel Crozier // Sociologie du travail. Paris, 1964. T. 2. Touraine A. La foi de Michel Crozier // L'Éxpantion. P., 1979. № 130; Спиридонова В. И. Бюрократия и реформа (анализ концепции М. Крозье). М., 1997. *Т. Бевз*

КРО́МВЕЛЬ (Cromwell) Олівер (25.04.1599, Гантінгдон — 03.09.1658, Лондон) — держ. діяч і воєначальник, лорд-протектор Англії (1653–58), лідер пуритан, військ. керівник громадян. війни в Англії. Закінчив школу в Гантінгдоні, навчався в коледжі Сідней Сассекс, Кембрідж. У 1628–29 — член парламенту від Гантінгдону. В 1629 Карл І розпустив *парламент* і 11 років правив без нього. Під час шотл. повстання (відомого як «єпископські війни») король змушений був у 1640 зібрати парламент через нестачу коштів. К. був знову обраний до нього від Кембриджу і відразу ж виступив проти держ. церкви й уряду. Т. зв. «Короткий парламент» існував лише три тижні й був розпущений Карлом І. Після того як шотландці розбили Карла і зайняли пн. області Англії, король змушений був звернутися по допомогу до нового «довгого» парламенту, що зібрався восени 1640 і до якого знову від Кембриджа було обрано К. «Довгий парламент» (1640–53) зобов'язував короля відмовитися від багатьох прерогатив. Палата громад прийняла «Велику демонстрацію», яка складалася з 204 пунктів і висловлювала неприйняття урядового курсу і недовіру королю. К. активно підтримав цей док-т. У 1641 під час повстання в Ірландії парламент зажадав для себе права призначати всіх англ. міністрів і вище командування армії. Карл І покинув Лондон, намагаючися зібрати своїх прихильників на пн. Англії. Палата громад ввела в країні воєнний стан і встановила контроль над місц. арсеналами і ополченням.

У серп. 1642 вибухнула громадян. війна, і К. почав свою військ. кар'єру. Отримавши декілька перемог, він у 1643 отримав звання полковника, а в 1644 — генерал-лейтенанта. Саме армія К. у вирішальній битві при Незбі 14.06.1645 розбила війська Карла І, і К. отримав титул генералісимуса. Він набув певні повноваження і скасував верхню палату парламенту, призначивши раду зі своїх бойових соратників-протестантів. Програма К. мала на меті встановлення конституційної *монархії* з парламентом, що захищає інтереси серед. класу, і церквою, що виявляє терпимість до ін. віросповідань. Однак Карл І призвав роялістів в Англії та Шотландії до нової громадян. війни, що і почалася в січ. 1648. Війська, очолювані К., одержали декілька перемог над шотландцями і роялістами, захопили короля, якого було страчено 30.01.1649 після суду. 16.05.1649 Англія була проголошена *республікою*, К. став членом Держ. ради, а потім її головою. Взявши владу до рук, К. починає фактично встановлювати свою *диктатуру*. Він придушив повстання в Ірландії та Шотландії, розділив країну на 12 військ. губернаторств, налагодив систему оподаткування. 16.12.1653 було складено т. зв. «Знаряддя керування» — нову *конституцію* англ. д-ви, за якою засновувалися виборний однопалатний парламент, призначувані довічно члени Держ. ради і лорд-протектор як глава законод. і викон. влади. Посада лорд-протектора, «першого слуги співдружності (Республіки)», до якої було включено скорені Шотландія та Ірландія, була запропонована К. Під час свого правління продовжив війну з Іспанією у союзі з Францією. Здобувши перемогу, Англія отримала на подяку від французів у 1658 порт Дюнкерк. К. уклав мир із Данією, Швецією, Голландією, Францією, Португалією. Встановивши в країні порядок, дозволив обрати парламент і відмовився прийняти корону, отримавши при цьому можливість самому призначити наступника. При К. Англія залишалася республікою, а після смерті лорд-протектором став його старший син Річард. Але оскільки влада була зосереджена серед військ. людей, в країні почалося свавілля чиновників, хаос, що призвело до заворушень. Депутати парламенту змушені були 1660 закликати на трон сина недавно страченого короля Карла I — Карла II. Тіло К. викопали з могили і стратили на шибениці як держ. зрадника.

Літ.: Павлова Т. Оливер Кромвель. М., 1980; Samuel R. Gardiner. Oliver Cromwell. London, 2000; Barry Coward. Oliver Cromwell. Edinburg, 2000.

В. Крушинський

КРОПО́ТКІН Петро Олексійович (09.12.1842, Москва — 08.02.1921, Дмитров, Росія) — революціонер, член I Інтернаціоналу, вчений-географ, історик, творець теорії анархо-комунізму. Автор ряду праць, зокрема «Сучасна наука і анархізм», «Етика», «Нотатки революціонера». Прагнучи поєднати вчення про *анархію* з результатами тогочасної науки про природу та *суспільство* (в першу чергу з вченням про взаємодопомогу в тваринному світі та людському сусп-ві), створив істор. концепцію, в основу якої покладено уявлення про сутність історії як прагнення до особистої свободи, та положення про д-ву як одну з істор. форм сусп-ва, що будучи штучно створеною, протистоїть цьому прагненню. Характеризуючи д-ву як «суспільство взаємного страхування, що укладене між землевласником, воїном, суддею та священником задля забезпечення кожному з них влади над народом та експлуатації бідноти», обґрунтовував положення про те, що в ряд періодів історії д-ви не існувало, оскільки, на його думку, античні республіки Греції, середньовічні вільні міста та ряд ін. утворень не були д-вами як такими, а початок *державності* в Європі поклала Рим. імперія, висунув ідею про «традицію влади» та «традицію свободи» як ворожі традиції в історії цивілізації.

Доводячи, що прогрес людства пов'язаний із заг. рівністю людей, їхнього взаємодопомогою та солідарністю, К. закликав до повалення наявної державно-владної орг-ції сусп-ва — знищення «урядової централізації» та «пірамідальної організації», що, на його думку, служать не гармонізації стосунків у сусп-ві, а пітдримці експлуатації правлячими верствами всіх ін. гр-н, наголошував на необхідності звільнення від ярма капіталу та потребі побудови сусп-ва на принципах *комунізму*. Перехід до бездержавного сусп-ва по'вязував з руйнуванням елементів старого ладу (зокрема його ідеології та моралі) і формуванням елементів нового, побудованого на основі вільних спілок та високої моральності. Будучи переконаним у тому, що нова (комуніст.) орг-ція сусп-ва спирається на природні закони, доводив неможливість побудови нового ладу будь-якими держ. установами, стверджуючи, що це має бути справою всіх членів сусп-ва, «творчого розуму всього народу». При цьому обґрунтував неминучість «переданархічної» фази (проміжної між «державною» та «анархо-комуністичною» фазами), що пердбачає, зокрема, розпад централізованих д-в, створення сусп. орг-цій, корпоративний рух, втрату монополії церквою. Характеризуючи нове, організоване на принципах комунізму сусп-во, стверджував, що воно має бути засноване на комунальному виробництві, вільному споживанні продуктів спільної праці, вільній моралі (без жодного примусу і санкцій), вільному договорі та сусп. злагоді. Відкидав *марксизм*, доводячи, що він є всього лише «державним соціалізмом», який обов'язково перетвориться на «економічний деспотизм». Схвально сприйняв більшовицький переворот в Росії, однак пізніше в ряді своїх творів та листах до *Леніна* неодноразово гостро засуджував цілий ряд її «завоювань», зокрема парт. диктатуру та масові репресії, що не лише прямо суперечили ідеї побудови нового сусп-ва, а й компрометували цю ідею як таку. *О. Яковлєв*

КРО́ЧЕ (Croce) Бенедетто (25.02.1866, м. Пескасцеролі, Італія — 20.11.1952, Неаполь, там само) — філософ-ідеаліст, літ. критик, історик і політик. Виховувався в консерват., монарх. і катол. середовищі. У віці 20 р. відійшов від *католицизму* і став атеїстом, переїхав до Неаполя, де жив до кінця свого життя. На його світогляд вплинули філософи-гегельянці Б. Спавента та А. *Лабріола*. Знайомство з гегелівською діалектикою заклало фундамент його власного філос. вчення, яке він назвав «філософія Духу». К. був переконаним ідеалістом і відкидав будь-яку реальність, крім «чистих понять» або платонівських «ідей». Подібні до кантівських «категорій», ці поняття можуть бути описані як універсальні. Він дійшов висновку про те, що коли вся реальність є універсальною ідеєю, вона може бути описана «чистими логічними поняттями». Звідси його захоплення логікою: заперечення всіх форм *релігії* як недостатньо логічних філос. ідей. Новий період його життя розпочався у 1903 із заснування часопису «Критика» (La Critica), що виходив до 1944. У цьому культурологічному журналі він публікував майже всі свої праці і робив огляд усіх найзначніших філос., літ. та істор. досліджень, що видавались у Європі. Свої переконання виклав у трилогії «Логіка як наука про чисті поняття» (1909), «Філософія практичного, економічного й етичного» (1909), «Теорія та історія історіографії» (1917), що стала цілісним вченням про філософію Духу. Гол. ідея вчення — циркуляція Духу в часі й просторі. Фази чи моменти цієї циркуляції К. поділив на теор. та практ., а їх, у свою чергу, на естет., логічні, екон. та етичні. Історія стає випадковим проявом циркуляції духу — людської свідомості, що є повністю спонтанною. Свої погляди на історію К. виклав у кількох працях, а свій метод пояснення історії він назвав «абсолютним історицизмом».

До 1923 К. тісно співпрацював з Дж. *Джентіле* — філософом ідеалістом, який підтримав Б. *Муссоліні* й згодом став одним із найвпливовіших інтелектуалів, що обґрунтовували переваги *фашизму* перед *лібералізмом* і *демократією*. К. спочатку підтримував фашистів, вважаючи фашизм корисним засобом стримування соціаліст. ідей. Проте після конст. перевороту 03.01.1925 і встановлення *диктатури* Муссоліні К. став переконаним лібералом і чи не єдиним публічним критиком фашизму та соціалізму в Італії. 01.05.1925 було опубліковано «Маніфест інтелектуалів — антифашистів», що став відповіддю на «Маніфест фашистських інтелектуалів» опублікований Дж. Джентіле 21 квіт. того ж року. Своєю діяльністю у «Критиці» К. набув статусу впливового інтелектуала. Він писав: «[журнал] «Критика» був найбільшою послугою, яку я міг надати італійській культурі... Я був залучений до політики у широкому сенсі.., поєднуючи роль вченого і громадянина». Якщо пригадати заклик Камілло Кавура — «створивши Італію, ми повинні створити італійців», можна вважати, що «Критика» виконувала саме це завдання. У фашизмі К. вбачав не лише різновид політ. тиранії, а небезпеку виникнення ін. Італії, в якій егоїзм витісняє громадян. чесноти, риторика замінює правду, а претензійні жести — справжню дію.

Усвідомлюючи свою роль морального вчителя, К. зайнявся написанням істор. праць на широку тематику. Так виникла історія Європи 19 ст., історія Італії з 1871 до 1915 та історія Неаполіт. королівства. У цих працях К. намагався показати, як істор. доля Італії стала «втраченим шляхом» («la via smarrita»). У своїх істор. дослідженнях К. спирався на ідеї свого співвітчизника Д. Віко, який вважав, що історія повинна писатися філософами. У праці «Про історію» К. виклав своє бачення історії як «філософії в русі». Історія не має жодного «космічного плану», а вся «історична наука» є фарсом. Лише в історії філософії можна знайти істину, але й вона не може бути осягнута жодною окремою системою знань. Будь-яка діяльність людей є прояв абсолютного Духу, а його розвиток становить суть істор. процесу. У своїх творах К. насміхався над *Гегелем* і *Марксом*, які намагалися звузити історію до кількох визначальних принципів. Він поділяв погляди *Руссо*, стверджуючи, що історія — це сукупність брехні, серед якої ми повинні вибирати ту, що найближче до правди. Після поразки Італії у 2-й світовій війні голос морального авторитета став ще більше потрібним. К. був одностайно визнаним таким авторитетом. Протягом 1944–45 філософ став політиком. К. активно зайнявся створенням антифаш. коаліції в парламенті і як лідер Лібер. партії був обраний міністром опозиц. уряду. Попри те, що політ. проект К. — відновлення *монархії* з певними династичними змінами і поверненням Лібер. партії до влади не був здійсненим, його вплив на формування нової, дем. Італії був визначальним. Уже в похилому віці К. повернувся до наук. діяльності. У 1947 свою власну б-ку — одну з найбільших книгозбірень Європи — він перетворив на ін-т істор. досліджень, де працював до кінця свого життя.

Тв.: Logica come scienza del concetto puro. Florence, 1909; Filosofia della practica, economica ed etica. Florence,1909; Brevario de estetica. Naples,1913; Logic as the Science of the Pure Concept. Translated by Douglas Ainslie. London, 1917; Philosophy of the Practical, Economic and Ethic. Translated by Douglas Ainslie. Macmillan, 1917.

Літ.: Orsini G. Benedetto Croce: Philosophy of Art and Literary Critic. Carbondale, 1961; Moss M. E. Benedetto Croce reconsidered: truth and error in theories of art, literature, and history. London, 1987.

Ю. Мацієвський

«КРУГЛИ́Й СТІЛ» — форма публ. обговорення або висвітлення будь-яких питань, яка характеризується рівними правами всіх учасників зборів, наради, що сидять за столом умовно круглої форми (назва «К. с.» йде з англ. легенди раннього Середньовіччя про короля Артура і його лицарів, за якою батько Артура Утер, щоб припинити суперечки між лицарями через почесне місце за столом біля правителя, посадив їх за стіл круглої форми, щоб кожен міг би відчувати себе рівним іншому; нині ця назва набула алегоричного характеру). «К. с.» використовується зазвичай в умовах політ. *плюралізму* для пошуку політ., ненасильницьких форм і шляхів розв'язання гострих сусп. проблем; практикується між однорідними *політичними організаціями* (напр., різними *партіями політичними*), між різнорідними сусп. ін-тами (напр., викон. органами влади, партіями, профес. союзами та ін.). «К. с.» характеризується намаганням дійти взаємоприйнятної думки щодо обговорюваної проблеми; наданням учасникам статусу пропонентів, які мають висловлювати думку з приводу обговорюваного питання, а не з приводу думок ін. учасників; рівноправністю всіх учасників обговорення; забороною диктувати власну волю й рішення. Така модель обговорення, грунтуючись на угодах і домовленостях, дає результати, які, у свою чергу, є новими угодами і домовленостями. «К. с.» може завершитись як відсутністю згоди, так і виробленням спільної позиції, зокрема щодо зміни *політичної системи*, як це сталося у деяких східноєвроп. країнах наприкін. 1980-х.

Літ.: Piano J. C., Riggs R. E., Robin H. S. The Dictionary of Political Analysis. Oxford, 1982; Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. М., 2003.

М. Требін

КРУПНИ́ЦЬКИЙ Борис Дмитрович (24.07.1894, с. Медведівка, тепер Чигирин. р-ну Черкас. обл. — 05.06.1956 Гіммельпфортен, Німеччина) — історик, громад. діяч. У 1913 закінчив Черкас. гімназію та вступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира. Займається наук.-досл. роботою, а з 1914 бере активну участь у діяльності істор.-етнограф. гуртка, до якого входили професори, приват-доценти, здібні випускники, старшокурсники. З поч. 1-ї світової війни залишив навчання і був мобілізований до рос. армії. Брав участь у бойових діях, був тяжко поранений. У 1918 повертається в Київ. ун-т, а з 1920 — на еміграції. Здобувши репутацію талановитого історика, посідає почесне місце як в укр., так і в нім. наук. світі. 1929 захистив докт. дис. в Берлін. ун-ті, у 1932 обирається приват-доцентом Укр. вільного ун-ту в Празі, а наступного року повертається до Берліна на посаду наук. співробітника Укр. наук. ін-ту. З 1938 стає закордонним співробітником цього ін-ту у Варшаві, членом *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 30–40-ві рр. надзвичайно плідні для К. Видає у Берліні та Варшаві монографії, публікує наук. статті й розвідки з історії України, досліджує укр.-швед. взаємини кінця 17 — поч. 18 ст. У період окупації Німеччини союзницькими військами переїжджає до Веймара, потім — до Аугсбурга, а звідти — до Штаде. Енергійно включається в наук. й культ. життя укр. діаспори, встановлює тісні наук. та особисті зв'язки з представниками нової хвилі еміграції, світогляд яких формувався ще до війни на тер. рад. України, зокрема із В. Петровим, О. Оглоблиним, Н. Полонською-Василенко, публікує свої наук. праці в журналах, що почали виходити у Зх. Європі, співпрацює з Укр. вільним ун-том у Мюнхені. К. обрано професором Укр. вільного ун-ту й Богословсько-пед. академії, заст. голови, а після від'їзду Д. *Дорошенка* до Канади — головою істор. секції Укр. вільної академії наук. Стає співробітником НТШ, редактором істор. відділу *Енциклопедії українознавства*, а з 1946 — членом і наук. співробітником Наук.-досл. ін-ту укр. мартирології у Мюнхені. З 1951 — дійсний член Міжнар. вільної академії наук у Парижі. Одночасно працює над нарисом «Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і діла» (1938), «Гетьман Мазепа і його час 1687–1709» (нім. мовою, 1942), «Гетьман Данило Апостол і його доба», (1948). Тяжко хворіючи останні 6 років, опублікував бл. 50 наук. і науково-популярних праць. У 1-й пол. 1956 учений завершує історіографічне дослідження «Українська історична наука на совєтській Україні в 1920–1950 рр.», заміряється написати цілу низку ін. праць, зокрема про гетьмана Кирила *Розумовського*, видати свій курс лекцій в Укр. вільному ун-ті «Україна між Заходом і Сходом», проте помирає. Похований у містечку Гіммельпфортен.

Тв.: З студентських спогадів історика: Київ, //Україна (Париж). 1951. № 6; Д. І. Дорошенко: Спомини учня//Наук. зб. УВАН. Нью-Йорк, 1952. Т.1; З студентських спогадів історика: Берлін // Україна (Париж). 1952. № 7; Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і діла. Мюнхен, 1956; Гетьман Мазепа та його доба. К., 2003.

Літ.: Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. Мюнхен, 1957; Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. К., 1994. Т. 1. *О. Красівський*

КСЕНОФО́БІЯ (від грец. ξένος — чужий і φόβος — страх) — почуття неприязні до «чужих» етн. спільнот та їхніх представників, притаманне *соціальній групі* або окремому індивіду. К. має своїм витоком особливості свідомості до- і ранньоісторичної людини, для якої усе малознане, невідоме, «не своє» було джерелом настороженості, невпевненості, які переростали у страх, що закріплювався у сталих стереотипах ворожості. Щодо цього К. є реліктом комплексу невпевненості у собі при зустрічі з «чужинцями», а тому може вважатися проявом відчуття індивідом чи цілою групою власної неповноцінності. У новітні часи К. як психол. атавізм нерідко використовується або штучно запроваджується політиками і владою у сусп. свідомість заради досягнення політ. мети. Когнітивною основою для нав'язування сусп-ву К. є природний для будь-якої етн. спільноти етноцентризм, який полягає у завищених оцінках власної культури і нац. характеру. У гіперболізованій, спотвореній формі він може за допомогою конструктивістських засобів перетворитися на зневажливе ставлення до «не своїх». Ін. засіб нав'язування К. — маніпулювання почуттям відданості етн. інтересам «свого» народу і створення з ін. народів джерела загрози цим інтересам. К. як держ. етнополіт. стратегія найчастіше застосовується для підготовки *агресії* проти ін. країни, для каналізації сусп. невдоволення соціально-екон. ситуацією у бік певної етн. спільноти (як усередині, так і за межами країни), що таврується як її винуватець, для недопущення проникнення у країну культури та цінностей, які можуть загрожувати *політичному режиму* та *ідеології політичній*, на котру він спирається. При цьому *держава* може або свідомо йти на руйнування міжетнічної гармонії у країні, або використовувати побутову К. Зокрема, Рад. д-ва інспірувала К. щодо народів, які були депортовані, за нібито їхній колабораціонізм з окупац. нацист. режимом під час 2-ї світової війни, щоб виправдати свій злочин в очах свого сусп-ва і міжнар. громадськості. Крім того, К. інспірувалася проти нац. меншин, яких д-ва вважала недостатньо лояльними. На теренах України в часи Рос. імперії К. була складовою держ. етнополітики і проявлялася як *юдофобія* та полонофобія. У рад. часи д-ва доповнювала юдофобію, фобією щодо крим. татар. У Зх. Україні після приєднання краю до СРСР стихійно розповсюджувалася *русофобія*. Полонофобія як держ. стратегія проявлялася під час рад.-польс. війни 1920 та під час і після руйнування Речпосполитої у 1939–41, а як стихійне почуття вона поширювалася у міжвоєнній Галичині, у т. ч. зусиллями організованого укр. націоналізму, та на Волині у 1943. У незалежній Україні К. проявляється у вигляді побутової юдофобії та спроб розповсюдити русофобію. *О. Майборода*

КУБІЙО́ВИЧ Володимир (23.09.1900, Новий Сонч, Лемківщина, тепер Польща — 02.11.1985, Сарсель, побл. Парижа) — географ, етнограф, організатор науки, громад.-політ. діяч. Після утворення *Західноукраїнської Народної Республіки* в лист. 1918 вступив до Укр. галицької армії. У 1923 закінчив Ягелон. ун-т. У міжвоєнний період займався викладацькою і наук. роботою. Автор «Атласу України й сумежних земель» (1937), «Географії України й сумежних земель» (1938), в яких обґрунтовано геополіт. інтереси України. Активна нац. позиція К. спричинила його звільнення з Краків. ун-ту (1939) із забороною викладати у вищих школах. Після поч. 2-ї світової війни у квіт. 1940 очолив Укр. центр. к-т, який займався культ., осв. та соціальною роботою і відігравав роль консолідаційного чинника укр. населення у створенні Ген. губернії. У 1943 К. взяв участь у створенні дивізії СС «Галичина». Під час загострення польс.-укр. конфлікту на Волині виступив із закликом припинити збройне протистояння. Весною 1945 став заст. голови Укр. нац. к-ту ген. П. Шандрука, сприяв перетворенню дивізії «Галичина» на 1-шу дивізію Укр. нац. армії. Після закінчення 2-ї світової війни жив в еміграції у Німеччині та Франції, продовжував наук. роботу, був організатором створення і гол. редактором *Енциклопедії українознавства*.

Літ.: Шаблій О. Володимир Кубійович. Париж; Львів, 1996; Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900–1985), Атанас Фіголь (1908–1993): Наук. зб. Львів, 1998; Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі Париж, 2000; Видавнича та наукова діяльність НТШ в Європі. К., 2008. *О. Кучерук*

КУК Василь Степанович (псевд. Василь Коваль, Юрко Леміш; 11.01.1913, с. Красне на Львівщині — 09.09.2007, Київ) — діяч нац.-визвольного руху, історик, публіцист. Освіту здобув у катол. ун-ті. Політ. діяльність розпочав у 1927 в молодіжній орг-ції «Пласт», з 1929 — член *Організації українських націоналістів (ОУН)*, зазнав репресій з боку польс. влади. З 1937 на нелегальному становищі, вів освітню і пропагандист. роботу. У квіт. 1941 взяв участь у 2-му Великому зборі ОУН, був призначений членом проводу ОУН, очолив орг. референтуру, потім — Центр. штаб похідних груп на східноукр. землі. З початком рад.-нім. війни К. очолював провід ОУН на пд.-сх. землях, з весни 1943 — командувач УПА–Південь. Узимку 1943–44 з відділом *УПА* передислокувався на Волинь. Після відступу нім. військ на зх. продовжував очолювати боротьбу УПА проти рад. влади. З 1947 — заступник командувача УПА Романа *Шухевича*, а після його загибелі (1950) став головою проводу ОУН в Україні, гол. командиром УПА та головою Ген. секретаріату Укр. гол. визвольної ради. У трав. 1954 заарештований спецпідрозділом КДБ, перебував у в'язницях Києва, Москви. У 1960 під тиском КДБ К. всупереч своїм ідейним переконанням був змушений написати т. зв. «зречного листа» до керівників ОУН та всіх українців, що живуть за кордоном, в якому він визнавав рад. владу в Україні та засуджував ідейні засади і методи боротьби ОУН та УПА, закликав емігрантські укр. орг-ції припинити боротьбу проти СРСР. З пропагандист. метою К. був звільнений з ув'язнення, працював у Центр. держ. істор. архіві України, Ін-ті історії АН України, постачальником у комбінаті «Побутреклама» аж до виходу на пенсію у трав. 1986. Займався наук. діяльністю, підготував і видав ряд праць, присвячених історії нац.-визвольної боротьби.

Літ.: Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине М., 2002; УПА в запитаннях та відповідях Головного Командира. Львів, 2007. *В. Кучер*

КУЛІ́Ш Пантелеймон Олександрович (07.08.1819, Вороніж, тепер Шосткин. р-ну Сумс. обл. — 14.02.1897, Мотронівка, тепер у складі с. Оленівки Борзнян. р-ну Черніг. обл.) — письменник, критик, історик, фольклорист, етнограф, перекладач, редактор, видавець. Навч. у Новгород-Сівер. гімназії, Київ. ун-ті (у 1839–41), який не закінчив, оскільки не мав посвідчення про дворянське походження. Працював учителем (з поч. 40-х рр.) у Луцьку, Києві, Рівному. Публікуватися почав в альм. «Киевлянин» (1840), що випускався М. Максимовичем. Перший великий твір — «Чорна Рада» — публікувався у дем. журн. «Современник» (1845). З 1845 К. жив і вчителював у Петербурзі: ректор Петерб. ун-ту В. Плетньов, який був і редактором «Современника», запросив його на посаду вчителя 5-ї гімназії та лектора рос. мови для іноземних студентів ун-ту. У 1847 був посланий Петерб. АН у відрядження до Зх. Європи для вивчення сло’янських мов, історії, культури, мистецтва.

Погляди К. — зразок мінливості думок, переконань, орієнтирів. Так, у Варшаві К. заарештували (1847) як члена *Кирило-Мефодіївського товариства*. Після кількох місяців ув’язнення довести його належність до орг-ції влада не змогла, але у висновку жандармерії вказувалося, що К. «був у дружніх зв’язках із усіма його учасниками і самовиношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, вмістивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії», відтак було вирішено ув’язнити його «в Олексіївський равелін на чотири місяці і потім відправити на службу до Вологди...» Утім, після втручання друзів, каяття самого К. покарання було замінене: його ув’язнили на два місяці в арештантське відділення військ. госпіталю, а звідти відправили на заслання до Тули, де він і перебував більше 3-х років. К. відмовився від багатьох ідеалів кирило-мефодіївців. У результаті клопотань перед III відділом К. здобув посаду у канцелярії губернатора, а згодом почав редагувати неофіц. частину «Тульских губернских ведомостей».

Після повернення до Петербурга К. писав і публікував статті без підпису або під криптонімом «Николай М.», аж доки не отримав дозволу друкуватися (1856). Повернувшись до України, видав збірку фольклорно-істор. та етнограф. матеріалів «Записки о Южной Руси» (2 т., 1856–57), «Чорну раду» (1857), збірник оповідань (1860), а також альманах «Хата» (1860). У Кулішевій друкарні світ побачили твори Марка Вовчка (1857). Згодом він видавав І. Котляревського, Г. Квітку-Основ’яненка, Шевченковий «Кобзар», 6-томник творів і листів М. Гоголя. Втім, його стараннями у світ виходив і револ.-дем. сатиричний журн. «Искра», редагований В. Курочкіним та М. Степановим. І це попри те, що самого К. не можна назвати револ. демократом. К. був серед піонерів вивчення козац. літописів та їх публікації. На поч. 60-х рр. К. був літ. редактором укр. журн. «Основа» (1861 —62), що виходив у Петербурзі. З метою підвищення осв. рівня населення К. видавав популярні дешеві книжечки серії «Сільська бібліотека» (1860–62). Завдяки його культурно-просвітницькій праці з’явився укр. буквар і читанка «Граматка» (1857), був уведений в обіг укр. фонетичний правопис («кулішівка»). З’явилися в перекладі укр. «П’ятикнижжя», «Псалтир», «Євангеліє».

У кін. 50 — на поч. 60-х рр. К. двічі мандрував Європою. Кілька років працював у Варшаві (1864 —68) на посаді директора духовних справ і був членом комісії для перекладу польс. актів, ставши фактично провідником колонізаторської та русифікаторської політики самодержавства. Втім у листі до кобзаря Остапа Вересая К., характеризуючи ситуацію, писав, що «діждали козацькі діти панувати над ляхами», що «ми взяли над ляхами гору і в руських землях і в лядській землі». К. твердив про відмінність польс. «місії» в Україні, від укр. в Польщі: поляки «в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахиляємо їх під закон». Водночас К. зав’язав дружні стосунки з галичанами, відтак почав друкуватись у львів. журн. «Вечерниці», «Мета», «Правда». І. Франко зазначав, що К. був «головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років». Згодом К. працював у Відні (з 1871), потім повернувся до Петербурга (1873), де обійняв посаду редактора «Журнала Министерства путей сообщения».

Мінливість поглядів К. проступила в його ставленні до козаччини: від романтичного козакофільства він переходив до тверджень про те, що «елемент ляхо-шляхетський вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козаччину нам на погибіль, і не погибли ми з нашою старорущиною єдино через те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу власть». Жахаючись анархіст. запалу мас та будучи переконаним, що козац. і сел. повстання негативно вплинули на розвиток українства і його культури, К. підготував 3-томник «История воссоединения Руси» (1874–77). Він намагався довести згубність народно-визвольних рухів, наголошував позит. роль польс. культуртрегерства і навіть рос. самодержавства в Україні, негативно відгукувався про Т. Шевченка (попри те, що фактично першим у кін. 50 — на поч. 60-х рр. порушив заборону друкувати твори Шевченка-засланця, зворушливо промовляв над домовиною Кобзаря). Праця була сприйнята українцями з обуренням. Час від часу К. розчаровувався у самодерж. владі, оскільки його сподівання на реформи, на перспективи розвитку українства та його культури в Росії не справджувалися, а компроміси з царизмом нічого не давали укр. інтелігенції. Повернувшись до України, К. оселився на хуторі Мотронівка, побл. Борзни. У світ виходить зб. «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879), яка була заборонена цензурою і вилучена з продажу: в ній містилися не тільки російськомовні статті, але й україномовні твори, що було неприпустимим після появи *Емського указу* царя про заборону укр. мови. Шануючи культуру росіян, К. висловлювався на користь права українців на власний нац. культ. розвиток, власне місце в людській цивілізації. Відсилаючи до Галичини «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року», К. тим самим переймається проблемою можливості співпраці укр. та польс. інтелігенції. Він ратував за рівноправність у слов’янському світі. Займався перекладами (У. Шекспіра, Й. Гете, А. Міцкевича, Дж. Байрона), листувався з М. *Драгомановим* та підготував до видання в Женеві зб. віршів «Дзвін».

Наприкін. життя К. турбувався незгодами серед слов’янства. Особливо ж його непокоїв шовінізм поляків у Сх. Галичині. У його свідомості знову відбулися зміни і він почав обстоювати «туркофільську» ідею.

Тв.: Твори Пантелеймона Куліша. У 6 т. Львів, 1908–1910; Соч. и письма П. А. Кулиша. В 5 т. К., 1908—1910; Твори. У 2 т. К., 1989; Щоденник. К., 1993; Твори. У 2 т. К., 1994 (2-е вид. К., 1998); Записки о Южной Руси. В 2 т. К., 1994.

Літ.: Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. К., 1929; Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. Львів;

Нью-Йорк, 2000; Шевченко В. Сторінки життя і творчості П. Куліша та деякі аспекти їх висвітлення // Визвольний шлях. 2001. Ч. 8–11.

М. Кармазіна

КУЛЬТ ОСО́БИ (лат. cultus — поклоніння) — звеличення аж до обожнювання верховних правителів, яке проявлялося в процедурах, церемоніях, *пропаганді* й вихованні молоді. Витоки традиції створення К. о. йдуть із Давн. Єгипту, імператор. Китаю і Рим. імперії, де верховний правитель вважався божеством, якому всі піддані повинні були поклонятися. У христ. і мусульм. д-вах монарх уже не був божеством із теолог. причин, але часто поєднував у собі як світську, так і духовну верховну владу (візант. імператори, араб. халіфи, рос. імператори). Зазвичай К. о. у традиц. сусп-вах пов’язувався не стільки з особою монарха (могли бути винятком засновники династій), скільки з його офіц. становищем. У 20 ст. К. о. відродився на політ. засадах. Трансформація традиц. сусп-ва не завжди супроводжувалася торжеством демократії, яке забезпечувало перехід до *громадянського суспільства*. Деякі політ. сили, які приходили до влади в револ. ситуації, знищували своїх конкурентів і встановлювали режим, який не залежав від реального волевиявлення гр-н (хоч зовн. виборні процедури зберігалися). Користуючись потужними інструментами пропаганди, яких раніше не існувало (радіо, кіно, масова преса в умовах поширення грамотності), а також відсутністю конкурентних політ. сил, верховні правителі нерідко позиціонували себе в очах населення як мудрі й далекоглядні вожді, які ніколи не помиляються, вміють оберігати спокій сусп-ва від зазіхань внутр. та зовн. ворогів і знають, як вести країну до щасливого майбутнього, долаючи на цьому шляху тимчасові труднощі. Замість управлін. еліти традиц. сусп-ва, яка формувалася завдяки шляхетному походженню, матер. багатству і особистим якостям людини, в тоталіт. сусп-ві виникла бюрокр. ієрархія керівників, призначуваних на посаду своїми начальниками і цілком залежних від них. У цій ситуації у високих начальників теж виникала спокуса перетворитися на вождів місц. масштабу. Вождизм влаштовував верховних правителів, тому що сприяв зміцненню їхньої влади, хоча час від часу вони в інтересах особистої безпеки здійснювали «санітарну обробку» політ. еліти. Офіц. назва верховних правителів визначалася, як правило, панівним становищем в політ. партії, яка стала держ. структурою. Однак для назви вони часто послуговувалися терміном, утвореним від англ. дієслова to lead (вести). Якщо в англомовному світі термін «лідер» (див. *Лідерства теорії*) не втратив побутового значення, хоча завжди присвоювався керівникам різного масштабу, то в країнах тоталіт. його синонім відповідною мовою поступово набував сакрального характеру: вождь (*СРСР*), фюрер (Німеччина), великий кормчий (КНР), кондукатор (Румунія) тощо. Від цього кореня походила й назва лідера ОУН — провідник.

На відміну від монархії, влада тоталіт. правителів не була легітимізована традицією і релігією. Тому К. о. використовувався як засіб зміцнення ними становища на вершині влади і як гарантія від зазіхань конкурентів у власному середовищі або ззовні. В азіат. країнах, де усталені віками традиції були міцними, залежність гр-н від всюдисущої д-ви — абсолютною, а технічні можливості для обдурювання населення — безмежними, К. о. набував гротескні форми. Таким був культ *Кім Ір Сена* і є культ його сина Кім Чен Іра у Пн. Кореї. Таким став культ кол. секретаря ЦК Компартії Туркменистану Сапармурата *Ніязова*. У ВКП(б) сталінських часів К. о. пустив глибокі корені, але статутні процедури парт. життя залишалися непорушними. Перед кожним з’їздом Й. *Сталін* мусив проходити процедуру обрання делегатом, на з’їзді — членом ЦК і, нарешті, процедуру висування в Політбюро на першому пленумі нового складу ЦК. Однак він дозволяв собі роками не скликати парт. з’їзд, ігнорувати Політбюро ЦК при ухваленні рішень і протиставляти рад. апарат та органи держ. безпеки керівним парт. структурам. Смерть Сталіна дала його наступникам шанс відновити формально закладений в статут правлячої партії принцип колективності керівництва. Найбільш далекоглядні з них зрозуміли, що їхнє становище на вершині влади включно з особистою безпекою залежить від *десталінізації* політ. системи, а відтак від розвінчання К. о. померлого вождя.

25.02.1956 новий керівник КПРС М. С. *Хрущов* виступив на 20-му з’їзді партії з доповіддю «Про культ особи та його наслідки», текст якої у формі закритого листа ЦК КПРС був відправлений у парткоми. Хоч док-т вважався секретним (уперше надрукований в СРСР тільки в 1989), одразу після 20-го з’їзду КПРС про його зміст дізналося майже все доросле населення країни. Щоб вгамувати сусп. резонанс, викликаний листом, ЦК КПРС обмежився постановою «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30.06.1956. Зловживання Сталіна владою пояснювалися в ньому низкою причин як об’єктивних (гострота міжнар. обстановки, боротьба «віджилих класів» з рад. владою, фракційна боротьба в самій партії), так і суб’єктивних (хвороблива підозріливість і жорстокість Сталіна). Зовн. проявами розвінчання К. о. Сталіна були перейменування міст, площ, вулиць і підприємств, названих у свій час його іменем, демонтаж незліченної к-сті пам’ятників йому, вилучення з масових б-к мільйонів примірників його праць, усунення труни з його тілом з Мавзолею на Красній площі в Москві. Курс на розвінчання К. о. Сталіна був остаточно санкціонований 22-м з’їздом КПРС у 1961.

Літ.: Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях // Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. М., 1991; Хрущев Н. С. От дня Победы до XX съезда // Воспоминания. Время. Люди. Власть. М., 1999. Т. 2; Taubman W. Khrushchev. The Man. His Era. London, 2005.

С. Кульчицький

КУЛЬТУ́РА МА́СОВА (лат. cultura — догляд, однокореневе з лат. cultus — поклоніння, походить від лат. дієслова colo — обробляю, починаю; лат. mass — шмат, брила, від грець. mása — тісто) — культура, що сформувалася в Європі та Пн. Америці на поч. 20 ст. у результаті процесів модернізації. У філософії, і зокрема культурології, «К. м.» ототожнюється з поняттям «популярна культура», «поп-культура» (останнє походить від лат. «populus» — народ, яке й стало основою англ. «popular culture» — народна культура). Поняття «К. м.» та «популярна культура» можуть вживатися як синоніми, однак у політології їх варто розмежовувати, трактуючи поняття «К. м.» як ширше, таке, що опосередковує й соціально-політ. конотації, а «популярна культура» — як вужче, предметом якого є лише сфера мистецтва. Серед науковців немає одностайної думки щодо універсальності й історичності К. м. Якщо вона універсальна, то її посутні особливості мають спостерігатися й у добу Античності, Середньовіччя та Нового часу, якщо ж вона історична — то локалізується лише в 20 — поч. 21 ст. Оскільки культура нерозривно пов’язана з попереднім культурним розвитком і соціально-екон. основами, то феномен К. м. слушно розглядати як унікальний, такий, що міг виникнути лише у 20 ст. Разом із тим для політології має значення зв'язок між культурою та *демократією*, який можна простежити в Античності. Скажімо, грец. архітектура, скульптура, філософія (і зокрема софістика), театр, спорт і загалом культ всебічно розвиненої особистості гр-на не могли виникнути без наявності демократії. Й усі ці прояви культури були орієнтовані на «масовий» вжиток, а не служили тільки еліті. Цей самий органічний зв'язок із демократією простежується й у рим. культурі. Уже в рим. культурі помітний елемент «дегуманізації», який Х. Ортеґа-і-Ґассет виокремлює як одну з вирізнювальних ознак К. м.: політ. популізм, гладіаторські бої, офіц. схвалена побутова стриманість та практика неймовірно розкішного життя. Демократія зумовлює розвиток масового мистецтва, але засвоєння масами «високих» мистецьких взірців може відбуватися лише у спрощеному вигляді. Тож неминучим наслідком поширення мистецтва є й елемент «дегуманізації». Однак, ґрунтуючись лише на історії Давнього Риму й особливостях сучас. культури, не можна категорично стверджувати, що «дегуманізація» та кітч — риси К. м., які неодмінно набувають структурної визначальності на певному етапі її розвитку. Культурні феномени потрібно розглядати діалектично: занепад політ., соціальних і реліг. традицій у Давн. Римі зумовив поширення *християнства*, яке увібрало елементи стоїчної етики, неоплатонічної метафізики, гуманізму тощо. Аналогічним чином у й сучас. культурі (масовій за визначенням) можна бачити цілком протилежні прояви: індивід. відчуження поєднується з прагненням до спілкування (соціальні Інтернет-мережі), культ споживання поєднується з модою на доброчинність. У сфері мистецтва так само помітні цілком протилежні артефакти. К. м. ґрунтується на культурі Просвітництва та Романтизму й водночас заперечує їх. Точкою розмежування є ставлення до мас (народу). Ж.-Ж. *Руссо* ідилічно трактує громаду вільних хліборобів. І. *Кант* розглядає рефлексивне судження з позиції заг. закону як передумову моралі (категоричний імператив). Водночас уже І. Кант бачить і недостатність такої соціальної рефлексії. Саме тому як необхідні структурні елементи вводить до етичної свідомості поняття віри в існування Бога, безсмертя душі та посмертного воздаяння. Без цих атрибутів віри, згідно з Кантом, категоричний імператив не функціонуватиме, тобто соціальна свідомість не зможе продукувати моральні норми й індивід. моральність. Тобто комунікат. етика є недостатньою й потребує опори на ірраціональний абсолютний авторитет. Ґ. В. Ф. *Геґель* фактично ототожнює поняття *«громадянське суспільство»* та *«держава»*. З кінцем 19 ст. зникає й ідеалізація народу, що була притаманна Романтизму. Набуття широкими верствами соціально-політ. прав не зумовило позит. зрушення в культурі. Першим філософом, який відчув кризу К. м., котра однак тільки поставала, був Ф. *Ніцше*. У праці «Так казав Заратустра» він протиставив «надлюдину» і «потолоч»: коли натовпу кажуть, що зараз з'явиться надлюдина, той очікує побачити канатохідця. В укр. культурі криза романтичних ідеалів проявилася у творах І. Нечуя-Левицького («Кайдашева сім'я») та Панаса Мирного («Повія»). Розуміння, що народ як такий не є носієм жодних особливих цінностей, спричинило кризу політ. народництва й розвиток с.-д. ідеології (постулатом якої є виховання пролетар. свідомості) та *націоналізму* (прищеплення нац. солідарності). Обидві ідеології ще зберігали зв'язок із Просвітництвом (прагнули змінити маси), однак проявлялися вже в умовах поширення *демократії*, освіти, споживання тощо. Обидві ідеології зазнали краху: виховання мас виявилося марним. Заратустра, зіткнувшись із тим, що натовп його не розуміє, стає відлюдником. Вихованням «потолочі» може займатися лише «потолоч» (яскравий приклад — вожді більшовизму та нацизму). Такі феномени, як фашизм, більшовизм і нацизм, могли постати лише в умовах К. м. Сучас. мистецтво не прагне «виховувати маси». Його мета — розважити маси. Філософія не прагне відкрити істину. Істина нав'язлива й монологічна. Філософія прагне розуміння, а тому й зближується з белетристикою (А. Камю, М. Кундера) та психологією (М. Фуко). Соціально-екон. передумови виникнення К. м. — капіталіст. виробництво, індустріалізація й урбанізація. Капіталіст. виробництво потребує розширення кола споживачів. В. *Ленін* показав, що ця потреба неминуче веде до імперіаліст. війн — екстенсивного розширення ринків. Катастрофічні наслідки 1-ї світової війни, екон. криза 1930-х, а також соціально-політ. боротьба робітн. класу зумовили пошуки інтенсивного розширення ринку — зростання доброту пролетаріату, що й став осн. споживачем. Як наслідок, відбулося обуржуазнення побуту і загалом культури пролетарів. Кол. селяни, що стали робітниками й городянами, почали наслідувати побут і манери своїх роботодавців. До поч. 20 ст. спостерігаються дві осн. форми культури: фольклор (переважно селянська культура) та культура вищих верств. Саме останні й були замовниками творів мистецтва, які нині вважаються класичними (живопис, музика, архітектура тощо). Поява нових споживачів мистецтва спричинила своєрідну індустрію мистецтва. Уже К. *Маркс* відзначав, що процес літ. творчості перетворився на літ. індустрію (продукування професійними письменниками стандартних як за формою, так і за змістом романів). Згодом М. *Гайдеґґер* констатував: «творчість» заступив «ґешефт». Як наслідок, відбувся занепад фольклору, а формою масового мистецтва став кітч (див. *«Кітч політичний»*). Основні риси К. м. проглядаються через такі протилежні феномени: 1) невизначеність цінностей та ідентичностей — традиціоналізм. Жодна цінність не переживається нині як визначальна, жодна приналежність людини до певної соціальної групи (реліг., нац., соціальної, навіть — статевої) не сприймається як об'єктивна та незмінна. Водночас зароджується ціннісний традиціоналізм, що проявляється в *релігії* та *політиці*: цілком зрозуміло, що протистояти суцільному релятивізму суджень до снаги лише шляхом «звуження свідомості», відгородження від сторонніх інформ. впливів, спокус, вдаючись до своєрідного фанатизму; 2) знеособлення — культ відхилення. Нині немає ідеалу всебічно розвиненої особистості, який створила еллінська культура, ідеалу людини-титана доби Відродження, демонічної особистості Романтизму. Сучас. людина, за визначенням Г. Маркузе, «одномірна» — людина споживач (див. *Маркузе Герберт*). У війні моторів і технологій немає місця індивід. героїзму. «Самотність» людини великого міста компенсується і спостереженням за життям «зірок» шоу-бізнесу, спорту та просто відомих лише тим, що вони відомі («зірки» ток-шоу та світських хронік). Водночас виникає і потяг до небувалого, незвичного, інтерес до квазі-творчих проявів: маніяків-убивць, кримін. субкультури, божевілля. Ця увага до відхилень проявляється й у політиці. Чимало політиків обвинувачуються у зв'язках із організованою злочинністю, що зазвичай не шкодить їхній популярності. Кримін. минуле і просто неадекватна поведінка надають ореолу винятковості, відтак особа виділяється на тлі заг. сірості. Ця тенденція посилюється й феноменом символізації політики — зведення успішності чи неуспішності *політичної діяльності* лише до тенденц. повідомлення у ЗМІ; 3) зневага до знання — елітарність освіти. Добробут середньостатист. людини нині ніяк не залежать від її освіченості й обізнаності з культ. подіями, наук. здобутками та політ. процесами. Натомість спостерігається виокремлення елітарної освіти: престижні школи й ун-ти, випускники яких отримують можливість влитися до екон. та політ. еліти; 4) комерціалізація мистецтва — андеґраунд. Відбувається пост. перетікання до сфери комерц. мистецтва не лише класичних мистецьких взірців, а й культури андеґраунду (джаз, рок-н-рол, хіп-хоп тощо).

Літ.: Ортеґа-і-Ґасет Х. Вибрані твори / Пер. з ісп. К., 1994; Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Пер. з франц. К., 2004; Призрак толпы. М., 2007.

В. Бушанський

«КУЛЬТУ́РНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ» («Велика пролетарська культурна революція») — ініційована *Мао Цзедуном* масова сусп.-політ. кампанія в КНР, спрямована на відновлення його домінуючих позицій в КПК, послаблених провалом *«великого стрибка»*, а також утвердження маоїзму як державної ідеології та усунення бюрократизму. Програма «К. р.», викладена Мао Цзедуном протягом квіт.-трав. 1966 (хоча він вважав, що процес був започаткований публікацією 10.11.1965 у шанхайських «Літературних доповідях» статті журналіста Яо Веньюаня з критикою «контрреволюційної» п'єси відомого історика У Ханя «Звільнення Хай Жуя», що викликала аналогії з ліквідацією внутрішньопарт. демократії й утвердженням *культу особи* в КНР) у кінцевому підсумку передбачала побудову «кит. моделі комунізму», але в настановах голови КПК не містилося визначення, що має прийти на зміну наявній авторит. системі, лише наголошувалося, що коли учасники «К. р.» успішно пробудять свідомість мас, «проблема розв'яжеться сама собою», й маси самі створять власні інституції. Зіткнувшись із опозицією в столичному парт. середовищі, Мао Цзедун закликав молодь розпочати власну критику привілеїв та політики, що їх породжує, тобто явища «бюрократизації політики»; це не мало бути спрямоване проти певних персон, на думку проводирів «К. р.» (16.05.1966 була створена відповідна «група» на чолі з особистим секретарем лідера КПК — Чень Бода і дружиною Мао Цзедуна — Цзян Цінь), слід було критикувати саму систему й лише на тій підставі, що, попри усуспільнення засобів виробництва, взаємини між вождями й масою, по суті, й далі залишалися капіталістичними, а реформи, розроблені на кшталт угорських чи косигінських в *СРСР*, лише погіршили б функціонування системи. Реалізуючи утопію егалітарного сусп-ва, Мао Цзедун спрямував соціальну активність молоді (перші загони «хунвейбінів» — «червоногвардійців» з'явилися в гімназії при Пекін. ун-ті наприкін. трав. 1966, наступного місяця почалося створення груп «цзаофанів» — «бунтівників» із робітн. молоді) на ліквідацію 4-х пережитків минулого, що нібито гальмували розвиток країни: культури, звичаїв, поглядів і звичок; правоохоронні органи не втручалися в лінчування, що чинили студенти у вузах, а в середовищі «ганьбу» (кадрових парт. працівників) вважали, що ця кампанія відкриє шлях новим чиновникам, оскільки чистки в КНР стали вже звичним явищем; за даними МДБ, лише протягом серп.–верес. 1966 в Пекіні «хунвейбінами» було вбито 1722 особи, у 33695 сімей конфісковано майно, понад 85 тис. осіб вигнано за межі столиці, а всього в країні жертвами кампаній «перевиховання» на той час стало 400 тис. осіб; до остаточного завершення «К. р.» зі смертю Мао Цзедуна 09.09.1976 число репресованих зросло до 100 млн осіб, у т. ч. 2660 письменників, 142 тис. викладачів, 53 тис. діячів науки й техніки (наприкін. 90-х рр. в КНР оприлюднені дані про смерть 237 тис. осіб і 730 тис. інвалідів). 04.01.1967 стартувала ініційована шанхайськими «цзаофанями» кампанія «захоплення влади»; радикали проголосили, що уряд «Паризької комуни» в Шанхаї має замінити ієрархію КПК, а в Пекіні було розгромлено понад 300 органів держ. управління, включно з м-вами й посольством СРСР; оскільки виникла загроза повної *анархії*, Мао Цзедун засудив «комуну» й запропонував гасло «об'єднання трьох сторін К. р.» — революц. мас («хунвейбіни» й «цзаофані»), революц. кадрів, які не були звинувачені у надуживаннях влади й привілеїв, та військових, у формі ревкомів — нових органів влади, покликаних замінити знищені держ. структури; завдяки їм КПК мала бути відбудована на основі народних виборів усіх парт. кадрів і знову утвердити свій авторитет. Але на практиці таких виборів не відбулося майже ніде, бюрократія була налякана розгулом ініціативи, ревкоми створювалися важко, а з квіт. 1967 почалися зіткнення між загонами «хунвейбінів» і «цзаофанів» та військовими, що сягнули піка в липні в Ухані й Ґуанчжоу, де армія арештовувала «червоногвардійців» і висилала на перевиховання до таборів у сільс. місцевості (загалом було вислано бл. 10 млн учасників «К. р.»), поновлюючи з власної ініціативи порядок і беручи під контроль підприємства та комунальні служби в містах. У лип. 1968 Мао Цзедун оголосив завершення «боротьби із застосуванням насильства», на жовт. пленумі ЦК КПК було виключено з партії голову КНР Лю Шаоци й схвалено усунення від влади *Ден Сяопіна* та ін. діячів, а також вирішено створити «школи 7-го травня» для перевиховання «ганьбу». 9-й з'їзд КПК у квіт. 1969 відзначив «вирішальні успіхи К. р.» й наголосив, що Народно-визвольна армія Китаю по суті є опорою одноособової диктатури Мао Цзедуна («держави і диктатури пролетаріату»); але повернення до соціально-екон. політики часів «великого стрибка» не сталося, на 1969 вдалося поновити виробництво на рівні 1966, сільс. госп-во майже не зазнало збитків, оскільки «хунвейбінам» були заборонені поїздки на село, а військово-пром. комплекс навіть провів три успішні випробування водневої бомби. Після перемоги 1971 голови Держради КНР Чжоу Еньлая та його прибічників над «ультралівими», очоленими міністром оборони й офіц. «наступником» голови КНР Лінь Бяо, поновилося центральне планування економіки, а «К. р.» замкнулася на проблемах духовної сфери. У рішенні черв. пленуму ЦК КПК 1981 «щодо окремих питань історії КПК з часу утворення КНР» наголошувалося: «К. р.» «не була й не може бути революцією чи суспільним прогресом у будь-якому сенсі... Вона була смутою, викликаною згори з вини керівника й використаною контрреволюційними угрупуваннями, смутою, що завдала серйозних нещасть партії, державі й усьому багатонаціональному народові».

Літ.: Rethinking the «Cultural Revolution». Beijing, 1987; Yen Chia-chi, Kao Kao. The Ten-Year History of the Chinese Cultural Revolution. Taipei, 1988; Barbara Barnouin, Yu Changgen. Ten Years of Turbulence. The Chinese Cultural Revolution. London, New York, 1993; Jin Qiu. The Culture of Power. The Lin Biao Incident in the Cultural Revolution. Stanford, Calif., 1999; Усов В. Н. КНР: От «большого скачка» к «культурной революции» (1960–1966 гг.). В 2 ч. М., 1998; Панцов А. В. Мао Цзэдун. М., 2007.

В. Головченко

КУ́РАС Іван Федорович (03.10.1939, с. Немирівське Балтського р-ну Одес. обл. — 16.10.2005, Київ) — вчений-історик, політолог, держ. діяч. Д-р істор. наук (1981), професор (1985), академік НАН України (Відділення історії, філософії і права, спеціальність політологія, 1995), віце-президент НАН України (з лист. 1998). Автор понад 200 праць з питань політ. історії України та етнології. Закінчив Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова (1962). У 1962–64 — наук. співробітник Кіровогр. обл. архіву, у 1964–70 — аспірант і викладач Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, у 1970–72 — ст. наук. співробітник, вчений секретар Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, у 1972–83 — інструктор, консультант, зав. сектору відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України, у 1983–91 — заст. директора Ін-ту політ. досліджень при ЦК Компартії України. З груд. 1991 — директор Ін-ту нац. відносин і політології НАН України (з 1996 — *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*). Ще до розпаду СРСР К. порушував перед керівництвом УРСР питання про необхідність дослідження нац. відносин, ініціював створення в Ін-ті історії партії сектора історії, теорії і практики міжнац. відносин і формував відповідну наук. школу. Цей задум реалізувався повною мірою із створенням нового ін-ту. Його було засновано у зв'язку з новим контекстом, якого набули в умовах незалежності проблеми співвідношення політики й етнонац. відносин, необхідність вироблення нових парадигм етнонац. розвитку, запобігання конфліктності в етнонац. сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики, технологій управління сферою політ. і міжетн. відносин, здійснення експертизи нових модернізаційних проектів у соціокультурній сфері. Під керівництвом К. ін-т досягнув вагомих успіхів у теоретико-методол. обґрунтуванні нового напряму соціогуманітарних наук — *етнополітології*. Поступово склався колектив кваліфікованих фахівців, які зосередилися на таких напрямах досліджень, як етнополітологія, розвиток нац. меншин, етноісторія, політ. думка і політ. процеси, істор. політологія, євр. історія і культура, реліг. ситуація і взаємовідносини різних конфесій. В ін-ті виховано кілька поколінь молодих дослідників. Під керівництвом К. в ін-ті було виконано низку важливих науково-дослідницьких проектів, зокрема у 1999–2003 підготовлено 6-томне видання «Політична історія України. XX століття». Ін-т плідно співпрацював з держ. органами та громад. орг-ціями, вів активний діалог з представниками різних партій, рухів, конфесій щодо оптимальних шляхів подальшого розвитку України, функціонування політ. ін-тів, політ. технологій тощо.

У 1988–93 К.— академік-секретар Відділення історії, філософії і права НАН України, член Президії НАН України, у 1998–2005 — віце-президент НАН України. Сприяв розвиткові у НАН України соціогуманіт. наук, відчутному зростанню їхнього впливу в незалежній Україні, в її держ. і сусп.-політ. житті, освіті й культурі, гуманіт. сфері загалом, розширенні міжнар. співробітництва України. Під керівництвом К. вчені Секції сусп. і гуманіт. наук НАН України підготували ряд концептуальних док-тів держ. значення: Концепцію реформування політ. системи України, Концепцію пром. політики, Концепцію розвитку гуманіт. сфери, Концепцію держ. інформ. політики. До уряду України було подано низку концептуальних і прогностичних док-тів з гол. проблем економіки, інвестиційної, інноваційної, регіон. політики; зроблено вагомий внесок у розробку програми екон. і соціального розвитку Донец. та Зх. регіонів, стратегії перспект. розвитку м. Києва до 2020 року, загальнодерж. програми розвитку малих міст України, яка була схвалена ВР України; здійснено розробку Стратегії регіон. розвитку України та ін. У 1994–97 К. — віце-прем'єр-міністр України з питань гуманіт. політики. Був членом Конст. комісії від Президента України (1994–96). Очолював держ. комісії у справах депортованих народів Криму; у справах депортованих німців; у справах неповнолітніх; з питань координації, приймання, транспортування, охорони та розподілу гуманіт. допомоги, що надходить із заруб. країн, при КМ України; з питань реформування вищої освіти в Україні; з питань реорганізації в галузі науки. Член Комісії з держ. нагород при Президентові України (1994–2002). Був головою Ради з питань мовної політики при Президентові України (1997), Ради з питань збереження нац. культурної спадщини (1997–98). З жовт. 2000 за постановою уряду голова наглядової ради Нац. акціонерної компанії «Надра України», голова наглядової ради Київ. нац. мед. ун-ту (з 2003), секретар Політ. ради при Президентові України (з 2003), народний депутат України (2002–05), очолював підкомітет міжпарлам. зв'язків К-ту ВР України у закорд. справах. Очолював робочу групу з розроблення Концепції реформування політ. системи України. Засл. діяч науки і техніки України (1998). Нагороджений орденом Дружби народів, орденом «Великий Хрест» (1997, Італія), орденом князя Гедимінаса IV ст. (1998, Литва), орденом Ярослава Мудрого V ст. (1999), орденом Ярослава Мудрого IV ст. (2003). Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (1999). У 2005 Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України рішенням Президії НАН України присвоєно ім'я І. Ф. Кураса. Того самого року започатковано щорічні Курасівські читання. *Ю. Шаповал*

КУРТИ́КА Януш (13.08.1960, Краків — 10.04.2010, Смоленськ) — історик, політ. і держ. діяч. Закінчив загальноосвітній ліцей ім. Я. Кохановського в Новій Гуті. У 1983 завершив навчання на історико-філос. ф-ті Ягелон. ун-ту. З 1980 К. брав участь у дем. опозиції в Кракові, зокрема у поширенні антикомуніст. листівок, був співзасновником незалежного студ. об'єднання Ін-ту історії Ягелон. ун-ту та членом Ініціативного к-ту незалежного студ. об'єднання Ягелон. ун-ту. К. викладав історію у підпільному христ. робітн. ун-ті для робітників, селян та учнівської молоді, що співчувала опозиції. З 1985 почав працювати в Ін-ті історії ім. Тадеуша Мантойфеля Польс. академії наук, де спеціалізувався на генеалогії, історії середньовіччя, новій історії та допоміжних істор. дисциплінах. У 1995 К. захистив дис. на тему «Дослідження з історії малопольських латифундистів у Тенчині за середньовіччя (кінець XIII — третя чверть XУ сторіччя)». У 2000 отримав ступінь д-ра істор. наук за працю «Тенчинські латифундії. Власність і власники (XIV–XVII сторіччя)». К. був членом наук. ради Ін-ту історії ім. Тадеуша Мантойфеля Польс. академії наук (1999–2002, 2003–06). У 1989–2000 очолював незалежну самоврядну профес. спілку «Солідарність» у Краків. філіях Ін-ту історії Польс. академії наук. У 2000–05 К. був організатором і головою відділення *Інституту національної пам'яті* (ІНП) у Кракові. У кін. 2005 обраний Сеймом Республіки Польща на посаду голови ІНП Республіки Польща. К. пожвавив та систематизував роботу ІНП, особливо у наук. та архівній сферах, перетворив Ін-т на найбільш активний центр досліджень новітньої історії Польщі. З роботою в ІНП К. поєднував наук. та акад. діяльність. Він викладав історію як професор у Держ. вищій східноєвроп. школі у Перемишлі, а також у Вищій філос.-пед. школі «Ігнатіанум» у Кракові. К. опублікував бл. 140 наук. праць з проблематики історії Польщі (середньовіччя, нова та новітня історія), був гол. редактором періодичного видання «Зошити історичні» («Зешити історичне») (було видано 27 томів), був членом редакції наук. часопису «Апарат репресій у Народній Польщі, (1944–89)», брав участь у багатьох видавничих проектах, працював у Польс. істор. т-ві, Т-ві друзів наук у Перемишлі та у Польс. геральдичному т-ві. Він був лауреатом премії ім. Адама Хеймовського (1996), 2-ї премії у конкурсі ім. Клеменса Шанявського (1998), премії ім. Й. Лелевеля (2000), премії ім. Є. Лойка (2001). К. загинув 10.04.2010 в околицях аеродрому Смоленськ — Пн. в результаті катастрофи польс. урядового літака. Похований на Почесній алеї на Раковицькому цвинтарі у Кракові. Посмертно отримав премію «За збереження національної пам'яті», а також великий хрест ордена відродження Польщі (2010). У 2008 Президент України В. *Ющенко* нагородив К. орденом «За заслуги» III ступеня за значний особистий внесок у справу зміцнення авторитету України у світі, популяризацію її історії та сучасності.

Літ.: Шаповал Ю. Презес. Пам'яті Януша Куртики // День. 2010. 12–13 лист.

Є. Беднарек

КУРУЛТА́Й КРИМСЬКОТАТА́РСЬКОГО НАРО́ДУ (кримськотат: *Qırımtatar Milliy Qurultayı* або *Къырымтатар Миллий Къурултайы*) — одна з форм сучас. кримськотат. нац. руху. Правового статусу в Україні не має. Діяльність фінансується коштами добровільних пожертвувань і надходжень від юрид. та фіз. осіб. У внутр. програмних і нормативних док-тах К. к. н. означується як нац. з'їзд — вищий представн. повноважний орган кримськотат. народу. 1-й К. к. н. зібрався 09.12.(26.11.) 1917 у Бахчисараї, задекларував утворення Крим. Народної Республіки, ухвалив її Конституцію та держ. символіку, сформував нац. уряд (на чолі з Н. Челебіджіханом), оголосив себе парламентом (головою обрали А. Айвазова). Розпущений 28.01.1918 після встановлення в Криму рад. влади. Активістів 1-го К. к. н. було репресовано. Практику курултаїв поновлено з черв. 1991, коли в Сімферополі відбулася 1-ша сесія 2-го К. к. н. Її підготовку і проведення забезпечив оргкомітет, утворений за ініціативою Організації кримськотат. нац. руху на чолі з М. *Джемілєвим*. Проти проведення К. к. н. виступила невелика к-сть крим. татар під керівництвом Ю. Османова з об'єднання, названого «Національним рухом кримських татар». Обрані 1 від 1000, делегати 2-го К. к. н. представляли крим. татар, що на той час мешкали в Україні (129 делегатів), Узбекистані (88 делегатів), Казахстані (1), Киргизстані (4), Литві (3), Латвії (1), Грузії (1). Відтоді К. к. н. обирає з-поміж своїх делегатів *Меджліс кримськотатарського народу* (далі — Меджліс). Згідно з чинним від лист. 2001 Регламентом, на К. к. н. кримськотат. народ представляють делегати, яких обирають крим. татари і члени їхніх сімей, незалежно від національності, що постійно проживають на тер. України, і крим. татари та члени їхніх сімей — гр-ни України, незалежно від місця проживання. К. к. н. ухвалює рішення з усіх суттєвих питань сусп.-політ., соціально-екон., культ. та ін. сторін життя народу. Ці рішення є обов'язковими для делегатів та утворених ними органів і всієї системи нац. представництва та самоуправління кримськотат. народу. До цієї системи включено Меджліс, регіон. і місц. меджліси, к-ти сприяння поверненню (*репатріації*) крим. татар, їхні підрозділи і створювані ними органи, представників Меджлісу в ін. д-вах. К. к. н. затверджує порядок обрання, повноваження, права та обов'язки делегатів, унормовує проведення своїх сесій і функціонування робочих органів, а також діяльність Меджлісу; обирає голову Меджлісу. К. к. н. збирається не рідше одного разу на п'ять років, підбиває підсумки і формулює завдання на досягнення мети кримськотат. нац. руху. Зокрема тих, які визначив 2-й К. к. н. у Декларації про нац. суверенітет кримськотат. народу (далі — Декларація). У ній Крим проголошений нац. територією кримськотат. народу, де тільки він має право на самовизначення так, як воно викладено в міжнар.-прав. актах, визнаних світовим співтовариством; за мету народу визначено кримськотат. політ., екон., духовне і культ. відродження в нац. суверенній д-ві; наголошено, що відносини між крим. татарами і нац. й етн. групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських і громадян. прав та інтересів, забезпечення політ., екон., культ., реліг. та ін. законних прав усіх людей незалежно від їхньої етн. належності. На розвиток і конкретизацію положень Декларації, 4-та сесія 3-го К. к. н. у січ. 2001 постановила добиватися «перетворення статусу Автономної Республіки Крим у національно-територіальну автономію в складі незалежної демократичної України». Лідер крим. татар М. Джемілєв наголошує, що Декларація передбачає суверенітет не як рух до якогось держ. утворення, а лише розроблення механізмів представленості крим. татар у структурах представн., викон. і судової влад, а також надання кримськотат. мові статусу офіційної. В описаних контекстах питання визначеності щодо правових форм реалізації мети кримськотат. нац. руху потребує переведення його з площини декларацій, вимог, заяв і роз'яснень у площину юриспруденції і практ. законотворення. Фахова дискусія щодо стратегій законод. забезпечення процесу відновлення прав крим. татар. та осіб ін. національностей, раніше примусово виселених з Криму, має бути актуалізована із залученням до неї всіх зацікавлених сторін і груп інтересів.

Літ.: Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 13–14 травня 1994 р. К., 1995; Кримські татари. 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. К., 1995; Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Авт. кол.: Габриелян О. А., Ефимов С. А., Зарубин В. Г. и др. Симферополь, 1998; Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. К., 1999; Говорит Мустафа Джемилев. Доклады на сессиях Курултая крымскотатарского народа. 1991–2001 гг. Сімферополь, 2001; Крим в етнополітичному вимірі. К., 2005; Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. К., 2005; Сучасна українська політика. Аналіт. доповіді Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. К., 2009.

В. Котигоренко

КУЧА́БСЬКИЙ Василь (04.11.1895, с. Волиця, побл. Пустомит на Львівщині — 28.06.1971, Бланкенбург, Німеччина) — історик, публіцист, громад. і військ. діяч. У 1905–13 навч. в Академ. гімназії у Львові, потім на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. В 1911 вступає до воєнізованої організації «Пласту», а з 1913 стає активним учасником січово-стрілецького руху в Галичині, згодом — один з провідників «Мазепинського міліарного курсу». У серп. 1914 на заклик Гол. укр. ради та Укр. бойової управи сформував у Львові сотню добровольців, яка влилася до легіону Укр. січових стрільців (УСС), в якому К. був старшиною, командиром чети, сотні. Був також активним членом товариства «Січові стрільці». У 1915–16 під час кровопролитних боїв з рос. військами під Болеховом і під Стрипою командував сотнею УСС. За хоробрість, виявлену у боях біля Семиківнців, нагороджений Військовим Хрестом Заслуги 3-го класу.

Успішна військ. служба поєднувалася із громад. зацікавленнями. Проводив просвіт. роботу серед стрілецтва, друкував статті й новели у часописі «Шлях», брав участь у виданні стрілецького сатиричного часопису «Самохотник». На поч. верес. 1916 сотні під командуванням К. і А. *Мельника* відзначилися у боях під Лисонею неподалік Бережан. 21.09.1916 потрапив у рос. полон і був вивезений до табору для військовополонених біля Царицина. На поч. січ. 1918 у складі групи старшин утік з табору і пробрався до Києва, де присвятив себе розвиткові військ. сил укр. д-ви. У січ. 1918 вступив до куреня січових стрільців, яким командував Євген *Коновалець*. Спочатку очолював запасну сотню, згодом — 2-й піхотний полк, був членом старшинської ради. У 1918–19 брав участь у боях проти Червоної армії і Добровольчої армії ген. Денікіна. У 1919 стає дипломатом, працював у складі укр. місії у Швеції. По поверненні на Україну брав участь у боях на укр.–польс. фронті у Галичині. Наприкінці 1919 у складі стрілецьких частин був інтернований до Луцька. З весни 1920 перебував у Чехословаччині, став одним із засновників Укр. військ. орг-ції. У 1920 повернувся до Галичини. Після замаху у верес. 1921 С. Федака на Ю. *Пілсудського* та воєводу Грабського К. тимчасово заарештовано і на деякий час ув'язнено. Після звільнення проживав у Львові. У 1923–24 співредактор першого націоналіст. журн. «Заграва» (гол. редактор — Д. *Донцов*). У груд. 1922 разом з Є. Коновальцем виїхав до Німеччини. Тут він продовжив навчання, вступивши на філос. ф-т (відділення історії та державознавства) Берлін. ун-ту. У 1926 здобув ступінь д-ра філософії, а з 1934 по 1939 викладав історію та л-ру в гімназії м. Кіль. На еміграції присвятив себе науково–публіц. діяльності. Був активним співробітником Укр. наук. ін-ту в Берліні, багато друкувався в укр. виданнях: «Літопис Червоної Калини», «Дзвони», «Мета», «Політика», «Записки Укр. наук. т-ва в Берліні», «Літопис політики, письменства і мистецтва» та ін. У міжвоєнний період долучився до гетьман. руху, став членом «Братства укр. класократів — монархістів — гетьманців». Саме тоді остаточно оформлюється консерват. концепція вченого. У роки нім. окупації Польщі був директором б-ки у Кракові. Одразу після війни його звинуватили в орг-ції вивезення цінних книжок із Польщі до Німеччини напередодні відступу вермахту. В повоєнний час із найближчою родиною проживав у Сх. Німеччині в містечку Бланкенбург. Працював у муніципалітеті міста, а згодом викладав рос. мову в місц. школі. К. — автор праць: «Січові Стрільці. Воєнно-історичний нарис» (1937), «Українська дипломатія та держави Антанти в 1919 р.» (1931), «Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мирній конференції в 1919 р.» (1931), «Україна і Польща» (1933), «Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом в 1918 — 1923 pp.» (нім. мовою, 1934), «Значення ідей В'ячеслава Липинського» (1935), «Симон Петлюра в світлі історії» (1936). Представник консерват. напряму в укр. політ. науці та один з ідеологів укр. монархізму. Розробив концепцію творення суверенної незалежної України, яка об'єднувала б представників різних національностей, мов і культур, наголошував на важливості використання державотворчого досвіду 1918–20, підкреслював при цьому важливу роль нац. еліти, яка опиралась би на власний народ.

Літ.: Гелей С. Консервативно-політологічна концепція державотворення В. Кучабського. Львів, 1997; його ж. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Львів, 1998. *О. Красівський*

КУ́ЧМА Леонід Данилович (09.08.1938, с.Чайкине Новгород-Сівер. р-ну Черніг. обл.) — політ. і держ. діяч, 2-й президент України (у 1994–99 і у 1999–2004). Закінчив Дніпроп. держ. ун-т (1960), за фахом інженер-механік. З 1960 — інженер, ст. інженер, провідний конструктор, помічник гол. конструктора. Бл. 10 років працював на космодромах, у т. ч. працював 3 роки як техн. керівник на Байконурі. У 1975–81 — секретар парткому КБ «Південне». У 1981–82 — секретар парткому ВО «Південний машинобудівний завод». З лют. 1982 до 1986 — 1-й заст. ген. конструктора КБ «Південне». 1986–92 — ген. директор ВО «Південний машинобудівний завод». Канд. тех. наук, професор, академік Інженерної академії наук України. У квіт.-жовт. 1992 — член Колегії з питань науково-тех. політики Держ. думи України. У берез. 1990 обраний народним депутатом України; до жовт. 1993 був членом Комісії з питань оборони і держ. безпеки. 13.10.1992 обраний Прем'єр-міністром України. На цій посаді створив імідж діяча, який має дуже багато цікавих задумів і проектів і якому заважають. У верес. 1993 подав у відставку, мотивуючи це своїм конфліктом з тодішнім Президентом України Л. *Кравчуком*. Був організатором Міжрегіон. блоку реформ (разом з В. Гриньовим). З груд. 1993 до лип. 1994 — президент Укр. союзу промисловців і підприємців. Обраний Президентом України 10.07.1994 у 2-му турі отримав 52,2 % голосів виборців (найбільше у Криму та Севастополі). У виборчій кампанії був підтриманий Росією. Ключовими предвиборчими гаслами стали засудження розпаду СРСР, який, за твердженням К., нібито було розвалено за сценарієм «з-за океану», максимальне зближення з Росією, надання рос. мові статусу офіційної, рішуча боротьба з корупцією, наведення порядку, розв'язання соціальних проблем. До здобутків 1-го презид. терміну К. відносять стабілізацію нац. валюти, прийняття 28.06.1996 *Конституції України* (він був співголовою Конст. комісії з лист. 1994 до лип. 1996), видані після цього екон. укази, коли діяли перехідні положення Основного Закону. Ці укази відіграли ключову роль у реформуванні відносин власності, у переході укр. економіки на ринкові основи. К. доклав багато зусиль для зміцнення взаємин України і Росії, для заключення і ратифікації Договору про дружбу і співпрацю з Росією. Чимало було зроблено для поглиблення польс.-укр. взаємин. Разом з тим 1-й термін перебування К. при владі показав, що його курс на боротьбу з корупцією й організованою злочинністю провалився. Понад те, він наблизив до себе представників певних олігархічних угрупувань, не пов'язаних нормами моралі. З трав. 1996 до лип. 1997 за рекомендацією К. уряд України очолював П. *Лазаренко* (заарештований в США у лют. 1999 і перебуває там у в'язниці), проти якого було висунуто обвинувачення у привласненні й відмиванні значної суми грошей. На цьому тлі в Україні не дістали належної уваги соціальні питання, тривало масове зубожіння людей, які отримували мізерні зарплати і пенсії, поглибився відплив труд. ресурсів за кордон. Почала запроваджуватися цензура і утискання свободи слова. Тим не менш К. заявив, що 1-й термін не дав йому змоги реалізувати всі задуми і використати досвід ін. країн для поліпшення ситуації в Україні, а тому він має намір боротися за переобрання.

У 1999 в 2-му турі К. був переобраний на посаду Президента України (отримав 56,2 % голосів виборців). Цього разу, на відміну від виборів 1994, не мав масової підтримки виборців

Криму і Севастополя, які вважали, що він не виконав своїх обіцянок щодо статусу рос. мови і ще більшого зближення з Росією. Значну роль у переобранні К. відіграли запрошені з ін. країн (у першу чергу з Росії) політтехнологи, великих масштабів набуло маніпулювання громад. думкою, використання «адміністративного ресурсу», себто забезпечення голосів виборців зусиллями місц. керівників. Під час 2-го презид. терміну К. у своїй зовн. політиці реалізовував лінію на «багатовекторність», заявляючи, що Київ зацікавлений у подальшій інтеграції в Європу, а також у розвитку стратег. партнерства з Росією та США. У внутр. політиці було продовжено лінію на приватизацію. У цьому питанні К. проводив політику балансування між олігархічними угрупуваннями та інтересами власної родини (зокрема власного зятя мільярдера В. Пінчука). У черв. 2001 оголосив про те, що Київ готовий розпочати переговори про приватизацію своєї газотранспортної системи, а також зняти заборону на продаж енергет. компаній і стратег. пром. підприємств. У цілому обіцянки К. побудувати соціально відповідальну д-ву, економіку добробуту залишилися нереалізованими, а Зх. почав поступово дистанціюватися від України як країни із дискредитованим лідером на чолі. Цій дискредитації вирішальним чином сприяло зникнення у верес. 2000 опозиц. журналіста Г. Гонгадзе. 28.11.2000 Лідер Соцпартії України О. Мороз оприлюднив аудіозаписи, зроблені у робочому кабінеті Президента України кол. співробітником презид. охорони, офіцером СБУ, майором М. Мельниченком. Записи свідчили, що Президент України і його найближче оточення, керівники МВС і СБУ мали безпосереднє відношення до зникнення Г. Гонгадзе Його зникнення стало початком системної кризи режиму К. Влада намагалася всіляко заплутати хід розслідування справи. Розгорнулася кампанія з дискредитації М. Мельниченка, який (як і дружина Г. Гонгадзе з двома дітьми) отримав політ. притулок у США, а також з доведення того, що передані ним записи не можна вважати аутентичними. У груд. 2000 спочатку у Києві, а з лют. 2001 в ін. регіонах України розпочалась акція «Україна без Кучми». У 2001 ВР України кілька разів намагалася розпочати стосовно К. процедуру імпічменту. Зокрема, його обвинувачували у незаконному продажу зброї, у сприянні побиттю народного депутата О. Єльяшкевича. 16.09.2002 Блок Юлії Тимошенко, Соцпартії, Компартії України, блок Віктора Ющенка «Наша Україна» розпочали акцію масових протестів «Повстань, Україно!», основною вимогою якої було дострокове проведення виборів Президента України. Встановлені в центрі Києва і біля будинку Адміністрації Президента намети було знесено, понад 50 опозиціонерів затримано. На парлам. виборах 2002 К. підтримував виборчий блок «За єдину Україну!», який очолював керівник Адміністрації Президента України В. *Литвин*. Тим часом в Україні наростало невдоволення політикою К. У жовт. 2002 «Народний трибунал», складений з прихильників непримиренної опозиції, засудив К. до пожиттєвого ув’язнення. 15.10.2002 стосовно нього було відкрито карну справу, у листопаді того самого року — ще одну (у зв’яку з тим, що він не підписав прийняті парламентом закони). У груд. 2002 Верховний Суд України відмінив постанови судді Ю. Василенка про відкриття обох карних справ.

29.01.2003 К. був обраний головою Ради голів д-в *СНД* і значно посилив свою лінію на зближення з Росією. 12.11.2003 заявив, що не має наміру висувати свою кандидатуру на наступних презид. виборах. Тим не менш у лип. 2004 партія «Християнський рух» висунула його кандидатом на презид. виборах, а Конст. Суд України ще до цього визнав право К. балотуватись, оскільки його 1-й презид. термін розпочався до прийняття Конституції України. За цих умов К. ще раз заявив, що не має наміру йти у Президенти, а підтримує кандидатуру Прем’єр-міністра України В. *Януковича*. Разом з тим влада почала форсоване запровадження політ. реформи, за якою мали значно зрости повноваження прем’єр-міністра і бути обмеженими права Президента України. Пропрезидентські політ. сили почали виступати за те, щоб посаду прем’єр-міністра у майбутньому посів К. Це спричинило нову хвилю протестів, що значно посилилися після 1-го туру презид. виборів 31.10.2004, а особливо після 2-го, 21.11.2004, коли режим вдався не лише до методів використання брудних політ. технологій (авторами яких виступали переважно рос. політтехнологи), тиску на виборців, брутальної агітації за В. Януковича у провладних ЗМІ, спроб розколоти сусп-во, а й до прямих фальсифікацій виборчого процесу, порушення прав виборців. У країні розпочалися протестні акції, в ході яких, зокрема, було висунуто вимоги відставки К. і віддання його до суду, було заблоковано *Адміністрацію Президента*. Починаючи з 21.11.2004, упродовж 17 днів на Майдані Незалежності опозиція на чолі з В. Ющенком організувала мітинги протесту, що отримали масову підтримку й увійшли в історію як «*помаранчева революція*». К. не наважився застосувати силу проти опозиції, але 28.11.2004 його і В. Януковича прибічники організували у Северодонецьку Всеукр. з’їзд депутатів усіх рівнів, на який було запрошено мера Москви, радника Посольства України в Росії. Учасники з’їзду закликали до запровадження надзвичайного стану і до створення пд.-сх. д-ви із столицею у Харкові. К. зайняв вичікувальну позицію і як гарант Конституції України ніяк не відреагував на ці дії. 03.12.2004 Верховний Суд України визнав фальсифікації 2-го туру виборів такими, що не дозволяють достеменно встановити результати виборів і постановив провести повторне голосування. У країні поглиблювалося протистояння, що могло перерости у *громадянську війну*. За цих умов розпочався пошук *компромісу*. 08.12.2004 ВР України прийняла низку змін до Конституції України, відповідно до яких Україна фактично була перетворена на парлам. республіку. Значна частина повноважень Президента України перейшла до парламенту. У пакеті з конст. реформою було прийнято низку законопроектів, що унеможливлювали фальсифікацію виборів і сприяли виходу з *політичної кризи*. К. разом із спікером В. *Литвиним* прямо у залі засідань ВР підписав зміни до Конституції. 26.12.2004 відбулося переголосування, що завершилося перемогою В. Ющенка і його обранням на пост Президента України. У лист. 2004 К. повідомив, що створив громад. фонд «Україна» і очолив його після відходу з посади Президента України. К. був головою Ради нац. безпеки і оборони України; головою Вищої екон. ради Президента України (з лип. 1997); головою Координац. ради з питань місц. самовряд.; головою Координац. ради з питань внутр. політики (з верес. 1998). Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (1993), Ленінської премії (1981). Нагороджений Орденом Трудового Червоного Прапора (1976), Золотим орденом Святого князя Володимира І ст. (1999, УПЦ МП), Орденом Святого рівноапостольного князя Володимира Великого І ст. (1999, УПЦ КП), вищою держ. нагородою Лівійської Джамахірії — орденом

«Аль-Фатіх» (Революції) І ст. (2003), вищою держ. нагородою Республіки Молдова — «Орденом Республіки» (2003).

Тв.: Вірю в український народ. К., 2000; Про найголовніше. К., 2001; Україна — не Росія. М., 2003.

Літ.: Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994; Луканов Ю. Третій Президент. К., 1996; Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s. A minority faith. Cambridge, 1997; Post-communist Presidents. Ed. By Ray Taras. Cambridge, 1997; Виттковски А. Пятилетка без плана. Украина: 1991–1996. Формирование национального государства, экономика, элиты. К., 1996; Марчук Є. П'ять років української трагедії. К., 1999; D'Anieri P., Kravchuk R., Kuzio T. Politics and Society in Ukraine. Westview Press, 1999; State and Institution Building in Ukraine. Ed. By Taras Kuzio, Robert S. Kravchuk and Paul D'Anieri. N. Y., 1999; Батенко Т. Королі СНД. Портрети дванадцяти президентів. Львів, 2000; Президент України. Бібліографічний покажчик. 1991–1999. К., 2000; Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. К., 2004; Шаповал Ю. Дві грудневі історії не без моралі // День. 2004. 11 грудня, № 227; Каспрук В. «Батько Горіо» української політики: історичний феномен Леоніда Кучми // http://www.pravda.com.ua. 2005. 27 січня; Леонид Кучма: «Если «процесс проедания» продолжится, то катастрофа неизбежна» // Факты. 2005. 30 сентября.

Ю. Шаповал

КЮСТІ́Н Астольф Луї Леонор, де (18.03.1790, Нідервіль, Лотарингія — 25.09.1857, Париж) — маркіз, автор книжки «Росія в 1839». За часів Реставрації Бурбонів К. розпочав військову та дип. кар'єру, що закінчилася разом з його сімейним життям: померла дружина, а за нею і син маркіза. К. усамітнився у придбаному ним неподалік від Парижу замку, де його відвідують Ф. Шатобріан, О. Бальзак, А. Ламартін, А. Мюссе, В. Гюго, Т. Готьє, Жорж Санд, Ф. Шопен, Ґ. Берліоз, Е. Делакруа та ін. Й. В. Гете також входить до кола його знайомих. К. пише романи «Алоїс», «Світ як він є», «Етель» та трагедію «Беатріче Ченчі», які не мають великого успіху. К. цінують за вміння вести блискучі та дотепні бесіди. Його описи подорожей прийняли краще. Перший, опублікований у 1830, розповідає про подорожі, які він здійснив у 1811–22 по Швейцарії, Італії, Англії та Шотландії. Другий опис «Іспанія при Фердианаді VII» опублікований у 1838 на основі подорожі 1833. Твір має подвійну структуру. З одного боку, описує стан душі та внутрішнє життя автора. З іншого боку, присутні глобальні міркування щодо Іспанії та двох способів її осягнення: політичного та релігійного, які постійно перетинаються і які створюють досить негат. картину іспан. монархії: під час подорожі К. сподівався побачити поєднання традиц. монархії та теократії, але зрештою був розчарований. У сфері політики міркування К. обертаються навколо значущих питань того часу: прочитання політ. карти Європи, пошуки європ. майбутнього відповідно до типології Ш. Монтеск'є (деспотизм, абсолютна монархія, конституційна монархія, демократія), проблема вибору між свободою та рівністю. К. не вірив у рівність, але притримувався радше принципу свободи. Усі ці моменти, але в детальнішому викладі, є і в книзі К. про подорож до Росії, де він з'явився на запрошення *Миколи І*. К. мав на меті побачити особисто чи радше перевірити європейську країну, яка на той час мала вигляд найсолідішої автократії, що спирається на християнство. Подорож, отже, є відповіддю на питання та пошуки. У цьому К. є схожим на ціле покоління франц. письменників, переважно аристократ. походження, які пережили революцію, імперію та реставрацію, тобто політ. потрясіння та війни. Більшість з них розуміла, що повернення старого режиму у Франції неможливе, але вони також відкидали новий дем. деспотизм, побачений ними в часи терору. Для них пошук нового європ. порядку та ідеального політ. режиму (чи краще сказати: найменш невдалого з можливих) полягав у відкритті чи перевідкритті країн, де, на їхню думку, була втілена та чи ін. система правління. К. якраз і базувався на цих заг. міркуваннях, приїхавши до С.-Петербурга в лип. 1839. Трохи поживши там, він їде до Москви, а згодом здійснює подорож по Сергієвому Посаду, Ярославлю, Нижньому Новгороду, після чого повертається до С.-Петербурга, звідки від'їздить додому в кінці вересня. Зміст подорожі відомий зокрема з його книги «Росія в 1839 році», яка вийшла в 1842. Вона складається з 36 листів. Протягом тривалого часу вважалося, що така епістолярна структура є лише літ. прийомом, недооцінювалася також важливість та оригінальність книги: К. нібито здійснив свою подорож лише для того, щоб попрохати у Миколи І милості для свого молодого польс. друга І. Гуровського, а невдача спонукала К. очорнити Росію. Твір, отже, мав надто штучний вигляд, а досвід мандрівника здавалося б відігравав лише другорядну роль. Проте це не зовсім так: окремі листи дійсно були написані під час подорожі та адресовані реальним особам, а справа І. Гуровського відігравала радше маргінальну роль. К. користувався численними джерелами, більшість з яких він цитує. Перш за все це письмові джерела (опис подорожі Геберштайна, здійсненої в 16 ст., «Історія Росії» Левека та Карамзіна у франц. перекладі; статист. та геогр. таблиці Росії Шніцлера; описи подорожей по Росії, такі як «Спогади» Ш. Масона чи «Шість місяців в Росії» Ансело, свідчення посла Франції в Росії у 1835–41 Баранта). К. користувався свідченнями, серед яких зокрема думки осіб, яких він зустрічав, напр., Миколи І, О. Тургенєва, принца П. Козловського, які досить різко висловилися щодо Росії. В останнього він запозичує, щоб потім відтворити, міркування про особливість минулого Росії: відсутність лицарства пояснює відсутність честі і, зрештою, тріумф деспотизму (5-й лист). Одначе, хоч К. і спирався на ін. джерела, основні його ідеї є власними міркуваннями. Йому часто приписують вплив П. Чаадаєва, але малоймовірно, що він з ним зустрічався і немає жодних доказів, що він його читав. Оригінальність книги полягає в її формі. Книга написана ніби в тоні розмови, щойно розпочавшись, грузне в розважаннях та відступах, які містять достатньо міркувань автора про себе, людське сусп-во, Європу, Францію та, звісно, Росію, що є таємницею, яку варто розгадати. Критики закидали К. окремі повтори, але вони є лише видимістю: насправді це варіації на тему *деспотизму*, які мають переконати в тому, що деспотизм переповнює книгу лише тому, що він переповнює і саму Росію. Ці варіації стають набагато переконливішими, коли К. подає їх в афористичній формі. Це не заважає ні чистоті спостережень, ні увазі до нюансів. Примітним є, напр., опис Миколи І, витонченість та «природну гідність» якого він хвалить. Якщо К. і шкодує щодо тих рис рос. народу, які призвели до його політ. та соціального «рабства», то в той же час хвалить інші (напр., спритність, хитрість), які вважає складовими його природи, роздавленої «антинаціональним урядом». Засудження рос. деспотизму не завжди є однозначним. К. чи не першим із зх. мислителів висловив ідею, що відсутність політ. свободи має не лише недоліки: «Якби я не бачив щодня стільки дитячої свободи амбіційних егоїстів, я заледве б повірив, що деспотизм може лишити байдужими стількох філософів». Бачення К. Росії Миколи І можна резюмувати в трьох словах, що стали лейтмотивом твору: «деспотизм», «підробка», «брехня». Усі піддані імператора є рабами, «сп'янілими від рабства». Хоча

К. і не вносить нічого нового ні в теорію деспотизму, ні в опис наслідків рабства, він надає всьому цьому небаченої глибини, порівнюючи деспотизм «з низів» (франц. за якобінців) та деспотизм «з верхів» (рос.), адже обидва є революційними: «При абсолютному деспотизмі саме уряд є революційним, оскільки революція означає режим свавілля та владу беззаконня». Обидва виростають з рівності таким чином, що «влада одного та влада всіх веде до однієї мети». Деспотизм є небезпечним для ін. країн, оскільки плекає зазіхання: зовн. завоювання компенсують незадоволеність підданих. Ще задовго до революції 1848–49, що призвела до постання Росії як «жандарма Європи», слідом за ін. авторами того часу, К. висловлює побоювання рос. завоювання, адже рос. народ та деспотизм можуть захотіти всього цього замість того, щоб спрямувати сили на себе «у взаємозв'язку матеріальної та духовної цивілізації». Не щадить він і період правління *Катерини II* та *Олександра I*, апогей імперської експансії до Європи. Звідси і вражаюче подвійне пророцтво: «Або раніш ніж через п'ятдесят років цивілізований світ знову опиниться під ярмом варварів, або ж Росія переживе революцію жахливішу за ту, наслідки якої Захід Європи відчуває й досі». Росія є підробкою зх. цивілізації: «Я не закидаю росіянам те, чим вони є; я звинувачую їх у спробах здаватися тим, чим є ми». На думку К., оксиденталізація Росії була жорстокою справою, що втілювалася через педагогіку казарм. Попри всі зусилля «еклектичного» Петра Великого, Росія відстає від Європи «на чотири століття» і лишається азіат. країною, а «Сибір починається за Віслою». Деспотизм (через страх) та штучність (бажання видаватися не тим, чим вона є) тісно поєднуються і призводять до брехні, яка описана не як нац. недолік, але як структурна, універсальна та конститутивна для країни характеристика: росіяни «вмілі в брехні та природні в фальші, успіх яких збурює мою чесність та лякає мене». У цьому плані вислови К. особливо вражають, адже, як зауважив амер. посол Д. Кенан, вони передвіщають СРСР Й. *Сталіна*. Інакше кажучи, брехня — це гірше, ніж рабство, тому Московії часів Івана Грозного надається перевага перед імперською Росією. Книга К. мала великий успіх. Ще за життя автора вона були видана 11 разів (з яких 5 піратських), тиражі окремих видань сягали 3000 прим., що розходилися за кілька тижнів. Перекладена англ. та нім., вона була помічена в Європі. Заборонена в Росії, книга була відома у франц. варіанті серед освіченої публіки. Окремі вповноважені особи (напр., Греч, Яків Толстой, Лабенський) та незалежні автори (як Хомяков) намагалися публікувати за кордоном (часто анонімно, або під псевдонімами), «антикюстінівські» брошури з метою заперечити його оцінку Росії, а також задля особистих атак, що включали закиди в гомосексуалізмі. Проте в цілому реакція рос. читачів на книгу була позитивною. У Зх. Європі К. мав численних наслідувачів, що вульгаризували та примітизували його ідеї, але вже після революції 1848 його послідовниками стали такі великі русофоби, як Мішле, чи К. *Маркс*. Після Крим. війни мода на К. спала і його призабули, але не в Росії, де його ідеї продовжували своє приховане існування, в той час як уривки з книги публікувалися в 1891 та 1910 в журн. «Російська старовина», а потім в 1930 під заголовком «Миколаївська Росія». Книга мала друге життя в СРСР та на Зх. в рад. епоху, оскільки картина миколаївської Росії прекрасно пасувала Росії сталінській. К. відчував, що його сприйняття Росії вийшло за його власні хронол. та просторові рамки. Його подорож була швидше ініціацією, з якої він виніс не лише помірковане та тверезе прийняття представн. форми правління, яку продовжував вважати найменшим злом, але також бачення загрози, що нависла над європ. цивілізацією та серйозний урок для обдумування: рос. імператор «дав значимий та корисний урок, за який розплатилася Росія; він показав, що деспотизм є найжахливішим тоді, коли здійснюється з благою метою».

Тв.: La Russie en 1839. 1e et 2e éditions, Paris, 1843; La Russie en 1839, Paris, Solin, 1990; Россия в 1839 году / Перев. С франц. В 2 т., М., 1996.

Літ.: George Kennan. The marquis de Custine and his Russia in 1839. Londres, 1972; Christian Sigrist. Das Russlandbild des Marquis de Custine. Von der Zivilisationkritik zur Russlandfeindlichkeit. Frankfurt, 1990; Martin Malia. Russia under Western eyes: from the bronze Horseman to the Lenin Mausoleum. Cambridge, 1999; Anka Muhlstein, Astolphe de Custine : the last French aristocrat. Londres, 2001. *В. Берелович*

Л

ЛАБРІО́ЛА (Labriola) Антоніо (02.07.1843, Кассіно, Папська д-ва — 12.02.1904, Рим) — філософ-марксист і діяч соціаліст. руху. Навч. на філос. ф-ті Неаполіт. ун-ту, де став гегельянцем (див. Г. *Гегель*). З 1871 — приват-доцент з історії філософії Неаполіт. ун-ту; з 1874 — проф. практ. філософії й педагогіки Рим. ун-ту. Під впливом психології етики Й. Гербарта відокремив геґелівський історицизм від ідеалізму, внаслідок чого *держава*, *релігія* і шкільна освіта стали для Л. способами реалізації прогресивної *стратегії політичної*; а оскільки д-ва опинилася в руках занепадницької й корумпованої буржуазії, переконався, що повна дем. *революція* можлива лише тоді, коли вона здійснюватиметься на захист міського робітн. класу, правдивим двигуном історії є політ. рух народних мас. З 1890 прийнявся за вивчення праць К. *Маркса* й Ф. *Енґельса*, з позицій лівого геґельянства й абстрактного *соціалізму* перейшов до *марксизму*; вів інтенсивне листування з К. *Каутським*, Е. *Бернштейном* і Ж. *Сорелем*, під впливом чого почав розглядати нім. соціал-демократію як модель, прийнятну для Італії, хоча остання й була, на його думку, країною, що відстає у своєму розвитку. В 1891 виступив гол. організатором травневих демонстрацій в Римі, в 1892 переконав засновника Італ. партії трудящих (з 1895 — Італ. соціаліст. партія) Ф. Тураті виключити з неї прибічників *анархізму*, але з часом зосередився на теор. діяльності й узяв активну участь у дискусіях щодо Марксової спадщини та її впливу на філософію й політ. стратегію. До гол. творів Л. належать «У пам'ять про Комуністичний маніфест» (1895), «Про історичний матеріалізм» (1896), «Листи про філософію і соціалізм» (1898) та «З одного віку в наступний» (1900–01), які є «попереднім роз'ясненням» матеріаліст. концепцій історії та стали класикою марксист. л-ри, заслуживши схвалення Ф. Енґельса, Г. *Плеханова* й В. *Леніна*. Гол. внеском Л. стала критика всіх незрілих детерміністичних прочитань Маркса, зокрема, тези про те, що екон. базис визначає інституції та свідомість; він доводив, що марксизм є суто практ. філософією свідомого змінювання природи людиною і творення історії в процесі розумової та фізичної праці; революція, на думку Л., є не простою послідовністю прогрес. змін екон. базису, вона відбудеться лише тоді, коли пролетаріат свідомо створить необхідні матер. умови й організує себе таким чином, що буде уможливлено перехід до нового, усуспільненого способу виробництва. Хоча особисто Л. був прибічником поступових зрушень, він критикував реформізм Ф. Тураті й *ревізіонізм* Е. Бернштейна, що, на його думку, мав на меті не сприяння просуванню пролетаріату до майбутнього, а лише вдосконалення бурж. *капіталізму*; так само він виступав і проти волюнтаризму Б. *Кроче* та Ж. Сореля, яких звинувачував у відриві політ. мети *соціалізму* від матеріаліст. концепції історії. Погляди Л. на нац. питання (поділ *націй* на «активні» й «пасивні») приводили його на межу теор. виправдання колоніальної *експансії*. Загалом ідейна спадщина Л. послужила відправною точкою для подальшого розвитку італ. марксист. думки в працях А. *Ґрамші* й П. *Тольятті*.

Літ.: Mouffe Chantal. Gramsci and Marxist theory. London, 1979; Bellamy R. P. Modern Italian Social Theory: ideology and politics from Pareto to present. Cambridge, 1987. *В. Головченко*

ЛАЗАРÉНКО Павло Іванович (нар. 23.01.1953, с. Карпівка, Широків. р-ну Дніпропетр. обл.) — держ. і парт. діяч. Закінчив Дніпроп. сільськогосп. ін-т (1978). Від 1979 — голова колгоспу, у 1984–91 — на керівник посадах у компарт. структурах Дніпроп. обл., одночасно займався підприємн. діяльністю. У 1991 — 1-й заст. голови виконкому Дніпроп. обл. ради народних депутатів. У 1992 обраний народним депутатом ВР України, у березні того ж року призначений представником Президента України в Дніпроп. обл. У 1994 — голова Дніпроп. обл. ради. У 1995–97 — 1-й віце-прем'єр-міністр, прем'єр-міністр. Після звільнення з посади прем'єр-міністра України перейшов в опозицію до Президента України Л. *Кучми*. У 1998 обраний народним депутатом ВР України за списком створеної та очоленої ним партії «Громада», став лідером однойменної депут. фракції в парламенті. У 1998–99 був звинувачений швейц. та укр. владою у фін. махінаціях та в розкраданні держ. майна, рішенням ВР України позбавлений депут. недоторканності. У лют. 1999 Л. попросив політ. притулку у США. Був звинувачений амер. та швейц. властями у фін. злочинах; рішенням суду шт. Каліфорнія (США) засуджений до позбавлення волі. У 2006 обраний (заочно) до Дніпроп. обл. ради народних депутатів і на посаду заст. голови ради.

Літ.: Уряди України у XX ст. К., 2001. *В. Головко*

ЛАЗАРСФЕЛЬД (Lazarsfeld) Пол Фелікс (13.02.1901, Відень — 31.08.1976, Нью-Йорк) — соціолог, який на основі принципу верифікації розширив методол. поле соціології, вперше використавши панельний та фокус-груповий методи, ініціатор створення Бюро прикладних соціальних досліджень в Колумб. ун-ті, з 1960 президент Амер. соціол. асоціації, 1975 — член Нац. академії наук. Автор праць «Вибір народу» (1944), «Математичне мислення в соціальних науках» (1954), «Особливий вплив» (1955), «Аналіз латентної структури» (1958), «Якісний аналіз: історичний і критичний нариси» (1971). Л. суттєво вплинув на розвиток кількісної стратегії опису в соціальних науках. Як автор теор. обґрунтування латентно-структурного аналізу вважав, що методол. базою кількісної стратегії дослідження є припущення про здатність наук. знання рац. впорядкувати й логічно пояснити об'єкт. реальність, побудувати досить струнку теорію цієї цілісності. Суттєве значення для кількісної методології має класифікація — спосіб систематизації та впорядкування різноманітних даних дослідження. Вчений наголошував, що методологія не може бути зведена до кількісних процедур, оскільки кількісні методи тільки в єдності з якісними дозволяють змоделювати стан соціальної системи й розвивати метатеоретичні уявлення. Формуючи ряд нових напрямів у сфері дослідження *пропаганди* й маркетингу, Л. був зорієнтований на розробку нових методів та інструментарію соціол. досліджень. На основі лінійної формули комунікац. процесу він розробив модель двоступеневої комунікації, відповідно до якої в будь-якому сусп-ві існують сприйнятливі до впливу політ. пропаганди лідери громадської думки (opinion leaders), що поширюють політ. інформацію каналами міжособистісного спілкування. Лідери думки більш підготовлені до сприйняття *інформації*, більш інформовані, краще за інших орієнтуються в потоці повідомлень ЗМІ й завжди можуть висловити свою думку з того чи ін. інформ. приводу. Отже, повідомлення ЗМІ спочатку надходять до лідерів думки, а потім за допомогою міжособистісного спілкування до масової аудиторії. Цим Л. спростував поширені міркування про те, що виборець відкритий для інформ. впливів мас-медіа й готовий на підставі отриманої інформації вибрати кандидата, адекватного своїй ціннісній моделі. Л. вказав, що дослідження масової комунікації мають ґрунтуватися на врахуванні того, що джерело інформації завжди пов'язане з феноменом коментатора, тобто важливо, як та ким подається інформація; прокоментована інформація є повідомленням з розставленими ціннісними акцентами; особливо важливим є контекст повідомлення; між джерелом інформації та комунікатором, з одного боку, та повідомленням і аудиторією — з іншого, існують фактори шуму, що можуть викривити зміст інформації; референтні групи здатні прямо чи опосередковано коригувати сприйняття повідомлення.

Значення ідей Л. полягає в тому, що вони сфокусували увагу на виборці як такому. Л. розумів електоральну поведінку як дії, що певною мірою контролюється органами влади, які за допомогою засобів політ. маніпулювання здатні примусити людину обмежитися запропонованою альтернативою та здійснити власний вибір під тиском достатньо інтенс. та ефект. зовн. впливів. Унаслідок використання цих теор. основ він диференціює виборців за ступенем стабільності їхніх електоральних орієнтацій на твердих прихильників та тих, що коливаються; визначає причини, які спонукають різні групи виборців, що коливаються, змінити свої наміри в процесі передвиборчих перегонів; співвідносить електоральні орієнтації з ін. показниками електорального вибору. Однак Л. не виходить за межі концепції соціального детермінізму, стверджуючи, що соціальні умови життя людини, визначають її політ. погляди, а соціальні характеристики — політ. переваги.

Тв.: Personal influence: the part Played by people in the flow of mass communications. N.T., 1965; Mathematical Thinking In Social Sciences (with co-authors). Glencoe, 1954; Qualitative Analysis. Historical And Critical Essays. Boston, 1972. *Н. Ротар*

ЛÁНДСБЕРҐІС (Landsbergis) Вітаутас (нар. 18.10.1932, Каунас, Литва) — громад.-політ. і держ. діяч, музикознавець, мистецтвознавець, публіцист. 1950–55 — навч. у Вільн. держ. консерваторії, після її закінчення викладав у муз. школі ім. М. Чюрльоніса, Вільн. пед. ін-ті. 1969 захистив дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства про творчість лит. композитора М. Чюрльоніса. З 1974 — викладач, у 1978–90 — професор Вільн. держ. консерваторії; 1994 захистив докт. дис. Член правління і секретаріату Спілки композиторів Литви, голова Т-ва М. Чюрльоніса і почесний голова Лит. федерації шахів. З 1988 — у великій політиці: у червні 1988 увійшов до ініціативної групи Лит. руху за перебудову «Саюдіс», на установчому з'їзді якого 22–23.10.1988 обраний до Сейму і Ради Сейму «Саюдісу». В лист. 1988 — квіт. 1990 — голова Ради Сейму «Саюдісу», з груд. 1991 — почесний голова. У берез. 1989 обраний народним депутатом СРСР. 11.03.1990 — 25.11.1992 — голова ВР Литви, 1996–2000 — Сейму Лит. Республіки; один із засновників (1993) і лідер правої партії Спілка Вітчизни (Консерватори Литви). 1993, 1995, 1998 і 2000 обирався головою партії, з 2003 — голова її політ. к-ту і член президії. Із черв. 2004 — член *Європейського парламенту* і його найбільшої фракції — Європ. народна партія (христ. демократи) — Європ. демократи. Автор публіцистичних творів і мемуарів «Atgavę viltį» (1990), «Laisvės byla» (1992), «Kryžkelė» (1995), «Sunki laisvė: 1991 m. ruduo — 1992 m. ruduo» (2000), та політ. автобіографії «Lūžis prie Baltijos» (1997).

Літ.: Anatol Lieven. The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence. New Haven, 1993. *М. Дорошко*

ЛАПЧИ́НСЬКИЙ Юрій (Георгій) Федорович (07.01.1887, Царське Село — 13.03.1938) — більшов. діяч, один з лідерів націонал-комуністів в Україні. Ще гімназистом прилучився до революц. руху, з жовт. 1905 член більшов. партії. У 1911 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту, наступного року був удруге заарештований за револ. діяльність (уперше — в 1910) і засуджений до заслання. З 1914 відбував заслання в м. Новогеоргієвську Херсон. губ., а з наступного року — в Кременчуці, де зайнявся адвокатською практикою і водночас керував підпільною орг-цією РСДРП. У 1917 очолював Раду робітн. і солд. депутатів у Кременчуці, під час корніловського заколоту керував к-том револ. охорони міста. Як делегат від кременчуцьких більшовиків узяв участь у роботі крайового (обласного) з'їзду РСДРП(б) у Києві 03–05 груд. 1917, став його головою. У 1917 на 1-му Всеукр. з'їзді Рад у Харкові Л. обрали членом найвищого в період між з'їздами Рад органу держ. влади — Центр. Викон. К-ту Рад України. Обійняв в уряді посаду гол. писаря (керуючого справами), дещо пізніше — нар. секретаря соціального забезпечення за сумісництвом, а після 2-го Всеукр. з'їзду Рад (Катеринослав, 17–19 берез. 1918) — нар. секретаря суд. справ (юстиції). Як політ. представник Народного Секретаріату при командуванні рад. військами взяв участь у поході з Харкова на Київ. У 1918 направлений до Москви, де очолив укр. відділення Народного комісаріату закорд. справ РСФРР. Брав участь у переговорах делегації рад. Росії з делегацією гетьмана України П. П. *Скоропадського*. У груд. 1918 — уповноважений Тимчас. робітн.-сел. уряду України на Чернігівщині. Влітку 1919 переходить на позиції «націонал-ухильництва». Саме тоді він, за власним визнанням, «солідаризувався» з «групою федералістів» і надалі брав в її діяльності найактивнішу участь. У 1919 — голова Черніг. губревкому, також спільно з В. *Шахраєм* виступив з різкою критикою ленінської програми з нац. питання. У 1919–20 очолював самостійницьку течію федералістів у складі КП(б)У, що добивалася спільно з боротьбистами утворення самостійної укр. комуніст. партії та виступала за рівноправні федерат. відносини між УСРР і РСФРР. У лист. 1919 на Гомельській партконференції разом з П. Поповим і П. Слиньком відстоював ідею існування незалежної укр. комуніст. партії та рад. Укр. д-ви. У лип. 1920 рішенням Політбюро ЦК КП(б)У був виключений з партії. Вступив до націонал-комуніст. УКП і незабаром був кооптований до складу її ЦК. У 1920–22 був секретарем ВУЦВК, членом Київ. губревкому і губкому партії. У квіт. 1920 виступив з декларацією, в якій звинувачував керівництво РКП(б) у запровадженні режиму воєнної *окупації* та заявив, що РСФРР ставиться до УСРР як західноєвроп. імперіаліст. д-ви до своїх азіат. або африк. *колоній*. У трав. 1922 вийшов з ЦК УКП і припинив активну політ. діяльність. У 1922 виїхав за кордон. Протягом року працював у Варшаві та Берліні як представник Укр. Червоного Хреста і Держ. вид-ва України. У 1926 повернувся в Україну. Працював юрисконсультом губсільгоспбанку в Києві, директором кінофабрики в Одесі. З такт. міркувань відновив членство в КП(б)У, подавши до ЦК КП(б)У заяву із визнанням своїх помилок і проханням поновити його в партії. У 1926 Політбюро ЦК КП(б)У задовольнило це прохання. З поч. 1928 до черв. 1930 працює у Львові ген. консулом СРСР, потім — у Москві в Наркоматі закорд. справ. У 1931 повернувся в Україну. Працював у Харкові членом президії і зав. сектору Держплану УСРР, з 1934 — у Києві членом облвиконкому і зав. обл. відділу комунального госп-ва. У 1935 обійняв посаду заст. наркома охорони здоров'я і гол. сан. інспектора Казахстану. Восени 1935 був арештований в Алма-Аті, а 21.04.1936 особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений на 5 років спецтаборів. Покарання відбував на Колимі, де й помер.

Тв.: Гомельское совещание (Воспоминание)//Летопись революции. 1926. № 6; Боротьба за Київ. Січень 1918 р. До боротьби за перемогу Жовтня//Літопис революції. 1928. № 2 (29); З перших днів Всеукраїнської Радянської влади // Летопись революции. 1927. № 5–6; Перший період Радянської влади на Україні. ЦВК та Народний Секретаріат // Летопись революции. 1928. № 1.

Літ.: Енциклопедія Українознавства. Словникова частина 3. Париж; Н. Й., 1959; Дорошко М. Георгій Лапчинський: від професійного революціонера до націонал-ухильника // Київська старовина. 2003. № 4.

О. Красівський

ЛА́СКІ (Laski) Ґарольд Джозеф (30.06.1893, Манчестер — 24.03.1950, Лондон) — політолог-теоретик і соціолог. Закінчив Нью-Коледж Оксфорд. ун-ту (1914), де вступив до поміркованo-соціаліст. Фабіан. т-ва (в 1922–36 входив до його виконкому). 1914–16 — викладач політ. науки в Ун-ті Мак-Гілла (Монреаль, Канада), 1916–20 — в Ґарвард. ун-ті (США), де перейшов на позиції *лібералізму*. Тому в «Дослідженнях проблем суверенітету» (1917), «Владі в сучасних державах» (1919) і «Засадах суверенітету та інших есе» (1921) Л. у дусі ідей Є. *Бентама* і Дж. *Мілля* виступав проти концепції «всепроникної» і «всемогутньої» *держави* та стверджував, що вона має виправдання лише остільки, оскільки дає можливість індивідові найповніше досягати своїх цілей, а різні соціальні групи всередині д-ви не повинні підпорядковуватись одна одній (*плюралізм політичний*). Після повернення 1920 на батьківщину вступив до Лейбор. партії і з часом посів у ній керівні позиції (1936–49 — член, 1945–46 — голова виконкому партії), виступивши одним із провідних розробників теорій дем. соціалізму, ідейні витоки яких намагався знайти в *християнстві*. У «Граматиці політики» (1925), що набула широкої популярності й тривалий час використовувалася як підручник із політ. теорії, Л. уже не вважав д-ву найважливішою, розглядаючи її як різновид сусп. орг-цій; висловив переконання в нездатності д-ви здійснювати примус в умовах готовності індивідів до опору, доводив, що вони не зобов'язані виконувати розпорядження д-ви, якщо та порушує закон чи їхні громадян. права; в книзі «Свобода в сучасній державі» (1930) захищав право індивіда на свободу думки й слова. З 1926 працював професором Лонд. школи економіки і політ. наук; після приходу А. *Гітлера* до влади в Німеччині звернувся до *марксизму* в прагненні пояснити «кризу демократії» в Британії під час «великої депресії» 30-х рр. 20 ст.; песимістично ставився до можливості досягнення *соціалізму* мирним шляхом; у «Демократії в кризі» (1933) та «Державі в теорії й практиці» (1935) наголошував, що навіть на батьківщині насилля супроводжуватиме перехід від *капіталізму* до соціалізму, а в «Походженні європейського лібералізму» (1936) і «Парламентському уряді в Англії» (1938) доводив, що екон. труднощі капіталізму можуть призвести до руйнування політ. *демократії*, вбачаючи в соціалізмові єдину альтернативу зростанню загрози *націонал-соціалізму* й *фашизму* в Європі. Але під час 2-ї світової війни стверджував, що Британія має використати переваги тимчас. єднання класів і партій для здійснення перспективних соціально-екон. перетворень мирним шляхом — «революції згоди» («Роздуми про революцію нашого часу», 1943), «Доля, розум і цивілізація: есе про історичний аналіз», 1944); в останні роки життя досліджував причини амер.-рад. конфлікту («Американська демократія», 1948).

Літ.: Newman Michael. Harold Laski: A Political Biography. London, 1993; Isaac Gary Dean Best. Harold Laski and American Liberalism. New Brunswick, New Jersey, 2005; Соколов В. Н., Соколов А. С. Английский лейборизм: вчера и сегодня (историко-политологический анализ). Одесса, 2007.

В. Головченко

ЛАССА́ЛЬ (Lassalle) Фердинанд (11.04.1825, Бреслау, тепер Вроцлав, Польща — 31.08.1864, Женева) — громад. діяч, філософ, адвокат, публіцист, основоположник лассальянства. Вивчав філософію та класичну л-ру в Бреслав. та Берл. ун-тах. За участь у революції 1848–49 у Німеччині засуджений до 6-місячного ув'язнення. Учення Л. і його практ. діяльність ґрунтувалися на таких теор. положеннях: 1) експлуатація робітн. класу в умовах капіталіст. виробництва є неминучою (Дж. Рікардо). Логіка примноження капіталу об'єктивно унеможливлює згладжування протиріч між капіталом і працею. Тож й усяка боротьба за трудові права є марною; 2) пролетаріат є окремим соціально-політ. класом, який має специфічні соціальні та політ. інтереси (К. *Маркс*, Ф. *Енгельс*), а відтак задля можливості діяти політично пролетаріат мусить об'єднатися; 3) *держава* являє абс. цінність (Ф. *Гегель*). Саме завдяки д-ві може бути встановлена соціальна справедливість і вільний розвиток людської особистості. Поділяючи низку теор. положень *марксизму*, зокрема вчення про визначальність у сусп.-політ. розвиткові засобів виробництва та майбутню гегемонію робітн. класу, Л. розходився з основоположниками марксизму в трактуванні питань орг-ції робітн. руху. Передусім розглядав д-ву не як засіб забезпечення панування правлячого класу, а як знаряддя, що мимоволі, навіть попри волю панівної верстви, встановлює соціальну справедливість. Виходячи з такої оцінки ролі д-ви, висунув тезу: метою робітн. руху є боротьба за розширення виборчих прав. Відтак у перспективі, участь робітн. класу в держ. управлінні має, як вважав Л., подолати експлуатацію й усі форми соціальної нерівності. Розглядаючи д-ву як універсальний, позбавлений класової сутності механізм орг-ції влади, підтримав і процес об'єднання Німеччини під егідою Пруссії. У 1863 Л. узяв участь у діяльності Лейпцізького к-ту з орг-ції «Загального німецького робітничого союзу». Його праці «Програма працівників» і «Голосна відповідь Центральному комітету зі скликання загального німецького робітничого конгресу в Лейпцизі» стали програмою союзу. Ставши президентом союзу, Л. розгорнув активну агітацію серед робітників, закликаючи їх до об'єднання й солідарного відстоювання власних політ. прав. Л. наголошував на існуванні особливих інтересів робітн. класу. Однак досягнення їх не бачив у боротьбі за екон. права, приміром у формі профспілкового руху. Адже зростання заробітної плати й поліпшення умов праці об'єктивно суперечить інтересам капіталу, навіть мін. зменшення експлуатації є неможливим, тож і боротьба ця є безперспективною. Засіб, на думку Л., можна знайти у сфері суто політ. — співпраці з д-вою. Л. відкидав як ілюзорну можливість залучення робітників до системи капіталіст. виробництва. Вважав безперспективними спроби створення вироб. кооперативів, що діяли б коштом капіталу самих же робітників. Водночас Л. заперечував і револ. шлях ліквідації монархічної д-ви, бо та, на його думку, може служити робітн. класу. Одну з форм співпраці монархічної д-ви та пролетаріату Л. убачав у створенні держ. вироб. асоціацій, поширення яких уможливить поступовий перехід від *капіталізму* до *соціалізму*. Л. справив значний вплив на с.-д. рух. Зокрема, співпрацю Л. та О. фон Бісмарка високо оцінював Е. *Бернштейн*. Вважається, що діяльність Нім. с.-д. партії завжди ґрунтувалася на засадах лассальянства, а А. Бебель — був його послідовником.

Тв.: Gesamraelte Reden und Schriften. Bd. 1–12. Berlin, 1919–20; Nachgelassene Briefe und Schriften. Bd. 1-6, Stuttg. Berlin, 1921–25.

Літ.: Плеханов Г. Ф. Лассаль, его жизнь и деятельность. Ч. 1. Женева, 1887; Виноградская П. Фердинанд Лассаль. М.; Л., 1926; Mayer G. Bismarck und Lassalle. Stettin, 1928; Himmler H. Opposition gegen Lassale. Berlin, 1963.

В. Бушанський

ЛА́ССВЕЛ (Lasswell) Гарольд Дуайт (13.02.1902, Доннельсон, Іллінойс — 18.12.1978, Нью-Йорк) — політолог, представник біхевіоралістського підходу у *політичній науці*. Дослідник проблем *влади*, взаємозв'язку особистості та *політики*, політ. комунікації, а також методології політ. науки. Вчився у Чиказ. ун-ті (1918–22), де відчув значний вплив амер. прагматизму Дж. Дьюї та Дж. Г. Міда, був учнем Ч. Мерріама, під керівництвом якого у 1926 захистив докт. дис. «Техніка пропаганди у світовій війні». Із наступною роботою у Чиказ. ун-ті (1927–38) — центрі формування нової емпірично орієнтованої *політичної науки США* — пов'язаний найбільш важливий період творчості Л. Вивчення психоаналізу З. *Фройда* в Берліні в 1927–28 стимулює інтерес Л. до психол. аспектів політики і можливостей психіатрії для пояснення політ. поведінки. У дослідженні «Психопатологія та політика» (1930) він закладає підвалини політ. психології як самост. наук. дисципліни. На думку Л., вибір політ. ролей, ціннісних установок і навіть схильність до підтримки тих чи ін. ідеологій визначається психол. профілем особистості й може пояснюватися через різні техніки психоаналізу та клінічної психіатрії. На цій основі в серед. 1930-х Л. розробляє заг. модель політ. процесу, яку він називає «конфігуративним аналізом» («Світова політика й особиста небезпека», 1935; «Політика: хто отримує, що, коли і як», 1936). У руслі теорії еліт Л. визначає завдання політ. науки як «вивчення впливу і тих, хто впливає»; політика трактується як боротьба елітних груп щодо розподілу таких цінностей, як дохід, повага й безпека, а ключовим пунктом аналізу стає поняття влади, — за

Л., здатність брати участь у прийнятті рішень і досягати необхідних результатів з боку ін. людей. Після звільнення з Чиказ. ун-ту в 1938 Л. бере участь у невдалій спробі створення разом із Г. Салліваном и Е. Сапіром психіатричного ін-ту в Вашингтоні в 1938–39. З поч. 2-ї світової війни працює консультантом різних урядових установ, за сумісництвом викладає в Єльс. ун-ті та Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку. За ініціативою Л. в Б-ці конгресу створюється відділ з дослідження воєнної комунікації та пропаганди, в рамках якого розроблюється методологія контент-анализу; класичною формулою «Хто говорить що, для кого, через який канал і з яким ефектом?» Л. закладає основи сучас. теорії комунікації.

Новий етап творчості Л. починається з 1946, коли він переїжджає на пост. роботу в Єльс. ун-т як проф. Школи права та починає співробітництво з М. Мак-Дугалом із розвитку комплексу наук про вироблення політики (policy sciences). У цей час виходять праці Л., присвячені політ. психології («Влада та особистість», 1948), категоріальному апарату політ. науки («Влада й суспільство», 1950, спільно із А. Капланом), а також порівняльному аналізу політ. еліт, мові політики, процесу прийняття рішень і проблемам права. У 1956 Л. обирається президентом Амер. асоціації політ. науки. Загроза виникнення «гарнізонної д-ви», яка жертвує свободою в ім'я безпеки, приводить Л. до певного відходу від елітизму та пошуку наук.-рац. способів захисту дем. цінностей шляхом «превентивної політики». Л. відстоював необхідність розвитку наук.-практ. теорії *демократії*, яка може виконати функцію соціальної терапії сусп. неврозів і запобігти вторгненню ірраціональних мотивів у політ. сферу. Після виходу на пенсію в 1970 Л. посідає почесні професорські позиції в Єльс. ун-ті, Міському ун-ті Нью-Йорку (CUNY), Темплс. ун-ті, а з 1976 — Центрі наук.-практ. політології в Нью-Йорку.

Літ.: Hirschfelder-Ascher B. Revitalizing Political Psychology: The Legacy of Harold D. Lasswell. Routledge, 2005; Porębski L. Między premoça: teoria polityczna Harolda D. Lasswella. Krakow, 2007. *О. Фісун*

ЛА́ЩЕНКО Ростислав Митрофанович (13.09.1878, Єлисаветград, тепер Кіровоград — 30.10.1929, Прага) –правознавець і громад. діяч. У 1896 закінчив місц. гімназію, в 1905 — правничі студії в ун-ті Св. Володимира в Києві, після чого працював у судових органах. Ставши членом Укр. наук. т-ва, заснованого 1907 М. *Грушевським*, вивчав історію укр. права й викладав її в Укр. народному ун-ті в Києві. У 1917 взяв участь в орг-ції правничого з'їзду й Укр. правничого т-ва в Києві й був обраний заст. голови. За часів Центральної Ради — голова 1-го департаменту київ. апеляц. суду, викладач історії укр. права в Київ. народному ун-ті. З приходом *Директорії* — член Верховної слідчої комісії. Після визвольних змагань перебував деякий час у Львові, працював у б-ці НТШ та виконував обов'язки голови Наддніпрян. допомогової секції при Укр. громад. к-ті. У 1921 переїхав до Праги, де габілітувався на доцента історії укр. права. Викладав історію укр. права в Укр. вільному ун-ті (УВУ), послідовно займаючи посади доцента (з 1921), надзвичайного професора (з 1923) і звичайного професора (з 1925). Викладав також в Укр. госп. академії в Подєбрадах. Був активним членом багатьох емігрант. науково-культурницьких осередків, зокрема співзасновником і головою правничого т-ва в Празі, членом істор.-філол. т-ва. Співорганізатор. укр. правн. з'їзду в Празі 4–7.10.1933, що його скликав правничий ф-т УВУ.

До творчого доробку вченого належать фундам. розвідки: «Литовський Статут як пам'ятник українського права» (Прага, 1923); «Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським» (Прага, 1923); «Ідея права власності на землю на Україні» (Прага, 1925); «Цивільне право», ч. 1. (Подєбради, 1925); «Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій» (Львів, 1926–27); «Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі» (Подєбради, 1927); «Вінець дівочій (ч. п.) як інститут литовсько-українського права» (Подєбради, 1929). Окремо слід відзначити один з перших в укр. правознавстві курс «Лекції з історії українського права», два томи якого побачили світ у Празі в 1923–24, а також видання Академічного списку Руської Правди, що вийшла під редакцією Л. в Празі 1927. Окрім дослідження та систематизації попередніх надбань у галузі історії д-ви і права України, зробив вагомий внесок у вивчення засади держ.-прав. життя. До їх числа в різних своїх працях він відносив ідеї народоправства, децентралізації влади, домінування приватно-юрид. принципів у сфері держ. управління, рівноправ'я та відсутності становості. Досліджуючи Руську Правду, Лит. Статут, «Березневі статті», звичаєве право та практику укр. копних судів, Л. шукав аргументи, своєрідну істор.-прав. підставу для формування власної державності укр. народу. При цьому він, продовжуючи традиції М. *Костомарова* та М. *Драгоманова*, які мали значний вплив на його погляди і творчість, послідовно обстоював федералістсько-автономістську концепцію. Якийсь час навіть входив до УПСФ, але згодом вирішив, що вчений має стояти на позапарт. позиціях. В основу майбутнього федерат. або конфедерат. зв'язку України з Росією, на його думку, мали бути покладені три основоположні принципи — добровільність, політ. самостійність і державність. Витоки такого підходу вбачав у договорі України з Росією 1654, який розцінював як персональну унію, що не перекреслила політ. і держ. самостійність України.

О. Красівський

ЛЕБЕДЬ Микола (псевд. Варяг, Максим Рубан, Олег, Ярополк, Ігор, Марко та ін.; 11.01.1909, за ін. даними 23.11.1910, Нові Стрілища, тепер Жидачів. р-ну Львів. обл. — 19.07.1998, Пітсбург, США — політ. діяч, організатор та активний учасник націоналіст. руху. Навч. у Львів. гімназії. Активний учасник Пласту (курінь «Лісові чорти»), організатор і керівник першої підпільної п'ятірки Юнацтва ОУН у гімназії (1929). Упродовж 1930–31 — орг. референт Юнацтва ОУН в Зх. Україні. Від 1932 — заступник бойового референта Крайової екзекутиви ОУН, організатор підпільних військ. вишколів ОУН у Карпатах; перебував на нелегальному становищі. Упродовж 1932–34 виконує обов'язки зв'язкового між керівництвом Крайової екзекутиви ОУН в Зх. Україні й Проводом укр. націоналістів у Європі. Один з організаторів замаху на міністра внутр. справ Польщі Б. Пєрацького (1934). 23.06.1934 заарештований нім. поліцією і виданий Польщі. Засуджений на Варш. процесі до смертної кари, заміненої на довічне ув'язнення. У в'язниці одружується із засудженою на тому ж Варш. процесі до 15-річного ув'язнення Д. Гнатківською. Вийшов із тюрми у верес. 1939 після окупації Польщі. Від жовт. 1939 перебував на тер. Ген. губернаторства. Під час розколу ОУН (1940) підтримав С. *Бандеру*. Член Революц. проводу ОУН(Б) (лют. 1940), очолює розвідку Револ. проводу. Учасник 2-го Вел. збору ОУН(Б) у Кракові (берез.–квіт. 1941). Один з організаторів проголошення Акта відновлення незалежності України 30.06.1941 у Львові. Міністр держ. безпеки в Укр. держ. правлінні (поч. лип. 1941). Від серед. лип. 1941 перебував на нелегальному становищі, розшукувався гестапо, як «особливо небезпечний держ. злочинець». Після арешту нацистами практично всього керівництва ОУН(Б) Л. — урядуючий провідник ОУН(Б) (верес. 1941 — трав. 1943), очолював антигітлерівське підпілля в Україні. Через внутрішньоорганізаційні суперечки щодо тактики подальшої боротьби був усунений від керівництва ОУН(Б), звинувачений в «авторитаризмі» і «вождизмі». Учасник 3-го Надзвичайного вел. збору ОУН(Б) (серп. 1943), керівник референтури закорд. зв'язків Гол. проводу ОУН(Б) і Гол. ради ОУН(Б). Співорганізатор УГВР, учасник Вел. збору УГВР, ген. секретар закорд. справ УГВР (1944). Як уповноважений УГВР для встановлення контактів із зх. альянтами виїхав до Італії наприкін. 1944. Мешкав і проводив дип. заходи від імені УГВР та ОУН(Б) в Італії (1945–47), Німеччині (1947–49). У 1948 через суперечки із С. Бандерою відходить від діяльності Закорд. частин ОУН(Б) і зосереджується на роботі лише в Закорд. представництві УГВР. У груд. 1949 емігрував до США. У 1954 приєднався до ОУН-«двійкарів». Упродовж 1952–74 очолював наук.-дослідн. центр «Пролог». Один з організаторів видання газет і часописів «Сучасна Україна», «Сучасність», «Український самостійник» та ін. Член Управи укр. т-ва закорд. студій у Мюнхені (1956–91) й Торонт. видавн. к-ту «Літопис УПА». Автор спогадів «Українська повстанська армія», численних публікацій у період. виданнях. Архів Л. був переданий на зберігання до Центру дослідження визвольного руху (м. Львів).

Літ.: Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–1949. Довідник. Т. 1. Н.-Й., 1994; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacionalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів 1920–1939 рр. К., 2007. *І. Патриляк*

ЛЕБО́Н (Le Bon) Ґюстав (07.05.1841, Ножан-ле-Ротру, Нормандія — 13.12.1931, Марн-ля-Кокет побл. Парижа) — соціолог, історик, політолог і антрополог, один із засновників соціальної психології. 1860 переїхав до Парижа, де вивчав медицину. У 1866 завершив навчання, але від мед. практики вирішив відмовитися, а присвятив себе написанню книг з наук. тематики для широкого читацького загалу. Переважно за рахунок їх видання і забезпечував себе матеріально. Був учасником франко-прус. війни 1870–71 та революц. подій, що відбувалися після неї у Франції, відомих під назвою Париз. комуни. Багато подорожував країнами Європи, Пн. Америки та Азії. За молодих літ часто спілкувався з людьми, які брали участь у Вел. франц. революції 1789. Усе це збагатило Л. досвідом життєвих спостережень, які разом з теор. узагальненнями лягали в основу його праць, що згодом почали перекладатися з франц. багатьма мовами. Він набув значної популярності серед охочої до читання публіки, відчутно впливав на сусп. думку різних країн, у т. ч. й на погляди керівників д-в та ін. видатних особистостей, з якими спеціально зустрічався, аби донести до них свої ідеї та бачення сучас. проблем. Проте, на своє розчарування, так і не отримав жодного вченого звання і ніколи не був визнаний франц. академ. спільнотою. За своє життя Л. написав понад 40 книг і щонайменше 250 статей з найрізноманітніших питань, зокрема й таких, як геологія, військ. справа, спадковість, алкоголізм, тютюнопаління, зниження народжуваності тощо. Але найбільше визнання дістали його праці на суспільствознавчі теми і передусім книга «Психологія натовпів» («La psychologie des foules», 1895). У ній він виступив одним з фундаторів концепції «психології мас» і завдяки їй зажив слави одного з мислителів, які теор. обґрунтували настання «ери мас» і пов'язали з ним заг. занепад культури. Широковідомою є й книга «Психологія соціалізму» (1908), в якій Л. заклав основи політ.-психол. аналізу політ. режимів та ідеологій. *Соціалізм* він розглядав як своєрідне реліг. вірування, що дає ілюзії та надію, якими люди переймаються внаслідок ґанджів *капіталізму* та розчарування у проголошених, але не реалізованих принципах *демократії*. Причому задовго до перемоги більшов. революції в Росії та ін. соціаліст. революцій передбачав, що соціалізм, не маючи змоги зробити всіх багатими, робитиме всіх однаково бідними, а соціаліст. д-вою керуватимуть індивідуали, які в ім'я соціальної рівності систематично винищуватимуть у кожному поколінні найменші відхилення від посередності. Осн. ідеї психології мас та психології соціалізму дістали дальший розвиток у книзі «Психологія революцій» (1913). Нині, коли загострилися міжцивілізац. і міжреліг. суперечності, знову викликає інтерес також призабута книга Л. «Цивілізація арабів» (1884), де він виступав проти реліг. упереджень щодо мусульм. цивілізації, доводячи, що саме вона сприяла «окультурюванню» варварських народів, які зруйнували Рим. імперію, і відкрила Європі світ художньої л-ри, наук. і філос. знання.

Літ.: Панченко А. С. Наукова спадщина Ґюстава Лебона і його вплив на розвиток психологічних теорій в соціології // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». 2000. Т. 18. Соціологічні науки; Слюсаревський М. М. Історія становлення політ. психології на зарубіжних і вітчизняних теренах // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. Зб. наук. праць. К., 2008. Вип. 7. *М. Слюсаревський*

ЛЕВИ́НСЬКИЙ Володимир (08.08.1880, Дрогобич — 19.12.1953) — політ. діяч, теоретик соціаліст. руху, один з провідних лідерів, ідеологів і теоретиків УСДП Галичини та Буковини, публіцист і науковець, значний творчий доробок якого був присвячений розвиткові соціаліст. теорії з врахуванням нац. специфіки. Освіту здобув у Дрогоб. гімназії та Львів. ун-ті. На поч. 20 ст. став одним з ініціаторів створення УСДП. У 1904–14 — редактор парт. видань УСДП — «Воля», «Земля і Воля» (1907–12), «Вперед» (1912–13) у Львові та «Дзвін» (1913–14) у Києві. Під час 1-ї світової війни перебував у Відні та Женеві. У 1919–20-х — член Закорд. групи УКП у Відні, видавав разом з В. *Винниченком* газ. «Нова Доба» (1920–21). З 1930 проживав у Львові, співпрацював у журн. «Нова Україна», що виходив у Празі, «Нова культура», «Культура», «Нові Шляхи» у Львові. У 1927 опублікував статтю «Геґель про панів і рабів», в якій зазначав, що філос. конструкція історії *Геґеля* — уявлення про хід історії людства як розвиток світового духу — мала глибокий вплив на К. *Маркса* і Ф. *Енґельса*, «якої сліди до нині покутують в марксизмі». Як приклад, вказував на австр. марксиста О. *Бауера*, якого критикував за те, що «живцем переймає гегелівську термінологію поділу народів на «історичні» й «неісторичні». Негат. ставився до цієї позиції послідовників Геґеля, бо «немає такого поділу народів. Кожен народ має свою історію. Є і були народи державні і бездержавні, пануючі і поневолені». У 1930 опублікував працю «Народ, нація і народність», де виклав своє розуміння нац. питання. Ототожнивши поняття «народність» і «національність», підтримав ідею нац.-визвольного руху за культ.-нац. автономію. У поняття «нація» він включив думку про держ. народ, а під націоналізмом розумів прагнення народу до здобуття власної державності. У ст. «Марксизм» розглянув взаємовідносини *марксизму* й *політики* і дійшов висновку, що «марксизм як політика є практично Марксовою соціологією, є соціалістичною політикою». Це були його одні з останніх праць популяризації марксизму. Репресії в СРСР привели Л. до протесту, а звідси — й до зміни політ. та ідеол. поглядів. Засудивши один авторит. режим, він змушений був силою обставин погодитися на компроміс у роки війни з ін. тоталіт. режимом. Автор численних праць і публіцист. статей на сусп.-політ. тематику: «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині» (1914), «Царская Россия и украинский вопрос» (1917), «Народність і держава» (1919), «Соціалістична революція і Україна» (1920), «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи» (1920), «Відокремлення Галичини», «Народність і держава», «Асиміляція і реасиміляція в історичному процесі поневоленого народу», «Початки українського соціалізму в Галичині» та ін.

Літ.: Бауер О. Шлях до соціалізму. Берлін, К., 1920; Жерноклеєв О. С. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899–1918). Вид. 2-ге, доп. К., 2000. *О. Красівський*

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Кость (18.11.1859, Тисмениця, тепер Івано-Франківської обл. — 12.11.1941, Львів) — громад.-політ. і держ. діяч, адвокат, публіцист. Освіту юриста здобув у Львів. та Віден. ун-тах (1878). Брав активну участь у діяльності громад. орг-цій правничого і госп. спрямування. У 1899 виступив співзасновником УНДП, її головою. У 1907 обраний депутатом австр. парламенту, у 1908 — Галиц. сейму. У серп. 1914 очолив Гол. укр. раду у Львові, з трав. 1915 — Заг. укр. раду у Відні. З розпадом Австро-Угор. імперії став одним з організаторів збройного повстання проти польс. влади (лист. 1918), утворення ЗУНР та прийняття її конституції, керівником першого уряду ЗУНР — Держ. секретаріату. Після відступу збройних сил ЗУНР у лип. 1919 за Збруч переїхав до Відня, де знову увійшов до складу уряду ЗУНР, очолював її делегації на міжнар. конференціях. Після самоліквідації уряду (1923) і *анексії* Сх. Галичини Польщею повернувся до Львова, де продовжував громад. і наук. діяльність. Належав до Укр. нац.-дем. об'єднання. Автор ряду істор. праць з історії нац.-визвольного руху галиц. українців та популярних юрид. праць, нім.-укр. правничого словника, видавець правничої періодики. З приходом рад. військ в Зх. Україну в 1939 був заарештований органами НКВС, але після дворічного ув'язнення звільнений. У лип. 1941 став засновником і головою Укр. нац. ради — органу, який мав представляти інтереси укр. населення зх. областей України перед нім. окупац. владою.

Літ.: Кугутяк М. Історія Української соціал-демократії (1918–1929). Т. І. К.; Івано-Франківськ, 2002; його ж. Українська націонал-демократія (1918–1939). Т. 2. К.; Івано-Франківськ, 2004. *О. Красівський*

ЛЕГА́ЛЬНІСТЬ (від лат. legalis — законний, визнаний, дозволений) — спосіб узаконення політ. порядку, що ґрунтується на юрид. док-тах і сусп. нормах. Поняття легальності *влади* дуже близьке до поняття *легітимності* влади, але не тотожне йому. Якщо легітимність — явище політичне, то Л. — юридичне. Л. установлюється й гарантується владою. На відміну від легітимності, що може бути, напр., харизматичною, тобто ірраціональною, Л. раціональна. Форма легалізації влади — законодавство (акти про спадкування престолу, про обрання парламенту, президента тощо). Для гр-н Л. полягає в покорі законам та їх виконанні. Л. (тобто нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності) служить юрид. вираженням легітимності влади. Якщо діяльність д-ви, використовувані нею форми й методи, обрані прийоми й способи мають правове обґрунтування, такий держ. режим визнається легальним; він легітимний, тобто законний в очах гр-н даної д-ви. Навпаки, нелегітимний держ. режим одночасно є й нелегальним, оскільки він формується й функціонує всупереч чинним правовим установленням. Якщо легальна влада опирається на офіц. визнані, документально закріплені й відомі сусп-ву норми, то нелегальна — на неписані, відомі лише певному колу людей правила поведінки. Легальна влада прагне стабілізувати сусп-во, затвердити в ньому порядок, нелегальна — дестабілізувати його. Легітимність і Л. влади найчастіше супроводжують одна одну в періоди стабільного функціонування сусп-ва, коли плідно працюють ін-ти д-ви й громадян. сусп-ва; політика здійснюється з урахуванням сусп. думки; інтереси груп узгоджуються шляхом досягнення компромісів. І. Кант називає легальністю відповідність вчинка законові. Ідею права він визначає, обмежуючи її винятково галуззю легального. У соціол. науці термін «Л.» був використаний М. *Вебером*, для якого він став позначенням однієї з форм узаконення соціального порядку, характеристикою рац. типу панування, виділеного поряд із двома ін. типами: традиц. і харизматичним. Осн. інструментом здійснення легального панування М. Вебер визнавав особливий тип *бюрократії* — формально-рац. бюрократію, яку він протиставляв як бюрократії традиц., так і бюрократії харизматичного типу. Однак, на його думку, саме рац. бюрократія виявляє формалізм, органічно властивий принципу Л., внаслідок чого остання зазвичай виявляється недостатньою для узаконення соціального порядку (і відповідно, типу панування) і потребує підтримки ін. способів узаконення — традиц. і харизматичного. *А. Сіленко*

ЛЕГІТИ́МНІСТЬ (від лат. legitimus — законний) — у широкому розумінні визнання *суспільством* або його переважною більшістю влади, прав і повноважень певної особи, органу, організації, їхньої поведінки, політики і практичної діяльності; у вузькому — легітимною визнається законна влада, утворена відповідно до із процедури, передбаченої законами. Л. може бути частковою, чи навіть неузгодженою, оскільки в сусп-ві існують різні прошарки населення з різними інтересами. В сусп-ві, що переживає модернізацію, розуміння легітимності влади може бути досить неоднозначним на відміну від сусп-ва із стійкими нормами поведінки, де оцінювати Л. влади можна однозначно. Велику увагу проблемі легітимності приділяв М. *Вебер*, який визначив три її види й відповідно три види влади: 1) традиційний — заснований на традиціях, звичаях і т. д.; 2) харизматичний — емоційно-вольовий; 3) раціональний, такий, що базується на встановленому законодавством, рац. обґрунтованому порядку. Першим двом відповідає особистий вид влади, а третьому — державний. При цьому підкорятися належить не особі, що традиц. володіє владою, не харизмат. лідерові, а законно встановленому знеособленому порядку. Підкорятися слід також особам, що обіймають держ. пости, оскільки їх розпорядження є законними, але така влада обмежена рамками їхнього держ. статусу.

З іншого боку, М. Вебер вважав, що д-ва не може легітимувати якимись абсолютними стандартами, заснованими на природному праві, тому сучасна д-ва відчуває певний «дефіцит легітимації», коли остання виходить за межі сфери сусп. згоди. Багато серйозних випробувань, які випали на долю, напр., Квебеку, Канади, або Пн. Ірландії в 1980–90-х, були породжені невизнанням законності тер. кордонів національної д-ви. Прикладом може служити також розпад Чехословаччини, Югославії, СРСР. Сучасна політ. наука, «доповнюючи» М. Вебера, визначає, принаймні, сім типів легітимності: традиційний — ґрунтується на визнанні тих політ. дій, що відповідають цінностям і нормам традиц. *політичної культури*; харизматичний — передбачає визнання виняткових рис і здібностей політ. лідера. На відміну від традиц. влади, носієм якої може бути і колектив, харизмат. влада може бути тільки індивідуальною; правничо-раціональний — випливає з визнання сусп-вом політ. дій у рамках наявної системи права. Важливою формою цього виду Л. є *референдум*, вибори уряду чи керівника д-ви; раціонально-цільовий — виходить з переконання, що політ. система лише тоді є гідною підтримки, коли вона забезпечує виконання поставленої мети. Формою цієї Л. може бути сусп. договір, який, не маючи юрид. сили, за певних умов може стати основою Л. держ. влади; соціально-евдемонічний — полягає у здатності політ. системи забезпечити населенню високий рівень життя і створити ілюзію піклування влади про добробут народу; нац.-патріотичний — визначає національні символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх нац.-держ. утворень; на засадах участі — передбачає обґрунтування ідеологією і практикою існуючої політ. системи, необхідність широкої участі гр-н у діяльності політ. ін-тів і їхню віру в можливість впливати на владу. Поняття «легітимність» тісно пов'язане з категорією «легальність». Проте ці категорії не тотожні. Вони можуть збігатися стосовно однієї і тієї ж влади, а можуть і не збігатися. В рамках класичної цивілізації між «законністю» і «легітимністю» не було істотної відмінності: законна влада була легітимною владою. Однак в межах сучас. дискусій про політ. легітимність проводиться певна відмінність між мораллю і законом. З позицій позитивізму закон трактується як наказ, підкріплений відповідними санкціями, тоді як його моральний вміст вважається вторинним. Своєю чергою, законність влади не обов'язково означає її справедливість. Уряди можуть володіти законним авторитетом, не будучи справедливими з точки зору моралі. Так, М. *Ліпсет* стверджував, що Л. передбачає здатність політ. системи породжувати і підтримувати віру в те, що наявні політ. ін-ти більш за все підходять для даного сусп-ва («Людина політики» (1960). Тобто закон може закріплювати і таку владу, яку не визнає і не схвалює сусп-во (напр., диктатура), але яка може домогтися зовнішнього, формального схвалення більшості за допомогою різних форм проведення політики (демонстративності переваг, підкупу, масових репресій тощо). Досвід фашизму і сталінізму підтверджує це і водночас вказує, що Л. тісно пов'язана з природою політ. режиму. Так, тривалий період в Україні та ін. країнах, де існувала командно-адм. система влади, широко використовувалася класова легітимність. Сучас. проблема Л. — це проблема політ. представництва і згоди. Вона виникає із зникненням безпосередніх політ. стосунків, властивих невеликим сусп-вам, тобто полягає у відповіді на питання — хто має законне право діяти як представник політ. влади. Таке питання про законність, напр., виникає нині відносно Європейського союзу. Інтеграція до західноєвроп. структур будь-якої країни (України — в т. ч.), крім досягнення певних процедурних стандартів в обумовлених галузях (економіці, держ. управлінні, сфері права тощо), одночасно пов'язана із відмовою від частини держ. суверенітету і добровільною передачею низки виключних повноважень держ. влади наднаціональним викон. органам даної орг-ції. Наявні теорії Л. часто є суб'єктивістськими у визначенні легітимної влади, яка уявляється людьми як легітимна. Але сучас. типи Л. переважно ґрунтуються на рац. основах: у масовій свідомості домінують ті, які передбачають визнання влади за конституцією і законами, а також в її здатності виконувати свої функції й віру в те, що характер влади і соціальні наслідки її управлін. впливу цілком залежать від громадян.

Літ.: Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // СОЦИС. 1994. № 4; Політологія. К., 2006. *В. Корнієнко*

ЛЕЙБОРИ́ЗМ (від англ. labour — трудящий, людина найманої праці) — одна із сусп.-політ. течій сучасності, яка визнає необхідність соціального захисту людей найманої праці від свавілля приват. роботодавців та д-ви; профспілковий рух, який наголошує на важливості реформ для досягнення інтересів трудящих. Найбільшої концептуальної виразності Л. набув у Великобританії. Формування ідейно-політ. позицій англ. Л. відбувалося під впливом поглядів Ч. Діккенса, Дж. Рескіна, Т. Карлайля, Д. Ллойд Джорджа, Т. Гарді, ідей *марксизму*, христ. соціалізму, фабіанства, тред-юніонізму, етатизму. Гол. принципами Л. є підхід до аналізу сусп. явищ з позицій інтересів людей найманої праці, заснований на концепції соціальної захищеності; надання гуманіст. характеру поточним та кінцевим політ. цілям, пов'язаним з підвищенням соціальних функцій д-ви; орієнтація на соціальне партнерство, трипартизм та консенсус у розв'язанні соціальних проблем; держ. регулювання розвитку ринкової економіки за визнання основою особистої свободи і відповідальності приват. власності. Л. ставиться до бідних верств населення як до жертв експлуатації й несправедливої системи розподілу сусп. благ, тому вважає обов'язком д-ви сприяння скороченню соціальної нерівності, яка оцінюється як неминуче зло. Коли Лейбор. партія Великобританії часів традиц. Л. приходила до влади, вона проявляла себе з позицій поміркованого егалітаризму, прагнучи надати населенню рівні стартові можливості в житті, насамперед у сфері освіти, і використовуючи механізми перерозподілу нац. багатства для зниження соціальної диференціації. Проте реалізація цієї ідеї призводила до спаду громадян. активності, суттєвих фін. відрахувань на соціальну сферу та усвідомлення необхідності переосмислення осн. постулатів Л.

Концепція третього шляху стала однією зі спроб оновлення традиц. ідеологій у Великобританії, розробки елементів нової політ. ідеології для лейбор. руху та практ. порадником для нових лейбористів. На відміну від багатьох устояних ідеологій, третій шлях спочатку використовувався як робоча назва нового політ. проекту і був строкатим набором ідей, а не продуманою концепцією. Прихильники концепції виступали як за ділове підприємництво та індивід. збагачення, так і за соціальну справедливість, збереження суттєвої ролі д-ви у сучас. світі. Риторика третього шляху ґрунтувалася на оновленому тлумаченні цінностей брит. Л., зумовленому необхідністю перегляду ролі д-ви, політ. партій, екон. та соціальної політики. Пропонувалося різне бачення цінностей третього шляху: Дж. Леґранд наголошував на цінностях співтовариства, підзвітності, відповідальності та рівності можливостей; М. Фріден — співтовариства, відповідальності, рівності можливостей і *свободі*. Спільним у міркуваннях нових лейбористів була теза, що співтовариство не просто арифм. сума індивідів, це родина, сусідські громади, численні колект. ін-ти, з яких сплетена соціальна тканина громадян. сусп-ва. У 2-й пол. 90-х рр. 20 ст. сформувалося три інтерпретації неолейборизму: (1) як альтернативи неоліберальному проекту 80-х рр., позбавленої застарілого інструментарію та адаптованої до нових реалій с.-д. (М. Якобс, Д. Маркуенд, Г. Ґолтман); (2) як самост. ідеології, що виникла на ґрунті соціал-дем. та неолібер. ідей (Е. Гембл, Г. Келлі, Дж. Леґранд, Дж. Ґрей); (3) як тріангуляції теорії та практики старих лівих та нових правих, як середній шлях між двома провідними варіантами капіталіст. розвитку, позбавленого власного обличчя (С. Голл, Ш. Муфф). Незважаючи на розбіжності, представники всіх трактувань сходилися в тому, що дискурс про третій шлях необхідний не як термінол. суперечка, а як спроба проаналізувати й розкрити сутність тих процесів, які привели до потреби переосмислення ідеол. і політ. спадщини Л. Нові лейбористи характеризували третій шлях як особливий спосіб соціального розвитку, який передбачав розмежування функцій д-ви та сусп-ва у вирішенні соціальних питань. На д-ву покладалася діяльність тільки з осн. напрямів соціальної політики з метою забезпечення найбідніших у сусп-ві, а сусп-во повинно було вирішувати всі ін. питання шляхом стимулювання активності гр-н. Осн. принципом розв'язання соціальних проблем визначався принцип — від д-ви заг. добробуту до д-ви заг. благоденства, яка розумілася як сусп-во, в якому гр-ни досягають соціальних благ не тільки за рахунок розподільчої діяльності д-ви у соціальній сфері, а насамперед шляхом самост. активної діяльності. Сприймаючи с.-д. і консерват. трактування рівності можливостей, неолейборизм містив ряд уточнень. Він критикував лейбористів за те, що раніше рівність можливостей існувала лише для частини населення, тоді як багато хто, в основному представники бідних верств населення, не мали доступу до заг. соціального поля. У той же час на відміну від неоконсерваторів вони вважали, що д-ва повинна покладатися не на *страхову сітку* як обмежений варіант д-ви добробуту, а на розгалужений держ. апарат соціального забезпечення. У результаті неолейборизм стверджував помірковану перерозподільну політику. Ідеологами третього шляху ставилося завдання зберегти такі ключові цінності, як рівність, солідарність, активна держ. політика. При дотриманні цього відкривалася можливість для плідного обговорення понять рівність можливостей, співтовариство, соціальне включення й соціальне виключення. Погляд на держ. і ринкову моделі відтворення й розподілу як альтернативні визнавався застарілим. На перший план виходили вимоги ефективності у вирішенні завдання соціальної справедливості. Знімалося й питання про альтернативність соціально-екон. моделей розвитку, насамперед англосакс. і рейнської. Мета третього шляху визначалася не як механічне комбінування окремих елементів різних моделей, а в їхньому пошуку органічного поєднання.

Літ.: Labour party. Meet the challenge, make the change. London, 1998; Giddens A. A global third way debate. Cambridge, 2001; Ronsley A. Servants of the people. The inside story of new labour. London, 2001; Громыко А. А. Модернизация партийной системы Великобритании. М., 2007; Соколов В. Н., Соколов А. С. Английский лейборизм: вчера и сегодня: историко-политологический анализ. Одесса, 2007.

Н. Ротар

ЛЕ́ЙПГАРТ (Lijphart) Аренд (нар. 17.08.1936, Апелдорн, Нідерланди) — політолог-компаративіст. Отримав ступінь д-ра в Єльс. ун-ті в 1963. Тривалий час працює професором в Каліфорн. ун-ті. У 1995–96 перебував на посаді президента Амер. асоціації політ. науки. Спеціалізацією Л. є порівняльні дослідження дем. ін-тів, виборчих процесів, виборчих та парт. систем, проблеми плюралізму. Найрезонанснішою працею Л. стала «Демократія у багатоскладовому суспільстві» (1977), де концептуалізується модель консоціативної *демократії*. У книзі Л. дискутує з ключовими позиціями впливової на той момент теорії політ. розвитку. Л. критикує редукціоністську тенденцію в межах цієї теорії, коли фактично стверджувалося, що «політичний розвиток і є створення нації». Л. доводить, що демократія можлива і без створення гомогенної нац. єдності. Аналізуючи досвід європ. країн, які при гетерогенній, навіть сегментованій структурі соціуму зберігали і розвивали дем. правління (Австрія, Бельгія, Нідерланди, Швейцарія), Л. описує особливий тип демократії — співгромадську (або консоціативну). Останню він визначає через наявність 4-х гол. елементів — велика коаліція політ. лідерів усіх гол. сегментів соціуму; право взаємного вето; пропорціональність розподілу постів у держ. апараті та ресурсів держ. бюджету; високий ступінь автономності кожного сегмента в управлінні внутр. справами. Л. закликає «конструювати співгромадськість» у країнах, які перебувають у процесі *демократизації*, використовуючи й європ. досвід консоціалізму, і здобутки в цій сфері *«третього світу» країн*. На поч. 90-х рр. 20 ст. «Демократія у багатоскладовому суспільстві» була з помітною увагою вивчена в академ. колах пострадян. країн. Однак нормативного застосування розробки Л. не знайшли. На основі порівняльних досліджень, проведених у 80–90-х рр. 20 ст., Л. прийшов до висновку, що інституц. основи становлення демократії пов'язані з конст. нормами. Зокрема, для інституціалізації переходу до демократії більш придатною є парлам. форма демократії, яка передбачає пропорц. систему виборів. На думку Л., саме система пропорц. виборів більше корелюється із стабільними демократіями. Л. зробив помітний внесок у розвиток методології порівняльних досліджень. Так, зокрема, при вивчені виборчих систем він запропонував виділяти осн. та другорядні зміни. До осн. він відносить тип системи, значущість виборчого округу, число виборчих округів, величину законод. зборів, легальний та дійсний електоральний поріг.

Літ.: Bryant C. Pluralism, democracy and the Netherlands : comments on the theorising of Arend Lijphart. Salford, 1987; Grofman B. Arend Lijphart and the «new institutionalism». Irvine, CA, 1997; Crepaz M., Koelble T., Wilsford D. Democracy and institutions : the life work of Arend Lijphart. Ann Arbor, 2000.

О. Лісничук

ЛЕМКІН (Lemkin) Рафаель (24.06.1900, Безводне, побл. м. Волковиськ, Білорусь — 28.08.1959, Нью Йорк) — юрист. Вивчав мови та право у Кракiв. та Львів. ун-тах, 1926 отримав диплом д-ра правн. наук від Ун-ту Яна Казимира у Львові. У 20-х рр. Л. працював помічником прокурора в окружному суді в Бережанах, тепер Терноп. обл., а в 30-х рр. лектором і вільним адвокатом у Варшаві. Л. переклав Рад. кримін. кодекс 1921 і 1927 з рос. на польс. мову. Вбивство 1921 Талаата-паші, одного з турец. керівників вірменським геноцидом, спонукало Л. розробити право для покарання за злочини, заподієні проти людських колективів. 1933 Л. виступив на мадрид. конференції міжнар. кримін. права з пропозиціями законів проти «варваризму» та «вандалізму», злочинів, які він пізніше злучить у понятті «геноцид». 1939 Л. тікає перед нім. окупацією Польщі до Швеції, читає лекції з права в Стокгольм. ун-ті та збирає док-ти про репресивні закони нацист. Німеччини. 1941 Л. емігрує до США і читає лекції в Юрид. школі Ун-ту

Дюк (м. Дюрем, Пн. Кароліна) та продовжує збирати док-ти про нацист. злочини в Європі. 1944 видає монографію «Правління держав Осі в окупованій Європі». У цій праці Л. уперше впровадив термін та поняття «*геноцид*». Л. дефінює «геноцид» як «скоординований план різних дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп, з метою знищити самі групи». Метою такого плану є «дезінтеграція політичних та соціальних установ, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп». Такий план може кінчатися навіть знищенням «життя осіб, що належать до даної групи». Після закінчення війни Л. намагався, без успіху, переконати Міжнар. суд у Нюрнберзі застосувати поняття про геноцид у процесі над воєнними злочинцями. Одночасно він наполегливо лобіював через держ. посольства прийняття ООН в тій справі нового закону. 09.12.1948 *ГА ООН* ухвалила «Конвецію про запобігання злочину геноциду і покарання за нього». Конвенція так дефінює геноцид: «...дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». Док-т виокремлює п'ять видів геноцидного нищення: а) убивство, б) серйозні тілесні ушкодження чи розумовий розлад, в) створення життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове фіз. знищення, г) запобігання дітородіння, ґ) насильницька передача дітей з однієї групи в ін. Дефініції Л. і Конвенції співпадають у чотирьох гол. характеристиках геноциду: 1) мішенню нищення є людська група, 2) обовязкова наявність наміру знищити, 3) нищення може бути цілісне або часткове, 4) нищення може бути фіз. або духове. Лише у визначенні груп, які можуть стати мішенню геноциду, є різниця: Конвеція визнає лише чотири групи (національні, етн., реліг. і расові), тоді як Л. включає також ін. добре окреслені групи, особливо соціальні, екон. та політ. На відзначенні 20-ї річниці Великого Голоду в Нью Йорку, 1953, Л. виступив з доповіддю «Радянський геноцид в Україні», в якій він назвав укр. трагедію, «класичним прикладом радянського геноциду, його найширший експеримент русифікації — винищення української нації». Дотримуючись дефініції геноциду Конвенції ООН, Л. показав, що наміром *Сталіна* було нищення саме укр. нації, а не лише її якоїсь соціальної чи екон. групи. Компартія здійснила цей злочи т. зв. «чотири-вістряною політикою»: 1) нищення укр. інтелігенції, яку Л. називає «мозком нації»; 2) нищення укр. церков — «душі нації»; 3) нищення вільних селян, яких Л. характеризує як «хранителів традицій, національної мови, національного духу України»; 4) фрагментація укр. народу примусовими міграційними процесами. Лемкінська схема укр. геноциду неповна (не включає долі 8 млн укр. населення тодішньої РРФСР), але найадекватніша для аналізу укр. геноциду. В останні роки життя Л. присвячував багато часу для виявлення злочинів рад. влади, підтримував близькі зв'язки з вихідцями з Прибалтики, польс. та укр. діаспорами і друкував статті в амер. укр. пресі.

Тв.: Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation. Analysis of Goverment, Proposals for Redress. Washington, DC, 1944; A Hero of Humankind. Warsawa, 2010.

Літ.: Сербин Роман. Концепція злочину-геноциду Рафаела Лемкіна та його аналіз українського геноциду // Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні. К., 2009. *Р. Сербин*

ЛЕ́НІН Володимир Ілліч (справж. прізв. Ульянов; 22.04.1870, Симбірськ — 21.01.1924, Москва) — політ. діяч, революціонер, засновник та ідеолог більшовизму, лідер міжнар. *комунізму*, організатор більшов. перевороту в Росії в 1917 та її держ. керівник до 1924. Старший брат Л. Олександр, учасник організації «Народна воля», був страчений через причетність до замаху на царя *Олександра III*. Це стимулювало револ. активність Л., який навчався у Казан. ун-ті й з якого був виключений у груд. 1887 за участь у студ. страйку. Після складання екстерном іспитів на юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1891) та юрид. практики у Самарі він з'явився у Петербурзі, де посилив контакти з револ. колами і став профес. революціонером. Л. фундаментально ознайомився з творами К. *Маркса*, з тогочасною політ.-екон. л-рою, з л-рою рос. револ. руху, міжнар. марксист. дискусіями. Упродовж усього життя він приділяв цьому дискурсу величезну увагу, як і участі у численних дебатах, з'їздах, в орг.-публікаторській роботі. Ленінізм обґрунтовано вважають «народницьким марксизмом», породженим специфічними умовами Росії, відсутністю свобод, поліційним режимом, що вимагало конспірат. методів дій. Із спадщини К. Маркса Л. взяв переважно теорію класової боротьби, але зрештою трансформував її в обґрунтування монопартійної «*диктатури пролетаріату*». Нарешті, Л. блискуче використовував політ. «макіавеллізм», змінюючи неодноразово власні декларації, стратегію, тактику під впливом конкр. обставин і вимог політ. кон'юнктури. У трав. 1895 Л. вперше здійснив подорож до Зх. Європи (Німеччина, Франція, Швейцарія), де встановив контакт з «Групою визволення праці» під проводом Г. *Плеханова* та П. Аксельрода, а також з лідерами міжнар. марксист. руху. Після повернення до Росії разом з Л. Мартовим (Ю. Цедербаумом) об'єднав марксист. групи Петербурга у «Союз боротьби за визволення робітничого класу». У груд. 1895 був заарештований, у 1897–99 перебував на засланні у с. Шушенському Єнісейської губ. Підсумком інтенсивної теор. роботи Л. стало дослідження екон. ситуації в Росії як основи, на якій він формулював завдання рос. соціал-демократії. У книзі «Розвиток капіталізму в Росії» та у статтях з аграрного питання Л. виявив знання специфіки соціально-екон. відносин в Україні. Після заслання виїхав за кордон, де заснував і співредагував газ. «Искра» (1900–03) як центр. орган РСДРП. У цей період Л. сформулював власні уявлення про завдання та функції партії як суворо централізованої, конспірат. елітарної профес. структури. На 2-му з'їзді РСДРП (1903) позиція Л. з питань побудови та орг-ції діяльності партії призвела до розколу РСДРП на більшість і меншість. Група Л. отримала назву «більшовики». Невдовзі Л. залишив редакцію газ. «Искра», ставши лідером радик. крила соціал-демократів, друк. органом яких став журн. «Вперед» (1904–05). На лонд. з'їзді РСДРП (1905) єдність нібито було відновлено, але для Л. та його прибічників вона не мала ключового значення. У лист. 1905 Л. повернувся до Петербурга, але після поразки 1-ї рос. революції в груд. 1907 знову емігрував за кордон (перебував у Фінляндії, Швейцарії, Франції, Польщі). У 1906 Л. був обраний до ЦК як представник більшовиків, у 1907 він став канд. у члени ЦК, а з 1912 (з праз. конференції) — довголітнім членом ЦК РСДРП. Він вів перманентну внутрішньопарт. боротьбу проти меншовиків, а також проти різного роду, з його точки зору, правих та лівих ухильників. Через створену ним парт. школу у Лонжюмо (1911, Франція) та шляхом великої к-сті публікацій Л. пропагує власні погляди. У 1912 на праз. конференції він добивається виключення меншовиків з РСДРП і — що ще важливіше — здобуває собі керівний вплив на парт. життя в Росії. З питань парт. роботи Л.

орієнтував на реальні можливості, серед яких була, зокрема, робота с.-д. фракції у Держ. думі Росії, а також шанси тиражувати свої погляди через легальну пресу (напр. через газ. «Правда»). Під час 1-ї світової війни Л. висунув гасло поразки свого уряду у війні й перетворення війни з імперіаліст. на громадянську. Така позиція була вигідна д-вам Троїстого союзу, тому вони (насамперед Німеччина) надавали більшовикам матеріальну підтримку. У цей період писав про право націй на самовизначення (а з-поміж них українців), публічно підтримував укр. рух, коли це було в інтересах перемоги над політ. опонентами, над царатом, Тимчас. урядом. Проте на практиці послідовно виступав проти ідеї укр. окремішності, зокрема щодо проведення цього принципу в побудові робітн. руху і більшов. партії. Саме навколо цього розгорнулася полеміка Л. з укр. соціал-демократом Л. *Юркевичем* під час 1-ї світової війни. Після Лютн. революції 1917 Л. за допомогою нім. уряду проїздить Німеччиною і через Скандинавію у квіт. 1917 повертається до Петрограда. Своїми Квітн. тезами Л. визначив такий політ. курс більшовиків, який виключав компроміс із Тимчас. урядом. Хоча до 1917 Л. був проти розподілу землі між селянами, нині гаслом «Хліба, землі та миру» він привабив значну частину населення. Після невдалого липн. повстання Л. був змушений втікати до Фінляндії, але повернувся до Петрограда у жовт. 1917 і взяв участь у довгоочікуваному ним захопленні влади, потужну роль у якому відіграв також Л. *Троцький*. Це назвуть спочатку «Жовтневим переворотом», а згодом «Жовтневою революцією». З того часу і до самої смерті Л. був головою Ради народних комісарів (РНК) — нового уряду. Вже в груд. 1917 за ініціативою Л. створюється Надзвичайна комісія (Чрезвычайная комиссия, ЧК), що стала одним з потужних інструментів утримання влади більшовиками. Л. вважав питання контролю над Україною, її хлібом та донбаським вугіллям питанням життя і смерті більшов. революції. У груд. 1917 разом з Л. Троцьким підготував Маніфест з ультимативними вимогами до *Української Центральної Ради* (УЦР), організував більшов. інтервенцію в Україну взимку 1917–18. Однак контролю над Україною не зміг втримати через воєнні обставини і укладення УЦР Берестейського миру 1918. Своєю незгодою віддати владу законно обраним Установчим зборам, розігнаним за його наказом у січ. 1918, спровокував *громадянську війну* в Росії. У лип. 1918 під тиском обставин Л. санкціонував утворення КП(б)У на правах обласної орг-ції більшов. партії. Укр. націонал-комуністи (зокрема С. *Мазлах* та В. *Шахрай*) аргументовано критикували Л. за ігнорування корінних інтересів українців, за недовіру до місц. комуністів. Можливо, під впливом цих крит. виступів Л. почав більш обережно і поважно ставитися до укр. питання. Завдяки посаді в РНК, керівній позиції у ЦК РСДРП/РКП(б), у Раді робітн. і сел. оборони, а також в ін. створюваних структурах, Л. міг справляти універсальний вплив на події доби *«воєнного комунізму»* під час громадян. війни, а також у добу *нової економічної політики* (НЕП). Хоча у «воєнному комунізмі» Л. вбачав «фактичний початок комунізму», у 1921 він під тиском обставин пішов на часткову реставрацію *капіталізму* у вигляді НЕПу, хоча й не вважав цей крок стратегічним. Ленінський вплив стосувався і *зовнішньої політики* більшовиків. Після невдалого замаху на Л. у серп. 1918, що його здійснила есерка Ф. Каплан, було розв'язано масовий «червоний» терор. За його допомогою, ліквідуючи політ. супротивників, Л. успішно організував знищення майже всіх незалежних д-в, що утворилися на руїнах Рос. імперії. Водночас керував упокоренням і зрештою запропонував заборону тих фракцій у партії, які обстоювали дем. норми у політиці (робітн. опозиція та ін.). У 1919 ініціював створення III Комуніст. інтернаціоналу з метою здійснення світової *революції* (проіснував до 1943). Проте розрахунки Л. на цю революцію, що їх він підкріплював посиланнями на події у Центр. Європі та колоніальному світі, не виправдалися. Більш ефективною виявилася здійснювана Л. через Г. Чічеріна та Л. Красіна політика міжнар. кооперації, що зробила можливим повернення Росії на міжнар. арену. У 1920 Л. вдалося добитися входження тодішнього найпотужнішого конкурента більшовиків — Укр. комуніст. партії (боротьбистів) до складу КП(б)У. Паралельно з офіц. запевненнями у рівноправності боротьбистів, Л. написав секретну директиву про необхідність їх знищення. У трав. 1922 Л. зазнав першого приступу хвороби, що виключила його з активної політики. У лист. 1922 він проголосив свою останню публічну промову. Після другого приступу хвороби Л. намагався оцінити розстановку сил у партії і дати характеристики ключовим парт. лідерам («заповіт Леніна»). Однозначним рос. шовіністом Л. не був, оскільки гостро відчував зміни політ. ситуації. Критикуючи шовініст. заяви і дії більшов. парт.-держ. верхівки, Л. виходив з того, що все це створює грунт для *сепаратизму*, відштовхує неросійські народи від більшовиків. Зокрема, через це він відкинув сталін. план «автономізації» і у груд. 1922, за ініціативою Л. було створено *СРСР*. І хоча Л. сприяв зміцненню парт.-держ. бюрократії і формуванню системи преференцій для неї, в останній період життя він застерігав проти ізоляції і бюрократизації партії. З кін. 1922 через посилення хвороби, а також завдяки зусиллям Й. *Сталіна* та його прибічників, Л. був фактично відсторонений від держ. і парт. керівництва. Своєрідною «компенсацією» стало створення посмертного культу Л., що його Й. Сталін та його наступники використовували для власної легітимізації. Л. поховали у спеціально спорудженому Мавзолеї на Красній площі у Москві. Найвищою нагородою в СРСР був орден Леніна, встановлений 06.04.1930, було засновано також Ленін. премії в галузі науки і техніки, літератури і мистецтва, міжнар. Ленін. премії «За зміцнення миру між народами», створено Центр. музей В. І. Леніна у Москві, ленін. музеї в багатьох містах СРСР і закордоном, споруджено численні пам'ятники Л. Разом з тим у СРСР чимало творів Л. піддавалися цензурі або не друкувалися, вони були вперше оприлюднені лише завдяки горбачовській «перебудові».

Літ.: Шахрай В., Мазлах С. До хвилі. Саратов, 1919; Shub D. Lenin. New York, 1950; Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання. Мюнхен, 1969; Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990; Лукач Д. Ленин. Исследовательский очерк о взаимосвязи его идей. М., 1990; Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. В 2 кн. М., 1994; Фишер Л. Жизнь Ленина. М., 1997; Шульгин В. Опыт Ленина. К., 1998; В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. М., 1999; Пейн Р. Ленин. Жизнь и смерть. М., 2003.

Ю. Шаповал

ЛЕНКА́ВСЬКИЙ Степан Володимирович (06.07.1904, с. Угорники, тепер Івано-Франківської обл. — 30.10.1977, Мюнхен) — політик, публіцист, філософ, перекладач; співзасновник, ідеолог та історик ОУН. Навч. у Фитьківській сільс. школі, гімназії у Станіславові, на філос. ф-ті Львів. та Ягеллон. ун-тів. Член Орг-ції вищих класів укр. гімназій (серед. 1920-х), член проводу Спілки укр. націоналіст. молоді. Співредактор журн. «Юнак» (1928), співробітник часописів «Смолоскипи» (1927), «Український голос» (1929–30), член групи молодих письменників

«Листопад». Учасник 1-го конгресу ОУН (1929, Відень), член Проводу ОУН на західноукр. землях, референт з ідеології (1930). Автор «Декалогу українського націоналіста-революціонера» (1929). 02.11.1931 заарештований польс. поліцією у Кракові, 09.09.1932 на процесі «конгресівців» засуджений до 4-х років ув'язнення, яке відбував у Львові, Дрогобичі, Ломжі. Під час розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, обраний третім заступником С. *Бандери*. Співавтор Акта проголошення відновлення Укр. д-ви 30.06.1941. Заарештований гестапо у Львові 29.07.1941, перебував у в'язниці «Монтелютіх» у Кракові (до 20.07.1942) та у концтаборі Аушвіц (до 19.12.1944). Після звільнення мешкав у Кракові, Загребі, Римі, Мюнхені (від черв. 1945). Голова Проводу Закорд. частин ОУН (1950–52, 1959–68). Куратор військ. сектору, розвідки, контррозвідки, референтури крайових зв'язків. Очолював референтуру підсовєтських справ, відділ пропаганди, видавничий відділ, редагував часописи «Шлях перемоги», «Сурма», «Борітеся — поборете». У 1970-х перейшов з позицій інтегрального *націоналізму* на позиції громадян. націоналізму. Перекладав твори Шредера, Шпенглера, досліджував давньокит., давньоінд. філософію, спадщину Сковороди, Канта, Шопенгауера. У співавторстві з О. Кульчицьким підготував «Термінологічний словник філософічних дисциплін».

Тв.: Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1, 2. Івано-Франківськ, 2002, 2003.

Літ.: Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН. Івано-Франківськ, 1999; Пономарьов В. Ленкавський С. Твори // Молода нація. 2002. № 3 (24); Сич О. Формування світогляду Степана Ленкавського // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. 2004. *В. Пономарьов*

ЛЕЩИ́НСЬКИЙ (Leszczycski) Станіслав (20.10.1677, Львів — 23.02.1766, Люневіль, Франція) — король Речі Поспол. у 1704–09 та у 1733–36. Здобув домашню освіту. У 1695–96 подорожував по Європі. На елекційному сеймі 1697 підтримав кандидатуру Якуба Собеського, згодом перейшов на бік Августа II Міцного, після чого отримав титул великого коронного підчашого, а потім посаду познанського воєводи. Після захоплення Варшави швед. військами і детронізації Августа II був запропонований швед. королем *Карлом XII* на польс. трон. Обраний королем, підписав договір, який узалежнював Річ Поспол. від Швеції (1705). З осені 1705 за посередництва тітки, княгині Анни Дольської, Л. листувався з гетьманом І. *Мазепою*, наслідком чого стало укладення на поч. 1708 угоди між ним, Карлом XII та І. Мазепою, яка спиралася на ідею відновлення *Гадяцької угоди 1658* і передбачала військ. союз зі Швецією. Однак після програшу Полтав. битви 1709 швед. армія залишила тер. Речі Поспол., а Август II Міцний за підтримки *Петра I* поновив претензії на польс. корону. У 1712 Л. визнав недійсним акт зречення Августа II і таким чином втратив польс. корону. Робив спроби повалити Августа II збройною силою, але зазнав невдачі. У 1733 по смерті Августа II був обраний королем, але опозиція оголосила королем саксон. курфюрста Фрідріха Августа, що спричинило «війну за польську спадщину» зі збройною інтервенцією Франції, Росії, Австрії та Саксонії. Війська Л. зазнали поразки від військ опозиції. У січ. 1736 Л. підписав акт зречення і емігрував до Франції, чий король Людовік XV був одружений на його дочці Марії. У Франції уславився як добродійник, меценат культури і науки. Через доньку став предком ряду франц. та ісп. королів та ін. представників аристократ. родів Європи.

Літ.: Cieślak E. Stanisław Leszczyński. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994; Stanisław Leszczyński — król, polityk, pisarz i mecenas. Leszno, 2001; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. К. 2005; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005. *О. Аркуша*

ЛИ́ПА Юрій Іванович (05.05.1900, Одеса, за ін. даними — Полтава — 21.08.1944, Шутова, побл. Яворова) — письменник і публіцист, історіософ, лікар за фахом. Нар. в сім'ї відомого громад. і політ. діяча, письменника Івана Липи (псевд. Петро Шелест та ін.), активного діяча укр. відродження, засновника таємного т-ва «Братство Тарасівців». Літ. діяльність розпочав з 1917 як засновник видавництва «Народний Стяг», потім пішов добровольцем до армії УНР. У 1919–20 проживав у Кам'янці-Подільському, тодішньому політ. й культ. центрі, де продовжував навчання в ун-ті й займався літ. та видавничою діяльністю. Друкувати поезії почав з 1919, окремі зб.: «Світлість» (1925), «Суворість» (1931), «Вірую» (1938); у прозі роман «Козаки в Московії» (1931); 3-томна зб. оповідань «Нотатник» (1936–37 і 1955) і зб. есеїв «Бій за українську літературу» (1935). З 1920 жив у Польщі й Галичині, студіював медицину у Познан. ун-ті (1929) і навчався у Вищій школі політ. наук у Варшаві, заснував літ. об'єднання «Сонцесвіт». З 1928 по 1943 жив у Варшаві, продовжував навчання в ун-ті та працював лікарем. Разом з поетом Є. Маланюком заснував групу укр. письменників «Танк». У 1943 Л. переселяється з Варшави до Яворова під Львовом, рідного міста своєї дружини, відкинувши думку про еміграцію на Зх. Займався літ. і публіцист. працею, часто надавав мед. допомогу пораненим воїнам УПА. Медичні твори Л. кількакратно перевидані: «Фітотерапія» (1933), «Ліки під ногами» (1943). Л. написав чимало творів на істор. та політ. тематику, серед них «Українська доба» (1936), «Українська раса» (1937). Але осн. частину його творчого доробку становить історіософська трилогія «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Розподіл Росії» (1941), в якій накреслено шляхи формування укр. етносу, його істор. долю, доцільні напрямки експансії та осн. геополіт. небезпеки, витворено оригінальну геополіт. доктрину України. Якщо «Призначення України» всебічно обґрунтовує «чорноморську доктрину», то геополіт. дослідження Л. «Чорноморська доктрина» більш глибоко визначає перспективи України як лідера країн басейну Чорного моря. Л. заперечував дилему «Схід — Захід» для України. «Визначення напрямної на схід чи захід — це, передусім, нищення власного характеру, духовності, що зросла над південними морями й вододілами і розпросторилась, як кров по жилах, ідучи вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, Бугом і Доном, несучи до найглухіших закутків українських земель подих повітря». Геополіт. вісь «Південь — Північ» проявилась як у княжій, так і козац. добі. Таку укр. вісь Л. протиставляє відповідним осям Польщі й Росії. Л. виходить з гідрогеограф. концепції геополітики, вважаючи, що стрижнем, навколо якого формується ядро етн. території, а відтак етн. звичаї, традиції, світогляд, тип культури тощо (тобто все те, що ми звично підводимо під поняття «менталітет»), є річкові басейни: «Річна мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови і релігії».

Нація (або раса у термінології Л.) поєднує етнобіол. та соціоісторичні чинники: «Расою звемо цілість населення, що його духовні прикмети укриті і явні (як звичаї, мова...), а також антропобіологічні риси становлять виразну цілісність упродовж

часу (історії)». Для будь-якої раси є обов'язковими: «одність організації», «одність історії», «одність будуччини». Визначальною рисою раси є «існування в якійсь суспільній збірности своєрідного почуття солідарності, зв'язане з окресленою територію. Воно не зв'язане ані з мовою, ані з біологічною спільністю крови, лишень найбільш сильнім своїм виявї зв'язане з поняттям власної, своєрідної місії. Власний терен, власна місія і почування нехіті до чужих — ось що є найпевніше в окреслені слова «нація»!» Призначення України, винесене Л. у назву своєї осн. праці, полягає у формуванні й очоленні «по світі англо-саксонськім, римськім, германськім» «світу четвертої великої раси в Європі, понтійської, української раси». Ера її має настати в міру виконання однієї геополіт. місії, покладеної на укр. расу через її високу моральність і гуманність у ставленні до сусідів (зокрема, це відсутність імперіалістичних домагань до будь-кого з них). Укр. раса має опанувати (насамперед духовно) простір між Балтикою, Уралом, Кавказом та Чорним морем. Створення такого простору, «моральної осі» уможливить вільний розвиток та поступ будь-якій, малій чи великій, расі. Стати запорукою такого розвитку — це і є Призначення України. Майбутню роль України, що за своїм покликанням «вимагає великости» й «великодержавного світогляду», Л. пов'язував з великими змінами на європ. карті. До них відноситься втрата Росією України, Кавказу й відродження Казан. д-ви, що забезпечило би чорноморським країнам як свободу розвитку, так і свободу торгівлі з далеким Сходом. Блискуче викладена балто-чорноморська доктрина України Л., виписані геополіт. характеристики укр. територій, історико-психол. особливості укр. ментальності, що сприяло усвідомленню українцями свого місця у світі, зробили його однією з найпопулярніших постатей свого часу як у Галичині, так і на еміграції. Демонтажу внутрішнього малоросійства, успадкованого від попередніх поколінь комплексу нац. меншовартості як пересічного українця, так і правлячої верстви, і формуванню укр. структури духу — цій місії була присвячена вся творчість Л. Убитий енкаведистами.
Літ.: Мороз В. Горіти надзвичайним світлом // Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992; Гринів О. Передбачення глобального масштабу // Липа Ю. Розподіл Росії. Львів, 1995. ***Ф. Медвідь***

ЛИПИ́НСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович (18.04.1882, с. Затурці, тепер Локачинського р-ну, Волин. обл. — 14.06.1931, санаторій Вінервальд, Австрія) — громад.-політ. діяч, історик, політолог, публіцист, дипломат, один з лідерів укр. консерватизму, сподвижник гетьмана П. *Скоропадського*. Навч. у Житом., Луц. та Київ. класичних гімназіях, де зблизився з українофільським середовищем і долучився до т. зв. «хлопоманів». Пройшов військ. службу в Риз. драгун. полку, що стояв у Кременці. Закінчив Ягелон. ун-т у Кракові, Женев. вищу школу. В Женеві перебував під впливом авторів концепції еліт — В. *Парето* і Г. *Лебона*, а також Ж. Сореля. Його думка про те, що лише нація і традиція можуть запобігти моральному занепадові, була прийнята Л. З 1909 мешкав на підросійській частині України, займався наук. роботою і політ. діяльністю. У 1912 вийшов збірник його наук. праць і док-тів «З історії України», Л. було обрано дійсним членом НТШ. Визнаючи своїми вчителями народників В. Антоновича, П. Свенцицького й Т. Рильського, для яких, як і для більшості мислителів того періоду, важливим ідеол. концептом був «народ», Л. протиставляв йому такі концепти, як «еліта», «держава», «християнська традиція». Своїми працями «Шляхта на Україні» та «Україна на переломі 1657–59. Замітки до історії укр. держ. будівництва в XVII ст.» Л. започаткував державницьку істор. і політ. школу. Він першим з істориків наголосив на визначальній ролі провідної сусп. верстви (спочатку шляхти, а потім козацтва) у збереженні політ. традиції та ідентичності укр. спільноти. Л., серед іншого, показав, як під час Хмельниччини шляхтичі, які «покозачились» і перейшли на бік повстанців, привносили у козац. середовище політ. організованість, навички влади і саму ідею держ. самостійності України. Відтак саме в середовищі нової еліти, якою стала козац. старшина, зароджувалися держ. інституції Гетьманщини — насамперед із метою захистити сусп-во від анархії та хаосу, бо «без організації і без авторитетів нема громадянства, а єсть розпорошена, взаємно себе не знаюча і ненавидяча юрба рабів». Для Л. Б. *Хмельницький* — позитивний, знаковий персонаж історії, який прагнув трансформувати гетьманство в ін-т спадкової влади. Л. один з фундаторів СВУ (1914). Під час 1-ї світової війни отримав важке поранення. Був прихильником *демократії*, пізніше — конст. монархії. Активний учасник нац.-визвольних змагань укр. народу в 1917–21. Один із засновників УДХП, власноруч написав її програму, яка базувалася на двох засадах: держ. самостійність України і приватна власність на землю. У 1918–19 — повноважний міністр і посол Укр. д-ви та УНР у Відні. Після відставки Л. в еміграції в Чехословаччині та Австрії, де очолив Укр. союз хліборобів-державників. Один із засновників Укр. вільного ун-ту в Празі, зав. кафедри політології і соціології Укр. наук. ін-ту в Берліні.

У своїх працях, насамперед «Листах до братів-хліборобів» (1926), «Хам і Яфет» (1928), Л. обґрунтував та сформулював політ. доктрину укр. консерватизму, укр. монархічної державності. Символом укр. нац. ідеї для Л. була спадкова *монархія* («класократична трудова монархія») на чолі з гетьманом. Л розглядав гетьмана як «верховного суддю», арбітра *нації*, який стоїть «над усіма». Влада гетьмана обмежується двома законод. палатами: нижчою — з'їздом рад поодиноких земель і вищою — трудовою радою д-ви. За концепцією Л., *влада* реалізується активною меншістю — *аристократією* і в цьому суть класократії на противагу *демократії* (періоду сусп. дезорганізації) та охлократії. Аристократія для Л. це не родова аристократія, яка успадковує своє право на управління, а обраний з різноманітних класів (хліборобського, промислового, купецького, фінансового) орган, який ґрунтується на принципах «тер. патріотизму», що важливіше за нац. чи соціальний чинники, сприяє поширенню консерват. ідеології, христ. релігії та солідаризму. *Еліта* за Л., це кращі, найбільш енергійні та найбільш вмілі люди, які до того ж мають певний «ідеалізм». Нація для Л. поняття універсальне і в певному сенсі надісторичне. Нації існували завжди, відразу тільки-но людина перестала бути природною істотою і виникла *держава*: «Завжди спочатку буває держава, а потім нація». Патріотизм, державницька позиція, на думку мислителя, визначається не етнічно-культ. приналежністю, а прив'язаністю до своєї території. Звідси випливало, що укр. патріотом-державником могла бути етнічно й культурно чужа українцям особа, якщо вона виступає патріотом своєї землі. Таким урешті був сам Л. «Українцем, своїм, близьким, людиною однієї нації єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною», — писав він. У доктрині Л. одне з центр. місць займає концепт: хлібороб-власник як рушійна сила соціально-екон. і політ. процесу. Хліборобство мало формувати союз з армією, сприяти зовнішньополіт.

зв'язкам України, зокрема союзу Сх. і Зх., добросусідства з поляками, росіянами та білорусами. Л. наголошував: «ніхто нам не збудує державу, коли самі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не захочемо бути». Мислитель намагався зрозуміти причини укр. бездержавності, вважав, що їх можна поділити на дві групи: статичні, тобто умови існування народу, та динамічні, тобто дії в конкр. ситуаціях, які «ми розумом і волею, відповідно до наших хотінь та ідей, можемо змінити». Він фундатор створення «хлібороб. ідеології» і обґрунтування окремого шляху розвитку України «третього типу організації громадського життя». Л. критикував тоталіт. тенденції в політ. думці, включаючи й теорію «інтегрального націоналізму». До кінця життя він залишався на позиціях гетьман.-монарх. ідеї, хоча організаційно відійшов від гетьманців П. Скоропадського, заснувавши «Братство українських класократів-монархістів, гетьманців» (1930) та його друк. орган «Хліборобську Україну». Помер в Австрії, похований у Затурцях.

Тв.: Релігія і церква в історії України. Н.-Й., 1956; Повне зібр. творів, архів, студії. К.; Філадельфія, 1991; Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. К.; Філадельфія, 1995; З епістолярної спадщини. К., 1996; Листування В. Липинського. Т. 1. К., 2003.

Літ.: Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Дзвони. 1933. № 6. 1991; Дашкевич Я. Хам чи Яфет. Липинський і укр. революція // Україна: Наука і культура. Вип. 29. К., 1996; Вячеслав Липинський — ідеолог укр. державотворення. Луцьк, 2001.

О. Калакура

ЛИСЯ́К-РУДНИ́ЦЬКИЙ Іван Павлович (27.10.1919, Відень — 25.04.1984, Едмонтон) — історик. Навч. на юрид. ф-ті Львів. ун-ту (1937–39). Після еміграції сім'ї до Німеччини продовжив навчання на ф-ті зовн. зносин Берлін. ун-ту (1940–43) і Карлового ун-ту в Празі. Від 1947 навч. в Ін-ті вищих міжнар. досліджень (Женева), а з переїздом сім'ї до США пройшов стажування в Колумб. ун-ті, Нью-Йорк (1951–53). Далі працював проф. історії у філадельф. коледжі Ла Саль, в Амер. ун-ті (Вашингтон), з 1971 — в Альберт. ун-ті в Едмонтоні. У 1976 разом з колегами заснував в Едмонтоні Канад. ін-т укр. студій.

У молоді роки Л.-Р. перебував під впливом *консерватизму*, короткий час брав участь у *політичній діяльності* послідовників П. *Скоропадського*. Залишаючись рішучим противником націоналіст. ідеології, наприкін. 60-х рр. 20 ст. зблизився з окремими представниками ОУН («двійкарями»). На відміну від переважної більшості вчених діаспори, він залишався політ. нейтральним, а свої погляди визначав як ліберальні. Природна допитливість, жадоба знань і майже безперервне півторадесятирічне навчання у багатьох ун-тах світового рівня зробили Л.-Р. виняткову ерудованою людиною у багатьох галузях гуманіт. знання. Але його дослідницька діяльність зосереджувалася винятково на укр. історії 19–20 ст. Він зосереджувався гол. чином на проблемах укр. сусп.-політ. думки в період, коли вона існувала у розвинутому вигляді (від 2-ї пол. 19 ст. до 1933, а в Зх. Україні — до 1939). Найвідмітнішою рисою творчості Л.-Р. була відданість невеликим (від 10 до 40 с.) науково-публіцист. есе. Кожне з них шліфувалося до нескінченності, аж поки автор починав вважати текст придатним до опублікування. Іноді він повертався до опрацьованої теми через багато років, щоб створити шедевр, який не повторював попереднього. Його есе (близько півсотні за все життя) мали бездоганну логічну побудову і добре продуманий філос. контекст. Вони адресувалися не тільки фахівцям, а й досить широкому колу читачів з солідною інтелектуальною підготовкою. Проблеми минулого укр. народу розглядалися на тлі всесвітньої історії, з урахуванням методол. арсеналу істор. науки, яким він досконало володів. Тому його часто називають політологом, який заглиблювався в істор. контекст. Як вважав Л.-Р., укр. істор. процес упродовж чотирьох століть відбувався, хоч із запізненням, але за західноєвроп. сценарієм. Він заперечував формаційний підхід до історії, але не повернувся до схем, розвинутих істориками доревол. часу («княжа доба», «литовсько-польська доба», «козацька держава», «доба нац. відродження»). У цих схемах він вбачав штучну ізоляцію вітчизняної історії від широкого істор. контексту. Однак він погоджувався з тим, що середньовічна доба тривала в Україні довше, ніж на Зх. (до Люблін. унії). Київ. Русь навіть на пізніх етапах її існування Л.-Р. не розглядав як повністю феод. утворення, оскільки в ній були відсутні найістотніші ін-ти феодалізму — васалітет і лен. Навпаки, Вел. князівство Лит., як і укр. землі в його складі, він вважав феод. утворенням. У Моск. д-ві вчений не знаходив феод. рис після того, як корпоративні права землевласників розчавила опричнина Івана IV. Соціальні групи в цій д-ві, не виключаючи привілейованих, однаково потерпали від сваволі монарха в тому, що торкалося безпеки особи і прав власності. На думку Л.-Р., друга після опричнини «революція згори», якою були реформи *Петра I*, не внесла нічого істотного в соціально-екон. структуру сусп-ва. Незважаючи на поверхову *вестернізацію*, тип рос. державності залишався глибоко відмінним від західноєвроп. зразків. На підтвердження цього він наводив класичне визначення М. Сперанського: рос. сусп-во складається з рабів царя — дворян, і рабів дворян — селян-кріпаків. Принциповий характер мало розрізнення Л.-Р. понять «*народ*» і «*нація*». Вважаючи нац. характер об'єктивним явищем, він відносив його до сусп.-культ., а не до біол. сфери, тобто пов'язував зі способом життя, комплексом культ. цінностей, системою інституцій, притаманних даному народові. Нація, твердив він, є феноменом *політичної сфери* і спирається на свідому волю людей, які хочуть мати власну держ. орг-цію. Народ визначається сукупністю об'єктивних рис, таких, як звичаї, побут, мова, що передаються з покоління в покоління майже автоматично, без свідомих зусиль. Народ — етнос є субстратом, з якого може, але не мусить постати нація. Він є феноменом старішим і тривалішим, ніж нація. Щоб пригасити нац. життя, не треба фіз. загибелі етн. масиву, який творить його підложжя. Вистачає, аби у соціальної еліти забракло бажання бачити в своєму народі політ. суб'єкт. Поєднання соціального і нац.-реліг. начал надало Визвольній війні під проводом Б. *Хмельницького* характер найбільш масштабного, тривалого і запеклого міжстанового конфлікту в усій Європі при переході від середньовіччя до нових часів. Ця конфронтація змела систему кріпосницьких відносин, в ній відроджувалася, як фенікс з попелу, нація. Тому Л.-Р. назвав цю війну великою козац. *революцією*. Однак він відкидав інтерпретацію війни як змагання між *аристократією* і *демократією*. У вогні козац. революції народжувалося станове сусп-во. Козацтво як цілісність прагнуло створення стану, відмінного від селян. Утворення нової земельної аристократії з козац. старшини було явищем невідворотним.

У 20-х рр. 20 ст. у працях М. *Волобуєва*, О. Оглобліна, М. Слабченка, М. Яворського обґрунтовувалася теза про колоніальне становище України в *імперії*. Вона настільки утвердилася, що будь-яка ін. точка зору просто не сприймалася. Навпаки, Л.-Р. нагадував, що царська адміністрація розглядала укр. землі як корінні провінції і забезпечувала в них за допомогою іноземних інвестицій навіть вищі темпи індустр. розвитку, ніж у центр. регіонах. Роздумуючи над уроками Визвольних змагань 1917–20, Л.-Р. бачив осн. причину невдач у внутр. стані сусп-ва. Він вважав небезпечним пропагувати поширений міф про позитивність «революційної стихії», в якій насправді було багато варварсько-руїнницького. Л.-Р. визнавав, що тоталіт. режим не допускає децентралізації влади, і під цим кутом зору рад. федералізм був конст. фікцією. Проте він наполягав на тому, що цей федералізм мав реальний зміст — багатонаціональний склад населення СРСР. Будучи повністю підпорядкованими Кремлю, рад. республіки все-таки являли собою нац. д-ви, за якими крилися живі нації. Наприкін. 50-х рр. 20 ст. Л.-Р. зробив прогноз щодо майбутньої долі *тоталітаризму* в СРСР. Переконаний у тому, що тоталітаризм здатний на «відлиги», але не на автентичну *демократизацію*, яка порушувала б монополію комуніст. партії на владу, він сформулював такий висновок: коли б під непередбаченими зовн. або внутр. ударами зламалася політ. диктатура, то за цим неминуче настав би розвал усієї сусп.-екон. системи.

Літ.: Пріцак Омелян. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» // Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. I. К., 1994; Грицак Я. Иван Лысяк-Рудницкий: интеллектуальная биография // Лысяк-Рудницкий Иван. Между историей и политикой. М.; СПб., 2007. *С. Кульчицький*

ЛИТВИН Володимир Михайлович (нар. 28.04.1956, Сл.-Романівська, Новоград-Волин. р-ну Житом. обл.) — держ. і політ. діяч, історик. Після закінчення Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка залишається в ньому на наук. та викладацькій роботі. У 1986–89 — нач. управління М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР, у 1989–91 — лектор, консультант, помічник секретаря ЦК КПУ, у верес. 1991–94 — доцент, докторант Київ. ун-ту. Із серп. 1994 працює помічником Президента України Л. Д. *Кучми*. У 1995 здобув ступінь д-ра наук. У 1997 обраний чл.-кор. НАН України, у 2003 — академіком. У 1995–99 — заст. глави, у 1999–2002 — глава *Адміністрації Президента України*. У 2002 обраний до ВР України 4-го скликання за списками блоку «За єдину Україну!», у трав. того ж року став головою парламенту. В черв. 2004 обраний головою Аграрної партії України (з лют. 2005 перейменована на Народну партію України). Взяв участь у досягненні політ. компромісу між сторонами, що виборювали посаду президента у 2004. З трав. 2006 — віце-президент НАН України. У верес. 2007 став народним депутатом ВР України, у груд. 2008 обраний головою парламенту.

Літ.: Хто є хто в державному управлінні. К., 2008. *В. Головко*

ЛІБЕРАЛІ́ЗМ (від лат. liberalis — вільний, незалежний) — політ. доктрина або соціально-політ. течія, осн. ідеєю якої є здійснення якомога повнішої свободи особистості шляхом усунення всього того, що може обмежувати індивід. свободу. Слово «ліберал» вживалося на початку 19 ст. із зневажливим відтінком. У 1822 Байрон, Шеллі й Лі Хант заснували журн. «Ліберал», і він не мав успіху почасти тому, що сприймався як насмішка над Л. Через півстоліття журнал під такою ж назвою, заснований 1879, вже одержав широке визнання. Ліберали стали респектабельною течією; *Локка*, *Вольтера*, *Монтеск’є*, Адама Сміта почали розглядати як попередників лібералів. Історія термінів «ліберальний», «лібералізм» частково відображає справжню історію руху. Європ. ментальність формувалася на основі двох традицій: іудео-христ. (біблійної) з її поняттями про свободу вибору, гріх і спокуту та античної, що знайшла завершений вираз у рим. праві. У цілому це сформувало важливе для Л. поняття відповідальної за свої вчинки, здатної до вільного вибору «персони», себто правової особистості. Принципи Л. знаходять вираз також в Середньовіччі в компромісах монарх. влади з феод. *аристократією* (англ. Велика хартія вільностей 1215). Епоха пром. *капіталізму* супроводжувалася розвитком сильних лібер. партій; після 1-ї світової війни почався їх занепад, їх функції в політиці почасти перейшли до соціал-демократії, а в екон. сфері — до неоконсерват. партій (екон. лібералізм). Найповнішим формулюванням ідей Л. стала франц. Декларація прав людини і громадянина 1789. Вона проголосила осн. права людини, що є основою лібер. устрою сусп-ва: (1) свобода, (2) власність, (3) безпека, (4) право опору насильству. В сукупності ці права утворюють громадян. свободу, що не допускає приват. правової залежності в будь-якій формі і гарантує повний прояв приват. ініціативи. Формування громадян. свободи уподібнюється до укладання між незалежними індивідами «соціального договору» *(Руссо)*. На протилежність Л. консерватизм вважає, що індивід. прав і свобод недостатньо для підтримання порядку. Оскільки «договір» немов би укладається не тільки між сучасниками, а й між далекими давніми і майбутніми поколіннями, то для нього потрібні, крім волі його учасників, ще сила традицій і державності. Ліберали покладають повну відповідальність за соціальні зміни на індивіда, який не може вимагати від д-ви чогось більшого ніж охорону власних прав, зокрема права власності. *Держава*, яка ставить перед *суспільством* певні ідеол. цілі, з точки зору Л. неминуче перероджується на тоталітарну. Від громадян. свободи відрізняють *свободу політичну*, яка полягає в праві гр-на брати участь в управлінні д-вою через вибори, вільну пресу та ін. інститути. З точки зору Л., політ. свобода створюється для забезпечення свободи громадян., як її гарантія і доповнення. Різниця між лібер. і консерват. політикою — за всієї її відносності й залежності від конкр. обставин — залишається істотною в тій її глибинній сутності, яку свого часу К. Маннгайм характеризував як стиль політ. мислення (менталітет). Відмінність консерват. і лібер. менталітету — в ставленні до принципів. *Консерватизм* прагне політ. завдання сучас. д-ви розв’язувати в контексті конкретності, обмежуючи діяльність безпосередньо даним і умовою «відторгнення всього, що відгонить спекуляцією або гіпотезою» (К. Маннгайм). «Консерват. реформізм» ґрунтується на заміні одних одиничних факторів (особистостей чи законів) іншими, тоді як лібер. реформізм прагне до зміни системи як цілого, виходячи з певних принципових засад. Лібер. думка має перед очима бажаний стан, очікуване майбутнє. Не будучи схильною до романтичних проектів і звертань до історії, лібер. система поглядів здатна спиратися на абстрактні вихідні формулювання. Звідси орієнтація Л. на абстрактні принципи побудови сусп-ва. Варто зазначити, що людство сформулювало цілий ряд таких принципів, починаючи від Великої хартії прав і свобод людини, прийнятої ООН у 1948; усі ці принципи обов’язкові для членів міжнар. спільноти народів. Якщо лібер. думка бачить дійсність у категоріях можливості й норми, то консерват. — в категоріях історії. Звідси різниця в легітимації, обґрунтуванні законності пропонованої політики і системи інституцій: консерватизм апелює до істор. традиції, Л. — до загальнолюдських принципів. Така ментальність зближувала Л. з *соціалізмом*, хоча історично вони протистояли один одному в ставленні до приват. власності, і тільки поступова відмова соціалізму від націоналізації власності розмиває цю протилежність. У тактиці політ. боротьби Л. завжди був схильний до компромісів і м'яких поміркованих дій на відміну від радикальніших консерваторів та соціалістів. У цьому противники Л. нерідко вбачають його слабкість. Така особливість Л. пояснюється його обережністю в застосуванні насильства як засобу, що може перешкодити досягненню осн. мети — захисту індивід. свободи. За сучас. умов важко знайти політ. сили, що відстоювали б принципи Л. «в чистому» вигляді. Прихильниками екон. Л. є зазвичай праві, консерват. політики, тоді як у кризових ситуаціях ліберали вдаються до держ. втручання в економіку. Західноєвроп. соціал-демократія фактично знаходиться на позиціях лівоцентристського політ. Л.

Літ.: П. Манан. Інтелектуальна історія лібералізму. К., 2005.

М. Попович

ЛІБЕРА́ЛЬНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л — міжнар. політ. орг-ція, що об'єднує *партії політичні* лібер. спрямування. Штаб-квартира розташована в Лондоні, в приміщенні Нац.-лібер. клубу. Заснований в Оксфорді у 1947, Л. І. став найпрестижнішою структурою для лібер. партій та засобом для зміцнення лібер. *демократії* в усьому світі. Програмні положення й основні політ. принципи Л. І. викладено в Оксфорд. лібер. маніфесті (1947), Оксфорд. лібер. декларації (1967), лібер. заклику (1981), Заклику до прав людини (Оттава, 1987), Декларації про захист довкілля (Гельсінкі, 1990), Лібер. мініфесті для 20 ст. (1997). Осн. принципами, що об'єднують лібер. партії на шести континентах, є права людини, вільні й чесні вибори, багатопарт. демократія, соціальна справедливість, толерантність, соціально спрямована ринкова економіка, вільна торгівля, громадян. та міжнар. солідарність. У 2005 Л. І. об'єднував 84 партії лібер. спрямування з 67 країн. На 48-му конгресі Л. І. в Оксфорді у 1996 його членом стала Лібер. партія України. У межах орг-ції здійснюється координація діяльності її членів, обмін програмами. Друк. орган — «Бюлетень Ліберального Інтернаціоналу» (виходить 6 разів на рік). Л. І. видає часописи «Ліберальний час» («Liberal Times»), «Факти і постаті» («Facts and Figures»), «Хто є хто в Ліберальному Інтернаціоналі». Як неурядова організація Л. І. має консультант. статус в *ООН*, *Раді Європи*, ін. міжнар. політ. структурах. Керівний орган — бюро Л. І. у складі 10 осіб, керівництво апаратом і поточною роботою здійснює ген. секретар. На 53-му конгресі в трав. 2005 в Софії (Болгарія) президентом Л. І. обрано лорда Джона Алдердайса. *М. Дорошко*

ЛІ́ГА НА́ЦІЙ (League of Nations) — перша універсальна міжнар. міжурядова орг-ція з підтримання миру та безпеки, чиє створення було ініційоване на Париз. мирній конференції 1919–20 В. *Вільсоном*, щоб «назавжди покласти кінець війнам». Основою Статуту Л. Н. став компромісний амер.-брит. проект, ухвалений 28.04.1919; він складався з 26 статей, тотожних відповідним положенням мирних договорів, що закріплювали міжнар. порядок після 1-ї світової війни. Насамперед Статут зобов'язав держав-членів «поважати та захищати територіальну цілісність і незалежність усіх держав-членів Л. Н.» (ст. 10); встановлювалася мандатна система для кол. колоній Німеччини та араб. володінь Туреччини (ст. 22). Датою нар. Л. Н. стало 10.01.1920 — день ратифікації Версал. мирного договору 1919; вже в серед. 20-х рр. до її складу входили 56 д-в, у т. ч. й кол. учасники нім. блоку; згодом було прийнято Німеччину (1926); Мексику (1931); Ірак і Туреччину (1932) і СРСР (1934), але утворення Л. Н. не підтримав у берез. 1920 Сенат США, що відмовився від вступу до орг-ції і схвалення Версал. договору. До структури Л. Н. входили Ген. асамблея, Рада, Пост. секретаріат, різноманітні тех. комісії та допоміжні служби; місцем перебування гол. органів орг-ції була Женева, а щорічний бюджет становив бл. 6 млн дол. До Асамблеї входили представники усіх д-в, що були членами Л. Н., сесії Асамблеї проходили щорічно у вересні (час від часу скликалися спеціальні сесії), кожен член мав один голос. Асамблея дістала широкі повноваження, які охоплювали всі сфери діяльності Ліги; внутр. структура Асамблеї відповідала принципам побудови законод. органа і включала 7 пост. комісій, які, зазвичай, діяли паралельно тех. службам орг-ції. Спочатку планувалося, що до складу Ради Л. Н. входитимуть 9 представників д-в, однак неучасть США скоротила к-сть її членів до 8 (порівну постійних і тимчасових); на 01.01.1940 залишилося два пост. (Британія і Франція) та 11 тимчасових (від малих д-в) членів; функції Ради були такими ж широкими, як і функції Асамблеї, хоча Рада мала виключні права у вирішенні питань, пов'язаних із системою мандатів, проблем меншин, Данцига, Саару, врегулювання конфліктів та застосування статей Статуту щодо *колективної безпеки*. Вимога прийняття рішень одноголосно зумовлювала впевненість д-в у тому, що Рада не зможе ухвалити жодного рішення без їхньої згоди; фактично Л. Н. перебувала під керівництвом і впливом Франції та Британії, а наприкін. свого існування практично лише під керівництвом останньої. Незважаючи на те, що Л. Н. вдалося більш-менш успішно врегулювати понад 35 політ. конфліктів, зусилля щодо розв'язання осн. протиріч шляхом застосування ст. 16 Статуту про колект. безпеку призвели до її послаблення та припинення діяльності. Невдала спроба застосувати 1931 ефективні *санкції міжнародні* проти Японії, що напала на Маньчжурію, нездатність впливати на події в ході італ. *агресії* проти Ефіопії 1935–36 та Албанії 1939, *аншлюс* Австрії, окупація нацист. Німеччиною Чехословаччини та частини Литви, інтервенція Берліна й Рима в Іспанії явно показали потенц. агресорам слабкість механізму застосування силових рішень у мирному врегулюванні. На ост. сесії Асамблеї 18.04.1946 було прийнято рішення про передачу власності та матер. цінностей *ООН*, а соціальних та екон. функцій — Економічній і Соціальній Раді ООН; Л. Н., яка об'єднувала на той час 34 д-ви, саморозпустилася.

Літ.: Frederick Pollock. The League of Nations. Clark, NJ, 2003; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. К., 1998; Матвієнко В. Україна і Ліга Націй. К., 2000. *В. Матвієнко*

ЛІ́ДЕРСТВА ТЕО́РІЇ — наук. концепції формування, функціонування і розвитку феномену *лідерства політичного*. Джерела теор. проблем політ. лідерства сягають глибокої давнини. Політ. думка почала формуватися на зорі людської цивілізації, з появою і розвитком перших *держав*, формуванням владних відносин і запровадженням різних форм держ. панування. Комплексна наук. розробка проблем політ. лідерства припадає на 20 ст. — період, який багато політологів називають бумом дослідження феномену лідерства. Когорта вчених-політологів, зокрема, М. *Вебер*, Е. *Тоффлер*, Ж. Блондель, А. Лоутон, Р. Стогділ, Р. *Міхельс*, К. Джибб, Б. Басс, Г. *Лассвел* та ін. запропонували оригінальні теорії лідерства. Найбільшу популярність у політ. науці має концепція типології лідерства, яка була запропонована М. Вебером. Свою концепцію вчений побудував на теорії про засоби легітимації влади. Він виділяє три головні різновиди політ. лідерства: 1) традиційний (спадкоємна влада вождів племен, монархів); 2) рутинно-легальний, або бюрократ. (влада лідерів, обраних дем. шляхом); 3) харизматичний (влада лідерів, обдарованих надзвичайними інтелектуальними та організаторськими якостями, які прийшли до володарювання в умовах гострих кризових ситуацій або револ. подій). Зазвичай харизматичні лідери мають великі здібності з управління *суспільством*, вони блискучі трибуни й авторитетні особи. Веберівська концепція типології політ. лідерства поклала початок цілого напряму цієї проблеми в сучас. політології. Серед осн. факторів політ. лідерства: інтелектуальні та організаторські здібності лідера, походження і процес перетворення людини на лідера; характерні риси групи або партії, якою керує лідер; характер взаємовідносин між лідером та його оточенням; внутр. та зовнішньополіт. умови, в яких здійснюється лідерство; наслідки взаємовідносин лідера з впливовими політ. структурами, в т. ч. з *опозицією*.

Теорії лідерських рис, або теорії «великої людини» виокремлюють людину-лідера, спираючись винятково на її особистісні якості. Сучас. зх. автори концепції людських рис, зокрема, Б. Басс, Є. Боргатт, Р. Каттел, Г. Стайс, Р. Манн, А. Роутон, Е. Роуз, М. Ґантер намагалися пояснити процес становлення і розвитку лідерства виявленням тих чи ін. рис характеру індивіда. Так, англ. дослідники Р. Каттел і Г. Стайс на основі аналізу особистісних рис характеру визначили чотири типи лідерів: 1) «технічний», здатний ефективно вирішувати найближчі завдання методом впливу на підлеглих; 2) «видатний», який справляє найбільший вплив на своє оточення; 3) «соціометричний» як найбільш симпатичний для однодумців; 4) «виборний». Вчені визначили й систематизували характерні властивості, які забезпечили можливість індивідам завоювати лідерський статус. До цих властивостей належать: моральна зрілість; вплив на оточення або домінування; цілісність характеру; соціальна сміливість і винахідливість; проникливість; незалежність від потужних шкідливих потягів; сила волі й управління власною поведінкою; уникнення зайвих переважань і нервової напруги.

Теорії довкілля, або ситуаційні теорії лідерства (Е. Мемфорд, Є. Богардус, Дж. Шнайдер, А. Мерфі, Дж. Хемфілл, Л. Картер, М. Ніксон, П. Херсі, К. Бланшар) доводять, що необхідність того чи ін. лідера викликається часом, місцем та обставинами. Так, Є. Богардус вважає, що лідерство розвивається згідно з природою політ. групи і завданнями, які вона має вирішувати. Дж. Шнайдер з'ясував, що к-сть видатних військ. лідерів Великобританії була пропорційною к-сті військ. конфліктів. А. Мерфі зробив висновок, що лідерство — це не властивість індивіда, а випадковий фактор, коли для конкретної ситуації потрібен певний лідер та його відповідні дії. Дж. Хемфілл, автор концепції ситуаційних факторів лідерства, зазначає: 1) кожний ситуаційний контекст потребує від лідера прояву певного набору якостей; 2) лідерські якості, ефективні в одній ситуації, можуть бути нейтральними чи й непотрібними в ін. ситуаціях.

Концепції лідерських та ситуаційних рис намагаються пояснити феномен лідерства як результат впливу на сам процес лише одного фактора. Процес взаємодії індивід. і ситуаційних причин ігнорується. Це спонукало до появи і розвитку концепцій особистісно-ситуаційних теорій, авторами яких стали Є. Весбур, Е. Кейс, Дж. Браун, Г. Герт, С. Міллз та ін. Змістовною сутністю цих теорій є поєднання лідерських рис з конкретною ситуацією. Представниками гуманіст. теорій лідерства є Д. Макгреґор, К. Арґіріс, Р. Лайкерт, В. Врум та ін. Так, концепція Д. Макґреґора будується на твердженні, що існують два типи орг. лідерства, які ґрунтуються на двох підходах у відносинах лідера з послідовниками. Для першого типу характерні такі особливості: 1) основна маса людей ледачі й байдужі до роботи; вони не амбіційні й не проявляють ініціативи; тому більшість підлеглих слід примушувати до дій, скеровувати їх і контролювати; в цьому випадку лідер обирає авторит. стиль управління; 2) значна частина підлеглих має інтерес до роботи і здатна самоорієнтуватися і самоорганізовуватися; ці люди можуть брати на себе відповідальність, активно підтримувати цілі орг-ції, вони зацікавлені у віддячі; при такому розкладі лідер віддає перевагу дем. стилю управління й охоче поділяє з послідовниками частину своїх повноважень. У другому варіанті наявний гуманіст. підхід до лідерства. Атрибутивні теорії лідерства (Т. *Парсонс*, Р. Лорд, К. Мар, Г. Алліджер, Ф. Фідлер, Дж. Ґарсіа, Т. Мітчелл) розглядають лідерство як оціночні взаємовідносини лідера і послідовників, основою яких є сприйняття ділових якостей лідера та його людська привабливість. Такий підхід означає, з одного боку, що лідерські якості можуть повести послідовників за лідером або його не підтримати. З ін. боку, послідовники до певної міри визначають поведінку лідера, спонукають його до виявлення й активного використання індивід. здібностей. Автори мотиваційних теорій лідерства (А. Маслоу, Б. Басс, Р. Ґаус) вважають, що ефективність лідерських дій залежить від того, як лідер впливає на мотивацію послідовників, на їхню здатність ефективно виконувати роботу та на їхнє почуття задоволення від діяльності. А. Маслоу, зокрема, систематизував набір мотиваційних потреб лідера. На найнижчий щабель цієї ієрархії він поставив фізіол. рівновагу, далі — почуття безпеки, ще далі — бажання належати до престижної структури, а ще далі — прагнення пошани. На найвищому щаблі — жадання самореалізації. В ієрархічній піраміді потреб А. Маслоу вершиною є поняття самореалізації, зміст якої вчений асоціює з найбільшим розкриттям індивід. сутності лідера, макс. можливостями людини через керівну діяльність. Мотиваційні концепції лідерства розроблялися в руслі *біхевіоризму* — одного з напрямів в амер. психології, який виник на поч. 20 ст. Згідно із цим методом, предметом психології (в т. ч. й політичної) є не свідомість чи мислення, а поведінка. При цьому поведінка людини і лідера розглядається за методом «стимул — реакція», що віддзеркалюється в мотиваційних концепціях лідерства. Ціннісні концепції лідерства вважаються такими, що не мають права на об'єктивне існування, хоча й мають багату політ. історію (*Арістотель*, Н. *Макіавеллі*, М. *Вебер*). У новітній політ. думці ціннісні аспекти лідерства дискутувалися у працях Г. Саймона, Б. *Рассела*, К. Годжкінсона, Т. Парсонса та ін. в яких домінують проблеми ідеологій як виразників певної епохи, конкретний характер д-ви та її політ. системи, конкретна внутр. й зовн. політ. ситуація.

Літ.: Вебер М. Избр. произведения. М., 1990; Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство: исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли. Архангельск, 1996; Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. К., 2001; Пахарєв А. Д. Концепції лідерства в сучасній західній політичній науці // Політ. менеджмент. Спецвипуск. 2007.

А. Пахарєв

ЛІДЕРСТВО ПОЛІТИ́ЧНЕ (від англ. leader — той, хто веде, керує) — багаторівневий і багатосуб'єктний сусп.-політ. феномен із давньою історією, однією з найвиразніших ознак якого є добровільне підкорення одних людей іншим. Слово «лідер», згідно з Оксфорд. словником англ. мови (1983), виникло у 13 ст, однак інтерес до цього поняття не виявлявся як такий аж до 19 ст. Від поч. 20 ст. феномен Л. п. не лише привертає до себе дедалі більшу увагу, а й починає активно досліджуватися. Попри те що лідерство вважають загальновизнаним феноменом, у різних мовах буває важко віднайти його точні вербальні відповідники для визначення і порівняння. У япон. мові, напр., слова на позначення лідера не існує взагалі. Немає точного аналога англ. поняттю «a leader» і в роман. і слов'ян. мовах. Обсяг поняття Л. п., що склався тепер, є досить широким і потребує узагальнення та систематизації. Л. п. розглядають як унікальну здатність (харизму) окремих людей притягувати до себе інших, викликати захоплення і зачарування оточення; специфічний ін-т та інструмент здійснення *політичної влади*; різновид управлінського статусу, пов'язаного з прийняттям рішень і впливом на ін. людей; специфічну форму відносин у групі або орг-ції; один з механізмів інтеграції групової діяльності; спосіб побудови влади, заснованої на інтеграції різних соціальних верств навколо програми вирішення певних сусп.-політ. проблем; процес взаємодії між людьми, у ході якої наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на *суспільство* (чи певну його частину), яка добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав; свого роду підприємництво, яке здійснюється на політ. ринку; інваріантну модель творення і відтворення верховної влади тощо. Діапазон оцінок ролі Л. п. теж досить контрастний — від його апологетики як надзвичайно ефективного і дієвого засобу впливу на інших до заяв про «банкрутство лідерів» і загалом неспроможність цього ін-ту виконувати свою функцію політ. творчості й творення ані в конкр. істор. момент, ані протягом тривалого істор. відтинку часу. Певною мірою така суперечливість в оцінюванні Л. п. пов'язана з т. зв. парадоксами лідерства: (1) з одного боку, лідер, як і годиться, має бути «кращим» за нас, а з ін. — він має бути «одним з нас»; (2) лідер як той, хто веде за собою, має бути інноватором; але водночас він є «рабом своїх рабів», оскільки має виражати інтереси свої послідовників, відповідати їхнім очікуванням тощо. Відомі й ін. «парадокси» Л. п., що забезпечують саморегуляцію взаємовідносин у системі «лідер — група», пояснюючи безперервну динаміку лідерства як процесу появи, висування, становлення і зміни лідерів. У цьому сенсі *вибори* є цивілізаційним механізмом подолання «парадоксів» лідера.

Сучас. розвідки Л. п. здійснюються з використанням дедуктивних і індуктивних, ідеографічних і номотетичних підходів у межах цілого комплексу наук: філософії, історії, політології, соціології, психології тощо. До структури Л. п. як сусп.-політ. явища зазвичай включають: 1) особистість лідера; 2) команду лідера; 3) наявні в нього ресурси; 4) його послідовників і супротивників (їх співвідношення, особливості); 5) ситуацію; 6) завдання. Усі ці компоненти впливають на ефективність Л. п. Воно передбачає виконання цілої низки функцій, обсяг і зміст яких залежать від типу *політичної культури* сусп-ва, політ. режиму, зрілості *громадянського суспільства*, особливостей політ. і соціально-екон. ситуації та ін. чинників. До типових функцій Л. п. належать: інтеграційна, мобілізаційна, футуристична, експертно-аналітична, представницька, адм.-управлінська (планування, делегування, координування, контроль) тощо. Спроби узагальнити результати розвідок у царині Л. п. відображають його численні типології. Типологія Платона давно стала історією, проте запропонований ним принцип виокремлення лідерів на основі виконуваних ними функцій не втратив своєї популярності й досі. Не менш поширеним критерієм типологізації є стиль керівництва (авторитарний, демократичний, переконувальний тощо). Чимало типологій Л. п. ґрунтуються на соціальних ролях, виконуваних лідерами («організатори», «революціонери», «творці» тощо). Особливої популярності набула типологія М. *Вебера*, вибудувана на способах легітимації *влади*. Відповідно до неї виділяють і типи лідерства: традиційний (вожді, монархи, чий авторитет тримається на звичаї, традиції); раціонально-легальний («рутинні» лідери, обрані демократично); харизматичний (лідери, які, на думку мас, наділені особливою благодаттю, видатними якостями, здатністю керувати). Відомі й ін. типології Л. п., зокрема засновані на парадигмі цінностей та архетипах К. Г. *Юнга*: у колект. несвідомому кожного народу, *нації*, раси існують певні універсальні праобрази, схеми, у т. ч. й ті, на які «накладається» феномен Л. п. Серед найбільш важливих проблем Л. п. такі: розуміння його сутності, механізмів, умов і чинників, що спонукають людей ставати лідерами, а інших — визнавати лідерів в одних особах і не визнавати в інших; визначення в Л. п. співвідношення інституціональної і психологічної (керівництво — лідерство), раціональної та ірраціональної компонент; роль Л. п. у вирішенні такт. і стратег. завдань; взаємозв'язок теорій Л. п. і теорії еліт; співіснування сильного Л. п. і *демократії*; проблеми генезису, контекстні (культурно-цивілізаційні, історично-часові) та гендерні особливості Л. п. тощо.

Літ.: Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. Львів, 1997; Пахарев А. Д. Концепції лідерства в сучасній західній політичній науці // Політичний менеджмент. Спецвипуск. 2007; Baher C. The Vroom-Yetton Model of Leadership Model, Theory or Technique // Omega. New York, 1980. № 8; Political Psychology. Contemporary Problems and Issues. London, 1986; Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., 1998; Wormer K., Besthorn F., Keefe Th. Human Behavior and the Social Environment: Macro Level: Groups, Communities and Organization. Oxford, 2007.

П. Фролов

ЛІМІТРО́Ф (лат. limitrophus — прикордонний) — а) прикордонна живильна область між *імперіями, цивілізаціями*; б) прикордонні (білякордонні) області, що повинні були утримувати військо, яке стояло на кордонах; в) *держави*, що є «санітарним кордоном» між ворожими блоками, д-вами. Україна є лімітроф для Росії та Європи, проміжний, міжцивілізаційний простір між зх. і рос.-євраз. цивілізацією; до того ж Л. із подвійною оцінкою. Європа вважає сх. кордони України лінією розламу між Європою та Росією (Росія з тюркськими анклавами і є окремою рос.-євраз. цивілізацією). А Росія вважає зх. кордони України лінією розламу між *НАТО* й простором *СНД*, позначаючи останній як зону своїх особливих інтересів. Лімітрофне положення, стан — це проміжне цивілізаційне положення і стан. Якщо народ Л. не вкорінюється у структуру якоїсь регіон. цивілізації, то самовизначення цього народу у формі незалежної д-ви залишається проблематичним, як і створення своєї локальної цивілізації. Така ситуація була однозначно жорсткою в епоху «*холодної війни*» між НАТО і Варш. Договором. Тепер, коли США почали претендувати на роль світового арбітра в однині, діапазон маневру Л. Європи, у т. ч. й України, розширився, оскільки Росія через програш у «холодній війні», розпад СРСР і нинішні внутр. негаразди, слабкі місця влади не може накидати своєї волі сусіднім Л. Навпаки, вторгнення в Чечню призвело до того, що всередині Росії створений Л., який став зоною суперництва Росії і мусульм. світу. Україна є лімітрофом у трьох значеннях: 1) у геополіт. вона, дійсно, виявилася між НАТО і Росією; 2) в екон. — між країнами з переважно ринковою, соціально орієнтованою економікою Зх. і хаотичною, грабіжницько-експлуатованою новим панівним класом, економікою Росії; 3) у духовно-моральному — між тоталітарним, моноідеол. і лжеморальним минулим та невизначеним, навіть Невідомим Майбутнім, яке функціонує у формі соціальної утопії (міфу) про багатопарт., правову, дем. д-ву, основу якої ще тільки закладено. Усі три значення характеризують межовий, перехідний характер д-ви і сусп-ва. Показником лімітрофізму України є незріла нац. *політична свідомість*, нестійкі політ. і екон. системи, аморфні політ. ін-ти, нечітка зовнішньополіт. визначеність. Знайти своє місце у світі — центр. завдання будь-якої новосформованої д-ви. Для цього структурам влади треба усвідомити, чим є нова д-ва, куди вона рухається, якими інтелектуальними, екон. й політ. ресурсами володіє, хто її партнери і противники. Ідея політ. самовизначення нової д-ви має бути підкріплена екон. і духовним самовизначенням *нації*, встановленням нового типу цивілізаційних зв'язків із сусідами і зі світом.

Літ.: Михальченко М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? К., 2001; Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; К., 2004. *М. Михальченко*

ЛІНГВОЦИ́Д (від лат. linqua — мова і caedere — вбивати) — складова частина політики *етноциду*, що виявляється в цілеспрямованій діяльності держ. та недерж. (громад., освітніх, реліг., профес. тощо) інституцій, скерованій на обмеження функціональної сфери чи цілковиту ліквідацію мови підлеглого народу та його культ.-етн. *асиміляцію*. Л. загрожує насамперед мові, носії якої не мають гол. знаряддя інституц. захисту своїх інтересів — нац. д-ви. Л. скерований переважно на мову корінного населення як на важливий символ його політ. мобілізації в боротьбі за свої права на істор. батьківщині. Політика Л. здебільшого супроводжується явищем функціонально асиметричної двомовності (диглосії), що є проміжною стадією занепаду підлеглої мови й переходу її носіїв на мову асимілятора. Політику Л. супроводжує *ідеологія*, яка виправдовує непропорційний розподіл *влади* й ресурсів (як матеріальних, так і нематеріальних) між відповідними мовними спільнотами. В амер. соціолінгвістиці вона отримала назву «лінгвіцизм», за аналогією з термінами «расизм», «ейджизм» (обмеження в правах за віковою ознакою) та їм подібними. Політика Л. нерідко здійснюється під прикриттям заяв про добровільність відмови народу від своєї рідної мови. Вільний вибір мови у ситуації нерівних можливостей і перспектив двох мов призводить до соціолінгвіст. дарвінізму: «слабша» мова гине, поступаючись місцем привілейованій. При цьому соціальні ролі мов віддзеркалюють соціальні ролі їхніх носіїв: перехід на привілейовану мову зумовлений прагненням до участі в розподілі того ресурсу (адміністративного, соціального, інтелектуально-освітнього, культурного), що з нею асоціюється. Як різновид мовної політики Л. виявляє себе на таких рівнях: визначення статусу мови, планування корпусу мови, реалізація заходів інституційного впливу на мовну ситуацію. На рівні визначення статусу мови (є вона нац. мовою, наріччям, діалектом чи етнограф. варіантом ін. мови), політика Л. може зводитися до таких заходів: 1) тотального заперечення факту існування певної мови як окремої лінгвіст. системи; 2) заперечення належності до складу нац. мови її локальних діалектів і кваліфікування їх як говорів ін. нац. мови (зокрема мови-асимілятора) або як окремих нац. мов; 3) відвертого чи замаскованого приниження підлеглої мови. Один із засобів Л. — заперечення тотожності між назвами мови та її носія — етносу. Питання статусу мови часто пов'язане з її назвою. Протягом багатовікової історії свого існування укр. народ зазнавав мовно-культ. утисків з боку більшості сусідніх д-в, що намагалися утримати у своїх межах істор. укр. землі разом з населенням, яке на них працювало. Щоб дезорієнтувати носіїв мови і сприяти її етнограф. розпорошенню укр. мову намагалися перейменувати на малоросійську, південноруську, а її діалектні різновиди проголосити окремими мовами: карпаторуською, русинською, лемківською тощо. Сама назва іноді ставала об'єктом адм. заборон — як у Росії, так і в ін. сусідніх з Україною д-вах.

Літ.: Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. К., 2005; Радевич-Винницький Я. К. Лінгвоцид як предмет українознавства // Українознавство. 2005. № 4; Skutnabb-Kangas T., Phillipson R. Linguicide and Linguicism // Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research. Vol. 1. Berlin; New York, 1996. *Б. Ажнюк*

ЛІ́НКОЛЬН (Lincoln) Авраам (12.02.1809, побл. Ходженвілла, округ Гардін, США — 15.04.1865, Вашингтон) — 16-й президент США (04.03.1861–15.04.1865). Працював поштмейстером, помічником окружного землеміра; 1834–42 — депутат палати представників штату Іллінойс, лідер фракції вігів і голова к-ту з фінансів, вважав, що конституція й закони країни мають шануватися як своєрідна «політ. релігія»; 1836 отримав ліцензію на юрид. практику; 1847–49 — конгресмен від партії вігів, активно виступав проти загарбн. війни з Мексикою 1845–48, наполягав на забороні рабства в нових штатах, стверджуючи, що воно засноване на «несправедливості й нерозумній політиці»; став втіленням людини, «що зробила саму себе», й відтак — «Американської мрії». 1856 вступив у щойно засновану Респ. партію, що висунула гасло: «Вільна земля, вільна праця, свобода слова, вільна людина», й очолив її осередок в Іллінойсі; на Респ. конвенті в Чикаго 18.05.1860 висунутий канд. у президенти; скориставшись розколом Дем. партії, що мала двох претендентів, і небаченою мобілізацією *електорату* (більше 80 %), переміг на виборах 06.11.1860 (180 виборників проти 123). Це призвело до негайного виходу із Союзу штатів Пд. Кароліна, Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана і Техас, які проголосили на поч. лют. 1861 рабовласн. «Конфедерацію штатів Америки». Після відділення Вірджинії, Арканзасу, Теннессі й Пн. Кароліни наказав запровадити мор. *блокаду* бунтівних штатів, а під впливом сухопутних поразок армії «північан» відважився на впровадження в трав. 1862 Гомстед-акта (будь-який гр-нин США чи іммігрант старше 21 року, що не воював проти Пн., міг отримати від уряду ділянку землі до 65 га (160 акрів) після сплати реєстрац. збору в 10 дол. з перспективою безкоштовного набуття його у власність через 5 років), а 22.09.1862 оприлюднив прокламацію про визволення рабів на тер. «бунтівних штатів», якщо останні не повернуться в Союз до 01.01.1863, що, зрештою, спричинило прийняття 1864 13-ї поправки до конституції про ліквідацію рабства в усій д-ві. В умовах *громадянської війни* («другої амер. революції») забезпечив стабільне проходження політ. процесу, коли не лише військові, а й виборці могли вирішувати долю нації, внаслідок чого двопартійна система на Пн. залишилася неушкодженою й навіть зміцнила тили президента (т. зв. «воєнні демократи» увійшли в урядову *коаліцію* з республіканцями), спрямувавши розбіжності й протести в парт.-політ. русло. У «Геттісберзькому зверненні» 19.11.1863 визначив дем. цінності, за які велася війна, — рівноправність усіх людей, їхнє право на свободу й народне правління, наголосивши на тому, що саме «правління народу, завдяки народу й для народу ніколи не зникне з лиця землі». У *зовнішній політиці* зумів нейтралізувати спроби Великобританії та Франції організувати інтервенцію для допомоги Пд. й зручно скористався рос.-брит. суперечностями з польс. питання, щоб заручитися підтримкою Петербурга (дві рос. ескадри 1863 прибули до Нью-Йорка й Сан-Франциско з таємним завданням розпочати крейсерські операції проти брит. флоту в разі початку чергової англо-амер. війни). 08.11.1864 переобраний на другий презид. термін із перевагою в 400 тис. голосів, в інавгураційній промові 04.03.1865 висловився за мирну реконструкцію пд. штатів і закликав «перев'язати рани нації», але невдовзі загинув унаслідок замаху фанатика-змовника.

Літ.: Сэндберг К. Линкольн. М., 1961; Neely M., Jr. The Fate of Liberty. Abraham Lincoln and Civil Liberties. Washington, 1991; Paludan Ph. Sh. The Presidency of Abraham Lincoln. New York, 1994; Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. Ростов-н/Д., 1997. *М. Рижков*

ЛІНЦ (Linz) Хуан Хосе (нар. 24.12.1926, Бон) — проф. політології та соціології Єльс. ун-ту, відомий своїм внеском у вивчення авторит. і тоталіт. систем, *партій політичних*, елітних груп, процесів *демократизації* та функціонування *демократії*. Викладав у Мадрид. (1960), Колумб. (1960), Єльс. (1968), Стенфорд. (1966) ун-тах, ін-ті політ. наук у Парижі (1994), запрошений проф. Мюнх. ун-ту (1996). У 1987 йому присуджена премія «Principe de Asturias» за дослідження у сфері соціальних наук. У серед. 60-х рр. 20 ст. Л., ґрунтуючись на досвіді Іспанії, висунув ідею ідеально-типового розрізнення тоталіт. й авторит. режимів. Авторитарними, на відміну від тоталітарних, Л. називає такі політ. системи, які характеризуються обмеженим, позбавленим відповідальності *плюралізмом політичним*, у яких відсутня будь-яка систематично розроблена керівна сакральна або місіонерська *ідеологія*. Однак вони мають чітко виражені форми ментальності, які допускають і виправдують жорстке правління. У цих системах не використовується будь-яка екстенсивна чи інтенсивна масова політ. мобілізація, хоча в історії їхнього становлення подібні моменти мобілізації цілком можливі. Л. є автором категорії «султаністський режим», який спирається на персональне управління, однак лояльність до правителя з боку гр-н не мотивується його ідеологією чи харизмат. характеристиками, а здійснюється за допомогою поєднаного використання страху й винагороди для тих, хто співпрацює з правителем. Для султаністського режиму характерним є екстремальний патрімоналізм, за якого доля д-ви близько пов'язана з долею лідера; повне злиття приват. й держ. власності; відсутність правлячої ідеології; низький рівень інституціоналізації, що дозволяє правителеві діяти на власний розсуд; неприйняття плюралізму; доступ до влади, політ. і соціальних благ забезпечується винятково режимом; нездатність до політ. змін мирним шляхом. Центр. аспектом у формуванні й функціонуванні султаністського режиму є неефективність соціально-екон. політики. Л. доводить, що інституційні порядки презид. режимів сприяють дестабілізац. тенденціям у *політиці* через їхню подвійну легітимність і хворобу нестабільності. Порівняльний аналіз інституціональних структур перехідного періоду приводить Л. до переконання в тому, що стиль політ. управління, взаємини між президентом, *елітою політичною* й сусп-вом у цілому, здійснення *влади* й способи розв'язання конфліктів у подібних системах неминуче призводять до загострення відносин у сусп-ві і його подальшої поляризації. Наводячи приклад США, Л. вказує, що непривабливість презид. форми правління для перспектив демократії не означає, що презид. демократія не може бути стабільною. Оцінюючи *парламентаризм* як більш гнучку основу для формування й зміцнення демократії, Л. вважає неправомірним стверджувати, що будь-яка парлам. система ipso facto здатна краще забезпечити дем. стабільність, ніж презид. система, що будь-який парлам. режим може ухвалювати кращі політ. рішення, ніж презид. уряд. Зрештою, усі режими повинні спиратися на підтримку *суспільства* в цілому, його осн. сил, груп й ін-тів, ґрунтуватися на сусп. консенсусі, що визнає законною лише ту владу, яка здобута законним і дем. шляхом. Усі режими є залежними від здатності *лідерів*, не виходячи за межі своїх повноважень, управляти та вселяти довіру. Досліджуючи проблеми консолідації демократії, Л. вказує, що дем. перехід слід вважати завершеним тоді, коли досягнута певна згода з приводу політ. процедур зміни уряду, а його прихід до влади є результатом вільного голосування народу.

Тв.: Democratic Political Parties: Recognizing Contradictory Principles and Perception // Scandinavian Political Studies. 2000. Vol. 23, № 3; Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Pt. I–IV. Baltimore; London, 1996.

Літ.: Lipset S. M. Juan Linz: Student-Colleague-Friend // Politics, Society, and Democracy, Boulder, CO, 1995; Mainwaring S. Introduction: Juan Linz and the Study of Latin American Politics // Politics, Society, and Democracy: Latin America. Boulder, CO, 1998; Sultanistic Regimes. Baltimore, 1998. *Н. Ротар*

ЛІОТА́Р (Lyotard) Жан Франсуа (10.08.1924, Версаль — 21.04.1998, Париж) — філософ-постмодерніст. Закінчив ліцей Буффон та Луї-ле-Гранд у Парижі. Вивчав філософію та л-ру в Сорбонні. Брав участь у визволенні Парижа (серп. 1944). Викладав філософію для дітей військових в Алжирі (1952–59). У 1954 приєднався до соціаліст. revол. орг-ції «Соціалізм або варварство». Цей період його творчості пов'язаний з фокусом на політ. ситуації в Алжирі та ультралівими револ. поглядами, від яких пізніше відмовився. Працював асистентом професора в Сорбонні. Викладав філософію в ун-ті X Парижа, Нантерр (1959). З поч. 1970-х викладав філософію в Ун-ті VIII Парижа. Після публікації в 1979 праці «Умови постмодерну» здобув світову славу та виступав з лекціями далеко за межами Франції.

У праці «Умови постмодерну» Л. запропонував перше філос. розуміння постмодерну як недовіри до метанаративів — вел. оповідань, які характеризують визначений тип дискурсу в різні істор. періоди. До метанаративів Л. відносив, напр., діалектику духу, герменевтику сенсу, звільнення людини розумної або трудящої або збільшення добробуту. Метанаративи розпадаються на множину локальних мовних елементів, втрачають свою здатність легітимізовувати наук. знання, наявні соціальні та політ. ін-ти, етичні уявлення про справедливість, а також наявний стиль та образ мислення. Каталізатором розпаду метанаративів стала постнекласична наука з її невизначеністю, неверифікованістю, парадоксальністю. Продовжуючи традиції Л. Вітгенштейна, розвивав концепцію мовних ігор, згідно з якою різноманітні види висловлювань можна визначити через правила, які встановлюють їх характеристики та можливості використання. Виділив такі характеристики мовних ігор: правила гри не є їх легітимацією; якщо немає правил — немає гри, навіть незначна їх зміна означає зміну самої гри; кожне висловлювання є ходом у грі. До завдань соціальної політики відносив збереження різнорідності наявних мовних ігор замість їх уніфікації або пошуку діалогу між ними. Досліджував статус знання в комп'ютеризованих сусп-вах, де, на його думку, воно є насамперед питанням *влади*. Для Л. знання та влада є двома вимірами одного питання: «хто вирішує, що є знанням і хто знає, що має бути вирішено?». Виступив проти властивої європ. мисленню схильності до пошуку абсолютної безальтернативної істини, оскільки це, на його думку, призвело до трагедії *тоталітаризму* в Європі. Істина для Л. визначається в процесі становлення як ревізія, корекція та подолання самої себе. Виступив з критикою комунікат. теорії Ю. *Габермаса*, оскільки, на його думку, прагнення до пошуку консенсусу шляхом діалогу формує метанаратив звільнення людини від конфліктів та призводить до редукції різнорідних мовних ігор до універсальної мови приписів та слугує легітимації системи та влади.

Літ.: Browning G. Lyotard and the end of grand narratives. Cardiff, 2000; Benjamin A. Judging Lyotard. London, 1992. *К. Богуславська*

ЛІ́ПСЕТ (Lipset) Мартін Сеймур (18.03.1922, Нью-Йорк — 31.12.2006, там само) — політ. соціолог. Закінчив Міський коледж Нью-Йорка. У 1949 отримав ступінь д-ра соціології в Колумб. ун-ті. Проф. Колумб. (1951–56), Каліфорн. (1956–66), Стенфорд. (1975–90) ун-тів. Співпрацював з ін. провідними ун-тами США. В останні роки життя займав посади проф. ун-ту Дж. Мейсона та ст. наук. співробітника Гуверов. ін-ту. Л. став поки єдиним вченим, який очолював і Амер. асоціацію політ. наук (1979–80) і Амер. соціол. асоціацію (1992–93). Л. вів активну громад. і політ. діяльність. Політ. погляди Л. пережили еволюцію від троцькізму та соціалізму років юності до неоконсерватизму зрілого періоду. На інтелектуальну еволюцію Л. вирішальний вплив здійснили теорії М. *Вебера*, Т. *Парсонса*, Р. Мертона, П. *Лазарсфельда*. Л. належить масштабний наук. доробок, який стосувався широкого кола актуальних проблем: соціальний протест та *революції*; причини та наслідки класових конфліктів, їхня структура та динаміка; зв'язок між соціальними розколами, парт. системами та волевиявленням виборців; динаміка громад. думки і громад. довіри; політ. поведінка; взаємовідносини владної та інтелект. *еліти*; політ. роль профспілок; політ. *екстремізм*, *антисемітизм*, етн. стереотипи тощо. Однак гол. напрямом, якому він присвятив свою наук. та громад. діяльність, стала проблема витоків та умов *демократії*. Працюючи в цьому напрямі, Л. здобув визнання як один із найбільш визначних теоретиків *демократії* 2-ї пол. 20 ст.

Демократію Л. визначав як політ. систему, що «має постійні конституційні можливості для заміни правлячих осіб. Вона є соціальним механізмом для вирішення проблем соцієтального виробництва рішень серед конфліктуючих груп інтересів, який передбачає вибір більшості серед альтернативних суперників, що змагаються за політичну посаду». У своїй концепції Л. обґрунтовував корелятивність, а не казуальність між соціально-екон. умовами та перспективами демократії. Відповідний рівень добробуту, урбанізації, індустріалізації, освіти, тип *релігії* і т. ін., за Л., лише сприяють виникненню демократії, а не обов'язково обумовлюють її появу. Л. наголошував на важливості для генези демократії конкр. істор. умов, можливості забезпечення високого рівня стабільності політ. системи та соціально-екон. процесів. Він відстоював ідею багатоваріантності зв'язків між демократією та її умовами. Важливе значення для утвердження демократії Л. відводив ефективності (результат діяльності політ. системи, який би задовольняв осн. інтереси та запити *громадян* та владних груп) та *легітимності* (здатність політ. системи утверджувати віру в те, що наявний порядок є найбільш придатним для даного *суспільства*) дем. системи. Зразковою демократію в сучас. світі Л. вважав політ. систему США. Використовуючи услід за А. *Токвілем* поняття «амер. винятковість» він стверджує, що її основу складає найбільша меритократичність амер. нації, здатність відкривати таланти всіх соціальних страт і надавати їм можливість займати елітні позиції. Висока й якісна соціальна мобільність, з точки зору Л., стала визначальним чинником того, що в США не здобув впливу *соціалізм* з його ідеями перерозподільчих дій, що реалізуються сильною д-вою, на відміну від європ. демократій, де гр-ни мають менше можливостей для оптимізації свого статусу і тому потребують втручання д-ви для вирівнювання соціальних доходів. Вивищуючи модель демократії, Л. наголошував на необхідності повномасштабного комплексного вивчення досвіду ін. країн, що знайшло концентроване відображення в його афоризмі «хто знає тільки одну країну, не знає жодної». Відповідно, він приділив багато уваги порівняльним політ. дослідженням і залишив у цій галузі багату спадщину. Зокрема, разом зі С. Роканом Л. розробив теорію соціальних розмежувань, в якій сформовані в Зх. Європі парт. системи розглядалися як результат наявних у сусп-вах соціальних конфліктів, що виникли внаслідок розмежувань між центром та периферією, д-вою та церквою, містом та селом, власниками на найманими робітниками. Л. виступив одним із найвпливовіших критиків теорії рац. вибору, яку він критикував за екон. детермінізм.

Літ.: Marks G., Diamond L. Reexamining democracy : essays in honor of Seymour Martin Lipset. Newbury Park, CA, 1992; Horowitz I. Civil society and class politics : essays on the political sociology of Seymour Martin Lipset. New Brunswick, (U.S.A.), 2004; Rich P. Seymour Martin Lipset: A Most Exceptional Man // Policy Studies Journal. 2007. Vol 35. No. 1.

О. Лісничук

ЛОБІ́ЗМ (від англ. lobby — кулуари) — легальна форма впливу на *владу*. Інколи Л. помилково ототожнюється з *корупцією*. Насправді Л. є елементом політ. процесу у дем. сусп-вах, він не передбачає прямого підкупу суб'єктів влади та посадових осіб, не виходить за межі законності. Метою Л. є вплив на прийняття владних, у т. ч. урядових рішень, особливо з бюджетних або кадрових питань. Іноді Л. розглядається більш вузько — як вплив на депутатів законод. органу. Л. може проявлятися також у впливі на чиновників викон. влади, а також місц. органів при розподілі різного роду ресурсів. Формами лобістської діяльності можуть бути особисті усні чи письмові звернення самих лобістів, організовані ними масові звернення, публікації у ЗМІ тощо. Інколи лобісти утримують власні офіси при законод. органах деяких д-в, але у більшості країн їхня діяльність суворо обмежується законом. Суб'єктами лобістської діяльності виступають різні сусп. групи –ділові кола, реліг., військ.

структури, етн. та неурядові орг-ції, чим полегшують врахування у політ. процесі різних інтересів. Ті особи чи групи осіб, що презентують інтереси у владних структурах, називаються лобі. США були першою д-вою, де був ухвалений закон про Л. (1876), який легалізував цей вид діяльності за умови держ. реєстрації орг-цій, що її здійснюють. У 1946 ухвалено спец. закон про регулювання лобістської діяльності у Конгресі США. Закон про лобістську діяльність, що набув чинності у 1996, стосується лобі не лише у Конгресі США, а й у викон. гілці влади. Спец. регулювання лобістської діяльності існують і в ін. д-вах. У Великобританії — через чисельні закони та кодекси, осн. серед яких є Кодекс держслужби (Civil Service Code). На його основі різні інституції ухвалюють Управлінські кодекси (Management Code). У ФРН Л. регламентується такими док-тами, як «Кодекс поведінки члена Бундестага» та ін. У Франції Л. регулюється діяльністю Соціально-екон. ради, причому він заборонений у законод. органі. У Канаді діє спец. закон, ухвалений у 1988.

Літ.: Абизов В. Є., Кремень В. Г. Політичне рішення: механізм прийняття. К. 1995. Вип. 40. *С. Кисельов*

ЛОЗИ́НСЬКИЙ Михайло Михайлович (30.07.1880, Бабин, побл. Калуша — 03.11.1937, Сандармох, Карелія) — політ. і громад. діяч, публіцист, літературознавець, перекладач. Правову освіту здобув у Львів. (1900) і Віден. (1901–03) ун-тах. У 1899–1901 — активний член УРП та співробітник її друк. органу «Громадський голос». У 1901–03 стає анархо-комуністом з виразно укр. нац. забарвленням. До 1-ї світової війни займався журналістикою. У 1914–17 співпрацював із СВУ. Активний учасник нац.-держ. відродження України 1917–20. Входив до складу Укр. Нац. Ради *Західноукраїнської Народної Республіки*, брав участь у переговорах з місією Антанти, очолював укр. делегацію на Мирній конференції в Парижі. Після поразки нац.-визвольних змагань жив у Німеччині та Чехословаччині, займався наук. та викладацькою діяльністю. Наприкін. 1923 переїжджає в УСРР, завідував кафедрою права в Ін-ті нар. госп-ва (Харків). У 1933 за обвинуваченням у належності до «Української військ. орг-ції» заарештований та засуджений до десяти років виправно-трудових таборів. У 1937 у справі контрревол. орг-ції «Всеукр. центральний блок» засуджений до вищої міри покарання. Посмертно реабілітований (1957).

Літ.: Сухий О. М. Михайло Лозинський: вчений, громадський діяч, політик. Львів, 1995; Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // УІЖ. 1997. № 4, 5, 6. *М. Міщук*

ЛОКК (Locke) Джон (29.08.1632, Рингтон, Англія — 28.10.1704, Отс, там само) — мислитель. 1652–58 навч. в Оксфорді, де після закінчення й викладав. Політ. погляди Л. змінювалися протягом його життя від право-монарх. до відверто лібер. У Л. були непрості стосунки із владою — разом зі своїм патроном графом Шефтсбері, він був змушений емігрувати до Нідерландів. Наказом Карла II у 1684 Л. назавжди був звільнений з Оксфорду. Наприкін. життя він залишався ідейним лідером лібералів, сприяв скасуванню закону, що обмежував свободу друку та брав участь у проведенні грошової реформи. Однак у 1704 він полишив усі свої посади. Вважається засновником теорії *лібералізму* в політ. філософії. Сучасні політ. теорії лібералізму, толерантності мають підставою концепцію Л., так само він став засновником сенсуалізму у теорії пізнання. Основи політ. філософії Л. можна насамперед побачити у його відомих «Двох трактатах про врядування», а також у «Досвіді про віротерпимість» та «Посланні про віротерпимість». У питанні про походження *держави* Л. був прибічником контрактової теорії. Додержавний, природний стан характеризується рівністю та повною свободою. Для цього стану є характерними відносини власності, що визначаються працею. Власне життя людини, як і сама вона, є власністю: людина сама собі належить. Для захисту власності люди, в умовах зростання нерівності, об'єднуються в *громадянське* (політ.) *суспільство*. Причому у Л. монарх. устрій д-ви найменше підходить для такого сусп-ва. Взагалі, форма правління у Л. залежіть від того, у кого є верховна, законод. влада. Отже, Л. виокремлює *демократію*, *олігархію* і *монархію* — спадкоємну та виборну. Оскільки людина у природному стані була вільною, а мета д-ви полягає у збереженні спільноти та кожного члена спільноти, то *свобода* й виступає у політ. філософії Л. осн. цінністю. Це й є джерело теор. лібералізму. Л. розвиває ідею про поділ *влади*, виокремлюючи владу законодавчу, що є верховною, виконавчу та федеративну. Остання обіймає зовнішньополіт. проблеми, та її суб'єкт не має бути відокремленим від суб'єкта викон. влади. У правильно організованих урядах, законод. і викон. влади повинні мати різних суб'єктів. У Л. також знаходимо втілення та розвиток т. зв. «принципу більшості», від якого походять сучасні дем. теорії. Ідеї Л. полягають в основі нинішніх теорій конституціоналізму. Наприкін. життя Л. дедалі більше уваги приділяє проблемам *політичної економії*. Не випадково, що з теорії Л. починається й екон. лібералізм. Загальновідомо, що саме екон. розвідки Л. мали величезний вплив на екон. теорію А. Сміта.

Тв.: Two Treatises of Government. Cambridge, 1970.

Літ.: Ойхнер В. Лок // Класики політ. думки від Платона до Макса Вебера. К., 2002; Гусєв В. І. Методологічні проблеми інтерпретації політичних творів Джона Локка у сучасній англо-американській історіографії // Могилянський історико-філософський семінар: матеріали засідань. К., 2006. *С. Кисельов*

ЛО́НДОНСЬКА ШКО́ЛА ЕКОНО́МІКИ І ПОЛІТИ́ЧНИХ НАУ́К, (ЛШЕП) (англ. The London School of Economics and Political Science, LSE) — підрозділ Лонд. ун-ту, освітній та наук.-дослідний центр в галузі соціальних наук. Заснована в 1895. Відкриття ЛШЕП є важливою віхою становлення *політичної науки* та точкою відліку становлення політології у Великобританії. Нині ЛШЕП складається з 23 департаментів, що охоплюють широкий спектр сусп. наук: антропологія, історія, менеджмент, право, соціологія, фінанси та ін. Бібліотека ЛШЕП налічує понад 4 млн одиниць книг та більше 20 тис. найменувань періодичних видань і є найбільшою у світі б-кою із соціальних наук. На 2009 бл. третини кол. і нинішніх керівників д-в світу, 28 членів Палати громад Британ. парламенту та 42 члени Палати лордів навчалися або викладали в ЛШЕП. Серед випускників ЛШЕП, зокрема, Хайнріх Брюннінг, Август Залевські, Джон Ф. *Кеннеді*, Романо Проді, Джордж Сорос, Моше Шарет. У різний час тісно співпрацювали з ЛШЕП або навчалися в ній більше десяти лауреатів Нобел. премій, серед них Джордж Бернард Шоу (один з засновників), Бертран *Рассел* та Фрідріх Гайєк.

О. Яковлєв

ЛОЯ́ЛЬНІСТЬ ПОЛІТИ́ЧНА (від франц. та англ. loyal — вірний) — у широкому значенні специфічне ставлення до політ. системи *суспільства*. Специфіка полягає у вірності, повазі та загалом схвальному ставленні окремого *громадянина* до політ. (держ.) ін-тів або до їх конкр. представників. Напр., амер. гр-ни проявляють свою лояльність на символічному рівні стосовно нац. політ. системи особливим поважним ставленням до держ. прапора (і не лише на офіц. церемоніях, а й у побутовому житті). Л. п. може бути формальною (суто зовнішньою) та фактичною. Остання, як дійсний стан *політичної свідомості*, формується внаслідок культивування у людини певної (відповідної) системи цінностей. Такий стан характеризується насамперед некритичністю у сприйнятті того, що відбувається у політ. житті. На емоц. рівні політ. процеси сприймаються, як правило, позитивно-нейтрально. Щодо поведінкового компоненту в структурі *політичної культури*, то лояльною може бути як політ. пасивність, так і політ. участь як унормована та конторольована політ. поведінка. Відповідне (лояльне) ставлення може бути сформоване (зманіпульоване) на рівні політ. свідомісті та поведінки людини. Як і політ. *легітимність* на масовому рівні, так само і Л. п. на індивід. є показниками стабільності політ. системи сусп-ва. Поняття «Л. п.» іноді використовують як синонім толерантності — прояв терпимості в процесі політ. дискурсу до позиції політ. опонента. *О. Половко*

ЛУ́КАЧ (Lukacs) Георг (Дьордь) (1885, Будапешт — 1971, там само) — мислитель та революціонер. Вивчав філософію та право в ун-тах Будапешта, Берліна і Гейдельберга, учень Г. Зіммеля та М. *Вебера*. У 1918, вже відомий своїми роботами з проблем культури «Душа і форма» (1910), «Теорія роману» (1916), Л. вступив в Угор. комуніст. партію, обравши шлях револ. перетворення сусп-ва та сусп. думки. У 1919 стає наркомом освіти в уряді Угор. Рад. Республіки, а після поразки угор. революції емігрує до Австрії, де пише свою найбільш впливову роботу «Історія та класова свідомість. Дослідження з марксистської діалектики» (1923), в якій переосмислює та розвиває *марксизм* у такий спосіб, який відрізнявся від панівної марксист. ідеології сучас. йому комуніст. та с.-д. партій. Ця книга, в якій ще до публікації праць раннього К. *Маркса* «Економічно-філософські рукописи 1844 року» та «Німецька ідеологія» переосмилюються проблема відчуження та геґелівський діалект. метод розуміння історії, стала гол. джерелом становлення зх. неомарксизму (в т. ч., Франкфурт. школи та югосл. групи «Праксіс»). Л. пройшов важкий шлях політика-революціонера та антифашиста: був комісаром у червоній дивізії, вів підпільну роботу проти фаш. хортистського режиму, у 1933–45 став співробітником Моск. ін-ту Маркса–Енгельса, розробляв марксист. естетику та соціологію, після Угор. повстання 1956 став членом опозиц. Москві угор. уряду Імре Надя та був проголошений офіц. рад. пропагандою «ревізіоністом».

Сутність марксизму Л. вбачає не в доктрині, а в методі, і саме метод намагається розвинути в своїх працях, незважаючи на апологетів «діалектичного матеріалізму» (автором цієї ідеологеми та осн. критиком Л. в рад. марксизмі стає А. М. Деборін), під яким вони розуміли «натуралізовані» закони діалектики в дусі «Діалектики природи» Ф. *Енгельса*. Л. не вважає за можливе застосування діалект. методу до пізнання природи. Для нього цей метод є узагальненням сусп.-істор. розвитку та методом револ. практики. Особливість діалект. методу Маркса Л. вбачає не в екон. детермінізмі, а в розгляді сусп-ва з позиції тотальності: тотальність як метод означає, що сусп-во розглядається як організм, в якому частини залежать від цілого, що дало змогу Л. уникнути однобічності екон. детермінізму й зрозуміти об'єктивне значення ідеальних (ідеологічних) мотивів поведінки людей. Л. критикує гносеол. розуміння суб'єкта й об'єкта, яке «діалектичний матеріалізм» запозичує в старої метафізики, та обґрунтовує соціально-історичну сутність діалектики суб'єкта й об'єкта і вищу її форму — діалектику класової (пролетарської) свідомості та револ. практики. На відміну від ототожнення практики з пром-стю та експериментом (в роботі Ф. Енґельса «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії») та з предметною діяльністю (в «Тезах про Фейєрбаха» К. Маркса), Л. розуміє практику як револ. трансформацію сусп. відносин. Для нього пром-сть та експеримент виступають у капіталіст. сусп-ві як відчужені форми науки та практики, оскільки пром-сть здійснюється у формі капіталіст. способу виробництва, а наука та експеримент йому підпорядковані та служать поглибленню відчуження у всіх його формах. Критика Л. відчужених форм науки і практики стали підґрунтям критики «інструментального мислення» в зх. марксизмі, насамперед представниками Франкфурт. школи. Л. був першим, хто поставив проблему уречевлення свідомості, яка потужно почала розроблятися в Зх. Європі з 30-х рр. 20 ст., а у Рад. Союзі — у 60-ті рр. У своїй трактовці уречевлення свідомості він виходить з теорії товарного фетишизму К. Маркса. За Л., людина завжди втілює свої сутнісні сили в продуктах своєї діяльності, але не завжди ставиться до своїх сутнісних сил як до речей. Тільки в умовах бурж. сусп-ва, в якому сусп. відносини опосередковуються річчю (товаром) та не мають безпосереднього характеру, людські сутнісні сили і здібності стають речами, цінність яких перетворюється на мінову вартість. Процес уречевлення демонструє перетворення особливих форм капіталіст. відносин у спосіб усвідомлення даного сусп-ва: люди починають ставитися до відчужених форм діяльності та її продуктам як до «природної необхідності». Вихід за межі уречевлених сусп. відносин Л. пов'язує із формуванням такого суб'єкта, який не є індивід. суб'єктом пізнання, а є класом (пролетаріатом), який, усвідомлюючи діалектику сусп. буття трансформує її в револ. практику.

Тв.: Geschichte und Klassenbewusstsein. Luchterhand, 1970; История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. М., 2003.

Літ.: Стыкалин А. С. Дьеордь Лукач — мыслитель и политик. М., 2001.

Н. Амельченко

ЛУКАШЕ́НКО Олександр Григорович (нар. 30.08.1954, Копись Оршанського р-ну Вітебської обл., Білорусь) — президент Республіки Білорусь, держ. і політ. діяч; закінчив Могильов. держ. ун-т ім. А. А. Кулешова (1975) та Білор. сільгоспакадемію (1985). У 1975–77 — інструктор політвідділу Зх. прикордонного округу (м. Брест), у 1977 — секретар к-ту комсомолу Могильов. міськхарчоторгу, у 1977–78 — інструктор Октябрського райвиконкому Могильова, у 1978–80 — секретар районного т-ва «Знання», у 1980–82 — заст. командира роти з політ. роботи, у 1982–83 — заст. голови колгоспу «Ударник», у 1983–85 — заст. директора Шкловського з-ду будматеріалів Могильов. обл., у 1985–87 — секретар парторганізації колгоспу ім. Леніна, у 1987–94 — директор радгоспу «Городець» Шкловського р-ну. Депутат ВР Білор. РСР у 1990–94. 10.07.1994 обраний президентом Республіки Білорусь, деякі члени команди Л. оголосили його тріумфальну перемогу на виборах «народною революцією». Л. за будь-якої нагоди згадував «злочинців», які «розвалили велику д-ву», говорив про неприйнятність для Білорусі досвіду ринкових реформ ін. країн, що здійснюються за рецептами *МВФ* і нібито штовхають до «дикого» ринку. Після презид. *виборів* 1994 політ. життя Білорусі сконцентрувалося навколо діяльності президента та його прибічників; особа *глави держави*, його світогляд стали справляти вирішальний вплив на *політичні процеси* в країні. Гол. елементом такого світогляду є уявлення про вирішальну роль *держави* в екон. і політ. житті людей — д-ви, яку очолює «суворий, але справедливий керівник», що повинен чесно ділити усе сусп. багатство, жорстко контролювати всі соціальні процеси, не допускати свавілля окремих громадян, партій, *ЗМІ*, захищати д-ву від крамоли. Тому цілком зрозуміло, що президент Л. не сприймає як незаперечні такі цінності сучас. цивілізації, як правова д-ва, *громадянське суспільство*, недоторканність власності, невтручання д-ви у приватне життя громадян, свобода слова, держ. *суверенітет* тощо; зміцнення особистої влади стало пріоритетною сферою діяльності президента Л. Прикметною рисою режиму Л. є потреба в регулярній підтримці його народом, тому президент періодично ініціює різні політ. кампанії. На *референдум* у трав. 1995, що проводився одночасно з парлам. виборами, винесли питання: про надання рос. мові офіц. статусу; про відновлення (з невеликими видозмінами) кол. герба і прапора БРСР; про екон. інтеграцію з Росією. Жодних серйозних дискусій не було, держ. ЗМІ працювали за пропаганд. планом кампанії, розробленим в адміністрації президента, відповідь «так» на запропоновані питання дало від 75 до 83 % виборців, які взяли участь у голосуванні. Т. ч., референдум поклав край намаганням зміцнити статус білор. мови, відновив рад. символіку й свято «Жовтневої революції», поклавши початок зміні держ. *ідеології*. Замість ідеї білор. нац. відродження в країні почала утверджуватися ідея «слов'янської єдності». Якщо ініційований Л. референдум 1995 завдав нищівного удару по білор. *національній ідеї*, то конст. референдум 24.11.1996 завдав такого самого удару по ідеї *демократії*, сконцентрувавши усю владу в руках президента й перетворивши парламент, Конст. суд, місц. органи влади на суто декоративні інституції; Л. також продовжив свій термін перебування на посаді до 2001; у верес. 2001 та берез. 2006 переобраний на посаді президента. Порушення режимом Л. дем. норм, авторитарний стиль правління позначилися на відносинах Білорусі із Зх. Так, у лют. 1997 Рада міністрів *Євросоюзу*, заявивши про нелегітимність референдуму 1996, припинила всі види спец. допомоги Білорусі (за винятком гуманітарної). До кін. 1990-х Білорусь була позбавлена статусу спеціально запрошеної країни у *Раді Європи*, а Нац. зборам Білорусі було відмовлено у представництві в Парлам. асамблеї *ОБСЄ*. Жоден із зх. лідерів протягом 15 років не відвідував Білорусь і, відповідно, жоден з білор. лідерів не отримував запрошення відвідати країни Зх. Зате Л. приймали на Кубі, у В'єтнамі, Лівії, Іраку, Сирії, КНР і в країнах *СНД*, зокрема в РФ, з якою президент Білорусі від 1999 розбудовує Союзну д-ву. Восени 2008 розпочалася нормалізація відносин Білорусі з ЄС, наслідком чого стало рішення, прийняте 23.02.2009 на засіданні глав 27 країн-членів ЄС про можливе запрошення Білорусі до програми «Східного партнерства» — багатонац. форуму, створеного країнами-членами ЄС і шістьма д-вами пострад. простору — Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою й Україною.

Літ.: Батенко Т. Королі СНД: портрети дванадцяти президентів. Львів, 2000; Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політ. думка. 2000. № 1; СНГ: цифры, факты, персоналии. Минск, 1998; Шаповал Ю. Лідер соціалізму, «як шведи його проповідують» // День. 2004. 27 серпня. *М. Дорошко*

ЛУ́КМАН (Luckmann) Томас (нар. 14.10.1927, Жезеніце, Словенія) — соціолог, представник феноменол. соціології знання. Вивчав соціологію у Віден. ун-ті. Пізніше навч. в Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку. Після чого повернувся в Європу й обійняв посаду проф. соціології в Ун-ті м. Констанц в Німеччині. Починаючи з 1994 засл. проф. цього ун-ту. Осн. сфери досліджень Л.: соціологія знання, соціологія комунікації, соціології релігії та філософії науки. Л. є послідовником феноменол. школи соціології, заснованої А. Шюцем. Більшість робіт Л. присвячені розвитку соціального конструктивізму, який ґрунтується на тому, що всі базові знання суспільствознавства щодо повсякденної реальності походять із соціальних інтеракцій і підтримуються ними. Найбільш ґрунтовною та відомою працею вченого є видане у 1966 «Соціальне конструювання реальності», написана разом з П. Берґером. Ця книга присвячена розробці феноменол. версії соціології знання, яка протиставляється авторами всій попередній соціології, предметом якої було суто теор. знання. На думку Л., соціологія знання має будуватися на буденному, дотеоретичному знанні, яким людина оперує у своєму повсякденному житті. Теорія, запропонована Л. та П. Берґером, припускає аналіз «соціального конструювання реальності», а її предметом стають процеси і механізми, завдяки яким відбуваються виникнення, функціонування і поширення знання в сусп-ві. Для цього використовується феноменол. аналіз як метод здобування повсякденного знання. На думку авторів, соціальна реальність як феномен «життєвого світу» існує в колект. уявленнях індивідів та конструюється інтерсуб'єктивною людською свідомістю. Згідно з цією концепцією, якісних відмінностей між соціальною реальністю як об'єктивною реальністю, що існує незалежно від свідомості людей, і соціальною реальністю, як суспільною свідомістю, немає. У 1963 Л. видав книгу «Проблема релігії в сучасному суспільстві». Ключовою категорією його концепції *релігії* стало «трансцендування» (вихід за межі біол. існування людини), що розуміється Л. в дусі ідей філос. антропології як процес конструювання смислового універсуму. За Л., релігійність — ознака самої природи людини, вона незмінно присутня в людині у всі часи, а змінюються лише форми її проявів, що пов'язуються Л. з соціальними змінами, які відбуваються в сусп-ві. На думку Л., в сучас. секуляризованому сусп-ві у кожної людини виникає своя «приватна» релігія, що складається на основі різних культів і релігій та гарантує людині певну свободу і можливість самореалізації. Окрім іншого, Л. розробляє також соціологію мови, досліджуючи вплив мови на свідомість, буденне життя і конструювання соціальних структур. Після смерті А. Шюца Л. вдалося реалізувати задуманий його вчителем проект книги «Структура життєвого світу», яка побачила світ у 1982 і авторами якої зазначені обидва мислителі. Л. підтримує А. Шюца в тому, що філос. обґрунтування соціальних наук і можливість виходу з сучас. суспільствознавчої кризи полягає у феноменології життєвого світу, що, на думку Л., має стати «універсальною соціальною наукою», яка за допомогою метамови дасть опис універсальних структур життєвого світу. Л. є членом Словен. академії наук і мистецтв, а також почесним доктором декількох ун-тів.

Літ.: Frane A. Tomaž Luckmann // Luckmann T. Družba, komunikacija, smisel, transcendenca. Ljubljana, 2007. *В. Ковалевський*

ЛУК'Я́НЕНКО Левко Григорович (нар. 24.08.1927, с. Хрипівка, Городнян. р-ну Черніг. обл.) — правозахисник, учасник дисидентського руху, політ. і держ. діяч. У 1944–53 — у Червоній армії. У 1958 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. З верес. 1958 — пропагандист Рахівського, а згодом Глинянського райкому Компартії України (Львів. обл.). У 1960–61 — адвокат Глинянської юрид. консультації. У 1959 став одним з організаторів Укр. робітничо-сел. спілки (УРСС), склав проект її програми, а з 1960 очолив. Обґрунтовував право України на вихід із СРСР і набуття статусу незалежної д-ви. У січ. 1961 заарештований і засуджений за «антирадянську агітацію і пропаганду» до страти, заміненою на 15 років ув'язнення. По відбутті покарання оселився у Чернігові, працював електриком у дитячій лікарні. У Києві став співзасновником Укр. гельсінкської групи (09.11.1976). У груд. 1976 заарештований за обвинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді» і засуджений (1978) на 10 років таборів і 5 років заслання. Йому інкримінувалася діяльність в УГГ та у виготовленні «самвидаву». Під час слідства оголосив голодування протесту, відмовився давати свідчення у справі й склав заяву про відмову від рад. громадянства. Покарання відбував у Мордовії, а заслання — у Томській обл. У берез. 1988 обраний головою Укр. гельсінкської спілки. Після звільнення (1988) у січ. 1989 повернувся в Україну. У квіт. 1990 на Установчому з'їзді Укр. респ. партії (УРП) обраний її головою. З берез. 1990 — нар. депутат України, заст. голови Нар. ради. У трав. 1992 склав повноваження голови УРП, формально у зв'язку з призначенням Послом України в Канаді, де працював до лист. 1993. Подав у відставку через незгоду з політикою уряду, повернувся в Україну. З лист. 1993 до черв. 1994 — голова передвиборчого об'єднання «Україна». З груд. 1993 — почесний голова УРП, голова Укр. асоціації досліджень голоду-геноциду 1932–33 в Україні.

Літ.: Українські юристи перед судом КГБ. Мюнхен, 1970; Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. К., 1995; Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–80-х років. К., 1999.

О. Рафальський

ЛУ́МАН (Luhmann) Ніклас (08.12.1927, Люнебург — 6.11.1998, Ерлінгхаузен) — соціолог, представник функціонального аналізу, теоретик права і системної теорії в соціології. У 1946–49 Л. навч. на юриста у Фрайбур. ун-ті. 1954–62 — працював в Адміністрації Нижньої Саксонії, в М-стві зі справ культури. У 1960–61 навч. в Гарвард. ун-ті у Т. *Парсонса*, після чого присвятив себе вивченню теорії управління вже на батьківщині. З 1965 Л. займається наук. роботою, захистивши у 1966 відразу дві дисертації із соціології. Далі Л. почав працювати в Мюнстер. ун-ті, а в 1968 став проф. у Білефельд. ун-ті, де і працював до виходу на пенсію в 1993. Паралельно Л. працював на кафедрі Т. *Адорно* у Франкфурті, чим пояснюється його зацікавленість критичною соціологією. У той же час відбувалося знайомство Л. з Ю. *Габермасом*, наук. дискусії з яким відіграли знаменну роль у розвиткові системної теорії. Перша робота Л. «Функція та причинність» вийшла у 1962. Кожен подальший рік вчений публікував нову монографію. До фундам. його праць належать: «Влада» (1975), «Соціальні системи» (1984), «Економіка суспільства» (1988), «Суспільна наука» (1990), «Соціологія ризику» (1991), «Суспільне право» (1993) тощо. Загалом Л. написав 77 книг і бл. 250 статей з теорії соціального пізнання і системної теорії *суспільства*. На поч. своєї професорської діяльності Л. ставить перед собою завдання за 30 років створити повний опис сусп-ва. Певним вінцем багаторічного вирішення цього завдання стала книга «Суспільство суспільства» («Die Gesellschaft der Gesellschaft»), що вийшла перед самою його смертю. Л. визначає соціологію як «системний аналіз соціальних утворень», гол. функцією якої є рефлексія сусп-ва в самому сусп-ві. Себе Л. завжди відносив саме до соціологів, хоча його роботи справляють величезний вплив на багато ін. галузей суспільствознавства, зокрема політологію і право. Концептуальними витоками творчості Л. стали заг. теорія систем, феноменологія Е. Гуссерля, філос. антропологія А. Гелена, структурний функціоналізм Т. *Парсонса*. Сфера інтересів ученого дуже широка, оцінюючи яку багато сучасників відзначають, що Л. бачить своє осн. завдання скоріше в «переконцептуалізації», ніж у створенні нової теорії. У дослідженнях Л. переформулюються «соціальна дія», «соціальність», «сенс», «цінність», вивчення яких має давні традиції в суспільствознавстві. У своїх роботах Л. дотримується функціонального підходу, але якщо для Т. Парсонса первинною і визначальною відносно «функції» є «структура», то Л. вважає первинною саме «функцію». Тим самим він намагається розмежуватися з каузальністю структурного функціоналізму і пропонує подати структури у вигляді проблем, тобто з'ясовувати не перелік функцій, а виявити структури, які могли б виконати певну функцію. Тому дослідницька діяльність Л. скоріше розгортається не в межах структурного функціоналізму, а в межах функціонального структуралізму, що є основним методол. підґрунтям його концепції. У теор. спадщині Л. яскраво простежуються три елементи: теорія систем як соціальна теорія; теорія комунікації та теорія еволюції. Осн. елемент теорії Л. — комунікація. Соціальні системи — це системи комунікацій, а сусп-во — найбільш щільна соціальна система. За Л., невід'ємною властивістю системи є її оперативна замкнутість: елементи (операції) системи відсилають до ін. її елементів (операцій). Відповідність операцій самототожності системи означає її самоспостереження. Останнє, організоване за правилами, що задані системою, є самоописом, який визначає структуру можливих спостережень. Розрізнення операцій і спостережень припускає ін. спостерігача, що за цим спостерігає (спостереження другого порядку і кібернетика другого порядку). У своїй теорії Л. дотримується також поглядів нейробіологів Ф. Варелі та Х. Матурани, застосовуючи біол. концепцію «аутопойєзису» (autopoiesis). До кінця життя вчений розробляв засновану ним традицію комунікат. розуміння сусп-ва і д-ви, а також їхніх ін-тів, вивчення медій, складових інформ. сусп-ва тощо, які не втрачають своєї актуальності й активно розробляються послідовниками Л. у багатьох країнах.

Літ.: Horster Detlef. Niklas Luhmann. Beck, 1997; Niklas Luhmann and organization studies. Herndon, VA, 2005; Антоновский А. Ю. Никлас Луман: эпистемологическое введение в теорию социальных систем. М., 2007.

В. Ковалевський

ЛЮ́БЛІНСЬКА У́НІЯ 1569 — договір між Короною Польс. та Вел. князівством Лит. про їх об'єднання в одну федерат. д-ву — Річ Посполиту. Причини укладення унії мали в першу чергу геополіт. характер. Потужним стимулом для активізації унійних процесів у 1560-х стала надзвичайно складна ситуація, в яку потрапило Вел. князівство Лит. на початковому етапі Лівон. війни з Рос. д-вою (1558–83), коли рос. війська зайняли значну частину Прибалтики й Білорусі. Вихід зі скрутного становища Вел. князівство вбачало у залученні до війни з Росією надійного союзника. Для укр. еліти унійний процес з Короною Польс. був важливим передовсім у контексті зміцнення обороноздатності прикордонних з Крим. ханством земель, оскільки зосередження військ. потуги Вел. князівства на війні з Росією обернулося повною беззахисністю перед татар. нападами. Полонофільські настрої серед лит. і руської шляхти посилювалися також завдяки заг. піднесенню, що його переживала шляхетська Польс. д-ва в часи т. зв. «золотого віку» правління *Зигмунта II Августа* (1548–72). Особливо привабливо засади повновладдя шляхетського загалу і рівності його членів, незалежно від майнового статусу й родовитості, виглядали для представників боярсько-шляхетського загалу Вел. князівства Лит., які прагнули позбутися влади над собою вищої *аристократії* та магнатської верхівки. Важливою передумовою об'єднання д-в було те, що під тиском боярсько-шляхетського нобілітету Вел. князівства впродовж 1560-х тут було здійснено за польс. зразками ряд внутр. реформ (утворення воєводств, повітових сеймиків, земських, ґродських, підкоморських судів, зміни в правовому становищі шляхти тощо), які наблизили устрій Вел. князівства Лит. до устрою Корони Польс.

Під час обговорення умов унії на спільному польс.-лит. сеймі 10.01.1569 у Любліні, польс. сторона прагнула до інкорпорації Вел. князівства Лит., а лит., особливо магнати, — до збереження суверенітету в межах конфедерації, конституювання окремого сейму, окремого сенату тощо. Небажання сторін йти на компроміс завершилося тим, що більшість представників Вел. князівства Лит. за ініціативи магнатів залишили сейм. У відповідь польс. король, а водночас і вел. князь лит. Зиґмунд II Август, погодився на вимогу польс. шляхти й оголосив про передачу укр. частини тер. Вел. князівства Лит. до складу Корони. Інкорпорація Короною укр. земель у королівському універсалі була обставлена псевдоісторичними аргументами, а насправді відбивала передовсім екон. потреби польс. шляхти, яка переживала добу екон. піднесення, зумовленого вигідною кон'юнктурою на світовому ринку зерна, а відтак настирливо вимагала доступу до нових землеробських теренів, яких удосталь було в Україні. Погрози на адресу місц. шляхти в разі непослуху в складенні присяги польс. королю відібрати у непокірних маєтності, а також оцінка реальних переваг від прилучення до коронних земель змусили укр. нобілітет підкоритися королівському рішенню, тим більше, що у виданих інкорпораційних привілеях наголошувалося на приєднані укр. земель (Підляшшя, Волині, Київщини і Брацлавщини) до решти земель Корони як «рівних до рівних і вільних до вільних». Посли Вел. князівства Лит. повернулися до Любліна і погодилися на підписання унії (28.06.1569). Згідно з унією, на чолі об'єднаної д-ви мав стояти єдиний король, спільно обраний і коронований одночасно і як король польс., і як великий князь лит. Вищим законод. органом конституювався спільний сейм та спільний сенат. Спільною мала бути зовн. політика. Нобілітет королівства і князівства отримували однакові права на всій території д-ви. Натомість кожна її частина зберігала власну структуру держ. посад, окремі збройні сили, фін. систему та скарб, власну монету. Спільний сейм був наділений правом ухвалювати особливі укази для Корони Польс. та Вел. князівства Лит. Для укр. воєводств була гарантована цілісність їхніх територій і непорушність місц. традицій. Надалі зберігали правову чинність Лит. статути. На території укр. воєводств руська мова проголошувалася мовою публічного й держ. спілкування «на вічні часи», всі місц. уряди і почесні титули могли надаватися лише місц. шляхтичам, яким також гарантувалися рівні з католиками права в отриманні загальнодерж. ура́дів і почестей.

Літ.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге. К., 2005; Bardach J. Z probłemów unii polsko-litewskiej // Studia z ustroju i prawa Wielkiego księstwa Litewskiego. Warszawa, 1970. *В. Горобець*

ЛЮ́КСЕМБУРҐ (Luxemburg) Роза (05.03.1871, Замостя, Польща — 15.01.1919, Берлін) — політик, публіцист, редактор, перекладач. Навч. у жіночій гімназії у Варшаві, студіювала право, філософію та економіку в ун-ті в Цюріху (1889–97). Доктор наук. Член нелег. групи «Пролетаріат» (Варшава) і польс. емігрантського с.-д. гуртка (Цюріх). Співзасновниця С.-д. партії Королівства Польс. та Литви (1893), член С.-д. партії Німеччини (СДПН, 1898–1914). Редактор часопису «Справа робітнича», співзасновниця журн. «Інтернаціонал» (1914). Неодноразово була заарештована рос. та нім. владою, загалом провела в ув'язненні бл. 4 років (Польща, 1906; Німеччина, 1913–16, із перервами). Лідер ліворадик. опозиції в СДПН, керівник курсів економіки у парт. школі. Опонентка Е. *Бернштейна* та К. *Каутського*, яких звинувачувала в ревізіонізмі та реформізмі. Пов'язувала розвиток *капіталізму* з імперіалізмом та мілітаризмом. Вважала масові політ. страйки найбільш ефективною зброєю пролетаріату. Після початку 1-ї світової війни вийшла з партії через незгоду з її проурядовою позицією. Співзасновниця і лідер групи «Інтернаціонал» (від 1914), «Союзу Спартака» (1914–19) і Нім. комуніст. партії (зима 1918–19). Виступала проти підтримки воєнної політики нім. уряду, за поразку Німеччини та перетворення імперіаліст. війни на класову. Засудила «декретований соціалізм», придушення дем. свобод, диктатуру та червоний терор у Рад. Росії. Піддала критиці Брест. мир, не соціаліст. аґрарну політику більшовиків та їхні поступки нац. рухам. Виступила проти утворення Комінтерну. Підтримала робітниче повстання у Берліні (січ. 1919). Заарештована під час придушення повстання урядовим військом, убита при перевезенні до в'язниці Моабіт.

Тв.: Luxemburg R. Gesammelte Werke. Berlin, 1974.

Літ.: Варски А. Роза Люксембург. Тактические проблемы революции. Гамбург, 1922; Laschitza A. Rosa Luxemburg. Im Lebensrausch, trotz alledem. Eine Biographie. Berlin, 2000; Лукач Г. Роза Люксембург как марксист // История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике. М., 2003. *В. Пономарьов*

ЛЮСТРА́ЦІЯ (з лат. lustratio — очищення через жертвопринošення) —принцип, який ввійшов у сучас. політ. практику ряду країн і пов'язаний із заходами, спрямованими на безвідмовне виключення з активного держ. життя і діяльності осіб, які займали в минулому керівні посади в тих чи ін. парт.-держ. системах. У країнах ЦСЄ — особлива процедура перевірки осіб, які займають відповідальні держ. посади, а також кандидатів на ці посади на предмет їх приналежності (в минулому) до керівництва комуніст. партій, служб держ. безпеки чи співпраці із цими службами. Л. проводиться на основі спец. законів (прийняті у 1990–93) особливими органами. Якщо у ході Л. встановлюються факти співпраці з тоталіт. режимом, особі надається вибір між добровільною відставкою (зі збереженням таємниці виявлених фактів) і примусовою відставкою (з публ. обнародуванням компрометувальної інформації). З-поміж пост комуніст. країн процедура Л. найвищого рівня досягла у Чехословаччині Закон про Л. був прийнятий 04.10.1991. Протягом 9-ти років його дії кол. парт. функціонери, офіцери кол. комуніст. таємної поліції та їхні колаборанти були повністю виведені з верхніх ешелонів цив. служб, суд. системи, органів прокуратури, нової служби безпеки, директорського складу держ. підприємств, управлін. апаратів Центр. банку, залізниці, вищих академ. посад, їм було заборонено обіймати полковничі та генеральські посади в армії. Проте люстрацією не були охоплені кандидати та депутати вищого законод. органу, а також міністри кол. комуніст. уряду. Укладачі закону про Л. виходили з того, що він не повинен бути інструментом помсти, а лише захисним механізмом нової *демократії*. В Угорщині у 1990 для проведення Л. була створена т. зв. «Історична комісія», завданням якої було виявлення та недопущення у владні органи осіб, які були причетні до терору проти угор. народу під час угор. антикомуніст. повстання 1956. Членів цієї комісії призначав міністр юстиції. У Польщі до 1993 до Сейму було внесено шість різних законопроектів про Л. Нині діє положення, що ніхто не може бути позбавлений права претендувати на будь-які посади в органах держ. управління чи законод. органі, але всі повинні складати люстраційні подання про співпрацю зі старими органами безпеки. У разі подання неправдивих даних про своє минуле кожна посадова особа може бути відсторонена від виконання своїх обов'язків Люстраційним судом.

Літ.: Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. Чернівці, 1998. *Г. Зеленько*

ЛЮ́ТЕР (Luther) Мартін (10.11.1483, Ейслебен, Саксонія — 18.02.1546, там само) богослов, ідеолог Реформації в Німеччині, один із засновників лютеранства. Ступінь магістра вільних наук отримав у Ерфурт. ун-ті (1505); вступив до августинського монастиря, розпочав викладати в ун-ті Віттенберга, де здобув ступінь д-ра теології (1512). Вивчення Біблії змусило Л. виступити з вимогою реформування котол. церкви, догматики і практик. В оприлюднених Л. 95 тезах (1517) міститься всебічна критика сучас. йому *католицизму* і сформульовано осн. положення його віровчення: виправдання вірою безпосередницької ролі духовенства у справі спасіння, виключний авторитет Біблії і заперечення такого за церковним Переданням, принцип заг. священства, спрощення культу. Після остаточного розриву з катол. церквою Л. опинився у центрі західноєвроп. реліг. і політ. боротьби. Спалення Л. папської булли про відлучення його від катол. церкви (1520) стало однією із знакових подій епохи Відродження, що знаменували емансипацію як людського духу, так і політ. влади від реліг. *авторитаризму*. Л. послідовно проводив ідею розмежування світської і духовної влади. *Релігія* і *політика* у Л. належать до різних «царств». Необхідність існування *держави* Л. обґрунтовує з позицій природного права: Божа справедливість пізнається через віру і не має рац. обґрунтування, а справедливість на землі віддається у руки д-ви. Виконуючи свої функції, д-ва не може апелювати до божественного права, а лише до «природного», тобто земних законів. Л. визнає за д-вою право придушувати революц. рухи, що як такі суперечать євангельським настановам ненасильства, любові до ворогів та особливого значення страждань. Водночас Л. визнає право народу на опір земній владі, якщо та порушує божественні закони. Визнаючи першість за владою духовною, Л. тлумачив владу світську в дусі Послання до римлян (13:1–7), де сказано, що «кожна людина нехай кориться владі вищій: нема бо влади, що не була б від Бога». Потребу у держ. інституціях викликає, за Л., схильність людської природи до гріха. Отож наявність богоустановленої *політичної влади* є виявом божественної любові до людей, оскільки стримує прояви гріховної людської природи (з цього виростає антропол. песимізм Л.). Лише досвід 20 ст., коли більша частина лютеранських теологів і церковних діячів опинилися серед апологетів нацист. режиму, змусив провідників лютеранства переосмислити традиц. інтерпретацію взаємовідносин між д-вою і релігією і заявити, що такого роду відносини можливі лише у випадку, коли світська влада є лібер.-дем., парлам.-респ. за своїм характером. Окреслена Л. концепція д-ви має передумовою розуміння віри як свободи. Л. говорить про «владу свободи», що зобов'язує людину любити ближнього і служити іншим і що стала наріжним каменем протестант. етики. «Мирське» покликання, професія — справа не світська і довільна, а є формою, у якій християн. свобода — у відповідь на поклик Бога — реалізує себе як служіння людям. Тогочас. христ.-іслам. конфлікт Л. інтерпретував в есхатологічній перспективі двобою між Богом і дияволом. У ставленні до *юдаїзму* виходив з переконання, що після реформування катол. церкви юдеї не можуть не перейти на лютеранство, і був вкрай невдоволений не бачачи ентузіазму юдеїв щодо цього. Переклад Л. Біблії нім. мовою та її повне видання (1534) знаменували утвердження норм загальнонім. літ. мови. Сформульований Л. принцип виключного значення Біблії, а відтак необхідність кожному вміти її читати, спричинив широкий розвиток початкової нар. освіти, в т. ч. серед жіноцтва. Визнання за людським розумом можливості пізнання сотвореного Богом світу (але не самого Бога) дало імпульс розвиткові природн. наук. Вагомим є внесок Л. в розвиток нім. муз. культури як релігійної, так і фольклорної.

Тв.: Luther's Works. Philadelphia: Fortress and St. Louis: Concordia, 1955–1986.

Літ.: Oberman H. Luther: Man Between God and the Devil. New-Haven; London, 1989; Рендторф Т. Власть свободы. Отношение протестантизма к государству и демократии // Социально-политическое измерение християнства. М., 1994. *Н. Кочан*

М

МААСТРИ́ХТСЬКИЙ ДО́ГОВІР — Договір про *Європейський Союз* (ЄС), підписаний державами-членами Європейських Співтовариств у Маастрихті (Нідерланди) 07.02.1992; він заснував ЄС, під єдиним інституціональним дахом якого були об'єднані Європейські Співтовариства, сфера Спільної зовн. політики й політики безпеки (СЗПБ), а також співробітництво у сфері правосуддя і внутр. справ. Договір розмежував соціально-екон. сектор, де Співтовариство має виключні повноваження, і політ. сектор із перевагою методів і механізмів міжурядової співпраці. М. д., який складався з 7 розділів і 53 статей, поєднав, охопив і модифікував попередні установчі договори, зокрема назва Європ. Екон. Співтовариства замінювалась на Європ. Співтовариство, що віддзеркалювало значне розширення завдань і сфери діяльності Співтовариства. Договір розширив повноваження ЄС у таких сферах, як охорона довкілля, дослідження і технол. розвиток, пром-сть, охорона здоров'я, транс'європ. мережі, захист споживачів, культура, освіта, профес. підготовка. У Договорі приділено значну увагу політиці екон. і соціального згуртування, засновано дорадчий К-т регіонів, передбачено створення Фонду згуртування для підтримки найбідніших країн ЄС. Договір визначив етапи заснування Екон. і валютного союзу та єдиної валюти в рамках ЄС та модифікував інституціональну систему Співтовариства: посилив бюджетні та законод. функції *Європарламенту*, зокрема шляхом запровадження законод. процедури «спільного рішення»; підвищив його роль при формуванні Комісії ЄС; продовжив час дії мандата Комісії до п'яти років і узгодив його з часом функціонування Європарламенту. Договір увів у ранг ін-ту Співтовариства Палату аудиторів (Рахункову палату), заснував посаду *Омбудсмана* з метою посилення захисту прав гр-н ЄС; також було поширено *голосування* кваліфікованою більшістю в Раді міністрів. Договір визначив принцип субсидіарності як фундам. принцип функціонування ЄС. У Договорі проголошувалася необхідність пост. координації *зовнішньої політики* держав-членів згідно з принципами і заг. напрямами, визначеними на сесіях Європ. Ради; держави-члени зобов'язувались утримуватися від дій, які суперечили інтересам ЄС або могли послабити його ефективність як єдиної сили в *міжнародних відносинах*. Нововведенням стало положення про співробітництво у сфері юстиції і внутр. справ, яке стосувалося перш за все проблем, пов'язаних із розбудовою «вільного простору без кордонів»: охорона зовн. кордонів ЄС, іммігрец. політика, надання притулку, візовий контроль, юрид. співробітництво, співробітництво органів охорони правопорядку, боротьба проти міжнар. злочинності. М. д. запровадив ін-т громадянства ЄС, яке доповнювало нац. громадянство і надавало його носіям певні цив. й політ. права, гарантувало свободу пересування й проживання на території держав-членів. Набуття чинності М. д. 01.11.1993 знаменувало народження ЄС, початок нового етапу в розвитку європ. інтеграції в напрямі розбудови єдиного політ., екон. і валютного союзу європ. держав. *Т. Шинкаренко*

МАЖОРИ́ТАРНА СИСТЕ́МА (франц. majoritaire, від majorité — більшість) — вид *виборчої системи*, за якої виборці у кожному окрузі голосують за окремого кандидата, а перемога дістається тому, хто здобув більшість голосів виборців округу. Варіаціями М. с. є М. с. відносної більшості (перемогу здобуває той кандидат, за якого було віддано більше голосів, ніж за його супротивників — «перший на фініші»), М. с. абс. більшості (проведення 2-го туру голосування, якщо у 1-му турі жоден з кандидатів не здобув принаймні 50 % плюс 1 голос виборців. Для кандидатів також може встановлюватися певний прохідний бар'єр і лише за умови його подолання перемагає той, хто при цьому ще й здобув більшість голосів). М. с. застосовується у багатьох країнах земної кулі. Приміром, вибори до Палати громад Великобританії відбуваються за принципом «перший на фініші», М. с. абс. більшості практикується у Франц. Республіці. Деякі країни з двохпалатною структурою вищого законод. органу практикують М. с. як систему виборів до однієї з палат, напр., США на виборах до сенату Конгресу. На виборах до ВР УРСР спочатку застосовувалася М. с. абс. більшості. За такою системою було обрано у 1990 склад ВР УРСР, який наступного року став першим складом ВР незалежної України. Вибори до ВР України 1994 проходили за М. с. відносної більшості, з подальшим проходженням до парламенту «перших на фініші». Вибори ж до ВР України III і IV скликань (1998 та 2002) відбувалися вже за змішаною мажорит.-пропорц. системою, за якої половина складу парламенту обиралася за мажорит. принципом, а друга половина — за парт. списками. Вибори до ВР України V (2006) і VI (2007) скликань проходили за суто пропорц. виборчою системою закритих списків.

Літ.: Мазур О. Виборчі системи: світовий досвід. Луганськ, 1999; Рудич Ф. М. Політологія. 2-ге вид. К., 2006; Балабан Р. В. Теорія виборчої системи. К., 2007. *І. Черінько*

МАЗЕ́ПА Іван Степанович (ймовірно 20.03.1639, с. Мазепинці, тепер Білоцерк. р-ну Київ. обл. — 22.09.1709, с. Варниця, побл. м. Бандери) — держ.-політ. і військ. діяч, дипломат, гетьман України в 1687–1709. Освіту здобував спочатку в Києво-Могил. академії, згодом навч. в Краків. академії, артилерійській школі Девентеру (Голандія), Варш. єзуїтському колегіумі. Під час освітньої подорожі Європою відвідував також ун-ти Франції, Німеччини та Італії. З кін. 1650-х певний час перебував при дворі польс. короля *Яна II Казимира*, виконував дип. доручення. Після зречення королем престолу в 1668 повернувся в Україну і поступив на службу до правобер. гетьмана П. *Дорошенка*. Невдовзі посів уря́д ген. осавула, виконував важливі дип. доручення. Під час поїздки до Криму і Туреччини в 1674 потрапив у полон до запорозьких козаків, які передали його опонентові Дорошенка лівобер. гетьману І. *Самойловичу*. Після нетривалого розслідування справи у Батурині й Москві отримав волю і поступив на приватну службу до Самойловича — спочатку як військ. товариш, проте дуже швидко просунувся по службовій ієрархії Війська Запорізького і посів уряд ген. осавула. Після позбавлення Самойловича гетьман. булави на Коломац. генеральній раді 1687 обраний гетьманом Лівобер. України. Статусні повноваження М. як гетьмана визначали положення укладеного з представником рос. уряду Коломац. договору, згодом дещо модифікованого після повалення влади регентші Софії Олексіївни і приходу до влади царів Івана і Петра Олексійовичів.

Прийшовши до влади, головну увагу у свій *внутрішній політиці* М. зосередив на подоланні чвар у середовищі козац. старшини, що набули особливого розмаху в роки т. зв. Руїни і не були остаточно подолані в гетьманування Самойловича, зміцненні центр. влади та підпорядкуванні їй старшини на полковому і сотенному рівні. У царині соціальних відносин наполегливо впроваджував модель соціально структурованого сусп-ва, виділення козац. старшини і *шляхти* в окрему привілейовану верству. Проводив масове роздавання вільних земель у приватні руки, підтримував перетворення провідної соціальної верстви на повноцінну європ. *еліту*. Водночас піклувався про те, аби володільницькі права державців не провокували накопичення в країні загрозливих для сусп. спокою протестних настроїв, намагався законодавчо обмежити розміри примусової праці підданих на користь свого пана, заборонити насильницьке обернення старшиною вільних селян і збіднілих рядових козаків у підданство, відбирання в них землі й угідь. У сфері військ. буд-ва великого значення надав розбудові вільнонайманого війська (т. зв. сердюцьких і компанійських полків), опікувався розвитком артилер. справи, на якій добре розумівся. Зберігаючи у своїх руках гетьман. булаву найдовше з-поміж усіх гетьманів, перетворився на найбагатшу людину козац. України. З наявних коштів здійснював щедрі пожалування правосл. монастирям, церквам і реліг. громадам як на теренах козац.

України, так і поза її межами. Опікувався розвитком освіти і науки, особливо дбайливо ставився до Києво-Могил. академії, яка в його гетьманування отримала від царя *Петра I* підтвердження її високого академ. статусу, на кошти М. також було збудовано кам'яний навч. корпус і Богоявленський собор Братського монастиря. Щедрі пожертви гетьмана сприяли появі цілого ряду визначних культових споруд у Києві й у всій Лівобер. Україні, що сформували особливий архітектурний стиль — козац. бароко. Благодійницькі пожертви М. сягали також Палестини, Сирії, Сербії, Волощини, Литви і Польщі.

Зовнішньополіт. діяльність М., згідно з положенням Коломац. договору, стосувалася лише порубіжних справ із сусідніми д-вами або ж ішла у фарватері рос. зовн. політики. Зокрема, впродовж 12 років М. допомагав Рос. д-ві поширювати впливи у пд. напрямі, ведучи довготривалу боротьбу з Оттоман. Портою і Крим. ханатом, за що 1700 був удостоєний найвищої нагороди Рос. д-ви — Ордена Андрія Первозванного. З поч. 18 ст. М. був втягнутий у розпочату Петром I Пн. війну 1700–21. Проте негат. для укр. інтересів розвиток міжнар. процесів у регіоні, загроза перенесення бойових дій на укр. терени, а також обмеження укр. автономії урядом Петра I та загроза у майбутньому її повного знищення змусили М. до пошуку альтернат. напрямів зовн. політики Гетьманату, що вилилася в налагодження стосунків з польс. королем Станіславом Ліщинським, а через нього і з представниками швед. короля *Карла XII*. Наближення театру воєнних дій між Росією та Швецією до укр. кордонів восени підштовхнуло М. до переходу на бік Карла XII. Формалізації укр.-швед. союзу, що де-факто постав 29.10.1708, було досягнуто після долучення до нього Запорозької Січі 23.03.1709. Укладена угода забезпечувала патронат Карла XII над Україною, підтвердження влади гетьмана М. над усіма укр. землями, збереження в недоторканності традиц. прав і вольностей усіх укр. станів. Після переходу М. на бік швед. короля Петро I 06.10.1708 скликав у Глухові військ. раду, яка позбавили М. булави та передала управління Гетьманатом І. *Скоропадському*. Остаточно ж владу над Україною М. втратив після поразки швед. армії під Полтавою 27.06.1709 і вимушеної еміграції на підвладні турец. султану землі — до Молдови, де й помер. Згодом тіло було перепоховане у м. Галац (тепер Румунія).

Літ.: Січинський В. Іван Мазепа. Людина і меценат. Філадельфія, 1951; Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. К., 2001; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. *В. Горобець*

МАЗЕ́ПА Ісаак Прохорович (16.08.1884, с. Костобобрів, тепер Семенів. р-ну Черніг. обл. — 18.03.1952, Аугсбург, Німеччина) — парт. і політ. діяч, історик Укр. революції. Освіту здобув у Петерб. ун-ті (1910). Спочатку перебував під ідейним впливом РУП, у кін. 1905 вступив до УСДРП, вів революц., у т. ч. нелегальну, роботу, активно цікавився нац. питанням. Після революції 1917 підтримував курс УЦР, був членом Катериносл. ради робітн. і солд. депутатів, членом Катериносл. міської думи. Після приходу до влади більшовиків М. намагався чинити перешкоди діяльності представників рад. влади, зокрема у питанні постачання продовольства до Росії. На поч. 1918 обраний членом губерн. земської управи. Після окупації України австро-нім. військами призначений головою ради місцевих укр. орг-цій, був ув'язнений гетьманцями. Звільнившись, приєднався до опозиц. гетьманатові сил, вітав відновлення *Української Народної Республіки*, підтримав праве крило *Директорії*. На 6-му з'їзді УСДРП (10–12.01.1919) виступив проти ідеї труд. рад і планів замирення з більшов. Москвою. Був обраний до складу ЦК УСДРП і секретарем ЦК. На Труд. конгресі України (23–28.01.1919) послідовно відстоював ідею дем. устрою УНР. З 09.04.1919 — міністр внутр. справ, а з 27.08.1919 — голова Ради народних міністрів УНР, взяв участь у Першому зимовому поході. На знак протесту проти підписаного С. *Петлюрою* Варш. договору (1920) залишив посаду прем'єра, а згодом вийшов з уряду і виїхав за кордон. В еміграції брав участь у соціаліст. русі, у діяльності Соціаліст. робітн. інтернаціоналу (був делегатом ряду його конгресів), займався наук. діяльністю, видав тритомну працю «Україна в огні й бурі революції» (1942). Наприкін. війни виїхав на зх. Німеччини, де продовжив літ. роботу. Створив укр. політ. представництво на чужині — Нац. раду, став її головою.

Літ.: Феденко П. Ісаак Мазепа в житті і політиці // Наше слово. 1973. Т. 3. Мюнхен; Лондон; Мазепа Ісаак Прохорович // Уряди України в XX ст. К., 2001. *В. Солдатенко*

«МАЗЕ́ПИНСТВО» (МАЗЕ́ПИНЦІ) — нині вживається на позначення руху за незалежність України. У статті «Малоросійство» Є. Маланюк називав його «яскравим запереченням, нещадним демаскуванням і найрадикальнішою реакцією» на «малоросійство». У рос. дискурсі, в якому і виник цей термін, вживається як зневажливий вираз на позначення нац.-визвольного руху українців у Рос. імперії. Термін у варіанті «М.» вперше вжито М. *Костомаровим* у книзі «Руїна. Мазепа. Мазепинці» на позначення прибічників гетьмана Івана *Мазепи*. Згодом у рос. дискурсі «мазепинцями» стали називати всіх українців, яких підозрювали у нелояльності до режиму. Термін набув найбільшого вжитку наприкін. 19 — на поч. 20 ст. з поширенням національно-визвольного руху в Україні. На противагу «мазепинцям», рос. націоналісти почали вживати термін «богданівці» у пам'ять Богдана *Хмельницького*, постать якого символізувала характерний для рос. історіографії міф про «приєднання України до Москви». Прихильники москвофільського руху в Галичині на початку 20 ст. та рос. офіц. влада називали «мазепинцями» також своїх супротивників українофілів, прихильників незалежного розвитку України, її культури та мови. Пізніше на зміну ярлику «мазепинці» з анал. змістом почали вживати терміни «петлюрівці» та «бандерівці», якими позначали прихильників незалежності України у 20 ст.

Літ.: Костомаров Н. И. Мазепинцы. Русская мисль. 1884. № 1; Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы. М., 1995; Субтельний О. Мазепинці. К., 1994. *О. Рафальський*

МАЗЛА́Х Сергій Михайлович (справж. ім'я — Сергій Григорович Робсман; 21.01.1878, с. Іванівка, тепер Антрацит. р-ну Луган. обл. — 26.11.1937, Москва) — політ. діяч, один із фундаторів *націонал-комунізму українського*. Закінчив 2-класне нар. училище. З 16 років працював розвізником хліба на руднику, підробляв репетиторством. 1899 пристав до рос. с.-д. руху, згодом — РСДРП. 1901–04 на військ. службі в м. Одесі. З лют. 1904 до лип. 1907 — політемігрант у Швейцарії, вільний слухач Берн. та Женев. ун-тів. Нелег. повернувся до Росії (1907), вчителював у м. Мстиславлі (Смол. губ.) та в м. Полтаві, з 1912 статистик Полт. губернаторського земства. Після Лют. революції 1917 — член к-ту Полт. орг-ції РСДРП. Після її розколу (серп. 1917) на меншов. і більшов. — голова к-ту останньої. Одночасно — голова місц. профспілки друкарів, гласний міської думи, член її управи. Разом із В. *Шахраєм* заснував більшов. газ. «Молот». У своїй політ. практиці того часу М. не завжди поділяв більшов. екстремізм, раз у раз схиляючись до дем. методів. Відмінною від більшості однопартійців була позиція М. і в укр. питанні: він публічно підтримував 1-й і 3-й Універсали УЦР, визнаючи її вищим органом влади в Україні й водночас висуваючи ідею її трансформування шляхом виборів в Українську Центральну Раду робітн., сел. та солд. депутатів. У січ.–берез. 1918 М. — губкомісар фінансів Полтавщини. З наступом нім.-укр. військ евакуювався до Саратова в Росії, де очолював місцеві губ. колегію у справах полонених та біженців і підвідділ укр. відділу наркомату національностей РСФСР. Тут разом із В. Шахраєм, якого всебічно підтримував, написав і опублікував книгу — політ. памфлет «До хвилі. Що діється на Вкраїні і з Україною?» (лют. 1919). У ній всебічно, переважно з позицій *марксизму*, обґрунтовувалися держ. усамостійнення і соборність України, а успіх соціальної революції ставився у залежність від розв'язання нац. питання (а не навпаки — що було постулатом марксизму і рос. комунізму). Звідси висновок: «Україна повинна бути і буде (якщо соціаліст. революція і соціалізм не фраза і не шарлатанство) єдиною і самостійною». Автори викривали російсько-шовіністичне спрямування провідної течії у новоствореній КП(б)У — т. зв. «катеринославців». Але, не зупиняючись на цьому, твердили, що «Катеринославом пахне і в Москві» й відкрито полемізували щодо нац. питання з В. *Леніним*, висуваючи імператив створення замість КП(б)У політ. і орг. самостійної Укр. компартії (більшовиків). Ця книга засвідчила не лише появу першої опозиції з нац. питання у КП(б)У–РКП(б) — т. зв. «національного ухилу», але і перший у світовій історії послідовний прояв націонал-комунізму як ідеології та політ. течії (виключаючи більшовизм, що був власне рос. великодержавним націонал-комунізмом) і роль Шахрая та М. як його засновників. На поч. берез. 1919 ЦК КП(б)У виключив М. з партії, заборонив усяку роботу в держустановах і намагався вислати за межі України, куди він щойно повернувся. Книгу «До хвилі...» вилучали та знищували. Та М. невдовзі подав апеляцію до ЦК РКП і був поновлений у ній (трав. 1919). Працював у м. Полтаві зав. губкомунгоспом та на ін. рад. посадах. З груд. 1919 до трав. 1920 — член бюро губкому КП(б)У, редактор газ. «Власть Советов» і губкомісар продовольства Полтавщини. Після того як на поч. 1920, раніше ніж Ленін, запропонував фактично скасувати продрозкладку і дозволити вільну торгівлю хлібом, на вимогу ЦК КП(б)У усунутий з Полтавщини. Відтак до берез. 1922 працював у м. Бахмуті Дон. губ.: заст. голови губвиконкому, одночасно — член колегії губчека і редактор газ. «Всероссийская кочегарка», зав. губстатбюро (до берез. 1922). Затим у Харкові: у комісії ЦК КП(б)У з підготовки партперепису; з берез. 1923 до черв. 1924 — керував орг-цією з матер.-тех. постачання — «Донбасторг» і одночасно був редактором журн. «Хозяйство Донбасса» та «Знання». Потім — керівничий Центр. статист. управління — член Раднаркому УСРР (до трав. 1927). На цій посаді висловлювався за ліквідацію воєнно-комуністичних ін-тів (напр. комнезамів), активно українізував кадри держстатистики. Опісля був членом колегій і керівником управлінь кількох наркоматів УСРР. З берез. 1931 у Москві — заст. нач. Центр. управління народногосп. обліку Держплану СРСР, з 1933 — нач. управління обліку і звітності К-ту заготівель при РНК СССР. 07.08.1937 заарештований органами НКВС. За сфабрикованими звинуваченнями: участь у «контрреволюційній організації правих», «український націоналізм» — приречений до страти і розстріляний. Аж до свого кінця комуніст. режим в СРСР намагався не допустити позит. згадки навіть імені М., про що серед іншого свідчить постанова Політбюро ЦК КПУ від 30.03.1988.

Літ.: Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине // Летопись революции. 1922. № 1; Майстренко І. Про книгу «До хвилі» та її авторів // Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. Н.-Й., 1967; Юренко О. Із мороку забуття... (Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович) //Реабілітовані історією. К., Полтава, 1992.

О. Юренко

МАЙСТРЕ́НКО Іван Васильович (28.08.1899, Опішнє, тепер Опішня Полт. обл. — 18.11.1984, Мюнхен) — політ. та громад. діяч, історик, економіст, політолог, публіцист. Закінчив Великосорочинську учительську семінарію (1918), Харків. ін-т нар. госп-ва (1924). До 1917 — учасник нелег. учнівської укр. орг-ції «Юнацька спілка», з 1917 — член Укр. партії соціалістів-революціонерів, 1918–20 — член партії боротьбистів, керівник її орг-ції у Кобеляц. пов. на Полтавщині. Учасник антигетьман. та антиденікін. підпільного та повстан. руху. У 1920 у складі частини боротьбистів перейшов до КП(б)У, де невдовзі підтримав самостійницьку фракцію федералістів. У лип. 1920 М. ініціював перехід більшості парт.-рад. активу повіту (22 особи) до альтернат. більшовикам УКП, що обстоювала держ. незалежність Укр. рад. республіки, працював як її профес. функціонер. З 1921 — канд. у члени ЦК УКП, один з організаторів т. зв. лівої фракції у ній (1923–25), яка сприяла ліквідації партії. Після цього у 1925–36 М. знову член КП(б)У, працював журналістом та економістом. 1930–31 редактор першої українізованої в Одесі газ. «Чорноморська комуна», 1931–36 заст. директора Всеукр. комуніст. ін-ту журналістики у Харкові, професор. У груд. 1936 заарештований, засуджений «за контреволюційну агітацію» та етапований до табору у Зх. Сибір. В ув'язненні до кін. 1940. Під час 2-ї світової війни М. директор Київ. капели бандуристів ім. Шевченка, з якою був засланий нацистами до табору в Німеччині (1942–43). Потім працював в укр. пресі на окупованій території та в Німеччині, контактував з підпіллям ОУН(М). З 1944 в еміграції у Німеччині, де 1946 разом з І. *Багряним*, Б. Левицьким, С. Підгайним, Г. Костюком та ін. організував УРДП. Після її розколу (1948) увійшов до керівництва т. зв. лівої УРДП, що стояла на позиціях революц. соціалізму та нац. визволення України, її провідний ідеолог. 1949–60 редагував парт. друк. орган — місячник «Вперед». Належачи до найлівішої політ. течії укр. еміграції, М. у повоєнні десятиліття ідеологічно просувався від націонал-комунізму до європ. дем. соціалізму. Співпрацював з репрезентантами лівих, соціаліст., поглядів у середовищі Укр. гол. визвольної ради (І. Мітринга, М. Стиранка та ін.), провадив діалог і дискусію з ідеологами повоєнної УПА в Україні (П. Полтава, О. Горновий) і одночасно виступав рішучим супротивником тоталіт. ідей інтегрального націоналізму, політ. гегемонії ОУН(Б) та методів її роботи. Тяглість з револ. традицією укр. націонал-комуністів підштовхувала М. від кін. 1940-х аж по 1960-ті до політ. контактів з В. *Винниченком*, югосл. та кит. комуністами, європ. та латиноамер. послідовниками Л. *Троцького*. При цьому він був принциповим опонентом сталінізму і післясталінського режиму в СРСР. Його він характеризував як держ. капіталізм, а у міжнар. аспекті — більшов. бонапартизм, вказуючи на іманентну і необхідну для нього мілітарну експансію. М. був також послідовним і безкомпромісним критиком нац. політики РКП(б) — ВКП(б) — КПРС. Доказово викривав її великодержавно-шовініст. і, зокрема, антиукр. характер у своїх численних публіцист. і наук. працях. З 1963 М. професор екон. фак-ту Укр. тех.-госп. ін-ту в Мюнхені, згодом декан, 1979–84 — ректор. Автор праць на істор., екон. і соціальні теми, особливу увагу приділяв її нац.-політ. аспекту. У політ. діяльності й публікаціях часто виступав під псевдонімами: І. Далекий, І. Зерницький, Радченко, Авгур, Гребінка, Котляр, Корсун, Бабенко та ін.

Тв.: Аграрна політика більшовиків за п'ятдесят років революції. Мюнхен, 1967; Історія Комуністичної партії України. Мюнхен, 1979; Історія мого покоління. Спогади учасника револ. подій в Україні. Едмонтон, 1985; Bolshevist bonapartism. Geneva, 1948; Borotbism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism. New-York, 1954.

Літ.: Юренко О. П. Іван Майстренко: життя, наукова і публіцистична спадщина // Укр. іст. журн. 1999. № 6. *О. Юренко*

МАКІАВЕ́ЛЛІ (Makiavelli) Нікколо ді Бернардо (03.05.1469, Флоренція — 21.06.1527, там само) — політ. мислитель і держ. діяч, фундатор політ. теорії Нового часу, який першим запропонував виокремити науку про політику як окрему галузь. У молоді роки вів світський спосіб життя, був близьким до сім'ї магнатів Медичі. Після вигнання Медичі з Флоренції у 1496 став займатися практичною *політичною діяльністю*. У 1498–1512 був секретарем Ради десяти Флорент. республіки. Після повернення до влади Медичі був усунений з посади й ув'язнений за звинуваченням в участі у держ. заколоті. Був звільнений завдяки амністії, оголошеної у зв'язку з обранням на папський престол Лева X, і висланий у власний маєток побл. Флоренції, де написав найбільш визначні істор.-політ. твори: «Міркування на першу декаду Тита Лівія», «Государ», «Історія Флоренції», «Про те, як належить поводитися з повсталими мешканцями Вальдик'яни» та ін. Дослідник творчості М. де Санктис аналізує його праці «Десятиріччя», «Про випадок», «Про фортуну», «Про невдячність», «Про честолюбство», в яких визначені важливі погляди на політ. та істор. проблеми. М. закінчив своє життя в бідності й забутті. Лише пізніше нащадки зробили на його пам'ятнику напис: «Ім'я його вище від усіх похвал».

М. першим дійшов висновку про те, що людина, а не Бог, є центром Всесвіту. Його ідеал держ. устрою — сильна централізована республіка, де *влада* належить народу (трудівникам, буржуазії, *інтелігенції*) з дем. обраним *главою держави*, який, враховуючи природні негат. якості людини (злість, агресивність, владолюбство, жадібність, брехливість, боягузтво, легкодухість, невдячність, зрадництво, лицемірство, ненависть, нестриманість у потребах і бажаннях тощо), має бути «лисом, щоб бачити гадів, і левом, щоб нищити вовків». Для об'єднання усп-ва правитель може використовувати будь-які, в т. ч. аморальні та антигуманні, засоби (див. *Макіавеллізм*). Але, аналізуючи становище тогочас. роздрібненої Італії, в якій численні дрібні герцогства, королівства та республіки перебували в стані безперервної ворожнечі, чим користувалися сильні пн. сусіди (Франція та Австрія), державницько-владні погляди М. треба сприймати в контексті реалій його часу. Мислитель був глибоко переконаний, що для об'єднання Італії та її захисту від іноземних пограбувань необхідна сильна, необмежена диктатура володаря. Політ. теорія М. пройнята патріотизмом, в основі якого є прогресивна ідея нац. об'єднання Італії. Мислитель відокремлював владу від моралі, *релігії* і філософії, утверджуючи *державу* як авторитетну систему цінностей. Він розглядав д-ву не як форму держ. устрою — *монархію, аристократію, демократію* тощо, а як специфічно організовану *політичну владу*. М. одним з перших обґрунтував теорію державотворення на основі концепції «природи людини», в якій тісно поєднуються інстинкти егоїзму та самозбереження. Згідно з думкою М., негат. природні якості людини та необхідність їх насильницького приборкання й зумовили появу д-ви як ін-ту примусу й управління. Будучи палким прихильником респ. устрою, М. вважав, що д-ва стане справді могутньою і виправдає своє покликання, якщо правитель відкине закони і принципи моралі й встановить правову авторит. *диктатуру*. У трактаті «Про військове мистецтво» (1520) М. доводив необхідність регулярної армії для захисту країни від зовн. ворога і заради об'єднання її внутр. сил. М. різко засуджував політику феод. панства і Ватикану, які перешкоджали формуванню єдиної італ. д-ви. Обстоюючи пріоритет світської влади, мислитель гостро критикував духовенство, а *дворянство* закликав знищити зовсім. Водночас М. не відгороджується глухою стіною від традицій своїх земляків-гуманістів. Він неодноразово вказував на полярність інтересів бідних і багатих, говорив про справедливість і досконалий держ. устрій, який повинен забезпечити політ. свободу людини, дем. міське самоврядування. На думку М., тільки сильна республіка здатна забезпечити і гарантувати своїм гр-нам свободу і рівність у розвитку особистих здібностей, формувати в людини любов до заг. блага і необхідні громадян. чесноти. Таким чином, відокремлюючи владу від моралі, релігії і філософії, М. утверджував д-ву як правову міцну систему управління усп-вом.

Центр. місце в політ. філософії М. посідає ідея пост. кругообігу подій, який відбувається від хаосу зовн. обставин до свідомо визначеного людиною впливу на обставини, а потім зовн. обставини знову відтворюють хаос подій стосовно мети, бажань і мрій особи. Боротьба між людьми за реалізацію власних інтересів повною мірою виявляється у примноженні власності — гаранта тимчас. підкорення обставин індивіду. Обставини, які дають змогу особам реалізувати свої владні наміри, в окремих випадках можуть бути сприятливими. Збіг сприятливих обставин М. називає «фортуною». Диференціація сприятливих і несприятливих обставин у свідомості дає можливість особі самій втручатися в закони фортуни, створювати самостійно тимчас. умови для виникнення сприятливих обставин. Таким чином, мислитель відкидає теол. концепцію розуміння держ. влади і віддає пальму першості персональній діяльності політика поряд з прав. законодавством. Розглядаючи процеси створення сприятливих обставин засобами політики, М. дає заг. характеристику властивостям політ. діяча, який може досягти успіху. На думку мислителя, політик не повинен бути обмежений штучними умовами: правом, релігією, власними уявленнями, обіцянками, а має керуватися лише відображенням реальних фактів, створювати умови для виникнення сприятливих обставин власного існування, нав'язувати світові свій порядок. Вагомий внесок М. у дослідження політ. *лідерства* пов'язаний з розробкою цілого кодексу поведінки і діяльності лідера-монарха, а також його взаємовідносин з прихильниками та сподвижниками. М. переніс проблему політ. лідерства з царини уявлення і належного в царину реального життя, виявивши природу, функції, технологію і зміст лідерства. Мислитель був переконаний, що осн. мотивами поведінки людей у усп-ві є страх і любов. Крім цього, володар має пам'ятати про честолюбство, яке притаманне кожній людині. Тому технологія стабільного лідерства міститься в умілому сполученні засобів заохочення й покарання, причому покарання повинні переважати. М. визначив функції політ. лідера: забезпечення громад. ладу і стабільність у сусп-ві; взаємозв'язок різноманітних інтересів; мобілізація народу на вирішення загальнонац. завдань. Загалом лідерська теорія М. ґрунтується на таких положеннях: 1) влада володаря базується на всеосяжній підтримці прихильників; 2) знання підлеглими мети політ. лідера і здатність її виконувати; 3) володар повинен мати непохитну волю і життєздатність; 4) правитель — завжди взірець мудрості й справедливості для своїх прихильників. Практ. поради М. для правителів високо цінували *Кромвель*, *Наполеон*, *Сталін* та ін.

Тв.: Флорентийські хроніки. Державець. К., 1998.

Літ.: Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. К., 2006; Capponi N. An Unlikely Prince: The Life and Times of Machiavelli. Cambridge, 2010. *А. Пахарєв*

МАКІАВЕЛЛІ́ЗМ — схема поведінки, що нехтує нормами моралі для досягнення політ. мети. М. пов'язаний з ім'ям Н. *Макіавеллі*, прибічника сильної держ. влади, що прагнув знайти новий тип політ. діяча, визначити роль особистості в політ. історії, виявити межі особистої *влади*, сформулювати закономірності *політичного режиму*, закласти основи політ. мистецтва, визначити межі повноважень верховного суверена в нових умовах. Характерною ознакою М. є теза «мета виправдовує засоби», що є виправданням будь-яких засобів досягнення поставленої мети, включаючи віроломство, підступність, жорстокість, обман політ. супротивника. Вона знайшла застосування в пізнішій сусп. практиці ідеологів *абсолютизму* та *тоталітаризму*, що вважали гол. механізмом боротьби і здійснення влади — силу, яка дозволяє гарантувати стабільність влади. Мислитель розглядав *державу* в динаміці, в якій взаємодіють різні сили, що беруть участь у політ. процесі. Його ідеалом була сильна держ. влада, втілена у «новому принципаті», що ґрунтується на «роз'єднанні» *політичної влади*, тобто на дотриманні таких порядків, за яких нар. збори є засобом обмеження влади нобілітету. Мета, якої прагнув досягти Н. Макіавеллі, була прогресивною, однак він не добирав засобів, ігнорував мораль, в основу *політики* ставив цинізм, а відділивши політику від *релігії* і моралі, перевернув основи *політичної свідомості*. У соціальній дійсності М. дістає підґрунтя для існування у вузькій соціальній базі, на яку спирається влада і політика, що суперечить загальнонародним інтересам. Засобом проти М. є участь у *політичній діяльності* представників народу, демократичність як самої політики, так і способу підбору політиків, орієнтованих на сусп. користь і успіх у досягненні поставлених завдань.

Літ.: Макиавелли Н. Сочинения. Т. 1. М., 1934; Germino D. Machiavelli to Marx: Modern Western polil. thought. Chicago; London, 1979; Heers J. Machiavel. Paris, 1985; Лозовицький О. С. Генеза гуманістичної ідеології Епохи Відродження// Історія України. 2003. № 21–22. *О. Лозовицький*

МА́КІНДЕР (Mackinder) Ґалфорд Джон, сер (15.02.1861, Гейнсборо, Великобританія — 06.03.1947, Паркстоун, там само) — політ. географ, історик і теоретик *міжнародних відносин*. Закінчив Граматичну школу королеви Єлизавети, Епсом-коледж і коледж Церкви Христа Оксфорд. ун-ту. З 1887 викладав географію в Оксфорд. ун-ті; був співзасновником Лонд. школи економіки і політ. наук. У 1904 виступив на засіданні Королів. географ. т-ва з доповіддю «Географічна вісь історії» (Geographical pivot of history), нерідко публікація саме цієї доповіді розглядається початком *геополітики* як науки, хоча сам М. не використовував цей термін. В основу моделі вчений поклав геополіт. диференціацію світу, в якому він виділив три зони: 1) осьовий регіон, що ототожнювався перш за все з тер. Рос. імперії й прилеглих до неї земель; співвітчизник автора даної теорії Дж. Фергів у 1915 назвав цей регіон «Хартленд» (англ. Heartland — серцевинна земля); цей термін міцно увійшов у геополіт. понятійний апарат; 2) друга зона, згідно диференціації М., включає в себе Німеччину, Австро-Угорщину, Осман. імперію, Брит. Індію й Китай, тобто гол. країни, що займали узбережжя Євразії на Зх., Пд. й Сх. Даний регіон був названий внутр. або «окраїнним півмісяцем»; 3) третя зона — «зовнішній півмісяць», до складу якого геополітик включив Британію, Пд. Африку, Австралію, США, Канаду і Японію, тобто провідні д-ви морського світу. М. виділив також т. зв. Світовий Острів, до якого включив Хартленд і «внутрішній півмісяць», тобто Євразію, а також прилеглу близько до неї Африку, за винятком її пд. частини. Теор. побудова М. являла собою першу глобальну геополіт. модель розвитку світової системи, яка в той час ще не сформувалася повністю як єдиний і цілісний феномен. У 1919 — відразу після закінчення 1-ї світової війни виходить друга його праця — «Демократичні ідеали і реальність», де він сформулював принциповий геополіт. постулат: «Хто контролює Східну Європу, той домінує над Хартлендом; хто контролює Хартленд, той домінує над Світовим островом (тобто Євразією й Африкою); хто контролює Світовий острів, той домінує над світом». У 1943 виходить остання, третя праця М. — стаття «Географічна завершеність земної кулі і досягнення миру», де кардинально переглядається майбутній світовий устрій після закінчення 2-ї світової війни. У ній вводить нову геополіт. вісь — США, обґрунтував ідею геополіт. блоків і напророчив становлення біполярності, що обертається навколо двох осей Хартленда, що конфронтують одна проти одної, — США і СРСР. Тому М. прийнято вважати основоположником теорії Атлантизму.

Літ.: Brian W. Blouet. Halford Mackinder: a biography. Texas A&M University Press, 1987; Brian W. Blouet. Global Geostrategy: Mackinder and the Defence of the West. New York, 2005. *В. Манжола, С. Божко*

МАЛОРО́СІЙСТВО — 1) психол. комплекс меншовартості, в основі якого лежить негат. або зневажливе і байдуже ставлення деяких представників укр. спільноти до своєї нац. культури, д-ви, історико-сусп. традицій. Коли протиставляється своя «провінціальна», «відстала», «недорозвинена» культура «цивілізованим», «вищим», «розвиненим» імперським культурам (рос., австр., польс., угор. та ін.); 2) ідеологія укр. за походженням еліти (інтелектуалів, інтелігенції) на різних етапах історії (передусім у 18–20 ст.), яка визнавала першість рос. культури, політики, історико-держ. інтересу над завданнями вироблення і культивування осібної укр. культури, самостійного політ.-держ. буд-ва, додержання власного укр. держ. інтересу. Вона стверджувала підпорядкованість укр. життя завданням рос. політики. Поняття М. в широкому сенсі іноді екстрополюють на ранньомодерні часи (пізнє Середньовіччя), пояснюючи подвійну нац. самоідентифікацію земельної аристократії України. Відома формула «Gente Ruthenus, Natione Polonus» (народжений українцем за національністю (політично) поляк), що потім модифікувалася у формулу «за походженням українець, політично росіянин» у своїй основі також мала комплекс М.

Хоч така поширена версія трактовки поняття радше варто розглядати як анахронізм. М. як істор. явище передусім належить 19 ст., а пережитки його ми відчуваємо й у наші дні. Його запровадження у мовленнєвий обіг збігається з добою постання укр. питання, на час переходу від ідеології староукр. козакофільської Гетьманщини до новітнього нац. дискурсу. Лідери *Кирило-Мефодіївського товариства* М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко запровадили розрізнення на українців, як нової якості нар. свідомості, та малоросів — людей, які змирилися з національною асиміляцією автохтонного населення України і сповідують імперські цінності й держ. ідеологію «триєдиної нації» (великоруси, білоруси, малоруси, які усі разом становлять один «русский народ»). Проте до поч. 1890-х М. не мало однозначно негат. сприйняття. Молодий М. *Грушевський* у гімназичний період життя пише вірш «Я малорос» (1883), у якому це поняття трактує з патріотичної точки зору і вживає як синонім до українець. Українофільський період визвольного руху був за своєю політ. спрямованістю малоросійським. Лише коли нац. рух вступив у політ. фазу й молоде покоління розриває з українофільським культурництвом, переходить на укр. позиції — сповідує культурно-політ. окремішність, М. стає однозначно негат. епітетом, ним таврується стара інтелігенція, яка намагалася працювати на своєму і рос. культ. полі. Ідея укр. П'ємонту і плекання соборницької укр. культури, діяльність НТШ поклали початок послідовної і всеосяжної боротьби з М. як віджилим явищем сусп. філософії. Багато в цьому напрямі зробив М. Грушевський, який присвятив низку статей в «Літературно-науковому віснику» у часи Першої рос. революції (1905–07) та у передвоєнний період для поборення ідеології капітуляції перед «історичними націями» з боку провідних діячів сусп-ва по обох берегах Збруча. Після визвольних змагань 1917–21 саме М. більшості керівництва укр. революцією називали гол. причиною поразки визвольних змагань. З цієї проблеми багато разів висловлювалися ідеологи інтегрального націоналізму *Д. Донцов*, Р. Бжеський та ін. У рад. Україні речником боротьби з М. був у 1920-х М. *Хвильовий*. М. мало в Україні багато підвидів. На підавстрійській Україні воно виявлялося у москвофільстві або рутенстві світських діячів (*Галицько-Руська матиця*, Ставропіг. ін-т) або «святоюрстві» — російськофільській політиці греко-катол. церкви у період до митрополитування Андрея *Шептицького*. У Закарпатті — чехофільській політиці місц. москвофілів у міжвоєнний період та мадярофільській політиці греко-католиків на території, заселеній мадярами. Угорських «малоросів» називали мадяронами. Сучасне М. має міцне коріння на Пд. і Сх. України, де найбільші впливи рос. культури.

Літ.: Маланюк Є. Малоросійство // Маланюк Є. Книга спостережень. Т. 2. Торонто, 1966; Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. К., 2000; Грушевський М. Самоотвержение малороссиян // Грушевський М. Твори. У 50 т. Т. 1, Львів, 2002.

І. Гирич

МАЛЬТУЗІА́НСТВО — теорія, створена в кін. 18 ст. англ. економістом і священиком Т. Мальтусом (1766–1834), що пояснює добробут населення перш за все природними законами народонаселення. У класичній праці «Ессе про принципи народонаселення» (1798) він стверджує, що тенденція зростання народонаселення відбувається в геометричній прогресії, тоді як засоби для існування можуть збільшуватися лише в арифметичній прогресії. Саме тому темпи зростання к-сті населення значно випереджають темпи збільшення виробництва («мальтузіанська пастка»). Механізмом вирівнювання цього процесу виступають природні фактори — нестача харчів, голод, зубожіння, епідемії, катаклізми, а також війни та нерозважливий спосіб життя людей (напр. «закон спаду родючості землі»). Таким чином сутність доктрини зводиться до того, що лише подальше зубожіння зменшить к-сть злидарів. Його погляди здобули чимало прихильників і відіграли важливу роль у формуванні теорії природного добору, адже за умов «надмірного тиску населення» «виживає найпристосованіший». Згодом ідеї М. трансформувалися до вимог сучасності, де поряд із природними регуляторами працюють штучні механізми контролю. Теорія, яка на цій основі пояснює необхідність раціонального регулювання к-сті населення шляхом контролю й обмеження народження, дістала назву неомальтузіанство. Активне поширення останнім часом його різноманітних концепцій (теорія «оптимуму населення» Г. Брауна, Дж. Боннера, твердження П. Ерліха і Г. Тейлора про зростання народонаселення як єдиної причини екол. кризи, ідеї А. Пікока, У. Фоґта, К. Боулдінґа, Г. Бутуля, Ф. Осборна тощо) зумовлене стрімкими темпами приросту населення на землі (особливо в країнах Азії та Африки — КНР, Індія, Бангладеш, Нігерія та ін.), загострення екол. проблем, зростання розриву рівня життя між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються. Доповнюючи положення М. і неомальтузіанства факторами згубного впливу наук.-тех. прогресу, *Римський клуб* (А. Печчеї, Д. Медоуз, Е. Пестель, А. Кінг, Б. Шнайдер, Б. Гаврилишин та ін.) виступає одним із осн. прихильників теорії екологізму.

Літ.: Мальтус Томас Роберт. Опыт о законе народонаселения // Антология экономическом классики. М., 1993; Лісовицький В. Історія економічних вчень. К., 2009.

Л. Угрин

МАНДА́Т (лат. mandatum — доручення, від mandare — доручати, довіряти, передавати) — 1) у Давн. Римі — різновид імператорських конституцій (законів), сутність якого полягала у повноваженнях чи інструкціях, наданих імператором своїм намісникам у провінціях або ін. чиновникам; 2) у рим. праві — цив.-прав. договір (угода), згідно з яким одна особа (манданс — довіритель) доручала, а ін. особа (мантадарій — повірений) приймала на себе виконання якихось дій або функцій; 3) у широкому розумінні — повноваження, наказ, доручення бути представником волі та інтересів особи, об'єднання людей, *суспільства*, *держави* та її органів виступати від їх імені; 4) правові відносини, що виникають та існують у зв'язку із представництвом за відповідним М.; 5) док-т, що посвідчує повноваження особи, органу, установи тощо, яким вони надані, із зазначенням строку дії цих повноважень. Учасниками (суб'єктами) відносин, що виникають у зв'язку з М., є: мандатарій — фіз. або юрид. особа, яка бере на себе виконання доручень ін. особи — мандатора, що пов'язано із здійсненням певних дій, які мають юрид. значення; мандатор — фіз. або юрид. особа, держ. орган, установа тощо, яка дає юрид. доручення ін. суб'єктові й наділяє його відповідними повноваженнями.

Осн. видами М. є: 1) представн. — доручення, повноваження, що виникають та існують у зв'язку з представництвом; 2) депут. — зміст відповідних повноважень, що надаються депутату виборцями шляхом його підтримки на виборах; публічна функція, якої набуває депутат (член) представн. органу *державної влади* у зв'язку з його обранням і наділенням певними повноваженнями. Сучас. представництво, що здійснюється членами *парламенту*, за своєю природою має політ., а за змістом — конст.-правовий характер. Тому депутат — не посада на *державній службі*, за яку отримується заробітна плата, а почесна політ. служба на підставі депутат. мандата (відповідних повноважень), здійсненню якої матеріально має сприяти певна спец. депут. винагорода. На реалізацію депут. М. спрямований також депут. індемнітет та імунітет. Практично в усіх парламентах розвинених країн визначений і визнаний загальнонац. або вільний деп. мандат. Це означає, що кожен депутат вважається повноважним представником усього народу, а не виборців конкр. виборчого округу; у своїй діяльності він не пов'язаний жодним наказом і не може бути достроково відкликаний виборцями. Антиподом вільного М. є імперат. М., який був визнаний у теорії і практиці рад. системи держ. влади. У конст. теорії і політології загальнонац. М. зазвичай розглядається як такий, що найповніше забезпечує депутатові можливості займатися справами, віднесеними до компетенції парламенту. Він надає діяльності представника політ. характеру і не зводить його до рівня уповноваженого у місц. справах. З ін. боку, за наявності імперат. М. встановлюється зовні тісніший зв'язок між депутатом і виборцями. Однак відсутність імперат. М. у депутата не означає, що між ним і його безпосередніми виборцями не існує прямого зв'язку, оскільки від активності депутата у виборчому окрузі багато в чому залежатиме його парлам. кар'єра. Дія депут. М., як правило, пов'язується зі складанням представником спец. присяги в парламенті або перед самим парламентом. Відповідний припис міститься у ст. 79 *Конституції України*, де, зокрема, викладено текст присяги нар. депутатів України; 3) у міжнар. публічному праві — повноваження на управління територіями, які внаслідок 1-ї світової війни 1914–18 перестали бути колоніями Німеччини (у Центр. Африці) та кол. Осман. імперії (ряд араб. територій) і були передані *Лігою Націй* під управління д-в Антанти — мандатаріїв — Бельгії, Великобританії, Франції, Японії та ін. Фактично мандатна система являла собою особливу форму *анексії* територій, що стали об'єктом колоніальної політики великих європ. д-в у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. і опинилися в колоніальній залежності від них. М. Ліги Націй відрізнялися відповідно до стадії розвитку підопічної території, її геогр. розташування, екон. умов, ін. подібних обставин і були поділені на три класи: М. А застосовувався до кол. володінь Осман. імперії, статус яких наближався до статусу протекторату; М. В — до колоній у Центр. Африці, які передавалися під безпосереднє управління держави-мандатарія при збереженні певного ступеня самоврядування; М. С — до Пд.-зх. Африки та до о-вів Тихого океану, які управлялися як інтегровані частини тер. держави-мандатарія. Після 2-ї світової війни 1939–45 мандатна система була замінена системою опіки *ООН*; усі зазначені території, крім тих, які мали М. А і які здобули незалежність, стали підопічними тер. ООН.

Літ.: Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. К., 1993.

В. Нагребельний

МАНДЕ́ЛА (Mandela) Нельсон Роліхлала (нар. 18.05.1918, Куну, побл. Умтати Пд.-Афр. Союз) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив методистську місіонерську школу (1939), навч. в Університетському коледжі Форт-Хейера (виключений 1940 за участь у *бойкоті*) і заочно в Пд.-Афр. ун-ті (Преторія), бакалавр мистецтв і права Вітватерсранд. ун-ту. З 1943 займався активною *політичною діяльністю*, співзасновник Молодіжної ліги Афр. нац. конгресу (АНК), з 1948 — її нац. секретар, з радикальних позицій виступив проти впровадження режиму *апартеїду* і розробив план «М» переходу парт. осередків на нелег. становище; 1951 обраний членом колегії адвокатів Йоганнесбурга, відкрив першу афр. юрид. фірму. 1952 під тиском молодих активістів обраний заст. голови АНК А. Лутулі й очолив кампанію *громадянської непокори* расистським законам; з 1953 — президент АНК у Трансваалі, 1955 взяв участь в орг-ції Конгресу народів Пд. Африки, що ухвалив «Хартію свободи» й задекларував рішимість добиватися її виконання будь-якими засобами; 1956 був ув'язнений за звинуваченнями у «держ. зраді». Після виправдання і звільнення в 1960 М. перейшов на нелег. становище (АНК був оголошений поза законом) й у відповідь на урядові репресії почав обстоювати застосування АНК «контрольованого насилля», наступного року заснував і очолив військ. крило АНК — «Умконто ве сізве» («Спис нації»), що провело низку диверсійних і саботажних акцій у Капській провінції. Таємно виїхав до Алжиру й Британії для набору добровольців до «Умконто ве сізве», але по поверненні на батьківщину 05.08.1962 був заарештований за нелег. перетин кордону й підбурювання до заколоту, засуджений до 5 років каторги на о. Роббен, а після арешту керівництва «Умконто ве сізве», коли з'ясувалася провідна роль М. в орг-ції, 11.06.1964 отримав вирок на довічне ув'язнення; загалом перебував під вартою 26 років, спершу на о. Роббен, потім у тюрмі «Полсмоор» (1982–88), і, зрештою, під домашнім арештом під Йоганнесбургом; неодноразові пропозиції офіц. Преторії про свободу взамін за відмову від терорист. методів боротьби незмінно відхиляв. Звільнений президентом-реформатором Ф. де Клерком 11.02.1990, після чого заявив про перемир'я з урядом ПАР і припинення збройної боротьби; у трав. того ж року на зустрічі з президентом у Кейптауні домовився про обопільне подолання насилля в країні, сприяння стабільності й мирному переговорному процесові щодо демонтажу апартеїду та розроблення нової дем. конституції; відвідав США, Зх. Європу й низку д-в Африки, закликаючи до продовження *санкцій міжнародних* проти ПАР з метою тиску на владу. В лип. 1991 очолив АНК й спільно з де Клерком скликав багатопарт. та міжрасовий Конвент за дем. Пд. Африку, чия робота увінчалася створенням у лют. 1993 перехідного уряду на засадах партнерства АНК і Нац. партії; в лип. того ж року спільно з президентом відвідав США, а вже у вересні у виступі на Ген. асамблеї *ООН* закликав світове співтовариство до скасування екон. санкцій проти країни; в жовтні разом із де Клерком став лауреатом Нобел. премії миру за зусилля в ліквідації режиму апартеїду й забезпечення переходу до нерасової *демократії* в Пд. Африці. Тріумфальна перемога АНК на перших в історії країни багаторасових парлам. виборах 26–29.04.1994 забезпечила обрання М. 09.05.1994 головою Нац. асамблеї, а 10.05.1994 — президентом ПАР (де Клерк став віце-президентом); у внутр. політиці проводив виважений курс, спрямований на збереження міжетн. і міжрасового миру в країні, екон. зростання й поступове вирівнювання соціально-екон. стандартів життя населення, ініціював окрему програму житлового буд-ва й розвитку освіти; забезпечив ухвалення 08.05.1996 дем. конституції країни (набула чинності 04.02.1997); на міжнар. арені зосередився на подоланні дип. ізоляції ПАР, яка була поновлена в Співдружності націй і прийнята до ОАЄ; 1998–99 — ген. секретар

Руху неприєднання. У груд. 1997 склав повноваження голови АНК і заявив, що не висуватиме свою кандидатуру на другий през. термін; після виходу на пенсію 16.06.1999 активно займається посередницькою миротворчою діяльністю в Лівані, Дем. Республіці Конго, Лат. Америці, з 2000 бере участь в Арушському мирному процесі, що має врегулювати етн. конфлікт у Бурунді. Почесний член більше 50-ти міжнар. ун-тів. Автор творів «Немає легкого шляху до свободи» (1965), «Я готовий померти» (1979). «Боротьба — моє життя», «Нельсон Мандела говорить: виковуючи демократичну, нерасову Південну Африку».

Літ.: Hoobler Dorothy, Hoobler Thomas. Mandela: The Man, the Struggle, the Triumph. Scholastic Library Publishing, 1992; Meredith Martin. Nelson Mandela: A Biography. St. Martin's Press, 1998; Cooper Floyd. Mandela: From the Life of the South African Statesman. Penguin Putnam Inc, 2000. *В. Головченко*

МАНІПУЛЮВА́ННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ — комплекс психол., ідеол. та орг. дій, спрямованих на приховане корегування масової свідомості з метою стимулювання сусп. настроїв та громад. активності у потрібному маніпуляторові напрямі у процесі здобуття, утримання і використання *політичної влади*. М. п. є специфічною формою комунікат. спілкування, яка виконує такі функції: інформаційну (отримання, пристрасна інтерпретація, упереджене коментування та поширення відомостей про найбільш важливі для гр-н і органів влади події); посилення впливу (стимулювання зміни мотивів та установок політ. партнера по спілкуванню з метою трансформування його поведінки та дій); встановлення контролю над свідомістю (фіксація у сусп. свідомості необхідних стереотипів, іміджів, міфів тощо, які у потрібний момент включають дію механізмів психічного автоматизму); регуляційну (спрямування поведінки та дій об'єкта М. п. у потрібному для маніпулятора напрямі); провокативну (інспірування у потрібний момент конфлікту з партнером по політ. спілкуванню або ж у таборі опонентів); маскування (камуфлювання дійсних намірів шляхом умовчання, приховування, перекручування достовірної інформації, яка є необхідною партнерові по політ. спілкуванню для прийняття правильних рішень); захисну (використання маніпулятивних засобів та дій під час фронтальної атаки супротивника у ситуації дефіциту психол. та ін. ресурсів); адаптивну (пристосування маніпулятивної стратегії і тактики до своєрідності конкр. ситуації та до специфіки партнера по політ. спілкуванню); мобілізаційну (формування комплексу спонук — інформ., мотивац., емоц. тощо, які забезпечують необхідну політ. маніпуляторові дію/бездіяльність об'єкта маніпулювання). Мішені М. п. поділяються на три групи: а) мішені, що базуються на механізмах псих. відображення (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять): б) мішені, які ґрунтуються на механізмах псих. регулювання (увага, емоції, почуття, уява, воля, темперамент, характер, ментальність); в) штучні мішені, що утворюються на основі інспірування необхідних псих. станів, стимулювання появи потрібних маніпуляторові спонукачів та регуляторів активності тощо. Об'єктом М. п. може бути як окрема людина, так і група чи значна маса людей. Маніпулятивний вплив, як правило, націлений на фактори, що визначають, регулюють і змінюють поведінку особи. Такими факторами є: а) потреби, інтереси, схильності, тобто джерела мотивації активності, поведінки людини; б) установки, групові норми, самооцінки людей, тобто ті чинники, які регулюють активність; в) стани, в яких людина може знаходитися (апатія, тривога, ейфорія тощо), тобто фактично всі ті фактори, що визначають, регулюють і змінюють поведінку особи.

Процес М. п. складається з таких фаз: 1) пробудження інтересу у потенц. об'єкта маніпулювання до дій/слів маніпулятора: 2) входження маніпулятора у довіру до об'єкта маніпулятивної дії; 3) зацікавлення інтригою (можливість виграти, дізнатися, отримати тощо); 4) відвабливий маневр (перенесення уваги об'єкта маніпулювання на другорядну деталь; повідомлення сенсаційної звістки, яка не стосується справи, тощо); 5) підміна/приховування (слова, предмета, дії); 6) констатація сфабрикованого результату; 7) приховане/відкрите спонукання об'єкта маніпулювання до дій, слів, поведінки, вчинків, необхідних маніпуляторові. Специфічними рисами цього виду психол. дії є: а) своєрідність об'єкта маніпулювання: ним може виступати не лише окремий гр-н або група/орг-ція, а й усе сусп-во в цілому; б) свідомий характер дії: на відміну від міжособового маніпулювання, яке може бути свідомим і несвідомим, М. п. є ретельно спланованим, організованим актом; в) чітка запрограмованість маніпулятивного результату: він спрямований, як правило, на створення сприятливих умов для виконання одного з трьох завдань — завоювання *влади*, управління, втримання влади; г) активне залучення ЗМІ для впливу на сусп. свідомість: саме вони найбільш ефективно здійснюють такі важливі для заг. успіху маніпулювання дії, як поширення необхідної інформації, тиражування, повторення, пересмикування, селекцію тощо. Осн. інструментом М. п. є комплекс/набір відповідних прийомів, тобто способів виконання або ж здійснення певних дій/акцій, методів інтерпретації/подання інформації, манер поведінки, що має на меті встановлення контролю за думками, вчинками та діяльністю особи/групи/натовпу. Базовими серед маніпулятивних прийомів є: замовчування (передавання достовірної, але неповної інформації); селекція (вибіркове подання матеріалу); пересмикування (тенденц. висвітлення інформації); спотворення (замовчування однієї і перебільшення іншої інформації); пряма фальсифікація (передавання з корисливих міркувань неправдивої інформації); напівправда (змішування відвертої брехні та достовірної інформації). М. п. — є потужним фактором політ. впливу на окрему людину/групу/масу, що може виступати як прискорювальним, так і блокувальним каталізатора сусп. процесів.

Літ.: Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. М., 2001; Бойко О. Д. Анатомія політичного маніпулювання. Ніжин, 2007. *О. Бойко*

МАНІФЕ́СТ (італ. manifesto — відозва, декларація, оголошення, від лат. manifestus — такий, що можна схопити рукою, явний, очевидний) — 1) Особлива форма акта верховної влади надзвичайного, публічного, урочистого або програмного характеру. Містить правові норми або сповіщає про прийняття у майбутньому відповідних законів. У *імперіях* (*монархіях*) — осн. вид закону як форми веління монарха. Напр., М. рос. імператора *Миколи II* від 17 (30).10.1905 про вдосконалення держ. порядку, в якому на уряд покладалася низка обов'язків щодо конст. устрою Росії, а також проголошувалося запровадження громадян. свобод та утворення законод. органу (Держ. думи), що мав обмежити монарх. владу. 2) Політ. док-т, письмове урочисте звернення, декларація, програма *партії політичної*, громад. орг-ції, руху з викладом осн. ідей, положень, поглядів тощо. Напр., «Маніфест Комуністичної партії» (1848) — перший програмний док-т наук. комунізму, в якому К. *Марксом* і Ф. *Енгельсом* викладено його осн. ідеї. 3) У Старод. Римі — обрядова форма, церемоніальний акт звернення феціалів (колегії жреців, яка стежила за дотриманням міжнар. договорів Риму) до ворожої сторони з вимогою сатисфакції у наданий строк до моменту ймовірного оголошення *війни*. У рим. кримін. праві «furtum manifestum» — крадіжка, за якої злодія спіймано з речовим доказом на місці злочину, «на гарячому». 4) У міжнар. публічному праві 13 — поч. 20 ст. — дип. акт, док-т воюючих сторін, яким сповіщалося про початок або закінчення війни. Синонім дип. ноти, меморандуму, нотифікації, дуже рідко — акт ратифікації міжнар. договору, конвенції тощо.

В. Нагребельний

МА́О ЦЗЕДУ́Н (Mao Zedong; 26.12.1893, с. Шаошань, пров. Хунань — 09.09.1976, Пекін) — держ. і політ. діяч, ідеолог марксизму. Закінчив 1918 пед. училище у м. Чанша — адм. центрі пров. Хунань і працював у б-ці Пекін. ун-ту. Під впливом революції 1917 в Росії познайомився з ідеями марксизму, прилучився до антиімперіаліст. та антифеод. руху «4-го травня». Один із засновників спілки «Новий народ» (1918). У 1919 заснував журн. «Сянцзянський огляд», 1920 — «Спілку культурних читань» з метою поширення револ. ідей. Член Комуніст. партії Китаю (КПК) з часу її заснування (1921). Організував у Чанші комуніст. групи. Брав участь у роботі 1-го з'їзду КПК (1921), був обраний секретарем Хунанського к-ту КПК. Очолював центр. відділ пропаганди Гоміндану, редагував журн. «Політичний тижневик», викладав в Ін-ті сел. руху. 1928 призначений політ. комісаром 4-го корпусу червоної армії Китаю. 1931 на 1-му Всекит. з'їзді представників рад. районів у м. Жуйдзині (пров. Цзянси) обраний головою ЦВК і Раднаркому Кит. Рад. Республіки. З 1935 М. Ц. входив до складу секретаріату ЦК КПК, з 1943 — голова ЦК КПК. З утворенням КНР (1949) М. Ц. обраний головою Центр. народної урядової ради КНР і одночасно очолював Народно-револ. військ. раду. У 1954–59 — голова КНР і Держ. к-ту оборони країни. Ініціатор *«великого стрибка»* (1957–59) і *«культурної революції»* (1966–76), які завдали великих матер. збитків кит.сусп-ву, деструктивно вплинули на його розвиток, призвели до значних людських і культ. втрат. У своїх працях «Стратегічні питання революційної війни в Китаї» (1936), «Стосовно протиріччя» (1937), «Китайська революція і Комуністична партія» (1939), «Про нову демократію» (1940), «Про коаліційний уряд» (1945) та ін. М. Ц. намагався поєднати цінності традиц. кит. культури (старого знання) і зх. культури (нового життя). Він дотримувався ідеї «китаїзації марксизму» через втілення його теор. ідей у практику револ. оновлення Китаю. Розробив концепцію «нової демократії», згідно з якою у відсталих країнах можливе встановлення дем. диктатури народу як форми *диктатури пролетаріату*. Така диктатура передбачала співробітництво осн. класів, у т. ч. нац. буржуазії під керівництвом робітн. класу. М. Ц. дотримувався ортодоксальних марксист. позицій, негат. ставився до досягнень світової політ. думки, його ідеалом були політ. ідеї Й. *Сталіна*. Разом з тим вчення М. Ц. про два типи суперечностей («суперечності між нами й нашими ворогами та суперечності всередині народу») розходилися з тодішніми марксист. догмами. На початку «культурної революції» М. Ц. виступав прибічником «безбережної демократії мас». Пізніше подібні погляди кит. пропаганда охарактеризувала як «лівацькі ухили і помилки». У кит. політ. думці М. Ц. визнавав позит. роль школи легістів (законників), представники якої поряд з вимогами поваги до закону виправдовували і пропагували насилля. М. Ц. крит. ставився до конфуціанства, заперечуючи властиві йому загальнолюдські морально-етичні принципи.

Літ.: Китай: история в лицах и событиях. М., 1991; Панцов А. В. Мао Цзэдун. М., 2007.

В. Горбатенко

МАРГІНАЛІЗА́ЦІЯ (від англ. marginal — той, хто знаходиться на краю) — процес, який обумовлює специфічний соціопсихол. стан людини, повністю або до певної міри виключаючи її із соціальної, екон., політ. та ін. сфер життєдіяльності сусп-ва на підставі расових, реліг., етн., гендерних, культ. чи ін. ознак. Процес М. завершується пониженням соціального статусу групи чи індивіда, а деколи й розпадом *груп соціальних*. У теорет. постулатах маргінальність здебільшого подається як виключно негат. явище, а у практиках до маргіналів сформувалося ставлення неприйняття, відстороненості як до людей асоціальних. Найбільш інтенсивно процеси М. відбуваються і найбільш очевидно маргінальність людини виявляється тоді, коли у сусп-ві відбуваються радик. зміни соціальної і політ. системи, ціннісних настанов, трансформуються соціальна структура й соціальні відносини, з'являються нові соціальні ін-ти, змінюються статусні характеристики людини і груп населення й у результаті настає криза самоідентифікації особи. Маргінальність особи у зазначеному вище сенсі з відчутною силою виявляється, а процес М. швидко поглиблюється за умов екон., фін., соціальної, політ., культ. криз, коли значна частина населення стрімко зубожіє і, як наслідок, обмежується доступ людей до соціальних благ, культурних надбань, взаємодії з іншими і взагалі зменшуються сусп. можливості реалізації їхніх прав.

В. Євтух

МАРКЕ́ВИЧ Микола Андрійович (07.02.1804, с. Дунаєць, тепер Глухів. р-ну Сумс. обл. — 21.06.1860, там само) — історик, етнограф, поет і музикант-композитор. Навч. у приват. школі П. Білецького-Носенка, упродовж 1817–20 в Благородному пансіоні при Петерб. пед. ін-ті, потім у Москві студіював музику у Дж. Фільда. У роки навчання захопився ідеями декабристів, особисто був знайомий з К. *Рилеєвим*, О. Бестужевим. З 1820 по 1824 М. перебував на військ. службі. На поч. 1821 відвідав Каменку — центр зустрічей учасників Пд. таємного т-ва. 1824 вийшов у відставку в чині поручика, повернувся до свого маєтку в Україну, яку, за винятком поїздки 1829 до Москви, вже не залишав до кінця життя. У 1831 у Москві видав збірку віршів «Українські мелодії», в яких рос. мовою оспівував героїчне минуле України. Тривалий час збирав матеріали до історії України, на основі яких написав свою гол. працю «Історія Малоросії» (завершена 1838, надрукована у 5 томах у Москві 1842–43) — синтетичний компілятивний наук.-попул. твір, присвячений історії України з найдавніших часів до кін. 18 ст. Найбільш цінними є 3–5 томи, в яких вміщені документ. додатки, примітки, опис джерел, списки полків, сотень січових куренів, реєстр володарів України, списки ген. старшини, полковників, вищого духовенства, хронол. таблиці тощо. Твір М. мав неабиякий вплив на сучасників (зокрема на Т. Шевченка, який присвятив М. вірш «Бандуристе, орле сизий») й історіографію 19 ст., а документ. додатки до нього зберігають певне значення й дотепер. Наук. інтерес становить зібрана М. колекція док-тів з історії України 17–18 ст. (зберігається в Москві).

Тв.: Історія Малоросії. Т. 1, 2. К., 2003.

Літ.: Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. Л., 1987.

А. Блануца

МА́РКЕТИНГ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від англ. marketing — торгівля, спродаж) — сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування та впровадження у сусп.-політ. практику настанов сусп. свідомості та процедур регулювання політ. ринку з метою завоювання та утримання контролю за ринком *влади*. Під регулюванням політ. ринку розуміють вибір норм представництва та процедур *виборів*, а під регулюванням сусп. свідомості — дослідження настанов сусп. свідомості з метою «упаковки» й «продажу» таких характеристик суб'єктів *політики*, які різні соціальні групи населення готові «купити» за певну соціальну ціну, ґрунтуючись на базових характеристиках ринку влади (дем. чи тоталіт.), виокремлюють відповідно М. п. дем. і тоталіт. сусп-в. Функції М. п. такі: формування інформ. банку (даних статистики та звітності, результати досліджень у галузі економіки, політики, психології, демографії); розроблення методів аналізу та обробки даних інформац. банку, виокремлення показників, що найповніше характеризують об'єкти та суб'єкти політики; оцінювання й аналіз умов політ. ринку, маркетингового мікросередовища (сукупність сил, які діють під контролем *партії*, *групи соціальної*, *лідера*) та макросередовища (екон., соціальні, політ., психол., демогр. чинники); аналіз ринкових можливостей тих чи ін. партій, сусп. інституцій, ідей, особистостей; розробка оцінних і прогнозних моделей політ. попиту, життєвого циклу *суб'єктів і об'єктів політики* (партій, програм, ідей, лідерів) і політ. поведінки останніх; аналіз ефективності М. п., корегування обраних форм і методів *політичної діяльності* й т. ін. Виходячи з типології політ. об'єктів і суб'єктів, вирізняють М. п. особистостей, сусп. орг-цій (державних і недержавних) та *ідеологій* (ідей, програм, концепцій, доктрин). Виокремлюють такі види М. п.: дослідження політ. ринку (вивчення даних статистики та громад. думки), *інженерію виборчу* (розробка та впровадження процедур формування органів влади), політ. рекламування та *іміджелогія* (розроблення та «просування» *іміджів політичних*). Дослідження політ. ринку передбачає вивчення та аналіз *політичної культури* сусп-ва, рівня розвитку парт.-політ. структур, банку політ. лідерів (тобто політ. та правлячої еліти) і настанов сусп. свідомості. Якщо перші три чинники досліджуються традиц. методами політ. аналізу, то стереотипи сусп. свідомості — через вивчення громад. думки. Вивчати її можна через такі канали надходження інформації: опосередковані (док-ти та повідомлення мас-медіа), прямі (особисті контакти з гр-нами) та спеціалізовані канали (соціол. та соціопсихол. дослідження). Виборча інженерія — пристосування виборчих процедур (формування органів влади) до реалізації інтересів правлячої і політ. еліти щодо завоювання та збереження влади. Виокремлюють такі методи виборчої інженерії: встановлення вигідних правлячим колам виборчих процедур; встановлення кваліфікаційного бар'єру для партій/блоків; переміщення виборців з одних виборчих округів до інших; маніпулювання кордонами виборчих округів; вибір відповідного часу для проведення *виборів*; добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій. Політ. рекламування та іміджологія вивчають проблеми формування й створення в сусп. свідомості образів сусп. ін-тів (держави, політ. партій тощо) та окремих політ. лідерів, розробляють сукупність прийомів, технологій і засобів формування в сусп. свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики. Виокремлюють такі етапи політ. рекламування та іміджології: вивчення ідеол. і соціопсихол. настанов гр-н щодо іміджу «ідеального» політ. діяча, орг-ції, програми; дослідження характеристик іміджу реального суб'єкта політики; створення («упаковка») іміджу кандидата, який можуть «купити» виборці завдяки проведенню рекламної кампанії; розробка форм, методів і засобів політ. реклами, базуючись на обраному іміджі; реалізація («продаж») створеного іміджу через ЗМІ. Політ. консультанти, зокрема, у своїй роботі використовують методи «контрольної групи» та «зосередження», які дозволяють отримати інформацію про осн. проблеми виборців, їхню мотивацію та уявлення. А психофізіол. тести (аналіз висоти тону голосу, тест шкіри і т. ін.) дають можливість визначити емоц. відгуки на особистість кандидата та його погляди. Саме емоц. відгуки свідчать про те, чи має кандидат «ауру комунікації», яка не піддається визначенню, але є визначальною під час голосування.

Літ.: Бебик В. Політичний маркетинг і менеджмент. К., 1996; Бебик В. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг. К., 2001; Справочник по полит. консультированию. М., 2002. *В. Бебик*

МАРКС (Marx) Карл (05.05.1818, Трір, Німеччина — 14.03.1883, Лондон) — мислитель, філософ, економіст, політ. журналіст, основоположник теорії наук. комунізму, організатор міжнар. робітн. руху. Навч. у Боннс. і Берлін. ун-тах. У молоді роки був револ. демократом, його філос. погляди формувалися під впливом младогегельянців. У 1842 став редактором дем. «Рейнської газети» в Кельні. Після її закриття в 1843 перебрався до Парижа, де познайомився з представниками соціаліст. і дем. руху, з 1844 розпочалася дружба і спільна наук. і теор. діяльність з Ф. *Енгельсом*. У їх роботі «Німецька ідеологія» (1845–46) дано розгорнуту критику ідеалізму філософії Г. *Гегеля*, младогегельянців, непослідовного матеріалізму Л. Фейєрбаха та сформульовано основоположні засади діалект. та історич. матеріалізму. В роботі «Злиденність філософії» (1847), спрямованій проти філософії П. *Прудона*, М. розробив основи істор. матеріалізму та нової політ. економії. М. разом з Ф. Енгельсом брав участь у діяльності орг-ції Союз справедливих, перейменованій на Союз комуністів. За дорученням 2-го конгресу Союзу комуністів вони написали «Маніфест Комуністичної партії», в якому виклали програмні засади *марксизму* як нового револ. світовчення, а також принципи пролет. партії. Під час револ. подій 1848 М. арештовує влада Бельгії і висилає з країни. Він прибуває до Парижа і створює новий ЦК Союзу комуністів. У квіт. того ж року М. разом з Енгельсом прибуває до Кельна, де М. стає гол. редактором «Нової Рейнської газети». У 1849 уряд Пруссії висилає М. і закриває газету. М. виїжджає до Парижа, а в серп. 1849 — до Лондона, де він перебуває до кінця свого життя. М. був організатором 1-го Інтернаціоналу створеного у 1864 в Лондоні з метою об'єднання робітн. руху різних країн. Після його розпуску у 1876 М. висунув як основне політ. завдання створення пролет. партій в окремих країнах. М. разом Енгельсом розробив револ. теорію марксизму, її головні ідейно-політ. та орг. принципи. Їхні наук. праці та публікації сформували у філософії діалект. та істор. матеріалізм, в економіці — теорію додаткової вартості, в політиці — теорію класової боротьби. Ці напрями стали основою комуніст. і соціаліст. руху й дістали назву — «*марксизм*», який виходив із трьох джерел: класична нім. філософія, англ. політ. економія, франц. утопічний соціалізм. Відповідно до них були розроблені три складові частини марксизму: діалектична матеріаліст. філософія, політ. економія та комунізм.

Теорія М. виходить із того, що визначальними у суспільно-політ. розвитку людства є матер. виробництво, стан продуктивних сил і виробн. відносин, взаємодія базису і надбудови, соціального буття, класова боротьба тощо. Робітн. клас і його партія, за якими майбутнє сусп. розвитку, в своїй діяльності повинні керуватися не девізом «Усі люди брати», а гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», тобто принципом пролет. *інтернаціоналізму*. За теорією М., центр. питання будь-якої *революції* — питання про *владу*, революція є локомотивом історії, вищою формою класової боротьби і повинна бути перманентною, повстання — є револ. мистецтво, скидаючи будь-яку стару владу, революціонери не можуть спиратися на старі закони, вони творять нові револ. закони. М. стверджував, що творцем історії є народ, а не герої чи видатні особистості; що комуніст. сусп.-екон. формація складається з двох фаз — *соціалізму* і *комунізму*. За його баченням, перехідний етап від капіталізму до нового сусп-ва не може бути нічим іншим, як *диктатурою пролетаріату*. В комуніст. сусп-ві, згідно з Марксовою теорією, не буде приватної власності, експлуатації людини людиною, д-ва і право поступово відімруть, поступившись громад. самоуправлінню не людьми, а речами і виробничими процесами в умовах планової економіки. У новому сусп-ві класи будуть знищені, згодом зникнуть нац. відмінності, протилежність між розумовою і фізичною працею, містом і селом, праця стане першою потребою життя, запанує повна соціальна рівність і принцип «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами!», людство здійснить стрибок з царства необхідності до царства справжньої свободи, де вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх. Марксистська соціально-філос. система досить органічно увійшла в духовну спадщину та надбання сучас. цивілізації. Показово й те, що неомарксистами вважали і вважають себе багато прогресивних мислителів Зх.

Тв.: Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 2010.

Літ.: Berlin I. Karl Marx: His Life and Environment / London, 1939; Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. К., 1999. *А. Кудряченко*

МАРКСИ́ЗМ — філос., соціально-екон. і політико-правове вчення, що виникло в 40-х рр. 19 ст. Його засновниками стали нім. філософи Карл *Маркс* і Фрідріх *Енгельс*, які працювали над вдосконаленням своєї концепції протягом 50 років. За цей час розвиток вчення пройшов три етапи. Перший — ідеалістичний, лівогегельянський етап тривав з кін. 30-х до поч. 1843. Під час другого етапу (1843–45) на основоположників М. відчутний вплив справила антропол. філософія Л. Фейєрбаха. Третій етап, з яким, власне, і пов'язане виникнення М., розпочався з «Тезисів про Фейєрбаха» К. Маркса і спільного твору К. Маркса і Ф. Енґельса «Німецька ідеологія», в яких сусп. відносини набувають конкретно-істор. і матеріаліст. тлумачення. У свою чергу осн. етап розвитку М. поділяється на кілька періодів. Перший закінчився на поч. 50-х рр. узагальненням ходу і підсумків європ. революцій 1843–49. Під час другого (поч. 50-х — серед.70-х) К. Маркс і Ф. Енгельс політико-економічно обґрунтовують істор. необхідність і обмеженість капіталіст. способу виробництва. У цей час вийшов у світ «Капітал». Під час третього періоду, з серед. 70-х рр. до 1895, марксист. вчення набуває завершеної форми. К. Маркс і Ф. Енґельс намагалися з'ясувати і вказати шляхи реального визволення трудящих від експлуатації. Вони прагнули створити модель справедливого сусп. ладу, що підштовхнуло їх до глибокого вивчення питань *держави*, права, законодавства, *політики*. Як наслідок з'явилася марксист. концепція д-ви і права, яка спирається на історико-матеріаліст. вчення про сусп-во і сусп. розвиток, на класове трактування д-ви і права. Якнайповніше вона викладена в роботі Ф. Енґельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Теорія пов'язує виникнення д-ви з приватною власністю, розколом сусп-ва на класи і класовим антагонізмом. Визначальна роль у соціально-істор. розвитку, за Марксом, належить екон. (виробничим) відносинам, що є базисом сусп-ва, залежно від якого формується його надбудова, включаючи д-ву і право. Згідно з таким підходом уся історія людства поділяється на п'ять сусп.-екон. формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. Формаційним ознакам відповідають три типи д-ви: рабовласницька, феодальна і буржуазна (капіталістична). За первісного ладу (первісного комунізму) ще немає д-ви і права, за *комунізму* д-ва і право як класові явища відімруть.

Центральною філос. ідеєю М. стала ідея матеріаліст. розуміння історії. Як філос. напрям, М. заперечував позитивістські трактування природи, пізнання і сусп-ва. Зокрема, критика філос. і політико-екон. установок позитивізму викладена в книзі Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» (1878). У своїх ранніх роботах (напр. «Економічно-філософських рукописах 1844 р.») К. Маркс розвинув гегелівське вчення про відчуження. На його думку, відчуження за *капіталізму* має масовий і всеосяжний характер. Так, робітник відчужений від засобів і продуктів власної праці, від самого себе, від природи і культури. К. Маркс робить висновок про те, що подолати відчуження можна тільки знищивши приватну власність. У роботі «Німецька ідеологія» (написаній спільно з Ф. Енгельсом) і в епохальній праці 19 ст. «Капітал» К. Маркс як філософ дав глибокий аналіз феномену *ідеології*. Основоположники М. показали, що людська свідомість — складна ієрархічна система, яка підкоряється власним законам і визначається дією внутр. механізмів, а не просте мех. віддзеркалення світу. Ці ідеї К. Маркса істотно вплинули на філос. думку 20 ст. — соціологію знання, екзистенціалізм, феноменологію тощо. М. мав величезний вплив на історію людства у 20 ст. В. *Ленін* доповнив ортодоксальний М. револ. теорією, що дістала назву марксизму-ленінізму. Гол. роль у пролет. революції він відводив строго централізованій парт. орг-ції, яка стала «авангардом робітничого класу». За своїм характером це була партія нового типу — не масова орг-ція, а невелика міцно згуртована партія профес. революціонерів. Саме ця партія в 1917 прийшла до влади, а декларована *«диктатура пролетаріату»* перетворилася на диктатуру комуніст. партії. Окрім Росії, теорія Маркса втілювалася у життя в Китаї, країнах Лат. Америки, комуніст. рух охопив майже всі країни Європи, завдяки зусиллям СРСР проник у ряд країн «третього світу». Марксист. ідеї побудови справедливого комуніст. сусп-ва виявилися надзвичайно популярними в слаборозвинених країнах, а основою соціальної бази їх поширення стали знедолені верстви населення. Однак на практиці одна з відправних ідей М. — про всесвітньо-істор. місію пролетаріату — призвела до встановлення ряду диктаторських тоталіт. режимів 20 ст. У Зх. Європі й досі існує менш радикальна, «рафінована» форма М., яку називають «неомарксизмом». Визнаючи взаємозалежність економіки і політики, матер. складові життя і світобачення, «неомарксисти» відмовилися від ідеї класової боротьби як основи розвитку сусп-ва. Центром неомарксизму стала т. зв.

Франкфурт. школа соціології, яку представляли Т. *Адорно*, М. *Горкгаймер*, Г. Маркузе, Ю. *Габермас*.

Літ.: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. К., 1982; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: переворот пана Євгена Тюрінга в науці. Х., 1932; Енгельс Ф. Походження сім'ї приватної власності і держави. К., 1948; Ленін В. І. Марксизм і повстання. Лист ЦК РСДРП (б). Поради стороннього. К., 1967; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію. К., 1959; Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. К., 1994; Wheen F. Karl Marx. London, 2001; Hobsbawm E. How to Chage the World: Tales of Marx and Marxism. London, 2011.

В. Перевезій

МАРКУ́ЗЕ (Marcuse) Герберт (Herbert) (19.07.1898, Берлін — 29.07.1979, Штарнберг) — філософ, представник Франкфурт. школи, політ. мислитель, один із натхненників руху *«нових лівих»* 60-х рр. 20 ст. у США та Європі. Освіту здобув у Фрайбурз. ун-ті, де 1922 отримав ступінь д-ра філософії в галузі літературознавства. У 1928–32 продовжив у цьому ж ун-ті вивчення філософії під керівництвом Е. Ґуссерля та М. *Гайдеґґера*. З 1933 співробітничає з Т. *Адорно* та М. *Горкгаймером*, ставши разом із ними фундатором Ін-ту соціальних досліджень у Франкфурті. З приходом до влади нацистів емігрував до Швейцарії, а в 1934 — до США, де й пройшов натуралізацію в 1940. Пристрасть до *політичної діяльності* М. виявив ще під час 1-ї світової війни, коли був солдатом нім. армії: під час Листоп. революції (1918) увійшов до солдатської ради, брав участь у повстанні, організованому «Союзом Спартака» (орг-цією, що була попередницею Комуніст. партії Німеччини). Розгром повстання, зокрема змова лідерів нім. соціал-демократів і реакційних кіл Веймар. республіки, вбивство Р. *Люксембург* і К. Лібкнехта змусили його вийти із с.-д. партії, до якої вступив ще у студ. роки.

У США з 1942 працював над створенням антинацист. пропаганди в Офісі воєнної інформації. У 1943 перевівся до Офісу стратег. служб, де опікувався питаннями денацифікації: з'ясовував, кого варто вважати нацистом за переконанням, хто став членом партії з кар'єрних міркувань, а хто з *конформізму*. У 1945–51 — очолив Центр. європ. бюро Держдепартаменту США. З 1952 — викладав у Колумб. ун-ті (Нью-Йорк). Одночасно до 1954 досліджував рад. *марксизм* у «Рос. дослідницькому центрі» Гарвард. ун-ту (Кембридж, шт. Массачусетс). Потім викладав у Каліфорн. ун-ті, а в 1965–76 — в ун-ті м. Сан-Дієго (Каліфорнія), де після виходу на пенсію залишався почесним проф. філософії.

Першою значною працею М. є «Розум і цивілізація. Ґегель і виникнення соціальної теорії» (1941). Ця праця навіяна досвідом зіткнення з *фашизмом*. У ній М. цілком на боці раціоналістичної традиції європ. цивілізації. Однак у «Еросі й цивілізації» (1956) й «Одномірній людині. Дослідженні ідеології розвинутого індустріального суспільства» (1964) акценти змінюються радикально. На новому трактуванні сусп.-політ. проблем, безперечно, позначився майже десятилітній досвід співпраці з розвідувальними службами. Тепер саме в раціональності, якою та постає в європ. і амер. цивілізації, М. вбачає гол. джерело «пригнічення людини». М. тлумачить Зх. цивілізацію як «тоталітарну» (однак не в точному трактуванні цього терміна, який устались в політології завдяки праці Г. *Арендт* «Джерела тоталітаризму»). «Тоталітарність», за М., — це контроль людини засобами економіки. Механізмом контролю постає доступ до вироб. діяльності, що породжує культ «продуктивності». А також доступ до споживання з відповідним культом, обґрунтованим у вченні про «суспільство загального споживання». Ці два культи («продуктивності» та «споживання») формують притаманний Зх. цивілізації світогляд, який М. називає «принципом реальності». Так соціальний контроль, а фактично форма маніпуляції свідомістю, переростає в контроль внутрішній: особистість, прагнучи соціалізації, спонукає себе до продуктивності в труд. діяльності та споживанні. Коли ж людина нездатна досягнути успіхів ані в праці (є непродуктивною), ані в споживанні (не володіє речами, що вказують на її високий статус), то вона таврується як «нереалістична», перетворюючись на маргінала. Маргінальними стають і сфери діяльності, які не пов'язані ані з виробництвом, ані з широким споживанням, — передусім мистецтво. Цей «реалізм» проявляється навіть у науці та філософії — естетика вважається маргінальною сферою досліджень. М. виокремлює два наслідки маніпулювання свідомістю: 1) екзистенційний: з життя людини зникає задоволення. Не радість, гра та спокій, а тривога та пост. напруження супроводжують життя людини, бо вона нездатна вирватися з пастки екон. конкуренції та споживчої гонитви. Як наслідок, прагнення до розрядки та спокою спричиняє тугу за смертю (поклик Танатосу); 2) етичний: «додаткова репресія», як М. називає культ споживання, фактично спричиняє знищення основ етичних принципів. Етика передбачає смостримування, відмову від доступного. Натомість сусп-во актуалізує людські бажання: «хочу» стає осн. спонукою людської активності. Сусп-во заохочує «хотіння», себто споживання, висміюючи стриманість. Вихід М. вбачає у «Великій Відмові». Людина має «відмовитися» підкорятися маніпуляції свідомістю, брати участь у конкуренції за статус «продуктивної» й успішної в споживанні. Об'єктивні умови для «Великої Відмови», на думку М., уже визріли. Зокрема, розвиток техніки уможливлює скорочення часу, який людина мусить присвячувати труд. діяльності. Осн. сферою діяльності має стати естетична. Однак саме об'єктивність загрози викриття «принципу реальності» як оманливого спричиняє особливу агресивність «додаткової репресії» (маніпуляції свідомістю). У сучас. сусп-ві пролетаріат втратив здатність бути револ. класом. Спроможні на «Велику Відмову», як вважав М., лише маргінальні соціальні прошарки: студенти, нелегальні емігранти, митці. Ці ідеї, а також сама стилістика праць, написаних майже у формі політ. *маніфесту*, зумовили велику популярність М. у колах «нових лівих». Осн. праці: «Розум і цивілізація. Ґегель і виникнення соціальної теорії» (1941), «Ерос і цивілізація» (1956), «Радянський марксизм» (1958), «Одномірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства» (1964), «Заперечення» (1968), «Есей про звільнення» (1969), «Контрреволюція і бунт» (1972), «Естетичний вимір» (1978).

Літ.: Баталов Э. Я. Философия бунта (Критика идеологии левого радикализма). М., 1973; Социальная философия Франкфуртской школы (Критические очерки). Прага. 1975; Уоддис Дж. «Новые» теории революции. Критический анализ взглядов Ф. Фанона, Р. Дебре, Г. Маркузе / Пер. с англ. М., 1975; Apl H. Die Gesellschaftstheorie der Frankfurter Schule. Materialien zur Kritischen Theorie von Adorno, Horkheimer und Marcuse. Frankfurt/M, 1980; Behrens R. Übersetzungen. Studien zu Herbert Marcuse: Konkrete Philosophie, Praxis und Kritische Theorie. Mainz, 2000.

В. Бушанський

МАРСИ́ЛІЙ ПАДУА́НСЬКИЙ (Marsilio da Padova; між 1275 і 1280 — бл. 1343) — політ. мислитель, ідеолог бюргерства. Вивчав медицину, філософію, теологію в ун-тах Падуї, Орлеана і Парижа, де захопився політ. теорією *Арістотеля* і зазнав впливу аверроїзму. Ректор Париз. ун-тету (1312). Незважаючи на світський статус, був народно обраний рим. вікарієм Мілана (1327). Через свої критику папської курії та відкриту підтримку імператора Людовика IV Баварського в його боротьбі з папою Іоанном XXII в 1327 був відлучений від церкви. У відповідь на це разом із Жаном Жанденом пише церковно-політ. трактат «Захисник миру» («Defensor Pacis», 1324–26, опублікований 1522 в Базелі), в якому ставить під сумнів універсальну місію церкви і один з перших розглядає ідею виникнення д-ви внаслідок сусп. договору. Він доводив, що втручання церкви у справи світської влади сіє розбрат і позбавляє європ. д-ви, особливо Італію, миру. Церква має бути відокремленою від д-ви, вважав М., і, розмежовуючи закони людські й закони божественні, стверджував, що до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має право лише навчати і проповідувати християн. віровчення, в той час як карати порушників божественних законів може лише Бог. Для М. П. д-ва (communitas perfecta) — самостійна і самодостатня спільнота, заснована на розумі й досвіді людей. Вона виникла в процесі поступового ускладнення форм людського співжиття. Спочатку сім'ї об'єднуються в роди, потім роди — в племена, на базі яких виникають міста і в кінцевому підсумку — *держава*, що ґрунтується на спільній згоді всіх її гр-н і має за мету їхнє спільне благо. Д-ва є виразником *політичної влади*, а її джерелом — *народ* (universitas). Саме від нього походить влада як світська, так і духовна, він один є носієм *суверенітету* і верховної законності. Проте М. П., як захисник інтересів бюргерства, до поняття «народ» відносив не всіх людей, а лише «кращих» представників — впливових і заможних сусп. станів військових, священиків, чиновників, торговців, землевласників і ремісників, діяльність яких спрямована на заг. благо. Держ. влада здійснюється за допомогою законів, право видавати які має народ, а від його імені — обрані ним представники. Мислитель відстоює принцип верховенства закону в д-ві, якому повинні підкорятися всі гр-ни, а також законодавці й правителі. Слідом за *Арістотелем*, він переконаний, що «там, де немає *верховенства права*, там немає справжньої держави». М. П. одним із перших в історії політ. думки висунув та обґрунтував ідею розмежування *законодавчої* і *виконавчої влади* д-ви. Законод. влада визначає компетенцію та орг-цію викон. влади. У здійсненні влади важливе місце відводиться виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб д-ви всіх рівнів (у т. ч. духовенства і папи). Саме тому найкращою формою держ. правління він вважав виборну монархію. Розглянуті ним положення вчення про природне походження д-ви, народ як джерело суверенної влади, верховенство закону і розподіл повноважень різних ін-тів д-ви мали велике значення для формування і розвитку держ.-прав. концепцій Нового часу.

Літ.: Реале Дж. и Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. От романтизма до наших дней / Пер. с итал. СПб., 2003.

В. Денисенко

МАРТИНЕ́ЦЬ Володимир (псевд. Волянський, Сокирка, Трубкович, Туратті, Маруся, Тур, Я. Полянський та ін.; 15.07.1899, Львів — 10.12.1960, Вінніпег) — політ. діяч, ідеолог укр. визвольної боротьби, публіцист, журналіст. Закінчив Академ. гімназію у Львові. У 1918 добровольцем вступив до корпусу Січових стрільців у Києві. Згодом став секретарем губ. комісара УНР для Холмщини, Полісся і Підляшшя О. Скорописа-Йолтуховського. Брав участь в укр.-польс. війні 1918–19 як старшина Холмсько-Городельського коша. У 1920 інтернований у таборах на тер. Польщі. Вищу освіту здобував в Укр. таємному ун-ті Львова (1921-23, право), Високій торг. школі Праги (1923–26, економіка), Берлін. ун-ті (1927–29, журналістика, політологія), Сорбонні (1934–36, філософія). Один з організаторів Укр. таємного ун-ту Львова, член кураторії Укр. високих шкіл (1921–25), віце-президент Центр. союзу укр. студентства (1926–27). У 1922–23 був редактором часопису «Наш шлях» у Львові. Від 1925 — член Групи укр. націоналіст. молоді, редактор празької газ. «Національна думка» (1926–27), керівник референтури пропаганди Начальної команди УВО (1927–33), редактор журн. «Сурма» (1927–33). М., як поборник ідеї об'єднання націоналіст. орг-цій, був учасником 1-ї та 2-ї конференцій укр. націоналістів (1927, 1928). Був обраний керівником секретаріату Проводу укр. націоналістів (ПУН) та референтом преси і пропаганди (1927). Від 1929 до 1934 був редактором часопису «Розбудова нації». Наприкін. 1927 зробив спробу повернутися до Галичини, але був арештований польс. поліцією (16.12.1927). Після звільнення знову виїхав до Чехословаччини. Учасник 1-го Конґресу укр. націоналістів, гол. секретар президії, виголосив доповідь про «Соціальну політику» укр. націоналістів. Обраний до ПУН як референт пропаганди (1929–54). У 1934 депортований з Чехословаччини. Мешкав у Австрії та Франції. Редактор газ. «Українське слово» (1934–40). Із розколом ОУН у 1940 став на бік А. *Мельника*. У 1941 повернувся до Львова, очолював мережу ОУН(М) на західноукр. землях (1941–42), а також був головою Укр. літ. клубу у Львові та Спілки укр. журналістів (1941–44). У січ. 1944 був арештований гестапо, ув'язнювався в тюрмі на вул. Лонцького, а потім у концтаборі Бретц (до 21.10.1944). У 1949 еміґрував до Канади. Був редактором «Самостійної України» (Вінніпег, 1949), співредактором «Нового шляху» (1949–60), член президії К-ту українців Канади. Автор бл. 4 тис. статей і 18 брошур та книжок, зокрема: «Замітки для майбутньої конференції українських націоналістів» (1927), «Реальна чи визвольна політика» (1933), «Хто мав причину вбити полковника Отмартштайна» (1934), «За зуби й пазурі нації» (1937), «Жидівська проблема в Україні» (1938), «Українське підпілля від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до історії українського організованого націоналізму» (1949); «Ідеологія організованого і т. зв. волевого націоналізму» та ін.

Літ.: Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпеґ, 1986; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 рр. Львів, 2010; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacionalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003.

І. Патриляк

МАРТІ́ (Marti) Хосе Хуліан (28.01.1853, Гавана — 19.05.1895, побл. Дос-Ріос, пров. Ор'єнте) — революціонер, публіцист. Навч. на ф-ті права Центр. мадрид. ун-ту, де здобув ступені бакалавра й ліцензіата цив. та канонічного права, філософії й філології, а також в Ун-ті Сарагоси, де став магістром гуманіт. наук. 1874–79 мешкав у Мексиці й Ґватемалі, в брошурі «Ґватемала» зобразив власний ідеал — *республіку* трудівників і закликав до об'єднання народів Лат. Америки проти зазіхань США; 1879 в Гавані взяв участь у підготовці повстання, був висланий до Іспанії, дорогою втік до США, де працював кореспондентом латиноамер. газет, викладав, займався публіцистикою й орг-цією нового повстання на Кубі. 1892 з розрізнених емігрант. осередків створив Кубин. революц. партію, що згуртувала на загальнонац. платформі боротьби за незалежність представників різноманітних сусп. верств і відіграла вирішальну роль у початкові на Кубі 24.02.1895 нац.-визвольного повстання. 11.04.1895 разом з ін. керівниками повстання висадився на острові й через місяць загинув у бою з іспанцями, залишившись для народів Антільських островів, Центр. й Пд. Америки «Апостолом» і «Вчителем». Перу М. належать статті і есе з проблем *політики*, освіти, л-ри й живопису, опубліковані в 27-ми томах; у них викладено континентальну стратегію револ.-дем. облаштування Лат. Америки, першим етапом якої мало бути встановлення на Кубі й Пуерто-Ріко, останніх іспан. колоніях у Зх. півкулі, абсолютно незалежних республік в ім'я миру й праці, оскільки країни регіону можуть минути капіталізм і піти шляхом «співдружності класів»; причому йшлося про те, щоб «незалежністю Куби вчасно перешкодити експансії США на Антільських островах, що дозволило б їм ще з більшою силою обрушитися на наші американські землі» («Наша Америка»). М. наголошував, що в Лат. Америці, незважаючи на її т. зв. незалежність і на те, що вона досягла встановлення респ. ладу, *колоніалізм* продовжує жити в надрах республіки, а для того, щоб поставити заслін цьому проникненню, латиноамер. республіки мають ліквідувати виробн. структури, успадковані з часів колоніальної залежності, вони не лише є підґрунтям найважчих соціальних проблем країн регіону, а й постійно генерують залежність, тому «для іспанської Америки прийшов час заявити про свою другу незалежність», встановити стратег. союз іберoамер. і кариб. народів.

Літ.: Gonzales M.P. Jose Marti epic chronicler of the United States in the eighties. New York, 1961; Григулевич И. Хосе Марти — предвестник кубинской революции. М., 1979. *В. Матвієнко*

МА́РТОС Борис Миколайович (20.05.1879, Градизьк, тепер Глобин. р-ну Полт. обл. — 19.10.1977, там само). — громад.-політ. діяч, учений-економіст, організатор кооперат. руху. Освіту здобув на матем. фак-ті Харків. ун-ту (1908), став активним учасником укр. нац. руху. Спочатку був членом РУП, з 1905 — УСДРП. У 1906–10 викладав у гімназіях та на вищих курсах Харкова, але як «неблагонадійний» був позбавлений права на педагогічну практику. Протягом 1910–13 працював у кооперат. орг-ціях Волині, Полтавщини та Кубані, у 1913–17 — інспектор кооперації Полтав. губерн. земства. Був одним із організаторів кооперат. т-в, головою ради Дніпросоюзу. У роки Укр. революції був активним членом *Української Центральної Ради*, одним із авторів її земельного закону, обстоював поступовість у проведенні аграрної реформи. Указом *Директорії* УНР від 26.12.1918 був призначений міністром продовольчих справ. У квіт.–серп. 1919 очолював Раду народних міністрів УНР і водночас обіймав посаду міністра фінансів. Через незгоди з диктатором *Західноукраїнської Народної Республіки* Є. *Петрушевичем* і головою Директорії С. *Петлюрою* залишив уряд. З 1920 — на еміграції в Німеччині, згодом в Чехословаччині. Займався наук. і викладацькою роботою. З 1958 жив у США.

Літ.: Біда М. Проф. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Укр. історик. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен. 1977. № 3–4; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Істор. нарис. К., 1999; Мартос Борис Миколайович // Уряди України у XX ст. К., 2001. *В. Солдатенко*

МАРЧУ́К Євген Кирилович (нар. 28.01.1941, с. Долинівка Гайворон. р-ну Кіровогр. обл.) — держ. і політ. діяч, прем'єр-міністр України у 1995–96. Після закінчення Кіровогр. пед. ін-ту (1963) працював у системі КДБ УРСР. У 1988 очолив управління держбезпеки в Полт. області, у 1990 — 1-й заст. голови КДБ УРСР. У 1990–91 — держ. міністр з питань оборони, держ. безпеки та надзвичайних ситуацій, у 1991–94 — голова Служби безпеки України. З вересня 1994 спец. представник Президента України в АРК.

У 1994–96 — віце-прем'єр-міністр, 1-й віце-прем'єр-міністр, прем'єр-міністр України. Очолював делегацію з підготовки Великого укр.-рос. договору 1997. Нар. депутат ВР України 2-го та 3-го скликань. У квіт.–груд. 1998 очолював фракцію СДПУ(о). У 1999 вийшов з партії. Брав участь як кандидат у президенти України у виборчій кампанії 1999, але не пройшов у другий тур. Того ж року був призначений секретарем Ради нац. безпеки і оборони України. У 2003–04 — міністр оборони України, з груд. 2004 — голова Партії свободи. У 2006 відходить від активної *політичної діяльності*.

Літ.: Уряди України у XX ст. К., 2001; Хто є хто в державному управлінні. К., 2008. *В. Головко*

МА́РШАЛЛ (Marshall) Джордж Кетлетт (31.12.1880, Юніонтаун, США — 16.10.1959, Вашингтон) — держ. і військ. діяч; закінчив Вірджин. військ. коледж (1901), піхотно-кавалер. училище (1907) і командно-штабний коледж (1908) у форті Лівенворт (шт. Канзас). З 1901 — на дійсній військ. службі, в т. ч. у 1913–16 — на Філіппінах, 1917–24 — у Франції (прибув з першою партією амер. військ на фронт), 1924–27 в Китаї (де опанував місцеву мову й письмо), 1938 — начальник оперативно-планового управління військ. міністерства, 1939–45 — нач. штабу сухопутних військ, генерал армії (1944); брав участь у розробленні воєнно-стратег. планів США і Великобританії; виходячи з першорядності розгрому нацист. Німеччини, спільно з міністром оборони Г. Стімсоном наполягав на відкритті Другого фронту в пн.-зх. Франції з форсуванням Ла-Маншу, а не в Італії, як пропонували британці, здійснював заг. керівництво бойовими діями в Пн. Африці й на Сицилії, забезпечував поставки за ленд-лізом до СРСР, спланував найбільшу у військ. історії Норманд. десантну операцію 06.06.1944; як військ. радник президентів Ф. *Рузвельта* і Г. *Трумена* брав участь у розробленні Атлант. хартії 1941, проведенні Касабланк. (1943), Квебек. (1943–44), Каїр. (1943), Тегеран. (1943), Крим. (1945) і Потсдам. (1945) конференцій *глав держав* і урядів антигітлерівської коаліції; брав участь у політ. к-ті з контролю над створенням атомної бомби й рекомендував президентові застосувати її проти Японії задля завершення Тихоокеанської війни. 27.12.1945 призначений особистим представником президента США в ранзі посла при уряді Чан Кайші, виступив посередником у переговорах останнього з Компартією Китаю (КПК), наполягав на продовженні екон. і військ. допомоги Кит. Республіці лише в разі остаточного врегулювання громадян. конфлікту, досягнення стійкого миру й початку дем. реформ, забезпечив підписання 10.01.1946 угоди про припинення вогню, за якою урядові війська мали зайняти окуповані Рад. армією р-ни Маньчжурії; в ході подальших переговорів запропонував політ. врегулювання на основі проведення Всекит. нац. асамблеї за участі всіх політ. сил країни й входження комуністів до коаліц. уряду, але КПК в груд. 1946 фактично відмовилася від посередницьких послуг М. 1947–49 — держсекретар США, брав діяльну участь у створенні *НАТО* й Орг-ції амер. д-в, виробленні Міжамерик. договору про взаємну допомогу 02.09.1947, проведенні сесій Ради міністрів закорд. справ *великих держав*.

05.06.1947 у промові в Гарвард. ун-ті запропонував план допомоги США країнам Європи в подоланні повоєнних екон. труднощів («наша політика спрямована не проти тієї чи іншої доктрини, а проти голоду, бідності, відчаю й хаосу»), що також передбачав стабілізацію політ. ситуації в Зх. Європі, реінтеграцію до неї Зх. Німеччини й зміцнення в регіоні політ. впливу США. Фактично це було спробою вивести з-під впливу Кремля й країни ЦСЄ, оскільки їхня участь у плані М. була можлива лише за відмови від екон. орієнтації на СРСР; тому на париз. нараді міністрів закорд. справ США, СРСР і Британії 27.06–02.07.1947 В. *Молотов* відкинув будь-які форми міжнар. контролю економіки СРСР і країн «народної демократії», погоджуючись на пропозиції М. лише у вигляді амер. кредитів для повоєнної відбудови; зрештою, рад. делегація відмовилася брати участь у реалізації плану, на відміну від 16 західноєвроп. д-в (Британії, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Швеції, Норвегії, Данії, Австрії, Ірландії, Ісландії, Греції, Туреччини, Португалії, Швейцарії), що 16.04.1948 уклали конвенцію про створення Орг-ції європ. екон. співпраці для вироблення спільної «програми відновлення Європи». 31.03.1948 Конгрес США ухвалив «Закон про економічну співпрацю», після чого почалася реалізація плану М.: на перший рік було асигновано з федер. бюджету 5,3 млрд дол. у вигляді безвідплатних субсидій і позик, загальна ж сума асигнувань протягом квіт. 1948 — груд. 1951 склала 11,821 млрд і 1,505 млрд дол. довгострокових позик, які згодом були повернені; осн. частка припала на Британію (3,2 млрд), Францію (2,7 млрд), Італію (1,5 млрд) й ФРН (1,4 млрд); обсяг пром. виробництва країн-реципієнтів перевищив довоєнний на 15 %, і 30.12.1951 план офіц. звершився й був замінений «Законом про взаємне забезпечення безпеки». Рад. блокаді Зх. Берліна 1948 М. протиставив ефект. «повітряний міст», задля набуття нових союзників зміцнив відносини з Італією й відкрив дип. представництва на Цейлоні, в Ізраїлі й Кореї, але 20.01.1949 подав у відставку за станом здоров'я; щоправда, вже наступного року, з початком Корейс. війни, на прохання Г. *Трумена* очолив м-ство оборони США, наполіг на збільшенні чисельності збройних сил і їхній модернізації. По виходу у верес. 1951 у відставку удостоєний Нобел. премії миру (1953) за внесок у відновлення економіки Зх. Європи й став першим професійним військовим серед лауреатів.

Літ.: Клод А. План Маршалла / Пер. с франц. М., 1950; Payne R. The Marshall Story. New York, 1951; Behrman G. The Most Noble Adventure: The Marshall Plan and the Time When America Helped Save Europe. New York, 2007.

М. Рижков

МА́САРИК (Masaryk) Томаш Гарріг (03.03.1850, Годонін, Моравія, Австрійска імперія — 14.09.1937, Годонін, Чехословаччина) — держ. і політ. діяч, філософ, публіцист. Учився в гімназіях Брно та Відня. З 1872 — у Віден. ун-ті — на ф-тах філософії та природничих наук. Паралельно — на філол. ф-ті. З 1877 викладав у Лейпцизькому ун-ті, де познайомився з американкою Шарлоттою Гарріг. Після весілля приєднав прізвище жінки до свого імені. 1882 переїхав до Праги, викладав у Чеському ун-ті. Отримав ступінь д-ра філософії після захисту дис. на тему «Самогубство як соціальне явище». Із серед. 1880-х став відомим у середовищі борців за рівноправ'я чехів з німцями. У 1883 заснував часопис «Атеніум», в якому вперше оприлюднив свою программу розвитку чеської культури. На сторінках цього часопису опублікував статтю славіста Я. Гебауєра, в якій розвіяно міф про аутентичність Краледворського та Зеленогорського рукописів, що нібито доводять високий рівень розвитку чеських та моравських земель у 9–10 ст. На думку М., ці містифікації — вельми важливий козир у руках чеського нац.-визвольного руху, який народжувався, насправді грають на руку германізаторам. Після гучного скандалу «рукописна війна» завершилася перемогою М. У 1899 виступив проти антисемітської кампанії, вставши на захист Леонарда Гільснера, якого звинуватили у ритуальному вбивстві чеської дівчинки і присудили до смертної кари. Після року наполегливої боротьби М. довів, що справу сфабриковано, Л. Гільснера звільнили. З 1890 був членом старочеської, а згодом младочеської партії, заснував лібер. партію Реалістів. З наступного року неодноразово обирався до чеського та імперського парламенту. Відрізнявся незалежним характером, завжди виступав одноосібно і не мав багато прихільників. У 1900 заснував Народну партію, пізніше перейменував її у Прогресивну. У 1890-ті видавав лібер. щомісячник «Наш час», видав праці «Чеське питання» (1895), «Ян Гус» (1896), «Філософські та соціологічні основи марксизму» (1898). Як єдиний представник Прогресивної партії виступав з парлам. трибуни з багатьох важливих питаннях: рівності мов у імперії, автономії для чеських та словацьких земель, союзі між чехами та словаками. М. саме в ці часи стає творцем теорії про єдину націю — «чехословаків». М. став відомим у Австро-Угор. імперії завдяки вдалому виступу — як громад. захисник — на сфальсифікованому владою в 1908 судовому процесі, на якому сербських та хорватських політиків звинувачено в співпраці зі спецлужбами Сербії та держзраді. Вже після зняття звинувачень з підслідних М. перестає говорити про «широку автономію Чехії та Словакії», а лише про держ. незалежність майбутньої Чехословаччини. М. у своїх філос. працях дотримувався позитивістських поглядів і був прибічником «реалізму» (або «конкретизму»), не забуваючи про релігійну етику; він завжди залишався віруючою людиною — вірним євангелічної церкви чеських (моравських) братів. У 1913 у Лейпцігу було видано фундам. працю М. «Росія та Європа». При всіх симпатіях до рос. народу (але не до будь-якої влади в Кремлі) він залишався прибічником дем. ладу, маючи за взірець США та Великобританію, меншою мірою — Францію. Від початку 1-ї світової війни М. розпочинає боротьбу за держ. незалежність «чехословаків». У груд. 1914 він виїжджає до нейтральної Швейцарії. До самого кінця 1917 М. та його найближчі соратники (чех Е. Бенеш та словак М. Штефаник) провадили складні переговори з країнами Антанти щодо майбутнього батьківщини. Весною 1918 на хвилі успіхів військ Антанти їхня вміла дипломатія досягла успіху. Ще до завершення війни було ухвалено рішення про створення Чехословаччини. Важливу роль у створенні д-ви відігравали чехословацькі легіони з військовополоненних. Легіонери стали учасниками Громадян. війни на тер. кол. Рос. імперії. Ще у трав. 1917 М. приїхав до Києва, щоб очолити Чехословацьку нац. раду. Позиція М. стосовно незалежності України була негативною; він вбачав у Німеччині та Австро-Угорщині істор. ворогів, а в Росії — союзника. Попри це, М. та підпорядковані йому легіони зайняли нейтральну позицію під час конфлікту між українцями і рос. більшовиками на початку 1918. 18.10.1918 М. оголосив держ. незалежність країни, а 14.11.1918 на засіданні Нац. чехословацьких зборів був обраний президентом Чехословаччини. Незважаючи на багатонаціональний склад

населення країни (чехи, словаки, німці, євреї, українці, поляки), М. оголосив про введення на всіх рівнях управління політику «чехословакізма». Серйозні преференції отримали чеська (чехословацька) культура та мова. Адміністрація на місцях невпинно провадила політику «дегерманізації» (в Чехії та Моравії), та «демадьяризазації» (в Словаччині та Закарпатті). У ЦСЄ лише Чехословаччина під керівництвом М. зберегла парламентаризм і відносну економічну стабільність. Завдячуючи щедрим стипендіям уряду країни тисячі українців та росіян училися у місцевих вищих навч. закладах. Для українців у Чехословаччині в 1920-ті були засновані: Укр. вільний ун-т та Педагогічний ін-т у Празі, Укр. господарська академія в Подєбрадах. Ліберальне правління М. та його наступника Е. Бенеша було для закарпатських українців, без сумніву, «золотим двадцятиліттям» — на фоні жорсткого багатовікового хазяйнування угорців. М. був послідовним прибічником об’єднаної Європи, прообразу сучас. Євросоюзу. Він у середовищі визначних світових політиків (В. Вільсон був близьким приятелем Масарика) та інтелектуалів (напр. Б. Шоу) вважався головною кандидатурою на посаду президента Сполучених Штатів Європи (СШЄ). Проти лозунгу СШЄ виступали рос. більшовики — прибічники світової революції. 14.9.1935 подав у відставку за станом здоров’я, призначивши наступником Е. Бенеша.
Тв.: Ideály humanitní. Praha, 1901. *С. Махун*

МАСЛО́У (Maslow) Абрахам Ґарольд (01.04.1908, Нью-Йорк — 08.06.1970, Менло-Парк, США) — психолог, один із засновників гуманіст. психології. У 1926 вступив до Сіті-коледжу Нью-Йорка. Продовжив освіту у Вісконсин. ун-ті, де здобув ступінь д-ра філософії (1934). Викладав психологію в цьому ун-ті й Бруклін. коледжі. У 2-й пол. 30-х рр. М. знайомиться в Нью-Йорку з європ. психологами, які емігрували в США: А. Адлером, Е. Фроммом, К. Горні, К. Коффкою, К. Ґольдштайном, М. Вертґаймером. Особливо великий вплив на М. мав М. Вертгаймер, який став для нього прикладом самоактуалізованої особистості. Основи теорії самоактуалізації були сформульовані М. у двох статтях, опублікованих у «Psychological Review» (1943). Уже тоді він формулює новий підхід до розуміння людської природи, що кардинально відрізняється від традиц. психол. поглядів. На його думку, психоаналіз збіднює уявлення про людину, оскільки зосереджується переважно на хворобливих проявах особистості. Біхевіоризм же зводить життєдіяльність до маніпуляцій і опускає людину до рівня стимульно-реактивного механізму. М. закликав вивчати власне людське в людині, підкреслюючи роль свободи і здатності людини до самоактуалізації, яку розумів гол. чином як «зростання зсередини». Ці ідеї М. стали основою цілого напряму наук. думки — гуманіст. психології. У 1951 учений дістав запрошення викладати в новоствореному ун-ті Бредейса під Бостоном, де був зав. кафедри до 1951 і проф. психології до 1969. Відтак М. працював у Благодійному фонді У. П. Логліна в Менлоу-Парк (Каліфорнія), був членом багатьох профес. і почесних товариств, президентом Відділення особистості й соціальної психології, а також Відділення естетики Амер. психол. асоціації. У 1967–68 за видатні заслуги в психології М. було обрано президентом Амер. психол. асоціації. Був редактором-засновником «Журналу гуманістичної психології» і «Журналу трансперсональної психології», а також редактором-консультантом багатьох ін. наук. період. видань. В історію психології М. увійшов як творець теорії мотивації. Усі потреби він розташував у вигляді піраміди — від нижчих до вищих рівнів: фізіол. потреби; потреба в безпеці; потреба в належності й любові; потреба в повазі; пізнавальні потреби; естетичні потреби; потреба в самоактуалізації. Людина, задовольняючи свої потреби, рухається вгору, наче піднімається сходами, переходячи від нижчого рівня до вищого. Усі людські потреби М. поділяв на нижчі, «дефіцитарні», продиктовані нестачею чого-небудь і тому насичувані, й вищі, «буттєві», орієнтовані на розвиток і зростання, а отже, ненасичувані. В ієрархії потреб найвищий щабель відводив потребам у творчості й самоактуалізації. Концепція потреб М. широко використовується в політ. дослідженнях. Він автор понад 100 статей. Більшість праць написав протягом останніх 10 років свого життя. Його теорія особистості стала одним із джерел гуманіст. виховання людини.
Літ.: Maddi S. R., Costa P. T. Jr. Humanism in personality: Allport, Maslow, Murray. Chicago, 1972. *П. Горностай*

МАСО́Л Віталій Андрійович (нар. 14.11.1928, Олишівка, Черніг. обл.) — політ. і держ. діяч, голова Ради Міністрів УРСР (лип. 1987 — жовт. 1990), прем’єр-міністр України (черв. 1994 — берез. 1995). У 1951 закінчив мех. ф-т Київ. політех. ін-ту. У 1951–71 працював на Новокраматорському машинобудівному з-ді. Член КПРС з 1960. Захистив канд. дис. на тему «Утомлюваністна міцність вуглецевої криці щодо великовантажних суднових гребних гвинтів виробництва Новокраматорського машинобудівного заводу». З 1971 — директор вироб. об’єднання Краматорських з-дів важкого машинобудування. У 1972–87 — 1-й заст. голови, голова Держплану УРСР. З 1979 по 1989 — депутат ВР СРСР, з 1990 по 1998 — ВР України. З 1989 — член ЦК КПРС. У 1987 очолив РМ УРСР. 23.10.1990, на виконання вимог, висунутих під час студ. голодування, відомого як «революція на граніті», ВР прийняла відставку М. У 1994, за поданням Президента України Л. *Кравчука*, був удруге затверджений ВР України на посаді прем’єр-міністра. Подав у відставку в берез. 1995 «за станом здоров’я». Нагороджений орденами: «Знак пошани» (1960), Леніна (1966, 1986), Жовтн. Революції (1971) та Червоного Прапора (1978), «За заслуги» III (1997) та I (2008) ступенів, Ярослава Мудрого V (1998) та IV (2003) ступенів. *С. Набок*

МАСО́Н Шарль Франсуа Філібер (1761, Бламон, Франція — 1807, Кобленц, Німеччина) — вихователь, викладач, автор мемуарів «Таємні записки про Росію». Народившись у Франції, виріс в Швейцарії, де зробив перші кроки в л-рі. Згодом він став вихователем у сім’ї графа фон Лендорфа в Прусії. У 1786 приїхав у С.-Петербург, де служив в армії його брат П’єр Конрад. Під покровительством ген. П. І. Меліссімо, директора Артилер. і інженер. шляхет. кадет. корпусу, влаштувався викладачем математики в цю військ. школу. Завдяки покровителю був представлений М. Салтикову, президенту Воєнної колегії і вихователю двох старших синів вел. князя Павла Петровича — Олександра та Костянтина. Згодом М. став секретарем М. Салтикова і вихователем трьох його синів. Відтоді (кін. 1788 — поч. 1789) розпочав кар’єру, що наблизила його до трону. Салтиков доручив йому укладання записок щодо поведінки та успіхів вел. князів. Як капітан драгунів М. брав участь в рос.-турец. війні 1790, виконував дип. доручення. У 1795 став секретарем вел. принца Олександра. Отримав звання майора. Кар’єра М. раптово переривається після смерті *Катерини II* під час правління Павла I. М. з братом було без суду заарештовано та депортовано в Курляндію, звідки вони згодом виїхали в Пруссію. Саме там у 1800 М. написав свої «Записки», повна назва яких — «Таємні записки про Росію, зокрема про кінець правління Катерини II та початок Павла I, що зображують звичаї С.-Петербурга наприк. 18 ст. і містять численні історії, зібрані за десять років життя, про плани Катерини щодо її сина, дивацтва останнього, шлюб великої княгині Олександри та короля Швеції, який так і не відбувся, та характер персонажів цього двору, і особливо Суворова. Приєднуються також зауваження щодо освіти панів, звичаїв жінок та релігії народу». Твір вийшов в 2-х томах анонімно, водночас в Амстердамі та Парижі. У 1802 видання збагатилося 3-м томом. Автор описує в ньому війну Росії з Персією, походи проти франц. армії, опалу та смерть О. Суворова, і, зрештою, смерть Павла. Через це праця стала об'єктом доволі злісних випадів з боку Августа фон Коцебу, нім. письменника з доволі скандальною репутацією, який опублікував твір «Найвизначніший рік мого життя» і який також перебував на рос. службі при Павлі I і став рос. агентом за кордоном. Серед ін. закидів, Коцебу в своїй праці точно ідентифікує автора «Секретних записок», пояснює їх різкість і неправдивість невдоволеністю автора. М. негайно відповідає, публікуючи цього разу підписану книгу, що фактично складалася з нападок, осн. мішенню яких був Коцебу та Павло I. Вона склала додаток (4-й том) під назвою «Листи Француза Німцю, що слугують відповіддю панові Коцебу та додатком до Таємних записок про Росію, доповнені історичним уточненням щодо депортації та заслання автора (Базель у Декера та Кобленц у Ласо)». Саме ці 4 томи складають повний текст «Записок» М. Ставши доречним у 1800 за правління Павла, цей твір менше відповідав початку правління *Олександра I*, коли мали місце окремі спроби лібералізації і коли почалося певне зближення з Францією. Внаслідок Тільзит. миру книга була заборонена *Наполеоном*. Проте твір отримав визнання. Серед іншого і завдяки йому М. став чл.-кор. Франц. академії. Перевидана в 1804, книга не без певних пригод була перекладена нім. та англ. мовами з цензурними правками. Численні мандрівники та очевидці лишили по собі описи Росії, починаючи з 16 ст. Схематично вони розподіляються на дві категорії. Перші, переважно до кінця 17 ст., характеризуються фактографічним підходом. Друга група творів, з 18 — поч. 19 ст., вирізняється набагато більш ідеол. та менш факт. баченням. Твір М. можна віднести відразу до двох категорій. Автор, який провів 8 років в Росії при імператорському дворі і який ґрунтовно вивчив рос. мову, пізнав рос. еліту достатньо для того, щоб скласти про неї уявлення «зсередини», на основі реального досвіду. Такий «фактичний» підхід живить осердя книги, що складається передусім з розповідей та описів, поєднуючи два жанри: істор. свідчення та опису (або ж «оцінки стану») країни. М. розповідає про шлюб короля Швеції з вел. княжною Олександрою, що так і не відбувся, про смерть Катерини, сходження на трон Павла I, його перші кроки в політиці, продовження його царювання, війни. Ці більш-менш упорядковані хронологічно свідчення забарвлені описами осіб, традиц. поданими в ієрархічному порядку: імператриця чи імператор, царс. сім'я, фаворити (напр., довгий, з дванадцяти осіб, список коханців Катерини, починаючи з таємних — Салтикова та Понятовського — і до «офіційних» фаворитів), кілька значних придворних, державних та іноді армійських персонажів. Водночас усе це стає для М. приводом для висловлення численних «філософських» у стилі 18 ст. суджень, в яких запропоновані факти зводяться до узагальнювальних пояснень, вкорінених у раціоналістичній просвітницькій думці, на яку М. відкрито посилається. Загалом ці пояснення є різкими, часто аж надто різкими. Його осн. мішенню є звичаї імператор. двору, відповідальність за які він покладав передусім на монархів, і в першу чергу на Катерину II. Захоплюючись її достоїнствами («ще ніколи корона не вінчала кращої голови»): розумом, щедрістю, милістю, гідністю, гуманністю, М. подає її деталізований опис. Цей опис не є далеким від правди, оскільки М. також зауважив наявність контрасту між «домашнім» життям Катерини II, в якому вона проявляє себе як мила і весела особа, та її публічним життям, в якому вона є величною та стриманою. Але водночас він, не гребуючи різкими словами, докоряє їй за непристойну сексуальну поведінку, практично звинувачує в непорядності, спричиненій поблажливістю до своїх фаворитів. Беручи початок на найвищому рівні, моральний занепад поширився концентричними колами на всю знать, а згодом і на народ в цілому. *Релігія* ж не є покликаною виправити ситуацію, оскільки церква не забезпечує ні проповідування, ні освіти, а швидше навпаки. Вслід за багатьма західними мандрівниками М. вбачає в ній лише забобони. З цього всього випливають довколишні брак законів, порядку, п'янство, підлабузництво, грубість, варварство — всі народні недоліки, які, на його думку, пояснюються «аморальністю» церкви, хоча він і не забуває зауважити про кілька винятків. Проте значним джерелом усіх зол, що спотворює народ, лишається рабство, кабала, ярмо якої він несе, і яка знищує такі його якості як гостинність, відвага солдатів, велич душі. М. каже рос. народу: «Описуючи твої достоїнства, я вказую на твоє серце; описуючи недоліки — на сліди кайданів. Нехай же їх зітре колись Свобода». Це рабство прямо пов'язане з деспотизмом, яке М. класично ототожнює з рос. політ. строєм з часів татаро-монг. навали і яке він називає «московізмом», розглядаючи в такий спосіб унікальні, типово рос. риси цього політ. устрою: «Вже сам Петро I жалівся, що він є лише деспот для нації рабів». М. приписує царю-реформаторі, як і певною мірою Катерині II, бажання поширити просвітництво та культ. звичаї в Росії. Але водночас він упевнений, що ці спроби суперечать природі її політ. устрою, щодо якого він поділяє сумніви, висловлені ще до нього Ш. *Монтеск'є* та Ж.-Ж. *Руссо*. М. вбачає суперечність у тому, як поводить себе уряд Катерини II в її найближчому оточенні та вдалині від неї: «Наскільки уряд Катерини II був м'який та поміркований в її присутності, настільки ж жахливий та свавільний в її відсутності». У той самий спосіб він показує, що кінець правління «був катастрофічний для людей та імперії. Усі ресурси уряду були розтрачені: кожен посадовець, кожен начальник округу став дрібним деспотом». Правління Павла I лише ускладнило ситуацію, оскільки він повернувся до цілковитого *деспотизму*, який, на думку автора, мав би привести до розпаду мультиетнічної імперії. Ще недавно такий блискучий двір наповнився шумом солдафонських чобіт та шпор. М. в 1-му томі свого твору передбачає революції в Росії, адже знать, навіть будучи поневоленою та зіпсутою, вже ковтнула модернізації та м'якого ставлення, отримала надто багато освіти, хоч і не масово, щоб змиритися з поверненням старих часів. Разом з тим М. був перший, хто чесно визнав, що інфекція Франц. революції не загрожує найближчим часом Росії («Якщо Французька революція має обійти світ, адже багато хто цього воліє, то саме в Росію вона прийде в останню чергу», — пише він), але, що парадоксально, водночас вона дестабілізувала рос. монархію, оскільки остання сприймалася в Європі кінця 18 ст. як анахронізм: «Чи варто все ж ставитись до росіян як до марокканців?» М. передбачив, і це як на той час було доволі серйозним твердженням, довгий істор. шлях Росії: «Росія зможе повернутися до свободи лише поступово, довгим та складним шляхом». Книга М. таким чином належить до пост-революц. періоду, підтверджуючи остаточний кінець надій «освіченого абсолютизму». Попри всі ці зовн. напади (в яких він, без сумніву, хотів помститися не за себе, але «за російський народ», як він сам про це пише, тобто ініціювати публічну дискусію щодо рос. форми правління), М. проявляє також глибину та розкриває нюанси: кожен випад проти окремої вади завжди супроводжується контрприкладом та роз'ясненням. Саме тому твір М., що факт. завершив Просвітництво та відкрив більш трагічне та пророцьке бачення Росії, залишається одним з найвизначніших творів, написаних про Рос. імперію.

Тв.: Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I, formant un tableau des mœurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le mariage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personnages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les mœurs de femmes, et la religion du peuple, 3 vol., Paris, Pougens, 1800–1802; Секретные записки о России времени царствования Екатерины и Павла. М., 1996. *В. Берелович*

МАСО́НСТВО (франкмасонство; англ. mason, франц. francmaconnerie — вільномулярство) — реліг.-етичний рух, що ставить за мету моральне самовдосконалення та об'єднання людства у реліг. братському союзі. Походження М. не з'ясоване. Припускають, що воно виросло із середньовічної цехової орг-ції — корпорації каменярів-будівельників як конспіративна захисна орг-ція, опозиційна відносно д-ви та церви. М. організаційно оформилося у 1717, коли чотири провідні масонські ложі об'єдналися у першу в світі Велику Ложу (або Великий Схід) Англії, яка проголосила себе материнською відносно всіх лож світу. Відтоді лише ложі, що їх визнала одна з материнських лож, вважаються «регулярними» («дійсними»). У серед. 18 ст. більшість масонських федерацій Англії, Німеччини та Скандинав. країн увійшли до політ. істеблішменту і взяли курс на підтримку політ. курсу своїх д-в. Ложі ж Франції, Італії, Іспанії, Португалії та країн Лат. Америки стали опозиц. відносно до уряду і брали активну участь у політ. боротьбі. У різні часи адептами М. у Зх. Європі були М Ф. А. Вольтер, Г. Лессінґ, В.-А. Моцарт, Й. Гайдн, Й. Гете, Р. Бернс, Л. ван Бетховен, А. М. Б. Стендаль, О. Вайльд, М. Твен, Д. Кіплінґ, Р. Таґор, Р. Ваґнер, Ґ. Геґель, Д. Дефо, Д. Свіфт, Я. Сібеліус, В. Монті, Л. Керубіні, Н. Паґаніні, Е. Фермі, Тото (А. де Куртіс) та багато ін. видатних діячів науки та культури. Масони вважають *релігію* невід'ємним елементом духовної культури, однак не надають переваги жодному з віровчень. М. дбає про розвиток секуляризованих науки, л-ри та мистецтва. Частина «вільних каменярів» віддається лібер. починанням. Так, масони ще у 19 ст. сприяли переходу до обов'язкового світського навчання, надавали підтримку фемініст. рухові, домагалися скасування смертної кари. 1-ша світова війна внесла розкол серед тих масонських лож, які вважали за краще підтримати воєнну політику своїх країн. У 20–40-х рр. 20 ст. у «вільних каменярів» з'явився грізний ворог — тоталіт. та авторит. режими в Італії, Німеччині, Іспанії, Португалії, вішистській Франції, які не бажали миритися з існуванням непідконтрольної орг-ції і звинувачували масонів у підривній діяльності. Непримириму позицію стосовно М. зайняли і комуністи. М. відіграло важливу роль у боротьбі проти загрози нацизму та *фашизму*, а в роки 2-ї світової війни брало активну участь в орг-ції та діяльності руху Опору. Вважається, що нині у світі налічується кілька мільйонів масонів. Особливо багато їх у США, де їхній Орден вважається звичайною громад. орг-цією. Вони, як і раніше, виборюють свободу людини від «політичної та церковної тиранії». Масони утворили ряд парамасонських («нерегулярних») орг-цій, які прагнуть вдосконалення світу, зокрема через захист *прав людини* та сприяння *демократії*.

Масонський рух в Україні розпочався у серед. 18 ст. здебільшого в містах та містечках (Київ, Кременчук, Житомир, Дубно, Львів, Самбір, Харків, Полтава, Одеса). У Галичині та на Правобережжі масонський рух у 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. зазнав переважно польс. впливів, на Лівобережжі та Слобожанщині — рос. На Пд. України ложі відкривали здебільшого іммігранти. Стимулювали й політизували масонський рух в Україні революц. події кін. 18 ст. у Франції та інкорпорація Правобережжя до складу Рос. імперії: тоді в Україну прибуло чимало франц. та особливо польс. масонів. Укр. М. пропагувало ідеї визволення слов'ян. народів від нац. та політ. гноблення, але з одночасним об'єднанням їх у загальнослов'ян. федерацію під егідою України. У 1-й чв. 19 ст. масонський рух в Україні майже не мав зв'язків з міжнар. громадсько-політ. життям, не виробив єдиної концепції майбутнього устрою України. Особливо активно працювала тоді в Україні полт. ложа «Любов до Істини», яка підтримувала зв'язки з декабристами і до складу якої входив автор «Енеїди» Іван Котляревський. Царський уряд своїми указами 1822 та 1826 заборонив існування в д-ві масонських лож, які пішли у підпілля. Масони були серед членів «Народної волі», *Громад*, *Кирило-Мефодіївського товариства*. Соціальний склад масонських лож в Україні впродовж 19 ст. змінився з представників старшинсько-шляхет. родин на різночинців, радикалізувалася їхня діяльність. Поразка революції 1905–07 спонукала масонів налагодити тісніші контакти з європ. демократією, щоб заручитися її допомогою. У Києві, Катеринославі, Вінниці та ін. містах відкрилися нові ложі. Центром місц. масонського руху став Київ. У ложах кількісно переважали росіяни, українці, поляки, євреї, а за парт. складом — кадети. Більшість лож підпорядковувалася законспірованому загальнорос. масонському центру — Великому Сходу народів Росії, утвореному 1912. Він являв собою надпартійну й парамасонську («нерегулярну») орг-цію, хоча підтримував зв'язки з європ. М. Укр. масони стали ініціаторами політизації масонського руху на теренах Рос. імперії, намагалися спрямувати його на повалення *самодержавства*, на боротьбу за зрівняння в правах усіх нац. меншин. На поч. 20 ст. М. в Україні зміцніло, встановило контроль над рядом громад. орг-цій, істотно впливало на політ. обстановку та користувалося високим авторитетом серед рос. «майстерень». Однак серед укр. та рос. «вільних каменярів» не було злагоди через неоднакове бачення способів розв'язання нац. питання. Якщо рос. «брати» відстоювали цілісність Рос. імперії, то укр. здебільшого виступали за незалежність України. Неоднаково ставилися укр. масони і до 1-ї світової війни. Одні підтримували воєнні зусилля уряду, ін. ратували за його воєнну поразку. Масони прагнули запобігти революл. вибуху в Рос. імперії, але коли Лютн. революція 1917 відбулася, вони зайняли у нових владних структурах ключові позиції. Ефективно використати цей свій успіх вони не зуміли через відсутність у них єдиної політ. програми, ідейні розбіжності та колізії між провідниками масонського руху (напр. між С. *Петлюрою* та П. *Скоропадським*). Після жовтн. перевороту 1917 масонські ложі України зайняли антибільшовицьку позицію, однак між «братами» примирення не відбулося (сварилися між собою «самостійники» та «федералісти», а за Гетьманату — ще й противники та прихильники нім. окупації України). У 1919 ядро укр. М. полишило Україну. Відродилося М. в Україні у 1989. Перші ложі запрацювали у Києві, Одесі, Харкові, Львові та Івано-Франківську. У 2005 п'ять «майстерень» утворили регулярне масонське об'єднання Велика Ложа України, яка підтвердила вірність масонському канону цуратися політики й поважати закон.

Літ.: Бокова В. М. Эпоха тайных обществ. М., 2003; Башилов Б. (Поморцев М. А.) История русского масонства (XVII–XX века). М., 2004; Крижановська О. О. Таємні організації: масонський рух в Україні. К., 2009.

О. Крижановська

МА́ФІЯ (італ. maf(f)ia — щодо семантики слова єдиної думки немає) — централізована злочинна орг-ція, яка методами терору і за допомогою зв'язків з корумпованими політ. діячами та чиновниками реалізовує свої екон. інтереси. Найнебезпечніша форма організованої злочинності, термін «М.» часто застосовують до організованої злочинності в цілому. М. виникла на о. Сицилія (Італія) у 13 ст. Спершу існувала як збройні загони для підтримання порядку, згодом стала формою злочинної орг-ції. У 18–19 ст. М. як злочинне явище набула поширення в Італії, а у 20 ст. через діаспору — у США. Виділяють М. класичну і сучасну. Класична М. будувалася за моделлю «сім'ї»: складалася з кланів, очолюваних рівними між собою мафіозі, які утворювали об'єднану раду (куполу) під головуванням «батька» (капо), якому беззаперечно підкорялися. Керівництво М. переходило від батька до сина, від старшого брата до молодшого. Діяльність була заснована на насильстві, відмові від звертання до офіц. влади і співробітництва з нею у розслідуванні злочинів. Суч. М. оформилася у 1960-ті й набула міжнар. характеру. До сфер її інтересів входить торгівля зброєю та людьми, наркобізнес, проституція, фінансові махінації, «відмивання» (легалізація) капіталу, отриманого злочинним шляхом, тощо. Осн. риси сучас. М. — жорстка ієрархічна розгалужена структура за формою «піраміди»; використання насилля для підтримки внутр. дисципліни та боротьби з конкурентами; експлуатація пережитків родоплемінних звичаїв та власна система цінностей і норм, що надає М. внутр. згуртованості, стійкості й здатності пристосовуватися до змін сусп. умов; системний характер діяльності з метою отримання надприбутків; нейтралізація форм соціального контролю, у т. ч. дій правоохоронних органів; використання політ. та адм. установ для прикриття і забезпечення своєї діяльності; активне втручання в політ. процеси через участь у передвиборчих кампаніях, їх фінансування; лобіювання інтересів тієї частини бізнесу, яка ладна співпрацювати з нею; вплив на профспілки; поступове «зрощення» з офіц. владою та фактично формування в д-ві паралельної нелег. влади, що дублює і поступово перебирає на себе осн. функції д-ви: приміром, в Японії уряд не заперечує, щоб М. виконувала функцію «альтернативної поліції» у стримуванні неорганізованої злочинності. В усіх країнах уряди ведуть боротьбу проти М. та її свавілля. Урядом США створено програму захисту свідків для тих, хто надає свідчення про мафіозну діяльність. В Італії сучасна «війна уряду проти М.» включає масовані операції з арешту мафіозі за допомогою додаткових сил поліції з різних міст та залучення армії.

Літ.: Levis N. The Honored Society. The Mafia Conspiracy Observed. London, 1964; Геллерт Г. Мафия / Пер. с венг. М., 1983; Gambeta D. The Sicilian Mafia. The business of Private Protection. Cambridge, MA, 1993.

Ю. Палагнюк

МАХКА́МОВ Кахар Махкамович (16.04.1932, Ленінабад, тепер Ходжент, Таджикистан) — держ. і політ. діяч. 1953 закінчив Ленінград. гірничий ін-т, у 1953–57 працював начальником вентиляції шахти тресту «Таджиквугілля» в м. Шураб, помічником гол. інженера, начальником есплуатац. дільниці, гол. інженером, начальником шахти. У 1957–61 — керуючий Шурабським рудоуправлінням тресту «Таджиквугілля»; 1961–63 — голова Ленінабад. міськвиконкому, 1963–82 — голова Держплану Тадж. РСР, 1965–82 — заст. голови РМ Тадж. РСР. У 1982–86 — голова РМ Тадж. РСР, у 1985–91 — 1-й секретар ЦК Компартії Таджикистану; водночас у 1985–91 — член ЦК КПРС, 1990–91 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат ВР СРСР 10–11-го скликань, нар. депутат СРСР (1989–91), депутат ВР Тадж. РСР 12-го скликання. Керівником рад. Таджикистану М. став на початку політики *«перебудови»* в *СРСР*, коли ген. секретар ЦК КПРС М. *Горбачов* відправив на пенсію 1-го секретаря ЦК Компартії Таджикистану Р. Набієва. М., який багато років очолював Держплан республіки і добре знав проблеми її економіки, підходив на роль реформатора, однак виявився нездатним зберегти контроль над Таджикистаном, який роздирали міжкланові й міжрегіон. суперечності, що вкрай загострилися в останні роки існування СРСР. Коли на міжрегіон. суперечності наклалися релігійні й політичні, ситуація перетворилася на вибухонебезпечну. В Душанбе і великих містах почалися велелюдні мітинги, в лют. 1990 черговий мітинг у столиці республіки завершився погромами й людськими жертвами. За таких умов у берез. 1990 відбулися вибори до ВР Тадж. РСР 12-го скликання. 12.04.1990 головою ВР новий склад парламенту обрав керівника респ. компартії М., 30.11.1990 ВР Тадж. РСР обрала його президентом Тадж. РСР, одночасно М. обіймав ще й посаду голови уряду Тадж. РСР (до черв. 1991). Після підтримки М. серпневого (1991) путчу ДКНС в Москві, 31.08.1991 опозиція змусила його піти у відставку з посади президента Тадж. РСР (недовіру М. висловила більшість депутатів ВР Тадж. РСР). З 1992 М. — на політ. пенсії із збереженням статусу довічного члена парламенту; 1992–97 — консультант, згодом — керівник фірми «Шукур» (автосервіс, випуск склотари). Нині — член к-ту нижньої палати парламенту Республіки Таджикистан із забезпечення конст. основ, прав і свобод людини, гр-на і законності, представник Республіки Таджикистан у Євразійському екон. співтоваристві (ЄврАзЕС), голова комісії Міжпарлам. асамблеї ЄврАзЕС з екон. політики.

Літ.: L. M. Drobizheva, Rose Gottemoeller, Catherine McArdle Kelleher, Lee Walker. Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis. Armonk, New York, 1998.

М. Дорошко

МАХНО́ (Міхненко) Нестор Іванович (07.11.1888, Гуляйполе, тепер місто Запоріз. обл. — 25.07.1934, Париж) — ватажок сел. повстанського руху на Пд. України в 1918–21, анархіст-комуніст. Неповнолітнім під впливом революл. подій 1905 долучився до *політичної діяльності*, став членом гуляйпільської групи «хліборобів анархістів-комуністів». Був тричі арештований за підозрою у причетності до ряду політ. вбивств та експропріацій. У берез. 1910 військово-польовий суд виніс смертний вирок М. і 16 його товаришам. З причини неповноліття на момент злочину страта була замінена М. довічним ув'язненням на каторзі, яку довелося відбувати в Бутирській в'язниці. В екстремальних умовах каторги М. остаточно сформувався як особистість, зазнав ідейного впливу *анархізму*. Звільнений з каторги в берез. 1917 Лютн. революцією повернувся в Гуляйполе, де розгорнув публічну політ. діяльність, очолив кілька револ. орг-цій. 25.09.1917 як голова повітової Ради підписав декрет про націоналізацію поміщицької землі та поділ її між селянами. На поч. груд. 1917 в Катеринославі як делегат від Гуляйпільської Ради взяв участь у роботі губерн. з'їзду Рад робітн., сел. і солд. депутатів, підтримав ідею про скликання Всеукр. з'їзду Рад. У січ. 1918 відмовився від посади голови Ради, але невдовзі очолив ревком Гуляйполя, складений з представників анархістів, лівих есерів, укр. соціалістів-революціонерів. Після Берестейського мирного договору та приходу в Україну нім. та австро-угор. військ на поч. квіт. 1918 організував загін, який чинив опір нім. наступу. Наприкін. квіт. 1918 розпустив його та взяв участь у конференції анархістів у Таганрозі. Згодом виїхав до револ. Росії. Як пізніше він писав у своїх спогадах, у трав. — черв. 1918 брав участь у конференціях анархістів у Саратові та Москві, зустрічався з відомими рос. анархістами, а також мав контакти та вів дискусії з лідерами більшовиків В. *Леніним*, Я. Свердловим, Л. *Троцьким*, Г. Зинов'євим. У лип. 1918 М. повернувся в Україну, вів нелег. діяльність, переховувався, а восени організував терорист. групу, яка виросла у невеликий повстанський загін, що розпочав боротьбу проти гетьмана П. *Скоропадського*. 16.10.1918 махновці захопили Гуляйполе та оголосили від імені районного Гуляйпільського ревкому про відновлення рад. влади та про повстання «робітників і селян проти душителів та катів Української революції австро-германо-гайдамаків». Цю дату можна вважати початком, точкою відліку в історії махновщини. Після бою в Дібрівському лісі повстанці нарекли Махна «батьком», цим повстанським титулом він пишався і часто підписувався під публічними д-ми. До кін. 1918 М. вдалося об'єднати під своєю командою більшість повстанських загонів, які діяли в цьому регіоні. У лют. 1919 штабом М. був підписаний договір про входження махновців до складу червоної Задніпровської дивізії як 3-ї Задніпровської бригади. Махновці відзначилися хоробрістю у боях проти військ Антанти та білих весною 1919, однак гостро розходилися з більшовиками в ідеол. питаннях. Останнє стало каменем спотикання і призвело до взаємних звинувачень.

У трав. 1919 Рада робітн.-сел. оборони з ініціативи Л. Троцького ухвалила рішення про ліквідацію махновщини. Проте сил і засобів для виконання цього рішення не знайшлося. Влітку М. довелося одночасно боротися і з більшовиками, і з білими. У серп. 1919 він проголосив про створення Револ. повстанської армії України (махновців). Її зусилля були спрямовані насамперед на боротьбу з денікінцями, які в цей час захопили більшу частину України та вели успішний наступ на Москву. У бою під Перегонівкою махновці розбили добірні офіцерські полки білих, а згодом у жовт. — лист. 1919 дезорганізували тили білих в Пд. Україні. Махновці за цей час захопили міста Бердянськ, Катеринослав, Олександрівськ, Нікополь, Маріуполь, Мелітополь. Це дозволило червоним зупинити наступ Денікіна і переломити ситуацію на власну користь. Але й цього разу повноцінного союзу махновців з червоними не вийшло. Як тільки денікінська небезпека була подолана, Червона армія з січ. 1920 повела боротьбу на знищення махновців. Улітку 1920 махновці здійснили три рейди Лівобер. Україною, загалом подолавши маршами 1400 верст. Часто червоні частини переходили на їх бік. Восени 1920 червоні знову використали махновців у війні з армією ген. П. Врангеля. Махновська кіннота здійснювала рейди в тили білих, брала участь у форсуванні Сиваша та зламі оборони Перекопу та Юшуні. Відразу ж після оволодіння Кримом червоні в режимі суворої таємності розгорнули нову операцію для знищення повстанців, однак і вона була малоуспішною. М. вдавалося, незважаючи на величезну кількісну перевагу червоних, продовжувати боротьбу з ними до серп. 1921, коли, вичерпавши всі наявні можливості, він з невеликим загоном перейшов рум. кордон. Згодом через Польщу М. перебрався до Франції, з 1924 останні свої роки прожив у Парижі, бідуючи та ідейно продовжуючи боротьбу з більшовизмом на сторінках своїх спогадів і публіцистики. М. уособлює тип нар. героя, народженого вибухом револ. стихії. Це була людина з невисокою освітою, але неймовірно обдарована природою. Його орг. та військ. таланти незаперечні, відпрацьована ним тактика повстансько-партизанської боротьби вивчалася в багатьох арміях світу. Дотепер постать М. викликає підвищений сусп. інтерес, присвячена йому л-ра пост. множиться.

Літ.: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Док-ты и материалы. М., 2006; Нестор Иванович Махно: Воспоминания. Материалы и док-ты. К., 1991; Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні 1918–1921. К., 1991; Волковинський В. Нестор Махно: легенда і реальність К., 1994. *В. Верстюк*

МЕДВЕ́ДЄВ Дмитро Анатолійович (нар. 14.09.1965, Ленінград, тепер С.-Петербург) — 3-й президент Рос. Федерації, обраний 02.03.2008 (за даними ЦВК Росії, набрав 70,8 %. Явка на виборах становила 69,78 % виборців). У 1987 закінчив юрид. ф-т С.-Петерб. ун-ту. В 1990 — аспірантуру того ж ун-ту і захистив канд. дис. з юрид. наук, пізніше став доцентом кафедри громадян. права. 1990 — 99 працював викладачем на юрид. ф-ті. Одночасно з 1990 по 1995 працював радником-експертом голови міської ради С.-Петербурга. З 1999 по лист. 2005 працював в адміністрації президента Росії (з жовт. 2003 по лист. 2005 — керівником). У лист. 2005 призначений на посаду 1-го заст. глави уряду Росії, на якій працював до обрання на посаду президента Росії. До цього і у перший рік каденції не мав особистої політ. позиції, цілком поділяючи політ. погляди 2-го президента Росії В. *Путіна*. Перші ознаки «самостійної політичної фігури» почав демонструвати в серед. 2009 хоча М. оголосив себе прибічником «диктатури закону» і розглядався деякими експертами «прихованим реформатором», його перебування на посаді президента не демонструє руху в цих напрямах, тим більше в розбудові *громадянського суспільства*. Займає таку ж жорстку екон. і політ. позицію щодо України і всіх пострад. країн (доктрина «сфера впливу Росії»), що й його попередник. М. прибічник концепції сильної централізованої влади в Росії і прагне повернути цій країні статус *«великої держави»* не за географ. і ресурсним показниками (тут немає ніяких проблем), а за військ., політ. і екон. могутністю з метою впливу на події у світі й тиску не тільки на сусідів, а й на США, *НАТО*, *ЄС*. За його презид. каденції продовжувалася урядова підтримка концепції «російської суверенної демократії», яка повинна будуватися не на основі загальноцивілізаційних цінностей, а на базі рос. нац. ментальності й нац.-держ. і патріот. цінностей.

Літ.: Андреєва О. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією. К., 2009; Наука. Влада. Політика. К., 2008. *М. Михальченко*

МЕДЖЛІ́С КРИМСЬКОТАТА́РСЬКОГО НАРО́ДУ (кримськотат.: Qırımtatar Milliy Meclisi або Къырымтатар Милли Меджлиси) — єдиний вищий повноважний представн. викон. орган народу в період між сесіями *Курултаю кримськотатарського народу*. Правового статуту в Україні не має. Обирається Курултаєм з числа його делегатів після того, як Курултай обере голову М. к. н. Кількісний склад становить 33 особи включно з головою. Метою М. к. н. визначено ліквідацію «наслідків геноциду, вчиненого рад. д-вою щодо крим. татар, відновлення нац. і політ. прав кримськотат. народу та реалізація його права на вільне нац.-держ. самовизначення на своїй нац. території». Для цього М. к. н. добивається якнайшвидшого повернення і облаштування крим. татар на істор. Батьківщині — в Криму, відродження їхньої мови, культури, релігії, системи нац. виховання і освіти, звичаїв і традицій, захисту екон. прав та інтересів, компенсації моральних і матер. збитків, завданих в ході злочинної депортації 1944, «визначення статусу Криму у складі України за нац.-тер. принципом». Згідно з ухваленими Курултаєм норм. док-тами, М. к. н. підзвітний Курултаю, керується його рішеннями та положенням про М. к. н., нормами міжнар. права і законод. актами України, що не суперечать цим нормам; формує єдину виборну систему органів нац. самоуправління народу всіх рівнів (регіон. і місц. меджліси), керує їхньою діяльністю; створює необхідні структурні підрозділи, а також орг-ції, установи, підприємства та фонди; взаємодіє з держ. і громад. органами, заруб. і міжнар. орг-ціями; засновує ЗМІ. Майнові й фін. ресурси М. к. н. утворюються за рахунок пожертв юр. і фіз. осіб, субсидій міжнар. і заруб. громад., неурядових і комерційних орг-цій та органів. Перший склад М. к. н. було сформовано у 1991 2-им Курултаєм. Відтоді головою М. к. н. обирають М. *Джемілєва*. М. к. н. є активним учасником політ. процесів в Україні та її крим. автономії. Підтримані або рекомендовані Курултаєм і М. к. н. кандидати в депутати місц. рад і ВР АР Крим становлять більшість поміж депутатів кримськотат. національності в радах усіх рівнів. М. к. н. щільно співпрацює із загальноукр. політ. утвореннями нац.-дем. орієнтації, зокрема, з Народним рухом України та ін. За списками *партій політичних* і блоків політ. партій такої орієнтації представники М. к. н. (М. Джемілєв, Р. Чубаров) обиралися до ВР України. За результатами виборів 2006 у ВР АР Крим утворено депут. фракцію «Курултай — Рух». Позиція М. к. н. береться до уваги при розгляді кандидатур на відповідальні посади в органах держ. влади в автономії, її містах і районах, передовсім там, де компактно проживають крим. татари. 1999 було запроваджено практику включення членів М. к. н. до складу Ради представників кримськотат. народу при Президентові України. Через своїх представників в органах влади та активну орг. та ін. роботу М. к. н. суттєво впливає на процеси вирішення актуальних земельних, житлових та ін. соціально-екон. проблем репатріантів, задоволення їх культ., освітніх, реліг. та ін. потреб. Задля цього М. к. н. співпрацює з керівництвом Краснодар. краю Росії, урядовими колами і неурядовими структурами Туреччини, Румунії, США, Німеччини та ін. країн, з комісіями та програмами ООН, міжнар. європ. орг-ціями. Навколо М. к. н. сформовано мас-медійну групу, яка включає власну студію на ДТРК «Крым», телекомпанію «Атлант-СВ» та радіокомпанію, журн. «Кырыым», популярний щотижневик «Яны Дунья», щотижневу газ. «Голос Крыма», інформац. бюлетень «Кримські студії», журн. «Кримськотатарське питання» та низку ін. видань. Порядок формування і масштаби діяльності М. к. н. роблять його найбільш впливовим утворенням репатріантів, сусп. вага й авторитет якого набагато вищі, ніж будь-якої з понад 50-ти кримськотат. громад. орг-цій, включно з тими, що перебувають в опозиції до М. к. н. Лідери М. к. н. заперечують проти його реєстрації як політ. партії або громад. орг-ції і вимагають офіц. визнання повноправним представником всього кримськотат. народу. У цих контекстах питання офіц. визначення прав. статусу Курултаю і М. к. н. потребує фахової дискусії та фахових рішень.

Літ.: Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнар. наук. конференції. Київ, 13–14 трав. 1994 р. К., 1995; Кримські татари. 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. К., 1995; Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. К., 2005; Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К., 2009. *В. Котигоренко*

МЕДІАКРА́ТІЯ (англ. media — засіб, в т. ч. інформаційний, грец. *κράτος* — влада) — здатність *ЗМІ* впливати на громад. думку, формувати позицію в сусп-ві щодо тих чи ін. явищ, подій, процесів. Поняття М. тісно пов'язане з феноменом «четвертої влади», коли до трьох офіц. гілок влади (законод., викон. і суд.) додають четверту неофіц. — владу ЗМІ. Виникнення М. стало завершальним етапом розвитку ЗМІ. На першому етапі ЗМІ є дійсно охоронцями недержавної публічної сфери сусп. життя. На другому етапі вони, набуваючи більш складних орг. форм, шукають фін. підтримки і в обмін на неї поступаються частиною свободи і стають залежними від д-ви, бізнесу чи певних політ. сил. На третьому етапі ЗМІ перетворюються на комерц. корпорації і частково зливаються з крупним бізнесом, тобто впадають у повну залежність від своїх власників. У період, коли баланс сил зміщується від д-ви до транснаціональних корпорацій, ЗМІ поступово перетворюються на захисників інтересів великого бізнесу і діють згідно того ж самого механізму, що й лобістські групи в *парламентах*. Нині завдяки своїм комунікат. властивостям мас-медіа суттєво змінили не тільки стиль, а й процедури формування держ. органів, відбору правлячої еліти, проведення політ. кампаній.

Літ.: Кін Дж. Мас-медіа і демократія / Пер. з англ. К., 1999; Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство/ Пер. з англ. Львів, 2000; Гриценко О. М., Шкляр В. І. Преса і політика: проблеми, концепції, досвід. К., 2000.

О. Ставицька

МЕ́ДІСОН (Madison) Джеймс (16.03.1751, Порт Конуей, США — 28.06.1836, Монтпелієр, там само) — 4-й президент США політ. філософ, правознавець, один із «батьків-засновників» США. У 1771 закінчив коледж Нью-Джерсі (тепер ун-т у Прінстоні, шт. Нью-Джерсі). У 1775–83 брав участь у війні за незалежність Пн. Америки. У 1780 обраний делегатом Континент. конгресу. Ініціатор скликання у Філадельфії Конст. зборів. Видав разом з А. Гамільтоном і Дж. Джеєм збірник «Федераліст» з питань конст. права (1787–88). Протягом 1787–97 — член палати представників Конгресу США, автор Білля про права 1789. М. був одним із найвпливовіших діячів Конст. конвенту США 1787. Його було обрано до нової палати представників на період з 1788 по 1797. У ці часи очолює опозицію, що виступала проти політики централізації та індустріалізації, яку провадив А. *Гамільтон*. Перейшовши в опозицію до Гамільтона та ін. федералістів, М. сприяв формуванню респ. партії — першої тогочасної *партії політичної*, яка в 1800 забезпечила обрання на пост президента Т. *Джефферсона*. М. обіймав посаду держ. секретаря з 1801 по 1809. З 1809 по 1817 він президент США. Перебуваючи на *державній службі* впродовж шістнадцяти років, М. змінив свої погляди і відмовився від упередженого ставлення до ініціатив нац. уряду. Він перестав опиратися підтримуваним нац. урядом реформам, спрямованим на розвиток пром-сті та заснування нац. банку, і був змушений перейти від політики протиборства (війна з Великобрит. 1812–15) до більш пасивної і миролюбної політики екон. примусу, що її обстоювали республіканці. Політ.-прав. погляди М. ґрунтувалися на класичних природно-прав. концепціях і традиціях сусп. договору. Ідеал *держави* для М. — велика за територією і населенням республіка. На відміну від Ш. Л. *Монтеск'є* і Ж.-Ж. *Руссо* М. вважав, що респ. форма правління прийнятна саме для великої д-ви. Гарантія життєздатності такої д-ви — сильна, збалансована центр. влада, поділена на три гілки — законод., викон. і судову. Найвищий принцип діяльності будь-якої з гілок влади — дотримання соціальної справедливості. Пропонував конст. закріплення *прав людини* і гр-на, підтримував прогресивну ідею свого часу про сусп. договір. М. висловлював свої думки не в систематизованих монографіях, а в полемічних памфлетах, нарисах, держ. док-тах, промовах і листах. Характерною особливістю М. є те, що він не обмежувався лише політ. теорією, а працюючи над своїм розділом плану реформування амер. конфедерації 1787, виступав і як історик давньої та сучас. конфедерацій. Його політ. думка вирізняється своєю непохитною, але добре вмотивованою вірністю лібер. республіканізму, поєднаному з виваженою оцінкою недоліків усіх практ. заходів і вад усіх теорій.

Засадами політики М. були догмати локківських природних прав, пристосовані до респ. світу англо-амер. колоній. М. підтвердив постулат Локка про те, що реліг. свобода є засадничим природним правом, оскільки людський розум за своєю природою не може приймати нав'язувані йому переконання, і що законний уряд установлюється на основі договору не задля небесного спасіння, а для земної користі. Такий договір слід розуміти як одностайну угоду, і для утвердження законності правління встановлюваного уряду необхідною є принаймні згадана згода на це повнолітніх індивідів. Найменш недосконалим за своєю формою є респ. устрій, який установлює принцип більшості на основі представництва. Характерними вадами народовладдя, за якого, зрештою, перемагає більшість, є, як стверджує М., недалекоглядність, безпринципність та тиранія більшості (несправедливість щодо меншості). Він доводить, що для того, аби позбутися цих вад, потрібно, щоб респ. сусп-ва були маленькими і простими (оскільки в цьому разі заг. блага начебто легше підраховувати, а існування ізольованих меншин стає менш вірогідним). Система представництва може розв'язати проблему глупства, якщо буде обрано компетентних представників. А в більших виборчих округах більшої республіки к-сть достойних кандидатів у кожному окрузі буде більшою, і оскільки в разі залучення більшого числа інтересів і більшої к-сті виборців знижується ймовірність змови на виборах, такі кандидати матимуть більше шансів на перемогу. Розв'язання проблеми тиранії більшості також спрощується: «більша кількість партій та інтересів» у великій республіці «знижує вірогідність того, що більшість... матиме спільний мотив для порушення прав інших громадян. Та й навіть якщо такий спільний мотив існуватиме, усім тим, хто його поділяє, буде набагато складніше виявляти свою силу і діяти в унісон з іншими». Водночас М. зробив спробу з'ясувати причини сусп. конфліктів і дійшов висновку, що ними є соціальна нерівність та екон. інтерес фракцій. За М., фракція — це сукупність гр-н, які об'єднані та спонукаються до дій єдиним поривом пристрасті, інтересу або думки, що є ворожим щодо прав ін. гр-н, а також сукупних інтересів *суспільства*. Фракції можуть завдавати шкоди сусп-ву; аби цього не сталося, необхідно усунути причини, що підштовхують їх до шкідливих для сусп-ва дій. У невеликих д-вах фракційна рівність зведена тільки до меншості та більшості, а у великих — сусп-во поділене на великий спектр фракцій. Причиною виникнення останніх є різні погляди людей на *релігію*, систему влади, *політику*, а також нерівний розподіл власності. З огляду на це вважав, що уряд повинен чинити перешкоди фракійцям у реалізації їхніх вимог.

Літ.: Федералист: Политическое эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея. М., 1993; Madison J. The Mind of the Founder, ed, and intro. M. Meyers. Honover, NH; London, 1981. *Ф. Кирилюк*

МЕЗ'ЄР (Maizière) Лотар де (02.03.1940, Нордхаузен, Німеччина) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив берлін. Гімназію Ґрауена Клостера (1958), Консерваторію ім. Г. Ейслера по класу скрипки (1965) і юрид. ф-т Ун-ту ім. А. Ґумбольдта (заочно, 1975); 1965–75 — працював в оркестрах театрів і культ. закладів, у т. ч. у симфонічному оркестрі Берлін. радіо; з медичних причин відмовився від музичної кар'єри й перейшов на адвокатську роботу в податковій та екон. сферах, заст. голови колегії адвокатів Сх. Берліна. З 1985 — член Синоду Союзу євангелічних церков НДР; 1986–90 — один із двох віце-прем'єрів в урядах В. Штофа й Г. Модрова, водночас з 1987 — член роб. групи ХДС НДР з питань церкви, з лист. 1989 — голова партії; у берез. 1990 обраний депутатом Нар. палати НДР. 12.04.–02.10.1990 — останній голова РМ НДР (у цьому уряді як прес-секретар почала свою політ. кар'єру А. Меркель); з жовт. 1990 — заст. голови ХДС ФРН Г. Коля й одночасно в жовт.–груд. — федер. міністр з особливих завдань. У жовт. 1991 залишив велику політику, попередньо посприявши в призначенні А. Меркель міністром у справах сім. відносин, гр-н похилого віку, жінок і молоді, а також обранні її віце-головою ХДС; повернувся до адвокатської практики в Берліні, очолив столичний Фонд охорони пам'ятників і Центр. т-во «Інфраной». У груд. 2005 канцлером ФРН А. Меркель призначений співголовою координац. к-ту нім.-рос. форуму «Петербурзькі діалоги», заснованого 2001 попереднім канцлером Г. Шрьодером і президентом Росії В. *Путіним* (з рос. сторони форум очолює М. *Горбачов*); 25.11.2008 переобраний на черговий термін.

Літ.: Roger East. Revolutions in Eastern Europe. London; New York, 1992; Geoffrey K. Roberts. Party Politics in the New Germany. London, 1997; Paul Cooke. Representing East Germany Since Unification: From Colonization to Nostalgia. Oxford, 2005. *В. Головченко*

МЕЙС (Mace) Джеймс Ернест (18.02.1952, Маскогі, США — 03.05.2004, Київ) — історик, політолог, дослідник *Голодомору*. Освіту здобув в ун-ті штату Оклахома (1973), продовжив її в ун-ті Мічігану, де захистив магістер. та докт. дисертації, викладав. У цей час розпочав співпрацю із Робертом Конквестом над проектом із вивчення укр. Голодомору. 1984 — запрошений проф. Гарвард. літньої школи, директор дослідницького проекту «Усна історія українського Голодомору». 1984–86 — наук. співробітник Ін-ту україністики при Гарвард. ун-ті. Проводив незалежні дослідження та керував щотижневим семінаром Ін-ту. У 1986–90 — виконавчий директор Комісії США з питань укр. Голодомору. Упорядник доповідей зведеної комісії уряду США, що складалася з чотирьох конгресменів, двох сенаторів, трьох чиновників рівня Кабінету, призначених президентом, і шести представників громадськості, очолюваної республіканцем Денієлом Мікою, а пізніше — Деннісом Хертелем. 1990–91 — ст. наук. співробітник програми з вивчення національностей Гарріманівського ін-ту у Колумб. ун-ті в Нью-Йорку. 1991–93 — наук. співробітник програми україністики Ун-ту Іллінойсу. 1993–94 — консультант проекту «Україна» Ін-ту амер. плюралізму у Чикаго. 1993–96 — наук. співробітник при Ін-ті нац. відносин і політології НАН України (див. *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*). 1995–2004 — проф. політології Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Викладав етнополітику, політику США та Канади й політику Центр. та Сх. Європи. 1997–2004 — консультант газети «День». 26.11.2005 президент України В. *Ющенко* нагородив Джеймса Мейса орденом князя Ярослава Мудрого II ступеня (посмертно), а 02.12.2005 підписав розпорядження про вшанування пам'яті Джеймса Мейса. 10.09.2010 у Києво-Могил. академії відкрито Меморіальний кабінет Дж. Мейса.

Тв.: Національний комунізм: трагічні ілюзії (у співавторстві з М. Панчуком). К., 1997; Ваші мертві вибрали мене. К., 2008. *С. Набок*

МЕ́ЛЬНИК Андрій (12.12.1890, с. Воля Якубова, тепер с. Воля Дрогобиц. р-ну Льв. обл. — 01.11.1964, Клерво, Люксембург) — військ. і держ.-політ. діяч, полковник Армії УНР, один з лідерів ОУН. Походив із сел. сім'ї. Закінчивши гімназію, вступає до Вищого земельного навч. закладу у Відні. З початком 1-ї світової війни М. іде добровольцем до легіону Укр. січових стрільців (УСС), де швидко робить військ. кар'єру. У 1914–16 М. командував сотнею легіону УСС на австр.-рос. фронті. Сотня М. відзначилася під час боїв на Маківці, під Заваловом і над Стрипою. Під час боїв на горі Лисоні 04.09.1916 М. потрапив до рос. полону. Разом з В. *Кучабським*, І. Андрухом та ін. полоненими галичанами був відправлений у табір для військовополонених у Дубовці під Царицином (тепер Волгоград, РФ). 06.01.1917 група старшин на чолі з М. організувала втечу з полону і незабаром добралася до Києва. Тут він разом із Є. *Коновальцем* формує курінь УСС, який згодом розрісся до корпусу УСС і став одним із кращих військ. з'єднань Армії УНР. Саме УСС були кістяком групи загонів, яка придушила січневий більшов. заколот у Києві 1918. Тут уперше виявився талант М. як військ. штабовика. Саме за його планом більшов. війська були розгромлені. Із січ. 1918 був призначений нач. штабу куреня, з березня, після сформування полку УСС — нач. штабу полку. Після падіння УЦР перебував у Києві та Білій Церкві. Під час повстання проти влади гетьмана П. *Скоропадського* — заст. командира Осадного корпусу, а з січ. 1919 — виконувач обов'язків командира корпусу. З 19.12.1918 М. було присвоєно військ. звання отамана Армії УНР. У лист. 1918 М., очолюючи штаб окремого загону УСС, розробив план і брав участь у Мотовилівському бою. У берез.–черв. 1919 — нач. штабу Дієвої армії, у лип.–серп. 1919 — помічник коменданта групи УСС. Наприкін. 1919 був інтернований польс. військами у Рівному. Протягом 1920–21 — інспектор військ. місій УНР у Празі. У 1922 повернувся до Галичини, де став співзасновником УВО, а згодом її крайовим комендантом. У квіт. 1924 М. був заарештований польс. поліцією і засуджений до 4-річного ув'язнення. Після звільнення провадить громад.-політ. діяльність. Упродовж 1932–38 — член правління видавн. спілки «Діло», в 1933–38 — голова Гол. ради катол. асоціації молоді «Орли», член Т-ва укр. комбатантів «Молода Громада». У 1934 — член Сеньйорату УВО та голова Сенату ОУН. Після загибелі Є. *Коновальця* 11.10.1938 став головою Проводу укр. націоналістів. На поч. 1940 після розколу ОУН очолив її поміркований крило — ОУН(М).

У 1941 М. відкинув нім. пропозиції агентурної та військ. співпраці, заявивши: «Українські визвольні змагання є власнопідметні і на їхню мету та засади не може мати жодного впливу ніякий зовнішній чинник», був ізольований гітлерівцями. Не маючи змоги самому повернутися в Україну, М. посилає туди своїх найближчих співробітників з метою створення в Києві незалежного уряду, внаслідок чого у 1941 постала Укр. нац. рада, яка з перших днів свого існування переслідувалася нім. владою, а незабаром була заборонена. У роки нім. окупації України М. послідовно відстоював ідею створення укр. незалежної д-ви, за що потрапив під арешт, а з 26.02.1944 був ув'язнений в концтаборі Заксенгаузен. Після звільнення у 1945 жив у Німеччині та Люксембурзі. У 1947 на 3-му Вел. зборі укр. націоналістів М. обраний довічним головою ПУН. Післявоєнний період свого життя присвятив боротьбі за консолідацію емігрантських сил. У 1957 висунув ідею створення світового конгресу українців і союзу українців, реалізовану в 1967 зі створенням Світового конгресу вільних українців. Напередодні своєї смерті М. залишив заповіт, у якому звучить переконаність у тому, що «прийде час, що затріщить московсько-большевицька імперія і розсиплеться в порох, а на її руїнах поруч інших вільних народів постане визволена з нестерпного рабства Україна, будуючи власне життя у власній державі, ні від кого не залежній державі». Похований у м. Люксембург.

Літ.: Мірчук П. Нарис історії ОУН. Мюнхен, 1968; ОУН: минуле і майбуття. К., 1993; Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд. К., 2003; Посівнич М. Формування військової доктрини ОУН (1929–1939) // Український визвольний рух. Львів, 2003. Зошит 1. *А. Блануца*

МЕМОРА́НДУМ (лат. memorandum — що треба пам'ятати) — вид дип. листування, що може бути самостійним док-том або додатком до вербальної чи особистої ноти (в останньому випадку М. розвиває та обґрунтовує зміст ноти). Відмітна риса М. — детальний виклад факт. чи юрид. боку того або ін. питання, інколи його доцільно супроводжувати короткою пояснювальною нотою. У наш час зросла к-сть М., які направляються від одного уряду іншому або представляються на міжнар. нарадах, в *ООН* з осн. питань *міжнародних відносин*. М., вручений особисто або надісланий з кур'єром як самостійний док-т, друкується на нотному бланку МЗС або закорд. установи, не містить звернення і компліментів; адреса та вихідний номер не вказуються; під текстом зазначаються місце і дата відправлення, печатка не проставляється. М., що надсилається як додаток до ноти, друкується на нотному папері без герба. Місце (місто) і дата відправлення, печатка і вихідний номер не проставляються. М. взаєморозуміння (М. розуміння) — двостороння або багатостороння міжнар. угода, що може укладатися з широкого кола питань: політичних, фінансових, торговельних, оборонних, пром. кооперації, співробітництва у аерокосмічній сфері тощо. Як правило, означена форма *договору міжнародного* не передбачає *ратифікації* і реєстрації в *ООН*, повідомлення про досягнуту угоду в ЗМІ. М. взаєморозуміння за згодою сторін може бути доповнений ін. статтями, док-т звичайно набуває чинності одразу з моменту підписання; він може являти собою продовження раніше укладених угод, їх конкретизацію, уточнення або розвиток.

Т. Шинкаренко

МЕ́НЕДЖМЕНТ ЕТНОПОЛІТИ́ЧНИЙ — система заходів, якими органи держ. управління здійснюють регулювання процесами у сфері етнонац. розвитку та міжетн. відносинами у поліетн. країнах. Поява терміна «М. е.» пов'язана з посиленням ролі етн. фактора у сусп. розвитку сучас. світу й необхідністю регулювання етнонац. процесів у поліетн. країнах. Попередником терміна «М. е.» були терміни «етнічний менеджмент», «менеджмент різноманітності», застосовані канад. вченими А. Флерасом та Ж. Елліотом у 1970-ті. Похідними від них були схожі терміни, зокрема «менеджмент етнічної напруженості», застосований амер. вченими. Під час аналізу процесу розпаду таких великих етнополіт. утворень, як Рад. Союз та Соціаліст. Федерат. Республіка Югославія, у наук. обіг та управлін. практику входить термін «М. е.» Осн. метою М. е. є забезпечення інтегративного, безконфліктного типу етнонац. та етносоціального розвитку країни. Забезпеченням системи правового захисту усіх компонентів етнонац. структури того чи ін. *суспільства*, виробленням механізмів упередження, подолання напружених ситуацій у міжетн. відносинах тощо. Ефективним продуктом М. е. є, напр., існування самоврядних нац. меншин в Угорщині, італ. самоврядної общини у Словенії. У системі М. е. виділяють такі рівні: 1) стратегічний, на якому приймаються політ. рішення щодо стратегії розвитку країни на перспективу і, власне, йдеться про формування держ. етнополітики. Цей рівень представлений такими ін-тами влади, як *президент* та *парламент*; 2) тактичний, де розробляються конкр. методи, заходи та засоби впровадження прийнятих рішень. Цим опікуються відповідні підрозділи у структурі викон. влади (в Україні, напр., Кабінет Міністрів та спеціалізовані держ. установи, що входять до його складу); 3) оперативний, на якому реалізується держ. етнополітика, відслідковуються результати впровадження прийнятих рішень та готуються пропозиції для прийняття нових на такт. й стратег. рівнях. Це завдання покладається на регіон. підрозділи органів держ. управління та органи *місцевого самоврядування*. До традиц. трьох рівнів може бути віднесений і четвертий — консультаційний, який представлений науково-косультаційними органами при структурах перших трьох рівнів та громад. орг-ціями етн. спільнот. У європ. поліетн. просторі, як в окремих країнах (Бельгії, Великобританії, Німеччині, країнах кол. Югославії), так і у міждерж. об'єднаннях (ЄС), до цього рівня активно залучаються наук. фахівці у галузі етн., расових, нац. проблем. Така практика започатковується і в Україні

Гол. функціями М. е. є такі: 1) правова — розробка та законод. закріплення стандартів політики д-ви у етнонац. розвиткові; 2) контрольна — здійснення пост. моніторингу й контролю за якістю виконання прийнятих етнополіт. рішень; 3) орг-ція взаємодії усіх компонентів системи М. е. з метою ефективної реалізації держ. етнополітики. До гол. методів М. е. відносять: 1) адм.-організаційний (регламентування через законод. акти та структури держ. управління й місц. самовряд. етнонац. розвитку країни); 2) політ.-правовий (регулювання міжетн. відносин й взаємодії етнічних спільнот країни проживання (home state) з країною походження (kin state); сприяння діяльності громад. та політ. орг-цій етнічних спільнот, забезпечення права їх участі у прийнятті рішень, передусім, у сфері етнонац. розвитку); 3) метод соціального включення (формування умов реалізації соціально-екон. прав усіх компонентів етнонац. структури сусп-ва проживання); 4) прогнозування (розробка вірогідних сценаріїв етнонац. розвитку); 5) моделювання (розробки адекватних управлін. моделей регулювання вірогідними сценаріями). Ефективність М. е. залежить від адекватності структур, у компетенції яких знаходиться проблема, викликам сучасності, профес. підготовки й управлін. вправності фахівців з менеджменту, від взаємодії органів влади й неурядових орг-цій та від співробітництва у цій сфері на міжнар. арені. В Україні система М. е. організаційно складається із спеціалізованого центр. органу викон. влади (натепер — це Держ. к-т у справах національностей та релігій), підрозділів регіон. органів викон. влади (управління, відділи у структурах обласних держ. адміністрацій) та структур органів місц. самовряд. (управління, відділи, сектори). Змістовно ця система наповнюється всеукр. держ. програмами, які стосуються усіх компонентів етнонац. структури сусп-ва; спец. програмами, що призначені для якоїсь окремої спільноти (крим. татари, рома); регіон. програмами; оперативними заходами залежно від конкретної ситуації у міжетн. відносинах.

Літ.: Diversity in Action. Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe. Budapest, 2001. *В. Євтух*

МЕ́НЕДЖМЕНТ ПОЛІТИ́ЧНИЙ — система управління *політичною сферою* сусп-тва на основі використання форм, методів і технологій правового менеджменту, *політичного маркетингу* та *психології політичної*, з використанням адм.-прав., ринкових та соціально-психол. підходів в управлінні політ. сферою. М. п. передбачає безпосередній розгляд, ухвалення та втілення в практ. життя політ. рішень. Цю функцію покладено на спеціалізовану групу людей (політична, правляча *еліта*), яка домагається необхідної поведінки ін. членів сусп-ва за допомогою соціотехніки управління (прав. норм, умовлянь і *маніпулювання*). Окрім санкцій за порушення суб'єктом або об'єктом політики прав. норм (законів, указів, постанов, декретів), керівна група може використовувати також засоби заохочення. До санкцій належать такі засоби переслідування, як звільнення з роботи, *заборона на професії*, обмеження певних *прав* (поїздки за кордон, публікування своїх праць тощо), обструкція в *ЗМІ*, судове та адм. переслідування. У тоталіт. сусп-вах — аж до фіз. розправи і вбивства. Серед засобів заохочення — доступ до матер. благ і послуг (квартир, прибуткових посад, спецмагазинів та ін. пільг), популяризацію в ЗМІ і т. ін. Такі види впливу на громадськість застосовуються насамперед для того, щоб роз'єднати *групи суспільні*, які не поділяють панівних у сусп-ві норм поведінки, моральних цінностей, оцінок сусп.-політ. ситуації. Вплив на суб'єкти та об'єкти політики за допомогою умовлянь здійснюють за потреби переконати останніх у необхідності того чи ін. політ. вибору. Техніка умовлянь передбачає залучення раціональної та нераціональної аргументації (статист. дані, факти, прагматичні аргументи, результати соціол. і соціопсихол. досліджень, логічно пов'язані між собою та аргументами, якими оперують агітатори). Під час використання техніки нераціональної аргументації зацікавлені особи покладаються не на істинність аргументів, а на особистісні якості людей (авторитетів, думки більшості гр-н), котрі поділяють аналогічні погляди. Крім того, до цієї групи соціотехнічних прийомів належить і техніка формування емоц. компонента, коли звертаються до стереотипів, *національних інтересів*, таких засобів емоц. реакції, як висміювання, залякування і т. ін. Маніпулювання сусп. свідомістю використовують тоді, коли є потреба вплинути на певні суб'єкти або об'єкти політики, які не повинні знати про наміри правлячих чи ін. впливових кіл. Виокремлюють такі види М. п.: менеджмент виборчої кампанії, менеджмент правлячої (або урядової) команди і менеджмент політ. кампанії (масової, групової чи індивід.) з рекламування певних цінностей, доктрин, програм тощо. При цьому процес М. п. розглядається на різних рівнях управління: ієрархічному (глобальному, цивілізаційно-тер., нац., регіон., локальному), галузевому та об'єктному. Таким чином, М. п. розглядається: як політол. вчення, що вивчає проблеми управління сусп-вом; як галузь політ. праксеології, що розробляє і впроваджує в політ. життя конкретні політ. рішення. М. п. розглядається в контексті реалізації таких управлін. функцій: планування, орг-ція, мотивація і контроль. Планування полягає у формулюванні необхідного та вірогідного розвитку об'єкта політ. управління, його мети та шляхів її досягнення. Орг-ція характеризує структуру та ієрархію об'єкта політ. управління, конкр. завдання, повноваження та відповідальність виконавців. Мотивація забезпечує створення матер. і моральних стимулів для людей заради забезпечення виконання ними процесу М. п. Контроль полягає в перевірці виконання визначених планів, відповідності їх структурі орг-ції, відповідності структури — меті орг-ції і т. ін. Ефективність М. п. залежить від якості отримуваної урядовими структурами інформації, адекватності моделі ухвалення рішень потребам сусп-ва, наявності відповідних ресурсів влади, рівня кваліфікації політ. кадрів та наявності зворотного зв'язку про виконання раніше прийнятих рішень.

Літ.: Саймон Г. Адміністративна поведінка. К., 2001; Бебик В. Маніпулятивний інформаційно-комунікаційний менеджмент в системі соціальних комунікацій // Актуальні проблеми міжнар. відносин. Вип. 84 (Ч. І). К., 2008; Бебик В. Глобальний політичний менеджмент: поняття, типологія, методологія // Політ. менеджмент. 2009. № 2. *В. Бебик*

МЕНТАЛІТÉТ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. mentalis — розумовий) — 1) термін, що позначає феномен сусп.-політ. життя; 2) поняття, що використовується для узагальненої характеристики специфіки соцієтальної психіки та *психології політичної*; 3) гетерогенна, внутрішньо суперечлива, багаторівнева структура психічних властивостей та їх проявів, особливостей політ. мислення та *політичної свідомості*, які в узагальненій формі відображують і виражають обізнаність індивіда в *політиці*. М. п. проявляється на масовому, груповому та індивід. рівнях. Особливістю М. п. є його неусвідомлюваний характер. На його становлення та прояви впливають: 1) надіндивідуальні, надсвідомі явища («уроджені ідеї» (Р. Декарт); «архетипи колект. несвідомого» (К. Юнг); «космічна свідомість» (Е. Фромм); «колект. уявлення» (Е. *Дюркгайм*), «соціальні уявлення» та ін.); 2) неусвідомлювані збудники поведінки; 3) неусвідомлювані механізми свідомих дій (явища неусвідомлюваної установки, неусвідомлюваний супровід свідомих дій). Спорідненим поняттям є «ментальність політична», що частково вживається як синонім М. п., яку тлумачать як заг. духовну налаштованість, відносно цілісну сукупність думок, що створює картину світу і скріплює єдність культ. традиції або певної спільноти. Терміпол. розмежування визначається як атрибутивна якість М. п., його зовн. прояв у соціальному середовищі або як певна сукупність сталих неусвідомлюваних форм світосприймання.

М. п. є генетично похідним від *політичної культури*. Формується на базі панівних інституцій та ін-тів, що відповідають певному сусп.-політ. устрою, *ідеології*, рівню культури, колект. та соціальним уявленням, картині та образу світу тощо. На їх основі виникає стан готовності соціуму до виконання тих чи ін. завдань його життєдіяльності у певний спосіб. М. п. має такі компоненти: 1) когнітивний (набір усвідомлених знань про політику); 2) мотиваційний (потреба успішно виконати завдання, прагнення досягти успіху); 3) афективний або емоційний (ставлення до політ. подій, ситуацій); 4) поведінковий або оперативний. М. п. виконує функції ідентифікації, інтеграції, орг-ції, регуляції, адаптації, мобілізації, спрямування. М. п. має прояв як стереотип масової поведінки частини соціуму, важко піддається нововведенням, тривалий у часі. Можливість зміни або модифікації М. п. існує в кризові часи, коли маргінальна картина світу набуває можливості стати системотвірною (напр., явище «пролетарської культури» і, як один з наслідків, менталітет рад. людини). Це глибинне соціокультурне утворення, що відображує дійсність первинного порядку, яке лише з часом набуває необхідних психол. ознак соціальної визначеності.

Літ.: Національна культура в сучасній Україні. К., 1995; Surowiecki J. The wisdom of crowds: Why the memory are smarter than the few. London, 2005. *Т. Траверсе*

МЕРÉЖЕВИЙ ПІДХІ́Д — метод соціальної і політ. теорії, який використовується для опису феномену самоорганізації соціальних акторів (груп та індивідів) та їх взаємодії в процесі формування горизонтальних зв'язків у *суспільстві* з метою задоволення власних потреб або інтересів і доступу до екон., політ., культ.-символічних та ін. ресурсів. Соціальна мережа (англ. *social network*) — це особливий тип структури взаємодії соціальних акторів (як колект., так і індивід.), яка формується на основі горизонтальних зв'язків між ними. Характерною ознакою соціальних мереж є неієрархічність відносин, що пов'язують різноманіття акторів, об'єднаних спільними інтересами, і які обмінюються ресурсами для просування цих інтересів. Як теоретико-методол. передумови М. п. можна розглядати фундам. положення орг. соціології, теорії бізнес-адміністрування, соціального структурного аналізу, інституціонального аналізу, теорії сусп. вибору і неоменеджеризму. Вже в 50–60-ті рр. 20 ст. у США розробка держ. політики здійснювалася в аспекті дослідження управлінських субсистем крізь призму взаємодії бюрократії, конгресменів та груп інтересів. У Великобританії М. п. сформувався на засадах теорії міжорганізаційних відносин. М. п. сягає своїм корінням також у дослідження, присвячені взаємодії *громадянського суспільства* і *держави*, зокрема, таких як плюралістична теорія, корпоративізм, теорія зацікавлених груп, теорія міжорганізаційних відносин. Певний вплив на становлення М. п. здійснив неоінституціоналізм, особливо в його соціологічній версії.

М. п. набув поширення в 80-ті рр. 20 ст. у працях соціологів М. Манна і Р. Коллінза, в *політичній науці* — в роботах Р. Родеса, Д. Марша, П. Богесона, Т. Туунена, Дж. Річардсона, Дж. Петерсона, Е. Бумберга та ін. Міждисциплінарна теорія соціальних мереж представлена в роботах Л. Фрімана, Д. Ноука, П. Марсдена, С. Вассермана, Б. Веллмана, С. Берковіца та ін. У європ. політ. науці перший систематичний опис М. п. здійснив Р. Родес у роботі «Контроль і влада в центрально-локальних стосунках» (1981), в якій мережі розглядаються як особливий тип горизонтальної взаємодії соціальних акторів, кожен з яких володіє певним набором ресурсів. Розробляючи типологію мереж, Родес використовував такі критерії: ступінь внутр. інтеграції, к-сть учасників мережі й розподіл ресурсів між ними. На основі цього було виокремлено п'ять типів мереж: політ. спільноти (policy communities), професійні мережі (professional networks), міжуправлінські мережі (intergovernmental networks), мережі виробників (producer networks) і проблемні мережі (issue networks). М. Манн у роботі «Джерела соціальної влади» (1986) описав чотири типи мереж: військово-геополіт., політ., екон. і культурно-ідеол. За Манном, кожна мережа пов'язана з реальними орг-ціями, які вступають у конфігурацію матер. ресурсів. Деякі з цих мереж можуть продукувати ідеї, емоції та почуття легітимності. Крім того, все, що виробляється й організується в кожному типі мережі, має глибоке причинне обгрунтування. М. Кастельс у першому томі «Поява мережевого суспільства» фундам. трилогії «Інформаційна доба: економіка, суспільство і культура» (1996) окреслює мережу як набір взаємопов'язаних вузлів, а мережеве сусп-во — як таке, в якому більшість процесів і функцій організовано відповідно до мережевої децентралізованої логіки орг-ції. М. Кастельс виявив мережеві ефекти *глобалізації* та запропонував поняття «мережевого простору», осн. компонентами якого є ресурси, котрими обмінюються актори мережі. Паралельно із становленням М. п. під мережею почала розумітися сукупність позицій, а не індивідів, а модель стосунків між позиціями була представлена як особливий тип структури. М. п. до аналізу політ. процесів може розглядатися як відповідь на зміну умов, в яких функціонують сучас. політ. системи. Плюралізація сусп. структур, складність взаємовідносин між *акторами політичними*, високий рівень сусп. потреб і очікувань, великий масштаб ризиків, вплив зовн. чинників на внутр. політику д-ви, інформатизація сусп-ва, падіння довіри населення до органів держ. влади — все це призвело до появи нових концептуальних підходів, які реконструюють відносини між д-вою і сусп-вом. Застосування М. п. в політології обумовлено також об'єктивною потребою враховувати складність сучас. процесу прийняття політ. рішень, а також здійснювати аналіз нестійкості й відкритості політ. системи при взаємодії безлічі політ. акторів. Мережева парадигма зобов'язує розглядати в цілісності й взаємозв'язку будь-які зміни, що необхідні для збереження рівноваги політ. системи. Це можуть бути зміни в структурах держ. влади, її тер. орг-ції, соціальних стосунках, перерозподілі владних повноважень і відповідальності політ. і соціальних акторів, ролі людських ресурсів, стосунків власності. Методол. аналіз цих процесів спирається на фундам. поняття, які становлять термінол. каркас М. п.: соціальний простір і соціальний час, самоорганізація, саморегулювання, децентралізація влади та її поліцентричність, принципи взаємодії суб'єктів влади і сусп-ва, діалогічність центрів влади, полісуб'єктність і поліваріативність розвитку, соціальна мережа, політ. мережа, мережеві взаємодії. Опис орг. структур *політичної влади* у вигляді мережі створює передумови для подальшого розвитку політ. і соціальної теорії в останні десятиліття. Одним з найбільш перспект. напрямів у цьому контексті є розробка політ. теорії з метою встановлення умов, причин, і наслідків взаємодії мережевих структур. Значна частина досліджень присвячена поясненню динаміки мереж, а також засобів, за допомогою яких вони впливають одна на одну. Евристичність мережевого підходу пояснюється також можливостями його широкого використання в емпіричних дослідженнях, що дає вихід на міждисциплінарні теор. узагальнення.

Літ.: Rhodes R. A. W. Beyond Westminster and Whitehall: The Sub-Central Governments of Britain. London, 1988; Castells M. The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. Cambridge, MA; Oxford, UK, 1996; Сенюшкін Є. О. Мережевий підхід в політології: становлення і перспективи // Політол. вісник. Зб. наук. праць. К., 2008. Вип. 38.

Т. Сенюшкіна

МЕРЕ́ЖІ ПОЛІТИ́ЧНІ (англ. policy political network) — особливий тип самоорганізації *акторів політичних*, які встановлюють горизонтальні зв'язки у певній сфері *політики* з метою досягнення домовленостей з політ. питань і обмінюються ресурсами, якими володіє кожний з учасників мережі. М. п. включає три компоненти: сукупність позицій, зв'язки-стосунки, потоки ресурсів. Характерними ознаками М. п. є: неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна і функціональна взаємодія учасників, гнучкість, рухливість, мінливість форм і конфігурацій, легкість створення і розпаду структур, відкритість мережі для «входу» і «виходу», загальнодоступність ресурсів мережі, рівноправ'я учасників мережі незалежно від їхньої ролі, масштабу, ресурсів, унікальність створюваних мереж. Виявлення осн. змісту М. п. коливається залежно від прихильності дослідників до двох шкіл (англосакс. і нім.), що застосовують *мережевий підхід* як методологію сучас. політол. досліджень. Англосакс. школа використовує цей метод при вивченні взаємодії *держави* і груп інтересів. Найбільш відомі представники цієї школи — Р. Родес і Д. Марш, які відносять концепцію М. п. до теорій серед. рівня: вона забезпечує зв'язок між аналізом мікрорівня, що має справу з роллю інтересів і уряду відносно особливих політ. рішень, і дослідженням макрорівня, який концентрується на більш широких питаннях, пов'язаних з розподілом влади в *суспільстві*. За з Р. Родесом, М. п. формуються як особливий тип горизонтальної взаємодії політ. акторів, кожен з яких володіє певним набором ресурсів. Для досягнення своєї власної мети мережеві актори обмінюються ресурсами, внаслідок чого забезпечується задоволення потреб ін. груп. Типи ресурсів, якими актори обмінюються в М. п., Родес класифікує таким чином: конст.-правові, орг., фін., політ., інформ. Р. Родес виокремлює високоінтегровані й низькоінтегровані М. п., що обумовлено мірою інтеграції політ. спільнот. Різні структурні характеристики мереж викликають різні ефекти внутр. динаміки мереж і зовн. змін. У цьому сенсі політика може розглядатися не лише як функція внутр. мережевих взаємодій, але й як ширше політ. і екон. оточення. Нім. школа вбачає в М. п. сучас. форму керівництва (англ. Governance), яка виходить з тих же положень, що й концепція нового публічного менеджменту: оскільки сучас. д-ві не вдається забезпечити сусп. потреби, виникає необхідність заміни ієрархічного адміністрування на ін. форму управління. Згідно з Т. Берцель, у ситуації зростання взаємозалежності між сусп. і приват. акторами ні ієрархія, ні ринок нездатні служити ефект. моделями координації інтересів і ресурсів суб'єктів, включених у процес виробництва політ.

рішень. В амер. традиції, яка концептуально є близькою до англосакс. школи, М. п. розглядаються в контексті взаємодії д-ви і сусп-ва в процесі формування політики. У дослідженнях, присвячених аналізу М. п., що здійснюються в США, виокремлюються три течії: дослідження інновацій в політ. курсах (policy), вивчення змін у політиці й проблеми постановки політ. питань, аналіз впливу мережевих взаємодій на колект. дії і результати політики.

Відмінність М. п. від ін. форм *політичної діяльності* полягає в такому: 1) Мережеві взаємодії відбуваються в публічній сфері, в якій пов'язуються д-ва і *громадянське суспільство*. Ця сфера може бути описана крізь призму взаємодії держ., приват., неурядових орг-цій і установ, яких об'єднує спільний інтерес. 2) М. п. формуються для розробки узгоджень у процесі обміну ресурсами, якими володіють мережеві актори. Це означає, що існує взаємна зацікавленість учасників мережі один від одного. Ресурси можуть розподілятися нерівномірно, однак незалежно від ступеня їх концентрації і певного домінування деяких учасників мережі всі актори потребують взаємодії для просування власних інтересів. Це обумовлюється ресурсною залежністю, яка існує між учасниками мережі. Саме тому важливою характеристикою М. п. є спільний кооперативний інтерес. 3) Розроблення і впровадження політ. рішень не передбачає ієрархії мережевих акторів, що обумовлюється горизонтальним характером зв'язків в мережі. 4) Мережа — це договірна структура, яка складається з набору контрактів, які з'являються в результаті формальних і неформальних правил комунікації. Це обумовлено тим, що в М. п. існує особливий тип культури консенсуса. 5) М. п. функціонують у контексті взаємовпливу ін. типів мереж, зокрема, геополіт., екон., культурно-ідеол. Засіб структурування мереж і являє собою реальну орг-цію влади в будь-який час і в будь-якому місці. Мережі можуть змінюватися за своєю екстенсивністю та інтенсивністю, крім того, мережі можуть перекривати одна одну.

Аналіз М. п. активно розвивається в сучас. *політичній науці*. Відбувається накопичення емпіричного матеріалу, уточнюються вихідні позиції, розширюється предметне поле мережевого аналізу для вивчення парламентів, міжнар. політики, об'єднувальних процесів в Європі, міжрегіональної співпраці, *федералізму*, *місцевого самоврядування*, окремих секторів публічної політики, розробки політ. курсу і прийняття політ. рішень. Знання про закономірності функціонування М. п., а також уміння їх конструктивно використовувати в *політичній діяльності* відкриває нові перспективи для сучас. політол. дискурсу. Це обумовлено тим, що виявлення ресурсної залежності мережевих акторів і аналіз способу обміну ресурсами для досягнення політ. мети розширює методол. можливості аналізу політ. процесу і механізмів прийняття політ. рішень.

Літ.: Rhodes R., Marsh D. Policy Network in British Politics. A critique of Existing Approaches // Policy Network in British Government. Oxford, 1992; Borzel T. Organizing Babylon — on the Different Conceptions of Policy Networks // Public Administration. 1998. Vol. 76. № 2.

Т. Сенюшкіна

МЕРИТОКРА́ТІЯ (від. лат. meritus — гідний та грецьк. χράτος — влада) — принцип держ. правління, згідно з яким керівні посади у д-ві мають займати найбільш здібні, кваліфіковані особи незалежно від ін. якостей, таких як походження, багатство тощо (тобто «влада гідних»). М. зустрічається ще у старод. Афінах. Приміром, *Солон* був водночас правителем, поетом та одним із Семи мудреців. Прообраз М. можна побачити в ідеальній д-ві *Платона*. Принцип М. нагадувала кит. практика часів династії Сун (960–1279), коли для зайняття держ. посади треба було скласти іспити, допуск до яких не залежав від соціального походження претендента. Сам термін «М.» був вперше використаний англ. соціологом М. Янгом в антиутопії «Підвищення меритократії» (1958). Ідея М. полягає в тому, що розвиток сусп-ва залежить від використання людського потенціалу, сполучення інтелекту та влади. Сусп-во, з одного боку, має цілеспрямовано готувати суб'єктів влади, а з ін. — створювати умови для найбільш обдарованих особистостей, які у вільній конкурентній боротьбі мають довести своє право посісти гідне місце у владній ієрархії. Фактично принцип М. має сприяти інтелектуалізації сусп. життя, оскільки може бути впроваджений не тільки у держ. управління, а й в економіку та ін. сфери освіти. Відтак М. встановлює у сусп-ві справедливість, оскільки за неї отримання владних ресурсів не залежить від привілеїв, родинних чи дружніх зв'язків, майнового стану тощо.

Літ.: Янг М. Возвышение меритократии // Утопия и утопическое сознание. М., 1991; Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. М., 1999.

С. Кисельов

МЕ́РІАМ (Merriam) Чарлз Едвард (15.11.1874, Хопкінтаун, США — 08.01.1953, Роквілл, там само) — один із основоположників сучас. *політичної науки*. 1923–40 — очолював відділення політ. науки в Чиказ. ун-ті. Діяльність Чиказ. школи підготувала ґрунт для біхевіоралістської (від англ. behaviour — поведінка) революції в зх. політології. Політ. поведінка була визнана основою політ. реальності, що підлягає емпіричній фіксації. У межах цього напряму були досліджені моделі поведінки в різних ситуаціях, напр., на *виборах*, при прийнятті політ. рішень. Об'єктом досліджень стала мотивація, яка спонукала індивіда до дій. М. обґрунтував необхідність міждисциплінарного дослідження (інтегроване знання сусп.-політ. і природн. наук), широкого застосування кількісного методу (особливо ефективного для антропології та психології), необхідність зв'язку політ. науки з практикою. Такий підхід орієнтується на принцип верифікації, що вимагає встановлення істинності наук. тверджень за допомогою їх емпіричної перевірки (статистика й експеримент) та принцип звільнення науки від ціннісних суджень і етичних оцінок (об'єктивність, неупередженість). Плюралізм думок і підходів ускладнює прийняття схваленого для всіх рішення. Осн. проблема наук. дослідження полягає в недостатності вичерпного набору даних про політ. явища у відповідності з класифікацією та аналізом; схильності до класового, національного, расового підходу в інтерпретації даних; відсутності єдиних стандартів виміру та знань щодо послідовності процесів. «Звільнення від обмежень, великий творчий потенціал технологій, підвищення результативності дослідження, вирішення життєво важливих проблем, зважені судження, більш інтенсивний характер дослідження буденних проблем, тісний зв'язок з іншими суспільними і природничими дисциплінами — це те, що, — на думку М., — дозволить політиці стати важливим засобом інтелектуального впливу на прогрес». У класичній праці «Нові аспекти політики» (1925) М. розглядає теор. основи політичної науки. Серед інших «Політична влада: її структура і сфера діяльності» (1934), «Нова демократія і новий деспотизм» (1939, разом із Р. Меріамом), «На порядку денному демократія» (1939), «Що таке демократія?» (1941), «Американська партійна система» (1922, разом із Г. Госнелом), «Чотири американські партійні лідери» (1926), «Виховання громадян: порівняльне дослідження методів громадянського виховання» (1931), «Виховання громадянськості у США» (1934).

Літ.: Антология мировой политической мысли. В 5 т. М., 1997. Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. *О. Сорба*

МЕСІАНІ́ЗМ (від давньоєвр. «машіах», араб. — «масіх» — помазаник) — 1) реліг. вчення про рятівника світу; 2) переконання в особливій ролі якого-небудь народу, *держави*, сусп. групи, орг-ції, особистості до зміни на найкраще світового розвитку, громад. порядку, конкретно-істор. кризової ситуації. Масова надія на надприродне втручання, як правило, посилюється в кризові періоди сусп. розвитку. За таких умов месіаністські очікування стають сприятливим ґрунтом для маніпуляцій громад. свідомістю з метою насадження культу особистості, виправдання *авторитаризму* і диктатури. 1) М. виник в *юдаїзмі* як передбачення майбутнього пришестя на землю посланника Бога — месії, який встановить справедливий порядок як втілення надії на допомогу надприродних сил у сусп. справах. Після руйнування давньоєвр. д-ви поступово формуються уявлення про її майбутнє відновлення з допомогою Божого посланця — месії. У книгах біблейських пророків відродження євр. державності зумовлено втручанням надприродних сил у долю євр. народу. В *християнстві*, яке засвоїло і переробило ідеї євр. М., існує вчення про два пришестя Ісуса Христа на землю. У першому він проголошує людям нове євангельське вчення, дає надію на спасіння. У другому, майбутньому пришесті, він позбавляє людство від лих, встановлюючи справедливе царство Боже на землі після Страшного Суду. Ідеї М. наявні також в *ісламі*, особливо серед мусульман-шиїтів. Месіанські очікування Махді в шиїтському вченні пов'язуються з встановленням царства справедливості. 2) Месіаністські переконання здійснили складну істор. еволюцію. Вони набули своєрідної трансформації в різноманітних реліг. рухах, виконували роль духовного й ідеол. імпульсу у хрестових походах раннього середньовіччя, становили основу ідеї про особливу істор. роль Моск. д-ви як «третього Риму» тощо. З розвитком секуляризаційних процесів месіанські моделі поступово втратили свій винятково реліг. зміст: акцент почав робитися на особливій істор. місії, яка пояснювалася поєднанням неповторних соціально-екон. факторів, нац.-психол. якостей, культ. обставин, унікальними особливостями вождів і рухів, які вони очолюють. У Європі поч. 19 ст. ідеї М. набули популярності під впливом концепцій нім. філософів Й. Гердера, Ф. Шелінга, Г. Гегеля. В Україну вони проникли через польс. нац.-revol. рух. У концентрованому вигляді укр. М. викладений у знаменитих «Книгах буття українського народу» — центр. програмному док-ті Кирило-Мефодіївського т-ва. Провідною ідеєю цього твору є ідея укр. М., згідно з якою Україна мала виконувати волю Божу — рятувати слов'янство. Ідеєю укр. М. просякнута творчість В. *Липинського*. Істор. місію України мислитель бачив у тому, щоб на цій землі створити органічний синтез західних, європейських та східних, елліністично-візант. культ. джерел. Реліг. складова державницької концепції В. Липинського містила ідею М., який усоблював моральну силу і наснагу в легітимній боротьбі за незалежність. Ідея укр. М. міститься і в теор. доробках І. Лисяка-Рудницького, зокрема в його есе «Україна між Сходом і Заходом». В ідеї М. укр. народу поєднувалося посланство, віра і обмежений, керований містицизм.

Літ.: Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton, 1987; Бердяев Н. Смысл истории М., 1990; Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К., 1993; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. К., 1994; Реєнт О., Лисенко О. Християнство і національна ідея. К., 1997; Картунов О. В. Вступ до етнополітології. К., 1999; Розумний С. Українська ідея на тлі цивілізації. К., 2001. *І. Погребинська*

МЕСТР Жозеф де (01.04.1753, Шамбері, Савойя — 26.02.1821, Турин) — теоретик і держ. діяч. Отримав виховання під керівництвом єзуїтів і все життя був ортодоксальним католиком. Вивчав право в Турин. ун-ті. Наслідуючи свого батька, М. у 1774 став держ. правником. У 1787 обраний членом сенату Савойї. Переїхавши до Лозанни, стає посланником сардин. короля і починає писати політ. коментарі. Свої політ. погляди М. виклав у книзі «Роздуми про Французьку революцію» (1796), що принесла йому популярність і стала надбанням європ. політ. думки. *Революцію* (яку М. називає «сатанинською») він розглядав як випробування, послане Франції — країні, якою він захоплювався і чиїм духовним сином себе відчував, у покарання за спробу стати незалежною від Бога. Франція, вважав М., повинна понести відплату, з якої людство зможе вийти очищеним. У 1800 М. став канцлером Сардинії, в 1803–17 — повноважним міністром-посланником сардин. короля Ві́ктора-Еммануїла при царс. дворі в Росії, де написав свої осн. твори: «Петербурзькі вечори», «Про папу», «Нарис про породжувальні принципи політичних установлень». У 1817 М. повернувся до Турина, де став держ. секретарем Сардин. королівства.

Ядром політ. ідей М. є ідея еквілібра, тобто створення стратег. рівноваги в політ. та духовному житті на базі теократичного підходу. У його концепції переважало «органічне» розуміння народу і *держави*, життя і діяльність яких визначаються насамперед традиціями, реліг. відчуттям і церковним авторитетом. Із цих позицій він різко критикував концепцію соціального договору; події революції, що проголошувалася вищим досягненням людського розуму, наочно продемонстрували фіаско подібних ідей, що призвели до терору і хаосу. На думку М., *монархія* є не що інше, як видима і усвідомлена форма патріотичного відчуття. Таке відчуття сильне, тому що воно далеке від всякого розрахунку, глибоке, тому що воно вільне від аналізу, і непохитне, тому що воно ірраціональне. Саме Наполеона він називає геніальним узурпатором, який може своєю жорсткою рукою відновити монархію, до чого Бурбони були нездатні. Послідовний абсолютист, М. виступав проти домагань не тільки *демократії*, а й *аристократії*. Вважав *права людини* і гр-на — тільки замаскованим бажанням обмежити обов'язки індивіда; права соціального стану — тільки прагнення створити д-ву в д-ві. За арист. режиму, вважав М., *нація* розколюється, за дем. вона подрібнюється і потім від неї не залишається нічого, окрім густого пилу. Кращі люди країни не повинні піклуватися про якісь особливі права; вони мають тільки нести особливі обов'язки. На думку філософа, раціоналістичні потуги «перебудувати суспільство» — наївні, однобічні й безпорадні. Народ — «це політичний організм», який живе за своїми внутр. законами і не має нічого спільного з абстрактними теоріями. У сусп. житті існує така сфера, яка не кориться ані розуму, ані волі людини. Це сфера підсвідомого, сфера традиції. Вона зриває всі спроби заздалегідь раціоналізувати людське життя. Дотримуючись традицій та звичаїв, люди можуть водночас і пізнавати, і втілювати Божу волю в життя. Проте ані соціальна спільнота, ані *політична влада* не ґрунтуються на нар. згоді. М. піддавав критиці ідеї сусп. договору та верховенства народу. *Суспільство* не є продуктом матер. культури, і «народ» став народом не шляхом самовисвячення, а завдяки провидінню Божому.

Тв.: Рассуждения о Франции / Пер. с франц. М., 1997.

Літ.: Коваленко В. Костин А. Политические идеологии: история и современность // Вестник Моск. ун-та. 1997. № 2. Серия 12; Rohden P. R. Joseph de Maistre als politischer Theoretiker. Münch., 1929.

М. Гордієнко

МЕ́ТОД (від грец. μέθοδος — шлях, дослідження) — теоретично осмислений і логічно обґрунтований спосіб пізнавальної діяльності; підхід, інструмент, що визначає стратегію і техніку наук. дослідження чи навч. системи. На відміну від методології, яка зосереджується на філос.-епістемол. і онтол. проблемах науки, М. здебільшого є засобом перевірки наук. гіпотез за допомогою спостережень і експериментів. Система М., що вибудовується в рамках кожної наук. дисципліни, задає спосіб орг-ції знання про предмет дослідження, визначає міру його включеності у заг. логіку наук. пошуку, а також параметри хронол. і просторових рамок, темат. напрямів, прийомів аналізу тощо. Політологія як система знань існує на міждисциплінарному стику багатьох наук, і тому їй повною мірою притаманні методол. релятивізм і мультипарадигмальні підходи. Тут застосовуються всі чотири рівні М. — загальнонаукових, міждисциплінарних, конкретно-наукових та методико-технічних. Обмеження стосуються лише ступеня об'єктивності й адекватності (валідності) експериментів і моделей. Ніякі твердження, навіть якщо вони пропонуються авторитетними вченими, не можуть прийматися на віру, без критичної, по можливості експериментальної, перевірки і зіставлення з ін. теоріями й підходами. До загальнонаук. М., які обслуговують різні галузі наук. знання, відносять насамперед ті, що базуються на постулатах логіки. Гол. серед них є діалектичний М., який виходить із вимоги розглядати кожне досліджуване явище у процесі виникнення, розвитку й розгортання, з врахуванням можливостей переходу з однієї якості до іншої залежно від обставин. Загальнонаук. є також М. аналогій, екстраполяції, наук. абстракції, аналізу й синтезу, індукції та дедукції, інтерпретації й експлікації, теор. моделювання, теорії ігор тощо. М. аналогій допомагає порівнювати політ. системи й відповідні процеси з метою уникнення дій за алгоритмом «проб і помилок». М. наук. абстракції базується на можливості тимчас. відсторонення від того, що з погляду дослідника уявляється у даній проблемі другорядним, і обирати з-поміж величезного багатоманіття сусп. зв'язків та інституцій саме ті, які уявляються системоутворювальними. Комбінування М. аналізу й синтезу дає змогу шляхом виокремлення складових цілого і з'ясування своєрідності кожного з них надалі шляхом синтезу вибудовувати узагальнену модель явища чи процесу. Співвідношення М. індукції і дедукції пропонує ключ до розуміння проблеми співвідношення заг. і часткового; М. теор. моделювання спирається на принцип аналогій і реалізується у створенні формально тотожних об'єкту дослідження пізнавальних образів (моделей) з метою експериментальної перевірки їхніх переваг і вад.

Найбільш численна група застосовуваних у *політичній науці* М. належить до класу міждисциплінарних (більшість із них частіше кваліфікуються як підходи). Сучас. соціогуманітаристика виходить із розрізнення класичних, некласичних і постнекласичних міждисциплінарних підходів, і всі вони тією чи ін. мірою реалізуються у політол. дослідженнях. До числа класичних зазвичай відносять порівняльний, історичний, генетичний, еволюційний. Найширшу сферу застосування у політології має порівняльно-зіставний М., який передбачає зіставлення за певними чітко визначеними параметрами однотипних і різнотипних політ. явищ (політ. систем, партій, електоратів тощо). Цей М. створює базу для політ. компаративістики, яка базується на крос-національних та крос-культурних порівняннях. Істор. М. широко застосовується для вивчення політ. явищ у їхньому послідовному часовому розвитку, для виявлення зв'язку минулого, сучас. і майбутнього. У такий спосіб вибудовуються як історико-типол., так і історико-генет. порівняння. Різновидами істор. М. є проблемно-хронол., ретроспективний методи, М. екстраполяції тощо. У рамках некласичної наук. парадигми співіснують і взаємодіють дослідницькі М., базовані на критеріях розмежування за ознаками структури, функцій, норм, мотивацій. М. системного аналізу виходить із розгляду *політики* як цілісної, складно організованої системи, як саморегульованого механізму, ефективність якого залежить і від злагодженості елементів системи, і від зовн. впливів. Функціональний М. фокусує увагу на різноманітних функціях політ. інститутів і їхній взаємодії, нормативно-ціннісний — на взаємодії політики, права, моралі. У межах поведінського підходу, який називають ще біхевіоральним, вдалося доповнити аналіз юрид.-норм. світу політики «людським чинником» — аналізом психол. факторів і внутр. механізмів мотивації поведінки індивідів і груп. Наступним кроком стало широке застосування у політології соціокультурного підходу, зосередженого на аналізі орієнтаційної сфери політики, ідентичностей, регіон. відмінностей. У міру розширення простору міждисциплінарності система освоюваних політологією М. і підходів урізноманітнюється й ускладнюється. Дедалі ширшу сферу застосовування здобуває системно-комунікативний підхід, в якому, крім концепту системи, як основоположні фігурують поняття мережі, середовища, зворотного зв'язку. Запозичений із сфери психології когнітивний підхід став незамінним для досліджень пізнавальних можливостей науки та суб'єктивних мотивацій політ. дій, зокрема тих, що відбуваються у конфліктному полі. М. політико-правової рефлексії дав змогу аналізувати програмні док-ти *держави*, партій, громад. орг-цій з точки зору їхньої відповідності реальним викликам часу. Біогеодетерміністський М. і заснований на ньому геокультурний підхід виявилися придатними для аналізу нац. простору як етносоціоприродного утворення, в якому взаємодіють регіон. й етнічні різновиди ідентичностей, типів поведінки, *політичних культур*. Антропол. М. виступає як інструмент дослідження впливу на політику особливостей антропогенезу і властивостей людини як біол. істоти. Символічний бік політики (коди, ритуали, віртуальні образи) досліджується в руслі семантичного і семіотичного підходів. Серед тих М., які були привнесені у політологію з появою постнекласичної науки, найбільшу популярність здобуває синергетичний. Погляд на політику як на боротьбу потенц.х аттракторів дає змогу простежити умови функціонування систем у стійкому стані й визначати ті відхилення (флуктуації), які їх розбалансовують.

З-поміж М., які можуть розглядатися як конкретно-наукові, доцільно звернути увагу на ті, які саме в політології та її субдисциплінарних відгалуженнях дістають найбільше застосування.

Упродовж тривалого часу (до 30-х рр. 20 ст.) у політ. науці виразно домінував інституційний підхід: ін-ти, переважно ті, які мали формально-прав. характер, виступали як осн. об'єкт дослідження. На зміну інституц. прийшов М. ситуац. аналізу, який дав змогу оперативно відстежувати зміни у політ. ситуації і прогнозувати розвиток подій. М. дем. аудиту виявився найбільш вдалим тестовим індикатором якості та динаміки процесів *демократизації*, особливо на електоральному полі. Для дослідження сусп. простору і парт.-політ. диференціації почали використовуватися М. візуалізації (політ. картографії), групової кореляції, багаторазової регресії тощо. Надалі розширення сфери міждисциплінарності зробило саму постановку питання про пріоритетність того або ін. політол. М. беззмістовною, але дескриптивний (описовий) підхід зберігає свої позиції й донині. При цьому моделі «загальної раціональності» успішно конкурують із інкременталістськими моделями, які виходять із наявності гострої конкуренції групових інтересів, а також різноманітними моделями групової репрезентації. Розширюється сфера використання М. суцільного і вибіркового аналізу текстів і дискурсів за певними параметрами (контент-аналіз, дискурс-аналіз, SWOT-аналіз), а також М. контрфактичності («що було б, якби...»). У політ. компаративістиці й в електоральних дослідженнях широко застосовуються М. факторного, кластерного, когортного, кореляційного, математико-статистичного аналізу. Методико-технічними вважаються М., які використовуються політологами здебільшого у прикладних цілях. Це можуть бути М. контекстуального аналізу, сутнісно-змістовної типол. й періодизації, запозичені із соціології М. опитування, інтерв'ювання, анкетування тощо. У заруб. політології з успіхом застосовується як прикладний М. оцінювання, за його допомогою визначається якість урядових та ін. програм, їх відповідність критеріям ефективності та справедливості. Популярним є і М. дослідження випадку (case-study), коли аналіз якогось окремого явища створює простір для узагальнень. Нова комп'ютерна реальність покликала до життя специфічні М. E-Social Science — аналізу е-поведінки блогерів у режимі реального часу, онлайнові опитування тощо. У навч. процесі найбільшу сферу застосування мають інтерактивні М., що передбачають формування навичок колективності й лідерства, інформативно-аналіт. М., які привчають студентів до роботи з великим обсягом інформації, у т. ч. іншомовної, чіткого й логічного викладу власних думок. Комунікативно-презентаційні М. допомагають в оволодінні прийомами усної презентації результатів досліджень, інтерв'ювання, спілкування у експертному середовищі. Розмаїття М. політології і неможливість представити їхню ієрархію у вигляді схеми створює певні труднощі у процесі наук. пошуку, але водночас незмірно розширює межі наукового простору, що піддається раціональному осмисленню. Суперечливими тенденціями супроводиться і проникнення постмодернізму у сферу наук. пізнання. У постмодернізмі прийнято взагалі уникати розмови про М., критерії об'єктивності й параметри науковості. Водночас розкутість постмодерністських суджень перетворює критичну рефлексію на дійовий інструмент пізнання, орієнтує на багатоваріантність та альтернативність.

Літ.: Кохановский В. П. Философия и методология науки. М., 1999; Гадамер Г. Г. Істина і метод. У 2 т. К., 2000; Зарицький Т. Теоретичні засади вивчення диференціації суспільно-політичного простору // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучас. зарубіжної соціології регіонів. Луганськ, 2002; Боришполец К. П. Методы политических исследований. М., 2005; Рудич Ф. М. Політологія. К., 2005.

Л. Нагорна

МЕ́ТОД РОЗПОДІ́ЛЕННЯ МАНДА́ТІВ — визначення к-сті мандатів у представн. органах влади, отриманих унаслідок голосування виборців. Розподілення місць базується на двох осн. системах: мажоритарній і пропорційній. За мажорит. системи представництва обраним вважається кандидат чи список кандидатів, які набрали встановлену законом більшість голосів. Розрізняють мажорит. системи абс. і відносної більшості. Під абс. більшістю голосів розуміється 50 % + 1 голос, під відносною — перевищення к-сті голосів одного кандидата над к-стю голосів кожного з його суперників окремо. Існує і т. зв. кваліфікована більшість — установлена законом більша, ніж абс. більшість. На місце кандидатів, які не здобули більшості, призначаються перевибори, зазвичай уже на основі відносної більшості, причому в списку залишаються тільки два перші кандидати. Як правило, в усіх випадках величина округу дорівнює одиниці. Виняток становлять системи, які застосовуються в Японії і під час місц. виборів у Німеччині, де величина округу більша за одиницю. За пропорц. системи представництва розподілення мандатів між партіями, які беруть участь у виборах, відбувається залежно від к-сті поданих за них голосів. Зазвичай за пропорц. системи виборець голосує за список *партії політичної*, а для визначення переможців існує мінімум голосів, необхідних для отримання мандата. Правила, які діють під час розподілення мандатів між списками, можна умовно розділити на дві групи — на основі квот і дільників. У межах першої групи наперед визначається квота (найменша к-сть голосів, необхідна для обрання одного кандидата), на яку ділять к-сть голосів, отриманих кожним списком. Унаслідок цієї операції вдається розподілити більшу частину мандатів. Решту розподіляють на підставі деякого додаткового правила (зазвичай це правило найбільшої остачі). Метод дільника передбачає ділення к-сті голосів, отриманих кожним списком, на деякий ряд чисел (у кожного методу свій ряд чисел). Потім отримані часткові ранжируються в порядку зменшення своїх числових значень і відбирається стільки часткових, скільки потрібно розподілити мандатів (правило найбільшого середнього). Кожний список отримує стільки мандатів, скільки його часткових попало у відібрану к-сть. У теорії існує понад 25 моделей підрахунку голосів, найчастіше використовуються на практиці такі з них:

Методи квот: Квота Гера — спосіб визначення виборчої квоти шляхом ділення заг. к-сті тих, хто проголосував у даному окрузі, на к-сть депутат. місць, що мають бути заміщені на цьому окрузі (= V/M). Далі відбувається розподілення решти дробових частин за допомогою правила найбільшої остачі. При цьому зазначена система враховує також голоси, віддані за партії, які не подолали прохідний бар'єр. Була запропонована в 1856 англ. адвокатом Томасом Гером. Квота Друпа — спосіб визначення виборчої квоти за методом Т. Гера з додаванням до знаменника цифр 1, 2, ... , до тих пір, поки не вийде часткового, що дає змогу розподілити всі мандати V/(M+1) + 1. Була запропонована в 1868 англ. адвокатом Генрі Друпом. Квота Імперіалі — спосіб визначення виборчої квоти за методом Т. Гера з додаванням до знаменника цифр 2 чи 3 (V/M+2). Використовувалася лише в Італії до 2-ї світової війни і впродовж майже всього післявоєнного періоду під час виборів нижньої палати парламенту. Була запропонована в 1912 бельг. політиком маркізом Імперіалі. Дає найменш пропорційні результати зі всіх методів, заснованих на квотах і остачах. Квота Гагенбаха-Бішофа — спосіб визначення виборчої квоти за методом Г. Гера з додаванням до знаменника цифри (V/M+1). Була запропонована в 1888 професором фізики Едуардом Гагенбахом-Бішофом з Базел. ун-ту. Квота Німайєра — к-сть голосів, поданих за список кандидатів, помножується на к-сть мандатів, які мають бути розподілені, а потім ділиться на заг. к-сть голосів, отриманих усіма списками. Це дає к-сть мандатів, відведених для цього списку. Була запропонована Горстом Ф. Німайєром — професором математики Рейнсько-Вестфальського тех. ун-ту в м. Ахені (Німеччина) у післявоєнні роки. Зазвичай малі квоти виявляються більш сприятливі для численних партій, а великі — для нечисленних.

Методи дільників: Метод Д'Онда — метод розподілення мандатів на виборах за системою пропорційного представництва, винайдений професором Гентс. ун-ту Д'Ондом у 1882. Згідно із цим методом к-сть голосів, отриманих кожним парт. списком у виборчому окрузі, ділять послідовно на 1, 2, 3, 4 і т. д., до цифри, що відповідає к-сті списків партій. Потім отримані часткові розподіляються в порядку зменшення. Часткове, порядковий номер якого відповідає к-сті заміщених мандатів, є заг. дільником. Кожний список отримує стільки місць, скільки разів заг. дільник уміщується в отриманій цим списком к-сті голосів. Метод Сен-Лагю веде до більш пропорц. результатів, ніж система Д'Онда. За версією цього методу відстань між дільниками слід збільшити. Дільниками, напр., можуть послідовно виступати тільки непарні числа: 1, 3, 5, 7... (ряд Сен-Лагю). Ідея була запропонована в 1910 професором математики Нац. консерваторії мистецтв і ремесел у Парижі Жаном-Андре Сен-Лагю. «Скандинавський» метод (модифікований метод Сен-Лагю): ділення отриманих голосів спочатку на 1, 4, потім на 3; на 5 і т. д. або, що так само: 1–2,14–3,57... Називають так тому, що використовується здебільшого в країнах Скандинавії. «Данський» метод — ділення на ряд чисел, які починаються з одиниці з відстанню 3 (1; 4; 7 і т. д.). Цей метод називається «данським», оскільки не використовується ніде, крім Данії. Метод Імперіалі — ділення на ряд чисел, може бути поданий у двох варіантах: як послідовність 1; 1.5, 2; 2.5 і т. д., і як послідовність 2; 3; 4; 5 і т. д. Найбільш пропорц. результати дає метод Сен-Лагю, а найменш пропорц. — метод Імперіалі.

Вважається закономірним: чим менший інтервал між дільниками, тим дужче відхиляється від принципу пропорц. представництва визначена модель даної виборчої системи. При цьому скорочення інтервалу, приводячи до зменшення фактичної виборчої квоти, необхідної для отримання одного місця, завищує представництво великих партій. Саме останні мають найбільшу вигоду, використовуючи методи дільників Імперіалі й Д'Онда. Навпаки, дрібні партії та угрупування втрачають від цього. Останні зацікавлені у підвищенні величини виборчої квоти, внаслідок чого в них утворюються великі залишки голосів, що дає змогу отримати дод. мандат. Тому для цих партій значно вигідніше використовувати метод Сен-Лагю, який водночас є більш пропорційним, порівняно з методом Д'Онда (але все ж менш пропорційним, ніж розглянута раніше система виборчої квоти за правилом найбільшої середньої). Найвигіднішим для них є «данський» метод.

Літ.: Nurmi H. Comparing Voting Systems. Dordrecht, Boston, Lancaster, Tokyo, 1987; Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems. Oxford, 1994; Алескеров Ф., Ортешук П. Выборы. Голосование. Партии. М., 1995; Автономов А. С., Веденеев Ю. А., Луговой С. Сравнительное избир. право. М, 2003.

Ю. Левенець

МЕ́ТОДИ ПОЛІТИ́ЧНОЇ НАУ́КИ — сукупність теор. та емпіричних засобів дослідження *політичної сфери*усп-ва. *Метод* — це система принципів і правил, якими необхідно керуватися у процесі пізнання. М. п. н. поділяються на декілька рівнів. Найбільш поширеною є класифікація методів за ознакою сходження від абстрактного до конкретного. Відтак йдеться про логічні методи, характерні для наук. способу пізнання і мислення як такого; теор. та емпіричні М. п. н. Логічні методи включають процедури аналізу і синтезу, індукції і дедукції, абстрагування і конкретизації, аналогії і співставлення, порівняння та моделювання, екстраполяції та прогнозування тощо. Специфіка предмета дослідження надає відповідним процедурам характерного змісту М. п. н. Теор. методи — це методи, що застосовуються при роботі з об'єктами, що узагалюнюються як поняття і категорії *політичної науки*. Вони застосовуються при визначенні тенденцій та закономірностей політ. процесів. Найбільш типовими теор. М. п. н. є методи діалектики, системного та структурно-функціонального аналізу. Останнім часом як М. п. н. дедалі частіше заявляє про себе синергетика. Отже, теор. методи — це насамперед методи оперування принципами, поняттями і категоріями політ. науки. Зазвичай такі методи використовуються на рівні концептуального аналізу і є засобом побудови гіпотез та прогнозів. Одержані за їх допомогою знання є відображенням типових явищ, обставин і ситуацій з метою виявити закономірності політ. життя. За допомогою теор. методів створюються абстрактні моделі й будуються прогнози, розробляються сценарії розвитку подій. На відміну від них емпіричні методи — це методи, орієнтовані на дослідження конкр. об'єкта політ. реальності, що розглядається у параметрах даного місця і часу, а тому висновки та узагальнення зроблені на його підставі, не мають універсального значення. До емпіричних М. п. н. відносять — спостереження, соціол. опитування, експертні оцінки, контент-аналіз та ряд ін. Вважається, що емпіричні методи — це здебільшого методи к-сного, а не якісного аналізу. Тому в політ. науці такі методи відіграють скоріше за все допоміжну, а не гол. роль. Одержані з їх допомогою дані потребують додаткової інтерпретації, яка здійснюється з урахуванням світоглядних та ціннісно-орієнтац. позицій науковця, його філос.-політ. уявлень та переконань. Тому М. п. н. можна класифікувати ще й з позицій к-сних та якісних критеріїв дослідження. До розряду к-сних відносять ті методи, які спираються на обробку масивів інформації, добутої шляхом використання матем. операцій та процедур, комп'ютерних програм. Одержані у такий спосіб результати дають інформацію про стан, динаміку чи тенденцію розвитку політ. об'єкта або процеса. Проте для прийняття політ. рішення к-сних даних, як правило, не вистачає. Виникає потреба в їх якісній інтерпретації для чого використовуються методи якісного аналізу. Зазвичай це теор. М. п. н., за допомогою яких дослідники одержують відповіді на запитання причин і наслідків, що випливають з к-сних показників. М. п. н. можна поділити також за ознаками загальнотеор. та конкретно-прикладного характеру. До першої групи методів відносять теор. та логічні, тоді як до другої — конкретно-прикладні та емпіричні методи політ. дослідження. Конкретизуючи тезу щодо М. п. н., слід зазначити, що як і будь-яка наука в цілому, політична зокрема, функціонує насамперед завдяки мережі методів теоретико-логічного та емпірико-прикладного, якісного та к-сного характеру. Вони взаємодіють за принципом взаємодоповнення, а тому відривати чи протиставляти одне одному немає підстав. Як приклад такої взаємодії можна розглянути метод «групового інтелекту» або «мозкового штурму». Цей метод використовується при політ. аналізі для узагальнення емпіричних даних з метою поглибленого вивчення питання щодо моделювання ситуацій та розробки політ. сценаріїв. Без надійної емпіричної основи, з одного боку, та глибоких концептуальних знань політ. теорії, з іншого, одержати достовірну інформацію для складання політ. прогнозу і прийняття відповідального рішення в політиці неможливо.

Використання М. п. н. залежить від мети і завдань дослідження. Для істор. політології провідними методами стануть методи історико-пізнавального характеру, які об'єднуються в групу методів історико-політол. аналізу. Це методи наративу (істор. опису), біографічного методу, хронол. та ретроспективного аналізу, моделювання «альтернативної історії», періодизації політ. процесу тощо. Для вивчення реальної політ. ситуації доцільними стають методи вивчення громад. думки, аналізу статист. метаріалів, контент-аналіз преси, електронних ЗМІ, інтерв'ю з лідерами громад. думки, експертне опитування, спостереження. Тут також доречні біхевіористичні методи, з якими пов'язують поведінку соціальних груп. Більш точному вивченню політ. ситуації та прогнозуванню сприяють методи інституц. аналізу, які включають аналіз політ. структур та суб'єктів влади — держави, партій, рухів, об'єднань, прав. норм тощо, які забезпечують існування політ. системи. Виокремлюють ще групу т. зв. діяльнісних методів, пов'язаних з теорією прийняття рішень, що включають: рац. вибір послідовних дій, змішано-сканувальний метод, теорію груп тощо. До арсеналу методів політ. аналізу відносять метод «воронки причинності», сутність якого полягає у звуженні фокусу виявлення детермінант політ. явища чи процесу. Увесь комплекс дослідницьких та пізнавальних засобів, які застосовуються для вивчення політ. реальності, утворює специфічну галузь пізнання — політ. епістемологію, яка вивчає особливості пізнання *політики*, політ. поведінки, політ. свідомості. Проте лише наявністю теоретико-пізнавального інструментарію М. п. н. не вичерпуються. Важливу методол. функцію виконують також категорії, поняття, принципи та підходи дослідження. Що стосується категорій, то це найбільш широкі за змістом поняття, які відображають істотні зв'язки між буттям і свідомістю, реальністю та пізнанням. Категорії політ. науки у даному випадку є містком між конкретною галуззю дослідження та філософією як заг. методологією пізнання і вивчаються політ. філософією — теорією пізнання політ. буття. Вони виконують інтегративну функцію соціального пізнання і в такий спосіб здійснюють міжгалузевий інформац.-змістовий обмін. Прикладом такої категорії є категорія «система», яка давно стала загальнонаук. поняттям, але стосовно політ. науки її зміст конкретизується через поняття «політична система», яка є предметом виключно цієї науки. Крім того, в політ. науці широко використовуються такі категорії, як «простір і час», «свідомість», «поведінка», «закономірність і випадковість», «структура і функція» тощо. Відносно понять політ. науки, то їх роль обумовлена природою цих пізнавальних засобів. На відміну від категорій, поняття є відображенням у заг. вигляді предметів і явищ політ. дійсності та зв'язків між ними. За допомогою понять вивчаються окремі аспекти дійсності, їх характерні ознаки та властивості під кутом зору політ. науки. Типовими поняттями політології є: *влада, держава, партія, еліта*. Вони використовуються і в ін. сусп. науках, проте лише в політ. науці вивчаються їх суттєві особливості, ознаки та властивості. Крім категорій та понять, політологія, як і будь-яка ін. наука, спирається на низку фундам. принципів — висхідних положень, за допомогою яких науковець реалізує пізнавальний потенціал даної галузі. Принципи організовують процес пізнання і спрямовують на пошук фактів, які підтверджують чи спростовують гіпотезу дослідження. Небезпечним явищем для пізнання політ. реальності є догматизм принципів, які змушують підганяти дійсність під усталений шаблон, у такий спосіб спотворюючи реальність, яка пізнається. Характерним прикладом такого догматизму був принцип класового підходу в сусп. науках, зокрема і політичній. Нині політ. наука послуговується принципами об'єктивності, парт. незаангажованості, історизму. Дедалі більшої популярності у галузі політол. досліджень набувають цивілізаційний та антропологічний підходи. Позбавлені ідеол. упередженості, вони є надійними дороговказами наук. пізнання у сфері політики. Поряд з принципами наук. пізнання в науці використовуються різноманітні підходи — стратег. напрями дослідження. Вони визначають заг. погляд науковця на проблему. Саме підходи визначають вибір методів та методик дослідження, формують заг. парадигму пізнання, яка має дати більш точні й надійні результати порівняно з ін. підходами. Таким чином, М. п. н. — це мережа логічних, теор. та емпіричних засобів дослідження, категорій і понять, принципів і підходів, за допомогою яких одержують об'єктивну картину політ. реальності з метою прогнозування, прийняття рішень та вироблення стратегії розвитку сусп-ва і д-ви.

Літ.: Українська політологія: витоки та еволюція. К., 1995; Гаджиев К. С. Политическая наука. М., 1995; Дегтярев А. А. Методы политических исследований // Вестн. МГУ. Серия «Полит. науки.» М., 1996. № 6; Соловьёв А. И. Политология. Политическая теория. Политические технологии. М., 2000; Карадже Т. В. Политическая философия. М., 2007; Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу. Х. 2008; Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна. К., 2009.

Л. Шкляр

МЕТОДОЛО́ГІЯ ПОЛІТИ́ЧНОЇ НАУ́КИ — сфера політ. рефлексії, в якій усвідомлюються методи пізнання політ. реальності. Щоб зрозуміти політ. практики, слід збагнути механізми творення політ. знання, які пов'язані з рефлексією процедур верифікації і легітимації знання, його координації з реальними політ. процесами. М. п. н. розробляє процедури (методики, методи) створення і крит. оцінки політико-релевантного знання, є системою принципів і критеріїв інтерпретації фактів. Основи *політичної науки* є складними утвореннями, важливими компонентами яких є наукова картина світу, ідеали і норми наук. пізнання та філос. основи науки. Враховуючи складну структуру соціокультурного фундаменту політ. науки, методологія як відображення того чи ін. типу наук. раціональності також є складним утворенням, що складається з окремих методол. підходів. Специфіку наук. картини світу виражає методол. підхід, який орієнтує суб'єкта політ. пізнання щодо характеру досліджуваної політ. реальності, а специфіку ідеалів і норм наук. дослідження — підхід, який зорієнтовує щодо способів дослідження політ. реальності. Як окремі методол. підходи у сфері концептуально-методол. орієнтації у сучас. політ. науці використовуються дві пари підходів: стосовно характеру політ.

дійсності — номіналізм і реалізм та щодо способів пізнання політ. дійсності — емпіризм і нормативізм. Окремі методол. підходи утворюють концептуально-методол. системи, які зумовлюють специфіку магістральних методол. напрямів політ. досліджень. Норм.-номіналістська методол. система ґрунтується на ціннісно-норм. інтерпретаціях політ. явищ, де реальними суб'єктами *політики* визнаються окремі індивідууми, що володіють свідомістю. Змістом політики, з точки зору цього підходу, є сукупність їх свідомої діяльності стосовно *політичної влади*. Відповідно до такої інтерпретації політики норм.-номіналістська система включає в себе «розуміючі» або «ідеографічні» методики, спрямовані на розуміння внутр. причин політ. поведінки людей. Видатними представниками цього напряму є М. *Вебер*, Ф. А. фон *Гайєк*, Н. *Луман* та ін.

Норм.-реалістський підхід відповідає традиц. для політ. науки норм. інституціоналізму, де гол. суб'єктами політики виступають деякі надіндивідуальні утворення, які мають яскраво виражені цілісні характеристики, тобто деякі такі риси, що не виводяться в принципі з властивостей елементів, які становлять ці цілісності. При цьому зміст цілісних властивостей має норм. характер, як, напр., «ідея загального блага», «справедливість», «свобода» тощо. Політика в такому разі постає сферою своєрідного інобуття ідеальних сутностей цих цілісностей. Методологія пізнання політики за таких умов є певною мірою аналогічною «розуміючим» методикам ціннісного підходу, оскільки також припускає вихід за рамки чуттєвого сприйняття і проникнення у царину ідеального смислу. Але, на відміну від ціннісного підходу, методологія норм. інституціоналізму спрямована не на розуміння ідеального смислу одиничного, а осягнення ідеального смислу загального. Тому ця методологія має яскраво виражений номотетичний характер. Видатними представниками цього підходу є К. *Маркс*, А. *Ґрамші*, Ю. *Габермас*, Т. *Адорно*, А. Неґрі та ін. Емпірико-номіналістичний методол. підхід як єдиного реального суб'єкта політики розглядає окремого індивіда, але, на відміну від ціннісного підходу, цей індивід осмислюється поза ціннісним контекстом, нарівні з об'єктами неживої природи. Змістом політики у цьому разі є сукупність суто рефлексивної діяльності індивідів, які прагнуть *влади*. Методологія пізнання політики за таких умов відповідає загалом позитивістській доктрині: дійсно наук. дослідження політики можливе лише на основі емпіричних спостережень за поведінковою реакцією людей на зовн. впливи — з них воно починається і ними ж, як єдиним способом перевірки конкуренції теорій, закінчується. Найповніше ці підходи подані в біхевіоралізмі. У цьому напрямі працювали Ч. Мерріам, Г. Лассуелл та ін.

Емпірико-реалістський методол. підхід відповідає позитивістським версіям інституціоналізму, а також т. зв. «системному», «структурному» і «структурно-функціональному» підходам, де, продовжуючи традиції шкіл «соціального реалізму», «структуралізму» і «загальної теорії систем», реальними суб'єктами політ. буття визнаються будь-які соціальні структури, інститути, які не зводяться до діяльності окремих індивідів і мають виняткове значення в детермінації людської свідомості й поведінки. Але при цьому, на відміну від норм. інституціоналізму, емпірико-реалістський підхід відмовляється від метафізичної, норм. природи цілісних утворень, вказуючи на їх природний характер. Політика, згідно з цим підходом, є своєрідною функціональною підсистемою сусп. організму, яка виконує роль цілепокладання, що включає в себе всі форми прийняття рішень, визначення мети і мобілізації ресурсів для її досягнення. Пізнання ж політики спирається на традиційні для позитивізму емпіричні методики, але при цьому прихильники підходу не відмовляються і від теор. конструктивізму, дотримуючись знаменитих методол. принципів Е. Дюркгайма, — розглядати соціальні факти як речі. Видатними представниками підходу є Е. Дюркгайм, Т. *Парсонс*, Д. *Істон*, Дж. Сарторі й ін.

У 2-й пол. 20 ст. набирає сили некласичний тип наук. раціональності, коли відбувається відмова від прямолінійного онтологізму і розуміння відносної істинності політ. знання. Некласична раціональність припустила істинність декількох відмінних один від одного конкретних теор. описів однієї й тієї самої реальності, оскільки в кожному з описів може міститися політико-релевантне знання. Такий погляд був пов'язаний із кардинальним переосмисленням стану суб'єкта пізнання, який став розглядатися не поза спостережуваним світом, а ніби перебуваючи всередині нього, що й зумовило залежність знань від позиції суб'єкта пізнання. На рубежі 20–21 ст. політ. наука зіткнулася з новими викликами, які мали надзвичайно складний і суперечливий характер, що парадоксально поєднував у собі моменти необхідності й випадковості, закономірності унікальності, освоїти які в рамках некласичної раціональності, що оперує протиставленням концепцій жорсткої детермінації та імовірності, було неможливо. Як наслідок, ця обставина привела до формування принципово нової наук. раціональності, постнекласичної, що висуває як фундам. такі синтетичні категорії, як складність, нелінійність, самоорганізація. Ця тенденція зумовила інтегрування у сферу гуманіт. наук, у т. ч. й політичної, синергетики як методології. Мова зайшла про виникнення соціосинергетики як міждисциплінарного і проблемно-орієнтованого напряму досліджень. Синергетика людиномірних систем нині, в епоху антропол. повороту, формує особливий метарівень культури, рефлексивний інструментарій аналізу її розвитку — синергетичну методологію як методологію міждисциплінарної комунікації і моделювання реальності. За її допомогою вчені сподіваються подолати штучний розрив між політ., екон. і духовною сферами буття людини в 21 ст., створити синтетичні моделі розвитку сусп-ва. Методологія аналізу в політ. науках передбачає: структурування проблем дослідження, аналіз змісту категорій і понять, обґрунтування і пояснення техніки дослідження, систематизацію висновків, формалізацію аналізу. У рамках вирішення таких завдань виокремлюються етапи методол. аналізу: оцінка процедури постановки наук. проблеми; розвиток предмета дослідження; аналіз мови і категоріального апарату дослідження; оцінка критеріїв достовірності (валідності) осн. принципів і аналіз сукупності дослідницьких засобів.

Літ.: Manheim J. B., Rich R. C. Empirical Political Analysis: research methods in Political Science. New York, 1995; White L. G. Political Analysis. Technique and Practice. New York, 1999; Political Complexity: Nonlinear Models of Politics. Ann Arbor, 2000; Diermler D., Krehbiel K. Institutionalism as a Metodology // Journal of Theoretical Politics. 2003. Vol. 15. No. 2; Moser S., Patty J. W., Penn E. M. The Structure of Heresthetical Power // Journal of Theoretical Politics. 2009, Vol. 21. No. 2; Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России. М., 2006; Веймер Д. Л., Вайнінг Е. Р. Аналіз політики: Концепції і практика. К., 2000.

Ю. Левенець

МЕТРОПО́ЛІЯ (від грец. слів μήτηρ — мати і ρόλις — місто) — 1) В Ант. Греції — назва міста-держави (полісу), гол. щодо

заснованих ним в ін. землях поселень (*колоній*); найбільшою М. Еллади був іонійський Мілет на пд.-зх. узбережжі Малої Азії, що в період свого розквіту в 7–6 ст. до н. е. мав більше 90 колоній, у т. ч. на чорноморському узбережжі України (Борисфеніда — на о. Березань, Ольвія — побл. Миколаєва, Пантікапей — на тер. Керчі, Тіра — на місці Білгорода-Дністровського, Феодосія та ін.). Протегуючи своїм колоніям, ант. М. не поширювала на них свою владу, а у випадку суперечок надавала третейський суд, в разі ж воєнної небезпеки М. допомагала колоніям військом та ін. засобами. Держ. лад М. запозичувався колоніями, тому ворожі взаємини між ними вважалися непристойними й траплялися украй рідко. 2) У Давньорим. д-ві — місто, в якому зосереджувалося управління провінцією (а Азії — загалом будь-яке велике місто), тому після прийняття *християнства* як держ. релігії єпископи великих міст називалися митрополитами; із цим пов'язане й використання слова М. як синоніма «столиці». 3) Д-ва, що володіє захопленими нею колоніями і експлуатує їх; найбільшими М. Середньовіччя й Нового часу були послідовно Іспанія, Португалія, Нідерланди, Швеція, Франція, Великобританія, Німеччина, Росія, Японія.
В. Головченко

МИКО́ЛА I (Микола Павлович Романов; 25.06.1796, Царське село, тепер Пушкін — 18.03.1855, С.-Петербург) — імператор Росії (з 14.12.1825). Антимонархічне повстання декабристів, яким супроводжувалося його сходження на престол, визначило осн. принципи його внутр. політики — непорушність *самодержавства*, зміцнення і вдосконалення бюрокр.-чиновн. системи за зразком прусської поліцейської д-ви з еволюцією в бік правової *монархії*, з опертям на ідеол. доктрину «православ'я, самодержавство, народність». У зовн. політиці М. I проводив курс на придушення револ. рухів і недопущення їхнього припливу в імперію, на продовження тер. *експансії*. Жорстоко придушив польс. повстання 1830, але підтримував мовно-культ. ідентичність фінів як засіб протистояння швед. впливам. В Україні для ліквідації останніх ознак її правової, соціально-госп. та мовно-культ. своєрідності запровадив генерал-губернаторства, заохочував русифікацію місц. населення. Посилив держ. управління процесом колонізації пд. України та Криму. Поразка Росії у Східній (Кримській) війні виявила глибоку кризу режиму М. I та прискорила його смерть.

Літ.: Национальные окраины Российской империи: Становление и развитие системы управления. М., 1997; Выскочков Л. В. Император Николай I: человек и государь. СПб., 2001; Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005. *В. Шандра*

МИКО́ЛА II (Микола Олександрович Романов; 06.05.1868, Царське село, тепер Пушкін — 17.07.1918, Єкатеринбург) — останній імператор Росії (з 20.10.1894). Під тиском лібер. сил і в револ. обставинах був змушений запровадити режим конст. монархії (1905). Здійснював патерналістську політику щодо нац. економіки, забезпечив збільшення золотого запасу д-ви, стабілізацію рубля і залучення іноземного капіталу. Заохочував переселення селян, у т. ч. з України на Дал. Схід. Вів боротьбу з револ. рухом. Пішов на певні поступки щодо визнання укр. мови, зокрема викладання нею у поч. школі. Водночас переслідував діяльність укр. просвітницьких орг-цій. Заохочував *шовінізм* та *ксенофобію* щодо «інородців», насамперед євреїв (*справа Бейліса* 1913, ряд євр. погромів). Намагався обмежити автономію Вел. князівства Фінляндського. Перебував у пост. протистоянні із запровадженою ним Держ. думою, зазнав невдачі у вирішенні робітн. і сел. питань. Попри непідготовленість д-ви втягнув її у 1-шу світову війну. Воєнні невдачі загострили соціальні та політ. протиріччя в імперії, прискорили виникнення револ. ситуації на початку 1917. Під тиском політиків з буржуазного табору 02.02.1917 підписав зречення від престолу. Був заарештований за наказом Тимчас. уряду, який взяв на себе держ. владу. Після захоплення влади більшовиками розстріляний в Єкатеринбурзі разом з дружиною і дітьми.

Літ.: Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. В 2 т. М., 1992; Уортман С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. Т. 2. / Пер. с англ. М., 2004. *В. Шандра*

МИ́РНОГО СПІВІСНУВА́ННЯ ПОЛІ́ТИКА — принцип взаємовідносин між *державами*, переважно із різними політ. та соціальним устроєм. Осн. умовами М. с. п. є відмова від застосування сили або погрози силою як засобів ведення *зовнішньої політики*, невтручання у внутр. справи одна одної, повага *суверенітету* та тер. цілісності, визначення рівноправності та прагнення взаємовигідності відносин, розвиток екон. та політ. співробітництва. М. с. п. вперше була запропонована рад. керівництвом на поч. 1920-х, після невдалих спроб поширення *революції* за допомогою збройної сили (зокрема, після провалу Варш. походу 1920). Потреба в мирному перепочинку та в екон. і технол. допомозі Зх. для відбудови нар. госп-ва зумовили тимчас. відхід від завдань світової пролетарської революції та пошук шляхів замирення із ін. країнами. Мирне співіснування було формально проголошено одним з базових принципів рад. зовн. політики та покладено в основу встановлення торговельних стосунків із Зх. та початку встановлення дип. відносин із капіталіст. д-вами. Після смерті Й. *Сталіна* нове рад. керівництво знову активно пропагує принципи мирного співіснування для розрядки міжнар. відносин в умовах «*холодної війни*» та припинення гострої конфронтації із Зх. З поч. 1960-х М. с. п. стала визначальною у розвитку відносин *СРСР* із капіталіст. світом, і хоча вона не отримала політ. підтримки з боку зх. д-в, проте вплинула на політ. думку Зх., деякі її елементи знайшли відображення в теоріях конвергенції. М. с. п. використовувалася також ін. соціаліст. країнами, зокрема КНР. Так, на поч. 1950-х Китай та Індія закріпили в ряді двосторонніх док-тів та виголосили під час Бандунзької конференції 1955 п'ять принципів мирного співіснування, відомі як «*Панча шила*»: взаємна повага суверенітету та тер. цілісності, ненапад, невтручання в справи ін. д-в, рівні та взаємовигідні стосунки, мирне співіснування.

Принцип мирного співіснування знайшов своє втілення у багатьох міжнар.-прав. актах, які регулюють відносини між окремими країнами світу; він міцно вкоренився в політ. і правовій термінології *ООН*, у ряді резолюцій її *Генеральної Асамблеї*, в ін. міжнар.-прав. док-тах. Так, у Хартії екон. прав і обов'язків д-в, прийнятій ГА ООН 1974, передбачені суверенне право кожної д-ви на вільний вибір соціально-екон. системи (ст. 1), заборона дискримінації д-в у міжнар. торгівлі за ознаками належності до певної соціально-екон. системи (ст. 4), а в ст. 26 міститься норма, відповідно до якої всі д-ви «зобов'язані співіснувати в умовах терпимості одна до одної і жити в мирі, незалежно від розбіжностей у політичних, соціальних і культурних системах, повинні сприяти торгівлі між державами з різними економічними і соціальними системами». Будь-яка д-ва, здійснюючи свої міжнар. стосунки, зобов'язана утримуватися від погрози силою або її застосування як проти тер. недоторканності, так і політ. незалежності ін. д-ви; така погроза або застосування сили є порушенням норм міжнар. права і Статуту ООН. Вони не повинні застосовуватися як засоби регулювання міжнар. питань. Агресивна війна є злочином проти миру, яка тягне за собою відповідальність за міжнар. правом; відповідно до мети і принципів ООН д-ви зобов’язані утриматися від пропаганди агресивних війн. Кожна д-ва зобов’язана утриматися від орг-ції підбурювання, надання допомоги або участі в актах громадян. війни або в терорист. актах в ін. д-ві. Територія д-ви не повинна бути об’єктом військ. *окупації* як результату застосування сили в порушення положень Статуту ООН; вона також не має бути об’єктом придбання ін. д-ви в результаті погрози силою або її застосування — це не може визнаватися законним. Усі д-ви повинні на основі загальновизнаних принципів і норм міжнар. права добросовісно виконувати свої обов’язки стосовно підтримання міжнар. миру й безпеки та прагнути до підвищення ефективності системи безпеки на основі Статуту ООН. *В. Константинов, В. Солошенко*

МИРО́Н Дмитро (псевд. Андрій, Максим, Орлик, Брюс, Піп, Мудрий, Роберт, Свєнціцький та ін.; 05.11.1911, с. Рай, тепер Бережан. р-ну Терноп. обл. — 25.07.1942, Київ) — політ. діяч, публіцист, ідеолог укр. *націоналізму*. Навч. у Бережан. гімназії, з якої був виключений у 1928 за приналежність до Пласту. Навч. в укр. Акад. гімназії Львова (за ін. даними — в Малій духовній семінарії Львова). У 1930 вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. Активний учасник студ. життя. Від 1929 — член *ОУН*. Провідник юнацтва Крайової екзекутиви КЕ ОУН на західноукр. землях (ЗУЗ) у 1932–33, один із редакторів першого підпільного видання ОУН в Україні «Бюлетень КЕ ОУН на ЗУЗ». Уперше був арештований у трав. 1932 під час сутичок із польс. поліцією, але невдовзі був звільнений. У жовт. 1933 вдруге арештований польс. поліцією і наступного року засуджений на 7 років ув’язнення за участь в ОУН і підготовку нападу на рад. консульство у Львові. Вийшов із в’язниці у серп. 1938 за амністією. Упродовж 1938–39 М. обіймав посаду політ. референта КЕ ОУН на ЗУЗ. Публікувався в газ. «Нове село». Влітку 1939 виїхав до Італії, де брав участь у 2-му (Римському) Вел. зборі ОУН (серп. 1939). Під час розколу ОУН в 1940 став на бік С. *Бандери*, був включений до Револ. проводу ОУН(Б), був одним з авторів перших програмних док-тів бандерівської орг-ції. У лют. 1940 виконував обов’язки провідника ОУН(Б) на західно-окраїнних укр. землях (Закерзоння). Від берез. 1940 працював на тер. УРСР як референт пропаганди, а згодом орг. референт КЕ ОУН на ЗУЗ. Протягом квіт.–груд. 1940 очолював підпілля ОУН(Б) в Рад. Україні. На поч. 1941 брав участь у підготовці та проведенні 2-го (Краківського) Вел. збору ОУН(Б) (берез.–квіт. 1941). М. — автор «44 правил життя українського націоналіста» та книги «Ідея і чин» (1940), в якій зробив спробу показати генезу укр. націоналізму, розкрити його філос., психол., соціол., етичні, екон. основи тощо. Брав активну участь у підготовці похідних груп ОУН(Б) весною 1941. Провідник Пн. похідної групи ОУН(Б). Член Гол. проводу ОУН(Б). У лип.–верес. 1941 організовував мережу націоналіст. підпілля на Київщині. У верес. 1941 арештований гестапо. Втік з-під арешту під час етапування. Учасник 1-ї конференції проводу ОУН(Б) в Україні (верес. 1941). Від жовт. 1941 до лип. 1942 М. — крайовий провідник ОУН(Б) на осередньо-східних укр. землях (ОСУЗ). 24.07.1942 у Києві побл. оперного театру був важко поранений під час перестрілки з нім. поліцейськими і невдовзі помер.

Літ.: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів 1920–1939 рр. К., 2007; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 рр. Львів, 2010; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacionalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003. *І. Патриляк*

МИРОТВО́РЧА ДІЯ́ЛЬНІСТЬ — військ.-політ. й екон. діяльність суб’єктів *міжнародних відносин*, здійснювана відповідно до мандату *організацій міжнародних* або регіональних (*ООН*, *ОБСЄ*) і спрямована на запобігання, вирішення або постконфліктне врегулювання між- або внутрішньодерж. конфліктів з метою міжнар. безпеки, стабільності й усунення загрози миру. М. д. підрозділяють на превентивну *дипломатію*, операції з підтримання миру (peacekeeping) і операції з примусу до миру (peace enforcement). Під підтриманням миру розуміються дії військ., поліц. і політ. персоналу міжнар. орг-ції у районі міжнар. або внутрішньодерж. конфлікту за згодою його учасників. Як правило, ці дії спрямовані на підтримання перемир’я з метою врегулювання конфлікту політ. засобами. Операції з підтримання миру проводяться на основі гл. VI Статуту ООН і не передбачають застосування сили; основа концепції примусу до миру міститься в гл. VII Статуту ООН і розуміється як використання «таких дій повітряних, морських і сухопутних сил, що можуть бути необхідні для підтримки міжнародного миру і безпеки». У структурі ООН головна відповідальність за здійснення комплексу миротворчих заходів лежить на Департаменті з політ. питань, очолюваному заступником *Генерального секретаря ООН*. Для проведення миротворчих операцій Генеральний секретар ООН отримує відповідні мандати від *Генеральної Асамблеї ООН* і *Ради Безпеки ООН*. У даний час такі мандати діють на миротворчу діяльність в Афганістані, на о. Бугенвіль (Папуа — Нова Ґвінея), в Бурунді, кол. Югосл. Республіці Македонії, Сх. Тиморі, Гаїті, Гватемалі, Грузії, Камбоджі, Кіпрі, Ліберії, М’янмі, Сальвадорі, Сомалі, Сьєрра-Леоне і Таджикистані. Очевидної переваги в М. д. надається превентивній дипломатії як засобові попередження конфліктів і альтернативі дорогим військ.-політ. операціям з урегулювання конфліктів після їхнього виникнення. Хоча дипломатія є випробуваним способом попередження конфліктів, досвід показує, що існує ряд ін. заходів, здатних забезпечити позитивну дію: превентивне розгортання; превентивне роззброєння; превентивні гуманіт. дії й превентивні заходи зі зміцнення миру, які з відома відповідного уряду або урядів можуть включати різноманітні заходи в галузі належного управління, *прав людини* і екон. і соціального розвитку. *М. Каменецький*

МИ́СЛЕННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ — 1. Політ. теоретизування, розвиток політ. думки (від мислителів Греції до новітніх часів). У 40–50-х рр. 20 ст. вчені (А. Ейнштейн, Б. Рассел та ін.) запропонували концепцію нового М. п., яку було викладено в програмних док-тах т. зв. Пагуошського руху. Відтоді під новим М. п. розуміють сукупність принципів, що відображають загальнолюдську потребу у виживанні, ненасильницькому вирішенні глобальних проблем, добросусідстві. 2. Психічний процес відображення політ. дійсності у формі оціночних суджень, прогнозів, політ. уявлень. Останні, як утворення буденного, практ. мислення, є продуктом М. п. і водночас базою для нього, оскільки фіксують попередній досвід політ. взаємодій і спроб осмислення політ. дійсності. М. п. визначається не лише когнітивними, а й емоційно-оцінними механізмами — політ. настановами, цілями і цінностями, властивими певній *політичній культурі*. Осн. функцією М. п. є відображення політ. реальності як діяльності, спрямованої на регулювання взаємовідносин між індивідами, *групами соціальними* (професійними, конфесійними, етнічними тощо) та політ. силами, що виражають їхні інтереси. М. п. оперує не лише знаковими моделями, а й перцептивними категоріями — поряд із свідомими інформ. компонентами в конструюванні політ. дійсності бере участь політ. несвідоме, що виявляється у формах масового М. п., утіленого в міфах, обрядах і ритуалах, фолк-теоріях, ідеології, ментальній традиції, схемах та алгоритмах смислотворення. М. п. гетерохронно розвивається від конкретних, персоналізованих, егоцентричних інтерпретацій до узагальнених форм з високим рівнем абстрагування і соціоцентризму, з поступовим розширенням часової перспективи. Високий рівень розвитку М. п. характеризується переважанням частки наук. знання в політ. уявленнях особистості, критичністю в судженнях, здатністю до передбачення можливих наслідків політ. дій, оцінюванням політ. інформації та прийняттям *рішень політичних*. Осн. процедури М. п. — проблематизація, інтерпретація, репрезентація, категоризація. Рівень М. п. визначає ступінь адаптації особистості до життя в певних політ. реаліях, її спроможність вирішувати проблеми у сфері політ. взаємодії. М. п. залежить від способу життя особи в конкр. умовах і водночас є відображенням її потреби в політ. активності. М. п. вирізняється інерційністю, що виявляється у високій мірі ригідності, стереотипізованості, стійкості системи політ. поглядів та способів прийняття політ. рішень. Інерційність М. п. виявляється як на індивід., так і на груповому рівні, коли яскраво спостерігаються явища групового конформізму, прагнення підтримувати прийняте більшістю рішення навіть тоді, коли окремі члени групи з ним не згодні, тенденція ігнорувати думки та ідеї, які не поділяються групою, тощо (див. *Групомислення концепція*). Розрізняють послідовне, лінійне і системне М. п. Послідовному властиві: відсутність причинного аналізу явищ політ. життя; оцінювання ситуації в категоріях індивіда, а не групи; інтерпретація окремих дій *акторів політичних* без урахування взаємозв’язків між ними. Для лінійного М. п. характерний вищий рівень аналізу *політики* як ієрархічно структурованого простору значень, оцінювання учасників політ. взаємодії за їхніми діями, самоідентифікація з певними політ. ідеями, метою тощо. Системному М. п. властивий підхід до аналізу політики як системи регулятивних дій, що формується на основі декларованих принципів і спрямована на досягнення соціальної мети. Політ. актори з таким рівнем мислення самостійно формулюють свої очікування і приймають політ. рішення, мають високий рівень рефлективності й чутливі до суперечностей.

Літ.: Femia J. Elites, participation and the democratic creed // Political Studies. 1979. Vol. 27. № 1; Rosenberg Sh. W. Reason, Ideology and Politics. Oxford, 1988; Eagleton T. Ideology: an Introduction. New York, 1991; Рябов С. Г., Томенко М. В. Основи теорії політики. К., 1996; Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies. Princeton, New Jersey, 1997. *І. Жадан*

МІГРА́ЦІЯ (від лат. migratio — переселення) — тер. переміщення населення, пов’язане зі зміною місця проживання за умови перетину певних кордонів (адм., держ.). До М. не належать переїзди, які не спричиняють жодних змін у соціальних зв’язках особи і майже не впливають ні на саму особу, ні на її сусп. оточення, тому туристичні, рекреаційні поїздки, паломництво, виїзди в гості чи на відпочинок не є М. Вона є процесом, тобто сукупністю подій, а саме — фактів вибуття, прибуття чи переселення. Він має три стадії: початкову, коли формується готовність до зміни місця проживання, основну — власне переїзд, завершальну, впродовж якої відбувається адаптація та інтеграція мігранта за новим місцем проживання. Переміщення всередині однієї країни між її адм. одиницями, населеними пунктами належать до внутр. М. Натомість, зовн. (міжнар., міждерж.) М. пов’язана з переміщення людей через держ. кордони з метою переселення для пост. проживання або перебування поза власною країною протягом певного часу. Відповідно для напряму відносно окремої території міжнар. М. поділяється на еміграцію, тобто вибуття з д-ви, та імміграцію, або прибуття. Обсяги міжнар. М. постійно зростають. За оцінками *ООН*, міжнар. мігрантами, тобто особами, які проживають не в тих країнах, де вони народилися, є понад 200 млн землян, або бл. 3 % населення планети. Найбільш поширеним видом міжнар. М. є міграція робочої сили (трудова М.), тобто переїзди з однієї країни до іншої з метою працевлаштування. На неї припадає понад третина міжнар. переміщень. Трудова М. має переважно зворотний характер. Вона включає в себе маятникову М., сезонну і довгострокову (постійну), може бути як законною, так і незаконною (нелегальною). За мотивами переїздів виділяють також М. з метою возз’єднання сімей, навчальну М. тощо. За обставинами переміщень М. поділяються на дві великі групи: добровільні та недобровільні (вимушені). Суб’єктами вимушених М. є *біженці*, тобто відповідно до Конвенції ООН 1951 та Протоколу 1967 про статус біженців, особи, які через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або через політ. переконання перебувають поза країною своєї громадян. належності й не можуть користуватися захистом цієї країни або не бажають користуватися таким захистом через такі побоювання. Термін «біженець» застосовується також до осіб, змушених тікати із своїх країн внаслідок зовн. агресії, окупації, іноземного панування або масових порушень прав людини. Чисельність біженців сягає 10 млн, тобто десятої частини світової кількості мігрантів.

Літ.: Рыбаковский Л. и др. Миграция населения: теория и практика исследования. М., 2001; Зовнішні трудові міграції населення України. К., 2002; Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. К., 2004. *О. Малиновська*

МІД (Mead) Джордж Ґерберт (27.02.1863, Пд. Хе́длі, США — 26.04.1931, Чикаго) — філософ, соціолог, психолог, основоположник символічного інтеракціонізму. У 1879–83 навч. в Оберлін. коледжі, після чого деякий час працював землеміром залізниці до вступу в Гарвард. ун-т у 1887, де вчиться у Дж. Ройса та У. Джеймса, ідеї яких справили значний вплив на вченого. У 1888 М. переїжджає до Німеччини, щоб продовжити навчання у відомого психолога У. Вундта. Незважаючи на те, що М. так ніколи й не закінчив написання дисертації, він у 1891 отримав роботу в Мічиган. ун-ті. У 1894 разом з Дж. Дьюї М. перебирається до Чиказ. ун-ту, де викладає до самої смерті. Він брав активну участь у соціальному і політ. житті Чикаго. М. через Р. Парка, кол. студента Г. Зіммеля ознайомлюється з поглядами останнього, що мало вирішальний вплив на його теор. погляди. В амер. історіографії М. разом з Дж. Дьюї, Ч. Пірсом та У. Джеймсом належить до засновників прагматизму. І хоча прагматизм суттєво позначився на поглядах М., сам він визначав свою концепцію як «соціальний біхевіоризм», проте фактично вважається засновником теор. і методол. підстав теорії символічного інтеракціонізму (останній термін увів його учень Г. Блумер у 1937). Він також зробив істотні внески у філос. природи, науки та історії, філос. антропології тощо. Нині М. вважається класичним прикладом соціального теоретика, чия робота не обмежується чітко обумовленими дисциплінарними рамками. За М., соціум та соціальний індивід (соціальне «Я») конституюються в сукупності процесів міжперсональних інтеракцій. Етапи прийняття ролі ін. індивідів («узагальненого іншого») — це етапи перетворення фізіології організму на рефлексію соціального «Я». Таким чином, походження «Я» можливе лише соціальним шляхом, а гол. його характеристика — здатність ставати об'єктом для самого себе, завдяки чому зовн. соціальний контроль трансформується в самоконтроль. Для того, щоб вступати у взаємодію, люди повинні інтерпретувати значення і наміри інших. Це стає можливим завдяки процесу, який М. визначив як «прийняття ролі іншого». Процес прийняття ролі припускає, що індивід уявляє себе на місці людини, з якою взаємодіє. Через прийняття ролі індивіди розвивають «індивідуальність». У структурі соціального «Я» М. розрізняє дві підсистеми. Перша — це те, що людина думає про інших і про себе (внутр. світ), що відповідає за самоідентифікацію індивіда як суб'єкта. Друга — це те, що, на думку людини, думають про неї інші (зовн. соціальний світ) і відповідає об'єкту. Взаємодія «Я» як об'єкта та «Я» як суб'єкта опосередковується «узагальненими іншими». Оскільки індивідуальність має соціальне походження, М. звертається до процесів соціалізації людини, дослідження яких посідає одне з провідних місць у його теорії. За М., будь-яка взаємодія припускає володіння мовою (як символічною системою), що дозволяє через символи побачити себе у світі й створювати нові символи, а здатність володіння символічними системами закладається саме в процесах соціалізації. Символи не тільки пронизують людську взаємодію, а й можуть пояснити поведінку учасників інтеракції. Цікаво, що, не маючи наук. ступеня, М. за життя не опублікував жодної книги. Проте його ідеї і досі справляють значний вплив на розвиток суспільствознавчої думки. Лекції вченого були зібрані й опубліковані в декількох книгах уже після його смерті, гол. з яких є: «Розум, Я і Суспільство» (1934) та «Філософія дії» (1938).

Літ.: Blumer H., Morrione T. J. George Herbert Mead and Human Conduct. New York, 2004; Silva F. C. G. H. Mead. A Critical Introduction. Cambridge, 2007.

В. Ковалевський

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНИХ НАУ́К, МАПН — (International Political Science Association, IPSA) — *організація міжнародна* створена за ініціативою ЮНЕСКО в 1949 і діє нині під її егідою. Створенню МАПН передувало проведення міжнар. колоквіуму з питань *політичної науки* в Парижі у 1948, на якому було систематизовано складові політ. науки, поділені на такі блоки: 1) політ. теорія (політ. теорія; історія ідей); 2) політ. ін-ти (конституція; центральне управління; регіон. та місц. управління; публічна адміністрація; екон. та соціальні функції управління; порівняльний аналіз політ. ін-тів); 3) партії, групи та громадська думка (*партії політичні*, групи та асоціації; участь *громадян* в управлінні та адміністрації; громадська думка; 4) *міжнародні відносини* (міжнар. політика; політика і міжнар. орг-ції; міжнар. право). Також на колоквіумі було визнано необхідність координації зусиль науковців різних країн щодо розвитку досліджень у галузі політ. науки, завдяки чому і була створена МАПН. Її засновниками стали Амер., Канад., Франц. та Інд. асоціації політ. науки. Нині до складу МАПН входять нац. асоціації політ. наук 45 країн світу. Також МАПН має більш ніж 200 асоційованих членів (нац. ун-ти та дослідницькі центри) і більше 1500 індивід. членів. За умовами МАПН її членом може бути лише одна асоціація політ. науки від однієї країни. МАПН функціонує на членські внески та добровільні пожертви. Осн. форма діяльності МАПН — міжнар. конгреси політ. науки, які проводяться 1 раз на 3 роки, та щорічні «круглі столи». Зазвичай кожен конгрес присвячується певній проблемі, тому має свою назву. Зокрема, від початку заснування МАПН був проведений 21 всесвітній конгрес, на яких обговорювалися такі питання, як вплив політ. теорії на політ. практику; роль політ. партій; типологія політ. систем сучасності; політ. роль міжнар. орг-цій; роль жінок у політ. житті; шляхи вирішення міжнар. конфліктів; *федералізм* у сучас. світі; політ. поведінка; молодь та політ. життя; глобальні проблеми людства та шляхи їх вирішення. Вищий орган МАПН — Рада, в якій кожна асоціація має по 1–3 представники. Рада МАПН обирає президента та викон. к-т з 16 членів терміном на три роки. Вибори керівних органів відбуваються під час всесвітніх конгресів. МАПН видає журн. «Політична наука» (Political Science) та щорічний бібліограф. зб. «Міжнародна бібліографія політичної науки» (International Bibliography of Political Science), електронний бюлетень, має свій веб-сайт в Інтернеті. Штаб-квартира МАПН знаходиться в Оттаві (Канада).

Наук. заходи, що проводяться МАПН, безпосередньо впливають на розвиток політ. науки у світі. Щорічні конференції МАПН істотно вплинули на розвиток політол. досліджень і прискорили створення нац. центрів політол. досліджень. Зокрема, одразу після створення МАПН у Франції були створені Нац. адм. школа, Ін-т політ. досліджень при Париз. ун-ті, Франц. асоціація політ. наук. Остання з 1951 видає «Французький журнал політ. науки». Також у Франції вперше у світі у 1956 було запроваджено ступінь д-ра політ. наук. У 1950 було засновано Асоціацію політ. досліджень Великобританії, яка згодом стала одним з філіалів МАПН. Одразу ж асоціація стала видавати журн. «Політичні дослідження». У Великобританії науково-дослідницька діяльність у сфері політики та викладання політології здійснюється приблизно у 40 ун-тах (для порівняння в Україні політологів готують у 21 вузі). Аналогічні процеси відбувалися й в ін. країнах. Завдяки об'єднанню зусиль та обміну досвідом у межах МАПН у післявоєнні десятиріччя набули подальшого розвитку ті теорії, ідеї, концепції, які були висунуті й сформульовані в довоєнний період. Це насамперед теорія груп загалом і груп інтересів (Д. Трумен, Д. *Істон*, Р. Тейлор), теорії демократії (Р. *Даль*, Дж. Сарторі), теорії еліт та елітизму (Г. *Ласвелл*, Р. Міллс), ідей влади контролю та впливу (Дж. Кетлін, Ч. *Меріам*, Г. *Моргентау*) та ін. Поряд із цим розпочалися дослідження політ. систем сучасності (Д. Істон, К. Фрідріх, К. *Дойч*, Г. Шіле, Р. *Арон*), парт.-політ. систем (М. *Дюверже*, У. Д. Бернхем, Дж. Сандквіст, К. Байме), структурно-функціональний аналіз політ. процесів (Т. *Парсонс*, Ч. Бернард, Р. Мертон), ідей конфлікту і консенсусу в політиці (С. М. *Ліпсет*, Л. Коузер). У цей же час сформувалася як окремий напрям досліджень — порівняльна політологія (Г. Олмонд С. *Верба*, Р. Патнем, С. Пай, Р. Інглгарт, Р. Бендікс). Наразі місце політ.

науки закріплене чинним стандартом, визнаним МАПН. Відповідно до цього стандарту було встановлено такі осн. політол. субдисципліни: 1) політ. наука — галузь дослідження і теорія; 2) мікрополіт. теорія; 3) макрополіт. теорія; 4) неурядова політика; 5) ін-ти та процеси держ. влади; 6) політика і здійснення політики; 7) стратегія політол. досліджень; 8) міжнар. політика. Від часу заснування за сприяння МАПН було створено близько ста дослідницьких та навч. закладів, які займаються вивченням різноманітних політ. процесів. Також МАПН організовує «круглі столи», конференції, тренінги, виступи відомих дослідників, спонсорує дослідницькі проекти та видання наук. л-ри, присвячені політ. тематиці. Асоціація політ. наук України членства в МАПН набула у 2007. *Г. Зеленько*

МІЖНАРО́ДНА ПОЛІ́ТИКА — в традиційних теоріях *міжнародних відносин* сукупність політ. взаємин між *державами*; відбувається в середовищі, екзогенному щодо міжнар. актора, який своєю чергою є унітарним суб'єктом — нац. д-вою. У такому розумінні М. п. існувала в класичний період 7–19 ст., коли формуванням та проведенням *зовнішньої політики* навіть у провідних д-вах того часу займалася відносно невелика к-сть людей, а самі міжнар. події безпосередньо мало впливали на соціальні й *політичні процеси* всередині самих д-в. У сучас. теоріях міжнар. відносин, особливо в тих з них, які зазнали впливу соціол. концепції та системного аналізу, М. п. розглядається як підсистема системи міжнар. відносин, що спрямована на реалізацію її цільової функції та діалектично виступає водночас як передумова і як результат окремих зовн. політик міжнар. акторів. Активне використання синонімічної до категорії М. п. категорії «транснаціональна політика» є характерним для авторів, які виходять із факту існування множини міжнар. акторів, визнають політ. значимість недержавних суб'єктів міжнар. відносин та діалектичний характер взаємодії сфер внутр. та зовн. політики.

Літ.: Rosenau James. Pre-theories and Theories of Foreign Policy / Appraoches to Comparative and International Politics. Evanston, 1966; Keohane Robert, and Joseph Nye. Transgovernmental Relations and International Organizations // World Politics. 1974–1975. № 27; Waltz K. Theory of International Politics. Reading, 1979. *А. Субботін*

МІЖНАРО́ДНЕ ТОВАРИ́СТВО ПОЛІТИ́ЧНИХ ПСИХО́ЛОГІВ, МТПП (International Society of Political Psychology, ISPP) — неприбуткова наук. й освітня *організація міжнародна*, гол. метою якої є забезпечення комунікації між дослідниками, представниками мас-медіа та всіма, хто виявляє наук. і практ. інтерес до взаємодії між політ. і психол. явищами та процесами. МТПП було засновано 1978 за ініціативою Джин Кнутсон. Завданнями МТПП є розвиток спільноти дослідників через поєднання зусиль ун-тів, держуправлінців, мас-медіа та ін. зацікавлених сторін; полегшення комунікації науковців і практиків у подоланні дисциплінарних, нац., ідеол. бар'єрів; збільшення теор. значущості й практ. корисності політ. психології; сприяння діяльності й взаємна підтримка членів т-ва в їхній свободі створювати і поширювати свої ідеї та напрацювання. При цьому ISPP не підтримує ніякі політ. сили чи партії. Щороку т-во проводить міжнар. конгреси, які проходили, зокрема, в США (1978–1992, 1995, 2000, 2003, 2007), Іспанії (1994, 2006), Канаді (1996, 1998, 2005), Польщі (1997), Нідерландах (1999), Мексиці (2001), Німеччині (2002), Швеції (2004), Франції (2008), Ірландії (2009). На них розглядалися питання політ. конфліктів, криз і насильства; міжгрупових стосунків; політ. лідерства та особистості в політиці; поведінки виборця, політ. участі й громад. думки; політ. комунікації і мас-медіа; політ. культури, ідентичності і мови; прийняття політ. рішень; демократії та громадян. розвитку; міжнар. відносин, глобалізації та макрополітики; нових теор. і методол. напрацювань тощо. Діяльність МТПП здійснюється відповідно до прийнятого 1985 статуту (Constitution of the International Society of Political Psychology) із змінами, внесеними 2007. У період між конгресами роботою т-ва керує правління на чолі з викон. к-том, до складу якого входять, зокрема, обрані на конгресі президент, три віце-президенти, викон. директор, редактори друкованих видань МТПП, голови програмних к-тів попереднього та наступного конгресів. Щоквартально видаються журнал з політ. психології «Political Psychology» і бюлетень «ISPPNews». Центр. офіс ISPP розташований у Сіракуз. ун-ті в Нью-Йорку. МТПП — міждисциплінарна орг-ція, члени якої — психологи, фахівці з політ. наук, психіатри, соціологи, історики, економісти, антропологи, журналісти, *державні службовці*, політики тощо. Одним з її колект. членів є *Асоціація політичних психологів України*.

Літ.: Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б. Политическая психология. Ростов-н/Д, 1996; Bornstein M. H. Psychology and its allied disciplines. Vol. 2: Psychology and the Social Sciences Lawrence Erlbaum Associates. 1984; Hermann M. G. Political psychology. Jossey-Bass Publishers, 1986. *Л. Найдьонова*

МІЖНАРО́ДНИЙ БІЛЛЬ ПРО ПРАВА́ ЛЮДИ́НИ — назва, що об'єднує три міжнар.-прав. док-ти, які складають основу міжнар.-прав. захисту прав людини на універсальному рівні: *Загальну Декларацію прав людини 1948*, Міжнар. пакт про громадян. і політ. права 1966, Міжнар. пакт про екон., соціальні й культ. права 1966. Заг. Декларація прав людини — один із найважливіших міжнар. док-тів, який став поштовхом для розвитку міжнар.-прав. захисту прав людини; була прийнята 10.12.1948 *Генеральною Асамблеєю ООН*, складається з преамбули і 30 статей. Першу (найбільш широку) групу складають невід'ємні від людської особистості права і свободи. До неї входять: право на життя, свободу і особисту недоторканність (ст. 3); свобода від рабства (ст. 4); заборона катувань, жорстокого або нелюдського поводження (ст. 5); рівність усіх людей перед законом та їх право на рівний захист законом (ст. 7); недоторканність особистого і сімейного життя, таємниця кореспонденції та ін. (ст. 12), а також положення стосовно гарантій правосуддя (ст. 8–11). До другої групи прав віднесено громадян. права: право кожної людини на визнання її правосуб'єктності (ст. 6); свобода пересування та вільного обрання місця проживання (ст. 13); право на притулок (ст. 14); право на *громадянство* (ст. 15), на шлюб (ст. 16), на вільне володіння майном (ст. 17). Третю групу в Декларації складають політ. права і свободи: свобода думки, совісті, релігії, поглядів і їх вільного вираження (ст. 18–19); право на свободу мирних зборів та асоціацій (ст. 20); право брати участь в управлінні країною і право рівного доступу до *державний служби* (ст. 21). До четвертої групи належать соціальні, екон. та культ. права. Декларація називає у цьому зв'язку право на соціальне забезпечення (ст. 22), право на працю, право на рівну оплату за рівну працю (ст. 23), право на створення профспілок, право на відпочинок і дозвілля (ст. 24), право на життєвий рівень, необхідний для підтримання здоров'я і добробуту (ст. 25); право на освіту (ст. 26); право вільно брати участь у культ. житті сусп-ва та в наук. прогресі й користуватися його благами (ст. 27).

Складовою цих прав є право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту людини та її сім'ї. Окремо в Декларації відзначаються права, що випливають з материнства й дитинства: матері й діти мають перебувати під особливим захистом права (ст. 25). Міжнар. пакт про громадян. і політ. права 1966 — універсальний *договір міжнародний*, спрямований на забезпечення громадян. і політ. прав у світі. Поділяється на 6 частин, містить 53 статті. Міжнар. пакт про екон., соціальні та культ. права 1966 — універсальний міжнар. договір, спрямований на забезпечення екон., соціальних та культ. прав у світі. Складається із преамбули та 5 частин, які містять 31 статтю. (Див. також: *Пакти про права людини*).

Літ.: Карташкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., 1995. *М. Гнатовський*

МІЖНАРО́ДНИЙ ВАЛЮ́ТНИЙ ФОНД, МВФ (International Monetary Fund, IMF) — валютно-кредитна *організація міжнародна*, гол. орган регулювання міжнар. валютної системи, що має статус спеціалізованої установи *ООН*. Осн. завданням є міжурядові консультації та співробітництво з валютних проблем, стабілізація валютних курсів і запобігання конкурентного знецінення нац. валют, встановлення багатосторонньої системи платежів за поточними операціями між країнами-учасницями і ліквідація валютних обмежень, надання кредитів для врегулювання дефіцитів платіжних балансів, поповнення при потребі міжнар. ліквідності шляхом випуску колект. міжнар. грошової одиниці SDR (special drawing rights — спец. права запозичення). Створений рішенням Бреттон-Вудської монетарної й фін. міжнар. конференції (01–22.07.1944, США); штаб-квартира знаходиться у Вашингтоні; на 01.01.2009 членами МВФ є 185 держав. Фін. база складається із внесків країн-учасниць у відповідних квотах (залежно від екон. потенціалу країни, ролі у світовій економіці та світовій торгівлі), а також тимчас. залучених вільних ресурсів офіц. фін. органів. Вищим органом є Рада керуючих, що складається з представників країн-членів, які призначаються на 5 років; вона визначає умови набуття (або призупинення) членства, перегляду квот і формує напрями співробітництва з ін. орг-ціями. За поточні справи відповідає Викон. рада, що складається з директора-розпорядника (з 05.07.2011 — Крістін Лагард, Франція) та 24 викон. директори, які призначаються кожні 2 роки: 8 з них призначаються країнами-членами з найбільшим розміром квоти, решта обираються від груп країн із дотриманням принципів регіон. представництва. Персонал налічує бл. 2600 чол. із 122 країн, бюджет на 2009 склав 868,3 млн дол., статутний капітал — 217,4 млрд SDR, а тимчасово залучені засоби — 34 млрд SDR. Вплив країн-учасниць на політику МВФ залежить від величини квот, до кін. 80-х рр. 20 ст. керівну роль відігравали США, але на 2001 їхня частка голосів скоротилася з 30 до 17,66 % за рахунок зростання питомої ваги країн, що розвиваються. В умовах світової фін. кризи 28.04.2008 Викон. рада прийняла пакет реформ у сфері управління, покликаних привести квоти країн-членів у більшу відповідність з їхньою роллю в глобальній економіці та посилити участь і вплив країн з низькими доходами; зокрема, досягнуто згоди про значне збільшення квот Китаю, Пд. Кореї, Мексики й Туреччини. Осн. функції МВФ полягають у регулюванні процесів взаємодії нац. економік, інтернаціоналізації продуктивних сил і виробн. відносин; подоланні проблем міжнар. заборгованості; досягненні короткострокової макрофінансової стабілізації; наданні міжнар. тех. допомоги; виробленні рекомендацій щодо екон. політики та валютно-кредитних програм; фінансово-екон. стабілізації та структурних реформ. Кредити надаються за дотримання тією чи ін. країною режиму жорсткої економії на соціальних програмах, реформуванні податкової політики, скороченні бюджетних витрат. Україна набула членства в МВФ 03.091992, до 2000 загалом отримала позик на суму 3,01 млрд SDR (бл. 4,2 млрд дол.) на покриття бюджетних витрат, поповнення золотовалютних резервів і т. д. Напр., 2008 Викон. рада затвердила надання Україні позики у розмірі 16 млрд дол. для подолання наслідків світової фін. кризи.

Літ.: Міжнародні фінанси. К., 2003; Плотніков О. В. Проблеми оптимізації взаємовідносин України з міжнародними фінансовими організаціями // Актуальні проблеми міжнар. відносин: Зб. наук. праць. К., 2004. Вип. 46. Ч. І. *В. Батрименко*

МІЖНАРО́ДНИЙ ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ СОЮ́З (IDU) — міжнар. об'єднання понад 70 правоцентристських (консерват.) *партій політичних*, засноване 1983. Біля його витоків стояли Респ. партія США, Консерват. партія Великобританії, нім. ХДС–ХСС, Лібер.-дем. партія Японії, Консерват. партія Канади тощо. Нині членами МДС або т. зв. Консерват. Інтернаціоналу є політ. партії «Народ свободи» прем'єр- міністра Італії С. Берлусконі, партія президента Франції Н. Саркозі «Спілка за народний рух», а також низка політ. партій з країн пострад. простору: Білоруський народний фронт, партія президента Грузії М. *Саакашвілі* «Єдиний національний рух», рос. партія «Єдина Росія» (голова — голова уряду РФ В. *Путін*) і рух «Союз правих сил», співголова якого Є. Гайдар є викон. віце-президентом МДС.

М. Дорошко

МІЖНАРО́ДНІ ВІДНО́СИНИ — специфічна форма соціальних відносин, участь в яких відтворює міжнар. суб'єктність індивід. або колект. актора й гол. функціональне призначення якої полягає в реалізації цивілізаційної та антропол. єдності людства. Сучас. теорія нездатна запропонувати вичерпну дефініцію феномену М. в., яку б поділяли більшість дослідників. Конкурентні теорії М. в. пропонують, щонайменше, три макроконцепції: політол., що спирається на тезу про примат *держави* як єдиного міжнар. актора; соціол., яка визнає міжнар. характер певної трансакції залежно від характеру її об'єкта; системну, що виходить із вторинності будь-якого міжнар. актора щодо системи М. в., яка, власне, й формує його як свою підсистему. До найбільш поширених критеріїв диференціації М. в. за атрибутивними ознаками відносять: критерій географ. локалізації (глобальні, регіональні, субрегіональні, локальні), критерій часової локалізації (короткострокові, середньострокові, довгострокові), критерій к-сті взаємодіючих акторів (двостороні, багатосторноні, універсальні), критерій статусної симетрії акторів (симетричні, асиметричні), критерій сфери, що виступає об'єктом взаємин (екон., наук., культ., військ. і т. д.), критерій характеру взаємодії інтересів акторів (співробітництво, конфлікт).

Літ.: Aron Raymond. Peace and War. Garden City, New York, 1966; Nye Joseph and Keohane Robert, eds. Transnational Relations and World Politics. Cambridge, MA, 1971; Rosenau James. Turbulence in World Politics. Princeton, 1990. *А. Субботін*

МІЛІТАРИ́ЗМ (лат. militaris — військовий) — характеристика *політики*, спрямованої на вирішення внутр. і зовн. проблем військовими засобами. Як явище М. проявляється в *ідеології політичній*, економіці, *зовнішній* та *внутрішній політиці*. М. як держ. ідеологія спрямований на виправдання політики нарощування військ. могутності *держави* та застосування військ.

сили при вирішенні міжнар. і внутр. конфліктів. М. найтіснішим чином пов'язаний із поширенням таких зовнішньополіт. концепцій і військ.-політ. *доктрин*, як «масованої відплати», «гнучкого реагування», політика «з позиції сили», «контрольованої ескалації», «ядерного стримування», «реалістичного залякування» і т. д. У зовн. політиці М. орієнтує держ. керівництво на розбудову відносин з ін. країнами з позиції сили. Ознакою мілітаризації зовн. політики є нарощування військ. присутності з політ. метою за рубежем, військ. силове втручання у справи ін. суверенних д-в (як з боку держав-агресорів, так і з боку агресивних військ.-політ. блоків), посилення впливу військових на прийняття та реалізацію зовнішньополіт. рішень. В умовах мілітаризації військова сила розглядається як осн. інструмент зовн. політики. Ознакою цієї риси у внутр. політиці є мілітаризація усіх сфер сусп. життя. Військові отримують монополію на важливі види стратег. інформації, в якій домінує мілітарний підхід в оцінці та прогнозуванні міжнар. обстановки і плануванні зовнішньополіт. діяльності. При мілітаризації зовн. політики військові мають значний вплив на *президента*, вищі органи держ. влади, а також на зовнішньополіт. відомство, представники якого в процесі реалізації зовнішньополіт. планів стають залежними від підтримки військових. У внутр. політиці М. проявляється в підвищенні статусу та ролі військових в органах політ. влади та сусп. житті країни. У м-ві оборони зовнішньополіт. функції становлять один з гол. напрямів його діяльності. Мілітаризація внутр. політики дає військовим можливість здійснювати значний, а часом і вирішальний вплив на політ. процеси та формування органів держ. влади в країні. Маючи, таким чином, осн. важелі *влади* в країні, військові тримають під своїм контролем політиків і концентрують у своїх руках великі матер. й фін. ресурси. Особливо велику роль військові відіграють при розробці та прийнятті держ. програм озброєнь, виділенні асигнувань на їх реалізацію. Таким чином, в умовах М. військові стають тісно пов'язаними з інтересами представників *ВПК*. При режимі М. однією з найбільш важливих і розвинених галузей економіки є військ. економіка, що забезпечує військ. (оборонний) потенціал д-ви. Мілітаризація економіки країни, її зовн. і внутр. політики призводить до гонитви озброєнь, зростання військ. витрат бюджету д-ви, посилення ВПК, як наслідок усього цього — наростання явищ внутр. екон. кризи, що виражається в збагаченні привілейованої військ.-політ. *еліти* країни, а також у виснаженні бюджетних ресурсів самої милітарист. д-ви, падінні внутр. екон. його показників, особливо життєвого рівня осн. маси населення, відставання д-ви в галузі соціальної сфери, зокрема в загальнодоступному навчанні й охороні здоров'я. Термін «М.» був застосований уперше в серед. 19 ст. для характеристики режиму Наполеона III у Франції. Після франко-прус. війни 1870–71 і особливо з поч. 20 ст. М. набув небачених раніше масштабів значною мірою під впливом загострення протиріч між найбільшими капіталіст. країнами. Після 2-ї світової війни М. став складовою політики протистояння двох соціально-політ. систем, що призвело до *«холодної війни»*. У цей період найнебезпечнішим виявом М. стало нарощення ракетно-ядерних озброєнь США і *СРСР*. Тривала мілітаризація економіки, зростання військ. витрат в СРСР стали важливими чинниками екон. і політ. кризи та його дезінтеграції. Проте вплив гонитви озброєнь на економіку країни не є однозначно негативним. Значна частка оборонних витрат спрямовується на фінансування фундам. і прикладних досліджень, а також на розробку новітніх технологій, які потім знаходять своє застосування у цив. секторі виробництва. Привабливість військ. виробництва для пром. корпорацій полягає в тому, що вони мають стабільні багаторічні замовлення, велику частку асигнувань і пост. ринок збуту своєї продукції, яким є як власні *збройні сили*, так і світовий ринок озброєнь. Так, в умовах мілітаризації економіки, частка військ. виробництва в продукції таких великих компаній, як «Боїнг», становила 47 %, «Дженерал моторс» — 50 %.

Літ.: Демченко М. Армія. Влада. Політика // Нова політика. 1996. № 2; Booth Ken. The military instrument in soviet foreign policy 1917–1972. Royal United Services Institute for Defencr Studiers. London, 1973; Sam C. Sarkesian. The US Military Profession into Twenty-First Century: War, Peace, Politics. London, 1999.

Г. Перепелиця

МІЛЛЬ (Mill) Джон Стюарт (20.05.1806, Лондон — 08.05.1873, Авіньйон) — політ. філософ, економіст і держ. діяч. У 1823 став співзасновником лондон. період. журн. «London Review». У 1827, відмовившись від вивчення юриспруденції, вступив до провідного британ. торгового т-ва привілейованої Ост-Індської торгової компанії, з якою був пов'язаний до її розпуску в 1857. У цей період захоплювався ідеями сен-сімоністів, творчістю Огюста *Конта*, написав свої осн. праці: «Логіка», «Національна економіка». Під впливом ідей Конта звертув свій погляд на проблеми нижчих класів населення, вважаючи вирішення соціальних питань так само важливим, як і вирішення політичних, виступив за розмежування виробництва та розподілу благ, засуджував екон. розподіл, який прирікає робітн. клас на злиденне існування. Із цими поглядами узгоджувалися його міркування про призначення ін-ту власності: якщо в примітивному *суспільстві* вона покликана забезпечувати мир, то у вищій формі його розвитку власність не обов'язково має розглядатися як священна. У Конта він також запозичив ідею духовного піднесення, покликаного забезпечити соціальну регенерацію. На етапі діяльності, пов'язаному з виходом із Ост-Індської торгової компанії, з роботою в палаті громад (1866–68), увагу М. привертають етичні та політ. проблеми. Їх він розглядав у працях «Про свободу», «Думки про парламентську реформу» (1859), «Спостереження щодо репрезентативної системи» (1861), «Утилітаризм» (1863) та ін., оприлюднюючи свої роздуми про репрезентативну систему, *демократію*. Не приховуючи симпатій до демократії, з певним песимізмом оцінював її політ. можливості («Спостереження...»). Усі його міркування розгортаються в координатах учення про *свободу*, яку він розглядав не як теоретико-пізнавальну, а як соціально-етичну, не як філос., а як політ. проблему. Значну увагу приділяв дослідженню природи та меж влади сусп-ва над індивідом («Про свободу»). Визнаючи індивід. свободу найвищою метою, вважав, що вона не повинна вторгатися в межі свободи ін. індивіда. Книга «Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (1848) містить найбільш суттєві політ.-екон. ідеї того часу, що сприяло визнанню її найкращим підручником з економіки в 1-й пол. 19 ст. Підручник використовувався майже півстоліття у багатьох ун-тах Європи. М. стверджував, що предметом політ. економії є «багатство, дослідження його сутності, законів виробництва і розподілу». Визначав багатство сумою благ, які купуються і продаються на ринку. Висунув на перший план «закони виробництва» і «закони розподілу» та різко протиставив їх. Важливе місце в теор. спадщині М. займає концепція «справжнього вчення утилітаризму», в якій він висунув на перший план принцип узгодження інтересів людей задля досягнення їхнього особистого щастя і щастя усіх індивідів. На відміну від І. *Бентама*, інтереси і прагнення людей М. тлумачив не як виключно індивід., а як породження людської природи, що включає у себе «бажання єднання з ближніми», почуття симпатії та любові до них як основу прагнення до спільного блага. Він відкидав претензії І. Бентама щодо вироблення універсальних законів і орієнтувався у своїй доктрині на створення «правильної і моральної моделі політичної організації суспільства». Так, у своїх «Міркуваннях з приводу представницького уряду» М. пропонує певною мірою комплексне розв'язання складних проблем. Аби запобігти поглинанню меншості більшістю, він пропонує систему пропорц. представництва. А щоб запобігти переважанню голосів невігласів над голосами знавців, пропонує систему багатоступеневого *голосування*, за якої освічені наділяються додатковими голосами. Кожному, хіба що крім неписьменних, злочинців та неспроможних себе утримувати, належить принаймні один виборчий голос. М. не виступає за включення жінок до складу виборців, а лише мимохідь зауважує, що позбавлення їх права голосу безглузде настільки ж, наскільки й позбавлення права голосу рудоволосих чоловіків. Кожен повинен мати право голосу, оскільки кожного належить заохочувати до участі й наділяти правом вибору; але звідси все ж не випливає, що кожен мусить мати рівний голос. Та аби забезпечити відчутні результати за такої виправленої *виборчої системи*, він виступає за *парламент*, який не готує законопроекти і не вносить до них поправки, а дає законод. комісіям настанови, що слід розробляти; він виступає також за певний незалежний вплив представників спільноти. М. скептично поставився до амбіцій сенсимоністів й оуеністів, з якими зіткнувся в 1820-х, проте у відповідь на поразку Франц. революції 1848 виступив із переконливими доводами на захист *соціалізму*. Майбутнє ввижалося йому сусп-вом виробників-кооператорів, яке використовуватиме переваги приват. власності без її ґанджів. *Капіталізм* він відкидав, оскільки робітники нездатні до самоврядування, а поділ на власників і найманих робітників не міг стати основою для політ. демократії. Централізований комунізм був для нього неприйнятним, але конкуренція майбутніх підприємств, що належатимуть робітникам, видавалася вельми бажаною. У тому ж дусі М. пропонував, що в очікуванні приходу соціалізму можна зробити багато чого для утвердження приват. власності, — приміром, запровадити податки на спадок або унеможливити для землевласників отримання прибутку за рахунок праці своїх орендарів.

Літ.: Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби. К., 2008; Berger F. R. Happiness. Justice and Freedom. Berkeley, 1984; Gray J. A. Mill on Liberty: a Defence. London, 1983; Ten C. L. Mill on Liberty. Oxford, 1980. *Ф. Кирилюк*

МІСЦЕ́ВА ВЛА́ДА — термін, яким позначається тер. рівень реалізації публ. влади у *державі*. Це *влада*, що реалізується від імені суб'єктів, які функціонують у межах певних низових адм.-тер. одиниць, а також здатність її носіїв впорядковувати поведінку мешканців цих одиниць та впливати на розвиток місц. життя. Конституція України встановлює поділ публ. влади як за видами (влада Укр. народу, держ. влада, влада місц. самовряд.), так і за рівнями (центр., місц.). Від центр. (загальнодерж.) влади М. в. відрізняється рядом ознак: якщо в кожній країні існує лише одна центр. влада, то М. в. — чимало (місц. самовряд., місц. викон. влада); центр. влада поширюється на всіх членів сусп-ва, М. в. — лише на певну його частину; центр. влада може розв'язувати проблеми загальносусп. характеру, М. в. — лише локальні; центр. влада є суверенною, М. в. — має підзаконний характер, діє на основі принципів, у порядку і межах, установлених центр. владою. М. в. в Україні поєднує два начала: громадське та державницьке. Публ. влада тер. громад та влада, яку здійснюють місц. держ. адміністрації, є внутр. елементами загальносоціальних процесів управління. Кожний вид М. в. має специфічні ознаки: функціонування місц. держ. адміністрацій є втіленням концепції держ. політ.-прав. природи М. в., а діяльність тер. громад — має недержавну політ.-прав. природу, є насамперед елементом *громадянського суспільства*. Відмінності між функціями тер. громад та функціями місц. органів держ. викон. влади можна спостерігати за суб'єктно-об'єктними якостями цих суб'єктів — місц. держ. влада вирішує місц. питання держ. значення; місц. самовряд. — питання місц. значення, які виходять з колект. інтересів жителів-членів тер. громади; тер. громади являють собою природні корпорації місц. жителів, які здійснюють самовряд. безпосередньо або через органи місц. самовряд., існують на принципах самоорганізації та не знаходяться у ієрархічному підпорядкуванні щодо ін. суб'єктів влади. Своєю чергою місц. держ. адміністрації — це органи (агенти) держ. викон. влади на місцях, які підпорядковані органам викон. влади вищого рівня, а також підзвітні та підконтрольні відповідним представн. органам у сфері делегованих ними повноважень. Їхні функції мають держ. характер (відображають держ. інтерес), насамперед зумовлені завданнями і проблемами держ. значення. На функціональному рівні місц. держ. викон. влада не має будь-яких самост. прав і повноважень, відмінних та відокремлених від прав і повноважень органів центр. держ. влади, а тер. громади мають власні самоврядні повноваження. Безумовно, не можна проводити абс. розподіл місц. держ. та самоврядної влади: і те, і інше — складові елементи єдиного конст. (але не держ.) механізму. Об'єднувальне начало в діяльності тер. громад та місц. органів держ. викон. влади в тому, що при децентралізації (місц. самовряд.) і деконцентрації повноваження щодо прийняття важливих рішень вилучаються у центр. влади, здійснюються на місцях, мають певною мірою автономний характер та спрямовані на забезпечення колект. потреб населення. Також до ознак, які притаманні як місц. держ., так і самоврядній владі, слід відносити їх інституціоналізований характер, тобто державницькі та самоврядні структури є обов'язковими інституціями, із становищем яких не може не рахуватися населення території, в межах якої вони функціонують; наявність специфічного усобленого апарату, який здійснює дану владу; функціонування в межах законів та ін. нормат. актів; здійснення влади на певній території стосовно фіз. осіб, які знаходяться на ній; встановлення та збирання податків та зборів; самост. формування бюджету тощо. В Україні відносини щодо орг-ції та діяльності суб'єктів М. в. регулюються Конституцією, законами «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997) та «Про місцеві державні адміністрації» (1999).

Літ.: Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні, К., 2007; Батанов А. В. Муниципальная власть: понятийная и функциональная характеристика // Политика и общество. 2007. № 4; Борденюк В. І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії. К., 2007. *О. Батанов*

МІСЦЕ́ВЕ САМОВРЯДУВА́ННЯ — інститут народовладдя, через який здійснюється управління місц. справами в низових адм.-тер. одиницях через самоорганізацію жителів за згодою і при сприянні д-ви. У сучас. Україні на конст. рівні визнається та гарантується М. с. (ст. 7 Конституції), яке визначається як право тер. громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самост. вирішувати питання місц. значення в межах Конституції і законів України (ст. 140 Конституції). М. с. здійснюється тер. громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи М. с.: сільські, селищні, міські ради та їх викон. органи. Система М. с. включає тер. громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; викон. органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси тер. громад сіл, селищ, міст. Питання орг-ції управління р-нами в містах належить до компетенції міських рад. Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та ін. органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. М. с. як складне та багатогранне за своєю природою явище прийнято розглядати як самост. вид публ. влади, особливий вид прав та свобод людини і гр-на, елемент системи конст. ладу, ін-т *громадянського суспільства*, вид соціального управління тощо. Напр., як вид публ. влади М. с. може бути охарактеризоване як публічно-самоврядна (муніципальна) влада. Це самост. та незалежна від д-ви форма орг-ції публ. влади тер. громади, яка забезпечує вирішення місц. жителями безпосередньо або через органи та посадових осіб М. с. питань місц. значення. Муніципальна влада — це система публічно-владних відносин, в межах яких реалізуються функції та повноваження М. с. Ці відносини характеризуються наявністю особливого суб'єкта — тер. громади, а також об'єкта — питань місц. значення — сукупності питань (справ), які випливають із колект. інтересів місц. жителів — членів відповідної тер. громади, спрямовані на забезпечення нормальної їхньої життєдіяльності та віднесені до предметів відання М. с.

Розглядаючи М. с. крізь призму прав і свобод людини і гр-на, його можна визначати як визнані та гарантовані д-вою природні можливості людини та тер. громад самост. та під свою відповідальність вирішувати питання місц. значення в різних сферах сусп. життя, зокрема політ., екон., соціальний, культ., екол. та ін. Саме через дієздатне М. с. реалізуються більшість прав і свобод людини і гр-на. Лише в умовах послідовної та всебічної реалізації принципу верховенства прав і свобод людини і гр-на у М. с. даний дем. ін-т відіграватиме значну роль у гармонізації інтересів д-ви, сусп-ва та особи. Саме така спрямованість М. с. відповідає ідеям сучас. дем. та соціально-правової д-ви, вищою цінністю якої є людина, її права та свободи. М. с. згідно з *Європейською хартією про місцеве самоврядування* становить одну з основ будь-якого дем. ладу. Принцип М. с., проголошується в ст. 2 цього док-та, має бути визнаним у внутр. законодавстві, і, за можливості, в конституції д-ви. Конституція України, встановлюючи основи конст. ладу та визначаючи укр. д-ву як демократичну, правову та соціальну, фіксує найважливіші системоутворювальні ознаки її демократизму, що знаходять свій вияв у ряді принципів, серед яких — принцип визнання та гарантування М. с. Визнання М. с. як однієї з основ конст. ладу передбачає встановлення децентралізованої системи управління, запровадження ін. (аніж в умовах централізації і концентрації) засад взаємовідносин центр. та місц. влади. Це означає, що М. с., як одна з основ конст. ладу (поряд з д-вою), має джерелом свого існування не держ., а конст. волю, виступає як: фундам. конст. принцип, що встановлює, визнає та гарантує управлінську самост. тер. громад; правотворча, правозастосовна та правореалізаційна діяльність, спрямована на здійснення цього принципу; політ.-прав. стан місц. життя, яке складається під впливом конст. механізму. Конст. основи М. с. в Україні розвиваються в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 та ін. актах законодавства.

Літ.: Бориславська О. Місцеве самоврядування в Україні: теорія та практика реалізації конституційно-правових засад. Львів, 2005; Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні. К., 2007; Батанов О. В. Що таке місцеве самоврядування з точки зору права? // Правова держава. 2007. Вип. 18. *О. Батанов*

МІ́ТИНГ (англ. meeting — збори) — масові зібрання *громадян* для публічного обговорення нагальних проблем сусп.-політ. життя та висунення пропозицій та вимог щодо їх вирішення. М. є однією з форм реалізації конст. права гр-н на свободу зборів і маніфестацій. Зокрема, згідно Конституції, гр-ни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи викон. влади чи органи місц. самовряд. Водночас Конституція встановила, що обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах нац. безпеки та громад. порядку — з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод ін. людей. М. зазвичай проводиться як зібрання однодумців для висловлення колект. позиції з певного питання і здобуття прихильності до неї населення. На М. спільна думка перетворюється на вимогу, звернену до окремих осіб чи орг-цій, або на заклик гр-н до певних дій, що оформлюється резолюцією, яка приймається його учасниками. Найчастіше М. використовується як засіб тиску на органи публічної влади з метою добитися від них прийняття бажаного для його учасників (мітингувальників) рішення. Виступає однією з початкових форм розвитку політ. участі гр-н і має велике значення у формуванні психол. готовності гр-н до безпосередньої політ. дії, є істотним засобом передвиборної агітації. Абсолютизація М. як засобу досягнення політ. мети призводить до утвердження т. зв. мітингової демократії, ознакою якої є претензія прихильників певної ідеї на всезагальне визнання її як єдино правильної і підміна конкр. дій розмовами. Хоча М. є організованим і цілеспрямованим заходом, через його масовість він може вийти за межі правової поведінки, коли емоції та пристрасті його учасників переважають над розсудливістю.

П. Шляхтун

МІТТЕРА́Н (Mitterrand) Франсуа Моріс Адрієн Марі (26.10.1916, Жарнак, Франція — 8.01.1996, Париж) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив катол. коледж Сан-Поль в Ангулемі (1934), юрид. і філол. ф-ти Сорбонни (1939) та Вільну школу політ. наук у Парижі (1937); у студ. роки був членом молодіжних катол. та право-консерват. орг-цій, потім проходив дійсну військ. службу. Після нападу нацист. Німеччини на Францію пішов добровольцем на фронт, у черв. 1940 був поранений та потрапив у полон; наприкін. 1941 з другої спроби здійснив успішну втечу й до поч. 1943, коли приєднався до руху Опору, співпрацював з колабораціоністським «урядом Віші», використовуючи службове становище для допомоги військовополоненим; двічі таємно відвідував Лондон, де зустрічався із Ш. де *Голлем*, у лист. 1943 за погодженням з останнім очолив Нац. рух військовополонених і депортованих, який об'єднав прибічників широкого спектра політ. сил; брав участь у визволенні Парижа та ряду нім. концтаборів (Кауферінг, Дахау). У січ. 1947 увійшов до центристської групи — «Демократична соціалістична спілка Опору» (ЮДСР), пізніше — до коаліційного уряду П. Рамадьє (всього займав посади в 11 урядах 4-ї республіки); член Нац. зборів від департаменту Ньєрв у 1948–58 та 1962–81. У трав. 1948 брав участь у Гаазькому конгресі, яким було надано масового й інституалізованого характеру пан-європ. рухові; у 1954 очолив ЮДСР і вступив до лівоцентристської коаліції Респ. фронту, яка перемогла на виборах 1956; як міністр юстиції запровадив застосування військ. права в повсталому Алжирі. Належав до небагатьох франц. політиків, хто протестував проти призначення де Голля прем'єр-міністром й закликав виборців висловитися проти ухвалення Конституції 5-ї республіки на референдумі 04.10.1958, після чого увійшов до лівої опозиції режиму. Мер Шато-Шінона в 1959–81, депутат Сенату від департаменту Ньєрв у 1959–62 та голова Ради цього департаменту (1964–81); у 1962 створив власну політ. силу «Конвенція республіканських інституцій» (КРІ); у 1965 був єдиним конкурентом де Ґолля на презид. виборах, представляючи коаліцію комуністів та соціалістів і набравши бл. 32 % голосів виборців у першому турі та майже 45 % у другому. На виборах у берез. 1967 очолив Федерацію дем. і соціаліст. лівих сил, проте політ. сила зазнала поразки на позачергових виборах у трав. 1968. Після входження КРІ до Франц. соціаліст. партії (ФСП) у 1971–81 — 1-й секретар ФСП; провів її успішну реорганізацію, зробивши привабливою для виборців; у черв. 1972 уклав угоду про створення «Союзу лівих сил» з Франц. комуніст. партією (ФКП), але після невдалої парлам. виборчої кампанії 1978 відмовився від безпосередньої співпраці з ФКП. Незважаючи на програш на презид. виборах 1974 (в яких М. як кандидат лівих сил набрав 49,19 % голосів), стратегія соціалістів і комуністів, розроблена М., увінчалася успіхом на презид. виборах травня 1981.

Найдовше у франц. історії М. був президентом Франц. Республіки (21.05.1981–17.05.1995), одночасно за посадою — номінальним співправителем Андорри. Здійснив низку реформ, обіцяних у передвиборчих програмах, — *націоналізацію* ключових фін. та пром. підприємств, підвищення мін. платні, збільшення соціальних дотацій, скасування смертної кари, децентралізацію держ. управління, обмеження влади префектів, створення регіон. рад. Водночас в обхід законодавства створив секретну групу з антитерорист. боротьби, підпорядковану безпосередньо президенту. У *зовнішній політиці* займав тверду позицію щодо *СРСР*, зокрема відмовився включити до порядку денного переговорів зі скорочення ракет серед. дальності у Женеві питання про франц. ядерну зброю; з метою поліпшення стосунків зі США відрядив багатонац. сили до Лівану в 1982–83, але в той же час сприяв закупівлі франц. військ. техніки сандіністським урядом Нікарагуа та відмовився від участі в Стратег. оборонній ініціативі (СОІ), започаткованій Р. *Рейганом*. Протегував входженню до Європ. Співтовариств Іспанії та Португалії (1986), підписав від імені Франції Єдиний європ. акт (1986). Проте соціаліст. реформи М. погіршили загальне екон. становище Франції, істотно збільшивши інфляцію, тому з 1983 уряд почав скорочувати бюджетні витрати. Протягом 2-ї пол. 1980-х соціалісти відійшли від лівої політики і перейшли на принципи вільного ринкового неолібералізму, а в лип. 1984 відмовилися від коаліції з ФКП. Було децентралізовано прав. систему, розширено права ЗМІ, дозволено створювати приватні радіо- й телеканали. Після перемоги правих партій на парлам. виборах 1986 запропонував посаду прем'єра Ж. Шираку; співробітництво лівого президента та правого прем'єра у Франції того часу отримало назву «співжиття», коли М. зберігав відповідальність за зовн. політику країни та оборонну сферу, а в решті галузей протидіяв приватизації держ. підприємств шляхом урядових декретів, змушуючи уряд забезпечувати підтримку своїм рішенням у рамках парлам. процедур, та підтримував громад. ініціативи, у т. ч. й протести проти урядової політики в освітній сфері. На презид. виборах 1988 переміг Ж. Ширака і вдруге поспіль став президентом Франції, що трапилося вперше в історії 5-ї республіки; розпустив Нац. збори і на позачергових виборах забезпечив собі більшість у парламенті. Друге президентство М. (21.05.1988–17.05.1995) позначено його енергійними зусиллями розвинути європ. *інтеграцію* та запобігти нім. екон. домінуванню, залучивши обидві д-ви до євроінтеграційних процесів; виступив палким прибічником укладення *Маастрихтського договору 1992*. Менш успішною була *внутрішня політика*, яка призвела до зростання екон. проблем у д-ві; в 1991 доручив сформувати уряд першій в історії Франції на цій посаді жінці — Е. Крессон, але її політика зазнала нищівної поразки. Після невдалих для соціалістів виборів до парламенту 1993 й пов'язаного з цією поразкою самогубства прем'єра П. Береговуа М. був змушений знову співпрацювати з правим центристом Е. Балладюром, розпочавши черговий період «співжиття». Франція частково відновила свою участь у військ. структурі *НАТО*, взяла участь у війні в Перській затоці (1990–91) та завершила нац. програму ядерних випробувань на полігоні у Франц. Полінезії. Був одним з організаторів Париз. наради глав д-в та урядів 34 країн-учасниць НБСЄ (18–21.11.1990), рішення якої формально завершили «*холодну війну*» й блокове протистояння в Європі. Активно підтримав «план Е. Балладюра» (1993), в рамках якого 20–21.03.1995 було укладено Пакт стабільності в Європі, що став важливою складовою європ. безпеки. Водночас намагався уповільнити швидкість змін у 1990-ті, здійснивши ряд суперечливих візитів, зокрема до НДР (21.11.1989), де закликав німців не поспішати з об'єднанням, Києва (06.12.1989), де відмовився зустрітися з представниками ВР України та заперечував навіть можливість визнання незалежності Хорватії і Словенії. Непослідовна позиція Франції під час громадян. конфлікту в Руанді (1994) сприяла здійсненню в ній *геноциду*, коли загинуло 800 тис. чол. Як співправитель Андорри М. підписав нову конституцію країни (02.02.1993).

Тв.: François Mitterrand, Pierre Mendès-France. Aux frontières de l'Union française: Indochine, Tunisie. Paris, 1953; François Mitterrand, Élie Wiesel. Memoir in two voices. New York; [Boston, MA], 1996.

Літ.: Wayne Northcutt. Mitterrand: A Political Biography. New York, 1992; Martin Harrison, Jack Ernest Shalom Hayward. De Gaulle to Mitterrand: Presidential Power in France. London: Hurst, 1993; Ronald Tiersky. François Mitterrand: a very French president. Lanham [MD], 2002.

Р. Кривонос

МІФ ПОЛІТИ́ЧНИЙ — цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивід. і масовій свідомості політ. реальності та осн. сусп. цінностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації. М. п. використовується для реалізації конкр. політ. завдань: боротьби за *владу*, її легітимації, утвердження нової політ. ідеології тощо. М. п. — це універсальна конструкція, яку завжди можна наповнити конкр. політ. змістом (Г. Почепцов). У наук. дослідженнях М. п. використовується як важливий інструмент для з'ясування особливостей *політичної діяльності*, політ. поведінки, політ. конфліктів тощо. Осн. ознаками сучас. М. п. вважають його всезагальність, консервативність, синкретичність, біполярність, персоніфікований та маніпулятивний характер, архетипність, символічний супровід. Елементами М. п. є: архетип певної ситуації, пов'язаної зі здійсненням заходів соціального регулювання і примусу («якщо.., то...»), зміст конкр. досвіду, здобутого в ситуаціях, об'єднаних цим архетипом, та систему алегоричних образів, функціональна символіка яких співвідносить «бажане» з «належним», тобто зі сформованим архетипом. Значущість М. п. полягає в можливості викликати до життя той архетип, який дозволить задати певний мотив діяльності — через політ. рекламу, ритуал, містерію. Архетип уможливлює поєднання бажаного і належного спочатку в міфологічних категоріях (мовою політ. метафор), згодом — у політ. діяльності. Розрізняють т. зв. короткострокові та довгострокові (вічні) міфи. Короткострокові або технологічні міфи створюються для реалізації конкр. політ. завдань. Це «міфи на один день» або псевдоміфи, оскільки вони не укорінені в архетипах людської свідомості. Натомість вічні міфи вписані в структуру ментальності народу (А. Цуладзе). Отже, М. п. — це архетипна конструкція, яка визначає існування певної політ. системи та особливу роль у ній особистості чи політ. організації. М. п. стає найбільш дієвим засобом у кризові періоди сусп. розвитку — *війни, революції*, реформи тощо. За допомогою міфу *суспільство* може відновлювати зруйновану картину світу та заново опановувати нею. Архаїчні та сучасні М. п. суттєво відрізняються. Якщо архаїчна міфологія переважно космологічно змодельована, то сучас. міфологія вирізняється своєю соціальною спрямованістю. Осн. завданням архаїчного міфу було пояснення світу, побудова єдиної цілісної картини світосприйняття. Метою ж сучасного М. п. є своєрідне обґрунтування життя соціуму, певна інтерпретація сусп. процесів. Сучас. міфотворчість ускладнена переоцінкою тривалого істор. процесу, взаємообміном культур і традицій, новими тенденціями сусп. розвитку. Через поширення міфологем формується нова світоглядна парадигма, яка за умови схвалення її політ. суб'єктами та сприйняття з боку сусп-ва може перетворитися на дієву *ідеологію*. Особливістю сучас. М. п. є, з одного боку, тенденція до створення нових міфів унаслідок утвердження нових сусп. явищ (формування політ. ринку, трансформація ін-ту багатопартійності, віртуалізація політ. процесів), з іншого — міфи стають технол. складовою управління (маніпулювання) сусп. свідомістю. Сучас. М. п. поширюються за допомогою ЗМІ. Порівнюючи характеристики міфу та масової комунікації, виявляємо не лише їх схожість, ізоморфізм, а й здатність до взаємопідсилення. Як міф, так і масова комунікація, сприяють формуванню феномену глобальної ідентичності, причетності до всього, що відбувається у світі. Міфологічний час та інформ. блоки ЗМІ, подаючи «усі часи та простори відразу» (напр., у телевізійних випусках новин), поєднують у єдиному сплаві минуле, теперішнє і майбутнє. Крім того, самі ЗМІ є потужним джерелом міфотворчості.

М. п. є суттєвим підгрунтям у процесі створення концепцій державотворення, нац. ідеї, ін. засадничих принципів сусп. розвитку. Поширеною практикою є активізація міфотворчості у ході виборчих кампаній. Специфіка М. п. залежить від типу менталітету сусп-ва. Простежується зв'язок притаманного сусп-ву менталітету та відповідних міфів. Так, найбільший вплив на свідомість українців мають архетипи: домінування минулого над майбутнім, рівності, долі тощо. Спільним для них є їхня позитивна спрямованість у майбутнє. Безліч міфів функціонує в політ. житті сучас. сусп-ва. Міфи, що пропонуються сусп-ву різними політ. силами, стосуються бачення подальшого розвитку д-ви, політ. устрою, виборчих процесів та ін. важливих подій політ. життя, зовн. та внутр. політики України тощо. М. п. — це атрибут будь-якої політ. системи, оскільки влада має потребу в символах, які будуть її уособленням. М. п. може бути рушійною силою сучас. політ. процесу. Цим пояснюється необхідність його дослідження різними наук. галузями (політологія, соціологія, соціальна психологія тощо).

Літ.: Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестник Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. 1990. № 2; Барт Р. Мифологии / Пер. с франц. М., 1996; Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. К., 2001; Шестов Н. И. Политический миф теперь и прежде. М., 2005; Лосев А. Диалектика мифа. М., 2008.

Ю. Шайгородський

МІ́ХЕЛЬС (Michels) Роберт (09.01.1876, Кельн — 03.05.1936, Рим) — історик та економіст, один із засновників політ. соціології. У 1896–1900 вивчав історію та політ. економіку в Сорбонні, Мюнхені, Лейпцигу, Галле і Турині. 1900 — захистив дис. на тему «Історичний період доби Людовіка XIV. Завоювання Голландії», став д-ром філософії. З 1907 жив в Італії і Швейцарії. Викладав у Німеччині, США, Швейцарії, Італії та Бельгії. Проф. політ. економіки в Турині (1907–28), політ. економіки і статистики в Базелі (1914–28), в Чиказ. ун-ті (1927) і Вільямс коледжі (США), теорії та історії екон. теорії в Перуджі (1928–36). Автор праць «Пролетаріат і буржуазія в італійському соціалістичному русі» (1908), «Соціалізм і фашизм в Італії» (1925), «Перегрупування правлячих класів після війни» (1934) та ін. Сфера наук. інтересу супроводжувалася зміною особистих переконань від лівих (1900–07, член Соціаліст. партії Італії та С.-д. партії Німеччини) до правих (1923, член Нац. фаш. партії Італії) позицій. Важливий вплив на формування його поглядів мали вчення Г. *Моски*, В. *Парето*, В. Зомбарта і М. *Вебера*. У своїй осн. праці «Соціологія політичних партій в умовах сучасної демократії» (1911) М. розробляє осн. положення теорії *еліт*. Він розглядає проблеми взаємовідносин вождів і мас, невідповідність револ. ідеалів з реформістською практикою політ. лідерів, маніпулювання масами заради політ. цілей, поряд із компромісом з правлячим класом, в основі яких лежить «залізний закон олігархії», що суперечить дем. ідеалами. Причиною цього є три групи факторів, які пов'язані: 1) із людською природою, 2) сутністю політ. боротьби і 3) природою самої орг-ції. Усі ці тенденції призводять до неминучого перетворення *демократії* на олігархію. Влада олігархії та бюрократії детермінується самим буттям. Безпосередня влада мас була неможлива взагалі — як технічно, так і об'єктивно. Для виконання парт. функцій, зазначає він, необхідно було мати спец. освіту і підготовку, яка схилялася до відкидання дем. процедур та встановлення влади еліти і вождів. «Початок утворення професійного керівництва означає початок кінця демократії», — зазначає М. Процес розриву між виборцями і партією поширюється на внутрішньопарт. орг-цію, коли рядові члени партії протиставляються парлам. фракції та верхівці партії. Ставлення членів партії до керівництва було подібним до ставлення виборців до депутатів *парламенту*. На відміну від В. Парето, М. вважав, що справа не доходить до циркуляції еліт, а натомість веде до їх об’єднання. Отже, еліта виступає як каста, а народ як «демократична декорація». М. аналізує співвідношення сутності *аристократії* (консервативна) та демократії (революційна) в орієнтації методів парт. боротьби на масову політ. участь. Таким чином, аристократія набуває дем. форми, а демократія — аристократ. свідомості. Формат реалізації заг. виборчого права за представництва олігархічних за своєю природою *партій політичних* є причиною кризи нової демократії. Вона технічно не здатна забезпечити функціонування держ. машини без посередництва політ. еліти («активна меншість»). На думку М., політ. нерівність минулого зберігається в структурних формах парт. ієрархії. Разом зі зростанням орг-ції зростає влада вождя. У зв’язку з тим він виділяє три категорії вождів робітн. руху: дрібнобуржуазного походження, пролетарів і вихідців з буржуазії. Інертність нар. мас, централізація влади, олігархічність політ. партій, бюрократичність держ. апарату, професійний політ. вождизм роблять принцип нар. суверенітету фікцією. Проте істор. неминучість олігархії не позбавляє необхідності боротьби мас з нею і віри в переваги демократії перед ін. держ. ладом. Проведене дослідження дозволило М. сформулювати свій осн. соціолог. закон щодо партій і д-ви: «Хто говорить «організація», той насправді говорить «олігархія».

Тв.: Демократична аристократія та аристократична демократія // Соціолог. дослідження. 2000. №1.

Літ.: Рахшмир П. Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века. 2-е изд., перераб. Пермь, 2001. *А. Світа*

МІХНО́ВСЬКИЙ Микола Іванович 19.03.1873, с. Турівка, тепер Корюків. р-ну Черніг. обл. — 04.05.1924, Київ) — держ. і військ. діяч, один з ідеологів нац.-визвольного руху. Закінчив Прилуц. гімназію (1891) і юрид. ф-т Київ. ун-ту (1895). У нац.-визвольний рух включився у студ. роки. Входячи до *Громади*, невдовзі вступив до київ. гуртка «Братства тарасівців». Зблизився з визначними діячами інтелектуальної еліти, виділявся особливою активністю, брав участь у розробці програмного док-та «Profession de foi молодих українців», в якому обґрунтовувалася самостійницька позиція радик. крила укр. руху. З 1899 М. працював адвокатом у Харкові, не раз виступав у політ. процесах захисником поборників режиму. Його запальні промови на шевченківських святах набули широкого розголосу. Усталені вже уяви про шляхи розв’язання нац. питання М. виклав у брошурі «Самостійна Україна», написаній на прохання керівництва РУП. Видана в Галичині й поширена на теренах всієї України як офіц. програмний док-т РУП, праця М. надала істотного інтелектуального імпульсу розвиткові нац.-визвольного руху. Її гасла «Самостійна Україна», «Україна для українців», «Україна від гір Карпатських до гір Кавказьких», пристрасне звернення до тогочасної генерації нац. еліти повернутися обличчям до потреб, інтересів власного народу, повести боротьбу проти панування чужинців на рідній землі, виявилися значною мірою суголосними викликам часу. Однак коли 1901–02 більшість керівництва РУП вирішила відійти від радик. платформи, запропонованої М., стала на шлях автономістсько-федералістського переустрою Росії, він заснував Укр. народну партію. Складені ним «Десять заповідей УНП» та програма партії стали втіленням крайніх поглядів на укр. питання та шляхи його розв’язання. Названі «Катехизисом українця», короткі заповіді проголошували: «1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна Демократична Україна, республіка робочих людей — це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя. 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жиди — це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів. 4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. 5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народу й тобі. 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів. 7. Не зробися ренегатом-відступником. 8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України. 9. Допомагай своєму землякові поперед усіх: держись купи. 10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим ти додаєш вкупі їм сили й відваги; не накладай з гнобителями нашими, бо зрадником будеш».

Сам М. був переконаний у життєдайній силі *націоналізму* як зброї у боротьбі за визволення рідного народу з неволі. Він намагався популяризувати свої ідеї у періодиці: «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Слобожанщина» (Харків, 1906), «Сніп» (Харків, 1912–13). Однак радикалізм платформи УНП попри залучення популярних соціаліст. гасел багатьох відлякував і вона не стала масовою партією, а поокремі її невиправдані акції епатували сусп-во, підривали авторитет усього нац.-визвольного руху. М. дедалі еволюціонував на консерват. позиції. У період 1-ї світової війни був мобілізований в армію і служив військ. адвокатом при штабі Київ. військ. округу. Після Лютн. революції М. у пошуках популярності деякий час також підтримував гасла ін. укр. партій, УЦР — широка тер. автономія України у федерат. дем. республіці Росія. Проте більше він тяжів до самостійницької платформи, яку сповідувала перейменована з колишньої УНП Укр. партія соціалістів-самостійників, яка також була нечисленною. Самостійницькими настроями було просякнуто напрям діяльності Укр. військ. клубу ім. гетьмана П. Полуботка, з ініціативи клубу в Києві у квіт. 1917 було створено 1-й укр. охочекомонний полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. М. був ініціатором скликання 1-го всеукр. військ. з’їзду, ввійшов до його президії, був обраний членом Укр. генерального військ. к-ту і в його складі ввійшов до УЦР. М. був прихильником невідкладного створення власних збройних сил як найважливішого гаранта незалежної України, яку пропонував оголосити без зволікань і спроб домовлення з Тимчас. урядом. У розпал конфлікту, пов’язаного зі створенням 2-го укр. полку ім. гетьмана П. Полуботка, організатори якого також надихалися радикальними самостійницькими ідеями, М. було вислано на Румун. фронт. У 1918 він зблизився з Укр. хліборобсько-дем. партією, однак, не отримавши в гетьман. уряді поважної посади, перейшов у опозицію до режиму, брав участь у повстанні за повалення П. *Скоропадського*, відновлення УНР. Опинившись на рад. території, зазнав арешту. Після звільнення, остерігаючись переслідування, переїхав на Кубань, працював у місц. кооперації, вчителював. Повернувся навесні 1924 до Києва, де пішов з життя за нез'ясованих обставин. Похований на Байковому кладовищі.

Тв.: Самостійна Україна. Промова. Львів, 1900; Програма Української Народної партії. Чернівці, 1906.

Літ.: Андрієвський М. Микола Міхновський. Мюнхен, 1950; Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 8–11; Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постаті на тлі епохи // УІЖ. 1992. № 9, 10–11; Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово» // УІЖ. 2006. № 5. *В. Солдатенко*

МНОГОГРІ́ШНИЙ Дем'ян (Демко) Гнатович (1621, Короп, тепер Черніг. обл. — 1703, Селенгінськ, Росія) — держ. і військ. діяч, гетьман Лівобер. України у 1668–72. У берез. 1669 М. уклав т. зв. Глухівські статті з моск. царем. Домагався виведення рос. воєвод з укр. міст. У 1671 пішов на зближення з П. *Дорошенком*, сподіваючись на об'єднання України. Намагався започаткувати династичне управління. Опікувався Київ. братським монастирем та Києво-Могил. академією. У берез. 1672 внаслідок старшинської змови усунутий з посади гетьмана і разом з родиною відправлений до Москви, а потім — до Сибіру. Перебував в Іркутській в'язниці. У 1682 звільнений, після чого певний час відбував військ. службу в Селенгінську в Забайкаллі. Знову заарештований у 1684 і випущений на волю через чотири роки. Входив до складу рос. посольств під час підписання Нерчинської угоди 1689 з Китаєм та переговорів з урядовцями Монголії (1691–94). Виконуючи обов'язки начальника («іздця») округу, на чолі бурятських племен разом із сином керував обороною Селенгінська від нападу монгол. військ. З 1696 — чернець одного із забайкальських правосл. монастирів.

Літ.: Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. К.,1994; Горобець В. Український гетьман на чолі бурятів: відоме і невідоме про Демка Многогрішного // Запорозька старовина. Вип. 2. К.; Запоріжжя, 2002; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 — 1714 рр. К., 2005.

Т. Чухліб

МОБІЛІЗА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. mobilis — рухомий, швидкий) — 1) зосередження і залучення суб'єктом (*актором політичним*) різних матер. і людських ресурсів для досягнення власної мети, перш за все шляхом створення масової підтримки з боку *громадян*, встановлення контролю над фін. й інформ. джерелами; 2) комплекс заходів, що забезпечують готовність партій і парт. коаліцій, сусп. рухів тощо до конкр. акцій. М. п. містить, зокрема, агіт.-пропаганд. діяльність (роз'яснення змісту планованих акцій, соціально-психол. підготовку прихильників і моральну дискредитацію противника); забезпечення учасників майбутньої дії всіма необхідними засобами; збереження (за необхідності) конфіденційності своєї підготовки. М. п. здійснюється за допомогою різних форм примушування, індоктринації (тобто нав'язливої ідеологізації) мас, використання авторитету політ. лідера, інформ. та ін. маніпулювання тощо. У сучас. зх. політології термін «М. п.» використовується переважно стосовно недержавних політ. і сусп. рухів. Розрізняють авторит. і змагальну М. п. Авторит. М. п. зводиться до тиску на сусп. свідомість, у ній процес акумуляції сусп. інтересів підміняється примушуванням людей до демонстрації політ. активності. Авторит. М. п. має періодичний (напр., у зв'язку з виборчими кампаніями) або вибірковий (тобто орієнтований на окремі групи) характер, пронизує всю систему сусп. життя. Змагальна М. п. не підміняє автономної активності гр-н і містить два взаємодіючі ін-ти — ін-т громад. думки та ін-т інтересів влади, політ. лідерів і орг-цій. Мета змагальної М. п. полягає в адаптації мови останніх до рівня інтересів перших. За характером ставлення до об'єкта своєї спрямованості М. п. може бути конфліктною і позитивною.

Мобілізаційний тип управління є одним із ефект. способів підтримки й реалізації *влади* в авторит. і тоталіт. режимах, хоча нерідко застосовується і в демократіях. *М. Требін*

МОБІ́ЛЬНІСТЬ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. mobilis — рухливий) — 1) здатність суб'єктів *політики* швидко реагувати на зміни політ. чи соціально-екон. ситуації; 2) характеристика пересувань суб'єкта у політ. ієрархії: вертикально (за своїм політ. статусом) або горизонтально (пересування на одному й тому ж соціально-політ. рівні (щаблі) згідно з динамікою системних зрушень у політиці, структурно-організаційних завдань, ідеол., політтехнол. обставин тощо). *Політична наука* пов'язує М. п. з об'єктивним розвитком політ. процесів та з особистою громад. діяльністю публічних політиків. Вона виявляється у спроможності *акторів політичних* відповідати чи реагувати на пост. зміни поточних соціально-політ. обставин, за яких реалізується стратегія й тактика політ. дії. Характерним прикладом М. п., здійснюваної шляхом політ. маневрування, є дії герцога Генріха Наваррського з метою посісти франц. престол, блискуча кар'єра відомого політ. діяча наполеонівської епохи Талейрана або ж безпринципна політ. мімікрія кол. парт. керівників пострад. доби. Залежно від уміння лабільно реагувати на зміну політ. обставин, М. п. може вести як до успіху, так і до невдач. У сучас. політ. матриці, за умов мерітократизації, *еліта* та ін. політ. актори можуть досягти успішності у сходженні шаблями політ. ієрархії та здійснювати свої функції завдяки ефективним життєвим стратегіям і мобільним соціально-політ. практикам. Макс. перетворювальний потенціал тут належить ресурсам політ. зростання — політ. волі та авторитету, інтелекту й ерудиції, ідейній мотивації, креативності в характері та результатах діяльності, профес. визнанню, авторитету тощо. Зрештою, сучасна політ. конфліктологія розглядає М. п. не тільки потенц. передумовою настання політ. спорів, а й водночас важливою умовою досягнення політ. консенсусу та ефект. засобом упередження чи подолання соціально-політ. конфліктів.

Л. Герасіна

МО́ВА ПОЛІТИ́ЧНА — особлива підсистема мови, що обслуговує політ. комунікацію, інструмент, що використовується у боротьбі за *владу* і статус. У структурі М. п. можна виділити мову законодавства та адм.-прав. сфери, мову управління, мову дип. спілкування та переговорів, мову політ. пропаганди та реклами, мову політ. виховання. До сфери М. п. відносять також увесь спектр проблем, пов'язаних із *політичною коректністю* та боротьбою за чистоту мови. Поняття «М. п.» значною мірою метафоризоване, ймовірно, саме тому воно не має чіткого визначення. Найчастіше його замінюють терміни «політ. дискурс», «політ. комунікація»; застосовуються також формули «сусп.-політ. мова», «мова сусп. думки», «мова політ. сфери» тощо. Оптимальними визначеннями можна вважати ті, які характеризують М. п. як сусп. ресурс, з одного боку, і як сукупність дискурсивних практик — з іншого. У семіотиці, яка структурує різні підходи до визначення змісту і функцій М. п., її розглядають як корпус знаків, що окреслюють семантичний простір політ. дискурсу. Як система комунікації, здійснюваної за допомогою звуків і символів, М. п. виступає як найбільш зримий, відчутний «на дотик» елемент *політичної культури* і водночас найточніший маркер ідентичності. Основна функція М. п. — регулятивна: вона здатна як пробуджувати волю до практ. дій, так і гальмувати чи дестабілізувати відповідний процес. У рамках інструментальної функції М. п. здійснює соціальний контроль, легітимацію і відтворення *влади*, формує систему орієнтацій. Референтна (відображувальна) функція виявляється у вибудовуванні системи взаємовідносин людини і навкол. світу, в якій мова виступає як інструмент інтерпретації (а також творення ілюзій). Існуючи у двох формах — вербальній і символічній, М. п. диктує правила гри, що складаються між владою й громадянами, і у цій грі навіювання стійких символів часто бере гору над раціональним осмисленням реальності. М. п. стала товаром і капіталом, а продукування політ. символів — своєрідною галуззю виробництва із власним технол. процесом. У своїх крайніх проявах символізація політики перетворює останню на різновид шоу-бізнесу, «політ. театр».

М. п. притаманна спонукальність, оціночна акцентованість, полемічність, заангажованість та упередженість. Тому вона найчастіше апелює не до фактів, а до симулякрів. Її пост. атрибути — надмірна ідеологізація, декламаторський стиль, лозунговість, претензія на абсолютну істину. Майже обов'язково у ній присутні й елементи «завуальованості» — езопівської манери висловлювання, розрахованої на «читання між рядками». При цьому поняття «М. п.» часто виявляється ширшим, ніж поняття «мова», оскільки його «невербальний» сегмент становлять ритуали. Прикметна особливість «М. п.» в Україні — висока концентрація негативно-оціночної лексики, інвективні ярлики, пост. стан «боєготовності» аж до культивування ворожості й несприйняття інакшості. Гостра конфліктність на рівні гілок влади і домінування в політиці корпоративних інтересів зводять нанівець ключову в політиці ідею спільного блага, що дедалі більше перетворює М. п. на знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Агресивне налаштування щодо опонентів і постійні розмежування по лінії «свій — чужий» уживається із бідністю позитивних ідей, здатних консолідувати соціум. Дослідження М. п. ведуться засобами багатьох наук — політології, філософії, соціології, лінгвістики тощо. У фокусі їхньої уваги перебувають проблеми співвідношення мови і влади, мови й ідеології, функціонування мови у тоталіт. та дем. сусп-вах, мовного насильства, роль мови як інструмента впливу на масову свідомість. Паралельно аналізуються особливості сусп.-політ. лексики, специфіка мови пропаганди, реклами, особливості публ. мовлення, індивід. мовної поведінки політиків. Мова при цьому розглядається і як політ. об'єкт, і як політ. ресурс, і як засіб соціального контролю. На порубіжжі політ. науки і лінгвістики виникає нова субдисципліна — *політична лінгвістика*, яка досліджує як мову політики (мовні аспекти відносин влади), так і *мовну політику* (політ.-прав. режим мовного життя *суспільства*). Насамперед її цікавить вивчення мови і мовних відносин з погляду їхнього політ. змісту, осмислення природи М. п. як особливої вторинної підсистеми мови, аналіз мовної політики й політ. факторів мовного функціонування. Історико-етимол. напрям у політ. лінгвістиці зосереджується на аналізі еволюції і способів застосування у політ. текстах ключових понять соціальної теорії (*свобода*, *демократія*, *революція*, *парламентаризм*, *нація* тощо), смислових параметрів політ. дискурсу. Ін. впливовий напрям — когнітивний — фокусує увагу на відновленні ієрархічних структур смислів, зв'язках мови й *ідеології*, використанні метафор у політиці, конструюванні стереотипів тощо. У рамках лінгвостилістичного напряму вивчаються стилістичні елементи мовної системи і їхнє використання для посилення емоційного впливу на аудиторію. Концептуальне оформлення адекватної викликам часу М. п. здійснюється на шляхах гармонізації соціально-політ. інтересів, усвідомлення переваг багатокультурності й уведення мовних проблем у контекст прав людини. Спрямованість і характер М. п. великою мірою визначають заг. стан політ. сфери сусп-ва.

Літ.: Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. К., 2005; Петренко В. Політична мова як предмет наукового дослідження // Політ. менеджмент. 2007. № 5; Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. К. 2008; Щербенко Е. На шляху до вироблення політичної мови. К., 2008.

Л. Нагорна

МО́ВНА ПОЛІ́ТИКА — сукупність рішень щодо функцій і форм уживаних у *суспільстві* мов. У найзагальнішому розумінні, яке пропонують деякі автори, такі рішення не обмежуються урядовими або навіть усіма державними, а охоплюють також ті, що їх ухвалюють різні недерж. орг-ції та особи — від бізнесових корпорацій до членів родин, котрі вибирають мовні форми для спілкування в родинному колі. За такого розуміння М. п. охоплює не лише свідомі намагання вплинути на мовні практики, а й самі ці практики та підставові уявлення — не конче усвідомлені — про мову та її місце в сусп-ві (мовні ідеології). Перший складник має назву мовного планування або мовного менеджменту, й саме його здебільшого мають на увазі, говорячи про М. п., яку при цьому протиставляють *ідеологіям*, що на неї впливають, та практикам, які є її наслідком. Своєю чергою, мовне планування поділяють на планування статусу, спрямоване на сусп. функції мов, та планування корпусу, що має на меті внормувати певну сукупність форм як правильну й варту вживання, протиставивши її всім ін. формам як більш чи менш неправильним і невартісним. У вужчому, частіше застосовуваному розумінні М. п. охоплює лише рішення д-ви, тобто органів влади й уповноважених ними установ (освітніх, наукових, медійних тощо), щодо яких усі ін. суспільні актори є більш чи менш слухняними виконавцями. Водночас недерж. актори можуть, особливо за умов *демократії*, впливати на ухвалення рішень у держ. установах, артикулюючи проблеми й домагаючися сприятливого для себе їх розв'язання.

Гол. частиною М. п., принаймні в багатомовних країнах, є планування статусу, насамперед ухвалення рішень щодо правових статусів мов, що їх найчастіше вживають *громадяни*. Найважливішим із цих рішень є вибір *державних мов* (за ін. назвою — офіційних), тобто обов'язкових для вживання в держ. установах, завдяки чому вони стають також найбільше знаними й найчастіше вживаними в сусп-ві. Більшість *держав* мають тільки одну таку мову — зазвичай мову однойменної етнічної більшості, проте в деяких випадках держ. статус мають мови двох чи кількох найбільших груп або, в кол. колоніях, мови більшості місц. населення та кол. метрополії. Крім правового статусу, нерідко зафіксованого в конституції як один із визначальних аспектів держ. ладу, владні органи також ухвалюють рішення про обсяг уживання держ. та ін. мов у конкретних публічних практиках, як-от парлам. дебатах, шкільному навчанні, вуличних написах, програмах телебачення та радіо. Влада також ухвалює різноманітні рішення, що мають на меті вможливити реалізацію підставових законод. норм, зокрема про бюджетне фінансування узаконених практик мововжитку. Традиційно в більшості д-в такі рішення було спрямовано на розширення вжитку держ. мов та обмеження обігу всіх інших, часто у вигляді явного законодавчого чи адм. регламентування мови відповідних практик та мовної кваліфікації їхніх учасників, насамперед держ. службовців. У багатьох д-вах знання держ. мови є також передумовою набуття *громадянства*. Така політика має на меті передусім згуртування гр-н держави на основі мови й культури етнічної більшості (формування політ. нації), проте вона також сприяє покращанню умов життя та сусп. впливу цієї більшості коштом груп, мови яких не вживаються в держ. та ін. важливих практиках. При цьому влада може або обмежувати обіг ін. мов приватним спілкуванням, або намагатися викорінити їх узагалі, тобто асимілювати членів етнічних і мовних меншин у панівну мову й культуру. Проте за останні десятиліття асиміляційна спрямованість М. п. почасти поступилася місцем плюралістичній, за якої д-ва дозволяє або навіть заохочує вживання поряд із держ. також ін. традиційно поширених на її території мов, а в деяких випадках ще й тих, що їх уживають недавні мігранти. Такі мови можуть мати статус меншинних (мов нац. меншин) або ж місцевих офіц. чи регіон. Меншинні мови зазвичай дозволено застосовувати лише в чітко визначеному обсязі в певних ділянках (дошкільній та шкільній освіті, судочинстві, мас-медіях, органах влади), тоді як місц. чи регіон. офіц. мови можуть на певній частині тер. д-ви бути засобом спілкування в усіх практиках. Ця зміна політики стала наслідком зміни панівних мовних ідеологій, насамперед у зх. д-вах, де вживання меншинних мов стали розглядати як право їхніх носіїв і як засіб збереження культ. різноманітності світу. Відтак ці д-ви домоглися ухвалення міжнар. док-тів, які вимагають плюралістичної політики також від інших. Найпомітнішим прикладом такого впливу є тиск, що його чинять західноєвроп. д-ви на уряди країн кол. СРСР та Центр. Європи, ставлячи дотримання мовних прав меншин однією з умов членства цих країн у впливових європ. орг-ціях. Менш помітним аспектом М. п. є планування статусу, застосовуване передусім до держ. мов — зокрема тому, що мови меншин є об’єктами планування в тих д-вах, де вони є мовами більшості громадян. Уряди й уповноваженні держ. установи ухвалюють рішення щодо абетки, правопису, лексики та ін. елементів корпусу, відбиваючи ці рішення в офіц. док-тах та наділених норм. статусом словниках, енциклопедіях, підручниках тощо. Стандартизуючи мову, ці рішення водночас певним чином орієнтують її, наближаючи до одних мов і віддаляючи від інших, посилюючи роль певних елементів істор. спадщини та сприяючи виконанню певних сучас. функцій. Рішення щодо корпусу рідше викликають сусп. увагу й напругу, адже більшість людей уважає їх компетенцією фахівців. Проте в окремих випадках, особливо в часи сусп. трансформації, певні рішення можуть стати приводом для конфронтації між їхніми прибічниками й опонентами. Як приклад можна назвати вчинену на межі 1990-х — 2000-х спробу зреформувати правопис укр. мови з метою позбавити його частини рад. та рос. впливів, що завдяки протестам прибічників статус-кво не була здійснена.

Літ.: Weinstein B. The Civic Tongue: Political Consequences of Language Choices. London, 1983; Cooper L. Language Planning and Social Change. Cambridge, 1989; Spolsky B. Language Policy. Cambridge, 2004; Кулик В. Закордонний досвід розв’язання мовних проблем та можливість його застовування в Україні // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. К., 2008.

В. Кулик

МОГИ́ЛА Петро (31.12.1596, Молдова — 01.01.1647, Київ) — політ., церковний, культурний діяч, богослов і мислитель, митрополит Київ. і Галиц., син Симеона Могили, господаря Валахії (1601–07) і Молдови (1607–09). Освіту здобув у школі Львів. правосл. братства, Польс. академії в Замості, а потім у колегіях та ун-тах Франції, Голландії. 1627 М. обирають архімандритом Києво-Печерської лаври, 1632 — митрополитом Київ., Галиц. і всієї Русі. На цій посаді стає також екзархом Константинопольського патріарха. Був високоосвіченою людиною, вільно володів грец. та лат. мовами, значно розширив сферу вживання укр. мови в книгодрукуванні, богослужбах, перекладах. За п’ять з половиною років його архімандритства у Києво-Печерській друкарні, яка посіла визначне місце серед ін. друкарень України та Білорусі, вийшло 15 назв видань. Багато сам працював над книгами. Підготував укр. видання Біблії. Серед осн. творів М. — «Номоканон» (1629), «Антологіа, сиреч мо́литвы» (1636), «Євангеліє учительное» (1637), «Літос» (1644), «Православне сповідування віри» (1640–45), «Требник» (1646). Дбаючи про належну освіту правосл. духовенства, 1632 заснував Київ. колегію (стала родоначальницею Києво-Могил. академії) — перший вищий навч. заклад на землях сх. і пд. слов’ян, який відігравав провідну роль у розвитку освіти, науки і культури України впродовж майже двох століть. 1634 відкрив також Вінницьку, 1636 — Кременецьку колегії. Період в історії правосл. Київ. митрополії, пов’язаний з митрополитством М. (1632–47) увійшов в історію як «могилянська доба». Характерна глибоким і послідовним реформуванням церкви, церковної дисципліни, якісним вдосконаленням церковної освіти, богослужбової практики, видавничої справи. Саме за М., який мав титул «екзарха» (намісника) Константинопольських патріархів, Київ. митрополія існувала як самостійна помісна церква де-факто. Софійський кафедральний собор у Києві та приписані до нього храми, Видубецький, Михайлівський, Пустинно-Миколаївський монастирі перейшли у відання правосл. митрополита. М. зумів поєднати щиру відданість ідеалам і традиціям православного Сх. з глибоким розумінням істор. і культ. заслуг католицького Зх., прагнув створити синтезу вселенськості на базі Руської (Укр. та Білорус. церков). Був готовий піти на широкий компроміс із зх. Церквою, погоджувався визнати примат Папи Римського за умови конфедерат. принципу об’єднання церков, прийнятного в сх. християнстві, зі збереженням обрядової специфіки церков, права обирати свого владику, що не влаштовувало Рим. М. був одним із перших правосл. мислителів в Україні, який, виходячи із вчення про природне право, почав думати про майбутню укр. д-ву. Осн. державотворчим чинником вважав не якийсь окремий стан, а злагоду, єдність усіх станів, етносів і конфесій в Україні. Його ідеалом була обмежена законом сильна монархічна влада. Закон і право підносив вище будь-якої земної влади. Духовні та культ. здобутки М. сприяли єдності укр. народу, його подальшої політ. консолідації. Напружена і виснажлива праця підірвала сили подвижника. Помер М. ледве сягнувши 50-літнього віку. Похований у Великій церкві Києво-Печерської лаври.

Літ.: Жуковський Аркадій. Петро Могила й питання єдності церков. К., 1997; Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. К., 1997.

В. Войналович

МО́ЛОТОВ (справж. прізв. Скрябін) В’ячеслав Михайлович (09.03.1890, Кукарка, Росія — 08.11.1986, Москва) — парт. і держ. діяч. Закінчив Казан. реальне училище (1908), у 1912–13 навч. у Петерб. політех. ін-ті. Від 1906 — чл. РСДРП(б), за революц. діяльність зазнав поліцейських переслідувань. Після більшов. перевороту на керівних парт. і держ. посадах. У верес.–лист. 1920 — секретар Донец. губкому КП(б)У, у лист. 1920 — березн. 1921 — 1-й секретар ЦК КП(б)У. У 1921–30 — секретар ЦК РКП(б) — ВКП(б), один з найближчих помічників Й. *Сталіна*. У січ. 1928 контролював хід хлібозаготівель в Україні методами насильницького вилучення збіжжя у селян. Один з ініціаторів і організаторів суцільної колективізації, яка супроводжувалася *розкуркуленням* і *Голодомором*. Від груд. 1930 до трав. 1941 — голова РНК СРСР, голова Ради праці та оборони СРСР (1930–37). Один з організаторів Великого терору 1937–38. Нарком (міністр) закорд. справ СРСР у 1939–49, 1953–57. Підготував укладення Пакту про ненапад з Німеччиною («пакт Молотова–Риббентропа»). У 1941–45 — заст. голови Держ. к-ту оборони і член Ставки Верховного гол. командування, активний учасник створення антигітлерівської коаліції, *ООН*, підтримував ідею створення д-ви Ізраїль. Один з ініціаторів *«холодної війни»*. Після смерті Й. Сталіна підтримав М. *Хрущова* у домаганнях посади керівника КПРС. Розійшовся з ним у питаннях десталінізації, освоєння цілинних земель, передачі Криму зі складу РСФРР до УРСР та в ін. У 1957 знятий з усіх керівних парт. та держ. посад, призначений послом СРСР у Монголії, у 1960–62 — керівником рад. представництва при штаб-квартирі ООН з атомної енергетики (МАГАТЕ). У 1961 М. виступив з критикою проекту нової програми КПРС, за що був знятий з посади і виключений з партії. З 1963 — на пенсії, у 1984 відновлений в КПРС.

Літ.: Чернев А. Д. 229 кремлевских вождей. Справочник. М., 1996; Центральний Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. М., 2005; Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). К., 2005.

В. Васильєв

МОНА́РХІЯ (грец. μοναρχία — єдиновладдя) — 1) термін, який позначає форму держ. правління; 2) *держава*, главою якої є монарх. У випадку монарх. форми правління *влада* не делегується монарху ніяким представн. органом влади, а є пожиттєвою і передається у порядку престолонаступництва. Розрізняють істор. типи М.: станову, абсолютну (необмежену) і конституційну (обмежену). Станова М. існувала як станово-представн. заклади (ген. штати у Франції, кортеси в Іспанії, ландтаги у нім. князівствах і т. ін.). У країнах Азії такого типу М. не існувало. Абс. М. — форма держ. правління, коли у монарха юрид. і факт. зосереджується вся держ. (законод., викон., судова) та духовна (реліг.) влада. Д-ва досягає найвищого ступеня централізації (централізована М.). Створюється розгалужений бюрокр. апарат, армія, поліція. Абс. М. слід розглядати як політ. режим, який має тенденцію до встановлення контролю над усіма сферами соціального життя *суспільства*. Характерною рисою абс. М. є ситуація, коли монарх є єдиним джерелом закону. Поняття *абсолютизму* (або необмеженості М). є умовним, оскільки навіть найширші повноваження володаря об'єктивно обмежуються певною к-стю та якістю чиновників, специфікою комунікацій, відносинами з *релігією*, генезою еліт. Розрізняють істор. типи абс. М. у залежності від системотвірних критеріїв, покладених в основу порівняльного аналізу: європ. і азіат., роман. і герман., острівний і контин., князівський та імперський і т. ін. Країною класичної абс. М. вважають Францію часів правління короля Людовика XIV (1643–15). Абс. М. у більшості країн зникла завдяки проведенню бурж. *революцій*. У наш час у світі існує 8 абс. М.: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Сауд. Аравія. Конст. (обмежена) М. — форма держ. правління, за якої влада монарха обмежується конституцією. Водночас існує виборчий законод. орган — *парламент* і незалежні суди. Конст. М. вперше виникла у Великобританії наприкін. 17 ст. в результаті бурж. революції. Конст. М. існує у двох формах: дуалістична і парламентарна. Дуалістична М. — перехідна форма правління, за якої монарх зосереджує у своїх руках усю викон. владу, формує уряд, який є відповідальним перед монархом, при цьому законод. влада юрид. належить парламенту. За такої М. влада монарха обмежується конституцією, проте монарх формально (з огляду на конст. норми) і фактично зберігає широкі владні повноваження і є центром всієї політ. системи д-ви. У наш час така форма правління існує в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі. Парламентарна М. — форма правління, де відсутній *дуалізм*, а права монарха обмежені в усіх сферах держ. влади. Виборна М. — специфічна форма правління, яка поєднує елементи М. і республіки. Така М. нині існує в Малайзії. У наш час д-вами з конст. М. є Великобританія, Норвегія, Данія, Швеція. У деяких д-вах голова д-ви є і реліг. головою.

Літ.: Данте А. Монархия / Пер. с итал. М., 1999; Солоневич И. Л. Народная монархия. М., 2003; Савельев М. Ю. Монархия как форма самоопределения личности. Российский опыт становления феномена «сакральное». К., 2007.

О. Траверсе

МОНДІАЛІ́ЗМ (від франц. le monde — світ) — вчення, спрямоване на обґрунтування формування однополярного світового простору. Цей напрям геополіт. думки складається з численних концепцій про світ без кордонів під егідою світового уряду. М. розвивається з серед. 70-х рр. 20 ст. за активної фін. підтримки США. Геополітика «М.» розвивалася в контексті пошуку нового геополіт. розвитку історії — або кінцева перемога Зх. в геополіт. боротьбі зі Сх., або конвергенція двох ідеол. таборів у єдине ціле й формування «світового уряду», в амер. наук. колах ця теорія відома як доктрина «нового світового порядку» і вперше була озвучена президентом США Дж. *Бушем*-старшим у 1991. Концепція «М» виникла задовго до протистояння часів *«холодної війни»*, її сутність зводиться до констатації неминучості повної планетарної інтеграції, переходу від численності *держав*, *народів*, *націй* та культур до «уніформного світу». Мондіалістичні ідеї притаманні утопічним та хіліастичним рухам Середньовіччя, європ., особливо англ. соціалістам, комуністам тощо. Мондіалістичні орг-ції створювалися, напр., у 19 ст. потужними бізнесменами, як група «Круглого столу» Сесіла Роудса, «Універсальний рух за світову конфедерацію» Гаррі Девіса, «Федеральний союз» та «Хрестовий похід за світовий уряд» Генрі Асборна тощо. У процесі зосередження концептуальної та стратег. сили Зх. в США, саме ця д-ва стала гол. штабом М., представники якого утворювали паралельні структури *влади*. Так створилося три основні мондіалістичні орг-ції. Перша — «Рада з міжнар. відносин», створена у 1921 банкіром Морганом як філія «Фонду Карнегі за всесвітній мир». Ця неофіц. орг-ція мала розробити стратегію США в планетарному масштабі, кінцева мета — повна уніфікація планети й створення світового уряду. Друга — Більдербезький клуб або група, створена 1954, що включала крім амер. і європ. аналітиків, також політиків, фінансистів. Третя — Тристороння комісія, або Трілатераль, створена у 1973, включала й штаб-квартиру в Японії, її робота спрямована на об'єднання під егідою *атлантизму* трьох геополіт. «великих просторів», що є лідерами технол. й екон. розвитку — амер., європ. та тихоокеанського. У 1982 в Парижі, Мілані й Вашингтоні був заснований Міжнар. ін-т геополітики, штат якого складався переважно зі спеціалістів *НАТО*, очолив його М. Ф. Гаро. Осн. лінія всіх мондіалістичних проектів полягала в переході до єдиної світової системи під стратег. домінуванням Зх. і «прогресивних», «гуманістичних», «демократичних» цінностей. Мондіалістичний проект неоднорідний, він представлений численними концепціями, серед яких «теорія конвергенції» З. *Бжезинського*, доктрина «кінця історії» Ф. *Фукуями*, концепція однополярного світового простору Й. Галтунга, концепція «торговельного ладу» Ж. Атталі, теорія глобального хаосу К. Санторо. Концепціями сучасного М. (неомондіалізму) є концепція уніполярного світу А. Страуса, доктрина «амер. гегемонії нового типу» З. Бжезинського, що являють собою проміжний варіант досліджень між традиц. мондіалізмом і атлантизмом.

Літ.: Тихонравов Ю. В. Геополитика. М., 1998; Цыганков П. А. Теория международных отношений. М., 2006; Хаггер Н. Синдикат. История грядущего мирового правительства / Пер. с англ. М., 2007.

С. Андрущенко

МОНІ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від грец. μόνος — один, єдиний) — ідейно-регулятивний принцип сусп.-політ. і соціального розвитку, що сприймає всю багатогранність світу на основі лише одного з принципів політ. знань і розуміння буття. М. п. є своєрідним принципом, згідно з яким політ. життя суспільства у своїй основі повинне мати єдиний політ. орієнтир. Доктрина М. п. стверджує, що єдність влади є суттєвим чинником для соціального порядку й передбачає уніфікацію законодавства в цілісній соціальній системі. М. п. — явище, характерне для таталіт. політ. систем, що прагнуть заради тієї чи ін. політ. мети до повного, тотального контролю над життям сусп-ва в цілому і кожної людини зокрема. *Тоталітаризму* властивий парт. монізм з відповідним йому монізмом ідеологічним, який «пронизує всю ієрархію владних відносин від глави держави і партії аж до найнижчих ланок влади і клітинок суспільства» (К. Гаджиєв). Для М. п. характерними є такі осн. риси: футуроорієнтованість, тобто спрямування всіх сусп. ресурсів на досягнення в майбутньому якоїсь ефемерної універсальної мети; нетерпимість до альтернат. поглядів, позицій та аргументів опонентів, фанатизм у відстоюванні власних позицій і принципів; міфологізація моноідеології з наданням їй містично-реліг. характеру; ідентифікація індивід. і колект. цілей; нетерпимість до протилежних або несхожих з даною політ. системою варіантів сусп.-політ. розвитку і закритість системи. У сучас. світовому сусп.-політ. розвитку М. п. протистоїть плюралізм політичний із властивим йому утвердженням однієї з неминущих істин дем. розвитку, яка ґрунтується на принципі, що людське сусп-во занадто різноманітне для політ. єдності моністичного типу.

Літ.: Чабанна М. Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм // Політ. менеджмент. 2005. № 4. *В. Горбатенко*

МОНІТО́РИНГ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від англ. monitor — контролювати, перевіряти) — спеціально організоване системат. спостереження за станом політ. об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозування. М. п. передбачає постійність і послідовність відстежування, що дозволяє вивчати об'єкт аналізу у розвитку, отримувати інформацію щодо поточного стану політ. сфери, відслідковувати тенденції та динаміку змін у ній. Об'єктом М. п. можуть бути *партії політичні*, рухи та їх лідери, політ. події (політ. конфлікти, виборчі кампанії тощо). При проведенні М. п., крім спостереження, використовується широке коло методів соціол. досліджень — опитування, анкетування, експертні оцінки, вивчення матеріалів преси, контент-аналіз базових політ. док-тів, виступів лідерів, вивчення політ. біографій тощо. Найкращий результат дає комплексний підхід в орг-ції моніторингу. Значно розширюються можливості дослідження при використанні комп'ютерних технологій, особливо для систематизації, обробки інформації і створення баз даних. М. п. здійснюється поетапно. Спочатку обирається об'єкт дослідження, уточнюється мета, визначаються хронологічні межі відстежування, формулюється гіпотеза дослідження, яка дає матеріал для порівняльного аналізу і відсікає другорядну, опосередковану інформацію. Далі визначаються і класифікуються джерела отримання інформації, методи її систематизації й обробки. Великого значення має вибір оптимального варіанту форми, змісту і періодичності підсумкових матеріалів. Принципами ведення М. п. є достовірність отримуваних емпіричних даних, оперативність, систематичність, комплексність, незалежність від політ. зацікавлень. М. п. допомагає зробити процеси, що відбуваються в політ. сфері сусп-ва, більш передбачуваними і керованими.

Літ.: Симонов К. В. Политический анализ. М., 2002. *О. Ставицька*

МОНОПОЛЯ́РНІСТЬ (від грец. μόνος — один і лат. polaris — полярний) — структурна характеристика міжнар. системи, що позначена ситуацією монопольної статусної переваги лише одного міжнар. актора над рештою акторів міжнар. спільноти. У теорії *міжнародних відносин* можливість існування монополярної міжнар. системи залишається спекулятивної гіпотезою, що не має реального істор. прототипу. З певними припущеннями, таки істор. феномени, як Монг. імперія 13–14 ст. на теренах більшості Євраз. материка, або США після дезінтеграції *СРСР* та розпаду «світової соціаліст. системи» розглядаються як можливі ситуації монополярної конфігурації міжнар. системи. Проте категорія М. відіграє важливу епістемологічну функцію як гіпотетичну точку екстремуму, в напрямі досягнення якої можуть бути спрямовані тенденції розвитку конкр. істор. міжнар. системи. Класичним прикладом використання ідеальних типів монополярних міжнар. систем є «ієрархічна» та «універсальна» системи, що їх свого часу запропонував М. Каплан, досліджуючи варіанти гіпотетичної еволюції сучас. йому біполярної міжнар. системи.

Літ.: Kaplan Morton. System and Process in International Politics. New York, 1957; Rennstich Joachim Karl. Chaos or ReOrder? The Future of Hegemony in a World-System in Upheaval // Journal of World System Research. 2005. № 2; Donnelly Jack. Sovereign Inequalities and Hierarchy in Anarchy: American Power and International Security // European Journal of International Relations. 2006. № 12 (2). *А. Субботін*

МО́НРО ДОКТРИ́НА — декларація принципів *зовнішньої політики* США, вперше систематично викладена у щорічному посланні президента США Дж. Монро Конгресу 02.12.1823. Вважається що передумовами прийняття М. д. стали загроза інтервенції абсолютистських *монархій* Священного союзу в Лат. Америку з метою відновлення панування Іспанії в її амер. *колоніях*, що вже були визнані США як незалежні д-ви, та агресивна поведінка Росії (прийняття рос. імператором *Олександром I* указу 04.09.1821 про заборону заходу іноземних кораблів, у т. ч. амер., до тер. вод рос. Пн.-Зх. Америки — Аляски).

Доктрина, сформулювавши «принцип, що забороняє колонізацію», наголошувала, що Пн. і Пд. Америка не можуть у майбутньому розглядатись як об'єкти колонізації будь-якої європ. д-ви. Вона ґрунтувалася на ідеї поділу світу на амер. і європ. системи та сформулювала принцип невтручання США у внутр. справи будь-якої європ. д-ви й у суто європ. конфлікти, які не зачіпали безпосередньо амер. інтереси, а також у справи наявних у Зх. півкулі європ. колоній. М. д. проголошувала, що будь-яка спроба поширити європ. систему (тобто монархічний устрій) на Амер. континент становитиме загрозу спокою і безпеці, а втручання європ. д-в у справи тих амер. країн, що проголосили свою незалежність, розглядатиметься як загроза миру. Одночасно М. д. передбачала, що США дотримуватимуться *нейтралітету* в боротьбі наявних ісп. колоній (Куба, Пуерто-Рико та ін.) проти *метрополії*. Проголошені зобов'язання США не втручатися у справи Європи стали домінуючими в зовнішньополіт. практиці амер. адміністрацій в 19 — поч. 20 ст. і були покладені в основу політики *ізоляціонізму* — відмови США від участі в міжнар. союзах і конфліктах за межами Зх. півкулі. Отже М. д., з одного боку, проголошувала прогресивні принципи *суверенітету* амер. д-в, невтручання і заборони подальшої колонізації Нового світу європ. д-вами, з іншого — обмежуючи колоніальну монополію європ. д-в у Зх. півкулі, вона відображала прагнення США зміцнити й розширити свої позиції та вплив у регіоні, стала інструментом створення сфери впливу самих США (звідси гасло «Америка для американців»). Спираючись на принципи М. д., США обґрунтовували свої експансіоністські наміри щодо сусідніх територій і країн (*анексія* Нової Мексики, Арізони, Орегону, Каліфорнії, Техасу). На поч. 20 ст. на засадах М. д. була сформульована політика, за якою США могли виконувати функції «міжнар. поліцейської сили» і здійснювати будь-які кроки, аж до збройної інтервенції в Центр. та Пд. Америці. Упродовж 20 ст. нова інтерпретація М. д. була спрямована на боротьбу США проти «комуністичної експансії» в Зх. півкулі, що призвело до *Карибської кризи* 1962, амер. втручання у внутр. справи Нікарагуа, Сальвадору та ін. латиноамер. країн. Як свідчить військ. інтервенція США в Панаму 1989, модернізовані настанови М. д. залишаються в арсеналі зовн. політики Вашингтона.

Літ.: Dexter Perkins. A History of the Monroe Doctrine. Little, Brown, 1955; Ernest R. May. The Making of the Monroe Doctrine. Cambridge, MA, 1992; Gaddis Smith. The Last Years of the Monroe Doctrine, 1945–1993. New York, 1995.

Б. Гончар

МОНТЕСК'Є (Monteskquien) Шарль Луї (18.01.1689, Лабред, побл. Бордо — 10.02.1755, Париж) — політ. мислитель, правознавець, просвітитель, письменник, теоретик *політичної науки*. Осн. наук. зацікавлення: політ. свободи і шляхи їх забезпечення, громадян. права і форми їх здійснення, залежність «духу законів» від геогр. умов розташування тієї чи ін. д-ви, від форми політ. владування тощо. Ідеї М. справили неабиякий вплив на укр. конституціоналізм 19–20 ст. На противагу ідеологові *лібералізму Дж. Локку*, М. не ставить особу над д-вою і не протиставляє права *громадян* правам *держави*, але підкреслює, що гол. завдання д-ви — забезпечити людині як політ. свободи, тобто можливість робити все, що дозволено законами, так і громадян. свободи, які найліпше втілюються в умовах спокою духу, відчуття громадян. безпеки, в умовах гуманного неухильного дотримання гарантованих д-вою правил судочинства, недопущення *деспотизму* і зловживань з боку посадових осіб, суворого дотримання законів і встановлення непорушного режиму законності. Слідом за Локком М. стверджує, що такі умови забезпечення політ. і громадян. свобод можливі лише тоді, коли у д-ві існують незалежні одна від одної три гілки влади — *законодавча, виконавча* і *судова*. Саме незалежність, а не розподіл функцій між ними стоїть у М. на першому місці, хоча він прекрасно розуміє, що реально у практ. політ. житті можна говорити лише про незалежність суду. З ін. боку, судову владу у д-ві не уособлює ніхто і тому вона начебто позбавлена владних функцій. Мислитель пропонує вихід з такого становища: для досягнення справжньої незалежності судів запровадити повсюдно досвід Франції щодо купівлі-продажу судових посад, «уособити» цю владу в присяжних, тобто у виборних нар. представниках, які періодично скликаються на спеціальні сесії. Щодо незалежності законод. і викон. влади, то вона у М. має відносний характер, бо насправді тут через систему стримувань і противаг існує начебто «незалежна залежність», коли одна влада заважає іншій зловживати своїми функціями, узурпувати всю повноту реальної влади, що й є найкращою гарантією забезпечення прав і свобод гр-н. Мислитель пропонує надати можливість законод. владування двопалатному *парламентові*, який складався б із нижньої (нар.) палати, *депутати* до якої обиралися б на основі заг. виборчого права всім населенням, і з верхньої (аристократичної) палати — палати перів, члени якої призначаються з панівних верств і передають посади своїм спадкоємцям. Уже тут, у законод. органі, наявні принципи відносної незалежності палат, розподілу їхніх функцій і стримування, бо обидві палати мають право призупинення або скасування рішень одна одної. Ухвалені парламентом закони обов'язкові для виконання і викон., і судовою гілками влади, тобто законодавці мають безсумнівний пріоритет, але тільки в тому разі, якщо самі підпорядковуються власним законам. Найважливішою рисою викон. влади М. вважає швидкість у роботі, а така оперативність забезпечується тоді, коли її зосереджує одна особа, тобто монарх, король.

Мислитель виокремлює три справедливі (правильні) форми д-ви — *демократію, аристократію* і *монархію* — та одну несправедливу (неправильну) — *деспотію*. М. досить прихильно ставиться до демократії, в якій виокремлює тяжіння *суспільства* до чеснот, до заг. добра. Гол. принципом аристократії він вважає поміркованість, а монархії — честь, тобто прагнення почестей, але зі збереженням незалежності. Для всіх таких д-в необхідні суто їм притаманні правові системи. Форма д-ви, за М., визначає не лише «дух законів», а й характер *зовнішньої політики*: для республіки — це мир і поміркованість, для монархії — войовничість. Неабияке значення для існування д-ви має розмір її території. Мала республіка швидко гине від завойовників. Велика монархія дає їм відсіч, але має тенденцію до загнивання зсередини, до деспотизму. Ось чому мислитель рекомендує невеличким д-вам об'єднуватись у федерат. утворення, де можна використовувати переваги і малих, і великих країн.

Літ.: Баскин М. Монтескьё. М., 1959; Мироненко О. М. Права і свободи людини у творах французьких просвітителів і утопістів XVIII ст. К., 1995.

О. Мироненко

МОР (More) Томас (07.02.1478, Лондон — 06.07.1535, там само) — мислитель і письменник, засновник утопічного соціалізму. Навч. у школі Св. Антонія. Був пажем у архієпископа

Кентерберійського. Навч. у Оксфорд. ун-ті (1492–94), у спец. школах англ. легістів, де впродовж семи років вивчав юрид. науки. Працював юристом. Обирався в парламент (1504), де виступав за зменшення податків на користь короля, що призвело до конфлікту з Генріхом VII і відходом М. на деякий час від *політики*. Займався адвокатською практикою. Після сходження на престол Генріха VIII М. був призначений помічником шерифа, згодом його було включено до складу посольства до Франції (1515). Став членом Таємної ради (1518). Обійняв посаду канцлера герцогства Ланкастер; згодом — спікера Палати общин (1523), лорда-канцлера (1529 — 32). Залишення посади було зумовлене розривом короля з Папою Римським та створенням Англікан. церкви, з чим М. як глибоко віруюча людина не погоджувався. Відмова від проголошення тексту присяги як такої, що не відповідала його переконанням, зумовила спочатку арешт та ув’язнення М., а за кілька місяців страту. За вірність *католицизму* М. був канонізований Папою Пієм XI та зарахований до лику святих (1935). Найбільш відомим твором М. є «Золота книжечка, настільки ж корисна, як і забавна, про найкраще облаштування держави і про новий острів Утопія» (опублікована 1516).

Слово «утопія» було утворене М. від двох давньогрец. слів, які перекладають як «неіснуюче місце». У книзі в розповіді історії неіснуючих народів гострій критиці було піддано наявний сусп.-політ. лад і правителів, які з «більшим задоволенням» турбувалися про те, як законними чи незаконними шляхами захопити нові царства, але не про належне управління ними. Вони оточували себе радниками, які самі потребували порад інших, оскільки не вирізнялися розумом. М. критикував *деспотизм* правителів, систему покарань, розбещеність знаті. Критикував мислитель і прислугу знаті, і ремісників, і селян за «надмірну пишність в одязі» та «розкіш в їжі». Війни за нові землі, з погляду М., «зіпсувала мораль всередині держави»: мешканці звикли до розбою, закони ігнорувалися, а «піддані» на загарбаних землях були постійно незадоволені. Він зауважував, що помиляються радники короля, вказуючи, що «злиденність народу слугує охороною миру», і наголошував, що той, хто не може «покращити життя громадян», а тільки відбирає у них «блага життя», має зізнатися у своєму «невмінні управляти людьми вольними». М., вважаючи, що закон повинен обмежувати багатства короля заради того, щоб народ не убожів, виступав проти існування приват. власності. Ідеалом д-ви для М. була д-ва, в якій не було приват. власності та функціонувало виборне правління, зокрема, сенат та обраний до кінця життя «добрий» князь. Життя та пересування д-вою були строго регламентованими. Регламентувалася і к-сть членів сім’ї, мешканців у будинку, місті, д-ві. Стосунки між батьками і дітьми, чоловіками і жінками, старшими і молодшими мали свої межі та форми. Серед гр-н існувала цілковита рівність: мешканці проживали в однакових триповерхових будинках, разом харчувалися, користувалися власноруч виготовленим одягом однакового крою та кольору, займалися одним із «корисних» ремесел та обов’язково певний час землеробством. Усі гр-ни мали працювали встановлену к-сть годин на день під пильним оком наглядача. Необхідні, але непривабливі чи фізично важкі види робіт виконувалися рабами, які працювали більше, ніж вільні. Плоди у сусп. виробництва були доступними всім. Обмін у д-ві був відсутній. Спеціально відібрані гр-ни присвячували вільний час для занять наукою. Все життя людини мало проходити на очах сусп-ва: або в роботі, або в добропорядному відпочинку. Серед дозволених задоволень — піклування про здоров’я, їжа, питво, дітонародження, слухання музики, «духовні задоволення» тощо. У разі немочі чи хвороби утопійцям дозволялося заподіяти собі смерть чи доручити це комусь іншому, що вважалося почесним. В Утопії існувала держ. монополія на зовн. торгівлю. Утопійці воювали з ін. народами, використовуючи широкий спектр засобів для перемоги: від підкупу, розпалювання ворожнечі, підбурювання чи натравлювання на ворогів їхніх сусідів до військ. дій, в ході яких могли використовуватися найманці, «негідники» та ін. Оберігаючи свій стиль життя, утопійці не укладали договори з жодним народом, забезпечуючи собі певну ізоляцію. Нечисленні закони в Утопії існували для того, щоб нагадувати мешканцям про їхні обов’язки.

Літ.: Осиновский И. Н. Томас Мор. М., 1976; Семибратова И. Томас Мор (1478–1535) // Заруб. фантастическая проза прошлых веков. М., 1989. *М. Кармазіна*

МОРА́ЛЬ У ПОЛІ́ТИЦІ — моральний аспект відносин політ. суб’єктів із приводу володарювання. Проблема співвідношення моралі й *політики* — це проблема Нового часу. Античність і Середньовіччя не знали цієї проблеми, тому що визнавали верховенство моралі над політикою як таке, що само собою зрозуміло. *Держава* повинна служити чесноті, благому життю, справедливості, вважали ант. мислителі. «Град земний» повинен бути підлеглий «Граду Божому», тому що саме *релігія* і її матеріальний носій — церква виступає представником Бога на землі й є охоронцем і втілювачем у життя моральних цінностей. Із цією думкою *Августина Аврелія* згодні всі філософи Середньовіччя. Н. *Макіавеллі* був першим, хто розмежував галузі політики й моралі, відокремив політику від моралі. Відтоді в *політичній науці* встановлюється положення, відповідно до якого чиста політика не пов’язана з відносинами моральності, а напрям, що отримав назву *«макіавеллізм»*, стверджує навіть, що політ. діяч у своєму прагненні реалізувати інтереси повинен зневажати норми моралі й керуватися принципом «мета виправдовує засоби». У марксизмі класовому інтересу взагалі було надано пріоритет перед мораллю. Однак трактування поглядів Макіавеллі на співвідношення політики й моралі в дусі ігнорування, зневаги політ. діячем норм моралі взагалі не є коректним, оскільки у своїх добутках Макіавеллі відстоює думку, що государ — це диктатор в ім’я сусп. блага й уже через це його мета моральна. Звільнення політики від моралі в Макіавеллі виступає як звільнення політики від релігії й церкви, як визнання політики самост. галуззю громад. життя. Коли нині деякі політики свої погані вчинки намагаються виправдати посиланням на макіавеллізм, то це варто розцінювати як спробу ввести в оману необізнаних у політиці виборців і не більше. Політика не може бути поза мораллю, оскільки її найвища мета — воля, справедливість, сусп. благо, нац. інтереси, *права людини* — перебувають за межами політики. Її не можна зрозуміти, залишаючись у межах самої політики. Тоді дійсно всі політ. дії можуть бути виправдані політ. доцільністю. Тільки піднявшись над політ. галуззю, виходячи із системи моральних цінностей, ми можемо говорити про прогресивність або реакційність політ. систем, про справедливий і несправедливий політ. режими. А питання про те, що можуть собі дозволити політ. діячі тієї або ін. країни, які їхні дії сумісні з їхнім політ. статусом, а які ні — це насамперед питання *політичної культури* політичної *еліти* й електорату цієї країни.

Літ.: Макиавелли Н. Государь. М., 1990; Бурдье П. За политику морали в политике // Бурдье П. Социология политики. М., 1993. *А. Лузан*

МОРҐЕНТА́У (Morgenthau) Ганс Йоахім (17.02.1904, Кобург, — 19.07.1980, Нью-Йорк) — політолог-міжнародник і компаративіст. Вивчав філософію та право в ун-тах Берліна, Франкфурта-на-Майні, Мюнхена (1923–27); захистив докт. дис. з міжнар. права в ун-ті Франкфурта-на-Майні (1929). Викладав в ун-тах Женеви (1932–35) та Мадрида (1935–37), після приходу до влади в Німеччині нацистів емігрував до США і прийняв громадянство (1943). Викладав порівняльну політологію й політ. теорію в ун-тах та вищих школах Нью-Йорка (1937–39), Канзас-сіті (1939–43), Чикаго (1943–71); з 1949 — проф. політології й сучас. історії Чиказ. ун-ту, влився до відомої чиказ. школи політології та сприяв пожвавленню в її лавах; читав лекції в Гарвард. (1959–61) й ін. амер. ун-тах; очолював Центр вивчення амер. зовн. політики в Чиказ. ун-ті, працював у Дослідницькому ін-ті Принстон. ун-ту та Вашингтон. центрі вивчення *зовнішньої політики*. Був консультантом держдепартаменту США і м-ва оборони та ст. наук. співробітником Ради з міжнар. відносин. Брав активну участь у громад. житті США, зокрема, у кампаніях проти інтервенції в Індокитаї, вважаючи її фатальною урядовою помилкою, та на захист права на виїзд для рад. євреїв.

У книзі «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу і мир» (1948) сформулював 6 принципів політ. реалізму на противагу *ідеалізму політичному* в дослідженні й розумінні *міжнародних відносин*. Методол. основою підходу М. стало формулювання на основі інтерпретації поведінки «державного діяча, який стикається з певною зовнішньополітичною проблемою», прогностичних гіпотез з метою з’ясування кроків і засобів, які той обере; наступним кроком була верифікація та перевірка таких гіпотез; свідомо спирався на концепцію «політичної людини», тобто спрощену модель, яка редукує багатоманіття людських інтересів виключно до задоволення раціональним шляхом прагнення до *влади*. Боротьба за владу є об’єктивним проявом людської природи й сутністю світової *політики*, прагнення до макс. збільшення своєї влади є найголовнішою метою всякої *держави*, а досягнення влади є необхідним засобом для реалізації д-вою своїх першорядних цілей, передусім забезпечення виживання в анархічному міжнар. середовищі, де, на відміну від сусп-в усередині д-в, відсутня централізована монополія на владу і насильство. Гол. критерієм правильності *зовн. політики* вважав ефективність відстоювання д-вою своїх інтересів. Гол. з раціональних моделей поведінки в міжнар. політиці вважав макс. «наближення до ідеальної системи *балансу сил*», вбачаючи «в системі стримування і противаг універсальний принцип існування всіх плюралістичних суспільств», який може діяти в умовах пост. зіткнення конфронтаційних інтересів за умови небажання спровокувати конфлікт. При цьому він стверджував, що «моральні принципи ніколи не можуть бути цілком дотримані, але до них можна наблизитися через баланс інтересів», хоча «він, однак, завжди буде тимчасовим», і бачив у балансі сил гол. умову «для миру і стабільності між державами, як це спостерігалося між деякими з них протягом тривалих історичних періодів». Водночас зважав на відмінність «між мораллю конкретної *нації* та універсальними моральними законами» і вимагав від політиків різних д-в відмовитися від спокуси представляти «свої власні цілі і дії як прояв універсальних моральних принципів», оскільки «таке ототожнення... може спричинити перекручений погляд на міжнародну політику й у кінцевому рахунку призвести до того, що держави будуть прагнути знищити одна одну нібито в ім’я моральних ідеалів або самого Господа». Замість цього слід «судити про інші нації так само, як ми судимо про свою» та здійснювати таку політику, яка поважає інтереси ін. націй і водночас захищає і просуває інтереси власної нації. Виходячи з принципів політ. реалізму, сформулював концепцію світового порядку, яка ґрунтується на ідеї реалізації д-вами лише своїх життєво необхідних інтересів і їхній добровільній відмові від надмірного поширення свого впливу. На його думку, баланс сили, поряд із самообмеженням мети зовн. політики, є найефективнішим механізмом підтримання стабільності у міжнар. системі. Зовн. політика д-в має спрямовуватися на підтримання власного статусу серед інших, а не на підтримання дип. засобами та військ. потенціалом престижу у міжнар. співтоваристві чи узалежнення більш могутніми націями ін. д-в і народів; останній різновид політики характеризував як імперіалістичну.

Тв.: Реалістична теорія міжнародної політики // Теорія міжнародних відносин. К., 2005.

Літ.: Frei Ch. Hans J. Morgenthau: Eine intellektuelle Biographie. Bern, 1993; Rohde C. Hans J. Morgenthau und der Weltpolitische Realismus. Wiesbaden, 2004. *Р. Кривонос*

МОРО́З Олександр Олександрович (нар. 29.02.1944, с. Буда Таращ. р-ну Київ. обл.) — держ. і політ. діяч, Голова ВР України (1994–98 та 2006–07), лідер Соціаліст. партії України (СПУ). Закінчив Укр. сільськогосп. академію, тривалий час перебував на роботі в органах КПУ. 1990 обраний депутатом ВР України, де очолив комуніст. групу «За Радянську суверенну Україну» («група 239» — за к-стю депутатів). Після заборони КПРС очолив СПУ і поступово надав їй лівоцентристської спрямованості. У 1994 був обраний Головою ВР України, сприяв захисту *парламентаризму*, протидіючи наростанню у кін. 1990-х авторит. тенденцій у політиці президента Л. *Кучми*. У 1996 сприяв прийняттю із збалансованим розподілом влади, достатньо компромісної нової *Конституції України*, запобігши спробам прийняти на референдумі авторит. варіант. Зайняв третє місце на виборах Президента України у 1994. У 1999 вважався осн. суперником Л. Кучми, але не пройшов у другий тур. У 2000 М. оприлюднив «плівки Мельниченка» (магнітофонні записи, таємно зроблені в кабінеті Л. Кучми, які ілюстрували практику його правління), що стало початком «касетного скандалу» (див. «*Справа Гонгадзе*»). Став одним із засновників «Форуму національного порятунку» і взяв активну участь у проведенні політ. кампаній «*Україна без Кучми*» і «Повстань, Україно!». Прихильник парлам. республіки. На президж. виборах 2004 у першому турі зайняв третє місце, у другому турі підтримав В. *Ющенка* за умови проведення конст. реформи, яка б обмежувала повноваження президента. У складі парламенту, обраного у 2006, припинив співпрацю з «помаранчевими» фракціями, які підтримували В. Ющенка, увійшов до «антикризової коаліції» з фракціями Партії регіонів та КПУ, яка стала парлам. більшістю й обрала його Головою ВР. Наслідки цього кроку суттєво вдарили по іміджу М., а також його партії в очах багатьох виборців. На дострокових парлам. виборах 2007 СПУ не подолала 3 % бар’єр і не пройшла до ВР, після чого перебуває у кризі. М. — голова СПУ у 1991–2010 і з серп. 2011 (у лип. 2010 — серп. 2011 — почесний голова СПУ).

Літ.: Українські ліві: від ленінізму до соціал-демокраії. К., 2000; Хто є хто в Україні. К., 2007. *О. Гарань*

МО́СКА (Mosca) Ґаетано (01.04.1858, Палермо — 08.11.1941, Рим) — політолог, журналіст і громад.-політ. діяч, один із засновників теорії політ. еліти. У 1881 здобув вищу юрид. освіту. Ще студентом виявив великий інтерес не тільки до права, а й до історії та *політики*. У 1884 у Туріні опублікував працю «Теорія управління і парламентське правління», що мала підзаголовок «Історичне і соціальне дослідження». Викладав конституційне право в ун-тах Палермо, Турина, держ. право в Рим. ун-ті. У 1887 М. був призначений редактором палати депутатів італ. парламенту. У 1896 він залишив посаду, одержавши кафедру в Турин. ун-ті. Тоді ж вийшла у світ найвідоміша книга М. «Основи політичної науки». Публікація її в 1939 англ. мовою за назвою «Правлячий клас» поставила його ім'я в один ряд з іменами видатних мислителів і дослідників політ. життя *суспільства*. У перші десятиліття 20 ст. М. бере безпосередню участь у політ. житті Італії. У 1909–13 двічі обирався депутатом парламенту від одного із сицилійських виборчих округів; у 1914–16 був помічником міністра колоній, а в 1919 став сенатором. В умовах, коли над Італією нависла загроза фаш. диктатури, М. закликав політ. і держ. діячів країни пам'ятати про відповідальність за здійснення на практиці принципів держ. і конст. права. Згодом, після приходу до влади Б. *Муссоліні* у 1922, він поставив свій підпис під «Контрманіфестом» (трав. 1925), написаним Б. *Кроче* у відповідь на «Фашистський маніфест інтелектуалів», що належав перу Дж. *Джентіле*. Тим самим М., що очолював у парламенті разом із Кроче і Руфіні лібер. групу (вона була розпущена в 1926 після заборони всіх партій, крім фаш.), виразив своє негат. ставлення до нової влади. У подальшому в умовах фаш. режиму він не мав можливості продовжувати *політичну діяльність*.

Поряд з В. *Парето* та Р. *Міхельсом* М. виступив співзасновником політол. школи елітістів, створивши власну теорію еліти — концепцію «політичного (правлячого) класу». Поява подібних теорій була своєрідною консерват. реакцією на марксист. ідеї та розширення кола учасників політ. процесу наприкін. 19 ст. Використовуючи істор. метод, М. прийшов до висновку, що у всіх народів, які знаходяться на різних щаблях розвитку, завжди існує поділ сусп-ва на два класи — клас політичний (правлячий) і клас керований. Перший завжди складає меншість сусп-ва, виконує всі політ. функції, монополізує *владу*, а також ті блага і переваги, які вона дає. Другий, завжди численніший і набагато менш організований, керується першим більш-менш законно або, навпаки, довільно і насильно. Влада завжди перебувала й має перебувати в руках меншості. Коли вона переходить з одних рук в інші, то завжди переходить від однієї меншості до ін., але ніколи — від меншості до більшості. М. вважав, що найважливішою здатністю меншості є здатність до управління ін. людьми, а також матеріальне, моральне та інтелектуальне переважання над ними. М. виокремив дві тенденції у розвитку політ. класу — аристократичну і демократичну. Перша проявляється у прагненні політ. класу стати спадковим якщо не юридично, то фактично — шляхом відтворення на власній основі, а друга — в оновленні складу політ. класу за рахунок найбільш здатних до управління, активних представників нижчих верств сусп-ва. Переважання аристокр. тенденції веде до закриття і кристалізації політ. класу, його виродження, що у свою чергу призводить до сусп. застою та активізує боротьбу нових соціальних сил за здобуття провідних позицій у сусп-ві. Переважання дем. тенденції, на думку М., запобігає дегенерації панівного класу, робить його здатним до ефект. керівництва сусп-вом. Найбільш бажаною для сусп-ва є рівновага між аристокр. і дем. тенденціями, бо вона забезпечує як наступництво і стабільність у керівництві сусп-вом, так і якісне оновлення самого керівництва. Ідеї М. набули певного продовження і розвитку у сучас. неоелітистських теоріях, творці яких прагнуть модернізувати класичну теорію еліти, обґрунтовуючи ідеї плюралізму еліт та їхньої конкуренції в умовах сучас. демократії.

Літ.: Самсонова Т. Н. Концепция «правящего класса» Г. Моски // Социол. исследования. 1994. № 10. *Д. Колісник*

МОСКВОФІ́ЛЬСТВО — сусп.-політ. течія, яка виникла в Галичині на межі 30–40-х рр. 19 ст. Перші прояви М. пов'язують із вживанням рос. мови та пропагандою рос. л-ри на західноукр. землях. Ідеол. основою М. стали ідеї *панславізму*, які пропагував моск. проф. М. Погодін. Прихильниками поглядів Погодіна були: Д. Зубрицький, Б. Дідицький, І. Гушалевич, М. Качковський, І. Наумович та ін. Москвофіли пропагували розвивати штучну мову «язичіє», основою якої стали частини слів з церковнослов'янської, рос., укр., польс. Остаточно як політ. напрям М. сформувалось у 50–60-х рр. 19 ст. Причинами появи та швидкого розвитку М. на галиц. землях були: розчарування австр. державністю серед значної частини укр. населення; намагання частини галиц. інтелігенції підкреслити свою значущість шляхом ототожнення себе з великою д-вою; почуття етнічної близькості західноукр. населення з рос. народом, до того ж підкріпленого схожістю назв «русини», «русские»; важливу роль відіграла також рос. урядова політика та фін. підтримка. Австр. уряд «підштовхував» розвиток М. шляхом проведення пропольської політики. За результатами виборів до Галиц. сейму 46 мандатів (переважна більшість) належала москвофільським представникам. Москвофіли видавали літ.-політ. часопис «Слово» (1861–87), заснували 1867 у Львові т-во «Руський народный институт», заснували 1873 банк «Общее рольничо-кредитное заведение». У 1874 І. Наумович заснував Т-во ім. М. Качковського з метою поширення свого впливу на сел. маси та на противагу народовській «Просвіті». У 1870 І. Наумович заснував у м. Коломия політ. орг-цію «Русскую Раду». Серед її засадничих положень були: внесення змін до виборчої системи з огляду на те, що більшість населення Галичини — це «русини»; ведення діловодства на «русской» мові; перетворення Львів. ун-ту на «русский». У 1900 у Львові було організовано політ. об'єднання «Русская народная партия». Гол. принципами орг-ції вбачалися такі: свідома нац. належність до рос. народу галиц. «русских», надія на допомогу та порятунок з боку рос. д-ви. Для підтримки діяльності москвофілів у Петербурзі в 1902 створено «Галицько-руське благодійне товариство» (ГРБТ), саме за його посередництвом здійснювалося фінансування відповідних заходів (матеріальна та моральна підтримка «русских» галичан). У 1909 М-вом внутр. справ Росії було прийнято новий статут ГРБТ. Відповідно до нього осн. завдання були такими: освіта та виховання галичан, поширення серед них рос. книг; видання літ. та наук. творів; матеріальна допомога в Росії вихідцям з Галичини тощо. Напередодні війни офіц. Росія посилила підтримку москвофільських кіл.

У 1914 в Москві було створено «Карпато-Русское общество» на чолі з Гучковим. Грошова підтримка М. у цей час досягала 200 тис. руб. Після відступу рос. військ значна частина М. покинула Галичину. Залишившись без рос. підтримки, москвофільський рух після 1918 пішов на спад. Тільки окремі москвофільські діячі, потрапивши до Зх. Європи, друкували свої твори «язичієм». Вони видавались у Бельгії до серед. 70-х рр. 20 ст.

Літ.: Українсько-руський архив (матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр.). Львів, 1907; Москвофільство: Док-ти і матеріали. Львів, 2001; Сухий О. Від русофільства до москвофільства (рос. чинник у громад. думці та сусп.-політ. житті галицьких українців у XIX ст.). Львів, 2003. *С. Полтавець*

МОСКО́ВІЧІ (Moscovici) Серж (справж. ім'я Срул-Эрш Москвич; нар. 14.06.1925, містечко Браїла, Румунія) — соціальний психолог, керівник лабораторії соціально-психол. досліджень у Вищій школі соціальних досліджень при Париз. ун-ті. У 1939 став членом тоді ще нелегальної Рум. комуніст. партії. Під час 2-ї світової війни режимом Антонеску був інтернований як єврей у табір на примусові буд. роботи, з 1944 (після визволення Румунії Червоною армією) працював зварником на одному з бухарест. з-дів. У вільний від роботи час вивчав франц. мову і читав філос. праці (у т. ч. Б. *Спінози* і Р. *Декарта*). Поступово розчарувавшись у політиці комуністів, почав допомагати сіоніст. дисидентам, зокрема в нелег. перетинанні кордону, через що був заарештований за підозрою в участі в підпільній сіоніст. орг-ції. У 1947. М. сам нелег. покинув Румунію й після короткочасного перебування в таборі для біженців в Італії оселився в Парижі. Закінчив Сорбон. ун-т за спеціальністю психологія, а також вивчав епістемологію та історію наук. У 1961 під керівництвом психоаналітика Даніеля Лаваша М. захистив дисертацію, дослідивши соціальні уявлення психоаналізу у Франції. У 1960-ті на запрошення Прінстон. ун-ту М. відвідує США, працює у Стенфорд. і Єльс. ун-тах. За сумісництвом він проф. Нової школи в Нью-Йорку, Ін-ту Руссо в Женеві, а також Катол. ун-ту Лувена та Кембридж. ун-ту. Повернувшись до Парижа, викладає у Вищій практ. школі. З 1968 прилучається до політики, симпатизуючи переважно зеленим. У 1997 створив автобіографічне есе за назвою «Хроніка загублених років». Як почесний д-р декількох ун-тів, М. був удостоєний у 2003 р. Премії Бальцана.

Наук. дослідження М. стосуються переважно психології групи, а також динаміки групових рішень і формування згоди. Учений досліджував, яким чином переформульоване знання спотворюється порівняно з початковою, вихідною формою групами, що є його носіями. Осн. досягнення М. — створення теорії соціальних уявлень. На переконання М., на соціальні уявлення впливає не лише більшість, а й меншість. Він дотримується думки, що визначні соціальні рухи були започатковані індивідами й маленькими групами (напр., християнство, буддизм, нацизм і т. ін.) і що без виражених меншостей були б неможливими ніякі нововведення або соціальні зміни. Одне з найважливіших експериментальних досліджень М. — визначення ефекту впливу меншості — присвячене впливові стійкої меншості на відповіді більшості в завданні «кольорового сприймання». В одній з найвідоміших своїх книг — «Вік натовпів» М. докладно аналізує психол. теорії натовпу Г. *Лебона*, Г. Тарда, З. *Фройда* та ін., формулює осн. положення психології натовпів — соціальний феномен мас, розчинення в них індивіда, поведінка вождя мас тощо.

Тв.: Reconversion industrielle et changements sociaux. Un exemple: la chapellerie dans l'Aude. Armand Colin, 1961; Hommes domestiques et hommes sauvages. Union Generale d'editions, 1974; Social influence and social change. Academic Press, 1976; Social Representations: Explorations in Social Psychology. Polity Press, 2000; De la Nature. Pour penser l'écologie. Metailie, 2002. *П. Горностай*

МОТИВА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. movere — приводити в рух, штовхати) — процес виникнення, актуалізації та функціонування системи мотивів, що зумовлюють спрямованість і конкретні форми *поведінки політичної* та *політичної діяльності* людей. М. п. осн. маси людей виникає із матеріаліст. і постматеріаліст. потреб і визначає їхній політ. вибір або волонтерську політ. участь. М. п. профес. політиків виникає із потреб влади, соціального контролю, досягнень та афіліації як прагнення належати до товариства ін. людей, отримувати їхнє схвалення, хоча цій соціальній групі також притаманні й матеріаліст. мотиви, найбільш переконливим підтвердженням чого є ситуація у посткомуніст. та постколоніальних країнах, де політики використовують набуту *владу* задля особистого збагачення. М. п. є складним утворенням, що виникає на ґрунті таких базових потреб як потреба *свободи* (влада використовується для досягнення безпеки); гедоністичної потреби (влада засобом здобуття матер. благ); потреби самоствердження (завдяки владі здобуваються престиж, повага, визнання); потреби самовираження (влада як змагання, гра, царина досягнення особистісно значущих результатів); потреби бути особистістю (тлумачиться як прагнення за допомогою владних важелів зробити щось для інших). Характер М. п. залежить від того, яка з них є домінуючою. *М. Слюсаревський*

МО-ЦЗИ (Мо Ді, 479 чи 480 до н. е., Царство Лу, сучас. пров. Шань Лу — за різними даними, 438, 420, 400, 392 або 381 до н. е., там само) — мислитель, засновник течії моїзму у політ. думці. Провів життя у безперервних подорожах і бесідах з багатьма правителями. Згуртував навколо своєї школи чимало учнів (найвідоміші з них — Сянфу-ші, Сянлі-ші, Денлінші), які й зібрали протягом 3–2 ст. до н. е. повчання М.-Ц., доповнені власним колект. тлумаченням, у «Трактаті вчителя Мо» («М.-Ц.»). До кінця існування течії моїзму (3 ст. н. е.) сучасники вважали її поряд з конфуціанством «знаменитим вченням», а сам М.-Ц. набув великої популярності. Мислитель глибоко поважав Конфуція, успадкував ідеї людяності останнього, але з багатьох питань політ. розвитку сусп-ва, держ. управління та ін. виступав у ролі опонента конфуціанству. Найвизначнішими досягненнями М.-Ц. у політ. думці виявилось обґрунтування теорії сусп. договору у виникненні *держави*, природного походження *влади*, висунення ідеї федерат. устрою, визначення принципів держ. управління, практ. пропозиції щодо побудування жорсткої адм. структури, концепція поєднання заохочення і покарання як могутнього важеля держ. адміністрування, політ. доктрина «усезагальної рівновеликості», тобото казарменого рівноправ'я, започаткування егалітаризму у соціально-політ. відносинах. Найголовнішим із принципів держ. управління М.-Ц. вважав принцип «усезагальної взаємної любові», оскільки зло, безладдя виникають як наслідок нелюбові, а то й ненависті людей один до одного: слуги до государя, сина до батька, брата до брата, одного царства до ін. царства тощо. Не сприймає мислитель і «однобічну любов» (з боку правителя — лише до свого царства, з боку батька — лише до власної сім'ї), яка й вироджується врешті-решт у взаємну ненависть. «Якщо між людьми Піднебесної, — наголошує мислитель, — немає взаємної любові, то сильний обов'язково придушить слабкого, багатий обов'язково принизить бідного, знатний обов'язково виявлятиме пихатість перед простою людиною, хитрий обов'язково обдурить простодушного».

Серед ін. етико-політ. принципів М.-ц. — повага до мудрості як основи управління («якщо благородні й мудрі керують дурними і низькими, то царює порядок. Якщо ж дурні й низькі керують благородними і мудрими, то буде смута»); повага до єдності («без неї у Піднебесній царюватиме хаос і безладдя, як серед тварин»); турбота про чиновників («інакше державу буде загублено»); відмова від загарбницьких воєн («прагнення за допомогою війни вирішувати політ. суперечки між державами, прагнення до могутності й слави — це все одно, що змушувати всіх людей Піднебесної пити одні й ті самі ліки для лікування різних болячок, оскільки користі від цього будуть мати лише чотири–п'ять осіб»); прагнення до економії у витратах, особливо, під час поховання; розуміння вирішальної ролі «волі неба» у політ. процесах; відмова від вірування у долю («життя людини визначається її діями, а не невідворотним фатумом»); відмова «від музики» («музика відволікає людину від вироб. і управлін. діяльності») та ін. Після перетворення конфуціанства на офіц. держ. *ідеологію* моїзм почав жорстко переслідуватися, що призвело до розколу школи на кілька течій, які не визнавали одна одну, а 18 з 71 глави трактату «Мо-цзи» загубилися. Певні зусилля до відродження політ. ідей мислителя докладали у 18–20 ст. Бі Юань (1729–97), Чжан Хуейянь (1761–62), Сунь Іжан (1848–08), Лян Цічао (1873–29) та ін.

Літ.: Мо-цзы. Пекин, 1956; Ян Юн-го. История древнекитайской идеологии. М., 1957; Древнекитайская философия. В 2 т. М., 1994; Мироненко О. М. Проблема прав і свобод людини у давній політико-правовій думці. К., 1995. *О. Мироненко*

МСТИСЛА́В (у миру Степан Скрипник, 10.11.1898, Полтава — 11.06.1993, Грімсбі, Канада) — патріарх Київ. і всієї України, церковний громад.-політ. діяч. Закінчив 1-шу Полтав. класичну гімназію. Під час 1-ї світової війни продовжував навчання в офіцерській школі (м. Оренбург). 1917–21 — в армії УНР, старшина для особливих доручень гол. отамана С. *Петлюри*, його рідного дядька. З відступом війська до Польщі інтернований у Каліші. Згодом — діяч громад. і кооперат. руху на Волині, один з провідних членів Волин. укр. об'єднання. Представляв мирян у єпархіальних радах, член Митрополичої ради, голова т-ва «Українська школа» у Рівному. 1930 закінчив Вищу школу політ. наук у Варшаві. 1931–39 — посол Польс. сейму. Хіротонізований на єпископа Переяславського УАПЦ у Києві (04.1942). 08.10.1942 разом з митрополитом Укр. автон. церкви Олексієм (Громадським) підписав «Акт поєднання» двох церков. Будучи єпископом Переяславським, заарештований нім. окупац. владою та ув'язнений у тюрмах Чернігова і Прилук. 1944 емігрував до Варшави, а потім далі на Зх. Очолював укр. правосл. єпархії в Гессені й Вюртенберзі (Німеччина). 1947 виїхав до Канади, обраний первоієрархом Укр. грекоправосл. церкви з титулом єпископа Вінніпез. і всієї Канади. 1949 очолив Укр. правосл. церкву (УПЦ) у США. За його ініціативи Собор УПЦ у США (1949) ухвалив рішення про об'єднання з єпархією архієпископа Іоана (Теодоровича), який став митрополитом УПЦ у США, а єпископ М. — його заступником і головою Консисторії. Розгорнув у США широку церковну діяльність. Збудував у Саут-Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі) церковно-меморіальний комплекс, де знаходяться Консисторія, друкарня, б-ка, музей, духовна семінарія святої Софії, церква-пам'ятник мученикам за свободу України, редакція журн. «Українське православне слово». Після смерті митрополита Іоана (Теодоровича) очолив УАПЦ в США та діаспорі (1971). 1963 і 1971 зустрічався з Вселенським патріархом, домагався повернення Церкві прав, якими вона користувалася до 1686 (екзархат у складі Константиноп. патріархату). 1976 виступив на захист священика, рад. політ. в'язня о. Василя Романюка (майбутнього патріарха *Володимира*), який вийшов з-під ієрархії Руської правосл. церкви і заявив про перехід до ієрархії УАПЦ. Підтримував рух в Україні за відродження УАПЦ, який розпочався 1988, після святкування 1000-ліття Хрещення Руси–України. 1990 владика М. повертається в Україну. На Всеукр. правосл. соборі (06.06.1990, м. Київ), який затвердив факт утворення УАПЦ, обраний патріархом Київ. і всієї України. Після створення 1992 Укр. правосл. церкви Київ. патріархату (УПЦ КП), призначений без його відома її предстоятелем з титулом патріарха. Згодом відмовився визнати об'єднання УАПЦ і УПЦ в УПЦ КП.

Літ.: Святійший Патріарх Київський і всієї України Мстислав // Людина і світ. 1990. № 12; Ткачук А., Петрів І. Мстислав — патріарх Київський і всієї України: історичний портрет. К., 1993; Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944. К., 2008. *В. Войналович*

МУБА́РАК Мухаммед Хосні Саїд (04.05.1928, с. Кафр-ель-Мусилька, пров. Мінуфія, Єгипет. Королівство) — держ. та військ. діяч. Закінчив Каїр. військ. коледж (1949), Акад. військ.-повітр. сил Єгипту (1950); навч. у Військ. академії ім. М. В. Фрунзе в Москві. У 1950–52 — служба в діючій армії; в 1952–59 — інструктор Акад. ВПС Єгипту; на поч. 1960-х — командувач ескадрильї літаків ІЛ-28, пізніше бригади реактивних бомбардувальників Ту-16, нач. військ.-повітр. бази. 1967–69 — нач. Акад. ВПС; 1969–72 — нач. штабу ВПС; 1972–75 — командувач ВПС та заст. міністра оборони, маршал авіації (1974); 1975–81 — віце-президент АРЄ. 1980–82 — ген. секретар правлячої Нац.-дем. партії (НДП); 07.10.1981–02.01.1982 — прем'єр-міністр АРЄ. З 14.10.1981 — президент, головнокомандувач збройними силами (переобраний більшістю голосів на референдумах 1987, 1993, 1999, 2005). 11.02.2011 М. під тиском масових протестив подав у *відставку*.

Прийшовши до влади в умовах політ. і соціально-екон. кризи, М. взяв курс на відновлення внутр. стабільності й безпеки в країні. Використовуючи силові та політ. заходи, запобіг орг-ції ісламістами (див. *Ісламський фундаменталізм*) антиурядових виступів з метою захоплення влади. Загальмував процес ісламізації держ. та юрид. систем АРЄ, зняв гостроту відносин між мусульманами та християнами. У Нар. зборах (парламенті) та в правлячій НДП виділена квота для християн. Розпочав обережне і поетапне реформування сусп-ва, уникаючи дій, спрямованих на докорінну ломку наявної в Єгипті системи влади й економіки, радик. змін у зовнішньополіт. курсі. Втілює в життя модель «керованої демократії»; санкціонував звільнення заарештованих раніше представників *партій політичних*, встановив контакти з лідерами легальної опозиції, закликав їх до конструктивного діалогу в нац. інтересах, надав більшу свободу партіям, відновив проведення виборів до Нар. зборів на багатопартійній основі (були проведені в 1984, вперше після 1952). М. не відмовився від «політики відкритих дверей» А. Садата, але змістив акценти із збільшення споживання на зростання нац. виробництва. М. наголосив, що іноземний капітал має залучатися у вироб. галузі, розширяти виробництво і збільшувати к-сть робочих місць, обмежувати імпорт і збільшувати накопичення. М. переконаний, що екон. відродження країни залежить не від іноземного капіталу, а від самих єгиптян.

В основу зовнішньополіт. курсу М. була покладена сформована ще А. Садатом концепція нац. інтересів, у якій акцент було зроблено не на *панарабізмі*, а на єгип. *націоналізмі*. У 1987 відновлено членство АРЄ в ОІК (Організації ісламська конференція), а в 1989 — в ЛАД. М. ініціював необхідність створення Араб. зони вільної торгівлі (1996). Реалізовано новий підхід до розвитку відносин з Ізраїлем, підтверджено непорушність підписаних раніше єгип.-ізраїл. угод 1978 та 1979 і стратег. мети АРЄ — досягнення миру на Бл. Сх. Одночасно наголошено, що нормалізація відносин з Ізраїлем залежатиме від вирішення палест. проблеми. АРЄ брала участь в міжнар. конференції з проблем Бл. Сх. (Мадрид, 1991), активно підтримувала мирний процес Осло (1993–2000), неодноразово виступала посередником при вирішенні ізраїл.-палест. та міжпалест. (ОВП–ХАМАС) конфліктів. Активізувалася єгип. політика в Африці, АРЄ брала участь у врегулюванні низки міждерж. конфліктів на континенті (між Сенегалом та Мавританією, Суданом та Ефіопією, Чадом та Лівією). М. двічі обирався головою ОАЄ (1989–90, 1993–94). М. продовжував розвивати союз із США (у 1988 АРЄ отримала статус «союзника США поза рамками *НАТО*») та покладатися на амер. військ. та екон. допомогу (з 1985 надається на безоплатній основі, з 1999 її обсяг неухильно зменшується). Політика АРЄ щодо США стала більш гнучкою та прагматичною. М. підтримував лише ті акції США, які не суперечили нац. інтересам АРЄ. Під час кризи в Перській затоці (1990–91) Єгипет взяв участь в очолюваній США міжнар. антиіракській військ. коаліції, однак виступив проти амер. акції 2003 проти Іраку як такої, що дестабілізує ситуацію на Бл. Сх. Засудив терорист. акти в США 11.09.2001; виступає за тісну координацію араб. та ін. країн у боротьбі з міжнар. *тероризмом*. М. доклав зусиль щодо відновлення та покращання відносин з *СРСР* (після його розпаду — з Росією), поглиблення відносин з Китаєм та з країнами Зх. Європи: АРЄ підписала договір про співробітництво з ЄС (2001), учасник євро-середземномор. партнерства (з 1995), член Союзу для Середземномор'я (2008).

Літ.: Каменский Г. Хосни Мубарак // О них говорят. 20 политических портретов. М., 1991; Борисов А. Б. Политическая элита Египта: пути эволюции // Политическая элита Ближнего Востока. М., 2000; Юрченко В. П. Египет: проблемы национальной безопасности. М., 2003.

Ю. Скороход

МУССОЛІ́НІ (Mussolini) Беніто Амількаре Андреа (29.07.1883, Предаппіо, Форлі, Італія — 28.04.1945, побл. Донго, там само) — політ. і держ. діяч, фаш. диктатор Італії у 1922–43. Здобув серед. освіту як вчитель початкових класів (1901). У 1909 розпочав працю в соціаліст. газеті «Майбутнє робітника» у населеному переважно італійцями м. Тренто, яке належало до Австро-Угорщини. Пізніше редагував соціаліст. газ. «Ла Льота ді Классе» («Класова боротьба») у Форлі (1910–11) та став секретарем місц. осередку Італ. соціаліст. партії (ІСП), у 1912–14 редагував її центр. орган — газ. «Аванті!» («Вперед!») й увійшов до Викон. к-ту ІСП. У лист. 1914 був виключений з ІСП за заклик вступити у 1-шу світову війну на боці Антанти, заснував нову газ. «Попало д'Італія» («Народ Італії») та провійськову групу «Група революційної дії». У серп. 1915 мобілізований до армії, капрал (з лют. 1916), брав участь у бойових діях до поранення у лют. 1917. 23.02.1919 заснував у Мілані орг-цію «Група боротьби», яка об'єднала ветеранів 1-ї світової війни. Збори «Групи», які відбулися через місяць, 23.03.1919, вважаються днем народження італ. фаш. руху. Подібні групи стали виникати в ін. регіонах країни й 07.11.1921 на їхній основі було створено Нац. фаш. партію (НФП) на чолі з М. З метою тероризування та залякування політ. супротивників, зокрема з лівих партій, М. зорганізував озброєні загони, уніформою в яких стали чорні сорочки (т. зв. «чорносорочечники»). Провалившись на виборах 1919, пройшов до парламенту 1921 як представник праворадик. сил. В обмін на фін. підтримку групи промисловців та землевласників М. припинив революц. пропаганду і, проголосивши ідеї корпоративізму, став охороняти під час страйків штрейкбрехерів. Скористався загостренням політ. ситуації в країні після 1-ї світової війни й нездатністю лібер. урядів зупинити дезорганізацію держ. життя, організував демонстративний «Похід на Рим» (27–31.10.1922), наслідком якого стало те, що 31.10.1922 італ. король Віктор Еммануїл III призначив М. міністром закорд. справ та головою Ради міністрів Італії. Офіц. поставив за мету перетворити Італію на тоталіт. д-ву. Для цього у груд. 1922 під його головуванням було створено як дорадчий орган Велику фаш. раду (ВФР), одночасно поряд з поліцією почали діяти нові спецслужби, зокрема Добровільна міліція нац. безпеки, підпорядкована особисто вождеві. ВФР призначалася особисто диктатором й мала контролювати діяльність уряду та розглядати законопроекти перед їхнім надходженням до парламенту. Використовуючи суперечності між політ. силами, запровадив у країні жорстку цензуру й створив м-во друку та пропаганди (1924), змінив виборчу систему (1923), позбавив парлам. мандатів депутатів опозиц. партій та розправився з політ. противниками. У зовн. політиці на початковому етапі намагався посилити італ. вплив на міжнар. справи шляхом активної участі у роботі Верховної ради Антанти, зокрема, Італія однією з перших визнала де-юре незалежність Латвії й Естонії (26.01.1921). У 1924 визнав Рад. Союз. Шляхом укладення 11.02.1929 трьох *Латеранських угод* зумів врегулювати відносини з Римо-катол. церквою. У 1930-ті намагався створити й розширити Італ. імперію (офіц. проголошена 08.05.1936 у зв'язку з перемогою в Ефіопії) на взірець колоніальних імперій ін. європ. д-в. Для переведення командування Збройними силами у власні руки впровадив й отримав найвищий військ. ранг Першого маршала Імперії (30.03.1938), що дозволило йому фактично позбавити короля повноважень у військ. сфері. У 2-й пол. 1930-х для подальшої реалізації власних експансіоністських планів пішов на укладення союзу з нацист. Німеччиною й формування вісі «Берлін — Рим», 06.11.1937 приєднався до нім.-япон. Антикомінтернівського пакту, 22.05.1939 уклав з Німеччиною т. зв. «Сталевий» пакт й ініціював підписання Потрійного пакту 27.09.1940 з Німеччиною та Японією. Погодився з *аншлюсом* Австрії Німеччиною 11–12.03.1938. Несе відповідальність за вихід 11.11.1937 Італії з *Ліги Націй*. Був посередником в укладенні 29.09.1938 Мюнхен. угоди про розчленування Чехословаччини. Окупував Албанію (07–12.04.1939). Прагнучи скористатися військ. поразкою Франції у війні з нацист. Німеччиною, 10.06.1940 оголосив війну їй та Великобританії, вступивши, таким чином, у 2-гу світову війну на боці держав вісі. Італ. війська, розкидані по Європі та Африці, з низькою дисципліною та бойовим духом, постійно зазнавали великих втрат і поразок. Висадка англоамер. військ на Сицилії (10.07.1943) спричинила 25.07.1943 зміщення М. з посади й короткотривалий арешт. Але завдяки нім. спецоперації під проводом О. Скорцені був 12.09.1943 звільнений і 23.09.1943 очолив Італ. Соціальну Республіку в пн. частині країни, окупованій нім. військами. Після поразки німців в Італії разом з групою найближчих прибічників намагався виїхати з країни і сховатися у Швейцарії, але 27.04.1945 був схоплений поблизу о. Комо й розстріляний італ. комуніст. партизанами.

Літ.: Петров Б. Н. Как делили Украину Гитлер и Муссолини. Военно-истор. журнал. 1993. № 8; Сушинский Б. И. Похищение Муссолини. М., 1995; Bosworth R. J. B. Mussolini. London, 2002; Petacco A. L'archivio segreto di Mussolini. Milan, 1998; Ventresca R. Mussolini's Ghost: Italy's Duce in History and Memory // History & Memory. Vol. 18. No 1. Spring/Summer 2006. *Р. Кривонос*

Н

НАДДЕРЖА́ВА — міжнар.-політ. статус *держави*, що відіграє панівну роль у *міжнародних відносинах*; у міжнар. стратифікації посідає найвищий щабель; є системотворним чинником для системи міждерж. відносин як на глобальному, так і на регіон. рівнях. Оскільки системотворні функції д-ви заходять своє відображення в понятті «полюсу» та «полярності», здатність д-ви виконувати функції полюсу в біполярній системі визначає її статус «Н.». У своєму заг. значенні цей термін означає ті д-ви, що мають атрибути «наддержавного статусу»: наявність військ. потенціалу, який може спричинити масові руйнування в планетарному масштабі (на сучас. етапі розвитку забезпечується наявністю значного арсеналу зброї масового знищення, перш за все термоядерної); здатність впливати на умови існування всього людства; відсутність геогр. обмежень проекції сили та наявність артикульованих довгострок. та середньострок. нац. інтересів в усіх регіонах світу; неможливість поразки в повномасштабній війні від будь-якої ін. д-ви чи коаліції д-в, за винятком ін. Н. або коаліції з її участю. Н. активно діє за межами власних кордонів та вирішальним чином впливає на всі ін. д-ви, що перебувають в її системі впливу. Н. здатна діяти поза межами власної території, а геогр. масштаб діяльності визначається її могутністю; на підставі цього розрізняють три типи Н.: універсальні (здатні діяти в глоб. масштабі та в усіх сферах міжнар. відносин); секторні (здатні до діяльності в глоб. масштабі, але лише в певній сфері міжнар. відносин — військ., екон., культ.); регіональні (здатні діяти в межах певного регіону). За геогр. сферою впливу Н. поділяються на глоб. та регіон. (домінують серед групи д-в свого регіону). Ці ранги д-в відповідають ієрархічним рівням, що структурують глоб. міжнар. систему на підсистеми міжрегіон., регіон. та субрегіон. рівня. У конкр. значенні цей термін означав дві Н. — США та *СРСР* за часів *«холодної війни»*; кожна з них розглядалась як військ. та політ. полюс, який очолював певну групу країн («табір соціалізму» й «табір імперіалізму»). Ці дві Н. конкурували між собою за вплив на глобальну політику, саме в такому контексті виникає уява щодо біполярного світу (див. *Біполярність*); після розпаду СРСР США залишались єдиною Н. *О. Коппель*

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ СТАН — особливий режим діяльності органів держ. влади і управління, установ та орг-цій, який допускає встановлення спец. законом обмежень прав і свобод гр-н, правоздатності юрид. осіб, а також покладення на них додаткових обов'язків. Запроваджується, як правило, при спробі захоплення держ. влади шляхом насильства, у випадках масових порушень правопорядку, що створюють загрозу життю і здоров'ю гр-н, виникнення внутр. збройних конфліктів, у разі стих. лиха, аварій і техногенних катастроф, епідемій тощо. Крім заходів заг. безпеки (особливий режим в'їзду та виїзду, обмеження свободи переміщення гр-н і руху трансп. засобів, посилення охорони громад. порядку та окремих об'єктів, обмеження чи заборона розповсюдження деяких видів товарів, речовин і напоїв, обшук гр-н, речей і трансп. засобів, запровадження комендантської години та ін.), Н. с. може супроводжуватись істотними обмеженнями політ. характеру: запровадженням *цензури*, зупиненням діяльності *партій політичних* і *громад. орг-цій та рухів*, забороною проведення зборів, *мітингів*, вуличних походів і *демонстрацій*, а також будь-яких масових заходів, забороною страйків тощо.

В Україні зміст прав. режиму Н. с., порядок його введення та припинення дії, особливості діяльності органів держ. влади й органів місц. самовряд., підприємств, установ і орг-цій, додержання прав і свобод людини та гр-на, а також прав і законних інтересів юрид. осіб та відповідальність за порушення вимог або невиконання заходів прав. режиму Н. с. визначаються ст. 64, 85 і 106 Конституції України, Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану», ін. законами України та указами Президента України про введення Н. с. в Україні або в окремих її місцевостях. Згідно з названими актами, Н. с. — це особливий прав. режим, який може тимчасово запроваджуватися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природ. характеру не нижче загальнодерж. рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матер. втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю гр-н, або при спробі захоплення держ. влади чи зміни конст. ладу України шляхом насильства. Передбачає надання відповідним органам держ. влади, військ. командуванню та органам місц. самовряд. повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я гр-н, нормального функціонування нац. економіки, органів держ. влади та органів місц. самовряд., захисту конст. ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конст. прав і свобод людини й гр-на та прав і законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Метою запровадження Н. с. є усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особл. тяжких надзвичайних ситуацій техногенного або природ. характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку (при спробах захоплення держ. влади чи зміни конст. ладу шляхом насильства), для відновлення конст. прав і свобод гр-н, а також прав і законних інтересів юрид. осіб, створення умов для нормального функціонування органів держ. влади та органів місц. самовряд., ін. ін-тів *громадянського суспільства*. Н. с. вводиться лише за наявності реальної загрози безпеці гр-н або конст. ладові, усунення якої ін. способами є неможливим.

Н. с. в Україні або в окремих її місцевостях вводиться указом Президента України, який підлягає невідкладному розгляду і затвердженню ВР України протягом двох днів з моменту звернення Президента України. В указі зазначаються: 1) обґрунтування необхідності введення Н. с.; 2) межі території, на якій він вводиться; 3) час, з якого вводиться Н. с., і строк, на який він вводиться; 4) перелік і межі надзвичайних заходів, вичерпний перелік конст. прав і свобод людини та гр-на, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням Н. с., а також перелік тимчас. обмежень прав та законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; 5) органи держ. влади, органи військ. командування та органи місц. самовряд., яким доручається здійснення заходів Н. с., та мета їх додаткових повноважень; 6) ін. питання, пов'язані із запровадженням Н. с. Указ Президента України про введення Н. с., затверджений ВР України, негайно оголошується через ЗМІ або в ін. спосіб. В Україні Н. с. може бути введено на строк не більш як 30 діб і не більш як 60 діб в окремих її місцевостях. У разі необхідності він може бути продовжений Президентом України, але не більш як на 30 діб. Указ Президента щодо продовження дії Н. с. набуває чинності після його затвердження ВР України. За пропозицією ВР України Н. с. може бути скасований указом Президента України раніше строку, на який він вводився, у разі усунення обставин, що зумовили необхідність введення Н. с. В умовах Н. с. Президент України, ВР України, КМ України, м-ва, ін. центр. й місц. органи викон. влади, ВР АР Крим, РМ АР Крим, органи місц. самовряд., а також військ. командування та його представники, підприємства, установи й орг-ції відповідно здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України та законами України, і забезпечують виконання заходів, передбачених Законом «Про правовий режим надзвичайного стану». Указом Президента України про введення Н. с. в інтересах нац. безпеки та громад. порядку з метою запобігання заворушенням або злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод ін. людей на період Н. с. можуть запроваджуватися такі заходи: 1) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться Н. с.; 2) обмеження руху трансп. засобів та їх огляд; 3) посилення охорони громад. порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та нар. госп-ва; 4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом; 5) заборона страйків. У зв'язку з масовими порушеннями громад. порядку можуть вживатися дод. заходи прав. режиму Н. с., зокрема: 1) запровадження комендантської години (заборона перебувати на вулицях та в ін. громадських місцях без спец. виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби); 2) перевірка док-тів у гр-н, а в необхідних випадках — проведення особистого огляду, огляду речей, трансп. засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла гр-н; 3) заборона призовникам і військовозобов'язаним змінювати місце проживання без відома відповідного військ. комісаріату; 4) обмеження або тимчас. заборона продажу зброї, отруйних сильнодійних хім. речовин, а також алкогольних напоїв та речовин, вироблених на спиртовій основі; 5) тимчас. вилучення у гр-н зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів, а у підприємств, установ і орг-цій — також навчальної військ. техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, отруйних і сильнодійних хім. речовин; 6) заборона виготовлення і розповсюдження інформ. матеріалів, які можуть дестабілізувати обстановку; 7) регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипромінювальних пристроїв особистого і колект. користування; 8) особливі правила користування зв'язком та передавання інформації через комп'ютерні мережі; 9) порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політ. партій, громад. орг-цій в інтересах нац. безпеки та громад. порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод ін. людей.

Чинним законодавством України передбачено систему гарантій законності, прав і свобод гр-н та прав і законних інтересів юрид. осіб в умовах Н. с. Зокрема, на період його дії забороняються: зміна Конституції України, зміна Конституції АР Крим; зміна виборних законів; проведення виборів Президента України, а також виборів до ВР України, ВР АР Крим і органів місц. самовряд.; проведення всеукр. та місц. референдумів; обмеження прав і повноважень нар. депутатів України. В умовах Н. с. не можуть бути обмежені права і свободи людини та гр-на, зазначені в ч. 2 ст. 64 Конституції України. Крім того, запровадження Н. с. не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи такого, що принижує людську гідність поводження або покарання, будь-якого обмеження прав на життя, на свободу думки, совісті, релігії у розумінні цих прав і свобод, прийнятих у *Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966* і законами України. Важливою гарантією прав і свобод гр-н в умовах Н. с. є зобов'язання України відповідно до Міжнар. пакту про громадян. та політ. права 1966 негайно після введення Н. с. повідомити через *Генерального секретаря ООН* д-вам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав та свобод людини і гр-на, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнар. пактом, та про межу цих відхилень і причини ухвалення такого рішення. У повідомленні зазначається також строк, на який вводяться відхилення від зобов'язань, передбачених Міжнар. пактом. У такому самому порядку Україна повинна повідомити про зміни межі відхилень від зобов'язань за Міжнар. пактом про громадян. та політ. права або строку дії обмежень прав і свобод.

Літ.: Гессен В. М. Чрезвычайное положение. Х., 2005; Кузьміченко С. О. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану». Наук.-практ. коментар. Х., 2006. *В. Нагребельний*

НАЗАРБА́ЄВ Нурсултан Абішевич (06.07.1940, Чемолган, Казахстан.) — політ. і держ. діяч. Труд. шлях розпочав у 1960 робітником будуправління тресту «Казметалургбуд» в Теміртау Караганд. обл.; потім працював на Караганд. металург. з-ді; у 1967 закінчив вищий тех. навч. заклад при Караганд. металург. комбінаті. Захистив у 1992 докт. дис. з економіки в Рос. академії управління (Москва). Член КПРС з 1962; у 1969–73 — зав. відділу Теміртауського міськкому Компартії Казахстану, згодом — 1-й секретар Теміртауського міськкому комсомолу, у 1973–77– секретар парткому Караганд. металург. комбінату; 1977–79 — секретар, 2-й секретар Караганд. обкому Компартії Казахстану; 1979–84 — секретар ЦК Компартії Казахстану. У 1984–89 — голова РМ Казах. РСР; 1989–90 — 1-й секретар ЦК Компартії Казахстану, одночасно у 1990 — голова ВР Казах. РСР; член ЦК КПРС у 1986–91, член Політбюро ЦК КПРС у 1990–91; Депутат ВР СРСР 10-го та 11-го скликань. На час, коли Н. очолив компартію, в республіці вже були створені партії нац.-дем. спрямування, але комуністи зберігали повну перевагу над ними, тому раніше завойовані позиції в казах. сусп-ві та політикумі Н. використав задля зміцнення власної влади. Так, 24.04.1990 ВР Казахстану ухвалила закон «Про президента Казахської РСР» і того ж дня Н. був обраний парламентом на цю посаду. Правовий статус *президента* спочатку не був чітко визначений, проте вже в законі Казах. РСР «Про вдосконалення структури державної влади» від 20.11.1990 президент оголошувався *главою держави*, її викон. та розпорядчої влади. Боротьба за реальні владні повноваження 1-м президентом Казахстану велася в руслі програми *«перебудови»*; він неодноразово заявляв, що центр не послабив своєї хватки, а декларований *суверенітет* республік ще повинен стати реальним. Коли розпад *СРСР* став реальністю, Н. заявив: «Президент не обраний всенародно — не президент», і 01.12.1991 на безальтернативних виборах 98,7 % виборців був обраний президентом Республіки Казахстан. Проте в парламенті переважала парт. *номенклатура* і націонал-демократи, які не підтримували програму перетворень Н. (першим не подобалися ринкові реформи, ін. — євраз. орієнтація президента). За таких умов Н. фактично було нав'язано уряд висуванця «червоного» директорату С. Терещенка. У січ. 1993 ВР республіки прийняла Конституцію, за якою Казахстан оголошувався «незалежною, демократичною та правовою державою», одначе закладені в ній принципи розподілу *влади* не зупинили протистояння між президентом та парламентом. Хоча Конституція встановлювала презид.-парлам. республіку, драматичні події в Москві 02–04.10.1993 надихнули Н. на зосередження у своїх руках якомога більших повноважень. Загострення екон. кризи, що мало своїм наслідком падіння уряду Терещенка в 1994, дозволило Н. вказати на недосконалість наявної форми правління, декларативність ряду положень Конституції 1993 і звинуватити в неефект. діяльності чинний парламент. Заручившись підтримкою нового уряду А. Кажегельдіна, Н. у берез. 1995 підписав низку указів, що мали силу законів, покликаних посилити презид. повноваження. Проведений 30.08.1995 *референдум* схвалив запропонований Н. проект нової Конституції, що перетворювала Казахстан на презид. республіку. Ще раніше, у квіт. 1995, Н. скасував заплановані на наступний рік презид. вибори, провівши натомість *референдум*, який продовжив його презид. повноваження до груд. 2000. Але невдовзі Н. змінив думку, і на поч. жовт. 1998 слухняний парламент країни прийняв поправки до Конституції, продовживши термін повноважень глави д-ви до семи років та призначивши позачергові презид. вибори на січ. 1999. Попри те, що місія *ОБСЄ* визнала вибори далекими від міжнар. стандартів, Н. отримав 81,7 % голосів виборців і залишився главою д-ви. У черв. 2000 парламент ухвалив закон «Про першого президента Казахстану», згідно з яким Н. отримав право після своєї можливої відставки звертатися до народу, держ. органів чи нового президента з важливими питаннями держ. ваги, виступати перед парламентарями, на урядових засіданнях, очолювати Асамблею народів Казахстану, входити до складу Ради безпеки, впливати на кадрові призначення, запровадження надзвичайного і військ. стану, а також застосування збройних сил у республіці. Н. став недоторканною особою і, за винятком випадків скоєння держ. зради, може відмовитися від свідчень у суді. На останніх виборах у груд. 2005 Н. переобрано на посаді президента Республіки Казахстан.

Тв.: Казахстанський шлях. К., 2007.

Літ.: Батенко Т. Королі СНД: портрети дванадцяти президентів. Л., 2000; Гусаков В. Зовнішньополітичні альтернативи незалежного Казахстану: витоки інтеграційних устремлінь // Людина і політика. 2001. № 2.

М. Дорошко

НАЗАРУ́К Осип (31.08.1883 Бучач, тепер Терноп. обл. — 31.03.1940, Краків) — громад. і політ. діяч, літератор, журналіст, публіцист. Під час навчання у Льв. та Віден. ун-тах почав займатися політикою. У 1905–18 — член УРП. У роки 1-ї світової війни зв'язав свою долю з легіоном Укр. січових стрільців, став його літописцем. У роки Укр. революції входив до уряду *Західноукраїнської Народної Республіки*, взяв активну участь у повстанні проти гетьмана П. *Скоропадського*, увійшов до *Директорії Української Народної Республіки*. У черв. 1919 Н. повернувся до Галичини, увійшов до складу західноукр. уряду Є. *Петрушевича*. Зблизившись з В. *Липинським* перейшов на позиції укр. монархізму. У 1922 Н. виїхав до Канади для збирання коштів для нац.-визвольної боротьби. У лист. 1923 склав повноваження члена уряду ЗУНР і переїхав до США. У 1927 повернувся до Львова. У 1939 перед приходом рад. військ виїхав до Кракова. У роки еміграції залишився на платформі укр. монархізму, вступив до Українського союзу хліборобів-державників, займався активно журналістикою і публіцист. діяльністю.

Літ.: Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К., 1994; Сидорчук-Потульнецька Т. Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Праці історико-філол. секції. Львів, 1999. Т. CCXXXVIII.

В. Кучер

НА́ЙМАНЦІ — особи, які були спеціально завербовані для того, щоб боротися у збройному конфлікті на боці однієї зі сторін; які не є *громадянами* даної сторони чи особами, що постійно проживають на її території; беруть безпосередню участь у бойових діях; керуються переважно бажанням отримати матер. винагороду, що істотно перевищує винагороду комбатантів; входять до особового складу збройних сил даної воюючої сторони; які не входять до особового складу збройних сил воюючої сторони у конфлікті й не послані ін. д-вами для виконання офіц. обов'язків як особи, що входять до їх збройних сил (останній критерій відрізняє Н. від військ. радників та інструкторів, посланих в ін. *державу* згідно з двосторонніми угодами для надання їй допомоги у створенні збройних сил, підготовці військ. кадрів, для допомоги в орг-ції та проведенні бойових дій). Н. вважаються також особи, які за вищенаведених умов завербовані, щоб брати участь у насильн. діях, спрямованих на повалення *уряду*, підрив конст. порядку чи тер. цілісності д-ви. Визначення Н. наведено у Дод. протоколі до Женев. конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнар. збройних конфліктів (1977) та Міжнар. конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців (1989). Вербування, використання, фінансування та навчання Н., так само як і найманство, вважаються міжнар. злочинами; Н. не мають права на статус комбатантів чи військовополонених. Необхідно розрізняти Н. і добровольців, які є — особами, що добровільно вступають до діючої армії однієї зі сторін конфлікту і, на відміну від Н., керуються передусім ідеол. та моральними критеріями, нац. почуттями, реліг. переконаннями; вони не шукають матер.

зиску для себе; в разі захоплення у полон добровольці користуються статусом військовополоненого.

Літ.: Репецький В. М., Лисик В. М. Міжнародне гуманітарне право. К., 2007. *О. Задорожній*

НАПОЛЕО́Н І, Наполеон Бонапарт (Napoleon Bonaparte; 15.08.1769, Аяччо, о. Корсика — 05.05.1821, о. Св. Олени) — полководець і держ.-політ. діяч. Навч. у коледжі Отена, військ. академії в Брієні; у 1784 закінчив Військ. школу в Парижі. У 1784–93 перебував на військ. службі на пд. Франції й на Корсиці; у 1793 провів успішний штурм Тулона, перетвореного контрреволюціонерами й брит. інтервентами на велику морську базу, за що дістав чин бригадного генерала. У ході італ. кампанії 1796–97 здобув низку блискучих перемог у Пн. Італії, забезпечивши підписання Кампоформійського мирного договору. У ході єгипет. кампанії 1798 захопив Александрію, дійшов до Каїра й домігся перетворення Єгипту на французький *протекторат*. У лют. 1799 здійснив похід до Сирії, але створення 2-ї антифранц. коаліції та політ. нестабільність у Франції змусили його повернутися на батьківщину. У 1798 став членом Нац. ін-ту наук та мистецтв, що в період Першої *республіки* й Першої *імперії* заміняв Франц. академію наук. Це було визнанням цінності наук. частини Єгипет. походу й матем. заслуг Н., зокрема розв'язання задачі про рівносторонні трикутники, яка отримала його ім'я. Після держ. заколоту 18 брюмера (09.11.1799) був проголошений 1-м консулом Франц. Республіки. 15.07.1801 уклав *конкордат* зі Св. Престолом, чим відновив у револ. Франції права катол. церкви, але поставив її діяльність під суворий урядовий контроль. У 1802 було скасовано відокремлення церкви від д-ви, але в цілому збережено свободу віросповідання, у 1806 відновлено христ. календар. Після перемог, досягнутих у ході 2-ї італ. кампанії, Н. добився укладення Люневільського мирного договору 1801, що залишав за Францією право втручатися у нім. справи, а після невдачі брит. морських атак на Булонь 26.03.1802 було укладено формальний мирний договір з Лондоном. Ці досягнення сприяли продовженню терміну консульства Н. спочатку на десять років, а з 1.08.1802 — проголошенню його довічним консулом з правом призначення спадкоємця. Н. цілковито змінив франц. держ. устрій, заклавши основи модерної д-ви. У лют. 1800 була здійснена адм. реформа, збережений і зміцнений поділ Франції на департаменти й введений новий поділ на округи, встановлено ін-т підзвітних урядові префектів департаментів і супрефектів округів. При префектах утворені ради префектур і ген. ради, члени яких призначалися урядом із запропонованих виборцями списків департаментських нотаблів (із середовища виборців обиралася $^{1}/_{10}$ частина осіб, які ставали комунальними нотаблями, а ті своєю чергою зі свого середовища обирали $^{1}/_{10}$ частину, тобто на всю Францію бл. 50 тис. — департаментських нотаблів, з яких і заміщувалися посади в радах департаментів). В округах при супрефектах створювалися окружні ради, комплектовані урядом на анал. засадах. До міст і селищ призначалися мери. Подібним чином у берез. 1800 було реформовано судову владу, а в лют. 1801, після невдалого роялістського замаху на диктатора, були створені особливі трибунали для розгляду справ виключної підсудності. Для зберігання золотого запасу й емісії паперових грошей був заснований держ. Франц. банк, керівник якого та його заступники призначалися урядом, а рішення ухвалювалися спільно з 15 членами правління з акціонерів, що мало гарантувати баланс між громад. й приват. інтересами. 28.05.1803 були ліквідовані паперові гроші: грошовою одиницею ставав срібний п'ятиграмовий франк, поділений на 100 сантимів. Для централізації збирання податків були створені Управління прямого оподаткування й Дирекція зведеного оподаткування для непрямих податків. Стабільне функціонування фін. системи було забезпечене шляхом створення протиставлених одне одному й у той же час співпрацюючих між собою держ. скарбниці та м-ва фінансів. Їхню діяльність перевіряла рахункова палата із сотні держ. службовців, яка контролювала держ. витрати, але не ухвалювала суджень щодо їхньої доцільності. Було створено систему середніх шкіл — ліцеїв та вищі навч. заклади — Нормальну й Політех. школи, які й донині залишаються престижними. Виходячи з переконання, що французам потрібна не так свобода, як рівність перед законом, зміцнення особистої влади Н. розглядав як гарантію збереження здобутків *революції*: громад. прав, прав власності на землю селян та тих, хто придбав під час революції експропрійовані у емігрантів і у церкви земельні ділянки. Забезпечити це мав Цив. кодекс (1804), який увійшов до історії як *Кодекс Наполеона* (з 1807). Далі, вже у період Імперії, з'явилися кодекси цив. й кримін. судівництва (1806), торг. права (1807), кримін. права (1810). Цив. кодекс допускав розлучення за простим бажанням подружжя, але розширював владу в родині чоловіка й батька, підпорядковуючи їй дружину і дітей. У кримін. сфері наполеонівське законодавство частково поверталося до доревол. часів, відновлюючи низку жорстоких покарань. Одночасно в країні було введено жорстку *цензуру*, закрито більшість друкованих видань, створені поліція і таємна служба. Для пожвавлення екон. розвитку, за сприяння уряду, 1801 було засновано т-во заохочення нац. пром-сті, було покращано шляхи сполучення. Ухвалений 1800 закон про охорону лісів не лише врятував франц. лісові масиви від остаточного знищення, а й став початком природоохоронного франц. законодавства. У лют. 1804 було викрито підтримуваний Великобританією роялістський заколот та страчено за вироком військ.-польового суду герцога Енгієнського — принца з дому Бурбонів, захопленого на нейтральній території і звинуваченого у зв'язках із заколотниками. Н. скористався цим для подальшого зміцнення своєї влади, й після пишної коронації в Парижі за участю Папи Римського Пія VII був проголошений імператором усіх французів. Після відновлення війни з Британією у трав. 1803 і повного розгрому франц. флоту в битві за контроль над Ла-Маншем при Трафальгарі 21.10.1805, Н. був змушений відмовитися від вторгнення на Брит. острови і перенести увагу на війну з Австрією. Завдавши поразки австрійцям при Ульмі (20.10.1805), захопивши Відень (13.11.1805) і розгромивши австр. та рос. війська при Аустерлиці (20.11.1805), він продиктував ганебні для Австрії умови Пресбурзького миру. Пруссія, після її розгрому в битвах при Єні й Ауерштедті (14.10.1806) та захоплення Берліна французами, мусила вийти з війни. Поразка Росії в битві при Фрідланді (14.06.1807) змусила уряд *Олександра І* укласти Тільзит. мирний договір 1807 й під час «зустрічі двох імператорів» у Ерфурті 27.09–14.10.1808 піти на створення франко-рос. союзу, спрямованого проти Великобританії. Проголошення континентальної блокади брит. товарів викликало невдоволення серед держав-сателітів Франції, а анексія Папської д-ви (1809) спровокувала загострення конфлікту з папством.

Невдалий іспан. похід 1808 сприяв розпорошенню сил Наполеона та витісненню французів із Португалії. Проте спроба Австрії відновити війну у квіт. 1809 завершилася повторним взяттям Відня і поразкою австрійців при Ваграмі 06.07.1809. За умовами миру, австр. принцеса ерцгерцогиня Марія-Луїза одружилася з Н., а коли в них народився син, він був офіц. визнаний римським королем. Намагання змусити Росію підпорядковуватися у своїй зовн. політиці франц. диктату призвели до вторгнення у Росію у черв. 1812. У битві під Бородіно 07.09.1812 росіянам вдалося зірвати військ. плани Н. Початок зими, неможливість забезпечення величезної армії на ворожій території та відмова росіян від пропозиції миру змусили Н. до відступу, під час якого французи зазнавали постійних атак рос. армії та партизанських з'єднань. У результаті з 600 тис. вояків лише 24 тис. змогли переправитися через р. Березіна. У «Битві народів» побл. Лейпціга 16–19.10.1813 франц. армія була остаточно розгромлена, а 31.03.1814 був захоплений Париж. Н. зрікся франц. престолу на користь свого сина. За рішенням союзників, Н. залишили імператорський титул і право мати двір, маленьку армію у складі 1000 вояків і флот, в управління віддано о. Ельба недалеко від узбережжя Італії. У лют. 1815 Н. здійснив спробу повернення до Франції, відому як «сто днів» (01.03.–22.06.1815), проте поразка при Ватерлоо (Бельгія, 18.06.1815) змусила його остаточно зректися франц. трону. Після здачі в полон англійцям він був відправлений на довічне заслання на о. Св. Олени в Атлант. океані біля африк. узбережжя. У військ.-політ. планах Н. певне місце займала Україна, причому він звернув увагу на укр. проблему, дотримуючись традиційної франц. політики на Сх. (підтримка планів П. і Г. *Орликів*, таємні контакти з К. Розумовським, виступи в 1795 у Конвенті на захист прав козац. нації). Політ. плани франц. імператора щодо України в період підготовки рос. кампанії 1811–12 передбачали відокремлення укр. земель від Росії та їх поділ на три частини: Правобер. Україна відходила до Великого Герцогства Варшавського (без Волині, яка була обіцяна Австрії за воєнну допомогу у війні проти Росії), у Лівобер. і Пд. Україні планувалося створити дві д-ви, «Наполеоніди» під протекторатом Франції (план був розроблений графами А.-М. Бланом де ля Нольтом д'Отерівом і Г. М. де Монгейяром). Одна з них мала існувати в межах Чернігівщини і Полтавщини, друга — у Пд. Україні в межах Катеринославщини, Донеччини, Херсонщини, Таврії і Криму. У той же час єдиним регіоном України, який захопила наполеонівська армія, стала Зх. Волинь (Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький і частина Дубненського повітів). Проте плани Н. передати українське Правобережжя Польщі, а Волинь — Австрії зумовили, в цілому, лояльне ставлення укр. шляхти, духовенства й міщанства до рос. влади в ході воєнної кампанії Наполеона у Росії та їхню помітну участь у антинаполеонівській боротьбі.

Літ.: Тарле Е. В. Наполеон. М., 1957; Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. 3-е изд. М., 1980; Вейдер Б. Блистательный Бонапарт. М., 1992; Боботов С. В. Наполеон Бонапарт — реформатор и законодатель. М., 1998; Johnson P. Napoleon: A life. London, 2002; Abbott J. Life of Napoleon Bonaparte, Whitefish. Mo, 2005; Кронин В. Наполеон. М., 2008; Наполеон Бонапарт: Путь к империи / Серия «Великие полководцы». М., 2011. *Р. Кривонос*

НАРАТИ́В ПОЛІТИ́ЧНИЙ — комплексний фрейм (див. *Фреймів теорія*), когнітивна структура, яка упорядковує людське уявлення про світ і про події в ньому. Найголовнішою характеристикою Н. п. є те, що він побудований на лінійному викладі серії подій, пов'язаних одна з одною. Наратив — це розповідь. Вона може вестися від першої, другої чи третьої особи. Досить часто худ. комунікація спирається на «недостовірного оповідача», як це має місце в детективі, коли виклад подій з точки зору тієї чи ін. особи не відповідає дійсності. Політики будують наративи про себе і про своїх опонентів. Вони змагаються за те, щоб переконати виборців у достовірності саме свого наративу, в якому вони обґрунтовують правильність і справедливість своїх дій. Саме вони повинні сприйматися рятівниками *нації* на відміну від супротивника, якого вони подають як такого, що намагається боротися винятково за свої *інтереси політичні*. Структура наративу відображає входження в *конфлікт* і розв'язання його, тому структурний аспект є важливим, оскільки так забезпечується серіальність, яка притаманна *культурі масовій*. Після 11.09.2001 військові (напр. спеціаліст у галузі інформ. безпеки Дж. Арквілла) навіть запропонували вести боротьбу з *тероризмом* завдяки наративам, гадаючи, що у такий спосіб можна відвернути увагу від бен Ладена як керівника, надавши такого значення якійсь ін. фігурі. Контроль за наративами в мережі — це контроль за світосприйняттям учасників цієї мережі. Поміняєвши наративи, можна не лише поміняти систему ментальності, а й типи дій, що продукує ця мережа. Масова свідомість, а саме її активації під зайняття конкр. позиції намагаються добитися всі протестні рухи, не живе у світі академ. чи абстракт. цінностей. Вона живе в різних наративах, що задають життєві ситуації під кутом зору «свій»/«чужий» чи «друг»/«ворог», а також у мобілізац. наративах, які фіксують ситуації в системі «образ» чи «поразок», наголошуючи на тому, «хто винний». Стабілізувальні наративи утримують ситуації в сусп-ві, а мобілізаційні, навпаки, штовхають її на трансформацію соціосистеми. Коли мобілізаційний наратив охоплює деякі сегменти сусп-ва, тільки тоді віртуальна і реальна дійсність можуть об'єднатися для проведення протестних дій у фіз. просторі. Віртуальна реальність може не лише підвищувати рівень агресивності, а й знижувати його, як це було, напр., у відомому епізоді часів «*Помаранчевої революції*», коли дівчата дарували квіти міліціонерам. У цьому випадку наратив «подарунок квітів» вступав у суперечність з наративом «розгін демонстрації». М. Росс, який одним з перших звернув увагу на роль наративів для неліт. сфер, надав йому таке визначення: «Наративи є поясненнями подій (великих і малих) у формі коротких оцінок з позиції здорового глузду, які часто мають вигляд спрощення». Н. п. активно використовують у міжнар. політиці. Напр., наративи «Росія старший брат/старша сестра» чи «Америка як суворий батько» є яскравими прикладами, які саме і використовуються тому, що дозволяють відповідні дії міждерж. рівня. Наратив не просто дозволяє, а навіть стимулює типи дій, які з нього випливають. Наративи також вивчають з точки зору походження того, як саме розвивалося людське мислення в протолітературних формах. Існує погляд на наративи як на засіб фіксації подій світової історії. У цьому сенсі наратив є найбільш універсальним когнітивним механізмом, виробленим людством за час своєї історії.

Літ.: Alker H. R. Rediscoveries and reformulations. Humanistic methodologies for international studies. Cambridge, 1996; The literary animal. Evolution and the nature of narrative. Evanston, 2005; Почепцов Г. Наратив як інструментарій: від літературознавства до боротьби з тероризмом // Політичний менеджмент. 2008. № 4. *Г. Почепцов*

НАРО́Д — спільнота громадян однієї країни, носій суверенітету та єдине джерело *влади* в *державі*. Н. є геополіт. терміном, на відміну від *нації*, що має етнополіт. зміст. Н., як і нація, — поліетн. феномен, однак поняття зосереджене не на етнічності, а на соціальності. У сучас. етнополіт. науці терміном «Н.» найчастіше позначають політ. вимір нації. Остання є політ. спільнотою, яка об'єднує всіх гр-н певної д-ви, незалежно від їх етн. походження, соціального, культ. статусу. Термін «Н.» з'явився як відповідь на спроби відмежування етн. чинника від політ. об'єднання гр-н у межах однієї д-ви. Дослідники сходяться на думці, що Н. — спільнота вищого, ніж нація, рівня, оскільки є комбінацією етн. та соціального чинників. Водночас термін «Н.» не має чітко визначеного, загальноприйнятого змісту. Спроби позначити ним наднаціональну спільноту, політ. націю наштовхуються на знижене розуміння терміна, яке усталилося з часів Рад. Союзу. Тоді терміном «Н.» позначали населення певної держ. одиниці, не вказуючи на наявність особливого зв'язку між індивідами, які його складають. Якщо під «Н.» розуміють сукупність гр-н д-ви, незалежно від етн. складу, то під «нацією» розуміють сукупність людей пов'язаних спільною нац. ідентичністю, мовою. З цього випливає, що належність до нації буде завжди значимішою для індивіда, ніж належність до деетнізованого Н. Водночас окремі дослідники переконані, що Н. — це метаетн. цілісність, що створює вищий, ніж нац., рівень інтеграції сусп-ва. Н. має не етн. навантаження, а держ.-правове, що випливає з його суверенності у д-ві. Народ є явищем соціального плану, в якому відображається мета — згуртування багатоетн. спільноти.

Однак на пострад. просторі досить компліковане формування політ. націй під назвою «Н.» з огляду на негат. досвід д-в під час перебування в складі Рад. Союзу. Наднаціональна імперія послуговувалася терміном «Н.» для позначення націй, що призвело до плутанини у термінах. Під час перших 10 років державотворення законодавці тенденційно продовжували ним користуватися. Лише згодом було подано тлумачення народу як політ. нації, до складу якої входять укр. нація, нац. меншини та всі етн. групи, що населяють країну. В преамбулі до Конституції України 1996 дано таке визначення Н.: «Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...» Отже, укр. д-ва в *Основному Законі* подається як результат самовизначення укр. народу, політ. нації. Проте після перемоги на презид. виборах В. *Ющенка* в Україні спостерігається, з одного боку, етнізація всього політ. процесу, з іншого — відхід від означення політ. нації терміном «Н.». Глава д-ви уникав його, щоразу звертаючись до гр-н України як до нації, а не до Н. Припускаємо, що широкий вжиток терміна «Н.» за рад. часів унеможливив використання його для означення політ. нації не лише в Україні, а й в ін. пострад. д-вах. Зокрема, Казахстан також відійшов від поняття «народ Казахстану», що поєднує всіх гр-н, які репрезентують чисельні етн. групи країни, зафіксованого у його Конституції 1995. У 2004 Президент Казахстану заявив про формування казахстанської нації як політ. спільноти, що інтегрує представників усіх національностей, які населяють країну. Таким чином, у Казахстані своєрідно відійшли від етн. терміна «казахська нація», винайшовши замінник дискредитованого терміна «Н.» у формі «казахстанська нація».

Літ.: Основи етнодержавознавства. К., 1997; Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / Римаренко Ю. І. [та ін.]. К. 2000; Вітман К. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми. К., 2007.

І. Кресіна, В. Явір

НАРО́ДНА ДЕМОКРА́ТІЯ — термін, який використовувався щодо означення групи країн, в яких було реалізовано програми зміни сусп. та госп. життя відповідно до вимог комуніст. ідеології після 2-ї світової війни за допомоги *СРСР*. Одночасно використовувались ін. назви — соціаліст. країни, сх. блок. Утворення цих д-в пов'язано з визволенням групи країн ЦСЄ військами Рад. Союзу від фаш. окупації. У подальшому за підтримки СРСР владу було передано комуніст. партіям цих країн без виборів і в них почали будувати *соціалізм* за зразком Рад. Союзу. Серед них: Нім. Дем. Республіка, Польс. Нар. Республіка, Чехосл. Соціаліст. Республіка, Угор. Нар. Республіка, Нар. Республіка Болгарія та Рум. Нар. Республіка. Відсутня одностайність серед дослідників щодо віднесення до числа країн Н. д., по-перше, Соціаліст. Федерат. Республіки Югославії та Албанії, які визволилися від фаш. окупації самостійно і зберігали значну незалежність від СРСР, по-друге, Монг. Нар. Республіки, Кит. Нар. Республіки, Кор. Нар.-Дем. Республіки, Соціаліст. Республіки В'єтнам, Лаос. Нар.-Дем. Республіки, Республіки Куба та Дем. Республіки Камбоджа. Політ. лад у країнах «народної демократії» офіц. трактувався як соціалізм або Н. д., також використовувався термін — реальний соціалізм. У своєму розвиткові ці країни були змушені повторювати зразки політ. устрою СРСР: на першому етапі — *диктатуру пролетаріату*, колективізацію, націоналізацію власності за умов запровадження керівної ролі комуніст./робітн. партій; у подальшому простежувався процес певної лібералізації сталін. і брежнєв. моделей соціалізму. Важливу роль у забезпеченні соціаліст. напряму розвитку цих країн відігравав примус. У 1956 було придушено виступ робітників у Познані (ПНР) та були введені війська країн Варш. договору для подавлення Угор. революції, у 1968 країни Варш. договору змушені були знов вводити війська для придушення «*Празької весни*», у груд. 1980 керівництво Польс. Нар. Республіки вимушене було запровадити *військ. стан* (1981–83) для зупинення масових протестних виступів населення на чолі з профоб'єднанням «*Солідарність*». Однак на всіх етапах спільним для цих країн була керівна роль комуніст./робітн. партії, планове господарство і реалізація засад соціальної справедливості. Падіння «*берлінського муру*» знаменувало собою крах моделі «Н. д.». Народи цих країн, внаслідок вибору своїх гр-н, обрали шлях розвитку за зразком лібер.-дем. країн у напрямі *НАТО* і *Європ. Союзу*.

А. Романюк

НАРО́ДНИЙ КАПІТАЛІ́ЗМ — теорія, що обґрунтовує трансформацію *капіталізму* у новий сусп. лад. Виникла в 40-х рр. 20 ст. і набула поширення в 50-ті рр. Теорія Н. к. розглядається як альтернатива олігархічному капіталізму. Засновники теорії Н. к.: амер. економіст М. Надлер, італ. економіст М. Сальвадорі, західнонім. економіст і держ. діяч Л. Ерхард. Теорія Н. к. сконцентрувала у собі ряд концепцій: «дифузії власності», «революції управлінців» і «революції у прибутках». Вони відображали деякі важливі тенденції розвитку сучас. капіталізму. Центр. місце в теорії Н. к. належить положенню про «дифузію власності», або «демократизацію капіталу». З розвитком капіталізму поступово змінюється структура капіталіст. власності. Якщо капіталізму доби вільної конкуренції була притаманна індивід. приватна власність, то сучас. капіталізму властива різноманітність форм власності: індивід., акціонерна, монополіст., державна. Провідною формою підприємств, а отже і форм власності, є акціонерна. Збільшення к-сті підприємств акціонерної форми, розповсюдження акцій серед населення розглядалося багатьма економістами як «дифузія» (розпорошення) власності. Висунувши тезу про «дифузію власності», А. Берлі, Дж. *Гелбрейт* та ін. економісти стверджували, що в умовах сучас. капіталізму відбувається безперервне зростання к-сті дрібних акціонерів, які почали значно впливати на діяльність корпорацій. Це було зумовлено тим, що останнім часом великі компанії форсували продаж частки акцій найбільш кваліфікованим робітникам і службовцям (напр., у США к-сть власників акцій за 1952–70 зросла з 6,5 млн до 30,9 млн, що становило бл. 15 % всього населення країни). Демократизація капіталу, на думку теоретиків Н. к., відбувається ще й тому, що будь-яке акціонерне т-во є достатньо дем. орг.-цією: акціонери беруть участь у щорічних зборах, заслуховують звіти правління, обирають новий склад правління і т. ін.

Важливою складовою теорії Н. к. є сформована Дж. Берхемом концепція про «управлінську революцію», яка потім знайшла свій розвиток у працях А. Берлі, Г. Мінса та ін. економістів і соціологів. Згідно з цією концепцією капіталісти є номінальними власниками, а вся повнота влади в акціонерних компаніях перейшла до найманих управлінців — менеджерів, які є «довіреними особами народу» і здійснюють керівництво в інтересах всього *суспільства*. Ця теорія теж відображує реальні процеси в розвитку капіталізму: відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, розмежування власності й управлін. діяльності. Водночас автори концепції «управлінської революції» ігнорують питання про характер власності. Капіталісти як власники підприємств наймають управлінців, які керують підприємствами в інтересах капіталістів, забезпечуючи їм макс. прибутки. А перехід контрольного пакету акцій до ін. власника майже завжди має наслідком заміну менеджерів. Складовим елементом теорії Н. к. є теорія «революції в доходах». Її прихильники стверджують, що в розвинутих капіталіст. країнах стався принциповий переворот у розподілі нац. доходу, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств і класів. Особливих зусиль для обґрунтування теорії «революції в доходах» доклав лауреат Нобел. премії С. Кузнець. У праці «Частка вищих за доходами груп у доході й заощадженнях» (1953) він навів дані про динаміку розподілу нац. доходу в 1919–48. За його підрахунками, питома вага доходів 1 % населення США (найвищої групи) становила у 1919–38 13 %, а в 1948 знизилася до 9 %. Питома вага доходів «верхніх» 5 % населення за цей період знизилась з 25 % до 18 %. Виходячи із цих показників, С. Кузнець зробив висновок про системат. зниження доходів вищих груп населення. Однак амер. економісти і соціологи доводили, що ці розрахунки зроблені лише на підставі заявлених доходів та не враховують нерозподілених прибутків, які використовуються на нагромадження, утворення різних фондів тощо. Серед найбільш відомих і успішних прикладів проведення політики «Н. к.» — Великобританія за часів прем'єрства М. *Тетчер*.

Літ.: Соскін О. Модель народного капіталізму і національні економічні інтереси України // Народна газета. 1999. № 8; Johnston E. America unlimited. New York, 1944; Berle A. The twentiethcentury capitalist Revolution, L., 1955; Berle A. The American economic republic. New York, [1963]; Nadler M. People's capitalism. New York, 1956; Funston G. K. America embraces a people's capitalism. New York, 1956; Salyadori M. The economics of freedom American capitalism today. London, [1959].

М. Степико, В. Степико

НАРО́ДНИЙ РУХ УКРАЇ́НИ (НРУ) — громад.-політ. рух, заснований у 1989 під назвою «Народний рух України за перебудову» за зразком аналог. рухів у ін. республіках *СРСР*. Виникнення НРУ відбивало зростання громад. активності населення УРСР в часи *«перебудови»*. Каталізатором цього процесу став нац. фактор, який сприяв мобілізації значної частини населення на боротьбу з монополією КПРС на *владу*. Ідея створення НРУ народилась у колах *інтелігенції* та була підтримана Спілкою письменників України восени 1988. Перший проект програми НРУ, надрукований у лют. 1989, не порушував питання про новий статус *УРСР* і навіть містив формальне визнання «керівної ролі» КПРС. Установчий з'їзд НРУ відбувся у верес. 1989. Головою Руху було обрано поета і громад. діяча І. Драча, головою секретаріату — правозахисника і члена Укр. гельсінкської спілки (УГС) М. Гориня. У прийнятій на з'їзді програмі не йшлося про незалежність України, але водночас з'явилася вимога перетворення СРСР на «союз дійсно суверенних держав» на основі нового союзного договору, що фактично означало підтримку ідеї перетворення союзної д-ви з федерації на конфедерацію. Крім того, зникло визнання «керівної ролі» компартії. На першому етапі своєї діяльності Рух об'єднав представників різних поглядів — від комуністів-реформаторів до членів УГС та ін. орг-цій, опозиційних КПРС та КПУ. У цілому діяльність УГС, а згодом — створеної на її базі Укр. респ. партії, відіграла значну роль у радикалізації Руху. Найбільш динамічне розширення соціальної бази Руху, у т. ч. й підтримка його робітництвом, відбувалося у зх. областях України, де вимагали незалежності України. Навпаки, на сх. і пд. України агітація на підтримку Руху наштовхувалася на значні труднощі, понад те, частина населення відвернулася від нього. Рух намагався розширити свою соціальну базу, піднісши гасло культ. відродження нац. меншин. Тим не менше, вплив його обмежувався прибл. чвертю електорату, переважно у зх. і центр. регіонах. На парлам. виборах у берез. 1990 Рух став ядром Дем. блоку України, який завоював чверть місць у парламенті УРСР і створив парлам. опозицію — Народну раду. При цьому у трьох зх. областях — Льв., Івано-Франківській та Терноп. Рух одержав повну перемогу і прийшов до влади, а компартія перейшла в опозицію. Протягом 1990 відбувався процес радикалізації Руху, що засвідчили його 2-гі Всеукр. збори (25–28.10.1990), коли з його назви зняли слова «за перебудову». Новими гаслами Руху стали незалежність України й усунення КПРС від влади. Участь членів КПРС у Русі була заборонена. Для некомуніст. партій було передбачене асоціативне членство. Протягом 1990–91 Рух досить ефективно поєднував парлам. та позапарлам. (*мітинги, демонстрації, бойкот*, голодування та ін.) методи боротьби. Його позиція впливала на представників націонал-комуніст. крила КПУ. Народна рада і комуніст. більшість 16.07.1990 спільно проголосували за *Декларацію про державний суверенітет України*, а 24.08.1991 — за *Акт проголошення незалежності України*.

У нових умовах націонал-комуністи на чолі з Л. *Кравчуком* вдало перехопили у Руха гасло «незалежної демократичної

України» і спромоглися зберегти свої позиції. На виборах *Президента України* дем. сили не змогли домовитися про єдиного кандидата (від Руху був висунутий В. *Чорновіл*) і ця роздрібненість сил сприяла перемозі Л. Кравчука. Після здобуття незалежності частина рухівців висловилася на підтримку Президента України Л. Кравчука, але більшість залишилася в *опозиції* до влади, яка майже вся складалася з кол. компартійної і рад. номенклатури. У груд. 1992 на 4-му з'їзді Руху його головою було обрано В. Чорновола. У лют. 1993 Мін-вом юстиції України НРУ був офіц. зареєстрований як політ. партія. У Руха-партії залишилися ті самі проблеми — мітинговість, прояви вождизму, бюрократизація структур, брак впливу у Сх. і Пд. Україні та серед нац. меншин, особливо серед найбільшої — російської. До парлам. виборів 1998 Рух перетворився на партію правоцентрист. спрямування, остаточно втратив роль інтегратора опозиц. сил і став лише однією, хоч і найбільш впливовою, партією дем. опозиції. На виборах 1998 він набрав лише 9,4 % голосів. Спробою оновити Рух та розширити його електоральну базу на сх. і пд. стало проведення групою на чолі з Ю. Костенком з'їзду на початку 1999 та обрання його головою Руху. Але результатом став розкол і подальше послаблення партії. Після загибелі в автокатастрофі В. Чорновола (1999) частиною Руху під проводом Ю. Костенка була утворена партія Укр. нар. рух (згодом перейменована на Укр. нар. партію), а НРУ невдовзі очолив кол. міністр закорд. справ Г. Удовенко. Програма НРУ 2001 проголосила його ідеологією нац. демократію у поєднанні з вартостями *консерватизму, лібералізму* та соціальної *демократії*. За всієї розмитості цієї платформи, вона тим не менше відбивала правоцентрист. спрямованість партії. Попри неодноразові заяви УНП і НРУ, їх возз'єднання не відбулося. Рух втратив свою впливовість серед сил правоцентрист. спрямування. Перед парлам. виборами 2002 Рух увійшов до виборчого блоку В. *Ющенка* «Наша Україна», що об'єднав партії правоцентрист. спрямування, отримавши у новому складі ВРУ 19 депут. мандатів. У 2003 новим головою НРУ було обрано екс-міністра закорд. справ Б. Тарасюка. На парлам. вибори 2006 і 2007 Рух знову йшов у складі блоку «Наша Україна», отримавши відповідно 10 і 6 мандатів. Рух пройшов шлях, подібний до ряду ін. східноєвроп. антикомуніст. рухів. Як широкий дем. фронт він відіграв центр. роль серед опозиц. сил кін. 1980-х — поч. 1990-х у здобутті незалежності України. Але, здійснивши цю істор. мету, Рух не зміг усунути комуніст. номенклатуру від влади, пережив ряд криз та розколів і перетворився на одну з невеликих правоцентрист. партій.

Літ.: Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. К., 1992; Гарань О. Убити дракона (З історії руху та нових партій України). К., 1993; Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса, 1997; Політичні партії в Україні: інформаційно-довідкове видання. К., 2005.

О. Гарань, О. Сидорчук

НАРО́ДНИЙ СУВЕРЕНІТЕ́Т — положення, згідно з яким *народ*, що виражає свою волю через *вибори, референдуми*, представн. органи тощо, є вищою *владою* та джерелом будь-якої влади у д-ві й володіє соціально-екон. і політ. засобами для реальної участі в управлінні справами суспільства і держави. Доктрина Н. с. виникла у 18 ст. на противагу середньовічній доктрині «божественного права», що передбачала носія суверенітету монарха, який отримав свою владу безпосередньо від бога. Натепер є загальноприйнятою не лише у дем. д-вах, але і в д-вах з тоталіт. формою правління, що апелюють для своєї легітимації до «волі народу». Народовладдя може закріплюватися: прямо — текст *конституцій* містить термін «народний суверенітет» (Італія, Іспанія, Греція, Франція, Україна) або образ народу-засновника, який заклав основи держ. ладу, визначив його мету і в подальшому залишає за собою право контролювати умови здійснення влади в країні (США, Німеччина, Японія); опосередковано — у формі концепції відповідальності д-ви перед сусп-вом чи участі народу в законод. діяльності через представн. ін-ти чи референдум. Н. с. пов'язаний із суттєвими конст. обмеженнями, зумовленими тим, що (1) необмежена влада народу може поставити під загрозу ін. конст. принципи і цінності; (2) політика підтримки більшістю може призвести до протиправних і руйнівних наслідків, якщо вона здійснюється на хвилі деструктивних сусп. настроїв. Конституція не лише уповноважує народ, а й обмежує його шляхом формальних обмежень і обмежень по суті. Формальні обмеження створюють перешкоди для спонтанних проявів народовладдя і полягають у тому, що думка політ. більшості отримує зобов'язувальну силу при дотриманні процедурних вимог. Такі вимоги можуть набувати форми виборів, референдуму (в т. ч. заборона проводити референдум з питань податків, бюджету та амністії — ст. 74 *Конституції України*), колект. ініціатив, діяльності політ. партій та груп інтересів, встановлення чітких правил внесення змін до Конституції. Обмеження на Н. с. накладаються також суд. гілкою влади. Незалежність суддів означає, що вони зобов'язані здійснювати правосуддя виключно у межах чинного законод. і не несуть політ. відповідальності за прийняті рішення, що не відповідають курсу політ. більшості. Обмеження накладають також міжнар. зобов'язання д-ви. Зовн. обмеження Н. с. ґрунтуються на тому, що навіть при вирішенні внутр. проблем народ і д-ва можуть використовувати владу лише з дотриманням положень міжнар. договорів, а також загальновизнаних норм міжнар. права. По суті Н. с. суверенітет обмежений *правами людини*, і перше не може реалізовуватися за рахунок другого. Конституція не передбачає можливості довільного порушення особистої свободи в інтересах здійснення Н. с., визнаючи за ними рівну цінність та взаємозалежність.

Літ.: Shinoda H. Re-examining sovereignty: from classical theory to the global age. Palgrave Macmillan, 2000; Левин И. Д. Суверенитет. СПб., 2003; Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації: зб. наук. пр. К., 2008. *О. Стойко*

НАРОДОВЛА́ДДЯ — приналежність усієї повноти сусп. *влади*, у т. ч. державної, *народу*; вільне здійснення цієї влади народом відповідно до його суверенної волі в інтересах як усього сусп-ва, так і кожної людини та гр-на. Н. в Україні здійснюється у двох формах: а) прямої (безпосередньої) *демократії*, коли народ виражає свою волю у визначених *Конституцією* і законами процесуальних нормах; б) представн. демократії, тобто через своїх представників, яких народ обирає до органів держ. влади та органів *місцевого самоврядування*. До ін-тів безпосередньої демократії, які забезпечують прийняття держ. рішення прямим волевиявленням народу, відносять: *референдум*; обговорення проектів норм. актів; участь у *виборах* органів держ. влади; заг. збори гр-н; звіти *депутатів* і викон. органів перед громадянами. Представн. демократія — засіб реалізації волі народу через обраних ним представників до органів влади. Механізм Н. ґрунтується на органічному поєднанні/взаємодії двох факторів: а) активної та цілеспрямованої діяльності органів влади щодо формування політики залучення гр-н до процесу прийняття рішень, її норм.-прав. забезпечення; б) готовності та здатності населення, ін-тів *громадянського сусп-ва* брати безпосередню участь у вирішенні держ. та місц. справ. Функції Н.: 1) Установча — участь народу у процесі формування органів держ. влади та місц. самовряд. Ця функція реалізовується через вибори та заг. збори за місцем проживання тощо. 2) Правотворча — прийняття, зміна або ж скасування безпосередньо народом Конституцій, законів та ін. норм.-прав. актів. Вона здійснюється через проведення всеукр. та місц. референдумів, народну правотворчу ініціативу, місц. ініціативи, заг. збори гр-н тощо. 3) Контрольна — інформування народу щодо здійснення делегованої влади, зясування реального ступеня довіри до органів держ. влади та органів місц. самовряд. Ця функція втілюється в життя шляхом референдумів, громад. слухань, розгляду звернень гр-н, відкликання депутатів, проведення заг. зборів гр-н за місцем проживання. 4) Охоронна — захист народом своєї влади, конст. ладу в цілому. Засобами реалізації цієї функції є як мирні форми безпосереднього народовладдя (референдуми, мітинги, демонстрації тощо), так і немирні (акції *громад. непокори*, голодування, пікетування, політ. страйки, протести, *повстання, революції*). 5) Консультативна — з'ясування органами держ. влади, місц. самовряд. *думки громад.* стосовно суспільнозначимих рішень, проблем, проектів. Осн. формами практ. здійснення цієї функції є всенародні та регіон. обговорення, консультант. референдуми, опитування громад. думки, громад. слухання тощо. Рівень Н. (реальний ступінь впливу процедур волевиявлення та здійснення волі народу на управління держ. та сусп. справами) є ключовим фактором визначення демократичності д-ви та сусп. в цілому.

Літ.: Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. К., 2001. *О. Бойко*

НА́СЕР (Nasseu) Гамаль Абдель (15.01.1918, Александрія — 28.09.1970, Каїр) — держ.-політ. та військ. діяч. Навч. на юрид. ф-ті Каїр. ун-ту (1936-37), закінчив Каїр. військ. академію (1938), коледж Ген. штабу (1948). 1938–41 — проходив військ. службу в Єгипті та Судані; 1941–45 — інструктор Каїр. військ. академії; у званні майора брав участь у першій арабо-ізраїл. війні 1948–49, був поранений; 1949 призначений викладачем Військ.-адм. училища; в 1951 в званні підполковника — коледжу Ген. штабу. Був фундатором орг-ції «Вільні офіцери», що 23.07.1952 здійснила успішний *військ. переворот*, який призвів до ліквідації *монархії* та проголошення Єгипту *республікою* (18.07.1953). У лип.–жовт. 1952 — міністр закорд. справ, 25–27.02–1954 і 14.11.1954–25.06.1956 — голова Ради керівництва революцією, 25.06.1956–28.09.1970 — *президент* Єгипту, водночас 18.04.1954–29.09.1962 і 19.06.1967–28.09.1970 — *прем'єр-міністр*. Узяв на себе відповідальність за поразку у війні з Ізраїлем 1967; 09.06.1967 подав у відставку з посади президента, але внаслідок масових *демонстрацій* 09–10.06.1967 відкликав заяву. Н. був харизматичним лідером, сильною та суперечливою особистістю, користувався незаперечним авторитетом та мав істотний вплив на Араб. Сх. Багато зробив для набуття араб. країнами рівноправного статусу в системі *міжнародних відносин*. У *внутрішній політиці* виступав за збереження диктатури Ради керівництва революцією протягом усього перехідного періоду; діяльність *партій політ.* в Єгипті була заборонена, запроваджена *цензура* (1953). Система прийняття рішень відзначалася високим рівнем централізації та замикалася особисто на президенті, який був стрижнем політ. структури Єгипту. Спроби створити масові прорежимні політ. орг-ції — Лігу звільнення (1953); Нац. союз (1957), Араб. соціаліст. союз (1962) — закінчувалися появою неефективних бюрокр. структур. Було взято курс на індустріалізацію країни, ліквідацію пережитків феодалізму в економіці. Проведено аграрну реформу, здійснило *націоналізацію* банків, страхових компаній, низки пром. компаній, зовн. торгівлі, торг. флоту; встановлено контроль над експортом бавовни; імпорт могли здійснювати лише держ. компанії чи компанії, в яких 25 % капіталу належало д-ві. Було проголошено соціаліст. шлях розвитку Єгипту («Хартія національних дій», 30.06.1962; «Програма 30 березня», 30.03.1968); підкреслювалося, що концепція *соціалізму* має відповідати конкр. єгип. умовам (збереження приватної власності, визнання ролі *релігії* в єгип. сусп-ві, неприйнятність класової боротьби та *диктатури пролетаріату* тощо), і тлумачилось як соціальна справедливість створення потужного держ. сектора, монополії д-ви у справі регулювання економіки і соціальної сфери. Н. вважав («Філософія революції», 1954), що Єгипет є центром трьох кіл: араб., афр. і мусульман. Гол. зовнішньополіт. зусилля були спрямовані на утвердження єгип. лідерства в араб. світі (див. *Панарабізм*), що передбачало позбавлення залежності від іноземних д-в; набуття Єгиптом центросилових параметрів (військових — створення сильної армії, оснащення її новітніми видами зброї; економічних — індустріалізація країни; прискорення екон. розвитку Єгипту) та наявність *ідеології*, яка здатна була згуртувати араб. світ навколо Каїру. Н. підписав угоду про виведення брит. військ із зони Суец. каналу (1954), націоналізував компанію Суец. каналу, що спричинило Суец. кризу та троїсту англ.-франц.-ізраїл. агресію (1956), активно протистояв спробам втягнути Єгипет у створені на Бл. та Серед. Сх. військ. блоки (1953–55); взяв курс на проведення політики позитивного *нейтралітету* і відмову від участі у військ. блоках; був одним із фундаторів *Руху неприєднання* (1961). Намагання компенсувати військ.-екон. слабкість Єгипту шляхом опори на один із глобальних центрів сили призвело до посилення залежності Каїру від *СРСР* у сфері забезпечення обороноздатності країни.

Ідеол. інструментом згуртування навколо Єгипту араб. країн став араб. *націоналізм*, який активно пропагував Н. Реалізація на практиці цієї ідеї — створення Об'єднаної Араб. Республіки у складі Єгипту та Сирії (1958–61) і спроба об'єднати Єгипет, Сирію та Ірак (1963) — закінчилася невдачею і засвідчила безперспективність такої політики в умовах збереження глибоких протиріч між араб. країнами. Радикалізм насерівського араб. націоналізму, що допускав можливість застосування сили в ім'я торжества ідеї, призвів до втручання Каїра в 1962 у громад. війну в Ємені й виникнення напруженості у відносинах з араб. д-вами з консерват. режимами (зокрема, Сауд. Аравією). Після 1967 Н. вважав необхідним об'єднання всіх араб. країн незалежно від їхніх політ. режимів з метою боротьби за ліквідацію наслідків арабо-ізраїл. війни 1967 та вирішення арабо-ізраїл. конфлікту. Єгипет припинив пропаганд. кампанію проти аравійських монархій, врегулював суперечки із Сауд. Аравією щодо єменської проблеми та вивів війська з цієї країни (12.06–30.11.1967). Крім того, Н. виступив посередником при врегулюванні конфліктів між ОВП та Ліваном (1969); ОВП та Йорданією (1970). Підходи Н. до Ізраїлю та до вирішення арабо-ізраїл. конфлікту характеризувалися певною амбівалентністю та суперечливістю, зокрема в серед. 1950-х він вважав, що є можливості для вирішення спірних питань з євр. д-вою шляхом переговорів; дав добро на контакти з міністром закорд. справ Ізраїлю М. Шаретом (осінь 1958); визнав резолюцію № 242 РБ ООН; в берез. 1968 заявив про готовність співпрацювати з місією Г. Яррінґа; закликав до мирного співіснування Ізраїлю та араб. країн (за умови звільнення Ізраїлем усіх окупованих у 1967 араб. територій); прийняв «план Роджерса» (1970). При цьому Н. спровокував «шестиденну» арабо-ізраїл. війну 1967, заперечував можливість проведення прямих переговорів з Ізраїлем; був одним із ініціаторів прийняття на Хартумському самміті араб. д-в (29.08.–01.09.1967) формули, яка мала визначати політику арабів щодо Ізраїлю («ні» миру; «ні» переговорам; «ні» визнанню). У багатьох виступах наголошував, що «взяте силою, може бути повернуто лише силою», що не задовольниться «ліквідацією наслідків *агресії* 1967» (тобто ізраїл. звільненням окупованих в 1967 територій), а продовжуватиме боротьбу за «ліквідацію наслідків агресії 1948»; у 1969–70 проводив «війну на виснаження» з Ізраїлем.

Літ.: Shimoni Y. Political Dictionary of the Arab World. New York; London, 1987; Юрченко В. П. Египет: проблемы национальной безопасности. М., 2003. *Ю. Скороход*

НАСИ́ЛЬСТВО ПОЛІТИ́ЧНЕ — заходи фізичного та/або психол. примусу, здійснювані *суб’єктом політичним* задля завоювання, утримання і використання держ. *влади*, досягнення політ. панування, управління соціально-політ. процесом. Інструментами Н. п. є або спеціально створювані бойові загони, або офіц. силові структури (*збройні сили*, спецслужби, поліція, внутр. війська). Осн. функція Н. п. — придушення активності політ. конкурентів і навіть усунення їх з політ. арени. Н. п. за природою є антиподом *демократії*, засобом задоволення егоїст. *інтересів політ.* суб’єктів, що вдаються до нього. Н. п. з боку народу може здійснюватися у формі погроз на адресу влади, стихійних розправ над її представниками, захоплень адм. будівель, блокуванні шляхів сполучення тощо. Владні органи, використовуючи Н. п., вдаються до ухвалення дискримінаційних указів і постанов, введення *надзвичайного стану* в окремому регіоні чи у всій країні, притягнення до кримін. та ін. відповідальності через політ. переконання, переслідування і заборони тієї чи ін. політ. сили, репресій, посилюють або вводять *цензуру*, обмежують свободи політ. Н. п. часто здійснюється із застосуванням військ. сили і зброї або у вигляді погроз щодо її застосування, щоб змусити протилежну сторону піти на поступки чи повністю задовольнити інтереси сторони, яка почала застосовувати насилля. До збройних методів Н. п. належать військ. акції, терорист. акти, придушення *демонстрацій* за допомогою регулярних військ. У випадку ескалації Н. п. з боку обох або однієї із сторін політ. протистояння воно може перерости у *військовий переворот*, *революцію* або *громадянську війну*. *Г. Зеленько*

НА́СТРОЇ ПОЛІТИ́ЧНІ — один з проявів *психології політичної*, ситуативний фактор *політики*, який являє собою реакцію людей на політ. явища та процеси, на заг. ситуацію у країні, регіоні або світі загалом. Н. п. притаманна висока ступінь мінливості залежно від зміни ситуації. Навпаки, тривала тяглість однієї і тієї ж ситуації в політиці не лише обумовлює одні й ті самі Н. п. та їх стійкість, а й може посилювати їх інтенсивність, поширювати їх у *суспільстві*, формувати емоційно-оцінні та стереотипні поведінкові реакції на політ. дійсність. Зміна політ. становища зазвичай призводить або до згасання та зникнення політ. настроїв, що склалися раніше, або до формування нових настроїв, більш-менш адекватних новим обставинам. Н. п. формуються не лише під впливом окремої події в політ. житті, а й як реакція людей на серію подій (часто суперечливих), на політ. процеси загалом, на зміни у політиці, на поведінку акторів політичних. Н. п. також можуть виникати як передчуття змін у політиці або громад. житті загалом або як психол. потреба в очікуванні таких змін. Н. п. не є хаотичними, невпорядкованими. Вони завжди мають певну логіку. Змістоутворювальними елементами їх є, з одного боку, соціальні, в т. ч. політ., інтереси людей, що мають те чи ін. відношення до політики, з іншого — те значення, яке надають політ. подіям окремі люди або соціальні групи чи *нації* у певній ситуації. Н. п. концентруються навколо проблем внутр. та зовн. політики д-ви, влади, взаємостосунків *партій політичних* і *громад. організацій та рухів* та ін. *суб’єктів політики*. На їх основі іноді виникають політ. течії, які намагаються аранжирувати їх концептуально та надавати їм певної ідейно-політ. спрямованості. За суб’єктним критерієм можна виділити Н. п. окремих індивідів, окремих груп (в т. ч. — політ. лідерів), масові. За своїм змістом названі різновиди можуть не співпадати. Часто спостерігається різниця між настроями політ. лідерів та масовими настроями. Врахування масових Н. п. є однією з осн. характеристик дем. управління сусп-вом.

Літ.: Jung G. The Collected Works. V. 7. New York, 1964; Головаха Є., Паніна Н. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Укр. сусп-во: десять років незалежності. К., 2001. *О. Рафальський*

НАТО, Організація Північноатлант. Договору (NATO, North Atlantic Treaty Organization) — міжнар. політ.-військ. орг-ція, заснована згідно безстрокового Вашингтонського договору 04.04.1949 з метою колект. оборони, як визначено у ст. 51 Статуту *ООН*. За ст. 10 договору Альянс залишається відкритим для майбутнього вступу ін. європ. д-в, що готові дотримуватися його принципів та сприяти безпеці Північноатлант. регіону. 18.02.1952 до 12-ти первісних членів Альянсу (США, Канада, Бельгія, Британія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія і Франція) приєдналися Туреччина і Греція; 09.05.1955 — ФРН; 30.05.1982 — Іспанія; 12.03.1999 — Польща, Чехія й Угорщина; 29.03.2004 — Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Болгарія, Румунія і Словенія; 01.4.2009 — Албанія і Хорватія. Після закінчення *«холодної війни»* НАТО розпочало масштабні перетворення й трансформацію своєї зовн. та внутр. структури, створила нові параметри розширеного діалогу з державами-сусідами, зробивши їх своїми партнерами. У прагненні гарантувати новий клімат безпеки на континенті, поступово перетворюючи шляхом діалогу та конструктивною співпрацею своїх кол. опонентів на союзників і прихильників, Орг-ція почала активно формувати нові внутр. і зовн. ін-ти для співробітництва з країнами-партнерами, розробила у серед. 90-х рр. 20 ст. нову концепцію стратегії щодо країн-сусідів, виробила сучасну стратегію обороноздатності Альянсу, розробила програму «Партнерство заради миру» (ПЗМ), вивела на новий рівень відносини і сформувала відповідні органи співпраці з ключовими країнами в структурі безпеки континенту: Україною та Росією. Продовжуючи процес трансформації, НАТО створила нову структуру — *Раду Євроатлантичного Партнерства*, яка діє як форум для проведення консультацій та діалогу з країнами-партнерами євроатлант. регіону, що допомагає обом сторонам дійти згоди та розуміння з багатьох важливих питань, які стосуються безпеки та стабільності в Європі.

У 1994 Альянсом розроблена і втілена у життя програма практ. консультацій та співпраці «Партнерство заради миру», до якої увійшло 27 країн-учасниць; на зустрічі на найвищому рівні 10–11.01.1994 у Брюсселі глави держав і урядів країн-членів Альянсу запросили приєднатися до Програми партнерів північноатлант. співробітництва, а також д-ви НБСЄ (*ОБСЄ*), які хотіли б узяти участь у цій програмі. Для більш ефективної діяльності та функціонування, НАТО у своєму складі передбачила дві структури: Цивільну і Військову. До структури НАТО загалом входять: представники урядів країн, військ. представники країн НАТО, К-т оборонного планування, Північноатлант. рада, яка наділена реальною політ. владою і повноваженнями приймати рішення, Група ядерного планування, 36 підпорядкованих їм к-тів, Ген. секретар НАТО, Міжнародний секретаріат. Власне військ. структура Орг-ції складається з Військ. к-ту, Міжнар. військ. штабу, Верховних командувань НАТО об'єднаними ЗС НАТО в Європі та Атлантиці й Регіон. група планування Канада — США. На поч. 21 ст. Альянс зосереджує свою роботу на посиленні стратегії зміцнення Європ. структури безпеки та оборони в межах Орг-ції та розвиткові співробітництва між НАТО і *Європейським Союзом*, потреба в яких виникла після того, як останній вирішив розвивати власну оперативну роль у врегулюванні кризових ситуацій та діяльності з підтримання миру. У продовження своєї концепції покращання і вирівнювання клімату безпеки у Європі Альянс продовжує вести конструктивний діалог із країнами-партнерами Орг-ції — Грузією, Македонією (що відбувають Інтенсифікований діалог із Альянсом) та Україною, яка вийшла на рівень річного Цільового плану дій і на Бухарест. саміті НАТО 02–04.04.2008 отримала запевнення про перспективне членство в Альянсі. Загалом відносини України з НАТО розвиваються у двосторонньому форматі «28+1» згідно з Хартією про особливе партнерство від 09.07.1997, а також на багатосторонній основі в рамках РЄАП та річного плану. Важливими елементами особливого партнерства є регулярний огляд співробітництва та політ. консультації, що здійснюються в рамках засідань Комісії Україна–НАТО (КУН) на рівні глав держав і урядів, міністрів закорд. справ і оборони, послів, а також засідань Військ. к-ту Україна–НАТО, двосторонніх заходів Україна–НАТО з ін. к-тами і структурами Альянсу. Практичне співробітництво розвивається у багатьох сферах, у т. ч. таких як військова, військово-технічна, здійснення воєнної реформи, планування при надзвичайних ситуаціях цив. характеру, наука і технології, економіка, екологія тощо. Лише протягом 1994–2002 представники Збройних сил України взяли участь у більш як 100 спільних військ. навчаннях в рамках ПЗМ, частина з яких була проведена на тер. України, в т. ч. у Яворівському навч. центрі; важливою складовою військ. співробітництва є участь у миротворчих операціях під егідою НАТО, зокрема в операції сил НАТО у Косово (КФОР), де перебуває укр.-польс. батальйон, що пройшов підготовку та повну сертифікацію за стандартами НАТО.

Літ.: Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки. К., 2002; Clausson M. I. NATO: Status, Relations, and Decision-making. New York, 2007; Lawrence S. Kaplan, Morris Honick. NATO 1948: The Birth of the Transatlantic Alliance. Lanham, MD, 2007.

В. Матвієнко

НАЦИ́ЗМ (див. *Націонал-соціалізм*).

НАЦІ́Й ТЕО́РІЇ (від лат. natio — народ, плем'я) — наук. теорії щодо походження та розвитку феномену *на́ції*. Перші інтерпретації явища «нація» прив'язувалися до родової спільноти, з такими її спільними ознаками, як єдине походження; зрозуміла для усіх членів спільноти мова; зосередження на визначеній території, у межах якої відбувається взаємодія між ними; культ.-інформ. поле з кодами і символами, які читаються всіма, що забезпечує сусп. порозуміння. Власне, йдеться про природну, не агреговану, визначену системою об'єкт. обставин, з якими людина стикається від дня свого народження і які впродовж певного часу (все життя, його частину) детермінують її дії та вчинки, сутність явища.

Звичайно у часовому просторі ця система трансформується, вона видозмінюється також під тиском волі, знань і цілепокладання людини від покоління до покоління (зазвичай мета визначається лідерами спільноти, чи то політичними (див. *Лідерство політичне*), чи то соціальними, чи то інтелектуальними з вагомим інформ.-культурницьким та знаннєвим багажем). Нині дія останніх чинників є визначальною у наповненні сутності спільноти людей, їхніх дій, вчинків та характеру стосунків між ними. Оскільки все людство не може бути однорідним і воно поділене на групи, котрі розміщуються зазвичай у певних геогр. та ландшафтних межах, то з'являються різні підходи до використання та інтерпретації терміна «нація». Ці підходи кладуться в основу теор. осмислення нації. Найбільш поширеними є два підходи: 1) той, що базується на даності певних маркерів — він отримав назву примордіалістський (звідси примордіалістська теорія нації); 2) той, що зв'язує появу націй з процесом модернізації, у більш вузькому розумінні цього терміна — з індустріалізацією. У наш час на авансцену політ. життя виходить третя, конструктивістська, теорія нації. Перша теорія сформувалася на основі досвіду утворення тер.-політ. об'єднань (д-в) у країнах Зх. Європи за умов, коли держ. кордони у своїй більшості співпадали з етн. межами і етн. чинник відігравав системоутворювальну роль у вибудовуванні нації. Визначальними маркерами у цьому випадку були етнокульт. (соціокульт.) — територія, мова, культура, етн. характеристики, менталітет. Тривалий час ця теорія переважала у філос., політол. та соціол. думці; вона поширена і нині, набувши назви «етнонація». Ключовими моментами у віднесенні тієї чи ін. спільноти людей до етнонації залишаються спільні етн. походження, культура, мова, сама ж етнонація виростає з народності, а для перспектив її існування надзвичайно важливими є етн. *ідентичність* і насамперед етн. самосвідомість. Етнонація, згідно з цією теорією, є вищою формою існування етносу (див. *Етносу теорії*) і поряд з ін. такими ж може входити до більших системних утворень (етнополіт. організмів — держав). Прикладом такої ситуації був кол. Рад. Союз, на тер. якого налічувалося кілька етнонацій, як, до речі, і на тер. нинішньої Росії. Суть другої теорії визначається роллю *націоналізму* у націо- та державотворчих процесах. За Е. *Геллнером* націоналізм, є продуктом індустр. сусп-ва, оскільки необхідними факторами його виникнення є високий рівень розвитку культури, її доступність широким масам населення (а це певною мірою призводить до культ. одноманітності), активний екон. розвиток, що стимулює соціальну мобільність й породжує культ. стандартизацію. Це означає, що для того, щоб постала нація, необхідне поширення єдиної мови, єдиної освітньої системи зі спільною версією істор. минулого, уніфікованих ціннісних принципів, і зазвичай спільної *релігії*. У цій теорії нація виступає як співгромадянство (найпоширеніший термін — «політична нація»), для якої, крім названих вище чинників, великої ваги набирають такі фактори, як суверенізація та спільна політ. воля до спільної діяльності впродовж тривалого часу — одні з гол. атрибутів д-ви. Новітні, конструктивістські, інтерпретації націоналізму формують підстави для трактування націй як «уявлених спільнот». Згідно з конструктивізмом, нація виступає як певний соціальний конструкт, члени якого, не знаючи один одного особисто, все ж таки розглядають себе як спільність з єдиною долею і на цій основі вибудовують своє майбутнє. Важливо, що у цьому конструкті взаємодіють люди, які мають різну уяву про свою етнічність. Власне, таку ситуацію з певною метою можуть використовувати політ., етн. й адм. лідери. Приклади вольового конструювання націй знаходимо в історії кол. Рад. Союзу: аварська нація була створена із кількох десятків етн. спільнот, нації утворювали і в Серед. Азії в результаті нац.-тер. розмежування території, що мала назву Туркестан.

В історії та сучасності в основі творення націй знаходиться націоналізм, який найбільш поширений у двох формах — той, що базується на етн. якісних і кількісних маркерах, і той, сутність якого визначається політ. чинниками (політ. волею). Звідси — два підходи, дві найпоширеніші *нації теорії* й два терміни: етнонація (з прагненнями до державності й самовизначення) та політ. нація (з її індустріально-модернізац. та конструктивіст. інтерпретаціями). Усвідомлення такої ситуації важливе для розуміння змісту понять, які вкладаються у термін «нація» як у наук. дослідженнях, так і у публ. використанні. У сучас. зх. практиках націями називають державницькі утворення (співгромадянства), у рад. і пострад. традиції найчастіше нація — це етносоціальна спільнота (росіяни, татари, башкири у Рос. Федерації; українці в Україні). Основним маркером, у першому випадку, виступає етн. ідентичність, у другому — громадян. ідентичність (див. *Національна ідентичність*). Останні у нинішньому рухливому світі дедалі більше стають багатокультурними, багатоетнічними. У контексті наук. теорій та аналітико-політол. інтерпретацій термін «українська нація» вживається у двох значеннях — етнонація і політ. нація *(нація-держава)*. Формування укр. нації у її етн. вимірі пов'язується зі становленням козацтва та процесом нац.-визвольної боротьби (16–17 ст.); згодом на її становлення визначальний вплив мало «нац.-культ. відродження» (18 ст.), що сприяло формуванню укр. нац. свідомості у середовищі освіченої російськомовної еліти Малоросії, яка відмежовувала себе від рос. нації; у 1-й пол. 19 ст. до цього процесу долучилася інтелігенція Галичини, що відмовилася стати частиною польс. нації. Ці тенденції посилилися наприкін. 10-х та у 20-х рр. 20 ст. з окресленим прагненням вибудування своєї власної д-ви (УНР). Після отримання Україною незалежності (1991) інтесифікувалися процеси формування укр. етнонації (консолідація українців, трансформування етн. самосвідомості у *свідомість національну*, вибудовування укр. державності). Оскільки в Україні мешкають гр-ни не лише укр. етн. походження, а й представники ін. етн. спільнот, то об'єктивною закономірністю її етнонац. розвитку стало творення укр. політ. нації. Поєднання ідей етн. та громадян. нації знайшло своє закріплення у *Конституції України* (1996), де етнонім «український *народ*» став одночасно і політонімом. В Основному Законі проголошено, що Конституція приймається від імені «українського народу — громадян України всіх національностей», а звідси етн. спільноти стають складовою частиною укр. громадян. (політ.) нації й загальнонац. ідентичність визначається *громадянством*. Осн. структуроутворним компонентом укр. політ. нації є українці (укр. етнонація).

Літ.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізм. К., 1999; Ґелнер Е. Нації та націоналізм / Пер. з англ. К., 2003; Україна: політична історія. XX — початок XXI століття. К., 2007.

В. Євтух

НАЦІОБУДІВНИ́ЦТВО — сукупність заходів, спрямованих на формування у населення, яке мешкає у певних політ.-тер. межах, спільної *національної ідентичності*. Явище Н. набуло всесвітнього розмаху від кінця Нового часу під впливом сусп. модернізації та утворення бурж. д-в. Суб'єктом Н. зазвичай виступають *держава* та її інституції, політ., госп., дух. *еліта* народу, *партії політичні*, громад., творчі об'єднання та асоціації, церква. Об'єктом Н. може бути як моноетн., так і багатоетн. (з територіально компактними або дисперсно розселеними етн. спільнотами) населення. У першому випадку результатом Н. є моноетн. *нація*, у другому — поліетн. Етнодемогр. складом населення великою мірою визначається і стратегія Н. Воно може здійснюватися шляхом або *політизації етнічності*, або етнізації *політики*. У першому випадку певна етн. спільнота активізує свою *політичну діяльність* і виступає з вимогою утворення власної д-ви, послідовно трансформуючись з етн. групи в *націю* і, нарешті, в *націю-державу*. У другому випадку група-ядро утворює д-ву на території проживання різних етн. спільнот, представники яких стають держ. підданими. Нова нація ґрунтується або на основі групи-ядра, або на основі поліетнічності. В обох випадках вирішальною ознакою нац. ідентичності є спільне *громадянство* населення д-ви. Н. шляхом політизації етнічності більшою мірою притаманне європ. континенту. Для країн Нового світу, для кол. колоній більш притаманна етнізація політики. Утім у чистому вигляді ні перший, ні другий варіант Н. не зустрічаються. У випадку політизації етнічності найбільша і найактивніша спільнота не обмежується власним нац.-держ. оформленням, втягує у цей процес ін. етн. спільноти, інколи пропонуючи їм (з успіхом або без нього) розчинитися у собі і навіть підштовхуючи до цього. З іншого боку, етнізація політики не може відбутися від політизації спочатку якоїсь однієї, найактивнішої спільноти, яка факт. стає ядром, навколо якого відбувається Н. Д-ва як суб'єкт Н. здійснює його як один з напрямів своєї етнополітики й узгоджує останню з ін. напрямами політики — правовою, економічною, *соціальною, зовнішньою, мовною* тощо. У процесі їх здійснення націотворча функція д-ви полягає насамперед у заохоченні всередині країни товарообміну, яким формується нац. ринок. Паралельно д-вою політизується питання захисту нац. екон. інтересів з допомогою або протекціонізму нац. ринку, або його інкорпорації у міждерж. екон. об'єднання. Важлива функція д-ви — створення на своїй території єдиного правового поля, юрид. уніфікація міжособових і міжгрупових відносин, єдине правове унормування *політ. процесу*, політ. і владної систем, уніфікація діловодства і судочинства. В освітній і культ. політиці д-ва зазвичай прагне досягнення одномовності населення або створення умов для спілкування між носіями різних мов. Д-ва сприяє поширенню спільних норм політ., ділової, побутової культури та етики, підтримує ті сфери життя, де діють позаекономічні чинники Н. — л-ру, мистецтво, спорт та ін. Інституції д-ви доносять до населення зміст спільних інтересів, мети і завдань і тим самим формують у нього почуття громадян.

солідарності, сприяють його переростанню у «ми-почуття», на ґрунті якого нова нація відокремлює себе від «вони», тобто від ін. нац. утворень. У результаті риси *нац. ідентичності* виконують функцію засобу розпізнавання представниками нації як один одного, так і представників ін. націй.

Процес Н. різко прискорюється в умовах, коли нац. державність здобувається збройним шляхом. Уявлення про спільного ворога і спільну небезпеку зміцнює нац. солідарність. Таку саму роль відіграє й екон. війна, подолання екон. блокади, опір екон. і політ. тиску ззовні. Проте труднощі й біди, спричинені війною або екон. блокадою, несуть у собі великі ризики, оскільки можуть стати нездоланним випробуванням для молодої нації і у випадку її морально-психол. розгубленості призвести до її дезінтеграції. Процеси Н. у світі ще не завершилися. Особливо активно відбувається процес утворення нових націй на Афр. та Азіат. континентах. У зв'язку з тим, що процесами Н. охоплені здебільшого поліетн. соціуми, виникнення нових націй посилює тенденцію до зменшення числа етн. спільнот на Землі. В Україні Н. характеризується поєднанням в ньому двох тенденцій. З одного боку, завершується процес консолідації укр. моноетн. нації (державотворчого титульного етносу). З іншого боку, утворилися умови для консолідації представників усіх етн. спільнот України у поліетн. націю, об'єднану спільним громадянством.

Літ.: Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении. К., 1993; Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи. К., 2004; Ethnicity and Nation-Building. Beverly Hills, 1974; Seton-Watson H. Nations and States. London, 1977; «Nation and State» in Europe. London, 1980.

О. Майборода

НАЦІОКРА́ТІЯ — альтернат. традиц. сусп.-політ. доктринам (*лібералізму*, *соціалізму*, *марксизму*, більшовизму, *фашизму* тощо) концепція держ. режиму. Творцем Н. вважається полк. М. *Сціборський*, один із лідерів Проводу *ОУН*, автор праці «Націократія» (1935). У ній М. Сціборський найповніше визначив фундам. основи Н. Він виходив із того, що встановленню Н. передують нац. *революція* та встановлення влади нац. диктатури, «панування нації у власній д-ві, що здійснюється владою усіх соціально-корисних верств, об'єднаних — відповідно до їхньої сусп.-продукційної функції — у представн. органах держ. управління». Рушійною силою революції мало бути селянство, гасла приват. власності на землю та заг. солідарності всіх свідомих сил України. Опорою політ. режиму мала стати револ. націоналіст. орг-ція, яка б виконувала диктаторські функції. Після певного періоду диктатури та стабілізації нац. державності в Україні має встановитися респ. лад. Законод. владу матиме Держ. рада, очолюватиме д-ву Голова — вождь *нації*. Д-ва трактується націократами як найоптимальніша форма існування нації. «Тільки через власну д-ву нація стає творчим чинником історії й повноправним господарем своєї власної долі. Без цього нація завжди і неминуче стає предметом поневолення й визиску ін. держ. націй». *Партії політичні* стануть непотрібними. Функції політ. керівництва виконуватиме ОУН, що буде загальнонац. рухом. Осн. засадами виступають: нац. солідарність (надкласовість та антипартійність); авторитарність (особиста відповідальність керівників усіх рівнів за свої дії); якісна сусп. ієрархія та дисципліна; самоорганізація і самоврядність. Найбільш послідовним ідейно-ціннісним опонентом Н. виступає *демократія*, для якої основною сусп. цінністю постає людина, а джерелом влади — *народ*. Для націократів як у першій, так і у другій ролі виступає *нація*. Права нації переважають права окремих осіб, адже права окремих людей можуть бути гальмівним чинником загальнонац. прогресу. У сучас. Україні є ряд громад.-політ. орг-цій, які вважають себе прихильниками націократичного держ. режиму.

М. Обушний, Н. Сіданіч

НАЦІОНА́Л-БІЛЬШОВИ́ЗМ — філос.-політ. концепція, яка виникла практично одночасно (поч. 20-х рр. 20 ст.) у Німеччині та серед рос. еміграції і ставила за мету осмислення наслідків більшовицького перевороту в контексті нац.-держ. буд-ва на основі соціаліст. ідеї. У Веймар. Німеччині родоначальниками Н.-б. виступили лідери комуніст. руху Гамбурга — Гайнріх Лауфенберг і Фріц Вольфгайм, а також соціал-демократ Ернст Нікіш, які вважали пролетарський рос.-нім. союз основою для формування нової світової «пролетарської нації», покликаної виступити проти бурж. *націй*. Оскільки ці ідеї не набули підтримки серед нім. «лівих», Н.-б. в Європі став рухом малих груп і яскравих особистостей, що робило його досить суперечливим. Після приходу А. *Гітлера* до влади частина нім. націонал-більшовиків стала співпрацювати з нацист. режимом, а частина пішла в підпілля, поповнюючи лави Опору. Ідеологія рос. Н.-б. (Н. Устрялов і його послідовники, що публікувалися в журн. «Смена вех») була сформована тією частиною рос. еміграції, яка прагнула не лише зрозуміти і пояснити перемогу більшовиків, а й відшукати в новій соціально-політ. моделі позит. риси, які стануть базисом для відродження «Великої Росії». При цьому найбільші симпатії у рос. націонал-більшовиків викликав процес нац.-держ. буд-ва, який, незважаючи на задекларований принцип «рівності всіх народів» і можливостей вибору для кожної нації своєї дороги розвитку, привів майже всі регіони кол. Рос. імперії (виключаючи Прибалтику, Польщу і Фінляндію) до утворення *СРСР* з домінуванням рос. нац. ідеї. І хоча рад. *пропаганда* всіляко заперечувала «великодержавний націоналізм» (див. *Шовінізм*), проте окремі його прояви можна було побачити в придушенні груз. і укр. нац. рухів, політиці депортації цілих народів у 1941–44, формуванні пафосної нац.-патріот. концепції періоду 2-ї світової війни та ін.

Сучас. Н.-б. набув найбільшого поширення у Росії в особі Націонал-більшов. партії (НБП), утвореної в 1994 письменником Е. Лімоновим (тому його прибічників також називають «лімоновцями») та основоположником неоєвразійства А. Дугіним. У 2007 діяльність НБП визнана екстреміст. і заборонена на тер. Росії. Ідейна платформа рос. націонал-більшовиків (нацболів) базується на принципах нац. відродження Росії як великої д-ви (див. *Великодержавність*), заснованої на ідеях соціальної справедливості. Радикальні націоналіст. вислови (напр. гасло партії: «Росія — все! Інше — ніщо!») наближає рос. націонал-більшовиків до неофашизму. НБП має свої відділення на тер. Білорусі, України, Казахстану, Киргизії, Придністров'я. Тісні зв'язки з рос. нацболами підтримує націонал-більшов. партія Ізраїлю і Європ. націонал-комунітарна партія. У 2006 з НБП вийшла частина радик. націонал-більшовиків, незадоволених «ліберальною» політикою Лімонова стосовно «помаранчевих» сил на пострад. просторі. Вони заснували Націонал-більшов. фронт (НБФ), який юрид. є складовою частиною Євраз. спілки молоді, відомої своєю антиукр. діяльністю. Гол. завдання НБФ — відродження Росії як Євраз. соціаліст. *імперії*. Націонал-більшов. партія України — незареєстрована громад.-політ. група, яка виступає за соціально-політ. перетворення шляхом ліквідації капіталіст. ладу й побудови *соціалізму*, вимагає надання рос. мові статусу державної. Діяльність її має провокац. характер. Серед усіх відділень укр. нацболів найбільш організованою і активною є харківська група.

Літ.: Агурский М. С. Идеология национал-большевизма. М., 2003; Устрялов Н. В. Национал-большевизм. М., 2003; Квакин А. В. Между белыми и красными. Русская интеллигенция 1920–1930 годов в поисках третьего пути. М., 2006; Общественные движения в России — точки роста, камни преткновения. М., 2009. *Є. Горюнова*

НАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ — 1) примусове відчуження приват. власності (землі, її надр, пром. підприємств, банків, трансп. засобів тощо) у власність *держави*. У різних формах застосовувалася з 19 ст., особливо під час *війн*. Теор. обґрунтування дістала у *марксизмі*, де розглядалася як інструмент переходу від капіталіст. до соціаліст. сусп-ва, в якому всі засоби виробництва мали бути передані в руки пролетаріату. Практика Н. в рад. Росії активно здійснювалася у 1918–20 під гаслами «червоногвардійської атаки на капітал» і зосередження «командних висот» в руках д-ви, причому Н. підлягали практ. всі підприємства, навіть із 5–10 найманими робітниками. В Україні цей процес свідомо гальмувався госп. органами і був припинений у трав. 1921; 2) організація чи реорганізація певних сфер сусп. життя на нац. основі. В Україні авторство терміна пов'язують з М. *Грушевським*, який у 1907 писав про Н. освіти. У часи Укр. революції термін застосовувався паралельно з поняттям «українізація» у тому ж значенні. Після 1923 термін «Н.» з'явився і у більшов. лексиконі як синонім *коренізації*. Нині застосовується нечасто, переважно у заруб. політології — для характеристики процесів нац. самоусвідомлення і відповідної політики у д-вах, які з'явилися на політ. карті після розпаду СРСР.

Л. Нагорна

НАЦІОНАЛІ́ЗМ — почуття, *ідеологія* та політ. дія, що серед усіх ідентифікацій людини найбільшого значення надає її належності до спільноти, званої *нацією*, та відповідно вважає цю спільноту великою вартістю, а турботу про інтереси нації — непорушним обов'язком її членів. Чільне місце серед цих інтересів посідає, згідно з націоналіст. уявленнями, збереження самої нації, її мови, культури й традиц. території, утвердження належного місця у світі, а також творення й подальше підтримання власної д-ви, котра, своєю чергою, має за гол. обов'язок забезпечення добробуту нації. Прагнення утвердити інтереси своєї нації веде Н. до більш чи менш акт. боротьби проти ін., насамперед сусідніх націй (та їхніх націоналізмів), сприйманих як загроза для цих інтересів. Тому поширене серед загалу й частини науковців тлумачення Н. вважає його питомою рисою аґресивність і зверхність щодо ін. націй, тобто бачить його тотожним *шовінізмові*. Інше, переважне в наук. літ-рі, тлумачення розглядає агресивний Н. лише як крайню форму, поряд з якою існують поміркованіші, що обстоюють місце своєї нації як рівної серед ін. та захищають її від зазіхань на її існування й добробут. Так широко тлумачений Н. стає синонімом *патріотизму*, якому вужче тлумачення його протиставляє. Різні автори по-різному окреслюють співвідношення Н. та патріотизму, відповідно до наголосів у їхніх означеннях кожного з цих понять. Деякі теоретики вважають визначальною рисою Н. прагнення нац. державності. Приміром, Е. *Ґелнер* означив Н. як політ. принцип, згідно з яким політ. одиниця має збігатися з національною, тобто кожній *нації* має відповідати *д-ва*. Водночас сам цей принцип спирається на уявлення про існування й вартість націй та спільність ключових інтересів їхніх членів. Усвідомлення цього зв'язку привело деяких науковців до ще більшого розширення меж застосування терміна «Н.»: вони називають так не лише рішуче обстоювання інтересів нації, а й ненаголошуване втілення уявлень про її існування, тяглість і вартість. Майкл Біліґ називає таке втілення банальним Н., протиставляючи його явному й тим паче агресивному. Якщо в період боротьби за нац. державність Н. зазвичай декларують в ідеол. трактатах та політ. програмах, то після створення й усталення д-ви він дедалі більшою мірою стає неявним, утілюваним у держ. і сусп. інституціях.

Попри деякі розбіжності щодо часу виникнення Н., більшість дослідників пов'язують його початки з переходом від аграр. сусп-ва до індустр. й зумовленою ним кризою традиц. соціальних зв'язків та ідентичностей, відповіддю на які стала поява нових ідей соціальної орг-ції. Водночас початок швидкого поширення та зростання впливу Н. науковці здебільшого датують кін. 18 — поч. 19 ст. та приписують упливам Амер. та особливо Вел. франц. революцій, що практично втілили засаду суверенітету народу й запропонували нову респ. модель держ. ладу. Поширення народу/нації на всі сусп. верстви означало докорінну зміну способів легітимізації та соціалізації, що виявилося, зокрема, в поступовому переході до заг. освіти й виборчого права, розповюдженні письменності та споживання газет, появі масових партій і громад. орг-цій, прилученні загалу до високої культури й водночас її демократизації. Ці канали розповсюдження нац. ідей уможливили прищеплення сусп. «низам», котрі доти пов'язували себе лише з певною місцевістю й релігією, уявлення про реальність існування націй та їхню належність до однієї з них, що й означало творення націй як «уявлених спільнот» (термін Б. Андерсона). Згідно з цією конструктивіст. концепцією, Н., який подає себе захисником уже чинної нації, насправді її творить. У різних частинах світу Н. розвивався по-різному, відповідно до їхньої політ., екон. та культ. ситуації. В атлант. регіоні європ. континенту, де на час появи націоналіст. ідей держ. межі загалом збігалися з мовно-етн., елітам досить було реорганізувати династичні д-ви як національні та через їхні інституції поступово накинути нац. ідентичність масам. Утім досягти повної однорідності ідентичностей цим д-вам не вдалося, й пізніше вони зустрілися з викликом із боку Н. периферійних груп, невдоволених своїм екон. становищем та маргіналізацією своїх мов і культур. У центр. та сх. Європі націоналісти мусили створити на місці багатоетнічних імперій нові д-ви для своїх етнокульт. націй, які при цьому теж треба було почасти створити не лише на масовому, а й на елітному рівні, оскільки *еліти* були великою мірою інкорпоровані в імперські структури. Утвердження націоналіст. світогляду зазвичай починалося там із «винайдення» традиції нац. існування, що мала виправдати право на політ. суб'єктність і відтак держ. незалежність. Північно- та південноамер. колоністи, що раніше сприймали себе як частину загальноімпер. спільноти, у відповідь на небажання *метрополії* надати їм більше влади переокреслили себе як окремі нац. групи й зажадали для них незалежності. Натомість у колоніях Азії й Африки творцями й пропагандистами Н. були насамперед освічені вихідці з тубільного населення, яких обмежені можливості успішної кар'єри в колоніальній адміністрації штовхали до намагань змобілізувати проти неї членів своїх дискримінованих етнокульт. груп. У більшості цих країн здобуття незалежності стало не наслідком, а передумовою творення з мовно й навіть расово різнорідного племінного населення модерних націй. Нарешті, в *СРСР* втілення націоналіст. засад сусп. орг-ції в *автономіях національно-територіальних* та фіксації етн. належності гр-н поєднувалося із забороною політ. й навіть культ. Н. неросійських народів, який, однак, із послабленням тоталіт. режимів став досить потужною політ. силою, що домоглася поділу багатонац. д-ви відповідно до усталених нац. меж.

Укр. Н. тривалий час формувався окремо в різних д-вах, до яких належали землі з етнічно укр. більшістю. Ліберальніший політ. лад і багатокультурна реорганізація Австро-Угорщини вможливили протягом 19 й поч. 20 ст. не лише активну культурницьку діяльність галицьких укр. еліт і, дедалі більшою мірою, мас, а й творення етн. окремішніх громад. орг-цій і зрештою *партій політичних*, програми яких містили більш чи менш радик. набір націоналіст. ідей. У міжвоєнний період культ. й екон. дискримінація українців у відродженій польс. д-ві призвела до радикалізації частини галиц. націоналістів і творення *ОУН* для боротьби з польс. владою та поміркованими укр. діячами, що з нею співпрацювали. Самоокреслення ОУН як націоналіст. сили сприяло поширенню серед українців парт. тлумачення Н., за якого діяльність ін. партій не сприймали як націоналістичну. Під час 2-ї світової війни ОУН очолила спротив нацист. окупац. режимові, що увінчався створенням масової збройної сили — *Української повстанської армії*, — яка після відступу нацистів і встановлення *радянської влади* протягом майже десятиліття вела боротьбу проти неї. Натомість царс. режим упродовж усього 19 ст. забороняв майже будь-яку специфічно укр. культурницьку й тим паче *політичну діяльність*, намагаючись зробити українців частиною твореної рос. нації. Щойно після революції 1917 виникли масові укр. політ. партії, що мали виразно націоналіст. орієнтацію, хоча попервах ладні були задовольнитися федералізацією рос. д-ви. Після поразки створеної цими партіями *УНР* у війні з рад. Росією укр. Н. протягом 1920-х досить активно розвивався всередині більшов. партії як домагання укр. культ. та політ. самостійності в межах СРСР, що стали відомі як *націонал-комунізм*. Подальша політика централізації та русифікації зробила будь-яке відверте обстоювання націоналіст. ідей неможливим, тож їхнім єдиним виявом аж до *«перебудови»* 1980-х стала діяльність дисидентів (див. *Дисиденство*), що переважно обмежувалися культурницькими й загальнодем. аспектами. Тривала рад. дискредитація поняття Н. налаштувала проти нього більшість населення, тож націоналіст. орг-ції та партії, що знову з’явилися в Україні в останні роки існування СРСР, здебільшого назвали себе націонал-дем., а націоналістами визнали себе лише деякі радик. сили, що залишилися на маргінесі політ. життя. Водночас зумовлена рад. політикою амбівалентність *національної свідомості* українців суттєво обмежила вплив навіть тих поміркованих націоналіст. партій, що уникали цього окреслення, як-от *Народного руху України*. Тому гол. чинником Н. є саме існування незалежної д-ви, інституції якої формують і підтримують нац. ідентичність *громадян*. Проте навіть такий банальний Н. викликає спротив деяких політ. сил, що прагнуть зберегти ідентичність українців як членів східнослов’ян. культ. спільноти.

Літ.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999; Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. К., 1999; Націоналізм: Антологія. К., 2000; Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К., 2001; Ґелнер Е. Нації та націоналізм. К., 2003; Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. К., 2004; Billig M. Banal Nationalism. London, 1995.
В. Кулик

НАЦІОНА́Л-КОМУНІ́ЗМ — ідейно-політ. течія у нац.-визвольному русі, що поєднує ідеї комуніст. перебудови сусп-ва та його всебічного нац.-культ. розвитку, нац.-держ. суверенітету. Зародилася в умовах розвалу царс. Росії, війни 1917–20 у нац. р-нах імперії, зокрема у Башкортостані (А.-З. Валідов), Татарстані (М. Султан-Галієв), Україні. Встановлення *радянської влади* в Україні, як і в ін. р-нах кол. Рос. *імперії*, ініційоване більшов. партією, проходило під гаслами соціальної справедливості та *інтернаціоналізму*. Їх абсолютизація за одночасного ігнорування цілком природного потягу пригноблених раніше *націй* і народностей до самовизначення і утворення незалежних д-в ставили під сумнів міцність і довговічність утвореного 1922 під цими ж гаслами *СРСР*. Та захмеліла від монопольної влади і затьмарена привидом світової соціаліст. *революції* більшість у РКП(б) виявилася не здатною реально оцінити хід подій і розвиток процесів, винести відповідні уроки. Досвід перших пореволюційних років, особливо періоду війни, позначеного більшою тривалістю і надзвичайною жорстокістю саме в нац. р-нах кол. імперії, був знехтуваний. Більше того, генеруючи центристські ідеї і всіляко заохочуючи такі ж тенденції, комуніст. партія безоглядно поборювала у своєму середовищі й у сусп-ві загалом будь-які прояви нац. специфіки як ворожі інтернаціональній пролетар. справі. Нищівній критиці піддавалися ті комуністи, хто виступав на захист нац. інтересів союзних республік, обстоював право на вільний розвиток екон., культ. й дух. життя всіх народів СРСР. Такими були, насамперед, національно свідомі комуністи респ. парт. орг-цій, а особливо ті, що прийшли до комуніст. партії з нац. соціаліст. партій. В Україні це були, поряд з окремими членами РКП(б) — ВКП(б), кол. члени Укр. комуніст. партії (боротьбистів), Укр. комуніст. партії та ін.

На 10–12 з’їздах партії і особливо на 4-й нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками нац. республік і областей у черв. 1923 націонал-комуністи рішуче виступили (зокрема, від КП(б)У — М. Скрипник, В. Затонський, Г. Гринько) проти активізації в партії шовініст., великодержавницьких сил, об’єднаних навколо Й. *Сталіна*. Під гаслами інтернаціоналізму в умовах СРСР ці сили фактично намагалися реанімувати політику насильн. русифікації. Загострення боротьби за лідерство в партії у її верхівці, що припадає на цей час, змусило Сталіна та його клевретів зосередити сили на усуненні з політ. арени всіх можливих опонентів. Для цього йому вкрай потрібно було заручитися підтримкою й націонал-комуністів. Тому порахунки з ними Сталін тимчасово відклав. Шовіністично налаштована більшість у партії і націонал-комуністи, її меншість, дійшли мовчазного компромісу. Наслідком компромісу стала реалізація такої нац. політики, яка передбачала створення екон. і політ. умов для забезпечення інтересів націй, народностей і нац. груп у всіх республіках СРСР. За той короткий час, поки залишалася можливість здійснення цієї політики, сталися суттєві зміни у сфері міжнац. відносин, у розвитку нац. культур. Чимало суспільствознавців і публіцистів, громад. діячів і політиків не тільки в СРСР, не обтяжуючи себе аналізом усіх складностей і суперечностей того часу, не пошкодували високих і красивих слів для його відповідної оцінки. На кін. 20-х рр. 20 ст. боротьба за *лідерство* в партії завершується перемогою

Сталіна. Усунувши з політ. арени своїх осн. опонентів, Сталін та його оточення, що інкорпорувало й парт.-держ. керівництво союзних республік, проголосили й очолили «наступ соціалізму по всьому фронті». Насильницька колективізація сел. госп-в, форсована індустріалізація супроводжувались обмеженням і до того куцих прав союзних республік, брутальним нищенням нац. культур, посиленням шовініст. тенденцій. Сусп.-політ. атмосферу в країні стала визначати теза Сталіна про неминуче загострення класової боротьби в ході соціаліст. буд-ва і «повзучі націоналіст. ухили». Першими жертвами боротьби проти «націоналістичних ухилів» стали націонал-комуністи. В Україні, зокрема, ще 1927 в націонал-ухильництві звинувачували наркома освіти УСРР О. *Шумського*. Згодом у республіці фабрикується ціла низка справ, спрямованих на винищення нац. інтелігенції. Лише за справою «Спілки визволення України», сфабрикованою ще наприкін. 20-х рр., було ув'язнено 45 осіб, серед яких 26 вчених, 2 письменники, 2 студенти. За справою т. зв. «Українського національного центру» (1931) позбавлено волі 50 чоловік, серед них відомого історика акад. М. Яворського. Навіть у трагічні (1932–33) роки *Голодомору* не вщухала «боротьба» проти укр. бурж. націоналізму. 1933 було сфабриковано «націоналіст. ухил» М. *Скрипника*, справа т. зв. «Української військової організації» та десятки ін. У наступні роки, особливо після вбивства С. Кірова, республіку охопив шалений терор проти «націоналіст. контрреволюції», жертвами якого стали сотні тисяч діячів укр. культури, робітників і селян — творців укр. нац. відродження, справедливо названого тепер розстріляним відродженням.

Літ.: Четвертое Совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г. (стенограф. отчет). М., 1923; Джеймс Мейс, Май Панчук. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. К., 1997. *М. Панчук*

НАЦІОНА́Л-КОМУНІ́ЗМ УКРАЇ́НСЬКИЙ — крайній лівий ідейний і політ. напрям в укр. революц. русі 20 ст. Історично вперше у світі Н.-к. у. виник в Україні наприкін. 1917 та існував як окрема політ. течія до 1933. Його різні напрями поєднували ідеї комуніст. перебудови сусп-ва і повного нац. визволення України та створення суверенної укр. *держави*. Для ідейно-теорет. засад усіх течій та персонально найзначніших представників Н.-к. у. спільним було те, що нац. визволення і держ. самостійність України вони виводили із марксист. теорії пролетарської соціаліст. револ., вважаючи їх необхідною запорукою для перемоги останньої не лише у своїй країні, а й у світі. На практиці це вело до розходження з більшов. лінією у питанні стосунків укр. і рос. *націй* і постійно було на заваді централізаторсько-шовіністичній політиці парт.-уряд. керівництва РРФСР–*СРСР* та його адептів в Україні, обмежувало більшов. політ. монополізм. Н.-к. у. виник на ґрунті тодішніх соціально-політ. реалій. Крім невідповідності укр. дійсності більшов. теорії та практики, його поява і розвиток зумовлені слабкістю і розколом укр. дем. руху, його ідеолог. незрілістю. Вихід із катастроф. становища, в якому опинилася нац.-дем. революція 1917–20, багато представників укр. демократії вбачали у переході на платформу Н.-к. у. і таким чином — на рад. позиції та до співпраці із більшовиками. Детермінований гострими суперечностями у різних сферах сусп. життя, Н.-к. у. сам був суперечливим за своїм ідейно-політ. змістом. Зазвичай, будучи відданими комун. утопії, що зумовлювало і їхню власну істор. приреченість, нац.-комуністи всіляко поширювали її та намагалися поєднати у своєму сусп.-політ. ідеалі тоталіт. комуніст. сусп-во з реальною довершеною укр. нац. державністю, класово-парт. обмеженість із повною нац. емансипацією. Прагнучи до політ. гегемонії та протиставляючи себе ін. нац. укр. силам і посідаючи стосовно них безкомпромісну позицію, в час революції і після неї Н.-к. у. руйнував єдиний фронт боротьби за самостійність України і об'єктивно сприяв її новому поневоленню, хоч це було прямо протилежним його власній меті. Історично першим напрямом Н.-к. у. була ліва течія в УСДРП, яка наприкін. 1917 — поч. 1918 після розколу УСДРП постала окремою політ. групою (бл. 225 осіб). Незважаючи на те, що ліві укр. соціал-демократи в осн. політ. питаннях діяли погоджено із більшовиками, а 1 з'їзд КП(б)У (лип. 1918) узаконив їх об'єднання, вони мали власну програму з нац. питання, викладену в Декларації їхнього орг. к-ту. Гол. її пунктами були рівноправність України з Росією при їх федерат. зв'язку, вільний розвиток «нац. форм пролет. культури на Україні». Лідери цієї групи — Є. Неронович, Є. Касьяненко, М. Врублевський, П. Буценко, Ю. Медведєв. Чимало представників цієї течії не раз ставали на самостійницькі позиції й надалі, перебуваючи у КП(б)У. Наступним за хронологією (1918–19) у Н.-к. у. був напрям, представлений С. *Мазлахом*, В. *Шахраєм*, Г. *Лапчинським*, до певної міри — М. *Скрипником*. Останні три напередодні й під час наради більшовиків України у м. Таганрозі (квіт. 1918) висунули вимогу створення самостійної Укр. комуніст. партії більшовиків. Провідний ідеолог цього напряму — В. *Шахрай*. Його книга «До хвилі» (1919), написана із С. Мазлахом, стала маніфестом Н.-к. у., теор. підґрунтям його наступних змагань.

Нац. — комуніст. течії охоплювали й цілі політ. партії — боротьбистів (1918–20) та УКП (1920–25). Боротьбисти, що до трав. 1918 були лівим крилом УПСР і еволюціонували від револ. демократії до *комунізму* — найчисленніше (бл. 15 тис. членів партії) і найорганізованіше з усіх самостійницьких комуніст. об'єднань в Україні. Лідери: Г. Михайличенко, О. *Шумський*, В. Елланський, М. Полоз, Л. Ковалів та ін. Партія боротьбистів притягувала до себе найбільш ліво-радикальні елементи з ін. угрупувань укр. револ. руху. Під тиском більшов. керівництва і особисто В. *Леніна* більшість у боротьбист. проводі берез. 1920 погодилася на саморозпуск своєї партії та перехід до КП(б)У, сподіваючись українізувати останню і вирвати Україну з-під диктату Москви. Але більшовики, поглинувши боротьбистів як самостійну політ. силу, швидко нейтралізували їх, а в 1930-ті винищили. Як і боротьбисти, УКП (укапісти) виникла на укр. нац. ґрунті. Процес її виникнення з лівого крила УСДРП, що звалося УСДРП (незалежні) або «незалежники», подібний до генези європ. компартій. Він тривав у 1919 до січ. 1920. Укапісти були найпослідовнішими в теор. та орг. плані представниками Н.-к. у. Їхні ідеологи, своєрідно витлумачуючи *марксизм*, відстоювали теорію можливості розвитку револ. процесу лише на основі внутр. чинників і виступали проти насадження в Україні більшов. *диктатури* у формі рад. системи як чужої, зовн. сили. Характерно, що в деяких питаннях ця партія займала ще більш ортодоксальні класові позиції, ніж більшовики, зокрема різко негативно сприймала офіц. доктрину *нової економічної політики* (неп). Фундатори і лідери УКП — М. Ткаченко, А. Річицький (Пісоцький), А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Кулиниченко та ін. У період свого розквіту в 1920 партія налічувала бл. 3 тис. членів. В умовах жорстокої політ. конкуренції з більшовиками, які на словах визнавали за УКП право на існування, але, використовуючи своє монопольне становище панівної партії, нерідко вдавалися до *терору* і навіть прямого знищення її членів, змушена була піти на саморозпуск і злитися з КП(б)У 1925. Майже одночасно поряд із УКП (боротьбистів) та УКП з осені 1919 до літа 1920 існувала самостійницька течія федералістів у КП(б)У. Лідером її був Г. *Лапчинський*, а до проводу входили П. Попов, Є. Касьяненко (Ларик), Я. Ландер. У своїх програмних док-тах — доповід. записці до ЦК РКП(б) 1919, провідним автором якої був П. Попов, та політ. платформі «Наша сучасна політика» (1920), на Гомельс. нараді КП(б)У (лист. 1919) та деяких партконференціях, у т. ч. і 4-й конф. КП(б)У (берез. 1920) федералісти відстоювали свою вимогу рівноправного, а не підлеглого зв'язку УСРР і РРФСР у формі федерації двох незалежних д-в (звідси і назва групи), домагалися створення самостійної Укр. комуніст. партії (більшовиків), намагаючися заангажувати до цієї справи боротьбистів і укапістів, а в деяких питаннях блокувалися з т. зв. опозицією дем. централізму в КП(б)У (група Т. Сапронова). Під тиском ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У влітку 1920 фракція федералістів припинила свою діяльність, після чого їхній лідер Г. Лапчинський перейшов до УКП. У 1920–22 за кордоном, здебільшого на тер. Німеччини, Австрії та Чехословаччини, діяли орг. самостійні групи укр. комуністів, а також такі, що входили на правах секцій до компартій Німеччини та Австрії. Усі вони стояли на позиціях Н.-к. у. Найбільш відома із них Закорд. група укр. комуністів (згодом Закорд. група УКП), лідер якої В. *Винниченко*, найвідоміші представники В. Мазуренко, В. Левинський, З. Висоцький.

Зміни в нац. політиці більшовиків після 12-го з'їзду РКП(б) 1923, початок українізації, а також певний благотворний вплив непу в Україні пом'якшили опозицію прихильників Н.-к. у., особливо всередині КП(б)У, офіц. курсу РКП–КПУ. Але водночас це сприяло активізації їхньої діяльності й накопиченню ними сил для боротьби за свої цілі. Відображенням цього були публіцист. виступи письменника М. *Хвильового*, в яких він, як і у своїх худ. творах, переходячи від мистецтва до політики, аргументовано і водночас пристрасно розвивав ідею самостійності України. Це поставило М. Хвильового у центр ідейної боротьби, знайшло широкий відгук серед укр. еміграції. Різко негативну оцінку цим виступам дав Й. *Сталін* у листі до Л. *Кагановича* та ін. членів Політбюро ЦК КП(б)У від 26.04.1926, що стало поштовхом до цькування, а далі й суїциду М. Хвильового (13.05.1933), переслідування і винищення його однодумців під гаслом боротьби з «хвильовизмом» як з націоналіст., контрревол. і навіть фаш. ухилом. Одним із яскравих виявів Н.-к. у. в серед. 1920-х була діяльність О. Шумського на посаді зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У (1923–25) та наркома освіти УСРР (1925–27), що теж дістала офіц. політ. визначення націоналіст. ухилу — «шумськизму». Сам Шумський обґрунтував її принципами ленін. нац. політики, на практиці наполегливо провадячи *українізацію* (див. *Коренізація*), відкриваючи можливості для розвитку укр. культури та самосвідомості, нерідко захищаючи представників нац. *інтелігенції* і опікуючися ними. Шумський також домагався українізації вищого політ. керівництва в Україні й усунення з посади ген. секретаря ЦК КП(б)У сталін. намісника Кагановича. Усе це прискорило усунення від укр. справ самого Шумського, а незабаром — і репресії щодо нього.

У всіх течіях Н.-к. у. та його окремих представників хоч і спостерігалася певна ідейна єдність, але майже ніколи не було єдності орг. і тактичної. Навпаки, між ними йшли гострі суперечки, а нерідко — ворожнеча. Так боротьбисти не змогли досягти успіху у переговорах про об'єднання із УКП 1920. Лідери останньої підтримали більшовиків у кампанії проти В. Винниченка після того як він відмовився працювати в підбільшовицькій Україні (1920) і повернувся за кордон. О. Шумський критикував політ. погляди М. Хвильового, а сам був підданий розгромній критиці з боку М. Скрипника, який був автором терміна «шумськизм». Скрипник викривав й ін. нац.-комуністів, як-от М. Волобуєва, оголосивши його гостронолемічний виступ «До питання української економіки» (1928), що обґрунтовував госп. суверенітет України, екон. платформою укр. націоналізму — «волобуївщиною». Проте сам М. Скрипник був найвидатнішою постаттю Н.-к. у. як найбільш потужний персональний чинник політики українізації не лише в Україні, а й деінде в СРСР, де компактно жили українці. Після початку погрому українізації й українізаторів Москвою, він, морально зломлений і виснажений, 07.07.1933 вдався до самогубства.

У 1920-х — на поч. 1930-х ще одним специфічним політ. середовищем, у якому під впливом політики українізації та відповідних сил з КП(б)У індукувалися настрої і прояви Н.-к. у., була КПЗУ. Кульмінантою поширення нац.-комунізму в КПЗУ став виступ більшості його ЦК на чолі з Й. Кріликом (Васильковим), Р. Кузьмою (Турянським) та К. Савричем (Максимовичем) на підтримку О. Шумського в 1927. Позаяк КПЗУ політично підпорядковувалася ВКП(б) через Комінтерн, то з його допомогою більшовики на поч. 1928, звинувативши названих керівників західноукр. комуністів у зраді на користь диктатури Ю. *Пілсудського*, виключили їх з деякими прихильниками з партії, а згодом репресували і знищили. Але оскільки до повного послуху Москві й відмови від настроїв Н.-к. у. в КПЗУ це одразу не спричинилося, то політ. погроми і репресії щодо її керівників і членів сталін. режим продовжував аж до інспірованого ним же розпуску цієї партії (1938) і навіть пізніше.

Більшов. провід перманентно вів безкомпромісну боротьбу із Н.-к. у. всіма засобами, слушно вважаючи його однією з гол. перешкод для свого політ. диктату в Україні та її становища провінції *імперії*, змінюючи в цій боротьбі у різні періоди лише тактику. Передумовою та іманентною рисою процесу припинення українізації, а також посилення визиску укр. селянства, його примусової колективізації і проведення згубної для нього політики хлібозаготівель наприкін. 1920-х — поч. 1930-х був наступ на Н.-к. у. У 1932–33 за ініціативою і безпосереднім керівництвом Сталіна йому було завдано нищівного удару. Націонал-комуністів почали звинувачувати не лише в «помилках», а й у *націоналізмі*, контрреволюційності, шкідництві, шпигунстві. Відтак здійснено перехід до відкритих репресій не тільки щодо активних суб'єктів Н.-к. у., а й всіх, хто був запідозрений у симпатіях до нього. Це завершилося практично їх повним фіз. винищенням під час «великого терору» наприкін. 1930-х. Однак після розгрому Н.-к. у. як організованих течій, груп і проявів раз у раз у громад.-політ. житті України аж до поч. 1990-х виникали його стихійні вияви, фантоми, практично без усякої орг. тяглості з попередниками 1918–30-х, як-от підпільна Укр. робітничо-сел. спілка (1960–61) Л. *Лук'яненка*, а зазвичай і зовсім без орг., лише в ідейному оформленні, здебільш — у публіцист., непідцензурних виступах. Характ. приклад — праця І. *Дзюби* «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965). Певного впливу Н.-к. у. зазнав у 1960-ті навіть комуніст. керівник УРСР П. *Шелест*. Але всі, у т. ч. несистемні, його прояви придушувалися керівними структурами КПРС до кінця всевладдя останніх в Україні.

Літ.: Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Мюнхен, 1979; Mace J. E. Communism and the Dillemas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine. Cambrige, 1983; Юренко О. Пливти проти течії. Василь Шахрай // Політол. читання. 1993. № 3. *О. Юренко*

НАЦІОНА́Л-СОЦІАЛІ́ЗМ (НАЦИ́ЗМ) — *ідеологія* і зросла з неї форма сусп. устрою, що поєднали елементи *соціалізму* з агресивним націоналізмом (*расизмом*). Деякі дослідники вважають його різновидом *фашизму*, хоча самі нацисти ніколи так себе не ідентифікували. Незважаючи на схожість, фашизм і нацизм у класичній формі існували тільки в Італії (фаш. диктатура Б. *Муссоліні* 1922–43) і Німеччині (нацист. диктатура А. *Гітлера* 1933–45), тому за своєю природою вони унікальні. Обидві ідеології зародилися на поч. 20-х рр. 20 ст. внаслідок незадоволення результатами 1-ї світової війни і *революцій*. Італ. фашизм схилявся до крайніх форм *етатизму* і *тоталітаризму*, тоді як німецький нацизм — до крайніх форм расизму. Н.-с. був радик.-правою течією соціалізму і разом із *комунізмом* — його радик. лівою течією — став осн. різновидом тоталітаризму 20 ст. Н.-с. і *комунізм* як соціаліст. ідеології мали ряд спільних рис. Як своєрідні квазірелігії обидва різновиди соціалізму обіцяли влаштувати «рай на землі», комуністи — класово-інтернаціональний, нац.-соціалісти — расовий. Для реалізації цих проектів комуністи і нац.-соціалісти підкорили собі всі ресурси сусп-ва, в т. ч. волю окремого індивіда. За словами Ф. Гайєка, у них не було розходжень у тому, що саме д-ва має визначати місце людини у сусп-ві. Як тоталіт. системи, обидва різновиди соціалізму чітко визначили гол. ворога — об’єкта осн. спрямування власної агресії: класового за своєю сутністю у комуністів, расового — у нацистів. Проти нього було спрямовано ударів, яких не знала людська історія. Співіснуючи в просторі й часі комунізм і нацизм були приречені на зіткнення, внаслідок якого Н.-с., як форма сусп. устрою, припинив своє існування.

Програмними текстами Н.-с. вважаються робота А. *Гітлера* («Mein Kampf» — «Моя боротьба») і опублікована в 1920 програма НСДАП (25 пунктів). Світогляд А. Гітлера сформувався під впливом соціал-дарвінізму, який трактував історію як боротьбу рас за виживання та домінування. Запорукою перемоги за таких обставин стає збереження обраними расами власної чистоти, «чистоти крові». «Головне джерело сили народу — не володіння зброєю або організація армії, а внутр. його цінність, тобто расова чистота», — писав А. Гітлер. Расова чистота, відповідно до нацист. учення, мала утримуватися завдяки «расовій гігієні», яка передбачала недопустимість змішаних міжетн. шлюбів та знищення «неповноцінних» — геїв, психічно хворих тощо. Ідеалізуючи нордійську расу, неарійців нацисти вважали неповноцінними народами, доля яких у кращому разі — служити вищій расі, у гіршому — бути винищеними. Найбільш нетерпимим було ставлення нацистів до євр. та ромського народів. В екон. сфері Н.-с. передбачав централізоване держ. управління економікою зі збереженням приват. власності на засоби виробництва. А. Гітлер відмовився від малоефект. практики націоналізації пром-сті, яку до його приходу до влади застосовували соціалісти. Втручання д-ви в економіку допускалося лише у тому разі, якщо приват. бізнес відмовлявся працювати в інтересах д-ви. Таким чином, держ. управління економікою забезпечувалося підконтрольністю власників виробництв д-ві. Вплив соціаліст. ідей на екон. політику Н.-с. проявився у підтримці дрібного і ремісничого виробництва. За словами Е. Хейвуда, для фашизму загалом і Н.-с., зокрема характерним був активний протест, потужне «анти». Його можна характеризувати як «антикапіталізм», «антикомунізм», «антилібералізм», «антиіндивідуалізм» і т. д. Кожному із цих «анти» нацизм протиставляв власні ідеали, пропонуючи замінити капіталізм держ. соціалізмом (який був дуже далеким від револ. *марксизму* і соціал-демократії); комунізм — расизмом; ліберальну *демократію* — повною концентрацією влади в руках однієї *партії*, керованої вождем, з монополією на *ЗМІ* та повним контролем усіх сфер сусп. і приват. життя, із застосуванням жорсткого насилля до будь-якої *опозиції*; індивідуалізм — *колективізмом* як співтовариством людей, що віддані спільним ідеалам, героїв з почуттям обов’язку, честі, самопожертви, готових за одним словом фюрера (вождя) принести в жертву власне життя заради слави своєї *нації*.

Однією з осн. нацист. установок була ідея і похідна від неї політика розширення «життєвого простору» («нім. Lebensraumpolitik») для арійс. раси за рахунок військ. *експансії*. Внаслідок завоювань мала розпочатися нова доба історії — доба «Третього рейху» — імперії, що домінуватиме в усьому світі. «Третій рейх» був класичним прикладом мілітарист. режиму (див. *Мілітаризм*). Від моменту свого утворення в 1920 Націонал-соціаліст. робітнича партія Німеччини (НСДПА) будувалася на кшталт воєнізованої структури: парт. функціонери носили військ. форму, впроваджувалася військ. система субординації, утворювалися військ. парт. підрозділи (СА та СС). Після приходу до влади у 1933 СДПА злилася з нім. військ. елітою і на держ. рівні розпочала пропаганду «несправедливості Версальського договору», нав’язуючи сусп-ву мілітаристські настрої. Внаслідок такої політики нім. сусп-во і армія були психол. підготовлені до того, щоб стати інструментом агресивної зовн. політики, а її практ. втіленням стало розв’язання нацист. Німеччиною 2-ї світової війни, внаслідок якої «Третій рейх» було знищено. Поява Н.-с. на арені людської історії була не випадковістю, а швидше закономірністю «божевільного» 20 ст. Він був однією із форм колективізму (разом із фашизмом, націоналізмом, комунізмом), який виступив альтернативою індивідуалізму. За словами Е. *Фрома*, мільйони людей у міжвоєнній Німеччині відмовилися від *свободи* і шукали способу позбавитися від неї. Гол. висновком, який має винести людство з цієї історії, на його думку, є те, що криза *демократії* і, як наслідок, утвердження тоталіт. або авторит. режимів загрожує будь-якій сучасній д-ві. Після поразки нацист. Німеччини у 2-й світовій війні Н.-с. припинив своє існування, але його клони у вигляді неонацизму і досі існують у багатьох країнах сучас. світу. Здебільшого вони мають ознаки антиемігрантських і расистських рухів (напр. скінхедівський рух). *В. Перевезій*

НАЦІОНА́ЛЬНА БЕЗПЕ́КА — здатність країни зберігати цілісність, суверенітет, політ., екон., соціальні та ін. основи сусп. життя й виступати як самостійний суб’єкт *міжнародних відносин*. Уперше термін «Н. б.» був використаний у 1904 в посланні президента Т. *Рузвельта* Конгресу США, в якому він доводив правомірність підпорядкування зони Панам. каналу інтересами Н. б. США. Амер., як й ін. зх. політологи, Н. б. розглядають як крізь призму нац. інтересів, які знаходять свій прояв у вигляді ідеалів та мети *держави*, *нації*, так і крізь призму базових (наявних) цінностей сусп-ва, що детермінують мету, засоби та принципи взаємовідносин *держав* на міжнар. арені, взаємодії політ. сил у конкр. країні. Рос. вчені під Н. б. розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, сусп-ва і д-ви у всіх сферах їхньої життєдіяльності від внутр. і зовн. загроз та небезпек, що гарантує їх стійкий розвиток; під системою забезпечення Н. б. — широкий спектр держ. і недерж. ін-тів, діючих в інтересах досягнення необхідного рівня захищеності таких інтересів у різних сферах життєдіяльності. Гол. структурними компонентами цієї системи є нац. цінності, інтереси та цілі; загрози нац. інтересам; політика забезпечення Н. б. Вирізняють три рівня безпеки: особистості, сусп-ва і д-ви, місце і роль яких визначаються характером сусп. відносин, політ. устроєм, ступенем внутр. і зовн. загроз.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 термін «Н. б.» вжито у значенні захищеності життєво важливих інтересів людини і гр-на, сусп-ва і д-ви, за якої забезпечуються сталий розвиток сусп-ва, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенц. загроз нац. інтересам. Відповідно до ст. 5 цього Закону осн. принципами забезпечення Н. б. є: пріоритет прав і свобод людини і гр-на; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у розв’язанні конфліктів; своєчасність і адекватність заходів захисту нац. інтересів реальним і потенц. загрозам; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів держ. влади у забезпеченні Н. б.; дем. цив. контроль над Воєнною орг-цією держави та ін. структурами; використання в інтересах України міждерж. систем та механізмів міжнар. колект. безпеки. Серед принципів, на яких базується політика Н. б.: залучення інституцій *громадянського суспільства* до процесу вироблення та реалізації цієї політики. Об’єктами Н. б. є людина і *громадянин* (їхні конст. права і свободи); сусп-во (його духовні, морально-етичні, культ., істор., інтелект. та матер. цінності, інформ. і навколишнє природне середовище і природні ресурси); д-ва (її конст. лад, суверенітет, тер. цілісність і недоторканність). Осн. суб’єктом її забезпечення є д-ва, яка здійснює свої повноваження щодо забезпечення безпеки через органи законод., викон. та суд. влади. Д-ва згідно з *Конституцією України* (ст. 3, 27, 28, 29) забезпечує безпеку кожної людини і гр-на; їх життя, здоров’я, честь, недоторканність на всій тер. України; також гарантує захист своїх гр-н, які перебувають за її межами (ст. 25). З безпекою особистості органічно пов’язана сусп. безпека (безпека сусп-ва), сутність якої визначає захищеність життєво важливих інтересів гр-н, соціальних груп, сусп-ва в цілому, а також система сусп. цінностей (якими є безпека особистості й сусп-ва, законність і правова захищеність людини, демократія і нар. суверенітет, плюралізм і вільна боротьба ідей та інтересів, мир і злагода в сусп-ві тощо) від внутр. і зовн. загроз політ., екон., соціального, екол. та ін. характеру. Н. б. України забезпечується шляхом реалізації держ. політики у цій сфері відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у різних сферах життєдіяльності. Гол. мета стратегії Н. б. України (затверджено Указом Президента України від 12.02.2007) — забезпечити такий рівень Н. б., який би гарантував поступальний розвиток України, її конкурентоспроможність, забезпечення прав і свобод людини і гр-на, подальше зміцнення міжнар. позицій та авторитету Укр. д-ви у сучас. світі. Як складна багаторівнева функціональна система із специфічними структурними компонентами, Н. б. поділяється на два типи — внутр. і зовн. (в залежності від місцезнаходження джерела небезпеки), знаходить свій безпосередній вияв у таких видах безпеки, як політ., держ., військ., екон., соціальна (як складова безпеки сусп-ва), екол., інформ., науково-технол., безпека культ. розвитку нації тощо.

Літ.: Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: структура та напрями реалізації. Х., 2002; Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України. К., 2008; Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки. К., 2009.

О. Корнієвський

НАЦІОНА́ЛЬНА ІДЕНТИ́ЧНІСТЬ (від лат. identicus — однаковий, тотожний) — усвідомлення особистістю себе як такої, що належить до людського колективу, об’єднаного за ознакою спільної нац. (етн. і/або держ.) належності, яке поділяється й ін. членами цього колективу. Таке усвідомлення спирається передусім на мову, історію, культ. пам’ять, спільну територію, економіку тощо, тобто на фактори інтеграції спільноти. Н. і. є однією з найрозповсюдженіших форм *ідентичності*, що впливає на соціально-політ. устрій *сусп-ва*, визначаючи його внутр. та зовн. зв’язки і прояви. Межі більшості сучас. д-в не збігаються із кордонами, в яких мешкає певна нац. спільнота. Проте більшість сучас. д-в мають у своїй основі саме інтенсивно виявлену Н. і., для визначення якої найсуттєвішим і очевидним є мовний фактор. Саме за мовною ознакою відбувається нац. ідентифікація на індивід. та колект. рівнях. Виступаючи як найбільш ефект. індикатор Н. і., мова є водночас фактором її творення або реставрації (напр., відновлення чеської ідентичності тісно пов’язане з відновленням функціонування чеської мови у Празі 30-х рр 20 ст.; сучасний Ізраїль постав через реставрацію мертвої, але з давньою книжною культ. традицією мови іврит). Існують приклади, коли значне уповільнення мовного розвитку *нації* не призводить до розмивання Н. і. (напр. в Ірландії), або коли послаблення мовної окремішності є частиною свідомо здійснюваної модернізації Н. і. (напр., на поч. 20 ст. у Туреччині А. Кемалем запроваджено латиницю). Немає Н. і., у процесі формування якої був би відсутній мовний фактор, навіть тоді, коли субстратом нації (як суб’єкта *державної діяльності*) виступають кілька національностей (етносів) з їхніми мовами. Мовне питання може по-різному регулюватися — де-факто (США, СРСР) або де-юре (Україна, Швейцарія). Законодавчо може закріплюватися статус мови однієї нації (титульної) або кількох (див. *Державна мова*). Однак у більшості випадків, коли мовне питання регулюється де-факто, на певному етапі логіка розвитку Н. і. вимагає його законодавчого вирішення. В усіх випадках мовний фактор відіграє суттєву роль у процесах формування Н. і. Ступінь інтенсивності Н. і. буває різним. У найзагальнішому вигляді можна виділити: сильні стійкі Н. і. (характерні для спільнот, розвиток яких тривалий час відбувається у держ. формах, особливо імперських), стійкі (характерні для спільнот із перервною або нетривалою держ. традицією) та слабкі (характерні для спільнот, які не мають власної держ. традиції). До підвищення ступеню інтенсивності Н. і. спричиняються також ін. фактори розвитку соціуму, спроможні консолідувати сусп-во (напр., впливові ідеол. доктрини реліг. або секулярного характеру). Контури спільнот із інтенсивно вираженою Н. і. зазвичай збігаються із контурами держ. утворень, у межах яких мешкають носії Н. і. Такі спільноти виступають як титульні нації. Назва цих д-в часто є спорідненою з відповідним етнонімом, що відображається терміном «титульна нація». Тому нерідко відбувається змішування понять «Н. і.» і «державна ідентичність». Для деяких країн таке застосування термінів на їх позначення як рівноцінних є дійсно правомірним, а саме — коли йдеться про спільноту, об'єднану не тільки етн. походженням, а й структурованої власними інституціями (напр. в унітарних країнах). Але у більшості випадків слід розрізняти Н. і. як синонім етнічної ідентичності (співвідносний термін «національність») і Н. і. як синонім держ. ідентичності (співвідносний термін «нація»). Термін «Н. і.» може використовуватися як протилежний терміну «державна ідентичність», коли йдеться про етноси, які розвиваються не в межах нац. д-ви. В усіх випадках Н. і. є одним із важливих чинників *активності політ.* й *мобілізації політ.* усп-ва, особливо у періоди соціальних зрушень. Н. і. суттєво впливає на держ. специфіку втілення *ідеології*, є тим фактором, яким визначається «архітектура» політ. режиму.

Літ.: Philipson R. Linguistic Imperialism. Oxford, 1992; Latin D. Identity in Formation: the Russian-speaking Population in the near abroad, Ithaca, 1998; Грицай Е., Николко М. Украина: национальная идентичность в зеркале другого. Вильнюс, 2009; Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. К., 2010. *А. Березовенко*

НАЦІОНА́ЛЬНЕ ВІДРО́ДЖЕННЯ — динамічне піднесення в усіх сферах життєдіяльності *нації*, спрямоване на швидке досягнення значно вищого за попередній рівень матер. добробуту, духовного розвитку і формального або фактичного політ. статусу. Н. в. виникає внаслідок усвідомлення нацією своєї недостатньої конкурентоспроможності у міжнар. співтоваристві, зумовленої відставанням її продуктивних сил та їх основи — науки, техніки, заг. інтелект. потенціалу і як результат — її вимушеною другорядною роллю у світовій політиці. Ін. мотив Н. в. — прагнення нації до збереження своєї *ідентичності*, відчуття нею загрози своєму існуванню як окремому й унікальному соціуму. Мотив збереження ідентичності найбільш притаманний Н. в. економічно, політично і культурно залежних народів, які побоюються політики асиміляції з боку д-в, утворених пануючими над ними націями. В обставинах *глобалізації* світу цей мотив стимулює Н. в. і держ. націй, які також відчувають загрозу своїй ідентичності внаслідок посилення універсалістської тенденції у розвитку людської цивілізації. Зміст Н. в. визначається насамперед етнодемограф. складом нації. У націй моноетнічних Н. в. співпадає з етн. відродженням і раціоналіст. мотив екон. піднесення резонансно посилюється етнокульт. мотивом. Крім того, етнокульт. мотив може бути пріоритетним відносно раціоналістичного. У націй поліетн. визначальним є раціоналіст. мотив як найбільш прийнятний для різних етн. спільнот, які входять до її складу, що не виключає їх етн. відродження, якщо вони відчувають у ньому потребу. Етн. відродження як складова Н. в. полягає в активізації таких компонентів етн. та *національної ідентичності*, як істор. пам'ять, мова, традиц. культура, життєвий уклад тощо. Зокрема, історична пам'ять посилює раціоналіст. мету Н. в.творенням картини «золотого доби» народу в давні часи, закріплює у свідомості образи діячів минулого, які уособлюють його найкращі риси. Відбувається глорифікація й апологетизація мовно-культ. складових етн. ідентичності, творяться концепції про їхнє давнє походження й особливий внесок у загальнолюдську цивілізацію. Характер Н. в. визначається особливостями істор. досвіду нації, її психологією, поставленою метою, ресурсним потенціалом, зовн. середовищем та ін. чинниками. Ними визначається також і динаміка Н. в. — безперервна або циклічна. У народів, що перебувають у складі д-в, утворених ін. націями, характер Н. в. залежить також від держ. етнополітики та *менеджменту етнополітичного*. Найбільш гострого характеру Н. в. бездержавного народу набуває тоді, коли воно наповнюється політ. складовою і ставить за мету зміну його політ. статусу, особливо відокремлення від д-ви його перебування і створення власної нац. д-ви. Безкомпромісна позиція д-ви щодо етн. спільнот, які перебувають у її складі, небажання йти на обговорення їхніх вимог є ін. чинником набуття Н. в. радик. характеру і може стимулювати його переростання у нац.-визвольну боротьбу, у т. ч. збройну. Характер Н. в. держ. націй визначається їхніми геополіт. цілями, ставленням до ін. *націй-держав*. У разі агресивної спрямованості Н. в. воно супроводжується легітимацією ворожих або недружніх щодо ін. народів намірів за допомогою міфів про власну нац. винятковість, яка тлумачиться як природне право на особливий міжнар. статус і на довільну поведінку у *міжнародних відносинах*. Протилежного характеру Н. в.набуває тоді, коли зосереджується на вирішенні проблем нац. розвитку на шляху співробітництва з ін. народами. Зміст і характер Н. в. визначають типол. особливості його ідеології — *націоналізму* і його складової — національної ідеї. Відповідно за характером проблем, на вирішення яких спрямоване Н. в., нац. ідея може бути економічною, соціальною, культурною, духовно-релігійною тощо або комплексно зосереджуватися на усіх питаннях життя нації. За методами досягнення поставленої мети Н. в. може бути помірковано-компромісним або войовничо-агресивним. Н. в. у своєму розвитку проходить ряд послідовних етапів — наук.-культурницький («збирання» носіїв певної ідентичності), пропаганд., або просвітницький (мобілізаційний) та активний (політизація нації або спільноти, що прагне стати нею). Ініціатором і провідною силою Н. в.виступають соціальні групи, які становлять нац. *еліту*, — *інтелігенція*, бізнесмени, держ. службовці, духовенство, люди вільних професій. Вони обґрунтовують потребу в Н. в., здійснюють відповідні пропаганд. та орг. зусилля, представляють свою спільноту (націю або етн. групу) у стосунках з ін. *акторами політичними*. Феномен Н. в. періодично виникає у процесі розвитку відомих націй після бурхливого періоду їх творення. Ряд науковців відносять його до кін. 18 ст., інші — до 2-ї пол. 19 ст. Особливо активно Н. в. відбувалося серед європ. народів, які перебували у складі Осман. та Австро-Угор. імперій — сербів, хорватів, болгар, греків чехів, словаків та ін. Потужний імпульс Н. в. багатьох народів Азії та Африки дали події 1-ї і 2-ї світових війн, а також розпад колоніальної системи у 2-й пол. 20 ст.

В Україні процес Н. в. проходив циклічно, з різним ступенем громад. і політ. активності укр. народу та етн. груп, що проживали на укр. землях у складі різних д-в. 2-га пол. 19 ст. характеризувалася культурницьким напрямом укр. Н. в. На теренах Рос. імперії початок йому поклало утворення *Кирило-Мефодіївського товариства*, політ. програма якого полягала в обєднанні слов'ян. народів і в переході до дем. форм правління. Після репресій, яких зазнало це т-во, Н. в. в Україні на довгий час набуває просвітницького змісту і здійснюється зусиллями різних братств і громад (див. *Громадівський рух*), утворюваних студентами та інтелігенцією. На теренах Австро-Угор. імперії укр. Н. в. 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. розвивалося у більш лібер. умовах, супроводжувалося виникненням не лише громад. орг-цій, а й нац. *партій політичних*. Зх. Україна стала постачальником на Наддніпрянську Україну україномовної л-ри, пропагандистів нац. ідеї, що стало підставою застосовувати до неї назву «Український П'ємонт» як синонім вогнища укр. Н. в. За прикладом Зх. України з поч. 20 ст. укр. Н. в. на Наддніпрянській України набуває політ. ознак, його активісти стають більш наполегливими у відстоюванні нац. вимог, домагаються визнання укр. мови самостійною щодо російської і дозволу на запровадження її у шкільництво, пресу та ін. сфери культ. життя. З падінням Рос. самодержавства і крахом імперського держ. устрою Н. в. українців виливається у спробу *самовизначення національного* у формі створення револ. шляхом самостійної укр. д-ви. Паралельно відбувається процес Н. в. серед ряду ін. етнічних спільнот України — крим. татар, євреїв, поляків, німців. Брак нац. згуртованості й волі призвів до того, що револ. етап укр. Н. в. завершився утворенням нац. квазі-державності у формі *Української Радянської Соціалістичної Республіки* під правлінням більшовиків. Перше десятиріччя її існування було позначене проведенням режимом політики *коренізації*, яка відповідала культурницьким завданням Н. в., — запровадженням укр. та мов нац. меншин у систему держ. управління та в освіту, у різні форми літ. і мистецького життя. Одночасно було здійснено заходи щодо задоволення ряду політ. вимог нац. меншин — створено для них адм.-тер. одиниці. З припиненням на поч. 1930-х політики коренізації Н. в. українців та ін. етн. спільнот в УРСР припиняється.

Спроба надати новий імпульс Н. в. була здійснена західноукр. інтелектуалами та політ. активістами після приєднання Зх. України до УРСР у 1939. Розпочатий сталін., а потім гітлер. режимом *терор* спрямував укр. Н. в. на цих землях у бік збройної боротьби під відродженим гаслом незалежності. Збройне придушення правлячим режимом нац.-визвольного руху знову зупинило Н. в. і полегшило здійснення політики мовної і культ. русифікації, розмивання нац. та етн. ідентичності населення України.

У 1960-ті розпочався новий етап укр. Н. в., ініціатором якого виступила гуманітарна інтелігенція. До кінця 1980-х активісти Н. в. зосереджувалися переважно на питаннях збереження нац. та етн. ідентичності укр. народу, а також дотримання *прав людини*, доповнюючи останнє темою права особи і *народу* на самовизначення. Найбільш рішучі з них проголошували й обстоювали ідею укр. незалежної д-ви. Тим самим вони демонстрували *дисидентство політичне* стосовно правлячого режиму. З кінця 1980-х в умовах спричиненої *«перебудовою»* лібералізації рад. політ. системи Н. в. в Україні набуло нового змісту і нової динаміки. Активність за відновлення нац. та етн. ідентичності супроводжувалося не меншою активністю у вимогах надання Україні незалежності. Крім того, воно супроводжувалося етн. відродженням нац. меншин (найбільш виразно це проявилося у поверненні на істор. батьківщину крим. татар) чим було забезпечено солідарність і згуртованість населення у протистоянні правлячому режиму. Н. в. в Україні стало потужним чинником розпаду Рад. Союзу і утворення незалежної Української держави.

Літ.: Майборода А. Теория этнополитики в западном обществоведении. К., 1993; Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. К., 1994; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999. *О.Майборода*

НА́ЦІЯ (лат. natio — плем'я, народ) — спільність людей незалежно від їхнього етн. походження, об'єднаних політ. інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною держ. орг-цією (суверенітетом), єдиним *громадянством*, юрид. правами та обов'язками. Узагальнено Н. — це спільнота, яка характеризується низкою специф., притаманних їй ознак і члени якої виявляють почуття солідарності між собою. Важливі ознаки Н. — особл. менталітет і характер, істор. пам'ять та міфологія, дух. та політ. традиції, мова. Однак у етнополітології не існує усталеного визначення Н. Вчені навіть сумніваються щодо можливості дійти згоди у тлумаченні цього терміна. Як слушно зазначав франц. етнограф А. Женнер, «нація настільки комлікована за формою та змістом, настільки різноманітна у часі та просторі, що нікому і ніколи не вдасться дати визначення, яке не буде плутаним». Ситуація з визначенням терміна ускладнюється багатьма факторами. Серед них слід виділити хаотичне та неадекватне застосування категорії «Н.», а також її різнотлумачення у різних мовах. З ін. боку, багатозначність терміна спричинила величезну к-сть концепцій, за допомогою яких дослідники намагалися переосмислити цей феномен.

Серед найбільш відомих дослідників — Е. *Сміт*, Б. *Андерсон*, Е. *Ґелнер*, К. *Реннер*. Зокрема, Е. Сміт у своїх працях стверджує, що Н. — це сукупність індивідів, які характеризуються великою чисельністю, розселені на певній території, культурно відрізняються від ін. груп (співпрацюють або конфліктують з ними), лояльні один до одного всередині спільноти, мають рівні права. За Е. Ґелнером, Н. постає відповіддю на запит сучас. сусп-ва в культ. гомогенності, обумовленій розвитком індустр. виробництва. Дослідник вважав, що становлення Н. безпосередньо зв'язане з поширенням заг. освіти і *ЗМІ*. Н. є свідомо створюваними спільнотами. Провідна роль у цьому процесі належить інтелект. верстві сусп-ва. Ґелнер був переконаний, що створив універсальну концепцію Н. Він стверджував, що феномен Н. є продуктом ідеології *націоналізму*, яка вимагає, щоб політ. та етн. кордони співпадали, щоб індивіди, що перебувають у межах цих кордонів, належали до одного етносу. Визначальним фактором існування Н. для нього була наявність спільної культури та суб'єкт. усвідомлення індивідами належності до Н. Ґелнер стверджував, що два індивіди належать до Н. лише тоді, коли (1) їх об'єднує одна культура — система ідей, умовних знаків, зв'язків, стереотипів поведінки та спілкування, (2) вони визнають належність одне одного до цієї Н. Саме індивіди безпосередньо створюють Н. — продукт людських переконань, пристрастей, схильностей. Звичайна група людей перетворюється на Н., коли члени цієї групи визнають спільні права та обов'язки один щодо одного. Саме взаємне визнання такого об'єднання перетворює їх на Н., а не ін. спільні якості, якими б вони не були, що відрізняють Н. від ін. груп. Б. Андерсон також вважав Н. штучно створюваними, уявними спільнотами. Представники психол.-культурол. тлумачення нації (Р. Емерсон, К. *Реннер*) сконцентрувалися на ін. вимірі феномену. Австромарксист Реннер стверджував, що «нація — це культурне співтовариство». Важливими передумовами її виникнення дослідник називав нац.-дух. культуру, спільну літ. мову. Реннер вважав, що Н. — це культ. спільнота, союз осіб, що однаково мислять та однаково розмовляють. Представники психол. напряму були переконані, що для існування Н. більш важливі нац. солідарність, нац. свідомість, нац. характер, аніж ін. загальновизнані атрибути Н. В Україні цей напрям представляли О. Бочковський і В. *Старосольський*. Останній визначав Н. як політ. активну спільноту, її гол. ідентифікаційною характеристикою вважав *свідомість національну* і політ. волю. Вона є самостійним центром культури, індивідуальністю не лише у політ., а й культ. сенсі. Об'єктивні чинники творення Н. — культуру, мову, релігію Старосольський називав народністю. Тому Н., відповідно до його вчення, постає «політ. активною народністю». Зх. дослідники дійшли згоди, що суб'єктивне переконання членів Н. у тому, що вона існує, є визначальним, всі ін. характеристики можуть варіюватися. Власна мова часто вважається визначальною особливістю Н., але мова лише в окремих випадках є винятковою для Н. Окремі Н. взагалі ідентифікують себе як багатомовні (швейцарська). Більшість Н. частково визначаються власною культурою. На відміну від мови нац. культура є унікальною для Н., однак вона також включає багато елементів, спільних з ін. Н. Найпопулярнішими теоріями Н. є етн. та політ. теорії, які заклали найпоширеніше сучасне розуміння феномену. Вони утвердили два підходи до Н.: як до політ. спільноти, оформленої у д-ву, та як до етн. спільноти. Політ. теорія Н. сформувалася у 16–17 ст. Її засновником вважається Гуго *Гроцій*. Теорія швидко поширилась і термін «Н.» у концепціях окремих авторів утратив будь-яке етн. забарвлення. Політ. теорія Н. вважає її політ. спільнотою, яка має власну д-ву або намагається реалізувати право на самовизначення, домагаючись її утворення або відродження, якщо така д-ва колись існувала. Раніше в такий спосіб відрізняли категорію «Н.» від категорії «етносу». Дослідники були переконані, що Н. може називатися лише той етнос, який сформував власну д-ву. Традиц. в етнополітології вважається, що кожен етнос у процесі етногенезу намагається створити власну д-ву і таким чином перетворитися на Н. Тоді залишалося незрозумілим, яким же чином визначати етнонац. спільноти, які свого часу втратили д-ву. Тому дослідники останнім часом до Н. зараховують також етноси, які намагаються створити власну д-ву. Відповідно до політ. теорії, Н. вважається політ. спільнота, до складу якої входять всі гр-ни д-ви незалежно від їхнього етн. походження. Напр., укр. етнополітологи визначають укр. Н. як всіх гр-н України, незалежно від етн. походження, об'єднаних спільністю території, громадянства, політ. інтересів, юрид. обов'язків, істор. долі, культ. традицій, усвідомленням єдиної ідентичності та майбутнього *Батьківщини* як дем., соціальної, правової Укр. д-ви. Останнім часом більшість нац. д-в намагаються сформувати політичній Н. навколо етн. Н., яка є державотворчою. На противагу політ. у Німеччині в 19 ст. була сформульована етн. концепція Н., яка ґрунтувалася на визнанні пріоритету етнокульт. чинників у формуванні Н. Вона сформувалася на основі психол. та культ. теорій Н. Етн. концепція Н. швидко поширилася на країни Сх. Європи. У 20–30-х рр. 20 ст. етн. теорія Н. була покладена в основу ідеології *націонал-соціалізму*. В 50-х рр. у зв'язку з етн. ренесансом та *політизацією етнічності* етн. теорія Н. поширилася в США та країнах Зх. Європи. Етноси почали вимагати статусу Н., політизуючи свої вимоги. П. Ван ден Берг навіть називав Н. — політ. свідомою етнічністю, яка вимагає державності тільки тому, що є етнічністю.

Літ.: Smith A. The Ethnic Origin of Nation. Oxford, 1986; Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread on Nationalism. London, 1991. *І. Кресіна, В. Явір*

НА́ЦІЯ-ДЕРЖА́ВА — держава з однією нацією, яка сформувала її у процесі свого націогенезу. Більшість дослідників не погоджуються з об'єднанням таких різнопланових понять, як «*держава*» та «*нація*». Адже під нацією мається на увазі етн. спільнота на одному з вищих етапів етногенезу. Відомо, що кожен етнос у процесі свого розвитку прагне до створення нац. д-ви. Водночас д-ва не завжди є вінцем етногенезу окремого етносу. Тому науковці переконані, що кожна така Н.-д. є д-вою, влада якої використовує *націоналізм* як ідеологію, покликану консолідувати гр-н. Однак таке неоднозначне ставлення не завадило терміну вкоренитися в етнополіт. обігу. Його використовував відомий теоретик примордіалістського напряму вивчення етнічності — П. Ван ден Берг. У своїй праці «Феномен етнічності» (The Ethnic Phenomenon) він запропонував таку класифікацію д-ви за критерієм гомогенності етн. складу: Н.-д. — держ. утворення, що складається виключно з однієї нації; багатонац. д-ва — д-ва, сформована кількома націями; багатоетн. д-ва — д-ва, яка складається з двох або більше етносів, які не мають на меті створення державності. Цією класифікацією і був покладений початок застосування терміна «Н.-д.» у його нинішньому розумінні. Н.-д. вважається остаточний етап розвитку етноспільноти, вища мета її етногенезу. При цьому неважливо, яким чином відбулося оформлення нації у д-ву. Терміном «Н.-д.» позначають як нації, що утворили д-ву шляхом *політизації етнічності*, так і безпосередньо д-ви, які утворили нації шляхом етнізації політики. У контексті розуміння терміна «Н.-д.» слід згадати теорію нім. історика Ф. Мейнеке, який розмежовував державу-націю та Н.-д. Відповідно до його підходу держава-нація безпосередньо формується в межах суверенної д-ви. Наявність суверенітету та непідконтрольність будь-якій зовн. владі породжує спільні ін-ти та формує нову націю на основі культури етносів, що входять до її складу. Держава-нація переростає етн. відмінності, нац. належність у цьому контексті сприймається як особистий вибір індивіда. На противагу державі-нації — Н.-д. передбачала формування нації всередині власної культури етносу. За такого сценарію націогенезу нація поставала більше як етнічна, аніж політ. спільнота. Зростання нац. свідомості породжувало необхідність формування такої Н.-д. Однак термін має обмежене застосування з огляду на відсутність у світі Н.-д. у чистому вигляді. Абс. більшість з них мають поліетн. склад.

Літ.: Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. К., 1998. *І. Кресіна, В. Явір*

НЕВТРУЧА́ННЯ ПРИ́НЦИП — один з осн. принципів міжнар. права, закріплений у Статуті *ООН*, Декларації про принципи міжнар. права, що стосуються відносин і співробітництва між д-вами відповідно до Статуту ООН (1970), Заключному акті НБСЄ 1975 та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутр. справи д-в 1982. Однак спершу Н. п. розвивався на рівні двосторонніх договорів, аж поки на VII Конференції амер. д-в у Монтевідео 26.12.1933 не вдалося підписати багатосторонню Конвенцію про права та обов'язки д-в, ст. 8 якої закріплювала: «Ніяка держава не має права втручатися у внутрішні або зовнішні справи інших держав». Згодом (1936) цю Конвенцію було підкріплено Дод. протоколом про невтручання. Зміст Н. п. полягає у забороні втручання у справи *держави*, що входять до її внутр. компетенції. Жодна д-ва чи група д-в не має права прямо чи непрямо втручатися з будь-якої причини у внутр. та зовн. справи д-ви, незалежно від форми такого втручання — політ., екон., військ. чи будь-якого ін. Д-вам забороняється організовувати, підбурювати чи фінансувати діяльність, спрямовану на повалення чи зміну наявного ладу в ін. д-ві, а також втручатись у внутр. боротьбу в ін. д-ві. Також Н. п. зобов’язує утримуватися від надання допомоги підривній терорист. діяльності. Кожна д-ва може самостійно без зовн. впливу обирати свою політ., екон., соціальну та культ. систему. Н. п. є логічним продовженням принципу суверенної рівності д-в. У той же час зловживання Н. п. дозволяє ігнорувати певні норми міжнар. права. Це обумовлено тим, що коло справ д-ви, що входять до її внутр. компетенції, важко визначити, оскільки воно не є статичним, а пост. змінюється. До того ж «справи, які, по суті, входять у внутр. компетенцію будь-якої д-ви» не завжди співпадають із тер. д-ви. По-перше, за бажанням д-ви, яка укладає відповідні міжнар. *угоди*, певні відносини переносяться зі сфери внутр. компетенції д-ви та стають об’єктом міжнар.-прав. регулювання (напр., *права людини*, питання *громадянства*, боротьба зі злочинністю). По-друге, певні відносини, хоча вони й розвиваються в межах тер. д-ви, безвідносно її волі можуть бути віднесені міжнар. співтовариством до таких, що перестають бути виключно внутр. компетенцією цієї д-ви. Так, *Рада Безпеки ООН* може розцінити внутр. події д-ви як такі, що становлять загрозу міжнар. миру та безпеці, а тому не можуть більше вважатися внутр. справою д-ви. По-третє, певні сусп. відносини можуть розвиватися за межами тер. д-ви, але залишатимуться її внутр. справою. Тому критерієм визначення «внутр. компетенції д-ви» вважаються її міжнар. зобов’язання та практика. Водночас у сучас. практиці зустрічаються приклади ігнорування Н. п. (зокрема у формі гуманіт. інтервенції).

Літ: Brownlie I. Principles of Public International Law. Oxford, 1990.

М. Гнатовський

НЕГРИТЮ́Д (negritude — франц. неологізм) — ідейно-політ. і культ.-філос. доктрина, що спирається на концепцію самобутності, самоцінності й самодостатності чорної раси та випливає з неповторності культури, психол. складу й світогляду негроїдних народів і, відповідно, унікальності їхнього соціокульт. та антропол. досвіду. Проголошує єдність і самобутність негро-афр. культури, потребу повернення до її витоків і збереження її культ. цінностей; стверджує расову й істор. спільність темношкірого населення Африки, Антил. о-вів і контин. Америки, виступаючи однією з осн. версій афроцентризму, що наголошує на особливій ролі негроїдних народів у дух. розвиткові людства, відродженні єдності людини й навкол. світу. Основоположниками Н. виступили сенегалець Л. Сенгор (майбутній президент Сенегалу 1960–81 і організатор Афр. соцінтерну 1981), уродженець о. Мартиніка Е. Сезер (йому належить авторство терміна, зафіксованого 1932 і покликаного реабілітувати образливість слова «negre») та гвіанець Л. Дама, що познайомилися 1931 в Парижі й налагодили видання літ.-філос. журн. «Чорний студент» (1934–41), який став орг.-концептуальним центром руху. Виник як форма «культ. націоналізму» пригнічених народів і засіб *деколонізації* негроїдної раси, тому первісно був спрямований проти європоцентризму й політики насильницької культ. *асиміляції* як компонента політ. й соціального гноблення, з одного боку, й на расово-етнокульт. (згодом і держ.-політ.) самоствердження колонізованих афро-негр. (потім і всіх негроїдних) народів — з іншого. До завершення 2-ї світової війни найбільший вплив справив на країни Кариб. басейну (породивши рух «антильського культ. ренесансу»), за межами якого тривалий час залишався здобутком вузького кола інтелектуалів; у теор. обґрунтуванні Н. тоді велику роль відіграли європ. концепції «кризи культури» (екзистенціоналізм А. *Камю* і Ж.-П. *Сартра*, психоаналіз З. *Фройда*, «морфологія культури» О. *Шпенглера* та ін.), з пізніших впливів слід вказати на культур-психологію К. *Юнґа* і «критичну соціальну теорію» Г. *Маркузе*. У 2-й пол. 40-х — на поч. 60-х рр. 20 ст. відбувся трансформаційний зсув Н. від культурного, передусім літ. руху до ідеол. доктрини, що зазнала впливу ідей Ф. *Фанона* і стала однією із світоглядних засад нац.-визвольного руху; тому осередок розвитку Н. перемістився до Африки. Але в практиці деколонізації його *ідеологія* часом набувала забарвлення «антибілого бунту» кольорових народів проти всієї зх. цивілізації, біла раса проголошувалася носієм «раціонально-утилітарної свідомості», а чорна — «цілісно-емоц. світосприйняття», з’явилася теза про «боротьбу цивілізацій», фатальну непримиренність «чорної» й «білої» людини. Починаючи з 60-х рр. 20 ст. доктрина Н. бралася на озброєння лівоекстреміст. течіями «чорного *расизму*», його навіть намагався зробити своєю ідеологією кривавий режим Ф. Дювальє на Гаїті (1957–71); але для власне Н. ці крайні версії залишилися чужими, провідним напрямом стало формування на основі нього різних варіантів «нац. соціалізму» в країнах, що здобули незалежність («соціалізм банту», «африканський синкретичний соціалізм» та ін.).

Літ.: Ерасов Б. С. Тропическая Африка: Идеология и проблемы культуры. М., 1972; Антиколониальная борьба и общественная мысль в Тропической и Южной Африке. М., 1983; Thompson Peter. Négritude et nouveaux mondes — poésie noire: africaine, antillaise et malgache. Concord, MA, 1994; Wilder Gary. The French Imperial Nation-State: Negritude & Colonial Humanism Between the Two World Wars. Chicago, 2005.

В. Головченко

НЕДОТОРКА́ННІСТЬ ДЕПУТА́ТСЬКА — встановлена законом гарантія діяльності *депутата* представн. органу держ. влади або органу *місцевого самоврядування*, яка полягає в тому, що він не може бути притягнений до кримін. відповідальності, затриманий чи заарештований без згоди представн. органу. Ін. назва такої недоторканності — «депут. імунітет». Н. д. зазвичай поширюється тільки на депутатів *парламенту* і є важливою правовою гарантією їхньої діяльності. Вона унеможливлює вплив правоохоронних органів на парламентарія і таким чином сприяє його незалежності у розв’язанні тих чи тих питань парлам. діяльності. У деяких країнах під час перерви між сесіями парламенту згоду на притягнення депутата до відповідальності може дати постійнодіючий керівний орган парламенту. У більшості країн Н. д. є обмеженою. Зазвичай вона поширюється на увесь час обрання депутата, іноді — тільки на період сесії (Японія), у США Н. д. надається на час перебування в дорозі на сесію і назад. Після закінчення терміну дії депут. мандата кол. депутат може бути притягнений до кримін. відповідальності за дії, які він учинив раніше і за які не переслідувався завдяки своїй недоторканності. Практ. в усіх країнах недоторканність не поширюється на депутата в разі затримання його на місці скоєння злочину. Арешт депутата в такому разі здійснюється без згоди парламенту. В Австрії і Франції Н. д. не поширюється на кримін. карні дії. У деяких країнах арешт депутата і порушення проти нього кримін. справи без згоди парламенту відбувається тоді, коли за вчинені ним дії передбачено кримін. покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк — не менш як на шість місяців (Фінляндія), два роки (Швеція), п’ять років (Македонія, Словенія, Хорватія). Для дем. д-в характерна тенденція до обмеження Н. д. Ін-т Н. д. виник і був необхідний у часи протистояння парламентів і монархів для захисту представників населення від свавілля монархів та підпорядкованих їм держ. служб. Позит. роль ін-т Н. д. може відігравати в д-вах із авторит. політ. режимом, де захищатиме депутата від кримін. переслідування під вигаданими приводами з боку викон. влади. З ін. боку, необмежена Н. д. може слугувати прикриттям злочинної діяльності депутата, засобом уникнення кримін. відповідальності. Від Н. д. (депут. імунітету) слід відрізняти депут. індемнітет — встановлену законом юрид. невідповідальність депутата за його дії як члена парламенту. В Україні Н. д., як і депут. індемнітет, гарантуються *Конституцією*. Нар. депутати України не несуть юрид. відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, не можуть бути без згоди ВР України притягнені до кримін. відповідальності, затримані чи заарештовані. Згідно Закону про статус нар. депутата слідчі дії проти них — обшук, затримання, огляд їхніх особистих речей і багажу, транспорту, житлового чи службового приміщення тощо допускаються лише за згодою ВР України. *П. Шляхтун*

НЕЗАСТОСУВА́ННЯ СИ́ЛИ ПРИ́НЦИП (принцип заборони застосування сили або загрози силою) — один з осн. принципів міжнар. права (п. 4 ст. 2 Статуту *ООН*). Першим міжнар. багатостороннім договором, який засудив звернення до війни як засобу нац. політики, був Париз. договір (Пакт Бріана — Келлога) від 27.08.1928. Статут Міжнар. воєнного трибуналу для воєнних злочинців (08.08.1945, Лондон) у ст. 6 проголосив злочином проти миру планування, підготовку, розв'язування і ведення агрес. війни або війни в порушення *договорів міжнародних*. Для розвитку принципу мають значення також такі док-ти: Декларація про принципи міжнар. права, які стосуються дружніх відносин д-в відповідно до Статуту ООН, 1970; Декларація про посилення ефективності принципу відмови від загрози силою або її застосування в міжнар. відносинах, 1987; резолюція *Генеральної Асамблеї ООН* 3314 (XXIX) від 14.12.1974 «Про визначення агресії»; Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975. Принцип заборони застосування сили або загрози силою поширюється на всіх без винятку суб'єктів міжнар. права та покладає на них зобов'язання: 1) утримуватися від застосування сили (прямої чи опосередкованої); 2) утримуватися від загрози силою; 3) утримуватися від будь-яких дій, які є проявом сили з метою примусити ін. д-ву відмовитися від повного здійснення її суверенних прав; 4) відмовитися від актів репресії з допомогою сили; 5) відмовитися від сили або загрози силою як засобу врегулювання спорів тощо. Принцип поширюється не лише на безпосередні дії чи загрозу ними, а й на пропаганду таких дій. Статут ООН чітко визначає всі випадки можливого правомірного застосування сили за сучас. міжнар. правом: 1) самооборона (ст. 51) та 2) застосування збройної сили за рішенням Ради Безпеки на випадок загрози миру, порушення миру або акту агресії (ст. 39 і 42). *О. Задорожній*

НЕЙТРАЛІТЕ́Т — особливий міжнар.-прав. статус *держави*, яка не бере участі в збройному конфлікті, не надає його учасникам жодної допомоги в конфлікті та зберігає мирні стосунки з ворогуючими сторонами. Забезпечення Н. передбачає формальні зобов'язання д-ви утримуватися від участі в *конфлікті* та проведення відповідної *політики*, що полягає в неучасті в бойових діях, ненаданні військ. допомоги воюючим сторонам у жодній формі, ненадання власної території для використання сторонами конфлікту з воєнною метою. Н. вимагає визнання з боку ін. д-в, які беруть на себе зобов'язання поважати *суверенітет* нейтральної д-ви та утримуватися від його порушення. Зазвичай Н. проголошується у випадку розгортання бойових дій і стосується конкр. збройного конфлікту (Н. у воєнний час), але можливе також проголошення універсального Н., що передбачає принципову неучасть д-ви в будь-якому збройному конфлікті третіх д-в (Н. постійний). Н. може використовуватися й для позиціонування д-ви в жорсткій міжнар. конфронтації, яка не обов'язково має форму збройного конфлікту; так, в умовах *«холодної війни»* поширення набула специфічна форма Н., в якій д-ви відмовлялися від участі у військ.-політ. об'єднаннях в мирний час, уникаючи таким чином формального приєднання до одного з таборів ворогування. Проголошення нейтрального статусу не заперечує права д-ви на самооборону, в т. ч. й на колект. самооборону (отримання допомоги від ін. д-в для власного захисту). Обмеження стосуються лише участі в орг-ціях колект. оборони — пост. нейтральна д-ва не може входити до складу будь-яких військ. союзів, а д-ва, що дотримується Н. у воєнний час, не може бути пов'язана союзницькими зобов'язаннями із учасниками збройного конфлікту. Н. не перешкоджає наданню допомоги *біженцям*, участі в екон. інтеграц. об'єднаннях, веденню торгівлі зі сторонами, що ворогують.

Н. не практикувався в ант. часи; за Середньовіччя становище змінилося лише в тому, що з 13 ст. воюючі не примушували треті сторони робити вибір; юрид. обов'язків і прав, пов'язаних із Н., не існувало. Д-ва могла стверджувати, що вона не бере участі у війні, незважаючи на те, що надавала в розпорядження однієї з воюючих сторін кошти, війська й ін. види допомоги. Тільки у 18 ст. теорія і практика міжнар. права виробили єдину точку зору, згідно з якою нейтральні д-ви зобов'язані зберігати позицію безсторонності, а воюючі — поважати недоторканність нейтральних територій. Проте не вважалося порушенням Н. надання певної підтримки відповідно до раніше підписаних *договорів міжнародних*, тобто нейтральна д-ва могла посилати на допомогу воюючій стороні війська і пропускати її війська через свою територію. Кожна воююча сторона могла використовувати ресурси нейтральних д-в. Пост. Н. може бути договірним та декларативним. Статусом договірного пост. Н. користується Швейцарія, Н. якої був проголошений Декларацією Віден. конгресу від 20.11.1815. Статусом декларативного пост. Н. користується Австрія, Н. якої був проголошений Федеральним конст. законом від 26.10.1955. Одним з ост. прикладів пост. нейтральної д-ви, Н. якої ґрунтується на законі, є Туркменистан (1995). Заг. є Н. д-ви, жодна частина території якої не оголошена нейтралізованою згідно з договором; осн. відмінності між заг. та частковим Н. полягають у можливості нейтралізації частини території д-ви. Добровільним є Н. д-ви, який не ґрунтується на її зобов'язанні залишатися нейтральною під час будь-якої війни. І навпаки, Н. д-ви згідно з договором, що зобов'язує утримуватися від участі у війни, є договірним. Доброзичливий, абсолютний і недосконалий Н. існували як види у 18 та 19 ст. Сучас. міжнар. право не виключає невіддільного права пост. нейтральної д-ви на самозахист від *агресії* відповідно до ст. 51 Статуту ООН. Пост. нейтральні д-ви мають право на членство в універсальних і регіон. *організаціях міжнародних*, мета яких полягає в забезпеченні міжнар. миру і безпеки. Умови Н. у воєнний час визначено 5-ю та 13-ю Гаазькими конвенціями 1907 й основані на принципі рівного ставлення до сторін конфлікту. *В. Константинов, В. Солошенко*

НЕКАПІТАЛІСТИ́ЧНИЙ ШЛЯХ РО́ЗВИТКУ — дискусійний у марксизмі-ленінізмі варіант модернізації політичної в *«третього світу» країнах*, що випливав із теор. можливості їхнього переходу до *соціалізму* в обхід стадії *капіталізму*. К. *Маркс* і Ф. *Енгельс* пов'язували його реалізацію з більш-менш одночасною перемогою соціаліст. *революцій* у більшості розвинених *держав* Зх. та їхнім благотворним впливом на докапіталіст. спільноти, зокрема в дореформеній царс. Росії; у листуванні з народниками основоположники *марксизму* також наголошували, що рос. дем. революція (яка забезпечить вільний розвиток сільс. громади) стане могутнім стимулом для пролетарської в Європі, й тоді ці революції взаємно доповнюватимуть одна одну. Натомість В. *Ленін* у 1912 заперечив сформульовану *Сунь Ятсеном* ідею про можливість Китаю уникнути капіталіст. шляху розвитку, але після взяття влади в Росії й провалу експорту більшов. революції на Зх. він кардинально переглянув свої погляди й у доповіді на 2-му конгресі *Комінтерну* в лип. 1920 вказав на потребу «встановити й теор. обґрунтувати те положення, що з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до рад. ладу й через певні ступені розвитку — до *комунізму*, минуючи капіталіст. стадію розвитку». А в доповіді на 8-му Всерос. з'їзді рад у груд. 1920 Ленін уже вказував на рад. республіки Закавказзя й Центр. Азії як наочне підтвердження того, що «ідеї й принципи Рад. влади доступні й негайно здійсненні не лише в країнах, у промисловому відношенні розвинутих, ...але й з такою основою як селянство». Відповідно, в тезах 6-го конгресу Комінтерну (лип.–верес. 1928) зазначалося, що криза світової системи *капіталізму* й утворення *СРСР* забезпечують «наявність об'єктивної можливості некапіталіст. шляху розвитку відсталих колоній... за підтримки переможної пролет. диктатури ін. країн»; 3-й з'їзд Монг. народно-революц. партії (серп. 1924) обґрунтував Н. ш. р. країни, за допомоги СРСР, як єдино правильний, що веде до поступового переростання нац.-дем. революції в соціалістичну.

Внаслідок краху колоніальної системи імперіалізму в серед. 20 ст. Н. ш. р. був у різний час обраний майже трьома десятками країн Азії, Африки й Лат. Америки, причому керівні кола учасників «першої хвилі» кін. 1950–60-х — Алжиру, Бірми, Гани, Гвінеї, Єгипту, Малі, Сирії та ін. взяли на озброєння немарксист. теорії соціалізму, а «другої хвилі» країн «соціаліст. орієнтації» 1970–80-х — Анголи, Афганістану, Беніну, Ефіопії, Зімбабве, Мозамбіку, Пд. Ємену та ін. задекларували відданість «наук. соціалізму» чи «марксизму-ленінізму». Спільними для них критеріями Н. ш. р. були: ліквідація панування іноземн. капіталу в економіці країни; знищення докапіталіст. відносин і розвиток різних форм кооперації в сільс. госп-ві; створення й зміцнення держ. сектора; обмеження розвитку й діяльності приватного капіталу; відсторонення від держ. влади й політ. ізоляція традиціоналіст. елементів; *демократизація* сусп.-політ. життя; високий рівень соціальної мобілізації; системне поліпшення матер. становища трудящих; ліквідація неграмотності населення та формування нової *політичної культури*; зміцнення політ. та екон. зв'язків із країнами «соціаліст. співдружності». На Зх. останні країни «соціаліст. орієнтації» зазвичай об'єднувалися терміном «комуніст. держави» (англ. communist states); із завершенням *«холодної війни»* й розпадом СРСР Н. ш. р. втратив свою актуальність, а його прибічники вдалися до впровадження ринкових реформ і політ. плюралізму.

В. Головченко

НЕМИ́РИЧ Юрій (бл. 1612, Черняхів, тепер Житом. обл. — 1659) — держ., політ. і військ. діяч Речі Посполитої, Швед. королівства і Укр. козац. д-ви, дипломат, канцлер Вел. князівства Руського. Походив з шляхетського роду черняхівського відгалуження Немиричів, що на рубежі 16–18 ст. перейшли з *православ'я* у *протестантизм* (социніанство). Освіту здобував в аріанській академії в Ракові, а також в ун-тах Лейдена, Базеля, Оксфорда, Кембриджа і Парижа. Цікавився філософією, богослов'ям. 1632 видав у Парижі політол. трактат «Дискурс про Московську війну 1632 року», в якому навів порівняльний аналіз політ. систем Моск. царства та Речі Поспол. Брав участь у війні зі Швецією 1620-х, Смолен. війні з Росією 1632. Успадкував великі маєтності на Київщині й на Лівобер. Україні. Один з лідерів протестантів-социніан у Речі Поспол., засновник протест. академії в Киселині на Волині. Підкоморій київський. Представляв інтереси протест. громади на вальних сеймах Речі Поспол. Зазнав переслідувань у часи гонінь на протестантів, 1646 був позбавлений значної частини маєтностей і засуджений до вигнання з Речі Поспол. З поч. Укр. революції серед. 17 ст. на чолі своїх надвірних військ воював з повсталими козаками. Зі вступом у війну проти Речі Поспол. протест. Швеції визнав зверхність короля Карла Х Ґустава. Як генерал швед. кавалерії брав участь у війні проти польс. короля *Яна II Казимира*. Навесні 1657 під час спільного походу швед., трансильван. і україн. військ на землі Корони Польс. зблизився з укр. наказним гетьманом А. Ждановичем і через нього налагодив стосунки з гетьманом Б. *Хмельницьким*. Отримавши дозвіл Б. *Хмельницького* на повернення в козацьку Україну, в 1657 прибув до Чигирина, перейшов у православ'я. За деякими даними, мав намір одружитися на вдові старшого сина Б. Хмельницького Тимофія Розанді Лупу, доньці молдав. господаря. Влітку 1657 отримав від Б. Хмельницького чин полковника Війська Запорізького. Ще більше зросла роль Н. у Війську Запорізькому після приходу до влади у серп. 1657 І. *Виговського*. За дорученням останнього Н. вів переговори з представниками Карла Х Ґустава, що завершились у жовт.1657 укладенням укр.-швед. союзного договору. Отримавши від Виговського реституцію прав на свої лівобер. маєтності, Н. намагався вступити у володільницькі права, чим спровокував зростання антигетьман. настроїв на Полтавщині й Миргородщині. В умовах кризи в укр.-рос. взаєминах 1657–58 підтримував курс на зближення з Річчю Поспол. Був акт. учасником укр.-польс. переговорів, що 06.09.1658 завершились укладенням *Гадяцької угоди*. Н. приписують авторство політ. відрубності козац. України в межах оновленої триєдиної Речі Поспол., державне тіло якої поряд з Короною Польс. і Вел. князівством Литов. мало формувати і *Велике князівство Руське*. Як канцлер нового держ. утворення представляв укр. інтереси на Варш. вальному сеймі 1659, на якому відбувалася ратифікація Гадяцької угоди 1658. Загинув у серп. 1659 під час антигетьман. повстання на Чернігово-Сіверщині.

Літ.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К., 1999; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. К., 2003; Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej. Paryż, 1960.

В. Горобець

НЕНАСИ́ЛЛЯ — ідеол., етичний і життєвий принцип заперечення примусу: 1) як спосіб взаємодії людини зі світом, природою, ін. людьми; 2) як спосіб вирішення політ., етичних, екон.

і міжособистісних проблем та *конфліктів*. В основі принципу лежить визнання цінності всього живого, людини і її життя. Н. в політиці є нормативною ідеол. доктриною, притаманною, більшою мірою, *міжнародним відносинам*, аніж внутрішньодерж. політ. процесам. Це пояснюється складністю співіснування концепції Н. та концепції *держави* як інструменту примусу, анархічний характер міжнар. відносин не є настільки протиставним концепції Н. Спирається на кілька постулатів. По-перше, заперечення примушення в процесі взаємодії людини зі світом, з ін. людьми; це заперечення, засноване на терпимості, визнанні права на існування всього того, що внутрішньо відноситься людиною до категорії «чужого». По-друге, — це одночасно ствердження і посилення здатності всього живого до позит. самопрояву, тобто така система дій людини, що припускає наявність позиції Н., яка сприяє життєствердженню в широкому сенсі. Уперше найвиразніше проблема Н. була поставлена в реліг. концепціях Starод. Сходу, зокрема в Індії. Напр. принцип ахімси, який посідає одне з провідних місць в етиці джайнізму, має цілком певний і конкр. характер: не можна заподіювати шкоду живому, оскільки воно володіє душею і знаходиться на своєму шляху в ланцюзі перевтілень; отже, довільне переривання життя порушує цей хід і негат. позначається на кармі людини, що вчинила насильство. Згідно буддійс. концепції, етика Н. полягає не в тому, щоб щось змінювати, а в тому, щоб не посилювати страждання, якими пронизане все життя, відмовитися від особистої участі в здійсненні насильства, тиску, примушення. Достатньо повна характеристика Н. представлена в *християнстві*, причому акценти зміщені більше в етичний бік, який, у свою чергу, характерний чітким поділом на добро і зло. Гуманізм християнства в цьому безперечний: всі люди брати, створені одним Богом, і той, хто залучився до нього, увірував в нього, буде слідувати його ученню, де пріоритет віддається добру, а не злу. 15.06.2007 *ООН* запровадила Міжнар. день Н., який відзначається щорічно 2 жовт., в день народження М. *Ґанді* — керівника руху за незалежність Індії й основоположника філософії та стратегії Н. в політиці. У резолюції підтверджується «універсальна значущість принципу Н.», а також бажання «утвердити культуру миру, терпимості, розуміння і Н.». Держ. міністр з міжнар. справ Індії Ананд Шарму, вносячи цю резолюцію на розгляд *Генеральної Асамблеї ООН* від імені 140 авторів, навів такий вислів М. Ґанді: «Н. є найбільшою силою в руках людства. Воно могутніше за наймогутнішу руйнівну зброю, породжену людською винахідливістю». Сам М. Ґанді в книзі «Історія моїх експериментів з істиною» (1927) висловлювався з цього приводу таким чином: «“Око за око” — і весь світ може осліпнути... Існує багато такого, за що я готовий померти, але немає нічого такого, за що я був би готовий убити».

М. Каменецький

НЕОЕЛІТИ́ЗМ — нове витлумачення місця, ролі та функцій політ. *еліти*, що викликане змінами в соціальній структурі та пов'язане з актуалізацією завдань профес. керівництва, збільшенням деструктивних проявів за умов швидких сусп. трансформацій, багатовекторністю сусп.-істор. розвитку й проблемами їх вибору, з різноманітністю спектра соціально-політ. сил у «нових демократіях» та ще з багатьма факторами. У площині елітистського підходу сучас. його прихильники прагнуть віднайти засоби нейтралізації негат. наслідків «збиткового демократизму» та кризових явищ перехідного періоду, звертають увагу на малу ефективність ін-тів *громадянського суспільства*, там, де вони не розвиненні й егалітарна горизонтальна взаємодія яких мала б витіснити вертикальну структурованість *влади*, на залишки у сусп. свідомості авторитарист. стереотипів, патерналіст. установок, пасивності широких верств населення, а отже, на недостатню самоуправну організованість, громадян. активність, поряд із безвідповідальністю за прийняття рішень владних структур, які поширені в сучас. сусп. устроях. Водночас, на відміну від традиц. теоретиків елітизму (Г. *Моска*, В. *Парето*, Р. *Міхельс*, В. *Липинський*), які наголошували на неуникненності виділення домінуючої, панівної сусп. групи, яка здійснює керівництво пасивною, неорганізованою масою, в концепціях Н. увага зосереджується на розгляді політ. еліти як специфічної профес. групи, члени якої займають вищі посади в сусп. ін-тах і орг-ціях, виконують особливі ролі, які закріплені за цими посадами, і мають вплив на здійснення влади, вироблення політ. курсу і прийняття рішень. Теоретики Н.-М. Бартон, Дж. Хайглі, Дж. Філд, Е. Етціоні-Халеві, С. Келлер, В. Веселовский та ін. — підкреслюють несуперечливість ролі та функцій еліт дем. засадам управління сусп. життям, проблема лише в способі рекрутації еліт, тобто в оптимальному формуванні елітних груп, а також в їх сусп. корисній ротації. У руслі теорії дем. елітизму — неоелітисти намагаються сполучати свої тези з лібер.-дем. цінностями, виправдання елітарного владарювання «природнім станом» заміщують підкреслення специфічних функцій в сусп. розподілі праці, підкреслення особистих, статусних рис — функціональними, інституціональними поясненнями, наголошують на можливості контролю громадськості над політ. елітами, на балансі конкуруючих інтересів різних еліт, з'ясуванні умов, за яких еліти, суб-еліти і контреліти можуть бути важливими чинниками розвитку демократії й ефективного керування, на вивченні автон. центів впливу, типології сучас. еліт тощо.

В. Танчер

НЕОКОЛОНІАЛІ́ЗМ — система нерівноправних екон. та політ. відносин між *державами*, що виникла в умовах розпаду світової колоніальної системи. Н. був спрямований на збереження контролю кол. *метрополій* над кол. *колоніями*, перш за все екон. засобами, та на обмеження вільного вибору напрямів подальшого розвитку країн, що розвиваються, та його узгодження з інтересами розвинених д-в. Попри здобуття формальної незалежності в процесі завершальної фази нац.-визвольної боротьби в повоєнний час, більшість новоутворених д-в були неспроможні встановити повний контроль над нац. економікою. Кол. метрополії укладали з новими д-вами угоди, що передбачали збереження контролю над фін. системою, транспортною інфраструктурою, *збройними силами*, поліцією за допомогою ін-тів радників, спец. програм допомоги тощо. Це дало підставу президенту Індонезії А. *Сукарно* під час Бандунзької конференції 1955 заявити про переростання *колоніалізму* в нову форму контролю провідних д-в Зх. над *«Третього світу країнами»*. Після цього поняття Н. (сам термін уперше з'явився на поч. 1960-х) почало набувати дедалі більшого поширення в політ. риториці та в наук. обігу. Згодом під Н. стали розуміти не лише збереження контролю над кол. колоніями, а й встановлення контролю розвинених д-в над будь-якими д-вами, що розвиваються, за допомогою екон., фін. інструментів, а також шляхом поширення культ. впливу. Н. призводить до поглиблення розриву в екон. та соціальному розвитку між розвиненими д-вами та д-вами, що розвиваються.

В. Константинов

НЕОКОНСЕРВАТИ́ЗМ — ідейно-політ. течія, яка визначає урядову політику та політ. курс провідних країн Зх., починаючи з 2-ї пол. 70-х рр. 20 ст. (напр., «рейганоміка», «тетчеризм»). Як *ідеологія* Н. поставив під сумнів діючу кілька десятиріч кейнсіанську політику, а також саму діяльність *«соціальної держави»* (див. *Держава загального добробуту*), зробив спробу подолати етатистський підхід лібер.-реформіст. політиків до розширення держ. регулювання соціально-екон. життя. В основу екон. курсу було покладено монетарист. модель Чиказ. школи (М. Фрідмен, М. Фелстайн), а також т. зв. «економіку ринку» (Дж. Гілдер, Ф. Гайєк), які орієнтували на звільнення приват. бізнесу від надмірного держ. втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приват. підприємництва. Кредо «нового консерватизму» в економіці — заміна реформіст. моделі розвитку монетарист. моделлю, орієнтованою на звільнення приват. капіталу від надмірного держ. втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приват. підприємництва. У соціальній сфері лібер.-реформіст. курс поступився місцем «екон. реалізму», скороченню зростання соціальних витрат, перенесенню їх у приват. сектор. У політ. сфері Н. характеризується неоконсерват. переорієнтацією щодо проблем *політичної влади*, *демократії*, політ. участі, функцій і прерогатив д-ви, *бюрократії* в напрямі посилення елітарних тенденцій і антибюрокр. настроїв. Ставиться завдання функціонального посилення політ. системи, пошуку ідей більш ефект. *влади*, зміцнення «законності й порядку», традиц. морально-політ. цінностей через розвиток ін-тів *громадянського суспільства* і збалансованість відносин сусп-ва з природою. Набуття Н. в короткі строки статусу впливової політ.-ідеол. доктрини певною мірою пов'язано з тим, що його підтримала досить широка соціальна база. Н. спрямований на відстоювання традиц. звичаїв та цінностей, нац., реліг., культ., гуманістичних. Н. вважає за необхідне створення «нової сусп. філософії», яка поєднувала б осн. цінності *лібералізму* і відповідала б сучас. реаліям розвитку сусп-ва. Успіх Н. пов'язаний з тим, що він виявився досить ефект. у багатьох аспектах: у ряді країн вдалося приборкати інфляцію, зменшити безробіття, стимулювати ділову активність, ліквідувати збиткові галузі пром-сті; він надав людям ясну форму взаємовідносин, узгодивши рац. ставлення до дійсності з моральними принципами. Неоконсерват. курс синтезував у своїй ідейній основі не лише досягнення *консерватизму*, а й гуманіст. уявлення *лібералізму*, *соціалізму* й ряду ін. соціально-політ. вчень. Відштовхуючись від ідейно-теор. бази Н., сучас. неоконсерватори шукають серед. шлях між деструктивністю неприборканої ринкової стихії та неефективною держ. регламентацією всіх сфер сусп. життя. У більшості країн Зх. Н. виступає як могутня інтелектуальна сила. Прихильники політ. позицій, що втілюють у собі зазначені риси, об'єднуються у консерват. партії. Найбільші з них — це Консерват. партія Великобританії (виникла 1867), Консерват. партія Данії (виникла 1916) та ін. Знання сутності й осн. рис Н. сприяє кращому розумінню європ. і світових політ. процесів, деяких заг. цивілізац. закономірностей розвитку сучас. сусп-ва та необхідних структурних змін у ньому.

Літ.: Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. К., 1997; Консерватизм: Антологія. К., 1998; Василькова С. Проблема ідентичності сучасного консерватизму // Людина і політика. 2003, № 6.

О. Бабкіна

НЕОЛІБЕРАЛІ́ЗМ — напрям в екон. теорії, що базується на неокласичній методології та захищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції та екон. свободи. Зародився в 1930-х як форма реакції на світову екон. кризу на противагу кейнсіанізму (Дж. М. *Кейнс*). З ін. боку, Н. постав як опозиція до лібер. ідей серед. 20 ст., що пропонував поширення корпорат. тенденцій, соціального партнерства і захисту, поєднуючи конкуренцію із держ. регулюванням. У Н. ринок розглядається як ефект. система, що якнайбільше сприяє екон. зростанню і забезпечує пріоритетне становище суб'єктів екон. діяльності. Неоліберали заперечують втручання д-ви в екон. механізми саморегулювання, розглядаючи протекціонізм як осн. причину неефективності економіки. Вони вважають, що роль д-ви полягає у створенні умов для вільної дії цих механізмів, в їхній охороні, а також в участі у перерозподілі сусп. доходів. Усі форми відносин, у т. ч. взаємовідносини робітників однієї компанії чи членів сім'ї, розглядаються як різновид субринкових відносин. З точки зору філософії Н., існування ринку виступає самоціллю, незалежно від його впливу на виробництво товарів і послуг, а функціонування ринкових структур становить фундам. основу етики меркантилізму. Найбільш відомі школи Н.: 1) англ., або Лондонська (абс. індивідуалізм) (Ф. А. фон *Гайєк*) — ідея спонтанного порядку і розвитку: а) формування автон. економіки на засадах приват. власності, індивідуалізму, конкуренції та невтручання д-ви і б) активна роль д-ви у створенні умов для вільного та успішного функціонування економіки; 2) нім., або Фрайбурзька (ордолібералізм) (В. Ойкен, Л. Ерхард, В. Репке, О. Рюстов, А. Мюллер-Армак) — теорія «соціально-ринкового госп-ва»: а) формування сильного ринкового госп-ва, заснованого на різноманітних формах власності на засоби виробництва, що конкурують між собою, і б) абсолютизація ролі д-ви у формуванні сприятливого сусп. середовища розвитку економіки та соціальних відносин; 3) франц., або Париз. (дирижизм) (М. Алле, Ж. Рюеф, Л. Арман, Ф. Перр) — теорія локальних ринків («економіка ринків»): а) формування екон. незалежного сусп-ва здійснюється д-вою на основі особливої держ. структурної політики, б) ринкові, конкурентні відносини підпорядковуються загальносусп. інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки, в) соціальна політика д-ви є похідною від її екон. політики і залежить від успіхів ринкової економіки *(комунітаризм)*; 4) амер., або Чиказ. (монетаризму) (М. Фрідман, І. Фішер, Р. Манделл, М. Флемінг): а) стабілізація економіки д-вою монетарними засобами, б) екон. збалансованість досягається за умови, коли к-сть грошей в обігу відповідає створеній сусп. вартості, в) баланс бюджетних доходів і витрат — умова та вияв екон. збалансованості, а отже необхідний держ. контроль грошової емісії, г) нац. економіку слід розглядати як ланку світової госп. системи, а тому для внутр. збалансованості важливе значення мають міжнар. валютні відносини та контроль за цією сферою; 5) австр. (Л. фон Мізес) — дослідження процесів пристосування в економіці й конкуренції в мінливому екон. середовищі. Мізес виступав проти контролю над ціновою політикою й оплатою праці, низьких темпів приросту грошової маси, оскільки вільні ціни відіграють ключову роль в ефект. функціонуванні ринкової економіки. Монетаризм, продовжуючи традиції класичного ринкового *лібералізму*, відкинув гасла соціальної справедливості як такі, що не можуть бути проблемою д-ви, оскільки їх реалізацію пов'язано з дестабілізацією економіки. Осн. ідея Н. полягає в інтенсифікації і глобал. поширенні вільного ринку, як екстенсивно — в міжнар. масштабі, так й інтенсивно — на всі сфери сусп. життя. Н. виступає своєрідним ідеол. підґрунтям *глобалізації*, яка здатна забезпечити наднац. поширення передових технологій та координацію дій нац. і транснац. корпорацій (МВФ, *СОТ*, СБ тощо). Проте саме цей аргумент є осн. предметом критики неолібер. екон. політики, яка нездатна розв'язати проблеми кризових економік, значного падіння стандартів у сфері праці, крит. стану навколишнього середовища.

Літ.: Ядгаров Я. История экономических учений. М., 1998; Дэвид Х. Краткая история неолиберализма. М., 2007. *О. Сорба*

НЕОМАРКСИ́ЗМ — сусп.-філос. та ідейна течія сусп. думки, що тією чи ін. мірою спирається на теор. спадщину К. *Маркса* разом з ін. ідейними традиціями — неогегельянства, віталізму, екзистенціалізму, неофройдизму, структуралізму тощо. Це сукупність інтерпретацій, крит. переосмислення та адаптація положень *марксизму* до сусп.-політ. умов 20 ст. та їх протиставлення рад. практиці «реального соціалізму» (марсизму-ленінізму і сталінізму). Його основоположники Ґеорг *Лукач* (1885–1971), Карл Корш (1886–1961) та Антоніо *Ґрамші* (1891–1937). В основі Н., з одного боку, міститься, звинувачення марксизму в негуманності, в ігноруванні людини, розгляд її лише як засобу класової боротьби, а з іншого — прагнення гуманізувати марксизм, поставивши в центр філософії і політології людину. В рамках цієї течії сформувалися два осн. напрями. Перший, «діалектико-гуманіст.», ґрунтується на ранніх гуманіст. поглядах Маркса («Економічно-філософські рукописи 1844») і поєднує неогеґельянство, фройдизм та екзистенціалізм. У межах цього напряму виокремлюються такі підходи: 1) франкфурт. школа (Т. *Адорно*, М. *Горкгаймер*, Г. *Маркузе*, Е. *Фромм*, В. Беньямін, Ю. *Габермас*), яка критикує індустріальне сусп-во за монолітну безкласову тоталіт. сутність, технократизм, культуру споживання; 2) фройдо-марксизм (В. Райх, Г. *Маркузе*, Є. *Фромм*) — розглядає доповнення соціальної революції сексуальною, а також револ. місією маргінальних груп (студенти, безробітні, люмпен, нац. меншини); 3) екзистенціаліст. марксизм (Ж.-П. *Сартр*, М. Мерло-Понті, К. Касторіадіс, К. Лефор) — акцентує увагу на людській суб'єктивності, проблемі відчуження, проблемі відтворення цілісності людини, розгляді її не через сусп. відносини, а крізь власне існування; 4) феноменол. марксизм (Е. Пачі, П. Піччоне, Роватті, Дж. Вігореллі) — заміна *комунізму* інтерсоціалізмом, сусп-во засноване на суб'єктивно-об'єктивних відносинах; 5) марксист. історицизм (А. Ґрамші та його послідовники Н. Баладоні, Л. Ґруппі, Е. Серені) — на основі розгляду філософії як «філософії практики» (Ґрамші), заперечує поділ марксист. філософії на діалект. та істор. матеріалізм; 6) будап. школа (А. Хеллер, М. Вайда, Д. Маркуш, Ф. Фехер) — послідовники ранніх поглядів Д. Лукача («Історія і класова свідомість»), згідно з якими діалектика розглядається як взаємозв'язок і взаємоперехід об'єкта і суб'єкта; 7) «Праксіс» (Г. Петрович, П. Враніцький, М. Кангрга, Р. Супек, М. Маркович, С. Стоянович) — школа, що сформувалася довкола однойменного югосл. журналу в Загребі й розглядає поняття практики як фундам. основу відносин між суб'єктом і об'єктом; 8) «філософія надії» та «онтологія ще-не-буття» (Е. С. Блох) — заг. концепція розвитку світу, в якій нероздільний суб'єкт і об'єкт розділяється і пізніше знову об'єднується. В основі другого напряму, «сцієнтистського», лежить прагнення зробити із загальнофілос. теорії марксизму конкр. науку, методологію пізнання і конкр. модель зміни світу. Найбільш важливими в цьому плані є пізні роботи Маркса, методологія дослідження сусп-ва і розгляд її як основи для наук. вивчення моделей майбутнього розвитку людства. Тут можна виділити такі основні підходи: 1) «структуралістський марксизм» або «альтюссеріанство» (Л. *Альтюссер*, М. Годельє, Н. Пуланзас, а також послідовники Л. Альтюссера — Е. Балібар, Д. Лекур, П. Реймон) — марксизм має розглядатися як наука, відмежуватися від філософії суб'єкта, телеологічної діалектики Г. *Гегеля*, від ідеології та емпіризму. Концепція «наддетермінації» — ідея про те, що екон. протиріччя в сусп-ві повинне розв'язуватися за допомогою *політики*; 2) погляди Г. делла Вольпе і його послідовники — протиставляючи науку (абстракції) і філософію (заг. методологія), вони розглядають марксист. вчення про сусп-во як окрему науку; 3) аналіт. марксизм (Дж. Коен, Дж. Елстер, Дж. Ремер) — на основі сучас. методів (матем. моделювання, *ігор теорія* тощо) намагаються розглядати вчення про сусп-во як науку. На макрорівні запропонована концепція співвідношення вироб. сил і вироб. відносин, базису і надбудови, а на мікрорівні — дослідження поведінки індивідів. Сформувався також самост. політол. напрям, який адаптує соціальну філософію Маркса до сучас. політ. проблем — перспективи взаємовідносин розвинутих країн і країн, що розвиваються, ядерна катастрофа, боротьба за емансипацію жінок, екол. проблеми та ін., що вирішуються в руслі марксист. методології або використовуючи традиції марксист. категоріального апарату. Такі дослідження виступають наук. основою т. зв. «руху нової епохи» або теорії «*нових лівих*» (П. Руссел, Д. Шпінґлер, П. Андерсон, К. Д. Вольф, Д. Ґоровіц та ін.). В англосакс. країнах Н. розвивається переважно як особливі тенденції у галузях соціології та політекономіки, що мала виражену антипозитивіст. спрямованість (А. Ґоулднер, Ч. Р. Міллс, П. Баран).

Літ.: Грецкой М. Классический марксизм: что устарело, что выдержало проверку временем // Экономико-философские тетради. 2004. № 2; Wolfgang Caspart. Der Marxismus. Von der Weltrevolution zur Politischen Korrektheit. Eckartschrift 165. Österreichische Landsmannschaft. Wien, 2003. *О. Сорба*

НЕПОТИ́ЗМ (від лат. nepos, nepotis — онук, племінник) — діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій *д-ви*, спрямована на призначення на посади в органах держ. *влади* та *місц. самовряд.* близьких родичів, свояків, друзів, членів своєї сім'ї, а також осіб, пов'язаних взаємовідносинами з установою, де працює держ. службовець. У широкому розумінні Н. — кумівство. Деструктивним за своїми наслідками проявом держ.-управлін. культури сучас. політ. *еліти* виступає так добре всім відома родинність, земляцька солідарність та клановість. Протягом усієї нашої сучас. політ. історії, яку ми так чи інакше пов'язуємо з *демократизацією*, керівні кадри з упертою наполегливістю відшуковуються в «ближчому колі» відповідальних осіб серед родичів, друзів, однокурсників чи просто знайомих. Власно кажучи, саме це свідчить про те, що політ. еліта, при всьому прагненні соціально віддалитися від широких верств населення, продовжує залишатися носієм багатьох ціннісних стереотипів масової свідомості. В результаті наслідком політ. відтворення культурно-ціннісних орієнтацій правлячої політ. еліти виявляється те, що вона стає все більш і більш замкненою кастою не лише від сусп-ва взагалі, а й від ін. кіл політ. істеблішменту. Держ. службовець не повинен використовувати або дозволяти використовувати своє посадове становище або звання, або будь-яке повноваження, пов'язане з його посадою так, щоб це обмежувало або змушувало ін. особу, в т. ч.

і підлеглого, надавати будь-яку матер. або нематер. вигоду йому або його родичам, своякам, друзям, хрещеним батькам/матерям членів його сім'ї, зацікавленим особам та особам, з якими службовець має особисті стосунки. *В. Ребкало*

НЕПРИЄ́ДНАННЯ ПОЛІ́ТИКА — термін для позначення зовнішньополіт. курсу, обраного в умовах *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин* абсолютною більшістю *«третього світу» країн*, які прагнули виробити певну колект. *ідентичність*, що відрізнялася б від двох антагоніст. *союзів військово-політичних* Пн. півкулі — *НАТО* і Орг-ції Варш. договору. Саме внутрішня слабкість новопосталих *держав* і їхнє прагнення уникнути ролі полігону *«холодної війни»* змушували остерігатися надто тісної близькості з однією з *великих держав* і спонукала шукати сили в єднанні власних рядів. Екон. мотиви також орієнтували їх на шлях рівновіддаленості, оскільки жодна з молодих д-в не була настільки значимою для багатих країн світу, аби отримувати від однієї з них усю необхідну допомогу. Тому для афро-азійс. країн за краще було не вступати в союз із певною великою д-вою, якщо він виключить можливість отримання допомоги від інших; щоправда, цей чинник не був незаперечним, оскільки чимало африк. д-в, які з'явилися внаслідок ліквідації Франц. колоніальної імперії (напр., Камерун, Нігер, Чад та ін.), були настільки нежиттєздатними, що в них не залишалося ін. вибору, як прийняти від Парижа всю допомогу, яку вони могли отримати. Анал. складалися справи й у сфері оборони, хоча, на перший погляд, вигідно було приєднатися до певного сильного захисника. Однак тоді великі д-ви практично намагалися триматися подалі від участі в локальних суперечках, для розв'язання яких нові незалежні країни очікували допомоги, — на відміну від локальних аспектів глобал. конфліктів, у яких, своєю чергою, не прагнули брати участі афро-азійс. країни.

Концепцію Н. п. розробив Дж. *Неру*, який у квіт. 1949 на саміті Брит. Співдружності в Лондоні наполіг на тому, щоб кожна країна-учасниця вільно визначала й здійснювала власну *зовнішню політику*; це означало, що ані асоціації в цілому, ані окремим її учасникам не потрібно слідувати прикладу Великобританії й виступати на боці США в *«холодній війні»*. Принципи Н. п. були покладені в основу рішень Бандунзької конференції афро-азійс. д-в 18–24.04.1955, де йшлося, зокрема, про утримання від використання угод щодо колект. оборони в інтересах якоїсь із великих д-в і від тиску на ін. країни. Н. п. породила *рух неприєднання* і, на відміну від класичного *нейтралітету*, відбивала підхід до конкр. *конфлікту*, що полягав, по-перше, у рівновіддаленому ставленні до обох ворогуючих сторін і, по-друге, на етапі «позит. нейтралізму» — в спробах виступати посередником і пом'якшувати небезпечні суперечки між великими д-вами, намагатися дип. методами переконати їх припинити *гонку озброєнь*, сприяти мирному і справедливому полагодженню міжнар. конфліктів. Існувала й менш конструкт. форма Н. п., для якої було властиве засудження «холодної війни», переконання в тому, що у світі є й важливіші питання, визнання безсилля нових незалежних д-в і відмова виступати арбітром між двома гігантськими наддержавами. Водночас занадто послідовна антибіполярність часто призводила до демонізації великодержавності й намагань пояснити все зло тодішніх *міжнародних відносин* політикою наддержав. *В. Головченко*

НЕРУ́ Джавахарлал (14.11.1889, Аллахабад — 27.05.1964, Делі) — держ. і політ. діяч. Освіту здобув у Кембридж. ун-ті. Адвокат за професією. У 1912 вступив до Інд. нац. конгресу (ІНК). З 1916 брав участь у нац.-визвольному русі Індії. З приходом до керівництва ІНК Махатми *Ґанді* (1919) Н. Д. стає його послідовником. У 1921 за антиангл. агітацію був уперше заарештований. Загалом у тюрмах провів понад 10 років. Неодноразово обирався головою партії ІНК (1929–30, 1936–37, 1946, 1951–54). У 1946 входив до тимчас. уряду Індії на посаді віце-прем'єра (прем'єр-міністром був віце-король). Із серп. 1947 з утворенням незалежної Індії до самої смерті обіймав посади прем'єр-міністра та міністра закорд. справ. Бачив майбутнє Індії в *соціалізмі*, однак шлях до нього вбачав, як і М. Ґанді, через соціальний *компроміс*. Будучи головою Планової комісії, Н. Д. брав безпосередню участь у складанні перших трьох 5-річних планів розвитку Індії. У *зовнішній політиці* Н. Д. проводив курс *неприєднання* до блоків і мирного співіснування д-в з різним сусп. ладом. Брав участь у розробці п'яти принципів мирного співіснування в міждерж. відносинах — *панча шила*. Був одним з ініціаторів скликання і учасником Бандунзької конференції країн Азії та Африки (1955). Одним з перших уряд Н. Д. визнав Кит. Народну Республіку, що, однак, не дало змоги запобігти прикордонним конфліктам з Китаєм стосовно Тибету в 1959 і у 1962. Восени 1949 Н. Д. відвідав США, які бачили в Індії противагу комуніст. Китаю. Н. Д. вважав необхідним всебічний розвиток інд.-рад. відносин. Під час 2-ї світової війни активно виступав у підтримку Рад. Союзу. В 1955 нагороджений орденом «Бхарат ратна» («Перлина Індії»). Посмертно нагороджений найвищою нагородою Всесвітньої Ради Миру — «Золотою медаллю» ім. Фредеріка Жоліо-Кюрі (жовт. 1970). Протягом декількох десятиліть ім'я Н. Д. було нерозривно пов'язане з боротьбою за визволення Індії від колоніального рабства, за її відродження і становлення як великої суверенної держави Азії. Під керівництвом Н. Д. була проведена реорганізація держ. системи — створені штати за нац.-екон. та мовними ознаками, ліквідована феод. роздробленість. Здійснені початкові аграрні реформи, які підірвали великі поміщицькі землеволодіння. Н. Д. очолив перебудову нар. госп-ва на планових засадах, заклав основи політики індустріалізації Індії — вирішальної умови її екон. розвитку. Н. Д. був послідовним демократом, борцем за рівність, нац. єдність Індії на засадах поєднання принципів *демократії* та централізму. У своїй діяльності Н. Д. не обмежувався сферою *політики*. Він був людиною високої культури, енциклопедичної ерудиції, глибокого філос. складу розуму. Залишив велику літ. спадщину.

Літ.: Ульяновский Р. А. Три лидера великого индийского народа. М., 1986; Tharoor S. Nehru: The Invention of India. New York, 2003.

Ф. Кирилюк

НЕУРЯДО́ВІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — добровільні об'єднання *громадян* за інтересами, що не мають на меті боротьбу за держ. владу та отримання прибутку. Н. о. не належать до держ. (урядового) та бізнесового (прибуткового) секторів, через що їх називають третім сектором *суспільства*. Оскільки їхня діяльність здійснюється гр-ми та на громад. засадах, вони називаються *громадськими організаціями*, або орг-ціями *громадянського суспільства*. В Україні діяльність Н. о. регламентується Законом «Про об'єднання громадян». Згідно із цим Законом громад. орг-цією є об'єднання гр-н для задоволення та захисту своїх законних соціальних, екон., творчих, вікових, нац.-культ., спортивних та ін. спільних інтересів. Н. о. розрізняють за спрямованістю їхньої діяльності. До кола їхньої уваги входять, зокрема, боротьба за роззброєння, допомога біженцям, дослідницькі проекти з проблем сім'ї та молоді, соціальних питань, *прав людини*. Формами видів діяльності Н. о. є правовий захист інтересів гр-н, тренінги та консультування; зв'язок між держ. органами влади, громадськістю та незалежними експертами; моніторинг діяльності власного уряду або ін. ін-тів *влади* та інформування громадськості про отримані результати. Фін. забезпечення діяльності Н. о. здійснюється зазвичай з таких джерел, як нац. уряд, нац. бізнес, зарубіжні фонди. *С. Кисельов*

НЕФОРМА́ЛИ — узагальнювальна назва осіб або груп, які стихійно виникли з початком демократизації в СРСР у 2-й пол. 80-х рр. 20 ст. у період *«перебудови»*. Вони не легалізувалися, тобто не реєструвались, як юрид. особи. На фоні монопартійності й уніфікованості громад. життя в СРСР Н. привертали до себе увагу, оскільки відрізнялись від офіц., легалізованих *громад. орг-цій*. Часто така відмінність могла бути у зовн. вигляді, політ. чи культ. уподобаннях. Назва «Н.» містила в собі не тільки свободу від офіц. контролю, а й певний виклик або усій рад. системі, або її політ. практиці, усталеним правилам поведінки. Проте Н. не висували гасел радик. трансформації сусп-ва. Напрямами їхньої діяльності були, переважно, дозвілля, культура, зразки поведінки тощо. Деякі з них привертали увагу до проблемних питань історії, до свобод людини тощо, ставали ядром клубів за інтересами, громад. рухів. У період «перебудови» спрямованої жорсткої боротьби проти Н. не було, комуніст. режим обмежувався критикою цього явища. Пізніше узагальнювальна назва «Н.» замінювалася конкр. назвами чіткіше оформлених груп і рухів. В умовах *демократизації* сусп-ва у плюральному середовищі феномен Н. поступово нівелювався. *Р. Балабан*

НІГІЛІ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. nihil — ніщо, нічого, повний скептицизм та заперечення) — 1) негат.-зневажливе ставлення до ін-тів *влади*, законів; 2) заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культ. традицій тощо; 3) течія громад. думки в Росії 60-х рр. 19 ст., спрямована проти реакційних традицій та устоїв дворян. культури; 4) напрям у *політичній науці*, який заперечує *норми політичні*. Н. п. — це світоглядна позиція, що виражається в запереченні осмислення людського існування, важливості загальноприйнятих політичних цінностей; невизнання, заперечення політ. лідерів та їхніх поглядів. Н. п. в усіх його проявах поширюється в кризовий період сусп.-політ. розвитку, він являє собою крайній скептицизм, реакцію проти догматизму. Форми прояву Н. п. — неприйняття певними групами політ. цінностей; незгода з тими чи ін. політ. рішеннями; неприязнь до певних держ. ін-тів, структур влади, їхніх лідерів; «лівий» і «правий» екстремізм; мазохистські, садистські тенденції, деструктивізм, прагнення людини зруйнувати світ, а також автомат. конформізм. *Г. Коваль*

НІ́КСОН (Nixon) Річард Мілхауз (09.01.1913, Йорба-Лінда, США — 22.04.1994, Нью-Йорк) — 37-й президент США (20.01.1969–09.08.1974). Закінчив Уіттіер-коледж (1934) і школу права в ун-ті Дьюка (Дарем, Пн. Каліфорнія). Працював у юрид. фірмі Уіттіер-коледжу, позиціонував себе супротивником *«нового курсу»*, під час 2-ї світової війни служив офіцером постачання у ВМФ на Тихому океані; 1946 за підтримки Респ. партії обраний конгресменом, 1950 — сенатором, брав активну участь у діяльності к-тів з антимер. діяльності та розроблення плану Дж. *Маршалла*, рішуче виступав за внутрішньо- і зовнішньополіт. стримування *комунізму*. 1953–61 — віце-президент США в адміністрації Д. *Ейзенхауера*, виявив помітну зацікавленість зовнішньополіт. проблемами, відвідавши з офіц. візитами 61 країну, отримав від президента більше повноважень, ніж будь-хто з його попередників, як голова презид. комісії з держ. контрактів зробив чимало для викорінення системи дискримінац. найму; 20.07.1960 висунутий нац. з'їздом Респ. партії на посаду президента, але завдяки маніпуляціям конкурентів в Іллінойсі й Техасі поступився на виборах Дж. *Кеннеді* з різницею в 0,17 % голосів; 1961–68 займався юрид. практикою у Каліфорнії та Нью-Йорку; 01.02.1968 заявив про висунення своєї кандидатури на посаду президента, пообіцявши реалізувати план «почесного миру» для виходу з В'єтнам. війни, 07.08.1968 був підтриманий респ. нац. з'їздом і переміг на виборах з відносною більшістю у 43,4 % голосів, вперше використавши расове питання для залучення голосів білого населення Пд., налаштованого проти продовження расової інтеграції («стратегія південних штатів»); 1972 переобраний на другий термін з перевагою в 19,791 млн голосів.

У *внутрішній політиці* залишився поміркованим консерватором (до інавгурації Н. постійно стверджував, що президент потрібен США, власне, лише для зовн. політики) і, незважаючи на серйозну опозицію в Конгресі, де обидві палати контролювалися демократами, скоротив федер. видатки на соціальні потреби; скасував управління зі створення екон. можливостей, засноване 1964 для вирішення проблем бідних верств населення, а також започаткував програму скорочення субсидій фермерським госп-вам; на чотири вакантні місця у Верх. суді призначив консерваторів, що зупинило лібералізацію суд. системи. Щоправда, під прапором «нового федералізму» окремим штатам були повернуті повноваження й фін. кошти, але про обмеження федер. викон. влади не могло бути й мови, навпаки, її безпрецедентна концентрація була використана для подолання спровокованої процвітаючою економікою надмірної інфляції й впровадження монетарист. політики та встановлення держ. контролю над зарплатою й цінами. У міжнар. справах Н. став на шлях «політ. реалізму» й подолання конфронтац. проблем *«холодної війни»* та регіон. конфліктів, оприлюднивши 25.07.1969 доктрину («Гуамська доктрина»), що містила рекомендацію союзникам США у боротьбі з комунізмом надалі більшою мірою розраховувати на власні сили, причому Білий дім зобов'язувався дотримуватися договірних зобов'язань, використовуючи всі можливі засоби, в т. ч. військові й навіть ядерні (в разі конфлікту з ін. ядерними д-вами), для захисту тих країн, чия цілісність є життєво необхідною для власної безпеки США. Здійснення доктрини звелося до «в'єтнамізації» війни в Індокитаї, тобто заміни амер. військ південнов'єтнамськими та виведення 1971 однієї дивізії з Респ. Корея; одночасно з цим і ескалацією в квіт.–груд. 1972 стратег. бомбардувань ДРВ Н. спільно з Г. *Кіссінджером* розгорнув «дип. наступ» на Пекін, що увінчався нормалізацією відносин з КНР під час офіц. візиту в лют. 1972 та сприяв укладенню 27.01.1973 Париз. угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі. У взаєминах із *СРСР* дотримувався політики розрядки, що формалізувалася в підписанні Договору про обмеження систем ПРО і Тимчас. угоди про деякі заходи в галузі ОСО–1 (26.05.1972), «Основ взаємовідносин між СРСР і США» (29.05.1972), Угоди про попередження ядерної війни (22.06.1973), Договору про обмеження підземних випробувань ядерної зброї (03.07.1974); намагався виступити в ролі посередника в урегулюванні

Близькосх. конфлікту після війни «Судного дня» 1973. Пішов у відставку внаслідок «Вотергейту» під загрозою *імпічменту*, в надії поновити репутацію займався мемуаристикою і дослідженням *міжнародних відносин*. Автор творів «Шість криз» (1962), «Мемуари Річарда Ніксона» (1978), «На арені: Спогади про перемоги, поразки і відродження» (1992, рос. мовою), «По той бік миру» (1994).

Літ.: From: The President Richard Nixon's Secret Files. New York, 1989; Parmet H. Richard Nixon and His America. Boston, 1990; Greene J. R. The Limits of Power. The Nixon and Ford Administrations. New York, 1992; Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. Ростов-н/Д., 1997. *М. Рижков*

НІ́ЦШЕ (Nietzsche) Фрідріх Вільгельм (15.10.1844, Реккен, побл. Лютцена, Німеччина — 25.07.1900, Веймар, там само) — філософ, політ. мислитель, письменник, д-р філології, проф. з 1869. У 1864–65 вивчав теологію і філологію в Бонн. та Лейпциз. ун-тах. У 1865–68 опублікував ряд критичних літ.-філос. статей, які привернули увагу наук. громадськості. З 1869 — проф. класичної філології Базельс. ун-ту (Швейцарія). Тут вийшли його праці «Грецька держава» (1871) і «Людське, занадто людське» (1877) з викладом політ.-прав. ідей. 1879 залишив ун-т, далі жив і працював у Швейцарії та Італії, де написав свої осн. твори: «Вранішня зоря» (1881), «Так говорив Заратустра» (1883–84), «По той бік Добра і Зла» (1886), «Про походження моралі» (1887), «Сутінки богів» (1889), «Антихрист» (опублікована 1895), «Жага влади» (опублікована 1901), «Ecce Homo» (опублікована 1908). Н., поєднавши ідеї природ.-прав. школи і теорії насилля, у рамках започаткованої ним «філософії життя» створив власну аристократ. концепцію політики, права і державності, в якій відкидав ідеї свободи і рівності у стосунках людей, обгрунтовував правомірність привілеїв, переваг і нерівності. Правову справедливість Н. виводив з принципу нерівності правових прагнень різних індивідів, залежно від того, належать вони до сильних аристократ. верхів чи ординарних, підлеглих низів. Н. доводив неможливість забезпечення соціальної справедливості через власність. Зазначав, що «несправедливий спосіб думок» міститься як у душах імущих, так і неімущих. Звідси потрібні не насильницькі нові розподіли, а поступове перетворення способу мислення, зокрема ослаблення егоїзму та інстинкту насильства. Поза контекстом служіння верхам пересічна людина, за Н., не має ані прав, ані достоїнств, ані обов'язків. Справжнє природне право — результат війни й перемоги, що утворює аристократ.-кастовий правопорядок. Відповідно не існує права, яке б не було присвоєнням, узурпацією, насиллям. Характеризуючи державність, Н. розрізняв два її типи — аристократ. і дем. *Демократію* він характеризував як деградуючу форму д-ви, був противником принципу нар. суверенітету, вважав, що його реалізація веде до руйнації основ людського буття і державності. Розглядаючи *державу* як мудру й безальтернат. перспективу для взаємного захисту індивідів у доступному для огляду майбутньому, Н. вважав, що надмірне вдосконалення держ. механізму таїть у собі небезпеку продукування слабких особистостей. Це може призвести до ослаблення або й знищення особистості д-вою. Альтернативу такому становищу Н. вбачає у подоланні антагонізму між д-вою і культурою, створенні нового типу «культурно забезпеченої державності».

Творчій спадщині Н. властиві нестандартність теор. підходів, виправдання деструктивних явищ соціального розвитку. Він, зокрема, запропонував здійснити радик. переоцінку цінностей європ. цивілізації. На думку Н., відтоді, як давнє «кулачне право», «право сильного» стало витіснятися новоствореними механізмами реліг., моральної і прав. регуляції людських відносин, розпочався процес деградації людини. Зупинити цей процес Н. пропонував через повернення до архаїчних, цивілізац. стереотипів соціальної поведінки, утвердження ідеалу наділеної волею до влади «надлюдини», здатної ігнорувати реліг. та морально-прав. обмеження. У своєму культі «надлюдини» Н. довів до крайнощів індивідуалізм та волюнтаризм. З цих позицій Н. розглядає право як явище вторинне, похідне від волі людини до влади, заперечує ідеї свободи і рівності в людських стосунках. В ім'я реалізації потенц. енергії «надлюдини» Н. навіть виправдовує її право на злочин, вважаючи це право природним, невід'ємним, священним. Відповідно до цього постулату Н. стратифікував *суспільство*, виділяючи в ньому три фізіол. типи: 1) геніальні люди; 2) виконавці ідей геніїв — стражі права, порядку і безпеки; 3) маса посередніх людей. Виходячи з такого соціального розуміння, Н. значну роль відводив проблемі аристократ. виховання. З елітарних позицій Н., з одного боку, критикував *націоналізм* і нац. обмеженість, а з іншого — надавав у майбутньому розвитку перевагу європейцям і вбачав у німцях народ, здатний створити «новий порядок життя». Неврівноваженість соціально-філос. та політ.-прав. оцінок нім. мислителя зумовила неоднозначність сприйняття його поглядів. Учення Н. справило у 20 ст. помітний вплив як на прогресивні теорії (М. *Вебер*, М. *Бердяєв* та ін.), так і на крайні реакційні політ.-прав. ідеї, у т. ч. на формування ідеології *фашизму* і *націонал-соціалізму*, що зумовило однобічне сприйняття спадщини та постаті Н. значною частиною вчених і світової громадськості. У наш час в інтерпретаціях творчої спадщини Н. переважають підходи, спрямовані на з'ясування його істинного місця в історії філос. і політ.-прав. думки.

Літ.: История политических и правовых учений. М., 1995; Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політ. думки. К., 1997; Горячева М. В. Критика Фридрихом Ницше генезиса и идеалов дем. гос-ва // Правоведение. 2000. № 1; Остроухов В. В. Насилля як предмет філос. рефлексій. К., 2000; Делез Ж. Ницше. СПб., 1997; Хайдеггер М. Ницше и пустота. М., 2006. *В. Горбатенко*

НІЯ́ЗОВ Сапармурат Атайович (19.02.1940, Ашгабат — 21.12.2006, там само) — політ. і держ. діяч, 1-й президент Туркменистану. Трудовий шлях почав інструктором геологорозвідувальних робіт; 1967 закінчив Ленінгр. політех. ін-т (інженер-електрик); у 1970–80 — інструктор відділу ЦК Компартії Туркменистану; у 1976 заочно закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС у Москві, протягом 1980–84 — 1-й секретар Ашгаб. міськкому Компартії Туркменистану, у 1984 — інструктор у відділі орг.-парт. роботи ЦК КПРС; берез.–груд. 1985 — голова РМ Туркм. РСР; з 21.12.1985 — 1-й секретар ЦК Компартії Туркменистану, з 13.01.1990 — голова ВР республіки; 27.10.1990 на перших в історії Туркменистану презид. виборах обраний *президентом* («за» проголосувало 98,3 % виборців). Вирішальну роль у висуванні Н., якого називали «людиною М. *Горбачова*», на найвищу посаду в республіці відіграло те, що новий парт. керманич не мав розгалужених зв'язків. Його батько (за непідтвердженою офіц. версією) загинув на фронті під час Вел. Вітчизн. війни, мати й двоє братів загинули під час ашгаб. землетрусу 1948. Дружина Н. — росіянка. Усе це мало стати перешкодою на шляху формування в Туркменистані кланової влади, яка була в часи секретарства М. Гафурова. У перші роки Н. справді діяв у дусі горбачов. реформ: розпочав оновлення кадрів, критикував зловживання керівних працівників, навіть ініціював проведення виборів голови РМ і 1-го заст. голови ВР республіки на альтернат. основі після того, як його було обрано головою ВР республіки. Однак вже тоді у Н. виникла ідея зосередити у своїх руках усю повноту влади: у трав. 1990 з'їзд респ. компартії ухвалив рішення підтримати ідею президентства й рекомендувати Н. на посаду *глави держави*. Проголошення незалежності Туркменистану 27.10.1991 практично співпало з оприлюдненням президентом Н. «туркм. моделі розвитку», що передбачала поступовий перехід туркм. сусп-ва від рад. системи до принципів *демократії*, про що, зокрема, йдеться у ст. 1 Конституції Туркменистану 1992. Гол. роль у цьому відводилася *державі*, адже тільки вона, на думку туркм. ідеологів, здатна полегшити негат. наслідки екон. і сусп. трансформації. Символами «турботи» туркм. д-ви про своїх гр-н стали безкоштовне користування населення газом, водою, електроенергією і сіллю, а також невисокі ціни на осн. продукти харчування та пальне. Усі елементи цієї держ. «турботи» відображені в заг. програмах розвитку країни — програмі «10 років стабільності в Туркменистані», затвердженій референдумом 1994, і в новій програмі — «21 століття — золоте століття Туркменів».

Підтримуючи ринкові перетворення в економіці, Н., який вкрай негат. характеризував рад. період в історії свого народу, тим не менше, не поспішав позбутися таких пережитків «ненависного рад. минулого», як держ. планування, система матер.-тех. забезпечення, держзамовлення, колгоспи і радгоспи. Такий екон. курс не викликав невдоволення більшості населення республіки. Декларований у перші роки незалежності поступовий перехід до *демократії*, досить швидко матеріалізувався в *культ особи* Н., створення якого відбувалося шляхом дотримання формальних дем. процедур через проведення загальнонар. *референдумів*. Наслідком «демократизації по-туркменськи» стало продовження референдумом 1994 презид. повноважень Н. до 2002. У груд. 1999 «під тиском волі туркм. народу» Халк Маслахати одноголосно перетворила президентство Н. на довічне. Водночас він очолював законод. (Нар. рада) та викон. (Кабінет міністрів) владу в д-ві, обіймав посаду головнокомандувача збройних сил республіки. Перехід до демократії в Туркменистані був підмінений переходом до «нац. безкласового сусп-ва принципово нового типу», а гол. віхами новітньої історії країни вважалися події, безпосередньо пов'язані з Н., що прийняв титул «Туркменбаші» — батька всіх туркменів. У трав. 2001 Гуманітарна асоціація туркменів світу запропонувала присвоїти президенту Туркменбаші титул «Бейїк» (Великий), а у зв'язку з виходом у світ «духовного кодексу туркменів «Рухнама» — проголосити Н. Пророком. До кін. 1990-х культ особи Н. поширився й на його батьків. За президентства Н. Туркменистан проводив політику *нейтралітету*, зокрема, не підтримав військ. операцію США проти руху «Талібан» в Афганістані, а в 2005 оголосив про послаблення зв'язків Туркменистану із СНД; 2006 встановив діалог з *Євросоюзом*.

Літ.: СНГ: цифры, факты, персоналии. Минск, 1998; Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів. Львів, 2000. *М. Дорошко*

НОВЕ́ ПОЛІТИ́ЧНЕ МИ́СЛЕННЯ ідеол. програма зовнішньополіт. діяльності *СРСР* після проголошення М. *Горбачовим* курсу на «перебудову». Н. п. м. базувалося на тезі про єдність людської цивілізації, пріоритеті загальнонац. вартостей над класовими, ідеї мирного співіснування, ядерного роззброєння, гласності та плюралізму. Офіц. ця доктрина набула чинності 1987, з виходом у світ книги М. Горбачова «Нове політичне мислення для нашої країни і для всього світу». Н. п. м. передбачало відмову від висновку про розкол сучас. світу на дві протилежні сусп.-політ. системи (соціаліст. і капіталіст.), визнання світу єдиним і взаємозалежним, проголошення універсальним засобом розв'язання міжнар. проблем балансу інтересів різних д-в, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над будь-якими іншими (класовими, нац., реліг. тощо). Провідним зовнішньополіт. напрямом став розвиток взаємовідносин із США. З 1985 зустрічі М. Горбачова з президентом США стали щорічними. Були підписані угоди про знищення ракет серед. та малої дальності й про обмеження стратег. наступальних озброєнь (ОСО–1). У лют. 1989 було завершено вивід рад. військ з Афганістану. Почався вивід рад. військ. контингентів з країн Центр. та Сх. Європи і ряду країн Азії. Рад. керівництво сприяло виводу в'єтнам. військ з Кампучії. Були нормалізовані відносини і налагоджено екон. та культ. співробітництво з Китаєм. СРСР відмовився від прямого втручання у внутр. конфлікти в Нікарагуа, Ефіопії, Анголі, Мозамбіку, припинив допомогу режимам в Лівії та Іраку, засудив агресію Іраку проти Кувейту в 1990. Усе це сприяло послабленню міжнар. напруженості. Процес поглиблення взаємовідносин із Зх. супроводжувався розпадом Орг-ції варш. договору (ОВД) і Ради екон. взаємодопомоги. У черв. 1990 з ОВД вийшла Угорщина, а за нею й ін. країни-учасниці ОВД. Так припинили своє існування військ. та екон. орг-ції соціаліст. країн. До мінімуму було згорнуто зв'язки з Кубою та Пн. Кореєю, де збереглися комуніст. режими. 01.07.1990 набрав чинності договір про підписання екон., соціального та фін. союзу між ФРН та НДР. 12.09. у Москві міністри закорд. справ НДР, ФРН, Великобританії, Франції, США та СРСР, за участі Польщі, поставили свої підписи під договором «Про остаточне врегулювання відносно Німеччини». Відповідно до нього, країни-переможниці відмовлялися від своїх прав і відповідальності стосовно Берліна та Німеччини в цілому, об'єднана Німеччина дістала повний *суверенітет* у своїх внутр. та зовн. справах. Рад. Союз зобов'язувався до кінця 1994 вивести свої війська зі Сх. Німеччини і врегулювати пов'язані із цим проблеми на двосторонній основі з урядом об'єднаної Німеччини. Договір підтверджував непорушність післявоєнних кордонів Німеччини, обмежував чисельність бундесверу і гарантував нерозміщення іноземних військ та ядерної зброї на тер. кол. НДР.

Літ.: Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. К., 1987; Прорыв к свободе. О перестройке двадцать лет спустя (Критический анализ). М., 2005; Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф. Славиным. М., 2005. *М. Горєлов*

НОВИ́Й КУРС (англ. New Deal) — назва екон. політики, запровадженої адміністрацією 32-го президента США Франкліна Делано *Рузвельта* (1933–45) з метою виходу країни з масштабної екон. кризи «великої депресії» 1929–33. 20 ст. амер. історії позначилося тим, що в діяльності д-ви з'явилися нові напрями, одним з яких стало держ. регулювання економіки і соціальних відносин. Необхідність у такому регулюванні була остаточно усвідомлена в 30-ті рр. 20 ст., коли країну вразила виняткової сили екон. криза, що охопила на той час усі основні капіталіст. країни. У США пром. виробництво знизилося до 56 %, нац.

дохід скоротився на 48 %, збанкрутіло 40 % банків, що позбавило мільйони американців їхніх незначних заощаджень. Бл. 17 млн працюючих втратили роботу. Все це суттєво загострило соціально-політ. становище в країні, стимулювало голодні походи, *демонстрації*, ін. форми соціального протесту. В умовах факт. бездіяльності уряду чинного президента на чергових презид. виборах 1932 переміг Ф. Рузвельт — кандидат від дем. партії. Новий президент виступив з розгорненою програмою виходу з кризи, що здобула популярність як Н. к. Але передусім Ф. Рузвельт поставив точний діагноз кризи, яка багато в чому була пов'язана з невідповідністю механізмів оподаткування прибутків корпорацій та їх перерозподілом на користь сусп-ва. Старі механізми стимулювали зростання вироб. можливостей економіки і водночас залишали невідповідно малими можливості сусп. споживання. За цих умов перевиробництво, безробіття та екон. крах ставали неминучими. Для зміни ситуації на краще в Н. к. пропонувався справедливий перерозподіл сусп. багатства. Економіка попиту мала збільшити купівельну спроможність нижчого і серед. класів. Причому одним із гол. механізмів соціального перерозподілу став держ. бюджет. Завдяки вжитим заходам помітно збільшилося оподаткування вел. доходів, але вже у середині 1930-х стало зрозуміло, що дуже великі податки не зможуть забезпечити зростання попиту як засобу подолання кризи перевиробництва. Аби стимулювати економіку попиту, керуючись рекомендаціями Дж. М. *Кейнса*, президент Ф. Рузвельт пішов на свідоме збільшення дефіциту бюджету задля фінансування соціальних виплат. Реалізуючи системну стратегію, уряд Ф. Рузвельта вперше втрутився також у питання вироб. сфери і кред.-фін. операцій. Він запровадив кодекс чесної конкуренції. Започатковував страхування приват. банківських внесків до 5 тис. дол., створив комісію з торгівлі акціями, яка контролювала фондові біржі, здійснив рефінансування боргів. Також упроваджував плавну девальвацію долара. Дод. джерелом розвитку амер. економіки стали прибутки від військ. виробництва під час 2-ї світової війни. Результат Н. к. Ф. Рузвельта було народження *держави загального добробуту*, стрижнем якої став амер. «середній клас» як основа дем. системи США. Відтоді соціальна напруженість у країні якщо й виникала, то вже мала не стільки соціально-класовий, скільки расово-етн. характер. Завдяки реформам народився поліархічний *політичний режим* (за Р. *Далем*), коли влада і вплив на прийняття держ.-владних рішень були розосереджені, акценти зміщені від д-ви та її інституцій до ін. соціальних ін-тів, таких як родина, місц. громади, церква, фірми/корпорації, профспілки тощо. Рузвельтівський Н. к. фактично зберігався (з незначними уточненнями) до часу неолібер. реформ 40-го президента США Р. *Рейгана* (1981–89).

Літ.: Мальков Ф. Л. Франклин Рузвельт. М., 1988; Коломойцев В. Э. 100 дней президента Рузвельта. К., 1997; Коломойцев В. Е. Подолання кризи: досвід виконавчої влади. Формування ідеології «нового курсу» Президента США Ф. Д. Рузвельта. Луганськ, 1997.

Е. Афонін

НОВІ ЛІВІ — напрям револ. політ. думки та револ. політ. практики, який з'явився та набув популярності в більшості зх. країн протягом 50–70-х рр. 20 ст. За своєю утопічною програмою цей напрям виходив за межі *політики* та мав ознаки претензій на створення альтернат. культури, що дістала назву «контркультури». Це трактувалося як радик. руйнування «традиц.» культури, внаслідок чого такий рух мав підкреслено «вікове» забарвлення як бунт молоді проти всіх надбань старшого покоління. До контркультури Н. л. належали рок, живопис поп-арту та психоделічний живопис, лайвінг-театр, а також певні ознаки одягу, зовнішності (довге волосся) та цілісної життєвої поведінки. Серед ознак останньої була відверта політизованість мистецтва андеграунду. Напр., рок-групи «Бітлз», «Пінк Флойд», «Ролінг Стоунз» були активними учасниками антивоєнних виступів, а Дж. Ленон з дружиною Й. Оно закликав до вуличних протестів. Пік цієї течії припав на 60-ті рр. 20 ст. та завершився револ. повстаннями майже у 64 країнах світу, названими «молодіжними революціями». Найбільш відомою такою революцією були події трав. 1968 у Парижі. У власне політ. сфері поштовхом для радик. зміни умонастроїв у молодіжному середовищі було подвійне розчарування — в рад. таліт. соціалізмі та бурж. переродженні зх. лівих партій, їх поступової вбудованості в наявний політ. істеблішмент. Обидва різновиди бюрокр. переродження компартій як на Зх., так і на Сх. поставили перед молодим поколінням питання про радик. перегляд теор., стратег. та орг. засад лівого руху. У політ. теорії це привело до відмови від сталін. спадку та вел. мірою — від багатьох пунктів теорії *Маркса*. Так, у Франції формуванню Н. л. сприяло розчарування у діяльності керівництва Франц. комуніст. партії, яке відверто підтримало колоніальні війни в Алжирі та В'єтнамі та вел. мірою було відповідальне за стабілізацію голлістського режиму. Це розчарування привело до відмови від сталініст. ідеології та її догм і пошуків ідейного натхнення у фігурах Л. *Троцького*, *Мао Цзедуна* та А. *Ґрамші*. Серед вождів руху 1968 А. Кривін був троцькістом, Д. Кон-Бендіт — анархістом, А. Ґейамар — маоїстом. Стосовно марксист. теорії, то її ревізія відбулася як серед філософів, близьких до руху Н. л., так і серед самих револ. практиків. На суто філос. рівні було здійснено перегляд гегелів. діалектики як однієї зі складових частин *марксизму*. Так, починаючи з *Альтюсера*, гегелів. трансцендентний підхід був замінений на «іманентизм» Спінози. Крім Альтюсера, «спінозистський ухил» був розвинений у філософії Ж. *Дельоза* та А. Неґрі. Незважаючи на абстрактний рівень такого перегляду, його політ. наслідком став перегляд уявлень про усталеного носія револ. свідомості, зокрема про всесвітньо-істор. місію пролетаріату як «револ. авангарду». У суто практ. контексті заявлений іманентизм означав можливість, залежно від мінливої політ. ситуації для будь-якої групи, виступити в цій ролі. Деякі з філософів Франкфурт. школи вважали такою групою *інтелігенцію*. Напр., *Че Ґевара* вважав, що таким авангардом повинна бути маленька озброєна меншість, яка може здійснити соціаліст. *революцію*. Фігура цього револ. романтика, теор. настанови якого знайшли практ. підтвердження в революції Ф. *Кастро* на Кубі, стала культовою в Європі, навіть більш культовою, ніж постать Л. Троцького. Інколи ці дві фігури об'єднувалися в ідентифікаційній назві партії, як, напр., «троцько-геваристи» у випадку молодих револ. комуністів А. Кривіна. За європ. умов культ «Партизана» був змінений на фігуру «Студента», яка була проголошена як найбільш «револ. клас» та яка дійсно відіграла найактивнішу роль у револ. подіях у Франції.

Філос. перегляд основ револ. теорії привів до ще більш радик. ідеї відсутності чіткої соціальної адреси протестних груп, показовим прикладом яких виступала недиференційована множина в А. Неґрі, яка не має ані ідентичності (народ, робітн. клас), ані однорідності (маса). В орг. аспекті такий послідовний номіналізм на тлі прикладів бюрокр. та реформіст. переродження лівих партій спонукав до відмови від парт. принципу взагалі. Так, з погляду А. Неґрі, боротьба експлуатованих проти капіталу повинна вестися без посередництва «зовн.» орг-ції у формі «парт. авангарду». Г. *Маркузе* протиставляв партіям «відкриті орг-ції та автономні групи», а будь-яким об'єднанням — «протестні групи-конкуренти», підпорядковані «організованій спонтанності». Нарешті, ревізія традиц. марксизму та усвідомлення сумного досвіду рад. *тоталітаризму* у Н. л. полягала в перегляді осн. мети револ. дії — злам бурж. держ. машини та захоплення *влади*. Замість такої стратегії, була сформульована мета «дезінтеграції системи», «вел. відмови» (Г. Маркузе) або перманентного «спротиву» (А. Негрі), яка з глобального рівня була зміщена на рівень локальний та регіон. (цей принцип ілюструється в концепті «револ. мікроподії» у сучас. лівого філософа А. Бад'ю). У річищі цього способу мислення лежала й доктрина «прямої дії», спрямована проти будь-якого догматизму та ідеї Революції, яка в цих рамках перетворювалася на перманентну партизанську «ґерілью», або перманентного Бунту. Загалом рух Н. л. не був однорідним, включаючи в себе як помірні інтелігентські течії, так і відвертий *екстремізм*, що мав місце в діяльності італ. «Червоних бригад», які у 1978 вбили міністра Альдо Моро та які знаходилися під ідейним впливом А. Негрі. Після поразок револ. виступів 1968, вплив Н. л. пішов на спад. Багато з діячів цього руху з віком відмовилися від револ. радикалізму та перетворилися на пересічних діячів істеблішменту. Так, Д. Кон-Бендіт згодом став мером, кол. представники Франкфурт. школи (передусім Ю. *Габермас*) залишили радик. критичні позиції стосовно бурж. сусп-тва на користь її дрібного космет. ремонту, а радик. маоїст А. Ґлюксман перейшов на ідеол. позиції ортодоксального *лібералізму* та *глобалізму*, підтримавши війну в Іраку та прихід до влади «правого» Н. Саркозі. У наш час вплив Н. л. обмежується впливом не стільки на револ. практики 60-х рр. 20 ст., скільки на лівих теоретиків радик. ґатунку, які успадкували деякі теор. винаходи Н. л. Осн. відмінності між розробками радик. шестидесятників та сучас. представників інтелектуальної лівиці (Ж. Ранс'єр, А. Бад'ю, С. Жижек) полягають у поєднанні лівої ідеології з рафінованими культурол. дослідженнями на методол. основі постструктуралізму.

Літ.: Бычко А. К. Критический анализ философских концепций молодежного бунтарства. К., 1985; Маркузе Г. Одновимірна людина // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. К., 1996; Hard M., Negri A. Multitude: War and Democracy in the Age of Empire. New York, 2004.

О. Шевченко

НОВІ́ ПРА́ВІ — напрям політ., політол. та соціально-філос. думки, який виник у 1969 у Франції як реакція на травневі револ. події 1968. Біля витоків руху франц. інтелектуалів стояв Ален де Бенуа (нар. 13.12.1943), який організував «Групу з вивчення європ. цивілізації», намагаючись виробити проект, який би послідовно відстоював консерват. цінності та був альтернат. поширеним сучас. проектам *комунізму* та *лібералізму*. До цієї групи увійшли Ш. Бресоль, П. Віаль, М. Мармен, А. Ґробар. Цей проект знайшов широку підтримку серед певних кіл франц. *інтелігенції*. Зокрема, до нього приєдналися відомі вчені, політики (серед них був син Ж. д'Естена), митці (напр. письменник Ж. Ануй). Осн. завдання Н. п. полягало в тому, щоб виробити альтернативу і традиц. «правим» течіям — традиціоналістам, консерваторам, бонапартистам. Ця течія поставила також завдання відокремитися від *фашизму*. Крім традиц. правих критиків надбань Вел. франц. революції з її ідеалом рівності (Ж. де Местр), серед ідейних попередників Н. п. вважали представників нім. «консерват. революції» (Е. Юнга, А. Мелера Ван ден Брука, Е. Юнгера, Ш. Ґеорґе, К. Шміта, О. Шпенглера), а також таких фігур правої думки 20 ст., як Рене Ґенон та Юліус Евола.

З'явившись як «четвертий шлях» внаслідок сходження з істор. сцени фашизму та рад. соціалізму, рух Н. п. зосередив свої крит. зусилля проти лібералізму, вибудувавши системну альтернативу цьому напряму політ. мислення. Ця альтернатива починалася з критики засадничих принципів лібер. доктрини — економізму (примату економіки над політикою), *індивідуалізму*, службової ролі *держава* як структури, що обслуговує екон. відносини та підпорядкована особистостям або *громадянському суспільству*, егалітатарний політ. ідеал справедливості. Крім аналізу базових передумов, Н. п. піддали нищівній критиці політ. систему лібералізму у формі «представницької демократії», слушно демонструючи, як в окремих випадках вона прикриває панування «нового класу» олігархів. Також Н. п. намагалися відкинути форму державності, яка відповідає лібер. принципам («національна держава»), та ідеологію, що легітимізує цю форму («*націоналізму*» в усіх його різновидах, включно із сучасним мультикультуралізмом). Відповідно до цих принципів, течія Н. п. протиставила примат *політики* над економікою, *колективізм*, самостійну та автон. цінність д-ви, принцип ієрархії та нерівності як антитеза лібер. егалітаризму. Політ. модель Н. п. була розроблена як дивне поєднання принципів «прямої демократії» на місцях з пануванням еліти в Центрі, яка ухваляє глобальні рішення без будь-якого контролю та обговорення «знизу». Подібне поєднання дало підстави критикам Н. п. охарактеризувати їх політ. систему як «авторитарний олігархічний колективізм» та «братерство, отруєне ієрархією». Моделі нац. д-ви Н. п. протиставили принцип «Імперії», який у них мав відверте цивілізац. та геополіт. забарвлення. Зокрема вони намагались обґрунтувати принципи побудови Європ. *Імперії* як континентальної цивілізації, що протистоїть Америці. На відміну від системної критики лібералізму, критика ін. правих рухів у Н. п. мала вибірковий характер, яка відкидає несуттєві деталі, але сприймає осн. пафос цих рухів. Напр., у фашизмі Н. п. виправдовували *етатизм* та ієрархічний принцип панування *еліти*, відкидаючи орієнтацію на маси, *націоналізм* та *антисемітизм*, расистське обґрунтування входження до еліти тощо. Незважаючи на декларат. відмови від генет. зв'язку з боку А. де Бенуа, ця спорідненість дала підстави її критично налаштованим аналітикам вважати Н. п. різновидом неофаш. ідеології. Хоча вплив Н. п. у наш час суттєво знизився внаслідок провалу претензій руху на радик. новий стиль політ. мислення, тим не менш Н. п. істотно змінили ідеологію ін. напрямів франц. правиці. Зокрема спостерігається очевидна спадкоємність між Н. п. та «народним фронтом» Ле Пена, сучас. антиглобалістами та таким відносно респектабельним крилом, як «відновлені праві», представленим Н. Саркозі. Спільними рисами всіх цих напрямів з Н. п. є акцентуація ролі «*класу політ.*» в організації сусп-ва, посилення ролі д-ви та його «силової» складової, нейтралізація наслідків моделі «франц. соціаліст. д-ви». Однак суттєвою відмінністю між Н. п. та пізнішими різновидами правиці виступає нац. складова останніх проектів, протиставлена згубному впливу *глобалізації*. Ця складова становила ядро ідеології Ле Пена та була успадкована від нього Н. Саркозі, в програму якого входив пункт з «відновлення єдності нації». Імперські та цивілізац.-геополіт. програмні положення Н. п. знайшли більш глибоку підтримку на теренах кол. *СРСР*, передусім серед рос. «правих». Напр., еклектична права платформа послідовного антизахідника О. Дугіна спирається на базові положення Алена де Бенуа в таких пунктах: послідовна антилібер. позиція, етатизм, проект «збирання Імперії», геополіт. протистояння «континенталізму» та «атлантизму», соціальна програма, що поєднує принцип еліти та традицій «нар. демократії».

Літ.: Дугин А. Основы геополитики. Геополитической будущее России. М., 1997; Генон Р. Криза сучасного світу // Перехід — IV, 1999. № 1–2; Семетюк О. Майбутнє об'єднаної Європи — погляд нових правих // І. 2000. Ч. 16; Benoist A. On being a pagan. Atlanta, 2004; Эвола Ю. Фашизм: критика справа. М., 2005; Бенуа А. Против либерализма: к четвертой политической теории. М., 2009. *О. Шевченко*

НО́ЗІК (Nozick) Роберт (16.11.1938, Бруклін — 23.01.2002, Кембридж, США) — філософ-лібертаріанець. Навч. у Колумб., Прінстон. та Оксфорд. ун-тах. Був активним учасником студ. рухів. Проф. Гарвард. ун-ту, де працював з 1969. Стипендіат-дослідник (1971–72) Центру спец. досліджень у галузі наук про поведінку людини в Пало-Альто. У праці «Анархія, держава та утопія» (1974), що була представлена як альтернатива праці Дж. Роулса «Теорія справедливості», Н., спираючись на теорію Дж. *Локка* про природні права, обґрунтував прийдешність «мінімальної д-ви» та її справедливість, оскільки така *держава*, що має монополію на насильство, може постати із «природного стану» через делегування індивідами їй деяких первинних прав. Мета д-ви — захист життя і власності гр-н (від насильства, крадіжок тощо). Д-ва не повинна примушувати одних гр-н допомагати іншим, забороняти «будь-які види дій людей заради їх блага чи їх захисту». Індивід. фундам. правами є право на фіз. безпеку, свободу та невідчужувану власність. Д-ва не повинна обкладати власність податками, конфісковувати її, щоб допомогти злиденним, як не має і влаштовувати громад. роботи, щоб скоротити безробіття. Розширення легіт. функцій д-ви не буде морально виправданим і призведе до порушення базових прав людини та негат. сусп. наслідків. Ін. необхідні функції поставатимуть із добровільного співробітництва, завдяки утворенню добровільних асоціацій та клубів. «Мінімальна д-ва», з погляду Н., має переваги перед *анархією*, оскільки остання не дає гарантій захисту індивід. прав. «Мінімальна д-ва» має більше шансів стати узаконеною, ніж д-ва перерозподільчого типу, що передбачає застосування насилля до якоїсь частини гр-н. За працю Н. був нагороджений Нац. премією за кращу книжку року (1975). Нові підходи до визначення знання та спростування скептицизму подані в таких працях Н., як «Філософські пояснення» (1981) та «Природа раціональності» (1993). Завданням філософування, вказував Н., є не нав'язування іншим свого погляду як єдино правильного, а в обґрунтуванні такої позиції, зайнявши яку ми витримували б натиск ін. переконань. Філософія повинна застерегти наші переконання від деструкції. Утім ми не повинні відгороджуватися від критики, яка йде від носіїв чужих нам переконань.

Тв.: Philosophical Explorations. New York, 1981; The Examined Life. New York, 1989.

Літ.: Боррадори Д. Американский философ. М., 1998. *М. Кармазіна*

НОМЕНКЛАТУ́РА (лат. nomenclatura — перелік, список імен, від nomen — ім'я, назва і calare — скликати) — перелік посад, призначення і затвердження на які віднесено до компетенції керівних органів, а також коло посадових осіб, які заміщують ці посади чи перебувають у резерві для їх заміщення. Певною мірою Н. є синонімом однопорядкових понять «партократія», «каста», «бюрократія», «чиновництво» тощо. Термін «Н.» походить з Дав. Риму, де «номенклатором» називали раба, який голосно оголошував імена гостей на офіц. зібраннях. Існування Н. — явище, характерне передусім для тоталіт. політ. систем 20 ст. із суспільствами закритого типу, зокрема для рад. *адміністративно-командної системи*. Як цілісний соціальний феномен Н. виникла і зміцнювалася в процесі утвердження більшов. режиму, поступово зміцнивши і з часом узаконивши своє становище в *СРСР*. Початком орг. закріплення Н. як монополіст. привілейованого прошарку керівників та активних учасників револ. подій стало утворення 1920 у ЦК і губкомах РКП(б) обліково-розподільних відділів, які зосередили у своїх руках облік і поділ на окремі категорії відповідальних працівників практ. в усіх галузях держ. і госп. управління. Після 12-го з'їзду РКП(б) (1923) призначення на вищі посади було повністю сконцентровано в обліково-розподільному відділі ЦК, який підпорядковувався безпосередньо секретаріату ЦК РКП(б). Введення такого порядку роботи з кадрами стало однією із суттєвих причин «бюрократизації партії» (Л. Д. *Троцький*) і відриву парт. апарату від його низових парт. структур і рядових членів партії. 1946 було розроблено і затверджено Н. посад ЦК ВКП(б), у зв'язку з чим у роботу з керівними кадрами «вносилися плановість, систематичне вивчення і перевірка їх політ. та ділових якостей, забезпечувалося створення резерву для висування і суворий порядок у призначенні та звільненні номенклатурних працівників» («Історія КПРС», т. 5, кн. 2. К., 1982). Утвердження Н. як панівного класу в основному завершилося після 19-го з'їзду КПРС (1952). У процесі формування Н. добір кадрів на основі «ділових якостей» поступово був витіснений добором, що здійснювався за політ. ознаками, насамперед — відданістю «лінії партії». Такий підхід зберігся аж до кінця 80-х рр. 20 ст. і був визначений на 27-му з'їзді КПРС (1986) як один з пріоритетів. Парт. Н. утримувала монополію на *владу* і становила могутню правлячу силу, оскільки включала в себе не лише парт. апарат і держ. *бюрократію*, а й військ. структури та КДБ. Н. розрізнялася за трьома осн. критеріями: за парт. органом, який включав певну особу в Н.; за вищим органом, який санкціонував це включення; за характером номенклатурної посади. Відповідно до цього Н. поділялася на основну і обліково-контрольну; штатну і виборну. Списки Н. належали до категорії таємних док-тів. З початком перебудови сусп. і держ. життя (2-га пол. 80-х рр.) діяльність Н. була піддана різкій критиці й осуду з боку громадськості СРСР та ін. соціаліст. країн. На поч. 90-х рр., після розпаду СРСР і т. зв. соціаліст. співдружності, Н. як організована кадрова система втратила свою попередню роль, однак певна частина представників оновленої бюрократії постсоціаліст. країн продовжує зберігати свій вплив на держ. процеси в дещо видозмінених формах.

Літ.: Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. М., 1991; Джилас М. Лицо тоталитаризма. М., 1993; Пашин В., Свириденко Ю. Кадры коммунистической номенклатуры. М., 1998; Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938). К., 2008. *В. Горбатенко*

НОРМАТИ́ВНО-ПРАВОВИ́Й АКТ — офіц. письмовий док-т, який приймається уповноваженим органом *держави* і встановлює, змінює, скасовує чи конкретизує певні прав. норми з метою регулювання сусп. відносин. Виконує дві рівнозначні функції:

функцію юрид. джерела права і функцію форми права, тобто виступає як спосіб існування і вираження норм права. Усі Н.-п. а. знаходяться між собою в ієрархічній підпорядкованості, яка і визначає юрид. силу док-та. До Н.-п. а. належать закони і підзаконні акти (укази і розпорядження глави д-ви, постанови уряду, акти центр. органів викон. влади та ін.). Н.-п. а. відображає волю уповноваженого суб'єкта права, є обов'язковим для виконання, має документальну форму закріплення, забезпечується у виконанні д-вою, у т. ч. примусовими засобами. На відміну від Н.-п. а. як актів, розрахованих на багаторазове застосування, індивід. акти конкретизують прав. норми чи визначають їх дійсний зміст і мають форму правозастосовного або інтерпретаційного акта. За сферою дії розрізняють загальні, спеціальні Н.-п. а.; за характером волевиявлення — акти встановлення, заміни або скасування норм права; за галузями законодавства — цивільні, кримінальні, адміністративні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні та ін. Осн. структурні елементи Н.-п. а.: преамбула, пункти (статті), глави, розділи, частини, а в окремих випадках — книги (ЦК України). Згідно зі ст. 93 *Конституції України*, Н.-п. а. у формі закону набирає чинності через 10 днів від дня його офіц. оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

В Україні з 1992 запроваджена держ. реєстрація Н.-п. а., а 1996 засновано Єдиний держ. реєстр норм. актів. Порядок ведення Реєстру та користування ним затверджений КМ України 23.04.2001. До нього, зокрема, включаються: 1) Н.-п. а., видані, починаючи від дня прийняття Акта проголошення незалежності України 1991, чинні, опубліковані та неопубліковані (в т. ч. з обмежувальними грифами) закони України, постанови ВР України, декрети, постанови і розпорядження КМ України, рішення і висновки КС України, а також зареєстровані в М-ві юстиції України Н.-п. а. мін-в, ін. центр. органів викон. влади, органів госп. управління та контролю, НБУ, а також міжнар. договори України; 2) Н.-п. а., видані до 24.08.1991, що не втратили чинності та не суперечать законодавству України; 3) тимчасові Н.-п. а. зі строком дії протягом року і більше та зі строком дії менше року в разі наступного їх продовження. Не підлягають включенню до Реєстру акти, які не містять прав. норм, зокрема про затвердження стандартів, тех. умов, будівельних норм і правил, ін. норм.-тех. док-тів, тарифно-кваліфікац. довідників, форм звітності; призначення на посаду та звільнення з неї; скликання нарад, конференцій, семінарів тощо; розгляд проектів Н.-п. а.; спорудження пам'ятників, бюстів, монументів конкр. особам і на честь певних подій, нагородження грамотами, відзнаками тощо, а також з питань орг-ції виконання раніше прийнятих Н.-п. а. До Реєстру вносяться дата, норма, назва, текст і реєстрац. код акта, дата і номер реєстрації у М-ві юстиції України, класифікац. індекс. Держателем Єдиного держ. реєстру норм. актів є М-во юстиції України, яке розробляє орг. та методол. принципи його ведення, ухвалює рішення про включення до нього Н.-п. а., здійснює їх опрацювання, ідентифікацію, класифікацію, відповідає за автентичність та конкр. стан еталонних текстів, забезпечує належне збереження і використання Реєстру.

Літ.: Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Х., 2001; Загальна теорія держави і права України. К., 2008. *В. Нагребельний*

НО́РМИ ПОЛІТИ́ЧНІ (англ. political standards) — правила поведінки, заборони та регулятиви, що регламентують відносини та діяльність суб'єктів політики — *народів, націй*, класів, *держави, партій політичних, громадських організацій*, окремих політиків, гр-н згідно з цінностями відповідної *політичної культури*. Н. п. спрямовані на завоювання, утримання та використання держ. влади та являють собою своєрідні «правила гри» в *політиці*. Разом з *політичними цінностями* вони є найбільш важливими регулятивами *політичної діяльності*. Якщо цінності пояснюють як ставитися до явищ політ. дійсності, визначають стратег. регуляцію поведінки, то норми вказують, що з ними робити. У широкому значенні норми (від лат. norma — правило, зразок) є певним стандартом, правилом поведінки, в якому втілені уявлення про те, як має бути, неодмінною умовою сусп. розвитку, що існує та виробляється в усіх сферах сусп. практики, в усіх видах сусп. відносин. Н. п. за своєю суттю є соціальними нормами, адже відображають інтереси людей, що формуються у соціальній сфері. На основі цих інтересів виникають відповідні ін-ти сусп-ва — д-ва, партії, громад. орг-ції тощо, взаємодія між якими відбувається на основі дотримання Н. п. Як самост. елемент сусп. регулювання Н. п. містяться у конституціях, політ. маніфестах, програмах партій, рішеннях, заявах, деклараціях, статутах політ. партій і рухів. Якщо Н. п. знаходять відображення в законах, вони набувають характеру прав. норм. При цьому Н. п. можуть існувати у формі заг. лозунгів (принцип народовладдя) та конкр. політ. норм (європ. інтеграція, реформа системи охорони здоров'я тощо). Гол. призначення Н. п. — зміцнення стабільності та єдності політ. системи. Крім того, Н. п. є своєрідним уявленням людей про бажане *(ідеал)*, а також стандартом поведінки та діяльності у певних соціальних умовах. Дотримання політ. суб'єктами Н. п. здійснюється або за рахунок інтерналізації останніх (перетворення на внутр. звичку), або інституалізації (безпосереднє включення у політ. систему сусп-ва, що передбачає санкції стосовно порушників).

Н. п. розрізняють: а) за типом політ. режиму їх функціонування (авторит., тоталіт., дем.); б) за ступенем узагальнення (конкр. зразки політ. поведінки або заг. принципи політ. діяльності); в) за способом фіксації (письмові та усні, формальні та неформальні). У Н. п. можуть міститися як позит. (приписи), так і негат. (заборони) характеристики політ. дій. При цьому деякі Н. п. цілеспрямовано створюються безпосередньо д-вою (передусім це стосується політ.-прав. норм, які мають універсальний характер та стосуються однаковою мірою всіх політ. суб'єктів), деякі — громад. орг-ціями та політ. партіями (корпорат. норми, які мають локальний характер і стосуються лише членів цих орг-цій), решта ж норм формується під впливом різноманітних соціально-екон. та культ.-психол. факторів протягом тривалого періоду і перебуває в залежності від істор. особливостей розвитку тієї чи ін. країни. Н. п. можуть бути раціонально сформульованими, однак в осн. базуються на істор. традиціях, характерних для різних культур. Відповідно можна виділити загальноприйняті Н. п. (характерні для більшості країн світу) та вузькоприкладні (нац.-культ.). Дотримання Н. п. у сусп-ві забезпечується двома шляхами: заохочення (напр. обрання до органів представн. влади) та покарання (виключення з лав партії, відставка, обмеження в політ. правах, ліквідація громад. об'єднання, заборона діяльності політ. партії). Специфіка політ. відповідальності полягає в тому, що вона настає не лише за чинні дії, а й політ. нерішучість, недогляд тощо та проявляється у формі позбавлення довіри, осуду. *І. Рейтерович*

О

ОБА́МА (Obama) Барак Гусейн (04.08.1961, Гонолулу, США) — 44-й президент США (з 20.01.2009). Закінчив приват. школу «Панехоу» (1979), навч. в Зх. коледжі (Лос-Анджелес, 1979–81) й Колумб. ун-ті (1981–83), бакалавр політології й міжнар. відносин, завершив освіту в Школі права Гарвард. ун-ту, де 1990 став гол. редактором «Harvard Law Review», 1991 отримав диплом д-ра права з особливою відзнакою й повернувся до Чикаго (1985–88 працював «соціальним організатором» у філіалі «Gamaliel Foundation»), де зайнявся юрид. практикою й одночасно до 2004 викладав конст. право в Школі права місц. ун-ту; набув популярності як ліберал, супротивник створення Північноамер. зони вільної торгівлі (НАФТА), борець проти расової дискримінації й прибічник системи заг. мед. страхування. 1997–2004 — сенатор від Дем. партії шт. Іллінойс, спільно з республіканцями більшості працював над держ. програмами підтримки малозабезпечених родин шляхом скорочення податків, активно відстоював розвиток дошкільної освіти, ініціював ухвалення законів штату про фіксацію відеокамерою допитів арештованих за вбивство та ведення статистики расової належності водіїв, зупинених поліцейськими; 2002 очолив к-т з охорони здоров’я й соціальних служб, став знаним у країні після виголошення промови на антивоєнному мітингові із засудженням планів Дж. Г. В. *Буша* щодо вторгнення в Ірак. 2005 здобув переконливу перемогу (70 % голосів) на виборах до сенату США від Іллінойсу; у зверненні до нац. з’їзду Дем. партії 29.07.2004, що транслювалося телебаченням і мало широкий розголос, закликав співгромадян повернутися до витоків амер. сусп-ва й знову зробити США країною «відкритих можливостей», ідеал яких проілюстрував на власній і батьківській біографії. Швидко прилаштувався до столичного політ. клімату й створив коаліцію прихильників, у т. ч. й серед республіканців, з якими співпрацював над законодавством щодо прозорості урядової діяльності; у справах дотримання режиму нерозповсюдження ядерної зброї разом із сенатором-республіканцем Р. Лугаром 2005 відвідав Україну, де зустрічався з новообраним президентом В. *Ющенком*; входив до складу к-тів з проблем довкілля й громад. робіт, у справах ветеранів і закорд. справ; виступив співініціатором (спільно з головою к-ту закорд. справ Дж. Байденом, співголовою Р. Лугаром, конкурентом від Респ. партії на презид. перегонах Дж. Маккейном і Х. Клінтон) резолюції № 523 від 22.04.2008 на підтримку приєднання України і Грузії до ПДЧ в *НАТО*; в сенаті в цілому голосував відповідно до лібер. лінії Дем. партії, особливої уваги надавав проблемам глобального потепління, ядерного *тероризму* й розвитку альтернат. джерел енергії. 10.02.2007 оголосив про свою участь у чергових презид. виборах, затверджений разом із Дж. Байденом кандидатом від Дем. партії на її нац. з’їзді 28.08.2008; під час передвиборчої кампанії принципово відмовився приймати пожертви від лобістів, а також використовувати належні за законодавством бюджетні кошти (сума передвиборного фонду О. виявилася найбільшою в історії США й перевищила 650 млн дол.); 04.11.2008 отримав 51 % голосів виборців (явка була найвищою за останні сто років — 64 %) і заручився підтримкою 338 із 538 виборників. Автор творів: «Мрії від мого батька: Історія раси й спадковості» (1995), «Зухвалість надії: Думки про відродження американської мрії» (2006; рос. мовою 2008). 09.10.2009 О. присуджено Нобел. премію миру «за величезні зусилля зі зміцнення міжнародної дипломатії і співпраці між народами».

Літ.: McClelland E. Young Mr. Obama: Chicago and the Making of a Black Prisident. New York, 2010. *М. Рижков*

ОБСКУРАНТИ́ЗМ (від лат. obscurus — темний, незрозумілий, неясний) — упереджене, вороже ставлення до освіти і науки. Походження терміна «О.» пов’язане з публікацією сатиричного твору нім. гуманіста Ульріха фон Гуттена «Листи темних людей» (1515–17), в якому катол. духовенство піддане різкій критиці й назване «obscuri viri», тобто «темними людьми». Гуттен критикував середньовічну схоластику і церк. догми, застосовуючи метод рац. критики, стверджував могутність розуму і силу науки, виступав за розвиток світської культури, критикував моральну деградацію катол. духовенства. У Зх. Європі процес вивільнення з-під церк. контролю інтелектуальної сфери, зокрема у галузі медицини, природознавства, астрономії тощо, неминуче супроводжувався вкрай жорсткою реакцією з боку катол. церкви, яка захищала інтерпретовану буквально біблійну картину світу. Так, у Середні віки церква забороняла робити анатомічний розтин трупів через те, що це могло зашкодити воскресінню мертвих під час Страшного суду, про що говориться у Біблії; геліоцентричну систему М. Коперника було засуджено на тій підставі, що у біблійній оповіді про Ісуса Навина той наказав зупинитися саме Сонцю, а не Землі. Піонери наук. досліджень піддавалися катол. церквою анафемі, подеколи спалювалися на вогнищі як єретики, їхні твори підпадали під церк. заборону. У Новий час теорія еволюції і походження видів Ч. Дарвіна викликала вкрай різку реакцію у середовищі як протест. церков, так і катол. церкви. До сьогодні консерват. крило протест. церков відкидає дарвінізм, тоді як катол. церква у 2009 заявила про відсутність антагоністичного протиріччя між Біблією та вченням про походження видів, так само як і започаткувала в роки понтифікату папи *Іоана Павла II* процес вибачення за скоєні в процесі історії катол. церквою хибні вчинки (процеси інквізиції проти єретиків, справи Ґ. Ґалілея і М. Коперника). *Н. Кочан*

ОБСТРУ́КЦІЯ (від лат. obstructio — перешкода) — 1) демонстративні дії, спрямовані на зрив або перешкоджання проведенню певних акцій, реалізації планів, програм тощо; 2) різновид політ. протесту, що має на меті гальмування обговорення чи зрив прийняття політ. рішення. О. широко застосовується опозицією у парлам. боротьбі у формі блокування парлам. трибуни, перешкоджання веденню засідання із застосуванням гучномовців та ін. тех. засобів, пошкодження системи голосування, навмисного затягування виступів, що не стосуються суті обговорюваних питань, втягування парламентарів в обговорення процедурних питань тощо. Мета О. у підриві довіри населення до влади, дискредитації політ. курсу правлячої більшості, формуванні негат. ставлення громадськості до тих чи ін. політ. рішень, у дезорганізації роботи *парламенту*, в розрахунку на призначення дострокових виборів. Одними з перших, хто використовував О., були ірландські члени парламенту на чолі з Ч. Парнеллом (1879), які боролися за програму самоврядування Ірландії у складі Брит. імперії і чиї дії врешті-решт призвели до докорінних змін у роботі парламенту (1887). У США наприкін. 19 — на поч. 20 ст. прихильники шерманівських законів, застосовуючи О., перешкодили їх скасуванню. У 1897, використовуючи О., нім. лібер. партії вдалося зірвати сесію австр. парламенту.

Літ.: История политических и правовых учений. М., 1997. *Ю. Седляр*

ОГІЄ́НКО Іван (церк. ім'я Іларіон; 02.01.1882, Брусилів, тепер Житом. обл.) — 29.03.1972, Вінніпег, Канада) — церк. (з 1943 митрополит), політ., громад. діяч, учений-мовознавець, історик церкви, філософ, педагог. З 1896 по 1900 навч. у Київ. військ.-фельдшер. школі, після закінчення працював помічником лікаря у Київ. військ. шпиталі. У трав. 1903 екстерном склав іспити у гімназії м. Острога на Волині, що дозволило вступити на мед. ф-т Київ. ун-ту. Згодом перевівся на істор.-філол. ф-т. Під впливом револ. подій 1905–07 О. стає до лав. нац. руху, друкує статті з питань мовознавства, л-ри, історії, стає членом «Просвіти», бере участь у роботі Укр. наук. т-ва у Києві. У 1909 О. з відзнакою закінчує істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. Викладачі рекомендують його на одержання докт. і професорської стипендії, але ректорат відкидає клопотання за «надмірний» патріотизм О. Кілька років працює у серед. школах Києва, навчається на Вищих пед. курсах. У 1911 О. стає професорським стипендіатом Київ. ун-ту, а в 1915 — приват-доцентом кафедри рос. мови і л-ри. Належав до Укр. партії соціалістів-федералістів (УПСФ). У 1917 починає викладати в ун-ті «Історію української мови», пише і видає більше десяти різних посібників з укр. мови для шкіл та для самоосвіти, стає одним із засновників у Києві Укр. народного ун-ту. Як член ради міністра освіти, голова комісії з підготовки нового статуту академ. шкіл України, голова правописної комісії при М-ві освіти. Влітку 1918 бере участь у створенні Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту, стає його першим ректором. У січ. 1919 О., за пропозицією В. Винниченка, призначається міністром освіти *УНР*, розробляє програму свята проголошення Акта соборності України, підписує закон про мову, згідно з яким мовою викладання в усіх типах шкіл повинна стати українська. Працював в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. Влітку 1919 стає міністром віросповідання. Працював на цій посаді в урядах І. Мазепи та В. Прокоповича. Восени 1919, під час від'їзду Директорії з Кам'янця-Подільського, О. призначається головноуповноваженим уряду. Пережив кілька замахів на своє життя. Не підтримав укладання союзу УНР з Польс. д-вою, емігрував. Спочатку проживав у Винниках під Львовом, де відчував підтримку митрополита А. *Шептицького*, а потім у Тарнові (Польща). Брав участь у заснуванні низки установ: вид-ва Укр. автокеф. правосл. церкви (УАПЦ); укр. народного ун-ту; укр. гімназії; укр. пресового бюро; центр. бюро біженців; відділення укр. Червоного Хреста. У 1921 О. став членом Ради республіки і до 1924 — міністр у справах віровизнання уряду УНР в еміграції. У 1921, за дорученням уряду УНР, звернувся до Патріарха Константиноп. з проханням благословити УАПЦ на автономію. У 1922 стає дійсним членом Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. У 1924–25 О. викладав укр. мову і л-ру у львів. учительській семінарії. Звільнений «за національно-українське виховання учнів». У 1926–32 працював проф. богосл. ф-ту Варш. ун-ту. У 1930 О. обирають членом Собору УАПЦ. У 1931 ун-т чес. міста Брно присудив йому ступінь дійсного д-ра філософії. У 1932 О. «за спротив полонізації православних студентів» звільнили з Варш. ун-ту. У Варшаві заснував і редагував журн. «Рідна мова» (1933–39) і «Наша культура» (1935–37). Переклав Біблію укр. мовою (закінчив у лип. 1940). У жовт. 1940 О. прийняв чернечий постриг під ім'ям Іларіон і був висвячений архієпископом Холмським і Підляським. З берез. 1944 (за ін. даними з 1943) — митрополит Холмсько-Підляський. У лип. 1944 О. змушений виїхати спочатку до Словаччини, а потім через Австрію до Швейцарії. У 1947, на запрошення парафії Св. Покрови з канад. міста Вінніпег, перебрався до Канади. У лист. 1947 О. починає видавати народний христ. місячник «Слово Істини». У серп. 1951 надзвичайний Собор парафій правосл. українців Канади створив Укр. греко-правосл. церкву в Канаді. Її першоієрархом і митрополитом Вінніпегу став О. Розбудував богосл. ф-т Манітоб. ун-ту, який отримав статус колегії Св. Андрія, створив наук.-богосл. т-во; завдяки йому відбулося об'єднання трьох укр. автокефалій за кордоном; відновив видання журн. «Наша культура» (1951–53, з 1954 — «Віра і культура»). У 1962 був надрукований зроблений О. повний переклад укр. мовою Св. Письма. У 1995 в Україні заснована премія ім. Огієнка.

Літ.: Марушкевич А. А. Невтомний працівник українського Ренесансу. К., 1996; Ляховицький В. П. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). К., 1998; Тимошик М. С. Лишусь навіки з чужиною: митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. К., 2006. *Ю. Поліщук*

О́ККАМ (Ockham, Occam) Вільям (1284, Оккам, графство Суррей, Англія — 1350, Мюнхен) — філософ-схоласт, відомий завдяки запропонованому ним принципу економії мислення («бритва Оккама»). Після вступу до франц. ордену навч. в Оксфорд. ун-ті, де здобув ступінь д-ра теології та обійняв посаду «інцептора», чи бакалавра, тобто викладача нижчого рангу. Наступним його титулом був титул «непереможний вчитель». В Оксфорді О. написав деякі з найважливіших своїх філос. і богосл. праць, зокрема коментар до Сентенцій Петра Ломбардського. Оккамізм протистояв томізму й скотизму (філос. системам Фоми Аквінського й Дунса Скота) і набув популярності в епоху пізнього Середньовіччя як вираження «сучасного» методу філософствування (via moderna). Вчення О. може бути охарактеризоване як чистий номіналізм, оскільки він стверджував, що універсалії (заг. поняття) являють собою лише «імена», які втримуються в розумі «поняття» і «слова» усної або письмової мови. «Поняття» — це природні знаки речей, а «слова» — усього лише конвенційні (умовні) знаки. Реальним існуванням володіють не універсалії, а індивідуальні, тобто одиничні, речі навкол. світу — «партикулярії». Цей акцент на одиничному як на єдиній реальності виражає суть оккамізму. Окрім цього, О. наполягав на тому, що всяке справжнє пояснення (а отже, будь-яка теол. або філос. спекулятивна система) має бути гранично простим. Цей принцип «економії мислення» дістав назву «бритви Оккама». Сам О. сформулював його так: «сутності не слід множити без необхідності». Цей принцип він використовував для того, щоб вилучити з філос. системи безліч метафізичних понять і принципів, уведених у неї його попередниками (зокрема, Дунсом Скотом), скасувавши, напр., розрізнення «існування» і «сутності», «загальних» і «одиничних» субстанцій, «душі» і «здатностей душі». Ще одним ключовим моментом вчення О. було уявлення про абс. могутність Бога, який не зв'язаний ніякими фіз. або моральними законами: він може зробити зло добром і, навпаки, добро — злом. Він може також виправдати грішника, який у своїй гріховності відвернувся від нього. Оккамове вчення про те, що «виправдання» людини полягає просто в прийнятті його Богом, що не припускає обов'язкової зміни в душі, спонукало Лютера оголосити себе прихильником оккамізму.

У 1324 папа Іоан XXII призвав О. в Авінйон, щоб той відповів на пред'явлене йому звинувачення в єресі. Хоча сам О. і не був офіц. засуджений, папська комісія відкинула 51 тезу, запозичену з його творів, у т. ч. його вчення про виправдання людини й про волю Бога, його агностицизм і вчення про євхаристію. У 1328 О. був відлучений від церкви і втік з Авінйона, щоб шукати притулку в заклятого ворога папи — Людвіга Баварського. Тут він написав трактати про церкву й д-ву, заперечуючи абс. владу папи й виступаючи на підтримку незалежності світських правителів від церкви. Визнаючи пріоритет папи у вирішенні духовних питань, він водночас наполягав на тому, що рішення всесвітніх соборів повинні обмежувати папську владу. В останні роки життя О. старався примиритися з тодішнім папою Климентом VI. У 1349 папа подарував йому прощення. О. — один із найбільш впливових англ. філософів, теологів і політ. мислителів епохи пізнього Середньовіччя. Його номіналізм проклав дорогу емпіризму і позитивізму Нового часу. На майбутній розвиток реліг. та політ. думки здійснили значний вплив вчення О. про поділ сфер компетенції віри і розуму, церкви і д-ви, а також його дем. ідеал держ. управління.

Літ.: Shōgiment T. Ockam and political Discourse in the Late Middle Ages. Cambridge, 2007. *В. Денисенко*

О́КРУГ ВИ́БОРЧИЙ — територія, визначена виборчим законодавством для проведення *голосування* серед виборців, що проживають на ній. Розмір О. в. регламентується законодавством. За розміром він може бути як загальнодерж., регіон., так і місцевим. За к-стю мандатів, що в ньому розподіляються, О. в. може бути одномандатним або багатомандатним. Великі О. в. створюються за пропорц. системою виборів і називаються багатомандатними. Одномандатні О. в. створюються при мажоритарній виборчій системі.

Літ.: Балабан Р. В. Теорія виборчої системи. К., 2007. *Р. Балабан*

«ОКСАМИ́ТОВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ» — термін, яким прийнято позначати ненасильницьке повалення наявного *політ. режиму*. Випадки ненасильницького спротиву відомі ще прибл. з 494 до н. е., коли плебеї позбавили своєї підтримки рим. господарів-патриціїв. Ненасильницька боротьба застосовувалася в різні епохи народами не тільки Європи, а й Азії, Африки, обох Америк, о-вів Тихого океану. У Франції знаменитий похід жінок на Версаль, який очолила куртизанка Теруань де Мерикур, призвів до фактичного падіння франц. монархії за три роки до її юрид. скасування. Назва «О. р.» набула широко вжитку після того, як була застосована для характеристики мирного процесу зміни політ. режиму у Чехословаччині наприкін. 1980-х. Термін «О. р.» слідом за Чехословаччиною застосовувався і до ін. центр.-східноєвроп. країн, де наприкін. 1980 — на поч. 1990-х відбувся безкровний перехід від соціаліст. до лібер. системи. Пізніше термін став застосовуватися для ненасильницьких змін політ. режимів у різних країнах світу. Осн. засобом здійснення «О. р.» є політ. непокора, яка може створити умови для мирного завершення політ. протистояння між чинною *владою* та *опозицією*. Ненасильницька боротьба є набагато складнішим і різноманітнішим засобом боротьби, ніж насилля. Осн. методами «О. р.» є політ., пропаганд., психол., екон. та ін., до яких вдається населення й опозиційні владі актори політичні. Умовою успішності «О. р.» є дотримання держ. владою принципів поваги до свободи слова та зібрань, недопустимості насилля стосовно тих, хто не здійснює насильницької агресії. Зазвичай «О. р.» стає можливою в процесі *«демократичного транзиту»* в країні, коли влада добровільно відмовляється від тоталіт. методів правління, від одержавлення економіки. «О. р.» здійснюються у формі розгортання масових суп.-політ. рухів на кшталт «Солідарності» у Польщі чи Саюдіса у Литві. Початком «О. р.», як правило, стають мирні вуличні виступи неозброєних гр-н. При цьому відбувається, по-перше, залучення до дій достатньої маси людей, їх концентрація в потрібних точках міського простору, утримання їх в потрібних місцях протягом необхідного часу; по-друге, висуваються вимоги до уряду, інколи в ультимативній формі. При цьому під час таких революцій застосовуються *гасла політичні*, здатні впливати на свідомість і духовну сферу людини, давати поштовх багатоплановому ланцюговому процесові масової мобілізації, який має кооперативний ефект. Пробуджене словом почуття посилює хід думок, викликаний цим словом, а в уяві виникають і починають жити своїм життям відповідні образи. У випадку «О. р.» — це образи свободи, покращання екон. умов, держ. незалежності. Успіх «О. р.» частково забезпечується і сприятливою міжнар. обстановкою. «О. р.» мають своїм завершенням мирне передання влади з рук правлячого режиму до рук опозиції при масовому схваленні цієї процедури населенням. Ритуалу передавання влади можуть передувати політ. консультації, «круглі столи» тощо.

Літ.: Кара-Мурза С. Экспорт революции. М., 2005. *Г. Зеленько*

ОКУПА́ЦІЯ — насильницьке захоплення чужої держ. території військ. силою, а також перебування цив. населення на окупованій території. У між нар.-прав. сенсі О. являє собою тимчас. зайняття збройними силами воюючої сторони в міжнар. конфлікті території ворога в період ведення воєнних дій. Відповідно до положень IV Гааз. конвенції про закони й звичаї сухопутної війни 1907, IV Женев. конвенції про захист цив. населення під час війни 1949, а також Дод. протоколу 1977 до Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949, установлювана в період О. влада є за своєю суттю фактичною й адм. владою, що має право й обов'язок відновити та забезпечити, наскільки можливо, громад. життя й порядок на зайнятій території, поважаючи при цьому чинні в країні закони, якщо для цього немає непереборних перешкод. Окупац. влада не вправі примушувати населення до здійснення ворожих дій проти своєї *держави* й повинна поважати честь, сімейні та майнові права *громадян*, їхні реліг. переконання. Забороняються зазіхання на життя й особисту недоторканність гр-н, узяття заручників, позбавлення населення засобів виживання тощо. Положення IV Женев. конвенції 1949 і Дод. протоколу 1977 повинні застосовуватися до всього населення окупованої території без будь-якої дискримінації за ознаками раси, національності, реліг. або політ. переконань. О. не означає *анексії* й відповідно до міжнар. права не є для неї правовою основою. Положення Дод. протоколу 1977 до Женевських конвенцій 1949 про воєнну окупацію, що стосуються ставлення до населення окупованих територій, поширюються на внутр. збройні конфлікти. О. в. поділяється на кілька видів: окупація в стані війни, військ., ворожа окупація; післявоєнна окупація на виконання умов мирних угод; мирна (не пов'язана з війною) окупація (англ. non-belligerent), окупація в умовах мирного часу.

Г. Перепелиця

ОЛЕКСА́НДР I (Олександр Павлович Романов, «Благословенний»; 12.12.1777, С.-Петербург — 19.11.1825, Таганрог) — рос. імператор з 12.03.1801. Перше десятиліття його владарювання породило надію на лібералізацію самодерж. режиму. В оточенні О. I обговорювалися ідеї підпорядкування держ. управління прав. нормам, запровадження *конституції*, розподілу функцій *влади*. Але всі реформи звелися до створення Держ. ради та К-ту міністрів, надання Сенату статусу вищої суд. інстанції. Протиріччя між міністерською системою керування галузями («лінійною») та губернаторською («острівною») призвели до відновлення намісництв–генерал-губернаторств. На укр. землях створені Малорос. генерал-губернаторство (1802–56) у складі Черніг., Полт. і Харків. (з 1836) губ. та Новорос. і Бессараб. (1822–74) у складі Катериносл., Херсон., Таврійс. губ. та Бессараб. обл. Воєнна активність Росії на міжнар. арені дала можливість приєднати Білостоцьку обл., Фінляндію, Бессарабію, герцогство Варшавське, яке отримало назву Царство Польс., території на Кавказі. В управлінні приєднаними територіями О. I дозволяв їх автон. статус. Його отримало Вел. князівство Фінляндське (1809), для Царства Польського було підготовлено конституцію (1815) з наміром поширити її з часом на всю імперію, для Бессарабії були укладені правила, які фактично означали її автон. статус (до 1823). *Автономією* користувалися і приєднанні кавказькі території.

Літ.: Palmer A. Alexandr I: Tsar of war and Peace. London, 1974; Валлоттон А. Александр I. Т. 2. / Пер. с франц. М., 1995; Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — поч. XX ст. К., 2005. *В. Шандра*

ОЛЕКСА́НДР II (Олександр Миколайович Романов, «Царь-Визволитель»; 17.04.1818, Москва — 01.03.1881, С.-Петербург) — рос. імператор з 19.02.1855. Освіту здобував під наглядом призначених царем вчителів і наставників. З метою набуття навичок держ. управління і знайомства з побутом і звичаями народів багато подорожував Росією. Царювання розпочав у ситуації поразки Росії у Східній (Кримській) війні. Вдався до трьох додаткових рекрутських наборів та народних ополчень. Зокрема, з укр. козаків було сформовано 6 полків — 4 в Полт. і два у Черніг. губ. Провів низку лібер. реформ. Скасував кріпосне право (1861), ним було організовано місцеве управління, створено земства та міські думи (1864), зміцнено функції права. Учасників *Кирило-Мефодіївського товариства* було повернуто із заслання, знято заборону на публікацію їхніх творів з дозволом займатися громад. діяльністю. За О. II значного розмаху набрало збирання земель шляхом колоніальної *експансії* на Дал. Сх. та в Серед. Азії. Бухара, Хіва і Коканд перетворені на *протекторати* Росії. З придушенням боротьби Шаміля завершилося підкорення Кавказу. У нац. питанні продовжував політику соціально-культ. уніфікації підкорених народів, їх русифікацію. Було ліквідовано Малорос. генерал-губернаторство і створено 9 губерній, що вело до поширення на тер. України рос. порядків у повному обсязі. Страх перед нац. рухами спричинив заборону видань укр. мовою спершу циркуляром міністра внутр. справ Валуєва (Див. *Валуєвський циркуляр, 1863*), а згодом *Емським указом* (1876). Обмежений характер реформ викликав обурення серед радик. частини рос. револ. руху — орг-ції «Народна воля», члени якої здійснили успішний замах на О. II.

Літ.: Миронов Б. Н. Социальная история России. Спб., 2000. Т. 1–2; Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. К., 2001; Radzinskiy E. Alexandr II The Last Great Tsar, New York, 2005. *В. Шандра*

ОЛЕКСА́НДР III (Олександр Олександрович Романов, «Миротворець»; 26.02.1845, С.-Петербург — 20.10.1894, Лівадія, Крим) — рос. імператор з 02.03.1881. За політ. переконаннями консерватор, слов'янофіл, дотримувався ідеї недоторканності самодерж. влади, прихильник репресивних методів боротьби з револ. рухом. Здійснював курс «державного націоналізму», згорнув реформи *Олександра II*, підпорядкував земства держ. владі, обмежив міське *самоврядування*, ліквідував університетську *автономію*, посилив *цензуру*. В екон. сфері збільшив роль д-ви. Нац. політику спирав на теорію «народного самодержавства», зміцнив роль правосл. церкви, що в багатонац. імперії набувало спрямованості реліг.-нац. гніту та проявлялося систематичними переслідуваннями сектантів, в укр. губерніях і в Царстві Польс. — уніатів. Через політику войовничого рос. *націоналізму* загострилося євр. питання. У ряді міст прокотилася хвиля євр. погромів. «Тимчасовими» правилами підтверджувалася стара межа євр. осілості (1882), за винятком Ростова-на-Дону й Таганрога (1887). Запроваджена відсоткова норма для прийому євреїв до вищих і серед. навч. закладів. Витіснялися місц. особливості в управлінні, продовжено русифікацію окраїн, зокрема в прибалт. губерніях запроваджено рос. мову в діловодство, продовжено (1881) чинність *Емського указу* щодо укр. мови. У зовн. політиці докладав зусиль до збереження міжнар. балансу, що забезпечувало європ. мир.

Літ.: Уортман Ричард С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. М., 2004; Балязин В. Н. Николай I, его сын Александр, его внук Александр III. М., 2007. *В. Шандра*

ОЛЕКСІ́Й МИХА́ЙЛОВИЧ (10.03.1629, Москва — 29.01.1676 там само) — рос. цар з 14.07.1645, з династії Романових. У сфері управління проводив політику зміцнення *абсолютизму*, в ідеол. сфері — підтримки церковно-обрядової реформи. За правління О. М. відбувся перехід України під рос. протекцію. Перші спроби Б. *Хмельницького* домогтися її (1648) зустріли прохолодне ставлення моск. двору внаслідок неготовності до війни з Річчю Поспол. та певної недовіри до укр. козацтва, яке брало активну участь у походах польс. військ на рос. територію в часи Смути і під час рос.-польс. війн. Уряд О. М. обмежився моральною підтримкою та незначною екон. допомогою Україні. Після поразки козац. війська під Берестечком (1651) розглядався варіант розселення козаків на підвладних цареві землях. Однак, коли укр. сторона розпочала інтенсивні переговори з турец. султаном щодо переходу під його протекцію, прийняв рішення розпочати війну проти Речі Поспол. Рішення уряду було схвалене Земським собором 01.10.1653. Козац. військо зі свого боку підтвердило свою згоду на царс. протекцію на раді у Переяславі 08.01.1654. Остаточним актом переходу України під рос. протекцію була ратифікація царем і боярською думою поданих Б. Хмельницьким пропозицій. Після смерті гетьмана Б. Хмельницького уряд О. М. проводив політику, спрямовану на тісніше підпорядкування України царс. владі, чим спровокував вибух рос.-укр. війн 1657–59, 1668. У 1667 уряд О. М. уклав з Річчю Поспол. Андрусівське перемир'я, за яким відмовився від претензій на Правобер. Україну. Досягнути тривалого примирення з лівобер. козацтвом уряду О. М. вдалось укладанням Глухівського договору (1669), яким за Лівобер. Гетьманатом визнавалося право на адм. *автономію*.

Літ.: Платонов С. О. Царь Алексей Михайлович. Опыт характеристики // Три века. Т. 1. М., 1991; Валишевский К. Первые Романовы. М., 1993; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9–10. К., 1998;

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007. *В. Горобець*

ОЛІГА́РХІЯ (грец. ὀλιγαρχία — влада небагатьох) — недемократичний різновид правління, що забезпечує панування вузького кола найбільш багатих осіб, а також владна *еліта*, яка репрезентує і очолює олігархічне правління. Визначальною характеристикою О. є підпорядкування невеликою елітною групою всієї системи *влади* відповідно до власних інтересів, особливо тих, що стосуються накопичення багатств і привілеїв. О. як цілісне явище зародилася в старод. сусп-ві. Чітко виражені ознаки О. мала також влада в середньовічних містах. У подальшому О. переважно трансформувалася у своїх різноманітних елементах і проявах, властивих, зокрема, тоталіт. та авторит. політ. режимам 20 ст. Відтак термін «О.» почали широко використовувати як синонім певної правлячої еліти, яка застосовує у своєму правлінні елементи О. як форми держ. правління. О. вперше описали й засудили у своїх працях *Платон* і *Арістотель*. Згідно з Арістотелем, О. є результатом викривлення такої форми правління, як *аристократія*. На поч. 20 ст. явище О. в контексті розвитку і панування *партій політичних* знайшло своє втілення в теор. підходах М. Острогорського, а також нім. мислителя Р. *Міхельса* (1987–36), який розглядав О. як невід'ємну форму управління соціальними організмами і вивів т. зв. «залізний закон олігархії» — закономірної і стійкої тенденції переходу від дем. до ієрархічного устрою, виділення особливого профес. прошарку, що концентрує у своїх руках владу і управління. В характеристиках політ. режимів виділяють традиц. й сучас. олігархічні режими. Традиц. режимам властива концентрація влади в руках декількох могутніх сімейств. Влада традиц. О. часто спирається на військових (Ґватемала, Нікарагуа до 1979). Сучас. олігархічні режими характеризуються гегемонією компрадорської буржуазії (Камерун, Туніс). Олігархічні тенденції мають місце в постсоціаліст. країнах. Їх виникнення спричинили різкий перехід від планового до ринкового господарства і складні процеси трансформування політ. і прав. систем від *авторитаризму* до *демократії*. Наявність О. в тій чи ін. д-ві й вказує на корпоративний характер даного сусп-ва. *В. Горбатенко*

О́МБУДСМАН (від швед. ombudsman — представник чиїхось інтересів) — офіц. особа, яка зазвичай призначається урядом, або неурядовою громад. орг-цією і займається розглядом скарг гр-н та, за можливості, їх розв'язує завдяки рекомендаціям (вони можуть бути, а можуть і не бути обов'язковими), або ж інколи через посередництво. Прототипом О. можна вважати певних осіб із династії Кін (Китай, 221 до н. е.), із династії Джосіон (Корея); Рим. трибунал також мав деякі функції, які нині визначаються як омбудсманівські. Уперше ін-т О. був заснований у швед. парламенті у 1809. Щоправда, попередником парлам. О. у Швеції був офіс верховного О., який був заснований швед. королем Карлом XII (1713). У європ. країнах ін-т О. поширюється з 1920-х; у різних країнах він має різну назву: у Сканд. країнах — омбудсман, у Франції — медіатор, у Великобританії — парлам. уповноважений, у Польщі — уповноважений з прав гр-н. О. діє незалежно від органів *влади* чи ін. інституцій. У світових практиках розрізняють три типи О.: 1) О., який займається політ.-прав. питаннями; 2) т. зв. орг. О.; 3) законод. (парлам.) О.

О. першого типу офіц. призначається д-вою з метою здійснення контролю за діяльністю уряду в інтересах гр-н і нагляду за вирішенням проблем, які гр-ни порушують у своїх скаргах. Якщо О. вважає, що скарга гр-на має підстави, то він у своїх рекомендаціях пропонує урядові усунути допущені несправедливі дії щодо гр-на з боку офіц. осіб. У більшості країн О. не має повноважень ініціювати судове провадження чи звинувачення. Прикладами О. політ.-прав. типу можуть бути: у Великобританії офіс Парлам. комісара для контролю за діяльністю адміністрації, заснований у 1967; згодом з'явився окремий О. з питань охорони здоров'я (щоправда, ці дві посади обіймала одна й та ж сама людина); нині є три О. з питань місц. управління — для Англії (1973), Уельсу (1973) та Шотландії (1974); у цій країні функціонує чимало офісів О. в органах місц. самовряд. та у приват. секторі. У Канаді офіс О. є у кожному департаменті федер. уряду, в багатьох провінційних та муніципальних урядах. У США тривалий час на федер. рівні хтось із конгресменів неофіційно виконував обов'язки О.; згодом, у 1979 був заснований офіс О. платників податків (з 1996 — офіс захисника платників податків), завданням якого, крім ін. обов'язків, є підготовка разом з Департаментом казначейства щорічних доповідей.

Офіси орг. О. вводяться по всьому світу в багатьох урядових агенціях, приват. компаніях, громад. неприбуткових орг-ціях, ун-тах. Вони діють незалежно у перелічених структурах, не обіймаючи жодних ін. посад, готують спец. доповіді для керівництва (топ-менеджерів, ради директорів тощо). Починаючи з 1960-х професія (саме так класифікують у Пн. Америці функції О.) стає популярною у США та Канаді, особливо у великих корпораціях, ун-тах і урядових агенціях. Амер. модель орг. О. набуває поширення й охоплює велику к-сть установ і орг-цій. Такого типу О. — це людина, яка посідає високе місце у структурі, однак не входить до викон. менеджменту, тобто він не може приймати управлінь. рішення. Серед його функцій — моніторинг й узагальнення «вузьких місць», які перешкоджають ефект. функціонуванню установи, а також «новинок», які можуть сприяти удосконаленню її орг. структури, поліпшенню її політики й процедур. Орг. О. координує свої зусилля з внутр. менеджментом конфліктних ситуацій. Зазвичай він працює конфіденційно, не складає жодних звітів чи рапортів для роботодавця, не має права голосу в ухваленні рішень, перебуває поза штатом і не втручається у процес управління. Лише у випадках очевидної загрози завдання збитків установі або шкоди її персоналу О. може порушити свою конфіденційність.

Щодо законод. О., які діють на основі законів, прийнятих законод. органами, то така практика не дуже поширена. Серед них *Уповноважений ВР України з прав людини*. Відповідний закон в Україні було ухвалено 23.12.1997, а вперше О. був обраний 14.04.1998. Згідно із законом, ін-т О. є формою парлам. контролю за додержанням конст. прав і свобод людини і гр-на. Його функції охоплюють: захист прав і свобод, проголошених Конституцією України, законами України та міжнар. договорами; запобігання порушенням прав і свобод або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України про права і свободи у відповідність із Конституцією України, міжнар. стандартами; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу. Сфера застосування Закону — відносини між гр-ном України та органами держ. влади, органами місц. самовряд. та їх посадовими і службовими особами. Щороку укр. О. готує доповідь про стан дотримання прав гр-н в Україні, а також спец. доповіді, присвячені забезпеченню *прав людини* у тих чи ін. сферах сусп. життя.

Літ.: Тацій В. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини — головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави / Вісн. Академії прав. наук України. 2000. № 4; Перший Омбудсман України на захисті прав людини. Зб. док-тів. 1998–2006. К., 2007. *В. Євтух*

ОНА́ЦЬКИЙ Євген (псевд. Тарас, Домотенко; 13.01.1894, Глухів, тепер Сумс. обл. — 27.10.1979, Буенос-Айрес) — громад. і політ. діяч, дипломат, журналіст, публіцист. У 1918 Закінчив Київ. ун-т Св. Володимира, активіст студ. орг-цій. Від 1917 О. — член Укр. партії соціалістів-революціонерів. У берез. 1917 активно включився в діяльність *Української Центральної Ради* (член президії, секретар ЦР, член Малої ради). За гетьманату П. *Скоропадського* відійшов від політ. діяльності. У січ. 1919 у складі дип. місії УНР виїхав до Зх. Європи, входив до делегації УНР на Париз. мирній конференції (1919–20) та Генуез. конференції (1922). Працював у дип. місії УНР в Римі як керівник пресового бюро і редактор часопису «La voce del Ucraina». Від 1929 — член ОУН, уповноважений Проводом укр. націоналістів як керівник роботи ОУН в Італії. Наполягав на ідеї *нації* як «етичної спільноти», яка зв'язує «сучасне, минуле і майбутнє покоління мешканців відповідної території спільністю культ. традицій, відчуттів, вірувань, ідеалів», робить можливим формування «волі для осягнення і утримання окремого від інших народів політичного життя». Вважав за потрібне пропагувати серед українців відмінний від амер. або нім. розуміння «культ успіху», базований, насамперед, на ідеалах «героїзму, витривалості й незламності характеру». Критикував спроби насадження аморальності в політиці й вважав за необхідне відкинути гасло: «переможців не судять». Активно співробітничав з виданнями «Розбудова нації», «Український голос», «Діло», «Свобода», «Новий шлях», «Новий клич» тощо. Впродовж 1936–43 О. — проф. Вищого сх. ін-ту в Неаполі та Рим. ун-ту. Очолював укр. громаду в Римі. У серп. 1939 у будинку О. відбувався 2-й (Римський) Великий збір ОУН. Після розколу ОУН в 1940 залишився прихильником А. *Мельника*. 29.10.1943 був арештований гестапо. Відбував ув'язнення в тюрмах Італії до 18.10.1944. Після завершення 2-ї світової війни емігрував до Аргентини. У 1947 обраний дійсним членом НТШ, очолив Спілку укр. науковців, митців і літераторів Аргентини. Упродовж 1954–60 — керівник Укр. центр. репрезентації в Аргентині. Редагував тижневик «Наш клич» (1947–64) і часопис «Дзвін», член Сенату ОУН(М) у 1956–79. Автор тисяч статей і 52-х книжок укр. та італ. мовами, серед яких: «Studi di Storia e di cultura Ucraina» (1939) «Основи суспільного ладу» (1941), «Словник українсько-італійський» (1941), «Українська мала енциклопедія в 4 т.» (1957, 1959, 1962, 1963). Опублікував свої спогади та щоденники: «Сторінки з римського щоденника» (1942–43), «По похилій площі: Записки українського журналіста і дипломата 1919–21» (тт. 1–2, 1964, 1969), «У вічному місті: записки українського журналіста» (1954).

Літ.: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів 1920–1939 рр. К., 2007; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 рр. Львів, 2010; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003. *І. Патриляк*

ОПОЗИ́ЦІЯ (від лат. oppositio — протиставлення, заперечення) — сукупність політ. сил, що протиставляють одні погляди чи дії у *політиці* іншим або чинять протидію офіц. держ. курсу, партії, що знаходиться при владі, й висуває альтернат. політику, ін. спосіб вирішення проблем. О. є невід'ємною складовою дем. *громадянського суспільства*. Тому політ. О. є своєрідним відзеркаленням офіц. влади, яка набуває свого статусу лише в процесі чесної конкурентної боротьби з ін. політ. силами і може бути замінена ними у разі невиконання своїх обіцянок, втрати народної довіри тощо. Внаслідок цього така взаємодія влади та О. є важливим свідченням політ. та ідеол. *плюралізму*, свободи слова і гарантією забезпечення права гр-н брати безпосередню участь у політ. процесі. Це своєю чергою дозволяє визначити рівень демократизації політ. системи, тобто рівень розвитку *демократії* в країні. О. як політ. ін-т прагне прийти до влади в д-ві шляхом організованої критики чинної влади та пропонування альтернат. методів вирішення тих чи ін. питань. О. — це протиставлення своєї політики політиці ін. політ. сил; виступ проти думки більшості у законод., парт. та ін. структурах. Розрізняють О. помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну (руйнівну). Осн. рисами О. є: сприяння відокремленню і відображенню інтересів груп населення, яких не влаштовують пріоритети соціального чи екон. розвитку; критика влади та протидія окремим політ. рішенням чи діям. Розвиток О. у напрямі критики, контролю та альтернативи дає змогу владним структурам враховувати альтернат. рішення і тим самим зменшувати конфліктність у сусп-ві. О. обмежує монополію влади, є необхідною противагою їй, своєрідним контролем за нею з боку сусп-ва, здійснюваним із допомогою гласності, критики. О. стимулює *політичну діяльність* влади в інтересах усього сусп-ва.

Процес інституалізації політ. О. завершився у Зх. Європі переважно ще у 2-й пол. 19 ст. Там сформувалося лібер.-дем. уявлення про політ. О. не лише як про групу людей, незадоволених діями влади, і тих, що прагнуть цю владу здобути. О. стала сприйматися як елемент творення влади. Основоположний принцип розподілу влади на законод., викон. і судову тут доповнюється і розподілом повноважень у *парламенті* між більшістю і меншістю. Уперше було чітко визначено правовий статус О. у Великобританії ще в 1937. Лідером офіц. опозиції (за прийнятим законом) ставав лідер опозиц. партії, яка має найбільше місць у палаті громад. Було визначено, що опозиц. партії створюють тіньовий уряд, а лідери правлячої та опозиц. партій отримують вищу заробітну плату, ніж решта членів парламенту. Внаслідок цього було визачено однаковий рівень значимості для політ. керівництва між офіц. і тіньовим урядом у Великобританії. Лідер правлячої партії (або прем'єр-міністр) почав отримувати заробітну плату за управління офіц. урядом, а лідер опозиції — за керівництво урядом тіньовим (тобто за розробку альтернативних шляхів і підходів до реалізації держ. політики).

Політ. О. буває конструктивною і деструктивною. Конструктивна опозиція критикує помилки правлячої партії, владних структур і пропонує ефективніші рішення, нерідко співпрацює з владою в загальнонац. інтересах. Деструктивна перетворює критику влади на мету, на засіб дискредитації влади, перших осіб д-ви, правлячої партії, а в політ. житті сусп-ва поширюється популізм. У 90-х рр. 19 ст. і в 20-х рр. 20 ст. у США популізм був ідейно-політ. доктриною та політ. течією, загалом позит. явищем, оскільки наголошував на відповідальності д-ви за добробут народу. Нині практика популізму здебільшого постає в негат. аспекті. В Україні, як у д-ві перехідного типу, О., як правило, не має можливостей та інструментів впливу на формування політ. і управлін. рішень. Вона цілковито відлучена від важелів реальної влади та управління або допущена лише до участі у створенні формальних органів, що не справляють суттєвого впливу на офіц. курс держ. політики. Така практика опозиціонування зводиться до досягнення формальної зміни — механічного захоплення влади, а не зміни способу її застосування й використання, націлена не змінювати і реформувати, а руйнувати. Стратег. метою дем. розвитку в Україні повинні стати дії, спрямовані на забезпечення цивілізованих, конструктивних стосунків між О. і владою, перетворення опозиц. сил на реальний і впливовий ін-т політ. системи.

В. Ребкало, В. Бозанов

ОПОРТУНІ́ЗМ (франц. opportunisme, від лат. opportunus — зручний, слушний) — тактика поступок опонентам, необхідність погодження між сторонами, досягнення компромісу за рахунок відходу від своїх принципових поглядів та позицій. Цей термін має здебільшого негат. конотації: безпринципність, готовність пристосовуватися до будь-якої ситуації задля задоволення своєї мети. Термін «О.» походить від франц. слів a temps opportu (у зручний або належний час), що були сказані лідером франц. поміркованих республіканців Ґамбетою, який намагався виправдати відмову від своєї попередньої радик. програми. Критики Ґамбети з лівого табору називали його політику опортуністичною, тобто політикою пристосування до обставин. Термін «О.» може застосовуватися в різних значеннях: 1) пристосування до соціальної ситуації, відхід від принципів, поставленої мети і завдань заради безпосередньої вигоди; 2) відмова від принципів з метою досягнення *політичної влади*; 3) намагання збільшити політ. вплив за будь-яку ціну (т. зв. опортуністичний цикл); 4) теорія і практика в робітн. русі кінця 19 — поч. 20 ст., яка характеризувалася ідеєю співробітництва класів, відмовою від револ. методів боротьби, від *диктатури пролетаріату* (правий О.) або ставкою на револ. насильство. Більшість політ. діячів є деякою мірою «опортуністами», бо намагаються використати політ. момент у власних цілях. Таким чином осн. предметом суперечки стає визначення грані, за якою *компроміс* стає політ. безпринципністю і перетворюється на О. У марксист. тлумаченні О. — це сукупність угодницьких теорій і тактик, політика підпорядкування робітн. руху класовим інтересам буржуазії, зрадництво інтересів робітн. класу на користь буржуазії. У комуніст. русі 19 — поч. 20 ст. О. засуджувався як ревізіонізм. Як відомо, Е. *Бернштейн*, «батько ревізіонізму», відкидав Марксове вчення про *революцію*, класову боротьбу і диктатуру пролетаріату, вважаючи, що пролетаріат неспроможний раціонально організувати виробництво і пролетарська революція призведе лише до хаосу і руйнування. У період діяльності 1-го і 2-го Інтернаціоналів ортодоксальні марксисти піддавали критиці концепції і тактичні установки Ф. *Лассаля*, Е. Бернштейна, К. Шрама за їх пряму капітуляцію перед буржуазією. Своїм обов'язком боротьбу з усіма проявами О. завжди вважали марксисти-ленінці. Свого часу В. *Ленін* засудив і «теорію ультраімперіалізму» К. *Каутського*, що вибудовувала перспективу нової фази мирного розвитку *капіталізму* та зживання його протиріч. З позицій нашого часу правомірна переоцінка марксист. трактування О. Це особливо важливо, якщо мати на увазі конструктивні ідеї *компромісу*, співробітництва, примирення, тобто того, що тепер називається *консенсусом* і збігом інтересів різних політ. сил. Гол. функція механізму забезпечення громадян. згоди полягає в досягненні компромісу між різними конфліктуючими силами й інтересами. У цьому контексті важливим завданням *політики* є визначення співвідношення між реальним курсом та ідеалом, можливих шляхів і меж компромісу. Характерно, що в поняття «прагматизм» і «О.», на яких ґрунтується компроміс, сучасна євроатлантична політ. думка вкладає позит. зміст.

Літ.: Çağli Elif. A Dangerous Tendency: Opportunism. // Academy of Management Review. Vol. 15. No. 3, 1990; Williamson Oliver E. Opportunism and its critics. // Managerial and decision economics. Vol. 14, 1993; Self-policing in politics: the political economy of reputational controls on politicians. Princeton, 2004; Chester B. Theory of opportynism // function of the executive. Cabridge, 2005; Gerstenberger Heide. Impersonal Power: History and theory of the bourgeois state. Haymarket Books, 2009.

І. Погребинська

О́РВЕЛЛ (Orwell) Джордж (справж. ім'я — Блер Ерік Артур; 25.06.1903, с. Мотіхарі, Бігар, Бенг. округ, Індія — 21.01.1950, Лондон) — письменник, публіцист, журналіст. Поч. освіту здобув у школі св. Кіпріана в графстві Сассекс. Навчання продовжив у аристократ. коледжі Ітон (1917–21), до якого вступив, виборовши на конкурсній основі іменну стипендію. Відмовився від можливості навчатися в ун-ті. Натомість пішов служити в інд. Імперській поліції в Бірмі (1922–27). Через хворобу та прагнення присвятити життя письменництву О. залишив службу, мешкав у Парижі (де працював мийником посуду, репетитором, шкільним учителем), потім у Лондоні (працював продавцем у книжковій крамниці). У цей час він пише прозу, нариси й есеї. За визнанням О., жалість, яка виникла в нього, коли він побачив життям соціальних низів (а не теорія марксизму), спонукала його прийняти соціаліст. ідеї. У 1933 видав збірку нарисів «Фунт лиха в Парижі й Лондоні». У наступні роки виходить книга «Бірманські будні» (1934) та роман «Дочка священика» (1935). О. переїхав з Лондона до села, жив з гонорарів, займався торгівлею. У 1936 поїхав добровольцем в Іспанію, де йшла громадян. війна, 4 місяці (за ін. даними — півроку) воював у лавах ПОУМ (від ісп. Partido Obrero de Unificación Marxista — Робітн. партія марксист. єдності), що перебувала під впливом троцькізму. В Іспанії О. був поранений, переслідувався агентами НКВС як троцькіст. «Те, що я бачив в Іспанії та згодом у внутрішньому житті лівих партії, вселило в мене огиду до політики», — писав О. в «Автобіографічній записці» (1940). Він вийшов із лав Лейбор. партії. «Іспанська війна, — відзначав О. в есеї «Чому я пишу» (1947), — й інші події 1936–1937 років порушили в мені рівновагу; відтоді я не знав, де моє місце. Кожен всерйоз написаний мною з 1936 року рядок прямо чи опосередковано проти тоталітаризму і за демократичний соціалізм». Надалі, поділяючи «ліві» погляди, О. вважав, що «письменник може залишатися чесним, лише відсторонившись од партійних гасел». Він прагне «перетворити політичну літературу на мистецтво», намагається навіть у журналістську статтю внести «естетичне переживання», гол. мета при цьому — «викрити брехню». Під час 2-ї світової війни О. працював диктором на радіо Бі-Бі-Сі. У розпал битви під Сталінградом написав одну з найвідоміших своїх книг «Ферма тварин», хоча видавництво прийняло її лише у 1945. Ця книга є притчею-памфлетом проти сталінізму та корисливої позиції зх. країн, які, задля екон. вигоди, байдуже ставляться до нечуваної експлуатації та репресій у СРСР. Показово, що перший переклад книги іноземною мовою був зроблений українською. Книга вийшла під назвою

«Колгосп тварин» (1947). У передмові до укр. видання О. писав: «Ніщо так не привело до перекручення... поняття соціалізму, як погляд, що Росія — соціалістична країна і що кожен вчинок володарів Росії заслуговує вибачення, коли не наслідування. Тим-то за останні десять років в мене виробилось переконання, що коли хочемо відродити соціалістичний рух, то знищення совєтського міфу є необхідною передумовою». У 1945 померла дружина О. Він усамітнився на шотланд. острові, у 1948 завершив роман-антиутопію «1984», який приніс О. всесвітню славу. Роман набув розголосу через загострення *«холодної війни»* між США та *СРСР* (у СРСР був опублікований лише у 1988). Завдяки роману в політол. л-рі та публіцистиці виник термін «орвеллізм» — маніпулювання поняттями та фактами, викривлення історії, контроль свідомості задля зміцнення *політичної влади*. Ця маніпуляція, за О., втілюється згідно з настановою: той, хто контролює минуле, — контролює майбутнє; той, хто контролює сучасне, — контролює минуле. Саме тому ані історія як минула подія, ані історія як повідомлення про подію — не існують. Є лише сьогочасність, слушність якої підтверджується фальшивими повідомленнями про минуле. Утім і сучасність є поспіль фальшивою. Океанія (уявна д-ва) веде фальшиві війні, а пропагандисти пишуть фальшиві біографії воїнів-героїв, яких ніколи не існувало. Роман дав життя й ін. поняттям: 1) «Старший Брат» — уособлення Партії. Простолюду («проллам») простіше сприймати Партію та її волю персоніфіковано. У Лондоні, де розгортається дія роману, чи не на кожній стіні портрет Старшого Брата зі словами: «Старший Брат дивиться на тебе». Старший Брат — безсмертний, як безсмертний і його ворог — зрадник революції Ґолдстейн — чоловік із «овечою мордою» (образи Старшого Брата і Ґолдстейна, безперечно, змальовані із Й. *Сталіна* та Л. *Троцького*); 2) «новомова» — офіц. мова «анґсоцу» (англ. соціалізму) та Океанії. Мета «новомови» — «відсікти думки», «звузити горизонти думки». «Новомова» створена не лише для того, аби висловлювати правильну ідеологію, а для того, щоб узагалі унеможливити неправильну думку. «Новомовою» перекладаються твори класиків, пам'ять про яких варто зберегти, напр. В. Шекспіра. Літ. творчість не потрібна. Романи та пісні для простолюду складають машини — «версифікатори». В ідеалі «новомова» має перейти в «мовокряк» — машинальне мовлення-крякання, яке народжується в горлі, йде за артикуляцією, а не за думкою; 3) «двомислення» — правильне мислення, яке відповідає офіц. повідомленню. Оскільки офіц. повідомлення повсякчас змінюються, то «двомислення» уможливлюється забуванням, що поєднується із забуванням акту забування. Напр., Океанія почергово воює з ін. двома наддержавами — Євразією й Остазією. Принцип «двомислення» передбачає: коли війна йде з Євразією, то ця війна була завжди, коли ж війна — з Остазією, то мир із Євразією був завжди. У цьому епізоді О. інтерпретує офіц. пропаганду СРСР, яка витіснила з масової свідомості період дружніх відносин із нацист. Німеччиною. Е. Фромм відзначає, що феномен «двомислення» простежується й у сучасній корпоративній етиці: продукція фірми, в якій я працюю, — найкраща (доки я працю в цій фірмі); 4) «думкозлочин» — злочинна думка. Непокора тоталіт. режиму неможлива. Саме тому переслідуються не вчинки, а думки. Хрестоматійними стали гасла Океанії: «Війна — це мир», «Свобода — це рабство», «Незнання — це сила»; або ж назви міністерств: «Міністерство миру» — веде війну, «Міністерство любові» — займається катуваннями. Роман «1984» є не лише памфлетом проти рад. режиму, у ньому розкрито сутність *тоталітаризму*, дано трактовку свідомості, понівеченої насиллям. О. показує, що страх і нездатність до опору породжують не ненависть до ворога, а любов. І ця любов немає нічого спільного із заповіддю: благословляйте ворогів ваших. Бо заповідь ця не спростовує того, що ворог є ворогом. Орвеллівська «любов до ворога» — деструктивна, бо ґрунтується на зраді. У романі «1984» також розкрито викривлення моралі в умовах контролю свідомості. Причина, з якої «1984» набув популярності, — політ. актуальність — є й причиною, з якої часом применшується його естетична цінність.

Тв.: Колгосп тварин / Пер. з англ. Мюнхен, 1947.

Літ.: Lee R. A. Orwell's Fiction. University of Notre Dame Press, 1969; Nöske T. Clockwork Orwell. Über die kulturelle Wirklichkeit negativ-utopischer Science Fiction. Münster, 1997; Newsinger J. Orwell's Politics. Macmillan, 1999; Безансон А. Извращение добра. Соловьев и Оруэлл. М., 2002.

В. Бушанський

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ЕКОНОМІ́ЧНОГО СПІВРОБІ́ТНИЦТВА ТА РО́ЗВИТКУ, ОЕСР (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD) — міжурядова *організація міжнародна*, створена 1961 згідно з Конвенцією від 1960 на базі Європ. орг-ції екон. співробітництва, заснованої в 1948 для управління екон. і фін. допомогою з боку США і Канади в рамках *«Плану Маршалла»* для відновлення Європи після 2-ї світової війни. Осн. мета ОЕСР: сприяння пошуку шляхів оптимального екон. розвитку; зростання зайнятості й підвищення життєвого рівня населення при збереженні фін. стабільності держав-членів; сприяння екон. й соціальному добробуту в регіоні орг-ції шляхом координації політики держав-членів; узгодження допомоги країн ОЕСР д-вам ЦСЄ і країнам, що розвиваються. Членами ОЕСР є 30 екон. розвинутих країн: Австралія, Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Іспанія, Ісландія, Ірландія, Італія, Канада, Корея, Люксембург, Мексика, Німеччина, Норвегія, Нова Зеландія, Нідерланди, Польща, Португалія, Словаччина, США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чеська Республіка, Швейцарія, Швеція та Японія; в роботі ОЕСР також бере участь *Європейська комісія*. Гол. вимога для вступу — д-ва повинна поділяти принципи ринкової економіки та дем. *плюралізму*. Вищим органом є Рада, яка визначає політику Орг-ції; складається з представників держав-членів та представника Європ. комісії. Щороку Рада збирає міністрів держав-членів ОЕСР для обговорення осн. поточних проблем, відчутних з погляду громад. думки, та визначення пріоритетів діяльності Орг-ції на наступний рік. Рішення Ради (резолюції, рекомендації) приймаються, як правило, консенсусом. Викон. комітет з представників 14 пост. держав-членів підтримує Раду в адм. та оперативній роботі, координує діяльність ОЕСР і готує засідання Ради. Бл. 200 к-тів, робочих і експертних груп займаються широким спектром екон. і соціальних проблем: екон. політика, фін. ринки, сприяння розвитку, торгівля, конкурентна політика, транспорт тощо. Роботу Орг-ції обслуговує Міжнар. секретаріат на чолі з ген. секретарем, який головує в Раді, забезпечуючи таким чином зв'язок між нац. делегаціями та секретаріатом. Секретаріат включає ряд департаментів, напрями діяльності яких відповідають тематиці к-тів; до структури секретаріату входить заснований у 1990 Центр співробітництва з європ. економіками у перехідний період. Організаційно до ОЕСР входять також напівавтономні структури, зокрема Міжнар. енергет. агентство, Агентство з ядерної енергетики, Європ. конференція міністрів транспорту, Центр розвитку, Центр з питань досліджень та інновацій в галузі освіти, Клуб Саеля. ОЕСР фінансується країнами-членами Орг-ції згідно з їхнім екон. потенціалом. Річний бюджет Орг-ції становить близько 300 млн дол.; штаб-квартира знаходиться у Парижі; офіц. мовами є англ. і франц.

У 1997 між Україною та ОЕСР була підписана Угода щодо привілеїв, імунітетів та пільг, які надаються Україні; відтоді вітчизняні делегації беруть участь на пост. основі у заходах, що проводяться Орг-цією. У 2003 в Україні створено Координац. раду у зв'язках з ОЕСР, 14.12.2006 Україна стала повноправним членом К-ту зі сталі ОЕСР, а в 2008 Україна отримала статус спостерігача в К-ті з держ. управління і в Робочій групі з питань розвитку малого і серед. бізнесу та підприємництва Орг-ції. Україна співпрацює на основі домовленостей з директоратами навкол. середовища, фінансових, фіскальних справ і підприємництва, продовольства, с. г. та рибальства, а також з Міжнар. енергет. агентством і Агентством ядерної енергії.

Літ.: OECD in figures: 2006–2007. OECD Publishing, 2006; Society at a Glance: OECD Social Indicators 2006 Edition. OECD Publishing, 2007; The OECD DAC Handbook on Security System Reform: Supporting Security and Justice. OECD Publishing, 2008. *Т. Шинкаренко*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ З БЕЗПЕ́КИ ТА СПІВРОБІ́ТНИЦТВА В ЄВРО́ПІ, ОБСЄ (Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE) — регіональна *організація міжнародна*, започаткована Нарадою з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) у Гельсінкі 03.07.–01.08.1973 за участю 33-х європ. *держав*, США і Канади, що завершилася підписанням *главами держав* і *урядів* Заключного акта, який став довгостроковою програмою буд-ва єдиної, мирної, демократичної і процвітаючої Європи. Важливими віхами розвитку Гельсінкського процесу були засідання держав-учасниць у Белграді (1977–78), Мадриді (1980–83), Відні (1986–89), зустрічі на найвищому рівні в Парижі (1990), Гельсінкі (1992), Будапешті (1994). Унаслідок поступової інституціалізації й створення поста Ген. секретаря (1993) та Пост. ради (до 1994 — Пост. к-т) НБСЄ набула рис міжнар. орг-ції та згідно з рішенням Будапешт. самміту з 01.01.1995 змінила свою назву на ОБСЄ; нині її учасницями є 56 країн, включаючи США і Канаду. Крім того, з ОБСЄ підтримують зв'язки різного рівня та інтенсивності країни-партнери: Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Марокко, Туніс (т. зв. «середземноморські партнери»), Японія, Республіка Корея, Таїланд, Афганістан і Монголія, 2009 статус партнера по співпраці було надано Австралії; т. ч. ОБСЄ є найбільшою безпековою орг-цією, регіон відповідальності якої охоплює Європу, Дал. Сх., Центр. Азію та Пн. Америку. Осн. інститути ОБСЄ: зустрічі на найвищому рівні, що проводяться зазвичай раз на 2–3 роки для обговорення стану справ у галузі забезпечення стабільності та безпеки в регіоні ОБСЄ; Рада міністрів закорд. справ (РМЗС) держав-учасниць, сесії якої скликаються раз на рік; Пост. рада на рівні пост. представників держав-учасниць для політ. консультацій, які відбуваються щочетверга у Відні; Парлам. асамблея, що з 2002 збирається двічі на рік за підтримки власного Секретаріату, який розташовано в Копенгагені; Секретаріат під керівництвом Генерального секретаря ОБСЄ (з 21.06.2005 — Марк Перрен де Брішамбо, Франція), що здійснює керівництво роботою місій та центрів Орг-ції й обслуговує діяльність ін. її керівних органів.

Україна є учасницею ОБСЄ з 30.01.1992 і бере активну участь у роботі всіх її колект. керівних органів, виробленні та прийнятті ними рішень, що стосуються забезпечення різних аспектів діяльності. З 01.06.1999 у Києві діє офіс Координатора проектів ОБСЄ в Україні, створений замість Місії ОБСЄ, що припинила своє існування (вперше в історії Орг-ції) у зв'язку з успішним виконанням свого мандату. Представники України працюють у місіях ОБСЄ в Боснії і Герцеговині, Грузії, Хорватії, Косово, Таджикистані, групі помічників Особистого представника Діючого голови ОБСЄ в Нагірному Карабаху та Центрі ОБСЄ в Бішкеку. На сесії РМЗС 2005 в Любляні країни *ГУАМ* спільно виступили з вимогою виконання Росією стамбульських домовленостей 1999 щодо виведення нею своїх військ із Грузії та Придністров'я; у відповідь глава рос. МЗС С. Лавров 05.12.2006 уперше заявив про можливість виходу РФ з ОБСЄ, якщо вона не перенесе акцент діяльності з моніторингу дотримання *прав людини* на військ.-політ. співробітництво й економіку, а внески РФ протягом 2005–07 зменшилися з 7,2 млн до 5,9 млн євро.

Літ.: От Хельсинки до Будапешта: История ОБСЕ в документах 1973–1994. В 3 т. М., 1996–1997; Michael Bothe, Natalino Ronzitti, Allan Rosas. The OSCE in the Maintenance of Peace and Security: Conflict Prevention, Crisis Management, and Peaceful Settlement of Disputes. The Hague, Boston, 1998. *В. Матвієнко*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ КРАЇ́Н-ЕКСПОРТЕРІВ НА́ФТИ, ОПЕК (Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC) — міждерж. *організація міжнародна*, яка була створена на конференції в Багдаді (10–14.09.1960) п'ятьма державами-фундаторами — Венесуелою, Іраком, Іраном, Кувейтом та Сауд. Аравією. У 1961 прийнятий Статут ОПЕК, який був докорінно переглянутий в 1965 і потім неодноразово доповнювався та змінювався. До складу ОПЕК входить 12 д-в (Алжир, Ангола, Венесуела, Еквадор, Іран, Ірак, Катар, Кувейт, Лівія, Нігерія, ОАЕ, Сауд. Аравія). Держави-члени забезпечують майже 40 % видобутку та 55 % експорту нафти у світі, володіють більш ніж $^2/_3$ достовірних світових нафтових запасів. Гол. метою Орг-ції є: координація та уніфікація нафтової політики держав-членів; визначення найбільш ефективних індивід. та колект. засобів захисту їхніх інтересів; пошук шляхів забезпечення стабільності цін на світових ринках нафти з метою запобігання згубним та небажаним їхнім коливанням; забезпечення стійких доходів країн-виробників нафти, ефективного, рентабельного та регулярного постачання країн-споживачів; забезпечення справедливих прибутків від інвестицій в нафтову пром-сть; охорона навкол. середовища. Для вирішенння цих завдань ОПЕК встановлює заг. обсяг видобутку нафти; визначає квоти для кожної держави-члена та контролює їх дотримання; корегує обсяги заг. видобутку нафти в залежності від рівня цін на світовому ринку; підтримує діалог із провідними виробниками нафти, що не входять в ОПЕК (зокрема, Росією, Норвегією, Мексикою, Оманом). Структура: Конференція, к-ти; Рада керуючих; Ген. секретаріат; Екон. комісія. Вищим органом є Конференція (скликається двічі на рік — у березні та вересні), в якій беруть участь делегації держав-членів (очолюють, як правило, міністри нафти, добувної промисловості чи енергетики). Конференція визначає осн. напрями політики ОПЕК та шляхи й засоби їх реалізації, вирішує питання стосовно внесення змін та доповнень до Статуту, про прийом нових членів, ухвалює рішення щодо бюджету тощо. Викон. органом є Рада керуючих, що призначаються кожною державою-членом та затверджуються Конференцією терміном на 2 роки. Рада відповідальна за управління діяльністю Орг-ції, виконує рішення Конференції, готує річний бюджет та передає його на розгляд Конференції, приймає рішення щодо доповідей ген. секретаря, готує доповіді, розробляє та надає рекомендації для Конференції. Секретаріат (з 01.09.1965 — у Відні) очолюється ген. секретарем (який обирається Конференцією на три роки з правом переобрання ще на один термін і є вищою посадовою особою з повноваженнями представляти ОПЕК) та виконує під керівництвом Ради керуючих поточну роботу з управління Орг-цією. До складу секретаріату входять дослідницький відділ, департаменти (адміністративний; фінансів та людських ресурсів; інформації та зв'язку з громадськістю) та Екон. комісія. До складу комісії входить ген. секретар ОПЕК, представники держав-членів та координатор комісії (керівник дослідницького відділу), вона розробляє заходи для забезпечення стабільності міжнар. нафтового ринку. Відбулося три саміти глав д-в та урядів країн-членів ОПЕК — 1975 (Алжир), 2000 (Венесуела), 2007 (Сауд. Аравія). 01.01.1976 був створений Фонд міжнар. розвитку (Фонд ОПЕК) — багатосторонній фін. ін-т, який має на меті сприяти розвитку співробітництва між країнами-членами та ін. *«третього світу» країнами*; надає позики на пільгових умовах трьох видів: 1) для здійснення проектів розвитку; 2) фінансування програм модернізації економіки; 3) підтримки платіжного балансу. За роки своєї діяльності Фонд надав позик на суму в 10,1 млрд дол. та охопив операціями з кредитування 111 країн Африки, Азії, Лат. Америки та Кариб. басейну, а також Європи.

Літ.: Шреплер Х. А. Международные экономические организации. М., 1998; Міжнародні організації. К., 2005; OPEC. Frequently Asked Questions. Vienna, 2009. *Ю. Скороход*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНА — стабільний ін-т багатосторонніх *міжнародних відносин*, який створюється, щонайменше, трьома сторонами і має погоджену учасниками мету, компетенцію та свої пост. органи, а також ін. специфічні політ.-орг. норми (статут, процедура, членство, порядок прийняття рішень). Критеріальними ознаками поняття О. м. є: об'єднання різнонаціональних сторін (*держав*, юрид. та фіз. осіб); погоджена, спільна, пост. мета; наявність міжнар. установчого док-та; пост. орг. інституції і політ.-орг. норми; юрид. рівність учасників; відповідність мети створення та діяльності загальновизнаним принципам і нормам міжнар. права. Ін. тлумачення категорії О. м. (будь-яка група або асоціація, що у своїй діяльності виходить за межі однієї країни і має пост. структуру органів) припускає віднесення до О. м. транснац. корпорацій, т. зв. «револ. груп» і навіть кримін. угруповань.

Традиційно виділяють два види О. м.: 1) Міжнар. міждержавні (міжурядові) орг-ції — це об'єднання д-в, створене на основі *договору міжнародного* для виконання певної мети, що має систему пост. діючих органів, володіє міжнар. правосуб'єктністю і створена відповідно до норм міжнар. права. Із цього визначення можна виділити такі ознаки будь-якої міжурядової О. м.: договірна основа, наявність певної мети, наявність пост. структури, наявність прав і обов'язків (правосуб'єктність), створена відповідно до норм міжнар. права, її членами є д-ви. 2) Неурядові О. м. — створені з метою розвитку міжнар. співробітництва з актуальних питань, не на основі міжурядової угоди, а на основі установчих док-тів, зареєстрованих згідно з нац. законодавством однієї з д-в, і не мають на меті отримання прибутку (що відрізняє їх від міжнар. корпорацій). Їхніми ознаками є те, що основою створення є не міжурядова угода, а установчі док-ти; наявність відділень принаймні в трьох країнах; визнання з боку принаймні однієї д-ви чи наявність консультант. статусу в міжурядовій орг-ції; фінансування надходить більше ніж з однієї країни; діяльність відповідно до Статуту *ООН* та відсутність мети, пов'язаної з отриманням прибутку. О. м. можна класифікувати на основі різноманітних критеріїв, а саме: членство д-в — міждержавні (*ООН*, *ЄС*, *СНД*), недержавні (Червоний Хрест, Ґрінпіс), змішані (Міжнар. орг-ція праці); геогр. охоплення — глобальні орг-ції, членами яких є представники всіх чи майже всіх країн світу (ООН), регіональні (бере участь велика к-сть представників певного регіону, напр. ЄС, ОАД), субрегіональні (утворені з представників певного субрегіону — ОЧЕС, *ГУАМ*), міжрегіональні або трансрегіональні (участь беруть д-ви різних регіонів світу, напр. *ОБСЄ*); компетенція — універсальні (ООН, СНД) і спеціальні (Всесвітній поштовий союз, ОДКБ); характер повноважень — міждержавні (ООН, НАТО) і наднаціональні (ЄС); порядок вступу до орг-ції (відкриті й закриті); за сферою діяльності — економічні (*ОПЕК*), кредитно-фінансові (*МВФ*, *ЄБРР*), військ.-політ. (*НАТО*), з питань охорони здоров'я (ВООЗ), культури (*ЮНЕСКО*), торгівлі та ін.

Літ.: Бруз В. С., Матвієнко В. М., Скороход Ю. С. [та ін.]. Міжнародні організації. К., 2005. *О. Ковтун*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОБ'Є́ДНАНИХ НА́ЦІЙ, ООН (United Nations, UN) — універсальна *організація міжнародна* безпеки і співробітництва; ідея її створення вперше була сформульована в Декларації про заг. безпеку Моск. конференції міністрів закорд. справ США, СРСР, Британії та Кит. Республіки 30.10.1943 та під час зустрічі 29.11.1943 Й. *Сталіна* й Ф. *Рузвельта* на Тегер. конференції, коли останній додатково запропонував заснувати «виконавчий комітет» за участю 10–11-ти країн для вирішення «сільськогосподарських, продовольчих, економічних проблем, а також питань охорони здоров'я» та «поліцейський комітет» у складі США, СРСР, Британії та Китаю, що «стежив би за збереженням миру» й міг би швидко діяти в разі «небезпеки *агресії* або ж порушення миру»; назва «Об'єднані нації» вперше з'явилася в Декларації 01.01.1942, підписаній у Вашингтоні представниками 26-ти *держав* антигітлерів. коаліції. Статут ООН був розроблений делегатами 50-ти країн, які оголосили війну д-вам «вісі», на Сан-Франциській конференції 25–26.04.1945 і підписаний ними 26.06.1945 (серед них — Українська РСР і Білоруська РСР). Трохи пізніше до нього приєдналася Польща й також стала 51-ю державою-засновницею Орг-ції. Офіц. ООН почала своє існування 24.10.1945, коли набув чинності її Статут, цей день щороку відмічають як День ООН; нині членами ООН є 193 д-ви; офіц. мовами спілкування в ООН є англ., франц., рос., ісп., кит. й араб.

Структура ООН налічує шість головних органів: 1) *Генеральна Асамблея* (ГА) є гол. політ. органом-нарадою, що складається з представників усіх країн-членів ООН (не більше 5-ти осіб від однієї д-ви), де кожна делегація має лише один голос; нерідко в роботі ГА беруть участь *глави держав* і *урядів* та міністри закорд. справ, що перетворює Асамблею на своєрідний світовий політ. форум. Вона обговорює й виносить рішення більшістю в $^2/_3$ голосів із найважливіших питань міжнар. масштабу, підтримання миру і безпеки у світі, прийняття нових членів, ухвалення бюджету (схема розрахунку квоти для кожної д-ви базується на рівні ВНП на душу її населення, тому бл. 75 % регулярного бюджету становлять внески 10-ти найбагатших країн світу; рішення з усіх ін. питань приймаються простою більшістю голосів. 2) *Рада Безпеки* (РБ), що згідно зі Статутом є найважливішим пост. діючим органом і несе гол. відповідальність за підтримання міжнар. миру та стабільності. 3) *Економічна і Соціальна Рада* (ЕКОСОР) покликана координувати міжнар. екон., соціальне, культ. й гуманітарне співробітництво. 4) Міжнародний Суд — гол. судовий орган, який обирається у складі 15-ти членів ГА і РБ незалежно одна від одної і знаходиться в Гаазі, його Статут є невід'ємною частиною Статуту ООН. До Суду можуть звертатися учасники його Статуту, до числа яких автоматично входять усі члени ООН (а також країни, що не є членами ООН, як це було із Швейцарією до 2002), проте не можуть звертатися приватні особи. До компетенції Суду відносяться справи, пов'язані з *територіальними претензіями* д-в, визначенням меж тер. вод, прав на риболовлю, спірними питаннями між д-вами. 5) Рада з Опіки, на яку покладено завдання з нагляду за управлінням підопічними територіями, що включені до міжнар. системи опіки. Осн. її мета полягала в тому, щоб сприяти прогресові населення 11-ти кол. колоніальних територій (переважно в Океанії); до Ради входять 5 пост. членів РБ ООН. 01.10.1994 РБ прийняла рішення про припинення Угоди про опіку ООН щодо останньої з підопічних територій — о. Палау, який став незалежною республікою у «вільній асоціації» зі США; Рада з Опіки призупинила свою діяльність 01.11.1994. 6) Секретаріат ООН складається з *Генерального секретаря ООН* і персоналу; він є органом, який виконує програми ООН та втілює в життя політику, прийняту органами Орг-ції. Сфера відповідальності охоплює багато видів діяльності: від орг-ції операцій з підтримки миру до посередництва у вирішенні міжнар. спорів.

З ініціативи ген. секретарів ООН Б. Бутроса-Галі (01.01.1992 — 31.12.1996) і К. Аннана (01.01.1997 — 31.12.2006) були формалізовані нові концептуальні засади діяльності ООН у сфері підтримання міжнар. миру й безпеки. У «Порядкові денному для світу» (1992) і Доповненнях до нього 1995, а також у доповідях «Партнерство в ім'я всесвітнього співтовариства» (1998) та «Ми, народи» (2000) гол. акцент робився на превентивній *дипломатії*, що припускає дії вчасного запобігання ситуацій, які могли б загрожувати міжнар. миру й безпеці, та передбачає, напр., спроби налагодження контактів між сторонами, потенц. готовими вступити в конфлікт, сприяє виникненню довіри між ними. З превентивною дипломатією безпосередньо пов'язане й «миротворення», з яким асоціюються насамперед зусилля, зафіксовані в гл. VI Статуту й спрямовані на мирне врегулювання суперечок шляхом посередництва й переговорів. Сучас. розуміння «збереження миру» передбачає функції нагляду за дотриманням угод про припинення вогню й створення буферних зон між сторонами конфлікту, а також надання гуманіт. допомоги потерпілому від конфлікту мирному населенню. Ще одним засобом миротворення є «примушення до миру», що припускає дії, які підпадають під положення гл. VII Статуту й дають право залучати регіон. орг-ції, а також застосовувати збройні сили для запровадження миру; загалом силовий компонент у діях ООН після *«холодної війни»* набув помітно більшого значення. Зосередження уваги на «постконфліктному умиротворенні» теж є новою ланкою сучас. концепції дій ООН з підтримання міжнар. миру й безпеки, реалізація якої спрямована на підтримку структур, що сприяють політ. врегулюванню конфлікту, досягненню стабілізації, відновленню економіки й підвищенню добробуту.

Україна серед перших підписала Статут і увійшла до групи засновників ООН. До 1991, перебуваючи у складі СРСР, Українська РСР де-юре мала в ООН власне представництво на рівні незалежної країни; проте де-факто її діяльність в ООН була обмежена рамками проведення єдиної рад. *зовнішньої політики*. Незважаючи на це, протягом понад чотирьох десятиліть трибуна ООН залишалася чи не єдиним впливовим міжнар. засобом, завдяки якому світова громадськість дізнавалася про Україну, її самобутність та нац. автентичність. Фактор багаторічного членства України в ООН позит. вплинув на процес прискорення міжнар. визнання її незалежності в 1991–92; відтоді розпочався якісно новий період діяльності в ООН, що було визначено одним із пріоритетних напрямів *зовнішньої політики* України. Своєю участю в ООН Україна демонструє відданість цілям та принципам Статуту Орг-ції, роблячи внесок в усі сфери її діяльності, в т. ч. підтримання міжнар. миру та безпеки, роззброєння, екон. та соціальний розвиток, захист прав людини, зміцнення міжнар. права тощо; з 1997 Україна сплачує 1,09 % бюджету ООН (для порівняння, Росія в 2005 внесла прибл. 1 % від заг. бюджету Орг-ції). Одним із найбільш важливих підтверджень визнання авторитету і ролі України на міжнар. арені, послідовності та неупередженості її зовн. політики стало її обрання до складу непостійних членів РБ ООН на період 2000–01; тоді Україна переконливо довела свою спроможність бути активним учасником її діяльності, здійснювати ефект. вплив на процес прийняття в РБ доленосних рішень та робити власний практ. внесок в їх реалізацію. Кульмінацією членства України в РБ ООН стало її головування в цьому органі у берез. 2001. Цей місяць став одним з найбільш продукт. та ефект. у діяльності РБ, яка предметно розглянула ряд найбільш актуальних світових проблем, зокрема, кризові ситуації на Балканах та на Бл. Сході. Україна є членом таких гол. і допоміжних органів орг-цій системи ООН, як ЕКОСОР, Комісія ООН з прав людини, Комісія ООН з наркотичних засобів, К-т з програми і координації, Спец. к-т з операцій з підтримання миру, К-т з внесків, К-т з використання космічного простору в мирних цілях, К-т з питань здійснення невід'ємних прав палест. народу, Консультативний к-т з навчання, вивчення, розповсюдження та ширшого визнання міжнар. права, К-т з енергетики та природних ресурсів, Адміністративна рада Міжнар. орг-ції праці, Рада керуючих МАГАТЕ та ін. У 2001 представника України Посла В. Василенка було обрано до складу суддів ad litem Міжнар. кримі. трибуналу для колиш. Югославії.

Літ.: Спеціалізовані установи системи ООН. К., 1995; Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнар. конфліктів. К., 1995; Грушова А. Т. Проблема захисту прав людини в діяльності ООН. К., 2005; Schlesinger S. C. Act of Creation: The Founding of the United Nations: a Story of Superpowers, Secret Agents, Wartime Allies and Enemies, and Their Quest for a Peaceful World. Boulder, CO, 2003; MacFarlane S. N., Yuen Foong Khong. Human Security and the UN: A Critical History. Bloomington, 2006.

В. Матвієнко

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОБ'Є́ДНАНИХ НА́ЦІЙ З ПИ́ТАНЬ ОСВІ́ТИ, НА́УКИ І КУЛЬТУ́РИ, ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO) — міжурядова *організація міжнародна*, спеціалізована установа *ООН*, яка діє з 04.11.1946, коли набрав чинності (після ратифікації

20-ма країнами) її статут, підписаний 16.11.1945 представниками 44-х д-в на установчій конференції у Лондоні. ЮНЕСКО змінила Міжнар. ін-т інтелектуальної співпраці, заснований 09.08.1925; ініціатива створення міжнар. структури для відновлення освіти після завершення бойових дій окреслилася на Конференції міністрів освіти країн антигітлерів. коаліції 1942 у Лондоні. Членами ЮНЕСКО є 193 держави-члени ООН. Штаб-квартира розташована в Парижі. Керівними органами ЮНЕСКО є Ген. конференція, Викон. рада і Секретаріат. Ген. конференція, що є найвищим органом ЮНЕСКО і складається з представників держав-членів (до 5-ти осіб у кожній делегації) та скликається на чергові сесії раз на два роки, визначає напрями і заг. лінію діяльності Орг-ції, затверджує середньострокову стратегію та її програму й бюджет на кожні два роки, схвалює проекти міжнар. конвенцій і рекомендацій, призначає Ген. директора (з 15.10.2009 — І. Бокова, Болгарія), обирає членів Викон. ради, розглядає ін. важливі питання діяльності ЮНЕСКО. Країна-член не має права брати участь у голосуванні, якщо сума її бюджетної заборгованості перевищує суму внесків, переказаних нею за поточний і попередній календарні роки; водночас Ген. конференція може дозволити такій д-ві приєднатися до *голосування*, якщо несплата була спричинена поважними обставинами. Викон. рада, що обирається строком на 4 роки, координує діяльність ЮНЕСКО у період між сесіями Ген. конференції. Засідання Викон. ради відбуваються двічі на рік, вона розглядає і подає Ген. конференції проекти дворічних програм та стратег. напрямів діяльності Орг-ції, визначає заходи для ефект. реалізації затверджених програм і бюджетів, готує порядок денний Ген. конференції, подає рекомендації щодо прийому в Орг-цію нових членів та встановлення асоційованих зв'язків із новими партнерами. До складу Викон. ради входить Бюро, яке очолюють голова та 6 його заступників; воно може надавати Викон. раді рекомендації щодо часу, місця та порядку проведення її сесій. Секретаріат є пост. діючим викон. органом, очолюваним Ген. директором, і складається з фахівців різних країн, набраних з урахуванням їхньої профес. компетенції, на основі принципу рівномірної геогр. представленості, яка визначається згідно з встановленою для кожної країни квотою. За своєю структурою він поділяється на сектори за осн. напрямами діяльності ЮНЕСКО. У Секретаріаті працює понад дві тисячі фахівців з 170-ти країн. Осн. сферами компетенції ЮНЕСКО є освіта — від дошкільної до вищої та безперервної, включно з освітою для дорослих, превентивною (профілактичною), спец., професійно-тех., екол.; природничі, точні та гуманітарні науки; культура і міжнар. культ. співробітництво; ЗМІ, інформатика та комунікація. Задля забезпечення державам-членам незалежності, недоторканності й збереження своєрідності власної культури та системи освіти Орг-ція відмовилася від будь-якого втручання у справи, що належать до їхньої внутр. компетенції.

Україна є членом ЮНЕСКО з 12.05.1954; з грудня 1962 в Парижі функціонує її Пост. представництво; за цей період Україна тричі обиралася до Викон. ради (1981–85, 1995–99, 2001–05) і виступила ініціатором започаткування багатьох міжнар. програм і проектів Орг-ції; висунула пропозицію про використання засобів інформації з метою зміцнення миру, недопущення пропаганди війни, насильства і ненависті між народами, що дало поштовх до розробки і прийняття відповідної Декларації (1978). Україна була серед ініціаторів розробки Декларації про раси і расові забобони, започаткування проектів стосовно ролі ЮНЕСКО у встановленні нового міжнар. екон. порядку, вивчення і поширення слов'янських культур та ін. Загалом відносини співробітництва між Україною та ЮНЕСКО розвиваються у конструктивному руслі, спрямованому, зокрема, на розширення участі укр. інституцій у міжнар. співробітництві в гуманітарній сфері, а також на посилення економізації участі України в програмній діяльності Орг-ції.

Літ.: Вклад ЮНЕСКО у справу миру і людського розвитку в добу глобалізації через освіту, науку, культуру і комунікацію. Париж, 2001; Макаренко Є. А. Інформаційне суспільство, політика, право в програмній діяльності ЮНЕСКО. К., 2002; Yvonne Donders, Vladimir Volodin. Human Rights in Education, Science, and Culture: Legal Developments and Challenges. Aldershot, Hampshire, England; Burlington, VT, 2007.

В. Матвієнко

ОРГАНІЗА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКИХ НАЦІОНАЛІ́СТІВ (ОУН) — політ. рух, основна мета якого полягала у здобутті та розбудові незалежної укр. д-ви. Після поразки визвольних змагань 1917–21 частина їхніх учасників та укр. молодь за межами УСРР звернулися до ідеології *націоналізму*, вбачаючи в ній засіб мобілізації для боротьби за самостійність. На позиції націоналізму стала Укр. військ. орг-ція (УВО), впродовж 1922–26 виникла низка нових націоналіст. структур, серед яких найпомітніші: Група укр. нац. молоді (ГУНМ); Легія укр. націоналістів (ЛУН), Союз укр. націоналіст. молоді (СУНМ). 28.01.–03.2.1929 у Відні відбувся 1-й Конгрес (Великий збір — ВЗ) укр. націоналістів. У його роботі взяли участь представники УВО, ЛУН, СУНМ, ГУНМ і створеного в Берліні 25.06.1928 Союзу укр. націоналістів у Німеччині (СУНН). Конгрес оголосив про створення Орг-ції укр. націоналістів (ОУН), обрав її керівництво — Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Є. *Коновальцем*, а також затвердив Устрій (статут) ОУН і основні положення політ., військ., екон., культ. та ідеол. доктрини ОУН. Після завершення Конгресу найбільшу активність націоналісти розгорнули у Зх. Україні (у той час в межах Польщі). На чолі ОУН в регіоні стала Крайова екзекутива ОУН Західноукр. земель (КЕ ОУН ЗУЗ), першим керівником якої був Б. Кравців. Усі західноукр. землі було поділено на 10 округ, які очолювали Окружні екзекутиви (ОЕ). Округи поділялися, на повіти, очолювані Повітовими екзекутивами (ПЕ). Повіт поділявся на райони, райони — на підрайони (3–5 сіл). Найнижчу клітину ОУН становили «п'ятірки» або «трійки». Прихильники ОУН становили категорію «симпатиків», що залучалися до окремих орг. завдань. Упродовж 1930–31 на ЗУЗ було створено мережу Юнацтва ОУН, якою керувала спец. підреферентура КЕ. У 1935 схема ОУН в підпольській Україні зазнала змін. Було створено окреме керівництво для ОУН на Волині та Полісся – Крайова екзекутива ОУН Пн.-Зх. укр. земель (КЕ ОУН ПЗУЗ). Значну роль у період становлення ОУН в Зх. Україні відіграли легальні видання, які були під фін. та ідеол. впливом націоналістів, а також нелегальні видання. У черв. 1930 на посаду крайового провідника (КП) ОУН на ЗУЗ було призначено тодішнього крайового коменданта (КК) УВО Ю. Головінського («Дубика»). Під його керівництвом УВО й ОУН спільно розгорнули саботажно-диверсійну акцію в Зх. Україні відому як «частковий виступ». Акція тривала з 12.07. до 24.9.1930 і мала важливе значення для посилення позицій націоналіст. руху серед молоді. Відповіддю польс. властей стала т. зв. Пацифікація Зх. України. Другим важливим напрямом діяльності націоналістів було здійснення експропріацій коштів для орг. потреб. У 1931–32 ОУН було розгорнуто широку пропаганд. кампанію, а також здійснено серію гучних експропріаційних і терорист. актів. 24.07.1932 на конференції ПУН і КЕ ОУН ЗУЗ у Празі було вирішено остаточно підпорядкувати всіх членів УВО бойовій референтурі КЕ ОУН ЗУЗ. Однак уже до кінця 1932 ОУН на ЗУЗ була фактично паралізована через невдалу бойову акцію в м. Городок Ягеллонський. На Берлін. конференції ПУН і делегатів КЕ ЗУЗ (03–06.06.1933) лідером КЕ затвердили С. *Бандеру* («Сірий», «Баба», «Лис»). Він здійснив зміни у складі КЕ, звернув увагу в роботі на активізацію пропаганди, розповсюдження нелегальної преси, проведення масових акцій, військ. вишкіл членів ОУН, посилення конспірації. Восени 1933 КЕ провела «шкільну акцію ОУН». В усіх школах і гімназіях були розповсюджені 92 тис. листівок і брошур ОУН, в яких школярів закликали до непокори польс. шкільним властям. Укр. школярі солідарно відмовилися від вживання польс. мови, знищували польс. держ. символіку, вимагали від польс. учителів викладати укр. мовою тощо. Майже одночасно зі «шкільною акцією» провели «антимонопольну акцію ОУН», метою якої був підрив польс. держ. монополії на тютюн і алкоголь шляхом бойкоту алкогольних і тютюнових крамниць. 22.10.1933, прагнучи привернути увагу світової громадськості до організованого в УСРР Голодомору, у Львові оунівець М. Лемик застрелив секретаря рад. консульства О. Майлова. Найвідомішим терорист. актом, проведеним оунівцями у міжвоєнний період, був замах на міністра внутр. справ Польщі Б. Пєрацького, звинуваченого в орг-ції Пацифікації та у знущаннях над укр. політ. в'язнями. 15.06.1934 бойовик ОУН Г. Мацейко у Варшаві застрелив міністра й утік від переслідувачів. У лист. 1935 — січ. 1936 у Варшаві тривав відкритий процес над С. Бандерою і 11 його товаришами. Процес завершився оголошенням смертної кари С. Бандері, М. Лебедю й Я. Карпинцю, 15-ти, 12-ти і 10-ти річними термінами ін. підсудним. Після Варш. процесу С. Бандеру і 22 його соратників судили на Львів. процесі (25.05.–26.06.1936), який загалом повторив вирок Варш. процесу. Згодом президент Польщі замінив смертні вироки на довічні ув'язнення. Після масових арештів 1934 ОУН на ЗУЗ опинилася на межі знищення. Рятуючи структури організації, Є. Коновалець у серп. 1934 призначив новим КП О. Мащака («Мак»), який одразу ж зробив спробу реанімувати орг. структури, але був заарештований. Новим КП Є. Коновалець затвердив у лют. 1935 Л. Ребета («Кіл», «Кліщ», «Лисий»), який був за обмеження бойових і масових акцій. Проте таку позицію Л. Ребета підтримали далеко не всі члени ОУН. Полігоном для застосування своєї тактики радикали обрали Волинь і Полісся, де ОУН розгорнула особливу активність у боротьбі проти комуніст. настроїв. Польс. д-ва посилила репресивні заходи проти націоналіст. руху у регіоні. На поч. 1930-х було сформовано 5 зарубіжних теренів ОУН — балтійський (Литва), центральноєвроп. (Німеччина, ЧСР, Австрія), балканський (Югославія, Болгарія), романський (Бельгія, Люксембург, Франція, Італія, Швейцарія), північноамер. (США, Канада). З 2-ї пол. 1930-х осередок ОУН було створено на Дал. Сході — в Маньчжурії. Найважливішими в діяльності ОУН за кордоном були структури в ЧСР, Австрії, Італії, Литві, США, Швейцарії, місті Данцигу. У Закарпатті діяло дві структури ОУН. Одна займалася підтримкою кур'єрських шляхів для переправлення в Галичину нелегальної л-ри, зброї та людей, а інша (створена в 1932) — проводила роботу з місцевим укр. населенням. У 1932 мережа ОУН з'явилася на Буковині. Згодом вона була розширена на Мармарощину і Бессарабію, сформувався Провід ОУН Пд.-Зх. укр. земель. З моменту створення ОУН Є. Коновалець не залишав спроб поширити її діяльність на Рад. Україну, що непокоїло найвище керівництво СРСР. Рад. агент-терорист П. Судоплатов 23.05.1938 у Роттердамі убив лідера ОУН. 11.10.1938 у Відні Провідником ПУН було обрано А. *Мельника*. Вибір нового керівника ПУНу викликав невдоволення з боку крайовиків. Упродовж 25–26.08.1939 у Римі відбувся 2-й Конгрес (ВЗ) укр. націоналістів. На ньому оприлюднили «усний заповіт» Є. Коновальця щодо передачі керівництва ОУН А. *Мельнику*. Після чого присутніх, без голосування за кандидатуру провідника, привели до присяги на вірність новому лідеру. Вереснева кампанія 1939 дозволила ув'язненим активістам ОУН (на чолі з С. Бандерою) вийти із польс. тюрем. Звільнені оунівці й частина крайовиків, протягом жовт.–груд. 1939 сконцентрувалися в нім. зоні окупації Польщі. Оцінюючи ситуацію як сприятливу для розгортання антирадянської боротьби вони на зламі 1939–40 розпочали приготування до збройного повстання в Україні. Однак ПУН не бачив можливості проведення ефект. збройного виступу проти СРСР без зовн. підтримки. Крайовики вважали таку позицію ПУНу помилковою. Вони почали вимагати важливих кадрових змін в ПУНі, зокрема наполягаючи на включенні до складу ПУНу С. Бандери. Конфлікт завершився тим, що на поч. верес. 1940 єдина ОУН перестала існувати розділившись на дві частини, які популярно почали називатися ОУН-бандерівців, або ОУН(Б) і ОУН-мельниківців, або ОУН(М). До ОУН(Б) відійшли майже всі структури ОУН в Україні, тоді як в Європі більшість членів ОУН визнали своїм лідером А. Мельника. Прихильники С. Бандери 31.03.–03.04.1941 у Кракові провели власний 2-й ВЗ, який затвердив нову програму ОУН(Б), а також сформував нове керівництво Орг-ції — Гол. провід (ГП) на чолі із С. Бандерою. Утворення керівного осередку в Кракові дозволило революціонерам реалізовувати власну тактику боротьби на тер. УРСР. Занепокоєні активізацією ОУН(Б) рад. спецслужби провели арешти серед запідозрених у причетності до підпілля. Арештованих керівників ОУН(Б) судили у Львові («Процес 59-ти») і Дрогобичі («Процес 62-х» і «Процес 39-ти»). Публічні суди мали широкий резонанс як через мужню поведінку підсудних, так і через надмірно жорстокі вироки. Навесні 1941 ОУН(Б) знову активізує свою роботу в УРСР. До трав. 1941 підпільна мережа ОУН(Б) була відновлена. Маючи інформацію про підготовку Німеччини та СРСР до війни, керівники ГП ОУН(Б) у Кракові з берез. 1941 налагодили контакти з вермахтом і абвером. Домовившись, зокрема, про створення двох укр. батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», які розглядалися бандерівцями як зародок укр. Збройних сил. У трав. 1941 ГП розробив детальні інструкції для націоналіст. активу — «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», в яких виклали осн. напрями підготовки збройного повстання на тер. України, формування армії, буд-ва д-ви, ведення пропаганди тощо. На момент початку нім.-рад. війни ОУН(Б) на тер. УРСР налічувала 20 тис. членів (не рахуючи симпатиків), об'єднаних у 3300 станицях. З початком бойових дій на Сх. фронті націоналісти вдалися до реалізації плану антирад. повстання, яке очолив тодішній КП І. Климів («Лейтенант Євген Легенда»). Збройні виступи повстанських груп починалися 22.06.1941 біля зх. кордону й відкочувалися на схід, ідучи перед нім.-рад. фронтом. Діяльність повстанців була зафіксована у 70 р-нах і 19 містах Галичини й Волині. Оунівці встановили владу в 187 (з 200) р-нах західноукр. областей, у 26 р-нах Правобер. України, створили 6 обл. управлінь. Напередодні нім.-рад. війни обидві ОУН організували *похідні групи* (2–2,5 тис. осіб), які мали просуватися за лінією фронту і створювати укр. адміністрацію на всіх укр. етн. землях. Однак спроби бандерівці оголосити 30.06.1941 у Львові відновлення незалежності та створити уряд призвели лише до арештів та репресій з боку нім. окупац. влади, які з лип. 1941 охопили бандерівську ОУН, а від лист. 1941 і мельниківську орг-цію. Після ізоляції С. Бандери і Я. Стецька керівництво ОУН(Б) взяв на себе другий заступник Бандери в ГП М. *Лебедь* («Максим Рубан»), якого оголосили урядуючим провідником ОУН(б). Наприк. верес. 1941 1-ша Конференція ОУН(Б) ухвалила рішення перевести ОУН(Б) у підпілля, законспірувати всі орг. кадри й повномасштабно використовувати нагоду закріплення активістів і симпатиків Орг-ції на адм. посадах з метою оперативного отримання інформації про плани і заходи нім. окупац. влади в Україні, закріплення оунівців у культ. і реліг. орг-ціях на Сх. У квіт. 1942 відбулася 2-га Конференція ОУН(Б), яка констатувала, що війна між СРСР і Німеччиною мала призвести до «загального виснаження, великих революційних потрясінь і змін», тому передбачалося готувати сили до майбутнього заг. повстання і створення д-ви, при цьому планувалося створювати мережу самооборони для захисту населення. З трав. 1942 нім. донесення відзначають активізацію «руху Бандери». Протягом весни–літа 1942 ОУН(Б) формує на Волині та Поліссі укр. сільс. самооборону. У жовт. і груд. 1942 М. Лебедь скликав дві військ. конференції ОУН(Б) під час яких було прийнято програму розбудови підпільної армії, яка лягла в основу військ. постанов 3-ї Конференції ОУН(Б), що відбулася в лют. 1943. Підпілля ОУН(М) в Україні весною-влітку 1942 намагалося розробити нову тактику боротьби. 14–15.08.1942 мельниківці провели в Києві свій нелегальний з'їзд. Його делегати наполягали на розбудові орг. мережі, посиленні антигітлерів. агітації та створенні збройних формувань. ОУН(М) налагодила стосунки з отаманом Т. *Боровцем*, намагаючися взяти під свій контроль очолювані ним бойові структури. На поч. осені 1942 мельниківці розпочали формувати перші боївки (заг. к-сть учасників 450 осіб), які протягом 1943 в більшості були поглинені сильнішими конкурентами з бандерівської Орг-ції. Протягом 17–21.02.1943 відбулася 3-тя Конференція ОУН(Б), було прийняте остаточне рішення про масштабний виступ проти німців оунівською армією, яка у квіт. 1943 почала використовувати запозичену в Т. Боровця назву *Українська повстанська армія* (УПА). 3-тя Конференція також прийняла рішення додавати до назви ОУН слова «самостійників-державників» або ОУН(СД), щоб більш рельєфно відрізнятися від мельниківського руху. У трав. 1943 М. Лебедь був усунутий від керівництва. На його місце обрали Бюро Проводу (БП) в складі — З. Матли («Тарас»), Д. Маївського («Косар») і, як «першого серед рівних», Р. *Шухевича* («Тур»). Поворотною подією в історії ОУН(б) став 3-й Надзвичайний Великий збір (НВЗ), що відбувався 21–25.08.1943. Збір взяв курс на посилення УПА та на розпалення повстань у різних куточках СРСР, на боротьбу як проти більшовизму, так і проти нім. нацизму за повне визволення укр. народу і побудову укр. д-ви. Оголошувалося про плани створити в Україні новий держ. порядок і новий соціальний лад. Збір затвердив нове керівництво, але фактично воно сконцентрувалося в руках Р. Шухевича. Він особисто очолив УПА. Наприкінці жовт. 1943 Р. Шухевич скликав Конференцію ОУН(Б), де вперше детально обговорювався проект створення понадпартійної репрезентації воюючої України, яка мала б зав'язати контакти із Зх. альянтами як підпільний укр. уряду. Реалізуючи курс на повстання всіх народів СРСР, бандерівці провели впродовж 21–22.11.1943 1-шу Конференцію поневолених народів Сх. Європи й Азії, було створено Союз поневолених народів Сх. Європи та Азії. Практично проявити себе в ході війни (окрім розповсюдження пропаганд. летючок) цьому Союзові не вдалося. Лише в повоєнні роки на Зх. ідея Союзу була трансформована в *Антибільшовицький блок народів* (АБН) і реалізовувалася в еміграції. На зламі 1943–44 ставало очевидним, що комуніст. режим повертається в Україну. Перед ОУН(Б) відкривалася перспектива тривалої боротьби. Відтак з поч. 1944 ГП прискорив роботу зі створення понадпартійної репрезентації визвольного руху. У черв. 1944 було затверджено назву майбутньої структури — Українська головна визвольна рада (УГВР). 11–15.07. 1944 відбувся Великий збір (ВЗ) УГВР, на якому затвердили програмні док-ти та керівні органи УГВР. Паралельно зі створенням УГВР у лип. 1944 була зафіксована спроба кардинально реформувати саму ОУН(Б). Члени ГП М. Степаняк, В. Кук, Я. Бусел вважали, що потрібно цілковито реорганізувати ОУН(Б) і змінити її назву. Вони вирішили на базі мережі ОУН(Б) створити нову структуру із нац.-дем. антиколоніальною ідеологією. 17–18.08.1944 було проведено Конференцію ОУН(Б), яка оголосила про створення Народної визвольно-революц. орг-ції (НВРО). У програмних док-тах НВРО велика увага приділялася соціальним аспектам, натомість національні «відійшли в тінь». «Проблема НВРО» була розв'язана лише наприкін. 1944, коли Р. Шухевич та його прибічники ухвалили рішення ліквідувати НВРО. ОУН(М) у 1943–44 намагалася створити підпільну армію на тер. України. Для цього О. Ольжич-Кандиба активізував контакти ОУН(М) із партизанською групою Т. Бульби-Боровця, скерувавши до його штабу свого представника О. Штуля-Ждановича. На базі загону Т. Боровця мельниківці планували розгорнути власний повстанський рух. Проте влітку 1943 бульбівські і мельниківські групи були поглинуті бандерівською УПА, а частково роззброєні й розпущені. На зламі 1943–44 О. Ольжич-Кандиба вів переговори із представниками ОУН(Б) про можливе входження до УГВР, однак безрезультатно. Небажання нацистів змінювати своєї політики на окупованій Україні, навіть за умов поразок на фронтах, змусила А. Мельника в січ. 1944 виступити з гострими заявами, що критикували дії гітлерівців. Після чого він покинув Берлін і переїхав до Відня, де намагався знайти контакти з англо-американцями. Результатом таких дій став арешт 26.02.1944 А. Мельника та його найближчих соратників В. Мартинця, Д. Андрієвського, Д. Квітковського гестапо. У лют. 1944 членів ОУН(М) поділили на дві частини — тих, хто в період війни був розконспірований, планували вивести в еміграцію, а тих, хто при німцях діяв у підпіллі, вирішили залишити на тер. УРСР. Підпільники-мельниківці мали діяти поодинці, проникаючи в органи влади, армію, господарські установи, розкладаючи їх із середини аж до моменту війни проти СРСР з боку Зх. або внутр. дезінтеграції. Р. Шухевич звернувся до О. Ольжича із черговою пропозицією об'єднати зусилля в боротьбі з більшовизмом. Однак 25.05.1944 О. Ольжича арештували і відправили до концтабору Заксенгаузен, де він загинув. На чолі ОУН(М) в Україні став Я. Гайвас, який до осені 1944 здійснив майже повне переведення мельниківського активу на еміграцію. У лист. 1944 керівники Проводу ОУН(М) провели нараду в Братиславі, на якій поставили перед активом ОУН(М) вимогу сконцентрувати свою увагу на політ. та культ. роботі під гаслом «Не в лісі, а серед народу!» Подібна постановка питання робила діяльність ОУН(М) можливою лише в еміграції. На тер. України мельниківське підпілля залишилося малочисельним і невпливовим. Весною–восени 1944 ГП ОУН(Б) через о. І. Гриньоха налагодив контакти із нім. військ. та поліційними колами в Україні з метою звільнити з ув'язнення керівників Орг-ції. Восени 1944, коли вермахт втратив усі укр. землі, із нім. тюрем та концтаборів випустили провідних діячів обох ОУН. Кол.політв'язні спільно із прибулими з України керівниками ОУН(Б) провели на поч. лют. 1945 у Відні Конференцію ОУН(Б), яка створила Закордонний центр (ЗЦ) ОУН(Б) на чолі із С. Бандерою. У серп. 1945 у Мюнхені була скликана 1-ша Конференція Проводу ЗЦ ОУН(Б), яка прийняла рішення формувати мережу ОУН(Б) в Європі на напівлегальних засадах і активізувати роботу зі створення АБН. У 2-й пол. січ. — 1-й пол. лют. 1946 в Мюнхені було проведено 2-гу Конференцію Проводу ЗЦ ОУН(Б). На конференції ЗЦ ОУН(Б) було перетворено на Закордонні частини (ЗЧ) ОУН(Б). Головою Проводу ЗЧ обрали С. Бандеру. Однак до кінця 1946 через ідеол., тактичні та особисті розходження в ЗЧ ОУН(Б) виникла опозиція до С. Бандери, до якої увійшли Д. Ребет, Л. Ребет, М. Лебедь, В. Охримович, І. Бутковський та ін. Опозиція наполягала на демократизації ОУН(Б), на автономності структур УГВР і не підпорядкуванні їх ЗЧ ОУН(Б), на посиленні контактів з ін. укр. еміграційними політ. групами. Для розв'язання суперечок наприкін. серп. 1947 в Австрії, побл. м. Міттенвальд, скликали Альпійську Конференцію ЗЧ ОУН(Б). На Конференції більшість із 30 присутніх підтримали С. Бандеру, відкинувши вимоги опозиції. В результаті — до черв. 1948 опозиція, яка концентрувалася навколо Закордонного представництва (ЗП) УГВР, відійшла від ЗЧ ОУН(Б). Намагання поновити єдність ЗЧ ОУН(Б) виявилися марними. У 1956 З. Матла і Л. Ребет заснували ОУН Закордонна або ОУН(З), яку також називають ОУН (двійкарі), за к-стю лідерів-засновників. ОУН(З) до своєї загибелі у 1957 очолював Л. Ребет, згодом Б. Кордюк (1957–79), Д. Ребет (1979–92) і А. Камінський (з 1992). Двійкарі фактично відійшли від націоналіст. ідеології. Вони видавали часопис «Сучасність» (з 1961). У 1991 редакцію часопису перенесено до Києва. Сама ОУН(З) прийняла рішення не переводити свою діяльність з еміграції до України. На тер. України підпілля ОУН(Б) продовжувало діяти у повоєнний період. Фактичним керівником ОУН(Б), УПА і УГВР в Україні був Р. Шухевич. Попри дошкульні удари з боку влади, збройне підпілля ОУН(Б) на Київщині, Сумщині, Житомирщині вдалося знищити лише в 1947, на тер. укр. Закерзоння — у 1948. Впродовж 1946–49 керівництво підпілля ОУН(Б) в Україні розробило три наріжні тактичні схеми боротьби: «Дажбог» (передбачала легалізацію низки підпільних кадрів і створення «легальної» мережі ОУН(Б) в Україні); «Олег» (передбачала підготовку молодіжного кадрового резерву для підпілля); «Орлик» (передбачала створення міцних позицій підпілля в Центр. та Сх. Україні). Для реалізації зазначених тактичних схем керівник підпілля Р. Шухевич спільно зі своїм найближчим оточенням підготував відповідні інструктивні док-ти — «Бджола», «Оса», «Мурашка», «Ігумен» тощо. Проте Р. Шухевичу не судилося самому реалізувати задуми — він загинув 05.03.1950. Після цього діяльність підпілля ОУН(Б) помітно згасає. З 1950 головою Проводу ОУН(Б) в Україні та головою Ген. секретаріату УГВР став В. Кук, який очолював збройне підпілля до свого арешту 23.05.1954. Останні групи оунівців були знищені на тер. УРСР у 1960, проте окремі підпільники переховувалися від рад. влади аж до 1991. ОУН(Б) після війни залишилася найпотужнішою націоналіст. силою в середовищі укр. еміграції, яка продовжувала стояти на позиціях ідеології організованого націоналізму. Після убивства в 1959 агентом рад. спецслужб С. Бандери Провід ЗЧ ОУН(Б) до 1968 очолював С. Ленкавський, а з 1968 до 1986 — Я. Стецько. У 1987–91 головою Проводу ЗЧ був В. Олеськів. З 1991 до 2000 Провід ОУН(Б) очолювала Слава Стецько. Восени 2000 головою Проводу ОУН(Б) обрано А. Гайдамаху, а влітку 2009 — С. Романіва. З ініціативи ОУН(Б) в Україні з 1992 створено низку політ., громад., культ.-освітніх і наук. орг-цій. ОУН(М) після завершення 2-ї світової війни розвивала консерват. корпоративну ідеологію. Третій ВЗ ОУН(М), що відбувся 30.08.1947, серйозно обмежив владу лідера, запровадивши у програму принципи рівності перед законом, незалежності суду, свободи совісті, слова, преси та політ. опозиції. Ідеологія Орг-ції була суттєво модернізована під гаслами нац. солідаризму, який обстоював бачення майбутньої укр. д-ви, заснованої на співпраці корпоративних соціальних груп. Після смерті А. Мельника у 1964 ОУН(М) очолювали О. Штуль-Жданович (1964–77), Д. Квітковський (1977–79) та М. Плав'юк (з 1981). З 1992 ОУН(М) легалізувалася в Україні як громад. орг-ція, зберігши при цьому статус понадпартійної структури. ОУН(М) розбудувала в Україні низку наук. і культурницьких орг-цій. У 1993 в Україні була спроба створити ОУН (в Україні), яку очолили М. Сливка та І. Кандиба. Проте вона не знайшла підтримки в націоналіст. середовищі й швидко маргіналізувалася. Впродовж останніх десятиліть ОУН(Б) і ОУН(М) рідко публічно виступають один проти одного і часто демонструють тенденції до співпраці, які, проте, не завершуються об'єднавчими кроками.

Літ.: Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). К., 1998; його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.). К., 1998; його ж. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні 1946–1956. К., 1999; Киричук Ю.Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія і практика. Львів, 2003; Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. К., 2005; Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. К., 2004; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. К., 2002; Armstrong J. A. Ukrainian nationalism. Englewood; Colorado, 1990; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacionalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003.

І. Патриляк

ОРГА́НІЗАЦІЯ ЧОРНОМО́РСЬКОГО ЕКОНОМІ́ЧНОГО СПІВРОБІ́ТНИЦТВА, ОЧЕС — регіон. *організація міжнародна*, започаткована з ініціативи президента Туреччини Т. Озала, висунутої наприкін. 1990 з метою активізації співпраці причорноморських і прилеглих до цього регіону *держав*. Її було реалізовано у підписаній 25.06.1992 Стамбул. декларації про Чорноморське екон. співробітництво (ЧЕС), яка визначала заг. рамки діяльності цього міждерж. об'єднання. Декларацію підписали 11 країн: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна. З набуттям 01.05.1999 чинності Статутом ОЧЕС, який був підписаний 05.06.1998 під час Ялтин. самміту *глав держав* і *урядів* країн-учасниць ЧЕС, ця структура трансформувалася у повноцінну міжурядову регіон. орг-цію. У процесі розвитку ЧЕС, а потім — ОЧЕС, статус спостерігача в орг-ції був отриманий: 1992 — Польщею, 1993 — Тунісом, Ізраїлем, Єгиптом, Словаччиною, 1995 — Італією, Австрією, 1999 — Францією та Німеччиною; пізніше до них приєдналися Білорусь, США, Хорватія і Чехія.

Запропонована модель екон. співробітництва зорієнтована на розвиток ділових зв'язків, за підтримки на держ. рівні, шляхом забезпечення умов для вільного пересування товарів, послуг та капіталів. Вищим органом ОЧЕС є Засідання Ради міністрів (до набуття чинності Статутом ОЧЕС — Нарада міністрів) закорд. справ, що зазвичай організовується країною-учасницею ОЧЕС після закінчення її піврічного головування. Відповідно до Статуту, держави-члени співпрацюють у таких напрямах: торгівля та екон. розвиток; банківська справа і фінанси; зв'язок; енергетика; транспорт; с. г. і агропромисловість; охорона здоров'я і фармацевтика; охорона навкол. середовища; туризм; наука і техніка; обмін статист. даними та екон. інформацією; співробітництво між митними та прикорд. органами; гуманіт. контакти; боротьба з організованою злочинністю, незаконною торгівлею наркотиками, зброєю та радіоакт. матеріалами, *тероризмом* та нелег. міграцією тощо. З метою координації взаємодії між країнами-членами ОЧЕС у визначених Статутом напрямах співробітництва були створені робочі групи, які вважаються осн. допоміжними органами Орг-ції, зокрема, організаційна; банківської та фін. діяльності; транспорту; зв'язку; торгівлі й пром. розвитку; сільс. госп-ва; обміну екон. інформацією та статист. даними; екології; науки і технології; туризму; енергетики; охорони здоров'я і фармацевтики; співробітництва у надзвичайних ситуаціях; боротьби зі злочинністю тощо. Крім зазначених пост. робочих груп, створюються також тимчас. робочі групи експертів з конкр. питань. У рамках Орг-ції підписано низку регіон. угод: Дод. протокол про привілеї та імунітети ОЧЕС (Тбілісі, 30.04.1999; ратифікований Україною 26.01.2001), Угода про співробітництво у боротьбі зі злочинністю, зокрема організованою (Корфу, 02.10.1998) та Дод. протокол до цієї Угоди (Київ, 15.03.2002), Угода про співробітництво у галузі запобігання та ліквідації наслідків природних та техногенних катастроф (Сочі, 15.04.1998), Угода між ОЧЕС та Урядом Турец. Республіки про Штаб-квартиру ОЧЕС (Кишинів, 27.04.2000), Угода між ОЧЕС та Урядом Турец. Республіки про Штаб-квартиру Парлам. Асамблеї (ПА) ЧЕС (Київ, 25.04.2002).

Літ.: Василенко С. Через ЧЕС до Європи // Дослідження світової політики. 2000. Вип. 9; Мхитарян Н. Потенціал ЧЕС у подоланні соціальних криз і регіональних конфліктів у Чорноморському регіоні // Дослідження світової політики. 2001. Вип. 14; Прейгер Д., Новикова А., Малярчук І. та ін. Між бажаним і можливим: Розвиток співробітництва в рамках ОЧЕС // Політика і час. 2003. № 7. *В. Матвієнко*

ОРІХО́ВСЬКИЙ-РОКСОЛЯ́Н Станіслав (1513, с. Оріхівка, побл. Перемишля — 1566, Журавиця, Польща) — публіцист, катол. священик. Навч. в ун-тах Європи — Краків., Віден., Віттенберз., Падуан., Болон; здобув гуманіт. освіту, володів лат., давньогрец. та давньоєвр. мовами. Після 17-річного перебування за кордоном О.-Р. (1543) повертається до Перемишля, оселяється в родовому маєтку, приймає сан римо-катол. священика. Незважаючи на закони конфесії, одружився, проводив активну діяльність за зняття з катол. священиків целібату.

У поглядах О.-Р. можна виокремити два періоди. Перший — світський, коли він виступав проти ідеї походження влади і *держави* від Бога, проти підпорядкування світської влади духовній, за невтручання церкви у справи д-ви: верховним суб'єктом влади в д-ві повинен бути король, який виступає як інтегратор законод. і суд. влади. На це спрямовані промови «Про турецьку загрозу» (1543, 1544), «Про целібат» (1547), «Відступництво Риму» (1547), «Напучення королеві польському Сигізмунду II Августу» у двох редакціях (1543, 1548). О.-Р. розробляв концепцію природного права та сусп.-договірного походження д-ви, відстоював ідею д-ви як аристократ. республіки з освіченим, підпорядкованим закону монархом на чолі. З ідеї природного права О.-Р. виводить поняття громадян. свободи, доцільності й розумності. Порушував проблему співвідношення справедливості та права. Для нього право є одним для всіх: і бідних, і багатих, і правителів, і звичайних людей. Природне право вище за людські закони, які можна і треба змінювати. Найважливішою працею першого періоду є «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу». У ній зазначалося, що гол. обов'язок короля турбуватися про своїх підданих, бути стражем і воїном. Управління має здійснюватися методом переконання, суверен повинен здобути повагу і любов підданих, бо без цих якостей суверен не може бути авторитетом, і влада буде слабкою. О.-Р. досліджував проблему мудрого держ. правителя, у вирішенні якої розрізняв три осн. спрямування: мудрий король; мудре оточення; просвіта підлеглих, навчання їх грамотності, формування в них гуманіст. якостей. У праці «Політка королівства польського на взірець арістотелівських політик» доводив, що королівство польс. складається з простонароддя, ради і короля, вони між собою є рівними, усі разом утворюють сусп-во польс., пов'язане «правом і привілеями». Другий період — духовний. О.-Р.: захищає зверхність церк. (папської) влади над світською. Король стає королем лише після номінації його архієпископом гнізненським, від якого він отримує корону, меч і престол. Будує піраміду влади, на вершині якої духовна влада, а внизу — король і священнослужителі. Осн. праці: «Польські діалоги політичні» (1563) та «Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави» (1564), присвячені політії, роздумам про її структуру. Одне з центр. місць у творах О.-Р. відводилося обґрунтуванню найбільш доцільного політ. й держ. устрою — т. зв. Польс. політії, що забезпечувала свободу, політ. та юрид. права, а також привілейоване становище своїм гр-нам — представникам шляхетського стану. Повноправними гр-нами країни О.-Р. вважав шляхту і духовенство, решті населення відводив роль слуг. Правом *громадянства* у Польс. політії могли скористатися винятково панівні верстви, насамперед шляхта, оскільки вона причетна до «високих» форм сусп. буття, які утверджують доброчесність. О.-Р. виділяв чотири форми держ. правління. *Монархія* — устрій, де править одна людина; *олігархія* — влада групи могутніх гр-н; *демократія* — правлять усі; політія — приклад ідеального держ. організму. Це фактично форма змішаного правління. Проблема війни і миру, справедливих та несправедливих воєн розглядається у промовах О.-Р. «Проти турецької загрози». У працях «Промова на похороні польського короля Сигізмунда Ягелона», «Життя і смерть Яна Тарнавського» відтворена ідея видатної і сильної особистості, яка є учасником історії.

Літ.: Barycz H. Studia włoskie Stanisława Orzechowskiego // Studia z dziejów kultury polskiej. Warszawa, 1949; Литвинов В. Д. Историософские взгляды Станислава Ориховского // Человек и история в средневековой филос. мысли рус., укр. и белорус. народов. К., 1987; Оріховський С. Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. К., 1995. Ч. 1. *Т. Бевз*

ÓРЛИК Пилип (11.11.1672, Косута, тепер Білорусь — 24.05.1742, Ясси, тепер Румунія) — держ. і політ. діяч, гетьман Правобер. України (1710–13). Поч. освіту здобув в єзуїтській Вілен. академії, а в 1694 закінчив Києво-Могил. академію. Упродовж 1698–1700 працював писарем у канцелярії Київ. митрополита, потім до 1706 перебував на посаді старшого військ. канцеляриста, а згодом регента Ген. військ. канцелярії. В 1706 О. став ген. писарем в уряді гетьмана І. *Мазепи*. Після поразки швед.-укр. військ у Полт. битві й смерті І. Мазепи О. на козац. раді побл. молд. м. Бендери був обраний гетьманом Війська Запорізького «обох сторін» Дніпра. На цій же раді 05.04.1710 було затверджено «Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорізького» (див. *Конституція Пилипа Орлика*). О. продовжує орієнтацію на швед. короля *Карла XII*, з допомогою якого прагне збудувати незалежну Україну, осібно від Москви і Польщі. Готуючись до походу для звільнення Правобер. України від рос. військ, О. укладає договір з Крим. ханатом, Польщею й намагається заручитися підтримкою лівобер. гетьмана І. *Скоропадського*. Спільні укр.-швед.-тат.-польс. воєнні акції упродовж 1711–14 не принесли бажаного результату й О. не зміг звільнити Правобер. від рос. військ, а за договором Осман. імперії й Польщі 22.04.1714 Правобережна Україна відійшла до володінь польс. короля. У черв. 1714 О. з найближчим оточенням і сім'єю емігрував до Швеції. До 1720 О. перебував в Австрії, а згодом переїхав до Чехії. Протягом 1722–34 жив у Салоніках в Греції, а потім у Молдавії. Перебуваючи у вимушеній політ. еміграції майже 30 років, О. активно шукав підтримки і союзників у таких д-вах, як Австрія, Англія, Ватикан, Голландія, Данія, Польща, Пруссія, Франція з метою відновлення влади в Україні та її об'єднання в єдиній д-ві: «Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну».

Літ.: Rawita-Gawrroński F. Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki // Studya i szkice historyczne. Lwów, 1903. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938; Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. К., 1994; Чухліб Т. Пилип Орлик // Полководці Війська Запорозького. Істор. портрети. Кн. 2. К., 2004. *А. Блануца*

ОРТÉҐА-І-ҐÁСЕТ (Ortega y Gasset) Хосе (09.05.1883, Мадрид — 18.10.1955, там само) — філософ, публіцист. Один з представників «генерації 1898 року» — спільноти інтелектуалів, що ставили завдання соціально-політ. і культ. відродження Іспанії, подолання її провінц. становища. У 1920–30-х входив до числа найвпливовіших фігур у громад. думці країни. У 1931 бере участь у поваленні *монархії*. З початком *громадянської війни* у 1936 в еміграції у Франції та Нідерландах, потім в Аргентині, звідки повертається до Іспанії у 1945. Залишається опонентом франкіст. режиму, офіц. концепції іспан. єдності («hispanidad») протиставляє теорію «радикальної самотності». Праці О.-і-Ґ. з питань філософії, історії, соціології, естетики відрізняють орієнтація на діалог з читачем (О.-і-Ґ. був популярним лектором, протягом 25 років очолював кафедру метафізики Мадрид. ун-ту) і живий невимушений стиль, за якими постає найбільш виразна його риса як мислителя, прагнення вхопити «нерв життя», підпорядковуючи цьому всю роботу — від тематизації проблеми до мови викладення. Найбільшу славу йому принесли праці «Дегуманізація мистецтва» (1925) і «Повстання мас» (1929), в яких висвітлюються важливі аспекти сучас. сусп-ва, специфіка якого визначається тим, що воно є масовим. У «Дегуманізації мистецтва» О.-і-Ґ. починає аналіз зі спостереження радик. непопулярності сучас. мистецтва, яка відрізняється від звичайного несприйняття, що ним супроводжується поява кожного нового стилю. Цю відмінність він пояснює зміною установки сучас. митця, який прагне подолати інерційність старих форм і досягти нової об'єктивності, перейшовши до зображення вже не житейських предметів, а ідей, за допомогою яких нам даються предмети; зрештою, йдеться про здобуття нової сфери автон. людського досвіду. Як наслідок, таке нове мистецтво проводить межу між двома групами в сусп-ві: творчою меншістю, відкритою до такого досвіду, що сприймається як цінність, і більшістю, яка його відторгає. Ця остання постає як маса, що не зводиться до певних страт сусп-ва, але виділяється інерційністю ставлення до кардин. питань життя. Цей феномен постав у центрі другої роботи — «Повстання мас». Відзначивши, що протягом 19 ст. успіхи цивілізації, зокрема технічні, спричинили надзвичайне зростання населення через поширення доступу до всіх необхідних ресурсів, О.-і-Ґ. звертає увагу на те, що це, як правило, не супроводжувалося усвідомленням засновків, на яких тримається процвітання, але було сприйнято як «природне». У такий спосіб утворився новий людський тип (О.-і-Ґ. порівнює його з балуваною дитиною і варваром), який ставиться до світу як до джерела задоволення бажань, що трактуються ним як його право. За умов, коли факт. присутністю маса заповнює всі ділянки життя, запроваджуючи таке ставлення як норму, неминуче виникає загроза самим підвалинам сучас. цивілізації, оскільки витискається з життя, у т. ч. за допомогою можливостей держ. машини, те унікальне, особистісне, яке лише й живить цивілізацію й спричинило її розквіт. Відтак, за висновком О.-і-Ґ., за відсутності дії тих чи ін. стримувальних чинників (яких саме, залишається поза розглядом), маса, поставивши собі на службу держ. машину, загрожує існуванню цивілізації й може стати причиною її загибелі, не даючи собі звіту. Робота О.-і-Ґ. не є ані першим, ані найбільш докладним дослідженням з теми (початок тут покладено Е. *Берком* у «Роздумах про французьку революцію» (1790), якій надали значення однієї з центральних у дискурсі праці Ф. *Ніцше*, де було показано зв'язок масового сусп-ва з нігілізмом, а дещо пізніше Г. *Арендт* продемонструвала роль цього типу сусп-ва як підмурівку *тоталітаризму*); проте вона є, можливо, найбільш яскравим екскурсом в проблему, сказати б, емблематичним її викладом, що виражено й у назві, яка робить наочним ключовий момент з т. зв. її актуальності: що цю проблему неможливо ігнорувати.

Тв.: Вибрані твори. К., 1994; Obras completas T. III, IV. Madrid, 2005.
Літ.: Holmes O.W. Human reality and the social world: Ortega's philosophy of history. Amherst, 1975. *Е. Щербенко*

ОСВÍТА ПОЛІТИ́ЧНА — процес і результат засвоєння систематизованих політ. знань і навичок; необхідна умова підготовки людини для участі в політ. житті сусп-ва. Складовими системи О. п. є: а) освіта в серед. і вищих навч. закладах; б) освіта населення, яку здійснює д-ва і громадян. сусп-во; в) політ. самоосвіта гр-на. У розвинених країнах світу гол. роль в О. п. населення відіграє д-ва. Вона визначає політ. спрямування серед. і вищої освіти, турбується про те, щоб гр-ни країни або ті особи, які претендують на *громадянство*, знали *конституцію* країни, нерідко і *державну мову*, слідкує за політ. вихованням держ. службовців, у т. ч. військових, тощо. Методом О. п. населення д-ви «працює» на своє самозбереження і на консолідацію сусп-ва. Функціональне значення О. п. зростає в перехідні періоди, коли змінюються ідеол. цінності, політ. та екон. інститути, створюються і відмирають ті чи ін. *партії політичні*, активізують свою діяльність або зникають з політ. небосхилу громад. орг-ції. Д-ва створює цілісну систему О. п. шляхом інтегрування зусиль усіх причетних до цієї справи орг-цій і установ, законодавчо визначає заг. політику цього процесу, врегульовує напрями та інтенсивність політ. просвітництва, навантаження на кожен сегмент відповідно до потреб практики. Умовами успішного здійснення О. п. є збіг інтересів провідних сил сусп-ва в аспекті держ. будівництва; збіг інтересів (хоча б у гол. моментах) д-ви і громадян. сусп-ва; подолання психології нетерпимості серед політ. сил; опертя на новітні досягнення *політичної науки*. О. п. не зводиться до механічного передавання деякої суми знань і умінь від учителя до учня. Її мета — виховання у гр-на здатності до формування власних політ. поглядів, підготовка особистості до самост. життя і самост. участі в політиці, спираючись на знання світу політики та уміння критично оцінювати його.

Літ.: Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура, Ідеологія. Особистість. К., 2002. *М. Михальченко*

ОСВІ́ТНЯ ПОЛІ́ТИКА — сфера взаємовідносин індивідів, різних соціальних груп, держ., громад. та міжнар. інституцій задля реалізації своїх інтересів і потреб. О. п. — органічна складова сучас. світової політики. Рівні О. п. — місц. (local education politics), нац.-держ. (nation-state education politics), понаддерж. (supranational education politics). Останній включає в себе міждерж. О. п. (international education politics) та міжнац. О. п. (transnational education politics), що складається із недерж. акторів, позасистемних рухів. Вони репрезентують відповідні сегменти «глобального *громадянського суспільства*» (global civil society). Суб'єкт О. п. — індивід, соціальні спільноти (*нація*, професійні групи, *еліти* тощо) та політ. ін-ти (*держава*, *партії політичні* та рухи, профспілки, *групи інтересів* тощо). Об'єкт О. п. — освіта як сусп. благо, як інтелектуальний та матер. ресурс, як система освітніх орг-цій. Ключовий суб'єкт О. п. в сусп-ві — д-ва. У процесі взаємодії з громадян. сусп-вом вона забезпечує/не забезпечує сусп. вибір у сфері освіти. Держ. О. п. — це відповідь на сусп. потреби, вимоги, дії/бездії ін. суб'єктів О. п. — цілеспрямований, відносно стабільний офіц. курс уряду та підпорядкованих йому установ, що забезпечує/не забезпечує належне функціонування системи освіти. В Україні Президент України, ВР України «визначають» О. п. д-ви. КМ України — «здійснює», М-во освіти і науки, молоді та спорту України — «бере участь у визначенні» та «реалізує» політику. Президентові України та ВР України належить функція політ. керування освітою. КМ України, М-во освіти і науки, молоді та спорту України поєднують у своїй діяльності цю функцію із безпосереднім управлінням системою освіти. Політ.-адм. структурами є також обл. держ. адміністрації. У світовому та європ. дискурсі О. п. (Education Politics and Education Policy) — це міждисциплінарна, трансдисциплінарна сфера (field, domain) академічних та прикладних досліджень. Її складові — це, по-перше, дослідження О. п. як politics. Теор. та методол. джерела — *політична наука* (Political Science), політ. філософія, політ. соціологія. Предмет дослідження — «метаполітика» (Politics of Policy) — контекст (істор., екон. та соціальний), мета політ. систем — справедливість, рівність, можливості, ефективність та вибір, ресурси та засоби досягнення цієї мети, багаторівневе врядування, парт. системи, мета і зміст поведінки груп інтересу, способи розв'язання суперечностей та конфліктів тощо. Інакше кажучи — політ. процес, політ. інституції, *політична культура*, політ. поведінка. Мета досліджень — пошук відповіді на запитання: «Чому?». По-друге, дослідження та аналіз О. п. як policy, як дії/бездії певного суб'єкта О. п. — д-ви, ін-тів громадян. сусп-ва, освітніх орг-цій, міжнар., наддержавних орг-цій тощо. Теор. та методол. джерело — наука про політику (Policy Science), що поділяється, у свою чергу, на дві гілки — дослідження О. п. (Education Policy Study) та аналіз О. п. (Education Policy Analysis), які надають знанням прикладної спрямованості. Мета — пошук відповіді на запитання: «Як?», що матеріалізується у конкр. рекомендації та поради. Їх замовник («клієнт) — це держ. органи, ін. суб'єкти О. п., що ведуть пошук шляхів оптимальної реалізації своїх інтересів. Третя складова — порівняльна О. п. (Comparative Education Politics and Policy). Предмет дослідження — О. п. як politics і як policy в порівняльній перспективі. Рівні порівняльних досліджень — світова О. п., регіон., нац., місц., політика (politics and policy) вищих навч. закладів, напр., ун-тів.

Літ.: Іванюк І. В. Освітня політика. К., 2006; Handbook of Education Politics and Policy. Routledge, 2008. *В. Савельєв*

ОСНОВНИ́Й ЗАКО́Н — див. *Конституція*.

ОСТРАКІ́ЗМ (грец. οστραϰισμός, від οστραϰον — черепок) — у Starод. Афінах вигнання гр-на з д-ви за допомогою голосування черепками. Такого вигнання на 10 (згодом на 5) років зазнали особи, яких прагнули вибрати в Архонти. Як стверджує *Арістотель*, звичай уведений автором дем. реформ Клісфеном після скинення тиранії Пісістратидів, тобто близько 508 до н. е., як профілактичний захід проти можливих нових тиранів; однак фактично він почав діяти трохи пізніше, після Марафонської битви, коли народ, за словами Арістотеля, «відчув себе впевненіше». Першим вигнаним (у 487 до н. е.), дійсно, виявився тесть кол. тирана Гиппарх, син Харма. Арістотель стверджує, що саме його й мав на увазі Клісфен, коли вводив закон про О. За гіпотезою сучас. дослідника, Клісфен прагнув лише знешкодити цього діяча й одержати його підтримку, шантажуючи його погрозою вигнання, тому О. і не застосовувався на практиці перші 20 років. Дуже швидко О. перетворився на метод розв'язання міжпарт. суперечок. У цьому смислі О. сприяв стабільності афін. *демократії*. Його негат. роль полягала в тому, що він усував від сусп. і військ. діяльності багатьох видатних осіб. У різний час О. були піддані Арістід Слушний, Фемістокл, Кімон. Черепки з їхніми іменами, як і з іменем Перікла й інших, були знайдені під час археол. розкопок в Афінах. Іноді такі черепки містять цікаві приписки, що мотивують позицію того, хто голосував. Напр., на одному черепку поряд з іменем Арістіда приписано: «брат Датіса» (перс. полководець у Марафон. битві), з натяком на його нібито проперсидську орієнтацію. О. проводився у такий спосіб. У січні голови Ради п'ятисот повинні були поставити на голосування в Нар. зборах питання про необхідність О. Якщо рішення було позитивним, у квітні проводився сам О. У призначений день кожний гр-н у зборах писав на принесеному із собою черепку (остракон) ім'я людини, яку, на його думку, слід вигнати. Потім входив у спеціально відгороджений кут приміщення і клав черепок, тримаючи його написом униз. Пізніше проводили підрахунок спочатку заг. к-сті черепків, якщо їх було менше 6 тис., голосування вважали недійсним. У ін. разі їх розкладали відповідно за іменами, і той, проти кого була подана найбільша к-сть голосів, повинен був у 10-денний строк (10 днів давалися на улагоджування особистих справ) піти у вигнання. О. мав сенс, поки на авансцені політ. життя заправляли представники впливових аристократ. родів. Він утратив значення, коли після смерті Перікла набули ваги незнатні політики, т. зв. «демагоги», що цілком залежали від милості народу. Він перестав проводитися після 417 до н. е. В Афінах боролися дві потужні партії, що мали розбіжності з низки принципових політ. питань: прихильники Нікія й прихильники Алківіада. О. 417 повинен був вирішити ці суперечки на користь когось із них. Але оскільки жодна партія не була впевнена у своїй перемозі, то їхні прихильники змовилися й написали ім'я другорозрядного демагога Гіпербола, який зненацька для всіх і виявився вигнаним. Як свідчить Плутарх, такий результат спочатку побавив, але потім обурив афінян, які вважали, що Гіпербол не заслужив такого покарання. У підсумку ін-т, що дискредитував себе, перестав застосовуватися.

Літ.: Гинзбург С. И. О дате издания закона об остракизме в Афинах // Город и государство в античном мире. Проблемы исторического развития. Л., 1987.

А. Світа

ОСТРОГО́РСЬКИЙ Мойсей Якович (1854, Бєльс. пов. Гроднен. губ., тепер Білорусь — 10.02.1921, Петроград) — юрист, політ. мислитель, історик, соціолог. Закінчив 1875 юрид. ф-т Петерб. ун-ту. До 1882 служив у м-стві юстиції. З 1883 О. жив за кордоном, переважно у Франції. Навч. у 1883–85 у Вільній школі політ. наук (Париж), де захистив дис. «Про походження загальної рівності» (1885). Автор праці «Права жінок» (1892), відзначеної юрид. ф-том Париз. ун-ту премією ім. Россі. 1902 в Англії видав 2-томну монографію «Демократія і організація політичних партій». Того ж року повернувся до Росії, у 1906 обирався депутатом 1-ї Держ. думи від партії кадетів. Після розгону Думи (09.07.1906) відійшов від політ. справ. Згодом виїхав до США, де видав книгу «Демократія і партійна система в США» (1910). Повернувшись до Росії, останні роки присвятив викладацькій діяльності, переважно в Петерб. психоневрол. ін-ті. Поряд із *Вебером* і *Міхельсом* О. відомий як один із фундаторів *політичної соціології* та партології. У формалізмі парт. функціонерів, маніпулюванні громад. думкою і відсутності ефект. контролю з боку виборців учений бачив гол. недоліки сучас. йому демократій і загрозу *демократії* взагалі. Механічну «організацію» вважав причиною усунення більшості гр-н від політ. процесу, заміщення їхньої цілеспрямованої політ. участі формалізованими процедурами і всевладдям політ. управлінців, руйнівником політ. системи. Вважав, що партії, організовані на принципах свободи та незалежності їхніх членів, можуть будувати і розвивати засади демократії. Життєздатна дем. д-ва може виникнути тоді, коли демократія наповнюється моральною відповідальністю вільних особистостей. На думку О., сучасні йому демократії здатні надати індивідові лише матеріальну свободу, а духовна свобода, свобода вибору, можливість діяти відповідно до своїх переконань нездійсненні навіть у розвинених д-вах. Перешкодою на шляху до моральної свободи є «парт. формалізм», який придушує волю і автономію особистості. Вважав найбільш представницькою парт. систему, побудовану за функціональною ознакою, яка уможливлює конкуренцію законод. і викон. гілок влади. О. критикував демократію з лібер. позицій, орієнтував політ. теорію на розробку заходів для захисту і підвищення ефект. демократії. Він не лише вказав на небезпеку негат. тенденцій розвитку демократії, а й намітив шляхи їх подолання: відмова від колект. парт. відповідальності й заміна її індивід. відповідальністю міністрів і депутатів; подолання тиранії більшості через забезпечення інтересів і представництва груп, які опинилися у меншості; висування депутатів не за ознакою належності до певної партії, а від громад. рухів, які більш гнучко виражають різноманітні інтереси населення; подолання розриву між гр-нами, сусп-вом і д-вою, між сусп-вом і політ. життям, між політикою і мораллю; заміна закритих партій широкими громад. рухами. Спадщина О. високо оцінена авторитетним сучас. політологом С. *Ліпсетом*.

Тв.: Демократия и политические партии. М., 1997.

Літ.: Медушевский А. Н. М. Я. Острогорский и политическая социология в XX в. // Социологические исследования. 1992. № 8; його ж. М. Я. Острогорский и проблемы современной демократии // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. 1997. № 3–4.

В. Дем'яненко

ОСТРО́ЗЬКІ КНЯЗІ́ — князівський рід, власники маєтностей на Волині, Київщині, Галичині. Першою документально достовірною особою був кн. Данило з Острога (роки нар. і смерті невідомі), який брав участь у повстанні 1341 проти польс. короля Казимира III. Двоє з п'яти його синів — Михайло Данилович і Дмитро Волинський загинули під час трагічної своїми наслідками битви з татарами на Ворсклі у 1399. Старший син Федір брав участь у боротьбі між Вітовтом і Ягайлом, у 1386 (або 1387) був призначений луцьким намісником. Один з його синів Федько (Фридерік) взяв участь у чес. гуситському рухові; наймолодший син Василь на прізвисько Красний перетворив Острог на фортецю, брав участь у боротьбі з татарами, був одним з членів наближеної ради вел. лит. кн. Казимира Ягеллончика. Продовжив родовід О. к. син Василя Красного кн. Іван Васильович, про героїчні подвиги якого у битвах з татарами розповідають тогочасні хроніки. 1453, маючи невеликий військ. загін, він вщент розбив перекопських татар біля м. Теребовлі. Найблискучішу військ. та політ. кар'єру зробив Костянтин Іванович (1460–1530). Протягом 1497–1530 очолював боротьбу з Моск. князівством та Крим. ханатом, йому приписують 63 битви, з них 33 переможних. У 1497 був призначений на посаду гетьмана Вел. князівства Литовського, отримав також уряди брацлав., звенигород. та вінн. старости. Під час моск.-лит. війни 1500–03 потрапив у моск. полон, де перебував протягом семи років. Після повернення з полону (1507) отримав усі кол. уряди, а також нові — маршалка Волин. землі та луцького старости. 1512 призначений віленським каштеляном. Протягом 1512–27 одержав низку блискучих перемог у битвах з татарами, найважливішими з яких були перемога 1514 під Оршею та 1527 під Ольшаницею на Київщині. 1522 отримав найвищу світську посаду у князівстві — уряд троцького каштеляна та право користуватися печаткою з червоним воском, що вважалося прерогативою володарів. Після смерті Костянтина Івановича на чолі роду став його старший син Ілля (1510–39), який обіймав уряди брацлав. намісника і вінн. старости, брав участь у відсічі татар. нападів, у моск.-лит. Кампанії 1534–35. У 1536 перебував у складі посольства Вел. князівства Литовського до Москви. Після смерті Іллі (1539) єдиним нащадком Костянтина Івановича залишився молодший син Василь, який з кін. 40-х рр. прибирає собі ще й родове ім'я Костянтин (1527–08). У 1550 призначений володимирським старостою і одночасно отримав найвищий військ. уря́д на Волині — маршалка Волин. землі, а в 1559 — посаду київ. воєводи. Намагався протидіяти укладенню Люблін. унії 1569 і склав присягу одним з останніх. Брав участь у відсічі нападів крим. татар, у Лівон. війні. На конвокаційному сеймі 1587 називався в числі претендентів на корол. корону та кандидатів на гетьманство. Був прихильником об'єднання правосл. і католицерков, але виступив рішучим противником *Берестейської унії 1596* через її локальний характер. Заснував в Острозі Слов'яно-греколатин. академію з друкарнею при ній. Найвизначнішим виданням Остроз. друкарні була Біблія (1581). Вважався захисником Правосл. церкви, збудував багато церков і монастирів. Наймолодший його син Олександр (1570–03) у 1593 одержав уря́д волин. воєводи. Залишався правосл. та рішучим противником церк. унії. Найстарший син кн. Василя-Костянтина Януш (1554–1620) перейшов до *католицизму*. На конвокаційному сеймі (1587) був у числі претендентів на корол. корону. У 1585 отримав уряд волин. воєводи, у 1593 посаду краків. каштеляна. Був білоцерк., богуслав., черкас., канів., переяслав. старостою. Разом з батьком воював проти козаків під час повстання К. Косинського. З його смертю рід князів Острозьких вигас по чоловічій лінії.

Літ.: Максимович М. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой. К., 1886; Костомаров М. Князь Константин Константинович Острожський // Історія України в життєписях визначнійших єї діячів. Львів, 1918; Lewicki K. Książe Konstanty Ostrogski a unia brzeska. Lwów, 1933; Kempa T. Konstantyn Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. *І. Ворончук*

ОСЬМА́К Кирило Іванович (27.04.1890, Шишаки на Полтавщині — 16.05.1960, Володимир, Росія) — політ. і громад. діяч. Освіту здобув у Моск. сільськогосп. ін-ті (1910–16). У роки революції працював (з перервами) у системі управління землеробством. Був противником Гетьманату П. *Скоропадського*, за що позбувся роботи. До кін. 1918 працював у Всеукр. спілці земств, водночас завідував редакцією журн. «Вістник громадської агрономії». Симпатизував УПСР, але не був її членом. У період *Директорії* працював у М-ві землеробства. З приходом денікінських військ вступив до Центр. сільськогосп. кооперативної спілки, де працював (з перервами) до 1923 зав. відділів сел. буд-ва і видавничим. З квіт. 1922 — голова Термінол. бюро Сільськогосп. наук. к-ту України. У 1919–28 — співроб. Тнрмінологічної комісії та Ін-ту укр. наук. мови ВУАН. 06.03.1928 заарештований, а 24.09.1928 засуджений із забороною на 3 роки проживати в 6-ти великих містах СРСР. Працював у Курську, звідки 02.03.1930 за обвинуваченням в участі у «СВУ» перевезений до Москви і 22.03.1930 засуджений до 3-х років концтабору. Наприкін. 1931 добився заміни табірного ув'язнення 3-ма роками адм. висилки, працював у Сиктивкарі (Комі АРСР). У 1934–38 працював у Моск. і Рязан. обл. У 1938–40 був ув'язнений за обвинуваченням у підготовці терорист. акту і антирад. агітації. У січ. 1941 приїхав до Києва, де перебував до 1943. У жовт. 1941 у Києві створив і очолив Всеукр. спілку сільськогосп. кооперації, увійшов до Укр. нац. ради, вів агітацію проти нацист. режиму, підготувавши низку листівок, увійшов у контакт із мережею *Організації українських націоналістів*. Із верес. 1943 брав участь в організації збройних сил *Української повстанської армії*. У лип. 1944 на Вел. зборі ОУН обраний президентом Укр. гол. визвольної ради. 12.09.1944 заарештований. Перебував в ув'язненні у Львові, Дрогобичі, Києві. У 1948 засуджений до 25 років ув'язнення і відправлений до Владимирської тюрми. Незважаючи на неодноразові спроби використати його в антинаціоналіст. агітації або завербувати, не пішов на співпрацю з режимом. Помер після майже 16 років ув'язнення. У 1994 офіц. реабілітований Ген. прокуратурою України як безпідставно репресований. У груд. 2004 перепохований у Києві на Байковому цвинтарі.

Літ.: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 1. Львів, 1992; Шаповал Ю. Забутий Президент // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали наук.-практ. конференції. К., 1997; його ж. «Був і залишається ідейним українським націоналістом». Повернення Кирила Осьмака // Воєнна історія. 2008. № 5; Лисенко М. Кирило Осьмак — президент УГВР // Уряд. кур'єр. 2005. 21 трав. *Ю. Шаповал*

ОТАМА́НЩИНА — політ.-військ. і сусп. феномен, відмітна риса Укр. революції 1917–21. Отаманами в цей час називали себе керівники повстанських загонів і партизанських з'єднань. У 1918–25 посаду Гол. отамана армії УНР обіймав С. *Петлюра*, який у 1919–20 для командування бойовими діями на фронтах призначав з правами головнокомандувача Укр. армії наказних отаманів. Терміном «О.» іноді позначають ознаки якостей режиму, які проявилися у сплесках непокори і відкритих виступах проти військ. командування і держ. влади *Директорії* УНР, осн. завданням якої була орг-ція держ. владних інститутцій та органів війська, у зовн. політиці — домогтися визнання і знайти союзників у боротьбі за *державність*. Деколи ця кваліфікація поширюється на весь режим, або на позначення його справжньої суті. Можна твердити про одну з найхарактерніших рис ладу, а можна наполягати на тому, що це найвразливіша його вада. Науковці відносять О. до системоутворювальних чинників. Однією з причин виникнення О. була реакція на *анархізм* і безвладдя, наростання авторит. тенденцій, підрив особистої і сусп. моралі. Коріння О. слід шукати у психології національно і політично малосвідомого селянства і вояків кінця 1918–19. Ґрунтом О. незалежно від істор. періоду і країни є заг. політ. і сусп. *революція*, якщо вона відбувається відносно тривалий час. Випробування О. повною мірою пройшов і С. Петлюра. На його шляху траплялося чимало отаманів, які намагалися використати визвольний рух у своїх егоїстичних цілях. Повстанські загони часто створювалися, щоб захистити свої міста і села, цілі регіони від реквізицій більшовиків, ін. військ. формувань, здійснювати контроль на своїй території. Крім патріотично налаштованих повстанських отаманів, які підтримували визвольну боротьбу Гол. отамана (Блакитний, Гоголь, І. Лютий (Гонта), Залізняк, Заболотний, Загородній, Карась, Клепач, Кобець, Орлик, Пугач, Яблучко та ін.), були й загони, що являли собою продукт революції, — без жодної моральності й патріот. свідомості, на чолі з авантюристами, які нерідко збирали навколо себе непевні елементи та відкритий криміналітет, відкидали потребу будь-якої державності взагалі. Їх часто використовували більшовики проти Укр. армії, з метою грабежів населення, знищення інтелігенції, євреїв, сіяння хаосу й анархії. В умовах слабкості центр. влади вони ставали малими диктаторами і тиранами, потурали низьким інстинктам свого оточення. Серед найвпливовіших отаманів був П. Болбочан, командир Запорізького корпусу, кадровий офіцер, який на підконтрольній тер. Харківщини і Полтавщини практ. звів нанівець діяльність дем. інституцій та органів *самоврядування*, а 09.04.1919 зробив спробу заколоту проти Гол. отамана у Проскурові. Отамани Григор'єв (Херсонщина) і Зелений (Київщина) демонстрували схильність до рад. влади, що породжувало їхні хитання між Директорією і більшовиками, а згодом перехід до останніх. Отаманська стихія охопила цілі губернії: на Чернігівщині господарював отаман Ангел, на Волині — Гуцоль, на Поділлі — Шепель, які лише для підвищення власної значущості номінально визнавали зверхність Гол. отамана. Відкрито ігнорував владу Директорії Н. *Махно*, воював з армією УНР. Заколот проти Гол. отамана й уряду підняв 29.04.1919 командувач Пд.-Зх. фронту отаман Оскілко, якого підтримали праві й соціалісти-самостійники. Після придушення заколоту, що призвів до розвалу фронту, С. *Петлюру* 09.05.1919 було обрано Головою Директорії.

Правомірним вважається поширення терміна «О.» і на прояви *сепаратизму* у рад. держ. будівництві, такі як виникнення Донецько-Криворізької республіки, повітових та ін. утворень зі своїми «раднаркомами» (Одеський, Луганський, Старобільський). Ця децентралізаторська тенденція кваліфікується як «отаманщина більшовицького зразка». Однопорядковими і близькими за сутністю процесами були прояви О. в Укр. армії і партизанщина в Червоній армії. З метою обмеження проявів анархії було введено інститут держ. інспекцій для перевірки військ. частин, особливу слідчу комісію для розслідування погромних акцій, надзвичайний військ. суд, який виніс ряд смертних вироків винуватцям погромів. Загалом, О. засвідчила неготовність укр. дем. сил до державотворчої співпраці, завдала великої шкоди національно-визвольному рухові, створила сприятливі умови для внутр. і зовн. ворогів молодої Укр. д-ви.

Літ.: Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. К., 2001; Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. К., 2005. *Б. Андрусишин*

ÓУЕН (Owen) Роберт (14.05.1771, Ньютаун, Великобританія — 17.11.1858, там само) — соціаліст, один з перших реформаторів 19 ст. З дев'яти років служив учнем і прикажчиком у мануфактурних магазинах Лондона, у 20 років став керуючим, а потім і співвласником бавовняної мануфактури у Манчестері. Виробив систему «патронату», реформував виробничі стосунки, показавши, що обов'язок піклуватися про найманих робітників збігається з інтересами працедавця; довів, що людина є продуктом навкол. зовн. умов і виховання; чим вище останні, тим більше ушляхетнюється і удосконалюється людська природа. За його переконанням, пром. система побудована на трьох підвалинах: детальному розподілі праці; суперництві, яке створює загальне протиріччя інтересів; отриманні прибутку, можливого за умов, коли попит рівний або перевищує пропозицію, але сусп-во вимагає, аби пропозиція завжди переважала попит. Подолання труднощів станеться лише тоді, коли окремі групи виробників, користуючись майже необмеженими продукт. силами, на ґрунті нових удосконалень об'єднаються в кооперації задля спільного виробництва за допомогою праці та капіталу для задоволення власних потреб. Зневірившись в англійському «освіченому суспільстві», із синами виїхав до США, невдало організувавши (1825) продукт. общину «Нова гармонія», статут якої ґрунтувався на принципах зрівняльного комунізму. У 1832 зробив невдалу спробу орг-ції «Біржі трудового обміну», а також створення першої загальнонац. профспілки. Дав перший поштовх фабричному законодавству, вказав на необхідність втручання д-ви і ясно поставив завдання боротьби з безробіттям. Вважається батьком теорії криз у пром-сті, яка пояснює невідповідність виробництва зі споживчими бюджетами або незначністю споживчої частку багатства, що дістається масам за системи суперництва. Був творцем кооперат. руху, який мав на меті зробити споживача виробником. Праці й ідеї надихнули екон. думку 2-ї пол. 19 ст. і стали джерелом *комунізму*. Осн. помилка полягала в тому, що він хотів приват. зусиллями окремих видатних осіб і поодинокими спробами перетворити наявний устрій і природу стосунків людей, які можуть змінюватися лише в закономірній послідовності. В останні роки життя захоплювався спіритизмом та містикою, розробив засади виховання, які й нині є актуальними.

Тв.: Избр. соч. / Пер. с англ. М., 1950.

Літ.: Агапова И. И. История экономических учений. М., 1997; Ball T. Transforming political discourse: Polit. Theory and crit. conceptual history. Oxford; New York, 1988; Chabot Y. L. Histoire de la pensee politique (XIX-e — XX-e silebes). — Paris, 1988. *О. Лозовицький*

ÓУКШОТ (Oakershott) Майкл (11.12.1901, Лондон — 09.12.1990, там само) — один з філософів англосаксонської традиції. Осн. праці: «Політична теорія XX століття», «Голос поезії у бесіді людства», «Моральне життя в творах Томаса Гоббса», «Раціоналізм у політиці». Створив консерват. манеру філософствування, не лише як критику *радикалізму*, але як аналіт. та аргументовану *опозицію* всюдисущого раціоналізму. Особливо уважно вивчав форми проникнення раціоналізму в *політику*, намагаючися вчасно вказати на ті небезпеки, які таке проникнення несе. Одна з гол.: спотворення суті *політики*, яка, згідно з О., лише особл. спосіб захисту та взаємного узгодження звичних форм людської поведінки, що базується на досвіді. Він принципово заперечував політиків та політику «помпезного стилю», характерного для тих, хто хоче нав'язати іншим свої уявлення про правильне чи неправильне життя загалом. Не вважав коректним зведення політики до суто тех. мистецтва управління. Політика, згідно з його міркуванням, належить до галузі «практичного знання», яке неможливо передати через підручник. Зосереджував свою увагу на проблемах Нового часу, де, розглядаючи закономірності європ. політики, її слабким місцем вважав той факт, що в міру *демократизації* в політику стрімко вливаються політично недосвідчені маси. Компенсація відсутності досвіду повинна відбуватися за рахунок раціоналізації політики. А це призводить до появи диктаторських режимів, що посягають на людську свободу. Раціоналізм О. розглядає як тенденцію, яку започаткували Дж. *Локк* та Р. Декарт, котрі заперечували та відкидали традицію і потребу абс. раціонального, розумного порядку. В *політичній сфері* відбувається заміна традиції управління конкр. д-вою на деяку *ідеологію*, яка зводиться до тотальної «обробки» всього населення. Ідеологія має виключно інструментальний характер. Ідеологія у спрощеному вигляді — це набір правил, за допомогою яких політик досягає поставленої перед собою мети. Ця мета своєю чергою також задається у рамках ідеології. Дослідник вказував на неможливість побудови ідеології у рамках рац. принципів, оскільки побудова ідеології від самого початку, тобто з нуля, залишалася лише програмною заявою того чи ін. теоретика.

Тв.: Рационализм в политике и другие статьи (Серия: Исследования по аналитической философии). М., 2004.

Літ.: Nardin T. The Philosophy of Michael Oakeshott. University Parkj, 2001. *В. Денисенко*

ОХЛОКРÁТІЯ — (грец. όχλοκρατια — влада натовпу, ὄχλος — натовп і κρατος — влада) — 1) ситуація масових безладів, руйнівних дій, погромів, гол. діючою силою яких виступає люмпенізований натовп; 2) влада сусп.-політ. груп, що пристосовуються до мінливих настроїв «людини з натовпу», використовують у своїй політ. практиці *авантюризм* і примітивний *популізм*. Носієм охлократ. настроїв і поведінки є соціальні аутсайдери і декласовані верстви населення або сусп. групи, свідомість яких отруєна шовініст. та ін. агрес. ідеями. Феномен О. широко показаний у працях *Платона* й *Арістотеля*, достатньо детально розглядається в сучас. політ. концепціях. Розглядаючи різні види *демократії*, Арістотель описував правління, що ґрунтується не на законах, а на миттєвих примхах натовпу, який потрапляє під вплив демагогів, стає деспотом і діє тиранічно. Згідно з Арістотелем, О. є крайнім проявом негат. властивостей демократії (народовладдя), її збоченою формою. У сучас. вживанні термін «О.» означає правовий нігілізм, демонстративне зневаження дем. правил. і процедур., ігнорування будь-якої регламентації під час здійснення політ. дій (виборів, мітингів, демонстрацій і т. ін.). Характерна особливість охлократ. поведінки полягає у проявах «негативної свободи», яка межує з анархією і вседозволеністю. О. деструктивна за своїм змістом, повністю заперечує можливість компромісів і погоджень. Вона можлива в умовах відсутності ефект. легітимної влади, неструктурованості сусп. життя зруйнованої прав. системи. Прояви О. спостерігаються зазвичай в періоди загострення сусп.-політ. криз і протиріч, на переломних етапах сусп. розвитку. Саме тоді виникають сприятливі передумови для прояву охлократ. стихійного політ. *екстремізму*, «тиранії натовпу» (Платон). Лідери охлократ. течій використовують сліпу енергію натовпу, який незадоволений своїм становищем, для реалізації власної корисної мети. Саме це робить охлократ. політику, незважаючи на те, що вона не відрізняється стійкістю і довговічністю, досить небезпечною, такою, що таїть у собі загальнонац. катастрофу.

В. Пушкін

П

ПА́БЛІК РИЛЕ́ЙШНЗ (англ. «public relations» — зв’язки з громадськістю) — одна з функцій *менеджменту*, спрямована на встановлення й підтримку конструктивних відносин між орг-цією або окремим індивідом та громадськістю, що їх оточує. П. р. — це водночас галузь знань і практ. діяльність, майстерність, яка поєднує досягнення різних сфер науки — соціології, психології, економіки, журналістики. Загальновідомо, що сам термін «П. р.» виник у США. Його запровадив 3-й президент Томас *Джефферсон*. Уперше це словосполучення з’явилося 1807 в його «Сьомому зверненні до конгресу» й позначало зусилля політ. ін-тів для створення клімату довіри в нац. масштабі. Уже в 1830 П. р. стали використовувати як синонім до виразу «відносини для заг. добра» (анг. «relations for the general good». Небувале поширення друкованих *ЗМІ* у 1-й пол. 19 ст. в Америці започаткувало нову професію — прес-агентів, які займалися орг-цією роботи з пресою. Саме їх можна вважати прообразом сучас. професії піармена. Але все-таки справжнім «батьком» П. р. прийнято вважати Айві Лі, який почав серйозну роботу в галузі П. р. У 1903 у виборчому штабі демократів, а потім створив власне «бюро», що займалося консультуванням у сфері комунікацій. Осн. призначенням П. р. є створення необхідної громад. репутації орг-ції чи особистості, формування (посилення, зміни) необхідної *думки громадської*, сприятливої для досягнення висунутньої орг-цією (особистістю) мети (подолання кризи, досягнення певного рівня продажів, забезпечення електоральної підтримки, збільшення капіталізації підприємства тощо).

Комплекс завдань П. р., необхідних для досягнення висунутої мети, включає такі компоненти: аналіз і прогноз (встановлення прямих і прихованих інформ. загроз, визначення осн. складових публічного іміджу підприємства і його першої особи, дослідження медіа-стратегій конкурентів, визначення позиції держ. ін-тів з приводу актуальних питань функціонування галузі, вивчення думки цільових аудиторій); розробка стратегії і тактики інформ. політики; реалізація обраної інформ. політики (інформ. супровід діяльності компанії — підготовка прес-релізів, підготовка й розміщення іміджевих інтерв’ю, матеріалів у ЗМІ; організація заходів — прес-конференцій, прес-ланчів, брифінгів, *круглих столів*, прес-турів); оцінка результатів і ефективності проведеної кампанії. Залежно від цільових аудиторій, напрямами діяльності П. р. можуть бути: медіа-рилейшнз (робота зі ЗМІ); інвестор-рилейшнз (відносини з інвесторами); ґавемент-рилейшнз (відносини з д-вою і місц. органами влади); корпоративний П. р. (відносини з персоналом компанії); відносини зі споживачем; відносини з партнерами. Базові п. р. були сформульовані брит. дослідником Семом Блеком, на думку якого зв’язки з громадськістю насамперед мають ґрунтуватися на відкритості інформації, орієнтації на особистість, а також виключати маніпулювання громадськістю. Саме наведені принципи зв’язків з громадськістю є водночас і критеріями відмінності П. р. від *пропаганди*: якщо гол. мета П. р. — досягнення згоди на засадах відкритості й прозорості, то мета пропаганди — формування в об’єкта впливу, потрібного й вигідного суб’єктові світосприйняття і його підтримування.

Літ.: Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. М., 1999; Федотова Л. Н. Паблик рилейшнз и общественное мнение. СПб., 2003; Китчен Ф. Паблик рилейшнз. Принципы и практика. М, 2004.

С. Брехаря

ПАКС АМЕ́РИКАНА (лат. Pax Americana — «американський світ», «світ по-американські») — термін, яким позначається період стабільності та миру в Зх. світі, що розпочався після завершення 2-ї світової війни та пов’язаний із провідною роллю США в його формуванні та підтримці. За аналогією із Пакс Романа (лат. Pax Romana) Старод. Світу, П. а. характеризується практ. відсутністю насильницьких конфліктів у межах геополіт. простору, на якому домінуючий вплив справляють США. Так само як Старод. Рим, США та їхні союзники втручаються у різноманітні конфлікти, зберігаючи однак мир серед країн Зх. та гарантуючи їхнє процвітання. Термін «П. а.» часто використовується критиками *зовнішньої політики* США для позначення спроб всесвітнього домінування та покарання незгодних із амер. політикою країн. У такому значенні він часто використовується в контексті дебатів з приводу однополярності світу, амер. гегемонії, стратегії втручання у конфлікти (в т. ч. «*гуманітарної інтервенції*»). П. а. здебільшого поширений в рамках неоліберального та неомарксист. підходів у теорії *міжнародних відносин*. У першому випадку він використовується для пояснення того, як гегемонія США сприяє поширенню та функціонуванню міжнар. режимів, ін-тів та орг-цій, таких, приміром, як *МВФ* або *СОТ*. Діяльність таких режимів є одним із осн. стабілізаційних чинників у світовій політиці; мир, із неоліберальних позицій, також є наслідком поширення дем. норм і процедур (т. зв. «теорія демократичного миру»). Неомарксизм розглядає П. а. як прояв новітньої форми *колоніалізму — неоколоніалізму* та імперіалізму. Амер. гегемонія створює т. зв. «структурне насильство», що є джерелом не лише миру між д-вами Зх., але й злиднів, війн та відсталості у розвитку решти світу.

Літ.: Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, 1996; Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997; Wallerstein I. The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-First Century. Minneapolis, MN, 1999; Rosato S. The Flawed Logic of Democratic Peace Theory // American Political Science Review. 2003. № 97. *М. Капітоненко*

ПАКС НІППО́НІКА — (лат. Pax Nipponica — «світ по-японськи») — концепція орг-ції світового порядку під проводом Японії. Особливо популярною П. н. стала наприк. 1980-х, коли, з одного боку, біполярна система *міжнародних відносин* вступила у кризову фазу свого розвитку, а, з ін. — екон. розвиток Японії вивів її на друге місце у світі за абс. обсягом ВВП і тимчас. перетворив на регіон. лідера в Сх. Азії. Особливістю П. н. є те, що вона надає критичної ваги екон. фактору могутності *держави*. Це пов'язано з цілим рядом відносних екон. переваг, якими володіла Японія наприкін. 1980-х: висока конкурентоспроможність япон. ТНК, провідні позиції у створенні та експорті технологій, великий обсяг інвестицій та динамічна економіка. З ін. боку, Японія відчутно відставала від США, *СРСР* та країн Зх. Європи за осн. показниками військ. могутності та політ. впливу. Особливо популярною ідея П. н. була серед неореалістів, які тим не менш відзначали відсутність декількох принципово важливих елементів, що заважало Японії набути статусу гегемона у найближчому майбутньому. До них належали вже згадуваний дефіцит військ. важелів впливу (включно з ядерною зброєю); вразливість япон. економіки до фін. ризиків та обмеженість її зростання (здебільшого ресурсна); слабкість міжнар.-орг. впливу Японії (країна не є пост. членом *Ради Безпеки ООН*, участь її у глобальних та регіон. міжнар. орг-ціях недостатньо активна).

Літ.: Vogel E. Pax Nipponica? // Foreign Affairs. 1986. № 4 (64); Johnson A. The United States and Japan: Cooperative leadership for peace and global prosperity. Lanham, MD, 1990; Funabashi Y. Asia Pacific Fusion: Japan's Role in APEC. Washington, DC, 1995; Hummel H. Japan's Military Expenditures after the Cold War. The «Realism» of the Peace Dividend // Australian Journal of International Affairs. 1996. № 2 (50).

М. Капітоненко

ПАКС СІ́НІКА (лат. Pax Sinica — «світ по-китайськи») — термін, яким здебільшого позначають істор. період пізньої династії Цинь та династії Хань у Китаї (бл. 221 до н. е. — 220 н. е.), протягом якого кит. цивілізація справляла визначальний вплив на розвиток всього регіону Сх. та Пд.-Сх. Азії, встановивши таким чином гегемоністичну стабільність. Розширене тлумачення терміна «П. с.» охоплює також середньовічні періоди історії Китаю за часів династії Тан (618–907), коли імперія досягла, на думку багатьох дослідників, найвищої точки свого розвитку, перетворившись на одну з провідних д-в світу. Іноді П. с. також відносять і до епохи вел. кит. д-ви династії Мін (1368–1644). Складність та неоднозначність внутр. розвитку Китаю, так само як і його геополіт. оточення, провокують доволі нечітке, з хронол. погляду, використання терміна «П. с.». Однак в кожному випадку ним позначаються періоди тривалого миру як усередині самого Китаю, так і в регіоні в цілому, обумовлені стабілізаційним ефектом кит. гегемонії. Геополіт. трансформації кін. 1980-х — поч. 1990-х обумовили використання терміна «П. с.» в сучас. контексті, ним почали позначати сценарій зростання могутності сучас. КНР та перетворення її на гегемона з додатковими можливостями впливати на світовий порядок. Незважаючи на динамічний розвиток економіки Китаю протягом останніх тридцяти років, перспективи П. с. в такому сенсі частіше викликають скептичне ставлення. По-перше, Китаю все ще бракує ін. осн. елементів могутності для того, щоб скласти конкуренцію США у глобальному масштабі, насамперед військ., орг. та ціннісно-ідеол. По-друге, зростання силових можливостей Китаю може не стільки сприяти встановленню миру в регіон. та глобальному вимірах (а саме мир насамперед мають на увазі при використанні терміна «П. с.»), скільки спровокувати масштабну серію нових міжнар. конфліктів.

Літ.: Brzezinski Z. The geostrategic triad, living with China, Europe and Russia // CSIS Significant Issues Series, No. 23. Washington, DC, 2000; Austin G., Harris S. Japan and greater China: Political economy and military power in the Asian century. Honolulu, 2001; Chang G. The coming collapse of China. New York, 2001; Gill B. Rising star: China's new security diplomacy. Washington, DC, 2007. *М. Капітоненко*

ПАКТ (від лат. pactum — договір, угода) — 1) *договір міжнародний*, що має велике політ. значення, напр., «Пакт Бріана-Келлога» (1928) або «Міжнародний пакт про цивільні та політичні права» (1966); 2) формальна *угода*, контракт, або ін. письмовий док-т, який встановлює зобов'язання між двома або більше суб'єктами міжнар. права (як правило, *державами* чи *організаціями міжнародними*). Правила укладання міжнар. док-тів містяться у Віден. конвенції про право міжнар. договорів (1969 і 1986), але вона у своїй термінол. частині не згадувала термін «П.», тому з ост. трет. 20 ст. натомість дедалі частіше використовуються терміни «угода» й «договір». Разом з П. вони вживаються, щоб позначити групу правових інструментів, таких як статті, протоколи, статути тощо. Принциповою ознакою угоди або П. є наявність зобов'язувальної складової, тому в деяких випадках міжнар. док-ти, які називають угодами або П., ними можуть і не бути. Напр., Статут *ООН* (1945) має зобов'язувальну для підписантів складову і, таким чином, є угодою, і натомість Париз. договір (1990), який встановив *ОБСЄ*, є не зобов'язувальним док-том, а декларативним і формально не є угодою. Підписані угоди, вважається, мають бути виконані сумлінно, відповідно до принципу pacta sunt servanda (лат. «угоди мають виконуватися»), який є, ймовірно, найстарішим принципом міжнар. права. З приводу підписання зобов'язувальних міжнар. док-тів проводяться переговори повноважних представників д-в (міжнар. орг-цій), які мають від своїх керівництв відповідні повноваження. *М. Каменецький*

ПА́КТИ ПРО ПРАВА́ ЛЮДИ́НИ — схвалені 16.12.1966 *Генеральною Асамблеєю ООН* два *договори міжнародні* (пакти): Міжнар. пакт про громадян. і політ. права та Міжнар. пакт про екон., соціальні та культ. права. Міжнар. пакт про громадян. і політ. права — універсальний міжнар. договір, спрямований на забезпечення громадян. і політ. прав у світі. Поділяється на 6 частин, містить 53 статті. У ч. I (ст. 1) встановлено право народів на *самовизначення*, якому кореспондує, серед іншого, обов’язок держав-учасниць Пакту заохочувати здійснення права на самовизначення та поважати це право. У ч. II (ст. 2–5) передбачені деякі питання захисту *прав людини*, зокрема встановлено, що права, визнані в Пакті, повинні бути забезпечені для всіх осіб, які перебувають під юрисдикцією держав-учасниць Пакту, без дискримінації з огляду на расу, колір шкіри, стать, релігію тощо. Також передбачено обов’язок держав-учасниць забезпечувати ефект. засоби захисту для осіб, права і свободи яких визнані в цьому Пакті. У ч. III (ст. 6–27) міститься перелік прав, визнаних у Пакті, та їхні визначення. У ч. IV (ст. 28–45) передбачено створення К-ту з прав людини та встановлено порядок його роботи. У ч. V (ст. 46, 47), серед іншого, робиться застереження про те, що ніщо в цьому Пакті не може тлумачитися як приниження значення постанов Статуту ООН і статутів спеціалізованих установ. У ч. VI (ст. 48–53) встановлено порядок надання згоди на обов’язковість Пакту, а також ін. питання, пов’язані з набуттям чинності Пактом. Існує два факультативних протоколи до Пакту. Перший — про розгляд К-том з прав людини індивід. звернень у зв’язку з порушенням прав, другий спрямований на скасування смертної кари. Міжнар. пакт про екон., соціальні та культ. права — універсальний міжнар. договір, спрямований на забезпечення екон., соціальних та культ. прав у світі. Складається із преамбули та п’яти частин, які містять 31 статтю. Ч. I (ст. 1) визнає право всіх народів на самовизначення і передбачає, що за цим правом вони вільно визначають свій екон., соціальний та культ. розвиток. Ч. II (ст. 2–5), серед іншого, забороняє будь-яку дискримінацію при застосуванні Пакту за ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігії, тощо. Ч. III (ст. 6–15) містить перелік прав, які визнаються Пактом, та визначення цих прав. Ч. IV (ст. 16–25) містить порядок подання доповідей *Генеральному секретарю ООН* щодо виконання положень Пакту. В цій частині також визначено функції Екон. та соціальної ради в реалізації положень Пакту. Ч. V (ст. 26–31) визначає порядок підписання, ратифікації Пакту та приєднання до нього, а також порядок набуття ним чинності.

Літ.: Международная защита прав человека. Сб. док-тов. М., 1990; Карташкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., 1995. *М. Гнатовський*

ПА́ЛЬМЕ (Palme) Улоф (30.01.1927, Стокгольм — 28.02.1986, там само) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Стокгольм. ун-ту (1951), д-р права. Під час навчання займався журналістикою і брав активну участь у студ. русі країни та міжнар. студ. русі; гостро засудив комуніст. заколот у Чехословаччині (1948). У 1949 вступив до молодіжної орг-ції С.-д. робітн. партії Швеції (СДРПШ). У груд. 1950 організував у Стокгольмі конференцію, на якій було створено орг-цію «Міжнар. конфедерація студентів», альтернативну Міжнар. союзу студентів (IUS), який знаходився під сильним рад. впливом. У 1952–53 — голова Об’єднаних студ. корпорацій Стокгольма, у берез. 1952 обраний головою Швед. союзу студентів; виступав за проведення політики «третього шляху» як альтернативи розколові світу в умовах загострення *«холодної війни»*. З 1953 — особистий секретар лідера СДРПШ і прем’єр-міністра Швеції Т. Ерландера; 1958 обраний до парламенту країни від СДРПШ; 1963–65 — міністр без портфеля, 1965–67 — міністр комунікацій (підготував перехід швед. транспорту на правосторонній рух), 1967–69 — міністр освіти і культури. Здобув визнання активними виступами проти війни США у В’єтнамі (21.02.1968 очолив антиамер. демонстрацію в Стокгольмі), пізніше дозволив надавати політ. притулок у Швеції дезертирам з амер. збройних сил, розміщених у В’єтнамі. Одночасно 1968 різко засудив очолювану *СРСР* інтервенцію країн Орг-ції Варш. договору до Чехословаччини й придушення *«Празької весни»*.

14.10.1969–07.10.1976 і 07.10.1982–28.02.1986 — прем’єр-міністр Королівства Швеція, водночас — голова СДРПШ і віце-голова *Соцінтерну* (1976–86), голова К-ту з Пд. Африки Соцінтерну (1975–82); у 1979–80 — голова Пн. ради. У *внутрішній політиці* прагнув продовжувати с.-д. політику попередніх урядів, спрямовану на послаблення соціальних протиріч й нерівності; у *зовнішній політиці* послідовно здійснював політику традиц. *нейтралітету*, яка поєднувалася з активною участю Швеції в міжнар. справах; підтримував *Неприєднання рух*, надавав суттєву мат. допомогу і дип. підтримку *«третього світу» країнам*, передусім тим, що боролися за нац. визволення; у верес. 1980 спільно з лауреатом Нобел. премії миру 1959 лордом Ф. Ноель-Бейкером сформував Незалежну комісію з питань роззброєння і безпеки («комісія Пальме»), що підготувала для Комісії ООН із роззброєння доповідь «Безпека для всіх: програма роззброєння» (1983); організував міжнар. кампанію за створення без’ядерної зони в Центр. Європі; 1982 активно підтримав ініціативу У. *Кекконена* про між нар.-прав. закріплення без’ядерного статусу Пн. Європи; 1984 виступив співзасновником «Делійської шістки», що вбачала єдиний шлях до міцної і всеосяжної безпеки через ядерне роззброєння. Засуджував режими *апартеїду* в Родезії та ПАР, організував надання гуманіт. допомоги опозиц. рухам у цих країнах; водночас успішно просував швед. компанії, в т. ч. виробників зброї (скажімо, «AB Bofors») на світових ринках. Був посередником *ООН* під час ірано-ірак. війни 1980–88. Загинув унаслідок замаху, повертаючись із дружиною додому після відвідин кінотеатру; вбивство П. досі залишається нерозкритим.

Літ.: Ruth Freeman. Death of a statesman: the solution to the murder of Olof Palme. London, 1989; Erik Åsard, Lars-Ingvar Jonson. Politikern Olof Palme. Stockholm, 2002; Jan Bondeson. Blood on the snow: the killing of Olof Palme. Ithaca, 2005. *Р. Кривонос*

ПАМФЛЕ́Т ПОЛІТИ́ЧНИЙ (англ. pamphlet) — публіцист. твір, зазвичай невеликий за обсягом, гостросюжетний, безпосередньо спрямований на безкомпромісне, конкретне, громадське, нищівне викриття певного політ., соціально-екон. явища, події чи окремої особи. Завдяки притаманній цьому оригінальному жанру відповідності істор. реаліям та врахуванню настроїв певних верств населення є одним із дієвих засобів впливу на *думку громадську*. Особливої популярності П. п. набуває в періоди загострення політ., фін. та екон. криз, різкого погіршення матер. становища населення. У такі часи він збуджує радикальні настрої у сусп-ві, посилює готовність людей до боротьби проти наявного держ. ладу, певного уряду, обмеження дем. свобод та екон. завоювань гр-н, проти тієї сусп. групи, партії, орг-ції чи особи, яка зловживає своїм службовим становищем, владою у власних інтересах. Як жанр публіцистики П. п. вирізняється разючою афористичністю, гучними ораторськими інтонаціями, образністю характеристик, іронією, сарказмом і патетикою. Упереджений, навмисно образливий, карикатурно спотворювальний, зі злісними нападками на об’єкт критики, такий твір не вважається пасквілем (літ. жанром, назва якого походить від імені римс. шевця, який ставив за мету принизити якусь особу, групу людей, партію, об'єднання, звести нанівець їхній авторитет у сусп-ві шляхом поширення про них брехливих або перекручених відомостей). Політ. памфлет зародився в ант. містах-д-вах (напр., відомі «Філіппіки» — гостро викривальні промови вождя афін. демократії Демосфена проти царя Македонії Філіппа II). Цей жанр набув поширення в середні віки. У Зх. Європі в епоху Пізнього Відродження широкого розповсюдження набули памфлети М. Лютера, Е. *Роттердамського*, Т. Мурнера. Соціальним змістом відрізнялися памфлети періоду Англ. революції 17 ст. (Дж. Мільтон, Дж. Лілберн) і пізніших часів (Д. Дефо, Дж. Свіфт). В епоху Просвітництва памфлет став сильною політ. зброєю енциклопедистів, особливо *Вольтера*, а потім діячів Вел. франц. революції. Серед яскравих зразків цього жанру 19–20 ст. помітними були «Памфлет про памфлети» П. Л. Кур'є, «Наполеон Малий» В. Гюго, «Я звинувачую» Е. Золя, антифашист. памфлети Т. Манна, Е. Книша та ін. авторів. Памфлетність може бути притаманною різним художнім жанрам (п'єсам, романам, нарисам тощо), які пародійно-викривально змальовують окремі явища або сусп-во в цілому.

В. Гусєв

ПАН... (від. грец. παν — все) — у складних словах відповідає поняттям «все», «всеосяжний».

ПАНАМЕРИКАНІ́ЗМ — *доктрина політична*, в основі якої знаходиться ідея спільності істор. долі, економіки і культури США та всіх ін. д-в амер. континенту. Боротьба латиноамер. народів за незалежність на поч. 19 ст. породила відчуття єдності народів континенту. Початково ідея П. надихалася північноамер. революц. війною за незалежність. У США ініціаторами концепції стали Г. Клей та Т. *Джефферсон*, які розробили принципи П., що знайшли своє підтвердження у *Монро доктрині*. Утім у 19 ст. Лат. Америку охопила хвиля войовничого *націоналізму*, що обмежило практ. реалізацію П. низкою міжамер. конференцій. П. як ідея союзу д-в «двох Америк» був поданий борцем за амер. незалежність А. *Гамільтоном*, а прообразом практичного П. став 1-й конгрес амер. д-в, скликаний у Панамі С. *Боліваром* 1826, що затвердив Договір про пост. союз, лігу й конфедерацію Колумбії, Центр. Америки, Мексики й Перу. Але вже наприкін. 19 ст. Зх. Півкуля в умовах міжнар. системи, побудованої на засадах *балансу сил концепції* й позначеної наявністю колоніальної системи, розглядалася США де-факто й час від часу проголошувалася де-юре винятковою зоною амер. інтересів. Де-юре це, приміром, проявилося в 1895, коли у зв'язку з конфліктом навколо Венесуели держ. секретар США Р. Олні направив офіц. Лондону ноту, в якій містилося таке попередження: «Нині Сполучені Штати є сувереном на цьому континенті, а їхня воля — закон». Панамер. союз сформувався в 1910 на проголошених засадах дружби і кооперативної взаємодії. У 1930 день 14 квітня проголошено «панамериканським» як свято тривалої боротьби за єдність Зх. Півкулі.

У своїй повоєнній еволюції ідеологія П. переростає функціональні рамки забезпечення заг. безпеки «двох Америк» від потенційної європ. загрози, набуває ознак недопущення комуніст. впливів і, врешті, з розвитком *глобалізації* починає охоплювати увесь комплекс міждерж. і регіон. взаємин на амер. континенті. 02.09.1947 підписано Міжамер. договір двосторонньої допомоги, в якому визначено обриси Міжамер. системи, а 1948 у розпал «*холодної війни*» було створено Орг-цію амер. д-в, до складу якої сьогодні входить 35 нац.-держ. акторів. 1961 Дж. *Кеннеді* на відзначення дати народження П. і у зв'язку із загальною доктриною стримування комунізму проголосив створення «Союзу задля прогресу», в якому П. вже подавався у контексті соціальних проблем народів «двох Америк», забезпечення робочих місць, охорони здоров'я, розвитку освіти. В умовах сучас. *постбіполярної системи міжнародних відносин*, позначеної амер. претензіями на глобалізм, ідеологія П. дедалі виразніше вписувалася у систему неоліберальних цінностей в екон. сфері та євроатлант. бачення *демократії* на політ. ниві впливів США на розвиток країн Лат. Америки. Саме у цьому ключовому контексті проходять саміти «двох Америк», на яких дедалі виразніше помічається прагнення офіц. Вашингтона перевести панамер. ідею в практ. русло загальноконтинент. інтеграції, яку намічається розпочати із створення зони вільної торгівлі «від Аляски до Вогняної Землі». Однак на тлі відсталості латиноамер. економік, яка асоціювалася з реалізацією планів міжнар. валютно-фін. орг-цій і гігантськими зовн. боргами, а також у контексті наростання регіон. і навіть глобальних амбіцій Бразилії та своєрідного полівіння політ. режимів д-в Пд. Америки ідея П. починає втрачати актуальність. Реалізація цієї ідеї видається можливою у контексті регіон. інтеграл. проектів, які у віддаленій перспективі можуть знову набути загальноконтинент. вимірів.

Є. Каменський

ПАНАРАБІ́ЗМ — *доктрина політична*, в основу якої покладена ідея спільності істор. долі, мови, релігії та культури араб. народів, рух за єдність та незалежність арабської *нації* на базі відокремлення *ісламу* від *держави*. Сформувався в 2-й пол. 19 ст. у кол. араб. провінціях Осман. імперії як рух за об'єднання арабів в єдине держ. утворення; був тісно пов'язаний з араб. *націоналізмом*, за яким араби складають єдину націю, що має спільну мову, історію та культуру. Панарабська *ідеологія* сформувалася під впливом ідей Саті аль-Гусрі (1879–1968) — сирійця, що зазнав впливу нім. націоналістів і бачив араб. народ як культ. спільноту, об'єднану спільною мовою. Саме спільна мова та спільна історія формували основу нац. *ідентичності* та нації, тільки сформувавши останню, народ може ступити на шлях модернізації та прогресу; це була світська концепція араб. націоналізму з доповненням такої політ. мети, як араб. єдність. На початку 1-ї світової війни знайшов свій вияв у боротьбі проти Осман. імперії за об'єднання всіх арабів в одній незалежній араб. д-ві під проводом шерифа Мекки еміра Гусейна ібн-Алі аль-Хашимі, що 10.06.1916 оголосив незалежність Гіджазу, підняв антитур. повстання й проголосив себе «королем всіх арабів». Однак після війни ідея створення єдиної араб. д-ви не була реалізована, кол. араб. тер. Осман. імперії перетворилися на підмандатні території й напівколонії Великобританії та Франції, а П. розвився як альтернатива *панісламізму*, маючи вже вужчий фокус зусиль: об'єднання арабів замість мусульман; водночас П. був і виявом опору *колоніалізму* Британії та Франції, що поділили араб. території, а також свідчив про опозицію намаганням новостворених підмандатних д-в і урядів сприяти розвиткові окремих нац. ідентичностей. Але після здобуття незалежності араб. країнами, попри діяльність міжараб. орг-цій з *інтеграції*, й досі немає єдиної позиції з найважливіших глобальних і регіон. проблем; ідеї П. знайшли певний вияв у створенні 1945 та діяльності Ліги араб. д-в (ЛАД); Г. А. *Насер* розумів під П. солідарність араб. держав і важливість єдності араб. світу. Тривалий конфлікт з Ізраїлем призводить до того, що араб. націоналізм поступається політизованому ісламу (див. *Політичний іслам*), а панісламізм набуває характеру доктрини об'єднання мусульман усього світу в боротьбі проти глобального *сіонізму*.

Літ.: Левин З. И. Ислам и национализм в странах зарубежного Востока. М., 1988; Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка. М., 2003; Арабский национализм или арабские национализмы: доктрина, этноним, варианты дискурса // Национализм в мировой истории. М., 2007. *О. Коппель*

ПАНАФРИКАНІ́ЗМ — ідейно-політ. рух, що виник на зламі 19–20 ст. у середовищі афро-амер. інтелігенції, яка вимагала припинення расової *дискримінації* й надання людям з темним кольором шкіри у США і Вест-Індії громадян. та політ. прав; вже на Лондон. конференції 1900, скликаній щойно створеною Афр. асоціацією (організатор — юрист з о. Тринідад Г. С. Вільямс) виявилися осн. тенденції політ. думки майбутніх ідеологів П. — від поміркованих, які увібрали ідеї негритян. *націоналізму* і з часом розвинулися в *негритюд*, до радикальних, як у «батька» П. — амер. історика В. Дюбуа (1868–1963), що ініціював проведення Панафр. конгресів 1919 (Париж), 1921 (Лондон–Брюссель–Париж), 1923 (Лондон–Лісабон), 1927 (Нью-Йорк) і 1945 (Манчестер), наголошуючи на духовній ідентичності темношкірих африканців і закликаючи їх до політ. співробітництва з неграми США. Після 5-го конгресу, на якому майбутні президенти Ґани 1960–66 К. Нкрума і Кенії 1964–78 Дж. Кеніата виступили з програмою афр. «автономії та незалежності», діяльність панафриканістів була перенесена до Африки, що спричинило домінування ідей антиімперіалізму й визволення від колоніальної залежності; їхньою реалізацією стало заснування 1963 Орг-ції афр. єдності (ОАЄ), реорганізованої 2002 в Афр. союз. Але після завершення процесу *деколонізації* концепцію політ. об'єднаної Африки досить швидко заступило утвердження в межах кол. колоніальних кордонів, які 1964 були проголошені незмінними, конкурентних *інтересів національних*. Діяльність ОАЄ, яка виявилася нездатною попередити міждерж. й міжетн. конфлікти, продемонструвала, що П. як ідеологія, що являє собою лише суму різноманітних політ. і теор. положень, фактично припинила своє існування.

Літ.: Дюбуа У. Африка / Пер. с англ. М., 1961; Нкрума К. Я говорю о свободе / Пер. с англ. М., 1962; Документы панафриканского движения. // Расы и народы. Вып. 7. М., 1977; Щербаков Н.Г. Панафриканские конгрессы и становление антиколониальной идеологии // Расы и народы. 1985. № 15; Ofuatey-Kodjoe W. Pan-Africanism: New Directions in Strategy. Lanham, MD, 1986. *В. Головченко*

ПАНГЕРМАНІ́ЗМ (нім. — Alldeutschtum) — громад.-політ. рух за об'єднання в єдине держ. утворення всіх німецькомовних етн. груп, а також деяких народів герман. мовної групи (фламандців, голландців), початок якому був покладений револ. подіями в Німеччині в період наполеонівських війн. Розвиток ідеї П. був також пов'язаний з обґрунтуванням культ., суп. та антропол. переваги «нордичної раси» та необхідності нім. гегемонії в Центр. та Сх. Європі. Орг. оформлення руху П. відбулося в 1894 з перетворенням аморфного Загальнонім. союзу, що існував з 1891, в Паннім. союз, гол. завданням якого було піднесення нац. самосвідомості етн. німців, передусім тих, хто проживав за межами Нім. імперії. Експансіоністські та націоналіст. засади П. справили значний вплив на формування ідеології та політ. програми *націонал-соціалізму* й теорії *геополітики*, що безпосередньо надавала наук. обґрунтування *доктрині зовнішньополітичній* гітлерів. режиму з її планами європ. та світової гегемонії. *А. Суботін*

ПАНЄВРОПЕЇ́ЗМ — громад.-політ. рух у країнах Зх. та Центр. Європи, що має за мету політ. об'єднання д-в континенту, в т. ч. на федерат. засадах. Великий внесок у переведення ідеї об'єднання Європи зі сфери наук. та філос. дискусій у площину практ. політ. проекту зробив у 20-ті рр. 20 ст. Панєвроп. рух, який очолював граф Р. Куденхов-Калергі; спираючись на ідеї П., в 1929 міністр закорд. справ Франції А. Бріан від імені д-ви офіц. запропонував проект створення європ. *федерації*. Системні зміни в *міжнародних відносинах* та європ. політиці після 2-ї світової війни створили сприятливі умови для ідеї політ. об'єднання Європи насамперед шляхом приходу до влади в багатьох країнах політиків, які вважали, що відновлення повоєнної Європи, а гол. створення гарантій проти повторення трагедії військ. конфлікту на континенті можна досягти лише шляхом конституювання європ. федерації. У 1948 в Ґаазі (Нідерланди) відбувся Європ. конгрес, за участі таких провідних західноєвроп. політиків, як П.-А. Спаак, А. де Ґаспері, В. *Черчілль*, Р. Шуман, К. *Аденауер*. Створення *Ради Європи* (1949), Європ. об'єднання вугілля та сталі (1952) і, особливо, Європ. оборонного співтовариства (1952/54) з перспективою його доповнення Європейським політ. співтовариством становили інтеграційні проекти розбудови європ. єдності на федераліст. засадах у дусі ідеології П. *А. Суботін*

ПАНІСЛАМІ́ЗМ — релігійно-політ. *ідеологія* і рух за об'єднання всіх народів, що сповідують *іслам*. Оформився в ост. чв. 19 ст. як реакція на політ. та екон. експансію європ. *держав* у мусульман. світі; гол. ідеї щодо релігійно-політ. союзу мусульман. народів були сформульовані релігійно-політ. діячем Джемаль ад-Діном аль-Афгані (1839–97) в 60-х рр. 19 ст. Для вирішення політ. цілей він вважав за необхідне використання реліг. гасел, розглядаючи іслам як єдину ідеол. платформу, що спроможна об'єднати народи в боротьбі проти колоніального гноблення. Вважаючи нац. настрої перешкодами на шляху об'єднання мусульман проти спільного ворога, протиставив нац. солідарності релігійну. Необхідність політ. об'єднання мусульман. країн виводилась із *доктрини політичної* ісламу про єдність світської та духовної влади. Прихильники П. виступали за згуртування всіх мусульман в єдиній д-ві під владою халіфа — намісника Аллаха на землі; в основі доктрини П. були тези про керівну роль ісламу в духовному та світському житті суп-ва; єдність і солідарність усіх членів мусульман. общини незалежно від держ., расової, нац. або соціальної приналежності; необхідність об'єднання всіх мусульман у межах єдиної д-ви. Аль-Афґані неодноразово розробляв проекти об'єднання мусульман, шукаючи підтримки як у сх. монархів (єгипет. хедива, судан. махді, шаха Ірану, султана Осман. імперії), так і у правлячих колах різних європ. д-в, прагнучи використати протиріччя між ними. П. став офіц. доктриною Осман. імперії під час правління Абдул-Ґаміда II (1876–1909) і молодотурків (1908–18), що прагнули за допомогою П. зберегти гегемонію в мусульман. світі. Але турец. експансія на араб. територіях під гаслами П. призвела до падіння його популярності та поширення там ідей *панарабізму*. П. відіграє двоїсту роль в історії народів Сх., хоча його гасла отримали антиколоніальне звучання, водночас поступово він почав гальмувати політ. розвиток окремих д-в. Від ліквідації халіфату (1924) до створення Орг-ції іслам. конференції (1969) носіями ідей П. виступали богословські неурядові орг-ції — Всесвітній іслам. конгрес та Ліга іслам. світу. На сучас. етапі панісламіст. ідеї набувають форми концепцій «іслам. солідарності» як різновиду ідей П., що демонструють класову та соціальну неоднорідність їх носіїв, різницю цільових установ; до ідей П. звертаються й іслам. фундаменталісти.

Літ.: Левин З. И. Ислам и национализм в странах зарубежного Востока. М., 1988; Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка. М., 2003; Малащенко А. Исламская альтернатива и исламский проект. М., 2006. *О. Коппель*

ПАНСЛАВІ́ЗМ — громад.-політ. рух за формування спільної етн. самосвідомості слов'ян. народів Сх. та Центр. Європи з метою досягнення спільних соціально-політ. і культ. цілей. Витоки П. пов'язані з культурол. та просвітницькою діяльністю інтелектуалів та митців із країн регіону; революції 1848–49 спричинили швидку політизацію П., що виявилося в проведенні в Празі 1-го конгресу представників слов'ян. народів Австр. імперії з вимогою дем. перетворення монархії Ґабсбурґів на федерат. д-ву. В 60-х рр. 19 ст. ідеї П. перетворилися на важливий фактор *політичного процесу* в Рос. імперії, яка для багатьох прихильників П. була природним союзником в протистоянні Австро-Угорщині та Оттоман. імперії. В Росії П. як зовнішньополіт. проект підтримували представники *слов'янофільства*, закликаючи до активної інтервенціоністської політики з боку Росії щодо боротьби слов'ян. народів Австро-Угорщини й Туреччини за нац. визволення, результатом якої повинно бути створення слов'ян. *конфедерації* під *протекторатом* Рос. імперії. Хоча офіційно рос. уряд не виказував підтримку П., багато з представників політ. еліти імперії, що були безпосередньо причетні до формування *зовнішньої політики*, відкрито симпатизували його лозунгам та використовували їх для легітимізації зовнішньополіт. рішень в рос. сусп-ві. З поч. 20 ст. зусилля з відновлення орг. форми існування руху виявилися невдалими через зростання протиріч інтересів нових політ. суб'єктів, що формувалися всередині Австро-Угорщини, а результати 1-ї світової війни позбавили панслов'ян. ідею практ. значення і для зовн. політики Рад. Росії. *А. Суботін*

ПАНТЮРКІ́ЗМ (пантуранізм) — політико-культ. *доктрина*, що обґрунтовує потребу держ.-політ. об'єднання всіх тюрк. народів, на підставі їхньої етн., мовної й культ. спільності, навколо Туреччини в єдину д-ву Туран від Балкан до Сибіру (звідси — ін. варіант терміна); в цьому сенсі може розглядатися як аналог *панарабізму*, *пангерманізму* й *панславізму*; виникла на зламі 19–20 ст. у середовищі тюрк. інтелектуалів Криму й Азербайджану, що опрацювали концепцію культурно-лінгвіст. єдності в протистоянні русифікаторській політиці царату. В газ. «Терджиман» («Перекладач»), започаткованій мером Бахчисарая І. Ґаспринським (1851–1914), розвивалася ідея консолідації всіх тюрк. народів на підставі уніфікації їхніх мов шляхом очищення спрощеної форми тогочасної турец. мови від араб. і перс. запозичень (реалізована *Ататюрком*); на сторінках каїрського журн. «Тюрк» (1902) висувалася ідея П. як альтернативи *вестернізації* й ісламізації; подальшого розвитку набула в статтях казан. татарина Ю. Акчури «Три види політики» (1904) і азерб. просвітника А. Ґусейнзаде «Тюркизація, ісламізація, модернізація» (1912). За правління молодотурец. урядів (1908–22) П. став офіц. ідеологією Осман. імперії, що призвело до насильницької асиміляції етн. меншин й *геноциду* вірмен 1915–16; після Лютн. революції 1917 й розпаду Рос. імперії набув поширення у Сх. Закавказзі й Центр. Азії, але з перемогою кемалістської революції й проголошенням Турец. Республіки 29.10.1923 занепав, оскільки її керівники, сприйнявши засади ідеології тюркізму (турец. *націоналізму*), відділили його від П. й засудили останній як антинац. течію, спрямувавши офіц. ідеологію на формування нац. свідомості населення в межах власне Туреччини. Певне відродження П. відбулося після розпаду СРСР, коли його прихильники з'явилися в кол. рад. республіках Серед. Азії та Азербайджані.

Літ.: Jacob M. Landau. Some Considerations on Panturkism in Turkish Politics. Wiesbaden, 1981; Jacob M. Landau. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Bloomington, D, 1995; Еремеев Д. А. Кемализм и пантюркизм // Народы Азии и Африки. 1963. № 3; Сваранц А. Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе. М., 2002. *В. Головченко*

ПАРЕТО́ (Pareto) Вільфредо (15.07.1848, Париж — 20.08.1923, Селінья, побл. Женеви) — інженер, вчений у галузі економіки, соціології та політології, один із засновників теорії *еліт*. Навч. в Турин. ун-ті П. на матем. ф-ті (1864–69). Після завершення навчання та проходження військ. служби він також здобув тех. спеціальність у Школі підготовки інженерів при Турин. ун-ті. За результатами інженерних студій П. захищає дис. з проблем механіки (1870), що стало відправною точкою його подальших наук. досліджень. У 1870 П. переїздить до Флоренції і починає працювати інженером-консультантом на місц. залізниці, бере активну участь у наук. та гром. житті міста. Так і не змігши адаптуватися до бюрокр. порядків на залізниці, П. приймає пропозицію знайомого промисловця і стає тех. директором металург. компанії, а згодом — її ген. директором (1875–90). У цей період він починає цікавитися проблемами політ. економії, вступає до створеного у Флоренції екон. Т-ва Адама Сміта, друкує наук. розвідки на сторінках часопису «Economista» («Економіст»). Коло наук. інтересів П. на цьому етапі досить широке: проблеми прикладної економіки (ринки цінних паперів, податки, фінансові кризи), екон. політики, математики, буд-ва залізниць, парламентаризму, соціалізму, відносин між церквою та д-вою тощо. У 1890 П. переходить від практ. діяльності до суто теор. наук. пошуків, чому значною мірою сприяло знайомство з видатними економістами того часу — М. Пантелеоні та Л. Вальрасом. Крім того, помітний вплив на формування П. як соціолога та політ. мислителя справили ідеї Н. *Макіавеллі*, психологія інстинкту) Ґ. *Лебона* та Ґ. Тарда, теорія насильства та соціального міфу Ж. *Сореля*, елітарна концепція Ґ. *Моски*. Своєрідним визнанням наук. здобутків італ. вченого стала пропозиція обійняти посаду професора політекономії в Лозан. ун-ті (Швейцарія), яку він прийняв у 1893. На «швейцарський» період життя П. припадає найбільш плідна його наук. діяльність у галузі дослідження соціально-екон. та політ. відносин у сусп-ві. Він публікує ряд книг — «Курс політичної економії» (1896–97), «Соціалістичні системи» (1902–03), «Підручник з політичної економії» (1906). В останні роки життя П. збирав матеріали для своєї найвідомішої праці — «Трактат із загальної соціології» (1916). Останніми його працями стали «Короткий посібник із загальної соціології» (1920) та «Трансформація демократії» (1921). Теорії П. справили велике враження на лідера фаш. Італії Б. *Муссоліні*, який надав йому титул сенатора (1922).

У галузі політекономії П. відомий, перш за все, т. зв. «законом Парето», що описує процес розподілу доходів. У поясненні людських дій він висунув теорію «залишків» і «похідних». Вихідним пунктом соціол. теорії П. є концепція «нелогічної дії», відповідно до якої людська поведінка має ірраціональний і алогічний характер, що чітко виявляється в ході історії, адже вчинки індивідів нерідко продиктовані прагненням додати нераціональним діям деяку видимість логічності. Через це людина керується у своїй діяльності як інстинктивними «залишками», так і логізованими «похідними» цих залишків. У політол. площині вчений виступив засновником теорії еліт, зокрема теорії циркуляції еліт. Згідно з концепцією П., індивіди нерівні між собою у фіз., інтелектуальному, моральному відношенні, тому соціальна нерівність розглядається ним як природний, очевидний і реальний факт. Люди, що мають найбільш високі показники в тій чи ін. галузі діяльності, становлять еліту (правлячий клас, панівний клас, вищий прошарок, *аристократію*). У кожній сфері діяльності існує своя еліта. П. розрізняє 2 види еліти: правлячу, яка бере участь у здійсненні *політичної влади*, і неправлячу. Соціальна стратифікація зображується в його теорії у формі піраміди, що складається з двох прошарків: її вершину становить нечисленна еліта («вищий прошарок»), а ін. частину — основна маса населення («нижчий прошарок»). Еліти існують в усіх сусп-вах, незалежно від форми правління. Характерні риси представників правлячої еліти: високий ступінь самовладання, уміння використовувати для своєї мети слабкі місця ін. людей, здатність переконувати, спираючись на людські емоції, застосовувати силу, коли це необхідно. Якщо еліта нездатна застосувати одну з останніх якостей (переконання або силу), вона сходить зі сцени і поступається місцем ін. еліті, здатній переконати чи застосувати силу. Звідси теза П.: «Історія — це цвинтар аристократій». Між елітою й іншою масою населення пост. відбувається обмін: частина еліти переміщається в нижчий прошарок, а найбільш здатна частина останньої поповнює склад еліти. Процес відновлення вищого прошарку П. називає циркуляцією еліт. Відповідно до теорії вченого, політ. революції відбуваються внаслідок того, що сповільнюється циркуляція еліти. Сутність *революції* полягає в різкій і насильницькій зміні складу правлячої еліти. В істор. розвитку пост. спостерігаються цикли підйому й падіння еліт. Їхнє чергування та зміна — закон існування сусп-ва. Але змінюються не тільки склади еліт; змінюють один одного, чергуються самі типи еліт. Перший тип еліти, в якому переважає «інстинкт комбінацій», керує шляхом переконання, підкупу, обману, прямого обдурювання мас. Правляча еліта більше піклується про сьогодення і менше — про майбутнє. Інтереси матер. панують над ідеальними; інтереси індивіда — над інтересами родини, *нації*. Такий тип еліти П. називає «лисами». З часом «інстинкт комбінації» у правлячому класі підсилюється, у той час як у керованому класі, навпаки, посилюється «інстинкт наполегливості в збереженні агрегатів». Коли ця розбіжність стає досить значною, відбувається революція і до влади приходить ін. тип еліти, для якого характерні агресивність, завзятість, непримиренність, підозрілість до маневрування і компромісів. Цей тип еліти П. називає «левами». У сфері економіки цим двом типам відповідають категорії «спекулянтів» (лисиць) та «рантьє» (левів), кожна з який виконує в сусп-ві корисну функцію. «Спекулянти» часто служать причиною змін як економічного, так і соціального прогресу, «рантьє» становлять могутній чинник стабільності. Сусп-во, в якому переважають винятково «рантьє», залишається нерухомим і схильне до застою і загнивання; сусп-во, в якому домінують «спекулянти», позбавлене стабільності й знаходиться у стані хиткої рівноваги, що легко може бути зруйнована ззовні або зсередини. Отже, історія людства є ні що інше, як зміна переважних настроїв серед еліти.

Літ.: Зотов А. А. Ранний период творчества Вильфредо Парето // Социол. исследования. 1998. № 11; Лупацкий В. С. Теория елит В. Парето // Философская и социол. мысль. 1992. № 11. *Д. Колісник*

ПА́НЧА ШИ́ЛА (санскр. pañca-śīla — буквально «п'ять чеснот», «п'ять обітниць», «п'ять принципів») — 1) у *буддизмі* — базовий етичний кодекс, що сприймається мирянами в традиціях як Тхеравади, так і Махаяни, тимчасово чи на пост. основі: відмова від заподіяння будь-якої шкоди живим істотам (ахімса) та від вбивства (прана-атіпата); відмова від крадіжки, привласнення того, що належить іншому (адатта-адана, астея); відмова від зловживання довірою, брехні й обману (сатья); утримання від неправильної сексуальної поведінки (кама-мітх'ячара); відмова від вживання алкоголю (мадьяпана) і всього, що ускладнює самоконтроль. 2) Термін, яким окреслюються засади, що мали б стати основою взаємовідносин між д-вами, — п'ять принципів *мирного співіснування політики*; оприлюднені 31.12.1953 прем'єром Держради КНР Чжоу Еньлаєм на переговорах з інд. делегацією Дж. *Неру*, увійшли до преамбули Угоди між КНР і Республікою Індія про торгівлю і зносини між Тибет. районом Китаю та Індією, підписаної в Пекіні 29.04.1954; проголошені в Спільній заяві Дж. Неру й Чжоу Еньлая від 28.06.1954 та Спільній заяві останнього й прем'єр-міністра Бірми У Ну від 29.06.1954, підтверджені в Спільній декларації уряду СРСР і уряду КНР від 12.10.1954 та інших міжнар. док-тах: взаємна повага до тер. цілісності та *суверенітету*, ненапад, невтручання у внутр. справи один одного, рівність та взаємна вигода, мирне співіснування. Назву «П. ш.» ці принципи вперше отримали у промові Дж. Неру перед інд. парламентом незабаром після підписання торговельної угоди; в рамках Бандунз. конференції 18–24.04.1955 п'ять принципів мирного співіснування було визначено як основу *зовнішньої політики* д-в, що звільнилися від колоніальної залежності, і включено до Підсумкової декларації; протягом 60–80-х 20 ст. принципи «П. ш.» відігравали важливе значення у політиці *Руху неприєднання*. На думку кит. експертів, їхня діалектична природа випливає з морально-етичних поглядів *Конфуція*, що вихваляв гармонію. а також із вчення ін. просвітника Старод. Китаю й автора вчення про заг. любов — Мо-цзи (бл. 470–391). 3) П'ять принципів, що покладені в основу індонез. моделі побудови сусп-ва «справедливості й процвітання»; сформульовані в черв. 1945 А. *Сукарно* на засіданнях спец. комісії з розроблення ідеол. засад нової д-ви: *націоналізм* — як принцип унітарної д-ви із загальноіндонез. політ. нацією; *інтернаціоналізм* (єдність людини) — як форма гуманізму, що передбачає рівноправність і братерство між народами; *демократія* — як суверенітет народу й прийняття рішень на традиц. основі узгоджень та компромісу–консенсусу його представників; соціальна справедливість — як політ. й екон. рівність та процвітання; віра в єдиного Бога — як свобода віросповідання і віротерпимість. Дотепер ці принципи лежать в основі держ. буд-ва Індонезії, хоча із трансформаціями політ. режиму змінювалися пріоритети елементів формули «П. ш.» та й саме їхнє розуміння.

В. Головченко

ПАРЛА́МЕНТ (франц. parlement — говорити) — вищий представн. і законод. ін-т держ. *влади*, що обирається населенням (може бути частково призначений) і діє на пост. основі. Парламенти — це виборні та колегіальні органи держави, які функціонують в умовах дем. правління і мають свої гол. повноваження у сфері законодавства. Спочатку П. належала дорадча роль, пізніше займався податковими, фін. справами, судочинством і таким чином почав обмежувати абс. владу монарха. П. формувався різними способами — виборами, призначенням, спадкоємністю. Нині формування дем. П. відбувається на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному *голосуванні*. При цьому механізм голосування і порядок розподілу депут. мандатів залежить від моделі виборчої системи, яка застосовується в даній д-ві. Термін «П.» має узагальнювальне значення. У різних країнах П. має різні назви — нац. збори (країни Лат. Америки, Азії, Франції), народні збори (Албанія, Болгарія), держ. збори — (Угорщина, Естонія), союзні збори — (Швейцарія), кортеси — (Іспанія), ген. штати — (Голландія), фолькетінг — (Данія), альтінг — (Ісландія), стортінг — (Норвегія), рікстаг — (Швеція), рейхстаг — (ФРН), сейм — (Польща, Литва, Фінляндія), кнесет — (Ізраїль), конгрес — (США), рада (в Андоррі — Ген. рада, у Монако, Словаччині — Нац. рада), собор (Хорватія), скупщина (Югославія), меджліс (країни Азії). Свою первісну назву — П. — представн. збори зберегли у Великобританії і майже всіх англомовних країнах (Австралії, Канаді, Новій Зеландіїї, а також Бельгії, Італії, Японії). Заг. для всіх цих назв є те, що вони прямо вказують на одну з характерних ознак будь-якого П. — його колегіальність. Саме колегіальність визначає особливості порядку прийняття ним різного роду офіц. рішень. Місце і роль П. затверджується переважно в *конституції* д-в. Однак немало конституцій було прийнято самими П. або за їхньою безпосередньою участю. Отже, можна говорити про установчу роль П. щодо ін. елементів держ. механізму.

До переліку повноважень П. входить прийняття законів (конституцій, конст. законів, органічних законів, звичайних законів), фін. повноваження, контрольні повноваження (над діяльністю *уряду*), повноваження, пов'язані з формуванням ін. інституцій у д-ві, а також повноваження у сфері закордонної політики, оборони і безпеки, судові функції, інколи — ще й призначення *референдумів* і повноваження з передання частини своїх повноважень (тобто делегування частини своїх повноважень певному ін-ту влади). За обсягом компетенції П. поділяються на П. з абс. необмеженою компетенцією (П. Великобританії, Нової Зеландії, Італії, Ірландії); абс. обмеженою компетенцією (Конгрес США, Нац. збори Франції); відносно обмеженою компетенцією (П. ФРН, Індії). П. поділяються також на чотири групи стосовно упорядкування вищої держ. влади: парлам. республіки, де П. має право відправити уряд у відставку, висловити во*тум* недовіри уряду (Великобританія, Італія, Німеччина, Австрія, Болгарія, Угорщина, Нідерланди); д-ви з презид. формою правління, де П. не мають права вотуму недовіри щодо уряду, а той не може розпустити П. (США); д-ви зі змішаною формою правління — П. має право вотуму недовіри, однак президент має право розпуску П. (Франція); парламенти-консультанти, які збираються на два-три дні щорічно і затверджують рішення уряду, глави д-ви. За найновішою класифікацією, П. поділяються на активні, реактивні, маргінальні та мінімальні. Основу цієї класифікації становить рівень автономності П., ступінь рівноправності з урядом і главою д-ви. І хоча нині чимало вчених говорять про підвищення ролі урядів, а відтак і про «кризу парламентаризму», тим не менше, П. був, є і залишиться єдиним органом, у якому ціннісні орієнтації, повсякденні інтереси різних сусп. груп відображуються у формі законів. Образна характеристика П. як «дзеркала суспільства» залишається актуальною і нині. «Парламент за своєю природою може тільки віддзеркалювати, — пише Семпсон, — у непрямій формі й невиразно почуття й помисли нації. Коли нація об'єднується заради якоїсь мети, парламент може... сприяти мобілізації її зусиль більш успішно, ніж антидемократичний режим, якщо ж нація знесилена, розгублена і не має певної мети, то парламент може лише посприяти з'ясуванню причин цієї розгубленості. Парламент має багато недоліків, але безглуздо засуджувати його за недосконалість *нації*». Водночас П. відіграють значну роль у сфері *ідеології* та ідеол. впливі на населення. Вони є ареною узгодження різного роду протиріч і можуть використовуватися *партіями політичними* для активної пропаганди своїх програм. У багатьох країнах П. уособлює укорінені нац. традиції, сприйняття його діяльності населенням визначає особливості нац. *культури політичної*.

П. бувають із фіксованим терміном та без фіксованого терміну повноважень (легіслатури). Скажімо, в США Палата представників працює рівно два роки, а кожен сенатор — шість років, причому щодва роки відбувається ротація однієї третини Сенату. У більшості однопалатних П. тривалість легіслатури встановлено, як правило, в межах чотирьох-п'яти років. Прикладом може бути парлам. практика більшості європ. країн. Чотирирічний строк повноважень П. визначений конституціями Албанії, Болгарії, Греції, Данії, Ісландії, Норвегії, Португалії, Фінляндії та ін. країн. П'ятирічний строк повноважень прийнято для парламентів Білорусі, Кіпру, Люксембургу, Мальти і Угорщини. Серед європ. країн тільки в Латвії П. обирається на три роки. Натомість у Сполученому Королівстві термін роботи Палати громад непостійний: закон визначає максимум, а не мінімум чинності даного складу П., тож політики, які утверджуються при владі, спроможні розпустити П. тоді, коли, на їхню думку, настала слушна мить. Хоча Палата громад зберегла повноваження розпуску, асамблеї й П., створені після передачі повноважень у Шотландії, Велсі та Пн. Ірландії, мають фіксовані терміни роботи. Про реальну роль П. у здійсненні держ. влади дають об'єктивну уяву його структура, орг-ція, зміст компетенції та осн. напрями діяльності. Для оцінки ролі П. у законод. процесі важливе значення має визначення кола суб'єктів права законод. ініціативи. У країнах з парлам. формами правління до суб'єктів права законод. ініціативи, як правило, віднесені депутати П. і уряд. У Великобританії, зокрема, таким правом користуються лише депутати, а члени уряду можуть вносити законопроекти тільки як члени П. У федерат. республіках таким правом часто користуються суб'єкти федерації (Швейцарія) або їхні представн. органи (Португалія). У цілому ряді д-в суб'єктами права законод. ініціативи є президенти (Греція), палати П. (притому в деяких д-вах пріоритет належить нижній палаті П.), комісії П. (Австрія, Естонія, Латвія, Словаччина, Угорщина, Японія), парлам. фракції (Естонія, Португалія), представн. органи місц. самоврядування (Чехія), вищі судові інстанції, включаючи конст. суд (Росія), омбудсмени (Швеція). Однак майже завжди у відповідних країнах право законод. ініціативи фактично узурповане урядом та його главою (Франція). Урядові законопроекти можуть бути внесені безпосередньо *прем'єр-міністром* чи окремими міністрами або через депутатів — представників парлам. більшості. У Бельгії, Франції та деяких ін. д-вах ініціативи уряду оформляються як законопроекти, а ініціативи окремих депутатів — як законопропозиції. При цьому перші мають пріоритет при розгляді в П. В Австрії, Бельгії, Іспанії, Латвії, ФРН, Японії та ін. д-вах допускається лише колект. внесення законопроектів. К-сть підписів під таким законопроектом звичайно дорівнює або наближається до числа членів П., яке необхідне для орг-ції фракції. У презид. республіках суб’єктами права законод. ініціативи визнані лише парламентарі. Більше того, в палатах Конгресу США заборонено колект. законод. ініціативу. Представники ж викон. влади такого права формально позбавлені, що випливає із змісту принципу жорсткого розподілу влади. Хоча звичайно на практиці й тут викон. влада не відсторонена від участі у законод. процесі. У деяких країнах (Австрія, Білорусь, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Македонія, Румунія, Словенія і Югославія) діє т. зв. народна законод. ініціатива, яка дає можливість відповідній к-сті громадян порушувати питання перед П. про прийняття конкр. закону. І П. зобов’язаний розглянути це питання. Загалом реалізація права законод. ініціативи в П. є чи не найважливішою стадією законод. процесу. Однак не останню роль у цьому процесі відіграють й ін. його стадії — розгляд законопроекту в парлам. к-ті (комісії), внесення законопроекту до порядку денного і особливо парлам. дебати.

Процедура проходження законопроекту практично у всіх д-вах має свої особливості, які насамперед пов’язані зі структурою П. Вони поділяються на однопалатні (унікамеральні) та двопалатні (бікамеральні). В унітарних д-вах переважно однопалатні П. формуються на загальнонац. рівні, а у федерат. — у формуванні двопалатного П. беруть участь ще й суб’єкти федерації. Зазвичай верхні палати двопалатного П. формуються за тер. ознакою, інколи — через регіон. непрямі вибори (ФРН, Франція) й відображають інтереси відповідних регіонів, тоді як нижні палати відображають загальнонац. інтереси. Як свідчить світова практика, однопалатні П. найчастіше функціонують у невеликих за територією країнах (Албанія, Греція, Ізраїль, Люксембург); коли у сусп-ві існує консенсус щодо стратег. орієнтирів політики (Данія, Фінляндія, Швеція) і відсутні суттєві відмінності між регіонами (Болгарія, Португалія); П. виконує суто «декоративні» функції і не має реальних владних повноважень (деякі афр. *диктатури* і абс. *монархії* Бл. Сходу). Двопалатність тривалий час була типовою рисою П., яка у такий спосіб виражала компроміс між буржуазією та феодалами у боротьбі за політ. владу. Двопалатна структура П. поширена у випадку федерат. форми держ. устрою країни (США, Росія, ФРН, Канада, Австралія); унітарної децентралізованої форми держ. устрою (Франція, Італія, Іспанія); істор. обумовленості (Польща, Чехія). У наш час існування двопалатного П. пояснюється потребами оптимізації парлам. орг-ції, підвищення рівня його професіоналізму. Аргументами на користь двопалатної структури П. вважаються такі: врахування регіон. особливостей країни; підвищення якості законотворчого процесу; сприяння забезпеченню стабільності та сталості у функціонуванні політ.-прав. системи. Аргументи проти двопалатної структури П. висуваються такі: надмірна повільність законод. процесу; значний вплив викон. влади на формування і діяльність верхньої палати П.; додаткові витрати на утримання «верхньої» палати. Загалом питання к-сті палат має практичноактуальне значення лише для сусп-в, які трансформуються. У стабільних сусп-вах це питання не постає так гостро. Однак істор. верхні палати сприймалися і певною мірою сприймаються тепер як консерват. за своєю природою елемент *парламентаризму*. На справжню роль представн. органів у здійсненні держ. влади вказує також аналіз реальної компетенції палат та співвідношення між ними. Тут слід пам’ятати про певну закономірність пов’язану з формуванням палат П.: чим ближчий спосіб формування верхніх палат до прямого волевиявлення населення на виборах, тим ширше коло їх повноважень, тим ближче вони до обсягу компетенції нижніх палат.

Велике значення для характеристики орг-ції П. мають питання їхнього складу. Нерідко їх чисельність прямо визначається в конституціях. У Греції, Іспанії, Македонії, Португалії і Хорватії встановлено чисельний мінімум і максимум складу представн. органу. У ряді д-в діє принцип, за яким конституції або спец. закони визначають норму представництва, тобто середню к-сть виборців, яких має представляти в П. депутат. У дещо специфічний спосіб формуються П. у федерат. д-вах та у випадках, коли палати формуються ін. невиборними способами. Чисельність П. та їхніх палат відображає певні закономірності. По-перше, кількісний склад нижніх палат практично завжди є більшим і навіть значно більшим, ніж верхніх палат. По-друге, чисельність нижніх палат певною мірою відповідає к-сті населення тієї чи ін. країни. Так, в Європі найменш чисельними є П. таких невеликих країн, як Ісландія, Кіпр, Люксембург і Мальта. Їхній склад налічує від 60 до 80 депутатів. До складу П. Латвії, Молдови, Словенії та Естонії входять від 90 до 101 депутата. Від 130 до 200 депутатів у нижніх палатах П. Австрії, Данії, Ірландії, Литви, Нідерландів, Норвегії, Чехії, Словаччини, Фінляндії, Швейцарії та Югославії; 201–250 депутатів — в Албанії, Бельгії, Білорусі, Болгарії та Португалії. До найбільш чисельних за складом представн. органів можна віднести нижні палати П. Іспанії — 400 осіб, а також США — 435, Росії — 450, Польщі — 460, Японії — 512, Франції — 577. Але «рекорд» серед представн. органів розвинутих країн належить нижнім палатам П. в Італії (630), Великобританії (650) та ФРН (662). П. працюють сесійно. В одних країнах встановлено дві сесії, в ін. — одну. Тривалість сесій у різних П. різна. У Фінляндії, приміром, П. засідає 120 днів, в Данії і Португалії — по вісім місяців, у Великобританії палата громад — у середньому 175 днів. У всіх П. літній період є часом відпусток і відпочинку. Окрім чергових сесій, можуть скликатися за особливою процедурою також надзвичайні, або позачергові сесії. Сесійні засідання палат, як правило, мають відкритий характер. Водночас припускається проведення і закритих парлам. засідань. Сесійний характер роботи представн. органів і тривалість сесій є свідченням їх профес. характеру. Кворум для проведення парлам. засідань встановлено різний: від трьох і сорока депутатів, відповідно, у верхній і нижній палаті П. Великобританії до однієї третини (Австрія, Туреччина, Чехія, Японія) або половини складу палати (майже всі ін. країни). У двопалатних П. припускається можливість спільних засідань обох палат.

Ключове місце у структурах П. дем. країн займає депут. фракція — об’єднання парламентарів переважно членів певної партії. У країнах нової демократії, де стабільні парт. системи ще не склалися, парламентарі можуть об’єднуватися не за парт. (ідеол.), а регіональною, профес. та ін. ознаками у депут. групи. Зазвичай об’єднання депутатів на неідеол. основі забороняється. Парлам. фракції, як правило, формуються з членів однієї політ. партії, хоча в ряді країн існує практика утворення спільних фракцій з представників кількох партій, що проводять єдину або близьку лінію в політиці. У Австрії, Італії визначається можливість створення т. зв. змішаних фракцій. До їх складу входять депутати, які не є членами будь-якої партії, або не побажали стати членами фракцій, що утворилися на парт. основі. Фракції мають своє керівництво та внутр. структуру. Лідер партії, як правило, є лідером парлам. фракції. У двохпартійних системах лідер більшої парлам. фракції — зазвичай очолює викон. владу, найменшої — опозицію, статус та повноваження якої чітко визначені. Орг-ція та діяльність парлам. фракцій знайшли помітне регулювання в новітніх конституціях. Існування фракцій визнається конституціями Болгарії, Греції, Данії, Естонії, Іспанії, Італії, Румунії, Словенії, Швеції та Югославії. При цьому йдеться про пропорц. представництво фракцій в парлам. структурах або про порядок формування ними урядів. У більшості випадків законодавець визначає мін. к-сть депутатів, необхідну для формування фракції. Цей мінімум у різних країнах різниться і певною мірою залежить від кількісного складу самих палат П. Так, для створення фракцій в нижніх палатах П. встановлена така необхідна к-сть депутатів: Бельгія — 3, Австрія та Швейцарія — 5, Італія і Франція — 20. Разом з тим у деяких країнах для утворення фракції вважається достатнім наявність будь-якої за чисельністю групи депутатів за умов визнання ними своєї спільної парт. належності. Фракції виконують суттєву роль у підготовці й прийнятті практично всіх парлам. рішень. Від них залежить зміст порядку денного роботи П., хід законод. процесу, ініціативи з контролю за урядом. Фракції беруть активну участь у формуванні ін. парлам. структур — пост. і спец. комісій (к-тів), а також керівних органів палат. П. та їхні палати складаються, як правило, з пост. к-тів (комісій), які проводять підготовку та опрацювання законопроектів, заслуховують урядовців і чиновників, сфера діяльності яких відповідає профілю к-ту. Окрім того, П. може утворювати тимчас. спеціальні, слідчі та ін. комісії для розгляду конкр. питань, які мають важливе загальнонац. значення.

Депутати П. у переважній більшості випадків здійснюють свої повноваження на профес. основі, не поєднуючи депут. діяльність з ін. видами діяльності. У парлам. республіках послідовно дотримується правило, за яким міністри повинні бути членами П. (як правило, нижніх палат). Вважається, що тим самим створюються умови для реалізації принципу політ. відповідальності уряду та його окремих членів перед представн. органом. Це ж правило прийнято і в багатьох країнах з т. зв. змішаною респ. формою правління. Однак в Білорусі, Люксембурзі, Македонії, Нідерландах, Словаччині, Франції та Швейцарії членство в П. визнається абс. несумісним з міністерським портфелем. У Австрії така норма стосується тільки членства в нижній палаті. Це не означає, що депутат не може бути призначений членом уряду, але у разі такого призначення він повинен відразу або у визначений строк звільнити своє місце в палаті. У теорії парламентаризму розрізняють вільний та імперат. депут. мандати. Суть першого полягає в тому, що депутат трактується як виразник загальнонац. інтересів. Імперат. мандат розглядає ж депутата як виразника інтересів своїх виборців. Сьогодні саме вільний мандат вважається загальнодем. нормою парламентаризму. Практично у всіх розвинутих країнах депутати не зв'язані юрид. обов'язками по відношенню до своїх виборців. Вони вважаються представниками не відповідних виборчих округів, а всього виборчого корпусу і не можуть бути відкликані виборцями. Тим самим їхній мандат не має імперат. характеру. Такий характер депут. мандату, як правило, фіксується в конституціях. Для ефект. здійснення своїх повноважень та для забезпечення достатнього рівня незалежності від викон. влади депутати П. володіють індемнітетом (відсутністю відповідальності депутата за слова, сказані ним у процесі здійснення депут. діяльності) та імунітетом (захищеністю депутата від затримання та арешту). Імунітет означає, що депутат може бути затриманий чи заарештований лише за згодою представн. органу, членом якого він є. У країнах з англо-саксонською системою права депут. імунітет має відносний характер і поширюється лише на деякі цив. справи. Щодо кримін. справ, то на притягнення до відповідальності потрібна лише формальна згода спікера П. Схожа система діє і в США. У країнах континент. Європи імунітет має ширший характер і передбачає зазвичай згоду представн. органу на обмеження свободи депутата, за винятком затримання на місці скоєння злочину. У Португалії та Туреччині депутат може втратити свій мандат, якщо він не бере участі в роботі П. або перебільшив к-сть неявок туди без поважних причин, встановлену конституцією або регламентом, або вступив до партії, від якої не балотувався на виборах. Практ. у всіх країнах депутат сам може відмовитися від свого мандату. Лише в Норвегії така відмова не допускається. У деяких країнах ця відмова має бути формально прийнята самим парламентом (палатою) або його керівним органом (Італія, Туреччина, Фінляндія, Швеція і Японія). У Великобританії відповідне бажання депутата може бути реалізоване шляхом призначення його на одну з посад на «королівській службі». Існує і практика тимчас. вилучення депутата з П., що застосовується як дисциплінарне покарання за грубі порушення регламенту і порядку в палаті. Як правило, строк такого вилучення обмежений і не перевищує двох тижнів. У Швейцарії діє норма, яка дозволяє у випадку, коли депутат не може з поважних причин брати участі в роботі сесійних засідань, пост. комісій або ін. парлам. структур на строк більше місяця, тимчас. займати його місце заступнику депутата, який обирається на тих же виборах, що й сам депутат. Заступників депутатів обирають і в Люксембурзі, Норвегії, Нідерландах (надзвичайні члени), Австрії (запасні депутати). Суттєвим елементом статусу депутата є його грошова винагорода. У наш час принцип неоплачуваної депут. роботи відкинуто практ. в усіх розвинутих країнах. Депут. діяльність розглядається як покликання, почесна політ. служба, а не спосіб здобуття матер. благ. У зв'язку із цим грошова винагорода сприймається як компенсація тих доходів, які б депутат мав, працюючи за фахом або займаючись бізнесом як приватна особа. Парлам. винагорода встановлюється як фіксована грошова сума, що сплачується щомісяця. Її розмір визначається, як правило, за аналогією до винагороди вищих посадових осіб д-ви. Для керівництва роботою представн. органу формуються керівні органи П. Вони поділяються на одноосібні (спікер, маршал, голова, президент, тальман) та колегіальні (бюро, президія, правління), повноваження та порядок формування яких значно різняться у різних країнах. Однак скрізь діє правило, що їх діяльність повинна мати позапарт. характер, сприяти порозумінню та ефект. роботі представн. органу. У цьому їм сприяють різноманітні технічно-допоміжні служби П.

Літ.: Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. К., 1992; його ж. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. К., 1995; Білоус А. О.

Політико-правові системи: світ і Україна. К., 2000; Лісничий В. В. Політико-адміністративні системи зарубіжних країн. Х., 2001; Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Львів, 2004. *Ю. Шведа*

ПАРЛАМЕНТАРИ́ЗМ — різновид форми правління, за якої викон. влада, яка ототожнюється з урядом/кабінетом, формується *парламентом*, відповідно *уряд* є відповідальним перед законод. владою за свою діяльність. Гол. ознаки: парламент обирається під час загальних, вільних і конкурентних *виборів* (за умови існування двопалатного парламенту, нижня палата обирається під час таких виборів); співвідношення політ. сил у парламенті має вирішальне значення щодо процесу формування уряду (рівною мірою уряд більшості й меншості); персонально члени уряду рекрутуються переважно зі складу партії/партій, які творять уряд, тобто членами уряду виступають *депутати*, що означає відсутність засади класичного поділу влад на три її гілки і факт. контроль однієї політ. сили або декількох над законод. і викон. владою; уряд несе відповідальність перед парламентом, що виявляється в ін-ті вотуму довіри/недовіри, втрата якої веде до відставки уряду; прем'єр-міністр/уряд володіють правом дострокового припинення повноважень парламенту, що веде до проведення позачергових парлам. виборів; прем'єр-міністр та кабінет міністрів утворюють колегіальний орган викон. влади; *глава держави* виконує переважно функції презентаційні, церемоніальні та організаційні. Парлам. форма правління однаковою мірою властива конституційним/парламентським *монархіям* та *республікам*. Зразком цього режиму прийнято вважати досвід Сполученого Королівства, який розглядають як самостійну Вестмінстерську модель. Така модель реалізована також в Італії, Швеції, Канаді, Австралії, Японії, Індії тощо. Більшість дослідників розглядають канцлерську модель, яка існує в Німеччині, як різновид парлам. моделі. Характеристики партійної та виборчої систем визначальним чином впливають на зміст та конструкцію форми правління. Вестмінстерська модель передбачає виборчу систему відносної більшості й домінування двох найбільших *партій політичних*, коли партія-переможець формує більшість у парламенті й уряд, а друга, за результатом виборів, — творить *опозицію*. За таких умов уряд на чолі з прем'єр-міністром, який є лідером правлячої партії і використовує систему парт. дисципліни, домінує над парламентом. Тим самим означена модель сприяє успішній діяльності урядів, оскільки уряд, спираючись/контролюючи діяльність *парламентської більшості*, здатний швидко й ефективно імплементовувати партійну/урядову програму. За пропорц. виборчої системи до парламенту проходить багато політ. партій і стає неможливим формування однопарт. уряду більшості. У даному випадку домінують коаліційні уряди більшості й меншості. Відповідно у системі взаємовідносин уряд — парламент перевагу має парламент. Це призводить до слабких урядів і політ. нестабільності.

Літ.: Линц Х. Достоинства парламентаризма // Пределы власти. 1994. № 2–3, 1994; Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. — New Haven; London, 1999; Сарторі Д. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. К., 2001. *А. Романюк*

ПАРЛА́МЕНТСЬКА АСАМБЛЕ́Я РА́ДИ ЄВРО́ПИ, ПАРЄ (Parliamentary Assembly of the Council of Europe, PACE) — перший міжпарлам. форум в історії Європи, одим із двох гол. статутних органів *Ради Європи*, який представляє інтереси осн. політ. партій, діючих у 47 державах-членах. ПАРЄ розглядає актуальні та перспективні питання, які стосуються проблем сучас. *суспільства*, а також різних аспектів *міжнародної політики*; результати її роботи відіграють важливу роль у визначенні напрямів діяльності К-ту міністрів, а також міжурядового співробітництва в рамках Ради Європи; крім того, члени ПАРЄ доводять їх до відома своїх нац. *парламентів* і відтак мають можливість впливу на свої уряди. 318 членів ПАРЄ та 318 їхніх заступників обираються або призначаються нац. парламентами з їхнього власного складу, число *депутатів* від кожної країни варіюється від 2 до 18, залежно від чисельності її населення; склад нац. делегацій повинен також пропорційно відбивати всі осн. політ. сили або групи, представлені в нац. парламенті. У ПАРЄ структуровані п'ять політ. груп: Група соціалістів (СОЦ), Група Європ. нар. партії / християн. демократи (ЄНП/ХД), Група європ. демократів (ГЄД), Альянс лібералів і демократів на підтримку Європи (АЛДЄ) та Група об'єднаних європ. лівих (ОЄЛ); невелика к-сть парламентарів не належать до жодної із зазначених політ. груп. Пленарні засідання відбуваються чотири рази на рік і тривають протягом тижня; голова ПАРЄ обирається з числа її членів на три послідовні однорічні терміни, разом із заступниками (станом на 01.01.2009 їх 18), керівниками п'яти політ. груп, а також головами комісій ПАРЄ він формує Бюро ПАРЄ. Крім цього, Асамблея обирає Ген. секретаря Ради Європи, його заступника, Ген. секретаря ПАРЄ, суддів Європ. суду з прав людини, а також Комісара з прав людини. ПАРЄ працює з матеріалами, спеціально підготовленими для неї профільними комісіями, що курують такі напрями: політ. питання, юрид. питання і *права людини*, соціальні питання, питання охорони здоров'я й родини, культури, науки та освіти, охорони навкол. середовища й сільс. госп-ва, облаштування територій і *місцевого самоврядування*, питання економіки й розвитку, *міграції*, біженців і демографії, рівності можливостей для чоловіків і жінок, а також дотримання державами-членами своїх зобов'язань. Поточна робота ПАРЄ проводиться в рамках спец. комісій, а саме: Розширеної спільної комісії; Постійної комісії; Комісії з політ. питань; Комісії з юрид. питань і прав людини; Комісії з екон. питань та розвитку; Комісії з соціальних питань, охорони здоров'я й справ родини; Комісії з міграції, біженців і народонаселення; Комісії з культури, науки й освіти; Комісії з навкол. середовища, сільс. госп-ва, місц. і регіон. питань; Комісії з рівності можливостей жінок і чоловіків; Комісії з правил процедури й імунітетів. За виконанням зобов'язань, узятих на себе державами-членами, стежить Моніторинговий к-т.

Літ.: Мармазов В. Є., Пiляєв І. С. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. К., 2000; Пiляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі. К., 2003; Haller B. An Assembly for Europe: The Council of Europe's Parliamentary Assembly 1949–1989. Strasbourg, 2007. *І. Мінгазутдінов*

ПАРЛА́МЕНТСЬКА БІ́ЛЬШІСТЬ — одна з принципових характеристик *парламентаризму*. Поняття «П. б.» використовується у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні — це принцип прийняття рішень у *парламенті*. У більшості парламентів світу рішення у формі законів приймаються відносною більшістю голосів. Розрізняють «звичайну» та «безумовну» відносні більшості. У першому випадку відносна більшість означає, що голосів «за» має бути більше, ніж «проти», при цьому до уваги не береться к-сть голосів «утримався». Принцип безумовної більшості передбачає, що голосів «за» має бути більше, ніж разом узятих голосів «проти» і «утримався». При цьому існує дві моделі безумовної більшості. У першому випадку необхідна більшість обраховується від к-сті присутніх депутатів, у другому — від загального числа, або конст. чисельності депутатів парламенту. Також у парламентах під час прийняття рішень використовують принцип абс. більшості, або як її ще називають — кваліфікованої. Вона передбачає отримання наперед визначеної частки голосів — $^2/_3$ або $^3/_5$ за умови, що голоси тих, хто «утримався», рахуються як голоси «проти». Принцип голосування, коли необхідно мати для прийняття рішень кваліфіковану більшість, застосовують щодо принципових голосувань, переважно під час виборів президентів у парламенті, щодо прийняття змін до *конституції*, голосувань з процедури *імпічменту* тощо.

Вузьке розуміння «П. б.» передбачає формальне, інституційне оформлення сукупності депутатів, які за своєю чисельністю складають більшість від заг. складу депут. корпусу. Принцип більшості спирається на положення, що депутати парламенту представляють переважну частину гр-н країни і мають суверенні, делеговані повноваження вирішувати від імені народу всі питання сусп. життя. Відповідно дана більшість депутатів отримує право формування уряду. За парлам. та напівпрезид./змішаної форм правління П. б. виступає інституційною передумовою формування уряду. Залежно від особливостей *виборчого законодавства* та характеру парт. системи П. б. може утворюватись/складатись з представників/депутатів однієї або декількох партій, які пройшли до парламенту. Класичним прикладом однопартійної П. б. є практика діяльності Палати громад Сполученого Королівства. Поєднання виборчої системи відносної більшості та домінування двох *партій політичних* на політ. арені призводить до того, що фактично виборці визначають, яка партія буде мати у парламенті більшість і відповідно сформує уряд. У випадку, коли жодна партія самост. не може отримати більшість у парламенті внаслідок *виборів*, така більшість має бути створена свідомо шляхом переговорів між представниками парлам. партій. У даному випадку існує не один, а декілька можливих варіантів формування більшості. Як правило, досягнута домовленість оформлюється договором і є підставою утворення коаліції, відповідно коаліц. уряду. Особлива ситуація існує у Швейцарії. У цій країні з 1958 діє положення «Магічної формули», згідно з яким чотири найбільші політ. партії країни, після парлам. виборів, мають створити П. б. і сформувати уряд зі своїх представників. Досвід усіх попередніх виборів, після прийняття означеного рішення, свідчить, що П. б. у Швейцарії контролює понад 90 % депутатів. Також особливий характер має поняття П. б. за умови існування урядів меншості. Парламентські політ. партії, які формують уряди меншості, складають меншість від загального/конст. числа депутатів. Однак для отримання вотуму довіри/інвеститури та у випадках принципових голосувань уряд має спиратися на підтримку більшості депутатів парламенту. Тому утворення урядів меншості передбачає досягнення домовленостей між представниками політ. партій, які формують уряд, і частиною депут. корпусу, які не входять до складу уряду, про підтримку уряду під час принципових голосувань. Ця підтримка може мати постійний або ситуаційний характер, відповідний характер матиме і парлам. більшість. *А. Романюк*

ПАРЛА́МЕНТСЬКА МЕ́НШІСТЬ — ситуація, яка виникає у парламенті під час голосування, коли рішення підтримує більшість депутатів, а меншість має відмінну позицію. Тобто в даному випадку П. м. визначається формально і окреслюється виключно на підставі кількісних показників. Однак, переважно, П. м. у політ. науці розглядається у якісному форматі. Меншістю вважаються представники тих політ. партій/партії, які не увійшли до складу парлам. і відповідно урядової більшості. Відповідно депутати, які склали меншість, протистоять більшості депут. корпусу, що сприяє формуванню між ними особливих взаємовідносин та може бути стимулом інституційного оформлення. П. м. традиційно пов'язана з опозицією. В умовах Вестмінстерської моделі друга партія, за отриманим результатом на парлам. виборах, формує опозицію. Ін. партії меншості функціонують у межах парт. клубів і займають позицію під час голосувань ситуативно, тобто можуть підтримувати або не підтримувати позицію парлам. більшості або парлам. опозиції. В умовах, коли у парламенті представлена значна к-сть політ. партій і формується коаліційна більшість і коаліційний уряд, П. м. може формувати єдину, або сепаровану, тобто декілька, відповідно до ідеол. спрямування, опозицій. Оскільки історично парлам. більшість формувала уряд, контрольна функція парламенту за діяльністю уряду фактично покладалася на парлам. меншість/опозицію. До числа інструментів контролю слід віднести право на висловлення вотуму недовіри, усні та письмові запити, інтерпеляції тощо. В умовах трансформації підходів щодо сучас. бачення сутності *демократії*, зазнала змін і дем. максима, яка на даний час наголошує, що одним із визначальних індикаторів демократії виступає право меншості. Відповідно, це знайшло своє відображення у практиці парлам. діяльності. Зокрема, Конституція Королівства Данії передбачає положення про захист прав П. м. Якщо парламент приймає рішення, яке не підтримують усі депутати, то одна третина депутатів (фактична меншість) має право звернутись до Голови парламенту Данії протягом трьох тижнів з вимогою проведення загальнонац. референдуму зі спірного законопроекту. *А. Романюк*

ПАРЛА́МЕНТСЬКА (ПОЛІТИ́ЧНА) ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ У́РЯДУ — політико-правовий ін-т, який передбачає відставку *кабінету міністрів* (вищого колект. органу у системі держ. *виконавчої влади*) після втрати ним довіри більшості депутатів парламенту. Парлам. відповідальність уряду має подвійну, політико-правову природу. З одного боку, вона реалізується на підставі положень *конституції* країни, найчастіше — за чітко регламентованою процедурою. Відтак вона є різновидом конституційно-правової відповідальності. З ін. боку, настання такої відповідальності не обов'язково передбачає вину уряду в сенсі порушення ним законод. норм. Відставка уряду може наступити внаслідок негат. оцінки більшістю депут. корпусу виконання ним своїх політ. зобов'язань (напр. програми дій) — або взагалі стати наслідком лише зміни політ. ситуації в парламенті. Звідси й друга назва зазначеного ін-ту — «політ. відповідальність уряду».

Існують дві осн. форми парлам. відповідальності уряду: 1) резолюція довіри (питання про довіру до уряду, що ставиться на порядок денний на його вимогу, або пов'язане з вирішальним для уряду голосуванням — напр., при затвердженні програми його дій); 2) резолюція осуду (оголошення парламентом *вотуму* недовіри уряду з власної ініціативи — конструктивного (з пропозицією кандидатури нового прем'єра) чи деструктивного; в деяких країнах парламент може висловити недовіру окремому міністру. Ін-т парлам. відповідальності уряду, з одного боку, є елементом системи стримувань і противаг — засобом взаємного впливу законод. і викон. влади, стимулом для викон.

влади дотримуватися курсу, підтримуваного парламентом. З ін. боку, часте використання цього ін-ту — особливо на догоду кон'юнктурним, короткосяжним інтересам — може стати джерелом нестабільності уряду. Те, яка із цих рис стане визначальною в конкр. країні, залежить від комплексу інституційних, істор., культ. та ін. чинників.

Для забезпечення політ. стабільності й запобігання занадто частої зміни урядів авторами післявоєнних і особливо посткомуніст. конституцій свідомо передбачені обмеження на застосування механізму парлам. відповідальності уряду. Найчастіше для порушення питання про недовіру урядові необхідно зібрати певну к-сть голосів депутатів. Розгляд самого питання про відповідальність може бути відкладено на певний строк від дня внесення пропозиції, аби уряд міг мобілізувати своїх прибічників або провести роз'яснювальну роботу з опонентами. Питання про недовіру не може ставитися протягом певного часу (року, парлам. сесії) з моменту розгляду вотуму довіри чи недовіри та/або затвердження програми діяльності уряду. Більшість сучас. конституцій передбачає право *глави держави* розпустити парламент у разі його неспроможності сформувати уряд протягом певного терміну після виборів чи відставки попереднього уряду. У деяких конституціях визначається обов'язковість конструктивного вотуму недовіри (представлення кандидатури нового глави уряду одночасно з пропозицією про відставку діючого). Врешті, аби уникнути урядової кризи в результаті незначних змін у позиціях партій у парламенті та/або оцінці діяльності конкр. міністерств більшість сучас. конституцій передбачає можливість висловлення вотуму недовіри окремому міністру. Політ. практика сучас. країн свідчить, що розробки в галузі конст. права, зокрема у питаннях відносин між парламентом і урядом та парлам. відповідальності уряду, дозволяють забезпечити необхідний баланс між владою і відповідальністю.

Літ.: Парламенты. Сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира / Пер. с англ. М., 1967; Shugart M. S., Carey J. M. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge, 1992; Shugart M. On Presidents and Parliaments // East European Constitutional Review. 1993. Vol. 2, № 1; Шаповал В. М. Вищі органи сучасної держави: Порівняльний аналіз. К., 1995; Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. К., 2002. *Р. Павленко*

ПАРЛА́МЕНТСЬКИЙ КОНТРО́ЛЬ — сукупність дій, спрямованих на інформування *суспільства* щодо реального стану справ у країні та модифікацію/трансформацію вектора розвитку країни, активності влади в напрямку, вигідному для контролюючого/ючих. П. к. завжди має політ. характер. Контроль переважно спрямовується щодо ін-тів викон. влади, яка сформована внаслідок *виборів*. Контрольну функцію здійснює в широкому форматі цілий парламент, у вузькому — депутати, парт. фракції, які не підтримують уряд / не входять до складу проурядової більшості або меншості. Найбільш дієвим механізмом контролю за урядовою діяльністю є право парламенту на висловлення *вотуму* недовіри, а також можливість проголосувати проти, коли уряд ставить на порядок денний питання про довіру. В обох випадках обговорення таких пропозицій передбачає парлам. дебати, які охоплюють увесь спектр урядової діяльності. У випадку процедури «вотуму недовіри» обговорення відкриває доповідь представника *опозиції*, а відповідачем повинен бути *голова уряду*. Важливу контрольну функцію виконують дебати з приводу оголошеної урядом програми його діяльності на наступний рік. Крім того, опозиц. партії мають право вимагати проведення дебатів з актуальних питань внутр. та зовн. політики. У Сполученому Королівстві під час кожної сесії опозиц. партії мають 20 днів на подібні дебати. У Фінляндії проводять публічні дебати у перший четвер кожного місяця. Функція контролю відбувається також шляхом процедури прийняття держ. бюджету. Ініціатива у формуванні проекту держ. бюджету належить урядові. Етап прийняття бюджету починається від представлення проекту до парламенту. З цього моменту парламент має значні можливості впливати на зміст проекту бюджету, а також на процес його виконання й особливо контроль за його виконанням. Дебати у парламенті щодо бюджету фактично охоплюють усі напрями діяльності уряду. Контролюють також за допомогою усних і письмових запитів депутатів до уряду. В Австрії Конституція передбачає усні та письмові запитання до членів уряду і визначає обов'язковий характер відповіді на них. Відповіді на письмові запити депутатів можуть стати підставою парлам. дебатів у разі, якщо на цьому наполягатимуть не менше 20 депутатів. У Сполученому Королівстві з понеділка до четверга протягом години почергово відповідають на усні запитання члени уряду. Кожен депутат має право поставити до двох питань щоденно. Ці питання треба подати письмово, а відповідь повинна надійти протягом двох тижнів. Під час відповідей на запитання можуть виникати додаткові питання, але не допускається, щоб відповіді перетворилися на дебати, також не допускають прийняття жодних рішень Палати з проблематики питань. Важливу роль відіграє також право парламентарів на інтерпеляції. Відмінність між інтерпеляцією і письмовим запитанням полягає у тому, що відповідь на інтерпеляцію обов'язково надають на пленарному засіданні й вона передбачає можливість сформулювати додаткові питання та проведення дебатів. Здебільшого інтерпеляції пов'язані з питаннями, які мають значний сусп. резонанс і підпорядковані завданням політ. боротьби у парламенті. Поряд із намаганням вирішити конкретне питання вони спрямовані до громад. думки, прагнучи створити позит. враження від позиції опозиц. політ. сил і негат. подати урядові сили. Визначальним інституційним аспектом контрольної функції парламенту є діяльність парлам. опозиції. Традиц. завдання або функції опозиції зводяться до контролю, критики та формулювання альтернатив щодо програмного курсу і практичної політ. діяльності діючого уряду. *А. Романюк*

ПА́РСОНС (Parsons) Талкотт (13.12.1902, Колорадо Спрінгс — 06.05.1979, Мюнхен) — соціолог. Учився в Амхерст коледжі, був аспірантом в *Лондонській школі економіки і політичних наук* та Гейдельб. ун-ті, його викладацька і наук. діяльність пов'язана з Гарвард. ун-том. Після виходу праці «Структура соціальної дії» (1937) став домінантною постаттю в амер. соціології. Амбіційною метою П. було розробити заг. соціол. теорію, яка б синтезувала здобутки попередньої соціол. думки, представити таку концептуальну структуру соціології, що змогла б сприяти інтеграції усіх соціальних наук. Ця мета мала досягатися через поєднання аналізу індивід. дії з аналізом великих соціальних систем. Людські дії він пояснює в межах т. зв. волюнтаристської моделі. Згідно з нею, діючі суб'єкти ставлять перед собою певні цілі й намагаються їх досягти. При цьому вони володіють певними засобами й обирають спосіб поведінки, відштовхуючись від ситуативних обставин, з якими вони стикаються, і цінностей та норм, які вони сповідують.

Дії відбуваються у соціальному контексті, де суб'єкти займають певні позиції й виконують приписані їм нормативні ролі. Статуси-ролі формують відповідні соціальні системи, що складаються. Виводився висновок, що сусп. система перебуває в стані рівноваги, тяжіє до міцності, продовження і самозбереження за допомогою функціональних вимог до систем. Зокрема, мобілізації та координації дій для реалізації спільної мети, що забезпечують політ. інституції, поновлення і збереження зразків (для наслідування) системи через поширення певних поглядів, що забезпечують інститути соціалізації та соціального контролю, які найкраще здійснюються за допомогою сім'ї та церкви. Такий умовивід став мішенню потужної критики з боку ліворадикальних соціологів, які звинувачували П. у консерватизмі «істеблішмент соціології», яку він очолив, у намаганні захисту «статус кво» наявної несправедливої системи, в ігноруванні конфліктів і необхідності змін тощо. *В. Танчер*

ПАРТИЗА́НСЬКА ВІЙНА́ (від франц. partisan — прихильник, прибічник) — бойові дії, що ведуться нерегулярними збройним формуваннями, які переховуються серед місц. населення, що їх підтримує, та мають на меті захоплення влади в країні й здійснення соціально-політ. змін. Поняття виникло у 18 ст. і первісно означало самостійні акції окремих від армії легких загонів (partie), зазвичай кінних, відряджених переважно в тил і на фланги супротивника; але вже під час Наполеонівських війн 1799–1814 «партизанами» почали йменувати іррегулярні загони з цив. осіб, які чинили збройну відсіч франц. окупантам (найсильніший — в Іспанії й Росії), тоді ж народилося ісп. визначення для П. в. «ґерилья» (guerrilla — мала війна). У 20 ст. П. в. поєднувалася з національно-визвольними й соціальними *революціями* в *«третього світу» країнах* (найбільш успішні приклади — Алжир 1954–62, В'єтнам 1946–75, Гвінея-Бісау 1963–74, Зімбабве 1966–79, Китай 1927–49, Куба 1956–59, Нікарагуа 1961–79 та ін.). *Мао Цзедун* називав П. в. найефективнішим засобом опору владі (диктаторській, колоніальній чи окупаційній) і сформулював її принципи: «Ворог наступає — ми відходимо, ворог відпочиває — ми оточуємо, ворог втомився — ми нападаємо, ворог втікає — ми переслідуємо»; крім того, партизанам слід «уникати розділення сил, щоб не бути знищеними поодинці; при розширенні бази власних дій пересуватися вперед плавними хвилями, а не стрімкими атаками». Латиноамер. партизани доповнили теорію П. в. тактикою ізоляції регіону шляхом транспортних диверсій і розгрому супротивника, позбавленого можливості отримання допомоги зовні; наприкін. 60-х рр. 20 ст. бразил. революціонер К. Маріґелла запровадив термін «міська ґерилья», що означав цілеспрямоване перенесення осередків антиурядових орг-цій і рухів та їхньої підривної діяльності (бойової, розвідувальної, диверсійно-терорист., інформаційно-психол. та ін.) до урбанізованої площини соціального буття. Первісно вона велася проти латиноамер. військових *хунт* і швидко була запозичена західноєвроп. лівоекстремістськими орг-ціями (Тимчас. Ірландська респ. армія 1971–98, італ. «червоні бригади» 1970–88, західнонім. група Баадера–Майнхоф 1970–72 та ін.), ісламіст. (Алжир з 1992, Ліван 1982–2007, Сирія 1979–85 та ін.) й сепаратистськими (Чечня 2006–06) повстанськими рухами. Як і звичайна П. в., «міська ґерилья» ведеться невеликими легкоозброєними мобільними загонами, але її гол. метою є не виграш війни, а її затягування й вимотування супротивника задля забезпечення вигідних умов для ведення мирних переговорів. У тактиці сучас. П. в. можна виокремити такі аспекти: руйнування інфраструктури супротивника («рейкова війна», знищення ліній зв'язку, отруєння водогонів та ін.); *інформаційна війна*; знищення живої сили ворога; терор щодо супротивника; бажано (але не обов'язково), щоб партизанам у їхній боротьбі надавалася допомога (фінансова, спорядженням, інформаційна) з боку будь-якої д-ви, орг-ції та ін.

Літ.: Walter Laqueur. Guerrilla: A Historical and Critical Study. London, 1977; Robert B. Asprey. War in the Shadows: Guerillas in History. New York, 1994; Mao Tse-Tung. On Guerilla Warfare. Dover Publications, 2005; Че Гевара Э. Эпизоды революционной войны. М., 2005; Биструхін Г. С., Вєдєнєєв Д. В. Війна у кам'яних джунглях: Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945–2005). К., 2006. *В. Головченко*

ПАРТИКУЛЯРИ́ЗМ (від лат. particular — частина) — принцип соціальної і політ. активності, зорієнтований перш за все на захист приватних та вузьких групових інтересів. Це проявляється у відокремленні, реалізації особливих особистих чи групових цілей. П. може виступати і як здоровий початок в умовах насильної уніфікації екон., політ., культ., соціального життя. Як термін П. походить від традиції рим. права. П. — це і прагнення до самостійності окремих частин д-ви або різних сфер соціального життя, а також тенденції до автономізації особистості, опора на приватний інтерес, що убезпечує індивіда від політ. індокринації найгіршого ґатунку. Напр., П. у середньовіччі — це політ. роздробленість, характерна для періоду розвитку феод. д-ви, пов'язана із прагненням міст до більшої політ., адм. і суд. самостійності. Партикуляриські тенденції існують в Баварії, Ельзас-Лотарингії, меншою мірою у двох Макленбургах, Гессені та ін. нім. д-х. П. можна назвати прагнення деяких англ. колоній до повного відділення від метрополії. Інколи їм позначають велике прагнення до незалежності окремих штатів, напр., як у Швейцарії та США; хоч це словосполучення є не зовсім правильним, оскільки подібне прагнення лишає один певний пункт в заг., більш широкій політ. програмі, яка об'єднує її прихильників не в одній якійсь галузі, а у всій д-ві. На рівні внутрішньодерж. відносин П. може мати своїм наслідком децентралізацію управління (заперечення централізації у всіх її формах), руйнацію внутрішньогосп. і соціальних зв'язків, політ. роздробленість, що в кінцевому підсумку перетворюється на *сепаратизм*. Водночас П. передбачає забезпечення юрид. прав особистості (прайвесі), її етн. автономії. З цієї точки зору П. — важлива частина характеристики життя дем. д-в.

Літ.: Ковлер А. И., Смирнов В. В. Демократия и участие в политике. М., 2006; Inglehard Roland. Cultural Shift in Advanced industrial Society. Princeton, 2006; Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії. Луцьк, 2007. *О. Бабкіна*

ПАРТІ́ЙНА СИСТЕ́МА — сукупність партій політичних у їхньому взаємозв'язку в процесі виборювання і формування держ. влади, складова частина політ. системи сусп-ва. Тип П. с. може визначатися за к-стю партій, за місцем партій у *виборчій системі*, за роллю партій в орг-ції законод. і особливо викон. влади, за їхнім впливом на прийняття важливих політ. рішень. За критерієм к-сті партій класичною класифікацією П. с. вважається запропонована італ. політологом Дж. *Сарторі*, який виділив однопарт. системи (СРСР, Куба), системи партій-гегемонів (НДР, Болгарія), системи домінуючих партій (Японія, Індія), двопартійні системи (США, Англія), системи помірного плюралізму (Франція, Бельгія), системи крайнього плюралізму (Нідерланди, Фінляндія), атомізовані системи (Малайзія). Однопарт.

система характерна тим, що у сусп-ві існує тільки одна партія. Вона разом із держ. органами організовує виборчий процес, роботу законод. органу, формує уряд і розробляє політ. курс. Партія є тут ідеол. і орг. ядром усієї політ. системи. Заборона КПРС у серп. 1991 призвела до швидкого розпаду усієї політ. системи СРСР. Системи партії-гегемона теж характерні для деяких кол. соціаліст. країн, де поряд із комуніст. партіями (незалежно від назви) існували партії-сателіти (у Болгарії — Землероб. нар. союз; у Польщі — Об'єднана сел. партія, Дем. партія; у НДР — 5 партій), які визнавали керівну роль комуніст. партії й не відігравали істотної ролі при ухваленні політ. рішень. П. с. з домінуючою партією характерна тим, що при наявності багатопартійності й участі у виборах багатьох партій у результаті вільного дем. волевиявлення гр-н традиц. одержує більшість у парламенті й право на формування уряду одна партія (у Японії — Ліберально-дем. партія; в Індії — Інд. нац. конгрес). Двопарт. система властива англомовним країнам. Класичними прикладами є Великобританія й США. У цих країнах існують і беруть участь у виборах більше двох партій, але завойовують більшість у парламенті Великобританії й одержують право на формування уряду або консерватори, або лейбористи, а в США на виборах президента перемагає кандидат або від дем., або від респ. партії. Наступні три типи П. с. характеризуються тим, що в них жодна з партій не може завоювати більшість у законод. органі й змушена вступати в коаліцію з ін. партіями, щоб створити *парламентську більшість*, організувати роботу парламенту й сформувати уряд. Розходження між ними полягає лише в тому, що в П. с. помірного плюралізму для створення коаліції необхідний союз від 3 до 5 партій, у системі крайнього плюралізму — від 6 до 8 партій, а в автомізованій системі — понад 8 партій. Усі ці П. с. можуть різнитися й за тією ознакою, чи є в цих коаліційних системах домінуюча партія, навколо якої формується коаліція, чи її немає. У *політичній науці* й дотепер однозначно не вирішене питання про переваги тієї або ін. П. с. Навіть однопарт. систему не можна категорично заперечувати, оскільки в цілому ряді афр. країн існують президенціалістські унітарні П. с. з єдиною партією президента й уявити собі в цих злиденних країнах багатопартійність дуже важко. Що стосується дем. П. с., то їхнє формування визначається соціальною структурою сусп-ва, станом *громадянського суспільства*, розташуванням політ. сил, політ. традиціями, *політичною культурою* й ін. факторами.

Літ.: Sartori G. Parties and Party Systems. London, 1976; Алмонд Г. [та ін.]. Сравнительная политология сегодня. М., 2002. *А. Лузан*

«ПА́РТІЯ ВЛА́ДИ» — поняття, штамп, своєрідний синонімом «правлячої еліти/правлячого класу», що набув поширення в політ. публіцистиці пострад. країн із серед. 90-х рр. 20 ст. Підставами формування цього феномену були, по-перше, визначальна роль президентів у нових д-вах, що утворилися на терені кол. СРСР, у формуванні ін-тів влади і відповідно фактичне усунення *партій політичних*, представлених у нац. парламентах, від процесів формування ін-тів влади, по-друге, збереження значного впливу кол. рад. парт. бюрократії/номенклатури, яка в умовах незалежності зуміла залишитися при владі й орієнтувалася винятково на лідера — президента. Одночасно з кол. номенклатурою соціальну основу «П. в.» формували «новітні» керівники-чиновники, які розглядали функцію управління сусп-вом як «власну справу/підприємство», яке дає їм можливість забезпечити собі й своїм родинам заможне життя. Істор. досвід засвідчив, що в окремих випадках «П. в.» могла спиратись і на формальну парт. структуру, за умови, якщо керівник цієї партії обіймав високу посаду у владі. Прикладами таких партій в Україні можна вважати НДП, СДПУ(о), «Нашу Україну» тощо. До ознак такого утворення слід віднести: тимчасовість, оскільки чиновники орієнтувалися винятково на конкр. лідера, який володів владою. І зміна такої фігури досить часто призводила до змін у складі самих чиновників. Також до ознак слід віднести позаідеологічність, відсутність ціннісних та програмних установок. Усе це замінялось особистою відданістю лідеру, «його команді». Фактично представники «П. в.» блокували можливості повноцінного парт. розвитку. Отже, поняття «П. в.» не може бути віднесене до конструкції політ. партії у класичному політол. контексті. *А. Романюк*

ПА́РТІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. partis — частина) — стійка *політична організація*, що об'єднує осіб із спільними соціально-класовими, культу.-нац. та/або ін. інтересами та ідеол. засадами. Найважливішими ознаками П. п. вважаються: наявність *ідеології*; орг. структура; прагнення до *влади*; прагнення до набуття макс. підтримки виборців; наявність спільної програми дій. У П. п. можуть існувати фракції, що підтримують погляди, дещо відмінні від офіц. політики партії. Функції П. п. поділяються на дві великі підгрупи: внутр. та зовн. До внутр. функцій належать: рекрутування нових членів, забезпечення матер. і фін. підтримки своєї діяльності; регулювання внутріпарт. відносин між рядовими членами, фракціями, лідерами тощо. Зовн. функції зводяться до таких: виконання сполучної ланки між *державою* і *суспільством*, боротьба за завоювання й використання влади на користь групи населення, яку партія представляє; орг-ція інституціоналізованої участі *громадян* в управлінні держ. справами; рекрутування й відбір політ. лідерів, формування *еліти політичної* сусп-ва; здійснення політ. соціалізації гр-н; узгодження власних інтересів з інтересами ін. учасників політ. боротьби, підтримка в сусп-ві консенсусу щодо базових політ. цінностей. З активізацією ролі П. п. у політ. боротьбі, зі зростанням їхньої організованості уявлення про партії як союз однодумців були доповнені ін. аспектами. П. п. стала розглядатися як соціальний механізм, де й доктрина, й орг. структура спрямовані на досягнення певної політ. мети.

Витоки П. п. сягають епохи громадян. війн ант. Греції та Риму, яка породила різні партії, під якими розумілися легальні угрупування, що активно відстоювали свої інтереси. Тацит називав партіями ворогуючі збройні угрупування періоду юліанської і помпеянської громадян. воєн у Рим. республіці І ст. до н. е. Найяскравіші зразки боротьби партій європ. Середньовіччя — ґвельфів і гібеллінів, що відображає ранню стадію протистояння між торгово-ремісничими міськими прошарками Італії і феодалами (нобілями); боротьба між католиками і протестантами, яка була спробою звільнити бурж. заповзятливість від середньовічних пут тощо. У період ранніх бурж. революцій виникли прототипи сучасних П. п., які були спочатку літ.-політ. й реліг.-політ. угрупуваннями (армініани й гомарісти в першій у Європі бурж. республіці Сполучених провінцій на поч. 17 ст.; пресвітеріани й індепенденти в англ. бурж. революції 17 ст.). На класово-політ. основі партії (конституціоналістів, жирондистів і якобінців) сформувалися під час Вел. франц. революції (1789). П. п. пройшли еволюцію від аристократ. гуртків до політ. клубів, а з них до масових партій. Саме за такою схемою відбувалося формування П. п. у Великобританії.

У 17 ст. в Англ. парламенті склалися два аристокр. угрупування: віґи й торі. На поч. 19 ст. віґи утворили «Реформ клаб», а торі — «Чарльтон клаб». У 1861 утворилося підґрунтя для формування першої масової П. п. — Лібер. партії Англії. У 1863 сформувалася перша масова робоча партія — Заг. нім. робітн. союз, заснований Ф. *Лассалем*. Якщо політ. клуби ставили за мету включення в політ. життя буржуазії, то масові партії прагнули та прагнуть привернути на свій бік якомога більше гр-н, що займають у сусп-ві абс. різні позиції, володіють різними доходами, рівнем освіти тощо. До кін. 19 ст. масові П. п. сформувалися в більшості країн Зх. Наприкін. 19 — на поч. 20 ст. проявив себе феномен «олігархізації партій».

Існують різні типи П. п. Під «типом партії» в політології розуміється система істотних ознак, в яких виражаються соціальна природа, ідейна основа, головна соціально-рольова функція партії, особливості її внутр. устрою і переважний характер методів діяльності. За цими критеріями виділяють такі типи партій. Кадрові партії, до яких належать багато європ. партій консерват. орієнтації, є продуктом еволюції політ. клубів. Завданням цих партій є мобілізація в конкр. виборчому окрузі впливових осіб, здатних привернути підтримку макс. більшого числа виборців з різних верств населення незалежно від їхньої ідеол. орієнтації. Масові партії є продуктом заг. виборчого права. Це великі орг-ції, соціальна база яких формується в основному з нижчих верств населення. Вони характеризуються складною внутр. структурою й високим ступенем ідеологізованості. Зазвичай це партії комуніст., соціаліст. і с.-д. орієнтації. За характером орг-ції виділяються партії із сильною і слабкою структурою. Внутр. дисципліна партії із сильною структурою (напр., Консерват. партії Великобританії) примушує парламентарів, що її представляють, підкорятися директивам парлам. групи. Представники партій із слабкою структурою (напр., Дем. і Респ. партій США) мають у своєму розпорядженні майже повну свободу голосування в парламенті. Партії бувають орг. оформлені (напр., комуніст.), в яких члени одержують партквитки і платять членські внески, та орг. неоформлені, в яких відсутнє офіц. членство та достатньо публічної заяви виборця про свою прихильність до партії. Партії з прямим членством відзначаються тим, що до них приймають в індивід. порядку, тоді як членом партії з непрямим членством стають внаслідок членства в будь-якій орг-ції, пов'язаній із даною партією. Партії змагань діють у межах плюраліст. системи або ж борються за неї. На відміну від них монопольні партії здійснюють у політиці вищу владу, виключаючи будь-яку ін. партію. Діяльність патронажних партій спрямована на забезпечення переваг, що надаються *політичною владою*, для парт. штабу та її прихильників, на відміну від ідеол. партій, орієнтованих насамперед на реалізацію значущих програмних принципів. За критерієм ставлення до соціальної дійсності партії поділяються на консерват., реформіст. та револ. Парлам. партії орієнтуються на парлам. діяльність, у той час як антипарлам. партії відмовляються від неї. За місцем і роллю в політ. системі партії поділяються на урядові та опозиційні.

Останніми двома-трьома десятиліттями 20 ст. у Зх. Європі у зв'язку з «американізацією» політ. процесу відмічено появу нового типу партій — «партії-хапай-усіх». Партії цього типу прагнуть за допомогою неідеологізованої програми мобілізувати найбільше число виборців різної соціальної і профес. приналежності. До них примикають і «партії-рухи» («партії народного невдоволення», «партії однієї проблеми»), що виникли в 60–70-ті рр. 20 ст. на хвилі нових соціальних рухів (екол., антивоєнних тощо). Для цих партій характерні нефіксованість членства, особливий тип лідера-інтелектуала, що виконує роль світоглядного символу, відсутність жорстко фіксованих соціальних інтересів. Виділяють п'ять видів «ідеальних» П. п. — партії еліти, народні (масові) партії, етнічно спрямовані партії, виборчі об'єднання і партії тих або ін. рухів. Кожен із цих типів також має подальші відгалуження: напр., виборчі об'єднання поділяються на індивід., партії більшості, програмні об'єднання. Зокрема, Дем. партію США відносять до другого типу, а Респ. партію США — до третього. За ідеол. критерієм партії бувають дем. й тоталіт. Останнім властиві сувора регламентація парт. життя, жорстка парт. дисципліна, велика питома вага в їхній діяльності ідеол. чинника. Перебуваючи при владі, тоталіт. партії підпорядковують своїй меті *конституцію*, держ. апарат, ін. класи і соціальні групи, прагнуть до усунення ін. партій. Дем. партії суворо не регламентують внутріпарт. відносини, дотримуються дем. правил гри, визнають плюралізм і фракційність. Партії поділяють також на представницькі й мобілізуючі. Представницькі партії, якими є більшість дем. партій, за гол. мету діяльності мають представлення інтересів своїх членів. Зі зміною інтересів і поглядів більшості членів змінюється й політика партії. Мобілізуючі партії, якими є комуніст. партії і деякі авторитарні партії країн, що розвиваються, націлені на зміну свідомості населення, методами пропаганди вони перешкоджають ін. партіям займатися контрпропагандою. Партії, що виникли у країнах Сх. Європи після відходу від влади комуністів, поділяються на партії масових дем. рухів (напр., «*Солідарність*» у Польщі, «Громадянський форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві); партії — залишки комуніст. партій (соціаліст. партії Албанії, Болгарії, Угорщини); партії, що втілили образ передвоєнних партій (різні дем. і лібер. партії); партії етн. інтересів (Угор. нац. союз у Румунії, три різних Угор. партії у Словаччині); реліг. партії (христ.-дем.); партії політ. цінностей (партії захисту навкол. середовища, феміністські партії); фривольні партії (Партія любителів пива в Польщі) тощо. П. п. зазвичай розміщують за політ. спектром. За цим критерієм їх інколи поділяють на «ліві» (прихильники радикальних змін) та «праві» (консерватори й охоронці традицій). Поширенішою є шкала, в якій «лівими» вважають соціал-демократів, соціалістів і комуністів, а «правими» — лібералів, консерваторів і фашистів (останні іноді іменуються також ультраправими). До центристських П. п. відносять тих, що намагаються поєднати різні частини політ. спектра. У всьому світі П. п. асоціюють себе з тими або ін. кольорами (здебільшого для того, щоб виділятися на виборах). Червоний, як правило, є кольором лівих партій — комуністів, соціалістів тощо. Кольори консерват. партій зазвичай блакитні й чорні (винятком є приклад США, де колір респ. партії є червоним, а дем. — синім). Рожевий як правило, належить соціалістам, жовтий — лібералам, зелений — екол. та іслам. партіям, помаранчевий є кольором *націоналізму*, пурпуровий (як і білий) кольором монархістів; брунатний асоціюється з *фашизмом* та неонацизмом, чорний — з *анархізмом*. За укр. законодавством політ. партією вважається зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання гр-н — прихильників певної загальнонац. програми сусп. розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політ. волі гр-н, бере участь у *виборах* та ін. політ. заходах. У сучас. Україні П. п.

в основному функціонують у формі протопартій або коаліцій протопартій, тобто перебувають у процесі становлення. Протопартії характеризуються перш за все нестабільністю і хаотичністю форм існування, відсутністю пост. і надійного електорату, чіткої ідеології. Протопартії існують у різних формах — протопартії лідера, протопартії інтересу, ідеол. протопартії тощо. Під час виборчої кампанії, відчуваючи небезпеку повного зникнення з політ. арени, протопартії вважають за краще об'єднуватися в коаліції з метою продовження політ. існування. У разі більш-менш успішних виборів *коаліції партійні* переживають розколи й розмежування. Процес формування П. п. в Україні можна представити у вигляді пульсації — «злипання» протопартій в коаліції, розкол, знову «злипання» і знову розкол. Періодичні *вибори* стимулюють процес «природного відбору» між протопартіями і перетворення найбільш життєздатних на справжні партії.

Літ.: Сіра С. М. Україна партійна. Політико-географічний вимір. К., 2004; Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів, 2005; Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія. К., 2006; Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності. К., 2008. *М. Требін*

ПАРТОКРА́ТІЯ (з лат. pars — частина, група і грец. κράτος — влада) — термін, що вживається для позначення прошарку збюрократизованого парт. апарату, який в умовах монополії на владу зосереджує у своїх руках усі важелі госп., адм. та політ. управління. Парт. керівництво зазвичай представлене оплачуваними профес. керівниками, які виконують ключову роль у сучас. *партіях політичних*. Зайняття вищих керівних позицій у партії забезпечує їм також високий сусп. статус. Для П. характерний закритий принцип добору кадрів. Відсутність дійових механізмів громадян. контролю призводить до того, що у багатьох представників цього прошарку парт. функціонерів виникають специфічні групові інтереси, що проявляються у прагненні будь-якими засобами зберегти стабільність політ. режиму, який забезпечує їм привілейоване становище. За такої ситуації службове підвищення, кар'єра значно більшою мірою залежать від особистої відданості чиновникам вищих рівнів парт. ієрархії, аніж від профес. компетентності працівника. Це призводить до відриву не тільки від тих соціальних верств, представниками яких П. себе декларативно проголошувала, а й від рядових членів партії. На основі дослідження положення та ролі парт. керівництва Р. Міхельс сформував т. зв. «залізний закон олігархії», який обґрунтовує «олігархізацію» керівництва будь-якої партії, його протиставлення простим членам партії.

Літ.: Критичний аналіз демократії і політичних партій у працях М. Острогорського і Р. Міхельса: від концепції «кокуса» до «залізного закону» олігархії // Вступ до політології. К., 1998; *Ю. Шведа*

ПАРТОЛО́ГІЯ (від лат. pars — частина, і грец. λόγος — учення) — наука, що займається дослідженням феномену *партій політичних*, їх генези, побудови, функціонування. Як самост. розділ соціології та політології виникла у 20 ст. Дж. Брайс уперше спробував використати системний підхід до дослідження політ. партій. Розглядав їх як гол. рушійні сили розвитку США. А. Лоуелл, як і Дж. Брайс, — представники амер. школи П. — вивчав причини багатопартійності в країнах Європи. Досліджував вплив двохпартійної системи на парлам. правління і навпаки — показав їх обмеженість. Висунув концепцію вертик. та горизонт. (монокласових) партій. Європ. школа П. виділяє характерні якості партій виходячи із соціально-класової стратифікації та політ. структурування Європи. Дає аксіологічні оцінки, пов'язані з небезпеками політ. боротьби, *революцій*, *громадянських війн*, створенням нових політ. систем та режимів. Суттєву увагу європ. дослідницька традиція приділяє походженню партій та парт. систем. М. *Вебер* досліджував партії у процесі становлення *капіталізму* та нової системи цінностей. Виділив проблему «бюрократизації» партії, що відповідає заг. тенденціям бюрократизації всієї системи сусп.-політ. відносин, окреслив проблему «вождизму» як складову взаємодії парт. еліти з д-вою. Окреслив проблему внутр. управлінської ієрархії партії. Р. *Міхельс*, як функціонер соціал-дем. партії Німеччини, сформулював «залізний закон *олігархії*», звернувши увагу на професіоналізацію парт. діяльності, бюрократизацію парт. процесу, пов'язавши її з комплексом причин психол., адм.-орг., інтелектуального характеру. М. *Дювереже* досліджував політ. партії як політ. ін-т на базі соціол. підходу. Довів, що спорідненість політ. доктрин партій, громад.-політ. рухів визначаєься спільним істор. і політ. розвитком, а також геогр. близкістю та профес. спорідненістю. Виявив спільні риси політ. ін-тів, що визначаються боротьбою за *політичну владу* та її утримання. Дослідив причини виникнення політ. партій в індустріальну добу. Важливим внеском М. Дюверже у П. є категоріальне обґрунтування таких базових елементів політ. партії, як комітет, секція, осередок, міліція. Структурував групи людей за ступенем залученості їх до парт. діяльності. Розробив та охарактеризував типи парт. систем, установив зв'язки між типами парт. та *виборчих систем*. Таким чином, дослідження 1-ї пол. 20 ст. сприяли виявленню й категоризації самого феномену партій та їх визначень. Зміст визначень трансформувався від абстрактних до конкретних операціональних визначень. Успіх теор. досліджень обумовлено становленням та розвитком самих партій. Криза традиц. парт. орг-ції та парт. демократії, зростання впливу нових масових рухів, виникнення партій з новою орг. структурою, що претендують на статус надкласових та надідеол. спонукали до подальшого розвитку П.

Інституціональний підхід до політ. партій у 2-й пол. 20 ст. доповнено структурно-функціональним, який дозволив зосередити увагу на структурі партії як на структурі *політичної організації* та її функціях, врахувати зовн. фактори, що впливають на партогенез та парт. буд-во. Ф. Рігс пов'язує орг. зусилля політ. партій з внутріпарт. рівнями та рівнями зовн. зв'язків. К. Лоусон і Б. Хенессі вважають, що виконання партіями функцій вже є підставою для їх дослідження. Класична П. досліджує зв'язок політ. партій з усім комплексом політ. процесів при виокремленні спец. факторів, що впливають на партогенез: соціальної, культ. стратифікації тощо. Таким чином, класична П., підкреслюючи суть партії як політ. орг-ції, досліджує структурні зв'язки партій, їх класичні ролі, функції. Загалом визначилися кілька гол. підходів до аналізу цього феномену: 1) доктринальний (лібер. концепція): партії — це групи людей ідеол. пов'язаних між собою (Б. Констан, Б. Франклин, Д. Медисон, Й. К. Блунчлі); 2) класовий (марксист. концепція): пов'язує виникнення і функціонування партій з класовим представництвом (К. *Маркс*, Ф. *Енгельс*, В. *Ленін*); 3) інституціональний: партія є політ. ін-том, що діє в політ. системі (Р. *Міхельс*, М. *Острогорський*, М. Дюверже, Дж. *Сарторі*); 4) функціональний: асоціації, що мобілізують та активізують діяльність людей і є базою політ. лідерів (див. *Лідерство політичне*), які здійснюють управління д-вою (Р. Макридіс, П. Меркл, С. Елдерсфельд). У зв'язку зі становленням *парламентаризму* та дем. системи політ. відносин акцентується увага науковців на співвідношенні партогенезу та парт. буд-ва зі становленням влади. Вивчається стратегія і тактика політ. партій, досвід політ. боротьби, авторитет парт. вождів. Співвідносять функції партій і функції орг-ції та управління в змістовному й операціональному планах. А. Мінтцель і У. фон Алемані виділяють урядові функції політ. партій. Сучас. партогенез розглядається з точки зору системного інституціонального розуміння політ. партії як орг-ції, що діє в структурі політичних інститутів. У західноєвроп. філософії, соціології, політології 20 ст. відбувся комплексний аналіз природи партії, сусп. думка виробила струнку парадигму політ. партії. Намагання визначити партію з високою точністю категоріального осмислення провокує пост. пошук та виявлення характеристик, властивостей, рис партії як особливого ін-ту в системі політ. ін-тів, спонукає подальший розвиток П.

Літ.: Riggs F.W. Comparative Politics and the Study of Party Organization: A Structural Approach // Crotty W. J. (ed.) Approaches to the Study of Party Organization. Boston, 1968; Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произведения / Пер. с нем. М., 1990; Дюверже М. Политические партии. М., 2000; Малов Ю. К. Введение в терию политических партий (обзор идей и концепций). М., 2005. *Л. Гонюкова*

ПАТЕРНАЛІ́ЗМ (лат. paternus — батьківський) — форма регулювання сусп. відносин між д-вами, підприємствами, соціальними групами та окремими індивідами, яка в широкому сенсі означає покровительство та заступництво старшого відносно молодшого, підопічного. Витоки П. сягають сусп-в з родовим устроєм і вперше обґрунтовані в ідейно-філос. спадщині *Конфуція*, Мен-цзи, *Платона* та *Арістотеля*. Розрізняють декілька різновидів П. у сусп. відносинах: держ.-політ., екон., соціальний, духовний. 1) П. на держ. рівні означає, що все сусп-во уявляється як родина, главою якої (батьком) є *держава*. Саме вона визначає, що добре і що погано, розподіляє блага з урахуванням місця кожного в ієрархічній системі влади. Відносини П. характерні для традиц. сусп-в, у яких сильні традиції общинності. На практиці патерналістська політика реалізується у *поліцейських*, тоталіт. і частково соціальних д-вах (*державах загального добробуту*). Вона виражається в слабкості й нерозвиненості структур громадянського суспільства і сильній держ. владі, яка, перебираючи на себе багато сусп. функцій, обплутує сусп-во й особистість сукупністю дріб'язкових норм, регламентацій і розпоряджень. Елементи П. спостерігалися й у рад. адм.-командній системі, що проявлялося в економіці в захисті підприємств від конкуренції і розорень, а також у широко діючій системі соціальних гарантій. 2) У міжнар. відносинах П. виступає у вигляді опіки великих д-в над слабшими країнами, колоніями, підопічними територіями. 3) Екон. П. характерний для трудових відносин у країнах з патріархальними традиціями (Японія, Пд. Корея, Іспанія). Він здійснюється через систему додаткових пільг, субсидій і виплат на підприємствах за рахунок підприємців з метою закріплення кадрів, підвищення продуктивності, пом'якшення напруги. Робітники дрібних підприємств вважають себе членами родини хазяїна; наймання на роботу здійснюється за рекомендацією; заробітна плата не фіксується заздалегідь, значна її частина (до 30 %) спрямовується на додаткові виплати, що залежать від ступеня процвітання підприємства — родини. *Д. Колісник*

ПАТРІОТИ́ЗМ (від грец. πατρίς — батьківщина) — моральний принцип, суть якого проявляється у любові до *Батьківщини*, готовності поступитися своїми приват. інтересами на користь її інтересів. П. — це відданість своїй батьківщині, своїй *нації*. Під П. розуміють гордість власною батьківщиною, незалежно від її рівня розвитку, міжнар. статусу. Патріот пишається досягненнями своєї батьківщини та досягненнями співвітчизників у будь-яких життєвих ситуаціях. П. означає гордість культурою, мовою батьківщини, бажання зберегти її особливості. Передбачає обов'язкову ідентифікацію з нацією, бажання захищати та відстоювати її інтереси, досить часто навіть всупереч раціональним міркуванням. Важливою складовою П. є емоц. аспект. Не випадково П. інколи визначають не лише як політ. принцип, а як соціальне почуття. У П. емоції, спрямовані на власну батьківщину, націю її культ. спадщину завжди позитивні, а на будь-які загрози цим категорія — завжди негативні. Наділяючи ін. осіб патріот. почуттями, надаючи подіям патріот. забарвлення, суб'єкт завжди сповнений винятково позит. емоції. Уявлення про П. пов'язуються з особливим ставленням до батьківщини, однак визначень П. набагато більше, особливо на суб'єктивному рівні, тому й визначення патріота досить розмите в теорії *етнополітології*. Історично П. виник внаслідок формування та існування протягом тисячоліть окремих відособлених д-в. Це одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями та тисячоліттями розвитку відокремлених етносів. Основою виживання та збереження кожної д-ви було формування П. — прихильності до рідної землі, батьківщини, мови, традицій. Запорукою здорової соціальної атмосфери та нац. згоди всередині державотворчої нації було виховання у її громадян любові до власної батьківщини та готовності захищати її, починаючи з дитячого віку. В умовах формування *націй* та *націй-держав* П. стає невід'ємною частиною сусп. свідомості. В історії П. відігравав важливу роль, об'єднуючи нації в боротьбі із зовн. ворогом. За умов зовн. агресії внутр. міжетнічні протиріччя втрачали свою значущість. Багатонац. д-ви успішно підтримували внутр. консолідацію та єдність під час війни за допомогою П. У мирний час П. не відігравав такої важливої ролі, в д-вах прогресували відцентрові тенденції, які неминучі у стосунках між кількома етносами, які населяють багатонац. д-ву. Поняття «П.» має різне наповнення і тлумачиться по-різному. У психології П. визначають як моральне ставлення й оцінку індивідом батьківщини. Соціальні психологи переконані, що П. набувається особою не через біол. спадковість, а винятково під впливом соціуму. У *політології* П. визначається як сусп. і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється у певному способі дій і складному комплексі сусп. почуттів, що узагальнено називається любов'ю до своєї батьківщини. П. — це соціально-політ. явище, якому притаманна власна внутр. структура. У процесі сусп. розвитку П. надавалося різне соціальне, нац. значення.

Літ.: Nussbaum M., Cohenj. For Love of Country: Debating the Limits of patriotism. Boston, 1996; Курас І. Етнополітика: історія та сучасність. К, 1999. *В. Явір*

ПАТРОНА́Ж (від франц. patronage — заступництво, протегування, від parton — захисник, заступник, покровитель) — різновид піклування, форма правового захисту і майнових прав фіз. хворих, але дієздатних гр-н, що має законод. закріплення; підтримка, заохочення, привілей і часто грошова допомога, що надається персоною або орг-цією. Термін також може означати право призначення на посаду, надання церковних бенефіцій або покровительство святого. У середньовічній церкві цей термін набув ще одного значення: право призначення — «той, хто має право призначати священика». Часто використовується для опису неправильного використання держ. ресурсів, щоб просувати інтереси певних груп, сімейств, народностей або рас, у даному випадку П. є видом *корупції*. Системи П. мають різні властивості залежно від місця, де вони практикуються. Усі ці значення повністю вкладаються в поняття політ. П. В Англії часів королеви Вікторії та короля Едуарда в обов'язки канцелярії громадян. служби патронажного секретаря м-ва фінансів входило надання нагороди прихильникам уряду як подяку за їхні голоси на виборах. У Брит. громадян. службі (civil servise) відомство патронажу існує дотепер, а його завданням є нагляд за тим, щоб політ. посади (звання) і нагороди не надавалися особам, які їм не відповідають. У США політ. П. розвивався схожими шляхами, що викликало порушення та обговорення Прогрес. партією питання про реформу громадян. служби. Водночас деякі федеральні посади все ще відкрито продовжують бути предметом П. *О. Бабкина*

ПАЦИФІ́ЗМ (від лат. pasificus — миротворчий, той, що умиротворяє; від pax — мир і facio — роблю) — 1) Світогляд, заснований на ідеалах *ненасилля*, соціальної солідарності, заг. миру; беззастережний осуд будь-якої *війни*, відмови від неї як інструменту *зовнішньої політики*. П. засуджує всіляку війну в будь-якій формі, заперечуючи правомірність навіть справедливих та визвольних війн; його прихильники виходили не стільки з реальної політ. практики, скільки зі свого розуміння *суспільства*, людини й політики, тобто зі світогляду. 2) Філософія *міжнародних відносин*; одними з перших мислителів, які заявили, що мир є однією з гол. цінностей, були Еразм *Роттердамский*, І. *Кант*, пізніше Ш. Л. *Монтеск'є*, а перші пацифіст. орг-ції виникли у Великобританії та США після наполеонівських війн. Практ. рух П. оформився і помітно поширився з серед. 20-х рр. 20 ст.; у 2-й пол. 1930-х відбувалися міжнар. конгреси та зустрічі пацифістів, однак узгодженості дій досягнуто не було. Після 2-ї світової війни відбулася консолідація пацифіст. руху на основі антифашист. платформи; в 1949 відбувся 1-й Світовий конгрес прихильників миру, який прийняв Маніфест на захист миру; в 1950 — 2-й Світовий конгрес, де було утворено Всесвітню раду миру, тоді ж поширився рух антиядерного П.; у 1950–60-ті відбулися масові виступи проти колоніальних війн Франції в Алжирі та Індокитаї, *окупації СРСР* Чехословаччини, в 1970-ті проти війни США у В'єтнамі, у 1980-ті — проти окупації СРСР Афганістану. Тоді пацифіст. рух трансформувався в напрямі позит. миру, боротьби за виживання людства, за безпечний, без'ядерний ненасильницький світ. 3) Сусп.-політ. рух, що виступає з морально-етичним осудом агресивної *зовн. політики* і *мілітаризму*, представники якого виступають за припинення практики військ. вирішення *конфліктів політичних*; він тісно пов'язаний із правозахисним рухом. Ідеол. основою П. виступають лібер. й гуманіст. цінності, а носіями ідей П. є різні верстви населення: *інтелігенція*, релігійно настроєні миротворці, молодь, неформальні орг-ції, що включають ентузіастів, і т. д. Практична сторона цього руху дотепер не розвинена — пацифістам не вдалося досягти серйозних результатів, тому для них характерною є пропаганд. діяльність: вони теор. й ідеол. доводять, що політ. й військ. конфлікти необхідно вирішувати за столом переговорів. У практ. сфері вони діють на основі особистого прикладу: відмовляються брати участь у політ. актах насильницького характеру, організовують різні масові акції, спрямовані на мирне врегулювання конфліктів, безпосередньо займаються миротворчою діяльністю тощо.

Літ.: Яровой В. И. Западная Европа: общественное движение за мир (вторая половина 70-х — 80-е годы). К., 1991; Brock P. Pacifism in the Twentieth Century. New York, 1999. *О. Пархомчук*

ПЕЙН (Paine) Томас (29.01.1737, Тетфорд, Англія — черв. 1809, Нью-Йорк) — публіцист. Перший *памфлет політичний* П. «Становище акцизних службовців» (1772) був присвячений викриттю жахливих умов життя англ. робітників. Після від'їзду до Америки (1774) П. працював у друкарні, редактором журналу (1775–77). Він був серед тих, хто закликав до незалежності Америки від Англії, що віддзеркалив памфлет «Серйозні думки» (1775). А його памфлет «Здоровий глузд» (1776), у якому П. стверджував, що кожен народ має право облаштувати такий уряд, який йому подобається, сприяв розгортанню публічних виступів за звільнення від англ. правління. Під час Війни за незалежність у Пн. Америці (1775–83) П. написав тринадцять прокламацій під заг. назвою «Американська криза» (1776–83). У 1777–79 П. був секретарем К-ту конгресу з іноземних справ; у 1781 брав участь у переговорах з франц. урядом щодо допомоги північноамер. колоніям. Згодом П. повернувся до Англії, де написав памфлет «Права людини» (1790). В останньому він критикував памфлет і погляди члена брит. Палати громад Бьорка на Франц. революцію, яку той не сприйняв. П. стверджував, що ніхто не має права ані повноважень «назавжди визначати методи управління світом» чи «намагатися довічно управляти ним». Він наголошував, що те, що могло вважатися «правильним» і «зручним» для одного покоління, може бути неправильним і незручним для ін. Виступаючи проти *деспотизму* влади, П. розвивав ідеї нар. *суверенітету* та республіканізму. Він твердив, що уряди повинні поставати внаслідок угоди індивідів — «з народу». Вони мають бути «творінням конституції». П. став на захист револ. принципів франц. *Декларації прав людини і громадянина*. Відстоюючи «природні» й «громадянські» права людини, П. природними називав ті права, «які належать людині у її праві на існування» і «не завдають шкоди природним правам інших» — право на власну думку, на особисту діяльність «задля щастя та комфорту», громадянськими — ті права, які належать людині у «її праві бути членом сусп-ва». Вітаючи Вел. франц. революцію, П. виїхав до Франції (1787), де був обраний членом Конвенту. Втім, оскільки його погляди розійшлися з поглядами якобінців у питанні щодо страти Людовіка XVI, він потрапив до в'язниці, де й перебував упродовж року (1793). У 90-х рр. 19 ст. П. написав памфлети «Вік розуму» (1794) та «Аграрна справедливість» (1796). У першому він постав як поборник атеїзму, протиставивши розум *релігії*. У другому — розвивав проект держ. забезпечення незаможних за рахунок обкладання податками багатих та націоналізації землі за викуп. Повернувшись до США на поч. 19 ст., П. був підданий цькуванню з боку як політ., так і реліг. кіл. За кілька років він помер.

Тв.: Права людини. Львів, 2000.

Літ.: Writings of Thomas Paine. New York, 1895; Гольдберг Н. М. Томас Пейн. М., 1969. *М. Кармазіна*

«ПЕРЕБУДО́ВА» — спроба системної модернізації рад. сусп-ва шляхом «революції згори», ініційована реформаторською частиною керівництва *СРСР*. Зумовлена, з одного боку, зовн. викликом (загрозою поразки у змаганні систем, наростанням реального відставання СРСР від провідних капіталіст. країн за ключовими екон. показниками тощо), з ін. боку – загостренням внутр. проблем у д-ві (згасальний екон. розвиток; посилення застійних явищ у соціальний та духовній сферах). П. відображала активізацію боротьби реформаторської та консерват. течій у керівництві д-ви. У квіт. 1985 ген. секретар ЦК КПРС М. *Горбачов* проголосив курс на прискорення соціально-екон. розвитку СРСР, що поклав початок процесові П. Нині серед фахівців немає єдиної думки щодо розуміння суті П. Найчастіше при розкритті її змісту домінують такі підходи: 1) навздогінна модернізаціясусп. системи, об'єктивно зумовлена необхідністю переходу до сучас. індустр. сусп-ва; 2) захисна модернізація як відповідь на зовн. виклик; 3) традиц. реформа, що мала на меті «європеїзацію» СРСР шляхом запозичення зх. технологій без запровадження зх. громад. ін-тів; 4) «революція згори», яка у ході П. була зім'ята «революцією знизу». 5) стратег. помилка (зрада) керівництва д-ви; 6) акція (змова), ретельно спланована зх. спецслужбами з метою перемоги у змаганні двох систем; 7) «революція еліт», в основі якої лежав конфлікт у правлячій елітній верстві; 8) «самотермідоризація» (певний відкат, відступ) як засіб стабілізації сусп-ва. П. були притаманні всі класичні риси навздогінної модернізації — поява нових прогресивних явищ та процесів завдяки директивній «революції згори», а не еволюції «знизу»; вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень, фрагментарне врахування світового досвіду сусп. трансформацій; пріоритетність трансформування окремих сфер, напрямів та галузей, що у перспективі призводить до деформації сусп. структури; збереження на тривалий час багатоукладності в економіці, паралельне існування та утвердження нового укладу та попередніх укладів, які не досягли піку свого розвитку та цілком не вичерпали своїх можливостей, що робило можливим контрреформи; брак внутр. джерел розвитку; порушення однорідності екон. простору, ускладнення соціальних та політ. проблем, зростання соціальної напруги в сусп-ві.

За критерієм динаміки суттєвих змін та зрушень, розстановки та взаємодії політ. сил у сусп-ві, доба П. поділяється на кілька етапів: 1-й етап (квіт. 1985 — січ. 1987) — визрівання політ. курсу П.; 2-й етап (січ. 1987 — літо 1988) — усвідомлення осн. завдань П., формування та розширення її соціальної бази; 3-й етап (літо 1988 — трав. 1989) — зміщення центру рушійних сил П. з гори до низу; 4-й етап (трав. 1989 — лют. 1990) — розмежування та консолідація полярних політ. сил у сусп-ві, їхнє відкрите протистояння; 5-й етап (лют.–груд. 1990) — сповзання політ. керівництва СРСР вправо, з одного боку, і радикалізація народних мас, з іншого; 6-й етап (груд. 1990 — серп. 1991) — завершення П. Спроба консерват. сил 19–21.08.1991 здійснити *переворот державний* в СРСР, що закінчилась їх поразкою, фактично перекреслила плани реформаторів, викликала глибокі зміни у держ. та сусп. житті країни, надзвичайно посиливши в ній відцентрові тенденції. 24.08.1991 ВР УРСР прийняла *Акт проголошення незалежності України* та створення д-ви *Україна.* Цей юрид. док-т був одним із переконливих свідчень факт. провалу процесу П. в СРСР, а також важливим фактором подальшої дезінтеграції Рад. Союзу.

Руйнація такої великої та потужної д-ви як СРСР не стала одномоментним актом, що підпадав би під категорії «розвал», «поділ», «розпуск», здійснений невеликою групою людей, вона була довготривалим, масштабним і багатоплановим процесом *дезінтеграції*, в основі механізму якого лежала взаємодія/протиборство різновекторних внутр. і зовн. політ. сил, що активно боролися за перемогу, мобілізуючи значні потенціали людських та матер. ресурсів, але з огляду на обставини змушені були підкорятися ритмам і законам істор. розвитку. Осн. детонатором дезінтеграції СРСР став у процесі розвитку П. комплекс внутр. причин. У політ. сфері — відставання перебудови у самій КПРС від перебудовчих процесів у сусп-ві; втрата компартією ключових позицій у сусп-ві, що різко послабило на всіх ярусах владної вертикалі централізм, який лежав в основі рад. держ. моделі; поява та утвердження на держ. рівні опозиц. сил та структур, що посилювали дезінтеграційні тенденції; слабкість системи Рад, її нездатність до ефект. керівництва модернізаційними процесами у кризових умовах; відсутність після скасування ст. 6 Конституції СРСР, якою КПРС визначалася ядром політ. системи сусп-ва, реального механізму влади, що міг би забезпечити держ. єдність масштабної багатонац. та поліконфесійної країни. В екон. сфері — криза соціаліст. моделі господарювання, яка не могла вписатися у новий виток наук.-тех. прогресу і дедалі більше не витримувала тягаря зростаючої мілітаризації; *дискредитація* центр. влади, яка втратила контроль над економікою у ході її реформування; різке зростання у сусп-ві зацікавленості в особистих доходах та власності. У сфері міжнац. відносин — нездатність рад. керівництва виробити ефект. механізм вирішення міжетн. протиріч, які різко загострилися вже на початковому етапі модернізації; посилення відцентрових тенденцій у республіках внаслідок зростання нац. самосвідомості; адм.-політ. поділ за нац. принципом, що лежав у фундаменті рад. д-ви, та формальне право кожної республіки на вихід з СРСР, яке гарантувалося Конституцією, що у нарощуваних кризових умовах легітимізувало зусилля нац. орієнтованих сил на виведення республік з-під контролю союзного центру. У сфері культури — зіткнення, стимульоване *демократизацією* і *гласністю*, трьох різновекторних культуротворчих потоків — перегляд, переосмислення рад. системи цінностей; повернення традиц. нац. і реліг. цінностей; адаптація частини зх. цінностей. Це зіткнення створило духовне підґрунтя для дезінтеграційних процесів в СРСР, оскільки зумовило поглиблення кризи ідеалів, втрату соціокультурних орієнтирів, ерозію системи соціальної мотивації, пошуки нац. ідентичності, зростання настроїв розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищення рівня конфронтаційності у сусп-ві. Свою роль у наростанні дестабілізації та поглибленні руйнівних тенденцій у ході П. відіграв і «суб'єктивний фактор» — низка суб'єктивних помилок рад. керівництва, що суттєво вплинули на темпи, послідовність реформаційного процесу, формування його соціальної бази; особистісні конфлікти всередині керівництва СРСР, які відбилися на *настроях політичних* населення; посилення відцентрових настроїв серед лідерів респ. еліт; акція консерват. сил в рад. керівництві у серп. 1991, яка сподівалася методом путчу припинити процес П., політ. воля та рішучість лідерів України, Білорусії та Росії, які не допустили хаотичного розпаду СРСР і запропонували нову інтеграційну модель — СНД.

Наслідки П. суперечливі та неоднозначні. З одного боку, вона загострила старі проблеми, поклала початок низці негат. змін та зрушень, які впливали і впливають не лише на ситуацію на пострад. просторі, а й значною мірою визначають динаміку та форми всього сучас. світового розвитку — ліквідація на міжнар. арені системи стримувань і противаг, зникнення біполярного світу, утвердження домінування США; утворення у новостворених д-вах ідеол. вакууму, що призвів до тимчасової втрати цивілізаційних орієнтирів; загострення міжетн. проблем, ускладнення питань кордонів та територій; нарощувана полярна (фактично без формування серед. класу) соціальна диференціація населення, поглиблення розриву між владою та народом; посилення кризових явищ в економіці (невпинна інфляція, розрив усталених екон. зв'язків, *корупція* та ін.); посилення потоків міжнар. вимушеної міграції; загострення міжресп. боротьби за матеріальну спадщину Рад. Союзу; тривале поглиблення протистояння у середині нац. еліт і як результат — незавершеність сусп. трансформацій, відсутність реального політ. переможця у подіях 1991. Разом з тим, П. започаткувала розгортання ряду позит. сусп. процесів — духовне розкріпачення сусп-ва, поступове звільнення сусп. думки від міфологем *тоталітаризму*; утвердження *плюралізму* у різних сферах сусп. життя; зміцнення позицій свободи слова; утвердження багатопартійності на вітчизняному ґрунті; створення умов для становлення *громадянського суспільства*, закінчення *«холодної війни»*; надання можливості народам і народностям кол. Рад. Союзу реалізувати мрії щодо незалежного, самост. держ. розвитку.

Літ.: Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К., 2002; Горбачев М. С. Жизнь и реформы. В 2 кн. М., 1995; Ракитский Б. В., Ракитская Г. Я. Стратегия и тактика перестройки. М., 1990. *О. Бойко*

ПЕРЕВОРО́Т ДЕРЖА́ВНИЙ — зміна *влади* шляхом застосування політ. насилля чи збройної сили або загрози їх застосування. У межах цієї форми виокремлюють соціально-класовий переворот — дії, в результаті яких держ. влада переходить до протилежного за своїми політ.-ідеол. переконаннями класу (соціальної групи), що призводить до докорінної зміни у всіх сферах життя *суспільства*. Прикладами соціально-класового перевороту були бурж.-дем. революції у Франції у 1879–91, хвиля бурж.-дем. революцій в ін. країнах Європи 19 ст., які привели до запровадження політ. *виборів* як основної форми ротації держ. влади, розширення повноважень представн. органів влади, розширення форм політ. участі, зняття виборчих цензів тощо. Ін. приклад —більшовицький переворот 1917 в Росії, внаслідок якого клас буржуазії було усунуто від влади, змінилися форми власності, способи ротації влади, *форма державного правління* та держ. устрою. Ін. різновидом П. д. є збройні дії, які сприяють переходу держ. влади до політ. сил, які не переслідують мети докорінних соціально-екон. та політ. змін у всьому сусп-ві. Такі перевороти найчастіше здійснюються силами, що належать до тієї ж соціальної групи, до якої належали скинуті структури, але внаслідок об'єкт. чи суб'єкт. причин (перебування в *опозиції*, непроходження до *парламенту* через неможливість подолати обмежувальний бар'єр, фальсифікація *виборів* тощо) були позбавлені можливості приймати владні рішення. Серед різновидів П. д. виокремлюють урядовий, палацовий та *військові перевороти*, які відрізняються один від одного суб'єктами, що його здійснюють. Урядовий переворот здійснюється опозиц. політ. силами — т. зв. «тіньовим кабінетом», але при цьому незмінним залишається *глава держави*. Зазвичай урядовий переворот призводить до переформатування *парламентської більшості*. Двірцеві перевороти характерні для *монархій* і здійснюються шляхом «повалення» з престолу насамперед монарха, який водночас є главою д-ви. Напр., палацові перевороти були звичним явищем у Рос. імперії у 17–18 ст. Військ. перевороти тривалий час були характерними для диктаторських політ. режимів Африки та Лат. Америки, де влада змінювалася шляхом її захоплення через застосування збройного насильства опозиц. силами, на чолі яких стояли військові (військ. хунти). Лише у Чилі з 1894 по 1924 в результаті військ. держ. переворотів змінилося більше ста урядів. П. д. були і залишаються звичною політ. практикою у світовій історії, в наш час вони є розповсюдженою формою зміни влади у численних країнах Африки. *Г. Зеленько*

ПЕРЕМИ́Р'Я — форма тимчас. припинення воєнних дій, що здійснюється на основі взаємної угоди між учасниками збройного конфлікту. Важливе значення для забезпечення П. має визначення часу набуття чинності *угоди* про П. і строку її дії. Відповідно до положень Гааз. *конвенції* про закони і звичаї сухопутної війни 1907, воєнні дії призупиняються або відразу після оголошення П., або у чітко встановлений строк. Якщо строк П. не було встановлено, воюючі сторони можуть у будь-який час відновити воєнні дії за умови попереднього попередження протилежної сторони. Будь-яке істотне порушення умов П. однією із сторін дає право ін. стороні відмовитися від нього і навіть відновити воєнні дії. Порушення П. окремими особами, які діють на власний розсуд, надає право протилежній стороні лише вимагати покарання винних і відшкодування спричиненої шкоди та втрат. П. може бути загальним або місцевим: загальне призупиняє воєнні дії між воюючими сторонами на всьому театрі війни, місцеве — лише між окремими частинами воюючих армій і на обмеженій ділянці театру воєнних дій. Місцеве П. також може укладатися з метою підбирання поранених і хворих, обміну ними, поховання мертвих, евакуації жінок і дітей. Ст. 17 4-ї Женев. конвенції і ст. 15 1-ї Женев. конвенції 1949 передбачають можливість укладення місцевого П. Найбільш простим різновидом П. є припинення вогню. Виконання угоди про П., як правило, супроводжується заходами військ. характеру, такими, як встановлення демаркаційної лінії, створення *демілітаризованих зон*, обмеження к-сті збройних сил на театрі воєнних дій, вирішення питання про військовополонених, створення комісій для розслідування інцидентів і врегулювання спорів на місці тощо. Ін. видом угод про П. є такі, що покликані не призупинити, а припинити воєнні дії між воюючими сторонами в очікуванні укладення мирного договору. В цьому випадку П. є актом не лише воєнного, а й політ. характеру. Сучасне міжнар. право передбачає укладення П. за рішенням (під контролем) *Ради Безпеки ООН*, прийнятому згідно зі ст. 40 Статуту ООН. *М. Гнатовський*

ПЕРЕМІ́ЩЕНІ ОСО́БИ (від англ. displaced persons) — особи чи групи осіб, які були примусово виселені чи змушені були покинути свої домівки чи місця пост. проживання особливо у зв'язку зі збройним конфліктом, ситуаціями заг. насильства, порушень *прав людини*, природних чи технол. катастроф чи з метою уникнення наслідків цих явищ. Термін «П. о.» виник наприкін. 2-ї світової війни для позначення населення окупованих Німеччиною та її союзниками країн, яке було вивезено, гол. чином, до Німеччини для використання на примусових роботах; він використовувався у низці договорів, укладених країнами антигітлерів. коаліції з метою сприяння П. о. у поверненні на батьківщину, а також у статуті Міжнар. орг-ції у справах біженців, яка була створена після закінчення 2-ї світової війни і проіснувала до створення Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Останнім часом цей термін дедалі частіше почав вживатися у практиці УВКБ ООН для позначення т. зв. «внутрішніх біженців», тобто осіб, які були примусово виселені з місць пост. проживання або були вимушені покинути їх, але залишилися на тер. відповідної д-ви. Для більшої точності таких осіб іще називають «внутрішньо переміщеними»; УВКБ ООН налічує бл. 25 млн таких осіб. Потреби внутр. переміщених осіб багато в чому співпадають із потребами *біженців*, однак їхній статус відрізняється передусім тим, що вони не залишають меж тер. д-ви свого *громадянства* і з ними треба поводитися як із власними гр-нами, тоді як біженці для д-ви, що надає їм притулок, є насамперед іноземцями. На внутр. переміщених осіб не поширюється ані Конвенція про статус біженців 1951, ані Статут УВКБ ООН; однак саме УВКБ ООН опікується ними на міжнар. рівні. Усвідомлюючи особливе становище внутр. переміщених осіб, починаючи з 1990-х, *ООН* намагалася виробити універсальні стандарти поводження з ними. За основу майбутнього док-та було взято найбільш значущі положення міжнар. гуманіт. права, міжнар. захисту прав людини та міжнар. права захисту прав біженців. Робота велася у рамках Комісії ООН з прав людини, Представником *Генера́льного секретаря* ООН з питань внутр. переміщених осіб д-ром Ф. Денґом, а також незалежними експертами. В результаті 1998 було прийнято Керівні принципи внутр. переміщень, які регулюють усі стадії внутр. переміщень та призначені для д-в, недержавних утворень, ін. установ, а також урядових і неурядових орг-цій. Хоча цей док-т містить норми «м'якого права», 1999 у своєму Висновку № 87(t) УВКБ ООН наголосило на його надзвичайно важливій ролі в регулюванні поводження із внутр. переміщеними особами.

Літ.: Refugee Protection: A Guide to International Refugee Law. Geneva, 2001; Holian A. Between National Socialism and Soviet Communism: Displaced Persons in Postwar Germany. University of Michigan Press, 2011.

О. Задорожній

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА РА́ДА 1654 — козацька рада у Переяславі 08.01.1654 для проголошення акта переходу Війська Запорізького (Укр. козац. д-ви) під протекторат рос. царя *Олексія Михайловича*. Цією акцією було надано оформлення укр.-рос. *військово-політичного союзу*. Скликанню П. р. передували переговори козац. гетьмана *Б. Хмельницького* та його найближчого оточення з главою рос. делегації боярином В. Бутурліним 07.01.1654 щодо процедури цієї акції. За згодою сторін вона не передбачала скликання *Генеральної військової ради*. Обговорення укр. стороною питання доцільності прийняття царської протекції мало відбутися у ході призначеної на ранок 8 січня старшинської ради. Після цього планувалось оприлюднення В. Бутурліним грамоти Олексія Михайловича, адресованої гетьману та всьому Війську Запорізькому, обговорення її змісту козац. старшиною та принесення присяги вірності цареві в соборній церкві Переяслава. Рішення про скликання козац. ради із розширеним складом учасників було ухвалено під час проведення вранці 8 січня старшинської ради. Оскільки проведення заг. ради було призначено на другу годину пополудні того ж самого дня, а козац. військо було розпущено по домівках, взяти участь у проведенні Ради змогли лише ті старшини і козаки, які супроводжували Хмельницького до Переяслава, а також місц. козаки та міщани. Загалом на П. р. були присутні бл. двохсот старшин полкового і сотенного рівня. К-сть рядового козацтва була мінімальною. На початку Ради до присутніх із промовою звернувся гетьман Хмельницький, який виклав можливі варіанти союзницьких угод, нагадавши всім трагічні перипетії боротьби зовнішньополіт. вибору і спрогнозував відверто невтішні наслідки переходу України під протекцію турец. султана, крим. хана і польс. короля. Одночасно у досить привабливих фарбах було змальовано перспективи в разі визнання протекторату одновірного моск. монарха. Заклики Хмельницького не викликали заперечень з боку учасників П. р., котрі висловили йому одностайну підтримку. По завершенні П. р. гетьман і старшина відвідали главу рос. делегації, який ознайомив їх зі змістом царської грамоти Хмельницькому та всьому Війську Запорізькому, а також виголосив власну промову. Приведення керівництва Війська Запорізького до присяги Олексію Михайловичу в соборній церкві Переяслава виявило концептуальні відмінності сторін у баченні принципового характеру офіц. процедури, а також засвідчило відмінності в їхній *політичній культурі*. Зокрема, козац. старшина розраховувала на те, що складена нею присяга на вірність цареві отримає своє логічне продовження в присязі рос. послів, складеній від імені Олексія Михайловича щодо нерушимості прав і привілеїв Війська Запорізького (як це практикувалось у стосунках короля Речі Поспол. та *шляхти*). Оскільки боярин Бутурлін, покликаючись на відсутність у нього відповідних повноважень і непритаманність подібних дій політ. традиції Рос. д-ви, відмовився виконати вимогу укр. сторони, Хмельницькому довелося втретє впродовж одного дня скликати козац. раду, цього разу за участю лише вищої козац. старшини. Негат. реакція старшини на факт її однобічної присяги, виявлена в ході дебатів з цього приводу, змусила гетьмана через своїх повірених, полковників Г. Лесницького та П. *Тетерю*, ще раз спробувати схилити царс. посла до задоволення вимоги укр. сторони. Однак і цього разу Бутурлін, покликаючись на самодержавний характер влади рос. монарха, відмовився це зробити, водночас запевнивши старшин у непорушності царс. слова, в т. ч. і щодо гарантій дотримання прав і вольностей Війська Запорізького. Гостра потреба в залученні Рос. д-ви до антипольс. коаліції спонукала укр. керівництво погодитися з процедурою, на якій наполягав Бутурлін. Принесення гетьманом і вищою козац. старшиною присяги вірності цареві, а також передача главою рос. делегації Хмельницькому царс. прапора, булави, ферязі та боярської шапки знаменували завершення акції прийняття Військом Запорізьким протекції моск. царя. Укладений у такий спосіб військ.-політ. союз згодом у працях частини істориків, а також в офіц. ідеології Рос. імперії, а потім рад. тоталіт. д-ви набув вигляду ідеологеми «возз'єднання України з Росією». Наступна реалізація союзу супроводжувалася неодноразовими взаємними непорозуміннями і конфліктними ситуаціями, які виникали між його учасниками. Водночас сумнівна легітимність П. р. не може бути підставою для применшення її факт. ролі в історії України та всієї Центр.-Сх. Європи.

Літ.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. К., 1993; Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. К., 2001; його ж. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В. Горобець

ПЕРО́Н (Perón) Марія Ева Дуарте де (уроджена Ібаргурен, відома також як «Евіта»; 07.05.1919, Лос-Тольдос, пров. Буенос-Айрес — 26.07.1952, Буенос-Айрес) — політ. діяч, друга дружина Х. *Перона*. 1935 переїхала до Буенос-Айреса, працювала моделлю, ведучою на радіо й актрисою, на поч. 1944 познайомилася з Хуаном Пероном, який прагнув використати радіо для пропаганди своїх соціальних ідей і запропонував їй місце в Секретаріаті праці; очолила профспілку працівників радіо й започаткувала нову політ. передачу «Назустріч майбутньому». 22.10.1945 одружилася з Х. Пероном, невдовзі факт. очолила його презид. кампанію; після перемоги стала відігравати провідну роль у мобілізації нар. мас на підтримку *перонізму* та в їхньому вихованні в дусі хустисіалізму; офіц. не маючи жодних урядових посад, але володіючи *харизмою політичною*, з літа 1946 відвідувала підприємства й виступала перед робітниками, контролювала діяльність м-ва праці й вела в ньому прийом гр-н, здійснювала кураторство над Заг. конфедерацією праці, ініціювала надання 1951 *виборчого права* жінкам і розгорнула в ЗМІ кампанію на його підтримку; 1948–49 взяла участь у заснуванні й очолила жіночу пероністську партію та благодійний «Фонд Еви Перон». Т. ч. у перонізмі поступово склалася модель «подвійного лідерства», коли єдина владна команда діяла за принципом «Перон управляє, Ева представляє» (наочною демонстрацією цього стало спільне з президентом звернення П. до робітників з балкона презид. палацу 17.10.1948). Досить швидко набула в очах робітників — опори режиму її чоловіка — репутації вмілого й ефект. діяча, перетворившись на «Евіту» — улюбленцю нар. низів; діючи від імені президента, зміцнювала його зв’язки з народом, постійно наголошуючи, що гол. метою хустисіалізму є ліквідація боротьби класів і заміна її *соціальним партнерством*; по-суті місія П. зводилася до того, щоб «спалювати своє життя в ім’я інших», недаремно пероністи назвали її усобленням соціальної *справедливості* — хустисіалізму. Великого резонансу 1947 набув візит П. до Європи задля забезпечення міжнар. визнання пероністського режиму, зокрема, її зустрічі з папою Пієм XII, Дж. *Маршаллом*, Ф. *Франко* та ін., завдяки кампанії в офіц. пресі повернулася на батьківщину лідером загальнонац. масштабу (але спроба Хуана Перона номінувати П. віце-президентом була блокована армією). В останні роки життя зосередилася на благодійності через фонд, який на «доброчинні» кошти олігархів фінансував буд-во тисяч лікарень, поліклінік, притулків, сирітських інтернатів, навчальні й спортивно-оздоровчі програми для дітей та школярів, а також безплатно роздавав біднякам продукти, товари повсякденного попиту, квартири (більше 2,5 тис.) та ін. У черв. 1952 отримала символічний титул «духовного лідера нації»; померла від раку; тіло було забальзамоване й виставлене до повалення Хуана Перона, 1955, потім перевезене й поховане в Мілані, повернуте на батьківщину після смерті чоловіка.

Тв.: Peron E. La razon de mi vida. Buenos Aires, 1951.

Літ.: Поссе А. Страсти по Эвите // Иностранная литература. 2005. № 1–3; Докучаева О. Героиня в аргентинской истории (Эва Перон) // Иностранная литература. 2005. № 3. *В. Матвієнко*

ПЕРО́Н (Perón) Марія Естела де (уроджена Мартінес Картас, відома також як «Ізабель», нар. 04.02.1931, Ла-Ріоха, Аргентина) — 42-й президент Аргентини (01.07.1974–4.03.1976), третя дружина Х. *Перона*, з яким познайомилася 1955 в Панамі, де працювала танцівницею в нічному клубі, залишила шоу-бізнес і стала особистим секретарем екс-президента; 1960 разом з ним переїхала до Іспанії, де Хуан Перон за наполяганням церкви взяв із нею шлюб (1961). З його поверненням у політику П. виконувала відповідальні доручення в країнах Лат. Америки; познайомилася з філософом-містиком Х. Лопесом Регою, що мав на неї великий вплив і за її наполяганням став особистим секретарем Х. Перона. На відміну від схожої зовнішньо Евіти Перон, була досить слабовільною й не виявляла зацікавлення в політиці, але 1973, коли Х. Перон втретє вирішив балотуватися в президенти, він висунув дружину кандидатом у віце-президенти. Зі смертю чоловіка вступила на посаду *глави держави* й стала першою жінкою-президентом у світі (якщо не враховувати жінок — глав Тувин. Нар. Республіки (Хертек Анчімаа-Тока, 1940–44), Монгол. Нар. Республіки (Сухбаатарин Янчжмаа, 1953–54) й Кит. Нар. Республіки (Сунь Циньлінь, 1968–72), що не іменувалися президентами); попри обіцянки П. продовжити націонал-реформістську політику чоловіка, під впливом правих пероністів погодилася з планом «економічної стабілізації» *МВФ*, що передбачав скасування контролю над цінами, неодноразову девальвацію песо й обмеження зарплати; внаслідок цього укладений у черв. 1973 «Соціальний пакт» між урядом, Заг. конфедерацією праці й підприємцями (щодо «заморожування» на два роки цін і платні робітників та службовців) виявився зруйнований, чимало профспілкових діячів було репресовано. У відповідь ліві пероністи, зокрема «Монтонерос», поновили збройну боротьбу й вдалися до терорист. акцій проти представників адміністрації, армії й поліції, а ультраправі розгорнули терор проти лівих сил, проте заг. страйк 07–08.07.1975 змусив П. удвічі збільшити зарплату й усунути з уряду найбільш одіозних правих лідерів, у т. ч. міністра соціального забезпечення й лідера «ескадронів смерті» (Антикомуніст. аргентин. альянсу) Х. Лопеса Регу, що втік із країни; єдиною опорою президента залишилася профспілкова *бюрократія*, яка традиц. підтримувала Хустисіалістську партію, але в умовах гострої політ. й екон. кризи, зростання дефіциту платіжного балансу країни, внутр. боротьби за владу уряд утратив контроль над становищем у країні. Коли П. відмовилася піти у відставку, її було усунено від влади офіцерами ВПС; до 1981 перебувала під домашнім арештом, звинувачувалася в *корупції*, але, зрештою, відпущена під чесне слово й емігрувала до Іспанії. У січ. 2007 в Аргентині був виданий ордер на затримання П. за звинуваченням у причетності до зникнення й загибелі лівих активістів у лютому 1976; екс-президента заарештувала іспан. поліція, але невдовзі звільнила в очікуванні на екстрадицію.

Літ.: Искаро Р. Рабочее и профсоюзное движение Аргентины: история и современность. М., 1978; Military Rebellion in Argentina. Between Coups and Consolidation. London, 1996. *В. Матвієнко*

ПЕРО́Н (Perón) Хуан Домінго (08.10.1895, м. Лобос, пров. Буенос-Айрес — 01.07.1974, Буенос-Айрес) — військ. і держ. діяч. Закінчив військ. коледж (1915) і вище військ. училище (1929). 06.09.1930 взяв участь у військ. перевороті проти президента-радикала І. Ірігойєна і став особистим секретарем військ. міністра, водночас очолював кафедру військ. історії в училищі; 1936–38 — військ. аташе в Чилі, захоплюючись ідеями *фашизму*, добився відрядження до Італії, де займався дослідженням військ. історії й вивчав тактику бойових дій у горах; 1939–40 — військ. аташе в Німеччині, полковник. По поверненні на батьківщину увійшов до керівництва підпільної групи об’єднаних офіцерів, що 04.06.1943 здійснила *військовий переворот*; очолив м-во праці й соціального забезпечення; 1944–45 — віце-президент і військ. міністр. 04.06.1946–21.09.1955 і 12.10.1973–01.07.1974 — президент Аргент. Республіки; спираючись на створену ним 1947 лівоцентристську Пероністську партію й харизматичну дружину — Е. *Перон*, здійснив низку соціально-екон. реформ відповідно до Декларації екон. незалежності 09.07.1947 й у рамках 1-го п’ятирічного плану (1947–51) індустріалізації: *націоналізацію* за викуп залізниць, телефонної мережі, річкового флоту, електростанцій, валютно-фін. системи та ін.; монополізував зовн. торгівлю, що дозволило впровадити колект. угоди в усіх галузях економіки, загальнонац. систему соціального забезпечення, оплачувані відпустки, заморозити квартплату й ціни на предмети першої необхідності, збільшити реальну зарплату на третину (з урахуванням пільг — на 70 %), знизити орендну плату й збільшити її терміни; ініціював ухвалення *конституції* 1949, що завершила створення хустісіалістської д-ви й мала увічнити пероністський режим. На міжнар. арені прагнув зміцнити *суверенітет* країни, активно використовуючи амер.-рад. протистояння, для чого 06.06.1946 встановив дип. відносини з *СРСР*, а в лют. 1974 уклав з ним угоду про торг.-екон. і наук.-тех. співпрацю; виступав за перегляд відносин між США і латиноамер. д-вами на рівноправній основі; добивався створення союзу д-в Пд. конусу, щоб поширити вплив Аргентини в регіоні. Але завершення повоєнного екон. буму, виключення Аргентини з плану Дж. *Маршалла*, конфлікт із катол. церквою й частиною генералітету спричинили кризу *перонізму* й військ. переворот 16–21.09.1955. Під час другого терміну президентства в рамках 3-го п’ятирічного плану (1974–77) здійснив низку заходів з обмеження впливу іноземного капіталу й захисту природних багатств країни, ініціював укладення «Соціального пакту» й вступ Аргентини до *Руху неприєднання*.

Тв.: Era Peronista. Buenos Aires, 1949; Conduccion politica. Buenos Aires, 1952; La fuerza es el derecho de las bestias. Caracas, 1957; Latinoamerica: ahora o nunca. Montevideo, 1967.

Літ.: Шокина И. Е. Перонистское движение в современной Аргентине. М., 1969; Гамутилло В. А. Внешняя политика Аргентины после второй мировой войны. М., 1974; Alexander R. J. Juan Domingo Peron: A history. Colorado, 1979.

В. Матвієнко

ПЕРОНІ́ЗМ — масовий сусп.-політ. рух в Аргентині, що спирається на доктрину хустісіалізму (від ісп. justicia — справедливість) і названий на честь його засновника — Х. *Перона*, який 1943–44 створив Робітн. партію за участю керівництва профспілок та різноманітних груп націоналістів, католиків і радикалів під заг. гаслом побудови «Великої Аргентини»; П. передбачав національний «третій шлях» розвитку (між індивідуаліст. *капіталізмом* і колективіст. *соціалізмом*) з індустріалізацією й перерозподілом прибутків. У політиці він мав врівноважувати права індивіда з правами сусп-ва; в сусп. відносинах — стверджувати соціальну *справедливість* і держ. *патерналізм* в ім’я *соціального партнерства*; в економіці — поставити капітал на службу *суспільству* за рецептами Дж. *Кейнса*; в *зовнішній політиці* — використовувати боротьбу між протилежними соціально-екон. системами, а також суперечності між імперіаліст. д-вами. При цьому гол. роль відводилася *державі*, якій надавався надкласовий характер, саме вона як посередник між трудом і капіталом мала створити сусп-во, вільне від анархії капіталізму й централізації соціалізму, звільнивши людину від експлуатації як д-вою, так й ін. людиною, тому критики порівнювали П. із «м’якою» версією італ. *фашизму*, а також голлізмом та франкізмом. Після перемоги на презид. виборах Х. *Перон* у трав. 1946 розпустив Робітн. партію й згуртував своїх прибічників у Єдину партію нац. революції, що на установчому з’їзді в груд. 1947 була перейменована на Пероністську (з 1958 — Хустісіалістська); вона так і не стала дієвою парт. орг-цією, залишившися передаточним механізмом між лідером і низовими орг-ціями задля побудови «політ. суверенної, екон. незалежної й соціально справедливої батьківщини»; найважливішою складовою П. були профспілки, об’єднані в Заг. конфедерацію праці, що 1950 стала колект. членом партії; за аналогією з нею виникли спілки підприємців — Заг. екон. конфедерація та Заг. конфедерація професій, а також Заг. університетська конфедерація для середніх верств та інтелігенції. Після скинення 1955 Перона та його смерті 1974 П. зберіг свою соціальну базу, а центр його діяльності перемістився до профспілок; у період боротьби проти військ. диктатур 1966–73 і 1976–82 посилилися ліві течії П., хоча водночас деіндустріалізація країни призвела до скорочення його традиц. соціальної бази — пром. пролетаріату, що призвело до поразки на презид. виборах 1983, всередині руху загострилося суперництво між ортодоксами, що виступали за збереження популістського характеру П., й модерністами, які наполягали на демократизації руху й перетворенні його на сучас. партію західноєвроп. типу. За президентства лідера Хустісіалістської партії К. Сауля Менема (1989–99) зменшився вплив робітн. класу, а для урядової політики були властиві *неолібералізм* і підтримка США на міжнар. арені, що спричинило чергову низку розколів; дефолт 2001 призвів до того, що наступні президенти-пероністи Е. Дуальте (2002–03) і Н. Кіршнер (2003–07) та чинний *глава держави*, колишня перша леді — Х. Фернандес де Кіршнер повернулися до класичної моделі П. з провідною роллю д-ви в госп. розвитку.

Літ.: Doctrina peronista. Buenos Aires, 1950; Moreno E. El fenomeno social del peronismo. Buenos Aires, 1966; Шокина И. Е. Перонистское движение в современной Аргентине. М., 1969; Munk R., Falcon R., Galitelli B. Argentina: From anarchism to peronism. London, 1987; Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы. М., 2000.

В. Матвієнко

ПЕ́СТЕЛЬ Павло Іванович (05.07.1793, Москва — 25.07.1826, Санкт-Петербург) — полковник, один з ідеологів й організаторів декабристського руху. Дитинство провів в Дрездені, військ. освіту здобув у Пажес. корпусі (1810–11). Відзначився у боях під Бородіно (М. Кутузов нагородив його шпагою «За хоробрість»), а також біля Бар-сюр-Обе і Труа, отримав поранення, після чого перейшов на службу ад’ютантом до графа Вітгенштейна. Службу проходив у лейб-гвардійському Литов. (1811–14) та Кавалергард. (1814–19) полках. Деякий час проживав у Тульчині, звідки за розпорядженням графа їздив з дип. місіями в Молдавію. З 1921 — на посаді командира В’ятського піхотного полку, що розташовувався на тер. України. Із занедбаного військ. підрозділу протягом року створив зразковий піхотний полк. За бездоганну службу імператор *Олександр I* пожалував П. 3 тис. десятин землі. П. був прихильником франц. просвітителів 18 ст. і, сповідуючи деїзм, вступив до масон. ложі «Об’єднані друзі». У 1816–17 — член масон. ложі «Трьох благодійників». Під впливом *масонства* став одним із організаторів руху декабристів. З 1816 П. член «Союзу спасіння» (один з його засновників), «Союзу благоденства», проте невдовзі організував й очолив Південне товариство. Свої погляди й ідеї П. виразив у створеній ним «Руській правді» — т. зв. конституційному проекті, написаному в респ. дусі. Проект став гол. програмним док-том т-ва, проте не був обов’язковим для його членів. Саме на «Руській правді» слідча комісія базувала всі свої обвинувачення проти П. та ін. декабристів. П. доклав чимало зусиль в об'єднанні Південного і Північного товариств, які, однак, не принесли успіху через наполягання П. у встановленні тимчас. диктатури і перерозподілу землі. У 1825 зміг приєднати до Південного товариства таємне Товариство об'єднаних слов'ян, проводив також переговори з таємною орг-цією польс. офіцерів — Патріот. товариством. На думку окремих вчених, погодився навіть на відновлення незалежності Польщі в кордонах 1772. За день до виступу декабристів, 13(25).12.1825, за доносом заарештований у Тульчині. Наступного дня П. направлено до Санкт-Петербурга і ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Вироком Верх. кримін. суду засуджений до смертної кари через четвертування, яку імператор *Микола I* замінив повішанням. Страчений разом з чотирма ін. декабристами 13(25).07.1826 в Петропавлівській фортеці.

Літ.: Карташев Б. И., Муравьев В. Б. Пестель. М., 1958; Лебедев Н. М. Пестель — идеолог и руководитель декабристов. М., 1972; Нечкина М. В. Декабристы. М., 1983; Киянская О. И. Пестель. М., 2005.

А. Блануца

ПЕТЛЮ́РА Симон Васильович (22.05.1879, Полтава — 25.05.1926, Париж) — політ. і держ. діяч, публіцист, літ. і театральний критик. Вчитися почав у церковно-приходській школі у передмісті Полтави, перейшов до Полт. духовної бурси, згодом вступив до Полт. духовної семінарії, з якої, дійшовши старшого богословського класу, був увільнений. Приводом для цього стало запрошення композитора М. Лисенка послухати у виконанні семінарського хору, яким диригував П., кантати «Б'ють пороги». На цій зустрічі ректор семінарії висловив невдоволення, дорікаючи М. Лисенкові «мазепинською інтригою». П. захищав композитора і був увільнений. Пізніше екстерном склав іспит за середню школу. З 1900 – член Револ. укр. партії (РУП). Через підозри поліції щодо револ. активності П., щоб уникнути арешту, переїхав на Кубань, де жив у станиці Смоленській. Акад. Ф. Щербина, який дістав від наказного отамана Кубан. козачого війська доручення написати історію Кубан. війська на основі матеріалу військ. архіву, серед якого були справи, що стосувалися запорізького козацтва. До вивчення цих док-тів був залучений П. У Катеринодарі за активної участі П. була заснована орг-ція РУП під назвою «Чорноморська вільна громада». Після арешту і 3-місячного ув'язнення П. переїхав до Києва, потім до Кременця, а згодом перейшов австр. кордон і оселився у Львові. Співпрацював у «Літературно-науковому віснику», який редагував І. Франко. Переклав на укр. мову книгу проф. Моск. ун-ту М. Стороженка «Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVII століття», друкувався у «Записках НТШ», фактично був редактором видань «Праця» і «Селянин». Після революції 1905–07 П. повернувся в Україну. Згодом разом М. *Поршем* і П. Понятенком виїхав у Петербург для редагування часопису УСДРП «Вільна Україна». У 1906 П. співпрацював у Києві у виданні «Громадська думка», пізніше був секретарем газ. «Рада», співпрацював у щомісячнику «Україна», виступав з численними статтями, театральними рецензіями, крит. оглядами. При цьому П. не залишав політ. діяльності, входив до ЦК УСДРП. Під час виборів до 2-ї Держ. думи його кандидатура була у заг. списку соціалістів. У лют. 1907 він виступав на передвиборних зборах у Полтаві. У 1907–17 П. жив і працював у Москві, разом з О. Саліковським був редактором журн. «Украинская жизнь», підпрацьовував у приват. транспортному т-ві. Під час 1-ї світової війни працював у «Союзі земств и міст» – допоміжній фронту орг-ції. З початком війни П. зайняв однозначно проросійську позицію, яку було відбито у спец. декларації, висловлював переконання в непереможності Росії й прогнозував, що внаслідок війни Галичина та Буковина будуть приєднані до Росії. У листі до О. Назарука від 18.12.1914 П. писав: «Кожний крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі для цілості російської держави, для знесилення її під цю пору, строго осуджуються на Україні, бо вважаються шкідливими і для інтересів України». У 1917 П. змінив чимало своїх попередніх політ. орієнтирів. У квіт. 1917 він очолив Укр. фронтову раду для українізованих військ Зх. фронту, в трав. 1917 на 1-му Військ. з'їзді українців його обрали головою Військ. ген. к-ту, завданням якого було створення укр. частин і переведення їх в Україну з метою об'єднання в укр. армії. У черв. 1917 П. увійшов до складу Ген. секретаріату *Української Центральної Ради* (УЦР), дістав посаду ген. секретаря (міністра) у військ. справах. За спогадами М. *Грушевського*, висунення П. було значною мірою мотивоване прагненням створити противагу надто радик. діячам на чолі з М. *Міхновським*, який був більш компетентним у військ. справах, ніж П. Останньому не вдалося створити укр. армію, але озброєних загонів сформувалося багато. Переважна їх частина опинилася поза контролем УЦР. Діставши титул «Головного отамана», П., за словами В. *Винниченка*, «дбав про поверхневий бік своєї функції» і УЦР позбавила його посади. П. переїхав на Полтавщину, де разом з отаманом О. Волохом зформував Кіш Слобідської України. Кіш з ініціативи П. у січ. 1918 прийшов на допомогу УЦР, брав участь у придушенні повстання на з-ді «Арсенал» у Києві, прикривав відступ УЦР перед загрозою наступу більшов. частин до м. Сарни. У цей період розповсюдився термін «петлюрівщина». З ним почали ототожнювати *націоналізм* і необмежене насильство, хоча правильніше говорити про «отаманщину», оскільки П. спирався на чисельні загони під проводом окремих, практично неконтрольованих ватажків. Після проголошення Гетьманату П. був головою Київ. губерн. земства, очолював Всеукр. союз земств. Наприкін. 1918 був заарештований у зв'язку з припиненням діяльності Укр. нац. спілки (УНС). До початку створення Директорії, тимчас. повстанського уряду (серед. лист. 1918), П. був на волі й увійшов до складу цього уряду. В серед. груд. 1918 військо Директорії було в Києві. У лют. 1919 П. став головою Директорії. Протягом 1918–20 в Україні мали місце масові погроми, спрямовані насамперед проти євр. населення. Погроми були викликані комплексом причин: наявністю неконтрольованої «отаманщини», юдофобськими традиціями з часів царату, значним відсотком євреїв серед членів більшов. керівництва, що підігрівало антиєвр. настрої, та ін. П. не був антисемітом, особливо докладав зусиль для зупинення погромів, наказав розстріляти кількох отаманів, видавав відповідні накази. Однак як голова Директорії й Гол. отаман військ УНР він ніс відповідальність за насильство. У квіт. 1920 П. підписав політ. і військ. угоду з Польщею, маючи на меті пізніше, забезпечивши свою державність і створивши сильну армію, змінити умови цієї угоди на користь України. У трав. 1920 польс.-укр. військо дійшло до Києва, однак невдовзі Червона армія відкинула його до Варшави. У 1921 Польща і більшов. Росія підписали Ризьку угоду, яка ігнорувала укр. інтереси. Армія УНР в Польщі була інтернована. П. перейшов на нелег. становище. У груд. 1923 він під іменем Степана Могили перебрався до Відня, згодом — до Будапешта, мешкав у Швейцарії та Франції. У Парижі організував видання тижневика «Тризуб», вів активне листування з багатьма укр. діячами. 25.05.1926 вбитий С. Шварцбардом, який (як було підтверджено у 2006) діяв за завданням ОГПУ СРСР. Проте офіц. вбивця заявив, що помстився за родичів, які загинули під час євр. погромів. Убивцю суд виправдав. Убивство і судовий процес були використані для дискредитації тих сил укр. нац. руху, інтереси яких відбивав П.

Літ.: Документ судової помилки. Процес Шварцбарда. Париж, 1958; Hunczak T. Symon Petlura et les juifs. Paris, 1987; Шаповал Ю. Вбивство Симона Петлюри: нова інформація для роздумів // Визвольний шлях. 1993. № 1; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Зб. наук. праць. Фастів, 1999; Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. К., 2000.

Ю. Шаповал

ПЕТРО́ I (09.06.1672, Москва — 08.02.1725, Санкт-Петербург) — рос. цар (з 1682), імператор (з 1721), фундатор Рос. імперії. Син 2-го рос. царя з династії Романових — Олексія Михайловича (правив 1647–76) і його другої дружини Євдокії Лопухіної. Проводив жорстку централізаторську й агресивну зовн. політику. Упродовж 1680–90-х вів війну з Оттоман. Портою і Крим. ханатом, до участі в якій широко залучав козацтво (як гетьманців, так і запорожців і слобожан). Шукаючи союзників для продовження війни на пд. напрямку упродовж 1697–98 здійснив т. зв. Велике посольство до Європи. Не отримавши підтримки антиосманським планам, П. І натомість знайшов союзників для війни зі Швед. королівством. Форсувавши укладення мирної угоди з Портою (зазнавши при цьому певних втрат, які особливо дражливо сприймалися в Україні через втрату здобутків у р-ні Нижн. Подніпров'я), восени 1700 розпочав війну проти Швеції за вихід до Балт. моря (Друга або Вел. пн. війна 1700–21). Зазнавши принизливої поразки під Нарвою у лист. 1700, вдався до небаченої раніше мобілізації усіх наявних людських сил і матер. ресурсів на потреби війни. Під час підготовки до її продовження створив на основі рекрутської повинності велику регулярну армію та збудував могутній як на ту пору військ.-мор. флот. Було також мілітаризовано економіку і держ. управління країни. Після ряду перемог над Швецією уклав Ніштадський мирний договір (1721), що закріплював за Рос. д-вою Балт. узбережжя. Після цього Росію було проголошено імперією, а П. І — імператором. П. І воював також із Туреччиною (1710–11), Іраном (1722–23), планував воєнний похід в Індію. За результатами невдалого походу на Балкани (т. зв. Прутський похід 1711) поступився на користь Порти цілим рядом поперед. здобутків у Придніпров'ї та Приазов'ї. Поряд з активною зовн. політикою П. І здійснив докорінне реформування усіх сфер держ. і сусп. життя країни, що мало на меті шляхом тех. і культ. європеїзації д-ви розбудувати могутню імперію та створити передумови для дальшого розвитку рос. *абсолютизму.* У 1708 П. І провів адм.-тер. реформу, запровадив ін-т губернаторів; 1711 створив Сенат як вищу адм.-судову установу; 1714 видав указ про злиття помість і вотчин в єдине дворянське землеволодіння; 1718–22 заснував колезьку систему центр. держ. управління; 1721 ліквідував ін-т патріаршества в Рос. правосл. церкві, організувавши натомість спочатку Монастирський приказ, а згодом Святіший синод. П. І запровадив у Росії юліанський календар (1700) і т. зв. громадян. шрифт (1710), заснував першу рос. газету (1703), організував Рос. академію наук (1724). За П. І розвинулися суднобудування, металургія, суконна пром-сть.

Більшість реформаторських заходів П. І були продиктовані потребами війни, проведені без урахування реальних можливостей країни, а тому мали негат. соціальні наслідки. Держ. діяльність П. І призвела до бюрократизації і мілітаризації держ. управління, посилення кріпосницьких відносин, одержавлення сусп. життя в країні, збільшення податкового тягаря на всі верстви рос. сусп-ва, різкого скорочення к-сті населення в центр. районах Росії. Реформаторська діяльність і активна зовн. політика П. І негат. позначилася на держ. і сусп. житті гетьман. України. Цілеспрямовано обмежуючи політ. автономію Гетьманату, П. І втручався в прерогативи гетьман. влади, всупереч угодам з Україною поширював на її територію дії царських указів і рос. законод. актів, самочинно використовував людські й матер. ресурси краю на потреби війни зі Швецією. Сусп. резонанс від таких дій П. І щодо укр. автономії породжував інформацію про наявність у царя і його оточення планів докорінного реформування держ. устрою Гетьманату, заміни виборних гетьмана, ген. і полкових старшин рос. воєводами, реформуванням іррегулярного козац. війська в регулярні частини рос. армії тощо. Негат. реакція старшини і рядового козацтва на такі дії і наміри П. І у поєднанні з несприятливим для Росії на той час перебігом війни зі Швецією спровокували розрив гетьмана І. *Мазепи* з П. І та перехід на бік швед. короля Карла XII. Намагаючись мінімізувати наслідки політ. акції І. Мазепи, П. І впродовж осені 1708 — літа 1709 проводив в Україні політику, що поєднувала в собі жорстокі каральні акції, спрямовані проти прибічників гетьмана (знищення гетьманської резиденції Батурина, захоплення і зруйнування Запорозької Січі, показові акції супроти І. Мазепи у Глухові із залученням вищих церковних ієрархів України і репресії проти *мазепинців* у Лебедині, конфіскації майна, позбавлення уря́дів тощо), та щедрі пожалування старшин, які залишилися вірними цареві. Здобута у черв. 1709 перемога над швед. армією під Полтавою дозволила П. І. зміцнити свої позиції в Україні. У лип. 1709 П. І запровадив ін-т царських резидентів при гетьмані, з 1711 активно втручався в кадрову політику Гетьманату, призначаючи на полкові й сотенні уря́ди своїх довірених осіб, у т. ч. чимало вихідців з ін. країн. З 1714 на Україну було поширено укази П. І про т. зв. «заповідні товари», що обмежували експортно-імпортні операції укр. торгівців. 1722 створив Малорос. колегію як вищий владний орган Лівобер. України, фактично ліквідувавши ін-т гетьманства. За П. І людські й матер. ресурси Лівобер. і Слобідської України активно використовувалися як на військ. потреби Рос. д-ви, так і під час примусових робіт на будівництвах Петербурга, різних фортифікаційних споруд і каналів.

Літ.: Соловьев С. М. Публичные чтения о Петре Великом. М., 1984; Павленко Н. И. Петр Великий. М., 1990; Анисимов Е. Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти XVIII века. СПб., 1997; Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В. Горобець

ПЕТРУШЕ́ВИЧ Євген Омелянович (03.06.1863, Буськ, тепер Льв. обл. — 29.08.1940, Гермедорф, побл. Берліна) — політ. і громад. діяч. Закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту. Д-р права, мав власну адвокатську канцелярію в Сокалі, а потім у м. Сколе. З 1899 — член Укр. нац.-дем. партії. У 1907–18

П. — депутат австр. парламенту, в 1910–16 — заст., 1916–18 — голова Укр. парлам. репрезентації. У 1910–14 — депутат Галиц. сейму. Критикував політику Віден. уряду українців, нехтування інтересів бідноти, вимагав упровадження реформ, прийняття закону, який би збільшив представництво українців у місц. сеймі. Відстоював ідею запровадження в Сх. Галичині автономії у формі коронного краю. 19.10.1918 Укр. конституанта обрала П. головою Укр. нац. ради. До кін. 1918 перебував у Відні, куди приїхав відразу після проголошення державності на західноукр. землях для мирного залагодження справи. 03.01.1919 у Станіславі обраний президентом УНРади. Після Акту злуки *УНР* і *ЗУНР* 22.01.1919 був введений до складу *Директорії*, однак активної участі в її роботі не брав. 09.06.1919 був призначений диктатором Зх. області УНР. На практиці він суміщав обов'язки президента і голови Держ. секретаріату (уряду) ЗУНР. Такий крок був розцінений керівництвом Директорії УНР як вияв *сепаратизму*. З метою утримання впливу на регіон Директорія утворила при уряді УНР м-во Галичини із соціалістом С. Вітиком на чолі. Це призвело до загострення стосунків між П. і С. *Петлюрою*. Дедалі виявлялася різниця в поглядах про внутр. і зовн. політику номінально соборної д-ви, в якій ЗУНР і надалі зберегла не лише широку *автономію*, а й фактичну непідвладність, мала всі паралельні структури влади з власною політикою. Якщо П. орієнтувався на Антанту, підтримуваний нею білий рух на чолі з А. Денікіним, то С. Петлюра, зазнавши фіаско у стосунках з інтервенціоністським корпусом Антанти й командуванням Добровольчої армії, порятунок УНР вбачав у союзі з Річчю Поспол., що ні за яких обставин не погоджувалася на збереження державності на західноукр. землях, вважаючи їх польськими. Унаслідок сепаратних переговорів восени 1919 осн. збройна формація УНР — УГА уклала союз з денікінцями, перейшла в їх табір, що швидко призвело соборну республіку до воєнної катастрофи. Провід УНР виїхав до Варшави, де здійснив кроки до зближення з Польщею, згоджуючись на тер. поступки коштом Сх. Галичини. Виїхавши до Відня, П. зібрав 20.12.1919 наявних там членів УНРади й Держ. секретаріату та ініціював денонсацію Акта злуки. Опинившись в еміграції, П. продовжував боротьбу за відродження незалежності ЗУНР на міжнар. арені, апелював до *Ліги Націй*, учасників Ризької, Женев. й Генуез. конференцій з проханням дем. розв'язання Східногалицького питання. Уряд П. виробив Конституцію Укр. Галиц. Республіки. Однак Рада амбасадорів у Парижі 15.03.1923 ухвалила рішення, за яким західноукр. землі беззастережно відходили до Польщі. Розпустивши уряд ЗУНР, П. переїхав до Берліна, де продовжив дипломатично-пропагандистські акції на захист поневоленого народу, поширював ноти протесту проти діяльності польс. окупац. властей, здійснював ін. демарші, надавав моральну підтримку інтернованим частинам Галиц. армії у Чехословаччині, видавав газ. «Український прапор».

Літ.: Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ, 2006; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. К., 2008.

В. Солдатенко

ПІДГО́РНИЙ Микола Вікторович (18.02.1903, Карлівка, тепер Полт. обл. — 11.01.1983, Москва) — політ. і держ. діяч. У 1921–1923 на комсом. роботі. Освіту здобув у Київ. технол. ін-ті харчової пром-сті (1931). Від 1930 — член ВКП(б). Під час «великого терору» перейшов на керівну господарчу роботу. У 1939 став заст. наркома харчової пром-сті України, у 1940 — заст. наркома харчової пром-сті СРСР. Після завершення 2-ї світової війни став гол. уповноваженим РНК УРСР у справі евакуації укр. населення з Польщі, у 1946 — пост. представником РМ УРСР при РМ СРСР, у 1950 — 1-м секретарем Харк. обкому партії. У 1953 П. став 2-м секретарем, а у 1957 — 1-м секретарем ЦК КПУ. За його перебування на цій посаді в Києві розгорнулося масове буд-во житла, запрацював Київ. метрополітен, але невдачі у сільс. госп-ві республіки викликали критику на його адресу з боку М. С. *Хрущова*. У 1963 П. призначено секретарем ЦК КПРС. Разом із секретарем ЦК КПРС Л. І. *Брежнєвим* очолив змову у вищих ешелонах влади країни з метою зміщення Хрущова з посади. Після того утворив негласний тріумвірат разом з новим ген. секретарем ЦК КПРС Брежнєвим та головою РМ СРСР О. М. Косигіним, що фактично визначав курс д-ви. Внаслідок побоювань Брежнєва щодо можливої загрози йому з боку соратників, у 1965 П. був призначений на почесну, але позбавлену реальних владних повноважень посаду голови Президії ВР СРСР, а у трав. 1977 виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС за незгоду з пропозицією Брежнєва про сумісництво вищої парт. та держ. посади в СРСР. У 1977 звільнений з посади, яку зайняв Брежнєв.

Літ.: Центральний Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биогр. справочник. М., 2005; Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). К., 2005.

В. Васильєв

ПІК (Pieck*)* Фрідріх Вільгельм Райнґольд (03.01.1876, Губен, тепер Губін, Польща — 07.09.1960, Берлін) — громад.-політ. і держ. діяч. У 1894 вступив до Нім. спілки робітників-деревообробників, у 1895 — до С.-д. партії Німеччини (СДПН); з 1896 працював теслею у Бремені, очолив окружну орг-цію СДПН. У 1905–10 — депутат міської ради; у 1907–08 навчався у парт. школі СДПН, де потрапив під вплив інтернаціоналістських ідей Р. *Люксембург*; у 1910–14 — 2-й секретар центр. комісії з освіти СДПН. Під час 1-ї світової війни був послідовним противником с.-д. концепції громадян. (міжкласового) миру й брав участь у конференціях лівих соціал-демократів, увійшов до «Союзу Спартака»; з 1915 — на військ. службі, за антивоєнну агітацію у війську притягнутий до суду, але втік до винесення вироку й емігрував до Амстердама. Після війни повернувся у Берлін і став на установчому з'їзді в Берліні 30.12.1918–01.01.1919 одним із співзасновників Комуніст. партії Німеччини (КПН). У січ. 1919 заарештований за участь у повстанні «спартаківців» і 15.01.1919 як свідок брав участь в останньому допиті К. Лібкнехта й Р. Люксембург; врятувався втечею (пізніше один з організаторів убивства лідерів КПН — офіцер В. Пабст, можливо, з провокативною метою, стверджував, ніби саме він дав наказ звільнити П., оскільки той докладно поінформував його про військ. плани й місця переховування керівників «спартаківців»). У 1921 обраний до Викон. к-ту *Комінтерну*, одночасно став депутатом прусського ландтагу, у складі якого залишався до обрання в рейхстаг у 1928. У 1922 виступив одним із засновників створеної на пропозицію Т-ва старих більшовиків і за рішенням 4-го конгресу Комінтерну Міжнар. орг-ції допомоги борцям революції (Міжнар. червона допомога, МЧД), яка надавала матер., юрид., моральну підтримку політв'язням і політемігрантам лівого спрямування та родинам загиблих революціонерів незалежно від їхньої парт. приналежності. З 1931 — член Президії Виконкому Комінтерну; після приходу до влади в Німеччині нацистів 1933 і початку активного переслідування німецьких комуністів 07.02.1933 взяв участь у підпільному засіданні ЦК КПН у будинку спорту «Циґенгальс» побл. Берліна і перейшов на нелег. становище; у серп. 1933 позбавлений нім. громадянства. Після арешту Е. Тельмана в берез. 1933 і вбивства у лют. 1934 Й. Шера фактично очолив КПН як заступник останнього, з травня — в еміграції в Парижі; у 1935 на парт. конференції в Брюсселі обраний головою КПН на час арешту Е. Тельмана. Переїхав до Москви. 1938–43 — секретар Виконкому Комінтерну, у 1943 виступив одним з організаторів нац. к-ту «Вільна Німеччина». Як ставленик Й. *Сталіна* повернувся до Берліна 01.07.1945 і очолив формування в рад. зоні *окупації воєнної* комуніст. диктаторського режиму; організував і забезпечив процес примусового об'єднання СДПН з КПН і створення 21.04.1946 Соціаліст. єдиної партії Німеччини (СЄПН) та разом з О. Ґротеволем став співголовою СЄПН (до 25.07.1950). Після створення Нім. Дем. Республіки й до смерті — президент д-ви (11.10.1949–07.09.1960). Не брав фактичної участі в управлінні д-вою (фактично НДР керував В. *Ульбрихт*, 1-й секретар ЦК СЄПН), але несе моральну відповідальність за жорстоке придушення антикомуніст. повстання нім. робітників 17.06.1953.

Р. Кривонос

ПІЛСУ́ДСЬКИЙ (Piłsudski) Юзеф Клеменс (05.12.1867, Зулов під Вільно, тепер Вільнюс — 12.05.1935, Варшава) — громад.-політ. і держ. діяч, маршал (19.03.1920). 1885 вступив на мед. ф-т Харків. ун-ту, але наступного року виключений за участь у студ. заворушеннях, 1887 був залучений до підготовки замаху на рос. імператора Олександра III, заарештований і засланий до Сибіру (1888–92, рідний брат Броніслав отримав смертний вирок, замінений 15-ма роками каторги). Після повернення став співзасновником Польс. соціаліст. партії (ППС) і членом її ЦК та гол. редактором «Робітника» (1894), взяв участь у 4-му конгресі 2-го Інтернаціоналу (1896); під час рос.-япон. війни 1904–05 прибув до Токіо з пропозицією профінансувати антирос. повстання в Королівстві Польс. 1905–08 керував Бойовою орг-цією ППС, після розколу в ній очолив ППС — Револ. фракцію, що відстоювала ідею незалежності країни й терорист. тактику, виражав недовіру до рос. революціонерів і був проти співпраці з ними; використовуючи міжнар. ситуацію, спричинену Боснійською кризою 1908–09, ініціював орг-цію таємного «Союзу активної боротьби», на базі якого 1910 були створені Стрілецький союз у Львові та Стрілецьке т-во в Кракові, яким керував особисто; 1912 став військ. комендантом Тимчас. комісії об'єднаних самостійницьких угруповань. З поч. 1-ї світової війни розраховував на відродження Польс. д-ви за допомоги Австро-Угор. й оголосив мобілізацію стрілецьких відділів, однак через брак підтримки місц. населення не зміг підняти повстання в Королівстві Польс.; коли ж, завдяки дип. акціям польс. представників у Відні австр. влада дала згоду на формування Польс. легіонів, очолив 1-й полк, пізніше 1-шу бригаду легіонів, що брала участь у ряді битв на Галиц. фронті; але у верес. 1916, через брак зацікавленості справами Польщі Центр. д-в, подав у відставку. Після проголошення 05.11.1916 Акта про створення на «вирваних з-під рос. панування» польс. землях «самостійної держави із спадкоємною монархією і конст. ладом» призначений шефом військ. департаменту Тимчас. держ. ради (1916–17); спровокував т. зв. «присягову кризу» (заборонив польс. воякам присягати на вірність Німеччині й Австро-Угорщині), за що був ув'язнений у Магдебурзі в лип. 1917. Після тріумфального повернення до Варшави П, отримав від пронім. Регентської ради 11.11.1918 (День незалежності Польщі) військ. й цивільну владу; 14.11.1918 призначений соціаліст. урядом Є. Морачевського на посаду «тимчасового Начальника держави»; у січ. 1919 пост. вибраний Законод. сеймом на цю посаду. Активно відстоював ідею федерат. Балто-Чорномор. союзу під егідою Варшави й за участю Литви, Білорусі та УНР, що призвело б до утворення геополіт. «коридору» для захисту Польщі від безпосередньої агресії з боку «червоної» чи «білої» Росії; причому до 2-ї Речі Поспол. мали відійти Холмщина, Зх. Волинь до р. Стир і Львівщина; на решті ж тер. Сх. Галичини й Волині пропонувалося надати польс. меншині *автономію національно-культурну* в складі УНР. Щойно ж проголошену ЗУНР було окуповано поляками під час війни 1918–19, а «Рада десяти» Париз. мирної конференції, під приводом боротьби з експансією *більшовизму*, своєю постановою від 25.06.1919 санкціонувала цей факт; зате П. погодився на укладення 21–24.04.1920 Варш. воєнно-політ. договору з УНР, що включав офіц. визнання Польщею незалежної України на сх. від р. Збруч, і розпочав війну із РСФРР, що закінчилася Ризьким мирним договором 18.03.1921, за яким поляки визнали УСРР та БСРР як самостійні д-ви й зберегли за собою, крім Сх. Галичини (анексована після рішення Ради послів Антанти 15.03.1923), Холмщину з Підляшшям та зх. частини Волині й Полісся. 14.12.1922 П. передав владу новобраному *президенту* й до черв. 1923 залишався воєнним міністром та нач. генштабу; 12–15.05.1926 з огляду на небезпеку сусп. анархії вчинив військ. переворот, але відмовився від запропонованої йому посади президента й став ген. інспектором Збройних сил; 02.10.1926–27.06.1928 і 25.08–04.12.1930 — прем'єр-міністр; під гаслами подолання «сеймовладдя» й «санації» (оздоровлення) політ. життя встановив авторит. режим та ініціював прийняття квітневої конституції 1935, що значно збільшила повноваження президента й *уряду*. Намагався створити систему безпеки д-ви через укладання двосторонніх угод про ненапад з СРСР (1932) і Німеччиною (1934), шукав можливості сформувати тривалий союз із Францією та Великобританією. Автор творів: «1920» (1924); «Мої перші бої» (1925).

Літ.: Dziewanowski Marian Kamil. Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918–1922. Stanford, 1969; Cepnik Henryk. Józef Piłsudski: portret biograficzny. Warszawa, 1988; Jędrzejewicz, Wacław. Józef Piłsudski 1867–1935. Wrocław, 1989; Польща та Україна в боротьбі за незалежність, 1918–1920. Варшава, 2010. *В. Головченко*

ПІНОЧЕ́Т (Pinochet) Авґусто Уґарте (25.11.1915, Вальпараїсо, Чилі — 10.12.2006, Сантьяго, там само) — військ. і держ. діяч. Закінчив військ. училище (1937) і Академію сухопутних військ (1951), навч. у Школі права Чил. ун-ту. Військ. службу відбував на командних і викладацьких посадах, 1953 опублікував перший підручник «Географія Чилі, Аргентини, Болівії й Перу», 1956 відряджений до Еквадору для надання допомоги у створенні військ. академії; пройшов стажування в «Школі Америк» у зоні Панам. каналу (1965, 1968, 1972), був офіцером військ. місій у США та зв'язку з арміями держав-членів *НАТО*; бригадний генерал (1968); 1968–72 — командир 6-ї дивізії й військ. губернатор провінції Тарапака; 1972–73 — командувач сухопутних військ, головнокомандувач чилійс. армії. 11.09.1973 очолив військ. переворот, спрямований проти С. *Альєнде*; 11.09.1973–27.06.1974 — голова праворадикальної військ. *хунти*, 27.06–17.12.1974 — «Верховний глава держави», 17.12.1974–11.03.1990 — 30-й президент Респ. Чилі. Отримав надзвичайні повноваження на невизначений термін, оголосив країну в стані «внутрішньої війни» з *марксизмом*, упровадив облоговий стан (1978 замінений «надзвичайним»), скасував чинність *конституції* й громадян. свобод, був розпущений *парламент*, оголошені поза законом партії «Народної єдності», діяльність решти — «призупинена» (1977 — заборонена), профспілки поставлені під контроль влади; 15.06.1974 своїм указом створив Нац. розвід. управління («Direction de l'Intelligence Nacional» – DINA) — таємну політ. поліцію, причетну до загибелі 15,5 тис. і зникнення безвісти 2,2 тис. опозиц. налаштованих чилійців та іноземних гр-н (кожен десятий чилієць емігрував); ініціював план співпраці спецслужб Чилі, Аргентини, Болівії, Бразилії, Парагваю й Уругваю в боротьбі з *опозицією*; у Декларації принципів уряду (берез. 1974) звинуватив зх. представницьку *демократію*, що «занепала», в нездатності дати ефект. відсіч марксизму й висловився на користь її заміни «органічною демократією» та побудову націоналіст. сусп-ва на корпоративних (див. *Корпоративізм*) засадах, моральних принципах *християнства* та іспан. духовних традиціях; за підтримки *Світового банку* й *МВФ* ініціював розроблення та реалізацію «Програми економічного відродження» за рецептами «Чиказької школи» монетаризму М. Фрідмана, для чого передбачалося перебудувати виробничу структуру відповідно до потреб світового ринку й усунути штучні обмеження ринкової економіки (протекціонізм, колект. трудові угоди, держ. контроль на виробництві). У короткотерміновому плані така політика була успішною, інфляція зменшилася до 10 %, виробництво щороку зростало на 7–8 %, був ліквідований дефіцит держ. бюджету, платіжний баланс став позитивним, країна вийшла на світовий ринок як крупний експортер сільськогосп. продукції, рибного борошна й лісу, що дало привід наприкін. 1970-х заговорити про «чилійське диво»; але в містах зберігалося масове безробіття, економіку виснажували виплати за іноземними позиками (на 1990 зовн. заборгованість становила 16 млрд дол.), до того ж у 80-ті рр. значно впали ціни на мідь, яка давала більше половини експортних надходжень. «Відпущені» ціни й «заморожена» зарплата призвели до зменшення її частки у ВВП з 52 % у 1972 до 31 % у 1989, зате прибутки підприємців зросли відповідно з 39 до 56 %, безробіття набуло структурного й хронічного характеру із середнім щорічним рівнем близько 15 % (за уряду «Народної єдності» — 5 %), зарплата в країні ледве сягала 75 % від рівня 1970. На міжнар. арені П. прагнув виступати захисником зх. християн. цивілізації від *комунізму*; наголошував на істор. покликанні Чилі на роль «*великої держави*» на пд. Тихого океану, що призвело до загострення територіальних спорів із сусідніми країнами й виходу Чилі 1976 з «Андської групи», учасники якої обмежували діяльність ТНК; у Фолклендській війні 1982 між Аргентиною й Великобританією підтримав останню. Хоча на референдумі 11.09.1980 щодо нової конституції країни, яка затверджувала участь армії в управлінні д-вою, обмежувала громадян. права й свободу слова та продовжувала презид. повноваження до 1990, дістав підтримку 67 % учасників, усе ж під тиском США змушений був провести 05.10.1988 референдум стосовно пролонгації своїх повноважень до 1997, але зазнав невдачі; зберіг посаду головнокомандувача сухопутних військ, після виходу в берез. 1998 у відставку обраний довічним сенатором. На прохання іспан. уряду 16.10.1998 заарештований британ. поліцією під час лікування в лондон. клініці за звинуваченням у *тероризмі* та вбивствах, але 02.03.2000 з огляду на слабкий стан здоров'я звільнений і депортований на батьківщину, де був позбавлений імунітету й зазнав нового судового переслідування. Коли Верховний суд визнав П., з огляду на стан здоров'я, нездатним постати перед трибуналом, у 2002 відмовився від сенаторства; 14.09.2005 позбавлений Верховним судом недоторканності від кримін. переслідування як кол. *глава держави*. Автор творів: «Есе з вивчення чилійської геополітики», «Геополітика» (1968).

Лит.: Fontaine Aldunate. Los economistas y el presidente Pinochet. Santiago, 1989; Шевелев В. Утро Аугусто Пиночета // Диктаторы и боги. Ростов-н/Д, 1999.

В. Матвієнко

ПІРА́ТСТВО — неправомірний акт насильства, затримання або будь-який грабунок, здійснюваний з особистою метою екіпажем або пасажирами якого-небудь судна або літального апарату в приват. володінні й спрямований у відкритому морі проти ін. судна або літального апарата або проти осіб чи майна, що знаходяться на їх борту, а так само проти будь-якого судна або літального апарата, осіб або майна у місці поза юрисдикцією будь-якої д-ви (ст. 101 Конвенції ООН з мор. права 1982). За цією ж Конвенцією П. визнається будь-який акт добровільної участі у використанні якого-небудь судна чи літального апарата, здійснений зі знанням обставин, в силу яких ці судно або літальний апарат є піратськими, а також будь-яке підбурювання або свідоме сприяння вчиненню названих вище дій. Якщо екіпаж держ. корабля, судна чи літального апарата підняв бунт і захопив контроль над ним та використовує його для здійснення П., то вчинені ним піратські дії прирівнюються до вчинених приват. кораблем, судном або літальним апаратом. Міжнар. право не вважає використання судна чи літального апарата для П. підставою для втрати ними національності — остаточне вирішення цього питання належить до внутр. права *держави*, яка надала національність судну. Судно або літальний апарат вважаються піратськими, доки вони залишаються під владою осіб, винуватих у П., будь-яка д-ва може захопити піратське судно у відкритому морі або будь-де поза межами нац. юрисдикції, але право здійснити захоплення належить тільки військ. кораблям або військ. літальним апаратам чи ін. суднам або літальними апаратам, які мають чіткі зовн. знаки, що дозволяють розпізнати їх як такі, що є на урядовій службі та уповноважені для захоплення за П. Якщо ж захоплення було здійснене без достатніх підстав, то д-ва, яка його вчинила, відповідає за будь-яку заподіяну при захопленні шкоду чи збитки перед д-вою національності захопленого судна чи літального апарата. Д-ва, яка захопила піратське судно чи літальний апарат, має право заарештувати осіб і захопити майно, що на ньому перебувають. Суди цієї д-ви мають право ухвалювати постанови про покарання і визначати заходи, які мають бути вжиті щодо кол. піратських суден, літальних апаратів чи майна, не порушуючи прав добросовісних третіх осіб. Відома з давніх-давен практика П. часто ставала важливим фактором *міжнародних відносин*. Пропонуючи зі свого боку правові засади ставлення до піратів, Марк Туллій *Цицерон* писав у трактаті «Про обов'язки» ще у І ст., що мор. розбійник є всезагальним ворогом людства, будь-яка угода з яким від початку нікчемна, а відтак противна сторона не зобов'язана додержувати її. Д-ви, однак, часто вдавалися до співробітництва з піратами як засобу досягнення своєї політ. мети. Ніонська угода 1937 визначала як піратські діяння напади на торгові судна, здійснювані військ. кораблями д-в.

Літ.: John S. Burnett. Dangerous Waters: Modern Piracy and Terror on the High Seas. New York, 2002; Derek Johnson, Mark J. Valencia. Piracy in Southeast Asia: Status, Issues, and Responses. Pasir Panjang, Singapore, 2005; Graham Gerard Ong-Webb, Graham Gerard Ong. Piracy, Maritime Terrorism and Securing the Malacca Straits. Singapore, Leiden, 2006. *В. Ржевська*

ПЛАВ'Ю́К Микола Васильович (нар. 05.06.1925, с. Русів, тепер Івано-Франківська обл.) — громад.-політ. діяч. Перед 2-ю світовою війною став членом *Організації українських націоналістів* (ОУН), брав участь у підпільній роботі, з приходом рад. військ — в еміграції. По закінченні Мюнхен. ун-ту (1949) виїхав до Канади, певний час працював робітником, закінчив Монреал. ун-т Конкордія (1954), згодом став президентом великої компанії. Активіст громад.-політ. життя Канади, у 1956 став головою Укр. нац. об'єднання Канади. Одночасно вів роботу в ОУН, член Проводу Укр. націоналістів (1964), голова Координац. ради ідеологічно споріднених орг-цій (1964–70). У 1979 обраний головою Проводу Укр. націоналістів на еміграції, а з 1992 — і в Україні. На 1-му Світовому конгресі вільних українців, СКВУ (1967) П. був обраний ген. секретарем СКВУ. Згодом він стає віце-президентом (1973–78) та президентом (1978–80) СКВУ. У 1988 на сесії Держ. центру УНР — продовжувача уряду *Української Народної Республіки* П. обраний віце-президентом УНР в екзилі. Того ж року був обраний п'ятим і останнім президентом УНР у вигнанні. За ініціативою П., надзвичайна Сесія УНРади 10-го скликання (1992) вирішила припинити діяльність еміграц. інституцій УНР і передати повноваження ДЦ УНР та уряду УНР офіц. владі незалежної України. Акт передачі відбувся у серп. 1992 на урочистому засіданні *Верховної Ради України* в Києві. У трав. 1993 знову обраний головою ОУН, яка почала легітимно діяти в Україні. П. — один із засновників (1992) і голова правління Фундації ім. О. Ольжича у Києві. Автор статей і матеріалів з політ. питань.

Тв.: Україна — життя моє. Т. 1–2. К., 2002. *О. Кучерук*

ПЛАН МА́РШАЛЛА — програма амер. допомоги для відновлення і розвитку економіки країн Європи після 2-ї світової війни. 05.06.1947 держсекретар США Дж. *Маршалл* виступив з промовою в Гарвард. ун-ті, в якій сформулював осн. положення майбутньої програми — стабілізація соціально-екон. ситуації в Зх. Європі, нормалізація екон. зв'язків. Окрім цього, США намагалися зміцнити свій вплив у Зх. Європі й включити в реалізацію плану Зх. Німеччину. Спочатку П. М. було запропоновано всім д-вам Європи, в т. ч. *СРСР*. Це була спроба вивести зі сфери його впливу країни Центр.-Сх. Європи. 27.06–02.07.1947 у Парижі проходила нарада міністрів закорд. справ СРСР, Великобританії і Франції, у ході якої рад. делегація відкинула будь-які форми міжнар. контролю економіки СРСР і країн Центр.-Сх. Європи. Єдина форма співробітництва, з погляду СРСР, — це отримання амер. кредитів для повоєнної відбудови. Саме на Париз. нараді делегація Рад. Союзу відмовилася від участі у реалізації П. М. 12–15.07.1947 у Парижі відбулася Європ. екон. конференція, на якій були присутні делегації 16-ти європ. д-в — Великобританії, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Швеції, Норвегії, Данії, Австрії, Ірландії, Ісландії, Греції, Туреччини, Португалії. Швейцарії. 16.04.1948 було створено Орг-цію європ. екон. співпраці, яка повинна була виробити спільну програму відновлення Європи. Формально реалізація П. М. почалася після ухвали 31.03.1948 Конгресом США «Закону про економічну співпрацю». Закон передбачав щорічне виділення певної суми на відбудову Європи. На перший рік було асигновано 5,3 млрд дол. Для керування реалізацією П. М. було створено Адміністрацію екон. співпраці на чолі з П. Хоффманом, впливовим амер. підприємцем. Допомога надавалась у формі безвідплатних субсидій і позик з федерального бюджету США. Заг. сума асигнувань за П. М. з квіт. 1948 по груд. 1951 становила бл. 12 млрд дол. довгострокових позик, які згодом були повернені. Осн. частка припадала на Великобританію (3,2 млрд), Францію (2,7 млрд), Італію (1,5 млрд) і Німеччину (1,4 млрд). 27.09.1950 президент США опублікував законопроект про додаткові й надзвичайні асигнування, в якому, зокрема, зазначалося, що країни, які передають СРСР матеріали, що становлять загрозу для США, позбавляються допомоги. Для нагляду над цим ще в 1949 було створено Координаційний к-т з контролю за експортом стратег. матеріалів, обладнання, технологій у соціаліст. країни (КОКОМ). П. М. допоміг економіці країн — реципієнтів зрівнятися за осн. параметрами з довоєнним рівнем, при цьому обсяг пром. виробництва перевищив довоєнний на 15 %. 10.10.1951 Конгрес США прийняв «Закон про взаємне забезпечення безпеки», який фактично замінив П. М., що офіц. припинив своє існування 30.12.1951. *В. Крушинський*

ПЛАТО́Н Афінський (Арістокл; 428 чи 427 до н. е., Афіни або о. Егіна — 348 чи 347 до н. е., Афіни) — мислитель, фундатор платонізму, об'єктивного ідеалізму, теоретик виховання, один з найдавніших основоположників філос. концепцій політичної теорії. Учень Кратіла і *Сократа*. У дитинстві пройшов повний курс традиц. аристократ. домашнього виховання (граматика, музика, гімнастика). Рано ознайомився з вченнями софістів, Геракліта, Парменіда, Зенона. Захоплювався живописом, писав поеми і трагедії. Після 408–407 — під повним впливом Сократа. Після його страти у 399 — «мандрівний філософ». Тісно спілкувався з піфагорійцями. У серед. 80-х рр. 4 ст. до н. е. після конфлікту з Діонісієм Старшим потрапив на Сицилії у рабство, звідки був швидко викуплений піфагорійцем Архітом. Відразу повернувся на батьківщину, де заснував Гекадемію (пізніше — Академія), яка згодом перетворилася на один з центрів еллін. філософії взагалі та політ. думки зокрема. У серед. і наприкін. 60-х рр. намагався реалізувати свої ідеї у Сіракузах за допомогою тирана Діонісія Молодшого, але безрезультатно. Не мала успіху й остання така спроба на Криті, де панував тоді дорійський режим. Залишив для нащадків чималу теор. спадщину. Але суперечки навколо достеменності авторства П., хронології написання багатьох праць точаться від Арістотеля, Панетія і Діогена Ларетія (особл. спалах «платонівського питання» спостерігався у 19 ст.) до наших днів. У різних модифікаціях П. приписуються до 34 діалогів, промова «Апологія Сократа» та бл. півтора десятків листів. Уся платонівська діалектика, віднайдена саме ним у людському мисленні як спосіб осягнення сутності речей і неперевершена ніким аж до *Геґеля*, створена П. методологія, схема осн. ступенів буття («родів сущого», складна система об'єктивного (дуалістичного) ідеалізму — песимістичного (пасивного, споглядального) і оптимістичного (активного, позитивного), теорія пізнання, доктрина ідей, оригін. концепції психології і педагогіки, космології і есхатології, самобутні інтерпретації природи і сусп-ва разом становлять первісний філос. фундамент, тобто класику загальнолюдської скарбниці, з якої брали витоки протягом багатьох століть і живляться дотепер численні напрями політичної теорії державознавства і праворозуміння. Незаперечним безпосереднім збагаченням світової політ. думки, яка завдяки П. зробила величезний крок від міфол. уявлень і просто раціоналіст. підходів до рівня логіко-понятійного аналізу, стали твори мислителя «Апологія Сократа», «Держава», «Крітон», «Протагор», «Парменід», «Політик», «Софіст», «Тімей», «Закони» та ін., де викладаються основи етики, політики і права, історія виникнення д-ви, починаючи від всесвітнього потопу. Визначальними для уявлень П. як про д-ву, так і про право є його ж теорія ідей та етичні категорії справедливості й несправедливості, добра і зла, чеснот і пороків, його розуміння діалектики загального й індивідуального, доцільного і недоцільного. Найгірше із зол на землі, за П., — *тиранія* (деспотія, незаконна монархія), на другій сходинці після неї — *олігархія* (незаконна влада небагатьох). У «Державі» на перше місце серед форм правління П. вже висуває *аристократію* (законну владу небагатьох), що втілює розум і мудрість філософів, доповнену волею, енергією і мужністю стражів та чуттєвістю, смиренністю і врівноваженістю людей фіз. праці. Така взірцева справедливість ідеальної д-ви може порушитися через появу приват. власності на землю та житло, тобто втрати якостей тим чи ін. станом, порушення гармонії, рівноваги їхніх інтересів і прагнень. Тоді д-ва перестає бути ідеальною аристократією філософів і набуває форми *тімократії* (тімархії), тобто панування «найсильніших і найхоробріших» (як у Спарті) чи просто енергійних честолюбців з-поміж стражів. Привертає увагу й думка П. про дві «материнські» форми правління, від яких живляться всі інші: *монархію* як втілення непомірної влади і *демократію* як втілення непомірної свободи. Її він обґрунтовує у «Законах».

Незаперечним внеском до заснованої мислителем політ.-прав. філософії є й концепції політ. солідарності, *колективізму*, рівності й нерівності, політ. знання, політ. свободи, політ. *ідеології*, політ. мистецтва. Перу П. належать не тільки оригінальні теор. конструкції держ. устрою, форм держ. управління, а й своєрідні практ. пропозиції стосовно системи держ. органів та їх структури, ієрархії *державних службовців* аж до визначення компетенції кожного органу і багатьох посадових осіб. У д-ві П. були геніально передбачені трьохстановий середньовічний держ. устрій, утопічний *комунізм*, освічений *абсолютизм*, необхідність поділу влад, геополіт. фактори, *авторитаризм* і *тоталітаризм* тощо. Щодо правової доктрини мислителя, то вона засновується на безумовному верховенстві природного (божественного) права, наріжний камінь якого закладений у минулому вже «золотому віці» наймудрішими з мудрих. Наголошується на необхідності справедливих людських (полісних) законів. Законне, справедливе й ідеальне для П. — поняття тотожні. Закон у нього — це водночас і визначення розуму, і засіб запровадження начал розуму у стосунки людей, і стандарт істинного правління.

«Лінія П.», починаючи з 4 ст. до н. е., продовжила життя і набувала інтенсивного розвитку у платонізмові, а від 3 ст. н. е. — у неоплатонізмові, неопіфагореїзмові, середньовічній схоластиці, комуніст. утопіях, неокантіанстві, екзистенціоналізмі тощо. Його вчення стало передтечею всього християн. світогляду. Академію, засновану мислителем, закрито Юстиніаном як оплот язичництва у 529, проте вона мала багато наслідників. Політ.-прав. роботи мислителя (особливо «Держава») і нині належать до найвидатніших наук. праць. Багато в чому «лінію П.» продовжив його найздібніший учень і критик *Арістотель*. Згодом вона справила величезний вплив на *Августина*, *Вольтера*, *Гегеля*, *Гельвеція*, *Гоббса*, *Гольбаха*, *Дідро*, *Кампанеллу*, *Канта*, *Кістяківського*, *Мотеск'є*, *Руссо*, *Соловйова*, *Спінозу*, *Фіхте*, *Юркевича*.

Літ.: Мироненко О. М. Проблема прав і свобод людини у давній політико-правовій думці. К., 1995. *О. Мироненко*

ПЛАТФО́РМА ПОЛІТИ́ЧНА — сукупність принципових положень, які складають ідеол. погляди та програму дій *партії політичної* або блоку політ. партій. П. п. класичного типу містить світоглядну основу, крит. аналіз наявної ситуації у сусп-ві, напрями і способи реалізації заявленої політ. позиції. П. п. визначає *стратегію і тактику політичну* партії. За соціально-груповим критерієм П. п. може бути класовою або позакласовою. Стосовно політ. курсу вона може бути «опозиційною», якщо в ній виражається недовіра до політ. влади та її політики, або «солідарною», якщо вона підтримує діяльність влади. П. п. найчастіше заявляється учасниками виборчих перегонів, які домагаються найширшої електоральної підтримки. Найповніше П. п. партії відображується у *програмі партійній*. Зазвичай П. п. затверджується на з'їзді партії і оприлюднюється засобами *пропаганди* і *реклами політичної*. Атрибути П. п. — чіткість і точність формулювань, абс. зрозумілість і простота. Серед важливих проблем, які покликана визначити П. п., – розробка політ. курсу д-ви. П. п. зазвичай базується на певному ідеол. підґрунті. Консерват. платформа підтримує соціальні відносини, що склалися в результаті природного істор. процесу, невтручання д-ви у сусп. життя в межах закону і збільшення правопорядку. Лібер. платформа спирається на цінності свобод і *прав людини*. Радик. платформа характеризується крит. ставленням до дійсності й прагненням реалізувати себе у стислих часових межах, як правило револ. методами.

М. Обушний, Н. Сіданіч

ПЛЕБІСЦИ́Т (від лат. plebiscitum — рішення народу) — рішення плебейських зборів у Старод. Римі. Всенародне опитування населення шляхом *голосування*, різновид *референдуму* з метою виявлення думки з якогось заг. і значного питання. На відміну від референдуму наслідки такого опитування не мають обов'язкової юрид. сили, але повинні враховуватися в процесі прийняття рішень відповідними органами держ. влади. У наук. обіг цей термін ввів *Вольтер* для позначення референдумів у Швейцарії. У 19 ст. він вживався в Англії як зневажливий термін для характеристики референдумів, що їх організували Наполеон І та Наполеон ІІІ для зміцнення своєї особистої влади. Нині він не має цього негат. змісту. Вперше П. був проведений 1791 при розв'язанні питання про приєднання до Франції Авіньйону. *Ю. Шведа*

ПЛЕХА́НОВ Георгій Валентинович (11.12.1856, Гудаловка, Росія — 30.05.1918, Териокі, Фінляндія) — політ. мислитель і публіцист, один з фундаторів рос. соціал-демократії. У 1873 закінчив Воронез. військ. гімназію і вступив до Костянтинів. юнкерського училища у Петербурзі, але через рік відмовився від військ. кар'єри і став студентом Петерб. гірничого ін-ту. В 1875 встановив зв'язки з револ. народниками, відігравав значну роль в їх орг-ції «Земля і воля», вів револ. *пропаганду* серед робітників Петербурга, після розколу цієї орг-ції очолив «Чорний переділ» і виступив проти тактики політ. *заколотів* та індивід. *терору* як засобів повалення *самодержавства*. У січ. 1880 емігрував за кордон, де проживав у різних європ.

д-вах до 1917. В еміграції П. переходить на ідейно-політ. позиції *марксизму*, налагоджує особисті контакти і зв'язки з лідерами європ. револ. руху. Він перекладає рос. мовою «Маніфест Комуністичної партії» К. *Маркса* і Ф. *Енґельса*. З 1883 пориває з народництвом і стає теоретиком і пропагандистом наук. соціалізму. Восени 1883 заснував у Женеві першу рос. марксист. орг-цію — групу «Визволення праці», яка поклала початок поширенню марксизму в Росії. Крім перекладів рос. мовою праць К. Маркса, Ф. Енґельса, ін. лідерів європ. соціал-демократії, група повела ідейну боротьбу з народництвом. П. друкує книги «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші розходження» (1885), в яких розкриває ідеол. та політ. неспроможність поглядів лідерів народників П. Лаврова, П. Ткачова, М. *Бакуніна*, М. Михайловського та ін. П. першим у Росії розглянув питання про характер майбутньої рос. *революції* як пролетарської, висунув перед рос. революціонерами завдання зі створення робітн. соціаліст. партії. У 1884–88 П. опублікував два проекти програми рос. соціал-демократії. У 90-ті рр. 19 ст. П. стає одним з визнаних лідерів 2-го Інтернаціоналу. Він опублікував ряд значних теор. праць з наук. *соціалізму*. У 1895 відбулося знайомство П. з В. І. *Леніним*, після чого були налагоджені зв'язки плехановської групи з ленінським «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». П. разом з Леніним вів ідейно-політ. боротьбу проти бернштейніанства, т. з. «легальних марксистів» на чолі з П. Струве, «економістів». У 1900–03 П. бере участь у роботі ленін. газ. «Іскра». Разом з Леніним П. активно працює над створенням програми і статуту марксист. партії Росії, скликанням та проведенням 2-го з'їзду РСДРП, на якому його було обрано в керівні органи «Искры» і Раду партії. Після з'їзду П. від ленінців-більшовиків іде на примирення з меншовиками, а потім стає лідером меншовизму.

У роки 1-ї рос. революції (1905–07) П. зайняв антибільшов. позицію, але під час столипінської реакції знову переходить на більшов. такт. засади і рішуче виступає проти опортуніст. течій у лавах рос. соціал-демократії. Був створений парт. блок між більшовиками на чолі з Леніним і меншовиками-партійцями на чолі з П. У роки 1-ї світової війни 1914–18 П. стає на позиції оборони і захисту *батьківщини*, як і більшість лідерів 2-го Інтернаціоналу. Це знову призводить до розриву з більшовиками. У 1917 П. повертається до Росії. Він виступив проти ленінських Квітневих тез, які проголошували перехід бурж.-дем. революції до революції соціаліст. П. підтримує Тимчас. уряд, негат. ставиться до жовтневих револ. подій, але категорично відмовляється від боротьби проти рад. влади. П. володів надзвичайною працездатністю. Він був енциклопедично освіченим ученим, дослідником у питаннях історії, економіки, соціології, філософії, політології, блискучим публіцистом. На основі положень марксизму П. дав систематизований виклад. законів сусп. розвитку, рушійних сил істор. та політ. процесів, першим вказав на істор. роль рос. пром. пролетаріату у визвольному русі. Він першим у Росії висунув завдання створення пролет. партії та ідею *диктатури пролетаріату*. П. зробив цінний внесок у марксист. науку щодо питань про роль нар. мас та особи в історії, про співвідношення економіки та ідеології, взаємовідносини різних форм громад. свідомості. П. виступав проти волюнтаризму та фаталізму в політиці, виявив антинаук. характер суб'єктивно-ідеаліст. соціології, відстоював свідомий фактор у діяльності нар. мас, класів, *партій політичних*, видатних політ. лідерів. Він здійснив глибокий аналіз соціально-політ., філос. та екон. поглядів Бєлінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова, показав, що вся історія рос. револ. думки — це спроба знайти таку програму дій, яка забезпечила б революціонерам співчуття та підтримку з боку нар. мас. П. поклав початок вивченню історії рос. робітн. руху і був його першим дослідником. Багато праць П. присвячено світовій історії та світовій політ. думці. П. помер від туберкульозу, похований на Волковому цвинтарі у Санкт-Петербурзі.

Тв.: Избр.философские произведения. В 5 т. М., 1956–58.

Літ.: Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. К., 2001.

А. Пахарєв

ПЛУТОКРА́ТІЯ (грец. πλουτοκρατία від πλούτος — багатство і κράτος — влада, могутність) — форма держ. правління, за якої осн. суб'єктом *влади* формально (за допомогою узаконених високих майнових цензів) та фактично виступає заможна верхівка панівних класів; переносно — влада грошей; правляча, панівна група у д-ві, що складається з найбільш заможних представників заможних класів. Уперше термін «П.» згадується у праці давногрец. історика Ксенофонта (430–355 до н. е.) «Спогади про Сократа» для позначення та характеристики форми влади, що була встановлена у низці торгово-ремісничих полісів Греції в результаті перемоги грошової аристократії над родовою. Класичними істор. прикладами П. як політ. устрою є античний Карфаген та середньовічні Венеціан. та Генуез. республіки. Екон. передумовою встановлення П. як форми держ. правління є процес концентрації фін. ресурсів у руках вузької групи найбагатших осіб, політичною — слабкість діючої на той момент влади та нерозвиненість структур *громадянського суспільства*. Осн. завданнями П. є: максималізація екон. прибутку; легалізація незаконно придбаних капіталів та ін. ресурсів; створення умов для увічнення свого панування шляхом прямого представництва у владних структурах або ж встановлення контролю за *політичною владою*. Ключовими елементами плутократичної ціннісної системи є культ грошей як знаряддя влади; гедонізм; підкреслена зневага до пересічних людей. У боротьбі за владу представники П. найчастіше використовують методи підкупу, шантажу, маніпулювання, обману тощо. Характерною рисою П. є фактичне злиття та ототожнення інтересів держ. *еліти* та вищих, екон. найбільш впливових шарів сусп-ва. У результаті панівна фін.-пром. еліта не лише встановлює свій контроль за ухваленням практично всіх суспільнозначимих рішень, а й активно стимулює процес зрощення екон. сили та політ. влади в єдиний механізм власного панування. *О. Бойко*

ПЛЮРАЛІ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (нім. Pluralismus, від лат. pluralis — множинний) — основоположний принцип людського співжиття, що передбачає різноманітність поглядів, підходів, позицій, концепцій у *політичній діяльності*. П. — один з найважливіших критеріїв демократизму та гуманізму в розвитку сусп-ва і д-ви, несумісний з ідеол. *монізмом*, одержавленням соціального і політ. життя, монополізацією та *централізацією* влади і управління. Характерними ознаками розвинених форм П. п. є багатоваріантність, вибір, альтернативність, свобода та ін. В екон. політиці формою вияву П. п. є багатоманітність форм власності й прав. норм її орг-ції. У соціальній політиці — багатоманітність соціальних інтересів і відповідна стратифікація сусп-ва. У культурно-духовній сфері — це свобода дискусій, *гласність*, різноманітність поглядів і думок. П. п. означає закономірний наслідок конст. визначених прав і свобод людини та гр-на, таких як свобода думки і слова, світогляду і віросповідання, право на свободу об'єднання у *партії політичні* та громад. орг-ції, на участь в управлінні держ. справами (ст. 34–36, 38 Конституції України). Найхарактернішою ознакою П. п. є багатопартійність. В Україні вона сформувалася зі здобуттям держ. незалежності й закріплена у ст. 37 Конституції України. Суттєвим доповненням парт. П. п. є багатоманітність політ. рухів, виборчих об'єднань, профспілок, громад. орг-цій. Закріпивши конст. принцип П. п. *Основний Закон* України разом з тим забороняє утворення і діяльність політ. партій та ін. громад. об'єднань, мета і дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конст. ладу, порушення цілісності й нац. безпеки д-ви, утворення збройних формувань, розпалювання соціальної, расової, нац. і реліг. ворожнечі.

В. Горбатенко

ПЛЮЩ Іван Степанович (нар. 11.09.1941, Борзна Черніг. обл.) — держ. і політ. діяч України. Освіту здобув у сільськогосп. технікумі (1959) та школі керівних кадрів при Укр. сільськогосп. акад.(1962). У 1967–75 працював на керівних посадах в аграрній галузі. З 1975 на керівних посадах київ. обкому КПУ. Закінчив Академію сусп. наук при ЦК КПРС. З 1984 — 1-й заст. голови, а згодом голова Київ. облвиконкому. У 1990 обраний головою Київ. обл. ради нар. депутатів, а потім депутатом ВР УРСР (України), з черв. 1990 по груд. 1991 — 1-й заст. голови ВР. У серп. 1991 вийшов з лав КРПС. З груд. 1991 до квіт. 1994 — Голова ВР України. Нар. депутат України 2-го, 3-го та 4-го скликань. У 1997–2001 — член Вищої екон. ради при Президентові України, одночасно голова Комісії з питань аграрної та зем. реформи при Президентові України (1997–99). З трав. по лист. 2007 — секретар РНБО України. У верес. 2007 обраний нар. депутатом ВРУ 6-го скликання.

Літ.: Хто є хто в державному управлінні. К., 2008. *В. Головко*

ПОВЕДІ́НКА ЕТНОПОЛІТИ́ЧНА — сукупність дій суб'єкта етнополіт. відносин, в яких відбивається вибір ним засобів реалізації своїх інтересів. П. е. етн. спільноти може набувати таких форм, як самоізоляція від етнополіт. оточення (інколи набуває ознак добровільної гетоїзації); комуналізм (общинна самоорганізація); автономізм (боротьба за тер. самоврядування); *сепаратизм*, або сецесіонізм (боротьба за вихід зі складу д-ви перебування і утворення власної самост. д-ви); *іредентизм* (боротьба за об'єднання різних частин роз'єднаного народу); добровільна *міграція* за межі д-ви проживання; стихійна втеча з місць проживання через пряму загрозу своєму фіз. існуванню; конфлікт з д-вою або з ін. етн. спільнотами, у т. ч. у формі погромів із застосуванням фіз. насильства, знищення майна протилежної сторони; етнополіт. пасивність. П. е. д-ви, особливо утвореної нац. більшістю, може проявлятися як усунення зі своєї території небажаного (як правило, визнаного нелояльним) суб'єкта етнополітики (тобто здійснення *етнічної чистки*); депортація нац. меншин у межах д-ви з метою ліквідації компактності її поселення (своєрідна етн. чистка частини держ. території, як правило, з міркувань *державної безпеки*); колонізація нац. більшістю істор. території проживання нац. меншин з метою зміни там на власну користь етнодемогр. балансу; демонстративне зневажання інтересів і вимог меншин; посередницька роль у відносинах між етнополіт. суб'єктами або провокування конфліктів між ними; надання меншинам права на адм.-тер. або нац.-культ. *автономію* і його практичне втілення; федералізація *держави* як компенсація етнополіт. суб'єктам за їхню відмову від сепаратист. прагнень; заперечення наявності на своїй території етнополіт. проблем і повне відсторонення від ситуації в етнополіт. сфері. За зовн. проявами П. е. може бути наступальною чи захисною, активною чи пасивною, радикальною чи поміркованою, легальною чи нелегальною, правовою чи не правовою. П. е. рідко буває спонтанною, емоційно мотивованою й у більшості випадків є наслідком раціонального політ. планування, здійснюваного д-вою та етн. елітами.

Літ.: Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении. К., 1993. *О. Майборода*

ПОВЕДІ́НКА ПОЛІТИ́ЧНА — сукупність різноманітних реакцій людини на політ. дійсність, яка охоплює в себе як внутр. рефлексії (думки, сприйняття, установки, переконання тощо), так і практ. дії щодо неї. Дослідження П. п. започатковані в амер. *політичній науці* шляхом використання методології психол. науки. До заг. чинників П. п. відносять зовн. середовище, базові потреби, настанови, цінності, орієнтації людини, переконання та мети суб'єктів політики. Виділяють два осн. типи П. п. — відкритий (політ. дія) і закритий (політ. пасивність, або *іммобілізм*). Відкрита П. п. своєю чергою має ряд якісних різновидів. До них відносяться: реакція як відповідь на вплив зовн. середовища; періодична участь, обумовлена делегуванням повноважень на всякого роду зборах, політ. компаніях; діяльність у *політ. орг-ціях*, рухах, *партіях*; виконання політ. функцій у держ. структурах; відвідування політ. зборів, засвоєння політ. інформації, участь у політ. дискусіях; пряма дія — безпосередній вплив на функціонування та зміни *політ. ін-тів* через участь у *мітингах, демонстраціях*, страйках тощо; вплив на хід політ. процесів через звернення та листи, зустрічі з політ. лідерами тощо. До включення в *політику* людину може спонукати низка мотивів, серед яких мотив інтересу є чи не найпотужнішим. Важливу роль відіграють ін. мотиви — громад. обов'язок, відчуття незадоволення або прагнення до реалізації мети й ідеалів. Вирізняють також підсвідому мотивацію політ. участі, до якої відносять потяг до агресії, нарцисизм, сексуальне самоствердження, почуття провини тощо. Закрита політ. поведінка має такі форми свого прояву: виключення з політ. відносин, політ. апатія, *бойкот* як вираз активної ворожості до політ. системи та її ін-тів. До чинників, що обумовлюють політ. іммобільність, відносять втрату довіри до політики та її офіц. представників внаслідок девальвації *цінностей політ.* та ідеалів, невиконання політиками передвиборних обіцянок, маніпулювання *думкою громад.*, *корупцію* тощо. Мотиваційною основою закритого типу П. п. є *аномія* — ситуація зникнення, руйнації норм, які регулюють і скеровують поведінку людини. Вона знаходить прояв у самовідчуженні й самоізольованості людини від цінностей, що панують у сусп-ві, у відчутті нездатності вплинути на події і прагнення до антисоціальної поведінки як засобу досягнення бажаної мети. Однією з поширених форм закритої П. п. є *абсентеїзм* — добровільне ухилення виборців від участі в *голосуванні* або *референдумі*. До специфічних чинників, що стримують участь людей у *виборах*, належать складність, заплутаність виборчого процесу, що веде до його сприйняття як гри або фарсу; часта повторюваність виборів; відсутність яскравих лідерів-політиків тощо. Дослідження П. п. виявляють важливу особистісно-психол. складову сучас. сусп.-політ. життя, що суттєво доповнює інституціонально-норм. аспект аналізу політики. *Г. Постригань*

ПОВСТА́ННЯ — вид радик. поведінки, нелег. форма боротьби за *владу*. Метою П. може бути здійснення *перевороту* *державного*, незаконна зміна форми держ. правління, *форми держ. устрою*, незаконне захоплення влади, відокремлення частини тер. д-ви. На відміну від *заколоту* та путчу, повстання має масовий характер, навіть коли в ньому бере участь меншість населення. Інколи до повстання зараховують і збройні масові виступи невисокої інтенсивності. Кваліфікація збройного виступу як П. значною мірою залежить від позиції переможця. Приміром, у рад. історіографії Кронштадтське повстання у Рад. Росії 1921 кваліфікувалося як заколот. На відміну від понять «заколот» та «путч». які зазвичай мають виражений негат. зміст, поняття «П.» вживається у нейтральному сенсі. Теорія П. найбільш послідовно розроблена у марксизмі-ленінізмі. Зокрема, В. *Леніним* були визначені умови успішності П. — воно має спиратися не на змову, не на партію, а на передовий клас, на революц. піднесення народу, причому у переломний пункт в історії, коли активність передових лав народу є найбільшою, коли відбуваються найсильніші коливання як у лавах ворогів П., так і у лавах його нерішучих прихильників.

С. Кисельов

ПОДВІ́ЙНІ СТАНДА́РТИ У ПОЛІ́ТИЦІ — принципово відмінне застосування принципів, законів, правил, оцінок відносно однакових дій різноманітних суб'єктів *політики*. Причинами різних оцінок суб'єктами політики одних і тих самих політ. фактів, подій, ситуації можуть бути упередженість (суб'єктів політики), особиста зацікавленість, зміна обставин, емоц. стан оцінювача тощо. П. с. у п. (як у внутр., так і в зовн.) передбачають поділ суб'єктів *політичної діяльності* на «своїх» та «чужих». При цьому дії «своїх» завжди морально виправдовуються, а такі самі дії «чужих» засуджуються. Особливо небезпечним у політиці подвійних стандартів стає ситуація, коли різні суб'єкти політики починають вільно, на свій розсуд трактувати окремі положення *Конституції* і законів (визнають їх тільки в тому випадку, якщо вони співпадають з їхніми інтересами). Наслідком таких дій стає прав. *нігілізм*, системна *криза політична*. П. с. у п. існують з часів появи *суспільства*. Вони використовуються як засіб спрямування проти опонента громад. думки для тиску на нього або як засіб виправдання власних дій. Поширена також практика звинувачення опонентів у подвійних стандартах як засіб заперечення критики на свою адресу. Прикладом П. с. у п. є застосування протилежних оцінкових термінів, які відображають протилежний емоц. стан для визначення однакових або дуже близьких політ. дій, явищ. Напр., «шпигун — розвідник»; «окупація — визволення»; «диктатор — вождь»; «бунт — повстання»; «сепаратизм — національно-визвольний рух»; «збройна агресія — превентивний удар»; «терорист — борець» тощо.

А. Смелянцев

ПО́ДІЛ ВЛА́ДИ — фундаментальний принцип орг-ції політ. системи. Базується на уявленні про ін-т *влади* як такий, що існує на засадах балансу і противаг її провідних гілок: *законодавчої*, *виконавчої* та *судової*. Принцип П. в. є інструментом запобігання *узурпації* влади з боку як окремої особи, так і будь-якої політ. сили чи її органу. Сучас. політ. теорією розглядається як дієвий механізм запобігання зловживанню владою в приват. чи корпорат. інтересах. Фундаторами теорії П. в. є — *Дж. Локк* та Ш. *Монтеск'є*. Їхня критика *абсолютизму* та обстоювання конституціоналізму і *парламентаризму* вперше у європ. та світовій політ. думці заклала основи для формування доктрини П. в. Ґрунтуючись на ідеях названих мислителів, політ. процеси кін. 18 — поч. 19 ст. призвели до появи перших держ. утворень, сформованих на засадах доктрини П. в. Першою такою д-вою стали США, де відбулося чітке розмежування гілок влади на законод., викон. та судову. Сучас. теорія П. в. розвивається не лише по лінії поділу гілок влади, а й у напрямі децентралізації влади як такої, тобто П. в. поширюється і на відносини між центром та регіонами, держ. та місц. владами. Принцип П. в. ніколи не розглядався як абсолютний, оскільки влада як політ. ін-т завжди була і має бути єдиною. Де порушується принцип єдності влади, там спочатку виникає слабка влада, потім — криза влади, а за певних обставин може виникнути і безвладдя. Проте в рамках єдності влади відповідно до дем. процедур її формування та сусп. призначення важливим є те, щоб вона функціонувала як система збалансованих механізмів стримувань і противаг. Нині принцип П. в. став основою для формування органів держ. влади переважної більшості дем. країн світу. До кола цих країн належить і Україна. Відповідно до ст. 6 *Конституції України* держ. влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законод., викон. та судову. Однак для того, щоб ця конст. норма стала основою для реалізації принципу П. в. в нашій д-ві, необхідно здійснити цілу низку реформ, які стосуються орг-ції влади як у центрі, так і на місцях. Йдеться про політ. реформу, що має з'ясувати, яка форма правління — парлам., презид. чи змішана може забезпечити найкращим чином розвиток країни; судову реформу, яка покликана звільнити судочинство від політ. залежності та корупції; адм.-тер. реформу — для оптимізації держ. устрою країни.

Літ.: Монтескье Ш. Избр. произв. М., 1955; Локк Дж. Соч. Т. 1–3. М., 1985; Разделение властей: история и современность. М., 1992; Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. К., 1997. *Л. Шкляр*

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Сергій Андрійович (31.07.1850, с. Ярославка, тепер Шполянського р-ну Черкас. обл. — 12.07.1891, Київ) — мислитель і громад.-політ. діяч. Навч. у 1867–71 у Київ. ун-ті на юрид. ф-ті, де він під впливом викладача політекономії М. Зібера всерйоз зацікавився політ.-екон. теоріями. Наприкін. 1871 разом з ним від'їздить за кордон, знайомиться там з М. Павликом, О. Терлецьким, М. *Драгомановим* та перебуваючи під їхнім впливом, повністю присвячує своє життя револ.-пропаганд. роботі й наук.-теор. студіям. Значними віхами громад.-політ. діяльності П. стали співробітництво в револ.-народницькому журн. «Вперед», активна участь у русі укр. народників і створення разом з М. Драгомановим і М. Павликом сусп.-політ. часопису «Громада» (1880), який став об'єднавчим органом прогресивних нац. сил навколо ідеї визволення України від імперської залежності, дем. перетворення монархічного ладу Росії. Водночас П. публікує низку блискучих наук.-публіцист. праць, завдяки яким він «заслужив собі одне з найбільш почесних місць в історії нашого духового життя» (М. Грушевський). Найвизначнішими серед них, що не застаріли й понині, є «Парова машина» (1875), «Про багатство і бідність» (1875), «Про хліборобство» (1876), «Життя і здоров'я людей на Україні» (1878), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880), «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880). Місце і роль П. в історії науки і сусп.-політ. думки визначається широким колом порушених ним проблем, серед яких і такі, що й дотепер не втратили своєї актуальності. Його глибокі знання і вміння органічно поєднувати медичні, природничі, екон., сусп.-політ., істор. та ін. надбання свого часу посприяли здійсненню ним ряду важливих наук. відкриттів. П. є фундатором соціоетногігієни. Так, у творі «Життя і здоров'я людей на

Україні» він дає важливі практ. настанови щодо забезпечення такого рівня розвитку народної праці, за якого вона була б повноцінною і приносила особистості лише радість і задоволення. П. також можна вважати одним з видатних політ. мислителів, який *політику* розглядав як унікальний засіб «зміцнення і розвитку держ. ладу», «раціональної орг-ції сусп. устрою», забезпечення «внутр. змісту сусп. життя». Розглядаючи з політ. точки зору проблему досягнення народом «істинної свободи», він вважав, що здобути останню можливо лише на засадах «народного самоуправління» у формі добровільно об'єднаних «громад» — рівноправних низових ланок сусп-ва. І особливо наголошував у одному з перших політ.-екон. досліджень на необхідності забезпечення повного внутр. самоуправління «громад» та їхньої опори на моральний принцип, який «збуджує бажання у однієї людини добровільно віддавати свою працю, щоб цим самим надати допомогу іншій, такій же, як і вона сама» («Ремесла і фабрики на Україні»). Нарешті, найголовнішим відкриттям, яким П. набагато випередив свій час, став його екон.-екол. погляд на роль людської праці в збереженні та нагромадженні енергії, осн. джерелом якої є потік сонячних променів. На думку вченого, всяка продуктивна людська праця, від землероба до шевця, кравця і будівельника, забезпечує «захист енергії від розсіювання у простір». Означене відкриття П. справило значний вплив на В. *Вернадського* і його вчення про ноосферу, екон.-екол. збалансованість земної цивілізації. Завдяки П., «українська наука має пріоритет у розробці ентропійно-екологічної парадигми з економічних проблем сучасності» (С. Злупко).

Літ.: Пашук А. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського. Львів, 1965; Злупко С. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. Львів, 1990; Корнійчук Л. Сергій Подолинський — видатний український вчений, громадський діяч // Економіка України. 2000. № 7. *В. Горбатенко*

ПОЗИ́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — 1) погляд політ. суб'єкта на ситуацію, що склалася, його оцінка подій, явищ, об'єктів політ. процесу та їхньої діяльності. П. п. формується на основі знань і світоглядних переконань, досвіду й усвідомленої психол. готовності діяти у певному напрямі, під впливом як зовн. щодо суб'єкта умов (особливостей політ. процесу, норм і традицій культури, ментальності), так і системи внутр. детермінації. П. п. є оцінювальним судженням, в межах якого відбувається конструювання певної логіки думок, дій, політ. поведінки. П. п. так чи інакше апелює до універсальних цінностей і тому досить часто визначається в поняттях філос.-етичних, реліг., ідеол., прав. доктрин. До рис профес. П. п. слід віднести здатність сприймати деяку проблему саме як політичну, співвідносити її із вже задекларованою П. п., толерантно сприймати інші, відмінні від власної позиції і визначати межі допустимого у вчинках; формулювати у зв'язку з П. п. пропозиції щодо змін у царині сусп. практик; брати на себе відповідальність за дії, оцінки, плани; 2) місце політ. суб'єкта в структурі розподілу різних владних ресурсів, яка дозволяє макс. задовольняти свої політ. інтереси і визначати зміст політ. рішень. Доступ до найбільш вигідної П. п. значною мірою визначається згуртованістю носіїв схожих П. п.

В. Ханстантинов

ПОЗИЧАНЮ́К Йосип (псевд. Шугай, Шаблюк, Євшан, Рубайгада та ін.; 1911/1913?, с. Дашів, тепер Іллінец. р-ну Вінн. обл. — 22.12.1944, с. Юшківці, Жидачів. р-н Львів. обл.) — політ. діяч, журналіст, публіцист, письменник, учасник нац.-визвольного руху часів 2-ї світової війни. Закінчив літ.-мовний ф-т Ніжин. ін-ту соціального виховання. Комсомольський активіст, співробітник київ. газ. «Комсомолець України». Наприкін. 1939 був скерований ЦК ЛКСМУ на редакційно-журналістську роботу до Львова. Обіймав посаду секретаря літ. місячника «Література і мистецтво», регулярно публікувався в часописі «Наші дні». Упродовж 1939–41 опублікував на сторінках різних львів. період. видань свої оповідання: «Різьбар», «З дороги», «На рідній землі», «Карпатський етюд», які представляли автора як репрезентанта західноукр. новелістичної школи. Під час життя у Львові П. захопився ідеологією укр. *націоналізму*, зв'язався з підпіллям ОУН(Б). На поч. 1941 вступає до бандерівської ОУН. Наприкін. черв. 1941 ухиляється від евакуації на Сх. і залишається у Львові. 30.06.1941 П. допомагає похідній групі Я. *Стецька* організовувати Нац. збори українців Львова. З проголошенням Акта відновлення української держави бере участь у створенні Укр. держ. правління, обіймає посаду держ. секретаря м-ва інформації та пропаганди. На поч. лип. 1941 приєднується до похідних груп ОУН(Б) і вирушає з ними в напрямку на Київ з метою сприяти оголошенню в столиці України Акта відновлення державності й взяти участь у формуванні уряду укр. д-ви. У верес. 1941 разом з ін. учасниками похідних груп ОУН(Б) арештований гестапівцями неподалік Києва. Протягом 1941–42 утримується у в'язницях Німеччини. Після звільнення прибуває на тер. України і включається в роботу підпілля ОУН(Б). Редагує підпільні видання: «За самостійну Україну», «За Українську державу», «За Україну», «Ідея і чин», «Повстанець», «Український перець» тощо. Учасник 3-го надзвичайного вел. збору ОУН(Б) (серп. 1943). Один з організаторів повстанських відділів УПА–«Південь» на тер. Вінн. обл. (2-га пол. 1943 — поч. 1944). Учасник Великого збору Укр. гол. визвольної ради (1944) Співробітник референтури пропаганди Гол. проводу ОУН(Б), член Головної ради ОУН(Б), підполковник УПА. Його перу належали практично всі повстанські листівки і звернення, написані рос. мовою, а також частина україномовних листівок і прокламацій. У підпільній періодиці публікував новели і мініатюри з повстанського життя — «Гуляйпільські хлопці», «В житі», «Зелений шум» та ін. Сильні постаті, зображені в його новелах, відповідали неоромантичному образові героя і реаліям підпільно-повстанської боротьби. Загинув у криївці під час облави відділу НКВС.

Літ.: Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–1949. Довідник. Т. 1. Н.-Й., 1994; Утріско О. Позичанюк Йосип Іванович // Довідник з історії України. К., 2001; Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. К. ; Торонто, 2007. *І. Патриляк*

ПОЛ ПОТ (Pol Pot, справж. ім'я — Салот Сар; 19.05.1925, с. Прексбаув, Камбоджа — 16.04.1998, побл. Анлон Венга, там само) — громад.-політ. і держ. діяч. Навч. у Тех. школі в Пномпені; вигравши франц. стипендію, 1949 виїхав вивчати радіоелектроніку до Париз. ун-ту, обраний ген. секретарем Асоціації кхмерських студентів і увійшов до емігрантського К-ту за незалежність Камбоджі; 1952 вступив до Франц. компартії, де познайомився з марксизмом-ленінізмом у його сталін. інтерпретації. У січ. 1953 повернувся до Пномпеня й працював викладачем франц. мови та л-ри в приват. ліцеї, в серпні того ж року приєднався до радик.-шовініст. фракції Народно-револ. партії Камбоджі (НРПК), працював у відділі масової пропаганди її штабного осередку. Внаслідок урядових репресій в лют. 1963 перейшов на нелег. становище і був обраний генсеком ЦК Компартії Камбоджі (наступниця НРПК), що відтоді почала іменуватися «Кхмер руж» («червоні кхмери»), з 1965 отримав від соратників парт. кличку П. П. (від перших складів франц. словосполучення politique potentielle — «могутній політик»); орієнтувався на досвід кит. революції й заявив про перегляд застарілої марксист. догми, що лише робітн. клас може бути рушієм прогресу, услід за *Мао Цзедуном* наголосив, що саме селянство здатне стати класом, який за допомогою своєї парт. диктатури приведе сусп-во до перемоги *соціалізму*. Ініціював створення на пн. країни партизанських баз і прийняття 1966 довгострокової стратегії *партизанської війни* за владу; вважаючи недостатньо радикальними *«великий стрибок»* і *«культурну революцію»* маоїстів, пообіцяв у разі перемоги «показати всім ревізіоністам стовідсоткову повну соціалістичну революцію»; за сприяння комуніст. Нар. фронту визволення Пд. В'єтнаму створив потужні збройні формування, які 17.04.1975 захопили Пномпень, усунувши від влади проамер. генерала Лон Нола.

13.05.1976–07.01.1979 — прем'єр-міністр Дем. Кампучії; прикриваючись гаслом проведення «найрадикальнішої з усіх революцій», висунув теорію побудови «суспільства чистого, колективістського соціалізму»; встановив режим, заснований на страху та безоглядному терорі, 7,5-мільйонне населення країни передбачалося скоротити до 1 млн, з якими планувалося створити «безкласове суспільство»; під час виконання т. зв. 4-річного плану розвитку сільс. госп-ва, що мав кардинально вирішити продовольчу програму в країні, міське населення силоміць було зігнане до концтаборів, звідки відряджалося для примусових робіт у віддалених провінціях; за невиконання трудової норми членом сільс. комуни, виявлене особисте майно чи відпочинок у неурочний час передбачалося фіз. покарання або ув'язнення, що дорівнювало смертному вироку; спустілі крупні міста стали місцем зосередження спец. в'язниць, де утримувалися «класові вороги»: землевласники, заможні селяни, вчителі, студенти, монахи, чиновники, офіцери, жебраки, представників 13-ти нац. меншин. Унаслідок репресій і буд-ва казарменого *комунізму* (насильницька комунізація селянства, ліквідація товарно-грошових відносин, закриття всіх храмів, заг. трудова повинність із 14 років та ін.) було знищено, за мін. оцінками, 2 млн осіб, понад 40 % уцілілого населення було серйозно хворе. Висунувши гасло «турботи про кхмерську расу», П. П. спровокував війну з В'єтнамом, у якій зазнав поразки, переможці привели до влади уряд Єдиного фронту нац. порятунку на чолі з кол. комдивом «червоних кхмерів» Хенг Самріном (міністром закорд. справ у ньому став чинний прем'єр Королівства Камбоджа (з 30.11.1998) Хун Сен). Закріпившись на партизанській базі побл. кордону з Таїландом (уряд останнього вбачав у полпотівцях буфер від імовірного в'єтнамського вторгнення) й зберігши *харизму політичну*, керував збройною боротьбою проти влади Нар. Республіки Кампучії й навіть проводив політ. семінари для представників світового комуніст. руху; після мирного врегулювання Камбоджійської проблеми під егідою *ООН* (1991–93) втратив підтримку соратників і у черв. 1997 був узятий під домашній арешт, у розпал переговорів щодо видачі його Міжнар. трибуналу впав у безумство й помер від серцевого нападу.

Літ.: Kiernan B. How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism, and Communism in Cambodia, 1930–1975. London, 1985; Kiernan B. The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–79. New Haven, 1996; David P. Chandler. Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot. Boulder, 1999.

В. Головченко

ПОЛЕМОЛО́ГІЯ — наука про *війну* і збройні конфлікти. Осн. завданням П. є об'єкт. та наук. дослідження війн як соціального феномену. Ця наука пояснює причини глобальних змін у сусп. розвитку, що відбуваються в результаті війн і збройних конфліктів упродовж історії людства. П. ґрунтується на чотирьох осн. положеннях: по-перше, саме війна породила історію, оскільки остання почалася виключно як історія збройних конфліктів; по-друге, війна не дозволяє д-вам і народам перебувати в самоізоляції, тому вона є найенергійнішою і найефективнішою формою цивілізац. контактів; по-третє, війни є рушіями тех. прогресу; по-четверте, війна виступає найпомітнішою з усіх перехідних форм соціального життя, результатом і джерелом як порушення, так і відновлення рівноваги. Осн. положення П. отримали своє обґрунтування та розвиток у роботах Г. Бутуля, який підкреслює, що П. спирається на величезну джерельну базу, а тому при дослідженні війни він пропонує класифікувати факти за такими напрямами: 1) опис матер. фактів у міру зменшення їх об'єктивності; 2) опис видів фіз. поведінки на основі уявлень учасників воєн про їхні цілі; 3) перший етап пояснення: думки істориків й аналітиків; 4) другий етап пояснення: теол., метафізичні, етичні, філос. погляди й доктрини; 5) вибірка та групування фактів і їх первинна інтерпретація; 6) гіпотези стосовно об'єктивних функцій війни; 7) гіпотези відносно періодичності воєн; 8) соціальна типологія воєн, тобто їх залежність від типових рис того або ін. сусп-ва.

На основі цієї класифікації Ґ. Бутуль обґрунтував типологію причин воєнних конфліктів. За цією типологізацією до них належать: порушення взаємної рівноваги між сусп. структурами (напр., між економікою і демографією); утворені в результаті такого порушення політ. кон'юнктури; випадкові причини і мотиви; агресивність і войовничі імпульси як психол. проекція психосоматичних станів соціальних груп; ворожнеча і войовничість підкоряються несвідомому бажанню принести своїх дітей у жертву власній насолоді. Серед психол. мотивів, що спонукають до війни, Ґ. Бутуль виділяє «комплекс цапа-відбувайла» — фрустрації, страхи, невдоволення, злість, які накопичуються, повертаються проти зовн. ворога, що не завжди розглядається як безпосередній винуватець, але якому приписуються ворожі наміри; «дамоклів комплекс» — почуття незахищеності є підґрунтям для реакцій страху, агресивності й насилля яке може в будь-який момент викликати відповідні дії. Цей комплекс розглядається як найважливіший з точки зору своїх соціополіт. наслідків. При дослідженні сутності війни, її соціальної природи та походження, П. спирається на позитивістську методологію, поєднуючи елементи політ., екон., психол. та культ. пояснення досліджуваного явища. Очевидним недоліком П. є фактичне протиставлення війни (динамічного стану сусп-ва) мирові як «стану порядку і спокою». Відповідно П. протиставляється «іренології» — соціології миру. По суті остання взагалі позбавляється свого предмета, оскільки, як писав Ґ. Бутуль і вважали його однодумці, «вивчати мир можна тільки вивчаючи війну». Водночас не можна не бачити суттєвого впливу П. на розроблення проблематики, дослідження причин і характеру збройних конфліктів. У цілому П. відіграє значну роль у становленні, легітимізації та подальшому розвиткові соціології *міжнародних відносин*.

Літ.: Durkheim E., Denis E. Qui a voulu la gyerre? Paris, 1915; Bouthoul G. La duree du travail et l'utilisation des loisirs. Paris, 1930; Соловьев А. В. Полемология — французская социология войны // Социол. Исследования, 1993, № 12. *Г. Перепелиця*

ПОЛЕТИ́КА Григорій (1725, Ромен, тепер Ромни Сумс. обл. — 27.11.1784, Санкт-Петербург) — історик, правник, письменник, перекладач, громад. діяч. Навч. у Києво-Могил. академії, по закінченні якої працював перекладачем з лат. та нім. мов в Академії наук і мистецтв у Петербурзі (1746–48), потім у Синоді (1748–61). У 1761 повертається Україну, 1764 призначений гол. інспектором Петерб. морського шляхетного кадет. корпусу. 1767 його обирають від Лубен. полку депутатом в Комісію для вироблення проекту нового Уложення законів Рос. імперії, де відстоював програму автономного устрою України. Свої погляди обґрунтовував на основі істор. док-тів, козац. літописів, хронік. Узагальнивши відомі йому джерела, склав компілятивні твори. П. професійно досліджував історію України, збирав матеріали для написання синтетичної праці з історії України. Історики М. *Грушевський*, М. *Драгоманов* та О. Лазаревський вважали, що саме П. та його син Василь були авторами «Історії Русів». Задуми з написання історії України П. не зміг реалізувати, проте опублікував кілька ґрунтовних статей, напр., «Про початки, відновлення і поширення вчень і училищ в Росії і про нинішній їх стан» (1757), «Нотатка про початки Київської академії» (1763), в яких був зібраний значний факт. матеріал про київські школи від доби князя Володимира і до 17 ст., а також показана роль митрополита Петра *Могили* та гетьмана П. Конашевича-*Сагайдачного* у заснуванні й розвитку Києво-Могилянської академії. П. також зробив кілька перекладів творів грец. філософів і був збирачем книжкової спадщини. За час служби у Петербурзі сформував одну з найбільших у Рос. імперії як серед приватних, так і держ. книгосховищ колекцію книг. Ця б-ка загинула під час пожежі у місті 1771. 1773 П. вийшов у відставку і переїхав в Україну. Через одруження на дочці відставного ген. судді І. Гамалії П. став одним із найбагатших укр. поміщиків. У своєму маєтку знову почав збирати б-ку, в якій були представлені переважно книги, пов'язані з історією України. Помер у Петербурзі, будучи там у судових справах. Похований в Олександро-Невській лаврі (могила не збереглася).

Літ.: Лазаревский А. М. Отрывки из семейного архива Полетики // Киевская старина. 1891. № 4; Хорунжий Ю. М. Злет і заземлення Григорія Полетики: історико сучасний роман. К., 1994. *А. Блануца*

ПОЛІА́РХІЯ (від грец. πολυζ — численний, αρχία — влада, дослівно — багатовладність) — тип *політичного режиму*, який характеризується розподілом та розосередженням *влади* між її різними центрами та носіями. У сучас. *політичну науку* поняття «П.» запровадили Р. Даль та Т. Ліндблом у роботі «Політика, економіка і благоустрій» у 1953, які пропонують розв'язати основоположну суперечність феномену *демократії*. Ця суперечність полягає у невідповідності між ідеалами демократії, такими як свобода, рівність, права людини, народний суверенітет, та конкретними, дійсними формами сусп. буття. Дж. *Сарторі* використовує поняття «П.» у своїй теорії вертикальної (або елітистської) демократії, зокрема в аналізі розподілу влади між *елітами політичними* і населенням. Істотним елементом П., згідно з його концепцією, є наявність кількох альтернат. еліт, конкуренція між ними, а також наявність ін-тів та механізмів, які б гарантували сусп-во від негат. наслідків боротьби між елітами. Поняття «П.» сприяє включенню в сучас. теорію демократії таких аспектів, як ідейний та орг. плюралізм, політ. конфлікт, співвідношення вертикального і горизонтального вимірів дем. політики, взаємовідносини між викон. та представн. владами, що значною мірою розходиться із класичними уявленнями про демократію. Р. Даль у праці «Поліархія» сформулював таке її визначення: «це реалістичний варіант демократії... змагання, відкрите для участі». Щоб відрізнити демократію як ідеал від реально існуючих д-в, які називають «демократіями», і було запропоновано вживати термін «П.». Якщо демократія-ідеал передбачає однакову участь усіх гр-н у сусп. управлінні, то П., за Далем, — це правління меншості, яка обирається народом на засадах конкуренції. Їй відповідають сучас. конст. д-ви із заг. *виборчим правом* і змаганнями *партій політичних* між собою за владу. Таким чином, на думку вченого, правління більшості має доповнюватись гарантією прав меншості, свободою дії *опозиції*, чіткішим визначенням того, хто представляє «народ». Такий підхід можна застосувати і до ант. демократій, і до середньовічних республік, і до сучас. конст. д-в. Він відбиває наявність всезагального і рівного *виборчого права* в умовах конкурентної боротьби за владу політ. партій, найбільш прогресивних у соціальній активності частин народу. У трактуванні П. демократія є недосяжним ідеалом, до якого потрібно прагнути.

Літ.: Нудненько Л. Я. Теория демократии. М., 2001; Даль Р. Полиархия. Участие и оппозиция. М., 2004; Сарторі Д. Основи теорії демократії: народ і врядування. К., 2005; Воршевитин А., Антошин Б. Полиархическое государство и плюралистическое общество. М., 2009.

О. Бабкіна

ПОЛІ́БІЙ (бл. 200 — бл. 120 до н. е.) — історик і політ. діяч елліністичного періоду, мав характерний погляд на події, що відбуваються, згідно з яким той чи ін. устрій д-ви відіграє певну роль у всіх людських відносинах. Важливе місце він відводив проблемі моральності представників *влади* та заклав фундамент формування відправних ідей і розробку концепцій у різноманітних сферах теорії і практики проблем *держави* й політ.-істор. вивчення форми д-ви, концепції змішаної д-ви. Історію виникнення *державності* й наступної зміни держ. форм зображував як процес, що розвивається за законом природи. За його твердженням, кругообіг держ. форм такий: царство, *тиранія*, *аристократія*, *олігархія*, *демократія*, *охлократія*. Зміну держ. форм він пояснював падінням звичаїв у представників влади. Відзначав нестійкість, властиву кожній окремій простій держ. формі, яка втілювала лише один принцип і якому неминуче судилося виродитися на свою протилежність. Осн. перевагу змішаної форми правління вбачав у забезпеченні належної стійкості д-ви, яка запобігатиме спотворенню форм правління. Аналізував прояви змішаних форм д-ви в Римі, розглядаючи повноваження «трьох влад» у Рим. д-ві — влади консулів, сенату і народу, які виражали відповідно царс., аристокр. і дем. засади. У змішаній формі д-ви повноваження представників різних форм правління не з'єднуються в одне начало, а будучи роз'єднаними, сполучаються і співіснують, взаємно врівноважуючи одне одного і тим стабілізуючи держ. лад. Ідеться про таку конструкцію держ. влади, за якою повноваження правління не зосереджені в одному центрі, а розподілені між різними, взаємно врівноважувальними складовими д-ви.

Літ.: История политических и правовых учений: Древний мир / Васильев Л. С. [и др.]. М., 1985; Freeman K. God, man and states: Greek concepts. Westport, CT, 1976; Muller R. Polis und Respublica: Studien zum antiken Gesellshafts und Geschichtsdenken. Weimar, 1987.

О. Лозовицький

ПОЛІКРА́ТІЯ (від грец. πολύς — багато і κράτος — влада, сила) — багатовладдя, одночасне утримування *влади* в *суспільстві* кількома політ. силами. Багатовладдя починалося з дуумвіратів, триумвіратів і вінчалося владою кількох володарів або політ. сил. Залежно від того, яка частина населення може виразити свою волю у визначенні діяльності держ. влади, П. можуть бути розділені на *олігархії*, *аристократії* і *демократії*. Перші вказівки на випадки «примітивної» П., або «режиму багатоцарствія», були в поемах Гомера. Зародки П. з'явилися ще в протестант. країнах пн.-зх. Європи у 14 ст., де феодали не змогли підпорядкувати міста і вимушені були укладати з ними договори. Спроби щодо встановлення П. були відомі в Запорозькій Січі. В Росії революція 1917 закріпила П., що постала з реформ *Олександра II* та конституції 1905, але більшовики її скасували і повернули монократію влади партократів. У 20 ст. після припинення *«холодної війни»*, розпаду *СРСР* та утворення *СНД* керівники республік декларували перехід до П., але були непослідовні в діях через страх втратити монополію на владу. П. характерна для розвинених дем. держав, у країнах, що розвиваються, вона існує в усіченій формі. Осн. риси П. зближують її з поліцентризмом і відкритими системами: формування органів держ. влади на основі дем. принципів, розділення властей, тер. структура будується з урахуванням балансу різних інтересів, у діяльності органів держ. влади акцент робиться на дем. форми і методи, широко використовуються різні форми участі *громадян* в управлінні державою; визнаються і реально гарантуються осн. права і свободи. Формою існування П. є угода, яка залишає один осн. закон про угоди й обов'язки сторін. Предметом угод є розподіл прав і обов'язків різних глобальних суб'єктів, а також об'єднання їхніх зусиль на глобальній арені. Утвердження П. остаточно відокремлює владу від *громадянського суспільства*, оскільки П. легітимує себе не підтримкою гр-н, а глобальним співвідношенням сил.

О. Сахань

ПО́ЛІС (грец. πόλις — лат. civitas) — місто-держава, форма соціально-екон. і політ. організації *суспільства* і *держави* в Старод. Греції, що склалася у 8–6 ст. до н. е. у т. зв. «архаїчний період» (650–480 до н. е.). П. складався із самого міста і території, що прилягала до нього, і зазвичай був невеликим. Напр., на о. Родос (1404 кв. км) знаходилися три, а на острові Крит (8500 кв. км.) — декілька десятків П. Найбільшим П. була Спарта: її територія охоплювала 8400 кв. км. Основою всієї соціально-екон. і політ. орг-ції П. виступав колектив рівноправних громадян. Чисельність вільного населення П. досягала прибл. 35–40 тис. і рідко перевищувала 100 тис. осіб. Частина населення міста в П. не входила і не мала прав гр-н (метеки, периеки, вільновідпущеники, позбавлені всяких прав раби, чужоземці й ін.). Заг. рисою полісного життя була боротьба між родовою *аристократією* і торг.-ремісн. колами, які утворювали разом з окремими шарами селянства табір *демократії*. Залежно від переваги тієї або ін. сторони держ. влада в П. набувала форми або аристократ. правління (напр. у Спарті), або демократії (Афіни), або перехідного правління тиранів (влада одного або декількох осіб, що узурпували її силою). Усередині П. сформувалося й цив. право, яке визначало як обов'язки, так і соціальні гарантії членів общини. Кожен з них мав право на участь в управлінні П. й на земельну власність. Так, землероби знаходилися під охороною закону: у Спарті до 4 ст. до н. е. було заборонено відчужувати землю у селян, в Афінах легендарний законодавець Солон не дозволяв, аби одна людина купувала землю в необмежній к-сті. П. не лише займався внутр. справами. В Афінах проводилась активна торгівля з *колоніями* і країнами Сх.: з Єгипту привозили зерно, льняні тканини, з Карфагена — килими, з Африки — слонову кістку, з Причорномор'я — зерно, худобу, мед, віск і шкіри. Ці товари в основному тут же перепродавалися в ін. міста. У 5–4 ст. до н. е. заг. валовий дохід лише в Піреї, гол. гавані в Афінах, досягав прибл. 2 тис. талантів (талант — 26 кг срібла). Відповідно зростав грошовий обіг, а разом з ним і всілякі кредитні й лихварські операції, хоча в основному госп-во мало натуральний характер. П. мав власну армію: під час воєн гр-ни вступали в ополчення й перетворювалися на воїнів. *Платон* і *Арістотель* поклали початок традиц. уявленням про П. як оптимальну форму соціальної орг-ції. Від поняття П. вийшли похідні поняття — «політика» (управління д-вою), «політик». Проте П. ширший за д-ву в сучас. розумінні слова, це — політ. організоване сусп-во. Сама назва «Еллада» означала не єдину д-ву, а світ незалежних П., об'єднаних спільністю мови, *релігії*, культур. традицій, політ. і торг. зв'язків. Навіть проблеми сім'ї, освіти уявлялися грекам справою суспільною. Виявом такої спільності служили, напр., Олімп. ігри. У П. створювалася й особлива система ідеалів: вільні гр-ни вірили, що благополуччя кожного з них залежало перш за все від їхнього рідного П., поза яким існувати неможливо. З ін. боку, процвітання П. багато в чому залежало від його гр-н, від того, скільки серед них буде яскравих, талановитих і благородних людей. Але той, хто насмілювався вийти за межі загальноприйнятого, повинен був поплатитися своїм благополуччям і навіть життям (про що свідчить доля *Сократа*). «Класичний період» в історії Греції (5–4 ст. до н. е.) — доба найвищого розквіту полісного ладу після чого грец. П. зі своєю специфічною соціально-екон. політ. структурою, вичерпав свої потенц. можливості й у серед. 4 ст. до н. е. вступив у смугу затяжної кризи. Подолання кризи грец. П. стало можливим лише за допомогою створення нових соціальних структур і держ. утворень, якими стали сусп-ва і д-ви періоду еллінізму. Вони виникли наприкін. 4 ст. до н. е., після розпаду світової імперії О. *Македонського*, поєднуючі в собі основи грец. П. і давньосх. сусп-ва. Елліністичний період в історії Греції тривав від смерті О. Македонського (323 до н. е.) до приєднання Пелопоннесу та грец. о-вів до Риму 146 до н. е., що призвело в цілому до втрати Грецією політ. незалежності.

В. Корнієнко

ПОЛІТИЗА́ЦІЯ ЕТНІ́ЧНОСТІ — ситуації, коли нац. меншини через свої громад. орг-ції або лідерів висувають певні політ. вимоги щодо владних структур, інтенсифікують (у рамках своєї етн. спільноти й поза нею, але експлуатуючи етн. чинник) пошуки впливу на ухвалення політ. рішень, особливо у сфері етнонац. розвитку, зокрема тих, що стосуються квотного представництва меншин в органах законод. і викон. влади на всіх рівнях; їхньої участі в ініціюванні законод. актів; правового вирішення викон. владою проблем, пов'язаних з їхньою етнічністю і взаємодією з іноетнічним довкіллям. П. е. є закономірним наслідком активізації етнонац. спільнот, діяльність яких виходить за межі етнокульт. сфери. П. е. виявляється у різних формах: 1) засновуються *партії політичні*, політизовані рухи, асоціації на етн. основі. Такі приклади досить поширені у багатьох країнах Європи (Корсикан. партія у Франції; рух ЕТА в Іспанії; Албан. партія у Чорногорії; партія «За повну емансипацію рома» в Македонії тощо). В Україні час від часу здійснюються спроби заснування партій та блоків за етн. принципом — напр., Дем. партія угорців, або за етнореліг. ознаками — Партія мусульман України (нині припинила своє існування) та «Російський блок»; 2) створюються орг. структури, які претендують на виконання адм. функцій, що відносяться до прерогатив органів держ. влади і *місцевого самоврядування* (*Меджліс кримськотатарського народу*, Фолькcрат німців України); 3) використання етн. фактора різними політ. силами, зокрема, у виборчих кампаніях, у кампаніях тиску на владу для досягнення своєї мети, у боротьбі між собою за зайняття більш високих сходинок у політ. ієрархії сусп-ва. Останнім часом у політ. житті поліетн. країн з'явилося таке явище, як «політ. антрепренерство, пов'язане з етн. чинником» — мобілізація етнічності для досягнення своїх групових інтересів. Досвід створення партій та рухів на етн. основі та їхня діяльність засвідчують, що у більшості випадків вони зосереджуються на проблемах своєї етнонац. спільноти, ізолюються від загальнодем. процесу і, у висліді, радикалізуються, посилюють негат. аспекти етн. рухів, сприяють зростанню напруженості та *ксенофобії* у міжетн. стосунках. Приклади таких тенденцій дають практики політ. життя Австрії, Іспанії, Німеччини, Франції, а останнім часом і України. Така ситуація виникає тоді, коли згадані партії та рухи стають закритими, не вступають у взаємодію з іншими. Негат. аспекти П. е. з особливою силою виявляються під час соціально-екон. криз: тоді к-сть прибічників політизованих радикальних етн. рухів зростає. Щоправда, такі прояви є ситуативними і зазвичай швидкоплинними, оскільки радикалізм не завжди забезпечує стійкий і тривалий успіх.

Літ.: Євтух В. Б. Менеджмент у поліетнічних спільнотах // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 4; Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализма в современной Европе // Нации и национализм. М., 2002. *В. Євтух*

ПОЛІ́ТИКА (від грец. πολιτική) — діяльність людей, спрямована на реалізацію особистих і групових інтересів і цінностей щодо влаштування соціального світу. Поширене розуміння П. є суперечливим і надзвичайно складним у зв'язку з категоріальною невизначеністю. Загальновживане розуміння П. містить у собі три взаємозалежні значення. По-перше, П. розуміється як *відносини політичні* між *суб'єктами політики*, як питання про *владу* і механізми *політичного процесу*. В англомовних країнах таке розуміння П. визначається категорією politics. Найбільш вживаним аналогом сьогодні є категорія публічна політика. По-друге, категорія «П.» вживається як позначення раціонального напряму дії чи бездіяльності *актора політичного* для досягнення певної мети, в англосаксонській традиції — policy. В застосуванні до держ. діяльності вона може виступати як *внутрішня політика*, *зовнішня політика* тощо. Третє трактування П. визначає систему ін-тів як орг. форм вираження *інтересів* і *цінностей*. Переклад категорії зх. політ. науки — polity відтворюється інколи як калька — «політія». Прихильники роздільного вживання категорії «П.» у першому і другому значенні звертають увагу на різні засади цих П. У першому випадку йдеться про процес, боротьбу, про певну ірраціональність і непередбачуваність дій. У другому випадку П. виступає як вияв політ. раціональності, системне бачення соціальної проблеми і визначення шляхів її розв'язання. У дем. системах політики зобов'язані публічно презентувати свої дії, які набувають статусу відповідних П. Стикаючись у публічному полі, вони ведуть боротьбу за голоси виборців і через перемогу на *виборах* отримують *легітимність* і право на реалізацію своєї П. у тій або ін. сфері життя суспільства. Деякі дослідники стверджують, що відмінності між politics і policy не настільки очевидні. На їхню думку, не варто проводити неподоланну межу між політ. процесом і держ. адмініструванням. Будь-які політ.-адм. рішення реалізуються в конкр. середовищі й призводять до політ. боротьби різної міри інтенсивності. Взаємовідносини між адмініструванням і політ. процесом залежать від законод. механізму забезпечення нейтрального статусу і прав чиновників, а також від політ. контексту, в якому такі відносини виникають і функціонують. Сам політ. контекст визначається парт. системою, тією роллю, яку відіграють *партії політичні* в орг-ції влади. Контекстуальні чинники справляють важливий вплив на характер П., вони мають кардинальні розбіжності у різних регіонах світу і в країнах з неоднаковим рівнем екон. розвитку. Ряд авторів переконані, що взагалі неможливо відокремити дві сторони П. (politics і policy), оскільки обидві вони є пост. процесом обговорення сусп. інтересів і пропозицій щодо їх макс. задоволення, прийняття та імплементації відповідальних рішень. Усі політ. дії неминуче відображають окремі переконання й упередження їхніх авторів, незважаючи на те, що ці переконання і упередження набувають законод. норм, які регулюють функціонування викон. влади і є обов'язковими для виконання, П. у тому чи ін. питанні залежить від наявного розподілу влади. Дискусія щодо міри відмінностей двох сторін П. триває і відображає співвідношення раціонального й ірраціонального, запланованого і непередбаченого в поясненнях політ. процесу.

П. має властивості, які визначають її роль і місце у соціальних відносинах, маркірують поле політичного. Перш за все, П. багатосуб'єктна. Вона виникає і реалізується в соціальному просторі й завжди припускає наявність ін. актора (індивідуума чи групи). Багатосуб'єктність П. породжує таку властивість, як конкурентність. Реалізація власних інтересів у соціальному середовищі неможлива без подолання ін. суб'єктів або компромісу з ними, що й зумовлює необхідність П. як діяльності. Людські й групові інтереси і цінності зіштовхуються і зміцнюються через різні форми боротьби і взаємодій. П. смисл випливає з конфлікту, боротьби за право і можливість володіти ресурсами і статусами. Гострота і конфліктність цих процесів спричинилися ще на початковому етапі розвитку людства і завершилися появою важливого механізму соціальної регуляції — *держави*. Владні відносини були формалізовані у держ. ін-тах. Від цього часу посідання держ. влади стало найважливішим завданням П. Водночас була проведена грань між публічною (політичною) і приватною сферами життя людини. Виокремлення політ.-управлін. функції як профес. сфери діяльності, поряд з раціоналізацією всього сусп. життя, спричинило процес відчуження П. від особи. Люди делегували свої повноваження з управління сусп-вом політикам і *бюрократії*. Безпосередні й відчутні зв'язки між людьми перетворилися на опосередковані, складноструктуровані конкурентні групові відносини. У П. сформувалися три рівні рефлексії: звичайний, професійний і науковий. На цих рівнях використовуються різні дискурси, які слабо перетинаються між собою. Системи описів, пояснень і оцінок тут не збігаються. Як правило, на звичайному рівні домінують оціночні, емоц. забарвлені характеристики П. Професійні політики у боротьбі за голоси пояснюють і дають оцінку навкол. світу, схиляючи гр-н до своєї підтримки. Вчені намагаються описати сферу політичного і пояснити її, уникаючи оцінок. Ця різниця зумовлює складність комунікації в сусп-ві стосовно П. Необхідність людської взаємодії в процесі реалізації інтересів і цінностей визначає комунікативність П. Люди конструюють свої власні реальності й малюють картини майбутнього, в яких мають бути реалізовані інтереси і цінності. У сусп-ві розгортається боротьба за домінування певних соціальних проекцій. Конструювання різних соціальних реальностей має символічний характер. Людина наділяє явища певними значеннями і намагається надати їм всеохопного характеру, нав'язати їх ін. членам сусп-ва. Надаючи значення тій чи ін. події, людина інтерпретує її, наділяє змістом, дає оцінку. Відмінність інтересів і цінностей зумовлює можливість необмеженої к-сті інтерпретацій та оцінок однієї і тієї самої політ. події. Таким чином, у П. працюють семіотичні механізми, тобто інтерпретація людьми закодованих значень, націлених на пошук кодів, що збігаються у якомога більшої к-сті членів сусп-ва. Збіг інтерпретацій і оцінок соціального світу стимулює людей до об'єднання в групи для захисту і просування своїх інтересів і цінностей, реалізації власних програм улаштування сусп-ва. На цій основі виникають політ. партії, громадські орг-ції, неформальні групи впливу в П. Люди намагаються справляти вплив шляхом безпосереднього спілкування, а також через канали *комунікації*. Медійні канали доставки інформації з'явилися на зорі людства і безперервно вдосконалювалися. Тому медійність П. — це не риса сучас. постіндустріальної культури, а надто важлива властивість політ. дійсності, притаманна їй з моменту виникнення. Політ. актори намагаються отримати сусп. підтримку саме своєї картини навкол. світу. Цей процес підкреслює таку властивість П., як легітимація. Механізми легітимації П. мають істор. характер і визначаються якісними параметрами відповідного соціуму. Вони задають форми реалізації П., створюють когнітивні й норм. моделі політ. дійсності. Граничною формою делегітимації П. є *війна*.

Специфічною властивістю П. є нормативність і пост. вихід за межі норм. поля. П. норм. організована. Діяльність людей привела до виникнення встановлених чи спонтанно сформованих правил поведінки. Вони регулюють і структурують П., виходячи з визначених інтересів і цінностей. Самі норми в П. є осередком людських інтересів і цінностей, що пост. перебувають у полі інтерпретацій. Оскільки неможливо зафіксувати в нормах усю складність і різноманітність життєвих практик, інтерпретації створюють велику к-сть відображувальних чи викривлених похідних норм. Дія у П., засновуючись на нормі, пост. намагається вийти за її межі й породжує ненормативність як властивість П. Єдиним регуляторним механізмом у ненорм. сфері П. виступає *політична культура*. У процесі свого становлення П. набула набору функцій, які властиві винятково цій сфері діяльності людства. П. виражає, погоджує і реалізує значущі інтереси соціальних груп *суспільства*. Досить важливою функцією П. є раціоналізація конфліктів, недопущення силових сценаріїв розв'язання соціальних суперечностей, прийнятний розподіл і перерозподіл сусп. благ. Розподільна і перерозподільна функція визначає політ. стратегії, в яких реалізуються цінності та інтереси акторів. Функцією П. є також управління сусп. процесами, регулювання соціального поля, інтеграція сусп-ва, визначення векторів руху социуму. П. виконує функцію соціалізації особистості, залучає людину до складноорганізованих владних структур, визначає межі її свободи/несвободи. П. має два рівні орг-ції соціального простору. На глобальному рівні П. виступає як діяльність міжнар. суб'єктів — д-в, транснаціональних орг-цій, регіон. об'єднань д-в. На рівні д-ви П. функціонує в межах визначеної території і може мати унікальні конкретно-істор. характеристики й особливості.

Літ.: Бурдье П. Социология политики. М., 1994; Вебер М. Политика как призвание и профессия. Т. 2. М., 1997; Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998; Веймер Д., Вайнінг Е. Аналіз політики: концепції і практика. К., 1998; Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. К., 2002; Гидденс Э. Устроение общества: очерк теории структурации. М., 2003; Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу. К., 2004; Луман Н. Социальные системы: очерк общей теории. СПб., 2007; Hildreth R. Theory of politics. — LLC., 2008; Политическое как проблема. М., 2009; Political Sociology — The State of the Art. Barbara Budrich Publisher, 2010. *Ю. Левенець*

ПОЛІ́ТИКА ВЛА́ДНА — цілеспрямований комплекс заходів, що розробляється, ухвалюється і здійснюється органами влади відповідно до норм. структурних і функціональних особливостей їхньої діяльності. Термін «П. в.» належить до одного синонімічного ряду з терміном «політика державна» тією мірою, якою термін «*влада*» є синонімічним терміну «*держава*». Особливістю терміна «П. в.» є його зв'язок не лише з держ., а й з політ. владою. У цьому сенсі П. в. — це ті комплексні заходи, які розробляє і здійснює носій держ. або політ. влади як інструменти і ресурси для поєднання й утримання в цілісному стані цих фрагментів. Вироблення, ухвалення і здійснення П. в. є політ. процесом, масштаб і коло дійових осіб якого залежать від повноважень, інституційної структури та функціональних особливостей відповідної системи прийняття рішень, що визначаються норм. док-тами відповідного рівня: *конституцією* країни, законами й підзаконними актами (для держ. акторів) чи статутними док-тами та *угодами* (для *акторів політичних* — політ. партій, орг-цій, блоків тощо). Для П. в. характерне обмеження акторів політики тими політ. ін-тами, які підпорядковані носієві держ./політ. влади. Це означає, що у випадку держ. влади весь *процес політичний* вибудовується переважно по вертикалі, залучаючи майже виключно органи держ. управління. Атрибутами, тобто невід'ємними рисами П. в. є: повноваження (для розробки і здійснення П. в. її актори повинні мати повноваження, необхідні й достатні для ухвалення загальнообов'язкових рішень держ., регіон. чи місц. масштабу); експертне знання (дії органів управління потребують достовірної інформації про об'єкт політики і його місце у структурі сусп. життя, динаміку його змін у часі та можливі наслідки і впливи); порядок (досягнення мети П. в. вимагає наявності системи інституцій і скоординованої норм. бази їхнього функціонування). Усі без винятку атрибути прямо пов'язані з діяльністю владних органів, у руках яких зосереджені повноваження і доступ до експертних знань і які самі собою утворюють досить жорстку стабільну систему інституцій, діяльність яких визначається нормат. актами у випадку дій держ. влади і статутними та договірними док-тами у випадку П. в. Через цю систему інституцій влада виробляє, ухвалює і впроваджує політ. рішення, які вводять у дію правила поведінки членів сусп-ва в певній галузі сусп. життя.

Жорсткість інституц. основи вироблення П. в., притаманна держ. ін-там, зумовлює галузевий або предметний характер дій держ. влади. Це означає, що вирішення комплексних сусп.

проблем зводиться до часткового пом’якшення пов’язаних з ними конфліктів в умовах боротьби органів держ. управління за доступ до сусп. ресурсів. Оскільки процес вироблення й ухвалення політ. управлін. рішень у П. в. зосереджується майже виключно у владних структурах, має сенс говорити про реалізацію інтересів тих політ. сил, які легітимно беруть участь у ньому. У такий спосіб П. в., пов’язана з діяльністю окремих політ. акторів, безпосередньо визначає зміст і форми П. в. Відповідно до моделі раціонального вироблення політ. рішень П. в. здійснюється із суворим дотриманням вимоги досягнення «сусп. прибутків», які перевищуватимуть «сусп. витрати», що вимагає визначення кінцевої мети і встановлення відповідно до неї завдань для органів виконання політики; дослідження природи сусп. проблеми чи конфлікту, що вимагає врегулювання за допомогою нової П. в.; розгляду всіх можливих варіантів вирішення цієї проблеми/конфлікту, точного прогнозування наслідків кожного варіанту й ухвалення найвигіднішого з них; створення системи органів виконання рішення та налагодження відповідного моніторингу. Раціональна модель передбачає, що встановлення мети, формулювання проблеми, яку вирішуватиме П. в., вироблення й вибір варіантів її вирішення базуються на цінностях, інтересах і підходах владної верхівки, а отже П. в. фактично нав’язується *суспільству* через систему політ. та адм. ін-тів. Цінності, притаманні сусп-ву, враховуються лише тією мірою, щоб вони не входили в антагоніст. суперечність з цінностями, інтересами й діями влади і не призводили до дестабілізації сусп. життя. Орієнтація влади на збереження стабільності у сусп-ві й відповідно на самозбереження означає запобігання різким змінам владної (держ.) *політики* незалежно від фактичних потреб в екон., політ., культ. чи ін. секторі сусп. життя.

Літ.: Колбеч Г. Політика / Пер. з англ. К., 2005; Дай Т. Основи державної політики / Пер. з англ. Одеса, 2005; Dwight L. and Kaplan A. Power and Society: a Framework for Political Inquiry. New Haven, CT, 1969.

О. Дем’янчук

ПОЛІ́ТИКА ДЕМОГРАФІ́ЧНА — поняття, що застосовується загалом до *політики*, яку провадять *держави* з метою модифікувати еволюцію населення, а саме — щоб спричинити його зростання. П. д. спрямована не стільки на зміну демогр. характеристик населення в цілому (зокрема, зменшення смертності розглядається переважно як частина політики у сфері охорони здоров’я), скільки на заохочення, чи навпаки — обмеження зростання населення. Витоки П. д. сягають поширених з кінця 17 до 19 ст. ідей, згідно з якими чисельність населення вважається основою могутності *націй*. Так, у знаменитих «Нарисах політичної арифметики», закінчених наприкін. 1670-х, Вільям Петі закладає основи статист. підходу для визначення населення та багатства країни, виходячи з чисельності її населення. Д. *Дідро* визначає політ. арифметику в «Енциклопедії» так: «Це така арифметика, дії якої спрямовані на корисні для мистецтва керування людьми дослідження, як-от визначення кількості чоловіків, що населяють країну, кількості їжі, яку вони мають споживати, роботи, що можуть виконувати, часу, який можуть прожити, а також родючості земель, частоти катастроф і т. д.». Отже, Д. Дідро відзначає передусім важливість к-сті чоловічого населення. Протягом 19 і 20 ст. П. д. в різних країнах найчастіше орієнтувалась на заходи, спрямовані на зростання населення, однак протягом ост. трет. 20 ст. в різних регіонах світу сутнісно переорієнтувалась у зв’язку з побоюваннями, що воно, навпаки, зростає надто швидко. Таким чином, змінилося спрямування в бік заохочення обмеження народжуваності, що вважалось осн. засобом уникнення регіон. та світового «перенаселення». Міграційна політика (див. *Міграція*) також є невід’ємною частиною П. д., але часто досить дивним чином не доповнює, але є протилежною до політики, спрямованої на збільшення чисельності чоловіків. Теор. основи цього є розмитими, мінливими в часі та пов’язаними зі страхами, що ніколи не мали під собою наук. обґрунтування. Серед творів, що складають основу цих страхів, важливим є опубліковане в 1798 «Есе про принципи населення» пастора Т. Р. Мальтуса (див. *Мальтузіанство*), оскільки воно суттєвим чином вплинуло на П. д. в окремих європ. країнах 19 ст. Передусім Т. Р. Мальтус виходить з принципу пасивного сприяння і тому відкидає втручання д-ви у сферу допомоги бідним, вважаючи, що це завадило б регуляції (яку він вважає необхідною) і привело б до надмірного зростання населення. Він заохочує д-ву до дій, спрямованих на обмеження такого зростання. П. д., незалежно від того, чи спрямована вона на обмеження, чи на заохочення зростання населення, часто виходить з розвиненої концепції, що включає втручання в сім’ю, позицію жінки в сусп-ві, шлюб (вже не кажучи про широко вкорінені в реліг. вірування концепції), контрацепцію та аборти, а також стосунки між батьками та дітьми. Така країна, як Франція, стала піонером у застосуванні держ. заходів, спрямованих на заохочення зростання населення. Насправді ця країна була першою, що зазнала, починаючи з кінця 18 ст., досить суттєвого скорочення населення. У 2-й пол. 19 ст. мали місце численні дебати з цього приводу, внаслідок чого було започатковано чимало заходів у сфері П. д. Ці дебати лишаються важливими аж дотепер. Зрештою, вони привели до впровадження складної системи, яка включає в себе субсидії, фіскальні заходи, соціальний захист малих дітей. Протягом тривалого часу основним вважався вимір народжуваності, нині ж ця політика веде до створення системи, яка полегшує координацію жіночої активності та репродуктивної функції. Китай, навпаки, безсумнівно став першою країною, яка, у зв’язку з побоюваннями не впоратись зі зростанням населення, наважилась на широкомасштабне впровадження радик. політики обмеження народжуваності на основі «політики однієї дитини». У 20 ст. трансформації мети П. д. були досить конкретно сформульовані на великих всесвітніх конференціях, присвячених проблемам населення. На першій з них, що проходила в Женеві та Лондоні, представники окремих країн-учасниць висловили бажання зробити доступним сімейне планування, тоді як ін. учасники (такі як Франція) не підтримали цю ідею. Конференція у 1935 в Берліні запам’яталась у зв’язку з дискурсом та політикою нацист. Німеччини. Після 2-ї світової війни, коли в рамках *ООН* були створені Комісія з питань населення та Підрозділ населення, тематика конференції з питань населення повернулася в бік ініціювання розвитку П. д., спрямованої на обмеження зростання населення країн, що розвиваються. Зокрема, конференція в Бухаресті у 1974 стала першою, на якій уряди країн об’єднались у ствердженні позит. ролі контрацепції, однак разом з тим наслідком численних компромісів стало кредо «розвиток — найкраща контрацепція». Проблема абортів все ж не була зазначена у висновках. Питання здоров’я матері було висунуто на перший план на конференції в Каїрі у 1994, а питання жіночої освіти — в Пекіні у 1995. Однаково важко оцінювати ефективність П. д. у різних країнах як з точки зору соціальних наслідків, так і щодо добробуту населення. В той час, коли можна з впевненістю говорити, що в Китаї були досягнуті вагомі результати, очевидно, що зниження фертильності, яке спіткало більшість країн, не є прямим наслідком П. д. (радше це наслідок *соціальної* та *освітньої політики* в різних країнах). Демогр. режими країн, що знаходяться на пд. від Середземного моря, також зазнали досить важливої трансформації, різкого падіння фертильності, міграційних рухів, у межах яких вони виступають не лише як країни відправлення, але з недавніх пір і як країни призначення, в яких не дотримуються численних заходів, спрямованих на розвиток практики контрацепції. Разом з тим усі ці зміни часто починаються через трансформацію шлюбу, що стає дедалі пізнішим. Натомість, розвиток сімейного планування та превентивних кампаній сильно підтримують ці соціо-демогр. зміни. П. д. часто була вираженням волі до влади, що асоціювалося з ідеєю, що чисельність створює силу. Таким чином, вона виходила з певного ідеол. виміру. Напр., як нацист. Німеччина, так і сталін. *СРСР* вживали заходів, відкрито спрямованих на відновлення демогр. зростання своїх країн. Німеччина, починаючи з 1933, робила це шляхом заохочення до народжуваності та вилучення жінок з ринку праці, а також через расову політику; СРСР — через примусові заходи (такі, як заборона абортів). У дійсності за П. д. часто ховаються невисловлені страхи та апріорні уявлення. Напр., політика народжуваності в різних країнах часто ґрунтувалася на побоюванні імміграції і навіть на расовому баченні населення; формування політики сімейного планування в країнах, що розвиваються, протягом 1970-х часто було радше уособленням страху країн північних щодо зростання країн південних, ніж сподіваннями на покращання добробуту населення останніх. Зміна П. д. у СРСР у 1981 також частково була острахом незбалансованого зростання населення Центр. Азії на шкоду республікам у європ. частині Рад. Союзу. Проте ці, найчастіше невисловлені, побоювання не були єдиним фундаментом цих політик. Зрештою у П. д. різних країн також є такі, предмет яких становить не загальна к-сть населення, але його геогр. розподіл задля врівноваження населеності та екон. спрямованості. Подібна П. д. могла бути заохочувальною, але часто заснованою на вимушених переміщеннях задля заселення територій, де населення не осідало у природній спосіб. Термін «П. д.» рідко вживається, коли йдеться про кол. політику колоніального заселення, що часто поєднувала заохочення населення *метрополій* до переїзду в *колонії* та вигнання місц. населення. Крім свого сутнісного репресивного виміру, сталін. політика примусового переселення (див. *Депортація*), що мала місце в межах СРСР, становила частину екон. устрою, спрямованого на експлуатацію природних багатств країни. Після смерті Й. *Сталіна* цю практику було змінено на заохочення. У нинішній Росії це трансформовано на міграційну політику щодо вихідців з країн Центр. Азії та Кавказу. *А. Блюм*

ПОЛІ́ТИКА І ЕКОНО́МІКА — важливі підсистеми суспільства, що перебувають у функціональних взаємозв'язках між собою, з ін. сусп. підсистемами і з сусп-вом у цілому. У найзагальнішому розумінні функції екон. підсистеми зводяться до матер. забезпечення життєдіяльності сусп-ва, а функції *політики* спрямовані на забезпечення стабільності й нормального розвитку сусп. системи, регулювання і збереження в ній певного порядку, рівноваги через керівництво та управління за допомогою механізмів держ. влади в інтересах насамперед панівної соціальної групи. Між П. і е. у просторі соціального організму країни встановлюються зв'язки структурування, взаємодії, *конфлікту*, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції. Між собою вони співвідносяться як суб'єктивне й об'єктивне, надбудова і базис. За діалектичним підходом економіка в кінцевому підсумку зумовлює *політику*, концентровано виявляється в ній, а політика справляє великий зворотний вплив на економіку. Характер взаємодії П. і е. з'ясовується через поняття «*інтереси*» і «*влада*». Усвідомлені екон. інтереси певних соціальних груп задля їх реалізації потребують політ.-прав. підтримки з боку держави, на ґрунті чого формуються відповідні політичні інтереси. Соціальні групи, що володіють екон. владою, тобто домінують у системі екон. відносин як власники матер. і фін. ресурсів, прагнуть дефект. захисту своєї власності, статусу в екон. житті, збереження екон. і політ. ладу, що відповідає їхнім інтересам. Тому вони прагнуть мати і політичну владу, щоб ефективно впливати на діяльність держ. владних структур. Зі свого боку політ. влада створює умови для її використання з метою здобуття і екон. влади. Політ. відносини залежні від характеру і стану екон. відносин. Якісні зміни екон. відносин зазвичай потребують і супроводжуються якісними перетвореннями політ. відносин, ін-тів держ. влади, переходом влади від одних *груп соціальних* до ін. Разом з тим політика має певну автономію, самостійність щодо економіки. Це виявляється, зокрема, в тому, що люди можуть дбати про такі політ. цілі, які насправді не відповідають їхнім екон. інтересам (О. Шик). Відрив політ. цілей від екон. інтересів відбувається часто тоді, коли політ. інтереси формуються під визначальним впливом не об'єктивних потреб економіки, а різноманітних ідеол. чинників, нац., реліг., регіон., корпорат. та ін. упереджень, ілюзій, *міфів політ.*, амбіцій тощо. Політика впливає на економіку шляхом захисту наявних екон. відносин від намагань докорінно змінити їх або сприяти останньому, якщо це диктується інтересами екон. панівних соціальних груп. Для цього д-ва використовує методи прямого або опосередкованого впливу на екон. процеси через екон. політику.

Світовий досвід, у т. ч. й високорозвинених країн, підтверджує необхідність активної екон. політики не лише в умовах надзвичайного стану сусп-ва, але й при економіці, що функціонує нормально. Утім існують певні межі втручання політики в економіку, які визначаються конкр. обставинами розвитку кожної окремо взятої країни. Ефект. вплив політики на економіку вимагає знань і врахування об'єкт. законів екон. розвитку, здатності визначати і реалізовувати найадекватніші ситуації, політ. підходи до розв'язання екон. проблем і завдань, що виникають. Некомпетентне і грубе втручання в екон. процеси, віра у всесильність політ. рішень, суб'єктивізм, сваволя та авантюризм в екон. політиці прирікають її на провал і, як наслідок, економіку поглинає хаос. *А. Чередніченко*

ПОЛІ́ТИКА ПА́М'ЯТІ — різноманітні сусп. практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної/історичної пам'яті. 20-те та 21-ше ст. відзначилися появою по всій Європі чималої к-сті варіантів держ. політики у сфері істор. пам'яті зі створенням відповідної норм.-прав. бази. Цей процес супроводжується також виробленням на інституційному рівні *механізмів* для досягнення примирення та зближення і загалом *граматики* норм та правил врегулювання пост-конфліктних ситуацій.

Ці механізми нерозривно пов'язані з цілями та завданнями у сфері істор. пам'яті та відповідною прав. політикою. Їхній перелік та розмаїття ситуацій, як і шляхів виходу з них, відомі. Чи то йдеться про вихід зі збройних конфліктів (кол. Югославія, Пн. Ірландія), чи то про вихід з авторит. та/або сегрегаціоністських режимів (Пд. Африка, Центр. Америка, Пд. Європа, Центр. та Сх. Європа або ж про успадкований двосторонній конфлікт (напр., Англія/Ірландія, Німеччина/Чеська Республіка, Німеччина/Польща, Польща/Україна, Італія/Словенія, Греція/Туреччина). Відповіддю на ці такі різні обставини є велике розмаїття механізмів осмислення цих «болісних минувшин», від комісій правди і примиреня до двосторонніх комісій істориків, від Ін-тів нац. пам'яті в кол. посткомуніст. країнах до запровадження миротворчих операцій, не кажучи вже про використання спеціальних музейних засобів та виступів на міжнар. арені (Рада Європи, ОБСЄ, ЄС). У Франції, до прикладу, все це сплетіння прав. норм, які передбачають різноманітні — як внутрішні, так і зовнішні — наслідки, вирізняється особливою щільністю. Після ухвалення закону Гесо (13.07.1990), який передбачає покарання за заперечення Голокосту, 29.01.2001 було прийнято ін. закон у сфері істор. пам'яті, який визнає геноцид вірменів турками у 1915, що мало певні дип. наслідки. Закон Тобіра́ (прийнятий 2001), який визнає торгівлю невільниками та рабство злочином проти людства, відкриває новий простір для спільних заходів в істор. площині між Францію та її кол. колоніями. Не забуваймо при цьому окрему позицію франц. депутатів (ст. 4 закону від 25.2.2005), яка відзначає позит. наслідки франц. колоніалізму («цивілізаторський» ефект). У відповідь на це спільнота істориків об'єднується в *громадські організації*, більш або менш активні, щоб протидіяти зловживанням історією та пам'яттю та виступати на захист свободи істор. науки проти втручання д-ви в академічне поле. Ми також не нехтуємо можливістю апелювати до міжнар. спільноти істориків. Однією з перших реакцій нашої спільноти була петиція, ініціаторами якої виступили деякі історики на нараді, що відбулася в Ін-ті політології 10.12.2005, у відповідь на звинувачення, висунуті проти історика Олів'є Петре-Гренуйо, автора книги про работоргівлю чорношкірими. Йому юстиція закидала вживання терміна «геноцид» стосовно рабовласництва. П'єр Нора згодом скаже, що історики, які підписалися під даною петицією, мали на меті «нагадати, що історія не є ані релігією, ані мораллю; що вона не повинна ані бути рабою сучасності, ані писатися під диктовку пам'яті; що політика держави не є політикою історії». Не лише у Франції історики відчули свій обов'язок протидіяти одержавленню історії, хоча саме у Франції вони почали масово об'єднуватися в асоціації на захист свого права на професію та з метою моніторингу випадків використання історії та пам'яті в істор. цілях. Так було, приміром, у Росії або Польщі. Російська влада теж вирішила не віддавати історію на відкуп істориків, аби пильно слідкувати за іміджем країни за кордоном та відразу припиняти будь-які спроби його зіпсувати. У трав. 2009 президент Рос. Федерації Д. Медведєв у відповідь на символічні ініціативи ЄС та Ради Європи поставити сталінізм (ба більше — комунізм) в один ряд з нацизмом (у 2009 Європарламент ухвалив рішення про оголошення 23 серпня Днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму) звів історію до рівня атрибуту нац. «суверенітету». Напередодні відзначення Європою 70-ї річниці від дня початку 2-ї світової війни та підписання нім.-рад. пакту рос. президент заявить: «не треба називати біле чорним і вважати агресором того, хто захищався...». Ці слова супроводжуються створенням Комісії з протидії спробам фальсифікації історії при президентові Рос. Федерації. Чимало рос. істориків висловлюють свій протест проти ймовірного тиску з боку цієї наглядової інстанції, яка під приводом «неухильної боротьби з випадками хибного тлумачення історії за кордоном» узаконить свавілля політ. цензури. Насправді йдеться про явище, яке набуло глобального характеру і глибоко проникло в життя багатьох сусп-в. Усюди правителі, які воліють встановити власну монополію на тлумачення історії, спрямовують свої зусилля радше на формування істор. оповідань та репрезентацій пам'яти, які їх влаштовують, піддаючися спокусі «використати мертвих, щоби правити живими». Польс. лідери, пов'язані з партією «Право і Справедливість» (PiS), коли остання мала більшість (у 2005–07), навіть винайшли та всіляко просували концепцію «політики історії» для виправдання держ. інтервенціонізму у сферу інтерпретації істор. фактів, у т. ч. за кордоном. Таким чином відбувається експорт версії нац. історії даних лідерів на міжнар. арені задля здобуття двох трофеїв: зажити слави патріота вдома та зміцнити свій геополіт. статус на зовн. арені. До таких заходів вдаються лише з тайним або явним розрахунком на те, що їхнім наслідком буде реактивація та злиття через пам'ять зі спільнотою, яка гуртується навколо певних емоцій та/або інтересів. Усе це ставить під загрозу самостійність істор. науки: судді, поліцейські, парламентарі, журналісти, дипломати вважають себе експертами з історії. З ін. боку, в деяких країнах історики самі пиляють гілку на якій сидять, перевищуючи свої прерогативи і використовуючи свій наук. статус з політ. метою. Це стосується деяких істориків у посткомуніст. країнах, які організовують витоки інформації з поліцейських архівів задля компрометації своїх політ. супротивників в ім'я т. зв. перехідного правосуддя. Необхідно бути пильними щодо зловживань історією заради політ. вигоди. Держ. лідери не обов'язково підкоряються академічним канонам, але завжди дослухаються до критеріїв політ. рентабельності. Що більші політ. дивіденди приносить апелювання до історії, то частіше політики це використовують. У цьому контексті закони про істор. пам'ять, створені в ім'я відстоювання істор. «правди» або відновлення істор. справедливості, стають у кінцевому підсумку контрпродуктивними: вони загрожують вільному виконанню професії історика, а головне — стають політ. зброєю на службі певної монополії на інтерпретацію. Відкриваючи широкий шлях для маніпулювання істор. фактами, вони створюють більше проблем, аніж вирішують. Але питання залишається невирішеним: що потрібно зробити для того, щоб завадити негаціонізму або щоб дослідити кримін. минуле і водночас запобігти тому, щоб мертві правили живими?

Літ.: Європа та її болісні минувшини. Авт.-упор. Ж. Мінк і Л. Неймаєр у співпраці з П. Боннаром / Пер. з франц. К., 2009. *Ж. Мінк*

ПОЛІ́ТИКА ПУБЛІ́ЧНА (англ. public policy) — горизонтальна (на відміну від *політики владної* — вертикальної) складова політичного процесу, що безпосередньо впливає на формулювання й ухвалення політ. рішень, забезпечує зв'язок між владними структурами та суспільством — екон. акторами, *громадськими організаціями та рухами*, експертами, цільовими *суспільними групами*. Горизонтальна складова забезпечує сусп. легітимацію легалізованих повноважними органами рішень. Саме наявність і розвиненість горизонтальної складової робить держ./урядову політику політикою публічною. При цьому слід зазначити, що до горизонтальної складової певної П. п. (напр., освітньої, енергетичної, оборонної, *зовнішньої* тощо) потрібно включати і держ. органи з ін. галузей сусп. життя: освітня політика безпосередньо пов’язана з політикою охорони здоров’я, енергет. політика має узгоджуватися з економічною та екологічною, оборонна і зовн. політики тісно пов’язані між собою. З цього випливає, що органи держ. управління, безпосередньо і з високими повноваженнями задіяні у вертикальній складовій окремої політики, мають координувати свої дії з органами того самого рівня, що пов’язані з ін. публічними політиками (міжвідомчі або міжгалузеві зв’язки з домінуванням ін-тів вертикальної складової). Осн. характеристиками П. п. є когерентність, тобто узгодженість її окремих елементів між собою та з ін. сферами сусп. життя, оскільки будь-яка сусп. проблема не обмежується однією сферою сусп. життя, а так чи інакше зачіпає всі її сфери, і дії влади стосовно однієї галузі неминуче відбиваються і на інших; інструментальність, яка означає наявність комплексних засобів для її ефект. впровадження — інституц. структури держ. апарату, економічних, соціальних ін-тів та неінституйованих недерж. ресурсів у вигляді підтримки (згоди, відмови від опору) заходів і принципів П. п.; ієрархічність у сенсі наявності чіткого порядку вироблення, ухвалення і впровадження П. п. та контролю за її виконанням з боку і повноважних органів (вертикальної складової), і акторів (горизонтальної складової) політ. процесу. На відміну від владної політики, що виражає позицію, інтереси і цінності політ. керівництва д-ви, П. п. виражає інтереси *нації*, її окремих секторів чи регіонів, сусп. класів, груп населення. Відсутність або слабкість горизонтальної складової П. п. в країнах з адм.-командними способами держ. управління суттєво знижує її ефективність і водночас збільшує ризик невдачі, оскільки природна публічна підтримка реалізації політики та партнерство з дійовими особами поза управл. вертикаллю замінені на двостороннє спілкування між окремими (переважно держ.) агенціями та органами прийняття рішень в межах інституц. ієрархії; призводить до обмеження наявних ресурсів та інструментів здійснення політики лише тими, що є в розпорядженні урядових органів; порушує когерентність її заходів, внаслідок чого вирішення проблем в одній галузі може породити значні проблеми чи конфлікти в інших; знижує можливість об’єктивної оцінки результатів здійснення політики; підвищує ризик хибності в послідовності викон. дій та розподілі ресурсів; закладає помилки в реалізації наступних планів і політик, побудованих на основі даної політики.

Обов’язковим атрибутом П. п. є її прозорість. Обмеження участі неурядових акторів у П. п. лише спілкуванням з органами прийняття рішень призводить до фільтрації інформації по всіх зв’язках: при цьому фільтрація може бути як навмисною, у випадках прагнення органів прийняття рішень подати свою діяльність у вигідному для себе світлі, і ненавмисною, спричиненою відсутністю в ін. дійових осіб чіткого бачення політики в цілому і небажанням чи неможливістю витрачати час і ресурси на збирання повної інформації. П. п., спрямована на вирішення певних проблем, є ланкою заг. стратег. плану розвитку *нації* в цілому чи окремих її складових, а тому внаслідок реалізації П. п. щодо конкр. питання обов’язково формується наступна П. п, яка природно випливає з неї як продовження чи коригування досягнутих результатів. Цей діалект. процес здійснюється в рамках певної системи, що створюється для реалізації П. п., розвивається й трансформується разом з нею. Наявність горизонтальної складової додає «ступенів свободи» для трансформування цієї системи, а її відсутність робить систему жорсткою. Внаслідок цього зміна політ. керівництва д-ви часто призводить до деформації чи навіть ламання попередньої системи здійснення П. п., а відтак і до її призупинення або викривлення. Відповідно порушуються зв’язки між дійовими особами, залучені ресурси виявляються витраченими марно, і постає необхідність докладання значних зусиль з формулювання й реалізації нової П. п., спрямованої не лише на розв’язання проблеми, а й на подолання наслідків політики, що здійснювалася попереднім керівництвом. Добре розвинена горизонтальна складова П. п. автоматично передбачає залучення ресурсів усіх дійових осіб, зацікавлених у її позит. результатах (інакше вони не стали б дійовими особами — ще один аспект П. п.). Навпаки, відсутність горизонтальної складової вимагає від органів прийняття рішень самост. пошуку й розміщення всіх необхідних ресурсів та обмеження себе лише доступними для саме цих держ. органів ресурсами або конфіскації цих ресурсів, що призводить до втрати політ. партнерів в особі власників конфіскованих ресурсів.

Літ.: Anderson J. Public Policymaking. Boston, 2000; Колбеч Г. Політика / Пер. з англ. К., 2005; Парсонс В. Публічна політика / Пер. з англ. К., 2006; Дем’янчук О. П. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти. К., 2008. *О. Дем’янчук*

ПОЛІ́ТИКА СИМВОЛІ́ЧНА — форма *комунікації політичної* з громадськістю, що шляхом інсценування політико-соціальних подій забезпечує навіювання цілевизначених уявлень про діяльність *уряду*, правлячої *коаліції* чи *партії політичної* або зрідка *опозиції*. Метою політико-символ. діяльності є не певні перетворення (законодавчі, економічні, соціальні тощо), а лише символ. ефект, резонанс у *ЗМІ* та передбачене соціальне сприйняття. Отже, *політична діяльність* зводиться до театралізації, а естетичний за змістом ефект виступає справжньою метою діяльності. Політика невіддільна від емоційно-почуттєвої сфери. Вона завше пов’язана з використанням символів. Соціальний резонанс, ймовірне оцінювання тих чи тих дій завжди береться до уваги суб’єктами політ. діяльності. Обґрунтування доцільності політ. дій є необхідним в умовах *демократії*. Його мета — формування громад. підтримки. Це обґрунтування, що провадиться у ЗМІ (публікаціях і репортажах), виступах парламентаріїв і підчас зустрічей політиків із громадськістю, передуючи певним діям або відбуваючись згодом, має рац. характер. П. с., натомість, усуває із взаємозв’язку «дія — обґрунтування» елемент дії. Дія як цілевизначальне перетворення факт. зникає й перетворюється на ерзац (замінник), стає суто умовною. Її мета — створення, уявлення, ніби певна дія справді відбулася і є значущою. Таким чином і обґрунтування як форма *пропаганди* втрачає раціональність і набуває виняткового естет. формату. П. с. відбувається у чотирьох формах: 1) ерзац-акції: організація подій, котрі схвально сприйматимуться громадськістю: військ. операції, правоохоронні заходи (приміром, арешти, судові процеси), міжнар. вояжі, зустрічі з громадськістю тощо. Провадження ерзац-акцій зумовлюється не прагненням досягнути певної мети, приміром, перемогти у *війні* чи побороти злочинність, а бажанням створити ілюзію, ніби перемога досягнута, а злочинність поборена; 2) ерзац-законодавство: підготовка й ухвалення норм.-прав. актів, які об'єктивно не можуть бути реалізовані: розширення податкових пільг, оголошення про зростання соціальних виплат, надання преференцій тощо. Символ. право є незабезпеченим ані економічно, ані організаційно. Відтак виникають закони, укази та постанови, які не виконуються і не можуть бути виконаними, що призводить до поширення правового нігілізму та зростання *корупції*; 3) ерзац-персоналізація: формування *іміджу* політиків. У сусп-ві поширені уявлення про те, яким мусить бути «ідеальний» політик: зовнішність, мова, поведінка, освіта, походження, як він має діяти тощо. Символ. персоналізація має метою не презентувати політика таким, яким він є насправді, а створити уявлення, ніби він є втіленням заздалегідних «ідеальних» уявлень. Задля цього, однак, змінюється не сам політик, а лише поширюється певна інформація, за якою громадськість і формує уявлення про нього; 4) ерзац-ідеологізація: актуалізація фундам. протиріч, що відбувається шляхом вдавання до (а) ідеолог. максималізму та (б) опосередковування в політ. програмах найконфліктогенніших положень. *Ідеологія* визначена уявленням про ідею, себто ідеал. Проте *політичне життя* відбувається в певних соціально-екон. умовах, що сформувалися історично. *Демократія* передбачає ідеол. *плюралізм*. Утілення ідеологій можливе лише в рамках конст. і міжнар. норм. Тож будь-яка ідеологія не може утверджуватися беззастережно. Символ. ідеологія, набуваючи максималістичних форм, ігнорує чинник відносності, натомість проголошується, що ідеал буде втілений негайно. Ідеол. конфліктогенність розгортається шляхом радик. заперечення наявних соціальних, культ., реліг. та ін. відносин, а також категор. неприйняття ідеологій конкурентних. Мета символ. ідеології — створення непримиренних протиріч. Символ. ідеологія не може бути втілена. Однак її покликання — мобілізація електорату. Поширення символ. ідеологій об'єктивно унеможливлює базовий консенсус і в підсумкові призводить до громадян. протистояння.

П. с. не може провадитися без контролю над ЗМІ. Це може бути контроль приват. власників або д-ви. Залучені до П. с. ЗМІ створюють «естетичне відчуження» (Т. Мейєр, С. Поцелуєв), тобто громадськість втрачає можливість об'єктивно оцінювати політ. життя, а відтак і робити рац. вибір. Зміщення політики в символ. площину порушує визначений історично, економічно, культурно та соціально причинно-наслідковий зв'язок між потребами, доцільністю певних заходів і завданнями, які реалізуються (Ю. Левенець). Розвиток електронних ЗМІ визначив і відповідний формат подання політ. інформації: фрагментарність, мозаїчність, емоційність. Як наслідок, висвітлюються лише ті події, що відповідають «формату», а відомими стають передусім політики, котрі можуть привернути увагу громадськості. Отже, ЗМІ як «четверта влада» об'єктивно сприяють поширенню П. с. (Д. Бааке, У. Зарцінеллі). П. с. розгортається в дем. сусп-вах. Однак її послідовне втілення, передусім символ. ідеологізації, призводить до зміцнення тоталіт. й авторит. тенденцій, адже громадськість оцінює не політ. життя як таке, а образ, який поширюється ЗМІ. Причому характер інформ. повідомлень («естетичне насилля») унеможливлює свідомий вибір. У тоталіт. сусп-вах політика містить істотний символ. складник. П. с. створює ситуацію, за якої політ. режим, формально залишаючись демократичним, по суті, є тоталітарним, адже «естетичне насилля» забезпечує тотальний контроль *політичної свідомості*.

Літ.: Sarcinelli U. Symbolische Politik. Zur Bedeutung symbolisches Handelns in der Wahlkampfkommunikation des Bundesrepublik Deutschland. Orladen, 1987; Baacke D. Kommunikation und Kompetenz. Grundlegung einer Didaktik der Kommunikation und ihrer Medien. München, 1980; Meyer T. Inszenierung des Scheins. Frankfurt/Main, 1992; Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для перехода к проблеме // Полис. 1999. № 5; Левенець Ю. А. Політика в Україні: символізація змісту // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 10. К., 2007; Полянська В. Політичний стиль як явище: світ-естетика та світ-політика // Політичний менеджмент. 2007. № 5 (26); Бушанський В. В. Блиск і злиденність символічної політики // Віче. 2008. № 23. *В. Бушанський*

ПОЛІ́ТИКО-ЕВОЛЮЦІ́ЙНА ЕПІСТЕМОЛО́ГІЯ — різновид *політичної епістемоогії*, який орієнтований на дослідження когнітивного апарату пізнання політ. реальності та структури й розвитку системи політ. знання з еволюціоністських позицій. Ґрунтується на евристичному потенціалі еволюц. епістемології, яка, починаючи з 70-х років 20 ст., набула розвитку як в англо-амер. аналітичній (Д. Кемпбелл, К. *Поппер*, У. Бартлі, Д. Радніцкі, Г. Плоткін, Д. Халл та ін.), так і в австро-нім. епістемол. (К. Лоренц, Р. Ридль, Р. Каспар, Г. Воллмер, Ф. Вукетич, В. Калебаут та ін.) традиціях. Вихідною точкою у побудові політико-епістемол. моделі знання у контексті культ.-еволюц. поглядів є ідея Джуліана Ґекслі про те, що «феноменальна реальність є єдиним процесом, який, власне кажучи, може бути названим еволюцією». Цей заг. процес еволюції, за Г. Спенсером, об'єднує неорганічну або космол., органічну, або біол. та соціальну, або культ. еволюції. Фрагментом культ. еволюції є еволюція специфічної соціокультурної сфери — політосфери. Політ. епістемологія в її еволюц. вимірі дозволяє розглядати її предмет, тобто політ.-культ. еволюцію, з точки зору поєднання закономірностей як органічної (коли йдеться про структуру та функціонування раціоморфічного апарату пізнавальної діяльності) так і культурної (стосовно специфіки генезису політ. знання) еволюції. Специфіка політ.-культ. еволюції полягає у тому, що вона містить у собі одночасно механізми збереження інформації та її трансляції. Таке поєднання є проявом дії нового еволюц. механізму, притаманного культ. еволюції, а саме механізму культ. трансмісії. Політ.-евол. епістемологія звертає особливу увагу на розуміння відмінностей між структурним або морфологічним підходом до розгляду еволюції *політичної культури* та її функціональним аналізом. З позицій структурного підходу еволюція політ. культури розглядається як об'єктивація результатів діяльності політикуму, а саме: політ. артефактів, соціфактів (ін-тів, що забезпечують структури політ. єдності), та ментіфактів (конструктів, що зберігають психол. структуру політ. культури). Функціональний аналіз робить наголос на динамічних складових еволюції політ. культури, розглядає закономірності політ.-культ. трансмісії. При цьому наголошується, що біол. еволюція є процесом розвитку органічного світу, що здійснюється на основі принципів саморепродукції та самозбереження, тоді як для політ.-культ. еволюції характерна кумулятивна трансмісія досвіду. Це поняття фіксує ту критичну точку, що поділяє біол. та культ. еволюції. Побудова політ.-епістемол. моделі в її еволюц. вимірі базується на можливості екстраполяції заг. еволюц. принципів інваріантності, варіативності, трансмісії на предметне поле політ. епістемології; концептуальний апарат, який може бути використаний при цьому, включає такі поняття, як кумулятивна трансмісія досвіду, політ.-культ. селекція, епігенетичні правила, політ. культурогени, артефакти, соціфакти, ментіфакти, політ.-культ. імітація, ритуалізація тощо. *О. Токовенко*

ПОЛІТИ́ЧНА БЕЗПЕ́КА — здатність і можливості *нації* та створених нею держ. ін-тів самост. вирішувати питання держ. устрою, проводити *внутрішню* і *зовнішню політику* в інтересах особистості й суспільства. П. б. передбачає наявність стійкого політ. суверенітету в рамках системи міждерж. відносин і політ. стабільності сусп-ва (досягається шляхом формування політ. системи, яка забезпечує баланс інтересів різних соціальних груп за умови визнання пріоритету особистості). Відсутність як стійкого політ. суверенітету, так і політ. стабільності сусп-ва руйнує систему П. б. країни. Найважливішими пріоритетами забезпечення нац. безпеки у внутрішньополіт. сфері є: забезпечення громадян. миру і нац. злагоди, тер. цілісності, єдності правового простору, стабільності держ. влади та її ін-тів, зміцнення правопорядку та інституцій *громадянського суспільства*, а також нейтралізація причин та умов, що сприяють виникненню соціальних та міжнац. конфліктів, етнонац. та регіон. *сепаратизму*. У сучас. укр. політології П. б. розглядають і як збереження конст. ладу, політ. і соціальної стабільності, і як обстоювання дем. цінностей і народовладдя, і як унеможливлення використання насильства з політ. метою тощо. Під системою П. б. розуміють сукупність заходів з виявлення, запобігання й усунення тих факторів, які можуть завдати шкоди політ. інтересам особи, сусп-ва і д-ви, зумовити її політ. регрес і політ. загибель, а також перетворити *владу* і *політику* з творчо-конструктивної на руйнівну силу, джерело небезпек для населення. Першооснову, яка обумовлює П. б. України, характеризує зростання потреби і можливості безперешкодної реалізації політ. інтересів країни, народу, сусп-ва, гр-н.

На сучас. етапі осн. реальними та потенц. загрозами нац. безпеці України, стабільності в сусп-ві у зовнішньополіт. сфері є: посягання на *державний суверенітет* України та її тер. цілісність з боку ін. д-в; спроби втручання у внутр. справи України з боку ін. д-в; воєнно-політ. нестабільність, регіональні та локальні *війни* (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед побл. кордонів України; у внутрішньополіт. сфері: порушення з боку органів держ. влади та органів *місцевого самоврядування Конституції* і законів України, прав і свобод людини та гр-на, в т. ч. при проведенні виборчих кампаній, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконанням законів України; можливість виникнення конфліктів у сфері міжетн. і міжконфес. відносин, радикалізації та прояви *екстремізму* в діяльності деяких об'єднань нац. меншин та реліг. громад; загроза проявів *сепаратизму* в окремих регіонах України; структурна та функціональна незбалансованість політ. системи сусп-ва, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози нац. безпеці.

Літ.: Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: структура та напрями реалізації. Х., 2002; Дмитренко М. А. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України. К., 2006; Циганов В. В. Політична безпека і безпечна політика: Складові, ознаки, стан, тенденції. К., 2006. *О. Корнієвський*

ПОЛІТИ́ЧНА ВЛА́ДА — вид публічної *влади*, атрибут *д-ви*, в якій П. в. оформилася як соціальний ін-т і субстанційна властивість суб'єктів впроваджувати всередині даних сусп. відносин особисту, колект., класову (або верстви), парт. волю, навіть усупереч опору ін. *суб'єктів політичних* і народних мас, реальний засіб примусу, форма силового діяння (Т. *Гоббс*) в інтересах політ. класу або стану владної *еліти* або суверена (імператор, король, диктатор тощо). Одночасно П. в. виступає способом політ. орг-ції життєдіяльності сусп-ва, регулює відносини у політ. сфері у заданих тер. межах (національна і наднаціональна П. в.). Як структуру, інструмент і спосіб володарювання П. в. почали вивчати в Студ. Греції (*Сократ*, *Платон*, *Арістотель*) та ін. стародавніх сусп-вах, де були закладені всі відомі нині типи цього виду влади та механізми оволодіння нею і утримання — воля, авторитет, право, насильство, маніпуляція, партія тощо. Істор. процес демонструє поступову модифікацію владних структур, але гол. форми орг-ції П. в. — *монархія* і *республіка* зберігаються протягом усієї історії людства. Організація П. в. може модифікувати ці форми володарювання і правління в д-ві, але саме політ. елемент д-ви визначає зміст і функції д-ви не тільки у політ., а й в екон., культурно-духовній і соціально-побутовій сферах.

Починаючи з епох Відродження і Просвітництва в Європі починається цілеспрямоване вивчення П. в. та її структур, висуваються ідеї її демократизації, підпорядкування закону, підвищення рівня її ефективності й відповідальності. Цій меті служили пропозиції Ш. *Монтеск'є* щодо поділу П. в. на кілька гілок, які є відносно незалежними, але тісно взаємодіють між собою в межах єдиної системи влади. Головним тут, як показує сучасна політ. наука, є не формальне розмежування гілок влади, яке може породити їх протистояння, конфлікт, а змістовне розмежування функцій гілок влади, щоб їхні функції не перетиналися, створюючи ефективну, несуперечливу систему П. в. Одночасно, але незалежно від Ш. Монтеск'є, до ідеї поділу П. в. на гілки — законод. і судову прийшов мислитель і політик П. *Орлик* у конст. проекті «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького...» (див. *Конституція Пилипа Орлика*). Цей проект був розроблений на декілька років раніше, ніж це зробив Ш. Монтеск'є, але він залишився невідомий ні в середовищі мислителів, ні серед політиків Європи. Існують різні підходи до сутності П. в.: антропол. підхід поширює її вплив як регулятора людських відносин на всі соціальні утворення від сім'ї до д-ви в цілому. Прихильники марксизму-ленінізму вважають П. в. інструментом і втіленням волі екон. панівного класу. Більшість політологів і соціологів сучасності пов'язують процес формування і функціонування П. в. із сусп. інтересами політ. суб'єктів, особливо з інтересами *партій політичних*, держ. *бюрократії*, нац. і транснац. фінан.-пром. груп, які вступають у безпосередню боротьбу за *владу* з допомогою як парт., так і силових ресурсів. Визначальними ознаками П. в. є: 1) *легальність* у використанні сили та ін. засобів володарювання в межах країни; 2) верховенство, обов'язковість рішень влади для всього сусп-ва, у т. ч. для всіх ін. видів влади; 3) публічність, що означає можливість звернення до всіх гр-н від імені всього сусп-ва на основі права; 4) моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну, напр., від влади екон.); 5) різноманітність ресурсів впливу. Отже, щодо ін. видів влади П. в. виступає ж верховна, оскільки з її допомогою приймаються рішення, обов'язкові для всіх сфер сусп. життя.

П. в. досягає найвищого інституц. рівня, завершеності й органічної єдності у держ. владі. Однак П. в. ширша за змістом, ніж держ. влада, оскільки відносно самост. значення мають владні відносини у політ. об'єднаннях (партіях, *групах тиску* та ін.) та вольові дії гр-н під час виборів, ін. масових громад.-політ. акцій. Сутність П. в. розкривається через її функції, осн. з яких є: формування політ. системи сусп-ва, політ. відносин, що включають у себе відносини між д-вою і сусп-вом, соціальними групами, класами, асоціаціями, політ. ін-тами, апаратами й організаціями держ. управління, партіями, гр-нами і т. ін.; управління справами сусп-ва і д-ви на різних рівнях; керівництво органами влади і політ. та неполіт. процесами; контроль політ. та ін. відносин і створення зрештою певного, характерного для того чи ін. сусп-ва типу правління, політ. режиму і держ. устрою (монархічного, республіканського або їх сполучення — конст. монархії), притаманної даній д-ві політ. системи, відповідних їй політ. відносин та ін. політ. характеристик. Заг. орг-ції, регулятивні й контрольні функції П. в. конкретизуються в політиці у безлічі видів *політичної діяльності*: управлінні, прийнятті рішень, виборі мети, визначенні завдань виконавцям, їх доборі та розстановці, орієнтуванні в політ. та неполіт. ситуаціях, створенні орг-ції та багато ін. Механізм систематизованої П. в. має складну, ієрархізовану структуру, де форматним первинним суб'єктом і джерелом влади виступає народ. Він передає свої владні повноваження своєму офіц. опосередкованому агентові — д-ві, яка, своєю чергою, їх розподіляє серед «носіїв» як по «горизонталі» (законод., викон., судова сфери влади), так і по «вертикалі» (центр., регіон., місц. органи влади) з тим, щоб управляти сусп. справами («об'єкт» влади) від імені сусп-ва і через д-ву («суб'єкт» влади). Саме в такому формально-юрид. плані трактується система влади в *Конституції України*: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування... Ніхто не може узурпувати державну владу» (ст. 5). «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» (ст. 6). «В Україні визначається і гарантується місцеве самоврядування» (ст. 7). Однак насправді реальним носієм влади нерідко виступає *бюрократія*, її різні рівні й страти, чиновники і функціонери апарату управління системи викон. влади, а також різні угрупування правлячої *еліти*, між якими розподіляються «сфери» владних повноважень і «зони» контролю над ресурсами. У цьому і полягає вся складність розуміння П. в. як регулятора колект. життя сусп-ва у процесі його кооперації та досягнення спільної мети, тобто розгляду державно-публічної влади як сучас. механізму регулювання і засобу соціального спілкування людей, функціонування якого створює особливу сферу сусп. життєдіяльності — політичну, в якій реалізуються і згасають політ. інтереси, мотиви і стимули, де реалізується або не реалізується «людина політична», де забезпечуються або не забезпечуються її обов'язки, права і свободи.

М. Михальченко

ПОЛІТИ́ЧНА ДІ́ЯЛЬНІСТЬ — 1) індивідуальна або/та групова діяльність, пов'язана із ставленням до ін-тів та інституцій *влади*; 2) соціально організовані дії людей заради задоволення своїх політ. потреб; 3) сукупність рішень, які приймаються *суб'єктом політичним* стосовно вибору мети і методів вирішення проблем сусп. життя. Осн. характеристиками П. д. є активність, усвідомленість, мотивованість, адаптивність, креативність, доцільність, продуктивність, оптимальність. Зміст П. д. визначається метою, завданнями, конкр. обставинами сусп. розвитку у той чи ін. період чи етап життя соціуму. Підсумком П. д. є отримання нового стану її об'єкта, що повністю або частково відповідає поставленій меті. Осн. складовими структури П. д. є мотивація, цілепокладання, інформ. основа діяльності, прогнозування (антиципація) результатів, прийняття рішення, корекція, оперативний образ об'єкта П. д., сукупність викон. дій. П. д. виявляє себе у політ. поведінці, насамперед у політ. участі. За засобами досягнення мети П. д. може бути революц., реформаторською, консерват.; мирною або насильницькою; радикальною чи поміркованою. Функціями П. д. є владна, розпоряджувальна, управлінська, регулятивна, артикулятивна, інтегративна, креативна (створення політ. ідеології, політ. мобілізація сусп-ва або його окремих груп тощо). Осн. видами П. д. є теор. (пізнавальна, прогностична ціннісно-орієнтовна) і практ. (активна взаємодія суб'єкта з об'єктом та ін.). У залежності від сфер, де вона здійснюється, змістом П. д. може бути діагностика супс.-політ. спрямованості, проектування та прогностика, аналіз політ. ситуації, планування політ. кроків; конструювання та регулювання політ. процесу; оцінка отриманих результатів і визначення нових політ. завдань. Діяльність, яка вимагає спец. підготовки індивіда з оволодіння наук. концепцією і практикою політ. праці та являє собою стратегію, тактику і техніку використання всіх освоєних політ. засобів і способів досягнення політ. мети суб'єктом політики, називається професійною П. д. Осн. механізмами узгодження П. д. та реального життя сусп-ва є звичка і довіра до ін-тів влади, до особистого авторитету держ. діячів; ідентифікація із соціальними та політ. ідеалами сусп-ва; узгодження і реалізація індивід. і сусп. інтересів тощо.

Літ.: Даль Р. Введение в теорию демократии. М., 1992; Бжезінский З. Велика шахівниця доска. Л.; Ів.-Фр., 2000. Пер. англ. М., 1998; Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. Екатеринбург, 2001; Политическая психология. М., 2001; Greenstein F. Personality and Politics. Princeton, 1985.

Т. Траверсе

«ПОЛІТИ́ЧНА ДУ́МКА» — наук. журнал, перший в Україні незалежний періодичний політол. часопис. Шеф-редактор — Володимир Полохало (1949–2011). Заснований у 1993 Ін-тутом світової економіки та міжнар. відносин АН України, Укр. центром досліджень проблем міжнар. безпеки, рекламно-інформ. агентством «Арпад» і групою науковців з Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка та ун-ту «Києво-Могилянська академія». У 1993–2002 видавався трьома мовами (укр., англ. і рос.) у кількох версіях, зокрема двомовній україно-англійській. Розповсюджувався в Австрії, Аргентині, Бельгії, Білорусі, Болгарії, Бразилії, Великобританії, Греції, Данії, Естонії, Ізраїлі, Індії, Іспанії, Італії, Казахстані, Канаді, Китаї, Латвії, Литві, Молдові, Німеччині, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, США, Угорщині, Україні, Франції, Чехії, Швейцарії та Швеції. Редакцією журналу спільно з Ін-том посткомуніст. сусп-ва було підготовано ряд наук. праць, що вийшли друком у вид-ві «Політична думка»: «Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств» (1995), «Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз)» (1996), «Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти на межі тисячоліть» (1997). *С.Набок*

ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — фундам. наука про закони, управління виробництвом, розподілом і обміном життєвих благ у *суспільстві* на різних рівнях його розвитку, сферою інтересів якої є сусп.-екон. стосунки, що складаються на різних рівнях розвитку сусп-ва в процесі виробництва, розподілу, обміну і вжитку матер. благ. Як самост. галузь знання виникла наприкін. 16 ст. і введена в ужиток Антуаном Монкрет'єном, що видав у 1615 «Трактат політичної економії». Широко використовувалася у 17–19 ст., коли було закладено наукову теор. і методол. базу дослідження ринкових екон. стосунків. Гол. особливість — пропаганда ідей «чистої» теорії, саморегуляції за повного *лібералізму* — абс. невтручання *держави* в економіку. Особливу роль у розвитку і формуванні П. е. відіграли А. *Сміт* та Д. Рікардо. Їхньою заслугою є те, що основоюусп-ва, його матер. багатства вони проголосили працю в її усп.-соціальній сутності. Вел. внесок у розвиток П. е. як науки зробив К. *Маркс* (1818–83), який у своїх творах дав глибокий і всебічний аналіз *суспільства*, законів його руху і розвитку, показав неминучість еволюції екон. процесів. Його цілісний підхід до вивчення усп-ва сприяв не лише виявленню сутності тогочас. усп-ва, а й розкриттю його протиріччя, глибокому дослідженню тенденції розвитку, зокрема науки і продукт. сил, підкреслюючи, що основою руху історії є соціальна форма виробництва, специфіка якої зумовлена виробничими відносинами вартості як соціальної форми праці відповідно до виділення суб'єктів праці. Дж. М. *Кейнс* (1883–1946), досліджуючи функціональні аспекти закономірностей відтворення, к-сні зв'язки таких показників, як капітальні вкладення і нац. прибуток, інвестиції й зайнятість населення, потреби і заощадження, сукупна к-сть грошей в обігу, рівень цін, зарплати, прибутки і відсоток, довів, що безперебійне функціонування усп. виробництва можливе лише за умов активної ролі д-ви — держ. регулювання економіки. Це є важливим внеском у П. е., що дістав назву «кейнсіанської революції». Можна виділити такі її напрями: неокласичний, посткейнсіанський, марксистський; соціально-інституційний. Витоки класичного напряму — англ. класична П. е. (А. *Сміт*, Д. Рікардо, Дж. Ст. *Мілль*) — спирається на сутнісні об'єктивні екон. закони; акцентує увагу на ролі праці; виступає проти теорії межевих корисності й продуктивності; визнає історично скороминущий характер капіталіст. системи. Наприкін. 19 ст. марксист. напрям представлений в роботах теоретиків радик. П. е., соціально-інституц. школи та кейнсіанства (К. Маркс, К. *Каутський*, В. *Ленін*, Г. *Плеханов*). В основі неокласичного напряму (Ж. Б. Сей, А. Маршалл, Ф. Гайєк, Л. Мізес, М. Фрідмен та ін.) знаходяться зовн. форми екон. явищ. Характерні для нього: факторний аналіз, закон рівності сукупного попиту і сукупної пропозиції; теорія межевої корисності. Родоначальник цього напряму — Ж. Б. Сей. Значний внесок до цього напряму зробив А. Маршалл (1842–1924), який осн. пунктом ринкової економіки вважав відносини попиту і пропозиції. Дослідження важливих залежностей екон. стосунків як головних привело А. Маршалла до відмови від поняття П. е. та заміну його на «економіку». Посткейнсіанський напрям включає положення класичної школи А. Сміта й Д. Рікардо, деякі ідеї К. Маркса, низку положень інституціоналізму. Виходячи з неминучості порушення екон. рівноваги (на відміну від Ж. Б. Сея), посткейнсіанці вважають за необхідне загальнонац. планування економіки. Великого значення посткейнсіанці надають розподілу нац. прибутку, вважаючи збільшення зарплати сприятливим чинником для розвитку економіки. До подібних сприятливих чинників вони відносять профспілки і законодавство. Соціально-інституц. напрям акцентує свою увагу на ролі соціальних ін-тів в економіці. У рамках цього напряму набули розвитку теорії: прав власності (Р. Коуз, А. Алчіан); усп. вибору (Д. Ерроу, Дж. Б'юкенен); теорія агентів, трансакційна теорія орг-цій. У рад. екон. науці П. е. розглядалася як база для адміністрування нар. госп-ва з метою подальшого скасування товарно-грошових стосунків. На її основі розроблявся плановий характер екон. розвитку. Незважаючи на те, що в ній основне місце займає економіка ринкових стосунків, предметом якої є протиріччя між безмежністю потреб і обмеженістю ресурсів, П. е. й сьогодні приділяється значна увага. Гол. тенденцією подальшого розвитку П. е. як науки є інтеграція її напрямів, що долає однобічність наук. знання, створюючи можливість подальшого, ефективнішого дослідження цією наукою надзвичайно складної реальності.

Літ.: Business Guide to the Urugvay Round. Geneva, 1995; Stutz F. P., de Souza A. R. The World Economy. Upper Saddle River. New Jersey, 2005; Лозовицький О. С. Європейська валютна інтеграція — основа створення загальноконтинентальних геополітичних структур // Екон. часопис — XXI. 2007. № 9–10.

О. Лозовицький

ПОЛІТИ́ЧНА ЕПІСТЕМОЛО́ГІЯ (від грец. επιστήμη — знання і λόγος — слово, вчення) — інноваційна субдисципліна в сучас. системі *політичних наук*, яка окреслює теор. статус та предметну специфіку політ. знання. Її поява викликана мультипарадигмальною та міждисциплінарною природою політол. наук. пошуку. В умовах інтеграції різновимірних підходів та методологій дослідження, таких, напр., як нормативно-ціннісний та системно-структурний аналізи, виникає потреба в особливому дисциплінарному підрозділі, який би здійснював функцію корекції магістральних напрямів наук. пізнання. Таким засобом виступає епістемологія як теорія раціонального пізнання вірогідної наук. істини, звернена на предметне поле *політичної науки*. Провідним способом функціонування даної структури виступає попередня експертиза результатів застосування будь-якої політол. методології у відповідності з імовірністю встановлення вірогідної наук. істини. Здійснення цього завдання, своєю чергою, потребує наявності адекватного інструментарію, який на даному етапі не є розробленим. П. е. спрямована на вирішення проблемної ситуації між визначенням місії *політичної методології* та засобами її досягнення. Особливого значення для розвитку П. е. має раціоналістична дослідницька традиція як найважливіша ідейна передумова розвитку політ. науки. П. е. піддає експертизі порівняльний та історичний, системний та функціональний, структурний та цілісний підходи, а також принципи класичної і некласичної (неонекласичної) науки. П. е. звертає увагу на роль модернізму і постмодернізму у філософії, дискусію між ними, яка сприяла становленню сучас. політ. науки. Домінантою розвитку П. е. є інтеграція наявних когнітивних практик, які спрямовані на осягнення політ. реальності. У звязку із цим П. е. досліджує також співвідношення раціонального та позараціонального в *політиці*. Оскільки політика у гносеол. плані являє собою змішаний тип діяльності, який сполучає науку та мистецтво, аналіз та інтуїцію, П. е. сучасності в образі *герменевтики політичної* отримує додатковий елемент коригування завдань наук. пошуку, доповнюється засобами встановлення перспектив отримання значущих наук. результатів через інтерпретацію глибинного, а не буквального масштабу політ. проблем. Разом з тим герменевтичний підхід виступає методом, який протиставляється епістемол. постановці питання щодо пізнання політ. явищ. Політ. герменевтика здобуває вірогідні наук. результати завдяки не-логічному, нераціональному та не-стандартному вивченню політики. У П. е. знаходить свій специфічний зміст заг. для всіх соціальних наук проблема співвідношення між поясненням і розумінням. Необхідність і можливість орг-ції політ. знань у П. е. пов'язується з політ. теоріями, їх розвитком. Найважливішими критеріями, яким повинні відповідати політол. теорії, згідно з принципами П. е. виступають: придатність для верифікації, можливість доведення та доказовості наук. положень, здатність давати прогнози щодо політ. реальності, зв'язок з дійсністю у систематичний спосіб; логічна несуперечність; внутр. послідовність. Звертаючись до аналізу ситуації, яка склалася, з фундам. вивченням політ. явищ, П. е. в першу чергу характеризує накопичені методол. знання, представлені різними підходами і парадигмами, напрацьованими мислителями минулого і сучасності. У межах П. е. ставиться питання про межі політ. знання, у зв'язку із чим розглядаються різні типи та рівні цього знання, а також літ. форми викладення наук. матеріалу. П. е. як навч. дисципліна має на меті розкриття співвідношення понять «політична наука», «політологія», «політичні знання». Особлива увага надається проблемі вірогідності політ. знань та політ. фактів.

О. Токовенко

ПОЛІТИ́ЧНА ІСТО́РІЯ — галузь наук. знань, що описує та аналізує політ. події, ідеї, а також діяльність *партій політичних* і рухів і політ. лідерів. Саме в першу чергу відрізняє П. і. від тісно пов'язаних з нею ін. сфер істор. знання — від соціальної, екон., дип., воєнної та ін. історій. П. і. зосереджена насамперед на подіях, пов'язаних із становленням нац. д-в і перебігом політ. процесів. Г. Ф. В. Геґель зауважував, що в основі П. і. лежить постулат про д-ву як моральну та духовну силу, що є поза матер. інтересами її суб'єктів. Із цього випливає, що саме д-ва є ключовим агентом істор. змін. Це суттєво відрізняє П. і., напр., від соціальної історії, предметом інтересів якої є насамперед життя та дії простих людей. Одним з найважливіших аспектів П. і. є вивчення *ідеології* як потуги, рушійної сили, що спричиняє істор. зміни. Вважається, що перша спроба «сайєнтифікувати» П. і. зробив нім. історик Л. фон Ранке у 19 ст. Відтоді П. і. перетворилася на авторитетну наук. галузь, що у деяких країнах має солідну інституціональну базу (напр., у США у 2000 створено Ін-т політ. історії з метою сприяння дослідженням амер. П. і.). В Україні інша ситуація, але дослідження П. і. здійснюються зусиллями науковців, що працюють у вищих навч. закладах і в системі НАН України. У 2002–03 і у 2007 на базі Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України було здійснено два найвагоміших наук.-дослідницьких проекти, присвячені висвітленню вузлових проблем П. і. України 19–20 ст.

Літ.: Elton GR. Political History: Principles and Practice. London, 1970; Політична історія України. К., 2001; Політична історія України. XX століття. У 6 т. К., 2002–2003; Україна: політична історія. XX — початок XXI століття. К., 2007; Бойко О. Д. Політична історія України. К., 2011.

Ю. Шаповал

ПОЛІТИ́ЧНА КОГНІТОЛО́ГІЯ (від лат. cognito — пізнання і грец. λόγος — слово, вчення)— галузь міждисциплінарних досліджень, осн. увага якої нспрямована на визначення змісту когніт. механізму, що опосередковує взаємодію людини з політ. реальністю. У когніт. науках для характеристики пізнавального акту широко використовується комп'ютерна метафора: процес сприйняття, опрацювання та зберігання людиною *інформації*, яка потрапляє до неї із зовн. середовища, є аналогічним принципам роботи з інформацією, що закладені в основу функціонування комп'ютера. Основою проведення політико-когніт. аналізу виступають результати насамперед політ.-психол. досліджень. Якщо мета філософії політики полягає у визначенні заг. принципів пізнання на рівні теор. узагальнень, то політ.-когніт. дослідження спрямовані на аналіз того, як людина сприймає світ політичного шляхом виокремлення таких пізнавальних процедур: отримання суб'єктом пізнання інформації (знання) про світ політичного; переробка (шляхом осмислення та категоризації) цієї інформації (знання), результатом чого виступає формування концептуальних схем у свідомості суб'єкта пізнання; репрезентація сформованих концептуальних схем мовними засобами. Зважаючи на це, мова розглядається як визначальний чинник проходження когніт. процесів, пов'язаних із осмисленням природи політ. феноменів, що й зумовлює визначення когніт.-лінгвіст. досліджень як одного із найважливіших напрямів П. к. У теор.-методол. аспекті політ.-когніт. аналіз протиставляється теорії рац. вибору, зокрема в контексті дискусій щодо міри раціональності дій людини (у П. к. розвитку набула концепція «обмеженої раціональності» Г. Саймона). Політ.-когніт. дослідження мають в осн. прикладний характер та пов'язані із прагненням зрозуміти сутність когніт. принципів, що зумовлюють зміст того чи ін. виду діяльності суб'єктів світу політичного, напр., прийняття політ. рішення. Виокремлюють такі напрями досліджень в рамках П. к.: по-перше, когніт. моделювання політики (когніт. картування та операційне кодування), яке пов'язано насамперед із аналізом вербальних показників (політ. текстів лідерів) з метою виявлення того, які структури ментальних уявлень про реальність притаманні політ. лідерам, аналіз яких, своєю чергою, дає можливість спрогнозувати їхню поведінку; по-друге, дослідження політ. концептів; по-третє, метафоричне моделювання (досліджується потенціал політ. метафори як засобу пізнання політ. реальності, при цьому значна увага приділяється аналізу впливу особливостей використання метафор на процес прийняття політ. рішень); по-четверте, лінгвоідеол. аналіз політ. дискурсу; по-п'яте, дослідження механізму мотивації політ. дії шляхом побудови її когніт. моделі (когніт. механізм розглядається як своєрідна підготовка до політ. дій суб'єктів світу політичного, забезпечення їх когніт. основи, що обумовлює формування мотиву цих дій).

Літ.: Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин А. Д. Лики ментальности и поле политики. К., 1999; Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. М.; К., 2001; Пушкарева Г. В. Политический менеджмент. М., 2002; Гаврилова М. В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа // Полис. 2004. № 3; Нагорна Л. Політична мова і мовна політика. К., 2005.

О. Токовенко, Г. Щолокова

ПОЛІТИ́ЧНА КОНЦЕ́ПЦІЯ (від лат. conceptio — сприйняття) — а) сусп. рефлексія політ. взаємодії в сучас. обставинах або в істор. перспективі; б) система поглядів на *політичний процес*; в) спосіб розуміння політ. ситуації, підхід до розв'язання політ. колізії. Термін «П. к.» охоплює ширший, ніж окреме явище, фрагмент політ. дійсності. У давній Греції погляди на природу *влади* та форми її реалізації, сформульовані як П. к. *Арістотелем*, Протагором, *Платоном* та ін., що дотепер є актуальними, визначали категорії осмисленя та практику політ. взаємодії (напр., права і законності, зокрема, політ. права — умовного (позитивного) і безумовного (природнього); форм політ. правління — *теократії, демократії, монархії, аристократії* тощо). Платон концептуалізував *політику* як «царське мистецтво, яке вимагає знань та уміння керувати людьми». П. к. минулого можуть розвиватися послідовниками відповідно до поглядів новіших епох (напр., постулат Протагора «людина — міра всіх речей» є засадничим для сучас. П. к. демократій). П. к. виникають у відповідь на сусп. запит щодо узгодження інтересів індивідів, взаємодію держ. або громад. ін-тів, *груп соціальних*, прошарків або політ. угрупувань, які ці інтереси представляють. Вони можуть стосуватися суб'єктів, форм, способів політ. взаємодії або природи політ. явищ, які лежать у сфері внутрішнього (П. к. *державної мовної політики*), або зовнішнього (П. к. *стратегічного партнерства* та зовнішньополітичного *прагматизму)* політ. життя. П. к. можуть стосуватися устрою країни в цілому (напр., *унітарного* або *федеративного*), чи охоплювати окремі сегменти сусп. взаємодії (напр., *мовну політику*, нац. політику, *політику демографічну*, екон. політику, екон. безпеку тощо). Предмет П. к. може визначатися нагальними політ. потребами, спрямованими на модифікацію усталених соціальних зв'язків (напр., у відповідь на стагнацію соціаліст. устрою в *СРСР* з'явилися П. к. розвиненого соціалізму, пізніше — соціалізму з людським обличчям); або на зміну принципів політ. взаємодії (напр., концепція «духу народу», запроваджена представниками нім. класичної філософії (І. *Кантом*, Г. *Гегелем*, Й. *Фіхте*, Ф. *Шеллінгом* (кін. 18 — поч. 19 ст.) визначала «народ як основний суб'єкт історії», цілковито змінюючи уявлення про нього як про пасивного учасника політ. процесу). Інкорпоровані у сусп. свідомість П. к. згодом закріплюються у *дискурсі політичному і* у формі контамінованих вербальних формул, перетворюючись на політ. терміни, які відбивають політ. динаміку певної доби (напр., періоду перебудови СРСР: *нове мислення < нове політ. мислення в ядерну добу;* сучас. періоду розбудови незалежної укр. д-ви: концепція укр. політ. *нації;* концепція держ. *мовної політики* України або періоду вдосконалення федералізму в Росії: концепція національної культурної автономії). Такі П. к., які є системним поглядом на поточну політ. ситуацію, нерідко служать основою законод. діяльності. Хоча не всі П. к. знаходять своє законод. втілення, але в основі кожного закону лежить більш чи менш вдало сформульована П. к. У сучас. політ. дискурсі набули поширення П. к. *міжнародної політики*, представлені формулами. Напр., P8 — Політ. вісімка або G7+1 — «концепція політ. співробітництва Німеччини, Італії, Японії, Великобританії, США, Канади, Росії, Франції у сфері політики, економіки та охорони довкілля, заснована 1994 у Неаполі). П. к. як сформульоване бачення політ. ситуації, осмислене в актуальних для даного сусп-ва категоріях і термінах, із чітко окресленими причинно-наслідковими зв'язками часто є початковою фазою осмислення політ. реальності і формування політ. теорій або програм. Схематично процес цей можна представити у послідовності: екзистенція — досвід — знання — ідея — концепція — програма. Інколи П. к. вживається як синонім термінів «ідея» та «програма», хоча «ідея» переважно має значення більш абстрактне, а «програма» більш конкретне порівняно із значенням терміна «П. к». Набір П. к. може складатися в ідеологію.

Літ.: История политических и правовых учений. М., 1983; Вітман К. М. Етнонаціональна політика пост-соціалістичних країн. Моделі, особливості, проблеми. К., 2007. *А. Березовенко*

ПОЛІТИ́ЧНА КОРЕ́КТНІСТЬ (від англ. politically correct — те, що відповідає встановленим правилам) — уникання в мові та діях всього того, що могло б бути образливим, зачіпати почуття гідності індивіда або цілої групи з приводу їхньої расової або статевої приналежності, віку, стану здоров'я, соціального статусу, зовн. вигляду тощо. П. к. є засобом запобігання вербальній агресії і переростанню останньої у *конфлікт*. Поняття «П. к.» з'явилося в США у 70-ті рр. 20 ст. у відповідь на незадоволеність американців афр. походження зайвим «расизмом» англ. мови. Вони вимагали прибрати з мови всі слова і вирази, що яким-небудь чином зачіпають їхні відчуття і гідність, або замінити ці слова і вирази на благозвучніші еквіваленти. Так у процесі політ. коректної еволюції слово «негр» було замінене на слово «афроамериканець». Ініціатива афроамериканців була одразу ж підхоплена іншими етн., реліг. і соціальними об'єднаннями, які вважали, що їхні права також утискуються. Найбільшого успіху на цьому терені добилися феміністські рухи (див. *Фемінізм*), вимоги яких базувалися на уявленнях про те, що білі чоловіки багато століть правили світом, пригноблюючи меншини, небілі раси, жінок, тварин, рослини, нав'язуючи решті всього світу свої цінності, правила та норми, які потребують змін. Хоча П. к. виражає себе у мові, але це насамперед культ. явище, оскільки всі зміни у власне культ. сфері відбиваються в мові, а мовні зміни, своєю чергою, активно беруть участь в культ. процесах і впливають на них. Завданням П. к. є зрівняння людей у соціальному статусі за рахунок підтягування тих, хто є в чомусь обійденим. П. к. припускає заміну слів, що уявляються грубими або нетактовними, нейтральними або позит. відповідниками. П. к. існує в кожному цивілізованому сусп-ві як обов'язковий компонент *етики політичної*. У багатьох країнах, особливо США, ті, хто не дотримується норм П. к., зазнають або морального остракізму, або адм. (штрафи, звільнення з роботи і т. п.) і навіть судових переслідувань.

Літ.: Базылев В. Н. Языковые императивы «политической корректности» // Полит. лингвистика. 2007. № 3; Debating P. C. The Controversy over Political Correctness on College Campuses. New York, 1992; Wilson J. The Myth of Political Correctness. North Carolina, 1995. *О. Сахань*

ПОЛІТИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА — система історично сформованих, відносно стійких світоглядних поглядів, ціннісних орієнтацій, традицій, норм, зразків політ. поведінки індивідів та груп, моделей функціонування політ. ін-тів та їхньої взаємодії з ін-тами *громадянського суспільства*. На індивід. і груповому рівні це переважно культура *політичної свідомості* й *політичної поведінки*, на системному рівні це ще й культура діяльності політ. інституцій. Рівень П. к. є показником політ. здоров'я соціуму і домінуючих у ньому ціннісних настанов. Але оскільки стан П. к. важко виміряти і ще важче скоригувати, відповідний дискурс переобтяжений взаємовиключними трактуваннями й песимістичними прогнозами. Найпоширенішим підходом до концептуалізації П. к. вважається т. зв. «психологічний», націлений на дослідження типів орієнтацій на індивід. і груповому рівні. Його використовують для аналізу рівня політ. компетентності людини чи групи, їхньої готовності/неготовності діяти відповідно до усталених у даному сусп-ві цінностей, принципів і норм, а також для характеристики мотивацій та якісного стану політ. свідомості й поведінки. Ширші — «соцієтальні» — визначення базуються на розгляді П. к. як своєрідного індикатора рівня політ. розвитку, особливостей функціональних та формально-юрид. рис політ. систем, віддзеркалення особливостей ментальності, індивід. і сусп. досвіду, способу семантичного конструювання політ. комунікацій. У процесі багаторічних дискусій навколо змісту концепту «П. к.» усталилося ставлення до нього як до умоглядної конструкції, придатної для побудови різних способів концептуалізації політ. реальності й прогнозування ймовірних змін у політ. системі й у механізмах міжгрупової взаємодії.

Основи психол. підходу до аналізу П. к. закладалися на поч. 60-х рр. 20 ст. працями Г. *Алмонда* та С. *Верби*, які на матеріалі порівняльного аналізу П. к. США, Великобританії, Німеччини, Італії та Мексики простежили зв'язок між засвоєними у процесі соціалізації орієнтаціями та типами політ. поведінки і виділили три переважних типи П. к. — патріархальний, підданський та активістський. За Алмондом у зх. політ. науці утвердився також поділ П. к. на інтегровані (гомогенні) та фрагментовані (гетерогенні). Останнім притаманний поділ на субкультури, які часто перебувають у стані суперництва. Прибічники другого, соцієтального підходу (Р. Такер, Р. Патнем) відштовхувалися від трактування П. к. як зумовленої соціальними умовами властивості соціумів і фіксували увагу на культ. підвалинах поведінкових стереотипів, а також на структуруванні й упорядкуванні системи символів, за допомогою яких відбувається концептуалізація ідентичностей і солідарності. Третій підхід — когнітивний (М. Бірюков, В. Сергєєв) базується на розумінні П. к. як сукупності базисних уявлень про сусп-во і зосереджується на аналізі її соціоінтегративних механізмів. Дедалі більшого поширення набуває погляд на П. к. як на різновид соціальної пам'яті й один з найважливіших елементів *комунікації політичної*. Утім доволі часто доводиться зустрічатися із категоричним неприйняттям концепту «П. к.» як «семантичної пастки» і навіть «дегенеративної дослідницької парадигми» (Д. Лейтін). Попри розмаїття підходів і оцінок у термінол. полі існує чітке розуміння того, що саме П. к. є єдиною установочною й політ. матрицею, яка дає змогу пояснити механізми формування політ. *ідентичностей*. За її допомогою легко визначити рівень цивілізованості соціуму, культури політ. мислення й політ. спілкування, культури поведінки політиків і населення як суб'єктів політ. процесу. Являючи собою єдність об'єктивних соціально-норм. компонентів свідомості й поведінкових стереотипів, П. к. надає політ. сфері цілісності й інтегративності. Водночас вона фіксує «больові точки» у механізмах політ. комунікації. Онтологічною основою П. к. є базисні уявлення про структуру соціальної реальності й чинники, якими зумовлена стійкість мотивацій. Гол. мотиваційну базу П. к. становлять цінності, оскільки саме вони наповнюють смислом людське буття. Найбільш варіативним елементом П. к. є операціональний досвід, який дає змогу врівноважувати протилежно спрямовані орієнтації на рівність чи свободу, стабільність чи реформи тощо. На основі аналізу показників П. к. вибудовуються схеми типологізації політ. режимів, ціннісні шкали системоцентризму й персоноцентризму, моделі політ. етики.

Сучас. П. к. укр. населення відбиває як заг. слабкий рівень усвідомлення ним своїх політ. та екон. інтересів і прав, так і виразну поляризацію укр. соціуму, яка значною мірою є спадком його багатовікової бездержавності й існування у різних цивілізац. полях. Не меншою мірою на її стані позначаються відсутність узгодженого політ. проекту і загальноприйнятної *національної ідеї*, нерозвинутість і штучність парт. системи, безпрецедентне зростання *корупції* і співставне з нею поглиблення соціальної нерівності, перманентне протистояння гілок влади. Слабкість горизонтальної ідентифікації і фрагментованість П. к. зумовлені розмитістю нац. культурно-символічного поля, браком механізмів зворотного зв'язку між владою й сусп-вом, існуванням гостро відмінних, що мають свій геогр. вимір, типів політ. свідомості, зневажливим ставленням до норм права й моралі. Регіональна поляризація — один з гол. чинників негат. впливу на стан П. к. в Україні. Населення умовного Сх. і умовного Зх. України віддає перевагу різним ціннісним настановам, демонструє відмінні поведінкові стереотипи й зовнішньополіт. орієнтації. В Україні пост. здійснюється соціол. дослідження стану П. к., завдяки чому вдається аналізувати рівень політ. активності й компетентності гр-н, довіри до владних структур та ін. політ. ін-тів, міжрегіональної диференціації соціокультурних установок тощо. Паралельно стан П.к. досліджується в історико-культ. контексті, з урахуванням особливостей ментальності, ідентифікаційних практик, «сегментарних суперечностей», етномовних, міжконфесійних та ін. орієнтацій населення країни.

Літ.: Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Пер. с англ. М., 1992; Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. К., 1993; Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. К., 1998; Формизано Р. Понятие политической культуры // Pro et Contra. 2002. № 3; Українське суспільство 1992–2008. Соціол. моніторинг. К., 2008.

Л. Нагорна

ПОЛІТИ́ЧНА ЛІНГВІ́СТИКА — комплексна галузь наук. знання на стику політики й лінгвістики, що досліджує *мову політичну* (мовні аспекти відносин *влади*) і *мовну політику* (політ.-прав. режим мовного життя *суспільства*). Предмет П. л. — *дискурс політичний* як мова публічної сфери, компонент комунікат. діяльності й невід'ємна складова сусп. відносин. Пріоритетними об'єктами у ній виступають мова політики як особливий різновид політ. комунікації, вироблення вербальних механізмів зв'язку між владою й *громадянським суспільством*, а також простеження дистанції між словом і ділом у політиці, складної діалектики формальних і неформальних правил взаємодії у політ. мережах, з'ясування межі імітаційних можливостей і застосування маніпулятивних технологій у вербальній взаємодії. Витоки П. л. як автономного наук. напряму чи субдисципліни пов'язують із працею Ж. Лапонса «Мови та їхні території» (1987). Її концептуалізацію забезпечило об'єднання зусиль англ., австр., нідерл. науковців міжнар. мережею CRITICS (Center for Research Into Texts, Information and Communication in Society), утвореною 1994. На цій основі у заруб. лінгвістиці оформився напрям під назвою «критичний дискурс-аналіз», що фокусує увагу на крит. осмисленні влади мови у сфері соціальної взаємодії. Ін. напрям, який найчастіше іменують когнітивним підходом, зосереджується на поясненні процесів засвоєння, обробки й трансформації знань і політ. уявлень — переважно через аналіз фреймів, концептів, метафоричних моделей. Існують також різні методол. напрями концептуального аналізу мови політики, які досліджують способи застосування у політ. текстах ключових понять соціальних теорій.

На пострад. просторі пріоритетною сферою наук. інтересів П. л. стала та сфера перетину політики й *ідентичності*, яка фокусується навколо мовних проблем — з особливим наголосом на символічних началах у взаємодії мови, політики та етнічності. Перевага надається когнітивним аспектам мовної комунікації та лінгво-ідеол. аналізу політ. дискурсів, зокрема, ідеологем тоталіт. епохи, «влади медіа», негативно-оціночної лексики політ. технологій, а також метафоричному моделюванню. Вітчизняне предметне поле П. л. формується на перетині політології, теорії комунікацій, соціолінгвістики, лінгвокультурології з виходом у сферу семіотики. У фокусі її уваги – роль мови у процесі націєбудівництва, мовна політика і мовне планування, мова й символічна влада, політика як дискурсивний процес, символізація ідентифікаційних практик та іміджів політиків, небезпеки лінгвіст. етноцентризму. Втім політол. загал ставиться до концептуалізації нової субдисципліни досить стримано, надаючи перевагу дослідженню мови політики у контексті *політичної культури* чи політ. комунікацій. Дається взнаки певний незбіг прикладних завдань політології мови й лінгвістики політики (політ. філології).

Літ.: Дейк Т. А. ван. Язык, сознание, коммуникация. М., 1989; Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. М., 2004; Гаврилова М. В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа // Полис. 2004. № 3; Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. К., 2005. *Л. Нагорна*

ПОЛІТИ́ЧНА НАУ́КА — суспільна наука, яка вивчає тенденції і закономірності розвитку, функціонування та структуру *політичного життя* сусп-ва, що відображають реальний процес включення соціальних суб'єктів у діяльність щодо реалізації *політичної влади* і *інтересів політичних*. Стосовно П. н. вживають терміни «політологія», «наука про політику», «політична соціологія», що відбивають традиції та особливості нац. політол. шкіл. Відомі різні визначення предмета П. н. Часто в них фіксується увага на окремих сторонах, функціях політ. процесів, компонентах політ. життя (політ. система, *влада*, *демократія* та ін.). Так, ряд вчених визначає політологію як науку «про авторитетну, легітимізовану, консенсусну владу», тобто владу, що має підтримку сусп-ва, сприймається ним як обов'язкова, хоч і спирається на примус. Такий підхід дещо звужує предметне поле П. н. Її також визначають як науку про систему закономірних взаємозв'язків соціальних об'єктів з приводу політ. влади, боротьби за політ. владу, науку про сутність, форми і методи політ. владарювання, як науку про *політичну культуру* тощо. Як відомо, системоутворювальним фактором будь-якої науки виступають її закони і закономірності. Прихильники системного підходу визначення предметного поля політології вважають, що метою цієї науки є дослідження тенденцій і законів, структури, функціонування і розвитку політ. життя соціальних спільнот, включення їх у діяльність щодо реалізації політ. влади та політ. інтересів. Предметом П. н. є система знань про закономірності політ. життя в усіх його проявах, його зміст, структуру і функції, місце і роль політ. системи в його розвитку та функціонуванні, у здійсненні політ. влади. П. н. — це рац. відображення політ. життя сусп-ва. Це система знань про мету, завдання, закономірності, рушійні сили і зміст політ. процесів, діяльність людей, партій і громад. об'єднань, д-в у сфері політ. відносин. Вичленити закони політ. життя сусп-ва не просто. Вони виявляють себе як тенденції, реалізуються тільки у діяльності значної к-сті людей, залежать від багатьох факторів. Структура П. н. — це збірне поняття цілісної системи теорій, які освоюють політ. дійсність. Сюди входять історія і теорія політики, теорія політ. систем, механізмів функціонування політ. влади, різних компонентів, які становлять політ. систему, політ. свідомості й поведінки. Невід'ємною частиною П. н. є дослідження заг. проблем світової політики, механізмів її функціонування. Складність предмета П. н. зумовлює і складність побудови наук. знання. П. н. характеризують багаторівнева структура орг-ції її знань, яка включає загальну теорію й історію політики, що виробляє теор. і методол. основи П. н., теорії середнього рівня (політ. географія, *політична психологія*, політ. історія, *антропологія політична*, політ. семантика, політ. етнологія, політ. соціологія, порівняльна політологія тощо) і прикладні політ. дослідження, які забезпечують вирішення типових проблем у поточному політ. процесі.

Слід відрізняти власне П. н. від політології як навч. дисципліни. П. н. охоплює всю сукупність знань з цього предмета, а навч. дисципліна відбиває частину загальнотеор. і прикладного матеріалу. П. н. дає теор. обґрунтування політ. процесів та ін-тів, аналізує й оцінює стан політ. життя сусп-ва, сприяє утвердженню цінностей, ідеалів, норм цивілізованої політ. поведінки, громадян. і політ. культури соціальних суб'єктів. Ця наука включає в себе систему знань, що охоплюють і наявний політ. порядок, де домінують константні величини, і політ. процеси, де домінують перемінні величини. Завданням політології є також прогноз, вияв тенденцій і варіантів як розвитку, так і функціонування сусп.-політ. систем. Нарешті, П. н. забезпечує розробку практ. рекомендацій щодо шляхів, механізмів реалізації політ. знань, щодо раціональної орг-ції політ. процесів та ін-тів, розробки політ. технологій, оптимальних моделей управління сусп-вом, розв'язування соціально-політ. конфліктів, обопільного врахування суперечливих інтересів, домагань соціальних суб'єктів. Політологія виконує також функцію політ. соціалізації, формування культури спілкування між громад., політ. орг-ціями, етносами, особами і д-вами, між країнами, поваги до прав людини та законів д-ви. Вивчення П. н. має сприяти подоланню стереотипних уявлень про те, що *політика* — це переважно боротьба, протистояння, конфронтація. Адже політика — це також засіб інтегрування соціальних суб'єктів, досягнення громад. миру, соціальної та міжетн. злагоди, *консенсусу*. Таке розуміння політики завжди було притаманне прогресивній політ. думці в Україні. У сфері П. н. існує система наук. шкіл і напрямів, міжнар. і нац. політол. орг-ції (*Міжнародна асоціація політичних наук*, *Українська академія політичних наук*, *Українська асоціація політологів* тощо). На основі досвіду цивілізованих країн доходимо висновку, що політ. освіта є компонентом розвитку стабільності суспільно-політ. життя.

На поч. 90-х рр. 20 ст. в Україні разом з утвердженням нац. незалежності було започатковано процес формування П. н. і освіти — наук.-навч. комплексу, що передбачає вироблення й засвоєння на рівні всього соціуму, соціальних груп та окремих індивідів систематизованих знань про політику і навичок участі у політ. житті. У рамках вітчизняного наук. простору сформувалися осн. напрями П. н., спрямовані на осмислення політ. життя і з'ясування тенденцій сусп.-політ. розвитку. Сучас. етап розвитку *політичної науки*. в Україні можна охарактеризувати як період стабільності, оскільки П. н. в Україні поступово посідає належне місце в системі суспільствознавства, дедалі помітніше впливає на реальні політ. процеси, становлення дем. державності. До очевидних досягнень політології в Україні слід віднести її інституціалізацію — норм.-прав. оформлення, визначення предметної специфіки й методології, утворення структур управління і стійких каналів комунікації. Зі значними проблемами, особливо у 1-й пол. 90-х рр. 20 ст., але все ж таки відбулося включення політології в наявну інфраструктуру наукового знання. Поряд з тим створені офіц. інстанції щодо впровадження нової науки й реалізації її здобутків у навч. процесі. Йдеться про кафедри, ф-ти, наук. відділи, вчені ради. Створені спеціалізовані вчені ради для присвоєння наук. ступенів у галузі П. н. Розробкою теоретико-методол. та практ. проблем П. н. безпосередньо займаються в Україні *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, Нац. ін-т стратег. досліджень тощо.

Літ.: Политическая наука в Украине: становление и перспективы. Симферополь, 2002; Кочубей Л. Політологічні дослідження в Україні: Аналіз документального потоку (за матеріалами реферативного журналу Книжкової палати України «Політика. Політичні науки») (1998–2002 рр.) // Вісн. Книжкової палати. 2003. № 12; Лузан А. Політична наука і політика // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. Вип. 4. К., 2003. *О. Бабкіна*

ПОЛІ́ТИЧНА НАУ́КА В НІМЕ́ЧЧИНІ — одна з найвпливовіших складових європ. простору політ. знання. Становлення П. н. в Н. відбувалося у чотири етапи: І. Витоки і передумови формування: історія нім. політ. науки бере початок з часів виникнення начал політ. вчення у середньовічних ун-тах (13–15 ст.), де фах «політика» іменувався: вченням про д-ву і врядування (Staats- und Verwaltungslehre), а з 18 ст. — поліційною наукою або наукою про сусп. лад (Polizeiwissenschaft) як вченням про внутр. порядок спільноти людей, і камералістикою (Kameralwissenschaft), яка сприяла парламентарям в отриманні необхідних знань для їхньої діяльності в управлінні (перші кафедри камералістики і науки про сусп. лад створені 1727 у Хаалі й Франкфурті). Виникають колоніальна наука (*Kolonialwissenschaft*), наука про іноземне (Auslandswissenschaft) і геополітика. Засновуються: 1908 Гамбурзький колоніальний ін-т (Hamburgische Kolonialinstitut) як профес. навч. центр і 1914 Ін-т світової економіки і морського сполучення (Institut fuer Weltwirtschaft und Seeverkehr) при ун-ті Кіля, що видавав журн. «Архів світової економіки» (Weltwirtschaftliches Archiv). На тер. Прусії у кін. 19 — на поч. 20 ст. виникають низка наук. ін-тів з вивчення іноземних країн, зокрема: при Ун-ті Брецлау Східноєвроп. ін-т (*Osteuropa-Institut*); Ін-т Східнонім. економіки (Institut fuer ostdeutsche Wirtschaft) в Ун-ті Кьонінгберг; Північний ін-т (Nordische Institute) в Ун-ті Грайфсваль; Угор. ін-т (Ungarische Institute) і Америка ін-т (Amerika-Institut) Ун-ту Берліна; Нім.-Південноамер. ін-т (Deutsch-Suedamerikanische Institut) в Аахені й Нім. закордонний ін-т (Deutsche Ausland-Institut) у Штутгарді тощо. У 1924 почав діяти створений Ріхардом Шмідтом (*Richard Schmidt*) Ін-т політ. країнознавства (Institut fuer politische Auslandskunde) в Ун-ті Лейпціга, згодом збільшений до Ін-ту політики, іноземного пул. права і народного права (Institut fuer Politik, auslaendisches oeffentliches Recht und Voelkerrecht). Той же Ріхард Шмідт разом з Адольфом Грабовським ще у 1907 заснували перший нім. Політол. Журн. «Журнал політики» (Zeitschrift fuer Politik). У цей же період виникає Німе. т-во за мир (Deutsche Friedensgesellschaft), яке видавало з 1899 журн. «Варта миру. Журнал для міжнародного взаєморозуміння і міждержавних організацій» (Альфред Герман Фрід). У кін. 19 — на поч. 20 ст. виходять праці «батька-засновника» нім. геополітики Ф. Ратцеля, зокрема «Політична географія» (1897), в якій закладаються основи майбутньої геополітики і формулюється широко відома концепція «життєвого простору» (Lebensraum) д-ви.

ІІ. Заснування і довоєнна фаза розвитку. Основні ідеї веберівського заклику, викладені у доповіді «Політика як професія» (Politik als Beruf), були у подальшому розвинуті соціаллібер. політиком Фрідріхом Науманом (1860-1919) і вилилися у його претензію створення навч. закладу для лібер. еліти: ідея «вільної німецької вищої школи політики» (freien deutschen Hochschule fuer Politik), яка знайшла своє вираження у створеній ним 1918 громад. школи (*Staatsbuergerschule*). По його смерті 24.10.1920 відкрито Вищу школу політики у Берліні (*Deutsche Hochschule für Politik* /DHfP/), що знаменувало початок інституціоналізованої політ. науки у 20 ст. У Гамбурзі 1923 заснований Ін-т зовн. політики (Institute fuer Auswartige Politik) — третій у світі дослідницький ін-т з міжнар. відносин. Уже 1933 переважна більшість доцентів емігрувала і вища школа була підпорядкована м-ву пропаганди. ІІІ. Повоєнне «перезаснування» нім. політ. науки: у 60-х рр. у майже всіх академічних дисциплінах (у т. ч. і в П. н. в Н.) розпочинаються незавершені й донині дебати з історії наук часів 3-го рейху, на яких ставилося центр. питання про їхню спадковість чи неспадковість у вказані часи. Так, наголошувалося, що П. н. в Н. саме розвинулась у «коричневі» роки між 1933 і 1945 до власне наук. дисципліни. Все ж більшість політологів схиляється до думки про те, що після переривання скромного початку внаслідок нацист. часів і еміграції відбулося саме заснування фаху політ. наука як «Демократичної науки» (Demokratiewissenschaft) у Німеччині тільки у кін. 40-рр. під міцним тиском і контролем з боку зх. окупац. сил: розпочинається створення кафедр в ун-тах, першу з яких сформовано вже 1946/47 у Кельні. Загалом, першою з нім. земель стала Гессен. Тут вже у квіт. 1948 було сформовано по одній кафедрі наук. політики (Wissenschaftliche Politik) в ун-тах Дармштдата, Франкурта-на-Майні, Марбурга, а згодом і у вищих школах Гейдельберга, Фрайбурга, Геттінгена, Кіля, Мюнхена, Гамбурга, Тюбінгена, Регенсбурга і Бонна. Прискоренню створення кафедр П. н. в Н. сприяло проведення у 1954 західнонімецької конференції ректорів: по країні станом на 1960 зафіксовано вже 24 кафедри (1965 — 51, 1975 — 133, 1985 — 278). У серед. 60-х рр майже 1500 студентів-політологів було зараховано. Становленню П. н. в Н. сприяли й нім. емігранти зі США, які повернулися з досвідом амер. політ. науки. Школи П. н. у Н. Заснована Арнольдом Бергштраессером (*Arnold Bergstraesser*) «Фрайбурзька школа» (Freiburger Schule), ідучи за Арістотелем, визначає зайнятість політикою як скоріше практичну і менше систематичну науку. На протилежність їй стоїть *«Маннгеймерська школа»* (*Mannheimer Schule*), яка вирізняється міцною наук. орієнтацією при значному витісненні норм. елементів. Саме у сфері емпіричних досліджень П. н. в Н. отримала значний імпульс з боку соціології, яка вже розпоряджалася диференційованими підходами і відпрацьованими методами кількісної науки. Методол. форейтор соціології для П. н. в Н. виразився також і стосовно третьої «Франкфуртської школи» (Frankfurter Schule), яка мала і має значний вплив на політ. науку через свою критику традиц. Наук. концепцій у соціології. Через їхню послідовну практику, профспілкову орієнтацію й їхній міцніючий зв'язок з вродженими марксист. теоремами розрізняється очолювана Вольфгангом Абендротом і Вернером Хофманном «Марбурзька школа» (Marburger Schule), яка на протилежність до Франкфуртської не мала такої уваги і перебувала в її тіні.

Вчені Вольф-Дітер Нарр у 1972 та Клаус фон Бейме у 1980 виокремили три суспільнонаукові типи теорій. Перший тип, за Нарром, ідейноісторично-есентіалістський (ideengeschichtlich-essentialistisch), а за Бейме (ontologisch-normativ) онтологічно-нормативний визначає — як і віднесена до нього Фрайбурзька школа — з посиланням на Платона і Арістотеля політику як вчення про хороше і справедливе життя і вказує на існування позачасових, переважно онтологічно базованих цінностях і нормах, які поза конкр. істор. обставин повинні уможливлювати зобов'язувальну орієнтацію і водночас повинні представляти зобов'язувальну мету всім політ. діям. Тут згадують таких вчених-політологів, як Арнольд Бергштраессер, Ерік Фоегелін, Ганна *Арендт*, Ісайя *Берлін*, Лео Штраусс, Міхаель Оакешотт. Сусп. науки другого типу теорій наближаються до природничонаукового уявлення. Кількісновимірюваність, безціннісність і методична перевирірюванність — це ідеал тих соціологів і політологів, які приймають цей тип теорій. Це всі біхевіористські теорії, системнотеоретичні моделі, функціоналістські і структуралістські. Цей тип визначив Нарр як дедуктивно-емпіричний (*deduktiv-empirisch*), а Бейме — як емпірично-аналітичний (*empirisch-analytisch*). Роберт К. Мертон, Талкотт *Парсонс* і Ніклас *Луман*, Карл В. *Дойч* і Давід *Істон* —представники цього типу теорій. Діалектико-історичний за Нарром і діалектико-критичний за Бейме є третім типом теорій, в якому історичність соціальних і політ. формацій та їх зміна є центр. пунктом теор. побудови. Відкритість до економіки (*марксизм*) і до психоаналізу (фрейдизм) визначає різницю і з першим типом. Так, політ.ідеї досліджуються тут не з огляду на незмінний порядок, але розуміються як прояв певних істор. обставин, з якими вони знаходяться у стверджувальних або крит. стосунках. Герменевтика, ідеол. критика, а також наголос на історичності і тотальності структур є — у різній суміші — характеристикою цього типу. Георг Лукас і Ернст Блох, Жан-Поль *Сартр* і Герберт *Маркузе*, Теодор В. *Адорно*, Макс Горкгаймер і Юрген *Гамбермас* — за Перрі Андерсоном об'єднані заг. назвою «західний марксизм» — представлять цей третій тип теорій. Натепер виокремлюють, п'ять дослідницьких підходів П. н. в Н. Перший — історичний: політ. ін-ти та конфлікти, сусп. рухи і структури вивчаються методами і постановкою питань істор. науки, тобто переважно досліджується їх коріння й історія. Як саме метод політ. науки можна розглядати інституційний підхід (другий), класичне вчення про врядування, який представляють Ернест Баркер, Гарольд *Ласкі* і Карл Йоахім Фрідріх. Тут центр. пунктом дослідження є політ. ін-ти, формалізовані процеси прийняття рішення та спільна діяльність. На пояснення і прогнози політ. обставин як окремих осіб, так і групи, націлений *біхевіористський* підхід (третій). Сильніше у соціології, ніж у політології, встановився функціонально-структурний підхід (четвертий). Останній — п'ятий — компаративний. У повоєнний період розгортаються дискусії з терміна «*політична наука*»: пропонувалися терміни «наука політики» (Wissenschaft von der Politik), «наукова політика» (Wissenschaftliche Politik), «політична наука» (Politische Wissenschaft), «політикологія» (Politikologie), «політологія» (*Politologie*). Останні два десятиліття визнано «політична наука» (Politikwissenschaft) як змістовно найбільш відповідне й ясне поняття.

IV. Сучасний розвиток П. н. в Н.: характеризуються фрагментацією і внутр. диференціацією, відсутністю всеохопного підходу — кожний дослідник має своє маленьке поле діяльності. Фаховий спектр становлять дисципліни (Teildisziplinen): політ. теорія або політ. філософія (включно з історією політ. ідей); аналіз (порівняльний) політ. систем; міжнар. відносини; політ. соціологія. Проводяться також дослідження у сфері культури і політол. дослідження країн, що розвиваються. Серед, як мінімум, трьох сучасних конкуруючих науково-теоретичних парадигм є згадувані: 1) нормативно-онтологічна; 2) емпірично-аналітична; 3) історико-діалектична. П. н. в Н. представлена як мінімум трьома кафедрами у майже кожному нім. ун-ті, є непорушною складовою навч. планів з соціології у школах і має свою специфічну постановку питання, яка гільки їй як науці належить, а саме питання умов і результатів (державної) влади. Фахові об'єднання П. н. у Н.: лібер.-консерват. Німе. об'єднання політ. науки (*Die Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft*) — 1400 осіб і консерват. спрямування Нім. спільнота політ. науки (Die Deutsche Gesellschaft für Politikwissenschaft*)* — близ. 200 вчених, утворені відповідно 1954 та 1983; Нім. спільнота досліджень виборів (Die Deutsche Gesellschaft für Wahlforschung (DGfW)*;* Німецьке дослідницьке об'єднання (*Die Deutsche Forschungsgemeinschaft* — DFG*)*, Нім. спільнота зовнішньої політики (Deutsche Gesellschaft fuer Auswaertige Politik*)* тощо. Об'єднані у різні фахові спільноти, дослідники тривалий час обговорювали питання: Чи може взагалі політ. наука бути пов'язаною з політикою? Ліві чи праві сьогодні бачать одне завдання в тому, аби консультувати політику і сусп-во і де можливо їх поліпшити? Таке політ. консультування не завдає шкоди незалежності науки.

Літ.: Herfried Muenkler Politikwissenschaft. Zu Geschichte und Gegenstand, Schule und Methoden des Fachs/Politikwissenschaft. Begriffe-Analysen-Theorien. Ein Grundkurs. — Rowohlts enzyklopaedie, 1985.

Л. Бойко-Бойчук

ПОЛІТИ́ЧНА НАУ́КА В РОСІ́Ї — одна із сфер політ. знання в Росії. Хоча Росія мала давню самобутню традицію політ. думки, а питання її долі, місця в історії, характеру влади, відносин із Зх. і Сх. обговорювалися рос. мислителями, ці питання вплітались в більш загальні реліг., історіософські уявлення. Пізніше стало можливим говорити і про розвиток політ. філософії в країні, були і неодноразові спроби інституціоналізації політ. науки і політол. освіти. Так, у числі перших 10-ти кафедр у відкритому в 1775 Моск. ун-ті була кафедра політики; статутом Моск. ун-ту, підписаним *Олександром* I 05.11.1805, в ньому вводився ф-т (відділення) моральних і політ. наук, що проіснував бл. 3-х десятків років. Проте в цілому академічного оформлення політ. наука за небагатьма винятками М. *Острогорський*, А. Ященко та ін.) не отримала — ні в доревол. період, ні в рос. зарубіжжі, ні в рад. часи. Ситуація почала кардинально змінюватися лише наприкінці «*перебудови*». Актом офіц. інституціоналізації політології можна вважати постанову Держ. к-ту РМ СРСР з науки і техніки (ДКНТ) від 04.11.1988 за № 386 «Про номенклатуру спеціальностей наукових працівників», куди були внесені спеціальності з політ. наук. За наказом ВАК при РМ СРСР за № 1 від 25.01.1989, номенклатура, затверджена ДКНТ, була прийнята до керівництва всіма органами атестації наук. і наук.-пед. кадрів. Затверджена номенклатура тричі коригувалася (1999, 2000, 2009), і на цей час вона включає 6 політол. спеціальностей, пов'язаних з розробкою найбільш важливих аспектів політол. знання. Крім того, ще за двома спеціальностями (політ. психологія і політ. журналістика), що не входять до напряму «політологія», дисертаційним радам також дано право присвоювати вчені ступені докт. і канд. політ. наук. Постанова ДКНТ та наказ ВАК відкрили шлях до створення інфраструктури, необхідної для становлення та розвитку політ. науки, а також відповідної системи освіти. Восени 1990 у ВАК було створено першу експертну раду з політ. наук, з'явилися спеціалізовані дисертаційні ради з політології. До кінця 2005 в Росії діяло понад 60 дисертаційних рад, значна частина яких була зосереджена в Москві. Після реорганізації

2007–08 кількість рад трохи знизилася (56 на кінець 2008). Процес реорганізації ще не завершений. У предметному полі політології активно проявляють себе і фахівці, які отримали вчені ступені за ін. наук. напрямами (зазвичай це філософи, соціологи, юристи та історики). З 2-ї пол. 1991 у вузах Росії створювалися кафедри та відділення політології, викладалася навч. дисципліна «Політологія». На 2009 було 105 ліцензованих вузів, що здійснюють спеціалізовану підготовку з політології, до 200 кафедр, на яких політологія читається як загальногуманіт. дисципліна. Потужний імпульс до розвитку політ. науки і політол. освіти професійне співтовариство отримало в кінці 2008, коли в провідних ун-тах країни (МДУ ім. М. В. Ломоносова, СПбДУ) почали оформлятися самостійні ф-ти політології, що поклало початок утворенню таких структур у ін. навч. закладах. Самостійні наук. школи почали складатися не тільки в класичних ун-тах, а й у спеціалізованих вузах. Розробка проблем політ. науки вже з поч. 1990-х стала активно здійснюватися і в системі Рос. академії наук (РАН), у багатьох ін-тах якої відкрилися відділи або сектори політології. Існує також значна к-сть аналітичних і прогностичних центрів, консалтингових фірм, центрів політ. (найчастіше — виборчих) технологій, однак у профес. співтоваристві визнаються авторитетними лише деякі з них. У січ. 1991 побачив світ 1-й номер журн. «Політичні дослідження» (ПОЛІС), спеціалізованого журналу з політології. Пізніше до нього приєдналися журнали «Полития», «Космополис», «Власть» та ін. (у т. ч. — і спеціалізовані журнали провідних ун-тів). Визнаним координатором політол. досліджень і розробок в країні виступає Рос. асоціація політ. науки (РАПН), що виникла в 1991. Її попередницею була Рад. асоціація політ. наук, створена в 1969 на базі Асоціації політ. наук (утворена в 1960). За ініціативи РАПН регулярно проводяться загальнорос. політол. конгреси. РАПН систематично організовує наук.-теор. конференції, методол. семінари, круглі столи (у т. ч. за допомогою Інтернет-ресурсів), сприяє роботі регіональних відділень, здійснює видавничу діяльність. Багато в чому саме через структури РАПН профес. співтовариство виходить на зв'язок із зарубіжними партнерами, оскільки вона є членом *Міжнародної асоціації політичних науки* і представлена в її структурах. У Росії з 1995 здійснює свою діяльність Академія політ. науки (АПН) та Рада з політології при Президії РАН. Політологи Росії нині активно розробляють широке коло питань, які пов'язані з осмисленням специфічних рис політ. середовища та «людини політичної», їх впливу на розвиток суспільства та його окремих компонентів; з аналізом осн. тенденцій сучас. світового політ. процесу та перспектив глобальних соціально-політ. змін; з вдосконаленням понятійно-категоріального апарату та методол. інструментарію політ. науки; з розвитком технологій і техніки емпіричних політ. досліджень, способів і методів політ. мобілізації. Значне місце у політол. дослідженнях займають питання, пов'язані з рос. проблематикою (особливості політ. традиції, соціокультурні підстави політ. процесу в країні, особливості взаємодії д-ви і сусп-ва, влади і бізнесу та ін.) Якщо для 1990-х був характерним акцент на розробку таких проблем, як *демократія*, *парламентаризм*, парт. системи і *партії*, *політичні режими*, політ. *еліти* і *лідерство політичне* тощо (себто сфери власне політ. ін-тів і відносин), то останніми роками у предметне поле політології дедалі більше включаються дослідження проблем галузевої політики (екон., соціальної, нац., екол., молодіжної, енергет., фін., транспортної та ін. її видів). Помітним явищем став відхід від винятково європоцентристського бачення (що переважало на етапі становлення політ. науки в Росії) та утвердження багатовекторності в характеристиках традицій, засад та напрямів світової політ. думки і світового політ. процесу. При цьому своє безумовне значення зберігають всеосяжний облік досягнень зарубіжної політології, осмислення принципів і механізмів взаємозв'язків усього того, що диктується непорушною логікою істор. імперативів, того, що випливає із засад рос. політ. традиції. Політол. освіта здійснюється на підставі держ. освітнього стандарту вищої освіти з політології. Проекти держ. стандарту розробляються на конкурсній основі профес. освітніми структурами або об'єднаннями, і кращий з них (після доповнень, які включають перспективні пропозиції, що містяться в ін. проектах) затверджується М-вом освіти і науки РФ. Стандарт містить блоки: соціально-екон. та гуманіт. дисциплін (філософія, історія, економіка, право тощо); природничо-наук. дисциплін (сучас. природничо-наук. картина світу, математика та інформатика) та профес. дисциплін (загальнопрофес. та дисциплін спеціалізації). Два провідних ун-ти країни (МДУ ім. М. В. Ломоносова, СПбДУ), згідно з Указом президента РФ, можуть здійснювати викладання за власним університетським стандартам. Координація політол. освіти в країні доручена Навч.-метод. раді (НМЗ) з політології Навч.-метод. Об'єднання (НМО) з класичної університетської освіти — для профільних структур та Наук.-метод. раді (НМС) з політології — для непрофільних вузів. Ці органи сформовані з представників профес. університетського співтовариства, їм надано право розробки концептуальних рекомендацій щодо вдосконалення політол. освіти, орг-ції відповідних заходів. М-вом освіти і науки РФ їм делеговані повноваження з експертизи необхідних д-тів, грифування підручників і навч. посібників (УМЗ, НМС), з ліцензування рос. вузів на право ведення освітньої діяльності у сфері політології (УМС). Дедалі помітнішою стає діяльність організованої в груд. 2005 Нац. колегії політологів-викладачів (спільний орган УМЗ, НМС і РАПН), що координує наук. і навч. роботу університетського співтовариства за умов включення Росії в Болонський процес.

Літ.: Политическая наука. Политология в постсоветских государствах: Сб. научных трудов. М., 2004; В. Н. Неволин. Политическая наука в России: проблемы, направления, школы (1990–2007). М., 2008; Российская политическая наука. В 5 т. М., 2008.

В. Коваленко, Я. Пляйс

ПОЛІТИ́ЧНА НАУ́КА В УКРАЇ́НІ — специфічний вид сусп. науки і теор. структурний елемент політ. свідомості *суспільства*, вона є процес і результат засвоєння і розвитку сусп-вом, профес. дослідниками систематизованих знань про *політику* і процедур участі в політ. житті *політичних суб'єктів* від *держави* в цілому до особистості. Змістом П. н. в У. є знання про закономірності й тенденції соціально-політ. розвитку, про політ. і держ. структури та інституції, процеси їх формування і функціонування, про принципи і процедури політ. взаємодій, про структуру і функції політ. свідомості. П. н. в У. почала своє становлення в 19 ст. і сформувалася як специфічна сусп.-політ. думка на кін. 19 — поч. 20 ст. Укр. сусп.-політ. думка поєднувала наук., утопічні і нац.-патріот. погляди (Ю. Левенець). Можна визначити такі напрями: марксист., соціал-дем., націонал-патріот., анархіст. тощо. Найбільш цікавий — націонал-патріот. та соціал-дем. з укр. специфікою. Представники: М. *Грушевський* (теорія нац. самовизначення України); В. *Винниченко* (державницька ідея); Д. *Донцов*, М. *Міхновський*, М. *Сціборський*, С. *Бандера*, Я. *Стецько* (прибічники укр. інтегрального націоналізму); С. *Дністрянський*, В. *Старосольський*, О. *Бочковський*, С. *Рудницький* (концепції державницького націоналізму); В. *Липинський*, С. *Томашівський*, В. *Кучабський* (монархічно-гетьманські та консерват. концепції державної незалежності України). З 30-х рр. 20 ст. домінує епігонська марксистсько-ленінсько-сталінська тенденція, де самостійність сусп.-політ. думки була мінімальна, а політол. концепції в урізаному вигляді розглядалися в істор. матеріалізмі.

Сучасна сусп.-політ. думка в Україні зародилася в кін. 60-х — на поч. 70-х рр. 20 ст. У той час для частини філософів і соціологів України (політологів як таких юридично ще не існувало), які ще продовжували працювати в руслі парадигми «істор. матеріалізму». Ставало зрозумілим, що теорія і практика марксизму-ленінізму переживають кризу. Ніхто в ті часи не міг передбачити масштабів цієї кризи, навіть ті суспільствознавці, які відкрито перейшли в опозицію до наявного *політичного режиму*. Тому перші роботи укр. філософів політики були нормативного напряму, тобто про те, якою повинна бути науково обґрунтована *політика*, якими повинні бути політ. ін-ти в *державі*, що претендує бути «загальнонародною». Водночас у підпіллі формувався напрям політико-філос. критики *тоталітаризму*, який не мав можливості виходу на широкого читача. У 70–80-ті рр. в Україні зростає масив публікацій з теор. проблем політики та її взаємодії з *ідеологією*. Цей масив був двох напрямів: 1) апологетика наявної політ. системи, в якій перед вели відділи й кафедри «наукового комунізму», та історії КПРС; 2) усе той же нормативістський напрям, який існував у мімікризованій формі в Академії наук УРСР та вузах. У річищі другого напряму розроблялися проблеми структури політики, функцій політ. інституцій, взаємодії д-ви і сусп-ва, політики та ідеології. Почали друкуватися роботи філософів. Наприкін. 80-х — поч. 90-х рр. 20 ст. спостерігається сплеск інтересу до політико-філос. проблематики. До фахівців, які тут уже мали значний доробок, приєдналися дві групи дослідників. Перша, яка змогла без ідеол. перепон вивчати та інтерпретувати історію політ. філософії усіх часів, розробляти нац. концепції політ. розвитку. Друга — кол. «науковці» із відділів і кафедр «наукового комунізму» та історії КПРС, які розпочали пропагувати як «науковий націоналізм», так і зх. політологію, і водночас перетворилися на укр. політологів. Ця група наробила багато інформ. гамору, але дала дуже незначний наук. доробок. Проте вже в той час з'явилися ґрунтовні роботи, в яких розглядалися: феномен *тоталітаризму*, засоби контролю тоталіт. системи за людиною, концепція дем. влади, суверенності народу, співвідношення влади, сили й насильства. Поступово розпочинається розробка методол. проблем політ. філософії і політ. історії, питань політ. простору, часу й місця України в них, ролі політ. філософії в інтерпретації і творенні історії. Політ. філософія в інтерпретаціях більшості дослідників України є чимось зовсім іншим, ніж теорія д-ви. Вона має своє специфічне дослідницьке поле — діяльність д-ви, влади, людини у процесі істор. розвитку, хоч і використовує теорії д-ви, які розробляють юристи, історики, політологи. Політ. філософія є напрямом філос. досліджень, але сповненим свого специфічного змісту, що застосовує свої специфічні категорії й поняття для витлумачення політико-істор. процесу. Політ. філософія є власне пізнавальним рухом з вивчення інституцій, дій великих і малих мас людей, оцінки ролі д-ви з позицій інтересів соціальних спільностей і особистості. Тому наприкін. 20 ст. дедалі більше з'являється сусп.-політ. робіт із сутності й ролі д-ви, ін-тів *громадянського суспільства*, з питань переходу від формальної моралі політики до конкр. з точки зору істор. спільності й наступного переходу до теорії спільності й д-ви, коли треба створити всі умови реальної дії соціальних суб'єктів та ефект. втілення гуманної моралі. Водночас ідеться про необхідність переходу в розумінні політ. цінностей від точки зору індивіда до точки зору спільностей. Фактично на рубежі 20–21 ст. складається сучасна П. н. в У. як специфічний пізнавальний інструмент, який формалізується в дослідницьких ін-тах, центрах, кафедрах і як спец. навч. дисципліна «політологія».

Укр. політ. наука наприкін. 20 ст. сформувала своє завдання: визначити, куди повинна йти Україна, яка її мета та ідеали політ. розвитку, як вона може ввійти до світового співтовариства як нова д-ва. Тиск світового співтовариства на укр. спільність не зводиться лише до активізації її прогресу в напрямі раціонального. Світові впливи можуть підштовхувати й до конфліктів між соціальними силами й верствами в Україні, які мають підґрунтя: одних скривджено новим розподілом сфер праці, ін. загрожує поступ раціональності, який зводить нанівець їхні привілеї і пророкує втрату важелів влади. Тому проблема співпраці зі світовим співтовариством, із різними його частинами стає теор. і прикладною проблемою політ. науки. На поч. 21 ст. у сфері політ. науки склалися достатньо авторитетні школи в НАН України (*Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса* — розробляються проблеми політ. теорії та історії, етнополітики, конфліктології тощо, Ін-т соціології НАН України — проблеми політ. соціології, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди — філософія політики, Ін-т д-ви і права ім. В. М. Корецького — теорія та історія укр. д-ви і права та ін. інституції), виникли політол. школи в Києві і регіонах — Харкові, Львові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Миколаєві, Луганську та в ін. регіон. центрах. П. н. в У. вийшла на системний рівень, коли реалізована потреба в комплексних політол. дослідженнях, видається багато фундам. праць і підручників з політології. Ця наука стала способом виробництва систематизованого політ. знання про закономірні взаємозв'язки соціальних суб'єктів, їх мислення і дій з приводу політ. влади, розвитку політики та громадян. ін-тів, д-в і міжнар. співтовариств та орг-цій. Політ. знання в сучас. Україні оформлюється як відкрита система окремої науки, що складається з різних наук — власне політологія, філософія політики, політ. соціологія, *етнополітологія*, *міжнародні відносини* тощо.

Політ. знання — це особливий світ знань про те, як виникають і зникають д-ви, нації, народи, політ. ідеології, ін-ти, династії, окремі особи; про те, які форми політ. життя ефективні у різних народів, а які неефективні. У політ. знанні такі категорії і поняття, як «пізнання», «думка», «світ», «світогляд» зв'язуються в тугий вузол із поняттями *«держава»*, *«влада»*, «устрій», *«еліта»*, *«парламент»*, «король», *«вибори»*, *«конституція»*, «закон», *«суверенітет»* і т. д. Усі ці поняття зв'язує тільки одна нитка — знання. І від того, як люди щось знають, чому знають, чи осягають різноманітність знання, — залежить їх практ. життя. Політ. знання — це специфічне знання про окрему форму людського життя, яка склалася в історично-політ. форму життя. Першою найважливішою характеристикою політ. знання є його теоретичність. У ньому сконцентровані такі питання:

взаємовідносини теор. систем різного рівня про сусп-во і сусп. відносини, теор. сфер розвитку д-в, цивілізацій, регіонів і наук, картини політ. світу в цілому; співвідношення політ. еволюції і революцій, трансформацій і модернізацій, науки й культури; оцінка способів і механізмів політ. орг-ції сусп-ва; аналіз соціокультурних основ існування сусп-в, коли влада, економіка, побут, дух, наука, техніка розглядаються в комплексі. При чому теорія політ. знання має два вектори отримання і розвитку наук. знання. Один орієнтований у середину політ. професійного співтовариства і звернутий до колег-професіоналів, які оцінюють обґрунтованість, значення й значущість знання. Другий — назовні, можливим користувачам — близькі сфери суспільствознавства, влада, *народ*, *партії*, *громадські організації*, особи. Результативність політ. знання (і дослідження) виявляється в тому, як розвинуті в ньому ідеї й теорії поширюються в сусп-ві й стають практичною силою. Інколи політ. ілюзія, утопія, експлуатуючи Віру й Надію, можуть стати практ. силою, заперечуючи не тільки науку, але й здоровий глузд. Політ. знання може діяти результативно, використовуючи просвітницьку функцію, пов'язуючись з ідеологією. Політ. *ідеології* завжди були сильною зброєю, визначаючи політико-культ. орієнтацію соціальних груп, класів, суспільств, динаміку трансформації й модернізації політ. систем, хід *революцій* і *контрреволюцій*. Просвітницько-ідеол. функція політ. знання в умовах України не тільки не згасає (*деідеологізація*), а й набуває нових інтенцій (реідеологізація). Актуальним завданням формування науково-політ. знання є не тільки розрив із моноідеологічною догмою марксизму-ленінізму. У *марксизмі* (класичному) багато є цікавого, повчального і розумного. Але й здійснення нового типу теор. дослідження, який базується на прориві до нових політ. предметних світів — порівняльний аналіз політ. систем і знань про них, вивчення технологій орг-ції і здійснення влади (у т. ч. суверенітету народу), розробка й реалізація концепції дем., соціально-правової д-ви, де б права і свободи людини, колективу, *групи соціальної* були реалізовані тощо. У реалізації цього завдання П. н. в У. необхідно дотримуватися двох базисних принципів наук. пізнання. Перший орієнтує на об'єктивне й конкретне дослідження політ. сфери буття людей, на пошук істини як вищої цінності. Він забороняє наук. співтовариству свідомо спотворювати істину на користь інтересів політ. суб'єктів («Платон мені друг, але істина дорожча») або мовчати, спостерігаючи за ігноруванням істини. Другий вимагає нарощування нового знання. Необхідно повторювати досягнення попередніх науковців, але як пропедевтику до пошуку нового, прогресивного. Ці два принципи є обов'язковими, якщо ми бажаємо, щоб в Україні раціональність у політ. науці існувала як фундам. цінність наукової, політ. і правової культури. При цьому дуже важливо для політ. науки вивчати суб'єктів політ. діяльності у всій можливій повноті, з їхніми інтересами, цілями, цінностями, станами свідомості. Для політичної науки немає табу на дослідження будь-яких реально існуючих феноменів — позит., негат. і нейтральних (у цей час). Якщо не вистачає інтелектуальних і матер. ресурсів, необхідно концентруватись на пізнання явищ, які мають сутнісні зв'язки, об'єктивний характер і незаперечну актуальність із точки зору реальних політ. потреб сусп-ва. Другою найважливішою характеристикою політ. знання є його істор. ієрархічність, яка вимагає застосування до його аналізу конкретно-істор. підходу. Нове політ.знання (або новий його ієрархічний рівень) здійснює вплив і на минуле, і на майбутнє. Ще Арістотель говорив про це. На минуле здійснюється вплив через науково-політ. переоцінку подій і дій. На майбутнє — через вплив на тенденцію, спрямованість політ. процесів. Майбутнє не завжди жорстоко зумовлене, але не може бути яким завгодно, навіть якщо концентруватись на якомусь визначальному факторі. Політ. знання формується як результат професійної діяльності учених специфічної сфери науки — політологічної і за рахунок міждисциплінарного аналізу. Це — знання, яке ґрунтується на діалозі методологій різних соціогуманітарних наук, на результатах розвитку цих наук. Без врахування досягнень економіки, історії, філософії, правознавства, соціології та ін. суспільствознавчих дисциплін система політ. науки стає догматичною й схоластичною, пропонуючи одні й ті ж самі рецепти, без врахування особливостей істор. періоду, регіону, національного характеру населення. Багато сусп. наук використовують міждисциплінарний аналіз, але політол. наука зробила його одним із провідних. Міждисциплінарний аналіз дозволяє подивитись «очима» фахівців ін. наук. напрямків не тільки на зміст політ. знання, а й на його форми. У цьому випадку політ. знання стає предметом дослідження учених різних наук, які використовують своє професійне знання як інструмент розвитку політ. наук. Такі «прикордонні» науки, напрями, як політологія, історія, політ. економіка, геополітика та ін. виникли і розвиваються на «стику» цих наук із політ. науками.

Літ.: Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. СПб., 1907; Дві концепції української політичної думки: В. Липинський — Д. Донцов. Н.-Й., 1990; Бочковський О. Вступ до націології. К., 1998; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX ст.). К., 1998; Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга пол. XIX — поч. XX ст.). К., 2001; Наука. Влада. Політика / гол. ред. Михальченко М. І. К., 2008.

М. Михальченко

ПОЛІТИ́ЧНА НАУ́КА У ВЕЛИКОБРИТА́НІЇ традиц. пов'язана з іменами Т. *Гоббса*, Дж. *Локка*, Дж. *Бентама*, І. Бентама, Г. *Спенсера*. Їхні ідеї стали вихідним пунктом багатьох сучас. досліджень, але нині вони позначені певним провінціалізмом у тому розумінні, що основою досліджень учених Великобританії, як правило, стають концепції їхніх колег із США. На поч. 20 ст. домінували два напрями дослідження політ. поведінки людини — соціол. та екон. Перші вважали поведінку особи результатом впливу культ. традиції, система цінностей якої підпорядковує поведінку людини, а другі розглядали *політику* як сферу раціональної діяльності людей із незмінними цілями, суть яких полягає у тому, щоб діставати макс. користь. Після 2-ї світової війни соціол. напрям став теор. основою *консерватизму*, а подальшому розвиткові екон. підходу сприяли успіхи формальних методів аналізу. Перевага емпіричного підходу в межах цих напрямів була зумовлена потребами політ. практики та впливом амер. досвіду. Разом з тим, Ф. Рідлі та Дж. Лайвлі висловили думку, що природа наявних ін-тів, відображена в законодавстві, найбільшою мірою впливає на політ. поведінку, а не навпаки, як вважають біхевіористи. І нині дискусії з тих чи ін. питань ведуться переважно в межах двох основних напрямів — соціологічного й економічного.

Однією з найважливіших проблем є проблема *влади*, що охоплює такі питання, як поняття, природа і авторитет впливу влади. Б. Баррі виділяє екон. тип влади, який здійснюється шляхом погроз та обіцянок, а П. Данліві кваліфікує владу (слідом за Р. *Далем*) як можливість *А* примусити *Б* зробити те, що *Б* не робив би без примусу. Водночас Б. Барнс пише, що особа має владу тією мірою, якою наявні порядки піддаються її керівництву. Володіння владою — це володіння правом свободи дій; здобути владу –здобути таке право; втратити владу — втратити це право. Традиційно питання про владу пов'язується з аналізом понять *держави* й *суверенітету*. Так, У. Різ виділяє три гол. значення терміна «держава»: по-перше, — «політично організоване й територіально обмежене сусп-во»; по-друге, — «сусп-во, організоване політично відповідно до моральних ідеалів»; по-третє, — «уряд як установа, інституція», а останнє значення в наші дні використовується дедалі частіше. Дж. Філд виділяє таку ознаку держави, як володіння верховною владою на даній території. У такий спосіб він пов'язує поняття держави з поняттям суверенітету. Тривалий час домінувала теорія необмеженого суверенітету Т. *Гоббса*, але Г. Ласкі довів, що д-ва є лише однією з багатьох форм регулювання поведінки людини. Цю ідею підтримали Є. Баркер, Дж. Лукас, а також Дж. Філд, який вважав, що теорія необмеженого суверенітету в дем. сусп-вах нездійсненна, оскільки владу д-ви обмежує влада ін. громад. асоціацій — партій, профспілок, церкви, а також міжнар. орг-цій. Необмеженість юрид. суверенітету можна розуміти таким чином, що орган, який його має, не контролюється ін. установами й може здійснювати зміни конституції. Важливе місце займає проблема класифікації політ. режимів, яка розглядалася в контексті дискусії про майбутнє дем. системи. Є. Баркер підкреслював, що розмежування між д-вою й сусп-вом є основою демократії, а Дж. Паррі писав наприкін. 60-х рр. 20 ст., що різниця між демократією й тоталітаризмом полягає в більшій незалежності партій, об'єднань, груп тиску та впливу. Найзначнішою спробою осмислення проблеми співвідношення демократії й тоталітаризму є концепція «відкритого» сусп-ва, яку тривалий час розробляв К. *Поппер*. На його думку, зх. демократія, атрибутами якої є сфера індивід. рішень — перехідна форма на шляху до «відкритого» сусп-ва. Однак іноді ситуація може скластися таким чином, що, відстоюючи свою індивід. незалежність, людина наштовхується на зовн. тиск. Після цього в неї виникає бажання звільнитися від особистої відповідальності, замінити її на групову чи колективну. Це веде до відродження «закритого» сусп-ва, яке характеризується тотальною безвідповідальністю індивідів, тиранією сильної особи, яка контролює інтереси й політ. переконання. Різниця між демократією й тиранією полягає в тому, що ін-ти першої забезпечують зміну уряду мирним шляхом, а другої — шляхом насильства. Отже, принцип дем. політики полягає в тому, щоб створювати й розвивати установи, які дають змогу здійснювати громад. контроль за правителями, а якщо потрібно, то усувати їх. Один із можливих шляхів — створення двопарт. системи на зразок тієї, що існує в США. За такої системи партія, зазнавши поразки на виборах, починає критично переосмислювати свої цілі, реформувати ідеологію, шукати нові ідеї. Проблемі демократії й тиранії приділяє значну увагу М. Оукшотт стверджуючи, що в чистому вигляді немає ні демократії, ні тиранії. У Зх. Європі йде процес трансформування об'єднань епохи середньовіччя в громад. асоціації. Гол. засіб боротьби з ними вбачається у європ. культурній традиції. Але, на думку І. *Берліна*, демократію характеризує «негативний» ідеал політ. свободи, коли ніхто не заважає людині, яка може й хоче діяти. *Авторитаризмові* притаманна «позитивна» свобода. Вона декларує право людини на самоврядування й самовизначення. Але здійснення цих принципів передбачає спільну дію великих груп — класів і народів, що на практиці веде до авторитаризму. Гол. завданням політ. режиму Б. Крік і Г. Іонеску вбачали у розв'язанні суперечності між необхідністю порядку й різноманітністю інтересів членів сусп-ва. Автократія намагається розв'язати її шляхом підтримання однієї групи інтересів, пригнічуючи при цьому ін. сили сусп-ва. Тоталітарний режим реорганізовує сусп-во таким чином, щоб ліквідувати корені конфлікту інтересів. Автократія жадає пасивної покори гр-н, її офіц. доктрина — релігійна чи націоналіст. ідеологія. Соціальна структура вирізняється наявністю класів і каст, елітних груп закритого типу. За тоталіт. режиму від гр-н вимагається масова участь у держ. справах. Офіц. доктрина — революц. ідеологія, яка претендує на науковість. У соціальній структурі швидко йде вирівнювання відмінностей. Республіка потребує добровільної особистої участі гр-н в управлінні сусп. справами. Офіц. доктрину замінюють утилітарні «уявлення». У соціальній структурі переважає «середній» клас. Елітні групи мають відкритий характер. З функціонуванням демократії тісно пов'язана проблема партисипації –особистої участі людини у прийнятті рішень і контролі за їх виконанням, але консерватори зводять її до участі в голосуванні та шукають відповідь на питання, як пов'язати деякі ознаки демократії з фактом існування еліт. Т. Ботомор вважає, що наявність еліт не суперечить дем. політ. режиму, але ступінь їх відкритості є показником демократичності сусп-ва. Натомість, Т. Тенкер пише, що політ. еліта постійно конкурує з елітами локальними, груповими які є осн. носіями протесту, і тому політ. «верховна» еліта змушена шукати з ними спільної мови.

Велике значення мають дослідження виборчих кампаній та виборчої стратегії політ. партій. На думку Р. Роуза, партія — це дуже складна орг-ція до якої входять парлам. фракція, гол. штаб, окружні відділення. Дуже часто вона об'єднує людей, які знаходять спільну мову лише щодо деяких політ. заходів. Найважливіші функції партії зосереджені навколо формування уряду. Теорію виборів як сфери екон. конкуренції партій розробив професор Д. Робертсон. Головна її ідея, запозичена ним у Е. Даунса — порівняння суперництва партій на виборах з ринковою конкуренцією. Він вважає, що ідеальний тип конкурентної партії має бути позбавлений ідеол. забобонів. Мета партії — не зміна наявних соціальних умов, а прагмат. здійснення політики в межах цих умов. Однак *ідеологія* є важливим аспектом виборчої стратегії, невід'ємною частиною культури кожної людини. Саме ідеологія в діяльності політика обмежує вибір політ. методів. Парт. програма знайомить виборців із проблемами майбутнього уряду, а також із шляхами їх вирішення. Але на практиці ми бачимо порушення системи конкурентної демократії. Інформацію стосовно проблем виборці одержують від політиків, які перекручують її собі на користь. Опозиція не торкається проблем, які наявний уряд успішно вирішив. Правляча партія не згадує про невирішені питання. Складається така ситуація, коли виборцям дуже важко розібратися в тонкощах політ. боротьби. У виборчому процесі, на думку У. Маккензі, посилення груп тиску веде до зниження ролі парт. програм. Групи тиску можна розрізняти за типом держ. органів, на які вони впливають, а також за внутрішньою структурою. Їх методи — вплив на політ. партії, апелювання до громад. думки, використання експертних знань, привернення на свій бік політ. діячів і держ. службовців. Е. Берг оцінює діяльність груп тиску як канал для ознайомлення «верхів» із громад. думкою, але активізація і зростання впливу груп тиску містять у собі загрозу для демократії. Багато досліджень присвячено проблемі зростання політ. апатії (І. Бадж, Т. Тепмен, Ф. Грінстайн, В. Хермен), підкреслюючи, що рівні можливості впливу гр-н на політ. рішення — важлива умова існування демократії, тому рекомендують ретельніше дбати про політ. виховання гр-н. Велику увагу вони приділяють вивченню впливу ЗМІ на формування громад. думки (Д. Батлер, Д. Стоунс, Дж. Блаймлер, Д. Макквейл, М. Харрісон).

О. Лозовицький

ПОЛІТИ́ЧНА НАУ́КА У США — безумовний лідер. серед політол. шкіл сучас. Світу. Виникла на межі 18–19 ст. як політ. ідеологія й перебувала під великим впливом європ. соціально-політ. думки, збагачуючись її досягненнями у державно-правовій сфері. Великого поширення у США набули ідеї Дж. *Локка*, Ж.-Ж. *Руссо*, Ш. Л. *Монтеск'є*, але вже з кінця 19 ст. розпочинається процес конституціювання власне амер. політ. науки як самостійної дисципліни. За цей час амер. політологія перетворилася на глобальну науку, яка досліджує величезний комплекс суспільствознавчих проблем на різних рівнях — від окремої людини до д-ви. Знання про сусп-во безперервно нарощуються, передаються від одного покоління вчених до ін. Представники: Ч. Мерріам, У. Монро, Г. *Ласуелл*, Г. *Алмонд*, С. Верба, Р. *Даль*, У. *Ростоу*, Дж. Ла Паломбара та багато ін. Характерна її риса — відсутність домінуючого напряму чи підходу, відносна сталість не методів, а напрямів досліджень, таких як біхевіоризм. У центрі уваги пост. перебувають плюралізм та елітизм, групи, які беруть участь у політ. процесі, питання *демократії*. Дискусія між прихильниками теорії плюралістичної демократії та їх опонентами — прихильниками теорії еліт — триває вже здавна й визначає елітизм як підхід у розумінні *політики* й історії, коли вважається, що сусп-во завжди перебуває під пануванням меншості, яка приймає гол. рішення й концентрує *владу* в своїх руках. Іноді в політ. дискусіях термін «елітистський» застосовується ширше ніж негативний, для характеристики такої політики, що сприяє меншості й виключає широкі верстви населення. Водночас плюралісти стверджують, що сучас. сусп-ва позначені множинністю інтересів сил, які змагаються між собою за владу. Отже, плюралізм передбачає таку політ. орг-цію сусп-ва, яка стоїть на заваді захопленню влади олігархією чи *елітою*. Але класична теорія еліт, яку розробили В. *Парето* й Г. *Моска*, придатна лише для тоталіт. системи. Тому в наш час є потреба змінити класичну елітарну теорію. Критики плюраліст. теорії демократії вважають, що цей теор. напрям дає викривлену картину функціонування лібер. демократій. Погоджуючися з думкою про існування боротьби між групами за політ. вплив, вони підкреслюють, що ці групи часто контролюють лідери, які іноді не звертають уваги на думку членів. Тому це змагання є лише специфічною формою конкуренції між елітами. Виходячи з цього, вони розробили теорію «демократичного елітизму» (П. Бахрах) та «теорію елітарної демократії» (Дж. Уокер) — плюралістичної еліти, для якої не є суттєвими належність до того чи ін. стану, привілеї та ін. ознаки елітарного становища. Інтерес до проблеми співвідношення плюралізму й еліт, який дещо знизився в 70-ті рр., знову почав зростати на поч. 80-х рр. 20 ст. завдяки виступам політологів «неоконсервативного» напряму. Вони підтримували ідею дем. елітизму щодо обмеженості соціального простору. Ця ідея ґрунтується на недовірі до рядового гр-на, який не є політ. особою, оскільки його гол. інтереси знаходяться поза сферою політики. Тому втручання мас у політ. систему ведуть до підриву основ самої системи і політ. колізій (С. П. *Гантінгтон*). Політика потребує поміркованості, вона не терпить екстремізму, а стабільна політика, без ексцесів, оберігає свободу всіх гр-н, навіть тих, хто залишається за межами політ. системи. Серед прихильників плюралізму чимало тих, хто захищає принципи групової теорії політики, яка є одним із гол. елементів політ. аналізу, осн. одиницею дослідження. Родоначальником групової теорії політики був А. *Бентлі*, що характеризував групу як частину сусп-ва, яка не є фіз. масою, відірваною від ін. людей і являє собою масу діяльності, що не виключає участі людей, зайнятих у ній та ін. подібних формах. Виходячи з цього, політ. система розглядається як сплетіння груп індивідів, котрі намагаються досягти певних благ засобами конфліктології, встановленню згоди і консенсусу в сусп-ві. Так, С. Елдерсвелд гадає, що політ. процес буде менш конфліктним, якщо групи інтересів сприймуть інтегративні функції, які звичайно належать партіям, а Р. Престус підкреслює важливість груп як сполучної ланки між приватними сусп. інтересами. На основі даних, одержаних під час численних експериментів і спостережень за поведінкою людей у групах, вони продовжують роботу над проблемою гармонізації інтересів, вивчають явища сусп. життя.

На поч. 70-х рр. 20 ст. відомий політолог Р. *Даль* висунув т. зв. теорію *поліархії*. Згідно з нею термін «демократія» придатний лише для характеристики ідеального стану подій. Реальні системи, що наближаються до цього стану, — поліархії. Теорія поліархії виступає повною альтернативою як для елітистських концепцій, так і для теорій управління більшості. Вона модифікує, поліпшує або доповнює заг. принципи демократії, управління більшості в таких питаннях: хто представляє народ; які права і яким чином гарантовані меншості; чи зникають різні види нерівності. Поліархія відрізняється від гегемоністського управління еліт числом можливостей, доступних опозиції для заперечування поведінки уряду, числом відкритих конфліктів між політ. лідерами, відкритим змаганням на підтримку претендентів на лідерство, особливо шляхом виборчого голосування, періодичним проведенням місц. і нац. виборів з участю різних *партій політичних*. Стабільним є інтерес амер. політології до проблеми *виборів*. Ще на початку 20 ст. авторитетний соціолог і політолог Ф. Гіддінгс підкреслював важливість дослідження виборів для становлення *політичної науки*, а у 20-х рр. акцент було зроблено на аналізі результатів опитувань громад. думки. Вагомим внеском у їх дослідження стали роботи П. *Лазарсфельда* і Б. Берельсона, які запропонували використовувати техніку «панельних опитувань» для з'ясування механізму формування поведінки виборців, зробили висновок про важливість взаємовпливу виборців, а також про вплив на них зовн. факторів. Роботи групи Лазарсфельда–Берельсона багато в чому зумовили діяльність т. зв. мічиганської групи дослідників на чолі з А. Кемпбелом. Від аналізу індивід. виборця вони перейшли до вивчення виборців як політ. підсистеми стверджуючи, що зміни к-сті й політ. ознаки голосів, поданих в ході нац. виборів, залежать від політ. сил та діють протягом обмеженого часу, але мають особливе значення для виборця в процесі виборів. Ці сили впливають на електорат, стимулюють політ. інтереси виборців і сприяють зміні симпатій від вихідної лінії «стійкої прихильності» до тієї чи ін. партії. Так, Дж. Браун і М. Сейба стверджують, що нинішній амер. виборець більш схильний голосувати за окремого кандидата чи за конкретну пропозицію, ніж за будь-яку партію. З цим пов'язане збільшення «незалежних» виборців, які «найнезручніші» для партії й потребують пост. ідеол. обробки в період між виборами. Тому виборча кампанія — це постійно діючий ін-т, а кандидати починають свою кампанію майже за рік до виборів. Політика перетворилася на великий бізнес, і тому потребує значної к-сті спеціалістів, які раніше політикою не займалися, а наука намагається не тільки вивчати й прогнозувати поведінку виборців, а й спрямовувати її в інтересах політ. системи. Однак ні вивчення об'єктивних характеристик електорату, ні дослідження впливу на нього ЗМІ, політ. орг-цій не дають системи перемоги на виборах, а відкривають нові шляхи в боротьбі за голоси виборців і завоювання їх підтримки. На думку Б. Грінсберга, правила проведення виборів у кожній країні використовуються для скорочення можливостей впливу виборців на уряд через самі вибори. Навіть у дем. країнах, де вплив мас через вибори не обмежується законом, закон про вибори застосовується для орг-ції громад. думки таким чином, щоб вона працювала на благо наявного режиму, а вибори скорочують масштаб масової політ. участі, відвертаючи увагу від питань про те, що повинен робити уряд.

Важливою сферою досліджень амер. політ. науки є *міжнародні відносини*. Найвідомішими фігурами міжнар. політології були і залишаються Г. *Моргентау*, Г. *Кіссінджер* та З. *Бжезинський*. У центрі їхньої уваги завжди була проблема нац. та політ. інтересу, а також теорія сусп. стабільності — комплекс концепцій соціальної інтеграції, комунікації та орг-ції. У ній робиться акцент не на з'ясуванні природи сусп. конфліктів, а на пошуках засобів їх подолання, розробці рецептів збереження стабільності й цілісності соціального організму, досить успішно продовжуючи вивчати явища, що зумовлюють розпад людських спільнот, намагаються розкрити механізм гармонізації відносин між особистістю й сусп-вом. Амер. політологія нині вже не є виключно теоретичною, а робить великий внесок у вирішення практ. проблем амер. сусп-ва. Політологи допомогли послабити гостроту расових, нац., реліг. конфліктів. Досить ефективними були рекомендації щодо поліпшення міжособистісних стосунків, зміцнення ролі родини в сусп-ві. За їх допомогою триває вдосконалення ринкових відносин. Відтак практична віддача амер. політології дуже велика, і тому держ. ін-ти й приватні фірми не шкодують асигнувань на фундам. та прикладні політол. дослідження. *О. Лозовицький*

ПОЛІТИ́ЧНА НАУ́КА У ФРА́НЦІЇ — найвпливовіша в сучас. Європі та одна з найавторитетніших у світі. Основи її заклали Ш. Л. *Монтеск'є*, Д. *Дідро*, П. А. *Гольбах*, К. А. *Гельвецій*, Ж.-Ж. *Руссо*, які в своїх раціоналістичних політ. доктринах обґрунтували ліберально-дем. принципи свободи й рівності, визначили безмежні можливості людського розуму для реалізації соціального прогресу. Тривалий час центр. місце у франц. політ. думці належало проблемам д-ви, природи політ. влади, формуванню політ. системи та культури, але наприкін. 20 ст. сама наука зазнала істотних змін. Якщо раніше вона займалася переважно теор. розробками, то, починаючи з 70-х рр., стався перехід до аналізу кризових ситуацій і вироблення конкр. рекомендацій з тих або ін. питань. Нині франц. політологи намагаються макс. наблизити теорію до практики. Тому, крім традиц. проблем, у полі зору дослідників перебувають питання розвитку парт. систем, взаємодії політ. партій і мас, результатів виборів, вдосконалення держ. та політ. управління. Традиц. вони пов'язують проблему походження д-ви із сутністю *влади*. Даний підхід започаткував один з основоположників школи державознавства Л. Дюгі, ще на поч. 20 ст. розробивши теорію, згідно з якою виникнення *держави* пов'язується з феноменом влади. За його твердженням, з початком процесу об'єднання людей в групи, найдужчі з них прагнули нав'язати свою волю всім ін., стали правителями де-факто, зосередивши владу в своїх руках. У пізніші часи вони формували уряд із людей свого середовища. Таким чином і виникає держава. Для Л. Дюгі уряд і д-ва — поняття тотожні. Д-ва заснована на силі, але остання стає законною лише тоді, коли її застосовують відповідно до права. У концепції Л. Дюгі про природне походження д-ви є багато прихильників і в наш час. Так, її підтримує відомий учений М. Маффесолі, який вважає, що «прагнення до володарювання, панування та влади» — це природна риса людини, основа соціального розвитку, рушійна сила в процесі виникнення д-ви. На його думку, сучасне людство майже не відрізняється від первісного сусп-ва, оскільки його життя, як і раніше, регулюють біол. закони.

Концептуально ін. підхід до розгляду питання д-ви й державотворення має видатний франц. політолог М. *Дюверже*. Особливе місце д-ви серед ін. соціально-політ. орг-цій він пояснює двома факторами. По-перше, влада керівників д-ви відрізняється від влади вождів племен та ін. лідерів тим, що вона неіндивідуалізована, а сакралізована. В очах народу д-ва має надприродний характер, а правителі є її слугами. По-друге, порівняно з ін. групами, д-ва має досконалішу внутр. орг-цію і може прагнути ефективнішого підкорення своїй меті й завданням. Відповідно, термін «держава» має подвійне значення. Його одночасно трактують як викон. владу, так і *державу-націю*. Останнє трактування є найпривабливішим, оскільки викон. влада є лише частиною держави-нації, яка передбачає найвищу форму солідарності людей, а також «матеріальну й господарську могутність», що складається головним чином із військ. сили й судово-репресивного апарату. Проблема взаємовідносин між д-вою й нацією стала одним із об'єктів дослідження франц. політолога А. Лефевра. Він переконаний, що між націями й державою існує взаємозв'язок — наслідок тривалого процесу істор. еволюції. За твердженнями більшості вчених, д-ва є породженням нації, але історія свідчить, що найчастіше д-ва стає гол. дійовою особою в процесі створення нації з розрізнених етн. груп. Тому, вважає А. Лефевр, саме д-ва створює націю, а не навпаки. Сучас. стан нац. д-ви комплексно досліджує проф. Париз. ун-ту Н. Пуланзас. Згідно з численними прогнозами, нац. д-ва внаслідок інтернаціоналізації капіталу має поступово відмирати та еволюціонувати. І хоча, на його думку, немає підстав говорити про інтернаціоналізацію держ. влади, процес екон. інтернаціоналізації стає дестабілізаційним фактором у взаємовідносинах між різними соціально-політ. групами. Він заважає д-ві здійснювати таку політику, яка відповідає інтересам усього «правлячого блоку». Внаслідок цього в країнах Зх. виникає нова форма державності, яку можна класифікувати як сильну або авторитарну. Це свідчить, що деякі форми традиц. політ. демократії застаріли й приречені на зникнення. Констатуючи факт трансформації сучас. зх. д-ви, Н. Пуланзас виділяє відмітні риси цього процесу: дедалі більше зосередження влади в руках центр. викон. апарату; злиття, переплетіння законод., суд. та викон. влади — на базі й під контролем останньої; створення нових механізмів контролю над сусп-вом; обмеження свобод гр-н на користь д-ви, скорочення автономії публічної та приватної сфер життя; занепад політ. партій, передання їх політико-орг. функцій бюрократ. апаратові, внаслідок чого відбувається політизація останнього, тощо.

Великий вплив на сучас. політ. думку Франції справила концепція Ж. Бюрдо. За його твердженням, д-ва виникає як абстрактний і пост. носій влади. Люди вигадали д-ву для того, щоб не підкорятися ін. людям, але не визначили, хто має право керувати, а хто ні. Тому вони також вигадали для влади політ. форму. Замість того, щоб вважати владу особистою прерогативою тієї особи, яка її здійснює, вони розробили форму влади, незалежної від правителів. Ця форма є д-вою. Таким чином, головне, що відрізняє д-вну форму влади від ін. форм, — це відокремленість від конкр. осіб, а її завдання полягає у збереженні соціального спокою. Державно-політ. система має позиціонуватися позитивно, якщо вона виконує волю більшості й має змогу змінити керівників, проти яких виступає ця більшість. У цілому франц. вчені переважно схиляються до того, що основою існування держ. влади є суспільно-соціальний консенсус. Д-ва розглядається лише як соціальний гарант, виразник заг. консенсусу. Тому питання про демократичність тієї чи ін. д-ви зводиться до розгляду його формальної орг-ції та не береться під сумнів. Але як загрозу для демократії вони сприймають тенденцію до посилення викон. влади за рахунок влади законод., а також органів місц. самоврядування. Нерідко при цьому викон. влада ототожнюється з д-вою. Одним із реальних заходів стримування тоталіт. тенденції вони вважають надання більшої *автономії* провінційним адм. органам, надання частини прерогатив центр. держ. апарату місц. самоврядуванню. Деякі з них вбачають загрозу для демократії в порушенні принципу багатопартійності, а також у захопленні д-ви партією. На думку Ж. Бюрдо, однопарт. д-ва є гол. ознакою тоталітаризму і лише двопарт. режим може забезпечити зближення інтересів партій та д-ви. Водночас він не виводить демократичність д-ви з її централізованого чи децентралізованого характеру. Водночас проф. Тулуз. ун-ту Ж. Муржон пов'язує прагнення тоталітаризму з соціально-політ. кризами, які завжди загрожують наявному соціальному ладу. Тому держ. влада для боротьби з ними використовує надзвичайні заходи — надання особливих повноважень викон. апаратові, обмеження або відміну прав і свобод, що й призводить до перетворення дем. форми правління на тоталітарну.

Політ. нестабільність у Франції наприкін. 60–70-х рр. 20 ст. спонукала політологів до пошуку шляхів забезпечення сталості дем. системи, послаблення політ. та міжпарт. боротьби. Були проаналізовані виборчі системи різних країн, місце *партій політичних* у політ. системі, а висновки призвели до багаторічних дискусій. Так, П. Авриль застерігає, що множинність політ. партій, кожна з яких має свій інтерес, послаблює один із гол. елементів демократії — пост. зв'язок між урядом і гр-ном. Навпаки, Ж. Атталі розглядає багатопартійність як гарант змінюваності правлячих коаліцій. Вона захищає демократію від зловживань, які може зробити партія чи коаліція, якщо вона занадто довго утримує владу. Для франц. політ. школи характерним є те, що вона тривалий час обмежувала діяльність партій лише участю у виборах. Конституція 1958 функції політ. партій трактувала винятково як виборчі. Але дехто з політологів вважає таке трактування дуже вузьким. Так, проф. ун-ту м. Бордо Д.-Ж. Лавров підкреслював, що цей обмежувальний характер нівелює такі важливі функції партії, як поширення ідеології, парлам. й урядова діяльність, формування громад. думки. Роль партій у сусп. житті — основа досліджень М. *Дюверже*. Він вважав, що заг. процес еволюції партій посилює їх розбіжність із нормами дем. режиму. Партії посилюють вплив на людей, у той час коли централізація зводить до мінімуму роль членів партії в прийнятті рішень її керівництвом і тому дедалі більше набувають тоталіт. характеру. Водночас він підкреслює, що режим без партій — це консерват. режим, ще більше віддалений від демократії, ніж багатопарт. Значна увага приділяється ним вивченню *виборів* як засобу боротьби за владу, піддаючи критиці мажоритарну систему. Активно досліджують окремі особливості поведінки виборців і вплив геогр. особливостей на їхню політ. орієнтацію М. Дюверже, Ф. Борель, Ж. Адам, Ф. Ґогель, політ. апатію А. Лансло, П. Ленен й політику провідних партій П. А. Тагієв, Б. Орфалі, Ж. Ражер.

О. Лозовицький

ПОЛІТИ́ЧНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (від лат. organize — впорядкування, інструмент тощо) — 1) будова, структура політ. об'єкта; 2) одна з функцій управління в сусп-ві; 3) група осіб, що становить колектив, єдине політ. ціле (держ. установа, партійна, профспілкова, кооперативна П. о.); 4) налагодження, впорядкування, приведення чогось у відповідну систему; 5) об'єднання, союзи, засновані для досягнення спільної мети (*ООН*). Термін «П. о.» в заг. контексті застосовується разом з поняттями політ. структура і політ. система у процесі характеристики закономірностей їх утворення, розвитку і функціонування. Сукупність наук. знань про ці закономірності іменується як теорія П. о., яка включає внутр. упорядкованість і взаємодію окремих її елементів відповідно до цілісної структури і сукупності процесів, конкретну участь членів П. о. у реалізації програмних цілей на основі конст. норм і звичаєвих правил, виконання активістами П. о. політ. і управлін. функцій як на міжнар., загальнодерж., регіон. рівнях, так і в середині П. о. Найпоширеніше розуміння П. о. — як вид сусп. орг-ції, створеної на основі спільної діяльності індивідів для досягнення певної владної мети та *інтересів політичних*. Характерні ознаки П. о. — усталене членство, структурованість, дисциплінованість та відповідальність, односпрямованість дій з реалізації проголошених програм і мети. Зазвичай П. о. складається із лідера (див. *Лідерство політичне*), його найближчого оточення, заступників, близьких прибічників, ін. активних та пасивних членів. За видами П. о. розподіляються на державні (*парламент, уряд*, органи держ. управління і *місцеве самоврядування*) і недержавні (*партії політичні, громадські організації та рухи*, культ., спорт. та ін. т-ва і об'єднання). За соціальною ознакою П. о. можуть бути класовими, національними та ін. За політ. виміром їхньої діяльності виділяються власне П. о. (політ. партії), суспільно-політ., в яких певна ступінь політичності межує з неполіт. змістом (профспілки) і неполіт. орг-ції (громад. об'єднання за різноплановими інтересами). П. о. можуть бути регіон., загальнодерж., міждерж. і міжнародними. За змістом своєї ідеології, програмних і статутних вимог вони можуть бути дем., с.-д., лібер., консерват. тощо.

Літ.: Міжнародні організації. К., 2007; Громадські організації в Україні. К., 2007.

М. Багмет

ПОЛІТИ́ЧНА ПУБЛІЦИ́СТИКА — різновид журналістської і літ. творчості; присвячена актуальним питанням сусп. і політ. життя, їх аналізу, пошуку шляхів розв’язання проблем, що стоять перед *державою*, *суспільством*, окремими політ. силами. У сучас. науці нерідко спостерігається ототожнення термінів «політ. журналістика» і «П. п.», що не зовсім правильно. Політ. журналістика — більш широке поняття, пов’язане з усією своєрідністю жанрів, які висвітлюють політ. життя країни — від новин, репортажу та інтерв’ю до публіцист. статті. П. п. — частина як політ. журналістики, так і л-ри сусп.-політ. характеру. В цьому й полягає її особлива роль, що проявляється з ант. часів до нашого часу. Першими неперевершеними публіцистами були такі великі оратори, як Демосфен і Цицерон. У середньовіччі публіцист. тексти нерідко ставали провісниками револ. перетворень у сусп-ві. Публіцистами ставали і великі письменники, і знамениті політики — доречно згадати про публіцист. доробок автора «Подорожей Ґуллівера» Джонатана Свіфта, франц. просвітителів М. Ф. *Вольтера* і Ж.-Ж. *Руссо*, вождів Вел. франц. революції та організаторів більшовицького перевороту в Росії. Нерідко публіцист. діяльність могла дозволити сусп-ву сформулювати точку зору, альтернативну владі. У цьому сенсі можна згадати приклади емігрантської преси, рос. журн. «Колокол», який видавався О. *Герценом* в Англії, та польс. журн. «Kultura», який видавався Є. *Ґедройцем* у Франції. Можна також згадати про публіцистику як про найважливішу форму нац. презентації в умовах недоступності всіх ін. форм. Книга Т. *Герцля* «Єврейська держава» є важливим прикладом такої презентації, що призвела до появи ідеології *сіонізму* і, зрештою, до появи Д-ви Ізраїль. В укр. публіцистиці найбільш яскравим і систематичним виявом такої нац. презентації в умовах відсутності власної д-ви є творча діяльність Івана Франка. У рад. період П. п. була практично виведена з профес. вжитку. Публіцист. текст позбувся актуальності та гостроти, став просто частиною літ. роботи, авторська індивідуальність у пресі була замкнена в рамках нарису. Винятком є роки 2-ї світової війни, які ненадовго змінили характер преси. Прикладом воскресіння П. п. стали нариси Іллі Еренбурґа, згодом об’єднані в книгу «Війна». Сучас. укр. П. п. знаходиться сьогодні в стадії свого становлення, переходячи від нарисових традицій рад. часів до можливості своєчасної розмови з сусп-вом. З’являються і стають традиц. нові публіцист. жанри — аналітична стаття, щоденниковий запис, авторська колонка. Йде пошук авторами своїх індивід. особливостей. Новою обставиною такого пошуку став перехід публіцистики у віртуальний простір, початок «змагання» профес. політ. публіцистів та аналітиків з популярними блогерами, поява інтерактивності як нової форми діалогу автора і читача. *В. Портников*

ПОЛІТИ́ЧНА СВІДО́МІСТЬ — одна з осн. форм сусп. свідомості, безпосереднє і опосередковане відображення *політичного життя* сусп-ва, предметом якого є проблеми *влади*, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політ. суб’єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають певної самостійності. Теор. дослідженням феномену П. с. займаються різні науки. Філософія розглядає її як форму сусп. свідомості й аналізує у поєднанні із сусп. буттям. *Політична наука* виділяє у П. с. ідеол. і масовий рівні, зосереджуючи увагу на розкритті суттєвих характеристик консерват., лібер., реформіст., радик. та ін. її типів, досліджує масову П. с. як поєднання установок, що склалися у сфері ідеол. та політ. діяльності, і висновків, отриманих суб’єктом внаслідок самост. аналізу сусп.-політ. діяльності. *Політична психологія* поєднує аналіз змісту П. с. з індивід. механізмом її існування. П. с. входить до складної психічної діяльності особистості й функціонує за її законами П. с. — це сприйняття суб’єктом усієї багатоманітності політ. життя, це суб’єктивний образ політ. системи, дій *влади*, *опозиції*, ін-тів *держави* і *громадянського суспільства*. Знання та уявлення про *політику* не є тільки продуктом індивід. свідомості. Особистість здобуває їх із навколишнього середовища при *політичній соціалізації*. Отже, ці знання, уявлення є результатом взаємодії сусп., групової, колект. та індивід. свідомості. Структура П. с. складна й суперечлива. Згідно з функціональним принципом класифікації, у ній можна виділити такі аспекти: політико-психол. (почуття, настрої, наміри, мотиви, установки, переконання, воля та ін.), політико-ідеол. (цінності, ідеали, ідеї, доктрини, концепції, погляди, *теорії* та ін.), політико-дійовий (свідомість консерват., лібер., реформіст., радикальна та ін.). За суб’єктом класифікують П. с. *суспільства*, *нації*, класу, групи, особистості, масову П. с., а також *думку громадську*. За ставле́нням до влади розрізняють автократичну і демократичну П. с. з їх численними підтипами. У гносеол. плані виділяють П. с. на емпіричному й теор. рівнях, буденну і наукову та ін. П. с. складається у процесі пізнання кожної форми політико-владних відносин: представн. (законод.), викон. і судової, а також сукупності політ. інтересів суб’єктів, установки й цінності яких синтезовані у колект. волю, виражену в меті й завданнях політ. дій і спрямовану на здійснення функції народовладдя, управління й самоуправління. Важливим фактором формування П. с. є політ. виховання. Усвідомлення політики на теор. рівні сприяє вирішенню стратег. і такт. політ. завдань і цілей, визначенню засобів та методів їх досягнення, виробленню різноманітних концептуальних підходів до втілення й коригування політ. рішень і програм. Емпіричний рівень П. с., що відображає політ. дійсність у формі відчуттів, уявлень, ілюзій, переживань та ін., слугує живильним ґрунтом для формування *політичної культури* сусп-ва. До осн. функцій П. с. належать: пізнавальна, норм.-регулятивна, інтегративна, прогностична. П. с. покликана адекватно відображати процеси *демократизації* у зовнішньополіт. і міжнар. розвитку, прагнення народів жити в мирі й злагоді, виключити *війни* із життя сусп-ва, реально досягти пріоритету загальнолюдських інтересів і цінностей, свободи соціального й політ. вибору. В Україні на сучас. етапі розпочався і постійно відбувається складний і тривалий процес формування дем. П. с. Але залишки автократ. мислення залишилися і гальмують процес демократизації, становлення зрілої політ. культури людей. П. с. сусп-ва, класу, групи, колективу, особистості може трансформуватися в політ. самосвідомість політ. суб’єктів, коли у них формується стійка система уявлень про політ. буття і саму П. с., коли *свідомість політичну* і самосвідомість знаходять адекватне відображення у *політичній науці*, яка виступає заключним елементом усвідомлення та інтерпретації політ. життя. *М. Михальченко*

ПОЛІТИ́ЧНА СОЦІАЛІЗА́ЦІЯ — процес акт. засвоєння індивідом ідеол. і політ. цінностей, норм сусп-ва та формування їх у систему політ. ставлень, яка визначає найважливіші параметри взаємодії людини з політичною системою. П. с. — двосторонній процес: з одного боку, — це адаптація та інтеграція людини в сусп-во через засвоєння нею політ. досвіду, цінностей, норм, настанов, притаманних сусп-ву в цілому, з іншого — реалізація прагнення особистості до розвитку незалежності, свободи та відстоювання власної позиції через вплив на політ. процеси. Існує системна залежність процесу П. с. від індивідуально-психол., соціально-психол. і соціально-політ. чинників. П. с. — засіб збереження, відтворення і трансформації політ. системи сусп-ва та його *політичної культури*. Осн. функції П. с. полягають у забезпеченні ефективної політ. взаємодії особистості з політ. орг-ціями та збереженні динамічної рівноваги політ. системи завдяки засвоєнню гр-нами певних норм і ціннісних зразків політ. поведінки. У процесі П. с. 1) визначаються політ. мету й цінності, до яких суб'єкт прагне і яких досягатиме через політ. участь; 2) формуються уявлення про прийнятні способи політ. поведінки в тій чи тій ситуації; 3) визначається ставлення до політ. системи; 4) формується ставлення до певної політ. символіки; 5) засвоюються вміння та навички, необхідні для пізнання політ. світу; 6) формуються переконання та ставлення, що є «кодом» політ. життя. Осн. соціально-психол. механізми П. с. — наслідування, переконування, навіювання, зараження психічне, ідентифікація. Виокремлюють три рівні дії механізмів П. с.: загальносоціальний (макросоціальні й макрополіт. чинники), соціально-психологічний (великі й малі групи, до яких належить індивід) та індивідуальний (індивідуально-психол. характеристики особистості). П. с. триває впродовж усього життя людини — до 28–30 років як власне соціалізація, далі — як ресоціалізація, зумовлена стрімкою мінливістю сучас. життя. З огляду на це особливості дальшого політ. розвитку визначаються не лише віковими змінами, а й опануванням нових політ. ролей, досвідом *участі політичної*. Нині не існує усталеної точки зору щодо к-сті та часових меж окремих періодів процесу П. с. Найчастіше виділяють первинну і вторинну П. с. Первинна відбувається під впливом насамперед владно-підвладних взаємин у сім'ї, школі та стосунків з однолітками. Виокремлюють два напрями первинної П. с. — пряму, яка відбувається в процесі засвоєння інформації про принципи політ. устрою, права та обов'язки гр-на тощо, і непряму, латентну, що являє собою значно складніший процес, осн. чинниками якого є характер взаємин у сусп-ві, ступінь свободи особистості, можливості захисту нею своїх прав та апелювання до чинних законів і правил. Вторинна П. с., як самостійний, активний, творчий вибір суб'єкта, здійснюється через самовиховання та самоосвіту. Агентами П. с. є політ. ін-ти та орг-ції (партії і рухи), *еліти політичні* та їх лідери. Не меншу роль відіграють і неполіт. чинники — родина, освітні заклади, об'єднання за інтересами, церква, профспілкові й жіночі організації, мас-медіа, соціально-екон. умови життя. У реальній політ. взаємодії політ. і неполіт. чинники П. с. діють одночасно. Крім того, політ. значення часом набувають далекі від політики явища — ставлення до природи, імовірні наслідки трудової діяльності, гендерні проблеми, дозвіл на аборти тощо. До індикаторів політ. соціалізованості особистості відносять: зміст її політ. настанов, стереотипів, цінностей, уявлень про політ. систему; адаптованість до наявних владно-підвладних взаємин та прийнятих у сусп-ві норм поведінки; соціально-політ. ідентичність; міру незалежності, упевненості, самостійності, ініціативності при здійсненні *вибору політичного*, готовність обстоювати власні інтереси.

Існує кілька моделей П. с. Для системної моделі П. с., властивої англо-амер. політ. культурі, характерне формування позит. ставлення до влади, правовий порядок, традиц. ін-ти. Гегемоністська модель характеризується формуванням ворожого ставлення до будь-якої соціальної чи політ. системи, крім «своєї». Плюралістична модель передбачає формування уявлень гр-н про свої політ. інтереси, прагнення долучитися до їх реалізації, високий рівень громадян. активності, оцінювання і підтримку політ. сил за результатами їх політ. діяльності. Конфліктна модель П. с. впроваджується переважно в авторит. політ. системах і виявляється у формуванні лояльності до певної групи та готовності підтримати її в боротьбі проти ін. груп.

Поняття П. с. запровадив у вжиток 1959 амер. дослідник Г. Хаймен. Серед відомих заруб. учених проблемам П. с. приділяли увагу Т. *Адорно*, А. Бандура, Дж. Денніс, Д. Доллард, Е. Еріксон, Д. *Істон*, Г. *Маркузе*, Дж. *Мід*, Е. *Фромм* та ін. У кол. СРСР до цих проблем уперше звернулися в 1980-х С. К. Рощин і О. Б. Шестопал. Нині їх розробляють представники різних наук — філософи, політологи, соціологи, психологи, педагоги. В Україні П. с. досліджується в ході вивчення масової політ. свідомості, взаємодії влади і гр-на (В. О. Васютинський, О. Т. Баришполець, М. Н. Корнєв, М. І. Пірен, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, В. М. Фомичова), становлення політ. ідентичності особистості в умовах трансформації політ. системи (В. В. Москаленко), проблем політ. освіти та просвіти гр-н (М. Й. Боришевський, І. В. Жадан, Ю. І. Загородній, Л. А. Лєпіхова, С. Д. Максименко, О. І. Пенькова, С. Г. Рябов).

Літ.: Easton D., Dennis J. Children in the Political System. New York, 1969; Handbook of Political Socialization. Theory and Research. New York, 1977; Jennings K., Niemi R. Generations and Politics. Pcinceton, 1981; Головин Н. А. Теоретико-методологические основы исследования политической социализации. СПб., 2004; Загородній Ю. І. Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. К., 2004; Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування. К., 2007. *І. Жадан*

ПОЛІТИ́ЧНА СФЕ́РА — цілісна сукупність усіх політ. явищ, присутніх у житті сусп-ва. Поняття «П. с.» характеризує наявність політичного в сусп-ві. Воно близьке до поняття «політичне поле» і виражає топологію політичного. Поняття «сфера громадського життя» інтенсивно розроблялося в рад. філос. л-рі наприкін. 60-х — поч. 80-х рр. 20 ст. на противагу теорії Т. *Парсонса* про суспільство як соціальну систему. Виділення сфер громад. життя, у т. ч. і П. с., здійснювалося на основі існування відносно самостійних, стійких видів людської діяльності, необхідних для існування і розвитку сусп-ва. Але визначення сфери громад. життя через вид діяльності суперечило етимології самого слова «сфера», яке походить від грец. «σφαῖρα», що означає «куля». Отже, воно більш корелює з простором, галуззю, ніж з діяльністю. Не випадково вже на поч. 80-х рр. для позначення діяльної природи сусп-ва, у т. ч. і діяльної природи *політики*, застосовуються поняття «громадське життя» і, відповідно, «*політичне життя*», а поняття «П. с.» застосовується саме для позначення границь політ. простору, що взаємодіє з ін. сусп. просторами: економічним, соціальним, духовним. *А. Лузан*

ПОЛІТИ́ЧНЕ ЖИТТЯ́ — одна із гол. сфер сусп. життя, в якій зосереджена *політична діяльність* та відносини *акторів політичних*. П. ж. у різні епохи й у різних країнах відзначається різноманітністю й своєрідністю. Виникнення П. ж. пов'язане з виникненням у сусп-ві різних *груп інтересів*, перш за все — майнових і владних. Структурування сусп-ва за соціальними інтересами породжує потребу у висловленні, погодженні та реалізації інтересів *соціальних груп*. Різниця і навіть протилежність інтересів соціальних груп породжує потребу в особливому виді влади — політ., держ. владі, яка претендує (з успіхом) «на монополію легітимного фізичного насильства» (М. *Вебер*). Оскільки за цих умов, щоб бути реалізованими у заг. формі, інтереси соціальних груп повинні знайти своє відображення у законах та ін. рішеннях *політичної влади*, то фокусом П. ж. є держ. влада, її орг-ція, боротьба за можливість впливати на рішення, які приймаються. Як витвір економіки, соціального життя сусп-ва, П. ж. концентрує, інтегрує у собі всі сусп. значимі потреби та інтереси й виступає своєрідним завершенням сусп. життя. Цінність політ. влади полягає у тому, що вона дає змогу не тільки «підсилити», «поліпшити» або, навпаки, «послабити», «погіршити» перебіг подій у будь-якій сфері сусп. життя, а й докорінним чином змінити сам хід їхнього розвитку. Політ. влада є осн. інструментом розподілу в процесі виробництва та відтворення соціального життя сусп-ва. П. ж. є найбільш динамічною та мінливою сферою сусп. життя. Його динаміка зумовлена, по-перше, динамікою сусп. значимих потреб, інтересів, цінностей, які виступають на перший план сусп. життя, по-друге, прагненням політ. суб'єктів використовувати будь-яку можливість для зміцнення (якщо йдеться про суб'єктів, що перебувають при владі) або послаблення (опозиція) наявної влади. П. ж., поєднуючи все політичне, має суцільну, цілісну структуру. Воно включає діяльність політ. суб'єктів, політ. відносини, осн. інституціональні структури влади, типи політ. систем, режимів, погляди, норми та принципи, які складаються у процесі людської діяльності, створюють єдину систему політ. процесів. Закономірністю П. ж. є зростання його ролі й значення у міру посилення людського виміру *політики*, *демократизації* й гуманізації соціальних підвалин сусп-ва, формування соціально-правової д-ви. За цих умов для П. ж. стають властивими політ. і соціальний плюралізм, розподіл функцій влади і підпорядкування їх *громадянському суспільству*, активно-творча діяльність *партій політичних* і громад.-політ. об'єднань. *М. Михальченко*

ПОЛІТИ́ЧНЕ ЗНАННЯ́ — різновид соціально-гуманіт. знання; виступає результатом пізнавальної діяльності суб'єкта, спрямованої на осмислення особливостей та принципів функціонування світу політичного. П. з. розглядається як предмет дослідження *політичної епістемології*. Зміст П. з. визначається такими чинниками: по-перше, у П. з. закладені дихотомії, обумовлені динамічністю та складністю репрезентованих у ньому політ. явищ та процесів (раціональність/ірраціональність, емпіричність/нормативність тощо); по-друге, виділяються різні підходи до тлумачення природи феноменів світу політичного, що веде до формування альтернат. визначень їх сутності, які, відповідно, й виступають складовими П. з.; по-третє, процес формування П. з. обумовлюється чинниками соціокульт. характеру. Виділяють такі напрями дослідження феномену П. з.: позитивістський (П. з. аналізується через визначення його відповідності ідеалу наук. раціональності, сформованому у природничих науках), нормативно-ціннісний (П. з. розглядається в контексті необхідності його обумовленості морально-етичними нормами), постпозитивістський тощо. На сучас. етапі відбувається становлення постнекласичного підходу до аналізу П. з., в рамках якого й формується постпозитивістське тлумачення феномену П. з. При визначенні особливостей становлення постнекласичної моделі П. з. увага зосереджується на альтернат. підході до розуміння суб'єкта пізнання політ. реальності (концепція колект. суб'єкта політ. пізнання). Характерною особливістю постнекласичного тлумачення когнітивної проблематики виступає також визначення політ. пізнання як процесу інтерпретації суб'єктом політ. реальності (зокрема вербального її виміру), що цілком вписується в притаманну сучас. політико-епістемол. дослідженням тенденцію врахування суб'єкт. характеристик при сприйнятті об'єкт. існуючого світу політичного.

О. Токовенко, Г. Щолокова

ПОЛІТИ́ЧНЕ КІНО́ — жанровий різновид ігрового/документального кінематографу, приналежність до якого визначається переважно за типом сюжетики та тем. спрямуванням стрічки. У П. к. сюжет побудовано довкола актуальних політ. фактів, контроверсійних подій або конфліктів, як сучасного, так і минулого. Так, у своєму худ. фільмі «Людина із заліза» (1981) А. Вайда не лише використав хронікальні кадри страйку на гданській судноверфі у 1980, а й запросив Леха Валенсу, засновника руху «*Солідарність*», зіграти себе самого в епізоді. Проте часто в ігровому кінематографі реальний *діяч політичний* виступає прототипом персонажу. П. к. виразно ангажоване в ідеологічному відношенні, спрямоване на пропагування певних політ. поглядів. У цьому сенсі цікаво порівняти кінострічки спільної тематики — «Тріумф волі» (1934) Л. Ріфеншталь та «Звичайний фашизм» (1965) М. Рома. В обох документальних фільмах, що створені на антагоніст. ідеол. засадах, виразно прочитується політ. заангажована точка зору їх авторів. Жанрово-стильова структура кінотвору може будуватися на засадах усталених жанрів, таких як детектив, драма, сатира, вестерн, істор. епос тощо. Перші зразки П. к. з'явились у Франції. Вони являли собою т. зв. хроніки — ігрові фільми на теми реальних (у т. ч. політичних) подій. Справа А. Дрейфуса (офіцера франц. Ген. штабу, єврея за походженням, засудженого за фальшивим обвинуваченням у 1894 до довічної каторги) стала примітною темою ще у франц. «німому» кіно. Кінокомпанія Пате зверталася до неї двічі (1899, 1908); відомий також короткометражний фільм «Справа Дрейфуса» (1899) Ж. Мель'єса. Історія 20-го ст. надто надавалася для того, щоб П. к. досягло розквіту, особливо у таких країнах, як США, *СРСР*, Франція, Італія, Німеччина. Зазвичай попит на політ. фільми зростав у роки внутр. сусп. і міжнар. криз. Тому саме на 1930-ті, 1960-ті, 1970-ті та 1990-ті припадає час створення таких зразків П. к.: «Велика гра» (1934) Ж. Фейдера, «Іспанія — 36» (1936) Л. Бунюеля, «Велика ілюзія» (1937) Ж. Ренуара, «Великий диктатор» (1940) Ч. Чапліна, «Громадянин Кейн» (1941) О. Веллса, «Куба — так!» (1961) К. Маркера, «Нюрнберґський процес» (1961) С. Креймера, «Далеко від В'єтнаму» (1963) Ж.-Л. Ґодара, «Битва за Алжир» (1966) Дж. Понтекорво, «Слідство у справі громадянина поза всякою підозрою» (1969) Е. Петрі, «Дзета» (1969) та «Зізнання» (1970) Коста Ґавраса, «Конформіст» (1970) Б. Бертолуччі, «Зізнання поліцейського комісара прокуророві республіки» (1971) Д. Даміані, «Сакко і Ванцетті» (1971) Дж. Монтальдо, «Вбивство Маттеотті» (1973) Д. Ванчіні, «Апокаліпсис тепер» (1979) Ф. Д. Копполи, «Три дні Кондора» (1975) С. Поллака, «Уся президентська рать» (1976) А. Дж. Паркера, «Принцип доміно» (1977) С. Креймера, «Людина із мармуру» (1977) та «Людина із заліза» (1981) А. Вайди, «Німеччина, рік 90» (1991) Ж.-Л. Годара, «Хвіст керує собакою» (1997) Б. Левінсона та ін. Інтерес до жанру П. к. на Зх. не зник донині, свідченням чого є такі кінотвори як «Привід» (2010) Р. Поланскі, документальна стрічка «Окупація 101» (2006) А. та С. Омейш. Деякі сюжети залишаються актуальними впродовж десятиліть.

Фільм «Маньчжурський кандидат» (2004) Д. Деммі, знятий за романом Р. Кондона, є ремейком фільму Д. Франкенхаймера 1962, з тією лише різницею, що героями нової версії є вояки не Корейської війни, а війни у Перській затоці. З точки зору марксист. ідеології, взагалі будь-який фільм можна назвати політичним, оскільки він є продуктом ідеології певного правлячого класу. В СРСР кіномистецтво одразу поставили на службу політиці КПРС, а гол. завданням вважалися боротьба з бурж. ідеологією, пропагування та поширення у світі ідей *соціалізму/комунізму*. Відтак рад. фільми на істор.-револ. тематику набували рис відверто пропаганд. кіно. Понад те, кінознавці наголошували, що саме рад. кінематографія була батьківщиною «по-справжньому революційного політичного кіномистецтва». Почасти можна з цим погодитись, оскільки саме сусп.-політ. тематика надихала таких видатних кінорежисерів, як С. Ейзенштейн («Страйк», «Панцерник «Потьомкін») і О. *Довженко* («Арсенал», «Земля», «Щорс»), Д. Вертов («Людина із кіноапаратом», «Три пісні про Леніна») зробити свої перші кроки в кіно, а пізніше створити фільми, визнані шедеврами світового рівня. Одним з останніх фільмів О. Довженка була політ. стрічка «Прощавай, Америко» (1951), що готувалася за замовленням Й. *Сталіна*. В основу сценарію було покладено історію із співробітницею Посольства США у СРСР А. Бюкар, яка нібито усвідомила те, яким прекрасним є рад. народ і якими огидними — амер. дипломати. У Москві було видано книжечку А. Бюкар «Правда про американських дипломатів», яку О. Довженку, власне, запропонували екранізувати. Одначе робота несподівано була перервана також за офіц. невмотивованою сталінською вказівкою. Класичними зразками рад. П. к. вважались ігрові фільми «Ленін у Жовтні» (1937) та «Ленін у 1918 році» (1939) М. Рома, «Великий громадянин» (1937, 1939) Ф. Ермлера, «Трактористи» (1939) та «Кубанські казаки» (1949) І. Пир'єва, «Велике життя» (1939) Л. Лукова, «Комуніст» (1957) Ю. Райзмана, «Голова» (1964) О. Салтикова, «Визволення» (1972) Ю. Озерова, «Це солодке слово свобода» (1972) В. Жалакявічюса та ін. У період існування СРСР в Україні П. к. також розвивалося, хоча і не таких масштабах, як це було в Союзі. Яскравим прикладом укр. П. к. були фільми «Триста років разом» (1956) В. Петрова (цей режисер свого часу створив фільм «Петро І» і спеціально був призначений для постановки стрічки про віковічну дружбу рос. і укр. народів, оскільки з цією постановкою не впоралися на кіностудії ім. О. Довженка), «Тарас Шевченко» (1951) та «Богдан Хмельницький» (1941) І. Савченка, «Комісари» (1969) та «Як гартувалася сталь» (1975) М. Мащенка, «Дума про Ковпака» (1973) Т. Левчука, телесеріал «Народженя революцією» Г. Кохана, телевізійний фільм В. Кісіна «Останній аргумент королів» (1983) та ін. У пострад. період, зважаючи на надто малий заг. обсяг нац. кінопродукції, у жанрі П. к. створено не так багато стрічок. Серед них: «Голод — 33» (1991), «Аттентат. Осіннє вбивство в Мюнхені» (1995), «Нескорений» О. Янчука, «Крила метелика» (2007) О. Балгури та ін.

Літ.: Юткевич С. И. Модели политического кино. М., «Искусство», 1978; Іванов С. П. Кіно. Політика. Політичний фільм. К., 1980; Рутковський О. Український словник-довідник екранних медіа. К., 2007. *І. Шатохіна*

ПОЛІ́ТИЧНЕ РУСИ́НСТВО — радикальний напрям *русинофільства* на Закарпатті, прихильники якого домагаються адм.-тер. автономії краю на підставі нібито неукраїнської етн. приналежності місц. східнослов'ян. населення — русинів. П. р. виникло як окреме відгалуження культ.о-освіт. руху в середовищі русинів, суть якого полягає у збереженні, заохоченні та сприянні розвитку їхніх специфічних регіон. культ., реліг. та ін. традицій, промислів і видів господарювання, говірки та практик її застосування в побутовому спілкуванні, літ. творчості та ін. Цей рух відродився в умовах суверенізації України, за яких стало реальністю самоусвідомлення гр-н краю своєї належності до етногр. групи «русини» — субетнічної гілки укр. народу. Впродовж віків процес самоусвідомлення русинами своєї єдності з усім укр. етносом гальмувався не тільки внутр. чинниками, але не в останню чергу і політикою д-в, до складу яких у різні часи входило Закарпаття. Правлячі кола цих країн воліли сприймати жителів краю рутенами, руснаками, русинами, але не українцями. Така політика мала на меті полегшити асиміляцію автохтонного русинського населення Закарпаття шляхом його відокремлення від основного етн. масиву, що мешкав на схід від Карпат, де на зміну спільному етноніму «русини» поступово утверджувався інший — «українці». Мадярські, чеські, словацькі правлячі кола намагалися інтегрувати русинську інтелігенцію в етнокульт. і політ. простір їхніх д-в та зробити її провідником своєї асиміляційної політики. Всупереч цим намаганням у 20 ст. проукраїнська течія русинства стала домінуючою, позаяк виражала істор. етногенетичну єдність і спільні інтереси найчисленнішого корінного населення всіх регіонів України.

П. р. почало проявляти свою активність з перших років незалежності України. За ініціативи Т-ва підкарпатських русинів у берез. 1992. Підкарпатська респ. партія у своїй «народній програмі» поставила серед іншого за мету «1) утворити незалежну, нейтральну Республіку Підкарпатську Русь за типом Швейцарії... 2) отримати повну політичну і економічну незалежність... 10) щоб наш русинський народ був визнаний повноправним народом серед інших народів». Активістами товариства та партії був утворений т. зв. тимчасовий уряд Підкарпатської Русі. У груд. 1994 «міністр закорд. справ» цього уряду Т. Ондик звернувся до президента Росії Б. *Єльцина* із закликом скасувати договір 1945 між СРСР і Чехословаччиною про Закарп. Україну. Тоді ж «прем'єр-міністр» І. Туряниця звернувся до президентів США та Угорщини з меморандумом «Волю і демократію Закарпаттю», в якому звинуватив укр. уряд у політиці *асиміляції* і нищення русинів. Паралельно активісти П. р. виступали безперервно із заявами, листами та зверненнями до владних інстанцій України. Найчастіше повторюваною вимогою є надання сучас. Закарп. обл. України статусу адм.-тер. автономії. Тривалий час найактивнішу зовн. підтримку П. р. надавав Світовий конгрес русинів та його голова, ідеолог русинофільства П. Магочій. Однак у 2008 він разом із головою Світової академії русин. культури П. Чепою відмежувався від ідеї не тільки незалежності, а й *автономії* Закарпаття. Після цього П. р. у пошуках зовн. підтримки більшою мірою орієнтується на Європ. конгреси русинів. Провідна роль у їх скликанні та у визначенні спрямованості їхніх рішень належить Народній раді русинів Закарпаття та сейму підкарпатських русинів. 1-м європ. конгресом русинів було ухвалено рішення «відновити право статусу суб'єкта міжнародного права суверенного підкарпаторусинського народу», а другим конгресом (25.10.2008) було схвалено «Акт проголошення відтворення русинської державності» і оголошено про створення «державної виконавчої влади». Перебування Закарпаття у складі України П. р.

характеризує як «українську окупацію» краю. Укр. влада звинувачується у *геноциді* русинів в Україні, в завданні незалежною Україною їм збитків у розмірі понад 20 млрд дол. США. Пост. є їхні апеляції до автон. статусу, який Закарпаття нібито мало у складі Чехословаччини і вимоги відновити цей статус у сучас. Україні. При цьому ігнорується той факт, що такий статус край отримав лише в лист. 1938, незадовго до розпаду Чехословаччини, а до того часу русини/українці мали лише культурну, а не адм.-тер. автономію. Так само ігнорується проголошення Закарп. сеймом незалежної, хоча і короткочасної, Карпат. України (берез. 1939), українофільський зміст ухвалених сеймом рішень стосовно назви д-ви, герба, гімну, *державної мови*. П. р. намагається обґрунтувати свої вимоги результатами обл. референдуму 1991 про статус краю у складі України, на якому більшість населення висловилася на підтримку ідеї надання Закарпаттю статусу самоврядної території. В інтерпретаціях П. р. цей факт вважається вимогою населення надати Закарпаттю нац.-тер. автономію. Екстремістське крило П. р. вдалося до практики видачі закарпатцям своєрідних «паспортів», т. зв. легітимацій. При цьому П. р. не припиняє апеляцій до керівництва РФ, до ЄС та міжнар. орг-цій щодо підтримки їхніх політ. вимог під приводом необхідності захисту русинів від асиміляції. Попри зовн. гучність своїх акцій, П. р. залишається маргінальною течією у політ. житті Закарпаття.

Літ.: Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. К., 1999; Закарпаття в етнополітичному вимірі. К., 2008; Панчук М. До питання політичного русинства // Віче. 2009. № 7.

М. Панчук

ПОЛІТИ́ЧНИЙ ІСЛА́М — поняття, яке означає: 1) рух мусульман за набуття держ. влади з метою використання *держави* як знаряддя, засобу або першого кроку до глобального утвердження *ісламу* в регіоні або у світі в цілому; 2) окрема *ідеологія* або сукупність ідеологій, спільним витоком яких є уявлення про принципову неподільність *політики* та *релігії* ісламу, а природним наслідком — діяльність із створення іслам. д-в як бази для поширення й утвердження ісламу у світі. Родовим поняттям щодо П. і. є «ісламський політ. процес». Альтернативними щодо П. і. є поняття «ісламська політика», «політична активність мусульман», «джихадизм» та «ісламізм». Позит. конотації стосовно цього терміна виникають у разі протиставлення П. і. індиферентній пасивності, а також щодо *тероризму*, ультрарадикалізму та соціальної аморфності. Кристалізація змісту П. і. відбувається шляхом його відокремлення від поняття «ісламська політика», яка означає простий факт участі мусульман, іслам. рухів та іслам. партій у політ. процесі в д-вах різного типу. У найзагальнішому розумінні «іслам. політика» — це політ. життя мусульман згідно з нормами ісламу, використання релігії з політ. метою. Іслам. політика передбачає контроль за дотриманням відповідності держ. законів і актів нормам *Корану* та Сунни; проведення взаємних консультувань держ. чинників і сусп-ва за допомогою механізму «аш-шура»; здійснення шаріатського суду; реліг. контроль за освітою та культурою. Частково, з обмеженнями здійснення «іслам. політики» є можливим і в неісламській д-ві, де мусульмани становлять меншість населення. На парадигмі «іслам. політики» ґрунтуються концепція «іслам. шляху розвитку»; ідея тотальності іслам. економіки з її принципами обов'язкового пожертвування «закят» (регулятором надмірного захоплення багатством) і заборони «ріба ан-насіа» (запозичення грошей під проценти); сакралізація окремих сегментів д-ви; дезінтеграція світової мусульм. громади «умма» і політ. суперництво між окремими її частинами; здатність мусульман до активних протестних дій аж до їх радикальних форм; виникнення кризових явищ і конфліктів у сфері політики, що мають «ісламське» забарвлення.

На тлі означених явищ чітко окреслюється специфіка П. і. як сукупності політ. ідеологій та дій, спрямованих на створення д-ви, а також співдружності д-в, в яких будуть забезпечені макс. сприятливі умови для життя усіх людей та народів згідно з приписами ісламу як остаточної релігії людства. Метою такої д-ви є виховання сусп-ва, основою якого є послух Аллахові шляхом доконечного дотримання Його приписів. П. і. спирається на традиц. іслам. ідею намісництва людини на землі, наслідком чого має стати новий *халіфат*, втілений як повне царство ісламу. У найзагальнішому розумінні П. і. — це досягнення всеосяжної реліг. мети політ. засобами, логічне продовження іслам. політики, кінцевий, вищий, підсумковий її рівень. П. і. в залежності від засобів ісламізації політики має поміркований (впровадження своїх ідей за допомогою легальних мирних засобів) та радикальний (практика насилля, екстремізму, протистояння з іновірними, крайній «джихадизм») рівні. П. і. набуває радикалізованих форм у разі, коли його прибічники не мають можливості рухатися до своєї мети за допомогою легальних засобів або коли це явище сприймається соціальним оточенням виключно як ворог конст. ладу або ж відверто антисоціальна сила на кшталт *фашизму* чи *тероризму*. Запобіжниками радикалізації П. і. є розв'язання екон. та правових проблем мусульм. населення, налагодження широких комунікацій з політ. активними мусульм. орг-ціями, підтримка ідеї поміркованого ісламу «васатийя» (іслам. серединності, збалансованості, центризму, поміркованості).

Особливості політ., екон. та соціального процесу у суверенній Україні привели до часткової політизації мусульм. громади країни, до внутр. організованості й консолідації мусульман, які вперше почали усвідомлювати свої спільні соціальні інтереси. Наслідком цього процесу стало виникнення перших елементів іслам. політики. До них належать: а) використання можливостей ісламу як інструменту політ. самозахисту і форми нац.-реліг. *ідентичності*; б) спроби спирання на іслам як джерело формування власних політ. поглядів мусульм. частини населення, зокрема у вигляді проекту Партії мусульман України; в) апеляція до аргументів соціального вчення ісламу з метою розв'язання завдань соціальної адаптації та облаштування крим. татар, які перебувають нині в АР Крим у доволі важкому соціально-екон. стані. Тривала нерозв'язаність зазначених проблем призвела до появи в Україні перших проявів П. і., який тут набув спершу вигляду тенденції до використання держ.-політ. ідей з кінцевою реліг. метою, політ. зусиль заради відновлення і поширення іслам. ідентичності. Типовим представником П. і. в Україні стала реліг. орг-ція, яка називає себе партією «Ісламська партія визволення» («Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі»). На тер. АР Крим її перші представники з'явилися наприкін. 90-х рр. 20 ст., перші публічні акції відбулися в 2004–09. Ця орг-ція репрезентує помірковане крило П. і., вона публічно відмовилася проти застосування насилля і проголосила свою мету — пробудження мусульм. населення Криму від стану застою і занепаду, звільнення свідомості мусульман Криму від впливу ідей та принципів немусульм. сусп-ва. Халіфат реально пропагується ними лише як віддалений ідеал абстрактної досконалої всесвітньої ісолам. д-ви. «Хізб ат-Тахрір» з'явився в Криму як реакція мусульм. громади на тривалу бездіяльність місц. влади, як специфічна ісолам. відповідь на прояви соціальної, екон. і духовної кризи в сучас. Україні. «Хізб ат-Тахрір» перебуває у певній *опозиції* до Духовного управління мусульман Криму та *Меджлісу кримськотатарського народу*. В Криму «Хізб» надає пріоритет ісолам. ідентичності порівняно з *національною ідентичністю* крим. татар, підносить загальноісолам. цінності над релігійно-культ. традиціями цього народу.

Кримські прибічники «Хізбу» досить адекватно відбивають нині настрої бідних верств і легко підпадають під гостру критику владних *еліт* на пострад. просторі. Відповідно до цих позицій нині існують такі основні гіпотези відносно природи «Хізбу» у Криму: 1. Цю орг-цію на теренах Криму можна розглядати як осереддя майбутнього відносно масового руху крим. мусульман. Оскільки він є формою протесту проти корумпованих структур, які монополізували владу і фін. потоки в д-ві, проти вторинної ролі Муфтіяту, керованого лідерами Меджлісу. 2. Ідеологію «Хізбу» мусульмани Криму за певних умов можуть вважати універсальним інструментом проти майже тотальної корупції *бюрократії* і неспроможності Укр. д-ви впоратися із цим явищем протягом майже двох десятків років. 3. «Хізб» в Україні є ідеол. явищем, інспірованим ззовні, хоча достеменно невідомо, чий це проект. Тоді його призначенням стають створення негат. медійних образів, мобілізація рос. громади півострова, вплив на майбутній середній клас та на інтелігентів з числа мусульман. 4. Інколи цю орг-цію на півострові розглядають як акцію якихось спецслужб для контролю за найбільш активними особами з числа невдоволених мусульман. 5. Досить поширеним є звинувачення «Хізбу» у терорист. діяльності, хоча ніде на пострад. просторі цього не було доведено у судовому порядку. Нині відомі спроби штучно пов'язати діяльність цієї орг-ції з відверто кримін. псевдосалафітським угрупованням «Ат-Тахрір у'аль Хіджра». Позиція Укр. д-ви щодо «Хізбу» досить тривалий час залишалася невизначеною. Не підпадаючи сповна під чинний закон про політ. партії, «Хізб» не може водночас вважатися і реліг. орг-цією. Вона являє собою синкретичне утворення, яке важко піддається наявним кваліфікаційним механізмам. До того ж, будучи забороненою за різними юрид. ознаками у багатьох країнах світу, вона в Україні не виявляє якоїсь радик. або терорист. активності. Гасла боротьби проти «Хізбу» нині використовує політ. опозиція до діючої в Україні влади. Мусульмани не є вагомою політ. силою в Україні, проте прояви П. і. мають місце на регіон. рівні, в Криму. *М. Кирюшко*

«ПОЛІТИ́ЧНИЙ МЕ́НЕДЖМЕНТ» — наук. журнал. Заснований Укр. центром політ. менеджменту в 2001 (свідоцтво про держ. реєстрацію КВ № 5619 від 15.11.01). У 2003 співзасновником видання став *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України*. Виходить 6 разів на рік. Видається укр. мовою. Видавець: Укр. центр політ. менеджменту (до 2011), ТОВ «Центр соціальних комунікацій» (з 2011). Гол. редактор журналу — Юрій Шайгородський, д-р політ. наук. Проблематика: політологія, наук. аналіз та прогнозування політ. розвитку сусп-ва, створення теор. засад внутр. і зовн. політики країни, конфліктологія, соціальна і політ. психологія, історія. «П. м.» входить до переліку фахових видань, затверджених ВАК у галузі політ. (з 2003), соціол. (з 2003 по 2010) та істор. наук (з 2010). Заг. наклад видання (станом на 2011) становив 33 100 примірників. Понад 1200 статей укр. і заруб. авторів за час виходу журналу опубліковано на його сторінках. До 2011 весь наклад журналу безплатно надсилався до держ. наук. б-к, вищих навч. закладів, наук. установ, центрів політ. і соціол. досліджень, органів держ. влади і управління. З 2011 журнал розповсюджується за передплатою. За даними Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ), «П. м.» — одне з найбільш цитованих вітчизняних наук. видань. Зміст журналу розкривається у нац. реферат. базі даних «Україніка наукова» та в укр. реферат. журн. «Джерело». Електронна версія «П. м.» представлена на порталі «Наукова періодика України» НБУВ та на сайті Укр. центру політ. менеджменту. Станом на 2011 до складу ред. колегії «П. м.» входять: В. Андрущенко, М. Багмет, Є. Бородін, М. Головатий, М. Карамазіна, О. Картунов, Л. Кормич, І. Кресіна, А. Кудряченко, Ю. Левенець, М. Михальченко, М. Панчук, Ф. Рудич, В. Солдатенко, А. Толстоухов, Ю. Шайгородський, Ю. Шаповал, Л. Шкляр, В. Якушик.

Літ.: Чорнобривець О. Творчий діалог політологів можливий // Голос України. 2003. 23 верес.; Бучинський Ю. Трибуна для вчених // Уряд. кур'єр. 2004. 17 верес.; Ганжуров Ю. «Політичний менеджмент» у науковому світі // Трибуна. 2004. № 7–8; Наукова періодика України: Політичний менеджмент. Наук. журнал [Електронний ресурс] // НБУВ. Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/PoMe; Політичний менеджмент: укр. наук. журнал [Електронний ресурс] // Український центр політичного менеджменту. Режим доступу http://www.politik.org.ua/vid/mag. *Ю. Шайгородський*

ПОЛІТИ́ЧНИЙ ОБО́В'ЯЗОК — 1) у широкому розумінні спосіб належної поведінки *громадянина* в д-ві; 2) встановлений норм.-прав. док-тами обов'язок відносно *держави*, що накладається на гр-н д-ви або осіб, які перебувають на її території. П. о. визначається законодавством д-ви, передусім конституцією, що дозволяє розглядати його як представлений у зобов'язвальних конст.-прав. нормах. У політології під П. о. розуміють встановлені законодавством такі зобов'язання, що спрямовані на підтримку та забезпечення поступального розвитку політ. процесів у д-ві. Суттєвою рисою всіх П. о. є те, що вони безпосередньо пов'язані з орг-цією та здійсненням *політичної влади* в країні. П. о. у такому значенні забезпечують залучення гр-н до управління держ. і сусп. процесами, зокрема через участь у формуванні органів держ. влади через виборчий процес, участь у *референдумах*, громад. слуханнях, обговореннях тощо. Виконуючи свої П. о., гр-н впливає на формування політ. реалій відповідно до власного розуміння політ. ситуації і прагнення до реалізації прав і свобод у конкретній політ. системі. Важливість П. о. криється і в його здатності оптимізувати діяльність дем. ін-тів, гармонізувати політ. середовище в країні. До П. о. інколи відносять передбачені законодавством форми діяльності у контрольних механізмах за роботою органів держ. влади. У більшості випадків така діяльність пов'язується із захистом прав і свобод людини та гр-на, які порушуються з боку посадових осіб, *партій політичних* тощо. При цьому така захисна діяльність може стосуватися не лише захисту безпосередньо гр-ном самого себе, а й ін. гр-н, соціальних груп, нац. меншин, сусп-ва в цілому. П. о. передбачає, що задіяна у політ. процесі сторона зобов'язується розробити політ. заходи, спрямовані на удосконалення політ. системи країни. П. о. покликані налагодити діалог між д-вою та гр-ном, сприяти їх тісній співпраці. У цьому і полягають реальні основи стабільного розвитку сусп-ва і д-ви. Своєю чергою, д-ва повинна створювати для гр-н, політ. партій, громад. орг-цій належні рівні умови для виконання ними своїх П. о., що є факт. і юрид. підставою для виконання ними повною мірою своїх П. о. і, таким чином, є факт. П. о. д-ви. П. о. поділяються на внутр. та зовн. Внутр. П. о. встановлюється *нормативно-правовими документами* країни і регламентує систему політ. зобов'язань у межах тер. однієї д-ви. Зовн. П. о. регламентується міжнар.-прав. док-тами і визначає лінію поведінки країни, групи д-в або ін. суб'єктів міжнар. відносин на міжнар. арені.

Літ.: Погорілко В. Ф., Рабіновіч П. М. Основи загальної теорії права та держави. К., 1994; Конституційне право України. К., 1999.

Ю. Седляр

ПОЛІТИ́ЧНИЙ ПРОЦЕ́С — сукупність послідовних дій політ. суб'єктів з реалізації своїх інтересів через *політичну владу*. П. п. виражає й розкриває формалізовану послідовність політ. дій суб'єктів від стадії формування політ. запитів і мети до ухвалення рішень і їх реалізації. П. п. характеризує політ. систему не з боку її функцій, мети і завдань (ці компоненти *політичного життя*, особливо функції, багато в чому збігаються для всіх типів політ. систем), а з боку формального механізму їх. реалізації. Осн. стадії П. п. — артикуляція інтересів, ад'єктивування інтересів, ухвалення рішення, реалізація ухваленого рішення, контроль за реалізацією ухваленого рішення — також єдині для всіх політ. систем, оскільки П. п. виражає зміст і призначення політ. життя в сусп. системі, характеризує в її динаміці загальні, формальні моменти. Специфіка П. п. різних країн починає проявлятися тоді, коли він розглядається як послідовність самих його елементів, стадій. Тут стають очевидними складність, багатогранність П. п., його залежність від багатьох факторів політ. життя. Будучи комплексною характеристикою політ. життя, сам він визначається політ. режимом, парт. системою, *політичною культурою*, формою правління і формою держ. устрою, по суті, всіма елементами політ. життя. На різних стадіях П. п. вирішального значення набувають різні чинники, що впливають на нього. На стадії *артикуляції інтересів* вирішальне значення має ступінь розвитку *громадянського суспільства*. Тут П. п. мов би виростає з громадян. сусп-ва і його різноплановість, спрямованість, ступінь демократичності й відкритості залежать від структурованості громадян. сусп-ва, наявності в ньому сформованих *груп інтересів*. Саме їм належить вирішальна роль у визначенні мети і завдань *політики*, її предметного змісту. На цій стадії найбільшою мірою проявляється взаємозв'язок політ. влади й сусп-ва, вплив сусп-ва на політ. владу. На стадії ад'єктивування інтересів вирішальна роль переходить до партій, покликаних скоординувати й привести до заг. знаменника різноманітні вимоги, запити, сигнали, що йдуть від різних груп і втілити їх у політ. рішення. На стадії вироблення й ухвалення рішення вирішальна роль переходить до представн., виборних органів влади, і сам П. п. багато в чому визначається формою правління, структурою законод. органу, поділом законод. й викон. влади. Стадія реалізації ухваленого рішення найбільшою мірою пов'язана з діяльністю органів викон. влади, їхньою компетентністю, мобільністю, організованістю, викон. дисципліною. У контролі за реалізацією ухваленого рішення беруть участь усі ін-ти політ. системи, але контроль кожного з них має свою специфіку. *Судова влада* контролює реалізацію з погляду законності, *виконавча влада* по вертикалі контролює ефект. діяльності власного апарату, *законодавча влада* — відповідність результатів політ. курсу, а *групи за інтересами* — відповідність своїм інтересам і потребам. У сусп. житті будь-якої країни одночасно відбуваються П. п. різноманітні за змістом (соціальні, етнонац., конфесійні і т. п.), за масштабом (регіон., загальнонац.), за характером розвитку (публічні й латентні, легальні й нелегальні, традиційні й модернізаційні, консенсусні й конфліктні). П. п. має також форму глобального, світового процесу (мегапроцесу). За дем. ознакою він являє собою чередування «хвиль демократизації» (див. *Демократизація*).

А. Лузан

ПОЛІТИ́ЧНИЙ РЕЖИ́М — сукупність характерних для певного типу *держави* політ. відносин, засобів і методів реалізації *влади*, наявних стосунків між держ. владою і *суспільством*, домінуючих форм *ідеології*, стану *політичної культури*. Будь-який П. р. насамперед визначається вживаними процедурами та способами орг-ції установ влади і здійснення владних функцій, стилем прийняття рішень, відносинами між д-вою та гр-нами. Сучас. політологія розрізняє такі осн. типи П. р.: дем., авторит., тоталіт. Його різновидами можуть бути фаш., теократ., лібер.-дем., анархіст. та ін. Ознаками виділення П. р. у самост. одиницю класифікації є: спосіб формування органів влади; співвідношення законод., викон. і судової влади, центр. *уряду* та *місцевого самоврядування*; становище і роль *громадських організацій* та *партій політичних*; правовий статус особи; встановлена законод. система; зміст і співвідношення дозволеної і забороненої *політичної діяльності*; рівень екон.-господ. розвитку; політ. стабільність сусп-ва; порядок функціонування правоохоронних та каральних органів; істор., культ. традиції, моральні звичаї *народу*.

Демократія — П. р., характерною особливістю якого є децентралізація, розосередження влади між гр-нами даної д-ви з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів. Це форма орг-ції сусп.-політ. життя, заснованого на принципах рівноправності його членів, період. виборності органів управління і прийняття рішень відповідно до волі більшості. До спільних рис відомих дем. режимів відносять: визнання народу джерелом влади, сувереном у д-ві; рівноправність гр-н (як мінімум — рівність виборчих прав); підпорядкування меншості волі більшості при прийнятті рішень і їх виконанні; виборність законод. органів держ. *політичної влади*; пріоритет прав людини над правами д-ви; обмеження влади більшості над меншістю, теор. і практ. унеможливлення фіз. ліквідації меншості; повагу більшості до права меншості мати власну точку зору і відстоювати її цивілізованими методами; верховенство закону у всіх сферах сусп. життя; поділ влади, її розпорошення у політ. просторі з метою ліквідації передумов її надмірного зосередження в єди-ному центрі й подальшого суб'єктивного трактування й використання.

Тоталітаризм — режим всеохопного репресивного примусу гр-н до виконання владної волі, цілковитого держ. контролю за діяльністю окремих гр-н, їх об'єднань, соціальних груп та інституцій. За цього ладу поширена практика надмірного одержавлення сусп. життя, яка ґрунтується на адмініструванні, примушуванні й заборонах, на бюрократизмі сусп. управління. Сутнісними рисами такого режиму є: цілковита відчуженість гр-н від власності; надмірний, самодостатній розвиток органів ідеол. й фіз. пригнічення особи; штучне моделювання і примусове впровадження держ. ін-тами сусп. свідомості та зразків поведінки людей; відсутність відкритих, легальних механізмів формування й ротації органів влади, що призводить до утворення режиму особистої влади; ліквідація або вихолощення конст. прав і свобод особи; репресії як засіб держ. політики; тотальна політизація всіх сфер сусп. життя. Варіантами прояву тоталіт. П. р. можуть бути деспотизм і диктатура.

Авторитаризм — П. р., який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи, звуженням політ. прав і свобод гр-н, їх суспільно-політ. орг-цій, строгою регламентацією їхньої активності, різким скороченням прерогатив та повноважень дем. інституцій. Це режим жорсткого примушування до дотримання законів, до виконання непопулярних, але формально легальних вимог. На відміну від тоталітаризму такий режим допускає існування обмеженого плюралізму в різних сусп. сферах, погоджується з існуванням деяких фрагментів демократизму (парлам. вибори, багатопартійність). Проте його сутнісними ознаками залишаються щоденна загроза репресій, сваволя, використання армії, каральних органів, посилення патерналістських ознак д-ви і т. д. Останні дослідження свідчать, що встановлення авторитарного П. р. вважається неминучим у процесі модернізації тоталіт. сусп-ва. Він має відігравати перехідну роль, створювати дем. ін-ти, процеси й механізми, актуалізуючи можливості *громадянського суспільства* і цілеспрямовано деетатизуючи сусп. сфери до політично виправданого рівня. Закономірним є виникнення авторитарних П. р. у ситуаціях переходу від традиц. станів сусп-ва до індустр. його рівня, а також у часи політ. макрореформувань, у періоди криз та соціально-політ. переорієнтацій. *В. Якушик*

«ПОЛІТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР» (від грец. θέατρον — видовище, місце для видовищ) — образне означення *політичного життя* сусп-ва. Вихідним пунктом «театралізованості» політ. сфери є погляд на *політику* як на мистецтво. Відповідно джерелами символічно-театрального оформлення політики є масовізація сучас. сусп-ва, психологізація політики як такої, значне посилення ролі *ЗМІ* і збагачення їхніх тех. можливостей. Схильність до театрального позування є невід'ємною властивістю *акторів політичних*, оскільки самі театральні інсценування є інструментом фіксації уваги масової політ. свідомості та стимулювання її уяви. Інсценована подія своєрідно «добудовує» образ політика до ідеального завершення, внаслідок чого він позит. сприймається масовою свідомістю.

Осн. учасниками політ. театру є політ. актори. Вони за допомогою сконструйованих образів (іміджів політичних) виконують політ. ролі (функції). Масова свідомість наділяє політ. образи персоніфікованою псевдо-харизмою, а політ. лідери, своєю чергою, наділяють виборців псевдо-владою. Радикально такий погляд виражається у тезі: «мета будь-якої політ. системи полягає у фальсифікації сусп.-політ. життя», тому «демократія, перш за все, є "видимістю" демократії». Політ. гра включає в себе не лише видовищний, формальний аспект, а й неформальні, «закулісні» політ. процеси, в які пересічний глядач не посвячений. Окрім того, сучас. «театралізованій» *політичній культурі* притаманна певна карнавалізація.

Літ.: Московичи С. Век толп. М., 1996; Лебедева Т. Ю. Паблик рилейшенз. Корпоративная и политическая режиссура. М., 1999; Дебор Г. Общество спектакля. М., 2000; Почепцов Г. Коммуникативные технологи двадцатого века. М. ; К., 2000. *М. Шульга, О. Половко*

ПОЛІТОЛО́ГІЯ — див. *Політична наука*.

ПОЛІЦЕ́ЙСЬКА ДЕРЖА́ВА — характеристика політ. системи, коли правова система та/або практика діяльності держ. апарату фактично позбавляють гр-н захисту щодо держ. ін-тів, які володіють інструментами примусу, відповідно ці ін-ти здатні активно застосовувати репресії заради забезпечення контролю над сусп., політ. та екон. життям мешканців країни. Поняття «П. д.» з'явилось у 18 ст. для означення д-ви, яка характеризувалась розбудованою системою поліцейського контролю щодо охорони власності, забезпечення порядку тощо. У 19 ст. цей термін набув негат. значення і вже передбачав стан д-ви, коли гр-ни не мали достатнього захисту щодо держ. апарату примусу, тобто одним з головних інструментів держ. управління було свавілля поліції. Наприкін. 18 ст. один з найбільш відомих франц. політ. діячів граф Ґабріель Рікетті де Мірабо, характеризуючи пруссьску д-ву, писав — «це не держава, яка має армію, це армія, яка має державу». Ознакою поліцейської д-ви є зміна функцій, які здійснюють ін-ти примусу, в т. ч. поліція, в сусп-ві в порівнянні щодо статусу та функцій цих ін-тів у дем. сусп-ві. Поліція подібно до армії виступає держ. ін-том, який має у своєму арсеналі засоби примусу. Однак, коли головним завданням армії є охорона д-ви від зовн. загроз, поліція відповідає за забезпечення порядку всередині країни. Згідно із засадами лібер.-дем. сусп-ва, поліція розглядається як нейтральний держ. ін-т, метою якого є підтримка внутр. порядку в сусп-ві відповідно до встановлених норм права шляхом охорони індивід. прав і свобод громадян. Фактично поліція охороняє гр-н від самих гр-н. У даному випадку поліція володіє легітимністю, яка спирається на заг. переконання, що діяльність поліції є необхідною для забезпечення особистої безпеки гр-н, стабільного функціонування всіх сусп. ін-тів та гарантування прийнятої системи відносин. Цей підхід відповідає засадам прав. д-ви, що передбачає відповідальність працівників поліції і поліції, як держ. інституту, за порушення ними норм права на рівні з ін. гр-нами та ін-тами.

В умовах П. д. поліція розглядається як інструмент тиску та контролю, що здійснюється в інтересах д-ви, а не сусп-ва. Тобто поліція є вже не на службі гр-н, а діє винятково в інтересах правлячої еліти. У цьому контексті однією з гол. функцій поліції виступає політ. контроль. Він може бути встановлений відповідно до політ. преференцій правлячої групи або відповідно до її політичних упереджень. В обох варіантах мова буде йти про штучне створення з допомогою ін-тів примусу сприятливих умов для однієї або декількох політ. сил і обмеження можливостей для ін. Метою таких дій виступає контроль та підкорення населення. Інструментом виступають ін-ти примусу. В даному випадку не йдеться виключно про поліцію, також використовують таємну поліцію, армію та парамілітарні угруповання. Їхні дії не передбачають дотримання встановлених норм права і вони не несуть жодної відповідальності перед сусп-вом, їхні дії неможливо оскаржити в суді. Широкі, формально невизначені повноваження та відсутність контролю за діями цих структур з боку сусп-ва одночасно передбачають слухняність та підкорення їх щодо влади. Ряд дослідників вважають, що за цих умов поліцію та ін. ін-ти примусу слід трактувати як «приватні мілітарні структури» в руках владної групи. Викон. влада, яка контролює ін-ти примусу, спрямовує їхню діяльність проти «ворогів» режиму, вона самост. визначає міру вини особи, сусп. групи/груп безвідносно щодо встановлених норм права. За гол. своїми характеристиками П. д. відноситься до різновидів авторит. і тоталіт. сусп-в. На відміну від військ. режимів П. д. не передбачає здійснення влади з допомогою керівників поліції. Конструкція П. д. робить наголос на системі врядування, а не на інституційній структурі д-ви. Прикладом «П. д.» виступають Німеччина за часів правління А. *Гітлера*, коли діяло гестапо, та *СРСР* за часів Й. *Сталіна*, коли поліцейські функції виконували НКВС і пізніше КДБ. В обох випадках одночасно із цими ін-тами діяли поліцейські та міліцейські структури, які були на нижчому рівні в структурі ієрархії держ. ін-тів. Також слід зазначити, що елементи/характеристики П. д. можуть бути властиві й дем. країнам. Прикладом цього можуть виступати факти діяльності держ. ін-тів з періоду боротьби афроамериканців за рівноправність в 50-ті — 60-ті рр. у США, боротьба проти терору у Пн. Ірландії в середині минулого століття з боку поліції та секретних служб Сполученого Королівства. Підставами для такої оцінки вважається обмеження прав і свобод гр-н або окремих категорій гр-н та розширення повноважень ін-тів примусу, дозвіл на недотримання окремих норм права (люстрація листування, підслуховування телефоних розмов тощо) заради боротьби з екстремістами, терористами та ін.

Літ.: Brooker P. Non-Demokratic Regimes: Theory, Government and Politics. — Basingstoke, New York, Palgrave, 2000; Robertson D. The Routledge Dictionary of Politics. Third edition. Routledge, London; New York, 2004.

А. Романюк

ПОЛОНІЗАЦІЯ — примусове впровадження польс. мови, віри (окатоличення) та культури (опольщення). П. розпочалася на укр. землях унаслідок експансії Польщі у 14 ст., коли їй були підпорядковані Галичина і частина Волині. Польс. колонізація здійснювалась у різних напрямах — територіальному, політичному, освітньому, духовному, призводила до соціального та реліг., а відтак і етн. конфліктів. Польс. королівство заохочувало заселення поляками укр. земель, домагалося домінування поляків у містах. П. посилилася після *Люблін. унії* та утворення Речі Поспол., коли укр. землі увійшли до складу Польщі. *Берестейська унія* і утворення Укр. греко-катол. церкви уповільнили, але не зупинили П., насамперед через поширення *католицизму* в Україні. П. укр. селян, козац. старшини, більш заможних верств населення посилилася з 17 ст. на ґрунті ідеї побудови Речі Поспол. як моноетн. та моноконфес. д-ви. Наступ на самобутність українців, їхню культуру і звичаї викликав спротив і прискорив процес їх нац. пробудження. Осередками боротьби проти П., за нац. і реліг. права стали Запорозька Січ та братства — громад. орг-ції правосл. міщанства. Політика П., соціально-екон. та культ.-духовна експансія призводила до *громадянської непокори*, численних селян. і козац. повстань, до Визвольної війни укр. народу під проводом Б. *Хмельницького*. П. укр. земель не припинилася після поділів Речі Поспол., особливо Галичини у складі Австро-Угорщини. П. українства набула більш витончених форм у 20 ст. Вона активно проводилась у міжвоєнний період на укр. землях, які відійшли до складу Польщі й були проголошені Сх. Малопольщею, у створеному на тер. зх. Волині — Волин. воєводстві. На т. зв. «східних кресах» продовжувалося розмивання українців як цілісного етносу на етнографічні групи русинів, лемків, бойків, поліщуків, гуцулів; корінне населення Полісся влада ідентифікувала не як українців, а як «тутешню народність». Українці зазнавали утисків за етн. ознаками, їм ставилися перепони у здобутті освіти рідною мовою. Укр. школи було перетворено на двомовні з домінуванням польс. мови, вищої освіти укр. мовою у Польщі не було, а можливості отримати освіту у польс. вишах для українців обмежувалися. В офіц. вжитку укр. мова, поняття «Україна», «українець» заборонялися. Політика, здійснювана польс. владою на теренах Галичини і Волині, мала за мету перш за все *денаціоналізацію* укр. населення шляхом ізоляції цих двох країв як один від одного, так і від УРСР. Політ. представництво українців у сеймі не мало змоги зупинити полонізаційні прагнення влади. Впроваджуючи курс на зміцнення польськості, починаючи з 1930 польс. уряд заохочував рух до Галичини та Волині осадників — переселенців, переважно кол. військових, якими наповнював управлінські структури регіону. Внаслідок цього збільшилась еміграція українців зі Сх. Галичини та Зх. Волині за кордон. Політика П. сприяла радикалізації укр. сусп-ва, формуванню націоналіст. руху, збройному протистоянню. Пацифікація (умиротворення) із застосуванням щодо мирного населення сили, принципу колект. відповідальності закарбувалися у пам'яті українства і стали однією з причин масштабного польс.-укр. збройного конфлікту — Волинської трагедії 1942–43. Окремі прояви П. мали місце і в умовах проведення політики «*коренізації*» в УРСР, зокрема на теренах польс. Мархлевського району.

П. продовжувалася і в утвореній після 2-ї Світової війни Польс. Народній Республіці, яка повернулася до ідеї мононаціональної д-ви і досягнення етн. однорідності гр-н, що призвело до повного ігнорування нац. прав і свобод українців. Повоєнний «добровільний» обмін населенням охопив півмільйона українців Холмщини, Перемищини, Любачівщини та Ярославщини. Операція «Вісла» (1947) фактично зліквідувала компактні місця проживання українців на укр.-польс. порубіжжі, на зх. і пн. землі було переселено і розпорошено з метою прискореної асиміляції у польс. середовищі бл. 200 тис. українців. Відсутність етн. *толерантності* титульного етносу, слабкість зв'язків з Україною зумовили подальшу П. українців у Польщі у 1970–80. Сучас. Республіка Польща відмовилася від концепції мононаціональної д-ви, підтримує можливість нац.-культ. самовизначення гр-н, у т. ч. й укр. меншини.

Літ.: Савчук Б. Українська етнологія. Івано-Франківськ, 2004; Юрій М. Соціокультурний світ України. К., 2004; Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. К., 2007.

О. Калакура

ПОЛУБО́ТОК Павло (бл. 1660, Полуботівка, тепер Черк. обл. — 18.12.1724, Санкт-Петербург) — держ. і військ. діяч, полковник чернігівський, наказний гетьман Лівобер. України у 1722–24. Від поч. 1680-х служив у Війську Запорізькому, став значковим товаришем Чернігів. полку. Перебував під опікою гетьмана І. *Самойловича*. Після усунення останнього певний час зазнавав переслідувань з боку гетьмана І. *Мазепи*, але у 1705 за згодою гетьмана був обраний чернігів. полковником. Восени 1708 не підтримав антирос. виступу І. Мазепи, і на ген. раді 1 лист. 1708 був одним з найбільш реальних претендентів на гетьманство. Однак його кандидатуру відхилив цар *Петро І*, оскільки мав сумніви щодо політ. лояльності претендента. Протягом 1710 — поч. 1720-х П., залишаючись на уря́ді черніг. полковника, розгорнув активну госп. діяльність — скуповував й освоював нові землі, будував села і містечка, розвивав промисли та здійснював експортні торговельні операції. Високе службове становище та госп. активність дозволила П. суттєво зміцнити своє матер. становище, і невдовзі він став одним з найбагатших козац. старшин Лівобер. України. П. належала одна з найкращих бібліотек в Україні, він колекціонував також картини, стародавні ікони і зброю. Цікавився вітчизняною історією, упорядкував стислу істор. «Кройніку», що охоплювала історичні події 1452–15. Після смерті гетьмана І. *Скоропадського* (1722) на старшинській раді до проведення гетьман. виборів був обраний наказним гетьманом. П. всіляко намагався протидіяти наступу Петра І на укр. автономію, відправив до царя кілька делегацій з клопотаннями про дозвіл на проведення нових гетьман. виборів та про обмеження владних прерогатив заснованої у 1722 Малорос. колегії. Послідовно саботував розпорядження президента Малорос. колегії, які суперечили автономним правам Гетьманату. Навесні 1723 за опозиц. поведінку викликаний Петром І до Петербурга, де знову подав на ім'я імператора чолобитну про закриття Малорос. колегії. Після цього розпочалися допити П. в Таємній канцелярії, а 10 листопада його заарештували й ув'язнили в Петропавлівській фортеці, де він помер. Відчайдушна боротьба П. за укр. автономію та його трагічна смерть породила чимало легенд і переказів, у т. ч. й про казкові багатства, нібито заховані ним від Петра І в європ. банках.

Літ.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; Коваленко О. Павло Полуботок — людина і політик. Чернігів, 1998; Горобець В. Павло Полуботок. К., 2009. *В. Горобець*

«ПОМАРА́НЧЕВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ» — *кампанія політична* у формі *громадянської непокори*, спрямована проти *фальсифікації* результатів другого туру презид. виборів в Україні 2004. Початок «П. р.» припадає на 22.11.2004, коли було оголошено офіц. результати другого туру виборів, згідно з якими перемогу здобув кандидат від влади В. *Янукович*. На заклик опозиції не визнавати офіц. виголошені результати другого туру виборів на Майдані незалежності в Києві зібралася велика маса прихильників опозиц. кандидата В. *Ющенка*. Протягом кількох наступних днів протестувальниками на Майдані було встановлено наметове містечко. Осн. рушійною силою «П. р.» стала молодіжна орг-ція «Пора». Чисельність учасників протестів у Києві постійно поповнювалася приїжджими з регіонів. Учасники акцій зайняли найбільші муніципальні споруди довкола Майдану незалежності (мерію, Будинок профспілок, Укр. дім), мешканці Києва поряд з безпосередньою участю в акціях допомагали «наметовому містечку» продуктами, одягом і грішми, ряд держ. установ центру міста надав іногороднім учасникам акцій помешкання для ночівлі. Із Києва протестна кампанія поширилася на регіони, де була найбільшою електоральна підтримка опозиц. кандидата. Суттєву роль відіграла фін. та орг. підтримка громадян. протестів з боку дрібного, серед. і великого бізнесу, міжнар. благодійних та громад. орг-цій. «П. р.» відбулася у формі відкритих громад. протестів — вуличних мітингів, встановлення «наметових містечок», *демонстрацій*, ходів, блокувань будівель урядових установ, публічних виступів і дій на підтримку В. Ющенка. На його боці виступив ряд обл. і місц. рад зх. і центр. регіонів України, які офіц. визнали його *президентом*, багато органів *місцевого самоврядування*. На підтримку протестів виступили працівники М-ва закорд. справ. В. Ющенка фактично підтримала Служба безпеки України, яка забезпечила йому охорону і попередила про те, що її спецпідрозділи будуть протидіяти спробам силового придушення протестів. М-во внутр. справ зайняло нейтральну позицію. Відбувалася запекла боротьба в медійному просторі — з боку як влади, так і *опозиції* масовано застосовувалися «пі-ар» та медійні технології, спрямовані на маніпулювання свідомістю населення. Масові протести змусили В. Януковича розпочати переговори з В. Ющенком за участі міжнар. посередників з країн Євросоюзу та з Росії 26.11–06.12.2004 (т. зв. «круглі столи»). Одночасно у хід подій втручалася морально-політ. підтримка, надана В. Януковичу з боку Росії і В. Ющенку з боку США та керівних органів Євросоюзу. Велися також таємні переговори між штабами кандидатів у президенти, між представниками силових структур і керівниками опозиції, між першими особами д-ви, лідерами опозиції та керівниками дип. представництв д-в ЄС, Росії та США у Києві. Політ. протистояння прихильників кандидатів у президенти у ВР України завершилося ухваленням т. зв. «конституційної реформи» та призначенням «третього туру» виборів. Розпочата одночасно із цим судова тяжба опозиції у Верховному Суді України завершилася його безпрецедентним рішенням про скасування результатів другого туру виборів і призначенням нового голосування 26.12.2004. Результатом додаткового туру виборів стало обрання президентом України В. Ющенка, яке стало завершальним актом «П. р.» та втіленням її перемоги. Разом з тим внесення змін до *Конституції України* призвело до перетворення уряду, президента та ВР на три конкурентних центри влади і заклало підґрунтя тривалої і гострої політ. кризи.

У політ. лексику термін «П. р.» увійшов як метафора. Для її противників вона є синонімом путчу, *заколоту*, антиконст. перевороту, для її прихильників — синонімом торжества політ. справедливості й *демократії*. Метафоричність терміна полягає в тому, що означені ним події не призвели до радик. перевороту у системі влади, відносинах власності та розподілу сусп. багатства. Водночас у цих подіях проявилися зрушення у масовій свідомості та політ. поведінці значної частини укр. сусп-ва від пасивності до активності. Події після «П. р.», зокрема конфлікти в середовищі її лідерів, збереження найбільших вад попереднього режиму, політ. нестабільність, екон. труднощі спричинили розчарування та апатію серед значної частини її учасників та прихильників.

Літ.: Кульчицький С. В. Помаранчева революція. К., 2005; Погребинский М. «Оранжевая революция». Украинская версия. М., 2005; Яневський Д. Хроніка помаранчевої революції. Харків, 2005; Кушнарев Е. Конь рыжий. Записки контрреволюционера. Харьков, 2005. Aslund A., McFaul M. (eds) Revolution in Orange. Washington, DC, 2006; Wilson A. Ukraine's Orange Revolution. Yale, 2006; У кольорах помаранчевої революції. К., 2007; Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. К., 2007. *Г. Касьянов*

ПО́ППЕР Карл Раймунд (28.07.1902, Відень — 17.09.1994, Лондон) — філософ, соціолог, політ. мислитель, логік. Працював до 1937 у Відні. Загроза нацизму змусила його залишити Австрію незадовго до приєднання її до Німеччини. У 1937–45 — викладав філософію в Новій Зеландії, у 1946 — серед. 1970-х – проф. Лондонської школи економіки і політичних наук, викладав логіку і наук. методи. Автор і представник школи «критичного раціоналізму». Кавалер ордену Кавалерів пошани (1982), член Лонд. королів. т-ва (1976), лауреат Премії Кіото (1992). Замолоду П. потрапив під вплив марксизму і психоаналізу, але відкинув їх як псевдонауки. Потреба у з'ясуванні їхніх недоліків стала одним із стимулів його досліджень у царині філософії науки. Найвагоміший внесок П. зробив у політ. теорію. Доводив («Відкрите суспільство і його вороги», 1945), що і наука, і свобода процвітають у відкритому (у сенсі буття) *суспільстві*, яке бажає сприймати нові ідеї. У 1-й частині книги критикував *Платона* як теоретика *закритого суспільства*, реакціонера, який намагався запобігти сусп. зрушенням, надаючи абс. владу філос. еліті;

у другій — *Геґеля* і *Маркса*. Сусп. ідеалом П. були «відкрите суспільство», влада розуму, справедливість, воля, рівність і запобігання міжнар. злочинності. П. був пристрасним захисником лібер. цінностей. На його думку, «закриті суспільства» (тоталіт. д-ви) характеризуються вірою в існування магічних табу на відміну від «відкритого суспільства», у рамках якого люди навчилися критично ставитися до табу і базувати свої рішення на спільному обговоренні й можливостях власного інтелекту. П. підкреслював, що самого лише врахування сусп. думки недостатньо для трансформування сусп-ва у «відкрите»: сусп. думка нерідко помилкова і піддається *маніпулюванню*.

П. вважав, що будь-які доктрини «суспільної обраності» виникають як специфічна реакція на той чи ін. вид *гноблення*: доктрина обраності євр. народу виникла в епоху «вавілонського полону»; доктрина панівної арійс. раси Ж. *Гобіно* стала відповіддю аристократа-емігранта на ідею про вигнання франц. революцією «агресивних тевтонців»; пророцтва *Маркса* про перемогу пролетаріату з'явилися в період найбільш жорстокої експлуатації робітн. класу у серед. 19 ст. З погляду П., теза Маркса, що класова свідомість робітників може бути акумульована і збережена після закінчення класової боротьби і неминуче повинна і спроможна пережити умови і сили, що її породили, не узгоджується ані з діалектикою Маркса, ані з його теорією про те, що класова свідомість робітників є відображенням важких сусп. умов їхнього існування. Те, що людина була робітником, не є гарантією, що вона завжди буде пам'ятати про солідарність пригноблених і не буде прагнути до експлуатації своїх колег. Пророцтва і пророкування Маркса про необхідність і неминучість пришестя *соціалізму* були, за П., результатом мислення, що базувалося на суб'єктивних бажаннях, вірі у містичний *колективізм* і ірраціональної реакції на хід розвитку цивілізації. Глобальні теорії сусп. розвитку укупі із соціальними пророцтвами можуть завершуватися тільки катастрофою. Неприпустимо формулювати утопічну соціальну мету і потім підшукувати раціональні засоби для її досягнення. Перехід від «закритого» до «відкритого» сусп-ва можливий лише одночасно «згори» та «знизу». На думку П., єдиної історії людства немає, є лише нескінченна безліч історій, зв'язаних із різними аспектами людського життя, і серед них — історія *політичної влади*. Її звичайно зводять у ранг світової історії, але це образливо для будь-якої серйозної концепції розвитку людства. Історія політ. влади є не що інше, як історія міжнар. злочинів і масових убивств (включаючи деякі спроби їхнього припинення). Утопізм та історизм, стверджував П., спираються на нереальні утвердження абстракт. істин, що аж ніяк не є доречною основою для *політичної діяльності*. Натомість людський розвиток процвітатиме в сусп-вах, що відкриті для самокритики й заохочують та підтримують вільну взаємодію ідей. У світлі цих тверджень П. виклав свою соціальну теорію, яка полягала в обмеженому врядуванні, вільному ринку й поступових реформах. П. принципово відкидав «історицизм» «лжепророків Геґеля, Маркса й інших оракулів» («Злиденність історицизму», 1945). Історицизм у П. — концепція, згідно з якою «галузь наук про суспільство збігається з галуззю застосування історичного, або еволюціоністського, методу і, особливо, історичного пророцтва». Історія, за П., не має смислу, тільки люди у змозі додати їй мети і смислу. П. критикував ідею, що «історичні закони», відкриття яких є справою соціології, повинні диктувати нашу політику, окреслив відмінності між істинними законами та істор. тенденціями. Він визнавав заг. зобов'язання стосовно священності особи і рівності усіх перед законом і обґрунтовував те, що д-ва мусить зосереджуватися насамперед на зниженні рівня бідності, а не на спробах покращити ситуацію.

Тв.: Відкрите суспільство та його вороги. Т. І. У полоні Платонових чарів. К., 1994; Т. II. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. К., 1994; Злиденність історицизму. К., 1994. *Б. Дем'яненко*

ПОПУЛІ́ЗМ (від лат. populus — народ) — *політична діяльність*, спрямована на завоювання популярності в масах за допомогою необґрунтованих обіцянок швидкого розв'язання соціальних проблем. Найбільше потреба у П. виникає в умовах активної політ. боротьби, неефективної політики чинної влади, кризи або соціально-політ. трансформації. У такій обстановці маси легко можуть повірити в обіцянки політ. сил, особливо якщо їх очолюють харизматичні лідери. Найбільшого розквіту П. досяг у США в 30-ті рр. 20 ст., в період «великої депресії». Викликавши безпрецедентне падіння життєвого рівня населення, світова криза збудила суспільні пристрасті, призвела до нового підйому П. Після 2-ї світової війни популізм в сусп.-політ. житті зх. країн став досить рідкісним явищем, проте за необхідності ним користувалися і М. *Тетчер*, і Р. *Рейган*, і Дж. *Буш-старший*. Пряме звернення популістів до мас, «загравання» з електоратом, особливо у країнах з низьким рівнем *політичної культури*, часто дає змогу прийти їм до влади легальним шляхом. Популісти будують свою концепцію на ідеях соціальної рівності, справедливості, боротьби з *корупцією*, що, природно, імпонує широкому загалу, який не помічає демагог. характеру їх явно нездійсненних обіцянок. Передвиборчі кампанії в Україні насичені популіст. гаслами: Партія регіонів обіцяла надати статусу державної рос. мові, що прямо суперечить Конституції; БЮТ виступав за відміну військ. призову тощо. П. обслуговує перш за все політ. радикалізм, який не бачить перешкод для здійснення цілей: є мета, мають бути і засоби, потрібно їх знайти і застосувати. П. за допомогою демагог. обіцянок дозволяє тісно пов'язати мету і засоби. Тому радикальні політики завжди використовують у своєму арсеналі популістські гасла. Згадаймо хоч би «Фабрики — робітникам!» та «Землю — селянам!» — відомі більшовицькі гасла, які дозволили їм залучити на свій бік широкі верстви населення. Проте в дійсності П. — це відхід від нагальних проблем, об'єктивних інтересів та потреб людей, що чекають від політика вирішення найбільш актуальних завдань, а недочекавшись, швидко розчаровуються. Тому П. виникає на ґрунті розчарування, розчаруванням же і закінчується. Як наслідок — руйнування довіри людей до політиків і політики, знецінювання ідей та цінностей. У цьому полягає найнегативніша соціальна риса П., оскільки творча політика може будуватися тільки на взаємній довірі політиків і народу.

Літ.: Нечосіна О. В. Популізм як політичний феномен і технологія // Актуал. пробл. держ. упр. Одес. філ. 2000. Вип. 4; Сафронов А. П. Радикальный популизм и мобилизационное участие. М., 2006.

Є. Горюнова

ПОРШ Микола Володимирович (псевд.: М. Гордієнко, М. Чацький; 19.10.1877, Лубни — 16.04.1944, Берлін) — громад.-політ. діяч, економіст, публіцист. Освіту здобув у Київ. ун-ті (1911), отримавши звання кандидата права. Під час навч. належав до студ. Громади (див. *Громадівський рух*), був членом Київ. комітету РУП, зазнав поліцейських переслідувань. Після трансформації РУП і орг. оформлення УСДРП став її лідером. Розробляв нац. програму партії, присвятивши цьому спеціальну працю «Про автономію України» (1907). Водночас плідно працював у галузі статистики і брав активну участь у кооперат. русі. Продовжував активну парт. діяльність. Після революції 1917 р. П. увійшов до *Української Центральної Ради* та до її Малої ради (Президії), був ген. секретарем праці, в. о. ген. секретаря військ. справ *Української Народної Республіки*, доклав великих зусиль до створення укр. війська, відстоював ідею федерат. зв'язку України з Росією. Навесні 1918 очолював комісію при Раді нар. міністрів у справах товарообміну з Центр. д-вами, від імені УНР підписав госп. договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною, був затверджений головою укр. мирної делегації на переговорах з РРФСР. Став у рішучу опозицію до гетьман. режиму П. *Скоропадського*, за що понад чотири місяці провів у в'язниці. Під час розмежування в УСДРП (поч. 1919) входив до фракції правих, виступав проти рад робітн. і сел. депутатів як органів держ. влади, став противником замирення і федерації з РРФСР. У 1919–21 був послом УНР в Німеччині, після чого відійшов від політ. діяльності і присвятив себе науково-дослідній роботі, написанню мемуарів, працював на комерційному підприємстві, займався перекладами.

Літ.: Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877–1944) // Сучасність. 1962. № 1; Солдатенко В. Ф., Бевз Т. А., Титаренко Т. М. Лідер українських соціал-демократів (Микола Порш) // Українська ідея та її творці (друга половина XIX — початок XX століття). К., 1999. *В. Солдатенко*

ПОСТБІПОЛЯ́РНА СИСТЕ́МА — термін, яким позначається сучасна система *міжнародних відносин*. З розпадом *СРСР* і «соціаліст. табору» зникли *біполярність* світу та конфронтація по лінії Сх. — Зх.; фактична перемога в *«холодній війні»* перетворила США на одноосібного світового лідера — єдину *наддержаву* у військ.-політ. вимірі, яка має можливість втручатися у події, що відбуваються в будь-якій частині земної кулі. За умов нового світоустрою зменшується значення військ.-силового і військ.-політ. чинників, що раніше визначали реальну вагу і вплив тієї чи ін. *держави*. Це сприяє появі нових світових лідерів — «полюсів тяжіння» — Японії, КНР, *ЄС*, Австралії, Тайваню та ін. Дедалі більша к-сть країн виходять зі сфери суперництва *великих держав* і набувають здатності здійснювати самост. політику, інколи всупереч своїм кол. покровителям. Жодна із провідних д-в світу не в змозі фінансово витримати тягаря повністю самост. дій, не здатна дозволити собі самоізолюватися (див. *Ізоляціонізм*) в умовах глобальної економіки. Після закінчення *«холодної війни»* міжнар. безпека послаблюється наявністю численних конфліктів і воєн, що виникають постійно й повсюдно і мають, як правило, внутрішньодерж. характер. Зникає ідеол. протистояння, але натомість розширюються та загострюються цивілізаційні конфлікти, спричинені нац., конфес., соціально-екон. і внутрішньополіт. проблемами. Сучасні *міжнародні відносини* формуються під впливом як доцентрових, так і відцентрових тенденцій. *Глобалізація* й фрагментація виявляються як діалектична єдність протилежностей. Суперечлива єдність цих різноспрямованих сил дає підставу багатьом вченим вважати, що 21 ст. буде суттєво відрізнятися від попередніх трьох з половиною сторіч, коли основи міжнар. відносин у їхніх загальносистемних проявах залишалися спадщиною Вестфальського миру (див. *Вестфальська система міжнародних відносин*, *Віденська система міжнародних відносин*, *Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин*, *Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин*). Майже аксіоматичною є думка, до якої схиляється більшість науковців, про несумісність старого світового устрою з подальшим посиленням взаємозалежності в умовах глобалізації.

Літ.: Суботін А. А. Постбіполярна система міжнародних відносин // Системи міжнар. відносин. К., 2007. *В. Манжола, С. Божко*

ПОСТІНДУСТРІА́ЛЬНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО — стадія цивілізаційного розвитку людства, яка почалася в останні десятиріччя 20 ст.; поняття, що акцентує увагу на тій базовій якості, що виявляється в процесі переходу від індустр. сусп-ва до нового способу виробництва, заснованого на безпрецедентній ролі науки і тех. прогресу. Теорія постіндустріалізму базується на ідеї 3-х стадій цивілізаційного розвитку людства (соціального прогресу): доіндустріальної (аграрної), індустріальної (промислово-корпоративної) та постіндустріальної (інтелектуально-технол.). У доіндустр. сусп-ві осн. вироб. ресурсом була сировина, типом вироб. діяльності — добування, а соціальні зв'язки базувалися на імітації дій інших. В індустр. сусп-ві енергія стає осн. вироб. ресурсом, виготовлення — типом вироб. діяльності, а засвоєння знань і можливостей попередніх поколінь — базисом соціальних зв'язків. П. с. характеризується так: інформація як осн. виробничий ресурс, послідовна обробка як домінуючий тип вироб. діяльності, інтерперсональні взаємодії комплексного характеру як базис соціальних зв'язків. Переходи від однієї стадії до ін. не супроводжується революц. вибухом. Теорія П. с. сформувалася наприкін. 60-х — на поч. 70-х рр. 20 ст., більшість фундаторів та прихильників цієї теорії складають соціал-демократи, які спираються на принципи позитивізму у своїй наук. методології. Серед найвідоміших представників теорії П. с. — Д. Белл, З. *Бжезінський*, Г. Кан, А. Тоффлер, П. Дракер, Й. Масуда, А. Турен та ін. Термін «постіндустріалізм» був запроваджений у наук. обіг ще у 1914 дослідником азійських країн У. Кумарасвамі. Проф. Гарвард. ун-ту Д. Белл першим використав термін «П. с.» у сучас. розумінні у 1959 на Зальцбурз. семінарі. Саме Д. Белл у своїх працях запропонував фундам. обґрунтування парадигми цієї теорії: 1) П. с. посилює роль науки й когнітивних цінностей як його осн. інституційної необхідності; 2) в економіці такого сусп-ва пріоритет переходить від виробництва товарів до виробництва послуг; 3) розширюється чисельність тех. інтелігенції внаслідок прискорення темпів тех. прогресу; 4) новою віссю стратифікації (поряд з багатством та владою) стають знання; 5) змінюються характер та мотиви діяльності людини, що обумовлює модифікацію всієї соціальної структури та значне підвищення якості життя.

Серед теорій П. с. — концепції постекон. сусп-ва (акцент робиться на аналізі екон. відносин), постмодернізму (увага зосереджується на дослідженні нових якостей людини, які визначатимуть фундам. властивості майбутнього сусп-ва та ґрунтуватимуться на пошуку постматеріальних цінностей) та *інформаційного суспільства* (визнання вирішального значення і впливу новітніх інформ. технологій на розвиток сусп-ва). Усі ці концепції об'єднують такі твердження: у сусп-ві майбутнього в політ. сфері домінуватиме поліцентризм *влади* (кожна окрема особистість або об'єднання людей формуватимуть незалежні центри влади); найбільшими проблемами стають футурошоки, зумовлені неспроможністю людей адекватно відповісти на швидкі соціальні трансформації; гол. проблемою стає узгодження соціальних виборів у сусп-ві з метою більш свідомого ухвалення рішень; розвиток майбутнього сусп-ва пронизуватиме дух глобалізму. Осн. фактором досягнення та збереження П. с. є високий освітній і культ. ценз *громадян*, на основі якого створюється могутній науково-тех. потенціал *суспільства*, здатний вирішувати найнагальніші проблеми сьогодення. Існування П. с. стає можливим за умов розгортання світового інформ. поля та поєднання «формальної» і «неформальної» економіки. Поняття П. с. стосується змін у соціальній структурі, способів перетворення екон. царини життя сусп-ва, нових співвідношень між наукою та технікою, між теорією і практикою. П. с. функціонує на основі принципу синергізму — гол. компонентами у ньому стають окремі гр-ни, які об'єднуються на засадах самоорганізації.

Літ.: Brzezinsky Zb. Between Two Ages: America's Role in the Technotronic Era. New York, 1970; Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: Venture in Social Forecasting. London, 1973; Galbraith J. K. The New Industrial State. London, 1992. *С. Бульбенюк*

ПОСТМОДЕРНІ́ЗМ, постмодерн (лат. post — після, фр. moderne — новітній, «сучасний») — термін, який позначає структурно подібні явища в сусп. житті та культурі сучас. розвинених країн, художній рух, який поєднує низку постнереалістичних художніх напрямів кін. 20 ст. Термін «П.» з'являється в період 1-ї світової війни в роботі Р. Панвіца «Криза європейської культури» (1917). У 1934 у своїй книзі «Антологія іспанської та латиноамериканської поезії» літературознавець Ф. де Оніс застосовує його для позначення реакції на модернізм. У 1947 А. *Тойнбі* в книзі «Осягнення історії» надає поняттю «П.» культурол. змісту: П. символізує кінець зх. панування в релігії та культурі. Постмодерністський умонастрій несе на собі відбиток розчарування в ідеалах і цінностях Відродження та Просвіти з їх вірою у прогрес, панування розуму, безмежність людських можливостей. Заг. для різних нац. варіантів П. можна вважати його ототожнення з ім'ям епохи «втомленої», «ентропійної» культури, позначеної есхатологічними настроями, естетичними мутаціями, дифузією великих стилів, змішанням художніх мов. Представниками П. декларується «нова філософія», яка у принципі заперечує можливість вірогідності та об'єктивності, такі поняття, як «справедливість» або «правота» втрачають своє значення. Стан втрати ціннісних орієнтирів сприймається теоретиками П. позитивно. «Вічні цінності» — це тоталітарні та параноїдальні ідефікси, які перешкоджають творчій реалізації. Ідеалом постмодерністів є хаос, який Ж. *Делез* називає хаосмосом, первісний стан невпорядкованості, стан необмежених можливостей. У світі панують два творчі чинники: шизоїдний початок творчого становлення та параноїдальний початок задушливого порядку. При цьому постмодерністи утверджують ідею «смерті автора», слідом за М. *Фуко* та Р. Бартом. Будь-яка подоба порядку має потребу в негайній деконструкції — звільненні змісту шляхом інверсії базових ідеол. понять, якими наповнена вся культура. Популярності термін «П.» набув завдяки Ч. Дженксу. У книзі «Мова архітектури пост-модернізму» він відзначав, що хоча саме це слово й застосвувалося у амер. літ. критиці 70-х рр. 20 ст. для позначення ультрамодерністських літ. експериментів, автор додав йому принципово ін. змісту. П. означав відхід від *екстремізму* та *нігілізму* неоавангарду, часткове повернення до традицій, акцент на комунікативній ролі архітектури. Обґрунтовуючи свій антираціоналізм, антифункціоналізм та антиконструктивізм у підході до архітектури, Ч. Дженкс наполягав на приматі в ній створення естетизованого артефакту. На сучас. етапі П. є багатозначним та динамічно рухливим залежно від істор., соціального та нац. контексту комплексом філос., епістемол., науково-теор. та емоційно-естет. уявлень. Насамперед П. виступає як характеристика певного менталітету, специфічного способу світосприйняття, світовідчуття та оцінки як пізнавальних можливостей людини, так і її місця та ролі у навколишньому світі. П. пройшов довгу фазу первинного латентного формоутворення, яка датується приблизно з кін. 2-ї світової війни (у сферах мистецтва: літературі, музиці, живописі, архітектурі та ін.), і лише з поч. 80-х рр. 20 ст. був усвідомлений як загальноестет. феномен зх. культури та підданий теор. рефлексії як специфічне явище у философії, естетиці та літ. критиці. У роботах теоретиків П. (Ж. Ф. *Ліотар*, Ж. Делез, Ж. *Дерріда*, М. Фуко, Р. Барт, Ж. *Бодрійар* та ін.) були розпочаті спроби синтезувати загальнофілос. концепції постструктуралізму із практикою деконструктивізму. П. синтезував теорію постструктуралізму, практику літературно-крит. аналізу деконструктивізму і художню практику сучас. мистецтва, спробував дати цьому пояснення як «новому баченню світу». Для того, щоб об'єднати численні компоненти до однієї великої течії, потрібно було знайти єдину методол. основу та однакові засоби аналізу. Під «подвійним кодуванням» дослідники розуміють властиве П. пост. пародійне зіставлення двох (або більше) «текстуальних світів», тобто різних способів семіотичного кодування естет. систем. Розглянутий у такому плані П. виступає одночасно й як продовження практики модернізму, і як його подолання, оскільки він «іронічно переборює» стилістику свого попередника (подвійний код). Останнім часом у соціально-гуманіт. науках починає домінувати тенденція до гранично широкого розуміння терміна «П.» і визнання того, що його «варто вживати не як історико-літературне або теоретико-архітектурне, а як всесвітньо-історичне поняття» (Г. Кюнг). Водночас на сучас. етапі утвердилася точка зору, відповідно до якої П. — «епоха не стільки в розвитку соціальної реальності, скільки свідомості» (З. Бауман). Сучасна культура рефлексивно осмислює себе як П., тобто пост-сучасність, як процесуальність, що розгортається «після часу» — у ситуації «здійсненності» та «закінчення» історії. Аналогічно цьому, сучасна філософія конституює себе не тільки як пост-сучасна (власне post-modernism), а й як постфілософія, яка припускає відмову від традиц. для філософії проблемних полей, поняттєво-категоріального апарату та класичних семантико-аксіол. пріоритетів. Відмова від раціоналізму та освячених традицією та релігією віри у загальновизнані авторитети, сумнів у вірогідності наук. пізнання, тобто картини світу, заснованої на даних природн. наук, приводить постмодерністів до епістемол. непевності, переконання, що найбільш адекватне осягнення дійсності доступно не природним і точним наукам або традиц. філософії, яка спирається на систематично формалізований поняттєвий апарат логіки з її суворими законами взаємних причин та наслідків, а інтуїтивному поетичному мисленню з його ассоціативністю, образністю, метафоричністю та миттєвими одкровеннями інсайту. Причому ця точка зору отримала поширення не тільки серед представників гуманіт., але також і природ. наук: фізики, хімії, біології й т. ін. Це специфічне бачення світу як хаосу, позбавленого причинно-наслідкових зв'язків та ціннісних орієнтирів, світу децентрованого, який розкривається свідомості лише у вигляді ієрархічно неупорядкованих фрагментів, отримало визначення постмодерніст. чуттєвості. Практично всі теоретики П. відзначають значення, яке мала для становлення їх концепцій праця Ж. Ф. Ліотара «Стан постмодерну». Точка зору

Ж. Ф. Ліотара полягає в тому, що якщо все спростити до межі, то під П. розуміється недовіра до «метаоповідань». Як метаоповідання він позначає всі ті «пояснювальні системи», які, на його думку, організують бурж. сусп-во та служать для нього засобом самовиправдання: релігію, історію, науку, психологію, мистецтво (інакше кажучи, будь-яке «знання»). З погляду Ж. Ф. Ліотара, нині ми є свідками розщеплення «великих історій» і появи великої к-сті більш простих, дрібних, локальних «історій-оповідань». Зміст цих «украй парадоксальних» за своєю природою переказів — не узаконити, не легітимізувати знання, а «драматизувати наше розуміння кризи». У проблемному полі П. особливе місце посідає проблема його співвідношення з такими культ. феноменами, як класика та модернізм у соціальній та політ. сферах. Утримуючи дистанцію від класичних презумпций філософствування, П., разом з тим, конституює особливий (та, ймовріно, єдино можливий) спосіб презентованості змісту культ. традиції в духовному просторі сучасності, зрозумілої як «постмодерн»). У заг. контексті постмодерніст. перевідкриття часу, який констатував тотальне потрапляння будь-якого наявного стану культури під «владу минулого», так само як і у текстологічному контексті постмодерніст. концепції інтертекстуальності, відповідно до якої продукт творчості може бути інтерпретований не як оригінальний доробок, але як конструкція цитат, можна говорити про те, що П. задає новий обрій представленості в сучас. політиці ідей та текстів класичної традиції. *О. Третяк*

ПОХІ́ДНІ ГРУ́ПИ — структури, створені *Організацією українських націоналістів* (ОУН). Від серед. 1930-х теоретики ОУН у своїх працях формулюють ідею буд-ва майбутньої укр. д-ви «від першого села». Суть цієї ідеї полягала в необхідності під час революц. або воєнних змін на укр. землях опановувати ситуацію силами націоналіст. руху, починаючи від найменшої території й поступово поширювати такий спосіб «державного будівництва» на більші регіони. Перед початком нім.-рад. війни обидві ОУН («бандерівців» і «мельниківців») сподівалися з допомогою мережі свого підпілля на тер. УРСР встановити органи укр. адміністрації ще до формування цивільної нім. Окупац. влади. Проте підпілля обох ОУН концентрувалося здебільшого у зх. областях, приєднаних до УРСР після 1939, для формування ж укр.адміністрації на сх. від р. Збруч було вирішено створювати спец. похідні групи (заг. чисельність 2–2,5 тис. осіб з обох ОУН), які, рухаючись одразу ж за лінією фронту, створюватимуть укр. адміністрацію і таким чином ставитимуть нім. окупантів перед «доконаним фактом» існування укр. влади, що, на думку націоналістів, мало б змусити Німеччину погодитися на визнання за українцями права на власну державність. ОУН(Б) створила похідні групи: «Північ» (організована в м. Холм, мала просуватися через Ковель — Луцьк — Рівне — Житомир на Київ, на чолі групи стояв Д. Мирон, група складалася з 21 рою); «Центр» (організована в м. Перемишль, мала просуватися через Львів — Тернопіль — Проскурів — Вінницю — Фастів — Київ — Полтаву на Харків і Кубань, на чолі групи стояв М. Лемик, група складалася з 18 роїв); «Південь» (організована в м. Сянок, мала просуватися через Дрогобич — Стрий — Проскурів — Вінницю — Дніпропетровськ на Донбас, Крим, Одесу; на чолі групи стояв З. Матла, група складалася з 14 роїв). До керівного складу кожної похідної групи входили: провідник, штаб групи у складі чотирьох осіб (помічник провідника групи, який відповідав за маршрут руху і називався в док-тах «трасовим»; персональний референт, який відбирав людей, відповідав за розстановку кадрів, призначав ройових керівників тощо; референт зв'язку, відповідав за підтримку зв'язку між усіма роями, а також із сусідніми похідними групами і центральним керівництвом руху; господарчий референт, який опікувався матеріальним забезпеченням групи), секретар-друкарка. Периферію похідних груп складали рої (5–12 осіб), які рухалися паралельними маршрутами й умовними знаками позначали на видних місцях напрями свого просування. Усі похідні групи були забезпечені пропаганд. л-рою, друкарськими машинками, велосипедами, грошима, короткоствольною стрілецькою зброєю. Для прикриття діяльності груп використовувалися різноманітні фальшиві док-ти, здебільшого підроблені посвідчення співробітників пропаганд. рот вермахту. Наявність фальшивих док-тів дозволяла учасникам груп час від часу користуватися військ. транспортом, що прискорювало їхнє просування на схід. Окрім названих трьох головних похідних груп, бандерівці також створили одну спец. похідну групу на чолі із заст. керівника Головного проводу Я. *Стецьком*, яка мала завдання, увійшовши до першого найбільшого укр. міста (Львова), оголосити відновлення незалежності укр. д-ви, поставивши таким чином нім. війська і окупац. адміністрацію перед фактом існування укр. державності й змусивши Берлін уже на початку війни відверто визначитися в питанні підтримки або непідтримки укр. самостійницьких прагнень. 30.06.1941 похідна група Я. Стецька оголосила Акт відновлення укр. д-ви у Львові та створила тимчас. уряд — Укр. держ. правління. Незважаючи на те, що відновлена д-ва оголошувалася союзною Німеччині, через декілька днів проти ініціаторів самостійницької декларації почалися репресії з боку гітлерів. спецслужб, унаслідок яких ОУН(Б) опинилася в певному політ. та орг. цейтноті. Проте похідні групи, за інерцією, продовжували рухатися на схід, оголошуючи Акт 30 червня в різних містах і селах України (найсхіднішим містом оголошення самостійницької декларації був Васильків Київ. обл.). Намагаючись припинити діяльність похідних груп ОУН(Б) на сході, гестапівці 05.08.1941 розпочали масові арешти «мандрівних агітаторів групи Бандери» (членів похідних груп), яких мали затримувати військ. патрулі й передавати в розпорядження поліції. До кінця 1941 гестапо арештувало понад 1500 бандерівських активістів, яких відповідно до наказу нім. поліції безпеки від 25.11.1941 ґрунтовно допитували і потім «таємно знищували як грабіжників».

Якщо похідні групи ОУН(Б) планували добратися до Києва, Харкова, Криму, Донбасу й Кубані, то обидві похідні групи ОУН(М) гол. метою свого маршруту бачили Київ, з якого згодом мали «просочуватися» в ін. регіони України. Перша похідна група на чолі із провідними діячами мельниківської орг-ції М. *Сціборським*, О. Сеником і Р. Сушком рухалася на Київ через Львів — Рівне — Житомир, а друга, на чолі із П. Войновським, прямувала до столиці з Буковини через Чернівці — Вінницю — Білу Церкву. 30.08.1941 Житомирі невідомий застрелив О. Сеника і М. Сціборського. Мельниківці звинуватили у вбивстві бандерівців. ОУН(Б) офіц. відмежувалася від убивства, звинувачуючи в ньому рад. агентів. Хоча досі немає остаточної версії загибелі провідників мельниківської похідної групи, однак їхня смерть спровокувала братовбивче протистояння між двома ОУН, жертвами якого стало декілька сотень осіб з обох боків. Зосередження нім. спецслужб на боротьбі з бандерівськими похідними групами дозволила мельниківцям пробратися до Києва. Уже 19.09.1941 мельниківці, ще перед приходом передових частин вермахту, вивісили на Софіївській дзвіниці укр. нац. прапор, а 05.10.1941 разом з київ. інтелігенцією сформували Укр. нац. раду (УНР) на чолі з проф. М. Величківським і секретарями І. Дубиною та О. Бойдуником. Фактично М. Величківський був підставною фігурою і керував радою керівник мережі ОУН(М) в Україні О. *Кандиба* («Ольжич»). УНР обрала Київ. міську управу, яку очолив проф. О. Оглоблін, а згодом проф. В. Багазій. Управа, як і рада, в кінці 1941 — на поч. 1942 перебувала під ідейним впливом мельниківців. Окрім Києва, похідні групи ОУН(М) на декілька місяців зуміли взяти під свій ідейний вплив місц. адміністрації у Житомирі, Харкові, Херсоні, Полтаві, Проскурові та ін. великих містах. Лояльне ставлення нацистів до ОУН(М) завершило у серед. лист. 1941, коли німці зуміли створити власний адміністративний апарат на окупованих територіях. 17.11.1941 було розпущено УНР в Києві. 30.11.1941 нім. репресії впали на мельниківців Житомира, де нацисти на передмісті Мальованці розстріляли 120 осіб, серед яких був керівник ОУН(М) на Житомирщині Орищенко. У січ. 1942 арешти мельниківців прокотилися Києвом. У лютому арештованих О. Телігу, І. Ірлявського, І. Рогача, В. Багазія та ін. розстріляли в Бабиному Яру. Загалом до кінця нім. окупації Києва у Бабиному Яру було страчено 621 члена ОУН обох напрямів. Упродовж лют.–берез. 1942 мережа ОУН(М) створена похідними групами в перші місяці нім.-рад. війни, була майже повністю знищена гестапівцями в Харкові, Полтаві, Вінниці, Херсоні та ін. містах.

Літ.: Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958; Кентій А. В. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). К., 1998; Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. К., 2001; Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Документи і матеріали. Львів ; К., 2001; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003; Організація Українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. К., 2005; Motyka G. Ukrainska partyzantka. 1942–1960. Warszawa, 2005. *І. Патриляк*

ПРАВА́ ЛЮДИ́НИ — комплекс прав та свобод, які кожна людина має виключно на тій підставі, що вона є людиною. Цей комплекс складається з т. зв. «невід'ємних» або «природних» прав, які пов'язані вже із самим існуванням кожної людської істоти і є однаковими для всіх людей, а також тих прав та свобод, якими наділяє людину законодавство тієї прав. системи, в якій вона перебуває. Однак єдиної думки щодо обсягу прав, які вважаються для людини природними, поки що не існує, тому ця проблема має більш філос. характер і розглядається вченими ще з часів епохи Просвітництва. Ідея прав людини, заснована на теорії природного (природженого) права, знаходить втілення в *нормативно-правових актах* переважної більшості д-в Європи і світу. Нею наголошується, що всі люди створені рівними й наділеними певними невід'ємними правами, серед яких право на життя, особисту свободу, власність, безпеку і опір гнобленню, свободу поглядів, думки та слова, презумпцію невинуватості тощо. Цю ідею відстоювали та поглиблювали видатні мислителі: *Ґ. Ґроцій*, *Ф. Геґель*, М. *Грушевський*, Т. *Джеферсон*, М. *Драгоманов*, І. *Кант*, О. *Кістяківський*, Дж. *Локк*, Ш. *Монтеск'є*, П. *Орлик*, Т. *Пейн*, Ж.-Ж. *Руссо*, Б. *Спіноза*, Леся Українка, І. Франко, Т. Шевченко та ін. Уже в проекті *Конституції П. Орлика* (1710) декларується ідея «виправлення та підйому своїх природжених прав і вільностей», відновлення «усілякого природного права і рівності». У наші дні права людини набули цінності, яка належить усьому міжнар. співтовариству, і отримали обґрунтування в міжнар.у праві як прав. стандарт, до якого повинні прагнути всі народи і д-ви.

Завдяки досвіду, отриманому людством під час 2-ї світової війни, *Генеральною Асамблеєю ООН* 10.12.1948 була прийнята *«Загальна декларація прав людини»*, яка є найбільш авторитетним джерелом міжнар. норм відносно прав людини. Декларація носить рекомендаційний характер, складається з 30 статей, зміст яких був уточнений і розвинутий, завдяки численним міжнар. угодам та законодавству різних країн світу. У 1966 ГА ООН було затверджено два Міжнар. пакти: «Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права» та «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права», які є тісно взаємопов'язаними із «Загальною декларацією прав людини», після чого всі ці три документи отримали назву *«Міжнародний Білль про права людини»* і, разом узяті, вважаються авторитетним набором міжнар. стандартів прав людини.

Перелічені документи ратифіковані переважною більшістю країн світу й забезпечують соціальні та політ. гарантії захисту особи від посягань на людську гідність з боку сучас. д-в. Для України «Білль про права людини» вступив у дію 19.10.1973. 17.07.1997 ратифіковано «Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод» від 04.11.1950. Також в Україні діє ціла низка інших міжнар.-прав. актів щодо прав людини: «Конвенція про попередження злочину *геноциду* і покарання за нього» 1948, «Конвенція про статус *біженців*» 1951, «Конвенція про політичні права жінок» 1952, «Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права» 1966, «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» 1966, «Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації» 1966, «Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації у відношенні до жінок» 1979, «Конвенція про права дитини» 1989 та багато ін. *А. Волченко*

ПРАВЛІ́ННЯ ГЕ́ТЬМАНСЬКОГО У́РЯДУ (ПГУ) — колегіальний орган управління в Гетьманаті в 1734–1750, заснований замість ін-тів гетьмана та Ради ген. старшини, що мав вищу адм., військ., судову владу, виконував роль президії Ген. військ. канцелярії. Ідея передання гетьман. повноважень колегіальному органу виникла під час тривалої хвороби гетьмана Д. *Апостола*. Сам гетьман планував передати владу Раді ген. старшини, а проекти та подання представників царс. влади в Гетьманаті С. Наришкіна та О. Шаховського передбачали одномоментну чи поступову ліквідацію ін-ту гетьмана. 12.06.1733 під приводом нездатності Д. Апостола виконувати свої обов'язки рос. резидентові при гетьмані генерал-майору С. Наришкіну був даний іменний царс. указ із дорученням перебрати на себе керівництво Ген. військ. канцелярією, а 10.07.1733 — таємна царс. грамота з наказом у випадку смерті гетьмана створити й очолити новий вищий колегіальний орган управління Гетьманату, до якого відібрати в рівній к-сті рос. офіцерів та козац. ген. старшин і полковників. ПГУ створене після смерті гетьмана Д. Апостола згідно з рішенням Кабінету міністрів від 29.01.1734 та указом Анни Іоанівни від 31.01.1734. Правління проголошувалося тимчас. органом управління — до царс. указу про вибори гетьмана, затверджувалася частина його членів; Правлінню передавалися всі владні повноваження гетьмана; члени Правління мали бути рівними при прийнятті рішень, спільно їх ухвалювати й підписувати; політ.-прав. життя

Гетьманату мало визначатися «Пунктами Б. Хмельницького» 1654, «малоросійськими правами» (вірогідно, т. зв. «гетьманськими статтями»), раніше виданими царс. указами та «Рішительними пунктами», даними Д. Апостолу в 1728. 17.06.1734 указом Сенату затверджено офіційну назву «ПГУ». Воно підпорядковувалося Канцелярії малорос. справ Сенату Рос. імперії (царс. указ 01.02.1734). ПГУ складалося з шести осіб: трьох представників царс. влади та трьох представників ген. старшини. Факт. головою ПГУ, а у 1734–45 — і офіц. (президент ПГУ) була призначена царс. урядом особа. Резиденцією ПГУ було м. Глухів. Згідно з царс. указом членам ПГУ від 31.01.1734, Канцелярія ПГУ (факт., Ген. військ. канцелярія) ставала вищим фін. органом Гетьманату, а також апеляційною судовою інстанцією щодо Ген. військ. суду, а вищою апеляційною інстанцією — Сенат Рос. імперії; один з двох ген. підскарбіїв мав бути росіянин. При ПГУ було створено Канцелярію міністерського правління, яка мала розглядати справи про політ. злочини (указ Сенату від 31.07.1734). Поруч з публічним, не менш важливим було таємне норм.-прав. регулювання діяльності ПГУ (царс. іменні укази від 31.01.1734, у лип. 1734, укази Сенату від 21.04.1735, 24.04.1735). Згідно з ним, ПГУ було постійнодіючим органом управління Гетьманатом, а його тимчас. статус був фікцією, потрібною для недопущення політ. спротиву укр. населення; президент ПГУ отримав повноваження відносити певні питання з компетенції ПГУ до категорії таємних і вирішувати їх особисто; поруч з усіма рішеннями та поданнями ПГУ, в т. ч. кадровими, до Сенату подавалися особисті пропозиції президента ПГУ, які й були основою для затвердження відповідних рішень Сенатом; президент ПГУ мав право заарештовувати будь-яку особу на тер. Гетьманату до рішення Сенату. Від президента ПГУ вимагалося наглядати за лояльністю населення царс. уряду; провокувати доноси та незадоволення органами козац. влади в Гетьманаті; створювати перепони шлюбам українців з мешканцями приєднаних до Росії від Речі Посполитої земель та іноземцями, а натомість сприяти зближенню та шлюбам з росіянами; поступово психол. готувати населення до скасування Гетьманату. ПГУ провело ревізію козацтва, міщанства і селянства в Гетьманаті, в результаті якої було підвищено податки й повинності населення. У 1737 з метою сприяти ліквідації міськ. самоврядування було заарештовано членів київ. магістрату, а його архів вивезено до Петербурга. Обмежено юрисдикцію церковних судів, яка відтепер не поширювалася на світське населення; заборонено перехід у священство козаків. У 1745 київ. митрополію було відновлено. ПГУ займалося мобілізацією військ та матер. ресурсів під час війни Рос. та Осман. імперій у 1735–39, яка призвела до екон. виснаження та важких демограф. втрат Гетьманату. При ПГУ продовжила роботу комісія з кодифікації права Гетьманату, членів цієї комісії призначав президент ПГУ. Наслідком її діяльності стало створення у 1743 зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ». До першого складу ПГУ входили: генерал-ад'ютант князь О. Шаховськой, князь І. Барятинський, полковник В. Гурьєв, ген. обозний Я. Лизогуб, ген. підскарбій А. Маркович, ген. осавул Ф. Лисенко. Президенти ПГУ (у хронол. порядку): О. Шаховськой, І. Барятинський, О. Рум'янцев, І. Бібіков. ПГУ припинило існування у 1750 у зв'язку із затвердженням царським указом новообраного гетьмана Війська Запорізького.

Літ.: Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк. Пг., 1915; Окиншевич Л. Центральні установи України – Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 1–2. К., 1929–1930; Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. К., 1997; Лапшин С. Компетенція та матеріальне забезпечення Правління гетьманського уряду // Наук. записки Вінн. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. 2007. № 12. *О. Кресін*

ПРАВОСЛА́В'Я — один із трьох основних (поряд з *католицизмом* і *протестантизмом*) напрямів у християнстві. Правосл. (ортодоксальною) і катол. (вселенською) спочатку називали всю панівну християн. церкву на противагу єресям. П. сформувалося на тер. кол. Візантії й стало офіц. самостійним після розколу (1054) християн. церкви, підготовленого поділом Рим. імперії (395) на зх. (римську) і сх. (візантійську) частини. Будучи вже з 4 ст. держ. релігією і перебуваючи в залежності від імператорської влади, зазнало істотного впливу особливостей істор. і політ. розвитку Визант. імперії. Її розпад (1453) призвів до виникнення самостійних (автокефальних) правосл. церков. Термін «П.» означає «правильне» віровчення, прославлення Бога і покликаний підтвердити претензію на начебто властиву тільки йому «істинність», на противагу ін. віровченням. Основа правосл. віровчення — Святе Письмо, Святий Переказ (рішення вселенських та помісних соборів 5–8 ст., праці отців церкви), Символ віри (визнання триєдиності Бога, боговтілення, спокутної жертви Ісуса Христа, загробного воздаяння, визнання церкви як посередника між Богом і людьми). У богослов'ї П. відчутними є ідейні традиції грец. філософії (неоплатонізм) та містичні тенденції, що набули найбільшого розвитку в працях Г. Палами (14 ст.). П. не визнає догмати, прийняті католицизмом після поділу церков; йому відповідає своя культово-обрядова система. П. визнає всі сім християн. таїнства (хрещення, миропомазання, євхаристія, сповідь, шлюб, священство, єлеосвячення), але у їх відправі, порівняно з католицизмом, спостерігаються відмінності. Богослужіння відбуваються нац. мовами, але використовуються й «мертві» мови (напр. церковнослов'янська). Важливою складовою правосл. культу є свята: загальнохристиянські, які є головними (Різдво, Великдень та ін.), і власне православні (Стрітення, Преображення, Воздвиження), але відсутні установлені після схизми католицизмом. Згідно з канонами П. священики повинні бути одруженими, а система целібату поширюється тільки на чернецтво. Вищим церковним органом є собори (з'їзди вищого духовенства).

П. не має єдиного світового адм. центру, подібного до Ватикану в католицизмі. Це децентралізована асоціація 15 помісних автокеф. церков зі спільними догматичною та канонічною системами, а саме: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська православні церкви, Православна церква в Чехії і Словаччині та Православна церква в Америці. До П. належать 5 церков, які не набули офіц. визнання своєї автокефалії, а також 6 Давніх сх. православних церков, які або не брали участі , або не визнали рішень Халкідонського собору (451) щодо христологічної формули. К-сть віруючих, які належать до Повноти П. оцінюється від 150 до 220 млн. Найчисленнішою у правосл. світі залишається Руська правосл. церква. Православні становлять більшість у 12 країнах світу. В Україні П. є найвпливовішою конфесією (сповідують понад 7 млн осіб) і представлене трьома церквами: Укр. правосл. церквою (УПЦ), Укр. правосл. церквою Київ. патріархату (УПЦ КП) та Укр.

автокеф. правосл. церквою (УАПЦ). Подолання наявного протистояння і суперечностей між ними є нагальною суспільно-реліг. проблемою.

Літ.: Помісні православні церкви // Людина і світ. 1996. № 5; Єленський Віктор. Глобалізація, уявлені спільноти і Православ'я // Людина і світ. 2004. № 5; Хорунженко Олександр. Православ'я в системі міжнародних координат // Визвольний шлях. Квітень 2004. Кн. 4(673); Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К., 2004.

В. Войналович

ПРАГМАТИ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від грец. πράγμα — діло, дія) — характеристика *політичної діяльності*, в якій винятковий пріоритет надається досягненню практ. результату. Прагматизм спочатку виник як філос. напрям наприкін. 19 — на поч. 20 ст. та пов'язаний з іменами Ч. С. Пірса (1839–1914), В. Джеймса (1842–1910) та Д. Дьюі (1859 — 1952 рр.). Сенс «прагматизму» полягає в тому, що цінність тієї або ін. ідеї залежить від практ. наслідків її використання. Прагматизм взагалі та П. п. зокрема — це, насамперед, корисність, доцільність та успішність діяльності. Прагматичне політ. мислення відзначається насамперед інструментальністю та плюралістичністю. Інструментальність мислення полягає в тому, що воно має бути підпорядковане діяльності, яка спрямована на досягнення користі. Плюралістичність означає те, що якщо істинною буде та ідея, віра в яку є корисною для нашого життя, то всі ін. точки зору на конкр. факт є однаково істинними. Напр., *партії політичні* визначаються як прагматичні, якщо орієнтуються не на певну ідеологію, а на широкий спектр суспільно-політ. ідей з метою залучення на свій бік якомога більше виборців. *О. Половко*

«ПРА́ЗЬКА ВЕСНА́» — спроба проведення реформи тоталітарного *соціалізму* в Чехословаччині (1968), яка викликала інтервенцію до цієї країни з боку деяких учасників Організації Варш. договору (ОВД) й міжнар. кризу. Авантюрність проголошених Компартією Чехословаччини (КПЧ) на поч. 60-х рр. планів переходу до *комунізму* викликало обґрунтоване недовір'я з боку населення, в січ. 1968 на пленумі ЦК КПЧ сталініста А. Новотного усунено від керівництва і на посаду 1-го секретаря обрано А. *Дубчека*. Нові лідери партії розробили широку програму політ. та екон. реформ, покликаних створити т. зв. «соціалізм із людським обличчям». У країні виникли поза рамками Нац. фронту (НФ) нові громад.-політ. орг-ції реформаторського напряму: «Клуб активних непартійних», «Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність» («К-231»), «Коло незалежних письменників» та ін. Почав втілюватися в життя лозунг «Профспілки без комуністів», а Чехословацька спілка молоді розкололася майже на 20 молодіжних об'єднань; у Словаччині ще більше загострилася нац. проблема. Навесні 1968 КПЧ прийняла «Програму дій», у якій по-новому ставився ряд принципових питань: правляча партія повинна здійснювати свою керівну роль не шляхом панування над сусп-вом, а служачи йому, взаємовідносини між різними партіями в НФ повинні будуватися на принципах рівності та партнерства; намічався перехід до федер. устрою країни, проведення глибокої екон. реформи. Тоді на черговій зустрічі керівників п'яти країн ОВД 14–15.07.1968 були схвалені оцінки та пропозиції Л. *Брежнєва*, згідно з якими необхідно було покласти край діяльності реформаторів «П. в.», що загрожує «завоюванням соціалізму»; атмосферу загострювали повідомлення ЗМІ про підготовку контрревол. перевороту в ЧССР. Рад.-чехосл. зустріч, проведена за наполяганням Праги в м. Чієрна-над-Тисою 29.07.–01.08.1968 не привела до розрядки напруженості (напередодні рад. ЗМІ зробили заяву, що на чеській території був знайдений таємний склад амер. зброї). У ніч на 21.08.1968 війська Болгарії, НДР, Польщі, *СРСР* та Угорщини (124 тис. військовослужбовців та 500 танків) перейшли кордони ЧССР під приводом того, що їх, нібито, запросила «група членів КПЧ та уряду» для відвернення загрози *контрреволюції*; швидко були захоплені найважливіші стратег. пункти: аеродроми, вокзали, радіо, телебачення, ЦК КПЧ, резиденція уряду, Академія наук, МЗС та ін. Президія ЦК КПЧ більшістю голосів оцінила дії «союзників по ОВД» як такі, що суперечать принципам взаємовідносин між соціаліст. д-вами і нормам міжнар. права, але водночас по радіо о 1:30 ночі закликало населення дотримуватися спокою і не чинити опору військам вторгнення. Чехословацькі керівники на чолі з А. Дубчеком були заарештовані й літаком відправлені до Москви; за перші три дні вторгнення на вулицях міст загинуло бл. 30 і поранено понад 300 осіб, які намагалися завадити силам вторгнення; президент Л. Свобода наказав армії дотримуватися спокою, не виходити з казарм, не чинити опору військам союзників. У Москві лідери ЧССР під тиском з боку брежнєвського керівництва були змушені підписати т. зв. «Програму виходу з кризової ситуації» з 15-ти пунктів, де брали на себе зобов'язання визнати недійсними рішення Височанського з'їзду КПЧ, який засуджував *окупацію воєнну* країни. «Московський протокол» став юрид. основою для систематичного втручання у внутр. справи ЧССР, хоча військ. частини учасників ОВД, за винятком рад., були незабаром виведені, консерват. сили в КПЧ, спираючись на підтримку Кремля, перейшли в наступ, у ході якого з керівництва партії, уряду та НФ поступово усувалися прихильники реформ. З розробленої ними програми вдалося здійснити лише перетворення ЧССР на федерацію двох рівноправних республік — Чеської та Словацької.

21.08.1968 відбулося засідання *Ради Безпеки ООН*, на якому було обговорене «чехословацьке питання»; десятьма голосами «за», двома — «проти» (три — «утрималися») пройшла резолюція, яка засуджувала інтервенцію й зажадала від окупантів негайного виведення своїх військ з тер. ЧССР; але ця резолюція через рад. «вето» не набула чинності. Чехословацькі події викликали протести серед світової громадськості й призвели до глибокої кризи в європ. робітн. русі. Ген. рада *Соцінтерну* засудила вторгнення в ЧССР як «суто агресивний акт, що викриває імперіалістичний характер відносин, в які СРСР прагне утиснути своїх союзників по Варшавському пакту». Засудили введення військ до Чехословаччини чотири компуніст. д-ви — Албанія, Китай, Румунія та Югославія. Т. ч., воєнна акція ОВД припинила процес утворення «соціалізму з людським обличчям». Система «реального соціалізму», яка трималась на силі *тоталітаризму*, забезпечувала спокійне та безтурботне панування «вищої касти» — парт.-держ. апарату, тому будь-яке прагнення до реформування існуючої системи було приречене на поразку. У квіт. 1969 до керівництва ЧССР прийшов Г. *Гусак*, очолюваний ним процес т. зв. «нормалізації», змістом якого стало повернення до старих методів управління, призвів до подальшої стагнації чехослов. економіки. Було проведено широку чистку в КПЧ, з якої було виключено майже 500 тис. членів; за тим слідувала заборона на профес. діяльність представників інтелігенції — прихильників реформ; нове керівництво КПЧ кваліфікувало дії д-в ОВД як «акт інтернаціональної допомоги». Ця оцінка зберігалася протягом 20 років, тільки в 1990 керівництво партії визнало, що в 1968 у Чехословаччині не було загрози соціалізму і тим більше необхідності введення військ союзних д-в. Перемога прихильників «доктрини Брежнєва» перекрила шлях реформам у країнах рад. блоку, зміцнила позиції догматичних сил, посилила імперські риси рад. *зовнішньої політики*. Компартії Зх. Європи тепер не були в змозі пропагувати ідеї «держави робітників та селян» і з того часу почали шукати новий ідеал, яким став т. зв. *«єврокомунізм»*.

Літ.: Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. М., 1990; Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. Кн. 1, 2. М., 2000; Современные международные отношения и мировая политика. М., 2004; Центрально-Восточная Европа во второй половине XX в. В 3 т. Т. 1: Становление «реального социализма» (1945–1965); Т. 2: От стабилизации к кризису (1966–1989). М., 2000–2002. *М. Каменецький*

ПРАКСЕОЛО́ГІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (грец. πράξις — дія) — концепція *політичної діяльності*. Заг. теорію організації діяльності запропоновано Т. Котарбинським. Філос. засадами останньої є позитивізм, прагматизм та *марксизм*. Праксеологія як методологія (у т. ч. й політична) досліджує способи діяльності з точки зору їх ефективності. За Т. Котарбинським, для того, щоб бути ефективною, діяльність має бути результативною, продуктивною (т. б. досягати поставленої мети), «правильною» (точною, адекватною, макс. наближеною до норми, що задана), виключати непередбачені наслідки, «надійною» (прийоми діяльності тим більш надійні, чим об'єктивнішою є можливість досягнення за допомогою даних прийомів поставленої мети) та послідовною. Осн. критерій успішної діяльності — її цілераціональність. У вузькому значенні П. п. або практ. політологія є галуззю *політичної науки*, що стосується прикладних досліджень, спрямованих на досягнення політ. результатів у контексті конкр. політ. технологій, політ. маркетингу та менеджменту, проблем ухвалення управлінських рішень, підвищення ефективності їх реалізації, врегулювання політ. конфліктів, лобіювання тощо. Зокрема, політ. менеджмент визначається як управлінська діяльність, що здійснюється з огляду на цілі орг-ції відносно ресурсів останньої. Змістом цієї діяльності є процес планування, орг-ції, мотивації та контролю. Це система управління політ. процесами, основою якої є аналіз тенденцій політ. розвитку з метою передбачення його наслідків та вироблення рекомендацій для політ. керівництва й забезпечення їхньої реалізації в політ. практиці. Ключовою функцією політ. менеджменту прийнято вважати аналіз політики та надання політ. поради. Політ. маркетинг стосується виборчих технологій, технологій конкурентної боротьби між політ. партіями, групами, кандидатами та політ. лідерами, а також проблематики держ. управління із застосуванням маркетингових технологій та питання маркетингової діяльності громад. орг-цій. Слід зазначити, що в маркетингу об'єкт управління знаходиться поза орг-цією (установою). Так, управлінські процеси менеджменту стосуються персоналу, ресурсів, фінансів, тобто внутр. процесів, а в маркетингу — зовнішніх (насамперед, споживачів політ. продукту).

М. Хилько

ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО ПОЛІТИ́ЧНЕ — делегування повноважень певною групою осіб, партією, класом їхнім представникам (конкр. людині, орг-ції, органу) для відстоювання своїх інтересів в структурах *влади*. П. п. є однією з ключових ознак і принципів *демократії*. Ідея П. п. почала формуватися у 17–18 ст. Гол. заслуга в її розробці належить політ. мислителям того часу Дж. *Локку*, Ш. Л. *Монтеск'є*, А. *де Токвілю*, Дж. С. *Міллю* та ін. У ній органічно поєдналися дві найважливіші ідеї представн. демократії — ідеї про те, що жодна людина не може правити ін. людиною без згоди останньої, та ідеї про те, що оскільки кожний окремо взятий індивід не в змозі безпосередньо брати участь в управлінні *державою*, то інтереси різних категорій населення можуть бути представлені в системі влади особливими повноваженими, яким делеговані відповідні прерогативи права. Принцип П. п. виходить з того, що обрані представники зможуть захищати і реалізовувати інтереси народу краще, ніж сам народ. В Англії закріпилася т. зв. теорія «фактичного представництва», суть якої полягає в тому, що члени *парламенту* представляють не просто окремі верстви і групи населення, а всю сукупність *нації* в цілому. В період Вел. франц. революції ця ідея стала відома під назвою нац. представництва. Її прихильники вважали, що оскільки суверенітет належить не окремим гр-нам, а нації в цілому, то сукупність депутатів законод. зборів представляє всю націю в цілому. Депутати, виражаючи волю нації, здійснюють мандат, наданий їм нацією, а не окремими групами виборців. У розвиток цієї ідеї в США було висунуто принцип географ. представництва, згідно з яким члени законод. зібрання обираються як представники певної території, напр., у федерат. д-вах — представників суб'єктів федерації. Значущість ідеї П. п. полягає в тому, що вона дозволила розширити просторові рамки дем. і респ. форм правління. Т. зв. пряма демократія була можливою в порівняно невеликих спільнотах, таких, як давньогр. полиси, де чисельність населення становила прибл. 10 тис. осіб. У сучас. д-вах, де чисельність населення сягає десятка, а то й сотень млн людей, ін-т П. п. зробив можливим формування дем. форми правління в нац. масштабі.

І. Підкуркова

ПРЕЗИДЕ́НТ (від лат. praesidens (praesidentis) — той, хто сидить попереду) — виборний керівник: а) *держави* з респ. формою правління, б) *громадської організації*, напр., академії наук або акціонерного т-ва, корпорації тощо. П. як *глава держави* обирається на визначений термін (зазвичай від чотирьох до семи років) і діє в рамках визначених повноважень. Термін президентства та повноваження визначаються *конституцією*. Спосіб обрання й обсяг повноважень П. уможливлюють поділ респ. форм правління на (1) президентські та (2) парламентські, (3) президентсько-парламентські. За презид. форми правління П. зазвичай обирається шляхом проведення прямих *виборів* (Франція) або колегією виборців (США). У презид. республіках П., як правило, є головою *виконавчої влади* — призначає та звільняє підзвітних йому членів уряду. П. несе політ. відповідальність за результати діяльності уряду. У парлам. республіках П. обирається *парламентом* (Ізраїль) або спеціальними тимчас. колегіальними зборами (Німеччина). П. є *главою держави*, однак повноваження його, загалом, церемоніальні. Викон. владу — склад *уряду* та його голову — визначає парламент, уряд підзвітний парламенту, який і несе політ. відповідальність за результати його діяльності. Окремою формою правління є змішана, презид.-парлам. республіка. Зазвичай має місце обрання П. шляхом проведення прямих виборів. Однак і парламент, і П. впливають на діяльність уряду (призначення та звільнення членів уряду та його голови відбувається за поданням П. і згодою парламенту). Формою обмеження повноважень П. є також ін-т контрасигнатури — одночасного скріплення урядового рішення підписами П., *голови уряду* та відповідального міністра; саме після такого скріплення рішення вважається схваленим й обов'язковим до виконання. Перша д-ва, в якій запроваджено пост П., — США. Політ. система США створювалася за зразком Рим. республіки. Зокрема з рим. політ. традиції було запозичено й обрання двох керівників д-ви (консулів). За аналогією, у США запроваджено обрання П. і віце-президента. Першим П. США 30. 04.1789 був обраний Дж. *Вашінгтон*. Саме він відмовився втретє обиратися П. Цей прецедент став традицією, закріпленою в конституції.

У Європі вперше П. був обраний шляхом проведення прямих виборів у Франції. П. 2-ї Франц. республіки 20.12.1848 став Ш. Л. *Наполеон* Бонапарт, який однак вже 01.12.1852 був проголошений імператором. В Україні перші вибори *Президента України* відбулися 01.12.1991. П. України було обрано Л. *Кравчука*. *В. Бушанський*

ПРЕЗИДЕ́НТ УКРАЇ́НИ — *глава держави*, який виступає від її імені. Є гарантом держ. *суверенітету*, тер. цілісності України, додержання *Конституції України*, прав і свобод людини і гр-на (ст. 102 Конституції України). Правовий статус П. У. визначається Конституцією України, Законом «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України» (1999) та ін. законами України. Відповідно до Осн. Закону д-ви П. У. може бути обраний гр-н України, який досяг 35-річного віку, має право голосу і проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років, володіє *державною мовою* (ст. 103). П. У. обирається гр-нами України строком на 5 років на основі загального, рівного і прямого виб. права шляхом таєм. голосування. Одна і та ж особа не може бути П. У. більше двох строків підряд. П. У. не може мати ін. представн. мандат, займати посаду в органах держ. влади і об'єднаннях гр-н, а також займатися ін. оплачуваною або підприєм. діяльністю. Рішення про оголошення виборів Президента України приймається ВР України. Чергові вибори П. У. проводяться в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень П. У. У разі дострокового припинення повноважень П. У. вибори П. У. проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень. Новообр. президент вступає на пост не пізніше ніж через 30 днів після офіц. оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народу на урочистому засіданні ВР України (ст. 104 Конституції України).

Глава держави має широкі повноваження для здійснення презид. функцій. Він, зокрема, забезпечує держ. незалежність, нац. безпеку і правонаступництво д-ви; звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до ВР України про внутр. і зовн. становище України; представляє д-ву в міжнар. відносинах, здійснює керівництво зовнішньополіт. діяльністю д-ви, веде переговори та укладає міжнар. договори України; приймає рішення про визнання іноз. держав; призначає і звільняє глав дип. представництв України в ін. д-вах і при міжнар. організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти дип. представників іноз. держав; призначає позачергові вибори до ВР України; припиняє повноваження ВР України у випадках передбачених Конституцією України; вносить за пропозицією коаліції депут. фракцій у ВР України подання про призначення ВР України Прем'єр-Міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції; вносить до ВР України подання про призначення міністрів оборони та закорд. справ України; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Нац. ради України з питань телебачення і радіомовлення, а також половину складу Ради Нац. банку України; вносить до ВР України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; зупиняє дію актів КМ України з мотивів невідповідності Конституції України щодо їх конституційності; скасовує акти РМ АР Крим; є Верх. головнокомандувачем ЗС України; призначає на посади і звільняє з посад вище командування ЗС України та ін. військ. формувань; здійснює керівництво у сферах нац. безпеки та оборони д-ви; очолює Раду нац. безпеки і оборони України; вносить до ВР України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання ЗС у разі збройної агресії проти України; призначає третину складу КС України; утворює суди у визначеному законом порядку; присвоює вищі військ. звання, вищі дип. ранги та ін. вищі спец. звання і класні чини; нагороджує держ. нагородами, встановлює президключ. відзнаки і нагороджує ними; приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку; здійснює помилування; підписує закони, прийнятті ВР України; має право вето щодо прийнятих ВР України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд до ВР України тощо. П. У. користується правом недоторканності. Він видає укази та ін. акти, на виконання Конституції і законів України, які є обов'язковими до виконання на тер. України. П. У. виконує свої повноваження до вступу новообр. Президента на пост. Повноваження П. У. припиняються достроково у випадках: відставки; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з поста в порядку імпічменту; смерті. Відставка П. У. набуває юрид. сили з моменту, коли заява про відставку буде проголошена ним особисто на засіданні ВР України. П. У. може бути усунутий з поста ВР України в порядку *імпічменту* в разі вчинення ним держ. зради або ін. злочину (ст. 111 Конституції України). У разі передбаченого Осн. законом дострокового припинення повноважень П. У. виконання обов'язків Президента покладається на Голову ВР України (ст. 112 Конституції України). *Ю. Шемшученко*

ПРЕМ'Є́Р-МІНІ́СТР — *голова уряду*, посадова особа, яка очолює найвищий викон. орган д-ви, зазвичай, в країнах з парлам. і парламентсько-президключ. формами управління та у конст. монархіях. У парлам. країнах він призначається на посаду *главою держави*. Як правило, ним стає лідер політ. партії, що отримала перемогу на парлам. виборах, або один з лідерів провідної партії урядової коаліції. П.-м. і очолюваний ним *уряд* несуть політ. відповідальність перед *парламентом* країни. Як вища посадова особа д-ви П.-м. наділений досить широкими повноваженнями. Він керує діяльністю уряду, призначає, зміщує і переміщує його членів. Усі док-ти й нормат. акти, що подаються урядом, підписуються або санкціонуються його главою. Члени уряду, як правило, зобов'язані підтримувати П.-м. У разу незгоди з ним вони подають у відставку. П.-м. має право заявити главі д-ви про свою відставку, яка автоматично спричиняє відставку всього складу уряду. П.-м. та очолюваний ним уряд за рішенням глави д-ви чи у зв'язку з прийняттям парлам. резолюції недовіри подає у *відставку*. Характерною рисою сучас. політ. розвитку більшості країн є зростання на практиці повноважень уряду, його глави, що відображає тенденцію посилення ролі *виконавчої влади*. В Україні П.-м. є главою уряду — КМ України. Призначається парламентом — *Верховною Радою України* за поданням *Президента України* на підставі пропозиції коаліції депут. фракцій, сформованої більшістю нар. депутатів від конст. складу парламенту. Політ.-прав. статус П.-м. України та його повноваження визначаються *Конституцією України* і Законом України «Про Кабінет Міністрів України» (2006). *В. Нагребельний*

ПРИ́МУС ПОЛІТИ́ЧНИЙ — сукупність заходів, спрямованих на те, щоб поставити об'єкта цих заходів перед необхідністю виконувати дії в інтересах того, хто ці заходи ініціює. Може застосовуватися легітимно *державою* і нелегітимно ін. суб'єктами *політики* — партіями, політ. орг-ціями, окремими особами, масою. Примус може здійснюватися різними способами: через *політичну владу*, екон. важелі, психол. тиск, загрозу застосування фіз. сили. П. п. є невід'ємним компонентом *політичного життя*, оскільки пов'язаний із застосуванням важеля влади, яка, в свою чергу, завжди має у своїх діях елемент наказу, а відтак і насилля. У правовій д-ві політ. влада здійснює примус у рамках Конституції. Він реалізується через вказівки, посилання на закони, політ. норми і право, методом переконання, посиланням на авторитети. Силовий ресурс застосовується в ситуаціях, передбачених законами. Для здійснення примусу д-ва використовує владні ін-ти та структури: судову систему, органи внутр. порядку, службу безпеки, підрозділи правопорядку, у виняткових випадках армію тощо. За авторит. режимів примус здійснюється, крім передбачених законом форм, також через позасудові репресії, масовий терор, погрози, заборони, таємні фіз. розправи. Примус набуває жорстких форм, коли об'єкт політики відмовляється від виконання розпоряджень влади через непопулярні заходи, нерозуміння сутності наказу. З давнини гуманістична і дем. думка визнає невід'ємним право на відповідний примус і насильство щодо несправедливих гонінь й утисків. Відповідно до цього у *конституціях* правових д-в передбачено право народу на застосування сили проти тих, хто пробує насильницьким шляхом знищити дем. порядок, здійснює *тиранію*. Будь-який дем. лад створює передумови для обмеження жорстких форм примусу, для розв'язання конфліктів мирними, ненасильницькими засобами.

Примус може мати дисциплінарний характер, коли йдеться про взаємовідносини в тій чи ін. політ. орг-ції, партії. У цьому випадку посилаються на статут, прийняті в орг-ції норми тощо.

Літ.: Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету і легітимності. К. 1996; Насилие как научная проблема. Луганск, 2004; Присняков В. Ф. Власть. Террор. Революция. Донецк, 2005; Боброва А. Г. Основні форми сучасного політичного насилля. К., 2005. *В. Мадіссон*

ПРИТУ́ЛОК ПОЛІТИ́ЧНИЙ (право притулку) — ін-т сучас. міжнар. і внутрішньодерж. права. Історично вперше виник у період Вел. франц. революції 1789–99, зокрема, в Конституції 1793 зазначалося, що Франція надає «притулок іноземцям, вигнаним зі своєї Батьківщини за справу свободи». Одна з перших спроб уніфікації норм про П. п. була зроблена Ін-том міжнар. права в 1950 шляхом прийняття резолюції «Про притулок у міжнародному публічному праві»: притулок означає заступництво, яке *держава* надає на своїй території або в будь-якому ін. місці, що знаходиться під контролем її певних органів, особі, яка шукає його. У міжнар. праві П. п. регулюється в основному міжнародно-правовими звичаями, а також Декларацією про тер. притулок, прийнятою *Генеральною Асамблеєю ООН* 14.12.1967. У внутрішньодерж. праві — особливе особисте право, яке конституції і закони сучас. дем. д-в надають іноземним гр-нам і *апатридам*. П. п. зазвичай закріплене в Конституціях д-в; порядок його надання і правове становище осіб, які одержали притулок, визначаються ін. законод. актами (напр., ст. 26 *Конституції України*, закони України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та «Про біженців»). П. п. полягає в можливості іноземця невизначено тривалий час залишатися на тер. даної д-ви, якщо у себе на батьківщині він зазнає переслідування за політ., реліг., наук. та ін. мотивами подібного роду. П. п. не поширюється на воєнних злочинців і осіб, винних у вчиненні злочинів проти людства. Розрізняють територіальне (яке надає особі можливість укритися від переслідування на території ін. д-ви) та дип. П. п. (яке надає особі можливість переховуватися від переслідування у приміщенні дип. представництва чи військ. кораблі іноземної д-ви). Останній вид притулку набув значного поширення в країнах Лат. Америки. Надання П. п. не спричиняє автоматичного надання *громадянства*; актом надання притулку д-ва приймає на себе зобов'язання не видавати дану особу д-ві, де вона переслідувалась. У ряді випадків д-ви конкретизують перелік підстав і умов, за яких може бути наданий притулок. Так, у Конституції РФ зазначено, що притулок надається іноземцям, які переслідуються за свою діяльність на благо свободи і позбавлені у своїй країні осн. прав і свобод. Конституція ФРН наголошує на політ. переслідуваннях, нелюдському або ганебному поводженні чи покаранні. Конституція Іспанії відсилає до спец. закону, що встановлює умови, за яких гр-ни інших країн і апатриди користуються в цій д-ві правом на притулок. В Україні це право закріплене в Конституції України: «Іноземцям і особам без громадянства може бути наданий притулок у порядку, встановленому законом» (ч. 2 ст. 26). *М. Гнатовський*

ПРОГРА́МА ПАРТІ́ЙНА (від грец. πρoγράμμα — публічне оголошення) — виклад осн. положень діяльності *партії політичні*, її визначальних принципів, мети й завдань, теор. обґрунтування прикладних аспектів, визначення шляхів і методів запровадження плану дій у реальність. П. п. створюється на базі парт. *платформи політичної* і неодмінно відображає її ідеол. підґрунтя, вона є своєрідною політ. тактикою, що першочергово покликана вирішити нагальні соціально-політ., екон., культ., зовнішньополіт. та ін. проблеми *держави й суспільства*. П. п. може бути стислою і конкретною або ж широкою та деталізованою, структурно складатися з розділів, присвячених найактуальнішим сусп. проблемам. Іноді в структурі П. п. виділяють стратег. та такт. складові. П. п. є обов'язковим атрибутом виборчих перегонів. У країнах з тривалою дем. традицією П. п. відіграє значно більшу роль, ніж зовн. *імідж* парт. лідера, якісний і кількісний склад політ. партії, оскільки тут вона, як правило, сприймається як справжній намір дій, в той час як у більшості новостворених демократій П. п. мають здебільшого номінальний характер і за своїм змістом майже не відрізняються.

Літ.: Зеленицький А., Удовенко П. Політичні партії і вибори. Довідник партійного керівництва. К., 2003; Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія. К., 2006. *М. Обушний, Н. Сіданіч*

ПРОГРА́МА ПЕРЕДВИ́БОРЧА — док-т, у якому викладені *ідеологія*, цінності та плани діяльності кандидата, партії чи блоку, з якими вони йдуть на *вибори*. В Україні наявність програми є обов'язковою під час реєстрації учасника виборів. П. п. укладається, зазвичай, відповідно до таких вимог, як реалістичність, висвітлення питань важливих для повсякденного життя виборців, зміцнення іміджу кандидата, відповідність уявленням цільової аудиторії, чіткість, недвозначність формулювань. Технологія розробки П. п. включає ряд етапів — виявлення наявних у сусп-ві (регіоні) проблем; окреслення шляхів та методів вирішення цих проблем; написання тексту; апробація програми і моделювання можливої реакції різних верств населення на її основні положення; уточнення положень програми. П. п. може являти собою т. зв. унікальну торгову пропозицію, коли виборцям пропонуються деякі оригінальні й професійно розроблені ідеї з вирішення актуальних проблем, які вигідно відрізняються від ідей конкурентів. У тому випадку, коли виходять з припущення, що пересічний виборець програм не читає, вона виступає символічним атрибутом виборчої кампанії і складається з набору деяких заг. положень стосовно осн. проблем країни відповідно до масових очікувань. У випадку перемоги на виборах, виконання П. п. є мірилом оцінки діяльності кандидата, партії чи блоку на період їхніх повноважень. Критерієм оцінки є ступінь збігу положень П. п. з практ. результатами її втілення. *Л. Кочубей*

ПРОКОПО́ВИЧ Феофан (18.06.1681, Київ — 19.09.1736, Новгород) — мислитель, церковний і громад. діяч, письменник, засновник освіченого *абсолютизму* в Україні і в Росії. Закінчив Києво-Могил. колегію, навчався у Польщі, Італії, Німеччині, Швейцарії. Повернувшись до Києва (1705), понад десять років був професором і ректором (з 1711) Києво-Могил. академії, викладав поетику, риторику, філософію, математику, теологію. 1716 за бажанням *Петра І* переїжджає до Петербурга. 1718 призначений єпископом Псковським і Нарвським, стає наближеним до царського двору. Він підтримує освітні реформи Петра І, створює проект Академії наук, очолює літературно-громадський гурток, який мав назву «вченої дружини», пише низку публіцист. і філософсько-богослов. творів. Вважався найосвіченішою людиною тогочасної Росії, доробок якої позначився на багатьох напрямах розвитку її культури і науки. П. був прихильником природних прав людини (див. *Права людини*) та ідеї сусп. договору. Головні політол. трактати — «Правда волі монаршої», «Розшук історичний», «Слово про владу і честь царську», «Духовний регламент» та ін. Виходив із ідеї про те, що основою істор. поступу, сили д-ви, добробуту гр-н є освіта, поширення наук. Головне завдання д-ви — охороняти природні права людини, гарантувати її свободи і вольності. Найперший обов'язок гр-н — покірно підпорядковуватися монархові й дотримуватися законів. Верховним носієм держ. влади може бути лише просвічений володар, «філософ на троні». Політ. ідеал П. — абсолютна спадкоємна монархія на чолі з освіченим монархом-самодержцем, якому підпорядковуються всі, у т. ч. й церква. Створена П. теорія просвіченого абсолютизму мала чимало спільного з ученнями ранньобурж. теоретиків д-ви і права: Г. Ґрація, Т. *Гоббса*, С. Пуфендорфа. Опрацьовуючи її, мислитель використовував й доробок, наявний в укр. філос. і суспільно-політ. думці вже від 2-ї пол. 16 ст. Обґрунтування П. першого в Росії варіанту теорії просвіченого абсолютизму було наслідком застосування теорій природного права і сусп. угоди до осмислення реалій історії рос. державності та її нагальних потреб у петровську добу. Він сприяв утвердженню пріоритету світського начала, науки, що спиралися на авторитет сильної і просвіченої держ. влади; захищав дем. за своєю сутністю ідею спільного блага — «всенародної користі»; слугував централізації Росії, придушенню тут автономістських і самостійницьких прагнень у сфері державотворення. Проте за відсутності власної монархічної традиції запропонована П. теорія була непридатною для умов України.

Літ.: Прокопович Феофан // Шаров І. Ф. 100 видатних імен України. К., 1999. *В. Войналович*

ПРОПАГА́НДА (від лат. propaganda — те, що підлягає поширенню) — діяльність спрямована на системне поширення та активну популяризацію ідей, учень, поглядів, знань, міфів, стереотипів тощо з метою формування певного світогляду, корегування системи цінностей, створення необхідного емоційного фону для здійснення впливу на поведінку окремої людини або сусп-ва в цілому. Термін «П.» веде свій родовід від назви катол. орг-ції Congregatio de Propaganda Fide (Конгрегація пропаганди віри), створеної у 1622 рим. папою Ґригорієм XV для поширення *католицизму*. У політ. сфері П. є одним з ключових та дієвих інструментів впливу на маси у процесі боротьби за *політичну владу*, її захоплення, використання, утримання. Цей інструмент має свою специфіку: якщо політ. реклама націлена на стимулювання бажання окремої людини/групи/маси підтримати/виступити проти певні ідеї, лідера, партії; політ. піар створює емоційну атмосферу для прийняття необхідного рішення, то П. націлена на активне формування чіткого переконання, що стимулює конкретну політ. дію/бездіяльність. За характером впливу на сусп. свідомість П. можна поділити на: а) консолідаційну, позитивну, конструктивну, яка націлена на формування соціальної гармонії у сусп-ві; правдиве роз'яснення суті складних процесів та явищ; виховання людей відповідно до загальновизнаних цінностей; б) дезінтенграційну, негативну, деструктивну, що стимулює появу та загострення соціальних конфліктів; актуалізує та драматизує віковічні (політ., екон., етн., реліг. тощо) протиріччя та суперечності у сусп-ві; апелює до інстинктів а не до мислення окремої людини/групи/маси. У другому розумінні П. є одним з осн. інструментів та засобів політ. *маніпулювання*.

Літ.: Аронсон Э., Пратканис Э. Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. СПб., 2003. *О. Бойко*

ПРОПОРЦІ́ЙНА ВИ́БОРЧА СИСТЕ́МА — виборча система, за якої учасниками *виборів* є винятково *партії політичні* та/або їхні блоки, голосування відбувається за їхніми списками, а розподіл мандатів між ними здійснюється відповідно до поданих за них голосів. Виборчі списки за П. в. с. можуть бути закритими або відкритими. У першому випадку виборці знають лише лідера або п'ятірку лідерів (як в Україні) і голосують за список у цілому. У другому — виборець може висловити перевагу одному або декільком кандидатам із заг. списку. Але в обох випадках виборець голосує не за конкр. кандидата, а за учасника виборів та його партію, програму. За П. в. с. вибори можуть проходити в одному загальнодерж. окрузі, або територія ділиться на великі багатомандатні округи, і тоді депут. мандати розподіляються за результатами, що їх здобули учасники виборів в округах. Перевага пропорц. системи полягає в тому, що вона сприяє політ. структуруванню сусп-ва, формуванню багатопарт. системи, створює більш широкі можливості розвитку *демократії*. Позитивною стороною П. в. с. є те, що вона найбільш повно представляє інтереси усіх соціальних груп. Недоліком П. в. с. є те, що *парламент* може виявитися дуже строкатим у фракційному відношенні, що може утруднювати прийняття рішень, роботу самого парламенту і створення коаліції для формування уряду. Щоб не допустити його атомізованості, при П. в. с. застосовується виборчий бар'єр — мін. відсоток голосів, що їх повинен здобути учасник виборів аби увійти до парламенту. Цей бар'єр може бути різним — від 1 % (Ізраїль) до 10 % (Туреччина). Цей захід дає можливість обмежити представництво у парламенті нечисленних партій, зробити його роботу більш ефективною, полегшити процес створення урядової коаліції і призначення уряду. *А. Лузан*

ПРОТЕ́СТ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. protesto — публічно доводжу) — форма вияву незгоди окремого індивіда або певної соціальної групи з політ. курсом або окремими заходами вищих органів держ. *влади*. П. п. може здійснюватися як у законодавчо визначених (легітимних), так і в екстремістських (нелегітимних) формах. У першому випадку П. п. здійснюється у формі звернення до органів влади та її представників у законод., виконав., судовій гілках або апелювання до *громадської думки* з метою подолання або виправлення негативних, як на думку тих, хто протестує, сусп. явищ і політ. стану в д-ві. П. п. у зазначеному випадку реалізується через важелі *демократії*: свободу думки, друку, зборів, мітингів, страйків, мирних вуличних *демонстрацій*. Як правило, легітимний характер має П. п. з боку представників політ. *опозиції* до владних структур, з боку д-в у зовнішньополіт. відносинах у формах комюніке, нот, заяв тощо. До нелегітимного П. п. відносяться такі акції *громадянської непокори*, як несанкціоновані мітинги і демонстрації, спроби захоплення приміщень адм. держ. закладів, акти насильства стосовно окремих політ. діячів, тощо. Такі екстремістські форми протесту припиняються правоохоронними органами відповідно до вимог законодавства. Якщо ж подібні акції набувають масового характеру і починають загрожувати безпеці гр-н, ставлять під загрозу конст. лад і цілісність д-ви, це може призвести до запровадження *надзвичайного стану*. Успішне розв'язання проблеми П. п. є одним з показників змісту і форми держ. правління, а також рівня *політичної культури* гр-н країни. Ставлення до П. п. може коливатися від повної його заборони за авторитарних режимів до фактичного дозволу проявів *анархії* та безладу при зміні форм держ. ладу.

В. Мадіссон

ПРОТЕСТАНТИ́ЗМ (від лат. protestans — той, що заперечує, незгідний) — один із трьох осн. напрямів у християнстві (поряд з *католицизмом* і *православ'ям*). Генетично зв'язаний з Реформацією — реліг., антикатол., соціально-політ. рухом 16–17 ст. у Зх. Європі. Виокремлюють два етапи розвитку П.: 1) ранній (16 ст.), пов'язаний з появою таких напрямів, як лютеранство, кальвінізм й англіканство, які дають поштовх анабаптизму, менонітству, антитринітаризму, социніанству; 2) пізній (постреформаційний), що тривав з кін. 19 — протягом 20 ст., пов'язаний з пієтизмом і виникненням таких об'єднань, як методисти, баптисти, квакери, мормони, адвентисти, свідки Єгови, п'ятидесятники. Орг. форми сучас. П. різноманітні — від церкви як держ. орг-ції (у Швеції) до майже повної відсутності будь-якої орг-ції (квакери); від великих конфесійних об'єднань (баптисти) до дрібних ізольованих сект (моравські брати). Більшість церков у П. поділяє спільні для всіх християн фундам. віросповідні принципи. Водночас його віровчення і культ мають певні особливості, що в цілому й відрізняє П. від католицизму та православ'я: не визнає святих, ангелів, культу Богородиці, чистилища. Гол. відмінність П. від ін. напрямів *християнства* — наявність учення про безпосередній зв'язок людини з Богом, без посередництва церкви та духовенства. Через ідею даром даної благодаті обґрунтовано принцип заг. священства віруючих, відкинуто ін-т чернецтва, закладено основи демократизму церк. життя, зокрема запроваджено виборність і підзвітність священика. Із таїнств більшість протестантів визнають лише хрещення і євхаристію (причастя). У П. оздоблення церков спрощено, богослужіння зведено до проповідей, молитов і співу. Відкинуто поклоніння іконам, мощам та святим. Віруючий у П. — людина, яка усвідомлює гріховність своєї природи і через молитву просить Бога про порятунок. Аби досягнути останнього, молитва мусить бути підсилена сумлінним виконанням мирських справ.

Гол. фундамент протестант. політ. етики, що обіймає досить широке коло питань, у т. ч. й державно-правничих, закладений європ. реформаторами (М. *Лютер* і Ж. *Кальвін*). Для Лютера та Кальвіна божественність будь-якої влади у біблійному розумінні, а не в світському чи церковному, безперечна. Останнє є визначальною координатою будь-якої ідеї у П. Біблійне розуміння сутності й функцій земної, тобто держ. *влади*, знайшло найбільш повне втілення у теорії двох влад М. Лютера. Він відкинув ідею якогось окремого христ. громадянства, його поділу на «клір» і «мир», а отже, духовну і світську владу. Мирянин і священик для нього — одна особа, світська і церковна влада — єдиний організм. При цьому світська влада може втручатися в церковні справи, якщо церква посягає на її функції, а церковна влада — у світські, якщо світська влада перебирає на себе Божественну. Особливо наполягаючи на небезпечності абс. підпорядкування церкви д-ві, заперечував і зворотне: підпорядкування д-ви церкві, яка у своєму земному бутті є важливим інструментом д-ви у виконанні нею Божої волі. Останнє є істотною рисою погляду М. Лютера, що знайшло втілення у прийнятті лютеранством концепції держ. церкви. Ж. Кальвін у своїх політ. поглядах був радикальнішим за М. Лютера, а кальвінізм витворив низку політ. концепцій, що дістали неоднозначну оцінку з боку навіть самих протестантів. Сучасне бачення державно-церковних відносин у кальвінізмі резюмується чотирма основними засадами: 1) д-ва не повинна залишатися байдужою до релігії, інакше відкриває шлях безвір'ю та атеїзму, отже піде проти Бога; 2) д-ва не має права створювати жодної держ. церкви; цим вона переступає межу своєї компетентності, бо не є Богом встановленим закладом для впровадження й поширення релігії, це вже посягання на авторитет Творця; 3) д-ва має владу стосовно церкви лише тією мірою, якою це торкається зовн., а не внутр. церковного життя; 4) д-ва гарантує свободу совісті всім гр-нам — віруючим і невіруючим. Ці засади поділяє більшість протестантів, доповнюючи їх лише ситуативною конкретикою. Численність церков і об'єднань зумовила відсутність в П. єдиного світового центру. Більшість з них мають свої штаб-квартири в США. Тенденція до об'єднання виражається у створенні 1948 Всесвітньої ради церков (ВРЦ) — координаційного органу екуменічного руху. П. поширений на всіх континентах планети, але найбільше — у сканд. країнах, США, ФРН, Великобританії, Нідерландах, Канаді, Швейцарії, Кореї, ряді афр. д-в. Протестанти в заг. к-сті віруючих на Землі становлять бл. 400 млн осіб. В Україні існує з 16 ст. переважно у формі пізніх течій. До найчисленніших належать євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської (п'ятидесятники), адвентисти сьомого дня, свідки Єгови. Популярними є також реформати, євангелісти, лютерани, адвентисти-реформісти, пресвітеріани тощо. З'явилося ряд неопротестантських течій, зокрема різних харизматичних церков. Постійно зміцнюється матер. база реліг. діяльності протестантських згромаджень. Ведуть активну релігійно-просвітницьку, морально-виховну, місіонерську та благодійницьку роботу, поділяють принципи екуменізму, участі у сусп. житті.

Літ.: Єленський В. Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції. К., 1989; Любащенко В. Протестантизм у державно-церковних відносинах // Людина і світ. 2002. № 3. *В. Войналович*

ПРО́СТІР ПОЛІТИ́ЧНИЙ — середовище функціонування політ. системи сусп-ва. Також виокремлюють зовн. інтрасоцієнтальне середовище, до якого входять ін. підсистеми сусп-ва — екон., соціальна, культ., та екстрасоціальне середовище (ін. сусп-ва, міжнар. ін-ти та відносини). Окрім функціонального, існуть ін. виміри П. п. — напр., інформ. або тер. П. п. Останній розглядається як П. п. країни, тобто тер. д-ви як формальне середовище фукціонування ін-тів держ. влади, конституційно-правовий та адм.-управлінській простір. Держ. територія — це не лише просторові межі функціонування сусп-ва, а своєрідний політ., екон., культ. простір, межі здійснення влади усередині країни, поза якими д-ва постає як іноземна зовн. сила, через що П. п. не буде повністю співпадати зі своїм географічним аналогом. Таким чином, сутнісною характеристикою П. п. є його межі (кордони). Крім того, П. п. є лише та територія, що розглядається як мета політ. процесів. Так, за Р. *Ароном*, простір стає політичним лише у випадку, коли перетворюється на ставку у боротьбі між людськими спільнотами. Саме тому П. п. є основною категорією *геополітики*. Категорія П. п. зазвичай розглядається у співвідношенні із категорією політ. часу та хронополітикою. Це дозволяє зробити висновок, що контроль над простором може здійснюватися у спосіб контролю над часом, тобто домінування тієї чи ін. політ. сили в країні, регіоні або у глобальному масштабі може забезпечуватися шляхом встановлення її контролю за минулим (інтерпретація історії), сучасним (висвітлення події в інформаційному просторі) та контролю за майбутнім (планування історії або розробка стратегії).

М. Шульга, О. Половко

ПРОТЕКТОРА́Т (від лат. protector — покровитель) — форма міжнар. залежності, за якої одна д-ва (протектор) на підставі *міжнародного договору* або одностороннім актом перебирає на себе функції зовн. зносин і захисту тер. ін. д-ви та зазвичай через свого представника (резидента, радника), контролює внутр. життя останньої, хоча формально така д-ва зберігає свій уряд, адміністрацію та інституції; укладання договору про П. відбувається під тиском сильнішої д-ви. Так, Великобританія в 1914 шляхом односторонньої декларації встановила П. над Єгиптом; нацист. Німеччина створила П. Чехії та Моравії 1939–45, надавши йому ілюзорну *автономію*. В історії міжнар. відносин П. особливого поширення набув наприкін. 19 — на поч. 20 ст., його використовували європ. д-ви для розширення сфери колоніального панування: до початку 1-ї світової війни Великобританія встановила П. над тер. понад 20-ти країн Азії та Африки; Франція здійснювала П. над Тунісом і Марокко. Після 2-ї світової війни більшість д-в, що знаходилися під П., здобули незалежність; дотепер зберігся протекторат Франції над Князівством Монако (з 1861), Італії над Республікою Сан-Маріно (з 1862), Швейцарії над Князівством Ліхтенштейн (з 1923). П. як форма нерівноправних міжнар. відносин, суперечить нормам і принципам міжнар. права. *В. Гончар*

ПРОМЕТЕЇ́ЗМ — політ. рух міжвоєнного періоду, метою якого було здобуття незалежності народами, що опинилися у складі *СРСР*. У прометейському русі, рушійною силою якого були політики і громад. діячі, наближені до Ю. *Пілсудського*, брали участь представники політ. еміграції, передовсім з України, Грузії, а також з Кубані, Азербейджану, Туркменії та Вірменії. Гол. центрами прометейського руху були Варшава та Париж, а також Стамбул, Берлін, Харбін та ін. Діячі різних нац. центрів об'єдналися 1926 у створеній в Парижі орг-ції «Прометей», що видавала однойменний франкомовний журн. «Prométhée» (1926–38), «La Revue de Prométhée» (1938–40). Прометейці намагалися також впливати на гром. думку в Європі публічними лекціями, виступами та публікаціями у пресі, а також політ. заявами (меморандуми на адресу *Ліги Націй*). Найбільш відомими діячами руху в Парижі були: О. *Шульгин*, І. Карашевич-Токаржевський, М. Ковальський, Н. Чхеїдзе, М. Чокай. Прометейський рух мав суттєву підтримку з польс. боку, передовсім з середовища, близько пов'язаного з Ю. Пілсудським (діячі Польс. соціаліст. партії, члени Польс. військ. орг-ції), зокрема А. Скварчинський (з 1922 — гол. редактор «Дроги») і Т. Голувко (соратник Ю. Пілсудського, керівник Сх. відділу МЗС 1927–30). Частина цього середовища походила з України, як С. Стемповський, С. Седлецький, Т. Шетцель чи Р. Кнолль. Вони намагалися всіляко сприяти укр. прагненням до незалежності, незважаючи на несприятливу внутр. та зовн. політ. кон'юнктуру. Адже на поч. 1920-х рр. владу в Другій Речі Посполитій перебрали націонал-демократи, прихильники близької співпраці з Росією, якою б вона не була, а Ризький договір 1921 позбавляв Польщу формальної можливості підтримувати прагнення до незалежності народів, що перебували у складі СРСР. Польс. впливи охоплювали, крім укр. еміграц. уряду, також груз. еміграц. уряд (Н. Рамішвілі та Н. Жорданія), Нац. центр Азербайджану (Р. Заде), рух крим. татар (Д. Сейдамет) та туркменів (М. Чокаєв). Першою польс. орг-цією, метою якої була підтримка незалежницьких прагнень, був Союз зближення відроджених націй, створений 1921 у Варшаві (ініціатором був В. Вакар, першим головою — проф. Л. Кшивіцький). До складу Союзу входили представники еміграції, а також польс. громад. й політ. діячі, зокрема: С. Седлецький, С. Стемповський, Й. Волошиновський, Т. Голувко. Щотижневе видання «Пшимєже» («Союз»), яке намагалося показати імперське обличчя більшов. Росії і таким чином притягнути підкорені нації до співпраці з Польщею, припинило своє існування 1921. Отже, Союз мав чітко визначену геополіт. концепцію, сперту на переконанні, що «свободу не спинити», проте без означеної назви. Використання поняття «П.» як назви руху запропонував у 1925 Т. Шетцель (тоді — військ. аташе в Анкарі, а у 1926–29 шеф другого відділу Генштабу). Осередком ідейно й організаційно сформованого прометейського руху став Сх. ін-т (1926–39), очолюваний сенатором С. Седлецьким, один з перших центрів совєтологічних студій, який провадив наук. та дидактичну діяльність (Орієнталістичне коло молодих). Сх. ін-т видавав також журн. «Схід-Орієнт», редактором якого на самому початку був Є. *Ґедройць*, згодом — В. Бончковський. У 1928 як філія париз. орг-ції у Варшаві виник клуб «Прометей», першим головою якого був проф. Р. *Смаль-Стоцький*, директор Укр. наук. ін-ту у Варшаві. У діяльності клубу брали участь, зокрема: В. Сальський (керівник укр. відділу клубу) а також П. Шандрук, Л. Чикаленко, Б. Білатті. Польс. гр-ни могли стати лише почесними членами клубу. Прометейський рух підтримували на зламі 1920–30-х впливові політ. діячи: В. Славек, А. Пристор, Я. Єнджеєвич, Б. Перацький, А. Коц, М. Зиндрам-Косцялковський, С. Стажинський. Проте найбільш відомою і заслуженою для прометейського руху постаттю був Т. Голувко. Після його загибелі 1931 (внаслідок акції членів ОУН), його роль перебрав на себе полк. Т. Шетцель. Проте з середини 1930-х рух поволі занепадав. До цього спричинилися не тільки підписаний з СРСР у 1932 офіц. договір про ненапад, смерть Ю. Пілсудського у 1935, а й поступові зміни у польс. політ. житті, а також несприятлива зовнішньополіт. кон’юнктура та екон. криза.

Літ.: Sergiusz Mikulicz. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971; Симонова Т. М., «Прометеизм» во внешней политике Польши 1919–1924 // Новая и новейшая история, 2002, № 4; Marek Kornat. Ruch prometejski — ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej // Nowa Europa Wschodnia, nr 2/2008; Jan Jacek Bruski. Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926. Kraków, 2010. *О. Гнатюк*

ПСИ́ХІКА ПОЛІТИ́ЧНА — явище суспільно-політ. життя. Існує у формі відображення та вираження політ. дійсності на соціальному, суспільному та політ. рівнях як цілісне явище та властивість політикуму. Як цілісне явище П. п. має прояви, які не є тотожними до суми проявів на нижчих рівнях. П. п. як система є складовою ін. системи, напр., соцієтальної психіки. Існують дві точки зору дослідників щодо П. п. Одні вважають, що не може існувати окремої, т. зв., галузевої психіки. Ін. вважають, що специфічність явищ соціуму зумовлює існування особливих проявів психіки, як більш часткових, до яких належить і П. п. За умов широкого розголосу та підтримки пост. інтересу будь-яка соціальна проблема набуває ознак політ. проблеми, тому П. п. є підсистемою соцієтальної психіки. Має активний характер, що пов’язано з пошуком та добором способів дії, які адекватно відповідають умовам політ. середовища. П. п. має випереджальний характер, чим забезпечує функцію передбачення, сигналізації та регуляції політ. активності. Кожен прояв П. п. є результатом взаємодії (точніше дії) об’єктивних чинників через суб’єктивні фактори (тобто через специфічність менталітету, традицій, соціального інтелекту, масової свідомості, політ. мислення і т. ін. певного політикуму), що накладає відбиток своєрідності на політ. життя соціуму. Існує на індивід., груповому та масовому рівнях, як свідоме і несвідоме. До неусвідомлюваних проявів П. п. належать неусвідомлювані збудники поведінки, явища неусвідомлюваної установки, політ. стереотипи, настрої, соборна розумова творчість, колект. рефлексологія та ін. Усвідомленою складовою П. п. є: 1) знання про навколишній політикум (політ. устрій, типи влади, діючих суб’єктів політики, президента, прем’єр-міністра, політ. партії та рухи, політ. еліти та ін.); 2) виокремлення суб’єктом політики (індивід. чи групового) себе як політ. актора; 3) цілеспрямованість політ. діяльності та поведінки, орг-ція та управління політ. активністю, передбачення та досягнення запланованих результатів; 4) політ. відносини між акторами політикуму, ставлення суб’єктів політики до навколишньої дійсності у сфері суспільно-політ. життя.

До проявів П. п. належать такі явища, як політ. свідомість, ціннісні орієнтації (напр. ідеологія), політ. воля (напр. політ. доцільність), потреби політичні, політ. мислення, політ. менталітет, соціальний інтелект, соціальні та колект. уявлення і т. ін. У залежності від політ. устрою, політ. системи, типу влади, специфіки формування відповідних ін-тів та інституцій політ. життя, П. п. зумовлює відносини людини і політикуму. Ці взаємини суб’єкта політики і політикуму формують політ. потреби як «об’єктивно-суб’єктивне» явище. Політ. потреби містять об’єктивні відносини, які спонукають до політ. активності (напр. політ. поведінки, політ. участі) та викликають у суб’єкта політики певні внутр. стани. Потреби політичні переживаються як відчуття нестачі чогось, що викликає психічне напруження, або дискомфорт, які спонукають до активності та задоволення потреб, що стали нагальними. У процесі пост. активності П. п. вдосконалюється та розвивається. Проте у залежності від рівня розвитку політичної культури, динаміки політичних процесів та якості політ. ін-тів сусп-ва трансформація П. п. має специфічні прояви.

Літ.: Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология. М., 1994; Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. М., 1994. *Т. Траверсе*

ПСИХОДІАГНО́СТИКА ПОЛІТИ́ЧНА — система психол. методик, спрямованих на виявлення особистісних рис, поведінкових особливостей, політ. інтересів та ін. психол. інформації стосовно політ. лідерів та ін. учасників *політичної діяльності*. В арсеналі П. п. психол. тести, масові опитування, методи експертної оцінки, психолінгвіст. аналіз, фокусовані інтерв’ю, метод фокус-груп. П. п. широко використовується під час передвиборних кампаній для складання, напр., т. зв. паспорта виборчого округу на основі аналізу статист. даних, що характеризують жителів конкр. регіону, опису осн. психол. і соціальних типів виборця, що визначають як глибинні й стійкі настановлення виборців, так і ситуативні зміни в їхніх настроях і поглядах. Динаміку масових політ. орієнтацій досліджують і в більших масштабах. Так, метою проекту, здійснюваного під керівництвом Р. Інглхарта і П. Абрамсона, є аналіз динаміки політ. цінностей у 49 країнах світу з різними типами політ. систем. Для цього застосовують комп’ютерні засоби обробки великих масивів даних. Один з напрямів П. п. — вивчення особистості політ. лідера за допомогою різних методів, насамперед спостереження за реальною поведінкою політиків та аналізу різних текстів, що їм належать, особливо спонтанних (не написаних заздалегідь): виступів у прямому ефірі, інтерв’ю тощо. Зокрема, *контент-аналіз* текстів дає змогу досліджувати такі компоненти *мислення політичне*, як переконання, поняттєву складність, методи досягнення цілей і деякі ін. особливості. Дослідження особистості політиків та ін. істор. постатей пов’язане із психобіографічним методом. Методи вивчення особистості політика, зокрема психобіографії, досить популярні в сучас. *психології політичній*. Насамперед досліджується структура особистості політ. лідера, що впливає на його політ. поведінку. Структуру становлять такі характеристики, як Я-концепція, сфера мотивів і потреб, система політ. переконань, стиль прийняття політ. рішень, міжособистісних стосунків, стійкість до стресу тощо. Наприкін. 1980-х у Росії група дослідників на чолі з К. В. Єгоровою розробила методику дослідження особистості політика, що стало помітним кроком у цілісному багатомірному розумінні психол. механізмів політ. поведінки лідерів іноземних д-в, їхніх мотивів і настанов, соціально-психол. рис особистості. У П. п. для безпосереднього дослідження політиків широко використовують психол. тести, а в разі неможливості прямого тестування — численні методи дистанц. аналізу, метод експертних оцінок, що дає змогу оцінити окремі риси особистості, скласти прогноз її поведінки. Психологи вивчають не тільки тексти виступів політиків, а й відеозаписи, мемуари про них, їхні власні мемуари і статті, результати об’єктивних досліджень біографів, суб’єктивні оцінки зв’язків та ін. джерела даних про особистість у політиці. Побудова психол. портрета політика — одне з найбільш складних і делікатних завдань політ. психології. Використання для цього психодіагност. даних утруднюється абсолютизацією їх результатів унаслідок переоцінки валідності використовуваних методик, що створює ризик отримання неправильних результатів. Іноді дві методики, призначені для вимірювання близьких особливостей, дають незбіжні або навіть протилежні результати, що пояснюється недостатньою валідністю однієї з методик. Щоб уникнути цього, потрібно, щоб процес дослідження зводився до пост. висування «діагноз-гіпотез», які слід перевіряти прямими методами. Досить плідним засобом, використовуваним для вивчення політ. менталітету і політ. цінностей великих соціальних груп, є метод психосемантики, що полягає в побудові семант. простору та вивченні семант. структури свідомості. Автор методу рос. психолог В. Ф. Петренко з колегами зосередив увагу на політ.-психол. аспекті побудови семантичних просторів *партій політичних*, на геополіт. уявленнях росіян і реконструкції їхнього політ. менталітету. До методів П. п. можна також віднести соціометричні методи вивчення структури соціальних груп, методи дослідження політ. ідентичності тощо.

Літ.: Егорова Е. В. Психологические методики исследования личности политических лидеров капиталистических стран. М., 1988; Петренко В. Ф., Митина О. В. Психосемантический анализ динамики общественного сознания. На материале политического менталитета. М., 1997; Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса. СПб., 2000; Шестопал Е. Б. Психологический профиль российской политики 1990-х. М., 2000; Белановский С. А. Метод фокус-групп. М., 2001. *П. Горностай*

ПСИХОЛО́ГІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — відображення та вираження політ. дійсності у свідомості політ. суб'єкта. П. п. має активний характер, що пов'язано з пошуком та добором способів дії, які адекватно відповідають умовам політ. середовища, а також випереджальний характер, чим забезпечує функцію передбачення, сигналізації та регуляції політ. активності. Кожен прояв П. п. є результатом взаємодії (точніше дії) об'єктивних чинників через суб'єктивні фактори (тобто через специфічність менталітету, традицій, соціального інтелекту, масової свідомості, політ. мислення і т. ін. певного політикуму), що накладає відбиток своєрідності на політ. життя соціуму. Існує на індивід., груповому та масовому рівнях. П. п. містить у собі свідомі й несвідомі складники. До неусвідомлюваних проявів П. п. належать неусвідомлювані збудники поведінки, явища неусвідомлюваної установки, політ. стереотипи, настрої, соборна розумова творчість, колект. рефлексологія та ін. Усвідомленою складовою П. п. є знання про навколишній політикум (політ. устрій, типи влади, діючих суб'єктів політики, президента, прем'єр-міністра, політ. партії та рухи, політ. еліти та ін.); самоусвідомлення суб'єктом політики (індивід. чи групового) себе як *актора політичного*; цілеспрямованість політ. діяльності та поведінки, орг-ція та управління політ. активністю, передбачення та досягнення запланованих результатів; ставлення до ін. суб'єктів політики, до навколишньої політ. дійсності. До проявів П. п. належать такі явища, як політ. свідомість, ціннісні та ідеол. орієнтації, політ. воля, політ. потреби, політ. менталітет, соціальний інтелект та ін. У залежності від політ. устрою, політ. системи, типу влади, специфіки формування відповідних ін-тів та інституцій політ. життя, П. п. зумовлює відносини людини і політикуму. Ці взаємини суб'єкта політики і політикуму формують політ. потреби як «об'єктивно-суб'єктивне» явище. Політ. потреби містять об'єктивні відносини, які спонукають до політ. активності (напр., політ. поведінки, політ. участі) та викликають у суб'єкта політики певні внутр. стани, зокрема переживання потреб як відчуття нестачі чогось, що викликає психол. і психічне напруження або дискомфорт, які спонукають до активності та задоволення потреб. Специфіка П. п. перебуває у залежності від рівня розвитку *політичної культури*, динаміки політ. процесів та якості політ. інститутів усп-ва.

Літ.: Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология. М., 1994; Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. М., 1994. *Т. Траверсе*

ПУЛАНЗА́С (Poulantzas) Нікос (1936, Афіни — 03.10.1979, Париж) — політолог і соціолог, публіцист, громад. діяч. Досліджував теорію класів, д-ви і влади. Зі студ. років захоплювався філос. проблемами соціалізму, *марксизмом*. Брав участь у молодіжному соціаліст. русі, піддавався репресіям. У 1960 виїхав до Мюнхена, потім до Парижа. У 1964 захистив докт. дис. «Природа речей і закон», яка стала спробою синтезу екзистенціалізму, феноменології і марксизму. Викладав філософію права і соціологію в ун-тах Пантеон-Сорбонна і Париж-III, у Вищій школі сусп. наук. У 1960-ті, будучи проф. Венсенн. ун-ту, став одним із теоретиків молодіжного бунтарства. У 1968 опублікував книгу «Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави», яка принесла йому широку популярність і перекладена багатьма мовами світу. Набув визнання як теоретик, що критикував і тоталіт. д-ву Сх., і «авторитарний етатизм» зх. країн. Розробляючи проблематику класів і класової боротьби, *фашизму* і падіння диктаторських режимів в Іспанії, Португалії і Греції, поступово відходив від ортодоксального марксизму і еволюціонував до лівого *єврокомунізму*. Розвивав соціальну теорію *Ґрамші*. Був близький із «володарями дум» післявоєнної Франції — *Сартром* і С. де *Бовуар*. Разом із *Альтюссером* був одним із ключових представників структуралістського марксизму. Був членом антисталіністського крила Комуніст. партії Греції, брав участь у боротьбі проти грец. військ. хунти (1967–74). У 1974 опублукував книгу «Влада і соціальні класи». П. прийняв концепцію відносної автономії Альтюссера. Розглядав її на рівні інституційної автономії, яка передбачала необхідність орг-ції єдності фракцій панівного класу для того, щоб захистити їх гегемонію над нацією-народом. У 1978 опублікував працю «Державна влада і соціалізм». Зробив висновок, що якщо капіталіст. д-ва хоче успішно діяти саме як класова д-ва, захищаючи довгострокові інтереси буржуазії, вона повинна зберігати певний ступінь автономії від правлячого класу. Д-ва діє і функціонує за допомогою примусу й ідеол. маніпуляції. Дієвість д-ви полягає в тому, що вона забороняє. У роботах П., присвячених бурж. праву, домінували дві теми: 1) на противагу тезі Ґрамші про згоду, підкреслював наявність репресивного елементу в праві. Д-ва володіє монополією на леґітимацію фіз. насильства; 2) функцією права є відтворення індивід. суб'єктів через представлення їх союзу як народу-нації. Цей процес служить класовим відносинам і запобіганню політ. кризі. Життя і творчість П. присвятив оновленню теор. основ лівого руху, пошуку дем. шляху до «іншого» *соціалізму*. *Б. Дем'яненко*

ПУСТОВО́ЙТЕНКО Валерій Павлович (нар. 23.02.1947, с. Адамівка Березан. р-ну Микол. обл.) — держ. і політ. діяч. Освіту здобув в Одес. політех. та Дніпроп. Інженерно-буд. Ін-тах (1975). З 1984 керував трестом «Дніпробудмеханізація». З 1986 очолював виконком Бабушкінської районної ради нар. Депутатів Дніпропетровська. З 1987 заст. голови виконкому

Дніпроп. міської ради. У берез. 1990 обраний нар. депутатом ВР УРСР 12-го скликання (1-го — України). У квіт.-берез. 1993 — міністр КМ України, у жовт. 1993 — лип. 1994 — заст. голови кредитної ради «Експобанку» в м. Києві, у лип. 1994 — лип. 1997 — міністр КМ в урядах Є. *Марчука*, П. *Лазаренка*. З лип. 1997 по груд. 1999 — *Прем'єр-міністр України*. З лип. 1997 по груд. 2001 — член Вищої екон. Ради при Президенті України. З груд. 2000 по лип. 2001 — секретар Політ. ради при Президентові України. З 2000 очолював Народно-дем. партію України. З черв. 2001 по квіт. 2002 — міністр транспорту в уряді А. *Кінаха*. Залишив посаду у зв'язку з обранням нар. депутатом України. У 2006 у зв'язку з невдачею НДП на парлам. виборах П. добровільно пішов у відставку з посади голови партії, після чого відійшов від активної політ. діяльності.

Літ.: Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001.

В. Головко

ПУ́ТІН Володимир Володимирович (нар. 07.10.1952, Ленінград) — 2-й президент Рос. Федерації (2000–2008), голова рос. *уряду* з трав. 2008. У 1975 закінчив юрид. ф-т Ленінград. держ. ун-ту і за розподілом був направлений на роботу в органи держ. безпеки, де прослужив до 1990. З 1985 до 1990 перебував у службовому відрядженні в НДР. У серп. 1991 подав рапорт про звільнення з органів, працював помічником ректора ЛДУ з міжнар. питань. П'ять років працював на різних держ. посадах у керівних органах Ленінграда (тепер Санкт-Петербург). З 1996 — на роботі в Адміністрації президента РФ, а з липня 1998 р. очолював службу безпеки держави і секретаріат ради безпеки РФ. У серп. 1999 призначається головою уряду країни, а після відставки Б. *Єльцина* (31.12.1999) поєднує обов'язки голови д-ви і керівника уряду до презид. виборів у берез. 2000, на яких обирається президентом РФ. Його президентство тривало два конст. терміни.

Літ.: Борцов Ю. Владимир Путин. М., 2001; Рар А. Владимир Путин. «Немец» в Кремле. М., 2001; Медведев Р. Владимир Путин: четыре года в Кремле. М., 2004; його ж: Владимир Путин: третьего срока не будет? М., 2007; Гиренко Ю. До и после Путина. М., 2008. *А. Пахарєв*

ПЯТАКО́В Георгій (Юрій) Леонідович (18.08.1890, Городище тепер Київ. обл. — 01.02.1937, Москва) — революціонер, діяч Комуніст. партії і рад. д-ви, один із засновників і керівників КП(б)У і УРСР. Навчаючись у Київ. реальному училищі, в 1904 ввійшов до учнівського револ. гуртка соціаліст. спрямування. У 1906 зблизився з анархістами. Вступивши до Петерб. ун-ту, з кінця 1910 брав участь у роботі с.-д. групи і студ. заворушеннях. Виключений з ун-ту і висланий до Києва, став членом місцевої с.-д. орг-ції, у квіт.-черв. 1912 був секретарем Київ. к-ту РСДРП. Висланий до Іркут. губ., у 1914 втік через Японію і США до Зх. Європи. Вступив у полеміку з *Леніним* з ряду теор. питань, зокрема про місце імперіалізму в істор. розвитку, про перспективи соціаліст. революції та ін. Після революції 1917 повернувся до Києва, очолив міський к-т РСДРП(б). Вважаючи, що в Росії не визріли відповідні матер. передумови для переходу до соціаліст. революції, сформував найбільшу в країні опозицію ленінським «Квітневим тезам», в нац. питанні стояв на люксембургіанських позиціях. На 7-й конференції РСДРП(б) виступав проти лозунгу права *націй* на самовизначення, обґрунтовував гасло «Геть кордони!». Нігілістично ставився до укр. нац.-визвольного руху, вважав його реакційним. Щодо *Центральної Ради* займав непослідовну позицію. У серпні і жовтні на незначний час входив до складу Ради і тут же, як й ін. більшовики, через принципові незгоди залишав її. Після більшовицького перевороту працював у Петрограді помічником (заступником) керівника, а потім комісаром Держбанку. Під час Брест. переговорів поділяв погляди «лівих комуністів», через розходження з лінією ЦК залишив держ. пост, повернувся в Україну. Тому на Таганроз. парт. нараді (квіт. 1918) і І з'їзді КП(б)У (лип. 1918) відстоював ідею створення окремої Компартії України, зв'язаної з РКП(б) через міжнародну комісію (III Інтернаціонал). Був обраний першим в історії секретарем ЦК КП(б)У, членом Всеукр. Центр. Військ.-революц. к-ту, ініціював повстання у серп. 1918. Після невдачі був увільнений від обов'язків секретаря КП(б)У, проте в лист. 1918 очолив Тимчас. робітн.-сел. уряд України, скеровував процес відновлення влади Рад в республіці. У берез. 1919 знову був обраний секретарем ЦК КП(б)У, членом Політбюро і Оргбюро ЦК. Усе ще виступаючи проти лозунгу права націй на самовизначення, на VIII з'їзді РКП(б) у берез. 1919 П. відстоював тезу права трудящих на самовизначення. З наступом А. Денікіна пішов на фронт, перебував здебільшого на політ. роботі. З кін. 1920 більше року очолював Центр. правління кам'яновугільної пром-сті Донбасу, чимало зробив для відродження економіки регіону. У наступному працював у держ. союзних структурах на керівних посадах, перебував на дип. роботі, був учасником ряду троцькіст. опозицій. П. був членом ЦВК СРСР 1–3, 5–7 скликань, членом ЦК ВКП(б) в 1923–27 і в 1930–36 (кандидатом — у 1921–23). Засуджений 30.01.1937 як керівник «Антирадянського паралельного троцькістського центру» й розстріляний. Реабілітований 13.06.1988 Пленумом Верховного суду СРСР.

Літ.: Пятаков Георгій Леонідович // Комуністична партія України: з'їзди і конференції. К., 1991; Руководящие органы Союза ССР. 1917–1991 г. М., 1997; Пятаков Георгій Леонідович // Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001; Солдатенко В. Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі. К., 2004; його ж. Георгий Пятаков — Георгий Плеханов — эпизоды совпадения политических позиций // VIII Плехановские чтения. Россия в 1912–1922 гг.: период социально-политического слома и национальной консолидации. Спб., 2008.

В. Солдатенко

Р

РА́ДА БЕЗПЕ́КИ ООН (РБ ООН) — один із гол. органів *Організації Об'єднаних Націй*, пост. діючий політ. орган, на який Статутом покладено гол. відповідальність за підтримання міжнар. миру і безпеки. Складається з 15-ти членів: 5 постійних, 10 непостійних; пост. членами є: США, Росія, Великобританія, Франція і Китай; непост. члени обираються на два роки без права негайного переобрання. РБ має широкі функції, повноваження і засоби щодо підтримання і відновлення миру; в разі виникнення спору або конфлікту спочатку рекомендує сторонам конфлікту засоби мирного врегулювання відповідно до ст. 33 гл. VI Статуту ООН. Якщо ці заходи не дають результату, тоді РБ вдається до застосування більш дієвих кроків, передбачених гл. VII Статуту, а саме: тимчас. заходів, примусових заходів, тимчас. припинення членства в ООН порушника миру і безпеки, виключення його з Орг-ції. Примусові заходи можуть бути пов'язані з використанням *Збройних сил ООН* або без їх застосування; останні передбачають такі форми й методи, як повне або часткове розірвання екон. відносин, введення екон. та ін. *санкцій міжнародних*, розірвання дип. відносин, запровадження *блокади* з метою підтримання або відновлення миру і безпеки. Якщо такі дії виявляться недостатніми, РБ на основі гл. VII може застосовувати військ. силу для відновлення миру; вона має також принципово важливі повноваження у сфері забезпечення функціонування ООН, рекомендує прийняття нових членів і виключення з Орг-ції, рекомендує *Генеральній Асамблеї ООН* кандидатуру *Генерального секретаря*, обирає разом із ГА членів Міжнар. суду ООН. Особлива роль РБ забезпечується специфікою голосування: кожен її член має один голос; рішення з питань процедури вважаються ухваленими, якщо за них подано не менше 9-ти голосів; для ухвалення рішення з усіх ін. питань потрібно також не менше 9-ти голосів, але включаючи збіжні голоси всіх 5-ти пост. членів, — це правило одержало назву «принцип одноголосності великих держав». Причому член РБ, задіяний у конфлікті, повинен утримуватися від голосування, коли рішення ухвалюється на основі гл. VI Статуту ООН, що передбачає мирні засоби регулювання спорів. Якщо ж пост. член відсутній або утримався від голосування, то це не впливає на ухвалення рішень. Але достатньо одного негат. голосу пост. члена аби перекреслити позит. наміри всіх ін. членів РБ. За Статутом вона може ухвалювати, крім рекомендацій, юрид. обов'язкові рішення, виконання яких забезпечується примусовою силою всіх держав-членів ООН. Ст. 25 зобов'язує членів Орг-ції виконувати рішення РБ, тільки вона уповноважена ухвалювати обов'язкові рішення про застосування сили з метою відновлення миру або відвернення загрози миру і безпеці. Специфікою РБ є те, що її голова не обирається, головування змінюється щомісячно відповідно до списку держав-членів, розташованих в алфавітному порядку за англ. назвами. РБ функціонує безперервно і скликається в разі необхідності. Структура: два пост. комітети — К-т експертів з правил процедури та К-т щодо прийому нових членів; крім того, — К-т із ситуації у відносинах між Іраком та Кувейтом (1991), К-т щодо Лів. Араб. Джамахірії (1992), К-т щодо Сомалі (1992), К-т щодо Руанди (1994), К-т щодо Сьєрра-Леоне (1997), К-т щодо Ліберії (2001), Антитерорист. к-т (2001). У 1993 РБ утворила Міжнар. трибунал у зв'язку із серйозними порушеннями міжнар. гуманітарного права на тер. кол. Югославії, а в 1994 — у зв'язку з *геноцидом* на тер. Руанди.

Істор. зміни у світі й нові виклики 21 ст. обумовили необхідність багатопланового адаптування РБ до реалій, до того ж фін. і воєнний внесок деяких із її пост. членів став скромним, порівняно з їхнім особливим статусом. Корінні проблеми реформування РБ — розширення її складу і право *вето*, але розширення має бути вдумливим і зваженим, оскільки РБ — не форум для дискусії, а оперативний орган з підтримання миру, її не можна перетворювати на «маленьку Генеральну асамблею». Найскладніше і найвідповідальніше питання — пошук оптимальних варіантів формування пост. членства, оскільки мова йде про збільшення к-сті володарів права вето. Адже скільки існує ООН, стільки й точиться гостра боротьба навколо правомірності, справедливості й доцільності права вето або принципу одноголосності. У 1946–69 *СРСР* 105 разів застосовував право вето, тоді як США — жодного разу, бо в ті роки існувало амер. домінування в ООН. Після вступу до ООН нових незалежних д-в і докорінних зрушень у складі Орг-ції ситуація помітно змінилася: в 1970–86 США 58 разів застосовували вето, тоді як СРСР — тільки 14. Усього ж за період до 1986 СРСР застосовував право вето 119 разів, США — 58, Великобританія — 26, Китай — 19, Франція — 16. За період 1990–2005 вето накладалося 20 разів: США — 15, Росія — 3, КНР — 2; Британія і Франція в ці роки права вето не застосовували. В умовах сучас. викликів миру і безпеці, особливо з боку міжнар. *тероризму*, коли проявився курс деяких д-в на одностороннє застосування сили в обхід РБ, значення цього органу як інструменту забезпечення додержання всіма країнами Статуту ООН міжнар. правопорядку зростає.

Літ.: Громыко А. А. Международные аспекты региональных конфликтов и их политического урегулирования при участии ООН. М., 1991; Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. К., 1995; Шлыков К. Какой быть ООН в XXI веке: проблемы реформирования Совета Безопасности // Мировая экономика и междунар. отношения. 2001. № 5; Бруз В. С. Для адаптації до сучасних реалій. Рада Безпеки ООН: проблеми реформування // Політика і час. 2001. № 10. *В. Бруз*

РА́ДА ЄВРОАТЛАНТИ́ЧНОГО ПАРТНЕ́РСТВА, РЄАП (Euro-Atlantic Partnership Council, EAPC) — один із пост. діючих органів *НАТО*, який об'єднує на 01.01.2009 26 членів Альянсу й 24 партнери з метою ведення діалогу та консультацій з політ. і безпекових питань; була утворена 30.05.1997 у м. Сінтра (Португалія) в результаті реорганізації Ради північноатлант. співробітництва. РЄАП виконує функції спец. політ. формату співробітництва між НАТО та країнами-партнерами в рамках програми «Партнерство заради миру», а також всебічного розвитку двосторонніх відносин між ними й Альянсом. Крім короткострокових консультацій з поточних питань політики й безпеки, у РЄАП також ведуться довгострокові консультації та відбувається співробітництво за багатьма напрямами, серед них: операції з кризового регулювання та підтримання миру, регіон. питання, контроль над озброєннями та питання, пов'язані з розповсюдженням зброї масового знищення, міжнар. *тероризм*, проблеми оборонного планування, формування бюджету, оборонної політики й стратегії, надзвичайне цив. планування і можливість реагування на стихійні лиха, ядерна безпека, координація дій цив. і військ. служб в орг-ції повітряного руху, наук. співробітництво тощо. Переважна більшість країн-партнерів мають пост. дип. представництва у штаб-квартирі НАТО, що допомагає регулярно підтримувати зв'язок і проводити оперативні консультації. Засідання РЄАП проводяться один раз на місяць на рівні послів, раз на рік на рівні міністрів закорд. справ, міністрів оборони та начальників ген. штабів, а також, в разі потреби, на найвищому рівні. Традиц. саміти РЄАП відбуваються в рамках Форуму безпеки, утвореного в 2005 як один з її робочих органів.

Літ.: Gheciu A. NATO in the «New Europe»: The Politics of International Socialization After the Cold War. Palo Alto, CA, 2005; Довідник НАТО. Брюссель, 2007; Старжинський В. С. NATO: North Atlantic Treaty Organization: Организация североатлантического договора: история, структура, функции, цели и задачи. Х., 2008. *І. Мінгазутдінов*

РА́ДА ЄВРО́ПИ, РЄ (Council of Europe) — європ. міжурядова орг-ція, створена 05.05.1949 на хвилі закликів до єднання Європи та побудови свого роду «Сполучених Штатів Європи» після 2-ї світової війни. Її гол. завданнями були проголошені: забезпечення найтісніших зв'язків між державами-членами задля захисту і реалізації їхніх ідеалів та принципів; сприяння перетворенню Європи на дем. і безпечний простір; захисту і зміцнення плюралістичної *демократії* та *прав людини*; розвитку та зміцнення європ. самосвідомості для формування європ. культ. *ідентичності*. Статут РЄ було підписано в Лондоні 10-ма д-вами: Бельгією, Великобританією, Данією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Францією та Швецією; штаб-квартиру розташовано у Страсбурзі, на кордоні Франції та Німеччини, як символ повоєнного примирення двох країн. Структура РЄ: 1) К-т міністрів, що є директивним органом, в якому представлені міністри закорд. справ держав-членів РЄ або їхні пост. дип. представники у Страсбурзі; займається підготовкою та укладанням конвенцій і угод; прийняттям рекомендацій державам-членам; схваленням бюджету орг-ції; прийняттям нових держав-членів; виробленням програм співробітництва з країнам ЦСЄ та пострад. простору; контролем за виконанням рішень Європ. суду з прав людини. Щотижня проводяться засідання К-ту на рівні пост. представників (послів); 2) *Парламентська асамблея Ради Європи*, що включає 636 членів (318 представників і 318 їхніх заступників), які призначаються нац. парламентами; 3) Конгрес місц. й регіон. влади РЄ, який складається з Палати місц. влади і Палати регіонів; 4) Ген. секретаріат, який налічує бл. 1800 чиновників. Поступово діяльність РЄ зосередилася на правових і правозахисних питаннях, а одним з її найзначніших досягнень стало розроблення і прийняття Європ. конвенції про захист прав людини й осн. свобод. Наразі гол. завдання РЄ визначається як побудова Європи без розподільчих ліній, такої, що ґрунтується на принципах демократії, прав людини і верховенства закону. Діяльність РЄ спрямована, насамперед, на забезпечення і захист громадян., політ., екон., соціальних та культ. прав людини, охоплюючи відтак практично всі сфери життя людини; водночас РЄ не займається екон. та військ.-політ. питаннями. Членами РЄ є 47 д-в (Україна — з 1995); Білорусь є єдиною європ. д-вою, що залишається у статусі країни-кандидата. Статус спостерігача при РЄ мають 6 д-в (Ватикан, Ізраїль, Канада, Мексика, США та Японія).

Літ.: The Council of Europe and Cultural Heritage: 1954–2000. Strasbourg, 2001; Пiляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі. К., 2003. *І. Мінгазутдінов*

РА́ДА НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ — складова частина Народного руху України (НРУ). На 1-му з'їзді НРУ (08–10.09.1989) було обрано Координаційну раду з 6-ти осіб, яким доручили розробити положення про Р. н. НРУ. 11.02.1990 Координаційна рада зібрала конференцію представників нацтовариств України. На ній обрали Р. н. у складі 26 осіб, які представляли 13 різних етн. груп населення. Того ж дня 1-ша сесія Р. н. обрала голову Р. н. (Д. Павличко) та його заступника. 23.06.1990 на засіданні 5-ї сесії Великої ради НРУ було затверджено обраний склад Р. н., прийняті 1-ю сесією Р. н. док-ти, рішення про створення в усіх крайових орг-ціях НРУ комісій з міжнац. стосунків (КМС). 19.10.1990 2-га сесія Р. н. затвердила «Перспективний план відродження нацкультур народів України» і план роботи на 1991. На 2-му з'їзді НРУ (25–28.10.1990) головою Р. н. і одночасно одним із заступників голови НРУ, обраний О. Бураковський. У лист.-груд. у більшості областей почали діяти КМС, до яких були делеговані представники місц. нацменшин. 02.02.1991 на 3-й сесії Р. н. обрано новий склад Р. н. (33 особи) та її Президія (22 особи). Це були представники 10-ти етн. груп населення. 3-тя сесія звертала увагу на те, що Україна — батьківщина людей різних національностей, необхідно вивчити причини поширення шовінізму та шляхи боротьби з ним, було запропоновано створити при НАНУ Центр міжнац. стосунків, який би вивчав стан культ. спадщини етн. спільнот України, було прийнято Заяву з приводу 50-ї річниці трагедії в Бабиному Яру, тощо. На сесії наголошувалося, що за перший рік роботи Р. н. вдалося побудувати «сітку довіри» між нац. т-вами, повагу до НРУ, віру в національно-культ. відродження. У квіт. 1991 на адресу Р. н. надійшов лист від Київміськради з пропозицією надати зауваження до проекту Закону «Про національні меншини», розробленому ВР України. Р. н. утворила відповідну робочу групу, зібрала зауваження від усіх КМС, подала їх до ВР України. У черв. 1991 робоча група Р. н. розробила проект альтернативного закону із 42 статей, який мав назву «Про національні права громадян України», і передала його у відповідний к-т ВР України. 19.08.1991 стався путч ГКЧП. Наступного дня були оприлюднені заяви НРУ та Р. н. про їх негат. ставлення до ГКЧП; 13.09.1991 на 4-й сесії Р. н. відбулася конференція нац. т-в України. 16–17.11.1991 в Одесі працював 1-й Всеукр. міжнац. конґрес, організований за ініціативою і з участю Р. н. і НРУ. Конґрес сприяв результатам Всеукр. референдуму 01.12.1991, який забезпечив *легітимність* проголошення незалежності України. 27–28.02.1992 на 3-му з'їзді НРУ стався розкол Руху. 28.03.1992 на 5-й сесії Р. н. обрано новий склад Президії (13 осіб) і Р. н. (33 особи). У квіт. 1992 Р. н. звертається до Генпрокурора України з приводу притягнення винних до кримін. відповідальності за розпалювання міжнац. ворожнечі; Президія Р. н. виступає із «Заявою з приводу проявів шовінізму». 19.06.1992 відбулася 6-та сесія Р. н. Після прийняття 25.06.1992 ВР України Закону «Про національні меншини в Україні» (без врахування жодної пропозиції Р. н.) 07.07.1992 Р. н. надсилає лист до ВР України, в якому дає свою оцінку нац. політики НРУ. У верес. 1992 Президія Р. н. ухвалює «Звернення до народу України». 07.11.1992 відбулася 7-ма сесія Р. н., присвячена обговоренню сучас. проблем нац. меншин і платформи Р. н. з нац. питання. Був заслуханий звіт голови Р. н. і хід підготовки до 4-го з'їзду Руху. 04.12.1992 відбувся 4-й з'їзд НРУ. Р. н. на ньому відвели пасивну участь. З'їзд прийняв зміни до Статуту, згідно з якими голова Р. н. вже не був заступником голови НРУ, а представники нацтовариств, які не були членами Руху, були позбавлені права обирати Р. н. 15.12.1992 відбулося позачергове засідання Президії Р. н. 20.02.1993 відбулася 8-ма сесія Р. н. На ній заявили про вихід з НРУ 6 членів Президії Р. н. 20.03.1993 Р. н. розіслала в усі обласні КМС і в нац. т-ва нове Положення про Р. н. У квіт. 1993 було проведено засідання Проводу НРУ (без запрошення Р. н.), на якому нове Положення про Р. н. не було прийняте. Голова Р. н. подав заяву про вихід з НРУ. Р. н. як складова частина громад.-політ. орг-ції НРУ припинила існування.

Літ.: Бураковський О. І. Історія РН НРУ, 1989–1993. Нью-Йорк, 2007; РН НРУ (1989–1993). Зб. док-тів. Упорядкував О. Бураковський. Довідник ч. 54 Едмонтон, КІУС, Альберта, 1995. *О. Бураковський*

РАДИКАЛІ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. radicalis — докорінний) — практична й ідеол. орієнтація *політики*, метою якої виступає принципова зміна *суспільства* і держ.-політ. структури засобами рішучих, кардин. дій. Водночас — це здатність дивитися й проникати до коріння процесів, до основ явищ, виявляти дійсні та приховані причини подій. Коли такий підхід застосовується в політиці, він стає найважливішим чинником розвитку сусп-ва, його руху вперед, подолання занепаду, відсталості й кризових явищ. Є протилежним помірності та традиціоналізму. Його підставами є: прагнення пригноблюваних верств населення змінити своє соціально-політ. становище в сусп-ві та різні інтелектуальні концепції, представники яких крит. ставляться до наявних догм і вважають, що така ситуація може бути змінена за допомогою політ. і орг. дій. Форми розрізняють за активністю його представників, а також залежно від глибини планованих і здійснених перетворень. Помірні радикали (ліберали, соціал-демократи, соціалісти) прагнуть до реформування сусп-ва щадними засобами, з мінімумом насильства. Екстремісти наполягають на найрішучіших засобах досягнення мети, аж до терору. Революціонери намагаються здійснити глибокі перетворення всіх сусп. ін-тів на принципово новій основі. У будь-якому сусп-ві є політики, налаштовані радикально. *О. Лозовицький*

РАДИ́ЩЕВ Олександр Миколайович (31.08.1749, Москва — 24.09.1802, Петербург) — письменник. У 1762–66 — слухач Пажеського корпусу в С.-Петербурзі. Юрид. освіту здобув у Лейпциз. ун-ті (1767–71). Політ. теорію Р. вивчав за лекціями Г. Гоммеля і Х. Бема. Найсильніший вплив на світогляд мислителя справили твори *Вольтера*, Г. Маблі, Ж.-Ж. *Руссо*, Г. Т. Рейналя, Д. *Дідро*, П. *Гольбаха*, Дж. Прістлі і, особливо, К. Гельвеція. Одним з гол. своїх вчителів Р. вважав Я. *Козельського*. Повернувшись до Росії, був титулярним радником (протоколістом) 1-го департаменту Сенату (1771–73), юрид. радником (дивізійним прокурором, обер-аудитором, тобто старшим доповідачем у судових справах) штабу 9-ї фінлянд. дивізії (1773–75). Вийшов у відставку в чині секунд-майора армії. У 1777–90 повернувся на держ. юрид. службу: асесор Комерц-колегії, помічник управителя Петерб. митниці, управитель цієї митниці. 30.06.1790 за опублікування творів, спрямованих проти *самодержавства*, ув'язнений до Петропавловської фортеці, а через кілька тижнів за звинуваченням у «посяганні на государеве здоров'я, на заколот та зраду» засуджений до страти, яка була замінена *Катериною II* на 10-річне заслання до Сибіру. Покарання Р. відбував у Ілімську (тепер Усть-Ілімськ) до 23.11.1796, коли Павло I дозволив йому оселитись у родовому маєтку Німцове під Малоярославцем (Калузька губ.) під пост. наглядом поліції. *Олександр I* відразу після вступу на престол у 1801 надав Р. свободу і призначив його членом Імператорської комісії для складання законів. Після подання Р. кількох законопроектів, спрямованих на радик. реформування д-ви і сусп-ва, голова комісії граф П. Завадовський суворо зауважив йому за «негожий спосіб мислення», погрожував Сибіром. Повернувшись додому, знервований розмовою Р., дотримуючися сформульованого ним же правила: життя нестерпне має бути перерване насильницьким способом, — випив отруту і помер. Похований на Волковому кладовищі у С.-Петербурзі.

Погляди на проблеми д-ви викладені Р. у працях: «Творення світу» (1779), «Слово про Ломоносова» (1780), «Лист до друга, що мешкає у Тобольську за покликанням звання свого» (до С. Янова, 1782) та ін. В останні два роки життя Р. підготував чимало радик. законопроектів і написав низку праць: «Про законоположення», «Проект Цивільного уложення», «Проект для поділу Уложення Російського», «Про ціни за людей убієнних», «Про право підсудних відводити суддів та обирати собі захисника», «Про чесноти і нагороди», «Про законодавство», підготував рукопис про історію Сенату, який згодом знищив. Найліпша форма держ. устрою для Росії, на думку Р., — дем. республіка за взірцем Новгорода чи Пскова 13–16 ст., а ще точніше — добровільна федерація міст-республік з прямим народоправством — вічовими зборами і федер. столицею у Нижньому Новгороді. Гол. мета і осн. обов'язок такої д-ви — неухильна оборона священних природних прав (див. *Права людини*) «народу чи громадян взагалі», до яких Р. відносив свободу думки, слова, діянь, захисту самого себе («якщо закон того зробити не в силах»), власності та «право бути судимим собі рівними». Пост. підкреслюючи вимогу цілковитої відповідності законів природному праву, Р. у той же час виокремлював принцип «рівної залежності усіх громадян від закону». Чимало уваги приділяв вдосконаленню системи судочинства.

Літ.: Карякин Ю. Ф., Плимак Е. Г. Запретная мысль обретает свободу. 175 лет борьбы вокруг идейного наследия Радищева. М., 1966; Мироненко О. М. Права і свободи людини у російських політичних доктринах. К., 1995. *О. Мироненко*

«РАДЯНІЗА́ЦІЯ» — процес встановлення і функціонування рад. Тоталіт. режиму в Зх. Україні з метою перетворення її на інтегральну частину Рад. Союзу. Приєднання західноукр. земель до УРСР проходило у два етапи. На першому — до складу УРСР були включені Волинь і Галичина (1939), Пн. Буковина, частина Бессарабії (1940), а на другому — Закарпаття (1945). В Р. злилися два процеси: з одного боку, реалізація прагнень багатьох поколінь про зосередження в єдиній д-ві всіх етн. укр. земель; з іншого — брутальне нехтування нормами міжнар. права, нав'язування зх. українцям рад. режиму. 23.08.1939 у Москві було укладено рад.-нім. договір про ненапад, до якого додавався таємний протокол, що розмежував сфери впливу обох д-в у Європі. 01.09.1939 з нападу Німеччини на Польщу почалася 2-га світова війна. 17.09.1939 Червона армія перейшла польс.-рад. кордон і взяла під свій контроль зх. землі України і Білорусії. Влітку 1940 *СРСР* приступив до другого етапу тер.-політ. перебудови Сх. Європи. У черв. 1940 рад. уряд поставив ультиматум Румунії з вимогою повернути Бессарабію і передати СРСР Пн. Буковину. Червона армія зайняла тер. Бессарабії та Пн. Буковини. На літо 1940 більшість укр. земель об'єдналася в єдиних держ. кордонах. Питання про сусп. лад і держ. владу в Зх. Україні (Волинь, Галичина) легітимізували 26–28.10.1939 у Львові Народні збори Зх. України. Збори затвердили декларації про встановлення рад. влади у Зх. Україні, про її входження до складу УРСР, про націоналізацію банків та великих пром. підприємств, поміщиц. та монастир. земель. 01.11.1939 ВР СРСР прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР, возз'єднання її з Рад. Україною. 14.11.1939 позачергова сесія ВР УРСР продублювала моск. рішення, прийнявши закон про прийняття Зх. України до складу УРСР. На всій тер. Зх. України набирали чинності конституції УРСР і СРСР. Відповідно до рішень Президії ВР СРСР від 04.12.1939 і 07.08.1940, на тер. Зх. України, Пн. Буковини і Пд. Бессарабії було ліквідовано старий адм. поділ і утворено Волин., Дрогоб., Ровен., Львів., Терноп., Станісл., Чернів. та Аккерман. (від груд. 1940 — Ізмаїл.) області в складі УРСР. У 1939–40 в західноукр. землях був ліквідований старий держ. апарат і завершився процес формування рад. держ.-політ. системи. Гол. її елементами стали партійні й каральні органи, а всі ін. структури лише підпорядковувалися їм. За рад. зразком тимчас. органи влади замінили виконкоми обласних, районних і сільс. рад депутатів трудящих. Сталін. режим не допустив існування тут жодної політ. сили за винятком більшов. партії. Всі укр., польс. та євр. політ. партії, що раніше існували в Зх. Україні, змушені були припинити діяльність. Припинили діяльність усі колишні культ.-освітні, кооперативні, фін.-екон. та ін. т-ва. Нові громад. орг-ції рад. типу, в т. ч. профспілки, комсомол, творчі спілки тощо стали філіями парт.-держ. органів. Це означало, що політ. система на західноукр. землях приведена у відповідність із тією, що вже існувала на решті тер. СРСР. Водночас велося механічне перенесення сюди комплексу «казармового» *соціалізму* (управл. структур, госп. механізму тощо). У стислі строки були націоналізовані та передані в держ. власність заводи, фабрики, банки, транспорт, підприємства зв'язку, ліквідована поміщицька і церковна власність на землю і забезпечено розподіл її більшої частини серед найбіднішого селянства, вжито енергійних заходів щодо ліквідації безробіття, підвищення зайнятості населення, розвитку шкіл, вузів, закладів охорони здоров'я. Найбільш складним завданням нової влади стала колективізація с. г. Держ. влада шляхом шантажу, політ. та екон. тиску змушувала селян йти у колгоспи. До черв. 1941 на тер. Волин., Дрогоб., Львів., Ровен., Станісл., Терноп., Чернів. та Ізмаїл. областей було створено 2867 колгоспів, які об'єднали 204,1 тис. сел. госп-в.

Незважаючи на агіт. *пропаганду* та різноманітні заохочення, до черв. 1941 не вдалося цілком колективізувати сел. госп-во. Політиці колективізації населення чинило як пасивний, так і активний опір. Методи і форми, які використовувала *радянська влада* при орг-ції колгоспів, відвернули селян від нового режиму. Практ. здійснення націоналізації пром. підприємств, банків, магазинів, житла почалося уже восени 1939. Особливістю націоналізації було те, що вона втілювалася в життя через заг. збори робітників підприємств. Цей процес проходив під контролем партії. Після націоналізації розпочалося укрупнення підприємств. До кін. 1940 був майже повністю ліквідований приватновласн. сектор. В інтересах загальносоюзного комплексу було проведено банківську реформу. Польс. банківська система складалася з комерц. фінансового банку, банку сільськогосп. кредиту, іпотечного та кооперат. банків. Після націоналізації всі вони підпорядковувалися рад. банковій системі, а іпотечні та кооперат. банки були ліквідовані. Поспіх в одержавленні засобів, демонтаж розгалуженої системи кооперації, надмірне скорочення приват. торг. мережі, бюрокр. неповороткість нових управлін. структур у сфері виробництва й обслуговування призвели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Це негативно вплинуло на матер. становище населення, викликало невдоволення значної частини західноукр. сусп-ва. Поряд з формуванням політ. системи та соціально-екон. перетвореннями здійснювалися заходи з реорганізації освіти, науки, культури та релігії. Д-ва вкладала великі кошти у розвиток матер. бази початкової, середньої і вищої школи. Рад. влада зробила загальнодоступним отримання знань. Початковою освітою було охоплено всіх дітей шкільного віку, к-сть учнів у 5–10 класах збільшилася майже втричі. Укр. мова стала домінуючою у навч. закладах. Із січ. 1940 усі школи Зх. України перейшли на навч. плани, програми, підручники рад. школи, а з початку 1940/41 н. р. рад. система почала вводитися в Аккерман. і Чернів. обл. Поряд з рідною мовою в усіх школах обов'язково вивчалась і російська. У всіх вузах були створені кафедри марксизму-ленінізму, яким відводилася пріоритетна роль. Після встановлення рад. влади у зх. областях УРСР було запроваджено безплатну мед. допомогу, соціальне страхування робітників і службовців за рахунок д-ви. Усі приватні лікарні, поліклініки, аптеки були націоналізовані. Заклади культури перетворювалися на ідеол. центри рад. системи. Нова влада вилучила з б-к насамперед «націоналіст. л-ру» — книги з історії України, реліг. л-ру. Натомість завозилися нова рад. л-ра, пропаганд. матеріали. Для контролю за діяльністю *інтелігенції* формувалися відповідні структури. У Львові було створено оргкомітет Спілки письменників України, пізніше оргбюро спілок композиторів, художників. Важливим фактором ідеол. впливу на населення стали засоби масової інформації — преса, кіномережа, радіо. Всеохопною стала система політ. *цензури*. Випуск газетної і книжково-журн. продукції без попередньої цензури заборонявся. Розгорнувся наступ на церковні орг-ції і служителів культу. Були націоналізовані всі церковні землі, молитовні будинки, костьоли, синагоги. Будинки священиків перетворювалися на клуби, школи, сільради. На тер. зх. областей поширювалася антиреліг. л-ра, організовувалося читання лекцій на атеїст. тематику. Все це викликало напруженість у сусп-ві й зростаюче невдоволення місц. населення. Процес форсованої «Р.» супроводжувався загостренням *політичної боротьби*. Активно діяли в підпіллі ОУН, польс. Союз збройної боротьби та ін. орг-ції. Утвердження комуніст. режиму в Зх. Україні супроводжувалося масовими репресіями (звільненням з роботи, ув'язненням, депортаціями, фіз. знищенням тощо), які зачепили всі соціальні й національні групи населення. Були ув'язнені практ. всі представники кол. політ. *еліти* краю. Усього протягом верес. 1939 — трав. 1941 органи НКВС у Зх. Україні заарештували 65 тис. осіб.

Одним із методів політ. переслідування та адм. покарання стали *депортації*. У 1940–41 було здійснено чотири масові операції з виселення місц. жителів, під час яких у віддалені райони СРСР із Зх. України вивезено понад 180 тис. осіб. Серед них були сім'ї кол. функціонерів різних політ. партій та громад. орг-цій, сім'ї поміщиків, підприємців, чиновників, офіцерів, поліцейських, а також осадники, священики, заможні селяни, біженці та ін. Ось чому багато людей, які раніше вітали прихід Червоної армії і встановлення рад. влади, змінили свої погляди. Проте остаточне завершення «Р.» було перервано 22.06.1941 нападом на СРСР нацист. Німеччини. Після повернення Червоної армії і рад. сусп.-політ. структур у 1944 була відновлена «Р.». 29.06.1945 був укладений Договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну (ратифікований у лист. 1945 Тимчас. нац. зборами Чехословаччини і Президією ВР СРСР), на підставі якого було завершено процес об'єднання укр. земель. За указом Президії ВР СРСР від 22.01.1946 у складі УРСР було створено Закарп. обл., в якій також розпочалася «Р.» Процес індустріалізації у «возз'єднаних» землях мав свої особливості. Темпи пром. розвитку тут були значно вищі, ніж у сх. регіонах УРСР. Суттєві якісні зміни відбулися в традиц. галузях західноукр. областей — деревообробній, паперовій, хімічній. Виникли нові галузі пром-сті: машинобудівна та приладобудівна — на Львівщині; взуттєва і трикотажна — у Прикарпатті; рибопереробна — в Ізмаїл. обл. та ін. В західноукр. регіоні були розвідані значні родовища корисних копалин. Пройшла докорінна модернізація екон. потенціалу регіону. У роки 4-ї п'ятирічки в зх. областях України було здійснено суттєву реконструкцію старих заводів і фабрик. Відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх пром. підприємств. Обсяг валової продукції пром-сті протягом 1946–50 зріс у 3,2 раза. Помітний прорив у пром. розвитку західноукр. земель супроводжувався і негативними чинниками. Скроєна за сталін. моделлю індустрія краю переймала й успадковувала традиц. її вади: диспропорц. розвиток, що виявлявся у відставанні легкої та харчової галузей пром-сті, домінування кількісних показників над якісними, відсутність закінченого технол. циклу, залежність від союзного центру та ін. Характер змін, що відбулися в процесі відбудови на тер. Зх. України, неоднозначний. З приходом на західноукр. землі рад. військ відновилася розпочата ще у 1939–41 примусова колективізація с. г. 1950 став роком суцільної колективізації краю, в т. ч. Буковини й Закарпаття. До серед. 1951 колгоспи зх. регіону України об’єднували понад 95 % сел. госп-в. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель викликали незадоволення селянства, яке поповнювало лави вояків *УПА*, підпільного опору структур ОУН. Особливістю політ. життя в зх. регіоні було формальне представництво у владних структурах місц. населення, яке, як правило, висувалося на другорядні посади і могло певною мірою активно впливати на розвиток подій лише на рівні села або району. Протягом 1944–52 в зх. областях України репресіям у різних формах було піддано майже 500 тис. осіб. За цей час у сх. регіони було депортовано 230 тис. зх. українців. Щоб остаточно зламати опір західноукр. населення нововведенням, влада повела активну боротьбу проти *УГКЦ*, яка була одним з важливих чинників сусп.-політ. життя цього регіону і яка мусила перейти на нелегальне становище. Масова колективізація, депортації населення, репресії проти мирних жителів, заборона УГКЦ спричинили посилення збройного опору нац. підпілля. Отже, процес інтеграції західноукр. земель до складу СРСР мав як позит., так і негат. наслідки. Під час соціально-екон. та культ. трансформації (індустріалізація, ліквідація неписьменності та малописьменності, розширення мережі початкової та вищої освіти, запровадження соціальних програм) вдалося розв’язати давно назріле питання сусп.-культ. та пром. модернізації регіону. Однак здійснювані реформи, що базувалися на потужній карально-репрес. системі, призвели до втрат загальноєвроп. цінностей, нівелювання нац.-культ. та реліг. особливостей західноукр. земель.

Літ.: Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк, 1995; Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. Львів, 2005; Кучерепа М. М. Історія Волині: 1939–1941. Луцьк, 2006; Баран В. К., Токарський В. В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів, 2009.

В. Баран, М. Кучерепа

РАДЯ́НСЬКА ВЛА́ДА — *політичний режим*, який виник в Росії після більшовицького перевороту у Петрограді й проіснував у незмінному вигляді до конст. реформи 1988. Являв собою неподільний сплав диктатури правлячої партії з управлін. владою радян. органів. Після конст. реформи 1936 рад. органи влади набули парлам. форму й обиралися населенням за допомогою прямих, пропорц. і рівних *виборів* при таємному голосуванні, але в самій суті Р. в. нічого не змінилося. Диктатура правлячої партії забезпечувалася утвореними в груд. 1917 органами держ. безпеки. Парткоми були здатні навіть після запровадження таємного голосування формувати соціальний, демогр., нац. і парт. склад рад. органів за власним вибором. Принцип *«демократичного централізму»*, на якому будувалася партія, вимагав безумовної підпорядкованості її нижчих за ієрархією ланок вищим. Тому диктатура партії ставала диктатурою її керівного органу — Центр. к-ту. Фактична влада зосереджувалася в утвореному 25.03.1919 всередині ЦК політ. бюро. Політбюро (в 1952–65 — президія) ЦК користувалося правом видавати постанови від імені керівного органу партії. Перетворившись на всевладну держ. структуру, партія не позначила своєї присутності у перших рад. *конституціях*. Лише в Конституції 1936 з’явилася стаття, в якій побіжно згадувалося, право «найбільш активних і свідомих громадян» об’єднуватися у Всесоюзну комуніст. партію (більшовиків). Функції парт. і рад. частин політ. режиму були розмежовані. Парткоми здійснювали політ. керівництво, не беручи на себе відповідальності за поточні справи. Рад. органи були позбавлені політ. впливу, але наділені всіма розпорядчими функціями. Можливі непорозуміння між парт. і рад. апаратами попереджувалися заміщенням відповідальних посад у рад. установах тільки членами партії, які завжди підпорядковувалися залізній дисципліні. Структури держ. безпеки формально входили до рад. органів влади, а фактично являли собою замкнуту ієрархічну систему, підпорядковану на найвищому рівні Політбюро і ген. секретарю ЦК ВКП(б).

У перші роки після приходу до влади РКП(б) зберігала залишки властивого *партіям політичним* демократизму. Але вожді прагнули керувати нею за допомогою диктаторських методів, якими керували країною. 10-й з’їзд РКП(б) прийняв резолюцію «Про єдність партії», яка давала право двом третинам членів ЦК і Центр. контрольної комісії виключати інакомислячих зі свого складу. Тим самим з’їзди позбавилися суверенного права визначати склад ЦК. Політбюро ЦК через свій апарат у центрі й на периферії могло формувати персональний склад делегатів парт. конференцій і респ. та всесоюзних з’їздів за власним вибором. Апаратні служби з часом стали контролювати кожну хвилину роботи всесоюзного партз’їзду, який реально мав бути вищим органом в системі Р. в. Безуспішна спроба сотень делегатів 17-го з’їзду ВКП(б) забалотувати Й. *Сталіна* в ході виборів нового складу ЦК засвідчила, що служби ген. секретаря вміють дати собі раду навіть з процедурою таємного голосування. Під час горбачовської *«перебудови»* був опублікований протокол комісії, яка проводила на 17-му партз’їзді вибори до ЦК. Цей док-т не зафіксував демаршу делегатів, які бажали звільнитися від сталінської тиранії таким способом. Шляхом масових наборів вожді перетворили партію на багатомільйонну структуру. З набуттям масовості правляча партія розкололася на дві частини з різними функціями. Внутр., тобто апаратна частина (апаратники, *номенклатура*) являла собою керівний склад рад., профспілкових, силових та ін. органів. Зовн. партія складалася з рядових членів, які виконували функцію «передавального пасу» від керівництва до мас. Такими «пасами» були також сотні тисяч депутатів рад, комсомол, профспілки, творчі спілки, жіночі ради, піонерські, культурні, спортивні орг-ції. Чекістська субвертикаль влади мала специфічний «передавальний пас» — сотні тисяч секретних співробітників, які інформували про дії, *настрої політичні* та думки населення. Усі рад. орг-ції будувалися, як і партія, на засадах «демократичного централізму», які забезпечували всепоглинаючу владу «верхів». Разом з тим мільйони гр-н були наділені цілком реальними, хоч обмеженими, управлін. або контрольними функціями. Сумніватися в народності такого політ. режиму було неможливо. Тим більше, що свої кадри він черпав з народних низів. Робітн.-сел. походження стало ознакою вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше такою ознакою вважалося дворянське (див. *Дворянство*) походження. Рад. частина компартійно-рад. владного тандему перебувала на поверхні, тоді як диктатура компартійних вождів приховувалася за порожньою фразою про *«диктатуру пролетаріату»*. Тому визначення політ. режиму як «Р. в.» (перше слово писалося з великої букви) здавалося органічним. Р. в. дала свою назву країні, народу, способу життя і культурі.

У квіт. 1917 В. *Ленін* поставив завдання побудувати державу-комуну силовими засобами. Природу майбутньої влади, яка була б здатною виконати його, він охарактеризував відверто: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство». Отже, засновник партії «нового типу» бачив завдання Р. в. в тому, щоб вона нав'язала населенню власну волю, а не висловлювала його бажання та інтереси. Тобто в цій владі було не більше демократизму, ніж у властивій для традиц. сусп-ва монархічній владі. Різниця полягала в тому, що традиц. сусп-во розвивалося природним шляхом, тоді як гол. функцією Р. в. було нав'язування населенню соціально-екон. ладу, який народився в головах її конструкторів. Адекватний встановленому більшовиками політ. режиму соціально-екон. лад *(радянський комунізм)* був сформований в СРСР у формі соціалізму у міжвоєнний період за допомогою насилля і терору. Коли гр-ни потрапили в цілковиту залежність від д-ви, необхідність у масовому терорі відпала, і в системі «передавальних пасів» стали можливими зворотні імпульси — від низів до верхів. Не змінюючи антидем. природи, Р. в. після 20-го з'їзду КПРС затаврувала деякі держ. злочини попередньої доби і почала докладати реальних зусиль для поліпшення нар. добробуту. Створений Р. в. соціально-екон. лад чим далі, тим гірше давав раду викликам часу. Однією зі спроб його перебудови була конст. реформа 1988, яка пройшла під гаслами забезпечення «повновладдя Рад». Реформа обрізала пуповину, яка з'єднувала рад. органи влади з парт. к-тами. Наслідки цього необережного кроку були вагомими: КПРС втратила статус держ. партії і позбавилася диктаторських функцій. Коли силове поле компартійної диктатури зникло, спочатку зовнішній (д-ви Центрально-Сх. Європи), а потім внутрішній (союзні республіки) пояси рад. імперії розвалилися.

Літ.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К., 1996; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008. *С. Кульчицький*

РАДЯ́НСЬКИЙ КОМУНІ́ЗМ — соціально-екон. лад, побудований в *СРСР* у період між двома світовими війнами за програмою РКП(б) 1919. Щоб представити Р. к. породженням устремлінь нар. мас, теоретики КПРС поділили Рос. революцію 1917 на бурж.-дем. і пролетарську. Більшов. перевороту була надана урочисто-піднесена назва — Вел. Жовтн. соціаліст. революція. Перші контури комуніст. «революції згори» 1918–38 окреслювалися в «Квітневих тезах», з якими В. *Ленін* виступив у Петрограді у квіт. 1917. План дій на період після завоювання влади формулювався в них як короткий перелік завдань: перейменувати партію з соціал-дем. на комуніст., прийняти нову комуніст. програму, побудувати державу-комуну, об'єднати партії з подібною програмою в ін. країнах у Комуніст. інтернаціонал. У революції 1917 більшовики перемогли завдяки тому, що тимчасово відмовилися від комуніст. і взяли на озброєння нар. гасла. Вони зміцнили свою *владу* укладенням сепаратного миру з Центр. д-вами, зрівняльним поділом поміщицької землі між селянами, створенням нац. республік-держав. Проте з весни 1918 на контрольованій ними території почався комуніст. штурм. Популярний в масах термін *«соціалізм»* більшовики оголосили першою фазою *комунізму*. Це дозволило будувати Р. к. під соціаліст. гаслами. Коли вождям більшовиків стало здаватися, що поставлена мета є справою найближчих місяців, вони заговорили більш відверто. «У чому полягає комунізм? — питав Ленін у лист. 1920, — і відповідав: «Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоднішнього фактичного будівництва». Штурм починався з публікації навесні 1918 двох програмних док-тів — статті В. Леніна «Чергові завдання Радянської влади» і брошури М. *Бухаріна* «Програма комуністів-більшовиків». У них ставилося першочергове, на думку вождів, завдання — об'єднати населення у виробничо-споживчі комуни. У черв. з'явився декрет про націоналізацію промисловості, у лист. 1918 — про обов'язок д-ви постачати міському населенню ті продукти, які воно раніше набувало в торгівлі. Реалізація цих декретів зробила необхідною продовольчу розкладку на селі. Коли провалилися спроби об'єднати селян у комуни і реквізувати в них достатню к-сть сільськогосп. продукції, була запроваджена посівна розкладка, тобто обов'язкові завдання на засів полів. Робітники, які не бажали працювати там, де було потрібно д-ві, оголошувалися дезертирами трудового фронту. Від жовт. 1920 з метою їхньої ізоляції почала розгортатися мережа концтаборів. Із груд. 1920 уряд розпочав підготовку до скасування грошового обігу і заміни грошей т. зв. «тродами» (трудовими одиницями).

Ленін передбачав, що негайним наслідком штурму стане *громадянська війна*. У «Чергових завданнях Радянської влади» він попереджував: «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої». Користуючись підтримкою «низів», більшовики здійснили експропріацію великих власників і подолали збройний опір білогвардійських армій. Однак спроби налагодити держ. управління на засадах «єдиної фабрики» закінчилися колапсом націоналізованої пром-сті. Намагання поставити виробництво та розподіл сільськогосп. продукції у залежність від д-ви стали причиною розгортання війни з багатомільйонним селянством. Ленін був змушений припинити реалізацію програми РКП(б) і перейти до нової екон. політики. Після цього він накинув на здійснюваний під його керівництвом комуніст. штурм маскувальну сітку з двох слів — *«воєнний комунізм»*. Вимушене засудження штурму, який приніс голод і злидні десяткам мільйонів людей, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни. Те, що втілювалося в життя впродовж трьох років, було оголошене не спробою побудови комунізму, а нав'язаною правлячій партії зовн. обставинами системою тимчас. заходів надзвичайного характеру. У берез. 1921 замість продрозкладки був запроваджений продподаток. Націоналізована пром-сть позбавлялася дріб'язкової опіки з боку главків ВРНГ і об'єднувалися в госпрозрахункові трести. Були дозволені приватна торгівля та ін. форми підприємницької діяльності. Д-ва стабілізувала грошовий обіг.

Повторний комуніст. штурм, або, за виразом Й. *Сталіна*, курс на «підхльостування країни» здійснювався у 1929–32. У промсті терорист. політика «підхльостування» мала вигляд встановлення надвисоких темпів індустріалізації з покаранням тих, хто опинився позаду. У с. г. держава перейшла в серп. 1929 від ринкових засад товарообміну між містом і селом до контрактації зернових посівів, яка вважалася «засобом організації планового продуктообміну». Впродовж трьох років рад. уряд забирав у селян практично весь вирощений урожай. Частина його поверталася пізніше, щоб припинити масову смертність від голоду і не зірвати посівну кампанію. Спроби Сталіна об'єднати «командні висоти» із с. г. у цілісну екон. систему, як того вимагала програма РКП(б) 1919, завершилися напівуспіхом — напівпровалом. Йому вдалося загнати осн. частину селян у колгоспи (ті, хто чинив опір, оголошувалися куркулями і репресувалися), але не вдалося перетворити колгоспи на комуни. У берез. 1930 він змушений був погодитися на існування колгоспів в артільній формі. Це означало, що у колгоспників залишалося приватне за своєю екон. природою (хоч оголошене особистим через ідеол. причини) присадибне госп-во — земельна ділянка, корова з телицею, дрібна худоба і птиця. Настирливі спроби влади змусити селян працювати в громадському госп-ві колгоспів майже без оплати призвели до стихійного, але повсюдного саботажу. Екон. колапс, який особливо яскраво проявився в загальносоюзному голоді 1932–33 і Голодоморі в Україні, змусив Сталіна, як і Леніна в 1921, перейти в січ. 1933 у відносинах між містом і селом від контрактаційної форми хлібозаготівель (за своєю природою — реквізиційної продрозкладки) до обов'язкових поставок хліба. Податковий характер хлібопоставок означав, що д-ва визнала право власності колгоспів і колгоспників на вирощену продукцію і обмежила свої вимоги наперед встановленим податковим нормативом. Можливість використовувати вирощену на присадибній ділянці й в громадському госп-ві продукцію на свій розсуд забезпечувала колгоспам автономне становище в централізованій плановій економіці. Р. к. залишився недобудованим, в країні збереглися грошовий обіг і рештки ринку.

Літ.: Попов Г. Теория и практика социализма в XX веке. М., 2006; Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2007.

С. Кульчицький

РА́КОШІ (Rákosi) Матьяш (справж. прізвище — Розенберг; 09.03.1892, Ада, Австро-Угорщина — 05.02.1971 Горький, Росія) — парт. і держ. діяч. Закінчив Сегедське реальне училище (1910) й Сх. комерційну академію в Будапешті (1912). У 1910 вступив до С.-д. партії; в 1912–14 працював банківським службовцем у Гамбурзі, а пізніше — у Лондоні, де був активістом місцевого лейбор. руху. В роки 1-ї світової війни воював на Сх. фронті, де потрапив у рос. полон (квіт. 1915 — лют. 1918), вступив до угор. секції РСДРП(б), взяв участь у створенні Компартії Угорщини. Під час Угор. Рад. Республіки (1919) — заст. наркома торгівлі, політкомісар 6-ї дивізії Червоної армії, нарком громад. виробництва. У 1919–24 — в еміграції в Рад. Росії, секретар виконкому *Комінтерну*; з 1924 — на підпільній роботі в Угорщині. У верес. 1926 заарештований і засуджений спочатку до 8-ми років тюремного ув'язнення, пізніше — довічно; звільнений в рамках двосторонньої міжурядової угоди з *СРСР* в обмін на трофейні знамена угор. революц. армії 1848–49, депортований до Рад. Союзу. У 1940–45 — керівник «закордонного бюро» КПУ (черв. 1943 — жовт. 1944 — Угор. партія миру); після вступу до Угорщини Рад. армії в 1945 повернувся на батьківщину й брав активну участь у встановлені в країні комуніст. режиму. У 1945–48 — ген. секретар Компартії Угорщини, в 1948 примусив Угор. с.-д. партію до об'єднання з комуністичною в єдину Угор. партію трудящих (УПТ); у 1948–52 — ген., 1952–56 — 1-й секретар УПТ; водночас 1945–49 — міністр закорд. справ, 1949–52 — заст. голови РМ, 1952–53 — голова РМ Угорщини. З метою поетапної ліквідації багатопарт. системи в лют. 1949 створив і очолив Угор. нар. фронт незалежності (УНФН), куди увійшли всі незаборонені комуніст. режимом *партії політичні*, які зобов'язувалися визнавати провідну роль УПТ, підтримувати курс на побудову *соціалізму* та виконувати формально «спільні» рішення; всіляке політ. суперництво та *вибори* при цьому втрачали сенс, оскільки місця у Держ. зборах розподілялися заздалегідь за домовленістю між партіями-учасницями УНФН. Домігся ухвалення Держ. зборами нової *конституції*, яка в правовий спосіб закріпила фактичне встановлення комуніст. диктатури, проголосивши Угорщину Народною Республікою (УНР). Оголосивши себе «найкращим угорським учнем *Сталіна*», намагався в деталях з усіма особливостями скопіювати рад. модель *тоталітаризму*, для чого в 1950 ліквідував традиц. для країни місц. самовряд. й насадив систему рад. Доходило до того, що в останні роки його правління угор. військ. форма була скопійована з радянської, а в продовольчих крамницях стали продавати житній хліб, якого раніше в країні не споживали. Для режиму Р. були характерними швидка й всеохопна *націоналізація* та одержавлення економіки, прискорена колективізація с. г., політ. терор, переслідування *опозиції*. Організував низку показових суд. процесів як проти членів оголошених «буржуазними» політ. партій, так і проти можливих конкурентів усередині УПТ; з кін. 1940-х розпочав кампанію боротьби проти «сіоністів», звинувативши в орієнтації на Югославію й «тітоїзмі» свого політ. конкурента — міністра внутр. справ Л. Райка (страчений після показового суд. процесу). Колективізація с. г. й авантюристична екон. політика, здійснювана в рамках 1-го п'ятирічного плану (1950–54), а також стрімке зростання військ. витрат призвели до серйозних диспропорцій в економіці й помітного зниження життєвого рівня населення. У черв. 1953 під тиском рад. керівництва, зокрема Г. Маленкова й Л. Берії, був змушений передати посаду голови РМ І. Надю; зберігши за собою лідерство в УПТ, перетворив її на політ. силу, спрямовану проти здійснення екон. реформ й політ. лібералізації. Останнє стало причиною загострення нар. невдоволення комуніст. режимом; скориставшись відставкою Г. Маленкова й прихильністю до себе рад. посла в УНР Ю. *Андропова*, у лют. 1955 домігся відставки І. Надя й відновлення концентрації всієї повноти держ. влади у власних руках. Проте вже у лип. 1956, під тиском А. Мікояна й М. *Хрущова*, рішенням пленуму ЦК УПТ звільнений від посади 1-го секретаря і виведений зі складу політбюро ЦК УПТ; напередодні нар. революції 1956 вивезений до СРСР, де спочатку мешкав у Москві; намагався активно втручатися в угор. справи, консолідувати власних прибічників і повернутися на батьківщину. У серп. 1962 ЦК Угор. соціаліст. робітн. партії (УСРП), створеної після придушення антикомуніст. повстання спадкоємиці збанкрутілої УПТ, виключив Р. з партії (відома відповідь Я. *Кадара* на запитання М. Хрущова: «Нехай ваші війська залишаться в нас, а у вас — Ракоші»). Через це у 1964–66 жив, фактично, на засланні в містечку Токмаку (Кирг. РСР), потім в Арзамасі (Горківська обл.), а з 1967 — у закритому для відвідування іноземцями Горькому. На вимогу керівництва УСРП заявив про відмову від активної *політичної діяльності*, проте не забажав повернутися на батьківщину, оскільки це передбачало, фактично, перебування під домашнім арештом.

Тв.: A magyar jövőért. [Budapest] Szikra, 1945.

Літ.: Vilém Kahan. Bibliography of the Communist International (1919–1979). Leiden, 1990; Benjamin Frankel. The Cold War, 1945–1991: Leaders and other important figures in the Soviet Union, Eastern Europe, China, and the Third World. Detroit, 1992. *Р. Кривонос*

РА́МКОВА КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЗА́ХИСТ ПРАВ НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕНШИ́Н — перший юрид. док-т, з питань захисту прав нац. меншин, прийнятий ПАРЄ 01.02.1995 у Страсбурзі. Прийняттю Конвенції передувала копітка робота у РЄ впродовж 40 років. Вирішальним кроком на цьому шляху стала Зустріч на вищому рівні глав д-в і урядів держав-членів РЄ у Відні 1993, де була досягнута домовленість про те, що «національні меншини повинні користуватися захистом й повагою, що стало б вкладом у справу миру та стабільності». Положення Конвенції базуються на Віден. декларації глав д-в та урядів країн-членів РЄ, Європ. конвенції про захист прав та осн. свобод людини, а також ін. док-тах *ООН*, *ОБСЄ*, зокрема Копенгаген. док-ті (1990), в яких містяться зобов'язання д-в стосовно нац. меншин. Оскільки Україна у 1995 стала повноправним членом РЄ, то вона взяла на себе зобов'язання приєднуватися до визначених при вступові угод та договорів РЄ. 15.09.1995 Україна підписала Конвенцію, а 09.12.1997 ВР України ратифікувала її. Структурно вона складається із преамбули та п'яти розділів і передбачає здійснення спрямованої на захист нац. меншин держ. політики яка повинна включати систему заходів і програм, передусім нац. законодавство, що відповідає міжнар. стандартам. Згідно з положеннями Конвенції сторони зобов'язані гарантувати особам, які належать до нац. меншин, право рівності перед законом; забезпечувати рівність в усіх сферах екон., соціального, політ. та культ. життя; створювати необхідні умови для збереження та розвитку своєї культури, збереження етн. самобутності, маркерами якої, зокрема, є *релігія*, мова, традиції та елементи культ. спадщини; сторони мають також заохочувати формування атмосфери міжетн. толерантності та розвивати міжкульт. діалог. Особливе змістовне навантаження щодо реалізації прав нац. меншин несуть статті 2-го розд. Конвенції. Тут йдеться, зокрема, про таке: право на свободу мирних зборів, створення реліг. орг-цій та асоціацій; заснування й діяльність *засобів масової інформації* мовами нац. меншин; безперешкодне використання мови своєї нац. меншини як в усній, так і у письмовій формах; створення умов для викладання та навчання мовою нац. меншин, як і підготовку фахівців для здійснення такої діяльності; використання свого прізвища та імені мовою меншини, а також їх офіц. визнання; використання традиц. місц. назв, назв вулиць та топогр. покажчиків; заборону вжиття заходів, які ведуть до зміни пропорц. складу населення у місцях компактного поселення представників етн. спільнот; сприяння у встановленні та підтримці вільних транскордонних контактів з особами спільного етн., культ., мовного, реліг. походження; сприяння участі представників нац. меншин в управлін. процесах, принаймні тих, які стосуються етнонац. розвитку усп-ва проживання; брати участь у діяльності органів місц. самовряд.; право обирати й бути обраним до органів законод. та викон. влади на всіх рівнях. Згодом викладені у Конвенції положення доповнювалися чи то конкретизувалися ін. док-тами, такими як Гаазькі рекомендації щодо прав нац. меншин на освіту (1996), Ословські рекомендації щодо мовних прав нац. меншин (1998), Лундські рекомендації щодо ефект. участі нац. меншин у громад.-політ. житті (1999).

Сама Конвенція присвячена нац. меншинам, однак у ній не міститься визначення поняття «нац. меншина». Це ще раз підтверджує складність цього феномену та його визначення. Щоправда, у статтях Конвенції перераховуються осн. елементи та маркери спільноти людей, яку визначають як нац. меншину: спільні культура, релігія, мова, традиції, звичаї. Важливим моментом Конвенції є її чітка орієнтація на забезпечення права осіб, які належать до нац. меншин, а не спільнот як таких, тобто мова у Конвенції йде не про колект., а про індивід. права. Це положення є практично визначальним у підходах до забезпечення прав нац. меншин — у дусі Конвенції, прав осіб, які ці меншини утворюють: індивід. права реалізуються через асоціацію особи того чи того етн. походження з собі подібними. У міжнар.-прав. практиці розрізняють загальні (фундам.) і компенсаційні права: перші пов'язані з ідентифікацією (співвіднесенням) себе з певною етн. спільнотою, а другі — з можливостями збереження своєї етнокульт. самобутності. Оскільки положення Конвенції є обов'язковими до виконання державами-членами РЄ, які її підписали, то у ній визначено механізм контролю за виконанням її положень: К-т міністрів РЄ разом з його консультативним к-том здійснює оцінку дотримання д-вами вимог Конвенції (статті 24–26), веде спец. моніторинг. Для цього кожна д-ва мусить подати свою першу доповідь упродовж року після набуття чинності Конвенції, а згодом кожні наступні п'ять має подавати черговий звіт. Україна свою першу доповідь про виконання положень Конвенції подала РЄ у 1999, а другу — в 2006. Доповіді готує Держ. к-т у справах національностей та релігій (раніше Держ. к-т у справах національностей та міграцій). Україна звітує за такою схемою: 1) стан та перспективи розвитку законод. бази України, яка забезпечує гарантії прав нац. меншин (Закон України «Про національні меншини в Україні»); 2) держ. етнонац. політика та механізми реалізації прав меншин (дотепер не прийнято закону про концепцію держ. етнополітики; постійно розробляються і приймаються програми, комплексні заходи у сфері міжнац. відносин та розвитку культур нац. меншин; існує центр. орган викон. влади, який забезпечує формування та реалізацію держ. етнонац. політики й втілення прав нац. меншин — Держ. к-т України у справах національностей та релігій); 3) забезпечення участі меншин у прийнятті рішень та діяльності їхніх громад. орг-цій (нац. меншини мають своїх представників в органі законод. влади, органах викон. влади на всіх рівнях та органах місц. самовряд.; нині діють близько 1300 громад. орг-цій нац. меншин); 4) створення умов для етнокульт. розвитку нац. меншин (існують кілька центрів культур нац. меншин; понад 2000 культ.-мист. колективів; часткове фінансування заходів, які проводять нац. меншини); 5) реалізація мовно-освітніх потреб представників меншин (існують 1253 школи з рос., 92 з рум., 70 з угор., 15 з кримськотат., 7 з молд., 5 з польс., 1848 з двома і більше етн. мовами навчання; у 48 вузах вивчаються мови нац. меншин та готуються фахівці для шкіл й громад. орг-цій); 6) стан із забезпеченням інформ. запитів (функціонують кілька радіо- та телепередач, видаються газети нац. меншин та для меншин їхніми мовами). Виконання Україною взятих на себе зобов’язань — це не лише удосконалення регулювання етнонац. розвитку країни, що, зокрема, включає й вирішення конкр. проблем нац. меншин та їх взаємодії з титульним етносом, але й, з одного боку, — це шлях до інтегративного, безконфліктного сусп. розвитку; а з іншого — можливість утвердження своїх позицій у міжнар. співробітництві в європ. просторі, оскільки Конвенція трактує права нац. меншин як невід’ємну складову міжнар. захисту *прав людини* та ефект. полем співробітництва між країнами та народами. Виконання положень Конвенції Україною, щоправда, не завжди повною мірою за всіма напрямами, відкриває можливості вступу у цей простір.

Літ.: Саган О. Н., Пилипенко Т. І. Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України (Рамкова конвенція про захист прав національних меншин). К., 2008. *В. Євтух*

РАСИ́ЗМ — сукупність поглядів і політ. практики, що ґрунтуються на псевдонаукових теоріях про нерівність людських рас або етн. груп, їхню фіз. та психол. нерівноцінність, вирішальний вплив расових ознак на історію сусп-ва, та проголошують поділ людства на «вищі» раси, які покликані творити цивілізацію й панувати, та «нижчі» — нездатні до культ. прогресу й приречені бути об’єктом експлуатації. Р. покликаний виправдати *дискримінацію*, поневолення або знищення одних народів іншими. У 15–19 ст. у процесі розширення європ. д-вами колоніальних володінь расистські ідеї використовувалися для виправдання жорстокої експлуатації та винищення народів Африки, індіанців Пн. та Пд. Америки, населення Пд. Азії, Австралії та Океанії. Перші расистські теорії з’явилися у серед. 19 ст. і найповніше були викладені у працях Ж. *Ґобіно* та Дж. Чемберлена. Расизм тісно переплівся із соціал-дарвінізмом — перенесенням на сусп-во теорії Ч. Дарвіна про природній добір. У нацист. Німеччині Р., окреслений у «Майн Кампф» А. *Гітлера*, став офіц. ідеологією, яка обґрунтовувала агресивні війни і *геноцид*. Застосування расових теорій на практиці в 2-ій пол. 20 ст. в Пд.-Афр. Республіці та Пд. Родезії знайшло своє виявлення в політиці расової дискримінації, *сегрегації* й *апартеїду*. Світовою біол. наукою доведено, що расові відмінності належать до другорядних ознак і не можуть бути підставою для поділу людей на «вищі» й «нижчі» раси. До того ж Р. спростовується й на практиці екон., соціальними, культ. успіхами багатьох азійс., афр. і латиноамер. країн, які стали на шлях самост. розвитку. Р. засуджений багатьма д-вами та міжнар. орг-ціями, зокрема *ООН*. Заг. декларація прав людини 1948 розглядає Р. як порушення осн. прав людини, проголошує неприпустимою дискримінацію на підставі расових ознак чи етн. походження, зобов’язує членів ООН ліквідувати будь-які прояви Р. Міжнар. конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 оголосила, що поширення ідей, які ґрунтуються на Р., карається як злочин. Однак ідеї Р. продовжують впливати, зокрема на побутовому рівні, на мислення багатьох, що вимагає від дем. сусп-ва всебічних заходів для остаточного подолання Р. в усіх його проявах.

Б. Гончар

РА́ССЕЛ (Russell) Бертран Артур Вільям (18.05.1872, Треллек, Великобританія — 02.02.1970, Пенріндайдрайт, там само) — філософ неореаліст, атеїст, громад. діяч, представник логіцизму, неопозитивізму, «нейтрального монізму». Із жовт. 1889 до черв. 1894 Р. навч. в Трініті-коледжі (Кембрідж), одержав прекрасну підготовку з математики і логіки. Після закінчення навчання багато подорожував. У Берліні познайомився з ідеями нім. соціал-демократії і соціаліст. руху, у 1896 надрукував першу книгу «Німецька соціал-демократія». Р. захоплено займався математикою, логікою, філософією. У 1896 підготував докт. дис. з геометрії, незабаром став визнаним ученим. У 1908 його прийняли до Королівського наук. т-ва. У ці ж роки Р. пробував себе в політиці. У 1910 балотувався до парламенту, але через свої атеїст. погляди підтримки не отримав. Невдачі на виборах спіткали Р. у 1922 і 1923. Після політ. невдач Р. присвятив себе науці — спочатку як студент Кембріджа, потім як його викладач. З 1908 став членом «Фабіанського т-ва», з 1914 — членом лейбор. партії, вийшов з її лав у 1965, незадоволений зовн. політикою партії в Карибській кризі. У роки 1-ї світової війни Р. займав активну пацифістську позицію, прилучився до Союзу дем. контролю, заснованого Морелом. Пише ряд статей з проблем війни і миру, багато явищ політ. життя намагався пояснити природою людини і психологією політиків. Упродовж 1910–20-х — прихильник ідей Дж. *Мілля*, залишався лібералом до участі у створенні «Комітету ста» (1960). Завдяки участі в антивоєнному русі Р. звернув на себе увагу лівих сил. У 1920 відправився до Рад. Росії, зустрічався з *Леніним*, *Троцьким*, Горьким і Блоком. Написав книгу «Практика і теорія більшовизму» (1920), досить критичну щодо рад. ладу. У 1938–44 проживав і читав лекції в різних ун-тах США, створив фундам. роботи: «Влада: новий соціальний аналіз» (1938), «Дослідження значення і істини» (1940), «Історія західної філософії» (1945). Багато писав про *тоталітаризм* і війну. Вперше у нього з’явилася ідея, що наука, яка сторіччями виступала ворогом влади і консерватизму, стала важливим важелем авторит. сусп-ва. У 1944 Р. повернувся до Великобританії, у 1950 став лауреатом Нобел. премії з літератури за книгу «Шлюб і мораль» (1929) і публіцист. діяльність. Десятиліття між його поверненням до Великобританії і поч. антиядерної кампанії, точкою відліку якої став знаменитий Маніфест Ейнштейна — Рассела (1955), стало переломним періодом у політ. кар’єрі Р. Останні 15 років життя витратив на боротьбу із загрозою ядерної війни: боротьба зумовлювалася зростанням його стурбованості загальноприйнятим політ. курсом та переконаністю в тому, що США є гол. загрозою для миру у світі. У 1972 проведена конференція на честь його сторіччя, виданий збірник праць.

Літ.: Колесников А. С. Философия Бертрана Рассела. М., 1991; Розанова М. С. Современная философия и литература. Творчество Бертрана Рассела. СПб., 2004. *Б. Дем’яненко*

РАТИФІКА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНОГО ДО́ГОВОРУ (від лат. ratus — затверджений та facio — роблю) — один із способів надання згоди на обов’язковість *договору міжнародного*, який полягає в його затвердженні вищим чи вищими органами держ. влади відповідної *держави*. За своєю юрид. сутністю ратифікація є утвердженням міжнар. договору, що міститься в двох прав. актах — міжнар. (ратифікац. грамота) і внутрішньодерж. (закон про ратифікацію). Ратифікації підлягають зазвичай лише найбільш важливі міжнар. договори, хоча, напр., у Бельгії ратифікуються усі договори, незалежно від змісту. Ратифікац. грамота — док-т, що підтверджує Р. м. д. відповідним органом д-ви; як правило, ратифікац. грамота підписується *главою держави* (уряду) і скріплюється підписом глави зовнішньополіт. відомства. Ратифікац. грамота, за заг. практикою, здається на зберігання (депонується) до депозитарію багатостороннього договору; при укладенні двостороннього договору може відбуватися обмін ратифікац. грамотами між його учасниками. Міжнар. практика вимагає, щоб ратифікац. грамоти були підписані представником «великої трійки»: главою д-ви, уряду або зовнішньополіт. відомства. Процедурні питання надання такої згоди залежать від форми правління (президентської, парламентсько-президентської республіки тощо). За заг. практикою зарубіжних д-в, Р. м. д. найчастіше здійснюється главою д-ви (але іноді й *парламентом*). Підписання ратифікац. грамоти є питанням процесуального характеру, пов'язаним з процедурами надання згоди на чинність міжнар. договору, підписання закону про ратифікацію тощо. Поширена в міжнар. договірній практиці умова набрання договором чинності — після часу отримання депозитарієм визначеної у договорі к-сті ратифікац. грамот.

Літ.: Талалаев А. Н. Право международных договоров. — М., 1989; Лукашук И. И. Современное право международных договоров. В 2 т. Т. 1. Заключение международных договоров. М., 2004. *М. Гнатовський*

РАХМОН (Rahmon) Емомалі (нар. 05.10.1952, Дангара, Таджикістан) — полит. і держ. діяч. Освіту здобув у Тадж. держ. ун-ті (1982). Працював в агропромисловій галузі. Обирався депутатом ВР Тадж. РСР (1990), головою виконкому Кулябської обл. ради народних депутатів (1992). У 1992 в умовах *громадянської війни* став главою уряду, у 1993 — головою ВР, у 1994 — президентом Таджикистану. Добився від сторін конфлікту підписання угоди про нац. злагоду (1997) У 1998 очолив Народно-дем. партію Таджикистану, в 1999 обраний на пост президента Таджикистану на семирічний термін, у 2006 переобраний на презид. посаду. Здійснює курс на скорочення структури держ. управління і на концентрацію влади в руках *глави держави*. Зовнішньополіт. курс Р. полягає у збереженні відносин з центрально-азійськими країнами, які є постачальниками гідроресурсів для Таджикистану, та великими державами — Росією та США.

Літ.: Кравченко В. Холодні вітри з Паміру // Дзеркало тижня. 2009. 7 лютого. *Т. Ляшенко*

«РАЦІОНА́ЛЬНОГО ВИ́БОРУ» ТЕО́РІЯ — формалізований підхід до визначення моделі поведінки сусп. актора як вибору поміж усіма можливими варіантами дій, за якого макс. індивід. виграш супроводжується макс. вірогідністю результату та мін. витратами на його досягнення. Осн. постулатами Р. в. т. є: поведінка акторів визначається лише прагненням максимізувати власні здобутки й не обмежена сусп. нормами; актори мають повну інформацію, необхідну для прийняття рішення, знання про наявні ресурси, в т. ч. ті, що є в розпорядженні ін. акторів, характеристики явищ та предметів, що впливають на їхні рішення; актори діють виняткова раціонально та враховують усі зміни, що відбуваються в процесі їхніх дій; преференції акторів є незмінними; актори не піддаються емоціям, не змінюють свої уподобання. У моделі раціонального вибору індивід має усвідомлювати як власну суб'єктність (як суб'єкта вибору, провідного актора політ. взаємодії), так і об'єктність, що зумовлюється «заданістю» поведінки виборців сусп. рамками, усвідомленням себе як об'єктів маніпулювання іншими тощо. За умов такого підходу на перший план у політ. поведінці виходить рефлексивність характеру прийняття рішення особистістю. Очевидно, що в процесі визначення особистісного смислу власної виборчої інтенції індивідом рефлексується ставлення до себе (чи до своєї соціальної групи) з боку політиків — об'єктів вибору гр-н. Таким чином, сама політ. та електоральна поведінка виборців виявляється істотним чином детермінованою усвідомлюваними виборцями ставленнями до них з боку об'єктів голосування (кандидатів). Кульмінація всякої конкуренції — це акт вибору; пік конкуренції продавців на ринку — акт вибору покупця на користь того чи ін. товару; вінець конкуренції *партій політичних* на виборах до *парламенту* — процедура нар. голосування. Р. в. т. була сформована як методол. інструмент політекономії, але згодом знайшла широкий вжиток у більшості сусп. наук, зокрема, в *політичній науці*. Піонерами застосування Р. в. т. для дослідження політ. процесів стали в 1960-ті такі дослідники, як У. Райкер, Дж. Бьюкеннен, Г. Таллок, Дж. Стіглер, В. Остром. Осн. предметами їхніх досліджень стали процеси ухвалення політ. рішень викон. та законод. владами, діяльність держ. ін-тів, поведінка політиків в умовах кризи. У 1980-ті Р. в. т. стала широко використовуватися для вивчення *міжнародних відносин*: за її допомогою дослідники вивчали міжнар. екон. відносини, торговельні угоди, поведінку *лідерів* д-в в умовах міжнар. криз, феномен стримування в міжнар. відносинах. У межах запропонованої теорії суб'єкт загалом розглядається як «максимізатор вигоди», що спрямовує свою поведінку відповідно до можливого збільшення морального та матер. добробуту.

Літ.: Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. М., 1994; Исторические типы рациональности. Т. 1. М., 1995; Бублик П. І. Співвідношення нормативно-раціоналізуючої та історично-реконструктивної функції соціальної гносеології // Гуманітарні науки і сучасність. Зб. наук. праць. К., 2001.

В. Константинов, В. Солошенко

РЕА́ЛЬНА ПОЛІ́ТИКА (нім. — Realpolitik) — поняття, що виражає прагнення реалістів сприймати *політику* такою, якою вона є насправді, а не такою якою б її хотіли бачити прибічники *ідеалізму політичного*. Хоча термін найчастіше вживають у зв'язку із *зовнішньою політикою*, що зосереджена на силі та здатності впливати на рішення ін. країн, а не на ідеалах, моралі чи принципах, першим впливовим прибічником Р. п., що виходив не з реліг. або ж етичних міркувань, був Н. *Макіавеллі*, хоча ще давньогрец. історик Фукідід описував Пелопоннеську війну 431–404 з подібних позицій. У політ. л-ру термін був впроваджений нім. політиком і публіцистом Августом Людвігом фон Рохау (1810–73), який у 1853 в книзі «Основи реальної політики, застосовані до державного устрою Німеччини» («Grundsätze der Realpolitik angewendet auf die staatlichen Zustände Deutschlands») розкрив значення терміна: «Політичний організм людської спільноти, держава, виникає та існує згідно із законами природи, яким підкоряється, свідомо чи не свідомо, добровільно чи ні, людина... Імператив природи, від якого залежить існування держави, наповнений в історично визначеному стані протидією різних сил, стан, глибина та наслідки яких невпинно змінюються в просторі та часі. Дослідження сил, які формують, підтримують та змінюють державу, є вихідною точкою всіх політичних знань. Перший крок до розуміння веде до висновку, що закон виживання найдужчого в житті держав відіграє таку ж роль, як і закон тяжіння в матеріальному світі». Протягом наступних десятиліть Р. п. перетворилась на гасло зміни орієнтації лібер. політики в сенсі націонал-лібералізму. Термін Р. п. набув свого істор. змісту, коли консерват. Австрія з поч. Крим. війни 1853–56 стала не на бік свого давнього союзника, Рос. імперії, а залишилася нейтральною, а згодом приєдналася до «прогресивних» Франції й Великобританії, що означало кінець Священного союзу 1814, до якого входили Росія, Австрія й Пруссія. Париз. мир 1856, що увінчав Крим.

війну, позначив початок нового, орієнтованого суто на нац.-державні інтереси «реалістичного» етапу європ. системи *міжнародних відносин*. О. фон *Бісмарк* скористався принципами Р. п. під час австро-прусської війни 1866, коли уклав союз із револ. Італією проти консерват. «побратима» — Австрії та союзних до неї нім. д-в. Після перемоги Бісмарк анексував Королівство Ганновер, Курфюрство Гессен-Кассель та Герцогство Нассау й усунув від правління тамтешніх правителів, що кардинально суперечило принципу монархічного легітимізму, який колись захищав сам Бісмарк. Ознаки подібного підходу можна побачити і в ставленні Бісмарка до німецько-данської війни 1864, коли він підтримав Фрідріха Августенбурзького проти данського короля Кристіана IX в боротьбі за герцогство Шлезвіг-Гольштейн, хоча за династичними правилами того часу тільки останній мав легітимне право на трон. *В. Головченко*

РЕ́БЕТ Лев (псевд. Кліщ, Лисий, Левко, Стар та ін.; 03.03.1912, Стрий, тепер Львів. обл. — 12.10.1957, Мюнхен) — політ. діяч, д-р юрид. наук, професор, дослідник теорій *нації* та *держави*, публіцист. У 1927 вступив до УВО. Від 1929 — член ОУН. Навч. на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Впродовж 1930–35 керував мережею ОУН на Стрийщині. У 1935–39 — крайовий провідник ОУН в Зх. Україні. Зумів вберегти ОУН від повної ліквідації в період масових арештів польс. владою активістів орг-ції (після вбивства оунівцями у черв. 1934 міністра внутр. справ Польщі Б. Пєрацького). Розгорнув роботу в декількох напрямах — відбудова розірваних орг. зв'язків, відновлення повітових і обл. структур, залучення до ОУН нових членів (особливо на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші), розгортання видавничої справи, обмеження бойових і масових акцій, ведення непомітної зовні пропагандист. праці. У лют. 1939 Р. був заарештований польс. поліцією. До верес. 1939 перебував в ув'язненні. Вийшов на свободу після розгрому та *окупації* Польщі Німеччиною та *СРСР*. Від жовт. 1939 перебував на тер. Ген. губернаторства. У період розколу ОУН у 1940 приєднався до прихильників С. *Бандери*. Учасник 2-го Великого збору ОУН(Б) у Кракові (берез.–квіт. 1941). Один з організаторів проголошення Акта відновлення незалежності України 30.06.1941 у Львові, 1-й заст. голови Укр. держ. правління. 15.09.1941 заарештований гітлерівцями й відправлений до концтабору Аушвіц. Перебував в ув'язненні до верес. 1944. Від 1945 мешкав у Мюнхені, активно працював у рамках Закорд. частин (ЗЧ) ОУН(Б). Упродовж 1945–48 — голова Гол. суду ЗЧ ОУН(Б). Наполягав на демократизації програми та устрою ОУН(Б) відповідно до рішень 3-го надзвичайного великого збору ОУН(Б). Від 1952 включений до складу Закорд. представництва Укр. гол. визвольної ради (ЗП УГВР). У груд. 1953 Р. разом із С. Бандерою та З. Матлою створив колегію уповноважених, яка мала виробити принципи реорганізації ЗЧ ОУН(Б) і затвердити осн. напрями роботи орг-ції в повоєнний період. Проте досягнути компромісу не вдалося і в лют. 1954 Р. та З. Матла відійшли від ОУН(Б) й ініціювали створення ОУН(за кордоном), т. зв. двійкарі. Згодом до них приєдналася ціла низка діячів ЗЧ ОУН(Б) й ЗП УГВР (М. Прокоп, І. Гриньох, Д. Ребет, М. *Лебедь* та ін.). Р. став головою Політ. ради ОУН(з). В еміграційний період життя активно публікувався у часописах і газ. «Українська трибуна», «Час», «Сучасна Україна», «Український самостійник» тощо. Займався дослідженнями в галузі права та теорії *нації* і *держави*. У 1947 захистив докт. дис. «Порівняльна метода в науці права», а 1949 — габілітаційну роботу «Держава і нація». Від 1950 викладав в Укр. вільному ун-ті (Мюнхен). Від 1952 — доцент, а з 1954 професор цього ун-ту. У своїх працях «Формування української нації» (1951), «Світло і тіні ОУН» (1954), «Походження українців, росіян і білорусів в світлі сучасних совєтських теорій» (1955), «Теорія нації» (1956) ґрунтовно виклав теор. основи укр. дем. націоналізму, розвинув власну концепцію формування укр. *нації* в сучас. світі. Убитий агентом КДБ Б. Сташинським.

Літ: Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929– 1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів 1920–1939 рр. К., 2007. *І. Патриляк*

РЕВАНШИ́ЗМ — держ. політика, спрямована на відновлення втрачених під час *війни* позицій (повернення політ. стану, втрачених територій). Вважається, що цей термін почали вживати у Франції після франко-прус. війни (1870–71), намагаючись повернути Ельзас-Лотарінгію, яка відійшла до Німеччини. *В. Крушинський*

РЕВІЗІОНІ́ЗМ (лат. revisio — перегляд) у широкому розумінні — ідейно-політ. чи наук. течія, метою якої є перегляд принципів і положень будь-якої теорії, концепції і вчення. У вузькому значенні — критика вихідних положень *марксизму*, «напрям всередині револ. робітн. руху», виникнення якого пов'язують з іменами представників нім. с.-д. партії І. Гехберга, Е. Бернштейна і К. Шрамма. Е. *Бернштейн*, зокрема, проголосив принципову позицію щодо слабкості осн. постулатів марксизму, піддав сумніву ідею реалізації соціаліст. альтернативи тільки за умови краху *капіталізму*. Сусп-во, на його думку, є складною системою, а тому капіталіст. відносини можуть поступово еволюціонувати у соціалістичні. У 20 ст. Р. поширився у с.-д. русі Франції, Австро-Угорщини, Росії та ін. країн. Ревізіоністи стверджували, що масове поширення малих і середніх госп-в дозволило нівелювати кризу капіталізму, послабило його осн. суперечності й тим самим віддалило перспективу знищення цього сусп.-політ. устрою. У політ. контексті ревізіоністи стверджували, що *свободи політичні*, *демократія* і заг. *виборче право* знищать передумови класової нерівності та боротьби між *групами соціальними*. Отже, осн. метою робітн. руху ревізіоністи вважали часткове реформування капіталізму, використання можливостей чинної політ. системи (напр., участь у *виборах*, діяльність в органах *місцеве самоврядування*). Р. нині має праву і ліву течії. Перша наголошує на методол., теор. і праксеол. неспроможності *марксизму* і *соціалізму* в поясненні сусп.-політ. процесів, закликає до послаблення втручання д-ви в екон. життя, припускає можливість і необхідність плюралізму думок. Представники лівої течії діють на засадах принципів *анархізму*, волюнтаристських настановлень та ідей тощо. *Ю. Шайгородський*

РЕВОЛЮ́ЦІЯ (від лат. revolutio — поворот, переворот) — докорінна, повна зміна якісного стану будь-якого феномену. За сферою, в якій вона відбувається, Р. може бути соціальною, культурною, правовою, наук.-технічною, світоглядною, демографічною тощо. За соціальним становищем револ. актора соціальна Р. може бути селянською, буржуазною, пролетарською, загальнодемократичною, полягати у принципово новій сусп. ролі певної профес. групи (напр. «революція менеджерів») тощо. Термін «Р.» є найбільш вживаним у значенні соціальна Р. — докорінна зміна сусп.-політ. ладу, системи влади, характеру правлячого режиму. Соціальна Р. є антиподом еволюції за способом перетворень, відзначається радикальністю *поведінки політичної* своїх акторів, власною внутр. логікою саморозвитку. Вона може відбуватися як у мирній (через парлам. або презид. вибори, консенсус, компромісні домовленості, добровільну передачу влади), так і в насильницькій формі. Причини Р. полягають у наростанні в суспільстві соціальних протиріч до точки антагонізму. Найчастіше соціальні антагоніст. протиріччя мають класовий або становий характер (протиріччя між селянством і феодалами, між пролетаріатом і буржуазією, між трудящими масами і бюрокр. апаратом) і стосуються життєвих інтересів і потреб людини — справедливого розподілу сусп. продукту, рівня життя, правового захисту, життєвого укладу та ін. Інколи антагоніст. характеру набувають питання віри, вибору країною зовн. стратегії тощо. Антагоніст. характер сусп. протиріч сам по собі не призводить автоматично до Р. Для її виникнення потрібні різноманітні психол., культ., духовні, внутрішньо- і зовнішньополіт. чинники, які своєю сукупною дією утворюють револ. ситуацію, тобто кризовий стан взаємовідносин між носіями і виразниками протиріч, коли вони не можуть або не бажають розв’язувати їх шляхом консенсусу або компромісу. Револ. ситуація має своїм зовн. проявом морально-психол. готовність як револ. акторів до дії, так і більшості сусп-ва до сприйняття цієї дії як істор. неминучості, як єдиного виходу із сусп. кризи. Р. може бути спричинена також зусиллями зовн. акторів, які стимулюють загострення внутр. протиріч у певній країні і надають підтримку радик. політ. акторам усередині неї, здійснюючи у такий спосіб «експорт Р.». У марксизмі-ленінізмі револ. ситуація визначається за сукупністю трьох ознак: 1) «кризою верхів», коли вони не можуть, а низи не хочуть жити по-старому, тобто коли правляча верства відчуває і усвідомлює свою неспроможність утримати владу; 2) різким загостренням злиденності мас; 3) різким зростанням активності мас, їхньою готовністю до самост. істор. діяльності. Утім на практиці револ. ситуація визріває тоді, коли верхи переконані, що вони і надалі спроможні керувати сусп-вом і утримувати владу в своїх руках, у т. ч. силою, коли вони не йдуть на поступки своїм політ. опонентам, провокуючи їх до крайніх дій.

Р. є політ. засобом створення нових умов для вирішення найгостріших екон., соціальних та духовних проблем сусп-ва. Тому вона включає в себе не тільки усунення старої влади, повну зміну держ. конструкції, у т. ч. заміну бюрокр. апарату, а й наступну докорінну трансформацію у системі власності, у правовій, культ., ідеол. сферах. Саме ці перетворення і є власне Р. Однак, оскільки здійснити їх неможливо без здобуття влади, саме ця акція, як правило, отримує назву Р. або її початку. Істор. роль Р. не має однозначної оцінки. У марксизмі-ленінізмі Р. визнаються «локомотивами історії», які витягують сусп-во на новий рівень, звідки воно може зробити різкий і потужний ривок у власній модернізації, у розвитку продукт. сил, у звільненні від архаїчної, відсталої орг-ції життя. Така оцінка випливала з аналізу історії людства до серед. 19 ст., коли соціальні Р. сприяли, хоча й різною мірою, висхідному поступу. Відповідно теоретики марксизму-ленінізму були переконані, що й наступні Р., яких вони передбачали пролет. або соціаліст., також дадуть поштовх, причому до того небачений, сусп. прогресу, Однак, як показало життя, Р. можуть мати або подвійний ефект з точку зору сусп. прогресу (приміром, екон. зростання, з одного боку, і соціальний хаос чи навіть деградація — з іншого), або взагалі мати своїм наслідком сусп. регрес. Внутрішньо небезпечним мотивом кожної Р. є т. зв. револ. доцільність, яка полягає у тому, що в жертву ідеол. потребам або намірам її вождів за будь-яку ціну утримати владу, що є осн. умовою револ. переоблаштування сусп-ва, можуть бути принесені стратег., сутнісні цілі Р. Зазвичай така тенденція проявляється у штучному репродукуванні револ. ситуації, у постійній політ. мобілізації мас методом створення міфу про контрревол. загрозу за її фактичної відсутності. Результатом може бути масштабне застосування *терору* і поширення його не тільки на реальну контрреволюцію та політ. опонентів, а й на політ. нейтральні групи і навіть на представників револ. табору («Р. з’їдає своїх дітей»). Негат. тенденції Р. значною мірою стимулюються т. зв. профес. революціонерами — політ. активістами, способом життя яких є пост. заперечення наявних соціальних порядків, навіть виниклих внаслідок Р.

Вплив Р. на морально-психол. стан сусп-ва завжди є подвійним. З одного боку, вони мобілізують маси апелюванням до високих ідеалів *гуманізму*, породжують надії на перемогу справедливості. Але, з ін. боку, процес руйнування старого ладу викликає до життя найпримітивніші інстинкти мас — заздрість, нетерпимість, ненависть, жорстокість, байдужість до людського життя та ін. Неповна реалізація револ. мети породжує в масах розчарування наслідками Р. і закладає підвалини майбутнього невдоволення встановленим нею сусп.-політ. ладом. Р., як правило, сягає верхньої межі у досягненні, завжди неповному, поставленої мети і після цього йде на спад, нерідко завершуючись у деяких сусп. сферах поверненням до передревол. порядків. У підсумку Р. практично ніколи не приносять результатів, на яких очікували мобілізовані нею маси (за висловом *Бісмарка*, «революції задумують генії, здійснюють фанатики, а їх плодами користуються нікчеми»). У марксист. теорії проблема часової межі Р., яка зупиняла виконання нею функції «локомотиву історії», вирішувалася висуненням концепцій світової (*Ленін*) та перманентної (*Троцький*) пролет. Р. (самі *Маркс* і *Енгельс* розуміли перманентну Р. як перехід влади з рук буржуазії до рук пролетаріату відразу, як тільки будуть вирішені завдання бурж. Р.). Крім того, від свого початку марксизм визнавав тільки насильницьку форму здійснення пролет. Р. (повстання пролетаріату та/або *громадянську війну*) але від 50-х рр. 20 ст. його послідовники перейшли до ідеї пролетарської Р. через завоювання влади мирним парлам. шляхом. Виразні ознаки соціальної Р. мала Вел. сел. війна у Німеччині (1524–25), в якій поєднувалися боротьба за реліг. реформу і вимоги змін у сусп. устрої. Найвідоміші такі буржуазні Р. (Англ. серед. 17 ст., Вел. франц. 1789–94, Австр. 1848–49, Італ. 1848–49 та 1859–60, Рос. 1905) мали своїм результатом заміну *абсолютизму* конст. монархіями. Антимонархічними були революції в Китаї у 1911–13, в Росії у лют. 1917, у Німеччині у 1918, у Туреччині у 1923. Р. в Росії і Туреччині, а також розпад Австро-Угорщини у 1918–20 супроводжувалися нац. Р. на їхніх окраїнах. Р., що здійснювалися під соціаліст. гаслами (в Росії у жовт. 1917, в Італії у 1923, у Німеччині у 1933, у країнах ЦСЄ після 2-ї світової війни, у Китаї після встановлення влади комуністів у 1949, на Кубі після повалення диктатури у 1959 та в ряді ін. країн) завершувалися встановленням *тоталітарних режимів*. За назвою Р. може також ховатися знищення політ. противників і політ. мобілізація мас заради здійснення різкого повороту в політ. розвитку країни без зміни її політ. системи (напр., *«культурна революція»* в Китаї у 2-ій пол. 1960-х).

Літ.: Calvert P. Revolution. London, 1970; Revolution of the Late 20th Century. New York, 1990; Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 / Пер. с англ. Ростов н/Д, 1999; Кара-Мурза С. Г. Революции на экспорт. М., 2006; Мейтус В. Ю., Мейтус В. В. Массы, движения, революции. К., 2008. *О. Майборода*

РЕ́ГЕНТСТВО (від лат. regens — «той, хто править») — в монарх. країнах тимчас. одноосібне або колегіальне здійснення повноважень *глави держави* у випадку вакантності престолу внаслідок неповноліття, недієздатності, тяжкої хвороби або тривалої відсутності законного спадкоємця престолу. Як ін-т держ. права країн з монарх. формою управління є відправою верховної влади в д-ві у випадках, коли монарх з будь-яких причині не може виконувати свої обов'язки та здійснювати свої повноваження. Протягом раннього середньовіччя в кожній країні існував свій порядок обрання регента, визначення кола осіб, котрі можуть бути регентами, а також перелік ситуацій, за яких Р. має бути призначене. Відтак Р. вступало в силу на підставі або закону, або практики, або передбачалось правителем у заповіті. У західноєвроп. країнах регент усі правочини здійснює від імені правителя у внутр. управлінні та зовн. зносинах, однак не використовує титул монарха. Регентами зазвичай ставали найближчі або ж ін. родичі по чоловічій лінії (агнати), у разі їх відсутності – жінки-родичі. Якщо Р. призначалось у випадку хвороби монарха, то регентом мав стати спадкоємець престолу. В окремих правових системах, зокрема у Великобританії, де монарх завжди визнається повнолітнім і дієздатним, у кожному окремому випадку вимагається законодавча постанова про Р. У країнах, де престол передавався лише по чоловічій лінії, у випадку відсутності агната законодавчо допускалося Р. жінки. В Іспанії та Великобританії, де жінка успадковувала корону, вона ж могла бути й регентшею. В Руській д-ві періоду успадкування престолу та призначення регента регулювалося звичаєвим правом, що обумовлене специфікою країни, яка складалася з удільних князівств. З 19–20 ст. і донині в західноєвроп. країнах порядок призначення регента та його повноваження передбачаються чинними конституціями та окремими законами. *Л. Кушинська*

РЕГІО́Н (лат. regio, regionis — область, район, напрям, кордон) — 1) Частина тер. країни (район, область та ін.), що вирізняється сукупністю природних або історично усталених екон. та геогр. умов і нац. складом населення. У законодавстві України про *місцеве самоврядування*, планування територій і прогнозування, держ. регулювання ринку цінних паперів, антимонопольну діяльність тощо політ.-прав. зміст Р. зазвичай збігається з поняттями «область» і «район» як одиниць *адміністративно-територіального устрою*. В екон. географії країни розрізняють Р.: західний, східний, південний і центральний. Відповідно до міжнар. стандартів місцевого самовряд. Р. — це найбільше тер. утворення всередині кожної *держави*, має виборні органи і перебуває в адм. плані між центр. і місц. органами *влади*, користується прерогативами самоорганізації чи прерогативами, що зазвичай асоціюються з центр. владою. На відміну від «природно» утворених адм.-тер. одиниць, належить до категорії «штучних» (утворених д-вою). Залежно від внутр. доктрини місцевого самовряд. тієї чи ін. д-ви певний Р. може або визнаватися тер. спільнотою (департаменти у Франції) або ні (області, райони в Україні). Статус Р. та основи *регіональної політики* містяться у таких міжнар. актах, як Хартія про регіоналізм Європ. парламенту 1988, Декларація про регіоналізм у Європі, прийнята Асамблеєю європ. регіонів 1996. У Конгресі місцевих і регіон. влад Європи 1997 підготовлено проект Європ. хартії про регіон. самовряд. 2) У Франції — адм. одиниця, що об'єднує кілька департаментів (на 2009 рік налічувалося 26 Р.). 3) Група країн, які межують і становлять окремий політ.-екон. та геогр. Р. та мають певні спільні ознаки, що відрізняють даний Р. від інших (напр., Близькосхідний Р., Середньоазіатський Р. тощо). Цими країнами можуть утворюватися регіон. міжнар. орг-ції та укладатися відповідні угоди з метою вирішення проблем суб'єктів цих договорів і орг-цій в межах відповідних регіонів.

Літ.: Симоненко В. К. Регионы Украины: Проблемы развития. К., 1997; Адміністративно-територіальний устрій та сталий розвиток регіону: Концептуальні основи та методологія. Х., 2006; Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми. К., 2009.

В. Нагребельний

РЕГІОНАЛІЗА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНА — діяльність окремих *держав* або міждерж. об'єднань, спрямована на переважне використання потенціалу взаємодії д-в, об'єднаних реальною або уявною, але усвідомленою ними належністю до регіон. спільноти (міжнар. *регіону*). Осн. сферами взаємодії є економічна та політична, але ключову роль у розгортанні Р. м. відіграють геогр. детермінізм та регіон. ідентичність д-в. Кінцева мета Р. м. полягає у формуванні самост. регіон. системи *міжнародних відносин*, здатної мобілізовувати достатній колект. потенціал для захисту від впливу ззовні та для здійснення впливу назовні. Динаміка Р. м. визначається такими факторами: природою та рівнем зближення країн, ступенем їх взаємозалежності, взаємного впливу та взаємодоповнюваності; співвідношенням рівня екон., політ., сусп. розвитку д-в; істор., культ., реліг., лінгвіст. спільністю; природою зв'язків між д-вами та транснаціональними акторами в регіон. просторі; співвідношенням потенціалу між внутр. взаємодією в регіон. просторі та зовн. впливами; рівнем сили в регіон. просторі, наявністю силової рівноваги між регіон. д-вами. Процес Р. м. спричиняє до «ущільнення» регіон. простору, тобто до зростання к-сті та підвищення якості зв'язків між країнами; регіон. простір набуває специфічних функціональних ознак, завдяки яким відбувається ідентифікація міжнар. регіону та на основі яких формалізується регіон. система міжнар. відносин (створення регіон. ін-тів співробітництва, формування регіон. міжнар. режимів, укладення регіон. міждерж. угод тощо). Активна Р. м. розпочинається в 1950–60-ті й спочатку мала переважно лідерський державоцентричний характер, коли спроби формування регіон. спільнот здійснювались окремими д-вами (гегемонами в регіон. просторі). Осн. завданням такої Р. м. була консолідація регіон. простору під проводом держав-лідерів та протидія поширенню впливу ін. д-в. Р. м. набувала форм регіон. інтеграційних об'єднань, військ. союзів, регіон. комплексів безпеки, тощо (напр., *НАТО*). Наприкін. 1980-х характер Р. м. починає змінюватися, вона набуває більшої відкритості та багатовимірності. Велике значення в Р. м. починають відігравати недержавні актори, транснаціональні та субнаціональні. Р. м. охоплює всі сфери сусп. життя, виступає в держ., ринковому та сусп. вимірах й проявляється в екон., політ., військ., екол., культ. тощо співробітництві. Специфічною формою Р. м. стає формування мікрорегіонів на основі транскордонного співробітництва (напр. *єврорегіони*). В умовах *глобалізації* Р. м. може виступати як засіб її забезпечення або як форма фрагментації міжнар. простору, що протидіє глобалізації, в залежності від співвідношення динаміки та функціонального наповнення процесів Р. м. та глобалізації в кожному конкр. регіон. просторі. *В. Константинов*

РЕГІОНАЛІ́ЗМ — полісемантичний термін, яким найчастіше позначається підхід до проблем світоустрою і нац. розвитку з позицій інтересів і потреб регіонів. Діапазон застосування цього поняття надзвичайно широкий, що інколи породжує сумніви у його дослідницькій цінності внаслідок розмитості й поєднання взаємовиключних конотацій. Утім як політ. доктрина Р. виявився зручним інструментом концептуалізації як світ-системних, так і центр-периферійних відносин, а також методол. ключем для пояснення явищ розмаїття та опору уніфікації. Залежно від політ. мети чи дослідницького завдання у це поняття може вкладатися процес самоструктурування *суспільства* на засадах політ. й екон. мобілізації ресурсів *регіонів*; стратегія й ідеологія регіон. *еліт*, спрямована на розширення участі регіонів у політ. процесі; політ. рух на регіон. рівні; прагнення до збереження специфічних рис локальної *ідентичності*; транскордонне співробітництво тощо. В ідеалі Р. спрямований на реалізацію переваг, що випливають із природного тер. поділу сучас. сусп-в і на мінімізацію ризиків, породжуваних регіон. строкатістю. У своїх крайніх, дисоціативних проявах може мати сепаратистську спрямованість, але звичне донедавна ототожнення Р. з *сепаратизмом* сьогодні вважається некоректним. У сучас. трактуваннях Р. — нейтральне поняття, яке може наповнюватися позит. чи негат. смислом залежно від політ. ситуації та налаштованості місц. еліт. Переосмислення поняття «Р.» відбулося у контексті процесів *глобалізації* й нового розуміння дихотомії «глобальне — локальне». Коли говорять про «новий регіоналізм», насамперед мають на увазі складне переплетення глобального з локальним («глокалізацію»). У такому трактуванні Р. виступає, з одного боку, як противага уніфікації, надмірному централізмові, засіб обстоювання традиц. самобутності, а з іншого — як пошук і пропозиція більш ефект. форм управління й самоорганізації. У тій або ін. формі він існує у будь-якому типі сучас. сусп-в, але виявляється по-різному. Якщо у політиці д-ви адекватно відображаються інтереси й потреби, зумовлені просторово-тер. розподілом матер. і людських ресурсів, Р. перебуває у латентному стані й рідко нагадує про себе. В ін. разі конфлікт *груп інтересів* призводить, як правило, до виникнення центрів регіон. тяжіння, які у своєму протистоянні центрові активно використовують коди, символи, ритуали регіон. ідентичності. Надалі, якщо процеси регіоналізації стають непідконтрольними центрові або супроводяться хаотичною децентралізацією влади, виникає реальна небезпека спонтанної фрагментації політ. простору, посилення дисфункціональності владних інституцій, появи сепаратист. настроїв. Концептуалізація Р. як соціокультурної реальності відбувається на ґрунті осмислення регіону не як території, а як співтовариства людей зі своїми інтересами й потребами, а також поглибленого аналізу культ. і психол. механізмів відтворення, самосвідомості й самовиявлення відповідних спільнот. Своєрідна «уявлена реальність», що виникає на цьому ґрунті, являє собою певну систему образів, архетипів, культ. комунікацій, за допомогою яких формуються правила оцінок та інтерпретацій просторового й соціального структурування. На такому фундаменті вибудовується і специфічна соціонормативна система — із власними сходинками внутрігрупової ієрархії.

В Україні теорія Р. розробляється у різних аспектах — геоісторичному (цивілізаційному), тер.-ідентифікаційному, економічному, політ.-управлінському, соціокультурному. У центрі уваги перебуває політ. Р. — як стратегія орг-ції політ. простору і як практ. діяльність місц. еліт та репрезентантів їхніх інтересів. Онтологічний підхід тяжіє до розгляду регіону як форми буття людини і осередку специфічних групових (найчастіше ґрунтованих на клієнт-патрональних засадах) інтересів. Функціональний фокусує увагу на особливостях управління і функціях владних структур і місц. самовряд. Дедалі частіше увагу науковців привертає неорегіоналізм як відповідь на необхідність взаємоузгодження глобального та регіон. векторів розвитку. Розрізняються висхідний і низхідний типи Р., причому ініціативними центрами стимулів «згори» виступають як д-ви, так і наднаціональні структури, зокрема ЄС. У наук. дискурсі Р. може бути зовнішньополіт. курсом чи стратегією держ. втручання, ідеологією економіко-політ. співробітництва д-в, що утворюють регіон. союзи й угруповання; цим поняттям позначається також регіон. різнобарвність і відповідний тип ідентичності (культ. Р.).

Літ.: Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. К., 1999; Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ, 2002; Калитчак І. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. К., 2007; Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. К., 2008. *Л. Нагорна*

РЕГІОНА́ЛЬНА ПОЛІ́ТИКА — складова частина держ. чи наднаціональної стратегії, спрямована на оптимізацію центр-периферійних відносин та забезпечення збалансованого розвитку й самодостатності *регіонів*, і сфера діяльності відповідної галузі держ. та транскордонного управління. У поняття «Р. п.» включають також орг-цію діяльності місц. органів влади та органів *місцевого самоврядування* у напрямі ефект. забезпечення життєдіяльності регіонів, розвитку міжрегіон. зв'язків та співробітництва у «горизонтальному» вимірі. Гол. пріоритети Р. п. у цивілізованому світі — узгодження дій центр. та місц. владних структур у сфері розв'язання кардинальних проблем розвитку територій, оптимізації тер.-етнополіт. співвідношень, ефективної орг-ції політ. активності населення на місцях. Водночас ідеться про створення для населення різних регіонів приблизно однакових умов доступу до ресурсів, освіти, послуг тощо, сприяння розвитку регіон. ініціатив. Термін «Р. п.» з'явився у наук. дискурсі у 30-х рр. 20 ст. у зв'язку із поширенням кейнсіанських уявлень про роль д-ви в екон. регулюванні. Пріоритет у концептуалізації теорії Р. п. належав школі В. Айзарда, вона довго не виходила за межі суто екон. завдань, пов'язаних насамперед із рац. розміщенням виробництва. У 1970-х у зв'язку з процесами *глобалізації* та європ. інтеграції поняття «Р. п.» дістало виразний транснаціональний вимір. Початок цьому процесу був покладений у 1975 утворенням Європ. фонду Р. п. Нині регіони разом з нац. д-вами і структурами ЄС виступають у ролі активних суб'єктів європ. політ. будівництва. У рамках численних транскордонних угод створюються спільні проекти в галузі освіти, науки, туризму, розвитку єдиної інфраструктури. До осн. функціональних форм Р. п. фахівці відносять прогнозування, програмування й планування. Розрізняють три її різновиди: «згори донизу», «знизу догори» і комбінований. Першій моделі, з безумовним пріоритетом центру, віддається явна перевага у командно-адм. системах управління, а також в умовах слаборозвинутості. Другий різновид притаманний країнам з високим рівнем *демократії* й розвинутими ринковими відносинами. Тут «місцям» забезпечується досить широкий простір для ініціативи з відповідним фін. забезпеченням. Україна поки що перебуває у сфері дії першої моделі. Те, що Р. п. не належить до числа держ. пріоритетів, підтверджується відсутністю бодай згадки про неї у *Конституції України* 1996. Якоюсь мірою це є наслідком системи орг-ції влади й управління в *СРСР*, де галузевий і етн. принципи домінували над територіальним. За роки незалежності практично нічого не зроблено задля подолання успадкованих диспропорцій у регіон. розвитку, як і для вдосконалення адм.-тер. устрою. Мало що змінилося і після прийняття Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів» (верес. 2005) та утворення М-ва регіон. розвитку та буд-ва (трав. 2007). Шляхи підтримання балансу загальнодерж. та місц. інтересів, підвищення конкурентоспроможності регіонів накреслені у затвердженій Постановою КМ України (лип. 2006) Держ. стратегії регіон. розвитку на період до 2015, але відчутних проривів на цьому напрямі не помітно. Децентралізація у розумних межах, подолання інерції регіон. відчуження, налагодження системи самоорганізації регіонів «знизу» із суттєвими корективами принципів бюджетної й податкової політики, активізація структур *громадянського суспільства* на місцях — це той мінімум заходів, які необхідні для перетворення Р. п. на вагомий інструмент просторового регулювання соціально-екон., політ. й культ. розвитку територій. Очевидно, що для перетворення регіону на саморегульовану систему необхідна нова законод. база, як і нова ген. схема інтегрального екон. районування.

Літ.: Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення. Зб. офіц. док-тів. К., 2004; Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. К., 2005; Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти). К., 2005; Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі XX і XXI століть: нові пріоритети. К., 2006.

Л. Нагорна

РЕ́ЙГАН (Reagan) Рональд Вілсон (06.02.1911, Тампіко, США — 05.06.2004, Бель-Ейр, там само) — 40-й президент США (20.01.1981–20.01.1989). Закінчив Юерік-коледж (1932), де вивчав економіку і соціологію; працював спортивним коментатором, 1937 переїхав до Голівуда, де став профес. кіноактором і знявся у 54-х фільмах; 1938 обраний до правління Гільдії кінематографістів (профспілки працівників кіно), у 1947–51 і 1959 був її головою, 1942–45 — служив в органах інформації ВПС; брав активну участь у кампанії з «розвінчання фактів проникнення комуністів у Голівуд», був свідком звинувачення в Комісії з розслідування антиамер. діяльності (1947); 1954–62 — ведучий іміджевих телепередач «General Electric», 1962 офіц. порвав із демократами і приєднався до консерват. крила Респ. партії. 1967–75 — губернатор Каліфорнії, продемонстрував здатність до компромісів у соціальній сфері (усупереч передвиборній консерват. риториці підвищив податки, подвоїв бюджет штату й не допустив скорочення чисельності держслужбовців) й прихильністю до амер. традиціоналістських цінностей, посівши в громад. опитуваннях третє місце серед респ. діячів (після Р. *Ніксона* і Н. Рокфеллера); вирішення питань, які вимагали спец. підготовки, довіряв професіоналам, натомість більше часу виділяв представн. чиннику; водночас утвердився в переконаннях, що держ. регулювання згубно впливає на економіку, а федер. центр збільшує податковий прес із винятково бюрокр. міркувань, а також, що тверді соціальні гарантії вбивають у пересічних американців стимул до продуктивності праці й традиц. дух підприємництва. Після невдалих спроб 1968 і 1976, на Нац. респ. конвенті 1980 переважив конкурента — поміркованого республіканця Дж. В. *Буша* й добився висунення кандидатом у президенти, запропонувавши останньому балотуватися на віце-президета; на виборах переміг із великим відривом, отримавши 51 % голосів проти 41 % за демократа Дж. *Картера*; 1980 переобраний на другий термін (59 % голосів). Продуманими кадровими призначеннями відродив значимість ін-ту президентства як єдиного осередка формування нац. політики й зумів забезпечити в обох палатах Конгресу підтримку т. зв. «консервативній революції» («рейганоміці»), що означала: суттєве зниження податків (їхня частка в сукупному сусп. продукті зменшилася з 20 до 18,6 %, як було по завершенні 2-ї світової війни), спрощення чи повну ліквідацію держ. приписів, які перешкоджали інвестиціям в економіку, тимчас. зниження соціальних виплат (передусім для найбідніших верств населення, що були найінертнішими на *виборах*) із подальшою їхньою компенсацією за рахунок госп. зростання (індекс інфляції знизився з 12,5 до 4,5 %, рівень безробіття — з 7 до 5,4 %). Водночас соціальні програми для серед. класу залишилися майже незмінними, як і пенсійне страхування та пов'язане з ним страхування на випадок хвороби, що спричинило поляризацію амер. сусп-ва; до того ж внаслідок спротиву Конгресу зазнала невдачі найкрупніша програма децентралізації в історії зх. демократії («новий федералізм» Р.), що мала на меті як значне скорочення федер. відрахувань, так і «зворотне» переведення сусп.-держ. завдань і одночасно податкових ресурсів на окремі штати.

Стрижнем *зовнішньої політики* Р. зробив курс на досягнення «миру з позиції сили», що мав відверто антикомуніст. характер «хрестового походу» проти «імперії зла» — *СРСР* і проявився в різкому збільшенні воєнних видатків, розміщенні з 1983 ракет серед. дальності в країнах Зх. Європи, прийнятті на озброєння «Стратегічної оборонної ініціативи», наданні повної свободи дій секретним службам, особливо ЦРУ, в стимулюванні опору рад. впливові та підтримці антикомуніст. партизанських рухів у *«третього світу» країнах* (Ангола, Мозамбік, Нікарагуа та ін.) і здійсненні таких символічних акцій, як відрядження 1982 мор. піхоти до Лівану, висадка військ США на о. Гренада в жовт. 1983, бомбардування Лівії 15.04.1986. Але з приходом до влади в Кремлі М. *Горбачова* і запровадженням ним *«нового політичного мислення»* пом'якшив політику щодо СРСР і взяв участь у чотирьох зустрічах на вищому рівні (Женева 1985, Рейк'явік 1986, Вашингтон 1987, Москва 1988), що увінчалися підписанням Договору між СРСР і США про ліквідацію ракет серед. і меншої дальності 08.12.1987, розробкою Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 31.07.1991 та сприяли урегулюванню низки регіон. конфліктів (Афганістан, Камбоджа, Намібія та ін.). Під тиском утвореної 1980 Укр.-Балт. комісії Конгресу адміністрація Р. звернула підвищену увагу на «проблеми нац. меншин в СРСР» і провела ряд зустрічей з орг-ціями амер. українців, чия діяльність почала тлумачитися як така, що спрямована на відновлення права на незалежну Укр. д-ву. Після виходу у відставку Р. поступово залишив політику, 1994.

Літ.: Evans R., Novak R. The Reagan Revolution. New York, 1982; McQuaid K. Big Business and Presidential Power: From F.D.R. to Reagan.

New York, 1982; Hamby A. Liberalism and Its Challengers: FDR to Reagan. New York; Oxford, 1985; Гарбузов В. Н. Революция Рональда Рейгана. М., 2008. *М. Рижков*

РЕКЛА́МА ПОЛІТИ́ЧНА — сукупність будь-яких не заборонених законом засобів інформ. впливу (друковані, усні, відео- та аудіоматеріали тощо) на людей, що мають на меті прямо або опосередковано привернути увагу до суб'єктів *політичного процесу*, сформувати у свідомості *громадян* позит. або негат. ставлення до них та спрямувати їхню поведінку на підтримку певних суб'єктів політ. процесу, в т. ч. на *виборах* і *референдумах*. Р. п. — це своєрідний ретранслятор ідей, який виконує соціально-орієнтувальну, пропаганд. функцію. Предмет Р. п. — партії, виборчі блоки, їхні програми, а також різноманітні політ. акції, рухи підтримки або протесту тощо. Суб'єктом Р. п. є рекламодавець (політ. орг-ція або діяч), об'єктом — конкр. цільові групи учасників політ. процесу. Р. п. користується як рац., так і емоц. методами впливу на аудиторію, що орієнтуються як на усвідомлювані, так і неусвідомлювані реакції реципієнтів. Одним із центр. понять Р. п. є образ, або *імідж* партії чи кандидата. Набувши поширення в країнах розвиненої демократії, Р. п., хоча й у дещо спрощених формах, використовується і в Україні. Однак як засіб впливу на масову свідомість вона не має однозначної оцінки. Р. п. або нищівно критикується, або палко виправдовується. Недоліками Р. п. вважається її нав'язливий характер, інформ. злиденність її продукції, маніпулятивний, конфліктопровокаційний та підривний характер. Найнебезпечнішим вважається те, що негат. політ. реклама розхолоджує виборців, згубно впливає на їхню активність, розпалює недовіру до політиків та політ. ін-тів взагалі, чим становить загрозу для *демократії*. Цивілізована Р. п. несе людям дод. інформацію про політ. суб'єктів, допомагає розпізнавати їхні програми, співставляти з ними власну думку і тим самим полегшує їм вибір. У випадках, коли виборці не мають можливості спостерігати за виборчою кампанією, Р. п. набуває особливої інформ. цінності рекламного матеріалу. Р. п. полегшує виборцеві проблему голосування, особливо для аполітичних гр-н, коли вона є єдиним джерелом інформації про виборчий процес. Виборцям із латентною схильністю до певної партії Р. п. допомагає «розбудити» та посилити цю прихильність, тобто виконує певну ідеол. функцію, яка швидше поляризує електорат за парт. уподобаннями. Р. п. є не єдиним засобом впливу на електоральну поведінку виборців і не може піднести їхні особисті ціннісні орієнтації, уподобання, політ. переконання тощо. Успішне розв'язання комунікат. завдань Р. п. залежить від ситуативного аналізу політ. простору, дослідження реального стану законод., соціально-політ., екон. та демогр. ситуації, розстановки сил на політ. арені, в екон. сфері тощо. Щоб досягти макс. ефективності комунікації Р. п., особливого значення має дослідження громад. думки, потреб, мотивацій і преференцій виборців, визначення цільових аудиторій та їхньої електоральної поведінки. У процесі реалізації цього завдання Р. п. стає складовою комунікат. комплексу політ. маркетингу — вивчення специфіки та структури настроїв і потреб виборців (політ. ринку), визначення на цій основі як своїх політ. завдань, так і програм інформ. і особистісного впливу на виборців. Ведення Р. п. передбачає орг-цію та проведення системи заходів у межах зв'язків із громадськістю — створення груп підтримки, орг-ція мітингів, виготовлення політ. плакатів, листівок, відеоматеріалів та ін. різновидів пропаганд. продукції.

Літ.: Лисовский С. Ф. Политическая реклама. М., 2000; The Sage Handbook of Political Advertising. New York, 2000; Політичний маркетинг та електоральні технології. К.; Запоріжжя, 2002. *В. Королько*

РЕКРУТУВА́ННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ (від нім. rekrut — вербува́ти) — процес відбору й залучення людей до акт. *політичної діяльності*, підготовки їх до роботи в законод. і викон. органах *політичної влади*. У докапіталіст. сусп-вах рекрутування здійснювалося в основному *главою держави*, створеними й контрольованими ним спец. органами, було нерозривно пов'язане зі становим розподілом. У сучас. сусп-ві рекрутування кадрів є однією з найважливіших функцій *партій політичних*. Політ. влада стає виборною, її потрібно завоювати в боротьбі, у суперництві політ. сил. Крім того, після здобуття влади виникає потреба її утримання. Внаслідок цього зростає потреба партій у нових кадрах як на стадії боротьби за владу, так і на стадії її утримання. Р. п. здійснюється через заг. процес *політичної соціалізації* населення шляхом залучення людей до числа членів і до акт. парт. діяльності, у т. ч. у своїй молодіжній орг-ції.

Літ.: Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избр. произв. М., 1990. *А. Лузан*

РЕЛІГІ́ЙНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ В УКРАЇ́НІ — орг-ції, утворені для задоволення реліг. потреб гр-н сповідувати і поширювати віру. Р. о. є реліг. громади, правління і центри конфесій, монастирі, місіонерські т-ва (місії), реліг. братства, духовні навч. заклади, а також об'єднання, що складаються із зазначених Р. о. Діють відповідно до своєї ієрархічної та інституц. структури, керуючись чинним законодавством та своїми статутами (положеннями). В Україні порядок утворення Р. о., їхні права та обов'язки регулюються Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991). Р. о., керівні центри яких містяться за межами України, можуть керуватися у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується законодавство України. Реліг. громада є місцевою Р. о. віруючих гр-н одного культу, віросповідання, напряму або течії, які добровільно об'єдналися задля спільного задоволення реліг. потреб. Д-ва визнає право реліг. громади на її підлеглість у канонічних і орг. питаннях діючим в Україні та за її межами реліг. управлінням (центрам) і вільну зміну цієї підлеглості. Реліг. управління і центри мають право згідно зі своїми зареєстрованими статутами (положеннями) засновувати монастирі, місіонерські т-ва (місії), духовні навч. заклади. Р. о. визнається юрид. особою з моменту реєстрації, користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення). В Україні Р. о. відокремлені від д-ви. Держава захищає їхні права і законні інтереси; бере до відома і поважає традиції та внутр. настанови, якщо вони не суперечать чинному законодавству; не втручається у здійснювану ними в межах закону діяльність; не фінансує жодну з них. Усі Р. о. є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї з них щодо ін. не допускається. Р. о. не виконують держ. функцій, не беруть участі у діяльності *партій політичних* і не надають їм фін. підтримки, не висувають кандидатів до органів держ. влади, не ведуть *агітації* і не здійснюють фінансування *кампаній виборчих* кандидатів до цих органів. Водночас священнослужителі мають право на участь у політ. житті нарівні з усіма гр-нами. Р. о. не повинна втручатись у діяльність ін. Р. о., у будь-якій формі проповідувати ворожнечу і нетерпимість до невіруючих і віруючих ін. віросповідань. Діяльність Р. о. може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією. Реорганізація або ліквідація Р. о. здійснюється відповідно до її власних постанов. У разі порушення Р. о., яка є юрид. особою, законодавства України її діяльність може бути припинена за рішенням суду.

Мережа Р. о. в Україні невпинно зростає. Якщо на 01.01.1992 вона налічувала бл. 13 000 орг-цій, то на 01.01.2009 — 34 453, у т. ч.: реліг. громади — 33 083, центри — 82, управління — 246, монастирі — 432, місії — 340, братства — 74, навч. заклади — 196. Майже 62 % Р. о. в Україні (21 265) представляють дві основні духовно-реліг. традиції в християнстві — сх. (*православ'я*) та зх. (греко-католицизм). Найвпливовішою складовою реліг. життя є укр. православ'я. Динамічно розвиваються Укр. правосл. церква (11 826 орг-цій), Укр. правосл. церква Київ. патріархату (4256) та Укр. автокеф. правосл. церква (1220). Інституц. мережа Укр. греко-катол. церкви почала своє відновлення 1989 і налічує 3732 орг-ції. З поч. 1990-х позбулася статусу регіон. Римо-катол. церква (її осередки на той час функціонували переважно у Вінн., Житом., Закарп., Львів., Хмельн. обл.), поширивши свій вплив на всю тер. України (1072 орг-ції). Досить широко представлені церкви протестант. напряму: Всеукр. союз об'єднань єванг. християн-баптистів (2713), Всеукр. союз християн віри єванг. — п'ятдесятників (1653), Укр. уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (1061), орг-ції Свідків Єгови (1056), Закарп. реформат. церква (118). Численно зростають орг-ції віруючих серед етнонац. спільнот. Найбільшу частину з них створено послідовниками *ісламу* (1149), *юдаїзму* (295), Нім. єванг.-лютер. церкви (40), Вірм. апост. церкви (28). Функціонують також поодинокі етноконфес. громади чехів, корейців, шведів, менонітів, караїмів, кримчаків тощо. Серед новітніх реліг. течій набувають поширення орг-ції неохрист. рухів: Церква повного Євангелія (635), Укр. христ. єванг. церква (178), Церква Христа (118), Новоапостол. церква (59), ін. харизматичні орг-ції (473), а також релігії орієнталіст. напряму (буддисти, Т-во свідомості Крішни тощо), різні езотеричні, сайєнтологічні та ін. рухи. Започаткували свою діяльність неоязичники. Загалом конфесійна карта України представлена 55 віросповідними напрямами. Справами Р. о. опікується 29 892 священнослужителі. Зростає видання реліг. друкованих *ЗМІ* (377). Для богослужінь використовуються 22 437 культових та пристосованих під молитовні споруди. Подолання дисбалансу в реліг.-інституц. сегменті свідчить про відтворення мережі Р. о. у масштабах, необхідних для задоволення потреб віруючих. Подальший динамічний розвиток реліг. комплексу країни є свідченням дієвості та ефективності процесу гармонізації держ.-конфес. та сусп.-реліг. відносин.

Літ.: Таблиця змін мережі релігійних організацій України // Реліг. панорама. 2004. № 2; Гаєва Н. П. Релігійні організації// Релігійно-церковний комплекс в Україні: стан та тенденції. Виконання обов'язків та забов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи. Зб. матер. круглого столу. К., 2006. *В. Войналович*

РЕЛІ́ГІЯ (лат. religio — благочестя, предмет культу, святиня, пов'язання) — світогляд і світосприйняття, а також відповідні поведінка і дії (культові), що випливають з віри у той чи ін. різновид понадприродного, «святого». Реліг. світогляд є одним із найдавніших, історія не залишила свідчень безреліг. періоду в історії людства. Поступ секуляризації дозволив вивести питання про корені Р. з-поза виключно трансцендентної площини. Піонери етнол. досліджень (Е. Тейлор, Дж. Фрезер, Р. Маррет) сприяли реконструкції історії формування реліг. вірувань; міждисциплінарна компаративістика дозволила виявити закономірності формування, функціонування, взаємопливів реліг. уявлень. Поняття Р. не має закритого визначення і варіюється в діапазоні від інклюзивного (Ф. Шлейрмахер) до ексклюзивного. За класичним визначенням Е. Тейлора, «анімізм є мінімумом релігії». Ін. дослідники за визначальну ознаку Р. беруть почуття, досвід переживання «Святого» (М. Мюллер, Р. Отто). К. Барт протиставляв віру (як таку, що спирається на Слово Боже і цілковито залежить від благодаті) «релігії», що її кваліфікував як зайвий продукт суто людських почуттів. Умовно Р. можна класифікувати так: а) первісні Р., в яких реліг. життя фокусується довкола календарного, виробн. і життєвого циклів, ритуали відіграють роль важливішу за віровчення, і які зв'язують воєдино традицію, ідентичність і племінну єдність; б) Р. світові, що мають істор. початок, засновника, жорстку доктрину, яка претендує на універсалізм і чия обрядова сфера, успадкована багато в чому від первісних вірувань, адаптована до нових доктрин; в) містицизм, який може прориватися через віровчительні й обрядові бар'єри різних Р., щоб привести їх до того спільного, що лежить в їхній основі й що відкривається через містичний досвід; г) нові реліг. рухи, що виникають у відповідь на певні реалії чи потреби, які не знаходять адекватної відповіді в наявних реліг. чи сусп. структурах. Поняття громадян. Р. виникло у зв'язку з використанням реліг. традицій для підтримки публічної, політ. діяльності.

Літ.: Durckheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris, 1912; Weber M. Gasammelte Aufzätze zur Religionssoziologie. Bd. 1–3. Tübingen, 1921–2; James W., The Varieties of Religious Experience. New York, 1923; Eliade M. Patterns in Comparative Religion. London, 1958; Van der Leeuw G. Religion in Essence and Manifestation: A Study in Phenomenology. 2 vols. New York, 1963. *Н. Кочан*

РЕЛІ́ГІЯ І ПОЛІ́ТИКА — форма взаємозв'язку реліг. сусп. свідомості з *політичною сферою* сусп-ва. Багатоманітні погляди щодо взаємозв'язку *релігії* і *політики* ґрунтуються на трьох змістовних концептах. Перша точка зору полягає в тому, що Р. і п. абс. не співмірні, що це два різні світи, які не перетинаються. Її прибічники стверджують принципову відмінність між релігією та *ідеологією* (політикою), яка пов'язана з практ. діяльністю. Вони заперечують будь-яке їх зближення, мотивуючи це тим, що релігією надто часто зловживали для відстоювання вузькогрупових цілей. З ін. боку, релігія досить часто ставала активним мобілізаційним чинником внутр. стабілізації сусп-в, подолання криз, відвернення зовн. загроз. Релігія тим самим включалася до кола політ. значущих факторів і в масовій свідомості сприймалася як ідеологія, стаючи політично утилітарним явищем. І, нарешті, ще одна точка зору, яка утвердилася у *марксизмі*, полягає в прямому ототожненні Р. і п. Так, у К. *Маркса* критика теології перетворювалася на критику політики, а критика релігії пов'язувалася із критикою політ. порядків, «які вона освячує і захищає». Внаслідок у процесі реалізації марксист. доктрини більшовиками служителі церкви розглядалися як політ. супротивники, а антиреліг. боротьба набула політ. характеру. Істор. досвід доводить, що Р. і п. перебувають у стані пост. взаємовпливу на духовному (світоглядному), інституц. та особистісному рівнях: релігія завжди справляла значний вплив на політику і сама відчувала досить суттєвий вплив останньої. Історія і сучас. епоха свідчать про наявність різноманітних форм взаємодії Р. і п., що є цілком закономірним. Так, певна аналогія простежується між структурними елементами релігії (реліг. свідомість, реліг. діяльність, реліг. відносини, реліг. орг-ції) і політики (*політична свідомість, відносини політичні*, політ. орг-ції). Схожими є і деякі функції цих сусп. феноменів, насамперед, регулятивна та інтегративна. Як політика, так і релігія покликані забезпечувати діяльність сусп. системи, стабільність і громад. порядок, регулювати відносини між людьми і сусп. групами, згладжувати наявні суперечності. Відзначаючи велику роль релігії в політ. історії різних народів і в соціально-політ. житті сучас. сусп-ва, деякі вчені серед її важливих функцій виділяють і політ. функцію. Релігія може бути використана і використовується політикою як засіб збереження *влади*. Поряд з чисельними концепціями, покликаними зорієнтувати свідомість людей на підтримку того чи ін. *політичного режиму*, важливе значення має релігія, яка впродовж віків навчала маси тому, що всяка влада від Бога. З ін. боку, в канонічних реліг. текстах міститься чимало ідей, з допомогою яких можна виправдати виступ проти чинної *політичної влади*. Враховуючи пост. падіння рівня довіри сусп-ва до ін-тів д-ви, політики дедалі частіше звертаються до реліг. цінностей в надії отримати підтримку реліг. центрів, а можливо й заручитися симпатіями віруючих. Найбільш активно це відбувається в період *кампаній виборчих*. Релігія та її ін-ти не є суб'єктами політики, оскільки вони створені не для боротьби за владу і не для виконання функцій політ. влади. Тим не менше реліг. орг-ції та їхні лідери нерідко виконують функції *актора політичного*.

Співвідношення П. і р. багатовимірне. Воно може виявлятися у формі як взаємодії в ході реалізації їхніх соціальних функцій, так і взаємовпливу. Регулюючи сусп. життя, політика впливає і на релігію, формуючи законод. рамки її функціонування, правового становища реліг. орг-цій, захищаючи права гр-н на свободу совісті, гарантуючи умови для міжконфес. примирення і порозуміння. Своєю чергою, розвиток *політичного процесу* визначається як співвідношенням політ. сил і характером політ. структури, так і переважними в сусп-ві духовними принципами та ідеалами, які багато в чому обумовлені домінуючими реліг. вченнями. Серед специфічних способів впливу релігії на політику варто виокремити участь релігії в легітимації влади та внесення реліг. орг-ціями конкр. пропозицій на стадії прийняття політ. рішень. Політ. процес, що супроводжується *конфліктами*, може призводити до значних змін у реліг. сфері. Навпаки, внутрішньореліг. зміни і конфлікти можуть мати серйозні політ. наслідки. Досвід історії свідчить, що будь-яка реліг. (конфесійна) спільнота, перебуваючи у меншості чи будучи придушеною д-вою, виступає за рівність релігій, співпрацю їх послідовників у найрізноманітніших сферах. Однак, звільнившись від засилля влади, а тим більше перетворившись на домінуючу, вона не лише відмовляється від закликів щодо забезпечення рівності конфесій, а й прагне використати можливості політ. влади для зміцнення своїх позицій (досить часто за рахунок прав ін. конфесійних утворень) і впливу на сусп. життя, не виключаючи й політики. Нерідко у таких випадках політика іде назустріч релігії, прагнучи використати її потужний мобілізаційний потенціал у власних інтересах. Як наслідок, виникає загроза політизації релігії та клерикалізації політики (див. *Клерикалізм*), що здатне викликати різке загострення соціально-політ. і міжнац. протиріч. Виняткові можливості для включення реліг. фактора у політ. процес виникають у поліетн. і поліконфес. сусп-ві, особливо якщо в ньому мають місце гострі суперечності. Тісний зв'язок релігії та етносу призводить до того, що приналежність сторін, які протистоять в етноконфліктній ситуації, до різних конфес. культур провокує її переростання в повномасштабний, затяжний, насильницький конфлікт. Особливо яскраво взаємозв'язок Р. і п. виявляється в діяльності реліг.-політ. партій і рухів у регіонах з гостро напруженою соціальною ситуацією. У світі функціонує понад 50 христ.-дем. партій. Найбільш впливовими вони є в Німеччині, Іспанії, Бельгії, Нідерландах, ряді країн Лат. Америки. Поряд з регіон. об'єднаннями христ. демократів (Європ. союз христ. демократів, Христ.-дем. орг-ція Америки) діє й загальнопланетарний координац. центр — Всесвітній союз христ. демократів. Ряд христ.-дем. партій впродовж тривалого часу перебували при владі (зокрема в Німеччині), а їхні представники широко представлені в парламентах багатьох країн. Численні ісламські партії і політ. рухи діють в країнах Сх. (Бангладеш, Йорданія, Ліван, Пакистан, Туреччина та ін.). Релігія стає серйозним чинником політ. життя не лише в мусульманських країнах, де *іслам* фактично набирає виразних обрисів політ. доктрини, а й великою мірою впливає на сусп.-політ. процеси країн Лат. Америки, Пд.-Сх. Азії і Сх. Європи.

Події та непрогнозовані феномени 2-ї пол. 20 ст. («Іранська революція», «теологія визволення», новий реліг. фундаменталізм, «Моральна більшість» у США, реліг.-політ. рухи в Польщі та на Філіппінах тощо) привнесли нове розуміння зв'язку Р. і п. Його зміст, центр ваги та азимути, за якими здійснюється такий зв'язок, упродовж 20 ст. принципово змінилися. Релігія перестала бути сакральним знаряддям легітимації влади, трансцендентною санкцією здійснюваній політиці. Паралельно релігія дедалі менше постає у формі структур та інституцій, організованих за взірцем політ. влади. Релігія стає інструментом *мобілізації політичної*, чинником політ. ідентифікації і політ. каталізації. Наприкін. 20 — на поч. 21 ст. церкви починають наближатися до формулювання власного запиту до політики в ідейно-доктринальних формулах (йдеться про співмірність реальної політики із сусп. благом і вченням церкви про соціальну справедливість, виклики індустр. сусп-ва, набуття соціальними проблемами всесвітнього виміру тощо). Упродовж людської історії у взаємовідносинах Р. і п. виникали різні ситуації. Р. і п. діяли спільно, коли необхідно було протистояти зовн. загрозі чи боротися проти активних дій протесту всередині країни. В одних умовах визначальним чинником таких відносин виступала релігія, використовуючи політику з метою зміцнення своїх позицій, в ін. — політика, спираючись на релігію в інтересах досягнення своєї мети. Супутнім елементом взаємодії Р. і п. фактично завжди виступали суперечності, а часто навіть і боротьба за роль визначального чинника в їх взаємовідносинах.

Літ.: Єленський В. «Те, що релігія коронувала...»: Про зміну у відносинах релігії і політики // Людина і світ. 2000. № 10; Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI століття / Пер. з франц. К., 2006.

В. Войналович

РЕ́ННЕР (Renner) Карл (14.12.1870, тепер Дольні Дунаєвіце, Чехія — 31.12.1950, Відень) — 1-й канцлер Австр. республіки. Вивчав право у Відні, заробляв на життя приватними уроками, обіймав посаду урядового бібліотекаря. Став соціалістом, хоча ніколи не дотримувався ортодоксальних марксист. поглядів. У своїх працях щодо нац. питання відстоював ідею багатонаціональної д-ви взагалі й багатонаціональної Австрії, зокрема. Виступав за дем. федерацію на основі політ. і культ.

рівноправності меншин. 1907 Р. був обраний членом *парламенту*, потім став лідером С.-д. партії, хоча після 1917 його витіснило більш радик. крило на чолі з О. *Бауером*, який відкинув доктрину Р. про багатонаціональну д-ву. Саме Р. у 1918 здійснив мирний перехід країни до респ. форми правління. У лист. 1918 він став канцлером і головою Держ. ради у тимчас. уряді, а потім у коаліц. уряді (берез. 1919 — черв. 1920). Після переходу соціал-демократів у *опозицію* знаходився в тіні свого суперника Бауера, але лишився лідером правого крила партії. У 1930 був обраний головою за старшинством Нац. ради — нижньої палати останнього виборного австр. парламенту, який був розпущений у 1933 канцлером Е. Дольфусом. У 1938 нацисти не переслідували Р., оскільки він підтримував об'єднання Австрії та Німеччини (*аншлюс*). У 1945 після вступу рад. військ у Австрію Р. було доручено сформувати тимчас. адміністрацію. Перша Нац. рада відновленої республіки обрала його *президентом* Австрії 25.11.1945. *В. Остудін*

РЕПАРА́ЦІЇ (лат. reparatio — відновлення) — у міжнар. праві форма матер. відповідальності держави-агресора, що полягає у наданні *державі*, що постраждала від *агресії*, відшкодування матер. шкоди грошима, натурою або послугами. Міжнар.-прав. норми, які врегульовували стягнення Р., вперше виникли у Версал. мирному договорі 1919 за підсумками 1-ї світової *війни* і одержали подальший розвиток у мирному врегулюванні після 2-ї світової війни. Істор. попередником ін-ту Р. у міжнар. праві був ін-т контрибуції: обов'язку виплат переможеної у війні сторони переможцеві без урахування підстав розв'язання війни та реальної суми збитків, понесених переможцем. До Р. вдавалися за рішенням Крим. конференції 1945 (Німеччину було зобов'язано відшкодувати *СРСР* збитки в 20 млрд дол., згодом уряд ФРН прийняв рішення про виплату компенсацій гр-нам кол. СРСР, яких було примусово вивезено в неволю до Німеччини), після війни США в Індокитаї та бомбардувань *НАТО* в Сербії. Р. часто призначалися і за окремі правопорушення (1996 Міжнар. суд ООН ухвалив рішення про виплату США Ірану компенсації у розмірі 131 млн дол. за збитий у 1988 пасажирський літак). Іноді державу-порушницю обмежують у правах розпоряджатися власними матер. ресурсами за вчинення особливо небезпечних міжнар. злочинів, такі дії іноді називають надзвичайною Р. Вона застосовується не тільки для відшкодування збитків, а й щоб запобігти новим правопорушенням у майбутньому. Іноді Р. виступають як нагорода державі-жертві за рахунок держави-порушниці, зокрема, в такий спосіб рішенням Потсдам. конференції 1945 від Німеччини було відокремлено Кенігсберг і частину Сх. Пруссії.

Літ.: Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения. К., 1976; Ушаков Н. А. Основания международной ответственности государств. М., 1983; Лукашук И. И. Право международной ответственности. М., 2004. *М. Гнатовський*

РЕПАТРІА́ЦІЯ (від лат. re... — префікс, що означає зворотну або повторну дію, та patrio — батьківщина) — повернення в країну *громадянства*, пост. проживання чи походження осіб, які за різних причин опинилися на території ін. *держав*. Р. здійснюється, як правило, на підставі міждержавних *угод*. Представницька Женев. конференція 1996, що вібулася під егідою *ООН* і була присвячена міграц. проблемам на теренах кол. *СРСР*, запропонувала вважати репатріантами осіб, «які з причин економічного, соціального або особистого характеру добровільно переселилися до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання». Отже, для Р. важливими є такі ознаки, як вільне волевиявлення та напрямок переселень до країни походження чи громадянства. Репатріаційні потоки зазвичай супроводжують значні геополіт. зміни, зникнення одних і утворення ін. д-в. Напр., масовими вони були після закінчення 2-ї світової війни в Європі. Результатом одного з них було утворення і розвиток Д-ви Ізраїль. Маштабними переміщеннями в напрямку істор. батьківщини відзначено також розпад СРСР. Перемішування різноетн. населення, що було однією з цілей міграц. політики рад. доби, сформувало значну масу потенц. репатріантів, яка активізувалася після розпаду єдиної д-ви. Після краху тоталіт. системи стало можливим повернення репресованих і депортованих, у т. ч. за нац. ознакою, які за рад. часів змушені були залишатися у місцях вислання. Багато з тих, хто свого часу виїхали до ін. республік кол. СРСР внаслідок оргнаборів робочої сили, спрямування молодих спеціалістів, служби в армії тощо, також визначалися зі своїми сім'ями, до переїзду спонукало зростання напруженості, виникнення військ. конфліктів у низці пострад. д-в. Лише 1992, першого року незалежності, в Україну з пострад. д-в прибули понад 0,5 млн осіб. 232,2 тис. з них були етн. українцями. Якщо у 1989 серед тих, хто в'їхав в Україну з республік СРСР, українці становили лише 35 %, то 1992 — 46 %. Найбільшою частка українців була серед імігрантів з Балтії — понад 60 %, 1992–93 українці становили майже 54 % прибулих з Туркменистану, серед прибулих з Білорусі, Росії, Казахстану — половину. Усього за період незалежності в Україну з країн СНД та Балтії в'їхали понад 2,1 млн осіб, 700 тис. з яких — етн. українці.

Активно відбувалася Р. незаконно *депортованих* у 1944 сталін. режимом крим. татар, а також болгар, вірмен, греків, німців. Їхне повернення розпочалося за часів *перебудови*. За переписом 1989 в Криму налічувалося 38,4 тис. крим. татар, однак протягом 1991–93 в Україну в'їхали уже 88,5 тис. осіб кримськотат. національності, що становили майже 7 % усіх іммігрантів. Хоча й не так інтенсивно, але Р. продовжувалася і в наступні роки. Серед іммігрантів поступово збільшувалася к-сть народжених в Україні: у 1995 — 47,1 %, у 2000 — 51, а у 2002 — 64 %. Тобто вихідці з України серед іммігрантів почали домінувати. Великою мірою завдяки Р. питома вага українців в усьому населенні зросла з 72,7 % у 1989 до 77,8 % у 2001. К-сть крим. татар збільшилася у 5,3 раза. Перший всеукр. перепис населення зафіксував 248,2 тис. осіб кримськотат. національності. У період після розпаду СРСР Р. була характерною не лише для України. Вона охопила представників усіх *націй* колись єдиної д-ви. Напр., населення Росії протягом 1990–2000 збільшилося на 4,2 млн осіб за рахунок імміграції з країн СНД та Балтії, у т. ч. на 3 млн етн. росіян бл. 0,5 млн представників ін. народів Росії. В Україні сприяння Р. офіц. проголошено одним з пріоритетів міграц. політики. Вихідці з України та їхні нащадки мають право на поновлення громадянства України. З метою облаштування репатріантів з числа раніше депортованих розроблена і здійснюється низка держ. програм.

Літ.: Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. К., 1997; Габриелян О. А. [и др.]. Крымские татары: депортация, возвращение и обустройство. Симф., 1998; Брайчевська О. Репатріанти в Україні: шляхи інтеграції// Проблеми міграції. Укр. інформ.-аналіт. журн. 1999. № 3; Білуха Ю., Власенко О. Розвиток етнополітичної ситуації в Криму та вирішення проблем кримськотатарського народу // Крим. Студії. 2002; Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. К., 2004. *О. Малиновська*

РЕСПУ́БЛІКА (лат. respublica — суспільна справа) — форма держ. правління, за якої вища *влада* належить представн. органам, обраним населенням на певний термін. *Главу держави* з респ. формою правління зазвичай називають *президентом*. Р. — найпоширеніший сьогодні політ. устрій. Респ. форма правління виникла в Афін. д-ві. Відродження респ. форм правління припадає на період Середньовіччя (швейцарські кантони, міста-республіки в Італії та Пн. Русі). Поступово сформувалася і продовжила свій розвиток традиція свобод і прав *самоврядування*, яка стала основою для втілення на практиці ідеї *республіканізму*. Першими на цей шлях стали Р. Об'єднаних провінцій (Голандія) у 1609 та Англія у 1649. Наступною віхою на шляху становлення респ. д-ви стала Франц. революція 1789. Велике значення мало ухвалення у 1789 *Декларації прав людини і громадянина*, на основі якої респ. правління стало асоціюватися з дотриманням *прав людини*. Р. з того часу розуміється як правова д-ва, що підкоряється верховенству права, функціонує на основі *конституції*. Своєю чергою, більшість суч. *монархій* стали конституційними, тобто реально влада в них давно перейшла до виборних і колегіальних органів управління, що притаманне респ. формі правління. Заг. ознаками респ. форми правління є існування одноосібного чи колегіального глави д-ви; виборність на певний строк глави д-ви та органів держ. влади; здійснення держ. влади не за власною волею, а за дорученням народу; можлива юрид. відповідальність глави д-ви у випадках, передбачених законом.

Залежно від способів розподілу влади між вищими органами держ. влади виокремлюють презид., парлам. та змішану (презид.-парлам., парлам.-презид.) Р. Критеріями виокремлення є спосіб обрання *парламенту* та формування уряду, а також обсяг повноважень президента. У парлам. Р. — верховна роль в орг-ції держ. життя належить парламенту. У такій Р. уряд формується парлам. шляхом з кола *депутатів*, що належать до *партій*, які володіють більшістю голосів у парламенті. Уряд несе колект. відповідальність перед парламентом за свою діяльність. Він залишається при владі доти, поки в парламенті має підтримку більшості. Зазвичай, глава д-ви в таких Р. обирається парламентом або спеціально утвореною парлам. колегією. Призначення парламентом глави д-ви є гол. видом парлам. контролю над викон. владою. Парламентарна форма респ. правління вибудовує таку структуру вищих органів держ. влади, за якої реально забезпечується демократизм громадян. життя, свобода особи, соціальна справедливість. Презид. Р. передбачає поєднання в рамках *президента* повноважень глави д-ви і *голови уряду*. Найбільш характерні риси презид. Р. — позапарлам. метод обрання президента та формування уряду; відповідальність уряду виключно перед президентом; ширші, ніж у парламентарній республіці, повноваження глави д-ви. Він наділяється, крім керування урядом, ін. важливими повноваженнями: має право розпуску парламенту, є верховним головнокомандувачем, оголошує надзвичайний стан, накладає вето на закони, головує в уряді тощо. Змішаною Р. є д-ва, в якій поєднуються риси презид. та парлам. Р. Як правило, тут наявний президент, який обирається народом, проте не має значних повноважень щодо впливу на діяльність викон. влади і змушений ділити їх з парламентом. Якщо при цьому повноваження президента домінують, Р. є презид.-парлам., у протилежному випадку — парлам.-презид.

Літ.: Протасова В. Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди. Х., 2009. *Л. Кочубей*

РЕСПУБЛІКАНІ́ЗМ — політ.-прав. доктрина й ідейно-політ. рух, зорієнтовані на ідеал *республіки* як форми правління і політ. устрою. Класична формула ант. Р. міститься у відомому визначенні Цицерона— «держава є надбанням (справою) громадян» («est igitur res publica res populi»). У цій формулі віддзеркалені осн. постулати традиції Р.: концепція республіки як співтовариства, створеного задля досягнення заг. добробуту, ідеї свободи і громадян. рівноправ'я, принципи належності влади громаді, виборності, змінюваності та відповідальності магістратів, яким співтовариство гр-н передає частину прав керування (функції викон. влади). Форми ідеол. центру республіка набула в старод. Римі. Протиставлена особистому правлінню царів й імператорів, Рим. республіка перетворилася на еталон, у якому військ. сила поєднувалася зі свободою і доброчесністю. Починаючи з Н. *Макіавеллі* й Ф. Ґвіччардіні, авторів Нового часу, які орієнтувалися на респ. традицію, апелювали до ант. класики, у фокусі респ. думки того часу знаходилися проблеми соціальних і конст. умов збереження респ. форми правління. Осн. факторами стабільності визнавалися твердість громадян. чеснот, мужність, готовність пожертвувати власними інтересами. Найдосконалішою формою правління представники Р. епохи Відродження вважали таку, яка поєднує елементи дем., аристократ. і монарх. устрою. У Р. Нового часу, який успадкував ідеї своїх попередників щодо змішаного правління і громадян. чеснот, акцент було зроблено на концепцію народного *суверенітету* і природних, невідчужуваних *прав людини*. *Дж. Локк*, *Ш. Л. Монтеск'є*, *Ж.-Ж. Руссо*, *Дж. Медісон*, І. *Кант* визначали поняття республіки через атрибут належності *суверенітету*, *законодавчої влади* народові. З кін. 18 ст. стає можливим говорити про помірковану респ. традицію, що розвивалася в напрямі доктрини конституціоналізму й представн. правління і поступово набула рис лібер. *демократії* і революц. Р., який, віддаючи пріоритет принципам справедливості й рівності, дедалі більш орієнтувався на соціаліст. течію громад. думки. В укр. політ. інтелектуальній і культ. історії існує власна традиція громад. Р., яка є органічною частиною загальноєвроп. традиції. Осн. теми цієї традиції: проблематика громадян. свободи і доблесті, політ. і неполіт. участі гр-н у житті сусп-ва. У *Конституції Пилипа Орлика* (1710) втілювалися ідеї розподілу влад, незалежність суду, демократизму козац. ради, фіксувалися гарантії від самоуправства *гетьмана*. Братство ім. св. Кирила і Мефодія ставило своїм завданням відновити христ. республіку та досвід «козац. республіки». Гол. передумовою перебудови наявного ладу на нових засадах члени *Кирило-Мефодіївського товариства* вважали знищення *абсолютизму*. На думку М. *Костомарова*, ефект. і надійним з точки зору реалізації людських цінностей може бути лише респ. політ. устрій, де реалізується виборча, змінна і підзвітна народові викон. влада. Протягом 19 — поч. 20 ст. ідеалом залишався христ. Р. Погляди укр. мислителів (М. *Драгоманова*, М. *Міхновського*, В. *Липинського*) в той час коливалися від федерат. Р. до традиц. абсолютизму. Сучасна респ. теорія дає багато аргументів на користь того, що заг. справа, яка об'єднує гр-н у значимому для них спільному проекті, може бути реалістичною і осмисленою. Респ. практика в 21 ст. передбачає реалізацію особливої концепції свободи, громадян. чесноти, участь *громадян* у визначенні заг. умов життя й у відповідних спільних діях, визнання *суспільством* значущості індивід. вкладів у спільну справу — як орієнтирів сусп. життя. Крім того, на перший план виходить тема визнання іншого, толерантності до нього. Стосовно сусп-в, для яких характерним є моральне і культурне різноманіття, ця тема дає можливість говорити про екзистенційно більш глибокі форми громадян. зв'язку між людьми, порівняно з формальною системою прав лібер. демократії. Сучасні дослідники вказують на те, що респ. свобода не обмежується дихотомією позит. і негат. свободи. Вона має більш просте і водночас більш прагмат. визначення — недомінування. На їхню думку, в кожному конст. устрої, який претендує на назву республіканського, на першому місці має бути не форма правління, а невід'ємні *права людини*, її свобода.

Літ.: Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. Cambridge, MA, 1965; Pocock J. The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. Princeton, 1975; Pettit Ph. Republicanism: A Theory of Freedom and Government. Oxford, 1997; Gelderen M. van, Skinner Q. (Eds.). Republicanism: A Shared European Heritage. 2 vols. Cambridge, 2002; Honohan I. Civic Republicanism. London ; New York, 2002.

І. Погребинська

РЕСТАВРА́ЦІЯ (лат. restauratio — відновлення) — відновлення в первинному вигляді. У сфері політ. відносин Р. є відновленням порядків і відносин, повалених у ході великих сусп.-політ. потрясінь. Предметом Р. може бути як прогресивний, так і реакційний сусп. устрій. Найвідомішими істор. прикладами Р. були відновлення правління династії Стюартів у Великобританії (1660) та правління династії Бурбонів у Франції (1814 і 1815). Р. здійснює тимчас. і часткове розв'язання назрілих сусп-ві проблем, потім настає час, коли вона повністю вичерпує свої можливості, свій «відносний позитив» і навіть часткову виправданість. Р. найчастіше не зачіпали осн. соціальних ін-тів. Причиною цього була очевидна слабкість «реставрованої» влади, яка своїм приходом найчастіше зобов'язана не революційно-пасіонарному рухові сусп-ва, а втомі й розчаруванню його в новому соціальному устрої. Абс. межа Р. процесів випливає з їх переважно негат., руйнівного характеру і визначається ступенем падіння виробництва, зубожінням і скороченням чисельності населення, глибиною ідеол., культ., моральної деградації. Тому ніяка попередня Р. ніколи повністю не знищувала результатів попередніх револ. перетворень. Р. виявлялися безсилими повністю відродити минуле, йшлося лише про досягнення певної «критичної точки» цього повернення. Відносною межею Р. може виступити кожна антиреформа, що проводиться *владою*, будь-яке системне перетворення, що різко і штучно загострює сусп. проблеми. «Абсолютна» і «відносна» межі Р. між собою тісно пов'язані: чим більше зруйновано, тим меншими є запаси міцності всієї системи, тим більш хворобливо сприймаються масами навіть не дуже значні, просто знакові зміни. Р. постійно проходить «критичні точки», в яких потенц. визрівають револ. ситуації. Р. однієї структури часто буває пов'язана з *революцією* в іншій.

Літ.: Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Пер. з англ. К., 1997; Баев В. Г. «Реставрация политических наук» К. Ф. Геллера в контексте европейской эпохи реставрации // История государства и права. 2006. № 2.

Б. Дем'яненко

РЕСУ́РСИ ПОЛІТИ́ЧНІ (від лат. resurgo — підійма́тись, виникати знову) — сукупність засобів, що їх використовує суб'єкт політики для досягнення своїх політ. цілей. У дем. сусп-ві головним Р. п. є підтримка народу, *електорату*. До числа Р. п. прийнято відносити силу, багатство, інформацію, орг-цію. Сила є найбільш старим, хоча й найменш ефект. засобом *політики*. Від залякування електорату і прямого *терору* з боку мафіозних і напівмафіозних структур у період *кампаній виборчих* до дій адм. і каральних органів д-ви — таким є широкий спектр різних форм насильства. Але низька ефективність сили як засобу політики пояснюється її близькодією, контактністю. Як тільки припиняється контакт владущого і підвладного, одразу припиняється дія сили. Що ж до сили держ. *влади*, то вона полягає не стільки у суворості заходів покарання, скільки в його неминучості, у здатності судових та ін. каральних органів забезпечити неухильну дію закону. Багатство, насамперед гроші як еквівалент усіх матер. благ, є найпоширенішим ресурсом політики. Успіх *партій політичних* на *виборах*, як і саме їх існування, вирішальною мірою залежить від їхніх фін. можливостей. Підтримка дій *політичної влади* багато в чому залежить від наявності в неї матер. і фін. ресурсів, їх розподілу серед електорату. Знання, *інформація* теж завжди були найважливішим Р. п. і є єдиним шляхом до влади для осіб, які її прагнуть, але не мають ані багатства, ані високого становища в армії й ін. силових структурах. Нині роль і значення інформації надзвичайно зросли. Вона визначає вже і екон., і військ. вагу д-ви, її місце у світовій системі. Тому інформація й усередині країни, й поза нею є найважливішим Р. п. Оскільки завоювання політ. влади та її здійснення нерозривно пов'язані з підтримкою широких соціальних груп сусп-ва, політ. орг-ція, партія, місце, що посідає актор у парт. ієрархії та політ. структурі д-ви, є важливим Р. п., що дозволяє прийти до влади і зберегти політ. вагу.

А. Лузан

РЕФЕРЕ́НДУМ (лат. referendum — те, що має бути повідомлено) — волевиявлення народу шляхом *голосування* з важливого держ. або сусп. питання. На загальнодерж. рівні такими питаннями можуть бути прийняття нової або внесення змін до чинної *конституції*, вибір форми держ. правління чи *форми державного устрою*, зміна території д-ви, її вступ до *організацій міжнародних* тощо. Залежно від характеру Р. волевиявлення народу на ньому або надає юрид. сили вирішенню якогонебудь питання, або виражає *думку громадську* щодо того чи іншого варіанту його вирішення. *Голосування* на Р. є таємним. У ньому мають право брати участь усі *громадяни*, наділені правом голосу. Р. визнається таким, що відбувся, як правило, за умови участі в ньому не менше половини зареєстрованих як виборці гр-н, а рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість (щонайменше 50 % плюс один голос) тих, хто взяв участь у голосуванні. Повноваженням призначати (проголошувати) загальнодерж. Р. зазвичай наділяються *глава держави* і *парламент*. Призначати Р. вони можуть або з власної ініціативи, або з ініціативи ін. конституційно уповноважених суб'єктів — *уряду*, частини складу парламенту, регіон. органів влади, певної к-сті гр-н, які мають право голосу (Р. за нар. ініціативою). За масштабом Р. поділяються на загальнодерж. та місц., за предметом — на конст., законод. і з питань поточної *політики*. Залежно від предмета законод. Р. — він може бути, відповідно, попереднім затверджувальним або наступним скасувальним. За юрид. наслідками Р. поділяються на зобов’язувальні, рішення яких мають юрид. обов’язкову силу, і консультативні, що проводяться з метою з’ясування громад. думки. Інститут Р. закріплено в *Конституції України* (ст. 69). Всеукр. Р. призначається *Верховною Радою України* або *Президентом України* відповідно до їхніх конст. повноважень. Всеукраїнський Р. проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів гр-н України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення Р. зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області (ст. 72). Виключно всеукр. Р. вирішуються питання про зміну тер. України (ст. 73). Р. не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії (ст. 74). Конст. регламентація Р. доповнюється Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 03.07.1991.

П. Шляхтун

РЕФО́РМА ПОЛІТИ́ЧНА (лат. reformo — перетворювати) — законод. зміни політ. системи, політ. перетворення, переустрій *політичного життя*, зміна наявних сусп.-політ. відносин відповідно до забезпечення цивілізованих умов розвитку *суспільства*. Реформатори вважають, що зміни необхідно здійснювати поступово, з мін. сусп. потрясіннями. Реформаторська діяльність — інноваційна функція політ. ін-тів, спрямована на підтримку політ. й соціальної гармонії. Критерієм успішності реформаторської діяльності можна вважати відсутність соціальних конфліктів. Р. п. передбачає еволюц. розвиток сусп-ва і його ін-тів *влади*. Вона являє собою певний крок, етап прогрес. перетворення. Р. п. може відбуватися різними шляхами: а) реформа зверху. Зміст такої реформи полягає в тому, що автократичні правителі розуміють необхідність зміни системи влади за своєю волею і саме на цих засадах здійснюють програму перетворень; б) зречення влади, відмова від влади. Це відбувається при загибелі, капітуляції авторит. режимів владарювання; в) поступове реформування влади погодженими зусиллями політ. сил, які перебувають при владі та в *опозиції*. Гол. чинниками, що визначають першочергові кроки Р. п. є: розбалансованість наявної системи влади, домінування корпорат. інтересів та всеохопна *корупція*; необхідність докорінної зміни системи орг-ції влади; необхідність впровадження нових моделей формування, орг-ції діяльності, відповідальності органів держ. влади та *місцевого самоврядування*, прозорості, підконтрольності та підзвітності перед сусп-вом; фін. та екон. криза, що потребують термінової реалізації антикризових заходів з боку органів влади та місц. самовряд., спрямованих на забезпечення можливостей розвитку економіки, створення нових робочих місць, забезпечення мін. належного рівня соціального захисту; формування чіткої практики політ. взаємодії владних гілок, шляхом використання принципів компромісності та ідейної конкуренції, що дозволить сформувати виважену концепцію розвитку країни; підтримання практики громад. обговорень за участю політ. діячів та авторитетних науковців, результативність яких формуватиме рекомендації щодо вирішення нагальних проблем, наявних у сусп-ві. Р. п. визначають як політику *компромісу* між правлячими групами та їх соціальними опонентами, як політику, що заради збереження соціально-політ. системи як цілого йде на зміну окремих її частин.

В. Ребкало

РЕФОРМА́ЦІЯ (від лат. reformatio — перетворення, поліпшення)— реліг. рух у Зх. Європі 16 ст., який підірвав монопольну владу катол. церкви і започаткував *протестантизм*. Р. кардинально змінила не лише Зх. *християнство*, а й соціальні, політ., екон. відносини Зх. цивілізації, визначивши осн. вектори її подальшого розвитку. Правомірно розглядати Р. як сукупність сфокусованих довкола реліг. тематики соціокультурних процесів, які збіглися у часі й просторі, внаслідок чого постали явища і розпочалися процеси, що їх не обов’язково мали на меті ті або ін. діячі Р. Принципово розрізняти наміри діячів Р. 16 ст. (М. *Лютер*, Ж. Кальвін, У. Цвінглі та ін.) від реальних наслідків започаткованих ними реформ. Принципи спасіння вірою, напередвизначеності, обраності, що разом узяте, перебувало виключно в руках Бога і було вирішено раз і назавжди для всіх, спрямовували енергію віруючих у русло екон. діяльності, успіхи в якій служили за ознаку обраності; у протестант. спільнотах збіглися ідеальні й матер. інтереси, формуючи «дух капіталізму» (М. *Вебер*). Під впливом Р. політ. структури видозмінювалися відповідно до реліг. і екон. ідей. Від початку протестант. політ. теорії відкидали ідею безпомилкового земного правителя, обмежуючи його діяльність функцією карати зло і плекати добро, регулюючи її законом, що сприяло виникненню ідеї «правової держави». Відкинення Р. монопольного права катол. церкви на духовну і *політичну владу* «в усьому христ. світі», запровадження на протестант. землях принципу «чия влада, того й віра» дало поштовх формуванню новітніх нац. д-в, ***націоналізму***. Цьому ж служив переклад *Біблії* з латини на нац. мови, а винахід друкарського верстата сприяв відповідному розвитку культури (стандартизація мов), *релігії* (вимога особисто читати і тлумачити Біблію передбачала ліквідацію неписемності найширших сусп. верств), *політики* (диференціація нац. д-в через диференціацію нац. мов, релігій, нац. інтересів). Відкинення у протестант. спільнотах ієрархічного церковного устрою і реформування його на дем. засадах (конгрегаціоналізм) стало одним з істор. коренів західноєвроп. *демократії*, будучи перенесеним з церковної сфери до політики. Р. поклала початок майже півторастолітньому періоду реліг. війн між католиками і протестантами, внаслідок яких у Зх. Європі було сформульовано осн. принципи реліг. і політ. свободи. У багатьох протестант. країнах кол. авторитет катол. церкви було замінено авторитетом нац. д-ви, утвердились ідеї відокремлення д-ви і церкви, толерантності, мирського служіння християн у сфері економіки, політики, культури, тобто «протестант. етики» і «духу капіталізму».

Літ.: Dillenberger J. Protestant Christianity: Interpreted through Its Development, 2nd ed. New York, 1988; Duke J. T., B. L. Johnson. Protestantism and the Spirit of Democracy // Religious Politics in Global and Comparative Perspective. New York, 1989.

Н. Кочан

РИ́ЗИК ПОЛІТИ́ЧНИЙ — вибір сусп. суб’єктом лінії поведінки і сама його поведінка в ситуації, коли відсутня визначеність щодо наслідків упливу на результати цієї поведінки політ. умов і чинників. Відмова від тих або ін. дій також є формою поведінки. Її зміст становлять пасивне споглядання й бездіяльність. Останні також є виявом ризику як вибору між альтернативами: скористатися шансом на успіх у досягненні мети або відмовитися від використання цього шансу через непевність досягнення бажаного результату й імовірні несприятливі, негат. наслідки ризикованих дій. Серед суб’єктів Р. п. — окремі особи (гр-ни, особи без громадянства й іноземні гр-ни, які тимчасово чи пост. мешкають на тер. *держави*), групи осіб, д-ва, інституції держ. влади, місц. самовряд. і *громадянського суспільства*, в т. ч. *партії політичні* та ін. об’єднання, міждерж. утворення, неурядові іноземні й міжнар. орг-ції, вітчизняні й зарубіжні фін. та ін. структури. Складовими Р. п. є: а) оцінка ситуації з позиції шансів на успіх або невдачу шляхом з'ясування впливу на ці шанси об'єктивних і суб'єктивних політ. факторів, умов і способів досягнення бажаного результату, а також прогнозування можливої екон., моральної, політ., ідеол. та ін. ціни імовірних позит. чи несприятливих наслідків; б) вибір моделі поведінки на основі комплексної оцінки ситуації; в) власне поведінка в умовах невизначеності щодо її остаточних наслідків. Реалізацію описаних складових Р. п. можна розглядати як управління ним. Завданнями управління Р. п. є виявлення, мінімізація, а по можливості — відвернення чи нейтралізація політ. загроз досягненню бажаного позит. результату, а також з'ясування й ефект. використання ресурсів та мобілізація ін. чинників, що сприяють досягненню мети. Методологія і методики управління Р. п. почали системно розроблятися з кін. 1950-х переважно великими зх. корпораціями та спеціалізованими консультаційними фірмами для оцінки впливу політ. факторів на перспективи інвестиційної та ін. комерц. діяльності закордоном. Аналізувався т. зв. країновий ризик — імовірні фін. загрози і втрати внаслідок дії несприятливих політ. факторів у країні, де планувалося проводити або вже проводилась якась комерц. діяльність. Осн. методами оцінювання Р. п. є: «старі знайомства» (англ. old hands) — підготовка і надання звітів фахівцями, які добре знають відповідну країну, мають там контакти з поінформованими політиками, журналістами, вченими, підприємцями та ін.; «великі тури» (англ. grand tours) — аналіз ситуації групами відряджених експертів, зокрема на основі інформації, що її отримують в країні перебування завдяки налагодженню контактів з політиками, чиновниками, підприємцями різного рівня та ін.; метод Дельфі — розроблення системи якісних показників, за якими вивчається ситуація в конкр. країні з наступним оцінюванням вагомості кожного з них залученими експертами; комбінований якісно-кількісний (англ. gestalt) — поєднання експертних оцінок і кількісного аналізу статист., соціол. та ін. даних і параметрів, щодо яких такий аналіз можливий; моделювання.

Літ.: Kennedy C. Political Risk Management. New York, 1987; Гришаев В. В. Риск и общество (Дискуссия о понятии риска и библиография). М., 2002; Котигоренко В. О. Ризики альтернативних версій мовної політики в Україні // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. К., 2008. *В. Котигоренко*

РИ́МСЬКЕ ПРА́ВО — право Старод. Риму. Як писаний звід прав. приписів виникло у 451–450 до н. е. у формі Законів 12 таблиць, що зафіксували бл. 120 усталених звичаїв рим. сусп-ва. Їх прийняття стало результатом гострої боротьби патриціїв з плебеями та втіленням вимоги останніх публічно у письмовій формі визначити принципи життєдіяльності Рим. д-ви, які знать часто порушувала. Ці Закони охоплювали норми цив., кримін., процесуального і шлюбно-сім. права. Вони встановлювали жорсткі каральні заходи щодо боржників, закріплювали приват. власність, рабство і нерівноправність. У Законах було зафіксовано прав. відмінність між патриціями і плебеями, вільними і рабами. Будь-яке посягання на приват. власність суворо каралося. Було регламентовано речові й зобов'язальні, шлюбно-сім., спадкові та сусідські відносини, що складалися за умов становлення приват. власності. У подальшому джерелами Р. п. стали преторські едикти, розпорядження імператорів (т. зв. конституції) тощо. Своє завершення Р. п. отримало у реформах візант. імператора Юстиніана I, зокрема у зведеному акті під назвою Корпус юріс цивіліс. Поділ законів на чотири частини в межах кодексів, що їх у 528 утвердив імператор, сприяв консолідації права. Цими частинами стали: 1) Інституції, що утверджували осн. елементи юриспруденції. 2) Дигести і Пандекти, які містили різні норми, що випливали з Інституцій. 3) *Кодекс Юстиніана*, кілька разів адаптований і змінений, поділявся на 12 книг. 4) Новели, бл. 168 приписів, що пояснювали Кодекс Юстиніана. Р. п. поділялося на публічне (регулювало держ.-прав. відносини) і приватне (предметом регулювання були цив.-прав. відносини). Істотний вплив на формування Р. п. справили римські юристи, яким імператори надавали офіц. право тлумачення законодавства. Такі тлумачення мали силу законів. Р. п. було правом рабовласн. сусп-ва — тільки вільних гр-н Рим. імперії. Раб був лише об'єктом цього права. Хоча формально всі суб'єкти права визнавалися рівними, прав. стан вільної особи суттєво залежав від її майнових можливостей. Р. п. багато уваги приділяло праву власності й зобов'язальному праву, зокрема договорам. У подальшому Р. п. було реципійоване багатьма європ. країнами, звідки отримало світове поширення. Натепер системи цив. права, заснованого на Р. п., домінують в усіх країнах-членах ЄС, за винятком Великобританії та Ірландії, де перевага надається англосаксонському заг. праву. *В. Смолянюк*

РИ́МСЬКИЙ ДОГОВІР — Договір про заснування Європ. екон. співтовариства (ЄЕС), підписаний 25.03.1957 в Римі представниками Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу (водночас був укладений і Договір про заснування Європ. співтовариства з атомної енергії). Р. д. складався з преамбули, шести частин і 248 статей. У преамбулі державизасновниці ЄЕС заявили про своє прагнення закласти основи більш тісного союзу між європ. народами, спільними діями сприяти екон. і соціальному розвитку своїх країн з метою ліквідації бар'єрів, які розділяли Європу; договір передбачав можливість розширення ЄЕС за рахунок ін. європ. д-в. Гол. цілями ЄЕС (ст. 2) визначалися: забезпечення гармонійного екон. розвитку, неухильне, збалансоване і стабільне екон. зростання, прискорене підвищення рівня життя, зміцнення зв'язків між державами-членами. Вирішальним засобом досягнення цих цілей визначалося створення Спільного ринку й реалізація чотирьох свобод, які забезпечували його формування й функціонування: вільний рух товарів, працівників, послуг і капіталів. Договір визначав і необхідні для цього заходи та три етапи такого буд-ва: кожний по 4 роки з можливістю продовження окремих етапів, однак за умови, що в цілому перехідний етап не перевищить 15 років. На той час належало створити Митний союз, запровадивши Спільний митний тариф щодо третіх країн і ліквідувавши митні кордони та бар'єри всередині Співтовариства. Характеристика перехідного періоду в Р. д. обмежувалася визначенням заг. принципів зближення нац. екон. політик та законодавства: гармонізації податкових систем; адаптації трудового законодавства і гармонізації соціальної політики; регламентації приватних угод та держ. монополій, які спричиняли невідповідність цін; координації фінансової, кредитної і бюджетної політики; опрацювання європ. корпоративного законодавства. Згідно з Р. д. в рамках ЄЕС здійснювалися такі спільні політики: Спільна торговельна політика щодо третіх країн, Спільна сільськогосп. політика, Спільна транспортна політика, Спільна політика у сфері конкуренції, що передбачала заборону національної (ст. 7) та податкової (ст. 95) дискримінації. Ст. 235 надавала державам-членам можливість проводити спільну політику у сферах, не регламентованих Договором, що дозволяло ЄЕС започатковувати спільні політики без внесення змін у текст договору. Р. д. визначив чотири ін-ти Співтовариства: Асамблею, Раду міністрів, Комісію, Суд. Рада міністрів — ін-т, у рамках якого уряди держав-членів безпосередньо беруть участь у процесі прийняття рішень; лише Рада могла приймати законод. акти за пропозиціями Комісії і з урахуванням висновків Асамблеї. Постійне поточне управління справами ЄЕС покладалося на Комісію, яка складалася з дев'яти членів, призначених за спільною згодою держав-членів. Гол. завдання Комісії полягало в забезпеченні належного функціонування й розвитку Спільного ринку. Договір передбачив також заснування консультативного Європ. екон. і соціального к-ту, Європ. соціального фонду та Європ. інвест. банку. Наднаціональний характер діяльності ЄЕС мав формуватися поступово: рішення в Раді міністрів спочатку повинні були ухвалюватися одноголосно, згодом — кваліфікованою більшістю голосів. Згідно зі ст. 210 Договору, ЄЕС отримало статус юрид. особи. Р. д. набув чинності 01.01.1958. Заснування ЄЕС стало вирішальним кроком на шляху реалізації стратегії європ. інтеграції, яка відкрила шлях до розбудови єдиної Європи. *Т. Шинкаренко*

РИ́МСЬКИЙ КЛУБ — неурядова громад. *міжнародна організація*, заснована в 1968 з ініціативи економіста, сусп. діяча та бізнесмена А. Печчеї (1908–84) задля дослідження проблем глобального розвитку та привернення уваги світового співтовариства до глобальних проблем. До складу Р. к. могли входити не більше 100 членів — вчених, сусп. діячів, бізнесменів, які мали відображати «зріз прогресивного людства». Діяльність Р. к., який юрид. зареєстрований у Швейцарії, спрямовується Викон. к-том; на щорічних зборах, симпозіумах і семінарах, ділових зустрічах заслуховувалися доповіді, у різних країнах світу створювалися нац. асоціації сприяння Р. к., які діяли згідно з прийнятим у Варшаві 1987 Статутом асоціацій і мали керуватися заг. лінією, узгодженою Р. к. У своїй діяльності дотримується трьох засадничих принципів: глобальний погляд на комплексні, масштабні світові проблеми, що відображає дедалі більшу взаємозалежність країн у рамках єдиної планетарної системи; міждисциплінарний підхід та розгляд сукупності актуальних проблем — політ., екон., соціальних, екол., технол., культ. і соціо-психол. — у їхній взаємодії як частин єдиного цілого; розгляд довгострокових наслідків нинішніх проблем, а також політ. рішень і практ. заходів, що знаходяться в арсеналі сучас. політики. З кін. 60-х рр. Р. к. заохочував дослідницькі проекти і публікував т. зв. «Доповіді», що привернули увагу світового співтовариства до глобальних проблем і викликали гостру дискусію; були проведені широкомасштабні дослідження і побудовані глобальні моделі розвитку людства. Одним із перших досвідів глобального моделювання вважається доповідь «Світ-2», складена 1971 під керівництвом Дж. Форестера. У 1972 в межах Р. к. групою вчених під керівництвом Д. Медоуз на основі системного методу здійснено спробу побудови комп'ютерної моделі системи «людина — суспільство — природа» (доповідь «Межі зростання»). Вона була заснована на прогнозуванні таких змінних: населення, капіталовкладення, природні ресурси, продовольство, динаміка забруднення довкілля у часовому інтервалі 1900–2100; автори моделі виходили з концепції, що межі світу мають фіз. природу, відображаються в його скінченності, характеризуються як зовнішні. Гол. висновок полягав у тому, що при збереженні нинішніх темпів розвитку ресурси Землі вичерпаються протягом одного століття; для попередження цього вони запропонували концепцію «глобальної рівноваги», тобто контрольованого балансу сил (ідея «нульового зростання»). У 1974 М. Месаровичем та Є. Пестелем було підготовлено доповідь «Людство у роздоріжжі. Стратегія виживання», де світ досліджувався як система взаємопов'язаних регіонів. Подальші проекти гол. увагу приділяли соціальним, політ. і культ. аспектам світового розвитку, зокрема, в 1976 Я. Тінберген та А. Долман підготували доповідь «Перегляд міжнародного порядку», в якій гол. метою визнавалася необхідність забезпечення гідності та добробуту людей; мондіалістична за своїм характером, вона фактично висувала ідеї створення глобальних політ. ін-тів; нова ідеальна соціальна орг-ція людства отримала назву «гуманістичний соціалізм», який мав забезпечити рівні можливості для всіх країн і людей відповідно до універсальних гуманіст. цінностей. У 1977 доповідь Е. Ласло «Цілі для людства» гол. метою проголошувала встановлення загальносвітової *солідарності*; на відміну від «зовнішніх меж», вирішальними для визначення напрямів розвитку світової цивілізації вважалися «межі внутрішні», тобто політ., культ., психол. межі в життєдіяльності людей та сусп-ва, що знаходить відображення у поганому політ. керівництві, безвідповідальності в *політичній діяльності*. Доповідь вказувала на необхідність перебудови свідомості й запровадження норм поведінки людей і норм держ. політики відповідно до «нових стандартів гуманізму». Того ж року В. Леонтьєв та ін. експерти *ООН* розробили сценарії демографічного, екон. та екол. розвитку на 1980, 1990 та 2000; гол. висновок — необхідність скорочення розриву в рівнях екон. розвитку пром. центрів світу та «*третього світу*» *країн*. У 10-й доповіді Р. к. «Дороговкази в майбутнє», підготовленій Б. Гаврилишиним у 1980, зроблено висновок, що подальший розвиток світової цивілізації пов'язаний із *конвергенцією* сусп. систем, і запропоновано модель майбутнього світового порядку, засновану на співіснуванні різних культур, релігій, способів життя, колегіальному керівництві та *демократії*. У 1991 вперше була підготовлена доповідь від імені самого Р. к. — його президентом О. Кінґом і ген. секретарем Б. Шнайдером — «Перша глобальна революція». Загалом за замовленням Р. к. розроблено більше 20 доповідей, в яких були побудовані глобальні моделі кризових тенденцій у розвитку людства. Це стало поштовхом до виникнення таких напрямів наук. досліджень, як глобальне моделювання, та концептуальних узагальнень, пов'язаних з усвідомленням буття людини у світі, перспектив розвитку людства. Діяльність Р. к. сприяла становленню та інституалізації *глобалістики*, формуванню її категоріального апарату та методології, піднесенню глобалістики в методол., функціональному та прикладному плані, формуванню її провідних концепцій.

Літ.: Римский клуб. История создания, избр. доклады и выступления, офиц. материалы. М., 1997. *О. Коппель*

РИТУА́Л ПОЛІТИ́ЧНИЙ — сукупність традиц. дій, що здійснюються в установленому порядку, певна норма і форма символічної політ. поведінки. Осн. мета використання/застосування Р. п. — забезпечення контролю над соціальною психікою великих і малих груп у процесі захоплення, використання, утримання *політичної влади*; закріплення і підтримка необхідних для здійснення впливу норм поведінки; усталення й канонізація стереотипних дій. На соціальному рівні Р. п. виконує дві функції — ідеологічну (формування і збереження групової *ідеології*, що пояснює та регламентує поведінку групи) та ідентифікаційну (створення і збереження позит. образу «ми»). Осн. формами Р. п. є традиції, звичаї, обряди, церемонії. За часом здійснення Р. п. можуть бути ситуативними або календарними. Функціональним призначенням Р. п. може бути уникання (підкреслення та закріплення соціальної дистанції), презентація (демонстрація схильності/бажання до співпраці, заохочення політ. партнера до взаємодії шляхом вияву знаків поваги) тощо. Будь який Р. п. проходить у своєму розвиткові три фази: а) відмежування учасників ритуалу від повсякденного життя; б) створення навколо них і за їхньою участю специфічної, незвичної атмосфери; в) повернення до повсякденності, але вже як «посвячені», «обрані». Технол. особливостями орг-ції Р. п. є опора на нац. й тер.-профес. традиції та норми спілкування, концентрація уваги на самоцінності ритуальних дій; театралізація, маніпулювання. Прихована суть Р. п. полягає в тому, що здійснення під час нього масових уніфікованих дій вносить заспокоєння в масову свідомість, впевненість у правильності/адекватності своєї поведінки, а для діючої влади служить фактором збільшення сусп. підтримки. *О. Бойко*

РІ́ВНІСТЬ — один з осн. принципів конст.-прав. статусу людини і гр-на, передбачений конституціями і законами більшості країн та міжнар.-прав. актами. Дем. принцип рівності людей означає не їхню однаковість і тотожність одне одному, а рівність перед законом, рівну міру відповідальності за однакові дії. Вимога політ. рівності передбачає, що нікому не може бути надано переваг на підставі ознак походження, мови, місця народження і проживання, нац., расової, статевої належності, віросповідання, політ. поглядів. Р. передбачає рівний доступ гр-н до обіймання держ. посад, рівні можливості участі у прийнятті політ. рішень, свободу вираження власної думки, рівне право вступати у політ. та громад. об'єднання, право на відкриту політ. конкуренцію, альтернат. джерела інформації, вільні та чесні *вибори*. Різні групи в сусп-ві мають неоднакові ресурси для того, щоб їхні інтереси могли бути реально представлені в процесі прийняття політ. рішень на урядовому рівні. На це можуть сподіватися лише організовані *групи інтересів*. У політ. теорії домінують лібер. та соціально-дем. погляди на Р. Лібер. традиція випливає з примату права, для якого притаманні загальність і поширення рівною мірою на всіх гр-н держ. та громад. ін-тів. Р. полягає у забезпеченні різноманітності групових та індивід. поглядів й інтересів і ґрунтується на принципах толерантності та плюралізму. Лібер. принцип Р. трактується його ідеологами як принцип «рівності можливостей» (Ф. Гайєк). С.-д. уявлення про Р. характеризуються визнанням необхідності гарантувати політ. права в матер. сенсі, тобто гр-нам потрібно надати рівні умови не тільки у правовій та політ. сферах, а й у соціально-екон. Такий компроміс повинна знайти д-ва через оптимальний перерозподіл політики, спрямованої на покращання становища найбідніших верств населення. С.-д. трактування принципу Р., так само як неоліберальні, роблять наголос на принципі «рівності результатів», тобто перерозподілу ВВП через соціальні трансферти для розв'язання соціальних конфліктів, боротьбу з бідністю і таким чином відновлення соціальної справедливості як вона розуміється в цих політ. ідеологіях. *Конституція України* визнає, що всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах (ст. 21). Гр-ни України мають рівні конст. права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24).

Літ.: Бердяев Н. А. Философия неравенства. М., 1990; Фридмен М. Свобода, равенство и эгалитаризм. Минск,1990; Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. К., 1999; Горбатенко В. П. Філософсько-правові детермінанти сучасного розуміння справедливості // Правова держава. 2003. Вип. 14. *О. Бабкіна*

РІЧИ́ЦЬКИЙ Андрій (справж. ім'я Анатолій Андрійович Пісоцький; 1892 — 25.04.1934) — політ. і держ. діяч. Навч. у Петровській сільськогосп. академії в Москві. У 1917–18 — член ЦК УСДРП, один із редакторів «Робітничої газети», член *Української Центральної Ради*. У січ. 1919 був одним із засновників УСДРП (незалежних) — укр. соціал-демократів. На 1-му установчому з'їзді УКП у січ. 1920 обраний товаришем голови ЦК та співредактором газ. «Червоний прапор». У статтях з позицій націонал-комунізму викривав владу КП(б)У як окупац. в Україні, критикував рад. аграрну політику в республіці, закликав до створення Україною власної армії, виступив проти входження УСРР до складу *СРСР*. У 1923–24 — зав. статист. відділу Всеукр. кооперат. банку, одночасно голова УКП. Після самоліквідації УКП (1925) став членом КП(б)У. Від 1925 — редактор Державидаву УСРР, член редколегії журн. «Більшовик України», наук. співробітник Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УСРР. У 2-й пол. 1920-х виступав з критикою поглядів на політику українізації М. *Волобуєва*, М. *Грушевського*, О. *Шумського*, М. *Хвильового*. Автор низки літературознавчих студій. У 1932 — уповноважений з хлібозаготівель в Одес. обл. У 1933 Р. заарештували за звинуваченням у належності до т. зв. УВО, у «перекрученнях» політики партії під час хлібозаготівель в с. Арбузинка Одес. обл., де він домігся реквізиції садиб із землею у 20-ти колгоспників, щоб прискорити здавання хліба. У відкритому судовому засіданні засуджений до смертної кари.

Літ.: Єфименко Г. Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // Укр. істор. журн. 2000. № 5; Україна: політична історія. XX — поч. XXI ст. К., 2007; Єфименко Г. Коренізація, українізація, націоналізм // Сучасність. 2008. № 11.

В. Васильєв

РІ́ШЕННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ — акт, здійснюваний суб'єктами *політики*, спрямований на втілення в життя політ. мети і завдань, здійснення для цього відповідних заходів на основі аналізу інформації, вибору варіантності дій, урахування політ. часу і реальних політ. сил. Р. п. є важливим елементом *політичної діяльності* й реалізації політ. мети. Р. п. — це здійснюваний в інд. чи колект. формі процес визначення завдань політ. дії, етапів, способів її досягнення. Прийняття Р. п. — це технол. реалізація *політичної влади* в управлінні соціальними процесами. Через конкретні Р. п. політ. влада втілює свою волю в управлін. процес відповідно до інтересів керівних груп. Р. п. — політ. дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію зовн. і внутр. умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку. Процес прийняття Р. п. проходить ряд стадій, зокрема: аналіз інформації про проблему, яку необхідно вирішувати; постановка проблеми; опрацювання проблеми експертами; напрацювання альтернат. варіантів політики; вироблення альтернат. політики; прийняття рішення; реалізація рішення; підбиття підсумків; внесення коректив у проведення політ. курсу. Виділяють також стадії: *артикуляція інтересів*; підготовка *думки громадської*; комплексний аналіз проблеми; всебічна підготовка проекту рішення; прийняття рішення; виконання рішення. Існують різні типи Р. п.: 1-й — фундам. рішення, які приймаються відповідно до *конституції* або ж революц. шляхом. Вони мають вирішальне значення для функціонування політ. системи; 2-й тип стосується законод. актів; 3-й — локальні рішення, які мають адм. характер. Залежно від характеру проблеми виділяють такі типи політ. аналізу: а) дискриптивний, що зосереджує увагу на подіях минулого, які необхідні для вирішення сучас. проблем; б) предикативний (прогнозувальний, передбачувальний), який виявляє можливі наслідки реалізації кожної моделі дій; в) прескриптивний, який включає рекомендації для отримання ефективніших результатів. Окрім цього, Р. п. поділяють: за значущістю для *влади* (значні, нейтральні, чергові, перспективні, вчасні, запізнілі, прогностичні); за терміном дії (короткочасні, довгочасні, безперервно діючі); за інноваційністю (новаторські, рутинні); за силою впливу (обов'язкові, рекомендаційні). Рівень об'єктивності й реалістичності Р. п. залежить від дотримання ряду умов, до яких належать: якість і обсяг інформації щодо проблеми, яку вирішують; детальне врахування обставин (політичних, економічних, ідеологічних тощо), які взаємодіють між собою й утворюють відносну ситуативну цілісність; уникнення спрощення ситуації, яка виникає з об'єктивної нездатності врахувати всю складність елементів, тенденцій, протиріч. Після часткової реалізації рішення необхідно врахувати зміну ситуації, нові обставини і внести корекцію в саме рішення, механізми його реалізації, часові рамки досягнення мети; спрогнозувати, як рішення вплине на долі окремих людей чи груп, розвиток структур, яких воно стосується; по можливості відмовитися від закритості процесу прийняття рішення, що дасть змогу залучити до його реалізації широкі кола, які зацікавлені в ньому, виявити можливу реакцію опонентів рішення.

На відміну від Р. п. в держ. політиці існує рішення щодо політики. Рішення в держ. політиці є результатом діяльності суб'єктів процесу політики і спрямовані на вирішення проблем держ. рівня. Рішення щодо політики визначає напрям політики, а сукупність їх, загалом, — держ. політику. Рішення щодо політики має такі стадії прийняття: формулювання проблеми; вироблення альтернатив вирішення проблеми; оцінювання й вибір конкр. варіанта рішення. Основою рішення щодо політики є конкретні дії.

Літ.: Абизов В. Є., Кремень В. Г. Політичні рішення: механізм прийняття. К., 1995; Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. К., 1996; Тертичка В.В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. К., 2002.

В. Тертичка

РОБЕСП’Є́Р Максимільєн Марі Ізідор де (06.05.1758, Аррас, Франція — 28.07.1794, Париж) — діяч Вел. франц. революції, вождь якобінців, правознавець, публіцист. Закінчив юрид. ф-т Париз. ун-ту і розпочав активну політ. діяльність, був обраний депутатом Генеральних штатів від третього стану Арраса і переїхав до Версаля, а потім до Парижа. З молодих років зазнав великого впливу ідей Ж.-Ж. *Руссо*, якого все життя вважав своїм учителем. В Аррасі обирався членом місц. академії наук та мистецтв, а в 1787 став її президентом. З 1789 очолював Якобінський клуб, був депутатом Установчих зборів, обвинувачем у париз. суді, членом Париз. комуни, видавцем тижневика «Захисник конституції», депутатом Нац. конвенту. Р. був одним з політ. керівників повстання проти жирондистів 31 трав. — 2 черв. 1793, ініціатором страти короля і королеви, ухвалення якобінської *конституції* і створення якобінської диктатури. Був членом К-ту нац. порятунку і фактичним керівником револ. уряду. У берез. 1794 був схоплений під час контрревол. перевороту 9 термідора, оголошений поза законом і страчений без суду і слідства. Правові й програмно-політ. погляди Р. викладені у брошурах, доповідях, промовах і листах періоду *революції*. Найважливішими з них є доповіді «Про конституцію», «Про принципи революційного управління», «Про принципи політичної моралі» та ін. У своїх політ. працях Р. виступає захисником ідей природних *прав людини*, *народного суверенітету*, народоправства, політ. рівності, заг. *виборчого права*, конституціоналізму, *парламентаризму* і *республіканізму*.

Літ.: Thompson J. Robespierre. Oxford. 1988; Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. К., 2006.

А. Пахарєв

РОЗДО́ЛЬСЬКИЙ Роман Осипович (псевд. Прокопович, П. Сук, Тенет, В. С.; (19.07.1898, Львів — 20.10.1967, Детройт, США) — політик, історик, економіст, публіцист, редактор, видавець. Навч. у Праз. і Віден. (1924–26) ун-тах. Член нелег. молодіжного «Драгоманівського гуртка» (від 1912). Співзасновник групи лівих соціал-демократів (1915) та «Інтернаціональної революційної соціал-демократичної молоді» (1918). Вояк Австр. війська (1915–17) та УГА́, учасник польс.-укр. війни 1918–19. Після її завершення — у Чехословаччині, де займався видавничою діяльністю. Співзасновник і голова тимчас. ЦК Компартії Сх. Галичини (1919), співзасновник, ідеолог і член ЦК КПЗУ (від 1923). Прихильник «національного ухилу» в КПЗУ, противник сталінської нац. політики. У 1926 відійшов від парт. діяльності, у 1929 виключений з КПЗУ. Займався наук. роботою. Брав участь у діяльності австр. соціал-демократів, у 1934 повернувся до Львова, де викладав в ун-ті. Після захоплення Червоною армією Галичини у верес. 1939 виїхав до Кракова, співпрацював з підпільною соціаліст. групою, допомагав утікачам із *гетто*. У верес. 1942 заарештований гестапо, перебував у концтаборах Аушвіц, Равенсбрюк та Оранієнбург. У 1947 переїхав до США, де займався викладацькою і наук. роботою.

Літ.: Mandel E. Roman Rosdolsky (1898–1967) // Quatrième Internationale. 1968. № 33; Radziejowski J. Roman Rosdolsky: man, activist a scholar // Science & Society. 1978. Vol. 42. № 2; Himka J. P. Roman Rosdolsky's Reconsideration of the Traditional Marxist Debate on the Schemes of Reproduction on New Methodological Grounds: Comments // Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics. Cambridge, 1984.

В. Пономарьов

РОЗКУРКУ́ЛЕННЯ ПОЛІ́ТИКА — експропріація засобів виробництва і майна заможної частини селянства, яка здійснювалася під час колективізації с. г. з метою подолати сел. опір утворенню колгоспів. Була терорист. складовою кампанії примусової колективізації, супроводжувалася у переважній більшості випадків ув'язненням або *депортацією* експропрійованих у віддалені регіони *СРСР*. Р. п. була втіленням ленінського ставлення до селян, кустарів, ремісників (які становили більшість населення країни) як до дрібної буржуазії, тобто як до соціальної страти, іманентно ворожої пролетаріату. Щоб змусити селян відмовитися від приват. власності й об'єднатися в контрольовані д-вою колгоспи, *радянська влада* поділила їх на бідняків, середняків та куркулів і оголосила майнові відмінності класовими. У колективізації с. г. влада мала намір експропріювати «куркулів», які чинили найбільший опір, а їхнє майно передати біднякам та середнякам за умови об'єднання останніх у колгоспи. Коли опір чинили незаможники, вони репресувалися як «підкуркульники». Пленум ЦК ВКП(б) у лист. 1929 дав сигнал розпочати суцільну колективізацію. Питання про політику щодо «куркулів» у районах суцільної колективізації передавалося на розгляд комісії ЦК, яка прийшла до висновку про необхідність їх ліквідації «як класу». Уперше цей висновок оприлюднив *Сталін* 27.12.1929 на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів. Розкуркулення повинне було здійснюватися одночасно з кампанією суцільної колективізації. З точки зору влади, селянину був потрібен приклад розкуркуленого сусіда. Контури Р. п. були визначені таємною постановою ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30.01.1930. Розкуркулені поділялися на три категорії. До першої зараховували «контреволюційний актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселятися у виселках за межами колгоспних масивів. Частка госп-в, що підлягала ліквідації, мала становити 3–5 % від заг. к-сті. За першою категорією планувалося репресувати 60 тис. осіб (у т. ч. в Україні — 15 тис.), за другою — 150 тис. госп-в (в УСРР — від 30 до 35 тис.). Реалізація цієї постанови тривала в УСРР з 18 лют. до 10 берез. З тер. 29 округів було виселено 19 531 госп-во чисельністю 92 970 осіб. Виселення 15 тис. госп-в з 11 прикордонних округів затрималося на кілька місяців.

10 берез. 1930 колективізація була тимчас. призупинена, щоб уникнути катастрофи: селянство чинило лютий опір насадженню комун, у березні відбулося 6528 заворушень (45 % — на тер. УСРР), на прикордонному Правобережжі у заворушеннях взяло участь до 100 тис. селян. Призупинення Р. п. пропагандистськи було оформлене як «боротьба з перегинами». У рамках цієї «боротьби» селянам було дозволено вихід з колгоспів, чим скористалися майже всі середняки. Але наприкін. 1930 почалася нова хвиля суцільної колективізації, і щоб «простимулювати» селян, треба було визначити нових куркулів. За 1-шу пол. 1931 з УСРР було виселено на Пн. 32 127 госп-в проти 31 593 в 1930. У 2-й пол. 1931 Р. п. припинилася, для «заштовхування» одноосібників у колгоспи почали використовуватися тільки методи податкового тиску.

Літ.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». К., 1991; Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації (1928–1932 рр.). К., 1997; Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2007.

С. Кульчицький

«РОЗСТРІ́ЛЯНЕ ВІДРО́ДЖЕННЯ» — літературно-мистецьке покоління періоду нац.-культ. піднесення в Україні у 1920 — поч. 1930-х, яке зазнало репресій і переслідувань. Термін «розстріляне відродження» вперше запропонував у 1950-х літературознавець Юрій Лавріненко, використавши його як назву збірника текстів поезії та прози 1920–30-х. Ядро «Р. в.» становили письменник М. *Хвильовий*, поет П. Тичина, драматург М. Куліш, театральний режисер Л. Курбас, кіномитець О. *Довженко*, художник Ю. Нарбут, композитор М. Леонтович та ін. До плеяди тогочас. укр. творчої еліти належали Б. Антоненко-Давидович, І. Багряний, М. Бойчук, М. Вороний, О. Вишня, М. Драй-Хмара, Г. Епік, М. Зеров, М. Ірчан, Г. Косинка, В. Підмогильний, В. Поліщук, В. Сідляр, П. Филипович, М. Яловий. Творчість представників «Р. в.» вирізнялася новаторством, «духовною суверенністю», звільненням від «комплексу малоросійства», орієнтацією на «психологічну Європу», була позначена різноманітними стилями та жанрами. Знищення більшої частини покоління «Р. в.» було втіленням курсу ВКП(б) на боротьбу з усіма проявами непідконтрольного нац. життя. Лише «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» 03.11.1937 у Соловецькому таборі особливого призначення були розстріляні як «українські буржуазні націоналісти» М. Вороний, Л. Курбас, М. Куліш, В. Підмогильний, В. Поліщук, М. Ірчан, Г. Епік, П. Пилипович, М. Козоріс, О. Слісаренко, М. Яловий. З 259 укр. письменників, які друкувались у 1930, після 1938 виходили праці лише 36. Твори багатьох митців та літераторів залишалися забороненими аж до останніх років існування тоталіт. режиму в Україні.

Літ.: Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. Paris, 1959; К., 2001; К., 2007; Мусієнко О. З порогу смерті. К., 1992; Поліщук В. Літописець «Розстріляного відродження» // Розбудова держави. 1996. № 7.

О. Бажан

РОЗУМО́ВСЬКИЙ Кирило (18.03.1724, Лемеші, тепер Черніг. обл. — 03.01.1803, Батурин) — держ. і політ. діяч України та Рос. імперії. Від 1742 — при царському дворі. У 1743–45 відвідував лекції відомих європ. професорів в ун-тах Німеччини, Франції та Італії. У 1744 пожалуваний графським титулом, у 1745 призначений президентом Петерб. академії наук (до 1665). Після відновлення *Єлизаветою Петрівною* в Україні ін-ту гетьманства обраний гетьманом України (1750), докладав зусиль до вдосконалення управління на її території, до розширення її автон. прав, піднесення її госп-ва, розвитку науки і культури. Підтримував ініціативи козац. старшин щодо зміцнення місц. адміністрування, розладнаного в роки існування т. зв. Правління гетьман. уряду, в якому провідні ролі відігравали вищі рос. офіцери. Намагався перебрати від офіц. Петербурга прерогативу призначення козац. адміністрації полкового рівня. Виношував плани конституювання укр. сейму як вищої «уставодавчої» інституції Гетьманату, ініціював проведення судової реформи, розмежувавши функції судів за характером справ, що ними розглядалися. Перетворив Києво-Могил. академію з духовного навч. закладу на світський ун-т, заснував ун-т у Батурині, розвивав систему гімназій і нижчих навч. закладів. Добивався дозволу на вільну торгівлю укр. купців за межами Рос. імперії, а також ліквідацію внутр. мит. Докладав зусиль для обмеження винокуріння в Україні. Вживав заходів з посилення кріпосної залежності селян. Добиваючись розширення автон. прав Гетьманату, ініціював подання на ім'я *Катерини II* від імені козац. старшини петиції з проханням про перетворення гетьман. влади на спадкову і закріплення її за родом Розумовських, чим спровокував маніфест імператриці 10 лист. і сенатський указ від 17 лист. 1764 про усунення його від гетьманства і про скасування самої посади гетьмана.

Літ.: Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. Т. 1. СПб, 1880; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988; Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. К., 1995.

В. Горобець

РОМАНЧУ́К Юліан Семенович (24.02.1842, с. Крилос, тепер Галиц. р-ну Івано-Франківської обл. — 22.04.1932, Львів) — політ. і громад.-культ. діяч. Після здобуття гімназійної освіти працював вчителем (до 1900). У 1873–78 — редактор журн. «Правда» — сусп.-політ. органу народовців. Член-засновник львів. т-ва «Просвіта» (1868) та його голова (1896–1906), член-ініціатор заснування «Народної ради» — політ. групи народовців у Галиц. крайовому сеймі та її голова у 1885–99.

Співзасновник НТШ (1892) та різних пед. т-в, газ. «Діло» (1880), газети для селян «Батьківщина» (1879–87). Р. був послом до Галиц. сейму у 1883–95, де з 1888 очолював його укр. фракцію («Руський клуб»), і до австр. парламенту (1891–97 і 1901–18), де у 1907–10 та 1916–17 очолював Укр. парлам. репрезентацію (фракцію). У 1899 став співзасновником УНДП (до 1907 — її голова). У 1910 — віце-президент Рейхсрату — найвище досягнення українців в австр. парламенті. У часи 1-ої світової війни очолював Укр. допомоговий к-т і Укр. культ. раду у Відні. У 1918 — член Укр. нац. ради *Західноукраїнської Народної Республіки*. Як пед. діяч дбав про заснування нових гімназій. Добився через сейм заснування другої держ. укр. гімназії у Перемишлі (1887) та поч. школи ім. М. Шашкевича у Львові (1886). Виходив із засади: «Хто має свою школу, той має нарід». Редактор календарів і місячників «Просвіти», упорядник шкільних читанок з мови й літератури (1879). Разом з О. Барвінським був ініціатором введення в Галичині укр. фонетичного правопису (1890), що означало остаточний розрив із *москвофільством*. Видавець і редактор першого повн. видання творів Т. Шевченка. Заснував у «Просвіті» б-ки укр. художньої класики «Руська письменність». Автор критично-літературозн. статей, дослідник Шевченкових поезій. Р. — ініціатор розриву з політикою москвофільства, однин з ініціаторів політики «Нової ери» — польс.-укр. порозуміння. У 1890 склав у сеймі заяву про готовність до порозуміння з «Польським колом». У 1894 виступив там само зі зверненням про завершення політики співпраці з поляками. У політиці Р. був майстром компромісів, завдяки яким зумів порушити питання про укр. окремішність у часи *революції*.

Літ.: Чорновол І. Юліан Романчук — сеньйор українських політиків // Бібліотека «Ї». Режим доступу: http: //www.ji.lviv.ua/ji-library l lviv2 chornovol.htm; його ж. Політичні концепції київської Старої громади // Молода нація. 2000. № 1; його ж. Польська-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000; його ж. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901. Львів, 2002. *І. Гирич*

РОСТОУ (Rostow) Волт Вітмен (7.10.1916, Нью-Йорк — 13.02.2003, Остін, США) — економіст і політ. мислитель. Навч. в Єльс. ун-ті; докт. філософії (1940). Викладав у Колумб., Оксфорд., Кембридж. і Техас. ун-тах, Массачусет. технол. ін-ті. Кавалер ордена Брит. імперії (1945). Нагороджений Презид. медаллю свободи (1969). Найвідоміші теор. концепції були розроблені Р. наприкін. 1950-х — поч. 1960-х. Розвиваючи ідеї, висунуті свого часу П. Дракером, Дж. К. *Гелбрайтом* і Р. *Ароном*, Р. став одним із розробників теорії *постіндустріального суспільства*. На основі вивчення індустр. сусп-ва Р. сформулював теорію стадій екон. зростання, яку виклав у своїй книзі «Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест» (1960). Сама ідея виокремлення стадій, які послідовно мало проходити сусп-во в міру свого розвитку, відкрита не Р. Її корені лежать у концепціях перших соціологів (О. *Конт*, Г. *Спенсер*), на основі яких К. *Маркс* створив свою теорію формаційного розвитку. Замість запропонованого Марксом принципу виділення фаз за засобами виробництва, Р. запропонував враховувати ін. екон. критерії — технологічні інновації, швидкість екон. зростання, зміни в структурі виробництва і т. д.

Р. розрізняє п'ять стадій розвитку суспільства: 1) Традиц. сусп-во, обмежене вироб. функціями, — це аграрне сусп-во з владою вел. землевласників. 2) Перехідне сусп-во, коли зароджується підприємництво, створюються передумови для піднесення виробництва, формуються централізовані д-ви, зростає нац. самосвідомість. 3) Стадія «зрушення» з пром. революціями і наступними вел. соціально-екон. і політ. перетвореннями; «традиційні сили» поступаються місцем «силам модернізації». 4) Період швидкого визрівання, коли стає можливим ефект. використання найбільш передової технології. Стадія «зрілості» пов'язана з розвитком наук.-тех. революції, розростанням міст. 5) «Ера високого споживання». Її найважливіша риса — значне зростання сфери послуг, перетворення виробництва товарів споживання на осн. сектор економіки. Виникає особливий тип держ. політики, який дістав назву «*держава загального добробуту*». У своїй більш пізній роботі «Політика і стадії зростання» (1971) Р. додав до п'яти стадій зростання стадію «пошуку якості життя», коли на перший план виступає духовний розвиток людини. Головне, що визначає характер розвитку постіндустр. сусп-ва, — це духовний потенціал людини, її знання, цінності. Саме це стає центр. ресурсом 21 ст. Поряд з концепцією теорії «стадій економічного зростання» Р. обґрунтовує концепції фаз переходу до *демократії* і цінову теорію довгих хвиль кон'юнктури. У 1961 Р. тимчас. відійшов від викладацької діяльності й повністю віддався політиці. Як спец. радник президента Джона *Кенеді* був ініціатором вирішення в'єтнамського конфлікту силовими методами. Р. вважав, що поки В'єтнам не досяг високого рівня розвитку і не набув імунітету проти «комуністичної загрози» Америка всіма силами мусить перешкоджати поширенню там (як і в ін. країнах) комуніст. ідей. Відійшовши від адм. діяльності, Р. зіткнувся з труднощами під час влаштування на викладацьку роботу. Амер. наук. інтелігенція дотримувалася лібер. і пацифіст. ідей, вважала його відповідальним за в'єтнамську трагедію. Пощастило влаштуватися лише в другорядний навч. заклад — Школу сусп. зв'язків при Техас. ун-ті в Остині, де він став професором політ. економіки. В останнє десятиріччя свого життя Р. очолював громад. орг-цію з програмами, що забезпечували спостереження за вагітними жінками і надання допомоги дітям. У Рад. Союзі ідеї Р. піддавалися гострій критиці вже за те, що його найвідоміша книга мала підзаголовок «Некомуністичний маніфест», а сам він був запеклим антикомуністом. Тільки в пострад. період ідеї Р. сприймають як частину заг. розвитку світової науки і перестають оцінювати крізь призму ідеології. *Ф. Рудич*

РОТТЕРДА́МСЬКИЙ ЕРА́ЗМ Дезидерій (псевд. Герхарда Герхардса; 28.10.1469, Роттердам — 12.07.1536, Базель) — вчений-гуманіст, богослов, письменник, один з представників Відродження. В основі його поглядів — прагнення відродити ідеали раннього *християнства* і синтезувати їх з культурним надбанням античності. Видання Р. Е. першодруків Нового Завіту грец. мовою (1517), а також латиною з ґрунтовним коментарем (1519) поклало початок наук. екзегезі та крит. аналізу текстів *Біблії*. Богословські погляди Р. Е. позначені адогматизмом, для нього дух християнства (етика, мораль) важливіший за букву. У відомій суперечці Р. Е. з М. *Лютером* відкидає жорсткий догматизм останнього і його тезу про несвободу волі. Будучи глибоко христ. мислителем, послідовно критикує *клерикалізм*. Сусп.-політ., екон., етичні, пед. погляди Р. Е. знайшли відображення в його численних богословських, філос., публіцист., худ. творах, а також листуванні. Серед художньо-сатир. творів найвідомішими є «Похвала глупоті» (надрукована 1511) та «Домашні бесіди» (1518), які стали енциклопедією західноєвроп. «осені середньовіччя» (Й. Гейзінга). Політ. погляди Р. Е.

виростають з його христ. ідеалів. Їх викладено, насамперед, у трактатах «Виховання християнського князя» (1516), «Підручник для християнського воїна» (1502). Вихідна теза Р. Е. — особисті інтереси завжди і всюди мають підпорядковуватися суспільним. Р. Е. виступає прихильником сильної, освіченої і гуманної монарх. влади, збалансованої самоуправлінням *громад* у містах. Р. Е. не абсолютизує *монархію*, а вважає прийнятною будь-яку форму правління, якщо остання здатна забезпечити пріорітет загальнодерж. і загальносусп. інтересів. «Інтерес *держави*» і «інтерес *Батьківщини*» є у нього синонімами. У держ. концепції Р. Е. чільне місце відводиться особі правителя, який має бути наділеним мудрістю і моральними чеснотами. *Політична влада* розглядається як коло обов'язків князя стосовно народу; князь виконує сусп. функції і тому має категорично відкидати будь-які міркування особистого характеру. Р. Е. наголошує на людській гідності й свободі волі. Князь править народом як вільний вільними, і його завданням є мудро скеровувати вільну волю кожного гр-на в інтересах сусп. загалу. Поняття «простолюдини» (vulgus) має у Р. Е. негат. значення («рабські», «скотські» натури), бо з ним пов'язана перевага особистого/приватного над загальним/суспільним. Р. Е. порушує питання про істину у сфері держ. управління і вирішує його, застосовуючи етичний критерій: істинним добром в політиці буде все те, що пов'язане з чеснотами, і навпаки. Будучи пацифістом, Р. Е. визнає право народу чинити опір владі, що відступає від принципів розумної і моральної політики. Він виправдовує справедливі *війни* («Жалоба миру», 1517) і доводить, що *зовнішня політика* має підпорядковуватись інтересам внутрішньої. Політ. погляди Р. Е. позначені утопізмом; знаменно, що його найближчим товаришем і однодумцем був Т. *Мор*, «Утопію» якого надрукував Р. Е. Він є лідером тієї течії в західноєвроп. гуманізмі, яку зазвачай називають христ. гуманізмом.

Літ.: Huizinga J. Erasmus. Haarlem, 1958; Смирин М. М. О политической концепции Эразма Роттердамского // Ежегодник германской истории. М., 1973. *Н. Кочан*

РУДНИ́ЦЬКА Мілена (15.07.1892, Зборів, тепер Терноп. обл. — 29.03.1976, Мюнхен) — сусп.-політ. діячка, педагог, журналістка. Закінчила Львів. та Віден. ун-ти (1910–17). Займалася викладацькою діяльністю. Очолювала ряд орг-цій укр. жіночого руху, представляла його на міжнар. жіночих конгресах. Співзасновник УНДО (1925) та член його ЦК у 1927–35. Упродовж двох каденцій (1928–30 та 1930–35) була послом від УНДО до польс. сейму, працювала в освітній та бюджетній комісіях. У 1933 була заст. голови Укр. громад. к-ту рятунку України та членом делегації на конференції представників к-тів допомоги голодуючим у Відні. Захищала інтереси укр. народу на зустрічах з урядовими та громад. колами Англії та Італії, на міжнар. політ. форумах *Ліги Націй*, на різних міжнар. конгресах. Упродовж 1937–39 була членом Контактного к-ту у Львові — неофіц. представн. органу укр. партій та орг-цій Галичини. Від 1939 на еміграції. В еміграційний період була представником УН Ради в Швейцарії, директором Укр. допомогового к-ту, здійснювала спроби відновлення в США традицій укр. жіночого руху, працювала на радіо «Свобода», займалася публіцист. діяльністю.

Літ.: Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. К., 1995. *М. Дядюк*

РУДНИ́ЦЬКИЙ Степан (03.12.1877, Перемишль, тепер Польща — 03.11.1937, урочище Сандармох, Карельська АРСР) — географ, основоположник наук. географії, політ. та військ. географії, акад. ВУАН. Вищу освіту здобув у Львів. ун-ті, філос. ф-тет. Значний вплив на формування наук. поглядів Р. справили лекції М. Грушевського, С. Шараневича, Л. Фінкеля, А. Ремана. У 1901 здобув учений ступінь докт. географії, після чого став членом Наук. т-ва ім. Шевченка. Від 1902 по 1908 працював учителем у гімназіях Тернополя і Львова. У 1904 брав участь у польових експедиціях Ін-ту географії А. Пенка та Геол. ін-ту В. Уліга. У 1908 Р. став доцентом Львів. ун-ту, невдовзі отримав звання професора й до 1919 викладав географію у Львів. ун-ті. Протягом 1903–11 проводив геогр. дослідження басейну Дністра (Підкарпаття і Поділля), результати яких згодом були покладені в основу праць з геоморфології. Розробляв теор. та метод. основи географії, структуру геогр. науки, підготував фундамент її понятійно-термінол. апарату. Упродовж 1907–19 Р. редагував «Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ». Деякий час продовжував студії з географії та геології в ун-тах Відня і Берліна. Протягом 1914–20 розробляв основи укр. політ. і віськ. географії, започаткував картограф. напрям в укр. географії. У роки 1-ої світової війни Р. активно співпрацював из СВУ та Укр. пресовою службою у Відні. У 1918–19 — експерт та радник при уряді ЗУНР з економіки і політ.-геогр. проблем. У своїх працях цього періоду Р. всебічно обґрунтував роль геогр. фактора у становленні й розвитку укр. державності. У 1919 польс. окупац. влада звільнила його з ун-ту, емігрував до Відня (Австрія). У 1920 Р. — професор екон. географії Академії торгівлі у Відні, 1921 — професор географії та декан філос. фак-ту у Вищому пед. ін-ті ім. М. Драгоманова в Празі. Став одним із засновників, першим деканом філос. ф-ту Укр. вільного ун-ту. Викладав географію у Карловому ун-ті, Праз. нім. ун-ті, Укр. госп. академії у Подєбрадах. Протягом 1920–26 проводив наук. дослідження у Закарпатті, допомагав т-ву «Просвіта» в Ужгороді. У 1924 взяв акт. участь у підготовці 1-го Міжнар. зїзду слов'ян. етнографів і географів, що відбувся у Празі. У жовт.1926 емігрує до *УСРР*, де 1927 у Харкові під його керівництвом було створено Укр. НДІ географії та картографії. З 1929 — академік ВУАН, очолював Комісію краєзнавства, Музей антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. Упродовж 1927–33 здійснив експедиції на Дніпро і Донбас. У Харкові виступив співзасновником і деякий час був співредактором журн. «Вісник природознавства». У берез. 1933 Р. заарештований, звинувачений у належності до контрреволюц. орг-ції, шкідництві та шпигунстві й за постановою судової трійки колегії ДПУ УСРР 23.09.1933 засуджений до 5 років позбавлення волі. Ув'язнення відбував у спецтаборах «Свірлаг» і «Біломорсько-Балтійський табір». У січ. 1934 Р. було виключено зі складу ВУАН і весною 1935 заслано на Соловки у СЛОН ОГПУ (Соловецкий лагерь принудительных работ особого назначения). 09.10.1937 за постановою Особливої трійки НКВС Ленінград. обл. засуджений до розстрілу і 03.11.1937 розстріляний. Реабілітований в 1965. У берез. 1990 Р. було поновлено у складі АН України. Р. першим підготував всебічний нарис географії всіх укр. земель, розробив основи політ. географії («Ukraina und die Ukrainer», у 2 т., 1914–1915; «Чому ми хочемо самостійної України?», 1915; «Україна з політично-географічного становища», 1916; «Україна і великодержави», 1920; «Українська справа зі становища політичної географії», 1923), опрацював укр. геогр. термінологію, видав фізичні карти України. У політол. працях Р. на оригінальній основі досліджуються і викладаються проблеми України, її нац., політ., екон. і тер. інтереси, обґрунтовуються теор. і практ. основи укр. нац. державності. Р. написав також кілька розвідок з історії України. Р. створив школу укр. географів.

Тв.: Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994.

Літ.: Пам'яті Степана Рудницького // Краків. Вісті. 1943. Ч. III; Пам'яті Степана Рудницького // Сучасне життя. 1956. Ч. I–II; Шаблій О. Академік Степан Рудницький — основоположник української картографії // Пам'ятки України. 1996. № 2; Штойко П. Степан Рудницький. 1877–1937. Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997; Листування Степана Рудницького. Львів, 2006; Дітчук І. Географ-академік Степан Рудницький. Тернопіль, 2007. *А. Блануца*

РУ́ЗВЕЛЬТ (Roosevelt) Теодор (27.10.1858, Нью-Йорк — 06.01.1919, Сагемор Хілл, побл. Нью-Йорка) — 26-й президент США (14.09.1901–04.03.1909). Отримав домашню освіту й додатково вивчав історію та юриспруденцію в Гарвард. (1876–80) і Колумб. (1880–81) ун-тах. 1882–84 — член палати депутатів шт. Нью-Йорк, очолив реформістське угруповання Респ. партії й наполягав на модернізації *державної служби*, щоб подолати *корупцію*; 1889–95 — член федер. комісії з цив. служби, в трав. 1895 призначений шефом поліції Нью-Йорка, в квіт. 1897 — помічником мор. міністра, взяв участь у *війні* з Іспанією 1898, на хвилі загальнонац. популярності був обраний губернатором шт. Нью-Йорк, ініціював закон про обмеження привілеїв корпорацій. Вдало доповнив як кандидат на посаду віце-президента консерват. республіканця В. Мак-Кінлі на виборах 1900 і після смерті останнього внаслідок замаху анархіста очолив країну, 1904 переобраний президентом на другий термін. У груд. 1901 заявив перед Конгресом, що *внутрішня політика* буде зорієнтована на посилення ролі д-ви й встановлення контролю над трестами в інтересах сусп-ва («чесна угода»), здійснення реформ і забезпечення соціальної стабільності; в дусі соціального *лібералізму* сприяв порушенню карних справ проти 44 корпорацій, створенню м-ва торгівлі й праці (1903), прийняттю законів про держ. інспекцію в м'ясній пром-сті (1906); одним із найбільших внутрішньополіт. тріумфів вважав визнання держ. права на втручання в труд. конфлікти, підтвердженого загрозою спрямувати армію в гірничовидобувні райони й націоналізувати копальні під час страйку шахтарів Пенсільванії 1902. У сфері *зовнішньої політики* гол. завдання вбачав у буд-ві міжокеанського каналу й витісненні Європи з політ. життя Зх. півкулі, став ініціатором політики «великої палиці» щодо латиноамер. д-в, рішуче втрутився в 2-й Венесуел. конфлікт 1902–03, змусивши європ. д-ви відмовитися від силових дій проти країни, що відмовилася обслуговувати надмірний зовн. борг; 1903 вирішив на користь США суперечку з Британією про кордон Аляски, того ж року підтримав відокремлення Панами від Колумбії, встановивши контроль США над зоною Панам. каналу; 1904 виступив із власною інтерпретацією *Монро доктрини*, що передбачала встановлення домінування США в Кариб. басейні; виступив посередником у завершенні рос.-япон. війни й укладенні Портсмут. миру 1905 (за що наступного року отримав Нобел. премію миру); 1906 сприяв урегулюванню Марокканської кризи, спричиненої імперіаліст. політикою Німеччини. Покинувши Білий дім, очолив наук. експедицію в Африку для поповнення колекцій Смітсонівського ін-ту, по поверненні 1910 до США знову включився в політ. боротьбу й після поразки на з'їзді Респ. партії 1912 очолив Прогрес. партію, яка невдало висунула його кандидатом у президенти, коли переміг В. *Вільсон*. У роки 1-ї світової війни був акт. прихильником Антанти і підтримав вступ США у війну 1917. Автор творів «Історія війни 1812 р. на морі» (1882), «Завоювання Заходу» (в 4 т., 1889–96).

Літ.: Белявская И. А. Теодор Рузвельт и общественно-политическая жизнь США. М., 1978; Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. Ростов-н/Д, 1997; Graham O., Jr. The Great Campaigns: Reform and War in America, 1900–1928. Englewood Cliffs, 1971; Gould L. Reform and Regulation: American Politics, 1900–1916. New York, 1978. *М. Рижков*

РУ́ЗВЕЛЬТ (Roosevelt) Франклін Делано (30.01.1882, Гайд-Парк, США — 12.04.1945, Уорм-Спрінгс, там само) — 32-й президент США (04.03.1933–12.04.1945). Навч. в Гарвард-коледжі (1900–04) і школі права Колумб. ун-ту (1904–07). У лист. 1910 обраний до законод. зборів шт. Нью-Йорк, де приєднався до «прогресивних» демократів; 1913–20 — держ. секретар міністерства військ.-мор. флоту; 1920 був висунутий Дем. партією на посаду віце-президента, але її поразка на виборах і захворювання на поліомієліт (був частково паралізований) затримали політ. кар'єру Р. 1928 і 1930 обирався губернатором шт. Нью-Йорк, в умовах «Великої депресії» відстоював радик. державно-інтервенціоністську програму планування й соціального забезпечення, затвердив страхування у випадку безробіття, що розглядав не як благодійність, а як борг *уряду* перед *суспільством*; боровся за збереження природних ресурсів і рац. використання зем. фонду. На презид. виборах 08.11.1932 здобув переконливу перемогу з відривом у 7 млн голосів, переобирався на 2-й (1936), 3-й (1940) і 4-й (1944) терміни. У *внутрішній політиці* вже в перші 100 днів після інавгурації ініціював прийняття Конгресом безпрецедентної в амер. історії програми антикризових заходів (*«новий курс»*), що мала на меті побудову «більш демократичної економічної і соціальної системи». Задля цього Р. розширив законод. функцію глави д-ви й побив рекорди застосування власного *вето* (635 разів), втричі збільшив чисельність персоналу викон. органів і внаслідок прийняття закону про реорганізацію ін-ту *президента* 1939 отримав власну *бюрократію*, що дозволила заснувати «самостійне президентство». Коли Верховний суд визнав неконституційними окремі закони «нового курсу», в т. ч. 1-й закон про регулювання в с. г. й закон про відновлення нац. пром-сті, Р. звернувся до Конгресу з пропозицією надати йому право призначати нових суддів по досягненню членами суду 70-річного віку, попри популярність президента вона була відкинута, проте сам суд визнав конституційність закону Вагнера про трудові відносини й закон про соціальне страхування. У *зовнішній політиці* керувався розумінням взаємозалежності безпеки всіх д-в планети та поділяв погляди Т. *Джефферсона*, Т. *Рузвельта* й мор. стратега А. Т. Мехена (1840–1914), що рівновага сил у Європі є життєвим інтересом для США, разом із В. *Вільсоном* вірив в ідеал «такого світу», в якому самовизначення *нації* й принципи *колективної безпеки* повинні гарантувати мир. Але щоб не втратити внутрішньополіт. підтримки для «нового курсу» й добитися переобрання, протягом 30-х рр. змушений був дотримуватися *ізоляціонізму*, зосередившись на реалізації політики «доброго сусіда» щодо латиноамер. д-в, *Монро доктрина* була реформована з однобічної політики США в багатосторонню політику для всієї Зх. півкулі; водночас активно використовував трибуну Білого дому і т. зв. «інформаційні відділи» в держ. структурах для психол. підготовки нації до боротьби з глобальною нацист. загрозою й збільшення фінансування потреб армії та флоту (1938, 1939). З початком

2-ї світової війни виступив за надання допомоги Великобританії й Франції проти нацист. Німеччини; ініціював ухвалення закону про «ленд-ліз» і, залишаючись переконаним противником комуніст. ідеології й практики, 07.11.1941 поширив його дію на *СРСР*; збільшив район використання амер. патрульних суден і взяв участь у виробленні й підписанні Атлант. хартії 14.08.1941, водночас намагаючись дип. засобами уникнути війни з Японією. Але відразу ж після нападу япон. авіаносного об'єднання на Перл-Харбор 07.12. 1941 прийняв рішення про орг-цію спільного амер.-брит. військ. й екон. планування, взяв активну участь у формуванні антигітлерівської коаліції й перетворив США на «арсенал демократії». Представляючи США на Тегеран. 1943 і Крим. (Ялтин.) 1945 конференціях надавав великої ваги розвиткові повоєнного міжнар. співробітництва і створенню *ООН*, наполягаючи на збереженні тісної співпраці з СРСР, що, зокрема, уможливило запрошення делегацій *УРСР* і БРСР на Установчу конференцію ООН у Сан-Франциско 25.04.–26.06.1945. Помер від крововиливу в мозок.

Літ.: Мальков В. Л. «Новый курс» в США: Социальные движения и социальная политика. М., 1973; Яковлев Н. Н. Франклин Рузвельт — человек и политик. М., 1981; Freidel F. Franklin D. Roosevelt: The Ordeal. Boston, 1954; Greer T. What Roosevelt Thought. The Social and Political Ideas of Franklin D. Roosevelt. East Lancing, 1958; McFarland C.K. Roosevelt, Lewis and the New Deal, 1933–1940. Forth North, 1970; Kearns-Goodwin D. No Ordinary Times: Franklin and Eleanor Roosevelt: The Home Front in World War Two. New York, 1994. *М. Рижков*

РУСИНОФІ́ЛЬСТВО — культ.-етнол. течія у сусп. житті на Закарпатті, яка полягає у визнанні місц. автохтонного населення — русинів окремим слов'ян. етносом, а не етнограф. групою у складі укр. етносу. Крім суто етнограф. та лінгвіст. особливостей русин. спільноти, Р. використовує і особливості політ. історії краю. Р. заперечує зв'язки між русинами і подніпровськими русичами, а згодом з українцями від 10 ст. після анексії Закарпаття Угорщиною. В інтерпретаціях Р. безперервна боротьба русинів за збереження своєї ідентичності й самоназви, якою вони відрізняли себе від ін. етн. спільнот Угорщини, а потім Австро-Угорщини, являла собою процес становлення окремого слов'ян. етносу в статусі політ. *нації*. На підтвердження цієї схеми Р. посилається на австр. конституцію 1849, за якою серед виділених за етн. ознакою адм. одиниць був і словацько-рутенський дистрикт. Р. спирає свою істор.-політ. конструкцію також на полісемантичність терміна «нація», зокрема на використання його в угор. законі 1918 «Про автономію русинської нації, яка проживає в Угорщині». Всенародний з'їзд угор. русинів у Хусті 21.01.1919, який прийняв рішення про об'єднання русин. етн. земель з Україною, Р. вважає таким, що фактично не відбувся, а по-справжньому легітимним вважає засідання Ужгородської, Хустської та Пряшівської русин. орг-цій 08.05.1919, на якому було прийнято рішення про створення Підкарпаторусинської д-ви у складі Чехословац. Республіки. Поступове зміцнення у міжвоєнний період українофільської орієнтації серед русинів Р. оцінює як результат проведення іммігрантами з Галичини (у русинофільській лексиці — «галицько-українським націонал-фашизмом») політ. і пропаганд. кампаній. Рішення Сойму Підкарпатської Русі 15.03.1939 про створення на тер. краю д-ви *Карпатська Україна* оцінюється як знищення підкарпаторусин. автономії під тиском утвореної галичанами воєнізованої орг-ції Карпатська січ. Рішення 1-го з'їзду нар. к-тів Закарпат. України 26.11.1944 про возз'єднання краю з *УРСР* Р. характеризує як акт ліквідації рад. режимом суверенної республіки Підкарпатська Русь з наступною примусовою українізацією русинів. Р. має певну підтримку серед місц. влади. У 2007 Закарп. обласна рада ухвалила рішення про внесення національності «русин» у реєстр національностей області. Сучасне Р. на Закарпатті ділиться на культурницьку течію, яка опікується проблемами збереження етнограф. самобутності русинів, і на «*політичне русинство*», яке домагається для краю адм.-тер. автономії. Всеукр. перепис населення 2001, на якому русинами самовизначилися тільки 1100 осіб, підтвердив перемогу серед місц. автохтонного населення українофільської течії.

Літ.: Magoszi P. The Shaping of National Identity: Subcarpathian Rus'. 1848–1948. Cambridge ; London, 1978; Закарпаття в етнополітичному вимірі. К., 2008; Годьмаш П., Годьмаш С. История республики Подкарпатская Русь. Ужгород, 2008. *О. Майборода*

РУСОФО́БІЯ (фобія від грец. φόβος — страх) — різновид *ксенофобії* і означає негат., вороже ставлення до Росії, її державності, рос. народу, його культури, мови, традицій тощо. Особливістю Р., порівняно з ін. ксенофобіями, є те, що її коріння переважно криється у рос. держ. політиці супроти ін. народів та д-в. Уперше термін «русофобія» був застосований Ф. Тютчевим у зв'язку із придушенням рос. військами угор. революції 1848–49. Р. поширена серед тих народів, які у той чи ін. час перебували у сфері рос. впливу. Їх можна поділити на дві категорії: до першої належать поневолені рос. імперією народи (українці, білоруси, фіни, поляки, народи Прибалтики, Кавказу, Серед. Азії, Сибіру, Криму тощо); до другої — народи, що потрапили в орбіту зовнішньополіт. впливу СРСР після 2-ї світової війни (чехословаки, угорці, болгари, югослави, сх. німці, поляки і прибалти — вдруге). Як і в часи Рос. імперії, будь-які зародки визвольного руху в «соціаліст. таборі» жорстоко придушувалися (Берлін. криза 1953, Угор. повстання 1956, «*Празька весна» 1968*). Характерно, що геополіт. стратегія «нової» Росії, спрямована на відновлення власного домінування на пострад. просторі (чеченська та грузинська війни, підтримка придністровського сепаратизму, «холодна війна» з Україною) рефлекторно викликає загострення русофобських настроїв особливо серед народів, які свого часу побували в «зоні рос. впливу» і відчувають себе потенц. мішенями рос. експансіоналізму. Р. на Зх. ґрунтується на страхові перед військ. (насамперед ядерною) потугою Росії і є значною мірою відголоском «*холодної війни*». Щодалі більш актуалізується проблема енергетично-ресурсної залежності Європи від Росії. Утверджується уявлення про Росію як ненадійного партнера у сфері енергет. відносин, схильного використовувати власні ресурси як засіб тиску на політику європ. д-в. Побутова Р. ґрунтується на гострому неприйнятті негат. рис рос. нац. характеру. Масштаби побутової Р. значно зросли після руйнації залізної завіси і масової появи на Зх. рос. крим. елементів, певних категорій бізнесменів тощо. Термін «Р.» акт. використовують рос. шовіністичні сили і навіть представники влади з метою *мобілізації політичної* населення, компрометації окремих політ. сил або дій нелояльних до Росії урядів. Зокрема, проявом Р. проголошувалися мовна, реліг. політика та політика відродження істор. пам'яті, що здійснювалися в Україні після «*помаранчевої революції*».

Літ.: Тютчев Ф. И. Полн. собр. сочинений и писем Т. 3. М., 2003; Шафаревич И. Р. Русофобия. М., 2005. *В. Перевезій*

РУССО́ (Rousseau) Жан-Жак (28.06.1712, Женева — 02.07.1778, Ерменонвіль, побл. Парижа) — мислитель-енциклопедист, письменник, поет, музикознавець. Офіц. ніде не вчився, але інтенсивно займався самоосвітою. У 1740 переїхав з Швейцарії до Ліона, потім — Парижа, звідти — у Венецію. Повернувшись до Франції, близько зійшовся з Д. *Дідро*, Ж. Л. Д'Аламбером, ін. енциклопедистами, почав писати статті для відділу музики «Енциклопедії» або Тлумачного словника науки, мистецтва і ремесел. Починаючи з 40–50-х рр. 18 ст. швидко став набувати слави оригінального мислителя, поета, письменника, а також «покорювача сердець великосвітських дам». Уникаючи переслідувань за новаторські ідеї, «вільнодумство і непристойності» з боку влади, катол. і кальвініст. церкви, у 1762 втік з Парижа, а потім — і з Женеви до нім. князівств, згодом — до Англії. З 1770 знову оселився у Парижі, де заробляв на хліб переписуванням нот. Помер Р. від серцевого нападу, був похований у маєтку маркіза де Жирардена як «жертва громадської тиранії і мученик гуманності». У 1793 якобінці перенесли його прах до Пантеону, а у 1813 реліг. фанатики викрали домовину з останками мислителя і спалили їх у ямі з вапном. Р. автор праць з філософії, соціології, права, політики, педагогіки, природознавства, мовознавства, музики, драматургії, художніх літ. творів, віршів, п'єс, опер, листів тощо.

Первісним фундаментом розуміння сутності *держави* з боку Р. була його переконаність у тому, що найліпший для людства — це його природний стан існування, ідеальна «первісна простота», а реальна політика, д-ва, право, сусп-во — це ганьба, заснована на омані та насильстві. Виходячи з цього, мислитель ставить перед собою завдання раціонального пошуку буд-ва «закономірної держави» і досягає мети трьома напрямами: 1) нищівною критикою сучас. йому політ. устрою; 2) формулюванням конструктивної теор. концепції державознавства і праворозуміння; 3) через активний самозахист власних міркувань. Суттєве юрид. значення, зокрема для прав. виховання молоді, виховання «чесного громадянина держави», сповненого відчуття громадян. обов'язку, який підпорядковує власні інтереси суспільним, мають і глибокі пед. міркування Р. Висунув низку реформаторських для свого часу пропозицій у галузі виховання молоді, заперечивши репресивний нахил «вколочування» знань у дитину. Політ.-прав. твори Р. підштовхнули громад. думку до усвідомлення, що Франція «не має державного устрою», потрібні свобода, рівність, братерство, вкрай необхідні дійсне народоправство, новий сусп. договір, який забезпечить перехід від старого порядку до нового, від ген. штатів до нар. зборів тощо. Він виявився найбільшим авторитетом для *Робесп'єра* і Марата, Дантона і Сієйєса, ін. провідників Вел. франц. революції. Найактивніше ними використовувалися сформульовані Р. доктрини засудження сусп-ва, ідеалізації народу, а гасло «примусу до свободи» стало чи не концептуальним фундаментом якобінського *терору*, організатори якого кінець-кінцем оголосили і самого Р. «аристократом, гідним гільйотини», хоча і поклали ідеї мислителя у основу Конституції 1793 та перенесли його прах до Пантеону. Твори Р. справили вплив на *Канта* і *Фіхте*, *Гегеля* і *Дюркгайма*, *Маркса* і *Енгельса*, Гете і Шіллера, Байрона і Гюго, стали знаменом ін. західноєвроп. і амер. мислителів, укр. і рос. декабристів, Д. Фонвізіна і М. Карамзіна, О. *Радищева* і О. Пушкіна, О. *Герцена* і М. Чернишевського, Л. Толстого і Ф. Достоєвського, правознавців Б. Чичеріна і П. Новгородцева, М. Ковалевського і Б. *Кістяківського* та ін. Суперечливість поглядів Р. призвела до того, що його вчення активно використовували й ідеологи дворянсько-монарх. реакції типу Ф. Шатобріана, й анархізму типу У. Годвіна. Неоднозначність сприйняття спадкоємства Р. характерна і для сучаної зх. л-ри: одні критики вважають його «яскраво вираженим індивідуалістом», другі — «сейсмографом наших криз», треті — творцем «тотального колективу для масової тиранії над особистістю» тощо.

Літ.: Грэхэм Грей. Ж. Ж. Руссо. Его жизнь, произведения и окружающая среда. М., 1890; Верцман И. Е. Жан Жак Руссо. М., 1958; Мироненко О. М. Права і свободи людини у творах великих французьких просвітителів. К., 1995; його ж. Права і свободи людини у документах Великої французької революції. К., 1995.

О. Мироненко

РУХ НЕПРИЄ́ДНАННЯ (The Non-Aligned Movement) — міжнар. об'єднання країн світу, що визнають *неприєднання політику* до *союзів воєнно-політичних* за участю *великих держав* одним із осн. принципів своєї *зовнішньої політики*. Критеріями членства Р. н. були: проведення незалежної зовн. політики, заснованої на співіснуванні країн з різними політ. і соціальними системами; підтримка нац.-визвольного руху; неучасть у військ. блоках та союзах, створених у контексті протистояння *наддержав*. 1-ша конференція на вищому рівні 25 країн, що не приєдналися, відбулася 01–6.09.1961 у Белграді з ініціативи Югославії, Індії, Єгипту, Індонезії і Гани, тому з 1981 саме 1 верес. відзначається як День Р. н. Членами Р. н. є 119 країн Азії, Африки, Лат. Америки, Європи й Океанії; статус спостерігача мають 16 країн (Україна з 1996); уперше термін «Р. н.» був зафіксований у док-тах 3-ї Лусакської конференції 08–10.09.1970. Своєрідність Р. н. полягає в тому, що це об'єднання не має статуту, бюджету, пост. секретаріату, штаб-квартири тощо; мета та принципи його діяльності зафіксовані в програмних док-тах форумів, проведення яких фінансується країною, що приймає чергову конференцію, а також добровільними внесками. Вищим органом Р. н. є Конференції *глав держав* і урядів, які з 1970 скликаються раз на 3 роки (15-та відбулася в єгипет. Шарм-аль-Шейху 15–16.07.2009) й де обговорюються найважливіші проблеми співробітництва країн-членів та світового співтовариства в цілому, координуються позиції, які потім оформлюються у підсумкових док-тах, деклараціях, резолюціях, посланнях, заявах з конкр. питань. Рішення приймаються консенсусом і мають рекомендаційний характер. Країна, в якій проходить конференція, на період до наступного самміту стає країною-координатором, а її глава — головою Руху, який забезпечує пост. зв'язок між країнами-учасниками та представляє об'єднання на світовій арені. У період між конференціями глав держав двічі скликаються конференції міністрів закордонних справ, розглядають актуальні проблеми, узгоджують позиції країн-членів і готують наступну Конференцію глав держав та урядів. На початку кожної чергової сесії *ГА ООН* проводяться наради міністрів і глав делегацій країн, що не приєдналися. Координаційне бюро погоджує діяльність робочих груп, контактних груп, комітетів, а також в цілому взаємодію країн, що не приєдналися, в період між конференціями. Задекларовані Р. н. цілі зосередили діяльність об'єднання на таких осн. напрямах: 1) повна ліквідація системи *колоніалізму*, нац. визволення і незалежний розвиток молодих д-в; боротьба проти *расизму* та *апартеїду*, *неоколоніалізму*, всіх форм експансіонізму, іноземної *окупації*; 2) недопущення нової світової війни та забезпечення мирних умов для розвитку; 3) перебудова міжнар. екон. відносин на справедливих, рівноправних та дем. засадах, формування нового міжнар. інформ. порядку тощо. Після закінчення *«холодної війни»* перед Р. н., як феноменом *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин*, постала необхідність формування нової стратегії, адекватної новим світовим реаліям. Нові завдання, проголошені Р. н., спрямовані на подолання пасивної ролі об'єднання у світі й активну участь у формуванні багатополюсного світу, в якому дем. та реформована *ООН* відіграватиме важливу роль. Механізм посилення ролі Р. н. передбачає як зміцнення солідарності та співробітництва по лінії Південь — Південь (інтенсифікація регіональної та регіональної *інтеграції* як передумови для формування *єдиного економічного простору* Півдня; допомога більш розвинутих країн Півдня найменш розвинутим тощо), так і всебічний розвиток співробітництва Північ — Південь (в 1996 було створено орган «Трійка» — колишній, чинний та майбутній голови, на який покладено функції ведення переговорів з «великою сімкою» та ЄС). Пріоритетними напрямами діяльності Р. н. на сучас. етапі є: заг. і повне роззброєння, з ядерним включно; мирне врегулювання регіон. та локальних конфліктів; остаточне знищення залишків неоколоніалізму та іноземної окупації; боротьба із застосуванням екон. та політ. тиску проти країн, що не приєдналися; остаточне вирішення проблеми зовн. боргів країн, що розвиваються, та скасування заборгованості найменш розвинутих д-в; створення справедливої та недискримінаційної торговельної системи; реформування та демократизація ООН; реформування міжнар. фінансової системи на основі принципу рівності д-в; повне виконання міжнар. конвенцій і угод в галузі *прав людини*, ефективне забезпечення права на розвиток тощо.

Літ.: Матьовка М. П. Рух неприєднання: стан і перспективи розвитку (60–90-ті рр. XX ст.). Ужгород, 1998; Нікішенко С. О. Рух неприєднання: сучасний стан і перспективи // Стратегічна панорама. 2001. № 1–2; Arnold Guy. Historical dictionary of the non-aligned movement and Third World. Scarecrow Press, Inc., 2006. *Ю. Скороход*

РЮ́ЙТЕЛЬ (Rüütel) Арнольд Федорович (10.05.1928, Лайм'яла, Естонія) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Янедський с.-г. технікум (1949), Ест. с.-г. академію (1964); докт. с.-г. наук (1991). 1957–63 — директор експерим. госп-ва при Ест. НДІ селекції та ветеринарії; 1963–69 — директор Тартус. зразкового радгоспу; 1969–77 — ректор Ест. с.-г. академії; 1977–79 — секретар ЦК КП Естонії із сільс. госп-ва. 1979–83 — 1-й заст. голови РМ Ест. РСР; 1983–90 — голова президії ВР Ест. РСР, як голова парламенту активно протидіяв *денаціоналізації* економіки Естонії та асиміляції естонців рад. окупац. владою, виступив одним з ініціаторів прийняття 16.11.1988 декларації про *суверенітет* Естонії. 29.03.1990–06.10.1992 — голова ВР Ест. Республіки (за статусом — фактичний глава д-ви); проводив політику на відокремлення від СРСР та відновлення держ. незалежності Естонії. Ініціював скликання в Таллінні 12.05.1990 Ради д-в Балт. моря (об'єднання глав Латвії, Литви та Естонії). За його головування ВР Естонії прийняла 20.08.1991 резолюцію про держ. незалежність Естонії. У 1991–92 — член Конст. зібрання Естонії, 1993–2001 — директор Ін-ту нац. розвитку та співробітництва, водночас 1994–99 — голова Ест. сел. партії, 1999–2000 — голова Ест. нар. союзу. У 1995 обраний до Рійгікогу (парламенту Естонії); 1995–97 — віце-спікер Рійгікогу; 1995–99 — голова делегації Рійгікогу до Балт. асамблеї, голова президії Балт. асамблеї. 1996 висував свою кандидатуру на презид. виборах, але як і 1992 програв голосування в парламенті Л. Мері. 21.09.2001 обраний президентом Ест. Республіки (08.10.2001–09.10.2006); як глава держави 14–18.10.2002 здійснив офіц. візит до України. За президентства Р. Естонія стала членом *НАТО* та *ЄС* (2004). 07.03.2005 офіц. відмовився від запрошення президента Росії В. *Путіна* взяти участь у святкуванні 60-річчя перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні, мотивуючи це рішення тим, що Естонія по закінченні війни «не змогла вільно обирати майбутнє». На презид. виборах 23.09.2006 поступився соціал-демократу Тоомасу Хендріку Ільвесу. Автор творів «Розвиток агропромислового комплексу в Естонській РСР» (1982), «Відродження майбутнього» (2001).

Літ.: Дорошко М. С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії. — Чернівці, 2008. *М. Дорошко*

С

СААКАШВІ́ЛІ Мисаїл Ніколозович (21.12.1967, Тбілісі) — держ. та політ. діяч. У 1992 закінчив відділення міжнар. права Ін-ту міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, у 1994 — магістратуру юрид. ф-ту Колумб. ун-ту (США); 1995 отримав наук. ступінь з юриспруденції в Ун-ті ім. Джорджа Вашингтона та диплом Міжнар. ін-ту прав людини у Страсбурзі (Франція). Володіє сімома мовами, у т. ч. англ., франц., укр., рос. У 1995 працював у амер. правничих фірмах, того ж року був обраний до *парламенту* Грузії від Спілки гр-н Грузії — партії, очолюваної президентом Е. *Шеварднадзе*; очолював парлам. к-т з реформи виборчої та прав. системи і створення неполіт. поліційних формувань. У січ. 2000 обраний віце-президентом *Парламентської Асамблеї Ради Європи*, а в жовтні призначений міністром юстиції; розпочав реформи груз. прокуратури та пенітенціарної системи з метою ліквідації в них *корупції* та політ. впливів. У верес. 2001 подав у відставку, звинувативши уряд Шеварднадзе у корупції, та вийшов зі Спілки гр-н Грузії; в жовтні того ж року заснував Об'єднаний народний рух, у черв. 2002 обраний головою Тбіліс. міської ради. Після виборів у лист. 2003, проведених з численними порушеннями з боку уряду, С. закликав до ненасильницького спротиву правлячому режиму. Широкомасштабні *демонстрації* (т. зв. «троянова революція») 20–23.11.2003 призвели до відставки Шеварднадзе. 04.01.2004 обраний *президентом* Грузії, в лютому того ж року очолив широке дем. об'єднання «Національний рух — Демократи». Навесні 2005 відновив конст. порядок в Аджар. автономії, опальний глава якої А. Абашидзе втік до Росії. На вимогу *опозиції*, що організувала масові антиурядові маніфестації восени 2007, погодився на проведення довчасних презид. *виборів*. 05.01.2008 обраний президентом Грузії на другий термін. У *зовнішній політиці* орієнтується на США та *Європейський Союз*, проголосив Україну найважливішим партнером Грузії на терені *СНД*, домігся підписання 30.05.2005 двосторонньої заяви з Росією про початок виведення рос. військ. баз з Грузії. Активізація курсу Грузії на євроатл. інтеграцію викликала значне погіршення відносин з Росією, яка 2006 запровадила екон. *блокаду* Грузії, а 2008 відкрито підтримала сепаратист. режими в Абхазії і Пд. Осетії. У ніч на 08.08.2008 офіц. Тбілісі розпочав військ. операцію з наведення конст. ладу в Пд. Осетії. У відповідь на це війська Рос. Федерації розпочали контроперацію з «примушування Грузії до миру» під приводом захисту співвітчизників — військових рос. миротворчого батальйону, дислокованого у зоні груз.-осет. конфлікту з 1992, а також осетинів, що отримали рос. громадянство (їхня чисельність, за неофіц. даними, становить понад 90 % населення Цхінвальського регіону). В результаті збройного рос.-груз. протистояння в Пд. Осетії 08–12.08.2008 Грузія практично втратила бунтівні регіони, а Росія визнала незалежність Абхазії та Пд. Осетії.

Літ.: Jonathan Wheatley. Georgia from National Awakening to Rose Revolution: Delayed Transition in the Former Soviet Union. Aldershot, Hampshire; Burlington, VT, USA: Ashgate, 2005; Irakly Areshidze. Democracy and Autocracy in Eurasia: Georgia in Transition. East Lansing: Michigan State University Press, 2007. *М. Дорошко*

САГАЙДА́ЧНИЙ Петро Конашевич (найвірогідніше 1570, с. Кульчиці, тепер Самбір. р-ну Львів. обл. — 20.04.1622, Київ) — політ. і культ. діяч, гетьман реєстрового козацтва та кошовий Запорозької Січі з поч. 1600-х до 1622 (з перервами). Навч. в Острозькій школі (академії). Служив домашнім учителем в Києві у міського судді Яна Аксака. Бл. 1601 подався на Запорозьку Січ. Був учасником багатьох походів запорозького козацтва проти Крим. ханства та Осман. імперії. У 1607 козацькі війська під проводом С. спустошили Очаків та Перекоп. 1608 — 09 здійснено напад на береги Анатолії. У 1612–13 С. втрутився у внутр. справи Молдавії та Валахії, які були васалами Туреччини. Синоп (1614), Трапезунд (1616) спустошили війська С. Гетьман спробував взяти Стамбул у 1615. На поч. серпня 1618 С. вирушив у межі Моск. царства для допомоги військам польс. короля. З'єднавшись під Москвою з військами королевича Владислава, С. розпочав облогу Москви 01.10.1618, того ж року став співзасновником антитурец. союзу під назвою «Ліга християнської міліції». Після невиконання польс. урядом його обіцянок щодо платні козакам, С. відправив 1620 козацьке посольство до моск. царя. 1619 завдяки С. єрусалим. патріарх Феофан висвятив Іова Борецького київ. митрополитом та ще 6 єпископів. Було повернуто православним багато церков, монастирів та земель, раніше відібраних. С. вимагав від польс. уряду задоволення таких умов: скасування посади призначуваного поляками старшого над козаками; офіц. визнання влади запорізького гетьмана над укр. землями; скасування обмежень козацького реєстру; надання українцям свободи віросповідання. Польс. уряд, будучи зацікавленим у допомозі козаків у боротьбі з турец. загрозою, задовольняє вимоги С. Гетьман надав декілька тисяч злотих на оновлення Богоявленського монастиря та школи при ньому. З усім Військом Запорізьким С. записався до Київ. братства (1620). Гетьман власним коштом спорудив нову церкву при київ. Фролівському монастирі. С. укладав з урядом польс. д-ви декілька договорів: Вільшанський (1617); Роставицький (1619). Під час Хотинської війни (1620–21) був поранений отруйною стрілою в руку. Після поранення прожив ще 5 місяців. Призначив своїми «душеприкажчиками» митрополита І. Борецького та майбутнього козацького гетьмана (1622–23) Оліфера Голуба. Похований гетьман у Києво-Печерській лаврі.

Літ.: Антонович В. Б. к биографии Петра Конашевича Сагайдачного // Киевская старина 1892. № 7; Петро Сагайдачний. К., 1992; Яворницький Д. І. Гетьман П. К. Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991; Смолій В. А. Петро Конашевич-Сагайдачний // Історія України в особах. Лит.-польс. доба. К., 1997. *С. Полтавець*

САМВИДА́В — непідконтрольний засіб поширення позацензурної л-ри, заяв, петицій, листів активних учасників нац.-визвольного руху в Україні у 1960 — 1980-х. Створення та розповсюдження відмінних від офіц. *ідеології* оригінальних публіцист., прозових, поет. творів, у яких рішуче викривалися серйозні деформації рад. сусп-ва, розглядалися укр. інтелігенцією як своєрідна форма реалізації гарантованих *Конституцією* свободи слова, як засіб «інтелектуального» опору наявному тоталіт. режиму в *СРСР*. В історії С. вирізняються три етапи. Перший (поч. 1960-х) — розповсюдження літ. та літ.-критичних творів, які з різних причин не були опубліковані в Україні, зокрема поезій В. *Симоненка*, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. *Стуса* та ін. Другий (1963–68) — поява політ. статей, розповсюдження анонімної викривальної публіцистики. Третій (друга пол. 1960–80-ті) — оприлюднення док-тів програмного політ. характеру, а також сусп.-значимих текстів із зазначенням авторів, зокрема Є. Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху», праць І. *Дзюби* «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В. *Чорновола* «Лихо з розуму», «Правосуддя чи рецидиви терору?», А. Авторханова «Технологія влади», наук. розвідки М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», памфлетів В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» та Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським». Розповсюджувалися випуски моск. опозиц. журн. «Хроніки поточних подій» та ін. матеріали. З 1970 почав виходити позацензурний журн. «Український вісник» (редактор В. Чорновіл), який об'єднав навколо себе значну к-сть інакодумців. На кінець 1976 в Україні було видано понад 3 тис. творів укр. та рос. самвидавної літ-ри. Гол. центрами С. були Київ, Львів, Тернопіль, Харків, Черкаси. У виготовленні та тиражуванні позацензурної л-ри брали участь І. Світличний, А. Горська, Є. Кузнецова, М. Масютко, С. Шабатура та ін. Розповсюдження С. жорстоко переслідувалося у репресивних формах комуніст. режимом. Незважаючи на це, С. в 1960–80-х залишався помітним політ. фактором, що впливав на сусп.-політ. ситуацію в УРСР, сприяв консолідації і взаєморозумінню нац.-патріот. сил в умовах тоталіт. системи в СРСР, служив своєрідним засобом поширення достовірної інформації про Україну. З 1991 переважна частина позацензурних видань припинила існування, інша, згідно із Законом України про пресу, прийнятим після краху тоталіт. системи і здобуття Україною незалежності, перейшла в ранг офіц. преси.

Літ.: Даниэль О. Самиздат: поиски определения // Карта. 1994. № 5; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К., 1995; Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 1–2. *О. Бажан*

САМОВИ́ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНА́ЛЬНЕ — політ.-прав. дія нац. або етн. спільноти, якою виражається її добровільне рішення щодо власного прав. статусу. Найчастіше відбувається у багатонац. та багатоетн. *державах* (Рос., Австро-Угор., Осман. *імперії*, *СРСР*), у *колоніях*. Морально-прав. основою С. н. є принцип права народів на самовизначення і його невід'ємність для будь-якої нац. та/або етн. спільноти. Витоки права на С. н. сягають пізнього Нового часу і пов'язані із здобуттям незалежності північноамер. штатами та з Вел. франц. революцією, яка проголосила осн. свободи і *права людини*, які можуть розглядатися як такі, що застосовуються до всього людства. 19 ст. було наповнене домаганнями різних народів, які прагнули виходу із складу багатонац. д-в, закріпити принцип права на С. н. у міжнар. праві. Однак майже всі випадки С. н. у цей період здійснювалися явочним шляхом через збройну боротьбу з опертям на міжнар. суб’єкти, які цій боротьбі протегували. Принцип права на С. н. було вперше офіц. задекларовано у зверненні президента США *В. Вільсона* до Ліги на підтримку миру (1916) та підтверджені ним же у його «Чотирнадцяти пунктах» (1918), які стосувалися післявоєнного світового устрою. Однак до Статуту утвореної тоді *Ліги Націй* він не був включений і доля народів, які прагнули С. н., вирішувалася волею держав-переможниць у 1-й світовій війні. Після 2-ї світової війни у 1945 положення про самовизначення народів було внесене до Статуту *Організації Об’єднаних Націй*, а у 1960 повторене у Декларації ГА ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Остаточно принцип права народів на самовизначення був закріплений у міжнар. праві Міжнар. пактом про громадян. та політ. права та Міжнар. пактом про екон., соціальні та культ. права (обидва у 1960), якими встановлено, що всі народи мають право на самовизначення і що з огляду на це право та на його підставі вони можуть вільно встановлювати свій політ. статус і вільно забезпечувати свій екон., соціальний і культ. розвиток. Принцип став обов’язковим для всіх д-в, що приєдналися до цих док-тів.

С. н. може здійснюватися у формі сецесії (відокремлення) народу та його території від д-ви проживання і утворення власної д-ви, входження у федерат. або конфедерат. зв’язки з ін. д-вами, утворення ним адм.-тер. або нац.-культ. *автономії* у складі якоїсь д-ви, погодження (задеклароване або мовчазне) на статус нац. меншини. Найбільш вживаним механізмом С. н. є загальнонародний референдум, хоча не виключається і двостороння угода між центр. урядом і легітимним представн. органом народу. Закріплення принципу права С. н. у міжнар. праві спричинило в останньому колізію, оскільки він увійшов у протиріччя з принципом непорушності кордонів існуючих д-в, закріпленим у Гельсінкських угодах 1975 (див. *Гельсінкський процес*). Правовою і політ.-практ. проблемою, що ускладнює втілення права на С. н., є відсутність загальноприйнятного тлумачення терміна «*народ*». С. н. не може бути одностороннім актом, воно мусить бути легітимізоване визнанням з боку д-ви, стосовно якої відбувається, та/або міжнар. співтовариства. С. н. може бути обґрунтоване і вмотивоване умовами перебування народу у складі ін. д-ви — реальною загрозою зникнення внаслідок *асиміляції*, *геноциду* чи *етноциду*; *дискримінацією політ.* чи соціальною; примушуванням народу до участі у здійсненні урядової політики чи урядових акцій, які суперечать його психології, моральним та етичним принципам; безперспективністю соціального та культурного прогресу у складі «не своєї» д-ви. Міжнар. визнання акту С. н. здійснюється з урахуванням істор. права народу, що здійснює цей акт, його частки у етнодемограф. складі населення території, де цей акт має відбутися, наявності справжньої добровільності народного волевиявлення, наступних наслідків цього акту (тобто як він відіб’ється на міжетн. стосунках на території, де відбувається самовизначення, і як будуть забезпечені права тих етн. спільнот, що стануть там меншинами). С. н. на певній території здійснюється як реалізація права не тільки етн. спільноти-ініціатора, а й усього населення.

С. н. укр. народу у 20 ст. відбувалося двома спробами. Перша у 1918–1920. відбулася як проголошення нац. суверенної *державності* й визначення її форми (*Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Держава*). Невдача першої спроби спричинила утворення укр. більшовиками *Української Радянської Соціалістичної Республіки* і входження її до Рад. Союзу, де вона формально визначалася рівноправним суб’єктом федерат. зв’язків, але насправді стала «внутрішньою колонією». Під загрозою *терору* та репресій населення України мовчазно погодилося на таку бутафорську квазі-державність. Друга, вдала спроба відбулася 24.08.1991 у формі прийняття ВР УРСР *Акта проголошення незалежності України*, підтриманого 1 грудня того ж року на загальноукр. *референдумі*, в якому взяло участь усе населення республіки незалежно від етн. приналежності.

Літ.: Права людини в Україні. Вип. 21. Права меншин. К., 1999; Старовойтова Г. Национальное самоопределение. СПб., 1999; Україна: політична історія. XX століття. К., 2007; Nationalist Movements. London; Basingstoke, 1976; Smith A. The Ethnic Revival in the Modern World. Cambridge etc., 1981; Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s. A Minority Faith. Cambridge, 1997.

О. Майборода

САМОВИ́ЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИ́ЧНЕ — право кожного *народу* і *нації* вільно вибирати шляхи і форми свого розвитку. Зміст принципу народів уперше розкритий у Декларації про принципи міжнар. права 1970. Його основна спрямованість: «Всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов’язана шанувати це право відповідно до Статуту ООН». Більш того, д-ви зобов’язані сприяти здійсненню принципу з метою сприяння дружнім відносинам між д-вами і ліквідації *колоніалізму*. Самовизначення означає право народів вибирати такий шлях розвитку, що найбільшою мірою відповідає їхнім істор., географ., культ., реліг. та ін. традиціям і уявленням. У Декларації про принципи міжнар. права 1970 зазначається: «Створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об’єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення». Право *самовизначення національного* не зникає, якщо нація утворила самост. д-ву або ввійшла до складу федерації д-в. Суб’єктом права на самовизначення є не тільки залежні, а й суверенні нації і народи. Втілення принципу самовизначення народів у Статуті *ООН* вказує, що всі народи рівноправні, й кожний з них має право розпоряджатися своєю долею. Кожна д-ва зобов’язана утримуватися від будь-яких насильн. дій, що позбавляють народи їхнього права на самовизначення. Воно не повинно здійснюватися із сепаратист. позицій на шкоду тер. цілісності й політ. єдності суверенних д-в. Народи, що самовизначилися, вільно вибирають не тільки свій внутрішньополіт. статус, але і свою зовнішньополіт. орієнтацію. Повага свободи політ. вибору стає фундаментом співробітництва, а не суперництва і протиборства. Із цим, зокрема, пов’язане право д-в, що звільнилися, на проведення політики неприєднання, на участь у розв’язанні як загальносвітових, так і регіональних проблем. Міжнар. *пакти про права людини* 1966 підтвердили зв’язок самовизначення з правами людини, закріпивши у своїх перших статтях положення про те, що «усі народи мають право на самовизначення» (ст. 1 Пакту про громадян. та політ. права 1966). Що стосується етн., реліг. і мовних меншин, то особам, які до них належать, не може бути відмовлено в праві разом з ін. членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, мовою, а також сповідувати свою релігію (відповідно до ст. 27 Пакту про громадян. та політ. права 1966). Ці положення набули розвитку у Декларації *Генеральної Асамблеї ООН* про права осіб, що належать до нац. або етн., реліг. і мовних меншин 1992. Д-ви зобов'язані охороняти «на їхніх відповідних територіях існування і самобутність» таких меншин і заохочувати створення умов для розвитку цієї самобутності.

Літ.: Старовойтова Г. Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев. М., 1999; Тарасов А. Право народов на самоопределение как фундаментальный демократический принцип // Свободная мысль — XXI. 2002. № 9. *Л. Угрин*

САМОВРЯДУВА́ННЯ — політ.-прав. ін-т влади тер. *громади* для вирішення питань місц. значення. Принцип С. реалізується або через органи місц. влади — ради, муніципалітети, комуни, або ж безпосередньо через зібрання тер. *громади* чи місц. *референдум*. Об'єкт. чинниками для появи С. тер. громад є насамперед екон. передумови, які передбачають наявність матер. та фін. ресурсів для здійснення управління територією в інтересах місц. громади. Тому термін «С.» зазвичай асоціюється з поняттям «місцевого», а в політол. та прав. л-рі й щоденному вжитку зустрічається частіше за все у фомі *«місцевого самоврядування»*. Історично місц. С. виникає ще у період середніх віків. З тих часів відомий кодекс законод. норм, які регулювали торгові та ін. права міст, під назвою Магдебурзького права — своєрідної «конституції місц. С.». Сучасна концепція С. формувалася у заг. річищі дем. процесів і була складовою теорії та практики дем. трансформацій. Тривала історія розвитку ідей С. та його практика стали основою для появи низки наук.-теор. підходів щодо його осмислення. Дискусії точаться переважно навколо проблеми співвідношення держ. управління і С. Більшість теоретиків С. сходяться на тому, що ін-т С. має недержавну політ.-прав. природу, в основі якої лежить невід'ємне право громади на самоуправління, аналогічне праву людини на життя. Такої позиції дотримувалися різні політ. діячі та мислителі — А. де Токвіль, П.-Ж. Прудон, Р. Моль, О. Васильчиков та ін. Разом з тим в історії становлення доктрини С. є й ін. думка, яка виходить з того, що С. є або ж певним різновидом держ. управління (Л. Штейн, М. Коркунов), або ж продуктом самообмеження д-ви (Г. Еллінек). Є низка проміжних теорій, які важко віднести до однієї з означених концептуальних течій, представлених Г. *Спенсером*, П. Лілієнфельдом та ін. Як різновид держ. управління С. досліджувалося представниками рад. права, які при його трактуванні виходили з теорії класового підходу (Л. Веліхов, П. Стучка, М. Рейснер) і розглядали С. як форму держ. управління обмеженим колом питань місц. значення в інтересах правлячого класу. Нині концепція С. набула досить розгорнутого вигляду, втілившись у такі док-ти як *Європейська хартія місц. самоврядування* та Всесвітня декларація місц. самоврядування, проголошених у 1985.

Україна має давні традиції функціонування і розвитку С. Його витоки сягають часів Київ. Русі й мали продовження у козацьку добу. Під час перебування України у складі різних д-в на її тер. поширювалися ті чи ті форми С. Крім Магдебурзького права, яке діяло на значній території з 14 до кін. 18 ст., починаючи з 2-ї пол. 19 ст. запроваджуються земства як своєрідна форма С. в умовах Рос. імперії. Вітчизняна політ.-прав. думка зробила вагомий внесок у розвиток ідей С. Серед прихильників розвитку ін-ту С. — М. *Драгоманов*, І. Франко, М. *Грушевський* та ін. Після проголошення незалежності та прийняття *Конституції України* С. гарантоване Осн. Законом д-ви. У сучас. Україні С. являє собою розгалужену систему громад різного рівня — від сільс. до районних та обласних. Влада місц. громади здійснюється як безпосередньо — через місц. *референдуми*, *вибори* місц. органів влади та заг. зборів мешканців територій, так і через органи представн. влади на місцях. Згідно з конст. нормою С. в Україні не входить до єдиного держ. механізму управління. Це означає, що джерелом існування С. в Україні є не д-ва, а народ як носій *суверенітету* і єдине джерело *влади*. Екон. основою С. виступає комунальна власність, а фінансовою — доходи місц. бюджетів. Відтак в Україні концептуально зроблено вибір на користь не держ., а громадян. теорії С. Проте повністю подолати вплив д-ви на С. поки що не вдається. Він проявляється у вигляді збереження держ. адміністрацій, районних та обл. рад, *делегування повноважень* на користь органів викон. влади тощо. У 1997 в Україні прийнято Закон «Про місцеве самоврядування» і того ж року ВР ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування.

Літ.: В. Пархоменко. Проблеми місцевого самовряд. в Україні 1990-х років. К., 1999; Некряч А. І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи. К., 2002; Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні. К., 2003; Борденюк В. І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співіснування та взаємодії. К., 2007. *Л. Шкляр*

САМОДЕРЖА́ВСТВО — монархічна форма правління в Росії, за якої носію верховної *влади*, царю або імператору, належали всі права у законодавстві, верховному правлінні, вищому суді. Влада правителя не обмежувалася жодними законами або виборними інституціями, він повинен був лише сповідувати правосл. віру й не порушувати закон про престолонаслідування. Термін «С.» почав застосовуватись у часи правління Івана III. Після одруження князя з племінницею останнього Візант. імператора Костянтина IX Софії Палеолог правитель оголосив себе царем, використовуючи переклад візант. за походженням терміна «автократор», тобто, самодержець. Відтак обґрунтовувалася спадковість візант. держ.-прав. традиції — «Третього Риму» концепції, що передбачало також монополію на православ'я. Затверджувалась централізована *державність* на чолі з царем, влада самодержця та д-ва усвідомлювалася як єдине й неподільне ціле. Сакралізація монарха набувала концептуального аспекту, що проявлялася у неприйнятті будь-чого чужого, іноземного, того, що концепції не відповідало. У подальшому мав місце певний *ізоляціонізм*, з яким повів боротьбу *Петро І*. Цар-самодержець ставав таким «божою милістю», що легітимізувало його владу й позбавляло будь-яких обмежень на вчинення всіляких дій. Гол. реформи в цьому напрямку було проведено Іваном IV, котрий, не прийнявши концепцію європ. типу світської д-ви та *громадянського суспільства*, закріпив С. і створив добре продуману систему його забезпечення — опричнину. Остання ліквідувала екон. незалежний прошарок власників та підкорила сусп-во повній та неподільній владі Моск. царя. Наприкін. 17 — поч. 18 ст., за часів правління Петра І, рос. С. набуває ознак *абсолютизму*, що було закріплене та узаконене імператором у «Військовому статуті» 1716. *Катерина II*, враховуючи настрої освіченої верстви *дворянства*, повела політику освіченого абсолютизму, яка зводилася до салонних дискусій, однак не обмежувала самодержавної влади правительки. У 1-й пол. 19 ст., після виникнення *дворянського* опозиц. руху декабристів, а також хвилі нац.-визвольних рухів, що прокотились у 30-х рр. 19 ст., уряд Рос. імперії проводить політику зміцнення С., однак, не отримавши бажаних результатів, із серед. 19 ст. вдається до низки реформ. Відтак російське С., що передбачало повну й неподільну владу монарха над своїми підданими, на держ. рівні зберігалося до поч. 20 ст. У подальшому концепція «сильної влади», «сильного правителя» матиме вплив на основні напрямки рос. політ.-прав. думки пострад. сусп-ва.

Літ.: Альшиц Д. Н. Начало самодержавия в России. Л., 1988; Захаров В. Ю. Абсолютизм и самодержавие: соотношение понятий // Шмидт С. О. У истоков российского абсолютизма. М., 1996; Громыко М. М., Буганов А. В. О воззрениях русского народа. М., 2000. *Л. Кушинська*

САМОЙЛО́ВИЧ Іван Самійлович (бл. 1620, с. Ходорків, тепер Топільн. р-ну Житом. обл. — 1690, Тобольськ) — держ. і військ. діяч, гетьман Лівобер. України у 1672–1687. Освіту здобув у Києво-Могил. колегіумі. У 1669 обраний ген. суддею. У результаті змови проти Д. *Многогрішного* став гетьманом лівобер. частини України (1672). Підписав т. зв. Конотопські статті з Моск. царством про держ. *автономію* України. У *внутр. політиці* С. започаткував виділення з козац. старшини т. зв. значкового (знатного, значного) військ. т-ва, яке стало прообразом укр. («малоросійського») *дворянства.* Намагався об'єднати Правобережжя та Лівобережжя, у 1674 обраний гетьманом «обох сторін Дніпра». В результаті вторгнення осман. військ втратив контроль над Правобережжям. Саме у роки правління С. остаточно утвердився держ.-політ. устрій Гетьманату, який в основному залишався незмінним до 1764. Проявив себе здібним воєначальником у війні об'єднаних сил. України та Росії з Осман. імперією. Претендував на поширення гетьман. влади і на Волинь та Зх. Україну. Висловлював незадоволення укладеним між Моск. царством і Осман. імперією Бахчисарайського миру 1681, неодноразово виступав проти укладення польс.-рос. Вічного миру 1686, який узаконював поділ України на дві частини. За гетьманування С. укр. правосл. церкву, яка до того була під зверхністю Константинопольського патріарха, було підпорядковано Моск. патріархату. Мріяв створити Українське/Руське князівство і зробити гетьман. владу спадковою. Після невдалого спільного укр.-рос. походу на Крим у 1687 був звинувачений у «зраді Москві», скинутий з гетьманства, заарештований і відправлений на заслання до Сибіру, де й помер.

Літ.: Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. 1996. № 1; Станіславський В. «Статті» Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2000; Чухліб Т. Іван Самойлович // Історія України в особах. Козаччина. К., 2000; його ж. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К., 2005. *Т. Чухліб*

САМООБОРО́НА ІНДИВІДУА́ЛЬНА І КОЛЕКТИ́ВНА — визнані сучас. міжнар. правом винятки з *незастосування сили принципу* або загрози силою, види т. зв. законного застосування сили. Спільною юрид. підставою для них є право *держави* на самооборону, визнане у ст. 51 Статуту *ООН*. С. індивідуальна являє собою збройні дії д-ви, вжиті з єдиною метою надати відсіч спрямованому проти неї збройному нападові; С. колективна — це збройні дії д-ви, вжиті з єдиною метою надати допомогу д-ві, яка потерпає від збройного нападу. Умови правомірності С. за сучас. міжнар. правом: 1) єдиною підставою є збройний напад на д-ву, причому Міжнар. Суд ООН визначив, що в сучас. міжнар. праві існує домовленість між д-вами стосовно того, що вважати збройним нападом, втілена у міжнар.-прав. звичаях, які сформувалися на основі ст. 3 «Визначення *агресії*» 14.12.1974 (резолюція *Генеральної Асамблеї ООН* 3314/XXIX). Звідси випливає, що т. зв. «превентивна» С. від гаданої загрози збройного нападу має розглядатися як така, що суперечить сучас. міжнар. праву; 2) заходи, вжиті при здійсненні права на С., мають бути негайно повідомлені д-вою, що їх вживає, *Раді Безпеки ООН* і жодним чином не повинні зачіпати повноваження та відповідальність РБ ООН стосовно вчинення у будь-який час таких дій, які вона вважатиме за необхідні для підтримки чи відновлення міжнар. миру та безпеки; власне, за ст. 51 Статуту ООН, С. має здійснюватися доти, доки РБ не реалізує свою гол. відповідальність за відновлення міжнар. миру і безпеки; 3) вжиті в порядку С. заходи мають бути пропорційні за інтенсивністю до нападу, який їх викликав, не можуть переходити у помсту і не повинні порушувати норм міжнар. гуманіт. права; 4) обов'язковою умовою надання допомоги в порядку колективної С. є звернення д-ви, що стала жертвою збройного нападу.

Літ.: Ржевська В. С. Право держави на самооборону і міжнародна безпека. К., 2005. *В. Ржевська*

СА́НКЦІЇ МІЖНАРО́ДНІ — правомірні примусові заходи, що застосовуються суб'єктами міжнар. права для припинення міжнар. правопорушення, відновлення порушених прав і виконання правопорушником його зобов'язань у сфері міжнар.-прав. відповідальності. Можуть бути двох типів: а) такі, які застосовуються *державами* в порядку самодопомоги (індивідуально або зусиллями кількох д-в, але без використання будь-якого міжнар. інституційного механізму); б) такі, які здійснюються за допомогою міжнар. орг-цій. Умови та порядок застосування С. м. регулюються відповідними нормами міжнар. права, як правило, їхнє застосування повинне слідувати за вичерпанням можливостей врегулювання міжнар. спору та попередженням про намір вдатися до С. м., якщо правопорушник не припинить міжнар. правопорушення і ухилятиметься від відповідальності. Д-ва або міжнар. орг-ція, яка вдається до С. м., повинна діяти в межах своєї компетенції до їхнього застосування і не втручатися у сферу повноважень ін. суб'єкта міжнар. права. Застосування С. м. не повинне зашкодити третім суб'єктам, які не вчинили міжнар. правопорушення. У межах міжнар. орг-цій С. м. можуть бути застосовані лише до держав-членів цієї орг-ції, за винятком випадку, коли д-ва, яка не є членом даної орг-ції, порушує імперативну норму міжнар. права, обов'язкову для всіх д-в, незалежно від їхнього членства в цій орг-ції (напр., якщо С. м. викликані актом *агресії*). За своїм змістом С. м. мають бути пропорц. до шкоди, заподіяної міжнар. правопорушенням. Застосування С. м. не може порушувати Статут *ООН* та ін. відповідні норми міжнар. права; припинення відбувається із досягненням їхньої мети — припиненням правопорушення та настанням міжнар.-прав. відповідальності правопорушника.

Літ.: Margaret P. Doxey. International Sanctions in Contemporary Perspective. New York, 1987; Peter Wallensteen, Carina Staibano. International Sanctions: Between Words and Wars in the Global System. London, 2005. *В. Ржевська*

САПА́ТА (Zapata) Еміліано Саласар (08.08.1879, Сан-Мігель-Аненекуілько, Мексика — 10.04.1919, Чінамека, там само) — революціонер. 1906 став членом сел. *хунти* боротьби за землю, 1909 очолив К-т захисту селян і згодом Об'єднаний к-т самооборони на пд. р-ну Куаутли в шт. Морелос. З поч. революції 1910–17 — командувач Визвольною армією пд. Мексики, після відмови лібер. уряду президента Ф. Мадеро (1911–13) повернути селянам відібрані поміщиками в період диктатури ген. П. Діаса (1884–1911) землі, розробив і оприлюднив програму вирішення аграрного питання — «План Аяла», що передбачав: усунення від влади Ф. Мадеро й проведення вільних *виборів* після стабілізації політ. становища в країні, визнання аграрного характеру революції й повернення селянам незаконно захоплених у них поміщиками та адміністрацією земельних угідь, а також *експропріацію* (з попередньою компенсацією в розмірі третини вартості) володінь латифундистів і передачу їх селянам; за здійснення цієї програми боровся протягом усієї революції. Зазнав помітного впливу *анархізму* (гаслом Визвольної армії було «Земля і свобода!»), відіграв важливу роль у скиненні контрревол. уряду президента В. Уерти (1913–14) й заявив про визнання уряду «конституціоналістів» на чолі з «вождем революції» губернатором В. Каррансою за умови виконання «Плану Аяла» й скликання Нац. зборів, але не взяв участі в організованому ними 01.10.1914 Конвенті й спільно з П. *Вільєю* здійснив успішний наступ на Мехіко, що контролював протягом груд. 1914 — січ. 1915. Аби перемогти в *громадянській війні* й підірвати популярність сел. лідерів, уряд видав аграрний закон, що передбачав мирний шлях наділення селян землею через створення держ. земельних фондів, після чого чимало повстанців повернулися до мирної праці, а війська «конституціоналістів» витіснили рештки загонів С. в гори Морелосу, частина його вимог була зафіксована в дем. *конституції* 05.02.1917 (заборона великих маєтків, створення самоврядних індіанських громад-ехідо та ін.), що знаменувала завершення революції й *громадянської війни*. Загинув унаслідок провокації, організованої за вказівкою влади. Ім’я С. було використане мекс. послідовниками ідей *Че Гевари* при створенні 17.11.1983 Сапатистської армії нац. визволення, що вчинила 01.01.1994 збройне повстання в шт. Ч’япас, внаслідок якого наступного року з федер. урядом були укладені «угоди Сан-Андреса», що передбачали фіксацію в конституції країни прав і культури індіанського населення, автономії його *громад* і населених ними територій. Заснований на базі Армії 01.01.1996 Сапатистський фронт нац. визволення став легальною загальнонаціональною громад. орг-цією, що не лише захищає права індіанців, а й виступає в ЗМІ проти *глобалізації* та *неолібералізму*.

Літ.: Пинчон Э. Сапата Непобедимый / Пер. с англ. М., 1943; Reyes H. A. Emiliano Zapata, su vida y su obra. Mexico, 1963; Womack J. Zapata and the Mexican Revolution. New York, 1969. *В. Матвієнко*

САРТР (Sartre) Жан-Поль (21.06.1905, Париж — 15.04.1980, там само) — філософ, письменник, драматург, представник *екзистенціалізму*, засновник атеїст. екзистенціалізму. Закінчив в Парижі ліцей та університет. У 1929 склав випускні іспити та став викладачем філософії. У 1933–34 стажувався в Німеччині, де працював в Ін-ті Франції в Берліні та вивчав феноменологію Е. Гуссерля й онтологію М. *Гайдеггера*, які вплинули на його світогляд. У 1938 після написання філос. роману «Нудота» С. став відомим не лише у Франції, а й за її межами. На поч. 2-ї світової війни потрапив до нім. полону, після капітуляції Франції повернувся до окупованого Парижа, співпрацював у підпільній газ. «Боротьба» («La lutter»). Саме в ці роки С. формує власну версію онтології людського існування, яка розкривається в його гол. праці «Буття і ніщо» (1943). У 1945 заснував журн. «Нові часи» («Les Temps modernes» та активно включився в громад.-політ. діяльність. Увесь свій досвід в антифаш. супротиві втілює у праці «Екзистенціалізм — це гуманізм» (1946). Сусп.-політ. діяльність С. , його ліворадик. симпатії приводять до необхідності утвердження гуманіст. імперативу не лише в площині індивід. існування, а й у контексті культ.-істор. реальності. Так народилася програма синтезу *екзистенціалізму* та *марксизму*, що реалізувалася в 50–70-ті рр. і відобразилася в праці «Критика діалектичного розуму». С. був активним противником франц. колоніальної політики щодо Алжиру, амер. військ. політики щодо В’єтнаму, але прибічником кит. та кубин. *революцій*. У 1964 став лауреатом Нобел. премії з л-ри, але від нагороди відмовився.

С. розрізняє види буття: «буття-в-собі» (предметне буття, що характеризується абсолютною нерухомістю, пасивністю) та «буття-для-себе» (людське буття, що відзначається абсолютною рухомістю, плинністю, активністю). «Ніщо» — визначальна характеристика людського буття. Людина руйнує холодну, далеку від неї дійсність силою свого волевиявлення. *Свобода*, втрутившись у галузі пасивної матеріальності, несе в собі потенц. можливість «ніщо». Здатність людини привносити у світ «ніщо» С. назвав «свободою», яка набуває «онтологічного» статусу. Людська істота приречена на свободу. Проголосивши людину вільною, С. визнав її одночасно і відповідальною. Кожен несе відповідальність за те, що робить, за те, що ігнорує. І якщо розпочинається *війна*, то, за словами С. , вона обов’язково є моєю війною. Не зумівши запобігти їй, я став повністю відповідальний за неї. Таку відповідальність С. називає «абсолютною». Невелика праця С. «Екзистенціалізм — це гуманізм» є своєрідним пошуком С. альтернативи класичному *гуманізму*. С. вступає в полеміку з традиц. гуманіст. настановою і звинувачує її в неувазі до унікальності людського існування. Згідно з класичним гуманізмом індивід розчиняється в тотальності єдиного людства, а це ставить під загрозу особистість з її бажанням до незалежності та самореалізації. Людина може реалізувати себе по-людськи не шляхом зануренням в себе, а завдяки пошуку мети зовні. Людина, за С. , визначається через іпостасі буття та діяльності. С. відмовляється від загальнолюдського, побоюючись того, що його супроводжує звернення до Бога, тієї субстанції, яка може служити опорою чи прикладом для рівняння, а це йде врозріз із розумінням свободи. За надмірну абстрактність та універсалізм С. критикує категоричний імператив І. *Канта* та засуджує й культ людства, що проповідується І. *Контом*, стверджуючи, що такий тип думки призводить до *фашизму*. Намагаючись примирити екзистенціалізм та марксизм у праці «Критика діалектичного розуму», С. прагне перетворити свою філософію особистості на філософію сусп-ва. Марксизм, на думку С., відродив інтерес до екзистенційної філософії. Але позит. оцінка марксизму не означає цілковитої солідарності з його основоположеннями. Ідею діалектики природи С. не приймає. Для мислителя реальністю володіє лише людська діяльність, в якій виявляється діалектика, а природі діалектика невідома. У своєму дослідженні він розкриває складну взаємодію індивід. людського буття (екзистенції) і сусп. орг-ції («серії»), яка всіляко протистоїть неповторності людського індивіда. У сусп-ві завжди протистоять один одному дві спільноти, які мають різне уявлення про свободу: «серії», члени якої набувають одномірності відчуженого існування, та «групи», діяльність яких спрямована на досягнення спільної мети, при цьому протидіючи звичному плину подій, які диктуються владою. Прорив із царства відчуження є гол. завданням індивіда сартрівського варіанта, який прагне свободи.

Літ.: Киссель М. А. Философская эволюция Ж.-П. Сартра. Л., 1976; Хюбшер А. Мыслители нашего времени (62 портрета). М., 1994; Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века. Тверь, 1997.

Ю. Осокіна

CÁХАРОВ Андрій Дмитрович (21.05.1921, Москва — 14.12.1989, там само) —фізик, акад. АН СРСР, політ. діяч, дисидент і правозахисник. У 1938 вступив на фіз. ф-т Моск. ун-ту. Влітку 1941 за станом здоров'я не був прийнятий до військ. академії. Закінчив ун-т із відзнакою в евакуації в Ашгабаті в 1942. Недовго працював на лісозаготівлях. У верес. 1942 направлений на патронний завод в Ульяновськ інженером-винахідником, де працював до 1945. На поч. 1945 став аспірантом Фіз. і-ту ім. П. Лебедєва і в 1947 захистив канд. дис. У 1948 С. включено до наук.-дослідної групи, яка займалася розробкою термоядерної зброї. Наступні 20 років працював над створенням і вдосконаленням водневої бомби. У 1950 спільно з акад. І. Таммом розробив ідею магнітного термоядерного реактора, що ліг в основу керованого термоядерного синтезу. У 1953 захистив докт. дис., обраний дійсним членом АН СРСР. С. тричі Герой Соціаліст. Праці (1953, 1956, 1962), лауреат Сталін. (1953) і Ленін. (1956) премій.

У 1960-х наук. інтереси С. відступають на другий план. У 1953–68 його сусп.-політ. погляди зазнали серйозної еволюції. Після засудження *культу особи Й. Сталіна* на 20-му з'їзді КПРС він став дедалі частіше замислюватися над проблемами миру і людства. З кін. 1950-х активно виступав за припинення випробувань ядерної зброї в атмосфері, космосі й океані. З кін. 1960-х С. був одним із лідерів правозахисного руху в СРСР. У 1966 він співавтор колект. листа 23-му з'їзду КПРС проти відродження культу Й. Сталіна, звертався до влади із протестами проти переслідування за переконання, з вимогами реабілітації народів, які зазнали *депортації*. У 1968 С. опублікував у «самвидаві» роботу «Роздуми про прогрес, мирне співіснування й інтелектуальну свободу», в якій виклав свої роздуми про війну і мир, про диктатуру, сталін. терор, свободу думки, забруднення довкілля і ту роль, яку може у майбутньому відіграти наука і наук.-тех. прогрес. Уперше сформулював думку про необхідність конвергенції — зустрічного зближення соціаліст. і капіталіст. систем, що має супроводжуватися *демократизацією* і *демілітаризацією* сусп-ва в ім'я майбутнього людства. Після її оприлюднення С. відсторонили від секретних робіт.

У 1970 разом із фізиками А. Твердохлібовим і В. Чалідзе С. став засновником К-ту прав людини. Незважаючи на попередження і погрози влади, у подальші роки виступав на захист в'язнів совісті й осн. прав людини — права здобувати і поширювати інформацію, права на свободу совісті, права залишати свою країну і повертатися до неї, права вибору місця проживання усередині країни. У 1970 разом із фізиком В. Турчином та істориком Р. Медведєвим направив відкритого листа до рад. уряду з пропозицією демократизувати *СРСР*. З 1972 С. і К-т прав людини неодноразово виступали на захист ув'язнених діячів укр. культури — В. Мороза, В. *Чорновола*, Л. Плюща, Н. Строкатої-Караванської та ін. Відкриті гоніння на С. почалися в 1973 після публікації в «Правді» листа сорока академіків, приводом до якого було перше інтерв'ю С. іноземному кореспондентові. У 1975 С. присуджена Нобел. премія миру, яку поїхала одержувати його дружина О. Боннер. У верес. 1977 звернувся з листом до Орг. к-т у проблеми смертної кари з вимогою її відміни в СРСР і світі. У 1979–80 С. виступив із заявами проти введення рад. військ до Афганістану. 22.01.1980 був висланий разом із дружиною в Горький — закрите місто, де проживав під пост. наглядом КДБ. Був позбавлений усіх урядових нагород. Тричі (1981 — 17 днів, 1984 — 26, 1985 — 178) оголошував голодування у зв'язку з тиском КДБ на його сім'ю. У груд. 1986 С. з дозволу влади повернувся до Москви і продовжив працювати у ФІАНі. Присвятив себе активній *політичній діяльності*. У 1987 брав участь у міжнар. форумі «За без'ядерний світ, за виживання людства», на якому виступив з доповіддю щодо проблем безпеки ядерної енергетики. У 1988 обраний почесним головою т-ва «Меморіал», доклав багато зусиль для його визнання владою. У берез. 1989 С. обраний народним *депутатом* СРСР, активно виступав проти адм.-командної системи, за ідеол. плюралізм, ринкову економіку, залишаючись і надалі в політиці захисником моральності. С. був обраний до складу комісії з вироблення нової *конституції СРСР*, у листопаді представив свій проект. До його обговорення не дожив, помер раптово від серцевого нападу.

Літ.: Андрей Дмитриевич. Воспоминания о Сахарове. М., 1990; Андрей Дмитриевич Сахаров: Фрагменты биографии. М., 1991; А. Д. Сахаров глазами коллег и друзей. Этюды к научному портрету. Вольномыслие. М., 1991; Андрей Дмитриевич Сахаров: Библиографический справочник. В 2 ч. М., 2006.

В. Дем'яненко

СВІДÓМІСТЬ НАЦІОНÁЛЬНА — цілісна система духовних феноменів *нації*, які, сформувавшись у процесі її істор. розвитку, відображають осн. засади буття нації. Нац. свідомість включає власне національні та запозичені й асимільовані посередництвом акультураційних процесів ідеї, настанови, устремління, культ. здобутки, які формують духовний універсум нації. Найважливішими складовими С. н. є етн. та нац. ідентичність, етн. свідомість, нац. самосвідомість, подвійна етнонац. свідомість, нац. мрія, нац. ідея, нац. менталітет, характер, нац. комплекси. Слід розрізняти нац. та етн. свідомість. С. н. місить окремі параметри етн. свідомості. Сутність С. н. в єдності індивід. та групового (національного). Ця єдність можлива лише як відмінність між індивід. і груповою, етн. та нац. С. н. є рефлексією буття поліетнічної політ. спільноти (нації), їй не завжди притаманні ознаки та цілі, характерні для свідомості численних різноманітних етн. груп, складників нації. Тому С. н. не зводиться до суми її етнічних компонентів. С. н. має кілька рівнів функціонування: буденний, теор., держ.-політ. Буденному рівню притаманні численні стереотипи, неадекватні, спотворені уявлення, пов'язані здебільшого з патріотично-романтичними, ідеалізованими, міфологізованими уявленнями про істор. шлях нації, її потенц. можливостями або з меншовартістю, нац. нігілізмом. У буденній свідомості дістають відображення як стійкі звичаї, біхевіористські особливості та стереотипи, так і динамічні потреби, інтереси, настрої. Буденна С. н. служить робочим матеріалом для наступного рівня — теоретичного. Теор. рівень С. н. — це наук. обґрунтовані або мистецьки осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, що характеризують інтелектуальний потенціал нації. На держ.-політ. рівні С. н. безпосередньо фіксуються та оформляються нац. інтереси. У кожної нації цей рівень розвинутий відповідно до особливостей її істор. шляху, стадії націогенезу, специфічних умов державотворення, політ. системи. За масштабами держ.-політ. рівень значно поступається буденному та теоретичному, адже в ньому концентруються лише ті ідеї, програми концепції, які відображають політ., держ., прав. інтереси нації.

Літ.: Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). К., 1998. *І. Кресіна*

СВІТОВА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ТОРГІ́ВЛІ, СОТ (World Trade Organization, WTO) — законодавча й інституційна основа міжнар. торг. системи, механізм багатостороннього узгодження й регулювання політики країн-членів у галузі торгівлі товарами та послугами, врегулювання торг. суперечок і розробки стандартної зовнішньоторг. документації. Заснована 01.01.1995 82-ма країнами згідно угоди, підписаної у квіт. 1994 у Марракеші (Марокко); є наступницею Ген. угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ, General Agreement on Tariffs and Trade) від 30.10.1947 (набула чинності 01.01.1948), якій відводилася тимчас. роль до створення міжнар. торг. орг-ції. Вищий керівний орган — Міністерська конференція, що об'єднує представників на рівні міністрів усіх країн-членів, має повноваження приймати рішення з будь-яких питань щодо виконання багатосторонніх торгових угод. Штаб-квартира знаходиться в Женеві; штат Секретаріату налічує бл. 600 службовців, бюджет орг-ції становить 160 млн швейцар. франків. Процес домовленостей в системі ГАТТ/СОТ здійснюється в рамках раундів торг. переговорів, останній розпочався в 2002 у м. Доха (Катар) і отримав назву «Раунд розвитку»; на 2009 у СОТ налічувалося 153 країни-учасниці, питома вага яких у світовій торгівлі перевищує 95 %, вони забезпечують 85 % світового ВВП та об'єднують понад 85 % населення світу.

Осн. функції СОТ полягають у проведенні та нагляді за виконанням багатосторонніх торг. угод, сприянні врегулювання торгових суперечностей (в рамках СОТ діє нейтральна процедура, що спирається на узгоджену юрид. основу), контролі за розвитком світової торгівлі, торг. політики та співробітництві з ін. міжнар. орг-ціями, наданні тех. допомоги, навчанні персоналу. Осн. принципи: торгівля без дискримінації; лібералізація міжнар. торгівлі; запровадження заходів, що обмежують імпорт, виключно на основі правил СОТ, відмова країн від використання протекціонізму як засобу торг. політики; передбачуваність торг. політики; сприяння конкуренції та скасування в практиці зовнішньоекон. діяльності несумлінних методів торг. політики, таких як демпінг, експортні субсидії. У рамках СОТ діють багатосторонні угоди з торгівлі товарами: Ген. угода з торгівлі послугами, яка регулює відносини у світовій торгівлі послугами; Угода про торг. аспекти прав інтелект. власності; домовленість про правила і процедури, які регулюють вирішення суперечностей; механізм нагляду за торг. політикою; багатосторонні угоди з обмеженою участю, тобто обов'язкові тільки для членів, які приєдналися до СОТ, — із торгівлі цив. авіатехнікою, урядових закупівель, торгівлі молочними продуктами та яловичиною. Процес вступу України до ГАТТ/СОТ розпочався 17.12.1993 з поданням офіц. заяви уряду про намір приєднатися до ГАТТ, завершився 16.05.2008 (Україна стала 152-м членом СОТ). Гармонізація нац. законодавства з нормами угод системи СОТ налічує 24 пріоритетні законодавчі акти з питань зовнішньоторг. режиму України, у т. ч. інтелект. власності, імпорту сільськогосп. продукції, оподаткування. Набуття членства Україною в СОТ містить низку переваг нац. економіці: збільшення обсягів іноземних інвестицій; спрощення умов доступу укр. виробників до зовн. ринків збуту; зміцнення позицій України в антидемпінгових та спец. розслідуваннях; формування передумов для створення зони вільної торгівлі Україна — *ЄС*.

Літ.: Сіденко В. Р. Проблеми торговельного режиму в контексті вступу до Світової організації торгівлі // Формування торговельних режимів у перехідних економіках в умовах глобалізації (приклад України). К., 2001. *В. Батрименко*

СВІТОВИ́Й БАНК, Група Світового банку, СБ (World Bank Group, WB) — група споріднених фін. орг-цій, осн. метою яких є зменшення бідності й підвищення життєвих стандартів країн-членів шляхом сприяння екон. розвитку та залучення ресурсів з розвинутих країн до країн, що розвиваються; зосереджується переважно на середньо- та довгострокових (за терміном реалізації) проектах структурних і галузевих перетворень в економіках країн. Формування Групи СБ було розпочато рішенням Бреттон-Вудської монетарної і фінансової міжнар. конференції (01–22.07.1944, США) про заснування МБРР і *МВФ*; складається з 4-х осн. ін-тів: МБРР, Міжнар. фін. корпорація (МФК), Міжнар. асоціація розвитку (МАР), Багатостороння агенція гарантування інвестицій (БАГІ); до цієї групи належить також Міжнар. центр урегулювання інвестиц. суперечок (МЦУІС), який має специфічні функції, але організаційно пов'язаний із СБ.

МБРР, вступити до якого може кожен учасник МВФ, розпочав діяльність 25.06.1946, має статус спеціалізованої установи системи *ООН*, на 2009 об'єднував 185 країн; статутний капітал у 2008 становив 191 млрд дол. Орг. структура: Рада керуючих (вищий орган, що складається з призначених країнами-членами управлінців, збирається раз на рік для обговорення кардинальних питань політики банку, вага країни залежить від її частки в капіталі, де понад 40 % голосів мають д-ви *«Великої сімки»*); Директорат (складається з 24 викон. директорів, які обираються на два роки, 5 з них призначаються США, Японією, Німеччиною, Британією й Францією, решта обирається за геогр. принципом, директори опікуються поточною діяльність банку); К-т з розвитку (спільний орган СБ та МВФ, є політ. форумом для обговорення найважливіших проблем у сфері світового екон. розвитку); президент, обирається на 5 років і здійснює адм. функції та контролює поточні справи банку; штат — 8600 працюючих; штаб-квартира у Вашингтоні (США). МБРР є фін. структурою з найбільшим рейтингом кредитоспроможності, кредити виділяються під відсоткову ставку, яка змінюється кожні 6 місяців, надаються на 15–20 років з відстрочкою платежів за основною сумою позики від 3 до 5 років, кредитна ставка становить в серед. 7,5 %. Осн. функціями МБРР є: сприяння розвитку шляхом надання країнам-членам довгострокових позик і кредитів, заохочення іноземного інвестування через надання гарантій або участь у позиках та ін. інвестиціях приват. кредиторів, стимулювання міжнар. торгівлі, підтримка платіжних балансів країн-членів, фін. допомога країнам-членам під час кризових періодів. Джерелами формування ресурсів є статутний капітал (94 % ресурсів); позикові кошти; платежі в рахунок погашення боргу; кожна країна має свою квоту в статутному капіталі, приміром, США — 17 %; Японія — 6,24 %, Україна — 0,8 %. Кредити надаються тільки урядам і центр. банкам для фінансування великих проектів під гарантії урядів; на 2009 сукупний обсяг кредитування становив 446 млрд дол. (13,5 млрд по 99 проектах у 34 країнах за 2008, причому найбільший обсяг кредитних ресурсів — 32 % був наданий країнам Лат. Америки і Кариб. басейну, Сх.

Європа і Центр. Азія отримали 28 %). Україна є членом МБРР з 03.09.1992, протягом 1994–2008 була реципієнтом тех. допомоги, отримувала реабілітаційні позики, кредити на розвиток інфраструктури, підвищення ефективності паливно-енергет. комплексу та ін.

МФК заснована 1956 як філія МБРР, разом з тим є самостійною юрид. особою, на 2009 об'єднувала 179 країн (Україна набула членства в 1993); керівні органи: Рада керуючих, Директорат, президентом виступає президент МБРР, контроль за поточною діяльністю здійснює викон. віце-президент МФК Ларс Танелл; штаб-квартира знаходиться у Вашингтоні. Стратег. принципи: посилення уваги до ринків з підвищеним рівнем ризиків; стимулювання довгострокового партнерства з учасниками ринків, що формуються; подолання проблем кліматичних змін, забезпечення екол. і соціальної стійкості; стимулювання зростання приват. сектора в інфраструктурі, охороні здоров'я, освіті; сприяння розвиткові місц. фін. ринків. Осн. донорами є США — 24 %, Японія — 6 %, гол. приймаючими країнами для інвестицій є Індія — 9 %, РФ — 8 %, Бразилія — 8 %, КНР — 7 %.

МАР створена у 1960, спільно з МБРР здійснює фінансування проектів розвитку, орг-ції мають однаковий штат, а президент Банку є одночасно керівником МАР. Гол. відмінністю між цими двома орг-ціями є шлях залучення фін. ресурсів для кредитування та умови, на яких вони надають позики д-вам із перехідною економікою. Якщо МБРР більшу частину своїх фін. коштів отримує на світових фін. ринках і надає позики під нижчий відсоток і на більші терміни погашення, то МАР надає країнам безвідсоткові кредити на 35–40 років; погашення кредитів починається з 11-го року після початку їх використання, за використання кредитів стягується 0,75 % комісійних; у 2008 право позичати ресурси МАР мали 82 країни.

БАГІ було створено 1988, до її складу на 2009 входило 172 країни; має Раду керуючих; Раду директорів, головою якої є президент МБРР, контроль за поточною діяльністю здійснює викон. віце-президент БАГІ. Осн. напрямами діяльності є: збільшення можливостей для страхових орг-цій шляхом спільного страхування; перестрахування інвестицій у д-вах, що мають підвищені фін. ризики; обслуговування інвесторів, які не мають доступу до офіц. визнаних страхових компаній. Гол. метою створеного 1966 МЦІУС є посередництво й вирішення інвестиц. суперечок між урядами та приват. іноземними інвесторами; очолюється президентом СБ і об'єднує 144 країни.

Літ.: Боринець С. Я. Міжнародні фінанси. К., 2002; Д'яконова І. Пошук стратегії розвитку банківської системи України в умовах глобалізації фінансових ринків // Вісн. Нац. банку України. 2008. № 2 (144); Frankel J. The International Financial Architecture // Brookings Institution Policy Brief 51. 1999. June. *В. Батрименко*

СВІТОВИ́Й ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ФО́РУМ (СЕФ) — неурядова *організація міжнародна*, діяльність якої направлена на розвиток міжнар. співпраці. Створений у 1971, його членами є бл. 1000 великих компаній і організацій з різних країн світу. Пост. викон. орган — Рада директорів, штаб-квартира розташована в передмісті Женеви — Колоньї; бюджет формується за рахунок щорічних членських внесків і коштів, що вносяться учасниками Форуму; склад учасників щорічно переглядається. Гол. заходом СЕФ є щорічні зустрічі, які проводяться традиційно на всесвітньо відомому гірськолижному курорті Давос у кінці січня — на поч. лютого. За традицією тут, у неформальній обстановці, обговорюються ключові питання сучасності, перспективи екон. розвитку, зміцнення стабільності й миру, становище в «гарячих точках». У рамках давоських зустрічей проводиться бл. 300 пленарних засідань, семінарів і «круглих столів», а також «міні-зустрічі у верхах» за участю провідних держ. діячів. Тут не приймаються резолюції або ін. док-ти, але СЕФ надає можливість зустрітися і обговорити в неформальній обстановці багато ключових для світової економіки питань, встановити нові ділові контакти, провести неофіц. зустрічі «віч-на-віч» і «без краваток».

Літ.: Jonathan Schell. Die Politik des Friedens Macht, Gewaltlosigkeit und die Interessen der Völker. Hanser Verlag, 2004. *В. Солошенко*

СВІТОВИ́Й ПОЛІТИ́ЧНИЙ ПРОЦЕ́С — комплекс регуляторних процесів, за допомогою якого спільнота міжнар. акторів — *держав*, *міжнародних організацій*, недержавних міжнар. акторів — здійснює вплив на ті сфери *міжнародних відносин*, що мають глобальне значення для всього людства. За допомогою категорії С. п. п. фіксуються такі характеристики сучас. міжнар. відносин як їхня глобальність та системність. Як сусп.-політ. феномен, С. п. п. виникає з потреби координувати заради досягнення макс. ефективності відповідні дії його суб'єктів на міжнар. рівні з метою узгодження в процесі переговорів заходів, що мають бути реалізовані на нац. рівні. Історично сферами, в яких найбільшою мірою С. п. п. проявив свою актуальність та цілісність, були: 1) глобальні екол. проблеми й особливо завдання протидіяти антропогенним змінам клімату Землі; 2) проблеми соціально-екон. розвитку в контексті нерівномірного розподілу ресурсів і можливостей між країнами світу; 3) проблеми війни та миру у глобальному безпековому контексті, насамперед ті, що пов'язані з контролем за *зброєю масового знищення*, її нерозповсюдженням та роззброєнням.

А. Субботін

СВІТСИСТЕ́МНИЙ АНА́ЛІЗ (world system analysis) спирається на базове поняття світсистеми — істор. системи глобальних масштабів, яка пов'язує всі сусп-ва в єдиний світовий соціальний порядок і функціонує в єдиних часових межах. Основа С. а. — розгляд регіонів світу або світу в цілому як системи взаємодій, що складаються історично, де окремі *держави*, спільноти або цивілізації розглядаються тільки як тимчас. результат з'єднання тих чи ін. системних факторів. Теорія світової системи (світсистемна теорія) виникла на стику *неомарксизму* та школи Анналів і пов'язана, перш за все, з роботами *Ф. Броделя* та *І. Валлерстайна*. Активний розвиток цього напряму почався в 60-х 20 ст., паралельно з виникненням *глобалістики* та усвідомленням глобальних проблем і процесів взаємозалежності різних країн та народів. Глобалістське бачення сучас. людства, розуміння його як взаємозалежної спільності, що формується через взаємодію різних госп. та політ. структур, відділяє світсистемний підхід від цивілізаційного, в якому увага дослідників найчастіше акцентується на самобутності масштабних культурних систем людства. В аналізі світової системи можна виділити два напрями: 1-й зосереджується на тих або ін. аспектах міжнар. капіталізму; він використовує широкомасштабні й довготермінові методи аналізу структур, циклів і тенденцій. Осн. увага концентрується на трьох гол. процесах: піднесенні та падінні держав-гегемонів; поступовій експансії з короткотерміновими змінами; поділові праці між центром і периферією. 2-й зосереджується здебільшого на глобальній політ. системі й найтісніше пов'язаний з Дж. Моделскі, автором роботи «Тривалі цикли у світовій політиці» (1987). У гегемонічній глобальній структурі ідентифіковано окремі фази і цикли; розглядаються процеси, пов'язані з порядком, тер. правами, безпекою і стабільністю торгівлі.

Літ.: Глобальные и региональные проблемы в работах Иммануила Валлерстайна. М., 1998; Уоллерстайн И. Общественное развитие или развитие мировой системы? // Вопросы социологии. 1992. № 1; Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб., 2001. *О. Коппель*

СВОБО́ДИ ПОЛІТИ́ЧНІ — сукупність політ. і прав. норм, які забезпечують можливість вільної (активної або пасивної) участі людини і гр-на в *політичному житті* д-ви та сусп-ва. С. п. належать до найвищих духовних цінностей, є складовою соціальних і конст. свобод та прав людини, особливим способом її життєдіяльності як індивіда, особистості, гр-на, учасника громад.-політ. об'єднань і держ.-управл. структур. Прагнення людини до політ. свободи, вільного розвитку і самореалізації має істор., гносеол. і природний характер, реалізується через ін-ти д-ви і *громадянського суспільства* шляхом забезпечення участі в діяльності *партій політичних*, профспілок, молодіжних та жіночих орг-цій, асоціацій, рухів, у держ. управлінні та громад. справах. Наук. осмислення С. п. започаткували мислителі ант. доби *Арістотель*, Декарт, Перикл, *Платон* та епохи Відродження *Макіавеллі*, *Вольтер*, *Руссо*, *Джефферсон* та ін. Вони дістали філос. обґрунтування у працях *Канта*, *Геґеля*, *Спінози*, *Сковороди*, були зафіксовані у Декларації незалежності США, *Декларації прав людини і громадянина* (Франція). Боротьба за політ. свободи пронизувала козац. повстання, укр. нац.-визвольний і державницький рух 19 — поч. 20 ст., діяльність громад (див. *Громадівський рух*) і перших *партій політичних*. Провідниками та ідеологами змагань за С. п. виступали кирило-мефодіївці, тарасівці, Т. Шевченко, І. Франко, М. *Драгоманов*, М. *Міхновський*, М. *Грушевський*, В. *Винниченко*, С. *Петлюра*, Д. *Дорошенко*, В. *Липинський*, Д. *Донцов*, Є. *Коновалець* та ін., учасники руху Опору в роки 2-ї світової війни представники політ. еміграції, підпільники повоєнних літ, відтак шістдесятники та дисиденти, борці за державність України. Відновлення незалежності та трансформація сусп-ва заклали фундамент реалізації С. п.

Сучас. філос., політ., юрид. та соціол. науки виокремлюють такі форми вияву С. п. як свобода вибору, політ. думки і висловлювань, свобода світогляду та віросповідання, свобода зібрань та об'єднань. С. п. тісно пов'язані з політ. правами, але мають свою специфіку, вказують на вільну і можливу поведінку та позицію гр-н у сфері *політики*, тоді як політ. права є показником належного і дозволеного у сусп. та *політичному житті*. С. п. — це рівні можливості, надбання, норми, необхідні для існування і розвитку особи у політ. системі, які визнаються невід'ємними правами, мають бути загальними, рівними і доступними для кожного, забезпечуватись і захищатись д-вою в макс. обсязі міжнар. та нац. стандартів. Найважливіші політ. права і свободи викладені у Заг. декларації прав людини (1948), Європ. конвенції про захист прав людини та осн. свобод (1950), Європ. соціальній хартії (1961), Міжнар. пакті про громадян. та політ. права (1966) і мають універсальний характер. Задекларовані С. п. людини і гр-на реалізуються у кожній конкретній д-ві, отримуючи юрид. визнання та закріплення в її законодавстві. *Конституція України* зафіксувала права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на отримання та поширення інформації (ст. 34); на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); на свободу об'єднання у політ. партії та громад. орг-ції для здійснення і захисту своїх прав і свобод, задоволення політ. та ін. інтересів (ст. 36); право брати участь в управлінні держ. справами, у всеукраїнському та місц. *референдумах*, вільно обирати і бути обраним до органів держ. влади і *місцевого самоврядування* (ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право на звернення (ст. 40) та ін. У Конституції даються юрид.-прав. гарантії прав і свобод людини та гр-на. За їх дотриманням стежать правоохоронна система, Уповноважений ВР України з прав людини, а також *Президент України* як гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102). С. п. можуть реалізовуватися гр-нами як індивідуально, так і колективно, що дозволяє їм виражати особистий і колект. погляд на важливі питання політ., соціального та держ. життя, привертати до них увагу населення, органів держ. влади, політ. партій, висувати вимоги та підтримувати громадян. ініціативи. Низка С. п. деталізована у спеціальних норм. актах укр. законодавства, зокрема у законах про *громадянство*, *вибори*, *референдум*, про політ. партії і громад. об'єднання, про звернення громадян, про нац. меншини. Перетворення С. п. із декларованих у реальні є важливим політ. чинником демократизації укр. сусп-ва, побудови правової д-ви і, навпаки.

С. п. не можуть бути абсолютними, завдавати шкоду сусп. моралі, законним інтересам д-ви і сусп-ва, обмежувати права і свободи ін. людей та юрид. осіб. «Моє право розмахувати руками закінчується там, де починається ніс ближнього мого», — зазначав А. Емерсон. Водночас частина сусп-ва є політ. пасивною і байдужою до ін-ту політ. свобод, що виявляється у ставленні до виборних кампаній, політ. акцій. Життєво важливі інтереси частини гр-н залишаються за межами політ. процесу. С. п. обумовлені автономією особистості від д-ви, пріоритетом особистих інтересів над державними, добровільністю, плюралізмом та толерантністю, вони не сумісні з будь-якими проявами диктатури та *тоталітаризму*. Ключовою передумовою існування С. п. виступає конституціоналізм, що забезпечує рівність усіх гр-н перед законом, формально і фактично захищає права людини від посягань зі сторони як держ. службовців, так і приват. осіб. Забезпечення політичних та ін. прав і свобод гр-н — домінуюча функція дем. д-ви, *громадянського суспільства*. Виконання цієї функції включає забезпечення гарантій дотримання прав гр-н, створення умов для реалізації їх свобод, повсякденну орг-цію відповідних процесів у сусп-ві. С. п. виступають гарантією здійснення усіх громадян., індивід., соціально-екон. прав, забезпечують свободу від втручання д-ви в особисте життя гр-н. Гарантованість С. п., у т. ч. й судовим захистом, їх практ. реалізація безпосередньо залежить від характеру політ. режиму в країні, політ. і нац. традицій, *політичної культури*, досконалості політ. системи — наявності чи відсутності авторитетних політ. партій, розвинутих ін-тів громадян. сусп-ва тощо. Рівень демократичності й справедливості наявного сусп.-політ. ладу визначається тим, якою мірою дотримуються і реалізовуються С. п. *О. Калакура*

СЕГРЕГА́ЦІЯ (від лат. segregatio — відділення) — форма расової або етн. *дискримінації*, що полягає в різних формах ізоляції, офіц. чи неофіц. обмеження соціально-екон., політ. і особистих прав та свобод певної групи чи груп населення в межах одного *суспільства*. Ідеол. основою С. служать різноманітні теорії *расизму й націоналізму*, на практиці вона полягає в примусовому відокремленні негритянського та ін. «кольорового» населення від «білого». С. проявляється в забороні міжрасових шлюбів, створенні відокремлених навч. закладів, розподілі місць для «білих» і «кольорових» на залізницях, трамваях і пароплавах, у лікарнях, церквах, в'язницях тощо, забороні темношкірим гр-нам відвідувати деякі громад. місця (театри, готелі, ресторани тощо). С. здійснювалася також за допомогою примусового відселення та ізоляції певних расових та етн. груп у спец. відведених для них територіях (резерваціях, *гетто*, бантустанах тощо), що були малопридатними для нормального життя. У 19 ст. резервації створено для індіанців у США і Канаді, для аборигенів — у Австралії. У ПАР протягом 1948–91 практикувалася найвідоміша форма сегрегації — *апартеїд*, коли чорношкіре населення жило в окремих кварталах — гетто чи бантустанах — маріонеткових «національних державах». У 2-й пол. 19 ст. у США було законодавчо введено С., внаслідок якої біле населення і національні меншини повинні бути відділені в місцях проживання, в установах освіти і громад. місцях; лише в серед. 1960-х вона була юрид. відмінена. Однак фактична С. продовжувалася і формувала систему проживання й освіти расових меншин у наступні десятиріччя, особливо на Пн. і Зх. США.

Б. Гончар

СЕЙДАМЕ́Т Джафер (01.09.1889, Кизилташ, тепер Краснокам'янка, Крим — 03.04.1960, Стамбул) — політ. та культ. діяч. Юрид. освіту здобув у Константиноп. та Петерб. ун-тах, у Сорбонні (Париж). Учасник 1-ї світової війни, під час якої долучився до журналістики. У 1917 переїхав до Сімферополя, де став одним з провідних організаторів кримськотат. нац. руху, головою комісії, що займалася передачею земель від духівництва селянам. 25 березня обраний членом Мусульм. виконкому, ініціатор створення нац. військ. частин. У червні С. взяв участь у створенні партії «Міллі-Фірка» (з араб. — «Народна партія») і увійшов до складу її ЦК («Загального центру»), роботу в партії спрямовував на створення в Криму за підтримкі Туреччини нац. д-ви кримськотат. народу. У верес. 1917 взяв участь у З'їзді народів, скликаному в Києві *Українською Центральною Радою*. С. був серед тих, хто засудив більшов. партію за жовтн. переворот у Петрограді. У лист. 1917 був одним з ініціаторів скликання Курултаю кримськотат. народу, на якому був обраний членом Нац. уряду (Директорії), став директором зовн. і військ. справ, створив Крим. револ. штаб, який керував діями кримськотат. військ. частин. Був обраний депутатом Установчих зборів, виступав за створення на тер. Криму д-ви, яка б захищала права всіх національностей півострова. 04.01.1918 став головою крим. *уряду*, організовував відсіч наступу севастопольських моряків на Сімферополь. Після вступу більшовиків до міста виїхав до Стамбула, звідки повернувся 11.05.1918. У першому Крим. крайовому уряді генерала М. Сулькевича зайняв посаду міністра закорд. справ (трав.–верес. 1918). Еволюціонував від ідеї багатоетнічної д-ви в Криму до проекту створення д-ви за зразком Крим. ханства. Влітку 1918 намагався добитися від Німеччини визнання самостійності Криму, але зазнав невдачі. Внаслідок конфлікту з рос. політ. силами подав у відставку і в лист. 1918 емігрував до Туреччини, а потім до Німеччини. Навесні 1919 встановив контакти з польс. урядом у розрахунку за його підтримки зробити Крим членом Ліги Націй. З Німеччини переїхав до Лозанни (Швейцарія), де створив Кримськотат. бюро. Після закінчення громадян. війни остаточно перебрався до Туреччини, де у 1934 взяв собі прізвище Киример. На еміграції виступав з антирад. публікаціями, з художніми творами.

Літ.: Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.). Биобиблиографический словарь. Симферополь, 1999; Зарубин В. Г., Зарубина А. А. Джафер Сейдамет. Штрихи к портрету // Историческое наследие Крыма. 2006. № 12–13. *Т. Бикова*

СЕКРЕТАРІА́Т ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ — постійно діючий допоміжний консультативно-дорадчий орган, який утворений 24.01.2005 *Президентом України* В. *Ющенком* шляхом реорганізації *Адміністрації Президента України* для забезпечення діяльності глави держави відповідно до п. 28 першої частини ст. 106 Конституції України. Проіснував до 2010 р., коли був реорган. в АПУ. На С. П. У. покладалось орг., правове, консультативне, інформ., експертно-аналіт., матер.-тех. забезпечення виконання главою держави конст. повноважень. Спеціально для керівника С. П. У. була запроваджена посада Держ. Секретаря України. З лист. 2006 заг. керівництво С. П. У. здійснював його Глава, який ніс персональну відповідальність перед Президентом України за виконання покладених на С. П. У. завдань. Осн. завдання С. П. У. було забезпечення здійснення Президентом України його конст. повноважень на засадах відкритості, гласності та прозорості. С. П. У. для реалізації покладених на нього функцій брав участь у розробці й опрацюванні проектів норм.-прав. актів, які видаються Президентом України, або вносяться ним до *Верховної Ради України*. С. П. У. у процесі виконання покладених на нього завдань представляв позицію Президента України у взаємодії з ВР України, *Кабінетом Міністрів України*, Конст. Судом України, правоохоронними, ін. держ. органами, органами місц. самовряд., а також підприємствами, установами та орг-ціями. Для виконання окремих завдань С. П. У. залучалися вчені й фахівці, працівники центр. та місц. органів викон. влади. С. П. У. мав право порушувати перед керівниками установ і орг-цій питання про усунення виявлених недоліків у роботі, а про факти порушення Конституції та законів України, указів і розпоряджень Президента України інформувати правоохоронні органи. Секретаріат мав право запитувати і одержувати інформацію від держ. органів та органів місц. самовряд., держ. підприємств, установ, орг-цій, посадових осіб. Глава С. П. У., його перші заступники та заступники, а також представники Президента України, прес-секретар Президента України, радники, помічники, референти Президента України призначалися на посади і звільнялися з посад Президентом України, ін. працівники — главою С. П. У. С. П. У. очолювали О. Зінченко, О. Рибачук, В. Балога, В. Ульянченко. *С. Балан*

СЕКУЛЯРИЗА́ЦІЯ (від пізньолат. saecularis — світський, мирський) –процес обмеження, маргіналізації, витіснення *релігії* з публічного життя. В європ. історії процес С. сусп. структур бере початок від доби пізньої античності. З мірою занепаду Рим. імперії напруга між новою релігією (*християнством*), що претендувала на вселенськість, і місц. політ. структурами породжувала їхнє суперництво, зіткнення. Однією з причин поділу 1054 християнства на сх. (*православ'я*) і зх. (*католицизм*) став конфлікт реліг.-політ. моделей розвитку: на Сх. імператори сконцентрували у своїх руках духовну владу, а на Зх. папство, сформулювавши теорію двох мечів (духовного і світського), почало претендувати на владу політичну. Відродження і Реформація 16 ст. дали поштовх формуванню нац. д-в, що спричинило конфлікт між середньовічними претензіями папства на абс. владу і прагненням народжуваних д-в позбутися католиц. диктату і поставити церкву на службу нац.-держ. інтересам відповідно до теорії божественного права монарх. влади. У багатьох країнах відбулось ототожнення д-ви і церкви в дусі *абсолютизму* (правитель як глава церкви), а в країнах кальвіністської традиції з часом взяла гору тенденція відокремлення д-ви і церкви. Держ. політика, ін-ти влади, сусп. структури дедалі більше виходили з-під впливу релігії, відкриваючи шлях до виникнення секулярних політ. теорій. Наслідком реліг. війн 1560–1650 стало прийняття країнами Європи принципу реліг. толерантності. У новопосталих США федер. уряд уперше в історії проголосив себе принципово нейтральним у питаннях релігії, поширивши цей принцип згодом і на рівень штатів. С. відбувалась і револ. шляхом. Франц. революція (1879) знищила екон., політ., ідеол. основу католицизму в країні, перетворивши церкву на один з держ. департаментів, замінивши релігію культом секулярного націоналізму, підкріпленого *терором* в ім'я нац. *солідарності*. Не менш радик. був більшовицький переворот 1917 в Росії з його феноменом держ. атеїзму і квазі-реліг. *ідеологією*. С. у поєднанні з політ. чинником дає надзвичайно різноманітну, неоднозначну палітру конкретно-істор. прикладів, які не піддаються уніфікації чи редукуванню до якогось одного принципу. Типовий приклад «парадоксу» — США, де жорстка секуляризація сусп.-політ. ін-тів поєднується з високим рівнем релігійності населення. Для держ.-політ. життя триваюча С. має позит. зміст, оскільки означає деконфесіоналізацію сусп-ва і можливість співробітництва гр-н різних віросповідань заради спільних інтересів.

Літ.: Cox H. The Secular City. London, 1965; Smith R.G. Secular Christianity. London, 1966; Secularization and the Protestant Prospect. Philadelphia, 1970; Martin D. A General Theory of Secularization. Oxford, 1978.

Н. Кочан

СЕНҐО́Р (Senghor) Леопольд Седар (09.10.1906, Сенегал — 20.12.2001, Франція) — вчений, поет, політ. діяч. Депутат Нац. зборів Франції в 1946–59. У 1948 заснував Дем. блок Сенегалу, перетворений в 1959 на Прогресивний союз Сенегалу. 1-й президент Республіки Сенегал (1960–1980), член Франц. Академії (1983). Поряд з поетичними творами С. є автором лінгвіст. і політ. досліджень. Разом із Е. Сезером розробив концепцію *«негритюду»* (негритянський дух), що стала каталізатором визвольного руху у Франц. Зх. Африці. Негритюд став апологією расової й істор. спільності чорношкірого населення Африки, контин. Америки та Антил. о-вів. Ідея негритюду і афр. моделі соціалізму виникла у С. під впливом антиіндустріалістських віянь 1930-х, робіт катол. мислителів Е. Муньє, П. Тейяра де Шардена, праць раннього К. *Маркса*, творів К. Маккея, Л. Хьюза, а також поетів Е. Сезара і Л. Дамаза. Свої ідеї він розвиває на сторінках журн. «Негритянська освіта». Теорія негритюду засновувалася на винятковості психічного складу «афр. особистості», неповторності афр. цивілізації і культури, самостійності духовного, культ. і політ. розвитку афр. народів. Ця особлива психічна природа африканця полягала в його гуманізмі, гармонії з природою, емоційності, на противагу раціоналізму та прагмат. європейців. Спрямований проти європоцентризму, політики примусової культ. асиміляції як компоненту політ. і соціального гноблення, негритюд проголошував своєю метою етнокультурне (а згодом і держ.-політичне) самоствердження колонізованих негроїдних народів. Щоб здійснити цю мету, пропонувалося дотримуватися таких гасел, як «культура — перш за все», «асимілювати, не будучи асимільованими». С. наголошував, що гордість за свою расу — перша умова негритюду. Водночас дослідник акцентує увагу на тому, що осн. поняття в негритюді — культура, культурна ідентифікація, а розвиток власної культури — це важлива умова політ. і екон. відродження. Згодом в негритюді починають прослідковуватися мотиви расової винятковості. У 1940–50 С. здійснює філос. концептуалізацію негритюду, що була великою мірою викликана протидією трактуванню негритюду як «антирасист. *расизму*». В цей час відбувається трансформація негритюду з культурного і літ. руху в ідеол. доктрину, що стала світоглядною основою нац.-визвольного руху. С. видозмінює свою теорію, в основу тепер були покладені не расові, а культ. відмінності. Була підсилена теза про взаємодоповнення афр. і європ. традицій. У творі «Свобода 5» (1992) він розглядає діалог культур як боротьбу, яку слід вести в 21 ст. С. також тісно пов'язував теорію негритюду з ідеями *соціалізму*. Він вважав, що його д-ва повинна вибрати середній шлях, рухатися до дем. соціалізму. В книзі «Африканські країни і шлях до соціалізму» (1961) наголошував, що соціалізм в Африці повинен засновуватися на використанні досягнень сучас. науки і техніки.

Літ.: Потехина Г. И. Очерки современной литературы Западной Африки. М., 1968; Мосейко А. Н. «Негритюд» и современная философско-эстетическая и теоретико-литературная борьба в странах Тропической Африки // Теории, школы, концепции. Художественный процесс и идеологическая борьба. М., 1975.

О. Сорокопуд

СЕНЕ́КА (Seneca) Луцій Анней (6–3 до н. е., Кордова, Іспанія — 65 н. е., Рим) — засновник рим. стоїцизму — «Нової Стої». Був вихователем спадкоємця престолу Нерона, протягом перших років правління якого посідав високе становище, користувався впливом при дворі імператора і став найбагатшою людиною в Римі. Виходячи з уявлень про природне право як загальнообов'язкове для всіх, він найбільш послідовно серед стоїків проводив ідею духовної свободи і рівності всіх людей, включаючи рабів. За його твердженням, раб — людина, рівна за вдачею ін. людям, якій властиві ті самі душевні якості, що і всім ін. Об'єктом і сферою рабства може бути лише тілесна оболонка, але не духовна сутність людини. Не відкидаючи рабство як соціально-політ. ін-т, вважав його в етичному плані прийнятним, відстоював людську гідність раба і закликав до гуманного поводження з ним як з духовно рівним суб'єктом. У трактаті «Про стислість життя» і «Про щасливе життя» узагальнюється особистий досвід автора, висвітлюються сусп.-політ. відносини тодішнього Риму. Втрата та падіння респ. прав і свобод в епоху імператорської влади викликає у нього великі сумніви стосовно майбутнього. У його природно-прав. концепції неминучий і божественний за характером «закон долі» відіграє роль права природи, якому підпорядковані всі людські творіння, у т. ч. д-ва і закони. Причому власне природне право тут виступає як незаперечний факт, так і необхідний імператив Розуму, а Всесвіт — природна д-ва із власним природним правом, визнання якого необхідне і доцільне. Членами цієї д-ви за законом природи є всі люди, визнають вони це чи ні. Що ж до окремих держ. утворень, то вони випадкові й важливі лише для обмеженої к-сті людей. Доцільність і розуміння «закону долі» саме й полягають у тому, аби, протидіючи випадку, визнати необхідність світових законів і керуватися ними.

О. Лозовицький

СЕН-СІМО́Н (Saint-Simon) Клод Анрі де Рувруа (17.10.1760, Париж — 19.05.1825, там само) — мислитель, соціаліст-утопіст. Виховувався Д'Аламбером. У 1773 на короткий час кинутий до тюрми Сен-Лазар за неповагу до *католицизму*. Змалку прагнув до визнання і слави. З 1775 по 1783 бореться за незалежність північноамер. колоній в США. Потрапивши у полон, опинився на Ямайці, був звільнений і виїхав до Мексики, де пропонував проект каналу, що з'єднав би Атлант. і Тихий океани. Повернувся до Франції, отримавши посаду командира полку і коменданта фортеці у Меці. Через кілька років вийшов у відставку і подався до Ґолландії, потім до Іспанії з черговими грандіозними політ. (створення франко-голланд. союзу проти Англії) та інж. проектами (з'єднання Мадрида через канал з морем). З початком *революції* повертається на батьківщину, підтримує жирондистів, потім якобінців і під прізвищем Боном («простачок») веде активну підприємницьку діяльність шляхом скуповування і перепродажу маєтків, завдяки чому набуває величезного капіталу. Врешті-решт кинутий якобінцями за грати люксембурзької в'язниці, звідки вийшов після термідоріанського перевороту у лип. 1794. Від цієї дати, ставши прихильником Директорії і *Наполеона* Бонапарта, розпочав активно вивчати природ. науки і займатися наук. діяльністю, мешкаючи то у Франції, Швейцарії, Англії, то у Німеччині і витративши до 1797 на наук. пошуки та подорожі увесь свій капітал. Опинившись на грані жебрацтва, заробляв на життя, працюючи у ломбарді, існував на кошти друзів, а свої праці, не маючи змоги їх видати, власноручно переписував по кілька десятків разів і у такому вигляді розсилав ученим і держ. діячам. Ще у 1790, залишаючись графом і обіймаючи посаду мера однієї з париз. округ, мислитель почав виступати за повне скасування шляхетських титулів і привілеїв, а всі кошти спрямовувати на покращання освіти та «поліпшення участі людства» шляхом заснування «наукової школи удосконалення і організації великої індустріальної інституції». В ідеальній д-ві С. духовна влада (вища) належить вченим-інтелектуалам, світська (підпорядкована духовній) — власникам. Обирає і тих, і інших володарів увесь народ. Що стосується європ. д-в, то Франція і Англія, на думку мислителя, повинні об'єднатися, щоб нав'язати їм конституц. лад, а згодом уже всі разом конституційні європ. д-ви створять союз, яким керуватиме загальноєвроп. парламент, що на прав. основі стане мирним шляхом розв'язувати конфлікти між д-вами, а згодом створить ще й «моральний кодекс» взаємовідносин між ними. Тогочасна д-ва для С. — це «світ навиворіт», бо в ній верховодять невігласи й аморальні особи, а ті, хто є для неї «позитивною корисністю», пригнічуються. У пізніх працях мислитель уже вказує на принципові суперечності між працею і капіталом, близько підходить до ствердження права на працю і обґрунтовує думки про те, що завданням революцій 18 ст. була політ. свобода, а метою 19 ст. мають стати гуманність і братерство, які прийдуть на місце голому егоїзму й індивідуалізму. У ланцюжку «суспільство — особистість — держава» пріоритетне місце у С., на відміну від класичного *лібералізму*, займає не особистість, а сусп-во. Індивід у сен-симонізмові — органічна частина сусп-ва, а д-ва — лише щось похідне від цієї частини.

Отже, С. виявився безпосереднім попередником науки соціології і філос. позитивізму, став одним з родоначальників утопічного *соціалізму* на інтернац. основі, доктрин безпосередньої участі пролетаріату в держ. владі, геніально передбачив створення Європ. союзу, а у цілому його вче́ння справило великий вплив на сучасників і нащадків, особливо І. *Конта*, О. Т'єррі, К. *Маркса*, Ф. *Енґельса*, В. *Леніна*, М. *Драгоманова* (називав С. «батьком соціалізму 19 ст.»). Його учнями проголосила себе ціла плеяда сен-симоністів (Б. Анфантен, С. А. Базар, О. Родріг, Л. О. *Бланкі*, А. Каррель. Ф. Ж. Бюше, О. Лоран та ін.), які взяли на озброєння гасло мислителя «Усякому — за його здібністю, усякій здібності — за її справами», але відкинули принципи народовладдя та абс. рівності. У 1829 вони видали книгу «Виклад вчення С.», яка набула великої популярності не тільки у Європі. Сен-симонізм завжди ставив питання не про знищення приват. власності, а тільки про її поступове перетворення, не про *революцію*, а лише про перебудову сусп. відносин силою слова, через виховання індивідів. Згодом ця школа стала дедалі більше схилятися до культу вождя у д-ві, який поєднував би і законодавчу, і виконавчу, і судову владу, поклонялася «найвищому авторитету». Це призвело до виродження школи сен-симонізму у реліг. секти.

Літ.: Мироненко О. М. Права і свободи людини у творах великих французьких просвітителів. К., 1995. *О. Мироненко*

СВОБО́ДА — один з найфундаментальніших концептів та водночас одна з базових цінностей сусп-ва. У контексті істор. генезису ідея С. має тісний зв'язок з ідеєю автон. суб'єкта як раціонально мислячої істоти, яка сама визначає себе в усіх проявах свого життя за допомогою принципів Розуму. Саме тому перший істор. різновид розгляду людини як вільного індивідуума виник у Старод. Греції, де мали місце не тільки теор., а й соціально-політ. передумови у формі ант. *демократій* полісного типу. Цей зв'язок зумовив наступні різновиди інтерпретацій людської С. в європ. культ. традиції, в яких особистісні та ціннісно-світоглядні складові невід'ємні від сусп. конотацій цієї ідеї. Таким чином, за умов ант. сусп-ва «вільний індивід» — це передусім людина-громадянин (на відміну від рабів та чужинців-метеків), який бере участь у політ. житті (як втіленню рац. принципів справедливості), яку він розуміє не стільки як право, але, передусім, як обов'язок. Отже, для вільного гр-на С. є цілісним стилем життя, протиставленим хаотичному природному буттю. Цей стиль містив передумову контролю над цими силами чи то у формі протидії силам Фатуму, чи то у формі контролю над крайнощами людських пристрастей (феномен ант. трагедії), чи то у вигляді перманентного самовиховання на основах Розуму та філософії (ідеал «пайдейї»), чи то як антитеза азійс. *деспотизму* за допомогою ідей права та справедливих законів.

Від часів античності проблема С. розглядалася як висхідна драма людського буття, яке коливається між С. як абсолютною вимогою та зовн. детермінувальними чинниками, які цю С. обмежують. (Напр., дискусія на тему «свободи волі» була одним з магістральних інтелектуальних сюжетів Середньовіччя). Певною точкою завершення багатосторічних дискусій можна вважати інтерпретацію свободи *Кантом*, який розглядав її як трансцендентну «річ-у-собі», як характеристику трансцендентального суб'єкта, який, на відміну від емпіричного суб'єкта, не підпорядкований законам Природи. Протиставляючи Природу та С., Кант фактично повертається до ант. антиномії, загострюючи її та надаючи її вирішенню нового концептуального апарату. Згідно з Кантом, С. виступає одним з трьох найвищих регулятивів Людини (поряд з Душею та Богом), яка дозволяє йому піднятися до «члена інтелігібельного світу», ототожнити себе з моральною та «суспільною людиною» в її універсальності. Незважаючи на полеміку з Кантом, інтерпретація С. у *Гегеля* факт. збігається з інтерпретацією Канта. Вважаючи С. «субстанцією волі», яка притаманна їй так, як «тяжість» притаманна тілу, Гегель конкретизує кантівське розуміння трансцендентального суб'єкта як «суб'єкта С.», доповнюючи його моральні характеристики всіма вимірами соціального буття (правом, власністю, сімейним відносинами, *громадянським суспільством*, *державою*) та розглядаючи всю людську історію як «прогрес в усвідомленні С.». Приймаючи тезу Канта про С. як трансцендентальний регулятив людського буття, можна стверджувати, що його конкр. емпіричне «наповнення» залежить від епохи, уподобань того чи ін. мислителя, вибору сфери проявів С. тощо. Особлива роль регулятиву С. виявляється в соціально-політ. проектах, де С. виступає не тільки філос.-світоглядним концептом, а й граничною цінністю. У подібному ракурсі С. не розглядається у своєму універсальному значенні, але набуває вигляду «С. громадянської або суспільної», а її проблема полягає у визначенні границь можливої «влади суспільства над індивідом» (Дж. Ст. Міль). У соціально-політ. концепціях С. мають місце певні загальнофілос. припущення стосовно питання про те, чим є Людина і що в цьому ціннісному річищі означає уявлення про її «достойне життя». Напр., для лібералів такою передумовою є самоцінність та «самоцільність» індивідууму (М. Фрідман), неприпустимість насильства та примусу до неї з боку ін. осіб. У річищі цих принципів формуються уявлення про С. як «можливість робити все, що не завдає шкоди іншим». Відповідно до цього принципу виступають цінності приват. власності, уявлення про «права та С. індивіда», ідеали «обмеження д-ви» в її можливості втручатися в приват. життя індивіда та використовувати насильство та примус (особливо яскраво ці ідеали представлені в такому різновиді лібер. ідеології, як лібертаріанство).

У марксист. утопії передумовою С. виступають уявлення не про приват. «буржуазного» індивіда, а про «суспільну людину», яка на рівні вищого розвитку виробництва зосередить свої потреби на прилученні до «духовного багатства», яке виробило людство. Показовим є те, що, незважаючи на різні антропологічні припущення, як у марксист., так і лібертаріанській утопіях основною є теза про мінімізацію і/або зникнення д-ви як гол. чинника обмеження людської С. Трагічний досвід тоталіт. режимів 20 ст. як проектів суцільної несвободи Людини загострив інтерес як до загальнофілос., так і до конкретно-соціальних вимірів людської С., а можливість їх повернення в модифікованому, дещо поміркованому вигляді сучас. *авторитаризму* зберігає злободенну актуальність цієї проблеми.

Літ.: Кант И. Критика практического разума. Соч. Т. 4 (1). М., 1965; Миль Дж. Ст. О свободе. Нью-Йорк, 1982; Фридман и Хайек о свободе. Нью-Йорк, 1985; Гегель Г. Ф. В. Философия права. М., 1990; Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., 1992; Сартр Ж.-П. Бытие и Ничто. Опыт феноменологической онтологии. М., 2000.

О. *Шевченко*

СЕКТА́НТСТВО ПОЛІТИ́ЧНЕ (від лат. secta — шлях, образ дії, думок або життя, вчення, напрям, школа) — явище, яке має пріоритетними суперечки та суперництво між ідеол. і політ. близькими групами. Характерним прикладом можуть бути суперечки між групами у комуніст. русі, члени яких приділяють багато уваги розбіжностям між однією та ін. внутріпарт. групами, але не протистоянню спільним ідеол. ворогам. У партії більшовиків, зокрема, носіями С. п. були «ліві комуністи» та троцькісти, які намагалися ревізувати т. зв. «генеральну лінію» комуніст. руху. У комуніст. партіях європ. країн тенденція до С. п. була пов'язана також з тим, що В. *Ленін* називав «дитячою хворобою у комунізмі», у т. ч. відмовою від парлам. діяльності, роботи у профспілках, перебільшеною революційністю. У політ. сфері термін «С. п.» використовується для характеристики тенденції *партій політичних* та рухів до розколу на взаємно антагоніст. фракції. Сектантство може мати місце у партіях та рухах будь-якого політ. спектра, він зазвичай пов'язаний з такими поняттями, як лояльність партії до своїх членів та близьких політ. груп і внутрішньопарт. дисципліна. Т. зв. «сектантські конфлікти» є інколи насильницькими та відбуваються за реліг. або політ. ознакою, у т. ч.: конфлікти між католиками і протестантами у Пн. Ірландії, боротьба між сунітами та шиїтами в іслам. країнах. Серед проявів С. п. слід відзначити троцькізм, фундаменталістські політ. партії у Новій Зеландії, лібертаріанство, ісламістські групи у Лівані, Сирії тощо. Так, унаслідок С. п. від Лібертаріан. партії, ідеологія якої забороняє будь-яке агресивне насильництво, відкололися анархо-капіталісти, мінархісти, гео-лібертаріанці. Більш широке розуміння С. п. містить у собі фанатизм, дискримінацію та ненависть, які випливають із явних відмінностей між угрупованнями однієї орг-ції, напр., між різними течіями в *релігії*, групами або фракціями, а також необхідністю боротьби за домінування у своєму політ. русі.

Літ.: Sectarianism: analyses of religious and non-religious sects. London, 1975; Fundamentalism, sectarianism, and revolution: the Jacobin dimension of modernity by Shmuel Eisenstadt. Cambridge, 2000; Казанцев А. А. Школы и секты в политической мысли современной России // Полис. 2009. № 6; In the Shadow of Sectarianism: Law, Shiism, and the Making of Modern Lebanon by Max Weiss. Cambridge, 2010. *О. Козерод*

СЕРВІЛІ́ЗМ У ПОЛІ́ТИЦІ (від лат. servus — раб) — плазування, рабська покірливість, низькопоклонство *актора політичного*, людей перед *владою* з надмірним її уславленням, приписуванням їй та її діям виняткових якостей та можливостей. С. у п. як явище зароджується в надрах давніх деспотій в контексті властивого реліг.-міфол. мисленню обожнення особи правителя, закріплюється в законах, традиціях та церемоніально-ритуальних практиках. Історія країни і доля кожної людини в ньому постають як зумовлені й залежні від волі правителя. У минулому політ. устрій абс. *монархій*, позбавляючи індивіда особистих прав і свобод, факт. не залишав вибору в спілкуванні з *владою*, примушуючи до раболіпного, улесливого стилю. За сучас. умов С. у п. наявний у диктаторських режимах, а також у деяких традиц. сусп-вах, у яких домінує патріархальна культура. Особлива роль в його утвердженні належить фактору страху, який свідомо формувався і підтримувався владою за допомогою системи масового *терору*, жорстоких публічних тортур, кривавих страт. При цьому людина — свідок подібної розправи — через механізми власного психол. захисту частіше за все асоціює себе не з жертвою, а з її катом, з караючою рукою самої влади, що, своєю чергою, спонукає до проявів ще більшої відданості їй. В умовах всевладдя *держави*, тотальної корупції і свавілля піддані вимушені вдаватися до сервілізму заради своєї життєвої перспективи і задля відновлення справедливості. С. у п. живиться за рахунок архетипових образів Вождя, Отця, Захисника, Героя, коли опинившись під владою архетипів, люди відчувають нагальну потребу віднайти для себе наявного в реальному житті героя, великого мудреця, вождя. Наслідками ідентифікації із змістом колект. несвідомого може бути ототожнення особистості правителя із своєю посадою («Держава — це я»), і відначальна нетолерантність аж до войовничої агресивності щодо реальних чи уявних носіїв ін. поглядів. *В. Ханстантинов*

СЕРЖ Віктор (Кибальчич Віктор Львович) (30.12.1890, Брюссель — 17.11.1947, Мехіко) — революц. і політ. діяч, письменник. Походив з родини революційних емігрантів з Росії. Був членом партії есерів, але потім приєднався до анархістів. Писав статті для анархіст. газет, був редактором однієї з них. У 1913 засуджений на 5 років в'язниці за підтримку анархіст. «банди Бонно», що уславилася пограбуваннями банків. Після звільнення у 1915 С. мешкав в Іспанії, в лют. 1917 повернувся до Франції, спробував проїхати в Росію, але був заарештований. У 1919 уряд Франції обміняв його на франц. офіцера, затриманого ЧК. С. приїхав до Росії в січ. 1919, приєднався до більшовиків, вважаючи, що більшовизм пропонує кращу теорію політ. змін. Працював інспектором шкіл, лектором. З берез. 1919 почав працювати для Г. Зінов'єва, Голови III Інтернаціоналу (Комінтерну). Знання мов дозволяло С. сприяти появі публікацій Комінтерну ін. мовами. Політ. позиція С. за умов реального більшовизму почала змінюватися, зокрема він засуджував придушення інакодумання, протестував проти «червоного терору», піддав критиці нову *економічну політику*. За завданням Комінтерну С. до лист. 1923 перебував у Німеччині, звідки виїхав після провалу комуніст. повстання, передбачивши небезпеку нацизму. В *СРСР* С. солідаризувався з антисталін. лівою опозицією (Л. *Троцький*, К. Радек, Є. Преображенський, А. Іоффе та ін.). Вважається, що С. був першим, хто визначив рад. уряд як «тоталітарний». У 1923 С. виїхав до Відня, де мав контакти і дискусії з Г. *Лукачем*, А. *Ґрамші* та ін. незалежно мислячими марксистами. У цей період С. займається літ. діяльністю, у 1925 повертається до СРСР, де знов включається у антисталін. опозицію. Наприкін. 1927 більша частина опозиції була виключена з партії, а деякі її представники формально капітулювали, щоб повернутися до партії. У 1928 С. був виключений з ВКП(б) і займався переважно літ. справами. У цей час він написав «Перший рік російської революції» (1930) та два романи: «Люди у в'язниці» (1930) і «Нардоження нашої влади» (1931). Ці книги заборонили в СРСР (але опублікували у Франції та Іспанії), оскільки вони містили критику політики комуністів-сталінців. С. був арештований у бер. 1928, провів два місяці у в'язниці без пред'явлення обвинувачень. Його друзі з когорти франц. інтелектуалів добилися його звільнення. Незабаром після звільнення у С. різко погіршилося здоров'я, але упродож наступних 5-ти років він працював в Ін-ті Леніна, перекладав твори В. *Леніна* іноземними мовами. У берез. 1933 С. знову був арештований. Його тримали і допитували на Луб'янці, де він провів 85 днів в одиночній камері. С. обвинуватили в участі в змові на чолі з Л. Троцьким і заслали до Оренбурга. Протести проти обвинувачень та ізоляції С. досягли міжнар. рівня (напр., вони мали місце на Міжнар. конгресі письменників на захист культури у 1935 в Парижі). Завдяки активному клопотанню Р. Роллана, який контактував безпосередньо із Й. *Сталіним*, 12.04.1936 С. повернувся до Москви, отримав дозвіл на виїзд із СРСР, але рукописи творів, написаних на засланні, були в нього конфісковані. С. виїхав до Бельгії, а невдовзі до Франції, активно листувався із соціалістами-антисталіністами, з Л. Троцьким. Останньому не подобалося, що С. має контакти із тими, хто критикував троцькізм, а ін. ліві діячі підозрювали С. у виконанні якоїсь просталінської місії, оскільки його звільнили за наказом диктатора. С. відновив роботу над двома книгами про рад. комунізм — «Від Леніна до Сталіна» (1937) і «Доля революції» (1937). Він також опублікував кілька романів і томик віршів (1938). Багато із цих віршів насправді були написані в Росії, а їх рукописи були серед конфіскованих у нього. С. відтворював їх по пам'яті. У Франції М. Зборовський, один з найвпливовіших діячів у франц. троцькіст. русі (як пізніше з'ясувалося, агент ОГПУ СРСР), використав незначні розбіжності С. з ін. троцькістами для поширення недовіри до С. в троцькіст. русі, що призвело до розриву відносин Л. Троцького з С. У 1940, після того як Франція була захоплена Німеччиною, С. разом із своїм сином, В. Кибальчичем, вдалося втекти (через хворобу дружина і дочка залишилися у Франції). У 1941 С. приїхав до Мексики, де він налагодив дружні стосунки з рядом ін. європ. засланців, перш за все з вдовою вбитого у 1940 Л. Троцького — Н. Сєдовою. С. продовжував отримувати підтримку з боку деяких амер. інтелектуалів, його твори були опубліковані в деяких амер. лівих виданнях. Водночас він зазнав різкої критики, проти нього висувалися різні обвинувачення. При цьому С. не довіряло багато троцькістів. С. і його союзники в Мексиці також стали жертвами кількох замахів, організованих НКВД СРСР і мекс. сталіністами. С. написав романи «Довгі сутінки» (про окупацію Франції нацистами) і «Випадок Тулаєва» (про сталінські чистки, починаючи з вбивства С. Кірова). Автобіографія С., «Мемуари революціонера», була вперше опублікована в США в 1945, а антитоталіт. роман-свідоцтво «Роки без пощади», написаний у 1946, надрукували у 1971. С. помер від серцевого нападу, похований у безіменній могилі, на якій поставили надгробок у 1992. Дотепер точаться суперечки навколо особи та політ. значення С. Існують також підозри, що він був знищений сталін. спецслужбою, хоча доказів цього немає.

Літ.: Виктор Серж: социалистический гуманизм против тоталитаризма. Материалы междунар. науч. конф. (Москва, 29–30 сент. 2001 г.). 2003. *Ю. Шаповал*

СЕПАРАТИ́ЗМ (від лат. separatus — окремий) — теорія, політика і практика відокремлення, відділення частини території *держави* з метою створення нової самостійної д-ви або одержання статусу широкої *автономії*. Проблеми С. тісно пов'язані з такими міжнар. принципами, як право *націй* (народів) на самовизначення та тер. цілісність д-в. Загалом, право народів на самовизначення — в конст. та міжнар. праві — це право народів (націй) визначати форму свого держ. існування у складі ін. д-ви або як самостійної країни. У більш широкому значенні, це право будь-якої групи людей (необов'язково об'єднаних за етн. ознакою) на колект. вибір своєї долі. Міжнар. право визнає три осн. форми реалізації прав народів на самовизначення, які викладені в резолюції *ГА ООН* № 1541 (1960): перетворення «несамоврядної» території на суверенну незалежну д-ву; вільне об'єднання з незалежною д-вою; злиття з незалежною д-вою. Останнім часом з'явилася тенденція розглядати право на самовизначення як право на побудову незалежної д-ви не тільки для нації, а й для окремої території. У сучас. світі найтиповішими причинами С. є: взаємні тер. претензії етносів, що можуть бути зумовлені істор. минулим, нечіткістю наявних кордонів або їх відсутністю, проведенням нової *демаркації кордонів* між етносами, поверненням на істор. батьківщину раніше депортованого етносу, довільною зміною кордонів, насильницьким включенням території етносу до сусідньої д-ви, розпорошенням етносу між різними д-вами (переважно Афр. континент); боротьба етносу за свій політ. статус у рамках єдиної д-ви (Татарстан та Башкортостан в РФ); боротьба за повну (державну) незалежність (Чечен. Республіка 90-х рр., Косово до 2008); етно-реліг. різноманіття д-ви (Кіпр, Ліван); нерівномірний екон. розвиток регіонів, є С. як відсталих (Чечен. Республіка), так і екон. розвинених регіонів (Каталонія, Фландрія, Квебек); захист політ. цінностей (Тайвань); вимоги раціонального використання ресурсів (Чехія, Словенія); прагнення позбутися давніх образ (Еритрея, країни Балтії); демограф. фактор — нерівномірне розміщення населення в багатонаціональних д-вах, а також порівняно високий приріст населення окремих етн. груп, обмежений життєвий простір (Китай); полегшення наступного об’єднання з ін. д-вою або входження до міжнар. орг-цій; збереження культ. і нац. цінностей (Абхазія, Пд. Осетія, пн. і пд. Судану, Країна Басків, Придністров’я, Трансільванія); розмежування сфер геополіт. та екон. впливу в світі, що сприяє знаходженню альтернат. центру геополіт. тяжіння (орієнтація Чечні й Боснії на мусульм. світ, Хорватії — на Німеччину й Євросоюз, Сербії — на Росію, Квебека і Валлонії — на Францію); неефективність міжнар. механізмів із запобігання сецесіям, громадян. конфліктам і збереження тер. цілісності держав.

Отже, можна виділити шість регіон. різновидів С., що склалися на чотирьох континентах (в Австралії натепер сепаратист. рухів не зафіксовано): 1) Західноєвроп. С. характеризується перевагою етноконфес. та соціально-екон. факторів. Останнім часом, зазвичай, метою західноєвроп. сепаратистів є не державотворення, а досягнення макс. нац.-культ., екон. й політ. *автономії* в рамках наявних нині держ. кордонів. 2) Східноєвроп. С. охоплює кол. соціаліст. країни Сх. та Центр. Європи, Росії й ін. нові д-ви, що утворилися на тер. кол. СРСР. Цей різновид відрізняється від західноєвроп. порівняно недавньою актуалізацією осн. вогнищ С. (кін. 80-х рр.) і прагненням прихильників С. до повної незалежності, а не до автономії. 3) Близькосх. (іслам.) різновид панує в іслам. країнах Бл. і Серед. Сходу, Пн. Африки, Серед. і Пд. Азії. Цьому типу С. притаманна належність будь-яких конфронтуючих сторін до однієї реліг.-культ. основи — *ісламу*. При цьому вирішальне значення має фактор етн. самосвідомості меншин, що зазнають утиску в нац. д-вах своїх одновірців. 4) Азійс. С. пов’язаний з етн. конфліктами, які зародилися ще в доколоніальний період, але посилилися після здобуття країнами держ. незалежності. У багатьох конфліктах азійс. різновиду велику роль відіграють конфесіональна самосвідомість та наявність серйозних соціально-екон. проблем. 5) Афр. С. характеризується переважно такими ж ознаками, як і в азійс. різновиду. Разом з тим в Африці відзначається менша, ніж в Азії, організованість сепаратист. рухів, що позначається на їхній активності. Це, ймовірно, пояснюється тим, що більшість афр. етносів дотепер знаходиться на племінній стадії розвитку. 6) Амер. С. визначається найменшим, порівняно з ін. частинами планети, поширенням в амер. регіоні. Відомі декілька причин цього феномену. По-перше, це переселенський характер д-в Нового Світу, що практично виключає глибокі та нездоланні протиріччя між етн. та конфесіональними групами емігрантів. По-друге, нечисленність і роз’єднаність корінного населення — індіанців і ескімосів. По-третє, домінування тільки однієї етн. групи переселенців у межах кожної країни. У більшості латиноамер. країн цією групою були іспанці, в Бразилії — португальці, в Пн. Америці — британці. Єдиною країною, колонізованою двома рівноправними націями, була Канада. Як наслідок, майже чотири століття боротьби між англо- і франко-канадцями за домінуючий стан у д-ві, що призвело до появи сепаратист. руху за виділення провінції Квебек з канад. федерації.

С. як рух за відділення частини д-ви від її цілого може бути спрямований на досягнення різних цілей. Тому за стратег. метою сепаратист. рухи можуть мати такі форми: сецесія — відділення з метою створення власної д-ви; *іредентизм* — відділення частини території з метою приєднання її до сусідньої д-ви; енозіс — відділення з метою приєднання до д-ви, де проживає осн. частина однойменного етносу; деволюція (автономізація) — збільшення політ. і екон. прав регіону в межах д-ви. С. може також розглядатися як наслідок боротьби етноеліти за контроль над певною частиною території. Відомий також підхід, який розглядає С. у контексті процесів модернізації та *глобалізації* як реакцію етнокульт. спільнот на нав’язування їм більш розвиненими *великими державами* стандартизованих форм орг-ції життя (так звана *вестернізація*), які не мають нічого спільного з традиціями й культурою етн. меншин. С. як явище політ. життя досить неоднозначне. Тому в найближчій перспективі залишиться актуальним у наук. і практ. сенсі все, що стосується етн. ідентичності, *націоналізму* в різних його проявах (від екон. і культ. до політ. С.), можливості поєднання його різних типів з *демократією*, прояву етн. *екстремізму* та можливих механізмів його нейтралізації.

Літ.: Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. М. ; Волгоград, 2002 // http//www.obraforum.ru/book/titul.htm.

В. Дівик

СЕРЕ́ДНІЙ КЛАС — соціальний прошарок, який знаходиться між бідними і багатими. Сучас. розуміння С. к. передбачає матер. статок, але він не є достатньою характеристикою. Вважається, що термін вперше використано данською королевою Кароліною у 1766. Концепція С. к. не відповідає класовій теорії поділу *суспільства* на робітн. клас, селянство, буржуазію. Він не є закритим (кастовим, або становим), до нього можуть входити як дрібні власники, так і наймані працівники, селяни, службовці тощо. Терміном «С. к.» означаються соціальні прошарки певного рівня достатку, які формуються з різних соціальних груп, але є носіями певної традиції і поведінки. Рівень достатку має вимірюватися не як середній, а як достатній для базових соціальних цінностей, таких як приватне житло, якісне харчування, освіта, відпочинок, одяг, лікування, вільне пересування, фін. накопичення. При цьому кримін. походження достатку не відносить власника до С. к., хоча зовнішньо він може відповідати такому стану. До С. к. відносять підприємців малого і серед. рівня, менеджерів, службовців, які є носіями певної культури, традиц. цінностей, таких як права і свободи особистості, *індивідуалізм*, приватна ініціатива, культ сім’ї тощо. Вважається, що С. к. підтримує помірковані політ. настрої.

Р. Балабан

СИМВО́ЛІКА ПОЛІТИ́ЧНА (від грец. συμβολικός — те, що передається знаком) — вираження ідей, понять або почуттів за допомогою символів. Сутність символу розкривається через співставлення його з образом та знаком. І. *Кант* розглядав символ як чуттєвий спосіб репрезентації ідей розуму. Єнські романтики (Ф. В. Шеллінг, Ф. Кройцер, Ф. Шлегель) відрізняли символ від знаку, що зовнішньо прикладається до певного явища, та алегорії з її моральним розсудковим змістом, не залежним від поетичної форми, і вважали символ єдністю всезагального та особливого, поняття та художнього образу. Е. Касирер обгрунтовує наявність символічної функції свідомості, що породжує такі символічні форми культури, як міф, *релігію*, мистецтво та науку. На думку С. Аверинцева, будь-який символ є образом, але таким, що виходить за межі предметної тотожності самому собі та позначає деякий сенс, який злитий з образом, але не тотожній йому. П. Рікер визначає символ як таку структуру значення, де один сенс, первинний, одночасно позначає інший, вторинний сенс, який може бути зрозумілим тільки через перший. За П. Рікером, не існує єдиної істинної інтерпретації (герменевтики) символів, сенс останніх висвітлюється у конфлікті інтерпретацій.

С. п. виконує такі функції, як ідентифікація д-в, націй, спільнот, політ. ін-тів та рухів; інтеграція людей у певні спільноти, політ. рухи, партії та орг-ції; мобілізація людей на певні політ. дії; соціалізація молоді через трансляцію певних політ. сенсів у формі символів. Сучас. політ. технології, зокрема PR та реклама, інтенсифікують створення політ. символіки, яка часто замінює реальні політ. процеси на «гіперреальність» (Ж. Бодріяр) символів. Політ. символи можна класифікувати за означуваним (вторинний сенс) та означниками (первинними сенса як носіями вторинних). За першим критерієм символи розділяються на державні (символи імперій та нац. д-в, напр., імперські та нац. герби, гімни та прапори), символи політ. ін-тів, рухів, політ. подій та цінностей у формі прапорів, монументів, особистостей тощо. За другим критерієм розрізняють символи-об'єкти (прапори, будинки, площі, пам'ятники тощо), символи-ідеї (політ. програми, договори, промови політ. лідерів), символи-персони (насамперед, істор. діячі та сучас. політики), символи-дійства *(ритуали)*, тобто свята на честь політ. подій чи політиків, паради, марші, інавгурації тощо, символи-події, коли подія символізує політ. реалії та цінності. Так, серп та молот символізували союз робітників та селян і стали символом Рад. Союзу, Майдан Незалежності став символом *«помаранчевої революції»*, М. Тетчер символом неоліберальної політики, а істор. подія руйнування Бастилії — символом Франц. революції.

Літ.: Рикер П. Конфликт интерпретаций. М., 1995; Аверинцев С. С. София-Логос. Словарь. 2-е, испр. изд. К., 2001; Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. М., 2004. *Н. Амельченко*

СИМОНЕ́НКО Валентин Костянтинович (нар. 04.07.1940, Одеса) — держ. і політ. діяч. Закінчив Одес. інж.-будів. ін-т (1962), працював на будівництві, у конструкторських орг-ціях, у 1973–76 — зав. відділу буд-ва Одес. міськкому КПУ, у 1976–80 — 1-й секретар Приморського райкому КПУ, у 1980–83 — 2-й секретар Одес. міськкому КПУ, у 1983–92 — голова виконкому Одес. міської ради нар. депутатів. 1986 обраний нар. депутатом ВР УРСР 11-го скликання, у 1990 — ВР УРСР 12-го скликання (1-го України). З берез. по лип. 1992 — Представник Президента України в Одес. обл. Від 11.07.1992 — 1-й віце-прем'єр-міністр України в уряді В. *Фокіна*. Після відставки останнього виконував обов'язки голови РМ України від 02 до 12 жовт. 1992. 07.11.1992 звільнений з посади 1-го віце-прем'єр-міністра. У берез. 1994 обраний нар. депутатом ВР України 2-го скликання. З 04.12.1996 до 07.07.2011 — голова Рахункової палати ВР України. Докт. екон. наук (1996), засл. економіст України, чл.-кор. НАН України (2006), член Академії екон. наук. Лауреат Держ. премії Україні в галузі науки і техніки (2003).

Літ.: Уряди України у XX ст. К., 2001; Хто є хто в державному управлінні. К., 2008. *В. Головко*

СИМОНЕ́НКО Петро Миколайович (01.08.1952, Донецьк) — політ., діяч. Закінчив Дон. політех. ін-т (1974) за спеціальністю — гірничий інженер-електромеханік і Київ. ін-т політології і соціального управління (1991). Член КПРС з 1978. Працював конструктором в ін-ті «Дондіпровуглемаш», м. Донецьк, звідки перейшов на комсомольську роботу: інструктор, заввідділом, 2-й, 1-й секретар Дон. обкому ЛКСМУ (1975–88). Працював секретарем Маріупольського міськ. к-ту КПУ (1988–89), згодом — 2-м секретарем Дон. обл. к-ту КПУ (1989–90). Після здобуття Україною незалежності й заборони діяльності Комуніст. партії за звинуваченням в організації держ. перевороту (30.08.1991) працював заст. ген. директора корпорації «Укрвуглемаш». У 1993 обраний 1-м секретарем Дон. ОК КПУ, на з'їзді КПУ у Донецьку, який відновив діяльність КПУ, обраний 1-м секретарем ЦК партії (19.06.1993). Народний депутат України 2-го — 6-го скликань, керівник фракції комуністів. Член Конституційної комісії від ВР України, член К-ту з питань культури і духовності (1994–96); член К-ту з питань прав. реформи (з 2000 — К-т з питань правової політики) (1998–2004), член Пост. делегації ВР України в Парлам. асамблеї Ради Європи (2002–04), член міжпарлам. комісії із співробітництва ВР України та Федеральних Зборів Рос. Федерації, член Пост. делегації у Міжпарлам. Асамблеї держав — учасниць СНГ, заст. голови Союзу комуністичних партій (СКП–КПСС). Радик. противник вступу України до НАТО, скептично оцінює необхідність євроінтеграції та вступу до ВТО. Прибічник найтісніших відносин з Росією. Вважає, що Україна має стати членом ЄЕП. Категорично проти ін-ту президентства в Україні. Нагороджений УПЦ МП орденом Рівноапостольного князя Володимира (2003). *О. Радзивілл*

СИНЕРГЕТИ́ЧНИЙ ПІДХІ́Д — методологія вивчення процесів розвитку і самоорганізації складних систем різної природи, яка має на меті відкриття закономірностей, що лежать в основі цих процесів. Маючи міждисциплінарний статус та спираючись на досягнення різних наук, С. п. успадковує та розвиває здобутки теорій, що склали її фундамент, та у межах яких були вироблені майбутні поняття С. п.: спочатку тектології О. Богданова, теорії систем Л. фон Берталанфі, кібернетики Н. Вінера тощо, згодом у 60–70 рр. 20 ст. відбувся прорив у розуміння процесів самоорганізації систем різної природи серед представників точних і природничих наук: теорія генерації лазера Г. Гакена, теорія дисипативних структур І. Пригожина, теорія автопоезису живих систем У. Матурани і Ф. Варели, теорія катастроф Р. Тома і В. Арнольда й ін. У результаті, для вивчення кооперат. ефектів (спільної діяльності, кооперат. взаємодії елементів системи) Г. Гакен на поч. 70-х рр запропонував термін «синергетика», називаючи її «наукою про взаємодію». Оформлення С. п. пов'язано із четвертою глобальною наук. революцією ост. трет. 20 ст., у процесі якої народжується нова постнекласична наук. парадигма (за визначенням В. Стьопіна). Цей постнекласичний тип наук. раціональності враховує співвіднесеність отримуваних знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності, а й з ціннісноцільовими структурами. Вивчаючи складні, відкриті та здатні до самоорганізації системи, С. п. являє собою спробу: сформувати категоріальний апарат спільний для точних, природ. і сусп. наук і в результаті цілісну наук. картину світу; сформулювати принципи функціонування складних систем, що самоорганізуються (такою називається система, яка здатна самозмінювати власну структуру при зміні умов її існування або, за твердженням Г. Гакена, — без специфічного впливу ззовні набувати якоїсь структури); а також віднайти універсальні закони утворення цих нових структур. Таким чином, синергетику природно розглядати у трьох аспектах: синергетика як картина світу, як методологія й як наука.

З позиції С. п. у своєму розвитку складна відкрита система переходить з одного стану рівноваги на інший у певній фазі свого «життєвого циклу» — фазі біфуркації (див. *Біфуркація політична*), яка для соціальних систем характеризується зростанням соціальної ентропії (зростанням соціального напруження, накопиченням конфліктів), нерівноважністю, нестійкістю і руйнуванням структури системи та зв'язків між її елементами і в результаті вибором системою одного із закладених в неї потенц. можливих стійких станів (потенц. аттракторів), к-сть яких є вичерпною. Самоорганізуючись (самоорганізація супроводжується синергійними ефектами, тобто колект. рухами складових системи: для соціально-політ. процесів колект. поведінка позначає таку поведінку, за якої люди як елементи соціально-політ. систем діють так, ніби вони змовилися між собою — напр., масові акції протестів), елементи системи утворюють нову структуру, відбувається становлення нового домінуючого аттрактору. Далі система переходить у новий стійкий стан, для якого характерне пост. відтворення системою специфічної для неї структури (автопоезис) і так до нової фази розбалансування структури. Можливість оновлення системою своєї структури дала синергетикам підставу вести мову про амбівалентність хаосу, адже хаос виступає як руйнівна, так і будуюча (креативна) сила, містячи у собі низку потенц. структур, одна з яких за певних обставин розвитку системи стає домінуючим аттрактором. Хоча синергетика акцентує увагу на вивченні фази біфуркації, ін. три фази розвитку системи слід брати до уваги, оскільки вони є істор. контекстом фази біфуркації і формування нових потенц. аттракторів. Крім того, в них вивчатимуться: способи розбалансування системи й умови входження у фазу біфуркації, а також шляхи впливу на процеси самоорганізації і становлення нового домінуючого аттрактору. Основний метод синергетики як методології міждисциплінарних досліджень — метод аналогій.

Принципи синергет. аналізу: відкритість соціальної системи як невід'ємна умова проходження процесів самоорганізації (наявність комунікац., інформ., фінансових, людських потоків обміну із зовн. середовищем); нелінійність у поведінці системи у фазі біфуркації (напр., непередбачуваності поведінки натовпу); людиновимірность складних систем (напр., роль особистості в історії, її цінностей під час прийняття рішення; вплив ціннісно-цільових настанов дослідника на результати вивчення обєкта); часові межі перебігу біфуркації як наслідок наявності життєвого циклу системи (початок і кінець періоду нестабільності — «жити під час змін»); каскад біфуркацій (існування низки вирішальних для долі системи подій у фазі біфуркації); виникнення порядку через флуктуацію І. Пригожина (вирішальний вплив на долю соціально-політ. систем, які перебувають у фазі біфуркації, незначних чинників — повідомлень, чуток, виступів політ. лідерів тощо); підпорядкування елементів системи параметрам порядку Г. Гакена (вплив на поведінку гр-н мобілізаційних гасел, пісень, модних течій); позит. зворотний зв'язок (ефект розповсюдження чуток і повернення їх до джерела інформації у видозміненому і посиленому вигляді); самоорганізації елементів у процесі формування нової структури системи (спільна, ніби узгоджена, діяльність гр-н під час масових акцій протесту). Закони С. п.: згідно із законом ієрархічних компенсацій Є. Сєдова, зростання різноманіття на вищому рівні системи забезпечується його ефект. обмеженням на попередніх рівнях. Для соціально-політ. систем практ. трактовка закону ієрархічних компенсацій може бути такою: чим більше органи публ. влади намагаються регламентувати і контролювати діяльність ін. суб'єктів політ. процесу, тим складнішу мережу комунікацій (мережа комунікацій як різноманіття) вони вибудовують і тим менше свободи діяльності мають ці суб'єкти і, навпаки, чим менше конкр. вимог представників влади від ін. суб'єктів політ. процесів, тим більший рівень свобод мають останні, а отже тим вищий рівень їхньої самоорганізації і творчої самодіяльності. За принципом мінімуму дисипації (Н. Моїсеєв): серед можливих стаціонарних форм орг-ції матерії (кооперат. співтовариства), тобто узгоджених із системою взаємодій, спостерігаються лише ті (тобто існують лише ті), яким відповідає мінімум розсіювання енергії (напр., закони функціонування бюрокр. систем Паркінсона).

Школи С. п.: Брюссельська школа І. Пригожина. Відповідь на питання про те, що є показником складності системи, стала одним з розроблюваних нею фундам. положень: таким показником є не стільки наявність великої к-сті елементів системи, скільки складність поведінки — взаємодії — цих елементів, що є показником здатності її компонентів не тільки до утворення структури та узгодженої взаємодії, але і до зміни структури системи — переходу з одного стану рівноваги в інший (Г. Ніколіс, І. Пригожин). У рамках Штутгарт. школи Г. Гакена було запропоновано утворити науку про взаємодію — синергетику — і відкрито принцип підпорядкування елементів т. зв. параметрам порядку, які не детермінують, але направляють, шляхом встановлення своєрідних «кордонів» (обмежень) поведінку елементів системи, задаючи для них межі їхньої індивід. та спільної діяльності: досліджуючи параметри порядку можна отримати релевантну інформацію про комплексні системи (приклади параметрів порядку: правила поведінки — мораль, реліг. норми, профес. кодекси, центри впливу на громад. думку, гасла тощо; законод. акти; історико-політ. традиції; зразки поведінки — реклама, мода, віковий та тер. сленг тощо). Здобутком Моск. школи С. Курдюмова є поняття «темпосвіту»: складна структура, що сформувалася, починає розвиватися швидше, завдяки структурі з більш швидким темпосвітом, яка увійшла до складу системи — в результаті складна структура потрапляє у більш швидкий темпосвіт, ніж темпосвіт найшвидшої простої структури, котра стала її частиною; визначення аттракторів як спектра цілей еволюції. Київ. школа С. п.: І. Добронравова, Л. Бевзенко.

Обмеження С. п.: тільки колект., масові процеси можуть бути зрозумілими задовільним чином з точки зору С. п.; практ. не враховується роль свідомого чинника духовної та ідеол. сфери, словом, не береться до уваги рефлексія суб'єктів політики, а також інтереси та цінності суб'єктів політики. Важливо ще брати до уваги також щонайменше два види обмежень:

перше стосується можливості адаптації досягнень точних і природ. наук до сусп. наук, адже для вивчення передумов самоорганізації соціально-політ. систем принципово важливо враховувати низку особливостей їхнього функціонування (які можуть ставати й обмеженнями) — це здатності таких систем до цілепокладання та до самообмеження, інерційність. Друге обмеження — рівень методол. розробленості С. п. Відкритим у синергет. дослідження залишається питання про те, чи можливий перехід системи з домінуючого аттрактора на один з потенц. без проходження системи через фазу біфуркації. Сучасні напрями С. п.: хаосологія, футуросинергетика, соціосинергетика, хаосологія, кентаврістика (вивчення парадоксів).

Літ.: Буданов В. Г. Синергетика: история, принипы, современность. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://spkurdyumov.narod.ru/SinBud.htm; Князева Е. Н. Саморефлективная синергетика // Вопросы философии. 2001. № 10; Степин В. С. Теоретическое знание. М., 2003; Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии. М.; Ижевск, 2003.

Л. Бойко-Бойчук

СИТУА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. situs — становище) — характерна для певного часу і місця сукупність обставин, яка обумовлює процеси в політ. системі та поведінку її суб'єктів. С. п. визначається цілою низкою різноманітних чинників — екон., соціальних, духовно-культ., особистісно-психол., міжнар. тощо. Головним у С. п. є взаємовідносини, які складаються між *акторами політичними*, присутніми в її структурі. Залежно від характеру взаємовідносин політ. акторів вирізняють різні типи С. п. — конфліктні, некеровані, кризові, екстремальні, нестандартні, напружені, панічні тощо. Безпосередніми причинами виникнення й розвитку С. п. можуть бути різноманітні політ. події, які у вербальній або фіз. формі дають поштовх до зміни відносин у політ. системі. Під впливом політ. подій відбувається або зміна С. п., або її завершення. Аналіз С. п. включає в себе з'ясування цілої низки внутр. та зовн. її характеристик: виділення політ. інфраструктури, яка задіяна в конкр. ситуації, опис дій як домінуючих, так і не домінуючих суб'єктів ситуації, інтерпретацію мотивів їхніх дій, з'ясування впливу зовн. чинників на дії суб'єктів та можливий напрям розвитку ситуації в цілому. Ситуативний політ. аналіз включає в себе різні аспекти його здійснення: заг. та фрагментарний підходи, які своєю чергою мають вертикальний (інституціональний) та горизонтальний (груповий) зрізи; проблемний та діагностичний (прогнозний) варіанти аналізу. В будь-якому випадку аналіз С. п. служить підставою для прийняття оптимального політ. рішення, вироблення виваженої стратегії та тактики дій у межах конкр. ситуації і, в кінцевому підсумку, досягненню визначених політ. програм та цілей. Адекватне оцінювання С. п. стає основою для реального впливу суб'єкта політики на її розвиток, на дії ін. суб'єктів, що може бути визначено як «оволодіння ситуацією». У протилежному випадку суб'єкт стає залежним від розвитку С. п., втрачає свою суб'єктність, перетворюючись на «заручника ситуації».

Г. Постригань

СІОНІ́ЗМ (від назви пагорба Сіон, що є символом Єрусалима як духовного центру юдаїзму) — нац. рух євр. народу за створення власної д-ви, ідея відродження та об'єднання євреїв різних країн на теренах стародавнього Ізраїлю та створення там д-ви. Засновник С. — Теодор Герцль (1860–1904). Уперше осн. ідеї С. були викладені в його книзі «Єврейська держава» («Der Judenstaat», 1896). Значним фактором, що вплинув на виникнення С. в 19 ст., був *антисемітизм*. Уперше термін «С.» використано д-ром Натаном Бірнбаумом у 1893 у першій євр. газеті Німеччини, яку він заснував. Зародження та формування С. як нац. руху за відродження та побудову сучас. євр. д-ви на теренах Ерец-Ісраель (у перекладі з мови іврит — Земля Ізраїлю, стародавня назва євр. д-ви) почалося зі серед. та 2-ї пол. 19 ст. в європ. країнах, передовсім на теренах Сх. Європи, в межах Австро-Угор. та Рос. імперій. У 1887 в Росії було створено т-во «Ховевей Ціон» (у перекладі з івриту — «Ті, що люблять Сіон»), яке очолив лікар з Одеси Л. Пінскер. Діяльність цього т-ва була поширена на ін. країни Сх. Європи. Гол. його метою був збір коштів на заснування євр. поселень на теренах Палестини, що знаходилася в той час під контролем Осман. імперії. До створені євр. поселення, почали емігрувати євреї з Європи. У Харкові в цей час була створена з євр. молоді група «Білу» (це абревіатура, що в перекладі з івриту означає: «Дім Ізраїлю, вставайте та йдемо»), що також агітувала за еміграцію на Бл. Схід та створення там євр. сільськогосп. поселень. Укр. терени відіграли значну роль у формуванні С. Саме вихідцями з України були діячі євр. нац. руху (В. *Жаботинський*, *Ахад-га-Ам*, Х. Бялик та ін.). Створення євр. поселень у Палестині, т. зв. практичний С., набув свого політ. обґрунтування з виходом у 1896 книжки Т. Герцля «Єврейська держава». Фактично ця книга стала маніфестом С. та його ідеол. фундаментом. З 1897 щороку в різних містах Європи проходили сіоніст. конгреси (1-й сіоніст. конгрес відбувся в 1897 у Базелі, на якому була проголошена програма С. та створена Всесвітня сіоніст. орг-ція). Щороку на конгресах тривали непрості дискусії між прибічниками різних течій у С.: між прихильниками побудови євр. д-ви на істор. землях Ізраїлю та їхніми опонентами, які стверджували про неважливість місця знаходження майбутньої д-ви, чи з прихильниками побудови нац.-культ. євр. автономії в країнах, де живуть євреї, тощо. У 1904, коли в Кишиневі рос. царат влаштував погром, унаслідок якого загинули десятки євреїв, дискусії припинилися, багато сіоністів однозначно стали на бік боротьби за євр. незалежну д-ву. Крім практ. та політ. С., також набували розвитку реліг. та духовний С., формувався соціаліст. С. Ахад-га-Ам був автором ідеї духовного С., за якою, щоб зберігати євр. духовні та культ. цінності, не обов'язково жити в Палестині, можна залишатися в діаспорі. В. Жаботинський стояв на позиції боротьби за власну д-ву, був послідовником Т. Герцля та обстоював ідею збройного опору погромам та захисту євреїв у діаспорі. Нового, вельми значного поштовху до розвитку С. набув після 1-ї світової війни, коли Палестина перейшла під управління Великобританії і сіоніст. орг-ції дістали можливість діяти на теренах Палестини з більшим розмахом. У період між двома світовими війнами (1918–39) завдяки зусиллям Всесвітньої сіоніст. орг-ції та С. в Палестині була створена соціально-екон. та політ. інфраструктура, що підготувала заснування д-ви. Після закінчення 2-ї світової війни та Голокосту, в 1947, ООН проголосила створення євр. д-ви на теренах Палестини. 14.05.1948 утверджена Декларація незалежності Д-ви Ізраїль. Гол. мрію та мету С. було здійснено. На сучас. етапі С. є однією з провідних ідеологій у Д-ві Ізраїль. Пріоритетним завданням С. є освіта, виховна діяльність, що спрямована на молоду генерацію.

Літ.: Галут, геула и еврейское государство: Сб. статей / Пер. с ивр. Иерусалим, 1986; Арарат Н. Еврейство и сионизм: Лекции по истории народа Израиля и Государства Израиль / Пер. с ивр. Иерусалим, 1992; Клейнер І. Володимир (Зеєв) Жаботинський та українське питання. К., 1995; Abramson Henry. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge, 1999. *А. Подольський*

СКОВОРОДА́ Григорій Савич (03.12.1722, Чорнухи, тепер Полт. обл. — 09.11.1794, с. Іванівка, тепер Сковородинівка Золочів. р-ну Харків. обл.) —філософ, мораліст, поет, музикант, педагог. Вчився в Київ. духовній академії. У віці 16 років мав можливість для кар'єри при дворі імператриці Єлизавети як соліст співочої капели, однак відмовився та повернувся на батьківщину для завершення навчання. Після цього, С. поїхав на 3 роки за кордон у складі рос. місії ген. Вишневського, де вивчав мови та звичаї європ. країн. Після повернення факти біографії С. підкреслюють його відмову від досягнення будь-яких статусних просувань у кар'єрі в ім'я збереження свободи для вищих духовних пошуків. Його звільнили з посади вчителя Переяслав. колегіуму за відмову від усталеної системи викладання поетики, згодом він залишив дім полковника Томари, де працював домашнім вчителем, відмовився від престижного місця викладача в Москві й повернувся в Україну, де його протягом 1759–69 тричі звільняли з посади викладача Харків. колегіуму за вперте бажання змінити жорстко регламентовані курси тодішнього шкільництва. Після цього С. остаточно обрав форму мандрів як ідеальну для філософа модель неприв'язки до будь-якого емпіричного «фізичного» та соціального місця. Сценарій поведінки, де метафора духовного шляху набуває фізичних ознак пост. подорожі, відмови від будь-якої соціальної ідентичності, суєтності побутового та соціального буття. (Узагальнюючи такий філос. проект, С. говорив: «Що є життя? Це подорож: прокладаю собі шлях, не знаючи куди йти, навіщо йти»). Напр., симптоматичним видається факт відмови від власного імені як ознаки такої первинної ідентичності (так, С. називав себе то Варсавою, то Даніїлом Мейнгардом, то Григорієм Варсавою, то Даніїлом Варсавою) та який може бути проінтерпретований як спроба ототожнити себе з універсальною Людиною, з «Людиною як такою». Цьому життєвому сценарію, який поєднує мандри як пошук себе та водночас практ. педагогіку у формі філос.-реліг. проповіді «життя-в-істині», С. дотримувався до кінця свого життя. Такий сценарій відновлює взірці філос. поведінки різних епох та культур, що дало підстави ототожнювати С. зі Сократом. Однак, крім грец. філософа, цей стиль поведінки нагадує стиль реліг. містиків (напр., Франциска Ассизького або швейц. пастора Даніїла Мейнгарда, з яким С. себе безпосередньо ототожнював). Частково цей стиль був притаманним і такому філософу, як Декарт, що наводить на думку, що С. вперше на укр. (і, ширше, слов'ян.) ґрунті започаткував автентичну європ. філос. традицію. Філос. спадщину С. досить важко представити в чіткій систематизованій формі внаслідок наявності великої к-сті джерел, внутр. посилань та складових його доктрини, що призводить до того, що певний концептуальний еклектизм поєднується у С. з єдністю та цілісністю його внутр. філос. позиції. Складності інтерпретації його доробку породжували спроби представити його або як пантеїста, або як непослідовного матеріаліста, або як містика, або як суто реліг. проповідника, або як гностика тощо. Дійсно, в його вченні біблійна екзегеза співіснує з онтологією Платона та його ж теорією «еротичного» пізнання, концепція «подвійного» буття спонукає згадати Філона Олександрійського, а сприйняття тварного «світу» як Зла, вчення про жіноче начало світу (діалог «Благородний Еродий» містить елементи гностицизму та маніхейства. Незважаючи на складнощі інтерпретації цього ідейного конгломерату, на релігійну забарвленість вчення С., очевидно те, що його проект був проектом суто філософським, оскільки передбачав спасіння не через реліг. ритуал, але через пост. філос. розмисли, через безперервне самопізнання. Очевидно, однак, і те, що цей проект був далеким від магістральних шляхів новоєвроп. філософії, яка, починаючи з Декарта, була зорієнтована на наукове, суб'єкт-об'єктне пізнання, але звертався більше до античних філос. взірців та реліг. мислителів Середньовіччя та Нового часу. Зазвичай філос. вчення С. розглядають в аспектах метафізики, антропології, теорії пізнання та етики.

Тв.: Повне зібрання творів. У 2 т. К., 1973.

Літ.: Эрн В. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. М., 1912; Флоровский Г. Пути русского богословия. Париж, 1988; Попович М. В. Григорій Сковорода: філософія свободи. К., 2007. *О. Шевченко*

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Іван (бл. 1646, Умань — 13.07.1722, Глухів) — держ. і військ. діяч, гетьман Лівобер. України від імені моск. царя (1708–22 рр.). У 1675–81 служив у Ген. військ. канцелярії Гетьманату, у 1681–94 — полковий писар Черніг. полку. У 1698–06 входив до ген. старшини (бунчужний, осавул) в *уряді* І. *Мазепи*. У 1706–08 — полковник Стародубського полку. Неодноразово відзначився під час рос.-турец. війн 1676–81 та 1686–00. Перебував у складі посольств до Москви, Варшави, Бахчисараю. На Глухів. раді 1708 за вказівкою моск. царя *Петра І* С. був формально обраний гетьманом Лівобер. України як альтернатива Мазепі, який під час Пн. війни 1700–21 розірвав союз з Москвою. У Полт. битві 1709 активної участі не брав. Упродовж 1709–22, незважаючи на залежність від Москви, намагався протидіяти централізаторським планам *Петра І*, протестував проти впровадження Малорос. колегії в Україні. Започаткував судову реформу, стабілізував госп. та фін. систему Гетьманату. Опікувався Києво-Могил. академією, правосл. храмами.

Літ.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини. К., 1998; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998; його ж. Іван Скоропадський. К., 2004; Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. К., 2008. *Т. Чухліб*

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Павло Петрович (03.05.1873, Вісбаден — 26.04.1945, Мюнхен) — держ., політ. і військ. діяч, гетьман України. Освіту здобув у Петерб. пажеському корпусі. Брав участь у рос.-япон. війні, у 1905 призначений царським флігель-ад'ютантом у званні полковника. У роки 1-ї світової війни у чині генерала С. командував полком, дивізією, корпусом. Улітку 1917 перетворив свій армійський корпус на 1-й Український. Через розходження з військ. відомством *Української Центральної Ради* в груд. 1917 подав у *відставку*. У берез. 1918 створює Укр. нар. громаду — політ. орг-цію консерват. спрямування. Влади 29.04.1918 на скликаному у Києві Хлібороб. з'їзді був проголошений гетьманом *Української Держави*. В основу держ. політики Гетьманату були покладені лібер.-консерват. цінності: примат права власності, опора на середньовласницькі верстви, відродження козац. стану, тер. патріотизм, політ. поміркованість тощо. С. вдалося стабілізувати екон.-фін. становище, зміцнити місц. адміністрацію, судові органи, розпочати земельну реформу, створення збройних сил, продовжити українізацію культ.-освітньої сфери, налагодити товарообмін з Центр. д-вами. Разом з тим в управлінні виявляв авторитарний стиль. У Гетьманаті був відсутній представн. орган влади, укр. політ. партії не дістали необхідної репрезентації у владних інституціях, місц. самовряд. було піддане гонінням. Невдачі проведення земельної реформи, жорстка продовольча політика викликали масовий сел. опір. Залишилася нереалізованою й задекларована підтримка робітництва, що викликало потужний страйковий рух. Поразка Німеччини у 1-й світовій війні позбавила С. військ. підтримки, що змусило його проголосити федерацію з небільшовицькою Росією, фактично відмовившись від суверенітету України. Очолене *Директорією* повстання проти гетьман. режиму привело у груд. 1918 до відречення С. від влади. З 1919 С. проживав у Німеччині, брав активну участь в укр. монархічних орг-ціях. У квіт. 1945 під час бомбувань Мюнхена зазнав смертельних поранень.

Літ.: Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. Кн. І, ІІ. Луцьк, 2003, 2007; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. К., 2003; Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. К., 2008; Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. Х., 2008. *Р. Пиріг*

СКРИ́ПНИК Микола Олексійович (25.01.1872, Ясинувата, тепер Дон. обл. — 07.07.1933, Харків) — держ. і парт. діяч. Вчився у Петерб. технол. ін-ті, однак був виключений за участь в антиурядових акціях. Присвятив себе в революц. роботі. На 1-му Всеукр. з'їзді рад (1917) обраний членом Всеукр. центр. викон. к-ту, увійшов до складу укр. рад. уряду нар. секретарем праці, згодом став головою Нар. секретаріату України і наркомом закорд. справ. Очолював Надзвичайне повноважне посольство ВУЦВК і РНК України до Москви. У процесі утворення КП(б)У С. виступав за її самостійність. Із січ. 1919 — голова Верховної соціаліст. інспекції і нар. комісар контролю *Української Радянської Соціалістичної Республіки*, з лип. 1921 — нарком внутр. справ, з квіт. 1922 — нарком юстиції і з січ. 1923 — ген. прокурор УРСР (за сумісництвом), з берез. 1927 — нарком освіти, з лют. 1933 — голова Держплану та заступник голови РНК УРСР. З 1929 — академік Укр. і Білорус. академій наук. С. брав активну участь в утворенні *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, у розробці *конституції* нової д-ви. Життєвим апогеєм С. стало керівництво ним процесом українізації (див. *«Коренізація»*), коли було досягнуто значних успіхів у справі нац.-культ. буд-ва, духовного розквіту сил народу. Був одним із найкрупніших і найплідніших рад. теоретиків з нац. питання, його перу належить понад 700 публікацій з різних проблем історії революц. руху, політ. думки, держ., культ. будівництва. С. неодноразово обирався членом Всесоюзного центр. викон. к-ту і Центр. викон. к-ту рад СРСР та Центр. викон. к-ту України і ВУЦВК. З жовт. 1918 — член ЦК КП(б)У, у 1923–25 —канд. у члени Політбюро, а у 1925–33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. У 1928 обраний членом Виконкому Комінтерну. В умовах розпочатої кампанії по звинуваченню в «націонал-ухильництві» не визнав себе винним і покінчив життя самогубством. У 1990 спец. постановою ЦК КПУ усі звинувачення проти С. у т. зв. націонал-ухильництві визнано безпідставними, що стало його посмертною політ. реабілітацією.

Літ.: Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. К., 1997; Скрипник Микола Олексійович // Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001; Солдатенко В. Ф. Незламний: життя і смерть Миколи Скрипника. К., 2002. *В. Солдатенко*

СЛІ́ПИЙ Йосиф (Коберницький-Дичковський; 17.02.1892, Заздрість, тепер Терноп. обл. — 07.09.1984, Рим) — реліг., наук. і політ. діяч, сподвижник і послідовник митрополита А. *Шептицького*. Богосл. і філос. освіту здобув в ун-тах Львова, Інсбрука (Австрія), Рима. 1918 захистив докт. дис. з теології. 1917 рукоположений на священика митрополитом А. Шептицьким. З 1922 — проф. догматики Львів. греко-катол. духовної семінарії, 1926–29 — ректор семінарії (з 1928 — Львів. богосл. академія). Володів грец., лат., італ., нім., англ. та франц. мовами. Організатор та довголітній голова Богосл. наук. т-ва (засноване 1922), редактор наук.-богослов. квартальника «Богословія», видань «Праці Богосл. наук. т-ва», «Праці Греко-катол. богосл. академії», «Дзвони», «Нива», «Межа» та ряду ін. Брав участь у наук. з'їздах, конференціях. Створив Музей церковних мистецтв при Богосл. академії. З 1926 — член-куратор Укр. нац. музею у Львові, 1930 — обраний дійсним членом НТШ, а з 1931 — заст. голови Укр. катол. союзу. З початком 2-ї світової війни (1939) митрополит А. Шептицький призначив С. своїм коад'ютором (помічником з правом наступництва). Після смерті А. Шептицького 01.11.1944 став митрополитом Галиц., архієпископом Львів. та єп. Кам'янець-Поділ. 11.04.1945 разом з ін. єпископами Укр. греко-катол. церкви (М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Лятишевський) був заарештований. У закритому судовому засіданні Військ. трибуналу військ МВС Укр. округу в Києві (29.05–03.06.1946) митрополита С. звинувачено у «ворожій діяльності проти УРСР, співпраці з нім.-фаш. окупантами» і засуджено до 8 років ув'язнення. Відмова прийняти неодноразові пропозиції про перехід на православ'я та публічно заявити про розрив єдності з Апостольською столицею в обмін поверненння на львів. митрополичий престол спричинила нові судові процеси (1953, 1957, 1962). Упродовж 18 років перебування у мордовських та сибірських таборах С. намагався підтримувати зв'язки з духовенством та вірними Церкви у підпіллі і в міру можливостей виконувати свої архіпастирські обов'язки. 04.02.1963 на клопотання Папи Римського Іоана XXIII, президента США Дж. Кеннеді та ін. відомих політ. і громад. діячів країн світу митрополита звільнено з ув'язнення і вислано за межі СРСР. 09.02.1963 прибув до Рима. 23.12.1963 Апостольська столиця визнала за митрополитом С. статус Верховного архієпископа з призначенням членом Конгрегації Сх. Церков. 25.01.1965 Папа Римський Павло VI надав йому титул кардинала катол. церкви. Перебуваючи в Римі, С. виступав обвинувачем рад. *тоталітаризму*, борцем за свободу церкви і народу. Об'єднав і активізував роботу реліг. і політ.сил діаспори (США, Канада, Австралія). Акт. учасник євхаристійних конгресів у Бомбеї, Боготі та Мельбурні. Багато уваги приділяв питанням поліпшення орг. структури УГКЦ, відновленню її самоуправного устрою. Брав участь у 2-му Ватикан. соборі і в своєму виступі на ньому 11.10.1963 порушив питання про утворення Київ. патріархату. Синод УГКЦ 1969 ухвалив патріархальний устрій Церкви, а 1975, без визнання Риму, С. прийняв титул патріарха. Дбав про підвищення освітнього рівня духовенства та вірних УГКЦ. 1963 заснував у Римі Укр. катол. ун-т (його філії згодом утворилися у Вашингтоні, Лондоні, Чикаго, Філадельфії). Відновив діяльність Укр. богосл. наук. т-ва (1960), налагодив видання його друкованого органу «Богословія» (з 1963), започаткував видання «Благовісника Верховного Архієпископа візантійсько-українського обряду» (1964). Збудував у Римі собор Св. Софії (посвячений 1969), значної уваги надавав відновленню чернечого життя. Підтримував діяльність Укр. вільного ун-ту у Мюнхені (Німеччина). С. — відомий вчений-богослов, автор низки творів з догматичної теології, історії

Церкви, *Берестейської унії 1596*. 1961–84 опубліковано 13 томів праць С. почесний член НТШ (1964), дійсний член Тіберійської академії в Римі (1965), член Папської академії Святого Томи (1984). Почесний д-р Укр. вільного ун-ту та ряду ун-тів США і Канади. Помер С. у Римі, похований у соборі Св. Софії. Згідно із заповітом Патріарха Йосифа, його тіло 28.08.1992 перевезено в Україну і перепоховано у соборі Св. Юра у Львові. Реабілітовано С. 19.09.1991 на підставі ухвали Судової колегії в кримін. справах Верховного Суду України.

Літ.: Мишанич О. В. Митрополит Йосиф Сліпий перед «судом» КГБ (за архівними джерелами). К., 1993; Гринів О. І. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог. Львів, 1994; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К., 2005. *В. Войналович*

СЛОВ'ЯНОФІ́ЛЬСТВО — рос. світоглядно-ідеол. і сусп.-політ. течія націоналіст. спрямування. Виникла у 1840–70 як альтернатива руху т. зв. «западніков», прибічники якого проголошували орієнтацію рос. сусп. життя на західноєвроп. культ. та ідеол. цінності. Слов'янофіли натомість стали прибічниками теорії *панславізму*, проголосивши «особливий шлях» розвитку Росії — відмінний від істор. шляху європ. народів. Основоположником С. та гол. його ідеологом вважають О. Хом'якова, значний вплив на розвиток С. мали також І. Кірєєвський, К. та І. Аксакови, Ю. Самарін. Характерними рисами С. є протиставлення *православ'я*, яке проголошується «єдино вірною христ. релігією» *католицизмові*, а звичаїв Моск. д-ви — європейським. «Все, що перешкоджає вірному та повному розвитку православ'я, — писав І. Кірєєвський, — перешкоджає розвитку і благоденству народу російського... викривляє душу Росії і вбиває її здоров'я моральне, громадянське та політичне». Слов'янофіли виступали за скасування кріпацтва та обороняли деякі демокр. свободи, але були прихильниками держ. і нац. централізму в Рос. імперії. Вважали, що Росія повинна стати на чолі й керувати всіма слов'ян. народами, і були проти позит. вирішення укр. і навіть польс. питань. Проте у рос. політ. думці прийнято вважати, що світоглядні розбіжності у колі слов'янофілів були досить значними. «Незважаючи на прагнення... злитися з джерелами народного буття, основами буття Росії, — писав, митрополит Санкт-Петерб. та Ладозький Іоан (Сичов), — ясного розуміння сутності російського шляху, російського служіння слов'янофільство загалом так і не досягло». С. майже не мало впливу серед українців. Деякі етнографічно-істор. праці М. Максимовича та О. Бодянського (обидва працювали в Москві) віддзеркалюють погляди С. Намагання братів Аксакових притягнути до співпраці зі слов'янофілами Т. Шевченка, М. *Костомарова* і П. *Куліша* не мали успіху. Відродження слов'янофільських ідей спостерігалося у Росії також на поч. 20 ст. Новий розвиток ця течія набула і на поч. 21 ст.

Літ.: Щукин В. Г. «Семейная разладица» или непримиримая распря? Западничество и славянофильство в культурологической перспективе // Вопр. философии. 2003. № 5; Каплін О. Д. Слов'янофіли та їхні погляди в зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/history/2002/17-4-10.pdf *О. Рафальський*

СМАЛЬ-СТО́ЦЬКИЙ Степан Осипович (09.01.1859, с. Немилове, тепер Радехів. р-ну Львів. обл. — 17.08.1938, Краків) — учений, громад. діяч, політик. З 1878–82 навч. у Чернів. ун-ті, де очолював студ. т-во «Союз». У 1883–85 навч. у Віден. ун-ті. Займався викладацькою наук. роботою у галузі укр. мови та л-ри. С.-С. був активним політ. діячем. З 1892 по 1912 — депутат Буковин. сейму, з 1904 по 1912 — заст. крайового маршалка. У 1911–18 депутат австр. *парламенту*. В різний час очолював культ. т-ва, був організатором та лідером політ. партій «Національна рада русинів на Буковині», Укр. поступова партія, сел. партія «Руська рада», Укр. народна партія. Активно поборював москвофільський рух та ідеї буковин. автохтонства. Стояв на позиції укр. соборності. У роки 1-ї світової війни співпрацював зі СВУ, у 1917 обраний головою Центр. управи Укр. січових стрільців і очолював її до кінця війни. Один з членів-засновників Укр. академії наук. З груд. 1918 по верес. 1921 — посол *Західноукраїнської Народної Республіки* у Чехословаччині. Після складення повноважень жив на еміграції, продовжував наук. дослідження, викладав в Укр. вільному ун-ті у Празі.

Літ.: Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. К.; Чернівці, 1996. *О. Добржанський*

СМІТ (Smith) Ентоні Дейвід (нар. 1939) — вчений, дослідник феноменів *нації* та *націоналізму*, проф. *Лондонської школи економіки*, засновник школи міждисциплінарного дослідження *націоналізму*. Здобув освіту з філософії в Оксфорд. ун-ті (бакалавр). Викладав курс з етнічності й націоналізму в Європ. ін-ті. С. — віце-президент Асоціації досліджень етнічності й націоналізму; гол. редактор наук. журн. «Нації і націоналізм». С. — автор «ключової доктрини націоналізму» (10 атрибутів С.), викладеної в книзі «Теорії націоналізму» (1971): 1) світ поділений на нації, кожна з яких має власний характер і долю; 2) нація є джерелом будь-якої *політичної влади*, і лояльність до нації перевищує всі ін. лояльності; 3) щоб бути вільними, люди мають ідентифікувати себе з певною нацією; 4) щоб бути самобутньою, кожна нація має бути автономною; 5) задля миру і справедливості на землі нації мають бути вільними й убезпеченими. Спираючись на ідеї соціолога Е. Гіденса, С. постійно вдосконалює свою теорію націоналізму. Його «ключова доктрина» — шаблон, який потенційно можна накласти на будь-яку культ.-істор. спільноту. Ключовою для «етносимволічної» теорії С. є етнічність та її носій — етнос. Введення поняття «етнос» в англомовний наук. дискурс дозволило йому внести ясність у дискусію про «вік» націй. С. розвинув теорію *нац. ідентичності* та обґрунтував її зв'язок з етн. ідентичністю. Він доводить, що «нації завжди вимагають етнічних «елементів», а «між етносом і нацією існує величезне історичне та концептуальне взаємоперекривання». На його думку, нація, як і етн. група, є спільнотою, що має спільні міфи і спогади. С. ввів у наук. обіг поняття «етноісторії», яку визначає як пам'ять про спільне минуле та його тлумачення представниками певного етносу. За С., етноісторія є джерелом культ. сили й політизації. Актуальним є положення С., що етн. націоналізм, який сьогодні дробить усталені нац. д-ви, аж ніяк не спростовує принцип нац. орг-ції світу, однак може завдати шкоди сучас. д-вам.

Тв.: Нації та націоналізм у глобальну епоху. К., 2006; Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. К., 2010.

Літ.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999; Колодій А. Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі // Народознавчі зошити. 2002. № 2. *О. Кривицька*

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Мелетій (Максим Герасимович; 1572, Смотрич, тепер Хмельн. обл. — 1633, Дермань, тепер Рівнен. обл.) — письменник-публіцист, церк. та культ. діяч. Навч. в Острозькій академії. Ректор Київ. братської школи (1618–20). Одним з найвагоміших наук. творів С. є «Грамматіка Словенския правильноє Синтагма», яка стала основою для наук.

опрацювання і нормування укр., білорус., болг., серб. та ін. слов'янських мов. Життя С. розділила надзвичайної ваги подія — перехід до унії (1628). До прийняття уніатства він був акт. опонентом катол. церкви, автором відомих полемічних творів «Антиграфі або отповідь на дошкульний твір», «Тринос, або плач східної церкви», «Виправдання безвинності», в яких засуджував катол. церкву як «алчного звіра», який прагне поглинути укр. народ, гостро виступав проти догмату про зверхність Папи Римського над усім христ. світом, вважаючи ідею церк. монархізму недопустимою ані в канонічному, ані в моральному аспектах. С. заперечував можливість передачі імператором Костянтином Великим світської і духовної влади над усім христ. світом у руки римських пап, зазначаючи, що влада над церквою належить виключно Христу. Досить критично мислитель ставився і до правосл. духовенства, називаючи його «здичавілими вчителями», які в реальному житті є купцями і крамарями, ледарями, неробами та неуками, «не пастирями, а хижими вовками». І тим не менше, С. вважав, що саме церкві належить об'єднати народ у боротьбі за віру, право і свободу. Книги С. написані у сатирично-публіцист. стилі, з використанням надбань європ. гуманістів Ф. Петрарки, Е. *Ротердамського*, М. Кузанського. Після прийняття унії він написав ряд творів, зокрема «Протест», «Апологія», «Паранезіс» та ін., в яких пояснював причини свого вчинку та закликав народ прийняти унію, переконуючи, що цей крок наблизить Україну до європ. цивілізації та принесе спокій. Як філософ С. широко використовував логіко-дедуктивний метод дослідження, розроблений європ. схоластами і вдосконалений згодом філос. наукою.

Літ.: Яременко Є. С. Мелетій Смотрицький: життя і творчість. К., 1986; Горський В. С. Історія української філософії. К., 1996; Огороднік І. В., Огороднік В. В. Історія філософської думки в Україні. К., 1999.

В. Перевезій

СНЄ́ГУР (Snegur) Мірча (нар. 17.01.1940, Трифенешть, Румунія) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Кишинів. сільськогосп. ін-т (1961), докт. сільськогосп. наук (1970). З 1961 працював гол. агрономом та головою колгоспу в селах Лунга та Багрінешті Флорештського р-ну, директором експерим. станції сільськогосп. культур; 1973–78 зав. відділу м-ва сільс. госп-ва Молд. РСР; 1978–81 директор НДІ польових культур, ген. директор наук.-вироб. об'єднання «Селекція» (м. Бєльці); 1981–85 — 1-й секретар Едінецького райкому Компартії Молдавії; 1985–89 — секретар Компартії Молдавії з сільс. госп-ва. 1989–90 — голова президії ВР Молд. РСР; у квіт.–верес. 1990 — голова ВР Молд. РСР; 03.09.1990 постановою ВР РСР Молдова призначений на посаду *президента*. На перших всенародних виборах президента Республіки Молдова 08.12.1991 С., що був єдиним кандидатом на посаду, набрав 98,2 % голосів, перебував на посаді до 15.01.1997. За час президентства С. незалежність Молдови визнали понад 130 країн, Молдова отримала членство в *ООН* і понад 40 *міжнародних організаціях* та структурах; прагнув відновити тер. цілісність Молдови, втрачену внаслідок проголошення на лівому березі Дністра Придністров. Молд. Соціаліст. Рад. Республіки (згодом — Придністров. Молд. Республіки) у верес. 1990. У черв.–лип. 1992 політ. протистояння офіц. Кишинева й Тирасполя переросло у гострий збройний конфлікт, в якому 14-та армія РФ стала на бік Придністров'я, що стало вирішальним чинником перемоги сепаратист. режиму на чолі з І. Смирновим. Угода про припинення вогню, підписана С. з президентом Росії Б. *Єльциним* 21.07.1992, сприяла припиненню військ. дій, однак не вичерпала конфлікту, врегулювання якого потребувало міжнар. зусиль, у т. ч. й участі України. На презид. виборах 1996 С. у першому турі отримав відносну більшість голосів (38,7 %), однак у другому турі перемогу здобув підтриманий лівими і центристськими силами П. Лучинськи. С. активно сприяв розбудові укр.-молд. стосунків; у період його президентства були встановлені дип. відносини між Україною та Республікою Молдова (10.03.1992), відбувся обмін дип. представництвами на рівні посольств, було підписано укр.-молд. договір про добросусідство, дружбу і співробітництво 1992. З 1998 — С. депутат та член пост. бюро парламенту Молдови, очолює правоцентрист. Партію відродження та згоди Молдови (з 1995). Автор твору «Лабіринти долі» (2007).

Літ.: История Республики Молдова. С древнейших времён до наших дней = Istoria Republicii Moldova: din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre. Изд. 2-е, перераб. и доп. Кишинёв, 2002. *М. Дорошко*

СОКРА́Т (470/469, Афіни — трав. 399 до н. е., там само) — мислитель, один з фундаторів діалектики, «філософії людини» та меєвтики як методу пізнання моральних, прав. і політ. понять та процесів і філософії як «науки про дух». У 432–404 брав участь у Пелопоннеській війні, зокрема у битвах при Потідеї, Делії, Амфіполі. Поміж воєнними баталіями вивчав філософію, підтримував зв'язки і вів дискусії зі знаменитими софістами того часу. Саме у цей час С. набув широкого громад. визнання як «наймудрішого з усіх людей». У 406 обраний членом афінської Ради 500. Тут уславився як «правдошукач», пост. вступав у конфлікти з демократами, з олігархами (тиранія тридцяти) і тиранами, з аристократами (останні не сприймали його новаторських ідей). К-сть особистих ворогів накопичувалася. Троє з них у 399 звинуватили С. у підриві старовинних ідеалів держ., реліг. і сімейного життя, єресі (введенні нових богів і демонів) та розтлінні (неправильному вихованні) молоді. Серед захисників С. на суді були Платон та піфагорійці. С. поводився під час розгляду справи з зовн. байдужістю та іронією. Це викликало гнів геліеї: з 500 членів її відділення 290 присяжних проголосували за смертний вирок. С. мав можливість утекти з ув'язнення, але відмовився і прийняв смерть, випивши отруту. Останній акт життя С. вважають ключем до вчення і розуміння сутності його особистості, яка втілювала приклад повної відповідності теорії і практики. Жодних творів С. після себе не залишив. Свої думки він викладав у бесідах та дискусіях на вулицях, площах, базарах, в майстернях митців і ремісників, на зустрічах із невідомими йому людьми, друзями, опонентами зазвичай босим та у жебрацькій одежі. Найважливішими вторинними джерелами вчення С. залишаються спомини Ксенофонта, діалоги *Платона*, твори *Арістотеля*, Діогена Лаертійського, Плутарха.

С. приділяв найголовнішу увагу змісту різних моральних понять. Для еволюції політ. думки виняткове значення має створений ним метод відшукування істини під назвою «меєвтика» («майєвтика»), тобто «сповивальне мистецтво» у процесі духовного народження ідеї. Це мистецтво полягало у постановці безкінечної низки все нових і нових питань щодо предмета діалогу та відкидання одна за одною відповідей, які визнавалися неправильними. Таким чином відбувалося сходження від окремого до загального, вимальовувались обриси істини у дискусіях щодо справедливості, несправедливості, совісті, добра, зла, блага, чеснот, мудрості, смислу буття, характеру держ. влади, форм держ. устрою тощо. Погляди С. на питання походження д-ви залишаються невідомими, хоча саме йому приписується пріоритет у згадках про «золотий вік» як дуже далеке минуле. Він розглядав д-ву як порядок, що ґрунтується на божественному задумі й не є продуктом егоїстичної сваволі. Царі для С. — не ті, хто «обраний ким завгодно» чи отримав владу оманою або насильством, а ті, «хто вміє управляти». Гол. постулат мислителя у цьому аспекті — принцип компетентного управління д-вою. Найвищим проявом мудрості правителя він вважав вміння відрізняти справедливе від несправедливого, розмежовувати добро і зло. *Політику* і держ. управління С. вважав «найважливішими справами людськими» і різко засуджував тих, хто, не оволодівши цим мистецтвом, дозволяє собі про них судити. Цицерон називав С. «батьком філософії», адже головні філос. системи Греції і Риму живилися саме його вченням. Для наступних епох особистість С. втілювала ідеал мудреця, незалежного мислителя. С. став першим в історії людства, хто вивів політичну і моральну проблематику на рівень заг. логічних категорій і дефініцій, тобто на рівень теорії. Численні його учні й послідовники (сократики) створили кілька шкіл. Не тільки Платона, а й Арістотеля та багатьох ін. видатних мислителів треба вважати безпосередніми продовжувачами концептуальних досягнень С. Його моральна філософія активно використовувалась і *католицизмом*, і *православ'ям*, і *протестантизмом*. Вона знайшла найпоживніший ґрунт на укр. землях, де його вчення стало відомим, починаючи з 10 ст., а політ. доктрини «нехристиянського праведника» розвивались у творах проповідників і світських мислителів.

Літ.: Жебелев С. А. Сократ. Берлин, 1923; Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения. М. ; Л., 1935; Платон. Т. 1–2. М., 1968–70; Нерсесянц В. С. Сократ. М., 1977; Мироненко О. М. Проблема прав і свобод людини у давній політико-правовій думці. К., 1995.

О. Мироненко

СОЛА́НА (Solana) Хав'єр (нар. 14.07.1942, Мадрид) — громад.-політ. і держ. діяч, дипломат. Нар. у сім'ї вченого-хіміка, внучатий племінник Сальвадора де Мадаріаги, що стояв біля витоків *Ліги Націй*. Закінчив фіз.-матем. ф-т мадрид. ун-ту «Комплутенсе»; викладав у Мадрид. ун-ті фізику, але був звільнений 1963 за організацію антифранкіст. зібрання. У 1964 вступив до забороненої за правління Ф. *Франко* Ісп. соціаліст. робітн. партії (ІСРП) й виїхав закордон, отримавши стипендію для наук. стажування; продовжив викладання та навчання у Великобританії (1964–65) і низці ун-тів (США) як стипендіат Фонду ім. Фулбрайта (1965–71), захистив докт. дис. у галузі фізики твердого тіла у Вірджин. ун-ті (1971); автор понад 30 наук. праць. По поверненні до Іспанії у 1971 поновив викладацьку діяльність, проф. Мадрид. ун-ту (1975); 1976 обраний секретарем Федер. викон. комісії та секретарем з інформації й преси на першому легальному з часів Громадян. війни 1936–39 з'їзді ІСРП в Іспанії; в 1977–95 п'ять разів обирався від ІСРП до *парламенту*. Наприкін. 70-х — на поч. 80-х рр. активно виступав проти членства Іспанії в *НАТО*, але, зрештою, як і ІСРП, змушений був змиритися з приєднанням країни 30.05.1982 до політ. структур Альянсу (щоправда, як без'ядерна зона). Після перемоги ІСРП у жовт. 1982 на виборах до Кортесів з груд. 1982 до лип. 1988 — міністр культури в уряді Ф. Гонсалеса, одночасно у 1985–88 — речник уряду; у лип. 1988 — лип. 1992 — міністр освіти і науки; у лип. 1992 — груд. 1995 — міністр закорд. справ Іспанії. Досяг нормалізації відносин з Кубою і Великобританією (в питанні, про статус Гібралтару), започаткував Барселон. процес 1995, спрямований на поглиблення екон. і культ. співпраці країн *ЄС* з країнами Середземномор'я. 9-й *Генеральний секретар НАТО* (05.12.1995–06.10.1999); активно сприяв завершенню інтеграції Іспанії у воєнні структури Альянсу (1997); домігся реалізації Дейтонських угод 1995 у Боснії та Герцеговині шляхом розміщення там очолюваних НАТО багатонац. імплементаційних сил (IFOR), замінених у груд. 1996 стабілізаційними силами (SFOR); неодноразово особисто відвідував Боснію і Герцеговину. Сприяв розширенню НАТО на Схід; домігся входження до Альянсу Польщі, Угорщини й Чехії (17.04.1999); підтримав укладення Акта про основи відносин з Росією (трав. 1997) та Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО (лип. 1997). Весною 1999 адміністративно забезпечував гуманітарну інтервенцію НАТО в Югославії, викликану Косовською кризою 1999. З 18.10.1999 — Верховний комісар ЄС із зовн. політики і безпеки, одночасно з лист. 1999 — Ген. секретар Ради ЄС. Переобраний на цих посадах у 2004 на п'ятирічний термін; крім того, з 1999 ген. секретар Західноєвроп. Союзу. З липня 2004 — перший голова Європ. оборонного агентства, створеного для реалізації політики безпеки й оборони ЄС і об'єднання з цією метою ресурсів країн Євросоюзу. Виступає за посилення ролі ЄС як глобального міжнар. актора, ініціював інтенсифікацію Спільної зовн. політики та політики безпеки ЄС і формування 60-тисячних Європ. сил швидкого реагування. На саміті ЄС у Брюсселі у груд. 2003 вперше в історії Євросоюзу домігся ухвалення Європ. стратегії безпеки. Член Ісп. палати *Римського клубу*. Автор твору «Сполучені Штати Європи — погляд для континенту» (2007).Нагороджений орденом Ярослава Мудрого III ступ. (2006)

Літ.: Vincent Kronenberger, Jan Wouters. The European Union and conflict prevention: policy and legal aspects. Cambridge, 2004; Martin Reichard. The EU-NATO Relationship: A Legal and Political Perspective. Aldershot, England; Burlington, VT, 2006.

Р. Кривонос

СОЛЖЕНІ́ЦИН Олександр Ісаєвич (11.12.1918, Кисловодськ — 03.08.2008, Москва) — письменник і політ. публіцист. У 1936–41 навч. на фіз.-матем. ф-ті ун-ту в Ростові-на-Дону. З 1939 заочно вчився в Моск. ін-ті філософії, л-ри та історії. У 1941 був мобілізований і після закінчення офіцерської школи наприкін. 1942 потрапив на фронт. У 1943–45 командував артилер. батареєю. Мав звання капітана, був нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня і Червоної Зірки. У лют. 1945 за критичні політ. висловлювання в особистих листах до друга дитинства заарештований і засуджений на 8 років виправно-трудових таборів «за антирадянську агітацію і спробу створення антирадянської організації». У 1947 С. як математик був переведений до Марфінської «шарашки» — НДІ МВС–МДБ, де працював до 1950. Після цього перебував в екібастузькому таборі, де захворів раком (пухлину видалили в лютому 1952). У 1953 С. скеровують на поселення в аул Кок-Терек (Казахстан). У 1956 реабілітований рішенням Верховного суду СРСР, згодом працює вчителем у школі в Рязан. обл. і у Рязані. У цей час С. починає займатися літ. діяльністю, прагне насамперед зафіксувати те, що пережив особисто. У 1959 пише оповідання «Щ-854 (Один день одного зека)», що під назвою «Один день Івана Денисовича» було надруковане з особистої санкції М. *Хрущова* у журн. «Новый мир» (1962, № 11), редагованому О. Твардовським. Ця публікація, спрямована на викриття реалій сталінізму, приносить С. світову славу, його висувають на здобуття Ленінської премії. Оповідання «Матронін двір», «Випадок на станцій Кречетовка», «Для користі справи» зміцнюють авторитет С. і водночас сприяють атакам на нього як на літератора, що викриває вади не лише сталінізму, а й системи в цілому. Атаки посилюються після падіння М. Хрущова (жовт. 1964). С. потрапляє під стеження КДБ, співробітники якого у верес. 1965 захоплюють його архів. Після цього вдається надрукувати лише одне оповідання «Захар-Калита» («Новый мир», 1966, № 1). У 1967 у відкритому листі делегатам 4-го з'їзду письменників С. вимагає скасування *цензури*. У 1968 він друкує за кордоном твори «В колі першому» и «Раковий корпус», завершує рукопис «Архипелаг ГУЛАГ», підготовлений на основі листів кол. ув'язнених і зустрічей з ними (він опитав 227 свідків). Протестуючи проти політ. заангажованості керівників рад. письменників, С. шукає можливості контактів на Зх. У 1969 його виключають із Спілки письменників СРСР, у 1970 С. присуджено Нобел. премію. У 1973 співробітники КДБ захопили потайник з рукописом книги «Архипелаг ГУЛАГ». С. подає сигнал для друку, 1-й том книги виходить наприкінці того самого року в Парижі. Публікація цього, за визначенням С., «художнього дослідження» мала велике політ. значення, сприяла викриттю сутності системи, що панувала в Росії з 1917, переконливо доводила, що комуніст. *терор*, відповідне його спрямування і забезпечення — явища не випадкові. Ця публікація викликала хвилю негат. реакції рад. істеблішменту, який вбачав у дослідженні С. в першу чергу спробу дискредитації політ. системи в СРСР. У написаних у 1973 статтях С. передрікав крах *соціалізму*, показував його моральну і екон. неспроможність, обстоював реліг., нац. та класичні лібер. цінності. У 1974 С. був заарештований, позбавлений рад. громадянства і висланий літаком до ФРН. Того самого року він заснував «Російський громадський фонд», куди мали передаватися всі гонорари за публікації книги «Архипелаг ГУЛАГ». З 1976 С. з родиною мешкав у США. Тим часом вийшли друком його статті, а гол. працею стало написання епопеї «Червоне Колесо. Оповідь у відміряних термінах», присвяченої передумовам і перебігу революції 1917. У 1977 С. заснував «Всеросійську мемуарну бібліотеку» і «Дослідження новітньої російської історії». У 1978–88 в Парижі вийшло друком 18-томне зібрання творів С. Започаткована М. *Горбачовим* *«перебудова»* і поступова зміна політ. ситуації вплинули і на долю С. У 1989 в СРСР у журн. «Новый мир» друкують його «Нобелівську лекцію» та окремі глави «Архипелага ГУЛАГа». У 1990 указом президента СРСР С. повернули рад. громадянство. 18.09.1990 «Комсомольська правда» та «Літературна газета» друкують статтю «Як нам облаштувати Росію?», в якій С. попереджав про труднощі виходу з-під комуніст. гніту. 11.12.1990 С. написав лист у К-т з держ. премій Рос. Федерації, в якому відмовився отримувати премію за книгу «Архипелаг ГУЛАГ», оскільки це книга про страждання мільйонів. У 1991 він видав книгу «Бодалося теля із дубом», що являє собою непідцензурні нариси про рад. літ. життя. 27.05.1994 С. повертається в Росію. Проїхавши від Дал. Сх. до Москви потягом, він активно включився у громад. життя. Отримавши публічну трибуну для виступів, критикує політику Б. *Єльцина*; працює над книгою «Втрапило зернятко поміж двох жорен. Нариси вигнання». У 1997 С. обирають академіком Рос. академії наук. 11.12.1998 президент Росії Б. *Єльцин* підписав указ про нагородження С. орденом Святого апостола Андрія Первозванного. С. відмовився від ордена і заявив, що не може прийняти нагороду від влади, яка довела Росію до «стану загибелі». Останні роки життя провів на околиці Москви на дачі, звідки практично не виїздив і публічно не виступав. Як свідчила дружина С., в останні роки життя він був задоволений увагою В. *Путіна* та ін. рос. керівників і не виявляв до них антипатії. 12.06.2007 В. Путін особисто приїхав до С., щоб вручити йому Держ. премію Рос. Федерації. Погляди С. неодноразово піддавалися критиці. Напр., це стосувалося неточностей в опис табірних реалій, к-сті жертв комуніст. репресій тощо. «Лист вождям Радянського Союзу» критикував акад. А. Сахаров. Дослідження С. історії взаємин євр. і рос. народів у книзі «Двісті років разом» викликало активну критику як з боку багатьох євр. публіцистів, так і рос. націоналістів. Публікація статті «Як нам облаштувати Росію?», в якій С. намагався повчати українців як себе слід поводити у взаєминах з Росією, викликала хвилю крит. виступів в Україні. Такі самі виступи були стимульовані неприйняттям С. спроб України знайти підтримку на міжнар. арені в оцінках Голодомору як геноциду.

Тв.: Собр.соч. В 8 т. М., 1990; Красное колесо. Т. 1–8. М., 1993–95; Бодался теленок с дубом. Очерки литературной жизни. М., 1996.

Літ.: Moody Christopher. Solzhenitsyn. Edinburgh, 1973; Томаш Ржезач. Спираль измены Солженицына. М., 1973; Нива Ж. Солженицы. М., 1991; Кремлевский самосуд: Секретные материалы политбюро о писателе А. Солженицыне. М., 1994; Thomas D. M. Alexander Solzhenitsyn: A Century in his Life. New York, 1998; Pontuso James F. Assault on Ideology: Aleksandr Solzhenitsyn's Political Thought 2nd ed. Lanham, MD, 2004; Владимир Бушин. Неизвестный Солженицын. М., 2006; Шаповал Ю. Справжній росіянин // День. 2008. 5 серпня; Nivat Georges. Le phénomène Soljénitsyne. Fayard, 2009. *Ю. Шаповал*

СОЛІДА́РНІСТЬ (франц. solidarité — спільність інтересів, одностайність, єдність дій) — почуття готовності й бажання до взаємної підтримки між людьми, об'єднаними на основі спільних інтересів, цінностей, етн., расової, реліг., громадян. тощо приналежності; принцип ідеології та соціально-екон. політики. Проблема С. сусп-ва актуалізується в західноєвроп. думці кін. 18 ст. внаслідок втрати *християнством* сусп.-інтегрувальної функції. Усвідомлення розриву соціальної С. спонукали мислителів на пошуки іншого, ніж *релігія*, джерела соціокульт. єдності сусп-ва. Ф. Шилер бачив його в естет. вихованні, що долає антагонізм чуттєвості та морального закону, Єнські романтики — у новій міфології, яка б поєднала античну та христ. культуру та постала культ. підґрунтям «органічного людства», Г. *Геґель* — у перетворенні суб'єкт. кантівської моралі на субстанціональну звичаєвість як еквівалент сусп.-інтегрувальній силі релігії. К. *Маркс* розглядає ці ідеальні проекти як ідеологію панівного класу та визнає тільки класову С., що ґрунтується на спільних екон. інтересах. У класичній соціології проблема С. розглядається у контексті вирішення проблеми «аномії» (Е. *Дюркгайм*), тобто відсутності у лібер. сусп-ві спільних цінностей. У ранніх творах Е. Дюркгайм сподівається на те, що сусп. розподіл праці забезпечить органічну С. сусп-ва, а корпорації, які будуть виховувати людей у дусі пріоритету сусп. інтересів над особистими, забезпечать ціннісну інтеграцію сусп-ва. У пізній роботі «Елементарні форми релігійного життя» Е. Дюркгайм досліджує *релігію* у функції С. Як сакралізація сусп. зв'язку релігія виконує інтеграційну функцію в сусп-ві. Поза ієрархічною системою політ.-прав. позицій, яку В. Тернер називає структурою, він знаходить глибинний зв'язок між людьми, який позначає терміном «комунітас». Останній висвітлюється у ритуалах ініціації, міленаристських рухах, *революціях* тощо та постає рівністю, братерством, екзистенціальною єдністю людей.

Актуалізація С. в сучас. думці пов'язана, з одного боку, із становленням нових нац. д-в, а з іншого — з *глобалізацією* та виникненням мультикульт. сусп-в. Нац. С. ґрунтується більшою мірою не на понятті громадян. нації (яка радше виконує функцію легітимації влади через визнання дем. нар. суверенітету), а на «етніцистському» образі нації як спільноти, що об'єднується родинними зв'язками та спільною історією. Глобалізація ж загострює проблему співіснування та збереження різноманітних колект. *ідентичностей* — культ., мовних, реліг., етн., нац., регіон. тощо. Сучасні неоліберальні та постмодерні концепції вважають С. способом панування спільноти над індивідом. За К. *Поппером*, колект. С. як витвір історицизму веде до закритого сусп-ва. Р. Рорті вважає, що до авторит. політ. доктрин веде не сама С., а її метафізичне обґрунтування як сутності людини та практики її реалізації. На відміну від неоліберр. та постмодерної думки, які звинувачують просвітницький проект солідаризації сусп-ва у сприянні появі тоталіт. режимів, комунітаристи критикують *лібералізм* за руйнування спільних цінностей як «горизонту» соціалізації індивіда. К. О. Апель і Ю. *Габермас* обґрунтовують проект соціальної інтеграції сучас. сусп-ва за допомогою рац. дискурсу щодо цінностей, регулятивним ідеалом якого постають «апріорна комунікативна спільнота» (К. О. Апель) або «ідеальна мовленнєва ситуація» (Ю. Габермас), що передбачає відсутність у структурі комунікації відносин панування. Як принцип ідеології та політики С. виникає та розвивається у 20 ст. політ. партіями «лівого» спектру. Комуністи визнають С. у формі пролет. інтернаціоналізму, а СРСР та його союзники розглядали її як допомогу ін. комуніст. партіям та д-вам у справі будівництва соціаліст. або народно-дем. режимів. С. є гол. цінністю с.-д. ідеології та ключовим програмним положенням с.-д. партій, а також Соціаліст. інтернаціоналу. Соціал-демократи розглядають С. як принцип соціально-екон. політики, що полягає у вирівнюванні соціально-екон. позицій індивідів та допомозі різним верствам населення, насамперед пенсіонерам, інвалідам, молоді, дітям тощо через механізми перерозподілу доходів, страхування, пенсійного забезпечення, держ. підтримки освіти та медицини. Така політика набула реального змісту разом із становленням ідеології та практики «держави всезагального добробуту» в західноєвроп. країнах, Канаді тощо.

Літ.: Тэрнер В. Символ и ритуал. М., 1983; Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Про метод в социологии. М., 1995; Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. М., 2000; Giddens A. The Third Way. New York, 1998.

Н. Амельченко

«СОЛІДА́РНІСТЬ» — незалежна самоврядна профспілка у Польщі, що виникла 1980 з метою захисту прав робітників і перетворилася на масовий рух громад. спротиву у ПНР. «С.» постала з об'єднанння численних страйкових к-тів, які виникли у зв'язку з екон. кризою у ПНР наприкін. 1970-х. Після підвищення цін на осн. продукти у лип. 1980 в Люблін. воєводстві почалися страйки. Протести спалахували спонтанно в різних регіонах країни, але страйкові к-ти не мали між собою зв'язку, що дозволяло владі швидко приборкувати протести і пропонувати робітн. колективам вигідні для неї умови. Черговий робітн. протест спалахнув 14.08.1980 на Ґданс. суднобудівному заводі з вимогами повернути до роботи двох робітників — Анну Валентинович та Леха *Валенсу*, а також підвищити зарплату та встановити пам'ятник розстріляним під час протесту 1970 робітникам. Страйк охопив все польс. Побережжя. Влада намагалася запобігти поширенню страйку на решту країни і відключила телефонний зв'язок з Побережжям. Однак це не перешкодило розповсюдженню інформації на хвилях радіо «Свобода» («Вільна Європа»). Вночі з 16 на 17.08.1980 з метою координації дій робітники заснували Страйковий к-т заводів Побережжя, який висунув 21 вимогу, першою з яких було заснування незалежної профспілки; ін. мали соціальний, екон. та політ. характер (зокрема, ґарантія свободи слова). 17.08.1980 вимоги робітників було розміщено на брамі суднобудівного заводу ім. Леніна. У цей же день під брамою пройшла перша літургія, в якій взяли участь і робітники, і — по той бік паркану — мешканці міста. Це була перша масова демонстрація солідарності зі страйкуючими робітниками. На допомогу прибули на завод відомі опозиціонери (Броніслав Ґеремек) та катол. діячі (Тадеуш Мазовецький, згодом, у 1989, — перший *прем'єр-міністр* незалежної Польщі). Вимоги робітників здавалися комуніст. владі радик. і неприйнятними. Проте вони — всупереч твердженням *пропаганди* — не мали на меті повалення держ. ладу. 31.08.1980 представники влади підписали угоду про порозуміння з робітниками Побережжя, що викликало у всій країні ентузіазм. З 01.09.1980 по всій Польщі почали масово виникати нові, незалежні від влади профспілки. Загальнопольс. профспілку «С.» зареєстрували 10.11.1980 у Варшаві. Рух став масовим: вже у 1981 «С.» налічувала 10 млн членів. Водночас набула поширення незалежна преса (місц. газети при заводських к-тах «Солідарності», а також центр. видання — тижневик «Солідарність», гол. редактором якого став Тадеуш Мазовецький). У груд. 1980 у Ґданську встановили пам'ятник жертвам протесту 1970. «С.» добилася виконання головних з 21 вимоги, висунутих у серп. 1980. Попри намагання лідерів «С.», зокрема Л. Валенси, вгамувати протести, які виникали в різних регіонах країни, напруга постійно зростала. Однією з причин була відмова з боку влади зареєструвати спілку індивід. фермерів «С.» навесні 1981, іншою — побиття «невідомими» регіон. діячів «С.». Вплив мала й загальна екон. ситуація, з постійною нестачею осн. продуктів («голодні марші» 1981). Цю напругу підсилювала загроза зовн. військ. втручання, про яку систематично нагадувала сусп-ву комуніст. влада. Навесні 1981, під час чергової хвилі страйків, на тер. Польщі відбулися маневри військ країн Варш. договору під назвою «Союз 81». Після розмови без свідків з прем'єр-міністром М. Раковським Л. Валенса вирішив зупинити загальнопольс. страйк, що радикалізувало настрої частини діячів «С.» і стало початком розколу руху. Додатково напругу підсилив замах на найбільший авторитет поляків — папу *Іоана Павла II* 13.05.1981. Загальнопольс. з'їзд «С.» у верес. та жовт. 1981, в якому взяло участь 900 делегатів від місц. орг-цій, обрав головою «С.» Л. Валенсу, а також прийняв програму діяльності «Самоврядування Речі Посполитої». 1-й з'їзд ухвалив численні док-ти, зокрема звернення до робітників Сх. Європи із закликом до спільної боротьби за права трудящих та свободу творити незалежні профспілки. У відповідь комуніст. влада у країнах тодішнього «соціаліст. табору» організувала масові мітинги протесту та публікації у *ЗМІ*, в яких діяльність «Солідарності» засуджувалася. Завдяки цьому про неї дізналися гр-ни ін. соціаліст. країн. У жовт. 1981, під час пленуму ЦК ПОРП, 1-го секретаря С. Каню змінив ген. В. *Ярузельський*. Відтоді підготовка до силового вирішення конфлікту набрала обертів. Останній як голова Військ. ради нац. спасіння вночі 13.12.1981 запровадив у ПНР *військовий стан* (це, зокрема, означало масові арешти діячів «С.», заборону зібрань, жорстке обмеження свободи слова, закриття всіх осередків «С.»). Проти громад. руху спротиву черговий раз комуніст. влада використала силу (понад 100 тис. озброєних солдатів та міліціонерів, тисячі танків та бронетранспортерів). Чисельність загиблих досі не встановлено. У квіт. 1982 вцілілі від репресій діячі заснували Тимчас. координ. к-т. Почала діяльність нелег. радіостанція «С.», поновлено незалежні підпільні видання. У День Першої Конституції, 03.05.1982, відбулися перші масові демонстрації, брутально розгромлені відділами ОМОН. Упродовж 1980-х масові демонстрації не припинялися. Продовжувалася також підпільна видавнича діяльність, яку влада жорстоко переслідувала. Особливу підтримку діячам «С.» надала у той час церква (кількох особливо активних священиків було таємно вбито, зокрема Єжи Попелюшка). Велика підтримка надходила також з-за кордону. У 2-й пол. 1980-х, завдяки новому політ. курсові в СРСР (*«перебудова»*), послабився також режим у ПНР. У 1986 звільнили 225 політ. в'язнів. Діячі «С.» масово виходили з підпілля. Натомість погіршувалося екон. становище. Усе це спричинилося до виникнення чергової хвилі страйків у 1988. Після невдалої спроби їх силового подолання восени 1988 комуніст. влада запросила до переговорів Л. Валенсу. У груд. 1988 було створено 100-особовий Громад. к-т при голові «С.». Розпочатий «Круглий стіл» представників влади та опозиції мав на меті відновлення легальної діяльності «С.» і тривав з 06.02 по 05.04.1989. Він призвів і до оголошення перших, почасти вільних, *виборів* (04.06.1989). 24.08.1989 постав перший некомуніст. уряд у країнах соціаліст. табору. «С.» поновила свою діяльність, однак ніколи вже не була настільки масовим та впливовим рухом як у 1980–81. Екон. реформи нового уряду, створеного діячами «С.», змінили обличчя Польщі, але водночас спричинилися до загострення соціальних процесів.

Літ.: Timothy Gharton Ash: The Polish Revolution, Solidarity 1980–82. New Jork, Scribner, 1984; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.

О. Гнатюк

СОЛО́Н (бл. 638 — 559 до н. е.) — реформатор, держ. діяч і законодавець. Вважав, що *держава* потребує передусім законного порядку, що порядок і закон — найбільше благо для поліса в умовах гострої політ. боротьби між афін. демосом і знаттю, багатими і бідними, боржниками і кредиторами. За походженням належав до знатного, але збіднілого роду нащадків царя Кодра, а за способом життя — до середніх прошарків. Аби поправити своє матер. становище, зайнявся заморською торгівлею, яка принесла йому багатство. Повернувшись на батьківщину, став підтримувати народ у його конфлікті з афін. аристократами, хоча сам належав до їх числа. Він прославився як обдарований промовець і мудрий порадник. В історії виникнення і розвитку старогрец. політ. поглядів належав до раннього періоду (9–6 ст. до н. е.), що пов'язаний з часом становлення старогрец. *державності*. У цей період спостерігається раціоналізація політ. уявлень у творчості Гомера, Гесіода і особливо «семи мудреців», серед яких був і С. Особливої уваги заслуговує його творчість, яка сприяла виникненню політ., філос., етичних і правових поглядів. У своїх віршах і промовах закликав народ і аристократів до взаємних поступок заради заг. блага Афін. Саме це допомогло у війні з Мегарами за Саламін, коли влада змушена була відмінити кабальні закони, а очолювані С. війська розбили мегарців та оволоділи Саламіном. Він був обраний першим архонтом і наділений широкими повноваженнями. У 594 до н. е. видав нові закони і здійснив суттєві реформи соціально-політ. ладу афін. поліса, заклавши основи афін. рабовласницької демократії. Скасував приватні та держ. борги, кабалу за минулі борги, заборонив на майбутнє забезпечення позики особистою кабалою. Вищою законод. владою в Афінах стало нар. зібрання. Охорона законів і нагляд за їх виконанням доручалися ареопагу. Нар. суд став складатися з усіх гр-н (суд присяжних), ставши доступнішим для всіх вільних гр-н. Закон надав право наймати посередника, який міг вести справи за гр-на, що дозволяло брати участь в суді ширшим верствам гр-н. Також провів уніфікацію метричних і вагових стандартів, замінив егінську монету на евбейську, затвердив існування торг. співтовариств. Запроваджена ним цензова демократія була пронизана ідеєю компромісу знаті та демосу, багатих і бідних. Архонт відкрито виявляв небажання потурати надмірним претензіям однієї зі сторін на шкоду ін. Обидві сторони сприймали його з довірою: заможні — як людину шляхетну, а бідні — як чесну. Закони С. мали діяти протягом ста років, але своїми реформами законодавець не догодив жодній зі сторін. Через 30 років у Афінах встановилася тиранія Пісистрата, який поставив себе вище за закон, але відмінити «солонові порядки» так і не наважився. І після вигнання «Пісистратового сімейства» афіняни зберегли більшість «солонових законів», визнаючи їх автора засновником афін. демократії.

Літ.: Нерсесянц В. С. Политические учения Древней Греции. М., 1979; Muller R. Polis und Respublica: Studien zum antiken Gesellshafts und Geschichtsdenken. Weimar, 1987; Лозовицький О. С. Генеза гуманістичної ідеології Епохи Відродження // Історія України. 2003. № 21–22.

О. Лозовицький

СОМКО́ Яким Семенович (бл. 1610 — 18.09.1663, Борзна) — держ. і військ. діяч, наказний гетьман Лівобер. України у 1660–63. Полковник Переясл. полку у 1660–62. Призначений на посаду наказного гетьмана універсалом Ю. *Хмельницького* восени 1660. Виступив проти укладеної Чуднів. угоди 1660 між Чигирином і Варшавою. Весною 1661 очолював війська Лівобер. України під час відбиття нападу підрозділів Речі Посполитої. В умовах факт. розколу України виступив претендентом на лівобер. гетьманство. На Козелец. раді 1662 обраний повноправним гетьманом Лівобер. України, але моск. цар *Олексій Михайлович* не затвердив цього рішення через незалежницьку політику наказного гетьмана, який виступав не лише проти влади короля Речі Посполитої, а й проти засилля царс. воєвод на Лівобережжі. С. вів переговори з урядом Ю. *Хмельницького* про об'єднання України під єдиною булавою. На Ніжинській (Чорній) раді 1663 знову виступив одним з претендентів на гетьман. посаду, але програв і був заарештований прихильниками свого опонента кошового отамана І. *Брюховецького* за надуманими звинуваченнями. Гол. з них було зберігання С. тексту *Гадяцької угоди* 1658. За тенденційним вироком суду, наказом лівобер. гетьмана І. Брюховецького і за згодою царя

Олексія Михайловича був страчений разом з найближчими соратниками.

Літ.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1659–1665. К., 2001; Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради — 2 до Андрусівської угоди (1659–1667). К., 2003; Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynek do dziejów moznowładczej polityki. Warszawa, 1949. *Т. Чухліб*

СОРЕ́ЛЬ (Sorel) Жорж (02.11.1847, Шербур — 29.08.1922, Булонь) — філософ, теоретик *анархо-синдикалізму*. Після закінчення Політех. школи працював шляховим інженером. Вийшовши на пенсію в 1892, присвятив себе сусп.-політ. діяльності. Політ. переконання С. протягом життя зазнавали змін (на початку власної теор. діяльності вважав себе марксистом «нової школи», дем. соціалістом, згодом визнаний теоретик синдикалізму, наприкін. життя дотримувався ідей *націоналізму*). Стверджував, що гол. його метою було дослідження «історичного походження моралі». Сформулював підстави міцної моралі: нерозривні родинні зв'язки; ментальність «воїна» та «епічний склад розуму», що вкорінений в громадян. поезії або в міфі. Доводив, що занепад класичної цивілізації був зумовлений саме порушенням цих принципів («Суд над Сократом», 1899; «Занепад античного світу», 1901; «Соціальні засади сучасної економіки», 1906). Незважаючи на високу оцінку деяких творів *Маркса* (там, де йдеться про практ. аспекти соціалізму, філос. статус феномена виробництва), С. піддає критиці теорію Маркса про неминучість класового конфлікту та зростання бідності. Він вважає, що такі ідеї дозволяють пролетаріату не втягуватися в класову боротьбу і чекати поки істор. прогрес спровокує *революцію*. С., на відміну від Маркса, відмовляється бачити в економіці гол. рушій історії і центр. роль віддає моралі.

Методол. принципом С. була єдність виробництва, науки і соціальності. С. вважає, що цей принцип реалізується у *соціалізмі*. С. досліджує розвиток ідеології прогресу («Ілюзії прогресу», 1908). Критикує її за виправдання всеосяжної держ. влади у Франції 18 ст. Передбачає подібний шлях розвитку для соціалізму в разі здобуття ним перемоги. У такому разі марксист. варіант діалект. прогресу призвів би до підриву життєздатності робітн. орг-цій і заміни їх недієздатною елітою теоретиків і політиків, що послуговуються «владою д-ви». Тому С. переходить на позиції синдикалізму. Наголошував, що соціалізм повинні встановити самостійні робітн. орг-ції, а методами встановлення будуть страйки і прямі дії, а не *політична діяльність*. С. розмежовує дію і пізнання, вважаючи дію проявом ірраціональної волі на противагу бездіяльному інтелекту. В «Роздумах про насильство» обґрунтовує можливість соціальної катастрофи і необхідність насилля. Ідея насилля у С. пов'язана з двома ін. основоположними концепціями: з ідеєю пролетаріату (є монополістом насилля) і ідеєю всезагального страйку, що є гол. зброєю революції. Відкидає можливість будь-якої участі у *політиці*, вважає неприйнятними *державу* та *владу*. Насилля вважає позит. явищем, оскільки воно не пов'язане з державою та політикою і веде до знищення старого. Осн. завданням пролетаріату вважає макс. загострення протиріч у сусп-ві. Саме «тактика прямих дій», миттєвий вибух пригноблених мас, а не реформи дозволять перейти до соціалізму. Перехід до соціалізму передбачає об'єднання людей, спільну боротьбу проти нестерпних умов життя і таким чином вивільнення творчої енергії мас. С. пропонував розпочати всезагальний страйк. Усі ці дії разом призвели б до надзвичайного загострення соціально-політ. суперечностей, а відповідно — до революції. Революція характеризується радикальністю і творчістю, тотальною критикою наявного ладу і формується на основі заг. Страйку. Всезагальний страйк — це найважливіший прояв насилля з боку пролетаріату. Водночас фіз. насилля не завжди є обов'язковою складовою всезагального страйку. За С., насилля — це ствердження власної, дуже чіткої позиції, рішуча протидія ворогові, це мобілізаційний фактор дії. Його насилля рицарське і є проявом вільної і сильної волі. С. критикує клас інтелігенції саме за бездіяльність. Спонукати людей до дії, за С., може міф, який сприяє об'єднанню та активній діяльності людей. У трактуванні С. насилля — це також міф, що мобілізує до дії. Міф С. розумів як синтез раціональності та ірраціональності. Функцією міфів є тотальна мобілізація мас. Вважає, що лише револ. синдикалізм здатний збудувати справжній соціалізм. Соціалізм С. повністю виключає *парламентаризм*. Майбутнє соціалізму полягає в автономному розвитку робітн. профсоюзів.

Загалом вважав соціалізм моральною проблемою, що потребує розвитку соціаліст. етики. Вважав, що соціалізм здатний принести в сусп-во нову мораль, цінностями якої є праця, справедливість, свобода, солідарність виробників. Формуватиметься ця мораль у робітн. орг-ціях, профспілках, кооперативах тощо. Проголошує етику непристосування, наголошує, що слід змінювати, революціонізувати свідомість мас. Саме це сприятиме здійсненню соціалізму, впровадженню його щодня в свідомості людей.

У С. можна знайти різку критику раціоналіст. поглядів будь-якого типу — філософії Просвітництва, теорії прогресу тощо. Зокрема, у «Вступі до вивчення сучасного господарства» (1903), «Ілюзії прогресу» (1908) він обґрунтовує антираціоналіст. концепцію історії, образно-поетичний, міфологічний підхід. Вагому роль він надавав інтуїції — як регуляторові людських дій. Загалом для С. є характерним плюралістичне розуміння раціональності, багаторівневе розуміння людини і *суспільства* (визнання широкої системи соціальних ролей). Синдикалістський період у творчості С. завершився в 1-ше десятиліття 20 ст. і він оголосив про своє зближення з франц. націоналістами. Націоналіст. період С. тривав протягом 1910–13. Схвалював рос. соціаліст. революцію, оскільки вважав, що вона уособлює рух за створення незалежних, самоврядних рад. Його погляди були використанні крайніми формами як лівого, так і правого радикалізму. Зокрема, свої права на ідеї С. заявили револ. синдикалізм, більшовизм і фашизм.

Літ.: Jennings J. R. George Sorel: The character and development of his thought. Oxford, 1985. *О. Сорба*

СОССЮ́Р (Saussure) Фердинанд де (26.11.1857, Женева — 22.02.1913, там само) — мовознавець, філософ, основоположник структурної лінгвістики та семіології. Його праця «Курс загальної лінгвістики» (1916) містить ідеї, що спричинили поворот у мовознавстві. Прагнучи позбавити лінгвістику психологізму та загрузлості в екстралінгвістичному матеріалі, С. висунув ідею системності мови, розглядаючи її як автономну, замкнуту систему знаків, що функціонує за принципом диференціації. Це передбачало впровадження цілої низки бінарних опозицій — мова/мовлення, означник/означене, синхронія/діахронія, синтагма/асоціація. Усю теорію С. логічно виводить з першої дихотомії, де мова розглядається як система відношень між вербальними знаками, що не залежить від різноманітних способів її використання. Вплив теорії С. виходить далеко поза межі мовознавства — осн. настанову структурної лінгвістики разом з її логічним апаратом успадкував франц. гуманіт. структуралізм. *О. Сорокопуд*

СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЯ — напрям руху «лівої» *ідеології*, який генетично пов'язаний з *марксизмом*, але який переглянув осн. пункт марксист. соціальної філософії та політ. доктрини — ідею класової боротьби, соціаліст. революції та *диктатури пролетаріату*, замінивши його концепцією поступового реформування «буржуазного» сусп-ва. С.-д. рух інколи ототожнюють з дем. *соціалізмом*. І хоча модель «соціалізму» в цьому напрямі не була віднайдена, ознакою «соціаліст. проекту» в С.-д. є елементи розподільчої економіки на зразок її держ. регулювання та утопія «держави загального добробуту», яка має риси ідеалу комуніст. сусп-ва. Зазначену ревізію марксизму пов'язують з ім'ям Е. *Бернштейна* (1850–1932), який повністю відкинув положення про класову боротьбу, *революцію* та *диктатуру пролетаріату*, визнавши *соціалізм* спадкоємцем *лібералізму* та парлам. *демократію* «метою та засобом» соціального реформування. Протягом 20 ст. С.-д. партії стали одними з найвпливовіших в Європі. Зокрема, вони були при владі в таких країнах, як Швеція, Австрія, Фінляндія, Німеччина, Франція, Великобританія, Іспанія, Португалія, Бельгія, Нідерланди, Норвегія. Ще до недавнього часу С.-д. доктрина «дем. соціалізму» належала до одних із найвпливовіших напрямів політ. думки і політ. практики нашого часу. Відомо, що нині до *Соціалістичного інтернаціоналізму* входять 143 політ. партії. Однак за останній час їхній вплив почав різко знижуватися, що відчутно позначилося на відсотках виборців, які проголосували за ці партії в таких країнах, як Німеччина, Великобританія, Франція, що за рівнем підтримки міг вважатися як рекордно низький за останні десятиріччя, а то і взагалі кваліфікуватися як «провали на виборах». Така ситуація спонукала провідних діячів С.-д. кваліфікувати цю ситуацію як «кризу» або навіть як «європ. катастрофу» (сучас. нім. с.-д. журн. «Нове суспільство») та шукати шляхів виходу з цієї кризи. Ця криза була зумовлена висхідним еклектизмом с.-д. доктрини, нечіткості розуміння «соціалізму» та його відносин з «*капіталізмом*», у його розумінні переважно в етичних категоріях «справедливого сусп-ва». Проблеми кризи ідентичності С.-д. залишаються невирішеними внаслідок втрати свого сусп. адресата, тієї сусп. страти, яка могла б задовольнятися заг. фразами соціаліст. риторики без фіксації конкр. технологій його запровадження. Зокрема орієнтація на «середній клас», яку проголосили Г. Шредер та Т. Блер, не принесла очікуваних результатів, залишаючи для С.-д. проблему розширення соціальної бази своєї електоральної підтримки. Структурне споріднення С.-д. з реліг. вченням підтверджується самими її теоретиками. Прийняття етики як осн. стратегії політ. самовизначення і спрямованості соціального реформування призводить до суто етичного визначення соціалізму, який виявляється позбавленим екон. і соціального аналізу та перетворюється на чисту риторику. Другим боком подібної абстрактності виявився принциповий концептуальний еклектизм осн. філос. принципів, за допомогою яких обґрунтовувалися осн. положення соц.-дем. доктрини, наявність у ній складових без спроб їх узгодження в рамках цілісної системи. Усвідомлення цієї неможливості привело таких його пізніх теоретиків, як В. Ейхлер, до «відмовлення від цільного філос. світоглядного обґрунтування як вихідних принципів, так і змісту програм гуманістичної діяльності». Тому ідеол. каркас створеного ними канону нагадує «пиріг» з різних філос. вчень («ревізіонізму» Е. Бернштейна, етичної доктрини Л. Нельсона, христ. проповіді В. фон Кнорингена, А. Раттмана та Г. Вайссера, «критичного раціоналізму» К. *Поппера*, «комунікативної філософії» Ю. *Габермаса* і *лібералізму* Д. Роулза). Заг. еклектична установка дозволяє соціал-демократам бути гнучкими і виявляти «відкритість» стосовно модних і кон'юнктурних тем та долучати їх до своїх програмних док-тів — «екол. відповідальності», права «сексуальних меншин», «пригноблених нац. меншин, жінок і дітей». Коли ж вони переходять від «філос. обґрунтування» принципів «дем. соціалізму» і заг. програмних положень доктрини до конкр. практ. пропозицій, ми бачимо панування моральних закликів і заг. риторичних місць. Як наслідок, слова «Справедливість», «Свобода», «Солідарність» залишаються на рівні чистих ідеологем і гасел, що, своєю чергою, призводить до схоластики нескінченного з'ясування того, як *свобода* обмежується солідарністю і як ці взаємини поєднання принципів волі з принципами солідарності породжують справедливість тощо. Отже, до останнього часу залишаються невирішеними фундам. питання соц.-дем. ідеології: «Чим є для С.-д. "соціалізм", якщо його рад. сценарій категорично відкидається?», «Що робити з сучасним "капіталізмом", приймаючи проект побудови "демократичного соціалізму"?» Неможливість дати чітку відповідь на наведені питання призводить або до відмови від терміна «соціалізм» та заміни його абстрактним «гуманним та справедливим суспільством», або до повернення до абстрактних визначень соціалізму, які можна побачити знов у Гамбурзькій програмі (2007), де, зокрема, сказано: «Демократичний соціалізм залишається для нас уявленням про вільне, справедливе, солідарне суспільство, досягнення якого є для нас головним завданням». Така абстрактність дозволяє соц.-дем. ідеології поєднати соціалізм з ринковою економікою та обмежити завдання побудови соціалізму до завдання «приручити капіталізм» (Ю. *Габермас*). У цій ідеї, однак, нема нічого принципово нового, порівняно з відомою формулою Л. Жоспена: «Так — ринковій економіці, ні — ринковому суспільству», згідно з якою С.-д. не виходить за рамки проекту «*лібералізму* з людським обличчям». Однак в умовах сучас. політ. конкуренції такої формули виявляється замало там, де чітко формулюються політ. завдання та чітко прописуються технології для їх виконання.

Літ.: Гур В. Этическая концепция германской социал-демократии. К., 1997; Мейер Т. Демократический социализм — социальная демократия. К., 2000; Орлов Б. Европейская социал-демократия в поиске новой идентичности. Взгляд из России // Полит. образование. 2010.

О. Шевченко

СОЦІАЛІ́ЗМ (франц. socialisme, від лат. socialis — суспільний) — політ. світогляд і система соціальної орг-ції *суспільства*, в основу яких покладено ідеал сусп. устрою, заснованого на колект. або держ. власності на засоби виробництва, поширення й обміну, на відсутності експлуатації, справедливому розподілі матер. благ і духовних цінностей, залежно від затраченої праці, на ґрунті соціально забезпеченої свободи особистості. Термін «С.» уперше у 18 ст. у Франції вживався щодо юрид. школи Г. *Ґроція*; у соціально-політ. значенні був застосований послідовниками Р. *Оуена* в Англії та К. А. *Сен-Сімона* у Франції у 30-х рр. 19 ст. Ідейними джерелами С. є соціально-філос. утопії Т. *Мора* та Т. *Кампанелли*, теор. побудови соціалістів-утопістів. Осн. цінності С. спираються на доктрини *анархізму*, *марксизму* та *соціал-демократії*. Найвідоміші ідеологи та провідники С. — К. *Маркс*, Ф. *Енгельс*, Е. *Бернштейн*, К. *Каутський*, В. *Ленін*, Л. *Троцький*, А. *Ґрамші*. У сер. 19 ст. у теорії, а згодом і в практиці С. виокремлюються марксист. (револ.) та с.-д. (реформіст.) підходи. Марксист. підхід розглядає С. як першу, нижчу фазу *комунізму* — найбільш довершеної сусп.-екон. формації. С.-д. погляд на С. базується на визнанні необхідності легального і мирного завоювання *політичної влади* пролетаріатом через парлам. *вибори*. Соціал-демократія виступає за збереження приват. власності, дотримання принципу соціального партнерства у соціально-екон. житті сусп-ва. Розбіжності щодо досягнення осн. цілей С. вперше проявилися у І (1864) і ІІ (1889) Інтернаціоналах. У 20 ст. були утворені дві доктринальні соціальні системи, які істотно відрізнялися одна від одної: С. у СРСР та соціал-демократія у країнах Зх. Європи. Очільники більшовицького перевороту 1917 в Росії (В. Ленін, Л. Троцький та ін.) взяли за основу втілення у життя марксистсько-догматичний варіант С., внаслідок чого в *СРСР*, а пізніше у країнах Сх. Європи виникли тоталіт. режими (див. *Тоталітаризм*). Практика засвідчила, що будь-яка соціаліст. модель виявляється контрпродуктивною, коли набуває конфронтаційного характеру: політ. режими в СРСР і країнах Сх. Європи були ліквідовані, в Китаї та В'єтнамі відбулася докорінна модернізація соціаліст. екон. моделі через впровадження ринкових механізмів, Куба та КНДР в умовах розпаду світової соціаліст. системи поступово відходять від догматичного варіанту С. Отже, за свідченням історії, С. у різноманітних його проявах постає як жорстко окреслена модель сусп-ва, заснована на парадигмі надання д-ві виняткових повноважень, або як гуманіст. доктрина, покликана сприяти розвитку сусп-ва соціальної справедливості й створенню соціальних гарантій для *демократії*.

Літ.: Berki R. Socialism. London, 1978; Ковалев А. М. Что же такое социализм? Сущность, историческое место, проблемы и перспективы. М., 1991; Winock M. Le socialisme en France et en Europe. XIX–XX siecle. Paris, 1992; Большевизм — социокультурный феномен (опыт исследования) // Вопросы философии. 2001. № 12.

В. Горбатенко

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л — *міжнародна організація*, яка об'єднує соціаліст., с.-д. і робітн. партії всього світу, що керуються *демократичного соціалізму теоріями*. Офіц. С. І. було засновано у 1951 на Міжнар. конференції соціалістів, яка відбулася у Франкфурті-на-Майні. Конгрес прийняв декларацію «Цілі й завдання демократичного соціалізму» — програмний док-т с.-д. руху. В ньому найвищими цінностями проголошувалися політ., екон., соціальна й міжнар. *демократія*. Нині до С. І. входять понад 160 *партій політичних* і орг-цій з Європи, Африки, Америки, Азії і країн Тихоокеанського басейну. Крім них, в Соцінтерн входить 10 асоційованих членів і три дочірні орг-ції — Соцінтерн жінок, Міжнар. спілка соціаліст. молоді й Міжнар. рух фальконів/Соціаліст. інтернаціонал освіти. Президентами С. І. обиралися, зокрема, кол. канцлер ФРН, лауреат Нобел. премії миру Віллі Брандт, прем'єр-міністр Франції П'єр Моруа і прем'єр-міністр Португалії Антоніо Ґутьєрреш. Після призначення А. Ґутьєрреша Верховним комісаром *ООН* у справах біженців, на Раді Соцінтерну 30.01.2006 в Афінах президентом С. І. було обрано лідера грец. соціалістів Ґеоргіоса Папандреу.

М. Дорошко

СОЦІА́ЛЬНА ПОЛІ́ТИКА (від лат. socialis — товариський, громадський) — держ. політика в соціальній сфері. Певна орієнтація та система дій уряду, спрямованих на регулювання взаємовідносин, розподіл ресурсів, підвищення добробуту і задоволення потреб населення в цілому й окремих груп та індивідів. С. п. являє собою певні види колект. забезпечення, що мають на меті підтримку добробуту людей та включають, окрім допомоги у складних життєвих ситуаціях, запровадження превентивних механізмів, щоб запобігти виникненню таких ситуацій. Сфери діяльності С. п.: соціальний захист (соціальне забезпечення), зайнятість, охорона здоров'я, житлова та освітня сфери. Суб'єктом С. п. є *держава*, яка встановлює межі та умови діяльності у зазначених сферах для суб'єктів усіх форм господарювання (держ., громад. комерц. секторів). Мета С. п. — вирішення або полегшення соціальних проблем (безробіття, бідність, бездомність, дискримінація тощо), зменшення нерівності або невигідних умов у сусп-ві та уникнення екон. та соціальної маргіналізації. Завдання С. п. — покращання умов праці та життя всього населення, надання особливого захисту й допомоги бідним і вразливим групам. Об'єктом С. п. є все населення. С. п. передбачає певні мінімальні, гарантовані д-вою, заг. показники соціальної захищеності гр-н безвідносно до їх належності до тієї чи ін. соціальної групи: гарантований рівень освіти, мед. допомоги, мін. заробітної плати, доходу тощо. С. п. може бути також спрямована на окремі групи, виділення яких визначається схожими в них проблемами та потребами (немовлята та матері, діти та сім'ї, молодь, зайняті, безробітні, бездомні, люди похилого віку, важко хворі та інваліди, постраждалі внаслідок війн, катастроф, біженці, звільнені з місць позбавлення волі тощо). Задля здійснення впливу С. п. визначаються та використовуються певні засоби: інструменти політики або механізми впливу; інституційна система — мережа органів і служб, відповідальних за розробку та впровадження С. п.; документальна база яка регламентує повноваження, обмеження, процедури, права та обов'язки орг-цій та окремих гр-н; джерела та методи фінансування. Виникнення С. п. відбулось у 20 ст. як перехід від окремих актів держ. та громад. благодійності нижчим прошаркам населення до вироблення загальнодерж. і місц. систем соціальної допомоги, тобто до більш регулярної діяльності уряду в забезпеченні захисту гр-н, створенні системи, яка включала в себе програми захисту різних груп населення від певних ризиків. Це було спричинено необхідністю долати соціальні наслідки проблем, які супроводжували війни та пізню стадію пром. революції: екон. спади, голод, етн. конфлікти, дитяча праця, спалахи інфекційних хвороб. Це призвело до збільшення к-сті «жертв», які потребували організованого догляду, компенсації за втрачене здоров'я, екон. підтримки. Своєю чергою безробіття та вироб. травматизм прискорили створення робітн. орг-цій для самозахисту. Серед перших форм соціального захисту та програм 1-ї пол. 20 ст. були пільги для травмованих працівників, удів і старших людей, базові рівні захисту умов праці, колект. програми компенсації травмованим робітникам або їхнім сім'ям. Програми соціального страхування робітників впроваджувалися і з ініціативи працедавців, які прагнули зменшити свою відповідальність при судових розглядах поранення чи смерті на робочому місці. Кардинальними подіями в історії С. п. стали велика депресія 1930-х та 2-га світова війна, які продемонстрували недосконалість обмежених програм. Поширювалися погляди щодо підвищення ролі уряду в забезпеченні соціального захисту. Одними з ранніх прикладів були Акт про соціальний захист 1935 у США та новозеландське законодавство про соціальний захист 1938. Значний внесок у становлення та розвиток держ. С. п. вніс В. Беверідж (Великобританія) — голова К-ту соціального страхування та союзних служб, який запропонував (1942) ввести систему соціального захисту яка б передбачала страхування безробіття, непрацездатності, пенсій після виходу у відставку, мед. допомоги, похоронних видатків, грошової допомоги матерям, удовам, розлученим та дітям. Внески на соціальне страхування мали сплачуватися працівниками, працедавцями, самозайнятими та безробітними, а допомоги на дітей — із заг. річних доходів, що мало означати визнання сусп. відповідальності за їхній добробут. Рекомендації також охоплювали нац. службу здоров’я і програми реабілітації. Протягом трьох повоєнних років усі пропозиції було введено у законодавство. Саме пропозиції Беверіджа було покладено в основу ідеї *«держави загального добробуту»* (Welfare State), згідно якої «людина повинна бути опікуваною від колиски до труни». Цей принцип передбачав соціальний захист всіх гр-н, а не лише найбідніших. В ін. європ. країнах сучасні системи соціального захисту також сформувалися протягом 40-х рр. 20 ст.

Літ.: Гансли Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. К., 1996; Головаха Є. Соціальний захист населення і соціальна політика в Україні// Соціальна політика і соціальна робота. 1996. № 1; Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. К., 2000; Іванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти. К., 2003.

О. Іванова

СОЦІА́ЛЬНЕ ВИ́КЛЮЧЕННЯ (social exclusion) — процес, що охоплює різні аспекти щоденного життя людини, групи або населення певного регіону та означає неможливість для них брати повну участь у соціальному житті, у тих видах діяльності, які типові для життєдіяльності відповідного сусп-ва. В європ. контексті виключення розглядається насамперед як наслідок глибоких структурних змін, найважливішими з яких є тривале безробіття, дерегуляція на ринку праці, посилення процесів *міграції*, соціальної фрагментації, усунення від процесу прийняття рішень традиц. репрезентативних інституцій, послаблення згуртованості та традиц. форм *солідарності*, поширення бідності й дискримінації. Також важливим чинником є зростання *депривації* внаслідок комбінації проблем, серед яких низький прибуток, відсутність житла чи низька якість житлових умов, брак освіти та можливостей її отримати, поганий стан здоров’я, руйнування традиц. структури сім’ї, відсутність доступу до соціальних послуг. С. в. набагато ширше аніж концепція бідності, воно включає не тільки брак матер. засобів, а також неможливість ефект. участі в екон., соціальному, політ. та культ. житті як *громади*, так і *суспільства*. При цьому важливою є і та обставина, що люди є виключеними не тільки тому, що вони без роботи чи живуть у злиднях, а й тому що вони мають дуже мало перспектив на майбутнє.

Поняття «С. в.» виступає і як атрибут індивіда, і як характеристика сусп-ва. С. в. як індивід. атрибут: 1) стан неблагополуччя і нестатків чи злиднів — збідніння, безробіття, непрацездатність, інвалідність; 2) проблема соціального забезпечення — екон. заходів подолання чи пом’якшення бідності; 3) чинник діяльності — працевлаштування, заробітку, захисту своїх прав і свобод. С. в. як риса сусп. структур, відтворювана у моделях взаємовідносин, — це (а) індивіди та групи, позбавлені доступу до продуктів, послуг, діяльності й ресурсів, які асоціюються з громадянством; (б) стан і процес, в якому перебувають індивіди та групи. С. в. — комплексний та багатовимірний процес. Більшість дослідників вважають, що йому притаманні такі характеристики: 1) багатовимірність (multi-dimensional) — виключення проявляється через низькі доходи, однак є набагато ширшим і включає ін. види невигідного становища, такі як безробіття, низька самооцінка тощо; 2) динамічність (dynamic) — аналіз динаміки передбачає дослідження причин, процесів, що призводять до виключення, і шляхів повернення в сусп-во; 3) багаторівневість (multi-layered) — хоча від виключення страждають окремі індивіди, причини, які призводять до виключення, діють на рівнях індивіда, сім’ї, громади та інституцій; 4) брак/відсутність участі (lack of participation) — дослідники наголошують, що деякі аспекти участі в житті сусп-ва надзвичайно важливі. Більшість з них погоджуються, що виключення пов’язане з тим, якою мірою індивіди залучені до участі в житті сусп-ва, бо вони можуть брати участь більшою чи меншою мірою, і це залежить від конкр. сусп-ва.

Уперше термін «С. в.» застосував у 1974 француз Р. Ленуа щодо тих гр-н, які не охоплювалися мережею соціального захисту і не могли розв’язати свої соціальні проблеми: люди з інвалідністю, самотні батьки та матері, безробітні, люди з проблемами психічного здоров’я, люди похилого віку, залежні від психоактивних речовин, схильні до суїциду та ін. Останнє десятиліття цей термін розширив свої концептуальні межі й широко використовується в політ. контексті Європейського Союзу. У 2000 на Лісабонському саміті бідність та С. в. були визначені фокусом європ. соціальної політики. Існують відмінності С. в. для розвинених країн і країн, що розвиваються. Програма розвитку *ООН* пропонує підхід, який охоплює аспекти виключення, властиві як розвиненим країнам, так і країнам, що розвиваються. С. в. визначають як відсутність або брак у осіб чи груп людей доступу до інституцій *громадянського суспільства* — прав. і політ. систем, а також до базових рівнів освіти, охорони здоров’я, наявності житла, соціальних контактів і оплачуваної роботи. Отже, у розвинених країнах концепція «С. в.» пов’язана з поняттям заг. добробуту і розвиненою формальною системою працевлаштування та соціального захисту. У країнах, що розвиваються, люди, яких ідентифікують як «соціально виключені», становлять більшість населення і характеризуються виключенням, насамперед, із системи соціального захисту. Протилежним С. в. є соціальне включення (social inclusion) — процес, що дає можливість кожному, безвідносно від досвіду та оточення, розкрити свій потенціал і реалізувати свої права. Для досягнення включення достатні доходи та наявність оплачуваної роботи є обов’язковими але недостатніми. Зменшення нерівності, доступ до ресурсів, належність до громади та *солідарність* також є важливими чинниками включення.

Літ.: Саєнко Ю. Соціальне виключення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 2; Кабаченко Н. В., Бондаренко Н.Б. Соціальне виключення та проблеми психічного здоров’я // Соціальна політика і соціальна робота. 2004. № 3; Saith R. Social Exclusion: The Concept and Application to Developing Countries’ in Stewart F., Saith R. and Harriss-White B. (eds.), Defining Poverty in the Developing World, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007.

Н. Кабаченко

СОЦІА́ЛЬНЕ ПАРТНЕ́РСТВО — 1) система розвинених взаємозв'язків між працівниками, роботодавцями, а також *державою* на засадах співробітництва, компромісів, узгоджених рішень з питань соціально-трудових відносин; 2) принцип *соціальної політики* д-ви, що забезпечує справедливість розподілу матер. ресурсів між сторонами соціальних відносин в умовах ринкової економіки. С. п. здійснюється на засадах законності, відповідальності, добровільності, рівноправності, взаємних зобов'язань і поваги сторін, рівності представництва, обґрунтованості вимог тощо. Предметом С. п. є узгодження заходів сторін з питань: законод. забезпечення, гарантування розвинених і гуманних соціально-трудових відносин (оплата, умови праці; режим роботи, тривалість робочого часу і відпочинку; порядок надання і тривалість відпустки); охорони та безпеки праці, продуктивної зайнятості населення і соціального захисту безробітних; соціального забезпечення працівників (страхування, оздоровлення, відпочинок). У розвинених країнах світу С. п. зазвичай здійснюється на нац., галузевому, тер. і вироб. рівнях у формі консультацій, переговорів, колект. договорів та угод. У розвинених системах С. п. гол. партнерами є: з одного боку — власники засобів виробництва, роботодавці; з іншого — наймані працівники. У їхніх стосунках д-ва виступає третьою стороною. Найповніше ідеї С. п. були розроблені в ідеології дем. соціалізму західноєвроп. *соціал-демократії* та втілені у діяльності Міжнар. орг-ції праці (МОП), завдяки якій і запроваджено в наук. і практ. обіг термін «С. п.». В Україні ідея С. п. як системи гармонізації трудових відносин започаткована указом Президента України «Про Національну раду соціального партнерства» від 27.04.1993, реалізована в Законах «Про колективні договори і угоди» (1993), «Про оплату праці» (1995), «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (1998). *В. Горбатенко*

СОЦІА́ЛЬНИЙ КАПІТА́Л — одне з найбільш популярних і суперечливих понять у сучас. суспільствознавчих науках, яке формується з огляду на спроби розглядати складні соціальні явища крізь призму екон. парадигми. С. к. позначає сукупність стосунків і зв'язків, які особа має в сім'ї, серед друзів і в громаді, що допомагають їй реалізувати своє життя через забезпечення доступу (чи обмежень) до інформації, роботи, освіти, управління власним повсякденним життям. С. к. охоплює взаємну довіру, очікування, обов'язки, впливи, участь, норми, які поділяють індивіди, родини, громади, і це робить можливими їхні спільні дії. С. к. — це ресурси формальної і неформальної підтримки, які людина чи громада отримують завдяки своєму членству в соціальних мережах і соціальних структурах. Перші згадки про С. к. відносять до 1916, коли це поняття використовувалося щодо проблем взаємодії школи і громади в амер. селищах. Як наук. поняття сформувалося в 1980–90-х завдяки працям П. *Бурдьє*, Дж. Коулемана, Р. Патнама. П. Бурдьє дав соціол. визначення С. к. як колект. ресурсу формально інституціоналізованих стосунків, які члени групи можуть використовувати для створення доступу до культ., екон. і соціальних ресурсів громади. Дж. Коулеман зосередився на вивченні С. к. родини, описав С. к. як функцію полегшення обмінів, в основі якої лежить довіра; виокремив С. к., який акумулює зв'язки, стосунки і довіру, та людський капітал — накопичення людиною отриманих навичок. Р. Патнам увів поняття «С. к.» у контекст дослідження *громадянського суспільства* і розвитку *демократії*. Концепція С. к. Патнама складається з трьох компонентів: моральних принципів і норм, соціальних цінностей (особливо довіри і взаємності) та соціальної інфраструктури (насамперед добровільних асоціацій). Центр. теза Патнама узагальнила багаторічні порівняння спільнот пн. та пд. Італії: якщо регіон має добре налагоджену екон. систему і високий рівень політ. інтеграції, то це є результатом успішного акумулювання цим регіоном С. к. У психології спільнот виділяють три форми С. к.: 1) зв'язаність (від англ. bonding — узи), характерну для згуртованої малої групи, члени якої відчувають себе схожими і зобов'язаними, що одночасно може від'єднувати людину від ін. груп; 2) з'єднаність (від англ. bridging — мости), яка долучає людину до ширшої громади, поєднує повагою несхожих один з одним знайомих людей, що належать до різних груп; 3) сполучення (від англ. linking — ланки) як «вертикальний» елемент С. к., який передбачає норми поваги і довіри в стосунках людей, що взаємодіють у межах формальної інституціоналізованої владної ієрархії в сусп-ві. Поняття «С. к.» піддавалося критиці як важковимірюване, оскільки охоплює досить широке коло явищ; як надлишкове, оскільки довіру і соціальні мережі успішно вивчають і поза С. к.; як суто позит. конструкт, у якому не виділялися негат. риси явища. Попри те, що дискусії тривають, вважається, що С. к. є неодмінною умовою успіху кожної країни у сфері нового глобального екон. і політ. устрою.

Літ.: Найдьонова Л. А. Соціальний та рефлексивний капітал територіальних спільнот як чинник суспільних перетворень // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2005. Вип. 26. Т. 3; Orford J. Social capital // Community Psychology: challenges, controversies and emerging consensus. West Sussex, 2007. *Л. Найдьонова*

СОЦІОЛО́ГІЯ ПОЛІ́ТИКИ (ПОЛІТИ́ЧНА СОЦІОЛО́ГІЯ) — галузь соціології, яка вивчає соціальні механізми *влади* та їх вплив у *суспільстві*, закономірності впливу соціальних спільнот на політ. порядок, соціальні засади політ. та держ. ін-тів, стан, тенденції, напрями функціонування політ. свідомості, політ. поведінки в соціальному середовищі. С. п. виникла на стиці двох незалежних наук — соціології та політології. Обидві науки вивчають політику і політ. життя сусп-ва, політ. процеси, політ. події і політ. суб'єкти з їх сутнісними характеристиками. На думку С. *Ліпсета*, різниця між політологією і соціологією полягає у тому, що перша вивчає, як *держава* впливає на сусп-во, а друга — як сусп-во впливає на д-ву. Першим поштовхом до утворення нової субдисципліни стали уявлення М. *Вебера* про «політично орієнтовані дії». Вебер стверджував, що необхідно відрізняти дослідження безпосередніх агентів легітимного застосування сили від груп, які намагаються вплинути на діяльність політ. орг-ції. Послідовники М. Вебера зосередили свою увагу на таких проблемах, як виборча та *політична поведінка*, *ідеології* політ. рухів, відносини між екон. владою та ухваленням політ. рішень тощо. У подальшому дослідники зосередилися на вивченні окремих проблем С. п.: розробку проблеми політ. *еліт* започаткували італ. вчені В. *Парето* та Г. *Моска*, *політичних партій* — нім. соціолог Р. *Міхельс*, *груп тиску* і лобізму — А. *Бентлі*, Д. Трумен, пропаганди і масових комунікацій — Г. *Лассвел*; політ. систем та націотворчих процесів, ролі *держави* у формуванні *національної ідентичності*, аналізу впливу політ. інституцій на соціальний розвиток — С. *Ліпсет* та його послідовники; проблеми *бюрократії* досліджувалися Р. Мертоном, Р. Бланом та ін., великий інтерес викликають проблеми *виборів* та виборчих кампаній (П. *Лазарсфельд*, Р. Россі) тощо. Великий внесок у розвиток С. п. здійснив філософ, антрополог і соціолог П. *Бурдьє*. В рамках соціології політики він створив спеціальну соціологічну теорію, яка має свій об'єкт дослідження — поле політики, предмет — механізм формування політ. уявлень, розподіл влади, позицій і політ. сил, запропонував специфічний понятійно-категоріальний апарат, що включає поняття агента, поля, габітуса, влади і капіталу. Активними темпами С. п. розвивається в сучас. Україні (Є. Головаха, В. Танчер, О. Якуба та ін.), що викликано швидкими темпами соціальних змін, які переживає країна.

Сучас. С. п. досліджує відносини сусп-ва і д-ви, їх участь у формуванні ін-тів розподілу і формування влади, яка залежить перш за все від рівня політ. свідомості і характеру політ. поведінки гр-н, проблеми взаємовідносин *громадянського суспільства* та д-ви, процеси інституалізації, соціалізації, інструменталізації політ. форм у контексті соціального середовища, можливості підтримки соціальної стабільності і розв'язання політ. конфліктів, оптимальні канали політ. самовиразу для різноманітних спільнот, соціальні підстави переходу від одного політ. порядку до ін. тощо. Досліджуючи владу та її використання в політ. системі, С. п. акцентує увагу на вивченні особистості як суб'єкта політ. життя, яка володіє *політичною свідомістю* і культурою. Вивчення механізмів перетворення соціального в політичне, зокрема механізмів формування із соціальної спільноти політ. суб'єкта, і вирізняє С. п. з-поміж ін. політол. дисциплін. Отже, предметом С. п. є соціальні механізми влади і впливів у сусп-ві на різних етапах його розвитку і функціонування. С. п. має також свої власні об'єкти: події, процеси, суб'єкти *політичної сфери*. Водночас вона досліджує й ті об'єкти, які є в екон. і духовній сферах сусп-ва. На відміну від ін. дисциплін, які досліджують політ. сферу, С. п. має у своєму розпорядженні інструментарій соціол. науки — комплекс соціол. концепцій, теорій та методів. С. п. має власну внутр. структуру, до якої входять, соціологія політ. рухів і партій, соціологія д-ви, соціологія політ. свідомості й політ. поведінки, соціологія міжнар. відносин тощо. Категоріальний апарат С. п. включає поняття влади, політ. системи, *політичної діяльності*, політ. поведінки, політ. свідомості, *політичної культури* тощо.

Літ.: Амелин В. Н. Социология политики. М.,1992; Бурдьё П. Социология политики. М., 1993; Піча В. М., Стеблич Б. А. Соціологія політики. Львів, 1994; Соціологія. — К., 2002; Якуба Е. А. Социология. Х., 1995.

В. Перевезій

СО́ЦІУМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. socium — спільне) — одна з підсистем *суспільства*, що забезпечує інтеграцію всіх його елементів, його існування як цілісного організму, окремий сегмент соціуму, який охоплює взаємовідносини між класами, *націями, соціальними групами* й спільнотами з приводу утримання й використання держ. *влади*. У більш широкому значенні до розуміння структури С. п. відносять *політичну свідомість, відносини політичні*, політ. та правові норми, політ. ін-ти й орг-ції, *політична діяльність, ЗМІ*. Найважливішими складовими С. п. є *держава*, тобто орг-ція *політичної влади* панівного класу; партії, які відображають становище класу в сусп-ві, його інтереси; сусп. орг-ції та рухи, групи за інтересами та групи тиску, які об'єднують представників різних соціальних груп. За формою владної організації С. п. вирізняють *монархію* і *республіку*. За рівнем держ. інтегрованості С. п. може бути унітарним (єдине держ. утворення), федерат. (союз юрид. самостійних держ. утворень — штатів, земель тощо), конфедерат. (держ.-прав. об'єднання). Важливою ознакою С. п. є політ. режими — *демократія* (джерелом влади визнається більшість; рівноправність гр-н; виборність осн. органів влади; *верховенство права*; розподіл влади на законод., викон., судову; багатопартійність тощо); *тоталітаризм* (необмежений диктат д-ви відносно гр-н); *авторитаризм* (повна або часткова відсутність прав і свобод, заборона опозиц. партій і орг-цій, відмова від розподілу влади, застосування політ. репресій); *лібералізм* (більш-менш досконала виборча система, закон ґрунтується на згоді більшості гр-н, а функціонери, які прямо чи опосередковано призначаються підлеглими, є тимчасовими й відповідальними у своїх діях перед законом). С. п. є системою динамічною, тому прогресивний його розвиток має кінцевою метою побудову правової д-ви з верховенством права в усіх сферах сусп. життя, пріоритетом прав, свобод та інтересів особистості; орг-цію і функціонування суверенної держ. влади на основі принципу розподілу влади — законод., викон., судової.

Е. Кальницький

СОЮ́З ВОЄ́ННО-ПОЛІТИ́ЧНИЙ — формалізоване об'єднання *держав* із метою спільного захисту від зовн. військ. загрози або ведення бойових дій проти спільного ворога. С. в.-п. є специфічною формою міжнар. коаліції, яка відрізняється обов'язковою наявністю міждерж. угоди, що визначає коло союзників і умови союзу, та визначенням супротивника, проти якого об'єднуються в союз д-ви. Д-ви утворюють С. в.-п. з метою зміцнення власної обороноздатності, для стримування потенц. агресора або зменшення витрат на оборонні потреби. С. в.-п. можуть передбачати надання союзниками один одному військ. або екон. допомоги, спільний контроль над ресурсами, надання права використовувати нац. територію для військ. потреб союзників, координацію у плануванні та веденні бойових дій тощо. Зазвичай у міждерж. угодах про створення С. в.-п. визначаються зобов'язання кожного союзника щодо конкр. ресурсів, які він надає в розпорядження союзу, а також щодо участі в розподілі матер. здобутків союзу (захоплених територій, *репарацій* тощо). Водночас осн. продукт діяльності С. в.-п. — запобігання *агресії* або перемога над ворогом — є спільним та неподільним для всіх союзників. Ключовою дилемою С. в.-п. є прагнення д-ви збільшити рівень власної захищеності за рахунок допомоги союзників, з одного боку, та зменшити ступінь обмежень автономності власних дій, що походить із зобов'язань, взятих відносно союзників, з ін. боку. Відтак для кожної д-ви участь у С. в.-п. визначається ступенем зовн. загрози, й поразка ворога або зниження рівня конфронтації з ним може призвести до втрати зацікавленості в подальшій участі в союзі. Для союзів воєнного часу спільні зусилля у веденні та забезпеченні бойових дій є провідним завданням, а припинення існування останніх зазвичай співпадає із завершенням війни (Антанта в 1-й світовій війні, Антигітлерівська коаліція в 2-й світовій війні тощо). С. в.-п. мирного часу часто виступають інструментом колект. стримування потенц. супротивника (*НАТО* та ОВД), передбачають взаємодію не тільки у військ., а й політ., зовнішньополіт., екон. сферах та можуть закладати основу для воєнно-політ. *інтеграції міжнародної*. *В. Константинов*

СОЮ́З РАДЯ́НСЬКИХ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ РЕСПУ́БЛІК (СРСР) — одна з найбільших д-в світу, що існувала впродовж 1922–1991 на засадах марксист. *ідеології*. Датою її утворення вважається

30.12.1922, коли 1-й з'їзд рад СРСР ухвалив Декларацію про утворення СРСР 1922 і Договір про утворення СРСР 1922. 2-й з'їзд рад СРСР 31.01.1924 затвердив *Конституцію* СРСР. До складу союзної д-ви увійшли союзні республіки: Рос. Соціаліст. Федерат. Рад. Республіка (РСФРР), Укр. Соціаліст. Рад. Республіка (УСРР), Білорус. Соціаліст. Рад. Республіка (БСРР) та Закавказ. Соціаліст. Федерат. Рад. Республіка (ЗСФРР; у її складі були з 1922 по 1936 Азербайджан, Вірменія і Грузія). У 1924–25 у процесі нац.-держ. розмежування Серед. Азії утворено в складі СРСР Узб. і Туркм. республіки, а в 1929 — Тадж. 1936 ЗСФРР було розформовано, члени федерації увійшли до СРСР як окремі союзні республіки. Тоді ж Казах. і Кирг. автономні республіки було виведено з РСФРР і перетворено на союзні у складі СРСР. 1940, внаслідок приєднання балт. д-в до СРСР, утворено Ест. РСР, Латв. РСР і Лит. РСР, а з приєднаних Бессарабії та фінс. прикордонних земель і споріднених автономних рад. республік — Молд. РСР і Карело-Фін. РСР (у черв. 1956 перетворено на Карел. АРСР у складі Рос. Федерації).

Рад. конст. доктрина визначала СРСР як союзну д-ву, утворену на основі добровільного об'єднання рівноправних рад. соціаліст. республік. Федерат. структуру СРСР становили: союзні та автон. республіки, автон. області та нац. округи. Союзним і автон. республікам надавався характер держ. утворень (наявність конституції). Союзні республіки були формально суверенними. Вони мали право вільного виходу із СРСР.

Керівними держ. органами СРСР у 1923–36 були З'їзд рад СРСР і Центр. Викон. К-т СРСР (ЦВК СРСР), який складався з двох палат — Ради Союзу і Ради Національностей. Викон. органом була Рада нар. комісарів СРСР (Раднарком), до складу якої входили загальносоюзні нар. комісаріати (зовн. справ, транспорту, пошт і телеграфів, військ.-мор. справ, зовн. торгівлі). У союзних республіках діяли свої комісаріати з обмеженою компетенцією. Вищим суд. органом був Верховний суд СРСР. Законодавство СРСР було уніфікованим, але допускало дію республіканських кодексів з окремих груп сусп. відносин. Конституція СРСР 1936 внесла деякі інституц. зміни. Функції всесоюзного з'їзду і ЦВК перебрала ВР СРСР, що складалася з двох палат — Ради Союзу і Ради Національностей. Між сесіями ВР усі функції найвищого органу держ. влади здійснювала Президія ВР СРСР. Найвищим викон. органом з широкими розпорядчими функціями була РНК СРСР (з 1946 — РМ СРСР). Міністерства та відомства держ. управління (к-ти, ради, управління тощо) були здебільшого загальносоюзними або союзно-республіканськими. У віданні союзних республік були незначні, здебільшого місц. значення справи. Найвищу суд. владу здійснював Верховний суд СРСР, а централізований нагляд за виконанням соціаліст. законності здійснювала Прокуратура СРСР на чолі з ген. прокурором СРСР. Конституція СРСР 1977 сприяла ще більшій централізації держ. влади. Вона закріпила роль КПРС як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій» (ст. 6). Системна криза рад. ладу у 80–90-х рр. 20 ст. призвела до послаблення влади центру над союзними республіками. 1990 республіки прийняли декларації про держ. суверенітет, а спроба держ. перевороту 19–21.08.1991 у Москві прискорила розпад СРСР. Юрид. закріплення цього процесу завершено укладенням Мінс. угоди 1991 про утворення Співдружності Незалежних Держав (8.12.1991). У цьому док-ті керівники Росії, України та Білорусі констатували, що СРСР «припинив існування як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність». 10.12.1991 ВР України ратифікувала Угоду.

В.Чехович

СПА́ЙКМЕН (Spykman) Ніколас Джон (1893–1943) — вчений, проф. міжнар. відносин, директор Ін-ту міжнар. відносин при Єльс. ун-ті, був продовжувачем теорії Т. Мехена. С. бачив геополітику не як науку, що вивчає вплив ґрунту на життя д-ви і рельєфу на нац. характер, а як аналіт. метод, який дозволяє виробити ефект. міжнар. політику. Всі дослідження вченого мають винятково прагмат. характер. Осн. тезу С. можна звести до того, що Маккіндер неоцінив геополіт. значення Хартленду. С. вважав, що геогр. історія «внутр. півмісяця», Рімланду «берегових зон» формувалась і спливала сама по собі, а не під тиском «кочовиків суші», як це стверджував Маккіндер. Хартленд, за С., простір, який отримує імпульси від берегових зон, а не навпаки. Звідси, Рімланд — ключ до світового володарювання. Тому той, хто домінує над ним, домінує над Євразією, тримає долю світу в своїх руках. Він виділив 10 критеріїв геополіт. могутності д-ви: поверхня території, природа кордонів, к-сть населення, наявність або відсутність корисних копалин, екон. і технол. розвиток, фін. міць, етн. однорідність, рівень соціальної інтеграції, політ. стабільність, нац. дух. Якщо сума оцінки політ. можливостей д-ви за цими критеріями виявляється незначною, то така д-ва змушена поступатися частиною свого *суверенітету*. Крім цього, С. увів нову категорію — «серединний океан», який виступає у нього як «внутрішнє море», яким у Древньому світі й у Середні віки було Середземне море. Він виділяє особливу геополіт. реальність — «атлантичний континент», пов'язаний єдністю культури західноєвроп. походження, ідеологією ліберал-капіталізму, демократії, єдністю політ., етичної долі свого роду. Мозком нової атлантичної єдності стає Зх. Європа і пояс Сх. узбережжя США (особливо Нью-Йорк), гол. силовий механізм континенту США, які володіють могутнім військ.-пром. і торг. потенціалом. Європа — придаток США: екон., військ., інтелектуальний. Роль, політ. суверенність європ. д-в повинні зменшуватися. Влада на континенті поступово перейде до особливої структури, яка об'єднуватиме лідерів усіх «атлантичних» просторів. Гол. роль у цій структурі відіграватимуть США. С. також розвинув ідею «анаконди» — контролю і задушування берегових територій афро-азійс., араб. країн, Індії та Китаю, що можна зробити, тільки спираючись на силу. Він був прихильником застосування сили у *міжнародних відносинах*. Сила, на його думку, — необхідна складова всякого політичного порядку: в мережі міжнар. ієрархії *зовнішня політика* повинна мати за мету перш за все покращання або принаймні збереження порівняної силової позиції д-в. Сила в кінцевому підсумку є можливістю вести успішну війну.

Літ.: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М., 2002.

Л. Угрин

СПЕ́НСЕР (Spencer) Герберт (27.04.1820, Дербі, графство Дербішир — 08.12.1903, Брайтон, графство Сассекс) — мислитель, один із родоначальників позитивізму; засновник органічної школи в соціології; ідеолог *лібералізму*. Закінчив 1937 4-річний підготовчий курс Кембридж. ун-ту. Працював учителем математики і природознавства, техніком, інженером на залізниці; з 1946 — публіцист, 1948–53 — заст. редактора журн. «Економіст», далі «кабінетний вчений». У поглядах С. поєдналися еволюціонізм, принцип невтручання (laissez faire — франц. дозвольте робити), концепція філософії як узагальнення всіх наук і супутній ідейний перебіг того часу. Тех. і практ. склад розуму С. наблизив його до позитивізму О. *Конта* і неопозитивізму Ш. Ренув'є. Суттєвий вплив на розвиток еволюц. ідей С. мали біол. теорія Ж. Б. Ламарка та ідеї засновника ембріології К. Бера, екон. теорія А. *Сміта* і «закон народонаселення» Т. *Мальтуса*. Плідний і різноманітний, він був глибоко знайомий з сучас. йому наук. досягненнями в математиці і природознавстві. Самост. досяг вищої тех. освіти, зміг піднятися до рівня вченого-енциклопедиста, залишивши значну спадщину в науці. Ключем до його системи об'єднаної науки стає робота «Основні засади» (1862). У ній формулюється космічна теорія еволюції (прогресу), яку С. відносить до універсального принципу, що лежить в основі всіх галузей знання й їх підсумовує. Вже за сім років до публікації Ч. Дарвіним його «Походження видів» С. пише статтю «Гіпотеза розвитку» (1852), в якій висловлює ідею еволюції, що спирається на теорії Ж. Б. Ламарка і К. Бера. Згодом С. визнає природний відбір як один з чинників еволюції і вводить в обіг термін «виживання найбільш пристосованих». У 1858 С. склав план 10-томного твору «Системи синтетичної філософії», що став гол. працею його життя. Осн. принципи «синтетичної філософії» С. були сформульовані на найпершому етапі реалізації цього задуму, в «Основних засадах». Ін. томи містили інтерпретації, що їх розкривають у дусі цих ідей різні окремі науки. До серії також увійшли: «Принципи біології» (1864–67); «Принципи психології» (1870–72); «Принципи соціології» (1876–96), «Принципи етики» (1892–93). Найбільшу наук. цінність становлять соціол. дослідження С., що їх склали два трактати «Соціальна статика» (1851) і «Соціологічні дослідження» (1872), а також вісім томів систематизованих соціол. даних: «Описова соціологія» (1873–81). У рамках заснованої ним «органічної школи» в соціології він розглядає *суспільство* як еволюційний, подібний до живого, організм. Одначе сусп-ва можуть організовувати і контролювати власні процеси адаптації, спрямовуючись таким чином у напрямі до мілітарист. режимів; у разі ж вільної і пластичної адаптації вони перетворюються на промислово розвинені д-ви. Проте невблаганний хід еволюції робить адаптацію «не випадковістю, але необхідністю». Наслідком концепції про космічну силу еволюції С. вважав соціальну філософію. Принцип індивідуалізму, що лежить в основі цієї філософії, ясно викладений в «Принципах етики»: «Кожна людина вільна робити те, що бажає, якщо не порушує при цьому рівну свободу будь-якої іншої людини». Соціальна еволюція є процесом зростальної «індивідуації».

Літ.: Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. К., 2004; Taylor M. The Philosophy of Herbert Spencer. London, 2007. *Е. Афонін*

СПЕРА́НСЬКИЙ Михайло Михайлович (12.01.1772, Черкутино, Росія — 23.02.1839, Санкт-Петербург) — держ. діяч і реформатор. У 1791 закінчив у Петербурзі Олександро-Невську семінарію. Вже під час навчання виявилися надзвичайні здібності С., пристрасть до знань, самостійність і твердість характеру. Це дозволило йому зробити блискучу кар'єру на держ. службі, куди він був прийнятий у 1797, і досягнути значних успіхів у реформаторській діяльності. Упродовж 1803–07 — директор департаменту М-ва внутр. справ. Підготував кілька власних політ. записок, в яких висловив свої погляди на становище держ. апарату в Росії, обґрунтував нагальну потребу реформ. Ця ідея була втілена у підготовленому ним (1809) «Вступі до зводу державних законів», у якому пропонувалося для запобігання можливим революц. потрясінням у Росії надати *самодержавству* зовнішніх форм конст. монархії (виборність частини чиновників, нові починання в орг-ції суду, децентралізації влади тощо). С. вважав за необхідне наявність системи розподілу влади, повністю поділяв ідеї, що були поширені тоді в Зх. Європі. Він писав, що неможна засновувати правління на законі, якщо одна держ. влада буде складати закон і використовувати його. Тому розумний устрій держ. влади реформатор вбачав у її поділі на три гілки: законод., викон. та судову зі збереженням самодерж. форми правління. За проектом С., політ. права надавалися тільки *дворянству* і «середньому сословію» (купці, міщани, держ. селяни, які обирали законод. Держ. думу, розпорядчі окружні й губернські думи, а також судові органи). «Народу робочому» (помісні селяни, майстрові, їх працівники, прислуга) надавалися лише обмежені цив. права зі збереженням кріпосного права, яке, вважав С., буде поступово скасовано у ході розвитку пром-сті, торгівлі та просвіти. За його ініціативи було видано указ (1809), який вимагав від чиновників певного рівня освіти. Із заснуванням Держ. ради (1810) С. став держ. секретарем, одним із найвпливовіших сановників Росії. Адм. перетворення С., хоча вони мали обмежений характер та у своїй більшості не були доведені до завершення, торкалися інтересів багатьох прошарків сусп-ва, спричиняли раздратування у вищому світі. Це призвело до відставки С., випровадження із Петербурга і фактичного заслання (1812–21). У 1819 був призначений генерал-губернатором Сибіру. Разом зі своїми співробітниками (серед яких був і майбутній декабрист С. Батеньков) енергійно займався розробкою «Сибирського зводу» — розгорнутого зведення реформування апарату управління Сибіром. Після повернення із заслання продовжив свою діяльність щодо створення міцної системи законодавства. До того часу С. став прихильником необмеженої *монархії*. Під його керівництвом були складені «Повне зібрання законів Російської імперії» в 45 томах (1830), 15-томний «Звід законів». Вінцем всієї роботи С. бачив «Звід», в якому все законодавство мало бути перероблене на основі заг. принципів і стану чинного права, з урахуванням сусп.-політ. розвитку Росії. Його, на думку С., не можна створити без поєднання і аналізу попередніх законів з необхідними доповненнями й виправленнями, виходячи з практики їх використання.

Літ.: Чибиряев С. А. Великий русский реформатор. М., 1989; Ключевский В.О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли. М., 1991; Томчинов В.А. Сперанский. М., 2006. *В. Пушкін*

СПІВДРУ́ЖНІСТЬ ДЕМОКРАТИ́ЧНОГО ВИ́БОРУ — міждерж. об'єднання в рамках Балто-Чорноморсько-Каспійського партнерства, ініційоване декларацією президентів *України* В. *Ющенка* і Грузії М. *Саакашвілі* «На захист свободи і демократії в регіоні», підписаною в м. Боржомі (Грузія) 12.08.2005 відповідно до рішень Сеульської конференції Співтовариства демократій (глобальний дискусійний форум, заснований 2000 у Варшаві на конференції 106 країн під головуванням держсекретаря США М. Олбрайт) у лист. 2002 щодо «розвитку демократичної культури через освіту». Метою нової орг-ції Декларація визначила створення «потужного інструменту для звільнення регіону від усіх розділювальних ліній, що залишилися, порушень *прав людини*, від будь-якого духу конфронтації, від заморожених конфліктів». До участі в Співдружності були запрошені всі д-ви Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону, а також Росія, США й ЄС як спостерігачі. Установче засідання Співдружності відбулося 02.12.2005 в Києві за участю президентів Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Румунії, Словенії й України, а також представників Азербайджану, Болгарії й Польщі; того ж дня було ухвалено Декларацію країн Співдружності демократичного вибору, згідно з якою вони виступають «за налагодження тісніших зв'язків між урядами та суспільствами в різних сферах, за співробітництво в усіх питаннях, пов'язаних із розвитком *демократії*». Сторони виявили наміри підтримувати через цей форум просування дем. цінностей і стандартів для сприяння дем. процесам і створення дем. інституцій, обмінюватися досвідом у зміцненні демократії й повазі прав людини, співробітничати з інституціями й міжнар. орг-ціями, *громадянським суспільством* і урядами щодо координації підтримки нових дем. сусп-в. Вони також домовилися заохочувати повагу до демократії й прав людини та реагувати на загрози дем. розвитку, серед яких *корупція*, організована злочинність, відмивання грошей, *тероризм*, подальше існування конфліктів у Європі й незаконна торгівля наркотиками, зброєю та людьми. Країни домовилися показати приклад поваги до демократії й прав людини та закликали лідерів ін. д-в, які перебувають на шляху до демократії, заохочувати толерантність і взаєморозуміння, а також сприяти повазі до плюралізму, боротися з етн. й реліг. ненавистю, насильством, *сепаратизмом* і *екстремізмом*, а також сприяти розвитку громад. суспільства, *неурядових організацій* і незалежних ЗМІ. Учасники саміту пообіцяли й надалі обговорювати дем. трансформації на різних форумах, включаючи Чорноморський форум для діалогу й партнерства в Бухаресті, саміт Балто-Чорноморського регіону у Вільнюсі й форум у Тбілісі восени 2006.

В. Матвієнко

СПІВДРУ́ЖНІСТЬ НЕЗАЛЕ́ЖНИХ ДЕРЖА́В (СНД, Commonwealth of independent states) — міждерж. орг-ція, створена на основі «*Біловезької угоди*» від 08.12.1991 про припинення існування *СРСР* та об'єднує у своєму складі 11 пострад. д-в. Засновниками СНД стали Республіка Білорусь, Рос. Федерація і Україна, 21.12.1991 до зазначеної угоди приєднались решта д-в, що утворилися після розпаду СРСР (окрім балт. республік і Грузії, яка вступила до СНД 09.12.1993), підписавши Протокол і Алма-Атинську декларацію. Україна має статус держави-засновниці й спостерігача в СНД, Туркменистан після проголошення статусу постійного *нейтралітету*, що було офіц. закріплено на рівні *ООН* 1995, набув статусу спостерігача в СНД. 14.08.2008 парламент Грузії одноголосно ухвалив рішення про вихід країни з СНД, юрид. процес завершився 18.08.2009. Рішенням голів д-в 22.01.1993 у Мінську було схвалено Статут СНД, який однак не підписали президенти Туркменистану та України. Цей док-т налічує 45 статей (9 розділів: мета та принципи, членство, колект. безпека і військ.-політ. співробітництво, запобігання конфліктам і вирішення спорів, співробітництво в екон., соціальній та правовій сферах, органи співдружності, міжпарлам. співробітництво, фінансування, прикінц. положення) та зареєстрований відповідно до статті 102 Статуту ООН.

Статут СНД розрізняє держави-засновниці та держави-члени орг-ції. До першої категорії належать ті республіки, які підписали та ратифікували угоду про створення СНД від 08.12.1991 та Протокол до неї (таких 11). Державами-членами вважаються ті країни, що взяли на себе зобов'язання відповідно до Статуту орг-ції. Статут також передбачає наявність асоційованого членства в СНД та статус спостерігача. Згідно зі ст. 2 статуту СНД метою орг-ції є: забезпечення прав та осн. свобод людини відповідно до принципів і норм міжнар. права та док-тів НБСЄ (див. *ОБСЄ*), співробітництво у забезпеченні міжнар. миру та безпеки, здійснення ефект. заходів щодо скорочення озброєнь та військ. витрат, ліквідація ядерної та інших видів *зброї масового знищення*, мирне розв'язування спорів і конфліктів між сторонами Співдружності тощо. Угода про створення СНД передбачає такі сфери співробітництва: координація зовнішньополіт. діяльності, співробітництво у формуванні й розвитку спільного екон. простору, загальноєвроп. і євразійс. ринку, співробітництво у галузі митної політики, співробітництво у сфері охорони довкілля, участь у створенні всезагальної міжнар. системи екол. безпеки, співпраця у питаннях міграц. політики співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю. Вищим керівним органом СНД є Рада глав д-в, у якій на найвищому рівні представлені усі д-ви і яка ухвалює рішення з принципових питань у сфері спільних інтересів. Рада глав урядів координує співробітництво органів викон. влади держав-членів в екон., соціальній та ін. сферах спільних інтересів. Рішення приймаються консенсусом, окрім процедурних питань, рішення з яких ухвалюються звичайною більшістю. Рада міністрів закорд. справ вирішує завдання координації зовнішньополіт. координації держав-учасниць СНД з питань, що становлять спільний інтерес, розвитку співпраці між СНД і ООН, ОБСЄ та ін. Збирається один раз на три місяці. 02.04.1999 було схвалено Рішення ради глав д-в СНД «Про удосконалення і реформування структури організації», а також положення про Раду міністрів закорд. справ СНД. В організації діють також Рада міністрів оборони та Рада командувачів прикорд. військами. Рішенням Ради глав д-в СНД від 06.07.1992 було підписано угоду про статус Екон. суду СНД, який покликаний забезпечити однакове тлумачення ухвалених договорів усіма д-вами СНД, а також розв'язувати суперечки екон. характеру, що виникли у результаті реалізації відповідних угод. 25.01.2000 рішенням Ради глав д-в СНД було ухвалено «Положення про Економічну раду», яка є осн. викон. органом, що забезпечує виконання рішень та угод, прийнятих в СНД (РГД і РГУ) про формування та функціонування зони вільної торгівлі та ін. питань соціально-екон. співпраці. Згідно з рішенням 21.06.2000 пост. діючим викон., адм. і координаційним органом є Викон. к-т СНД, який забезпечує орг-цію роботи РГД, РГУ та РМЗС, Екон. ради та ін. органів Співдружності, зокрема розробляє проекти порядку денного засідань, аналізує виконання ухвалених рішень, розробляє бюджет орг-ції та контролює його виконання. Міжпарлам. співробітництво в рамках Співдружності реалізується за допомогою діяльності Міжпарлам. асамблеї, як консулат.-дорадчого органу Співдружності. МПА формується з парлам. делегацій держав-учасниць. Орг-цію роботи цієї установи здійснює Рада асамблеї, а пост. діючим органом є секретаріат, який знаходиться у Санкт-Петербурзі. Загалом в СНД працює 87 органів, 78 з яких є інституціями галузевого співробітництва, які функціонують на основі ст. 34 Статуту СНД. Ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Самі учасники по-різному сприймали перспективи розвитку співпраці. Поступово в рамках СНД за акт. підтримки рос. дипломатії утвердилася концепція різношвидкісної інтеграції, яка обґрунтовувала розвиток співпраці нових незалежних д-в у більш тісних інтеграц. об'єднаннях. У жовт. 2007 на засіданні РГД СНД було ухвалено концепцію подальшого розвитку Співдружності, яка визначила такі пріоритети: підтримка соціально-екон. стабільності та міжнар. безпеки; підвищення конкурентоспроможності та забезпечення входження до світового господарства держав-учасниць; досягнення макс. ефективності у спільному вирішенні проблем, що породжує *глобалізація*; вступ країн-учасниць СНД до *СОТ*; протидія градаційним та новим загрозам та викликам; розвиток співробітництва у гуманіт. сфері тощо.

Літ.: Косов Ю. В. Торопигін А. В. Содружество независимых государств: институты, интеграционные процессы, конфликты. М., 2009. Офіційний сайт СНД. Режим доступу: http//www.cis.minsk.by. *О. Ковтун*

СПІ́КЕР (англ. speaker — особа, яка говорить, оратор, від speak — говорити) — у більшості країн англосаксонської прав. сім'ї гол. посадова особа однопалатного *парламенту* (в Замбії, Кенії та ін.) або нижньої палати двопалатного парламенту (в Австрії, Великобританії, Індії, Канаді, США та ін.). Посада С. вперше була запроваджена в Англії в 1377. Спочатку основна функція С. полягала в оголошенні відповіді палати громад на вимоги і пропозиції короля та у викладі власної позиції палати. Поступово повноваження С. збільшувалися шляхом розширення орг.-розпорядчих функцій і нині в більшості країн охоплюють: головування на засіданнях палати, керівництво дебатами депутатів, тлумачення парлам. процедур та контроль за їх дотриманням, забезпечення порядку та парлам. дисципліни, підписання прийнятих палатою актів, дотримання відповідних парлам. церемоніальних процедур, представництво палати у міжнар. стосунках, зносинами з ін. владними ін-тами. Посада С. зазвичай є виборною; він обирається на весь строк повноважень парламенту і найчастіше репрезентує партію більшості. У Великобританії та ряді ін. країн С. офіц. вважається позапартійним і навіть на час перебування на цій посаді виходить зі складу партії. У деяких країнах С. не бере участі в голосуванні (крім випадків, коли голоси парламентаріїв поділяються порівну) або голосує останнім. У більшості ін. країн функції, аналогічні функціям С., виконують голови палати чи парламенту. В Україні ці функції виконує Голова *Верховної Ради України*, статус якого визначається *Конституцією України* та регламентом ВР України. В ряді країн функції С. здійснюють колегіальні органи: в Італії, Швейцарії — бюро палати, в Німеччині — президія палати. Такий колегіальний орган очолює голова (у Польщі — маршалок, у Швеції — тальман та ін.).

Літ.: Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. К., 1996; Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. К., 2001. *В. Нагребельний*

СПІНО́ЗА (Spinoza, d'Espinosa) Барух (Бенедикт) (24.11.1632, Амстердам — 21.02.1697, Гаага) — філософ і богослов. Прагнення знань спонукало його стати учнем вільнодумця Френсиса ван ден Ендена. 1656 погляди С. були такі неортодоксальні, що його звинуватили в атеїзмі й вигнали із синагоги. Він заробляв на життя, шліфуючи лінзи, внаслідок чого мимоволі ознайомився з найпередовішими досягненнями оптики, а отже, й з розвитком тодішньої математики. С. написав чимало філос. праць, зокрема з етики. Політ. тематику зачіпають лише «Богословсько-філософський трактат» (1670) та незавершений «Політичний трактат». С. нещадно критикували кальвіністи, католики та євреї, тому він обстоював свободу мислення, надто релігійного. Як і Т. *Гоббс*, він вважав, що д-ва існує, аби запобігти *анархії*. Проте, на відміну від Гоббса, С не думав, що розв'язком може стати *автократія*. Він палко вірив у *демократію*, у право не погоджуватися і дотримуватися протилежної думки, якщо це не призводить до анархії. За гол. мету С. вважав мудрість, розуміючи під нею розважливі судження й раціональну поведінку. Саме їм і має сприяти д-ва.

Літ.: Le Buffe M. Spinoza and Human Freedom. Oxford, 2010.

В. Денисенко

СПІР ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ — міжнар. спір між *державами* з приводу юрид. приналежності певної території; у ньому кожна сторона звичайно стверджує, що певна територія юрид. належить саме їй, оскільки вона здійснювала або здійснює свою владу над цією територією і ніщо не є достатнім доказом зворотного. Свідченням такої влади є, як правило, здійснення державних (адм., судових тощо) функцій. С. т. вважається таким тоді, коли всі сторони визнали його наявність і сперечаються з приводу певної території або кордону та водночас чітко визначених, одних і тих самих міжнар.-прав. норм або актів; в ін. випадку вважається, що С. т. ще не виник, і проблема знаходиться на стадії розбіжностей, які можуть і не привести до С. т. Від нього слід відрізняти демаркаційні розбіжності сторін, які звичайно погоджуються змішаними прикордонними комісіями. Одностороння *територіальна претензія* також не утворює С. т., оскільки в цьому випадку держава-претендент не оспорює юрид. приналежності певної території конкретній д-ві, але з яких-небудь причин вважає, що ця приналежність повинна бути змінена. Як і міжнар. спори взагалі, вони повинні розв'язуватися відповідно до принципу мирного розв'язання міжнар. спорів. Переважна більшість сучас. С. т. існує в Азії, Африці й Лат. Америці; вони проходить чотири стадії: 1) висунення претензії на об'єкт; 2) висунення контрпретензії на той самий об'єкт; 3) звернення до мирних способів розв'язання міжнар. спорів; 4) виконання рішення, досягнутого в результаті застосування обраного способу розв'язання спорів. З поняттям С. т. часто пов'язують концепцію критичної дати, тобто дати, після якої будь-які дії сторін не змінюють їх прав. позиції щодо об'єкта спору; це може бути дата початку спору, висунення претензії на об'єкт, звернення до мирних способів розв'язання міжнар. спорів, останньої міжнар. угоди щодо об'єкта спору, винесення рішення будь-яким судом або початку переговорів. Крит. дата обирається органом міжнар. ад'юдикації або ін. органом, що розглядає С. т., чи сторонами спору. *О. Задорожній*

СПРА́ВА БЕ́ЙЛІСА — судовий процес в Києві, що тривав 25.09–30.10.1913 над Менахемом Менделем Бейлісом за звинуваченням його у вбивстві 12-річного підлітка Андрія Ющинського, що було скоєне в Києві 20.03.1911. За наказом царс. влади С. Б. розслідувалася як ритуальна, з метою довести, що вбивство було скоєне для отримання крові христ. дитини і використання її у ритуальних діях під час юдейського свята Песах. В історію 20 ст. С. Б. увійшла як хрестоматійний зразок політики держ. *антисемітизму*, яку активно проводив уряд Рос. імперії за часів царс. влади *Миколи II*, її своєрідний апогей. С. Б. мала виправдати підтримку царизмом попередніх євр. погромів і дискримінац. практики щодо євреїв, підтвердити негат. образ єврея — винуватця в усіх бідах країни, покласти на євр. громаду роль «цапа відбувайла» і каналізувати проти неї соціальний і політ. протест. За наказом міністра юстиції царс. Росії І. Щегловитова, слідство, яким керував прокурор

Київ. судової палати Г. Чаплинський, примушувало Бейліса зізнатися у вбивстві попри наявність переконливих доказів, що воно було скоєне кримін. групою на чолі з Вірою Чеберяк. Паралельно чорносотенна преса всіляко роздмухувала антисеміт. настрої у сусп-ві, психол. готуючи його до нової хвилі антисеміт. акцій. У 1911 в Києві був створений к-т захисту Б., який очолив адвокат А. Марголін, на захист Б. виступила передова частина укр. та рос. громадськості, у т. ч. священик О. Глаголєв, рабин Я. Мазе, М. Горький, В. Короленко, М. Грушевський, С. Єфремов, А. Шептицький та ін. За результатами судового розгляду, який тривав 25 верес. — 30 жовт. 1913, суд присяжних, що складався переважно з укр. селян та міщан, виправдав Б. Після суду Б. емігрував разом з родиною до Палестини, а згодом до США, де написав свої мемуари під назвою «Історія моїх страждань».

Літ.: А. Тагер. Царская Россия и дело Бейлиса. М. 1934; Справа Бейліса: погляд із сьогодення. Зб. наук. праць. К., 1993; Євреї в Україні: історія та сучасність. Зб. наук. праць. К., 1997. *А. Подольський*

СПРА́ВА ҐОНҐА́ДЗЕ — перебіг подій, що відбуваються унаслідок вбивства опозиц. журналіста Г. Ґонґадзе. Він безслідно зник 16.09.2000 після неефективних залякувань владою (перед зникненням журналіст звертався до правоохоронних органів із заявою про стеження). Через три дні журналісти передали Президенту Л. *Кучмі* відкритого листа з вимогами розслідувати зникнення Г. Ґонґадзе та оголосили про початок акції «Знайдіть журналіста», що мала продовжуватися доти, поки не буде знайдено Г. Ґонґадзе. Водночас правозахисна орг-ція «Amnesty International» заявила протест у зв'язку із зникненням журналіста. Ця орг-ція не виключала того, що він міг бути таємно затриманий владою або однією із влад. структур, яку він зачепив, займаючись журналіст. діяльністю, і що йому загрожують тортури, погане ставлення або «зникнення». 02.11.2000 обезголовлене тіло Г. Ґонґадзе разом з браслетом і медальйоном (що були ідентифіковані близьким другом і колегою по роботі і ще кількома особами) знайшли у лісі у Таращан. р-ні Київ. обл. На ексгумації були присутні прокурор Київ. області і гол. судмедексперт України. Вони дійшли висновку, що труп пролежав у землі кілька років, а знайдені на тілі прикраси вирішили не представляти для опізнання. Після цього будь-які експертизи були відкладені, а високопосад. особи з оточення Л. Кучми стверджували, що Г. Ґонґадзе живий. Тіло, знайдене під Києвом, перевезли до моргу на вул. Оранжерейній у Києві, де воно знаходиться до нині. 28.11.2000 лідер Соціаліст. партії України О. Мороз оприлюднив аудіозаписи, зроблені кол. співробітником охорони Л. Кучми, офіцером СБУ М. Мельниченком. Записи свідчили, що Президент України і його найближче оточення, керівники МВС і СБУ мали безпосереднє відношення до зникнення Г. Ґонґадзе. Було створено Тимчас. слідчу комісію *Верховної Ради* у С. Ґ. на чолі з нар. депутатом Г. Омельченком. 14.12.2000 голова СБУ Л. Деркач назвав аудіозаписи фальшивкою. 11.01.2001 Ген. прокурор України М. Потебенько заявив, що «таращанське тіло» швидше за все належить Г. Ґонґадзе, однак при цьому запевняв, що вести аудіозаписи у кабінеті Президента України неможливо. М. Потебенько написав листа на ім'я керівника СБУ з проханням «утримуватись від проведення слідчих дій» заради «об'єктивності розслідування» і у зв'язку «з наклепами на вищих посадових осіб держави». У груд. 2000 спочатку у Києві, а від лют. 2001 в ін. регіонах України розпочалась акція *«Україна без Кучми»*. Ген. прокуратура України оголосила, що записи у кабінеті Президента України справді були зроблені, але запис, оприлюднений О. Морозом, скомпільовано. У лют. 2001 у відставку був відправлений Л. Деркач, згодом — міністр внутр. справ України Ю. Кравченко, яких вважали осн. організаторами зникнення Г. Ґонґадзе. Під тиском громадськості закордонні фахівці розпочали експертизу. У груд. 2000 моск. молекулярний експерт І. Павлов провів аналіз, що показав: у Таращі знайшли тіло Г. Ґонґадзе. Нім. фірма Genedia (Мюнхен) здійснила ДНК-аналіз крові Г. Ґонґадзе, що залишилася на його бинтах після поранення в Абхазії у 1993. Було констатовано ідентичність з кров'ю матері Г. Ґонґадзе, але не з «таращанським тілом». У берез. 2001, коли нар. депутат С. Головатий привіз до цієї фірми фрагмент тіла з Таращі, фахівці заперечили, що це тіло сина Л. Ґонґадзе. У квіт. 2001 представники ФБР і Пентагону взяли проби тіла Г. Ґонґадзе, щоб провести його ДНК-дактилоскопію. У берез. 2003 в лабораторії Ін-ту суд. медицини в Лозанні (Швейцарія) було проведено чергову експертизу «таращанського тіла». За висновком швейцарських експертів, було знайдено тіло Г. Ґонґадзе. Зникнення опозиц. журналіста стало початком систем. кризи режиму Л. Кучми. Влада намагалася всіляко заплутати хід розслідування справи, розгорнула кампанію з дискредитації М. Мельниченка, який (як і друга дружина Г. Ґонґадзе Мирослава з двома дітьми) отримав політ. притулок у США, і по доведенню того, що передані ним записи не можна вважати автентичними. Першу експертизу плівок було проведено у США експертами високої кваліфікації, які підтвердили, що записи оригінальні. Після того провладними структурами було запрошено ін. експертів, які заявили, що неможливо встановити — справжні записи М. Мельниченка чи вони змонтовані. Тим часом почали зникати свідки у справі Г. Ґонґадзе. Колиш. офіцер Упр. боротьби з організованою злочинністю І. Гончаров, який мав інформацію про те, як саме і ким виконувалося викрадення і вбивство журналіста, раптово помер 1.08.2003 за нез'ясованих обставин в ув'язненні. У черв. 2004 до рук кореспондента брит. газети «The Independent» А. Крушельницького потрапили док-ти, що підтверджували причетність силових структур до орг-ції зникнення Г. Ґонґадзе та свідоме гальмування владою України розслідування вбивства. При цьому док-ти було передано працівниками укр. правоохорон. органів, які були обурені такими діями керів. структур. Висувалася версія, що Ген. прокурор України С. Піскун (наступник М. Потебенька) наблизився до розкриття таємниці зникнення Г. Ґонґадзе, але його відсторонили від справи. Новопризначений на цю посаду Г. Васильєв оголосив, що попередні дії нічого не виявили і почав згортати подальше розслідування. Зокрема, він звільнив з-під варти екс-керівника Департаменту зовн. спостереження МВС України генерала О. Пукача (від 23 жовт. до лист. 2003 він був під арештом), який наказав знищити док-ти у справі. Спроби загальмувати і припинити розслідування справи Г. Ґонґадзе спричинили нові хвилі протестів і стали одним із вирішальних факторів, що об'єднали праві й ліві політ. сили, сприяли подальшій кризі режиму Л. Кучми. У вересні 2004 в Україні відбулися акції у зв'язку з 4-ю річницею зникнення Г. Ґонґадзе, спец. заяву щодо відсутності результатів у розслідуванні зробив ЄС. Крім діючих країн-членів ЄС, до заяви приєдналися Болгарія, Румунія, Туреччина, Хорватія, Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія і Чорногорія, Ісландія, Ліхтенштейн і Норвегія. Міжнар. орг-ція «Репортери без кордонів» закликала провести відкрите розслідування у справі. Цього не було зроблено, а тому вимоги розкрити правду про зникнення Г. Ґонґадзе були одними з осн. під час акцій протесту в Україні у ході презид. виборів у лист.–груд. 2004, що завершилися перемогою прибічників В. *Ющенка* і його обранням на пост *Президента України*. У груд. 2004 на посаду Ген. прокурора України повернувся С. Піскун, який стимулював новий тур розслідування у справі Г. Ґонґадзе. 24.01.2005 під час зустрічі з європ. законодавцями у Раді Європи В. Ющенко пообіцяв, що цю справу буде розкрито, назвав вбивство Г. Ґонґадзе «моральним викликом», а 01.03.2005 заявив, що є підстави для твердження про розкриття справи Г. Ґонґадзе і що попередня влада була «дахом» для вбивць. 04.05.2005 на своїй дачі під Києвом був знайдений мертвим екс-міністр внутр. справ Ю. Кравченко. 19.12.2005 Апеляційний суд Києва розпочав попереднє судове слухання у справі Г. Ґонґадзе Обвинувачувані — кол. офіцери міліції В. Костенко, М. Протасов, О. Попович. Ще один обвинувачуваний в убивстві Г. Ґонґадзе, екс-начальник Департаменту зовн. спостереження МВС України О. Пукач, знаходився у розшуку. Його заарештували у лип. 2009 і він потрапив під суд, який триває. О. Пукач у суді заявив, що наказ вбити Г. Ґонґадзе надійшов від Ю. Кравченка, а той отримав відповідну вказівку від Л. Кучми. Проти останнього 21.03.2011 було порушено кримін. справу. Його обвинуватили у перевищенні влади і службових повноважень, що призвело згодом до вбивства Г. Ґонґадзе. Замовники вбивства Г. Ґонгадзе дотепер офіц. не встановлені.

Літ.: Кіпіані В. Історія життя керівника «Української правди» // Київські відомості. 2000. 13 жовт.; Applebaum A. A Ukrainian Murder Mystery // Posted Wednesday, Dec. 27, 2000; Karatnycky A. Gongadze's Legacy for Ukraine // Wall Street Journal Europe, September 25, 2003; Зущик Ю. Кто убил Гонгадзе // Корреспондент. 2003. № 35; Koshiw J.V. Beheaded. The Killing of a Journalist, London, 2003; Черников А. Х-файлы Генпрокуратуры // Корреспондент. 2004. № 23; Кошів Я. Обезголовлений. Убивство журналіста. К., 2004; Примаченко А. «Среди сотрудников органов внутренних дел оборотней осталось не меньше, чем уже привлеченных к ответственности». Уверен генеральный прокурор Святослав Пискун // Зеркало недели. 2005. 5 февраля (№ 4); Справа Гонгадзе як дзеркало української влади // Сільські вісті. 2005. 24 лют. (№ 22); Смирнов А., Шевченко А., Люля В. Кто заказал Гонгадзе? // Корреспондент. 2005. № 8; Теличенко В. П'ять проблем у справі Гонгадзе, які ве вирішено за 11 років // www.kyivpost.ua (відвідано 24.11.2011).

Ю. Шаповал

СПРАВЕДЛИ́ВІСТЬ — одна з фундам. цінностей сусп.-політ. життя, яка базується на принципі рівності гр-н у соціальних та політ. правах. С. традиц. розглядається як досконала доброчесність і асоціюється з балансом між рівністю і свободою вона виступає як могутній стимул сусп.-політ. діяльності. Розуміння сутності соціальної С. зазнавало у поступі історії різних змін, але в цілому її зміст полягав і полягає у певній відповідності між конкр. роллю індивідів або їх угруповань у житті *суспільства* та між соціальним становищем цих суб'єктів, між діяльністю та сусп. відплатою, працею та винагородою, заслугами та їх заг. визнанням. Порушення у цих співвідношеннях оцінюється як несправедливість. Комуніст. С. ґрунтується на принципі «Від кожного за здібностями, кожному за працею», лібер. С. — на принципі меритократії «Від кожного за здібностями, кожному за заслугами». Тобто в межах вільних ринкових відносин окремим індивідам, різним за здібностями і нахилами, прагненнями і можливостями, надається свій соціальний шанс в умовах конкурентної боротьби. Справедливим вважається той сусп.-політ. устрій, який забезпечує умови для гідного існування й цільового розвитку окремої особи. Вимоги до С. зростають і загострюються через збільшення соціальної і прав. нерівності, експлуатації, засилля адм.-бюрокр. методів управління, обмеження політ. свобод, орієнтації соціальної політики на обслуговування і збагачення панівних верств сусп-ва тощо. Соціальна С. несумісна з паразитизмом, дармоїдством та ін. пороками сусп-ва. С. у політиці нерозривна з поняттям *демократії*. У сутності дотримання держ. осн. принципів демократії є гарантією збереження С. у *політиці*. Її забезпечують принцип більшості й право меншості на *опозицію*, наявність політ. прав і свобод та реалізація соціально-екон. прав.

Літ.: Роулз Дж. Теория справедливости. Новосибирск, 1997; Кравченко Л. В. Справедливість як вибір. К., 1998.

В. Мадіссон

СТА́ЛІН Йосип Віссаріонович (справж. прізвище Джуґашвілі; 18.12.1878, Горі, Грузія — 05.03.1953, Москва) — політ. діяч, парт. і держ. керівник, Герой Соціаліст. Праці (1939), Герой Рад. Союзу (1945), Генераліссімус СРСР (1945), політ. «вождь» *СРСР* і орієнтованих на ВКП(б)/КПРС комуніст. і робітн. партій, а також залежних від СРСР країн. Навч. в Горійському духовному училищі та Тифліській духовній семінарії. З 1898 брав участь у груз. с.-д. русі. Після виключення з семінарії у 1889 влаштувався на роботу в Тифліську фіз. обсерваторію. З 1901 перейшов на нелег. становище і розпочав життя профес. революціонера. Неодноразово заарештовувався жандармами, але втікав із заслання. Активно включився в революцію 1905 на Кавказі, одночасно мав тісні контакти з центрами рос. с.-д. руху. Брав участь у 1-й Таммерфорській партконференції, у 4-му і 5-му з'їздах РСДРП. 1907 брав участь у пограбуванні банку Тбілісі для поповнення парт. каси. У 1913 заарештований і засланий в Туруханський край, де й зустрів Лютн. революцію 1917. У січ. 1912 заочно кооптований до ЦК РСДРП(б), був членом ЦК до кінця життя і ще 1-ї світової війни став однозначним прибічником В. *Леніна*. У 1915 за ленінською рекомендацією підготував працю «Національне питання і соціалдемократія». У берез. 1917 приїхав із заслання в Петроград, увійшов до більшов. парт. верхівки, до редакції більшов. газ. «Правда». Займав позиції, що відхилялися від ленінської, але після повернення В. Леніна до Росії С. підтримував ленінську політ. лінію. У новоствореній Раді народних комісарів (РНК) С. Зайняв посаду наркома з нац. справ (1917–22) і відповідав за проведення політики щодо неросійських народів і нац. меншин. Одночасно очолював наркомати держ. контролю, робітничо-сел. інспекції. Під час громадян. війни С. був уповноважений від ЦК як відповідальний за політ.-військ. справи на різних фронтах. У цей час він увійшов у різкий конфлікт із Л. Троцьким, але водночас згуртував довкола себе певне коло осіб, яких згодом використовуватиме для завоювання впливів і влади у партії та д-ві. С. належав до найближчого оточення В. Леніна і водночас входив до центр. держ. (РНК, ЦВК) і парт. (ЦК, Політбюро, Оргбюро) органів, а також до Реввійськради. Він підтримував В. Леніна у боротьбі проти різного роду «ухилів» і на ленінську пропозицію був обраний ген. секретарем ЦК. Напередодні створення *СРСР* С. через спричинене ним зіткнення з кавказькими комуністами і через свої брутальні висловлювання на адресу Ленінової дружини Н. Крупської увійшов у конфлікт з В. Леніним, який наприкін. 1922 радив замінити С. на посаді генсека. Проте С. на той момент згуртував навколо себе більшість парт. функціонерів. Використавши на свою користь протистояння конкуруючих політ. угруповань, С. після смерті В. Леніна (1924) зміг переламати ситуацію на свою користь у ключових органах (парт. з’їзди і конференції, ЦК, Політбюро), а також згуртувати більшість проти Л. Троцького та ін. опозиціонерів (зокрема, Л. Каменева, Г. Зінов’єва, М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського). З 1928 С. вже міг самост. визначати політ. курс. Приблизно з цього року починається і поступове звеличування персони самого С. Він здійснив відхід від нової екон. політики (НЕП) і перехід до індустріалізації, колективізації та п’ятирічного планування, проголосив «революцію згори». В СРСР було створено командну економіку, яка у своїх осн. рисах збереглася до кінця 1980-х. Обкладання високими податками, залякування (тавро саботажника, шкідника, троцькиста, правоухильника, примиренця тощо), «розкуркулення», терор голодом, масові репресії, депортації — всі ці методи активно використовувалися режимом для «соціалістичних перетворень». Крім того, С. використав на свою користь спровокований голод, організований терор і тотальну зрівнялівку. Як і В. Ленін, С. завжди вбачав в Україні потенціал непокори, а тому ставився з апріорною недовірою не лише до неселення, а навіть до місц. політ. еліти, піддаючи її періодичним «чисткам» і винищенню. До смерті С. жодного разу етнічний українець не очолював ЦК КП(б)У/КПУ. Як і В. Ленін у 1921–22, С. використав голод 1932–33 для остаточного придушення того політ. україноцентричного потенціалу, який у майбутньому, за його задумом, вже не мав відродитися. Прагнучи здобути собі опору в боротьбі за владу, С. підтримував контрольовану «українізацію», але при цьому інспірував боротьбу з «націонал-ухильництвом», лідерами його були оголошені у серед. 1920-х О. *Шумський*, а у 1933 М. *Скрипник*. Голодомор, нищення укр. інтелігенції, придушення будь-якого інакомислення, активну русифікацію в Україні — все це С. виправдовував зазвичай страхом, за його власними словами, «втратити Україну» (з огляду насамперед на небезпеку польс.-укр. альянсу). Невипадково інструмент політ. вбивств був застосований до таких укр. діячів, як С. *Петлюра* (1926), Є. *Коновалець* (1938), О. Шумський (1946). Упродовж всієї своєї політ. кар’ри С. вдало користався послугами комуніст. спецслужби, розставляючи в ній потрібні йому кадри, скеровуючи їхні дії. Вбивство 01.12.1934 політ. функціонера С. Кірова С. використав для розгортання широкомасштабних репресивних акцій, що проводилися насамперед проти кол. учасників опозиції по всьому СРСР. Для України це принесло новий тур «чисток» проти прибічників політики «українізації», управлінців, діячів культури. Усе це стало не лише інструментом зміцнення особистої влади С., а й прологом «великого терору» 1937–38, який здійснювався руками сталінського клеврета наркома внутр. справ у 1936–38 М. Єжова. Цей терор зачепив не лише парт. функціонерів, були проведені масові т. зв. етн. операції (щодо німців, поляків, латишів тощо). У 1938 всі «недоліки» і «перегини» терорист. кампанії були списані на М. Єжова, а новий шеф НКВД, сталінський висуванець Л. Берія, у 1939 розпочав обмежену реабілітацію декого із ще живих жертв. Яскравим прикладом розриву між дійсністю та деклараціями демократії і свободи стала «сталінська» Конституція, прийнята у 1936. С. приділяв важливу увагу зовн. політиці СРСР, яку проводив через наркомів закорд. справ Г. Чічеріна, М. Литвинова, В. *Молотова* і (з 1949) А. Вишинського. Ключові зовнішньополіт. рішення (такі, як укладення пакту Гітлер–Сталін у 1939, Тегеран. конференція 1943, Ялт. конференція 1945, Потсдам. конференція 1945) С. ухвалював сам. Це стосується і керівництва військ. операціями під час війни з Німеччиною, напочатку якої С. пережив шок, оскільки не вірив, що А. *Гітлер* зможе напасти першим на СРСР. Напередодні цього нападу С. зайняв посаду голови РНК СРСР, яку в 1946 було перетворено на Раду міністрів СРСР. На цій посаді С. перебував до смерті. Під час війни він також був головою Держ. к-ту оборони, наркомом оборони, головнокомандувачем Збройних сил СРСР. У цей період С. дозволив апелювати до патріот. почуттів народів СРСР з метою мобілізації їх на захист системи від нацистів. Здобута величезними жертвами народів СРСР (до 30 млн людських життів) перемога над нацист. Німеччиною була знецінена ідеол. реакцією і репресивними кампаніями після закінчення війни. Після сталінського тосту «За великий русский народ!», виголошеного у черв. 1945, почалася справжня оргія «русского приоритета», наслідки якої були глобальними для всіх народів СРСР. Це значною мірою відбило страх С. перед «бацилами» свободи, які могли перенести на рад. ґрунт воїни, що переможно пройшли країнами Європи. С. стимулював активне включення СРСР у кампанію *«холодної війни»*, що не тільки супроводжувалася гонкою озброєнь обох світових систем, а й дозволяла ефект. ізолювати «радянський народ» від зовн. світу. С. розумів політ. значущість боротьби укр. націоналіст. підпілля у воєнний і повоєнний час у зх. областях України. Ймовірно, це було одним з мотивів, що спонукав С. на частковий дозвіл пропаганди укр. патріот. ідей, відродження деяких атрибутів укр. державності (М-ва оборони та М-ва закорд. справ, надання УРСР статусу члена-засновника ООН). Включення до складу України західноукр. земель у 1939 і Закарпаття у 1945 мусило служити образові С. як об’єднувача укр. земель. У спілкуванні з союзниками по антигітлерів. коаліції С. проводив жорстку лінію, змушуючи їх поступатися у стратег. питаннях і погоджуватися на толерування своїх украй антигуманних дій. Змирилися союзники і з політикою С. щодо країн, які потрапили у сферу впливу СРСР. В останній період війни С. приділив виняткову увагу розвитку ракетно-ядерного потенціалу СРСР і переоснащенню армії новітніми видами зброї. Парт., держ., екон. керівництво країною було узалежнене від С. Він активно втручався в культурну політику (яку прагнув скеровувати у потрібному йому напрямі), а також в науку (історія, мовознавство тощо). С. завжди прагнув забезпечувати свою політику ідеологічно, чому, зокрема, сприяли видання мільйонними накладами його праць «Питання ленінізму» (1926), «Короткий курс історії ВКП(б)» (1938), «Марксизм і питання мовознавства» (1950), «Економічні проблеми соціалізму» (1952), зібрання творів. У повоєнний період С. було санкціоновано проведення кількох гучних справ (боротьба проти «безродних космополитів», «ленінградська справа», «справа лікарів-шкідників»), а також замислена чергова «ротація» своїх найближчих соратників. Проте смерть С. внесла корективи у перебіг подій. Після смерті саркофаг з тілом С. був встановлений у Мавзолеї В. Леніна на Красній площі у Москві. У ніч з 31.10. на 01.11.1961 за рішенням 22-го з’їзду КПРС останки С. були захоронені неподалік від Мавзолею. За межами СРСР сталінський внесок в історію завжди сприймався із скепсисом, але водночас і з певним острахом. Уперше про недоліки і злочини С. в СРСР заговорили під час розпочатої М. *Хрущовим* десталінізації. Більш детальний аналіз сталінізму і оцінку особи С. було дано під час ініційованої М. *Горбачовим* «перебудови». Після колапсу СРСР в Росії почала спостерігатися тенденція до певної ресталінізації, спроби виправдати дії С., зокрема його дії під час голоду 1932–33, потребами модернізації країни, підкреслити його заслуги у боротьбі з А. Гітлером тощо.

Літ.: Deutscher I. Stalin: A Political Biography. New York, 1949; 2nd ed.: 1966; Ulam A. Stalin: The Man and His Era. New York, 1973; Deutscher I. Stalin. Eine politische Biographie. Berlin, 1979; Иного не дано. М., 1988; Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. Т. 1–2. М., 1989; Историки спорят. 13 бесед. М., 1989; Осмыслить культ Сталина. М., 1989; Троцкий Л. Сталин. Т. 1–2. М., 1990; Ree E. van. The Political Thought of Josef Stalin. London, 2002; Эмис М. Сталин. М., 2003; Kuromia H. Stalin. London, 2005; Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк, 2009.

Ю. Шаповал

СТАРОСО́ЛЬСЬКИЙ Володимир Якимович (08.01.1878, Ярослав, тепер місто в Польщі — 25.02.1942, Маріїнськ, Росія) — громад.-політ. діяч, правознавець, політолог. Здобув правничу освіту в ун-тах Львова, Відня, Праги та Берліна. У 1914 увійшов до складу Гол. укр. ради (пізніше Укр. бойової управи), у 1918 — таємного Укр. військ. к-ту, у 1919 — М-ва закорд. справ *Української Народної Республіки* в уряді І. *Мазепи*. Після поразки укр. визвольних змагань жив на еміграції. У 1928 повернувся до Львова, займався адвокатською діяльністю, продовжував *політичну діяльність*, один з керівників, у 1939 — голова УСДП Галичини. Після приєднання Західної України до *Української Радянської Соціалістичної Республіки* заарештований, спочатку висланий, а потім засуджений до ув'язнення, під час якого помер. С. — автор праць з теорії *нації* і *держави*. У розумінні нації виходив з т. зв. «психологічного» підходу, обґрунтовуючи положення про те, що основою нації є ірраціональна стихійна воля її представників. Протиставляючи націю як спільноту людей доцільно утвореним людським спілкам, доводив обмеженість впливу об'єктивних інтересів (зокрема екон.) на її створення. Інтерес, на думку дослідника, лише сприяє появі нації, яка, виникнувши, значною мірою починає сама вирішувати долю наявних в неї інтересів. У тісному зв'язку з проблемою націй С. розглядав проблему д-ви, стверджуючи, що джерелом існування нац. спільноти виступає її прагнення до політ. самостійності, яке знаходить свій прояв у боротьбі за найбільш могутній сусп. механізм — власну д-ву, а втрату гол. рушійної сили творення нації — волі до політ. самовизначення, характеризував як причину припинення її існування. Конкретизуючи положення своєї теорії щодо умов тогочасної України, обґрунтовував необхідність націоналізації д-ви та удержавлення нації, що мають зійтися між собою як держ. спілка і нац. спільнота. Виходячи з наявності двох форм визвольної боротьби — соціальної (що базується на спільності інтересів і мети) та національної (що базується на чуттєвій основі), доводив, що укр. нац. ідея історично пов'язана з обома цими формами. Наголошував, що з наявних шляхів побудови д-ви — утворення на основі екон. інтересів (шляхом її екон. відокремлення від *метрополії*), на основі політ. інтересів (шляхом захоплення влади політ. силою, що виступає від імені одного сусп. класу) та шляхом нац. єдності, для України єдиним прийнятним є останній шлях. Відродження укр. нац. ідеї пов'язував з двома сусп. верствами — селянством та інтелігенцією, стверджуючи, що саме вони на поч. 20 ст. стали організаторами боротьби за незалежну укр. д-ву. При цьому виходив з того, що менталітету укр. народу найбільш повно відповідає с.-д. ідеологія, покладаючи надію на те, що саме УСДП Галичини, одним з керівників якої був С., зможе втілити в життя ідею побудови незалежної укр. д-ви.

Тв.: Старосольський В. Й. Теорія нації. Н.-Й., 1998. *О. Яковлєв*

«СТАТТІ́ ДЛЯ ЗАСПОКО́ЄННЯ НАРО́ДУ РУ́СЬКОГО ГРЕ́ЦЬКОЇ РЕЛІ́ГІЇ, ЯКИ́Й ЖИВЕ́ У КОРОЛІ́ВСТВІ ПО́ЛЬСЬКОМУ ТА ВЕЛИ́КОМУ КНЯЗІ́ВСТВІ ЛИТО́ВСЬКОМУ» (1632–1635) — політ.-прав. акт, що визначав становище правосл. та греко-катол. церков у Речі Посполитій. Гол. метою «Статей» було врегулювання громадян. конфлікту в д-ві. Статус правосл. церкви у Речі Посполитій після *Берестейської унії* 1596 був невизначеним: уряд визнав укладену унію і, таким чином, припинення існування правосл. (неунійної) церкви, підпорядкованої Константиноп. Патріарху. Відповідно церкви, монастирі та ін. нерухоме й рухоме майно правосл. церкви вважалося таким, що перейшло до греко-катол. (унійної) церкви. Водночас реальністю було продовження існування правосл. церкви та факт. володіння нею певним майном. Реліг. за формою, політ. та майнові за змістом непорозуміння спричиняли судові процеси, акти *громадянської непокори*, насильницькі дії, які ініціювалися обома сторонами *конфлікту*, а д-ва здебільшого ставала на бік представників греко-катол. церкви. Провінційні сеймики воєводств із значною часткою правосл. (насамперед, укр. та білорус.) населення неодноразово розглядали питання щодо припинення дискримінації і утисків православ'я й давали відповідні доручення депутатам (послам) на загальнодерж. сейм. Ухвалені сеймом постанови з цього питання, напр. «Про грецьку релігію» (1607), не виконувалися. З 1612 у Речі Посполитій залишався лише один правосл. львів. єпископ, висвячення нових правосл. єпископів і призначення їх королем більше не відбувалося. Відновлення правосл. єпископської ієрархії Патріархом Єрусалим. Феофаном (який діяв за дорученням Патріарха Константиноп.) за підтримки реєстрового козацтва на чолі з П. Конашевичем-*Сагайдачним* у 1620 королем Сигізмундом III було проголошено незаконним. Після його смерті на конвокаційному сеймі в черв. 1632 посли від правосл. *шляхти*, духовенства, міщан, козаків відмовилися приступати до виборів короля до вирішення питання про юрид. визнання існування правосл. ієрархії. Для вивчення взаємних претензії сторін було призначено спец. комісію на чолі з королевичем Владиславом. На засіданнях комісії правосл. посли сейму надали док-ти, починаючи з 1510, про перебування правосл. церкви під владою Константиноп. Патріарха, підтверджені й надані вел. лит. князями і польс. королями права й привілеї, зокрема на свободу віросповідання, визнання правосл. ієрархії, володіння нерухомим церковним майном. Греко-катол. посли сейму на чолі з Й. Рутським вказували на випадки насильства, в т. ч. вбивств греко-катол. священиків православними, а також на істор. зв'язки правосл. духовенства на тер. Речі Посполитої з Папою Римським, на прийняття частиною духовенства Флорент. унії. Правосл. посли вказали на те, що випадки насильств слід розглядати окремо; багатостолітнє підпорядкування правосл. церкви на цих землях Патріарху Константиноп. не викликає сумнівів; на масове неприйняття Флорент. унії правосл. духовенством та сусп-вом, через що вона на землі Речі Посполитої не поширилася, а правосл. ієрархи, які її прийняли, згодом перейшли у римо-католицизм. Позиції греко-катол. підтримало римо-катол. духовенство. Комісія склала проект угоди між правосл. та греко-катол. церквами, згідно з яким дозволялося вільне правосл. богослужіння, православним залишали церкви, якими вони факт. володіють, за правосл. братствами визнавалося їхнє майно, правосл. міщани мали одержати рівний з католиками та греко-католиками доступ до всіх міських посад. Цей проект був занесений до актів конвокаційного сейму, а його копії розіслані на провінційні сеймики.

Правосл. й греко-катол. церкви, а також Папа Римський з умовами проекту угоди не погодилися й поставили питання взаємовідносин на наступному елекційному сеймі у верес. 1632. На ньому було створено нову комісію, робота якої була неуспішною. Тоді обидві палати довірили розгляд питання королевичу Владиславу, який залучив також катол., правосл. та протестантських радників. Ця рада, заслухавши заяви правосл. та греко-катол. послів, склала текст «Статей». Вони проголошували рівність правосл. та греко-катол. церков у відправленні богослужінь і таїнств, побудові нових церков, створенні братств, громад. та освітніх закладів, друкарень; вільний доступ православних до міськ. посад; кожній церкві, окрім зазначених винятків, мало залишатися те майно, включно з церквами, яким вона факт. володіє, але собор Св. Софії в Києві з його володіннями мав бути переданий православним; детальніше питання про приналежність церков і монастирів мало бути вирішене залежно від к-сті віруючих кожної з церков у конкр. місцевості — відповідне рішення мала ухвалити комісія з римо-католиків та православних, що буде призначена королем на наступному коронаційному сеймі; київ. правосл. митрополит залишатиметься виборним ієрархом, двох кандидатів на його місце має обирати синод священиків та світських людей, затверджуватиме митрополита король, а посвячуватиме Константиноп. Патріарх; затверджено чотири єпархії київ. митрополії, частині єпископів встановлювалося грошове утримання з королів. скарбниці як компенсація за те, що осн. майно єпархії перебуває в руках греко-катол. церкви; вибір приналежності до правосл. чи греко-катол. церкви, а також перехід з однієї в іншу й навпаки мали бути надалі вільними; мало бути припинено публікацію полемічних реліг. творів; усі призначені раніше покарання й обмеження правосл. підданих на реліг. грунті скасовувалися. Не були визнані митрополит та єпископи, висвячені Патріархом Ієрусалим. Феофаном. Цих ієрархів мали обрати заново та подати на затвердження королю. «Статті» було підписано 01.11.1632 королевичем Владиславом у присутності депутатів обох палат сейму й занесено до актових книг Варшави. При цьому було виголошено протести катол. примаса Речі Посполитої Я. Венжика та греко-катол. митрополита Й. Рутського; греко-катол. священики направили 08.11.1632 протест Папі Римському. 13.11.1632 новообраний король Владислав IV присягнув дотримуватися «Статей» як частини «пакта конвента».

На коронаційному сеймі у лют. 1633 постало питання про затвердження «Статей» сеймовою конституцією, але через спротив послів від римо-катол. та греко-катол. церков і тиск Папи Римського вони не були затверджені. Проте Владислав IV розпочав їх виконання і 12.03.1633 затвердив православним київ. та галиц. митрополитом П. *Могилу*, а 14.03.1633 видав королів. диплом, у якому зобов'язався на наступному сеймі реалізувати зміст «Статей»; гарантував вільне відправлення богослужіння для православних, захист власності, якою факт. володіють правосл. церква та братства. Згодом король продовжував передавати правосл. церкві деякі церкви від греко-католиків, затверджував відновлення чи створення нових братств та монастирів. Вальний сейм у лют. 1635 затвердив «Статті» сеймовою конституцією, а король їх затвердив. На основі цього король видав привілеї православним та греко-католикам. У привілеї греко-католикам (14.03.1635) визнавалося існування греко-катол. митрополії, архієпископства Полоцького та чотирьох єпископств, монастирів, майна, яке їм належить. До того ж греко-католикам передавалося у власність дещо з майна, яке за «Статтями» мало належати правосл. церкві. У привілеї правосл. церкві (18.03.1635) відкладалося передання їй частини єпископств, ін. положення теж відступали від змісту «Статей», закладалася можливість передання Києво-Печерської лаври та Микільського пустинного монастиря в Києві греко-католикам, обмежувався рівень освіти у правосл. навч. закладах — не вище середньої школи. Підтверджувалася ідея призначення комісії для розподілу церковного майна залежно від к-сті віруючих у певних місцевостях. Привілей православним викликав спільний протест на сеймі римо-катол. та греко-катол. церков (18.03.1635) на підставі того, що їм заборонив погоджуватися на «Статті» Папа Римський. У протесті зазначалося, що уніатські священики добровільно не віддадуть правосл. церкви та ін. майно. Комісія призначалася королем двічі, але її робота була неуспішною. Зважаючи на недостатнє виконання «Статей» та непримиренність позицій двох церков, король Владислав IV 05.09.1636 у листах до вищого духовенства цих церков запропонував обдумати ідею їх з'єднання й утворення Київ. Патріархату. Проте ця ідея зустріла спротив вищого духовенства правосл. церкви як така, що може призвести до її підпорядкування Папі Римському. Питання про неповне виконання «Статей» та утиски правосл. церкви надалі порушувалося на сеймах, провінційних сеймиках та в судах. На сеймі 1641 було визнано неповне виконання «Статей», вирішено переглянути всі судові справи в церковній сфері між православними та греко-католиками, на майбутнє всі кримін. справи між ними мав розглядати лише сейм, а духовні справи мали розслідувати місц. суди й направляти на вирішення до королів. суду. Це викликало протест на сеймі греко-катол. митрополита А. Селяви, римо-катол. єпископів та кількох сенаторів. Отже, «Статті» стали унікальним док-том, який мав не лише безумовне реліг. і правове значення, а й непересічні політ.-ідеол. наслідки. Завдяки ним була офіц. визнана та змогла вижити й відновитися правосл. (неунійна) церква, полеміка та боротьба навколо існування й перспектив розвитку якої відіграли неабияку роль у розвитку ідеї «руського» (укр.-білорус.) народу, а у дальшій перспективі — в становленні укр. нації.

Літ.: Коялович М. Литовская церковная уния. Т. 1, 2. СПб., 1859–1862; Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. Вильно, 1866; Макарий (Булгаков). История Русской церкви в 12 томах. СПб, 1883; Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве. Екатеринослав, 1908; Кашуба М. З історії боротьби проти унії в 17–18 ст. К., 1976; Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 2. К., 1994; Dylągowa H. Dzieje unii Brzeskiej: 1596–1918. Warszawa, 1996; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 2. К., 1998; Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej. Białystok, 2001.

О. Кресін

СТЕРЕОТИ́П ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від грец. στερεός — твердий і τύπος — відбиток) — схематичне, спрощене, ціннісно орієнтоване й емоц. забарвлене уявлення про соціально-політ. об'єкти (процеси, явища), а також стандартизований, такий, що став звичним, спосіб (метод, форма) політ. поведінки і дії. У широкому сенсі це традиц. канон думання, сприймання і поведінки, шаблонна поведінкова манера, ригідний спосіб мислення і дій. С. п. належить до класу соціальних стереотипів, оскільки передбачає поширеність у певному соціальному середовищі, а одним з механізмів його формування в індивіда є соціалізація. С. п. є одним з елементів *політичної культури* і відіграє в ній важливу, хоча й суперечливу роль. З одного боку, С. п., «скорочуючи» процес пізнання і розуміння, а також ухвалення необхідних рішень, викривляє політ. реальність. З іншого боку, він інтегрує думку маси, групи, стабілізує наявні політ. відносини. С. п. являє собою складне утворення, яке поєднує в собі когнітивно-інформ. (уявлення і знання) і ставленнєвий (емоційно-чуттєвий, оцінний), а інколи й дієвий компонент. Джерелами формування С. п., з одного боку, є акумульовані згустки індивід. та групового досвіду із сфери безпосередньої взаємодії та спілкування, а з ін. — інформ. продукція мас-медіа. Через те, що завдяки наявним С. п. люди автоматично наділяють сприймані об'єкти чи явища певними характеристиками і відповідним чином на них реагують, С. п. є потужним засобом маніпулювання свідомістю як окремих індивідів, так і великих соціальних груп.

Літ.: Lieberman M. D., Schreiber D. Is Political Cognition Like Riding a Bicycle? // Political Psychology. 2003. Vol. 24; Медведева С. М. Проблема политического стереотипа в зарубежной политической психологии. М., 2005. *П. Фролов*

СТЕЦЬКО́ ЯРОСЛАВ СЕМЕНОВИЧ (псевд. — З. Карбович, Є. Орловський, Б. Озерський, О. Юріїв, С. Борецький, С. Осінський, Данків, Я. Підлесецький; 19.01.1912, Тернопіль — 05.07.1986, Мюнхен) — політик, публіцист, ідеолог *ОУН*(Б). Навч. у Терноп. гімназії, вивчав право і філософію у Львів. та Ягеллон. ун-тах (1929–34). Член орг-ції Укр. націоналіст. молоді, УВО та ОУН. Член Крайової екзекутиви ОУН (від 1932), ідеол. референт, редактор часописів «Юнак» і «Вісник КЕ ОУН». У січ. 1936 на «Львівському процесі» за нелег. діяльність засуджений польс. судом до 5 років ув'язнення, 1937 звільнений за амністією. Член Проводу укр. націоналістів (від 1939). Під час розколу ОУН приєднався до фракції С. *Бандери*. Один з ініціаторів створення Револ. проводу ОУН(Б) (лют. 1940, Краків), заст. голови Проводу ОУН(Б) (від 1941). Теоретик укр. інтегрального націоналізму, особл. увагу приділяв соціальним аспектам націоналізму. Організатор похідних груп ОУН(Б) (черв. 1941). Співавтор Акта проголошення відновлення Укр. д-ви. 30.06.1941 на засіданні Нац. зборів у Львові проголосив відновлення Укр. д-ви і був обраний головою Укр. держ. правління, 05.07.1941 сформував уряд України. 12.07.1941 заарештований гестапо у Львові й вивезений до Берліна, у вересні за відмову відкликати Акт ув'язнений у Заксенгаузені (до груд. 1944). Член Укр. нац. к-ту в Берліні (1944–45). Від квіт. 1945 — у Мюнхені. Член Закорд. центру ОУН, член бюро Проводу ОУН (від 1945), ініціатор створення Закорд. частин ОУН, керівник сектору зовн. політики ЗЧ ОУН, голова Проводу ОУН-р (1968–86). Співорганізатор і голова Антибільшов. блоку народів (1946–86), засновник представництва АБН на Тайвані (1955–71), організатор Світової антикомуніст. ліги (1967, Токіо), член почесної президії Європ. ради свободи.

Тв.: Твори. У 2 т. Українська визвольна концепція. Мюнхен, 1987–1991; Stetc'ko, Y. Ukraine and the Subjugated Nations: Their Struggle for National Liberation. 1989.

Літ.: Стецько С. Міжнародна політична діяльність Ярослава Стецька // Українознавство. 2003. № 1(6); Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації. XIX–XX ст. К., 1996; Русначенко А. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940–80-х рр. К., 1999. *В. Пономарьов*

СТОЛИ́ПІН Петро Аркадійович (14.04.1862, Дрезден — 18.09.1911, Київ) — держ. і політ. діяч. У різні роки займав посади гродн. і саратов. губернатора, міністра внутр. справ, голови Ради міністрів. Увійшов в історію Росії як автор аграрної (столипінської) реформи, що ввела для селян приватну власність на землю і підірвала основи російської сел. громади, приборкувач революції 1905–07. У 1881 вступив на природн. відділення фіз.-матем. ф-ту С.-Петерб. ун-ту. Ще навчаючись в ун-ті, у жовт. 1884 був зарахований на службу до М-ва внутр. справ. У 1885 успішно закінчив ун-т, захистив дис. з екон. статистики, був переведений до Департаменту землеробства і сільс. пром-сті. З 1889 — ковенський повітовий предводитель дворянства і голова ковенського суду мирових посередників, з 1899 — ковенський губерн. предводитель дворянства. У 1902 призначений гродненським губернатором. С. активно боровся з польс. нац. рухом і намагався реформувати сільс. госп-во, змінити життя місц. селян. У 1903 С. став саратов. губернатором. Це призначення стало визнанням його заслуг на попередній службі, адже Саратов. губ. була багатою, а її губернатор впливовим чиновником. Початок рос.-япон. війни сприйняв критично. З початком револ. подій 1905 С. діяв рішуче і безкомпромісно, щоб не допустити поширення селян. заворушень, сам виїжджав в епіцентр подій, не відмовлявся і від застосування військ для придушення бунтів. Пережив чотири замахи на себе, але порядок у губернії навів. Його дії відзначив *Микола II*, який у квіт. 1906 призначив його міністром внутр. справ. Початок роботи на цій посаді збігся з початком роботи 1-ї Держ. думи, яка взяла курс на конфронтацію з урядом. С. тричі виступав з її трибуни і проявив себе вмілим оратором. Дав зрозуміти депутатам, що він буде «справедливо і твердо охороняти порядок у Росії». Переконаний монархіст, послідовний прихильник і активний захисник «твердої влади», С. водночас виступав за проведення соціальних і політ. реформ, спрямованих на модернізацію Росії, розвиток її економіки і культури. На поч. лип. 1906 *Микола II* розпустив 1-му Держ. думу, відправив у відставку уряд і призначив С. головою Ради міністрів із збереженням за ним посади міністра внутр. справ. На новій посаді С. діяв енергійно. У серед. липня його уряд придушив Свеаборзьке повстання. 24.08.1906 було опубліковано урядову програму, в якій, поряд із запровадженням надзвичайних заходів для припинення «безпорядків», уряд пропонував розпочати розв'язання земельно-аграрного питання. Було оголошено про підготовку пакету законопроектів про свободу віровизнань, громадян. рівність, реформу *місцевого самоврядування*, освіти тощо. 06.03.1907 С. з трибуни 2-ї Держ. думи окреслив депутатам осн. напрями цієї програми, але вони відмовилися її підтримати. За цих умов С. був серед ініціаторів розпуску 2-ї Держ. думи, прийняття нового закону про *вибори*. Ці події ознаменували остаточне закінчення революції 1905–07. Нова виборча система дозволила змінити склад Держ. думи. Сучасники говорили, що 3-тя Дума це «творіння Столипіна». 16.11.1907 С. виступив із своєю політ. декларацією перед депутатами Думи, окресливши гол. напрямки діяльності Ради міністрів: боротьба з революцією; продовження аграрних перетворень; зміцнення військ. могутності д-ви; самодержавна влада — найвище надбання рос. державності. С. вдалося провести через Думу указ про аграрну реформу. Визначеного терміну її закінчення не передбачалося, але він вважав, що для цього потрібне не одне десятиліття. С. займав відверто антиукр. позицію. Прирівняв українців до «инородцев». Наприкін. 1910 С. почав втрачати підтримку як у Думі, так і при імператор. дворі, але його продовжували цінувати закордоном. У берез. 1911, після провалу голосування у Держ. раді законопроекту про земства у зх. губерніях, С. подав у відставку, пояснивши, що не може працювати в недовірі з боку імператора, але останній не прийняв її. 27.08.1911 С. приїхав до Києва на урочисте відкриття пам'ятника *Олександру II*. 01.09.1911, під час вистави у Київ. оперному театрі, де були присутні імператор із сім'єю, міністри, С. був смертельно поранений Д. Богровим. Це був 11-й замах за період з 1905 по 1911. Виконуючи останню волю померлого, який заповів поховати «там, де його вб'ють», С. поховали у Києві, на тер. Києво-Печерської лаври.

Літ.: Волковинський В., Левенець Ю. П. А. Столипін: з життя та державної діяльності // Укр. істор. журн. 1991. № 2, 4, 8, 9, 11; Зырянов П. Н. Столыпин без легенд. М., 1991; його ж. Петр Столыпин: Политический портрет. М., 1992; П. А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). М., 2007. *Ю. Поліщук*

СТРАТЕГІ́ЧНА ЗБРО́Я — види зброї та військ. техніки, призначені для вирішення стратег. завдань у війні. С. з. — це такі види озброєнь, застосування яких дає можливість досягати докорінного зламу у співвідношенні сил, що склалося між опонентами, зміни перебігу воєнної кампанії чи результатів *війни*. Володіння С. з. здатне докорінно змінити становище сторін у тій чи ін. сфері двосторонніх відносин. С. з. дозволяє мін. її к-стю досягти стратег. переваги над більш потужним противником і виграти війну чи ін. форму протиборства. Про це свідчать приклади з історії, зокрема, на завершальному етапі 1-ї світової війн танк став одним із видів С. з., що дозволив зламати неприступну позиційну оборону; тоді ж застосування підводних човнів розглядалось як С. з., що дозволила звести нанівець перевагу противника у лінкорах. З початком *«холодної війни»* і до сьогодення осн. видом С. з. вважається ракетно-ядерна зброя.

Літ.: Киссинжер Г. Ядерное оружие и внешняя политика. М., 1959; Макнамара Р. Путем ошибок к катастрофе. М., 1988; Рогов С. Ядерное оружие в многополярном мире // США: экономика, политика, идеология. 1998. № 8; Ed. Podvig Pavel. Russian strategic nuclear forces. London, 2001; Lawrence Freedman. The Evolution of Nuclear Strategy. London, 2003; Ядерное оружие после «холодной войны». М., 2006.

Г. Перепелиця

СТРАТЕГІ́ЧНА ОБОРО́ННА ІНІЦІАТИ́ВА (СОІ) — проголошена президентом США Р. *Рейганом* 23.03.1983 і підтверджена презид. директивою № 119, підписаною у січ. 1984, передбачала створення системи протиракетної оборони (ПРО) з елементами космічного базування. Реалізація СОІ була спрямована на досягнення вирішальної переваги США у боротьбі за світове домінування, загрожувала зламом стратег. паритету та дестабілізацією відносин між *СРСР* та США. СОІ передбачала об'єднання ряду технологій у галузі створення лазерної техніки, пучкової зброї, оптичних систем та швидкодійних комп'ютерів. На першому етапі планувалося здійснити широку науково-дослідну програму з метою вивчення можливостей створення «космічного щита», знайти засоби захисту від наступальних МБР, що зробить ядерну зброю «непотрібною». На перші 5 років асигнування на СОІ передбачалися в обсязі 26 млрд дол., а оцінки заг. вартості програми коливались від 500 млрд до 1 трлн дол. У Пентагоні була створена спец. орг-ція, призначена здійснювати СОІ, на чолі з генерал-лейтенантом Дж. Абрахамсоном, що підпорядковувалася безпосередньо міністру оборони США. Ще 01.09.1982 було створено космічне командування, яке мало займатися розробкою стратегії космічних військ. операцій. У берез. 1985 США запропонували взяти участь у роботах із СОІ своїм союзникам — Великобританії, Японії, Франції, Італії, Ізраїлю.

Рад. Союз сприймав СОІ не просто як технол. виклик, а як спробу США забезпечити собі військову і наук.-технол. перевагу шляхом створення принципово нових видів і систем зброї та засобів бойового управління нею, які б за своєю ефективністю переважали усі наявні озброєння. Рейган заявив, що у разі успішної розробки системи ПРО в рамках СОІ США будуть готові поділитися технологіями з СРСР, але у Москві йому не вірили, розглядаючи програму як замах на стратег. паритет і загрозу дестабілізації стратег. обстановки. СРСР робив кроки до нівелювання цих планів Вашингтона, зокрема інтенсифікував роботи зі здійснення проекту створення багаторазового космічного корабля «Буран» та надпотужної ракетної системи «Енергія», що мала виводити його на навколоземну орбіту. Водночас СРСР прагнув уникнути *гонки озброєнь* у космічному просторі, відчуваючи свою екон. слабкість. Москва намагалася зберегти Договір із ПРО 1972, небезпідставно вважаючи, що реалізація СОІ означала б відмову від цього ключового договору, що забезпечував підтримання стратег. паритету між двома ядерними наддержавами. У 1983 СРСР заявив про одностороннє зобов'язання не виводити першим у космічний простір будь-яких видів протисупутникової зброї, доки ін. д-ви утримуватимуться від такого кроку, а у серп. 1984 оголосив про мораторій на виведення у космічний простір будь-яких видів протисупутникової зброї, доки ін. д-ви утримуватимуться від виведення у космос такої зброї. Велися випробування окремих систем озброєнь у рамках СОІ, зокрема лазерів, призначених для знищення повітряних цілей. Випробування у верес. 1985 потужної лазерної установки, роботи над створенням рентгенівського лазера з ядерною накачкою, в рамках яких здійснювалися підземні ядерні вибухи на полігоні у штаті Невада, проведення у 1984–85 перших випробувань системи АСАТ, призначеної для ураження об'єктів на навколоземній орбіті, подальші дослідження і випробування продемонстрували не тільки нові технол. можливості, а й недосконалість запропонованих систем. У роки правління адміністрації Дж. *Буша*-старшого масштаби робіт в рамках СОІ та її фінансування були різко скорочені. Проголошення програми СОІ та зусилля з її реалізації спричинили подальше загострення амер.-рад. відносин, справили негат. вплив на стан світової безпеки у 1980-ті. *С. Галака*

СТРАТЕГІ́ЧНЕ ПАРТНЕ́РСТВО — особливий вид міждерж. співробітництва, що здійснюється на довготривалій паритетній основі у декількох сферах співробітництва, має відповідний досвід та механізми координації, розвивається поступально та зазвичай закріплений в окремих міждерж. док-тах. Критеріями віднесення міждерж. відносин до категорії «С. п.» є: наявність двох і більше стратег. сфер співробітництва між *державами*; однакове розуміння сторонами змісту відносин партнерства; наявність попередньої практики координації зовнішньополіт. дій д-в на міжнар. арені; поступальність відносин співробітництва (наявність попереднього тривалого висхідного розвитку відносин співробітництва та партнерства д-в та перспектив щодо його збереження); наявність чітких механізмів реалізації та координації стратег. інтересів у рамках партнерства; закріплення змісту і механізмів С. п. в окремих міждерж. док-тах. Найбільш широким є застосування інструменту С. п. у *зовнішній політиці* США. Нині ця д-ва розвиває відносини стратег. (особливого) партнерства з Великобританією, Канадою, Туреччиною, Ізраїлем, Японією. «Особливі відносини» між США і Великобританією характеризуються винятково тісними політ., дип., культ. й істор. зв'язками між ними. Вираз «особливі відносини» для характеристики брит.-амер. співробітництва був уперше використаний у промові брит. держ. діяча В. *Черчілля* в м. Фултоні (шт. Міссурі, США) 05.03.1946. У той час як обидві країни підтримують тісні стосунки з багатьма ін. д-вами, рівень двостороннього співробітництва у сфері економіки, військ. планування, проведення воєнних операцій, обміну ядерними технологіями і розвідувальними даними є «непорівнянним» серед *великих держав*. США є найбільшим джерелом закорд. прямих інвестицій для Великобританії, подібним чином Великобританія є найбільшим інвестором для амер. економіки. На «особливі відносини» часто впливають особистісні стосунки між брит. прем'єр-міністрами і амер. президентами, як-от, тісні стосунки між В. Черчіллем і Ф. Д. *Рузвельтом*. Останнім проявом «особливих відносин» у військ. сфері була брит. підтримка керованого США вторгнення в Ірак у 2003. Менш активною є практика застосування інструменту С. п. у зовн. політиці Рос. Федерації, яка активно розвиває такі відносини зі США і Китаєм. Стратег. партнерами України є Респ. Польща, Рос. Федерація, ФРН, Китай, Азерб. Республіка, США, Канада і Грузія. С. п. займає дедалі важливіше місце в *міжнародній політиці*, порівняно з ін. видами міждерж. співробітництва, заснованими на одній сфері співробітництва або лише на об'єднанні проти спільної загрози.

Літ.: Жовква І. І. Стратегічне партнерство України. Теорія і практика. К., 2006. *В. Манжола, С. Божко*

СТРАТЕ́ГІЯ І ТА́КТИКА ПОЛІТИ́ЧНІ — співвідносні поняття, що виражають осн. мету *партії політичної*, політ. руху, колект. *актора політичного* взагалі (стратегія) і проміжні цілі, методи й засоби їхнього досягнення (тактика). До *політичної науки* поняття «стратегія» й «тактика» прийшли з військ. науки, де стратегія виступає як наука й мистецтво ведення війни в цілому, а тактика — як мистецтво ведення конкр. операцій. Сусп-во, що стало на шлях модернізації, політ. сили, насамперед партії, що пропонують програми модернізації, не можуть не уявляти собі й не пропонувати сусп-ву глобальну, довгострокову мету модернізації. Розвинені *демократії* не можуть обійтися без довгострокової мети. Оголошені ними такі цілі, як свобода, справедливість, демократія, *права людини* є нічим іншим, як стратег. метою. Стратегія в політиці є виробленням глобальних, довгострокових, наскільки це можливо, політ. цілей, які, по суті, виступають вираженням корінних *інтересів національних*. Розробка політ. стратегії повинна виходити з геополіт. положення д-ви, оцінки внутр. людських, матер. й ін. ресурсів, врахування нявних у сусп-ві інтересів і розміщення політ. сил. При цьому при розробці внутр. політ. стратегії політ. сили повинні виходити з того, що в сучас. умовах насильницькі засоби, *терор* повинні бути виключені з методів досягнення мети, якщо суб'єкти політики хочуть залишитися в цивілізованому полі. Політ. тактика в цьому випадку виступає як конкретні мета й завдання, які ставлять перед собою політ. актори, методи й засоби їхнього вирішення, виходячи з конкр. місця й часу, оцінювані з погляду стратег. мети. Стратегія і тактика в діяльності політ. суб'єктів нерозривно пов'язані. *А. Лузан*

СТРАТИФІКА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. stratum — верства, шар і facere — робити) — розташування представників різних політ. груп у межах ієрархічної шкали соціальних статусів; система стосунків політ. нерівності, що базується на неоднаковому становищі різних груп у системі владних ін-тів; соціальний процес розподілу статусів та рангів соціальних агентів, унаслідок якого формується певний політ. порядок, що регулює їх доступ до сусп. ресурсів та ступінь впливу на процес ухвалення політ. рішень. Поняття «С. п.» характеризує асиметрію в стосунках *груп суспільних*, яка структурує сусп-во, справедливо/несправедливо диференціює його відповідно до конкр. соціально-екон. та ін. сусп. стосунків у кожній конкр. країні. Зміст С. п. полягає у фіксації різного обсягу влади у політ. суб'єктів залежно від їхнього місця та ролі у діючій політ. системі сусп-ва та моделі політ. владарювання. Своєрідним підґрунтям С. п. є диференціація сусп-ва на три осн. групи: а) політ. *еліти* (лідери осн. *партій політичних*; представники вищої ланки органів викон., законод. та судової влади; лідери місц. органів влади; вище військ. керівництво (генералітет); власники та керівники ЗМІ тощо), які відіграють ключову роль при затвердженні та практ. реалізації принципових суспільнозначимих рішень, що або визначають політ. життя сусп-ва, або ж здійснюють на нього помітний вплив; б) держ. *бюрократія*, діяльність якої залишає помітний відбиток на процесі реалізації ухвалених політ. рішень, а саме його механізмі, формах, методах тощо; в) різнорідні/однорідні масові групи, що займають підлегле становище у системі владних стосунків. Глибинна суть С. п. полягає у нерівномірному розподілі між різними соціальними групами прав та привілеїв, відповідальності та обовязків, влади та впливу. Ключовими індикаторами соціально-політ. диференціації є нерівність: а) доходів та матер. статків; б) рівня освіти; в) доступу до важелів влади та впливу на прийняття принципових суспільнозначимих рішень; г) профес. престижу. Процес формування та підтримки С. п. не належить до цілком природних та саморегулівних. Це пояснюється тим, що потужним фактором його корегування є діюча влада. Саме її природа, характер та модель визначають ту чи ін. процедуру ранжування соціальних позицій, що врешті-решт і обумовлює специфіку С. п. Намагаючись втримати свої позиції, представники діючої влади, як правило, домагаються законсервування С. п., що склалася, використовуючи для цього потужний арсенал інструментів сусп. впливу: соціальний контроль, прямий тиск, програмування, маніпулювання тощо. Ієрархічна політ. система сусп-ва практично завжди перебуває у стані динамічної рівноваги, оскільки в ній пост. відбуваються коливання, зміни, зрушення як по вертикалі, так і по горизонталі, що становить суть процесу політико-соціальної мобільності. Існує два типи цього виду мобільності: горизонтальний та вертикальний. Горизонтальна мобільність — це перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціально-політ. позиції до ін. у межах одного стратифікаційного рівня (напр., керівник міськ. парт. осередку став лідером районного). Ця дія зазвичай не веде до радик. зміни політ. поглядів індивіда, його соціального статусу тощо. Вертикальна мобільність має більш широку амплітуду та наслідки, оскільки, залежно від обставин, може бути висхідною і розкривати значні перспективи (просування на більш високий рівень влади індивіда/партії, поява нових ресурсів, практ. реалізація суспільнозначимих планів тощо) і низхідною (падіння популяності партії/політ. лідера, дезінтеграція політ. структури, загостення боротьби за *лідерство* тощо). Осн. фактори/способи/канали політико-соціальної мобільності: 1. Вступ до перспективної політ. партії або суттєва (фін., орг., ресусна тощо) підтримка політ. сили, яка йде/прийшла до перемоги (оволоділа владними важелями у сусп-ві). 2. Суттєві заслуги індивіда/групи перед сусп-вом у критичні періоди істор. розвитку (добу воєн, революцій, катастроф тощо). 3. Зміна характеру та способу життя (підкреслена демонстрація індивідом свого нового/вищого статусного рівня шляхом побудови модерного будинку, придбання престижного автомобіля, фірмових побутових речей та одягу). 4. Розвиток типової статусної поведінки (освоєння індивідумом субкультури вищого соціального шару — характерні/типові словесні звороти, манера спілкування, форми проведення дозвілля тощо). 5. Зміна соціального довкілля (налагодження тісних та регулярних контактів з окремими політ. лідерами, представниками провідних політ. партій та кіл, до яких намагається соціалізуватися індивід). 6. Шлюб з представником вищої статусної верстви у всі часи був каталізатором політ.-соціальної мобільності. С. п. виступає потужним важелем/своєрідним каталізатором зміни/циркуляції еліт, оскільки активно стимулює активність політ. акторів.

Літ.: Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992; Вебер М. Основные понятия стратификации// Социологические исследования. 1994. № 5; Фролова М. А. Политическая стратификация. М., 1995.

О. Бойко

СТРИ́МУВАННЯ ДОКТРИ́НА 1947 — зовнішньополіт. концепція США, сформульована на межі 1940–50-х; була націлена на стримування експансії *СРСР*. Виникнення С. д. пов'язують з ім'ям міністра-радника посольства США у СРСР Дж. Кеннана; в лют. 1946 він надіслав із Москви до Вашингтона т. зв. «довгу телеграму», в якій попереджав, що рад. керівництво на чолі з Й. *Сталіним* сприйматиме поступливість та не підтверджені реальними діями погрози як прояв слабкості Зх. і дослухатиметься вимог США та їхніх союзників лише в разі непохитності останніх та їхньої готовності чинити опір діям СРСР. Відтак Кеннан наполягав на тому, що США мають твердо і послідовно захищати свої позиції у світі. В анонімній статті «Джерела радянської поведінки» в лип. 1947 в журн. «Foreign Affairs» він запропонував «довгострокове і терпляче, але тверде і пильне стримування російських експансіоністських тенденцій» в очікуванні того, що рад. режим зміниться на краще або зазнає поразки. «Доктрина *Трумена*» 1947 була першим практ. втіленням С. д., у зверненні до Конгресу США від 12.03.1947 Г. Трумен наголошував, що всі «вільні народи» світу, які відчуватимуть загрозу з боку *тоталітаризму*, можуть сподіватися на допомогу США. Втіленням політики стримування СРСР також стали «*План Маршалла*» і створення *НАТО*. С. д., згідно з підходом Кеннана, не визначала великої к-сті витрат, натомість передбачала асиметричність заходів у досягненні мети, пріоритет захисту найбільш життєво важливих інтересів, звуження кола суперників за рахунок включення до нього лише тих *держав*, які становили реальну загрозу, гнучкість в обранні засобів дій. На думку Кеннана, США мали зосередитися на обороні Зх. Європи, Японії та шляхів, що з'єднували ці країни із США. Значну увагу С. д. приділяла зростанню сукупного потенціалу зх. країн за рахунок екон. відродження, використанню слабких місць суперника (зокрема у сподіваннях, що СРСР не зможе бути лідером міжнар. комуніст. руху тривалий час). Однак мінімізація витрат зумовлювала збільшення ризиків, С. д. не передбачала механізмів протидії воєнному наступу СРСР на Зх. Європу або Японію. Так створення НАТО відбулося завдяки ініціативі західноєвроп. країн, яку підтримала адміністрація Трумена попри заперечення Кеннана, що виступав проти будь-якої постійної амер. військ. присутності в Японії. С. д. залишалася в зовнішньополіт. арсеналі США до розпаду СРСР.

Літ.: Gaddis J. L. Risks, Costs and Strategies of Containment // Centerstage: American Diplomacy since World War II. New York, 1990; The Cambridge History of American Foreign Relations. Volume IV: America in the Age of Soviet Power, 1945–1991. New York, 1996; Hook S.W. American Foreign Policy since World War II / Steven W. Hook, John Spanier. 15th ed. Washington, DC, 2000.

В. Манжола, С. Божко

СТРО́НІН Олександр Іванович (04.03.1826, Ракитна, Курс. губ. — 10.02.1889, Ялта) — соціолог, політолог, письменник, громад. діяч. У 1845 С. закінчив 2-гу Київ. гімназію і вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту св. Володимира, з другого курсу навч. казенноштатним студентом на історико-філол. ф-ті. По закінченні Київ. ун-ту (1848) С. працював мол. і ст. учителем гімназій у різних містах Київ. навч. округу, а з серп. 1855 — ст. учителем історії Полт. губерн. гімназії. Перебування у Полтаві, за його словами, було найкращим періодом із педагогічної кар'єри і в той же час і останнім у цій кар'єрі періодом. Учнем С. у Полт. гімназії був М. *Драгоманов*.

С. ініціював створення недільних шкіл для народу у Полтаві, склав «Азбуку для Полтавської недільної школи» та розпочав «Народну енциклопедію» для «нижчої інтелігенції» — «Розповіді про землю та небо». Започаткував нар. публічні лекції, які згодом були опубліковані під псевд. О. Іванов. У 1862 С. заарештований за розповсюдження забороненої л-ри і діяльність щодо орг-ції гуртків з метою збурення «незадоволення народу» і відокремлення «Малоросії від Росії». Був засланий в Архангельську губ., де розпочав свої наук. дослідження. За дорученням губернатора разом з етнографом і статистом П. Єфименком, який у той час теж відбував покарання, написали «Довідкову книгу Архангельської губернії» (Архангельськ, 1868). Після заслання (1869) служив у Петербурзі при Держ. контролі, був присяжним повіреним, головою з'їзду мирових суддів у Люблін. губернії. У 1879 отримав чин дійсного статського радника, який давав право на спадкове *дворянство*. У січ. 1887 С. призначили членом ради М-ва шляхів сполучення на посаду юрисконсульта. Свою теорію виклав у працях: «Історія і метод» (1869), «Політика як наука» (1872), «Історія громадянськості» (1886) та незакінченій праці «Теорія особистості».

Наук. діяльність С. була тісно пов'язана з концепцією позитивізму і органічної теорії. В основі його теорії було прагнення, якщо не узагальнити, то зблизити гуманіт. і природн. знання на основі створення заг. для усіх наук методології дослідження. Такою методологією мав стати метод аналогії — осн. принцип органіцизму. Правомірність метода аналогії він обґрунтовував положенням про те, що всі науки становлять єдине ціле, кожна менш заг. наука входить до більш загальної, тому кожний закон природи, відкритий спочатку однією наукою, може використовуватися і розвиватися ін. Дослідник стверджував, що аналогічність законів пропорційна спорідненості між науками. Політ. структуру сусп-ва С. зображав у вигляді «піраміди-конуса». У соціальному вираженні пірамідалізм означає поділ на три «класи»: демократію, тімократію, або серед. клас, і аристократію. Кожний із цих класів утворює свій специфічний трикутник: аристократи, або меншість, це законодавці, судді, адміністратори; середній клас — орендатори, мануфактуристи, банкіри; більшість — землероби, ремісники, торговці. Представники першого класу за принципом пірамідальності «зливаються» в одній точці — це верховна влада сусп-ва. Крім того, вони істотно пов'язані з підрозділами другого класу. Так, орендатори «становлять продовження трикутника законодавчого, тому що дають ініціативу всьому екон. життю, як законодавство — всьому політ.». Мануфактура, відповідно, «є продовженням судового трикутника в середньому класі, тому що обробляє продукти законодавства». Нарешті, банк, кредит є продовженням адм. сфери, урядового режиму, оскільки також спрямовує всю діяльність серед. класу і «розподіляє в ньому продукти землеробства і мануфактури, як адміністрація направляє діяльність всіх класів і розподіляє між ними продукти законодавства і правосуддя». Що стосується більшості, то вона відрізняється від попередніх підрозділів тим, що є «представником усієї праці», володарем «особистої людської сили». С. сформулював теорію майбутнього — «абс. демократію», яка мала б здійснитися внаслідок тривалої боротьби багатьох поколінь, перетворюючи наявну або ту, що стоїть на черзі у різних країнах, «відносну» демократію, яка нездатна до переборення соціальних несправедливостей, а лише робить на них «демократичні латки». Новий лад потребував би докорінної перебудови д-ви, крутого істор. перелому. За абс. демократії основами права мали бути: громад. думка, громад. совість, преса. Відпаде нерівноправність людей, пов'язана з їхньою расою і національністю, право стане абсолютним, загальнолюдським. Шлях до здійснення в далекому майбутньому «абс. демократії» С. вбачав у впливі інтелігенції на уряд і захист сусп. потреб, з подальшим оформленням нових правових закладів, які здійснюють (інкорпорують) нові права в життя, в кінцевому результаті — сусп. традиції. С. запропонував власну класифікацію сусп. наук, дослідив соціальну структуру і закони функціонування сусп-ва, створив оригінальну органістичну теорію його розвитку. Одним із перших сприяв становленню «політики як науки» в її філос., соціол. і методол. обґрунтуванні.

Тв.: История и метод. СПб, 1869; Политика как наука. С. п.б, 1872; Теория общественности. СПб, 1885.

Літ.: Маркова А. В. Философия политики А. И. Стронина. М., 1995; Бевз Т. А. Олександр Стронін та його роль у становленні політичної науки в Україні // УІЖ. 2007. № 5; Бевз Т. А. Політика як наука в рецепції Олександра Строніна //Політ. менеджмент. 2007. № 5; Бевз Т. А. Пірамідальна будова суспільства у теоретичному вимірі О. Строніна // Істор. і політ. наука та сусп. практика в Україні. К., 2009. *Т. Бевз*

СТУС Василь Семенович (06.01.1938, Рахнівка Вінн. обл. — 04.09.1985, табір ВС-389/36-1 біля Кучино, Росія) — поет, перекладач, прозаїк, літературознавець, шістдесятник (див. *«Шістидесятництво»*), правозахисник, дисидент. Закінчив сер. школу № 265 в Сталіно (нині Донецьк) зі срібною медаллю (1954), історико-літ. ф-т пед. ін-ту (Сталіно) з червоним дипломом (1959). Після закінчення ін-ту працював учителем укр. мови і літератури в с. Таужне Кіровоград. обл., служив в армії (1959–61), учителем укр. мови і л-ри у серед. школі № 23 Горлівки Дон. обл., підземним плитовим на шахті «Октябрьская» у Донецьку, літ. редактором газ. «Социалистический Донбасс» (03–10.1963). Вступив до аспірантури Ін-ту літ. АН УРСР ім. Т. Шевченка у Києві із спеціальності «Теорія літератури». Належав до Київ. клубу творчої молоді. 04.09.1965 у київ. кінотеатрі «Україна» взяв участь у протесті проти арештів *інтелігенції*. За участь у цій акції його відраховано з аспірантури. Працював у Центр. держ. істор. архіві, на шахті, залізниці, на будівництві, в котельні, в метро, ст. інженером у конструкторському бюро М-ва пром-сті будматеріалів УРСР (1965–72). Першу збірку віршів «Круговерть» було відхилено видавництвом (1965), друга збірка «Зимові дерева» вийшла у самвидаві, збірку «Веселий цвинтар» видано у Бельгії (1970). У відкритих листах до Спілки письменників, ЦК КПУ тощо Стус критикував панівну систему, що після відлиги стала повертатися до *тоталітаризму*, відновлення *культу особи* та порушення *прав людини*, протестував проти арештів у середовищі своїх колег. На поч. 1970-х приєднався до групи захисту прав людини. За цю діяльність був заарештований 12.01.1972 та засуджений до 5 років позбавлення волі і 3 років заслання, які відбував у таборах Мордовії та на золотих копальнях у Матросовому Магадан. обл. (нині РФ) (1975–79). Член міжнар. ПЕН-клубу (з 1978), Укр. гельсінкської групи (1979). Після звільнення повернувся до Києва і працював формувальником II розряду ливарного цеху на з-ді ім. Париз. комуни, в цеху № 5 укр. пром. об'єднання «Укрвзуттєпром» ф-ки взуття «Спорт» (1979–80). Повторно заарештований у трав. 1980 і засуджений до 10 років примусових робіт і 5 років заслання. Покарання відбував у таборі ВС-389/36-1 в Кучино (тепер Чусов. р-ну Перм. краю, Росія). З весни 1981 йому було заборонено бачитися з родиною. У 1983 за передачу на волю зошита з віршами його було кинуто на рік у камеру-одиночку. 28.08.1985 покараний карцером за те, що, читаючи книжку, сперся ліктем на нари. На знак протесту оголосив сухе голодування. Помер в ніч на 04.09.1985. Похований на табірному цвинтарі у с. Борисово. У лист. 1989 поета разом із побратимами Ю. Литвином і О. Тихим, що також загинули в таборі ВС-389/36 селища Кучино, перепоховали в Києві на Байковому кладовищі. Лауреат Держ. премії ім. Т. Шевченка за збірку поезій «Дорога болю» (1990) (1991, посмертно). Герой України (2005, посмертно). Посмертні видання: збірки «Поезії» (1990), «Вікна в позапростір» (1992), «Золотокоса красуня» (1992), «І край мене почує» (1992), «Феномен доби», (1993), Твори в шести томах, дев'яти книгах (Львів, 1994–1995; ред. Д. Стус, М. Коцюбинська). За його поезіями створено вистави: поетична композиція (1989, Львів. молодіжний театр), «Птах душі» (1993, київ. мистецький колектив «Кін»), «Іду за край» (2006, Нац. акад. театр рос. драми ім. Лесі Українки, Київ). Пам'яті Стуса присвячено документальний фільм «Просвітлої дороги свічка чорна» (1992, «Галичина-фільм»). У селі Рахнівка відкрито меморіальну дошку та пам'ятник поету. Твори Стуса введено до шкільної програми з укр. л-ри. Засновано премію ім. Василя Стуса. *О. Радзивілл*

СУБЕ́ТНОС — етн. спільнота, зазвичай малочисельна, яка у межах більшої етн. спільноти (етносу) зберігає свій мікронім, певні відмінності у культурі та мові, плекає свої, притаманні лише їй, традиції, звичаї, відзначається своєрідним етн. менталітетом. С. виникають в особливих істор. умовах, у яких частина осн. етносу перебуває впродовж тривалого часу. Такими умовами передусім можуть бути ті, що зумовлені особливостями соціального розвитку, пов’язаного з еколого-геогр. розміщенням цієї частини етносу, які своєю чергою детермінують формування специфічного типу екон.-госп. діяльності. Власне, ландшафтні обставини відіграють вирішальну роль у формуванні та перспективах існування С., оскільки з ними пов’язане збереження їхньої самобутності, характерними маркерами якої є елементи культури, традиції, специфічні звичаї, елементи менталітету. С. утворюються і в результаті особливостей міжетнічної взаємодії у рамках того чи ін. етнополіт. організму (д-ви), особливостей етносоціального розвитку частин етносу (різного рівня соціальної мобільності, соціально-майнового стану), а також етноконфес. диференціації. В Україні існують кілька С., які розселені у конкр. етн. ареалах, що, зокрема, підтверджує думку про визначальний вплив ландшафту на їхні етнокульт. характеристики: бойки, гуцули, лемки, русини (зх. ареал, гірська місцевість); литвини, пінчуки, поліщуки (пн. ареал, болотисті місцини). У роки незалежності укр. С., як і укр. етносу взагалі, властивий етнокульт. ренесанс, який виявляється у прагненні до відродження, збереження й відтворення своєї самобутності як своєрідної спільноти. Подеколи, як у прикладі з русинами, у ході ренесансу формуються безпідставні претензії до визнання себе окремим етносом, а їхні лідери претендують на політ. лідерство у регіоні проживання.

Літ.: Етнонаціональна структура українського суспільства. К., 2004.

В. Євтух

СУБ’Є́КТИ І ОБ’Є́КТИ ПОЛІ́ТИКИ — в політології рефлективні поняття, які означають взаємодію в *політиці* й показують вектор її напряму. Об’єкт в політиці — та частина політ. реальності, системи, на яку спрямована діяльність суб’єкта в політиці. Об’єктом в політиці можуть виступати політ. відносини, політ. система з її ін-тами, соціальні групи й особистості, включені в політ. процес. Політ. суб’єктність взагалі є властивістю великих *груп соціальних*, лише вторинно і умовно властива їх ін-там (політ. орг-ціям) і членам, що здійснюють важливі політ. ролі (ідеологи, лідери тощо.). Суб’єкт в політиці — джерело цілеспрямованої, предметної *політичної діяльності* на об’єкт. До суб’єктів у політиці відносяться: особи, класи, соціальні прошарки, політ. ін-ти, етноси, конфесіональні й демографічні групи та ін., які мають і реалізують свій соціально-політ. інтерес. Суб’єкт і об’єкт в політиці — рефлективні (взаємозамінні) величини: той самий ін-т, або соціальна група, можуть бути одночасно і суб’єктом, і об’єктом, можуть обмінюватися місцями; але й є взаємозалежними поняттями: об’єкт проявляє такий самий вплив на суб’єкт, визначаючи методи і способи взаємодії, створюючи алгоритм і матрицю політ. діяльності, обмежуючи простір активного суб’єкта, який своєю чергою також змінює об’єкт. У суспільстві і об’єкти, і суб’єкти — індивіди — носії соціально-політ. якостей. Тому часто розрізняють «суб’єкт політики» (відображає діяльнісну сторону поведінки особи, або соціальної групи, які можуть і не визнавати мети власної активності) і «політ. суб’єкт» (у випадку, коли діяльність суб’єкта є свідомою). У понятті політ. суб’єктності містяться два інтегрально пов’язані між собою елементи: свідомість (для практ. втілення політ. мети та ідеалів необхідне знання про об’єкт, ціннісно-оціночна шкала тощо) і активність (сама реальна дія). У політ. діяльності виділяють два типи відносин: суб’єктно-об’єктні й міжсуб’єктні (суб’єктно-суб’єктні).

Суб’єктами політики можуть виступати як індивіди, так і соціальні групи, політ. інституції та сама д-ва. Часто як критерії виокремлення політ. суб’єктів називають або їхні конкретні дії в даній сфері, або рівень їхнього реального впливу на прийняття політ. рішень і їх реалізацію, або ж рівень їх орг. оформленості. Первинним суб’єктом політики виступає індивід. Тому під суб’єктами політики можна розуміти всіх тих, хто бере реальну участь у владній взаємодії з д-вою, незалежно від рівня впливу на прийняті рішення і характер реалізації держ. політики. Кожний з діючих суб’єктів може застосовувати спец. способи і методи дії на центри прийняття політ. рішень, а відповідно володіє і власними можливостями впливу на владу, самост. роллю у формуванні розвитку різних політ. процесів. Загалом в політиці можна виділити такі рівні суб’єктів: 1) Конкретні індивіди. Саме через них найбільш повно і конкретно виявляє себе весь спектр політ. подій. Вплив на процеси політ. характеру з боку таких суб’єктів може бути безпосереднім або ж опосередкованим. 2) Органи політ. орг-цій. Вони є суб’єктами конкретних політ. рішень та діяльності. 3) Д-ва з її інституціями, партії, суспільні об’єднання, рухи, фронти, великі соціальні групи, що утворилися на засадах етн. чи соціально-класової диференціації. Такими суб’єктами політики можуть бути нації, народи, верстви, демограф. групи та ін. Велика сусп. група стає суб’єктом політики за умов: міцних внутр. зв’язків; усвідомлення нею власного становища і спільних інтересів, а відтак відчуття самобутності, співдружності, ідентифікації з групою, внутр. солідарності і т. ін.; орг-ції, тобто координації керівними центрами поведінки та дій окремих територіальних, галузевих угрупувань, течій, вікових, статевих та ін. категорій. У сучас. політ. науці визначають також три осн. типи суб’єктів політики: індивід. (мікроактора), групового (макроактора), інституціонального (організаційного *актора)*. Суб’єкти всіх трьох типів є внутрішньо структурованими. Так до груп відносяться різні колективи (від неформальних до офіц., від тимчас. до стійких, від локальних до транснац. орг-цій). Ін-ти також включають у себе цілий ряд орг-цій які виконують представн. і викон. функції в політ. системі. Щодо індивід. суб’єктів деякі вчені відносять три види акторів: рядового гр-на, чия участь в політиці обумовлена груповими інтересами; профес. діяча, який виконує в д-ві функції управління та контролю (політ. еліти, профес. бюрократія), а також приват. індивіда, який діє незалежно від групових цілей і не виконує при цьому якихось профес. зобов’язань. Усі суб’єкти політики знаходяться один з одним в певних ієрархічних відносинах. Напр., прихильники формально-прав. підходів як осн. суб’єкт розглядають ін-т і відповідно його систему норм. регулювання. Водночас прихильники біхевіоральної методології і теорії рац. вибору вважають, що осн. ресурсами впливу володіє індивід. суб’єкт, із сукупності дій якого вибудовується вся політ. реальність.

Поряд з поняттям «політ. суб’єкти» розглядається поняття «об’єкт політики», тобто ті, хто виконує рішення, розпорядження суб’єктів влади. У такому разі між суб’єктами й об’єктами встановлюються стосунки, які характеризуються нерівномірним розподілом влади. Повнота влади зосереджена в суб’єктів, тоді як об’єкти політики є виконавцями. Об’єктом політики в різних сферах життя сусп-ва є відносини соціальних груп з приводу життєво важливих для зазначених груп і сусп-ва загалом інтересів, а також відносини між ними та держ. інституціями. Об’єкт (ті, на кого спрямована діяльність суб’єкта, підлеглі) являє собою пасивний елемент влади, від нього вимагається готовність підкоритися волі суб’єкта. Тут йдеться, по-перше, про такі поняття, як власність, влада, морально-етичні норми; по-друге, форми і методи реалізації екон., культ., соціальної та ін. різновидів політики. Сфера політики та специфіка політ. інтересів дозволяють визначити об’єкти політики, які в сучас. *політичній науці* розподіляються на такі групи: організовані канали сусп.-політ. життя та процеси політ. розвитку. Перша група передбачає створення держ. органів, масових орг-цій, напрацювання політ.-прав. норм, визначення принципів діяльності орг. структур, повноважень і взаємовідносин політ. ін-тів, формування дем. процедур *політичної діяльності*; до другої групи відносять розвиток громад. участі у розробці та прийняті політ. рішень; розвиток політ. свідомості і *політичної культури* гр-н, зміцнення ін-тів влади та політ. структур. Важливу роль тут відіграють процеси політ. соціалізації та громадян. освіта, як засоби інтегрування соціальних об’єктів, розвитку особистості як суб’єкта політ. відносин, для якого характерні громад. відповідальність, активна політ. позиція, навички сусп.-політ. діяльності тощо. Специфіка суб’єктів і об’єктів політики дозволяє говорити про політику як відносно самост. сферу сусп. життя, закономірно обумовлені сусп. відносини з власними якісними відмінностями, метою та інтересами.

Літ.: Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії. Луцьк, 2007; Данькевич М. Политика и её структура. М., 2007; Лукашевич А., Быстров К. Объекты полтитики: попытка анализа. М., 2009; Малиненко А., Мукасей В. Объекты и субъекты политики. М., 2007; Мясникова О. Г. Субъект политики. М., 2008; Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. [та ін.]. Лекції з політології. Вип. 1. К., 2009. *О. Бабкіна*

СУБКУЛЬТУ́РА ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. sub — під та cultura — обробка, виховання) — сукупність форм політ. свідомості та поведінки, що відрізняються від домінуючої форми *політичної культури*. Політ. субкультура є частиною загальної політ. культури сусп-ва, тому маючи певні особливості (як підсистема) за базовими характеристиками співпадає з політ. культурою (як системою). Від політ. контркультури субкультура відрізняється тим, що не протистоїть цінностям панівної політ. культури, а доповнює та урізноманітнює їх. Існування автономних субкультур у структурі політ. культури обумовлене соціальною неоднорідністю сусп-ва, існуванням класових, етн., демограф., профес., тер., реліг. тощо спільнот. Прикладом може бути молодіжна політ. субкультура, яка своє чергою також може бути внутрішньо диференційованою та включати різноманітні стилі мислення та моделі політ. поведінки.

Літ.: Зверевич В., Нагорная А. Политическая культура общества // Полис. 1994. № 1; Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций // Политология. Хрестоматия. М., 2000. *О. Половко*

СУБСИДІА́РНІСТЬ — 1) у громад. відносинах — принцип пріоритету прав та інтересів особи перед правами й інтересами будь-якої спільності, пріоритету меншої, раніше утвореної спільності, порівняно зі спільністю більш великою або спільністю значно вищого рівня. Один з основоположних принципів, на яких базується сучасне дем. сусп-во загалом, федерат. *державність* зокрема. С. виходить від конкретного індивіда, тобто від індивіда, який бере участь у системі різноманітних спільностей, поза яких він має можливості самореалізовуватись як особистість. Спільності (соціальні групи або інституції), членом яких є індивід, можуть мати будь-яку природу: сім’я, тер. громада, громад. об’єднання, асоціація, нація, національність, *громадянське суспільство*, труд. колектив тощо, тобто все те, в рамках чого людина реалізує себе як особистість. Незважаючи на те, що у сусп-ві існує певна ієрархія спільностей, людина оцінює значущість кожної з них відповідно до власної шкали цінностей, на основі якої і будує свою власну ієрархію названих спільностей. Виходячи з цього, у заг. вигляді принцип С. зводиться до того, що всі спільності є субсидіарними (додатковими) до особи, або, інакше, не особа існує для спільності, а різного роду інституції утворюються для реалізації її інтересів. Так само новоутворена спільність є субсидіарною щодо спільності вже існуючої. Індивід лише тому стає членом будь-якої нової спільності, оскільки він має можливість самореалізуватися у рамках тієї системи спільностей, членом яких він вже є або які вже існували раніше. У більш сучасному розумінні принцип С. трактується також таким чином: публічна сфера субсидіарна щодо приват. сфери. 2) у федерат. та муніципальних відносинах С. означає принцип, згідно з яким на нац. рівні виконуються лише ті функції, що не можуть бути з більшою ефективністю та дієвістю виконані на нижчому рівні. У такому розумінні принцип С. застосовується у сфері розподілу повноважень між *місцевим самоврядуванням* і *державою* (в д-вах з унітарним устроєм), а також місц. самовряд. та суб’єктами федерації, федерацією загалом (у д-вах з федерат. устроєм). Це означає, що органи управління суб’єктів федерації, а також (у випадку їх існування) регіон. органи управління беруть на себе й виконують лише ті функції, які місц. самовряд. не має можливості реалізувати; своєю чергою федерація покладає на себе відповідальність за реалізацію лише тих повноважень, які нездатні реалізувати ані місц. самовряд., ані суб’єкти федерації або які, з погляду інтересів індивідів, можуть більш ефективно бути реалізовані федерацією. На практиці це означає, що планування, складання програм, виконання та управління підтримкою місц. та регіон. розвитку починається на регіон. й місц. рівнях, причому шляхом координування, досягнення консенсусу та процесу розстановки пріоритетів. Є ще один вимір цього принципу: переконання в тому, що повноваження на прийняття рішень мають делегуватися на найбільш відповідний рівень, означає, що *громади* мають «право» брати на себе відповідальність за власне соціально-екон. майбутнє. Цей принцип поєднується з принципом розширення прав і можливостей, згідно з яким передача повноважень і безпосередня демократія є «добрими речами», тому що вони розширюють права і можливості тер. громад. Припущення, яке лежить в основі принципів С. та розширення прав і можливостей, полягає в тому, що місц. мешканці краще, ніж центр. уряд, знають потенціал своєї громади або свого регіону, більш віддані справі досягнення результату та більш здатні досягти його тощо. С. розглядається як передумова устрою, що базується на свободі: д-ва, яка дотримується принципу С., гарантує своїм гр-нам свободу і незалежність; вона визнає та гарантує місц. і регіон. самовряд. Захист свободи через реалізацію принципу С. проголошується однією з традиц. цінностей європ. політ. устрою. Своє норм. закріплення принцип

С. знайшов у низці міжнар. док-тів, зокрема у Європ. хартії місц. самовряд. 1985.

Літ.: Вюртенбергер Т. Європейська ідея субсидіарності як основа регіоналізації, децентралізації та деконцентрації // Організація регіональної та місцевої влади: досвід держав — членів Європейського Союзу та вибір України. К., 2000; Прошко В. Принцип субсидіарності — інструмент розподілу повноважень // Аспекти самоврядування. 2000. № 1; Софінська І. Д. Поняття та сутність принципу субсидіарності у муніципальному праві // Держава і право. Вип. 41. К., 2008. *О. Батанов*

СУВЕРЕНІТЕ́Т (нім. Souveränität, франц. souveraineté) — незалежність *держави* в зовн. зносинах і верховенство у внутр. справах; верховенство, сукупність верховних прав, що належать д-ві або її главі. Також означає незалежність д-ви у виборі свого зовнішньополіт. і внутрішньополіт. курсу. З визначення поняття «С.» логічно випливають його властивості: єдність і неподільність. В умовах держ. нестабільності відбувається конкуренція за володіння С. між різними політ. суб'єктами. У зв'язку із цим виникає уявлення про подільність С. та ієрархію суверенітетів. С. виражається в наявності системи управління і дозволяє контролювати всю тер. д-ви, все населення, що знаходиться на цій території, а також мати власну воєнну, правоохоронну і міжнар. політику. Повага до держ. С. — імперативний принцип сучас. міжнар. права і *міжнародних відносин*, закріплений у Статуті *ООН* та ін. міжнар.-прав. актах. З міжнар.-прав. погляду С. є обов'язковою умовою міжнар. правосуб'єктності д-ви, визначальним фактором неподільності та непорушності її території. Характерною ознакою поняття С. є його формулювання від зворотного (негативістське): над даною владою, яка володіє С., не повинно стояти ніякої ін. влади, що має правомірне походження, ніхто не може наказувати їй або перешкоджати здійсненню її волі. Згідно з позит. підходом, С. — необмеженість влади нічим, окрім права (закону). Вперше поняття С. було обґрунтовано Ж. *Боденом* у 16 ст., тоді деякі богослови, особливо кальвіністи, індепенденти та єзуїти, розвивали ідею, що первинним носієм держ. С. є народ, який в громад. цілях, на користь управління і порядку, делегує свою владу монархові, внаслідок чого втрачає свій С., схожу думку розвивав і Т. *Гоббс*. Концепцію «народного С.» було висунуто на противагу абсолютній, нічим не обмеженій владі монархів (суверенів). Уже завдяки Ж.-Ж. *Руссо* («Суспільний договір»), поширилась ідея, що С. може і повинен належати лише народу в його сукупності. Ця ідея знайшла юрид. вираз у законодавстві Франц. революції 1789–99 та Конституції США 1787. У сучас. дем. республіках єдиним носієм С. визначається народ; концепція «народного С.» закріплена і в Конституції України (ст. 5). Поняття «С.» пов'язано з поняттям суверенних прав — конкр. прав д-ви поширювати свою владу на об'єкти і дії фіз. та юрид. осіб не тільки в межах своєї нац. території, а й поза її межами на підставі *договорів міжнародних* (зокрема, щодо своїх мор., повітряних та космічних суден під час їхнього знаходження за межами держ. території). Із поняттям «С.» тісно пов'язана міжнар.-прав. концепція окремих суверенних прав, які, зокрема, здійснює прибережна д-ва у мор. просторах, що не входять до складу її території — виключній екон. зоні та на континент. шельфі. *М. Гнатовський*

«СУВЕРЕ́Н-КОМУНІ́ЗМ» — поняття, яке сформоване внаслідок поєднання одного з тлумачень *суверенітету* і націонал-комунізму. «С.-к.» базується на трьох постулатах: а) комунізм можливо побудувати в окремо взятій країні зі збереженням за кожним народом його культ. і духовного потенціалу і використанням досягнень комунізму з найбільшою користю для *нації*; б) ідея інтернаціоналізму, яка пропонує сплавити всі нації в єдину, є нищівною для окремих націй; в) міжнар. і федерат. «центри комунізму» (орг-ції міжнар. комуніст. руху (особливо партій) і парт. центр у федерат. д-вах — ЦК Компартії Радянського Союзу) не повинні втручатися у суверенні справи нац. комуніст. партій. Особливо активно «С.-к.» заперечував марксистсько-ленін. тезу, що «пролетаріат не має батьківщини». «С.-к.» існував у різних формах. Уже перші спроби К. *Маркса* і Ф. *Енгельса* створити міжнар. комуніст. рух на принципах «пролетарського інтернаціоналізму» зустріли опір ряду комуніст. груп Німеччини, Франції, Великобританії. «С.-к.» у міжнар. комуніст. русі продовжував існування у вигляді *«єврокомунізму»*, маоїзму та ін. форм. Історія становлення світового комуніст. руху і Комуніст. партії в Росії, які, з одного боку, догматизували Маркса і Енгельса, а з іншого — піддали ревізії їхнє вчення особливо щодо ідей, що комуніст. революція повинна розпочатися в найбільш розвинених країнах, тісно пов'язане з ім'ям В. *Леніна*. Одночасно В. Ленін та його прибічники виступили як «суверен-комуністи», коли проголосили тезу, що соціаліст. революція можлива в окремо взятій країні, яка є «слабкою ланкою» і не обов'язково це має бути найбільш розвинена країна, до яких тогочасна Рос. імперія не належала. Але поступово ця позиція трансформувалася в націонал-більшовизм, який відстоював інтереси імперської нації і виступив проти «С.-к.» у складі молодих націй, які прагнули або відокремлення від Росії, або федерат. д-ви. І націонал-більшовизм, і «С.-к.» були різними частинами одного процесу — тиску нац. середовища на нову соціальну систему. Націонал-більшовизм розгромив «С.-к.» (у першу чергу силовими засобами) і зробив чергову трансформацію в суто більшовицьку інтернаціоналістську партію, лідера світового комуніст. руху і світової комуніст. революції — КПРС. Будучи такою, КПРС і зазнала краху. «С.-к.» в сучас. умовах уже не може стати масовим комуніст. рухом в окремих країнах нинішнього світу через загальну дискредитацію комуніст. ідей. Він може залишитися як маловплива теор. течія і опозиція правлячим партіям консерват., лібер., с.-д. орієнтації (соціал-демократія теж може розглядатися як «С.-к.» на деяких етапах трансформації). У сучас. Україні в 90-х рр. 20 ст. частина Компартії України пройшла шлях націонал-комунізму, «суверен-комунізм», а потім переходу на с.-д. або націонал-патріотичні позиції. Частина ж комуністів, яких об'єднує сучас. Компартія України, залишилася на позиціях «пролетарського інтернаціоналізму» і прагне (в гаслах) відродження *СРСР* як форми існування *імперії* та імперської нації (російської), хоча з багатьма принципами комунізму розпрощалася.

Літ.: Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1999; Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку. К., 2001; Михальченко М. Україна як нова історична реальність; запасний гравець Європи. Дрогобич; К., 2004. *М. Михальченко*

СУДОВА́ ВЛА́ДА — одна з трьох гілок держ. влади, що здійснює правосуддя; у системі поділу влади призначена для збалансування протистояння законод. і виконав. гілок влади. Забезпечення реалізації передбачених *Конституцією України* прав і свобод людини і гр-на є гол. змістом діяльності органів С. в. Свої повноваження судова влада здійснює через правосуддя — діяльність судів з розгляду і вирішення кримін., цив., сімейних, трудових, адм. та госп. справ. Така діяльність відбувається у відповідній формі судочинства — встановленого законом порядку здійснення правосуддя. Загалом можна виділити п'ять основних форм судочинства: 1) конституційне — порядок прийняття рішень та оголошення висновків у справах щодо конституційності законів та ін. прав. актів; відповідності Конституції України міжнар. договорів; додержання конст. процедури усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; офіц. тлумачення Конституції та законів України. Здійснюється Конст. Судом згідно із Законом України «Про Конституційний Суд України»; 2) кримінальне — порядок порушення, розслідування та розгляду кримін. справ. Здійснюється загальними судами згідно з Кримін.-процесуальним кодексом України; 3) цивільне — порядок судового вирішення цив., сімейних, трудових, житлових справ і справ окремого провадження. Здійснюється заг. судами згідно з Цив. процесуальним кодексом України; 4) господарське — порядок судового вирішення справ у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні госп. договорів, а також у спорах про визнання недійсними актів, справ про банкрутство, справ за заявами органів Антимонопольного к-ту України, Рахункової палати з питань, віднесених законод. актами до їх компетенції. Здійснюється госп. судами згідно з Госп. процесуальним кодексом України; 5) адміністративне — порядок вирішення справ у спорах, однією із сторін яких є орган викон. влади, орган місц. самовряд., їх посадова чи службова особа або ін. суб'єкт, який здійснює владні управлін. функції. Ця форма судочинства наразі перебуває на етапі становлення і здійснюється адм. судами згідно з Кодексом адм. судочинства України. Ніякий ін. законод. чи викон. орган не має права привласнювати функції й повноваження, що складають компетенцію судів. Проблеми С. в. значною мірою врегульовані в розд. VIII Конституції України. Їх викладення починається зі ст. 124, де передбачено, що «правосуддя в Україні здійснюється виключно судами», будь-яке «делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються».

У Конституції України вказано, що судочинство в Україні здійснюється Конст. Судом України та судами заг. юрисдикції, які становлять судову систему України. Під судовою системою розуміється сукупність судових установ — судів, яка побудована відповідно до компетенції і завдань, що стоять перед ними. Така діяльність відбувається у відповідній формі судочинства — встановленого законом порядку здійснення правосуддя. Система судів заг. юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації. Принцип територіальності означає, що місцеві суди, до яких відносять районні (міські) суди, військові суди гарнізонів та арбітражні суди АР Крим, областей, міст Києва і Севастополя, будуть утворюватися переважно з огляду на адм.-тер. поділ України. Принцип спеціалізації передбачає внутр. спеціалізацію суддів у судах, запровадження орг. структур із спеціалізації здійснення правосуддя — галузевих судів для розгляду окремих категорій справ, зокрема кримін., цивільних. Реалізація цього принципу сприяє підвищенню кваліфікації суддів, компетентному розглядові юрид. справ. Саме як спеціалізовані нині діють військові та арбітражні суди. За заг. правилом, судова система майже усіх країн світу будується у співвідношенні з адм.-тер. поділом країни. При цьому можуть застосовуватися і змішані елементи судової системи — утворення спеціалізованих судів тощо. Відповідно до Конституції України і Закону України «Про судоустрій України» систему судів заг. юрисдикції становлять місц. суди, апеляційні суди, Апеляційний суд України, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України. *Конституційний Суд України* входить до судової влади як її самост. суб'єкт, є єдиним органом конст. юрисдикції в Україні, і немає ін. судів, які входили б до його системи. Він вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та ін. прав. актів і дає офіц. тлумачення Конституції України та законів. У зв'язку із цим він займає особливе місце в судовій системі України і до судів заг. юрисдикції не відноситься. Конст. Суд відіграє роль специфічного важеля впливу, вирішуючи питання правої відповідності, визнаючи неконституційними ті чи ін. закони парламенту, акти органів викон. влади. Конст. Суд України складається з 18 суддів Конст. Суду. Президент України, ВР України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конст. Суду України. Суди заг. юрисдикції забезпечують захист прав і свобод гр-н через розгляд кримін., цив., адм. та ін. справ. До них відносять районні (міські) суди, військові суди гарнізонів, Верховний суд АР Крим, обласні, міжобласний. Київський і Севастопольський міські суди, військові суди регіонів та Військово-Морських Сил, арбітражні суди областей. Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя, Вищий арбітражний суд. Верховний Суд України та всі інші суди, які мають бути утворені відповідно до Конституції України. Найвищим судовим органом у системі судів заг. юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Літ.: Тацій В. Я., Грошовий Ю. М. Правові основи охорони Конституції // Вісник Акад. Прав. наук України. 1995. № 3; Тодика Ю. М., Скомороха В. Окремі питання розділу влади і юрисдикція Конституційного Суду України // Право України. 1998. № 5; Тесленко М. Про місце Конституційного Суду України в системі вищих органів державної влади // Право України. 1999. № 12; Барак А. Судейское усмотрение / Пер. с англ. М., 1999. *Н. Макаренко*

СУКА́РНО (Sukarno) Ахмед (справжнє ім'я — Куснасоро; 06.06.1901, Сурабая, Сх. Ява, Нідерландська Індія, тепер Індонезія — 21.06.1970, Джакарта) — політ. і держ. діяч. Закінчив Бандунзький технол. ін-т (1926). 04.07.1927 на базі очолюваного ним же «Бандунзького дослідницького клубу» заснував ліворадик. Нац. партію Індонезії (НПІ), що виступала під гаслами *націоналізму*, але в грудні 1929 був заарештований, на суді виступив із яскравою промовою «Індонезія звинувачує» (1930), що додала С. авторитету в патріотичних колах; по виходу на волю 1931 вступив до новоствореної Партії Індонезії й був обраний її головою; 1933 знову заарештований і засланий на о. Флорес, 1938 переведений на Пд. Суматру. У своїх працях висунув теорію мархаенізму — ідеології простої людини, в якій поєднувалися окремі соціаліст. тези, положення теорії *Сунь Ятсена* і вчення Махатми *Ганді*, зокрема тактика неспівробітництва з властями; в разі перемоги антиколоніальної *революції* передбачалося створення сусп-ва без класів і капіталізму, захист інтересів робітників та землеробів; сформулював засади держ. ідеології майбутньої суверенної Індонезії у вигляді п'яти принципів («панча сила»): націоналізм — як принцип унітарної д-ви із загальноіндонез. політ. нацією; інтернаціоналізм (єдність людини) — як форма гуманізму, що передбачає рівноправність і братерство між народами; *демократія* — як суверенітет народу й прийняття рішень на традиц. основі узгоджень та компромісу-консенсусу його представників; соціальна справедливість — як політ. й екон. рівність та процвітання; віра в єдиного Бога — як свобода віросповідання і віротерпимість. Дотепер ці принципи лежать в основі держ. будівництва Індонезії, хоча із трансформаціями політ. режиму змінювалися пріоритети елементів формули «панча сила», та й саме їхнє розуміння. Японську *окупацію* Індонезії 1942 С. сприйняв як нагоду позбавитися влади кол. *метрополії* й погодився на співробітництво з окупантами, створивши Центр народних сил («Путера»); після отримання звістки про згоду Токіо на капітуляцію 17.08.1945 проголосив незалежність Республіки Індонезія, наступного дня Комісією з підготовки незалежності був призначений її президентом; під час війни за незалежність проти Нідерландів потрапив у полон (19.12.1948–13.07.1949), після звільнення, за рішеннями «конференції круглого столу» в Гаазі, очолив Республіку Сполучених Штатів Індонезії, що 17.08.1950 була проголошена унітарною д-вою. В умовах перманентної боротьби за владу й політ. нестабільності, що супроводжувалася сепаратистськими заколотами, С. ініціював запровадження авторит. презид. форми правління — т. зв. «керованої демократії», в основі якої лежала його концепція «функціональних груп», сформованих на підставі спільної сфери діяльності, релігії, рівня освіти та ін.; в лип. 1959 розпустив парламент і сформував «робочий кабінет» за власним бажанням (чверть місць посіли військові), впровадив призначуваність губернаторів, натомість парламенту сформував Тимчас. народний консультативний конгрес (ТНКК), який одним із перших рішень 1963 присвоїв С. титул «великий вождь революції» й призначив його довічним президентом; багатопарт. система була замінена надпартійною Нац. радою за участю представників трьох провідних ідеол. течій країни — націоналістичної, мусульманської й комуністичної (НАСАКОМ). Намагаючись підтримати револ. ентузіазм населення й прагнення до нац. єдності в умовах зростання інфляції, безробіття й поширення корупції, робив акцент на *ідеології політичній*; 17.08.1959 виступив із «Політичним маніфестом», що невдовзі був ухвалений ТНКК як офіц. держ. програма: метою подальшого розвитку країни оголошувалося буд-во «індонезійського соціалізму» на основі «керованої демократії» й «керованої економіки» з урахуванням нац. самобутності; водночас зміцнилися зв'язки президента з Компартією Індонезії (КПІ), але ввести її лідерів до уряду йому завадила армія. В екон. житті здійснив *націоналізацію* власності закордонних компаній, проводив ізоляціоністський курс *автаркії*; у *зовнішній політиці* виступив співзасновником *Руху неприєднання* на Бандунзькій конференції 18–24.04.1955; зблизився з СРСР та КНР, отримав від Кремля масштабні поставки зброї; ініціював регіон. політику «конфронтації», що звелася до військ.-екон. *блокади* Федерації Малайзія й виходу Індонезії з *ООН*. У берез.1966 за причетність до спроби ліворадикального держ. перевороту 30.09.1965 був позбавлений ТНКК статусу довічного президента й опинився під домашнім арештом; 20.02.1967 офіц. передав презид. повноваження генералу М. Сухарто (1921–2008).

Тв.: Индонезия обвиняет. Сб. статей и речей. М., 1961.
Літ.: Dahm B. Sukarno and the Struggle for Indonesian Independence. Berlin, 1969; Legge G. D. Sukarno: A Political Biography. London, 1973; Капица М. С., Малетин Н. П. Сукарно: Политическая биография. М., 1980; Hunter Helen-Louise. Sukarno and the Indonesian Coup: The Untold Story. Greenwood Publishing Group, 2007. *В. Головченко*

СУНЬ ЯТСЕН (Sun Yatsen; 12.11.1866, с. Цуйхен, побл. Гуанчжоу — 12.03.1925, Пекін) — політ. і держ. діяч, перший президент Китаю. Закінчив мед. коледж у Гонконгу (1892), де став протестантом, що в подальшому зумовило прихильність С. Я. до зх. варіанту модернізації країни; але палка ненависть до імперіалізму європ. д-в привернула його увагу до успішних результатів «Революції Мейдзі» в Японії, де згодом дістав підтримку в реалізації задумів; 1894 здійснив поїздку в Пекін, безуспішно намагався викласти керівникові зовнішньополіт. відомства Цинської імперії Лі Хунчжану власну програму оновлення Китаю на япон. взірець; того ж року заснував антиманьчжурське Т-во відродження Китаю («Синчжунхой»), що здійснило 25.10.1895 в Гуанчжою спробу збройного повстання (закінчилася невдачею). Змушений емігрувати до Японії, а згодом до США і Зх. Європи, С. Я. за активного фін. сприяння кит. діаспори розробляв плани підготовки нових визвольних повстань; натхнений поразкою Рос. імперії у війні з Японією 1904–05, заснував у Токіо «Союзну лігу» («Тунменхой»), програмою діяльності якої стали розроблені ним «три народні принципи», що передбачали: 1) запровадження «народного правління» (нерідко перекладається як «*націоналізм*»), тобто ліквідація іноземного панування й нерівноправних договорів з імперіаліст. д-вами, поновлення суверенних прав кит. нації; 2) реалізація «народних повноважень» (часто трактується як заснування дем. республіки) через вибори, агітацію, законод. ініціативу й *референдум*; 3) утвердження «народного життєвого надбання» (іноді перекладається як «соціалізм»), тобто проведення аграрної реформи шляхом націоналізації землі й зрівняння прав на неї шляхом впровадження диференційованого земельного податку, тобто в дусі поглядів амер. економіста Г. Джорджа (1839–97), який вважав позбавлення народних мас землі єдиною причиною соціальної нерівності. Конституція майбутньої республіки мала дати гр-нам Китаю права викон., законод., юрид., контрольної й «іспитової» (тобто визначення кваліфікації чиновників) влади, а майбутній центр. урядовий апарат повинен був складатися з п'яти палат. З початком Сіньхайської революції 1911 С. Я. повернувся зі США на батьківщину й був обраний тимчас. президентом Кит. Республіки (01.01.–10.03.1912), очолив розроблення дем. конституції, але змушений був поступитися владою на користь кол. командувача імператорською армією Юань Шикая; 1913 проголосив початок «другої революції» під керівництвом створеної ним попереднього року Нац. партії («Гоміндан»), але зазнав невдачі й емігрував до Японії. Скориставшись наростанням визвольного руху в країні під час 1-ї світової війни, поновив роботу зі створення револ. бази в Гуанчжою; 1923 зустрівся в Шанхаї з агентом *Комінтерну* А. Йоффе й домовився про широку допомогу СРСР в орг-ції спільно з Компартією Китаю «Об'єднаного фронту» для боротьби за реалізацію «трьох народних принципів», які отримали нову інтерпретацію на 1-му з'їзді Гоміндану в січ. 1924: принцип «націоналізму» набув виразно антиімперіаліст. спрямованості й поповнився вимогою повної рівноправності всіх етносів країни; «народовладдя» означало критичне ставлення до *парламентаризму* й заклик до встановлення такого держ. ладу, що міг би забезпечити широким народним масам дійсно дем. права й свободи; «народне благоденство» вміщало наділення землею безземельних селян-орендарів, держ. допомогу безробітним, поліпшення умов праці й захист робітн. орг-цій. Тоді ж С. Я. проголосив свої три гол. політ. настанови — непорушний союз із Рад. Росією, спілка з компартією й опора на робітн.-сел. маси, що були схвалені з'їздом Гоміндану; водночас у циклові лекцій для парт. активу, слідуючи нац. традиції, наголошував на перевазі ханьців над рештою націй з огляду на їхню чисельну перевагу й тривалу цивілізац. історію, мріяв про створення «Великої східної держави», в якій під верховенством Китаю мали об'єднатися його сусіди, розглядав націю як одвічне, а не історичне поняття. Наприкін. 1924 прибув до Пекіна для проведення загальнонац. наради щодо скликання Нац. зборів і мирного об'єднання країни, але тяжко захворів і помер від раку.

Тв.: Избранные произведения. М., 1985.

Літ.: Тихвинский С. Л. Завещание китайского революционера. М., 1986; Hsu-Hsin Chang, Sidney H. Chang, Leonard H. D. Gordon. All Under Heaven: Sun Yat-sen and His Revolutionary Thought. Stanford, CA, 1991; Dong, Stella. Sun Yat-sen: The Man who Changed China. Hong Kong, 2004. *В. Головченко*

СУСПІ́ЛЬНИЙ ДОГОВІ́Р — доктрина, яка пояснює виникнення держ. влади згодою між людьми, змушеними перейти від незабезпеченого захистом природного стану до громадянського миру. Деякі ідеї про договірне походження влади виникли ще за часів раннього буддизму, вчень Мо-цзи. Більш розвинуті передумови вченя про С. д. можна знайти у філософії Епікура й у Лукреція Кара. Окремі положення, засновані на ідеї С. д., зустрічаються у деяких богословів та філософів середньовіччя. Зміст теорії С. д. (договірної теорії походження держави) сформував в період розпаду феодалізму. Ця теорія служила ідейною основою боротьби з абсолютизмом. На противагу вченню про божественне походження влади, її необмеженості, прихильники теорії С. д. на основі доктрини природного права (див. *Права людини*) й ідеї про *народний суверенітет* стверджували, що д-ва, створена волевиявленням вільних і незалежних індивідів, зобов'язана забезпечити дотримання їхніх прав, захист їхнього життя, свободи і приват. власності, негарантованих в природному стані. Родоначальником нової доктрини С. д. вважається Г. *Гроцій*. У своєму розвиткові ця теорія отримує різноманітну інтерпретацію: від консерват.-збережувальної (Т. *Гоббс*) до револ.-демократичної (Ж.-Ж. *Руссо*). У різних варіантах ідею С. д. розвивали Дж. *Локк*, Дж. Лільберн і Дж. Мільтон, Б. *Спіноза*, І. *Кант*, Й. *Фіхте*, Т. *Пейн*. У різні часи теорія С. д. була предметом осмислення укр. сусп.-політ. мислителів, серед яких Ф. *Прокопович*, Й. Шад, П. Лодій, Я. Ковельський, В. Каразін, С. *Десницький*, Б. *Кістяківський*. Ідея С. д. наявна в основі політ. поглядів О. *Радищева*. Вона серйозно вплинула на політ. світогляд декабристів (дем. обґрунтування С. д. розглядає П. *Пестель* у «Російській правді»). Найбільш радик. концепція С. д. розроблена Ж.-Ж. Руссо в його книзі «Про суспільний договір» (1762). Руссо не тільки критикував ін-т феод. госп-ва і права, а й закликав до зміни існуючого ладу, вважав, що оскільки д-ва виникає на основі «С. д.», гр-ни вправі розірвати цей договір у випадку зловживання владою. Вчення Руссо було покладено в основу політ. і практ. діяльності якобінців. Мислитель доводить, що д-ва з'являється внаслідок переходу людства від «природного стану» до цивілізації, яка, запровадивши приватну власність, породила нерівність і гострі суперечності, що й зумовило укладення соціального контракту щодо утворення сусп. ін-ту, мета якого — забезпечення громадян. миру і злагоди. Нині теорія С. д. значно модифікувалась і виходить з необхідності пояснення природи взаємовідносин сусп-ва й д-ви, їх взаємних обов'язків і подолання конфліктності їхнього розвитку.

Літ.: Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. М., 2003; Антоненко А. Сущность общественного договора с властью. М., 2005; Нікодімова Л. Н. Теорія суспільного договору в політичних вченнях. Харків, 2006. *О. Бабкіна*

СУСПІ́ЛЬСТВО (лат. sosietas — соціум, соціальність, соціальне) — одна з основоположних категорій сусп. наук, в т. ч. політичних. У широкому розумінні — якісно відмінне від природи надскладне багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що являє собою сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії і діяльнісного об'єднання суб'єктів (людей), в якому знаходить своє виявлення їх всебічна і багаторівнева взаємозалежність відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання тощо. У вузькому розумінні — а) діахронічно чи синхронічно фіксований соціальний організм; б) відносно самостійний і цілісний момент такого організму; в) спільна основа, поле перетину і накладення індивід. дій людей (А. *Тойнбі*); г) корелят д-ви (*громадянське суспільство*). Як продукт взаємодії людей С. являє собою систему соціальних зв'язків, що утворює основу і середовище власне людської життєдіяльності. Саме під таким кутом зору розглядається єдність С. з природою (історія як частина історії природи, становлення природи людиною) та його своєрідність щодо неї; особливості С. як сукупності індивідів, що об'єднуються для задоволення «соціальних інстинктів» (*Арістотель*); відмінності «природного стану» співіснування людей та стану громадян., «сусп.-договірного» (Т. *Гоббс*, Д. *Локк*, Е. Шефтсбері, Б. Мандевіль, Д. Юм, Ф. Тьонніс, *Дюркгайм*, М. *Вебер*); дистинкцію доіндустріального, індустріального та постіндустріального С. (Р. *Арон*, В. *Ростоу*, Д. *Белл*, Д. *Ґелбрейт*, О. *Тоффлер*); суспільство як сукупність цивілізацій (М. Данилевський, А. Тойнбі, О. *Шпенглер*) та ін. Як істор. цілісність С. є предметом історії, соціальної філософії, соціології, політ. наук. Кожна з цих наук вивчає С. під своїм кутом зору, зі своєю методологією й відносно автономно, у контексті власної предметної області: історія розглядає С. переважно в діахронічному зрізі; соціологія акцентує увагу на зрізі синхронічному; філософія вивчає поєднання цих зрізів як цілісності. Історію цікавить переважно конкретність і розмаїття сусп. явищ в їх індивідуальності; соціологія зосереджується передусім на аналізі особливого і одиничного, центру і периферії, класичного і некласичного в різні епохи сусп. життя. Якщо історія, соціологія та ін. сусп. науки прагнуть пізнати С. як протиставлений суб'єкту об'єкт, фрагмент об'єкт. дійсності, елімінувавши суб'єктивні домішки, то філософія, зокрема соціальна, вивчає світ, С. крізь призму його зв'язку й взаємовідносин з людиною — як основу і спосіб її буття і водночас як її власне породження. Філософію в розумінні С. відрізняє орієнтація не на сусп. саме по собі і водночас не на виокремлене індивідне, а на з'ясування їх єдності, своєрідності всіх наріжних форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідного й соціального, розв'язання сусп. та особистісних (в їх взаємозалежності) смисложиттєвих проблем, вироблення орієнтирів екзистенційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється співвідношення С. взагалі та сусп.-екон. формацій як його якісно визначених істор. ступенів розвитку. Розкриваючи причини, сутнісні зв'язки й залежності С. як діяльнісної взаємодії людей, соціально-філос. аналіз С. постає як базовий для всіх сусп. наук, у т. ч. й для політичних. Розгортаючи аналіз С. на загальнофілос. основі й з урахуванням його істор. й соціол. дослідження, політ. науки розглядають

С. в контексті власної предметності, власними пізнавальними методами, з власною метою. С. в контексті політол. аналізу постає як діяльнісна взаємодія гр-н з метою належної організації їх політ. і не політ. інтересів та потреб, усіх життєвих процесів (виробн. і не вироб.), регуляції відносин між ними, досягнення відповідного сусп. порядку. З часів виникнення д-ви вона стає центром політ. організації сусп-ва й перебирає на себе функції гол. регулятора всіх сусп. процесів. У розвинених сусп-вах існують різноманітні (крім д-ви) громад. об'єднання людей. Акумулюючи інтереси певної частини гр-н, вони також претендують на участь в організації та регуляції сусп. відносин і процесів. Взаємодія (чи протистояння) д-ви та громадян. С. визначає рівень його демократичності. На різницю між ними вказували свого часу ще ант. мислителі й Августин, але обґрунтував її першим з позиції політ. мислення Н. Макіавеллі. Її посилили просвітники і Т. Ґоббс, Д. Юм і І. Кант, ін. політ. філософи. Взаємодія С. і д-ви, рівень своєрідних «повноважень» д-ви у регуляції сусп. відносин до наших днів є проблемою, яка потребує глибокого теор. аналізу. Як цілісний соціальний організм, С. має відповідну структуру. Найбільш загальним підходом щодо її вивчення є підхід, який базується на аналізі різних видів діяльності людей. На основі діяльності формуються т. зв. сфери сусп. життя. Діалектика осн. сфер розглядається у конкретно-істор., соціокульт. та природних вимірах. Доцільно виділяти: а) матеріальну — охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання; йдеться про продуктивні сили й виробничі відносини, наук.-тех. прогрес і технол. революцію; б) соціально-політичну — включає соціальні та політ. стосунки людей у С. (класові, нац., групові, міждерж. тощо). Саме ця сфера охоплює такі явища й процеси, як революція, реформа, еволюція, війна, класова боротьба. У цій сфері функціонують такі соціальні ін-ти, як партії, д-ва, громад. орг-ції; в) духовну — це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр виробництва свідомості (як індивід., так і сусп.), її трансформації від однієї інстанції до ін. (засоби масового інформування), перетворення на індивід. духовний світ людини; г) культурно-побутову (інколи говорять про соціальну сферу життя С.) — це такі явища, як виробництво культурних цінностей, життя родини, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), охорона здоров'я, освіта, виховання тощо. Усі сфери тісно взаємно пов'язані, тому С. може нормально функціонувати в їх узгодженні, і навпаки — абсолютизація якоїсь однієї із сфер веде до деформованої моделі С. У центрі кожної сфери, як і С. у цілому, має перебувати людина, що охоплює всі сфери, єднає їх. Історія людської життєдіяльності є історією пошуку гармонії, органічної єдності людини й природи, людини й С., людини і людини. Подібну гармонію й єдність *Платон* виклав у проекті «ідеальної держави»; *Августин Аврелій* — у вченні про «місто Боже»; соціалісти-утопісти, а згодом і марксисти — у гіпотезі майбутнього комуніст. С.; К. *Поппер* — у теорії «відкритого С.» як вершини цивілізац. розвитку людства. Докладне ознайомлення із цими вченнями, гіпотезами й проектами дозволяє виявити міру реалізму (науковості) та суб'єктивізму (утопізму) у баченні тим або ін. дослідником перспективи досягнення соціальної гармонії, характеру реального і майбутнього соціуму, місця й ролі у ньому людини, людського й людяного. Життя, проте, розгортається суперечливо і досить часто інакше, ніж того жадали б передбачливі теоретики.

Сучас. етапу соціального пізнання властиве некласичне розуміння С., для якого характерним є співіснування різноманітних підходів до його вивчення. При цьому намагання знайти прийнятне для всіх цих підходів визначення С. призводить до вельми абстрактного тлумачення його як всеохопної системи, яка окреслюється граничними умовами соціальності як смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як «світове», «планетарне» С. За таких умов необхідним, зрівноважувальним цей уніфікаційний аспект розгляду С., доповненням є здавна притаманна істор. науці «мультиплікативна» характеристика С., яка формується не відкиданям розбіжностей різних підходів до С., а навпаки, їх врахуванням, що уможливлює осягнення С. в усій його складності й багатстві виявів. Центр. суб'єктом С. є людина — сусп.-природна істота, суб'єкт і продукт власної трудової життєдіяльності й культури, вищий ступінь у розвитку живих організмів. Людина (і С.) існують в природному середовищі. Способом їх існування є діяльність. Завдяки діяльності людина перетворює природу, виготовляє засоби для існування. Споживацьке ставлення людини до природи руйнує її, створює екологічну проблему, найбільш загрозливу для існування сучас. С. Діяльність людини має предметний, а не лише духовний характер. Завдяки діяльності людина вирізняється з природного середовища. У предметах, що є результатом її діяльності, людина втілює своє розуміння світу, свій розум, властивості, інтереси, потреби, почуття. Світ, що оточує людину, — це світ створених нею предметів. Людське буття — С. — має предметний характер. Предметність зумовлює особливий, відмінний від тваринного спосіб життя, що закріплюється різноманітними ін-тами, нормами, символами, сукупність яких становить світ великої людської культури. С. є реальним, органічно цілісним процесом існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільностей), що відбувається в конкретно-істор. умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення людиною дійсності. Специфічною ознакою сусп. життя, порівняно з життям тварин, є єдність матер. і дух., стихійного і свідомого, на відміну від тваринного — «гри» стихійних природ. сил. Постаючи як триєдиний процес самозбереження, самовідновлення і взаємодії соціальних організмів, сусп. життя не зводиться до причинно-наслідкової залежності дух. від матер. або навпаки. Сусп. свідомість і сусп. буття є лише моментами життєдіяльності соціально цілого як основи, що зумовлює їх суть і характер. Атрибутивною ознакою сусп. життя є дисперсність. оскільки, в певному розумінні, вона постає як ієрархія життєвих виявів соціальних індивідів (людство, цивілізація, етноси, особи) монадної природи. Кожен із сусп. індивідів постає як монада, тобто як усоблення і відтворення сусп., основних його закономірностей, формоутворень. Однак повною мірою таке усоблення і відтворення відбувається лише на рівні такої специфічної єдності, як людство. Ця єдність виступає не у вигляді моністичної надсистеми чи монолінійної послідовності, а як розмаїття різномасштабних живих культ.-істор. індивідів, у кожному з яких — від цивілізації до особи — відтворюється й усоблюється, але вже крізь призму його унікальних специфікацій, всесвітньо-істор. процесу загалом. За такого підходу сусп. життя постає як сукупна життєдіяльність усіх соціально-істор. індивідів, їх самоідентифікації, самоствердження і самореалізації, в ході яких кожен з цих індивідів відкриває для себе заново і збагачує своїм, тільки йому притаманним, екзистенційним досвідом інваріантні структури і неминущі цінності загальнолюдського характеру.

Літ.: Тойнби А. Дж. Постижение истории. М., 1991; Александер Дж. С. После неофункционализма: деятельность культуры и гражданское общество // В кн.: Социология на пороге XXI века. М., 1998; Вебер М. Кризис европейской культуры, СПб, 1999; Арон Р. Мир і війна між націями. К., 2000; П. Сорокин П. Социальная и культурная динамика. СПб, 2000; *В. Андрущенко*

СУФАНУВОНҐ (Sufanuvong; 13.07.1909, Луангпрабанг, Франц. Індокитай, тепер Лаос — 09.01.1995, В'єнтьян, там само) — політ. і держ. діяч, «червоний принц» — племінник короля Луанг-Прабангу (з 15.09.1945 — Лаосу) Сісаванга Вонга (1904–59) і зведений брат принца Суванни Фуми, прем'єр-міністра королів. уряду в 1951–54, 1956–58, 1960, 1962–75. Закінчив ліцей Альбера Сарро в Ханої й Вище тех. інж.училище в Парижі; до 1937 працював на верфах Бордо й Гавра. По поверненні на батьківщину працював за фахом інженером на буд-ві шляхів і мостів; під час япон. окупації Лаосу 1941–45 зблизився з нац.-патріот. силами, що створили рух «Лао Іссара» («Визволення Лаосу»); у сформованому ним 20.10.1945 тимчас. уряді Опору очолив м-ва закорд. справ і оборони, головнокомандувач Збройними силами незалежної д-ви Патет-Лао («Країна Лао»), проголошеної 12.10.1945; після їхньої поразки від франц. військ біля м. Такек 21.03.1946 емігрував разом з урядом до Таїланду, виступив за продовження збройної боротьби проти колонізаторів у союзі з Дем. Респ. В'єтнам; коли поміркована частина керівництва «Лао Іссара» 24.11.1949 заявила про саморозпуск руху, відмовився співпрацювати з маріонетковим королів. урядом і в серп. 1950 очолив Центр. викон. к-т та уряд Опору «Нео Лао Іссара» («Фронту визволення Лаосу») в пн. провінції Сам-Ньоа. Зміцнивши свої позиції за допомоги північнов'єтнам. народних добровольців і спираючись на рішення Женев. наради з відновлення миру в Індокитаї (26.04.–21.07.1954), С. домовився з Суванною Фумою щодо скликання в жовт. 1954 наради з політ. урегулювання в Лаосі, але цьому завадило втручання США; в січ. 1956 очолив ЦК партії «Нео Лао Хаксат» («Патріотичний фронт Лаосу»), створеної на базі «Нео Лао Іссара» на його 2-му з'їзді, що затвердив нову програму буд-ва мирного, незалежного, дем. і єдиного Лаосу. З поновленням переговорного процесу й легалізацією «Нео Лао Хаксат» 19.11.1957 увійшов до коаліц. уряду Суванни Фуми як міністр планування і гірничого будівництва, 04.05.1958 внаслідок дод. виборів став депутатом Нац. зборів, але в липні наступного року внаслідок наступу реакції був ув'язнений у концтаборі, звідки втік у трав. 1960 і повернувся до партизанської бази на пн. країни; згідно рішень Женев. наради з урегулювання лаоського питання (16.05.1961–23.07.1961) вдруге увійшов 11.06.1962 до уряду нац. єдності як віце-прем'єр і міністр економіки й планування, та вже в квітні наступного року змушений був залишити столицю й продовжити керівництво боротьбою Народно-визвольної армії Лаосу. Відіграв важливу роль у мирному вирішенні лаоської проблеми, розробленні та підписанні В'єнтьянської угоди про відновлення миру й досягнення нац. згоди в Лаосі 21.02.1973 та протоколу до неї від 14.09.1973, що уможливили створення 05.04.1974 Тимчас. уряду нац. єдності й Нац. політ. коаліц. ради, яку очолив С. Звинувативши правих у підготовці чергового держ. перевороту, в умовах перемоги комуніст. сил у Пд. В'єтнамі й Камбоджі, «Нео Лао Хаксат» поширив свою владу на всю тер. країни, що створило умови для мирного скасування монархії; 03.12.1975 Нац. конгрес народних представників обрав члена політбюро ЦК Народно-револ. партії Лаосу (НРПЛ, засн. в березні 1955 на базі Компартії Індокитаю) С. першим президентом проголошеної попереднього дня Лаоської Народно-Демократичної Республіки й головою Верховних народних зборів (до 15.08.1991). Реальна влада в країні належала генсекові єдиної в країні НРПЛ, прем'єр-міністру К. Фомвіхану (1920–92), що з часом змінив С. на посаді президента; порівняно з сусідніми СРВ і «Демократичною Кампучією» *Пол Пота*, репресії проти представників старого адм. апарату в ЛНДР були значно м'якшими, звинувачені в «підривній діяльності» утримувалися в спец. «таборах перевиховання», де опинився й останній король Лаосу Саванг Ватхана (1959–75) — небіж С. Але проведена форсованими темпами 1976–79 колективізація загострила продовольчу проблему в умовах екон. *блокади* з боку Таїланду й розриву 1978 дип. відносин із Францією (поновлені 1982), що нібито підтримувала сепаратистський рух народу мео; під час в'єтнам.-кит. збройного конфлікту 1979 ЛНДР беззастережно стала на бік СРВ, зажадавши відкликання кит. фахівців-будівельників. Лише з послабленням у серед. 80-х політ. позицій СРВ як регіон. лідера ЛНДР нормалізувала відносини з КНР і 1988 домовилася про *делімітацію кордонів* з Таїландом.

Літ.: Капица М. С. Внешняя политика стран Индокитая. М., 1989; Ильинский М. М. Индокитай: Пепел четырёх войн (1939–1979 гг.). М., 2000. *В. Головченко*

СУФРАЖИ́ЗМ (франц. suffrage — право голосувати) — світовий рух, метою якого стало надання жінкам права голосу. Витоки С. формуються у 18 ст. у Франції, що віддзеркалюють праці А. Кондорсе та О. де Гуж. У «Декларації прав жінки» (1790), посилаючись на постулати філософії природ. права, О. де Гуж стверджує, що Конституція не є дійсною, якщо не віддзеркалює прагнення більшої частини сусп-ва, жінок та чоловіків, що право має не служити інтересам окремої статі, а гарантувати заг. благо, та що єдиним критерієм для громад. посад мають бути таланти та добродійність особи. Переконання О. де Гуж, що «якщо жінка має право вийти на ешафот, то, відповідно, вона має мати право виходити на трибуну», набуло значення ідейної максими С. після того, як самій авторці довелося зійти на ешафот. Нова Зеландія була першою серед д-в, хто надав жінкам право голосу, здійснивши цей акт у 1893 під тиском жіночого руху, очолюваного К. Шеппард. Наступною стала ще одна брит. колонія — Пд. Австралія, яка у 1895 поширила право обирати також і на жінок. Надавши у 1906 жінкам право обирати та бути обраними, Фінляндія стала першою у світі країною, де побачили жінок-парламентарів. У більшості європ. країн жінки набули права голосу після 1-ї світової війни. У Бутані це ж право жінки дістали лише у 2008.

У *Конституції* УНР принцип гендерної рівності гарантувала ст. 11: «Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає». В «Основному державному законі Української Народної Республіки» гендерна рівність передбачає рівність прав жінок і чоловіків у виборчому законодавстві (артикул 3), рівність перед законом, гарантії жінці усіх цив. та політ. прав на рівні із чоловіком (артикул 15), а також рівність у військ. сфері (артикул 50): «Всі громадяни є обов'язані до військової служби; порядок покликання жінок до служби в цілі оборони держави визначається в законі». Політ. експансія тер. України у 2-й пол. 20 ст. та утвердження тоталіт. ладу значно звузили простір жіночої активності у політ. та військ. сферах, проте право голосу та політ. представництва у жінок залишилось у рад. Україні та згодом було закріплене у законодавстві незалежної України. *О. Сорокопуд*

СФЕ́РА ВПЛИ́ВУ — геогр. зона, просторові межі якої охоплюють *держави*, що знаходяться в залежності від домінуючої країни-гегемона. Залежність, що характеризує взаємини в рамках певної геогр. зони впливу, може проявляти себе як військ.-політ., екон., технол. й ідеологічна. Асиметрична залежність, результатом якої є формування С. в., може виникати як об'єктивно, так і бути результатом цілеспрямованої держ. політики. В умовах прискореної *глобалізації* С. в. може не мати чітко окреслених геогр. кордонів, у той час як у періоди, коли в *міжнародних відносинах* переважають протилежні тенденції фрагменталізації, вона тяжіє до регіоналізації навколо домінуючої д-ви. Одну з перших спроб теор. визначити феномен сфери впливу було запропоновано класичною нім. *геополітикою* в роботах Ф. *Ратцеля* та Р. *Челлена* в рамках концепції «життєвого простору», сфери впливу д-ви, яка динамічно розвивається та встановлює свій контроль над прилеглими територіями. У подальшому, в рамках концепції «пан-регіону» К. Гаусгофера конфігурація С. в. визначалася не лише геогр., а й ідеол. та екон. чинниками. У сучас. теор. концепціях, таких як, напр., концепція «імперської перенапруги» П. Кеннеді, зона впливу в той момент, коли її масштаби починають перевершувати можливості д-ви її утримувати, перетворюється на визначальний фактор занепаду держави-гегемона. *А. Субботін*

СЦІБО́РСЬКИЙ Микола (псевд. Богдан, Житомирський, Місько, Органський та ін.; 28.03.1897, Житомир — 30.08.1941, там само) — політ. та військ. діяч, ідеолог укр. *націоналізму*. Навч. у 1-й житом. гімназії. У 1915 пішов добровольцем до рос. армії, закінчив школу прапорщиків. Проходив службу в 1-му лейб-гренадерському Катериносл. полку 1-ї гренадерської дивізії. Був двічі поранений на фронті, за героїзм відзначений орденами св. Анни 3-го і 4-го ступенів, св. Станіслава 3-го ступеня, Георгіївським хрестом 4-го ступеня. Від жовт. 1917 — ініціатор створення укр. «автономної національної частини» в 1-му лейб-гренадерському полку. У лист. 1917 потрапив під газову атаку німців і залишився інвалідом (із втратою 50 % працездатності), був демобілізований з рос. армії і вступив добровольцем до армії УНР. Отримав посаду ад'ютанта військ. міністра УНР О. Жуковського. У 1919–20 — в діючій армії, учасник війни за незалежність. 21.11.1920 із залишками армії УНР підполковник С. був інтернований поляками до табору в м. Каліш. Від 1922 — на еміграції в Чехословаччині. Закінчив Укр. госп. академію в Подєбрадах (1929), здобувши диплом інженера-економіста. У 1925 став ініціатором і керівником Легії укр. націоналістів (ЛУН). Член редколегії друкованого органу ЛУН «Державна нація» (1925–26). Виступав за об'єднання дрібних укр. націоналіст. груп в єдину орг-цію, голова Союзу укр. націоналіст. орг-цій (СОУН). Учасник 1-ї і 2-ї конференції укр. націоналістів (1927,1928). Від 1927 входив до Проводу укр. націоналістів (ПУН) як політ. референт. Учасник 1-го Конгресу укр. націоналістів, виголосив доповіді про «Аграрну політику» та «Торговельну політику», обраний орг. референтом, 1-м заст. голови ПУН. Упродовж 1928–34 видавав друкований орган ПУН — часопис «Розбудова нації». Друкувався в ін. націоналіст. виданнях («Державна нація», «Сурма», «Українське слово»). Мешкав у Парижі, Празі, Відні. С. — ідеолог укр. організованого націоналізму, зокрема т. зв. солідаризму і корпоративного держ. устрою. Конструюючи форми майбутнього держ. устрою укр. націоналіст. д-ви, вивів поняття націократії — як режиму «панування нації у власній державі», здійснюваного владою «всіх її соціально-корисних верств», опертих на здорових соціально-екон. підставах. С. у «Націократії» піддав різкій критиці дем. устрій, а також негат. оцінив політ. системи, запропоновані соціалістами і комуністами. Аналізуючи форми здійснення влади у системах, окреслених ним як диктаторські, виокремив існування двох його крайніх виявів — італ. фашизму і рос. сталінізму. Поруч із цілковитою критикою останнього, критикував також окремі засади *фашизму* (етатизація парламенту, культ поліційної д-ви, обмеження вільного розвитку росп-ва і особистості), одночасно вказуючи, що у фашизмі наявні певні цінні елементи, варті для запозичення. При цьому підкреслював, що для укр. націоналізму диктатура як форма правління є допустимою лише на перехідному етапі становлення незалежної д-ви. У серп.–верес. 1939 за дорученням А. *Мельника* С. працював над проектом конституції України, яка передбачала «тоталітарний, авторитарний, професійно-становий» устрій д-ви. Після розколу ОУН у 1940 залишився серед прихильників А. Мельника. У 1941 входив до комісії держ. планування, створеної в ОУН(М), на поч. рад.-нім. війни вирушив до Києва у складі осн. похідної групи мельниківців. 28.08.1941 був важко поранений у Житомирі невідомим терористом (існує три версії цього нападу — акція бандерівців, рад. підпілля, німців). Через два дні після поранення помер у лікарні. Похований у Житомирі. Осн. твори: «Робітництво і ОУН» (1932), «ОУН і селянство», «Націократія» (1935), «Національна політика більшовиків в Україні» (1938), «Сталінізм» (1938), «Україна і національна політика Совєтів» (1938), «Земельне питання» (1939), «Україна в цифрах» (1940).

Літ.: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів 1920–1939 рр. К., 2007; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003; Рог В. Микола Сціборський: чин і творчість // Сціборський М. Націократія. К., 2007. *І. Патриляк*

Т

ТЕЛІ́ГА (дівоче прізв. Шовгенева) Олена (21.07.1906, С.-Петербург — 21.02.1942, Київ) — поетеса, політ. і громад. діячка, публіцистка. У 1917 переїхала з батьками до Києва. Від 1924 родина проживала в Чехословаччині (Подєбради). У верес. 1925 розпочала навч. на історико-філол. відділенні Укр. пед. ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі. На період навч. в ін-ті припадає захоплення Т. укр. нац. рухом і початок активної участі в громад. житті. У 1926 взяла шлюб із кобзарем, кол. сотником армії УНР М. Телігою. У 1929 виїхала до Польщі й викладала в укр. школі у Варшаві до поч. 2-ї світової війни. Брала активну участь у громад. житті українців Польщі, від 1932 пост. дописувала до львів. «Літературно-наукового вісника». Того самого року приєдналася до *ОУН*. З поч. 1930-х Т. стає відома як укр. поетеса, друкувалася здебільшого у «Літературно-науковому віснику», окремі збірки «Душа на сторожі» (1946), «Прапори духу» (1947), «Полум'яні межі» (1977) та ін. були опубліковані лише після смерті поетеси. Упродовж 1932–39 Т. працювала в культ. референтурі ПУН під керівництвом О. *Кандиби* («Ольжича»). Написала низку ідеол. і публіцист. творів. У публіцистиці Т. порушувала питання естетики л-ри («До проблеми стилю»), визначення ідейного спрямування укр. культ. процесу («Наростіж вікна»), питання ідеалу сучас. жінки («Якими нас прагнете»), засуджувала опортунізм і рабську покірливість («Партачі життя»). Після падіння Польщі, Т. переїхала до Кракова, де ще активніше включилася в роботу культ. референтури ПУНу, очолила мистецьке т-во «Зарево». Після розколу ОУН стає на бік А. *Мельника*. З вибухом нім.-рад. війни 22.06.1941 разом із чоловіком переїхала до Львова, а згодом із *похідними групами ОУН(М)* — до Києва. Працювала над орг-цією укр. громад., політ. і культ. життя в столиці в перші місяці нім. окупації. Організувала і очолила Укр. спілку письменників, заснувала і редагувала літ. тижневик «Літаври», який виходив як додаток до щоденної газ. «Українське слово». Коли на поч. 1942 гітлерівці розгорнули в Києві репресії проти діячів ОУН(М), Т. відмовилася покинути місто, також категор. не бажала співпрацювати із пронацист. газ. «Нове українське слово», яку окупац. режим намагався розповсюджувати замість забороненого «Українського слова». 07 (за ін. даними — 09). 02.1942 Т. разом із чоловіком та низкою ін. провідних діячів ОУН(М) була заарештована ґестапо. Розстріляна в Бабиному Яру.

Тв.: Партачі життя // Український націоналізм. Антологія. Т. 1. К., 2009; Збірник. Париж, 1977.

Літ.: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів 1920–1939 рр. К., 2007; Рог В. Олена Теліга // Український націоналізм. Антологія. Т. 1. К., 2009. *І. Патриляк*

ТЕОКРА́ТІЯ (від грец. ϑεός — бог і ϰράτος — влада) — одна з реліг.-політ. форм (реального або теор. обґрунтованого) держ. устрою, який базується на сакральних принципах і повній нерозривній єдності світських і духовних (реліг.) компонентів *влади*, домінуючим серед яких є *реліг*. Термін «Т.» був уведений у вжиток у 1 ст. н. е. істориком Й. Флавієм (бл. 37 — бл. 100 н. е.). В істор. аспекті Т. як реальна політ. форма влади, що побудована на сакральній основі, найбільш рельєфно проявляється в Юдеї (5–1 ст. до н. е.). Тут вона постає як практ. втілення «біблійної концепції» Т., «чистий» варіант якої є «безпосереднє керівництво» Богом «своїм народом». Чіткі компоненти Т. були притаманні держ. утворенням інків, майя, ацтеків, першій мусульм. общині (уммі), яку очолював Пророк Мухаммад (622–632), а потім у халіфатах Омейядів й Аббасидів. Д-ва в окремих мусульм. країнах і нині розглядається як інструмент реалізації інтересів і влади реліг. общини. Остання служить фундаментом, на якому базується вся соціально-політ. структура сусп-ва.

Класичними формами Т. постають правління Далай-Лам у Тібет. д-ві (з 1640 -х до 1950), а також духовно-політ. влада рим. понтифіків (намісників Ісуса Христа) у Папській д-ві з 756 по 1870, а з 1929 пап як верховних правителів (абс. монархів) міста-держави Ватикан. Теократ. прагнення завжди були притаманні значній частині Рим. пап, характерні для катол. ідеології. Вони пост. прагнули зміцнити не лише свою духовну владу, а й політ. Ідея Т. була (в істор. контексті) для них домінантною. Її активно обстоював папа Миколай I (858–864). Концепцію теократ. д-ви, верховенства церк. влади над політичною обґрунтував у 1075 папа Григорій VII. У 27 статтях свого т. зв. «Диктату пап» він проголосив вимогу беззаперечного підкорення імператорів, князів «апостольській» кафедрі. Вони повинні були давати папі присягу васальної вірності. Він стверджував, що влада священницька вище царської. Григорій VII, реалізуючи теократ. ідею, активно втручався у внутр. справи д-в Європи. Він вимагав, щоб легатам папи «скрізь виявляли покору як йому самому, як наміснику Бога на землі». Ідеї Т. Григорія VII, а також теол. обґрунтовані основи Т. у творах Фоми *Аквінського* (1225 — 74), зокрема в його «Суммі теології», акт. впроваджувалися в життя рим. понтифіками в добу Середньовіччя. Папи претендували на світсько-духовне верховенство над христ. світом. На поч. 17 ст. єзуїти з благословіння папи створили в Парагваї теократ. д-ву, яка проіснувала з 1610 до 1768. Т. як ідея і як практ. компонент була присутня у сх. христ. церквах, у їхніх політ. претензіях, зокрема у Візантії, Россії. У післяреформаційний період Т. була апробована, зокрема Ж. *Кальвіном* у Женеві (1555–64), де він факт. створив теократ. д-ву і використав її як інструмент церк. політики, а також в общині Мюнстера (1534–35), в окремих пуритан. общинах Нового Світу. У 20 ст. Т. відродилася в Ірані (1979), в Афганістані, де до влади прийшов рух Талібан (1990). Теократичні принципи різного рівня й ступеня присутності в політ. владних структурах окремих сучас. мусульм. д-в, зокрема в Сауд. Аравії, Судані, Ірані, Нігерії. *М. Бабій*

ТЕОЛО́ГІЯ ВИ́ЗВОЛЕННЯ — теорія і практика, що виникли в Лат. Америці наприкін. 1960-х на хвилі зміни самоусвідомлення місц. христ. церков, насамперед катол., в умовах краху колоніальних *імперій* і встановлення військ. диктатур. З одного боку, йшлося про викриття «соціального зла», а з іншого — про аналіз «співучасті у ньому» церков, що в минулому легітимували колонізацію і панування зх. д-в над народами ін. континентів. Назву руху дав твір Г. Гут'єроса (Перу) «Теологія визволення» (1973), ідеї якого знайшли розвиток у працях Х. Л. Сеґундо (Уругвай), Л. Боффа (Бразилія), Х. Ассмана (Коста Рика), Х. М. Боніно (Аргентина). Представники Т. в. виступили з позицій солідарності з бідними, наголошуючи на першочерговому значенні конкр. дій на їх захист. У регіоні розпочалося масове «ходіння в народ» представників катол. духовенства, сестер-монахинь, мирян, щоб збудити у бідних самоусвідомлення власної гідності й людських прав, допомогти їм самоорганізуватися в обороні своїх прав.

Ідеї лібераціоністів, які принципово трактували тільки практику за критерій істини, тісно переплелись із поширеною на той час в Лат. Америці неомарксист. соціологією, запозичивши звідти категоріальний апарат (експлуатація, соціальна несправедливість, боротьба класів, створення нової людини) і захоплення *соціалізмом*. Реліг. символічний словник враз набув конкретного соціально-політ. значення, що стало основою виникнення союзів між катол. і марксист. групами. Лібераціоністи опинилися в епіцентрі усіх можливих конфліктів в умовах тогочасних *громадянських війн* і партизан. руху опору військ. режимам по всьому континенту. Деякі священики брали активну участь у револ. боротьбі, як це сталось у випадку сандиніст. революції в Нікарагуа. Чимало елементів Т. в. було сприйнято офіц. доктриною катол. церкви, що було зафіксовано конференціями латиноамер. єпископів у Медельїні (1968) і Пуебло (1979). Сила впливу лібераціоністів на початковому етапі значно підсилювалася завдяки їхній інтегрованості у структурах катол. церкви і підтримки з боку єпископів. Однак зі зміною ставлення Ватикану до Т. в. та заміною єпископів, що підтримували Т. в., на їх консерват. опонентів така залежність стала вкрай вразливим місцем руху лібераціоністів. У 1990-х після поразки багатьох нар. рухів, з перемогою яких лібераціоністи пов'язували свої сподівання на соціально-політ. зміни, у Т. в. відбувається перехід від класової, політ. проблематики до опрацювання духовного виміру визволення, орг-ції на низовому рівні вел. к-сті організацій самодопомоги (т. зв. «базових спільнот», яких на континенті налічувалося понад 200 тис.) і різноманітних кампаній в обороні людських прав. Опозиція з боку Ватикану, падіння соціалізму в Європі, поразка сандиніст. режиму, а також стрімке поширення євангел. (харизмат.) протестантизму в Лат. Америці серед тих прошарків населення, які лібераціоністи вважали своїми цільовими групами, привело до усвідомлення вичерпаності потенціалу Т. в., або ж навіть її ілюзорності. Важливо відрізняти власне ідеї Т. в. від конкр. рухів, що ними певний час надихалися. Якщо рухи з часом згасли, то ідеї Т. в. стали складовою — реліг. і політ. — антиколоніальної, політ. боротьби народів «третього світу» в обороні осн. прав і свобод людини і гр-на, людської гідності.

Літ.: Berryman Ph. Liberation Theology. New York, 1989; Gutiérres G. Las Casas: In Search of the Poor of Jesus Christ, Maryknoll. N.Y., 1992; McGovern A. Liberation Theology and its Critics, Maryknoll. N.Y., 1989; Smith Ch. The Emergence of Liberation Theology. Chicago, 1993; Теология освобождения. М., 1990.

Н. Кочан

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА ПРЕТЕ́НЗІЯ — посягання будь-якої *держави* на певну територію з метою встановлення свого *суверенітету* над нею; може бути двосторонньою і багатосторонньою, коли на одну й ту ж територію, приналежність якої не встановлена, претендують дві або більше д-в; у цих випадках виникає *спір територіальний*. При односторонній Т. п. держава-претендент не ставить під сумнів юрид. статус або приналежність даної території певній д-ві, але вважає, що цю приналежність слід змінити. Такі претензії не є тер. спорами, оскільки відсутній спір про юрид. права сторін, а присутнє лише одностороннє бажання змінити тер. статус-кво. Тер. спір вважається таким тоді, коли всі сторони визнали його наявність і сперечаються з приводу певної території або кордону та водночас чітко визначених, одних і тих самих міжнар.-прав. норм або актів. В ін. випадку вважається, що тер. спір ще не виник і проблема знаходиться на стадії розбіжностей, які можуть і не призвести до тер. спору. Одностороння Т. п. може виражатися в односторонньому спростуванні законно існуючого кордону, делімітованого і демаркованого відповідно до договорів, угод та ін. відповідних док-тів. Оскільки односторонні Т. п. ставлять під сумнів чинне право, на основі якого встановлено кордон та існує тер. суверенітет, то врегулювання подібних проблем лежить цілком в політ. площині, а найбільш відповідним засобом врегулювання розбіжностей в цій галузі є переговори. Односторонні Т. п. суперечать сучас. міжнар. праву, оскільки згідно з його нормами всі зміни приналежності держ. території вирішуються або на основі принципу самовизначення народів і націй, або за згодою відповідних д-в. Міжнар. суд ООН відзначав: «Недостатньо одній стороні у спірній справі заявити, що її спір з іншою стороною існує. Простої заяви недостатньо для доказу наявності спору, так само як для простого заперечення недостатньо для доказу того, що такого спору не існує». Одностороння Т. п. є загрозою для тер. цілісності та недоторканності, *суверенітету* д-ви, на кордони якої посягають, значно погіршує відносини між відповідними д-вами, здатна викликати серйозні збройні конфлікти. Прикладом односторонньої Т. п. можна вважати претензію Іраку на суверенітет над Кувейтом (1961–63); такі ж претензії висунуті низкою д-в щодо різних частин Антарктики, вони не визнаються ін. д-вами, а їхнє вирішення відкладене за Договором про Антарктику 1959.

Літ.: Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве. М., 1958; Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики. международного права. М., 1974; Бабурин С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. М., 1997.

О. Задорожній

ТЕРИТОРІА́ЛЬНІ ВО́ДИ, або територіальне море — у міжнар. мор. праві вид мор. просторів, мор. пояс, що примикає до узбережжя та внутр. вод *держави*, або до архіпелажних вод держави-архіпелага. Міжнар.-прав. статус і режим Т. в. визначаються положеннями Женев. конвенції 1958 «Про територіальне море та прилеглу зону» й частини II Конвенції ООН з мор. права 1982. Т. в. — частина нац. території прибережної держави. Її *суверенітет* поширюється так само на повітряний простір над Т. в., на мор. дно під ними та його надра. Прибережна д-ва має здійснювати свій суверенітет над тер. морем з урахуванням норм міжнар. права, які закріплюють: 1) макс. ширину Т. в.; 2) методи вимірювання ширини Т. в. і встановлення їх меж; 3) право мирного проходу іноземних суден у Т. в. Їхня ширина самостійно встановлюється кожною д-вою, але не може перевищувати 12 мор. миль від вихідних ліній, визначених відповідно до зазначеної Конвенції, причому існує декілька методів накреслення вихідних ліній, від яких відміряється ширина тер. моря. Іноземні судна у Т. в. користуються правом т. зв. мирного проходу, тобто правом на безперервне і швидке плавання, яке не порушує мир, добрий порядок або безпеку прибережної д-ви, через її Т. в. (тер. море), з метою (а) перетнути це море, не заходячи у внутр. води або не стаючи на рейді чи біля портової споруди за межами внутр. вод або пройти у внутр. води чи вийти з них; або (б) стати на такому рейді чи біля такої портової споруди. Закон України «Про державний кордон України» від 04.11.1991 встановлює (ст. 5) ширину тер. моря України в 12 мор. миль. В окремих випадках інша ширина тер. моря України може встановлюватись міжнар. договорами України, а при відсутності договорів — відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнар. права.

В. Ржевська

ТЕРИТОРІА́ЛЬНОЇ ЦІЛІ́СНОСТІ ПРИ́НЦИП — один з осн. принципів сучас. міжнар. права. Поваги до збереження тер. цілісності *держав* вимагав ще Статут *Ліги Націй*. Статут *ООН* формулює Т. ц. п. через заборону погрози силою або її застосування як проти тер. недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і яким-небудь ін. чином, несумісним з цілями ООН (п. 4 ст. 2). У доктрині принцип називають по-різному: тер. цілісності д-в; тер. недоторканності д-в, недоторканності й цілісності держ. території тощо. У Декларації принципів міжнар. права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між д-вами відповідно до Статуту ООН (1970) йдеться: а) про обов'язок д-ви «утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення нац. єдності і тер. цілісності будь-якої д-ви чи країни»; б) що «тер. д-ви не повинна бути об'єктом військової окупації, яка стала результатом застосування сили на порушення Статуту ООН»; в) що «тер. д-ви не повинна бути об'єктом набуття ін. д-вою в результаті загрози силою чи її застосування»; г) що не повинні визнаватися тер. надбання, здобуті через силу чи погрозу її застосування. Становлення принципу активізувалося завдяки його регіон. утвердженню, зокрема у Статуті Організації амер. д-в, Пакті Ліги араб. д-в, Хартії Орг-ції афр. єдності, Заключному акті НБСЄ. Нині Т. ц. п. покладає зобов'язання утримуватися від будь-яких дій, несумісних з метою і принципами Статуту ООН, стосовно: 1) тер. цілісності; 2) політ. незалежності; 3) єдності якої-небудь д-ви; 4) дій, що являють собою застосування сили чи її загрози; 5) перетворення території на об'єкт військ. окупації; 6) загрози перетворення території на об'єкт набуття прямо чи опосередковано, застосовуючи силу в порушення міжнар. права.

Літ.: Brownlie I. Principles of Public International Law. Oxford, 1990.

М. Гнатовський

ТЕРМІНОЛО́ГІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — це сукупність слів і словосполучень, якими позначаються абстрактні поняття і реалії у сфері *внутрішньої* та *зовнішньої політики* окремих країн, а також міжнар. спільноти. До Т. п. входять назви політ. ін-тів, партій, форм сусп. взаємодії, в т. ч. громад. заходів, ініціатив тощо. Т. п. віддзеркалює: а) структурні та функціональні особливості політ. системи країни; б) ступінь і спосіб інтегрованості у міжнар. політ. процеси та інституції. Розвиненість Т. п., питома вага її усталеного фонду маніфестують стабільність політ. ладу та рівень *політичної культури* країни. Імпульсом для європ. традиції термінознавчих досліджень у сфері *політики* стали роботи франц. лексикографів 18 ст., які визначили важливість сформованого термінол. апарату як впливового важеля соціального контролю та фіксації присутності суб'єктів у політ. процесі. Від більшості терміносистем Т. п. відрізняється тим, що перебуває не на периферії сусп. взаємодії, а є глибоко в неї зануреною. Тому для Т. п. характерною є неспецифічність (порівняно, напр., з термінологіями точних наук). Ще більшою мірою це справедливо для сусп-в на етапі становлення нових форм соціального устрою, яким притаманна висока політ. активність мовців, що вживають Т. п. Тоді, з одного боку, суттєво зростає частотність вживання термінів, а з іншого — стає меншою їхня дефінітивність. У межах Т. п. існує корпус одиниць, спільних з дотичними терміносферами сусп. наук — юриспруденції, соціології, економіки (напр., законодавство, гілка влади, економічна модель), а також терміни загальнонаук. характеру (напр., система, структура). У сукупності вони становлять повноцінну терміносистему, яка задовольняє комунікат. потреби у сфері політики і є інструментом політол. досліджень. Визначаючи функціональне поле Т. п., прийнято орієнтуватися на контексти, де зафіксовано відповідні терміни. Характер Т. п. великою мірою залежить від особливостей істор. розвитку сусп-ва. До чинників цього роду належать: тяглість держ. традиції, розвиненість громадян. ін-тів, укоріненість у сусп. свідомості політ. течій та ідеол. настанов. Перервність укр. *державності* позначилася на розвитку укр. Т. п. — як окрема термінол. галузь вона практично не досліджувалася. Почасти її розглядали у колі правничих термінів або як частину сусп.-політ. термінології. У часи становлення певної політ. системи Т. п. особливо інтенсивно поповнюється відновленими термінами минулого (напр., Злука, гетьман/гетьманат, універсал), а також інтернаціоналізмами чи запозиченнями із Т. п. політ. впливових країн, за сучас. обставин, передусім, англомовних (напр., праймеріз, асамблея, брифінг, парламент). Тому в Т. п. досить широко представлені дублетні пари, утворені питомим терміном та інтернаціоналізмом (напр., Голова Верховної Ради — спікер, парламент — Верховна Рада, місцевий — локальний, суверенність — самостійність). У такий спосіб Т. п. відіграє роль ланки, що поєднує закріплену в політ. термінах сусп. свідомість минулого і актуальний політ. дискурс. За структурою політ. терміни, як і елементи ін. термінологій, можуть бути простими (вибори), складними (однопартійний) і складеними (багатопартійна політична система, Національна Рада з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу). Не тільки впорядкованість Т. п., але й її якість говорить про зміни сусп-ва, в якому вона функціонує. Новітнім явищем у сфері укр. політики стали терміни, що виникли внаслідок пароніомазії. За своїм звучанням вони близькі до усталених українських чи добре відомих іншомовних слів (напр., ЗАЄДУ–За єдину Україну, БЮТ–Блок Юлії Тимошенко). Тому терміни цього типу можна вважати одним із проявів подолання тоталітарності сусп-ва через включення елементу мовної гри у процеси номінації у сфері політики. Подібними до них за функцією є найменування, які «перегравють» терміни минулої епохи (напр., більшовик — член парлам. більшості). Їх прийнято називати професіоналізмами або профес. жаргонізмами. Не будучи елементами власне Т. п., вони відіграють роль чутливого індикатора настроїв у політ. колах, і це робить їх розгляд у контексті вивчення Т. п. вмотивованим.

Літ.: Будагов Р. А. Из истории политической терминологии во Франции (краткий обзор лексикографических источников) // Литературный критик. 1932, № 4; Панько І. Т., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів, 1994; Коцюба Н. Терміни і номени на позначення понять державного управління // Українська термінологія і сучасність. Вип. 5. К., 2003.

А. Березовенко

ТЕРО́Р ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. terror — страх, залякування) — протиправний метод політ. боротьби, який полягає у застосуванні або загрозі застосування до політ. опонента фіз. насильства аж до його знищення. Т. п. зародився в ант. часи і став одним із часто вживаних засобів. Під час револ. змін у *суспільстві* (Вел. франц. революція, більшовицький переворот в Росії) став одним з напрямів держ. політики. У 20 ст. Т. п. став невід'ємною частиною політики тоталіт. та диктат. режимів і перетворився на спосіб управління населенням шляхом превентивного залякування, яке своєю чергою має на меті подолати волю до опору, примусити до безумовної покори. Методами Т. п. з боку д-ви є позасудові розправи, зміна порядку суд. розгляду політ. справ, акції фіз. знищення політ. опонентів (ніч «довгих ножів» у Німеччині 1934, процеси над опозицією в СРСР у 1920–30-ті), замахи на держ, політ., громад. діячів, які вважаються загрозою режиму або перешкоджають реалізації його інтересів. Нелегальні терорист. орг-ції найчастіше застосовують такі методи, як замахи проти конкр. осіб, диверсії (найчастіше орг-ція вибухів у громад. місцях, катастроф на транспорті). Суб'єктами Т. п. можуть виступати як представники вищої владної ієрархії країни, так і *партії політичні* та політ. орг-ції, реліг., нац. орг-ції, окремі особи. Т. п. може набувати одну з форм асиметр. воєнних дій, яка передбачає розв'язання локального воєнного конфлікту; застосування масових або індивід. політ. замахів з використанням зброї чи засобів масового знищення, поєднання фіз. насильства з інформ. та психол. тиском на свідомість населення. *Г. Первий*

ТЕРОРИ́ЗМ (від лат. terror — страх, жах) — явище сусп. і міжнар. життя, засноване на системат. застосуванні терору як різновиду насилля, побудованому на досягненні ефекту залякування. Найбільш поширено терор використовується як метод і форма боротьби та як знаряддя насилля. У залежності від мети та сфери застосування, терор поділяється на кримін., збройний, та *терор політичний*. Кримін. терор — зумисне вмотивоване насилля з кримін. намірами. Збройний терор є формою *конфлікту*, що полягає в збройному придушенні й залякуванні політ. супротивників військ. силою й ін. збройними засобами, аж до їхнього фіз. знищення. Ця форма є характерною для асиметричних як внутр., так і зовн. воєнно-політ. конфліктів, коли існує нерівність у співвідношенні сил, а більш слабкий суб'єкт не може вести відкриту збройну боротьбу. Осн. суб'єктом при цьому зазвичай є соціальні групи, хоча в міжнар. практиці є й ін. приклади, коли суб'єктами виступають соціальні прошарки і навіть *держави* (*державний тероризм*). Політ. терор є формою політ. насилля, ідеологією насилля і практикою впливу на сусп. свідомість шляхом репресивних дій з метою досягнення політ. мети. Заг. і найбільш масштабною метою Т. є зміна суспільно-політ. ладу, міжнар. обстановки, вплив на прийняття політ. рішень. У найбільш заг. розумінні, політ. Т. є способом вирішення політ. проблем методом насилля. При визначенні Т. до уваги беруть його чотири осн. характеристики: 1) насильницька основа дій; 2) наявність політ. мети та мотивації; 3) спрямування проти переважаючих за потужністю держ. машин; 4) свідоме нехтування долями тисяч людей.

Корені політ. Т. мають соціальну природу, яка полягає в загостренні кризових явищ, нездатності політ. керівництва країни і сусп-ва впоратися зі складними сусп.-політ. проблемами, руйнацією або швидкою зміною політ. ідеалів та цінностей. Зазвичай політ. Т. проявляється у формі правого та лівого Т.; мішенню для лівих терористів стають представники бізнесу, держ. чиновники й співробітники органів безпеки, що співпрацю з урядом, незалежні фахівці (економісти, юристи, журналісти), функціонери провладних *партій політичних*. Ліві терористи створюють значні підпільні бойові орг-ції, здійснюють координацію діяльності в міжнар. масштабах. Як правило, лівий Т. активізується тоді, коли відбувається загострення внутр. криз; бойові орг-ції лівих терористів діють порівняно нетривалий час. Виняток становлять партизан. формування АТР і Лат. Америки, що базуються в сільс. місцевості, й західноєвроп. угруповання, які роками перебувають в «неактивному режимі». У період *«холодної війни»* ліві терористи користувалися значною підтримкою з боку деяких комуніст. країн (Куба, КНДР, НДР, Угорщина, КНР). У 80-ті рр. 20 ст. ліві терористи більш активно, ніж їхні опоненти із правого флангу, використовували тактику збройних нальотів і в меншому числі випадків — вибухи, що призводять до численних випадкових жертв. Правий (контрревол., «чорний») Т. орієнтується на традиц. для *націй* політ. доктрини й цінності, історично — на нац. діячів минулого. Активізується на нетривалий час, у періоди найбільшої погрози з боку лівих сил. Мішень — ліві й лібер. політики й активісти. На відміну від «червоних», праві терористи рідше створюють спеціалізовані бойові орг-ції, воліючи діяти у формі секретних бойових груп легальних орг-цій праворадик. характеру. Найбільш значні правотерорист. рухи існували в Росії під час революції 1905–07 («чорні сотні», «Союз Михайла Архангела» та ін.), у Європі після 2-ї світової війни у формі неофаш. груп, а в Лат. Америці — «ескадронів смерті». Ін. різновидом політичного Т. є національний Т. Гол. критерієм його ідентифікації є етн. ознака. Метою нац. Т. є боротьба за *суверенітет* або розширення *автономії* істор. території проживання. Нац.-визвольний Т. здійснюється народами окупованих або колонізованих д-в проти представників країни-агресора. Його метою є відновлення держ. суверенітету. Ідеол. орієнтація (права, ліва) подібних орг-цій цього різновиду Т. відходить на другий план. Мішенню терористів стають представники ворожої нації, незалежно від соціального й профес. статусу, в першу чергу — військовослужбовці, офіцери органів безпеки й чиновники. Репресивний нац. Т. у своєму становленні проходить на тлі нац. конфліктів усередині єдиної д-ви. Представники привілейованих нац. груп ставлять за мету придушення вимог нац. меншостей, захист власності, прагнення до створення етнічно однорідних д-в (Ку-Клукс-Клан, Ліга захисту євреїв, антирос. тероризм у Таджикистані в 1992–96), а представники меншостей — реалізують у такий спосіб прагнення до рівноправності («Чорні пантери»).

Специфіка терорист. дій полягає у створенні сусп. значущого міжнар. резонансу шляхом залякування. Терорист. акти ставлять за мету досягнення політ.-психол. ефекту, який створює соціально-психол. напругу в сусп-ві й у такий спосіб змушує владу йти на поступки терористам. Т. як феномен політ. процесу за останні 200 років зазнав значної еволюції. У 19 ст. терорист. дії мали локальний характер, їхнім об'єктом були монархи, які концентрували у своїх руках усю повноту *політичної влади* в країні. У 20 ст. об'єктом терористів стали держ. чиновники, які уособлювали в собі держ. владу в країні, оскільки сама система держ. влади в цей час вже стала більш розгалуженою. Відтак Т. став проблемою *державної безпеки*, однак ця проблема залишалася внутр. проблемою для кожної країни. У 21 ст. Т. набув глобального характеру, а об'єктом терористів стала вся політ. система в країні з її політ. законодавчими і політ. ін-ми. До факторів виходу Т. на глобальний рівень слід віднести: розвиток наук.-тех. революції й *глобалізацію*. Досягнення наук.-тех. прогресу дали змогу терористам використовувати не тільки надсучасну зброю, а й використовувати надзвичайно потужні цивільні технології в руйнівних цілях. Це призвело до зростання масштабів матер. збитків, завданих терорист. актами. Глобалізація несе в собі не тільки позит. тенденції, а й має зворотний бік. Величезні можливості, які дає глобальна комунікація, успішно використовуються терористами для проникнення в різні країни і послаблення їхньої внутр. безпеки. Відтак нині Т. є проблемою, насамперед, внутр., а не зовн. безпеки.

Т. міжнародний — явище світової політики, пов'язане із застосуванням крайніх форм насилля, що породжують ефект страху і таким чином дестабілізують міжнар. відносини. Мета Т. міжнар. як форми політ. насилля полягає в нагнітанні в сусп-вах окремих країн й у світовому співтоваристві відчуття страху та невпевненості шляхом проведення терорист. актів. Його причина полягає в зростанні міжнар. кризових явищ, нездатності міжнар. співтовариства ефективно регулювати складні міжнар. процеси, встановленні радик. політ. цілей в умовах разючого дисбалансу в силі. Т. міжнар. є формою асиметр. конфлікту, який виявляється в залякуванні й придушенні аж до фіз. знищення політ. супротивників за допомогою збройних засобів. Ця форма характерна як для внутр., так і для міжнар. конфліктів, коли існує велика нерівність у співвідношенні сил і більш слабкий суб’єкт не може вести відкриту збройну боротьбу. До Т. міжнар. вдаються д-ви, орг-ції, політ. рухи чи ін. суб’єкти, коли вони не в змозі відкрито протистояти більш могутньому противнику. Т. стає міжнар., як підкреслює Л. Моджорян, коли: як терорист, так і його жертви є гр-нами однієї д-ви чи різних д-в, але злочин вчинений за межами цих д-в; терорист. акт спрямований проти осіб, захищених міжнар. правом; підготовка до терорист. акту провадиться в одній д-ві, а здійснюється в іншій; вчинивши терорист. акт в одній д-ві, терорист переховується в іншій, відтак постає питання про його екстрадицію. Т. міжнар. ідеологічно вмотивований, за ним стоїть певна політ. мета (якою може бути відплата у відповідь на політ. чи екон. домінування суперника, залякування його, аби підірвати могутність, зокрема морально-політ. потенціал). Він спрямований на підрив внутр. безпеки та створення екстремальних ситуацій серед широких прошарків населення д-в світу. Терорист. орг-ції можуть діяти як проти того або ін. соціального прошарку в певній д-ві, так і проти самої д-ви з метою реалізації конкр. зовнішньо-політ. інтересів. Із кін. 20 ст. міжнар. практика багата терорист. актами локального масштабу, які були скоєні іслам. фундаменталіст. групами в араб. д-вах, араб. і палест. екстремістськими угрупованнями проти провідних країн *НАТО*. Проявом глобального Т. стала широкомасштабна терорист. акція іслам. фундаменталіст. групи *«Аль-Каїда»* проти США 11.09.2001. Встановлення системи однополярного світу практ. виключає виникнення світової війни чи широкомасштабних регіон. конфліктів. Натомість така система породжує асиметр. насильницькі дії у формі Т. міжнар.

Літ.: Витюк В. В., Эфиров С. А. «Левый» терроризм на Западе: история и современность. М., 1987; Степанов Е. И. Современный терроризм: состояние и перспективы. М., 2000; Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби. К., 2003.

Г. Перепелиця

ТЕР-ПЕТРОСЯ́Н Левон Акопович (09.01.1945, Алеппо, Сирія) — громад.-політ. і держ. діяч. Його батько, Акоп Тер-Петросян, був одним із засновників Комуніст. партії Сирії та Лівану; 1946 сім’я переїхала до Вірм. РСР. У 1968 закінчив філол. ф-т Єреван. держ. ун-ту і вступив до аспірантури Ін-ту л-ри ім. Манука Абегяна АН Вірм. РСР, згодом продовжив навч. в Ленінгр. ін-ті сходознавства; 1972 захистив канд. дис. на тему вірм.-рос. літ. зв’язків. У 1972–78 — мол. наук. співроб. Ін-ту л-ри АН Вірм. РСР, з 1978 — вчений секретар Ін-ту стародавніх рукописів Матенадаран ім. Месропа Маштоца при РМ Вірм. РСР, з 1985 — ст. наук. співроб. цього ж Ін-ту; 1987 в Ленінграді захистив дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філол. наук; паралельно з осн. роботою в Матенадарані у 1985–88 викладав в Ечміадзін. духов. семінарії. З 1988 — член к-ту «Карабах», що вимагав виведення Нагірно-Караб. автон. обл. з-під юрисдикції Азерб. РСР, один з керівників Вірм. загальнонац. руху; в груд. 1988 разом з ін. керівниками к-ту «Карабах» заарештований за звинуваченнями в «орг-ції масових безпорядків» і «розпалюванні міжнац. ворожнечі», ув’язнення відбував у слідчому ізоляторі Бутир. тюрми в Москві. Звільнений з ув’язнення у трав. 1989 завдяки міжнар. кампанії протесту, організованій Міжрегіон. депут. групою на 1-му з’їзді нар. депутатів СРСР та вірм. *діаспорою*. У серп. 1989 Т.-П. обраний депутатом ВР Вірм. РСР, а в лист. 1989 — головою Вірм. загальнонац. руху; 04.08.1990 обраний головою ВР Вірм. РСР, а 16.10.1991 — першим *президентом* незалежної Вірменії («за» проголосувало 83,4 % виборців).

У 1991–95 керував роботою Конст. комісії, що виробила текст Осн. закону Вірменії, прийнятого на всенар. *референдумі* в лип. 1995. На міжнар. арені Т.-П. прагнув підтримувати тісні зв’язки з Росією, США і Францією — країнами, де є великі вірм. громади. 21.09.1996 був вдруге обраний президентом Вірменії, отримавши 51,75 % голосів; міжнар. спостерігачі, хоч і зафіксували серйозні порушення виборчого законодавства, проте констатували, що вони «суттєво не вплинули на результати». Після *виборів* опозиція провела в Єревані масові акції протесту за участю бл. 200 тис. осіб; 25.09.1996 протестувальники спробували захопити приміщення парламенту, але були розігнані поліцією, яка застосувала проти невдоволених водомети і сльозогінний газ. Але 03.02.1998 Т.-П. пішов у відставку з поста президента внаслідок розколу в правлячій верхівці країни з питання врегулювання Нагірно-Караб. конфлікту. Прем’єр-міністр уряду республіки Роберт Кочарян, міністр оборони Вазген Саркісян і міністр внутр. справ та нац. безпеки Серж Саркісян виступили проти плану президента з урегулювання кризи, що передбачав проведення *демілітаризації* зони конфлікту і повернення Азербайджану низки населених пунктів, зайнятих у ході бойових дій 1992–94. Після відставки Т.-П. відійшов від публічної політики, повернувшись до наук. роботи в Матенадарані й присвятивши себе праці над фундам. дослідженням «Вірмени і хрестоносці», перші два томи якого побачили світ 2005 і 2007. 26.10.2007 Т.-П. виступив на мітингу *опозиції* в Єревані, повідомивши про своє рішення взяти участь в презид. виборах у лют. 2008, позаяк, на його думку, діюча влада у Вірменії «не робить честі нашому народу». На презид. виборах 19.02.2008 посів друге місце, поступившись посадою наступнику Р. Кочаряна — С. Саркісяну. Т.-П. — автор низки наук. монографій і статей з історії Вірменії та середньовічної вірм. літератури. Член Спілки письменників Вірменії, Франц. азійського т-ва і Венеціанської академії мхітаристів. Почесний гр-н Парижа. Володіє латиною, англ., франц., нім., рос., араб., ассир., давньогрец. і давньовірм. мовами.

Літ.: Zbigniew Brzezinski, Paige Sullivan. Russia and the Commonwealth of Independent States: Documents, Data, and Analysis. New York. 1997.

М. Дорошко

ТЕТЕ́РЯ (Моржковський) Павло Іванович (бл. 1620–1671) — держ. і військ. діяч, гетьман Правобер. України у 1663–65. Навч. у Мінській уніат. школі та Києво-Могил. колегіумі. Подорожував країнами Зх. Європи, перебував в Італії. Перед 1648 займав посаду канцеляриста гродського суду Луцька. У 1649 — військ. писар Переяслав. полку Війська Запорізького. Протягом 1653–58 — переясл. полковник, очільник багатьох дип. місій, один із співавторів *Переяславської угоди* 1654 та *Гадяцької угоди* 1658. У 1659. Т. виїхав до Варшави. У Речі Поспол. займав уряди полоцького стольника і мельницького підчашого, а потім — спец. секретаря при дворі короля. У 1662 повернувся до України і став ген. писарем в уряді гетьмана Ю. *Хмельницького*. Після зречення останнього, у січ. 1663 обирається гетьманом, але поширює свою владу лише на Правобережжя. Намагався реформувати політ.

устрій Правобер. Гетьманату. Підтримував укр. правосл. церкву, входив до Львів. Ставропігійського братства. Угодовська політика Т. щодо польс. короля викликала у 1664 –65 козацьке повстання на Правобер. Україні, підтримане лівобер. гетьманом І. *Брюховецьким* та Запорозькою Січчю. У черв. 1665 війська Т. були розбиті опозиціонерами, він зрікся булави і виїхав до Варшави, забравши з собою гетьманські клейноди та частину держ. архіву. Після оголошеної щодо нього баніції у черв. 1670 втік до Молдавії, а згодом до Осман. імперії. Там він розглядався турец. султаном Мегмедом IV як один з претендентів на укр. князівство від його імені. У квіт. 1671 отруєний польс. агентом у Стамбулі.

Літ.: Дашкевич П. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. К., 1994; Горобець В. Еліта козацької України. К., 2001; Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 рр.). К., 2004; Ґазін В. Гетьман Павло Тетеря: соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський, 2007.

Т. Чухліб

ТЕ́ТЧЕР (Thatcher) Маргарет Гільда (уроджена Робертс), баронеса Кестевен (13.10.1925, Ґрентхем, Великобританія) — політ. і держ. діяч. Закінчила Сомервільський хім. коледж Оксфорд. ун-ту (1947), де очолювала консерват. асоціацію; у 1952–53 екстерном здобула юрид. освіту в цьому ж ун-ті, адвокат у сфері оподаткування; працювала за спеціальністю. У 1959 вперше обрана до палати громад від контрольованого консерваторами лондон. округу Фінчлі; 1961–64 — парлам. секретар у м-стві пенсій та соціального страхування в уряді Г. Макміллана; у 1966 увійшла до тіньового кабінету лідера Консерват. партії Е. Хіта, активно виступала проти підвищення норми оподаткування урядом лейбористів; 1970–74 — міністр освіти і науки в уряді Е. Хіта. Після подвійної поразки консерваторів на виборах 1974 фракція торі в парламенті змусила екс-прем'єра, що тримався орієнтації на соціальний реформізм, довести своє лідерство; вже в першому голосуванні 04.02.1975 «темна конячка» Т. вийшла на перше місце, змусивши Е. Хіта подати у відставку, а через тиждень була обрана лідером Консерват. партії, яку приводила до перемоги на виборах 1979, 1983 і 1987 (уперше в сучас. історії країни). Ще як лідер опозиції Т. обіцяла змінити попередній політ. курс партії й придушити інфляцію шляхом впровадження жорсткого контролю над держ. інвестиціями, наголошувала, що *нація* переобтяжена надмірними податками й зайвим контролем з боку *держави*, що Британії вдасться подолати пром. спад лише в тому разі, коли народу дозволять мати більшу винагороду за свою працю й займатися вільним підприємництвом. Великий вплив на формування «тетчеризму», чи «нового торизму», тобто неоконсерват. політ. програми Т. справили антиколективістська філософія Ф. *Гайєка* і монетарна теорія М. Фрідмена: обмеження держ. втручання в економіку й посилення ринкових механізмів, стимулювання приватного підприємництва шляхом зменшення оподаткування, боротьба з інфляцією за рахунок скорочення держ. видатків на соціальні потреби, «приборкання» профспілок та культ індивідуалізму й традиц. цінностей брит. сусп-ва. 04.05.1979–28.11.1990 — прем'єр-міністр Великобританії (перша жінка на цій посаді в історії країни); відзначалася авторит. стилем керівництва й численними змінами складу кабінету, а також непоступливістю в соціальних і політ. конфліктах, за що отримала прізвисько «залізна леді». У *внутрішній політиці* реалізація програми Т. почалася з демонтажу механізму держ. регулювання й поетапної реприватизації нерентабельних націоналізованих галузей (акцій авіаційної, нафтової, газової, сталелива́рної корпорацій, автомобільної промисловості, зв'язку та ін.). в т. ч. найбільших держ. корпорацій «British Gas», «British Telecom», «British Petroleum» та ін.; значно збільшилася к-сть середніх і дрібних власників (див. «*Народного капіталізму теорія*»). Це дозволило стабілізувати економіку країни й домогтися її сталого піднесення, на 1987 частка держ. сектора знизилася до 6,5 % сукупного сусп. продукту, а в секторі малого бізнесу невдовзі була задіяна чверть самодіяльного населення, чисельно виріс і зміцнів серед. клас; у сфері соціальної політики ринкові відносини впроваджувалися в освіту й медицину, натомість робилася ставка на адресну допомогу нужденним. Вдалою для уряду Т. виявилася й боротьба проти «тиранії» профспілок, пік якої припав на 1984–85, коли зазнав поразки заг. страйк гірняків; закони 1980, 1982, 1984 і 1988–90 зменшували права профспілок на страйк і забороняли ін. профоб'єднанням організовувати страйки солідарності, відміняли т. зв. «закритий цех» завдяки якому тред-юніони добивалися поголовного членства в них усіх найманих робітників підприємства. У *зовнішній політиці* орієнтувалася на зміцнення «особливих відносин» зі США через придбання ракет нового класу «Трайдент» і розміщення амер. військ. баз ракет серед. дальності на брит. території в дусі концепції ядерного стримування (на Зх. Т. разом із Р. *Рейганом* вважається переможцем у «*холодній війні*»); виявила твердість і непоступливість під час збройного конфлікту з Аргентиною через Фолклендські (Мальвін.) о-ви 1982, підтвердивши за Британією статус «*великої держави*»; активно підтримувала процес «*перебудови*» в *СРСР*, виступала проти його дезінтеграції й відмовлялася вести будь-який політ. діалог з керівництвом УРСР, вважаючи її «територією типу Каліфорнії»; виступаючи прибічницею участі Британії в «Спільному ринкові», водночас несхвально ставилася до «федеральної Європи» з її впливовими загальноєвроп. ін-тами. Саме спротив Т. входженню країни в Європ. валютну систему, поряд із поглибленням соціальної поляризації, коли число родин, які знаходилися на рівні нижче офіц. рівня бідності сягнуло 17 % від заг. к-сті, спричинило невдоволення торі своїм лідером; на черговій партій конференції 22.11.1990 була змушена подати у відставку. 05.06.1992 отримала довічне перство і стала членом палати лордів, 26.06. — особисте дворянство з титулом «баронеси» й герб; продовжує брати участь у політ. житті країни, створила власний фонд, який займається популяризацією консерват.-лібер. ідей.

Тв.: The Downing Street Years. New York, 1995; The Path to Power. New York, 1995.

Літ.: Nicholas Ridley. My Style of Government: The Thatcher Years. London, 1991; Попов В. Маргарет Тэтчер: человек и политик. М., 1991; Огден Д. Маргарет Тэтчер. Женщина у власти. М., 1992; Перегудов С. П. Тэтчер и тэтчеризм. М., 1996; John Campbell. Margaret Thatcher. London, 2000–2003.

В. Головченко

ТЕХНОКРА́ТІЯ (від грец. τέχνη — мистецтво, ремесло, майстерність і κράτος — влада) — влада тех. фахівців (технократів), а також ідейно-теор. обґрунтування цієї влади, тип *політичного режиму*, в якому технократи посідають домінуюче становище. Ідея особливого значення в житті *суспільства* людей тех. знання була виразно сформульована А. *Сен-Симоном*. Вона знайшла ґрунтовну розробку у зв'язку з проблемою раціоналізації соціуму, насамперед системи господарювання

(М. *Вебер*). У працях амер. соціолога Т. Бунд Вебдена, зокрема «Інженери і система цін» (1921), обґрунтовується центр. теза технократ. доктрини — розвиток економіки, технології має випереджати еволюцію ін. соціальних ін-тів, технократи (всі фахівці наук.-тех. процесу) є авангардною сусп. верствою, носіями загальносусп. інтересу. Ця теза визначила гол. концепти сучас. теорії індустр. та постіндустр. сусп-ва, його новітні модифікації (Дж. *Ґелбрейт*, Д. *Белл*, У. *Ростоу*, Л. Менфорд, О. *Тоффлер*). Центр. місце в концепції Т. посідає ідея про владу, засновану на знаннях, компетентності, професіоналізмі, про можливість заміни політ. рішень наук.-тех. На думку Дж. Ґелбрейта, до влади, до процесу прийняття політ. рішень має бути залучена вся техноструктура сусп-ва. Відображаючи одну з визначальних тенденцій суспільного прогресу — зростаюче значення наук.-тех. і технол. чинників, технократ. доктрина, з часом дедалі більше набирає політ. спрямування. Зусиллями А. Берла, А. Фріша, Дж. Ґелбрейта положення про технократів як «клас управителів», соціальну *еліту* (Р. Міллс) перетворилося на визначальну рису характеристики сусп. ладу, життєдіяльність якого визначається «високими технологіями», складними комп'ютерними системами тощо. Дедалі ширше використовуються нанотехнології, які розглядаються як базові технології майбутнього (концепція нанотехнонауки А. Ґрунвельда).

На думку представників неотехнократизму, «соціальний інтелект», уособлений в досягненнях НТП, здатний розв'язати всі нагальні сусп. проблеми, здійснити гуманізовану калькуляційну експертизу політ. рішень та їх соціальних наслідків. Оскільки початок 80-х рр. 20 ст. знаменував собою активізацію технократ. ідей у зв'язку з появою нової комп'ютерної техніки, це сприяло виникненню концепцій інформац. і техногенного сусп-ва. Особливістю новітнього стану технократ. думки і практики є інтенс. синтез техніки, науки і технології: «технетика», «технонаука», «техноценози» (Л. Ґеннен, Л. Ленк). Абсолютизація і фетишизація наук.-тех. чинників та їх суб'єктів, притаманні технократ. стилю мислення, наділяють його рисами відвертого утопізму, що є об'єктом гострої критики численних опонентів Т. (неомарксизм, Франкфурт. школа, «екологісти», «новий гуманізм»). Вони, зокрема, фіксують факт виникнення технобюрократії, звертають увагу на посилення мілітарист. сектора технол. та вироб. бази сусп-ва, констатують появу нового («технологічного», «інформаційного») відчуження людей. Як зазначає О. Тоффлер («Зсув влади: Знання, багатство і насильство на порозі XXI століття», 1990), високотехнол., наукомісткі виробництва не є панацеєю від сусп. бід. Критики «функціонального технократизму», звертаючи увагу на негат. наслідки необмеженої технізації сусп-ва, підкреслюють необхідність нового, соціально відповідального розуміння взаємин людини, техніки і технології. «Люди і техніка, потреби і речі взаємно структурують одне одного чи то на краще, чи то на гірше» (Ж. Бодріар). Запереченню піддається і теза про «аксеологічну нейтральність» техніки, наголошується на важливості етичної експертизи технократ. проектів (Е. Агацці). Технол. оптимізм, притаманний технократизму, має бути виваженим, враховувати весь спектр факторів сусп. розвитку, всі чинники життєдіяльності людини. Тим більше, що за нинішніх умов у сферу тех. раціональності дедалі більше проникають неспеціалісти — соціологи, політики, біологи, екологи, які розвінчують міф про незалежність тех. розвитку від загально соціального поступу.

В. Пазенок

ТЕХНОЛО́ГІЇ ВИ́БОРЧІ ДЕСТРУКТИ́ВНІ (англ. destruction — руйнування) — це сукупність протизаконних чи етично сумнівних засобів, способів, прийомів організації і проведення виборчої кампанії, спрямованих на створення переваги над суперникам. Т. в. д. — це будь-які порушення в ціннісно-нормативній системі *суспільства*, а також відсутність певних норм чи їх неефективність як засобу впливу на соціальну поведінку. Відсутність норм регуляції передвиборчої боротьби призводить до девіантної (те, що йде в розріз з правовими та моральними нормами) поведінки як політиків, так і членів виборчих штабів. З одного боку, неетичним звичайно ж є введення виборців в оману, а отже спрямовані на це засоби необхідно віднести до некоректних. З іншого боку, організація і проведення виборчої кампанії кандидата передбачає донесення до виборців позит. іміджу, в якому позит. риси возвеличуються, а недоліки приховуються. Усе це свідчить про те, що провести чітку межу між коректними і некоректними технологіями досить важко, але це не заважає достовірно визначити ряд явищ як безсумнівно негативних. Т. в. д. — це способи приниження та дискредитації суперників і опонентів, збір на них «компромату», не зважаючи ні на які моральні та правові норми. При цьому дискредитація полягає інколи не лише у створенні їх негат. образів, а й демонстрації виборцям того, що опоненти не мають аргументів адекватно дати відповідь. Технологія повинна оцінюватися як деструктивна, якщо вона сприяє руйнуванню (деструкції) сусп. організму, породжує правовий нігілізм, аморальність, політ. апатію, призводить до втрати керованості сусп-вом.

Літ.: Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляции. М., 2007; Пирогов А. И. Политическая психология. М., 2005.

Л.Кочубей

ТЕХНОЛО́ГІЇ ПОЛІТИ́ЧНІ — сукупність процедур, засобів, способів вирішення політичних завдань, які застосовуються у певному алгоритмі й спрямовані на найбільш оптимальну та ефективну реалізацію цілей та завдань політ. менеджменту. Т. п. — це також і сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політ. результату. Т. п. містять у собі як засоби досягнення швидкого локального короткотривалого результату (тактика), так і отримання глибинного, глобального, тривалого ефекту (стратегія). Використання тих чи ін. Т. п. визначає ефективність політ. управління, регулювання політ. процесів, стійкість політ. системи і всього політ. простору. Т. п. значною мірою визначаються типом сусп. розвитку (домінуванням у ньому евол. чи революц. процесів), характером режиму (демократичний, тоталітарний тощо). Т. п. мають виражати доцільне поєднання політ. підходів, принципів і засобів для впровадження у політ. систему нових ідей, моделей, механізмів чи їх зміни. Доречно говорити про Т. п. виведення країни з екон. і політ. кризи, формування *громадянського суспільства*, розвитку ринкової економіки, управління д-вою й сусп-вом чи окремими орг-ціями, напр. силовими структурами, а також взаємодії *уряду* й *парламенту*, парламенту і *президента* та ін. Т. п. можуть існувати у кількох видах, а саме: розробка і ухвалення певних політ. проектів і рішень; реалізація політ. рішень; технології формування *політичної влади*; виборчі технології; технології орг-ції діяльності *партій політичних*, орг-цій, об'єднань; технології формування громад. свідомості, *політичної культури*; технології формування громад. думки; технології узгодження сусп. інтересів; технології розв'язання політ. конфліктів тощо. Т. п. спонукають до дій відповідно до інтересів політ. суб'єкта, здійснюється вплив на мотивацію людей, на їхню підсвідомість, залишаючи при цьому в них відчуття свободи свого вибору. Серед Т. п., які використовуються службами зв'язків з громадськістю, що працюють у *політичній сфері*, значна к-сть маніпулятивних Т. п.

Літ.: Шарков Ф. И.Коммуникология. М., 2009; Почепцов Г. Г. Стратегические коммуникации: стратегические коммуникации в политике, бизнесе и государственном управлении. К., 2008. *Л. Кочубей*

ТИМОКРА́ТІЯ (грец. τῑμοκρᾰτία від τῑμή — честь, ціна, плата і κράτος — влада) — одна з найбільш стародавніх форм *влади*, описана ще ант. авторами. Термін «Т.» зустрічається у *Платона* («Держава», VIII, 545) і *Арістотеля* («Етика», VIII, XII). Також згадується в працях Ксенофонта («Memorabilia», кн. IV, гл. 6), де він фактично замінюється терміном «плутократія». За Платоном, Т. — влада честолюбців, які зазвичай належать до класу військових, є негат. формою правління, разом з *олігархією, демократією* і *тиранією*. Будучи результатом звироднiння (parekbaseis) кожного попереднього типу *держави*, вони дедалі більше віддаляють людей від досконалої форми життя, яка нібито існувала за часів глибокої старовини — в часи правління Хроноса, коли боги володарювали над людьми, а ті знаходилися в гармонії з природою; люди жили щасливо, між ними не було розбратів, воєн і т. д. Платон вважав, що Спарта найкраще відповідала єству Т. Хоча ін. автори вважали її тоталітарною, або однопартійною д-вою, але такі думки висловлювали майже виключно вороги Спарти. У цьому сенсі до Т. примикала ідея мілітаризму, яку часто пов'язували з Т., орієнтованою на честь. Така форма Т. своєю чергою мала схожість з *меритократією* (букв. «влада гідних», від лат. meritus — гідний і грец. κράτος — влада) — принцип управління, згідно з яким керівні пости повинні займати найбільш здібні люди, незалежно від їх соціально-екон. походження. Т., за Платоном, має також тенденцію переходу в олігархію в міру накопичення багатства панівним класом. У більш екстремальних формах та Т., де влада тримається на багатстві, а не на честі, — може трансформуватися в плутократію (грец. πλουτος — багатство, κράτος — влада) — форму правління, коли рішення уряду визначаються думкою не всього народу, а впливового класу багатих людей, які використовують владу, аби закріпити й збільшити своє багатство.

За Арістотелем, навпаки, Т. — позит. форма влади, що має тенденцію переходу до негат. форми — демократії, оскільки ці види держ. устрою мають загальну грань: Т. теж бажає бути владою великої к-сті рівних (але за розрядом — apo timematon) між собою людей. Водночас у «Никомаховій етиці» Арістотель вказував, що з трьох видів правління (монархія, аристократія і тимократія) найкращою формою є монархія, найгіршою — Т. Прикладом Т. вважається держ. лад в Афінах у 6 ст. до н. е. після реформ Солона (640–560 до н. е.) — афін. політика, одного із Семи мудреців, який встановив в Афінах тимократ. систему на основі майнового цензу, зв'язавши права гр-н на участь у *виборах* і заняття політ. діяльністю з їхнім доходом. Починаючи з Пелопонеської війни (кін. 5 ст. до н. е.) практика поділу гр-н на розряди поступово втрачала своє значення. З Нового часу термін «Т.» практично зовсім зникає із вживання. Проте нині цей термін отримує нове несподіване звучання у зв'язку із посиленням впливу корпорацій на соціально-екон. і політ. життя сусп-ва. Існує думка, що держ. уряди втрачають свою силу порівняно з впливовістю корпорацій і незабаром можуть бути замінені корпорат. керівниками. Умовно цей новий устрій називають «корпоративною тимократією». Основи її існування пов'язують з такими ознаками: 1) За *політичну владу* починають змагатися лише представники крупних корпорат. блоків. 2) Появою у великих корпорацій усіх атрибутів держ. влади — власної законод. і викон. влади, судової системи, армії. Достатньою незалежністю цих атрибутів від д-ви. 3) Продовженням процесу злиття крупних корпорацій в єдині корпорат. блоки з чітко окресленими територіями впливу. 4) Загостренням конкурентної боротьби між блоками за владу в масштабах д-ви (в майбутньому боротьба відбуватиметься не між партіями, а між корпораціями).

В. Корнієнко

ТИМОШЕ́НКО Юлія Володимирівна (нар. 27.11.1960, Дніпропетровськ) — політ. і держ. діяч. Після закінчення Дніпроп. ун-ту (1984) працювала на виробництві. У 1988 розпочала підприємницьку діяльність, згодом стала президентом пром.-фін. корпорації «Єдині енергетичні системи України». У 1996 обрана депутатом ВР України. Після зруйнування ЄЕСУ зосереджується на політ. діяльності, стає 1-м заст. голови партії «Громада». Поступово дистанціюється від лідера партії П. *Лазаренка*, утворює у парламенті фракцію «Батьківщина» і перетворює її на окрему партію. Політ. платформа партії аморфна, поєднує с.-д. і правоцентристські гасла, у 2005 сформульована як «солідаризм». У 1999–2001 — віце-прем'єр з питань ПЕК. У розпал «касетного скандалу» (2001) стає одним з ініціаторів опозиц. президенту Л. *Кучмі* Форуму нац. порятунку. Була заарештована із санкції Генпрокуратури за звинуваченнями у фін. злочинах, які судом були визнані безпідставними. На парлам. виборах 2002 сформувала Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), який пройшов до парламенту і став у радик. опозицію до Л. Кучми. На презид. виборах 2004 Т. підтримала В. *Ющенка*, стала одним з лідерів *«Помаранчевої революції»*, після її перемоги перебувала на посаді *Прем'єр-міністра* (лют.–верес. 2005). На парлам. виборах 2006 на чолі БЮТ повертається до парламенту. Після повторного успіху БЮТ на дострокових парлам. виборах 2007 очолює парлам. більшість, яка у груд. 2007 домоглася від Президента призначення на посаду Т. Прем'єр-міністра України, на якій перебувала до лют. 2010. У другому турі през. виборів у лют. 2010 програла В. *Януковичу* (набравши 45,5 % голосів), після чого перейшла в жорстку опозицію. У жовт. 2011 засуджена до 7 років ув'язнення (за звинуваченням у перевищенні повноважень під час укладення газової угоди з Росією у січ. 2009). Європарламент та ряд інш. міжн. акторів вважають це політичним переслідуванням.

Літ.: Офіційний сайт Ю.Тимошенко (www.tymoshenko.com.ua); Юлия Тимошенко // ЛІГА:Досье // file.liga.net/person/26.html; Руденко С. Уряд Юлії Тимошенко. К., 2008. *О. Гарань*

ТИРАНІ́Я (грец. τυραννίς) — 1) у Давній Греції — одноособове правління тирана; 2) у ряді середньовічних міст-держав Італії — форма політ. устрою; 3) жорстоке, деспотичне правління. У найдавніші періоди історії як на Сх., так і на Зх. існувало безліч форм Т., які були різними формами диктатури. У багатьох грец. містах-державах остаточному утвердженню дем. ладу передувала узурпація *влади* одноособовими правителями-тиранами, що використовують свою владу для підриву старих аристократ. і патріарх. порядків, для захисту інтересів широких верств населення поліса. Такі режими особистої влади, що одержали назву Т., установилися в Мілеті, Ефесі, Коринфі, Афінах, Мегарі й сприяли зміцненню приват. власності та ліквідації привілеїв *аристократії*, утвердженню дем. форми *держави*, яка найбільшою мірою відображала спільні інтереси громад. й політ. громади. *Платон* у діалозі «Держава», конструюючи ідеальний держ. устрій, протиставляє йому чотири негат., хибних типів д-в, одним із яких є Т. За словами Платона, «із крайньої свободи виникає найбільше й найжорстокіше рабство». Причому тиран домагається влади як «ставленик народу». Платон визнає Т. найгіршою формою держ. устрою, протилежною *демократії*, де панують беззаконня, знищення більш-менш видатних людей, підозра у вільних думках і численні страти під надуманими приводами, «очищення» д-ви від усіх тих, хто мужній, великодушний, багатий. На початку тиран намагається представити себе виразником інтересів *громадян*, «милостивим і лагідним стосовно всіх», робить усе, «щоб простий народ почував нестаток у вождї», і в той же час збурює війни. Оскільки пост. війни викликають у народі ненависть проти тирана, то він, «якщо хоче утримати владу, повинен непомітно знищувати всіх цих громадян, поки не залишиться в нього ні друзів, ні ворогів, від яких можна було б очікувати якої-небудь користі». Влада тирана розбещує всіх. У «Законах» Платон розрізняє два види держ. устрою: один, де над усім стоять правителі, інший — де й правителям запропоновані закони. «Я бачу, — пише Платон, — близьку загибель тієї держави, де закон не має сили й перебуває під чиєю-небудь владою».

Різко негативно ставиться до Т. учень Платона — *Арістотель*. Він вважає Т. відхиленням від монархії, царс. влади. Т. — це влада, що «не згодна із природою людини»: «Честі більше не тому, хто вб'є злодія, а тому, хто вб'є тирана». Флорентієць Нікколо *Макіавеллі* так само, як і Арістотель, вважає Т. неправильною формою д-ви. При Т. правителі піклуються тільки про свої інтереси, зневажаючи закони. Як синонім Т. нерідко використовується термін «*абсолютизм*». Теорії абсолютизму, елементи якої присутні в диктаторській формі влади, виникли в 16 ст. у зв'язку зі спробами європ. народів створити самостійні нац. д-ви, незалежні від Рим. папи й Священної рим. (німецької) імперії. Вони прийняли форму юрид.-прав. ідей держ. *суверенітету*, розроблених легістами короля Франції Пилипа Красивого. В основу проекту абс. монархії лягли також ідеї Ж. Бодена, Боссюе, Т. *Гоббса*. Найбільш типовими прикладами абс. монархії стали Франція Людовика XIV, Пруссія Фрідріха II, Австрія Йосипа II, Росія Катерини II у 18 ст. Надалі термін «абсолютизм», що не має точного змісту, став застосовуватися для позначення всіх систем управління без представн. ін-тів. Як показує істор. досвід, слабкість влади найчастіше в уяві людей меншою мірою має прощення, ніж жорстокість і свавілля з боку д-ви. Не випадково, що, напр., у мусульм. світі середньовіччя був досить популярний хадіс: «Імам-деспот краще смути». У Європі в період реліг. війн формувалося переконання, що тиранія краще *громадянської війни*, яка занурює народ у хаос. Саме через слабкість влади, її нездатність захищати інтереси як своїх громадян, так і нац.-держ. інтереси Веймарська республіка завалилася під тиском націонал-соціаліст. руху, що встановив у Німеччині тиранічну диктатуру. Так само багато в чому з *анархії* періоду громадян. війни в Росії народився не менш тиранічний більшов. режим.

Навіть найбільш тиранічні режими минулого й наших днів претендують на *легітимність* своєї влади й вважають за потрібне усіляко її підкреслювати. Однак таку легітимність неможливо забезпечити одними тільки насильницькими засобами. Напр., Рим. імперія ґрунтувалася не тільки на силі й страху застосування примусових санкцій, а й на згоді, добрій волі й повазі її піданців. У наші дні політ. системи тиранічного типу існують у двох формах: *авторитаризму* й *тоталітаризму*.

Літ.: Аристотель. Политика. Афинская политика. М., 1997; Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. СПб., 2004; Платон. Государство / Платон. Собр. соч. В 4 т. М., 1994. Т. 3.

А. Сіленко

ТІНЬОВИ́Й КАБІНЕ́Т — напівформальне або формальне утворення парлам. *опозиції*, що складається з *депутатів*, які в парлам. діяльності мають протистояти та опонувати чинним членам *уряду* від партії (партій) *парлам. більшості* й у перспективі, за результатами можливої перемоги на *виборах*, посісти їхні місця. Термін з'явився у Великобританії наприкін. 19 ст. (англ. shadon cabinet). Відображає особливості в орг-ції і діяльності *партій політичних* у *парламенті* (нижній палаті). У період перебування політ. партії в опозиції у складі її представництва в палаті громад Великобританії утворюється керівний к-т, який неофіц. називають Т. к. За кожним із його членів визначається певний напрям політ. (парлам.) діяльності, який відповідає сфері компетенції конкр. м-ва або відомства. Порядок формування Т. к. визначається статутними док-тами відповідних політ. партій. Термін «тіньовий кабінет» або «тіньовий уряд» чи «опозиційний уряд» вживається і в ін. країнах (у т. ч., в Україні) для позначення орг-ції опозиц. партій або взагалі політ. сил у парламенті та засвідчує їх політ. наміри, а також кадрові можливості сформувати уряд у перспективі. Осн. завданнями і метою діяльності Т. к., як правило, є: протидія, опір офіц. політиці більшості чи правлячого режиму, певним поглядам і діям чинного уряду, його керівника або окремого міністра; вироблення, пропозиція та пропаганда альтернат. політики, ін. шляхів і способів розв'язання соціальних, екон. та політ. проблем, які стоять перед країною.

Літ.: Шаповал В. М. Зарубіжний парламентаризм. К., 1993; Конституційне право зарубіжних країн. К., 2003.

В. Нагребельний

ТІ́ТО (Tito) Йосип (справж. прізвище Броз; 25.05.1892, Кумровець, Хорватія — 04.05.1980, Любляна, Словенія) — держ. і політ. діяч, маршал (1943), двічі Народний герой Югославії (1944, 1972), Герой Соціаліст. Праці (1950), президент СФРЮ (1953-80). У 1910 вступив до С.-д. партії Хорватії і Славонії, брав участь у робітн. русі Австро-Угорщини; з осені 1913 на службі в австро-угор. армії. На поч. 1-ї світової війни за антивоєнну пропаганду був заарештований та направлений на фронт, навесні 1915 був поранений, потрапив у рос. полон. У 1917 у Петрограді брав участь у липн. демонстрації проти Тимчас. уряду, був заарештований і висланий на Урал, у жовтні в Омську вступив до закорд. секції РСДРП(б). У верес. 1920 повернувся на батьківщину, вступив до Компартії Югославії (КПЮ), був на нелег. парт. роботі, з лют. 1928 — секретар міськ. к-ту КПЮ Загреба; у серп. 1928 арештований і засуджений на 5 років ув'язнення. У 1934 звільнився і відновив нелег. діяльність, був членом крайкому КПЮ Хорватії, в груд. 1934 обраний членом ЦК КПЮ і Політбюро ЦК КПЮ; в 1935–36 перебував у Москві, працював у *Комінтерні*, входив у делегацію КПЮ на 7-му (1935) конгресі Комінтерну. Мав кілька парт. псевдонімів, найбільш відомий — «Вальтер»; був безпосередньо причетний до сталін. *репресій* серед керівництва

Комінтерну та КПЮ. У 1936 нелег. повернувся на батьківщину; в груд. 1937, після розстрілу в Москві лідера КПЮ М. Горкіча, очолив партію; На 5-й конференції КПЮ (жовт. 1940) обраний ген. секретарем ЦК. Під час Народно-визвольної війни в Югославії 1941–45 — верховний головнокомандувач Народно-визвольної армії Югославії; 30.11.1943 обраний головою Нац. к-ту визволення Югославії; в берез. 1945 призначений головою РМ, міністром оборони і верховним головнокомандувачем збройних сил Дем. Федерат. Югославії; у серп. 1945 обраний головою Нар. фронту (у 1953–54 — голова Соціаліст. союзу труд. народу Югославії). У лист. 1945 очолив уряд ФНРЮ; у 1953–63 голова Союзного викон. віча (уряду) ФНРЮ; на 6-му з'їзді КПЮ (1952), що прийняв рішення про перейменування партії на Союз комуністів Югославії (СКЮ), був обраний ген. секретарем (з 1966 — головою) СКЮ; 10-й з'їзд СКЮ (1974) обрав Т. головою партії без обмеження терміну мандата. З 14.01.1953 — президент країни (у трав. 1974 скупщина СФРЮ обрала Т. на цю посаду без обмеження терміну повноважень). Із серед. 50-х рр. був у керівництві *Руху неприєднання*. Як президент очолював Президію СФРЮ (з 1971), а також Раду федерації, був верховним головнокомандувачем Збройних сил. В Югославії Т. вважався повноправним членом антигітлер. коаліції та одним із засновників Руху неприєднання; за активної участі Т. відбувся рад.-югосл. конфлікт 1948–55, підписання другого Балкан. пакту 1953–54 з Грецією та Туреччиною, Бєлград. декларації 1955 та Моск. заяви 1956. Варіант *комунізму*, впроваджуваний Т., дістав у зх. політології найменування «тітоїзму», що характеризувався скасуванням центр. планування й створенням певної форми ринкової економіки, базованої на робітн. самоврядуванні в пром-сті й приват. підприємництві в сільс. госп-ві, трансформуванням країни в справжню *федерацію*, відмовою від «провідної ролі» компартії. Особисто відігравав провідну роль у подоланні політ. та екон. труднощів, породжених його політикою в регіонах, а також істор. антипатій між націями, особливо сербами й хорватами. На гребені боротьби проти сталінізму та в процесі запровадження ринкових механізмів і розвитку зв'язків країни із Зх. почала розвиватись ідея пасивної ролі партії, яка на поверхні мала вигляд *плюралізму політичного*. Але, на думку Т., під час *«холодної війни»* обставини не дозволяли мати плюралізм в повному його розумінні, і під цим гаслом він припинив подальший розвиток самоврядувальних реформ, які започаткував у 1949–53. Найбільші розбіжності виникли в той час в розумінні механізму ринкових реформ, Т. вагався, і лише згодом підтримав сили, які виступали за зміни; 8-й з'їзд СКЮ в 1964 висунув платформу радик. роздержавлення економіки та *демократизації* в політ. та культ. сферах, тим самим відкривши новий період в історії післявоєнної Югославії. З метою не допустити узурпації *влади* в керівництві, запроваджувався принцип обов'язкової регулярної змінюваності (ротації) з неможливістю повернення до тієї ж керівної посади вдруге; парт. керівництво за статутом не мало змоги карати чи юрид. зобов'язувати будь-якого члена СКЮ. З ініціативи Т. 9-й з'їзд СКЮ у берез. 1969 ввів новий тип колект. керівництва: було скасовано ЦК СКЮ, але залишилися Президія і Голова; запроваджено викон. бюро Президії, що складалося з 14 членів на паритетній основі (по два представники від республік і по одному — від країв); ця структура не мала постійного голови — головуючого було вирішено обирати кожних 2 місяці. Нагороджений багатьма югосл. й рад. орденами: Леніна (1972), «Перемоги» (1945), Суворова 1-го ступеня (1944), орденами та медалями ін. країн.

Літ.: Fitzroy MacLean. Tito: A Pictorial Biography. New York, 1980; Tito: a biography. By Jasper Ridley. London, 1994; Уэст Р. Иосип Броз Тито: власть силы. Смоленск, 1997. *М. Каменецький*

ТКАЧЕ́НКО Олександр Миколайович (нар. 07.03.1939, Шпола, Черкас. обл.) — держ. і політ. діяч. Після закінчення Білоцерк. сільгосп. ін-ту (1963) працював в аграрній галузі. У 1966–70 — на комсомол. роботі. Закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У 1970–82 — зав. відділу, секретар, 1-й секретар Таращан. райкому КПУ, інспектор ЦК КПУ. У 1982–85 — голова виконкому Терноп. обл. ради нар. депутатів. У 1985 переходить працювати в уряд УРСР. Був міністром сільс. госп-ва УРСР, 1-м заст. голови і головою Держагропрому УРСР, у 1986 обраний нар. депутатом ВР УРСР. У 1991 брав участь в презид. передвиборчій кампанії, зняв свою кандидатуру на користь Л. *Кравчука*. У 1992–94 очолював спільне укр.-нім. підприємство «Земля і люди» і однойменну агропромислову асоціацію. У квіт. 1994 обраний нар. депутатом ВР України, став 1-м заст. голови ВР. У 1996–2001 — заст. голови Селян. партії України. У 1998 вдруге обраний нар. депутатом ВР України, став головою ВР. Брав участь у презид. й виборчій кампанії 1999, зняв свою кандидатуру на користь П. *Симоненка*. У січ. 2000 парлам. більшістю був відсторонений від посади Голови ВР. У лист. 2001 вступив до лав КПУ (з черв. 2005 — член президії ЦК КПУ). У 2002, 2006 та 2007 — народний депутат України. Від лип. 2007 — почесний президент Тендерної палати України. Відзначений держ. нагородами. *В. Головко*

ТО́ЙНБІ (Toynbee) Арнольд Джозеф (14.04.1889, Лондон — 22.10.1975, Йорк) — історик, філософ, соціолог, представник філософії культури, один з представників цивілізац. підходу в історії. Освіту здобув у Вінчестері та Бейлліол-коледжі Оксфорд. ун-ту, де вивчав історію та класичні мови. У 1911 брав активну участь у археол. експедиціях по Греції. У 1912–15 був доц. історії в Оксфорді. У 1922 здійснив подорож через Грецію та Туреччину до Японії, а назад — через Сибір. Після повернення працював проф. візант. та новогрец. мови і л-ри, проф. історії Лонд. ун-ту. В 1925–55 був наук. керівником Королів. ін-ту міжнар. відносин. Т. — автор досить великої к-сті досліджень з істор.-філос., соціологічних, політ. проблем. До наук. доробку Т. входять такі праці: «Західне питання в Греції й Туреччині» (1922), «Грецька історична думка» (1924), «Вступ до зовнішньої політики Британської імперії в післявоєнний час» (1928), «Війна та цивілізація» (1950), «Демократія атомного століття» (1957), «Америка та світова революція» (1962), «Між Нігером і Нілом» (1965), «Половина світу: Історія та культура Китаю і Японії» (1973) та ін. Популярність Т. принесло «Дослідження історії» (т. 1–12, 1934–61). Створивши концепцію всесвітньо-істор. процесу, доводив, що історія постає множиною культ.-істор. форм. Але Т. уникає однозначності визначення цих форм. Він називає їх по-різному: культурами, сусп-вами, цивілізаціями. Таких культ.-істор. форм усієї історії людства він налічує 21. Жодна з них, на його думку, не охоплює всього людства, не поширюється на всю заселену людиною Землю і не має «ровесників» серед сусп-в свого виду. Культ.-істор. форми уподібнює біол. видам з певними ареалами та послідовними етапами існування. Це такі етапи: виникнення, зростання, надлом, деградація та дезінтеграція.

Т. пов'язує виникнення та розвиток цивілізацій з енергією життєвого пориву, а надлом, деградацію й дезінтеграцію — з виснаженням життєвих сил. Означені етапи є характерними для всіх цивілізацій, але є й ін. спільні характеристики цивілізацій, насамперед закон «виклику та відповіді». Виникнення цивілізації постає своєрідною відповіддю *суспільства* на виклик середовища. Уся життєдіяльність цивілізації є послідовністю циклів «виклик–відповідь». Мислитель був переконаний, що осн. умовою ефект. відповідей є наявність у сусп-ві т. зв. творчої меншості, тобто меншої частини сусп-ва, яку становлять обдаровані люди — «генератори ідей». Решта сусп-ва (пасивна більшість) має творчу меншість за взірець. І поки у цієї меншості буде здатність продукувати нові ідеї, то така цивілізація буде продовжувати свій поступальний розвиток. Однак з плином часу «творча меншість» неминуче трансформується у «панівну меншість», влада якої у сусп-ві буде забезпечуватися вже опертям на апарат примусу. Як наслідок, послідовність циклів «виклик–відповідь» переривається і відбувається надлом цивілізації. Пасивна більшість перетворюється на «внутрішній пролетаріат», а молодші сусп-ва, що існують поряд з надломленою цивілізацією, — на «пролетаріат зовнішній».

Модель існування цивілізації, згідно з Т., можна графічно зобразити як синусоїду, з певною к-стю повторних піднесень та занепадів. На етапах деградації та дезінтеграції цивілізації творчі процеси не закінчуються. Як підсумок цивілізац. процесу є формування універсальної, світової д-ви (в історії ант. сусп-ва на передостанньому етапі його існування уособленням такої світової д-ви постає Рим. імперія) та створення нової *релігії*. Така релігія одночасно постає лялечкою, з якої згодом виникне нова цивілізація. Т. переконаний, що засобами застереження цивілізації від руйнування і падіння є духовна згода, моральна єдність народу. Джерело спасіння — в єдності духу народу, що досягається залученням людей до єдиної релігії на засадах об'єднання всіх реліг. культів. У своїх прогнозах майбутнього Т. передбачає фінальне об'єднання людства завдяки релігії майбутнього. Т. виступає як «ексхристиянський» мислитель, вважаючи, що юдео-христ. монотеїзм культивує дух підкорення природи, що може призвести до екол. катастрофи. Релігія майбутнього, на думку Т., повинна мати пантеїст. характер, слугувати єднанню людини з природою та викоріненню «сцієнтистської віри». Т. закликає позбутися віри в наук. прогрес, у покликання людства експлуатувати універсум задля задоволення власної жадібності. Літ. спадок Т. є досить цікавим у плані втілення загально-гуманіст. установок у розробку стратегії нового мислення, направленої на аналіз колізій сучас. світу. Він справив неабияке враження на сусп. свідомість, що відобразилося в поширенні ідей про перспективи майбутнього.

Тв.: Дослідження історії. Скорочена версія Д. Ч. Сомервіла. У 2 т. К., 1995. *Літ.:* Хюбшер А. Мыслители нашего времени (62 портрета). М., 1994; Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века. Тверь, 1997; Бойченко І. В. Філософія історії. К., 2000; *Ю. Осокіна*

ТОКВІ́ЛЬ (Tocqueville) Алексіс Шарль Генріх Моріс Клерель (29.07.1805, Верньой, тепер Верньой-сюр-Сен, деп. Івелін — 16.04.1859, Канн) — мислитель, правознавець і політ. діяч. У 1826 завершив вивчення курсу правознавства у Сорбонні й після річного подорожування Італією та Сицилією отримав судову посаду у Версалі. 1831 — 32 перебував у відрядженні у США з метою вивчення досвіду функціонування там пенітенціарної системи, але за власною ініціативою аналізував сутність амер. демократії. Повернувшись до Франції, започаткував адвокат. практику. У 1836 став членом Академії моральних і політ. наук, а через п'ять років — Франц. академії. Член Палати депутатів парламенту з 1839, депутат Установчих зборів у 1848, депутат, віце-голова Законод. зборів, один з лідерів фракції Партії порядку у 1849, міністр закорд. справ Франції у черв. — жовт. 1849. За підпис під петицією про віддання до суду Луї Бонапарта 1851 замкнений до в'язниці Венсен. замку. Після звільнення через кілька місяців відійшов від політ. діяльності й до кінця життя присвятив себе виключно наук. дослідженням. Перу Т. належать: «Пенітенціарна система Сполучених Штатів і можливість її застосування у Франції» (1832, у співавторстві з Г. де Бомоном), «Демократія в Америці» у 4 ч. (1835–40), «Промова у парламенті 27 січня 1848 про неминучість демократичної революції», «Спомини» (1850), «Доповідь про перегляд конституції» (1851), «Старий порядок і революція» (1856, планувалась у трьох томах, але завершено лише перший і тільки розпочато другий), кілька томів листування і статті. Повне зібр. творів Т. видавалося неодноразово (останній раз у Парижі: 12 т., 1951 — 64). У Росії найпопулярнішою завжди була «Демократія в Америці», яка витримала кілька перевидань, у зв'язку з чим вона помилково вважається осн. роботою автора, тоді як сам Т. відносив до найважливіших політ.-прав. праць «Спомини» та «Старий порядок і революція». Стрижень політ. вчення мислителя — проблема свободи і рівності. Воно трансформується від лівоконституціоналіст. переконань автора через конст. монархію до визнання необхідності респ. конст. устрою. Що ж стосується явища *демократії*, визнаним ідеологом якої і виступив Т., то вона, як і соціальна рівність, є для мислителя досить небезпечною для індивід. свободи. Надмірне прагнення до рівності серед «демократичного народу» призводить до «тиранії більшості». На участь у політ. житті у людей не вистачає ані сил, ані часу. Душі гр-н заповнюються політ. апатією. «Епоха рівності» робить кожного водночас і незалежним, і беззахисним. Перше надає йому впевненості, підвищує відчуття власної гідності, а друге пов'язане з тим, що ніхто не зобов'язаний приходити на допомогу ближньому, кожний розраховує лише на власні сили, оскільки всі, хто його оточує, «однаково слабкі й байдужі». Загальмувати процес крокування від демократії до деспотії революція не може, що доведено на прикладі Франції та багатьох ін. країн. «Свавілля» рівності нейтралізується винятково мирним шляхом за допомогою прагнення до *свободи*, яка нищить егоїзм, затьмарює інтереси матеріальні духовними потребами, гуртує людей. Найкращий союзник свободи у такій еволюції — *релігія*. Для блокування негат. «буяння рівності» однієї *конституції* замало. Потрібна не формальна, а реальна децентралізація *влади*. Для *великої держави* принагідний тільки федерат. устрій. Школою правового і політ. виховання гр-н повинне стати місц. самоврядування. Найсильніший засіб «умиротворення рівності» — сильна і незалежна суд. влада, яка є ефект. противагою владі адміністративній. Найвищі чиновники підлягають суду звичайних судів. Свавілля законодавців нейтралізується шляхом пост. суд. контролю. Тут Т. одним з перших у світовій л-рі (слідом за Е. Коком, І. Кантом, О. Гамільтоном, Д. Маршаллом) обґрунтовує право суду скасовувати закони, що суперечать конституції. У *політичному вихованні* гр-н вирішальну роль відіграють не держ. органи, а менталітет народу, його традиції, звички і особливо моральні засади *нації*, які теж покликані гальмувати «згубний потяг до рівності», що призводить лише до «рівності у рабстві», без будь-яких *революцій*. Останнє Т. підкріплює ще й висновком про те, що Франц. революція, проливши багато крові, змогла ствердити лише рівність, а не свободу. *Демократизація* сусп-ва у 13 — 1-й пол. 15 ст. врешті-решт мала своїм наслідком торжество *абсолютизму* і деспотії, тобто «старий порядок» з пануванням бюрократ. централізації, повним занепадом місц. самоврядування, знесиленням судів тощо. Революція 1789 знищила цей «старий порядок» під гаслами свободи і рівності. Але *анархія* і *тероризм* знищили свободу, а провідники революції стали силою насаджувати лише рівність. Це знову призвело до відновлення «старого порядку» у формі наполеонів. деспотизму, тобто довело, що *революція* не є необхідною. Вона лише кладе жорстокий кінець тому, що й без неї «мало-помалу закінчилось би саме по собі». Отже, революція не є стрибком з одного сусп-ва в інше, не є повним розривом з минулим, з якого вона випливає. Це був дійсно піонерський концепт. підхід аналізу революції з еволюц. позицій. Досить цікавими є і міркування Т. щодо «межі права», встановленої для суверенної влади народу. Ця межа — справедливість, і коли суверен її порушує, то гр-н повинен апелювати «до верховної влади усього людства».

Літ.: Алпатов М. А. Политические идеи французской буржуазной историографии XIX в. М.; Л., 1949. *О. Мироненко*

ТОЛЕРА́НТНІСТЬ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. tolerans — терплячий) — форма прояву толерантності. Поряд з Т. п. розрізняють толерантність етн., расову, мовну, реліг., культ. Єдиного визначення в *політичній науці* немає. Т. п. великою мірою ототожнюється з толерантністю взагалі. Вона передбачає терпимість, шанобливе ставлення до політ. опонентів, їх поглядів, *політичної діяльності* — участі в політ. перегонах, формуванні органів *влади*. Наскільки будуть чесні способи ведення політ. боротьби залежить від низки факторів, до яких належить режим (дем., тоталіт.), ступінь відкритості *суспільства*, рівень сформованості *політичної культури* в ньому, моральних якостей політ. діячів тощо. Формування цього різновиду толерантності — складний і тривалий процес, тому що боротьба за владу завжди відбувається запекло і непримиренно, найчастіше використовуються недозволені методи дискредитації політ. конкурентів. Поширеним є хибне уявлення про те, що високий рівень Т. п. демонструватимуть політ. системи за дем. режимів. *Демократія* сама по собі не передбачає високого рівня толерантності, політ. гравці можуть застосувати нетолерантні методи боротьби. Але це є більше характерним для молодих демократій з ненапрацьованими політ. традиціями та правовою базою. Як свідчить світова практика, у розвинутих д-вах політ. протистояння відбувається в набагато цивілізованіших формах. Тому що там існує ретельно продумана й апробована система прав. норм, що регулюють Т. п., також високий рівень участі у *політиці* демонструє *громадянське суспільство*, роль громад. думки є значною, що може істотно вплинути на рейтинг того або ін. політика. Крім того, сформовано культуру політ. діяльності, визначені традиції в політ. сфері, яких змушені дотримуватися усі політики з огляду на консервативність переконань та очікувань електорату.

Д. Саліван розрізняє теорії Т. п. залежно від *ідеології*. У лібер. ідеології Т. п. передбачає будь-яке висловлення та обстоювання будь-яких поглядів, якщо це не шкодить іншим. Індивід користується високим ступенем свободи та автономності. Консерват. дем. ідеологія не передбачає високого рівня Т. п. серед широкого загалу. Демократія працює і без високого рівня толерантності не лише серед більшості гр-н, а навіть серед більшості правлячої еліти, головне, щоб еліти дотримувалися громадян. свобод. Федераліст. ідеологія не вимагає ані від мас, ані від еліт високого рівня Т. п. Децентралізація змушує групи індивідів змагатися між собою, а для того, щоб мати доступ до політ. процесу, вони будуть вимушені дотримуватися громадян. свобод та прав. Під Т. п. розуміють готовність поширювати дію осн. прав та громадян. свобод на осіб та групи, чиї погляди відрізняються від власних. Тобто йдеться про толерантність у ставленні не лише до політ. опонентів, а й до залучення до участі в політиці маргіналізованих за певним критерієм груп. Поняття Т. п. дотикається безпосередньо до політики тією мірою, якою означає поширення конст. прав та свобод на осіб та груп осіб, які внаслідок будь-яких причин не користуються популярністю у більшої частини соціуму — гарантування їм права свободи слова, поширення поглядів та ідей, у т. ч. за посередництва політ. активності. У концепції Т. п. Д. Салівана значна роль у підтримці Т. п. належить *опозиції*. Без участі в опозиції до когось або чогось або спостереження діяльності опозиції будь-який індивід не може бути толерантним, він просто сприймає реальність як даність. *Опозиція* — життєво необхідна, аби Т. п. працювала у соціумі. Якщо не буде протилежних поглядів — не буде потреби їх толерувати, зважати на них. Ось чому в тоталіт. режимах Т. п. не спостерігається. Вона просто не потрібна. Участь опозиц. поглядів у політиці припиняється ін., недем. методами.

Т. п. також визначається як стримування від застосування сили задля зміни позицій або дій ін. *політичного актора*, якщо вони не збігаються з позиціями або діями суб'єкта толерантності. Це визначення дозволяє використовувати ситуативний підхід, що пояснює різні форми Т. п. в умовах існування множинності політ. акторів. Т. п. — невід'ємна вимога у взаємовідносинах усіх учасників політ. взаємодії, які усвідомлюють необхідність впровадження цивілізованих відносин як всередині д-ви, так і з ін. д-вами. Таким чином толерантність поширюється на групу акторів, що прагнуть позит., прогнозованої, зрозумілої взаємодії на основі визначених і визнаних усіма учасниками правил гри, які не завдають шкоди ін. під час реалізації власних прав та свобод. Носії ін. поглядів на політ. устрій або розвиток країни мають право на їх маніфестацію, незалежно від того чи подобається це ін. членам політикуму чи наражається на опозицію. Вони мають однакові, рівні можливості висловлювати та обстоювати свої погляди і брати участь у сусп., політ. чи реліг. діяльності, незалежно від ставлення до них. Укр. політологи називають Т. п. позицію політ. сил, яка свідчить про готовність припускати існування ін. політ. точок зору навіть у своїх лавах. Вони згодні з тим, що Т. п. має місце в політиці, яка дозволяє діяльність макс. широкої опозиції в межах законодавства тієї чи ін. країни. На рівні індивіда Т. п. проявляється у готовності дослухатися до думки політ. опонентів, намагатися їх переконати шляхом аргументації або навіть визнанням правоти їх позиції. До політ. толерантності зараховують і практику гідних форм визнання своєї поразки у політ. боротьбі.

Літ.: Шалин В. В. Толерантность: культурная норма и политическая необходимость. Ростов н/Д, 2000; Логвінчук В. Розуміння толерантності в Україні // Держава і право. 2006. Вип. 32. *В. Явір*

ТОЛЬЯ́ТТІ (Togliatti) Пальміро (псевд. — Ерколі, Альфреде, Маріо Корренті, Родеріго та ін.; 26.03.1893, Генуя, — 21.08.1964, Ялта) — діяч італ. комуніст. і міжнар. робітн. руху. Після закінчення ліцею (1911) продовжив навч. в ун-ті Туріна на юрид. та філос. ф-тах. У 1914 вступив в Італ. соціаліст. партію. Спільно в з А. *Грамші* виступав за радикалізацію робітн. руху. Перекладав і пропагував твори *Сталіна*, *Леніна*, док-ти більшов. партії, стежив за розвитком револ. подій в Росії. На поч. 1919 увійшов до складу редакції газ. соціаліст. партії «Аванті!» («Avanti!»). Був одним з організаторів перших заводських рад (верес.—жовт. 1919) в Туріні. У 1921 заснував разом з А. Грамші компартію Італії, а після арешту останнього в 1926 був лідером цієї партії протягом 4 десятиліть (з 1945 — її ген. секретар). У цей період Т. продовжує активну публіцист. діяльність, увійшовши до складу редакцій ряду газет соціаліст. спрямування. Після встановлення в країні фаш. диктатури *Муссоліні* емігрував до *СРСР*, де продовжив кар'єру журналіста, виступаючи під псевдонімом М. Корренті. Повернувшись на батьківщину у 1944–46 посідав різноманітні урядові посади, до кінця життя лишався лідером парлам. фракції компартії. Брав безпосередню участь у ряді ідеол. кампаній із засудження різноманітних «ухилів» — від *Бухаріна* до *Тіто*. Після смерті *Сталіна* та розпочатого в *СРСР* процесу *десталінізації* Т. доклав зусиль для демократизації компартії Італії. Накреслені в цей період Т. зміни у «італійському шляху до соціалізму» заклали платформу, яку згодом його послідовниками було означено як «єврокомунізм» — відмова від постулатів «диктатури пролетаріату» та ін. концепцій в руслі рос. більшовизму, прийняття дем. правил політ. боротьби, визнаючи шлях до соціалізму країн Сх. Європи не відповідним до умов Італії. Під час чергових відвідин СРСР, перебуваючи в Криму, помер від крововиливу в мозок за нез'ясованих обставин. Похований в Римі. На його честь рос. місто Ставрополь-на-Волзі було, за вказівкою ЦК КПРС, перейменоване на Тольятті.

Літ.: La formazione del gruppo dirigente del Partito comunista italiano nel 1923–1924. Roma, 1984. *С. Набок*

ТОМАШІ́ВСЬКИЙ Степан Теодорович (09.01.1875, с. Купновичі, тепер Самбірського р-ну, Львів. обл. — 21.12.1930, Краків) — громад.-політ. діяч, історик, публіцист, педагог. 1895 закінчив Самбір. гімназію та вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту. 1900–06 вчитель історії, лат., грец. і нім. мов у гімназіях Перемишля і Бережан. 1906 став викладачем львів. Академічної гімназії. Учень М. Грушевського, тривалий час лідер його львів. школи. Разом з І. Франком, В. Гнатюком входив до т. зв. «фамілії» М. Грушевського, яка здійснювала керівництво НТШ. З 1899 її дійсний член. У 1904 за дослідження «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» здобув диплом д-ра філософії. Референт друкарні НТШ, багаторічний член Виділу (Управи) НТШ. З 1910 доц. історії Австро-Угорщини у Львів. ун-ті. Член нац.-дем. партії, входив до її Тіснійшого Комітету (ЦК). Один з організаторів опозиції проти М. Грушевського і призвідця його відставки у 1913 з посади голови НТШ. Урядуючий голова НТШ у 1913–15, гол. редактор 116–124 томів «Записок НТШ».

У 1914–18 — член Бойової управи Укр. січових стрільців. 1919 — радник делегації ЗУНР на мировій конференції в Парижі. 1920 — голова дип. місії ЗУНР у Лондоні. У 1921–25 жив у Берліні, близько співпрацював з гетьман. рухом. Редактор «Українського слова» (Берлін, 1924), «Літопису політики, письменства й мистецтва» (1925–26) та часопису «Політика». Позаштатний професор УНІ в Берліні (1927–30). У 1926 вчителював у Львові. Провідний публіцист консерват. газ. «Нова зоря». З 1928 доц. історії України в Краків. ун-ті. Т. належав до консерват.-клерик. напряму сусп.-політ. думки, разом з В. Липинським вважається співтворцем державницької школи в укр. історіографії та політ. думці. Переломним твором останньої є книжка «Українська історія. Старинні і середні віки» (1919). Після 1907 відійшов поступово від соборницької точки зору на політику, яку сповідував М. Грушевський. У часи 1-ї світової війни і після неї був прихильником самост. політики Галичини і будування укр. д-ви на теренах Зх. України, яку вважав більш підготовленою ніж Сх. Україну до держ. життя. Після поразки у визвольних змаганнях заперечував через ментальні розбіжності необхідність соборницької акції. На відміну від М. Грушевського розглядав Галичину, а не всю Україну, спадкоємницею д-ви короля Данила, а Галицько-Волин. князівство, а не Київ. д-ву, першою власне укр. д-вою. Підкреслював визначальне значення греко-катол. церкви для західноукр. сусп-ва. Розумів Україну не як етнічну спільноту, а як географ. поняття: «Тільки в географічному розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття». Член гол. управи Укр. христ. орг-ції.Творець ідеол. платформи Укр. катол. народної партії (1930). Автор півсотні великих праць, більше півтисячі рецензій і сотень публіцист. статей.

Літ.: Бортняк Н. Наукова спадщина й громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: історіографія та джерела // Молода нація. 2000. № 4; Швагуляк М. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм: від ідеологічного гурту до політичної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 1997. *І. Гирич*

ТО́РО (Thoreau) Генрі Девід (12.07.1817, Конкорд, США — 06.05.1862, там само) — філософ, публіцист, поет, письменник, педагог, перекладач, громад. діяч. Навч. в академії та в ліцеї в Конкорді (1827–30) і в Гарвард. ун-ті (1833–37). Досягнувши повноліття, вийшов зі складу місц. громади унітаріїв і надалі не відвідував церкву і не належав до жодної з конфесій. Співзасновник (разом із старшим братом Джоном) приват. школи у Конкорді, в якій до учнів не застосовувалися тілесні покарання (1838–41). Працював учителем, лісничим і землеміром, виробляв олівці у батьківській майстерні. Чл.-кор. Бостон. т-ва дослідників природи (від 1850). Переклав трагедії Есхіла «Прикутий Прометей» та «Семеро проти Фів». Перебував під впливом ідей Ж.-Ж. *Руссо*, критикував сучас. йому цивілізацію, проповідував просте життя, близькість до природи, моральне самовдосконалення, духовну свободу особистості. Задля усамітнення прожив 2 роки і 2 місяці у власноруч збудованій хатині в лісі на березі Волденського озера неподалік Конкорда, забезпечуючи себе всім необхідним для життя (04.07.1845 — осінь 1847). 1846 на знак протесту проти війни США із Мексикою відмовився сплатити федер. податок, за що був заарештований і ув'язнений. Входив до «Гуртка Теодора Паркера» (1850-ті, Бостон), який об'єднував прихильників скасування рабства. 04.07.1854 у своїй публічній промові «Рабство у Массачусетсі» закликав співвітчизників до акт. спротиву рабовласникам та уряду, що їх підтримував. Брав участь у діяльності «підземної залізниці» — нелег. громад. мережі, що переправляла рабів-утікачів до Канади. Наприкін. життя підтримав повстання Джона Брауна проти рабовласництва. Прихильник філософії трансценденталізму, учень лідера цієї течії Р. В. Емерсона. Вважав світ природи наповненим трансцендентальною духовністю; в її основі лежать ідеї краси, добра, справедливості та мудрості, доступні для інтуїтивного сприйняття і переживання. Вбачав у предметах та явищах природи символи й образи трансцендентного світу, а також людських почуттів і думок. Засновник концепції *громадянської непокори*; виступав за радик. обмеження функцій д-ви, називав найкращим урядом той, що найменше урядує. Наголошував на фундам. праві гр-на — праві на опір владі, яка порушує справедливість і нехтує його інтересами. Закликав до ненасильниц. спротиву д-ві, що не виконує своїх функцій: не підтримувати урядових акцій, бойкотувати обкладені надмірним митом товари, не працювати у держ. установах, не сплачувати податків, загалом — не давати владі можливості використати самого себе як знаряддя неправди. Вважав моральним обов'язком кожного гр-на повстати проти несправедливості уряду, деспотизм якого перевищує межу терпіння, і тим дати приклад усьому сусп-ву. Політика громадян. непокори була реалізована в діяльності М. *Ганді* в Пд. Африці та в Індії («сатьяграхха», 1894–1948), у «боротьбі без насильства» М. Л. *Кінга* за права чорношкірого населення США (1955–68), у ненасильниц. спротиві чехослов. сусп-ва арміям Варш. блоку (1968), в *«оксамитових революціях»* у ЦСЄ (1989) та у *«Помаранчевій революції»* в Україні (2004). *В. Пономарьов*

ТОТАЛІТАРИ́ЗМ (франц. totalitarisme, від пізньолат. totalis, лат. totus — повний, увесь, цілий) — антидем. політ. режим, в умовах якого *держава*, *політична влада* повністю підпорядковують собі *суспільство* і особистість, усі сторони їх життєдіяльності, придушують права та свободи людини і гр-на. Термін «Т.» був запроваджений у 20-х рр. 20 ст. Дж. *Джентіле* при обґрунтуванні політ. практики італ. *фашизму*. Набув поширення напередодні 2-ї світової війни. Проблеми Т. розробляли К. *Шмітт*, М. *Гайдеггер*, К. *Поппер*, Х. *Арендт*, К. *Фрідріх*, З. *Бжезинський*, Ф. *Гайєк*, Р. *Арон*, Ж. *Желєв*, М. *Джилас* та ін. Об'єктивно виникнення Т. зумовлене динамікою розвитку індустр. сусп-ва, яка кардинально вплинула на руйнування структур традиц. сусп-ва і формування масового сусп-ва. Суб'єктивні передумови Т. — соціальне відчуження населення і його прихильність до проектів радик. перевлаштування соціуму, що з'явилися у період між двома світовими війнами. Соціальною базою Т. стали маргіналізовані та люмпенізовані групи і прошарки населення, найсприйнятливіші до *пропаганди* адаптованих тоталітарист. доктрин. Розрізняють два осн. різновиди Т.: праворадикаліст. (фашист. Італія, нацист. Німеччина, франкіст. Іспанія) і лівоекстреміст. (комун. режим в СРСР). Для Т. характерні: всебічний контроль за життям сусп-ва та особистості; однопарт. система і заборона діяльності *опозиції*; мілітаризація сусп. виробництва; *централізація* і бюрократизація влади; порушення прав і свобод особистості, контроль за *ЗМІ*; брутальне насадження войовничої, антигуманної *ідеології*, закритість сусп-ва. Поняття «Т.» використовується також для характеристики деспот. режимів в історії людської цивілізації: правління династії Цинь у Дав. Китаї, Дав. Спарти, Рим. імперії часів Діоклетіана, правління династії Маур'ю у Дав. Індії, правління династії Мейдзі в Японії, країн «соціаліст. табору», ряду латиноамер. країн (Нікарагуа періоду правління А. Сомоси та ін.), Іраку (періоду правління С. Гусейна) та ін. У сучас. умовах окремі риси Т., на думку дослідників цього явища, властиві політ. життю ряду д-в з режимом одноособової влади; вони також можуть виявлятися в різноманітних формах у дем. країнах.

Літ.: Арендт Х. Джерела тоталітаризму. К., 2002; Linz J. J. Totalitare und autoritare Regime. Berlin, 2003. *В. Горбатенко*

ТО́ФФЛЕР Олвін (нар. 04.10.1928, Нью-Йорк) — філософ-футоролог, соціолог, публіцист, автор одного з варіантів концепції постіндустр. сусп-ва. У студ. роки був одним з активістів лівого руху. В 1949 закінчив Нью-Йорк. ун-т. Наприкін. 50-х рр. 20 ст. став кореспондентом декількох вашингт. газет. В 60-ті рр. працював викладачем у різних ун-тах. На цей час — почесний д-р л-ри, права, природ. наук та менеджменту, проф. Корнелл. ун-ту, член Міжнар. ін-ту стратег. досліджень, член Амер. асоціації розвитку науки, засл. ад'юнкт-професор Ун-ту нац. оборони у Вашингтоні. Став відомим після виходу в світ книги «Футурошок» (1970), яка стала світовим бестселером. Т. застерігає всіх про можливу небезпеку, яка насувається з боку стрімкого розвитку інформ. технологій. Гол. ідея твору полягає в тому, що людина стоїть під загрозою опинитися в такому стані, коли її організм не зможе витримати безкінечної к-сті змін усіх боків сусп. та особистого життя, які походять від інформ. сусп-ва, що формується. Це шок майбутнього. Це такий стан, коли людина опиняється в стресовій ситуації, як фіз., так і психол. Сусп-во Футурошока — це «суперіндустр. сусп-во», у якому людина з останніх сил намагається конкурувати в процесі виробництва з машиною. Уявлення Т. про взаємозв'язок технології та соціально-екон. змін сформувалося в 60-ті рр. 20 ст, коли компанія IBM замовила йому статтю про довгострокові наслідки (соціальні та організаційні) запровадженням комп'ютерів. У роботі «Футурошок» автор запроваджує низку термінів: «спецнократія» (орг. система, що повинна прийти на зміну бюрокр. структурі у формі структури холдингового типу), «віртуальний офіс» (працівник офісу виконує роботу вдома, отримує завдання через комп'ютерну мережу, виконує його і відсилає через мережу). У 1980 виходить із друку праця Т. «Третя Хвиля», яка містить у собі основи для розуміння всього, що відбувається в сучас. світі глобальних змін. Т. описує плин історії як зміну стадій-хвиль. Сусп-во за все його існування пережило дві великі «хвилі». Цивілізація Першої хвилі — це результат аграрної революції, яка розпочалася бл. 10 тис. років тому. Їй на зміну приходить цивілізація Другої хвилі, тривалістю існування бл. трьох століть. У добу становлення індустр. цивілізації (цивілізація Другої хвилі) з'явилася ньютонівська наука, паровий двигун, перші фабрики, почали поширюватися сміливі ідеї (ідея поступу, доктрина особистих прав, ідея відокремлення школи від церкви, відокремлення церкви від д-ви, ідея про те, що керівники повинні вибиратися громадськістю, а не волею Божою). У кожній країні, яка стає на шлях індустр. розвитку, вибухали криваві війни між пром., комерц. групами Другої хвилі та землевласниками Першої хвилі. Індустр. цивілізація найшвидше почала поширюватися на пн. берегах Атлант. басейну. Атлант. д-ви, вступивши в індустр. епоху, потребували нових ринків збуту і дешевої сировини з віддалених регіонів. Тому передові д-ви Другої хвилі вели колонізаторські війни і домагалися панування над рештою д-в Першої хвилі та племенами усієї Азії та Африки.

Нині у сусп-ві відбувається перехід від економіки Другої хвилі, заснованої на тягловій силі, до економіки Третьої хвилі, заснованої на силі інтелекту. Цивілізація Третьої хвилі, або інформ.

цивілізація, несе із собою перспективу розвитку комп'ютерних мереж, високоефект. екол. технологій, тісного контакту виробника та споживача (див. *Інформаційне суспільство*). Т. вважає, що знання є осн. капіталом і гол. ресурсом сучас. економіки. Тому установити вартість фірми Третьої хвилі буде дуже складно, оскільки вона оцінюється не за матер. активами, а за ідеями та інформацією, які знаходяться в головах службовців фірми та в банках даних. А це означає, що капітал дедалі більше починає ґрунтуватися на «невловимих цінностях». Все більше зростають кваліфікац. вимоги до працівників, підвищується потреба в нововведеннях, у той же час падає масштаб фірми, а ідея «чим більше, тим краще» застаріває. Згідно з Т., ми рухаємося до такої структури сил, яка поділяє світ на три чітко визначені ворогуючі цивілізації: символом Першої є мотика, Другої — конвеєр, Третьої — комп'ютер. Концепція Т. є актуальною і натепер. Вона стоїть в одному ряду з доктринами Д. *Белла*, С. *Гантінгтона*, Ф. *Фукуями* та ін. філософів-футурологів.

Тв.: Третя хвиля // Сучасна заруб. соціальна філософія. Хрестоматія. К., 1996. *Ю. Осокіна*

ТРАДИ́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. traditio — передавання, переказ) — сукупність усталених уявлень про норми і принципи політ. поведінки, адекватної конкретній політ. ситуації. Неодмінна ознака Т. п. — її міжпоколінна безперервність. Завдяки Т. п. в *суспільстві* існують зв'язок, спадкоємність, через які елементи політ. спадщини включаються в реальні соціальні процеси. Т.п. забезпечує адекватність політ. розвитку сусп-ва його осн. культ.-політ. засадам, матрицям, принципам і нормам, у ній виявляється і передається від покоління до покоління досвід політ. відносин, діяльності, боротьби, який набуває форму певної моделі сприйняття і оцінки *політичної діяльності*, ставлення до соціально-політ. явищ. Підґрунтям Т. п. є такий досвід, який неодноразово підтверджував свою сусп. значущість або користь, який базується на формаційно-цивілізац., вікових або навіть тисячолітніх цінностях і нормах розвитку кожного сусп-ва. Так, на Сх. політ. устрій країни тисячоліттями ґрунтувався на пірамідальній соціальній структурі, *деспотизмі*, залежності сусп-ва від д-ви та ін. характерних його властивостях і рисах, що випливають з «азіат. способу виробництва» (К. *Маркс*). Важливу роль у традиціях Сх. відіграють його «космічні» релігії: *буддизм*, індуїзм та ін., а також соціально-політ. вчення на кшталт конфуціанства, що зберегли свою значущість і донині.

Політ. парадигма сучас. Зх. у своїй основі базується на таких цивілізац., культ. та ідеол. принципах орг-ції сусп-ва та влади, як *демократія*, *плюралізм*, впливове *громадянське суспільство*, *індивідуалізм*, христ. цінності, що стосуються сусп. відносин тощо. Базові європ. цивілізац.-політ. матриці сусп. розвитку реалізуються через своєрідність Т. п. конкр. д-ви. Напр., Великобританія, формально не маючи *конституції* (її роль замінюють закони й усталений досвід функціонування політ. ін-тів), є вельми організованою і законослухняною країною саме завдяки тому, що сусп-во звикло жити за наявними в ньому політ. традиціями. Т. п. матеріалізується у зразках *поведінки політичної*. Повага гр-н до Т. п. свого суп-ва забезпечує ефективність держ. політики. З іншого боку, Т. п. сама є частиною держ. політики. Т. п. є власний образ людини як фрагмент більшого соціального організму, що детермінується досвідом минулих поколінь. Утвердження статусу гр-на дем. сусп-ва. Поєднання авторитету, відданості й традиції є умовою у посткомуніст. сусп-вах, які перебувають у процесі розбудови своєї *державності*, відбувається становлення нових, як і відродження штучно витіснених Т. п. Використання власних політ.-культ. цінностей і традицій (дем. устрою, соціальної *справедливості* й відповідальності, принципів соборності, взаємодопомоги, високої духовності, гуманізму, свободи тощо) сприяє політ. стабільності та прогресу країн, що перебувають у транзитному стані, запобігає виникненню і загостренню в них соціальної ворожнечі, дестабілізації, конфліктів. *М. Гордієнко*

ТРАЙБАЛІ́ЗМ (від англ. tribe — плем'я, клан; — відносно проста структура з кількома важливими соціальними відмінностями між індивідами. Найчастіше в укр. науці вживається термін «плем'я». У визначенні сутності явища Т. існують два підходи: 1) пов'язаний з наявністю приват. власності; 2) той, що базується на усталеній, міцній культ. чи етн. ідентичності. У першому випадку розрізняють два типи племен — з нечітко структурованою власністю та практично її відсутністю. У другому випадку необхідною умовою формування цього первісного сусп-ва є сильне почуття *ідентичності* у його членів, яке виступає якісною характеристикою структури. Тут доречне значення терміна «Т.», який більше асоціюється з клановістю. Якщо дослідники не розходяться у думці про те, що у першому розумінні цього терміна Т. існує у деяких афр. та азійс. країнах і він не зафіксований у європ. просторі, то щодо другого тлумачення терміна думки вчених неоднозначні. Підставою для дискусії є факт поширення такого явища, як етноцентризм, що виступає чи не універсальною характерною рисою усіх сусп-в і пошуки коріння якого розпочинаються із Т. Зазвичай багато племен, співвідносячи себе з ін. типами людських спільнот, вживають терміни «народ», «справжній народ», підкреслюючи тим самим, що лише вони є таким. Скажімо, відома назва племені «інуїти» утвердилася у змістовному сприйнятті й у перекладі ін. мовами саме як «народ», хоча первинна їх назва була іншою — «ожібве» (ті, що поїдають, м'ясо). Т., як, до речі, й етноцентризм, — ті властивості, на яких тримається групова єдність індивідів і принцип вирізнення одних груп з-поміж ін. Виокремлення й асоціативні зв'язки визначають характер взаємодії усередині своєї групи та поза нею: позит. з тими, хто не перебуває у родинних зв'язках (альтруїзм); позит. поміж родичами (родинна вибірковість); упередженість, ворожість до тих, хто належить до ін. племен. В останні роки (після Франца Боаса, чи не найвідомішого антрополога-дослідника Т.) з`явився термін «неотрайбалізм», прихильники якого підкреслюють відкритість, рівноправність, безкласовість у структуруванні способу життя у племенах. *В. Євтух*

ТРАНЗИТОЛО́ГІЯ (від лат. transitus — перехід, прохождення та грец. — λόγος — вчення) — теорія, напрям політ. досліджень, що обґрунтовує процес переходу від автократ., тоталіт. режимів до дем. засобів і способів управління. На сучас. етапі осмислення проблем *демократизації* і переходів до *демократії* (див. *Демократичний транзит*) у *політичній науці* здійснюється в рамках транзитол. підходу, який виник у процесі неоінституційного повороту 1980–90-х і експансії теорії рац. вибору з економіки в політологію і соціальну теорію. Транзитол. парадигма робить акцент не на об'єкт. умовах і передумовах демократії, а на діяльності осн. *політичних акторів* — перш за все, на стратег. вибір і дії політ. еліт. Т. — назва напряму, який вивчає перехідні сусп-ва. Після краху комуніст. режимів його методологію було перенесено на країни Пд. та

ЦСЄ, а також пострад. країни. Т., яку розвивають Д. *Ростоу*, Х. *Лінц*, А. Степан, С. *Гантінгтон*, А. Пшеворський, Ф. Шміттер та багато ін. дослідників, підкреслює момент стратег. вибору тої чи ін. стратегії дії політ. акторів, у якому вони бачать ключ до обґрунтування успіху того чи ін. транзиту. Нині поняття *«демократичного транзиту»* значно потіснило поняття «переходу до демократії», яке часто вживалось у наук. дослідженнях 1970–80-х на відміну від «переходу до демократії» поняття «демократичний транзит» містить у собі дод. зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними і можуть не відповідати меті руху. Ширше у змістовному і нейтральніше у ціннісному розумінні поняття «демократичний транзит» краще відображає розмаїття обставин, особливостей та багатоваріантність кінцевих форм сусп. трансформацій. Транзитологи стверджують, що, враховуючи хвилеподібне наростання демократії, ніхто не може з упевненістю прогнозувати, якими будуть наслідки переходу у кожному конкр. сусп-ві. Проте саме демократизація є свідченням успішності переходу, уособленням його змісту і мети. Процесуальна динаміка дем. переходів залежить, на думку транзитологів, перш за все від тих чи ін. варіантів взаємодії різних політ. сил. Навіть за наявності структурних факторів генези демократії на перший план у процесі демократизації виходить поведінка політ. лідерів (як реформаторів, так і консерваторів), а також проблема розстановки сил усередині елітних груп і між ними. Дослідження транзитивного періоду, тобто інтервалу від «привідкриття» недемократичного порядку до формування нових правил політ. гри і встановлення режиму конкурентної демократії, дають широку основу для порівняння, типологізації і моделювання процесів трансформації режимів.

Осн. напрацювання Т. вдало підсумував С. *Гантінгтон* у монографії «Третя хвиля». На його думку, нині можна виокремити три осн. варіанти дем. переходів: 1) трансформацію/реформу; 2) заміщення/прорив; 3) трансзміщення, після якого слідує консолідація нового режиму. Аналіз С. Гантінгтона заснований на процесуальному аналізі поведінки осн. політ. сил, серед яких (залежно від їх ставлення до демократизації) він виділяє консерваторів, лібер. реформаторів і демократів-реформаторів у правлячому таборі, а також поміркованих демократів і радикальних екстремістів у опозиції. Одночасно з підходом С. Гантінгтона широку популярність отримала типологія дем. переходів Т. Карла і Ф. Шміттера, які в основу своєї моделі поклали дві змінні: 1) який тип акторів є переважним (еліти чи маси); 2) використовують вони силові чи компромісні стратегії. Залежно від цих змінних амер. вчені визначають чотири моделі трансформації: 1) демократизація через «революцію зверху», коли одне з провідних угрупувань режиму примушує усіх ін. акторів визнавати свої правила політ. гри; 2) демократизація через пакт на основі згоди між правлячими групами попереднього режиму, а також тими, хто був відсторонений від влади або взагалі не володів нею; 3) демократизація через реформи, пов'язана з масовою мобілізацією знизу, коли реформи здійснюються завдяки суттєвому тиску низів на правлячі групи; 4) демократизація через революцію знизу.

Осн. положення Т. макс. об'ємно представлені у роботі А. Пшеворського «Демократія і ринок». У своєму аналізі дослідник виділяє чотири осн. політ. сили, які беруть участь у процесі демократизації: 1) «прихильники твердої лінії»; 2) «реформатори» всередині авторитарного блоку; 3) «помірковані»; 4) «радикали» в опозиції. А. Пшеворський вважає, що лібералізація зазвичай є результатом взаємодії суперечностей всередині авторит. режиму і тиску *громадянського суспільства*. Тому лібералізація може здійснюватись у двох напрямках (зверху чи знизу) залежно від того, що проявиться раніше або яскравіше: розкол у керівництві або сила масового руху. Проект лібералізації зверху завжди передбачає контрольоване зверху «привідкриття» (часткове відкриття) політ. простору, їх мета полягає у зниженні рівня соціальної напруги і зміцненні соціальної бази режиму через інкорпорацію у нього нових дозволених груп та орг-цій. Якщо лібералізація не провокує повернення та посилення *авторитаризму*, то тоді можливий перехід до першої стадії демократизації, а саме до вивільнення від авторит. режиму. Перша стадія демократизації може відбутися доволі спокійно — тільки в результаті елітного компромісу між реформаторами (всередині авторит. блоку) і поміркованими (всередині опозиції). Після цього починається друга стадія демократизації — процес конституювання демократії, результати якого залежать від співвідношення сил між різними фракціями еліти. Висновки сучас. Т. значною мірою переосмислили попередні знання про механізми народження демократії і становлення дем. *політичних режимів*. Ключовою тезою теорії демократизації стала ідея про те, що демократія з'являється в результаті глибокого внутр. елітарного конфлікту, а конкр. траєкторії розвитку дем. політій визначаються структурою і протистоянням осн. елітарних груп. Порівняльне дослідження процесів переходу до демократії в рамках переважно політ.-екон. процесів раціонального вибору досить переконливо продемонструвало, що дем. ін-ти і механізми є наслідком зіткнення і *конфлікту*, за якого внаслідок взаємного страху осн. учасники роблять вибір на користь демократії. Сторони, що конфліктують, обирають не боротьбу за монопольний розподіл виграшів з повним виведенням супротивника з гри, а більш поміркований кооперат. варіант розподілу (ніхто і ніколи не залишається у повному програші, а лише виграш одних трохи більший за програш ін.). Як зазначає Д. *Ростоу*, транзитол. модель переводить різні аспекти дем. консенсусу із категорії статичних передумов до категорії акт. елементів процесу. Парадигма Т. докорінно переглянула поширені раніше уявлення про лінійну залежність екон. росту і демократизації, яка виявилася не такою вже однозначною і прямою. Доречніше було б говорити, що більш високий рівень доходів впливає на шанси консолідації демократії, але зовсім не виступає безпосередньою причиною початку процесів демократизації. Крім того, Т. дала принципово ін. відповідь на запитання про те, що є первинним — демократія чи демократи. Парадокс демократії полягає у тому, що вона завжди є несподіваним наслідком дій егоїстичних груп інтересів, які, переслідуючи власну, не завжди благородну мету, вимушені приймати дем. правила гри як стратег. найбільш раціональну лінію поведінки. Універсальними вимогами успішного дем. транзиту є: утвердження чи розширення сфери приват. власності та формування ринкових відносин; створення серед. класу й умов для соціальної мобільності; широкі інвестиції в освіту й розвиток науки; формування *громадянського суспільства*; гарантії *прав людини* й створення системи їх захисту; поділ політ. влади на законод., викон. і суд., чітке розмежування їхніх повноважень; політ. плюралізм; розгалужена система вільної політ. комунікації.

Літ.: Цвєтков В. В. суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. К., 2003; Фисун А. А.

Демократия, неопатримонализм и глобальные трансформации. Х., 2006; Кувалдин В. Б. Президентская и парламентская республики как формы демократического транзита (Российский и украинский опыт в мировом контексте). М., 2008. *О. Бабкіна*

ТРАНСНАЦІОНА́ЛЬНІ ВІДНО́СИНИ (від лат. trans... — префікс, що озн. крізь, через) — тип *міжнародних відносин*, коли учасниками взаємодії виступають не тільки традиц. міжнар. актори (д-ви та міждерж. орг-ції), але й нові транснац. актори: неурядові *організації міжнародні*, транснац. корпорації, тощо. Транснац. актори завжди були невід'ємною частиною міжнар. відносин, але формування повноцінної системи Т. в. відбулося лише з лібералізацією міжнар. відносин та суттєвим зростанням к-сті й ускладненням транскордонних зв'язків між окремими д-вами та цілими міжнар. регіонами. В умовах існування системи транснац. акторів д-ви продовжують залишатися ключовими акторами, оскільки саме вони визначають більшість норм міжнар. взаємодій (як сторони міжнар. двосторонніх та багатосторонніх угод) та характер міжнар. політики (особливо у сфері військ. безпеки, яка продовжує залишатися переважно прерогативою д-в). Але наповнення значного обсягу взаємодій у світовому просторі переходить до недерж. акторів, які активно втручаються у формування та здійснення *зовнішньої політики* різних д-в, створюють власні міжнар. ін-ти. Для Т. в. характерними є більша децентралізація та відсутність чіткої внутр. ієрархії. Ще однією важливою рисою Т. в. є розмитість міжнар. відповідальності недерж. транснац. акторів, оскільки значна їх частина не підпорядковуються нормам *договорів міжнародних*, що є визначальними для визначення меж відповідальності д-в. Питання контролю діяльності транснац. акторів та збереження сталості взаємодії в умовах глобалізованого світового простору є одними з ключових проблем регулювання Т. в. *В. Константинов*

ТРАНСПАРЕ́НТНІСТЬ (від англ. transparency — прозорість, наочність, доступність розумінню) — означає відкритість і прозорість діяльності соціально-політ. суб'єктів. Це поняття часто вживають поряд з поняттями «гласність», «відкритість», «публічність». Т. і відкритість можна розглядати як фактор дем. розвитку; інструмент забезпечення підконтрольності влади; засіб підвищення активності гр-н, їхньої свідомості і *політичної культури*; результат розвитку комунікацій між різними учасниками дем. процесу; форму реалізації права гр-н на повну й об'єктивну інформацію. Т. діяльності влади визнається важливою передумовою і ознакою дем. сусп-ва, чинником його відкритості. На думку К. *Поппера*, перехід від закритого до відкритого сусп-ва є найглибшою в історії революцією. Дем. значення прозорості діяльності влади для гр-н та громад. об'єднань, які усвідомлюють та організовано обстоюють власні інтереси, полягає в тому, що владні рішення формуються з урахуванням більшої к-сті позицій, які існують у сусп-ві, що своєю чергою зумовлює сусп. підтримку діяльності держ. органів та держ. діячів. Відкритість влади складається з декількох компонентів: нормативного — законод. закріплення прозорої та відкритої діяльності владних інституцій; інституційного — наявність структурних і орг. форм і механізмів, що дозволяють реалізувати принцип Т. в діяльності влади; особистісного – прозорість і відкритість діяльності насамперед посадових осіб держ. установ.

Значення нормат. компоненти Т. пов'язане з тим, що кардинально вирішити проблему відкритості влади можна лише створивши відповідний законод. механізм. Це особливо важливо для сусп-ва, в якому відсутні міцні традиції *демократизму*. За таких умов нагальною є потреба в унормуванні поведінки як владних інституцій і представників влади, так і громадськості. Законод. утвердження ін-ту Т. — це результат багаторічного розвитку тих країн, суспільно-держ. устрій яких називають лібер.-дем. Інституц. компонента Т. має два рівні: внутр. (відкритість одних владних структур для ін., встановлення зв'язків та взаємодія між різними гілками і рівнями влади) та зовн. (відкритість владних інституцій для *громадянського суспільства*, комунікації з різними групами громадськості). Поряд з відкритістю органів влади для взаємного контролю і взаємодії необхідно забезпечити прозорість її дій для широких кіл громадськості, заради яких фактично вона і виконує свої функції. Розв'язанню цього завдання певним чином сприяють: прозорість дій посадовців та владних підрозділів у взаємодії з представниками бізнесу та комерц. структурами; відкритість засідань органів влади та управління, їхніх комісій, різноманітних консультат. структур для журналістів та представників різних груп громадськості; відкритість док-тів органів влади та управління для журналістів та представників різних груп громадськості; звітування держ. органів про прийняті рішення, програми діяльності та виконання відповідних бюджетів та програм; висвітлення діяльності органів держ. влади та місц. самовряд. ЗМІ; розвиток на всіх рівнях держ. влади т. зв. електронного врядування.

Літ.: Тихомирова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі. К., 2004; Stirton L., Lodge M. Transparency Mechanisms: Building Publicness into Public Services // Journal of Law and Society. 2001. V. 28. N 4. *О. Бабкіна*

ТРАНСФОРМА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (лат. transformatio — зміна, перетворення) — процес реформування *політичних режимів* та політ. систем. Тривалий час, описуючи та аналізуючи тенденції політ. розвитку у світі, багато дослідників сприймали сучас. Т. п. як єдиний лінійний вектор — від розпаду тих чи ін. різновидів *авторитаризму* до поступового вибудовування консолідованої *демократії* лібер. типу. Світовий політ. процес став трактуватися в парадигмі *«демократичного транзиту»*, відповідно до якої усі «перехідні» країни мають пройти через типологічно однакові стадії *демократизації*: лібералізація та розпад авторитаризму, інституц. демократизація, етап неконсолідованої демократизації і, нарешті, дем. консолідація. Швидкість руху до консолідованої демократії залежить від сукупності внутр. та зовн. факторів, хоча сам вектор руху вважався цілком визначеним. Однак згодом стало очевидно, що сучас. політ. розвиток може мати різні напрями. Власне ж посткомуніст. транзит може бути не тільки поступальним (револ. або евол.), але й регресивним та інволюц. Тобто в одних країнах закінчується процес консолідації демократії, в ін. — дем. ін-ти поєднуються з недемократичними, в третіх — формальні дем. процедури використовуються як фасад, за яким приховуються нові різновиди автократ. правління. Такі режими називають «негативною трансформацією», або «маргіналізацією несистемних елементів і політ. сил». У політол. літ-рі Т. п. розуміється як своєрідний «висхідний» процес — від мін. процедурного рівня, коли утверджені формально дем. ін-ти та процедури до макс. рівня — структурного і багатофакторного, який передбачає утвердження демократії за цілим комплексом вимірів — від поведінкового до ціннісного. Власне процес трансформації визначається рядом факторів ендогенного та екзогенного характеру. До перших належать наявність доавторит. політ. досвіду; тип і особливості режиму, який розпадається; умови та обставини власне авторит. переходу; стратегії, які обирають політ. актори в процесі транзиту. До других — зовн. середовище, ступінь інтегрованості в осн. міжнар. ін-ти та структури; масштаби міжнар. політ., екон., дип. та ін. підтримки.

Літ.: Брусіловська О. Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи. Одеса, 2007; Linz H., Stepan A. Problems of Democratic Transformation and Consolidation — South Europe, South America, Post-Communist Europe. Baltimore, 1996. *Г. Зеленько*

ТРЕД-ЮНІОНІ́ЗМ (англ. trade-unionism; нім. Trade-Unionismus) — 1) назва течії тред-юніонів (в цілому); 2) термін, що означає течію в робітн. і профсп. русі. Гол. завданням Т.-ю. є покращання екон. і прав. умов окремих груп робітників, що об'єднані в профспілки. Дослідники тред-юніонів С. і Б. Вебби, Д. Опенґаймер вважали, що Т.-ю. не є якимось тимчас. явищем певної фази розвитку капіталіст. пром-сті, а має пост. функцію в дем. д-ві, будучи єдиним дійсним засобом спротиву соціальному пригніченню, захищаючи сусп-во від соціального паразитизму, доводячи потреби трудящих до громад. думки. Розвиваючи цю думку, Л. фон Ельм вказував на плідну взаємодію у вирішенні соціального питання профспілок і споживчих товариств. Окрім того, подружжя Веббів, а також А. Гемфрі й Г. Фрезе велику увагу приділяли визначенню ролі профспілок у робітн. представництві, розвитку індустріальної демократії та з'ясуванню їх ставлення до демократії політичної. Вони відзначали, що профспілки є найбільш важливою з точки зору трудящих формою дем. орг-ції, яка вказує на можливі шляхи функціонування дем. установ. Беручи участь в управлінні виробництвом, вони сприяють розвитку пром-сті. Ведучи боротьбу за підвищення рівня заг. прав, вони сприяють розвитку політ. демократії. Прибічники Т.-ю. розглядали профспілки як позитивний, а не агресивно-руйнівний чинник сусп-ва, якщо точніше — чинник порядку. Вони вважали, що, виявляючи потреби трудящих, висловлюючи їх інтереси та вимоги, профспілки мають захищати інтереси людей праці законними, легальними засобами, не доводячи справу до сусп. катаклізмів. Таким чином профспілки сприяють перетворенню *громадянського суспільства* з ліберального на соціально-орієнтоване. Саме в цьому аспекті Т.-ю. розійшовся з револ. класовим профес. рухом, який базувався на марксистсько-ленінському вченні про класову боротьбу, і запропонував власну парадигму відносин профспілок і *громадянського суспільства*. Відповідно до останнього, поряд із завоюванням екон. свобод, покращання умов праці, вихованням солідарності, гол. функція профспілок при капіталізмі — руйнування громадян. сусп-ва як такого, що породжує всі вади, від яких їм доводиться захищати найманих працівників. Але, як тільки *соціалізм* перемагає, гол. завданням профспілок стає побудова соціаліст. сусп-ва. Сучас. дем. д-ва дедалі частіше користується тред-юніоністським механізмом демократії, а профспілки все більше виконують у ній свою спеціальну політ. функцію. Значення і роль профспілок обумовлено трьома осн. чинниками: політикою д-ви, потужністю профсп. руху, станом і розвитком громадян. сусп-ва. Профспілки можуть функціонувати як ін-ти громадян. сусп-ва лише у комплексі таких чинників, як добровільність, незалежність, демократичність, відкритість і прозорість, *солідарність*. Вказані чинники є сутнісними, необхідними і взаємопов'язаними. Відсутність будь-якого з них неминуче позбавляє їх права бути дійсними профспілками. В Україні профспілки поступово стають реальною силою, яка забезпечує соціальний захист своїх членів. Відсутність усталених дем. традицій і методів держ. політики, застосовуваних до профсп. орг-цій, робить для України необхідним звернення до досвіду дем. країн, традицій Т.-ю. та реалій 21 ст.

Літ.: Розвиток громадянського суспільства в Україні. К., 2002; Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. К., 2002. *І. Погребинська*

«ТРЕ́ТЬОГО РИ́МУ» КОНЦЕ́ПЦІЯ — ідеол. концепція Моск. д-ви в 15–16 ст.; її основи сформульовані в працях митрополита Моск. та всієї Русі Зосіми та монаха Псков. Спасо-Єлізаров. монастиря Філофея. Поява концепції була зумовлена захопленням у 1453 турками-османами Константинополя, вона стверджувала особл. роль Моск. д-ви як нового центру правосл. (ортодоксального) християнства, що переходила від Візантії («Другого Риму» християнства) до Москви («Третього Риму»). *В. Константинов*

«ТРЕ́ТЬОГО СВІ́ТУ» КРАЇ́НИ — термін, який традиційно використовується в популярній і наук. літ-рі та *ЗМІ* для позначення країн, що розвиваються й екон. відстають від індустр. розвинених д-в Зх. («перший світ») та конкурентного рад. блоку («другий світ»). Він був породжений *«холодною війною»* й первісно стосувався д-в, які не належали до *НАТО* й ОВД та проводили *неприєднання політику*. 14.08.1952 франц. експерт-демограф Альфред Сові в журн. «L'Observateur» («Оглядач») зазначив, що «третій світ ігнорований, експлуатований, зневажуваний на кшталт третього стану», провівши аналогію з офіц. поділом населення Франції до Революції 1789–99 на три стани: привілейовані духовенство й дворянство, що обкладалися лише символічними податками, і «третій стан» (буржуазія, селяни, робітники), на який припадала левова частка податків і повинностей, але в політ. сенсі був «нічим». На поч. 1960-х термін «Т. с.» к. був запозичений брит. політиками й економістами, а в 1964 щодо розвинених країн із капіталіст. моделлю високоприбуткової ринкової економіки з'явився термін «перший світ». На офіц. рівні концепція «трьох світів» була оприлюднена 10.04.1974 у виступі глави делегації КНР *Ден Сяопіна* на VI Спеціальній сесії *Генеральної асамблеї ООН*. До «першого світу» він тоді відніс США і *СРСР*, які «ведуть боротьбу за світову гегемонію... Їхні компроміси і угоди можуть бути лише частковими, тимчасовими і відносними, у той час як їхнє суперництво всеохопне, постійне й абсолютне»; «третій світ» — це «країни Азії, Африки й Лат. Америки та ін. районів, що розвиваються», вони є «револ. рушійною силою, яка штовхає вперед колесо світової історії, а також головну силу в боротьбі проти *колоніалізму*, імперіалізму й особливо *наддержав*». До «другого світу» Ден Сяопін відніс «розвинені країни, що знаходяться між вищезгаданими двома світами» та переважно виступають супротивниками наддержав, хоча й мають певні суперечності з країнами, що розвиваються, окремі з держав «другого світу» навіть «зберігають у різних формах колоніальні відносини» з ними. Після падіння в 1989 *Берлінського муру* й завершення *«холодної війни»* поділ країн на «перший» і «другий» світи втратив актуальність, а в колишніх д-вах «другого світу» з'явилися такі типові для «Т. с.» к. риси як абс. бідність. Власне й термін «Т. с.» к. на Зх. вважається застарілим, оскільки стосується вкрай різних між собою як економічно, так і культурно й політично д-в; серед них є «нові індустр. країни» (Пд. Корея, Сінгапур, Таїланд та ін.), країни, що їх Світовий банк відносить до д-в із серед. рівнем прибутку (Аргентина, Мексика, Чилі та ін.), експортери енергоносіїв, що мають активне торговельне сальдо (Катар, Кувейт, Сауд. Аравія та ін.) і хронічно бідні країни з найнижчими макроекономічними показниками (Гаїті, Ємен, Чад та ін.), які дедалі частіше називають «четвертим світом». Спільним для них усіх є нарікання на колонізацію й ін. форми чужоземного панування, що їх вони могли зазнавати в минулому, проте вони вже не становлять згуртованої політ. сили. *В. Головченко*

ТРИЛЬО́ВСЬКИЙ Кирило Йосифович (06.05.1864, с. Богутин, тепер Золочів. р-ну Львів. обл. — 19.10.1941, Коломия, тепер Івано-Франківська обл.) — громад.-політ. діяч. Навч. у Чернів. та Львів. ун-тах. У 1907 та у 1911 був обраний послом до Держ. ради у Відні, а з 1913 — до Галиц. крайового сейму. Стояв на позиції побудови самостійної, соборної Укр. д-ви з респ. формою правління, зміни наявної політ. системи та демократизація влади. Реалізацію політ. завдань нерозривно пов'язував із соціальним визволенням народу. Найважливішим соціальним пріоритетом для Т., як члена УРП, став захист інтересів усіх трудівників. Т. відстоював збереження культ. традицій укр. народу, виступав ініціатором створення громад. об'єднань — «Січей» з метою підвищення нац. свідомості. З 1908 він — голова Гол. к-ту січового у Станіславі, з 1912 — ген. отаман об'єднання «Січей» — Укр. січового к-ту, при якому в 1913 засновано орг-цію УСС, головою Бойової управи якої було обрано Т. У роки визвольних змагань був членом заг. укр. ради та укр. нац. ради *Західноукраїнської Народної Республіки*, заснував Сел.-радик. партію та Січовий к-т у Вінниці (1919). У 1920 він переїздить на Закарпаття, а потім до Відня, бере участь в екзильному уряді ЗУНР. У 1927 повертається з еміграції, оселяється в Коломиї, працює адвокатом. Під безпосереднім впливом Т. була заснована партія УСРП — лівиця (1928), ініціатори якої закликали до об'єднання Зх. України з Рад. Україною, до втілення ідей наук. соціалізму, до госп. та культ. визволення укр. народу, внаслідок чого партія була маловпливовою.

Літ.: Макух І. На народній службі. Детройт, 1960; Різник Л. Січовий батько // Літопис червоної калини. 1992. № 2, 3; Морозюк В. «Січовий Батько» і його діти // Перевал. 1999. № 4. *М. Міщук*

ТРО́ЦЬКИЙ (Бронштейн) Лев (Лейба) Давидович (07.11.1879, с. Янівка, тепер Бобринец. р-ну Кіровогр. обл. — 20.08.1940, Койокан, Мексика) — політ. та держ. діяч. У револ. русі з 1897. У 1898–1902 знаходився у в'язницях та засланні у Сибіру. У 1902 бере прізвище «Троцький». Делегат 2-го з'їзду РСДРП. На поч. з'їзду Т. підтримував *Леніна*, але розійшовся з ним щодо § 1 Статуту (підтримавши формулювання Мартова) та виборів центр. органів партії. У 1905 Т. стає головою Петерб. Ради робітн. депутатів. Але у груд. 1905 його заарештовують і згодом засуджують на «довічне поселення» у Сибір. У 1906 у роботі «Підсумки та перспективи» Т. виклав свою теорію перманентної (безперервної) революції, розробку якої почав разом з О. Парвусом. Він вважав, що повна перемога дем. революції в Росії можлива лише у формі *диктатури пролетаріату*, що спирається на селянство. Тільки робітн. уряд може вирішити весь комплекс проблем, що стоять перед революцією. Звідси гасло: «Без царя, а уряд робітничий». Пролет. диктатура, яка неминуче здійснить не лише соціаліст., але й одночасно дем. завдання, надасть могутнього поштовху міжнар. соціаліст. революції, що, у свою чергу, захистить Росію від бурж. реставрації. Задовго до Леніна він обгрунтовує ідею можливості перемоги *соціалізму* в одній країні. У 1907 Т. бере участь у 5-му з`їзді РСДРП, у 1908–12 редагує газ. «Правда». У 1912, намагаючись об`єднати рос. соціал-демократію, створює «Серпневий блок», куди входять його прибічники, а також частина бундівців, меншовиків. Саме у цей час Ленін уперше вживає терміни «троцькізм» та «троцькісти», називає Т. «Іудушкою» — це прізвисько було взято з чернетки неопублікованої Леніним статті, датованої січнем 1911 і оприлюдненої лише 21.01.1932. 05.05.1917 він повертається до Петрограда та приєднується до Міжрайонної орг-ції об'єднаних «соціал-демократів». Він часто і з вел. успіхом виступає на мітингах. На 6-му з'їзді РСДРП «міжрайонців» приймають до лав партії більшовиків. Т. обирають почесним головою з'їзду, членом ЦК. Наприкін. верес. 1917 Т. стає головою Петрогр. ради, обирається до першого складу Політбюро ЦК. Він відіграв визначну роль у збройному перевороті у Петрограді в жовт. 1917, виконуючи основну орг. роботу. У першому рад. уряді Т. обійняв пост нар. комісара іноземних справ. Він бере участь у сепаратних переговорах з Німеччиною в Бресті. Т. займає позицію «ні миру, ні війні, а армію розпустити». 1918 Т. призначають наркомом з військ., морс. справ, головою Реввійськради. Т. став фактичним організатором Червоної армії. При цьому широко використовувалися репресії. Його двічі нагородили орденом Червоного Прапора. Т. стає другим за авторитетністю лідером країни. У 1920–21 в партії більшовиків проходила дискусія про роль профспілок у політ. системі країни. Т. виступав за «одержавлення» профспілок, що означало «зрощування» держ. і профспілкового апаратів. Позиція Т. не знайшла істотної підтримки. У 1923–24 виникає нова дискусія в партії про внутрішньопарт. демократію та екон. політику. Т. виступає проти засилля апарату, бюрократизму. Дискусія проходила у напруженій боротьбі, збори парт. орг-цій відбувалися по кілька днів, Т. підтримувало до $^{1}/_{3}$ комуністів, але у підсумку він зазнав поразки, його лінію кваліфікували як «дрібнобуржуазний ухил». Після смерті Леніна Т. опинився у ізоляції, проти нього об'єдналися всі члени Політбюро. Проте у 1924 він публікує роботу «Уроки Жовтня», розгортаючи нову дискусію. Верхівка партії дає йому різку відсіч, визначивши його погляди як троцькізм, що протистоїть ленінізму. Т. було знято з посади наркомвоєнмора та голови Реввійськради. У 1926–27 Т. об'єднується із Зінов'євим і Каменєвим для боротьби проти *Сталіна*. Вони виступали проти тези про можливість побудови соціалізму в одній країні, проти «термідоріанського переродження партії». Але опозиція зазнала поразки, Т. 1927 виключають з ВКП(б) і висилають в Алма-Ату, а у лют. 1929 — із СРСР. Він живе в Туреччині, Мексиці. Виступає з різкою критикою сталін. режиму. Був ініціатором створення IV Інтернаціоналу. Т. був смертельно поранений агентом НКВС Р. Меркадером. Похований в Койокані в Мексиці.

Літ.: Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923–1927. Т. 1–4. М., 1990; Deutscher I. The Prophet Armed. Trotsky: 1879–1921. London, 1954; The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929. London, 1959; The Prophet Outcast. Trotsky: 1929–1940. London, 1963. *В. Греченко*

ТРУ́МЕН (Truman) Гаррі (08.05.1884, Ламар, США — 26.12.1972, Канзас-Сіті, там само) — 33-й президент США

(12.04.1945–20.01.1953). Не маючи коштів для навчання в коледжі, працював клерком, займався фермерством; 1917 добровольцем вступив до Нац. гвардії й узяв участь у 1-й світовій війні у Франції, майор (1919); 1922–24 — «головуючий суддя» в окрузі Джексон (відповідав за стан інфраструктури), вступив до Дем. партії, 1926–34 — голова окружного суду; 1934–44 — сенатор від шт. Міссурі, зарекомендував себе енергійним і принциповим керівником надзвичайного к-ту з дослідження федер. програми озброєнь («к-т Т.»), набув популярності завдяки розслідуванню нелег. махінацій залізничних менеджерів і розробленню закону про транспорт 1940; підтримав скасування «Закону про нейтралітет» і зняття ембарго на експорт озброєнь до Великобританії та Франції, зарекомендував себе переконаним прибічником *«нового курсу» Ф. Рузвельта* й активної участі США у *міжнародних організаціях* після завершення 2-ї світової війни. Із січ. 1945 — віце-президент США, 12.04.1945 вступив на посаду президента після смерті Ф. Рузвельта, за підтримки профспілок і «фермерських» штатів переміг з мін. перевагою на президентських виборах 1948; попри необізнаність із стратег. зовнішньополіт. планами попередника, результативно взяв участь в Установчій конференції *ООН* у Сан-Франциско 25.04–26.06.1945 і Потсдам. (Берл.) конференції «великої трійки» 17.07–02.08.1945, санкціонував ядерне бомбардування Хіросіми (06.08.1945) і Нагасакі (09.08.1945). У *внутрішній політиці* здійснював «справедливий курс», що передбачав збереження контролю над ціноутворенням, кредитуванням, виробництвом пром. товарів, експортом, зарплатою (з мін. оплатою праці) і комунальними платежами, а також створення загальнонац. системи охорони й обов'язкового страхування здоров'я, федер. підтримку для буд-ва дешевого житла, розширення цив.-прав. законодавства, вдосконалення системи освіти; але внаслідок домінування республіканців у Конгресі ця програма не була цілком виконаною, хоча й вказала напрям розширення недосконалої амер. соціальної системи відповідно до європ. стандартів. Т. принципово вірив у громадян. права для всіх американців (сусп. «чесну угоду») й ініціював скасування расового поділу в армії та створення федер. комісії зі справедливого найму (без дискримінації), пост. комісії з рівних прав на освіту й відміну подушного виборчого податку. Водночас донині для амер. громадськості проблематичною залишається доцільність запровадження президентською адміністрацією «програми лояльності» — спроби гарантувати нац. безпеку США шляхом контролю й ізоляції лівих елементів («маккартизм»).

Зовнішню політику Т. базував на т. зв. «доктрині стримування», що спершу означала «подвійне стримування» й була спрямована як проти СРСР, так і проти Німеччини, маючи на меті встановлення глобальної військової рівноваги *великих держав* і водночас утворення в Європі та Японії нових «центрів сили», здатних у майбутньому протистояти рад. політиці. Але прагнення не допустити поширення *комунізму* в Євразії, практ. реалізація «доктрини Т.» від 12.03.1947 про асигнування 400 млн дол. для військово-екон. допомоги грец. і турец. урядам і плану *Маршалла*, заснування *НАТО*, з одного боку, та комуніст. переворот у Чехословаччині в лют. 1948 і *блокада* Зх. Берліна 24.06.1948–12.05.1949, з іншого, призвели до різкого загострення *«холодної війни»* й участі США у Корейс. війні 1950–53. Водночас Т. виявляв стриманість у розширенні військової активності США, зокрема, під час *громадянської війни* 1946–49 в Китаї; в атомній бомбі вбачав передусім політ. зброю, яку можна застосувати лише в разі прямого воєнного зіткнення з СРСР, коли йтиметься про існування США; пропонував збільшити розміри допомоги країнам, що розвиваються, й ініціював створення 1951 Агентства взаємної безпеки для її координації; всупереч позиції держдепартаменту, позит. поставився до проголошення Д-ви Ізраїль. Усупереч багатьом особистим нападкам, мав тверду волю, в складних ситуаціях особисто приймав усі рішення, навіть якщо вони були непопулярними, й ніколи не відступав від ухваленого, але під тиском внутрішньополіт. критики в берез. 1952 відмовився висувати свою кандидатуру на наступні президентські вибори; після виходу у відставку оселився у власному будинку в Індепенденті, де 1957 відкрив б-ку свого імені, виступав в ун-тах з лекціями про зовн. політику США та Дем. партії; започаткував традицію написання мемуарів господарями Білого дому. Автор творів «Роки рішень» (1955), «Роки випробувань і надій» (1956).

Літ.: Hamby A. Beyond the New Deal: Harry S. Truman and American Liberalism. New York; London, 1973; Leuchtenburg W. In the Shadow of F.D.R.: From Harry Truman to Ronald Reagan. Ithaca, 1985; Savage S. Truman and the Democratic Party. Lexington, 1997. *М. Рижков*

ТУГА́Н-БАРАНО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (08.01.1865, с. Солоне, тепер Соляниківка Куп'янського пов. Харків. обл. — 08.01.1919 ст. Затишок під Одесою) — вчений, перший східноєвроп. економіст, наук. теорії якого були визнані і широковідомі на Зх., а ідеї знайшли відображення у працях вчених різних шкіл і напрямів (від А. Шпітгофа і Й. Шумпетера (Німеччина), Ж. Лескюра і А. Афталіона (Франція), Г. Касселя і К. Вікселя (Швеція) до Дж. М. Кейнса (США). Водночас Т.-Б.— видатний соціолог, політолог, статистик і філософ, а також відомий громад.-політ. діяч на терені України. Серед. освіту здобув у 1-й Київ. і 2-й Харків. гімназіях, вищу — у Харків. ун-ті, склавши екстерном іспити за фіз.-матем. (1888) та юрид.-екон. (1890) ф-ти. Т.-Б., як свідчить його автобіографія, вже «змалку й на університетській лаві відчував себе укр. патріотом». Але колоніальне становище України і тодішня загнаність українства не сприяли самореалізації обдарованих людей і закономірно приводили їх до рос. табору. Так трапилось і з Т.-Б. Не сподіваючись на можливість плідної праці в Харкові й відчуваючи в собі наук. потенції, він успішно складає іспити в Моск. ун-ті, де блискуче захищає спочатку магістер. дис., присвячену періодичним пром. кризам Англії (1894), а затим і докторську під назвою «Російська фабрика в минулому і сучасному» (1899). Відтоді аж до 1917 плідно працює у вищих навч. закладах Москви і Петербурга, спочатку як приват-доцент, потім — професор. Видає низку наук. праць, здатних принести славу будь-якій д-ві. Російська ж імперія, за вкоріненою звичкою, піддавала Т.-Б. постійним переслідуванням, приводом до яких було його захоплення *марксизмом*. Однак аналіз творчої спадщини вченого свідчить, що зовсім не він був визначальним у житті Т.-Б.

З його біографії постає з усією очевидністю, що вже на поч. 20 ст. він розійшовся з недавніми товаришами, серед яких був і В. Ульянов (*Ленін*), заради «об'єктивної істини» і з огляду на їхню схильність до чужого Т.-Б. догматизму. Натомість учений приступає до розробки власної моделі майбутнього сусп. устрою, праця над якою стає справою його життя. Оптим. формою устрою, на думку Т.-Б., має бути *держава*, централізм якої обмежений кооперацією і муніципалітетами — механізмами, що органічно поєднуються і взаємодоповнюють один одного. Як економіст він розумів, що реалізувати будь-яку екон. модель легше на меншій території, що практ. нездійсненною виявиться будь-яка спроба втілити запропоновану ним модель у межах усієї Рос. імперії — д-ви, яка протягом століть розвивалась екстенс. шляхом і значно більше за Україну потерпіла від кріпосництва («Політична економія: Курс популярний». К., 1918). Не випадково після заборони жити у вел. містах за участь у студ. демонстрації 1901 Т.-Б. обирає місцем свого заслання Україну. Тут, на Полтавщині, у с. Пізники Лохвицького пов. й зародився його інтерес до кооперат. руху, що згодом приніс йому світову славу. Із цим періодом також пов’язане духовне повернення Т.-Б. в Україну. За свідченням О. Мицюка, 1905 саме він зробив пропозицію Полт. губерніяльному земському зібранню поставити в Україні перший пам’ятник Т. Шевченкові. І це був непоодинокий вияв його патріотизму. 1910 Т.-Б. різко виступає проти денаціоналізації укр. народу, за необхідність «мати укр. школу од початкової до вищої», за «якнайбільше поширення укр. мови на всіх ділянках життя». А згодом — 1917— назавжди повертається в Україну, щоб «заповнити,— зі слів С. *Єфремова*,— ту пустоту, що розляглась на Україні в результаті отого безупинного переливання крови з нашого національного організму до чужих». Відмовившись від пропозиції замістити вакансію професора Петрогр. ун-ту, Т.-Б. з головою поринає в укр. справи, стає до акт. оборони укр. науки і державності. Він розвиває інтенсивну працю в кооперат., наук. і громад. установах. Стає ініціатором заснування Укр. т-ва економістів і його першим головою, очолює раду Коопероцентру, працює в часописі «Кооперативна Зоря» і редагує «Українську кооперацію», розробляє і втілює у життя плани вищих наук. закладів України (Кооперативний ін-т, Акад. наук, Екон.-адм. ін-т), виступає в пресі з принциповими статтями, в яких обґрунтовує основні засади держ. незалежності України («Федералізм і державний суверенітет». «Нова Рада», 1918. Ч. 168; «Неодкладна справа». «Нова Рада». 1918. Ч. 133). У серп. 1917 Т.-Б. погоджується на запропоновану йому посаду ген. секретаря фінансів ЦР і, хоча він більше був теоретиком, робить усе від нього залежне задля досягнення Україною екон. незалежності. За свідченням Д. Дорошенка, успішно проводить у Петрограді переговори з франц. послом Нулансом з приводу надання Україні приват. позики. Шляхом переговорів намагається побороти нерозуміння й ворожість до України тодішнього рос. уряду, теорет. обґрунтовує і робить першу спробу стабілізувати фінанси. Та невдовзі вчений перемагає в ньому політика і Т.-Б. повністю присвячує себе наук. і пед. діяльності. Утім, і після цього він бере посильну участь у державотворчій роботі як консультант і радник з фін.-екон. питань. На тому його й застала раптова смерть на ст. Затишок під Одесою, коли він у складі урядової делегації УНР мав їхати до Франції — боронити там укр. державність. *В. Горбатенко*

ТУРЕ́Н (Touraine) Ален (нар. 03.08.1925, Ерманвіль, Франція) — соціолог, громад. діяч. Освіту здобув у Вищій нормальній школі — Еколь Нормаль (Париж) та Гарвард. ун-ті (США), де вивчав структурно-функціональний аналіз у Т. *Парсонса*. Свої аналітичні дослідження намагався поєднувати з *марксизмом*. Т. є теоретиком протестних соціальних рухів: антивоєнних, студ., жіночих, країн «третього світу» та ін., досліджував їх у Франції, США, Чилі, написав праці про «травневу революцію» в Парижі, події в Чилі, польс. *«Солідарність»*, антиядерні протести тощо. Т. дотримувався лівих поглядів, близьких до соціаліст. руху. Автор понад 30 робіт, серед яких «Постіндустріальне суспільство» (1969), «Виробництво суспільності» (1973), «Повернення суб’єкта. Соціологічні нариси» (1984), «Критика модерніті» (1992), «Що таке демократія» (1994), «Чи здатні ми жити разом? Рівні та різні» (1997) та ін. Займався викладац. роботою, був директором париз. Центру теор. і прикладної соціології, керівником дослідницьких програм Вищої школи соціальних наук у Парижі. Т. належить оригінальна версія теорії *«постіндустріального суспільства»* — концепція «програмованого сусп-ва», яке характеризується зростанням ролі *політичної влади*, сусп. лад постає результатом певних рішень, політики і програм, а не природних процесів еволюції і пошуків рівноваги. Згідно з Т., сусп. орг-ція є продуктом політ. волі. Його цікавили механізми взаємодії людини і *суспільства*, суперечності й проблеми постіндустр. сусп. моделі, значне місце відводилося гуманіст. критиці цієї моделі, де сучас. сусп-во — це супермаркет, а не завод (як раніш). Т. запропонував свою концепцію «нового конфлікту», в якій розвиває неомарксист. погляди в царині соціальних конфліктів, їхніх причин та акторів. Сусп-во поновлює і змінює себе через конфлікти, та у наш час, за Т., за допомогою «культ. орієнтацій» відбувається формування сусп. практик, де центр. конфлікт і напрям оновлення сусп-ва пролягає через протистояння двох сторін: тих, хто є агентом, творцем культ. моделей, скеровує їх, і тими, хто має залежну участь, пасивно споживає ці моделі та прагне вивільнитися. Отже, «боротьба за контроль над культ. полем» стає гол. сферою соціо-політ. змагань, що визначає сусп. рух. Керівники виробництва і споживачі, держапарат і гр-ни, система освіти й учні та вчителі й т. д. — стають сторонами гол. конфлікту сучас. сусп-ва, в якому вирішальну роль відігравати муть різні сусп. рухи (антиглобалісти, екологісти, феміністи тощо). Ідеї та висновки Т. займають помітне місце в сучас. політол. і соціол. дискусіях щодо рушійних чинників і суб’єктів сусп.-політ. процесів. *В. Танчер*

У

УГО́ДА ПОЛІТИ́ЧНА — домовленість двох або більше сторін про умови їхньої взаємодії між собою та з ін. суб’єктами *політичного процесу*. У. п. укладаються між партіями та виборчими блоками, громад. орг-ціями, інституціями *влади*, між *державами* та ін. суб’єктами політ. процесу. Міждерж. угоди є одним із джерел сучас. міжнар. права (див. *Договір міжнародний*). Право укладати міждерж. угоди належить виключно урядам д-в і є однією з визначальних ознак *суверенітету* останніх. Як правило, угоди укладають і підписують повноважні представники *виконавчої влади* (уряду) або *глави держав*, після чого вони мають бути схвалені (ратифіковані) *парламентом* (див. *Ратифікація міжнародного договору*). Найважливішими внутрішньодерж. У. п. вважають угоди конст. та угоди коаліційні. Останні укладаються між партіями або виборчими блоками для висунення кандидатів і проведення виборчої кампанії, формування коаліц. уряду та участі в ньому (див. *Коаліція парламентська* та *Коаліція партійна*). Конст. угода («конст. звичай») в США є засобом конст. регулювання відносин між суб'єктами *політики*. Регулятивна роль конст. угод в різних країнах неоднакова. Найбільше значення вони мають у Великобританії, де на їхній основі регламентуються найважливіші питання держ. ладу. Саме через звичаєвий характер конст. угод *конституцію* Великобританії визначають як неписану. Особливістю конст. угод є те, що формально вони не є обов'язковими. Волевиявлення з приводу створення цих норм не передбачає їхньої юрид. природи, і вони не можуть бути застосовані судом. Такий підхід випливає з юрид. позитивізму, англо-амер. «версії» т. зв. аналіт. юриспруденції та відповідної концепції правозастосування. За цією концепцією право є сукупністю норм, визнаних судами, які примушують до їх виконання. Норми, що існують поза можливістю їх судового застосування, не є правовими. В Україні термін «конституційна угода» використовується на позначення домовленостей, досягнутих парламентарями та ін. гілками влади щодо реформування чинної Конституції України.

Літ.: Bradley A., Ewing K. Constitutional and Administrative Law. Pearson, 2003.

С. Набок

УЗУРПА́ЦІЯ (лат. usurpatio — оволодіння) — протизаконне захоплення влади й протизаконне її здійснення. У. визнається, напр., порушення правових процедур при проведенні *виборів* або їхня фальсифікація. У. влади (шляхом змови, *повстання*, *заколоту*, *військ. перевороту* й т. п.) часто призводить до встановлення нелегітимного держ. режиму. Такий режим базується не на праві, а на силі, опорою його є насильство, що обґрунтовується не правовими, а ін. доводами (політ., ідеол., реліг. й т. п.). У результаті У. влади легітимний держ. режим може трансформуватися в нелегітим., якщо має місце незаконне захоплення владних повноважень вищими посад. особами (органами) або перевищення цих повноважень. Відомі випадки, у т. ч. й у новітній політ. історії, коли *глава держави*, будучи легітимно обраний на свою посаду у ході заг. *виборів*, надалі порушував конст. установлення й перетворювався на узурпатора. *Гітлер* прийшов до влади цілком легальним шляхом, після чого він ліквідував дем. режим Веймар. республіки. У всіх дем. країнах У. є тяжким держ. злочином. Ст. 109 КК України встановлює кримін. відповідальність за дії, спрямовані на насильн. зміну або повалення конст. ладу чи на захоплення держ. влади.

А. Сіленко

УКА́З — правовий акт загальнонорм. або індивід. характеру, що видається одноособово *главою держави* чи вищим держ. колегіальним органом. В окремих країнах аналог. акт іменується декретом, декретом-законом, ордонансом та ін. Свого часу У. приймалися рос. імператорами та деякими ін. вищими держ. органами доревол. Росії. У кол. союз. республіках *СРСР*, у т. ч. *УРСР*, У. називалися акти вищих пост. діючих органів держ. влади, зокрема, президій верховних рад. Нині У. видаються президентами окремих постсоціаліст. д-в СНД та ряду ін. країн. Іноді У. обмежуються права і прерогативи парлам. установ. Напр., У. президента РФ 1993 було зупинено дію *Конституції* РРФСР 1978, діяльність з'їзду нар. депутатів і ВР, а також затверджено Положення про вибори до нового парламенту Росії. Зазвичай, У. здійснюються призначення і звільнення з посади вищих посад. осіб д-ви, нагородження, присвоєння вищих військ. та почесних звань, запроваджується режим надзвичайного або *воєнного стану* та ін. За заг. правилом, У. є підзаконними актами, які не повинні суперечити *конституції* та законам д-ви. Сукупність чинних У., виданих главою держави, а також повноваження щодо їх прийняття, становлять осн. зміст т. зв. указного права.

В Україні відповідно до ст. 106 *Конституції України* укази видає *Президент України*. Вони містять заг. норм.-прав. приписи або мають індивід. характер (призначення на посаду або припинення повноважень певної категорії служб. осіб, нагородження держ. нагородами, присвоєння вищих військ. та ін. звань, рангів і класних чинів, здійснення актів помилування тощо). Приймаються У. на основі й на виконання Конституції і законів України та є обов'язковими до виконання на всій тер. д-ви. У. з питань, передбачених п. 3, 4, 5, 8, 10, 14, 15, 17, 18, 21–24 ст. 106 Конституції України, мають бути скріплені підписами *Прем'єр-міністра України* і міністра, відповідального за певний У. та його виконання. Протягом 1996–99 на підставі п. 4 Перехідних положень Конституції Президентові України було надано право видавати схвалені КМ України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України У. з екон. питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до *ВР України*. Такий У. вступав у дію і мав силу закону, якщо протягом 30 календ. днів з дня подання законопроекту (за винятком днів міжсесійного періоду) ВР України не приймала закон або не відхиляла поданий законопроект більшістю від її конст. складу, і діяв до набуття чинності законом, прийнятим ВР України з цих питань. За заг. правилом, Президент України не може видавати У. з питань, що вже регламентовані відповідним законом. Він також не може приймати У. з питань, які за *Конституцією України* мають бути врегульовані виключно законами. Якщо ж з того чи ін. питання, яке передбачає законод. регулювання, закон ще не прийнятий, воно може бути врегульоване У. Президента України. Такий У. зазвичай містить формулювання «до прийняття відповідного закону». У зв'язку з відсутністю достатньої законод. бази Президент України видає значну к-сть У. загальнонормат. характеру, якими регламентуються окремі найважливіші сусп. відносини, зокрема у сфері економіки, освіти і культури, соціального захисту, орг-ції держ. управління тощо. Норм. У., як правило, набувають чинності через 10 днів з дня їх офіц. оприлюднення, якщо ін. не передбачено самим У., але не раніше дня його опублікування в офіц. друк. виданні. Відповідно до ст. 147 Конституції України У. Президента України норм. характеру може бути предметом розгляду Конституційного Суду України щодо його конституційності.

Літ.: Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Х., 2001; Мірошніченко Ю. Р. Організаційно-правові засади підготовки та прийняття державно-політичних рішень. Х., 2004; Плахотнюк Н. Г., Мельниченко В. І. Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток. К., 2004.

В. Нагребельний

УКРАЇ́НА — суверенна д-ва в пд. частині Сх. Європи. Тер. — 603,7 тис. кв. км. Простягається зі Сх. на Зх. на 1316 км, з Пн. на Пд. на 893 км. Заг. довжина кордонів 6 500 км, у т. ч. мор. — 1050. Межує з Росією, Білоруссю, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. На Пд. омивається Чорним та Азовським морями. Населення. (за переписом 05.12.2001) — 48,457 млн осіб (у т. ч. 32,974 млн міських і 15,883 млн сільс. жителів): українці (77,8 %), росіяни (22,1 %), а також крим. татари, білоруси, молдовани, болгари, угорці, поляки, євреї, румуни, греки, цигани, німці та ін. Столиця — м. Київ. Адм.-тер. поділ — *Автономна Республіка Крим*, 24 області, 490 районів, 118 районів у містах. Державна мова — українська. Грош. одиниця — гривня. Нац. свято — День незалежності (24 серп.).

Назва «Україна» як геогр. поняття вперше згадується у давньорус. літописі під 1187 і пов'язана з Переяслав. землею. Пізніше У. називали Серед. Наддніпрянщину та деякі ін. землі. Щодо цих земель уживався також термін «Русь» («Мала Русь»). Після приєднання України-Гетьманату до Росії (1654) в рос. офіц. док-тах вживалася назва Малоросія. Назва «Україна» в офіц. док-тах Рос. імперії майже не вживалася. На неофіц. рівні ця назва відродилася у 2-й пол. 19 ст. Після Жовтн. революції 1917 у Росії вона стала елементом назв нових держ. утворень: *Українська Народна Республіка* (УНР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), *Західноукраїнська Народна Республіка* (ЗУНР), *Карпатська Україна* і *Українська Радянська Соціалістична Республіка* (УРСР). На поч. 90-х рр. 20 ст. на геогр. карті світу з'явилася нова суверенна д-ва — Україна.

Тер. сучас. У. здавна була місцем різних додерж. і держ. утворень. Тут ще за мезоліту склалися племена і відбулося формування первіснообщинного ладу. В часи неоліту виникла Тripіл. культура. У кін. 2 — на поч. 1 тис. до н. е. у Придніпров'ї з'явилися кіммерійці. У 7 ст. до н. е. сюди із-за Дону переселилися кочові племена скіфів. Існує думка, що саме вони стали протослов'янами. У 7–5 ст. до н. е. на пн. узбережжі Чорного моря оселилися греки, а в 2 ст. до н. е. у степових районах У. з'явилися сармати. Скіфи і сармати мали протодерж. утворення, а греки заснували Тіру (тепер Білгород-Дністров.), Ольвію і Херсонес та ін. міста-держави, утворили Боспор. д-ву. У цей час у лісостеп., поліських і частково степ. районах сучас. У. мешкали східнослов'ян. племена. У 4 ст. н. е. у боротьбі з готами в межиріччі Дніпра і Дністра склався східнослов'ян. племінний союз антів. Антська держава проіснувала до поч. 7 ст. і загинула від навали аварів. У 8–9 ст. з'явилися ранньофеод. слов'ян. д-ви Артанія, Куявія і Славія, а потім — могутня Київська Русь, розквіт якої припав на часи князювання *Володимира Великого* (бл. 980– 1015) і *Ярослава Мудрого* (1019–54). Назва цієї давньорус. д-ви походила від Києва як центру сх. слов'ян, яких тоді іменували «русами» або «росами». Князів. чвари і сепаратист. ідеї стали причиною роздроблення Київ. Русі в серед. 12 ст. на самост. князівства — Київ., Черніг., Галиц., Волин., Переяслав. та ін. Це сприяло захопленню їх монголо-татарами в 1237–40. Вони потрапили в тяжку васальну залежність від Золотої Орди більш як на 200 років. З 2-ї пол. 14 ст. більша частина укр. земель була захоплена Литвою і Польщею. Вони ліквідували удільні князівства, здійснювали політику нац., соціального і екон. гноблення, особливо після утворення Речі Посполитої. Укр. народ ніколи не мирився з поневоленням, вів визв. боротьбу за відновлення своєї *державності*. Визначальну роль у цій боротьбі відігравала заснована в 16 ст. у пониззі Дніпра *Запорозька Січ*. Визв. війна укр. народу 1648–54 під кер. Б. *Хмельницького* була війною за незалежність У. від польс. панування. У Гетьманаті утвердилася військ. демократія. Тер. У. була поділена на полки. Вища військ. і адм. влада належала *гетьманові* та його уряду. Діяла власна суд. система. Війна завершилася Переяславською радою 1654 і возз'єднанням У. з Росією. За Березневими статтями 1654 У. зберігала певну політ.-прав. автономію у складі Рос. д-ви.

Відповідно до умов Андрусівського перемир'я 1667 Росія і Польща штучно поділили У. на дві частини. Лівобер. У. з Києвом відійшла до Росії, а Правобер. — до Польщі. Обидві частини опинилися у становищі протекторатів відповідних д-в. Правобер. У. у складі Польщі не мала своєї автономії. На неї поширювалася дія польс. законів з незначними винятками. Внаслідок першого поділу Польщі до Австрії відійшла Сх. Галичина (1772). Внаслідок другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі до Росії було приєднано Правобер. У. і Зх. Волинь. Лівобер. У. (Гетьманат) майже до кін. 18 ст. мала автоном. права і властиву для неї систему управління у складі Рос. д-ви. Ця система базувалася на гетьм. правлінні та полково-сотенному устрої Гетьманату. Коли не було гетьмана, управління здійснювалося першою (1722) і другою (1764) Малорос. колегіями, що перебували у м. Глухові. У Лівобережжі діяла власна суд. система з Ген. судом. Судочинство здійснювалося за Лит. статутом, козац. звичаями та ін. традиц. джерелами права. Відносини між Рос. імперією і Гетьманатом регулювалися договірними. Статтями, які зазвичай укладалися під час обрання нового гетьмана. Заг. тенденцією для цих Статей було постійне звуження автоном прав Гетьманату. 1764, за *Катерини II*, гетьм. форма правління у Лівобер. У. була скасована. Ост. гетьман К. *Розумовський* склав свої повноваження. У серп. 1775 рос. війська за повелінням імператриці знищили Запороз. Січ. 1786 було ліквідовано і Малорос. колегію. На Лівобер. У. повною мірою поширювалися дія рос. законодавства і рос. система управління.

Новий етап у становленні укр. державності настав після Лютн. і особливо Жовтн. революцій 1917 в Росії. Процес пішов у двох напрямах. Один — більшов., який розпочався у грудні того самого року з проголошення у Харкові 1-м Всеукр. з'їздом рад УСРР. Другий — нац.-визвольний — був пов'язаний з утворенням тоді ж у Києві *Української Центральної Ради* і проголошенням *УНР*. Потім була Гетьманська держава 1918, після падіння якої до влади прийшла *Директорія*. З нею пов'язаний заключний етап Укр. революції. Водночас на західноукр. теренах (після розпаду Австро-Угор. імперії) у лист. 1918 утворилася ЗУНР. 22.01.1919 у Києві відбувся Акт соборності УНР і ЗУНР, який символізував об'єднання двох республік в єдину укр. д-ву. Однак об'єднання не було доведено до кінця у зв'язку з падінням Директорії і факт. завершенням існування *УНР*. УСРР як самост. д-ва проіснувала до утворення *СРСР* (1922). Потім вона стала складовою частиною СРСР на засадах союз. республіки. 1937 була дещо змінена її назва — на *УРСР*. 1939 західноукр. землі, які до цього перебували у складі Польщі, возз'єдналися з УРСР. Наст. року СРСР домігся повернення Румунією Пн. Буковини. У роки Вел. Вітчизн. війни У. була окупована нім.-фаш. військами. Вона стала ареною тривалих бойових дій і партиз. руху. Після визволення У. від загарбників на її території була відновлена рад. влада. 1945 Закарпатська У. возз'єдналася з УРСР. Цим завершився тривалий істор. процес соборності укр. земель. У повоєн. період УРСР стала однією з країн — фундаторів *ООН*. У політ. аспекті пройшла тим самим шляхом, що й СРСР у цілому: сталін. авторитаризм, хрущовська відлига, брежнєв. застій, горбач. *«перебудова»*. Розвал СРСР відкрив перед У. нові горизонти політ. розвитку. *Декларацією про державний суверенітет України 1990* вона заявила про свій намір бути *незалежною* д-вою, а *Актом проголошення незалежності України 1991* юрид. закріпила такий *суверенітет*. Конституція України 1996 визначила основи держ. і сусп. устрою У. Відповідно до ст. 1 Осн. Закону Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною правовою д-вою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом держ. влади в У. є народ. Держ. влада організована за принципом її поділу на законод., викон. і судову. Главою держави є *Президент України*. Законод. владу здійснює *Верховна Рада України*, викон. — *Кабінет Міністрів України*, а судову — *Конституційний Суд України*, *Верховний Суд України*, суди заг. юрисдикції та спеціаліз. суди. Діють також держ. органи зі спец. статусом — Прокуратура України, *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини* та ін. *Місцеве самоврядування* здійснюється територіальними громадами як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільс., селищні, міські ради та їхні викон. органи. Органами місц. самовряд., що представляють спільні інтереси тер. громад сіл, селищ і міст, є районні та обласні ради. Викон. владу в областях і р-нах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. До складу України на засадах автономії входить *Автономна Республіка Крим*, яка має свою Конституцію.

В У. існує єдине *громадянство*. До держ. символів У. належать Державний Прапор, Державний Герб і Державний Гімн. Україна є республікою. Сусп., зокрема політ., життя в Україні ґрунтується на засадах політ., екон. та ідеол. багатоманітності. Д-ва гарантує свободу *політичної діяльності*, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15 Конституції України).

Ю. Шемшученко

«УКРАЇ́НА БЕЗ КУ́ЧМИ» — кампанія народних протестів в Україні в 2000–01 організована громад. активістами та політ. опозицією, спрямована на відставку президента *Л. Кучми*. 28.11.2000 лідер фракції СПУ у *Верховній Раді* О. *Мороз* оприлюднив так звані «плівки Мельниченка» — матеріали, що компрометували Л. Кучму як державного діяча та свідчили на користь версії про його причетність до вбивства журналіста Георгія Гонгадзе (див. *Справа Гонгадзе*). Зміст оприлюднених О. Морозом плівок викликає громадське обурення і спричиняє «касетний скандал». Перша акція протесту відбулася 15.12.2000. На акцію, в якій взяли участь 24 укр. партії та громад. орг. (СПУ, УНП «Собор», УРП, ПРП, УНА–УНСО, УКСМ, Всеукр. партія трудящих та ін.), замість прогнозованих кількох десятків, вийшло понад 500 активістів з гаслом «Хочемо правди». Учасники вимагали відставки президента та керівників МВС і СБУ, а також проведення незалежної експертизи у справі зникнення Г. Гонгадзе. Радіо, телебачення та газети висвітлювали акцію як маргінальне явище. Найбільш оперативно інформацію з наметового містечка продовжували передавати сайт «Укр. Правда» та укр. редакція радіо «Свобода». 17 грудня на сайті пам'яті Г. Гонгадзе з'являється заклик «ВСІМ! ВСІМ! ВСІМ!», який учасники акції розсилали електронні адреси, а також на факси ЗМІ. До акції долучилися нові активісти — переважно учасники протестів 1990-х рр. Сайт пам'яті Г. Гонгадзе став недоступним на кілька днів. Періодично ставали недоступними й ін. сайти, що висвітлювали акцію протесту. Активісти наважились на створення власного інформац. ресурсу. 20.12.2000 в мережі з'явився офіц. сайт акції «Майдан». Новий ресурс став джерелом інформації про акцію, а також виконував функцію координації та комунікації активістів по всій тер. України і закордоном. Учасники спільноти на волонтерських засадах повідомляли про події, пов'язані з акціями протесту у своїх містах, а також перекладали новини акції протесту англ. мовою. Завдяки підтримці діаспори, пікети на підтримку УБК в перші тижні акції проходили також у Німеччині та США. 21.12.2000 деякі укр.і ЗМІ опублікували лист-звернення до *Президента України* з вимогою відставки силових міністрів та до ВРУ з вимогою відставки Ген. прокурора М. Потебенька, оприлюднену від імені Громад. к-ту опору «За правду!». 27 грудня акцію «Україна без Кучми» під приводом реконструкції Майдану Незалежності було тимчас. згорнуто. Учасників попросили прибрати намети і залишити площу. Акції протесту відновились 14.01.2001, коли активісти поставили свої намети вздовж Хрещатика — від Майдану Незалежності до Бессарабської площі. 09.02.2001 з метою усунення від влади Л. Кучми, початку процедури *імпічменту у парламенті*, перетворення України на парлам. республіку і координації діяльності учасників акцій було створено Громад. ініціативу «Форум національного порятунку», до якої ввійшли представники більшості орг-цій, що брали участь у заходах. До складу спец. ради ФНП увійшли Ю. *Тимошенко*, О. Турчинов, Т. Чорновіл, С. Головатий, О. *Мороз*, В. Чемерис, В. Олійник, С. Хмара, Л. *Лук'яненко*, Т. Стецьків, В. Філенко, Є. Жовтяк та ін. 12 лютого суд вирішив, що наметове містечко псує вигляд столиці й видав постанову, за якою його мали прибрати. 13.02.2001 Президент України Л. Кучма, Голова Верховної Ради І. Плющ та Прем'єр-міністр України В. *Ющенко* оприлюднили т. зв. «Заяву трьох» з приводу руху «Україна без Кучми», в якій підписанти назвали масові протести «українським різновидом націонал-соціалізму», учасників протесту «зграєю банкрутів, дискредитованих невдах, що прагнуть уникнути політичного забуття і кримінальної відповідальності», а самі акції «безпрецедентною політичною кампанію з всіма ознаками психологічної війни». Підпис під заявою В. Ющенка, який був на той час найпопулярнішим політиком у країні, викликав хвилю обурення громадськості. Політик пізніше змінив свою думку і підтримав Ю. Тимошенко. 25.02.2001. вулицями Києва пройшла *демонстрація*, що зібрала за деякими оцінками до 10 тис. учасників. Під час акції було проведено символічний суд над Президентом та спалено його портрети. Того ж дня ще до початку акції на три години міліцією було затримано керівника прес-центру акції М. Свистовича. 01.03.2001 наметове містечко на Хрещатику знесли і затримали кількох учасників акції. 08.03.2001 *опозиція* зробила заяву про намір не пустити Л. Кучму до пам'ятника Т. Шевченку для покладання квітів. Вночі міліція оточила парк Шевченка і бл. 8.00 Президент Л. Кучма поклав квіти до пам'ятника. Міліція затримала 8 демонстрантів, серед яких була прес-секретар УНА–УНСО Тетяна Чорновіл, яка разом з кількома журналістами знаходилась на даху одного із сусідніх будинків. Частина учасників акції рушила під стіни ГУ МВС у Києві з вимогами звільнити затриманих. Затриманих звільнили. Між 14.00–15.00 Києвом пройшла багатотисячна демонстрація під гаслами відставки президента Кучми та притягнення його до кримін. відповідальності. На підступах до приміщення Адміністрації Президента демонстрантам дорогу перекрили бійці спецзагону МВС «Беркут». Між демонстрантами та підрозділом міліції відбулися сутички, що завершились відступом учасників акції. Бл. 17.00 у Будинку вчителя в Києві розпочався установчий з'їзд руху «За правду», делегатами якого була переважно студ. молодь. У цей же час на вулиці Димитрова спецназ захопив приміщення штабу УНА-УНСО, всі затримані, серед яких був лідер орг-ації А. Шкіль, були доставлені до різних райвідділків міліції. Водночас на вокзалах столиці міліція затримувала молодь із символікою УБК і «За правду», а також тих, хто розмовляв укр. мовою, за підозрами в участі в акціях громадян. непокори. Загалом за гратами опинилося понад 300 осіб. Переважна більшість з них наступного дня вийшла на свободу або отримала кількаденні терміни. Водночас 19 осіб, членів УНА–УНСО, проти яких порушили справу за завдання тілесних ушкоджень міліціонерам, залишилисяь за гратами. 29.05.2001 В. Ющенка було звільнено з посади прем'єр-міністра і він долучився до опозиції. 4 червня СБУ порушила крим. справу проти 19 учасників акцій протесту. 2 жовтня Старокиївський суд розпочав слухання у справі. Затримані оголосили голодування і домоглися відкритого для журналістів розгляду справи у кінотеатрі «Загреб». 31.03.2002 А. Шкіля було обрано народним депутатом України. 25.12.2002 суд під головуванням І. Воліка виніс вирок у справі, засудивши учасників протесту на строк від 2 до 5 років ув'язнення. Справу А. Шкіля було виділено в окреме провадження.

Внаслідок протестів в Україні з багатьох незалежних течій оформлюється політ. опозиція. *О. Сирінська*

УКРАЇНІЗА́ЦІЯ — див. «*Коренізація*».

УКРАЇНОЗНА́ВЧІ НАУКО́ВІ ЗА́КЛАДИ ЗА КОРДО́НОМ — низка наук. закладів, що існують чи існували в різних країнах світу. До здобуття Україною незалежності інтерес до неї в політ. і наук. колах ін. країн був недостатнім для заснування спеціальних українознавчих закладів, тому вони поставали лише з ініціативи укр. емігрантів та їхніх нащадків, головно в місцях зосередження великої к-сті вихідців з України, зокрема науковців. Першим таким закладом став Укр. соціол. ін-т, заснований 1919 у Відні за акт. участі М. *Грушевського*. З переїздом двох чільних засновників до *УСРР* 1924 ін-т припинив існувати. Набагато тривкішим виявився Укр. вільний ун-т (УВУ), створений 1921 у Відні й того самого року перенесений до Праги, яка була гол. центром укр. політ. еміграції і уряд якої фін. підтримував цю та ін. укр. інституції. Гол. напрямами його освітньої та наук.-видавн. діяльності були філософія, правознавство та різноманітні українознавчі дисципліни. Після окупації Праги рад. військами УВУ зліквідовано, але 1946 його діяльність відновлено в Мюнхені, де їй сприяло повоєнне перебування в зх. окупац. зонах Німеччини сотень тисяч укр. «переміщених осіб», у т. ч. багатьох відомих науковців. У 1950-ті після переселення більшості українців за океан, обсяг діяльності УВУ істотно скоротився, однак вона триває й досі, після 1991 також завдяки можливості приїзду студентів і викладачів з України. У міжвоєнній Чехословаччині існували ще два укр. освітньо-наук. заклади тех.-сільськогосп. профілю, обидва в Подєбрадах: Укр. госп. академія, що постала 1922 і припинила діяльність 1935, та Укр. тех.-госп. ін-т, що постав 1932 і після війни продовжив свою діяльність у Зх. Німеччині: спершу в Регенсбурзі як навч. заклад для «переміщених осіб», а згодом у Мюнхені як наук.-досл. заклад. Два ін. заклади міжвоєнного часу — Укр. наук. ін-т у Варшаві (1928–39) та Укр. наук. ін-т у Берліні (1926–45), засновані з ініціативи відповідно уряду *УНР* в екзилі та гетьмана П. *Скоропадського*, — від початку зосереджувалися саме на наук. дослідженнях та видавн. діяльності. Діяльність першого ін-ту припинив прихід нім. армії, а другого — рад. Після переселення більшості «переміщених осіб» до США та Канади там продовжували свою діяльність дві наукові установи, що в 2-й пол. 1940-х працювали в Зх. Німеччині: перенесене з Галичини НТШ та заснована втікачами з підрад. України Укр. вільна академія наук. Протягом 1950–60-х вони були гол. укр. наук.-видавн. осередками поза межами УРСР, що об'єднували науковців різноманітних соціально-гуман. і природ. дисциплін. У 1963 в Римі з ініціативи митрополита УГКЦ Йосифа *Сліпого* було засновано Укр. катол. ун-т ім. св. Климента, освітня й наукова діяльність якого, крім богослов'я, стосувалася також філософії, права й українознавства. Після здобуття Україною незалежності його діяльність перенесено до Львова, а в Римі збережено осередок під назвою Ін-ту св. Климента Папи, призначений сприяти контактам між УГКЦ та Ватиканом.

Наприкін. 1960-х почався новий етап у розвитку українознавчих закладів, що характеризувався їх структурною інтеграцією в зх. академ. середовище та участі в їх роботі багатьох науковців неукр. походження. Коштом укр. діаспори в Гарвард. ун-ті в США 1968 створено три українознавчі кафедри (мови, літератури й історії), а 1973 їх доповнив окремий Укр. наук. ін-т. 1976 засновано Канад. ін-т укр. студій (КІУС) при Ун-ті Альберта в Едмонтоні, з філіалом у Торонто. Крім досліджень з історії України, важливою ділянкою досліджень науковців КІУСу є історія та культура укр. діаспори в Канаді. У 1980-ті українознавчі відділи засновані також у кількох ін. ун-тах Канади й Австралії. Після постання незалежної укр. д-ви інтерес до України у світі суттєво зріс, що виявилося, зокрема, в започаткуванні українознавчих програм у багатьох ун-тах Європи (особливо Польщі), Пн. Америки, Австралії та країн кол. СРСР. Водночас падіння тоталіт. рад. режиму відкрило шлях до активних контактів між закордонними закладами та університетами й дослідн. ін-тами України. Гол. ділянками наук. досліджень та видавн. діяльності українознавчих закладів за кордоном були укр. історія та літ-ра, проте вони зробили помітний внесок також у вивчення сусп.-політ. процесів в Україні. За рад. часів одним із завдань цих закладів було інформування урядів і громадськості зх. країн про правове та політ. становище України в СРСР, репресії проти укр. селянства та *Голодомор*, переслідування політ. і культ. діячів, вияви протирежимного опору, зокрема дисидент. рух 1960–1980-х. (див. «*Шістдесятництво*»). Після здобуття Україною незалежності в більшості цих закладів вивчають процеси політ. та екон. трансформації, міжетн. стосунки, зовн. політику та процеси європ. інтеграції тощо. Структурно це виявилося в започаткуванні при деяких закладах окремих центрів або програм для дослідження сучас. України. 1993 в Оттав. ун-ті створено першу кафедру україністики з переважно політол. профілем. *В. Кулик*

УКРАЇНОФО́БІЯ (від грец. φόβος — страх) — різновид *ксенофобії* і означає негат., вороже ставлення до України, її державності, укр. народу, його культури, мови, традицій тощо. У. поширена в осн. серед тих народів, що протягом тривалого часу мали тісні контакти з українцями: росіян, поляків, євреїв. Причиною цього явища є стійкі стереотипи, що сформувалися істор. і пов'язані з контраверсійним тлумаченням окремих епізодів спільної історії. Напр., серед євреїв побутують уявлення про українців як антисемітів-погромників, які причетні до масових нищень євреїв у роки визвольної війни під проводом Б. *Хмельницького*, в часи Укр. революції 1917–21, під час голокосту тощо. Поляки із жахом згадують хмельниччину, гайдамаччину, антипол. акцію на Волині у 1944, звинувачують українців у неодноразовому підриві польс. державності. Серед росіян протягом століть формувалося уявлення про українців як «підступних запроданців», які становлять пост. загрозу існуванню «русского мира». Справжній українець у рос. українофоба асоціюється з образами «зрадника І. Мазепи» (див. *Мазепинці*), С. *Петлюри*, С. *Бандери*. Творені протягом тривалого часу українофобські настрої проявляються у двох формах: побутовій та концептуальній. Побутова У. притаманна здебільшого малоосвіченим верствамusсп-ва, зумовлена специфічними стереотипами певних культур і виражається у презирливому ставленні до українців, їхньої мови, культури, традицій, зловтішанні з негараздів, які переживає укр. народ, вживанні образливих етнонімів. Концептуальна У. є системою складних концептуально обґрунтованих негат. уявлень про Україну та українців, притаманних здебільшого освіченим верствам сусп-ва. Осн. ідеєю концептуальної У. є неприродність укр. *нації* та укр. *державності*, які розглядаються як штучні проекти, сил ворожих рос. або польс. нац. ідеям. Інколи У. стає предметом держ. політики: в 20–30-х рр. 20 ст. у 2-й Речі Поспол. проводилася жорстка антиукр. політика, що виявлялась у прагненні полонізувати українців, обмеженні розвитку укр. освітніх і культ. закладів і навіть силових акціях — т. зв. «пацифікаціях» супроти укр. населення. У рос. імперії, а пізніше в *СРСР* проводилася жорстка антиукр. русифікаторська політика. Українофобські настрої притаманні не лише сусідам українців, а й значній частині громадян України і не лише рос., польс. чи євр. національності. Найбільш ворожими ненависниками укр. культури, мови і традицій є денаціоналізовані (здебільшого русифіковані) українці. *В. Перевезій*

УКРАЇ́НСЬКА АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК (УАПН) — Всеукр. громад. орг-ція, заснована в трав. 1993. Об'єднує науковців, викладачів вищих навч. закладів, працівників органів держ. влади та управління з метою сприяння комплексному розвитку *політичних наук*; проведення наук. досліджень у галузі історії політ. думки, методології та теорії політики, прикладної політології. УАПН сприяє здійсненню наук. прогнозування політ. розвитку сусп-ва, інтеграції вчених і практиків у справі створення теоремних основ зовн. та внутр. політики України; докладає зусиль щодо підвищення *політичної культури* гр-н, становлення *державності* й розвитку *громадянського суспільства* в Україні. Тісно взаємодіє з *Асоціацією політисних наук України*, яка є членом *Міжнародної асоціації політичних наук*.

УАПН ставить перед собою такі завдання: сприяння комплексному розвиткові політ. наук, узагальнення практики політ. процесу в Україні, здійснення наук. прогнозування політ. розвитку сусп-ва; сприяння створенню теоремних основ для вироблення внутр. та зовн. політики України, системи політ. інформації та політ. освіти; участь у підготовці проектів нових норм. актів, проведення незалежної наук. експертизи законопроектів; визначення пріоритетності наук. досліджень у галузі політики, вивчення та використання досягнень світової цивілізації у галузі політ. теорії та практики; участь у підготовці кадрів політологів, підвищення кваліфікації викладачів-політологів; вивчення та узагальнення діяльності політ. партій, рухів, громад. орг-цій, надання їм практ. допомоги шляхом проведення наук. консультацій, розробок чи експертиз, сприяння становленню багатопарт. в Україні; розвиток ділового співробітництва з політологами та політиками заруб. країн.

Своїми наук. дослідженнями, всією діяльністю УАПН сприяє входженню України, як самост. д-ви, у світову співдружність, утвердженню гуманіст. відносин між країнами, зміцненню миру між народами. УАПН має такі відділення: історії політ. думки; методології та теорії політики; прикладної політології; регіон. зв'язків та політ. освіти. Дійсн. чл. (академії) та чл.-кор. УАПН обираються вчені (д-ри наук, професори), які внесли вагомий внесок у розвиток політ. науки, підготовку кадрів, будво укр. д-ви. Згідно Статуту УАПН, її чисельність визначена у 100 осіб. Право висування кандидатів належить Вченим радам наук. ін-тів та установ, навч. закладів, дійсн. чл. та Президії Академії. *М. Михальченко*

УКРАЇ́НСЬКА ДЕРЖА́ВА (29.04.1918–14.12.1918) — д-ва у формі гетьманату в складі Волині, Катеринославщини, Київщини, Поділля, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини і частини Таврії. Виникла в результаті держ. перевороту, здійсненого 29.04.1918 гетьманом П. *Скоропадським* за підтримки нім. армії. Держ. лад був заснований на праві приват. власності, соціальною базою влади були середні землевласники; водночас гетьман намагався відродити козацтво як привілейований стан та опору д-ви. Тимчас. правовою основою держ. влади до скликання Держ. сейму, призначеного на 15.02.1919, стали «Закони про тимчасовий державний устрій України». Згідно з ними, вся повнота влади належала гетьману: він ухвалював закони, був верховним головнокомандувачем, визначав *зовнішню політику*, мав право амністії, призначав і звільняв отамана Ради міністрів (*голову уряду*), ген. суддю і всіх вищих урядовців. Рада міністрів у складі 15-ти осіб здійснювала викон. владу і розробляла законопроекти. Суд. владу здійснював Ген. суд (від 08.07.1918 — Держ. сенат) у складі Адм. ген. суду, Карного ген. суду, Цив. ген. суду і Заг. зібрання сенату. Держ. фін. та кредитну політику проводила Фін. рада. У регіонах держ. владу представляли 8 губерн. і 105 повіт. старост. Місцеве самоврядування здійснювали міські думи і земські зібрання. Провідною конфесією визнавалося *православ'я*, вірні ін. конфесій мали право вільно сповідувати свою віру і відправляти обряди. Закон ґарантував недоторканність особи, її оселі та власності, свободу зібрань, об'єднань, слова, друку, вибору місця мешкання і праці. *Громадянство* надавалось усім повнолітнім мешканцям країни, які присягнули на вірність Укр. Д-ві. *Державною мовою* була українська. Уряд провів українізацію освіти, заснував 150 укр. гімназій і 3 ун-ти, Укр. академію наук, національні Архів, Б-ку, Галерею мистецтв, Істор. музей, Театр. Укр. Д-ва мала дип. стосунки із 16 д-вами. Гетьманський уряд уклав прелімінарну угоду із Крим. крайовим урядом про входження Криму до складу Укр. Д-ви на правах *автономії* та угоду з урядом Кубан. Нар. Респ. про об'єднання на засадах федерації. Уряд домагався включення до складу Укр. Д-ви Холмщини, Підляшшя, пн. Бессарабії, пн. Чернігівщини, зх. і пд.-зх. Воронежчини та Курщини. Проте внутр. політика гетьман. уряду позбавила його підтримки укр. сусп-ва, а каральні акції нім. і гетьман. частин проти селян викликали збройний спротив населення Київщини, Чернігівщини і Катеринославщини. Після поразки Німеччини та Австро-Угор. у війні гетьман намагався здобути підтримку Антанти, зацікавленої у відновленні єдиної Росії, і 14.11.1918 видав грамоту про федерацію з майбутньою небільшов. Росією. А у ніч на 14.11.1918 Укр. нац. союз створив *Директорію* для керівництва антигетьман. повстанням. Воно почалося через день, а 14.12.1918 Осадний корпус Директорії зайняв Київ, і Скоропадський підписав зречення від влади.

Наступного дня Рада міністрів склала свої повноваження і передала владу Директорії.

Тв.: Скоропадський П. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. К.; Відень, 1920; Андрієвський В. З минулого (Від Гетьмана до Директорії). Берлін, 1921; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Нью-Йорк, 1958; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 1. Торонто, 1962; Феденко П. Влада П.Скоропадського. Лондон; Мюнхен, 1968; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969; Пономарьов В. Останній малоросійський гетьман // Ґенеза. № 1 (4). 1996; Ґалаган М. З моїх споминів. Київ, 2005; Пиріг Р. Українська Держава — спроба соціально-політичної реставрації // Україна: політична історія. XX — початок XXI століття. Київ, 2007. *В. Пономарьов*

УКРАЇ́НСЬКА КОЗА́ЦЬКА ДЕРЖА́ВА — держ. утворення (самоназва — Військо Запорізьке) на землях Наддніпр. України, що постало в результаті Визв. війни серед. 17 ст. (ін. назва — Укр. революція, Нац. революція, Козац. революція, Нац.-визв. війна). Процес творення держ. інституцій нового держ. утворення розпочався вже з літа 1648, коли з ініціативи учасників козац. виступу на Лівобережжі й Правобережжі Наддніпр. України не лише ліквідувались елементи держ. ладу Речі Поспол., а й почали створюватися за козац. зразками, раніше апробованими на Запоріжжі й на теренах Серед. Подніпров'я, місц. органи *влади*. Паралельно гетьм. уряд Б. *Хмельницького* вибудовував централізовану вертикаль влади, за допомогою якої реалізовував функції внутр. *суверенітету* д-ви, а також створював можливості для проведення зовнішньополіт. акцій. В осн. своїх рисах принципова модель функціонування У. к. д. оформилася на серед. 1650. Тоді утвердився своєрідний адм.-тер. устрій нової д-ви — полково-сотенний, що найбільш повно відповідав реалізації гол. на той час держ. функції, а саме військово-мобілізац. (кожний полк як адм. одиниця й округ був базою для формування полку як військ. підрозділу). На той час функціонувало 16 полків (9 правобер. і 7 лівобер.), і більшість з них збереглися в наступні десятиріччя. Своєю чергою кожен полк поділявся на менші військ. й адм. одиниці — сотні, а останні — на курені. Постала власна суд. система, що включала в себе сотенні й полкові суди та Ген. військ. суд, які замінили собою наявні в Речі Поспол. гродські, земські, підкоморські суди і трибунал. У. к. д. відзначалася специфічною соціальною моделлю, де панівне становище посіли козац. госп-ва, що ґрунтувалися на праці вільнонайманих працівників. Засади військ. демократії, вкорінені в політ. практиках Запорозької Січі, також були перенесені в Наддніпр. Україну — всі найважливіші питання сусп. значення виносилися на обговорення заг. військ. або ген. рад, а, відповідно, найважливіші проблеми з життя полку — обговорювала полкова рада, сотні — сотенна. Вища викон. влада зосереджується в руках гетьмана, а його помічниками виступають ген. чини — обозний, писар, суддя, осавули. Ускладнення держ. життя відбилось у розбудові повноцін. органу викон. влади — *Генеральної військової канцелярії*, де зосередилися важелі реалізації як внутр., так і зовн. політики. Водночас ця ж обставина зумовила занепад ін-ту ген. рад, які виявилися неефект. при розвязанні складних питань держ. життя. У процесі ускладнення структури центр. управління відбулися зміни у складі ген. старшини, де з'явилися нові чини ген. підскарбія, хорунжого і бунчужного, а також вибудовувалася певна служб. ієрархія, виробилася традиція служб. просування, сформувалася до певної міри замкнута старшин. корпорація. У політ. житті дедалі більшу роль почали відігравати егалітарні за своєю суттю старшин. ради. Досить помітною є також тенденція до зміцнення гетьман. влади, яка поволі еволюціонувала в напрямку утвердження спадкової форми правління.

Неспроможність У. к. д. в умовах несприятливої міжнар. ситуації самост. відстояти державотворчі здобутки спричинила потрапляння окремих частин чи загалом цілої д-ви під протекцію іноземних правителів — рос. царя, турец. султана, крим. хана. Втручання ж останніх у політ. процеси, що відбувалися в Україні, призвели до активізації громадян. протистояння, розорення краю та врешті-решт ліквідації козац. державності на частині укр. земель. Найдовше У. к. д. проіснувала під протекцією рос. царів на теренах Лівобер. України (до якої належав також Київ з округою). Політ.-прав. статус У. к. д. під царс. протекцією визначали положення т. зв. гетьм. статей. Договірні норми укладених гетьманом Б. Хмельницьким Березневих статей 1654 застерігали за У. к. д. права політ. автономії, у наступних угодах статус було понижено до адм. автономії. З початком реформаторської діяльності *Петра I* автон. статус У. к. д. неодноразово порушувався внаслідок втручання центр. уряду в місц. адміністрування, поширення на її територію рос. законів, тимчас. ліквідації ін-тів гетьмана і ген. старшини. Після остаточної ліквідації *Катериною II* ін-ту гетьманства в 1760–70 було реалізовано ряд політико-адм. і соціальних перетворень, за результатами яких припинили існування й ін. елементи У. к. д. Адм. центром У. к. д. (гетьм. резиденцією) був Чигирин, місцем осідку для лівобер. гетьм. урядів у 2-й пол. 17– 18 ст. — Гадяч, Батурин, Глухів.

Літ.: Гуржій О.І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. К., 1999; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К., 1999; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009. *В. Горобець*

УКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА (УНР) — перша нац. д-ва, відроджена в 1917 в процесі Укр. революції, наприкін. 1917 — на поч. 1918 — офіц. назва Укр. Соціалістич. Рад. Республіки; дем. республіка, яка існувала з часу повалення гетьм. режиму до поразки Укр. революції (11.1918– 11.1920).

УНР стала результатом здійснення *Українською Центральною Радою* автономістсько-федераліст. курсу. Проголошена 3-м Універсалом ЦР 07(20).11.1917 УНР у складі 9-ти кол. рос. губерній мала стати автон. частиною федерат. дем. Росії. Оскільки офіц. Рос. республіка такою не була, УЦР взяла ініціативу створення федерації на себе. Однак, окрім Верх. отамана Всевел. Війська Донс. ген. О. Каледіна, позит. реакції на заклики ЦР не сталося. Наростання ж могутності рад. табору в Україні, відверта конфронтація з РНК рад. Росії, яку провід УНР не визнав за центр. уряд Росії, призвели до конфлікту, який, перерісши у воєнну фазу, поставив УНР на край загибелі. Намагаючись відмежуватися від наступу рад. влади на прав. підставах, знайти підтримку своєї державності на міжнар. арені, керівництво УНР вирішило змінити її автон. статус у неіснуючій федерації на самост. республіку, що й сталося 12(25).01.1918 згідно з ухваленим Малою радою 3-м Універсалом. УНР оголошувалася «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». УНР мала свій *уряд* — спочатку Ген. секретаріат, згодом — Раду нар. міністрів (РНМ), збройні сили, валюту (гривню), такі атрибути державності, як герб (тризуб Володимира Великого) і прапор (жовто-блакитне полотнище). Хоча лідери УНР (М. *Грушевський*, В. *Винниченко*, В. Голубович) вважали створену д-ву втіленням народоправства, здійснювана соціальна політика далеко не в усьому відповідала інтересам найчисельніших верств сусп-ва — селянства і робітництва. Позбавлена масової соціальної опори, УНР не могла протистояти наступу рад. сил. Звернувшись за підтримкою до Німеччини й Австро-Угор., керівництво республіки відкрило шлях до окупації України, що сталася в лют.–квіт. 1918. Між проводом УНР і окупац. владою виникли суперечності на ґрунті неможливості виконання УЦР і РНМ умов Брест. миру про поставки до Центр. д-в визначеної к-сті продуктів і сировини. Вихід з конфлікту окупац. власті знайшли в ліквідації УЦР (у день прийняття нею дем. *Конституції УНР*), держ. перевороті 29.04.1918. Гетьман П. *Скоропадський* скасував усе законодавство УНР, в т. ч. й Конституцію, проголосивши *Українську Державу*. На кінець квіт. 1918 із завершенням окупації австро-нім. військами тер. України була ліквідована рад. влада, соціаліст. республіка, офіц. проголошена 1-м всеукр. з'їздом рад 12(25).12.1917 під тією ж назвою — УНР. Це був своєрідний компроміс, на який пішли більшовики, рад. табір, віддаючи належне завоюванням національно-дем. революції. Однак соціальна політика, яку вони здійснювали, істотно відрізнялася від курсу УЦР. Оскільки на боці рад. сил України була всіляка, в т. ч. й військова допомога рад. Росії, УЦР за браку власних потенцій і нав противагу згаданого інонац. чинника вдалася до запрошення в Україну військ Німеччини й Австро-Угор. — як союзників, що досягли принципового порозуміння в Бресті. Це й вирішило долю обох республік під однією назвою. рад. сторона ніколи більше не поверталася до назви УНР. Ті ж самі дем. сили, які групувалися навколо ЦР, стали в опозицію до авторит.-монарх. режиму, підготували антигетьм. повстання і успішно його здійснили під гаслом відновлення УНР. А керівник повстання — *Директорія* (голова — В. Винниченко) стала вищим держ. органом відродженої УНР. Її повноваження підтвердив Труд. конгрес України (23–28.01.1919). Програмою держ. буд-ва стала Декларація Директорії від 26.12.1918. Однак, незважаючи на те, що ідеї Декларації лягли в основу рішень конгресу, якому відводилася роль вищого державницького ін-ту в концепції побудови Республіки труд. народу на основі труд. рад, в Директорії виникли гострі суперечності (передусім між В. Винниченком і гол. отаманом С. *Петлюрою*, котрий перебирав собі дедалі більше реальної влади) на ґрунті різного бачення стратегії нац. державотворення — труд. принцип чи слідування випробуваним європ. зразкам — дем. принцип. Доки з перемінним успіхом точилися ідейно-теор. дискусії, який шлях перспективніший, на практиці витворився режим отаманщини: домінуючим в усій держ. системі виявилося військ. начало, зосередження реальної влади в руках отаманів різних рівнів. Це викликало численні рецидиви непокори, породило суперництво, низку конфліктів, силового протиборства, заколотів, в т. ч. й проти С. Петлюри, який після відставки В. Винниченка 10.02.1919 став спочатку фактичним, а з травня й офіц. главою Директорії, керівником УНР. Поряд з очевидними позит. наслідками, значними дестабілізційними чинниками обернувся варіант реалізації соборницького процесу, за якого ЗУНР після об'єднання з УНР зберігала такий обсяг автон. прав, який дозволяв мати практ. незалежними всі власні владні ін-ти, проводити осібну (а часто просто полярно протилежну) лінію у зовн. і внутр. політиці. Непокора командування УГА — осн. формації збройних сил УНР, перехід її в табір денікінців позбавили республіку можливості успішно оборонятися в кільці фронтів, що неухильно стискалося: Біла й Червона армії, Польща, Румунія. Воєнна катастрофа змусила рештки Дієвої армії УНР вирушити у 5-місячний Зимовий похід тилами денікін. і рад. армій, а держ. провід УНР — залишити Батьківщину. Спроба повернути владу, відновити УНР хоча б на Правобережжі за допомогою Польщі на підставі Варш. договору (квіт. 1920) після обнадійливого початку зрештою обернулася невдачею. 21.11.1920 останні підрозділи армії УНР, відступаючи під натиском Червоної армії, перейшли Збруч, залишили межі Батьківщини й були інтерновані польс. властями. У Польщі опинився і держ. провід УНР, продовжуючи екзильну діяльність.

Літ.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.; Відень, 1920; Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. К.; Відень, 1920; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. I–III. Прага, 1942; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енцикл. довідник. К., 1987; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. К., 1996, 1997; Петлюра С. Статті. Листи. Документи. У 4 т. Н.-Й.; Київ, 1956, 1979, 1999, 2006; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4-х т. Т. 1: Рік 1917. Харків, 2008.

В. Солдатенко

УКРАЇ́НСЬКА ПОВСТА́НСЬКА А́РМІЯ (УПА) — 1) Укр. збройні формування, що виникли у серп. 1941 з ініціативи Т. *Боровця*-Бульби спочатку із санкції нім. командування під назвою «Польс. Січ» («ПС»)чисельністю до 3-х тис. осіб. Політично «ПС» була пов'язана з центром УНР в екзилі. Політ. мета «ПС» полягала у відродженні укр. суверенної нац. д-ви та її розбудови на широких дем. засадах. Через відмову німців визнати «ПС» укр. військ. частиною, Т. Боровець-Бульба, який намагався зробити її зародком нац. армії, видав наказ у лист. 1941 розформувати загони, а сам з частиною вояків відійшов у ліс. У груд. 1941 ПС взяла назву — УПА. Наявність організованої збройної сили мала стати помітним фактором у політ. переговорах з нім. владою та у захисті інтересів укр. населення. Зоною дій ПС стали Рівненщина і частково Житомирщина. З метою консолідації самостійницьких сил командування УПА провело політ. консультації з мельник. і бандер. *ОУН*, «Союзом укр. комуністів-самостійників», Укр. нац.-дем. та Укр. революц. партією робітників і селян. Було зроблено кроки на шляху орг-ції Укр. нац.-революц. ради — органу, що мав об'єднати всі нац. сили. Однак ці спроби виявилися безуспішними.

Використовуючи політ. тактику «гри у дві руки», Т. Боровець-Бульба прагнув домогтися поступок як з нім., так і з рад. боку. Однак таке маневрування позбавило УПА широкої соціальної підтримки. Гострі суперечності з ОУН(Б), яка назвала свої збройні формування також УПА, спричинили перейменування УПА(Б.-Б.) у лип. 1943 на Укр. народну революц. армію (УНРА). Однак від весни до літа 1943 назву «УПА» носили одночасно і бандер., і бульб. формування. УНРА здійснювала збройні акції проти рад. партизанів та німців, створювала перешкоди на шляху реалізації нім. окупац. політики, що було не тільки військ., а й політ. демонстрацією можливостей укр. самостійницьких структур, підносило нац. свідомість місц. населення. У лип. 1943 керівник ОУН(Б) М. *Лебедь* наказав роззброїти відділи УНРА і включити її вояків до складу УПА. 05.10.1943 Т. Бульба-Боровець видав наказ про перехід на нові форми боротьби, що факт. означало згортання активної діяльності

УНРА. Восени–взимку 1943 відбувається примусове її поглинання бандер. збройними формувннями.

2) Військ. формування, яке виникло з ініціативи ОУН(Б) на основі боївок цієї орг-ції, що створювалися з кін. 1942 на Волині та Поліссі з метою захисту місц. населення від нім. терору та дій рад. партизанів. Орг. оформлення УПА розпочалося у берез.–квіт. 1943 згідно з рішеннями 3-ї конференції ОУН(Б) щодо розгортання збройної боротьби одночасно проти Німеччини і Рад. Союзу. До цих формувань увійшли від 4 до 5 тис. укр. поліціянтів зі зброєю, а також (переважно під примусом) — мельник. та бульб. бойові групи. Політ. кредо УПА задекларовано боротьбу за Укр. суверенну соборну д-ву. Формально проголошена загальноукр. і надпарт. силою, на ділі УПА перебувала під повним політ. керівництвом ОУН(Б). Спочатку УПА очолювали командир В. Івахів («Сонар») і нач. штабу поручник «Гарпун». Після їхньої загибелі (13.05.1943) командиром УПА став Д. Клячківський («Клим Савур»), а нач. штабу — В. Сидор, потім Л. Ступницький. Структура УПА була територіальною. Упродовж трав.–серп. 1943 були утворені Пн. і Пд. групи. У серп. була створена нова тер. структура — Пн.-зх., Пн., Пд. та Сх. військові округи. Паралельно формувалася сільс. самооборона, а також надрайони і райони на чолі з комендантами, що забезпечувало орг. зв'язок з тер. структурою ОУН(Б). На рубежі 1943–44 відбулася чергова реорганізація, в результаті якої на Волині й Поліссі діяла «УПА — Північ», на Галичині «УПА — Захід», у Пд. Україні — «УПА — Південь», у Сх. — «УПА — Схід». Головним став Р. *Шухевич* («Т. Чупринка»), нач. гол. військ. штабу — Д. Грицай («Перебийніс»), згодом О. Гасин («Лицар»). Найчисельніший склад УПА мала у 1944 — бл. 30 тис. вояків. Заг. к-сть вояків, які за роки 2-ї світової війни та у повоєнні роки пройшли через УПА та боївки ОУН, оцінюється у 400 тис. осіб. Поряд з бойовою діяльністю УПА вела ідейно-політ. роботу серед населення. Матеріали політ. змісту регулярно публікувалися у період. виданнях УПА — «До зброї», «Повстанець», «До волі», «Легінь», «Інформації», «Літопис УПА», «На обріях 1945 року», «Сторінка бойовика», «Тижневі огляди військ. і політ. подій», «Укр. перець», «Чорний ліс» та ін., вміщувались у «летючках», що адресувалися місц. населенню, червоноармійцям, представникам різних національностей, укр. поліції тощо. Осн. змістом ідейно-політ. роботи була антирад. *пропаганда*, роз'яснення політики сталін. тоталіт. режиму, дій його ставлеників в Україні. Водночас роз'яснювалася політ. лінія УПА щодо нім. адміністрації, польс. політ. сил і польс. населення. У л-рі рад. періоду щодо УПА часто застосовувався політизований ярлик «бандерівщина».

У складі УПА воювало 15 нац. підрозділів. Виявляючи ініціативи щодо створення єдиного фронту поневолених народів, командування УПА тим не менше не пішло на співпрацю з К-том визволення народів Росії на чолі з А. Власовим. Реалізація політ. платформи УПА здійснювалася, зокрема, на тер. «повстанських республік» на Волині та Поліссі. Там створювалися місц. органи влади, забезпечувалася діяльність аграрної, культ.-освіт., госп. та ін. сфер. Частини УПА вступали у збройні сутички з нім. підрозділами, перешкоджали окупац. заходам у справі вивезення роб. сили, сільськогосп. продукції, фуражу, сировини. У 1943–44 УПА взяла участь в укр.-польс. етн. конфлікті на Волині, яке супроводжувалося численними жертвами, особливо серед цив. населення. Після відступу німців з України УПА змінила стратегію «двофронтової боротьби» (проти рад. й нацист. *тоталітаризму*) на протистояння віч-на-віч зі сталін. режимом. УПА здійснювала заходи, спрямовані на зрив мобілізації до Червоної армії, теракти проти парт. і держ. функціонерів, проти тих, хто співпрацював з органами НКВС, продовжувала активну пропаганд. роботу серед населення. Комбінуючи військ.-чекіст. операції проти місц. цив. населення, обіцянки амністії із заходами, спрямованими на дискредитацію самостійницького руху, з пропаганд. кампаніями, рад. керівництво позбавило УПА соціальної бази, джерел поповнення особового складу та життєвих ресурсів. У верес. 1949 Р. Шухевич видав наказ про припинення діяльності всіх повстан. штабів та підвідділів як бойових одиниць та органів управління та перехід особового складу в підпілля. Однак і після цього повстан. загони продовжували діяти під проводом ОУН(Б). Заг. втрати УПА протягом 1944–56 становили понад 155 тис. осіб.

Літ.: Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952. Препринтне відтворення видання 1953 р. (Мюнхен). Львів, 1991; Содоль П. Українська повстанча армія. 1943–1949. Довідник. Н.-Й., 1994; Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. К., 1999; Українська повстанська армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. Львів, 2004.

О. Лисенко

УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (УРСР) — д-ва соціаліст. типу, яка існувала в 1917–91. Виникла після більшовицького перевороту 1917 в Росії на підставі резолюції про встановлення в Україні *радянської влади* у формі рад робітн., солд. і сел. депутатів, яку прийняв 12(25).12.1917 1-й Всеукр. з'їзд рад. Усталеної і офіц. закріпленої назви республіка спочатку не мала. У згаданій резолюції паралельно вживалися назви «Україна — Республіка Рад робітн., солд. і сел. депутатів», «Укр. Республіка» та «Укр. Робітн.-Сел. Республіка», а утворений через два тижні офіц. друк. орган нової влади мав назву «Вісник Укр. Народної Республіки». Надалі в офіц. док-тах, крім вищенаведеного, використовувалися назви «Укр. Рад. Республіка» та «Рад. Україна». Невизначеність була припинена декретом Робітн.-сел. уряду України від 14.01.1919, згідно з яким республіка отримала назву «Укр. Соціаліст. Рад. Республіка» (УСРР). Відповідно до Конституції УРСР 1937 республіка стала називатися «Укр. Рад. Соціаліст. Республікою» (УРСР). Ця назва зберігалася включно до прийняття *Акта проголошення незалежності України* 1991, яким було закріплено утворення самост. Української Держави — *України*. У зв'язку з новим політ.-прав. статусом країни, схваленим укр. народом на всеукр. референдумі 01.12.1991, УРСР припинила своє існування, а її правонаступником відповідно до прийнятого ВР України Закону «Про правонаступництво України» від 12.09.1991 стала сучасна незалежна Україна.

Політ.-прав. статус УРСР визначався у доконст. період актами всеукр. з'їздів рад, а далі — конституціями УСРР (див. *Конституція України*). Починаючи від резолюцій 1-го Всеукр. з'їзду рад, УСРР розглядалася як складова федерації рад. республік, що мала бути утворена на місці кол. Рос. імперії. Згодом вона вступила в договірні відносини з Росією та ін. рад. республіками, послідовний розвиток яких привів до утворення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)*.

Перебуваючи у складі СРСР, Укр. рад. д-ва формально зберігала свій держ. *суверенітет* і мала право виходу із Союзу. В період 1923–30 антиконст. розширенню повноважень союз. центру запобігала практика конст. протестів УСРР, проте надалі відбулося звуження сувер. прав союз. республік і факт.

перетворення СРСР на унітарну державу. Наприкін. 1980-х виникли ідеї оновлення союзу рад. республік із забезпеченням останнім реального держ. суверенітету, що вилилися у прийняття *Декларації про держ. суверенітет України* 1990 та анал. актів у ін. рад. республіках. Підписання нового союз. договору було зірвано з приходом до влади Держ. к-ту з надзвичайного стану в СРСР (рос. ГКЧП), після повалення якого відбулося остаточне ослаблення союзних структур і, врешті-решт, припинення існування СРСР. Тер. УСРР на перших етапах її існування юрид. не визначалася. Малося на увазі, що її складатимуть насамперед землі, що включалися до УНР відповідно до 3-го Універсалу *УЦР*. В реальності ж у різний час (упродовж 1917–20) на укр. етн. землях кол. Рос. імперії паралельно існувало кілька владних режимів, між якими точилася збройна боротьба, і кордони безперервно змінювалися. На цих же землях виникали Донецько-Кривор. Рад. Республіка, Одес. Рад. Республіка, Крим. Соціаліст. Рад. Республіка та ін. рад. за характером, але формально незалежні від УСРР утворення. Боротьба за рад. владу точилася і на укр. землях кол. Австро-Угор. Лише після укладення Риз. мирного договору 1921 та ін. відповідних договорів із сусідніми д-вами кордони УСРР набули визначеного статусу. Проте ряд етн. укр. територій залишився поза межами республіки. Згодом (у 1939) до УРСР було включено Сх. Ґаличину і Зх. Волинь, у 1940 — Пн. Буковину і частину Бессарабії, у 1945 — Закарпаття, у 1954 — Крим. область. Чисельність населення УСРР за переписом 1926 становила 28,93 млн осіб; за переписом 1937 — 28,39 млн; 1939 — 31 млн; 1959 — 41,9 млн; 1970 — 47,13 млн, а за останнім загальносоюзним переписом 1989 — 51,45 млн осіб.

Адм.-тер. устрій УСРР/УРСР спочатку було успадковано від Рос. імперії з поділом на губернії, повіти і волості. У трав. 1920 замість 9-ти губ. (Волин., Катериносл., Київ., Поділ., Полт., Тавр., Харків., Херсон. і Черніг.) тер. республіки було поділено на 12 губ. (Волин., Дон., Запоріз., Катериносл., Київ., Кременч., Микол., Одес., Поділ., Полт., Харків. і Черніг.). Радикальна адм.-тер. реформа почалася після прийняття 01.02.1922 постанови ВУЦВК «Про впорядкування та прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УСРР». 25.10.1922 ліквідовані Кременч., Запоріз. і Микол. губернії. 12.04.1923 замість 102-х повітів було утворено 53 округи, а замість 1989-ти волостей — 706 р-нів. Надалі відповідно до постанови 12-го з’їзду РКП(б) «Про районування» (1923) відбулося вдосконалення адм.-тер. поділу, в т. ч. утворення нац. адм.-тер. одиниць у місцевостях з компактним проживанням нац. меншин. Водночас (1924–25) було уточнено кордони з РСФРР і БСРР, зокрема передано до Росії Шахтин. і Таганроз. округи, окремі землі Черніг. губ. Як наслідок, тер. УСРР у 1925 поділялася на 9 губерній, 49 округів, 666 районів (з них 5 нац.), 9 827 сільрад (у т. ч. понад 150 нац.). Від 12.10.1924 до 02.08.1940 в складі УСРР/УРСР перебувала Молд. Автон. Рад. Соціаліст. Республіка (до 1937 — Автон. Молд. Рад. Соціаліст. Республіка). У процесі наступного етапу реформи 03.06.1925 було ліквідовано губернії, а 02.09.1930 — округи. Натомість у лют. 1932 прийнято рішення про запровадження нової адм.-тер. одиниці — області. Послідовно було утворено такі області: Вінн., Дніпроп., Київ., Одес., Харків. (всі — 09.02.1932); Дон. (03.06.1932); Черніг. (07.10.1932); Житом., Микол., Полт. і Кам’янець-Поділ. (з 1954 — Хмельн.), всі — 22.09.1937; Запорізьку, Кіровогр., Сумс. (всі — 10.01.1939). Крім того, Дон. обл. 03.06.1938 було поділено на Сталін. (з 1961 — Дон.) і Ворошиловгр. (в 1961–70 та з 1990 — Луг.) обл. Згодом (04.12.1939) на возз’єднаних з Україною землях було утворено Волин., Дрогоб., Львів., Ровен. (тепер Рівнен.), Станісл. (з 1962 — Івано-Франків.), Терноп. обл. Невдовзі утворилися Акерман. (з 07.12.1940 — Ізмаїл.) та Чернів. (обидві — 07.08.1940), Херсон. (30.03.1944), Закарп. (22.01.1946), Черкас. (07.01.1954) обл. У 1954 Україні зі складу РСФРР було передано Крим. обл.; тоді ж ліквідовано Ізмаїл. та Дрогоб. обл. Надалі значних змін в адм.-тер. поділі УРСР не відбувалося.

УСРР/УРСР вважалася д-вою *диктатури пролетаріату*, а з 1960-х — загальнонар. д-вою. До прийняття Конституції 1919 не існувало чіткої структури вищих органів влади республіки. Крім Всеукр. з’їзду рад робітн., сел. і червоноарм. депутатів, Всеукр. Центр. Викон. К-ту і Нар. секретаріату, на чолі д-ви стояли надзвичайні органи: Всеукр. бюро для керівництва повстан. боротьбою проти нім. окупантів (Повстан. дев’ятка, Повстан. народний секретаріат), Всеукр. центр. військ.-револ. к-т, Тимчас. робітн.-сел. уряд України. Конституція 1919 встановила, що центр. органами влади УСРР є Всеукр. з’їзд рад робітн., сел. і червоноарм. депутатів, ВЦВК та Рада Нар. Комісарів УСРР. Конституція 1929 додала до цього переліку Президію ВУЦВК та народні комісаріати. Протягом кількох місяців у 1919–20 найвищу владу в д-ві мав надзвичайний, не передбачений Конституцією, орган — Всеукр. револ. к-т. Нова структура вищих органів влади (ВР УРСР, Президія ВР УРСР і РНК УРСР) була закріплена Конституцією 1937. Роль найвищого суд. органу в республіці в різний час виконували: Верх. револ. трибунал при ВУЦВК, Єдиний верх. трибунал УСРР, Найвищий суд УСРР, Верховний суд УРСР. Пост. органами влади на місцях були ради робітн., сел. і червоноарм. депутатів (з 1937 — ради депутатів трудящих, з 1978 — ради народних депутатів) та обрані ними викон. к-ти. Конституцією 1919 передбачалося також проведення губерн., повіт. і волосних з’їздів рад та обрання ними відповідних викон. к-тів. У 1917–20 існували надзвичайні місц. органи влади — револ. к-ти, к-ти бідноти і к-ти незаможних селян. Проголошувалася єдність центр. і місц. органів влади, які створювали єдину систему рад. Центр. органи влади поєднували законод. (нормотворчі) та управл. функції, а місц. ради були водночас органами місц. держ. влади і органами місц. самовряд. Проте всупереч офіц. гаслу «Вся влада Радам!» реальну владу в д-ві мала Комуніст. партія України та її керівні органи, які проводили політ. лінію ЦК ВКП(б). Керівна роль компартії в д-ві й сусп-ві була закріплена в ст. 125 Конституції УРСР 1937 і ст. 6 Конституції УРСР 1978. УСРР/УРСР мала свої держ. символи (герб, гімн, прапор). Столицею республіки відповідно до Конституції 1919 був Харків, а з черв. 1934 — Київ.

Літ.: Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. К., 1990; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму 1929–1941. К., 2001; Греченко В., Ярмиш О. Україна у добу раннього тоталітаризму. Х., 2001. *І. Усенко*

УКРАЇ́НСЬКА ЦЕНТРА́ЛЬНА РА́ДА (УЦР) — координаційно-політ. центр укр. партій, організатор і керівник нац.-визвольного руху, Укр. нац.-дем. революції, в процесі відродження укр. державності її вищий представн. орган із парлам. функціями. Почала створюватися на зборах укр. партій і орг-цій 3–4(16–17).03.1917, а 07(20) було сформовано її Президію і головою обрано (заочно) М. *Грушевського*. Прибувши з Москви до Києва, він 13(26) берез. висунув завдання скликання Нац. конгресу, на якому було б сформовано ЦР на засадах повноцінного представництва від усіх політ. сил і регіонів України та вироблення політ. платформи її діяльності. Укр. нац. конгрес (з'їзд), який відбувся 6–8(19–21).04.1917 в Києві, переобрав УЦР як національний орган у складі 118 осіб з тим, щоб у наступному вона могла поповнюватися представниками від укр. політ. і громад. масових орг-цій, з'їздів українства. Була ухвалена політ. платформа (концепція) Укр. революції, осн. складовими якої стали досягнення народоправного ладу і відродження укр. *державності* через запровадження широкої нац.-тер. автономії з власним *парламентом* (сеймом) у федерат. дем. республіці Росія. Реалізація наміченої платформи наштовхнулася на рішучу протидію з боку Тимчас. уряду, який не бажав визнавати ЦР за виразника інтересів усіх етносів, що населяли Україну й не робив жодних кроків щодо відродження укр. державності. УЦР стала на шлях самочинних дій. 10(23).06.1917 вона обнародувала 1-й Універсал, яким Україна оголошувалася автономною складовою Рос. Республіки. На переговорах представників Тимчас. уряду і УЦР в Києві було досягнуто домовленості про поповнення ЦР представниками нац. меншин України відповідно до їхньої питомої ваги у заг. складі населення. ЦР взяла зобов'язання не робити більше самочинних кроків у державотворчому напрямі до скликання Всерос. установчих зборів, по можливості стримувати стихійний процес українізації армії та погодилася на те, щоб створений 15(28) черв. Ген. секретаріат був органом Тимчас. уряду в Україні. Досягнуті компромісні домовленості були покладені в основу постанови Тимчас. уряду з укр. питання і 2-го Універсалу УЦР, прийнятих в один день — 03(16).07.1917. Сталося факт. визнання Тимчас. урядом проголошеної автономії України на чолі з УЦР, яка, поповнившись представниками від нац. меншин (росіян, євреїв, поляків, ін.), налічувала понад 800 членів і перетворилася на авторитетний представн. крайовий орган. Провідне місце зайняли ради сел. (212 осіб), військ. (132), робітн. (100) депутатів, а також Укр. ген. військ. к-ту (27). Тер. представництво здійснювали: від губерній 52 особи, великих міст — 23, колоній — 6. Гол. політ. партії мали по 5 місць.

У міру перебрання на себе Ген. секретаріатом функцій викон. органу влади, УЦР дедалі зосереджувалася на законотворчій діяльності, ухваленні стратег. політ. рішень. Найважливіші питання обговорювалися на заг. зборах (сесіях), яких загалом було проведено дев'ять. Оперативне розв'язання поточних питань здійснювала Президія, найменована з часом Малою радою. УЦР прагнула принципово відстоювати інтереси України, лише з істотними застереженнями прийнявши Інструкцію Тимчас. уряду Ген. секретаріату від 04(17) серп. усупереч погрозам з боку офіц. Петрограда ухвалила розпочати підготовчу роботу до скликання Укр. установчих зборів, провела в Києві 08–15(21–28) верес. з'їзд народів, який перетворився на переконливу демонстрацію прагнень народів Росії до переустрою д-ви на федерат. засадах.

Жовтн. збройне повстання в Петрограді УЦР засудила, заявила про те, що буде всіма силами боротися проти його підтримки в Україні. Водночас, скориставшись «Декларацією прав народів Росії», УЦР 07(20). лист. видала 3-й Універсал, яким проголошувалося створення *УНР*. Продовжуючи дотримуватись автономістсько-федераліст. курсу, УЦР заявила, що Україна не порушує єдності Рос. республіки й буде надалі становити її автономну частину. Зважаючи ж на відсутність легітимного центр. уряду (ленінський РНК таким УЦР не визнала), УЦР взяла на себе ініціативу трансформування Росії на федерат. республіку з однорідно соціаліст. урядом. Зрештою це призвело до конфлікту з РНК, який після низки дип. зусиль, переріс у військ. фазу.

09(22).01.1918 4-м Універсалом УНР було оголошено «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною д-вою укр. народу». На перебіг воєнних дій прибічників рад. влади проти УЦР, яка не змогла запропонувати скільки-небудь ефект. соціальної політики, зокрема в аграрному питанні, що позбавляло підтримки укр. провід, це впливу не справило, однак дозволило делегації у Бресті 27.01.(09.02.) 1918 підписати договір з Центр. д-вами. Однак на той момент, зазнавши поразки від рад. військ, УЦР 25.01.(07.02) 1918 залишила Київ, перебралася до Житомира, потім до Коростеня і нарешті — до Сарн. Для реалізації Берест. домовленостей Німеччина й Австро–Угор. погодилися надіслати в Україну свої війська, за допомогою яких 07(20).03.1918 до Києва повернулася ЦР. Проте вона виявилася неспроможною виконати умови «хлібного миру», згідно з якими до Центр. д-в мало бути поставлено 1 млн т збіжжя. Конфлікт, що виник на цьому ґрунті з командуванням, завершився держ. переворо́том 29.04.1918 — встановленням *Української держави*. Гол. підсумком діяльності УЦР стала відновлена нац. державність у формі дем. республіки, найменована природним укр. ім'ям, що дозволило пригнобленій віками нації одним порухом зрівнятися з ін. соціумами, разом з ними стати на шлях прогрес. цивілізац. поступу.

Літ.: Українська Центральна Рада. Док. і матер. У 2 т. К., 1996, 1997; Верстюк В. Українська Центральна Рада. К., 1997; Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920 рр.) // Політична історія України. ХХ ст. У 6-ти т. Т. 2. К., 2003.

В. Солдатенко

УКРАЇ́НСЬКИЙ СОЦІОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т У ПРА́ЗІ (Український інститут громадознавства) — нац. наук. недержавна установа, перед якою було поставлене завдання: «Служити практичній, живій життьовій меті: українському відродженню, яке зі шляху примітивного емпіризму в своїх вищих проявах повинно зійти на ґрунт об'єктивної науки». Засн. 01.11.1924 Укр. громад. к-том у Чехослов. республіці (ЧСР) та його головою *Шаповалом* М., який був першим директором УСІ (до 1932). Наступ. директорами були: Л. Білецький, Н. Григоріїв, П. Богацький. До 1931 існував на уряд. субвенції ЧСР, далі — на приват. та громад. пожертви. На відміну від УСІ М. *Грушевського* у Відні, УСІ у Празі реально займався фаховою наук. роботою у різних царинах суспільствознавства — насамперед соціологією. М. Шаповалу вдалося створити для цього необхідну структуру, знайти і залучити відповідні кадри. УСІ в Празі споч. складався з 3-х відділів: соціології та політики, народознавства, економіки і техніки. Мав діючу наук. раду, організоване членство, пост. співробітників, допоміжні підрозділи. Серед чл. і чл.-кор. та наук. співроб. УСІ відомі вчені з Європи та США: Л. Візе, П. Сорокін, А. Блага, Е. Халупний, Е. Росс та ін. А також укр. діячі й вчені: Н. Григоріїв, О. Ейхельман, С. Русова, Л. Білецький, В. Коваль, В. Петрів та ін. УСІ видавав окр. книгами їхні праці; публікувався зб. наук. робіт «Суспільство» (3 вип. 1925–27). При Ін-ті діяли Укр. музей-архів, Укр. робітн. ун-т, що через кореспонденційне навчання давав освіту в галузі сусп.

наук українцям у різних країнах (в т. ч. СРСР і США). Працювали кабінети вивчення Білорусі (Т. Гриб), Кубані (Ф. Щербина), шевченкознавства (П. Богацький), військ. соціології (В. Петрів) та ін. Згодом був створений відділ правознавства (С. *Шелухин*). Функціонував соціолог. семінар (М. Шаповал). Праця УСІ зазнавала потужного й часто контрпродуктивного впливу політ. чинників, але в цілому у ній вдавалося дотримуватися провідного статут. «принципу свободи досліду на основі об’єктивно-наукової методи». Через це Ін-т був відомим і визнаним в наук. колах європ. країн, США, з різними соціолог. закладами яких мав продуктивні контакти. Після смерті М. Шаповала з утрудненням через різні причини фінансування УСІ поступово згортає дослід. і видавн. роботу, обмежуючися проведенням наук. семінарів і дискусій. Формально Ін-т проіснував до 1939, коли Чехія була окупована нацистами. Попри складні зовн. і внутр. обставини діяльність УСІ в Празі реально сприяла популяризації і наук. вивченню соціології та ін. галузей суспільствознавства укр. еміграцією, виробленню засад вітчизн. сусп. науки та її інтеграції із світовою наук. думкою.

Літ.: Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. К., 1999; Ріпецький С. Український соціологічний інститут у Відні та Український інститут громадознавства в Празі // Українці в амер. та канад. сусп-вах. Джерсі Сіті, 1976; Волович В., Юренко О. Видатний політичний діяч України, фундатор вітчизняної соціології Микита Юхимович Шаповал // Шаповал М. Заг. соціологія. К., 1996. *О. Юренко*

У́ЛЬБРИХТ (Ulbricht) Вальтер (30.06.1893, Лейпциг — 01.08.1973, Берлін) — громад.-політ. і держ. діяч. Працював столяром на підприємствах Лейпцига; член Спілки соціаліст. молоді з 1908, Соціал-дем. партії Німеччини (СДПН) з 1912. Під час 1-ї світової війни служив у кайзер. армії, зазнав переслідувань за антивоєнну агітацію; під час Листоп. революції 1918 — депутат Ради солд. депутатів 19-го арм. корпусу; повернувшись до Лейпцига, вступив до «Союзу Спартака», депутат місц. Ради робітн. і солд. депутатів; у 1919 — один із засновників окружної орг-ції Комуніст. партії Німеччини (КПН), 1919–21 — член окружкому КПН у Серед. Німеччині, редактор газ. «Der Klassenkampf» («Класова боротьба»), 1921–23 — політ. секретар окружкому КПН у Тюрінгії. З 1923 — член ЦК, з 1929 — член Політбюро ЦК, з 1932 — секретар ЦК КПН; у 1924–25 навч. у Міжнар. Ленін. школі *Комінтерну*, з 1928 — канд. у члени Виконкому, у 1928–29 та 1938–43 — представник КПН при Виконкомі Комінтерну. У 1926–28 — член саксон. ландтагу, 1928–33 — депутат рейхстагу від Пд. Вестфалії; після приходу до влади нацистів 1933 перейшов на нелег. становище, емігрував до Франції, 1936–38 брав участь у *громадянській війні* в Іспанії у складі інтербригади, був на керівній парт. роботі у Празі. У 1938–45 — в *СРСР*, працював в нім. службі Моск. радіо, брав участь у створенні й роботі Нац. к-ту «Вільна Німеччина»; по поверненні до Німеччини став одним з організаторів створення СЄПН; у 1946–49 — заст. голови, з 1949 — член Політбюро СЄПН, з лип. 1950 до трав. 1971 — ген. (з квіт. 1954 — 1-й) секретар ЦК СЄПН; одночасно у 1949–55 — заст., у 1955–60 — 1-й заст. голови РМ НДР.

Попри формально невисокий статус заступника по держ. й парт. лінії співголів СЄПН О. Гротеволя й В. *Піка*, У. фактично мав більшу владу, ніж вони, оскільки, користуючись довірою рад. керівництва, очолював роботу секретаріату СЄПН і здійснював безпосереднє керівництво парт., а отже — держ. життям. Проголошений ним у 1952 курс на «планомірне буд-во соціалізму» в НДР спровокував екон. диспропорції, які, в кінцевому підсумку, стали причиною нар. антикомуніст. повстання 17.06.1953. Проте повстання зміцнило позиції У., оскільки змусило рад. керівництво відмовитися від пом’якшення політики щодо НДР та заміни У. менш одіозним політиком. Очоливши процес «*десталінізації*», використав його для відсторонення від влади політ. опонентів усередині СЄПН, спочатку звинувачуючи їх у пособництві Л. Берії, а пізніше — у ревізіонізмі; 1960–71 — голова Ради нац. оборони, 1960–73 — голова Держради НДР. Узяв курс на посилення під своїм контролем держ. вертикалі влади й макс. повну розбудову всіх складових держ. *суверенітету* НДР як «першої соціаліст. д-ви на нім. землі». Активно прагнув міжнар.-прав. визнання НДР і формування східнонім. держ. *ідентичності* як «соціаліст. альтернативи» ФРН. З 1953 вів переговори з СРСР, щоб обмежити зв’язки та переміщення населення між зх. і сх. секторами Берліна, свідомо пішов на загострення *Берлінської кризи* 1958–61 і домігся дозволу на побудову 12–13.08.1961 т. зв. «*берлінського муру*». На противагу доктрині Гальштайна висунув концепцію дводержавності нім. народу й врегулювання відносин між НДР та ФРН шляхом взаємного визнання, що отримала на Зх. назву «доктрина Ульбрихта» і сприяла початку переговорного процесу між НДР та ФРН, який розпочався в лист. 1970 після зустрічей канцлера ФРН В. *Брандта* та голови РМ НДР В. Штофа (19.03.1970 в Ерфурті та 21.05.1970 у Каселі).

У. не поділяв ілюзій рад. керівництва на чолі з М. *Хрущовим* щодо можливостей швидкої побудови *комунізму* в СРСР, висунув власну концепцію побудови «розвинутого соціаліст. сусп-ва», яка неодноразово критикувалася рад. ідеологами. У черв. 1964 домігся укладення Договору про дружбу, взаємодопомогу та співробітництво між НДР та СРСР, що гарантував «недоторканність кордонів НДР» та передбачав «існування двох суверенних нім. держав». Але втрата У. контролю над кадровою й орг. роботою в СЄПН (її він, зосередившись на держ. вертикалі влади, фактично, передав Е. *Хонеккеру*), роздратування рад. керівництва на чолі з Л. *Брежнєвим* його настирливими спробами наповнити реальним змістом суверенітет НДР, у т. ч. в питаннях безпекової і оборонної політики, та його некорисний в умовах розрядки імідж «сталінського керівника» у кінцевому підсумку призвели до заміни його за рад. підтримки більш поміркованим Е. Хонеккером. З трав. 1971 — почесний голова СЄПН. Тричі Герой праці НДР (1953, 1958, 1963), Герой Рад. Союзу (1963), нагороджений орденами К. Маркса (1953, 1958, 1963), Леніна (1963), Жовтн. Революції (1968), Вітчизняної війни 1-го й 2-го ступеня, Дружби народів та ін. відзнаками.

Літ.: Podewin N. Walter Ulbricht. Eine neue Biographie. Berlin, 1995; Frank M. Walter Ulbricht. Eine deutsche Biografie. München, 2000; Ulbricht L. Mein Leben. Selbstzeugnisse, Briefe und Dokumente. Berlin, 2003; Graf H. Mein Leben. Mein Chef Ulbricht. Meine Sicht der Dinge. Berlin, 2008. *Р. Кривонос*

У́ЛЬМАНІС (Ulmanis) Гунтіс Едуардович (13.09.1939, Рига) — громад.-політ. і держ. діяч, племінник Карліса Ульманіса — прем’єр-міністра (1918–21, 1925–26, 1931, 1934–40) та останнього президента (1936–40) Латвії міжвоєнного періоду. У 1941–46 У. разом з батьками перебував на засланні в Краснояр. краї (Росія). У 1963 закінчив Латв. держ. ун-т (Рига), 1965–71 — економіст Риз. міськ. управління громад. транспорту, 1972–92 — працював у системі комунальних послуг, пройшов шлях від економіста до керівника Риз. міськ.

управління комунальних послуг; 1966–89 — член КПРС. 1992–93 — член правління Латв. нац. банку, з черв. 1993 — депутат Сейму Латвії. 07.07.1993 обраний *президентом* Латв. Республіки, того ж року підписав угоду з Рос. Федерацією про виведення її військ з тер. Латвії (завершене восени 1994), 1998 домігся закриття та ліквідації радіолокац. станції РФ у Скрунде. 07.06.1996 переобраний президентом країни на другий термін (до 08.07.1999). Як *глава держави* 21–22.11.1995 перебував з офіц. візитом в Україні, під час якого було підписано низку док-тів про двостороннє співробітництво, зокрема у сфері залізн. та морс. транспорту, у соціальній сфері тощо; 28–29.11.1997 перебував в Україні з неофіц. візитом. Висловлювався за активізацію укр.-латв. співпраці у сфері безпеки, за розширення співробітництва Україна–*НАТО*. У жовт. 2002 призначений гол. викон. к-ту з проведення чемпіонату світу з хокею 2006 в Ризі. Автор твору «Шлях президента» (1997).

Літ.: David James Smith. The Baltic States and Their Region: New Europe Or Old? Amsterdam, 2005; Дорошко М. С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії. Чернівці, 2008. *М. Дорошко*

УЛЬТИМА́ТУМ (від лат. ultimus — останній) — категорична вимога однієї *держави* до іншої зайняти у визначений термін окреслену позицію щодо певної проблеми, здійснити конкр. дію або виконати ін. умови, невиконання чого може призвести до застосування д-вою певних заходів впливу (приміром, *бойкот*, *блокада*, припинення переговорів, розірвання дип. відносин, ембарго на товари, застосування *збройних сил*, різні репресії тощо). У. повинен бути складений чітко, недвозначно і вимагати такої ж відповіді у визначений термін. В У. вказуються також наслідки його відхилення. У. як дип. акт складається у формі дип. ноти, офіц. заяви або ін. письмового д-та. Можливість міжнар.-прав. застосування У. як процедурної форми вперше була передбачена у ст. 1 Гааз. конвенції № 3 1907 про початок воєнних дій: «держави, які домовляються, визнають, що військові дії між ними не повинні починатися без попереднього і недвозначного попередження, яке може мати форму або вмотивованого оголошення війни, або ультиматуму з умовним оголошенням війни». Крім того, в процесі переговорів терміном «У.» може бути визначений обсяг макс. поступок, які кожна зі сторін готова зробити, щоб дійти згоди. При цьому відмова другої сторони ще не означає застосування сили першою. Сучас. міжнар. право передбачає *незастосування сили принцип* або погрози силою, який повністю виключає застосування У. як нелегіт. процедурної форми *міжнародних відносин*.

Літ.: Мацієвський Д. Деякі проблеми теорії конфліктів та насильства. // Генеза. 1995. № 3; Ратимир В. Политические конфликты в эпоху постмодернизма. М., 2000; Libariss F. Les conflits politiques et leur modelage moderne. Paris, 2005; Фролов А. Р. Юридическая конфликтология. М., 2009. *О. Бабкіна*

УНІА́ТСТВО (від лат. unitas — єдність) — істор. явище у церк. житті, пов'язане з приєднанням до римо-катол. церкви однієї з правосл. церков або її частини шляхом укладення унії, що передбачала визнання останніми першості Римських Пап і катол. догматики за умови збереження притаманних їм обрядів, традицій, богослужбової мови, елементів церк. устрою і права. Ідеологія У. ґрунтувалася на сформованій у катол. церкві еклезіології можливості спасіння християн виключно в лоні римо-католицизму, що передбачало навернення «схизматиків» (православних) до «єдиноістинної церкви». Унія з Римом, яка трактувалася ним як «відновлення єдності», призвела до розколу всередині тієї чи ін. колись єдиної правосл. церкви, покликавши до життя антагонізм, що в історії нерідко переростав у жорстокі протистояння між православними й уніатами (вносячи конфесійний поділ у середовище одного народу), православними і римо-католиками (породжуючи міжетн. й міжнац. конфлікти на реліг. ґрунті). Рим, а також присталі до унії спільноти використовували самоназву «уніти»/«уніати» (православні — «дезуніти» або «нез'єднані»), допоки у правосл.-уніат. полеміці цей термін не набув негат. конотації і не був замінений Римом на «східні катол. церкви». Не всі такі церкви постали внаслідок розколу православних; виняток становлять Мароніт. церква на Бл. Сх., що приєдналася до Риму у добу хрестових походів, та Італо-Албан. У Пд.-Сх. Європі на укладення уній вирішальний вплив мали соціально-політ. чинники (Берест. унія 1595–96, Ужгор. унія 1646, унія Альба-Юлія, Трансильванія). На Бл. Сх. унію підписали частини Халдейс. (1553), Сирійс. (1662), Вірм. (1740), Мелхіт. (1724) церков. Згодом приєдналися до Риму в Африці частини Копт. (1895) та Ефіоп. (1930) церков, а в Індії — Малабар. (1599) і Маланкар. (1930). Невеликі уніатські спільноти створено на теренах кол. Югославії, серед болгар, словаків, угорців, білорусів, албанців, росіян, греків. Найчисельнішою церквою, що постала внаслідок укладення унії з Римом, є Укр. греко-катол. церква, що об'єднує в Україні до 4 млн віруючих. Римо-катол. церква наголошує на екуменічному значенні Сх. катол. церков у діалозі з правосл. церквами. Останні вбачають у церк. уніях інструмент прозелітизму, категор. відкидають сам феномен Сх. катол. церков, що суперечить правосл. еклезіології, розумінню сутності церкви. Феномен У. становить одну з вагомих перешкод на шляху розвитку офіц. католицько-правосл. діалогу (розпочатого 1978) і відносин між римо-катол. церквою і помісними правосл. церквами. *Н. Кочан*

УНІВЕРСА́Л ГЕ́ТЬМАНСЬКИЙ (від лат. universalis — загальний) — публічно-правовий акт: маніфест або розпорядчо-адм. акт у Правобер. та Лівобер. Україні в 17–18 ст. Універсали мали вище норм. значення порівняно з ін. актами органів влади і регулювали всі сфери політ., екон., сусп., військ. життя Гетьманату, визначали кадрові питання в органах влади, становили основоположні док-ти у сфері права власності на нерухомі об'єкти (Війська Запорізького). Окрім гетьмана, універсали також видавала *Генеральна військова канцелярія*, відомі також універсали полковників та кошових отаманів. Частина універсалів, яка, зокрема, стосувалася призначень та звільнень з посад в органах держ. влади, а також щодо нерухомої власності, у періоди перебування Гетьманату під царс. владою мала затверджуватися царем. Форма універсалу запозичена з канцеляр. документації Речі Поспол. Там право видавати універсали належало насамперед королю, але відомі й універсали воєвод, сенату, сеймиків. Зокрема, універсал короля Стефана *Баторія* 1578 запроваджував реформу козац. військ. служби. За формою та змістом універсали також близькі до царс. грамот та указів у Рос. д-ві. Формуляр універсалу включав (за І. Л. Бутичем): 1) вступний протокол: ім'я, прізвище й титул гетьмана, звернення до осіб, яким адресувався док-т; 2) текст: опис обставин, що спричинили видання універсалу, розпорядження чи постанова, заборона порушувати док-т; 3) кінцевий протокол: місце і час видання док-ту, підпис, печатка. Також вони могли включати: згадку про Боже ім'я, преамбулу (формула заг. змісту, де вказано на обов'язки того, хто видає док-т), вказівку на спосіб засвідчення автентичності док-та (печатка, підпис), коротку молитву та ін. Титул гетьмана, вказаний у вступному протоколі, є одним з безсумнівних та юридично найбільш значущих свідчень тогочасного державно-правового статусу Гетьманату, його зв'язку з певним монархом-сувереном. Зокрема, Б. *Хмельницький* у 1648–1651 у своїх універсалах використовував титул, що засвідчував визнання ним приналежності Війська Запорізького до Речі Поспол., у 1651–1654 підданство жодному з монархів не зазначено (єдиний такий період в історії Гетьманату), з квіт. 1654 титул Б. Хмельницького в його універсалах відбиває царс. суверенітет над Військом Запорізьким. За змістом можна виділити три групи універсалів (за Ю. Мициком): 1) акти військ.-адм. та суд. характеру; 2) акти щодо міст та міщан; 3) акти щодо податків та повинностей населення. Оригінали універсалів, призначених для всього населення Гетьманату, розсилалися по полках, зачитувалися по церквах, заносилися до ратушних книг; частина універсалів призначалася групі людей або й конкр. особі; були й універсали, зміст яких не підлягав розголошенню. У 18 ст. поруч з назвою «універсал» дедалі частіше під впливом рос. діловодства використовувалися ін. назви, зокрема, «ордер».

Літ.: Бутич І. Вступ // Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. К., 1998; Універсали Івана Мазепи. Т. 1. К., 2002; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). К.; Львів, 2004. *О. Кресін*

УНІТА́РНА ДЕРЖА́ВА (від лат. unitas — єдність, одне ціле, однорідність) — *держава*, сформована на принципі уніфікації всієї держ. діяльності, включаючи структуру органів *влади*, законодавство, систему судочинства, освіти, соціального захисту, *державну мову* (мови), в окремих випадках, держ. *релігію*, які є єдиними для всіх адм.-тер. одиниць, що входять до складу У. д. і на відміну від федерат. д-в законодавчо не наділяються власним *суверенітетом* (див. *Федералізм*). У класичному варіанті всі адм.-тер. одиниці є однотипними за своїми повноваженнями, однак в сучас. У. д. можуть формуватись автономні одиниці, наділені ширшими за інших повноваженнями, включаючи наявність власної *конституції*, автон. *уряду, парламенту* тощо, які характерні для суб'єктів федерацій.

Визначають централіз. та децентраліз. У. д. Ознакою перших є сильний центр. уряд та обмежені повноваження адм.-держ. одиниць, у децентраліз. У. д. певний обсяг повноважень центр. уряду передається адм.-держ. одиницям, що уможливлює також появу автономій. Принциповим критерієм для формування централіз. або децентраліз. У. д. є рівень розвитку дем. відносин (тип *політичного режиму*). Оскільки тоталіт. та авторит. типи політ. режиму характеризуються жорсткою централізацією влади, обсяги компетенції адм.-тер. одиниць та суб'єктів федерації в таких д-вах у політ. вимірі є досить однотипними і відрізняються, в основному, декларуванням «суверенітету» суб'єктів федерації. Причому і етно-відмінним тер. У. д., і суб'єктам поліетн. федерацій з тоталіт. або авторит. типом політ. режиму можуть надаватися обмежені права в культ.-освітній сфері, включаючи право на регіон. мови. Натомість дем. У. д. відрізняється досить високим рівнем децентралізації влади та розвиненим місц. самовряд., що за цим показником наближує їх до федерат. д-в. Як результат, відмінність між дем. У. д. і федерат. д-вами може полягати суто в правовому визначенні т. зв. «суверенітету» суб'єктів федерації, обсяг політ. повноважень яких може цілком кореспондуватися з обсягом повноважень адм.-тер. одиниць в У. д. Відповідно, дем. тип політ. режиму визначає концептуальну політ. наближеність де-юре У. д. і федерат. д-в.

Дем. моноетн. д-ви зазвичай є децентраліз. У. д., тоді як багатоетн. властивий федерат. устрій з широкими повноваженнями у сфері освіти та культури етно-відмінних суб'єктів федерації. Дем. децентралізованим У. д. також часто притаманні феномени автономізму (в поліетн. д-вах) або *регіоналізму* (в моноетн. д-вах, до складу яких входять території з істор., реліг., мовними відмінностями). Розвиток тенденцій автономізму та регіоналізму може спричиняти різницю в обсягах повноважень між окремими адм.-тер. одиницями (або автономіями), що входять до складу таких д-в. Водночас з точки зору держ. права вони класифікуються як У. д.

Крім етн. критерію, на формування держ. устрою також визначальним чином впливає географ. розмір д-ви. Для великих за розміром дем. моноетн. д-в децентраліз. унітарна структура мала б призводити до послаблення зв'язків між окремими регіонами, що могло б загрожувати єдності д-ви. З ін. боку, наявність сильного централіз. управління на уніфікованих для всіх тер. складових принципах не дозволяла б враховувати відмінності та потреби регіонів і вступала б у суперечність з принципами дем. управління. Відтак, для таких д-в стає закономірним формування федерат. устрою.

Принцип уніфікації держ. діяльності на всій тер. країни, який характеризує У. д. в її класичному розумінні, має окреме значення для новопроголошених д-в, оскільки передбачає побудову механізмів держ. управління за єдиним зразком, закономірно прагне до нівелювання відмінностей, створюючи міцніші зв'язки між територіями та сприяючи якнайшвидшому формуванню єдиної політ. *нації*. На цьому етапі потреба у функціонуванні сильного центр. уряду обумовлює переважання доцентрових тенденцій у д-ві. У випадку проголошення У. д. ці процеси найкраще кореспондуються з її централіз. формою (із забезпеченням умов для широкого розвитку *місцевого самоврядування* в дем. д-вах), яка з досягненням стабільності єдиного держ. організму може надалі трансформуватись у децентраліз.

Важливість уніфікаційних тенденцій в період формування єдиної д-ви особливо відзначається на прикладі новостворених федерат. д-в, в яких слабші порівняно з У. д. правові, а відтак і політ. зв'язки між територіями (в т. ч. через їх «суверенний» характер) за відсутності сильного центр. уряду можуть перешкоджати успішному становленню д-ви, визначати слабкість та недостатню ефективність системи держ. управління і спричинити подальший розпад д-ви або застосування надзвичайних заходів з боку центр. уряду (як приклад, Громадян. війна в США). Відповідно відсутність «суверенного», тобто до певної міри «державного» статусу адм.-тер. одиниць в У. д. визначає її більшу сталість порівняно з *федерацією*. З урахуванням критеріїв етн. складу, геогр. розміру та типу політ. режиму найбільш сталими д-вами можна вважати моноетн. середні за розміром дем. децентраліз. У. д., які поєднують переваги уніфікованої структури держ. управління з можливостями якнайширшого задоволення потреб різних тер. громад, що ставиться за мету у федерат. д-вах. *О. Ляшенко*

У́НІЯ (лат. unio — єдність, об'єднання, союз, спілка) — союз, спілка, об'єднання, єдність, юніон. Слово походить від лат. unio або лат. union — «союз», «об'єднання». 1) У. персональна — с обєднання, союз д-в під владою одного монарха зі збереженням органів влади цих д-в. Прикладом сучас. персональної У. є визнання монарха Великобританії одночасно *главою держави* у країнах, що були раніше брит. колоніями і зберігають статус *домініону* (Австралія, Канада, Нова Зеландія та ін); У. реальна — на основі договору чи одностороннього акта більш сильної д-ви, де крім об'єднання д-в під владою одного монарха передбачається також утворення спільних органів держ. влади. 2) У. церковна — об'єднання правосл. і католиц. церков. Прихильників унії здебільшого називають уніатами. (Див. *Уніатство*). Найбільш типовими уніями були: Кревська (1385) — конфедерат. союз Королівства Польс. і Вел. князівства Лит. Угода передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину д-ву внаслідок шлюбу польс. королеви Ядвіґи і лит. князя Владислава II Ягайла. Віленсько-радомська (1401) — союз Королівства Польс. і Вел. князівства Лит. Городельська (1413) — конфедерат. союз Королівства Польс. і Вел. князівства Лит., заперечуючи положення Кревської 1385, підтверджували існування Вел. князівства Лит., Руського та Жемайтійського як окремої незалежної д-ви. Ґродненська (1432), Краківсько-Віленська (1499), Мельницька (1501). Люблінська (1569) — союз Корони Польс. і Вел. князівства Лит., результатом якого стало утворення д-ви Річ Посполита. Берестейська У. — союз Київ. митрополії Руської правосл. церкви з метою розірвати стосунки з Константиноп. патріархатом та об'єднатися з Апостол. Престолом у 1596 за умов утворення Руської греко-катол. церкви, підлеглості православних Папі Рим., визнання катол. догматики і збереження правосл. обрядності. У. формально й офіц. проголошено на церк. соборі в Бересті 1596. Гол. док-том унійного собору є грамота Берестейської У., в якій проголошувалася ідея спасіння людства через катол. віру на підставі євангел. заповіді про заснування і єдність Христової Церкви «на одному Петрові, як на камені». Церковна У. 1596 викликала розкол в укр. сусп-ві, посилила соціальну напругу, призвела навіть до кровопролиття. Боротьба навколо У. була не реліг., а політ. — проти польс. експансії. У. виявилася компромісом між Римом і Києвом, заборалом і від Варшави, і від Москви. Подальші колізії довели, що УГЦК стала справді нац. церквою, духовною опорою державницьких устремлінь українців. Існує переконання, що У. по всій Україні готові були запровадити і гетьман П. *Скоропадський* і С. *Петлюра*. Унійні процеси мали місце і в Зх. Європі: наприкін. 16 — на поч. 17 катол. політика Габсбурґів поширилася на Угорщину. Через повстання угорців і турків католицизму довелося йти на поступки. У 1606 Габсбурґи надали угор. дворянству свободу віросповідування, виключне право на зайняття держ. посад і право обирати намісника короля. У 1608 в Агузені з ініціативи курфюрста Пфальцського Фрідріха була утворена У. для захисту інтересів протестантизму. У відповідь на це у 1609 у Мюнхені була створена катол. ліга, організована з ініціативи єзуїтів, яка поставила за мету знищити протестантів у всій імперії. На поч. 17 загострилися відносини між протестантами і католиками у Німеччині, де лютеран. У., керована саксон. і бранденбурз. курфюрстами, завжди готова була почати війну з ще більш войовничою катол. лігою, на чолі якої стояв бавар. герцог Максиміліан. Папа Павло V відкрито підтримував лігу, що в кінцевому підсумку сприяло розширенню тридцятилітньої війни.

Літ.: Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). К., 1997; Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич, 2004.

Б. Андрусишин

УПРАВЛІ́ННЯ ВЕРХО́ВНОГО КОМІСА́РА ООН З ПРАВ ЛЮДИ́НИ (до 1997 — центр ООН з прав людини) — координац. центр діяльності *ООН* у сфері *прав людини*; був створений у зв'язку з прийняттям 23.12.1993 резолюції *Генеральної Асамблеї ООН* про заснування посади Верховного комісара ООН з прав людини; у 1997 Центр було перетворено на Управління Верх. комісара ООН з прав людини. Управління є осн. підрозділом Секретаріату ООН із виконання програм роботи ООН у цій сфері; його функціями є: сприяння додержанню д-вами громадян., політ., соціальних, екон. і культ. прав і свобод людини; надання консультант. послуг, фін. та тех. допомоги у сфері захисту *прав людини*; налагодження співробітництва між *державами*, міжнар. міжурядовими та неурядовими орг-ціями; виконання рішень гол. органів ООН у сфері *прав людини*; підготовка доповідей, досліджень та рекомендацій для органів ООН з питань поліпшення ситуації із захистом прав людини. Окрім власне Верх. комісара ООН з прав людини, структура Управління включає 6 осн. секцій: зовн. зносин; публікацій і документації; консультат. обслуговування та тех. допомоги; міжнар. док-тів; з питань вивчення, досліджень і попередження дискримінації; повідомлень; спец. процедур. Управління також включає Канцелярію Верх. комісара ООН з прав людини, групу адм. підтримки та Відділення в Нью-Йорку. Управління надає тех. підтримку Комісії з прав людини, К-ту з екон., соціальних і культ. прав, К-ту з ліквідації расової дискримінації, К-ту проти катувань, Групі трьох (за Конвенцією проти апартеїду), а також ін. органам та орг-ціям. Управління входить до складу Міжустановчого пост. к-ту, який спостерігає за міжнар. заходами у зв'язку з надзвичайними гуманіт. ситуаціями. Щодо фінансування Управління, то, окрім асигнувань із регулярного бюджету, деякі його заходи фінансуються з позабюджетних джерел. Заг. керівництво діяльністю Управління здійснює Верх. комісар ООН з прав людини — посадова особа, яка підпорядковується *Генеральному Секретареві ООН* (є його заступником за посадою) та відповідає за захист та реалізацію громадян., політ., соціальних, екон. і культ. прав людини. У здійсненні діяльності Верх. комісару ООН з прав людини допомагає заступник, який є тимчасово виконувачем обов'язки Верх. комісара в період його відсутності. Штаб-квартира Верх. комісара ООН з прав людини та його Управління знаходиться в Женеві, а його Відділення — у Нью-Йорку.

М. Гнатовський

УПРАВЛІ́ННЯ ПРОЕ́КТАМИ (програмно-цільовий метод) — один з найпоширеніших сучас. способів реалізації сусп. управління, який пов'язує цілі політики (стратегії, концепції, плани, проекти) з ресурсами за допомогою цільових програм (мета → цільова програма → результат). Такі програми розробляються для ефект. виконання завдань в усіх сферах сусп. розвитку. Серед них: держ., галузеві програми, програми соціально-екон. розвитку країни та її окремих регіонів і територій тощо. Програмно-цільовий метод передбачає такі етапи і дії: структурування проблем на обраному рівні управління, тобто їх розматування на підпроблеми; визначення конкр. заходів щодо реалізації підпроблем, що дає змогу сформувати програму; оцінку пріоритетності й послідовності програм. заходів, а також поділ ресурсів між ними; розроблення механізму управління виконанням програми; використання на різних етапах реалізації програми широкого спектра сучас. аналіт. і проектних засобів, зокрема економіко-матем. моделювання, екон.

прогнозування, сітьових засобів планування і управління, фін. аналізу та інвестиц. проектування, програм. аналізу. На рівні д-ви з її владними повноваженнями програмно-цільовий метод надає можливість зконцентрування, більшої обґрунтованості та контролю використання ресурсів для стабілізації і розвитку соціально-екон. процесів, координації діяльності органів держ. влади для пріоритетного розв'язання певних проблем, подолання наслідків екон. криз та попередження таких ситуацій в майбутньому. Саме тому цей метод є осн. способом реалізації держ. політики в різних сферах і галузях сусп. діяльності. Розробка відповідних держ., галузевих, регіон., тер. цільових програм базується на низці вихідних положень, найважливішими серед яких є: визначення держ., регіон., галузевих, тер. пріоритетів щодо сусп. проблем як основи для практ. дій системи держ. управління та місц. самовряд. (з урахуванням сценаріїв-прогнозів перебігу внутр. та міжнар. подій); виділення «точок зростання» — видів діяльності, дій, процесів, технологій, які можуть забезпечити країні, регіону, галузі, території найбільш швидкий або стійкий успіх (результати, досягнення, визнання) в межах наявних та реально доступних ресурсів у відповідних сферах діяльності; визначення переліку та графіку впровадження програм і проектів, спрямованих на підтримку «точок зростання» та створення або підтримку відповідних «центрів зростання» — структур, діяльність яких виявляється найефективнішою і які спроможні взяти на себе лідерство в конкр. напрямах; запровадження цілеспрямованої політики пріоритетного розвитку з адекватним забезпеченням ресурсами; підвищенням рівня пром. технології; модернізацією обладнання; підвищенням продукт. праці; першочерговим використанням цільового фінансування, кредитів урядових фін. ін-тів, податкових пільг, спеціальних квот імпортних енергоносіїв та валюти; підвищенням рівня управління в них; систематичним держ. контролем за використанням ресурсів; подолання неузгодженості в процесі розробки програм і проектів між різними рівнями управління, окремими елементами, засобами, методами управління, яка становить загрозу втрати ефективності використання ресурсів.

До особливостей формування цільових програм слід віднести: підпорядкування їх певній системі (вибір, виходячи з держ., галузевих, регіон., тер. цілей; взаємодія з ін. програмами); спрямування на кінцевий результат; розгляд програм як цілісного об'єкта і процесу управління; створення відповідної системи управління та механізмів забезпечення; дотримання певної їх структури, що складається з низки впорядкованих програмних завдань. Особливе місце серед держ. та регіон. програм займають програми екон. і соціального розвитку. Вони являють собою док-ти, в яких визначаються мета та пріоритети екон. і соціального розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і *виконавої влади*, органів *місцевого самоврядування*, спрямованих на ефект. розв'язання проблем екон. і соціального розвитку, досягнення стабільного екон. зростання, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери. В Україні щороку розробляється Держ. програма екон. і соціального розвитку України взаємоузгоджено з проектом Держ. бюджету України на відповідний рік. У цій програмі конкретизуються заходи, передбачені в Програмі діяльності КМ України, та завдання, визначені у щорічному посланні *Президента України* до *Верховної Ради України* про внутр. і зовн. становище *України*. Зокрема, у Держ. програмі екон. і соціального розвитку України повинні бути відображені: аналіз соціально-екон. розвитку країни за минулий та поточний роки та характеристика гол. проблем розвитку економіки і соціальної сфери; вплив очікуваних змін зовнішньополіт. та зовнішньоекон. ситуації на економіку країни; мету та пріоритети екон. і соціального розвитку в наступному році; система заходів щодо реалізації держ. політики з визначенням термінів виконання та виконавців; осн. макроекон. показники, обсяги капітальних вкладень, показники держ. замовлення та ін. необхідні показники і баланси екон. і соціального розвитку, в т. ч. в розрізі галузей економіки, АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя; перелік держ. цільових програм, що фінансуватимуться в наступному році за рахунок коштів Держ. бюджету України; показники розвитку держ. сектора економіки, зокрема отримання та використання доходів від розпорядження держ. майном, ефективності використання об'єктів права державної власності, розвитку казенних підприємств. Програмно-цільовий метод ефект. використовується в багатьох країнах світу, особливо в найбільш розвинутих з них. Він довів свою ефективність у багатьох країнах світу, зокрема Японії, Кореї, ін. країнах, де використовувався для відродження повоєнної економіки, виходу з екон. криз, здійснення екон. реформ.

В. Бакуменко

У́РЯД — збірне визначення вищого колегіального органу *виконавчої влади* держави. У різних країнах У. має неоднакові назви — кабінет міністрів (Великобританія, Узбекистан), рада міністрів (Франція, Італія, Польща), державна рада (КНР), власне уряд (Росія) тощо. В Україні з 1992 має назву Кабінет Міністрів України (до того — Рада Міністрів). З прийняттям Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 21.12.2006 термін «уряд» використовується як друга офіц. назва КМУ. На цей час чинним є однойменний Закон України від 16.05.2008. До складу КМУ входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Посада члена КМУ несумісна з депут. мандатом, також члени КМУ не можуть суміщати свою службову діяльність з будь-якою ін. роботою (крім виклад., наук. та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або орг-ції, що має на меті одержання прибутку. *Прем'єр-міністр України* призначається ВР України (ВРУ) за поданням *Президента України*. Кандидатуру Прем'єр-міністра Президенту України пропонує *коаліція* депут. фракцій у ВРУ або одна депут. фракція, до складу якої входить більшість нар. депутатів від конст. складу ВРУ. Міністри оборони, закорд. справ призначаються ВРУ за поданням Президента України, а ін. члени КМУ — ВРУ за поданням Прем'єр-міністра України. Члени КМУ призначаються на посади на строк, який не перевищує терміну повноважень ВРУ, тобто п'яти років. КМУ складає свої повноваження перед новообраною ВРУ. Члени КМУ мають право заявити ВРУ про свою *відставку*. Відставка Прем'єр-міністра має наслідком відставку всього складу КМУ. У разі прийняття ВРУ згідно із ст. 87 *Конституції України* резолюції недовіри КМУ більшістю від конст. складу ВРУ, КМУ зобов'язаний піти у відставку. КМУ, відставку якого прийнято ВРУ, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого КМУ.

КМУ відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний ВРУ у межах, визначених Конституцією України. КМУ здійснює свою діяльність відповідно до Програми діяльності КМУ, схваленої ВРУ, керуючись Конституцією і законами України, указами Президента України. Обсяг компетенції КМУ визначається його конст. статусом як вищого органу у системі органів викон. влади. Ключовим завданням КМУ є забезпечення *державного суверенітету* і екон. самостійності України, здійснення *внутрішньої* і *зовнішньої політики* д-ви, виконання Конституції і законів України, актів Президента України. КМУ вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і гр-на, обороноздатності й нац. безпеки України, громад. порядку в боротьбі зі злочинністю. До функцій КМУ віднесені розробка і здійснення загальнодерж. програм екон., науково-тех., соціал. і культ. розвитку всіх форм власності, здійснення управління об'єктами держ. власності. КМУ повинен забезпечувати розробку проекту закону про Держ. бюджет України і виконання затвердженого ВРУ Держ. бюджету, а також надавати ВРУ звіт про його виконання. На КМУ покладається забезпечення проведення фін., цінової, інцест. та податкової політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екол. безпеки і природокористування, здійснення зовнішньоекон. діяльності України, митної справи. Важливе значення мають повноваження КМУ щодо спрямування і координації роботи м-в, ін. органів викон. влади. Також КМУ утворює, реорганізовує та ліквідовує м-ва та ін. центр. органи викон. влади, призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра керівників цих органів, які не входять до складу КМУ. КМУ видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на тер. України. Акти КМУ підписує Прем'єр-міністр, вони набирають чинності з дня їх підписання, якщо інше не зазначено в самих актах. Нормативно-правові акти КМУ підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом. Для підготовки та узгодження питань, які виносяться на розгляд У., з 2000 КМУ утворюються урядові комітети, до складу яких входять не лише члени КМУ, а й керівники та заступники центр. органів викон. влади. У роботі урядових к-тів можуть брати участь з правом вирішального голосу члени КМУ, які не входять до складу відповідного урядового к-ту.

Літ.: Адміністративне право України. Академічний курс. Т. 1: Заг. частина. 2007; Школик А. М. Порівняльне адміністративне право. Львів, 2007.

В. Авер'янов

УРЯДО́ВА ПА́РТІЯ — феномен партії/ій, властивий парлам. та напівпрезид./змішаний формам правління, які передбачають формування *уряду* на підставі результатів парлам. *виборів*. У даному випадку У. п. будуть однаково характерними для урядів і більшості, і меншості. Конструкція У. п. є своєрідним інтегратором двох систем — партії та уряду, коли керівники/представники партії/ій, які формують уряд, одночасно займають вищі держ. політ. посади. Існують дві базові моделі У. п. Перша — Вестмінст., їй відповідають однопарт. уряди більшості, також використовується термін — «уряд партії». У цьому випадку йдеться про систему, в якій окрема партія самост. формує уряд і її передвиборча програма стає програмою діяльності уряду. За цієї моделі уряди не обов'язково мають складатися винятково з членів правлячої партії, вони можуть також включати в себе і позапарт., переважно — висококваліфік. спеціалістів. Проте, у складі такого уряду домінують завжди члени партії, яка виграла парлам. вибори. І на чолі уряду знаходиться прем'єр-міністр, який зазвичай є лідером цієї партії. Друга модель властива країнам, в яких формуються коаліц. уряди. Вона передбачає, що результати виборів не дають однозначного рішення для жодної партії щодо формування нею уряду. Урядова комбінація виступає продуктом міжпарт. переговорів та домовленостей. Відповідно урядова програма є компромісом цих міжпарт. домовленостей і може суттєво відрізнятись від програми, з якою партія, що увійшла до складу уряду, йшла на вибори і отримала підтримку *громадян*. Статус У. п. має часовий вимір і відповідає часу перебування партії у складі уряду. В коаліц. урядах постійно відчувається тиск того факту, що партії-партнери по коаліц. уряду одночасно є потенц. конкурентами на наступних парлам. виборах. Тому досить часто науковці трактують коаліц. уряди як сукупність декількох парт. урядів, відповідно до к-сті *партійних політичних* у ньому представлених. Отже, в такому випадку ми можемо говорити не в однині про У. п., а про одночасне співіснування декількох У. п.

А. Романюк

УСТАНО́ВЧІ ЗБО́РИ — спеціальна вища представн. установа або вищий представн. орган, який створюється для вироблення і прийняття змін до осн. закону (*конституції*), після чого припиняє свою діяльність чи перетворюється на звичайний *парламент* (Греція 1975). У. з. іноді мають назву «конституанта», «конст. конвент», «конст. асамблея», «конст. збори». Зазвичай їх орг-ція, формування і компетенція регламентуються спец. законом. Як самост. ін-т У. з. з'явилися, зокрема, у Франції в період Вел. франц. революції на основі Ген. штатів, більшість депутатів яких 09.07.1789 проголосили себе У. з. Після прийняття конституції 01.10.1791 У. з. поступилися місцем Законод. зборам. Виділяють У. з. суверенні, що остаточно приймають конституції, — Франція (1791), США (1787), після 2-ї світової війни — Болгарія, Болівія, Бразилія, Індія, Італія та ін. і не суверенні, що ведуть підготовку проекту конституції, який ухвалюється, здебільшого, на *референдумі*. Прийняття осн. закону країни У. з. вважається одним з найдемократичніших способів.

Укр. У. з. — вища законод. інституція, яку передбачала створити *УЦР*, розуміючи, що дем. д-ва не може існувати без чітко визначеного виборчого права, без органів *законодавчої*, *виконавчої*, *судової* влади, обраних шляхом всезаг., рівного, прямого і таємного *голосування*. Вищим виборним представн. органом мали стати Укр. У. з., які у перших док-тах УЦР іменувалися ще й тер. з'їздом чи сеймом. Вважалося, що Укр. У. з. — найкращий спосіб автон. самовизначення України. Лозунг Укр. У. з. проголошувався укр. партіями політичними як символ нац. єдності укр. народу. Водночас ішла підготовка до Всерос. У. з., призначених на 17.09.1917, а початок їхньої роботи мав відбутися 30 лист. У. з. в Росії як виборна представн. установа після повалення царизму мала розв'язати питання про держ. лад країни. Скликання У. з. готував Тимчас. уряд під тиском нар. мас, серед яких лозунг У. з. був популярним ще з революції 1905–07. Після жовтн. перевороту більшовики не стали на перешкоді виборів — вони відбулися 12 лист. УЦР і Ген. секретаріат розпочали виборчу кампанію за 2–3 тижні до взяття більшовиками влади у Петрограді. Підготовкою до виборів керувала Всерос. у справах про вибори до У. з. комісія (Всевибори). При Ген. секретаріаті внутр. справ було організовано спец. Виборче бюро (Генсеквибори), яке виконувало роль координатора в роботі окружних виборчих комісій у п'ятьох укр. губерніях.

Водночас, особливо після 3-го Універсалу 7 лист., яким УЦР оголосила себе найвищим органом держ. влади до скликання

Всеукр. У. з., активізувалася підготовка до їх проведення. На Укр. У. з. покладалося завдання розв’язати питання про держ. лад України, про земельну та ін. реформи. 11–14 лист. УЦР затвердила Головну у справах виборів до Укр. У. з. комісію на чолі з М. Морозом. 11–16 лист. УЦР прийняла Постанову про затвердження закону про вибори до Укр. У. з., а також закон про вибори до Укр. У. з. УНР. Згідно із законом про вибори були створені 10 виборчих округ, які охоплювали не лише суто Укр. губернії, а й прилеглі прикордонні повіти Курс. і Воронез. губерній. Для військових було створено 2 флотські та 5 фронтових округ. Виборчі округи поділялися на виборчі дільниці. На місцях роботу проводили наявні окружні, повітові та міські комісії у справах виборів до Рос. У. з., для функціонування яких було виділено кошти. Виборче право законом надавалося особам віком від 20 років. Вибори до Всерос. У. з. відбувалися в Україні 12–14, 26–28 лист., а у ряді місцевостей РРФСР — в лист. — груд., а подекуди і у січ. 1918. На виборах в Росії за даним з 67 округів взяло участь 44 433 309 осіб (усього було 79 округів і в них 90 млн виборців). Було обрано 715 депутатів. Більшість отримали парії есерів та меншовиків. В Україні блок партій та політ. сил ЦР здобув визначну перемогу: 77 % голосів здобули УСДРП і ЦПСР, а більшовики одержали лише 10 % голосів, тобто у 2,5 раза менше, ніж загалом по Росії (24 %). Водночас більшовики мали більшість у містах (Харків — 27,8 %, Катеринослав — 26,4, Одеса — 28,6, Київ — 16,6 %).

Установчі збори відкрилися 05.01.1918 в Петрограді. На перше й останнє засідання з’явилося близько 410 депутатів, більшість мали есери-центристи. Було створено «Союз захисту У. з.» Напередодні біля Таврійс. палацу більшовики розстріляли демонстрацію прибічників У. з. Більшість делегатів під керівництвом есера В. М. Чернова відмовилася визнавати декрети рад. влади. Декретом ВЦВК від 06.01.1918, схваленим 2-м Всерос. з’їздом рад, У. з. було розпущено, що загострило сусп. протистояння в країні. Вибори до Укр. У. з. було призначено на 27–29 груд., але через анархію та ін. надзвичайні обставини відбулися у січ.–лют. 1918, і то лише у 7 з 10 виборчих округ на тер. підконтрольних УНР. На частині тер. України було проголошено владу рад. Гол. комісія визнала дійсними 172 мандати із 301 обраного. Майже всі виборчі комісії повідомляли про значно меншу активність на виборах до Укр. У. з., ніж на аналогічних виборах до Всерос. У. з. Явка виборців у Києві становила — 29,3 %, Черкасах — 37,7 %, хоч у селах вона була вищою; у Васильківському повіті — 69,6 %, Таращанському — 77,0 % тощо. Загалом у виборах взяло участь 53,6 % заг. к-сті виборців, що налічувалися в Україні на час виборів до Всерос. У. з. За підсумками голосування 69,76 % голосів отримали об’єднані списки укр. есерів і сел. спілок, 19,18 % (за ін. даними — 17,7 %) більшовики, 4,65 % — євр. нац. к-ти, 1,74 % — польс. списки, 4,67 % — всі ін. партії та громади. Укр. У. з. були спробою утворити укр. державність парлам. шляхом. Через зайняття Києва більшовиками Укр. У. з. 09.01.1918 скликані не були, початок їхньої роботи перенесли на 02.02.1918. Припинення діяльності УЦР перешкодило завершити вибори і скликати Укр. У. з. Ідея Укр. У. з. була відновлена у формі Укр. сейму (доба Гетьманату) та Труд. конгресу (доба Директорії УНР).

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932; Українська Центральна Рада. Док-ти. і матер. Т. 1. К., 1996.; Мироненко О. Українські національні установчі збори // Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник. К., 1997.

Б. Андрусишин

УТИЛІТАРИ́ЗМ (від. лат. utilitas — користь, вигода) — одна з нормативних політ. теорій, гол. ідеєю якої є надання переваги тому політ. і соціальному устроєві, який приносить макс. користь для людей. Представниками цієї теорії є Д. Юм, І. *Бентам*, *Дж. Мілль*. Це політ. і моральна філософія, яка вважає користь основою моральності та критерієм людських вчинків. Намагається оцінювати будь-які політ. питання з точки зору їхніх наслідків. Користь — фундам. цінність. Саме користь надає смислу всім нашим діям, усе ін. має інструментальну цінність. Для утилітаристів завжди краще більше користі, ніж менше, з цього висновок: мета У. — максимізація користі. В теорії У. склалося три школи, основною відмінністю між якими є різниця у трактуванні користі: 1. Класична школа — трактує користь з гедоністичної точки зору, користь — насолода. Гол. благо для людини є задоволення, все ін. — вторинне (І. *Бентам*). 2. У. добробуту — пов’язаний із сучас. економікою добробуту. З точки зору представників цього напряму гол. має бути не задоволення, а задоволення потреб і бажань як факт. і передбачуваних переваг. 3. Ідеальний У. — визнає, що інші речі теж можуть мати ідеальну цінність. Г. Мур називає такими цінностями особисті відносини та естет. досвід. У. використовується у трьох сферах: сфері індивід. вибору та етики, гол. у житті є те, що приносить користь. Сфера формування публічної та соціальної політики, прийняття рішень про податки, забруднення навколишнього середовища, питання оборони, в таких випадках у прийнятті рішень керуються утилітарист. принципами. Класичний політ. У. спрямований на побудову такого сусп. ладу, який би міг приносити макс. користь кожному. Бентам зазначав, «кожного слід вважати за одиницю і нікого не слід вважати за щось більше, ніж одиниця». Визначення користі — це совість кожного члена сусп-ва. Кожен сам визначає свою мету. На рівні прийняття соціальних рішень інтереси кожного входять на рівних у заг. калькуляцію користі. Ця течія У. була розкритикована, оскільки задоволення і бажання різних індивідів не можуть порівнюватися. Побудований на основі людських побажань, не бере до уваги, що деякі побажання можуть бути антисусп. (расист., антисеміт.). Модель максималізації користі є грубою апологетикою ідеї вільного ринку. Природними спадкоємцями і послідовниками утилітаристів стали *«нові праві»*. Треба зазначити, що натепер У. як філософія такого спрямування немає альтернативи. Кожна політ. дія з їхньої точки зору повинна відповідати загальносусп. користі, не висуваючи ніяких моральних вимог до тих, хто здійснює цю політику; вони – завжди повинні зважати тільки на практ. результати своїх дій, на те, хто виграє і хто програє, на те, чи можна збільшити заг. добробут якимось альтернат. методом. У таких питаннях У. зберігає свою провідну роль.

В. Денисенко

УТОПІ́ЧНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ — вчення про докорінне перетворення сусп-ва на соціаліст. засадах, що не спираються на знання об’єктивних законів сусп. розвитку і його рушійних сил. Поняття походить від назви твору Томаса *Мора* «Утопія» (1516), що містив зародкові елементи соціаліст. ідей, виражав реакцію на появу приват. власності, класової нерівності й експлуатації, їхні визвольні устремління і разом з тим ідейну і політ. слабкість. Зародковою формою цих ідей у всіх народів була легенда про «золоте століття», що ідеалізувала громад. і соціальну рівність людей, яка панувала в ньому, і зустрічається у сусп. думці народів Старод. Єгипту, Передньої Азії, Індії, Китаю, Пд.-Сх. Азії й ант. Греції, а також соціальному вченні християнства про загальнолюд. рівність і братерство. Епоха Просвітництва на основі вимог розуму і «природного права» (див. *Права людини*) ствердила необхідність нового сусп-ва як єдино раціон. й такого, що відповідає рівному праву всіх людей на свободу і користування життєвими благами, а великі соціалісти-утопісти А. Сен-Симон, Ш. Фур'є і Р. Оуен посилили його, розкривши анархію виробництва, протиставлення приватновласн. інтересів інтересам сусп-ва, переважання паразит. елементів над продукт., фальш стосовно *«права людини»* без забезпечення права на працю, негат. дію капіталізму на особу, водночас стверджуючи розуміння закономірності зміни форм власності й заснованих на них форм виробництва в поступ. розвитку людства, вбачаючи першочергове завдання сусп. перетворення у створенні великого сусп. виробництва, заснованого на вільній праці й планомірному застосуванні досягнень науки і техніки.

О. Лозовицький

УТО́ПІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (від грец. οὖ — немає і τόρος — місце, тобто місце, якого немає) — соціально-політ. фантазія, нездійсненна мрія, такі зображення, плани, проекти уявного, частіше за все ідеального або кращого, аніж наявне, що реально не існує і практ. нездійсненне, наук. необґрунтоване. Поняття походить від назви книги Томаса Мора «Утопія» (1516), в якій зображався ідеальний лад на нібито існуючому острові з одноименною назвою. Узяте в такому значенні, поняття неминуче набуває негативно-оцінювального відтінку. В історії існувало безліч типів і видів утопій, що пов'язано з інтересами класів або соціальних груп та з проблематикою державотворення. Першою відомою нам раціональною політ. утопією була «ідеальна д-ва» *Платона*. Ця д-ва побудована на принципі відповідності рівнів соціальних сходів функціям людської душі й моральним чеснотам. Можна розрізняти прогрес., реакц. та героїчні політ. утопії. До їх розряду часто потрапляють будь-які уявлення про краще — порівняно з наявнм сусп-вом, устроєм, ідеалом. Авторів відрізняє неприйняття наявних і уявлення ними ін. стосунків, відповідних людським потребам (Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, Дж. *Вінстенлі*, Ж. Мельє, Ґ. Маблі, Ґ. *Бабьоф*, А. *Сен-Симон*, Ш. Фур'є, Р. Оуен, А. І. *Герцен*, Н. Г. Чернишевський та ін.). Поняття є багатоплановим і багатовимірним — певний літ.-худ. жанр, суспільно-політ. доктрина, особл. напрям думки. «Мрійник», «фантазер», «утопіст» — епітети, якими називають людину, з якою не погоджуються. Найчастіше звинувачення в «утопізмі» взаємно адресують один одному носії та прибічники протилежних ідеол. доктрин. У. п. не слід визначати як «нездійсненну мрію», чіткі критерії тут відсутні, аби розмежувати, які ідеї були «нездійсненними мріями», а які ні. Крім того, нездійсненне сьогодні може стати реальним завтра. Будь-яка утопія як форма свідомості соціально детермінована. Утопії кожної епохи, навіть якщо вони спрямовані в майбутнє або навпаки, шукають ідеал у далекому минулому, носять на собі відбиток часу і місця, в яких вони виникли. Утопія зовсім не є щось принципово неможливе. У ній є елементи реальності. Вона здійснюється тією або ін. мірою. Охоплюючи великі соціальні спільності, здійснює вплив на процеси розвитку, вносить корективи у план подій. Особливо небезпечна в політиці та практиці, бо вона ґрунтується не на раціон., а на ірраціон., не на реальності, а на ілюзіях.

О. Лозовицький

У́ЧАСТЬ ПОЛІТИ́ЧНА — дії політ. суб'єктів з реалізацій своїх сусп.-політ. інтересів. Через У. п. реалізується осн. функція політ. системи — виявлення, формування і вираження інтересів *громадян*. У. п. є одним з критеріїв якісної специфіки політ. системи, характеризує наслідки взаємодії політ. ін.-тів, соціально-екон. інтересів і сил, нац. традицій та типу *політичної культури*. Конкр. форми У. п., інтенсивність та наслідки їх використання підкреслюють і водночас визначають процесуально-функціон. характеристики й особл. політ. системи та специфіку політ. режиму. Осн. факторами, від яких залежить практика У. п., є особл. її суб'єктів, умов, в яких вона відбувається, та заг. параметрів політ. системи. Рівень активності У. п. (синдром дем. участі) визнається високими показниками суб'єкт. впевненості в ефект. власної участі; почуттям громадян. відповідальності, тобто розуміння важливості активної участі кожної людини у життєдіяльності сусп-ва; довірою, яку гр-ни відчувають одне до одного та до ін-тів держ. і місц. управління; членством гр-н у різних орг-ціях, пов'язаних з функціями *артикуляції* та акумуляції сусп. інтересів. Прийнято визначати такі осн. форми У. п., як участь у *виборах*; участь у передвиборчій боротьбі; групова активність на рівні общин; окремі політ. контакти. За якісною сутністю У.п. виділяють модель дем. участі (реальний вплив гр-н на структури і органи держ. влади); модель збалансованої У. п. (баланс відносин між гр-ми та структурами влади); модель органічної У. п. (коли д-ва лише частково або у певних ситуаціях реагує на ініціативи гр-н), їх окремі ініціативи; мобілізац. модель У. п. (центральний, інтенсивний вплив на людей з метою активізації їх сусп.-політ. діяльності). Виокремлення такого типол. ряду У. п. є ефект. для аналізу стабільних політ. систем, проте в перехідних політ. системах, де вибори відіграють роль політ. каталізатора, а міжвиборчий період є факт. підготовкою до наступних виборів, при моделюванні політ. участі виходять з логіки електоральних циклів, виокремлюючи електоральну, дискурсивну та протестну моделі У. п.

Літ.: Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes a. Democracy in Five Nations. Princeton, 1963; Гончаров Д. В. Теория политического участия. М., 1997; Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду. Чернівці, 2007.

Н. Ротар

Ф

ФАБІА́НСТВО — 1) назва т-ва, яке отримало свою назву від імені рим. генерала, що переміг Ганнібала; 2) окрема течія англ. соціалістів пізньовікторіан. періоду та поч. 20 ст.; 3) заг. течія в соціаліст. русі 19–20 ст., в якій фабіанцями називали багатьох теоретиків і політиків, починаючи від Г. Дальтова і закінчуючи Е. Крослендом; 4) історично конкр. термін, поняття «Ф.» описує погляди лідерів Фабіан. т-ва від моменту його створення в 1884 до кін. 30-х рр. 20 ст. Хоча слово «фабіанці» вживали і для опису цього осередку загалом, це т-во складалося з різнорідної сукупності членів — до його складу входили кол. прибічниця секуляризації, теософ А. Безант, майбутній губернатор Ямайки С. Олів'є та політолог Г. Воллес. Згуртованість фабіанців була забезпечена наявністю вел. к-сті амбітних професіоналів та інтелектуалів-чоловіків і жінок, чиї власні достоїнства й прагнення доповнювали меритократ. устремління, притаманні самому т-ву.

Осн. риси фабіан. соціалізму: 1) надання особл. значення владі достойних (меритократії) та відповідальності досвідчених експертів у сфері управління сусп. справами; 2) недовіра до таких радик. дій, як конфронтації, і переконаність у тому, що спланована та виважена реформа, здійснена внаслідок перемоги розуму шляхом переконування, поступово, але неминуче приведе до створення соціаліст. сусп-ва; 3) віра в розум як у можливу й бажану спонуку у сфері врядування і здійснення політ. курсу; 4) прагнення до підвищеної ефективності сусп. діяльності, підтвердженої емпірично очевидними ознаками; 5) прихильність до такої форми демократії, за якої члени сусп-ва виконують свої численні обов'язки як гр-ни, робітники тощо, роблячи свій внесок у сусп. справу, від якої вони отримують прибутки. І відповідне небажання підтримувати форми прямого народовладдя. Фабіанці вважали свої ідеї природним розвитком лібер. традиції — як перенесення розвитку демократії з політ. до соціальної сфери; всю суму їхніх ідей пізніше почали позначати терміном соціал-демократія.

Літ.: Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології. К., 2009; Mc Briar A. M. Fabian Socialism and English Politiks 1884–1914. Cambridge, 1966.

Ф. Кирилюк

ФА́БРИКИ ДУМО́К («think tanks») — дослідницькі корпорації, які забезпечують пост. обмін інформацією та аналіт. розробками між наук. центрами та політ. сферою. Як правило, під це визначення підпадають громад. або приват. некомерц. заклади, що обслуговують як держ. відомства, так і приват. компанії, здійснюючи фундам. і прикладні дослідження на комерц. основі. Розглядаються як частина інновац. систем, за допомогою яких долається відстань між світом наук. ідей і сферою технологій, як компетентні, але нейтральні альтернат. джерела інформації і консультац. інституції високого кваліфікац. рівня. Значна частина їх вирізняється високим рівнем рефлексії та компетентності й ефективно допомагає політикуму реагувати на виклики часу. Перші Ф. д. виникли у США, Великобританії й Німеччині на поч. 20 ст., коли у зв'язку з новою розстановкою сил на світовій арені значно ускладнилися політ.-управлін. завдання. До їх числа зазвичай відносять Фонд ім. Сейджа (1907), Фонд Карнегі (1910), Ін-т Брукінгса (1927), але сам термін з'явився лише у 1948 і вперше був застосований до корпорації «РЕНД». Остання виникла на базі відділу концерну Дуглас Ейркрафт і спеціалізувалася на виконанні стратег. аналіт. досліджень для м-ва оборони США. Створювані переважно шляхом відокремлення від традиц. наук.-досл. інституцій, Ф. д. виявилися одночасно вмонтованими і в наук., і в політ.-управлін. процес. Діючи на міждисциплінарній основі, вони досить оперативно реагували і на назрілі політ. потреби, і на конкр. запити, пов'язані з прийняттям управлін. рішень «тут і тепер». Осн. функцією їх став політ. аналіз, підпорядкований завданням оптимізації екон. і соціального розвитку, наук. прогнозування й моделювання. Особливістю Ф. д. є виробництво інтелект. продукту, орієнтованого на конкр. *актора політичного* (уряд, бізнес-товариство, експертна спільнота тощо). Корисність, технологічність, ексклюзивність — осн. критерії, за якими оцінюється їхня ефективність.

Класифікація аналіт. центрів, які можуть розглядатися як Ф. д., запропонована Е. Річем та К. Р. Уївером. Вони розрізняють центри фундам. досліджень («університети без студентів»), контрактні наук.-досл. центри і центри впливу «у громадських інтересах». Загалом же сучас. індустрія «мозкових центрів» надзвичайно багатоманітна, особливо в розрізі окремих країн. Більшість із них набула статусу потужних наук. закладів, які продукують ідеї й моделі, полишаючи їх реалізацію консалтинговим фірмам, PR-агентствам, центрам публ. політики. Але чимало й тих, чиї завдання не виходять за межі «разової» прикладної аналітики. Джерела фінансування теж різноманітні — у США Ф. д. спочатку утворювалися на кошти впливових у політиці й економіці осіб і лише пізніше до цього процесу долучилася д-ва. У Німеччині фундації Ф. Еберта, Г. Зайделя, К. Аденауера, Ф. Науманна діяли на основі т. зв. парт. фондів, але досить скоро дістали статус неурядових орг-цій і почали фінансуватися із федер. бюджету.

Офіц. статистика щодо кількості Ф. д. відсутня, але вважається, що лише в Європі їх понад 600. У США взагалі не існує формальної процедури їхньої акредитації, більшість таких центрів воліють не афішувати розмах своєї діяльності. Інколи буває зовсім непросто провести межу між аналіт. центром і академ. ін-том (єдиний орієнтир — наявність замовника). Майже кожен аналіт. центр позиціонує себе як автономну, незалежну орг-цію, але залежність від споживача інтелект. продукту проглядається досить виразно. Хоча, на відміну від часів «*холодної війни*», питома вага ідеол. і пропагандист. завдань у діяльності Ф. д. нині невисока. Більшість з них переорієнтувалися на виконання вузькоспец. замовлень у рамках «цільового маркетингу» або обслуговують запити міністер. апаратів, політ. партій, депутатів парламенту тощо. Піки їхньої активності припадають, як правило, на час виборчих кампаній. Починаючи з 90-х 20 ст. рр. процес утворення аналіт. центрів, що можуть претендувати на роль Ф. д., активно іде в РФ. Приміром, інтереси «кремлівського угруповання» представляє Фонд ефект. політики, на партію «Єдина Росія» працює Фонд «Єдність в ім'я Росії». Ін. центри позиціонують себе як комерційні (ЦИРКОН, ЦПТ) чи громад. (ІНДЕМ, РОПЦ) тощо. В Україні чимало політ. і соціол. громад. і комерц. центрів утворювалися з метою активізації впливу сусп-ва на процес прийняття політ. рішень. Однак внаслідок нерозвинутості ін-тів громадян. сусп-ва вони у кращому разі можуть претендувати на роль центрів *публічної політики*, функції яких обмежуються експертними оцінками і контролем.

Літ.: Рич Э., Уивер К. Пропагандисты и аналитики: «мозговые центры» и политизация экспертов //Pro et Contra. 2003. Т. 8. № 2; Диксон П. Фабрики мысли. М., 2004; Клименко О. «Фабрики думок»: вплив неурядових організацій на політику демократичних держав // Політ. менеджмент. 2006. № 2; Беляева Н. Ю., Зайцев Д. Г. «Фабрики мысли» и центры публичной политики как субъекты экспертного обеспечения политики // Полития. 2008. № 4.

Л. Нагорна

ФАВОРИ́ТИЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від лат. favor — прихильність) — різновид взаємин між *акторами політичними*, який полягає у сприянні одному з них у політ. чи служб. кар'єрі, виходячи з його особистої відданості актору, який володіє ресурсами влади для такого сприяння. Фаворитизму властиве делегування більшої частини повноважень легітимного владного суб'єкта безпосередньо фавориту (або представникам групи фаворита). Така форма делегування влади має на меті реалізацію політ. технології, що передбачає концентрацію влади в межах невеликої групи політично не інституціолізованих осіб, утім особисто відданих суб'єктові влади. Кульмінація фаворитизму співпала із домінуванням в Європі абс. монархій 17–18 ст. Найбільш відомими фаворитами були англієць Джордж Віл'єрс, 1-й герцог Бекингем — фаворит та міністр королів Якова та Карла Стюартів; іспанець Франсиско Ґомес де Сандоваль-і-Рохас Лерма, 1-й герцог Лерма — фаворит («валідо») короля Філіппа III; француженка Жанна-Антуанетта Пуассон, маркіза де Помпадур — офіц. фаворитка Людовика XV; українець Олексій Розум (рос. генерал-фельдмаршал Олексій Григорович Розумовський) — фаворит рос. імператриці Єлизавети; граф Григорій Орлов і князь Григорій Потьомкін — фаворити імператриці *Катерини II*. У сучас. умовах фаворитизм присутній всередині політ. класу транзитних пострад. країн, де саме д-ва створює і ринкове середовище, і нац. бізнес, що дає можливості надання екон. і фін. привілеїв тим, хто особливо імпонує представникам вищої влади. *Н. Кононенко*

ФАЛЬСИФІКА́ЦІЯ У ВИ́БОРЧОМУ ПРОЦЕ́СІ (від лат. falsificare — підробляти) — свідоме навмисне спотворення чи підробка під час *виборів* інформації та результатів *голосування*, досягнення незаконними методами більш вигідного результату для тієї або ін. політ. сили. Ф. у в. п. здійснюється порушенням порядку правил формування списків виборців, реєстрації, процедури здобуття, заповнення виборчих бюлетенів і процесу голосування, процедури підрахунку і затвердження результатів голосування. Існують різноманітні способи фальсифікації виборів. Особливо деструктивними є ті, суб'єктами яких є виборчі органи. У випадку, коли члени виборчих комісій стають учасниками фальсифікацій, можна говорити про деформацію самої сутності ін-ту виборів. Інколи членами комісій здійснюється «вкидання» бюлетенів із заздалегідь зробленим вибором на користь «потрібного» кандидата. Процедура складання списків виборців також може відбуватися з фальсифікаціями. Зокрема, особи, які вибули за межі виборчих округів, але не виключені із списків виборців, можуть використовуватися як «мертві душі». Досить часто до списків включають давно померлих людей або ж дітей, які не мають права голосу. Розповсюдженим прийомом Ф. у в. п. є також технологія «каруселі», або голосування за ланцюгом. За винагороду виборцям пропонується опустити до урни вже проголосований бюлетень, а отриманий на дільниці — винести. Найбільш ефективний засіб запобігання Ф. у в. п. — здійснення громад. спостереження за процедурою виборів на всіх етапах. Ф. у в. п. у законодавстві, в т. ч. українському, кваліфікується як злочин, за який передбачається карна відповідальність. Однак випадки притягнення до судової відповідальності й покарання організаторів і виконавців Ф. у в. п. в Україні поодинокі.

Літ.: Парамонов Д. О., Кириченко В. В. Методи фальсифікації виборів. К., 2005; Шашкін А. А. Фальсифікація на виборах і методи боротьби з ними. К., 2007. *Л. Кочубей*

ФАНАТИ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ (від з лат. fanum — жертовний, маніакальний, священне місце) — тверда, беззаперечна, безальтернативна, безкомпромісна прив'язаність чи належність особистості до певних переконань, думок, поглядів, ідей та водночас абс. нетерпимість до ін. підходів, точок зору, поглядів, думок. Види фанатизму: релігійний, політичний, музичний, спортивний. Ф. п. характеризується тотальною належністю до визначеної політ. ідеї, політ. напряму, *ідеології*, сліпою вірою в єдину правильність політ. переконань, носієм яких виступає той чи ін. індивід, група; нетолерантність до ін. політ. поглядів, навіть до переслідування та фіз. знищення *інакомислячих*, політ. опонентів чи тих, яких Ф. п. робить політ. опонентами. Ф. п. протилежна *толерантність*. Він абс. протилежний профес. компетентності, знанням та культурі індивіда чи народу, може бути викликаний різним рівнем їх соціального та екон. життя, зокрема злиднями чи політ. залежністю. Хрестоматійним прикладом Ф. п. може бути якобінська диктатура під час Вел. франц. революції наприкін. 18 ст., коли фанатичне наслідування однієї ідеології фактично поділило susп-ва на катів та їх жертв, причому в будь-який момент політ. фанатики перетворювали вірних носіїв їх поглядів на жертв. Протягом минулого століття яскравими формами та видами Ф. п. виявилися тоталіт. ідеології *комунізму* та *фашизму*, насамперед їх радикальні прояви, що були практ. здійснені: рад. (сталінський) більшовизм та нім. (гітлерівський) нацизм. В обох випадках крайні форми Ф. п. призвели до тотальних переслідувань інакомислячих чи тих, кого влада миттєво робила такими, а також до фіз. знищення мільйонів людей. За більшов. та нацист. режимів люди були приречені на безапеляційне порушення своїх прав та переслідування тільки через невідповідність класового (соціального) чи расового (етнічного) походження. Саме на прикладах сталінської та гітлерівської диктатури Ф. п. було виявлено найповніше та найяскравіше. В обох випадках політ. ідеології проголошувалися понад усе, фанатичне наслідування їх віталося, відхилення жорстоко переслідувалося. Ф. п. розглядає інакомислячого завжди як злочинця та ворога. Зазвичай політ. фанатики пост. переймаються острахом переслідування, сприймають себе пост. в оточенні ворогів і тому самі чинять насилля та переслідування. Фанатизм має реліг. витоки, проте, виходячи з істор. досвіду, досить легко переходить у сферу національну та політичну.

Літ.: Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994; Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М., 1996; Бердяев Н. О фанатизме, ортодоксии и истине. М., 2000. *А. Подольський*

ФАШИ́ЗМ (італ. fasismo, від лат. fasces — фасції, жмут прутів, перев'язаних ременями з увіткнутими в них сокирками — атрибут влади царів, потім вищих римських магістратів) — 1) *ідеологія*, що розвинулася на основі філософії *Дж. Джентіле*, вчення про егалітаризм Р. *Міхельса* та В. *Парето* і револ. синдикалізму Ж. *Сореля* та А. *Лабріоли*; 2) політ. течія, що оформилася у берез. 1919 в Мілані навколо вождя (дуче) Б. *Муссоліні* з різнобарвних елементів: націоналіст. налаштованих військовослужбовців, консерват. монархістів, ветеранів італ. «командос» (загони «Ардіті» — відважні), кол. анархістів і соціалістів; 3) держ. устрій, який запанував в Італії від жовт. 1922, коли стався похід на Рим воєнізованих загонів Б. Муссоліні. Після його призначення прем'єр-міністром фаш. партія ліквідувала дем. свободи і встановила контроль над політ. життям Італії. У 2-й пол. 20-х і 1-й пол. 30-х рр. 20 ст. фашисти здійснили цілковиту мілітаризацію італ. економіки, створили велику армію і завершили побудову т. зв. корпорат. д-ви, після чого розпочали політику імперіаліст. експансії. Італія поглинула Ефіопію (1935–36), взяла участь в інтервенції проти республік. Іспанії (1936–39), захопила Албанію (1939) і втягнулася у війну з Грецією та Францією (1940), тобто перетворилася на союзника Німеччини в 2-й світовій війні. У 1943 фаш. режим розвалився внаслідок висадки англо-амер. військ в Італії. Для визначення фаш. устрою Дж. Джентіле запропонував термін «*тоталітаризм*». На його думку, цим терміном можна було позначити гол. мету Ф. — злиття в єдиному організмі особи, сусп-ва і д-ви. Нащадки давніх римлян повинні були об'єднатися навколо дуче, щоб відродити традиції Рим. імперії, покінчити з корумпованою ринк. економікою і спільно з рейхсфюрером А. *Гітлером* побудувати «новий порядок» у Європі. У працях Х. *Арендт*, Р. *Арона*, К. *Поппера* та ін. термін «тоталітаризм» набув негат. значення і почав символізувати цілковите поневолення особи і сусп-ва антидем. д-вою.

Італ. Ф. і нім. *націонал-соціалізм* (*нацизм*) об'єднувався в понятті «тоталітаризм», яке є для них родовим. Однак за всіма формами побутування (ідеологія, інституалізація політ. течії, держ. устрій) між Ф. і нацизмом більше відмінностей, ніж схожості. У зх. політ. традиції вислів «німецький» Ф. існує, але зустрічається нечасто. Навпаки, в пострад. країнах нацист. Німеччину називають, зазвичай, фашист. Ця традиція веде початок від січ. 1934. Виступаючи на 17-му з'їзді ВКП(б), Й. *Сталін* заборонив тоді називати націонал-соціалізм його власним ім'ям, «бо за найбільш ретельного розгляду неможливо віднайти в ньому навіть атома соціалізму». Ще менше подібності між Ф. і *комунізмом*. Тим не менш, вони теж об'єднуються поняттям «тоталітаризм» як родовим. Показовою є доля книги Ж. Желева «Фашизм», яка з 1967 упродовж 15 років розповсюджувалася тільки в «самвидаві». Автор побудував дослідження винятково на матеріалах нацист. Німеччини, майже не згадуючи італ. реалії. Але перед очима читачів поставав держ. устрій не Італії або Німеччини, а тогочас. Болгарії. Родова схожість комунізму, Ф. і нацизму як політ. сил не була випадковою. Вони зародилися в ситуації цивілізац. кризи 1-ї пол. 20 ст. Зовн. проявами кризи були 1-ша світова війна 1914–18 і Вел. депресія 1929–33, а її внутр. суттю — перехід від традиц. сусп-ва до громадянського. У країнах, де гострота соціальних суперечностей виявилася найбільшою, боротьба між новонародженими політ. силами різного спрямування набувала безкомпромісного характеру і розв'язувалася методами *терору*. Традиц. сусп-во за цих умов гинуло у вогні револ. перетворень, але на його місці виникало не *громадянське суспільство*, а його злоякісна мутація. Сила, яка перемагала, позиціонувала себе як виразник нар. волі, а всіх суперників оголошувала контрреволюціонерами і ворогами народу. Вважаючи свою ідеологію єдино правильною, вона вимагала від сусп-ва моральної і фіз. мобілізації навколо «вищих цінностей» — класових (у комуністів), держ. (у фашистів), нац. (у нацистів). Морально-політ. єдність сусп-ва досягалася методами насильства, пропаганди та виховання. В усіх трьох формах тоталіт. устрою встановлена диктатура оголошувалася істор. досягненням, здатним забезпечити цивілізац. прорив.

Літ.: Lyttelton A., ed. Italian Fascism from Pareto to Gentile. London, 1973; Payne S. G. Fascism. Comparison and Definition. Madison University of Wisconsin Press, 1980.

С. Кульчицький

ФЕДЕРАЛІ́ЗМ (від лат. foederatio — союз, об'єднання) — у найбільш поширеному розумінні принцип, що визначає держ. устрій країни, федерат. характер якої полягає в добровільному поєднанні тер. одиниць (суб'єктів федерації), тобто розглядається як принцип тер. орг-ції влади, побудованої на засадах децентралізації, що має на увазі широкі повноваження суб'єктів федерації в питаннях внутр. самоврядув. на основі власного законодавства, але за зверхності центр. (федер.) уряду у сфері зовн. зносин, оборони, а також ключових сферах внутр. політики. До компетенції суб'єктів федерації, як правило, передаються широкі повноваження у галузі культури, освіти, реалізації соціальних програм, міжрегіон. співробітництва з тер. одиницями ін. д-в тощо. В істор. контексті вважається, що Ф. в його сучас. вигляді сформувався з виникненням Пн.-Амер. Сполучених Штатів.

Однією з основоположних теор. засад Ф. є т. зв. принцип поділу *суверенітету* між центр. урядом та суб'єктами федерації. Основоположник поняття суверетітету Ж. *Боден* визначав його як «верховну владу», яка є вищою над усіма іншими, і наполягав на його неподільності. Однак у сучас. наук. думці поширеним є протилежне уявлення. Зокрема, А. *Токвіль* вважав, що верх. влада в амер. федерації є поділеною між союзом і штатами. Нім. вчений Г. Вайтц зауважував як безперечну умову федерат. д-ви поділ суверенітету: «Тільки там є федеральна держава, де суверенітет не належить ні окремим державам, ні центральній владі, а обом, і колективній державі (центральній владі) і окремій державі». Водночас він наголошував, що «тільки обсяг, а не зміст суверенітету є обмеженим», що в цілому кореспондується з теорією Ж. *Бодена*. Відповідно конст. консервація поняття поділу суверенітету в низці сучасних федерат. д-в може сприйматися як вже усталена норма держ. права, водночас у *політичній науці* більш точним вбачається використання терміна «поділ обсягів повноважень та компетенції». Поняття поділу суверенітету є також важливим у контексті процесів розпаду федерацій на окремі д-ви або виходу окремої території зі складу єдиної федерат. д-ви, оскільки це поняття становить нормат. ґрунт для формування нових незалежних утворень, «суверенітет» яких конст. визнається навіть за їх входження до складу федерації.

Принцип Ф. набув особл. свого розвитку після 2-ї світової війни, що збігається з періодом широкого розвитку *демократії*. У цей час, як зазначає амер. вчений Дж. Елейзер, «почали розвиватись нові його форми, або ж такими, що несуть в собі федеративні елементи, почали розглядатись моделі, що раніше подібними не вважались». Цей період визначається ним як «федеративна революція», результатом якої стало, зокрема, те, що прибл. 40 % сучас. населення Землі проживає у номінально федерат. країнах і ще $^1/_3$ — в таких, що «в той чи інший спосіб використовують федеративний принцип» (тобто, заг. к-сть становить близько $^3/_4$ всього населення планети). У сучас. трактуванні принцип Ф. тісно пов'язаний з принципами *демократії*, яка передбачає наявність широкого *місцевого самоврядування*, помітного ступеня децентралізації влади, і в більш заг. контексті — з поняттям народовладдя. У *політичній науці* вказується на його зв'язок з конст. принципом розподілу влади, Ф. також називають різновидом конституціоналізму. Життєво важливою для ідеї Ф. вважається наявність *громадянського суспільства*. Як зазначає Д. Елейзер, «сучасний федералізм не проявлявся до того часу, поки ідея громадянського суспільства не стала основоположною для політичного життя Заходу». На його думку, «найрозвинутіші федеративні громадянські суспільства розглядають державу як найбільш всеохопну асоціацію». Водночас принцип Ф. найчастіше використовується в д-вах, які утворюються кількома автохтонними етносами (поліетн. д-ви) або які є значними за геогр. розміром. Відповідно у процесах формування федерат. д-в вирізняють етн. критерій або/та критерій розміру. У контексті державотворення принцип Ф. може проявлятися у двох напрямах: формування єдиної д-ви на основі поєднання до того незалежних д-в (чи ж таких, що утворювали конфедерації) або в прямо протилеж. напрямі — федералізації унітарної д-ви. Для кожного із цих сценаріїв є визначальними протилежно спрямовані процеси, відповідно, *централізації* і *децентралізації*. Однак дія цих процесів є обмеженою: межі централізації визначаються, зокрема, ступенем розвитку дем. відносин, тоді як децентралізація обмежена рамками єдиної д-ви, перевищення яких засвідчить її розпад. Вказані тенденції, як правило, мають часовий характер і можуть змінювати одна одну відповідно до внутр. та зовн. умов існування д-ви, зокрема в контексті реагування на загрози та кризові ситуації, розвитку дем. відносин, ширшого забезпечення прав автохтонних етносів та етн. меншин тощо. Від часу своєї появи у сучас. вигляді Ф. не залишається незмінною формою. Ключовим моментом усіх змін і варіацій Ф. є питання розподілу функцій і повноважень між центр. владою і суб'єктами федерації, зокрема щодо бюджет. надходжень, соціальних програм, у сфері освіти та культури. В істор. плані найбільш відомими є такі форми амер. Ф., як «кооперативний» Ф. Д. *Рузвельта*, ідеєю якого є посилення взаємодії між центром і штатами, «творчий» Л. *Джонсона*, «новий» — Р. *Рейгана*. У Канаді — «асиметричний» з різним рівнем повноважень провінцій, «подвійного бачення» (Double Vision Federalism) — поєднання «кооперативного» з «асиметричним», «міждержавний» (Interstate), «внутрішньодержавний» (Intrastate) Ф. тощо. Крім федерат. д-в, принцип Ф. також застосовується щодо різних федералізованих утворень (див. *Федерація*).

Літ.: Earle V. (ed.) Federalism: Infinite Variety in Theory and Practice. Ithaca, 1968; Duchacek I. D. Comparative Federalism: The Territorial Dimensions of Politics. New York, 1970; Boden J. Les six livres de la république. Paris, 1986; Elazar D. J. Exploring Federalism. Tuscaloosa, 1987; Токвиль А. Демократия в Америке. М., 1993; Федералист. М., 1993.

Т. Ляшенко

ФЕДЕРА́ЦІЯ (від лат. foederatio — союз, об'єднання) — визначення *держави*, держ. устрій якої будується на принципі *федералізму*, тобто федерат. д-ви, утвореної суб'єктами Ф. До появи сучасних федерат. д-в Ф. часто називали «союзи держав» (за сучас. класифікацією — *конфедерації*). За новітньої доби це поняття так само має досить широкий спектр застосування і використовується для визначення т. зв. федералізованих утворень, осн. з яких є: 1) «симетричні» союзи (тобто об'єднання рівноправних членів): федерації, конфедерації; 2) «асиметричні» утворення, відносини яких з центром (federate power) не є рівноправними: а) федеровані держ.-тер. одиниці (federacies), ознакою яких є їх більша автономність у порівнянні з ін. сегментами країни-центру, а також менша роль у центр. управлінні. Прикладами таких відносин (федератизму) є Пуерто-Ріко (із США), Гренландія (з Данією), штат Джамму і Кашмір (з Індією) тощо; б) асоційовані д-ви (associated states), статус яких, в основному, подібний до федерованих, однак такий союз може бути розторгнутий однією із сторін. Напр., Ліхтенштейн (із Швейцарією), Монако (із Францією), Сан-Маріно (з Італією), кол. Зх. Берлін (з тодішньою ФРН) тощо; 3) окрему групу становлять квазі-федерат. утворення: а) *унії* (unions) — Об'єднане Королівство Вел. Британії і Пн. Ірландії, Італія, Іспанія, Нідерланди, Японія, Ізраїль, Бельгія (до 1994) тощо; *кондомініуми* (Долина Андорри — під протекторатом Франції і Урхельського Єпископа); б) ліги — Співдружність Націй, Ліга Араб. Д-в, Бенілюкс, а також *НАТО*, АСЕАН тощо (їх також можна визначити як «квазі-конфедеративні» форми). На окреме місце в класифікації може претендувати сучас. *ЄС*.

Ключовими критеріями для визначення типу федералізованих утворень є питання наявності в них держ. центру, що, своєю чергою, взаємопов'язане з критерієм рівноправності складових Ф. Найбільш показовою ця відмінність спостерігається на прикладі порівняння федерат. д-в та конфедерацій в їх сучас. трактуванні. Так, Ф. (федерат. д-ва) має сильну центр. владу з чітко визначеними повноваженнями, які поширюються на всі без винятку сфери держ. життя, тоді як права суб'єктів Ф. обмежені питаннями культури, освіти, реалізації соціальних програм, міжрегіон. співробітництва тощо. Конфедерації, або союзи д-в (від лат. confoederatio — союз. договір) — держ. утворення, що складаються з рівноправних частин, об'єднаних спільними екон., соціально-політ., військ. інтересами, щодо реалізації яких діють спільні, наднац. органи влади, рішення яких є спільно виробленими і узгодженими між всіма членами конфедерації і в такий спосіб обов'язковими для виконання кожним з них. Члени конфедерації користуються власним законодавством і повною суверенністю в реалізації влади стосовно всіх ін. питань їхньої життєдіяльності.

Однак у сучас. науці спостерігається певна ускладненість не тільки точної класифікації Ф. (федерат. д-в) і конфедерацій, а й, в ряді випадків, відокремлення федерат. д-в від унітарних. Зокрема, назва Швейцар. Конфедерації відображає дефакто історію, а не реальний федерат. устрій сучас. країни, яка сформувалася як союз д-в (кантонів). Водночас такі країни, як *СРСР*, ЧССР, СФРЮ, ряд ін. де-юре федерат. д-в з авторит. або тоталіт. типом *політичного режиму* можуть класифікуватись як квазі-федерат. через жорстко централізований механізм держ. управління, відсутність добровільного характеру відносин між центром та суб'єктами Ф. і відповідно заперечення самого принципу *федералізму*, який полягає в значній децентралізації влади на дем. засадах. На відміну від держ. права, у *політичній науці* такі квазі-федерат. д-ви є ближчими до поняття унітарної д-ви. Водночас до квазі-федерат. д-в іноді зараховують Канаду, в т. ч. через асиметризм відносин між англомовними та франкомовними територіями. Складність чіткого розподілу між федерат. і унітарними д-ми в політ. науці також обумовлюється розвитком у низці країн процесів автономізму та *регіоналізму*. Зокрема, де-юре унітарні «д-ви автономій» Іспанія, Італія, Великобританія, ряд ін., що характеризуються наявністю кількох окремих етносів або значних регіон. відмінностей, істор. сформованих регіонів, за чинним механізмом держ.-тер. управління, розподілом повноважень між центром та регіонами, ін. критеріями практ. не відрізняються від де-юре федерат. д-жав. Також де-факто на принципах федералізму формуються відносини між центр. владою та окремими автон. утвореннями або територіями зі спец. статусом в унітарних д-вах, якщо ці д-ви мають дем. тип політ. режиму. Відповідно в сучас. політ. науці розглядається як закономірний феномен можливості набагато ширших повноважень місцевої (регіон.) влади автон. територій в унітарній (обов'язково дем.) д-ві за ті, якими володіють суб'єкти Ф., якщо вона не управляється демократично. Поняттям, яке притаманне виключно Ф. (федерат. д-вам), є т. зв. принцип поділу *суверенітету* між центр. урядом та суб'єктами Ф., що, як правило, відображається в конст. наділенні останніх «суверенітетом» (див. *Федералізм*). За його сумнівності з точки зору політ. науки він залишається одним з ключових критеріїв правового визначення Ф. (федерат. д-в). Відповідно складнощі класифікації Ф. у політ. науці визначальним чином обумовлюються стрімким розвитком дем. тенденцій у світі, які можуть призводити до певного нівелювання відмінностей у повноваженнях суб'єктів Федерації і тер. одиниць в унітарних д-вах. Водночас посилення міжнар. взаємодії на регіон. рівні, очевидно, обумовлює подальший розвиток та зміцнення федералізованих утворень на основі низки міжнар. орг-цій та структур.

Літ.: Wheare K. C. Federal Government. New York, 1964; Earle V. (ed.) Federalism: Infinite Variety in Theory and Practice. Ithaca, 1968; Elazar D. J. Exploring Federalism. Tuscaloosa, 1987; Goldwin R. A., Kaufman A., Schambra W. A. (eds.) Forging Unity Out Of Diversity. Washington D. C., 1989; Федералист. М., 1993; Snook D. Structure of the U. S. Government. Oregon, 1995; Watts R. L. Comparing Federal Systems. Montréal, 2008. *Т. Ляшенко*

ФЕДУ́Н Петро Миколайович (псевд. — Полтава; 24.02.1919, с. Шнирів, тепер Бродів. р-н Львів. обл. — 22.12.1951, с. Вишків, Рогатин. р-ну Івано-Франків. обл.) — ідеолог нац.-визв. боротьби, публіцист, полковник *УПА*, член УГВР. 1938 закінчив гімназію в Бродах. 1940 — мобілізований на рад.-фін. війну, мав офіцерське звання. Розпочав політ. діяльність як організатор юнацтва *ОУН*, редактор часопису «Юнак». 1941 — учасник рад.-нім. війни, потрапив у полон, з якого вдалося визволитись. 1942–44 — навчання у Львів. ун-ті на мед. ф-ті. 1942–43 член Крайового проводу ОУН, очолював референтуру юнацтва, комендант школи кадрів ОУН. 1944–46 — нач. політвиховного відділу Крайового військ. штабу УПА — Захід, працював на посаді політвиховника УПА. 1946–49 — керівник Гол. осередку пропаганди ОУН, редактор підпільних видань, нач. політвиховного відділу Гол. військ. штабу УПА. 1949–51 — член Проводу ОУН, заст. голови Ген. секретаріату УГВР, керівник бюро інформації УГВР. Особливістю періоду і умов, в яких жив і творив Ф. та його бойові побратими по зброї, було жорстоке, кровопролитне протистояння між могутньою сталін. командно-адм. системою і укр. нац.-визвольними силами. Його ідейно-політ., пропаганд., публіцист. праці осмислювалися і народжувалися в атмосфері глибокого підпілля, пост. готовності вступити в бій з ворожими підрозділами. Його праці відображали реальний стан сусп.-політ. життя, що склалося на теренах радян. імперії у повоєнний період, зокрема на західноукр. землях. Ф. автор понад 30-ти брошур, статей, вишкільних курсів, безлічі листівок, звернень. Осн. зміст цих пропагандист. матеріалів — заклики до боротьби за укр. самост., соборну д-ву. Одна з найвідоміших праць «Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» стала програмою визвольних змагань членів ОУН і УПА у повоєнні роки. На думку Ф., це «концепція самостійної української держави, побудованої українським народом на його етнографічних землях». Аналізуючи сусп.-політ. розвиток людства, осмислюючи істор. поступальний процес, Ф. обгрунтовано доводить, що стержнем і основою цього процесу є ідея *нації*. Усі народи у своєму розвиту прагнули реалізувати цю ідею через власну *державу*. Тому природним правом укр. нації є прагнення здобути свою д-ву. Однак на заваді стоїть Рад. Союз, який необхідно «перебудувати на принципі самовизначення народів. Лише розчленувавши СРСР на ряд нац. д-в, назавжди унеможливиться відродження імперіалізму Москви». Важливим положенням концепції, що її опрацьовував Ф., було положення про нац. д-ву. Гол. домінантна виникнення д-ви — це необхідність впорядкування сусп. відносин народу, потреба в обороні від зовн. загроз. Незалежна нац. д-ва є однією з форм політ. орг-ції *народу*, яка забезпечує йому найкращі умови для всебічного розвитку всіх його дух. і матер. сил. Без нац. д-ви народ не може повноцінно розвиватися, він приречений на загибель. Укр. самост., соборна д-ва як гол. мета нац.-визвольної боротьби саме і є нац. д-вою укр. народу. Важливим політ. чинником, що супроводжує життя нації у власній нац. державі, є ідея *демократії*. Ф. зазначав, що ідея нації значною мірою виникла завдяки дем. ідеї. Без правової рівності гр-н, що населяють д-ву, без захисту прав кожної людини неможливо побудувати суверенну нац. д-ву. Із ідеї суверенності нації, висунутої учасниками Вел. франц. революції, розвинулася ідея нац. незалежності народів у власних самост. нац. д-вах. Боротьба народів Європи за дем. перетворення підносила їхню нац. свідомість, зміцнювала націю. Тому ідея нації може існувати лише разом з ідеєю політ. демократії. Ф. вважав, що реалізація ідеї укр. самост. соборної д-ви покладе початок розв'язання нац. проблеми укр. народу, створення належних соціально-політ., екон. умов для гармонійного розвитку укр. народу.

Нагороджений УГВР Срібним Хрестом Заслуги, медаллю «За боротьбу в особливо важких умовах». Загинув у бою з військами НКВС на Івано-Франківщині.

Літ.: Зеленчук М. Хто був Петро Полтава? // Нескорена нація. 1992. 15 лют. *В. Кучер*

ФЕМІ́НІЗМ (від лат. femina — жінка) — світовий рух проти дискримінації за ознакою статі. Даний тип дискримінації виокремлюють у панівній культурі паралельно із двома ін. — дискримінацією за расовим та етн. походженням *(расизмом)* та дискримінацією за віком (ейджизмом). Феміністські дослідниці Е. Ґаррі та М. Пірсел наголошують на тому, що філос. методологія не може існувати абс. незалежно від *ідеології*. Наводячи приклад філософів античності, які стверджують, що їхня мова є «нейтральною», «безпристрасною» та «об'єктивною», дослідниці зауважують, що сама по собі мова є сексистською, оскільки відбиває поняття та концепт. схеми домінуючої чолов. ідеології того часу. Ін. об'єктом фемініст. критики є упереджене ставлення традиц. філософів до тих підходів, які, на їхню думку, є «несправжньою філософією». Наслідками такого упередження є те, що «філософія втратила надзвичайно багатий досвід жінок», а також комплекс тих досліджень, об'єктами яких виступають буття жінки та її специф. досвід у філософії, історії та політиці. Трактат Дж. Ст. Міла «Поневолення жінок» (1869) став однією з перших спроб розкриття змісту політики через категорію політ. свободи жінок. Поглиблення ціннісних імпульсів свободи у політ. системах спричиняло кризу гендерного домінування, і навпаки, звуження поля свободи провокувало регрес у сфері гендерних відносин. Відповідно «досвід таки показує, що кожний крок на шляху вдосконалення незмінено супроводжується поліпшенням соціального становища жінок, і це привело істориків та філософів до висновку, що звеличення або приниження жінок можна розглядати як найкращий тест і найточнішу міру цивілізованості народу чи епохи». Досліджуючи політ. теорію Ф., В. Брайсон виділяє два ідеол. вектори, що моделювали істор. розвиток фемініст. ідей 18–19 ст., а саме лібер. та марксист. У працях

М. Естелл, М. Волстоункрафт, М. *Кондорсе* яскраво описується потреба утвердження прав та свобод жінки. Переконання Олімпії де Ґуж у «Декларації прав жінки» (1790), що «якщо жінка має право вийти на ешафот, то відповідно вона має мати право виходити на трибуну», набуло значення ідейної максими феміністичного руху після того, як самій авторці довелось зійти на ешафот. Лібер. теорія розмежовує приват. та громад. ін-ти, не пов'язуючи їх у єдину систему, тоді як теоретики Ф. розкривають політ. зміст приват. відносин, їх зв'язки, вплив та межі у політиці. У контексті даної дискусії можна вділити дві теор. перспективи: а саме адаптацію *лібералізму* до феміністичних ідей, що відбувається у працях Ж. Річардс та С. Окін, або заперечення лібер. основи та розробка теорії патріархату К. Мілет, С. Файерстоун, Є. Файджерс та ін. Праця А. Бебеля, в якій вперше у марксист. теорії стверджується, що «звільнення людства неможливе без соціальної незалежності та рівноправності статей», широко застосовувались представницями марксист. Ф. в Німеччині (К. Цеткін, Р. *Люксембург*, Л. Браун) та в Росії (Н. Крупська, О. Коллонтай).

Н. Кобринська першою в Європі обґрунтувала принципи поєднання соціаліст. ідеології із Ф., стверджуючи, що у широкому теор. розумінні «фемінізм не можна розглядати як буржуазний феномен». *Ідеологія* розглядається нею не як сутнісно-директивне скерування людського життя, а як певна інтелект. конструкція впорядкування соціальних відносин. Характеризуючи буття соціуму, дослідниця тяжіє до принципів прагматизму, стверджуючи, що практ. і доцільна діяльність, а не ідеологія, визначає перспективи розвитку сусп-ва. Методол. обґрунтування ідеї Н. Кобринської широко репрезентоване у сучас. дослідженнях західних феміністок марксист. та соціаліст. скерування Х. Гартманн, Е. Ферґюссон, Л. Вогел, Дж. Митчел, А. Джаґґер.

Літ.: Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884–1939. К., 1995; Міл Дж. Ст. Поневолення жінок. Пер. з англ. К., 2001; Женщины, познание и реальность: Исследования по феминистской философии. [Пер. с англ.] М., 2005.

О. Сорокопуд

ФЕТИШИ́ЗМ ПОЛІТИ́ЧНИЙ — (від португ. feitiço — магія) форма *політичної свідомості*, за якої речі, істор. дати, геогр. місцевості, особистості, вчення, теорії (тощо) наділяються чарівними, магічними властивостями. Відтак виникає поклоніння політ. фетишам і їх використання в *ритуалах політичних*. Термін «фетишизм» виник у 18 ст., коли португ. мандрівники позначили ним форму реліг. свідомості, зокрема сприйняття речей (ідолів, амулетів) як здатних до магічного впливу. Термін «Ф. п.» не є тотожним термінові «політ. символізм». Останній вказує лише на використання певних знаків (герб, гімн, прапор, риторичні форми) з метою виокремлення та мобілізації тої чи тої соціальної групи та політ. спільноти: нації, етносу, вірян, членів політ. партії, вироб. корпорації, таємної орг-ції тощо. У цьому випадку символ є елементом комунікації, уможливлює розрізнення своїх/чужих. Однак символ не наділяється магічними властивостями, оскільки не вважається, що символ сам по собі здатен впливати.

У політиці Фетешизм проявляється як культ речей, ідей та образів. Як культ речей, він особливо виразно втілився в режимі Третього рейху: фетишизм крові, раси, характеру, окультні практики. «Фетишизм ідей» є широким використанням терміна. У цьому розумінні Ф. п. є некритичним, догматичним прийняттям на віру певних теор. уявлень і політ. практик. Фетишизм є наслідування в процесі модернізації інституц. практик зх. сусп-в, напр.: запровадження президентства й ін. ін-тів, перейменування органів влади, віра в «чудодійність» *демократії*, ринкової економіки, відкритого сусп-ва, *громадянського суспільства*, *глобалізації*, Інтернету. Вважається, що запровадження певних ін-тів і відносин автоматично зумовить сусп.-політ. трансформацію і негайне постання нового, якісно ліпшого способу життя. Фетишизм образів покликаний справляти підсвідомий вплив і пов'язаний із колект. експектаціями (очікуваннями). Виразно фетишизованими є образи «жорстких політиків» («залізна рука»), політиків-патерналістів, які виконують роль «батьків», благодійників певних соціальних груп. Фетишизм образу ґрунтується на акцентуванні маскулінних і фемінних рис особистості, а також на опосередковуванні в іміджі подвійних образів-кітчів: аскетизм — гедонізм, демократичність — елітарність, раціоналізм (прагматизм, професіоналізм) — містичність (релігійність). Образ-фетиш завше спонукає реципієнта вважати, що політик, якому властиві певні «магічні», «чудодійні» риси (освіта, досвід, походження, особливості поведінки, мовлення), неминуче уможливлять бажані соціально-політ. перетворення. Ф. п. (речей, ідей та образів) завше проявляється в ритуалах, політ. мистецтві та пропаганді. В історії у ролі фетиша виступали народництво, *марксизм*, образи В. *Леніна*, А. *Гітлера*, Й. *Сталіна*, *Мао Цзедуна*, *Кім Чен Іра* тощо. Нині риси фетиша має демократія. В укр. політиці ознак фетишизації набули відносини з Росією та Європою, статус рос. мови, перебування в Севастополі рос. військ.-мор. бази, ставлення до певних істор. подій.

Політ. фетишизація має когнітивну та соціально-політ. детермінацію. Когнітивна детермінація: фетишизація зумовлюється суперечністю між відносно необмеженими можливостями свідомості (передусім, уяви) й обмеженими фіз. здатностями людини, котра невіддільна від часу та простору. Тож використовуючи фетиш, магічні ритуали, людина намагається посилити фіз. й інтелектуальні можливості, підпорядкувавши світ власним потребам. Соціально-політ. детермінація: фетишизація — наслідок, з одного боку, кризи політичної, соціальної, релігійної та культурної традицій, з іншого — браку рац. способів діяльності. Фетишизуючи політ. лідера або певні цінності, спільнота отримує стороннє підґрунтя соціально-політ. перетворення. Цей сторонній чинник легітимує мету соціально-політ. діяльності й дає ірраціональну надію на її здійсненність. Харизматичне політ. лідерство (М. *Вебер*) не завше є фетишизованим. Харизматичність (благодатність) може втілюватись і без апеляції до «магічної» всесильності. У психології та психіатрії терміном «фетишизм» позначають хворобливий потяг до певних речей. У психіатрії «фетишизм» розглядається як пров психопатій. У психології — невропатій. Психол. фетиші, приміром уніформа, соціальний статус, тілесні особливості (тощо), загалом визначені культурою. Себто фетишами стають престижні, заборонені, аморальні, естетично відразливі або тиражовані у формі кітчу речі. Тож фетиш завше є нав'язаним культурою і проявляється як залежність від культ. образу, потреба у причетності до нього. Фетишистські уявлення активно експлуатуються сучас. мистецтвом. Грааль, «спис долі», амулети, пророчі книги, нащадки богів — це образи багатьох фільмів і літ. творів. У мистецтві тиражування фетишизованих образів (типажів, пейзажів, міст, вулиць, способів поведінки тощо) перетинається з поняттям «кітч». Згідно з Т. *Адорно*, в умовах надвиробництва, коли реальна вартість продукції є сумнівною, споживча активність визначається лише шляхом «фетишизації товару». Тобто навіюється уявлення, ніби певний товар (парфум, одяг, автомобіль тощо) роблять власника «магічно» привабливим.

Літ.: Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестник Моск. ун-та. Серия 7. Философия. 1990. № 2; Адорно Т. Теорія естетики. К., 2002; Гундорова Т. Кітч і література. Травестії. К., Факт, 2008; Бушанський В. В. Естетика політичної влади. К., 2009.

В. Бушанський

ФІЛАРЕ́Т (в миру Михайло Денисенко; 23.01.1929, с. Благодатне Амвросіїв. р-ну Дон. обл.) — патріарх Київ. і всієї Руси — УПЦ КП. Закінчив Одес. дух. семінарію (1948) і Моск. дух. академію (1952). 01.01.1950 прийняв чернечий постриг з ім'ям Філарет, згодом висвячений в ієродиякони (Патріархом Алексієм I), піднесений до сану ієромонаха. З 1952 — канд. богослов'я, викладач Моск. дух. семінарії і академії; виконував обов'язки благочинного Троїце-Сергієвої лаври. З 1956 — інспектор Саратов. дух. семінарії. Піднесений до сану ігумена (1956) та архімандрита (1958). З 1957 — інспектор, з 1958 — ректор Київ. дух. семінарії. 1960 (після закриття владою семінарії) — керуючий справами Укр. екзархату і настоятель Володимир. собору в Києві. З 1961 — настоятель Олександро-Невського храму — подвір'я РПЦ в Александрії (Єгипет). 1962 висвячений на єпископа Лузького, призначений вікарієм Ленінгр. єпархії, тимчасово керуючим Риз. єпархією, вікарієм Середньоєвроп. екзархату, а незабаром — єпископом Віден. і Австр. З 1964 — єпископ Дмитровський, вікарій Моск. єпархії, ректор Моск. дух. академії. 14.05.1966 — піднесений до сану архієпископа і призначений членом Священного Синоду, екзархом України, архієпископом Київ. і Галиц. (перший за 150 років етн. українець на Київ. митрополичому престолі). 25.02.1968 — піднесений до сану митрополита. Керував та брав участь у роботі вітчизняних та міжнар. конференцій, комісій, зокрема 2-ї спец. сесії ГА ООН з роззброєння, асамблеях Конференції європ. церков, всесвіт. конференціях «Релігія і мир». Був віце-президентом Всехристиян. мирних конгресів у Празі, членом делегації на IV та V асамблеях Всесвіт. ради церков. Член Всесвітньої ради миру (з 1977), правління т-ва «Україна», Укр. респ. комітету захисту миру та комісії сприяння Рад. фонду миру.

Ф. очолював комітет з підготовки до 1000-ліття Хрещення Руси. Порушив питання про повернення Церкві Києво-Печер. лаври. Послідовно боровся з ідеєю автокефалії Укр. церкви і Греко-катол. церкви в Україні, критикував укр. націоналізм. Напередодні референдуму 1991 закликав вірних сказати «так» оновленому СРСР. Водночас від початку реформ М. *Горбачова* докладав значних зусиль для відновлення церк. інфраструктури й активізації церк. життя. 1990 після смерті патріарха Моск. і всієї Русі Пимена стає місцеблюстителем патріаршого престолу. Канд. на Моск. патріаршу кафедру на Помісному соборі РПЦ (07–08.06.1990). Після надання Архієрейським собором РПЦ (25–27.10.1990) самостійності й незалежності в управлінні УПЦ — митрополит Київ. і всієї України, предстоятель УПЦ. Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України Ф. бере курс на відділення УПЦ від РПЦ. Виступив ініціатором незадоволеного Моск. патріархатом прохання Помісного собору УПЦ (01–03.11.1991) про надання їй канон. автокефалії. Невдоволена цією ініціативою, РПЦ вдалася до спроб усунення Ф. від керівництва УПЦ. Архієрейським собором УПЦ (27.05.1992) звільнений від обов'язків предстоятеля УПЦ із забороною священнослужіння. З 06.1992 вийшов з-під юрисдикції РПЦ. На об'єднавчому Всеукр. правосл. соборі УАПЦ і УПЦ (25–26.06.1992) було утворено УПЦ КП, а митрополита Ф. обрано заступником Патріарха Київ. і всієї України Мстислава (Скрипника); 20.10.1993 — заступник Патріарха Київ. і всієї Руси-України Володимира (Романюка); з 22.10.1995 — Патріарх Київ. і всієї Руси-України. Після обрання Патріархом Ф. здійснює акт. церк. політику, намагається згуртувати навколо себе всі нац. орієнтовані сили, а також церковні структури, не визнані Повнотою Православ'я, послідовно обстоює ідею Помісної правосл. церкви в Україні. Визнав помилковість своєї кол. боротьби проти автокефалії та укр. греко-католиків. Архієрейським собором РПЦ (1997) відлучений від Церкви і підданий анафемі. Цього акту не визнав, назвавши його втручанням однієї Помісної церкви у справи ін. Доктор богослов'я, автор багатьох богослов. праць, праць з історії християнства в Україні та богослов'я. Нагороджений церк. орденами Святого рівноапостольного князя Володимира Великого I ст. (1999), Святого апостола Андрія Первозванного (2004), рад. — Дружби народів (1979), Трудового Червоного Прапора (1988) та Укр. держави — князя Ярослава Мудрого I–V ст. (1999–2008), Свободи (2009).

Літ.: Зарічний Олесь. Митрополит Філарет. Львів, 1995; Скорик Т.Б. Патриарх Филарет в новейшей истории украинского православия// Культура народов Причерноморья. 1998. № 5; Миттєвості з життя святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. К., 2001.

В. Войналович

ФІ́ХТЕ (Fichte) Йоганн Ґотліб (19.05.1762, Рамменау — 29.01.1814, Берлін) — філософ, правознавець, педагог. Слухав лекції з теології і права в Єнському та Лейпциз. ун-тах, готувався стати пастором. Смерть барона фон Мільтіца, який примітив здібного юнака і забезпечував його навчання протягом майже 15-ти років, зламала ці наміри. Змушений був заробляти на хліб шляхом надання приватних уроків, ін. випадкових заробітків (1784 –87), а з 1788 влаштувався у Цюріху домашнім вчителем. Тут посилено займався самоосвітою, вивчаючи крит. філософію. Особл. захоплювався Б. Спінозою, І. Кантом, Ш. Монтеск'є, Ж-Ж. Руссо, Горацієм, Саллюстієм та ін. Спеціально для зустрічі з Кантом двічі протягом 1791 приїжджав до Кенігсберга. У 1794–99 — проф. Єнського ун-ту, звідки був вигнаний за звинуваченням в атеїзмі. Повернувся до Берліна, де за сприяння короля захоплювався читанням публічних лекцій у берлін. академії, обіймаючи водночас (з 1805) кафедру філософії в Ерланген. ун-ті. Під тиском наступу французів періодично тікав у Кенісберг. З 1809 отримав кафедру у щойно відкритому Берл. ун-ті, а з 1810 по 1812 став його першим виборним ректором. У 1813 записується у волонтери і незабаром помирає від тифу. Похований у Берліні.

Ф. залишив після себе спадщину з метафізики, філософії права, етики, філософії історії, соціальної педагогіки, філософії релігії, зібрану у 8 великих томах. Сутність *держави* Ф. розглядає у руслі його власної крит. філос. системи, стрижнем якої є суб'єкт. (певною мірою й об'єкт.) ідеалізм, ригоризм і активізм; абс. свобода волі, існування Бога, безсмертя душі; творчо-етична діяльність абс. «Я» як найактивнішої субстанції, що втілює дух, волю, мораль і віру; індивід. «Я», тотожного індивід. свідомості; «Я» і «не-Я», під яким розуміється природа і матерія; мислення як практ., діяльний початок, як замкнуте коло, тобто початок, що вміщує у собі вже й свій кінець; переконання, що філософія є альфою і омегою усіх наук; раціоналізм тощо. Еволюція д-ви, за Ф., відбувається за колом. Вона проходить у своєму розвитку «п’ять осн. епох земного життя»: 1) безумовного панування розуму через інстинкти людини — «стан невинності людського роду»; 2) перетворення розумного інстинкту на зовн. примусовий авторитет — «стан початкової гріховності»; 3) втрати і розуму, і авторитету, на зміну яким приходять повна байдужість і розгнузданість — «стан завершеної гріховності» (сучас. для Ф. період); 4) розумної науки, початку торжества істини — «стан початку виправдання людства»; 5) розумного мистецтва, коли людство створює із себе «точний відбиток розуму» — «стан повного виправдання і освячення». Якщо на першому відрізку д-ва лише започатковується, то на останньому, п’ятому, який настане через «міріад міріадів років», вона фактично відмирає: «повертається до того ступеню, на якому вона стояла з самого початку». Повернення до первісного стану на новій рац. основі й є для Ф. метою всього процесу. Таким чином, перед нами не що інше як ідеаліст. варіант долі д-ви у майбутньому *марксизмі*.

Право врешті-решт поступається нормам моралі. Але моралі без свободи для Ф. не існує, оскільки лише свобода — шлях до «нової землі і нових небес», тобто оновлення людства. Свобода для нього несумісна з необхідністю (тут Ф. досить різко критикує і Спінозу, і Канта) та ототожнюється лише з можливістю повного самовизначення розумного індивіда. Взаємне обмеження свободи розумних істот у д-ві за допомогою права здійснюється шляхом прийняття і практ. реалізації вольових актів, спрямованих на забезпечення можливості кожному «людському тілу» повного і нормального розвитку, розглядаючи це тіло як субстанцію для процвітання свободи, а не «темницю духа». Послідовно дотримуючись принципу «життя у державі не належить до абсолютної мети людини», Ф. водночас наголошує, що д-ва, доки вона існує як «особливий, емпірично обумовлений вид суспільства», повинна стати засобом реалізації права взагалі й забезпечувати права і свободи людини зокрема. Саме власність на засоби виробництва є гол. умовою орг-ції д-ви, яка закликала «спостерігати за зовн. діями своїх громадян, підпорядковуючи їх примусовим законам». Ф. відкидав необхідність поділу влади, але детально виписував таку новацію, як контроль народу за діяльністю правителів через особливу інституцію посередників між гр-нами і урядом. Це колегія ефорів, яка сама не здійснює «позитивну владу», але уповноважена призупиняти діяльність правителів і скликати народ для суду над ними. Таким чином, на думку мислителя, до компетенції контрольного органу належала «заперечна влада». Хоч за два роки до смерті Ф. і відмовився від ефорату, цю ідею можна вважати однією з перших спроб обґрунтування необхідності охорони факт. конституції.

Вел. вплив на подальший розвиток світової політ. думки мало вчення Ф. про нац. д-ву, про «національність як колективну особистість». До початку франц. агресії він віддавав перевагу загальнолюд. ідеалам у міждерж. спілкуванні, після окупації мислитель відверто переходить на суто націоналіст. позиції, доводячи, що кожна нація має виконувати свою, тільки їй призначену функцію в історії людства. Але він проводить чітке розмежування «законного націоналізму» як самобутньої творчої конструкт. діяльності «Я» окремої нації, соціальної групи, подолання нац. меншовартості, звільнення нац. свідомості від ланцюгів «поверхового копіювання» ін. та «войовничого націоналізму» — феномену насильства, безправ’я і жорстокості. Проте випади Ф. проти багатьох ін. народів, зокрема слов’янських, його концепція щодо «нового нац. виховання», спрямована не на оволодіння знаннями, а на зміцнення «нац. духу, розуму і завзяття», підпорядкована меті створення «замкненої нац. д-ви», будучи вирваними з істор. контексту, активно використовувались у 20 ст. прихильниками тоталіт. д-ви і гасла про «зверхність німців над ін. народами». Вчення Ф. справило *величезний* вплив і на розвиток наступної європ., і на еволюцію вітчизняної політ. думки 19–20 ст. Поряд з шеллінґіанством, кантіанством, геґельянством фіхтеанство виявилось одним з найвпливовіших зовн. джерел укр. романтичного мислення. У 1805 Ф. був офіц. запрошений на кафедру філософії Харків. ун-ту, але за його особистою рекомендацією до Харкова з Німеччини прибув правознавець і філософ І. Шад. Першим у Рос. імперії став видавати у 1813 праці Ф. у перекладі на рос. мову викладач однієї з харк. гімназій — С. Єсікорський.

Літ.: Градовский А. Д. Возрождение Германии и Фихте старший. СПб., 1870; Вышеславцев Б. Этика Фихте. М., 1914; Бур М. Фихте. М., 1965; Мироненко О. М. Права і свободи людини у політичних і правових вченнях мислителів Німеччини. К., 1995. *О. Мироненко*

ФО́КІН Вітольд Павлович (народ. 25.10.1932, Новомиколаївка Запорізької обл.) — держ. діяч., прем’єр-міністр України у 1990–92. Закінчив Дніпроп. гірн. ін-т (1954), працював у вугільній промисловості, очолював комбінат «Свердловантрацит» у Ворошиловград. (тепер Луг.) обл. З 1971 працював у Держплані УРСР — нач. відділу, заст. голови (1972), головою (1987). Нар. депутат ВР СРСР 10–12-го скликань, ВР УРСР 11-го скликання. У лип. 1987 призначений заст. голови РМ УРСР. З жовт. 1990 виконував обов’язки голови РМ України, в лист. 1990 затверджений на цій посаді. У 1990–1991 — член ЦК КПРС. 30 верес. 1992 під тиском громадськості, а також через незгоду з фін. політикою президента Л. *Кравчука*, зокрема з передчасним, на думку Ф., виходом з рублевої зони, подав у відставку. З 1993 працював наук. співробітником Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин. Канд. тех. наук. Президент Міжнар. фонду гуманіт. і екон. зв’язків України і РФ. У 2-й пол. 1990-х входив до Вищої екон. ради при Президентові України.

Літ.: Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К., 1994; Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001. *В. Головко*

ФО́КУС-ГРУ́ПА — метод отримання інформації в гомогенних чи репрезентативних групах, який ґрунтується на принципах групової дискусії. Термін «Ф.-г.» є скороченим від поняття «фокусоване групове інтерв’ю». Даний термін був запропонований Р. Мертоном, М. Фіске та П. Канделлом у 1949. Попередниками Ф.-г. були вільні інтерв’ю, для яких заздалегідь визначалася лише заг. тематика розмови. Першим узагальненням, присвяченим власне фокусованим груповим інтерв’ю, стала праця Р. Мертона, «Фокусовані інтерв’ю» (1956). Цю розробку було адаптовано П. Лазарсфельдом для маркетингових досліджень. Саме в цій галузі фокусовані групові інтерв’ю знайшли свій розвиток і широке застосування. Пізніше метод Ф.-г. активно стали використовувати соціологи, психологи, політологи. Використання цього методу дозволяє отримувати більш глибоку інформацію про думки, сподівання і досвід людей, ніж «чисто» к-сні методи. Характерними ознаками фокусованого групового інтерв'ю (Ф.-г.) є такі: 1. Фокусований характер дискусії. Ф.-г. проводяться згідно з керівництвом модератора. Йдеться про перелік відкритих запитань за проблемою дослідження. Якщо респонденти під час обговорення відхиляються від заданої теми, модератор спрямовує дискусію в належне русло. 2. Орієнтація на з'ясування всієї різноманітності наявних поглядів з проблеми, а не на досягнення групового *консенсусу*. 3. Внутрішньо-групова інтеракція, яка сприяє розкриттю як вербального, так і невербального потенціалу респондентів. 4. Широке використання уявного експерименту та проективних технік, які застосовуються у психології. 5. Фокус-групове моделювання. Учасники дискусії в процесі обговорення спонтанно створюють моделі об'єкта дослідження. 6. Використання елементів гри при проведенні дискусії. Для більшої надійності й якості отриманих даних необхідно опитувати якомога більшу групу людей. Мова йде про експрес Ф.-г., репрезентативну Ф.-г., полярну Ф.-г., групи найбільш активних споживачів, експертів. Загальноприйнятих критеріїв визначення розмірів «ідеальної» Ф.-г. не існує. Вважають, що чисельність Ф.-г. має бути в діапазоні від 5 до 12 осіб. Розмір репрезентативної Ф.-г. може бути збільшено до 25–30 осіб. Позит. якостями методу Ф.-г. є можливість здобуття інформації не лише про те, що думають люди з приводу проблеми, а й про те, чому їхні думки та вчинки саме такі. Важливим є також шанс побудови контекстних моделей поведінки людей стосовно оцінки об'єкта дослідження. У позитив даного методу можна також записати широкі можливості отримання вірогідних даних щодо щирості відповідей респондентів шляхом порівняння вербальних і невербальних оцінок. Суттєвою перевагою даного методу є запобігання низки системат. помилок завдяки таким орг.–процедурним особливостям методу, як комфортність проведення дискусій, групова інтеракція тощо. Нарешті, безумовним позитивом є оперативність цього методу. Недоліками Ф.-г. є те, що її ефективність безпосередньо залежить від складу групи і від зацікавленості в дослідженні, а також від кваліфікації модератора. При обробці результатів Ф.-г. найдієвішими є аналіз бесіди (лінгвіст. аналіз), контент–аналіз. Нині метод Ф.-г. широко застосовується в маркетингових дослідженнях, у вивченні реклами. Цей метод демонструє високу ефективність при проектуванні нової продукції, тестуванні вже наявної на ринку і з'ясуванні мотивів поведінки споживача. У розвинутих країнах «гнучкі методи», зокрема Ф.-г., стали не просто різновидом дослідницьких методик, а й галуззю індустрії, що обслуговує функціонування інституцій демократії (аналіз і корекція політ. іміджів). Широке застосування цього методу в Україні безумовно підносить культуру діяльності політ. інституцій. *В. Пилипенко*

ФРА́КЦІЯ (від лат. fractio — розламування, подрібнення) — 1) особл. група всередині *партії політичної*, що має власну ідейну та орг. платформи, які відрізняються від осн. політ. лінії і поточних установок партії; 2) група депутатів *парламенту*, об'єднаних на основі своєї парт. належності. Ознакою виникнення Ф. є орг. оформлення однодумців, позиція яких певною мірою відрізняється від загальнопарт., наявність у них особл. ідейно-політ. платформи, групова дисципліна, яка нерідко ставиться членами Ф. над загальнопарт. Фракційність, з одного боку, є негат. для партії явищем, оскільки послаблює її єдність, позиції у політ. житті й може призвести до її розколу. З іншого боку, наявність у середині партії більш широкого спектру думок дає можливість приваблювати і більш широкий спектр виборців. У партіях з дем. ідейно-політ. орієнтацією і слабкою орг. структурою (лібер., консерват., соціал-дем.) фракційність долається через пошук *компромісів* між осн. частиною членів партії і членами Ф., а в партіях з недем. ідейно-політ. орієнтацією й жорсткою орг. структурою (комуніст., фаш., інтегрально-націоналіст.) — шляхом виключення членів Ф. із партії з можливим подальшим політ. їх переслідуванням у разі, якщо така партія є правлячою. Парламентська Ф. формується з членів однієї політ. партії або тих партій, що на парлам. виборах входили до одного виборчого блоку. До неї можуть входити також безпартійні парламентарії. Ф. формуються, як правило, в обох палатах парламенту, рідше — тільки в нижній палаті. Формування Ф. в одних країнах передбачено *конституцією*, в ін. — регламентом парламенту. Порядок їх утворення і права визначаються регламентом. Зазвичай установлюється нижня межа чисельності Ф., за якої вона може існувати. У нижніх палатах різних країн вона або коливається від трьох до 35 парламентаріїв, або становить 10–15 відсотків складу палати. Встановлення таких меж пов'язано з потребами у політ. структуруванні парламенту та забезпеченні його працездатності. Ф. пов'язана парт. дисципліною. Є дві осн. моделі відносин у Ф. — брит. та амер. Брит. модель характеризується тісними зв'язками членів Ф. та жорстким підпорядкуванням їх парт. дисципліні. Вона передбачається формою держ. правління, за якої уряд формується парламентом і несе перед ним політ. відповідальність. Така модель поширена в країнах Зх. Європи. Амер. модель характеризується менш тісними парт. зв'язками парламентаріїв, їхнє волевиявлення у прийнятті парламентом рішень не обов'язково підпорядковується парт. вимогам. Така модель випливає з презид. форми правління, за якої парламент не справляє істотного впливу на формування та діяльність уряду. Ф. формує свій керівний орган — правління (бюро, викон. к-т), до складу якого входять лідери партії, парт. організатори у парламенті («батоги»), секретарі та ін. Вищим керівним органом Ф. є заг. збори (конференція, кокус) її членів. Лідер партії зазвичай є водночас і головою Ф. Голова (лідер) Ф. визначає політику Ф. і партії, забезпечує єдність Ф., пропонує кандидатури від неї до органів палати, підтримує зв'язки з *главою держави*, урядом, різними посад. особами. Ф. є одними з найважливіших елементів структури парламенту. Вони пропорц. представлені в пост. і тимчас. комісіях (к-тах) парламенту, розподіляють між собою посади їхніх голів. Зазвичай представники найбільших Ф. обираються головою парламенту та його заступниками. Ф. справляють великий вплив на роботу парламенту — формування порядку денного пленарних засідань, спрямування дебатів, голосування, використання різних форм контролю за діяльністю органів викон. влади. Ф. приймає рішення про характер виступів і голосування її членів на пленар. засіданні. Обговорення питань порядку денного на пленар. засіданнях парламенту зазвичай має фракц. характер, за якого позицію Ф. з питання викладає один її представник. На рівні Ф. ведуться переговори щодо формування уряду. У багатьох парламентах утворюються спец. органи, що об'єднують лідерів Ф. (наради голів Ф.) для підготовки парлам. рішень. В Україні утворення депут. Ф. у ВР України передбачено *Конституцією України* (ст. 83). Порядок формування депут. Ф. у *ВР України* визначається її Регламентом (ст. 57–60). *П. Шляхтун*

ФРА́НКЛІН (Franklin) Бенджамін (17.01.1706, Бостон — 17.02.1790, Філадельфія) — політ. діяч, вчений, дипломат. Один з «батьків-засновників» США. Ф. належить визначення людини як істоти, що виготовляє знаряддя праці. Здобував освіту самостійно. Цьому сприяло опанування друкарської справи, займаючись якою Ф. міг багато читати. У 1727 він відкриває власну друкарню, видає місц. газету, а потім щорічник «Альманах бідного Ричарда» (1732–58), який через органічне поєднання в публікаціях просвітн. ідей, здорового глузду, практичності й гумору дістав широку популярність в Америці, а потім і за кордоном. Того ж року засновує Філадельф. дискусійний гурток, який згодом перетворився на Амер. філос.-природознавче т-во, у 1731 — першу в Америці публічну б-ку, що видавала книги додому (явище, нове і для Європи). З іменем Ф. пов’язана орг-ція цілого ряду ефект. діючих муніципальних служб Філадельфії, де він живе в той час: охорони порядку, пожежної команди, благодійної лікарні тощо. У 1751 Ф. засновує Філадельф. академію, що стала основою Пенсільван. ун-ту. В 1737–53 обіймає посаду поштмейстера Пенсільванії, у 1753–74 — поштмейстера всіх північноамер. колоній. Протягом 1764–75 представляє інтереси Пенсільванії, потім також ін. колоній в Англії. Бере участь у розробці Декларації незалежності (1776), в пошуках міжнар. підтримки для Америки під час Війни за незалежність відправляється з дип. місією до Франції, де досягає підписання союзного й торгового договорів (1778). У 1782 підписує англо-амер. мирний договір, з яким Англія визнавала амер. незалежність. Успішності Ф.-дипломата чимало сприяв загальновизнаний міжнар. авторитет вченого (з його ім’ям пов’язана низка відкриттів, насамперед у сфері електрики). Ф. був одним з лідерів аболіціоністського руху: в 1775 у Філадельфії за його активної участі було сформовано перше місцеве Т-во боротьби з рабством в Америці. Фігура Ф. є яскравим прикладом того, як енциклопедична обізнаність, здоровий глузд, привабливий людський склад стають основою ефективності у політиці. З 1928 портрет Ф. зображується на 100-доларових купюрах США.

Тв.: The Autobiography of Benjamin Franklin. New Haven, CT, 1964; The Complete Poor Richard's Almanacks published by Benjamin Franklin. Mass., 1970.

Літ.: Stourzh G. Benjamin Franklin and American Foreign Policy. Chicago, 1954; Conner P. Poor Richard's Politics: Benjamin Franklin and the New American Order. New York, 1965. *Е. Щербенко*

ФРА́НКО (Franco) Франсиско (04.12.1892, Ель-Ферроль, Іспанія — 20.11.1975, Мадрид) — глава іспан. д-ви (каудільо) в 1939–75, вождьІсп. фаланги у 1937–75, генералісимус. Упродовж 1907–10 навч. у Піхот. академії в Толедо. Після закінчення академії провів два роки у гарнізоні Ель-Ферроля, у 1912 перевівся до Марокко, де мав можливість отримати бойовий досвід і зробити військ. кар’єру. Провів у Марокко 11 років, пройшов шлях від лейтенанта до бригад. генерала (1926). У серп. 1917 придушував шахт. страйк. У 1926 призначений головнокомандувачем піхот. бригади в Мадриді, у 1927 — нач. новоствореної Вищої військ. академії ген. штабу в Сарагосі. У квіт. 1931 внаслідок майже безкровної *революції* в Іспанії була ліквідована *монархія*, влада перейшла до республіканців. Ф. у цей час не втручався в *політику*, заявляв про свою нейтральність. Після закриття респ. урядом академії став командиром 5-ї дивізії в Сарагосі, потім нове пониження — з лют. 1932 — командир 15-ї піхот. бригади у Ла-Коруньї. Ці особисті обставини вплинули на політ. вибір Ф. Після перемоги правих наприкін. 1933 на парлам. виборах і встановлення контролю над республікою Ф. отримав звання генерал-майора, восени 1934 зіграв вирішальну роль у придушенні повстання астурійських гірників. Після цих подій став головнокомандувачем військ у Марокко, через кілька місяців повернувся до Мадрида і очолив ген. штабісп. армії. У лют. 1936 на виборах перемогли партії Нар. фронту (соціалісти, комуністи, анархісти, лівобурж. партії). 18.07.1936 почалася Громадян. війна в Іспанії. Військові підняли повстання в усіх великих містах. Їх лідером був генерал-лейтенант Санхурхо, який невдовзі загинув в авіакатастрофі. 12.09.1936 на засіданні «Хунти національної оборони» Ф. добився поста головнокомандувача, пізніше і звання генералісимуса. 29 верес. став главою уряду, а 1 жовт. у першому декреті назвав себе «главою держави». Унаслідок трирічної громадян. війни перемогу здобули націоналісти. Ближче до кінця війни настало похолодання у відносинах Ф. з Німеччиною та Італією. 23.10.1940 на зустрічі з Гітлером Ф. вдалося ухилитися від наполегливих вимог вступити у війну. У передчутті очікуваної світ. війни Ф. вважав за краще залишатися нейтральним щодо зх. країн. Іспанія не увійшла в «країни Осі» і впродовж війни залишалася здебільшого нейтральною (за винятком відправки Блакит. дивізії на Сх. фронт, яку відкликала після падіння режиму Муссоліні). У роки 2-ї світ. війни Ф. почав обмежувати вплив фаш. партії (Фаланги). Після війни партія переважно займалася соціальною роботою, перетворившись на щось подібне рад. профспілкам, стала називатися Нац. рухом. З початком «*холодної війни*» режим Ф. потрапив у міжнар. ізоляцію. З 1950-х, із послабленням впливу СРСР в *ООН*, настала пора дип. визнань Іспанії. За ініціативи Ф. розпочато політику нац. примирення «двох Іспаній», зведено memор. комплекс у Долині загиблих у 1959, де були перепоховані останки «переможців» і «переможених». Проте репресії проти політ. противників (республіканців, сепаратистів із Каталонії і країни Басків) тривали до його смерті. Після референдуму 06.07.1947 Іспанія стала монархією з вакантним місцем короля, ним повинен стати принц Хуан Карлос після смерті Ф. 15.12.1955 Іспанію прийняли у члени ООН, у 1956 вона вийшла з Пн. Марокко. Із серед. 1950-х почалося іспан. екон. диво, що вивело країну зі стану однієї з найбідніших д-в Європи на рівень розвиненої європ. країни. Соціально-екон. політика режиму Ф. базувалася на чотирьох елементах: контрольованій економіці, *автаркії*, *корпоративізмі* й соціальній «гармонізації». Шлях до модернізації, на думку авторів «Плану економічної стабілізації» (лип. 1959), лежав через приватизацію великої власності. Тривалий час Іспанія займала друге місце у світі (після Японії) за темпами екон. розвитку. Соціальні конфлікти Ф. вирішував, з одного боку, жорстоко придушуючи будь-які спроби пошуку шляхів покращання соціальних умов, з іншого — через «вертикальні профспілки», які об’єднували найманих робітників і роботодавців і були повністю контрольовані д-вою, виступали арбітром у суперечках про умови та оплату праці. З 1951 в Іспанії запроваджено безплатне мед. обслуговування, створено широку мережу «профспілкових» санаторіїв та будинків відпочинку, дит. літніх таборів. Наприкін. 1960-х почалися політ. реформи: прийнятий закон про пресу, дозволені страйки неполіт. характеру, розширено повноваження *місцевого самоврядування*, прийнято декілька конст. законів, що розширили права гр-н і забезпечили згодом мирний перехід до конст. монархії. Упродовж 1960-х знята кримін. і політ. відповідальність із учасників громадян. війни. Ще раніше в Іспанію почали повертатися політемігранти. 22.07.1969 Хуан Карлос де Бурбон призначений Ф. і затверджений кортесами королем Іспанії, завершив процес перетворення країни з авторит. на дем. Після тривалої хвороби Ф. помер у Мадриді, похований у Долині загиблих.

Літ.: Висенс Хуан. Заметки по истории франкистского режима. Проблемы испанской истории. М., 1979; Владимирская Т., Королев Ю. Дуче, фюрер или каудильо? // О них говорят. М., 1989; Гришко Р. Н. Вожди и тираны. Минск, 1998; Престон П. Франко. М., 1999; Підлуцький Олекса. Постаті ХХ століття. К., 2004; Пожарская С. П. Франсиско Франко и его время. М., 2007. *Б. Дем'яненко*

ФРЕ́ЙМІВ ТЕО́РІЯ — сукупність наук. положень, якими пояснюється виникнення і функціонування фреймів когніт. структур, в рамках яких відбувається людське мислення, обробляється і зберігається інформація в мозку людини. Фрейми базуються на різних ролях, які в них можуть виконувати люди. Це семант. аналог того, що відоме як хім. валентність. Така семант. структура вимагає, напр., для фрейма «Рятівник» мати такі ролі (валентності), як «Жертва», «Злодій» і «Рятівник». На таких фреймах будується л-ра і мистецтво, особливо кіно, а також *політика*. Вони заповнюють таку структуру конкр. прізвищами і особами, що робить зрозумілим хід подій, які реально відбуваються. Прикладом фрейму «Рятівник» була сукупність аргументів, що пояснювали війні в Іраку з боку США. Тут у ролі жертви виступав ірак. народ, в ролі злодія — Саддам Гуссейн, а в ролі рятівника — амер. армія. Вважається, що взагалі амер. зовн. політика побудована на фреймі «Суворий батько», який має право повчати своїх малих дітей. Відповідно відбувається перенесення образу дітей на ін. країни. Запроваджені фрейми неможливо змінити на протилежні, можна лише будувати на їхній основі ін., оскільки навіть у боротьбі з фреймом однаково відбувається його активація. Саме це полегшує пропаганд. дії, оскільки, отримавши фрейм, людина вже відбирає в подальшому ту інформацію, яка їй відповідає, і відкидає ту інформацію, яка їй не відповідає, заздалегідь вважаючи її недостовірною.

Літ.: Lakoff G. Don't think of an elephant. Know your values and frame the debate. White River Junction, 2004; Lakoff G. The political mind. Why you can't understand 21st-century American politics with an 18th-century brain. New York, 2008. *Г. Почепцов*

ФРОЙД (Freud) Зиґмунд (повне ім'я — Сиґізмунд Шломо; 06.05.1856, Фрайберґ, тепер Пршибор, Чехія — 23.09.1939, Лондон) — психолог і психіатр, творець психоаналізу. У 1873 вступив до Віден. ун-ту на мед. ф-т. Завершивши навчання, у 1876–82 працював у Віден. фізіол. ін-ті. У 1881 здобув ступінь д-ра медицини, а 1885 — звання приват-доцента. Отримавши стипендію, упродовж 1885–86 стажувався в клініці Сальпетрієр (Париж) у Ж. Шарко. У 1891 Ф. разом з Й. Брейєром розробив особл. метод гіпнотерапії — катартичний, а 1895 вони спільно видали книгу «Дослідження з істерії», де вперше було викладено психоаналіт. теорію. Розглядаючи явище неврозу, автори пов'язували його з незадоволеними потягами й емоціями, витісненими з тих чи тих причин зі свідомості людини. Невдовзі Ф. остаточно відмовився від гіпнозу й почав практикувати метод вільних асоціацій. Він також зацікавився сновидіннями і їх зв'язком із псих. життям людини. У 1900 вийшла фундам. праця вченого — «Тлумачення сновидінь», яку й досі вважають класичною. Після видання книги Ф. розвиває й удосконалює психоаналіт. теорію, з'являються нові його книги і статті. Дослідник доходить висновку, що гол. рушійна сила психіки — це енергія лібідо, тобто сила секс. потягу. Цією енергією наповнене людське несвідоме, воно перебуває у пост. протиборстві зі цензурою свідомості — втіленням моральних норм. Це протиборство Ф. розглядає як осн. тенденцію особистості. У складі ж самої особистості виділяє три структурні компоненти: Ід («Воно»), Его («Я») і Суперего («Над-Я»). Ієрархічна структура психіки також охоплює, за Ф., три «рівні»: свідомість, передсвідоме і несвідоме. У 1902 за указом австр. імператора Ф. було присвоєно звання професора-асистента. Незабаром (1907) він налагоджує контакти зі школою психіатрів із Цюриха і його учнем стає молодий швейц. лікар К. Ґ. *Юнг*, з яким Ф. пов'язує великі надії — саме його він вважав своїм спадкоємцем у науці. Навколо Ф. поступово організовується гурт дослідників — учнів та однодумців, що 1908 перетворюється на Віден. психоаналіт. т-во. Цього ж року проходить 1-й Міжнар. психоаналіт. конгрес, а 1910 було створено донині діючу Міжнар. психоаналіт. асоціацію. У 1911–13 Ф. пориває з деякими близькими учнями, зокрема з К. Ґ. *Юнгом* і А. *Адлером*, що пов'язано з розбіжностями в тлумаченні осн. ідей психоаналізу. У 1933 в Німеччині до влади прийшов *Гітлер*. У концтаборах загинули чотири сестри Ф. Після захоплення Австрії нацистами (берез. 1938) ученого чекала така ж сама доля. Міжнар. союз психоаналіт. т-в, сплативши фаш. владі як викуп значну суму грошей, спромігся домогтися для Ф. дозволу на виїзд до Англії. У 1938, після приєднання Австрії до Німеччини, за посередництвом Марії Бонапарт і амер. посла, Ф. емігрував до Лондона. Жорстоко страждаючи від болю, спричиненого раком щелепи, викликаного пристрастю до сигарет, Ф. був змушений звернутися до свого лікаря і друга Макса Шура з проханням дати йому потрійну дозу морфіну, від якої і помер.

Ідеї Ф. мали значний вплив на науку про політику, зокрема на становлення та розвиток *психології політичної*. Ці ідеї ввели в пізнання політики проблематику несвідомого, стимулювали вивчення багатьох, прихованих від зовн. спостереження, чинників політ. поведінки індивідів і мас. Найповніше погляди Ф. на закономірності масової психології, феномен натовпу викладено в його праці «Психологія мас і аналіз людського "Я"» (1921), де з позицій психоаналіт. теорії розкрито взаємини лідера («ватажка») і маси. За Ф., сила впливу лідера пояснюється тим, що маса підсвідомо вбачає в ньому втілення свого ідеального і нереалізованого «Я». Окрім того, Ф. разом з його амер. співавтором У. Буллітом розробив одну з перших політ. психобіографій — психол. портрет амер. президента Т. В. *Вільсона*. Нині психоаналіт. дослідження психології політиків, феномену влади, незважаючи на пост. критику, залишаються досить популярними. Існує навіть поняття «політ. психоаналіз», засновником якого вважається Г. *Лассвел*.

Літ.: Маркузе Г. Эрос и цивилизация: Философское исследование учения Фрейда / Пер. с англ. К., 1995; Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты / Пер. с англ. М.; К., 1997; Лакан Ж. Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54) / Пер. с фр. М., 1998. *П. Горностай*

ФРОММ (Fromm) Еріх (23. 03. 1900, Франкфурт-на-Майні — 18. 03. 1980, Локарно) — психолог, філософ і соціолог, один з основоположників неофройдизму. Вивчав психологію, філософію і соціологію у Франкфурт. і Гейдельб. ун-тах, 1922 здобув ступінь д-ра філософії. Пізніше Ф. захопився вченням З. *Фройда*, у 1923–24 вивчав психоаналіз у Берлін. психоаналіт. ін-ті, а з 1925 почав акт. вести психоаналіт. практику. Під впливом філос. ідей Л. *Фейєрбаха* і К. *Маркса* Ф. відійшов від ортодоксального фройдизму. У 1929–32 працював в Ін-ті соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні, що мало велике значення для становлення Ф. як соціального психолога і філософа. У 1933, рятуючись від переслідувань нацистів, Ф. емігрував до США, мав приват. практику в Нью-Йорку. Тут остаточно склалася його наук. концепція, що ввійшла в історію науки як «гуманістичний психоаналіз». У 1941 Ф. опублікував свою першу книгу «Втеча від свободи», що принесла йому широку популярність. З 1945 Ф. — співробітник Ін-ту психіатрії У. А. Уайта, викладач Колумб. та Єльс. ун-тів. У 1951–67 жив у Мексиці, працював на посаді професора психіатрії Нац. ун-ту (Мехіко) та очолював там же Ін-т психоаналізу. Останні роки життя Ф. провів у Швейцарії, куди переїхав за станом здоров'я. Він автор ряду відомих книг: «Людина для себе» (1947), «Здорове суспільство» (1955), «Мистецтво любові» (1956), «Анатомія людської деструктивності» (1973), «Мати чи бути» (1976) і багатьох ін. Помер Ф. від четвертого інфаркту, не доживши всього п'ять днів до свого 80-річчя.

Осн. наук. досягненням Ф. стало створення засад гуманіст. психоаналізу, гол. положення якого — розгляд людини в її тілесно-дух. цілісності на противагу ортодоксальному фройдизму, що детермінує поведінку людини (особливо деструкт.) виключно інстинктами, а розвиток особистості зводить до психосекс. закономірностей. Теорія особистості Ф. — це спроба подолати обмеженість психоаналіт. теорії з її біологізаторською детермінацією розвитку особистості та з'ясувати роль соціол., політ., екон., реліг., культ. факторів її формування. «Ідеальна модель» мети людини — бути самою собою, а умова досягнення цієї мети — бути людиною для себе, реалізація людиною своїх потенцій згідно з її природою. Особистість, з погляду Ф., це цілісність вроджених і набутих псих. властивостей, що характеризують індивіда й роблять його унікальним. Під набутими властивостями вчений розумів передусім відмінності в характері, що відображають проблему етики й свідчать про рівень, досягнутий індивідом у мистецтві життя. Обґрунтовуючи сусп.-істор. обумовленість характеру й особистості людини, Ф. вводить поняття «соціального характеру» як сполучної ланки між психікою індивіда й соціальною структурою сусп-ва. У праці «Людина для себе» описує соціальні типи характеру. Неплодотворні типи, за Ф., визначаються такими орієнтаціями: рецептивною, експлуататорською, користолюбною і ринковою. Плідна орієнтація, на відміну від неплодотворних, є ідеалом гуманіст. етики — людина сприймає себе як утілення своїх сил-здатностей, які не приховані й не відчужені від неї, а вільно реалізуються. Силою розуму вона може осягнути сутність явищ; силою любові — зруйнувати стіну, що відділяє одну людину від ін.; силою уяви — творити. Характер будь-якої людини є сумішшю цих п'яти орієнтацій, хоча одна або дві з них можуть бути визначальними. Пізніше, у праці «Душа людини», Ф. описав ще два типи характеру: некрофільний, спрямований на «мертве», і протилежний йому — біофільний, що втілює любов до життя.

Значним досягненням творчості Ф. є психол. аналіз тоталіт. сусп-ва, зокрема фаш., а також його соціально-психол. коренів. Тоталіт. вибір людини Ф. вбачає в неконструкт. розв'язанні осн. проблеми сенсу життя, що полягає в суперечності між свободою і безпекою. Свобода, завойована сучас. зх. сусп-вом, викликає в людини почуття втрати безпеки й відчуття особистої незначущості. У пошуках безпеки люди часом добровільно жертвують своєю свободою. У праці «Втеча від свободи» Ф. описав три механізми такої «втечі»: *авторитаризм* (відмова від незалежності своєї особистості); руйнівність (спроба перебороти почуття неповноцінності, знищуючи або підкорюючи інших); автоматизаційний конформізм (прагнення перестати бути собою). На противагу механізмам «утечі від свободи» існує досвід позит. свободи, завдяки якій можна позбутися почуття самітності й відчуженості, бути автономним і унікальним, не втрачаючи відчуття єдності з ін. людьми. Однією з осн. умов такого існування Ф. вважав любов, яку трактував у широкому сенсі як мистецтво, рівнозначне мистецтву жити.

Літ.: Остроухов В. Компаративистский анализ понятия «насилие» в философии К. Юнга и Э. Фромма // Насилие сквозь призму веков: Историко-философский анализ. М., 2003. *П. Горностай*

ФРУСТРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА (лат. frustratio — обман, невдача, марні сподівання) — відчуття гострого дискомфорту через невідповідність зовн. і внутр. картин сусп.-політ. дійсності, що може бути зумовлено трансформац. змінами в сусп-ві, екстремальними політ. ситуаціями, які унеможливлюють задоволення значущих для людини соціально-політ. потреб і очікувань, реалізації мотивів сусп. діяльності. Ф. п. характеризується гострим переживанням незадоволених соціальних потреб, що виявляється у формі зростання емоційно-вольового напруження, досади, відчуття безпорадності, пригніченості, тривоги, депресії, гніву, відчаю, що нерідко знаходить вихід в агресії. Ф. п. є реакцією на фрустрац. ситуацію, спричинену фрустратором. Рівень Ф. п. залежить від інтенсивності дії фрустратора, функціон. стану людини або групи, яка потрапила у фрустраційну ситуацію. Сила Ф. п. визначається також мірою значущості індивід. або колект. поведінки, суб'єкт. близькістю мети, а також особливостями особистості або групи, її толерантністю до тих, хто оточує. Ф. п. створюється уявними або реальними труднощами в задоволенні соціально-політ. потреб і очікувань, вона може виявлятися в депресії, втраті соціальної і політ. перспективи, розгубленості й тривоги за свої життєві цінності, виникненні невпевненості в завтраш. дні, апатії, почутті безвихідності, знеціненні стимулів для участі в сусп. діяльності, водночас вона може призвести до протилежних псих. станів, зокрема гніву й агресії. Високий рівень Ф. п. може спровокувати прояви колект. насильства і призвести до дезорганізації політ. системи. Фундам. принципи теорії «фрустрації-агресії» вперше були розроблені амер. дослідником Дж. Доллардом і його колегами в 1939. Базовий постулат цієї концепції полягає в тому, що прояв агрес. поведінки передбачає наявність фрустрації і, навпаки, наявність фрустрації завжди призводить до певних форм агресії. Це положення було розвинуте Н. Міллером, який довів, що фрустрація може спричиняти різні реакції, а агресія є лише однією з них. На цій основі Т. Ґарр зробив висновок про те, що рівень політ. насильства залежить від інтенсивності депрівації, під якою він розуміє сприйняття *акторами політичними* і соціальними акторами розбіжностей між ціннісними експектаціями (очікуваннями) і ціннісними можливостями. За Ґарром, інтенс. Ф. п.

може мотивувати людей на інтенс. і короткочасні, а також і на триваліші, але менш жорсткі атаки проти своїх фрустраторів. Політ.-психол. аналіз чинників, механізмів і наслідків Ф. п. має вирішальне значення для вивчення причин масових соціальних і політ. рухів, проявів політ. мобілізації і екстрим. форм політ. поведінки, зокрема колект. насильства у політ. конфліктах, *громадянських війнах* і *революціях*.

Літ.: Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют. СПб., 2005. *Т. Сенюшкіна*

ФУКО́ (Foucault) Мішель (15.10.1926, Пуатьє — 25.06.1984, Париж) — філософ, соціолог, історик сусп. думки. Його ідеї, хоч нерідко висловлені в не досить чіткому й обгрунт. вигляді, справили вел. вплив на різні ділянки філософії та суспільствознавства, зробивши його одним із найвизначніших науковців 20 ст. Осн. вкладом Ф. в науку про політику стала теорія дискурсу, яка наголошує на взаємозв’язку між соціальними та дискурсивними процесами, та концептуалізації влади, зокрема її пов’язаності зі знанням. Праці Ф. найбільше спричинилися до радик. розширення множини значень слова «дискурс» та перетворенню його із суто мовознавчого поняття на не меншою мірою суспільствознавче. Ф. розумів дискурс не лише як мовлення (мову у вжитку), а й як певний спосіб мовлення, зумовлений сусп. становищем мовця та контекстом, у якому відбувається конкр. мовленнєвий акт. При цьому він, з одного боку, заперечував проти поширеного в теорії ідей пов’язування буцімто подібних висловлювань без огляду на специфічні контексти їхнього функціонування, з іншого — доводив ключову роль дискурсу в творенні сусп. контекстів і процесів, що їх він, як доти вважали, лише відбиває. Саме дискурсивна взаємодія передусім забезпечує підтримування та змінювання стосунків між людьми чи групами, їхніх ідентичностей та уявлень про світ. Радик. версію концепції про творчу роль дискурсу висловлено у твердженні Ф. про дискурси як «практики, що системат. формують об’єкти, про які вони говорять». Згідно з цією концепцією, дискурси задають певні способи мовлення та мислення про ці об’єкти й таким чином роблять їх доступною соціальному сприйняттю реальністю. Відповідно Ф. відмовився від терміна «ідеологія», скомпрометованого для багатьох науковців традицією його протиставлення істині. У його поняттєвій системі суб’єктами й водночас способами творення значень слів і тверджень є дискурси. Уявлення про взаємозв’язок дискурсу та сусп. стосунків узгоджується з концептуалізацією *влади*, що є одним із типів цих стосунків. Владу Ф. розглядав як роззосереджену, відносну й динамічну, заперечуючи абс. безвладність осіб і груп, яких традиц. вважали підпорядкованими чи пригнобленими, й наголошуючи на їхній здатності чинити опір владному тискові. Водночас він указував, що кожен акт взаємодії між людьми чи складеними з них групами робить вклад у підтримування або зміну стосунків між ними, тому владу не можна здобути раз і назавжди. Важливим елементом концепції влади, що її обстоював Ф., є теза про пов’язаність влади зі знанням: з одного боку, влада спирається на знання, що надає їй *легітимності* й ефективності; з іншого, знання залежить від владних стосунків, які уможливлюють його здобуття й підтримання. Спираючись на знання про людину, влада відділяє прийнятні форми людської поведінки від неприйнятних — водночас систематичне застосування робить його в цьому сусп-ві істинним. Вел. частину наук. доробку Ф. становить дослідження істор. еволюції окремих галузей знання, що підтримували чинні владні стосунки: медицини (насамперед психіатрії), біології, архітектури (зокрема в’язничної) тощо. Попри наголос на роззосередженості влади, Ф. був свідомий центр. місця, що його посідає у системі владних стосунків д-ва. Саме д-ву він уважав осн. регулятором людської поведінки: не лише через систему заборон і покарань, а й через творення сприятливого для її влади знання. Досліджуючи еволюцію д-ви, Ф. показав радик. збільшення обсягу її влади та знання при переході до модерної доби. Модерна д-ва ставить за мету не лише покору підданих та використання їхніх ресурсів на свою користь, а й ефект. врядування ними, сперте на системат. знання про всі аспекти їхньої життєдіяльності й покликане цю життєдіяльність поліпшити. Крім інституцій, які забезпечують дотримання гр-нами встановлених правил (як-от поліції, в’язниць чи психіатр. установ), д-ва покладається також на засоби творення знання, які сприяють згоді гр-н з цими правилами та співучасті в їх підтримуванні (чільне місце серед цих засобів посідають науки про людину та популяризація їхніх тверджень в освіті та мас-медіях). Комплекс влади-знання на службі д-ви Ф. розглядав як специф. феномен урядування (gouvernementalité), що охоплює різноманітні установи, техніки й концепції, за допомогою яких д-ва здійснює контроль над гр-нами та водночас упливає на них із метою зробити більш придатними для такого контролю.

Тв.: Археологія знання. К., 2003; Наглядати й карати. К., 1998; Історія сексуальності. Т. 1. Жага пізнання. Х., 1997.

Літ.: The Foucault Reader. New York, 1984; The Foucault Effect: Studies in Governmentality. Chicago, 1991; Mills S. Michel Foucault. London, 2003; Эрибон Д. Мишель Фуко / Пер. с франц. М., 2008. *В. Кулик*

ФУКУЯ́МА (Fukuyama) Френсіс (нар. 27.10.1952, Чикаго) — політолог, соціолог. Закінчив Корнелл. ун-т, ступінь бакалавра політ. філософії (1974). Продовжив навч. в Єльс. ун-ті за спеціальністю порівняльної л-ри, потім перевівся до Гарвард. ун-ту на курс з політ. наук. Захистив докт. дис. на тему рад. зовн. політики на Бл. Сх. (1977). З 1979 — консультант департаменту політ. наук Rand Corporation. У 1981–82 — співробітник групи політ. планування, заст. директора відділу з проблем Бл. Сх. Держдепартаменту США. На поч. 1980-х входив до складу амер. делегації на єгип.-ізраїл. переговорах з питань палест. автономії. 1983–89 — консультант департаменту політ. наук Rand Corporation. 1989–90 — заст. керівника групи політ. планування Держдепартаменту США, спеціалізація — проблеми європ. безпеки, східноєвроп. політика США. 1995–96 — консультант департаменту політ. наук Rand Corporation. 1996–2001 — проф. публ. політики в школі держ. політики в ун-ті Джорджа Мейсона. З 2001 — проф. міжнар. політ. економії в школі перспективних міжнар. досліджень при ун-ті Джона Хопкінса. На тепер. час — проф. Школи поглиблених міжнар. досліджень (SAIS) при ун-ті Джона Хопкінса, директор Програми міжнар. розвитку SAIS (з 2005). Член Презид. ради з питань етики біол. досліджень, член амер. Асоціації політ. науки, Ради з питань міжнар. відносин, Тихоокеан. ради з питань міжнар. політики, почесний директор коледжу Коннектикут і коледжу Доан, член нагляд. рад орг-цій: National Endowment for Democracy, The National Interest і The New America Foundation, член редколегії журн. «The Journal of Democracy». Автор понад 80 праць, у т. ч. «Кінець історії і остання людина» (1992), яка здобула премію літ. критики журн. «Лос-Анджелес Таймс», а також міжнар. премію «Premio Capri». Володар нагороди

«Excellence 2000 Award» Паназіаамер. торгової палати США (1995) і Презид. медалі Італ. республіки (1993).

На поч. кар’єри Ф. вважав себе політ. аналітиком, а не академічним ученим. Став відомим наприкін. 1980-х серед політиків завдяки своєму прогнозу возз’єднання Німеччини і публічному вимаганню розпуску Орг-ції Варш. договору. З часу роботи в Rand Corporation зблизився з неоконсерваторами (група Кристола–Кейгана), став акт. розробником та ідеологом жорсткого курсу США у зовн. політиці. У 1989 в журн. «The National Interests» (гол. редактор — патріарх неоконсерват. І. Крістол) опублікував статтю «Кінець історії?», яка набула широкої популярності серед наук. і політ. кіл. Ф. проголосив остаточну перемогу *лібералізму* над авторит. режимами і настання епохи лібер. демократії, торжество якої аргументувалося в гегелівському дусі. Саме цей лад знаменує собою тривалу боротьбу людини за «визнання», саме в лібер. демократії свобода однаковим чином розподіляється серед усіх членів сусп-ва. Завданням США в дусі неоконсерват. доктрини Ф. вважав поширення принципів лібер. демократії у всьому світі. Стаття була сприйнята неоднозначно в наук. колах, викликавши жваву дискусію. До 1992 він розширив і переробив статтю в книгу «Кінець історії і остання людина». Книга написана на хвилі глоб. револ. перемін у світі, які, здавалося б, були приречені розтрощити останній бастіон *тоталітаризму* — комуніст. Китай. (Неоконсерватори, як на цьому наголошує Ф., упродовж усіх 1990-х закликали саме до продовження тиску на Китай з метою його демократизації). Ф. піддав критиці *ООН*, в якій однакове становище посідають країни з дем. і авторит. режимами. Ф. звернув увагу на невідповідність нинішніх міжнар. політ. ін-тів кантівським задумам «всесвітньої федерації» як союзу вільних народів. У 1995 видав книгу «Довіра: суспільні чесноти і шлях до процвітання», в якій поняття «довіра» (trust) розкрив як гол. характеристику сусп-ва, що формується внаслідок тривалої еволюції. Після подій 11 верес. 2001 підписав відкритого листа з вимогою усунення від влади С. Гуссейна. Пізніше Ф. переглядає своє ставлення до неоконсерват. доктрини. У 2004 опублікував у журн. «The National Interests» статтю «Неоконсервативний момент». У ній він оголосив про те, що вже не може більше підтримувати неоконсерваторів. З 2005 спільно із З. *Бжезінським* починає видавати журн. «The American Interests» як альтернативу «The National Interests». На поч. 2006 Ф. підтвердив свій остаточний розрив з неоконсерват. табором, випустивши у світ книгу «Америка на роздоріжжі. Демократія, могутність і спадок неоконсерваторів». Критикуючи недавніх однодумців, Ф. висунув власну доктрину «реаліст. вільсонізму», покликану замінити собою застарілий неоконсерватизм. З погляду Ф., здійснена під впливом неоконсерваторів воєнна інтервенція в Ірак, невдала за своїми кінц. результатами, компрометує мирний процес поширення демократії, який мав такі разючі успіхи в Сх. Європі. За його словами, «народне повстання в Україні, яке привело Віктора Ющенка до влади в 2004–2005, дає підстави гадати, що дем. хвиля, можливо, ще не набула свого завершення».

Літ.: The End of History and the Last Man. Free Press, 1992; Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. Free Press, 1995; The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order. Free Press, 1999; Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution. Farrar, Straus and Giroux, 2002; State-Building: Governance and World Order in the 21st Century. Cornell University Press, 2004; America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.francisfukuyama.com.

Ю. Левенець

ФУНДАМЕНТАЛІ́ЗМ (від лат. fundamentum — основа, підґрунтя, підвалина) — радикальне і войовниче неприйняття принципів, форм і мети будь-якої модернізації й оновлення, неухильне відстоювання традицій, усталених життєвих та світогляд. форм, протиставлення процесам заг. відкритості переконання у власній непогрішимості, непорушності сповідування ідеалів, засудження будь-яких альтернатив їм, фанат. відгороджування себе від *суспільства*. Уперше був вжитий під час дебатів, які виникли всередині амер. протестантизму, на поч. 20 ст. З 1910 по 1915 євангеліст. протестанти видали серію памфлетів за назвою «Основи», які підтримували непогрішимість та правдивість Біблії перед лицем сучас. інтерпретацій *християнства*. Нині Ф. асоціюється з усіма релігіями світу: *ісламом*, *юдаїзмом*, індуїзмом та *буддизмом*, так само як із християнством, та розглядається як особливий вид реліг.-політ. руху або політ. проект, а не лише як правдивість священних писань (хоча це залишається характерною рисою окремих форм Ф.). Термін «Ф.» у своєму значенні має багато сторін. Більшість його сприймає як подавлення та нетерпимість. Його ще розглядають як силу, ворожу лібер. цінностям та особистим свободам. Ця тенденція особл. посилилася після розпаду *СРСР* та країн соціаліст. табору, що підштовхнуло багатьох у розвинутих країнах Зх. до думки, що реліг. та особливо ісрам. Ф. прийшов на зміну *марксизму* як осн. загроза світ. устрою. Завершення «*холодної війни*» привело до глобального «зіткнення цивілізацій» (*Гантінґтон*). Ф. хоча й асоціюється з категоричністю, догматизмом та *авторитаризмом*, проте багато з тих, кого можна віднести до фундаменталістів, не сприймають цього терміна як спрощеного та дискридитаційного. Однак на відміну від таких альтернат. термінів, як традиціоналізм, *консерватизм*, ортодоксальність та рух за відродження, Ф. має свої відмінності й особливості, що надають йому певних політ. відтінків.

Піднесення реліг. Ф. за ост. десятиріччя 20 ст. вразили прихильників «світської теорії» (віра в те, що модернізація та особл. індустріалізація завжди супроводжуються перемогою розуму над *релігією* та заміщенням дух. цінностей матеріальними). У багатьох кутках світу реліг. рухи набрали нової сили. Більше того, під виглядом реліг. Ф. вони набувають ознак явно політ. характеру. Ствердження того, що реліг. Ф. треба розглядати як *ідеологію*, ґрунтується на припущенні, що релігія не може бути відокремленою від права та *політики*, що має відображення у спробах відродити та повністю перебудувати сусп-во. Реліг. Ф. — це політ. ідеологія, яка нетипова у двох аспектах. По-перше, він виходить за рамки багатьох, якщо не всіх, релігій, незалежно від їхньої доктрини та різниць в устрої. Розглядати реліг. Ф. як єдину, логічну та добре організовану цілісність — означає не звертати уваги на істотні відмінності, які розрізняють релігії світу. Такі відмінності привертають увагу до того факту, що реліг. Ф. — це, гол. чином, напрям політ. мислення, а не тільки сукупність істотних політ. ідей та цінностей. По-друге, якщо взяти до уваги, що реліг. Ф. традиц. займається питаннями священ., духов. та питаннями «ін. світу», дивним буде уявити, що реліг. доктрини та цінності можуть сформувати політ. ідеологію. Але істор. факти та нинішні реалії засвідчують інше. Так, етичні соціалісти часто зверталися до християнства, ісламу, індуїзму та до ін. релігій для того, щоб створити базу для власної системи цінностей, а консерватори вітають релігію як форму соціального клею. Однак Ф. відрізняється тим, що розглядає реліг. ідеї не як засіб захисту або прикрашення політ. доктрин, а як основу політ. думки як такої. Будучи програмою для всеохопного перебудування сусп-ва в реліг. спрямуванні та згідно з реліг. принципами, Ф. можна виділити в самост. ідеологію. Тим не менше, дехто трактує Ф. як різновид, підвид *націоналізму*. Складно заперечити той факт, що в деяких випадках Ф. виступає як одна з форм реліг. націоналізму. Однак у своїх більш радик. формах прояву Ф. виходить далеко за межі твердження нац. або етн. розбіжностей, а щодо ісламу, зокрема, то він існує в яскраво вираженому транснац. вимірі. Для реліг. Ф. характерними є такі риси: ототожнення релігії і політики; ідейний *абсолютизм*; антимодернізм; *радикалізм*.

Значна частина дослідників виходить із того, що різні види Ф. можна розглядати як складові умовної «родини». Проте члени цієї родини відрізняються одна від ін. щонайменше в трьох ключових моментах. По-перше, вони походять від різних релігій. Хоча всі релігії породили рух Ф. або течії подібного типу, деякі з них є окремими прихильниками Ф. або менше перешкоджають його виникненню. Це найбільш помітно в ісламі й протестантизмі, тому що вони, кожна окремо, засновані на єдиному Священному Писанні й дотримуються думки, що віруючі мають прямий доступ до духовної мудрості, до Всевишнього більшою мірою, ніж якщо вони зосереджені в руках посередників. Згадаймо при цьому доводи Мартіна Лютера про необхідність прямого спілкування з Богом. По-друге, рухи Ф. виникають у дуже різних між собою сусп-вах. Їхній вплив і сутність насамперед зумовлені соціальною, екон. і політ. орг-цією того сусп-ва, в якому вони виникають. По-третє, види Ф. розрізняються відповідно до політ. причин, з якими вони асоціюються. Їх можна розділити на три категорії: реліг. Ф. можна використовувати як засіб досягнення всебічного політ. удосконалення, що особливо привабливо для безправних і пригноблених народів; як спосіб підтримати непопулярного лідера або уряд, створивши єдину політ. культуру; або як спосіб зміцнити нац. або етн. свідомість, що знаходиться під загрозою. Осн. форми Ф. включають: іслам. Ф.; християн. Ф. та ін. види Ф. Іслам. Ф. виявляється в радик. та войовничому неприйнятті прихильниками традиц. ісламу принципів, форм та мети будь-якої його модернізації, неухильному відстоюванні іслам. традицій. Характерні його риси — протидія процесам заг. відкритості мислення, діяльності, життєвих форм протиставлення їм абс. переконаності у власній непогрішимості, непорушності сповідуваних ідеалів, засудження будь-яких альтернатив цим ідеалам, відсторонення від решти сусп-ва. Сучас. іслам. Ф. постає як категор. і непримиренна вимога радик. ісламізації сусп-ва на всіх рівнях: політ., екон., дух.-культ. Розрізняють три категорії іслам. фундаменталіст. течій: 1) радик. Ф., представники якого вдаються до військ. боротьби проти наявної влади, насильства, терору та ін. Об'єктами їхньої боротьби є не тільки уряди, а й іноземці: журналісти, дипломати; 2) поміркований Ф., вплив прибічників якого найбільш помітний у сільс. місцевості. Багато уваги вони приділяють роботі шкіл, лікарень, благодійн. діяльності, прагнучи проілюструвати й змоделювати іслам. дух та етику; 3) легальний Ф., представники якого намагаються лег. увійти до парламенту, місц. органів влади і здійснити соціальну реформу, втілюючи в життя іслам. ідеал у межах чинного законодавства. Насправді розбіжність між цими рухами не завжди чітко окреслена. Інколи угруповання визнають різні методи з метою адекват. реагування на зміни ситуації. Іслам. Ф. як політ. течія означає сильне і категоричне переконання в тому, що іслам. віра є чільним принципом у соціальному житті й політиці, також як і в особ. моральності. Він постає, як категор. й непримиренна вимога радик. ісламізації сусп-ва на всіх рівнях — політ., дух.-культурному. Іслам. фундаменталісти хочуть установити верховенство релігії над політикою. Розрізняють також християн., євр., буддист., індуїст. та ін. реліг. і нереліг. (напр., екол., фемініст., марксист.) Ф. Усіх їх об'єднує те, що вони виникають з потреби людей у міцних світоглядних підвалинах, ідеол. орієнтирах і поширюються під час сусп. трансформацій, зміни основ та орієнтирів буття.

Літ.: Лубський В. І. Релігієзнавство. К., 2000; Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології. К., 2009. *Ф. Кирилюк*

ФУР'Є́ (Fourier) Шарль (07.04.1772, Безансон, — 10.10.1837, Париж) — філософ, соціолог, один з основоположників *соціалізму* як ідейної течії. Ф. належить авторство терміна *«фемінізм»*. Уже в ранньому віці вступив у конфлікт зі своїм середовищем, з осудом ставлячись до торгівлі як явища, пов'язаного з обманом і шахрайством. У подальшому з цього виросте критика цілого сучас. Ф. соціального устрою, позначеного відсутністю кооперації між членами сусп-ва. Втім у його житті ще будуть роки занять комерцією і навіть власною торговою справою. Із цим будуть пов'язані й численні поїздки Францією, а також за кордон, що дали багатий матеріал для спостережень, які лягли в основу його концепції *суспільства* (зокрема, велике враження на нього справив досвід ліонських асоціацій). Отримавши лише поч. освіту, він усе життя поповнював свої знання шляхом самоосвіти. У цілому Ф. являє яскравий приклад поширеної у 19 ст. фігури обдарованого автодидакта, в роботах якого геніальні прозріння, що випереджають ідеї *Маркса* або й *Фройда*, сусідять з необмеженим фантазуванням щодо детальних рис майбутнього. Ф. одним з перших артикулював соціальний (комунікативний) вимір людського розуму, що пов'язано з переосмисленням природи людських пристрастей, коли вони розглядаються не як суто руйнівні стихії, протиставлені розуму, а як носії творчої енергії (так ми говоримо про пристрасне шукання істини, краси, справедливості), які лише мають бути відповідно розгорнуті в соціальному просторі, що приведе до встановлення ладу гармонії, який змінить наявний стан (у роботах Ф. він має назву «цивілізації»), коли ця творча природа людських пристрастей не враховується, вони придушуються, що й призводить до дезорганізації людської комунікації, варварської витрати всіх наявних ресурсів. За моделлю Ф., члени сусп-ва об'єднані у спільноти («фаланги» що виступають «клітинами» суспільної комунікації), де реалізований принцип артикуляції пристрастей за їх природою; ці самодостатні спільноти живуть у фаланстерах, будівлях, облаштованих так, щоб поєднувати риси міського й сільс. життя. Протягом першої третини 19 ст. ідеї Ф. поступово здобувають визнання і в 1830–40-ві поширюються практ. по всій тодішній Європі, а також у США і в Росії; крім фур'єристської л-ри, що стає помітним явищем (сам термін «фур'єризм» набув заг. визнання), здійснюються й практ. спроби створення комун за описаними Ф. рецептами, які, втім, не мають тривалого успіху (найдовший час існування — 12 років, найчастіше — 3–5). Незважаючи на ці невдачі й відхід у минуле фур'єризму як сусп. руху, роботи Ф. є живим джерелом сусп. думки: евристичний потенціал ідеї досягнення гармонії сусп-ва через опертя на пристрасті й артикуляцію їх у публічному просторі (можна зіставити це з ідеєю «сродньої праці» *Сковороди*), замість придушення, залишається невичерпним.

Літ.: Goret J. La pensée de Ch. Fourier. Paris, 1974. *Е. Щербенко*

Х

ХАЛІФА́Т (араб. аль-хілафа — спадкоємець, заступник, намісник) — д-ва, очолювана халіфом, яка мусульм. ідеологами вважається ідеальною моделлю соціально-політ. орг-ції, тип класичної іслам. влади (див. *Іслам*). Як політ. термін поняття «халіф» почало вживатися відразу після смерті Пророка Мухаммада (632), коли розгорнулася боротьба за владу у спільноті мусульман. Її очолили халіфи-спадкоємці, наступники Пророка. Перші чотири халіфи — Абу Бакр, Умар, Усман, Алі (правили впродовж 632–661) вважаються сунітами «праведними халіфами», оскільки вони належали до найближчого оточення Мухаммада — факт. були його родичами — зятями або тестями. Шиїти не визнали перших трьох халіфів, назвавши їх узурпаторами, оскільки, за їх переконанням, влада в Халіфаті мала бути надана роду нащадків Пророка по лінії Алі (зять Мухаммада) і Фатими (донька Пророка). Згодом захопила владу династія Омейядів (661–750) та Аббасидів (750–1258). Володіння халафів швидко розширювалося. Так утворилася ранньофеод., військ.-теократ. д-ва Халіфат. У стисло істор. термін нечисленна етн. група семіт. племен, які жили на невеликому клаптику освоєної пустелі, стала значною етнокульт. спільнотою, яка започаткувала могутню д-ву і високорозвинену араб. цивілізацію. Із серед. 9 ст. почався розпад Х. як єдиної мусульм. держави. З 10 ст. в іслам. світі існували три самост. династії халіфів — Аббасиди, Фатиміди й Омейяди Іспанії, що розхитало уявлення про єдність мусульм. спільноти. Однак багато факт. вже роздроблених і незалежних правителів продовжували визнавати роль халіфа як дух. глави мусульман, через якого легітимізується їхня політ. влада. Титул халіфа був остаточно скасований Мустафою Камілем *Ататюрком* у 1924.

Літ.: Мусульманские династии. М., 1971; Ислам: религия, общество, государство. М., 1984; Іслам // Академічне релігієзнавство. К., 2000. *П. Яроцький*

ХАРИЗМАТИ́ЧНА ПОЛІ́ТИКА (від *харизма*) — поняття «харизма» до новітньої історії було рудиментом катол. теології й означало надзвичайні дух. властивості, дані Богом будь-кому заради блага церкви (пророцтво святих, непогрішність папи і т. ін.). У соціологію цей термін уперше був введений нім. істориком релігії та соціологом Е. Трельчем. Політол. аналіз і перенесення поняття «харизма». у сферу політ. життя зробив М. *Вебер*, поклавши початок наук. розробкам цієї проблеми численними послідовниками. У концепції Вебера про ідеальні типи панування є соціально-психол. аналіз харизмат. лідерства, в якому здійснюється спроба вивчення неусвідомлених механізмів зв'язку мас з вождями. Вебер визначає певні екстраординарні здібності та індивід. якості, даровані окремим особистостям природою або Богом, завдяки чому вони відрізняються від ін. людей. Харизмат. панування базується на виняткових якостях, які приписуються лідеру. Його вважають пророком, велетенською істор. фігурою, яка виконує «велику місію», відкриває нові та небувалі обрії. Взаємовідносини вождя і мас мають емоційно-містичний характер, передбачають повну сліпу віру, безумовне слідування за харизмат. лідером. Такі взаємовідносини потребують пост. складних ситуацій: здійснювань, ентузіазму, подвигів, героїзму. Сам вождь перебуває над правовим та інституціональним ладом. Але харизмат. панування не може продовжуватися тривалий час. Проте його зовн. атрибути можуть зберігатися тривалий час, ховаючись за невиразно-бюрокр. формою володарювання. Узагальнюючи поняття харизмат. лідерства, можна зробити висновок, що Х. п. здійснюється не тільки завдяки беззаперечній вірі й глибокій пошані прихильників, а й завдяки неординарним якостям самого лідера, до яких належать: незвичайні інтелект. здібності, неабиякі орг. гідності, видатні ораторські здатності й високі моральні засади, які найбільше затребувані в скрутні істор. періоди життя сусп-ва.

Концепція харизмат. лідерства розроблялася М. Вебером на основі глибокого аналізу політ. діяльності вождя рос. більшовизму В. І. *Леніна* і голови револ. уряду Рад. Баварії Курта Ейснера. Пізніші політологи до списку харизмат. лідерів зарахували *Сталіна*, *Гітлера*, *Муссоліні*, *Мао Цзедуна*, *Ґанді*, *Кім Ір Сена*, Фіделя *Кастро*, Мартіна Лютера Кінга, Хомейні, Джона *Кеннеді*, *Хрущова* та ін. політиків 20 ст. На жаль, у *політичній науці* пострад. доби спостерігається політика вульгаризації поняття харизматичності, коли словом «харизма» наділяються практ. всі політ. діячі сучасності, навіть особи пересічні й політ. непомітні або демагоги. Ця тенденція прийшла в політологію не завдяки наук. дослідженням і новаціям, а внаслідок публіцист. популізму.

Літ.: Вебер М. Избранные произведения. М., 1990; Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство. Архангельск, 1996; Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. К., 2001. *А. Пахарєв*

ХА́РТІЯ (від грец. χάρτης — аркуш папірусу) — 1) У Дав. Греції і Дав. Римі — папірус або пергамент, на якому писалися док-ти. 2) У Київ. Русі назва деяких дип. угод (хароты̑, хараты̑) з ін. д-вами (договори з Візантією 911 і 945 та ін.). 3) Назва док-та публ.-прав. і політ. характеру в Серед. віки, напр., акта про надання прав і свобод своїм підданим (або певній їх групі), який видавався монархом. Найвідомішими є Вел. хартія вольностей 1215, Нар. хартія 1838, яка містила політ. вимоги, що становили сутність чартист. руху в Англії. 4) Проголошена в особливо урочистій формі конституція країни (Конституційні Х. 1814 та 1830 у Франції та ін.). 5) Акти, що видавалися Англією для північноамер. колоній (до отримання США незалежності). У них встановлювався статус цих брит. володінь. 6) Міжнар.-прав. док-ти, які встановлюють особл. статус деяких орг-цій або ін-тів. Х. також називають міжнар.-прав. акти, які встановлюють визнані у світ. співтоваристві стандарти у певній галузі, зокрема, *прав людини*, судочинства, здійснення влади; проголошують перспект. напрями розвитку того чи ін. ін-ту: Європ. соціальна хартія 1961, Європ. хартія місц. самовряд. 1985, Європ. хартія про статус суддів 1998, Париз. хартія для нової Європи 1990, Хартія соціальних прав і гарантій гр-н незалежних д-в, прийнята Міжпарлам. асамблеєю д-в — учасниць СНД

1994, Гірн. хартія д-в — учасниць СНД 1997 та ін. 7) Назва місц. норм.-прав. актів, які регулюють важливі аспекти життєдіяльності окремих населених пунктів. У Серед. віки відігравали важливу роль у становленні та розвитку тодішніх форм *місц. самовряд.* З появою Х. міст пов'язане виникнення комунал. самовряд. у країнах Зх. Європи під час «комунальних революцій» 11–12 ст. Х. середньовічних міст були прийняті: в Італії (Мантуя — 1014, Феррара — 1055); Франції (Сент-Омер — 1127, Монтобан — 1144, Верней — 1100); Німеччині (Вормс — 1073, Майнц — 1077, Фрайбург — 1120, Магдебург — 1188); Англії (Лондон — 1129, Іпсвіч — 1200). Вони стали засобом «юридизації» комунал. форми самовряд. Їхньою метою було закріплення прав (насамперед права на утворення виборних органів міськ. самовряд.) і привілеїв міськ. громади (комуни), особистої свободи та майн. прав її членів, системи управління містом, повноважень, структури та порядку формування органів міськ. самовряд. У багатьох середньовічних укр. містах роль таких Х. відігравали т. зв. уставні грамоти вел. князів лит. та королів польс., якими за часів входження укр. земель до Вел. князівства Лит. і Речі Поспол. надавалося магдебурзьке право. На сучас. етапі муніципальні Х. поширені в країнах з розвиненим місц. самовряд., зокрема у США. У сучас. Україні — умовна назва статутів тер. громад сіл, селищ, міст.

Літ.: Батанов О. В. Територіальна громада — основа місцевого самоврядування в Україні. К., 2001. *О. Батанов*

«ХВИ́ЛІ ДЕМОКРАТИЗА́ЦІЇ» — поняття, що увійшло в наук. лексикон на поч. 90-х рр. 20 ст. Застосування терміна «хвиля» свідчить про наявність впливу зовн. чинників, процесів інтернаціоналізації, синхронізації сусп.-політ. розвитку певних груп д-в. С. *Гантінгтон* уперше запропонував істор. ритм *демократизації*: перша (довга) хвиля — 1828–1926, відкат — 1922–42; друга (коротка) хвиля — 1943–62, відкат — 1958–75; третя хвиля, — починаючи з 1974. Він дав визначення «Х. д.» як переходу групи країн від недем. режимів до дем., що відбувається в певний період часу і суттєво перевершує чисельність тих країн, в яких розвиток відбувається в зворотному напрямі. Ф. Шміттер прив'язує поч. першої хвилі до революції 1848, виділяє зміни в Центр. Європі внаслідок поразки Німеччини в 1-й світовій війні, розпаду Рос. та Австро-Угор. імперій як другої хвилі. Він вважає, що третя хвиля почалася після 2-ї світової війни, а у 1974 почалася вже четверта хвиля. Перша «Х. д.» пов'язується з впливом амер. та франц. революцій, а надалі з ін. масштабними істор. подіями, в яких важливу роль відігравало поєднання внутр. і зовн. чинників. При цьому дослідники відзначають зростання ролі останніх. Результатом першої хвилі вважають утвердження *демократії* у США, Великобританії, Франції, Швейцарії, брит. домініонах (Австралії, Канаді, Нов. Зеландії) та більшості країн Пн. Європи, а на її завершальному етапі — також в Італії та Аргентині. Друга «Х. д.» була наслідком розгрому нац. Німеччини та її союзників, утвердження в них основ дем. ладу. На неї також накладається процес деколонізації і поява перших демократій в Азії та Африці. Третя «Х. д.» захопила спочатку Пд. Європу, пізніше Пд. Америку та окремі країни Азії. З кін. 80-х рр. 20 ст. розпочалася *демократизація* країн кол. соціаліст. табору. За два століття, охоплені «Х. д.» суттєво розвинулися стандарти демократії. Від її поч. ознак — поширення виборчого права на більшість дорослого населення і становлення відповідальних представн. ін-тів — було пройдено шлях до *верховенства права*, цивілізованого політ. плюралізму і акт. ролі *громадянського суспільства*. На кожному етапі *демократизація* відбувалася на більш високому рівні. З'явилися усталені демократії, щодо яких відкат є неможливим. Сучас. етап поширення демократії характеризується посиленням інтернаціоналізації, а саме — контролю і сприяння міжнар. дем. спільноти, ізоляцією тоталіт. і зниженням легітимності авторит. режимів. Водночас прискорене поширення демократизації на країни, де дем. цінності не є достатньо укоріненими, дем. режими нездатні діяти ефективно.

Літ.: Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London, 1991; Schmitter Ph. Democratization, Waves of. // Encyclopedia of Democracy. New York, 1995; Markoff J. Waves of Democracy: Social Movements and Political Change. London, 1996. О. *Дергачов*

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Богдан (бл. 27.12.1595, Суботів (Чигирин?) — 27.07.1567, Суботів) — політ. і держ. діяч *Української козацької держави*, гетьман (1648–57). Походив з правосл. *шляхет.* родини. Початкову освіту здобув в одній із шкіл при церкві у Чигирині чи Києві. Бл. 1609–16 навч. у Львів. єзуїт. колегіумі. У 1618 вступив до складу Чигирин. служби реєстрових козаків.09–10.09.1620 брав участь у битві при Цецорі з турец.-тат. армією Іскандер-паші, в якій загинув його батько, а сам потрапив до турец. полону. Після повернення з полону 1622 відновлює службу у складі реєстрового козацтва. У 1637 брав участь у козац. повстанні П. Бута (Павлюка). Упродовж 1638–47 бере участь у низці дип. місій реєстрового козацтва. Після загострення стосунків з чигирин. підстаростою Д. Чаплинським та зриву наміру Х. і його соратників у жовт.–верес. 1647 підняти *повстання* козаків проти сваволля польс. урядників вирушив на Запоріжжя, де в січ. 1648 його обрано гетьманом Війська Запорізького. 1648 став початком нац. революції серед. 17 ст. Х. здобув масову підтримку всіх верств укр. сусп-ва. Це дозволило йому в короткий час сформувати боєздатну козац.-сел. армію, яка під його проводом здобула блискучі перемоги під Жовтими Водами (1648), Корсунем (1648), Пилявцями (1648) і Батогом (1652). Козац.-гетьм. д-ва будувалася за полково-тер. принципом (у 1648–49 — 36 полків), розбудовувалися держ. інституції. Після невдачі під Зборовом (1649) було укладено *Зборівську угоду*, за якою встановлювався козац. реєстр (40 тис.) і визначалася територія розселення козаків — Київ., Брацлав. і Черніг. воєводства.

Унаслідок поразки під Берестечком (1651) та укладення *Білоцерківської угоди*, за якою козац. реєстр обмежувався до 12 тис., а тер. Укр. козац. д-ви — Київ. воєводством, Х. веде активні дип. переговори з Кримом, Туреччиною, Швецією, Трансільванією, Росією та ін. д-вами щодо пошуків союзників у боротьбі з Річчю Посполитою. На кін. 1653 міжнар. ситуація та внутр. процеси в Україні склалися таким чином, що була надана перевага в укладенні союзу з Росією. 08.01.1654 у Переяславі (тепер Київ. обл.) було укладено міждерж. договір між *Українською козацькою державою* та Росією, внаслідок чого Україна ввійшла до складу Росії на правах широкої *автономії*. Після переговорів у Переяславі та Москві цар затвердив т. зв. Березневі статті 1654. Згідно з ними визнавалося існування самост. д-ви — Гетьманщини, яка займала відповідну тер. (кол. Київ., Брацлав., Черніг., а також частина Волин. воєводств) і мала респ. форму правління. Проте вже невдовзі Х. та козац. старшина розчарувалися у своєму союзникові через невиконання ним своєї частини зобов'язань. Напруженість у взаєминах Х. з рос. царем посилилася після укладення останнім Вілен. перемир'я у 1656 з Річчю Поспол. та поч. воєнних дій проти Швеції — союзника Х. Він був невдоволений діями царс. уряду, направленими на обмеження автономії Гетьманщини, й відмовився розривати союз з швед. королем Карлом Х.

Навесні 1656 здоров'я Х. почало різко погіршуватися і, незважаючи на всі заходи, перебіг хвороби ускладнювався. Перед смертю Х., за окремими даними, планував створити спадкову монархію, проте задуми не встиг реалізувати. За його волею поховання відбулося у Суботові в Іллін. церкві через чотири тижні по смерті — 25 серпня. Це було зроблено для того, щоб на похоронах були присутніми представники всього Війська Запорізького. Подальша доля захоронення залишається невідомою.

Літ.: Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. К., 1961; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. К., 1994; Kaczmarczyk J. Bohdar Chmielnicki. Wr., War., Kr., Gd., Lodz, 1988. *А. Блануца*

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Юрій (бл. 1641, Чигирин — бл. 1681, Кам'янець) — держ. і військ. діяч України, син гетьмана Б. *Хмельницького*. Після смерті батька вперше став гетьманом України у 1957. У 1659 знову став гетьманом України, уклав з Москвою нову Переясл. угоду, яка значно обмежувала укр. *автономію*. Перейшов під зверхність польс. короля та підписав з ним восени 1660 Чуднів. угоду. У 1663 відмовився від булави і висвятився в ченці під іменем Гедеона, отримав сан архімандрита. Протягом 1664–67 був ув'язнений поляками у Марієнбурз. (Мальборкс.) фортеці. Після звільнення спочатку підтримував гетьмана Правобер. України П. *Дорошенка*, який орієнтувався на Осман. імперію, потім перейшов на бік пропольс. гетьмана М. Ханенка. Протягом 1672–75 перебував у тур. полоні. У січ. 1676 султан Мегмед IV проголосив Х. гетьманом і князем Правобер. України. До пол. 1681 робив спроби започаткувати князів. форму управління на Правобережжі. Укр./Руське князівство з центром у Немирові перебувало у цілковитій васальній залежності від Осман. імперії, що співпало з політ. устремліннями тієї частини козац. старшини, яка не хотіла визнавати протекцію ані польс., ані моск. монархів. У 1681 за наказом вел. візира Кари Мустафи Х. усунений з уряду і решту життя провів в ув'язненні в одному з правосл. монастирів на о-вах Егейс. моря.

Літ.: Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. К., 2004; Чухліб Т. Гетьмани Правобер. України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 рр.). К., 2004; його ж. Гетьман Юрій Хмельницький та його наступники у турецьких планах завоювання Європи // Козац. спадщина. 2008. № 4. *Т. Чухліб*

ХО́ДЖА (Hoxha) Енвер (16.10.1908, Гірокастра, Албанія — 11.04.1985, Тірана) — громад.-політ. і держ. діяч. Вчився у франц. ліцеї у м. Корча та тех. школі м. Тірана. У жовт. 1930 держ. коштом відправлений на навч. до ун-ту Монпельє (Франція) на ф-т природн. наук, але незабаром був відрахований за неуспішність; 1934–36 працював секретарем ген. консульства Албанії у Брюсселі, де одночасно здобув і юрид. освіту; там же познайомився з діячами алб. секції Франц. компартії, співпрацював у «Юманіте», редагував алб. комуніст. бюлетень і захопився діяльністю Й. *Сталіна* та ВКП(б), вважаючи, що Албанії потрібна саме така партія. Після повернення до Албанії у 1936 став викладачем у своїй школі в Корчі; за наполяганням лідерів алб. секції ФКП у берез. 1938 був направлений до *СРСР*, де навчався в ін-ті Маркса–Енгельса–Леніна та Ін-ті іноз. мов, зустрічався із Й. Сталіним та В. *Молотовим*. З вторгненням Італії до Алб. у 1939 був звільнений з роботи за відмову вступити до Албан. фаш. партії й відкрив власний тютюновий магазин в Тірані, який став місцем зборів сформованого ним же прокомуніст. осередку. Після нападу Німеччини та її союзників на Югославію в 1941 вступив до Алб. комуніст. партії (пізніше Алб. партія праці, АПП), незабаром став 1-м секретарем Тіран. міськкому й політкомісаром Народно-визв. армії Албанії. 01.01.1946–20.07.1954 — прем'єр-міністр, міністр закорд. справ і міністр оборони Нар. Республіки Албанія; в 1947 організував переворот у компартії та очолив її, як 1-й секретар ЦК зберігав ефект. контроль над країною до своєї смерті.

Відразу після війни виник конфлікт Х. із Й. *Тіто*, коли югосл. керівництво умовляло Х. підтримати ідею створення т. зв. «Балканської федерації», але Х. був налаштований проти і тиску не сприйняв, натомість почав переконувати керівництво *СРСР* у небезпеці політики Тіто, попереджав, що Бєлград обдурює сталін. керівництво. Під час рад.-югосл. конфлікту 1948–55 порвав усі стосунки з Югославією і в 1949 стратив свого головного політ. опонента — міністра внутр. справ К. Дзодзе за звинуваченням у проюгосл. діяльності; відтоді Албанія розривала стосунки з будь-якою д-вою, яка, на думку Х. загрожувала його владі або *суверенітетові* Албанії. Після смерті *Сталіна*, до якого Х. до своєї смерті ставився з фанат. захопленням, та розвінчування в СРСР *культу особи*, керівництво Албанії (разом із лідерами КНР) відмовилося від курсу *десталінізації*, навпаки, напередодні 80-ліття Сталіна Х. заснував серед алб. держ. нагород орден Сталіна. Дата народження Сталіна з 1949 була загальнонац. святом Албанії, а офіц. дата його кончини (5 берез.) стала днем загальноалб. скорботи. Албанія у 1961 розірвала стосунки з Москвою. Нормальні відносини з того часу Албанія розвивала тільки з Китаєм, розірвавши відносини з ним у 1978 після смерті *Мао Цзедуна* та відновлення контактів КНР із Зх. З того часу і до кінця 80-х рр. Албанія вважала єдиним союзником В'єтнаму, відкидаючи будь-які контакти з ін. д-вами і обіцяючи самотужки побудувати зразкову соціаліст. д-ву. В умовах конфронтації з навкол. світом Х. закликав «жити, працювати і боротися як в оточенні», виходячи з тези «будівництва комунізму в оточенні ревізіоністів і імперіалістів»; на озброєння були узяті рад. гасла і методи 30–40-х рр., у країні прискорено запроваджувався продуктообмін, що замінював товарно-грошові стосунки; гр-нам було заборонено мати автомашини, дачі, слухати поп-музику, джаз, носити джинси, користуватися «ворожою» косметикою і т. п. У 1967 Х. урочисто проголосив свою країну першою атеїст. д-вою в історії; натхненний тоді ще кит. «*культурною революцією*», він піддав конфіскації майно та будівлі мечетей, церков, монастирів і храмів, багато з цих будівель зруйнували, в ін. розміщували майстерні, склади, стайні та кінотеатри. Батькам забороняли давати дітям церковні імена; всякий, у кого знаходили *Коран*, *Біблію*, ікони або ін. предмети реліг. культів, засуджувався до тривалого ув'язнення; в Албанії виросло ціле покоління, що не відвідувало церков і мечетей. Х. вважав, що коли політ. діячі, а тим більше комуністи мають привілеї, то партія не може вважатися комуніст., а країна — соціаліст. За його вказівками з поч. 80-х рр. почали знижувати платню працівникам держ. і парт. органів, а заощаджені гроші нібито спрямовувати на збільшення окладів робочих і службовців, оплати праці в сільс. госп-ві, пенсій і допомоги. У 1981 за ініціативи Х. в Албанії був здійснений процес часткової лібералізації режиму, а сам він більшість своїх посад передав Рамізу Алії, залишивши за собою до власної смерті тільки контрольні функції.

Тв.: Enver Hoxha. Eurocommunism is anti-communism. Tirana, 1980; Enver Hoxha. The Titoites: Historical Notes. Tirana, 1982; Enver Hoxha. The Superpowers, 1959–1984: Extracts from the Political Diary. Tirana, 1986. *М. Каменецький*

«ХОЛО́ДНА ВІЙНА́» (з англ. «The Cold War») — термін, який використовується для визначення конфронтації між *СРСР* і зх. країнами на чолі зі США після закінчення 2-ї світової війни; характеризує стан *міжнародних відносин*, що визначалися пост. взаємною ворожістю й недовірою та ґрунтувалися на політ., ідеол., екон. та суспільних відмінностях між *наддержавами*. Термін «Х. в.» вперше було вжито брит. часописом «Триб'юн» восени 1945 в коментарі відомого письменника Д. *Орвелла*. Суперництво між союзниками по антигітлерівській коаліції в прагненні заповнити вакуум сили, що утворився після поразки Німеччини в 1945, призвело до згортання партнерства між ними та поступового переростання протистояння в перманентну конфронтацію в період 1947–49. Однією з найважливіших складових конфронтації, яка спричинила «Х. в.», була ідеологічна. Дві наддержави — СРСР та США — намагалися перебудувати повоєнний світ згідно зі своїми ідеол. настановами, тому їхня зовнішньополіт. діяльність набувала, певною мірою, месіанського характеру. Водночас СРСР та США будували свою політику на основі глибоко антагоністичних принципів; їх розділяли розбіжності з питань *прав людини*, громадян. свобод, соціально-екон. устрою світу та бачення тенденцій розвитку людства. Визначальним чинником «Х. в.» була гонка ядерних озброєнь; ядерний потенціал, який уможливлював цілковите знищення супротивника, виступив фактором стримування можливої великомасштабної війни між наддержавами та змусив їх реалізовувати конфронтаційні відносини мирними засобами.

Точками відліку «Х. в.» традиційно вважаються три істор. події: промова Й. *Сталіна* на зборах виборців 09.02.1946, промова В. *Черчілля* у Фултоні (США) 05.03.1946, яка закликала консолідувати країни Зх. та збільшити їхній військ. потенціал, щоб запобігти подальшому посиленню СРСР; проголошення «доктрини Трумена», яка стала концептуальним обґрунтуванням нової *зовнішньої політики* і визначила перехід до «відкидання» *комунізму*. Світове протистояння СРСР та США призвело до консолідації союзників у межах двох таборів. З одного боку, були створені Зх. союз (1948), *НАТО* (1949), ряд військ. блоків в Азії (Орг-ція договору Пд.-Сх. Азії, Орг-ція Центр. договору, АНЗЮС). СРСР та країни Сх. Європи створили Орг-цію Варш. договору 1955 (ОВД). Таким чином, було закріплено біполярну структуру *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин*. Дві наддержави також намагалися зміцнити власні екон. позиції в межах своїх коаліцій. Цій меті відповідали і «*Маршалла план*», який дозволив США жорстко контролювати екон. діяльність західноєвроп. країн, і Рада екон. взаємодопомоги, завдяки якій СРСР впливав на екон. розвиток країн Сх. Європи. За допомогою системи коаліцій США й СРСР здійснювали захист своїх союзників і були змушені співуправляти кризами, щоб запобігти їхньому розвитку в небезпечний військ. конфлікт у зонах дії ядерного залякування. Найнебезпечнішою кризою часів «Х. в.» була *Карибська криза 1962*, яка стала останнім випадком прямого протистояння СРСР і США. Міжнар. конфлікти в цей період мали свої особливості: наддержави безпосередньо не виступали одна проти одної, проте намагались розширити свої зони впливу й отримати тер. переваги в різних частинах світу, особливо на Бл. Сході та в Африці. У період рад.-амер. конфронтації дип. кризи зайняли місце збройних конфліктів, використовувались як засіб попередження останніх і тим самим відігравали конструктивну роль у міжнар. відносинах. Необхідність відвертати, каналізувати та регулювати кризи змушувала СРСР і США йти на співробітництво. Угоди, укладені між СРСР і США в 1970-х з широкого кола міжнар. проблем, сприяли нормалізації відносин між двома країнами й закріпили процес розрядки міжнар. напруженості. З ін. боку, в т. зв. *«третього світу» країнах* кризи було значно важче контролювати та врегульовувати. Під час «Х. в.» збройні конфлікти й війни найчастіше мали місце саме на периферії глобального протистояння наддержав — у слаборозвинених країнах Азії, Африки, Лат. Америки; багато з них мали колоніальне походження й велись рухами за нац. визволення. На периферії осн. протистояння між Сх. і Зх. не діяв такий сильний засіб, як ядерне стримування, тому ризик переростання криз у збройні зіткнення був значно вищим. Водночас багато конфліктів стимулювалося саме протистоянням наддержав: США й СРСР надавали сторонам конфліктів велику к-сть зброї, оснащення, тех. допомогу, військ. радників тощо. Такі зіткнення загрожували втягненням наддержав у локальні війни, які зберігали потенціал переростання у великомасштабний ядерний конфлікт. Децентралізація насильства (стабільність на центр. та глобальному рівнях, що підтримувалася наддержавами, і нестабільність на регіон. рівнях) була однією з осн. характеристик *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин*. Подією, що знаменувала завершення конфронтації, було, зокрема, укладення Договору про остаточне врегулювання відносно до Німеччини (12.09.1990), підписаного США, СРСР, Великобританією, Францією, ФРН і НДР; в результаті відбулось об'єднання Німеччини. Крім того, 21.11.1990 34 члени НБСЄ ухвалили Хартію для нової Європи, яка утверджувала завершення ери «Х. в.».

Літ.: Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. В 2 кн.: Кн. 1 / Пер. с англ. М., 2000; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки). / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. К., 1999. *В. Манжола, С. Божко*

ХО́НЕККЕР (Honecker) Еріх (25.08.1912, Нойнкірхен, земля Саар, Німеччина — 29.05.1994, Сантьяго, Чілі) — політ. і держ. діяч; з 10-річного віку брав участь у діяльності Союзу молодого Спартака — комуніст. орг-ції навч.-виховного спрямування, у 1926 вступив до Комуніст. спілки молоді Німеччини (КСМН). 1930 — до Комуніст. партії Німеччини (КПН). Закінчив Міжнар. ленін. школу Комінтерну (Москва, 1930–31) і ВПШ при ЦК КПРС (1955–56). Повернувшись до Німеччини, очолив земельну орг-цію КСМН у Саарланді (1931–33); після встановлення 1933 в Німеччині нацист. режиму був заарештований, але звільнений як мешканець Саар. області, що з 1922 за мандатом *Ліги Націй* знаходилась у франц. управлінні. Після референдуму 13.01.1935, на якому більшість населення області висловилася за «повернення» («Rückgliederung») до Німеччини, втік до Франції; у серп. 1935 нелег. прибув до Берліна й включився в Рух Опору, створив підпільну комуніст. групу;

в груд. був заарештований гестапо за звинуваченням у держ. зраді та 1937 засуджений до десятирічного ув’язнення, яке відбував у тюремно-виправному закладі Бранденбург-Ґорден; скориставшись заг. дезорганізацією у зв’язку з наступом рад. військ, утік з ув’язнення у квіт. 1945 й повернувся до Берліна; приєднався до доставленої в Німеччину з Москви групи кол. функціонерів *Комінтерну* (т. зв. «групи *Ульбрихта*») і, попри сувору догану за недостатньо стійку поведінку під час слідства в гестапо, зробив стрімку кар’єру у відновлюваних структурах КПН. 1945–46 — секретар у справах молоді в ЦК КПН, один із засновників Спілки вільної нім. молоді, 1946–55 — голова Центр. ради СОНМ; відіграв певну роль у процесі об’єднання КПН та соціал-демократів у рад. зоні *окупації* і створенні 1946 Соціаліст. єдиної партії Німеччини (СЄПН). Член ЦК СЄПН (1946–89), канд. (1950–58), пізніше член Політбюро ЦК СЄПН (1958–89). Секретар ЦК СЄПН (1958–71), який відповідав за питання оборони, кадрів та орг. роботу в партії; секретар Нац. ради оборони (1960–71), який безпосередньо відповідав за спорудження 12–13.08.1961 *«Берлінського муру»*.

За підтримки тогочасного рад. керівництва на чолі з Л. *Брежнєвим* Х. 03.05.1971 змінив В. *Ульбрихта* на посаді 1-го секретаря ЦК СЄПН (1971–76); ген. секретар ЦК СЄПН (1976–89); голова Нац. ради оборони НДР (1971–89); голова Держ. ради НДР (1976–89). Здійснював політику зміцнення репрес. режиму в НДР, одержавлення й централізації екон. життя та спротиву будь-яким екон. і політ. реформам; одночасно мусив компенсувати неефективність планової економіки НДР отриманням західнонім. кредитів, що об’єктивно ставило країну у фін. залежність від ФРН. У *зовнішній політиці* виходив із тези про двoдержавність нім. нації; домігся певних зовнішньополіт. успіхів і зміцнення легітимності НДР: підтримав парафовану 03.09.1971 й укладену 03.06.1972 Чотиристоронню угоду щодо статусу Зх. Берліна й погодився підписати 17.12.1971 транзитну угоду до неї; уклав 21.12.1972 Договір про основи відносин між ФРН і НДР, яким ФРН змушена була де-юре визнати держ. *суверенітет* НДР над її територією та відмовитися від монопольної ролі єдиного легітимного представника нім. народу на міжнар. арені, а також погодилася встановити з нею дип. відносини, хоча й у формі не посольств, а пост. представництв. У роки правління Х. НДР на повноправній основі брала участь у Нараді з безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ, 1973–75) у Гельсінкі та подальших заходах гельсінк. процесу, 18.09.1973 була прийнята до *ООН*. Зміцненню міжнар. становища НДР також сприяла організація 10-го Міжнародного фестивалю молоді й студентів у Берліні (1973). Х. беззастережно підпорядковував зовн. політику Сх. Німеччини інтересам *СРСР*, в якому бачив єдину гарантію непорушності власного режиму. Проте критика реформіст. курсу М. *Горбачова* призвела до втрати ним рад. підтримки. Усунутий від влади 18.10.1989; після падіння «Берлінського муру» та викриття численних зловживань виключений із СЄПН (03.12.1989), проте судове переслідування проти нього було зупинене. Намагаючись уникнути відповідальності, у берез. 1991 емігрував до СРСР, після його розпаду 29.07.1992 повернутий рос. урядом до Німеччини; вступив до новозаснованої КПН. Проходив як звинувачуваний у суд. справах про розтрату держ. коштів у НДР, про вбивство й замах на вбивство 68 осіб унаслідок ухваленого Політбюро ЦК СЄПН під його керівництвом наказу про застосування на нім.-нім. кордоні зброї проти біженців з НДР, проте судове переслідування було призупинене через погіршення стану здоров’я. У січ. 1993 отримав дозвіл на виїзд до Чилі, де мешкала його донька, одружена з чил. гр-ном.

Тв.: Reden und Aufsätze. 2 Bände. Berlin, 1975–1988; Aus meinem Leben. Berlin, 1980.

Літ.: Andert R. Nach dem Sturz. Gespräche mit Erich Honecker. Leipzig, 2001; Pötzl N. Erich Honecker. Eine deutsche Biographie. Stuttgart; München, 2002; Völklein U. Honecker. Eine Biographie. Berlin, 2003; Stuhler Ed. Die Honeckers privat. Liebespaar und Kampfgemeinschaft. Berlin, 2005. *Р. Кривонос*

ХО ШИ МІН (Ho Chi Minh, ім’я при народженні — Нгуєн Шинь Кунг; 19.05.1890, Кімлієн, В’єтнам — 02.09.69, Ханой) — громад.-політ. діяч і філософ-марксист, перший прем’єр-міністр (02.09.1945–20.09.1955) і президент (02.03.1946–02.09.1969) Дем. Республіки В’єтнам (ДРВ). Закінчив Нац. коледж в Хюе, викладав франц. й в’єтн. мови; наприкін. 1911 залишив В’єтнам, влаштувавшись помічником кока на франц. кораблі, працював матросом і вантажником на суднах франц. і брит. компаній, жив у США, Британії й Франції. Під час Париз. мирної конференції 1919–20 від імені в’єтн. патріотів представив її учасникам меморандум із вимогою надати незалежність народам Індокитаю; в 1920 брав участь у Турському з’їзді Франц. соціаліст. партії, виступив одним із членів-засновників Франц. комуніст. партії; 1921 створив Міжколоніальний союз кольорових народів і редагував його друкований орган — газ. «Парія»; 1923–24 працював у *Комінтерні* в Москві, в 1924 на 5-му конгресі Комінтерну виступив із співдоповіддю з колоніального питання, потім був відряджений у Пд. Китай для підготовки революції у Франц. Індокитаї, у 1925 організував першу в’єтн. комуніст. орг-цію — Товариство революц. молоді В’єтнаму, 03.02.1930 був одним із головних ініціаторів проведення в брит. Гонконгу установчого з’їзду Компартії В’єтнаму, з жовтня того ж року — Компартія Індокитаю. За револ. діяльність неодноразово зазнавав арештів від франц. колоніальної й гоміндановської влади, у 1929 заочно засуджений до смертної кари; у 1934–38 навч. у Комуніст. ун-ті трудящих Сходу, брав участь у роботі 7-го конгресу Комінтерну (1935); у 1941 повернувся на батьківщину і 19.05.1941 ініціював створення та очолив Лігу боротьби за незалежність В’єтнаму (В’єтмінь), що об’єднала патріотичні сили країни в боротьбі проти франц. колонізаторів і япон. окупантів; виходячи з тактичних міркувань, Ліга співпрацювала з Управлінням стратег. служб США і гомінданівським Китаєм проти Японії. З перемогою Серпневої народно-дем. революції 02.09.1945 на 500-тис. мітингові на площі Бадинь у Ханої від імені Тимчас. уряду урочисто проголосив Декларацію незалежності В’єтнаму й утворення ДРВ, кол. маріонетковий імператор Бао Дай став радником першого прем’єр-міністра ДРВ, але невдовзі був звільнений за сепаратні переговори з франц. колонізаторами. У 1946 керував делегацією ДРВ на конференції в Фонтенбло, але з початком у грудні того ж року антиколоніальної війни як лідер В’єтміню (з берез. 1951 — Єдиного нац. фронту В’єтнаму, з верес. 1955 — Вітчизняного фронту В’єтнаму) керував збройною боротьбою проти франц. окупантів, що увінчалася поразкою Франції й підписанням 1954 Женевських угод з Індокитаю, які означали міжнар. визнання ДРВ, Камбоджі й Лаосу; але внаслідок їхнього невиконання Пд. В’єтнамом країна виявилася розділеною по 17-й паралелі. З 1951 — голова ЦК Партії трудящих В'єтнаму (ПТВ), водночас у 1956–60 — ген. секретар ЦК ПТВ; виступив проти критики культу особи Й. *Сталіна* в *СРСР*, підтримавши маоцзедунівське керівництво КНР, але в подальшому очолював делегації ПТВ на 21 і 22-му з'їздах КПРС, на Моск. нарадах представників комуніст. і робітн. партій у 1957 і 1960, отримував військ. й екон. допомогу у «війні за возз'єднання нації» 1957–75 проти США та їхніх маріонеток як від КНР, так і від СРСР; у 1955–56 здійснив аграрну реформу, що як і в СРСР часів колективізації призвела до масових *репресій*, намагався впровадити п'ятирічні плани розвитку народного господарства. Вважав можливим перехід до соціалізму — другого етапу В'єтн. революції, в обхід капіталіст. стадії розвитку; у своїх працях розвивав традиц. для східної етики категорії волі, гуманізму, героїзму, добра, зла, відданості, але на новій класовій основі; розглядав самокритику й відверту критику як найсильніше організаційне начало в ПТВ, що дозволяло вчасно виправити недоліки в її роботі й зміцнити розвиток нових, прогрес. тенденцій. Користувався великою повагою як на пн., так і на пд. В'єтнаму та вважався батьком нації — «дядечком Хо», як його називали під час 2-ї Індокит. війни й американці; був ідеалізований багатьма послідовниками *нових лівих* на Зх. у 1960-х; вів аскетичний спосіб життя й не мав жодної власності, а також власних дітей; був визнаний ЮНЕСКО «Героєм нац.-визвольного руху, видатним культ. діячем». Похований у мавзолеї в Ханої, на його честь у 1976 була перейменована кол. столиця Пд. В'єтнаму — Сайгон.

Літ.: Афонин С., Кобелев Е. Товарищ Хо Ши Мин. М., 1980.

В. Головченко

ХРИСТИЯ́НСТВО — одна зі світових релігій. Виникло на тлі юдейських містико-месіанських рухів у 1 ст. н. е. в Палестині внаслідок проповідницької діяльності й хресної смерті Ісуса з Назарета. Юдейській націоналіст. теорії «богообраності одного народу» вже у першому поколінні послідовників Ісуса було протиставлено теорію «нового народу Божого», тобто вибраних з-посеред будь-яких народів послідовників Х., що й визначило його універсалізм як *релігії*. Водночас деякі політ. ідеї Старого Завіту (юдейства), насамперед профетичні, були органічно засвоєні Х.: наголос на питаннях етики і справедливості. Ставлення раннього Х. до *держави* дуалістичне: влада імператора, як така, що походить від Бога і з природного стану речей, визнається, але також стверджується незалежність і вищість церк. влади, безпосередньо даної Богом, обов'язком якої є дбати про знедолених і переслідуваних. Якщо до поч. 4 ст. Х. мало аполіт. характер, то Мілан. едикт (313) імператора Константина відкрив шлях до його перетворення з гнаної релігії на панівну. Радик. зміна статусу Х. змусила тогочас. інтелектуалів (Євсевій Кесарійський, Лактанцій) говорити про провіденційність союзу церкви і д-ви. Відмінність моделей сусп.-політ. розвитку Сх. і Зх. частин імперії, емоційно підсилена відмінностями у внутріцерк. питаннях, спричиняє церк. розкол (1054). На Сх. духовна влада до великої міри (але не без винятків) концентрується в руках імператорів, а на зруйнованому навалами варварів Зх. єдиним центром політ. стабільності стає Рим. церква, яка починає претендувати на світську владу. Початкова теорія «двох мечів» (меч світський у імператора, а духовний — у папи) переростає у клерик. монізм — претензії папства на владу духовну і політ. (11–13 ст.).

Притаманна відносинам між релігією і *політикою* дуалістичність зазнала надзвичайної ерозії в період високого Середньовіччя і Хрестових походів. Папство у цей час претендує на встановлення «вселенської» теократ. монархії, відкидає притаманний Х. пацифізм, дозволяючи «справедливі війни», а згодом проголошуючи «священні війни». Це не могло не викликати протидії з боку новонароджуваних нац. д-в. Вони мали перед очима зовсім ін. політ. модель народу Старозавітного Ізраїлю з його боротьбою проти гнобителів, що надихала їхню боротьбу проти катол. абсолютизму і за створення нац. д-в. Ці д-ви повернулися до Константинової практики держ.-церк. відносин, прибравши до своїх рук контроль над церквою. Чимало новопосталих нац. д-в проводили в життя принцип cuius regio, eius religio, коли правитель, покликаючись на божественне право, здійснював контроль над церквою, а піддані мусили сповідувати віру свого володаря. Цей принцип було втілено у життя в Німеччині та Англії, відповідно лютеран. і англікан. традиціями, так само як це було закорінено віддавна у країнах правосл. традиції. У цьому випадку держ. церква стала нормою, але й за таких обставин залишалось усвідомлення, що д-ва не може втручатись у підставові питання віровчення. У країнах з кальвініст. традицією наголос було зроблено на макс. можливій незалежності церкви від світ. влади, що на початковому етапі нерідко приводило до залежності д-ви від церкви. З часом у цьому середовищі стала переважити концепція «Вільної церкви», коли остання не підлягала контролю з боку д-ви (Англія 17 ст., Нова Англія в Пн. Америці), і, врешті, було сформульовано принцип відокремлення д-ви і церкви.

Пореформаційне Зх. Х. впливало на політику у напрямах, що можна охарактеризувати як тенденції до *автократії*, *націоналізму*, імперіалізму, *демократії* та *соціалізму*. Цей вплив зберігається й з поч. 21 ст. Тенденції до автократії живилися спочатку ідеєю, що будь-яка влада є від Бога і їй треба коритися, тож будь-які спроби пом'якшити *абсолютизм* Нового часу штовхувалися на опір з боку альянсу «трону і вівтаря». Від часу правління Франції Людовіка XIV до поразки гітлерів. Німеччини більшість християн віддавала перевагу авторит. політ. режимам. Штовхнула церкви в обійми автократ. режимів Франц. революція, у Новітню добу цю функцію виконав комунізм (підтримка режимів Салазара в Португалії, Франка в Іспанії). Тенденції до націоналізму виростають з посилань на «вибраний народ» Франції, Англії, Німеччини, Росії тощо, якому Бог призначив унікальну місію серед ін. народів і справа якого має божественну санкцію. У багатьох випадках реліг. націоналізм, який спочатку займав захисну позицію, ставав наступальним, агресивним, покликаючи до життя контрнаціоналізми сусід. народів. Церква і народ нерідко виступали єдиним фронтом на захист тих чи ін. «національних інтересів», що надавало націоналізмам стійкого реліг. забарвлення (катол. характер польс. чи ірланд. націоналізму, правосл. — рос. чи сербського). Агрес. націоналізм переростає в імперіалізм, і тут також спостерігається тісний зв'язок з Х.: від перших колоніальних загарбань Іспанії і Португалії у 15 ст. в Лат. Америці до колон. імперій Британії, Франції, Нідерландів і, пізніше, Німеччини. Образ Х., сформований внаслідок колон. політики в країнах Третього світу, має відбиток імперіалізму, який сьогодні пов'язується вже зі США.

Парадокс Х. в тому, що воно закладало й підвалини Зх. демократії, насамперед на основі кальвініст. традиції в Європі (Швейцарія, Голландія, Шотландія) і Новій Англії. Пресвітеріанська, конгрегаціоналістська форма устрою церк. громад стала взірцем для реформування політ. устрою. Катол. церква примирилася з дем. перетвореннями у політиці лише після 2-ї світової війни. Упродовж 20 ст. Х. підтримувало соціаліст. ідеї, відмежовуючи християн. соціалізм від маркс.-ленін. Ідеї християн. соціалізму надихали брит. лейбористів, християн. демократів, представників теології визволення. Питання стояло лише в тому, чи Х. має скеровувати своїх членів на досягнення успіхів і, вже по тому, на здійснення благодійн. діяльності, чи воно має зосереджуватися на захисті прав бідних і упосліджених. В історії Х. існує широкий спектр моделей взаємовідносин між релігією і політикою. Таке розмаїття стало можливим тому, що раннє Х. не мало політ. виміру. Натомість воно було відкрите до найрізноманітніших культ. впливів, не мало належної сили опору тискові з боку д-ви. Цей тиск незмінно був присутній в історії відносин між Х. і політикою від часу Константина до постання на Зх. модерних д-в, що, врешті, проголосили суверенітет у питаннях, дотичних до релігії. Відносини між Х. і політикою не піддаються редукції до певного кола моделей, власне відсутність нормат. моделей і є характерною рисою цих відносин, що завжди визначаються конкр.-істор. обставинами.

Літ.: Leeuwen, van F.T. Christianity in World History. London, 1964; The Oxford History of Christianity. Oxford, 2002; Гонсалес Х. История христианства. Т. 1. СПб., 2002. *Н. Кочан*

ХРУЩО́В Микита Сергійович (03.04.1894, с. Калиновка, тепер Хомутов. р-ну Курської обл. — 11.09.1971, Москва) — парт. і держ. діяч СРСР. З 1908 працював на шахтах Донбасу, де з 1912 брав участь у виступах проти царс. режиму. У 1918 вступив до партії більшовиків. У 1922–25 навчався на робітфаці при Юзівському гірничому технікумі, обирався секретарем парторганізації. У 1925–29 — секретар Петрово-Мар'їнського райкому партії, зав. оргвідділу і одночасно заст. секретаря Сталінського окружкому КП(б)У, заст. зав. оргрозподвідділу ЦК КП(б)У, зав. оргвідділу і заст. секретаря Київського окружкому КП(б)У. У 1929–31 — слухач і секретар парт. осередку моск. Промакадемії ім. Сталіна, звідки за рекомендацією Л. *Кагановича* і з відома Й. *Сталіна* перейшов на парт. роботу. У 1931–32 — секретар Бауманського і одночасно Краснопресненського райкомів ВКП(б), у 1932–34 — секретар Моск. міськкому, у 1934–35 — 2-й секретар Моск. обкому і 1-й секретар Моск. міськкому ВКП(б). На 17-му з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦК ВКП(б). З берез. 1935 до січ. 1938 — 1-й секретар Моск. обкому і міськкому ВКП(б). У 1939 увійшов до складу Політбюро ЦК ВКП(б). У 1938–49 очолював ЦК КП(б)У (з перервою з берез. по груд. 1947, коли 1-м секретарем ЦК КП(б)У був Л. Каганович). На цей період його діяльності припадають останній рік «великого терору», інкорпорація Зх. України (1939), наступний терор на західноукр. землях, орг-ція протидії нацист. окупації України, приєднання Закарпаття до України (1945), ліквідація наслідків війни. Його діяльність мала амбівалентний характер. У 1944 він вперше спробував приєднати Крим до УРСР, але отримав відмову (у 1954 він реалізує цей задум). У 1944 вносив пропозицію про створення Холмської області, пропонуючи тим самим повернути давні укр. землі до складу України. Під час голоду 1946–47 Х. звертався до Сталіна по допомогу, за що піддавався критиці. У повоєнний час спрямовував боротьбу проти *УПА* і націоналіст. підпілля у зх. областях України, керував проведенням в *УРСР* політ.-ідеол. кампаній проти «українського націоналізму» і «безрідного космополітизму». У лют. 1948 ініціював прийняття ВР СРСР антигуманного закритого указу «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний образ життя». З лют. 1944 до груд. 1947 — Голова РНК УРСР. Під час війни СРСР з нацист. Німеччиною був членом військ. рад Київ. особливого військ. округу, Пд.-Зх. напрямку, Сталінградського, Південного, Воронезького і 1-го Укр. фронтів; генерал-лейтенант (1943). З груд. 1949 по берез. 1953 — секретар ЦК КПРС [до 1952 — ВКП(б)] і 1-й секретар Моск. обкому партії. З берез. 1953 — секретар, з верес. 1953 — 1-й секретар ЦК КПРС. Здобув цю посаду у боротьбі з Л. Берією, якого було політ. затавровано на липн. (1953) Пленумі ЦК КПРС, а згодом розстріляно. На 20-му з'їзді КПРС (1956) офіц. ініціював засудження *«культу особи»* Сталіна, що означало початок лібералізації комуніст. режиму. За його ініціативою, було розпочато реабілітацію репресованих і ще живих в'язнів (переважно комуністів), у 1957 засуджено «антипартійну группу» сталіністів (В. Молотов, Л. Каганович, Г. Маленков та ін.), у 1961 винесено тіло Сталіна з Мавзолею на Червоній площі у Москві, дозволено надрукувати літ. твори з антисталінським пафосом (О. Солженіцина, О. Твардовського, Є. Євтушенка, В. Дудінцева та ін.). Водночас з лінією на десталінізацію стимулював появу постанови ЦК КПРС від 30.06.1953 «Про подолання культу особи та його наслідків», яка прагнула нейтралізувати руйнівний ефект його «закритої доповіді» на 20-му з'їзді КПРС. У СРСР переслідували тих, хто вимагав послідовності у викритті злочинів тоталітаризму; розпочалася антицерковна кампанія, цькування літераторів (Б. Пастернака, В. Гросмана, М. Алігер та ін.) та спроби у брутальний спосіб «повчати» творчу інтелігенцію. Був ініціатором освоєння цілинних земель, перебудови управління пром-стю і сільс. господарством (розподіл парторганізацій на сільські й промислові), обмеження деяких привілеїв номенклатури. Ці починання або не мали успіху і викликали невдоволення, або з самого початку несли в собі непослідовність і навіть елементи реформаторського авантюризму. Під його тиском 22-й з'їзд КПРС (1961) прийняв 3-тю Програму партії, яка проголосила утопічну ідею побудови *комунізму* в СРСР за 20 років. З його відома були придушені табірні повстання проти жорстких умов ув'язнення у 1953–54, в яких брали участь політв'язні, кол. військові, відбувся розстріл незадоволеного умовами життя мирного населення у Новочеркаську (1962). Жорстокими методами утримувалася єдність «соціалістичного табору» (придушення угорської революції 1956 тощо). Поступово почав складатися потворний культ самого Х., який з берез. 1958 очолював РМ СРСР. Використовуючи непослідовність у його діях, а також зважаючи на невдоволення населення, його оточення почало планомірну роботу по усуненню Х., що й сталося на жовтн. (1964) Пленумі ЦК КПРС. Після цього і до кінця життя фактично був ізольований на дачі під Москвою.

Літ.: Breslauer G.W. Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics. London, 1982; Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов. Нарис політичної діяльності // Укр. істор. журнал. 1989. № 1; Н. С. Хрущев. Материалы к биографии. М., 1989; Гефтер М. Судьба Хрущева. История одного неусвоенного урока // Октябрь. 1989. № 1; Медведев Р. А. Н. С. Хрущев. Политическая биография. М., 1990; Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні. К., 1990; Khrushchev on Khrushchev. An inside account of the man and his era by his son S. Khrushchev. Boston; Toronto; London, 1990; Аджубей А. Крушение иллюзий. Время в событиях и лицах. М., 1991; М. С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994, присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. К., 1995; Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. Воспоминания в 4-х книгах. М., 1999; Nikita Khrushchev. New Haven; London, 2000; Taubman W. Khrushchev. The man and his era. New York; London. 2003; Шаповал Ю. Прощання з владою: випадок Микити Хрущова // Дзеркало тижня. 2004. 23–29 жовт. *Ю. Шаповал*

ХУ́НТА (від ісп. junta — зібрання, об'єднання) — 1. Громад.-політ. орг-ції, об'єднання, збори, уряд. органи. Термін виник у 14 ст. в Іспанії, де Х. називались урядові консульт. к-ти. У 1808 в Іспанії для відсічі вторгненню франц. військ були утворені провінційні Х., які згодом організували Центр. Х. Відтоді анал. політ. утворення, які виникали під час нац.-визвольних *революцій* та *громадянських воєн* в латиномовній частині світу, стали йменуватися Х. Вони могли бути утворені як шляхом обрання, так і самопризначенням політ. або військ. діячів. Такі Х. поєднували функції тимчас. *парламенту* й *уряду*, тобто законод. та викон. повноваження. 2. Група осіб, що організовують змову з метою захоплення *влади* та встановлення диктатури. Внаслідок численних *військових переворотів*, коли владу захоплювали представники збройних сил, поняття «Х.» стало означати угруповання, утворене вищою арм. верхівкою як неконст. орган держ. правління із законод., викон. і суд. функціями. Досвід приходу до влади таких міліт. угруповань показав, що Х. спирається на масовий *терор політичний*, породжує зловживання владою, протиправне привласнення армією чужого майна, розкрадання держ. власності, *корупцію* держ. апарату та ін. Влада військ. Х. призводить до виникнення специф. рис політ. життя, зокрема, посилення етатизації сусп. процесів, згортання (заборони) дем. процедур, обмеження *прав людини*, формування образу внутр. та зовн. ворогів тощо. Наслідком дій Х. стає нестабільність соціально-екон. та політ. режиму всередині країни, а також її засудження з боку світ. співтовариства. Прикладами реакц. військ. Х. періоду Новітньої історії стали грец., яка здійснила *державний переворот* 1967, а також чил., що 1973 захопила владу внаслідок повалення законного уряду Нар. єдності. У латиноамер. країнах, де у 19–20 ст. була поширена влада Х., вони вже не існують. Але сам термін «Х.» як назва радик. політ. сили, що готує змову з метою силового захоплення влади, зберігає своє значення, оскільки допомагає більш чітко відбити якість та спрямованість сусп.-політ. трансформацій, здійснюваних у недем. спосіб.

Літ.: История государства и права зарубежных стран. Ч. 1. М., 1998; Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. Екатеринбург; 2001; Глазунов О. Н. Государственный переворот. Стратегия и технологии. М., 2006. *В. Смолянюк*

ХУ ЦЗІНЬТА́О (Hu Jintao; 25.12.1942, Цзісі, за ін. даними — Тайчжоу, Китай) — громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив гідротех. ф-т елітного Пекін. ун-ту Цзіньхуа (1964) і Центр. парт. школу (1991). Під час *«культурної революції»* 1968 був відряджений на «трудове перевиховання» в пров. Ганьсу, був різноробом, техніком, секретарем відділу в 4-му інж. управлінні м-ва водного госп-ва і електроенергетики; 1974–82 — працював у провінц. к-ті з буд-ва. З верес. 1982 — на парт. роботі: секретар к-ту комсомолу провінції Ганьсу, голова Всекит. федерації молоді, 1-й секретар ЦК Кит. комуніст. союзу молоді; 1985 введений до складу ЦК КПК 12-го скликання і став його наймолодшим членом, тоді ж призначений секретарем Гуйчжоус. провінц. к-ту КПК, активно впроваджував ринкові реформи і позит. зарекомендував себе в роботі з етн. меншинами, завдяки чому в груд. 1988 був призначений на відповід. посаду секретаря парткому Тибет. автон. округу й став першим його керівником, що не мав досвіду військ. служби; рішуче діяв проти місц. сепаратистів на поч. 1989, чим звернув на себе увагу *Ден Сяопіна*, першим серед парт. провінц. лідерів підтримав силове придушення студ. демонстрації на площі Тяньаньмень у Пекіні 03–04.06.1989. На 14-му з'їзді КПК у жовт. 1992 обраний наймолодшим членом Пост. к-ту політбюро і секретарем ЦК КПК, відповідальним за питання парт. буд-ва й кадрової політики; 1993 очолив Центр. парт. школу; вміло уникав конфронтації з ін. парт. діячами, зберігаючи протягом десятиліття позицію наступника голови КНР Цзян Цземіня, що, своєю чергою, використовував Х. Ц. як противагу впливовому «шанхайському угрупованню». 16.03.1998 обраний віце-головою КНР, 1999 — заст. голови Центр. військ. ради КПК і КНР; 14.11.2002 на 16-му з'їзді КПК обраний її ген. секретарем (в жовтні 2007 на 17-му з'їзді переобраний на черговий термін), чим було продемонстровано незвичну для історії партії мирну зміну поколінь її еліти, 15.03.2003 обраний Всекит. зібранням нар. представників головою КНР (15.03.2008 переобраний на другий 5-річний термін), у верес. 2004 очолив Центр. військ. раду ЦК КПК, у берез. 2005 — Центр. військ. раду КНР. Усередині партії вміло знаходив баланс між «правим» напрямом, що виступає за більшу відкритість сусп-ва, прискорення банків. реформи й зміцнення приват. власності, та «лівим», яке наполягає на обмеженні іноз. впливу, перерозподілі багатства й субсидуванні бідного селянства; екон. лібералізація поєднувалася з достатньо жорстким соціальним контролем і цензурою (у т. ч. в Інтернеті). У *зовнішній політиці* продовжив поміркований прагмат. курс попередників, акцентуючи увагу на укладенні торг.-екон. угод із *ЄС*, Японією й Пд. Кореєю, просуванні політ.-екон. інтересів КНР в Африці й Лат. Америці та урегулюванні північнокор. ядерної проблеми.

Літ.: Andy Zhang. Hu Jiantao: facing China's challenges ahead. San Jose, CA, 2002; Andrew J. Nathan, Bruce Gilley. China's New Rulers: The Secret Files. New York, 2003; Peter Kien-hong Yu, Peter Yu Kien-Hong. Hu Jintao and the Ascendancy of China: A Dialectical Study. Singapore, 2005; Willy Wo-Lap Lam. Chinese Politics in the Hu Jintao Era: New Leaders, New Challenges. Armonk, NY, 2006; Tun-jen Cheng, Jacques deLisle, Deborah Brown. China Under Hu Jintao: Opportunities, Dangers, and Dilemmas. Singapore; Hackensack, NJ, 2006. *В. Головченко*

Ц

ЦЕГЕ́ЛЬСЬКИЙ Лонгин Михайлович (29.08.1875, Кам'янка, тепер Львів. обл. — 13.12.1950, Філадельфія, США) — громад.-політ. діяч, дипломат, адвокат, журналіст, видавець. Освіту здобув у Львів. ун-ті. Був одним з акт. учасників укр. студ. руху, організатор з'їзду укр. студентів у Львові (1899), один з ініціаторів студ. виступів у Львів. ун-ті (1901) та сел. страйків у Галичині (1902). Деякий час займався адвокат. практикою, але потім повністю присвятив себе політ. та журнал. діяльності. Став акт. адептом ідеї самостійності України, членом УНДП. Активно пропагував сокільсько-січовий рух у Галичині, належав до Гол. управи організації «Сокіл», увійшов до керівних органів УНДП.

У 1911–18 обирався від УНДП депутатом до австр. Держ. ради, у 1913 — послом до Гал. сейму. У 1914–18 був членом усіх провідних укр. орг-цій в Галичині – Гол. укр. ради, Заг. укр. ради, Бойової управи УСС, СВУ. У 1918 увійшов до складу Укр. нац. ради Західноукраїнської Народної Республіки, від її імені підписав у Фастові у груд. 1918 передвступний договір з Директорією УНР про об'єднання ЗУНР і Української Народної Республіки в єдину Укр. д-ву, брав участь в урочистому проголошенні Акта злуки та в роботі Труд. конгресу України. У січ.–лют. 1919 в уряді С. Голубовича — секретар без портфеля і керівник секретаріату зовн. справ, згодом призначений заст. міністра зовн. справ УНР. У 1920–21 очолював посольство ЗУНР у Вашингтоні. Залишившись у США, брав активну участь у політ. і культ. житті укр. еміграції. Був редактором часописів «Український вісник», «Шлях», газ. «Америка».

Літ.: Качкан В. Противник кайдашизму в українській політиці: Біографічна канва Лонгина Цегельського // Хай святиться ім'я твоє. Кн. IV. Івано-Франківськ, 2000. *О. Красівський*

ЦЕДЕНБА́Л (Цэдэнбал) Юмжагійн (17.09.1916, Убсунурський аймак, Монголія — 10.04.1991, Москва) — політ. і держ. діяч. Закінчив Сибір. фін.-екон. ін-т (Іркутськ, 1938). По поверненні 1939 до Улан-Батора вступив до Монг. нар.-револ. партії (МНРП), працював заст. міністра, міністром фінансів; 08.04.1940 на 10-му з'їзді МНРП, за протекцією прем'єр-міністра МНР Х. Чойбалсана й після узгодження із Кремлем, обраний генсеком ЦК, водночас у 1941–45 — заст. головнокомандувача й нач. Політуправління Монг. нар.-револ. армії, 1945–48 — голова Держплану, 1948–52 — віце-прем'єр-міністр МНР. 28.05.1952 — 11.06.1974 — голова РМ МНР; тимчасово поступившись 04.04.1954 керівною посадою в МНРП, зосередився на здійсненні 2-ї п'ятирічки (1953–57) й підготовці до форсованого кооперування аратських госп-в, яке завершилося в 1959 (особливістю монг. колективізації було залишення в особ. власності члена сільськогосп. об'єднання значної частини худоби), після чого було оголошено про побудову «основ *соціалізму*» в МНР, зафіксовану в *Конституції* 06.07.1960. У межах свої повноважень Ц. проводив набагато м'якшу політику, ніж його попередник, звільнив жертв політ. *репресій*, ініційованих Х. Чойбалсаном, а після схвалення ЦК МНРП рішень 20-го з'їзду КПРС щодо *культу особи Й. Сталіна* було офіц. засуджено й «культ особи Чойбалсана», хоча його політика офіц. не переглядалася.

Оскільки хрущовська *«відлига»* набула в Монголії форму піднесення нац. самосвідомості, Ц. по поверненні 22.11.1958 на посаду 1-го секретаря ЦК МНРП (за рад. моделлю суміщення парт. і держ. посад) розгорнув наступ на своїх політ. конкурентів, звинувачених у *націоналізмі*: в 1959 гострої критики зазнала творчість історика-письменника Б. Рінчена за оспівування минулого країни, у верес. 1962 виведено з Політбюро секретаря ЦК МНРП Д. Тімур-Очира, що намагався критикувати Чойбалсана вже тоді, коли кампанія боротьби з культом особи закінчилася, й виступав за більше врахування нац. особливостей Монголії, «ідеалізував» Чингізхана. Формальні заходи на підтримку рішень 20-го і 22-го з'їздів КПРС (попри всі прохання М. *Хрущова* демонтувати в Монголії пам'ятники Сталіну вони залишилися, Ц. небезпідставно вважав, що той допоміг монг. народові зберегти самост. і захистити країну від кит. зазіхань) не могли задовольнити рад. керівництво, але Ц. зумів його переконати в правильності своєї лінії; незгодні з такою позицією були усунені від влади, серед них — 1-й секретар ЦК МНРП у 1954–58 Д. Дамба і 2-й секретар Л. Ценд. У країні почалася «ера Ц.», що аж до поч. 80-х рр. 20 ст. не мав явних політ. опонентів; зміцнення диктат. функцій МНРП і встановлення авторит. режиму пов'язувалося із загостренням кит.-рад. взаємин і прагненням офіц. Пекіна поглинути ним же визнану ще 05.01.1946 незалежну країну (під час перебування М. Хрущова в Пекіні з нагоди 5-ї річниці КНР *Мао Цзедун* запропонував «узгодити» питання про приєднання МНР до Китаю). Тому Ц., що став на бік СРСР у його конфлікті з КНР, вважав першорядним завданням зміцнення внутрішньополіт. стабільності (хоча й повернення до репресивного курсу 30-х рр. не сталося, критики правлячого режиму, як правило, позбавлялися посад і висилалися до провінції), а в *зовнішній політиці* — вступ МНР до *ООН* (27.10.1961) і Ради екон. взаємодопомоги (РЕВ, 07.07.1962), що дозволило зміцнити міжнар. позиції країни й скористатися можливостями курсу РЕВ на вирівнювання рівнів розвитку її учасників (зокрема, товари для монгол. дітей Ц. зробив найдешевшими серед країн «соціаліст. табору»); 15.01.1966 було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і МНР, тоді ж на територію останньої, на прохання її уряду, були введені рад. війська, що перебували в МНР до 1989.

11.06.1974 Ц. залишив посаду глави уряду й був обраний головою президії Вел. нар. хуралу МНР при збереженні керівництва партією (з 30.05.1981 знову іменувався «генеральний секретар»); у *внутрішній політиці* змушений був зважати на низьку ефект. сусп. виробництва, що відбилося у висуненні на 16-му з'їзді МНРП (черв. 1971) нової теор. тези про те, що для повної перемоги соціалізму в МНР знадобиться тривалий відрізок часу з кількох етапів; але в цілому економіка й культура країни розвивалися відносно високими темпами, хоча внаслідок політики індустріалізації істотно зросла заборгованість МНР перед СРСР. На поч. 80-х Ц., у якого почастішали випадки амнезії, опинився в політ. ізоляції, а оскільки він так і не підготував собі зміну з числа молодих політиків, дедалі більшу роль почала відігравати дружина Ц. — рад. гр-нка А. І. Філатова, що мала великий вплив на чоловіка і була близько знайома з Л. *Брежнєвим*. Після смерті останнього в Кремлі вирішили пожертвувати Ц., вирішивши суперечку в керівництві МНРП на користь поміркованого крила, що звинувачувалося супротивниками, які діяли від імені Ц., в «націоналізмові». Ц. був затриманий у Москві для лікування, а позачерговий 8-й пленум ЦК МНРП 23.08.1984 звільнив його з усіх високих посад, нова влада забороняла екс-генсекові навіть проводити на батьківщині відпустку, а в 1988 він був формально звинувачений урядом МНР, однак за станом здоров'я вже не був здатен постати перед судом; окремим рішенням Вел. нар. хурал позбавив Ц. звання «маршала» і права носити численні держ. нагороди, в т. ч. золоті медалі Героя праці МНР (1961) і Героя МНР (1966). Лише в 1997 президент дем. Монголії Н. Багабанді (1997–2005) цілком реабілітував Ц. Похований в Улан-Баторі, де 2006–07 йому споруджено пам'ятник.

Літ.: Robert Arthur Rupen. How Mongolia is really ruled: a political history of the Mongolian People's Republic, 1900–1978. Stanford, CA, 1979; Dashpurev D., Soni S. K. Reign of terror in Mongolia, 1920–1990. New Delhi, 1992; Shaĭken Galimbekovich Nadirov, John Richard Krueger, Henry G. Schwarz. Tsedenbal and the Events of August 1984. Bloomington, IN, 2005. *В. Головченко*

ЦЕЗАРИ́ЗМ — *політ. режим* з неспадковим монархом, що прийшов до влади як узурпатор, на відміну від легітимізму. Бере свій початок з Юлія Цезаря. Сконцентрувавши у своїх руках ряд найважливіших посад Рим. республіки (диктатора, консула тощо), він формально зберіг старі респ. інституції й визнавав на словах народ єдиним сувереном *політичної влади*. При цьому Сенат було зведено до простих дорадчих зборів, а кол. сенаторська аристократія була ослаблена й витіснена новим патриціанським станом. У подальшому ідея Ц. була успішно реалізована у Франції Наполеоном I і Наполеоном III, які теж формально визнавали дем. основу своєї влади та зберігали видимість конст. принципів. Досліджуючи досвід цих двох імперій, Жозеф Бартелемі обґрунтував теорію Ц.: у Франції, так само як за Августа (27 до н. е.), під приводом захисту республіки було здійснено держ. перевороти 09.11.1799 і 02.12.1851, унаслідок чого було ліквідовано законод. асамблеї, щоб передати право голосу безпосередньо народові. 1799 впроваджено заг. виборче право, а 1851 скасовано виборчий закон від 31.05.1850, що обмежував виборчі права трьох млн громадян. Як наслідок, «в обох випадках використовуються схожі юрид. хитрощі. Ц. встановлюється за декорацією представн. демократії, де влада реально концентрується в руках Цезаря. Декором слугує підтримка постійно ослаблюваних представн. органів, а глава держави постає як людина, котрій довіряє нація». За цих умов плебісцит ставав лише пародією на форму реалізації нар. суверенітету, оскільки не давав можливості вибору між двома можливими формами правління, а лише вибір між наявністю чинного уряду і його відсутністю, між анархією і порядком. Тому нар. суверенітет є несумісним із Ц. навіть за умови проведення *плебісцитів*.

Незважаючи на очевидність авторитарності Ц., у багатьох країнах у 20 ст. неодноразово вдавалися до нього задля утвердження режиму особ. влади. Прикладом може бути Ш. де *Ґолль*, який використав *референдум* про довіру нації до себе, однак втратив владу, не здобувши підтримки народу (1969). Ін. приклад – концентрація влади в руках Хуана Вінсенте Ґомеса у Венесуелі (1908–35). Він зміцнив централізовану д-ву, обмежив амбіції регіон. еліт і лідерів, вибудував владну вертикаль, увів систему прямого контролю над збиранням податків, реформував збройні сили й створив регулярну армію. Ідеол. обґрунтуванням цього режиму стала теорія *«дем. Ц.»*, сконструйована соціологом Лауреано Валенілья Лансом, в основу якої було покладено тезу про нездатність окремих народів (у т. ч. й венесуельського) до самоуправління. Нав'язувалася думка, що лише мудрий, високоосвічений правитель здатний покінчити з хаосом, породженим діяльністю *партій політичних*, профспілок, громад. орг-цій, та утвердити порядок, що забезпечує поступальний розвиток. Цим «особливим шляхом» намагається йти і нинішній президент Венесуели *Уго Чавес*. *В. Ткаченко*

ЦЕЗАРОПАПІ́ЗМ (цезарепапізм) — модель держ.-церк. відносин, за якої церква та її структури повністю залежать від світської влади, підпорядковуються їй. Термін Ц. увів Юстус Хеннінг Бемер (1674–1749) у своєму підручнику з церк. протест. права, в якому проаналізував два гол. види перевищення влади в церк. сфері: «Papo-Caesaria» (папоцезаризм католиків) і «Caesaro-papia» (цезаропапізм православних). У подальшому поширення терміна «Ц.» стало справою рим. католицизму. Візантія стала класичним прикладом правління Ц., де імператори збирали церк. собори, вирішували догмат. суперечки, призначали чи знімали патріархів, митрополитів тощо. Візант. політ. доктрина передбачала: абсол. характер імперат. влади (з її безпомилковістю, патерналізмом володаря як «батька підданих» і спадковою династичністю); панівне становище світської влади над реліг.; високий рівень централізації. Цю модель було перейнято в Моск. царстві, а в «Синодальний період» 1700–17, коли главою правосл. церкви фактично був імператор (імператриця), церква стала одним з ін-тів держ. бюрокр. системи, а духовенство — особливим прошарком сусп-ва зі своїми правами й пільгами (непідсудність світ. суду, звільнення від податків, військ. повинності тощо). Анал. відносини виникли після Реформації в деяких протест. країнах, правителі яких привласнили собі владу вищих єпископів (summus episcopus). Так, у Великобританії «Верховний правитель» Церкви Англії — глава д-ви. У 1885, коли офіц. доктом рос. уряду було оголошено, що Сх. Церква відреклася від своєї влади і передала її в руки царя, до критики Ц. долучаються представники реформіст. рос. православ'я. В. Соловйов з цього приводу зазначав: «Особи, що стоять на чолі російської Церкви, не могли в боротьбі з всепоглинаючим абсолютизмом Держави опиратися на свою релігійну метрополію, яка сама була не більш ніж національною Церквою, з давніх пір поневоленою світською владою. Не релігійну свободу, а цезаропапізм успадкували ми від Візантії, де це антихристиянське начало без перепон розвивалося з 1-го століття».

В. Ткаченко

ЦЕНТРАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. centralis — серединний, серцевинний, центральний) — політ. процес, на основі якого формується централізм як управлін. система з властивими йому вертикальною структурою й субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі. Централізаторський процес, незважаючи на те, що його впродовж усього розвитку цивілізації пост. супроводжують відцентрові тенденції, є істор. домінуючим у *політиці*. Об'єктивно це зумовлено насамперед самою природою *влади* з її централізаторським за своєю суттю прагненням до єдиновладдя, панування і підпорядкування. Саме процес Ц. виступає осн. чинником утворення на рубежі Середньовіччя й Нового часу *нації-держави* з її системою захисту населення від небажаного або й згубного впливу та гарантіями необхідного рівня політ. і соціальної стабільності. Суб'єктивно на розвиток Ц., на думку більшості сучас. вчених-федералістів (О. Марк, Ф. Кінскі, Ґі Еро та ін.), значний вплив справили ідеї Ж.-Ж. *Руссо* про «всезагальну волю», що існує незалежно від інтересів кожного з гр-н. Зазначені ідеї призвели, на думку названих вчених, до гіперцентралізації владних повноважень на одному полюсі сусп-ва — на його «вершині», зумовили деформацію і кризу самого поняття *демократії*. Ц., поряд з її позит. істор. роллю і благодатним впливом у справі забезпечення цілісності політ. систем, засвідчила межі своєї ефективності, справивши у своїх крайніх проявах переважно негат. вплив на світовий розвиток. Це виразилось і виражається у сутнісних ознаках породженого Ц. «всепоглинального» централізму, що став «функцією етатизму» (О. Марк) і знайшов найповніше втілення в тоталіт. режимах 20 ст. Осн. із цих ознак є: виникнення на основі централізму й пост. провокування ситуацій протистояння д-ви й сусп-ва, влади й народу; узурпація панівною елітою права діяти від імені всього народу й поширення корупції у верхніх ешелонах влади; перевантаження центр. органів керівництва й управління і, як наслідок, послаблення ефект. їхньої діяльності; обмеження законних прав і функцій нижчих ланок у системі соціального управління; репресивні засади в управлінні сусп-вом, презирство до людини, недовір’я до неї і відповідно підпорядкування особистих інтересів нац. чи держ. потребам. Характерним проявом Ц. є централізаторська за своєю суттю планова економіка, що являє собою екон. устрій країни, який заснований на засадах *автаркії* і має три визначальні риси: держ. власність на засоби виробництва; централізоване планування з боку відповідних владних структур; централізоване держ. управління екон. сферою на основі директивних планів та програм і пряме підпорядкування нижчих госп. органів вищим. Класичний приклад такої економіки — кол. *СРСР*. Здійснення Ц. на дем. принципах передбачає: органічне поєднання Ц. з *децентралізацією* й *демократизацією*, що означає послідовний рух у бік відкриття «доступу до структури прийняття рішень для різних груп і окремих осіб у державі» (С. Ліпсет); концентрацією в єдиному центрі лише найсуттєвіших, корінних функцій керівництва і управління без обмеження законних прав і функцій низових ланок у системі соціального управління; врахування традицій конкр. сусп-в і знаходження необхідного ступеня оптимального поєднання Ц. й децентралізації з метою недопущення, з одного боку, надмірної концентрації, а з ін. — дисперсії влади.

Літ.: Ґурне Б. Держ. управління. К., 1993; Держ. управління в Україні: централізація і децентралізація. К., 1997; Цвєтков В. В., Горбатенко В. П. Демократія. Управління. Бюрократія. К., 2001; Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методол. аспекти. К., 2002.

В. Горбатенко

ЦЕНЗУ́РА ПОЛІТИ́ЧНА (від лат. censura — суворе судження, розгляд) — контроль офіц. *влади* за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друк. продукції, змістом п’єс, кінофототворів, радіо- і телевізійних передач, а іноді й приват. листування, для того щоб не допустити або обмежити поширення ідей і відомостей, визнаних вищими інстанціями небажаними чи шкідливими. Розподіляється на попередню й наступну. Попередня передбачає необхідність одержання дозволу на випуск у світ книг, постановку п’єс тощо; наступна полягає в оцінці вже опублік. видань, поставлених п’єс тощо і вжитті обмежувальних чи заборонних заходів стосовно тих, хто порушує встановлені вимоги. Ц. п. покликана забезпечити стабільність будь-якого типу влади. Згідно з особливостями *політичного режиму*, що склався після 1917 (злиття партії та д-ви, пресинг комуніст. *ідеології*), Ц. п. включала діяльність парт. і рад. органів із керівництва й контролю за всіма без винятку напрямами сусп. життя з використанням усіх наявних форм впливу на інформ.-творчий процес. Під жорстким контролем перебувала і сфера друк. слова. Декрет про друк, текст якого свідчить про «тимчасову» заборону всіх контрреволюц. органів друку, став відправним пунктом в історії рад. ідеол. *терору*. У 1918 вищим органом цензури проголошено Револ. трибунал друку при Револ. трибуналі, осн. завданням якого було викриття «злочинів і вчинків», скоєних шляхом застосування засобів друку, до яких зараховувалися будь-які неправдиві або викривлені відомості про явища сусп. життя. 26.11.1918 було взято під контроль книжкову справу. Одними з перших заходів комуніст. Ц. п. стали дії, спрямовані на проведення націоналізації, реквізиції та конфіскації книгозбірень громад. орг-цій та публ. б-к. Здійсненню того сприяли директиви РНК РСФРР «Про охорону бібліотек та книгосховищ» (1918), «Про порядок реквізиції бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі» (1918). Наприкін. лют. 1919 у системі держ. влади *УСРР* був створений і деякий час функціонував Нар. комісаріат рад. *пропаганди*. Водночас передбачалося запровадити Нар. комісаріат цензури УСРР, проте ця пропозиція не знайшла підтримки керівних органів. Період 1917–22 охарактеризувався спробами ввести відомчу цензуру. Початкові заходи відомчих органів заклали підґрунтя для подальшого створення т. зв. спецфондів. У 1922 з метою сконцентрувати всі наявні напрями в межах однієї установи за ініціативи компартії був створений Головліт, що продовжив розпочатий більшов. владою контроль. Цей спец. орган забезпечував тотальний нагляд за усіма без винятку творами друку, стежив за випуском кінопродукції, робив відбір репертуару тощо. Заборонені ним упродовж існування СРСР видання зберігалися в 28-ми бібліот. спецфондах України, 10 з яких знаходилися в Києві. Головлітом СРСР у різні часи були складені та розіслані бібліот. установам 44 проскрипційні списки та покажчики на вилучення приблизно 30 тис. назв творів, що зберігалися в 210 спецфондах б-к СРСР. З 1922 до 1930 тривала орг-ція й становлення цензурної системи. Відтоді були визначені осн. напрями роботи цензорських установ з нагляду за бібліот. й книготорг. сферою, ввезенням л-ри з-за кордону, збереженням держ. таємниці в пресі тощо, організовано спецфонди заборонених видань, розпочато проведення масових кампаній з очищення документ. масиву. Внаслідок означених перевірок книжковим запасам України було завдано величезної шкоди, оскільки тільки з 1926 по 1931 вони скоротилися на 60 %. Розростання парт.-держ. структур із паралельними цензурними функціями та їх утвердження сприяли створенню наприкін. 1930-х потужної політ. системи для керування всіма інформ. процесами сусп-ва, внаслідок чого повної ідеологізації зазнала й царина друк. слова. Політика тотального терору призвела до вилучення за проскрипційними матеріалами та знищення багатьох цінних творів укр. та світової культури. У ході репресій загинули їхні автори –письменники, вчені, громад. та культ. діячі. Широкомасштабні кампанії з очищення книжкових фондів України спричинити спустошення запасів нац. друк. продукції. У 1939–40 остаточно склалася система парт.-держ. керівництва країною та закінчилося оформлення ін-тів рад. цензури. За допомогою створеної політ. системи влада успішно управляла й сферою духовної культури укр. народу. Сформувалася мережа спецфондів, наповнення та режим існування яких надалі принципово не змінювалися, а лише піддавалися тимчас. поповненню й корегуванню. Під час війни 1941–45 союзні та респ. органи цензури перебудували свою діяльність у напрямі посилення контролю за матеріалами радіоефіру, а також системою збереження військ. таємниці у пресі. В повоєнний час в УРСР поступово були відновлені традиц. види цензурної діяльності з нагляду за бібліот. й книготорг. сферою, вилучалися твори за авторством тих осіб, які співпрацювали з німцями, заруб. л-ра та матеріали періоду нім. окупац. Ц. п. вступила в нову фазу свого розвитку, що була пов’язана з перетворенням її на потужну індустрію. У Головліту з’явилися нові напрями діяльності, пов’язані з опрацюванням трофейної, заруб. л-ри та контролем букіністики. На поч. 1947 органи цензури здійснили загальну перевірку букініст. ринку України. За наслідками означеного рейду порушувалося питання про заборону приват. книготоргівлі на ринках. Органи цензури посилили контроль за збереженням держ. таємниці (факти розголошення якої шукали навіть в експозиціях виставок та музеїв) та інтенсифікували очищення бібліот. та книготорг. мережі від усіх типів небажаних видань. Лише з 1950 по берез. 1953 з б-к України було вилучено 303 763 прим. «політ. шкідливої» літ-ри. Головліт УРСР на тому етапі ввів у дію перший зведений покажчик заборонених видань та почав готувати «Текстові зведення викреслень попередньої цензури», які надсилалися на розгляд до ЦК КП(б)У. Упродовж хрущовської «лібералізації» цензура творів друку зазнала суттєвої переорієнтації у своїй роботі, що було викликано дем. тенденціями доби «відлиги» та розвінчанням *«культу особи» Сталіна*. Цензурування друк. видань здійснювалося у двох напрямах. З одного боку, переглядалися твори репресованих осіб, які за рішенням вищих інстанцій були виправдані. З ін. — готувалися чергові проскрипційні матеріали та тривали подальші заборони і вилучення творів друку. Надалі, із посиленням авторит. тенденцій, цензорські установи УРСР посилили нагляд за збереженням держ. таємниці в пресі, прискорили очищення б-к та книготорг. мережі від небажаних творів, а також розгорнули новий напрям діяльності з відстеження видань укр. діаспори. З лист. 1958 Головліт УРСР розпочав перегляд україномовної заруб. л-ри, яка надходила в поштових бандеролях, з метою ведення контрпропаганди. На всіх іноземних виданнях почав проставлятися обмежувальний штамп – шестикутник, на підставі чого творами дозволялося користуватися лише за спец. розпорядженням і виключно в спецсховищі. Зниження ролі Головліту в 1964–66, що тимчасово перетворився на один з підрозділів управлін. типу в апараті Держ. комітету по пресі, було занадто епізодичним, щоб істотно змінити ситуацію. Тим не менш за фактом реабілітації багатьох діячів на основі рішень Прокуратури й Військ. колегії Верх. суду з авторських списків на 3310 осіб, усі твори яких у попередні роки підлягали вилученню з відкритих фондів, до 01.01.1960 виключили 2635 імен. На підставі цього фонди заг. користування поповнили 18 тис. назв друк. продукції. У 1967–84 згортання дем. завоювань позначилося на змістовному наповненні діяльності органів Ц. п. Активний наступ на права і свободи членів сусп-ва обумовив підвищену увагу ін-тів контролю до виявлення укр. заруб. літ-ри та «націоналіст.» творів, пошуку продукції *«самвидаву»*. За таких умов органи цензури допомагали органам політконтролю стежити за творчістю авторів-дисидентів і політ. емігрантів та своєчасно поповнювати їхніми творами чергові проскрипційні списки й покажчики. У 1979 Головліт УРСР звернувся до ЦК КПУ з проханням надати розпорядження відповідним органам про операт. інформування цензурного відомства стосовно фактів виїзду за межі країни осіб, антирад. діяльність яких за кордоном надалі могла б зашкодити інтересам СРСР. Були розроблені регламентаційні док-ти щодо правил отримання, зберігання та використання заруб. друк. продукції, з'ясовувалися канали її надходження в республіку. Посилився нагляд за збереженням держ. таємниці у пресі. 1985 — січ. 1990 — останній період існування системи Ц. п. в СРСР та УРСР. На фоні кардин. перетворень, посилення впливу міжнар. громадськості та розкриття надбань спецфондів Головлітом робилися неодноразові спроби адаптуватися до ситуативних змін. Напрямами діяльності органів цензури залишався контроль за бібліот. та книготорг. сферою, збереженням держ. таємниці у пресі, підготовка нових проскрипційних матеріалів, виявлення вітчизн. та закорд. л-ри, що надходила до УРСР, на предмет наявності в ній «політ. дефектів». Свідченням двоякої політики органів цензури є вироблений наприкін. 1988 Головлітом СРСР у двох частинах «Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної мережі», до якого увійшли й укр. твори, видані протягом 1917–25. Посилення агонії рад. політ. системи стало логічним завершенням діяльності ін-тів комуніст. Ц. п. 17.01.1990 побачив світ фінальний циркуляр, згідно з яким Головліт УРСР припинив своє існування.

Літ.: Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1999. № 1/2; Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР — УРСР (1917–1990 рр.). К., 2009. *О. Федотова*

ЦЕНТРИ́ЗМ — стан свідомості та діяльності політ. сил, що характеризується поміркованими, компромісними, розсудливими діями нерадикального характеру. В *політиці* центристами називають групи політ. сил, які знаходяться між «лівими» і «правими» спектрами політики, тобто в центрі. Ц. розрізняють за видами політ.-владних відносин та діяльності політ. суб'єктів. У такому разі можна визначити Ц. в осн. видах *держ. влади* та їхніх ін-тах, Ц. парт.-політ., Ц. місц. органів влади та ін. У різні істор. періоди, в різних сусп-вах Ц. набуває особл. форм. Першим виникло технол. розуміння Ц. як політики послід. реформ, яка протистоїть одночасно революції та реакції. Така політика спрямована на пошук та еволюц. реалізацію найбільш вигідної для сусп-ва альтернативи розвитку. Політ. сили об'єднуються для вирішення якогось близького за змістом завдання, хоча з ін. проблем у них можуть бути протилежні позиції. Засновники другого підходу, згідно з яким Ц. є ідейно-політ. конструкцією, розглядають Ц. як програмну орієнтацію на рівновіддаленість від крайнощів політ. спектра. Тобто Ц. як орієнтація на помірковані методи та програми в рамках практично наявного спектра ідеол. уявлень або як сукупність *партій політичних* (їхніх блоків), початково націлених на діяльність в політ. просторі між радик. реформізмом та *консерватизмом*. При цьому підкреслюється, що осн. принципи Ц. — примирення та стабілізація в сусп-ві. Третій підхід визначає Ц. як системну характеристику. Перехід розвинених сусп-в до Ц. є наслідком зникнення класового антагонізму, зупинення боротьби різних соціальних груп на знищення. Всередині центрист. типу мислення можуть існувати різні ідеології від *неомарксизму* до *лібералізму*. Мета Ц. — забезпечити їх конкуренцію. Завдання Ц. полягає у створенні дем. механізму, де були б представлені соціальні групи, прошарки, напрями, де були б політ. артикульовані їхні вимоги і вони могли б вести між собою цивіліз. дискусію, відстоювати свої вимоги. *А. Світа*

ЦЕ́НТРУ/ПЕРИФЕ́РІЇ ДИХОТОМІ́Я (від грец. διχοτομία — поділ на дві частини). Периферійний стан країн визначається такими чинниками: нижчим рівнем екон. розвитку; незначною спроможністю здійснювати самостійну *зовнішню політику* на засадах нац. інтересів; відсутністю ціннісних переваг оригінального ґатунку; невисоким статусом у міжнар. ієрархії та відповідних орг-ціях; значним ступенем залежності певної д-ви від ін. акторів *міжнародних відносин*.

Що стосується цієї проблеми для системи міжнар. відносин, то тут слід враховувати, що сучас. світ у модифікованому варіанті зберіг традицію колоніальної епохи, тобто все ще має Центр, який домінує над Периферією, насамперед у міжнар. торгівлі, транспорті, інформ. і технол. сферах. Доступ до засобів виробництва і капіталів все ще є вищим у складових Центру і, відповідно, нижчим для Периферії. Передова екон. та інноваційна життєдіяльність зосереджена в Центрі, а Периферія у цьому плані є залежною і другорядною. Зрозуміло, що до Центру належать екон. розвинуті країни, умовно віднесені до т. зв. «золотого мільярду» (багата «Північ»), до Периферії – більшість країн, що розвиваються (бідний «Південь»), а перехідні д-ви посткомуніст. типу, які поки що не увійшли до *НАТО* і *ЄС* визначають як «Напівпериферію». У наук. поданні ця проблема почала активно вивчатися в 1960-ті, тобто після розпаду колоніальної системи і саме у контексті подолання екон. залежності країн, що розвиваються, від розвинутих д-в Зх. Розробниками осн. двох течій у рамках цього підходу були політекономом С. Амін та міжнародник І. Ґалтунґ. Амін започаткував цілісну концепцію, за якою економічні відносини у світі творять систему з Центром (Північ) і Периферією (Південь), де Периферія експлуатується Центром за рахунок нерівноцінного обміну. Амін категорично заперечив, що Периферія поступово буде долати відставання за рахунок оволодіння зх. досвідом. Ґалтунґ як прибічник зх. теорій і методологій виклав свою схему, в якій аналізує внутр. структуру д-в і структури взаємовідносин між ними в межах парадигми «рівність — залежність». Наслідком стала розробка теорії структурного насилля чи структурного імперіалізму (частіше називають теорією залежності). Ключова ідея Ґалтунґа: міцний мир неможливий, допоки існує структурне насилля. Як автор теорії залежності він вважає: (а) імперіалізм стійкий у випадку гармонії відносин між «центром Центру» і «центром Периферії», тобто між відповідними *елітами*; (б) конфлікт інтересів між центром і периферією залежної нації проявляється сильніше, ніж між центром і периферією домінуючої нації (тобто між домінуючими *елітами* і масами); (в) спостерігається конфлікт між периферіями домінуючої і залежної *нації-держави* (тобто між власне трудящими). Щоб подолати структурне насилля він пропонує два типи стратегій боротьби: роз'єднавчу (руйнація структур залежності) й об'єднавчу (злиття сторін, побудову «істинних» структур рівноцінного обміну).

Останнім часом замість уже звичної формули «Північ — Південь» активно використовується «Глобальна Північ та Глобальний Південь» як форма взаємодії політ. суб'єктів міжнар. системи з різними глобальними намірами та цілями. У цьому сенсі розглядаємо й антиглобалістський рух, який показує умовність географ. підходу до визначення дихотомії Центр/Периферія з огляду на очевидну соціалізацію антиглобалістських ідеологій і відповідних орг-цій. Етноцентристській критиці Центру (тобто д-в «золотого мільярду») на зміну приходить соціальна критика, для якої етнічна чи нац.-держ. приналежність має другорядне значення. Глобальний «Південь» зосереджує свою боротьбу на лібералізаційних трендах і критиці міжнар. валютно-фінансових орг-цій. Здійснювані політологами дослідження підтверджують відсутність консенсусу між Глобальним «Півднем» і Глобальною «Північчю», позаяк кожен з умовних акторів прагне вести свою політ.-екон. гру. Падає координаційна роль *ООН*, яка демонструвала більшу здатність до ефект. діяльності у цьому напрямі в часи системного протистояння, виявившись не готовою ідеологічно та організаційно до крит. викликів *глобалізму*. Водночас дедалі частіше, у зв'язку з процесами регіональної інтеграції та насамперед розширенням ЄС за рахунок посткомуніст. д-в, активно впроваджується такий термін: «Периферії стають Центром». Відтак реальний процес розширення ЄС і перспектива розширення Північноамер. зони вільної торгівлі (НАФТА) за рахунок д-в Лат. Америки, активізація інтеграц. процесів в АТР та ін. регіонах планети вважалися ключовим способом розв'язання наявної дихотомії. Однак в умовах нестаціонарності постбіполярної системи міжнар. відносин та появи нових претендентів на регіональне і глобальне лідерство такий перебіг подій ускладнюється.

Літ.: Кононенко С. Теоретичне знання про міжнародну політику. Структура та еволюція // Антологія творчих досягнень ІСЕМВ НАН України. К., 2005; Фомин С. Мировые глобализационные процессы, периферизация и роль государства в развитии экономики // Там само; Розумюк В. Ідеологічні умови периферизації // Там само; Ковальова О. Дослідження периферизації: визначення, механізми, подолання // Там само. *Є. Камінський*

ЦИВІЛІЗА́ЦІЯ (від лат. civilis — громадянський, державний) — загальновживане поняття сусп. наук, що характеризує ступінь розвитку сусп-ва, народу чи країни. Існує три основні підходи до розуміння Ц. По-перше, вона тлумачиться як стадія соціокульт. розвитку людства, що йде за первісністю. Таке розуміння Ц. свої витоки має в античності (Лукрецій Кар, Тацит), розробляється брит. (А. Ферґюсон) та франц. (Ш. Л. *Монтеск'є*, *Вольтер*, А. Р. Тюрґо, Ж. А. *Кондорсе*) мислителями 18 ст., набуває завершеного концепт. оформлення у 19 ст. в еволюціонізмі (Л. Морган) та *марксизмі* (Ф. *Енґельс*) і використовується у 20 ст. як наук. інструментарій переважно брит. (Г. Чайлд та ін.) і рад. (В. М. *Масон* та ін.) вченими. По-друге, в Ц. вбачають окрему, автономну, зазвичай поліетн. соціокульт. систему післяпервісної стадії розвитку людства, яка має часово-просторову локалізацію, власні базові духовно-культ. цінності та відносно сталі довготривалі соціально-екон., сусп.-політ. та реліг.-культ. структури. Такий підхід формується впродовж 19 ст. (Ф. Ґізо, М. Данилевський) та у 20 ст. розробляється А. Дж. *Тойнбі*. У цьому розумінні поняття Ц. використовувалося і використовується більшістю істориків та культурологів 2-ї пол. 20 ст. та нинішніх. По-третє, Ц. протиставляється культурі. Так О. Шпенглер у житті великих культ. світів виділяв дві осн. фази: творчого піднесення (культура) та закосніння з пізнішим занепадом (Ц). Перші два трактування Ц. не суперечать одне одному. Окремі Ц. відносяться до Ц. як відрізку історії, що йде після первісної доби. Розуміння Ц. як антитеза культурі тепер інколи зустрічається у філос. л-рі. Але для наук.-філос. розуміння всесвітньо-істор. процесу продуктивнішим уявляється розуміння Ц. як стадійного етапу розвитку людства, дискретними та пов'язаними між собою у просторі й часі макроодиницями якого є окремі Ц. Поняття Ц. і культури не варто протиставляти: культура є насамперед духовним змістом кожної Ц., яка може бути визначена як автономна, здебільшого поліетн., здатна до самоорганізації та саморозвитку (відповідно до принципів синергетики) соціокультурна, що базується на спільних ціннісно-ментальних принципах, система. Її характер конкретизується структурою етн., мовних, екон., соціальних, політ., конфес., тер. тощо спільнот, що перетинаються і взаємонакладаються, маючи самі здебільшого ієрархічну форму. Висока міра їх інтегрованості визначає утворення субцивілізац. блоків у межах окремих Ц., які у тенденції, але далеко не повністю, відповідають макроетн. мовним спільнотам (у Середньовіччі у Мусульм. світі — араб., іран. та тюрк., у Східнохрист. — грекомовній візант., слов'ян., у Західнохрист. — роман. та герман. тощо). Розвиток конкретної Ц. є розкриттям її потенц. можливостей, що містяться в її базових структурах — прафеноменах (О. Шпенглер) або архетипах (К. Юнг). Їх мінлива сталість, що розкриває себе через ідеє-образи та категорії певної культур-цивілізац. традиції, забезпечує єдність проявів окремої Ц. у перебігу її історії. Водночас в культурі кожної Ц. бачимо певне поле напруги у її дух. підвалинах, відкрите в античності Ф. Ніцше як єдність протилежностей діонісійського та аполонівського начал. Як правило, такі полюси найвиразніше проявлені у двох реліг.-дух. традиціях: конфуціанство і даосизм у Китаї, синтоїзм та будизм в Японії тощо. Перехід від первісності до Ц., що у випереджальних центрах розвитку (дав. Єгипті та Шумері) закінчився прибл. 5000 років тому, був чи не найважливішою подією світової історії. Становлення ранньоцивілізац. структур було пов'язане з кардин. системними змінами в усіх сферах людського життя. В економіці — виробництво регулярного надлишкового сільськогосп. продукту та відділення орг. праці від фізичної і ремесла від землеробства; в системі сусп.-політ. відносин — інституалізація високостратифікованої соціальної орг-ції і поява протодерж. органів; у культурі — виникнення принципово відмінних культур знаті та простого люду, писемності, різних категорій профес. діячів культури, монументальної архітектури. У концентрованому вигляді це знаходить вираження у виникненні міст. В окремих випадках на стадії пізньої первісності бачимо появу певних явищ, притаманних раннім цивілізаціям (монум. архітектура, ремесла, високий рівень соціальної стратифікації тощо). Такі сусп-ва звуться протоцивілізаціями (близькосх. культури Єрихона та Четал-Гуюка, енеоліт. культури Пд.-Сх. Європи, зокрема Трипільська, культура полінезійців, особливо о. Пасхи тощо). Більшість з перелічених ознак Ц. бачимо у кочовиків. Разом з Тойнбі в синхронному відношенні можемо розрізняти Ц. центральні у своїх регіонах (Шумеро-Акадська, Антична, традиц. Індія та Китай) та Ц. — супутники, що виникають на периферії та під впливом перших (Хетська, Японська, Суданська та ін.) та, в діахронному відношенні, Ц. першої, другої та третьої генерацій (Давньоєгипет., Шумеро-Акадська, Харапська долини р. Інд та багато ін.; Сіро-Фінікійська з Давнім Ізраїлем, Антична, традиц. цивілізації Індії та Китаю; Мусульм., Східнохрист., Західнохрист., що з початком Нового часу перетворюється на Західноєвроп.-Північноатлант.). Ц. структуру сучасного глобалізованого світу слід розглядати у двох вимірах. Перший походить від концепції «світ — системи» І. *Валерстайна*, за яким світ сьогодення поділяється на «світсистемне ядро» — групу найрозвинутіших та найбагатших країн Пн. Америки, Зх. Європи та Дал. Сходу, що вже вийшли на рівень інформ. (точніше, за М. Кастельсом, інформац.) сусп-ва; «напівпериферію» — країни середньрозвинуті, індустр. з високим рівнем сільс. госп-ва; «периферію» — країни слаборозвинуті, орієнтовані на видобувні галузі та переважно монокульт. і малопродукт. сільс. госп-во. Провідну роль у глоб. масштабі відіграють країни «світсистемного ядра», головно США. Другий вимір Ц. структури сучас. світу визначається природою, потенціалом, конфігурацією та взаємодією окремих макрорегіон. Ц. (Мусульм.-Афроаз., Індійсько-Південноаз.) та Ц. світів (Макрохрист. світ у складі Зх. або Західноєвроп.-Північноамер. Ц. з її Австрал.-Новозеланд. філією, Східнохрист.-Євраз. та Латиноамер. Ц.; Кит.-Далекосх. Ц. світ у складі Кит.-Східноаз. та Япон.-Далекосх. Ц.), а також трансцивілізац. (Пд.-Сх. Азія) та квазіцивілізац. (Транссахарс. Африка) спільнот. До ост. часу у світі переважали глобалізац. тенденції, але нині, як реакція на суперечності й вади глобалізації, дедалі виразніше проглядаються тенденції до регіоналізації, яка переважно відповідає Ц. структурі людства останніх століть. Найвдалішим об'єднанням такого роду є Євросоюз, основу якого в істор. відношенні складає Західнохрист. Ц. Середньовіччя.

Літ.: Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2 т. К., 1995; Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К., 1996; його ж: История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002; Цивилизационная структура современного мира. В 3 т., К., 2006–2008; Кримський С. Б., Паленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. К., 2007; Муза Д. Е. Восточнохристанская цивилизация: социокультурное устроение и идентичность. Донецк, 2009.

Ю. Павленко

ЦИЦЕРО́Н (Cicero) Марк Туллій 03.01.106 до н. е., Арпінум — 07.12.43 до н. е., Формія чи Астура, побл. Кайєти, тепер Гаета) — держ. діяч і мислитель, оратор, письменник. Найвизначніша постать з фундаторів давньорим. прав., політ. і філос. думки. Змалку вчився в Арпінумі біля Кайєти. Продовжив навч. у Римі, де досконало оволодів грец. мовою, вивчав еллін. філософію у епікурейців Федра та Зенона, стоїків Діодота та Посідонія, перипатетика Стасея, академіків Філона та Антіоха. Політ. вчення Ц. формувалися під безпосереднім впливом Платона, Арістотеля, Полібія та стоїків. Викладені у 19 трактатах, 58 промовах (політ. і суд.) і понад 800 листах, які (часто лише в уривках) дійшли до нашого сучас. Значна частина творчого доробку Ц. втрачена. Осн. свої політ.-прав. ідеї мислитель сформулював уже у зрілому віці. Викладене у його творах вчення (як і у політ. промовах у сенаті та на нар. зібраннях) досліджувалось у численній л-рі. Набагато менше уваги приділялось аналізу судових промов Ц. Їх значення для політології полягає, у тому, що вони залишаються поряд з «Коментаріями» консула Секста Елія Пета (298 до н. е.) та інтерпретаціями понтификів (особливо Квінта Муція Сцеволи) єдиним джерелом докласичного рим. права. Фундамент світогляду Ц. (як і у стоїків) — природне право, яке, на думку мислителя, виникло задовго до появи *держави* і є втіленням природи самої людини (див. *Права людини*). Без прямих посилань на Сократа Ц. жорстко критикує давньогрец. філософів за їх заклики підпорядковуватися будь-яким законам — і природним, і писаним. Проголошуючи принцип «Під дію законів повинні попадати всі», він вважає, що людські закони мають повністю відповідати праву, яке «укорінено природою», а закони, видані тиранами, норми, сформульовані у несправедливих судових вироках, виконанню не підлягають. Мислитель особисто підготував низку законопроектів, зокрема, про *релігію*, про магістрати. Особливе значення він завжди надавав змісту преамбули до позит. закону з метою зміцнити його авторитет, пояснити гр-нам необхідність його дотримання силою переконання, а не погроз. При цьому Ц. стояв на позиції, що він писав закони не лише для римлян, а для всіх «чесних і твердих духом» народів. Щодо політ. теорії, то Ц. став одним з фундаторів юридизації і самого поняття *«держава»*, розглядаючи її як правове творення, заг. правопорядок, «узгоджене правове спілкування» тощо. Чітко розрізняв він і категорії «держава» та «громадян. спільнота», *«громада»* (civitas). Осн. теор. постулат у вченнях про д-ву втілюється (Ц. першим ввів до наук. обігу категорію «дефініція») у визначенні: «Держава є надбанням народу, а народ — не будь-яке з'єднання людей, зібраних разом яким би то не було чином, а з'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою у питаннях права і спільністю інтересів». Вагомим внеском Ц. у політ. теорію стали його доктрини ідеального держ. діяча та ідеального гр-на. Взірець правителя для нього — це мужній, милосердний, справедливий, благочестивий і красномовний «ректор республіки» (rector rei republicae), реформатор-аристократ, «перший громадянин держави».

Вчення Ц., його майстерність у поєднанні неоакадемізму із стоїцизмом, принципів політ. і прав. розвитку справили величезний вплив на подальший розвиток загальнолюд. політ. думки, назавжди стали фундаментом європ. прав. культури, незважаючи на те, що протягом понад двох тисяч років цицеронінство то раз за разом геть занепадало, то знову і знову підносилося на верхівку світового політ.-прав. мислення. Багато в чому роботи Ц. виявились основою христ. вчення *Августина*, особливо у його фундам. праці «Про град Божий». В епоху Ренесансу з Ц. виросли Ф. Петрарка, який першим знайшов і дослідив його листи, Е. *Роттердамський* та ін. фундатори середньовічного гуманізму. М. *Лютер* мислителя боготворив, а Ж. *Кальвін* геть відкидав. Трактат «Про обов'язки» Д. *Локк* оголосив настільною книгою будь-якої освіченої людини, а *Вольтер* був впевнений, що «більш мудрої книги ніхто ніколи не напише». Працями «Про державу», «Про закони» зачитувалися Дж. Мільтон, Ф. *Бекон*, Г. *Ґроцій*, Т. *Гоббс*, Д. Толанд, Ш. *Монтеск'є*. Маблі фактично скомпілював думки Ц. у низці своїх праць. Ж.-Ж. *Руссо* не посилався у власних творах на Ц., але явно запозичував з його вчення чимало положень. Для діячів Франц. революції мислитель став взірцем борця за республіку, свободу і справедливість, а М. Робесп'єр отримав друге прізвище «Цицерон». Завдяки Ц. у судочинстві ствердився принцип змагальності сторін і виникла школа судового красномовства. Більш стримано ставилися до цицеронінства у Німеччині, де ідеї республіканізму приживалися тяжко, хоча філософ і правознавець І. *Кант* мав за фундамент своїх вчень і моральну філософію Ц., зробивши її значно більш витонченою та стрункою, і його юридизовані доктрини д-ви як правового творення, «правового сусп-ва», підхоплені не тільки Кантом, а й ін. теоретиками прав. д-ви, у т. ч. і сучасними.

Літ.: Цицерон. 2000 лет со дня смерти. М., 1959; Мироненко О. М. Проблема прав і свобод людини у давній політико-правовій думці. К., 1995. *О. Мироненко*

ЦІ́ННОСТІ ПОЛІТИ́ЧНІ — орієнтири й регулятиви *політичної свідомості*, політ. відносин і політ. практик. Загалом Ц. п. мають подвійний буттєвісний фундамент: з одного боку, вони виробляються в істор. досвіді людей, а з ін. — втілюються й мають прояв як у позасуб'єктно існуючих станах політ. реальності (політ. явища, структури, процеси), так і в суб'єктних її формах (політ. орієнтації, ідентифікації, практики). Звідси розрізняються питання генези Ц. п., їхнього прояву й функціонування в політ. відносинах і практиках, а також впливу на ментальність і поведінку людей. У широкому розумінні Ц. п. можуть бути предметними (*влада*, безпека, *демократія*, *держава*, легітимність, порядок, рівність, свобода, самоврядування, справедливість тощо) і суб'єктними (демократ., лібер., консерват., монарх., патерналіст., revol., реформіст., соціалістичні, традиціоналістичні, утопічні тощо уявлення, орієнтації, ідентифікації, практики). Таким чином, будь-який феномен сусп. дійсності, що має значущість для сфери *політики*, може розглядатись як Ц. п. У зв'язку з тим, що у сфері політики діють різноманітні суб'єкти (*держава*, соціальні угруповання, *партії політичні*, громад. об'єднання, окремі гр-ни) значущість сусп. феноменів для них не обов'язково має бути однаковою. Кожний суб'єкт політики виробляє свою систему ціннісних пріоритетів, які він намагається реалізувати у сфері політики. *В. Танчер*

Ч

ЧААДА́ЄВ Петро Якович (07.06.1794, Москва — 26.04.1856, там само) — мислитель. У 1808–12 студент словесного відділення Моск. ун-ту, де приятелював з О. Грибоєдовим, О. Тургенєвим, І. Якушкіним, І. Щербатовим, І. Снєгірьовим, П. Каверіним, М. і А. Муравйовими та ін. майбутніми поетами, письменниками, декабристами. Після закінчення ун-ту — підпрапорщик Семенів. полку, учасник битв війни 1812, взяття Парижа. Нагороджений бойовими орденами. У 1813–18 — член масон. ложі «З'єднаних друзів». З 1816 заприятелював з О. Пушкіним, якого врятував від заслання до Сибіру чи ув'язнення у до Соловец. монастирі. 1817–21 — ад'ютант командира гвард. корпусу у Царс. Селі. З 1819 — член Союзу благоденства, з 1821 — Пн. т-ва декабристів. Того ж року виходить у відставку. У 1823–26 подорожував по Німеччині, Великобританії, Франції, Швейцарії, Італії, зустрічався з Ф. Шеллінгом, Ф. Ламенне та ін. західноєвроп. мислителями. Повернувся до Росії відразу після розгрому декабристів, зазнав політ. переслідувань. З осени 1826 мешкав у маєтку тітки у Дмитров. повіті під Москвою, а з 1831 — у Москві. Похований на Донському кладовищі.

Політ.-прав. та ін. сусп. погляди Ч. виклав у «Філософічних листах» (1829 — 31, ін. назва «Листи про філософію історії»), «Записці графу Бенкендорфу» (1832), «Апології божевільного» (1837), «Статті без заголовку» (1843), «Проекті прокламації» (1848), «Кількох словах про польське питання» (1848), «Недільній бесіді сільського священника» (1848), «Листі невідомого до невідомої» (1854), листах до Ф. Шеллінга, О. Герцена, ще деяких відомих постатей і маловідомих широкому загалу осіб, ін. зверненнях, афоризмах тощо. Ч. з молодих років належав до тієї частини молодого покоління, яка мріяла про перебудову д-ви, вдосконалення систем держ. управління за зх. зразками. Його роботи — найсуворіше засудження *самодержавства*, деспотизму, кріпацтва. Ідея законності, ідея права для рос. народу — нісенітниця, оскільки він визнає лише право дароване і відкидає будь-яку думку про право природне. Водночас європ. д-ви за допомогою *католицизму* створили «єдину сім'ю христ. народів», своєрідну федерацію з найвищим «публічним правом — постановами церкви», єдиний організм, тільки «географічно поділений на різні д-ви». Замість того, щоб відновити державницькі реформи *Петра I* на зх. зразок, рос. еліта («ретроспективні утопісти» — слов'янофіли) почала руйнацію досягнень «великої людини, що нас цивілізувала», ще більше віддалятися від Європи, «сховавшись у свої халупи з колод і соломи», стала сповідувати ворожість до всього західного. За таке вільнодумство *Микола I* проголосив Ч. божевільним і заборонив йому писати і друкуватися взагалі. Досить різко критикували мислителя за відверто песиміст. настрої та змішання самодерж. режиму з народом О. Пушкін і П. В'яземський. Під таким впливом Ч. від нищівної критики самодерж. влади зміщується до пошуків конструкт. шляхів поліпшення держ. і сусп. устрою. В «Апології божевільного» він вже робить акцент на «великому призначенні Росії», на її месіан. ролі. Більш критично він дивиться і на Європу, доводячи, що європ. законодавство необхідне для зх. д-в, а для Росії воно може виявитися непридатним, що Росія повинна лише враховувати «жорстокі уроки» буд-ва нової Європи, виховувати у народу почуття довіри і вдячності до власних государів тощо. Таким чином, роздуми поборника «вселенської правди» про д-ву і сусп-во створили поживний ґрунт і для західників, і для слов'янофілів, і для революц. демократів, і навіть для анархістів, тобто для осн. напрямів сусп. думки у Росії й Україні взагалі, і політичної зокрема. Стосовно соціаліст. ідей, то й тут мислитель дотримувався оригін. точки зору: «соціалізм переможе не тому, що він правий, а тому, що неправі його супротивники». Така насиченість і різнобарв'я політ. вчення Ч. стали причиною жорстких суперечок навколо його ідейної спадщини. М. Чернишевський вважав релігійність мислителя лише зовн. «оболонкою» його суто світ. концепцій, а О. *Герцен* вбачав у цьому зміст «революц. католицизму». Активно використовували різні аспекти поглядів Ч. на д-ву і сусп-во О. Хом'яков, І. Киреєвський, К. Аксаков, П. Киреєвський, В. Бєлінський, М. Бакунін, Ю. Самарін, К. Кавелін, В. Соловйов, Г. Плеханов, ідеологи «Віх», прихильники гасла «єдиної і неподільної» Росії серед «білого руху». Останні спиралися на заклики мислителя щодо «безумства розчленування» імперії, особливо відмежування зх. (польс., білорус., малорос.) губерній, які «населені рос. людьми» або «росіянами за своїми нац. почуттями». Збереження цих земель у складі Росії Ч. вважав найважливішим питанням.

Тв.: Сочинения и письма. Т. 1–2. М., 1913–14.

Літ.: Гершензон М. О., П. Я. Чаадаев. Жизнь и мышление. СПб., 1908; Шкуринов П. С. Мировоззрение П. Я. Чаадаева. М., 1958; Лебедев А. А. Чаадаев. М., 1965; Мироненко О. М. Права і свободи людини у російських політичних доктринах. К., 1995.

О. Мироненко

ЧА́ВЕС (Chavez) Гуго Рафаель Фріас (нар. 28.07.1954, Сабанета, Венесуела) — політ. і держ. діяч. Закінчив Військ. академію (1975) і ун-т «Симон Болівар»; підполковник (1990); спираючись на ним же створений «Революційний болівараанський рух» (MBR–200), 04.02.1992 здійснив спробу лівого *військового перевороту*, але зазнав невдачі, був засуджений до 7 років ув'язнення, 1994 амністований; у квіт. 1997 реорганізував MBR–200 у соціаліст. «Рух V Республіка», що мав на меті побудову дем. сусп-ва соціальної справедливості, яке втілило б у життя ідеали С. *Болівара*. На президент. та парлам. виборах 06.12.1998 очолив ліву коаліцію «Патріотичний полюс» і під гаслом боротьби з *корупцією* здобув перемогу; з 02.02.1999 — президент Боліваріанської Республіки Венесуела, переобраний (за новою боліваріан. *конституцією* від 30.12.1999, що спирається на засади прямої *демократії*) 28.05.2000 і 03.12.2006; під час спроби правого *державного перевороту* 12–14.04.2002 був інтернований, але за підтримки керівників 19-ти латиноамер. країн, насамперед Ф. *Кастро*, які гостро засудили *путч*, повернувся до влади; на загальнонац. *референдумі* 15.08.2004 щодо підтвердження президент. повноважень до 2006 дістав підтримку 59 % виборців, проте зазнав невдачі на референдумі 02.12.2007 стосовно збільшення терміну президент. повноважень з 6 до 7 років і скасування обмеження на к-сть таких термінів. Відтоді антиамериканізм і антиглобалізм стали візитною карткою Ч., що проголосив прискорений перехід до «венесуел. моделі соціалізму 21 ст.»: проведено *націоналізацію* (за викуп) ключових секторів економіки (нафтовидобувної й нафтопереробної, електроенергетичної, телекомунікаційної, цементної), створено Об'єднану соціаліст. партію Венесуели на чолі з президентом, цілком подолано неписьменність, 01.05.2008 встановлено найвищий у Лат. Америці мінімум зарплати — 372 дол. на місяць і на 30 % збільшено її працівникам держ. сектора. Венесуела почала претендувати на лідерство в опозиції США в Зх. півкулі: головуючи в *ОПЕК* 2001–03, Ч. відвідав з візитами всі гол. нафтовидобувні д-ви (у т. ч. Ірак і Лівію, що спричинило гостру реакцію у США) і сприяв підвищенню цін на енергоносії; відмовив США у наданні венесуел. території й військ. баз для здійснення операцій проти колумб. партизанів, а також у Сербії й Афганістані; на противагу амер. доктрині «осі зла» запропонував ідею створення «осі добра» за участю тих країн Лат. Америки, де до влади останнім часом прийшли ліві й лівоцентрист. уряди; для надання динамізму заснованій у верес. 2004 Південноамер. співдружності (з 24.05.2008 — Союз) націй переорієнтував частину нафтогазової стратегії на зх. і на пд., ініціювавши в лип. 2006 прокладання Транскарибського (Венесуела–Колумбія–Панама), а в груд. — Пд. (Венесуела–Бразилія–Болівія–Аргентина) газопроводів; водночас із 2004 спільно з Ф. Кастро здійснює реалізацію вужчого інтеграц. проекту — «Боліваріанської альтернативи для Америк» (Венесуела, Куба, Болівія, Нікарагуа, Домініка, Гондурас); на противагу *Світовому банкові* й *МВФ*, з якими співпраця призупинена, Ч. разом із аргент. колегою Н. Кіршнером у лют. 2007 започаткував Південноамер. банк, наступного місяця задекларував план створення «південноамер. газового ОПЕК», а також інтенсифікував співпрацю з Росією (оборонна сфера й ВПК), Мексикою та Норвегією.

Літ.: Gott Richard. Hugo Chavez: In the Shadow of the Liberator. London, New York, 2005; Kozloff, Nikolas. Hugo Chavez: Oil, Politics, and the Challenge to the United States. New York, 2007; Дабагян Э. С. Уго Чавес. Политический портрет. М., 2005; Головченко В. І. На чолі «лівої осі» Латинської Америки: політичний портрет Уго Чавеса // Акт. проблеми міжнар. відносин. Зб. наук. праць. Вип. 68. Ч. І. К., 2007.

В. Головченко

ЧАРТИ́ЗМ — політ. та соціальний рух в Англії з кін. 1830-х до кін. 1840-х, що дістав назву від поданої в 1839 до парламенту петиції, яка називалася *хартія* (народна хартія). Гол. вимоги петиції були виражені в 6 пунктах: *виборче право* для всіх чоловіків, старших 21 року, таємне голосування, скасування майнового цензу для *депутатів*, рівні виборчі округи, винагорода *депутатів*, річний строк парлам. повноважень — і зводилися до заг., прямого, таємного та рівного виборчого права. Чартисти сподівалися, що реформований згідно з їхніми бажаннями парламент зможе знайти засоби для усунення соціальних бід, проти яких вони протестували. Безпосередньою причиною чартист. руху були пром. кризи 1835 і 1836 та викликане ними безробіття. У 1836 в Лондоні виникло т-во робітників (London Working Men's Association), яке спричинило появу ін. подібних асоціацій. Саме в ньому була вироблена програма хартії з 6 пунктів, що увійшли згодом до народної хартії. Уже в 1837–38 серед чартистів намічаються два крила: одне, праве крило, на чолі якого стояли радик. депутат Аттвут і секретар Лондон. асоціації робітників Ловет, висловлювалося за союз буржуазії з робітн. класом і відстоювання інтересів винятково духовними. засобами впливу на парламент (*мітингами*, петиціями). Друге, ліве крило, на чолі якого стояли О'Коннор, О'Бріен, священик Стефенс, відстоювало боротьбу шляхом насильства. 04.02.1839 в Лондоні відбувся нац. конвент чартистів, на якому було остаточно укладено хартію та вирішено подати її на розгляд до парламенту. В липні парламент відхилив хартію і після нар. заворушень лідерів чартистів було заарештовано. Чартисти ще двічі, в 1842 і 1848, намагалися провести хартію в парламент, але їх спроби закінчувалися невдачею. Хоча запровадження податку на прибуток, скасування хлібного мита, фабричний закон значною мірою є заслугою чартистів.

Літ.: Из истории европейского парламентаризма: Великобритания. М., 1995; Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. К., 1997; Айзенштадт М. П., Гелла Т. М. Английские партии и колониальная империя Великобритании в XIX веке. М., 1999; Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. М, 2004.

О. Сорба

ЧАС ПОЛІТИ́ЧНИЙ — умовна назва змісту *політичного життя* сусп-ва на певному етапі його розвитку. Гол. засобами практ. реалізації Ч. п. виступають екон., соціокульт., прав. механізми, ін-ти, структури, партії, течії, рухи та ін. соціальні спільноти з властивими їм етично орієнтованими нормами, традиціями, звичками та політ. ідеалами. Ч. п. є багатовимірним, може мати різні темпи розвитку. Теперішнє в ньому багато в чому залежить від минулого і значно визначає майбутнє. Характер властивих Ч. п. змін може набувати різноманітних форм політ. трансформацій, які відбуваються як швидкоплинні револ. або ж, навпаки, поступові евол. перетворення складових політ. систем сусп-ва. Зміст і межі Ч. п. визначаються характером, послідовністю і тривалістю взаємодії суб'єктів і об'єктів *політики*. Ч. п. має насамперед подієвий, а не календарний зміст, охоплює знакові події, які змінили хід політ. розвитку, вплинули на нього. З такої властивості Ч. п. знання та оцінка події як одиниць його вимірювання стає предметом гострої політ. та ідейної боротьби. В Україні до такого роду полем. питань відносять, зокрема, питання про легітимність влади більшовиків, Укр. революцію, *Голодомор*, пакт Молотова–Рібентропа та ін. Специфічною властивістю Ч. п. є міфологічність його сприйняття. Напр., в істор. хроніках деяких народів час поділявся на реальний (коли події відбувалися недавно і добре запам'яталися), периферійний (коли події відбувалися на пам'яті деяких поколінь) і, нарешті, міфічний, у якому культ. герої жили до 1000 років (напр., біблійні) або навіть до 20 000 років (шумер. царі). Міфологізація Ч. п. проявляється в ідеалізації минулого *політичного режиму*, навіть диктатор., у міфологічності Ч. п. наявна не тільки ностальгія за минулим, а й хіліастична утопія, мрія про «світле майбутнє» як результат теперішньої політики. Такого роду мрії є новим варіантом стародав. стратегії політ. життя сусп-ва, званої теодицеєю: страждання народу в теперішньому заради процвітання в майбутньому з відповідним підкоренням політ. режиму, який дає такі обіцянки: напр., побудова *комунізму* через 10–15 років (*Ленін* у 1920), через 4–5 п'ятирічок (*Сталін* у 1946), через 20 років (*Хрущов*, 1962). Історія незалежної України також сповнена «теодицейними» сюжетами — віра в чудодійність ринку, у вступ до *НАТО*, в конст. реформу, яка має примусити владу працювати на благо народу, тощо. Виступаючи однією із складових просторово-часового континууму буття, Ч. п. як умова виникнення, становлення, існування та подальшого розвитку політ. систем відігріває провідну роль у конструюванні наявних форм розвитку сусп-ва.

Літ.: Laslett P. Social Structural Time // The Rhythms of Society. New York, 1988; Венгеров А. Б. Политическое пространство и политическое время // Общественные науки и современность. 1992. № 6; Андреев С. С. Политическое время и политическое пространство // Социально-политический журнал. 1993. № 3; Ильин М. В. Очерки хронополитической типологии. Ч. 1. Основания хронополитики. М., 1995; Василенко И. А. Политическое время на рубеже культур // Вопр. философии. 1997. № 9.

М. Требін

ЧАУШЕ́СКУ (Ceausescu) Ніколає (26.01.1918, Скорнічешті, Румунія — 25.12.1989 Тирговіште, там само) — політ. і держ. діяч. З юних років заробляв на життя чоботарством, з 1932 брав участь у револ. роб. русі; в 1933 вступив у Комуніст. союз молоді (КСМ), незабаром став членом ЦК КСМ; член компартії з 1936, у 1940 був арештований і до 1944 знаходився в ув'язненні. У 1945 на Нац. конференції компартії обраний канд. у члени ЦК; у 1946–48 — секретар повітового к-ту партії, спочатку Добруджі, потім Олтенії; 1948–50 — заст. міністра сільс. госп-ва, в 1951–54 — нач. Гол. політуправління збройних сил, заст. міністра оборони; з 1952 — член ЦК Румун. робітн. партії (РРП), з 1955 — член Політбюро ЦК РРП, в 1965–89 — 1-й секретар (з серп. 1969 — ген. секретар) ЦК РРП. Водночас у 1967–89 — голова Держ. ради, в 1974–89 — президент Соціаліст. Респ. Румунія (СРР), у 1968–89 — голова Нац. ради Фронту соціаліст. єдності. Зі спекулятивною метою здійснював «особл. курс» Румунії на міжнар. арені та наполягав на «особл. статусі» РРП у світовому комуніст. русі, виступив із засудженням ініційованого *СРСР* введення у 1968 до Чехословаччини військ Варш. договору і в деяких ін. питаннях також дотримувався незалежного від Москви курсу в *зовнішній* і *внутрішній політиці*. Зокрема, в 1984 СРР була єдиною країною — учасником РЕВ, що не бойкотувала Олімпіаду в Лос-Анджелесі; Ч. широко брав кредити у країн Зх., що досить швидко поставило економіку Румунії на межу дефолту. У спробі виправити ситуацію в країні був проведений *референдум* про законод. заборону на залучення іноз. кредитів, а з 1980 виплата боргів за кредитами стала гол. пріоритетом економіки Румунії, за декілька місяців до повалення режиму Ч. вдалося розрахуватися практично з усіма зх. кредиторами. До цього часу СРР, за деякими оцінками, стала чи не найбіднішою країною регіону, не враховуючи Албанію. Розвивав тісні взаємини Румунії з Францією, США, КНР; саме через Румунію та Албанію Пекін планував здійснювати активну європ. політику, спрямовану проти *СРСР*. Складності у відносинах з Румунією змусили СРСР відкрити поромну переправу Іллічівськ–Варна в обхід румун. залізн. шляхів на пд. Європи. В СРР існував *культ особи* Ч., за багатьма свідоцтвами, він і сам щиро вірив у власну популярність серед народу. Під час революції в груд. 1989, рятуючись від багатотисячного натовпу мітингувальників біля телецентру в Бухаресті, Ч. втік із столиці зі своєю дружиною Оленою (відігравала в його правлінні важливу політ. роль) на вертольоті, проте у невеликому м. Тирговіште вони були затримані військ. підрозділом, що перейшов на бік повсталих; там же був організований військ. трибунал, що засудив подружжя

Ч. до розстрілу за звинуваченням у *геноциді* проти свого народу і підриві нац. економіки; вирок був виконаний того ж дня.
Літ.: Fischer M. E. Nicolae Ceausescu: a study in political leadership. Boulder, CO; London, 1989; Ion Mihai Pacepa. Red horizons: the true story of Nicolae and Elena Ceausescus' crimes, lifestyle, and corruption. Washington, 1990; Deletant D. Ceauşescu and the Securitate: coercion and dissent in Romania, 1965–1989. New York, 1995. *М. Каменецький*

ЧЕ ҐЕВА́РА (Guevara) Ернесто (14.06.1928, Росаріо, Аргентина — 09.10.1967, Ла-Ігера, Болівія) — революціонер, команданте Куб. революції, символ романтичного револ. руху, *патріотизму* та *інтернаціоналізму*. Прізвисько Че отримав від куб. повстанців за характерний для аргентинців вигук «ге» (che), запозичений у індійців гуарані, що передає, залежно від інтонації і контексту, різні почуття. 1946–53 — студент мед. ф-ту Нац. ун-ту в Буенос-Айресі, по закінченні отримує диплом лікаря. У 1951 лікар на танкері компанії Yacimientos Petrolķferos Fiscales. Здійснює подорож на Тринідад та у Брит. Гвіану. З лют. по серп. 1952 подорожує разом з Альберто Гранадо країнами Лат. Америки. Відвідав: Чилі, Болівію, Перу, Колумбію, Венесуелу і Бразилію, звідки повертається літаком через Майамі (США) у Буенос-Айрес. 1953–54 здійснив другу подорож до країн Лат. Америки, відвідавши Колумбію, Панаму, Коста-Рику, Сальвадор. У Гватемалі зустрічає свою першу дружину, революціонерку з Перу, і під її впливом остаточно стає лівим радикалом. У 1954 США розпочинають бомбардування столиці Гватемали. Ч. бере акт. участь у захисті уряду *президента*, після поразки якого переїздить до Мексики. 1954–56 в Мексиці працював лікарем в Ін-ті кардіології. У цей час отримує своє найвідоміше прізвисько Че. У 1955 зустрічається з Ф. *Кастро* і вступає в його револ. загін «М–26–7», бере участь у підготовці експедиції на яхті «Гранма». З черв. по серп. 1956 знаходився у в'язниці міста Мехіко за приналежність до загону Ф. Кастро. 25.11.–02.12.1956 прямує з порту Туспан на яхті «Гранма» в складі 82-х повстанців на чолі з Ф. Кастро на Кубу як кораб. лікар. З 1956 по 1959 акт. учасник переможної револ.-визвольної війни на Кубі, двічі поранений в боях. 09.02.1959 презид. декретом проголошується гр-ном Куби з правами вродженого кубинця. До цього часу він уже всесвітньовідомий — прогрес. студ. молодь вважає його своїм кумиром. Учасник державотворчого процесу на «Острові Свободи»: 13.06.–05.09.1959 на посаді посла з особл. доручень з повноваженнями віце-президента здійснює поїздки до Іспанії, але мети налагодження екон. зв'язків і закупки зброї досягнуто не було. Згодом відвідує Аргентину, Уругвай, *СРСР*, КНДР, Алжир, Чехословаччину, Швейцарію, США, Конго, Гвінею, Гану, Дагомею, Танзанію, Єгипет. 07.10.1959 призначається нач. департаменту пром-сті Нац. ін-ту аграрної реформи, 26.11.1959 — директором Нац. банку Куби, а 23.02.1961 стає міністром пром-сті та членом Центр. ради планування, яку незабаром очолює за сумісництвом. З 17.04.1961 (вторгнення сил найманців на Плайя-Хірон) і до поч. лист. 1962 очолює війська в Пінар-дель-Ріо. 02.06.1961 Ч. підписує екон. угоду про співпрацю з СРСР, що втілилася у жовт. 1962 в Кариб. кризу. У трав. 1963 призначається членом ЦК, Політбюро і Секретаріату ЦК Єдиної партії куб. соціаліст. революції. З 09 по 17.12.1964 на чолі куб. делегації бере участь у *Генеральній Асамблеї ООН* в Нью-Йорку. З трибуни виголошує несхвальні слова на адресу СРСР, що викликало обурення в усіх країнах соцтабору і призвело до відчуження команданте. 01.04.1965 він пише прощальні листи батькам, дітям та Ф. Кастро, в яких, у т. ч., відмовляється від куб. громадянства і їде до Бельг. Конго. Здійснюючи підготовку партизанів Лорана-Дезіре Кабіли, був переконаний, що збройна боротьба — єдиний вихід для народів, які борються за своє визволення. Саме тому 07.11.1966 очолив партиз. загін в Болівії, а вже 08.10.1967 пораненим потрапив у полон до уряд. сил. 09.10.1967 розстріляний в селищі Ла-Ігера. 11.10.1967 тіла Ч. і шістьох його соратників поховали в братській могилі на околиці селища Вальє-Гранде. 17.10.1997 прах Ч. перевезений з Болівії на Кубу до міста Санта-Клара і урочисто похований в мавзолеї, влаштованому в основі пам'ятника, який був споруджений до 20-ї річниці його загибелі.
Тв.: Obras. 1957–1967. La Habana, 1970; Che Guevara E. Escritos y discursos. La Habana, 1977.
Літ.: Гавриков Ю. М. Последний романтик революции. М., 2004; Гросс Х.-Э., Вольф К.-П. Че: «Мои мечты не знают границ». М., 1984; Кормье Ж., Гевара Гадеа И., Гранадо Хименес А. Че Гевара. Ростов н/Д., 1997; Кормье Ж., Лапер Ж. Че Гевара. Спутник революции. М., 2001; Лаврецкий И. Р. Эрнесто Че Гевара. М., 2002; Тайбо П. И. Гевара по прозвищу Че. М., 2004; *О. Лозовицький*

ЧЕЛЛЕ́Н (швед. Kjellen) Рудольф (13.06.1864, Торсе, Швеція — 14.11.1922 Упсала, там само) — державознавець, географ, автор терміна «геополітика», вважав себе учнем Ф. Ратцеля. Розглядав *геополітику* як частину *політології*. Геополітика — це наука про *державу* як геогр. організм, втілений у просторі. Основна теза Ч., що д-ва — живий організм, розглядається в праці «Держава як форма життя». Він поділяв точку зору Ратцеля про те, що грунт, на якому розміщується д-ва, є її інтегральною частиною, тобто, що д-ва і ґрунт — єдине ціле. Але Ч. відзначає ін. фактори, важливі для функціонування і розвитку д-ви, такі, як *народ*, економіка, форма правління та ін. Крім фізико-геогр. чинників, д-ва, на думку Ч., проявляє свою суть у чотирьох ін. формах: госп. активність д-ви — екополітика; народ зі своїми нац. і етн. характеристиками — демополітика; соціальна спільнота різних класів і професій — соціополітика; форма держ. правління зі своєю конституцією та адм. структурою — кратополітика. Також Ч. розвинув ідеї Ратцеля про біол. (органічну) сутність д-ви. На його погляди великий вплив справив перехід капіталіст. способу виробництва від вільної конкуренції в держ. монополіст. капіталізм і 1-ша світова війна, під час якої відбувся перерозподіл світу. Вчений був прихильником усунення *парламентаризму*, встановлення імператор. влади (концентрації влади в одних руках). Д-ви, подібно до людей, є істотами, що мислять і відчувають. Оскільки сутністю будь-якого організму є боротьба за існування, то д-ви теж повинні розвиватися за правилами боротьби за існування. Для д-ви ця боротьба означає боротьбу за простір, тому ті д-ви, які є обмежені у просторі, але які є життєздатними, підпорядковані категоричному політ-імперативу розширювати свою територію шляхом *колонізації*, об'єднання чи загарбання. Цей імператив існує не як стих. інстинкт завоювання, а як природне і необхідне зростання з метою самозбереження. Тому д-ва не випадковий чи штучний конгломерат різних сторін людського життя, що утримується лише формулами юристів; вона глибоко укорінена в істор. реальності, їй властиве органічне зростання, яке регулюється вічними законами природи: *великі держави* зростають, а малі або витісняються на периферію, або ж зберігаються у прикорд. р-нах, або ж зникають. Вел. держави зростають унаслідок своєї сили, яка є більш важливим фактором існування д-ви, аніж закон. Якщо закон становить етично рац. елемент життя д-ви, то сила є її природним органічним імпульсом. Боротьба за простір зумовлює підпорядкування госп. життя д-ви закону *автаркії* або рівноваги: виробництво у д-ві не повинне бути суто аграрним чи суто індустр., бо в разі першої з крайнощів д-ва буде потребувати мирних стосунків з ін. д-вами, а д-ва, яка потребує миру, не здатна вести *війну* за нові джерела сировини і ринки збуту. Така д-ва не зможе у разі необхідності існувати сама по собі за зачиненими дверима. Після 1-ї світової війни він висловив тезу про три геогр. фактори, які відіграватимуть вирішальну роль у глобальній геополітиці: розширення; тер. монолітність; свобода пересування.

Літ.: Дугин А. Основы геополитики. М., 1997; Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М., 2000; Дергачев В. А. Геополитика. К., 2000; Плахов В. Д. Западная социология. Исторические этапы, основные школы и направления развития (XIX–XX вв.). СПб., 2000. *Л. Угрин*

ЧЕРНЕ́НКО Костянтин Устинович (24.09.1911, с. Велика Тесь, Краснояр. край — 10.3.1985, Москва) — політ. і держ. діяч, ген. секретар ЦК КПРС (1984–85), голова Президії ВР СРСР (1984–85). Закінчив Кишинів. пед. ін.-т, в 1929–30 — на комсомол. роботі. З 1930 по 1933 в Червоній армії, був секретарем парт. орг-ції прикордонної застави. Після служби в армії працював у Краснояр. краї зав. відділом райкомів партії, директором Краснояр. крайового будинку парт. просвіти, заст. зав. відділом Красноярського крайкому КПРС. У 1941–43 — секретар Краснояр. крайового к-ту ВКП(б), у 1943–45 — у Вищій школі парторганізаторов при ЦК ВКП(б), в 1945-48 — секретар Пензенського обкому партії, в 1948–56 — зав. відділом пропаганди та агітації ЦК Компартії Молдавії. Саме тут познайомився з Л. *Брежнєвим*, який вирішально посприяв кар'єрі Ч. У 1956–60 — в апараті ЦК КПРС, в 1960–65 — нач. Секретаріату ВР СРСР. У 1965–82 — зав. відділом ЦК КПРС, в 1976–84 — секретар ЦК КПРС. З лют. 1984 по берез. 1985 — ген. секретар ЦК КПРС, з квіт. 1984 — голова Президії ВР СРСР. Ч. займав пост ген. секретаря всього рік, будучи абсолютно хворим. Його обрання було компромісом гострої боротьби за лідерство всередині Політбюро ЦК КПРС. Ч. не був здатен запропонувати жодної реаліст. пропозиції щодо виходу СРСР із системної кризи. Ч. не встиг зробити багато, але зробив деякі знакові кроки. Напр., 05.07.1984 одного з найближчих сталін. соратників 94-річного В. *Молотова* поновили в лавах КПРС. У вересні того самого року відомого театрального режисера Ю. Любимова було позбавлено рад. громадянства «за ворожу СРСР діяльність». Нарешті, з недовгим правлінням Ч. пов'язана низка смертей представників укр. руху опору (Ю. Литивин, В. Марченко). Процес визрівання соціально-політ. кризи в СРСР значно прискорився за короткий час перебування Ч. при владі. Смерті Ч. передував жахливий політ. фарс. Головні конкуренти М. Горбачова у боротьбі за владу Г. Романов і В. Гришин примусили смертельно хворого Ч. грати роль «виборця» в ході виборчої кампанії до ВР РРФСР. У реанімаційному відділенні урядової клініки було зроблено «виборчу дільницю». Ч. вимовив кілька слів, вкинув до урни виборчий бюлетень. Через деякий час було зрежисовано ще одну сцену за участю Ч.: йому урочисто вручили тимчас. посвідчення депутата найвищого органу держ. влади Рос. Федерації. Через чотири дні Ч. помер.

Літ.: Земцов И. Черненко: Советский Союз в канун перестройки. Лондон, 1989; Афанасьев В. Г. Четвертая власть и четыре генсека. М., 1994; Волкогонов Д. А. Семь вождей. М., 1995; *Ю. Шаповал*

ЧЕ́РЧІЛЛЬ (Churchill) баронет Вінстон, Леонард Спенсер (30.11.1874, Бленхеймський палац, графство Оксфордшир — 24.01.1965, Лондон) — громад.-політ. і держ. діяч, літератор. Отримав вищу освіту в Харроу та в військ. кавалер. коледжі Сандхерст. На військ. службі у 1895–99, брав участь у англобурській війні 1899–1902. Одночасно займався літ. діяльністю, був військ. кореспондентом провідних брит. газет. Депутат палати громад: у 1900–03 — від консерват. партії; у 1903–22 — від лібер. та у 1924–64 — знову від консерват. У 1906–08 — заст. міністра колоній, у 1908–10 — міністр торгівлі, у 1910–11 — міністр внутр. справ, 1911–15 — військ.-мор. міністр. Организував переозброєння брит. флоту напередодні 1-ї світової війни, був ініціатором невдалої Дарданел. операції 1915; у 1916 — канцлер герцогства Ланкастерського, з 1917 — міністр військ. постачання, у 1919–21 — військ. міністр і міністр авіації, один із провідних організаторів інтервенції Антанти проти більшов. Росії. Керував демобілізацією брит. збройних сил після 1-ї світової війни; брав активну участь у розв'язанні ірланд. питання; 1921–22 — міністр колоній, домігся сприятливого для Великобританії розв'язання ірак. питання. У 1924–29 — міністр фінансів. У 1929–39 — в *опозиції*, водночас у 1929–32 — ректор Единбург. ун-ту. Був прибічником підтримання вигідної для Великобританії рівноваги сил у Європі, гол. загрозу для імперії та США вбачав у виникненні тоталіт. режимів — комуніст. в Росії, фаш. в Італії, нацист. в Німеччині; вважав, що уряд Н. Чемберлена недооцінює наявних військ.-політ. небезпек, вимагав швидкого переозброєння Великобританії. У 1939–40, після вступу Великобританії у 2-гу світову війну, знову обійняв посаду військ.-мор. міністра, різко засуджував урядову політику «дивної війни». Після нападу Німеччини на Нідерланди й Бельгію, 10.05.1940 призначений прем'єр-міністром і міністром оборони коаліц. військ. уряду; забезпечив реорганізацію економіки країни відповідно до потреб військ. часу, збереження єдності брит. нації та правлячої еліти, успішне керівництво військ. діями. Отримав допомогу від США завдяки перегляду законів про нейтралітет і ухваленню закону про ленд-ліз, зберіг брит. контроль над Індією та Пн.-Сх. й Пд. Африкою. Один з організаторів антигітлерів. коаліції. Разом з Й. *Сталіним* і Ф. *Рузвельтом* брав участь у Тегер. 1943, Крим. (Ялт.) 1945, Потсдам. (Берл.) 1945 конференціях лідерів *СРСР*, Великобританії та США. У 1945–51 — лідер консерват. опозиції в брит. *парламенті*. У післявоєнний період був одним із творців концепції «трьох кіл (сфер)» брит. *зовнішньої політики*, яка мала допомогти Великобританії знайти відповідне до її потенціалу місце й опт. роль у повоєнній системі міжнар. відносин. Згідно з концепцією, Британія знаходиться в зоні співпадіння трьох кіл, якими умовно можна позначити істор. зв'язки з країнами Брит. імперії та Співдружності націй, геостратег. співпрацю зі США в рамках т. зв. «атлантичної співдружності» й відносини з країнами Зх. Європи. При цьому глобальна роль Великобританії мала базуватися вже не на її реальному військ.-екон. потенціалі (який є неспівмірно малим порівнянно з потенціалом післявоєнних *наддержав*), а на використанні певного поєднання геополіт. та істор. чинників. Зумовлене ними унікальне розташування Британії мало б дозволити їй органічно діяти відразу в трьох ролях: лідера Зх. Європи, з'єднувальної ланки між Європою та США і традиц. центру Співдружності націй, розкиданої на чотирьох континентах. Концепція «трьох кіл» у різних варіантах пост. розвивалася та уточнювалася в промовах Ч. наприкін. 1940-х — на поч. 50-х рр. і тривалий час залишалася стрижнем брит. зовн.

політики. Гол. небезпеку для Великобританії у післявоєнний період вбачав у посиленні *СРСР* й комуніст. руху (т. зв. «радянська загроза»). Під час поїздки по США виступив 05.03.1946 в м. Фултон (шт. Міссурі) з промовою «М'язи миру», завдяки якій значного поширення набув вислів *«залізна завіса»*, тобто непроникна завіса секретності, що оточила дії СРСР в окупованих ним країнах ЦСЄ і була спрямована на побудову там тоталіт. режимів за рад. зразком. Закликав до зміцнення *ООН* й встановлення «особливих відносин» між США й Великобританією. «Фултонська промова» вважається подією, що відкрила епоху *«холодної війни»*. У промові «Пробудись, Європо», виголошеній 19.09.1946 в ун-ті Цюріха, закликав європ. д-ви до єдності, примирення переможців та переможених у 2-й світовій війні й створення «свого роду Сполучених Штатів Європи» для протистояння рад. загрозі. У 1951–55 — прем'єр-міністр Великобританії, одночасно у 1951–52 — міністр оборони Великобританії; від 1955 — у відставці. За працю «Історія Другої світової війни» отримав Нобел. премію з л-ри 1953. Нагороджений багатьма орденами та дипломами, у т. ч. золотою медаллю Альберта (1945), медаллю Г. *Ґроція* (Нідерланди, 1949), Вільямсберз. медаллю (США, 1955), премією Карла Великого (ФРН, 1965).

Літ.: Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. 4-е изд., доп. М., 1989; Charmley J. Churchill, the End of Glory: A Political Biography. New York, 1993; Roy Jenkins. Churchill: A Biography. New York, 2002; Martin Gilbert. Winston Churchill: The Wilderness Years. London, 2004. *Р. Кривонос*

ЧОРНОВІ́Л В'ячеслав Максимович (24.12.1937, Єрки, тепер Черкас. обл. — 25.03.1999, Бориспіль Київ. обл.) — політик, журналіст, літ. критик, шістдесятник, правозахисник, дисидент. Закінчив Вільхівецьку серед. школу (1955) і ф-т журналістики Київ. ун-ту (1960). Редактор Львів. телебачення (1960–63), газ. «Молода гвардія» та «Друг читача». Член Київ. клубу творчої молоді. 04.09.1965 у кінотеатрі «Україна» в Києві взяв участь у протесті проти арештів *інтелігенції*. У квіт. 1966 на закритому судовому процесі у Львові відмовився свідчити проти М. і Б. Горинів, за що був звільнений з роботи. Влітку 1966 за поширення свого твору «Правосуддя чи рецидиви терору?» був засуджений до трьох місяців виправних робіт. Згодом ще тричі засуджений, загалом 15 років перебував у таборах посиленого режиму в Мордовії та на засланні в Якутії (1967–69, 1972–85). Організатор, редактор і видавець позацензурного журн. «Український вісник» (1970–72, 1987–89). Співзасновник «Громадського комітету на захист Ніни Строкатової» (від 21.12.1971). Член міжнар. ПЕН-клубу (від 1978), Укр. Гельсінкської групи (від 22.05.1979), ініціатор створення Укр. Гельсінкської спілки (1988). Прихильник концепції взаємозалежності свободи особи та свободи нації. Співзасновник *Народного руху* за перебудову (верес. 1989). Ініціатор створення Галицької асамблеї (1990–91), голова Львів. обл. ради та облвиконкому (1990–92), депутат ВР УРСР (1990–91) і ВР України (1994–99), керівник парлам. *фракції* НРУ, член *Парламентської асамблеї Ради Європи* (від 1995). Канд. у Президенти України (1991). Засновник і шеф-редактор газет «Час-Time» (1995–98) та «Час» (1998–99). Голова НРУ (1992–99). Лауреат Держ. премії України ім. Шевченка (1996) і Міжнар. журналістської премії ім. Ніколаса Томаліна (Великобританія, 1975). Загинув в автокатастрофі неподалік Борисполя.

Тв.: Лихо з розуму. Париж, 1967; Я нічого у вас не прошу. Торонто, 1968; Чорновіл В., Пенсон Б. Будні мордовських таборів // Сучасність. 1976; Політика та правда життя. У. 3 ч. К., 1998–99; Чорновіл В. Твори. К., 2006. *Літ.*: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К., 1995; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. К., 1998; Українська Гельсінкська Група. 1978–1982. Док. і матер. Торонто; Балтимор, 1983; The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group. Toronto, 1980; Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління. К., 2004. *В. Пономарьов*

ЧУ́БАР Влас Якович (22.02.1891, с. Федорівка, тепер с. Чубарівка Пологів. р-ну Запор. обл. — 26.02.1939, Москва) — парт. і держ. діяч. Закінчив мех.-тех. училище (1911). Член РСДРП(б) з 1907, вів парт. роботу в Донбасі, потім у Петрограді. У 1917 — член центр. ради фабзавкомів, комісар Петрогр.ВРК в Гол. артилер. управлінні Росії. У 1918–19 — голова Держ. об'єднання машинобуд. заводів («ГОМЗА»), одночасно (до 1923) — член президії ВРНГ РСФРР. Від січ. 1920 — голова оргбюро з відновлення пром-сті України, з лист. 1920 — голова президії ВРНГ *УСРР*. У груд. 1921 призначений головою Центр. правління кам'яновуг. пром-сті Донбасу. Від лип. 1923 до лип. 1934 — голова РНК УСРР. Один з ініціаторів індустріалізації республіки. Наприкін. 1929 беззастережно підтримав політику масової насильницької колективізації с. г., що призвела до *Голодомору* в Україні. Зробив спробу донести до Й. *Сталіна* інформацію про ситуацію в республіці, за що втратив його політ. довіру. Дізнавшись про це, Ч. у січ. 1933 на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) розповідав лише про успіхи сталін. політики в Україні. У 1934–38 — заступник голови РНК СРСР, одночасно (у 1937–38) — нарком фінансів *СРСР*. 28.11.1938 заарештований, 26.02.1939 військ. колегією Верх. суду СРСР засуджений до розстрілу. Посмертно реабілітований (1955).

Літ.: Шаповал Ю. Україна 20–50х рр.: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Хлевнюк О. В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. М., 1996; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. 1921–1939. К., 1999. *В. Васильєв*

ЧУБИ́НСЬКИЙ Павло Платонович (27.01.1839, тепер Бориспіль — 26.01.1884, там само) — громад.-політ. діяч, етнограф, правник, літератор. Навч. у 2-й Київ. гімназії, потім на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту, після закінчення якого (1861) повертається до Києва, стає одним з найактивніших членів і лідерів Київ. громади. (див. *Громадівський рух)* Автор вірша «Ще не вмерла Україна» (1862), який після здобуття Україною незалежності став текстом нац. гімну. За активну громад. позицію й просвітн. діяльність серед селян був висланий в Арханг. губернію під нагляд поліції, де пробув від 1862 до 1869; після повернення в Україну вів активну наук. діяльність у Пд.-Зх. відділенні РГТ. Брав участь у виданні газ. «Киевский телеграф». Був нагороджений Золотою медаллю РГТ (1875), золотою медаллю Міжнар. етнограф. конгресу в Парижі (1879) та найвищою наук. нагородою Рос. імперії — Уварівською премією Петерб. Академії наук. Свою етногр. працю Ч. розглядав із сусп.-політ. позицій як справу, що дає можливість проведення етн. кордону між українськими польс., рум. і білорус. територіями на зх., пн. і пд. України. Найкраще це зрозуміли великодержавні кола Києва, які писали пост. пасквилі на Ч. і звинувачували його в *сепаратизмі*. Після *Емського указу* змушений був залишити Україну і відправитися в Петербург, де працював чиновником шляхів сполучень. По виході у відставку (1879) решту життя провів у Києві.

Літ.: Чередниченко Д. Павло Чубинський. К., 2005. *І. Гирич*

ЧУ́ТКА ПОЛІТИ́ЧНА — специфічний різновид анонімної усної самовідтворювальної міжособової комунікації, за допомогою якої дифузна аудиторія виробляє прийнятну інтепретацію емоціогенної і неоднозначної політ. ситуації, дій або вчинків *акторів політичних* тощо. Ч. п. слід відмежовувати від ряду ін. інформ.-психол. явищ. Так, високий ступінь узагальненості відрізняє її від плітки, доносу, дезінформації; прив'язка до часу і середовища свого виникнення — від байки, повір'я; наявність свіжої новини — від легенди, *анекдоту*; неофіційність — від офіц. *інформації*. Ч. п. — не тільки стихійне комунікативне явище, а й певна технологія впливу на сусп. свідомість, ефект. засіб інформ.-психол. боротьби. Як засіб досягнення політ. мети, чутки використовували ще єгипетські жерці й фараони. Поява газет, радіо, ТБ, інтернету та ін. мас-медіа не спричинилася до зникнення Ч. п. насамперед через їх належність до проявів колект. несвідомого, і завдання створення стійкого до них середовища залишається важливим завданням інформ. політики. Найважливішими умовами виникнення Ч. п. є відсутність або дефіцит інформації, недовіра до офіц. її джерел, розподіл оточення на «ми» і «вони», на «своїх» і «чужих». За допомогою чуток «свої» інформують «своїх» про «інших», або «чужих». Чутки практично не надходять від «чужих». «Чужі» для масової свідомості — це всі ті, хто сприймається як вищий у соціальному (політики, начальство) чи культ. плані. Ще однією умовою появи Ч. п. є недовіра до «інших», припущення про їхнє т. зв. «подвійне дно». І в цьому сенсі Ч. п. виконує «пізнавально-дізнавальну» функцію. Зміст Ч. п. у процесі передавання пост. трансформується, що робить її більш стислою, зручною для засвоювання та передавання. Макс. стиснення Ч. п. (зменшення к-сті тем і слів) відбувається на самому початку її циркуляції, після чого зменшення к-сті деталей відбувається поступово. Водночас спостерігається загострення, тобто більш чітке виділення тем і деталей, а також асиміляція, перебудова провідної теми. Першу «формулу» поширення чуток запропонували Г. Оллпорт і Л. Постмано у 1947. Вона відображала залежність інтенсивності (к-сті) чуток від важливості подій (проблем, питань) та неоднозначності відомостей про них. Формула циркуляції чуток Ю. Шерковіна та А. Сухова враховувала дещо ін. чинники: інтерес аудиторії до теми, к-сть офіц. повідомлень з теми на певний момент часу, ступінь довіри до джерела офіц. повідомлень. Нині для оцінювання швидкості поширення і часу існування Ч. п. запропоновано комп'ютерні моделі. Використання Ч. п. як засобу політ. боротьби потребує великої обережності, бо після їх «запуску» контроль над їх поширенням може бути втрачений. Боротьба з Ч. п. передбачає заходи профілактичного і контрспрямувального характеру. *П. Фролов*

Ш

ШАНТА́Ж ПОЛІТИ́ЧНИЙ (франц. chantage — вимагання) — вплив на поведінку *актора політичного* з метою примушування його до прийняття політ. рішень, у яких зацікавлений ініціатор Ш. п. Зазвичай здійснюється у формі погрози розповсюдження (у разі невиконання вимоги) компрометувальної інформації. Психол. механізм Ш. п. базується на тому, що наслідки оприлюднення певних фактів для суб'єкта, якого шантажують, є більш важкими, ніж виконання вимог шантажиста. Ш. п. є порушенням чинних моральних норм, а з юрид. точки зору — протиправною дією. Світова історія знає безліч випадків застосування Ш. п. як політ. технології. У наш час до неї найчастіше вдаються терорист. орг-ції, які погрожують застосуванням крайнього насильства проти цив. населення для впливу на органи держ. влади й управління з певною суспільно-політ. метою. Способами протидії Ш. п. є погодження на оприлюднення компромату із вибудованою системою захисної аргументації або звинувачення конкр. *ЗМІ* у брехні та ініціювання відкритої судової кампанії проти нього. Найоптимальнішим варіантом є превентивні заходи проти Ш. п., що, своєю чергою, вимагають належної інформативної готовності політ. актора.

Літ.: Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом. К., 2002. *М. Шульга, О. Половко*

ШАНХА́ЙСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ СПІВРОБІ́ТНИЦТВА (ШОС) — міждерж. регіон. орг-ція в Центр. Азії, до складу якої входять Казахстан, КНР, Киргизія, РФ, Таджикистан та Узбекистан. ШОС виникла на основі т. зв. «Шанхайської п'ятірки», міждерж. форуму з питань регіон. безпеки за участі Казахстану, КНР, Киргизії, РФ та Таджикистану. Співробітництво між *державами* розпочалося з пошуку шляхів розв'язання проблеми кордонів, що залишилася неврегульованою з часів гострих рад.-кит. суперечностей у цій сфері. Результатом співробітництва стало підписання угод про зміцнення довіри у військ. сфері (Шанхай, 26.04.1996) та про взаємне скорочення *збройних сил* в р-ні кордону (Москва, 23.04.1997). На саміті в Алмати в лип. 1998 країни домовилися про розширення співробітництва: взаємні консультації з проблем регіон. та загальноазійс. безпеки, налагодження широкого й довгострокового співробітництва у сферах торгівлі, економіки, енергетики, а також щодо спільної боротьби з міжнар. *тероризмом*, етн. *сепаратизмом*, реліг. екстремізмом, міжнар. злочинністю. На черговому саміті «Шанхайської п'ятірки», що відбувався 14–15.06.2001 в Шанхаї (КНР), до її учасників приєднався Узбекистан, 15.06.2001 лідерами 6-ти д-в було підписано Декларацію про створення ШОС. Саміт у Санкт-Петербурзі (2002) затвердив Статут ШОС, в якому було проголошено принципи рівності, взаємної вигідності, поваги до інтересів одна одної, досягнення взаєморозуміння шляхом консенсусу та добровільної згоди виконувати багатосторонні домовленості як основу співробітництва держав-членів орг-ції. Завданнями ШОС визначено: зміцнення взаємної довіри, дружби і добросусідства між країнами-учасницями; сприяння ефект. співробітництву між ними в політ., торг.-екон., енергет., наук.-тех., культ., освіт., екол. та ін. сферах; підтримка та забезпечення миру, безпеки та стабільності в регіоні; визначення екон. взаємодоповнюваності країн-учасниць; розширення обсягів торгівлі та інвестицій; покращання торг. та інвест. клімату; створення умов для вільного пересування товарів, капіталів, послуг та технологій між країнами-учасницями; гармонізація нац. законод. актів, що регулюють зовнішньоекон. діяльність; створення та розвиток механізмів регіон. екон. співробітництва. Гол. органами ШОС є Рада глав д-в, Рада голів урядів, Рада міністрів закорд. справ та Рада нац. координаторів. Робочі мови ШОС — рос. та кит. Пост. Секретаріат ШОС знаходиться в Пекіні (КНР). Із 2000 проводяться регулярні зустрічі міністрів оборони, міністрів внутр. справ, керівників спецслужб. У 2001 країни-учасниці ШОС підписали Конвенцію про боротьбу із *тероризмом*, сепаратизмом та екстремізмом, згідно з якою для сприяння координації та взаємодії у боротьбі з цими загрозами було створено Регіон. антитерорист. структуру (РАТС), що у 2002 отримала статус пост. діючого органу ШОС. Штаб-квартира РАТС знаходиться в Ташкенті (Узбекистан). Окрім пост. членів, у роботі керівних органів ШОС беруть участь д-ви, що отримали статус спостерігачів: Монголія (з 2004), Індія, Іран та Пакистан (з 2005). Іран офіц. заявив про бажання набути статусу повноправного члену ШОС. Статус запрошених до участі в самітах ШОС мають також Афганістан, АСЕАН та *СНД*.

В. Константинов

ШАПОВА́Л Микита Юхимович (07.06.1882, Сріблянка, тепер Артемів. р-н Донецької обл. — 25.02.1932, Ржевніце, Чехословаччина) — політ., держ. та громад. діяч, публіцист, письменник, соціолог. Закінчив Новоглухів. лісову школу (1900), Чугуїв. піхотне училище (1906), навч. на істор.-філол. ф-ті Харків. ун-ту (1907–08). 1900–04 — помічник лісничого в держ. лісах Харківщини, Полтавщини. З 1902 — член нелег. групи укр. соціалістів-революціонерів. Провадив револ. діяльність в рос. армії, де служив з 1904. У 1906 заарештований військ. судом у Варшаві, виправданий за відсутністю доказів. З 1908 в Києві. З 1909 засновник, співредактор і провідний публіцист літ. та громад.-політ. журналу модерніст. напряму «Українська хата». Вже тоді, цілком відданий ідеям повної соціальної і нац. емансипації України, Ш., йдучи за М. *Драгомановим*, єдиним шляхом до неї бачив свідому політ. боротьбу і політ. партійність, які, на його переконання, змогли б стати дієвим каталізатором буд-ва не лише укр. державності, а головне — розвинутого укр. сусп-ва. У своїй публічній діяльності відстоював ідею прилучення України до модерної світової цивілізації і одночасно — збереження та розвитку укр. *ідентичності*. При цьому політ. та світоглядний радикалізм підштовхував Ш. і започатковану ним ідейно-політ. та літературно-мист. течію — «хатянство» (від журн. «Українська хата») до гострої полеміки не лише з репрезентантами реакційно-шовініст. імперських *ідеології* й режиму, а й етногр. зацикленим, опортуністичним укр. народництвом старої формації. Засадами сусп.-політ. напряму, Ш. визначив: *соціалізм*, *націоналізм* та *індивідуалізм* (як свобода особистості). Ще 1908–10 він сформулював і обґрунтував засадничу тезу: «Українізація — значить гуманізація», виявивши себе послідовником ідей Драгоманова про конечність етичних принципів у сусп. діяльності. Відомі його застереження проти тоталіт., недем. характеру майбутньої укр. д-ви, зроблені 1908.

У 1911–14 він — лісничий у приват. володіннях промисловця М. Терещенка в Черніг. губ., відтак до 1917 — управитель Трубчевських держ. лісопром. підприємств. Тоді теж не поривав зв'язків з укр. рухом, підтримував нац.-культ. та громад. сили. Після революції 1917 Ш. — комісар Київ. повіту, член *УЦР*, її Малої ради, один із засновників і провідних діячів УПСР. Від трав. 1918 — серед лідерів її центральної течії. З жовт. 1917 — директор Ліс. департаменту Ген. секретарства зем. справ, в груд. 1917 — січ. 18 — ген. секретар, міністр пошт і телеграфів *УНР*. За гетьманату П. *Скоропадського* — один із організаторів і провідників Укр. нац. союзу. Разом з В. *Винниченком* очолив підготовку антигетьман. повстання, яке вважав другою укр. революцією. У груд. 1918 — лют. 1919 — міністр зем. справ УНР. Через власний політ. радикалізм залишив усі посади, перейшов у факт. опозицію до *Директорії* УНР і уряду ЗУНР, обстоюючи імператив соціальної укр. революції.

У квіт. 1919 Ш. арештовано владою *ЗУНР*, відтак фактично вислано до Угорщини. З жовт. 1919 у Чехослов. республіці (ЧСР). За сприяння *уряду* ЧСР і президента Т. *Масарика* організував і очолив у Празі Укр. громад. к-т (УГК, 1921–25). За час свого існування УГК заснував і забезпечив функціонування укр. навч. та культ. закладів: Господ. академії, Пед. ін-ту ім. М. Драгоманова, Реальної гімназії, Укр. видавничого фонду, Музею-архіву та ін. Вони дали вищу і серед. освіту, фах і нац. виховання тисячам укр. вигнанців, переважно кол. вояків Армії УНР. У ЧСР Ш. розгорнув і реалізував широку програму дослідницької суспільствознавчої праці, зокрема з соціології. На наук. фундаменті він прагнув вибудувати рац. й ефект. політику нац. визволення та відродження України. З цією метою 1924 Ш. заснував і очолив Укр. ін-т громадознавства (*Укр. соціологічний інститут у Празі*). До кін. Ш. залишався безкомпромісним супротивником більшов. ідеології та режиму в *СРСР*. На цьому ґрунті 1921–22 відбувся його розрив з М. *Грушевським* та політ. оточенням того. Займаючи виразні ліво-соціаліст. позиції, які він кваліфікував як револ. *соціалізм*, Ш. разом із В. Винниченком намагалися об'єднати ліві сили укр. еміграції навколо задекларованого ними Укр. револ. союзу та громадсько-політ. журн. «Нова Україна», одним із редакторів і видавців якого він був 1922–28. Ш. — лідер найрадикальнішого відламу УПСР за кордоном — Праз. групи УПСР, голова Гол. політ. к-ту УПСР за кордоном (до 1932). Один із фундаторів та найвпливовіших діячів УНР, Ш. перебував у *опозиції* до її екзильних Директорії і урядів — політ. середовища С. *Петлюри*, водночас також — і до ідеології та діяльності різних радик. націоналіст. укр. орг-цій, вважаючи їх профашистськими.

Найвагомішими здобутками наук. діяльності Ш. є створені й обґрунтовані ним на основі соціол. методу концепція України як суспільства і теорія *нації* як мовно-тер.-держ. спільноти. У 1920-ті він дійшов висновку, що укр. нація є і буде неповною, перебуватиме на становищі упослідженого класу, доки не осягне власної суверенної *держави*, що, своєю чергою, стане гол. умовою і засобом (але не метою) побудови довершеного *громадянського суспільства*. До нього на дем. принципах мали бути інтегровані й нац. меншини (у т. ч. росіяни). Водночас не повинні існувати жодні форми *шовінізму* й *тоталітаризму*. Його формула: від нації-класу через націю-державу до нації-сусп-ва — досі науково актуальна, як і ряд ін. напрацювань Ш. в галузі суспільствознавства та культурології. Ш. д-р соціології (1929), автор багатьох наук. і публіцист. книг, збірників віршів, посібників з лісівництва. Псевдоніми: М. Сріблянський, М. Бутенко.

Літ.: Волович В., Юренко О. Видатний політичний діяч України, фундатор вітчизняної соціології Микита Юхимович Шаповал // Шаповал М. Загальна соціологія. К., 1996; Миронець Н. М. Ю. Шаповал про національне відродження та державність //Політологічні читання. 1993. № 2.

О. Юренко

ШАРІА́Т — Закон ісламу, шлях Господній. Термін «Ш.» походить від араб. слова «аш-шарі'а» з буквальним значенням «належний шлях», «прямий (правильний) шлях до мети». Термін має багато значень: сукупність Божих настанов і заборон; життєвий кодекс, заснований на *Корані* й Сунні пророка Мухаммада; Божественні приписи, що регулюють реліг. та повсякденне практ. життя мусульман; базова модель ісламської *ідеології*;

нарешті в найширшому розумінні — релігія Єдиного Бога загалом (див. *Іслам*). Ш. — це системний комплекс ісламського права, моралі, культових приписів, принципів життя мусульманина, заснований на Божому Законі. Дотримання цих норм є водночас і обов'язковим для мусульманина, і необхідним для його спасіння у вічності.

Систематизація норм і принципів Ш. розпочалася ще за життя Пророка та його найближчих послідовників і була в осн. завершена до 12 ст. Базовим для Ш. є уявлення про те, що єдиним законодавцем є лише Аллах, але аж ніяк не люди. Тільки він має абс. законод. функції, що засвідчує текст Корану. Місію донесення від Аллаха до людства самого Божого законодавства має передусім пророк Мухаммад, який передав людям зміст Божого Одкровення. Однак норми та настанови Ш. вводилися поступово, частинами. Згідно з Кораном, складові Закону шаріату є відомими з давніх часів, зокрема, починаючи від пророка Муси (Мойсея) та благовіствування Іси (Ісуса). Для опису цих первісних елементів Ш. та його наступних форм у Корані вжито слів «аш-шар» і «ат-ташрі». Згідно з мусульманської доктрини, одні складові шаріату мали відношення до істин абсолютних, позачасових, інші — лише окремих істор. епізодів, що проминали з часом і не мали всезаг. характеру. Саме стосовно останніх за життя Пророка через нього здійснювалася процедура «насх» (скасування, відміна), яка передбачала наступне розширення, уточнення частин Одкровення або ж їх вилучення (за волею Аллаха), коли у них зникала потреба. Істор. було зафіксовано 4 види «насху»: насх одних аятів Корану іншими, насх Корану Сунною (вживався обмежено), насх Сунни Кораном, насх Сунни Сунною. Анулювання визнається можливим у випадку, коли заперечувальний текст дорівнює або перевищує за законод. силою і значенням текст, що скасовується. Приписи Ш. встановлюють і захищають певні права: 1) право Аллаха (культові настанови, покарання за злодійські дії, спокутування гріхів); 2) право людини (соціальні обов'язки і матер. зобов'язання один перед одним); 3) подвійне — як Аллаха, так і людини (покарання за хибні звинувачення і самовільну помсту за вбивство). Спільною рисою встановлюваних Ш. прав є акцент на колект. правах, що спостерігається нині у більшості країн, де діють (більшою чи меншою мірою) закони Ш. У сучас. світі Ш. у повному обсязі практично не використовується. В мусульм. д-вах реально йдеться про більшу або меншу його питому вагу у правовому полі, про певне співіснування Ш. з елементами секулярного права. Ш. об'єктивно є нині ідеальною моделлю, що визначає реліг., соціальне і сусп.-політ. життя мусульманина. Ісламська політика у країнах, де переважає мусульм. населення, спрямована на впровадження елементів Ш. (або Закону ісламу в цілому) у політ.-прав. систему д-ви. У країнах Бл. Сх. закони Ш. використовуються у сфері цив.-прав. відносин, інколи в карному судочинстві, співіснуючи зі світ. системою держ. управління. В Україні на Ш. засновано передусім культову діяльність мусульман, тут у мусульман. родинах елементи Ш. досить часто вживаються у побуті. Серед укр. мусульман вже є магістри шаріат. наук. Реформування основ Ш. є неможливим за визначенням. Однак Ш. не є цілком застиглою системою, він певною мірою є істор. явищем. Тому існує можливість розвитку і збагачення його норм стосовно абсолютно нових, небачених досі життєвих ситуацій. З врахуванням цих принципів 19.09.1981 у Парижі Всесвітньою ісламською радою було прийнято Загальну ісламську декларацію прав людини, в якій проголошено права людини згідно з ісламом. З 1985 у Сауд. Аравії діє Рада ісламської академії правознавства (фікху), на сесіях якої приймаються рішення зі складних прав. питань сучасності, поглиблюється мусульм. «теорія права». Постанови з питань віри і життя (фетви) для мусульман Європи має право виносити шейх Юсуф аль-Карадаві, чинний голова Європ. ради з фетв.

М. Кирюшко

ШАХРА́Й Василь Матвійович (31.01.1888, с. Харківці, тепер Пирятин. р-н Полт. обл. — 1919, Катеринодар, Росія) — політ. діяч, теоретик та один із фундаторів *націонал-комунізму українського*. Закінчив Феодос. учител. семінарію (1907), навч. у Петерб. комерц. ін-ті (1912–16). З 1913 член РСДРП; у ній прилучився до більшовиків. 1916 мобілізований до рос. армії, згодом — молодший офіцер військ. училища в Полтаві. Після революції 1917 один з найактивніших revol. діячів місцевого, а невдовзі й всеукр. масштабу: член Полт. ради робітн. і солд. депутатів, Полт. к-ту РСДРП, гласний міськ. думи, делегат 1-го Всерос. з'їзду рад, співредактор більшов. газ. «Молот». З груд. 1917 — член ЦВК рад України, її 1-го більшов. уряду — Нар. секретаріату: секретар у військ., згодом — зем. справах. Учасник мирних переговорів у Бресті (1918). У цей період у світогляді Ш. почали наростати суперечності між більшов. догматизмом, ідеологією насильства і псевдоінтернаціоналізму, з одного боку, та дем. складником і нац. свідомістю — з ін. На практиці це виливалося у неадекватні більшов. доктрині підходи і кроки Ш.: 1917 він суб'єктивно намагався послаблювати екстремізм, виявляв схильність до діалогу у крит. ситуаціях і віддавав перевагу їх політ., а не збройному розв'язанню. Підтримав 1-й та 3-й Універсали *УЦР*, висунув ідею її мирної трансформації в УЦР робітн., солд. і сел. депутатів. На 1-му Всеукр. з'їзді рад у Києві (груд. 1917) Ш. єдиний із його більшов. меншості розцінив ультиматум петроград. Раднаркому як непорозуміння, яке необхідно зліквідувати мирно.

Напередодні партнаради більшовиків України у Таганрозі (квіт. 1918) на засіданні більшов. фракції ЦВК він висловився за створення незалежної, нац. за характером Укр. компартії. Це певною мірою спричинило самостійницькі виступи на нараді М. *Скрипника* і Ю. *Лапчинського* та її ухвалу. Після переїзду до м. Саратова (Росія), працюючи у місц. підвідділі Укр. відділу Наркомату РСФСР у справах національностей, Ш. заглибився в аналіз передумов та чинників революції в Україні, поставивши в центр цих проблем нац. питання. Практ. позбавлений парт. трибуни, він виклав свою теорію тогочасного політ. процесу у 3-х книгах, опублікованих з лист. 1918 по лют. 1919, які фактично стали програмою укр. націонал-комунізму: «Революція на Україні» (під псевд. В. Скоровстанський); «До хвилі. Що діється на Вкраїні і з Україною?» (у співавт. із С. *Мазлахом*). У 1-й з них Ш. висунув та обґрунтував тезу: «для України є лише один вихід: дійсна, а не примарна самостійність. У 2-й — нац.-держ. підхід розвинуто далі й глибше, обґрунтовано *марксизмом*. Ш. висловив певність, що «раніше чи пізніше, чи трудним і кривавим шляхом озброєної боротьби, чи згодою, шляхом демократичного вирішення спірних питань, а Україна буде самостійною не на словах тільки, а і на ділі». На відміну від більшості керівників комуніст. орг-цій в Україні, які дотримувалися т. зв. «катеринославської» точки зору і безапеляційно кваліфікували укр. рух як реакційний і, по суті, контрревол., Ш. послідовно доводив його прогрес. характер і хибність ігнорування нац. складової революції в Україні. До сил, ворожих її усамостійненню, включав і новостворену, «катеринославську», КП(б)У. У кн. «До хвилі» Ш. і Мазлах вступили у полеміку з нац. питання з В. *Леніним*, наголосивши, що дії «катеринославців» певним чином інспіровані більшов. Москвою і ним особисто. Відтак висунули імператив створення незалежної Укр. компартії (більшовиків) і «свого Леніна» для України як передумови осягнення її реальної самостійності у держ. формі рад. соціаліст. республіки. Усе це спричинилося до репресивних заходів проти Ш. і Мазлаха з боку ЦК КП(б)У. 1919 їх було виключено з партії, заборонено обіймати відповідальні посади, готувалася висилка з України, куди вони повернулися із Саратова. Наклад «До хвилі» вилучався. Та Ш. і далі намагався, спираючись на свій авторитет і особисті зв'язки, організувати партію укр. більшовиків, напівлегально перебуваючи на Полтавщині. Очевидно, в кін. лип. — поч. серп. 1919 залишив Україну, зголосившися до підпільної боротьби проти рос. Добровольчої армії в Катеринодарі, розглядаючи Кубань як частину України. Але не знайшовши вказаних йому більшовиками явок, був схоплений і замордований денікінцями. Ймовірно, самі кол. однопартійці інспірували його загибель. Ідейно-теор. спадщина Ш. та саме його ім'я були практ. табуйовані у комуніст. Україні 1930 — 90-х.

Літ.: Майстренко І. Про книгу «До хвилі» та її авторів // Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. Н. Й., 1967; Юренко О. Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля. // Укр. іст. журн. 1995. № 1; Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933. Cambridge, 1983. *О. Юренко*

ШЕВАРДНА́ДЗЕ Едуард Амвросійович (25.01.1928, Маматі, Грузія) — політ. і держ. діяч. Закінчив Тбіліс. мед. технікум, партшколу при ЦК Компартії Грузії (1951) та істор. ф-т Кутаїс. пед. ін-ту (1960). З 1946 — на комсом. роботі; 1957–61 — 1-й секретар ЦК ЛКСМ Грузії, 1961–64 — 1-й секретар Мцхет., потім Первомайс. райкому партії Тбілісі; 1964–65 — 1-й заст. міністра охорони громад. порядку, 1965–72 — міністр внутр. справ Груз. РСР. 1972–85 — 1-й секретар ЦК Компартії Грузії, у 1976–91 — член ЦК, 1978–85 — канд. у члени Політбюро ЦК, 1985–91 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат ВР *СРСР* 9–11 скликань, нар. депутат СРСР (1990–91). У 1985 був призначений міністром закорд. справ СРСР, на цій посаді активно реалізував політику *«нового політичного мислення»* на міжнар. арені, що сприяло завершенню *«холодної війни»*, підписанню Женев. угод про врегулювання в Афганістані (1988), інтенсифікації процесу обмеження стратег. озброєнь, укладенню Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини (1990); розпочалося встановлення нових відносин із країнами Центр. та Сх. Європи в умовах незадоволення останніх участю у Варшав. договорі й Раді екон. взаємодопомоги. Зазнав критики з боку частини військ. й парт. керівництва СРСР і 20.12.1990 подав у відставку; за кілька тижнів до розпаду СРСР став міністром зовн. зносин (19.11–25.12.1991); одним з перших з керівників СРСР визнав *«Біловезьку угоду» 1991* про припинення функціонування СРСР.

На поч. 1992 Ш. повернувся до Грузії, де в результаті збройного конфлікту в Тбілісі було відсторонено від влади першого президента З. *Гамсахурдіа*. Загони опозиції на чолі з Д. Іоселіані і Т. Кітовані, по суті, привели до влади Ш., який в берез. 1992 обійняв посаду голови Держ. ради Грузії, а в лист. 1992 був обраний головою *парламенту* республіки. Ставши факт. главою д-ви (посаду *президента* Грузії 1992 було ліквідовано, натомість Ш. 1992–95 очолював не лише парламент республіки, а й обіймав посаду голови Держ. ради оборони Грузії), зіткнувся з серйозними екон. проблемами та сепаратист. тенденціями в Абхазії й Пд. Осетії. У серп. 1995 здійснено замах на його життя. 26.11.1995 Ш. було обрано на посаду президента Грузії, 09.04.2000 переобрано на другий презид. термін. У *зовнішній політиці* намагався балансувати між США і Росією, однак відносини з останньою ускладнювалися звинуваченнями керівництва РФ в тому, що груз. влада дозволяє чечен. сепаратистам переховуватись у Панкіській ущелині. У відповідь Ш. звернувся до США з проханням збільшити військ. і екон. допомогу, підписав угоду про стратег. партнерство з *НАТО*, оголосив про намір Грузії вступити до НАТО і *ЄС*; дав згоду на проходження груз. територією стратегічно важливого для США нафтопроводу «Баку–Тбілісі–Джейхан». У 2002 США направили сотні військовослужбовців для надання допомоги груз. армії в антитерорист. операціях в Панкіській ущелині. Але в 2003 Ш. опинився в політ. ізоляції, правлячий блок (Спілка гр-н Грузії) опинився на межі розпаду, а опозицію очолила голова парламенту Н. Бурджанадзе, яка відкрито звинуватила уряд у *корупції* та проведенні диктаторської політики; в серп. того ж року в союз із нею вступив кол. соратник Ш. — З. Жванія, в результаті чого було створено коаліцію «Бурджанадзе–Демократи»; проти Ш. рішуче виступив правий Нац. рух на чолі з М. *Саакашвілі*. 02.12.2003 в країні відбулися парлам. вибори, влада оголосила переможцем проурядовий блок «За нову Грузію», що набрав 21 % голосів, 19 % — дісталися Союзу дем. відродження голови уряду автономної Аджарії А. Абашидзе, список Саакашвілі набрав 19 %, а коаліція «Бурджанадзе–Демократи» — 9 % голосів. *Опозиція* відмовилася визнати результати виборів, звинувативши уряд в їхній фальсифікації, й організувала масові *демонстрації* на вулицях Тбілісі, які отримали назву «революції троянд». Внаслідок двотижневого протистояння 23.12.2003 Ш. подав у відставку з посади президента Грузії. Написав книгу «Роздуми про минуле й майбутнє» (2006).

Літ.: СНГ: цифры, факты, персоналии. Минск, 1998; Батенко Т. Королі СНД: портрети дванадцяти президентів. Львів, 2000; Carolyn McGiffert Ekedahl, Melvin Allan Goodman. The Wars of Eduard Shevardnadze: Second Edition, Revised and Updated. Brassey's, 2001. *М. Дорошко*

ШЕ́ЛЕСТ Петро Юхимович (01.02.1908, с. Андріївка, тепер смт Балакліїв. р-ну Харків. обл. — 22.01.1996, Москва) — парт. і держ. діяч. Навчався у церк.-приход. школі. З 1923 — робітник-ремонтник, слюсар Харків. паровозоремонтного з-ду. У 1927 вчився в Ізюм. радпартшколі. З 1928 — член ВКП(б), навчався у Харків. комуніст. ун-ті ім. Артема, згодом — студент Харків. інж.-екон. ін-ту. У 1932–36 — працював на Маріупол. з-ді ім. Ілліча змінним інженером, заст. начальника і начальником цеху, одначасно навчався на вечір. відділенні Маріупол. металург. ін-ту. У 1936–37 — в Червоній армії, з 1937 — нач. цеху, виробництва, гол. інженер Харків. з-ду «Серп і молот». Обирався членом парткому з-ду. З 1940 по груд. 1941 — секретар Харків. міськкому КП(б)У з оборонної пром-сті. Під час війни з нацист. Німеччиною — завідділом оборонної пром-сті Челябін. обкому ВКП(б), інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б) на ряді авіазаводів, заст. секретаря Саратов. обкому партії з оборонної пром-сті. Очолював також колективи авіапідприємств у Росії та в Україні. У 1954 — 2-й секретар Київ. міськкому, у 1956 — 2-й секретар Київ. обкому Компартії України. З лют. 1957 до серп. 1962 — 1-й секретар Київ. обкому Компартії України. У серп. 1962 — лип. 1963 — секретар ЦК Компартії України, голова бюро ЦК з пром-сті і виробництва. З лип. 1963 — 1-й секретар ЦК Компартії України. До жовт. 1964 підтримував М. *Хрущова* та його політ. лінію, різко критикуючи її після повалення М. Хрущова, що, зокрема, засвідчила його промова на зборах партактиву Києва і Київ. області 15.10.1964. Спочатку користувався підтримкою Л. *Брежнєва*, діючи в цілому в річищі «брежнєвізму». З 1966 став членом Політбюро ЦК КПРС. Підтримав придушення *«празької весни»* у 1968, критикував виступи дисидентів проти режиму. Водночас у власній політ. практиці неодноразово вимагав того, щоб моск. керівництво дотримувалося офіц. декларованих принципів у взаєминах центру і тодішніх «союзних республік». Це, а також зусилля політ. конкурентів, створили Ш. імідж «надмірного» укр. патріота, який нібито плекає плани більшої автономізації України. У 1971 поряд із ним у Політбюро ЦК КПРС з'явився ще один член з УРСР — В. *Щербицький*, який свого часу конфліктував із М. Хрущовим. Це був сигнал до того, що кар'єра Ш. під загрозою. Незважаючи на те, що 8-му п'ятирічку УРСР завершила за формальними ознаками успішно, 10.05.1972 його увільнили від обов'язків 1-го секретаря ЦК КПУ у зв'язку з призначенням одним із заст. Голови РМ СРСР. У 1973 у журн. «Комуніст України» з'явилася погромна стаття, де йому інкримінувалися нібито наявні в його книзі «Україно наша Радянська» (1970) применшення «ролі комуністичної партії, її ідейної і практичної діяльності у роз'язуванні завдань соціалістичного будівництва», порушення ленінських принципів «класово-партійного, конкретно-історичного підходу» до оцінки істор. явищ, ідалізація минулого України, патріархальщини тощо. З квіт. 1973 — на пенсії, мешкав у Москві. З від'їздом Ш. в Україні посилився русифікаторський курс і чистка парт.-держ. апарату. Перебільшеність версій про українофільство Ш. виявилася під час горбачовської *«перебудови»*. У своїх виступах він давав амбівалентні оцінки процесам *демократизації* і підкреслював, що вважав за необхідне більший суверенітет УРСР, а не вихід її з СРСР. Разом з тим у 1991 він вітав проголошення незалежності України, у 1986 вперше після відставки зміг приїхати до Києва. У 1995 у Москві і в 2003 у Києві були надруковані його щоденникові записи і частина спогадів. Перепохований на Байковому цвинтарі у Києві.

Тв.: «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995; «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. К., 2003.

Літ.: Про минуле заради майбутнього. К., 1989; Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. Львів, 1992; Овчаренко Ф. Д. Спогади. К., 2000; Шаповал Ю. Единство и борьба двух НЕпротивоположностей. Владимир Щербицкий и Петр Шелест в политической истории Украины XX века. // Діалог. Історія, політика, економіка. 2004. 4; його ж. Невигадані історії. К., 2004. *Ю. Шаповал*

ШЕЛУ́ХІН Сергій Павлович (псевд. С. Павленко; 06.10.1864, с. Деньги, тепер Золотоніс. р-н, Черкас. обл. — 25.12.1938, Прага) — політ. і держ. діяч. Після закінчення Київ. ун-ту (1888) працював юристом, займався літ. діяльністю, журналістикою. Після революції 1917 вступив до Укр. партії соціалістів-федералістів, керував Укр. револ. к-том Одеси, увійшов до Української Центральної Ради, де очолив позапарт. «секцію самостійників». Згодом обраний до складу Ген. суду Української Народної Республіки, а після проголошення 4-м Універсалом держ. незалежності України призначений міністром судових справ в уряді ЦР. Під час Гетьманату очолював укр. делегацію на переговорах з урядом РРФСР, на яких домігся укладання мирної угоди (трав. 1918). З груд. 1918 Ш. виконував обов'язки міністра юстиції в уряді *Директорії*, в 1919 був членом делегації УНР на Париз. мирній конференції. Від 1920 на еміграції спочатку у Відні, потім у Празі, де працював в Укр. вільному ун-ті. Автор книг і статей з історії укр. права і д-ви.

Літ.: Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920). К., 2000; Яцишина О. Я. Громадсько-політична та наукова діяльність С. П. Шелухіна: Автореф. дис... канд. істор. наук. Запоріжжя, 2004. *Л. Новохатько*

ШЕ́МЕТ Володимир Михайлович (01.07.1873, Любни — 14.05.1933, Київ) — громад. і політ. діяч. Навч. у Петерб. та Київ. ун-тах. Акт. учасник укр. нац. руху кін. 19 — поч. 20 ст., знаходився під наглядом поліції, упродовж 1900–01 позбавлений права в'їзду до Київ., Черніг. губ. та суміжних із ними міст Полтавщини. Входив до *Братства Тарасівців*. У 1902 Ш. разом із М. *Міхновським* став засновником УНП, яка відстоювала ідею незалежності України. У лист. –груд. 1905 видавав у Лубнах першу в Наддніпрянській Україні укр. газ. «Хлібороб», яка пропагувала автономію України в межах Росії. У 1905 обраний депутатом 1-ї Держ. думи, входив до складу укр. фракції та бюро укр. парлам. клубу, розбудовував структуру УРДП партії, яка акт. розробляла проект автономії України. У 1906–08 перебував в ув'язненні. У 1915–16 очолював групу укр. *інтелігенції*, яка добилася відкриття приват. укр. гімназії в Києві. У 1917 обраний депутатом *Української Центральної Ради*, виступив одним з ініціаторів створення УДХП, обраний депутатом до Установчих зборів. З 1919 працював в Ін-ті укр. наук. мови, потім у НДІ цукрової промисловості. Наприкін. 1920-х — на поч. 1930-х зазнав переслідувань від правлячого режиму.

Літ.: Лотоцький О. Сторінки з минулого. Кн. 2. Варшава, 1933; Крат П. Українська стародавність. Торонто; Буенос-Айрес, 1958; Ванцак Б. За українську гімназію // Лубенщина. 1992. № 5; Ванцак Б. Унікальне видання // Лубенщина. 1995. № 87, 88. *Б. Дем'яненко*

ШЕНГЕ́НСЬКІ УГО́ДИ — сукупність док-тів, відомих як Шенгенський доробок (Schengen acquis), що включає в себе Угоду про поступове скасування контролю на спільних кордонах 1985, Конвенцію про застосування Угоди про поступове скасування контролю на спільних кордонах 1990, протоколи про приєднання, рішення та декларації Викон. комітету, утвореного відповідно до Конвенції 1990. Ш. у. спрямовані на реалізацію принципу вільного руху осіб; станом на 2009 діють на території 25-ти країн: 22-х членів *Європейського Союзу* (крім Болгарії, Великобританії, Ірландії, Кіпру та Румунії), Норвегії, Ісландії та Швейцарії. Вперше питання про скасування системи поліц. та мит. контролю на внутр. кордонах було розглянуто на засіданні Європ. ради в Фонтенбло в черв. 1984 з ініціативи Франції та ФРН. Положення першої угоди, укладеної 14.06.1985 в Шенгені (Люксембург) країнами Бенілюксу, ФРН та Францією, не були виконані своєчасно (до 1990), що обумовило підписання 5-ма д-вами Конвенції про застосування Шенг. угоди від 19.06.1990; вона набрала чинності в берез. 1995 й містила умови та гарантії впровадження домовленостей про вільне пересування. Пізніше до Ш. у.

приєдналися Італія (1990), Іспанія і Португалія (1991), Греція (1992), Австрія (1995), Данія, Фінляндія та Швеція (1996), Естонія, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словенія, Словаччина, Угорщина та Чеська республіка (2007). Решта країн-членів ЄС бере участь в окремих аспектах діяльності об’єднання, зокрема у правовій та поліц. співпраці. З березня 2001 Ш. у. почали діяти в країнах Скандин. паспортного союзу, що не є членами ЄС, — Ісландії та Норвегії, з груд. 2008 — в Швейцарії. До 1997 Шенг. процес відбувався паралельно з інтеграц. процесами в ЄС. Згідно з положеннями Протоколу до Амстерд. договору 1997 Ш. у. було інтегровано в правову систему ЄС, обов’язки й повноваження Шенг. викон. к-ту перейшли до Ради ЄС, Ген. секретаріат узяв на себе функції Шенг. секретаріату. Основою Шенг. механізму стала Шенг. інформ. система — база даних, що використовується органами країн-членів Шенг. зони з метою обміну інформацією про окремі категорії осіб та об’єкти. Крім діяльності зі скасування контролю на внутр. кордонах, у рамках Шенг. процесу відбуваються заходи із запровадження спільних зовн. кордонів (єдиної системи контролю на зовн. кордонах та гармонізації візової політики); заходи зі зміцнення безпеки та координації співробітництва у сфері юстиції та правопорядку: питання імміграції, надання притулку, реадмісії, співпраці суд. органів, поліц., митних та прикорд. служб у боротьбі з нелег. міграцією, транскордонною злочинністю, включно з наркоторгівлею та контрабандою зброї тощо.

Літ.: The Schengen acquis as referred to in Article 1(2) of Council Decision 1999/435/EC of 20 May 1999 // Official Journal of the European Communities. L 239. Vol. 43. 22 September 2000; Максименко С. Шенгенська конвенція і право людини на вільне пересування та вибір місця проживання // Право України. 2000. № 5. *М. Миронова*

ШЕПТИ́ЦЬКИЙ Андрей (29.07.1865, с. Прилбичі, тепер Яворів. р-ну Львів. обл. — 01.11.1944, Львів) — церк., культ. і громад. діяч, митрополит Галиц., архієпископ Львів. і єпископ Кам’янець-Поділ. Поч. освіту здобував удома, гімназичну науку у Львові й Кракові. 1883–87 навч. на природн. ф-ті Краків. та Вроцлав. ун-тів. 1888 здобув наук. ступінь д-ра права. 1887 здійснив подорож в Україну та Росію, познайомився з філософом В. Соловйовим та істориком В. Антоновичем. 1888 вступив до монастиря отців Василіян у Добромилі, прийняв у чернецтві ім’я Андрей. Згодом студіював філософію та теологію у Кракові, отримав наук. ступені д-ра теології та д-ра філософії. 1892 висвячений на священика у Перемишлі, згодом став магістром новиків (молодих ченців) у Добромилі (1892–96), а з 1896 — ігумен монастиря св. Онуфрія у Львові. Одержав від Папи Льва XIII номінацію на єпископа Станіслав. (1899), а згодом — на Львів. архієпископа, митрополита Галиц. і єпископа Кам’янець-Поділ. (1900). Інтронізація відбулась 17.01.1901 у соборі Св. Юра у Львові. Митрополит Ш. першим із вищих ієрархів УГКЦ церкви почав використовувати народну мову в спілкуванні з вірними. Як митрополит двічі відвідував Росію (1907, 1912) та Білорусь. Створив апостольський вікаріат для вірних греко-катол. церкви у Боснії. 1907 Ш. добився призначення єпископа для США, а в 1912 — для укр. поселенців у Канаді (Вінніп. митрополія УГКЦ). 1910 брав участь у євхаристійному конгресі у Монреалі. Ш. був ініціатором Велеград. з’їздів (1907–27). Скликав синоди та конференції єпископату греко-катол. церкви. 1917 провів низку заходів, спрямованих на поширення і зміцнення катол. церкви в Росії. У міжвоєнний період Ш. продовжував роботу з розбудови УГКЦ. За його ініціативи було засновано Львів. греко-катол. академію (1928), Богословське наук. т-во (1929), Укр. катол. ін-т церковного з’єднання ім. митрополита Рутського (1939). Продовжуючи унійну діяльність, відновив роботу Голланд. унійного апостолату, у Бельгії — сх. гілку ордену бенедиктинців. Передбачаючи наростання репресій проти Церкви, митрополит таємно 22.12.1939 висвятив на єпископа свого наступника — ректора Львів. дух. академії о. *Йосифа Сліпого*. У жовт. 1939 Ш. призначив екзархів для вірних візант. обряду, що проживали на теренах Рад. Союзу: єпископа М. Чарнецького для Волині та Полісся, о. К. Шептицького для Росії та Сибіру, о. Неманцевича для Білорусі. Протестує проти «пацифікації», яку здійснювала польс. влада на західноукр. землях, засуджує нищення правосл. церков на Холмщині, Підляшші, Поліссі й Волині. Основою екуменічної унійної діяльності митрополита Ш. була засада пошанувати сх. обряди та зробити укр. Церкву носієм унійної ідеї на Сх. Під час 2-ї світової війни Ш. ставив питання про об’єднання всіх християн України навколо Київ. патріархату в єдності з Рим. престолом, але не знайшов розуміння з боку окремих ієрархів Церкви та укр. *інтелігенції*. Основою діяльності Ш. була пастирська опіка. Проблеми, пов’язані з життям його вірних, порушував у посланнях до гуцулів, буковинців та інтелігенції (1901), «Про соціяльну квестію» (1904), «Про обрядові справи» (1931), «Як будувати Рідну хату» (1941), «Не убий» (1942) і багато ін. Підтримував діяльність укр. культ.-просвіт. т-в: «Просвіта», «Рідна школа», «Сільс. господар». Був співзасновником Зем. банку у Львові (1910). Під патронатом і за фін. підтримки Ш. діяли громадсько-сусп. орг-ція Укр. катол. союз, Ін-т катол. акції, виховна орг-ція молоді «Орли», орг-ція студентів-католиків «Обнова», друкарня «Бібльос», видавалися літ.-наук. і популярні журнали.

Тяжкими для Ш. були часи рад. *окупації* (1939–41). Відлучення Церкви від шкільної справи, позбавлення дух. осіб громадян. прав, закриття семінарій і церк. видавництв супроводжувалося численними арештами священиків і монахів. Ш. відкрито стає на захист віруючих і Церкви, протестує проти пропаганди безбожництва, втручання влади в церк. справи. Не закликаючи народ до політ. виступів проти неї, водночас вимагав стійкості у вірі. Нім. армію зустрів як визволительну, пов’язуючи з нею надію на відновлення укр. *державності*. Будучи щирим укр. державником, ще 1938 привітав проголошення незалежності Карпатської України, Укр. д-ви (30.06.1941), очолив Укр. нац. раду (1941), Всеукр. нац. раду (1944). Масові розстріли мирного населення, насильницьке вивезення його до Німеччини докорінно змінили ставлення Ш. до окупац. режиму. Засудження злочинів *нацизму*, протест проти гітлерівського *геноциду*, політ. вбивств серед українців знаходимо в низці його пастирських листів і послань. Був єдиним представником церк. еліти в Європі, хто звернувся з листом до Папи Рим. Пія XII (31.08.1942) та шефа гестапо Г. Гімлера, протестуючи проти геноциду євреїв. Підтримав ідею створення 1-ї укр. дивізії «Галичина». Зі вступом Червоної армії (влітку 1944) та встановленням рад. режиму в Зх. Україні Ш. переймався досягненням компромісу між урядом СРСР і УГКЦ, домаганням офіц. визнання Церкви д-вою. Помер Ш. 01.11.1944, похований у підземеллі собору Св. Юра (Львів). Процес беатифікації офіц. відкрито за Папи Івана XXIII, а Папа Павло VI визнав за митрополитом Ш. статус «слуги Божого». Євр. громада України (трав. 2008) визнала його Праведником світу.

Літ.: Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Львів, 1990; Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Львів, 1995; Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944. К., 2003; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). К., 2005.

В. Войналович

«ШІСТДЕСЯ́ТНИЦТВО» — літ.-мист. та сусп.-політ. течія серед укр. інтелект. *еліти*, що виникла наприкін. 1950 — поч. 1960-х. Передумовою виникнення «Ш.» та «шістдесятників» були політ. новозміни, які мали місце в період *десталінізації* і супроводжувалися викриттям і засудженням мас. репресій, демократизацією сусп.-політ. і культ. життя в Україні. Початковий період «Ш.» (кін. 1950 — поч. 1960-х) характеризувався пошуками «правди і чесної позиції», «власної індивідуальності», нових форм творчості, переглядом морально-ет. цінностей у житті та літ-рі, відмовою від офіц. канонів мистецтва соціаліст. реалізму. У серед. 1960–70-х «шістдесятники» являли собою внутр. моральну опозицію до рад. тоталіт. режиму. Символом творчої розкутості, дух. демократизму, ет. максималізму, нонконформізму, пориванням до експерименту на поч. 1960-х був позначений доробок поетів і письменників М. Вінграновського, Є. Гуцала, І. Драча, В. Дрозда, В. Коротича, Л. Костенко, Б. Олійника, Д. Павличка, В. Симоненка, В. *Стуса*, Г. Тютюнника, В. Шевчука; літ. критиків І. *Дзюби*, І. Світличного, Є. Сверстюка; художників та графіків А. Горської, П. Заливахи, В. Зарецького, В. Кушніра, І. Марчука, Г. Севрук, Л. Семикіної, Г. Якутовича, композиторів Л. Грабовського, Л. Дичко, В. Сильвестрова, М. Скорика; кінорежисерів, акторів та театральних діячів Ю. Іллєнка, І. Миколайчука, Л. Осики, Л. Танюка, С. Параджанова, публіцистів В. Марченка, В. Мороза, В. *Чорновола* та ін.

Прагнення покоління молодих митців позбутися тоталіт. диктату в творчому процесі згодом переросло в нерегламентовані культ.-просвіт. акції, в появу позаофіц. об'єднань, як Клуби творчої молоді (КТМ). Діяльність КТМ полягала у проведенні мист. заходів (літ. вечори, худ. виставки, показ замовчуваних театр. п'єс, вечори пам'яті репресованих митців), спрямованих на пробудження нац. самосвідомості, пропаганди культ. спадщини укр. народу. Початкове об'єднання молодих митців-шістдесятників, пов'язане з КТМ «Сучасник», який виник у Києві наприкін. 1959. Багато зусиль для організації та діяльності «Клубу» доклали його президент — режисер Л. Танюк, літератори І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Симоненко, С. Тельнюк, художники А. Горська, В. Зарецький, Г. Севрук, Л. Семикіна та ін. При Клубі діяло 5 секцій: письменницька, художня, музична, кіно і театральна. Члени Клубу організовували лекції з історії України, етногр. свята, літ.-худ. вечори, влаштовували краєзнавчі експедиції. За ініціативи активу КТМ «Сучасник» було створено студ. міжвузівський фольклорний мандрівний хор «Жайворонок». Під впливом київського клубу в 1962 КТМ «Пролісок» у Львові. Молодіжні об'єднання, що пропагували свободу самовираження, загальногуман. цінності, надбання нац. культури діяли також в Одесі та Харкові. У квіт. 1968 р. КТМ виник у м. Придніпровську Дніпроп. обл., організаторами якого стали студент Б. Уніат, журналіст М. Скорик, літературознавець І. Сокульський. Політ. відчуженість, нац. спрямованість КТМ стала приводом для закриття молодіжних об'єднань та застосування каральних заходів щодо їхнього активу (1964 були ліквідовані клуби в Києві та Львові, а в квіт. 1968 така ж доля спіткала учасників молодіжного об'єднання в Придніпровську). Масований ідеол. тиск владних структур, політ. *репресії* 1965–72 змусили частину шістдесятників вдатися до «внутр. еміграції» (Л. Костенко, В. Шевчук) або підпорядкуватися наявним «правилам гри» в рад. соціумі (В. Коротич, Д. Павличко, І. Драч), ін. обрали шлях відкритого протистояння тоталіт. режиму (В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Калинець).

Літ.: Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід // Блудні сини України. К., 1993; Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. 1995. № 4; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К., 1995; Бажан О. Шістдесятники в літературно-мистецькому житті України (кінець 1950-х — початок 1960-х років) // Актуальні проблеми історії та культури України. Збірник наукових праць. Ч. 2. Миколаїв; Одеса, 2000;

О. Бажан

ШЛЕ́ЗІНҐЕР (Schlesinger) Артур (15.10.1917, Колумбу, США — 28.02.2007, Нью-Йорк) — історик, представник лібер. напряму в сучас. історіографії. Початок громад. діяльності Ш. припадає на 1950-ті, коли він взяв на себе роль штатного спічрайтера канд. в президенти США А. Стівенсона, що висувався проти Д. *Ейзенгавера*, при якому вперше традиція консерватизму стала впливовішою за *лібералізм*. Однак останній зберігав свій вплив в амер. суспільстві аж до 2-ї пол. 1970-х, коли зовнішньополіт. невдачі, здавалося б, остаточно поховали амер. версію цієї ідеології. Тим не менш, лібералізм вижив завдяки таким людям, як Ш. У двадцять один рік Ш. видає свою першу роботу, присвячену амер. філософу 19 ст. О. Браунсону, а в двадцять вісім отримує першу Пулітцерівську премію за монографію «Ера Джексона» (The Age of Jackson) — про 7-го президента США Е. *Джексона*, визнану еталоном літ. біографії. Захоплення *політ. історією* привело в політику і самого Ш., але він, як справжній вчений, вважав за краще не брати участі, а спостерігати за істор. процесом з-за лаштунків. Ще під час 2-ї світової війни він писав промови для президента *Рузвельта* і працював аналітиком в Бюро стратег. служб — попередника ЦРУ. У 1946 р. Ш. взяв участь у створенні орг-ції «Американці за демократію», що проповідувала поєднання лібер. реформ з жорсткими антикомуніст. заходами. Однак радикалізм в будь-яких проявах був йому чужий: коли у 50-х рр. у США розгорілося «полювання на відьом», запущене сенатором Дж. Маккарті, Ш. був одним із тих хто виступив проти маккартизму. Ш. брав активну участь у діяльності Дем. партії і невдовзі після приходу Дж. *Кеннеді* до влади отримав посаду спец. помічника президента. Після вбивства Кеннеді Ш. спочатку працював з його наступником — Л. *Джонсоном*, а потім покинув Білий дім заради написання ще одного дослідження — книги «Тисяча днів. Джон Кеннеді в Білому домі». Вона принесла йому другу Пулітцерівську і першу Нац. книжкову премію США. Другу Нац. премію він отримав за роботу «Роберт Кеннеді і його час». Перу Ш. також належать багатотомна праця про Ф. *Рузвельта*, роботи, «Роз'єднуючи Америку: відображення суспільства різних культур» (1998), «Війна і американське президентство» (2004). У статті «Лібералізм в Америці. Зауваження для європейців», описується процес формування амер. лібералізму і відзначаються його відмінності від лібералізму європ. У серії есе, що писалися та публікувалися протягом двадцяти трьох років (в період 50–70-х рр.

20 ст.), викристалізувався закон циклічності амер. історії. Ці есе являють собою книгу «Цикли американської історії» (1986), яка є своєрідним підсумком наук. діяльності автора. При розгляді історії США Ш. виходить з таких положень: США як *нація* і як *держава* мають принципові відмінності від націй і д-в Європи; США у перший період своєї історії (приблизно до серед. 19 ст.) розглядалися самими американцями як експеримент з невизначеним результатом; циклічність історії США. Зміну циклів Ш. пояснює періодами наростання або спаду нац. активності. У сусп-ві ці сплески–спади виражаються у пріоритеті в американців сусп. життя в «активні» цикли або приватн. — в «консервативні». Останні також характеризуються переважанням ділової активності американців і зосередженням інтересів перш за все на грошах. Наступ «консервативного» циклу відбувається після відносно тривалого періоду активного життя, перетворень, війн і т. д. і пояснюється психол. втомою людей від усього цього. Вчений виділяє цикли й аналізуючи розвиток політ. партій. Політ. життя Америки засноване на двопарт. системі, яка, на думку Ш., також розвивається циклічно, приблизно через кожні 40 років приймаючи нову форму. Циклічність у Ш. не є рухом по спіралі, а є еволюц. процесом. Кожен цикл, чи то «активний», чи «консервативний», обов'язково виводить Америку на новий етап істор. розвитку, і дороги назад немає. Покинувши Білий дім, Ш. вважав своїм обов'язком висловлюватися про різні аспекти амер. політики. Він не схвалював війну у В'єтнамі та «імперську політику» (термін, який він увів в обіг) *Ніксона*, протестував проти *імпічменту* Б. *Клінтону* та операцій в Боснії, критикував концепцію «однополярного світу» Джорджа *Буша*-старшого і політику «превентивних воєн» *Буша*-молодшого.

Тв.: Циклы американской истории. М., 1992.

Літ.: Тишков В. А. История и историки в США. Москва, 1985; Циклы американской истории. М., 1992; Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; Цыганков П. А. Теория международных отношений. М., 2003. *Л. Угрин*

ШЛЕМКЕ́ВИЧ Микола Іванович (псевд.: М. Іванейко, С. Вільшина, Р. Срібний; 27.01.1894, Пилява — 14.02.1966, Пасейк, США) — філософ, публіцист, громад.-політ. діяч, дійсний член НТШ і УВАН, дослідник історії укр. культури, л-ри та філософії. Навч. у Віден. ун-ті. У 1915 вивезений рос. окупац. владою до Сибіру. Під час Укр. революції повернувся до України. У 1918–19 секретар редакції «Робітничої газети» у Києві. Після захоплення міста більшовиками переїхав на Звенигородщину, де вчителював у сільс. школах. У 1919 повернувся до Галичини. Закінчив Віден. ун-т (1926). У 1928–29 навч. у Сорбонні. Після повернення до Галичини — член проводу Фронту нац. єдності, ідеолог «творчого націоналізму», критично виступив проти ідеології і тактики *ОУН*. Редагував двотижневик (з 1936 — квартальник) «Перемога» (1933–39), член редакції газ. «Укр. вісти» (1935–39). Після приходу рад. військ у Зх. Україну навесні 1940 нелегально перебрався у нім. зону окупації. У 1941–44 — гол. редактор львів. відділу «Українського видавництва», одночасно — співредактор місячника «Наші дні». З 1945 — в еміграції спочатку в Австрії і Німеччині, з кін. 1940-х — у США. Організатор укр. політ. структур в еміграції — Укр. нац.-дем. союзу, Союзу укр. нац. демократів та Укр. нац. ради. Продовжував громад.-публіц. діяльність, пропагував лібер.-дем. ідеї. Автор праць з проблем укр. культури та політ. думки.

Літ.: Абліцов В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. К., 2007. *Б. Дем'яненко*

ШЛЯ́ХТА — поняття, що походить від слова «шляхтич» (šlechtic, від старонім. Slahte — «добре народжений»). Уперше фіксується у чеськомовних док-тах поч. 14 ст. на позначення людини збройного статусу, яку серед решти т. зв. «людей меча» («рицерів»: rytíř, з нім. Ritter — вершник) вирізняє «добре» походження. Власне такий зміст обидва поняття зберігали й деякий час після того, як їх було перенесено у серед. 14 ст. з чес. ділової мови до староукр. (шляхтич та рицер), а в 15 ст. до польської (szlachtic, rycerz). Однак пізніше, коли «рицарський», себто військовий, спосіб занять став винятковою прерогативою «добре народжених», поняття «рицер» звузилося до етикетного: починаючи від 16 ст. ним окреслювали норми поведінки, суголосні уявленням про «лицарську честь» — вірність слову, хоробрість, великодушність тощо. Натомість паралельно зміст поняття «шляхтич» розширився: і в соціальних практиках, і в публічному дискурсі ним стали позначати особу «доброго» походження, наділену низкою привілеїв, що підносять над загалом (у тогочас. термінології — людьми простими). Корпус таких привілеїв поступово нагромаджувався у Польс. королівстві між кінц. 14 — серед. 15 ст., а у Вел. князівстві Лит. — від серед. 15 ст. до 2-ї пол. 16 ст. Крок за кроком домагаючись чергових поступок, що їх володарі змушені були надавати чи під тиском політ. обставин, чи потребуючи фін. підтримки, шляхта польс.-лит. д-ви, об'єднаної 1569 у федерат. Річ Поспол., станом на кінець 16 ст. вже володіла довгою низкою законодавчо усталених прав. Узагальнено їх можна згрупувати так: 1) майнові (спадкове безумовне землеволодіння, що його можна конфіскувати лише за вироком суду); 2) персональні (недоторканність особи; підсудність у цив. спорах тільки виборному шляхетському судові; право вільного виїзду з країни); 3) політичні (право голосу у локальному шляхетському самовряд. та у процедурах виборів короля; «право на опір» королю, якщо той не дотримується угоди між ним і шляхтою-виборцями, на що складає присягу після елекції). Майнові та персональні права поширювалися, окрім шляхти, на решту вільних мешканців країни, натомість політ. прерогативи охоплювали тільки шляхтичів, і власне це перетворювало Річ Поспол. на країну, чий політ. устрій нині називають «шляхетською демократією», а в тогочас. дискурсі кваліфікували як «золоті вольності» ш. Домінування в публічному житті сусп-ва призвело до утвердження своєрідної шляхетської ідеології, за якою шляхтича і простолюдина розділяє нібито неподоланна прірва, обумовлена «різницею крові» (такі уявлення, зокрема, яскраво пропагував Станіслав *Оріховський-Роксолан*). Поширення тези про вроджену «вищість крові» шляхти знайшла прояв у низці законодавчих ухвал кінця 16 — серед. 17 ст., спрямованих на остаточне замикання шляхетського стану. Кількість шляхти у різних регіонах Речі Поспол. була різною: найбільше (до 18 % від загалу мешканців) її було у Жемайтії, на етн. Польс. теренах могло проживати близько 7–10 % шляхтичів, а на укр. — до 2,5–3 % станом на 17 ст. із наступним суттєвим збільшенням упродовж 18 ст., коли на Галичині, Київщині, Поділлі та Пд. Волині виникають т. зв. «шляхетські села», де мешкала незаможна ш., що власноруч обробляла землю. Такі цифри суттєво відбігають від середньостатист. чисельності вищого сусп. прошарку в Зх. Європі (бл. 1,2–1,5 %), натомість є ближчими до аналогічних обрахунків на тер. Угорщини, де шляхта становила бл. 7–8 % загалу. Після того як Річ Поспол. наприкін. 18 ст. припинила своє існування, на усіх її територіях, поділених між Рос. імперією, Габсб. монархією та Пруссією, було проведено ревізію належності до шляхетського стану. Внаслідок цих акцій десятки тисяч шляхтичів, особливо малозаможних, зазнали т. зв. «декласації», себто втратили давніший привілейований статус. Це, однак, не призвело до втрати шляхетської самосвідомості, тож власне такі соціальні середовища витворили осн. базу протестних настроїв та визвольних польс. рухів упродовж 19 ст. *Н. Яковенко*

ШМІТТ (Schmitt) Карл (11.07.1888, Плеттенберг, Німеччина — 07.04.1985, там само) — консерват. політ. мислитель, соціолог, теоретик права, один із найбільш суперечливих мислителів 20 ст. Автор тридцяти книг, серед яких «Диктатура» (1921), «Політична теологія» (1922), «Поняття політичного» (1932); «Легальність і легітимність» (1932) та ін. Ш. розглядається в науці як націоналіст, противник плюралізму, антиліберал, опонент парламентаризму і шанувальник італ. фашизму, противник прав. держави і природного права, теоретик тотальної д-ви, неоабсолютист, що сформувався під впливом Макіавеллі і Гоббса; з часів націонал-соціалізму виступав як антисеміт, виправдовував злочини нацизму. У 1921–45 — професор у Грайфсвальді, Бонні, Кельні, Берліні. У 1933–36 співпрацював із нацистами. З 1936, після критики з боку Розенберга, опинився в неявній опозиції до режиму. Після війни підпав під заходи щодо денацифікації.

У 20-ті рр. Ш. вищою політ. спільнотою вважав *державу*. У книзі «Диктатура» (1921) розглядав історію ін-тів влади від Стародав. Риму до *«диктатури пролетаріату»* в СРСР, спробував відновити концептуальну *легітимність* диктатури. У праці «Інтелектуальні умови сучасного парламентаризму» (1923) стверджував, що навіть тимчасові диктатури, які виконують волю народу, швидше можуть бути сумісними із дем. правлінням, ніж лібер. парламентаризм, який управляє опосередковано за допомогою процедур і *еліти*. У 1933–34 приходить до ідеї «потрійного розчленування» політ. спільноти на «рух» (партію), «д-ву» і «народ». Ш. сформулював положення про неминучість конфліктів у *внутрішній* і *зовнішній політиці*; всепроникний характер *політики*, незведення її до екон., етичних, реліг. та ін. суперечностей; принципову неможливість її ізоляції від *суспільства* і навпаки; про важливу роль д-ви, що єдино здатна захистити *громадян* від зовн. ворогів, забезпечити внутр. мир і стабільність, і сприйняття осн. критерію політичного як «розрізнення друга і ворога». Це розрізнення лежить в основі будь-якої політ. дії, заперечення його робить політ. дію неможливою. *Парламентаризм* і *лібералізм*, які затушовують цю відмінність або не хочуть її проводити, винні в стагнації і деградації політ. і дух. життя. Ш. звернув увагу на зв'язок політичного і д-ви, проте прирівнювати політичне і держ. вважав неправильним. Саме д-ва володіє правом визначити «ворога» і почати з ним боротьбу (війну). Політичне визначається розмежуванням, готовністю до боротьби і боротьбою, здатністю до ухвалення рішення і рішучістю. Між 1939–41 висунув теорію «Простір» — теорію геогр. сфери інтересів. Вважав, що вона може гарантувати мир в епоху масової демократії і механізованої війни. У 1940–50-ті звернувся до геополіт. тематики, прагнув знайти противагу амер. експансіонізму. Досліджував заг. питання екзистенціального протистояння в глобальних поняттях «земля» і «море», «Схід» і «Захід» («Номос Землі», 1950). Розвинув тему у «Теорії партизана» (1963).

Літ.: Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии // Логос. 2004. № 6. *Б. Дем'яненко*

ШОВІНІ́ЗМ — (франц. chauvinisme від імені франц. капрала наполеон. армії — Chauvin). Йому приписують такі слова: «Французи кращі за всіх, всі гірші за французів») — аґреси́вна форма *націоналізму*, проповідь нац. винятковості, протиставлення інтересів однієї *нації* інтересам ін. нації, нац. пихатість, розпалювання нац. ворожнечі й ненависті. Спорідненими із Ш. явищами є *фашизм*, *тоталітаризм*, *антисемітизм*, апартеїд, *геноцид* та ін. Одним із найпоширеніших різновидів Ш. є великодержа. Ш. — ідеологія нації, що займає панівне (державне) становище в д-ві. Великодерж. Ш. є нездоровим проявом надлюбові до своєї нації, зневажливого ставлення до ін. етносів як спільнот, які, на думку шовіністів, перебувають на ни́жчому ступені розвитку. Сусп.-політ. розвиток цих народів, їхні мови, культури шовіністами інтерпретуються як нерозвинуті, примітивні, такими, що підлягають витісненню на користь іншої, «розвинутішої» цивілізації. Великодерж. Ш. може виявлятись у *політиці* великої нації стосовно малих народів усередині однієї д-ви, а також набувати міжнар. масштабів, реалізуватися в політиці поневолення ін. *націй-держав*, прагнення завоювати ін. народи з метою переходу їх у лоно «вищої» культури, приєднання до «кращої» сусп. орг-ції нації-завойовника. Але оскільки будь-яке насильство породжує зворотну протидію, «окультурювання» здебільшого не дає очікуваних наслідків. Політика великодерж. Ш. може свідомо використовуватись урядами та *партіями політичними* в підготовці загарбницьких воєн і виправда́нні експлуатації ін. народів. Прояви Ш. можливі й з боку пригнобленої нації, однак великодерж. Ш. можливий лише з боку великої нації, нації-імперії. Ідеологія та практика Ш. мають коріння у масовій психології, неписаних нормах побутової поведінки, з ін. боку — можуть підтримуватися на держ. рівні. Подолання Ш. передбачає гарантування та здійснення прав і свобод особи незалежно від національності, забезпечення рівності прав *громадян*.

О. Рафальський

ШОПЕНГА́УЕР (Schopenhauer) Артур (22.02.1788, Данціг, тепер Гданськ — 21.09.1860, Франкфурт-на-Майні) — філософ, основоположник філософії життя. 1807 Ш. працював в торг. фірмі, але присвячувати своє життя комерції він не хотів. У 1809 р. Ш. вступив до Геттінг. ун-ту, де навчався на мед. ф-ті, пізніше — на філос. У 1811 — переїзд до Берліна, де відвідує лекції Фіхте та Шлейєрмахера. Самост. вивчає філос., фізику, хімію, астрономію, геологію, фізіологію, анатомію, зоологію та планує написати філософську працю про Волю. В 1812 Єнс. ун-т, куди Ш. надіслав свою дисертацію, заочно присвоїв йому звання д-ра філософії. У 1819 Ш. написав свою осн. працю «Світ як воля та уявлення». Вона не мала успіху серед читачів, тому Ш. прагнув пояснити осн. положення твору в своїх ін. творах — «Про Волю в природі» (1836), «Дві основні проблеми етики» (1840), «Світ як воля і уявлення» (т. 2, 1844) тощо. Визначальну роль у розбудові філос. системи відіграло творче осмислення й використання Ш. ідей філософії брахманізму, *Платона* і *Канта*. Переосмисливши, в першу чергу, кантівську філософію, він переорієнтував філософію зі з'ясування пізнавальних здатностей та можливостей людини на осягнення універсуму як самореалізації світової волі.

Особливість філос. вчення Ш. — волюнтаризм. Усю філос. систему Ш. можна сформулювати в одному визначенні: «Світ — це самопізнання волі». Шлях до метафізики волі лежить через теорію пізнання, осн. пунктом якого є положення: світ — це світ людини, тобто світ є моє уявлення. Ш. наголошує: «Воля — це пізнання тіла a priori, а тіло — це пізнання волі a posteriori». Таким чином, знання про мою волю невіддільне від знання про моє тіло. Я пізнаю волю не як єдність, а лише в окремих актах мого тіла, тобто тіло є умовою пізнання моєї волі. Ін. словами, воля є «річ у собі», сутність буття, дух. першооснова сущого. Воля утворює внутр., істинну сутність людини, але сама в собі вона безсвідома. Ш., на противагу Канту, переконаний у тому, що воля є первинною відносно інтелекту, який виступає продуктом волі. Організм — безпосередній прояв волі, первинний феномен, а інтелект — вторинний. Піддаючи критиці «категоричний імператив» Канта та його намагання створити загальнолюдську мораль, що не спирається на емпір. досвід, Ш. звертає увагу на відсутність реального змісту основ кантівської моралі. Він заперечує будь-які «загальнозначимі» та «необхідні» моральні закони. У питанні щодо людського сусп-ва є прихильником консерват. ідей. Вважає, що соціальної рівності індивідів між собою не може бути. Поняття рівності є для Ш. абстрактною ідеєю. *Держава*, за Ш., — це оборонна інституція, мета якої захищати людину від зазіхань ін. людини. *Республіки* схильні до *анархії*, монарх. д-ви — до *деспотії*, конст. монархії — до панування партій. «Щоб заснувати досконалу державу, необхідно створити таких істот, природа яких дозволяла б цілком жертвувати власним добробутом в ім'я суспільного блага». Своє уявлення про ідеальний політ. устрій Ш. називає «утопією», «платонівською республікою». Це деспотія мудрих та благородних, які виходять із *аристократії*. Таке поєднання можливе завдяки шлюбу шляхетних чоловіків з розумними та обдарованими жінками. Ш. висуває теорію, згідно з якою характер людина успадковує від батька, а інтелект — від матері. Змінити якимось чином ані перше, ані друге їй не під силу. Таким чином, удосконалити рід людський можливо лише фізіол. шляхом розмноження, а не завдяки просвітництву та науці. Ш. припускає, що якби існував такий спосіб покарання, як кастрація, то людство позбулося б великої кількості негідників. Так конст. республіканізм Канта по-своєму знаходить завершення в деспотії, аристократ. євгеніці Ш.

Філософія Ш. характеризується песимізмом, трагізмом. Людина від народження прагне щастя, насолоди, але бачить, що світ переповнений горем, ворожістю, злістю та стражданням. У реальному житті досягнення щастя є міражем. Тому Ш. виводить таке положення: «Істинна цінність існування вимірюється лише відсутністю страждань, а не присутністю насолод». Філософія Ш. набула популярності лише під старість мислителя і справила значний вплив на багатьох відомих філософів та діячів культури — Е. Гартмана, Ф. *Ніцше*, В. Джемса, А. Бергсона, З. *Фройда*, К.-Г. *Юнга*, М. *Гайдеґґера*, Ж.-П. *Сартра*, А. Камю, Л. Вітгенштайна, Т. Адорно, М. Горкгаймера, Р. Ваґнера, Т. Манна, О. Фета, Л. Толстого.

Літ.: Шишков И. З. Современная западная философия. Очерки истории. М., 2004: Мироненко О. М. Шопенгауер Артур // Політологічний енциклопедичний словник. К., 2004. *Ю. Осокіна*

ШПЕ́НҐЛЕР (Spengler) Освальд (29.05.1880, Бланкенбург — 08.05.1936, Мюнхен) — філософ, представник філософії життя, один з основоположників сучас. філософії культури. У 1899 записується на природ.-матем. відділення Галлс. ун-ту. В 1901 переходить в Мюнх. ун-т, але повертається в Галле і в 1904 захищає там докт. дис. «Основна метафізична ідея філософії Геракліта». У 1908 — викладач математики та історії в гімназії Гамбурга. Потрапляє під вплив філософії *Гете*, *Ніцше*, *Шопенгауера*. Ш. визнає, що з Шопенгауера розпочинається «справжня» філософія 19 ст., темою якої є воля — як воля до життя, життєва сила, практ.-динам. принцип. З 1911 переїздить до Мюнхена, де займається творчістю як вільний літератор. Свою осн. працю «Присмерк Європи: нариси морфології світової історії» Ш. написав у розпал 1-ї світової війни. Над 1-м томом він працював близько шести років (т. 1, 1918). 2-й том був доповненням та коментарем до 1-го (т. 2, 1923). Відразу ж після виходу в світ 1-го тому книга стала бестселером, а її автор — знаменитістю. Книга містить біол. філософію історії. «Присмерк Європи» проголошує, що європ. культура, як і будь-яка ін. культура, досягла періоду, коли вичерпалася її творча сила і почалося природне вмирання культури, оскільки культура — це живий організм, що має «душу». Критикуючи ідею поступ. прогресу та однолінійності світ. історії, Ш. змальовує всесвітню історію як сусідство та чергування різних культур. Спільними для всіх культур є осн. стадії їх існування: зачаття, народження, розвиток, розквіт, занепад, загибель. Істор. процес, на думку Ш., конституюють вісім великих культур: єгип., інд., вавил., кит., греко-рим. («аполонівська»), візант.-араб. («магічна»), західноєвроп. («фаустівська») та культура майя. За тривалістю свого існування культури, подібно до біол. особи одного виду, по суті не відрізняються. Тривалість життя кожної культури, за Ш., — бл. 1000 років. Кожна з цих культур проходить замкнений коловоротний життєвий цикл (від міфосимволічного ступеня до цивілізації). Цикл завершується тоді, коли душа культури реалізувала всю суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, *держав*, наук тощо і розчиняється у тій самій прадушевній стихії, з якої виникла. На стадії вмирання культура не змінюється ін. розвиненішою культ.-істор. формою, а розпадається до рівня етн. хаосу. Цивілізація, за Ш., — це стадія вмирання культури, період її окам'яніння, а також форма існування її після смерті. З переходом культури до цивілізації творчість (художня, поетична) вироджується в спорт; настає час політ. та інж.-тех. діяльності, коли переважає раціоналізм, демократія, урбанізація, космополітизм, пацифізм, атеїзм. Ш. знаходився в очікуванні близької загибелі західноєвроп. культури та виникнення ще ненародженої майбутньої, рос.-сибірс. культури.

Ш. проводить паралель між етапами розвитку культури та становою системою (нарис «Прусська ідея і соціалізм», 1919. Аристократія та духовенство — це *еліта*, два стани, які є носіями «благородного» начала в сусп. житті. Аристократія — носій «долі» культури, духовенство — її незмінний супутник, її помічник у справі культ. творчості. Обидва стани, за Ш., є бажаними для сучас. західноєвроп. світу. Криза сучасності полягала в тому, що на вершині тріумфу опинився стан мас, що ніс із собою нерозуміння традицій, боротьба з якими є боротьба проти культури, проти знаті, церкви, династій. Примирити масу та еліту під силу «прусському соціалізму». Смисл *соціалізму* прусс. зразка в тому, що в сусп. житті панує не протиставлення багатих і бідних, а — службове становище, якого досягають завдяки старанням та здібностям. «Прусський соціалізм» сповідує етику труд. відносин, дисципліну, органічну ієрархію замість майнової диференціації. Ш. здавалося, що на Німеччині лежить істор. місія останнього «злету» перед невідворотною загибеллю. В ідеалі Німеччина для філософа — це авторит.

порядок, військ. міць, високорозвинена техніка. Політ. ідеї Ш. були запозичені нацистами, хоча насправді він негат. ставився до правих ідей і відкрито відмовився співпрацювати з націонал-соціалістами. Ш. вважав, що не лише Німеччина, яка програла в 1-й світовій війні, але й країни-переможниці опиняються в стані програшу в світлі кризи «фаустівської» культури. Ця тема виявляється осн. в праці «Людина і техніка» (1931) Людина з розвитком техніки втратила свій панівний статус у світі, опинившись підвладною машині. Ш. порівнює сучас. «фаустівську» культуру з культурою Риму часів Августа. Людина як біол. вид, на думку Ш., втратила союз із Богом та природою і на неї чекає творчий занепад. «Роки рішень» (1933) — остання праця філософа, присвячена проблемам сучас. сусп-ва, де він піддає гострій критиці нову владу Німеччини. *Націонал-соціалісти* не просто не зрозуміли його вчення, вони витлумачили його буквально, так і не реалізувавши консерват.-романт. та елітарист. надії Ш. Ідеї Ш. знайшли відгук у творах багатьох сучас. мислителів — А. *Тойнбі*, М. *Гайдеґґера*, О. Лосєва, Й. Мандельштама та ін.

Літ.: Тавризян Г. М. О. Шпенглер, Й. Хейзинга: две концепции кризиса культуры. М, 1989; Хюбшер А. Мыслители нашего времени (62 портрета). М., 1994. *Ю. Осокіна*

ШПИГУНОМА́НІЯ — *кампанія політ.* переслідувань та *репресій*, що має за привід діяльність на тер. країни спец. служб та розвідки іноземних *держав*. Зовнішнім контекстом Ш. є, як правило, міжнар. конфліктна ситуація, учасником якої є відповідна країна. Політика політ. репресій, мотивованих діяльністю агентів іноз. д-в, перманентно проводилася в *СРСР* упродовж 20–50-х рр. 20 ст. відповідно до доктрини «ворожого капіталістичного оточення». Так само й у США в період загострення *«холодної війни»* наприкін. 40-х — на поч. 50-х рр. діяльність спец. підкомітету сенату з розслідувань антимер. діяльності, який очолював Дж. Мак-Карті, суперечила принципам лібер. ідеології, порушувала політ. *права людини*, що зрештою призвело наприкін. 1954 до його персонального засудження, як голови комітету, спец. резолюцією сенату США. *А. Субботін*

ШТЕЙН (Stein) Лоренц (18.11.1815, Екериферде, Німеччина — 23.09.1890, Відень, Австрія) — юрист, державознавець, соціолог та економіст, творець європ. моделі *«держави загального добробуту»*. Книга «Соціалізм та комунізм у сучасній Франції» (1842) — перший досвід істор. вивчення *соціалізму* і його наук. критики. Ш. дав визначення нового на той час поняття соціалізму, наполягаючи на жорсткій відмінності між соціалізмом і *комунізмом*. Визнаючи нездійсненними утопічні навчання соціалістів того часу, вчений відзначає, що завдання, висунуте соціалізмом, «відповідає найшляхетнішим ідеалам людського серця, найпотаємнішим його сподіванням». Вивчення соціалізму втілолись у 3-томну працю «Історія соціального руху у Франції з 1789 до наших днів» (1850). Лекції, які читав Ш. у Віден. ун-ті, охоплювали всю сукупність держ. наук, уперше зведених у глибоко продуману систему. Далі він відкрив нову фазу в розвитку соціальних наук працею про д-ву, сусп-во і держ. управління — «Уроки управління» (1865–68).

Вчення Ш. склалося під впливом філософії *Геґеля*, з одного боку, і франц. соціаліст. доктрин — з ін. У Геґеля Ш. запозичує діалект. метод і формальне протиставлення сусп-ва д-ві. Дотримуючись методу Геґеля, вчений намагався вивести з абстрактного поняття д-ви все різноманіття завдань та діяльності уряд. влади. Із соціалістами Ш. зближує розуміння сутності екон. ладу. За вченням Ш., початок громад. орг-ції криється в обмеженості сил індивіда, в неможливості задоволення його потреб лише власними силами — звідси прагнення підпорядкувати собі ін. осіб та пристосувати їх для своїх егоїст. цілей. Тому сусп. лад завжди призводить до залежності слабких від сильних, незаможних від багатих, тобто до нерівності та несвободи. В основі самої громад. орг-ції криється протиріччя між ідеальним призначенням особистості та можливістю її існування та успіху з огляду на обмеженість її сил. Це протиріччя покликана вирішити д-ва — вища форма спільного проживання. Завдання д-ви — сприяти матер. і дух. розвитку кожного індивіда. Для здійснення цього завдання воля д-ви як вищої форми особистості повинна відповідати волі складових її індивідів, не стаючи знаряддям панівного сусп. класу чи партії. Отже, воля д-ви може бути виражена органом, що стояв би поза боротьбою сусп. класів, розумів і виражав ідею д-ви та її завдання. Ідея д-ви полягає у відновленні рівності й свободи, в піднятті нижчих, знедолених класів до рівня багатих і сильних. Виконання цього завдання має взяти на себе монархічна верховна влада, що стоїть над сусп-вом і боротьбою його класів. Зі свого визначення поняття д-ви Ш. виводить своє вчення про управління. Якщо д-ва є колект. індивідом, піднятим до самосвідомості, то діяльність її, по-перше, може бути виражена шляхом самовизначення і, по-друге, може мати об'єктом зовн. світ, сукупність складових його індивідів. Самовизначення волі д-ви становить зміст законод. влади, вплив на зовн. світ — зміст уряд. влади, управління. Вся діяльність *виконавчої влади* поділяється на три галузі: держ. госп-во, правосуддя та внутр. управління. Кожна з цих трьох галузей має двояке завдання: встановлення умов, що сприяють розвитку окремих осіб, і боронити їх від небезпек, які їм загрожують і які неможливо подолати лише своїми власними зусиллями. Для виконання цих завдань органи викон. влади користуються правом видавати засновані на законі приписи та розпорядження і володіють правом безпосереднього усунення загрозливих небезпек шляхом примусу. Таким чином викон. влада поділяється на розпорядчу і примусову. Аналізу істор. розвитку адм. права Ш. присвячує весь 1-й том «Уроків управління». На нижчих щаблях правового розвитку д-ви два види вираження держ. волі — закон та адм. розпорядження — слабо розрізняються; в д-вах, що стоять на вищому щаблі розвитку, закон є сама держ. воля, яка отримала вираз через нар. представництво, між тим як розпорядження висловлює лише волю викон. влади. Звідси випливає, що адм. розпорядження має силу лише остільки, оскільки воно збігається із заг. держ. волею, тобто із законом. З підпорядкованості адм. розпорядження закону Ш. виводить відповідальність міністрів, розрізняючи дві форми їхньої відповідальності — політ. і судову. Системі адм. управління вчений протиставляє систему самоврядних громад. одиниць (провінцій, округів, міст, громад) та систему громад. ладу взагалі, що виражається у різноманітних вільних громад. орг-ціях та корпораціях: станових, класових, промислових, комерційних і т. д. Ш. докладно зупиняється на питанні про велике значення для досягнення культ. завдань д-ви самоврядних орг-цій та вільних союзних установ, на розмежуванні діяльності викон. влади і роботи вільних громад. орг-цій. Решта 6 томів «Уроків управління» присвячені детальній розробці т. зв. вчення про внутр. управління, розглянутому відносно трьох сфер життя особистості: 1) особист. життя людини у вузькому значенні; 2) госп. життя і 3) сусп. життя. Крім вищевказаних, Ш. належить ряд праць з різноманітних питань права, нар. госп-ва, політики та сусп. життя.

Літ.: Романенко Ю. В. Юридичний позитивізм і штейніанство: філософія правової соціальної держави у XIX ст. // Мультиверсум. Філос. альманах: зб. наук. праць. Вип. 5. К., 1999; Калашников С. В. Функциональная теория социального государства. М., 2002. *О. Сорба*

ШТО́МПКА (Sztompka) Петро (02.03.1944, Варшава) — соціолог, спеціаліст у галузі теоретичної соціології. Освіту здобув у Ягел. у-ті (Краків). З 1975 очолює тут секцію теор. соціології. Викладав і здійснював наук. роботу в ун-тах Берклі, Оксфорда, Гарварда, Відня, Берліна, Упсали. На 15-му Всесвітньому соціол. конгресі (2002) був обраний президентом Міжнар. соціол. асоціації. Коло наук. інтересів: проблеми теор. соціології, історія соціології, аналіз сучас. суспільства, соціальні й культ. зміни. Ш. відомий як автор теорії соціального становлення, яка акцентує увагу на акт. взаємодії соціальних структур та їх продуцентів, діяльних соціальних суб'єктів. У цій взаємодії соціальні суб'єкти змінюють не тільки структури сусп. життя, а й сам спосіб їх побудови. Це означає, що залежність людини від непідвладних їй сил (природ., екон., соціальних) не є універсальною, вона змінюється за своїм характером і стає взаємозалежністю. Вчений наголошує, що актуальна практика соціальних суб'єктів, створюючи поле можливостей, в якому вона сама розгортається, породжує впливи, які можуть досить активно і довго впливати на практику в подальшому. Це поле можливостей хоча й є обмеженим, ніколи не позбавлене варіантів вибору, завжди є можливість вибрати альтернат. шлях. Саме в цьому сенсі, вважає Ш., істор. процес є безперервним, нічим заздалегідь не визначеним і не є жорстко детермінованим. Поступове підпорядкування природи потребам сусп-ва, зростання захисту від несприятливих природ. впливів означає збільшення контролю над природ. середовищем. Водночас підвищення знань людини сприяє розвінчанню «хибної свідомості», міфів, ілюзій, усвідомленню соціального функціонування і зміни. Усе це дає змогу точніше передбачати і цілеспрямовано змінювати сусп. життя, робити соціальне становлення більш успішним. Однак тенденції істор. процесу спричиняють не тільки позит., а й негат. вплив на функціонування і зміну людських сусп-в (екол. катаклізми, людські утиски внаслідок надмірної віри у розум і планування соціального життя тощо). Тому істор. людство прямує до управління своїм життям більш високого рівня, яке полягає в усвідомленні необхідності його обмеження. Шлях *емансипації* — це шлях без наївного перебільшення людської моці та розуму до цілковито творчого сусп-ва майбутнього, сусп-ва, яке перебуває в гармонії з природою і не абсолютизує можливості людського розуму.

Ш. вважає можливим повернення в соціальні науки «великої теорії» за аналогією теорій О. *Конта*, Г. *Спенсера*, М. *Вебера*, Г. *Зіммеля* та ін. Сьогоднішні сусп-ва переживають швидкі й радик. зміни, змінюються фундам. основи сусп. життя, соціальні ін-ти, типові способи життєдіяльності людей, їхні ціннісні пріоритети. Усе це формує запит на загальнотеор. осмислення сусп. реальності. Разом з тим у межах сучас. «великої теорії» неможлива уніфікація теор. знання, як це було з *марксизмом*, бо нині плюралізм теор. бачення дійсності — це іманентна складова наук. мислення. У зв'язку з аналізом конкр. соціальних проблем Ш. відзначає тенденцію зближення теор. досліджень у соціології. Він виділяє чотири типи теорій: а) пояснювальна; б) евристична; в) аналітична; г) екзегенетична. До кожної з них доцільно ставити три питання: Теорія для чого? Теорія для кого? Теорія чого? Відповіді саме на ці питання, вважає соціолог, найбільш сприяють розвитку соціол. уяви і пов'язують теоретизування з конкр. досвідом.

Аналізуючи такий феномен, як крах комунізму в Сх. Європі, Ш. використовує концепцію травми для пояснення наслідків цього краху. Він вважає, що ця концепція дедалі активніше проникає в сферу соціогуманіт. наук. Причина цього — в можливості нетривіально дослідити негат., дисфункціональні наслідки радикальних, соціальних і культ. змін. Своє звернення до вивчення проблеми довіри в сучас. умовах Ш. пояснює наростанням невпевненості людей у своєму майбутньому. Крім того, увага до цієї проблеми пов'язується з усталеним парадигмальним зсувом у середині самої соціол. науки — нині в соціол. дослідженнях почала переважати культ. проблематика, з наголосом на культ. обумовленості соціальних дій. Дослідження проблеми довіри автор здійснює у контексті зростання в сучас. сусп-ві ризиків, травм і недовіри. Якщо останні репрезентовані в соціумі надмірно, то потрібно говорити про «культури недовіри». Проте суч. сусп-во тяжіє до створення «культури довіри». Довіра є як результатом, так і передумовою політ. порядку. В цьому розумінні «культура довіри» з'являється найімовірніше саме в умовах дем. режиму. Довіра породжується *демократією* і підтримує демократію. Отже, демократія сприяє «культурі довіри». Що стосується «культури недовіри», то, на думку Ш., її поступове усунення в перехідних сусп-вах пов'язується з дією низки таких чинників: 1) наявність обставин, які підтверджують переконаність у тому, що зміни неперервні, постійні й незворотні; значне екон. зростання; нова якість і рівень життя; 2) консолідація політ. демократії та конституціоналізму, успішна зміна влади через легіт. виборні процедури, практ. верифікація дем. ін-тів; 3) становлення ринкової економіки і приват. власності; 4) реальна перспектива вступу в зх. військ., політ. й екон. союзи; 5) розширення особист. і соціального капіталу й зростання «ресурсності», меншою мірою, у низки значних верств сусп-ва; 6) зміна поколінь: поява нових поколінь, які виросли в ін. сусп. умовах.

Осн. твори: «Роберт Мертон: інтелектуальний профіль» (1986), «Суспільство в дії: теорія соціального становлення» (1991), «Довіра: соціологічна теорія» (1999), «Травма великої зміни. Суспільні витрати трансформації» (2000), «Соціологія. Аналіз суспільства» (2002). *А. Ручка, В. Танчер*

ШУЛЬГИ́Н Олександр Якович (30.07.1889, с. Софине, тепер Хорол. р-ну Полт. обл. — 04.03.1960, Париж) — політ. і держ. діяч. Після закінчення Петерб. ун-ту (1915) викладав у ньому, одночасно брав участь у діяльності укр. громади і петерб. орг-ції ТУП. Після революції 1917 стає членом УН Ради в Петрограді й депутатом міськ. Ради робітн. і селян. депутатів. Того ж року переїжджає до Києва, де стає членом Гол. к-ту УПСФ, обирається до *Української Центральної Ради*. Наприкін. квіт.-черв. 1917 у складі делегації УЦР вів переговори з Тимчас. урядом у Петрограді про надання Україні автономії. У лип. 1917 Ш. обирається Ген. секретарем міжнац. (згодом — міжнар.) справ, а у січ. 1918 — міністром закорд. справ незалежної УНР. Через незгоду з підписанням Україною Брест. договору подав у відставку, з тих самих міркувань спочатку відмовився працювати в гетьман. уряді, але згодом погодився взяти участь у переговорах між Україною і Рад. Росією, поступив до м-ва закорд. справ України. Був послом Укр. Д-ви в Болгарії і залишився на цій посаді й після встановлення влади *Директорії*. У складі укр. делегації протягом 1919 брав акт. участь у роботі Париз. мирної конференції. З 1920 на еміграції, презентував укр. уряд в екзилі, брав участь у 1-й асамблеї новоутвореної *Ліги Націй* у Женеві (1920), у міжнар. конференції в Генуї (1922), у різних міжнар. орг-ціях. *Політичну діяльність* сполучав з викладац. і наук. роботою.

Літ.: Українські дипломати доби нац.-державного відродження (1917–1920). К., 2000. *Л. Новохатько*

ШУМПЕТЕР (Schumpeter) Йозеф (08.02.1883, Трешть, Чехія — 08.01.1950, Таконік, США) — економіст і політ. мислитель, автор теорії ділових циклів та розвитку *капіталізму*, його думки серйозно вплинули на розвиток *політичної науки*. Автор фундам. робіт, серед яких: «Теорія економічного розвитку» (1912); «Імперіалізм та соціальні класи» (1927); «Ділові цикли: теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу» (1939); «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1943); «Історія економічного аналізу» (1954) та ін. Внесок у розвиток політ. думки Ш., що визначився його інтелект. участю в дискусії про природу і перспективи *соціалізму* і *капіталізму*, сприяв появі таких фундам. праць, як «Велика трансформація» К. Полані (1944); «Дорога до рабства» Ф. Гайєка (1944); «Управлінська революція» Д. Берна (1941) та ін. На думку Ш. («Капіталізм, соціалізм і демократія»), *капіталізм* у 20 ст. дедалі більше бюрократизується, монополізується (у зв'язку зі зростанням вел. корпорацій), придушуючи приват. підприємця і відходячи від принципів вільного ринку, і відтворює багато елементів *соціалізму*: тим самим, незважаючи на свої успіхи, він у перспективі взагалі «нежиттєздатний». Чималу роль у занепаді капіталізму відіграють радик. налаштовані інтелектуали. Істор. та екон. аналіз капіталізму Ш. доповнив розглядом теорії *демократії*, стверджуючи, що демократія цінна лише тією мірою, якою дозволяє людям досягати бажаних результатів, і не повинна розглядатись як самоціль. Піддавши критиці «класичну доктрину демократії», відповідно до якої демократія залежить від розуміння гр-нами заг. блага, Ш. визначив дем. метод як інституц. пристрій для прийняття політ. рішень, в якому індивіди набувають владу приймати рішення шляхом конкур. боротьби за голоси виборців, тобто демократію він сприймав як процес відбору *еліт*. У цьому сенсі демократія аналогічна конкур. боротьбі на ринках товарів або послуг (політики — «торговці голосами»; виборці — «покупці», що пред'являють вимоги). Цілеспрямоване прагнення домогтися заг. блага, за Ш., неминуче призводить до різноманітних суперечок, конфліктів і загрожує соціально-екон. прогресу, що є «несподіваним плодом» капіталізму вільної конкуренції. Навпаки, переслідування приват. політ. інтересів дає гарантію збереження темпів цього прогресу, залишаючи функції прийняття політ. рішень автономним елітам. Запропонована Ш. модель «елітарної демократії» не суперечила раціонально-бюрокр. політ. та екон. ін-там, що еволюціонізували вже в той час. Положення елітарної концепції демократії отримали поширення і продовження у наук. середовищі США (Р. *Даль*, Е. Даунс, Г. *Алмонд*, С. *Верба* та ін), заклавши фундамент амер. *неоконсерватизму*.

Ш. виходив з того, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива й недоцільна. Суть демократії полягає в здобутті влади елітами шляхом конкуренції. Правляча еліта необхідна для будь-якого сусп-ва, у т. ч. й для демократичного, характерна риса якого — конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу, а значення електорату обмежується участю в оновленні та зміні еліти. Ш. провів різницю між класичною доктриною демократії, заснованої на заг. благі та волі народу, за якої виборець має владу приймати політ. рішення, та теорією демократії, де рішення виборців є вторинними відносно вибору тих, хто прийматиме рішення. Класична доктрина демократії, вважав він, знаходиться в кризі. На перший план виходить концепція демократії, за якої роль народу полягає у створенні уряду або посередницького органу, який своєю чергою формує викон. нац. орган або уряд. Обґрунтовуючи свою концепцію, Ш. вбачав її переваги в тому, що вона торкається емпір. речей, які легко перевірити — наявності чи відсутності дем. процедури. Класична теорія демократії не містить у собі такого критерія, оскільки волі та благу народу могли служити і недем. режими та уряди. Далі Ш. приділяє значну увагу такому феномену як *лідерство*. Класична теорія, вважав Ш., цього не робить. Саме поняття «лідер» дозволяє пояснити, як і звідки виникає заг. воля, як вона підміняється або фальсифікується. У цьому розумінні лідерство є домінуючим механізмом майже будь-якої колект. дії, а нова концепція демократії — більш реалістичною, ніж класична. Дана концепція не відмовляється від існування волі групи, але розглядає її як приховану, поки який-небудь політ. лідер не викличе її до життя та не перетворить її у фактор політ. життя.

Як важливу якість концепції Ш. слід відзначити також включення проблеми політ. конкуренції у формі боротьби за лідерство. Демократія в цьому зв'язку використовує завжди визнаний метод ведення конкурентної боротьби, а система виборів — практ. єдиний можливий спосіб боротьби за лідерство для будь-якого сусп-ва. Шумпетерівська концепція демократії аналізує відносини між демократією та індивід. свободою. Важливо відмітити, що Ш. не вважав демократію режимом, що гарантує більший, порівняно з ін. режимами, обсяг індивід. свободи, але стверджував, що коли кожен має волю боротися за політичне лідерство, виставляючи свою кандидатуру перед виборцями, то в більшості випадків, хоча й не завжди, це означає значну долю боротьби для всіх. Сутнісною характеристикою дем. методу є не тільки функція виборця формувати уряд (прямо або через посередн. орган), а й функція розпуску уряду. При цьому контроль за урядом зі сторони виборця обмежений саме цією функцією: можливістю відмовитися від перевиборів уряду або парлам. більшості, яка його підтримує. Емпіричність та реалістичність концепції Ш. забезпечили їй широку підтримку дослідників, які використовували її при створенні гіпотез, індексів та індикаторів демократії.

Тв.: Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. К., 1995.

Літ.: Грозіцька Т. Елітарна теорія демократії Йозефа Шумпетера // Актуальні проблеми політики. Зб. наук. праць. Одеса, 1999. Вип. 5; Нагорная Н. Современные модели демократии. Електронный ресурс: http://www.dialogs.org.ua/ru/material/full/2/4456. *А. Світа*

ШУ́МСЬКИЙ Олександр Якович (02.12.1890, с. Турчинка, Жит. обл. — 18.09.1946, Кірсанов, Росія) — укр. політ. діяч. З 1908 — член Укр. с.-д. спілки. Входив до УПСР (з осені 1917 по осінь 1919) і до складу *Української Центральної Ради*. У січ. 1918 Ш. разом з ін. лівими укр. есерами готував у порозумінні з більшов. урядами у Петрограді та Харкові держ. переворот з метою встановлення в Україні рад. ладу. З трав. 1918 — один із лідерів боротьбистів. У січ. 1919 увійшов до складу боротьбистського уряду, який користувався впливом серед повсталих селян Правобер. України, виступив проти *Директорії*, йдучи на зближення з більшов. урядом у Харкові. З весни 1919 до 1920 входив до УПК. Після розпуску партії разом з ін. укапістами ввійшов до складу КП(б)У й обраний членом ЦК. Належав до парт. групи, яка вимагала самостійності КП(б)У від РКП. Виступав за те, щоб КП(б)У підтримувала зв'язки з РКП лише через Комуніст. інтернаціонал. У 1919 — нарком освіти в укр. рад. уряді Х. *Раковського*, 1920 — нарком внутр. справ, 1921 — представник УСРР у Польщі. Після повернення в Україну в 1923–24 був редактором журн. «Червоний шлях», керував відділом агітації та пропаганди КП(б)У. З верес. 1924 по лют. 1927 — нарком освіти УСРР, активно проводив політику українізації. Під час зустрічі з Й. *Сталіним* у жовт. 1925 поставив питання про усунення Л. Кагановича з посади генсека ЦК КП(б)У та заміщення його українцем В. *Чубарем*. У листі «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК ВКП(б)У» від 26 квіт. 1926 Сталін поклав на Ш. відповідальність за поширення антирос. настроїв в Україні. З іменем Ш. був пов'язаний нац. ухил — «шумськізм». Під тиском розгорнутої проти нього політ. кампанії на червн. (1926) пленумі ЦК КП(б)У визнав «помилковість» своєї позиції. Звільнений з посади наркома освіти у 1927 і висланий до Москви на другорядну роботу у профспілці. Справа усунення Ш. гостро обговорювалася КПЗУ, що призвело до її розколу на «шумськістів» та прихильників сталінської позиції. Заарештований 13.05.1933 за звинуваченням у приналежності до УВО — підпільної орг-ції, яка нібито складалася з колишніх членів КПЗУ («шумськістів») і готувала антирад. збройне повстання (насправді така орг-ція не існувала і була сфабрикована ОДПУ). Засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-труд. таборі. У 1933–35 перебував на Соловках. Неодноразово звертався з апеляціями щодо своєї справи до керівних орг-цій і окремих керівників, зокрема до Сталіна. У груд. 1935 тюремне ув'язнення замінили засланням у Красноярськ. У відповідь на це рішення розпочав голодування, добиваючись повної реабілітації. 09.10.1937 тяжко хворого Ш. знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. У лист. 1939 справу через хворобу і відсутність матеріалів, які б свідчили проти нього, було припинено. У роки війни продовжував домагатися реабілітації. Після закінчення терміну заслання (13.05.1943) через хворобу змушений залишитися у Красноярську. Працював над монографією «Малороси», текст якої знищив у лип. 1946, прийнявши рішення про самогубство (про це рішення повідомив в особистому листі до Сталіна). Однак спроба самовбивства виявилася невдалою. Вбитий за особистим розпорядженням Й. Сталіна, М. Хрущова та Л. Кагановича по дорозі із Саратова до Києва.

Літ.: Панчук М. І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле — заради майбутнього. К., 1989; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док-ти і матеріали. К., 1983. Т. 2; Скляренко Є. М. Остання форма протесту // Реабілітовані історією. Електронний ресурс: http://poltava-repres.narod.ru/statti/reab_ist; Шаповал Ю. Його таємниці. Виповнюється 120 років з дня народження О. Шумського // День. 2010. 19 листопада. *В. Остудін*

ШУШКЕ́ВИЧ Станіслав Станіславович (15.12.1934, Мінськ) — держ. і політ. діяч. 1956 закінчив фіз.-матем. ф-т Білорус. держ. ун-ту ім. В. І. Леніна, 1959 — аспірантуру Ін-ту фізики АН БРСР. 1959-60 — мол. наук. співробітник Ін-ту фізики АН БРСР; 1960–61 — ст. інженер СКБ Мінс. радіозаводу; 1961–67 — зав. сектору лабораторії Білорус. держ. ун-ту; 1967–69 — проректор з наук. роботи Мінс. радіотех. ін-ту; 1969–90 — доцент, професор, зав. кафедри ядерної фізики, проректор з наук. роботи Білорус. держ. ун-ту. Д-р фіз.-матем. наук (1970), професор (1973), чл.-кор. АН Білорусі (1991), відомий вчений в галузі радіоелектроніки. Нар. *депутат* СРСР (1989–92), член Міжрегіон. депут. групи. У берез. 1990 обраний депутатом ВР Білорус. РСР; 1990–91 — 1-й заст. голови ВР Білорус. РСР; у серп. 1991 виступив проти спроби держ. перевороту в Москві, підписав заяву, в якій засудив путч ДКНС. 09.09.1991 обраний головою ВР Республіки Білорусь, 26.01.1994 зміщений з посади за результатами роботи парлам. комісії на чолі з О. *Лукашенком*; водночас 1992–94 — голова Ради безпеки Республіки Білорусь; представляв її під час Біловез. зустрічі з президентами Росії та України 07–08.12.1991, підписав *«Біловезьку угоду»* про створення *Співдружності Незалежних Держав*; у берез. 1993 не підтримав пропозицію прем'єр-міністра В. Кєбіча про створення екон. союзу Росії, Білорусі та Казахстану й пропозицію про приєднання Білорусі до системи колект. безпеки СНД, а після ухвалення ВР Білорусі рішення про підписання Договору колект. безпеки (Ташкент, 1992) наполягав на проведенні референдуму з питання про *нейтралітет* Білорусі. На презид. виборах 1994 набрав бл. 10 % голосів виборців і не потрапив до другого туру голосування. З 1994 — директор Центру політ. та екон. досліджень Європ. гуманіт. ун-ту. У груд. 1995 обраний депутатом ВР Республіки Білорусь, але не визнав результати *референдуму* 1996 про зміни до *Конституції* Республіки Білорусь та відмовився увійти до нового *парламенту* — Палати представників Нац. зібрання Республіки Білорусь. Акт. діяч білорус. *опозиції*, з 1998 — голова партії Білорус. соціаліст. громада. З 2005 — президент Євраз. ради миру. 2007 1-й президент посткомуніст. Польщі Л. *Валенса* висував кандидатуру Ш. на здобуття Нобелів. премії миру. Автор книги «Неокомунізм у Білорусі: ідеологія, практика, перспективи» (2002).

Літ.: Sandra L. Batalden. The newly independent states of Eurasia: handbook of former Soviet republics. Phoenix, 1997; Дорошко М. С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії. Чернівці, 2008. *М. Дорошко*

Щ

ЩЕРБИ́ЦЬКИЙ Володимир Васильович (17.02.1918, Верхньодніпровськ, тепер Дніпроп. обл. — 16.02.1990, Київ) — парт. і держ. діяч. З 1934 був на комсом. роботі, у 1941 закінчив Дніпропетровський хіміко-технол. ін-т. Того самого року вступив у ВКП(б). З 1942 перебував у діючій армії, у груд. 1945 демобілізований, з 1946 працював інженером у Дніпродзержинську, згодом — на парт. роботі. З 1948 працював у Дніпродзержинському міськкомі партії — зав. оргінструкторського відділу, 2-м секретарем міськкому. У 1952 — парторг ЦК КПРС Дніпродзержин. металург. з-ду, із серп. 1952 до лют. 1954 — 1-й секретар Дніпродзержинському міськкому партії. У 1954–55 — 2-й, у 1955–57 — 1-й секретар Дніпропетровського обкому. У 1957 обраний членом Президії/Політбюро і секретарем ЦК Компартії України. На 20 з'їзді КПРС обраний членом Центр. ревізійної комісії. Наприкін. лют. 1961 призначений головою РМ УРСР. Від жовт. 1961 — канд. у члени Президії ЦК КПРС. Через спроби протистояти політиці М. *Хрущова* у лип. 1963 був увільнений, працював 1-м секретарем Дніпроп. пром. обкому КПУ, а після повернення КПРС до попередньої структури очолив Дніпроп. обком партії. У жовт. 1965 вдруге призначений головою РМ УРСР. У груд. того самого року обраний канд. у члени Президії (з 1966 — Політбюро) ЦК КПРС. У 1971 обраний членом Політбюро ЦК КПРС, що було свідченням політ. протиставлення Щ. П. *Шелесту*, тодішньому 1-му секретарю ЦК КПУ. Хоча 8-му п'ятирічку УРСР завершила за формальними ознаками успішно, 25.05.1972 П. Шелеста увільнили від обов'язків 1-го секретаря ЦК КПУ у зв'язку з призначенням одним із заступників голови РМ СРСР, а його місце зайняв Щ. В Україні посилились русифікаторський курс, боротьба проти «буржуазно-націоналіст. проявів», переслідування інтелігенції, цензура, чистка парт.-держ. апарату. Підкреслюючи свою відданість курсу Л. *Брежнєва* на «стабільність» (на противагу хрущовським експериментам і пошукам) і прагнення зберегти систему, Щ. вживав заходів для виконання планових завдань, не виходив за рамки тодішньої соціально-екон. та ідеол. парадигми. Однак саме це не могло запобігти падінню темпів екон. росту, фондовіддачі, продукт. праці, особл. у с. г., нац. доходу в цілому. З 1961 по 1985 майже у 2 рази знизилась рентабельність підприємств, економіка стала несприйнятною для нововведень, запровадження досягнень науки і техніки. Щ. уособлював керівника доби брежнєвського «розвинутого соціалізму». Це повною мірою виявила його поведінка під час аварії на Чорнобильській АЕС (квіт. 1986), замовчування факту трагедії та її фатальних наслідків. Нездатність і небажання Щ. сприймати нові реалії показали події періоду горбачовської *«перебудови»*. Україна найдовше серед тодішніх союзних республік залишалася «заповідником комунізму», де придушувалися нові неформальні політ. і громад. рухи, а влада не бажала вести діалог із їхніми представниками. Під час верес. (1989) пленуму ЦК КПУ Щ. звернувся із заявою про звільнення його від обов'язків 1-го секретаря і члена Політбюро за віком і станом здоров'я. Присутній на пленумі М. *Горбачов* дав позит. оцінку діяльності Щ., хоча було зрозуміло, що зміна керівництва в Україні відбивала потребу, що давно назріла. Нагороджений 7 орденами Леніна (1958, 1968, 1971, 1973, 1977, 1983, 1988), 2 орденами Жовтневої революції (1978, 1982), Вітчизняної війни I ступеня (1985), багатьма медалями. Двічі Герой Соціаліст. Праці (1974, 1977), Лауреат Ленінс. премії.

Літ.: Bilinsky Ya. The Communist Party of Ukraine after 1966 // Ukraine in the Seventies. Oakville (Ont.), 1975; Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. К., 1993; Шелест П. Е. «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995; Баран В. Україна 50–60 рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996; Володимир Щербицький: спогади сучасників. К., 2003; Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу // Укр. істор. журн. 2003. № 1; Шаповал Ю. Діялектика державного пошанування // Критика. 2003. Число 5;

Ю. Шаповал

Ю

ЮДА́ЇЗМ — реліг. та нац. світогляд, що визначає вірування та спосіб життя євреїв. Термін «Ю.» з'явився в 1 ст. до н. е. в євр.-еллініст. л-рі та походить від грец. «юдаїзмос». Історично склалося, що терміном «Ю.» визначають у вузькому розумінні євр. релігію. Також існує термін, який охоплює всю євр. цивілізацію та культуру, включаючи *релігію* — це термін нім. мовою «Judentum», що можна перекласти як «єврейство». Фактично до серед. 18 ст. Ю. залишався більш-менш монолітною релігією для євр. народу в різних країнах світу, де мешкали євр. громади. У серед. 18 ст., приблизно в 1760, на теренах Сх. Європи, передовсім на укр. землях, що знаходилися під контролем польс. д-ви (Галичина, частина Поділля) з'являється реформаторський напрям в Ю. – хасидизм («хасид» у перекладі з івриту означає «благовірний»). Фундатори цього напряму Ю. запропонували євр. громадам спочатку Сх. Європи, а пізніше ін. регіонів спрощений підхід до виконання реліг. культу та до вивчення священних текстів. Гол. чинниками хасидизму були: відкрита радісна віра в Бога та повна довіра до посередника між Богом та людьми цадика (з івриту — праведник). Хасидизм вважав безперечно, як і класичний, традиц. Ю., Тору — осн. і найважливішим текстом в євр. реліг. та культ. традиції. Проте до вивчення Талмуда хасидизм ставився стриманіше та вважав необов'язковим знання талмудичних текстів для простих євреїв. У 2-й пол. 18 ст. — 1-й пол. 19 ст. прибічники хасидизму були в серйозному протистоянні з представниками класичного (також вживають терміни «талмудичний» чи «рабиністичний») Ю. Хасидизм пройшов складний істор. шлях в євр. історії від реформаторського напряму в Ю. до абс. ортодоксального. Сам хасидизм поділений також на напрями, що носять імена цадиків чи геогр. назви, звідки вони походили, (напр.: Брацлав. хасиди, Чорнобил. хасиди, послідовники Леві Іцхака Бердичівського чи Шнеура Залмана, більше відомого як Любавицький ребе та ін.).

Протягом 19 ст. під впливом епохи Просвіти та емансипації Ю. також зазнає змін. Поряд з хасидизмом в Ю. з'являються ін. напрями, осн. з них — реформістський, консервативний та реконструктивістський. Вони відрізняються один від одного, але мають спільну рису: всі ці модерні напрями Ю. намагалися дещо лібералізувати традиц. чи ортодокс. Ю. Це передовсім спрощення реліг. культу, символічне виконання деяких заповідей, зменшення всіляких заборон, зрівняння прав чоловіків і жінок в Ю. тощо. Нині ці ліберальні напрями досить популярні в євр. громадах Америки та Європи. Сучас. Ю. дуже строкатий, різноманітний, проте він залишився релігією та способом життя євр. народу, не став однією зі світових релігій, як *християнство* чи *іслам*, що багато запозичили від Ю., насамперед ідею монотеїзму. Ю. залишається релігією одного народу та найважливішим чи визначальним чинником, що сформував євр. цивілізацію та культуру.

Літ.: Urbach E. E. The Halakhah: Its Sources and Development. Givataim, 1986; Эпштейн И. Иудаизм. Иерусалим, 1990; Кармель А. Иудаизм.

Еврейский образ жизни. Обоснования и пояснения. Иерусалим, 1994; Телушкин Й. Еврейский мир: (Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии) / Пер. с англ. М.; Иерусалим, 1998; Вольф Э. Религиозный быт евреев. Иерусалим, 1998. *А. Подольський*

ЮЗЕФО́ВИЧ Михайло Володимирович (17.06.1802, Сотниківка, тепер Пирятин. р-ну Київ. обл. — 21.05.1889, Київ) — активний обруситель України, борець з українофільським рухом, натхненник й автор *Емського указу*. Освіту отримав у Благородному пансіонаті при Моск. ун-ті. По його закінченні вибрав військ. кар'єру, служив у Чугуєв. улан. полку. У 1826–29 служив на Кавказі, брав участь у рос.-перс. і рос.-турец. війнах, був поранений. За хоробрість отримав кілька нагород. Тут познайомився з О. Грибоєдовим, Д. Давидовим, О. Пушкіним. Брав участь у придушенні польс. повстання 1830–31. У 1836, у звані майора, залишив військ. службу. У 1840 Ю. став інспектором нар. училищ Київ. губ., з 1843 — помічником попечителя, у 1845–46 виконувачем обов'язки попечителя Київ. навч. округу. Брав участь у створенні Київ. археогр. комісії, очолював створену при ун-ті Св. Володимира комісію для опису губерній Київ. навч. округу, заснував при ун-ті Київ. центр. архів. Підтримував близькі стосунки з кирило-мефодіївцями, але відігравав двозначну роль у громад. житті Києва, визначаючи ступінь свого лібералізму відповідно до побажань влади. У 1847 організовував стеження за українофілами-студентами ун-ту Св. Володимира. Попередив М. *Костомарова* про обшук, забрав у нього «на зберігання» програмний док-т *Кирило-Мефодіївського товариства* «Книгу буття українського народу» і передав слідчим органам. За це та ін. дії щодо викриття учасників т-ва Т. Шевченко назвав Ю. зрадником. У 1852 обраний членом Імператор. рос. геогр. т-ва. З посади помічника попечителя Київ. навч. округу Ю. пішов у відставку, у 1857 призначений головою Київ. археогр. комісії (очолював до 1889). Комісію намагався використати для боротьби з польс. впливом на тер. Київ. генерал-губернаторства. Його статті друкувалися у різних виданнях, у т. ч. у «Віснику Південно-Західної та Західної Росії» (П. Куліш у 1863 в листі до А. Алчевського називав цей журнал «неуцьким і брудним» щодо українства), «Московских ведомостях» та ін. Поширював чутки про те, що укр. культуру, мову вигадали П. Куліш і М. Ґрабовський за настановою польс. підпільних гуртків, щоб посіяти розбрат і розколоти «єдину і неподільну Росію». У 1865 Ю. був призначений головою розпорядчого комітету Київ. міськ. публ. б-ки, а потім головою тимчас. комісії для розбору старод. актів при Київ., поділ. і волин. ґенерал-губернаторі. Ю. був одним із членів-засновників Київ. відділення Імператор. рос. геогр. т-ва, яке було створене у 1873. Воно стало осн. осередком укр. нац. руху. Це викликало незадоволення Ю. Цьому спричинив й особистий конфлікт з М. *Драгомановим* і П. *Чубинським*, які фактично керували відділенням. Ю. розгорнув активну боротьбу з українофілами. За таку діяльність в укр. колах він мав репутацію «старого донощика» і «мерзотника». У 1875 Ю. направив листа шефу жандармів О. Потапову з викриттям «австр.-польс. інтриги» щодо «малорос. винятковості» й «особливої малорос. л-ри». Останній, з відповідними коментарями, переправив листа *Олександру II*. Імператор наказав для розгляду означених проблем створити спец. комісію. До її складу увійшли: міністр внутр. справ О. Тімашев, міністр нар. освіти, обер-прокурор Синоду Д. Толстой, шеф жандармів О. Потапов і, за особистим розпорядженням Олександра II, Ю. На розгляд комісії останній підготував аналіт. записку, де зробив акцент на концепції «триєдиної рос. нації», стверджуючи, що між «руськими племенами ніколи не було розбіжностей», характеризував українофільство як «австро-польс. винахід». Записка просякнута політ. ненавистю до українофілів і, в першу чергу, до М. Драгоманова і П. Чубинського. За неприйняття відповідних заходів Ю. лякав владу «нар. бунтами в козац. стилі», «гайдамаччиною». Комісія працювала до квіт. 1876 і затвердила підготовлений Ю. проект. Не всі члени комісії поділяли радик. підходи останнього до питання щодо закриття Київ. відділення Імператор. рос. геогр. т-ва і покарання найактивніших його членів (М. Драгоманова і П. Чубинського). До таких, зокрема, належав міністр внутр. справ О. Тімашев. Тому Ю. залишився у С.-Петербурзі й через шефа жандармів О. Потапова, який повністю поділяв його погляди, домігся включення цих пунктів до підписаного імператором 18.05.1876 док-та, що увійшов в історію як Емський указ. Ю. був головою комісії з облаштування пам'ятника Б. Хмельницькому у м. Києві, який відкрили 11.07.1888.

Літ.: Сарбей В. Г. Національне відродження України. К., 1999; Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000; Макаров А. Киевская старина в лицах. XIX в. К., 2005. *Ю. Поліщук*

ЮНҐ (Jung) Карл Ґустав (26.07.1875, Кесві́ль, побл. Базеля — 06.06.1961, Кюснахт, Цюріх) — психіатр, психолог, філософ, основоположник аналіт. психології – одного з напрямів глибинної психології. 1895 вступає до Базел. ун-ту, щоб вивчати природ. науки; його увагу привертає медицина, спеціалізується в галузі психіатрії, цікавиться водночас стародав. і сучас. філософією. Закінчивши ун-т (1900), переїжджає до Цюриха, стажується в університетській психіатричній клініці. Результатом цього періоду стала перша книга Ю. «Про психологію і патологію так званих окультних явищ» (1902). У квіт. 1906 Ю. почав листуватися із З. *Фройдом*, який справив, мабуть, найбільший вплив на його подальшу долю. Однак у процесі своєї психіатр. практики Ю. поступово розходиться в поглядах зі своїм учителем. У 1913 стосунки між Фройдом і Ю. стали напруженими і невдовзі закінчилися розривом. Фройд вимагає, щоб Ю. змінив назву свого методу, оскільки його не можна назвати психоаналізом. Ю. виконує цю вимогу і відмовляється від техніки психоаналізу у своїй практиці. Натомість він розробив власну теорію і терапію, що дістали назву «аналіт. психології». В аналіт. психології Ю. одним з найважливіших досягнень є вчення про колект. несвідоме, в образах якого (т. зв. архетипах) міститься джерело загальнолюд. символіки, у т. ч. міфів і сновидінь («Метаморфози і символи лібідо», 1912). Колект. несвідоме, що відображає досвід минулих поколінь, – це більш глибокий пласт, ніж індивід. несвідоме. Його зміст становлять загальнолюд. прототипи — архетипи, динаміка яких лежить в основі міфів, символіки худ. творчості, сновидінь і т. ін. Архетипи недоступні для безпосереднього сприймання й усвідомлюються через їх проекцію на зовн. об'єкти. Центр. роль серед архетипів Ю. відводив архетипові «самості» як потенц. центрові особистості на відміну від «Его» («Я») як центру свідомості. Інтеграція змістів колект. несвідомого — мета процесу становлення особистості (самореалізації, індивідуації). Мета психотерапії, за Ю., — здійснення індивідуації особистості. Учений розробив типологію особистості («Психологічні типи», 1921), в основі якої лежить виділення домінуючої псих. функції (мислення, почуття, інтуїція, відчуття) і переважної спрямованості на зовн. або внутр. світ (екстравертивний та інтровертивний типи). У черв. 1933 Ю. погодився очолити Міжнар. мед. т-во психіатрії із штаб-квартирою в Цюріху, що об'єднало нац. т-ва Данії, Великобританії, Нідерландів, Німеччини, Швеції та Швейцарії. Як президент цього т-ва надавав можливість вступати до нього євреям та антифашистам, виключеним з лав Нім. психіатр. т-ва. Водночас у 1933–39 видавав «Журнал із психотерапії та суміжних галузей», що відзначався лояльністю до ідей нацистів. Досі не вщухають суперечки з приводу ставлення Ю. до нацист. режиму в Німеччині і, зокрема, до постаті *Гітлера*, яку він вважав віддзеркаленням колект. психології нім. народу, притаманного їй комплексу меншовартості. Ю. також належав до тих європ. інтелектуалів, які, критично оцінюючи диктат. режими як *Муссоліні* та *Гітлера*, так і *Сталіна*, дотримувалися думки, що гітлерів. агресію слід спрямувати на Сх. Проте все це загалом не похитнуло наук. авторитету Ю. Після війни, у квіт. 1948 в Цюріху було створено Ін-т Юнґа, який здійснював підготовку фахівців нім. і англ. мовами, а дещо пізніше (1958) у Лондоні – Міжнар. т-во аналіт. психології (з 1955 воно видає «Журнал аналітичної психології»). Прихильники методу Ю. створили такі т-ва у США (Нью-Йорку, Сан-Франциско, Лос-Анджелесі), а також у кількох європ. країнах. Своїми ідеями Ю. вплинув на розвиток не тільки психіатрії і психології, а й антропології, етнології, культурології, політології, порівняльної історії релігії, міфології, педагогіки, літ-ри. Один з послідовників, Ю. В. Одайник, спираючись на його ідеї, розробив оригін. («юнґіанську») версію *політичної психології*.

П. Горностай

ЮРКЕ́ВИЧ Лев Йосипович (псевд. Л. Рибалка, Ніколет, Причепа, Псалмоспівець, Юрій Стрижавський; 1884–1917 або 1918, Москва) – політ. діяч, публіцист, теоретик *марксизму*, літератор. Вищу освіту здобув спочатку у Київ. ун-ті (1903 або 1904), згодом за кордоном (з 1907). Відтоді жив у Швейцарії, з 1911 – у Франції, короткий час у Львові, у 1914–16 — у Женеві. З 1904 член РУП. Після перетворення її на УСДРП був обраний канд. у члени її ЦК. Після революції 1905–07 один з лідерів УСДРП. У 1907 спільно з В. *Винниченком* і Ю. Тищенком (Сірим) заснував парт. видавничу спілку «Дзвін», у 1910–11 видавав щомісячник УСДРП «Наш голос», газ. «Праця» і «Робітник». Був ініціатором заснування і гол. спонсором одного з найкращих укр. період. видань поч. 20 ст. — громад.-політ. і літ. журн. «Дзвін». У 1915–16 – видавець і редактор органу закорд. групи УСДРП не період. журн. «Боротьба». Після революції 1917 збирався повернутися в Україну, але помер у Москві.

Ю. був найбільш авторитетним і шанованим, у т. ч. європ. соціалістами, укр. теоретиком марксизму. Розробляв теорет. проблеми робітн. руху, нац. питання, класової боротьби. Належав до ортодоксального укр. марксизму, близького до рос. більшовизму, різко критикував реформістську течію у марксизмі, ідеї кооперат. соціалізму й узгодження дій з нац. бурж. партіями. Разом з тим критикував В. *Леніна* і більшовиків за централізм і великодерж. *шовінізм*, захищав необхідність укр. *автономії*, окремої пролет. укр. партії, викривав ленінське тлумачення права *націй* на самовизначення аж до відокремлення як «право, на яке ніхто не має права». Під час 1-ї світової війни негат. поставився до створення СВУ, оскільки вважав неприпустимим орієнтацію на якусь із воюючих сторін і передусім на країни Четверного союзу.

Літ.: Левинський В. Лев Юркевич. Львів, 1927; Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936.

І. Гирич

Ю́ЩЕНКО Віктор Андрійович (23.02.1954, с. Хоружівка Недригайл. р-ну Сум. обл.) — політ. діяч, 3-й Президент України (2005–10). У 1975 закінчив Терноп. фін.-екон. ін-т, згодом захистив канд. дис. Після закінчення ін-ту рік відслужив у Рад. армії, в 1977 вступив до КПРС. Після служби працював за фахом. У 1985 переїхав до Києва і незабаром увійшов до команди В. Гетьмана, майбутнього першого голови Нацбанку незалежної України. З 1988 по 1990 Ю. працював нач. управління, заст. голови Правління Укр. респ. банку Агропромбанку СРСР. У 1990–93 — заст., 1-й заст. голови Правління Респ. АК АПБ «Україна». У січ. 1993 став головою правління Нац. банку, брав участь у проведенні найважливіших фін. реформ, введенні в обіг нової нац. валюти — гривні. Після обрання Л. *Кучми* Президентом України на другий термін був призначений Прем'єр-міністром країни (груд. 1999). Незважаючи на відносну стабілізацію екон. ситуації відносини між главою уряду і оточенням президента були складними. Ситуація загострилася після початку акції *«Україна без Кучми»* і відставки віце-прем'єра з енергет. питань Ю. *Тимошенко*. Підписання Ю. разом з Л. Кучмою і Головою ВР України І. *Плющем* звернення до народу, в якому учасники акції були названі «фашистами» не врятувало прем'єра: він був відправлений у відставку через три місяці, у трав. 2001. Незабаром Ю. приєднався до *опозиції*. Створений ним блок «Наша Україна» отримав найбільшу к-сть голосів на виборах до ВР України в берез. 2002, але не зміг сформувати *парламентську більшість*. У 2004 балотувався на пост президента як самовисуванець, підтриманий більшою частиною національ-дем. сил. Головним опонентом Ю. став Прем'єр-міністр України В. *Янукович*. У розпал кампанії сталося отруєння Ю., причини якого дотепер не розслідувані. У 1-му турі набрав — 39,90 % (Янукович — 39,26 %). Після 2-го туру Ю. заявив про фальсифікацію результатів голосування, що призвело до масового протесту, що отримав назву *«помаранчевої революції»*. У результаті домовленостей на «круглому столі» і подальшої їх леґітимізації Верховним Судом України було прийнято рішення про проведення повторного 2-го туру голосування. Одночасно Ю. погодився на схвалення конст. реформи, що значно обмежила повноваження президента. У повторному 2-му турі отримав 51,99 % (Янукович 44,20 %). 23.01.2005 вступив на посаду. З перших днів перебування при владі у нового Президента виявилася відсутність стратег. програми реформування країни і нездатність врегулювати конфлікти у власному оточенні. Це призвело до відставки уряду Ю. Тимошенко і фактичного укладення політ. союзу Ю. і Партії регіонів В. Януковича. У 2006 Партія регіонів виграла парлам. вибори, сформувала більшість у ВР і уряд на чолі з В. Януковичем. Посилення позицій прем'єра в парламенті спонукало Ю. піти на проведення позачергових парлам. виборів. Нові парлам. вибори виграв Блок Юлії Тимошенко: формування нею уряду призвело до чергового загострення відносин між нею і Президентом. Ю. Тимошенко стала новим лідером національ-дем. табору, проте висування Ю. своєї кандидатури на президентських виборах 2010 і його боротьба з Ю. Тимошенко під час передвиборної кампанії полегшили перемогу

В. Януковича. Після виборів Ю. йде в тінь, залишаючись неформальним лідером партії «Наша Україна».

Тв.: До нації. Вибрані промови. К., 2010.

Літ.: Жулинський М. Г., Сліпушко О. М. Віктор Ющенко. Випробування владою. Х., 2005; Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. К., 2007; У кольорах «помаранчевої революції». К., 2007; Рябчук М. Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки. К., 2009. *В. Портников*

Я

ЯВО́РСЬКИЙ Стефан (1658, Яворів, тепер Львів. обл. — 24.11.1722, Москва) — письменник, філософ, церк. діяч, в миру — Семен Яворський. 1673 вступив до Києво-Могил. колегіуму, закінчивши його, вступає до Львів. єзуїтського колегіуму, перед цим прийнявши уніатство. Провчившись рік у Львові, удосконалює освіту в колегіумах Любліна, Познані, Вільно, в яких бере участь у філос. диспутах, вивчає філос. курси професорів філософії Яна Моравського та Яна Млодзяновського. Повернувшись до Києва, 1698 зрікається уніатства і складає іспити перед дух. владою та професорами Колегіуму на магістра вільних мистецтв, філософії і теології. З того року викладає у класі поетики, пише вірші та складає орації. Згодом укладає власний курс філософії. Стає популярним у Києві оратором і поетом, знайомиться з гетьманом Іваном *Мазепою*. Пише курс психології, використавши новітні досягнення європ. учених у цій галузі. Я. в роки викладання написав також твори з догматики «Про святу Трійцю» та «Про церкву». Під час одного з візитів до Москви Я. виголошує блискучу промову на похоронах боярина Шеїна, яка сподобалася *Петрові I* і молодого київ. ієромонаха 1700 залишили у Москві. Згодом стає протектором Моск. слов'яно-греко-лат. академії, в якій він реформував навч. процес на зразок Київ. колегіуму, заснував при академії театр і керував ним. Пізніше згуртовує навколо себе однодумців, здебільшого вихідців з Києва, бере активну участь у реформах Петра I, багато сил віддає видавничій діяльності як фаховий рецензент, редактор багатьох наук. видань, що виходили у Моск. друкарні. 1700 Я. висвячено на митрополита Рязан. та Муром. 1702 він стає екзархом та місцеблюстителем всерос. патріаршого престолу. В той час починаються його суперечки й незгоди з Феофаном *Прокоповичем*. 1715 закінчив осн. свою полемічну працю «Камінь віри». 1721 Я. призначено главою Св. Синоду Рос. правосл. церкви, але, вже тяжко хворий, він майже не брав участі в його роботі, фактично керував Синодом віце-президент Феофан Прокопович.

Я. був одним з найосвіченіших діячів свого часу, автором цілого ряду глибоких літ., філос. і теол. праць, що відіграли помітну роль в культ.-освіт. житті України кін. 17 ст. Я. розумів, що філософію можна осягти лише у поєднанні з ін. суміжними науками, зокрема з логікою, і тому розробив свій курс цієї науки, оскільки вважав, що її можливості є гарантом подолання всіх труднощів філософії. Логіка давала Я. можливість будувати визначення, без яких не могла йти мова про точність і однозначність вживаних філос. термінів. Він наважується заперечити думки отців церкви, вважаючи, що наука неможлива без логіки, яка дозволяє досягти точності й однозначності наук. термінів, переконливо обґрунтувати ті чи ін. положення.

Літ.: Захара І. С. Стефан Яворський. Львів, 1991; Чижевський Д. Філософські твори. Т. 1. К., 2005. *В. Остудін*

Я́ДЕРНИЙ КЛУБ (Ядерна п'ятірка, Nuclear Five) — неформальна назва п'яти д-в, що володіють ядерною зброєю відповідно до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) 1968. Першою д-вою, яка створила і випробувала ядерний вибуховий пристрій, стали США. Успішне випробування було проведено на полігоні в Аламогордо, шт. Нью-Мексико, 16.07.1945. Гол. розробником амер. атомної бомби вважається Р. Оппенгеймер (адміністратор проекту — генерал Л. Ґровс), термоядерної бомби — Е. Теллер, С. Улам. Рад. атомна програма призвела до успішного першого випробування атомної зброї 29.08.1949 на Семипалатинському випробувальному полігоні (Казахстан). Осн. творці рад. атомної бомби — І. Курчатов, Ю. Харитон, адміністратори — Б. Ванніков, А. Завенягін. Наук. керівництво створенням рад. термоядерної зброї здійснювали Ю. Харитон, А. *Сахаров*, Я. Зельдович. Правонаступником *СРСР*, як д-ви, що володіє ядерною зброєю, стала у 1992, після розпаду Рад. Союзу, РФ. Третьою ядерною д-вою стала Великобританія. Перше випробування атомної зброї було здійснене 03.10.1952 на о-вах Монте-Белло, Австралія. Розробники атомної бомби Великобританії — У. Пенні, Дж. Кокрофт та К. Хілтон, термоядерної — У. Кук, Б. Тейлор, Дж. Корнер та К. Робертс. Пізніше проводила випробування на амер. полігоні у шт. Невада. Четвертою ядерною д-вою стала Франція, здійснивши випробування атомної бомби на полігоні у Сахарі на тер. сучас. АНДР 13.02.1960. Гол. її розробниками вважають П. Ґійома, Ш. Айере та І. Рокара, водневої бомби — М. Карайоль, П. Бійо та Л. Дажена. Останнім до Я. к. приєднався Китай, здійснивши 16.10.1964 на полігоні Лоб Нор (Синьцзян-Уйгур. автон. р-н) успішне випробування ядерного вибухового пристрою. Розробниками кит. атомної бомби вважають Лю Цзе, Ден Цзясяня та Не Жунчжена (адміністратор проекту), термоядерної зброї – Ден Цзясяня, Юй Міня, Пен Хуаньу. Історично склалося так, членами Я. к. стали п'ятеро пост. членів *Ради Безпеки ООН*, органу, який, згідно зі ст. 24 Статуту *ООН*, несе гол. відповідальність за підтримання миру та безпеки у світі. *С. Галака*

ЯКОБІ́НСТВО (англ. jacobinism) — особливий напрям політ. думки у світ. історії. Виникло у Франції у 1789 з Бретон. клубу за ініціативи де Понтіві та Д'Енненбона як «Громада друзів конституції». Перші члени новоствореної політ. орг-ції вважати себе «монархістами», тобто проголошували метою конст. монархію і панування законів. Об'єднання Я. було формалізоване на межі 1789–90, а статут затверджений 08.02.1790. До членів клубу входила переважно інтелігенція: вчені, юристи, літератори, митці, лікарі, вчителі тощо. Серед них були всесвітньо відомі імена (Кабаніс, Ласепед, брати Верне, Мерсьє, Шеньє та ін.). Одним з найактивніших організаторів і фінансистів клубу виявився герцог Орлеанський. У провінціях, містах і селах Франції швидко виникло бл. 1000 місц. осередків клубу, який до літа 1791 був більш-менш монолітним. Першими його лави залишили крайні праві — представники інтересів вел. буржуазії і лібер. аристократії (А. Барнав — автор статуту, М. Лафайєт, А. Ламет та ін.), які продовжили боротьбу за конст. монархію окремо і все ж домоглися затвердження першої *Конституції* Франції від 03.09.1791. На деякий час зверхність у клубі здобули правоцентристи — прихильники інтересів торг.-пром. буржуазії і землевласників — жирондисти (Ж. П. Бріссо, П. В. Верньо, Ж. А. *Кондорсе* та ін.). Вони прийшли до влади 10.08.1792 разом з Париз. комуною, яка стала на цей час знаряддям прихильників М. Робесп'єра в Якобін. клубі. Разом з Ж. П. Маратом, Ж. Ж. Дантоном, Л. А. Сен-Жюстом, П. Г. *Шеметтом*, Ж. Р. Ебером він розпочав наступ на жирондистів, прагнучи при цьому «повчати дітей народу в конституції». Комунари заснували велетенську мережу оплачуваних «агентів» — пропагандистів своїх ідей по всій країні, наполягали на негайній страті короля (це було здійснено 21.01.1793), а 21.09.1792 перейменували клуб з «Громади друзів конституції» на «Громаду якобінців — друзів свободи і рівності». Робесп'єр, який з особистою неприязню ставився до Бріссо, у жовт. – груд. 1792 витіснив усіх жирондистів з клубу і почав перетворювати його виключно на осередок револ. агітації. Після кінцевої перемоги над жирондистами 31.05. — 02.06.1793 Якобін. клуб уже став не тільки організатором влади, а й найвищим її контролером. Майже на 14 місяців встановився режим Якобін. диктатури.

У питаннях походження держави якобінці спочатку дотримувалися теорії насилля, але незабаром повністю переорієнтувалися на позиції природного праворозуміння і *суспільного договору*. Стрижень ідеології якобінців — необхідність нещадного викорчування *деспотизму*. У ній ретельно досліджуються витоки, методи, засоби встановлення, наслідки панування, шляхи і форми повалення деспот. влади. У концентр. вигляді правові й політ. концепції якобінців викладені у Конституції від 24.06.1793, яка складалася з *Декларації прав людини і громадянина* 1793 та Конст. акта. В останньому стверджується, що Франц. республіка єдина і неподільна, її народ є сувереном, закони ухвалюються як шляхом безпосередньої *демократії* (через первинні нар. збори по кантонах), так і представн. органом – Нац. зборами, всі *державні службовці* й судді обираються виборцями на певний термін. Окрім законів, Нац. збори мали видавати ще й декрети, предметом регулювання яких були поточні операт. питання. Встановлювалася жорстка процедура законотворення. *Виконавча влада* зосереджувалась у руках Викон. ради з 24-х членів, яка майже цілком підпорядковувалася Нац. зборам і підлягала щорічній ротації наполовину. Судові функції покладалися на мирові, третейські суди, кримін. трибунали і вищий касац. суд. Усі вони мали переобиратися щороку. На місцях передбачалася розгалужена мережа виборної адміністрації. В останньому розділі Конституція гарантувала всім гр-нам рівність, свободу, безпеку, власність, свободу віросповідання, заг. освіту, держ. забезпечення та ін. права і свободи. Цей конструктивний, цілком гуманіст. бік вчення якобінців затьмарюється суперечливими міркуваннями щодо шляхів і методів досягнення такої «добре влаштованої д-ви». Повалення деспотизму у них можливе виключно режимом найжорстокішої диктатури. За доби Якобін. диктатури дем. конституція, ухвалена режимом, не діяла. Її замінили десятки декретів з жорстокими санкціями за найменшу провину, суцільним пануванням гільйотини. Це стало відображенням, органічною частиною сусп. політ.-прав. свідомості складної доби Вел. франц. революції. У симбіозі лібер., егалітаристичних і авторит. ідей гору взяло насилля. Закономірним підсумком Якобін. диктатури виявилось її повалення у ніч з 27 на 28.07.1794 ін. кривавим режимом – термідоріанцями і страта майже всіх якобінських провідників без слідства і суду, тобто їхніми ж методами, вже наступного дня.

Формально діяльність якобін. клубу тривала: термідоріанці сподівалися використати його терорист. гасла для ствердження вже своєї влади. Його нові лідери вчиняли спроби повернутися до дем. традицій, висунувши новий лозунг: «Ніяка асоціація не представляє народу; ніхто не може говорити і діяти від його імені». Але за нових умов клуб втрачав популярність і 09.11.1794 був розгромлений угрупуваннями «золотої молоді». Першу спробу відродити клуб під соціаліст. гаслами зробив Ґ. *Бабьоф* у 1795, другу — його прихильники у 1799, наступні — революціонери кін. 40-х — поч. 70-х рр. 19 ст. Усі такі потуги виявилися марними. Чималу популярність традиції клубу мали в угрупуваннях рос. якобінців, серед яких було багато етн. українців або вихідців з України. Якобін. ідеї заколоту, захоплення влади револ. меншістю і її диктатури у 2-й пол. 19 ст. досить популярними були серед пд. декабристів, петрашовців, у гуртках Зайчневського – Аргіропуло, ішутинців, нечаївців, ткачівців, прихильників «ходіння у народ», у народовольських орг-ціях загалом та їх Викон. к-ті зокрема. Особл. акт. були гуртки якобінців в Одесі та Києві, терорист. фракція партії «Народної волі», партії «Народного права» тощо. У 20 ст. чимало якобін. терорист. гасел взяли на озброєння есерівські й більшовицька партії, радикальні політ. орг-ції багатьох країн на всіх континентах. І на поч. третього тисячоліття у Франції діє Якобін. клуб, а *тероризм* залишається досить живучим на Бл. Сх., в Лат. Америці, Азії тощо.

Літ.: Мироненко О. М. Права і свободи людини у документах Великої французької революції. К., 1995. *О. Мироненко*

Я́КОВЛІВ Андрій Іванович (11.12.1872, Чигирин — 14.05.1955, Нью-Йорк) — політ. діяч, дослідник історії укр. права. Серед. освіту здобув у Київ. дух. семінарії, яку з дипломом 1-го ступеня закінчив у 1894. Пропрацювавши чотири роки вчителем міської школи у Черкасах, вступив на юрид. ф-т Дерпт. (нині м. Тарту) ун-ту. Під керівництвом проф. М. Дьяконова вивчав історію західнорус. й укр. права в архівосховищах Варшави. Продовжив навч. у Київ. ун-ті. 1904, склавши держ. іспити, отримує диплом юриста і поступає на держ. службу. Обіймав різні судові посади, служив у Київ. казенній палаті. Водночас обирається членом Укр. наук. т-ва і членом управи київ. «Просвіти». У 1908 залишив держ. службу і перейшов до адвокатури. З 1910 був помічником юристконсультанта, а згодом і юристконсультантом Київ. міської управи. Водночас викладав основи права й законодавства в комерц. школах Києва. У 1917 організовує Т-во укр. адвокатів і стає одним із фундаторів Укр. юрид. т-ва в Києві. Від адвокатури делегується на Всеукр. конгрес, на якому був обраний членом *ЦР* від м. Києва. 1918 його призначено директором канцелярії ЦР, пізніше – директором Департ. чужоземних зв'язків М-ва закорд. справ. 1919 став головою надзвичайної дип. місії УНР в Бельгії та Голландії. Перебуваючи в еміграції, викладав від 1923 право в Укр. вільному ун-ті у Празі, в 1939–31 і 1945 був ректором цього ун-ту. Після завершення 2-ї світової війни переїхав до Бельгії, а від 1952 проживав у Нью-Йорку, де і скінчив свій земний шлях.

Я. залишив велику і різноманітну творчу спадщину. Найвагомішою із його праць є монограф. дослідження «Українсько-московські договори XVII–XVIII ст.», опубліковане 1934 у Варшаві. У цій книзі на основі істор. джерел учений розглянув усі угоди, які були укладені між Україною і Москвою від 1654 до часу повної ліквідації *автономії* України. Я. зробив ґрунтовний юрид. аналіз останніх і переконливо довів, як моск. уряд крок за кроком домагався обмеження прав України. Аналізуючи Переяслав. угоду 1654, Я. називав її двобічним актом виявлення волі двох рівноправних сторін, яка лише незначною мірою обмежила зовн. незалежність України й зовсім не торкалася її внутр. автономії. Хоч ця угода й була проголошена «вічною», проте її юрид. сила була дійсною лише на час гетьманування Б. *Хмельницького*. З-поміж ін. праць вченого увагу науковців й досі привертають такі його статті-дослідження, як «Копні суди на Україні» (Прага, 1930), «Основи Конституції УНР» (Нью-Йорк, 1964). Цікавою є й публіцистика Я., зокрема публікація, що стосується загибелі С. *Петлюри*. Вчений-правник був присутній на суд. процесі, ознайомлювався з матеріалами слідства, що дозволило йому скласти власне враження про обставини та характер цієї трагедії.

Літ.: Кривенко С. Фонд Андрія Яковліва (до 120-річчя з дня народження) // Родовід: етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні та мистецтвознавчі записки. 1992; Смолій В. А., Ричка В. М. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654–1764 рр.) очима правознавця (Передмова до книги А. Яковліва «Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках») // Укр. істор. журн. 1993. № 4–6. *В. Ричка*

Я́ЛТИНСЬКО-ПО́ТСДАМСЬКА СИСТЕ́МА МІЖНАРО́ДНИХ ВІДНО́СИН — глобальна система *міжнародних відносин*, встановлена після закінчення 2-ї світової війни д-вами-переможницями; її ідеол. та міжнар.-прав. основи були закладені в домовленостях *СРСР*, США і Великобританії, досягнутих під час Крим. (Ялт.) 04-11.02.1945 та Потсдам. (Берлін.) 17.07–02.08.1945 конференцій. Осн. особливістю системи було домінування СРСР та США в повоєнному світі, що призвело до формування біполярної структури міжнар. відносин; значний відрив військ.-силових, політ., екон. та культ.-ідеол. спроможностей цих *наддержав* від ін. країн світу призвів до формування двох осн. «центрів сили», що здійснювали визначальний вплив на структуру і характер всієї міжнар. системи. Вона мала конфронтац. характер, що виявлявся в екон., політ., військ. ідеол. та ін. сферах, причому протистояння час від часу набувало характеру гострої конфліктної й кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на межі реальної війни отримав назву *«холодної війни»* (1948–53, 1958–62, 1981–84). Періоди конфронтації малої інтенсивності, конфронтаційної стабільності та спроб подолати *«холодну війну»* на шляхах посилення елементів співпраці, кооперативності та мирного врегулювання наявних суперечностей отримали назву «розрядки міжнар. напруги» (серед. 50-х, 2-га пол. 60-х — 1-ша пол. 70-х, 2-га пол. 80-х рр.). Важливою ознакою Я.-п. с. м. в. став розподіл світу на сфери впливу двох наддержав як у Європі, так і на периферії, виникнення «поділених» країн (Німеччина, Корея, В'єтнам, Китай) та формування військ.-політ. блоків під проводом СРСР і США, що призвело до *глобалізації* й поглибленої геополіт. структуризації системного протистояння та конфронтації. Повоєнний світ перестав бути переважно євроцентрист., міжнар. система перетворилася на глобальну; руйнація колоніал. систем, становлення регіон. та субрегіон. систем здійснювалося під домінуючим впливом горизонтального розповсюдження системного біполярного протистояння та тенденцій екон. і політ. глобалізації. А блокова дисципліна біполярного протистояння Зх. та Сх. сприяла виникненню нового феномену світ. політики – *Руху неприєднання*. Невід'ємним елементом Я.-п. с. м. в. була *ООН*, що виступала важливим форумом, у рамках якого підтримувався пост. діалог між двома наддержавами та їхніми союзниками.

У розвитку Я.-п. с. м. в. можна виокремити декілька етапів: 1. Формування 1945–46; коріння створення повоєнного світ. порядку сягають часів співпраці д-в антигітлерів. коаліції в період 2-ї світ. війни, а принципи такого співробітництва були сформульовані в Атлант. хартії 14.08.1941, Декларації Об'єднаних націй 01.01.1942, на Тегеран. конференції 1943, Конференції в Думбартон-Оксі 1944, Ялтин. та Потсдам. конференціях 1945, Конференції в Сан-Франциско 1945, а також у рад.-амер. Угоді про принципи, застосовані до взаємної допомоги у веденні війни проти агресії (11.06.1942), англо-рад. Договорі про союз у війні проти гітлерів. Німеччини та її спільників у Європі й про співпрацю та взаємну допомогу після війни терміном на 20 років (26.05.1942), франко-рад. Договорі про союз і взаємну допомогу терміном на 20 років (10.12.1944). 2. Розгортання *«холодної війни»* та становлення біполярної структури міжнар. відносин (1947–55). У 1947–48 у відносинах між Сх. і Зх. відбувся перехід до перманентної, системної та кризової конфронтації, на політ.-ідеол. рівні він був закріплений проголошенням «доктрини *Трумена*», в екон. сфері — *«планом Маршалла»*. У 1949–55 завершилося структурне оформлення біполярності виникненням двох військ.-політ. блоків – *НАТО* (1949) і Варшав. договору (1955) — на чолі зі США та СРСР. Водночас біполярне протистояння поширилося на периферію міжнар. відносин, (насамперед у зону Сх. Азії), завершилася глобалізація конфронтації, посилилася конфліктність на регіон. рівнях. По «периферії» Азії множилися військ.-політ. блоки та союзи: Манільс. пакт (СЕАТО, 1954), Багдад. пакт (1955), АНЗЮС (1951), військ.-політ. союзи США з Японією (1951), Республікою Корея (1953), Тайванем (1954).

3. Балансування на межі війни 1956–62, коли нарощування ядерних озброєнь, наступальний характер військ.-політ. доктрин, ядерних стратегій залякування та масованого покарання сприяли закріпленню кризового характеру міжнар. відносин. 4. Становлення розрядки міжнар. напруженості 1963–69, коли конфронтац. стабільність на глобальному рівні сприяла витісненню конфліктності зі сфери амер.-рад. протистояння на регіон. рівні міжнар. відносин. 5. Політика розрядки 1970–75, коли відбулася стабілізація міжнар. системи на глобальному та європ. напрямах, вироблення правил міжнар. поведінки, що дозволили уникнути як ядерної війни між СРСР і США, так і озброєної конфронтації на європ. континенті. На основі визнання існування стратег. паритету відбулося стрімке рад.-амер. зближення, серія зустрічей лідерів двох країн, договори ПРО та ОСВ–1, вироблення узгодженого кодексу правил поведінки в умовах розрядки та *мирного співіснування політики* створило принципово нову атмосферу не тільки двосторонніх відносин, а й світ. політики в цілому. У Європі розпочався загальноєвроп. процес, в якому брали участь 33 європ. країни, США та Канада, кульмінацією чого стало підписання Заключного акта 01.08.1975 і власне *гельсінкський процес*. 6. Криза політики розрядки 1976–80, нова конфронтація й новий виток

«холодної війни». 7. Поновлення біполярної конфронтації, *«друга холодна війна»* 1980–85, під час якої фронтальна боротьба за глобальне лідерство між СРСР та США розгорталася як у перифер. зонах світу, так і на стратег. напрямах, зокрема в Європі, що призвело до екон. виснаження СРСР, зменшення його зовнішньополіт. можливостей та падіння авторитету на міжнар. арені. 8. Завершення *«холодної війни»* і руйнація Я.-п. с. м. в. 1985–91), що почалася зі спільних амер.-рад. зусиль із перетворення конфронтац. моделі біполярності на біполярність кооперативну на базі співпраці двох наддержав та збереження їхнього домінування в світ. політиці; в груд. 1989 М. *Горбачов* та Д. *Буш*-старший констатували завершення «холодної війни», а остаточне завершення ери конфронтації та розколу Європи проголосила Париз. хартія для Нової Європи (лист. 1990).

Літ.: Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. К., 2004; Пархомчук О. С. Системна еволюція міжнар. відносин і процеси демілітаризації та конверсії. К., 2006. *О. Пархомчук*

ЯН II (Jan II) Казимир Ваза (22.03.1609, Краків, Польща — 16.12.1672, Невер, Франція) — король Речі Поспол. у 1648–68. Син Зиґмунта III Вази, брат Владислава IV Вази. Молоді роки провів у військ. походах, зокрема у Смолен. війні з Росією (1632–34). По смерті Владислава IV був обраний польс. королем (1648). На час панування Яна II припали великі війни — з Україною (1648–54), з Московією (1654–67) і зі Швецією (1655–60). Країна зазнала значних руйнувань, госп-во — збитків, а населення — численних втрат. Керував польс. військами у битві з козаками під Зборовом (завершилася *Зборівською угодою*) та під Берестечком (завершилася *Білоцерківською угодою*). Війну з Росією завершив із втратою Вільно і перемир'ям у Нємежі (1656). Яну II вдалося переломити хід війни зі Швецією і примусити її війська залишити тер. Речі Поспол. Намагався реформувати держ. устрій країни, але безрезультатно через демагог. апелювання магнатів до традиц. «золотих вольностей». Уклав *Гадяцьку угоду* з укр. козацтвом (1658) в надії повернути Україну в лоно Речі Поспол., що спричинило відновлення польс.-рос. війни, яка завершилася Андрусівським перемир'ям і поділом України на Ліво- і Правобер. 16.09.1668 зрікся корони, а наступного року виїхав до Франції.

Літ.: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza — biografia. Wrocław, 2004; Ochmann-Staniszewska S. Dynastia Wazów w Polsce. Warszawa, 2006. *О. Аркуша*

ЯН III (Jan III) Собеський (17.08.1629, Олеськ, тепер Буського р-ну Львів. обл. – 17.06.1696, Варшава) — король Речі Поспол. у 1676–96. Отримав освіту у Новодвор. колегіумі у Кракові та у Краків. академії, після чого подорожував Зх. Європою. Брав участь у війнах. У 1666 завдав поразки П. *Дорошенку*. У 1668 став великим коронним гетьманом, у лист. 1673 здобув перемогу над турец. військами під Хотином. У 1674 обраний польс. королем (коронований у 1676). У верес. 1683 здобув перемогу над турец. військом під Віднем. У 1684 видав універсал про відновлення на Правобережжі Війська Запорозького, але ставився до нього підозріло. За Яна III у трав. 1686 був підписаний т. зв. Вічний мир з Москвою, що підтверджував умови Андрусів. перемир'я й закріплював поділ України на Ліво- та Правобер.

Літ.: Maroń J. Jan III Sobieski a Kozaczyzna // Studia Wschodnie. Wrocław, 1993; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. *О. Аркуша*

ЯНУКО́ВИЧ Віктор Федорович (нар. 09.07.1950) — політ. і держ. діяч. З 1969 працював робітником (газівник, автослюсар, механік), закінчив заочно Єнакієв. гірн. технікум (1973). З 1976 — директор автопідприємства. У 1980 заочно закінчив Дон. політех. ін-т, після чого працював на керівних госп. посадах, з верес. 1994 – ген. директор Дон. обл. тер. об'єднання автомоб. транспорту. Від серп. 1996 заст. голови, від берез. 1997 — голова Дон. обл. держ. адміністрації. У 2001 закінчив Укр. академію зовн. торгівлі. З лист. 2002 — Прем'єр-міністр України. У 2003 став головою Партії регіонів. У 2004 як канд. узяв участь у презид. виборах. 21.11.2004 за результатами 2-го туру оголошений переможцем, але під тиском масових протестів та звинувачень у фальсифікації результатів виборів (див. *«Помаранчева революція»*), погодився на повторне голосування 2-го туру, в якому програв ін. кандидату — В. *Ющенку*. В груд. 2004 йде у відставку з посади прем'єр-міністра, на деякий час відходить від активного політ. життя, але у 2006 стає нар. депутатом України за списком очоленої ним Партії регіонів. У серп. 2006 — лист. 2007 Прем'єр-міністр України. У лист. 2007 за результатами парлам. виборів обраний нар. депутатом України. У 2009 обраний Президентом України. *В. Головко*

Я́РИЙ (ЯРИ, ЯРІ, ЯРРИ) Ріхард (псевд. Карпат, Петро, Ріко, Рітмайстер, Річенька; за одними даними 1888, Судети, за ін. 14.05.1898, Ряшів, тепер Жешув, Польща — 20.05.1969, Австрія) – політ. і військ. діяч, член УВО та ОУН. Біографія Я. і його походження надзвичайно заплутані. Ті, хто вважає роком народження Я. 1888-й, стверджують, що у 1912 він закінчив військ. академію у Віннер Нойштадті. За ін. даними, Я. до початку 1-ї світової війни закінчив лише 6 класів реальної гімназії, а в 1914–15 навч. у військ.-тех. училищі в Медлінзі побл. Відня. Закінчив училище у 1917 в званні лейтенанта. На фронті Я. опинився в 1917 у саперному батальйоні. У своїй офіцерській книжці записався «німцем». У 1918 звільнений у запас у званні лейтенанта саперної служби. Залишившись безробітним, Я. записався добровольцем до УГА, яка воювала проти Польщі, був зарахований до кінноти УГА у званні оберлейтенанта. У 1920 став капітаном (сотником), перебував разом із залишками бригади ген. Кравса у Чехословаччині, вдався до спекуляцій кіньми, які належали УГА. Проти нього розпочали кримін. справу, але її не завершили у зв'язку з розформуванням таборів для інтернованих. Того ж року виїхав до Німеччини, став близьким соратником Є. *Коновальця*, членом Гол. команди УВО, співробітником редакції часопису «Сурма» (вів військ. рубрику). Упродовж 1923–24 Я. діставав цікаві для нім. розвідки дані про польс. армію і вигідно продавав їх німцям. Невдовзі він отримав доступ до м-ва райхсверу, був ознайомлений з деякими держ. таємницями Німеччини (зокрема зі структурою розвідки в Сх. Пруссії та Данцигу). Я. контактував з нім. «Сталевим шлемом» та ін. націоналіст. орг-ціями, а від 1932 знайшов собі друзів у нацист. партії. У 1920-ті Я. супроводжують фін. скандали й звинувачення в присвоєнні немалих коштів із каси УВО. Однак Є. Коновалець його захищав, як свого єдиного зв'язкового з вищими ешелонами нім. армії та парт. еліти. Я. — учасник 2-ї конференції укр. націоналістів у Празі (1928) та Конгресу укр. націоналістів у Відні (1929), член Проводу укр. націоналістів (1929–40), член «Вужчого проводу» ОУН (1934–39), секретар ОУН в Німеччині (1929–39), голова Союзу укр. старшин у

Німеччині. Учасник 2-го Вел. збору ОУН в Римі (1939). Після розколу ОУН Я. став на бік С. *Бандери*, очолив бюро ОУН(Б) у Відні. У 1939–41 Я. паралельно працював на япон. розвідку. У 1941 був одним з організаторів дружин укр. націоналістів (батальйон «Роланд»), отримав від голови Укр. держ. правління (УДП) у Львові Я. *Стецька* звання «полковника укр. збройних сил». Після ліквідації УДП Я. був арештований гестапо 16.09.1939, а після звільнення відійшов від діяльності в ОУН і жив приватним життям. Окремі дослідники припускають, що Я. був не лише агентом абверу та япон. розвідки, але й працював на рад. розвідку, що саме він допоміг ліквідувати Є. Коновальця, вивівши на нього псевдозв'язкового з УРСР П. Валюха (Судоплатова). У смерті Є. Коновальця Я. начебто став зацікавлений після початку розслідування його фінансових афер.

Літ.: Вєдєнєєв Д. Загадка Ріка Ярого // Пам'ять століть. 2001. № 6; Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. К., 2004; Кучерук О. Рико Ярий – загадка ОУН. Львів, 2005. *І. Патриляк*

ЯРОСЛА́В МУ́ДРИЙ (бл. 978–1054) — держ. діяч, вел. князь Київський (1019–54). Син Володимира Святославича і полоц. княжни Рогніди Рогволодівни. Був посаджений батьком на князівський престол у Ростові, а потім у Новгороді. Після смерті Володимира 15.07.1015 Київ. д-ва, була втягнута у вир династ.-політ. кризи, спровокованої наміром Володимира залишити спадкоємцем наймолодшого сина – Бориса. Це викликало невдоволення старших братів, які, керуючись усталеними родовими нормами престолонаслідування, зі зброєю в руках піднялися боронити своє право на спадщину. Ще один брат – Мстислав Тмутараканський, незважаючи на міць своєї добірної дружини, визнав право старшого брата на великокнязів. стіл. У 1026 брати уклали мирну угоду, за якою поділили Руську землю по Дніпру: Ярослав став княжити у Києві, а Мстислав на Лівобережжі — в Чернігові. Мстислав і Я. М. об'єднали свої бойові дружини і спільно витиснили поляків з Перемишля, Червена, Белза та ін. руських градів понад Зх. Бугом і Сяном. Так жили вони у «братолюбстві», доки Мстислава не стало. Поховавши брата у Чернігові, 1036 Я. успадкував його володіння і став самовладним правителем Київ. д-ви. З іменем Я. давньоруські книжники пов'язують остаточний розгром печеніз. орд, що пустошили пд. посілості Русі. Ген. битва з ними сталася 1036 побл. Києва. За свідченням літописця, на місці того бойовища незабаром піднялися золоті маківки Соф. храму. Щойно ставши єдиновладним володарем Русі, Я. М. посадовив на новгород. княжіння свого сина Володимира, а на тамтешню єпископ. кафедру — святителя Луку Жидяту. У свого брата Судислава, єдиного з уцілілих синів Володимира, він відібрав Псковщину, а самого запроторив до в'язниці, з якої його випустили тільки після смерті самовладця князі Ярославичі. Ізяслав Ярославич дістав у володіння Туррово-Пінщину, Святослав став княжити на Волині, а наймолодшого Всеволода київ. князь з надмірної любові тримав коло себе. Одна тільки Полоцька земля залишалася непідвладною київ. правителю. Єдиновладні амбіції Я. М. символічно маркують засновані ним на далеких рубежах Русі міста, названі його іменами — Ярослав у верхів'ях Волги, Юр'їв у землі чуді (сучасний Тарту) та Юр'їв на пд. степовому кордоні в Поroссі. Політ. система Київ. д-ви й далі спиралася на династ. основу, а єдиновладне правління Я. М. ґрунтувалося на відновленій ним політ. практиці Володимирового володарювання. Київ. д-ва за Я. М. набула широкого визнання у тогочасному світі. Претензії Києва на лідерство у східноєвроп. світі та його велику роль у європ. міжнар. політиці відбиває історія династично-шлюбних союзів київ. великокнязів. дому. Я. був одружений з дочкою швед. короля Олафа Інгігердою-Іриною. Від цього шлюбу в них народилося шість синів і три доньки. Старшою донькою у подружжя була Анастасія, середульшою Єлизавета, а наймолодшою Анна. Давньоруські літописці не надавали належної уваги жіночому потомству князів. родин. Сповіщаючи про ті чи ін. події з життя великокнязів. дому, зокрема послідовно фіксуючи народження синів Я. М., вони обходять мовчанкою його доньок. З іноземних джерел довідуємося про них як королев Угорщини, Норвегії та Франції. Старша Анастасія бл. 1039/1040 вступила в шлюб з угор. герцогом Андрієм (Ендре), який 1031, шукаючи порятунку від інтриг спадкоємців угор. королів. столу (Іштвана) знайшов притулок при дворі київ. князя Я. М. Молодша сестра угор. королеви – Єлизавета Ярославна стала дружиною спадкоємця норвез. королів. престолу Гаральда Суворого. То був завзятий і уславлений бойовими подвигами вікінг. Уперше він потрапив до Києва у 1028 разом з вигнаним зі своєї батьківщини норвез. королем Олавом Святим. Після загибелі останнього у битві при Стикклестаді Гаральд став на військ. службу до Я. М. Наймолодша донька Я. М. стала дружиною франц. короля Генріха І. Його першою дружиною була Матільда з роду герман. імператорів. Після її смерті 1044 король вирішив одружитися з дівчиною з не менш авторитетного королів. чи князів. дому. Внаслідок досягнутої домовленості з Я. М. 1048 до Києва прибуло франц. посольство, яке очолювали магістр двору Гесселен де Шавіньяк та єп. Ґотьє Саваяр. Ця місія мала успіх: 19.05.1051 у знаменитому Реймс. кафедр. соборі, де звичайно коронувалися франц. королі, Генріх І урочисто повінчався з молодшою донькою Я. М. — Анною.

Помер Я. М. у заміській князів. резиденції у Вишгороді. Церемонія поховання київ. князя відбулася у Софійс. соборі у Києві.

Літ.: Архипова Е. И. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // Рос. археология. 2001. № 1; Толочко П. Ярослав Мудрий. К., 2002. *В. Ричка*

ЯРУЗЕ́ЛЬСЬКИЙ (Jaruzelski) Войцех (06.07.1923, Курів, Люблін. воєводство, Польща) — військ. діяч, генерал, нач. гол. політуправління Польс. війська (1960–65), нач. Генштабу (1965–68), міністр нац. оборони (1968–83). Очолював Військ. раду нац. спасіння, яка запровадила уночі з 12 на 13.12.1981 військ. стан у ПНР, член Політбюро ЦК ПОРП (1971–89), генсек ЦК ПОРП (1981–89), прем'єр-міністр (1981–85), Президент Польщі (1989–90). На поч. 2-ї світової війни родина перебралася до Литви, звідки у черв. 1941 НКВД була депортована до Сибіру, де помер його батько. Я. після закінчення школи для старшин у Рязані потрапив до 1-ї армії Польс. війська, з якою пройшов до Берліна. З 01.11.1945 по 1946 був командиром загону 5-го піхотного полку 3-ї дивізії, який боровся з польс. та укр. підпіллям у Грубешів. повіті, за що отримав відзнаку. З берез. 1946 був співробітником військ. розвідки (псевдо «Вольський»). Найімовірніше завдяки цій співпраці зробив швидку кар'єру, а у 1956, у 33 роки, отримав генерал. ранг (був наймолодшим генералом Польс. війська). З 1947 — член Польс. робітн. партії (ППР, з 1948 — ПОРП). У лют. 1965 став нач. генштабу. Як член ЦК ПОРП, близький до т. зв. «групи партизанів», очолюваної Мєчиславом Мочарем, Я. був співвідповідальний за антисеміт. кампанію 1968, внаслідок якої тисячі польс. євреїв були змушені покинути батьківщину, а кількасот офіцерів євр. походження (у т. ч. 13 генералів) були звільнені чи понижені у званнях. Як шеф генштабу співвідповідальний за «упокорення» студ. виступів у берез. 1968. З квіт. 1968 очолив Мін-во оборони і керував ним до кінця військ. стану (1983). Як міністр оборони відповідальний за участь польс. підрозділів у придушенні *«Празької весни»* у серп. 1968 (операція «Дунай»). Я. безпосередньо контролював участь військ. підрозділів у придушенні страйків робітників на Побережжі у груд. 1970. У серп. 1980 в рамках діяльності К-ту захисту країни та генштабу Я. почав розробку шляхів запровадження військ. стану у Польщі. 12.11.1980, через два дні після офіц. реєстрації опозиц. профспілки *«Солідарність»*, на засіданні К-ту захисту країни він повідомив про підготовку необхідних юрид. актів про запровадження *військового стану*. Після того як 01.12.1980 керівництво СРСР повідомило про план проведення маневрів «Союз–81», 05.12.1980 під час зустрічі членів Варш. договору у Москві Я. представив розроблену концепцію самост. ліквідації «Солідарності» та ін. опозиц. сил. 13.12.1981 запровадив військ. стан та очолив Військ. раду нац. спасіння. Я. був одним з тих, хто сприяв проведенню Круглого столу опозиції та влади у лют. 1989, хоча сам як найвищий представник влади не брав участі у переговорах. Як *президент* (1989–90), обраний т. зв. контрактовим Сеймом, співпрацював з урядом Тадеуша Мазовецького і сприяв проведенню екон. реформи Лєшека Бальцеровича. Польс. сусп-во досі поділене у справі оцінки діяльності Я. Частина громадськості переконана, що саме він врятував поляків від рад. збройної інтервенції (хоч док-ти вказують протилежне). Підкреслюються також його заслуги у проведенні Круглого столу, постанови якого допровадили до частково вільних *виборів* 04.06.1989. Водночас з 1992 тривають спроби притягнути Я. до відповідальності за злочини періоду військ. стану, зокрема вбивство 9 та поранення 21 робітника з шахти «Вуєк». У лют. 1992 Сейм прийняв постанову про те, що запровадження військ. стану суперечило чинному законодавству, зокрема Конституції ПНР, і створив спец. комісію (парлам. комісія довела, що 88 смертей безпосередньо пов'язано з тогочасною діяльністю спецслужб). Після того як *парламент* було розпущено у 1993, а в новому парламенті переважну більшість здобули посткомуніст. партії, слідство не мало продовження. У 2007 прокурори *Інституту національної пам'яті* Республіки Польща закінчили слідство проти ініціаторів військ. стану (В. Ярузельський, Ч. Кіщак). Судова процедура триває.

Літ.: Paweł Piotrowski. Sprawa współpracy generała Jaruzelskiego z informacją wojskową // Biuletyn IPN 2007 nr 1–2 (72–73); M. Kosman. Los Generała. Wokół medialnego wizerunku Wojciecha Jaruzelskiego. Toruń, 2008; Kowalski L. Generał ze skazą. Biografia wojskowa gen. armii Wojciecha Jaruzelskiego. Warszawa, 2002; *О. Гнатюк*

Я́СПЕРС (Jaspers) Карл Теодор (23.02.1883, Ольденбург — 26.02.1969, Базель) — філософ, політ. мислитель, публіцист, психолог і психіатр, один з представників екзистенціалізму. Д-р медицини (1909), д-р психології (1913), проф. психології (1916), проф. філософії (1922) Гейдельберг. (1916–37, 1945–48) і Базельс. ун-ів (1948–61). Я. з раннього віку цікавився філософією, проте досвід і практика батька в юрид. сфері вплинули на рішення вивчати право в ун-ті. Провчився на юрид. ф-ті лише 3 семестри, і з 1902 вивчав медицину в Берлін., Геттінген. і Гейдельберг. ун-тах. У 1909–15 — асистент в університет. психіатр. клініці. Опублікувавши свою першу працю «Загальна психопатологія», Я. захистив докт. дис. у 1913, почав читати лекції з соціальної психології, релігії і моралі на філос. ф-ті Гейдельберг. ун-ту і більше не повертався до клінічної практики. У 1916 призначений асистентом з психології, у 1920 став асистентом з філософії, з 1921 — проф. філософії Гейдельберг. ун-ту. У Гейдельберзі Я. спілкувався з М. *Вебером* і його групою (Е. *Блох*, Е. *Ласк*, Г. *Зіммель*, Г. *Лукач*). Під впливом Вебера сформувалися його політичні погляди — *лібералізм*, віра в нац. д-ву і *демократію*, керовану *елітами*. На становлення Я. як філософа вплинула критика неокантіанської методології, під знаком якої проходили дискусії Вебера і Лукача. Одним із осн. мотивів теор. діяльності Я. стало бажання звільнити філософію Канта від неокантіанських формалізмів Ріккерта і Віндельбанда. Значний вплив на світогляд Я. зробив *Гайдеґґер*, але теор. розбіжності між філософами були актуалізовані їх політ. розривом, пов'язаним зі симпатіями Гайдеґґера до нацистів. Саме Гайдеґґер і Я. увійшли в історію філософії як основоположники екзистенціалізму в Німеччині, хоча сам Гайдеґґер заперечував свою належність до цієї течії, а Я. після 1933 стверджував, що не має нічого спільного з Гайдеґґером.

1930–40-ві були періодом розквіту творчої діяльності Я. Пережитий досвід нацист. диктатури, виникнення тоталіт. режимів в СРСР, Італії, Іспанії породжували роздуми про кризу культури і духовності. Такі політ. переконання, а також шлюб із єврейкою (1910) стали причиною звільнення Я. з усіх адм. посад у 1933 і відсторонення від виклад. діяльності в 1937. У 1938 заборонена публікація праць філософа. Я., вийшовши на пенсію, багато часу присвятив вивченню Біблії. До закінчення 2-ї світової війни пост. перебував під загрозою арешту. Після розгрому нацизму (див. *Націонал-соціалізм*) відігравав значну роль у житті сусп-ва, відновив свою виклад. діяльність, став друкуватися. Відомі радіовиступи Я. на політ. та філос. теми. Досліджував питання про провину людини у світі, вказуючи, зокрема, на провину німців, нацизму і загрозу ядерної війни («Питання про провину», 1946). Активно цікавився проблемами сусп. і політ. розвитку Зх. Німеччини. Був змушений покинути батьківщину через негат. ставлення до нього влади ФРН. Його зарахували до т. зв. *«нових лівих»*. У 1949 Я. став проф. філософії Базельс. ун-ту. Значну увагу у своїй наук. діяльності Я. приділяв осмисленню історії. Розглядав питання негат. унікальності його епохи: чому *пропаганда* культу сили зі самого початку, ще до того, як була здійснена масова пропагандист. обробка, не відштовхнула, а у ряді випадків привернула певні верстви населення Німеччини? Спроба відповіді на це питання — одна з осн. тем політ. записок Я., зроблених ним у роки нацист. диктатури. У його роботах воєнних років, опублікованих тільки після війни, на перший план виходять історико-світоглядні проблеми: як подолати ті катаклізми, які спіткали європ. цивілізацію в 20 ст., як віднайти дух. орієнтири у постиндустр. сусп-ві. Твір «Витоки історії і її мета» (1949) присвятив проблемі єдності людської історії. На думку Я., єдність не може стати реальністю ані в правильному світоустрої, ані у відкритому взаєморозумінні й згоді. Рухаючись крізь світову історію, людство наближається до основ справжньої історії, де можливе єднання. На цьому етапі взаємовідносини людей повинні будуватися на гідних людини принципах і витоках, осн. цінністю яких є *свобода*. Твір виразив політ. кредо філософа, його розуміння ролі й значення свободи, демократії, прав. д-ви, гуманно влаштованого сусп-ва. У 1961 відмовився від викладання і присвятив себе науці й публіцистиці. Праця «Куди рухається ФРН?» (1966) відображала побоювання мислителя за долю демократії у зв'язку з «окостенінням» *партій політичних*, бюрократизацією адм. апарату, активізацією неофашизму і т. д. Виступаючи на захист прав і інтересів народу, Я. говорив про необхідність залучати народ до участі в політ. житті, розвивати його політ. самосвідомість. Значне місце у творчості Я. займала і проблема віри, в т. ч. філософська. Про це — його книга «Філософія віри і одкровення» (1962). Місце мислителя в розвитку світ. політ. думки визначалося глибокою розробкою проблем *влади*, політ. свободи, демократії, пошуками взаєморозуміння між різними культурами, народами, віруваннями.

Літ.: Мартин Хайдеггер // Карл Ясперс. Переписка 1920–1963. М., 2001; Водолагин А. В. Психопатология и метафизика воли (к 125-летию Карла Ясперса) // Вопросы философии. 2008. № 5.

В. Дем'яненко

ЯХИМО́ВИЧ Григорій (16.02.1792, Підбірці, побл. Львова — 29.04.1863, Львів) — церк. і сусп.-політ. діяч, учений-теолог. У 1816 закінчив дух. семінарію у Відні. У 1818–19 служив у парафії Св. Варвари у Відні, одночасно отримав ступінь д-ра богослов'я. З берез. 1819 — проф. теології, з 1837 — декан філос. ф-ту, з 1861 — ректор Львів. ун-ту. У лист. 1841 Я. висвячений на єпископа і призначений помічником (суфраганом) Львів. митрополита, у 1847 іменований перемишльським єпископом. Акт. учасник укр. нац. руху в Галичині. У 1848 очолив перший політ. орган галиц. українців — Гол. руську раду, обраний послом до Віден. парламенту, де виступав за поділ Галичини на дві самостійні провінції — укр. і польс. 01.08.1848 обраний у парлам. комісію для складання конст. проекту. Брав участь у роботі Собору руських вчених. Виступав на захист укр. мови в «Азбучній війні» (1859), домігся від уряду відмовитись від заміни укр. абетки латинкою, сприяв запровадженню викладання укр. мовою у школах Галичини. У 1861 під покровительством Я. почала виходити русофільська газ. «Слово». У 1859 отримав митрополиче звання. Був ініціатором т. зв. Конкордії — угоди про рівність прав і мирне співіснування між римо- та греко-катол. церквами (1863). *І. Орлевич*

ЯЦЕНЮ́К Арсеній Петрович (нар. 22.05.1974) — держ. і політ. діяч. У 1996 закінчив Чернів. держ. ун-т за фахом правознавець. Переїхавши до Києва (1998) працював юристом у банку «Аваль», де став заст. голови правління. У 2001 закінчив Чернів. торг.-екон. ін-т Київ. торг.-екон. ун-ту. У верес. 2001 — січ. 2003 — міністр економіки АР Крим, у 2003–05 — 1-й заст. голови, у лип.–груд. 2004 — виконувач обов'язків голови Нац. банку України. У берез.–верес. 2005 — 1-й заст. голови Одес. обл. держ. адміністрації, з верес. 2005 по серп. 2006 — міністр економіки України. У верес. 2006 призначений 1-м заст. голови *Секретаріату Президента України* – представником Президента у парламенті. У жовт. 2006 вступив до партії «Народний союз "Наша Україна"». У берез. 2007 призначений міністром закорд. справ, у верес. того ж року обраний нар. *депутатом* ВР України за списком блоку «Наша Україна» — «Народна самооборона». З груд. 2007 по лист. 2008 — голова *ВР України*. Внаслідок розпаду коаліції НУНС і БЮТ, завдяки голосам якої він отримав посаду *спікера*, подав у *відставку*. У груд. 2008 створив громад. орг-цію «Фронт змін». *В. Головко*

ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ

Статті в ПЕ розміщено за алфавітом, їхні назви виділено півжирним прописним шрифтом (**ПОЛІТИ́КА**). Назви статей відповідають змісту й формулюються у найкоротшій формі, зручній для пошуку за ключовим словом. Складаються назви, як правило, з одного або двох слів (**БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ, СЕРВІЛІЗМ У ПОЛІТИЦІ**), для позначення складених термінів — з кількох слів (**СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС, ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**). Якщо назва статті складається з кількох слів, на перше місце зазвичай ставиться те слово, яке є головним за своїм логічним значенням (**ПОЛІТИЧНА НАУКА, ЛІДЕРСТВА ТЕОРІЇ**). Водночас враховується й те, на яке слово читач найімовірніше може шукати даний термін (**СТРИМАННЯ ДОКТРИНА, СЕКТАНТСТВО ПОЛІТИЧНЕ**). У назвах деяких статей, що складаються з кількох слів, для того щоб уникнути збігу назв, які починаються з одного й того ж самого слова, та щоб назва починалася з ключового слова, допускається зміна звичайного порядку слів (інверсія): **МИРНОГО СПІВІСНУВАННЯ ПОЛІТИКА** — замість «політика мирного співіснування», **КОНКУРЕНЦІЯ ПОЛІТИЧНА** — замість «політична конкуренція».

Назви статей подаються в однині у називному відмінку (**АБСЕНТЕЇЗМ, СВІТОВИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ФОРУМ**). У множині назви статей дано в тому разі, якщо поняття в однині не вживається або якщо це відповідає прийнятій науковій термінології (**ПРАВА ЛЮДИНИ, СВОБОДИ ПОЛІТИЧНІ, ШЕНГЕНСЬКІ УГОДИ**). Знак наголосу ставиться в словах, які входять до назви статті (**ПОЛІТИ́ЧНЕ КІ́НО**), а також в окремих словах (омографах), що пишуться однаково, а вимовляються по-різному (а́ктор — не акто́р, уря́д — не у́ряд). Коли слово або слова, що становлять назву, поторюються у тексті статті, вони скорочено позначаються початковими літерами (**АВОРИТАРИЗМ** — А., **СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ** — С. а.).

Для забезпечення внутрішнього взаємозв'язку близьких за тематикою статей, усунення повторів матеріалу, а також для більш широкого ознайомлення читача з відповідною темою використано систему посилань (перенаправлень). Назву статті, на яку зроблено перенаправлення, набрано курсивом (*суспільство, політична наука*).

У кінці переважної більшості статей наводиться коротка бібліографія, що складається з прізвища та імені автора, назви твору, місця і ро́ку видання, мета якої зорієнтувати читача на інші джерела, в яких висвітлюється дана тема.

У статтях персоналіях (про осіб) за традиційним енциклопедичним принципом подаються, як правило, повне прізвище, ім'я, побатькові. Прізвище у назвах статей виділяється півжирним шрифтом (**ГРУШЕВСЬКИЙ** Михайло Сергійович). У власних назвах іноземних осіб наводиться прізвище та ім'я (при наявності й середні імена) відповідно до традицій країни походження особи. Власні імена іншомовного походження передаються способом транскрипції (транскрибування), тобто у фонетичній формі, найбільш наближеній до оригінальної вимови. У дужках після транскрибованого написання прізвища подається прізвище відповідною іноземною мовою: **САРТР** (Sartre) Жан-Поль; **СЕНЕКА** (Seneca) Луцій Анней. Уточнення, псевдоніми, дати життя, місце народження і смерті наводяться у дужках одразу після прізвища та імені. В іншомовних власних назвах осіб (прізвищах, іменах) з метою найбільш точного відтворення їхньої оригінальної вимови відповідно до **G, g** у мові джерел пишемо **Ґ, ґ** (**ҐАНДІ, ГЕҐЕЛЬ**), а **H, h** — Г, г (**ГАБЕРМАС, ГОРКГАЙМЕР**).

Назви газет і журналів кириличні подаються в оригіналі («Колокол», «Народна младеж»), не кириличні (латиною), як правило, — шляхом транскрипції («Альгемайне цайтунг»). Однак, за існуючою практикою, деякі назви видань передаються калькуванням: «Arbeiter Zeitung» («Робітнича газета»). Назви наукових журналів, так само й окремих творів, також передаються шляхом калькування (дослівним перекладом на українську мову).

Загальні, а також географічні назви передаються за Українським правописом 1990 року. Оскільки вживання літери **Ґ** правописом остаточно не унормовано, через **ґ** подаємо усталені в українському словнику назви (ґрунт, ґатунок, ґрати) та похідні від них. Через **ґ** передаємо також не засвоєні українською мовою терміни (вотерґейт, Ґрінпіс). У засвоєних українською мовою (українізованих) іншомовних загальних і власних географічних назвах літеру **g** передаємо буквою **г**, відповідно до характерної фонетичної ознаки традиційної української вимови (агент, агресія, генерал, інтелігенція, регіон, Греція, Чикаго тощо).

З метою заощадження місця у статтях застосовано систему як загальноприйнятих, так і індивідуальних скорочень, що здійснюються методом відсікання закінчень (парламентський — парлам., революційний — револ.) або стягуванням (громадянин — гр-н, держава — д-ва). Під час скорочення прикметників, утворених від географічних назв і назв народів, збережено найповнішу форму скорочень (Дон. — Донецький, правобер. — правобережний, Варш. — Варшавський, амер. — американський). Застосовуються також скорочення шляхом відсікання закінчень прикметників і дієприкметників, що мають закінчення: -авський, -альний, -ативний, -ацький, -евий, -ений, -енський, -ентальний, -ивний, -иський, -ичний, -ійний, -ійський, -істий, -кий, -ний, -ований, -ольський, -яний, -янський тощо.

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ, ВЖИВАНІ В ПОЛІТИЧНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Абревіатури

АК — Армія крайова
АН — Академія наук
АПЦ — Автокефальна православна церква
АР — Автономна Республіка
БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВЗ — Великий збір
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВПК — військово-промисловий комплекс
ВР — Верховна Рада
ВРК — військово-революційний комітет
ВРНГ — Вища рада народного господарства
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК — Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ГА — Генеральна Асамблея
ГАТТ — Генеральна угода про тарифи і торгівлю
ГС — Генеральний Секретаріат
ЕКОСОР — Економічна і соціальна рада ООН
ЄС — Європейський Союз
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗМК — засоби масової комунікації
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ — Комітет державної безпеки
КМ — Кабінет Міністрів
КНДР — Корейська Народно-Демократична Республіка
КНР — Китайська Народна Республіка
КП(б)У — Комуністична партія більшовиків України
КПК — Комуністична партія Китаю
КПП — Комуністична партія Польщі
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ — Комуністична партія України
КПЧ — Комуністична партія Чехословаччини
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
МНР — Монгольська Народна Республіка
НАН — Національна академія наук
НАТО — Організація північноатлантичного договору
НДІ — науково-дослідний інститут
НДП — Народно-демократична партія
НДР — Німецька Демократична Республіка
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НСДАП — Націонал-соціалістична партія Німеччини
НТШ — Наукове товариство імені Шевченка
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
ОВП — Організація визволення Палестини
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
ОУН — організація українських націоналістів
ПАРЄ — Парламентська Асамблея Ради Європи
ПНР — Польська Народна Республіка
ППС — Партія польських соціалістів
ПСП — Польська соціалістична партія
ПУН — Провід українських націоналістів
РБ — Рада Безпеки
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РМ — Рада Міністрів
РНК — Рада народних комісарів
РПЦ — Російська православна церква
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП — Російська соціал-демократична робітнича партія
РФ — Російська Федерація
СВУ — Союз визволення України
СДПУ(о) — Соціал-демократична партія (об'єднана)
СДРП — Соціал-демократична робітнича партія
СНД — Союз Незалежних Держав
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
США — Сполучені Штати Америки
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УГА — Українська галицька армія
УГВР — Українська головна визвольна рада
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
УДП — Українська демократична партія
УКП — Українська комуністична партія
УКЦ — Українська католицька церква
УНР — Українська Народна Республіка
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів

УПЦ — Українська православна церква
УРДП — Українська робітнича демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДП — Українська соціал-демократична партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР — Українська Центральна Рада
ФНР — Федеративна Республіка Німеччина
ХДС — Християнсько-Демократичний Союз
ЦВК — Центральна виборча комісія
ЦК — Центральний комітет
ЦР — Центральна Рада
ЦСЄ — Центрально-Східна Європа
ЧСР — Чехословацька Республіка
ЧССР — Чехословацька Соціалістична Республіка
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури

Загальні скорочення

абс. — абсолютний
австр. — австрійський
авт. — автор
автон. — автономний
агр. — аграрний
адапт. — адаптація
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
азерб. — азербайджанський
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
англ. — англійський
антол. — антологія
антропол. — антропологічний
араб. — арабський
аристокр. — аристократичний
афр. — африканський
берез. — березень, березневий
берл. — берлінський
білорус. — білоруський
більшов. — більшовицький
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з цифрою)
болг. — болгарський
брест. — брестський
брит. — британський
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюрокр. — бюрократичний
в. о. — виконуючий обов'язки
варш. — варшавський
вел. — великий
верес. — вересень, вересневий
верх. — верховний
вид. — видання
вид-во — видавництво
визв. — визвольний
викон. — виконавчий
вип. — випускник
вироб. — виробничий
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
вінн. — вінницький
Вінн. обл. — Вінницька область
вірм. — вірменський
внутр. — внутрішній
волин. — волинський
Волин. обл. — Волинська обл.
всесв. — всесвітній
газ. — газета (з назвою)
гейдельб. — гейдельберзький
ген. — генеральний, генерал (з прізвищем)
гетьман. — гетьманський
гірн. — гірничий
гл. — глава
гол. — головний
госп. — господарський
грец. — грецький
грн — гривня
гр-нин — громадянин
громад. — громадський
громадян. — громадянський
груд. — грудень, грудневий
груз. — грузинський
губ. — губернія (з назвою)
губерн. — губернський
гуманіст. — гуманістичний
гуманіт. — гуманітарний
д-ва — держава
дем. — демократичний
депут. — депутатський
держ. — державний
див. — дивіться
дип. — дипломатичний
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
Дніпроп. обл. — Дніпропетровська область
дод. — додаток, додатковий
докт. — докторський
док-т — документ
дон. —донецький
Дон. обл. — Донецька область
д-р — доктор (з прізвищем)
екол. — екологічний
екон. — економічний
емоц. — емоційний
ест. — естонський

етногр. — етнографічний
ефект. — ефективний
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
житом. — житомирський
Житом. обл. — Житомирська область
жін. — жіночий
жовт. — жовтень, жовтневий
журн. — журнал (з назвою)
зав. — завідувач
заг. — загальний
закарп. — закарпатський
Закарп. обл. — Закарпатська область
законод. — законодавчий
закорд. — закордонний
запоріз. — запорізький
Запоріз. обл. — Запорізька область
зб. — збірник
з-д — завод
зовн. — зовнішній
Зх. — Захід
зх. — західний
ідеол. — ідеологічний
ім. — імені
імп. — імператор (з ім'ям)
імперіаліст. — імперіалістичний
ін. — інший
інд. — індійський
індивід. — індивідуальний
індустр. — індустріальний
іноз. — іноземний
ін-т — інститут
інтернац. — інтернаціональний
інформ. — інформаційний
ісп. — іспанський
іст. — історичний
італ. — італійський
К. — Київ (у бібліографії)
казах. — казахський
канд. — кандидат
каф. — кафедра
квіт. — квітень, квітневий
київ. — київський
Київ. обл. — Київська область
кирг. — киргизький
кит. — китайський
кін. — кінець
кіровоград. — кіровоградський
Кіровоград. обл. — Кіровоградська область
кн. — книга
козац. — козацький
кол. — колишній
колон. — колоніальний
комуніст. — комуністичний
конкр. — конкретний
консерват. — консервативний
конст. — конституційний
королів. — королівський
кримін. — кримінальний
к-сть — кількість
к-т — комітет
культ. — культурний
лат. — латинський
латис. — латиський
лейбор. — лейбористський
лип. — липень, липневий
лист. — листопад, листопадовий
лит. — литовський
лібер. — ліберальний
лівобер. — лівобережний
Літ. — Література (у бібліографії)
літ. — літературний
лонд. — лондонський
л-ра — література
луган. — луганський
Луган. обл. — Луганська область
льв. — львівський
Льв. обл. — Львівська область
люксемб. — люксембурзький
лют. — лютий, лютневий
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
мажорит. — мажоритарний
макед. — македонський
макс. — максимальний
матем. — математичний
м-во — міністерство
мед. — медичний
методол. — методологічний
мех. — механічний
микол. — миколаївський
Микол. обл. — Миколаївська область
міжнар. — міжнародний
мін. — мінімальний
місц. — місцевий
міськ. — міський
млн — мільйон
млрд — мільярд
молд. — молдовський
монг. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
навч. — навчання
надзв. — надзвичайний
напр. — наприклад
наприкін. — наприкінці
нар. — народився
нас. — населення
наук. — науковий
наук.-тех. — науково-технічний
нац. — національний
негат. — негативний
нелег. — нелегальний
нідерл. — нідерландський
нім. — німецький
норв. — норвезький

норм.-прав. — нормативно-правовий
о., о-ви — острів, острови (з назвою)
обл. — область (з назвою)
одес. — одеський
Одес. обл. — Одеська область
опозиц. — опозиційний
орг. — організаційний
орг-ція — організація
ориг. — оригінальний
осв. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
п. — пункт
париз. — паризький
парлам. — парламентський
парт. — партійний
п-в — півострів (з назвою)
пд. — південний
Пд. — Південь
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
перс. — перський
петерб. — петербурзький
Пн. — Північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
побл. — поблизу
пов. — повіт (з назвою)
позит. — позитивний
політ. — політичний
політол. — політологічний
полт. — полтавський
Полт. обл. — Полтавська область
польс. — польський
пом. — помічник
попул. — популярний
пост. — постанова (з назвою)
поч. — початок, початковий
правобер. — правобережний
презид. — президентський
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
пром-сть — промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профес. — професійний
профсп. — профспілковий
псевд. — псевдонім
психол. — психологічний
р., рр. — рік, роки
рад. — радянський
радик. — радикальний
рац. — раціональний
революц. — революційний
регіон. — регіональний
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рівнен. — рівненський
Рівнен. обл. — Рівненська область
р-н — район (з назвою)
роб. — робочий
рос. — російський
рум. — румунський
рус. — руський
РФ — Російська Федерація
с. — село (з назвою)
с. г. — сільське господарство
с.-д. — соціал-демократичний
самовряд. — самоврядування
сан. — санітарний
Св. — святий
секр. — секретар
сел. — селянський
серед. — середина
серп. — серпень, серпневий
сільс. — сільський
сільськогосп. — сільськогосподарський
січ. — січень, січневий
словац. — словацький
соціаліст. — соціалістичний
соціол. — соціологічний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
спец. — спеціальний
ст. — століття (з числом)
старод. — стародавній
стат. — статистичний
студ. — студентський
суд. — судовий
сумс. — сумський
Сумс. обл. — Сумська область
сусп. — суспільний
сусп.-політ. — суспільно-політичний
сусп-во — суспільство
сучас. — сучасний
Сх. — Схід
сх. — східний
т. зв. — так званий
тадж. — таджицький
тат. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
теократ. — теократичний
теор. — теоретичний
тер. — територіальний, територія (з назвою)
терноп. — тернопільський
Терноп. обл. — Тернопільська область
тех. — технічний
технократ. — технократичний
технол. — технологічний
тимчас. — тимчасовий
тис. — тисяча
торг. — торговельний
тоталіт. — тоталітарний
трав. — травень, травневий

традиц. — традиційний
трансп. — транспортний
тр-т — транспорт
тур. — турецький
туркм. — туркменський
у т. ч. — у тому числі
угор. — угорський
узб. — узбецький
укр. — український
ун-т — університет
уч-ще — училище
фаш. — фашистський
федерат. — федеративний
феод. — феодальний
фіз. — фізичний
фіз.-мат. — фізико-математичний
філол. — філологічний
філос. — філософський
фін. — фінансовий
фінс. — фінський
франц. — французький
ф-т — факультет
Х. — Харків (у бібліографії)
харків. — харківський
Харків. обл. — Харківська область
херсон. — херсонський
Херсон. обл. — Херсонська область
хмельн. — хмельницький
Хмельн. обл. — Хмельницька область
хорв. — хорватський
христ. — християнський
царс. – царський
центр. — центральний
церк. — церковний
цив. — цивільний
ч. — частина (з цифрами)
черв. — червень, червневий
черкас. — черкаський
Черкас. обл. — Черкаська область
чернів. — чернівецький
Чернів. обл. — Чернівецька область
черніг. — чернігівський
Черніг. обл. — Чернігівська область
чес. — чеський
швед. — шведський
швейц. — швейцарський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)
юрид. — юридичний
япон. — японський

Довідкове видання

ПОЛІТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Редактор
Ю. П. Дяченко

Технічна редакція і комп'ютерна верстка
О. П. Хлопової

Обкладинка
І. В. Женченка

Підписано до друку 05.12.2011.
Формат 84×108/16. Папір офс.
Гарнітура FranklinGothicBookC. Офсет. друк.
Ум. друк. арк. 84,84. Обл.-вид. арк. 157,51.
Вид. № 958. Тираж 700 пр.

Парламентське видавництво
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272–12–61, факс 272–10–18
E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 69 від 29.05.2000 р.